De Tijdspiegel. Jaargang 32

bron
De Tijdspiegel. Jaargang 32. D.A. Thieme, Den Haag 1875

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij008187501_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

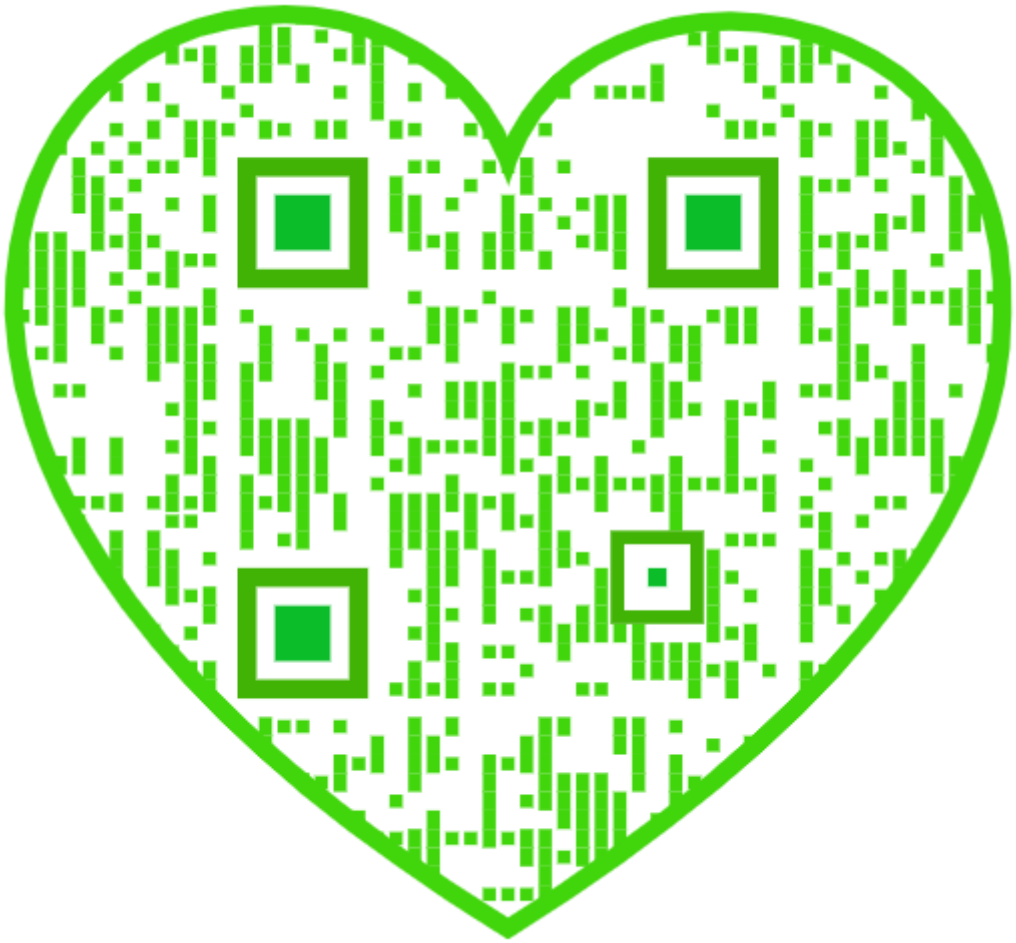

[Eerste deel]

Inhoud.

Godgeleerdheid - Wijsbegeerte - Onderwijs.

	Bl.
G. Collins, Het Messianisme	1, 229
Le peuple d'Israel et ses espérances relatives à son avenir, depuis ses origines jusqu'à l'époque Persane (Ve siècle avant J.C.). Essai historique par Maurice Vernes.	
Histoire des idées Messianiques depuis Alexandre jusqu'à l'empereur Hadrien, par Maurice Vernes.	
Prof. Dr. J.H. Scholten, Het reformatorisch karakter van het Christendom, naar Joh. II:1-11	217
H. Was, Een lam omhangen met eene wolfshuid	373
Om der waarheid wille. Open brief aan Mr. C.W. Opzoomer, over de gewichtigste belangen der menschheid. Een opwekkend woord aan alle vrienden der waarheid, door H.C.J. Krijthe.	
Over staats-onderwijs in de kazerne	379
Staatsonderwijs. De inrichting en werking van dit onderwijs in de kazerne, met het oog op niet-militaire lezers, door L. Tissot van Patot.	
G.L. van Loon, Het leven van Dr. D.F. Strauss	503
Mannen van beteekenis in onze dagen, onder redactie	

van Mr. D. Beets.
Aflevering III en IV. David Friederich Strauss, door N.C. Balsem.

Dr. J.J. K e r b e r t , De eischen der gezondheidsleer voor de scholen 515

Verslagen van de Vereeniging tot verbetering der volksgezondheid, opgericht te Utrecht gedurende de cholera-epidemie van 1866. VII (met bijdragen over schoolhygiène).

Natuurkunde.

		Bl.
Max van Edijck, Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.		
X.	Over water, drinkwater en waterdamp.	30
XI.	Licht en leven. Over eenige eigenschappen van het licht en over kleuren.	363
XII.	Licht en leven. Over spectraalanalyse.	412
Mej. Cath. F. van Rees, Vrouwelijke Doctoren		41
Dr. J.J. Kerbert, Zelf-dokteren		257
De Arts, Geneeskundige Huisvriend, praktisch handboek voor alle standen, volgens de beste wetenschappelijke gegevens, populair samengesteld door O. Kretz, Med. Doctor. Naar de Hoogduitsche uitgave vrij bewerkt door H.P. Kapteijn, Doctor in de genees-, heel- en verloskunde.		
De Arts in Huis, Geneeskundig Handboek. Een boek met raad en hulp voor iedereen. Door Dr. Julius Vogel. Uit het Duitsch vertaald door A.W.J. Zubli, officier van gezondheid der eerste klasse. Afl. 1-10.		
Doktor Ruppricht, als Geneesheer en Huisvriend. Een zoo trouwe als veilige raadsman en gids voor allen wien hunne gezondheid lief en dierbaar is, inzonderheid voor vaders en moeders van huisgezinnen.		
J.Th. Cattie, Lijkverbranding		261
De lijkverbranding aanbevolen voor de gezondheid der levenden en uit eerbied voor de dooden. Een beroep op het gezonde menschenverstand, naar Wegmann-Ercolani.		
H. Witte, Een landmeisje, zoo als we er meer wenschen		403
In 't vrije veld. - Brieven van een landmeisje aan jonge dames. Ingeleid door Dr. D.J. Coster.		

Staatkunde en Geschiedenis.

		Bl.

Prof. Dr. A. P i e r s o n, Guizot naar zijne gedenkschriften 56

Kolonel A.J.A. G e r l a c h, De tweede expeditie tegen Atjih. Eene bijdrage tot de Indische krijgsgeschiedenis 95, 280, 429, 524

N o o r m a n, Geschiedenis van den dag.

De politieke toestand in Nederland; - ‘Vragen des tijds’; - Onderwijshervorming 112

De verandering in Spanje 327

‘Scheiding van Kerk en Staat’; de strijd tegen het Ultramontanisme in Zwitserland en Nederland 465

De nota over de Nederlandsche Oud-Katholieken; - ‘De Staatsschool en de Roomsche Kerk door mr. A.F. de Savornin Lohman’; - ‘De Staat boven de Kerk door D^{r}. Merz’ 564

Note concernant la communauté Janseniste dans les Pays Bas 576

Nog eens het Cultuurstelsel 274

Staatskoffiecultuur op Java, door S.L.W. van der Elst, gewezen officier van gezoudheid, thans landhuurder op Java.

J.P. B r e d i u s, Over de internationale arbitrage in de Tweede Kamer, en de codificatie van het volkenrecht 302

Bernard abt van Clairvaux. Eene karakterstudie 422

Dr. P.L. M u l l e r, Beproefd 579

Geschiedenis van het Vaderland door Dr. J.A. Wijnne, Hoogleeraar te Utrecht.

Beknopte Geschiedenis van het Vaderland door Dr. J.A. Wijnne, Hoogleeraar te Utrecht.

Letterkunde.

Bl.

J.H. R ö s s i n g, De eerste periode van het Amsterdamsche tooneel 127

Het Amsterdamsche tooneel van 1417-1772, bewerkt naar meerendeels onuitgegeven authentieke bescheiden door C.N. Wijbrands, bekroond met de Koninklijke gouden medaille door de faculteyt van bespiegelende wijsbegeerte en fraaie letteren der Leidsche hoogeschool.

Aart Admiraal, Veertien jaar 154

Dr. A. de Jager, Nederlandsche letter- en taalkunde 160

1. Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, door Dr. W.J.A. Jonckbloet. Tweede Deel. Tweede, geheel omgewerkte uitgave.

2. Nederlandsche Letterkunde. De voornaamste Schrijvers der vier laatste Eeuwen, door D. de Groot, L. Leopold en R.R. Rijkens, Leeraren aan de Rijkskweekschool voor onderwijzers te Groningen. Derde, zeer vermeerderde druk.

3. Een sleutel. Rij van oorspronkelijke Prozastukken ter voorbereiding van de studie onzer Letterkunde, verzameld door M. en L. Leopold.

4. Vaderlandsche Volksboeken en Volkssprookjes van de vroegste tijden tot het einde der 18de Eeuw, door Dr. G.D.J. Schotel.

5. Nederlandsche Spraakkunst, door D. de Groot, Leeraar enz. Tweede, vermeerderde druk.

A.W. Stellwagen, Eene zeventiende-eeuwsche levensbeschrijving 341

Geeraedt Brandt. Het Leven van P.C. Hooft en de Lijkreeden. Met inleiding en aanteekeningen door Dr. J.C. Matthes.

J. Hoek, Phantasiën ofte rondzwervende gedachten 350

Phantasieën door (van?) C. van Nievelt.

Te prijzen - niet onbepaald 354

Emma Es. Twee om Een. Oorspronkelijke Roman in twee Deelen.

Strijd om, in en tot geloof 478

Penserosa. - Eene novelle door M. van Walcheren.

A.W. S t e l l w a g e n , Voor een uitmuntend doel 482

Erica. Jaarboekje der Maatschappij van Weldadigheid voor 1875.

Dr. C.M. Vo s , Alexandre Dumas en de Moraal 582

J. H o e k , Vermeerdering.... ook verrijking onzer tooneellitteratuur? 592

Ahasverus, de eeuwige zwerver. Treurspel in vijf bedrijven (of negen tafereelen) door J.H. Ankersmit.

De verloren zoon. Tooneelspel in vier bedrijven, voor Rederijkers, door P.F. Brunings. Tweede voor het hedendaagsch tooneel omgewerkte druk.

N°. 98 601

Guldens-editie. Eene rijke partij. Door P. ter Spill (Scato).

Niet wat veel verdicht? 603

De Jonker van Adrichem. - Verhaal uit de laatste levensdagen van Prins Willem I door G. van den Berg, Schrijver van Machteld enz.

Vertalingen en herdrukken.

H.A. Meijer, De Boekanier en andere gedichten. Derde druk 485

H.A. Meijer, Heemskerk. Een Gedicht. Tweede druk 485

Mengelwerk.

			Bl.
Mevr. Elise van Calcar, Herinneringen aan een groot man			181, 358
Gerard Keller, Een priester zonder roeping			197
Spiritisme of.....?			208
W.G. Borrias, Ontwaken			365
De oude Harpspeelster			368
Mevr. Van Westrheene, Uit den vreemde			
	Des kosters dochter		489, 643
Dr. A.J. Vitringa, De moderne vorm der spokerij en tooverij			607
W. Mallinckrodt, Bijdragen voor het Vademecum van den zeeman.			
	I.	De zee is schoon	653
	II.	Branding voor den boeg	654
Suum Cuique.			
Thorbecke's standbeeld			214
Nieuwelingen			368
Manifest van de Koningin der wetenschappen aan het volk van Nederland, hare diep gezonkone onderdanen			497
Voor den werkman			500
Kunstenaarsgevoel			501
Brievenbus.			
	I.	Aart Admiraal, Aan Mr. C. Vosmaer	214
	II.	Over een woordeke voor doove ooren	370

Errata.

Op bl. 12 regel 3 v.o. *staat*: Juda, *lees*: Israël.

Op bl. 251 reg. 3 van o. *staat*: meer dan een millioen, *lees*: vele duizenden.

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

Het Messianisme.

Le peuple d'Israël et ses espérances relatives à son avenir, depuis ses origines jusqu'à l'époque Persane (Ve siècle avant J.C.). Essai historique par Maurice Vernes. Paris, Sandoz et Fischbacher, 1872.
Histoire des idécs Messianiques depuis Alexandre jusqu'à l'empereur Hadrien, par Maurice Vernes. Paris, Sandoz et Fischbacher, 1874.

Het Messianisme is ten allen tijde beschouwd als een van de belangrijkste verschijnselen in de geschiedenis van de godsdienstige ontwikkeling des menschdoms en verdient als zoodanig ook nu nog al onze aandacht. Gewichtig is het reeds door al wat joodsche Rabbijnen en christelijke godgeleerden sedert achttien eeuwen geschreven hebben over den Messias en het Messiaansche tijdperk. Maar nog sterker zou dit uitkomen, indien de Grieksche vertaling van den Hebreeuwschen titel, aan Jezus gegeven door zijn eerste discipelen, de meeste menschen niet onkundig liet omtrent het rechtstreeksch verband en de nauwe verwantschap die er bestaat tusschen de Messiaansche verwachtingen der Joden en den godsdienst der hedendaagsche beschaafde wereld. Immers □ Χριστος, de Christus, is niets anders dan de letterlijke vertaling van Ha Masiah of Mesiah, de Messias, en deze twee woorden, die uit het Hebreeuwsch en het Grieksch in de meeste nieuwere talen zijn overgenomen zonder verandering behalve eenige wijziging in den uitgang, beteekenen beide: den gezalfde, den man die de heilige zalfolie heeft ontvangen, waarmede de Israëlieten hunne koningen zoowel als hunne priesters gewoon waren te wijden. Wel is waar hebben de Israëlieten en de Joden toen zij dezen naam gaven aan den verwachten hersteller van hun godsdienst en hunne nationaliteit, zoowel als de eerste Christenen toen zij hem toepasten op het Hoofd der Kerk en den Zaligmaker der wereld, ongetwijfeld minder gedacht aan eene werkelijke, stoffelijke zalving dan aan de waardigheid waarvan die plechtigheid het zinnelijk teeken was, en die de Messias, naar beider begrip, in hare volheid moest verwezenlijken. Maar desalniettemin, heeft ook de letterlijke beteekenis van het woord in de chris-

telijke Kerk niet al haar kracht verloren, daar de doop van Jezus meermalen is voorgesteld als de werkelijke, stoffelijke inwijding tot zijn godsdienstigen werkkring.

Naar de letterlijke afleiding des woords beteekent dus het *Christianisme* of Christendom volmaakt hetzelfde als het *Messianisme.* De naam zelf aan den godsdienst der hedendaagsche beschaafde wereld door zijn eerste belijders gegeven, bewijst dat zij dien beschouwden als de verwezenlijking van de verwachtingen zoolang door het volk van Israël gekoesterd. En ofschoon de overgroote meerderheid der Christenen van onzen tijd zich volstrekt niet meer bewust is van dit oorspronkelijk karakter van hun godsdienst, ofschoon het christendom, na met de Synagoge gebroken te hebben, een eigen zelfstandig leven geleid en zich steeds op meer en meer oorspronkelijke en van het Jodendom geheel onderscheidene wijze ontwikkeld heeft, zijn echter de sporen van dit oorspronkelijk karakter op verre na niet verdwenen uit de leerstellingen en de geloofsbegrippen der verschillende christelijke gezindheden. In allen gevalle heeft de hervorming, door Jezus van Nazareth in het leven geroepen, tot punt van uitgang gehad de Messiaansche verwachting, zooals die bij de Joden van zijn tijd bestond. Zonder deze verwachting zou het Christendom niet zijn ontstaan of zou het ten minste een anderen naam gedragen hebben, en daar het een ander punt van uitgang zou gehad hebben, is het waarschijnlijk dat zijn oorspronkelijk karakter geheel anders en zijn historische ontwikkeling geheel verschillend zou geweest zijn.

Wat is dan eigenlijk het Messianisme? Wat was de oorsprong, de aard, de grond van die hoop en die verwachtingen, die gedurende zoovele eeuwen van het eene op het andere geslacht bij de Israëlieten en de Joden zijn overgegaan en die, in de eerste tijden van het Christendom, de Kerk en de Synagoge beiden zich als een kostelijk erfgoed hebben toegeëigend? Hadden die verwachtingen, van het oogenblik af van haar ontstaan en gedurende al den tijd dat zij bestonden, een nationaal karakter, werden ze gekoesterd door al de zonen van Israël, of wel waren die Messiaansche verwachtingen een op zich zelf staand verschijnsel, slechts levende onder een kleiner of grooter getal, onder een meer of minder aanzienlijk deel van het Israëlietische volk? Deze vragen, waarvan zelfs geen sprake kon wezen op het standpunt der overgeleverde leer van het Christendom en het Rabbijnsche Jodendom, zijn echter opgerezen zoodra men de historische en wetenschappelijke methode, die men bezigde bij de beoefening der geschiedenis van alle volken en alle godsdiensten, ook begon toe te passen op de studie der volks- en godsdienstgeschiedenis van Israël. Geleerden, geschiedkundigen en godgeleerden van naam hebben er zich mede bezig gehouden, ze ijverig onderzocht en er meerendeels een verrassend licht over verspreid. Geheel en volledig zijn ze echter nog niet beantwoord. Het doel van den schrijver van dit vluchtig opstel, voor de periodieke pers

bestemd, kan niet zijn eenige nieuwe bijdrage te leveren tot de oplossing dezer vragen, veel min om de zaak tot een bepaald einde te brengen. Hij wil alleen aan menschen, die niet van het vak zijn en toch gaarne op de hoogte blijven van de vorderingen op het gebied der godsdienstgeschiedenis, de verkregen resultaten mededeelen en de nog onbeslist gebleven vraagstukken leeren kennen, om hen alzoo in staat te stellen de beteekenis en de strekking van een der merkwaardigste en meest eigenaardige verschijnselen in het godsdienstig en nationale leven der oude volken te begrijpen. Ik heb het geluk voor dezen mijnen arbeid een uitstekenden gids te kunnen volgen, den geleerden en nauwkeurigen schrijver der twee werken, - men zou kunnen zeggen der monografie in twee afleveringen - waarvan de titels aan het hoofd van dit opstel geplaatst zijn. Moge ik ook al op sommige punten verschillen van den heer Maurice Vernes of zijn gevoelen niet geheel deelen, in het algemeen zal ik mij echter bepalen tot een verslag van zijn denkbeelden, en erken reeds bij voorraad, dat van wat er goeds en bruikbaars in mijn opstel gevonden wordt, hem bepaaldelijk de eere toekomt.

I.

De verwachtingen van het Israëlietische volk omtrent de toekomst worden gemeenlijk te zamen gevat in het ééne woord: Messiaansche verwachtingen. Meestal is men uitgegaan van de onderstelling, dat ze alle zonder onderscheid betrekking hadden op de komst van een goddelijken gezant, van een Koning op buitengewone wijze door Jave(*) te verwekken, om zijn volk uit den staat van vernedering op te beuren, om zijn dienst in al zijn zuiverheid te herstellen en het herboren koninkrijk van Juda en Israël tot het hoogste toppunt van macht en heerlijkheid te verheffen. Hierin dwaalt men echter; de hoop omtrent de toekomst en het herstel van Israël was niet altijd gebouwd op de verwachting van den Koning door Jave te verwekken, en het geloof dat hij een afstammeling van David zou zijn was nog veel minder algemeen, ofschoon die twee denkbeelden reeds van zeer oude dagteekening zijn. Maar de gewoonte om aan dien Verlosser den naam van Messias te geven is betrekkelijk nog zeer jong. Zij bestond algemeen onder de Joden ten tijde van Jezus, en die naam werd hem door zijne discipelen gegeven, omdat zij in zijn werk de verwezenlijking zagen van de gods-

(*) Ik volg in dit opstel met betrekking tot dezen naam de schrijfwijze van den heer Vernes, ofschoon ik aan die van Jahveh de voorkeur zou geven; mijns bedunkens zou men het woord Jehovah, schoon onjuist, zonder eenig bezwaar kunnen blijven gebruiken; het had zelfs dit voordeel dat het aan de meeste lezers bekend is, en dit weegt in mijn schatting wel op tegen de meer juiste opvatting der eigennamen, waaromtrent de geleerden het zelden eens zijn. Bij elken schrijver en in elk werk vindt men telkens weder eene andere manier om Hebreeuwsche, Syro-Chaldeeuwsche, Egyptische, Phenicische, zelfs Grieksche en Germaansche namen terug te geven. Dit is zeer te betreuren, daar het de algemeene verspreiding van de kennis der historische wetenschappen zeer zeker bemoeielijkt.

dienstige en nationale verwachtingen van Israël, of liever, omdat zij in zijn persoon het Messiaansch karakter erkenden terwijl zij meenden, dat, had hij ook bij zijn leven het werk niet volvoerd dat men van den Messias verwachtte, hij het toch moest volbrengen, en daarvoor weder op de aarde zou verschijnen in verheerlijkte gestalte. Hoe lang vóór de christelijke jaartelling heeft men den naam van Messias op deze wijze begonnen te gebruiken? Dit is uit de ons ten dienste staande bronnen met geen volkomen zekerheid op te maken. Maar wel zal het ons bij nauwkeurige schifting blijken, dat die gewoonte niet zeer oud is.

Even als alle andere volken, moet ook het Israëlietische van de vroegste tijden af verwachtingen gekoesterd hebben omtrent de toekomst. Die verwachtingen droegen noodzakelijk den stempel der geloofsbegrippen en van het godsdienstig leven van den tijd waarin zij ontstonden. Zonder op te willen klimmen tot het heldentijdvak van de verovering, waar, om vele redenen, de oogst zeer schraal zou zijn, en waar zelfs de grootste omzichtigheid en de scherpste en nauwlettendste critiek ons niet zouden kunnen vrijwaren voor de beschuldiging van hoogst onzekere en gewaagde onderstellingen, - in den tijd van vernedering, die de priesterregeering van Samuël voorafging, kon het toch niet anders of men koesterde dien stillen wrok, die heimelijke gramschap, die hoop op weerwraak, welke steeds onderhouden werden door de meer of minder hartstochtelijke taal der mannen die aan de macht en de bescherming van Jave geloofden. Was ook al het oude heiligdom van Silo niet meer in het bezit van de verbondsark; was ook het gezag der priesters, die vroeger beschouwd werden als de onfeilbare tolken van Jave's godspraken, zoowel als dat van de Richters of Suffeten van de noordelijke stammengroep der Israëlieten, onherroepelijk verloren; was ook meer dan ééne godheid het voorwerp der aanbidding en eeredienst der Israëlieten, toch bestond er reeds toen een Javistische partij, wier denkbeelden nog wel niet zoo ontwikkeld en wier eischen nog niet zoo hoog gestemd waren als later het geval zou zijn, maar die toch aan het hoofd stond der godsdienstige en nationale beweging. Aan het verstandig bestuur, aan de geestkracht, aan den machtigen invloed en de wijze staatkunde van het meest uitstekende hoofd toch van deze partij had men het herstel van de nationale onafhankelijkheid en van den nationalen eeredienst te danken. Het glansrijke tijdperk van David en de voorspoedige regeering van Salomo gingen zeker niet voorbij, zonder dat de profeten uit naam van Jave aan het volk een langdurigen voorspoed en een zich steeds meer en meer uitbreidende heerschappij beloofden. Maar ook toen reeds bestond er een strengere partij, die zich onder al die geestdrift, en al die juichtonen, ontevreden betoonde. Veel geschiedde er dat niet naar den zin was van de mannen dezer partij: zij zagen de schaduw op het schitterende tafereel van dit tijdperk en de zwakke zijde van die roemrijke regeering; zij verkondigden het oordeel van Jave; zij verontwaardigden zich over de

verbintenissen van Salomo met vreemde volken, over zijn streven om het volk van Israël te leiden in het spoor der Phenicische en Egyptische beschaving zoowel als over het oprichten van heiligdommen voor vreemde goden.

Daarenboven bestond dat nauw verband tusschen de nationale verwachtingen en het godsdienstig geloof, in die oude tijden, niet uitsluitend bij de Israëlieten. Het volks- en godsdienstig leven van Israël was, slechts op een kleinere schaal, volkomen gelijk aan dat der Assyriërs en der Chaldeeën, het vertoont dezelfde karaktertrekken als dat van alle Mesopotamische volken, waartoe het ook behoorde. Israël streed in den naam en in het machtige bewustzijn der bescherming van Jave, zooals de Assyriërs in den naam en onder de hoede van Asur, de Chaldeeën van Bel Dagon of Nebo, de Moabieten van Chamos. Het polytheïsme der Israëlieten uit dien tijd, dat, hoewel minder weelderig dan dat van andere volken, thans echter niet meer kan geloochend worden, is met deze bewering niet in strijd. Jave bekleedde, als volksgod zeker geen minder verheven plaats en oefende geen geringer macht uit dan Bel Dagon te Babylon of Asur te Niniveh. De Javistische partij heeft hare denkbeelden steeds meer en meer gezuiverd, hare eischen steeds scherper bepaald en met klimmende hooghartigheid en strengheid doorgevoerd. Maar zij bestond reeds van de vroegste tijden af, in de dagen der verovering van Kanaän, toen nog klein in getal maar machtig door de geestkracht harer leden; zij is het, ten slotte, die men terugvindt in elke groote crisis in het leven der natie; zij is de laatste die bukt onder de slagen des noodlots, de eerste die het hoofd weder verheft en op weerwraak bedacht is; zij kondigt de rampen aan die het volk zich op den hals haalt; van haar gaat elke hervorming uit; van elke groote staatsomwenteling is zij de ziel en de oorsprong; bekrompen is ze, fanatiek, uitsluitend en onverdraagzaam, maar altijd vol vertrouwen en vol van heilige geestdrift.

II.

Indien men echter, niet tevreden met deze algemeene trekken, een volledige geschiedenis wilde samenstellen van de nationale wenschen en verwachtingen der Israëlieten van de oudste tijden af, zou men telkens den grond onder zich voelen wegzinken en bij het volslagen gemis van geloofwaardige bescheiden elk oogenblik gevaar loopen de grofste historische en tijdrekenkundige fouten te begaan. Dit is in het bijzonder het geval geweest met die christelijke apologeten, die reeds van het begin der Israëlietische geschiedenis, en zelfs van den oorsprong des menschdoms af, de sporen hebben meenen te vinden der belofte en der verwachting van de komst van Jezus Christus. Het was hun toch niet genoeg te beweren dat reeds Abraham, de stamvader der natie (wiens bestaan door de vorderingen der historische studiën meer dan twijfelachtig geworden is) van Jave of Elohim de belofte ontvangen had, dat uit zijn zaad de *Messias* zou voortkomen, welke zou zijn tot een

zegen d.i. tot zaligheid voor alle volken. Die belofte van zaligheid en van een Zaligmaker zou reeds aan Adam en Eva gegeven zijn, toen zij tot straf hunner ongehoorzaamheid uit den hof van Eden verdreven en aan de wet van arbeid, lijden en dood onderworpen werden. De zin echter dezer mythe is veel eenvoudiger. Zij stelt op kinderlijke wijze den overgang voor van den oorspronkelijken staat der onschuld en onbewustheid, die als de gouden eeuw der gelukzaligheid werd beschouwd, tot het leven van zelfbewustzijn en nadenken met zijne bekommernissen, zijn zorgen, zijn strijd, met de verwachting van en de vrees voor den dood, maar ook met de hulpmiddelen die het nog aanbiedt en den hoogeren rang waartoe het den mensch kan opvoeren(*). De slang in deze legende is geenszins de duivel, die deze gedaante heeft aangenomen om het menschelijk geslacht te verleiden en ten verderve te brengen, maar eenvoudig het prachtig maar gevaarlijk ondier dat zonder gedruisch over den grond kruipt, en den onvoorzichtige die, door de schoonheid en bevallige wendingen van het monster bekoord, zich bukt om het te streelen, een doodelijke wonde toebrengt of den argeloozen wandelaar, die het op zijn pad niet ontdekt heeft, de verzenen vermorzelt. De mensch echter, wanneer hij door de ondervinding is wijs geworden en het gevaar heeft leeren kennen, is van verdedigingsmiddelen niet verstoken, en zijn voet vermorzelt den kop der slang, die zich wringt en wentelt in het stof. Van eene bijzondere belofte, van een vertegenwoordiger der menschheid, van een Zaligmaker, die eenmaal, in de vervulling der tijden door de eeuwige wijsheid bepaald, zich zou blootstellen aan den beet der slang en door zijn dood de zonde en de macht der hel, door dit beeld symbolisch voorgesteld, voor altijd zou tenietdoen, is in dit naïef en dichterlijk verhaal zelfs geen spoor te vinden.

Behoeven wij, na dit alles, nog te bewijzen dat al de andere plaatsen uit Genesis, waarin men de min of meer stellige herhaling heeft meenen te vinden van de eerste belofte van verlossing en van een Verlosser, - in de christelijke apologetiek steeds vereenzelvigd met den Messias, - alleen door een even willekeurige als ongegronde uitlegging eenigen schijn van waarheid hebben kunnen geven aan de bewering dat de Messiaansche verwachtingen in die oude tijden steeds onafgebroken hebben voortgeleefd? Noch de beteekenis van den naam van Noach (Gen. V:29) noch de zegen door dezen aartsvader over Sem uitgesproken (IX:26), behelzen wat men er in heeft meenen te vinden. De beloften aan Abraham gedaan, aan Isaäk en Jakob herhaald en als het kostelijkst erfstuk der stamvaders van Israël aan hunne nakomelingen overgedragen, behelzen ongetwijfeld uitzichten

(*) Wellicht heeft de heer Vernes, op het voetspoor echter van zeer bevoegde geleerden, te veel gedrukt op het zedelijke karakter dezer overlevering en de uitdrukking ‘kennisse des goeds en des kwaads’ al te letterlijk opgevat. Die woorden beteekenen in het O.T. meer den geest der onderscheiding in het algemeen dan wat wij thans meer bijzonder onderscheiding van zedelijk goed en kwaad noemen.

en verwachtingen voor de toekomst, maar ze klimmen niet op tot de hooge oudheid, die de tijd der gebeurtenissen waartoe ze schijnen te behooren zou doen onderstellen. Die beloften hebben evenmin als de verhalen waarin wij ze geplaatst vinden historische zekerheid en het is uiterst moeielijk den datum van hun ontstaan met eenige nauwkeurigheid te bepalen. Even weinig historisch zijn de zoogenaamde zegensprekingen van Jakob (Gen. XLIX), waarvan het 10de vs. vooral een groote vermaardheid heeft gekregen, door dat men het beschouwde als de stellige voorspelling van de komst van den Messias en zijn geboorte uit den stam van Juda, - of de redevoeringen van Mozes (Deut. XXXIII). De tijd van het ontstaan dezer twee stukken kan wel is waar met eenige zekerheid bepaald worden; het eerste is misschien reeds afkomstig uit de eerste jaren na de afscheiding der tien stammen, het tweede uit de dagen der regeering van Jeroboam II. Maar de redevoeringen zelve, beide zonder twijfel gesteld door Javisten uit het Noorden, hebben een geheel anderen zin en strekking dan die men er gemeenlijk aan heeft toegeschreven. Het bekende 10de vers toch van Gen. XLIX verkondigt niet de heerschappij van Juda over al de andere stammen tot op de komst van den Messias, maar het behoud van zijn zelfstandigheid en dus de voortduring der scheiding tot den tijd dat een wettig koning, gewijd in het aloude heiligdom van Silo, de nationale eenheid zou herstellen. De onbekende schrijver, maar zeer waarschijnlijk een priester of profeet van Silo, schoon hij Ephraïm verheft boven Juda, is in den grond der zaak even weinig ingenomen met Jeroboam als met Rehabeam, met Dan en Bethel als met Jeruzalem(*).

De Psalmen die aan David worden toegeschreven geven ons niet veel meer licht omtrent de verwachtingen van Israël in de elfde eeuw, om de eenvoudige reden dat er geen enkele is dien men tot zoo hooge oudheid kan doen opklimmen. En ook het bekende woord, Deut. XVIII:18, dat zoo dikwijls is aangehaald als een stellige belofte omtrent den Messias zoowel van een zoodanigen als de Joden in de eerste eeuw der christelijke jaartelling verwachtten, als van den Verlosser, zooals de Christenen hem zich voorstelden, is vooreerst geen Messiaansche voorspelling en ten andere is het van betrekkelijk jonge dagteekening, daar de eerste redactie van Deuteronomium in den tijd van Josias is ontstaan.

III.

Het volk van Israël(†) had langen tijd geheel afgezonderd geleefd van

(*) Deze uitlegging wordt niet gevonden in het werk van den heer Vernes, en wij weten niet of hij ze zou beämen.

(†) ‘Ons voornemen is geenszins om in de Hebreeuwsche literatuur alles wat maar eenigszins betrekking heeft op Israël's verwachtingen omtrent een schitterende toekomst, van welken aard ook, op te sporen. Wie een geschiedenis der “Messiaansche verwachtingen” wil schrijven moet zich niet begeven in beschouwingen omtrent de zuiver staatkundige wenschen en verwachtingen van Israël, die slechts getuigen van het vertrouwen der schrijvers in het levend en onverdelgbaar karakter hunner nationaliteit. Dit wenschen wij ook in het oog te houden, en wellicht hadden wij in plaats van “Messiaansche verwachtingen” kunnen schrijven: “verwachtingen omtrent een toekomstig koninkrijk of herstelling van het koningschap.” Bij nadere overweging hebben we evenwel begrepen, dat de titel voor ons werk gekozen, den lezer duidelijk genoeg te kennen gaf wat hij er al of niet in moest zoeken, en ook dit voordeel had dat hij niets besliste omtrent de resultaten waartoe onze studiën ons zouden kunnen

de overige wereld. Begunstigd door de geografische ligging van het land waar het zich vestigde onder de leiding van Jozua en Caleb, kwam het eerst laat in aanraking met de groote rijken van westelijk Azië. Omringd door talrijke naburen, wier belangen met elkander streden, met wie het bijna altijd oorlog moest voeren, maar die onderling ook steeds in strijd waren, had het dikwerf met grooten rampspoed te kampen, maar was nooit zoodanig overwonnen of er bleef steeds mogelijkheid van herstel. Dikwerf had het zijne nederlagen schitterend gewroken en eenmaal had het zelfs heerschappij gevoerd over Philistijnen en Edomieten, over Moab, ja ook over het machtige Syrië. De Pheniciërs, hoofdzakelijk een zeevarende natie, waren, hoe machtig ook, niet gevaarlijk voor de Israëlieten. Tusschen de belangen dezer twee natiën kon bezwaarlijk botsing ontstaan en het was voor beiden van het hoogste gewicht in onderlingen vrede te leven, zooals zij ook bijna zonder uitzondering gedaan hebben, voor zooverre ten minste de oorlogzuchtige geest der oude volken dit toeliet. De uitbreiding van het Israëlietische rijk in de elfde en in de tiende eeuw ten gevolge der overwinningen van David, bracht het koninkrijk van Israël-Juda in aanraking met Egypte, en hoe gevaarlijk deze was, bleek alras uit den inval van Sisah en de verovering van Jeruzalem onder Rehabeam. Dit gevaar week echter spoedig, de tijd van verovering en uitbreiding van grondgebied was voor Egypte voorbijgegaan. Het nationale leven van Israël bepaalde zich bijna uitsluitend tot den naijver tusschen Juda en Israël, tot de bijna onophoudelijke oorlogen met de gewone vijanden des volks, de kleine naburige staten, en deze wedstrijd en deze oorlogen duurden verscheiden eeuwen zonder tot eenigen bepaalden en beslissenden uitslag te leiden.

Intusschen had het Assyrische rijk, dat reeds sedert verscheiden eeuwen bestond, zich door gedurige veroveringen steeds uitgebreid en naderde de noordelijke grenzen van Palestina. Ofschoon langzaam en dikwerf afgebroken door herhaalden afval van schatplichtige stammen en vooral van Babylon, ontwikkelde zich deze macht na elken bedwongen

leiden.' Zoo schrijft de heer Vernes (*Le peuple d' Israël* etc., pag. 495.) Maar ofschoon het onderscheid, dat hij hier en elders maakt, gegrond is, moet men er echter niet te sterk op drukken, gelijk hij naar mijn oordeel gedaan heeft in de aangehaalde woorden, voornamelijk op bl. 158. De 'Messiaansche verwachtingen', om dezen gebruikelijken term te bezigen, waren onderscheiden van de nationale verwachtingen, zij waren het eigendom van eene partij meer dan van het geheele volk, maar ze ontsproten uit de laatste, ze waren als de vorm, dien de nationale verwachtingen onder den invloed der omstandigheden en vooral der godsdienstige overtuiging van de *puriteinsche Javistische partij* bij de voornaamste vertegenwoordigers dezer partij aannamen. Men kan ze dus kwalijk begrijpen dan door ze steeds te beschouwen in verband met de gevoelens en de verwachtingen van de groote massa des volks.

opstand voortdurend en onwederstaanbaar in dezelfde richting. Tegen het einde der regeering van Jeroboam II hoorde men het eerste rommelen van het opkomend onweder, en ofschoon het nog verre verwijderd scheen, gevoelden toch mannen als de profeten Amos en Hosea het dreigend gevaar(*). Het klimt en nadert met rassche schreden, en zestig jaren na de roemrijke en voorspoedige regeering van Jeroboam II bezwijkt het, door de geweldige aanvallen van Taklut Palazar en van Salmanaser VI verzwakte, rijk van Israël. Het reeds eenmaal door den laatste dezer twee koningen belegerde Samaria moet zijne poorten ontsluiten voor zijn opvolger Saryakin (721) en een groot gedeelte der bevolking van Ephraïm wordt in ballingschap naar Assyrië gevoerd.

Het rijk van Juda, dat medegewerkt had tot den ondergang van Israël, moest echter ook een groot deel van zijn macht en aanzien verliezen. Taklut Palazar verlaagde het tot den rang van schatplichtig bondgenoot d.i. tot vazal van Assyrië. En toen Hiskia een poging deed om dit juk af te schudden, moest ook zijn rijk een inval van den vijand verduren. Reeds is Jeruzalem nauw ingesloten toen een nauwlijks meer te hopen overwinning hem redt. De burgeroorlog tusschen Ninive en Babylon schenkt zijn opvolgers eenige verademing en doet bij Josia zelfs de hoop ontstaan dat hij het koninkrijk van Juda uit zijn diepe vernedering zal kunnen opheffen door zich partij te stellen in den oorlog tusschen het zieltogende Assyrië en Egypte en Babylon die zich reeds voor den ondergang van Ninive den buit betwisten. Maar die hoop der godsdienstpartij bleek weldra ijdel te zijn en de slag van Megiddo besliste voor altijd het lot van het koninkrijk van Juda. Van dien dag af zijn de zoogenaamde troonbekleeders niet anders dan kreaturen nu van den Koning van Egypte dan van den Koning van Babylon. De laatste poging om zich van het juk van Nebukadnezar te ontslaan had geen ander gevolg, dan dat het tot tweemalen toe de legers van den veroveraar van Azië bracht voor de poorten van Jeruzalem, en de aanleiding werd tot de verwoesting van stad en tempel, tot den moord van de leden der koninklijke familie en tot het in ballingschap wegvoeren naar Babylon en Chaldea van den eerst van zijn gezicht beroofden Vorst, van de grooten des volks en een aanzienlijk deel der natie.

Juist in deze rampspoedige dagen der regeering van Achaz en Zedekia was het nu dat de verwachtingen omtrent de toekomst der Judeërs, geprikkeld, eerst door het gevaar dat hen dreigde, later door het vreeselijk onheil dat hen trof, en onder den invloed van de voornaamste hoofden der Javistische priester- en profeten-partij, de bevorderaars der godsdienstige hervorming die onder Hizkia en Josia een oogenblik gezegevierd had, dien vorm aannamen, waaraan men, ofschoon zeer onjuist, den naam van ‘Messiaansche verwachtingen’

(*) Vergel. C.P. Tiele, *Gesch. der oude godsdiensten; de godsdiensten van Phenicië en van Israël.* Hoofdstuk XIII, bl. 626-688.

heeft gegeven. De denkbeelden en verwachtingen, die men in dit ééne woord heeft samengevat, hebben 't is waar in de algemeene trekken, in de hoofdlijnen een groote overeenkomst, maar in de bijzonderheden is er groot en belangrijk verschil. De omstandigheden des tijds, het verschillend karakter van elken profeet, de afwisseling van verademing en betrekkelijke rust en veiligheid en nieuwe en groote gevaren of zwaardere slagen des noodlots, de meer of minder strenge oordeelen en kastijdingen van Jave, oefenden een merkbaren invloed op de voorspellingen der profeten en gaven aan hunne bedreigingen en beloften telkens een eigenaardig en zeer verschillend karakter.

De hoofdtrekken van deze verwachtingen omtrent de toekomst, en waarin alle overeenkomen, zijn: een tijd van kastijding en beproeving door Jave aan zijn volk opgelegd tot straf voor zijn misdaden en ontrouw, het berouw der schuldigen en de vernieuwde ondervinding der goddelijke genade gevolgd door een tijdperk van voorspoed en grootheid. Deze nationale verwachtingen en uitzichten hadden, meenen wij, reeds lang bestaan en zich ontwikkeld vóór de dagen van Achaz; men vond ze bij de Israëlieten van het Noorden zoowel als bij hun zuidelijke broeders, bij Ephraïm evenzeer als bij Juda. Maar slechts in deze latere tijden toen het lot des volks zulk een treurigen keer nam, toen men in de slagen die het trof de vervulling zag der bedreigingen van de vroegere profeten, die den dag of het oordeel van Jave hadden aangekondigd, toen voelden zich de vrienden van den godsdienst versterkt in hunne overtuiging, en hun taal werd steeds bepaalder en somberder tevens. De val van het rijk van Israël, welke dien van Juda anderhalve eeuw voorafging, maakte bij de Ephraïmieten plotseling een einde aan deze verwachtingen, terwijl ze zich bij de Judeërs steeds bleven ontwikkelen. Voor de eersten bleef er, ook na den ondergang van Ninive, geen hoop op herstel meer over. Moge ook al bij sommige uitstekende mannen onder hen het geloof en de hoop niet ten eenenmale zijn ondergegaan, wij hebben er geen bewijzen van, of de enkele klanken waarin zij zich uiten, vermengen zich en smelten samen met de zangen der ballingschap en de liederen der toekomst der *Judeërs.* Toen het uur der verlossing sloeg, toen de gezalfde des Heeren, de Messias van Jave, toen Cyrus de vrijheid schonk aan de ballingen, bestond er geen *Israëlietische* nationaliteit meer. In Assyrië was ze verstikt door het eeuwenlange verkeer onder een andere natie, in Palestina misvormd door de vermenging van Israëlietische met Baktrische en Sogdische volksstammen, die men op verschillende tijden naar Samaria vervoerd had(*). Maar bij de Judeërs waren het voor-

(*) Zoo krachtig was het nationaal en godsdienstig leven van Israël, dat, hoe dan ook gewijzigd en verbasterd, de *Israëlietische* godsdienst echter ten slotte de heerschende bleef bij de Samaritanen. Indien de hoofden van Juda, bij hun terugkomst in hun vaderland, ten gevolge van het bestuur van Cyrus, wat meer vrijzinigheid betoond hadden, indien zij werkelijk bezield waren geweest met den geest van Jezaja en Jeremia en de andere profeten uit de ballingschap, zouden de twee volken zich zonder bezwaar weder hebben kunnen vereenigen, en het meer zuivere Javisme van Jeruzalem zou gemakkelijk ingang gevonden hebben bij de Samaritanen.

namelijk de machtige persoonlijkheid en de uitstekende talenten van mannen als Jezaja, Jeremia en de tweede Jezaja, die hunne godsdienstige en nationale verwachtingen opvoerden tot die hoogte en er dat eigenaardig karakter aan gaven, waardoor ze bleven voortleven in het hart des volks, zoodat van haar steeds elke nieuwe ontwikkeling uitging, en telkens wanneer verouderde omstandigheden eenige wijziging brachten in de verwachtingen en uitzichten der natie, zij toch als de vaste en onveranderlijke type bleven voor alle volgende geslachten. Verschil in ondergeschikte punten moest langzamerhand verdwijnen, de groote lijnen, de hoofdtrekken bleven en konden alleen eenige waarde behouden voor de nakomelingschap. Zoo werden die onvergankelijke bladen, waarvan de zin en de historische waarde meer en meer verloren gingen, een onuitputtelijke bron voor redenaars en dichters; zoo vond elk, zoowel de van vaderlandsliefde gloeiende Judeër, als de bekrompen Fariseër, de vurige zeloot en de geloovige christen daarin beurtelings den zekeren grond van zijn geloof of de goddelijke wijding van zijne eigene denkbeelden.

IV.

Met Joël, Amos en Hosea begint eerst de reeks van zekere en onwraakbare getuigen van die groote godsdienstige en nationale verwachting die men ‘de Messiaansche’ genoemd heeft. Mogelijk kan men er ook dien onbekenden profeet bijvoegen, wiens persoon en werken zoo dikwijls verward zijn met die van Zacharias, den zoon van Berechria (Zach. IX-XI) en dien men den tweeden Zacharias kan noemen. Een dergelijke onderscheiding, meent de heer Vernes, zou men ook moeten maken in het boek Joël, en er zouden dus twee Joëls zijn, gelijk er twee Jezaja's en twee of drie Zachariassen gevonden worden. Met Joël is dit echter van minder belang, wijl de twee profeten in allen gevalle tijdgenooten zijn en zich in denzelfden kring van denkbeelden bewegen. Bij hen vinden wij slechts de eerste grondtrekken van de zoogenaamde Messiaansche verwachting. Daartoe behoort voornamelijk de uitdrukking ‘dag van Jave’, die zeker reeds vóór den tijd van den profeet bekend was en in het Messiaansche spraakgebruik in het algemeen beteekende een schrikkelijk oordeel Gods, maar waarvan de zin en toepassing dikwerf gewijzigd werd, totdat men er uitsluitend onder verstond: het laatste oordeel dat zou volgen na de opstanding der dooden en waarna het Messiaansche rijk een aanvang zou nemen. Het verschil van opvatting omtrent den ‘dag van Jave’ komt reeds uit in het boek Joël. In de twee eerste hoofdstukken (dus bij den eersten Joël, indien men er twee aanneemt) komt dit woord voor in de beteekenis van een kastijding, door Jave aan het volk van Juda toegediend door middel van die vreeselijke plaag die zoo dikwijls in het Oosten voorkomt, die ontelbare zwermen van sprinkhanen, die akkers en boomgaarden verwoesten, en niets overlaten dan kale, dorre

velden, terwijl de ongelukkige bevolking, voor het volgende jaar, zich bijna onvermijdelijk ziet overgeleverd aan al de ijselijkheden van den hongersnood. In de volgende hoofdstukken (bij den tweeden Joël?) is er sprake van een verlossing van Juda, van vrijlating, van terugkeer in hun vaderland der door Philistijnen en Pheniciërs weggevoerde gevangenen, en zoo zien wij hier reeds in hoofdtrekken de verwachtingen van latere tijden bij den val van het rijk en in de dagen der ballingschap. En ware er hier geen melding gemaakt van bepaalde vijanden waarvan Jave zich bediend heeft om zijn volk te straffen, en die hij zal verzamelen in de vallei van Josaphat (d.i. het oordeel van Jave), om ze op hun beurt te verdelgen, men zou meenen dat dit gedeelte van veel jonger dagteekening en van een profeet uit de ballingschap afkomstig was.

Aan het slot van het II^{de} hoofdstuk vindt men eenige woorden, die een zekere vermaardheid hebben gekregen in de geschiedenis der Messiaansche profetieën. Het komt mij voor dat ze een inleiding zijn tot het tweede deel (Hoofdst. III) en niet het slot van het eerste. Den zin dezer belofte, zeer overdreven door de eerste Christenen(*), heeft de heer Vernes zeer juist en nauwkeurig omschreven: 'Indien iemand, zegt hij, deze bijbelplaats leest onder den indruk der meest algemeen verspreide meeningen, zal hij allicht evenals de heer Steeg oordeelen, dat hier sprake is van de mededeeling van geestelijke en zedelijke gaven aan *alle Israëlieten,* ofschoon in verschillende mate naar gelang van ouderdom en maatschappelijken toestand, en dus van den geest Gods die ten onzen bate over godsdienstige en zedelijke gaven beschikt. Die geest wordt hier echter geenszins bedoeld, maar de profetische geest, wat een groot verschil maakt, die geest die Bileam zijns ondanks tot spreken dwong, een goddelijke mededeeling dus waarbij de mensch geheel lijdelijk is en zijn gemoedsstemming geheel niet in aanmerking komt. Ten slotte is die mededeeling van den geest van Jave niet van meer geestelijken aard dan de buitengewone verschijnselen die men in de hemellichamen opmerkt. God, die zich van zon, maan en sterren bedient om buitengewone gebeurtenissen te voorspellen, zal tevens ook tot andere teekenen zijn toevlucht nemen, en zijn oordeelen aankondigen door al de Israëlieten, zoo mannen als vrouwen, zoo slaven als vrijen, zoo jongen als ouden, tot profeten te maken, om hetgeen aanstaande is te verkondigen.' (*Le peuple d' Israël*, pag. 58, 59).

Amos en Hosea oefenden hun profetisch ambt uit in het koninkrijk van Juda onder de regeering van Jeroboam II, toen die staat tot het hoogste toppunt van macht en aanzien gestegen was. Zij waren beiden als de vertegenwoordigers der gevoelens van die kleine minder-

(*) Volgens de Handd. der Apostelen heeft reeds Petrus op den eersten Pinksterdag in het ekstatisch spreken der discipelen de vervulling dezer profetie gezien en daarin het teeken gevonden van den aanvang van het Messiaansche tijdperk.

heid van strenge Javisten, die niet deelden in de geestdrift en het blind vertrouwen van anderen in den Salomo van het Noorden, en waarvan wij bewijzen vinden in verschillende plaatsen van het O.T. en wel bepaaldelijk in den 45sten Psalm, en in de zegensprekingen van Mozes die wel eerst later in Deuteronomium (H. XXXIII) zijn opgenomen, maar toch zeker opgesteld zijn door een optimistischen Javeprofeet en vurigen bewonderaar van Jeroboam. De twee profeten, die elkander met zeer korte tusschenruimte opvolgden, verzetten zich met kracht tegen het verminkt, met Kananeesche elementen vermengd Javisme, dat de officieele godsdienst van Israël was en zijn voornaamste heiligdom had te Bethel. Zij zagen reeds de teekenen van verval in dien toen zoo machtigen staat en verkondigden de rampen die weldra zouden volgen op zoo ongehoorden voorspoed. Gunstige verwachtingen omtrent de toekomst vindt men weinige bij Amos en Hosea, en juist omtrent deze, slechts even aangestipt, loopen hunne inzichten, anders zoo volmaakt gelijk, geheel uit elkander, en herneemt ieders nationaliteit haar recht(*). Hosea belooft de goddelijke genade en vergiffenis alleen aan Ephraïm (het rijk van Israël), en spreekt natuurlijk niet van den 'Koning uit het huis van David' die het rijk zou herstellen. De heer Vernes ontkent te recht de echtheid der plaatsen, waaruit men het tegendeel zou kunnen opmaken. Zoodanige toevoegsels waren een volstrekt noodzakelijke voorwaarde om in den gewijden kanon der Joden een boek te doen opnemen, dat anders als kettersch in den hoogsten graad zou gebrandmerkt zijn.

De tweede Zacharias (IX-XI) was waarschijnlijk een tijdgenoot van Jezaja en van Micha. In deze drie hoofdstukken zijn echter zooveel verschillende zaken bijeengevoegd en zoovele malen schijnen er veranderingen in te zijn gebracht, dat ik zelfs geen poging zal wagen om te bepalen, welke de oorspronkelijke denkbeelden van den auteur zijn. Die er meer van willen weten verwijzen wij liever naar het werk van den heer Vernes of naar de geleerden die dit onderwerp *ex professo* hebben behandeld. We hebben trouwens voor het tijdvak waartoe hij behoort genoeg bronnen om deze leemte niet al te zeer te betreuren.

Wat Jezaja betreft, men weet dat het boek dat dezen naam draagt, het werk is van twee gelijkelijk merkwaardige profeten, waarvan de een geleefd heeft onder de regeering van Achaz en Hiskia, de andere in de ballingschap en ten tijde van Cyrus. Van den tweede spreken wij in de volgende paragraaf. Ook in het eerste deel zijn ver-

(*) De wederzijdsche ligging van Juda en Israël ten tijde van Jeroboam II maakt het zeer begrijpelijk dat een profeet uit het Zuiden in het Noorden kon doordringen om er tot boete aan te manen en met den goddelijken toorn te dreigen, en alzoo eene stoute poging te doen om de rechtzinige leer van Jeruzalem en het goddelijk recht van het Davidische stamhuis te handhaven, op het oogenblik zelfs dat de pseudo-Jave, de koperen stier van Bethel triomfeerde, en de wettige Koning van Jeruzalem niet meer was dan een vazal van den overweldiger in Samarië.

schillende interpolatiën, geheele hoofdstukken en fragmenten uit een veel lateren tijd dan waarin Jezaja leefde, maar wij behoeven hier niet in nauwkeurige onderzoekingen te treden, daar wat ten minste de voornaamste stukken betreft, dit door anderen reeds duidelijk genoeg is uiteengezet.

Jezaja leefde in een zeer bewogen tijd, in de rampspoedigste dagen van zijn volk. Hij was getuige van den val van het koninkrijk van Israël en van de wegvoering in Assyrische ballingschap van een groot gedeelte zijner inwoners. Hij zag het koninkrijk van Juda door diezelfde Assyriërs vernederd tot een toestand van afhankelijkheid en dienstbaarheid, toen alles scheen te voorspellen dat het eerlang een gelijk lot zou ondergaan als het Israëlietische rijk, toen, ingesloten door de talrijke benden van Sanherib, ook Jeruzalem, dat alleen nog bleef standhouden, naar allen schijn onvermijdelijk moest vallen in de handen des vijands. Hij was het die zich verzette tegen de veranderingen in den eeredienst door Achaz ingevoerd, en aan zijn raad en zijn rustelooze bemoeing was men ongetwijfeld de groote hervorming verschuldigd die onder Hiskia plaats greep. Zijne godsdienstige denkbeelden waren het die deze Koning in practijk zocht te brengen en te doen overgaan in de staatsinstellingen en het nationale leven van zijn volk. Het spreekt dus van zelf, dat hij een van de voornaamste vertegenwoordigers moest zijn van die nationale verwachting, die in den rampspoed der tijden haar krachtigste voedsel vond en aan de godsdienstige denkbeelden der Javistische hervormingspartij dien eigenaardigen vorm ontleende, waardoor ze eerst werden wat we eigenlijk de ‘Messiaansche verwachtingen’ noemen(*).

Verwachtingen omtrent de toekomst, zooals we ze bij Jezaja aantreffen, vindt men bij alle rampspoedige en overwonnen volken, in wier boezem het nationaliteitsgevoel nog niet geheel is uitgedoofd. Hoop op een spoedige bevrijding, des te ongeduldiger naarmate het juk der dienstbaarheid zwaarder drukt, haat tegen de bewerkers en de medeplichtigen van de nationale ramp, vurig verlangen naar rust na langdurige en pijnlijke worsteling, naar orde en veiligheid na dagen en jaren van regeeringloosheid en onzekerheid, naar eer en macht en aanzien en heerschappij na diepe vernedering, dit alles blijft leven in het hart van overwonnen volken, zoolang ze nog niet tot zelfs den naam van hun vaderland vergeten hebben en nog niet geworden zijn als een zielloos overschot, ja minder dan dat, - want evenals aan het ontzielde lichaam door de werking van het galvanisme weder een

(*) De heer Vernes begint zijn onderzoek omtrent de Israëlietische verwachtingen voor de toekomst met den tijd van Jezaja. Eerst na deze in haar aard en wezen te hebben in het licht gesteld, zooals ze toen op het toppunt van haar bloei waren, gaat hij over tot de studie der vroegere profeten en der oudere geschriften, die wij in dit opstel reeds onderzocht hebben. Hij volgt daarin het voorbeeld van Kuenen in zijn *Geschiedenis van de godsdienst van Israël.* Het komt mij echter voor dat die methode minder gepast is bij zulk een bepaald onderwerp als de ‘Messiaansche verwachtingen’, waarbij men, met inachtneming van de resultaten der critiek, zonder schade kan beginnen met het begin.

schijn van leven kan worden gegeven, zoo hebben ook soms natiën, die dood, onherroepelijk dood zijn, zooals de Peloponnesiërs ten tijde van het Achaïsche verbond, de Joden onder Keizer Hadrianus en de Polen in deze onze eeuw, galvanische trillingen, waardoor ze uit haar bloedig graf schijnen te verrijzen en hare beulen voor een oogenblik een doodelijken schrik aanjagen; maar er blijft niets over dan een handvol asch, een herinnering voor de nakomelingschap, een bladzijde voor de geschiedenis. Die gevoelens, die aan alle natiën gemeen zijn, krijgen echter een eigenaardigen vorm door de verschillende omstandigheden en door het bijzonder volkskarakter; zoo was het ook met de tijd- en landgenooten van Jezaja. De godsdienstige begrippen vooral hebben altijd een grooten invloed gehad op den vorm der nationale verwachtingen, en indien er bij een zelfde volk verschil is in die begrippen, en er godsdienstige partijen zijn die tegenover elkander staan, zal elk van deze ook de gevoelens die in aller gemoed leven naar haar eigen beeld vervormen. Aan de diepe geloofsovertuiging der Javistische profeten heeft de nationale verwachting van het volk van Juda haar meest oorspronkelijken en machtigsten vorm te danken. Onder dezen vorm heeft de heer Vernes haar bestudeerd en zeer juist ontwikkeld, ofschoon hij, naar mijn inzien, niet genoeg gelet heeft op de algemeene bron waaruit ze ontsproten is.

Daar de toestand waaruit die verwachting ontstond het gevolg was en de ontwikkeling van dien onder de vorige regeeringen, moest ze natuurlijk ook dezelfde trekken vertoonen als die in naastvoorgaande tijden en zich langs dezelfde lijn ontwikkelen. Naarmate het gevaar nadert vertoont het zich ook in klaarder trekken; wie het werktuig zal zijn van Jave's toorn wordt duidelijk voor ieder, het is de Assyrische Koning die ‘gezonden wordt tegen een goddeloos volk, het volk van Gods verbolgenheid, om den roof te rooven en de plundering te plunderen.’ Maar de profeet, die in den aanvang van de regeering van Achaz voorspelt, dat er niet meer tijd verloopen zal voor de nederlaag der verbonden Vorsten van Syrië en Israël dan er noodig was voor een kind dat eerlang zou geboren worden om te komen tot de jaren des onderscheids, wanneer het ‘zou weten te verwerpen het kwade en verkiezen het goede,’ zal met niet minder vertrouwen spreken van de toekomst onder de regeering van den godvruchtigen Hiskia. De vijand, 't is waar, is machtiger en het gevaar veel dringender, maar wat nood, als men niet steunt op menschelijke hulp maar op de wonderbare tusschenkomst van God! Verblind door zijn voorspoed, en steunende op de macht van Assur, den grooten volksgod, evenals de vrome Israëlieten op die van Jave, kent de Assyrische Koning geen grenzen meer voor zijn eerzucht. In plaats van zich te beschouwen als het werktuig in Jave's hand om zijn raad te volvoeren, gaat hij zijn last te buiten, en beraamt een geheele vernietiging van het volk van Juda en droomt van een algemeene wereldheerschappij. ‘Hij

heeft in zijn hart om te verdelgen en uit te roeien niet weinig volkeren, want (zegt hij) gelijk als mijn hand gevonden heeft de koninkrijken der afgoden, ofschoon hun gesneden beelden beter zijn dan die van Jeruzalem en die van Samaria, zou ik alzoo niet kunnen doen aan Jeruzalem en hare afgoden? Maar voorwaar (zegt Jave) als ik een einde zal gemaakt hebben aan al zijn werk op den berg Sion en te Jeruzalem, dan zal ik tehuiszoeken de vrucht der grootschheid des harten van den Koning van Assyrië en de pracht van de hoogheid zijner oogen' (Jez. X:10-13).

De verwoesting des lands (die werkelijk geschied is nog bij het leven des profeets), de uitroeing van het geheele diep schuldige volk, op een klein overschot na, dat zich zal bekeeren, en de kern worden van de herboren natie, het vreeselijk oordeel van God over de Assyriërs, de strenge bestraffing van al de volken die tot den val van Juda medegewerkt of er zich in verheugd hebben, in één woord van alle vroegere of tegenwoordige vijanden der Israëlieten, dit zijn de gewone onderwerpen der profetieën van Jezaja. De stof daartoe vindt hij in hetgeen hij onder zijn oogen ziet gebeuren en in de onmiddellijke en klare gevolgen dier gebeurtenissen. Maar zijn geest verheft zich boven dit droevig heden ja zelfs boven de kleine en flauwe lichtstralen van hoop die het nog overlaat. In dichterlijke taal beschrijft hij den voorspoed, den luister, het geluk van een nieuw koninkrijk en een nieuwe heerschappij. 'Een rijske zal voortkomen uit den afgehouwen tronk van Isaï (David's vader) en een scheut uit zijne wortelen zal vruchten voortbrengen. Op hem zal de geest van Jave rusten, de geest der wijsheid en des verstands enz.... De wolf zal met het lam verkeeren, en de luipaard bij den geitenbok neerliggen, enz.... de aarde zal vol zijn van de kennis van Jave gelijk de wateren den bodem der zee bedekken. Tevens zal die wortel van Isaï tot een banier zijn der volkeren, de Heidenen zullen naar hem vragen en zijn rust zal heerlijk zijn.' Hierbij behoort nog de terugkeer der verstrooide Israëlieten en de hereeniging tot een volk, der Ephraïmieten zoowel als der Judaïeten, onder den schepter van David's nazaat. Een tijd van vrede en voorspoed, van godsvrucht en rechtvaardigheid, het herstel der Israëlietische nationaliteit onder de regeering van David's stamhuis en de hereeniging der sedert Salomo's dood gescheiden stammen, de oppermacht van het uitverkoren volk over alle volken der wereld en een meer of minder volledige bekeering der Heidenen tot den dienst van Jave, voor het minst een hulde aan den volksgod der oppermachtige natie, als bewijs van onderwerping der bedwongen volken, dit waren de verwachtingen van Jezaja, tot zulk een hoogte verhieven zich zijne uitzichten voor de toekomst. Ook al verliest men niet uit het oog de figuurlijke taal en het symbolisch karakter der beschrijving van dien vrede, die zich uitstrekt van de volken tot de geheele natuur, zoodat zelfs het roofgedierte zijn bloeddorstigen aard

verzaakt, moet men toch de mogelijkheid erkennen dat in den geest des profeten de werkelijkheid en de idealen zoozeer in elkander liepen, dat wij niet in staat zijn, en hij zelf niet in staat was de grenzen tusschen beide juist te trekken. Aan het tijdperk van vrede zal voorafgaan een strenge kastijding door Jave der vijandige volken. Op grond van het vreedzaam karakter, dat de profeten (Jezaja, Micha en Zacharias) voortdurend toeschrijven aan den Koning die in de jaren der herstelling zal heerschen, meent de heer Vernes dat die kastijding, naar hun oordeel, van bovennatuurlijken aard zal zijn, door God zelf toegepast zonder menschelijke tusschenkomst. Ik stem echter meer in met den hoogl. C.P. Tiele, wiens oordeel door vele plaatsen uit de profetieën gestaafd wordt, dat die eeuw van wedergeboorte en herstelling in twee tijden moet verdeeld worden, een tijd van oorlog, dien laatsten strijd, die uiterste worsteling, dien men ook heden ten dage nog vindt in de voorstelling van hen die van een eeuwigen vrede droomen, en slechts na deze heftige en beslissende worsteling, een algemeene en stoorelooze vrede. Men leze slechts b.v. het XIX^{de} hoofdstuk, waarin de bekeering en de toekomst van Assyrië en Egypte beschreven worden. De heer Vernes meent dat deze profetie van latere dagteekening is en wel uit den tijd der Grieken. Maar, schoon het mogelijk is dat ze eenigszins gewijzigd is en er eenige trekken zijn bijgevoegd, zie ik toch in het gronddenkbeeld niets, dat niet aan Jezaja kan toegeschreven worden.

Micha is bijna geheel de echo van Jezaja. Ik zal er mij dus niet bij ophouden, daar het niet anders zou zijn dan een herhaling van het voorafgaande. Ik zal mij bepalen tot het éénige verschil dat er bestaat tusschen de twee profeten. Het betreft het lot van Jeruzalem, dat volgens Jezaja gespaard, maar volgens Micha verwoest zal worden met wegvoering zijner bevolking naar Babylon. Op dit bijzonder punt heeft de plattelands-profeet, die geen medelijden gevoelde met de hoofdstad, wier weelde en overdaad den eenvoudigen landman een gruwel waren, juister gezien dan de Hierosolymitaan, de hoveling die, in weerwil van alle onheilspellende teekenen, maar niet kon gelooven aan den val der muren van Sion en aan de verwoesting van den tempel van Jave!

Bij de profeten uit deze eeuw vindt men nog geen juiste opgave van den tijd die er verloopen zou vóór de geheele ontwikkeling van dit drama: de bestraffing des volks en die van zijn vijanden, en de eindelijke zegepraal, de luisterrijke toekomst met al de weldaden der heerschappij van macht en vrede. In de gedachte van Jezaja en de profeten uit zijne school was die tijd zeker zeer kort. De rampspoed des volks was, of was ten minste bijna tot het hoogste toppunt gestegen, en de verlossing kon niet meer verre zijn. Of ze in Hiskia den man zagen met wien dit glansrijk herstel van Israël zou aanbreken, of deze voor Jezaja was: ‘het rijske uit den tronk van Isaï’ en voor Micha ‘de

koning uit Bethlehem Ephrata, die een heerscher zou zijn in Israël', ik zou het niet geheel durven ontkennen, maar het komt mij toch voor dat er zeer vele en zeer krachtige redenen zijn die voor het tegendeel pleiten.

V.

De vijftig volgende jaren behelzen slechts zeer weinig voor de studie der nationale verwachtingen van Juda. De gedachten van de groote massa des volks waren veel meer op het tegenwoordige dan op de toekomst gericht. De rampspoed der natie had voor het oogenblik opgehouden. De burgeroorlog woedde tusschen Assyrië en Babylon met afwisselend gevolg. De tijd naderde waarop Ninive een harder lot zou ondergaan dan het aan Samaria had berokkend, waarop de slagen die Sanherib aan Jeruzalem had toegedacht zijn eigen hoofdstad zouden treffen, die aan hem meer dan aan een zijner voorgangers haar luister verschuldigd was, en waarop het prachtig paleis dat hij voor zich had laten bouwen, met bedreiging van den vloek der Goden over elk, tot in de verste nakomelingschap, die er zijn naam zou uitwisschen of zijn beeld verbrijzelen, zou overgaan tot dien vormloozen klomp, die vijf en twintig eeuwen later, in onze dagen, het voorwerp van onderzoeking der geleerden zou worden. Wel is waar werd door dezen keer der zaken het gevaar voor het rijk van Juda slechts verplaatst en verwijderd, geenszins afgewend. Maar er behoorde niet minder toe dan de heldere blik van een Jezaja om het onheil zoo ver vooruit te zien en om Hiskia te berispen over het zelfbehagen waarmede hij de schatten van Jeruzalem ten toon spreidde voor de gezanten van Merodach Baladan, wiens gedurige nederlagen hem niet beletten om steeds te dingen naar een macht als die der Sagons en der Sanheribs. Het gevoel van verademing was algemeen, en indien de profeten van Jave het woord opvatten dan is het om als Nahum den val van Ninive en de bevrijding van Israël te bezingen. Nu is er, inderdaad, geen sprake meer van hoop op een ver verwijderde toekomst; de tijd van vrede en vervulling der goddelijke beloften schijnt gekomen te zijn en men geeft zich over aan het stille genot dier zaligheid. Maar de Javistische partij moest reeds spoedig ondervinden dat het slechts een ijdele droom was. Was er ook al geen onmiddellijk gevaar, geen dreigende rampspoed[*], de herleving der afgoderij, begonnen onder Manasse en voortgezet door Amon moesten haar wel nieuwe kastijdingen en zwaarder rampen doen voorzien dan die het volk onder de vorige regeeringen geteisterd hadden. Maar de vorst, die den eeredienst van de Koningin en het gansche heir des hemels herstelde, die de Tophet weer oprichtte in de vallei van Hinnom en zijn eerstgeborene door het vuur deed gaan ter eere van den vreeselijken Melek, wiens naam in de

(*) De nederlaag van Manasse, zijn gevangenis in Babylon, zijn bekeering en zijn terugkomst behooren tot het gebied der vrome verdichting, niet der geschiedenis.

volksoverlevering leefde, deed het onschuldig bloed der dienaren des Heeren stroomen door al de straten van Jeruzalem. Zoo het al de vrees niet was die den mond der profeten sloot, hun stem werd gesmoord door de hevigheid der vervolging; geen enkel profetisch geschrift is uit dezen tijd tot ons gekomen.

Onder de regeering van Josia, zelfs reeds vóór de hervorming door hem teweeggebracht, werd het woord der profeten weder gehoord. Een onverhoedsch en ernstig gevaar ontstond in de zevende eeuw voor het rijk van Juda door den inval in Azië van de legerbenden der Scythen. Dit was zonder twijfel een kastijding van Jave voor de afgoderij der vorige regeeringen. Hetzij Zephanja zijn geschrift heeft opgesteld naar gelang van den gang der gebeurtenissen, en naarmate de woeste horden naderden en zich over de naburige landen verspreidden of zich verwijderden van de grenzen van Juda om elders te rooven en te plunderen, hetzij hij later de feiten te zamen gevoegd en den indruk dien zij teweeg brachten bij de trouwe aanbidders van Jave wedergegeven heeft, zijne profetieën teekenen eerst ‘den dag van Jave, waarin hij bezoeking zal doen over het gansche land en zijn hand uitstrekken over Juda en Jeruzalem’ en daarna de uitroeiing van al de vijanden van Juda: ‘de Philistijnen, de Moabieten, de Ammonieten, de Assyriërs en de Egyptenaren’, en eindelijk de bekeering en den onverwelkelijken voorspoed van ‘de overgeblevenen van Israël.’ Zijn opvatting van de geschiedenis is even als die van zijne voorgangers; ook hij ziet en begrijpt de gebeurtenissen alleen bij het licht zijner godsdienstige overtuiging.

Zephanja was ongetwijfeld een van de bewerkers der hervorming van Josia. De profeten in het algemeen brachten er zeker veel toe bij om deze hervorming voor te bereiden en haar te rechtvaardigen in het oog der weifelende menigte (2 Kon. XXII). Toch bezitten wij geen enkele profetie uit deze dagen. Het boek Deuteronomium, dat de beginselen dezer hervorming in wettelijken vorm teruggeeft, is als het ware de dogmatische formule van de prediking der profeten van dien tijd. Grondtoon van deze prediking was zeker het vertrouwen op de toekomst. Die toekomst prijkte inderdaad in hun oog met schitterenden luister, totdat de nederlaag van Megiddo de ijdelheid hunner beloften deed uitkomen en aan den invloed van de voorstanders der hervorming den doodsteek gaf. Deze partij had het voorrecht gehad, gewoonlijk zoo verderfelijk voor hen die in een ideale wereld leven, in plaats van hun uitgangspunt en hun kracht te zoeken in de ondervinding en in de werkelijkheid, om haar ideeën dadelijk in practijk te kunnen brengen en over te doen gaan in alle wetten en instellingen. Gedurende dertien jaar ten minste had de koning zich blindelings naar haar geschikt. Hadden de hervormers ook al niet allen overtuigd en niet aller hart gewonnen, over elken wederstand hadden zij toch gezegevierd. Indien Josias niet die David's telg was, onder wiens regee-

ring al de beloften der vroegere profeten zouden vervuld worden, dan moest men er aan wanhopen om ooit dien heerlijken en gezegenden tijd te zien aanbreken, dien de godsmannen hadden voorspeld. En toen het alzoo niet gebeurde, moest de hervormingspartij wel haar aanzien en invloed verliezen, en kon zich niet weder verheffen vóór den ondergang van het geheele rijk. Niets minder was er noodig dan de ongehoorde rampen, die zij voorstelde als de welverdiende straf voor de herleving der afgoderij, om de gemoederen en de harten weder tot haar te voeren. Maar moest zij zich nu vergenoegen met de nederige rol eener oppositiepartij, was zij klein in aantal, aan smaad en vervolging blootgesteld, in zedelijke kracht won zij veel meer dan wat zij in uiterlijk aanzien en macht verloren had. De held van dezen tijd der worsteling tusschen den hervormden en gezuiverden godsdienst der profeten en den officiëelen, met afgoderij besmetten, staatsgodsdienst, was Jeremia, een van de belangrijkste figuren in de godsdienstgeschiedenis van Israël. Zacht en welwillend van aard, maakten de omstandigheden des tijds hem tot den prediker van een somberen, wraakademenden godsdienst. Hij zou gewenscht hebben den mond slechts te openen om te troosten en te zegenen, om de gemoederen op te beuren door ze op Gods weldaden te wijzen, en hij moest de grootste rampen voorspellen die een volk kunnen treffen; steeds behandeld als een ongeluksprofeet, altijd kampend met tegenstand en ongeloof, had hij het treurig voorrecht om al zijn sombere voorspellingen vervuld te zien, terwijl hem de vervulling zijner schoone beloften en heerlijke verwachtingen ontging. Toch bleef hij, ook te midden van de schrikkelijkste tooneelen der verovering van Jeruzalem, de verwoesting des tempels en de wegvoering van zijn volk, en zijn eigen gedwongen ballingschap in Egypte, even onwrikbaar vasthouden aan zijn geloof aan een herstelling van Israël, als hij onverbiddelijk was geweest in zijn bedreigingen zoolang de worsteling duurde, en hij zelf ten doel stond aan de beschuldigingen der optimistische profeten en aan de vervolging van de priesters en de ‘vorsten van Juda.’

Een karakteristiek verschijnsel in de godsdienstgeschiedenis van Israël is die dubbele profetische strooming, waardoor in den naam van denzelfden God, aan dezelfde gebeurtenissen dikwerf een lijnrecht tegen elkander overstaande beteekenis gegeven wordt. Bewijzen van het bestaan en den onderlingen strijd dezer twee richtingen ziet men, niet alleen bij het volk, maar zelfs onder de leden der Javistische partij. Men vindt ze in de oudste ons bekende historie van Israël, en wanneer wij meer uitvoerige en nauwkeurige berichten hadden, zouden we wellicht tot haar eerste ontstaan kunnen opklimmen. Onder Achab en Josaphat zijn wij reeds getuigen van den strijd tusschen de optimistische en de pessimistische profeten in de personen van Micha en Zedekia den zoon van Canaän (1 Kon. XXII). Maar nooit was de tegenstelling tusschen die twee richtingen scherper dan in de laatste

dagen van het rijk van Juda. Vertegenwoordigers der beide partijen ziet men zoowel te Jeruzalem als in Babylon bij de eerste ballingen. Daar tusschen in staan profeten van de middenpartij, zooals Zacharias, Habakuk en Obadja, die even streng als Jeremia zelf de zedelijke en godsdienstige verslapping veroordeelen, terwijl een Hananja te Jeruzalem, een Achab zoon van Kolaja, een Zedekia zoon van Manasse, een Sémaja de Nechlamiter te Babylon niets te berispen of te misprijzen vinden. Evenzeer als hij voorzagen ze wel een zware kastijding en vreeselijke rampen, 'den dag van Jave schrikkelijk en vol benauwdheid', maar zij konden niet gelooven, dat Jave den geheelen ondergang van zijn volk zou gedoogen. Al zagen ze Jeruzalem ook ingesloten door den vijand, zij hoopten tegen hope, dat ter laatster ure nog de verlossing zou opdagen en Jeruzalem en de tempel zouden gespaard worden. De strijd tusschen de twee uiterste richtingen was te scherper, naarmate ze het in den grond der zaak meer eens waren, maar des te meer klem legden op het verschil in bijzonderheden. En toch geschiedde dit niet willekeurig. Beide partijen geloofden even vast aan de onverbreekbaarheid van het verbond tusschen Israël en Jave. Maar bij de optimisten ging het vertrouwen op de goddelijke bescherming, als wettig gevolg van dit fundamenteele leerstuk van het Mozaïsme, zoo ver, dat in hun oog zelfs de overtredingen, de afgoderij of de onzedelijkheid des volks daarin geen verandering konden brengen; volgens de hervormingspartij daarentegen kon dit verbond geen stand houden dan door onkreukbare trouw des volks, noch die vruchten afwerpen die beide partijen verwachtten, vóórdat door strenge kastijding, ware het ook, voor een wijle ten minste, ten koste der nationale zelfstandigheid, en met verlies van hoofdstad en tempel, alle onreinheid en afgoderij vernietigd was.

Maar ook zelfs de vertegenwoordigers der strengste richting kwamen eerst spade tot de overtuiging van de noodzakelijkheid dezer treurige gevolgen van de ontrouw des volks. Dezelfde oorzaken die hunne bedreigingen ijdel deden schijnen in de oogen der optimisten, beletten hen lang om de uiterste gevolgen hunner beginselen aan te nemen. Micha was de eerste die voorspelde dat Jeruzalem evenmin zou gespaard worden als het overige gedeelte des lands. Wat onmiddellijk onder zijn oogen voorviel maakte dat Jeremia veel bepaalder kon spreken dan een zijner voorgangers. Hij hield niet op te verzekeren, dat niets de voltrekking van het Godsoordeel meer kon verhinderen. Maar ook zijne beloften en uitzichten omtrent de toekomst hebben een veel bepaalderen vorm dan die van vroegere profeten zelfs van zijne richting, en onderscheiden zich door enkele oorspronkelijke trekken die we nergens anders vinden. Zoo bepaalt hij in profetischen stijl, waarbij men niet te angstvallig aan de letter moet blijven hangen noch het cijfer in den allerstrengsten zin nemen, den duur der ballingschap op zeventig jaren. Evenzeer als ettelijke zijner voorgangers, voorspelt hij de bekeering

en de terugkomst uit de ballingschap van Juda en van Israël, en het herstel, onder den schepter van een koning uit David's geslachte, van het rijk der twaalf stammen. Maar de universalistische richting, waarvan men reeds sporen vindt bij de profeten uit een vroeger tijdperk, komen bij hem klaarder en in bepaalder omtrekken voor. Volgens hem zullen de naburige volken, de Moabieten, de Ammonieten, de Pheniciërs en de Philistijnen zich bij het herboren koninkrijk van Israël aansluiten. Ook deze volken zullen even als de Israëlieten gelouterd worden door strenge kastijdingen, door ballingschap en gevangenis; die beproevingen zullen hun oog ontsluiten voor de waarheid, zij zullen Jave leeren kennen en aanbidden als den éénigen waren God. In het nieuwe rijk opgenomen, zullen zij ook deel hebben aan de voorrechten van Gods volk. Zijn universalisme is niet meer alleen de uitbreiding tot allen van de zegeningen aan de uitverkoren natie verleend, maar de bekeering van al de natiën tot Jave die zulke groote dingen voor zijn volk gedaan had. Bij geen der oudere profeten misschien vindt men dit denkbeeld zoo zuiver en zoo volledig ontwikkeld als bij Jeremia (zie b.v. III:17, XVI:19.) De straffen, waarmede de Chaldeën bedreigd worden, ‘de eeuwige verwoesting waartoe het land gesteld wordt’ (XXV:12 volgg. LI) sluiten hen, naar mijn oordeel, uit het verbond van alle volken met God niet uit. Even als er een groote overeenkomst is tusschen de straffen waarmede de vijanden van Israël bedreigd worden, en die welke aan Israël zelf worden aangekondigd, zoo is het ook met de beloften van bevrijding en verlossing. Al wat geschiedt aan het uitverkoren volk van Jave schijnt zich ook bij de andere natiën te moeten herhalen. Men houde hier wel in het oog, dat wij nu genaderd zijn tot het tijdstip, waarop de Israëlietische godsdienst die groote omwenteling zou ondergaan, die hem de grens zou doen overschrijden tusschen de oude, particularistische en de nieuwe universalistische godsdiensten, en dat van al de profeten, Jeremia, die het eerst van Jave gesproken heeft als den éénigen waren God, tot deze omwenteling het meest heeft bijgebracht.

Zij het ook dat dit godsdienstig universalisme bij Jeremia nog niet tot zijn volle recht gekomen is, bij niemand echter vindt men den geestelijken aard van het Godsrijk klaarder uitgedrukt, zoo zelfs dat men zeggen kan, dat zijne denkbeelden in verhevenheid door niemand overtroffen zijn, en hunne geheele verwezenlijking zich nog altijd laat wachten. Wel is waar is Jeruzalem, in zijn voorstelling van de toekomst, niet enkel het groote godsdienstige middenpunt, maar de zetel van Jave zelven, wiens heiligheid niet alleen den tempel vervult, maar zich mededeelt aan de geheele stad (XXXI:40) en wordt Jeruzalem ‘Jave's troon’ genoemd (III:17); maar het voornaamste voorwerp van den ouden eeredienst, de arke des verbonds, waarop Jave, onzichtbaar voor het oog des volks, troonde, heeft, merkwaardig genoeg, al haar aanzien verloren; men zal ze niet weder opzoeken, men zal geen nieuwe

vervaardigen, men zal zelfs aan haar niet gedenken (III:16). Want de onzichtbare en verborgen God is een volledig ontsluierde God geworden, een God die leeft en zich openbaart aan de conscientiën van al zijne kinderen(*). Zoo kan dan ook het nieuwe verbond niet alleen dit oude zinnebeeld der tegenwoordigheid onder zijn volk van Jave missen, maar het behoeft zelfs geen eeredienst, geen offerande, geen priesterschap, ja zelfs geen profeten, geen onderwijs, geen prediking: 'Ik zal mijn wet in hun binnenste geven, zegt Jave, en zal die in hun hart schrijven; en ik zal hun tot een God zijn en zij zullen mij tot een volk zijn. En zij zullen niet meer een iegelijk zijn naaste, en een iegelijk zijn broeder leeren, zeggende: kent Jave, want zij zullen mij allen kennen, van den kleinste tot de grootste' (XXXI:33, 35). Het idealisme van Jeremia, als het droomde van de toekomst van het bekeerde en wedergeboren volk, verhief zich dus tot een hoogte, waartoe de godsdienst in werkelijkheid nooit is opgeklommen, niet alleen niet ten tijde der terugkomst uit de ballingschap, maar ook door later hervormingen niet, zelfs niet door die grootste, zes eeuwen later door Jezus van Nazareth teweeggebracht, eene hoogte die voor de menschheid hier op aarde wel altijd onbereikbaar schijnt te moeten blijven.

VI.

Ezechiël, die zijn profetische loopbaan begon toen Jeremia reeds in zijn volle kracht was, arbeidde in den tijd der ballingschap onder de Judeërs die met Jojachim (in 597) waren weggevoerd na de belegering en eerste inneming van Jeruzalem door Nebukadnezar. Hij behoorde niet tot die ballingen die met den koning naar Babylon werden overgebracht, maar tot de kolonisten die zich in het Noorden des lands bij de rivier Chebar neerzetten. Uit een priesterlijk geslacht gesproten en met den geest der priesterkaste doortrokken, priester in één woord in merg en been, was er niets minder noodig dan de ramp die hem en zijn vaderland trof om hem de bediening des altaars te doen verwisselen met het ambt der profeten. Hoe voortreffelijk hij dit laatste ook vervuld hebbe, hij zou het zeker nooit uit vrijen wil gekozen hebben, zooals sommige andere Levieten. Het kon niet anders of zijn profetische werkzaamheid moest wel den stempel dragen van de oorspronkelijke en diep gewortelde richting van zijn geest. Met hem dringt de priesterlijke geest door in de profetie, tot groote schade dezer laatste. Zijn invloed, die, na de ballingschap, veel grooter was dan die der Babylonische profeten, waarover wij later moeten handelen, en die getrouw bleven aan den ouden profetischen geest, bracht er wellicht meer dan iets anders toe bij om aan den godsdienst der in hun vaderland teruggekeerde Joden dien bekrompen geest en die ritualistische strekking te geven, die de eigenlijke karaktertrek van het Judaïsme zijn.

(*) De heer Vernes heeft, naar het mij voorkomt, aan deze woorden van den profeet niet al het gewicht gehecht dat zij verdienen.

De Esdrassen en de Nehemia's, de Haggaï's en de Maleachi's waren discipelen van Ezechiël; zijn ideaal was het, dat zij, voor zoover de omstandigheden het toelieten, tot werkelijkheid trachtten te brengen.

Wat overigens het oordeel over den staatkundigen en zedelijken toestand der te Jeruzalem gebleven Judeërs betreft, zoowel als over de strenge kastijding waarmede het volk om zijn zonden en zijn afgoderij moest bezocht worden, hierin stemde hij geheel overeen met Jeremia. Even als deze laatste te Jeruzalem, zoo bestreed hij in de ballingschap, met al de kracht van zijn geest, de afgoderij en het zedenverval. Hij verzette zich tegen de ijdele verwachtingen eener spoedige verlossing en voorspelde den val van Jeruzalem en de geheele voltrekking der oordeelen Gods. Maar evenmin als een der vroegere profeten, wanhoopte hij aan de toekomst. Zijn prediking, die in de 24 eerste hoofdstukken (vóór den val van Jeruzalem) bijna altijd somber en dreigend is, ademt in de volgende hoofdstukken een veel zachter en milder geest. Daar vindt men beloften van verlossing, van een toekomstig herstel van den Israëlietischen staat, bijna gelijkluidend met die van Jeremia. De terugkeer uit de ballingschap van Ephraïm zoowel als van Juda, de wederoprichting van het geheele rijk onder een koning uit David's stamhuis, het aanbreken van een eeuw van onafgebroken voorspoed en storeloozen vrede, niets van dit alles ontbreekt. Maar de godsdienst van het herboren volk, wel verre van een zuiver geestelijk karakter te dragen, zal niet anders zijn dan bekrompen ritualisme en wettisch formalisme. Alles, de regeering, de burgerlijke en staatkundige instellingen, de betrekking tusschen den koning en de priesterschap, de voorrechten en de inkomsten aan deze laatste toe te kennen, haar geestelijke oppermacht, grooter zelfs dan onder de regeering van Josias, dit alles draagt den stempel der volstrekte theocratie. Behoeven wij er bij te voegen, dat bij zulk een opvatting er geen sprake kan zijn van universalisme, van bekeering der vreemde natiën, van een algemeene godsdienstige gemeenschap? ‘Geheel vervuld van de organisatie van Palestina’, zegt de heer Vernes terecht, ‘bekommert Ezechiël zich bijna nooit over de vreemde volken en hun betrekking tot Israël en zijn God. Hier en daar schijnt er wel iets te wezen dat er op doelt, maar nergens vindt men die trekken tot een afgerond geheel, tot een duidelijk beeld bijeengebracht. Het hoogste is nog, dat de vreemde volken zullen erkennen, dat Israël vernederd en gestraft is om zijn ontrouw aan Jave en zijn herstel alleen aan zijn terugkeer tot hem te danken heeft’ (*Le peuple d' Israël,* pag. 136).

Geheel verschillend was de richting dier profeten uit de ballingschap, wier schriften men zoolang heeft gehouden voor het werk van Jezaja, evenzeer als van de dichters van sommige Psalmen, die uit de tijden der ballingschap en naar alle waarschijnlijkheid uit Babylon afkomstig zijn. Het zij mij vergund hier niet stil te staan bij enkele kleine fragmenten, zooals Jezaja XXIV-XXVII; XXXIV en XXXV; XIII:

1-XIV:23 en XXI:1-10, maar den lezer eenvoudig te verwijzen hetzij naar den heer Vernes zelven, hetzij naar de *Geschiedenis der godsdienst van Israël* van Prof. Kuenen, dien onze auteur hier geheel gevolgd heeft. Vrij wat gewichtiger, niet slechts om zijn uitgebreidheid maar vooral om zijn inhoud, is het werk van een onbekenden profeet, wiens profetieën het slot vormen van het boek Jezaja (XL-LXVI), en dien men gewoonlijk den tweeden Jezaja noemt. Ik weet niet of dit zamenvoegen in één deel en zamensmelten onder één titel van twee geschriften uit zoo verschillenden tijd en van zoo onderscheiden auteurs, om nu niet te spreken van andere heterogene bestanddeelen die in de profetieën van Jezaja zijn ingeslopen, enkel moet komen op rekening eener dwaling van den lateren zamensteller van den Oud-Testamentischen kanon, en of niet veeleer de auteurs zelve deze verwarring gewenscht en opzettelijk in de hand gewerkt hebben. Het komt mij volstrekt niet onwaarschijnlijk voor, dat er zich te Babylon, in de ballingschap, een pseudo-Jezajaansche litteratuur gevormd heeft, en dat de profeten van een zekere school hunne voorspellingen evenzeer als hunne vermaningen gesteld hebben onder het patronaat van den hoog vereerden naam van Jezaja, in wiens geest zij veelal spraken en wiens geliefkoosde beelden wij telkens bij hen terugvinden. Ik waag echter deze onderstelling, die ik nog nergens anders gevonden heb, slechts met een zekeren schroom. Doch, al is zij gegrond, dan behoeft men hier nog niet aan een letterkundig bedrog te denken, in den zin waarin wij thans dit woord gebruiken; het kan zeer wel zijn dat het niet anders was dan een stilzwijgende afspraak en een maatregel van voorzichtigheid om zich aan de vervolging der Chaldeërs te onttrekken. De schrijvers waren dan zeker bekend en hunne namen werden in stilte genoemd bij de patriotische partij, en het misverstand komt geheel op rekening van de schriftgeleerden uit lateren tijd.

Hoe het zij, de werkzaamheid van den tweeden Jezaja was te Babylon volkomen gelijk aan die van Jezaja en Jeremia in de omgeving waarin zij leefden. Men vindt bij hem dezelfde denkbeelden en dezelfde beelden als bij zijn beroemde voorgangers, alleen is de vorm en de uitdrukking gewijzigd naar de verschillende tijden en omstandigheden. De merkwaardigste plaatsen in zijn geschrift en de meest uitvoerige tafereelen zijn die welke betrekking hebben op den strijd tusschen Cyrus en de Chaldeërs, op de houding der Joden gedurende die oorlogen, die hun verlossing moesten teweegbrengen, op de verschillende gewaarwordingen waarmee de godsdienstige partijen onder de ballingen de wisselende oorlogskansen volgden, op de bestrijding der Babylonische afgoderij (in den geest des profeten is het hier eigenlijk een strijd tusschen Jave, die Cyrus verwekt heeft en aan zijn legers de overwinning schenkt, en de goden der Chaldeërs, die onmachtig zijn om de Vorsten en het volk, die op hen vertrouwen, te beschermen), eene bestrijding die des te meer indruk maakte en des te

sterker invloed uitoefende op de latere, zuiver Monotheïstische, Joden en op de Christenen die er hun voornaamste wapenen aan ontleend hebben tegen de ‘valsche godsdiensten,’ naarmate ze meer partijdig en oppervlakkig was, en de auteur minder begreep wat hij eigenlijk bestreed. Hij ziet niet anders dan het houten of metalen afgodsbeeld, dat evenmin hooren als spreken kan, en heeft geen besef van, of sluit moedwillig het oog voor de diepe gedachten en het godsdienstig gevoel, waarvan dit beeld de zinnelijke uitdrukking is. Daar wordt Cyrus aangeduid als ‘de gezalfde van Jave’, een benaming die zooveel moeielijkheid moest baren voor de auteurs der Messiaansche theorieën in latere tijden. Daar zijn de voorspellingen uitvoerig en scherp van omtrek; de vernedering der Chaldeën, de verwoesting van Babylon worden er met een rijkdom van beelden, en een kracht van uitdrukking geschetst die ze ons als voor de oogen plaatsen. Daar ziet men de heftige tegenkanting van de godsdienstige, puriteinsche partij die steeds - en niet zonder reden - verdacht was bij de heerschers wier macht dreigde ineen te storten, en waaruit menigeen zeker gevallen is als het slachtoffer van den haat der Chaldeën; want dezen hadden in het open veld te strijden met de legers van Cyrus, en in de stad en de provinciën met de intriges en de verstandhouding met den vijand van al die overwonnen volken die ze als ballingen naar hun rijk hadden medegevoerd. Deze godsdienstpartij, steeds nauw bespied en, wat niet vreemd is, dikwerf streng behandeld door de regeering des lands, werd ook nog, naarmate de oorlogskans wisselde, nu eens aangehaald en gevleid, dan weder met spot en hoon overladen door de onverschilligen, met hun lot tevreden, Joden, die de zegepraal van Cyrus wellicht meer duchtten dan de voortduring eener dienstbaarheid die hen niet zeer zwaar drukte. Uit deze worsteling der partijen ontstond die schoone beschrijving van ‘den knecht van Jave,’ den armen, verachten, ter dood geleiden rechtvaardige, die zonder morren zijn leven geeft tot een losprijs voor de zonden des volks, waaraan de eerste Christenen hunne theorieën van een vernederden en lijdenden Messias zouden ontleenen, en die zulk een voorname plaats zou beslaan in de Christelijke apologetiek. Toen eenmaal aangenomen was dat dit de zin was dezer woorden, vond men er een onwederlegbaar bewijs in voor de waarheid van het denkbeeld dat, in de eerste eeuw der Christelijke jaartelling, Christenen zoowel als Joden zich vormden van de profetie. De tot in de kleinste bijzonderheden afdalende overleveringen omtrent den dood, de begrafenis en de opstanding van Jezus, die zich onwillekeurig gevormd hadden naar de meest sprekende trekken in het LIII^{ste} hoofdstuk van Jezaja, gaven aan dit argument een des te grooter kracht ook in de oogen der tegenstanders, als er geen sprake kon zijn van vroom bedrog en de goede trouw der Christelijke predikers en apologeten boven allen twijfel verheven was.

Daarentegen heeft de beschrijving van den terugkeer uit de balling-

schap en het herstel der nationale onafhankelijkheid, hoe prachtig ook voorgesteld, niets bijzonder nieuws of oorspronkelijks. Bij den tweeden Jezaja vindt men, slechts wat uitvoeringer en in hoog dichterlijke taal, dezelfde hoofdtrekken als bij de vroegere profeten. De aangekondigde kastijding is in al hare gestrengheid uitgevoerd, de verlossing is aanstaande, en men begrijpt licht hoe vijftig en meer jaren van lijden en wachten die hoop die niet bezwijken kon, hadden moeten opzweepen en overprikkelen. Maar die vurige verwachting geeft zich lucht in schitterende beelden en lyrische vlucht, zonder iets vast of bepaalds uit te drukken. Men hield zich en moest zich houden aan de profetische overlevering van vroegere eeuwen; maar wel verre van deze beloften scherper te bepalen en duidelijker voor te stellen, maken de profetieën van den tweeden Jezaja ze nog meer algemeen en zwevend: ‘Eigenlijk, zegt de heer Vernes, komen al deze uitvoerige beschrijvingen slechts neder op dit weinige: een schitterende terugkeer; de natiën die vroeger vijandig waren aan Israël, stellen er een eer in om de ballingen in zegepraal terug te voeren en brengen een dubbele hulde aan het volk van Jave, dat voortaan trouw aan zijn Verlosser, een ongestoorden voorspoed geniet te midden der rijkste zegeningen van een vruchtbaren bodem’ (*Le peuple d'Israël*, pag. 144). De profeet heeft voornamelijk ter schole gegaan bij Jezaja en Jeremia, en er zijn weinig trekken in het tafereel, dat hij ophangt van het herstel zijns volks, die men niet terugvindt bij die twee die hij zich tot voorbeeld had gesteld. Sommige van de prachtigste schilderingen die hij geeft b.v. van den vrede, die in het nieuwe rijk zal wonen, van den luister van Jeruzalem, van de menigte die zich in hare straten zal verdringen, zijn bijna letterlijk ontleend aan den eersten Jezaja of geven slechts in meer uitvoerigen vorm de denkbeelden van dezen profeet terug. Slechts op twee, meer schijnbare dan wezenlijke, punten van verschil willen wij wijzen. Zoo weinig beteekenend is bij hem de rol van den Koning, die de schoone hoop van Israël zal verwezenlijken, dat het zou kunnen schijnen alsof hij geenszins deelde in de verwachting zijner voorgangers en tijdgenooten, dat het huis van David zou hersteld worden tegelijk met het Israëlietisch volksbestaan. Het is echter niet meer dan schijn. ‘Het is niet vreemd,’ zegt de heer Vernes (pag 145, 146), ‘dat bij zulke algemeene en weinig bepaalde beschrijvingen, de auteur het niet noodig acht om nauwkeurig op te geven, welk aandeel de Koning zal nemen aan de aanstaande gebeurtenissen. Uit zijn stilzwijgen zou men alleen dit kunnen opmaken, dat de Koning er niet de voornaamste rol in zal spelen. Niet van David's nazaat verwacht hij de verlossing, maar onmiddellijk van Jave, zonder dat hij daarbij behoeft te denken, dat de troon zal ledig staan en altijd ledig blijven. Het is bijna ondenkbaar dat hij niet de meening zou gedeeld hebben die wij bij al zijn tijdgenooten vinden, dat David's afstammelingen opnieuw den troon zouden bekleeden.’ Het begrip van

een algemeenen godsdienst, zooals wij het bij den tweeden Jezaja vinden, wijkt ook eenigszins af van dat van Jeremia en den eersten Jezaja. ‘Het zijn niet zoozeer de vreemde volken in massa die tot bekeering worden geroepen, het is veeleer de gelegenheid daartoe die gegeven wordt aan alle menschen van goeden wille.’ Ofschoon minder vrijzinnig in schijn, is hier inderdaad vooruitgang in den zin van het ware godsdienstig universalisme, zooals het zich in de prediking van het Evangelie belichaamd heeft.

Met den tweeden Jezaja zijn wij gekomen tot het hoogste punt van ontwikkeling van Israël's verwachtingen omtrent de toekomst. Het tijdstip van de vervulling der nationale wenschen schijnt aan te breken, maar hoeverre blijft ze ten achteren bij hetgeen men gehoopt had. Zoo gaat het helaas! bijna altijd met de droomen van overwonnen en onderdrukte volken. Gelukkig nog indien ze ten minste iets terugkrijgen van hetgeen zij verloren hebben, en hun verwachtingen blijken niet geheel ijdel te zijn geweest! Groot was zeker de teleurstelling van vele der onder Zerubbabel en Josua teruggekeerde ballingen, die met geestdrift het oogenblik hunner bevrijding begroet hadden. Dat was het zeker niet wat ze verwacht, wat ze zich voorgesteld hadden. Maar nationale verwachtingen, vooral wanneer ze op godsdienstigen bodem rusten en als het ware een geloofsartikel geworden zijn, sterven ook bij aanvankelijke teleurstelling niet, en het godsdienstig geloof weet altijd wel redenen te vinden waarom de werkelijkheid blijft beneden het ideaal. Nog een weinig geduld, nog een kleine wijle tijds, nog slechts eenige weinige onmisbare voorwaarden voor de vervulling der goddelijke beloften! Zoo spraken Zacharias en Haggaï tot het volk dat binnen zijn landpalen was teruggekeerd. De voorwaarde, die vervuld moest worden, was de voleindiging van den herbouw des tempels, waaraan men terstond na den terugkeer uit de ballingschap begonnen, maar die telkens weder belemmerd en afgebroken was. En toen eenmaal de tempel voleindigd was, die tempel zoo klein van omvang en zoo arm in versieringen, waaraan nog steeds het goud en zilver der volkeren, dat Haggaï er in zijn verbeelding had zien instroomen, bleven ontbreken, toen verkondigde Maleachi, een tijdgenoot van Ezra, dat de zonde des volks, vooral de verwaarloozing der ceremoniëele en priesterwetten, een nieuwe beproeving, een nieuwe zuivering der natie noodzakelijk gemaakt hadden alvorens de eeuw van glorie en voorspoed kon aanbreken. Op nieuw weerklinkt de bedreiging van een ‘dag van Jave, groot en zeer te vreezen.’ Op nieuw worden die woorden van kastijding en boete en bekeering gehoord, maar ook wederom gevolgd door beloften van verlossing, van voorspoed en alle goddelijke zegeningen. Slechts een nieuw element is er bij gekomen, dat aan deze profetie een eigenaardig en oorspronkelijk karakter geeft; die dag van Jave zal worden aangekondigd en bereid door Elia, dien Jave zenden zal vóór zijn Engel d.i. vóór zijne eigen zichtbare open-

baring. De Koning uit David's geslachte, die nog in de vorige eeuw voorkomt in de profetieën van Zacharias en Haggaï (die in Zerubbabel zelven den door Jezaja, Jeremia, Ezechiël en andere profeten aangekondigden Verlosser zagen), moet nu de plaats inruimen voor Jave zelf. Maar dit is ook het éénig onderscheid; in den grond der zaak zijn de denkbeelden steeds dezelfde. Bij Zacharias, bij Haggaï en bij Maleachi vinden we echter slechts een flauwen nagalm van de oude profetieën, een bleeke kopie van het schitterend tafereel der nationale verwachtingen. Uit alles schijnt te blijken, dat het volk steeds minder begon te hechten aan die hoop op macht en aanzien en voorspoed, die in de dagen des onheils gestrekt hadden om het godsdienstig en nationaal leven voor geheel verval te behoeden. Langzamerhand namen die grootsche, in het hart des volks levende, verwachtingen den vorm aan van godsdienstig geloof, dat zich meer in bespiegelingen verdiepte dan het zich uiterlijk openbaarde. Wel had de Joodsche natie haar zelfstandig volksbestaan niet teruggekregen, maar ze genoot toch onder de heerschappij, eerst der Perzische Vorsten, naderhand der Grieksche Koningen in Egypte, eene groote mate van godsdienstige onafhankelijkheid en van eigen beheer, dat soms tot geheele vrijheid naderde. Voor de groote menigte was dit genoeg, en ongetwijfeld zouden, onder zulk een, wel bescheiden maar toch zeer dragelijk, lot, en bij de kalme en regelmatige ontwikkeling van het godsdienstig leven, de ‘verwachtingen omtrent de toekomst’ langzamerhand geheel zijn uitgedoofd, indien niet nieuwe gebeurtenissen, strenge vervolging, wreede beproevingen en een roemrijke strijd tusschen beide gekomen waren om ze uit haar doodslaap op te wekken, ze met een nieuwen gloed te bezielen en haar een nieuw, eigenaardig karakter te geven.

Rotterdam.

(*Wordt vervolgd.*)

G. COLLINS.

Natuurkunde.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.
X.
Over water, drinkwater en waterdamp.

Amice!

In mijnen vorigen brief beloofde ik U - en ‘belofte maakt schuld’ - dezen keer onze beschouwingen over water voort te zetten en daarbij bepaaldelijk het oog te richten op het gebruik, dat wij van deze stof in de huishouding maken. Ik hoop niet dat Gij verwachten zult, dat ik mijn onderwerp wil uitputten. Hemel! neen. Want als ik dàt moest doen, had ik niet genoeg aan 6 × 2 brieven, laat staan aan twee, waartoe ik mij wil beperken. Daarbij stel ik nog op den voorgrond dat het zou kunnen; quod demonstrandum est, ‘wat bewezen moet worden’ zooals bij elke meetkundige stelling in ‘Jacob de Gelder's lessen over, enz.’ tot vervelens toe, te lezen staat. Maak U over die ‘uitputterij’ maar niet ongerust, want ik houd niet van ‘putten’, al zal ik er in dezen brief nog al eens van moeten spreken: de beschouwing van put- of welwater ligt toch het eerst aan de beurt.

Een dezer dagen met mijn dokter over koetjes en kalfjes pratende, kwam ons gesprek na eenige oogenblikken op water te land en merkte hij op, dat het als een verblijdend verschijnsel te beschouwen is, dat door onze gezondheidscommissiën gaandeweg meer werk wordt gemaakt van goed drinkwater; al meende hij, dat het groote publiek de waarde van goed water nog niet naar eisch weet te schatten. In zijne praktijk was het hem meermalen voorgekomen, dat hij aan overigens vrij ontwikkelde menschen, de vraag had gedaan ‘waar komt uw drinkwater van daan?’ en zij hem tot éénig antwoord hadden gegeven ‘uit den grond’, zonder er ooit over nagedacht te hebben, dat de grond geene zee of geen meer is, waarin het water voor ons bewaard wordt, maar dat al ons drinkwater niets anders is dan gemetamorphoseerd, regen- of rivierwater. Laten wij daar eens wat breeder over praten.

Beiden hebben wij wel eens regenwater gedronken, zoo in den zomer als in den winter, en dan opgemerkt, dat het bij warmte in den zomer lauwwarm en verschrikkelijk flauw is, terwijl het in het najaar en in den winter koud, maar altijd flauw en onaangenaam smaakt. Vergelijken wij er frisch en goed welwater mede, dan treft ons de lekkere, pikante smaak van het laatste. Wat er de oorzaak van is? vraagt Gij. Och, die is niet moeilijk te ontraadselen. Regenwater, zooals het uit de lucht valt, is een water, dat het zuiverste kan genoemd worden van alle natuurlijke waters. Zouten noch gassoorten kan het gerekend worden te bevatten, daarentegen neemt het dikwijls veel stof òp, die in de lucht zweeft en tallooze dier- en plantenkiemen, welke niet zelden gevaarlijk kunnen worden. Maar het heeft in den zomer en in den winter de temperatuur der lucht en is reeds daarom als drinkwater niet aan te bevelen. Gebrek aan of uiterste geringe hoeveelheden van zouten en gassoorten, zooals zuurstof en koolzuur, zijn de oorzaak dat de smaak flauw en onaangenaam is. Vloeit echter het regenwater in zandigen bodem, dan kan het geschikt worden voor drinkwater. Immers, door dat filtreeren wordt het in de eerste plaats beroofd van stof en kiemen. Vervolgens slorpt het in die aardlagen koolzuur op, die het allerwege vindt, alsmede zouten welke in den grond voorkomen, daarenboven neemt het de gelijkmatige temperatuur aan der aardlagen waardoor het sijpelt. 't Spreekt van zelf, dat de aard der lagen, waardoor het regenwater gefiltreerd wordt, het gehalte van het water aan zouten en zijne deugdelijkheid bepaalt. En hier staan we voor de groote vraag: hoe moet de gesteldheid van dien bodem zijn, wanneer wij goed drinkwater zullen verkrijgen? Eene vraag, die niet zoo gemakkelijk is op te lossen. Zeker mogen geene rottende organische stoffen in die lagen voorkomen, want het zal wel geen betoog behoeven, dat het water, het groote oplossingsmiddel van alle stoffen des heelals, met graagte die stoffen in zich opneemt tot het oververzadigd is. En in den regel zijn wij er niet zeker van, dat de bodem dergelijke stoffen niet bevat, of dat het water dergelijke lagen niet gepasseerd heeft. Willen wij voet bij stuk houden? Zoo als Gij weet, woon ik vlakbij een verlaten kerkhof, waarop misschien tot overvullens toe begraven is. Ik heb slecht drinkwater. Nu wil ik wel niet met zekerheid vaststellen, dat mijn drinkwater slecht is, omdat dit kerkhof vlaktegenover mijn huis ligt, maar toch geloof ik mij niet te sterk te uiten, wanneer ik beweer, dat de kans op goed drinkwater veel grooter zou zijn, indien het kerkhof eenige uren van mijn huis verwijderd was. Maar ik wil nog verder gaan en beweren, dat wij ook dan nog niet zeker zijn, dat het kerkhof met zijnen rottenden inhoud voor ons onschadelijk zal zijn. Zoo wil men hier in Arnhem een kerkhof maken op den Galgenberg, een den bewoners van A. zeer bekenden diluvialen heuvel. Wie staat er ons borg voor, dat het water op dit hooge terrein vallende en door den grond dringende, langs onbekende wegen en

gangen, eindelijk ons welwater niet zal vergiftigen? Ja, nu moogt Ge zeggen: op dien afstand zal dat water, aangenomen dat het rottende stoffen bevat, ze toch wel verloren hebben. Ik geloof dat deze opmerking gelden kan voor drie, vier of een paar jaren meer, zoolang de gangen en wegen en de hen omringende grond van rottende stoffen niet verzadigd zijn. Is echter dat tijdstip ingetreden, dan spreekt het van zelf, dat wij ons niet meer van slecht drinkwater kunnen vrijwaren. Toevallig heb ik voor mij een nummer van de *Revue Scientifique* van 18 Aôut 1874, waarin een opstel voorkomt van den heer A. B o u c h a r d a t , Professeur d'Hygiène à la Faculté de Médicine de Paris. In dit opstel is een uittreksel geciteerd van het officieele rapport door de commissie van Ingenieurs, de h.h. Belgrand, Hennezel en Delesse ingediend over de kerkhoven van Parijs. In dit rapport zijn de afvoerwegen der meeste kerkhoven, naar hun zeggen, vrij juist aangegeven, en ik lees daar: ‘les puits qui sont voisins de Montparnasse et du Père-Lachaise donnent souvent une eau ayant une saveur douceâtre et repandant une odeur infecte, surtout pendant les grandes chaleurs de l'été. Ajoutons que, dans les travaux de consolidation exécutées sous le cimetière Montparnasse, on a rencontré des eaux corrompues par des matières organiques en décomposition, qui provenaient de leur infiltration à travers les cadavres. Il en est de même sous le Père-Lachaise, enz.’ Het is naar mijne bescheidene meening jammer, dat D^{r}. v a n B e m m e l e n in zijn ‘Onderzoek van het drinkwater uit de openbare stadspompen in de gemeente Arnhem’ en in zijne onlangs verschenen meer uitvoerige ‘Bouwstoffen tot de kennis van het welwater en van de aardlagen in de gemeente Arnhem, uitgegeven van wege het Geneeskundig Staatstoezicht voor de provinciën Gelderland en Utrecht’ niet de oude kerkhoven van Arnhem in verband beschouwd heeft met de niet weinige slechte pompen welke hij gebrandmerkt heeft. Misschien zou hij de vermoedelijke oorzaak van het slechte water veler pompen daardoor nog beter hebben kunnen aanwijzen. De resultaten waartoe hij komt zijn voor drinkwater en bepaaldelijk voor het drinkwater van Arnhem zeer belangrijk. In de eerste plaats blijkt er de invloed uit van het zak- of grondwater, dat hier meer, ginds minder diep in den grond dringt, door lagen veen of vuil en modderig slijk heendringt en niet zelden de oorzaak is van slecht welwater. Dikwijls liet zich aan het water de nabijheid van eene beer- of zinkput opmerken, hetgeen natuurlijk het water niet tot de goede deed rekenen. Uit de 83 analysen, die D^{r}. v a n B e m m e l e n nauwkeurig geboekt heeft en naar de plaatsen der pompen onder zeven categorieën rangschikt, leidt hij o.m. af: dat de bovenste 10 meters aarde in de oude stad te zeer vervuild zijn om daarin waterputten aan te leggen en dat de ondiepe putten in de nieuwe stad weldra, zooals door de analysen wordt aangewezen, op dezelfde wijze slecht water zullen gaan geven, indien men de vergunning niet intrekt om nieuwe beer- en zinkputten aan te leggen. Waar de

grond vroeger gracht of moeras was, - oude grachten die gedempt zijn bijv. -, is de nadeelige invloed door groote hoeveelheden ammonia, dikwijls zwavelwaterstof en organische stof zeer merkbaar. 't Is dan ook geen wonder, dat van de 83 pompen, zoo openbare stadspompen als bij particulieren aanwezig, 30 niet diep gelegen pompen moesten worden afgekeurd, terwijl er 10 dergelijke pompen verre van goed te keuren waren. Eenige van die 30 putten zijn later verdiept en leveren nu beter drinkwater. Van de 43 overschietende pompen gaan er nog 5 af, die hoewel zeer diep (12-25 M.) gelegen, toch veel organische stoffen bevatten, terwijl er nog 2 zijn, die haar water uit de stadsbeek ontvangen, nadat er allerlei vuil linnen en onder anderen in de groote kazerne ook de soldatenwasch in gereinigd is!

Nog eene andere omstandigheid is door den heer Van Bemmelen op nieuw geconstateerd, n.l. de invloed, dien de stand van rivieren heeft op het grond- en zakwater, waardoor de bovenste aardlagen smerig en drabbig worden. Op pag. 5 van bovengenoemde ‘Bouwstoffen enz.’ lees ik toch: dat de invloed van het Rijnwater zich op de welputten van het lage gedeelte der stad merkbaar doet gevoelen. Daar het grondwater rijst en daalt met de rivier, zal het, als de rivier hoog is, minder diep afvloeien, dus langer blijven staan en zich met bestanddeelen van de bovenste vervuilde aardlaag vermengen. Daardoor wordt het water niet zelden stinkend en altijd rijk aan ijzer: een verschijnsel, dat bij de bewoners der Stadsbeek, Vossenstraat, Roodenburgerstraat, Menthensteeg, Langstraat, Weerdjesstraat, enz. alhier bekend is. Maar ook nog op andere wijze kan eene rivier hoogst nadeelig zijn. Onophoudelijk dringt haar water toch door de omliggende lagen, en behalve dat het de oorzaak is van het niet zakken van het grondwater, kan het en zal het wel dieper doorzakken. Is de afstand tusschen de dijken en de put groot, dan kan men aannemen, dat bij een goeden zandgrond het water voldoende gefiltreerd is. In het tegenovergestelde geval loopt het water nagenoeg onveranderd over in de welput en het drinkwater is bedorven. Het zal toch nu niet noodig zijn om dien bedervenden invloed te staven, dat ik er op wijs hoe rivieren door privaten, goten en afval van fabrieken in haren loop verontreinigd worden. Onderzoek het water maar eens vóór het eene fabriekstad is binnengetreden en wanneer het de stad verlaten heeft. Niet zelden zal het alsdan verzadigd zijn met metallieke vergiften en microscopische schimmels, die bederf en onheil kunnen verspreiden.

Hoe weinig men vroeger op de zuiverheid van het water heeft achtgeslagen en zich rekenschap gegeven van al hetgeen daarop een nadeeligen invloed kan uitoefenen, wordt nogmaals door den heer Van Bemmelen geconstateerd door het feit dat openbare stadspompen in de nabijheid van openbare privaten zijn aangebracht![*] En lazen wij niet eenigen tijd geleden in alle couranten, dat te Utrecht het

(*) Onderzoek van het drinkwater enz., pag. 19 en 20.

karbolzuur, waardoor een besmet privaat gedesinfecteerd was, door eene naburige pomp werd weergegeven! Als dergelijke feiten gebeuren heeft voorzeker de nog jeugdige Hygieia handen vol werks en zal elke epidemische ziekte nog talrijke slachtoffers eischen. Het kan dan ook geene verwondering baren, dat men allerwege en vooral in groote steden verlangt naar een goed stelsel van afvoer van faecaliën, keukenwater en regenwater en men naar inrichtingen uitziet, die goed drinkwater zullen aanbrengen. Voorloopig doet de scheikunde haar best om stoffen of verbindingen aan te geven, waardoor het water van zijne gevaarlijkste inmengselen bevrijd wordt. Als de meest gevaarlijke worden met recht de organische beschouwd, en tegen dezen zijn dan ook vele middelen als heilzaam voorgeschreven. Zoo wordt aanbevolen eenige spaanders eikenhout in het water te werpen, omdat het looizuur van het eikenhout de eigenschap bezit de eiwitachtige stoffen te doen stollen, en deze in hunnen val vele andere zwevende deelen mede nemen. Op ongeveer gelijke wijze klaart men in Indië het water van den Ganges door de noot van Strychnos potatorum of wrijft men in Egypte bittere amandelen tegen de wanden der vaten, waarin men water van den Nijl bewaart. In Parijs klaart men het Seinewater door er een stukje aluin in te werpen, en tegenwoordig maakt het gebruik van een of twee druppels ijzerchloride in een liter water algemeen opgang. In elk dezer gevallen moet men echter het water een poos laten staan tot de gepraecipiteerde stoffen rustig bezonken zijn. De meest rationeele manier is en blijft echter altijd het water te koken, - omdat men dan van den dood van alle organische kiemen zeker is -, en daarna over kool te filtreeren; voor het laatste experiment zijn in verschillende fabrieken van Duitschland toestellen te verkrijgen, die wegens hunne deugdelijkheid en betrekkelijke goedkoopheid zeer zijn aan te bevelen.

Het zal wel bij niemand opkomen te beweren, dat het gebruik van water als drank belangrijker is dan het gebruik in alle mogelijke industriëele, technische en huishoudelijke bedrijven. Vraag den fabrikant welke schade zijne concurrenten hem berokkend en hoe zij hem tenlaatste overvleugeld hebben, omdat zij door hun beter water beter fabrikaat konden leveren. Vraag het de zuinige huisvrouw, waarom zij de waschkannen doet vullen met regenwater en niet met pompwater en peulgroenten in welwater niet gaar koken en hard blijven. Beiden zullen U antwoorden: hetzelfde water is niet voor het eene en voor het andere geschikt, want voor dit heb ik noodig hard, voor dat behoef ik zacht water. Wat de beide benamingen van zacht en hard water betreft, - waarover later - zij zijn uit de keuken naar het dagelijksch leven overgeloopen en hebben daar burgerrecht verkregen.

We willen beproeven den verschillenden aard van het water wat meer uitvoerig uit elkaar te zetten. In mijnen laatsten brief had ik gelegenheid U op de verschillende stoffen te wijzen, die in water kunnen

voorkomen. Onder deze kwamen een aantal kalk-, magnesia-, kali- en natronzouten voor, welker herkomst, - wanneer wij denken aan het filtreeren door den grond en het oplossen van vele zijner bestanddeelen - niet moeielijk te raden is. IJzerzouten komen in weinig belangrijke hoeveelheid in water voor en zijn dan ook in drinkwater niet schadelijk; doch zooveel te meer dient de bleeker en de verver van wollen en andere goederen voor dergelijk water op zijne hoede te zijn, daar die zouten zeer licht het gewasschen goed eene vuil-gele tint geven en den verver niet zelden hinderen aan goederen eene heldere kleur te verschaffen. Doch het zijn meer bepaald de kalk- en magnesiazouten die bij de titulatuur van zacht en hard water een belangrijke rol spelen. Voor drinkwater zijn die zouten verre van nadeelig, ja men zou kunnen zeggen voordeelig. Immers wij hebben voor den groei en de instandhouding van onze beenderen kalk noodig. Wie nu niet, zooals de meer gegoeden in hun vleesch, groenten, brood enz., de voldoende hoeveelheid kalk kunnen verkrijgen, en - ik neem arme fabriekarbeiders tot voorbeeld - tot veel aardappelen en weinig brood hun toevlucht moeten nemen om hunne krachten niet te verliezen; wie de laatstgenoemde stoffen voortdurend moet eten, vindt in hard of pompwater meestal kalk genoeg om zich voor Engelsche ziekte en andere abnormale toestanden, welke het gevolg zijn van onvoldoenden toevoer van zouten naar de beenderen, te behoeden.

't Ziet er geheel anders uit als wij nagaan, hoe de kalk- en magnesiazouten in andere huishoudelijke zaken onze huisvrouwen dwarsboomen. Een klein uitstapje op een glibberig terrein, op het gebied der zeepen. Zeep is eene verbinding van een vetzuur, (Oleïnzuur, Palmitinezuur, Stearinezuur of Glycerine) met kali of natron, in 't kort met een alkali: dus in water zeer oplosbaar, en de oplossing vormt, indien zij geschud wordt, gemakkelijk schuim. Het zijn juist de talrijke en ontelbare grootere en kleinere schuimblaasjes, die de oorzaak zijn van de reiniging. Want door die blaasjes wordt de oppervlakte van het zeepwater aanmerkelijk uitgebreid en dus aan de kleinste, vuile stofjes in ruime mate de gelegenheid gegeven zich op die blaasjes vast te hechten en met het waschwater verwijderd te worden, of op den bodem te bezinken, als na verloop van eenigen tijd de blaasjes zijn neergeplatst. Van het schuimen hangt dus voor een groot deel de reinigende waarde van de zeep af: waardoor het duidelijk zal worden, dat die waarde tot nul gereduceerd wordt, indien men het schuimen kan beletten. En juist dat beletsel zijn de kali- en magnesiazouten in het zoogenaamde harde water. Daar toch de zeep in chemischen zin een zout is, dat is: eene verbinding van een zuur met eene basis (vetzuren met kali of natron), zal er met de kalk- en magnesiazouten en de zeepen gebeuren wat er bijna altijd gebeurt als twee opgeloste zouten in elkaars onmiddellijke aanrakingssfeer komen, de zouten ontleden n.l. elkander en door keurverwantschap (affiniteit) ontstaan andere verbindingen, m.a.w.

de moleculen groepeeren zich op eene andere wijze. In ons geval verbinden zich de kali- en de magnesiazeepen, die in water nagenoeg onoplosbaar zijn.

't Is nu niet moeielijk te begrijpen wat er verder gebeurt. Schuim kan er niet ontstaan, omdat de vetzure zouten naar den bodem zakken, of, wat erger is, op de vuile plekken zich vasthechten en hare verwijdering beletten. Is er zeer veel zeep aanwezig, dan geraken op het laatst al de kalkdeelen gebonden en nu kan de zeep eindelijk beginnen te schuimen en zijn plicht gaan doen. Hoeveel kilogrammen zeep dientengevolge jaarlijks in eene huishouding kunnen verloren gaan, indien geen rivierwater maar pompwater wordt gebruikt, durf ik niet aan te geven en doet ook minder ter zake, daar, bij ons te lande althans, voor waschwater bijna altijd regenwater en alleen bij gebrek pompwater of rivierwater wordt gebruikt.

Is hard water lastig en nadeelig in de wasch, niet minder is dit het geval in de keuken, als het de ‘edele kookkunst’ geldt. Zooals wij bekend mogen veronderstellen, bevatten onze voedingsstoffen eenige eiwitachtige stoffen, welke den naam dragen van Caseïne (kaasstof) en Albumine (eiwit). Deze stoffen verhouden zich tot kalk ongeveer als de vetten, d.i. gaan met kalk verbindingen aan, kalkalbuminaten, die in water geheel en al onoplosbaar zijn en dus het water verhinderen de spijzen te weeken en gaar te koken. Doch het zijn niet alleen peulgroenten en vleesch die in hard water hard worden, ook andere groenten en koffie, thee enz. verliezen aan voedende waarde, indien zij met hard water gekookt worden. Het is mij temoede alsof hier eene mijner lezeressen - wat wordt een schrijver toch gaandeweg pedant, dat hij veronderstelt, dat hij niet alleen lezers maar ook lezeressen heeft! - het woord vraagt of neemt en mij de volgende boetpredikatie houdt: ‘Gij, Mijnheer, weet wel veel af te keuren en te vertellen van hard en zacht water, maar gij breekt voortdurend af en bouwt niet op, want wat heb ik er aan, dat ik weet, - wat ik trouwens door ondervinding reeds wist, voor Gij het mij verteldet - waarvoor regenwater of zacht water moet gebruikt worden, als ik geene middelen heb om, zoo het noodig is, uit hard water zacht water te maken?’

Met uw verlof, Mevrouwtje, de natuurwetenschappen zijn niet altijd afbrekend doch ook dikwijls opbouwend, zooals in het onderhavige geval. En dat zal ik U bewijzen. Wij weten dat pompwater als waschwater niet kan gebruikt worden vanwege zijn gehalte aan koolzure kalk en koolzure magnesia. Die zouten zijn in water wel niet gemakkelijk oplosbaar, maar toch oplosbaar genoeg om last te veroorzaken. Welnu, als we eens zonder veel moeite eene stof konden verkrijgen, welke de oplosbaarheid van genoemde zouten in water vermindert en bovendien de zeep helpt schuimen, zouden we dan niet geholpen zijn? Ik meen van ja. Die stof is de bekende vliegende geest of ammonia. Wanneer één deeltje koolzure kalk 10000 deelen zuiver water noodig

heeft om er in op te lossen, dan zijn er 60000 deelen ammoniakhoudend water benoodigd om datzelfde deeltje op te lossen. Dus, indien er in 60000 deelen zuiver water 6 deeltjes koolzure kalk kunnen opgelost worden, dan kan in ruim diezelfde hoeveelheid ammoniakhoudend water nu slechts één enkel deeltje verdwijnen en de vijf andere zijn verplicht te verschijnen en op den bodem van het vat een goed heenkomen te zoeken. M.a.w. De toevoeging van ammoniak en ook van koolzure ammoniak zal een groot deel van de koolzure kalk en van de koolzure magnesia uit het water doen neerslaan en op den bodem bezinken. In de tweede plaats heeft ammoniak met de kali of natron van de zeep dezelfde bijtende eigenschap. Men kan daarom van ammoniak gebruik maken om het meest harde pompwater in zeer geschikt waschwater te veranderen. Een enkel theelepeltje in de gewone hoeveelheid water is daarvoor in den regel voldoende. Uit eigen ondervinding kan ik U dit middeltje werkelijk aanraden als de regenpomp is afgeloopen en Gij met pompwater U behelpen moet. Ook dan wanneer in het water meer koolzure kalk is opgelost dan ik zoo pas opgaf laat zich ammoniak nog goed gebruiken. Die meerdere oplosbaarheid van koolzure kalk is te danken aan de aanwezigheid van vrij koolzuur in het water. Daardoor wordt de oplosbaarheid ongeveer 8 maal grooter. Dewijl het meeste water vrij koolzuur bevat, laat ons voor industrieele doeleinden de ammoniak wel niet juist in den steek, maar is toch niet aan te raden. De scheikunde gebruikt dan om de koolzure kalk te verwijderen, zoogenaamde kalkmelk, die het vrije koolzuur bindt, daardoor de oplosbaarheid van koolzure kalk in het water doet verminderen, en dus een groot deel van dit zout naar den bodem doet zakken. Kon men het water altijd koken en aldus het koolzuur uitdrijven, dan zou men hetzelfde doel bereiken, doch dit is uit den aard der zaak, waar veel water gebruikt wordt, niet wel doenlijk, en men is dan verplicht de hulp van kalkmelk in te roepen om op die wijze èn het koolzuur èn de koolzure kalk te amoveeren. Zoo lang koolzure zouten de oorzaak zijn van de hardheid van het water is het niet zoo heel moeilijk hard tot zacht water te maken. Dikwijls zijn echter vele andere zouten de oorzaak van die hardheid, n.l. gips of zwavelzure kalk, chloorcalcium en salpeterzure kalk. Daar hunne meerdere of mindere mate van oplosbaarheid niet afhangt van de aanwezigheid van vrij koolzuur en de uitdrijving van dit gas door koken derhalve hoegenaamd niets afdoet, baat kalkmelk niets en is men wel verplicht naar andere middelen om te zien. Men kan dit op de volgende wijze doen. Men verandert door toevoeging van koolzure natron of soda de zwavelzure kalk in koolzure kalk, terwijl het zwavelzuur zich met de natron verbindt tot zwavelzure natron. De koolzure kalk zakt op den bodem, omdat er geen vrij koolzuur meer aanwezig wordt geacht. Is er chloorcalcium in, dan ontstaan er koolzure kalk, die op den bodem van het vat neervalt, en chloornatrium of keukenzout, dat in oplos-

sing blijft. Eene dergelijke ontbinding ondergaat de salpeterzure kalk. Wij zien uit het vorige, dat het gebruik van soda in water, dat zal dienen om peulvruchten of vleesch te koken, nog niet zoo onpractisch is. En ik heb mij wel eens door eene dame van ondervinding laten vertellen dat soda groenten en vleesch èn zachter èn kleuriger maakt. Ik noemde zoo pas chloor-calcium, salpeterzure kalk. Voeg bij deze zouten nog chloor-magnesium en salpeterzure magnesia en gij hebt eene viermanschap, dat voor den aannemer, metselaar en stukadoor vrij lastig kan worden. Want indien kalk of mortel met water bereid is, dat eenige dezer vier sinjeuren opgelost heeft, zullen geen van beiden ooit goed droog worden, dewijl de in de kalk aanwezige zouten voortdurend water en waterdamp opslorpen. Wanneer dan weldra de ondervinding leert, dat de muren vochtig blijven of het stukadoorwerk afbrokkelt, schrijft men aan alle mogelijke dingen de oorzaak toe, maar vergeet meestal, dat niet de kalk maar het water, waarmede de kalk of de mortel is bereid, de éénige oorzaak is.

Op vele wijzen worden wij op deze en dergelijke manieren door het water bedrogen en ik geloof niet dat er eenig ambacht of bedrijf is, waarin het water nu en dan den mensch geene poets speelt. ‘'t Is een goed kind dat naar zijn vader aardt’, luidt een vrij bekend spreekwoord, en in ernst, het water veroorlooft zich niet minder onaardige grappen dan zijn vader, de waterdamp, bij leven en welzijn deed. Want ook van hem hebben wij niet weinig te verduren. Altijd in de lucht aanwezig, die ons omringt, doet hij ons dikwijls eerst dan zijne tegenwoordigheid gevoelen als hij eigenlijk reeds niet meer bestaat; waterdamp toch is onzichtbaar, alleen wanneer hij in nevel of water is veranderd weten wij dat hij er geweest is. Juist omdat hij onzichtbaar is denken wij zoo weinig aan zijn bijzijn en is hij zoo goed in de gelegenheid ons streken te spelen. Doch behalve dat wij waterdamp door de lucht ontvangen, dragen wij zelve, 't zij door de verschillende werkzaamheden, in de huishouding, 't zij door onze levensverrichtingen, m.a.w. door onze ademhaling, tot de vermeerdering van den waterdamp niet weinig bij. Bedenken wij toch dat een mensch gemiddeld in één uur 30 gr. water door zijne huid en 15 gr. door zijne longen aan de lucht afstaat, dan mogen wij voorzeker de hoeveelheid waterdamp in eene kamer, waar eenige menschen zijn, niet gering schatten. Trouwens als Gij zooals ik verplicht waart de wereld niet door een vergrootglas maar door een verkleinglas te bekijken, zoudt Gij langzamerhand respect leeren hebben voor die hoeveelheid. Gij, ongebrilde vriend, weet niet wat het is in een groot gezelschap binnen te treden en op het oogenblik, dat men zijne schreden naar de gastvrouw wil richten om zijn compliment te maken, als blind te worden. De jonge dametjes mogen dan lachen en prethebben als diezelfde blinde een oogenblik daarna jufvrouw A aanspreekt voor mevrouw B, de gastvrouw, aan hare lokken is het duidelijk te zien, dat ook zij door hetzelfde

kaboutermannetje geplaagd zijn geworden, die hare prachtig glanzende en krullende lokken in doffe, afhangende haarmassa's veranderd heeft.

Ik vergeef echter den waterdamp gaarne de moeite en den last, die hij mij aan mijn bril kan veroorzaken, als ik slechts in de gelegenheid gesteld word hem nauwkeurig te bekijken, wanneer hij in zijn winterkleed uitgedost tegen onze glasruiten zetelt. Meer sierlijke en fantastische vormen kan men zich moeielijk voorstellen, dan wij 's winters tegen onze ruiten geschilderd zien. Nu eens zijn het sierlijke met franjes omzoomde sterren, die afgewisseld worden door allerlei aarachtige trossen. Dan eens vindt men rijk gegroepeerde dennenboomen waar tusschen mossen en varens in overvloed gezaaid zijn. Dezelfde waterdamp, die het kristalheldere wijnglas dof kan doen schijnen, heeft zich tegen de ruiten afgezet. Maar de koude lucht, die buiten alles doet bevriezen, onttrekt die nevelblaasjes al de warmte die zij missen kunnen om nog te blijven bestaan en ook meer dan die warmte. Maar dan is hun leven als zoodanig geeindigd en gaan zij een nieuwe toekomst te gemoet. Waar eene kleine oneffenheid op het glas is of een stofdeeltje is vastgezet, beginnen er zich weldra kleine ijskristalletjes te vormen, die gaandeweg zich bij anderen aansluiten en de prachtigste teekeningen voor onze oogen tooveren. Is de hoeveelheid waterdamp in de kamer te groot, maak er U dan geen illusies van, Amice, dergelijke pracht te aanschouwen. Uwe ruiten worden ondoorzichtig en als met een vlies overtrokken. De schoonste figuren vindt men juist in weinig bewoonde kamers, waar het eene ijskristalletje het andere niet behoeft tegen te werken en te verdringen. De strijd om het leven brengt hier niet veel schoons voort.

Wij mogen de natuur wel dankbaar zijn, dat ze ons op die wijze een weinig kostbaar middel heeft verschaft om ons van den waterdamp onzer kamers te bevrijden. Bij dooiweder, of wanneer wij het vertrek verwarmen, kunnen wij eerst nagaan hoeveel water langs de ruiten afdruppelt en dus welke groote hoeveelheid waterdamp in onze vertrekken was. Maar vraagt Ge, afgezien van den last dien hij veroorzaken kan, doet waterdamp dan zooveel kwaad in onze huishouding en aan onze gezondheid? Wis en zeker doet hij kwaad of liever kan hij kwaad doen. In de eerste plaats in onze huishouding en op onze kleeren. Hoe menigmaal hooren wij dat meelstoffen door vocht of schimmels bedorven zijn, ofschoon Mevrouw ten stelligste verzekert, en wij het ook best gelooven kunnen, dat hare provisiekast droog is. Hebben wij het niet ondervonden, dat de thee beschimmeld was? Ik wil aannemen dat zoowel de meelstoffen als de thee enz. goed droog waren toen zij over straat van den kruidenier naar onze woning gebracht en daar door de vrouw des huizes geïnspecteerd werden. Juist die inspectie heeft ze vochtig gemaakt! Hoe? Omdat de waterdamp van onze kamer zich als dauw op de koude stoffen heeft neergeslagen en tevens als reserve tallooze schimmelkiemen uit de lucht meegebracht,

die slechts op vocht wachten om zich lustig te ontwikkelen. Welke dame heeft niet eens een zijden kleedingstuk bedorven gezien, omdat het zoogenaamd ‘uitgeslagen’ is? Herinnert ze zich nog wel wanneer het voor het laatst gedragen is? Jawel; een week of wat geleden, of verleden winter is zij bij A of B geweest en is toen naar huis gewandeld, 't was bar koud, 't vroor streng. Goed, Gij zijt toen thuis gekomen, en de waterdamp van eene warme kamer sloeg zich neer op uw koude kleed en verdichtte zich waarschijnlijk hier of daar tot druppels waarop ge geen acht hebt geslagen, omdat Gij er geen gedachte op hadt. Spoedig in de kast gehangen werd het kleed niet meer bezien en heeft de waterdamp tijd en gelegenheid gehad om zijn vernielend werk te verrichten. Zoo ging het.

Om niet te lang te worden, stap ik maar vlug over naar ons tweede punt: schadelijk voor onze gezondheid. Ik weet niet of ge ooit de volgende proef hebt gezien. Neem een gewonen drogen muursteen en bedek vier zijvlakken goed met was, zoodat twee overstaande vrij blijven. Laat op die beide zijden blikken trechters aanbrengen, aldus:

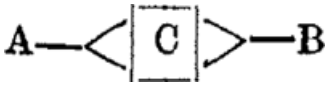

A en B zijn de trechters die de niet met was voorziene zijden bedekken, en C is de steen. Blaast men bij A in den trechter, dan is men in staat eene brandende bougie bij B uit te blazen. Een drooge muursteen laat dus lucht door. Is de steen vochtig, dan mislukt de proef totaal en ten allen tijde. Dat dringen van de lucht door de muren heen is voor de ventilatie van hoog belang. Het is bewezen dat door deze ‘natuurlijke’ ventilatie veel meer versche lucht in onze kamers dringt dan door vensters en deuren te zamen. Daar nu vochtige muren die ventilatie niet toestaan, is het gemakkelijk te begrijpen, waarom men zijnen vijand het eerste jaar in een nieuw huis moet doen wonen en er eerst dan zelf in moet trekken. Door flink stoken kan men echter spoedig, - mits de fout niet in de kalk zit, zooals naar hetgeen boven is meegedeeld kan zijn -, de natuurlijke ventilatie doen werken. Bij lang bewoonde huizen gelooven we niet dat de natuurlijke ventilatie door den waterdamp, die uit de kamer op de wanden neerslaat, zóó kan belemmerd worden, dat daardoor nadeelige gevolgen kunnen ontstaan. Onze kachels zullen dit wel meer dan voldoende verhinderen. Ventilatie is echter - en zal het misschien wel immer blijven - een open vraagstuk, dat naar onze bescheidene meening wel niet algemeen zal kunnen opgelost worden. Waar geventileerd moet worden, heeft men zoovele invloeden na te gaan, op zoovele omstandigheden te letten, als daar zijn: grootte van de lokalen, het aantal personen dat in het vertrek gemiddeld aanwezig is, ligging der kamer, wijze waarop er moet of kan gestookt worden, aantal deuren en vensters, wijze der plaatsing dier deuren enz., enz., dat elk algemeen plan, dunkt ons, voor ieder afzonderlijk gebouw, inrichting of kamer zou moeten

gewijzigd worden. Er bestaan, ja, eenige gronddenkbeelden, die men wil trachten te verwezenlijken, doch het hoe is de scharnier waarom alles draait.

Maar ik wensch U niet bezig te houden met ventilatie en ga ook eindigen met mijn 'water'. Als een trouw vriend heb ik getracht datgene, wat ik over water op mijn hart had U niet waterig mee te deelen. Is het mij gelukt U een kijkje te geven in de werking van het water en U daardoor te bewijzen dat schijnbaar gewone dingen toch belangrijk kunnen zijn, dan..... maar de trein fluit dat mijn brief in de bus moet, daarom adieu, tot weerziens.

A., Dec. '74.

t.t.

MAX VAN EDIJCK.

Vrouwelijke doctoren.

> 'We deny the right of any portion of the species to decide for another portion, or any individual for another individual, what is and what is not their "proper sphere." The proper sphere for all human beings is the largest and highest which they are able to attain to. What this is cannot be ascertained without complete liberty of choice.'
> J.S. Mill.

Er bestaat eene macht die op ons denken en handelen vaak een overwegenden invloed uitoefent, die met het vooroordeel aan hare zijde onophoudelijk krijg voert tegen iedere nieuwe geestesrichting, iedere nieuwe tijdvraag, en zich te heftiger verweert, naarmate ze feller wordt bestookt. Deze macht is de openbare meening. Hoe wij geleerd hebben er ons naar te schikken wordt ons eerst duidelijk, als wij zelven gedrongen worden ons aan hare leiding te onttrekken, en krachtig moet dan ook de geest der waarheid bij ons getuigen, vóórdat wij tot zulk een stout vergrijp tegen deze koninklijke gevierde kunnen besluiten.

Zal men daarom deze geweldenaarster minachten en trachten te onttroonen? Neen, voorzeker; de openbare meening is tevens een van de zedelijke steunsels onzer maatschappij, en als zoodanig sticht ze haar nut. Maar haar onvoorwaardelijk het hoogbewind toekennen over den menschengeest, is even ongerijmd als gevaarlijk. Beheerscht worden wil de menschengeest niet, noch aan ketenen geklonken, maar zich vrij ontwikkelen naar zijn aanleg en bestemming.

De openbare meening eischt onderworpenheid aan hare voorschriften en geene andere geestesrichting als de hare. Een verzet hiertegen

verbittert haar, en daar ze bovendien *de waarheid* schijnt te vertegenwoordigen, is het niet te verwonderen, dat men die maar zelden aan de zijde harer tegenpartij zoekt. Voor de oprechte waarheidsvorschers is het echter een uitkomst, dat er eeuwige principes zijn van goed en kwaad, van wijsheid en dwaasheid, van recht en onrecht, die, ver verheven boven de publieke opinie, altijd voor of tegen haar kunnen getuigen. Geldt het dus gewichtige onderwerpen, dan zullen dezulken zich geroepen voelen een onderzoek in te stellen naar de gronden waarop de publieke meening rust, om te kunnen beoordeelen in hoeverre zij het gevolg is van gewoonte en vooroordeel, of van een waarachtige, diep in de menschheid gewortelde overtuiging. Deze alleen toch verdient onzen vollen eerbied; zij is de ware vox populi vox Dei, waaraan wij ons te houden hebben en niets is oppervlakkiger en bedriegelijker dan hare schijnvriendin, die ons de wetten stelt. Zij, die zich rustig hebben onderworpen aan haar beheer, zien in iedere poging om haar terecht te wijzen een vergrijp tegen de sociale orde, tegen de zedelijkheid, tegen den godsdienst, en scharen zich onmiddellijk in slagorde om het gezag der gevierde te helpen handhaven. Geen denkend wezen zal echter durven beweren, dat de menschheid reeds haar toppunt van waarheid en kennis heeft bereikt en er dus voor haar geen vooruitgang meer mogelijk is.

Integendeel kan men uit de gebeurtenissen der laatste jaren opmaken, dat zij steeds nieuwe lessen ontvangt en tevergeefs worstelt om er zich aan te onttrekken. Zich losmaken van begrippen, meeningen en toestanden, die men langen tijd voor waar en goed heeft gehouden, is dan ook alles behalve gemakkelijk. De tijdgeest heeft zóóveel nieuws gebracht dat geen stand hield, zóó menige bedriegelijke leer voor goddelijke waarheid verkondigd, zóóveel verwarring gebracht in de tallooze ideeën, die elkander op geestelijk gebied den voorrang betwisten, dat men het veelal veiliger acht, te blijven gelooven wat men totnogtoe geleerd had voor het beste te houden, het meeste in overeenstemming met den wil van God. Dit mag een geldige reden zijn om het nieuwe te wantrouwen, recht tot vijandigen tegenstand geeft het niet. Die gelooft, dat het leven een oefenschool is, een tijd van onafgebroken streven naar vooruitgang en ontwikkeling, zal dàn eerst aan zijne roeping meenen te beantwoorden, als hij onbevooroordeeld den weg des onderzoeks inslaat, en geleid door zijn geweten, de waarheid grijpt, al vond hij die ook in een tegenovergestelde richting van de zijne. De waarheid wil nu eenmaal gezocht worden. Eeuwig dezelfde, maar vaak verwrongen, misvormd in den loop der eeuwen, trad ze altijd weder verjongd te voorschijn, zoodra men er reikhalzend de hand naar uitstrekte, maar ook trok zij zich ijlings terug als men aan hare voeten indommelde. Zoo gebeurde het, dat vroeger erkende waarheden zich in onze dagen weder baan moesten breken. Verstandig is het dus niet te volharden in den afkeer van het nieuwe omdat het nieuw

is; getroosten moet men zich de moeite om te onderzoeken of dit nieuwe niet beter is dan het oude, of het niet meer voldoet aan de eischen van den tijd, of het niet het eeuwig ware is, de zuivere godsgedachte, die zoozeer in de strikken van menschelijke instellingen en wetten is verward geraakt, dat men ze er te nauwernood uit kan losmaken.

Tot een dusdanig onderzoek dringen ons het recht en de billijkheid, en indien ze maar al te dikwijls door de publieke opinie worden overschaduwd, is dit nog volstrekt geen bewijs dat deze de waarheid op hare zijde heeft, maar alleen het natuurlijk gevolg van het hooge standpunt dat ze in onze achting inneemt.

Een vraag van den dag, die met de publieke meening in geweldige botsing kwam, is de vrouwenvraag. Mijne bedoeling is hier geenszins het aantal geschriften te vergrooten dat te vuur en te zwaard deze kwestie aanvalt of verdedigt(*), alleen wensch ik de aandacht te vestigen op een aloud gebruik, dat langzamerhand verloren ging, en nochtans recht heeft op onze volle sympathie. Daar het in de vrouwenvraag thuis hoort, kan dit ten bewijze strekken, dat niet alles in deze richting nieuw is.

't Is het gebruik van vrouwelijke doctoren. Het behoeft wel geen betoog, dat de publieke meening zeer ver is afgedwaald van hare vroegere convictie en hierdoor duidelijk aantoont, hoe gevaarlijk het is in hare onfeilbaarheid te vertrouwen.

Opmerkelijk is het dat geneeskundigen, die de pen opnamen om uit de *natuur* en de *roeping* der vrouw hare ongeschiktheid te bewijzen voor dit vak, volstrekt geen rekening hielden met den tijd toen het uitsluitend door vrouwen werd uitgeoefend. Hieruit zou men moeten besluiten dat de vrouwelijke natuur en roeping sinds dien tijd een verandering hebben ondergaan, of wel, dat ze een van beide keeren verkeerd begrepen zijn.

Om uit dit dilemna te geraken, willen wij onderzoeken in hoeverre de geschiedenis ons omtrent deze duistere zaak eenig licht kan verschaffen.

Verdiepen wij ons in den ouden tijd, dan treft het ons al dadelijk, dat de oude Grieken en Romeinen de verloskunde niet onder de hoede stelden van goden maar van godinnen. De Grieken vereerden Eileithyia, de Romeinen Juno (door hen dan Lucina genoemd) als godinnen der geboorten. Iets later achtte men een enkele godin niet meer voldoende en werden ook Mena, Pertunda, Latona en Egeria aange-

(*) Over het uitbreiden van den vrouwelijken werkkring, als een dringende behoefte des tijds, zijn alle onbevooroordeelde en onpartijdige denkers het vrij wel eens, en wat in andere landen reeds in haar voordeel geschiedde en met goed gevolg bekroond wordt, moge in ons land nog steeds afkeuring en spotternij opwekken, zeker nadert toch de tijd, dat het zich zal moeten schikken naar den eisch des tijds, en een ander minister als de tegenwoordige er ‘om verschillende redenen’ (die hij dan wel nader zal weten toe te lichten) geen bezwaar meer in zal vinden om vrouwen bij de telegraphie, de posterijen, als anderszins, aan te stellen.

roepen. Straks voegde men er nog drie andere godinnen bij. In de Iliade en in de Odyssee wordt reeds gewag gemaakt van geneeskundige vrouwen. Als Euripides koningin Phaedra's ziekte beschrijft, laat hij haar dus aanspreken door hare zieken-oppasster: ‘Indien uwe ongesteldheid van meer geheimen aard is, dan zijn hier vrouwen bij de hand om u daarvan te genezen; kunt ge er met mannen over spreken, dan wil ik de geneesheeren ontbieden(*).’

In Egypte werd voor het eerst de verloskunde bestudeerd, maar of dit door vrouwen of mannen geschiedde, ligt in het onzekere. Bij de Israëlieten werd dit vak echter uitsluitend door vrouwen beoefend. Hiervan getuigen de volgende bijbelplaatsen: Genesis XXXV:17, XXXVIII:28.

De Chinezen hielden er de vrouwen van uitgesloten, terwijl weder de oude Grieken en Romeinen alleen vrouwen tot dit beroep toelieten. Phaenarete, de moeder van Socrates, was een verloskundige. Plato schreef over de verplichtingen die dit beroep medebracht. Hippokrates besprak dit onderwerp eveneens. Toen nu later een verbod uitging aan *vrouwen* en *slaven,* (waaruit blijkt dat beiden in dezelfde categorie thuis hoorden) dat geen geneeskunde meer door hen mocht worden uitgeoefend, beweert men, dat verscheidene vrouwen den dood verkozen boven mannelijke hulp.

In deze crisis besloot Agnodice zich als man te verkleeden en zich, onder professor Herophilus, aan de studie der medicijnen te wijden. Zoodra zij zich de noodige kundigheden had verzameld maakte zij de Atheensche vrouwen bekend met haar geheim en deze bezwoeren elkander, dat zij van geen andere hulp zouden gebruik maken als de hare. Toen nu de mannelijke verloskundigen hunne praktijk naar Agnodice zagen overgaan werden zij zóó verbitterd, dat zij haar voor den Areopagus daagden en haar van oneerlijken omgang met deze vrouwelijke patienten beschuldigden. Agnodice moest nu voor haar geslacht uitkomen om deze verbitterde heeren te beschamen, maar werd toen opnieuw door hen voor het gerecht gedaagd, wegens de onwettige uitoefening van een beroep dat aan vrouwen verboden was. Toen zij op het punt was om hiervoor veroordeeld te worden namen nu verscheidene vrouwen, die zij had bijgestaan, hare partij op en bepleitten hare zaak zóó warm, dat de rechters medelijden kregen en het onredelijk verbod ophieven(†).

Vrouwelijke verloskundigen stonden bij de Romeinen niet minder in aanzien dan geneesheeren. Plautus en Plinius houden een lofrede op haar, de laatste vestigt nog in 't bijzonder de aandacht op de geneeskundige geschriften van eene Olympia, terwijl Theodorus

(*) Wel een bewijs dat men ten dien tijde strenge grenzen trok tusschen de behandeling van mannelijke en vrouwelijke geneeskundigen.

(†) Treffen wij niet in onze dagen denzelfden geest van oppositie bij de mannen van het vak aan? En is de reden wel ver te zoeken?

Priscianus zijn werk over de gynocologie opdroeg aan de beroemde Valeria en Victoria Labina.

Niet minder beroemd was Cleopatra, wier wetenschappelijke geschriften 200 jaren later nog door Galenus ter studie werden aanbevolen. Evenzeer wijst AEtus, een geneesheer uit Mesopotamië, op de werken van Aspasia(*).

Deze voorbeelden uit den ouden tijd toonen voldoende aan, dat het geneeskundig vak reeds in de vroegste eeuwen door vrouwen werd uitgeoefend.

In latere tijden hielden voornamelijk vrouwen zich bezig met het verplegen van zieken en gewonden en in de middeleeuwen beschouwde men dit niet alleen als een recht maar ook als een plicht der vrouw, als een beroep waarvoor zij uitermate goed geschikt was. Tot de schoonste bezigheden der burchtvrouwen behoorde de geneeskundige behandeling harer onderhoorigen. Ook verwierven de vrouwen uit het volk zich door hare kruidkunde vaak den naam, dat zij bovennatuurlijke krachten bezaten, een naam, dien zij, helaas! niet zelden als heksen op den brandstapel moesten boeten. Dat het werkelijk velen dezer vrouwen niet aan bijzondere kennis ontbrak en zij door hare genezingen wonderen schenen te verrichten, getuigt de beroemde Paracelsus door de verklaring, dat hij geen ander onderwijs verlangt, als dat van de vrouwen, die zich aan de experimenteele heelkunde hebben gewijd.

In de vroegste tijden werd ook in Engeland het geneeskundig vak door vrouwen beoefend, en 't is opmerkelijk hoe ook toen, evenals nu, alle pogingen door hare mannelijke collega's werden aangewend om haar dit recht te betwisten.

Zoo ontving o.a. Hendrik V in 1421 een verzoekschrift om alle vrouwen het geneeskundig beroep te verbieden op straffe van een langdurige gevangenschap(†).

(Het wife-beaters geslacht is nog niet uitgestorven).

Eenige jaren later werd echter dit verbod weder opgeheven en konden de vrouwen ongestoord deze roeping volgen(§).

In de 17de eeuw kwam men van de verst verwijderde gedeelten van Engeland en zelfs uit Holland om de beroemde geneeskundige lady Halket te raadplegen. In 1644 werd Elizabeth Laurenz geboren, die door haar echtgenoot the Rev. Samuel Bury van Bristol wordt beschreven als de bekwaamste geneeskundige en tevens als de toegevendste, teederste, liefste, gevoel volste en zachtste vrouw van de wereld(**).

(*) Finauer's Allgemeines Verzeichnisz Gelehrter Frauenzimmer.

(†) New-York Medical Gazette, April 24, 1869.

(§) Within a few years after the first incorporation of the Colleges of Physicians and Surgeons, an Act was passed for the relief and protection of 'Divers honest persons, *as well men as women*.... whom God hathe endued with the knowledge of the nature, enz..... to practyce without sute, vexation, penaltie or losse of their goods.'

(**) Ballard's Memoirs of several Ladies of Great Britain, Oxford 1752.

Over het geheel kan men aannemen, dat van de vroegste tijden af tot in de 17de eeuw vooral vrouwelijke verloskundigen in zwang waren en het is bekend dat prinses Charlotte en koningin Victoria deze gewoonte weder in gebruik trachtten te brengen.

Alice Dennis verloste Anna van Denemarken, Margaret Mercer werd expresselijk van Engeland gezonden in 1603 om de dochter der koningin bij te staan(*).

Mrs. Labany en Mrs. Wilkins waren de verloskundigen van de echtgenoote van James II, Miss Stephen verloste koningin Charlotte(†) en Mevrouw Von Siebold de laatste hertogin van Kent(§).

Sinds dien tijd geraakten in Engeland vrouwelijke verloskundigen meer in onbruik en het is alleen aan hare betere opvoeding te wijten, dat zij tegenwoordig weder haar vorig standpunt beginnen in te nemen.

In Rusland wordt de verloskunde bijna uitsluitend door vrouwen uitgeoefend, die even als geneesheeren het hoogste aanzien genieten, in de eerste kringen worden toegelaten en door het gouvernement, zoowel als door hare patienten mild worden gehonoreerd(**).

Met lof vinden we ook in Duitschland melding gemaakt van eenige vrouwelijke doctoren. Aan het Keurvorstelijk-Brandenburgsche hof te Berlijn schitterde als zoodanig Juchinine, Siegmunde Dietrist van Silezië, wier uitgebreide kennis ook in hare nagelatene werken uitblinkt.

Finauer roemt Elizabeth Keillen, Professor Rose te Zürich Dr. Dorothea Christine Erxleben, geboren Leporin, te Quedlinburg, en beweert, dat hare werken evenzeer de lezing verdienen als die der knapste geneesheeren.

Mevrouw Von Siebold gold voor zulk een bekwaam verloskundige, dat de Universiteit van Giessen haar met den doctorstitel vereerde(††). Hare dochter Marianne, later gehuwd met Von Heidenreich, studeerde te Göttingen en te Giessen en ontving haar doctordiploma op de gebruikelijke wijze. Men roemt haar als eene der uitstekendste vrouwelijke scholieren van Duitschland, zij stierf in 1859(§§).

In Frankrijk was vroeger het verloskundig beroep den mannen verboden op straffe van excommunicatie. De eerste vrouw, die nochtans mannelijke hulp inriep, was Madelle De la Vallière, eerste geliefde van

(*) Lancet, April 13 en 20; Mei 4; Juni 1, 1872.

(†) Delicacy had in those days so far the ascendancy, that the obstetrical art was principally practised by females, and on this occasion the Queen was delivered by Mrs. Stephen. Huish's Life of George IV.

(§) It is a curious coincidence, considering the future connection of the children, that Madame Siebold, the accoucheuse spoken of above as attending the Duchess of Coburg at the birth of Prince Albert, (August 1819) had only three months before attended the Duchess of Kent at the birth of the princess Victoria. '*Early Years of the Prince consort.*'

(**) 'Rites and Customs of the Greco-Russian Church,' by Madame Romanoff. Rivingtons, 1868.

(††) Klemm, 'Die Frauen.'

(§§) Athenaeum, Juli 1859.

Lodewijk XIV. Haar voorbeeld vond echter weinig navolging. Maar nu ontstond in 1803 de wet, die benevens de sage- femme, ook nog een geneesheer noodzakelijk maakte. Een schrijver van dien tijd uit een kreet van verontwaardiging over deze wet, die volgens zijn gevoelen in strijd is met de goede zeden, met het fatsoen en het schaamtegevoel.

Een grooten naam maakte zich in 't laatst der vorige eeuw Mad. Lachapelle, zij was eene der bekwaamste onderwijzeressen in de verloskunde; hare begrafenis in 1821 werd door een aantal professoren bijgewoond(*).

Mad. Boivin, hare kweekelinge en opvolgster, heeft zich door hare geneeskundige kennis en hare bevordering der anatomische wetenschap nog meer onderscheiden.

Hare ‘Mémoire de l'art des Accouchements’ werd door de hoogste geneeskundige autoriteiten goedgekeurd en door den minister van Binnenlandsche Zaken aangenomen als een leerboek voor studenten en vroedvrouwen(†). In 1814 ontving zij van den koning van Pruisen de orde van verdienste, in hetzelfde jaar werd zij Mededirectrice van het Algemeene Hospitaal (Seine et Oise) met den markies De Belloy, en in 1815 vertrouwde men haar het opzicht toe over een tijdelijk Hospitaal voor militairen. Ook stonden het ‘Maison Royale de santé’ en ‘l'Hospice de la Maternité’ onder haar beheer.

Dr. Boivin deed gewichtige ontdekkingen op het gebied der anatomie, vond verschillende chirurgische instrumenten uit en ontving vele prijzen van de ‘Société de Médecine’ voor hare geneeskundige theses. Jourdan maakte in 1866 de volgende loffelijke melding van een harer boeken: ‘ouvrage éminemment pratique et le meilleur que nous possédons encore sur ce sujet.... tout se réunit pour lui mériter une des premières places parmi les productions de la littérature médicale moderne.’

Mad. Boivin was lid van de geneeskundige vereenigingen te Parijs, Bordeaux, Berlijn, Brussel en Brugge en had den graad van Med. Dokt. te Marbourg behaald. Zij stierf in 1841.

Genoemd verdient nog te worden Mad. Lastanier, die in 1794 tot doctor werd benoemd en tot 1843 praktizeerde. Dat mannen van beteekenis deze vrouwen recht lieten wedervaren, blijkt uit de bewondering van Frederik den Groote voor Mevrouw Leporin en uit Voltaire's oordeelvelling over deze dames: ‘elles guérissent les maladies sur lesquelles les médecins raisonnent!’

Italië, dat hare Universiteiten altijd toegankelijk stelde voor vrouwen, is ook het rijkst aan vrouwelijke beroemdheden op geneeskundig gebied. Wij willen ons slechts tot eenige voorbeelden bepalen.

In de 14de eeuw, toen de geneeskundige school te Salerno bloeide, praktizeerde daar eene Abella, die verscheidene Latijnsche werken over de geneeskunde schreef(§).

(*) Arnault's ‘Biographie nouvelle des contemporains.’
(†) Guérard's ‘Littérature Française.’
(§) Nuovo Dizionario Istorico. Bassano, 1796.

Een eeuw later was Dorotea Bocchi professor in de geneeskunde aan de Universiteit te Bologna(*), en aan dezelfde Universiteit hield men toen reeds den naam in eer van Alessandra Gigliani, een geleerde in de anatomie.

In 1732 praktizeerde la Dottoressa Bassi te Bologna, en op Anna Morandi Mazzolini is Bologna trotsch. Hare gewichtige ontdekkingen in de anatomie waren oorzaak, dat men haar een professorsplaats te Milaan aanbood, waarvoor zij echter bedankte. Keizer Jozef II, die haar in 1769 bezocht, overlaadde haar met eerbewijzingen(†).

In 1788 ontving Maria Petraccini te Florence haren doctortitel en hield daar lezingen voor professoren over de anatomie(§). Hare dochter Zaffira Feretti, die de talenten harer moeder scheen geërfd te hebben, promoveerde in 1800 te Bologna(**).

Madonna Manzolina hield in 1794 te Bologna lezingen over de anatomie en Maria Mastellari (later gehuwd met Collizoli-Sega) promoveerde in 1799 in dezelfde stad(††).

Meer nog onderscheidde zich Marie delle Donne, die ook in 1806 te Bologna haar doctordiploma ontving. De Raccoglitore Medico geeft het volgende verslag van deze dame: ‘Anna Maria delle Donne, docteur en médecine, auteur d' élégants vers latins, professeur d' obstétrique à l' Université de Bologna, membre de l' Académie, bénédictine etc. est décédée le 9 Janvier 1842. Cette femme distinguée qui a succédé à Madame Mazzolini et à Madame Bassi, est une des gloires scientifiques de Bologna. Elle soutint en 1800, avec un très grand succès, une thèse de Philosophie, de Chirurgie et de Médecine. Peu après, à la suite d'un examen public, on lui conféra le grade de docteur et de consultant. Napoleon en passant à Bologna, fut frappé du savoir de cette dame, et institua pour elle une Chaire d' obstétrique, où elle se fit une grande renommée(§§).

Te Vittorio praktizeert nog op dit oogenblik als Chirurgijnsche, Reginadal-Ein, wie onlangs van het Weener publiek zoovele eerbewijzingen ten deel viel, voor hare opmerkelijke genezingen en kunstige operaties.

Ondanks deze antecedenten behooren in de laatste 100 jaren vrouwelijke doctoren tot de zeldzaamheden en ging zelfs de verloskunde, als een wetenschap waarvoor men haar ongeschikt achtte, meer in handen der mannen over. Maar nu deed zich op het onverwachtst de verrassende merkwaardigheid voor, dat de Universiteit te Geneva in den staat New-York, in 1849 aan een Engelsche dame, Miss Blackwell,

(*) Fachini's ‘Prospetto Biografico delle Donne Italiane,’ Venezia, 1824.
(†) Medici's ‘Scuola Anatomica di Bologna.’
(§) Fachini.
(**) Fachini.
(††) Men getuigt van deze dame, dat zij een zacht, beminnelijk en ingetogen karakter had en ondanks haar beroep, de belangen van haar huisgezin geenszins verwaarloosde.
(§§) Gazette Medicale du 10 Janvier 1846.

het doctordiploma uitreikte. De wereld schreeuwde het uit over de nieuwheid (sic!) van dit feit. Engeland wist echter beter. Glasgow had hare Universiteit naar het model van Bologna opgericht en daar golden de rechten en privilegiën voor *alle* studenten zonder onderscheid.

Het voorbeeld van Miss Blackwell werd spoedig gevolgd door hare zuster Emily, die te Cleveland in Ohio studeerde en haar doctoraal-examen deed. Twee jaren later promoveerde eene Poolsche dame en nu stroomden ook de Amerikaansche dames toe om den doctorsgraad te behalen. De eerste Geneeskundige Hoogeschool voor vrouwen werd te Boston geopend in 1848. Drie andere Hoogescholen volgden te Philadelphia en te New-York in 1850, 1863 en 1868.

In 1848 was er nog geen enkele vrouwelijke doctor in Noord-Amerika, nu zijn er tusschen de 300 en 400, die zulk een groote praktijk hebben, dat het inkomen van eenigen reeds tot 15000 à 20000 dollars is geklommen.

Een andere merkwaardigheid van onzen tijd was het toelaten van vrouwen op de Zwitsersche Hoogescholen te Zürich, Bern en Genève, dat tot niet weinig verschil van gevoelen en tot een tal van anatomisch-physiologische beschouwingen van eenige hooggeleerde, maar toch op dit punt zeer *on*geleerde heeren professoren, aanleiding gaf. Vooral komt Zürich, of liever de democratische Kantonsregeering, de verdienste toe, dat zij het allereerst het natuurlijke recht der vrouwen op hooger, ja het hoogste onderwijs heeft erkend en ondersteund. Wel is de toelating der vrouwen tot het Universiteitsonderricht nog niet wettig geregeld - en hierin is Genève, met haar nieuwe wet op het onderwijs, Zürich een heel eind vooruit - maar toch heeft de regeering, uitgaande van het gevoelen dat alles wat niet verboden is geoorloofd moet zijn, beslist, dat in de wet op het onderwijs geen sprake is van eene beperking van dit onderwijs tot het mannelijk geslacht, en er daarom geene wettige reden bestaat om aan vrouwen den toegang te beletten.

De eerste vrouwelijke student die in 1864 te Zürich in de anatomie en de mikroskopie studeerde, was eene Russin. Zeven maanden later liet zich een andere Russin, Nadescha Suslowa, bij de geneeskundige faculteit inschrijven. In 1867 was zij reeds gereed voor haar doctorsexamen en de eerste die het doctorsdiploma ontving. Sinds dien tijd is het aantal vrouwelijke studenten in de geneeskunde jaarlijks toegenomen en zijn er reeds verscheidene met glans tot doctor gepromoveerd.

Dat twee derden van de vrouwen, die de Hoogescholen bezoeken, Russinnen zijn, wordt hierdoor verklaard, dat in Rusland reeds lang het Hooger onderwijs voor vrouwen toegankelijk was. In alle hoofdsteden zijn vrouwengymnasia, ook laten de Russische Universiteiten vrouwelijke studenten toe, zonder haar evenwel de privilegiën der mannelijke te schenken, waarom dan ook de Russinnen te Zürich haar doctordiploma gaan halen. In den laatsten tijd werd echter te Peters-

burg ook een Medico-chirurgische academie voor vrouwen opgericht, die reeds in 't vorige jaar 70 studenten telde.

Veel angstvalliger gaat Engeland te werk met het toelaten van vrouwen op hare Hoogescholen. Totnogtoe is de Universiteit te Birmingham de éénige, waar ook vrouwen de voorlezingen kunnen bijwonen, en daar men een gemengd auditorium voor ongepast hield, opende men daar zelfs een geneeskundigen cursus voor vrouwen. Toen echter verscheidene vrouwen hare studiën voltooid hadden, ontzegde men haar niet slechts de verdiende premiën, maar was men ook onbillijk genoeg haar nergens tot het doctorsexamen toe te laten. Te vergeefs beproefde Sophia Jex-Blake en eenige harer medestudenten haren graad te Edinburg te behalen, ook dáár bleef hetzelfde bezwaar bestaan. Over de oneerlijkheid van deze handelwijze gebelgd sloeg Sophia Jex-Blake den weg van rechten in en verkreeg ook in zooverre haren wensch, dat de Edinburgsche Hoogeschool veroordeeld werd om haar de verdiende premiën te vergunnen en haar tot het doctorsexamen toe te laten; maar nu appelleerde de Senaat en, daar het procèsvoeren in Engeland een langen adem heeft, zoo is de beslissing dezer zaak nog ver af.

Gelukkiger was Miss Garret, later Mevr. Garret-Anderson, die reeds in 1865 het diploma van L.S.A. (Licentiate of the Society of Apothecaries-Hall) had ontvangen. Apothecaries-Hall was het éénige Instituut, waar men haar niet wettig had kunnen afwijzen. Toen nu echter andere dames haar voorbeeld wilden volgen en ook reeds haar toelatingexamen hadden afgelegd, besloot plotseling het Hof van onderzoek om dien vrouwelijken toevloed te keeren, door eenvoudig een wet te maken, die het privaat-onderricht verbood. De teleurgestelde dames konden dus onverrichter zake naar huis gaan. Dit is oorzaak dat er in geheel Engeland slechts twee Engelsche vrouwen wettig het beroep van geneeskundigen kunnen uitoefenen; al de overige vrouwelijke doctoren zijn voor het meerendeel in Amerika gepromoveerd.

De uitgebreide vrouwelijke praktijk, die zij in korten tijd verkregen, bewijst genoeg, dat vele vrouwen de voorkeur schenken aan eene geneeskundige behandeling van vrouwelijke doctoren.

Na al het voorgaande is er wel geen twijfel meer mogelijk aan de geschiktheid der vrouw voor het beroep van geneeskundige en kunnen wij het er gerust voor houden, dat deze bijzondere bevoegdheid het beste bewijs is, dat hare natuur en hare roeping hiermede niet in strijd zijn.

Maar er zijn nog meer bezwaren opgesomd tegen deze studie voor vrouwen, zelfs beweerde professor Bischoff te Munchen, geheel in tegenstelling met professor Böhmert te Zürich, dat het de vrouwen, volgens den goddelijken wil en wegens natuurlijke oorzaken, niet alleen ten eenemale ontbrak aan de geschiktheid voor de studie van iedere wetenschap, en voor natuur- en geneeskunde in 't bijzonder, maar ook,

dat de studie en uitoefening dezer laatste wetenschap in strijd is met de edelste hoedanigheden harer natuur t.w. zedigheid, schaamtegevoel, medelijden en barmhartigheid.

Daar de vrouwelijke geschiktheid voor de studie der geneeskunde volkomen bewezen is, behoeven wij er niet op terug te komen. Een andere vraag is het, of werkelijk hare zedigheid en haar schaamtegevoel, liever haar kiesche gevoeligheid door de studie en de uitoefening van het geneeskundig beroep zouden schade lijden. In dit geval zouden de vrouwen, die zich in den loop der eeuwen op dit gebied hebben bewogen, hiervan blijken hebben moeten geven; maar wij vinden nergens in de geschiedenis ook maar den schijn van een bewijs, dat dit gevoelen rechtvaardigt, integendeel worden verscheidene vrouwelijke doctoren nog in 't bijzonder geroemd om hare vrouwelijke deugden. Ook kan men niet aannemen, dat, waar de geschiktheid voor een vak blijkt, de natuur zich zóóver zou vergissen, dat zij de zedigheid en het kiesch gevoel, de twee aantrekkelijkste sieraden van het vrouwelijk karakter, zou kunnen verloochenen.

Wil men echter een vooroordeel verdedigen, dan blijft de logica niet altijd ongedeerd.

Toen het al of niet toelaten van vrouwen op de Hoogescholen ter sprake kwam, verklaarde professor Hermann er zich tegen, op grond ‘dat het bestendig verkeer der beide geslachten gevaarlijk was, niet, (men lette wel op!) van wege den een of anderen tak van onderricht, hoe aanstootelijk die ook zijn mocht, maar omdat het bestendig verkeer van beide geslachten gevaren na zich sleept.’

Indien echter het gevaar niet bestaat in het gezamenlijk toeluisteren en in het proeven nemen in de anatomie of cliniek kan het, dunkt ons, slechts buiten de Universiteiten gezocht worden, en wie zal daar de beide geslachten, al studeeren zij afzonderlijk, van een bestendig verkeer afhouden?

En wat nu dit gezamenlijk luisteren en proeven nemen aangaat laten wij het aan ieder kieschgevoelende over te beslissen, wat meer de zedigheid en het schaamtegevoel beleedigt, een proefondervindelijk, wetenschappelijk onderricht in de ziekten en de samenstelling van het menschelijk lichaam, of in de Lazarethen gewonde soldaten te verplegen en bij eigene ziekten en kwalen zich aan het onderzoek van een geneesheer te moeten onderwerpen?

Over dit laatste kunnen de vrouwen het beste oordeelen en zij hebben dan ook reeds geoordeeld! Zeker zijn Maria van Bourgondië en Caroline van Engeland niet de éénige vrouwen, wier schaamtegevoel oorzaak was, dat zij *te laat* den bijstand van een geneesheer inriepen! Ieder eerlijk geneesheer zal dit erkennen. De tegenbedenkingen van professor Hermann, van professor Bischoff en hunne geestverwanten zijn trouwens reeds door de ondervinding geoordeeld. Sedert voor acht jaren de eerste vrouwelijke studenten op de Hoogescholen werden

toegelaten, is er op haar gedrag nimmer iets aan te merken geweest en heeft er geen enkel ergerlijk tooneel plaats gehad, hoe ook de laster zich beijverde om het tegenovergestelde te doen gelooven. Zelfs beweren de professoren, dat de bescheidene en ernstige houding dezer jonge dames veeleer een zeer gunstigen invloed op den toon der studenten heeft uitgeoefend. Op de examens hebben zij bijna altijd den eersten graad behaald en in de hospitaalpraktijk de meeste handigheid aan den dag gelegd. Zes van haar ontvingen het doctorsdiploma te Zürich en zijn met bijzonder goed gevolg in de geneeskundige praktijk werkzaam. Twee dezer gepromoveerden vestigden zich te Petersburg en hebben grooten toeloop; de derde werd, in het door Mevrouw Garret-Anderson opgerichte Vrouwenhospitaal te Londen, als vrouwelijk dokter aangesteld; de vierde kreeg een plaats aan het nieuwe Vrouwen-hospitaal te Birmingham; de vijfde werd Directrice in het Kinderhospitaal te Boston, en de zesde werd door de Directie der geneeskundige cliniek te Zürich benoemd tot assistente van Dr. Biermer.

Dat de vrouwelijke studenten zich ook geenszins over hare medestudenten te beklagen hebben wordt algemeen door haar erkend. Dr. Mary Putnam, de eerste dame, die men op de Parijsche geneeskundige school toeliet, schrijft in 1869: ‘Mijne studiën en mijne tegenwoordigheid in de klasse verwekten niet den minsten tegenstand. Nimmer ondervond ik de geringste moeielijkheid in het studeeren met de jongelieden met wie ik tezamen kom, niet alleen op de lezingen, maar ook in de Hospitalen, leeskamers, het Laboratorium enz. Altijd ben ik met een ongedwongen en eerbiedige beleefdheid behandeld geworden.’

Een andere dame, die aan de Universiteit te Michigan in de geneeskunde studeerde, schreef in 1870: ‘Wij zijn zeer verheugd over de wijze waarop beiden, professoren en studenten, ons hier hebben ontvangen; met de grootste achting en beleefdheid hebben zij ons behandeld.’

Een van de vrouwelijke studenten te Zürich bericht aldus: ‘Op de geneeskundige school te Zürich genieten de vrouwelijke studenten gelijke rechten en voorrechten met de mannelijke. Iedere klasse staat haar open en zij werken tezamen, nevens hare medestudenten. Deze zijn zonder onderscheid allen zeer vriendelijk, gedienstig en beleefd jegens mij geweest.’

In antwoord op een officieele navraag antwoordt het hoofd van de geneeskundige faculteit te Zürich: ‘Sedert 1867 zijn hier dames als ingeschrevene studenten toegelaten en haar al de voorrechten geschonken van *cives accademici.* Voor zooverre wij er over kunnen oordeelen, heeft dit nieuwe gebruik nog in geen enkel opzicht de belangen der Universiteit benadeeld. De vrouwelijke studenten, die wij tot nog toe hadden, gedroegen zich allen uitmuntend en studeerden ijverig.’

Zijn deze getuigenissen niet van meer gewicht, dan de anti-vrouwe-

lijk-doctorale expectoraties, zelfs van geleerden, die hunne theses op onderstellingen en waarschijnlijkheden gronden, of op eene natuur en eene roeping van hun eigen maaksel?

Is het geen teeken des tijds, dat alles samenspant om dit te bevestigen?

En toch blijft men in het vrije Nederland zóó doordrongen van al de sophismen, die de publieke meening tegen het zoogenaamde rukken der vrouwen uit hare sfeer weet aan te voeren, dat iedere poging, die men hiertoe aanwendt, als een gevaarlijke nieuwigheid wordt bestreden(*).

Amerika, Zwitserland, Parijs hebben hare Universiteiten voor vrouwen toegankelijk gesteld, Zweden heeft haar, door de Universiteit te Stockholm, de behulpzame hand gereikt, Oostenrijk heeft haar een tal van privilegiën toegestaan, Rusland stelt haar in de uitoefening van haar beroep geen andere voorwaarden als den mannen, Duitschland is rijk aan vrouwen-gymnasia, Engeland eveneens, terwijl daar de tegenstand tegen de Universiteitsstudie van vrouwen met den dag verzwakt en reeds een geneeskundige school voor vrouwen hierin tegemoet komt! Wat deed Nederland tot nog toe voor haar? Hier en daar gelukte het eenige eerlijke en knappe mannen, na onnoemelijk veel tegenwerking, den Staat te bewegen tot eenige subsidie voor het hooger vrouwelijk onderwijs, maar nog altijd ontbreekt het in de meeste steden aan vrouwelijke-gymnasia; nog altijd keft men over het soort van onderwijs dat de vrouw al of niet past, over het al of niet wenschelijke van vrouwelijke geleerdheid en over het vervullen van de nederigste landsbetrekkingen door vrouwen.

Waarvoor vreest men? Leert niet de ondervinding dagelijks, dat de meeste vrouwen juist dàt beroep kiezen, waarvoor zij het best geschikt zijn, waarin zij zich ten allen tijde zoo bijzonder hebben onderscheiden, waarop zij, met het oog op haar geslacht, het volste recht hebben en waaraan de grootste behoefte bestaat?

En persiffleert men dit geslacht niet, als men het om den wille der kieschheid en der zedigheid, dagelijks dwingt tot een geweld plegen aan die kieschheid en die zedigheid, door het raadplegen van vrouwencelebriteiten, van wie iedereen weet welke kwalen zij behandelen? of door het achteloos toevertrouwen aan mannelijke verloskundigen in het zwaarste oogenblik haars levens?

(*) Zoolang er geene geneeskundige scholen of Universiteiten voor vrouwen bestaan, waar zij den graad van doctor kunnen behalen, blijft haar niets anders over, dan naar het éénige middel te grijpen om dien te bemachtigen. De wet verbiedt het geneeskundig beroep aan ongepromoveerden, ook stelt men geen vertrouwen in ongestudeerde personen. Het is een zegen dat de eerste proefneming van gezamenlijk onderricht zoo goed uitviel, en men kan nu met recht verwachten, dat later ook dit onderricht meer speciaal aan vrouwen zal worden opgedragen in de op te richten geneeskundige scholen voor vrouwen, zooals dit reeds met de eerste geneeskundige school voor vrouwen in Engeland het geval is. Hierdoor vervalt dan van zelf een van de grootste bezwaren tegen de studie van vrouwen.

Er is wreedheid in dit niet te willen erkennen en ondanks alle bespiegelingen over 't geen der vrouw past of niet, blijft het een ongepast en berispelijk vooroordeel.

Wij zijn er ver van af te willen beweren, zooals sommigen gedaan hebben, dat het behandelen van vrouwelijke patienten door mannen vaak tot zedeloosheid voert.

Wij hebben te veel eervolle en kieschgevoelige mannen op dit gebied ontmoet, om niet al het valsche en beleedigende van deze beschuldiging in te zien(*) en gelooven veeleer, dat de meesten hunner deze uitspraak van een beroemd chirurgijn te London ter harte namen: 'Die in den loop zijner praktijk niet in staat is de gedachte aan de sekse op zijde te zetten, is ongeschikt voor het geneeskundig beroep!'

Maar zoo al voor doctoren geen bezwaar bestaat in het behandelen van vrouwelijke patienten, is het daarom voor de fijngevoeliger en kiescher natuur dezer patienten nog niet uit den weg geruimd, en daar het hier een geheel geslacht geldt boven een zeker aantal individuën, weegt deze vraag het zwaarste.

Vrouwelijke doctoren zijn een behoefte en een noodzakelijkheid. Wie er aan twijfelt, miskent de vrouwelijke natuur. Wie er zich tegen verzet, zondigt tegen de vrouwelijke zedigheid en kieschheid.

Men kan gewoon raken aan een toestand, zóózeer zelfs, dat die natuurlijk schijnt. In ons land waar zelfs de verloskunde meer een tak van mannelijke wetenschap werd zijn er mogelijk maar weinige vrouwen meer, die er het onwelvoegelijke van inzien, men heeft van den nood een deugd gemaakt en is er bij ingedommeld. Maar er zullen toch nog vrouwen genoeg zijn, die - dit hopen wij van ganscher harte - in het tegenwoordig gebruik een ergerlijk misbruik zien en met geheime vreugde de beweging volgen, die hieraan een einde moet maken. Of zouden onze vrouwen anders voelen dan de Engelsche, van wie D^{r}. Marie Walker in de Female Medical Society te London verhaalt, en ook mevrouw Garret-Anderson dagelijks de ondervinding opdoet, dat zij den Hemel danken voor den zegen van een vrouwelijke dokter, aan wie zij zich zonder schroom en zonder schaamtegevoel kunnen toevertrouwen? Pocht men op vooruitgang en beschaving, op verlichting en philanthropie en zou men in eene behoefte, die door duizenden belanghebbenden zoo diep en grievend wordt gevoeld, niet willen voorzien?

Onmogelijk; er heerschte een misverstand, maar het misverstand is opgehelderd en het voorzien in deze behoefte wordt *noodzakelijkheid.*

Noodzakelijkheid, omdat men een erkende feil niet spoedig genoeg kan herstellen; omdat de nood dwingt; omdat vooral in Academiesteden de toevloed naar vrouwenspecialiteiten stootend wordt en de dood is voor de zedigheid, het schaamtegevoel en het kiesch gevoel, waarover de

(*) Of althans dergelijke onwaardige vertegenwoordigers van het geneeskundig beroep voor uitzonderingen te houden.

tegenstanders van het vrouwelijk doctorschap zich zoo bezorgd hebben uitgelaten!

Er heerschte een misverstand, de luimige publieke opinie had het kiesch gevoel op een dwaalweg gebracht en daar in nevelen gehuld, maar de tijdgeest vaagde de nevelen weg en wees er met verontwaardiging op.

Onnatuurlijk ware het, indien niet de vrouw aan zijnen wenk gehoor gaf en terechtbracht, wat tot hare schade en beschaming verloren raakte.

Die hierin iets onwelvoegelijks ziet, hem ontbreekt het aan doorzicht, aan zaakkennis, aan ondervinding. Die in de schare van onnutte, werkelooze en afhankelijke vrouwen, waarvan de landen overvloeien, iets meer stichtelijks en bevredigends vindt voor de vrouwelijke natuur en roeping, dan een werkkring waarin zij haar eigen geslacht van dienst kan zijn en der maatschappij tot sieraad, is een te ijverig dienaar van het domme vooroordeel, om nog langer met hem in dispuut te treden. De waarheid heeft hem gevonnisd en de tijdgeest hem verslagen.

Eere dus dengenen, die met ijzeren volharding het oude gebruik van vrouwelijke doctoren weder trachten te hernieuwen, roem de Universiteiten die hare deuren wijd openen voor vrouwelijke studenten, lof den professoren en studenten die haar welwillendheid betoonen, en driewerf geluk den Staten, die blijken geven, dat zij hiermede instemmen.

Nederland, waar blijft uwe medewerking?

Ook in uwe maatschappij zijn bedenkelijke verschijnselen, zou het gebrek aan kiesch gevoel er geen schuld aan hebben?

CATH. F. VAN REES.

Staatkunde en geschiedenis.

Guizot naar zijne gedenkschriften.

III.

Toen Guizot den 27sten Juli uit Nimes te Parijs terugkwam, had de revolutionaire beweging reeds een aanvang genomen. Zij nam hand over hand toe. Verschillende afgevaardigden vereenigden zich achtereenvolgens ten huize van Casimir-Périer, Laffitte, Bécard, Audry-Puyraveau. Bij de twee laatstgenoemden werd een protest aangenomen tegen de ordonnantiën, en Guizot was de auteur van dat protest. Maar de eenstemmigheid was niet groot in dien kring. Men weifelde natuurlijk tusschen verzet en revolutie. Het volk - men moest in het warme jaargetijde met open vensters beraadslagen - dreef hen voort op de baan der omwenteling. In de stedelijke kommissie op het stadhuis openbaarde zich dezelfde toestand. Nergens zien wij Guizot het initiatief nemen om de nieuwe orde van zaken te voorschijn te roepen waarin hij zulk een gewichtige rol vervullen zou. Hij deed evenmin iets om haar tegen te houden. Noch op het stadhuis, noch in het paleis van St. Cloud wendde hij de minste poging tot verzoening aan. De eerste openbare handeling, waaraan hij deel nam, was het verplaatsen, op den 30sten Juli, van de samenkomsten der afgevaardigden, die tot hiertoe partikulier waren geweest, naar het Palais-Bourbon, waar de Kamer gewoonlijk hare zittingen hield. De Pairs vergaderden in het Palais du Luxembourg. Men trad in onderling overleg, en de hertog van Orleans werd uitgenoodigd om *lieutenant-général* van het koningrijk te worden. Motieven werden niet opgegeven: ‘La réunion des Députés actuellement à Paris a pensé qu'il était urgent de prier S.A.R., Monseigneur le Duc d'Orléans, de se rendre dans la capitale pour y exercer les fonctions de lieutenant-général du Royaume enz.’ Dit kompromitteerde geen sterveling. In de oogen van drie afgevaardigden waren de uitdrukkingen evenwel nog te revo-

lutionair. Guizot's geweten was gerust gesteld door de omstandigheid, dat men een man op den troon plaatste, die er toch reeds naast stond, en dat men geenszins aan het volk vroeg om zich, door de uitoefening van het algemeen stemrecht, voor of tegen de verandering te verklaren. Ook hier was de inbeelding een troost. Inmiddels ging de hertog van Orleans, beschermd door de afgevaardigden, die hem het gezag hadden opgedragen, ook door Guizot, naar het stadhuis om aldaar in de omarming van Lafayette den doop te ontvangen zijner populariteit. Guizot maaide waar anderen gezaaid hadden. Hij werd lid van het nieuwe bestuur als minister van Binnenlandsche Zaken.

Maar naast de verandering van dynastie, stond de verandering der *Charte*, waarop velen aandrongen. Zij telde Guizot niet onder hare voorstanders. Met het verzet tegen die verandering begint, het zijn Guizot's eigene woorden, *la politique de la résistance*, die voortaan met zijn naam verbonden blijft.

Allerlei elementen waren in dat eerste ministerie van Louis Philippe vertegenwoordigd. Laffitte zat er in naast Guizot. De minister van Binnenlandsche Zaken had in de eerste dagen van zijn bestuur nagenoeg de geheele administratie te veranderen. De ontevredenen, zoowel aan de zijde der legitimisten als aan die der revolutionairen, waren talrijk en bleven niet werkeloos. De clubs, de geheime genootschappen namen een dreigend aanzien. En de weerstandspolitiek vond dus reeds terstond gelegenheid om zich te ontplooien. Zij had geenszins de meerderheid in het Kabinet. Guizot wilde niettemin, als tijdelijken maatregel en zoolang de wet stond, de wet op de vereenigingen handhaven. De groote moeilijkheid van den dag lag vooral in de gedragslijn, die men volgen zou tegenover de laatste ministers van Karel den X^{de}. Hunne veroordeeling kon de kracht van het nieuwe bestuur niet verhoogen, hunne vrijheid den hartstocht der menigte, die haar bloed in de Juli-dagen vergoten had, niet bevredigen. Zelfs onder de besten van de overwinnende partij waren er, welke het hoofd eischten van staatsdienaren, die zich zoo zwaar aan de rechten van het fransche volk vergrepen hadden. De weerstandspolitiek en de staatkunde van het *laisser-aller*, gelijk Guizot haar bestempelt, stonden hier voor het eerst, in den boezem van het Kabinet, tegenover elkander. De eerste ontmoeting was voor het stelsel van Guizot ook de eerste nederlaag; de Broglie en hij dienden hun ontslag in bij den Koning. Casimir-Périer, Molé, baron Louis en Dupin volgden hun voorbeeld. Guizot was slechts minister geweest van 1 Augustus tot 2 November. Het leiden der revolutie eischte mannen, die minder wantrouwend tegen haar over stonden. De clubs te sluiten en Polignac te redden was te veel op eenmaal. Maar de politiek van het *laisser-aller* zou in den persoon van Laffitte evenzeer spoedig in het nauw gebracht worden. De verwoesting van het kerkgebouw, waarin de legitimisten een mis hadden gevierd voor de nagedachtenis van den her-

tog de Berry, deed hem vallen, en Casimir-Périer, die tusschentijds president van de Kamer was geweest, nam de ministeriëele portefeuille weder op. Met hem kwam evenwel geen beginsel aan de regeering. Er was wel weerstand, maar er was geen politiek. Périer had er geen hoofd voor. Aan kracht in het bestuur ontbrak het daarom niet. Indien geen politiek, dan toch politie. Op het punt van de erfelijkheid van het pairschap, die hij toegedaan was zoo goed als Guizot, Thiers en Royer-Collard, moest hij voor de demokratie wijken. Hij moest? hij deed het althans; nieuw bewijs dat hij op het gebied der beginselen toegaf, om in de straten van Parijs des te krachtiger te zijn. Maar hij leed zelf onder zijne inkonsekwentie en begreep, zonder het te kunnen veranderen, dat politiemaatregelen niet toereikend zijn om de revolutie te bestrijden. De bewustheid daarvan verbitterde zijne laatste ure. Toen hij in 1832 door de cholera werd aangetast, waaraan hij den 16^{den} Mei bezweek, waren zijne laatste woorden: 'Je suis bien malade, mais le pays est encore plus malade que moi.' Een groote steun voor Frankrijk en voor den europeeschen vrede was gevallen. Zijn dood was het teeken voor nieuw verzet. Vooreerst verklaarde de parlementaire oppositie in haar *Manifeste à nos committents*, ook buiten de Kamer, den oorlog aan de politiek die hij in de laatste zitting aanhoudend, maar vruchteloos bestreden had. Bovendien had de hertogin de Berry in Frankrijk weder voet aan wal gezet, en door de drievoudige betoovering die zij als vorstin, vrouw en moeder hoopte uit te oefenen, trachtte zij het meest legitimistische gedeelte van Frankrijk in opstand te brengen. Eindelijk, de republikeinsche woelingen. De opstand van de eerste dagen van Juni zou bijna voor de dynastie zelve noodlottig zijn geworden, en kon slechts gedempt worden door een overstrooming van troepen. Toen ging het ministerie over tot een gewaagden stap. Parijs werd in staat van beleg verklaard. Het hof van kassatie veroordeelde het gedrag der regeering *als strijdig met de Charte.* O ijdelheid der menschelijke verwachtingen! Na een tijdsverloop van twee jaren, stond het bestuur van Louis Philippe nu schuldig aan hetzelfde politieke misdrijf, waarvoor Karel de X^{de} met het verlies van zijn kroon had geboet. En bij deze fout voegden de bewindslieden nog een andere: de gevangenneming van de beroemdste legitimisten, waaronder Chateaubriand en Berryer. Berryer had juist al het mogelijke gedaan om de moeder van Hendrik den V^{de} van haar onvoorzichtig plan af te brengen.

Hoe kon, in weerwil van zijn zegepraal over de revolutie, zulk een ministerie leven? Het bezweek. Den 11^{den} October 1832, vormde de Maarschalk Soult een nieuw bewind, dat de lijn van Casimir-Périer voortzette en waarin de Broglie en Thiers zoowel als Guizot zitting hadden, de laatste als minister van Onderwijs. Wegens de impopulariteit, die reeds toen aan zijn naam kleefde - had hij niet de restauratie gediend; was hij niet naar Gent gereisd; had hij niet zelfs de

beginselen der revolutie bestreden? - durfde men Guizot de portefeuille van Binnenlandsche Zaken niet langer opdragen. Met nederiger departement moest hij zich tevreden stellen.

Welke politiek heeft Guizot ten aanzien van het onderwijs gevolgd?

Van 1789 tot aan het begin van deze eeuw hadden drie groote lichamen, de Constituante, de Wetgevende Vergadering en de Nationale Conventie de taak ondernomen om Frankrijk met een groot stelsel van openbaar onderwijs te begiftigen. Talleyrand, Condorcet en Daunou waren achtereenvolgens belast geweest met het opstellen van een verslag en het indienen van een voorstel betreffende deze gewichtige kwestie. Aan dezen drieërlei arbeid lag, volgens Guizot, eenzelfde denkbeeld ten grondslag: de mensch alleen regeert in deze wereld, en 1789 is het jaar waarin zijne regeering begonnen is. Aan hem is het de maatschappij in te richten naar den eisch zijner rede. Het openbaar onderwijs was in het oog van Talleyrand een staatsmacht, waarvan de algemeenheid een der kenmerkendste eigenschappen is. Naar Condorcet is het bewerken van gelijkheid tusschen de burgers een der voornaamste doeleinden van het onderwijs; Daunou, die grooter plaats liet voor de individueële vrijheid, verwachtte van zijn onderwijsstelsel de zegepraal van de republikeinsche gezindheid. Deze schoone denkbeelden leidden tot geen praktisch resultaat. In 1802 werd de zaak minder verheven opgevat. Het openbaar onderwijs werd een onderdeel der algemeene administratie, met honderd andere dingen aan de zorg van het departement van Binnenlandsche Zaken opgedragen, en gedwongen in dat bureaukratisch mechanisme, dat immers voor de stoffelijke belangen zoo uitnemend werkte.

Napoleon zag, als keizer, deze fout in. Het onderwijzend personeel moest de bewustheid van zijne waardigheid, van het gewicht zijner roeping hebben, en deze erlangen door eene groote, betrekkelijk zelfstandige korporatie te vormen. Zou hij terugkomen tot de oude godsdienstige korporatiën? Het was te zeer in strijd met den geest van het nieuwe Frankrijk. Het denkbeeld, dat aan die korporatiën ten grondslag lag, werd overgenomen en met den nieuwen *État laïque* in overeenstemming gebracht. Zoo ontstond de Universiteit, groote delegatie van de absolute macht des keizers op het gebied van den geest, en even absoluut als hij. De rechten van kerk, huisgezin en bijzonder onderwijs bestonden niet meer.

Met de invoering van de *Charte* was dit stelsel onbestaanbaar. De groot-meester van de Universiteit was de niet-verantwoordelijke vice-keizer op zijn gebied. Waar hem een plaats aan te wijzen in den konstitutioneelen staat? De Villèle loste deze moeilijkheid op, door den groot-meester, den abt Frayssinous (zie boven) tot minister der kerkelijke zaken en tevens tot minister van onderwijs te maken. Martignac had slechts nog een stap te doen: de beide ministeriën te scheiden. Vatimesnil (10 Februari 1828) was de eerste minister van on-

derwijs. Maar onder Polignac keerde de oude toestand weder, en de revolutie maakte er geen eind aan, zocht slechts eene kleingeestige voldoening in de omgekeerde volgorde der verschillende attributen. Het ministerie van eeredienst en onderwijs werd het ministerie van onderwijs en eeredienst.

Guizot begon met tot de scheiding die Martignac gemaakt had terug te keeren. Voorts bracht hij onder zijn bewind al wat buiten de Universiteit om tot stand gekomen was, het *Collège de France*, het *Muséum d'Histoire Naturelle*, de *École des Chartes* en de bijzondere *École de langues orientales et d'archéologie.*

Een vrij ernstige ziekte van hem zelven en kort daarop het overlijden zijner vrouw veroordeelt hem evenwel in het begin der zitting tot volkomene werkeloosheid. Toen lust en tijd wedergekeerd waren, werd de wet op het lager onderwijs het voorwerp zijner onmiddellijke zorg. Het stelsel van verplicht onderwijs acht hij voor Frankrijk ongeschikt omdat het volk te naijverig is op zijn vrijheid, en de Kerk te naijverig op hare zelfstandigheid tegenover den Staat. Hij hield zich hierin liever aan het voorbeeld van Holland, Engeland en de Vereenigde Staten. De vrijheid van het openbare onderwijs naast het onderwijs van Staatswege werd door hem gehandhaafd, evenzeer als het kosteloos onderwijs voor de onvermogenden. Maar dit waren slechts voorloopige kwestiën. Tot de zaak zelve overgaande, maakte Guizot allereerst eene onderscheiding tusschen het lager onderwijs ten platten lande en dat onderwijs in de steden, waar hoogere eischen moesten bevredigd worden: tusschen *l'instruction primaire élémentaire* en *l'instruction primaire supérieure*, welke laatste kategorie hij niet te angstvallig wilde omschrijven, maar integendeel openlaten voor gedurige uitbreiding naar den aard van plaatselijke behoefte en vatbaarheid. De normale scholen ter opleiding van onderwijzers, in 1833 reeds 47 in getal, werden door hem behouden. Maar terwijl zij tot hiertoe opgericht waren door den goeden wil der departementen en der steden, maakte Guizot er een wettelijke instelling van. Hij zelf had de normale scholen der geestelijkheid willen eerbiedigen, maar de Kamer verijdelde dit plan. Omtrent de groote vraag of het onderwijs al of niet godsdienstloos behoorde te zijn, was hij geen oogenblik in het onzekere. Het was veeleer zijn vaste voornemen om, gelijk hij zelf zich uitdrukt, het openbaar onderwijs te grondvesten '*sur l'action prépondérante et unie de l'État et de l'Église.*' Hier stuitte hij natuurlijk bij de Kamer op een dubbel wantrouwen. De autonomie der gemeenten tegenover den Staat in zake van het onderwijs, de onafhankelijkheid der onderwijzers tegenover de geestelijkheid, was de leus der oppositie. Guizot daarentegen wilde, dat de priester of de predikant van rechtswege zitting zou hebben in de kommissie van toezicht op de scholen, en dat de aanstelling der onderwijzers van den minister zou afhangen. Het gelukt hem, met behulp van de Kamer der

Pairs, den tegenstand te overwinnen. De wet werd aangenomen. Thans kwamen de moeilijkheden der uitvoering.

In alle gemeenten van het koningrijk werden lagere scholen opgericht, en woningen aangewezen voor de onderwijzers. Ontbraken daarvoor de fondsen, dan moesten twee belastingen daarin voorzien, waarvan de eene door de gemeente, de andere door de departementale raden moesten gevorderd worden, of die, bleef dit votum uit, bij koninklijk besluit zouden worden opgelegd. Konden ook deze belastingen de kosten niet bestrijden, dan suppleerde de Staat uit het budget voor het onderwijs. Naast dezen materieëlen, stond een zedelijke maatregel, de oprichting van een *Manuel général de l' Instruction primaire*, waarin opgenomen zouden worden 1° de stukken betreffende het lager onderwijs in Frankrijk; 2° alles wat in de voornaamste landen der beschaafde wereld voor het lager onderwijs belang had; 3° kritiek van de werken voor het onderwijs; en eindelijk 4° raadgevingen en wenken geschikt om den vooruitgang van het lager onderwijs in het koninkrijk te bevorderen. Hiermede stelde hij zich niet te vreden. Drie weken nadat de wet was afgekondigd, zond de minister een afschrift aan 39.300 schoolonderwijzers met een brief, waarin hij niet alleen trachtte de bedoeling en de onderscheidene bepalingen der wet toe te lichten, maar bovendien het gevoel van de waardigheid hunner roeping bij hen te wekken of te versterken. Eindelijk werden bij de 500 personen, beambten van elken rang bij de Universiteit, door hem uitgezonden, om de scholen te bezoeken vooral met het doel om over den inwendigen toestand van het lager onderwijs aan den minister verslag uit te brengen. Twee jaren later werd een vaste inspekteur in elk departement ingesteld; nog later had elk arrondissement zijn afzonderlijken schoolopziener. Guizot smaakte de voldoening, dat, in het eerste jaar na de afkondiging der wet, 2000 nieuwe scholen werden opgericht, die aan 400.000 kinderen meer dan vroeger lager onderwijs verzekerden.

Voor de belangen van het hooger onderwijs zorgde Guizot door de benoeming van mannen als Eugène Burnouf, Ampère, Rossi, Jouffroy, en door het oprichten van nieuwe leerstoelen, waarvan een aan het konstitutioneele recht was gewijd. Bij gelegenheid, dat hij ons zijn bemoeingen in deze zaken mededeelt, en verhaalt hoe menig aanzoek hij ontving van personen, die zich tot het deelnemen aan het hooger onderwijs geroepen achtten, wijdt hij een bladzijde aan Auguste Comte, den stichter van het Positivisme, die met een gelijk aanzoek tot hem gekomen was. Guizot geeft ons daarin de mate van zijn wijsgeerig doorzicht. Niet dat hij in 1833 van Comte's beteekenis niets bespeurde; niet dat hij in 1860 hem niet een groot man noemde; maar dat hij in het laatstgenoemde jaar, en nadat Comte zijn grooten leerling reeds had gevonden in Littré, niet heeft ingezien dat de wijsbegeerte van dezen man niet met een meelijdend schouderophalen te bejegenen is, dat bewijst

aan welk een kortzichtigheid Guizot op sommige punten laboreerde en ontdekt ons de naaktheid van zijn hoogmoed. Hoe menige denker in onzen tijd bestudeert Comte's beginselen en leest Guizot enkel uit een historisch belang. Ik mag niet nalaten de bladzijde waarop ik het oog heb, aan te halen.

> ..... ‘M. Auguste Comte m'exposa lourdement et confusément ses vues sur l'homme, la société, la civilisatisn, la religion, la philosophie, l'histoire. C'était un homme simple, honnête, profondément convaincu, dévoué à ses idées, modeste en apparence, quoique au fond (Guizot, de hartenkenner, zegt het!) profondément orgeuilleux, et qui sincèrement se croyait appelè à ouvrir, pour l'esprit humain et les sociétés humaines, une vie nouvelle. J'avais quelque peine, en l'écoutant, à ne pas m'etonner tout haut qu'un esprit si vigoureux fût borné au point de ne pas même entrevoir la nature ni la portée des faits qu'il maniait ou des questions qu'il tranchait, et qu'un caractère si désinteressé ne fût pas averti par ses propres sentiments, moraux malgré lui, de l'immorale fausseté de ses idées. C'est la condition du materialisme mathématicien. Je ne tentai même pas de discuter avec M. Comte; sa sincérité, son dévouement et son aveuglement m' inspiraient cette estime triste qui se réfugie dans le silence.....’

Wanneer men het stelsel van Guizot vooral met betrekking tot het lager onderwijs toetst aan het beginsel der doktrinairen, gelijk hij ons dat zelf uiteen heeft gezet, dan valt het misschien niet elk licht, tusschen beide volkomen samenhang te ontdekken. De doktrinairen beloofden den maatschappelijken toestand te zullen aannemen, ja te zullen handhaven, zooals die toestand uit de handen der revolutie te voorschijn is gekomen. En tevens beloofden zij aan dien toestand een ander, een niet-revolutionair beginsel ten grondslag te leggen. Bedrieg ik mij, wanneer ik beweer, dat Guizot ten aanzien van het lager onderwijs juist het omgekeerde doet van hetgeen het doktrinaire programma beloofde? Die wet verwerpt juist een der vruchten van de revolutie, en houdt het beginsel of althans een der beginselen van de revolutie vast. Volkomen scheiding van Kerk en Staat is zeker een der eischen, hier en daar reeds een der kenmerken van de nieuwere maatschappij. In zake van het onderwijs nam Guizot die scheiding niet aan. Staatsalvermogen en daarmede samenhangende centralisatie van het gezag ten koste van de zelfstandigheid der gemeenten is zeker een der beginselen van de fransche revolutie. Dat beginsel heeft juist in de onderwijswet van Guizot gezegepraald. Heeft die staatsman destijds een gelukkige inkonsekwentie begaan? Ik heb het niet te onderzoeken. Ik heb slechts gemeend te moeten aanwijzen, dat er zijnertijds inkonsekwentie was.

Want wij blijven ons uitsluitend met den staatsman bezig houden, en gaan daarom, hoewel met leedwezen, die handelingen van zijn tweede bewind stilzwijgend voorbij, waardoor hij de Maecenas is geworden, en meer dan dat, van een vruchtbare beoefening der geschiedenis van Frankrijk. Men kan zeggen, dat onder Guizot en door de

macht van zijn invloed het oude Frankrijk uit de dooden is opgestaan. Vreemde namen dekten destijds zijn schild. Een Michelet, een Edgar Quinet werkten in die dagen onder de vleugelen van Guizot!

Houden wij ons aan zijne politiek, die, wat men van hare konsekwentie denken moge, weerstandspolitiek is en blijft. Een amendement van de Kamer, dat het ministerie bestreed, werd warm ondersteund door de heeren Dubois en Baude. De eerste was inspekteurgeneraal bij de Universiteit, de andere lid van den Raad van State. Als ambtenaren van de regeering mochten zij geen andere meening verdedigen dan deze, en beiden ontvingen hun ontslag. Dat van Dubois was, natuurlijk, gekontrasigneerd door Guizot. Tot zulke kleingeestige, repressieve maatregelen moest men wel overgaan, wanneer men, gelijk met het ministerie van 11 October 1832 het geval was, omtrent groote staatkundige, sociale en zedelijke vragen een stilzwijgen bewaarde dat wellicht voorzichtig heeten mocht maar zeker zwakheid verried, immers de leiding der geesten prijs gaf, waaraan vooral die tijd zoo dringend behoefte had. Over de voorstellen tot afschaffing van het jaarlijksch nationaal rouwbedrijf op den 21sten Januari (den dag waarop het hoofd van Lodewijk den XVI^{de} gevallen was), tot wederinvoering van de echtscheiding, tot het verleenen van pensioenen aan de innemers van de Bastille die nog in leven waren, zeide het gouvernement òf niets van beteekenis òf in het geheel niets. En zulk een gouvernement zou, naar zijn programma, in staat zijn geweest de revolutie in de gemoederen te bestrijden!

Maar het bewind was niet anti-revolutionair; het was kontrarevolutionair, getuige de wet op de vereenigingen; een wet die dit ministerie niet als tijdelijke maatregel maar als blijvend deel der wetgeving voorstelde. Het was een wet die, onder de Juli-monarchie, het strafwetboek van Napoleon handhaafde; het was een wet, die de grondslag is geworden van de wijze waarop het tweede keizerrijk die moeilijke aangelegenheid geregeld heeft (noodzakelijk en telkens herroepbare autorisatie van de regeering voor alle vereenigingen met welk doel ook opgericht, de godsdienst niet uitgesloten!). Ziedaar, andermaal, wat er werd van het aannemen der moderne maatschappij, dochter van '89. Guizot verontschuldigde zich later met de opmerking, dat deze wet slechts als tijdelijke maatregel had behooren te worden voorgedragen. Die verontschuldiging kwam te laat! Zij vertoonde destijds dat karakter niet. En Guizot, de man, naar men zegt, der theorie, de man der beginselen, de man die hetgeen hij reeds de anti-revolutionaire politiek noemde(*) over de kontra-revolutie wilde doen zegevieren, had een ministerie behooren te verlaten dat althans den schijn der reaktie niet vermeed. Men zegge niet, dat hij slechts minister van onderwijs was. Dat departement was een *pis-aller* geweest voor den hertog de

(*) Ik gebruik deze omschrijving, opdat men niet de anti-revolutionaire politiek van Guizot onvoorwaardelijk vereenzelvige met de staatkunde die ten onzent dien naam voert.

Broglie, die uitdrukkelijk verklaard had, zonder Guizot geen ministerie te willen vormen. Guizot was dus geen lid van het ministerie om de belangen van het departement van onderwijs, maar, omgekeerd, het departement was hem, in weerwil zijner impopulariteit, opgedragen, ter wille van de belangen van het ministerie. Ook van Guizot ontving dus het bewind zijn kleur. Dat hij zijn portefeuille niet prijs gaf, toen de Broglie zelf het deed, toen de schadevergoeding aan Amerika werd afgestemd, het laat zich verklaren. Dit was geen staatkundige kwestie. Maar had een wet op de vereenigingen met de algemeene politiek niet van doen? Elke gelegenheid, dunkt mij, had Guizot moeten aangrijpen om zijne anti-revolutionaire gedragslijn van die der kontra-revolutie nauwkeurig te onderscheiden.

Dit verzuim verzwakte ongetwijfeld het bewind, dat ook nog door andere oorzaken aan kracht verloor. Een ministerieële krisis was elk oogenblik aan de orde van den dag. De *premier*, de maarschalk Soult, verliet het omdat de Kamer zoowel als Thiers en Guizot het militaire bestuur van Algiers door een burgerlijk bestuur wilden doen vervangen. Zijn opvolger, de maarschalk Gérard, trok zich eenige dagen later reeds terug, omdat hij van zijne ambtgenooten geen amnestie had kunnen verkrijgen voor de revolutie van Lyon. Het geheele ministerie stelde zijn portefeuilles ter beschikking van den koning. Deze zag evenwel geen kans om met Molé een nieuw bewind samen te stellen. De Broglie werd andermaal president en het ministerie blijft aan met uitzondering van een zijner leden. Het is weldra verplicht zijn kollega voor de finantiën, Humann, af te vallen ten aanzien van de door hem voorgestelde konversie der renten. Zoo innerlijk verzwakt, kon de minste ademtocht het omverwerpen. Het bezweek door een woord, minder nog, door de intonatie van een woord. De oppositie en de tiers-parti blijven de konversie verlangen en wel onmiddellijk. De Broglie weigert haar, maar hij heeft het ongeluk de toelichting zijner weigering te besluiten met de vraag: '*Est-ce clair?*' Dit ontstemt de vergadering, en het geheele bewind van 11 October 1832 neemt zijn ontslag.

Het persoonlijk aanzien van Guizot verloor geenszins bij zijn terugkeer tot het bijzondere leven. De konversie der rente was in Parijs zeer impopulair, en het was dus niet onaangenaam, gevallen te zijn omdat men tot dien maatregel niet had willen overgaan. Aan eervolle onderscheidingen ontbrak het hem niet. Den 22sten December 1836 werd hij lid van de fransche akademie, en later ontving hij een eigenhandig schrijven van den koning van Zweden, die hem zijne benoeming als lid van de akademie van Stockholm berichtte.

Het nieuwe ministerie Thiers duurde niet lang; het moest zwichten toen het de militaire interventie van Frankrijk in Spanje, tusschen Don Carlos en de jonge Koningin Isabella II, niet door kon drijven. Guizot werd weder voor eenige maanden minister onder het voorzitterschap van Molé. Maar toen deze de politiek van het toegeven (van het

laisser-aller) in beoefening begon te brengen, trok Guizot, die toch vroeger niets had gedaan om zich van de kontra-revolutie af te scheiden, zich terstond terug (April 1837). Het was een kort maar ongelukkig bestuur geweest. De dotatie van den hertog van Nemours en drie repressieve wetten, waarmede de weerstandspolitiek haar karakter handhaafde, werden afgestemd. Door nieuwe ambtgenooten gesteund, zou Molé thans een proef nemen met de politiek, die men nu niet langer een politiek van toegeven maar van verzoening noemde.

Ongelukkig als minister, zou Guizot als lid der oppositie evenmin een gunstig gesternte zien opgaan. Het tijdvak van zijn openbaar leven, dat wij thans intreden en dat half April 1837 begint, zou hem leiden tot een onvoorzichtigen en weinig eervollen stap, tot de bekende koalitie van 1839. Ook hier houden wij ons uitsluitend aan Guizot's eigen verhaal.

De nieuwe Kamer, die na de ontbinding der vorige samengekomen was, bestond uit vijf partijen. De beide uitersten werden gevormd door de republikeinen met Gernier Pagès, en de legitimisten met Berryer tot woordvoerder. In het midden lag de linker- en de rechterzijde van het centrum, de eene door Thiers, de andere door Guizot vertegenwoordigd. De vijfde partij was de zoogenaamde *côté gauche*, aangevoerd door Odilon Barot. Onder deze partijen was er geen enkele, die een ministerieële partij kon heeten. Molé, die plotseling, gelijk wij met een woord hebben herinnerd, van politiek veranderd was, welke verandering Guizots ontslag ten gevolge had gehad, bezat niemands sympathie. Geen enkele partij gevoelde zich dus verantwoordelijk voor de daden van het bestuur, en elk van hen kon zich het genoegen der kritiek zonder eenige terughouding veroorloven. Van daar een parlementaire wanorde, waaraan Guizot een einde wilde maken en waarmede hij hoopte zijn voordeel te doen. Hij deed het, ik moet het woord herhalen, hij de man der beginselen, der *doctrine*, door niets meer of minder dan door mede te werken tot het tot stand brengen eener vereeniging of koalitie van de drie partijen, die tusschen de beide uitersten, tusschen de republikeinen en legitimisten gelegen waren, de linkerzijde en het linker- en rechter centrum. Waar was hier de theoretische staatsman, de verdediger van den konstitutioneelen regeeringsvorm, die meer dan iemand op de noodzakelijkheid van het bestaan en van de ongeschondenheid van politieke partijen aangedrongen had?

Het was een vreemd schouwspel, Guizot gemeene zaak te zien maken met de linkerzijde en zelfs met de republikeinen; want dezen hadden natuurlijk de koalitie niet ongebruikt gelaten en gaven iets van hunne strenge eischen prijs om de goede gelegenheid niet te verzuimen van in hunne rangen tegen het gouvernement medestrijders te kunnen tellen als Thiers, Rémusat en Guizot. Al de schakeeringen der oppositie waren in de kommissie van het adres van Antwoord vertegenwoordigd, en men had volstrekt geene moeite om het eens te worden. Zoo

men al ten aanzien der buitenlandsche politiek een zekere terughouding in acht nam, het onvermogen van het Kabinet om een vruchtbare overeenstemming te doen geboren worden tusschen Kroon en Kamers werd met de grootste vrijmoedigheid bloot gelegd.

Een der redenaars, die zich het krachtigste tegen de koalitie deed hooren, was Alphonse de Lamartine. Reeds toen liet hij zijn neiging voor de republiek doorschemeren. Op vele goedgezinden was de indruk hoogst pijnlijk, toen zij partijen, die elkander een oogenblik te voren nog zoo heftig bestreden hadden en welker beginselen inderdaad zoo scherp tegenover elkander stonden, samen zagen werken tot omverwerping van een ministerie dat zelfs velen der ingebrachte grieven niet verdiend had.

Guizot is gevallen, zegt men, omdat hij te veel de man was van de rechte lijn, van de starre konsekwentie. Wij mogen hem dien eeretitel (want dat maakt men er van) niet laten. Twee malen hebben wij hem reeds, ter rechter en ter linker zijde, van de lijn zien afwijken die zijn beginsel hem voorschreef; eens bij gelegenheid van de wet op de vereenigingen vinden wij hem in het kamp der kontra-revolutie, thans, door zijne koalitie, is hij bondgenoot van Odilon-Barrot. Waar men zich eens aan soortgelijke inkonsekwenties heeft schuldig gemaakt, helpt latere konsekwentie niet meer. Zij heeft haar zedelijk *prestige* verloren, men kan haar niet meer ontdoen van den schijn van halsstarrigheid. Niet daardoor heeft Guizot zijn politieke loopbaan bedorven, dat hij een doktrinair was, maar daardoor dat hij zijne '*doctrine*' soms heeft prijs gegeven voor de eischen, ik zeg niet van zijn eigenbelang of eerzucht, maar van de politiek van het oogenblik. En dan troostte hij zich met de volgende frase:

> ..... 'La politique n'est pas une oeuvre de saints, elle a des nécessités, des *obscurités* que, bon gré mal gré, on accepte en les subissant;.... elle amène des occasions de *complaisance* pour soi même..... Quiconque n'est pas décidé à porter *sans trouble* (*le coeur léger*, zou Olivier gezegd hebben) le poids de ces complications et de ces imperfections inhérentes à la vie publique la plus droite fera bien de se renfermer dans la vie privée et dans la spéculation pure.'

Neemt uw vrijbrief aan, mijne Heeren Staatslieden. Wie zal indulgentiën uitdeelen, indien niet de Paus?

Een alledaagsche, maar daarom niet onnutte, waarheid predikt ons de afloop der koalitie. Guizot heeft er niets bij gewonnen. De beerenhuid, indien wij het gewone spreekwoord gebruiken mogen, was reeds verkocht eer nog het dier gesneuveld was. Thiers en Guizot spraken af dat zij samen plaats zouden nemen in het ministerie. Odilon-Barrot, met wien men wel oppositie had willen maken, kon als kollega moeilijk geduld worden, maar indien men hem eens liet benoemen tot president van de Kamer? Dan was immers iedereen bevredigd!

Thiers en Guizot zouden over deze schikking spreken met de linker-

zijde van het centrum en met de linkerzijde van de Kamer. Geen van de beide partijen wilde van Guizot als toekomstig lid van het ministerie hooren. Eerste nederlaag. Hoogstens wilde men hem toelaten als minister van onderwijs, dat wil zeggen in een positie die hem niet zou vergunnen op het nieuwe bewind den stempel der weerstandspolitiek te drukken. Het fraaiste was, dat Guizot zich over de onwelwillendheid zijner gekoaliseerden verwonderde(*). Hij was meer dan verwonderd, hij was bitter teleurgesteld. Daarvoor had hij dan de ongunst van den koning en het hof getrotseerd! Daarvoor zich vernederd om af te dalen in de rangen der revolutionairen. Een portefeuille ditmaal uit een staatkundig oogpunt zonder belang, zou dan zijn eenige belooning zijn!

Het moet een donker oogenblik zijn geweest in het leven van Guizot, toen hij in eene konferentie met de gekoaliseerden op hunne onverzettelijkheid stuitte; toen hij achtereenvolgens te vergeefs de portefeuille van Binnenlandsche Zaken en den voorzittersstoel van de Kamer begeerde. Kan zijn geweten, hoezeer ook geneigd '*de porter sans trouble le poids de ces complications*', het hem verheeld hebben, dat de uitstekendste dienaar der Juli-monarchie zijn politiek karakter voor goed verspeeld en haar daarmede aan een ernstig gevaar blootgesteld had?

Zij was inderdaad de spot geworden van Europa, diezelfde konstitutioneele monarchie, waarop zoovele verwachtingen waren gebouwd. Het ministerie Molé, dat zij bezat, tweemalen genoodzaakt de Kamer te ontbinden en ten slotte verplicht te wijken voor een karakterlooze parlementaire oppositie. Die oppositie zelve verdeeld, zoodra zij regeerende partij moest worden. Thiers en Guizot willen Barrot niet tot kollega. De partij van Thiers en Barrot willen Guizot niet tot minister. Thiers wil regeeren, maar met Barrot als president van de Kamer. Guizot, ontstemd, wil van dit presidium niet meer hooren en integendeel de kandidatuur van het centrum doordrijven. Niets dan verwarring allerwege! En de finale? Zij is de komedie, die voorafgegaan is, waardig. Den 12^{den} Mei, tegen drie uur in den middag, loopen een honderd man of acht door de straten van Parijs. Onder den kreet van *leve de Republiek* plunderen zij de wapenwinkels, stichten zij brand, vallen zij de posten van de nationale garde en van het leger aan en richten zij op het stadhuis, het paleis van justitie, de prefektuur van politie hunnen hartstochtelijken marsch. De opstand wordt gedempt. Elk spoedt zich naar de Tuileriën. 'Au milieu de cette affluence, schrijft de markies van Dalmatie omtrent zijn vader, den maarschalk Soult, au milieu de cette affluence, *l'idée vint à mon père* d'en profiter pour mettre un terme à l'hésitation générale et former enfin un ministère. Il la fit agreér au Roi. *À mesure qu'arrivait une des personnes qu'on*

(*) 'J'avais quelque droit d'être surpris de l'opposition que je rencontrais dans la coalition victorieuse.' D. IV bl. 296.

jugeait propres au pouvoir, le Roi la faisait appeler dans le cabinet ou il était avec mon père, et lui demandait son concours.'

'*L'idée vint à mon père.*' Wekt de uitdrukking niet een ironisch medelijden op. Het nieuw ministerie was er dan ook naar.

Noch Odilon Barrot, noch Thiers, noch Guizot waren leden van het nieuw bewind. Wie was overwinnaar? De revolutie niet, de koning niet; het toeval, of - de ochlophobie!

IV.

Al was het jaargetijde ongunstig voor eene zeereis, ruim moet Guizot adem gehaald hebben toen hij, tegen het einde van Februari 1840, aan al de ellende van de binnenlandsche politiek van Frankrijk zich onttrekken en zich inschepen kon te Calais als fransch gezant bij het engelsche hof. De vrienden, die hij in het nieuw ministerie telde, als Soult, Duchâtel, Passy, hadden bij den koning op zijne benoeming aangedrongen, zoowel ten zijnen gevalle als om een plaatsvervanger te vinden voor den maarschalk Sebastiani, wiens diplomatieke onderhandelingen te Londen wegens de oostersche kwestie zoo goed als doodgeloopen waren. Die kwestie was destijds het groote buitenlandsche vraagstuk, en Guizot had zich in de Kamer daarover uitgelaten in den geest van het bewind. Niet dan nadat het ministerie gedreigd had van de benoeming een Kabinets-vraag te maken, was het er in geslaagd, haar bij den koning door te drijven, die, na de jongste politieke wending van Guizot, gelijk men denken kan, niet gunstig voor hem gestemd was.

Hij was binnen voor den regen; want ter nauwernood was Guizot geïnstalleerd als gezant, of het ministerie viel, om door een ministerie Thiers vervangen te worden, dat hem misschien niet benoemd had maar hem nu op zijn post liet.

Guizot bevond zich op eens in al de verwikkelingen van het oostersche vraagstuk. Om de diplomatieke rol, die hij daarin vervuld heeft, te kunnen waardeeren, willen wij de geschiedenis van dat vraagstuk sedert het begin der Juli-monarchie samenvatten.

De oostersche kwestie zelve is eenvoudig genoeg; de uiteenloopende belangen der europeesche mogendheden hebben haar ingewikkeld gemaakt. Zoo zij, in weerwil van hare eenvoudigheid, haar weidschen naam verdient te dragen, het is omdat, wegens den aard van het ottomanische rijk, elke bijzondere, elke plaatselijke moeilijkheid in het gebied van de Porte, een schok teweegbrengt, die zich het geheele rijk door laat gevoelen, een schok die, tot voldoening van sommigen, tot ontzetting van anderen, een voorbode zijn kan van den val van het turksche rijk. Bij den val of de bestendiging van dat rijk is niet slechts het europeesch, maar ook het aziatisch Oosten onmiddellijk geïnteresseerd. Azië is het tooneel geworden van den wedijver, van

den strijd der groote mogendheden van Europa. En het rijk van de Porte is de sleutel van Azië.

Oostersche kwestie mag dan de kwestie heeten, die in het begin der Juli-monarchie de gemoederen in beweging bracht, maar onmiddellijk raakte zij alleen de betrekking waarin Egypte zich tot den Sultan bevond. Zou Egypte den weg betreden van Griekenland, van de Donau-Vorstendommen? De kloeke Mehemet-Ali, de pacha van Egypte, doet er zijn best voor. Hij neemt bezit van Syrië, en hoopt daardoor tot zelfstandigheid tegenover de Porte te geraken. En nu ontstaat de vraag: zullen de europeesche mogendheden deze nieuwe verzwakking van het turksche rijk lijdelijk aanzien?

Op hoe verschillend standpunt ook geplaatst, geene dier machten was tot lijdelijkheid gezind. Rusland wil de Porte beschermen, maar dan ook haar beschermheer zijn, en inmiddels zijn beschermeling langzaam laten wegkwijnen, om zelf eens met diens afsterven zijn voordeel te doen. Engeland en Oostenrijk volgen een louter konservatieve politiek. Zij willen het *statu quo* voor het ottomanische rijk handhaven, zonder zich aan de toekomst van dat rijk veel gelegen te laten zijn. Pruisen weifelt tusschen Petersburg en Weenen. Frankrijks politiek is ingewikkelder. Zij wil in het Oosten een macht, die haar noodig schijnt voor het staatkundig evenwicht van Europa. Die macht is van zelf gegeven met het bestaan van het ottomanische rijk. Daarom handhaaft zij dat bestaan. Het ontgaat haar evenwel niet, dat de wet der langzame ontbinding zichtbaar werkt op dat rijk en met onweerstaanbare kracht. Met die wet moet dus rekening gehouden worden. En de dubbele regel, die hieruit voor de fransche politiek voortvloeit, is derhalve deze: Handhaving van het ottomanische rijk, zoolang als het bestaat in het belang van het europeesch evenwicht, maar zorgdragen, dat de onvermijdelijke ontbinding van dat rijk op zulk eene wijze geschiede, dat daaruit een groep van volkomen onafhankelijke Staten ontsta, die dan, krachtens hunne onafhankelijkheid aan geen enkele europeesche mogendheid nauwer dan aan eene andere verbonden, te zamen een nieuw gewicht kunnen vormen ten voordeele van het europeesche evenwicht. De oostersche kwestie is dus voor Frankrijk een europeesche kwestie. De fransche politiek eerbiedigt het gezag van de Porte zoolang de Porte zelve haar gezag handhaven kan, maar, scheurt zich een deel af van het groot geheel, zoo zorgt zij dat er geen macht in Europa baat bij vinde.

Deze politiek moest de poging van Mehemet-Ali dus begunstigen, gelijk zij vroeger de onafhankelijkheidszucht van Griekenland gevoed had. In dit bijzondere geval was zij er dubbel toe geneigd, aangezien de zelfstandigheid van Egypte (wegens oude herinneringen uit den Napoleontischen tijd) en de persoon van Mehemet-Ali in Frankrijk hoogst populair waren. Zij zou den Pacha dus den voet niet dwars zetten, maar evenmin, vooralsnog, hem ondersteunen. Het moest eerst

blijken, dat hij werkelijk in staat was, een nieuw, een zelfstandig rijk te vormen.

Maar wat gebeurt? De Sultan heeft in het geheim hulp gezocht te Petersburg, en in 1833 verschijnt de russische vloot in den Bosphorus. Dit kan niemand dulden, en de fransche gezant te Konstantinopel treedt tusschenbeide om bij de Porte op verwijdering dier vloot aan te dringen, terwijl hij belooft Mehemet-Ali te zullen bewegen tot het aannemen der voorwaarden die de Porte hem gesteld had. De Porte neemt met dit voorstel genoegen, maar de belofte kan niet worden nagekomen. De Pacha blijft staan op het bezit van Syrië en van het district Adana, de deur van klein-Azië. De Porte geeft toe, en de Pacha zal nu zijne troepen uit klein-Azië terugtrekken. De ontruiming grijpt werkelijk plaats. Ook de Sultan meent zich door zijn tijdelijk toegeven niet verzwakt te hebben. Heeft hij niet een traktaat gesloten met den keizer van Rusland, (het traktaat van Unkiar-Skelessi), waarbij deze hem belooft Turkye tegen elken nieuwen aanval te zullen verdedigen? Waarmede zal de Porte deze bescherming betalen? Met een geheim artikel, waarbij bepaald wordt dat de Dardanellen voor elk vreemd oorlogschip gesloten zullen blijven. De Czaar had zijn doel bereikt. De Zwarte zee wordt een russisch meer.

Te vergeefs houdt men den Sultan dit verlies zijner onafhankelijkheid voor. Hij betuigt zelfs zijn rijk te willen verliezen, indien het hem slechts gelukt den gehaten Mehemet-Ali te treffen.

Frankrijk protesteert te Petersburg en behoudt zich volkomen vrijheid van handelen voor. Maar Oostenrijk, dat noch Rusland de handen vrij wil laten te Konstantinopel, noch met Rusland in slechte verstandhouding wil komen, is over de levendigheid van het fransche protest ontevreden. Metternich zal trachten midden door te zeilen om den Czaar te bewegen aan het traktaat geen gevolg te geven, zonder het echter uitdrukkelijk te herroepen. Het gelukt aan zijne wijsheid. En in het begin van '34 is, wat de oostersche kwestie betreft, de politieke toestand deze: bittere vijandschap tusschen de Porte en den Pacha; weifeling van Frankrijk tusschen de twee tegenstanders met overhelling aan de zijde van Egypte; verbittering van Rusland wegens Frankrijks protest; ontstemming van Engeland wegens Frankrijks begunstiging van den Pacha. Moeilijkheden dus te over, die op het eerste teeken al haar gewicht zouden doen gevoelen.

Dat teeken werd gegeven half Mei 1839. De Porte verbreekt haar verdrag met Mehemet-Ali en doet haar leger trekken over den Eufraat. Engeland en Frankrijk vertoonen terstond hun vloot in de Middellandsche zee, vast besloten om, zoodra Rusland ten behoeve van den Sultan tusschenbeide treedt, die vloot te brengen ook voor Konstantinopel. Pijlsnel volgen nu de gewichtigste gebeurtenissen elkander op. Het turksche leger wordt door Mehemet-Ali verslagen. De Sultan sterft. Een geheel turksch eskader van 19 schepen wordt

door zijn bevelhebber te Alexandrië aan den Pacha overgeleverd. De nieuwe Sultan, Abdul-Medjid, door vrees bevangen, is schier tot elke vredesvoorwaarde bereid. Mehemet-Ali zal Egypte erfelijk bezitten. Zoolang hij leeft, zal zijn zoon Ibrahim over Syrië gebieden; bij zijn dood, zal Ibrahim den egyptischen troon beklimmen en Syrië weder komen aan de Porte. Voor al deze koncessiën vraagt Abdul-Medjid aan Mehemet-Ali niets dan de erkenning zijner souvereiniteit.

Rusland is terstond bereid met deze schikking genoegen te nemen, niet uit welgevallen aan den Pacha, maar opdat er een schikking tot stand zou komen geheel buiten Frankrijk en Engeland om. Hij stuit op hun weerstand. Zij willen juist hunnen invloed in het Oosten niet prijsgeven. De politiek der westersche mogendheden zegepraalt, en 27 Juli 1839 ontvangt de Sultan een kollektieve nota van de vijf groote mogendheden, waarin hem geraden of gelast wordt geen traktaat te sluiten met den Pacha zonder haar medeweten en goedkeuring.

Maar nu zijn dan ook die vijf mogendheden gehouden een oplossing te vinden voor de bestaande moeilijkheden. Zoolang het er slechts op aankwam te zorgen, dat de Sultan zich niet van haren invloed los maakte, was eenstemmigheid vergelijkenderwijs gemakkelijk te bereiken geweest. Thans traden al de bijzondere gezichtspunten weder aan het licht. Indien nu Frankrijk en Engeland, wier oostersche politiek in beginsel niet verschilt, zich slechts getrouw aan elkander houden, zoo zullen zij wel tegen Rusland opwegen. Met de minste verdeeldheid tusschen hen zou Rusland echter zijn voordeel doen. Maar deze eenvoudige waarheid zagen de fransche diplomaten destijds niet in.

De buitenlandsche kwestie was voor Frankrijk ongelukkig vastgebonden aan een kwestie van binnenlandsche politiek van niet zeer edele soort, aan een kwestie van populariteit, die zelve in een volkswaan haar grondslag vond. Mehemet-Ali was niet slechts geliefd bij het fransche volk; zonder zelf recht te weten waarom, vereenzelvigde die natie Ali's zegeteekenen met de hare. Ali zoo groot te maken als met de politiek tegenover den Sultan bestaanbaar was, was nu het doel der ministers, en uit dien hoofde stonden zij er op, dat hem niet slechts de zelfstandigheid van Egypte en de erfelijkheid zijner heerschappij, maar bovendien nog Syrië gegund zou worden. Tegen dit laatste, het afstaan van Syrië aan den Pacha, had Engeland evenwel billijk bezwaar. Wat, zoo sprak Palmerston, wat zal geschieden als wij den Sultan en den Pacha zoo dicht in elkanders nabijheid brengen? Eindelooze twisten zullen er uit ontstaan, die nooit zullen worden bijgelegd. Laat Syrië dus door Mehemet-Ali ontruimd worden. En, ging hij voort, ondersteunt gij de verbrokkeling van het ottomanische rijk op zoo groote schaal, er blijft van dat rijk weldra niets meer over dat het voor de diplomatie de moeite waard zou maken om er zich in het belang van Europa's evenwicht voor te interesseeren.

Maar Frankrijk luisterde niet. Zij vermocht bij de oplossing van het

oostersche vraagstuk het wezenlijke niet van het onwezenlijke te onderscheiden. Het wezenlijke was de erkenning van Ali's zelfstandigheid, het onwezenlijke de vergrooting van zijn gebied. Tot het eerste waren ook Engeland en de andere mogendheden geneigd, de Porte niet uitgezonderd. Het laatste werd door geen enkele staatkundige beweegreden, slechts door de fantasie van het fransche volk aanbevolen. De dwaling is dus openbaar. Rusland wreef zich in de handen van genoegen, en verzuimde letterlijk niets om het verschil tusschen de Kabinetten van Londen en Parijs al dieper te maken. Een oogenblik had Rusland er aan gedacht, zijn vloot in de zee van Marmora te zenden in naam van al de europeesche mogendheden, maar Engeland neemt dit plan kwalijk, en terstond geeft Rusland toe. Zal Frankrijk Palmerston overtuigen? Aan pogingen ontbreekt het niet. De maarschalk Sebastiani put zijn diplomatieke wijsheid of behendigheid uit. Men stuit op het onverzettelijke. De maarschalk wordt teruggeroepen, en Guizot begeeft zich aan de taak.

Men is natuurlijk nieuwsgierig hoe hij zich in dezen geheel nieuwen werkkring houden zal. De diplomatie was hem even vreemd als Engeland zelf.

Guizot behoeft ons waarlijk in zijne gedenkschriften niet gedurig te herhalen, dat hij een optimistisch karakter heeft, want deze verklaring is zijnerzijds geheel overbodig. Het spreekt duidelijk genoeg uit zijne daden. Wie dan een optimist zou zich in dezen stand der oostersche kwestie aan hare oplossing gewaagd hebben? Zij was voor geene oplossing vatbaar. Frankrijk, vooral door den persoon van Guizot vertegenwoordigd, zou nooit toegeven, en hoe kon het verwachten, dat Palmerston aan de fransche politiek de zegepraal gunnen zou die zij begeerde. Al de golven van Guizots woordenrijkheid zouden te vergeefs zich verheffen tegen deze rots.

De begoocheling, waaronder men te Parijs en aan de fransche ambassade te Londen verkeerde, was deze: Indien Mehemet-Ali het erfelijk bezit van Syrië geweigerd wierd, zou hij zich zoo krachtig verzetten, dat de mogendheden, om zijn verzet te keeren, een oorlog zouden moeten wagen, die het bestaan van het geheele ottomanische rijk in de waagschaal zou stellen. Voor zulk een oorlog zouden de mogendheden natuurlijk terugdeinzen en uit dien hoofde aan Frankrijk toegeven.

Deze overtuiging was, gelijk ik zeide, een begoocheling. Men had te Parijs een overdrevene voorstelling zoowel van Mehemet-Ali's halsstarrigheid in het afslaan van elke schikking, die hem Syrië ontroofde, als van des Pacha's macht om zijne eischen te doen gelden. Doch deze overtuiging, gegrond of niet, bewijst dat de fransche politiek een gevaarlijk en weinig edelmoedig spel speelde. Indien de mogendheden eens niet terugdeinsden voor een oorlog die Mehemet-Ali dwingen moest tot toegeven, dan zou Mehemet-Ali, in de onderstelling waarvan Frankrijk uitging, het geheele ottomanische rijk gaan revolutio-

neeren om zijn zin te krijgen, en Frankrijk zou in dat geval wel genoodzaakt zijn den Pacha te ondersteunen wiens hooge eischen het immers van den aanvang af tot de zijnen had gemaakt. Maar in welk een tegenstrijdigheid met zich zelve zou dan de staatkunde niet geraken, die door Guizot als gezant vertegenwoordigd werd. Die staatkunde was een vredes-politiek en was een anti-revolutionaire politiek. Niettemin was de gedragslijn, die zij ten aanzien der oostersche kwestie volgde van dien aart, dat die lijn, indien de andere Kabinetten op hun stuk bleven staan, tot een oorlog en tot een revolutionairen oorlog moest leiden. Was Guizot bereid de noodzakelijkheid van een oorlog en van zulk een oorlog ten slotte aan te nemen? Natuurlijk niet. Toch diende hij een politiek, die, wanneer Mehemet-Ali tegen de Porte, tegen zijn wettigen souverein, een revolutionairen oorlog aan zou vangen, aan Frankrijk slechts de keuze laten zou tusschen het zedelijk en daadwerkelijk ondersteunen van den oorlog en het overlaten van Mehemet-Ali aan zijn lot. In het eerste geval verloochende Guizot zijne politiek, in het tweede geval pleegde Frankrijk verraad aan zijne eer.

Maar zoover reikte de blik van onzen staatsman in 1840 niet. Was het lichtvaardigheid of gebrek aan doorzicht? Guizot verhaalt ons veel van zijne ambassade te Londen; hij verhaalt ons van de nieuwsgierigen, die zich verdrongen om hem te zien; van de vele invitaties die hem dagelijks gewerden; van de lange redeneeringen die hij voor iedereen ten beste had; van de gunst waarin hij stond bij Whigs en Tories, bij het volk en bij het hof. Maar wanneer hij al deze, uit een vulgair oogpunt zeer vleiende bladzijden nooit had kunnen schrijven; met andere woorden, wanneer hij stil te Parijs ware gebleven en het gezantschap te Londen had afgeslagen met het eenvoudige woord: ik dien geen politiek, die wij niet op kunnen houden tenzij dan door desnoods een oorlog te voorschijn te roepen die met al mijne beginselen in strijd is, - wanneer hij zoo had gesproken en overeenkomstig die taal had gehandeld, hij zou thans nog eenigszins hooger staan in elks schatting. Nog eens: Guizot is een man geweest wiens blik beperkt was of wiens beginselen groote rekbaarheid bezaten.

Vol zelfvertrouwen begint hij te Londen den diplomatieken strijd. Zijn eerste verdienste bestaat daarin, dat hij zich volkomen vergist in Ruslands politiek. Rusland, zoo meent hij, zal nooit gemeene zaak maken met Engeland, nooit zijn uitsluitend protektoraat te Konstantinopel prijs geven. Rusland was evenwel tot dat offer ten volle bereid, wanneer het er slechts in slaagde, Frankrijk van Engeland af te zonderen. De bedriegelijke onderstelling, waarin Guizot verkeert, verleidt hem tot werkeloosheid, tot het aannemen van een afwachtende houding. De vier mogendheden zullen het onderling nooit eens kunnen worden, en zoo zullen zij van zelf gedrongen worden om zich Frankrijks plan te laten welgevallen. Maar Nouri-Efendi, de turksche gezant te Parijs, thans tijdelijk te Londen, komt hem storen in zijn rust, im-

mers hem en de gezanten van Oostenrijk, Rusland en Pruisen mitsgaders Palmerston herinneren aan de nota van 27 Juli 1839, waarbij de vijf mogendheden beloofd hadden de zaak te zullen regelen. Nouri Efendi geeft tevens te verstaan, dat de Porte bereid is te onderhandelen op den grondslag van het toekennen van Egypte in erfelijk bezit aan Mehemet-Ali, welk bezit evenwel aan den Pacha zijn karakter van Vassal van de Porte niet ontnemen zal. Noch de aldus met nadruk aan Frankrijk herhaalde verplichting om met de andere mogendheden in overleg te treden, noch de grondslag waarop de Sultan onderhandelen wil, vallen bijzonder in den smaak van den franschen gezant, die zich dan ook vergenoegt met eenvoudig aan Nouri-Efendi de ontvangst zijner nota te melden. De andere mogendheden betoonen zich inmiddels niet onhandelbaar. Men wil Syrië aan den Pacha afstaan voor zijn leven; men wil Syrië verdeelen tusschen den Sultan en zijn vassal en aan den laatste zelfs St. Jean d'Acre laten. Ook Palmerston neemt met dit voorstel genoegen en beschouwt deze koncessie zijnerzijds als een trek van groote edelmoedigheid en diplomatieke zelfverloochening. Doch terwijl dit verschil de goedkeuring der mogendheden, met uitzondering van Frankrijk, wegdraagt, voegen zij er terstond uitdrukkelijk bij - en dit was wel geschikt om Guizot de oogen te doen opengaan, - dat de Pacha, zoo hij weigerde, gedwongen zou worden dit voorstel aan te nemen. Maar zijne oogen gingen niet open. Thiers schrijft aan den gezant: ‘La force, nous ne la voulons pas et nous n'y croyons pas.’ En aangezien Frankrijk nu meende dat Mehemet-Ali elke voorwaarde standvastig zou weigeren, die niet het erfelijk bezit van geheel Syrië insloot, bleef Frankrijk zelf ook weigeren met het nieuwe voorstel genoegen te nemen, aldus alles op het spel zettende. Guizot zag zeer goed in, dat volmaakte rust in het Oosten en volmaakte overeenstemming in het Westen de twee onmisbare voorwaarden waren voor de handhaving van de zelfstandigheid der Porte. Maar waarom dan een onverzettelijkheid aan den dag gelegd, die het Oosten aan een revolutie, het Westen aan innerlijke verdeeldheid prijs kon geven?

Inmiddels wordt Nouri-Efendi door Chekib-Efendi vervangen, en ook hij komt kloppen aan dezelfde deur met de nota van 27 Juli 1839 in de hand.

De oostenrijksche zaakgelastigde en de pruisische gezant gaan nog een stap verder. Zij nemen aan, Engeland en Rusland te brengen tot het onderschrijven van het oorspronkelijk voorstel door den Sultan, in den nood van het oogenblik, aan den Pacha gedaan: afstand van Egypte in erfelijk bezit, van Syrië zoolang Mehemet-Ali leeft, en daartegen, van Ali's zijde, teruggave van Candia en het district Adana. Terwijl men hierover aan het onderhandelen is en zich dus tot een groote koncessie aan de fransche politiek bereid toont, komt er een belangrijke tijding uit Konstantinopel. De Groot-Vizier Khosrew-Pacha, de aartsvijand van Mehemet-Ali, en het grootste beletsel voor dezen om

aan de Porte iets toe te geven, is afgezet ten gevolge van het ontdekken der geheime verstandhouding die hij onderhield met het hof van Petersburg. De eerste, die dit gewichtige nieuws aan Mehemet-Ali kan overbrengen, is niemand anders dan Cochelet, de fransche consul te Alexandrië. Uw vijand is gevallen, roept hij den Pacha toe, maak nu vrede met uw souverein en begin met de turksche vloot terug te zenden.

Groote verbittering bij de vier mogendheden zoodra deze tusschenkomst van den franschen consul bekend wordt! Geen wonder. Vooreerst zag men er een poging in van Frankrijk om de nota van 27 Juli 1839 krachteloos te maken, de nota waarbij bepaald was, dat de zaak bij onderling overleg der *vijf* mogendheden zou geregeld worden. En vervolgens, werd de raad van Cochelet opgevolgd, en kwam daardoor een verzoening tusschen den Sultan en Mehemet-Ali tot stand, zoo zou Frankrijk de eer van die verzoening hebben, en haar uit kunnen geven voor een triumf zijner politiek. Aan Frankrijk schreef men ook de afzetting van Khosrew-Pacha toe. Deze afzetting en de daarop gevolgde stap van Cochelet, alles scheen een doorgestoken kaart. De verbittering was dus groot en men zou Frankrijk met gelijke munt betalen. Had de fransche politiek voor eigen rekening te Alexandrië gehandeld, de vier mogendheden zouden dan ook van haren kant de zaak regelen buiten Frankrijk om.

Guizot bespeurt al spoedig dat er iets gaande is. Hij voorziet - zijne depêches zijn daar om het te bewijzen - dat de vier mogendheden tot een afzonderlijk traktaat zouden komen. Dit was dan ook, na het gebeurde, gemakkelijk te voorzien. Maar hij voorziet niet, hij vermoedt zelfs niet in de verte, dat de vier mogendheden haar afzonderlijk traktaat eerst aan Frankrijk toonen zullen, nadat het reeds twee dagen gesloten was. Toch was deze nederlaag voor hem weggelegd. Den 17^{den} Juli 1840 deelt Palmerston hem mede, dat de vier mogendheden den 5^{den} een traktaat hadden geteekend, waarbij de oostersche kwestie geregeld werd in overleg met den Sultan. Zoo innig stelde men dus prijs op Frankrijks vriendschap. Men had zelfs geene laatste poging aangewend om Frankrijks onderteekening te erlangen. De openbare meening in Frankrijk gevoelde de vernedering diep. Al de fantomen van de koalitie van 1815 doemden voor de volksverbeelding weder op.

Het traktaat van 15 Juli was duidelijk en kategorisch. In overleg met de vier mogendheden deed de Porte aan Mehemet-Ali het volgende aanbod: Hij zou Egypte erfelijk, ofschoon altijd als vassal, en een gedeelte van Syrië voor het leven bezitten. Tien dagen moest hij over dit aanbod nadenken. Waren de tien dagen verloopen zonder dat hij het aanbod aangenomen had, dan zou hem worden aangeboden het erfelijk bezit van Egypte alleen. Andermaal tien dagen nadenken. En zoo ook dezen tijd der genade door Mehemet-Ali veronachtzaamd werd, dan zou de Sultan met de vier mogendheden hem gewapenderhand komen dwingen tot gehoorzaamheid!

Het geval, dat de fransche politiek volstrekt onmogelijk had gewaand, deed zich dus werkelijk voor.

Het traktaat wordt onmiddellijk uitgevoerd, en Mehemet-Ali diensvolgens gesommeerd tot het aannemen van het eerstgenoemde aanbod. Een hooghartige weigering is al zijn antwoord. Nu is het oogenblik daar, zou men meenen; het oogenblik voor Frankrijk om Mehemet-Ali krachtig ter zijde te staan. Laat Frankrijk gewaand hebben dat het zoover nooit komen zou: nu het zoover gekomen is, zal Frankrijk zijn gunsteling niet aan zijn lot overlaten en het zwaard aangorden voor de verdediging van Ali's, immers in het oog der fransche diplomatie, rechtmatige aanspraken. Thans zal men de politiek die Guizot heeft gediend, zij het ook ondanks haar zelve, zien uitloopen op het begunstigen van de vreeselijkste revolutie in het Oosten.

Matig uwe ridderlijke verwachtingen. Mehemet-Ali komt van zijne weigering terug en is tot onderhandelen bereid wanneer men hem Egypte erfelijk en Syrië (met het eiland Candia en het distrikt Adana) *voor het leven* laat bezitten. En aan wien heeft men deze koncessie, van het *erfelijk* bezit van Syrië te danken? Aan den franschen invloed. Beginsellooze politiek! Juist het erfelijk bezit van Syrië was het punt waarvoor Frankrijk gestreden, waarvoor Guizot de ambassade te Londen aanvaard, waarvoor hij met Thiers, de alliantie met Engeland, de rust van Europa, ja zelfs het bestaan van het ottomanische rijk in de waagschaal gesteld had.

Dat Frankrijk een oorlog trachtte te voorkomen die noodzakelijk een europeesche oorlog ware geworden, een oorlog waarbij bovendien geen enkel fransch belang in het spel was, niets natuurlijker dan dit, niets billijker. Maar Frankrijk had dit eerder behooren te doen. Thans kon het zulk een dreigend en ontzettend gevaar slechts afwenden door plotselinge verloochening zijner geheele oostersche staatkunde. Lichtvaardigheid en blind zelfvertrouwen hadden het volk deze schande op den hals gehaald, en was het nu niet beter, zich de ellende van den oorlog te getroosten, dan zich deze schande te laten welgevallen? Noodlottig oogenblik als deze vraag moet gesteld worden aan een land.

Zij werd dagelijks met meer nadruk gesteld. De dubbelhartigheid van de fransche politiek maakte dat men alles van haar geloofde. De koncessiën van den Pacha werden ten haren nadeele uitgelegd. Tweeërlei verklaring van die koncessiën waren in de londensche kringen in omloop. Sommigen zeiden dat Mehemet-Ali het aanbod van de Porte, zooals het daar lag, had willen aannemen, maar onder den invloed van de fransche diplomatie van zijne bereidwilligheid teruggekomen was. Anderen beweerden, dat de Pacha zelf veel meer eischte dan hij nu scheen te doen en zich door Frankrijk tot deze koncessie had laten brengen om Frankrijk zedelijk te dwingen, nu ook de voorwaarden te helpen handhaven die de Porte op gezag van Frankrijk aangenomen had.

Maar hoe ook uitgelegd, de koncessie baatte niets. Integendeel, met de uiterste gestrengheid wordt het traktaat ten uitvoer gelegd. Mehemet-Ali wordt door den Sultan afgezet als Pacha van Egypte en Izzet-Mehemet aangesteld in zijne plaats. Beyrout wordt door engelsche troepen gebombardeerd en genomen. Troepen, in dienst van Turkye, brengen Syrië in opstand. Maar nog is de tijd van onderhandelen niet geheel voorbij. De vier mogendheden trachten den Sultan over te halen om Egypte in erfelijk bezit aan den Pacha te laten, indien hij nog ter elfder ure toegeeft. En Frankrijk? Het neemt ook met deze schikking genoegen. Men herinnert zich, dat het oorspronkelijke voorstel van Engeland geen anderen inhoud had gehad!

Maar te vergeefs trachtte de regeering door soortgelijk toegeven het gevaar af te wenden, dat zij zelve te voorschijn geroepen had. De openbare meening, de linkerzijde der Kamer vooral, is ten hoogste ontstemd, en het ministerie Thiers is geen bewind om aan het overwicht der linkerzijde, bij welke het buitendien steeds meer heul had gezocht, ernstigen weerstand te bieden. Men heeft de eer des lands liever dan den vrede. Men is tot groote opofferingen bereid. Thiers aanvaardt de gevolgen van zijne lichtzinnige politiek. Hij vraagt groote kredieten aan, die hem terstond worden gegund. Hij brengt honderd duizend man op de been, en dit is nog slechts een begin. De linkerzijde triumfeert. Bij de aanstaande zitting die op handen is, zal Odilon Barrot de ministeriëele kandidaat zijn voor het voorzitterschap van de Kamer. Eén man keert plotseling den stroom.

Toen Thiers den koning het ontwerp der Troonrede voorleî, welk ontwerp in den geest der linkerzijde der oorlogspartij was gesteld, weigerde Louis Philippe zijne goedkeuring. Thiers moet dus zijn ontslag nemen. En wie volgt hem op? De man, die bestemd was de volle wraak van de verbittering zijns volks op zijn grijs hoofd te laden, Guizot.

Waarlijk, de konstitutioneele regeeringsvorm heeft onder de Julimonarchie al het hare gedaan om haar aanzien in Europa te verspelen. Eergisteren een ministerie, gevallen door een beginsellooze koalitie; gisteren een ministerie, samengeraapt als onder de steenen van een revolutionair gepeupel; heden een ministerie, aangevoerd door een man die den vrede *quand même* moet brengen, ofschoon zijne verblindheid niets dan den oorlog heeft gezaaid. Indien het een eer was, kwam na al het gebeurde aan Guizot de eer toe de banier des vredes tegenover Thiers omhoog te heffen. Thiers was althans niet voor de logische gevolgen zijner politiek teruggedeinsd. Hij viel met eere. Guizot verhief zich boven de menigte om het innerlijk bederf zijner politiek slechts voor allen duidelijk zichtbaar te maken. Den 29sten October 1840 werd hij minister van Buitenlandsche Zaken, en ook voor het vervolg kwam de oostersche kwestie dus onmiddellijk onder zijn beheer.

Het nieuwe ministerie had, als erfenis van het vorig bewind, voor twee belangrijke aangelegenheden terstond te zorgen. Het schip was

in aantocht dat Napoleon's overschot naar Frankrijk bracht, en het wetsvoorstel was bijna aanhangig betreffende de fortifikatiën rondom Parijs.

Den 15^{den} December werd Napoleon bijgezet; kort daarop werd het genoemde voorstel in de Kamers aangenomen. Wellington zei van de fortifikatiën: ‘Zij hebben bijna voor Frankrijk gedaan hetgeen de Oceaan doet voor ons.’ Men mag thans dit *bijna* sterk onderstrepen.

Nu Frankrijk, in den persoon van Guizot, Mehemet-Ali zoo goed aan zijn lot overlaat, boezemt het oostersche vraagstuk weinig belang meer in. De mogendheden zoeken geen oorlog met Frankrijk en zullen dus hunne vernedering van den Pacha niet tot het uiterste drijven. Engeland kan zijn oorspronkelijk programma uitvoeren. Het brengt met goed gevolg Syrië in opstand tegen Ibrahim Pacha en St. Jean d'Acre valt den engelschen admiraal Stopford in handen. Het is thans voor elk openbaar, dat Frankrijk zich ten aanzien van Mehemet-Ali's macht schromelijk vergist heeft. De turksche vloot wordt door hem teruggegeven, en na eenige onderhandelingen, die wij hier niet behoeven mede te deelen, ontvangt de Pacha Egypte van den Sultan in erfelijk bezit. De politiek van Palmerston had haar doel bereikt, en de onverzettelijke minister kon zich met deze overwinning troosten, toen hij kort daarop voor een votum van wantrouwen van het parlement wijken, en de teugels van het bestuur aan de Tories, aan Sir Robert Peel, overgeven moest. Den 13^{den} Juli 1841 werd te Londen een traktaat geteekend, waardoor zoowel aan Frankrijks isolement als aan Ruslands uitsluitend protektoraat over Turkye een einde werd gemaakt.

De deelen der gedenkschriften die aan de jaren 40-48 zijn gewijd, hoe belangrijk ook uit een algemeen historisch oogpunt, verspreiden weinig nieuw licht over de politiek van Guizot en kunnen ons dus hier niet lang bezig houden. Hij was in dit tijdperk gewoonlijk gelukkig in zijne onderhandelingen. Zoo gelukte het hem 29 Mei 1845 het recht van visitatie der Engelschen op de fransche schepen ter wering van den slavenhandel af te schaffen. Het bezoek van koningin Victoria op het kasteel van Eu, straks gevolgd door het bezoek van Louis Philippe op het kasteel van Windsor, was een schitterend bewijs, dat men er in geslaagd was, de goede verstandhouding tusschen Engeland en Frankrijk te herstellen. Zij vond een nieuwen waarborg in de omstandigheid, dat een Tory-ministerie, onder Lord Aberdeen, Palmerston opgevolgd was, en werd dan ook niet verstoord, noch door de verschillende belangen en partijen, die de beide regeeringen in Spanje onder hare bescherming namen, noch door de vestiging van het fransche protektoraat op Tahiti, in weerwil van de moeilijkheden die een oogenblik, naar aanleiding daarvan, ontstonden met den engelschen ex-consul en zendeling Pritchard. Men moet Guizot den lof toekennen in deze verschillende, vaak vrij ingewikkelde aangelegenheden, zoowel de waardigheid van Frankrijk moedig en fier te hebben opgehouden,

als de eischen zijner vredespolitiek nooit lichtvaardig in de waagschaal te hebben gesteld. De gewone beschuldiging der oppositie die hij in de Kamer ontmoette, van Engeland lafhartig naar de oogen te hebben gezien, wordt door de officieële bescheiden die hij zelf ons van zijne verschillende onderhandelingen mededeelt geenszins bevestigd. De roem van zijn bijna achtjarig ministerie ligt, uit een nationaal-fransch oogpunt bezien, in de overwinning van Algerië (waarvan een deel op Guizot's rekening moet worden geschreven, aangezien hij den maarschalk Bugeaud krachtig ondersteunde en verdedigde tegenover den minister van oorlog, den maarschalk Soult); in de reeds genoemde afschaffing van het visitatie-recht, een doorn in het oog van Frankrijk; in het bewerken van de ontbinding van de Sociëteit der Jezuiten in Frankrijk, waarbij de ongelukkige Rossi zijn agent was te Rome. Het tot stand brengen der zoogenaamde spaansche huwelijken gaf een noodlottigen schijn van kwade trouw, en bracht den vrede van Europa, vooral den vrede met Engeland in gevaar, zonder dat het belang van Frankrijk er door gebaat werd.

Verdrijver der Jezuiten in zijn eigen land, was Guizot bijna de beschermer der Jezuiten geworden in de Zwitsersche konfederatie, en de houding die hij in de kwestie van Zwitserland en den *Sonderbund* moest aannemen in 1846 en '47, eene houding, die zoo volkomen in strijd was met de traditiën van '89, heeft niet weinig bijgedragen tot den volkshaat die hem en de monarchie in '48 verjoeg. De helvetische konfederatie, door Napoleon in het leven geroepen, nadat men te vergeefs getracht had van Zwitserland éene ondeelbare republiek te maken had twaalf jaren lang, dat is tot in 1815, inwendige rust genoten. Met Napoleon's val braken nieuwe moeilijkheden aan, die evenwel door het kongres van Weenen werden overwonnen. Het denkbeeld van Napoleon: een konfederatie en geen éenheid, werd door dat kongres overgenomen, en op dien grondslag aan Zwitserland, welks grenzen inmiddels afgerond werden door toevoeging van drie nieuwe kantons, de erkenning zijner onzijdigheid verzekerd. Maar tegen '30 was men met dat federaal verdrag niet langer tevreden, en verlangden zelfs zij, die het in beginsel niet bestreden, hervormingen, waardoor de federatie meer van die politieke kracht zou erlangen, die van de volkomen eenheid van Zwitserland onafscheidelijk zou zijn geweest. De partiëele hervormingen, die men begeert, komen evenwel niet tot stand, en deze mislukking geeft nieuw voedsel aan de radikale partij, die in het geheel van geen federatie wil hooren en van volstrekte éenheid alleen heil verwacht, een partij die door de talrijke staatkundige ballingen, uit allerlei volken in Zwitserland aanwezig, telkens met nieuwe geestdrift wordt bezield.

Van twee geheel tegengestelde zijden wordt het beginsel der konfederatie geschonden. Een roomsch-katholiek kanton gaat over tot de volstrekte uitsluiting van den protestantschen eeredienst zelfs in bijzondere woningen. Een radikaal kanton daarentegen besluit tot de algeheele afschaffing der kloosters en de verbeurdverklaring der klooster-

goederen. Deze harde maatregel lokt niet slechts een krachtig protest uit van zeven roomsche kantons, maar Lucern, de daad voegende bij het woord, roept om de Protestanten en de Radikalen te tarten de Jezuiten binnen en draagt hun het onderwijs der jeugd op, een uitdaging, die door Zurich met de benoeming van David Friedrich Strauss tot hoogleeraar in de geschiedenis beantwoord wordt. Zoodra de Jezuiten zich aan den gezichtseinder vertoonen, is de radikale partij zich zelve niet meer meester. Het kanton de Vaud heeft reeds aan zijn hoofd een radikale regeering, en organiseert vrijkorpsen in verschillende andere kantons die zich tegen Lucern wapenen, die stad aanvallen, maar teruggeslagen worden. Deze nederlaag der Radikalen verhoogt hunnen moed, vermeerdert hunne veerkracht. In 1846 hebben zij de overhand in Bern en Genève, kort daarop de meerderheid in den Bondsraad, ja Ochsenbein, hun veldheer die voor Lucern had moeten wijken, wordt voorzitter van die vergadering. Dit is meer dan de Katholieken verdragen kunnen. Een noodlottig voorval, de moord gepleegd aan Jacob Leu d' Ebersol, hoofd der Katholieken te Lucern, geeft het teeken tot de scheiding. Zeven roomsch-katholieke kantons zonderen zich af van de konfederatie en vormen een eigen bondgenootschap (een Sonderbund). Maar de Radikalen zijn geenszins voornemens dezen stap van onafhankelijkheid en verzet lijdelijk aan te zien. Vele gematigden sluiten zich, nu het weerstand tegen de Jezuiten geldt, aan de Radikalen aan. De Bondsraad brengt een leger op de been van 52,000 man, houdt 17,000 in reserve en begint den veldtocht, waarvan het programma uit deze twee punten bestaat: Verdrijving der Jezuiten, vernietiging van den *Sonderbund.* Dezelfde snelheid bevleugelt hun zegepraal als hun besluit. Freiburg wordt door de troepen bezet; Lucern wordt belegerd. (November '47).

Inmiddels hadden de mogendheden, en allerminst Guizot, stilgezeten. Oostenrijk was natuurlijk wegens zijne italiaansche provinciën voor een zegepraal der Radikalen beducht. Rusland en Pruisen begeerden in Zwitserland het revolutionair beginsel te keeren. Guizot werd vooral tot verzet gedreven, aan de eene zijde door de overlegging dat het federatief beginsel geschonden was, waarvan de handhaving de voorwaarde van de erkenning van Zwitserlands onzijdigheid moest blijven, en, aan de andere zijde, door het vooruitzicht dat de katholieke kantons een machtigen tegenstand zouden bieden, die een toestand van volslagen anarchie in Zwitserland te voorschijn zou roepen, welke anarchie op hare beurt een bron van onrust moest worden in Europa. Hij spande uit dien hoofde al zijne krachten in om de vijf groote mogendheden te brengen tot het aanbieden harer bemiddeling tusschen de beide strijdende partijen. Met Rusland, Pruisen en Oostenrijk was Guizot het spoedig eens. Maar Palmerston, die inmiddels lord Aberdeen weder opgevolgd was, had bijzonder weinig lust om zich, zij het ook in schijn, tot den beschermer der Jezuiten te maken. Hij wilde van

geene bemiddeling weten, die niet de verwijdering der Jezuiten uit Lucern tot grondslag had. De bemiddeling, zooals hij haar begreep - Guizot liet niet na, hem dit te doen opmerken - was dus eene interventie geheel ten voordeele van de radikale partij. Hiertoe was Guizot èn krachtens zijne geheele politiek èn omdat hij in Zwitserland bijna uitsluitend zag door de oogen van den zeer roomschgezinden franschen gezant, Boislecomte, in het minst niet geneigd. Gelijk hij in 1840 niets had toegegeven omdat hij vast rekende op den tegenstand dien Mehemet-Ali aan de mogendheden zou bieden, zoo was hij ditmaal niet minder onverzettelijk, omdat hij even vast overtuigd was dat de katholieke kantons den strijd hardnekkig zouden volhouden. Beide malen vergiste hij zich. Lucern volgde weldra het voorbeeld van Freyburg, en dat dit gebeuren moest was Palmerston zoo duidelijk, dat hij, om de noodzakelijkheid van een tusschenkomst te voorkomen, den generaal, die Lucern belegerde, het plan van Guizot en de drie andere mogendheden liet mededeelen met de boodschap, dat hij zich haasten zou, opdat de overwinning der radikale partij weldra een *fait accompli* zou zijn. Voor de tweede maal was Guizot door den engelschen minister om den tuin geleid.

Maar nauwelijks drie maanden later werd de aandacht door gewichtiger gebeurtenissen bezig gehouden dan de strijd tusschen de kleine zwitsersche kantons. Den 24sten Februari '48 kon men den hooghartigen en in schijn machtigen minister van Frankrijks buitenlandsche zaken door de straten van Parijs zien vluchten.

De Juli-monarchie was gevallen.

V.

Van waar op eens die ontzettende gebeurtenis! Zoekt men het antwoord op die vraag in de gedenkschriften van Guizot, zoo is de teleurstelling, die men zich bereidt, volkomen. Guizot gaat in zijn achtste deel van het verhaal der zwitsersche kwestie plotseling over tot een hoofdstuk, getiteld: *Les Réformes Politiques*, 1840-1848, en dat is het laatste van zijn geheele werk. Heeft men het ten einde gelezen, dan weet men wel dat Louis Philippe en zijn ministerie een goed heenkomen hebben gezocht op zekeren Februaridag van het jaar '48, maar hoe zij in deze harde noodzakelijkheid gebracht zijn, daarover gaat niet het minste licht op. Wij maken er Guizot geen verwijt van. Het zou onbillijk zijn, aan dezen pauw te vragen hoe hij al zijne schoone veeren verloren heeft. Maar aan den anderen kant schijnt het weinig gepast een artikel over Guizot te besluiten zonder een poging aan te wenden om de leemte aan te vullen, die hij zelf in de *geschiedenis van zijn tijd* gelaten heeft.

Maar wien te raadplegen? Tot nog toe hebben wij voor de kennis van Guizot's politiek geen andere bron gebruikt dan zijne eigene *Mémoires*, en ons aan geen ander oordeel over die politiek gewaagd dan

waartoe zijne eigene mededeelingen, vergeleken met de beginselen die hij zelf ons als de zijne had leeren kennen, ons het recht gaven. Zullen wij aan die betrekkelijke objektiviteit ontrouw worden door het verband tusschen Guizots politiek en de fransche omwenteling te willen ophelderen uit geschriften, die Guizot zelf wellicht als onnauwkeurig, zoo niet partijdig, zou verwerpen?

Gelukkig, dat wij aan dit bezwaar kunnen ontkomen. Wij bezitten over die omwenteling een werk van acht deelen, dat wel door een politieken tegenstander van Guizot geschreven werd, maar waarvan Guizot zelf getuigd heeft dat het geschreven is ‘met eerlijkheid en onbenevelden blik.’ Ik bedoel de *Histoire de la Révolution* de 1848 van Garnier-Pagès. Aan zijne hand willen wij trachten de bovengestelde vraag eenigszins te beantwoorden, en zoodoende het beeld te voltooien, dat wij van den beroemden staatsman ons te vormen hebben. Op sommige punten, die wij tot hiertoe opzettelijk slechts hebben aangestipt, zullen wij natuurlijk moeten terugkomen zoodra zij met den val van Guizot in verband staan, waarbij wij evenwel niet zullen nalaten, de voorstelling van Pagès, voor zoover het noodig is, met die van Guizot zelven te vergelijken.

De jaren '42 tot '46 waren voorbijgegaan zonder dat het ministerie eenige binnenlandsche moeilijkheid van beteekenis had ondervonden. De Kamer legde een gedweeheid aan den dag, die niets te wenschen overliet. Maar de algemeene verkiezingen van het jaar '46 brengen nieuw parlementair leven. Het was den liberalen spoedig duidelijk, dat alleen van een hervorming van de grondslagen der Kamer heil te wachten was, met andere woorden, dat de kieswet van 1831 herziening behoefde. Een vereeniging komt tot stand onder den naam van *Comité Central des Électeurs de la Seine*, die bestemd is de plaats in te nemen, voor ongeveer twintig jaren ingenomen door het genootschap: *Aide-toi*, *le Ciel t'aidera*, een genootschap, waarvan destijds Guizot zelf lid was geweest. Het bureau van dit *Comité* is bijna geheel uit leden van de radikale partij samengesteld, en de strijd begint met het uitschrijven van een omzendbrief, waarin de ongerijmdheden der bestaande kieswet met groote helderheid en kennis van zaken worden aangetoond. Dit schrijven kwam tot het besluit, dat bij de bestaande elektorale verdeeling des lands 120.000 kiezers slechts 181, en daarentegen 19.000 kiezers 278 afgevaardigden kozen, zoodat de meerderheid in de Kamer de uitdrukking kon zijn van de minderheid in de stemgerechtigde bevolking. De wanverhouding tusschen het zoogenaamde *pays légal* en het werkelijke land kon zeker nauwelijks grooter zijn.

Het uur der nieuwe algemeene verkiezingen nadert. Zij zullen plaats hebben op den 1sten Augustus (1846). Om de verlokkingen der liberale partij te keeren, woont Guizot een *banquet* bij te Lisieux, bij welke gelegenheid hij onder anderen zegt: ‘l'opposition vous promet le progrès, le parti conservateur est seul en mesure de vous le donner.’

Het was een dubbele onvoorzichtigheid. Hij gaf vooreerst het voorbeeld van diezelfde staatkundige gastmalen, die hij later met zooveel inspanning zou trachten te onderdrukken. En dan welke verwachtingen wekte hij niet op! Hoe wettigde hij de geheele liberale partij om hem gedurig aan deze zijne belofte te herinneren!

Maar krachtiger dan dit woord werkte eene onvoorziene omstandigheid het ministerie in de hand. Het is de kogel van een krankzinnige, van Joseph Henri, op Louis Philippe gericht. Te Parijs weet men spoedig dat men met een krankzinnige, niet met een misdadige te doen heeft. Maar in de departementen wordt twee dagen voor de algemeene verkiezingen overal aangekondigd, dat er een nieuwe aanslag op het leven van den wettigen vorst heeft plaats gehad. Vrees bevangt de gemoederen en zendt een groote ministerieële meerderheid naar de Kamers terug. Slechts te Parijs behaalt de liberale partij een schitterende overwinning. Van de 14 nieuwe afgevaardigden waren 11 hare kandidaten geweest. Doch wat deerde het de Regeering? Zij kon in deze Kamer op nog grooter meerderheid rekenen dan in de vorige. Ook het getal van ambtenaren, die tot leden der Kamer verkozen waren, was toegenomen.

Daarentegen schenen buiten het Parlement de moeilijkheden zich opéen te hoopen. De slechte oogst deed den prijs der granen gedurig, eindelijk tot een schrikwekkende hoogte stijgen. Het was of het ministerie er niets van bespeurde. Onbezorgd, zorgeloos althans bleef het bij het naderend broodsgebrek en te vergeefs wendde men pogingen aan om Frankrijk voor den invoer van vreemde granen open te stellen. De finantieele toestand baarde niet minder onrust. Gedurende de zes jaren, waarin het ministerie het bewind had gevoerd, was het deficit geklommen tot 433 millioenen. Bovendien, wij deden het reeds met een woord opmerken, was de vredespolitiek door de onderhandelingen wegens de spaansche huwelijken in ernstig gevaar. Zij waren natuurlijk aan den minister van Buitenlandsche Zaken opgedragen. Guizot vervolgde daarbij een dubbel doel. Het gold het uithuwelijken van de jonge spaansche koningin en van hare zuster, de Infante. De eerste mocht volgens de spaansche politiek geen huwelijksverbintenis aangaan buiten het Huis van Bourbon, de tweede moest in het huwelijk treden met een zoon van Louis Philippe, met den hertog van Montpensier. Het was de voortzetting van de oude hofpolitiek, van de staatkunde van Lodewijk den XIV^{de}. Zij wekte de gevoeligheid van Engeland in niet geringe mate op, en bracht in het oog van Frankrijk zelf geen voordeel aan. Engeland's toestemming was slechts verkregen op grond van Guizot's uitdrukkelijke belofte dat de hertog van Montpensier de Infante eerst zou trouwen, wanneer het huwelijk van de spaansche koningin een erfgenaam had gegeven aan de kroon. De beteekenis van deze voorwaarde springt in het oog. Slechts dan had Engeland er geen bezwaar in, dat een zoon van Lodewijk Philips zoo

nabij den spaanschen troon werd geplaatst, wanneer door de geboorte van een kroonprins of kroonprinses elk uitzicht voorloopig verdwenen was dat ooit een Orléans *op* den spaanschen troon zou plaats nemen. Deze uitdrukkelijke belofte werd niettemin door Guizot geschonden. In zijne gedenkschriften voert hij tot zijne verontschuldiging aan, dat het spaansche gouvernement, inzonderheid de koningin Christina, sterk er op aandrong, dat de beide huwelijken op denzelfden dag gesloten werden. Alsof dezelfde macht die de huwelijken tot stand had doen komen, niet ook, wanneer zij het slechts ernstig gewild had, het tijdstip had kunnen bepalen, waarop zij voltrokken zouden worden.

Alles liep Guizot nu ook tegen. Onder andere omstandigheden, of liever, eenige jaren vroeger zou niets meer de fransche eigenliefde gestreeld hebben dan deze nederlaag der engelsche diplomatie. Nu zei de oppositie: Hoe? gij hebt, om des lieven vredes wille met Engeland het traktaat van 1840 ongewroken gelaten, het recht van visitatie met de uiterste lankmoedigheid bestreden, Pritchard, den britschen ex-consul van Tahiti, geïndemniseerd? En wat is de eerste gelegenheid waarbij gij Engeland aandurft? Niet een nationaal belang, maar een familie-belang van het koningshuis dat gij dient, niet met de getrouwheid van een minister, maar met de onderdanigheid van een hoveling!

In '46 was de zaak nog niet beslist, en was het dus nog altijd onzeker, hoe Engeland het doordrijven van de spaansche huwelijken op zou nemen.

De liberale partij, en ook de mannen van het centrum, die hervorming wenschelijk oordeelden, zetten inmiddels den parlementairen veldtocht voort, hoe weinig zij zich ook met het goed gevolg hunner pogingen konden vleijen. Duvergier d'Hauranne, vroeger een der vrienden en medestanders van Guizot, brengt een voorstel ter tafel tot vermeerdering van het aantal afgevaardigden, dat, volgens hem, van 459 op 530 behoorde gebracht te worden. De Rémusat tast de inrichting van het Parlement zelf aan, en wenscht de ambtenaren der Regeering, met uitzondering van de ministers, uit de Kamers te zien verdwijnen. Het ministeriëele leger wijkt echter geen oogenblik, en de beide wetsvoorstellen worden verworpen.

Op de treurigste wijze zou het bewind zelf, ook onafhankelijk van de politiek, nieuw voedsel geven aan de oppositie. Allerlei bedriegerijen en omkooperijen kwamen aan het licht. Niet slechts werd aangetoond, dat het stelsel, 't welk men volgde bij het aanleggen van spoorwegen, in stede van op de belangen van Frankrijk te zijn gebouwd, enkel te rade ging met de belangen der ministers, in zooverre al de groote lijnen verbrokkeld werden ter wille van gemeenten, die men met het oog op de verkiezingen te vriend moest houden; neen, erger nog, ambtenaren werden door geld bewogen hun ontslag te nemen, opdat men met de opengevallen plaatsen parlementaire diensten zou kunnen beloonen. Andere afgevaardigden werden begiftigd met Staats-koncessiën, die zij tot

hooge prijzen verkoopen konden. Teste, oud-minister en pair van Frankrijk, moest wegens slechte praktijken voor zijne pairs getrokken worden en ontging zijn vonnis niet. In de marine, bij het leger, overal het schandelijkst bedrog.

De persoon van Guizot scheen in het begin ongemoeid te zullen blijven. Zijn matig fortuin liet hem den naam van onomkoopbaar te zijn. Men heeft hem dan ook nooit op eene onderhandeling betrapt, waarbij zijn vermogen winnen moest. Maar zijn politiek bleef niet even onbezoedeld als zijn beurs. In het begin der volgende zitting, bij gelegenheid van een proces, werd het volgende openbaar: De rijksontvanger te Corbeil, Petit, had zijne betrekking gekocht door aan het ministerie de demissie te beloven van een referendaris bij de Rekenkamer, een demissie waarbij het ministerie belang had, en die hij, Petit, tegen een som van 30.000 francs hoopte te verkrijgen. Hij kan zijn belofte niet nakomen, en is nu genoodzaakt tot een andere onderhandeling de toevlucht te nemen. Hij zal ter wille van het ministerie twee andere ambtenaren, tegen schadeloosstelling, tot het nemen van hun ontslag bewegen. Een der tusschenpersonen, door wie deze onwettelijke koop met Petit gesloten werd, was de chef van het partikuliere Kabinet van Guizot. De indruk, door deze ontdekking teweeggebracht, was van dien aard, dat men bij de diskussie over het adres in de Kamer der Pairs, zonder veel opschudding te veroorzaken, uitroepen kon: 'Je désire que de ces bancs le ministère passe sur le banc des accusés.'

Hier is minder ongerechtigheid dan veeleer grove onhandigheid aan Guizot te verwijten. Hij was de laatste man, die zich aan de mogelijkheid had moeten blootstellen van op zulk een daad betrapt te worden. En ook de komische kant ontbrak niet. Voor dezen eervollen handel had Guizot zijn Kabinetschef kommandeur van het legioen van eer gemaakt!

Guizot verdedigde zich destijds en later nog met de opmerking, dat de wet zulke praktijken niet uitdrukkelijk verbood, waarvan hij het bewijs leverde door zijn ambtgenoot, den groot-zegel bewaarder, onmiddellijk na de ontdekking van het misdrijf, een wet tegen de verkoopbaarheid van ambten te laten indienen. Hoe de verdedigers der politieke moraliteit zich aan dit incident te goed deden, kan men denken. Een der afgevaardigden bleef niet in gebreke een toespeling te maken op Tartuffe. Het ministerie kwam vrij met een votum waarbij de daad schuldig, de personen die haar gepleegd hadden niet-schuldig werden genoemd.

Doch, om het gelijksoortige bijeen te voegen, zijn wij vooruitgelopen. Nog is de nieuwe zitting, waarin Guizot aldus beschaamd werd gemaakt, niet aangebroken. De vorige is ten einde, en ofschoon zij de vrucht was geweest van verkiezingen, die bijna geheel in den geest van het bewind waren uitgevallen, was in het oog van vriend en vijand haar einde noodlottig en onheilspellend geweest.

Wellicht kon de onderlinge verdeeldheid der wederpartij een kracht worden voor het wankelend bestuur. Aan partijen en schakeeringen van partijen ontbrak het zeker niet. Er was een groep, de dynastieke (d.i. aan de dynastie getrouwe) linkerzijde, die in weerwil van al het gebeurde de illusiën van weleer omtrent de Juli-monarchie nog niet verloren had, en in '46 en '47 de droomen van het jaar '30 nog voortzette. Haar hoofd was Odilon Barrot. Het linkercentrum verwachtte het heil des lands van de tot haar uiterste gedreven konstitutioneele fiktie: het had tot leus de bekende spreuk '*le roi règne mais il ne gouverne* pas' (een leus die bijna een satyre was op Louis Philippe), en het had tot welsprekenden woordvoerder Thiers. Daarnaast zien wij de *tiers-parti*, die zich aansluit aan Molé en die zich reeds als den toekomstigen erfgenaam van het ministerie beschouwt. Deze drie groepen, hoe ook verbonden tot het voeren van oppositie, dachten geen oogenblik aan het omverwerpen van den bestaanden regeeringsvorm Anders was het gesteld met de republikeinen, maar juist in hun kamp was de verdeeldheid groot. Er waren, indien ik de paradoxale uitdrukking bezigen mag, anti-revolutionaire republikeinen, als Dupont de (l'Eure), François d'Arago, Garnier Pagès, die wel de republiek wenschelijk noemden maar de gemoederen langzaam op hare vestiging wilden voorbereiden. Daartegenover stonden anderen, die, geenszins geneigd te wachten tot het volk zelf een republiek zou begeeren, het land al terstond met die weldaad wenschten te begiftigen. De eene republikeinsche fraktie wilde overtuigen, de andere de republiek opdringen; de eene, propaganda, de andere, revolutie.

Hoe diep werd in dezen tijd het maatschappelijk lijden gevoeld, te oordeelen naar al de sociale theoriën, die elkander doorkruisten. Tegenover de Saint-Simonisten van voorheen, wier dogma is: elk naar zijne bekwaamheid, staan de kommunisten (men denke aan Cabet en zijn *Voyage en Icarie*) wier grondbeginsel luidt: Elk naar zijn behoefte. Tegenover de Fourriéristen, in wier oog alle vereeniging op natuurlijke aantrekking moet rusten, staat Louis Blanc die alle vereeniging door gouvernementsdwang tot stand wil laten komen(*).

Ook de studeerende jongelingschap van Parijs blijft niet vreemd aan de politieke beweging, die als een storm opkomt en dagelijks dreigender wordt. Zij heeft haar eigen orgaan: *le Journal des Écoles*, dat in '45 werd opgericht en in '47 door *la lanterne du Quartier Latin* vervangen werd. Op den grooten dag der wraak zouden hunne woorden in daden overgaan.

Rekende Duchâtel, de minister van Binnenlandsche Zaken op de verscheidenheid en het verschil der partijen, toen hij in het voorjaar

(*) Hoe ook, en in zijn voordeel, veranderd (wie herkent den partijdigen geschiedschrijver der *Dix Ans* in den onvergelijkbaren auteur der *Lettres d' Angleterre?*) is er toch nog iets van den ouden Louis Blanc zichtbaar geworden in zijn brief van 20 Oktober 1866 opgenomen in *le Temps*, waarin hij met groot welgevallen doet opmerken, hoe zelfs de engelsche regeering het stelsel van *laisser-faire* veel minder onvoorwaardelijk huldigt.

van '47 de oppositie als het ware uitdaagde met de bewering, dat zij niet wortelde in het volk, dat het volk onverschillig was en bleef tegenover de elektorale en parlementaire hervorming? In elk geval was met deze bewering de noodzakelijkheid voor de oppositie geboren om te toonen of zij gemeenschappelijk handelen kon, ook waar het eenvoudig uitoefenen van kritiek ophield, en of zij weerklank vond in den lande. Zij nam den haar toegeworpen handschoen op, en de uitdaging van Duchâtel doet de talrijke banketten verrijzen, voor welker toasten de Juli-monarchie ten slotte vallen zou.

Het gelukte inderdaad een petitie op te stellen, die de goedkeuring en de instemming verwierf van al de schakeeringen der oppositie. *Alea jacta!* Nu zij werkelijk verbonden is, is zij onwederstaanbaar. En geen geringe taak was het, voorwaar! een Odilon Barrot en een Ledru Rollin, een Thiers en een Dupont (de l'Eure) te doen samengaan in hetzelfde gareel. Naïef was hun verwondering, dat zij het zoo spoedig eens waren geworden. Merkwaardig het zekere voorgevoel althans van sommigen, dat uit hun eensgezindheid niets minder dan een revolutie voortvloeien zou. Men was vergaderd geweest ten huize van Barrot. De petitie was aangenomen, mitsgaders het plan om door een reeks van banketten in Parijs en in de departementen de agitatie levendig te houden en te voeden. De vergadering gaat uitéen. Eenige radikale leden wandelen samen vooruit, Carnot, Pagnerre (de handige steller van de petitie), Biesta, Labélonye, Garnier-Pagès. Op den boulevard, in de nabijheid van het ministerie van Buitenlandsche Zaken, zullen zij afscheid van elkander nemen. ‘Ik had waarlijk niet gedacht, zei Pagnerre, dat onze voorstellen er zoo grif in zouden gegaan zijn. Zien die heeren wel in, waartoe hen dit alles leiden kan? Enfin, wij radikalen behoeven de gevolgen niet te vreezen. - Gij ziet dien boom, hernam toen Garnier-Pagès, teeken op zijn schors dezen dag aan: wat wij van daag beslist hebben is niets minder dan een revolutie.’

Negen maanden later vielen, toevallig op diezelfde plek, de eerste slachtoffers der Februari-omwenteling.

Den 9^{den} Juli '47 werd met de uitvoering van het plan een begin gemaakt, en het eerste banket te Parijs gehouden, dat tot aan het einde van het jaar in alle oorden van Frankrijk, te Colmar, te Straatsburg, te Saint-Quentin, te Rijssel, Avesnes, Cosne, Châlons, Mâcon, Lyon, Montpellier, Rouen, Neubourg enz., enz. nagevolgd zou worden. Aan het eerste banket, dat van Parijs (bekend als *le banquet du Château-Rouge*) namen twaalfhonderd personen deel: kiezers, afgevaardigden, journalisten, uit alle schakeeringen der oppositie. Het weder was prachtig. Bij de koelte van den avondwind, verlichtte de zon nog den hemel zonder dien langer in gloed te zetten. Een breede purperen straal schoot door het gebladerte, glinsterde op takken en stammen en verlichtte teekenachtig de zaal van het banket. Er waren veertien tafels gedekt. De gasten namen plaats, bewogen, gelukkig dat

men de handen aan het werk had geslagen, de borst verruimd door de bewustheid van eigen zedelijke kracht, het hart vervuld van een groote en edele verwachting. De schoonste liederen van de revolutie weerklonken in de open lucht van het orkest, voortgedragen op de zuchten van den avondwind. De redevoeringen, waarom het te doen was, bleven niet uit. Pagnerre bleef aan zijn eerste taak getrouw: 'En invoquant la Réforme, on ne demande aucun sacrifice d'opinion, on n'interdit aucune réserve. Nous prenons un drapeau connu, à l'ombre duquel peuvent se déployer tous les autres drapeaux.... Nos devoirs ne sont-ils pas suffisamment compris dans cette maxime: Dire tout ce qui est vrai, demander tout ce qui est possible?' Ook Guizot's vriend van vroeger dagen, Duvergier de Hauranne, voerde het woord. Tien jaren lang had hij met het hoofd van de weerstandspolitiek denzelfden weg bewandeld. De eigen wet van 1831, die men thans omver trachtte te werpen, ook hij had haar goedgekeurd, verdedigd, gesteund. Maar zijne oogen waren opengegaan: 'Soldat de la dernière heure, je ne serai pas le moins résolu; je veux la réforme parceque je ne veux sous aucun titre et sous aucune forme le gouvernement personnel. C'est une raison, ce me semble, qui en vaut bien une autre.'

Tegen half elf was alles afgeloopen. De goede orde was geen enkel oogenblik verstoord, ofschoon een dichte menigte het gebouw en den tuin omgaf. Zij gaf lucht aan haar sympathie door het herhalen van de strofen der *Marseillaise*, die het orkest deed hooren na elken toast.

Had men hier niet met een ernstige en waardige beweging te doen? Indien Guizot niet luisteren wilde naar een Garnier-Pagès, of zelfs niet naar een Odilon Barrot: was er geen kans, dat de stem van Hauranne tot hem door zou dringen? Was er niets dat zijn aandacht gebood, zelfs niet in de ernstige straf- en lijkrede van den oud-minister Dupont, die, in zijne grijsheid de ruïne van het werk aanschouwende dat hij mede had helpen oprichten, verontwaardigd uitriep: 'Ah, Messieurs, ce n'est pas là le gouvernement de Juillet, ce n'en est que le mensonge; ce n'en est que le vain simulacre, qui, grâce au ciel, n'en impose plus à personne, car la lumière est faite pour tout le monde, et la France est guérie de ses illusions passées!'

Waarmede troostte, waarmede misleidde Guizot zich toch wel? Hij verviel in de dwaling, waartegen ook ten onzent van meer dan éene zijde vaak met zooveel nadruk gewaarschuwd werd. Hij had geen oog voor 'het volk achter de kiezers.' Hij zag niets dan *le pays légal.* Wij hebben gezien, welk een fiktie de Kamer was. Toch verkoos Guizot zich daaraan vast te klampen, aan den stroohalm, dien de gezindheid zijner parlementaire meerderheid hem aanbood. De Morny, een der getrouwen, kwam hem waarschuwen en bewegen tot eenige koncessiën, welke ook. Wat antwoordt de groote staatsman?

'L'affaire n'est plus dans la chambre; on l'en a fait sortir; elle a passé dans *ce monde du dehors*, *illimité, obscur*, *bouillonnant*, *que les brouillons et les badauds appellent le peuple*(*).' In deze taal ligt natuurlijk het geheim zijner begoocheling. Wat was het aanvaarden van de revolutie van '89 in het programma van Guizot's anti-revolutionaire politiek weinig ernstig gemeend geweest! Het konstitutioneele stelsel, schoon gedrapeerd, werd gehuldigd; de ziel van het volk veracht met een verachting die een aristokraat van het oude régime eer zou hebben aangedaan! Wel heeft Mr. Groen van Prinsterer eens mogen zeggen, dat Guizot 'vooral in zijne *laatste* geschriften gewag maakt van la politique anti-révolutionaire *et libérale*(†).' Voor '48 noemt hij zijn partij, naar waarheid, steeds 'le parti conservateur.' En zulk meten met twee maten! Eerst wordt, namelijk door den minister van Binnenlandsche Zaken, de noodzakelijkheid van de hervorming der kieswet bestreden met de bewering dat het volk er onverschillig voor is. Daarop wordt aan het volk, niet aan de volksheffe, maar aan den volkskern, de gelegenheid gegeven om zijn belangstelling in die hervorming aan den dag te leggen. Zij komt zoo duidelijk aan den dag, dat zelfs een de Morny het ontoereikende, het ongepaste eener eenvoudige weerstandspolitiek inziet. Maar terwijl alzoo aan de uitdaging van den eenen minister is voldaan, tracht de andere minister de kracht dier voldoening te ontzenuwen door de taal der blinde aanmatiging te voeren, die wij straks uit zijnen mond vernomen hebben.

De aanmatiging, de verblinding kent geene grenzen meer. Den 28sten December '47 wordt de zitting van het volgende jaar geopend. Guizot, de steun en beschermheer, in eigen schatting, van den konstitutioneelen regeeringsvorm, legt op de lippen des konings een bitter woord tegen de oppositie, en laat den koning alzoo partij kiezen in het parlementair geding. Te vergeefs hadden bekende royalisten, de Montalivet, Gérard, Sebastiani, begaafde dienaren der kroon, te vergeefs had madame Adélaïde, anders de geliefde zuster en raadsvrouw des konings, een waarschuwende stem tot in de binnenkamer van Louis Philippe doen hooren. Ook Joinville was tot zwijgen gebracht, en naar Algiers verbannen, toen hij een poging gewaagd had om zijns vaders oogen te doen opengaan. Een vertrouwelijke, hoogst merkwaardige brief van dien prins, aan een zijner broeders geschreven op het oogenblik dat hij gereed stond voor Afrika scheep te gaan, bewijst dat hij den troon reeds zag schudden op zijne grondslagen(§). Eigen-

(*) *Mémoires* VIII bl. 538.

(†) *Het voorstel de Brauw* II, bl. 38.

(§) De brief is van 7 November 1847. Zie hier eenige zinsneden, er uit: 'Je suis troublé par tous les événements que je vois s'accumuler de tous côtés. Je commence à m'alarmer sérieusement, et, dans ces moments-là, on aime à causer avec ceux en qui on a confiance..... Le roi est inflexible, il n'écoute plus aucun avis... (Cela) a effacé la fiction constitutionnelle, et a mis le roi en cause sur toutes les questions. Il n'y a plus de ministres..... Notre situation n'est pas bonne..... La campagne espagnole (de spaansche huwelijken) nous a revêtus d'une déplorable réputation de mauvaise foi (zie boven.... Nous arrivons devant les chambres avec une détestable situation interieure, et à l'extérieur avec une situation qui n'est pas meilleure..... Le pis est que je ne vois pas de remède.... L'intervention austro-française en Suisse a fait pour nous ce que la campagne de 1823 a été pour la restauration..... Il m'est impossible de ne pas regarder dans l'avenir, et il m'effraye un peu.

lijk had iedereen de oogen open, behalve Guizot en Louis Philippe. Wie had de Montalivet in het Kabinet des konings gezonden? Niemand anders dan de koningin. Toen de oude maarschalk Sebastiani, de ongelukkige schoonvader van den hertog de Praslin, op het gevaarvolle van den toestand wees, was het eenig antwoord van zijn vorst: 'Décidément, mon pauvre maréchal, vous vieillissez.'

Aan de persoonlijke inzichten van den koning en zijn minister werd alles opgeofferd. En men zegge niet, dat Guizot's grootheid in het volstandig weigeren van elke transaktie openbaar wordt. Dezelfde man, die met Frankrijk's traditie niet transigeeren wilde toen het zijn politiek gold tegenover Oostenrijk in Italië, tegenover den *Sonderbund* in Zwitserland, transigeerde kalm met zijne staatkundige beginselen, toen hij zich aansloot aan de koalitie; en met zijne zedelijke beginselen, toen hij zijn Kabinetschef machtigde om den koop met den ontvanger Petit te sluiten. Nog eens, men valt niet door bestendige konsekwentie, maar wel door vlagen van konsekwentie. Het voorbeeld van Guizot bewijst het op nieuw.

Aan Lamartine komt de eer toe van het juiste woord gevonden te hebben voor de buitenlandsche politiek die Frankrijk onder de leiding van zijn beroemden minister gevolgd was: 'Il a fallu que la France, à l'inverse de sa nature, à l'inverse des siècles et de sa tradition, devînt gibeline à Rome, sacerdotale à Berne, autrichienne en Piémont, russe à Cracovie(†), française nulle part, contre-révolutionnaire partout.'

Ook de zegepralen verkeerden in voorteekenen van de aanstaande nederlaag. Toen in het begin van '48 de tijding in Frankrijk aankwam, dat de lang gevreesde Abdel-Kader zich eindelijk aan den franschen generaal had overgegeven, bracht men deze gebeurtenis terstond in verband met de inneming van Algiers, die onmiddellijk aan den val van Karel den X^{de} vooraf was gegaan.

De krisis brak eindelijk aan, toen tegen het einde van Februari een nieuw banket aangekondigd werd te Parijs, en dit plan bij de regeering weerstand ontmoette. De kwestie werd in de Kamer gebracht en met allerlei redenen bepleit. Te vergeefs beriep men zich op het recht van vereeniging, te vergeefs op het voorbeeld door de ministers zelven gegeven. En de weigering om deze toestemming te verleenen viel samen met de weigering van het ministerie Guizot om zich tot de minste elektorale hervorming voor de toekomst te verbinden. Wat het houden van het banket betreft, komt het evenwel tot een schikking

(†) Toespeling op het flaauwe protest dat Frankrijk had doen hooren, toen Rusland het laatste overblijfsel der poolsche republiek, onmiddellijk na de spaansche huwelijken, vernietigd had.

tusschen de regeering en de oppositie. De eerste wilde de rechtskwestie door de gerechtshoven laten beslissen. Om dat doel te bereiken sprak men af, dat de oppositie werkelijk plaats zou nemen aan haar politieken disch, in weerwil van het verbod der politie, haar aan de deur van het lokaal bekend gemaakt; dat zij door de politie gesommeerd zou worden om uit één te gaan en aan dezen eisch gehoor zou geven, onder protest doch zonder den minsten weerstand. Op die wijze zou er een daad van overtreding plaats hebben gehad die men voor het gerecht kon brengen. De Kamer beloofde hiertoe zonder verdere beraadslaging hare toestemming te zullen geven, en de regeering zou zich natuurlijk aan eene voor de oppositie eventuëel gunstige uitspraak hebben te onderwerpen.

Een toeval, gelijk men zegt, verijdelde deze schikking. Eenige leden van de kommissie ter regeling van het banket, dat op den 22sten plaats zou grijpen, stelden en lieten in de dagbladen het programma opnemen van den optocht der feestgenooten. De algemeene kommissie had dit programma niet eens onder de oogen gehad. Het behelsde iets dat zeer veel geleek naar een oproeping van de nationale garde, naar een *enrégimenteeren* van het volk, van de werklieden, van de studenten. Zoodra het ministerie het programma onder de oogen kreeg, zag het er een aanmatiging in van gezag, die het niet kon dulden. Het baatte niet, dat de Hauranne onmiddellijk en met goedvinden van allen een artikel wilde doen plaatsen in de dagbladen waardoor dit anarchiek karakter aan het programma zou ontnomen worden. Het bewind kwam op de vorige schikking terug. De optocht mocht niet plaats grijpen. Den 21sten Februari stond het verbod, geteekend door den prefekt van politie, aangeplakt op de muren van Parijs. De koning was recht tevreden over het afbreken der onderhandelingen, waarin hij reeds een begin van toegeven had gezien. Met welgevallen de warme Julizon herdenkende, die het geboorteuur zijner monarchie beschenen had, sprak hij, zich zelven maar ook zich zelven alleen geruststellende: ‘Croyez-moi, les Parisiens ne font jamais de révolution en hiver.’ Hij wond zich op door zijne eigene woorden: ‘On ne me surprendra pas, moi! Je ne commettrai pas les fautes de Charles X. Je saurai prendre un peu mieux mes mesures et mieux me défendre!’ Zoo luidt zijn taal, den 20sten, in den avond.

Groote militaire maatregelen worden niettemin genomen. Maar op wie kon men rekenen? Toen den volgenden dag het programma een onderwerp van beraadslaging werd in de Kamer en Duchâtel vroeg: ‘depuis quand admet-on des comités qui convoquent les gardes nationales?’ sprak de Courtais deze veelbeteekenende woorden: ‘Osez donc la convoquer, la garde nationale.’ Zij bleven zonder repliek.

De kommissie, middelerwijl, gaf het plan van het banket op. Het volk was verontwaardigd over dit verraad hunner leidslieden, maar er niet door ontmoedigd. De jongeren zouden ondernemen wat de ouderen ont-

liepen. Des morgens ten 9 ure, op den dag waarop de optocht zou hebben plaats gehad, zijn meer dan 1000 studenten op de Pantheonplaats bijeen. De kreten '*Vive la Réforme*, *à bas les ministres*, *à bas Guizot*' weerklinken. Onder het zingen van de *Marseillaise*, en terwijl hunne rangen steeds aangroeijen, trekken zij naar de Madeleine, en van daar, over la Place de la Concorde, naar het gebouw der Kamer, waarvan zij rustig bezit nemen. Langzaam komen enkele troepen te voorschijn. Door het ontslag van de banket-kommissie had men zich tot zorgeloosheid laten verleiden.

Van de Kamer trok een gedeelte naar de woning van Barrot, waar deze met Duvergier de Hauranne en Garnier-Pagès reeds bezig was de gestrenge akte van beschuldiging tegen het ministerie op te stellen, die, straks met de onderteekeningen van bijna al de leden der oppositie voorzien, in de kolommen van *le Siècle* verscheen en in duizenden exemplaren onder het volk verspreid werd.

Nieuwe groepen komen van alle zijden op het tooneel, aangezet, niet bedwongen door den weerstand die een vijftigtal municipale garden te paard tracht te bieden. Tegen twaalf ure worden de kreten tegen Guizot dreigender, en stormt men op zijn ministerie los, dat slechts door een dertigtal soldaten van de linie-troepen verdedigd wordt. Een versterking snelt aan en dwingt de menigte tot wijken. Tegen twee ure verrijzen de eerste barrikaden. Nog heeft men de nationale garde niet durven oproepen. De onlusten nemen voortdurend een dreigender aanzien. Wapenwinkels worden geplunderd. Het is duidelijk, dat de regeering onvoorbereid is. Eerst tegen 9 ure in den avond zijn de groote strategische punten der hoofdstad bezet, en er ontbreekt nog veel aan de samenstemming der maatregelen die men getroffen heeft. Eindelijk wordt de nationale garde opgeroepen, maar hare opkomst rechtvaardigt den bijtenden uitroep van de Courtais in de Kamer.

De legermacht bewerkt evenwel, dat de oproerige bevolking zich in de tallooze grootere en kleinere straten samenpakt die het middelpunt vormen van Parijs. De nacht brengt verademing en verhoogt de gerustheid van den onbezorgden en hooghartigen koning. De garnizoenen der naburige steden zijn aangerukt. Indien de dag van morgen een nieuw oproer brengt, geen nood, het zal spoedig gedempt zijn.

De strijd begint reeds weder omstreeks half negen, in den morgen van den 23sten. Weldra maakt een gedeelte van de nationale garde gemeene zaak met het volk, tot groote verbazing van hunnen aanvoerder, den generaal Jacqueminot, die in optimisme aan Guizot niets toegaf. Een ander gedeelte verklaart zich bereid om tot herstelling der rust mede te werken, wanneer de ministers in staat van beschuldiging worden gesteld. Zoo verliet de burgerij den Roi-citoyen. Het was het eerste, dat eenigen indruk maakte op zijn geest. In den loop van den namiddag komt hij tot de erkenning van de noodzakelijkheid om zijn ministerie te ontslaan. Maar zoo weinig begrijpt hij den

toestand, dat hij Guizot door Molé wil doen vervangen. De eerste kondigt zelf de ministerieële verandering in de Kamer aan. Zoodra zij in de straten bekend wordt, komt de strijd tot stilstand, hoe weinig men ook van Molé kon verwachten. Had de regeering op dat oogenblik de troepen teruggetrokken in plaats van ze, in hunne werkeloosheid, aan de mogelijkheid van een nuttelooze collisie met het volk bloot te stellen, had zij bovendien een krachtige, duidelijke proklamatie uitgevaardigd, waarbij de verandering van politiek werd bekend gemaakt, wie weet of de monarchie niet gered ware geweest. Noch het een noch het ander gebeurde. De koning behield zijn opgeruimdheid en Guizot zat met Duchâtel, ten huize van den laatste, in den avond van den 23sten een partijtje Whist te spelen. Er was gezelschap.

Molé zag echter zelf in, dat hij de man niet was om de oppositie te bevredigen en beval Thiers aan. Ook tot deze koncessie moest de koning komen. Maar het duurde eenige kostbare uren, die geheel vruchteloos vervlogen, ja den toestand verergerden, die inmiddels weldra door een onvoorziene gebeurtenis, den moord op den boulevard des Capucines, reeds schrikwekkend genoeg werd.

Bij de Juli-zuil had zich een talrijke processie gevormd, die van daar langs de boulevards wilde trekken. De troepen, die zij op haren weg ontmoette, boden geen weerstand. Maar, genaderd tot het hôtel van Binnenlandsche Zaken, op den reeds genoemden boulevard des Capucines, meent de kolonel Courrant dat zijne orders hem verbieden de rangen zijner troepen voor den volksoptocht te openen. De dichte drom nadert langzaam. ‘Grenadiers, croisez la baïonette’ roept de kolonel. Het geschiedt. Een geweer gaat toevallig af, andere volgen. Al de grenadiers hebben geschoten op de menigte die vlak voor hen staat. Zij viel als de halmen onder den sikkel. Een vreesselijk schouwspel! Een helsche symfonie van jammerkreten. Een zee van bloed! Wat vluchten kan, vlucht. Slechts dooden en gewonden bedekken den boulevard. Verraad en wraak! weerklinkt het in het rond en de noodlottige woorden volgen weldra de kar, waarop eenige lijken langzaam door de straten van Parijs worden gevoerd, onder de oogen van een verbitterde menigte, tot diep in den nacht.

Aan de whisttafel van het ministerie van Binnenlandsche Zaken was het doffe geluid der fusillade van den boulevard vernomen.

Deze gebeurtenis verijdelde elke poging tot verzoening of toenadering. Het luiden van de noodklok brengt deze waarheid tot in het koninklijk Kabinet. Hij gaat er eindelijk, ('s nachts half drie) toe over, om, in plaats van bij Molé, hulp te zoeken bij Thiers, maar tegelijk maakt hij dit besluit krachteloos door op hetzelfde oogenblik den maarschalk Bugeaud te belasten met het algemeene kommando der troepen. Onhandigheid op onhandigheid! In den morgen van den 24sten stond de benoeming van Bugeaud in het officiëele, die van Thiers in het niet-

officiëele gedeelte van den *Moniteur.* Van eene ontbinding der Kamer wilde de koning nog niet hooren.

Maar van nu aan moest hij vallen van koncessie tot koncessie, tot hij eindelijk geheel ter aarde ligt. De revolutie breidt zich hoe langer hoe meer uit, en is in den morgen van den 24sten reeds meester van een groot gedeelte der posten; vijf kasernen, het meerendeel der *mairies*, de poort Saint-Denis, de Place des Victoires, de Porte Saint-Eustache zijn in de handen des volks. Weldra is het duidelijk, dat men niet tegelijk door Thiers de eene hand ter verzoening uitreiken, en door Bugeaud de andere hand ter wraakoefening opheffen kan. Er werd dan ook gekozen. Bugeaud gaf onmiddellijk orde tot het staken der vijandelijkheden. Maar het was reeds te laat. De dubbelhartige politiek, die lang gediend had, droeg thans hare wrange vruchten. Het volk had geen vertrouwen meer in het koninklijk woord.

En te recht. Het nieuwe ministerie was nog niet oprecht aangenomen door den koning. Nog kon hij niet bewilligen in de ontbinding der Kamers. Thiers en Barrot bleven er onverzettelijk op aandringen. De koning bleef het oor sluiten. Van tijd tot tijd verdween hij in een aangrenzend vertrek, waaruit hij telkens wederkwam, versterkt in zijn stijfhoofdigheid. Wiens noodlottigen raad won hij gedurende die korte oogenblikken in? Door de halfgeopende deur meende men het gelaat van Guizot te ontdekken, de kwade genius der weerstands-politiek, die zich tot de laatste stuiptrekking aan zijn prooi vastklampte.

Émile de Girardin treedt binnen met het bericht, dat er geen minuut meer te verliezen is, dat de revolutie bijna aan de poorten is van de Tuileriën. Nu geeft de Koning eindelijk de ontbinding der Kamer toe. Een proklamatie zal haar aan het volk verkondigen. Maar er is geen pers op de Tuileriën. Derhalve nieuw oponthoud. ‘Faute d'une presse, la monarchie va périr’, zeide Émile de Girardin en hij had volkomen recht. Reeds heet het allerwege ‘à bas Thiers; à bas Louis Philippe;’ ‘Aux Tuileries!’ Men kent den verderen afloop. Er was weldra aan geen redden meer te denken. De koning vluchtte in een fiacre. Zijn minister - o ondeugende geschiedenis - in vrouwenkleeren. Leedvermaak is ongeoorloofd, maar ik beken dat ik den eigenwijzen man niet ongaarne eens in dat kostuum had ontmoet.

Onze kenschets van Guizot als staatsman is ten einde. Wij hebben zeker niet noodig een enkel woord van besluit of kritiek hierbij te voegen. Zijne eigene, ofschoon onwillekeurige, bekentenissen hebben hem gevonnisd. Ware iemand er toe in staat, Guizot zou in de wereld beginselvastheid belachelijk hebben gemaakt.

Utrecht.

A. PIERSON.

De tweede expeditie tegen Atjih. Eene bijdrage tot de Indische krijgsgeschiedenis(*), door A.J.A. Gerlach, *Gepensioneerd Kolonel der Artillerie.*

Een woord tot inleiding.

Omstreeks een jaar geleden, eindigde de schrijver van *De eerste expeditie tegen Atjih* zijn opstel met den wensch, dat de tweede den minder gelukkigen afloop van de eerste zou doen vergeten en eene nieuwe roemrijke bladzijde mocht beslaan in onze Indische krijgsgeschiedenis.

Veel is er sedert dat tijdstip op Atjineesch gebied voorgevallen; verschillende gebeurtenissen volgden elkander op, en nieuwe krijgsbedrijven hadden er plaats die tot dit opstel aanleiding geven.

Weer was de oorlogsfakkel ontstoken, 't vijandelijk land door onze troepen bezet en de strijd hervat. Wel bleef de overwinning aan onze zijde, maar hoe duur werd ze soms gekocht, hoe vele offers moesten er vallen! Die vreemde bodem, met het bloed van Neerland's zonen gedrenkt, werd het graf waarin zoo veler hoop en verwachting zijn vernietigd. Die aarde zou haren killen schoot niet slechts ontsluiten voor hem, die sneuvelde met het zwaard in de vuist en den triomfkreet op de lippen, maar ook voor hem die uitgeput van vermoeienis terneerzeeg of onder de folteringen van 't doodend gif der cholera bezweek.

De kraton, het aloude verblijf van Atjih's vorsten, was genomen. Juichtonen werden aangeheven, kanongebulder verkondigde de behaalde zege, de geliefde driekleur en de oranjevaan wapperden als symbolen van Neerland's feestvreugde, zoowel van de tinne onzer torens en paleizen als van het dak der nederige woning. 't Gejubel ‘de kraton is ons!’ weergalmde door straat en langs gracht, klonk over plein en marktveld heen, drong overal door en overstemde zelfs den kreet der smart aan menige borst ontglipt, al was dat feestgewoel niet bij machte de tranen te drogen, om den verloren echtgenoot, vader, zoon of broeder geweend. Maar spoedig stierf die juichtoon weg om voor afkeurende stemmen plaats te maken: en zoo als gewoonlijk, vond men overdrijving van beide kanten.

De vroeger geuite wensch van den schrijver werd slechts ten deele

(*) Hierbij te raadplegen; de laatst uitgekomen *Schetskaart van het oorlogstooneel in het rijk van Atjeh*, vervaardigd naar de jongst ontvangen gegevens der opnemings-brigade, ingedeeld bij het expeditionaire leger onder de bevelen van den luitenant-generaal Van Swieten, op de schaal van 1: 20000. (J. Smulders & Co. lithographen van Z.M. den Koning).

vervuld. Wel wijst het Nederlandsch-Indische leger met rechtmatigen trots op eene roemrijke bladzijde te meer in zijne gedenkboeken, want het handhaafde zijn ouden goeden naam, en hechtte nieuwe lauweren aan zijne vanen; wel verdienden zee- en landmacht den dank van vorst en volk, want zij wedijverden in moed en volharding om de haar opgedragen taak te vervullen; toch zal deze expeditie de eerste niet doen vergeten, zoolang de onderwerping van Groot-Atjih het werk van onze dappere soldaten niet heeft bekroond, zoolang er geen tractaat gesloten en Neerland's souvereiniteit niet erkend is. Er is evenwel veel gedaan en veel gewonnen. De roode vaan werd op het aloude verblijf van Atjih's vorsten door onze driekleur vervangen; en wanneer de vlag die thans als een teeken der overwinning wappert op Kota Radja's wal, en reeds door menig staatje der Oost- en Westkust als teeken hunner onderwerping wordt gevoerd, weldra door geheel Atjih geëerbiedigd mag worden als het symbool van orde en kracht, van vooruitgang en beschaving, van voorspoed en welvaart, dan zal het doel volkomen zijn bereikt. Men mag intusschen dit zoo gewenschte einddoel niet verwarren met wat aanvankelijk door het zenden van eene tweede expeditie werd beoogd, en waarop wij later meer in 't bijzonder de aandacht zullen vestigen.

Evenals bij den vorigen tocht bleef de vijandige critiek niet achterwege. Ook thans ontbrak het niet aan voor- en tegenstanders, aan bewonderaars en bestrijders, die, vreemd genoeg, dikwerf een zóó bitsen en elkander vijandigen toon voerden, alsof het pleit niet tusschen Nederland en Atjih, maar tusschen *hen* zelven moest worden beslecht. Bij het lezen van de hartstochtelijke taal die zoowel in particuliere brieven als in sommige dagbladen wordt gevonden, is het blijkbaar dat voor- of tegeningenomenheid omtrent enkele personen en hunne handelingen menige pen heeft bestuurd. Die bittere, nu en dan smalende toon pleit echter noch voor een onbevangen oordeel en een eerlijk, nauwgezet onderzoek, noch voor eene onpartijdige appreciatie der feiten. Dientengevolge werd ook de leiding van de expeditie beoordeeld en veroordeeld op eene wijze soms even ongepast in hare vormen als onjuist in hare gevolgtrekkingen. Zoo het der moeite waardig en de zaak niet te ernstig ware, zouden daarvan vrij belachelijke staaltjes zijn aan te halen. Zoowel bij pessimisten als bij optimisten heeft niet alleen overdrijving, maar dikwijls eene onjuiste voorstelling van het gebeurde plaats. Hoort men de eersten hunne zwartgallige invallen en sombere denkbeelden ontwikkelen, dan schijnt onze zaak niet slechts in Atjih totaal bedorven, maar waant men Sumatra, ja geheel Insulinde in de naaste toekomst verloren, terwijl men aan de andere zijde alles even licht telt, en Atjih beschouwt als reeds een deel van onze bezittingen uit te maken. Noch het een noch het ander komt met de waarheid overeen; en hoe geneigd ook de verkregen voordeelen te erkennen en te waardeeren, zoo is de geschiedschrijver verplicht tevens

rekening te houden met de nog bestaande bezwaren, en op voorkomende moeilijkheden te wijzen, opdat men zich een onbeneveld denkbeeld van den stand der zaken kunne vormen.

Zeker is er veel gewonnen; wij hebben vasten voet in Atjih verkregen en zullen dien weten te behouden; verscheidene onderhoorige staten sluiten zich meer en meer aan, van anderen heeft men reeds de erkenning van den koning der Nederlanden als wettigen souverein verkregen; de rijksgrooten zijn het niet altijd eens, en de bevolking is verdeeld, waardoor eenheid van inzichten en handelen ontbreekt; maar onzeker is het of dat de voorboden zijn van eene spoedige algeheele onderwerping. De Atjineezen toch toonen in hunne hardnekkige verdediging, eene volharding, waarvan in onze Indische krijgsgeschiedenis schier geen tweede voorbeeld bestaat; zij leggen eene vastberadenheid aan den dag die niet over 't hoofd mag worden gezien. En waar de geschiedenis van dit land zoo rijk is aan voorbeelden, hoe het jaren lang den burgeroorlog volhield, al drukten de verschillende veeten van hoofd tegen hoofd of kampong tegen kampong ook nog zoo zwaar op het volk, al ondermijnden zij den algemeenen voorspoed en welvaart(*), dan rijst de vraag of het nageslacht niet alles zal opofferen voor het behoud van eene onafhankelijkheid die de vaderen gedurende zoo vele eeuwen wisten te bewaren.

Al mogen de strijdkrachten van Atjih tegen de onzen niet opwegen, en zijne defensiemiddelen op den duur tegen de overmacht onzer wapenen niet bestand zijn, toch is het moeilijk te bepalen hoe lang het nog den oorlog zal kunnen volhouden. Wie zou bovendien de macht van het fanatisme en zijn invloed op eene Mohammedaansche bevolking, of de grenzen van de ondergeschiktheid aan hare dweepzieke priesters en oorlogzuchtige hoofden weten te beoordeelen? Wie kent aan de hier en daar verspreide proclamatiën van ons gouvernement een blijvenden indruk toe, of waarborgt de beloofde toezegging van eene aanstaande onderwerping? Wie zou de gehechtheid en de trouw van rijksgrooten durven verzekeren, wier gezag dikwerf bij hunne naaste omgeving te nauwernood erkend en nog minder algemeen geëerbiedigd wordt?

Zonder nu de pessimistische gevoelens van sommigen te deelen, geloof ik dat men evenmin de zaak reeds als geheel in ons voordeel beslist, de onderwerping van Atjih als een eerlang voldongen feit of het einde van den oorlog als nabij mag beschouwen. De tegenwoordige toestand is ernstig en ook de toekomst levert redenen van bezorgdheid op. Waar noch een algemeen erkend opperhoofd, noch een geregeld bestuur, noch regeerkracht bestaat; waar niemand de publieke zaak vertegenwoordigt; waar rijksgrooten zich een voorrang aanmatigen, door niets gerechtvaardigd of ondersteund en veelal door anderen betwist; waar heden de een, morgen een ander en ten slotte de ruwe volksmassa meester

(*) Zie *Atjih en de Atjinezen. Beknopt overzicht van onze betrekkingen tot dat rijk, sedert de vestiging der Nederlanders in den Oost-Indischen Archipel* enz., overgedrukt uit *De Tijdspiegel*, bladz. 50 en 51.

blijft, dáár hangt elke onderhandeling in de lucht, blijft elke toenadering onzeker en wordt een toestand geboren waarvan de oplossing niet is te voorzien. Die inwendige toestand van Atjih maakt het sluiten van een vredesverdrag hoogst moeilijk zoo niet onmogelijk, en kan de klip zijn waarop eene gewenschte afdoening van zaken schipbreuk lijdt. Toch zal die onzekere toestand naar mijne meening niet zoo heel lang blijven voortduren. Wanneer ten laatste het volk zelf den oorlog moede wordt, het handeldrijvend en landbouwend gedeelte noch de afsluiting van het buitenland, noch het afzijn van vrouw en kroost langer kan verdragen, en de Atjinees leert inzien dat het beter is 'de Companie' tot vriend dan tot vijand te hebben, zal wellicht eene duurzaam vredelievende oplossing niet verre verwijderd zijn.

Omtrent enkele verhoudingen van staatkundigen aard dient te worden opgemerkt, dat na de officieele mededeeling van de blokkade der Atjineesche kust, door de regeering van Britsch-Indië de uitvoer van oorlogsbehoeften naar onze bezittingen en Atjih was verboden. Voor laatstgenoemd land werd dezelfde maatregel door de gouverneurs van Ceilon en de Straits genomen. Verder blijkt uit de aan het Parlement overgelegde *Correspondence relative to the relations between Great Britain and Atcheen*, dat de, door den sultan na de staking der eerste expeditie, aangevraagde bescherming door Engeland was geweigerd.

De aangewende pogingen om bij andere mogendheden hulp te erlangen, mislukten eveneens, hoewel de oorlogspartij in Atjih zich lang met de ondersteuning van Turkije heeft gevleid. Dat overigens de fanatieke opruiingen van deze partij en het opwekken tot den heiligen strijd tegen de Kafirs in andere streken weinig bijval vonden, bewijst de proclamatie van den Maharadja van Djohor, waarin die vorst verklaart: dat de leugenachtige berichten uit Atjih, als zouden de Hollanders strijd voeren tegen de leer van Mekka's profeet geen geloof verdienen. Overal en ten allen tijde - zoo spreekt hij - heeft het Nederlandsch-Indisch Gouvernement den Mohammedanen volle vrijheid gelaten in de uitoefening van hunne godsdienst-plichten.

Intusschen bleven de Straits-Settlements, ten gevolge van hunne ligging en den aard hunner bevolking, het centrum van ons vijandige woelingen die voornamelijk van de op Penang gevestigde Atjineezen en toeankoe Payah van Simpang Olim uitgingen. Behalve dat zij hunne landgenooten aanspoorden den eenmaal aangevangen strijd vol te houden, in de hoop op vreemde tusschenkomst, en hen van oorlogsbehoeften en opium trachtten te voorzien, was het tevens hun doel, op andere punten van den Archipel onrust en verzet aan te stoken. Gelukkig werd ook dit èn door de waakzaamheid onzer agenten èn door de goede gezindheid der bevolking verijdeld. Ofschoon de Britsche autoriteiten de belangen van de kooplieden in de Straits bij iedere gelegenheid ter harte namen, waren zij echter steeds bereid hunne mede-

werking te verleenen om samenspanningen tegen het wettig gezag te voorkomen. De rust werd dan ook nergens gestoord, en men was algemeen overtuigd, dat bij eene tweede expeditie, de Atjineezen voor onze wapenen zouden moeten zwichten.

Het eskader voor blokkade- en daarmede in verband staande diensten bestemd, bestond uit 18 oorlogschepen met 19 stoombarkassen, 5 schepen van de gouvernements-marine en 2 gewapende booten. De zeemacht had hier weder eene even moeilijke als ondankbare taak te vervullen, waarvan zij zich op de verdienstelijkste wijze heeft gekweten.

Hoewel de meest noordelijk gelegen staten, zoowel aan de Oost-als aan de Westkust van Atjih zeer vijandig gezind bleven, waren er anderen die van meer vredelievende gevoelens deden blijken. Sommigen zelfs gaven den wensch te kennen zich onder bescherming van de Nederlandsche vlag geheel bij ons aan te sluiten. Zonder zich nu tegen zulke wenschen te verzetten gebood echter de voorzichtigheid, om onder de gegeven omstandigheden zooveel mogelijk tijd te winnen. Zij werden aan de hooge regeering kenbaar gemaakt, terwijl de marine voortging het opwerpen van strandversterkingen te beletten en vijandige aanrandingen met geweld te keeren. Als zoodanig moet dan ook de tuchtiging van Edi-ketjil, Djoloh en Arakoendoer beschouwd worden.

Nopens de politieke inzichten omtrent Atjih, dient in herinnering te worden gebracht, dat na de oorlogsverklaring, geene verdere onderhandelingen met den sultan waren gevoerd. Bij de staking van de eerste expeditie was men alzoo geheel vrij, en kon er naar omstandigheden gehandeld worden. Op het advies der Indische autoriteiten, in overeenstemming met dat van den Raad van State, werd dan ook besloten, na het eventueel welslagen van eene tweede expeditie, met Atjih een tractaat te sluiten waarbij dat van Siak tot model zou dienen.

Men leest in officieële stukken:

‘De motieven voor deze beslissing liggen voor de hand. Evenals het gebied van Siak, bestaat het gebied van Atchin uit een Hoofdstaat - Groot-Atchin - met een aantal onderhoorigheden, waarvan sommige de neiging hadden aan den dag gelegd om zich van den Hoofdstaat los te maken. De loyauteit tegenover den Sultan, wiens belangen men, nu als vroeger, zooveel mogelijk wenschte te ontzien, vorderde dat de integriteit van zijn Rijk, als het kon, werd gehandhaafd.

Trouwens kon, wanneer eenmaal de Nederlandsche souvereiniteit over Atchin zou zijn uitgestrekt, verbrokkeling van dat Rijk ook voor ons in geen geval gewenscht zijn. Daarentegen zou de Sultan van Atchin misschien, evenals de Sultan van Siak indertijd, het nut eener aansluiting aan het Nederlandsch gezag beseffen, wanneer hij als eerste vrucht daarvan zag de verzekering der integriteit van zijn Rijk ook tegenover tot onafhankelijkheid gezinde vasallen. Het was daarom raadzaam in het te sluiten tractaat, evenals in het Siaksche, duidelijk te

doen uitkomen, dat het Nederlandsch Gouvernement de integriteit van Atchin en des Sultans gezag over zijne onderhoorigheden wilde handhaven. Het Siaksche tractaat was voorts berekend voor een toestand, zooals die zich moet ontwikkelen in de aan de Straat van Malakka gelegen landstreken, zoodra er, door den invloed van het Nederlandsch gezach, orde en veiligheid heerschten. Het gaf aan het Nederlandsch Gouvernement het recht, om zich in het door het tractaat beheerschte gebied te vestigen, de vreemde Oosterlingen tot zijne rechtstreeksche onderdanen te verklaren, de heffing van belastingen (waarbij in 't bijzonder aan de in- en uitvoerrechten moet gedacht worden) tegen schadeloosstelling uit de handen van het inlandsch Bestuur over te nemen en zoodoende aan den handel eene gelijkmatige en billijke bejegening te waarborgen. Het was van belang aan het Nederlandsch Gouvernement diezelfde rechten te verzekeren in Atchin en onderhoorigheden, voor het verkeer met beschaafde volken, voor de ontwikkeling van handel en vertier nog zooveel gunstiger gelegen dan Siak en onderhoorigheden. Het Gouvernement zou dan, met volkomen eerbiediging van het inlandsch zelfbestuur binnen behoorlijke grenzen, zonder hinderlijke en bezwarende verplichtingen te aanvaarden, de noodige bevoegdheden hebben bedongen, om daarvan, als in Siak en onderhoorigheden, naar omstandigheden gebruik te maken.'

Met deze politieke oogmerken werd de tweede expeditie naar Atjih afgezonden. Later zullen wij zien, hoe ze door de veranderde omstandigheden werden gewijzigd.

Nog dient vermeld te worden dat aan de Nederlandsche consulaten te Singapore en te Penang, het personeel toegevoegd en de middelen verstrekt werden die zij behoefden om hunne zoo belangrijk geworden werkzaamheden naar behooren te kunnen vervullen, en het Nederlandsch-Indisch Gouvernement op de hoogte te houden van hetgeen in de Straits omtrent de handelingen der Atjineezen en hunne vrienden bekend werd. De diensten, die onze agenten in de Straits bewezen hebben, waren geheel geëvenredigd aan de gewichtige taak, die hun was opgedragen.

Te Batavia werd bij het departement van oorlog een bureau voor de krijgsverrichtingen in Atjih geformeerd, speciaal belast met de voorbereiding der tweede expeditie en met het inwinnen van alle inlichtingen omtrent het vijandelijk gebied, welke, hoe dan ook, konden verkregen worden. Alle in Atjih bekende personen, in Nederlandsch-Indie of door onze agenten in de Straits opgespoord, werden voor of bij dit bureau gehoord, vertrouwde inlanders uitgezonden om den actueelen toestand zooveel mogelijk op te nemen, en een aantal gidsen voor de tweede expeditie aangeworven.

Men vergunne mij nog een enkel woord over, of liever eene opmerking ten opzichte van den afloop der eerste expeditie alvorens tot de behandeling van de tweede over te gaan.

Zij die de geschiedenis als een onverbiddelijk maar rechtvaardig

rechter voor allen en in alles willen doen optreden, en van hare stem alléén een beslissend oordeel verwachten, hebben geen recht, dit oordeel te vragen als het eene gebeurtenis geldt die ternauwernood tot haar gebied behoort. Anderen die begrijpen dat een billijke uitspraak niet alleen op de waarheid en in verband met de afzonderlijke feiten moet steunen, maar vooral op hunne juiste voorstelling en waardeering, met inachtneming der omstandigheden waaronder zij plaats hadden, zullen tevens begrijpen dat het plichtmatig is, een oordeel en vooral een afkeurend oordeel op te schorten, zoolang men niet geheel op de hoogte is gebracht van den samenloop der omstandigheden en verwikkelingen die zich gaandeweg opdeden. En wie zal nu durven beweren, dat de enquête of latere gebeurtenissen tot eene volledige oplossing hebben geleid van enkele punten in mijn vorig opstel aangewezen, en een beslissend antwoord geven op de vraag ‘aan wie de schuld?’ Waarlijk, men verkrijgt meer en meer de overtuiging dat ook tijdens de eerste expeditie menig lichtvaardig oordeel werd uitgesproken, dat nu reeds onhoudbaar bevonden of althans belangrijk gewijzigd werd.

Het is mijn streven om door eene duidelijke voorstelling der merkwaardigste feiten dezer expeditie, het oordeel over haar voor te bereiden en hare juiste waardeering te bevorderen. Mijne mededeelingen zijn òf aan officieele bescheiden òf aan de meest vertrouwbare bronnen ontleend. Waar zij hier en daar meer in 't bijzonder worden toegelicht, is dat meerder licht aan meer gedetailleerde gegevens te danken. En, waar sommige voorvallen aanleiding gaven tot verschillende opvatting, uiteenloopende zienswijzen of scherpe critiek, zal wellicht het eenvoudig en onpartijdig overzicht der feiten den onbevangen lezer het best in staat stellen om zich een onafhankelijk oordeel te vormen.

Daar het niet op mijn weg ligt, een volledig verslag over deze expeditie uit te brengen, maar ik mij wensch te bepalen tot eene beknopte mededeeling van de merkwaardigste voorvallen, zoo worde het mij niet ten kwade geduid, dat ik sommige bijzonderheden van meer bepaald krijgskundigen aard, alsmede de gedurige vermelding van de namen der bevelhebbers, schepen, enz. of het aantal en de nummers der bataljons, compagnieën enz. in dit opstel achterwege heb gelaten.

I *Het vertrek.*

Terwijl onze marine op Atjih's reede lastige en vermoeiende diensten verricht, en door hare tochten, opnemingen of peilingen meer kennis van de kust en zoo mogelijk tevens van het volk en zijne verrichtingen tracht te verkrijgen, heeft men ook op Java niet stil gezeten. Alles werd tot eene tweede expeditie gereed gemaakt en van de vroeger opgedane ondervinding in vele opzichten partij getrokken. Men begreep dat onze krijgsmacht en strijdkrachten geëvenredigd moesten zijn aan

de meerdere en betere verdedigingsmiddelen waarover de vijand thans zou kunnen beschikken. Was hem maanden lang tijd gelaten zich op een hernieuwden aanval voor te bereiden, van al het noodige te voorzien en zijne benden te verzamelen, ook aan onze aanvalsmiddelen was eene meerdere uitbreiding gegeven; en dat bij de beraadslagingen daarover gevoerd, vroeger opgedane ondervinding niet werd veronachtzaamd, moge uit de volgende mededeeling van den opperbevelhebber blijken:

'Op den 12^{den} Mei 1873 is door den commandant van het leger en chef van het Departement van Oorlog in Nederlandsch Indië een conferentie gehouden met de chefs van de 2de en 3de afdeeling van het Departement van Oorlog (generaal-majoor G.M. Verspijck en kolonel E.H.W. Ubbens) en de hoofdofficieren, die bij de eerste expeditie tegen Atjeh zijn opgetreden respectievelijk als opperbevelhebber, chef van den staf en commandant van de atillerie, n.l. de kolonels E.C. van Daalen en A.W. Egter van Wissekerke en de luit.-kolonel H.G. Boumeester, waarin is beraadslaagd over de sterkte en samenstelling der voor een tweede expeditie naar Atjeh te bestemmen troepenmacht.

De kolonel Van Daalen, aan wien het eerst het woord gegeven is, gaf als zijn meening te kennen, dat indien men zich bij de tweede expeditie, uit een krijgskundig oogpunt en als rechtstreeksch doel stelde de vermeestering van den Kraton (de hoofdversterking des vijands en verblijfplaats zijner bestuurders) en daarmede de bemachtiging van de hoofdplaats en haar onmiddellijke omgeving, om van daar uit naar de onderwerping des lands te streven, een troepenmacht, waarbij ± 6000 man geregelde infanterie, zeer voldoende zoude zijn. Wanneer men echter de dadelijke verovering en onderwerping van het geheele Rijk beoogde, zoude er zijns inziens een troepenmacht worden vereischt, die onze krachten te boven gaat.

De kolonel Egter van Wissekerke verklaarde, omtrent het militaire doel eener tweede expeditie gelijke inzichten te koesteren als de kolonel Van Daalen; hij had gerekend dat daarvoor 5 à 6000 man infanterie noodig zouden zijn.

De luitenant-kolonel Boumeester was eene gelijke meening toegedaan.

De generaal-majoor Verspijck oordeelde, dat men zich voorzeker aanvankelijk geen uitgebreider plan mocht voorstellen, dan door kolonel Van Daalen het eerst was aangenomen.

Ook den commandant van het leger kwam dat denkbeeld juist voor.' (Rapport van den commandant van het leger en chef van het Departement van Oorlog in Nederlandsch Indië van 15 Mei 1873, N°. 30.)

'De Raad van Nederlandsch Indië heeft zich in hoofdbeginsel met deze beschouwingen vereenigd, doch wenschte dat de troepenmacht wat sterker werd genomen "omdat het beter is een bataljon te veel dan een escouade te weinig te hebben" (advies van 20 Mei 1873 no. II). Ik heb mij echter met de aanvankelijk vastgestelde sterkte van 6000 man infanterie tevredengesteld, omdat bij de vele aanhitsingen, die van Atjeh-

sche zijde gedaan werden om Java en de buitenbezittingen in opstand te brengen, het mij niet raadzaam voorkwam Java te veel te ontblooten.

De samenstelling en de sterkte van de 2de expeditie naar Atjeh zijn dus berekend op het nemen van den Kraton, om daar vasten voet te krijgen en van daar uit naar de onderwerping des lands te streven.'

Deze laatste woorden mogen niet onopgemerkt blijven. Zij stellen het programma vast, en duiden het militaire doel aan dat men wenschte te bereiken. Met dit programma voor oogen, zullen wij dienen te onderzoeken of en op welke wijze er aan voldaan werd.

Voorzeker zijn velen, die zich een geheel anderen uitslag voorgesteld en op grooter of meer afdoende resultaten gerekend hadden, in hunne verwachting teleurgesteld: hoogst onbillijk echter zou het zijn, die teleurstelling aan den bevelhebber van de expeditie te wijten, die openlijk erkent: 'Ik zelf heb nooit een ander plan gehad dan den Kraton, en met dezen, vasten voet in Atjeh te nemen, en dan verder te zien wat te doen stond. Het sluiten van een tractaat met den Sultan en het vestigen van een Nederlandsch ambtenaar, gedekt door een voldoende bezetting, om vernieuwde ontrouw aan het tractaat te voorkomen, was het staatkundige desideratum; maar de mogelijkheid dat het tractaat niet gesloten werd en de Sultan de wijk naar het binnenland zou nemen, werd daarbij altijd als waarschijnlijk voorzien, in welk geval, wij ons met eene soliede vestiging zouden moeten tevredenstellen'(*).

Spoedig zou de strijd worden hervat.

Onze soldaten hadden den Atjinees als een geduchten tegenstander leeren kennen, 't zij met de klewang in de vuist, 't zij behoedzaam gebruik makende van elke dekking hem door zijn geaccidenteerd terrein aangeboden; hij daarentegen had het overwicht en de moorddadige uitwerking van hunne vuurwapens ondervonden. En, zoo door de onzen de in het oogvallende doodsverachting van de hoeloebalangs (voorvechters) was bewonderd, niet minder zal hem de onstuimige moed van onze aanvalcolonnes hebben verrast. De opgedane ondervinding zou beide partijen te stade komen, en Atjih weldra getuige zijn van een strijd nog feller dan de eerste.

Op Java was alles gereed. De troepen zijn ingescheept en wachten het sein tot vertrek. De luitenant-generaal Van Swieten - tevens regeerings-commissaris - zal hun opperbevelhebber, de generaal-majoor Verspijck hun tweede aanvoerder zijn, mannen aan wier namen glorierijke herinneringen zijn verbonden. Onder de expeditionaire macht telt men de verdienstelijkste officieren van het leger, velen hunner die de eerste expeditie mede maakten, bezitten het vertrouwen der soldaten op wier dapperheid zij wederkeerig kunnen rekenen.

Toen de 20ste November aanbrak, bewoog zich eene bonte menschenmassa tusschen Batavia en den Kleinen-Boom om den grooten staf

(*) Zie *Een brief van generaal Van Swieten aan generaal Knoop over de Atjehsche expeditie*, opgenomen in *Het Vaderland* van den 23sten October ll.

te zien vertrekken en den aanvoerders een hartelijk vaarwel toe te roepen. Reeds vóór 7 uur had zich tal van hooggeplaatste personen, van officieren en burgers aan den Boom vereenigd. Dáár wordt de laatste afscheidsgroet gewisseld, en menige treurige herinnering opgewekt. Toen het oogenblik daar was om op de *Tjiliwong* over te gaan, wendde de gouverneur-generaal zich met een diep bewogen stem tot den opperbevelhebber en gaf als zijne meening te kennen, dat, hoe ook de gevoelens omtrent de oorzaak of het doel van den aangevangen oorlog mogen verschillen, voorzeker niemand zal achter blijven, als het er op aankomt zich te scharen om den troon, tot handhaving van de eer der Nederlandsche vlag en tot het instandhouden van ons gezag in den Archipel. Hij wees er op, hoe de aloude roem van zee- en landmacht evenals de dapperheid en het beleid van den bevelhebber, zoo menigmaal in zijn vroeger krijgsmansleven betoond, voldoende waarborgen opleveren voor een schitterend succes onzer wapenen. Hij besloot zijne toespraak met den wensch, het leger spoedig als overwinnaar te zien wederkeeren, en drukte den grijzen krijgsman voor 't laatst de hand.

Nadat de generaal Van Swieten de verzekering had gegeven, even als de minste soldaat, zijn plicht te zullen doen in een oorlog, uit belang der beschaving en menschelijkheid tegen ruw geweld ondernomen, richtte hij het woord tot de saamgevloeide menigte. 't Was een woord, het plechtig oogenblik waardig; hij bracht zijn dank aan allen voor de sympathie hem en het leger betoond; en wanneer hij, aan een stil vertrek boven een luidruchtigen aftocht de voorkeur gaf, 't was om den ernst des tijds, uit eerbied voor zooveler smart, en om het leedgevoel der achterblijvenden te sparen.

Wie zal het wraken dat de tweede expeditie zonder ophef en bazuingeschal vertrok? De wonden door de eerste geslagen waren niet geheeld, de vroeger ondervonden teleurstelling, de geleden verliezen hadden te vele en te smartelijke sporen achtergelaten, dan dat niet elke juichtoon een wanklank zou zijn geworden. Hoe menige vriendenhand zou ook thans voor 't laatst worden gedrukt, hoe velen hebben voor eeuwig afscheid genomen!

Als de zege behaald en Atjih overwonnen is, als deze expeditie de eerste heeft doen vergeten, hijsch dan onder vroolijk gejuich vlag en wimpel in top, en laat trompetten schetteren;... tot daartoe, eerbied voor de dooden!.... de rouw is niet afgelegd, de tranen der weduwen en weezen zijn niet gedroogd; de eerste expeditie is nog niet gewroken.

Aan den Boom is het laatste woord gesproken, en de *Tjiliwong* steekt onder de luide hoera's der saamgevloeide menigte en het gedonder van 't geschut van wal. De talrijke toeschouwers hebben zich langs de kade geschaard, en 't wuiven van hoeden en doeken houdt niet op, voordat de stoomboot aan hun oog wordt onttrokken.

Op welke plaats de troepen zich inscheepten, overal viel hun de hartelijkste belangstelling ten deel, en met een weemoedig gevoel werden

de schepen nageoogd die onze strijders naar Atjih overbrachten. Ook aan boord werd menige traan weggepinkt, en 't verduisterd oog voor 't laatst gewend naar het strand, waar zooveel dierbaars achterbleef. Dat zwakke oogenblik is echter spoedig voorbij; andere plichten roepen; reeds wordt appèl geblazen en aan de verzamelde troepen de volgende dagorder van den opperlandvoogd voorgelezen:

‘Het oogenblik met ongeduld door u verbeid is dáár.

Gij gaat het werk volbrengen, dat voor eenige maanden aan Atjih's stranden onafgedaan werd gelaten, door omstandigheden van uwen wil onafhankelijk.

Niet alleen Nederland en Indië, maar Europa, ja de gansche wereld heeft het oog op u gevestigd.

Alles wordt verwacht van uwe bekende eigenschappen, moed, beleid en trouw. Wij zien u met vertrouwen, niet minder met hartelijke belangstelling naar het terrein des oorlogs gaan.

Moge dáár weldra de geliefde driekleur, met den oranje-wimpel in top, worden geplant als zegeteeken onder den blijden juichtoon van: leve de Koning!’

Wie zou daarmede niet van ganscher harte hebben ingestemd?

Nog werd voorlezing gedaan van de volgende door den opperbevelhebber tot de troepen gerichte

Dagorder.

‘Door den Koning benoemd tot civiel regeeringscommissaris en militair opperbevelhebber der tweede expeditie tegen Atchin, verklaar ik het bevel over de gezamenlijke strijdmiddelen te hebben aanvaard.

Het hervatten der oorlogs-operatiën zal aan velen uwer ontberingen en vermoeienissen opleggen, die gij echter naar ik vertrouw, met geduld en volharding zult weten te dragen.

Duldt niet dat uwe vaandels, op den vijandelijken bodem overgebracht, door roof of brandstichting worden onteerd.

Zij die de wapenen tegen u keeren moet gij met dapperheid en volharding bestrijden, maar aan vrouwen en kinderen en mannen die zich vreedzaam gedragen, moogt gij geen leed doen. Vijandelijke versterkingen moet gij onschadelijk maken, maar de woningen en de kampongs moogt gij niet verbranden of vernielen. Het zijn misdrijven die met den dood gestraft worden en die u van de middelen berooven om onder dak te komen of beschutting te vinden.

Het Vaderland en de Koning verwachten dat gij uwen plicht zult doen. Laat ons zorgen dat die verwachting niet worde teleurgesteld.’

Reeds in deze bezadigde woorden vindt men het beginsel neergelegd waaraan de generaal Van Swieten, gedurende de geheele expeditie getrouw is gebleven, en die zijne menschlievende gevoelens eer aandoen.

Geen onnoodig bloedvergieten of vernielen! Er zijn niet veel dag-

orders in Oost-Indië uitgevaardigd, die kunnen wijzen op een ‘duldt niet dat uwe vaandels door roof en brandstichting worden onteerd.’

Dit beginsel, om eene bevolking die men gunstig voor zich wil stemmen of tot vredelievende gevoelens tracht over te halen, niet noodeloos te verbitteren en hoe langer hoe meer van haren vijand te vervreemden, is door sommigen aan zwakheid of te groote toegevendheid toegeschreven. Toch strekt het iederen bevelhebber tot eer, indien hij een beginsel huldigt, zonder hetwelk elke poging om de rampen des oorlogs te verzachten krachteloos wordt. In 't midden latende of het bij vijanden als de Atjineezen kans had naar waarde geschat en op prijs gesteld te worden, mag het evenwel bij de waardeering der feiten nimmer als een feil worden toegerekend. Reeds vroeger was in een dagorder voor land- en zeemacht er op gewezen, hoe het verbranden van have en goed in strijd is met het volkenrecht, en aan de strafbepalingen herinnerd, bij de artikels 173 en 174 van het crimineel wetboek voor het krijgsvolk te lande omschreven. Op een iegelijk die zich aan het verbranden van kampongs, het aanrichten van opzettelijke verwoestingen of het plegen van handelingen in strijd met het oorlogsrecht, schuldig maakte, zou de wet in al hare gestrengheid worden toegepast. Tevens was gewaarschuwd tegen het afzenden van berichten van 't oorlogsterrein ten dienste van het publiek of de dagbladen, vóór zij door de regeering zelve waren medegedeeld.

Reeds vroeger was, bij missive van het Departement van Oorlog (bureau krijgstoerustingen), eene nota van den opperbevelhebber ter kennis van de brigade- en corpscommandanten gebracht, waaruit ik enkele punten overneem, die de inzichten en beginselen van den generaal Van Swieten eenigermate doen kennen.

Na gewezen te hebben op de eigenaardige tactiek, meestal bij de Indische oorlogen gevolgd, de ondervinding bij de eerste expeditie opgedaan, de vermoedelijke hulpbronnen van den vijand, en de meer gunstige omstandigheden waaronder deze zal aanvangen, worden, onder meer, de volgende gedragsregelen door hem aanbevolen.

Zooveel mogelijk vereenigd blijven en de krijgsmacht niet versnipperen, ten einde zoowel het vertrouwen van onze soldaten en de uitwerking van onze vuurwapenen te verhoogen, als om onze numerieke minderheid nog niet meer te doen uitkomen.

Geene geïsoleerde aanvallen met kleine afdeelingen ondernemen, als de aard van het terrein het niet volstrekt noodig maakt. Men getrooste zich liever de beletselen op te ruimen, of goede en breede wegen aan te leggen. Het moge de marschen vertragen en soms een lastig oponthoud veroorzaken, de met geduld daaraan besteedde tijd en moeite, zullen door de meerdere zekerheid van het doel te bereiken, zonder zich aan groote verliezen bloot te stellen beloond worden, terwijl de wegen van blijvend nut zijn voor de gemeenschap met het strand.

Dat de aanvallen op de vijandelijke sterkten bij de vorige expeditie,

door de artillerie niet altijd naar eisch zijn voorbereid, wordt door den opperbevelhebber grootendeels toegeschreven aan het niet opvolgen van het bovenstaande en aan te hoog gestelde eischen. De opstelling van het geschut en de keuze van het aan te wenden vuur moeten aan de artillerie-officieren worden overgelaten; men bepale zich het doel aan te wijzen waartegen de werking van het artillerie-vuur verlangd wordt, als dat der infanterie te kort schiet.

De cavalerie, die slechts goede diensten kan doen als zij eene, zij het dan ook slechts kleine massa kan vertoonen, blijft vereenigd, uitsluitend ter beschikking van den opperbevelhebber, en mag tot geen ordonnance-dienst hoegenaamd gebezigd worden.

De sappeurs zullen zooveel mogelijk bij de voorhoede worden ingedeeld om voorkomende beletselen op te ruimen, terwijl de mineurs in den regel bij den hoofdtroep zullen blijven.

In algemeenen zin zullen, voor zoo verre het terrein dit veroorlooft, de beginselen van de linie-school worden toegepast. Ook zal de gevechtstelling in twee liniën meer zekerheid aanbieden tegen de onstuimige aanvallen van den vijand. De eerste linie, wetende dat zij op korten afstand door een tweede wordt ondersteund, zal meer bedaardheid en zelfvertrouwen behouden, en de vijand zal tot grooter omzichtigheid bij den aanval genoopt worden.

Nog werd bekend gemaakt dat door de ingezetenen van Blitar (residentie Kediri), eene som van *f* 800 beschikbaar was gesteld voor de troepenafdeeling die het eerst de Nederlandsche vlag op de wallen der hoofdversterking van Atjihs sultan zal hebben geplant. Men wenschte niets te verzuimen om een goeden geest onder de troepen op te wekken. Leven en bedrijvigheid heerschen aan boord van de schepen: ieder tracht zich op de beste wijze in te richten, en al is de ruimte niet groot, al moet men zich met weinig behelpen, geen zorg! eenige dagen slechts, en Atjih is bereikt.

Reeds is men Banka voorbij toen de cholera, die men gehoopt had door een spoedig vertrek te ontvlieden, op enkele schepen uitbrak. Zij was mede binnengeslopen de gevreesde ziekte, zoo dikwerf de gezellin van den dood en begon hare offers te eischen. Daar de gezondheidstoestand vrij gunstig was, hoopte men dat de épidemie even als eertijds bij de tweede expeditie naar Palembang, weldra voor de weldadige frissche zeelucht zou wijken. Men hield daarom goeden moed; de meeste schepen maakten eene voorspoedige reis, behalve de transportstoomer *De Sumatra* die met veel tegenspoed had te kampen en door het stafschip de *Prins Alexander* op sleeptouw werd genomen. Gelukkig draaide op den 27sten Z.M. raderstoomboot *De Sumatra* ter hoogte van Tamian bij, en nam zijn naamgenoot van het stafschip over om het verder te slepen.

De luitenant t.z. 1ste klasse Dyserinck bracht de tijding mede, dat zich aan boord van enkele transportschepen vele zieken bevonden die

op het eiland Nassi verpleegd zouden worden, in de hoop dat eene spoedige ontscheping heilzaam op de ziekte zou werken.

Den volgenden dag liet de *Prins Alexander* het anker op de reede vallen, en een oogenblik later maakte de kapitein t.z. Van Gogh, commandant van de *Zeeland* en bevelhebber van de maritieme middelen in de wateren van Atjih, zijne opwachting bij den generaal Van Swieten. De door dien verdienstelijken zee-officier genomen maatregelen werden goedgekeurd, de choleralijders afgezonderd en de hospitaal-lokalen zoo goed mogelijk ingericht.

Bovendien werd de opperbevelhebber met de plaats gehad hebbende bewegingen der marine en den toestand van eenige kustplaatsen in kennis gesteld. Ook hier had de zeemacht wederom een hoogst ondankbare taak te verrichten, die niet altijd naar waarde geschat en somtijds nog minder erkend of beloond wordt.

Na het tuchtigen van eenige kampongs, uit welke op onze schepen en sloepen was geschoten, werd het blokkade-eskader gaandeweg versterkt met Z.M. stoomschepen 4de kl. *Banda* en *Amboina*, de schroefstoomers *Koopman* en *Riouw*, benevens Z.M. raderstoomschip 3de kl. *Borneo.* Voorts waren de ingehuurde sleepbootjes *Smeroe* en *Ardjoeno* en het stoomschip *Luitenant-Generaal van Swieten* voor verschillende diensten ter beschikking gesteld van den commandant der maritieme middelen, die niets onbeproefd liet eene toenadering tot de kustplaatsen te bewerken, welke dan ook hier en daar met een gewenschten uitslag werd bekroond. Gelukkig was de gezondheidstoestand aan boord der oorlogschepen over 't algemeen gunstig te noemen, en de dubbelzinnige houding van Edi ten onzen voordeele veranderd. De radja had beloofd de hem toevertrouwde Nederlandsche vlag te zullen verdedigen. Daarentegen gaf de blijvende vijandige gezindheid van Simpang Olim den stations-commandant aanleiding, op den 4^{den} November een coup de main tegen Djolok te ondernemen die volkomen gelukte. De kampong, de missigit en een versterkt huis werden in brand gestoken, de dáár gevonden geweren verbrijzeld, en eenige ijzeren lelahs vernageld en in de rivier geworpen, terwijl een aan het hoofd van Djoloh behoorende schoener-brik, *Penang Beauty*, aan de vlammen werd prijs gegeven.

Den 16^{den} November werden op een tocht binnen de monding der Arakoendoer, de huizen der inlanders verwoest, hier en daar verdachte vaartuigen genomen of in den grond geboord, geschut en wapens buit gemaakt en de schepen die men ontmoette gevisiteerd. De oorlogsfakkel hier ontstoken had, in weerwil van den wensch des bevelhebbers, haar vernielingswerk weder voltooid; 't was echter alleen aan de vijandige gezindheid der inwoners te wijten dat eene welvarende kampong in de asch werd gelegd. Voor het overige waren tot het einde van November verscheidene kampongs aan Atjihs kusten bezocht, waarvan sommige eene toenadering òf betoonden òf beloofden; terwijl door anderen eene bepaald oorlogzuchtige houding was aangenomen, 't zij uit

eigen verkiezing, 't zij uit vrees voor Groot-Atjih. Vele riviertjes werden verkend, verschillende punten der kust op de kaart geverifieerd of verbeterd, eenige baaien onderzocht, en, waar het noodig was, de kleine kustvaart belet.

Hoewel de proclamatie-zending(*) vooralsnog weinig resultaten opgeleverd en noch in den politieken toestand, noch in onze verhouding tot Atjih en zijne kustplaatsen eenige belangrijke verandering had te weeg gebracht, waren er toch meer gegevens omtrent dat rijk verzameld en de blokkade bleef gehandhaafd, niettegenstaande de tegenwerpingen van den Britschen handel, en de bitsche oordeelvelling door de *Singapore Straits-Times* daaromtrent gemaakt.

Tegen den 23sten November was, met uitzondering van eenige schepen die voor de blokkade van de Oostkust bestemd bleven, de geheele oorlogsvloot ter reede van Atjih vereenigd, ten einde de operatiën der expeditionaire troepen die weldra verwacht werden te ondersteunen.

Langzamerhand kwam ook de transportvloot opdagen; de meeste schepen helaas! met de quarantaine-vlag in top of de doodvlag aan de gaffel; vóór het einde der maand, was ook *zij* ter reede van Atjih vereenigd, die nimmer een zóó geduchte zeemacht had aanschouwd.

Reeds ziet de uit zijne versterkingen loerende Atjinees in gespannen verwachting de landing te gemoet. Met klimmende belangstelling volgt hij de hem onverklaarbare bewegingen der schepen. Zijn bespiedend oog slaat alles gade, merkt elke verandering in ligplaats op, en tracht er de eene of andere uitlegging aan te geven. 't Is echter alsof de kafir den spot met hun drijft: signaal op signaal wordt gegeven, ieder oogenblik doet zich het schelle geluid der fluitjes hooren, stoom en rookwolken dwarrelen door elkander, geen schoorsteen blijft in rust, geen schip voor zijne ankers leggen. Stoombarkassen varen af en aan, sloepen brengen troepen-afdeelingen van het eene boord naar het andere over, oorlogschepen verwijderen zich in volle vaart en zijn weldra in den nevel verdwenen. Zou Atjih een onverhoedschen aanval te vreezen hebben, zou men eene landing op een der eilanden willen beproeven of verkenningen doen op een ander gedeelte der kust? Neen! De oorlogschepen komen terug; ook het stoomschip, dat eenige uren geleden vertrok, keert thans weder en herneemt zijne plaats, maar om ze spoedig op dezelfde geheimzinnige wijze te verlaten en even geheimzinnig in 't nevelachtig verschiet te verdwijnen. Dat alles was den Atjinees een raadsel. Hij wist niet dat de cholera aan boord van de meeste schepen heerschte, en de arme lijders op poeloe Nassi werden ontscheept; hij wist niet dat die gele vlag het teeken is, hoe reeds op de vloot een strijd werd gestreden, doodelijker wellicht dan die de onzen op zijnen bodem wacht. Hoe zou hij het weten dat die Holland-

(*) Zie *De eerste expeditie tegen Atjih*, *eene bijdrage tot de Indische krijgsgeschiedenis enz.* (Overgedrukt uit *De Tijdspiegel*, 1874), blz. 37.

sche schepen een nog geduchter vijand dan hunne achterladers medevoerden, en ook Atjih zich eerlang zou moeten krommen onder dien geesel van 't menschelijke geslacht? Maar er was meer waarom zijn oog onafgewend op de blauwe zee blijft staren. Hij verwachtte niet minder dan dat eene vloot met de Halve Maan of Britanjes kleuren in top, op de reede zou verschijnen, om den gehaten Hollander de landing te beletten. Abd-oel Rachman el Zahr, de sluwe Arabier, de zoogenaamde eerste rijksbestuurder van Atjih was immers nog niet uit Stamboel teruggekeerd, en 't kon niet anders of hij moest hulp aanbrengen van den opperheer der geloovigen. En zoo die al mocht falen, uit Penang zou ze niet uitblijven. Doch hoe hij tuurde en wachtte en hoopte, geen hulp daagde op, en Neêrlands vloot was nabij. Tot op het laatste oogenblik toe schijnen de Atjineezen op ondersteuning uit Turkije of uit Engeland te hebben gerekend.

Inmiddels liet de gezondheidstoestand veel te wenschen over; men telde reeds 61 dooden, waaronder de cholera 43 offers had geeischt, en de weersgesteldheid was en bleef zóó ongunstig, dat er aan geene landing te denken viel. Men scheen eerder den kwaden dan den drogen moeson te zijn ingetreden.

Op poeloe Nassi, van een goeden ankergrond, het noodige slachtvee en uitmuntend drinkwater voorzien, werd alles in het werk gesteld om het lot der zieken zoo dragelijk te maken als de omstandigheden het toelieten. Men kon zich moeielijk een beter en geschikter toevluchtsoord voor zieken denken en verwachtte veel goeds van de met zorg genomen maatregelen. De aanhoudende regens echter deden alles mislukken, het met zooveel zorg en moeite aangelegde bivak was weldra in een modderpoel herschapen, en de cholera nam hand over hand toe.

Velen keerden van dat eiland niet weder, en ook de heer Canter Visscher, den opperbevelhebber als secretaris toegevoegd, een even rechtschapen man als kundig en ijvrig ambtenaar, werd op Nassi begraven.

Op last van den generaal Verspijck moesten de troepen en zieken, nadat de schepen behoorlijk gedesinfecteerd waren, weder aan boord worden genomen; 't geen niet belette, dat in veertien dagen tijds, van het 3de bataljon alléén, 25 pct. verloren ging. Men besloot geene andere zieken dan choleralijders in het middelerwijl gereed gekomen hospitaal te doen verplegen; ééne compagnie werd ter hunner bewaking achtergelaten, en de inlanders betoonden wat meer toenadering door enkele levensmiddelen aan de markt te brengen.

Al bleef het slechte weder aanhouden, zoo werden toch vele zaken tot de landing voorbereid.

Den 29sten was door den chef van den staf, den kolonel (thans generaal) De Neve en de commandanten der artillerie en genie, beoosten de Atjih, eene verkenning gedaan om de meest geschikte landingsplaats op te sporen, terwijl terzelfder tijd eene schijnverkenning te Koerong Raba plaats had, ten einde den vijand daaromtrent in 't onzekere te

laten. De strook gronds, van omstreeks een half uur gaans, tusschen de koewala Tjangkoel en de koewala Gighen, scheen langs de zeezijde van versterkingen met eene dubbele rei palisaden voorzien, waaruit op de voorbijvarende schepen werd geschoten. Later echter bleek, dat het terrein tusschen de Gighen en de Atjih, met hier en daar laag moerassig strand, op veel geduchter wijze versterkt was.

Na in eene conferentie (den 1sten December) het gevoelen der verschillende autoriteiten te hebben ingewonnen, besloot de generaal Van Swieten dat de landing, onder aanvoering van den 2den bevelhebber, aan de koewala Tjangkoel zou geschieden, waartoe alles zoo veel mogelijk vastgesteld en geregeld werd, ofschoon sommige zaken wel aan den loop der omstandigheden moesten worden overgelaten.

Het eerste doel zal zijn het vermeesteren van de kampong Gighen, om van daar de verdere operatiën te ondernemen. Maar al die voorzorgen en voorbereidende maatregelen moesten van dag tot dag worden uitgesteld, aangezien de zware regens bijna zonder tusschenpozen aanhielden en de zuidwestelijke moeson niet voor de noord-oostelijke scheen te willen wijken. De watervoorraad der transportschepen verminderde op een verontrustende wijze, en de zware branding op de kust of de hevige stroomen in de baai, lieten niet altijd toe zich op Nassi van versch water te voorzien. De troepen konden moeielijk hun ongeduld bedwingen en toch mocht men ze bij de bestaande epidemie en de vochtige temperatuur aan die moerassige stranden niet wagen. Nimmer wellicht werd met grooter verlangen naar droogte en zonneschijn uitgezien, nimmer het zwerk door zoo veel duizende oogen bespied, en de steeds wederkeerende regenwolken naar de maan gewenscht, die zich dan eens in haren vollen glans aan het uitspansel vertoonde, dan weder geheel achter het dichte nevelgordijn verdween.

Op enkele uitzonderingen na was de toestand der troepen, de omstandigheden in aanmerking genomen, vrij bevredigend. Volgens de rapporten van poeloe Nassi, waren den 3den December van de 232 aangetasten, 108 overleden en 124 hersteld of in behandeling gebleven.

Den 5den eindelijk scheen de Noord-oost moeson hare rechten te doen gelden, en met de regenwolken verdwenen de wolken van moedeloosheid of ongeduld op zoo menig gelaat zichtbaar. Naarmate het zonlicht door damp en nevel henendrong, werden oog en hart verhelderd. Die doordringende zonnestraal had in aller gemoed een nieuw leven en blijde verwachtingen opgewekt; men haakte naar het oogenblik den vijandelijken grond te betreden; men snakte naar het signaal voor de landing.

(*Wordt vervolgd.*)

Geschiedenis van den dag.
De politieke toestand in Nederland; - ‘Vragen des Tijds’; - Onderwijshervorming.

Niemand zal ontkennen, dat de heer Heemskerk, onze Minister van Binnenlandsche Zaken, een ervaren schipper is op de parlementaire zee. Wij hebben de behandeling gehad van het adres van antwoord op de troonrede en de algemeene en bijzondere beraadslagingen over de staatsbegrooting, maar wij zijn niet veel wijzer geworden omtrent de verandering, die in den Heemskerkschen boezem heeft plaats gehad sinds den jare '68, en toch, dat er verandering is, moet immers wel geconstateerd worden uit de vorming van het nieuwe Kabinet, uit de keuze van de personen, die hij naast zich riep in den Regeeringsraad. Heemskerk maakt soms den indruk, of hij, een reus tegenover de parlementaire pygmeën, de kinderen wat wil laten spelen en voortdurend hen aan den gang houden. Of ook wel hij werpt nu en dan de lieden een beentje toe om op te knabbelen, en wanneer het werkelijk in en buiten de Kamers is afgekloven en men weer lastig, knorrend hem aanziet, heeft hij een ander gereed, of hult zich voor de verandering in een geheimzinnig zwijgen.

Men kent de uitdrukking in de troonrede, die de hoofden bij elkander deed steken: ‘met ernst wordt overwogen, welke wijziging de wettelijke regelen omtrent andere takken van onderwijs behoeven;’ men kan in die woorden de nadering van een onweder zien, of ook wel een kluitje, waarmee de ongeduldigen in 't riet zouden worden gestuurd. De Eerste Kamer, waarvan de leden het verrassend genoegen hebben nu eens voor oud en uitgediend te worden verklaard, straks voor steunpilaren van den Staat, al naar de kranteninzichten het meebrengen, - de Eerste Kamer vermande zich en trok ontijdig het zwaard in de geruchtmakende paragraaf: ‘wij hopen dat de ernstige overwegingen omtrent andere takken van onderwijs, het hoofdbeginsel der bestaande wetgeving onaangeroerd en beveiligd latende, tot verbetering zullen leiden.’ Dat klonk als een uitdaging en iedereen verwachtte iets van een grooten veldslag aan de linkerzijde van het Binnenhof. Maar zie, de Minister antwoordde niet en de paragraaf werd aangenomen - zonder discussie. Aardig was het niet van Heemskerk om zoo de algemeene verwachting teleur te stellen. Wanneer een oud man zich warm maakt, dan eischt althans de beleefdheid, dat men hem te woord staat, ook al heeft men van de innerlijke waarde van den driftige geen hoogen dunk. Die ondeugende Minister!

Zoo gemakkelijk, dacht men, zou Heemskerk er in de Tweede Kamer niet afkomen, te meer daar van de voormalige vrienden of van de galachtige anti-revolutionairen wel op een nadere verklaring zou

worden aangedrongen. En Heemskerk sprak, door Van Zuylen aangerand, maar men kwam al weder niet verder. De Minister erkende werkelijk, dat wijziging van de wet op het Lager Onderwijs wenschelijk was; verloochende hij het ter elfder ure ingediende wetteke van '68 niet, met zenuwachtige aandoening verzocht hij aan den anderen kant de herinnering aan vroegere toestanden te laten rusten; aan artikel 194 van de Grondwet zou niet worden getornd, de school toegankelijk blijven voor alle gezindten, - maar om den schijn van twijfel weg te nemen, als zou hij in reactionairen zin te werk gaan, voegde hij er bij, dat het fetichisme ten opzichte van de wet op het Lager Onderwijs had afgedaan, want ook de liberalen wenschten wijziging van die wet!

Bij de algemeene beraadslagingen over de afdeeling onderwijs was Heemskerk nog spraakzamer, redeneerde alsof zijn zwijgen over het punt waarop alles aankwam, de eenvoudigste zaak der wereld was, en hij wachtte zich niet alleen voor 'overmaat van openhartigheid' maar ook voor gewone Hollandsche rondheid. Nu zou men wel uit een paar administratieve beslissingen van den Minister kunnen opmaken, dat hij een geheime voorliefde heeft voor de clericalen en zijn stilzwijgendheid kunnen worden opgevat als een dekmantel, maar men weet - en zelfs de vijanden van Heemskerk zullen dit niet ontkennen, - de Minister is een streng rechtsgeleerde en vrees om voor zijn gevoelen uit te komen behoort niet tot zijne eigenschappen. De Strijperquaestie bijv. is buitendien niet belangrijk genoeg om er een vonnis op te vellen.

Kan men den premier die geheimzinnigheid ten kwade duiden? Ja en neen. Neen, want hij weet te goed, wat het gevolg zou zijn van zijn openhartigheid; voor het oogenblik een oplossing te geven, die aan beide partijen voldoet, is een onmogelijkheid; elke nadere bepaling zou nu de twistappel zijn, die rechts en links de gemoederen in beweging bracht, de sluizen der parlementaire welsprekendheid openzette zonder tot eenig resultaat te leiden. Eerst wanneer een bepaald wetsontwerp gereed is, kan de beraadslaging eenigzins vruchtbaar zijn. In deze zitting - dus kan de heer Heemskerk ongeveer geredeneerd hebben, - zal er van een voorstel tot wijziging van de wet op het Lager Onderwijs wel niets meer komen; met fatsoen kan die netelige zaak worden uitgesteld en intusschen uitgezien wat er mogelijk is van de vorming van een middelpartij, - de gedachte die zonder twijfel bij de vorming van dit Kabinet heeft voorgezeten, - van de vereeniging van de liberale conservatieven en de conservatieve liberalen; voorloopig moeten de steenen des aanstoots zooveel mogelijk worden verwijderd of weggemoffeld. Ja, want zulk een politiek van wellicht wijze tactiek moge in gewone parlementaire tijden niet ongeschikt zijn en kunnen leiden tot afdoening van eenige hoogst wenschelijke zaken, voor onzen tijd deugt ze zeker niet. De punten van verschil zijn te diep ingrijpend, de hangende quaesties te brandend om een meesterach-

tige wijze van behandeling te kunnen verdragen. De houding van Heemskerk heeft veel van iemand, die een driftige wil kalmeeren met een aansporing tot bedaardheid, - olie in 't vuur. Een man, die in onzen tijd van verslapte liberaliteit optreedt met een krachtig program, met een vaste overtuiging en die door zijn persoonlijkheid ernst weet bij te zetten aan die overtuiging, een man die verklaart zich niet van zijn plaats te zullen laten dringen, zal tal van aanhangers vinden, wanneer hij slechts eenige snaren raakt van het nationaal bewustzijn. De gewone bewindbestormers, die van het volkvertegenwoordigen een soort van beunhazerij maken, zullen tegenover zulk een man inbinden of met weinig moeite onschadelijk worden gemaakt. Maar de degelijkste kennis, de grootste schranderheid zal daarentegen niet in staat zijn om voor eenigszins langen tijd den stroom tegen te houden, die tot oplossing dringt van de vragen des tijds. Een geheimzinnig en daardoor kleurloos Ministerie, dat op de verwarring der geesten, op de halve overtuigingen, op de kleine punten van aanraking tusschen de verschillende fracties speculeert, en leven wil door opgeraapte meerderheden, is als 't ware de weerspiegeling van den ongezonden toestand, waarin wij verkeeren en moet daarom evenals die toestand algemeenen afkeer verwekken. Zulk een Regeering kan het leven rekken van de eene maand tot de andere, maar van haar bestaan geen oogenblik zeker zijn. Een partij van een weinig overtuiging, van een weinig geestkracht moet haar omver werpen. Uitdrukking derhalve van het hulpelooze van onzen toestand, leeft de Heemskerk, tweede verbeterde editie, van de genade des tijds, niet door eigen kracht.

Daaruit volgt echter niet, dat het Ministerie Heemskerk van korten duur zal zijn of zijn spoedige aftreding wenschelijk; in verband met onzen toestand beantwoordt hij aan een behoefte; immers een regeering moet er zijn, en wel die welke voor 't oogenblik de meeste vastheid aanbiedt, en de uitstekende bekwaamheden van Heemskerk, zijn vlugheid en helderheid van oordeel maken hem uitermate geschikt om de regeeringsmachine te leiden of liever aan den gang te houden. 't Behoeft nauw herhaald te worden, dat het onderscheid tusschen liberaal en conservatief ten onzent een personen-quaestie is en het verschil in beginsel zoo hoogst gering, dat het in de praktijk bijna verdwijnt; welnu men kan ten opzichte van het conservatisme van Heemskerk volkomen gerust zijn; hij zal van het liberale stelsel niets afbreken, tenzij het aankomt op een standbeeld van Thorbecke: zijn houding zelfs in die zaak kan ook al dienen om de bewering te staven dat politiek verschil bij ons meest een persoonlijke quaestie is. En aangezien de man of de partij nog niet bestaat, die op grond van de vervulling van de straks genoemde voorwaarden, het recht heeft Heemskerk toe te roepen: Ga heen, dubbelzinnig man! is het billijk dat men hem als Minister late voortregeeren.

Indien men den nieuwen parlementairen veldtocht nagaat, moet

zelfs de wensch ontstaan, dat de dagen van Heemskerk nog lang niet geteld zijn, want niets voorspelt dat wij zouden vooruitgaan met een verandering. Evenals in Frankrijk na den grooten oorlog de phrase in zwang kwam van de intellectueele en moreele wedergeboorte, zoo werd ten onzent na de kinderachtige verdeeldheid van de liberalen en het verslijten van een drietal liberale Ministeries het slagwoord gebruikt van reorganisatie van de liberale partij. De 'groote pers' gebruikte herhaalde malen dat woord, maar kreeg het spoedig te druk met de gewone oppervlakkige oppositie tegen de zoogenaamde conservatieve Ministers om zich veel te bekommeren om het eerst vooropgestelde beginsel; het had er dan ook weldra alles van, dat de phrase van de reorganisatie was uitgevonden om den smadelijken aftocht van de machteloos geworden liberale partij te dekken. Immers, waar zijn de bewijzen, dat er met ernst naar de reorganisatie innerlijk of uiterlijk werd gestreefd? Wanneer men de voorloopige verslagen op de Staatsbegrooting leest, dan bemerkt men spoedig dat in het oude zog is voort gevaren; de berucht geworden 'sommigen' en 'anderen' en weder 'sommigen' en 'anderen' deden, of er niets was voorgevallen; zonder eenigszins rekening te houden met den nieuwen toestand, werd een legkaart van wenschen en verlangens gegeven en men schaamde zich zelfs niet het pas opgetreden Ministerie te bedreigen, al moest iedereen erkennen dat een nieuwe ministercrisis de radeloosheid ten top zou hebben gevoerd. Was het Ministerie constitutioneel of niet, - werd er gevraagd. En toch bleek bij de 'sommigen en anderen' weder kennis te bestaan van het treurige van den toestand, genoeg althans om te nopen tot bescheidenheid en aan te sporen tot ernstig onderzoek van de middelen tot verbetering.

De voorloopige verslagen komen echter in het licht onder het schild der anoniemiteit; niet waar, bij een zeker peil van zedelijkheid is men dan vrijer om zich uit te laten! De algemeene beraadslagingen over de Staatsbegrooting droegen een ander kenmerk; zij waren mat; daar wilde 't niet vlotten; het was als gevoelde men het drukkende van den dampkring; men geloofde dat bij uitzondering de anders langgerekte discussies in één zitting zouden afloopen, toen onverwacht de heer Kappeyne van de Copello het woord vroeg; de redevoering door dezen afgevaardigde uitgesproken is sedert het onderwerp geworden van tal van beschouwingen en krantgeschrijf; men heeft er in gezocht 'het uitgangspunt voor een nieuw leven der liberale partij'; 'zij zou de vrucht zijn van politieke conferentiën gedurende het afgeloopen jaar.' Dat door de liberale partij werkelijk veel gewicht aan deze rede wordt gehecht, blijkt o.a. uit het overdrukken in 'Het Vaderland'. Even karakteristiek als de aankondiging van die rede was in de Kamer - op een oogenblik van algemeene apathie - was haar algemeene verspreiding door dit blad; de rede werd uitgesproken den 24sten November, toen men in de Kamer was *au bout de son latin;*

‘Het Vaderland’ deelde haar mede in een bijvoegseltje van.... den 8sten December; veel haast schijnt er dus bij de verspreiding van het liberale licht niet geweest te zijn. Vóor den inhoud van die rede, een woord over de opportuniteit. De liberale partij zou gereorganiseerd worden, - een overtuiging die onder die partij zelve, behoudens enkele struisvogelachtige edelmogenden, algemeen was; was die reorganisatie in dien korten tijd reeds zoover gevorderd, dat een program k o n worden gegeven? Was daaraan voorafgegaan een formeele partijorganisatie, zooals die in elk parlement plaats moet hebben, dat aan de allereerste vereischte voldoet, namelijk een onderlinge overeenkomst, waarbij de individueele gevoelens op den achtergrond treden en datgene wordt vastgesteld, wat voor het oogenblik bereikbaar is? Immers, indien dit niet het geval was, kon het los daarheen slingeren van een program niet de minste waarde hebben; zulk een handeling zou in dat geval gelijk staan met het oplaten van luchtballonnetjes, waarmeê wij in onze jeugd ons amuseerden, turend op de zonderlinge bewegingen, door de grillige windvlagen veroorzaakt.

Welnu, van die voorafgaande partijformatie is niets gebleken; 't is mogelijk dat zij heeft plaats gehad in diep geheim, maar in dat geval zou de latere behandeling der parlementaire zaken wel eenig bewijs daarvan hebben geleverd, wat evenmin het geval is.

In de tweede plaats: was de heer Kappeyne de man om met dat program op te treden? Scherpzinnigheid en vernuft, welsprekendheid, zelfs in ongewone mate zal niemand dien advocaat ontzeggen, maar bezit hij ook den ernst, die noodig is voor de veelomvattende taak van aan het hoofd te staan van een partij in een moeilijk tijdsgewricht? 't Is mogelijk, maar te bewijzen is het zeker niet, en het is zelfs niet eens waarschijnlijk, wanneer men de rol nagaat, die de heer Kappeyne met de noodige voorzichtigheid onder het vorige liberale Ministerie heeft gespeeld. De heer Kappeyne verzekert wel op hoogen toon, dat ‘ieder Ministerie valt door zijn eigen fouten,’ maar de openbare meening zal het zeker op dit punt meer eens wezen met den Minister van Binnenlandsche Zaken Heemskerk, die kon verklaren, dat de heer Kappeyne 't de vorige Regeeringen niet gemakkelijk heeft gemaakt. Wat zal men inbrengen tegen de bewering, dat er te veel gebeurd is onder de vorige Regeering, dat het zedelijk prestige van zekere fractie - en indien de naam al minder gepast schijnt - van zekere liberale heeren, te veel heeft geleden om op dit oogenblik van dien kant een liberaal program te verwachten? Niet waar, de Kamer is geen speelplaats van vernuft en al begunstigt het fortuin dikwerf de stoutmoedigen, men moet b e s c h e i d e n h e i d niet geheel uit het woordenboek wegschrappen!

Wat den inhoud der redevoering betreft, verschillende uitdrukkingen kunnen daaruit worden aangehaald, waarvan elke onpartijdige terstond zal opmerken: moest die man ons dat komen zeggen? - Maar dat zijn

kleinigheden. De rede heeft twee hoofdpunten: de verhouding van de liberalen tot de Katholieken en hetgeen wij zouden kunnen noemen: het politieke lijstje van verlangen.

Wat het eerste betreft, de redenaar betrad daarmeê volgens zijn eigen spreekwijze, ‘een terrein, dat hij anders hoogst gevaarlijk acht te zijn.’ Hij betuigt zijn leedwezen over hetgeen de Katholieken elders in andere landen te lijden hebben en richt tot de gematigden onder hen indirect het verzoek om evenals vroeger de liberalen te steunen, gedachtig aan de groote mate van vrijheid, die de Katholieken in Nederland genieten. De heer Kappeyne wil derhalve tegenover de Katholieke partij de traditioneele liberale politiek voortzetten en zal wellicht eventueel bereid worden gevonden aan de Katholieken nog eenige concessies te doen, wanneer hij het weder eens niet gevaarlijk acht dat terrein te betreden.

Is dit nu het nieuwe liberale program, dan wenschen wij Nederland daarmeê geluk! Inderdaad, 't is merkwaardig, dat politiek doorzicht, waarop de Staatsman van Nederland zich mag beroemen tegenover gansch Euroop! De liberale partij heeft hier gedaan wat de conservatieve partij in verbond met de Regeering heeft verricht in Pruisen, - met de begunstiging van de Katholieken het Trojaansche paard inhalen, en nu het eindelijk zoover gekomen is dat de Grieken hun schuilplaats verlaten en als geharnaste krijgers optreden, den dood zwerend aan Troje, aan den modernen Staat, nu in elk land de Ultramontaansche quaestie op den voorgrond staat en zelfs in Engeland de openbare meening aanvangt protest aan te teekenen tegen Ultramontaanschen overmoed, gaat de toekomstige Nederlandsche liberale premier plichtplegingen maken in de volksvertegenwoordiging aan de Ultramontaansche leden! Wij wezen meermalen op het gevaar, dat Nederland dreigt van den kant van het Ultramontanisme, - men heeft gezwegen. In het eerste tijdschrift van Nederland, *de Gids*, werden door een ongenoemde, die blijkbaar geheel op de hoogte is van den toestand, onlangs f e i t e n opgenoemd, hoe de heerschappij der Zwarten zich met den dag meer concentreert en uitbreidt, en een blad, dat zich uitgeeft voor het eerste liberale orgaan, ‘Het Vaderland’, legt den schrijver het stilzwijgen op, omdat hij zijn naam niet noemt en geen personen aanwijst. Alsof dat onthief van het onderzoek naar de waarheid van de feiten, die alle waarschijnlijkheid voor zich hebben! Alsof openbaarmaking van den naam geen maatschappelijke zelfmoord is, zoolang het vrijgenoemde Nederland op zulk een geheel eenige wijze liberaliseert! In sommige provincies wordt de Zwarte staf gezwaaid zonder genade en alles moet zich buigen voor haar heerschappij, de bisschoppen trekken de macht over alle instellingen aan zich, zij beschikken over ontzettende kapitalen, die de kloosters toevloeien van de door dweepzucht zinneloos gemaakte jonge rijke dames, - maar dat zijn zaken, die in de Nederlandsche volksvertegenwoordiging niet mogen genoemd worden en door

de liberale Nederlandsche bladen h e e l v o o r z i c h t i g moeten worden behandeld en vooral niet in verband mogen worden gebracht met de politiek. De moedige dr. Merz mag zijn strijd voeren in een kleine provinciale krant(*) Het voorstel tot het houden van een enquête naar de toeneming van de goederen in de doode hand, naar de vermeerdering van de kloosterbevolking zou na al hetgeen er aan den dag is gekomen, de plicht zijn van een liberaal volksvertegenwoordiger, opdat men zou weten wat er is van deze zaken. Zijn de beschuldigingen onwaar, welnu, des te beter; dan is het bewijs geleverd, dat onze Katholieken nog niet zoo sterk door den verderfelijken Ultramontaanschen geest zijn doortrokken als hun geloofsgenooten elders. Blijken zij daarentegen waar te zijn, dan zwijge men niet langer of insinueere niet, wanneer het c a v e a n t c o n s u l e s wordt toegeroepen.

Neen, zegt de heer Kappeyne, gij vergist u; ‘ik zie in het verschijnen op het politiek tooneel van de kerkelijke partijen een gelukkig voorteeken en ik geloof dat het einde van den strijd nabij is’. 't Bewijs? ‘Wanneer de geest van behoud, verzet en stilstand in het kerkelijk kamp zich terugtrekt, is het een teeken, dat hij in zijn laatste verschansingen wordt teruggedrongen’. - Dat liedje is door de liberalen meer en lang gezongen; men kan evenzeer schitterende phrasen maken over de allesdoordringende en allesoverwinnende kracht der waarheid, die eindelijk zal en moet zegevieren. Maar wanneer de geschiedenis door niets zulke phrasen bevestigt mogen wij ons voorloopig wat meer aan de werkelijkheid houden. Indien er nu reeds van ‘het einde van den strijd’ moet worden gesproken, dan zou de ondervinding van de laatste jaren wel eens kunnen constateeren, dat de liberale partij voortdurend is teruggedrongen en ten gevolge van eigen kortzichtigheid en dwaasheid machteloos geworden. Wat dunkt u van ‘het einde van den strijd’! In België een clericale regeering, die beschikt over de meerderheid in de volksvertegenwoordiging en het stelsel van domping door de geestelijkheid met kracht doorzet, terwijl de liberalen over de ware liberaliteit krakeelen. In Frankrijk kan niet één partij zich aan het bewind houden, die geen transactie aangaat met het Ultramontanisme; het onderwijs is er, dank zij de liberaliteit der liberalen, bijna uitsluitend in de handen der geestelijkheid; over geheel Frankrijk is het net van het Ultramontanisme uitgebreid; het werkt door geheime en openbare vereenigingen en wie weigert aan het wachtwoord te voldoen, wordt achteruitgezet en onschadelijk gemaakt. Vooral in de hoogste kringen doet het Ultramontanisme zich gelden; het was de Jezuietenpartij, die den oorlog met Duitschland bewerkte, en indien die oorlog in het voordeel van Frankrijk ware uitgevallen, zooals aanvankelijk vele militaire specialiteiten dachten, zou de strijd tegen de moderne maatschappij, op het Vaticaansche Concilie bezworen, met kracht worden doorgezet.

(*) De ‘*Purmerender Courant*’, men zie o.a. de nummers van 19, 30 Augustus en 2, 6, 9, 13, 16 September l.l.

In den Duitschen rijksdag beschikt de Ultramontaansche partij over een 100 stemmen, één vierde van het geheel; buiten het parlement is de verhouding nog ongunstiger; de Ultramontanen verbinden zich met al de ontevreden elementen, scharen zich aan de zijde van de sociaaldemocraten, die het op geheele vernietiging van de bestaande instellingen toeleggen en de maatschappij met den ondergang bedreigen. De tegenwoordige Pauselijke Nuncius te Parijs, een der voornaamste raddraaiers van de Ultramontaansche politiek, mrg. Meglia had de onvoorzichtigheid zich eenige jaren geleden tegenover een Duitsch gezant te laten ontvallen: ‘Ons kan niets redden als de revolutie, en de werkzaamheid van Rome strekt om dat gezegde te bevestigen.

Wie nu over den strijd met het clericalisme wil spreken, moet er zich niet van af maken met een afgezaagde liberale phrase, maar althans blijken geven, dat hij op de hoogte is van den werkelijken toestand en het karakter van den strijd niet miskennen. Het is op zijn zachtst genomen minder juist den strijd met het Ultramontanisme voor te stellen als een strijd voor behoud, voor stilstand; het kerkelijk geloof is in een groot gedeelte van de maatschappij versteend, het plant zich van geslacht tot geslacht over langs physischen weg en is in zoover onuitroeibaar. De meest logische redeneeringen, de kostelijkste waarheden van het gezond verstand stuiten af; de strijd wordt van de andere zijde dan ook bijna niet meer gevoerd met dusgenaamde geestelijke wapenen, het is een strijd geworden van en om materieele macht, en er behoort tegenwoordig een groote mate van naieveteit toe om te gelooven, dat men den strijd aan de geestelijke wapenen kan overlaten. Het is geworden de strijd om macht in materieëlen zin, een der phasen van de Struggle of Life.

Wanneer men de geschiedenis van ons land nagaat, dan is het inderdaad vreemd, dat in en buiten onze volksvertegenwoordiging de voelhorens ontbreken voor het gewicht van den strijd tegen het Ultramontanisme; er op te wijzen wordt uitgekreten voor oprakeling van oude geloofstwisten tusschen Roomschen en Protestanten; het kerkelijk of geloofs-protestantisme zit zeker noch ons noch vele anderen in den weg; men vindt het afgeleefd en versteend in zekere kringen als overblijfselen van een voorbijgegaan tijdperk; maar daarin is de strijd van onze dagen met het clericalisme een voortzetting, een herhaling van den Hervormingsstrijd, dat het nu als toen de opperheerschappij geldt van Staat of Kerk, van de wereldlijke of geestelijke macht.

Bismarck heeft den strijd uitnemend gekarakteriseerd, toen hij zeide: wij gaan niet naar Canossa! Zal de tegenwoordige maatschappij haar zaken regelen naar de gebleken behoefte, zich inrichten naar den eisch des tijds, of zal zij zich onderwerpen aan het bevel van den Priester, zich offeren aan de belangen der Kerk, - ziedaar de vraag. Rome heeft door de moderne maatschappij te verdoemen, door het vonnis uit te spreken over de fondamenten, waarop ons geheele

maatschappelijk leven rust, en door haar volgelingen te verplichten tot den strijd tegen die maatschappij, ons den handschoen toegeworpen. Duitschland heeft dien opgeraapt, en al kunnen wij ons niet geheel vereenigen met de wijze, waarop die strijd aan de Spree wordt gevoerd, het beginsel van den strijd verdient zeker de sympathie, in de eerste plaats van Nederland; het is geen strijd voor een kerkelijk Protestantsch geloof, maar als van ouds een strijd voor onze vrijheden en prilegies, die zeer ernstig worden bedreigd.

Het positieve deel van de redevoering van den heer Kappeyne ligt in de uitbreiding der staatsbemoeiing; met luchtigen tred heenstappend over hetgeen er in onze constitutioneele staatsinstellingen te doctrinair is, te weinig voortgevloeid uit of saamgeweven met ons volkskarakter, - en van daar ook voor een deel de onverschilligheid van een groot deel der natie voor die instellingen, - beschouwt de heer Kappeyne die instellingen, eens het doel waarnaar werd gestreefd door de liberalen, als middel om een aantal zaken te bereiken, die wenschelijk worden geacht en bestempeld met den naam van hervormingen. Als opschrift boven die hervormingen plaatst de redenaar: u i t b r e i d i n g d e r s t a a t s b e m o e i i n g, en in de reeks van veranderingen, die vervolgens worden opgenoemd, ontbreekt niet één tak van het staatsbestuur: ambtenaarswezen, rechtswezen, hygiëne, vereenigingswezen, onderwijs - waarbij de Staat zich niet mag verlaten op het toeval der particuliere krachten, - de algemeene school- en dienstplicht, herziening van het belastingstelsel, - altemaal onderwerpen van veel omvattenden aard, en waarvan elk onderdeel gemakkelijk stof zou kunnen leveren voor een schitterende redevoering, - worden in éénen adem opgenoemd en aanbevolen. Wat de heer Kappeyne in zulk een uiterst kort bestek kon aanstippen, verdient zonder twijfel de overweging van allen, die het wel meenen met den lande, al moet het weinig de geestdrift van de liberalen verhoogen, wanneer de toekomstige premier onmiddellijk op die warme aanbeveling de koude aanmerking laat volgen, dat hij weinig verwachting heeft, dat er vooreerst van al dat moois iets zal komen; men kan intusschen een s t e l s e l m a k e n van een en ander, m.a.w. er eens over praten.

Het is zeker de bedoeling van den Kappeyne niet geweest zijn tegenstanders de critiek gemakkelijk te maken; schijnbaar oorspronkelijk, is zoowel het opschrift van het politiek program als de inhoud niets minder dan nieuw; in weerwil van de theorie van de mannen der Manchesterschool bestaat de staatsbemoeiing reeds bij een aantal der genoemde punten; het beginsel vond ook onlangs nog een schuchtere toepassing in de kreupele wet op den kinderarbeid; in strijd met de leer der oude liberale school komt die bemoeiing van den Staat telkens tot stand, wanneer in de praktijk de noodzakelijkheid daarvan wordt aangegeven. Indien de heer Kappeyne dat onderwerp tot een weinig meer

helderheid wil brengen, kan hij bij een volgende gelegenheid overnemen, wat Opzoomer daarover zoo duidelijk heeft gezegd.

Het program is tevens door zijn vage algemeenheid van dien aard, dat men het moeilijk met den naam van politiek program kan bestempelen. De heer Van Zuylen kon met recht opmerken, dat hij dit program voor een groot deel kon overnemen, zonder op te houden conservatief te zijn. Het ‘gouverneeren’ van den heer Kappeyne kan dan ook moeilijk bewezen worden een onmisbaar vereischte voor de uitvoering te zijn. De uitsluitend liberale punten van het program, waaronder wij algemeenen school- en dienstplicht kunnen rekenen met een betere verdeeling van de staatslasten in den vorm van een inkomstenbelasting, - de herinnering aan de onwilligheid van een deel der liberale partij, en met name ook van de zoogenaamde geavanceerden, ligt nog te versch in het geheugen, dan dat de ophef daarmee, vooral van den kant van den heer Kappeyne, niet pijnlijk moet aandoen. Wij achten het overbodig van dit punt meer te zeggen. Wil een onzer liberalen een program geven, - dat zonder voorafgaande partijformatie een onvruchtbaar werk moet blijven, - hij spitse zich niet op vage algemeenheden, maar ontleene zijn verven aan den eisch des tijds; hij wijze allereerst middelen aan tot oplossing van de clericale en de sociale quaestie. Voor zulke algemeene beschouwingen als de heer Kappeyne gaf, moest de nationale tijd te kostbaar zijn; zij leveren practisch niet het minste nut op; wil iemand de wijsheid, die voor het oogenblik, ook blijkens eigen verklaring onbruikbaar is, aan den man brengen, - hij make brochures of schrijve in kranten.

Let men derhalve op hetgeen er in onze Kamer is voorgevallen, dan is de toestand in vergelijking van vroeger niet veranderd, en men weet, die toestand was algemeen erkend droevig. Van partij-formatie is niet gebleken; de rede van den heer Kappeyne diende als om een ledig aan te vullen, maar was meer geschikt om als vuurwerk te dienen tot amusement dan wel dat zij blijken deed van ernstig overleg om een beteren toestand voor te bereiden. Hoe weinig er met deze Kamer, en vooral ook met de liberale partij te beginnen is, bleek weer bij de stemming over de belangrijke voorstellen van den heer Moens; men kon verwachten dat de liberalen 't althans op dit punt eens zouden zijn. Maar neen; twee van de voorstellen van dien afgevaardigde werden verworpen - door toedoen der liberalen; bij de eerste stemming schaarden de heeren De Jong en Rutgers zich onder de tegenstanders; bij de herstemming in de volgende zitting waren afwezig de heeren... Jonckbloet en Van Houten. Bij het andere voorstel stemde de heer Brouwer tegen, terwijl de heer Van Eck zich even uit de zaal moest verwijderen. De heeren zullen natuurlijk wel een ‘beginsel’ hebben gehad, - behalve de heer Van Eck die door gewone menschelijke zwakheid afwezig was, - maar het onderwijs wordt daarmee niet gebaat

en wanneer alle goede zaken moeten wachten, totdat ieder zijn eigen ‘beginsel’ verwezenlijkt ziet, was het beter om de verwezenlijking van die zaken op te geven. Trouwens ook zonder beginselredenen valt er op de werkzaamheid van zulk een Kamer geen staat te maken; de beide hoofdpartijen staan te zeer gelijk; de stemmingen zijn in dat geval afhankelijk van toevallige omstandigheden, want - zooals de heer Van Eck zeer juist heeft laten aanteekenen, - ‘wat hem gebeurd is, kan iedereen overkomen.’

Het ligt in den aard der zaak dat juist deze verhouding der partijen nog meer demoraliseerend op het Kamerleven moet werken en het constitutioneele stelsel nog dieper in de oogen des volks worden vernederd. Het persoonlijke, het individueele blijft een voorname rol spelen; het daaruit voortvloeiend kleingeestige bedrijf der zaken kankert in, zoo diep, dat de betere elementen geen macht meer voelen om weerstand te bieden en in moedeloosheid zich terugtrekken. Eenigen tijd geleden deelden wij een der parlementaire bijzonderheden mee tot kenschetsing van het leven in onze Kamer; 't was de geschiedenis van de weddingschap in zake Kuyper; wij verzwegen den naam - Kerkwijk, - omdat die weinig afdeed; 't was één staaltje uit velen ter constateering van het Kamer-peil. Naderhand is door anderen de naam gepubliceerd; ten onrechte, omdat hij alleen niet aansprakelijk kan worden gesteld voor het feit; één persoon kan geen weddingschap aangaan en de adviseur voor de scherpte van de hatelijkheden, die den veldheer van de anti-revolutionaire garde naar het hoofd zouden worden geslingerd, was minstens even schuldig. Beide afgevaardigden onderscheiden zich meer wat talent en wat grofheid betreft, dan in beuzelachtige behandeling van 's lands zaken, van een aantal andere leden. Welnu, wanneer wij thans het tijdperk van de schitterende redevoeringen zijn ingetreden, die voor het oogenblik niet het minste practisch belang hebben, wanneer op het liberale voorbeeld het anti-revolutionaire volgt en rijp en groen in sierlijken vorm met pathos wordt opgedischt, terwijl de auteur onmachtig blijkt te zijn om zijn denkbeelden zelfs in een voorstel te formuleeren, dan ga men nog een stap verder en brenge in navolging van de Fransche Nationale een spreekgestoelte in de Kamer om de welsprekendheid nog meer te doen uitkomen. Dan bestaat althans nog de mogelijkheid, dat voor het oog der oppervlakkigen de sierlijke vorm de innerlijke ledigheid bedekt, het uiterlijk vernis het gebrek aan degelijkheid. Wij zijn op weg nog dieper te dalen, van klein nog kleiner te worden; de drukking is nog niet laag genoeg; 't kan nog benauwender, vóór er vrees komt voor verstikking.

Een treffend voorbeeld tot kenschetsing van onzen politieken toestand is de geschiedenis van het standbeeld van Thorbecke. Wanneer men de handelingen van den Haagschen gemeenteraad naast menige geschiedenis van de Kamer plaatst, dan zou men haast tot de slotsom komen, dat de atmosfeer van de residentie bijzondere smetstoffen bevat naar de

eigenaardige gesteldheid harer straatriolen. Wij scheiden de zaak af van den persoon; wellicht zijn de vereerders van Thorbecke wat haastig geweest met het plan tot oprichting van een standbeeld; maar ook zij die niet overingenomen zijn noch met den persoon, noch met de talenten, hadden in Thorbecke moeten vereeren den historischen persoon, den man die door zijn geheele werkzaamheid een deel is geworden van onze geschiedenis; de plaats die hem toekomt in de residentie, is tegenover het nieuwe Volkspaleis met de grondwet van '48 in de hand. 't Is waar, er zijn grooter mannen geweest dan Thorbecke; maar, laten zijn tegenstanders niet vergeten, dat men de voortreffelijkheid van een man afmeet naar zijn omgeving, en dan dunkt ons, is het geen zaak op de grootheid van Thorbecke af te dingen. De geschiedenis van het standbeeld van Thorbecke behoort tot de walgelijkste onzer dagen en door de opwerping van de traversen-quaestie heeft de Haagsche gemeenteraad met den Minister Heemskerk - men denke aan zijn antwoord aan den heer Gratama in de Kamer - zich eene eereplaats verworven in de Nederlandsche uitgave van de geschiedenis der Abderieten.

Het uitzicht dat het gehalte van onze Kamer door de verkiezingen veel verbetering zal ondergaan is hoogst gering en de kiezers hebben hun vertegenwoordigers niets te verwijten. Wanneer de Friesche liberalen, na de rol, door den heer De Roo onder de vorige liberale Ministeries gespeeld, gespeeld ook tegenover de meest aanbevelingswaardige liberale maatregelen, - toch weder zulk een persoon herkiezen, en nog al op grond dat ‘eendrachtige samenwerking onder de liberale partij van overwegend belang is’, een belang dat de persoon in quaestie zelf wel erkennen zal in de laatste plaats te hebben behartigd, dan begint het zeker wat schemerachtig te worden, en moet men aan het gezond verstand van de liberale kiezers wel voor goed gaan twijfelen.

Maar zoo gaat het met onze kiezers en onze kiesvereenigingen; de clubgeest is er sterk en men heeft geen gevoel van eigenwaarde genoeg om te beseffen, dat het niet onverschillig is door wien men vertegenwoordigd wordt. En in deze wijze van verkiezing zal geen verandering komen vóór de kieswet wordt gewijzigd, en om hiermede tot een afdoenden maatregel te komen, is herziening noodig van de grondwet. Grondwetswijziging moet daarom de leuze worden van hen, die verbetering van den tegenwoordigen lamlendigen immoreelen politieken toestand wenschen. Wellicht is de overtuiging van de noodzakelijkheid van die wijziging nog niet zoo algemeen, dat de oprichting van een vereeniging, die zich ten doel stelt om in dien geest werkzaam te zijn, nu reeds wenschelijk is. Maar in elk geval is die tijd niet ver meer af. Vooreerst valt ons niets anders te doen dan de Kamer te laten voor hetgeen zij is, van haar zeer weinig te verwachten, maar tevens met rondborstigheid te wijzen op haar gebreken, - een plicht waarin de zoogenaamde ‘groote pers’, door de partijziekte mede aangetast, steeds

is te kort geschoten. Laat ons aan het kleine niet gewoon worden, het peil van beoordeeling niet laten zinken tot de laagte van de Kameratmosfeer, maar de gebreken aan het volk voorhouden zonder schroom, want zóó, en zóó alleen kan de overtuiging van de noodzakelijkheid van hervorming doordringen.

En het is niet te ontkennen, dat wij in dit opzicht vooruitgaan; hebben wij al geen dagbladen, die zich aan het hoofd der beweging stellen, wij kunnen ten minste wijzen op een nieuw tijdschrift, dat met kracht en kordaatheid de hervorming van onzen politieken en socialen toestand zich ten doel stelt. Wij bedoelen de V r a g e n d e s T i j d s onder redactie van W. Heineken, S. van Houten, A. Kerdijk, B.H. Pekelharing en J.D. Veegens uitgegeven bij Kruseman & Tjeenk Willink te Haarlem(*). Onder liberale vlag zeilend wordt hier flink gebroken met het beginsel, dat de liberale partij nog meer verdorven heeft, dat van haar organen te maken een s o c i é t é d'a d m i r a t i o n m u t u e l l e.

't Is wellicht goed dat wij op het parlementaire leven vooreerst minder acht slaan, mits wij buiten de Kamer des te meer werkzaam zijn. Vergeten we niet dat een volk de regeering heeft die het verdient. Wanneer wij op de vruchten kunnen wijzen van onze werkzaamheid, hebben wij meer recht op hervorming aan te dringen en de volksvertegenwoordigers te beschuldigen, dat zij hun plicht niet doen. De Staat kan zonder twijfel veel dingen beter doen dan de best ingerichte vereeniging, maar daaruit volgt niet dat de particulieren de handen in den schoot moeten houden. Door de werkzaamheid van onze sociale vereenigingen kunnen wij den Staat den weg wijzen en in elk geval veel goeds verrichten. Hervormingen komen echter niet alleen door het schrijven er over, maar meer nog door de daad, door het voorbeeld; leer, boekenwijsheid, theorieën hebben wij genoeg; het ontbreekt ons aller-

(*) De twee eerste afleveringen doen zien, dat de redactie zich bovenal op sociaal gebied zal bewegen. De reeks der artikelen wordt geopend met ‘Het communisme en socialisme tegenover de staathuishoudkunde’, van Pekelharing, - een rede waarmee de hoogleeraar zijn lessen aan de Polytechnische School heeft geopend; een meer doordachte uiteenzetting van het verschil tusschen de oude en nieuwe economische school in Nederlandsche bewoordingen zou aangenamer geweest zijn dan de talrijke aanhalingen, die vertaald ten beste worden gegeven. Zal een tijdschrift van deze strekking slagen, dan dient de redactie zich voor te stellen, dat zij spreekt tot een groot publiek, waarvan de meerderheid eerst ingeleid moet worden in de ‘vragen des tijds’; gaat de behandeling der quaesties te hoog, zooals men 't noemt, dan is het tijdschrift alleen geschikt voor hen, die genoeg ontwikkeld zijn om te lezen wat er in den vreemde geschreven wordt en van tijdschriften als dit alleen gebruik maken om de wijze van behandeling der quaesties in te zien, en daarvan kan geen tijdschrift ten onzent bestaan.
In mr. Kerdijk hebben wij een krachtigen bondgenoot in de onderwijsquaestie, terwijl het politieke gedeelte met mr. J.D. Veegens in uitstekende handen is. Zonderling echter dat, waar op de oplossing der sociale quaestie zulk een groot gewicht wordt gelegd en daarmee de eisch des tijds erkend, van de clericale quaestie geen woord wordt gerept; ook op het Prospectus wordt deze niet eens genoemd. De bedoeling kan toch moeielijk zijn op Nederlandsche liberale wijze deze quaestie uit te sluiten en zelfs in geen gedachtenwisseling over dit punt te treden?

meest aan karakters, aan mannen die leven weten te geven aan het woord, aan de gedachte. Is er b.v. bij den tegenwoordigen stand der politieke partijen weinig te wachten van staatswege tot verbetering van het neutraal onderwijs, de ‘Vereeniging tot bevordering van volksonderwijs’ is reeds, onder leiding van een man als Moens, tot een kracht geworden. Een vereeniging van dezen aard kan niet den leerplicht invoeren, maar zij kan door verschillende middelen het schoolgaan bevorderen. Indien werkelijk de overtuiging diep is doorgedrongen van het hoog belang en de noodzakelijkheid van de verbetering van het onderwijs, dan zal het wel niet boven het bereik zijn van particulieren een schoolfonds op te richten, dat gezegd kan worden de weerspiegeling te zijn van den ernst van onzen wil om in den hongersnood van tal van onderwijzers te voorzien. Dat het oprichten van normaalscholen voor de opleiding van onderwijzers of onderwijzeressen niet boven het bereik ligt van particuliere krachten leert het voorbeeld van Arnhem en Haarlem.

Er kan zeker voor de vorming en opleiding van onderwijzers niet te veel gedaan worden; wie het heden vergelijkt met hetgeen achter ons ligt, zal erkennen, dat wij reeds veel zijn vooruitgegaan; vroeger schenen de schoolmeesters van hout gemaakt, ondragelijke wezens, terecht voorwerpen van afkeer voor de jeugd; thans bestaat de meerderheid van dien stand uit menschen, waaronder vele beschaafden. Maar ook de methode van onderwijs moet veranderen; het onderwijs is dikwijls te mechanisch; buiten lezen, schrijven, rekenen wordt op de lagere school veelal aan niets gedacht; van voorbereiding voor het maatschappelijk leven ontdekt men nauw een spoor, en toch hoeveel vorming en ontwikkeling kan hier geen plaats hebben door mondelinge voordracht; het doel moet niet zoozeer zijn vergadering van abstracte kennis, als wel opleiding, africhting voor het maatschappelijke leven; van daar dat het onderwijs, de keuze van leerboeken zich ook moet regelen naar de plaatselijke omgeving; de hooge muren van de school moeten weg in de verbeelding, het onderwijs moet zich aansluiten aan het leven, in de eerste plaats practisch zijn.

Geen degelijke volksontwikkeling zal echter ooit verkregen worden zonder aanvulling van de lagere school, aanvulling van beneden en boven; zal het kind van het lager onderwijs, zooals dit op de scholen gegeven wordt, wezenlijk vrucht kunnen trekken, dan moet daaraan het voorbereidend onderwijs voorafgaan, waarvan de Fröbel-scholen het ideaal steeds zullen blijven. Regeling van de bewaarscholen bij de wet op dezelfde wijze als het lager onderwijs, moet het doel zijn, dat wij in de eerste plaats ons voorstellen. Thans zijn die bewaarscholen veelal kweekplaatsen van verstomping en kerkelijke hersenverminking, tegenover enkele goede inrichtingen in de steden.

Zal het goede niet verloren gaan, vóor de mensch werkelijk als burger in de maatschappij optreedt, dan moet het herhalingsonderwijs of,

zooals wij het liever zouden noemen met een vreemd woord de F o r t-b i l d u n g s-s c h u l e worden georganiseerd.

Wij kunnen de punten hier slechts aanstippen en de richting aangeven, waarin wij werkzaam moeten zijn. Het onderwijs moet vooral tegenover de brandpunten van onzen tijd, de clericale en sociale quaestie, nummer één worden bij onze bemoeiingen, de belangen van het onderwijs boven alles gesteld; tal van gemeenten lijden nu onder slecht onderwijs, omdat de opzichters te traag zijn om er zich veel aan te laten gelegen liggen en de openbare meening te flauw is om zich luide te doen hooren. Op het gebied van het onderwijs moeten allen r a d i c a l e n worden. Langs dezen weg zullen wij ook op politiek gebied een beteren toestand voorbereiden en ons voor een wijle troosten kunnen over een Tweede Kamer als de onze. Zij zal straks behooren tot de voorbijgaande dingen.

15 December '74.
NOORMAN.

Letterkunde.

De eerste periode van het Amsterdamsche tooneel.

Het Amsterdamsche tooneel van 1617-1772, bewerkt naar meerendeels onuitgegeven, authentieke bescheiden door C.N. Wijbrands, bekroond met de Koninklijke gouden medaille door de faculteyt van bespiegelende wijsbegeerte en fraaie letteren der Leidsche hoogeschool. Utrecht, J.L. Beijers. 1873.

(Vervolg en slot.)

De eerste vertooning van Gijsbrecht ter gelegenheid der plechtige inwijding van Neêrland's eersten schouwburg was van te veel aanbelang om haar in een tiental regels voorbij te glijden. Zij had te veel beweging verwekt, om het pogen, haar in verband met tijd en tijdsomstandigheden te schetsen, te laten varen. Zij had een te welkome ontvangst genoten, om niet hier en daar de oorzaken er van toe te lichten. Amsterdam, dat tot een verheven heden gerijpt was, was zich volkomen harer kracht en macht bewust en vergat daarbij niet nu en dan den blik achterwaarts te werpen om vergelijkingen tusschen het heden en het verleden te maken. Gaarne gaf ze aan die neiging gehoor, vooral op het tijdstip, toen de Westerkerk haar kroon ten hemel beurde. Zoo liet Tengnagel in 1640 de Westerkerk uitroepen:

Wat stad is 't, die meer goedt,
Of deughd aan d' Armen doet,
Als ik in 't aardsch gewemel
Daerom gaet dit gebouw
Vooruit, en brengt getrouw
Mijn wapen in den hemel.

Schrijvers op allerlei gebied gewaagden om strijd van ‘Amsterdam, een stadt, nu door den zeghen Gods de heele werelt door bekent; die als de scherpziende en snelvliegende arent, het groote marckvelt van de heele werelt, met haer ooghen oversiet, ende met haer zeijlen overvlieght’(*). Een verhaal van haar aanvankelijke ge-

(*) L. Marius, Amstelredams eer ende opcomen, door de denckwaerdighe miraklen aldaer geschied, aen ende door het H. Sacrament des Altaers, 1648, blz. 55.

ringheid, gevolgde uitbreiding en verwoesting knoopten zij daar steeds aan vast, waarbij de geliefde Gijsbrecht, Heer van Aemstel, niet vergeten werd. Aanzienlijke geslachten herinnerden zich van hem af te stammen, zochten naar zegelen en brieven en rustten niet, voor dat Prins Hendrick, voorgelicht door de ridderschap, hen in het erkennen hunner vermeende rechten voldoening schonk.

Was alzoo schouwburgs opening voor de geschiedenis der stad niet zonder beteekenis, hoeveel te meer voor die van het tooneel zelf. Hoeveel was er toe noodig geweest, eer het deze hoogte had bereikt. Tot vóór de middeleeuwen moet men teruggaan, om den oorsprong na te speuren, om de kiem tot nabootsing, in ieder mensch, vooral in den onbeschaafde aanwezig, bij het vieren der Germaansche feesten te zien ontwikkelen. Telkens, wanneer een aanschouwelijke voorstelling vereischt wordt, treedt het dramatisch element op den voorgrond. Dit valt waar te nemen als de geschiedenis ons dwingt de sprekers op hun avontuurlijke zwerftochten van hof tot hof te vergezellen, hun zangen van riddermoed en vrouwendeugd aan te hooren en op te merken hoe zij voor de levendigheid een samenspraak verkiezen, om met hun tweeën of drieën voor te dragen. Als Maerlant en anderen lucht geven aan wat op 's harten grond ligt, en de kunstenaar in hen ontwaakt, dichten zij in dialogischen vorm. Als naast geestelijkheid en ridderschap eene poorterij opluikt, die behoefte gevoelt aan genot, is het vooral het drama, in welken gebrekkigen vorm dan ook, dat haar aantrekt. Alles wat tot de zinnen spreekt, is haar aangenaam en slechts verstaanbaar. Beelden zijn haar boeken. De Kerk begreep haar tijd en gaf op hooge feesten gewijde vertooningen, die spoedig door uitbreiding en verwikkeling aanleiding tot het kerkelijk drama gaven. Iedere plechtigheid stelde de kerk zoo aanschouwelijk, zoo dramatisch mogelijk voor. De wijze, waarop men te Amsterdam op Paschen 's Heilands opstanding vierde, staaft dit onwederlegbaar. Den voorafgaanden nacht kwam het volk, kort na twaalf uur, met den zangmeester en zijn scholieren in de oude kerk bijeen. De priester nam het crucifix uit het heilige graf, en beurde het in de hoogte, zingende met luider stem: *Surrexit Christus de Sepulchro.* Daarna liep hij met het kruis de torendeur uit, gevolgd door de zingende schooljongens en het verdere volk. Als hij met dien stoet een omgang om de kerk had gedaan en weder de torendeur bereikt had, was die gesloten en van binnen ‘met een deel luchtige Quanten bezet, die men de jeucht wijs maeckte dattet Duijveltgens waren.’ Voor de deur bleef hij staan, zingende tegen de ‘vermeijnde Duijveltgens:’ *Attolite Portas Principes vestras*, *et introibit Rex gloriae.* De duiveltjens, welke groote steenen in de hand hadden, vroegen: *Quis est iste Rex gloriae* en wierpen dan met groot geweld en vreeselijk geschreeuw de steenen tegen de deur. Daarna ging de priester met den stoet weder de kerk om; voor de torendeur gekomen, hield hij weder stand en het vorige herhaalde zich. Wanneer hij ten derden

male kwam, ‘ende haer als vooren ghesommeert’ had, zoo stiet hij met het het kruis op de deur: ‘als dan (was het) victorie, ende de Helle (ging) open.’ Al de duiveltjens vlogen weg ‘ende mijn heer (passeerde) met het cruijs door de Helle nae 't Choor toe, ende de reste (volgde) hem nae, niet sonder verbaestheijt van eenighe jonghers, die altemet ommekeken wanneer sij door de Helle passeerden, vreesende ofte noch erghens een Nickertgen in een hoeck was blijven steecken, om haer te betrappen, ende met sijne clauwen wech te sleepen’(*).

Toen eenmaal in de kerk of op het kerkhof geheele drama's werden vertoond, waaraan de stof aan den bijbel of het leven der Heiligen was ontleend, zag men:

> het volck..... met hoopen,
> naer het kerckspel loopen.

De indruk, welken dergelijke vertooning maakte, was ongelooflijk.

Den 24sten April 1322, twee weken voor Paschen, werd te Eisenach *een spel van de wijze en dwaze maagden* vertoond(†). Aan het slot kwam een tooneel voor, waarin de dwaze maagden, welke de komst des bruidegoms verre van zich hadden gesteld, aan den duivel werden overgeleverd. Maria trachtte haren zoon te verbidden:

> Trauter sohn, die viel Guter,
> Erhöre nun deine Mutter!
> Wenn ich jemals liebend um dich litte,
> So gewähre mir diese eine Bitte,
> Und lass diese jämmerliche Schaar
> Sonder Urtheil zu deiner Hochzeit dar.

Deze voorbede kon Christus niet verhooren.

> Schweiget liebe Frau Mutter mein!
> Diese Rede von euch, die kann nicht sein.

Op Frederik, den blijmoedige, landgraaf van Thüringen, welke de voorstelling bijwoonde, maakte Christus' weigering zulk een diepen indruk, dat hij uitriep: ‘Was ist denn der christengloube oder was ist unsere Hoffnunge; hilfft daz nicht, daz Gottis Mutter, die junckfrau Maria und alle Heyligen Gottis vor ons biten, worc zu dienen wir ihnen, oder warumb sollen wir sie ehren, sollen wir nicht Gnade durch ihre vorbitte erwerben!’ Van dat oogenblik af verdween zijn blijmoedigheid, neerslachtigheid beving hem en troosteloos mijmerde hij, als een, die geene hope had. Een beroerte maakte hem lam en sprakeloos. Drie en een half jaar sleepte hij een treurig bestaan voort, totdat de dood hem van alle smart en pijn verloste.

(*) Roomsche Mysteriën ontdeckt in een cleyn Tractaetjen: Door W(alick S(ieuwertez). 1604, Voorreden.

(†) Das grosse thüringsche Mysterium oder das geistliche Spiel, von den zehn Jungfrauen. Aufgeführt zn Eisenach am 24 April 1322. Nach der einzigen bis jetzt aufgefundenen Handschrift herausgegeben von Ludwich Bechstein. Mit einem Kupfer. Halle, 1855.

Blijder was de uitwerking van een wagenspel, dat in de laatste jaren van 1500 door Marieken van Nimwegen(*) werd bijgewoond, wier legende in de 17de eeuw hier te lande algemeen verbreid was.

Marieken, een onschuldige jonkvrouw, wordt door Moenen, den duivel, in zonde en schande gebracht. Het bijwonen van een wagenspel, dat op den jaarlijkschen Ommegangsdag Onzer Lieve vrouw te Nijmegen plach vertoond te worden, brengt haar tot inkeer.

Emmeken - zij had haar naam Maria veranderd - zegt tot Moenen:

Ontbeyt, wat sie ick gindere?
Laet ons dat vernemen, eer wij van hier scheên,
Siet, daer vergadert veel volck overeen,
Schuylt daer wat? willet vragen snel.

Moenen.
Neen, troost, men salder gaen spelen een wagen-spel,

Emmeken.
Dat is alle jaer op desen dach te doene,
Als icker om peyse, '*t is 't spel van Masscheroene*
De weerdicheyt van dien spele en is niet te sommen,
Mijnen oom plach daerom hier te commen,
Ke! Moenen, laet het ons aenhooren.

Moenen.
Het is een sotte snabbelingge,
Lust u te hooren alsulcken babbelinghe?
Ké! gaen wij bij den cost en bij den wijne.

Emmeken.
Ey, Moenen, het plach so goet te sijne;
Ic heb mijn oom hooren zeggen, op ander saysoen.
Dat dit spel beter is dan sommich sermoen;
Daer sijn goede exempelen somtijts in sulcke spelen,
Die 't volc troosten. Liet ghij 't u niet verveelen,
Ic soudet wel willen sien.

Moenen tracht door allerlei uitvluchten haar van het spel af te houden. Hij vreest den grooten invloed, dien het vertoonen op een ontvankelijk gemoed uitoefent. Zij houdt aan en woont de vertooning bij (blz. 31-35). De uitwerking blijft niet achterwege. De voorbidding van Maria, de reine Hemelmaagd, gratia plena, tot verlossing des zondaars, te diep gevallen om door de bemiddeling van Gods Zoon behouden te worden, grijpt haar geweldig aan.

Nu eerst beginnen mij de tranen t' ontsincken,
Even dichte over mijn wanghen klaer;
Och, welck een wroegen heb ick ontfangen daer,
In 't hooren der woorden. O Heere der Heeren!
Waer 't ook moghelijck, woude ic mij bekeeren,
Dat ic ter genaden soude comen van u?

(*) Marieken van Nijmegen, eene Nederlandsche Volkslegende uit de 17de eeuw, met eene inleiding, woordverklaring en aanteekeningen. (Uitgegeven door Dr. J. v. Vloten, 1854.)

Als eene boetedoende Magdalena belijdt zij schuld en wordt als Beatrys, door ootmoed herboren, na velerlei lotwisseling, in genade aangenomen.

Hier te lande zijn weinig kerkelijke spelen bewaard gebleven. Veel meer dan: *Die erste bliscap van Maria* en *'t spel van den heiligen*

Sacramente van der Nijenwevaert en het zoo even aangehaalde *van Mascheroene* kan men niet noemen. Van de wereldlijke drama's zijn een viertal abele spelen en een zestal sotterniën overig. Vastenavondvertooningen, althans uit de eerste tijden ontbreken, hetgeen te betreuren is, omdat, terwijl kerkelijk en wereldlijk tooneel wederzijdschen invloed op elkander hebben uitgeoefend, hier beide soorten elkander naderen en het vaak moeielijk is ze eenig kerkelijk karakter toe te kennen. Veel is er nog over dit onderwerp te zeggen, doch daar ons doel is een beschouwing van het tooneel in latere jaren, kan dit oppervlakkig overzicht volstaan. In het breede is het door Dr. Jonckbloet(*), en Mr. Moltzer(†) behandeld; in 1873 door Dr. Gallé(§). Deze studies zijn der aandacht overwaard. Bij de twee eersten ontstaat het wereldlijke tooneel uit de sproken, bij den ander uit oude zeden en gebruiken. Dr. Gallé's slotsom is, dat er in de Middeleeuwen drie soorten van dramatische vertooningen zijn geweest: 'wereldlijke spelen, die hun oorsprong hebben in de oude gebruiken van het volk en in de vereenigingen tot beoefening der dichtkunst; een zuiver kerkelijk drama, dat geheel uit den ritus der Kerk ontstaan en in de Kerk te gronde gegaan is, en een half kerkelijk, half wereldlijk drama, geschiedenis uit de gewijde schrift of de heiligenlevens tot onderwerpen hebbende, opgevoerd door leeken, die leden waren eener geestelijke confrerie.' Dr. Gallé zoowel als Mr. Molster trachten aan het einde het ontstaan der kamers van 'rhetorike' te verklaren. Hij, die zich geroepen acht aan die inlichtingen een grondig onderzoek te wijden, zal wel doen, beider wenken te behartigen. Recht duidelijk zijn ze ons nog niet. Zeker is er een godsdienstig karakter niet aan te ontzeggen. De blazoenen alleen zouden dit bevestigen. Maar evenzeer verdiepen ze zich in politiek en maatschappelijke vraagstukken. In iedere plaats, waar het geestesleven dan ook eenig blijk van zich gaf, verrezen ze en weldra was ons geheele land er als mede bezaaid. De voornaamste van alle was de Amsterdamsche kamer: *In liefde bloeyende.*

De juiste tijd der oprichting is moeilijk te bepalen. In een handschrift van Jacobus Koning staat 1458 aangeteekend, doch zonder eenig bewijs. Als zeker kan men aannemen, dat zij vóór 1496 in wezen was. Uit een vers van H. Krul klimt men op tot het jaar 1493,

(*) Dr. Jonckbloet, Geschiedenis der Mnl. Dichtkunst, III D.

(†) Mr. H.E. Moltzer, Geschiedenis van het wereldlijk tooneel in Nederland gedurende de Middeleeuwen, 1862.

(§) Dr. J.H. Gallé, Bijdrage tot de geschiedenis der dramatische vertooningen in de Nederlanden gedurende de Middeleeuwen, 1873. Dit en het hierboven genoemde werk zijn der studie overwaard. Dat des heeren Dr. Gallé heeft ook in Duitschland de aandacht getrokken. E. Wilken laat zich er aldus over uit: Diese von groszer Belesenheit und sorgfältiger Prüfung des Materials zeugende Schrift des Herrn Gallé giebt eine schätzenswerthe Ergänzung zu den Arbeiten über die dramatische Literatur des Mit. in Frankreich, Deutschland und England, welche wir besitzen, indem sie das kleine aber keineswegs unbedeutende Gebiet der älteren niederländischen Special-Literatur in gründlichster Weise beleuchtet, u.s.w. Gott. gel. Anz. 1874, S. 1440. Ook de Augsb. Zeitung heeft dit boek besproken.

doch voorzichtigheid gebiedt er niet te veel aan te hechten, daar hij voor de maat een rond getal noodig had. In het voorspel van Diana, volgens de uitgave van 1623, heet het:

> Liefd'-Bloeijend' Eedle Maecht die hondert dertich jaer
> U spruijtjens hebt gequeeckt.

Evenzoo met de uitgave van 1643, waar *hondert vijftich* in de plaats is gesteld, doch de editie van 1640 voert tot 1510. Daar heet het

> Liefd'-Bloeijend' Eed'le Maeght, die hondert dertich jaer(*), enz.

en een druk van 1659 brengt tot 1509.

> Liefd'bloeijend, eed'le Maeght! die hondert vijftig jaren
> U spruijten hebt gequeeckt met hulp van dees u scharen;

Evenwel verhinderen de tegenstrijdige lezingen niet, dat men zonder misslag mag aannemen, dat de kamer vóór 1496 bestond. Een gedicht van Rodenburgh versterkt deze meening. In November 1618 zong hij in een *Bruilofts-Eer-gaef*(†):

> Ick Amstels Eglantier juygh uyt met hertens schat'ren,
> Zo errenstich dat mijne oude oogen wat'ren,
> Bezullende met tranen 't rimpelende vel:
> Ick die nu zes mael twintich jaren luckich tel.

Bovendien vertellen verschillende schrijvers over dit onderwerp, dat op het groote landjuweel te Antwerpen in 1496 een kamer uit Amsterdam aanwezig was. Deze is waarschijnlijk dezelfde als de bovengenoemde, welke zich door den naam *In Liefde Vierig* van die uit andere steden onderscheidde(§).

> Doch t'zedert dat (hun) van den Keizer (was) vereert
> Het nieuw Blazoen, het Liefde-bloeijend gebraveert(**).

Abraham de Koning maakt in een zijner gelegenheidsstukken toespeling op dien ouden naam:

> ..... bemint die hier *in Liefde bloeyt*
> O Minnaers dat ghy wist ghy wirt *in Liefde vierich.*

(*) Deze uitgave is kennelijk naar die van 1423 gevolgd. Een bewijs hoe weinig men dikwijls op verschillende editiën kan vertrouwen.

(†) In Liefd Bloeijendens Bruylofts-Eer-Gaef Aen den Eersamen Vromen Sr. Cornelis Kanter En d'Eerbare, in Deught-uytmuntende Joff. Elizabet Lamberts Dr., blz. 282 van Eglantiers Poëtens Borst-weringh door Theodorus Rodenburgh, Ridder van de Ordre van den Huyze van Borgongiën 1619.

(§) P.A. Codde, Herdoopers Anslagh op Amsterdam, treurspel, 1641, blz. 19.

(**) Ald. bl. 19. G. Brandt laat zich in gelijken zin uit. Mogelijk waren dit d'inzichten van Keizer Karel den vijfden, toen de Keizerlijke gunst de Kamer het blazoen vereerde, enz.

De eerste vijf-en-twintig jaren van haar bestaan liggen in het duister. Er is niets van bekend(††). Den 23sten November(§§) 1519

(††) Ik heb alle mogelijke bronnen, als rekeningen, keuren enz. niet eens, maar herhaaldelijk nagezien, doch zonder eenig gevolg. In de keuren, voor processies gegeven, trof ik wel de schutters, maar nooit rederijkers aan. De heer Kroon, schrijver van het Amsterd. stadhuis, verzekert mij, dat hij bij zijn onderzoek naar de schutterijen te Amsterdam in geen enkel officieel stuk rederijkers vermeld vond.

(§§) R. Rodenburghs Eglantiers Poëten Borst-weringh, bl. 340. Hij geeft den wensch te kennen, dat de ‘liefhebbers van 't hondert jarige Eglentier’ den dubbelen Gulde Bruyloft na den 17 September 1619 op 't prachtigst vieren.

beschouwden zij zich als een geordend lichaam, nadat zij door tusschenkomst van Karel V, die toen nog Roomsch-koning was, eene hervorming ondergaan en hij haar een nieuw blazoen onder de zinspreuk: *In Liefde Bloeyende* had geschonken. De voorstelling van den heer Wijbrands als zou zij in 1496 onder dien naam te Antwerpen geweest zijn, blijkt alzoo onwaar(*). Of het geheele blazoen of enkel de spreuk veranderd zij, kan vooralsnog niet beslist worden(†). Dat van *In Liefde Bloeyende* is bekend. De voorstelling is geheel middeleeuwsch. Een bloeiende eglentier, een geliefde plant, *servant d'appui cruciforme* aan de tweede persoon der drieëenheid, terwijl boven, God de Vader, *chappe au cou*, *tiare au chef*, in de linkerhand den rijksappel houdt, en de rechter (met twee vingers) zegenend opheft. Vóór de wolken, die Hem beneden den gordel verbergen, en onmiddellijk boven de kruisnimbe van Christus, zweeft de Parakleet(§). Ter eener zijde aan den voet bevindt zich de Roomsch-Koninklijke kroon boven het Oostenrijksche Wapen en ter andere het gekroonde Wapen van Amsterdam. Daaronder is een ledig schildje, dat Vorsten gewoon waren onder hunne orden te plaatsen, ter invulling van waardigheden, die zij verwachtten of waarop zij recht meenden te hebben. Behalve het blazoen, gaf Keizer Karel de Kamer ook wetten. Hierop doelt de dichter Krul, als hij zingt:

> Gewortelt staat u stam, geplant door Karels wetten,
> Wiens Keijzerlijcke macht u in den setel setten
> Van Hollands hoogste roem; 't welck tuyght het oude blijck,
> Waer meed' u heeft vereert den Vorst van 't Roomsche Rijck,
> Den Grooten Adelaer, en pronck van alle Kroonen.

Is de kamer I.L.B. dezelfde als die, waarvan in het Groote Memoriael (zie bijlage n°. 1) gesproken wordt, dan werden op verzoek de onkosten bij de verandering, door burgemeesteren betaald en de kamer voorts een jaarlijksche toelage van één pond vlaamsch toegezegd!(**) Waar de vergadering in den beginne gehouden werd is onbekend. In 1535 kwamen de broeders op de Waag bijeen.

> ..... recht over het Stadthuis,
> 't Blazoen dat hangt daer uit, een lieve heer an 't kruys(††).

Een zekere Coenraed was destijds een der hoofden, onder wier leiding de broeders tegen Pinkster Jephta's Offerhande zouden spelen.

(*) C.N. Wijbrands, Het Amsterdamsche tooneel, blz. 13.
(†) De heer Hilman heeft onder zijn blazoenen geen, dat ik dien naam durf geven.
(§) J.G. Horsthuis, Over Rederijkers-blazoenen, Nederlandsche Kunstbode, blz. 85.
(**) Groot Memoriael ID. f°. 274. Het officieele stuk volgt als bijlage.
(††) P.A. Codde, Herdoopers Anslag op Amsterdam, treurspel, 1641, blz. 19.

Een treurspel, daar de droeve vader onbedacht
Zijn dochter, tegen mening, om beloften slacht,
Gelijk daar staat in 't boek der rechteren te lezen,
En daar vertoningen en zangen zullen wezen.

Op deze vergaderplaats werd behalve de kleedij het oude blazoen: *In liefde vierig*, bewaard.

De *Egelentierkens* hebben zich steeds door gematigdheid onderscheiden en van hen is niet bekend, dat zij in de woelingen der reformatie het den magistraat lastig hebben gemaakt. Ware dit het geval geweest, de burgervaders zouden zich niet ontzien hebben, hen voor hunne overtredingen te doen boeten. Dit toonden zij in 1533. Eenige lieden, niet van de voornaamste der stad, hadden zich verstout buiten weten van het gerecht een kamer op te richten en den laatsten zondag in December een spel te spelen, zonder het, volgens 't plakaat van Z.K.M. te laten goedkeuren. Verschillende schimpscheuten en 'spitscheden' op geestelijke personen hadden onder de toeschouwers, veel rumoer en twist verwekt. Om alle vrede en eendracht binnen de goede stad te handhaven, konden de heeren van den gerechte het niet lijdelijk aanzien. Den laatsten dag des jaars kondigden zij onder het luiden van de stedeklok af, dat al degenen, welke zich aan gezegd misdrijf hadden schuldig gemaakt, ten spoedigste de stad moesten verlaten en een bedevaart naar Rome ondernemen(*). Nogmaals deden de gestrenge heeren de steêklok kleppen en verbieden, dat 'gheen camer van de Retorisijnen' in het vervolg eenig batement mochte vertoonen, zonder goedkeuring van den gerechte(†).

In Liefde Bloeyende werd door een verstandig bestuur voor misstappen bewaard, men koos

..... 'tot d'hooghste staet
Een gheleert trefflijck Man, of eener wyt den Raet,
Die door ghewoont' en kunst, ghehouden wert Raadt-saelich,
En Heerschten wijsselijck, ontsich'lijck en lief-taalich'(§).

In 1581 telde men onder de leden: vijf burgemeesteren, schout, schepenen en raden, Hendr. L. Spieghel, Roemer Visscher, den schilder Ketel, de kunstlievende Razet en nog vele anderen, die de kamer tot cieraad strekten(**). Een onvergankelijken naam hebben eenige der leden en met name Roemer Visser, H.L. Spieghel en Gideon Fallet verworven in hetgeen zij voor het zuiveren der taal van uitheemsche woorden hebben verricht. Eerbied grijpt den lezer aan, als hij leest en hun pogen ziet om de verregaande verbastering, onder het Bourgondische Vorstenhuis ingebroken, te keer te gaan. Hiermede was hun taak niet afgedaan. Zij streefden om aan de Hoogeschool te Leiden de colleges in het Neder-

(*) Keurboek D, f°. 228 Zie Bijlage n°. 2.
(†) Keurboek D, f°. 194 Zie Bijlage n°. 3.
(§) G.A. Brederode, Den broeders In Liefde Bloeyende. Anno 1615.
(**) Gedichten van Geeraardt Brandt de jonge, 1646, blz. 262.

landsch te doen geven(*) en verzochten ernstig maar bescheiden, dat het land de geleerdheid in de landstaal mocht genieten. Dit streven was vruchteloos. Vijftigtallen van jaren zouden moeten voorbijgaan, eer die wensch verhoord werd. Voorts strekt het der kamer tot eer, dat zij zich van alle onnutte pronk en praal heeft onthouden. Zeldzaam woonde zij de landjuweelen bij. Deed zij het, zij keerde met eere weder. Misplaatste zuinigheid weerhield haar niet, daar zou Haarlem van weten te spreken, doch wellicht zag zij het groote nut der feesten niet in. Haar voorbeeld werd hierin niet gevolgd door een Brabantsche kamer, welke zich in 1585 naast haar, onder de spreuk: *Uyt Levender Jonst* had gevestigd. Toch spaarde zij haar krachten en gaven niet als het gold de eer der stad of des lands op te houden. De komst van Leicester in 1587 luisterde zij door vertooningen op(†). In 't bijwezen van Prins Maurits gaf zij voorstellingen te zijner eer, toen hij na 't ontzet van Koevorden en de overwinning van Groningen door Amsterdam trok. Bij het sluiten van het twaalfjarig bestand richtte zij op den Dam haar tooneel op en nog menigmaal zou zij zich op deze wijs loflijk kwijten(§).

Geheel in haar schaduw en ook in die van *Uyt Levender Jonst* arbeidde *Het vijgenboomken*: *het zoet vergaren.* Van haar streven is geen bericht overig, terwijl de kamer, wie in het laatst der 16de eeuw de kerk der Begijntjens ter vergaderplaats geschonk wierd, zelfs bij name niet bekend is(**).

De eendracht, door welke I.L.B. lange jaren had gekenmerkt, verdween mettertijd.

Als leden traden lieden toe, die beter gedaan hadden er buiten te blijven. Zij baarden niets dan oneenigheid en twist. Hooft trachtte dit te voorkomen door in 1613 een nieuw reglement te ontwerpen; doch het baatte niets. Jan Jacobsz Visscher(††), schilder- en glasschrijver, richtte aan Brederoo een brief, waarin hij hem over de oneenigheid raadpleegde. Het antwoord was troosteloos. Ieder - heet het - vergeet zijn plicht. De oude trouw is vergeten; het bestuur niet zooals het behoort.

> De Liefde voor de kunst is sieck,
> Of ijverloos door spijt en pieck;

Als men een spel wilde spelen, was niemand met de hem toebedeelde

(*) Zie Ruygh-bewerp van de Redenkavelinge ofte Nederduytsche Dialectike, 1585.

(†) De Graaf van Leycester te Amsterdam, door Dr. P. Scheltema, Archivarius der hoofdstad en van de provincie Noord-Holland, 1871. Zie Bijl. 4.

(§) Zie voor het verdere Brandt, blz. 268, Ald.

(**) J.A. Alberdingk Thijm, Gids 1865 I, blz. 410. Dat er te Amsterdan meerdere kamers dan de oude, het Wit Lavender en het Vijgeboomken waren, blijkt uit het handschrift van den heer Hilman, waarin nog vier mij geheel onbekende blazoenen voorkomen, welke op de regenten-kamer van den ouden schouwburg plachten te hangen, maar door den brand zijn vernield.

(††) G.A. Brederoo, Boertigt Liedt-Boeck, blz. 108 en 109.

rollen tevreden, en zoo haalde het een het ander uit. Onder de wederspannigen stelde zich vooral Klaes Pels, het ‘draghers-heerschap van de Koornmarkt’[*], op den voorgrond. De toestand werd ten laatste ondragelijk, velen verlieten de kamer als willige ballingen. Nog eenmaal verhief Brederoo tegen zijn aard ‘fel en staaf’ zijn stem[†].

Den Keijser, Prins, Facteur, wert hartelijck ghebeden
Om stil-stant van 't gheswets; opdat ich hier mijn Reden
Onbecommert en vrij, voor u mach brenghen voort,
Oordeelt en keert het best als ghij mij hebt ghehoort.
Waar is den Gulden-Eeuw, of Goeden-Tijdt gevaren,
Die op dees camer bracht veel Mannen die hier waren
Gheboren voor 't Gheluck, tot Heerlijckheijts en glants.
Tot Heerschappij vol macht, en volheyt des verstants.
Die met Wijsheijt en Kunst, 't Ghebiedt loff'lijck bestierde,
En staatwaardigh den Staat, met haar persoon vercierde!
  Helaes! die is verbij, den Tijdt die 't al vernielt,
  Met hulpe van de Doodt, hebbenze gantsch ontzielt.
Welckx vernuwen mij doet in mijn Traanen swemmen,
Hoe deerlijck klaacht mijn Lier met veel bedroefde stemmen!
  Maar laas! Wat ist? Wat ist? ten helpt mij doch gantsch niet,
  Dus moet ich nu door Raat, ontveijnsen mijn verdriet.
Dewijl ich u niet can met klachten weder krijghen
Soo moet ick noodich nu door vruchteloosheijt swijghen.
  Ach! Camer, Camer! als ick u nu bekijck
  Hoe zeer zijt ghij Helas! u selven onghelijck.
U bloeyende ghedaant, daar ick met plach te brallen,
Is door 't twisten des tijds, becans en al vervallen.
  En 't is te duchten dat die gantsch neerstorten sal,
  Indien de Tweedracht wast, die u het wreet gheval
Dus schielijck overstuurt, door u onwaardicheyden,
Of door u misverstant en 't al te slecht beleyden.

Wie hem van zwartgalligheid beschuldigen wilde, vergelijke het heden met het verleden:

Besiet de Caarten self, en overleest de Naamen
Van over twintich jaar, ghij sult schrickend' u schaamen
    Dat ghij nu met dit schuym sout comen hier ten pronck,
    Of in de schouw-plaats daar eerst niet dan Gout en blonck.
Wanneer men nu verkiest siet men te samen rotten
Het stoffe van de Maats een deel neus-wijze sotten,
  Ja wiens gemeyne roep dan maacken eenen Man
  Die na haar sinlijckheyt de Rollen geheven can
Hij door het lief gecoos, let niet eens op 't behooren
Soo gaern heeft die Man dat toeten in zijn ooren,
  Want daar pluijmstrijckerij, goetdunckentheid vermeert,
  Daar 't vonnist 't onverstant de dingen al verkeert,
Sij maackt Coning, of Prins, die Boer te zijn behoorden,

(*) A.C. Loffelt, Een tooneelstudie, Gids, 1874.
(†) De Broeders in Liefde-Bloeyende. Anno 1615.

Die best de stomme speelt, gheeft zij een sack vol woorden,
De grootste Narrarij die men yewers oyt von:
Siet den verwaanden Geck, siet daer den holle Ton,
Een Lantaarn sonder Licht, eene Prinsche van de Dooren,
Hadden mijn volck te slecht tot een Heerscher gekooren,
Dies zijn labbige tong (ha Campen!) heeft gheseyt
Dus lang heeft op u Duym den Werrevel gedreyt,
Nu comt het na ons wensch, en na al ons begheeren,
Wij sullen nu een reys een ander Lietgen leeren,
Welcks stijf en dwaas opset Thersites heeft gestarckt:
Vraagt ghij wien? de Dragers Heerschap van den Coorn-marckt
Sijn grove botte tongh en hout niet op van schelden
Van zijn voornaamste knechts of alderbraefste Helden,
Hij met al sijn aenhangh sullen door trotsche spijt,
De camer eer yet lang soo ghij er niet voor sijt,
Heel helpen int verderf, of in eeuwighe schanden.

Reeds nu weken dagelijks goedgezinden af van een vereeniging, die eenmaal ‘de school des kunstenaars, de lusthof der verstanden’ genoemd mocht worden. Een hervorming werd dringend vereischt. Men moest beginnen met smeeken ‘de willighe Ballingen’ terug te roepen.

Och jaet! voor seecker jaet, het is voor seecker best
Eer het ghemeene volck ons lastert op het lest,
En eer men mij begeckt, of u belacht, bejouwet,
En al u doen (alst is) voor kinder-spel en houwet:
Want brengt men hier wat schoons, yets vermaarts of wat goets
Het wert schendich verlampt van dees waan-wijse bloets:
Dit wraack-goet, dit wytschodt, dees onwetende Buffels
Stichten dees muyting, eer om dit licht ghepuffels
Mijn oude eer vergaat, en wendet sich in schant,
Soo comt mij nu te hulp met u kunst-rijck verstant.
Ghij Heren van dit volck wilt met bescheiden reden
Verdelghen deze twist, op dat Liefd'bloeyt in vreden.

Ondanks alles bleef de Eglantier een zwakke hoop koesteren, dat de twist te eeniger tijd voor den vrede zou wijken. Want - roept zij uit:

... Campen, Lambert, Hooft, en Samuel sal 't gheschil
Wel slechten met voorsicht, soo ick dat hebben wil.

De verwachting werd teleurgesteld. Omstreeks 1617 scheidde zich een deel der leden onder leiding van den doortastenden dokter Samuel Coster af. Hij vormde een nieuwe vereeniging en richtte ten zijnen koste een gebouw op, waaraan in overeenstemming met zijn grootsch plan de naam *Akademie* werd gegeven. Thans barstte de strijd voor goed los en zou achtereen voortgezet worden, maar ook nu bleek, dat achter die oneenigheid iets meer school dan verzet tegen de vroolijke maats. Eerst sedert kort is hierop de aandacht gevestigd, vroeger was men gewoon eenige oppervlakkigheden neer te schrijven en de taak als afgedaan te beschouwen. Zelfs Wybrands rept er met geen enkel

woord van en het opstel van den heer A.C. Loffelt(*) kwam hem te laat onder de oogen om er gebruik van te kunnen maken(†). Sedert heeft de laatste zijn onderzoek voortgezet en in een doorwrochte tooneelstudie(§) meer bijzonderheden geopenbaard. Dr. Jonckbloet heeft in den tweeden druk van *de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* een geheel nieuw hoofdstuk aan deze aangelegenheid gewijd, waarin een zeer wetenswaardige vergelijking tusschen Vondel's Leeuwendalers en Rodenburgh's *Bataviersche vrijgagie* de aandacht boeit.

Als men het vers, door Brederoo in 1615 aan de Egelentier gericht, met aandacht overleest, blijkt dat zijn voornaamste grief Klaes Pels, het ‘drager-heerschap van de Koorenmarkt’, geldt. Door gevlei en ‘pluken van den stove’ had hij zich een plaats in het bestuur veroverd. Om de maats tevreden te stellen, deelde hij rollen uit aan hen, die beter hadden gedaan als stom op te treden. Hieruit rees bij de weldenkenden groote ontevredenheid en gemor. Brederoo liet zich er al vrij scherp over uit. Pels moest zich handhaven en verdedigen en dreigde met zijn knechts de zaak te beslechten. Van Campen had het wel voorzien, zijn voorspelling werd bewaarheid. Hierbij kwamen waarschijnlijk nog godsdienstige gevoelens in het spel, maar vooral een verschil in kunstrichting versterkte de oneenigheid. Coster en zijn aanhang hadden iets geheel anders voor dan het stichten van een nieuwe kamer. De Eglentier was zelfs verre van verwelkt.

Niet om het slechte bestuur had Coster de kamer verlaten. Hij zelf erkent, dat het destijds in goede handen was. De wenken van Brederoo had men dus niet in den wind geslagen. Duidelijk blijkt dit ook uit de wijze, waarop I.L.B. in 1616 op het landjuweel te Vlaardingen werd toegesproken:

> Komt Eg'lentierkens, die al over langhe jaren,
> In liefde hebt ghebloeyt, en bloeyt hoe langs hoe meer:
> Bringt de ghebloeyde Liefd', en wiltse mijn verklaren,
> Die ick uyt Liefd' ansie, die ick als ghij begeer(**).

Bovendien behaalde zij er niet alleen den eenigen prijs voor 't beste inkomen ofte kledinghe, maar ook een voor de kniedichten en het beste spelen. Onder hen, die de kamer getrouw bleven, waren achtenswaardige mannen. In 1618 was het bestuur aldus saamgesteld: Cornelis van Campen, president, Dr. Johan Fonteyn, factoor en mr. Johan Sybrantsz. Bont, Prins(††). Even als Van Campen had ook Lambert de kamer niet verlaten. In het laatst van 1618 verving hij Bont als

(*) A.C. Loffelt, Brederoo's liefde en zijn Medeminnaar de Spaansche Brabander, Nederl. Spectator, 1873, blz. 197.
(†) Ald. blz. 52.
(§) A.C. Loffelt, Een tooneelstudie. Gids, 1874. Veler wensch druk ik uit, als 'k den heer Loffelt dringend uitnoodig de studie voort te zetten en het niet bij deze kostelijke proeve te laten.
(**) Vlaardingh's Redenrijksberg.
(††) Th. Rodenburgh, Wraeck-gierigers Treurspel, 1618.

prins. Wybrands houdt hem in navolging van Wagenaar voor denzelfden als Lambert Lambertz, wien Coster geld voor de Akademie had voorgeschoten. Een vergelijking der namen stelt die opvatting in het ongerijmde. Lambert heeft zich als ijverig lid der oude kamer stellig van geldelijke bijdragen voor zijn tegenstanders onthouden. De maagd *In Liefde bloeyende* sprak hem, toen zijn dochter Elizabeth met Cornelis Kanter huwde, aldus aan:

> O glorieuse stont! ghekomen is den dach,
> Dat ick lof-zanghen van mijn Prins uytjuyghen mach,
> Mijn heerscher, mijn borst-weer, bezorgher en behoeder,
> Ophouder van mijn lof, opqeecker, mijn opvoeder,
> Bepaler mijnes staets, voorvechter van mijn eer,
> O Heroïcksche Lambrecht! door wiens goed beheer
> Gh'lijck een kunst-liever-helt be-ijvert is mijn Fame,
> En heftich porren doet all' die na u quamen (**).

Aan het hoofd van beide partijen stonden mannen, die tegen elkander opgewassen waren: de doorzettende dokter Coster en de politieke Theodorus Rodenburgh, ‘Ridder van de Ordre van den Huyze van Borgongiën’. De laatste behoorde voor een jaar geleden tot hen, wien onze letterkundigen het der moeite niet waardig achtten, hun aandacht te schenken. Biografische woordenboeken hebben niets dan onzin over hem geboekt. Mr. Jacob van Lennep wijdde hem in Vondel's leven eenige regelen, die getuigen van onbekendheid met zijn persoon en werken. Wijbrands(*) gaat hem ook voorbij en onderschrijft Van Lennep's oordeel, dat niets meer is dan een holle declamatie. ‘Ik zet het ook den geduldigste, tegenwoordig een van zijn tooneelspelen uit te lezen. 't Is de ellendigste rijmelarij welke men vinden kan, die, met bastaartwoorden om den anderen regel, zich hinkende voorsleept, en die door rhetorische figuren en sententiën bij de vleet zoekt te vergoeden wat aan poëzy en gevoel ontbreekt.’ Op een andere plaats biecht Van Lennep van hem op: ‘Dewijl ik nu toch reeds meer dan eene bekentenis heb afgelegd, wil ik mijn zondenregister hier verder bloot leggen en bekennen, dat de twee regels, die als motto voor mijn “Roos van Dekama” staan,

> Wat baat het of ghij jaeght en slooft en u verhit
> Fortuin liefst hem bezoekt die wacht en stille zit.

uit mijn eigen brein gesproten te zijn, en dat, zoo ik ze aan Rodenburgh heb prezent gedaan, ik daartoe aan zijn schim geen verlof heb gevraagd. De reden waarom ik juist zijn naam er onder plakte was(†)(§)

(*) Wybr. t.a.p. bl. 33.

(†) Th. Rodenburgh, In liefd' bloeyendens Bruylofts-eer-gaef. Aan den Eersamen, vromen, Sr. Cornelis Kanter en d' Eerbare, in weuyght uytmuntende Jaff. Elizabet Lamberts Dr. In d'echt verzaemt den 6 November 1618. (Eglentiers Poetens Borstweringh, blz. 282).

(§) W. t.a.p.

zeer eenvoudig: ik begreep, dat niemand zich de ontzettende moeite en de nog ontzettender verveling zou getroosten om in zijn bundel onleesbare en ellenlange treur- en blijspelen om te snuffelen of hij er die regels in vinden mocht; het gezegde on ne prête qu'aux riches vond in elk geval hier geen toepassing'[*]. Eene vergelijking van beide plaatsen beslist voor goed, wat aan zulk een oordeel te hechten is. Ter goeder uur toog de heer Loffelt Rodenburgh uit het duister, gevolgd door Dr. Jonckbloet. Bij de behandeling der spelen, vertoond op kamer, akademie en schouwburg, biedt de gelegenheid zich van zelf aan ingelijks Rodenburgh's leven na te gaan, en keeren wij nu tot den uitgebarsten strijd terug.

Een scherpgeteekende tegenstelling vormden kamer en Akademie. Hier eenigszins bejaarde en meest gematigde lui, daar jeugdige en levenslustige maats, hier streng-rechtzinnigen, daar libertijnen, hier aanhangers van Prins Maurits, daar zijn tegenstanders. Trachten de leden der kamer met Rodenburgh aan 't hoofd als apostelen der deugd op te treden, die van de Akademie, met Coster aan de spits, houden er van met 's menschen zwakheden een loopje te nemen. Wat de eersten in treurspelen bestreden, bekampten de laatsten in blijspelen. De eersten bouwden Heracliet altaren, de anderen Democriet. De heer Loffelt meent zelfs, in zijn meermalen genoemde studie, dat de Akademisten te naakt en te grof 's werelds guiterij ontdekten, plat op hun neus ter aarde vielen en te gaarne kuf- en bordeeltaal spraken. Doch eene nauwkeurige vergelijking van beider werken zal den evenaar noch ter rechter-, noch ter linkerzijde doen hellen. De Egelentieren waren in hun blijspelen evenmin kieskeurig en in hun treur-blij-eindespelen stelden zij somwijlen het dierlijke zingenot en de verborgenste handelingen onbeschaamd ten toon. Coster's tooneelhelden mogen nu en dan weinig verheven handelen, wat van Rodenburgh's *Manuella* te zeggen, als er tusschen haar en den dokter, heur beminde, het volgende plaats heeft:

Sigismund.
Laet mij u water zien, waer is het Urinael?

Arestina.
Hier is het Heer.

Sigismund.
Een Roemer, oft een glas om 't water in te proeven.

Basilaus.
Te proeven 't water Heer? *Sig.* 't Gesicht ons welbedrieght
Ick cureer na mijn wijs, de proef mij selden lieght.

Manuella.
Mijn heer, ick vrees dat u het water sal staen tegen.

Sigismund.
Acht ick u vrijer ben, en u so ben genegen,
Wat van u lichaem komt mij gantsch niet tegenstaet.

(Hij proeft.)
Doctoren zijn niet kies. Het water is niet quaet,
't Gevalt mij wel. *Const.* Mijn heer, so ghij het vol wilt schincken

(*) Mr. J. v. Lennep, Over Citaten. Navorscher, 1886, bl. 257.

Op haer gezontheyd sal ick 't met een teuch uyt drincken.

Dit is geen kuf- of bordeeltaal, maar een handelwijze, die walging verwekt en een gebrek aan kieschheid openbaart van hem, die zoo

iets op het tooneel kon en dorst voorstellen. Bij al de hoogdravendheid des ridders van den huize van Bourgondiën is veel, dat zondigt tegen de eerste eischen van goeden smaak. Dergelijke handelingen in de deftigste taal van den ridder voorgedragen maakten den spotlust der tegenstanders gaande. Coster vergenoegde zich in een vinnige voorrede voor *Isabella* met hem en zijn werken den draak te steken en op een Akademiefeest zijn arbeid doelloos te verklaren. Brederoo ging verder. Voor den *Spaansche Brabander* heeft Rodenburgh geposeerd. De heeren Loffelt en Jonckbloet hebben in de schepping van den goedigen Gerbrandt het model herkend. Tegenover al die openlijke en zijdelingsche aantijgingen gedroeg de voorvechter der Eglentieren zich voorbeeldig. Nooit beantwoordt hij de tegen hem gerichte beschimpingen grof of scherp. Om zich op Coster te wreken maakt hij 'n spel op hetzelfde onderwerp. Uiterst bescheiden waagt hij het een enkele maal op zijn tegenpartij te smalen; doorgaans zwijgt hij ze dood. Met kracht en macht beschermt hij de Eglentier en wijdt haar een werkzaamheid, die voorbeeldig is. In achttien maanden schept hij achttien spelen(*). De leden der kamer spreekt hij moed in en raadt ze te volharden. Het verleden gebruikt hij tot troost. In den aanvang des jaars 1618 herinnert hij, dat ‘d' oude Eglentier oyt verzien is geweest van treffelijcke Poëten’, waaronder hij Egbert Maeynerszoon, Jacob Egbertsoon zaliger herdenkt en met den nog levenden dokter Sebastiaan Egbertsz. vader en zoon betreurt. De maagd: *In liefd' bloeijende*, laat hij de kamer, die ontegenzeggelijk veel van haar kracht verloren had, moed inspreken(†).

In liefd' bloeijende.

Het schijnt de kamer treurt, ik moet heur spreken aen,
IN LIEFDE BLOEIJENDE, hoe zijt gij dus belaen?

In liefde bloeijend.
Men mompelt, yets, hetgeen met reen ick mag beklaghen.

Eglentier-lievert.
Wat is 't?

In liefde bloeijend.
En vraeght my niet.

Eglentier-lievert.
Me-vrou, zoud' ick niet vraghen!
Ghy die de lommer zyt waer lievers van de kunst
Geneugh'lyck onder schuylen, smekende om gunst,
Ja heng'len wie de naeste aen mijn vrouken raken,
Om 't lieffelijcke zogh uws reden-rijck te smaken.

In liefde bloeijend.
Men zeyt, helaes, dat gantsch mijn Eg'lentier verdort,
En datter aen mijn pruyck het best cieraetzel schort,
G'lijck of ick gantsch verdween en niet IN LIEFDE BLOEIJDEN.

(*) Lof-dicht op den Poetensborstwering des Edelen, Erentfesten Theodore Rodenburgh ridder van d' Orde van den huize van Borgondie door A.F.. Is dit Arnout Fonteyn? Zijn spreuk is: Levende sterf ick.

(†) Melibéa, treur-bly-einde-spel, 1618.

Eglentier-lievert.
Mevrouw uw LIEFDE BLOEIJD, ghelijck die immer groeyden.

In liefde bloeijend.
Nochtans zo zeyd men dat ick ganschlijck gae te niet.

Eglentier-lievert.
Recht anders so me-vrouw wel op de reghel ziet.
JE BLIJFD IN EELE DOEN.

Met deze letteromzetting troostte Rodenburgh de leden, die zich in Augustus des vorigen jaars niet hadden afgescheiden. In den naam las hij een profetie voor de toekomst en had hem daarom op de achterzijde van de afbeelding des blazoens met groote letters doen drukken:

IN LIEFDE
BLOEIJENDE.
Naem - Letters - Sin.
JE BLIJFD IN
EELE DOEN.

De oude kamer was zulk een onverwachte troost welkom.

'k Verheughme mits ick sie wat uyt mijn naem is groeyende,

Eglentier-lievert.
In spijt van die benijt blijfd ghij in LIEFDE BLOEIJENDE.
De glory uwer name nimmer van u scheydt,
Ick blijf als Kamerist oock tot uw dienst bereyt.

In liefde bloeijend.
Hoe heugh'lijk is dees maer, luck-sterren mij verzellen,
Dewijl mijn zinne-koor 't ghetal mijns jaeren tellen.
Op deze zilv're haeren, waar liefd tot kunst op vloeydt,
Vermits mijn grijze hooft op nieuws weer jeughdich groeydt,
En queeck mijn spruijten op door 't zogh mijns redeneringh,
Aantreck'lijck is mijn aerdt, vermits ick ben vol leeringh,
Vol stichtelijck vermaen. Ick leyde tot de deughd.

Hierop volgt een verheerlijking van Egbert Maeynerszoon.

Ha Eglentierens spruyten, laet uw galmten dringhen,
Om tot de Hemels top, zijn gloryens lof te zinghen,
Mits hij wech-wijzer was tot reden-rijcke-kunst.
En zijn afspruijten mij betoonden oock heur gunst,
Naebootzende hetgeen zijn kunst en liefde deden.
Ja Spieghel Ketel, en Razet, met ijver streden,
Dat Roemer, en Falet, vereerden mijn Tooneel,
Vermits ick deughde-lievers nimmer en verveel.
En Jacob Egbertszoon nabootsten oock zijn Vader,
Ja yder trachten door de liefde naer en naerder
Te naken aen de lommer mijnes Eg'lentier.
All' Bloeijende in liefde, zo dat zij de laurier
(Als hullingh der Poëten) dubbel waerdich waeren,
Vermits zij vruchten teelden van reen-rijckheijts aeren:
Vercierend mijn Tooneel met stichtelijck gedicht,
Als oeff'ningh van 't verstant, en vreughde voor 't gezicht.
Ha glorieuze tijdt! zo nu als in voorgaende
Verleden eew', want tijdt ghij hield mijn glory staende.
Dat stadich weelich bloeydt mijn Englentieren bloem,
Dat ick met reen mij 't puyck van gantsch Batavia noem(*).

(*) Met een kleine wending verheerlijkt de dichter daarna Amsterdam, de kunstgewrochten van Hendrick de Keizer, de pennekunst van Jan Persijn. Eveneens worden de schilders bewierookt, hetzij deze tot de dooden behooren, als Lange Pier, Ketel en Dierijck Barents, of tot de

In denzelfden geest bemoedigde eenige jaren later H. Krul zijn medeleden in een voorspel: *Liefd's bloeyende offerhande.* Op 't voetspoor van Rodenburgh, voor wien hij een onbegrensden eerbied koesterde, ontwierp bij menig spel, welk eervol streven vooral door des ridders neef, Johan Sybrantsz Bont, aangemoedigd werd. De Fonteynen lieten mede zich niet onbetuigd, en de luitenant ter zee, Meyndert Voskuil verloochende zijn liefde voor de kamer zelfs niet, toen hij met zijn schip voor Rijnsberk lag en een reis door het noorden van Duitschland ondernam. Hoe de Eglentieren hun krachten ook inspanden, die van de Akademie deden hun gevoelige afbreuk, niettegenstaande de dood van Brederoo en het minder werkzaam aandeel van Coster na 1622 de krachten verzwakt hadden. Voskuil erkent in 1625, dat de Eglantier ‘ankruyt in haer hof’(*) heeft, doch gelooft, dat

> Tot spijt van vele die hem soecken t'onderdrucken

zij alle moeielijkheden te boven zal komen.

Weinig is bekend van de verhouding der Brabantsche kamer: *Uyt Levender Jonst* tot de oude kamer en de Akademie. Zij schijnt tamelijk onzijdig gebleven te zijn, hoewel er ten tijde dat Rodenburgh *Rodomunt en Isabelle* schreef de band tusschen beiden zeer innig was, juist het tegendeel van hetgeen Wijbrands beweert, die van ‘een hevigen strijd’ tusschen beiden gewaagd. Mij is daar niet het minste van gebleken. Wel het tegendeel. S. Colm, een der Brabanders, huldigt Rodenburgh en bestrijdt Coster. Alle tegenwerping valt weg door het onderstaande:

> ***Vrese.***
> Wat vrouwen sie ick daer! *Af.* 't Is Uyt levender Jonst.
>
> ***Stantv.***
> En In Liefd'bloeyende, die stichtich, en de Kunst
> Van redens-rijckheijdt weet seer leerlijcke te pleghen.
>
> ***J.L.U.L.***
> Ha heilige Vreese Gods, wij bidden om Uw seghen.
>
> ***Vrese.***
> Hoe? Sijt ghij beyde een? *In Li.* In Liefde sijn wij een,

levenden, als: Pinas, Lasman, Pieter Ysack, toen in Denemarken, Tengnagel, Badens, Vinck, Poelenburg, Nieuland, Moeijert, van Nant, Zav'rij Vinckeboons, Van der Voorden, terwijl vroeger de musicus Sweelinck is genoemd:

> Waer is Orpheus nu? waer is nu Amphion?
> Die steenen door het zoet ghespeel bewegen kon.
> Waer is Orlando nu? waer is Johan Gabrelli?
> Waer is Luca Marens? en Ieronimo Belli?
> En veel ontal'bre meer, ja Goden in Musijck:
> Ick bidd' u noemt mijn eenen die ken zijn ghelijck.
> Uw Swelingh, die ghij mooght rechtvaerdich u beroemen,
> En 't puyck van gantsch Euroop u zelfs met reden noemen.
> Want niemand overtreft d'uytmuntingh zijnes werck
> Doch twijffelt yemandt zendt die slechts in d'oude Kerck.

(*) M.P. Voskuyls Bellaria en Pindosta, treurspel.

Ons liefd', helaes, trachten haters te vertreên,
Mits wij u achten 'twaerdichst onses Tooneels cieraten.

Vrese G.
Ken nijdt en afgunst u, vermits uw deughden haten?

Uyt L.
Zo boos de wereld is, wij werden gantsch bespot,
Zo vinnich heeft goedt-duncken d'hersenen versot.

Vrese G.
Zo ghij verheugh'lijck sticht, so ken haet u niet deeren.

J.L.U.L.
Wij trachten anders niet als yeder een te leeren
Uw eyghen aerdt. *Vr. Go* Mijn aerdt? God u sijn segen geeft,
Op dat *uyt levender jonst*, *In liefde bloeyend* leeft.
Verzeld ghij beyd' gelijck? *In L.* Ick lief heur als mijn eygen.

Uyt Le.
En uyt levender jonst so moet ick tot heur neygen,
Mits liefde tot de kunst, als mijne nagebuur.

Vrese.
Den Hemel sij uw hoeder, en uw willen stuur.
Laet ick als Vrese Gods beyd' u gemoeden leyden.

In Liefde.
En willen nimmer wij van Vrese Gods en scheyden.

Vrese Gods prijst dit voornemen en geeft den raad hierin te volharden.
Laat een ander haar vrij haten, die haat strekt haar tot eer.

Blijft ghij steeds met uw kunst op 't Reden-rijck Tooneel,
En maeckt van uw Theatrum gheen kuf noch bordeel:
Uw oude redeneringhs wetten wilt niet breken,
Maer spreeckt so heusch'lijck dat elck u na mach spreken
Dus so ghij Vrese Gods altijdt voor ooghen hout:
Ghij vrije kamers zijt ghewis, en vast vertrouwt
Dat die u haeten zelfs hun zelven wel verdrijven,
En ghij ghelijck ghij zijt, in stant en plaets sult blijven.
Lijd al hun schemp, en spot, het sij hoe vuyl, hoe snood
Want haet in 't eynd ghewis die loopt haer selven dood.

Ondanks dezen steun zou het de oude kamer niet gelukken haar plaats naast de Akademie te blijven handhaven. Na 1628 werd zij al zwakker en zwakker. Haar doodvonnis teekende zij te Haarlem.

In 1629 had de daar gevestigde kamer de andere beroepen. De Eglentier gaf aan de roepstem gehoor. Maar hoe zwak was ze! Niet den geringsten prijs, noch voor 't een noch voor 't ander vermocht zij te winnen. Zelf is zij harer zwakheid bewust. Op de gestelde vraag kon zij weinig antwoorden.

..... ick sag 't gedicht
't Geen Pallas de Goddin van wijsheid had geschreven,
Waerdoor ik oude Maeght, en neer-gheslagen Wicht
Ontfonckten, en ik scheen te scheppen een nieu leven,
Maer niet te min, te voor ick schrieken most en beven,
Omdat ick deze vraegh diep-zinnich voor mijn vont,(*)

(*) Der Wit-Anjelieren Eeren-krans: Ghesproten uyt de Vlaemsche Natie; Door-vlochten met vele verscheyden wel-rieckende blommen ende boomen, ter eeren de Maghet van Reden-rijcke tot Haerlem, 1630.

De Brabantsche kamer woonde het feest insgelijks bij. Was er vroeger geen wedstrijd of zij spande de kroon, haar kracht bleek thans verlamd, ook zij trad eerloos uit het strijdperk. Hare levenssappen waren opgedroogd; in 1630 kon zij niet meer staande blijven en vereenigde zich met de Akademie. Dit wekte niet weinig den haat van de Eglentier op. Vondel, wiens naam nu het eerst in verband met de

Akademie voorkomt, had, in zake de predikanten het voetspoor van Coster volgende, een prijsvraag uitgeschreven, die de afkeuring van het gedrag der kerkelijken beoogde. De bitste antwoorden kwamen in. Jacob Cats ontzag zich niet in verworpelingen van woorden de uitschrijvers van den prijsvraag uit te schelden. De oude kamer kon het niet verzetten, dat de Brabantsche zich met haar vijandin had vereenigd. In de opschriften van eenige antwoorden gaf zij lucht aan haar verkropten spijt(*):

1. On-echte Academi, Eer-roover der Brabandsche Camer, het witte Lavendel.
2. Antwoort op de vraghen van d' Ongedoopte Vondelen, uytgegeven van d' Ongedoopte Amsterdamsche Academie, om geoordeelt te werden bij de Onghedoopte Akademi-heeren, nu Besitters van de Brabantsche Camer.
3. Antwoordt op de vragen, voorgestelt bij de hoofden der Comoedianten van de tweedemael geformde Academy, alias de Brabantsche Camer.

De haat, door de prijsvraag opgewekt, ging zoo ver, dat de regeering der stad er zich mee bemoeide, een keur afkondigde en de schout Mr. Johan ten Grootenhuis en burgemeester Mr. Gerard Schaep benoemd werden om in haar kamer te treden en het twisten tegen te gaan(†). Wybrands meent hier te moeten klagen, dat de 'burgemeesters dier dagen zich met alles bemoeiden, en zich over alles gezag aanmatigden', ja spreekt van hun bemoeizucht, zelfs in zaken die hen eigenlijk niet aangingen(§). Wij meenen dat zij volkomen in hun recht handelden. De instructie van burgemeesters - bij Wagenaar te lezen - gebood hun zulks te doen. En als zij zich ooit met goed gevolg ergens mede bemoeid hebben dan met deze aangelegenheid. Door den goeden wil en den ijver van beide opperhoofden gelukte het hun, de zwakke Eglentier met de Akademie te vereenigen. Dit had vóór den 13^{den} Juni 1632 plaats(**). Wybrands noemt den 7^{den} Juli 1632, maar verzwijgt alle aanwijzing van bron. Na veel tegenstreven koos men tot nieuw blazoen: een

(*) Deze voorstelling wijkt van die van Wybrands (blz. 62-64) af, doch komt mij in verband met het voorgaande en volgende aannemelijker voor, vooral daar mij van een twist tusschen de oude en de Brabantsche kamer niets is gebleken; wèl het tegendeel.

(†) Gedichten van Gerardt Brandt de jonge, blz. 265. Mij komt voor, dat de brief van Jan ten Grootenhuis aan Hooft toen geschreven is en niet in 1613. Te meer geloof ik dit, omdat Jan ten Grootenhuis in 1626 schout werd en Dr. v. Vloten hem alzoo betitelt. Zie Dr. v. Vloten, Brieven van Hooft. Zie ook Bijlage n°. 5.

(§) W. t.a.p. blz. 64.

(**) Den 13^{den} Juni 1632 draagt Rodenburgh Sigismund en Manuella op aan Steven Jacobsoon Vennekool ten welgevalle der 'Leergierighe aenhoorders' van de In Liefd-Bloeyende-IJver-Toonneels-bedrijven. En de laatste regel van 't spel luidt: d' herten zijn vereent, uijt ijver in liefd' bloeyende.

De heer J.A. Alberdingk Thijm zegt in een studie over Baertiën Hooft: den 11^{den} Februari 1635 vierde men de inwijding van het nieuwe kameristen-blazoen: Door Yver in Liefde bloeyende. Gids 1873.

bijenkorf omvlochten door een eglentier met spreuk: Yver door Liefde Bloeijende en noemde de vereeniging: *Amsterdamsche camer.* Zachtzinnig is dit niet te werk gegaan. Krul vooral verzette er zich tegen, doch het baatte niet en ook hij sloot zich, misschien op voorgaan van zijn afgod Rodenburgh, bij de nieuwe aan. De leden van de oude kamer wilden langen tijd, ook na het stichten van den schouwburg niets van den *Yver* weten, maar zwoeren bij hun *In liefde Bloeyende* en *Ie Blijfd In Eele Doen.* Met voordacht lieten zij de oude maagd op het bekende altaartjen der kamer ter eere van Apollo een reukoffer van egelentieren ontsteken en den ouden strijd nog eens afschilderen.

Vraaght ghijliên wie Ik ben? die, die hoe langhs hoe stijver
Voortvaar in Liefd, en heet *Liefd-Bloeijende door ijver*
Als 't oude mannen-huis van mij ghetuicht; en mee
Het weese, waarvoor ik bij nacht en dagh ben ree,
Om dienen met mijn konst, en aanghenaame sanghen;
Die mij de Muzen self, tot deser voordeel langhen.
Ick doe dan wat ick kan soo 't in mijn macht bestaat.
Ick ben die Maget die door Keizer Karools raad
Gevoed ben, en die heb den Amstel so verheven
Dat mij den Lauwer is van Phoebus self ghegheven.
Het heilighe getal der Muzen eeren mijn
Niet min als Pallas, oft den Donder Godt Jupijn
Sij bidden dat ik wil op dit tooneel doen spelen.
Haer spellen, die wis zijn, leerlijck en schoon juweelen.
.....
.....
Dan doch ik hoop, O Heer, dat niemant mijn sal krencken!
Soo langh uw Godd'lijk oogh mijn ledeken bestraalt
En uw liefd in de liefd van mijn Liefd-bloeijend daalt
Die lange noch helaas, verdrukking heeft geleden.
'k En weet de waerom niet, ik hoorde nimmer reden.
Waerom dat men mijn hart bestrikten so met rou,
Dewijl de Amstel weet dat noit beleefder vrou
Van mensch is voortgebracht als ik, die geen voor desen
Voor d'Oude Mannen sorgd', nu voor d'onnoosle Wesen,
Wiens Moeders door de wil van d'Albeheerscher God
En Vaders zijn gehaalt. 'k En weet niet waarom met spot
Ghij mijn hebt na-gevolght. Hoort heb ik u misdreven
Ik wil om dees, en die, het willigh u vergeven;
Versoeken so ghij hebt wat goeds in u bedacht
Dat het op mijn Toneel mach worden voortgebracht(*).

Berusting was al wat voor de trouwe Eglentieren overschoot. Een ‘treurklacht van *In Liefde Bloeijende*’(†) kon de zaak niet veranderen. De meeste en beste leden sloten zich voor goed bij de Akademisten aan, bleven met de Fonteynen vooraan - wier vader dertig jaren lang aan 't hoofd der kamer had gestaan - den eerbiedwaardigen

(*) Nicolaas Fonteins Aristobulus, Voorspel.
(†) Catalogus van Jacobus Koning, III D. blz. 194.

struik gedenken en beijverden zich om met hun vroegere vijanden de liefde te doen bloeien.

Een vernieuwd leven ontstond. Burgemeester D^{r}. Gerard Schaap en schout D^{r}. Jan ten Grootenhuys deden geen half werk. Beide partijen waren verzoend en één lichaam geworden. De plaats der samenkomsten en werkzaamhen voor die twee lichamen was te klein, een grooter en schooner gebouw moest verrijzen. De weesvaders ondersteunden dit plan. De raadsheer Nikolaas van Kampen, niet onbedreven in de bouwkunde, maakte een ontwerp. In 1635 werd Coster's Akademiegebouw gesloopt en terzelfder plaatse verrees de eerste Nederlandsche Schouwburg. Vondel spande zijn snaren en den 3^{den} Januari 1638 had de eerste voorstelling plaats van GIJSBRECHT VAN AEMSTEL.

Niet lang mocht Van Kampen de vrucht van zijn arbeid aanschouwen. Den 2^{den} April 1638 rukte de dood hem weg. Vondel strooide een dichtbloem op zijn graf.

Ter eeuwiger gedachtenisse van Nikolaes van Kampen. Stichter des Schouburgs, in den jaere MDCXXXVII.

't Ontbreydelen der jeugd, nocht godloos voedsel van
Vervloeckte afgodery, en al wat zij verdichte,
Maer stichtigh tijdverdrijf was 't ooghmerk van dien man,
Die, tot een oefenschool van deughd, den Schouburg stichte;
Der arme Weesen troost, der ouden stock en staf.
Soo schrijft Pompejus niet, maar Kampen op sijn graf(*).

De verlevendigde belangstelling in het vaderlandsch tooneel, opgewekt door de werkzaamheden van het Nederlandsch Tooneelverbond, deed de Leidsche Hoogeschool ter goeder ure een prijsvraag uitschrijven over de geschiedenis van het Amsterdamsche van 1617-1772. Slechts één antwoord kwam in, maar dat ééne was voldoende: het werd het gouden eeremetaal waardig gekeurd. De heer Wijbrands maakte zich als schrijver bekend.

Toen hij zijn taak aanvaardde had hij een weinig bebouwden akker voor zich. Slechts hier en daar had een schrijver een woord over het

(*) Mr. J. v. Lennep plaats dit vers in 1637 onder de Schouwburgdichten. In he 'Register van de namen der ghenen, die zedert den jare XVCLXXVIII die principaelste Ampten hebben bedient binnen die stad van Aemstelredam' staat vóór zijn naam: *obijt* 2: *Apr*: 1638 en er achter: *in zijn plaats Jacob van der Marct.* Een aandachtige lezing van het vers, vooral van den laatsten regel en het opschrift verklaart het vers als grafschrift of lijkdicht en moet alzoo in 1638 gesteld worden.

tooneel ter neergeschreven. Een aansluitend geheel ontbrak. Overal wat, nergens het volledige. In het archief van het Burgerweeshuis en dat van den schouwburg en de stad Amsterdam bleven in stoffige folianten de bouwstoffen verscholen; spectatoriale geschriften onopgemerkt, de kostbare verzameling van den heer Hilman ongebruikt.

Geen wonder, dat de verschijning van het werk des heeren Wijbrands, die zich aan alle bronnen had kunnen laven, met vreugde werd bsgroet. De uitgever, J.L. Beijers, gedachtig aan de spraakwijze: het oog wil ook wat, heeft voor een keurige uitvoering zorg gedragen en verdient deswege een afzonderlijke vermelding.

Dankbaar maar niet voldaan heb ik na lezing het boek uit de hand gelegd. Het voornaamste, het belangrijkste is te weinig tot zijn recht gekomen, de schrijver heeft meer de uiterlijke lotgevallen behandeld dan het tooneel als afspiegeling van het leven, van de beschaving en ontwikkeling des volks. Doch hij had zich dit ten taak gesteld, het zou hoogst onbillijk zijn hem er een te groot verwijt van te maken. Hij heeft den eersten stap gedaan om eindelijk eens een voorstelling te geven van een zeer belangrijk en groot onderdeel van onze letterkunde. Zijn grootste verdienste ligt hierin, dat hij, wat overal verspreid was, tot een goed geheel heeft saamgesmolten, onbekende bronnen voor iedereen toegankelijk gemaakt en een verrassend licht over vele zaken verspreid. De vorm is niet geheel onberispelijk. Gebrek aan methode heeft hem nu en dan midden in een hoofdstuk een verkoopakte van een gebouw (blz. 36), een inventaris van een tooneel (blz. 44) en een verhuurcontract van een schouwburg (145-148) doen invlechten. Aan datzelfde gebrek is het laatste hoofdstuk *Oud en Nieuw* toe te schrijven, daar wordt over veel gehandeld, wat in vroegere afdeelingen een plaats had moeten vinden. Dr. Ferdinand Hellwald heeft, wat methode aangaat, in zijne *Geschichte des Holländischen Theaters* een navolgenswaardig voorbeeld geleverd. Nadeelig werkt dat gemis aan methode op den stijl, die ook lijdt onder de groote en voortdurende aanhalingen van Jonckbloet, V. Vloten, Kops, Visscher, Barlaeus, V. Lennep, De Vries, Bakh. v.d. Brink, Francius, Sieuwertsz van Reesema, Limburg Brouwer, enz. enz. - Letterlijke aanhalingen zijn zeer goed om kernachtige en juiste oordeelvellingen in hun recht te laten, doch een spaarzaam gebruik is aan te bevelen; verwerking beter.

Over den inhoud is veel in 't midden te brengen. Het oordeel over het ontstaan van Kamer en Akademie is op 't oogenblik niet meer houdbaar; de heer Wijbrands zou het thans ook geheel anders voorstellen. Scherpzinnig is het onderscheid, dat hij maakt tusschen den schouwburg van 1637-1665 en dien van 1665-1772, evenzeer als de verbetering van *schuifgordijnen* en *schuilgordijnen* (bl. 74). Eene goede gedachte was het van hem een afzonderlijk hoofdstuk aan *Nil Volentibus Arduum* te wijden, al wordt over den strijd tegen dat genootschap te weinig gesproken. Terwijl aan een

minder belangrijk tooneelspel en het Eeuwfeest ettelijke bladzijden worden gewijd, is de opening van den schouwburg (1638) in een tiental regels herdacht. Dit is geen verhouding. Over de vraag of Jacob van Kampen, die in 1657 overleed, na 1662 een schouwburg bouwde, is het best te zwijgen, den belangstellende verwijs ik naar de daarover tusschen hem en mij gevoerde gedachtenwisseling in *De Kunstbode* van dit jaar. Over het een en ander, waarin ik met hem over de Akademie verschil, ook over de tegen mij gerichte noot (blz. 123) hoop ik later uitvoerig te handelen, evenzeer als over *Tooneel en preekstoel*, *het Schooldrama*, *de oudste tooneelspelers*, *de Nederlandsche dramatiek in de eerste helft der* 17de *eeuw*, *Opera*, *Publiek* enz. Eene enkele opmerking over een dezer onderwerpen mag hier niet achterwege blijven. Een grooten misslag heeft de auteur begaan door in het tweede hoofdstuk van den schouwburg van 1665-1774, tot kenschetsing van tooneel en kerkelijkheid, gebruik te maken van een werkje van Jacob Koeman, in 1662 verschenen; dit had bij den eersten schouwburg behoord, niet bij dezen. Over het algemeen is de voorstelling van den tegenstand der kerkelijken zeer onvolledig, vooral bij de Akademie.

Het eind van het laatste hoofdstuk is de bekende brand van 1772.

In korte maar krachtige trekken is deze geschetst. De namen der slachtoffers zijn er aan toegevoegd. De naam van den knecht des heeren Verhamme is Hendrik Wietses(*). Veel is over dien brand geschreven, het volgende uittreksel uit het dagboek van den toen levenden Bicker-Raije is nog onbekend(†):

11 *Mey* 1772.

..... ook is omgekomen de heer Corn. Raus, *Architect generaal van alle stadts werken*, *een Fris schoon Jong karel*, *die aan menschen te helpen en soo veel doendelijk tragtende de Brant te blussen sijn leeven Ellendig heeft verlooren*, *sijnde wel* 3 *à* 4 *maalen uyt de commedie geweest*, *en ijndelijk door het instorten van 't dak met Brinkman verplettert*, *als meede nog verscheyde menschen*, *meer als men denkt..... der sijn konsiderable schatten so aan Juweele*, *Klijnodiën, als goudtbeursen soek geraakt, en gestoolen, veele menschen*, *en principaal vrouwen sijn t'huys komende van alles berooft, en uyt de vertrekken van de casteleyn van de Kommedie is alles gestoole, onder andere* 10 *à* 12 *dousyn sulvere leepels en vorken*, *met het waapen van de Schouburg*, *sijnde een Beijkorff*, *etc*, *Mevrouw Taxera*, *wort gezegt voor veel meer als f* 20.000 *aan Juweelen aan hat.*

15 *dito.*

Is de WelEd. geb. vrouwe Mevrouwe geboore mevr. Leseutre vrij-

(*) Zie mijne Geschiedenis der stichting en feestelijke opening van den schouwburg op het Leidsche plein te Amsterdam in 1774, blz. 3.

(†) Het handschrift berust op het archief te Amsterdam.

vrouwe van Oudt- en Nieuw- Goudriaan en Langerak ect. Weed^e^ van den HoogEdl. g^t^. M^t^. Heer Corn. Trip in leven Burgermeester deser stadt overleeden, Haar Edg. was zeer geschrikt van die brandt, denkende dat haar klijnkinders ook in de kommedie waaren, die door seker belet, daar niet geweest waaren, hetgeene gezegt wordt, de oorsaak van haar dood te sijn, sy was een Braave Godvreesende en seer milddadige Rijken vroaw, daar veele nooddruftige, en armen menschen veel aan verliesen.

De wijze hoe het bij den brand toegegaan is en hoe ieder zich heeft trachten te redden is bewaard in het verhaal van Jonkheer Duco van Haren, zoon van den kernachtigen Onno Zwier. Duco bevond zich op den noodlottigen 11^den^ Mei met zijn verloofde in den Schouwburg. 'Op het oogenblik, dat de vlammen van het brandende tooneel het gebouw meer en meer met rook, hitte en benaauwdheid vulden, en de aanschouwers elkander verdrongen en vertrapten om er uit te komen, riep hij haar toe: "Houd u bedaard! Ik zal u redden als het ons tijd is." J^r^. Duco was het model van eenen volkomen edelman. Weergaloos in schoonheid was hij het ook in vlugheid en kracht, en noch hierin, noch in moed behoefde hij den besten ridder der 12de eeuw iets toe te geven. Toen de eerste schok door de uitputting der worstelenden eenigzins gebroken was, tilde hij zijne beminde uit de loge; legde de linkerhand op den rug, waarin zij de hare klemde, en zoo, even als een meisje, dat bij eenen heer oplegt, achter wien zij schaatsrijdt, drong zij met hem door de gillende menigte; maar wat men den ingang meer naderde, wat het gedrang sterker werd. Hij dus vreezende, dat zijne beminde hem ontglippen zoude, heft haar op zijnen eenen arm, terwijl hij met den anderen ruimbaan onder den gepakten drom maakt, en zoo trappende op en over de gevelden, schiet hij eindelijk door den ingang, komt in de open lucht, en voert de éénige dochter in de armen van den wanhopenden vader terug(*).'

Het *Besluit* (blz. 213) van den heer Wijbrands is geheel bezijden de waarheid. Het is niet mogelijk een uitspraak te verdedigen als: *De gloed die van den brandenden schouwburg te Amsterdam uitging over een groot deel van Nederland*, *was eene profetie*, *was het morgenrood dat een nieuwen dag aankondigde in de geschiedenis van het nationaal Tooneel in Nederland!*

Toen de tempel van Jeruzalem afbrandde, werden de priesters heinde en verre verstrooid, en overal verrezen nieuwe gemeenten.

Zoo ook hier. De brand dreef de tooneelspelers uiteen, *en weldra verrezen overal in den lande nieuwe Schouwburgen.* De stelling, dat de laatste vijf-en-twintig jaren der achttiende eeuw als 'een nieuwe dag' in de geschiedenis des tooneels staan aangeteekend wacht op een bewijs. Dat na 1772 overal in den lande nieuwe schouwburgen ver-

(*) J.H. Halbertsma, Letterkundige Naoogst, blz. 490.

rezen, zou door de aanwijzing van eenige plaatsen moeten gestaafd worden. In 's Gravenhage was er vóór den brand sinds lang een en te Rotterdam evenzoo. De brand heeft de tooneelspelers niet uiteen gedreven. Slechts zij, die even als Punt ontevreden waren, gingen met hem naar Rotterdam.

Nu volgen de bijlagen, die een groote waarde aan Wybrands' boek geven. N°. 52 der stukken uit het archief van het Burgerweeshuis is het *Parsonagieboek* van 1658-1659. Dit is het éénige dat van dien aard bestaat. Er zijn er meer geweest, althans onder de manuscripten door N.V.B. nagelaten lees ik: *Personeerboek van den Ansterdamschen Schouwburg*, *van* 2 *Jan.* 1690 *tot* 22 *April* 1690. *foliant*(*). Bij de geschriften op het archief der stad Amsterdam ontbreekt tusschen n°. 75 en 76 het besluit, dat voortaan het Spin- en Lazarushuis 'het zuivere provenue van de spullen' zullen genieten(†). In de opgave der vertooningen staat op 14 Juni 1644: *Tengnagel's Heydinnetje,* terwijl *Juffr. C. van Dusarts Spaensche Heydin* op den titel opgeeft gespeeld te zijn *op d'Amsterd. Schouwb.* 12 *Junij* 1644. Is hier geen misschrijving èn van *Tengnagel* èn van 14 *Juni?* Is *de Kraamvrouw* van 2 Maart 1645 hetzelfde als *Phantasia?* Mij dunkt van ja. - *P. van Zeerijp's Arfleura en Brusanges* gespeeld op de A.S. in 1646 komt niet voor. Is dit niet gespeeld en heeft Ravesteijn het maar voor de leus gezegd? - Den 8sten Juni 1646 laat Wijbr. *De bedeckte verrader* spelen; de dichter vermeldt: *Gespeeld den* 18 *Junij* 1646. Vergissing? *Lingua ofte strijd tusschen de Tong en de Vijf zinnen* is gespeeld vóór Sept. 1648. Bij Wijbr. ontbreekt het. *Hertog van Pierlepon* komt voor op 20 Januari 1650; op het spel zelf staat *den* 17^{den} *van Louwmaand. M. Waltes klucht van de Bedrooge Gierigaart. Gespeelt op d'Amsterd. Schouburg in* 1653, *uitgegeven in* 1654 is hetzelfde als *De bedroge Boer:* de inhoud staat me borg; maar dan is het jaartal bij Wijbr. verkeerd. Onder 1660 mis ik: *Eduard*, *anders Standtvastige Weduwe*, vertoond op d'Amsterd. Sch.; of is dit spel van Adam Karelsz hetzelfde als *Eduard of d' eerbare Weduw* van 1656? Om met deze vragen en twijfelingen te eindigen nog eene: onder 1665 komt niet voor: *Vryage en Trouw of de klucht van Kreelis Krijnen en Juffr. Jennema; gespeelt op Schouburg Amst.* 1665.

Hiermede is deze beschouwing ten einde. Ik heb slechts enkele grepen gedaan; had ik over alles, wat ik heb aangeteekend, willen spreken, ik zou er ettelijke vellen druks mee kunnen vullen. Dit kan volstaan om te doen zien, dat ik het boek van den heer Wijbrands met de vereischte belangstelling heb bestudeerd en mij gewacht eenige banale opmerkingen neer te schrijven over een arbeid, die van inspannende en volhardende studie getuigt en de eerste spade heeft gestoken

(*) N°. 73 van Mr. J. v.d. Marck's Naemrol, blz. 4.

(†) Zie Bijlage n°. 6.

in een akker, die zoo goed als braak lag. Wie meenen mocht, dat het schrijven van dusdanig werk niet zoo bijzonder zwaar is, sla zelf de handen aan den ploeg om tot de ervaring te komen, dat een geschiedenis des tooneels zeer groote en eigenaardige bezwaren heeft. De heer Wijbrands heeft zich met dit werk een goeden naam verworven. Hij ruste niet op zijn lauweren!

Amsterdam, 23 September 1874.

J.H. RÖSSING.

Bijlagen.

N°. I. *Rethorica opgerecht A°*. 1518:

Alsoe die vander Rethorycken op heden ande Burgemrn. versocht hebben gehadt te hebben sekere costen bij hen gedaen ende doen doen int opheffen vande Camer van de rethorycken bedragende ter somme toe van 29 gld ende vier stuivers en voert een jarelijcx gracelijke retenue (?) tot onderhoudenisse der voersz. kamer ende dat de Burgemrn. ymers begerende dat de Rethorycke voortganck hebben zal ghenegen sijnde tot heure voorsz. begheerten, hebben den voorsz. vande Camer vande Rethorycken voor dese reyse alleenlyck geconsenteerd ende gegont, consenteeren ende gonnen mits desen te betalen de voorsz. 29 gld. en de vier st. voor dese Reyse ende voorsz. van een jaerlijcse retenue (!) van 1 □ groote vlms. jaers omme de huer van hare Camer mede te betalen sonder den voorsz. stede in tyden toecomende boven tgene des voorsz. is yet meer te eijsschen binnen der stede blivende daer mede die van de Camer te vrede waren. Aldus gedaan den 24sten dach October 1518.

Groot Mem. 1 D. *f°*. 276.

N°. II. *Gecundicht den lesten Decembris* 1533.

Also bouwen Claes Mellensz, Willem Gommerts, Willem Henricsz. Jan Woutersz., Claes Jansz. Glasemaker, Frerick Hen□ricx Snijder, Ysbrant Cornelisz. Wolleclopper, Dirck Remmersz. ende Peter Henrixs alle retoresinen hen vervordert hebben gehadt een vergaderinge ofte Camer te maken, sonder wete van den gerechte, ende daer en boven op Dinsdach Sonnendage lestleden te spelen een batement ofte spell sonder tzelve eerst te laten visiteren bij den gerechte contrarie den placaet Kijsr M. Daer aff gecundicht zijnde ende in denzelven spelen diversche spiticheden op op gheestelicke personen gepleecht (ende anders daerinne veel rumoers ende twisten onder de gemeente dezer stede verwect hebben) dwelck alzo nijet en behoevt ende mijne heeren vanden gerechte nijet en willen laten ongestraft omme alle vrede ende enigheijt binnen dezer goede stede te houden. So ist dat de zelven mijne heeren den voorsz. personen voor correctie voergezeyt hebben ende zeggen over mitsdeden. Dat zij luyden in beteringe van haer voorz. misbruyck binnen sdaechs sonneschijn gaan zullen uit dezer stede ende haer vrijheyt doende een bedevaert tot Roomen, ende nijet weder inne deser stede comen (de) ten zij dat zij luyden aldaer geweest ende

goet bescheyt daar aff gekregen zullen hebben ende dat op den pene van ten euwighen dage uit deser stede gebannen te wesen.

Keurb. D. f°. 228.

N°. III. *Gecundicht den lesten Decembris anno* 1533.

Verbieden mijne heeren van den gerechte dat gheen Camer van de Retorisijnen voortaen hen zullen onderwinden eenige openbare batamenten te spelen voor en alleer die bij den gerechte gevisiteert ende toegelaten zullen wesen omme gespeelt te worden op de correctie van der stede.

Willekeuren D. f°. 194.

N°. IV.

1586.

Cornelisz. Zegersz betaelt over de coop van 14 ellen root rollaecken, an de Retrosijnen vereent opte blijde incompste van sijn Ex^ie *f* 9.16.

1587.

Lambert Pietersz. betaelt over gelijcke somme, bij hem verschoten van wegen de Retrosijnen an vierwerck, bier ende broot, geschoncken de soldaten in 't proberen van de vertoningen ende andere dingen, gebesicht opte incompste van den Grave van Leycester binnen deser stede *f* 45.19.

1586.

Quintijn Henricx betaelt over de leverantie van 't stoff met sijn toebehooren, mitsgaeders het maecken van twee taffen rocken, die de Camer van Retorica gebruyckt heeft opten bliden incompste van den Grave van Leychester en de vertooninge, die sij ten selven tijde deden *f* 57.48.

N°. V.

Alsoo, niettegenstaende verscheyde placcaten by den hooghmo: heeren Staten-Generael geemaneert, ende keuren van weghen mijne heeren vanden Gherechte alhier gepubliceert tegens alrehande pasquillen ende fameuse Libellen, waerby verboden wordt eenige Boecken ofte schriften sonder consent uyt te geven ende te

verkopen, eenige persoonen hun onderwinden in druck voor te stellen, uyt te gheven ende te vercoopen seeckere vraghen op de name vande Academie binnen deser stede ingestelt, met de andwoorden daer op gevolght, streckende tot vermeerderinghe ende voedinghe van den haet ende verbitteringhe tusschen den Ingezetenen deser Landen, die niet dan all te groot is, zoo ist dat mijne heeren van den Gherechte voorsz., inhererende denselven placcaten ende keuren een iegelyken mits desen daervan adverteren, ende waerschouwen mit verbod van dierghelijcke vragen ende antwoorden, ende eenige andere Boecken ende geschriften, naer desen meer te maecken, drucken, divulgeren, voor te hangen ende vercopen sonder oorloff van de voorsz mijne heeren vanden Gerechte op de poene bij deselve placcaten ende keuren gestatueerd.

Keurb. K. *f°*. 145.

Ghecundicht den 12^den *Aprilis* 1634.

N°. VI.

Op huiden den 18 Maart 1682 is geresolveert.... dat het zuyver provenu vande spullen, die in toekoomende binnen de stad ende de jurisdictie van dien zullen werden gepermitteerd te speelen, 't geen aan het spinhuys tot nog toe in 't geheel is toegevoegt, voortaen zal werden genooten bij hetzelve spinhuys ende het Lazarushuys half ende half omdat d' eersten ruym, ende d' ander op verre na haer lasten met haer inkompste niet konnen goetmaken, als zijnde haer inkompste van tijd tot tijd zeer besnoeit, ende nog voor weynig jaren zeer bezwaard met het aanbouwen van de huysen in het Noordsche Bos.

Besolutien van de Heeren Regeerenden en de Oud-Burgemeesteren, 1649-1698. *f°*. 225.

Veertien jaar.

De geschiedschrijver stoort zich niet aan jaartallen als hij in 't geestesleven der volken een nieuw tijdvak begint of afsluit. Hij kent het denkbeeldige van een eeuw gelijk van haar onderdeelen en vraagt slechts naar de verschijnselen. Wie ééns aan het dagboek van *ons* innerlijk leven ziel en beteekenis zal geven, zal niet angstvallig vragen naar vijf, of tien, of vijfentwintigtallen, maar naar de gebeurtenissen en haar vertakkingen, - de lotgevallen van hart en geest des Nederlandschen volks. Wie heeft dit volk verhoogd in leven en streven? Wie heeft het den weg gewezen naar beter en geleerd dat gisteren idealen waren wat heden grondwet is? Wie heeft dit volk zijn idealen zoodanig voorgehouden dat zij onwederstaanbaar waren? Zoo zal de geschiedschrijver vragen en hij zal feiten en personen ontdekken, hij zal komen tot werken en namen, waarin het antwoord ligt. Wèl het volk, welks geheimschrijver groote werken, groote namen noemen kan en roemen en er van verhalen voor kind en jongeling, voor meisjes en vrouwen, voor mannen en grijsaards, dat hun 't hart opengaat en een heilige geestdrift voor zooveel grootschheid en macht hen allen bezielt. Driewerf heil het volk, dat van zulke mannen en werken kan doen spreken, waarvan het tegenwoordig geslacht eenstemmig getuigt: ‘ja, dat is waarlijk schoon! Daar ligt een toekomst in!’

Onze eeuw dan begint niet met het jaar één, maar met de persoonlijkheid, wier invloed op het Nederlandsche volk ver over de grenzen van haar eigen leven reikt. Had ons volk zulk een? Ik geloof het zeker. Ik geloof dat hij Bilderdijk heette. Wee ons, indien ons zulk een machtige persoonlijkheid had ontbroken, want wij zouden het armste volk der aarde, onze eeuw de armste eeuw van ons bestaan zijn. Wij hadden de schakel gemist die ons verbond aan de groote werken der republiek. Bilderdijk heet die schakel.

Daar zijn menschen, ja zelfs Hollanders, die het eerste tijdvak onzer eeuw Napoleon willen noemen. Doch ik wijs dien naam af in naam der waarheid. Napoleon kon, uit den aard der zaak, wel een afgod en zijn naam later een fetisch zijn voor zekere bloedgierige soort van menschen, maar nooit een man der toekomst. Hij was een blinkende god des oogenbliks, en voorts een mogol waarom duizenden zich hebben doodgedanst en die voor andere duizenden de oven van Nebukadnezar was. Al wat edel en fijn, wat liefelijk en grootsch was in de menschheid, was voor hem gelijk het vogeltje voor den slangenblik: toen zijn eigen bliksem hem verlamd had, herleefde de genius des menschdoms.

De poëzie in het Nederlandsche volk kreeg stem en snaren door

Bilderdijk. Grootsche gebeurtenissen wekken groote gevoelens. Weerloosheid tegen geweldenarij wekt in het dichterlijk gemoed een sterk verzet, dat zich uit overeenkomstig zijn samenstel. Krachtig waren de tonen van Bilderdijk zoowel tegen de matheid van velen als tegen het geweld van een enkele. Gelijk eens de dwang der Karelschool den jongen Schiller de *Räuber* had doen dichten en hem later deed optreden voor recht en vrijheid met een taal, die eerder van een god dan van een mensch was, zóó deden de gebeurtenissen van Bilderdijk's tijd dezen dichter tonen voortbrengen die weerklank vonden in elk hart dat ze verstond. Niet elk kon hem dit zoo schoon betuigen als Da Costa, maar duizenden zouden 't gezegd hebben om hem het recht te geven, hun tolk te zijn:

‘Hij mocht dit, hij, wiens forsche moed
Voor onze klachten, onze woorden
Een nieuwe zieltaal leven doet,
Een nieuwe wereld van akkoorden.
Gij mocht dit, Bilderdijk, ja gij -
Gij, enkel hart en poëzy!’

Jaren aaneen is hij het middelpunt geweest van dien uitgelezen kring, waaruit Nederland zich opnieuw ontwikkeld heeft tot een volk. Als Bilderdijk Vondel niet had medegedragen door den Napoleontischen doodenhof, - o zeg mij, wie had de ziel der republiek in 't nieuwe koninkrijk gegoten?....

Na Bilderdijk zal de geschiedschrijver Thorbecke noemen en diens naam geven aan het tijdperk, dat tot op onze schoolbanken reikt. Het was luisterrijker dan dat van Bilderdijk. Alle geestesadel schaarde zich om den eenvoudigen Thorbecke, door wien Nederland op eenmaal aan 't hoofd kwam van Europa in zijn streven naar vrije ontwikkeling van individu en Staat. Hij handelde. Zijn daden bezielden het jonge volk om hem heen. Er ontstond een krachtig geestesleven, niet onder enkele bevoorrechten maar algemeen. De Staat had zijn afsluitstelsel moeten laten vallen op het onvermoeide kloppen van Thorbecke en aldra was er ook op het gebied van kunsten en wetenschappen geen afsluiting meer. Welk een zielvol streven in die jaren veertig, toen de fraaie geesten van Nederland allerwege opstonden om Thorbecke te ondersteunen in zijn zwaren strijd. Nu schertsend, dan stormend, nu lachend dan donderend bewogen zij de geesten, en schudden hen en dwongen hen tot een vóór of tegen.

‘'t Is een pop in lange rokken
Met een draad er dwars door heen,
Al naar deze wordt getrokken,
Knikt hij “ja!” of schudt hij: “neen!”

Vindt hij, peinsde ik, 't beeldjen aardig?
't Pleit voor zijn onnoozelheid.
Wie is niet tot knikken vaardig
Als 't geheime draadjen 't zeît!'

(*Potgieter's Mandarijn*).

't Was dan ook gekheid zich zoo af te sloven om iets waarvoor men zijn menschen had.... Welk een verandering van staatsinzichten derhalve, toen niet langer het heen en weder wippen der slaapmutsen het doorzicht belemmerde; toen Potgieter zong en Bakhuizen lachte dat het daverde door 't land.

Wij waren toen kinderen en lieten Thorbecke met zijn trawanten maar kloppen, en wij schreven groot, middelsoort en klein. De namen kwamen wel in geheimzinnige klanken tot ons, maar voorts was 't krijgsgejoel voor ons de strijd van de goden en de reuzen in de schemering van onze bewustheid. Licht was er alleen voor ons op onze knikkerbaan; licht, lucht, goud, paarlen, liefde, levensvreugd, dat alles stroomde over onze spelen als uit een hoorn van overvloed; alle dagen waren lang en de geheele toekomst was een rozenlaan waarvan de weerglans op onze koonen stond: maar den strijd der goden en der reuzen begrepen wij niet; wij zagen onze ouders en de huisvrienden onzer ouders wel eens leergierig aan, maar voorts keken wij in 't donker niet gaarne. Toch sluimerde er in ons en onze makkers een vóór en tegen Thorbecke schoon onbewust; en dit is thans ontwaakt. Rechts en links zie ik de vrinden van de knikkerbaan in de wereld staan en zitten - er zijn twee kleermakers bij - en rechts en links ontwaar ik vóór en tegen.

Echt teeken des tijds. We zouden het toen elkaâr niet aangezegd hebben, dat we zoo partij zouden staan. Dat is de geest der eeuw. De eigendommelijkheid van ons tijdperk. Een goede karaktertrek; of moesten b.v. de kleermakers vóór noch tegen zijn, zooals de koster-snijder in Cremer's *Oud en nieuw orgel?*

't Komt er nu op aan, den geest vast te houden, dien Thorbecke in ons volk heeft opgewekt. Dit geschiedt niet door er bij stil te staan, maar door voorwaarts te rukken, want rustelooze voortgang is het karakter der geesten.

Wij werden niet van de knikkerbaan en van de schoolbanken gedrongen om als Potgieter's mandarijntje te blijven knikkebollen, maar om een eigen tijdperk te vormen, nu Thorbecke ons verlaten heeft en het tijdvak dat zijn naam draagt, door den geschiedschrijver van ons geestesleven afgesloten is.

Wiens naam zal het dragen?...

Indien groote feiten, grootsche verschijnselen, 't zij dan van licht of duisternis, groote harten bewegen om vóór of tegen die gebeurtenis-

sen op te staan of ze te leiden, kan er dan een groot hart in dit ons jeugdig tijdperk bewogen zijn?

Wie hierop neen zou zeggen, kent de geschiedenis van Nederland van 1831 tot heden niet; kent niet den geduchten aanhef van het dreigend lied:

> 'Een roofstaat daar ligt tusschen Dollar en Schelde.'

Immers toen Nederland zich weer ophief, uit de dubbele omhelzing van clericalisme en ijzer, tot een koninkrijk en een deel hiervan liet vallen als prooi voor het hybridisch gebit der oude best - de Roomsche Kerk, - toen kwam er nog veel geld te kort. Willem I schreef naar Van den Bosch dat de Javanen zooveel geld moesten opbrengen, dat de Hollandsche schulden konden betaald worden. Dit sultaniek schrijven leî den grondslag tot een koloniaal regeeringsbeleid dat een sterken familietrek had van plundering en weldra tot nog erger oversloeg. Onder de enkelen die naar Java gingen, trokken er scharen van luiaards heen, die op goed geluk daar deden in rijst en ransel. Dit Europeesch, helaas meest Hollandsch uitvaagsel behandelde de inlanders als beesten, terwijl de regeering niet altoos den goeden wil of de macht toonde om dat schandaal tegen te gaan, want het hoofd van den roofstaat, alias het moederland, vroeg tot allen prijs geld, meer geld, 't zij dan in koffi, rijst, indigo of bloed, maar altoos geld.

Doch 't moet u bekend zijn; 't zij mij bespaard, den gruwel te herhalen. Het was een ontzettend feit.

Eén was er onder de enkele edele Nederlanders, wien bij vergissing de zweep in handen was gegeven en die het foltertuig, in plaats van op den rug der Javanen, tegen de leiders van den gruwel keerde. Zijn ziel was in laaien gloed gezet. En welk een ziel! En welk een gloed! De jonge man was dichter in den schoonen zin van dien bekoorlijken titel.

> Sta ledig, gouden pijnbank!

Insulinde, geliefde, ik verlaat u maar vergeet u niet. Ik zal den koning zeggen, hoe groot, hoe liefelijk en hoe schoon gij zijt en hoe gij wordt vertreden door het uitwerpsel van Nederland. Hij zal u in uw eer herstellen. Gelouterd, gereinigd, verhoogd zult gij weder troonen als de koningin van 't Oosten. Gij zult een anderen bruidegom hebben dan den paria van Nederland.

En de dichter kon dat tegen den koning zeggen, want Thorbecke had het vrije woord ingevoerd.

Hoe heeft de dichter tot den koning gesproken? Hij schreef een boek waarin zijn geheele ziel lag, *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij* is het werk waarin de jeugdige dichter zijn belofte aan Insulinde vervult. De schoonste compositie op

dit thema, waarin hij kermt en spot, lacht en schreit en alle tonen aanslaat om zijn woord gestand te doen. Wie het gehoord heeft, heeft getrild, en nu heeft het gansche Nederlandsche volk het gehoord, het is bekend in elk beschaafd huisgezin. Insulinde is gewroken. Gebroken het plunderstelsel.

De dichter heeft het hierbij niet gelaten.

In een reeks van kleinere en grootere werken heeft hij ons de Indische toestanden met feiten en cijfers uiteengezet. Daarna is hij als schrijver en dichter onder ons opgetreden. Hij heeft liederen gedicht en in een nieuwe taal tot ons gesproken. Met hooge kunst en ongewone verbeeldingskracht heeft hij onze harten geroerd en zoo onwederstaanbaar onze aandacht gevestigd op de toekomst. Beurtelings is zijn profetentaal een storm en een gezang, een rommelen van den donder en een nachtegaalslag. Wie er naar luistert, is er door geboeid, en die er door gefolterd wordt, ligt aan den mast gebonden. Dit is het zeldzame in dezen grooten dichter, dat hij zijn vijanden tot luisteren dwingt en daardoor telkens met kracht kan terugkeeren op de ijzingwekkende ballade van den roofstaat.

Zijn naam zal het wachtwoord van ons tijdperk zijn. Veertien jaar is dat tijdvak, genaamd Douwes Dekker, en geen tijdvak is er ten onzent in de geschiedenis van ons geestesleven, dat zoo rijk is en zulk een forschen stempel draagt. Door den bajert van kerkijver en dweepzucht, goudziekten en koffikwalen heeft hij, gelijk eenmaal Camoëns door de golven zijn Lusiade, den genius zijns volks gedragen en geplaatst op verhoogde altaren. Jong en oud heeft tot hem het luisterend oor gericht.

Gij ziet wel dat de kabinetschrijver onzer geestbeschaving zich niet aan afgepaste jaartallen kan storen maar zijn tijdvakken met geestesschreden meet. Hoe jong en teeder is nog dit tijdperk en hoe is het doortrokken van zijn dichter!

Laat zijn opwekking tot vrijen arbeid, vrije studie geen stem in de woestijn zijn. Wie Bilderdijk zegt, zegt schoolmeester. Maar ons jeugdig tijdvak heeft alle schoolschheid op 's meesters voorgang afgeworpen. Het woord van De Genestet:

> ‘Niet in de scholen, neen, heb ik gevonden,
> En van geleerden, och weinig geleerd;
> Wat ons de wijzen als waarheid verkonden,
> Straks komt een wijzer, die 't wegredeneert’

is door Multatuli waarheid geworden sterker dan ooit. Er zal kracht zijn in de vrijheid, d.i. waarlijk vrijheid. Deze zal een blijden toon geven aan onze gesprekken, aan onze boeken, aan onze dichtwerken, aan onze daden. Indien wij 's dichters *Vorstenschool* herhaaldelijk lezen om den diepen ernst, den krachtigen frisschen humor, den fieren geest, dan zal ons leven met die vrijheid worden verhoogd. Dan is er

in die veertien jaar van zijn optreden een schat voor ons verborgen die een geheele toekomst in zich sluit.

Eens schreef Sterne aan een zijner Amerikaansche vereerders: ‘it is not in the power of every one to taste humor; it is the gift of God,’ laat die Goddelijke gaaf ons deel worden en wij zijn op den weg om den sterken stroom dezer veertien jaar bij te houden, eer aan te doen, te leiden.

Zonder dien smaak voor humor, waarvan Sterne gewaagt, gelukt die leiding waarschijnlijk niet. En - laat ons er voor uitkomen - wij leggen weinig aan den dag van dien smaak. Juist de vruchtbaarheid van ons tijdperk ontrust ons als wij zien dat daarbij het blijspel blijft ontbreken. De letterkunde en beoefening van ons tooneel zijn een nieuwe lente ingetreden, maar een blijspel bot niet uit. Hoe zou dat komen? Is er ten onzent geen blijdschap meer? Is er geen oog meer voor humoristische toestanden of zijn deze toestanden afwezig?

Ondenkbaar.

Nog verkeeren wij onder den zegen van een sterke wisseling der jaargetijden, - van storm en stilte, - van ramp en genoegen, en wij, hebben wij nog niet als van ouds onzen lach en onze luim?

Waar zou dan het blijspel blijven?... 't Is wel waard om over dit verschijnsel na te denken, Jan Steen op te roepen, met Ostade een ernstig woord te spreken en met Breeroo, Starter en Langendijk te overleggen wat er aan te doen?

Want zeker is dit: Hoe schoon ook de veertienjarige wonderboom van ons jongst letterkundig leven bloeie, ooft belove, zijn wortels zullen niet vatten, zijn kroon zal geen lommer bieden als we ons niet toeleggen op: *the power to taste humor.*

Laat daarentegen den blijmoedigen zin onzes volks aan het woord komen in een vorm zoo lieflijk en onwederstaanbaar als het blijspel, dan zal een vruchtbare dauw den bodem doortrekken en de wortels voeden van den wonderboom van veertien jaar.

Beginnen wij met de studie van *De Vorstenschool.*

AART ADMIRAAL.

Nederlandsche letter- en taalkunde.

1. Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, door Dr. W.J.A. Jonckbloet. Tweede Deel. Tweede, geheel omgewerkte uitgave. Te Groningen bij J.B. Wolters, 1874.
2. Nederlandsche Letterkunde. De voornaamste Schrijvers der vier laatste Eeuwen, door D. de Groot, L. Leopold en R.R. Rijkens, Leeraren aan de Rijkskweekschool voor onderwijzers te Groningen. Derde, zeer vermeerderde druk. Te Groningen, bij J.B. Wolters, 1874.
3. Een Sleutel. Rij van oorspronkelijke Prozastukken ter voorbereiding van de studie onzer Letterkunde, verzameld door M. en L. Leopold. Te Groningen bij J.B. Wolters, 1874.
4. Vaderlandsche Volksboeken en Volkssprookjes van de vroegste tijden tot het einde der 18de Eeuw, door Dr. G.D.J. Schotel. Twee Deelen. Haarlem, Kruseman en Tjeenk Willink, 1874.
5. Nederlandsche Spraakkunst, door D. de Groot, Leeraar enz. Tweede, vermeerderde Druk. Groningen, P. Noordhoff. Arnhem, J. Voltelen, 1873.

1. Dr. Jonckbloet blijft zich gelijk in voorbeeldelooze vlugheid van werken. Sedert de uitgave van den omgewerkten druk van het Eerste Deel zijner *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* verstreek nauwelijks een jaar, en het Tweede Deel, evenzeer omgewerkt, ligt voor mij, een boekdeel van ruim vijfhonderd dichtgedrukte bladzijden.

De Schrijver komt zijnen lezeren te gemoet in het opsporen van die gedeelten des werks, welke inzonderheid wijziging of uitbreiding hebben ondergaan. Het zijn de artikelen nopens Rodenburgh, Asselijn, Kinker, Vrouwe Bilderdijk, W. de Clercq, Borger en Van Limburg Brouwer, die vooral in volledigheid gewonnen hebben. Onder deze allen munt het Hoofdstuk over Rodenburgh uit. Het mag met volle recht ‘eene studie’ heeten, te hooger te waardeeren, naarmate onze Rederijkers tot hiertoe het minst grondig waren behandeld, en de taal van Bilderdijks ‘Oudoom’ weinig aantrekkelijks heeft, ja dikwerf door hare gemaaktheid onaangenaam en moeilijk verstaanbaar is.

Van Kinker wordt één tooneelstuk onder handen genomen ‘getiteld *Van Pots*’ (lees: *Van Rots*); en wel met ongunstig gevolg. De Dichter gaf intusschen meer tooneelstukken en vooral Parodieën, waarin hij zijne geestigheid niet verzaakt. P. van Limburg Brouwer liep hoog met de *Celia.* Ik meen, dat één onzer Letterkundigen ons eene opzettelijke behandeling dier stukken zal leveren, waaruit het ontbrekende bij Dr. Jonckbloet zal kunnen worden aangevuld. Reeds nu laat Dr. Van Vlotens *Dicht en Ondicht der Negentiende Eeuw* de belangstellenden niet onvoldaan; men zie daarin het artikel: Johannes Kinker. Doch wat onze Schrijver vooral niet had moeten voorbijgaan, is Kinkers proza-arbeid. Alleen de *Voorberichten* voor de *Gedichten* worden kortelijk besproken. Werken echter als de volgende: *Inleiding eener wijsgeerige Theorie der Talen* (een kwartoboekdeel van derdehalf honderd bladzijden), *Over de hoorbare Voor-*

dragt van den Redenaar, *Over de empirische Taalkennis*, *Over de Hollandsche Prosodia*, *Beoordeeling van Bilderdijks Spraakleer*, zullen, om het vele dat daarin oorspronkelijk en degelijk is, steeds eene voorname plaats in onze vaderlandsche letterkunde innemen. De uitspraak dat Kinker '*goede* verzen heeft gemaakt' (bl. 398) is zeker niet overdreven; Bilderdijk, op meer dan één gebied 's Dichters tegenstander, noemde ze 'meesterlijk.'

Vrouwe Bilderdijk wordt (bl. 459) door Dr. Jonckbloet genoemd één der 'twee *echte* en tevens *voortreffelijke* en *zelfstandige* leerlingen' die Bilderdijk slechts gehad heeft. Het beoordeelend verslag van haren dichtarbeid, dat de Schrijver laat volgen, schijnt echter met die hooggestemde lofspraak niet zeer in overeenstemming te zijn. Men oordeele:

'Hare Treurspelen hebben nauwelijks aanspraak op den naam van *Tragedie.* 't Zijn romantische drama's, met veel *embroglio*, veel levendige personages, veel hartstocht, veel bewegelijke tooneelen, waaraan, ten slotte, door een of meer dolksteken een einde wordt gemaakt. Maar ze zijn zwak of gebrekkig van samenstelling. Enz.

Dit alles geldt reeds van *Elfriede;* maar in nog grooter mate van de twee volgende stukken, *Ramiro* en *Dargo*, die nog veel zwakker en vol onmogelijkheden zijn, en met het Treurspel alleen het statig Alexandrijn gemeen hebben; zoodat het ons dan ook niet verwondert, dat het *Instituut* ze in 1818 niet bekroonde, hoe boos de Echtgenoot der Dichteres daarover ook mocht zijn.

Van hare vrije navolging van Southey's gedicht *Rodrigo de Goth*, zeggen we alleen, dat zij uitnemend geslaagd is. Ook bij hare Romancen en Vertellingen staan wij niet stil. Hier, als overal, bewondert men de Bilderdijksche faktuur der verzen; maar dat belet niet, dat de opvatting en uitwerking ons maar matig bevalt, wegens de zenuwachtige opwinding, die zoo dikwerf dezelfde steeds terugkeerende situatie schiep. Als in hare drama's houdt zij ook hier te veel van akeligheden.

Hare *Gedichten voor Kinderen* zijn, volgens haar eigen bekentenis in de *Voorrede* [die evenwel niet van *hare* hand is] "geen *kinderlijke* gedichtjes;" maar juist daardoor schijnen zij niet aan hunne bestemming te beantwoorden; tenzij ter opleiding van ziekelijke Hieronymusjes, als daarin geschilderd worden.

Ondanks het krachtige en schoone, dat in hare meer verheven lyrische ontboezemingen niet ontbreekt, trekken deze ons toch niet bijzonder aan: ze is daarin niet zeldzaam te omslachtig, te woordenrijk. Maar waar ze geheel zichzelf is en ons meesleept en verrukt, het is in die meer *intime* poëzie, waarin ze geheel haar ziel heeft uitgegoten. Enz.'

Het 'echte en voortreffelijke' in de Dichteres beperkt zich alzoo tot eene enkele rubriek onder de verschillende vakken. En, wat het 'zelfstandige' betreft: Dr. Jonckbloet wijst zelf op 'de Bilderdijksche

faktuur' der verzen, die men 'bewondert.' Welnu, die faktuur is wel eens van dien aard, dat ten slotte de Echtgenoot ruim zooveel aandeel aan het stuk heeft als zijne Gade. De bewijzen daarvan berusten in handschrift onder mij. Ook op het 'zelfstandige' mag dus niet veel nadruk gelegd worden.

Dat de overzetting van den *Rodrigo* eene 'vrije navolging' zou wezen, is nog niet gebleken. De plaatsen uit het werk, die ik wel eens met het oorspronkelijke heb vergeleken, kwamen mij voor, dit getrouw weder te geven, en Bilderdijk zelf oordeelde het in het door hem gestelde Voorbericht noodig, zijne Gade te verontschuldigen wegens het behouden van het Roomsch-Katholieke in de overbrenging. Dat de vertaling overigens 'geslaagd' is, kan toegegeven worden; 'uitnemend' is wat sterk gesproken. Onze letterkunde bezit betere, ook uit het engelsch.

Dat, als een uitstekend leerling van Bilderdijk, *Da Costa* genoemd en geroemd wordt, daarmede kan ik mij geheel vereenigen. Hiermede worde ik echter niet geacht in te stemmen met den uitbundigen lof, aan dien Muzenzoon in den laatsten tijd door sommigen toegebracht. Als men hen hoort, is Da Costa de grootste dichter van Nederland; een dichter die alle anderen, zijnen Meester niet uitgezonderd, overtreft. Dr. Jonckbloet is van oordeel, dat 'Da Costa zich voor altijd eene eereplaats verzekerd heeft onder Neerland's eerste, meest dichterlijke Zangers.' Volgens den heer Hofdijk echter is Da Costa 'de waarachtige, de groote, de eerste dichter onzer dagen in Nederland.' En de Uitgever van 's Mans *Kompleete Dichtwerken*? Alles is hem schoon en voortreffelijk(*). Hij kan soms geen woorden genoeg

(*) De beminnelijke karaktertrek van den heer Hasebroek om zaken en personen liefst in een gunstig daglicht te stellen, komt ook in zijne Aanteekeningen op dit werk treffend uit. De harmonie in den Vriendenkring van Da Costa is steeds allergewenscht. Zoo wordt Dr. Van Oosterzee, D. III. bl. 505 genoemd 'mede een van Da Costa's *meest geschatte en innigst geliefde* vrienden.' Zoo wordt, D. II. bl. 484, verzekerd dat 'met Mr. Groen van Prinsterer de heer Da Costa bijna den ganschen tijd van zijn openbaar leven in *de innigste zamenstemming en zamenwerking* op allerlei gebied verkeerde.' - Jammer dat de uitgegeven briefwisseling van Mr. I. da Costa die illusie is komen verstoren. Dr. Van Oosterzee behoort ja, wel tot de vrienden die met talent strijden en goed preeken; maar van *innige vriendschap* is nergens sprake. Men zie b.v. D. II. bl. 55 en 94, waar Da Costa uit Ede schrijft 'met groot genoegen van Oosterzee aan de Rheedersteeg gezien te hebben, die morgen te Arnhem zal preeken.' 'Wij (luidt het vervolg) zullen, zoo de Heer wil, onder het gehoor van onzen *lieven en trouwen* predikant Schijvliet van Bennekom zijn.' - Het onderscheid valt in het oog. Zie ook het hevig beklag over *Ernst en Vrede*, D. II bl. 377 en D. III. bl. 62. 'De mannen van *Ernst en Vrede* (luidt het) hebben van mij persoonlijk sommigen mijner oudste vrienden nagenoeg vervreemd. Hun invloed was tot hiertoe storend.' En dan de *Jaarboeken!* Zij 'hebben getoond met hun tweede Stuk vol dorre beenderen een vijandschap tegen de dierbaarste waarheden' te zijn. Ook Doedes trouwens, mede-Redacteur van dat Tijdschrift, is niet 'rechtzinnig' zie D. II. 152. Het is met die heeren, als met Dr. Beets, bij wiens dichtbundel Da Costa, D. III. bl. 118, uitroept: 'Wat meester! ik ben vol bewondering; maar (volgt onmiddellijk als ter waarschuwing) hoop, met God, ook aldus streng altijd gescheiden te houden het oordeel over den Christen-*dichter*, en dat over den Christen-*leeraar* of *strijder*.'

En wat nu betreft 'de innigheid der zamenstemming' met Mr. Groen van Prinsterer: het is bekend genoeg, dat tusschen dezen en Da Costa in een zeer voornaam punt - de waarde en het gezag der belijdenisschriften - een groot verschil bestond en steeds is blijven bestaan. De Uitgever der Brieven trachtte wel dat verschil gering te doen voorkomen, doch slaagde daarin niet. Men zie daarover Dr. Pierson in De Gids van Oct. 1872.

vinden van lof en verheerlijking. Het lied *Vijf en twintig Jaren* (bij voorbeeld) is misschien ‘het meesterstuk der meesterstukken van den grooten meesterzanger’ (D. III. bl. 582).

Da Costa had inderdaad gelijk toen hij (ik meen ergens in zijne Brieven) zeide, dat men hem te veel ‘opvijzelde.’ Ik houd het met den heer Hasebroek, als deze (bl. 566) met het oog op de twee Deelen *Poëzy* van 1821 verklaart, dat de Dichter ‘later niets heeft geleverd, waarin hij, van het zuiver aesthetische standpunt gezien, dezen eersteling zijner jongelingsjaren heeft overtroffen.’ In den inhoud dier bundels herkende ik, van hunne verschijning af aan, den gelukkigen nastrever, maar daarom nog geen slaafschen navolger, van Bilderdijk. In veel der volgende dichtwerken zag men hem (mijns inziens) het echte kunstspoor verlaten. Naarmate de dichter kroniekschrijver wordt; naarmate de politiek en de theologie zijn hoofd en hart inneemt - zijne uitdrukkingen mogen nog zoo stout en krachtig zijn - naar die mate gaat, zelfs bij een' Milton, echte poëzie onder; dat is niet anders. Dan wordt, zooals de heer Hasebroek zelf erkent ‘de vorm uiterst vreemd’ en ‘doet de aanhef der onderscheiden afdeelingen aan den stijl der kroniek denken.’ (Bl. 575 en 576). Dan wordt, zooals Dr. Jonckbloet (bl. 463) zegt, het dichtstuk ‘als het ware de voortzetting van proza-voordracht in rhythmischen vorm.’ Ik vraag: sedert wanneer zijn zoodanig de kenmerken van echte, alles overtreffende poëzie? In een der gedichten, die ik niet anders dan tot de rubriek van *rhapsodieën* weet te brengen (*De Chaos en het Licht*), leest men, bl. 298:

‘Het zilver was de Macht der Persen en der Meden,
Met minderenden glans in Babels plaats getreden,
Dien nacht van Beltsasars verschrikking, toen de Euphraat
Door Coresch en zijn heir verrast werd en doorwaad.
Maar ook dat zilvren rijk moest wijken voor een ander
(Het koopren), door het zwaard gesticht van Alexander,
Wiens monarchij, weldra ontbonden en verdeeld,
Voor Rome ruimte maakte, in 't ijzer afgebeeld,

Neen, ook onder ‘de vrienden’ was het niet altijd boter tot den bodem, niet alles goud wat uiterlijk blonk, en het is nuttig dit op te merken, ten einde ook op letterkundig gebied in hunne uitspraken en oordeelvellingen schijn en waarheid behoorlijk te leeren schiften. De heer Hasebroek, wiens lofstijl mij aanleiding tot de opmerking gaf, zal erkennen, dat hij zelf wel eens door den schijn is misleid. In October 1854 was eene smartelijke scheuring onder de Vrienden ontstaan. Da Costa geeft aan den heer Groen het aangename bericht, dat de scheur ‘aanvankelijk geheeld is. Na eene breedvoerige explicatie hebben Heldring en De Liefde, straks ook Hasebroek, elkander de hand gegeven.’ De heer Groen teekende bij dat bericht aan: ‘Illusie!’ Da Costa juicht daarbij ‘wegens de oprichting van de Vereeniging van Leeraars en Leden.’ De heer Groen wederom even laconiek: ‘Doodgeboren. De teekening der Lijst althans is het eenig levensberigt.’

Als ijzer sterk en hard, - sints voor een deel verdwenen,
Doch voor een ander deel voortlevende in - (de teenen
Van 't beeld!) - ons oud, ons nieuw, ons tusschen vrees en hoop
Bij 't stormen dezes tijds reeds waggelend Euroop.'

Zou men zulke verzen in eenig' ander' Dichter schoon, zou men ze dragelijk heeten? Elders (bl. 236) vindt men in hetzelfde Deel:

'Zijn zilver, ijzer, tin biedt Spanje, - Griekenland
Zendt schepen, rijk bevracht met kunstwerk, en bemand
Met voor een slavendienst geroofde menschenzielen.
De Cappadociër belast voor u zijn kielen
Met muildier beide en paard, waarvoor u Dedan schikt
Zijn prachtig zadeltuig en dekken, rijk gestikt.
Een ander Dedan zendt zijn elefantentanden
En glimmend ebbenhout. Het uiterste der stranden
Van 't blijde Arabië geeft ijzer gepolijst,
En puik van specerij, die heel het aardrijk prijst,
Met, uit het binnenst des schiereilands, Kedars rammen,
Den rijkdom en den roem dier afgelegen stammen, Enz.'

Daargelaten de dichterlijke waarde der regels: geven ze geen stof tot bedenking wat taal en uitdrukking betreft? Kan men *menschenzielen rooven?* Mag men zeggen: *ijzer gepolijst* voor *gepolijst ijzer?* Is het merkwaardig, van *puik van specerij* te verzekeren, dat heel het aardrijk die *prijst?*

Dat ook andere 'meesterstukken' aan zwakke plaatsen lijden, bewijzen deze regels uit den Voorzang van *God met ons*, bl. 218:

'Dat licht kan geen Heidensche wijsheid doen schijnen,
Geen stelsels, verganklijk als 't wegsnellend Thands,
Geene boeteverordning van Wet en Rabbijnen,
Geen *eigengewillige* dienst des Verstands.
o God des ontfermens! Gij zaagt op mij neder,
En 'k werd *tot een nieuwe bevatting* herteeld!...
Die Een'ge.... Zijn hand heeft *mijn oogen* bestreken,
En '*t hartenbewindsel* des ongeloofs viel.'

De heer Hasebroek herinnert bl. 464, blijkbaar met instemming, dat Bilderdijk opgetogen was over dit dichtstuk, en dezen Voorzang noemde 'een onvergelijkelijk meesterstuk in allen opzichte.'

Ik twijfel of een slot van een bruiloftswensch, als het volgende (bl. 308), dichterlijke waarde heeft:

'Met dezen zij uw deel, o Bruidegom en Bruid! -
Van Oosterzee, deez dag bij plechtige orgelgalmen,
Gezuis van stil gebed, en roerend psalmgeluid,
Legt in zijns Meesters naam, met uitgebreide palmen,
Dien zegen, zeegnend, op uw hoofd! -
Aanbidt alleenlijk en gelooft!'

En of men wèl deed, in de pracht-uitgave rijmpjes op te nemen, zoo onbeduidend als dit:

> ‘Wijs, Herder! wijs nog lang aan zoekenden den weg.
> Dat de Opperherder op uw arbeid Amen zegg'!’

(zie bladzijde 65, die er geheel aan wordt besteed).

Men wijst mij op een ander ‘meesterstuk der meesterstukken,’ den heldenzang, bij welks vervaardiging Da Costa volgens Hasebroek ‘zich meer dan ooit dichter gevoelde;’ en waarmede, volgens Hofdijk, in onze letterkunde niets van verre mag vergeleken worden. Ik moet zeggen, dat dit mij een nieuw bewijs is van de verschoonende kritiek, die men op Da Costa toepast, en die alleen verklaarbaar wordt door de wijze, waarop men een' zwanenzang pleegt te bejegenen. Daar is ergens gezegd, dat in het gedicht *de Slag van Nieuwpoort*, het allerminst van den *slag* vernomen wordt. Zoo is het. In de pracht-uitgave beslaat het gedicht *zes-en-dertig* bladzijden: *drie* daarvan betreffen het eigenlijke onderwerp. Hoe dat behandeld is, zegt ons een zeer welwillend Beoordeelaar in De Gids van 1860:

‘Naar mijn gevoelen is het hoofdmoment het zwakste deel van het gansche gedicht.... De veldslag zelf is hem een warreling van menschen en paarden, van wolken stofs en stroomen bloeds, van gekerm der gewonden en gereutel der stervenden.

Er is geen eenheid in de voorstelling van den veldslag; nergens vindt het oog des beschouwers een rustpunt, nergens een middenpunt, waar al die eskadronnen en bataillons zich om heen bewegen. Het is een worsteling als van Kimbren en Teutonen, man tegen man, zonder orde, zonder taktiek, zonder tucht, en de Dichter had zich juist de verplichting opgelegd om den stededwinger, die op het Haagsche veld een leger en een taktiek geschapen had, thands op het gunstige terrein zijne groote gaven ook als veldheer te doen openbaren. De Dichter heeft zich blijkbaar bij de worsteling te veel gehaast; het is of hij gevoelde, zich op een gebied te bevinden, waar hij zijne groote dichterlijke gaven het minst gelukkig kon doen gelden.’

Den onpartijdigen Lezer noodig ik uit, in het proza van Bosscha de beschrijving van den slag bij Nieuwpoort te lezen, die in het eerste deel van *Neêrlands Heldendaden te Land* voorkomt, en dan na te gaan of Da Costa ons den strijd heeft voor oogen gesteld, zooals hij dat bij voorbeeld aan Vondel in de *Verovering van Grol* of aan Bilderdijk, in de twee laatste zangen van den *Ondergang der eerste Wareld*, had kunnen afzien. Bosscha wijst op twee treffende momenten: het ééne, waarin ‘de overwinning als op de punt eener naalde scheen te draaijen;’ het andere toen Maurits, even dapper krijgsman als voorzichtig veldheer, in de nederlaag zijner ruiterij zich de zegepraal ziende ontglippen, zich in persoon aan de spits stelt van twee kornetten paarden en daarmede tusschen de vluchtenden en hunne vervolgers inrukt, met

het pistool in de hand zich gereed toonende, dezen het hoofd te bieden.' Heeft Mr. Da Costa daarvan gemaakt, wat van een dichter bij uitnemendheid mocht verwacht worden?

Nu moge het dichtstuk overigens verdiensten, zelfs groote verdiensten hebben, schoone bladzijden tellen, in echt-homerischen trant al de legerhoofden de monstering doen ondergaan en met eenen Marnixpsalm besluiten: als kunstgewrocht in zijn geheel is het geen meesterstuk, is het eigenlijk mislukt; en zelfs de heer Hofdijk zag zich gedrongen te erkennen, dat 'met betrekking tot het plan *de slag bij Nieuwpoort* niet ten voorbeeld in het genre mag gesteld worden.' - Wat de inleiding overigens betreft: terwijl de heer Hasebroek ons bl. 509 verzekert dat 'de historische bijzonderheden met bijzondere nauwkeurigheid bearbeid' zijn, wijst de straks genoemde beoordeelaar - de heer Schimmel - op 'de eenzijdigheid, ja de historisch onware voorstelling' van den Dichter. - Het zal verstandig zijn, met Dr. Jonckbloet en vooral met Dr. Van Vloten in zijn boven aangehaald werk, in de vereering van den dichter Da Costa de maat te houden.

Van den *Kweekeling* op den *Meester* is de overgang geleidelijk.

Bij de aankondiging van den eersten druk van Dr. Jonckbloets geschiedenis (zie *Tijdspiegel* van November 1872) deed ik, met de noodige bewijzen, opmerken dat het artikel Bilderdijk onnauwkeurig en oppervlakkig was bewerkt. In de Voorrede der tegenwoordige uitgave verklaart de Schrijver, dat het 'hoofdstuk aan hem (Bilderdijk) gewijd, meer bij- dan omgewerkt en daarbij doorgaans op mijne wenken gelet is.' Voor het een en ander ben ik dankbaar, maar daarom nog niet geheel voldaan. Door de 'bijwerking' is nog niet geleverd wat men recht had te verwachten: een hoofdstuk over Bilderdijk, 'dat zich door nieuwheid en belangrijkheid onderscheidt.'

De Schrijver vraagt t.a.p.: 'was het feit, dat prof. David eene geheele nieuwe uitgave van *De ziekte der Geleerden* bezorgde, om er "den inhoud van uit te leggen en de schoonheden in het licht te stellen" voor mij eene rede om er langer bij stil te staan dan ik deed?' - Volstrekt niet. Die 'rede' lag in het boek zelf. De Schrijver vervolgt: 'Doorgaans was het mijn streven om niet door te veel op enkele boomen te staren het bosch uit het oog te verliezen; en vooral ook om tot eigen studie op te wekken.' - Welnu, de *Ziekte der Geleerden* is, zoo niet *de*, dan toch *een* hoofdboom in het Bilderdijksche bosch, en niets kan meer 'tot eigen studie opwekken' dan het doen uitkomen der schoonheden van zulk een gewrocht.

In de onderstelling dat bij een volgenden herdruk zijner *Geschiedenis* de geachte Schrijver wellicht wederom eenige aandacht aan mijne bescheidene bedenkingen zal willen verleenen, wijs ik hier nog op enkele kleine onnauwkeurigheden in het hoofdstuk over Bilderdijk.

Bl. 412, Noot 3. De twee hier genoemde tooneelstukken van Bilderdijks Vader zijn door dezen niet 'geschreven', maar uit het fransch

vertaald, zooals de titels vermelden. Eene opgave van 's Mans oorspronkelijke gedichten vindt men in het Leeskabinet van Frijlink, n°. 10 van 1870.

Bl. 415, Noot 3. Een exemplaar van den druk van 1779 (der *Verlustiging*), waaromtrent de Schrijver mijne vroegere opgave schijnt te wantrouwen, ben ik te allen tijde bereid hem te toonen. Ook in de bibliotheek der Koninklijke Academie te Amsterdam is er een voorhanden.

Bl. 416. De *Romance van Elius* dagteekent niet van 1786, maar (ik herhaal het) van een jaar vroeger. Men zie Bilderdijks *Brieven*, D. III. bl. 18.

Bl. 419. De schilder Schweickhardt vertrok naar Londen in het jaar 1787.

Bl. 427, Noot 4. Men leze hier: ‘Van Cappelle.’

Ald. Noot 7. De eerste uitgave van de *Verhandeling over de Geslachten* is niet van 1804, maar van 1805. Het heeft weinig voeg, dat dit werk, van Bilderdijks taalkundige geschriften het voornaamste, eene plaats in de Noten krijgt, en de overige in den tekst. Bij de *Verhandeling over het Letterschrift*, mocht om de zeldzaamheid van het geval wel vermeld worden, dat zij in het hoogduitsch werd overgezet.

En bl. 428, Noot 1. De *Avondschemering* bestaat niet uit ‘twee deelen,’ maar uit één.

Dat de Schrijver voorts, wat betreft het oordeel over sommige dichters, bij voorbeeld Anna Bijns, Huygens en Antonides, met mij niet ‘in één schuitje’ is kunnen komen, doet mij leed. 'k Moet er bijvoegen, dat door hem niets is aangevoerd, dat mij, hoe bereidwillig anders daartoe, bewegen kon, in het zijne over te stappen.

Wat ik vroeger (zie *Tijdspiegel* van Januarij 1872) in het midden bracht aangaande de vermeende platheden of bombast in Vondels werken, heeft de aandacht van Dr. Jonckbloet blijkbaar weinig getrokken. Anders zou, bij voorbeeld, het gebruik van het woord *opdonderen* hem geen aanstoot hebben blijven geven. In het Tweede Deel van mijn Woordenboek der Frequentatieven hoop ik te doen zien, dat dit werkwoord te allen tijde, althans van vóór Vondels eeuw af tot op den dichter Ten Kate toe, in den dichterlijken stijl in gebruik was.

Wat mij inzonderheid leed doet, is dat de bladzijde, die ik over Van der Palm schreef, is gebleken niets te bevatten, dat Dr. Jonckbloets oordeel over dien prozaschrijver ook maar eenigszins heeft kunnen wijzigen. Nog is (bl. 480) 's Mans welsprekendheid, ‘door haar water- en melkachtigheid ongenietbaar.’ Wat flauwerds waren toch die Willem de Clercq en Nicolaas Beets, dat zij zich door een *wateren melkstijl* in verrukking lieten brengen! Wat flauwerd vooral die Mr. C.J. van Assen, anders nog al voor een klassiek Geleerde gehouden, en aan wiens schrijftrant Mr. Groen van Prinsterer levendigheid

van voorstelling, met kracht en sierlijkheid van uitdrukking toekende; wat flauwerd die Hoogleeraar, dat hij nog in 1843 een geheele lofrede wijdde aan - Van der Palms stijl! Eéne geestige opmerking van Geel, ééne betuiging van zekeren professor Voute is voldoende, om zulke uitspraken met nog honderd andere te dooden.

Ernstig gesproken, ik weet hier maar ééne oplossing: Dr. Jonckbloet heeft van het hoofdstuk over Van der Palm geen onderwerp van studie gemaakt. Nergens geeft hij de blijken, met den inhoud van 's Mans werken, ook maar van de voornaamste, bijzonder bekend te zijn. De Schrijver stelt zich de vraag: ‘hoe is het mogelijk dat Van der Palm zoolang de onweêrstaanbare, volkbehagende redenaar is gebleven?’ en antwoordt: ‘eenvoudig omdat wij gewoon waren geraakt aan dien goedhartigen stijl, dien Siegenbeek door leer en voorbeeld in zwang had gebracht.’ - Een anachronisme, met uw welnemen! Van der Palm was als schrijver en redenaar al jaren bekend en beroemd, vóór dat Siegenbeek optrad. Het ware antwoord op de vraag geeft de bovenvermelde verhandeling van prof. Van Assen, welker lezing elken belangstellende zij aanbevolen! Men vindt ze in het Zesde Deel van de *Nieuwe werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.*

Gaarne neem ik met Dr. Jonckbloet aan (bl. 478) dat ‘tot den opgang van Van der Palm zeker niet weinig bijdroeg het talent, waarmeê de redenaar zijne stukken voordroeg, en het liefelijke, malsche en melodische zijner stem.’ De geestdrift, daardoor bij het vorige geslacht verwekt, mag men billijkerwijze van het tegenwoordige niet eischen. Maar even billijk is het, zich te allen tijde voor eene lichtvaardige beoordeeling te hoeden. Eene kalme bewondering, eene warme hoogachting moet gewijd blijven aan voorgangers die, gelijk Van der Palm, eene halve eeuw lang hunne tijdgenooten met mond en pen wisten te boeijen, en dat niet zoozeer de massa des volks, als wel de keur der natie, op wie de verdenking van valschen smaak of laffe vleijerij zoo maar niet mag vallen.

In eene vorige aankondiging van des heeren Jonckbloets *Geschiedenis* zeide ik: ‘Niemand meene, dat deze bedenkingen ten doel hebben om ook in het minst te kort te doen aan den rijken en degelijken inhoud des werks. Zij vloeiden voort uit belangstelling in des Schrijvers doorwrochten arbeid, van welken zeker door velen met mij de voltooijing verlangend wordt te gemoet gezien.’ Wie die aankondiging alleen uit de Voorrede kent, voor de nieuwe uitgave van het Tweede Deel der *Geschiedenis* geplaatst, moet eenigszins den indruk ontvangen alsof ik mij, met voorbijzien van de verdiensten des werks, alleen beijverd had, om aanmerkingen te maken. Ik herhaal daarom den vroeger uitgedrukten wensch, inzonderheid aan den door mij steeds hooggeachten Schrijver zelven, met de verzekering dat mijne hernieuwde bedenkingen alleen beoogen bij te dragen ter volmaking zooveel mogelijk van eene

Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, met welker voltooijing onze natie nu mag worden gelukgewenscht.

2. De vorige uitgave van de *Nederlandsche Letterkunde* der heeren De Groot, Leopold en Rijkens dagteekent van 1871, en reeds in dit jaar was een herdruk noodzakelijk. Ik kondig dien bij dezen met te meer genoegen aan, naarmate het werk mij voorkomt, zoodanigen aftrek ruimschoots te verdienen.

De *derde* druk onderscheidt zich in eenige opzichten van den vorigen. Vooreerst is de *Schets van de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* weggelaten. Ofschoon dat opstel inderdaad verdienstelijk mag heeten, kon het, ook mijns inziens, gevoeglijk gemist worden. Sedert het werk (in 1867) voor de eerste maal het licht zag, zijn er verscheidene *geschiedenissen* en *schetsen van geschiedenissen der letterkunde* verschenen, die de overzichten in de bloemlezingen overtollig maken. Bovendien zijn in het voor mij liggend werk de noodige berichten, aangaande de schrijvers uit wie de lezing is geschied, telkens aan het hoofd der mededeeling behouden.

Voorts is uit de werken van verscheidene der behandelde schrijvers eene ruimere keuze gedaan. Van een tweetal, die vroeger alleen, vermoedelijk om redenen van eigendomsrecht, door hunne namen werden vertegenwoordigd - Helmers en Lindo - is nu althans iets geleverd. Tot de auteurs, uit wier geschriften alsnog eene vermeerderde opneming wenschelijk blijft, behoort Van der Palm. Dezelfde drie fragmenten van den tweeden druk levert de derde. Juist om de verschillende oordeelvellingen, waaraan de genoemde Schrijver thans bloot staat, is het billijk, is het noodig, dat de beoefenaar der letterkunde de gelegenheid hebbe, om met opzicht tot den stijl diens beste stukken te leeren kennen en alzoo zelfstandig te oordeelen. Wat schoone bijdragen zouden bij voorbeeld eenige vertoogen uit den *Salomo*, de *Lijkrede op Kemper*, de *Redevoering op het eeuwfeest der drukkunst* of op dat van *Leidens ontzet* niet kunnen leveren!

Eindelijk zijn in dezen druk een vijftal nieuwe schrijvers opgenomen en wel (zoo ik goed vergeleken heb) B. ter Haar, Goeverneur, Allard Pierson, Simon Gorter en Schaepman.

Om voor het een en ander plaats te maken zijn, daar het boek geen grooteren omvang mocht hebben, eenige schrijvers van de zeventiende en achttiende eeuw uit de bloemlezing verwijderd geworden, met namen (zoo ik meen) Revius, K. van Baerle, Van Zevecote, Jonctijs, Gijsbr. Jacobs, Van Vollenhove, Rotgans, Wellekens, Hoogvliet, Van Winter, Van Merken en Borger.

'k Verbeeld mij, dat de keuze zoowel ter verwerping als ter plaatsvervanging aan de heeren Verzamelaars wel eenigszins moeijelijk zal zijn

gevallen, en durf onderstellen, dat zij niet iedereen zal bevredigen. Wa mij betreft, zou ik althans wel eenige bedenking hebben. Van Zevecote, dien onze vlaamsche broeders als hunnen hoofddichter beschouwen, ter wier eere zij een standbeeld verlangen op te richten; Jonctijs, den geestigen en zoetvloeijenden dichter der *Oogjes* niet alleen, maar den verlichten en bevalligen prozaschrijver: had ik liefst niet weggeschoven gezien. Nieuwland is behouden; doch Borger niet. Des eersten *Orion* is zeker een vermaard gedicht; maar des laatsten *aan den Rijn* is dat niet minder, en van dezen heeft men bovendien leerredenen, welker stijl door Dr. Jonckbloet - en dat zegt iets! - zeer wordt geprezen. Het proza van genen is door niemand geoordeeld uit te munten.

Over de nieuw aangeworvene auteurs is het hagchelijk, zich in het openbaar uit te laten: op één na behooren zij tot de levenden. Bescheidenlijk doe ik alleen de volgende vragen:

Als men nagaat de reeks der schrijvers, die nu de Bloemlezing sluiten, te beginnen met ‘de oude heer Smits’ en te eindigen met den heer Schaepman, zouden er daaronder niet zijn, wier letterkundige werkzaamheden en verdiensten op dit oogenblik naar veler oordeel worden geëvenaard of overtroffen door die van sommige anderen, b.v. om van verschillende jongeren niet te spreken, van prof. *Opzoomer*, *Dr. Van Vloten*, *Dr. De Veer?* Mogen in eene bloemlezing ook van den ongebonden stijl de namen ontbreken van de drie voortreffelijkste prozaschrijvers, die de laatste tijd heeft opgeleverd: *Johannes Bosscha*, *Groen van Prinsterer* en *Thorbecke?*

Gelijk alles in de Bloemlezing zijn ook de *aanteekeningen* aan den voet der bladzijden met zorg bewerkt, blijkbaar uit de verbeteringen, die daarin vroeger en nu weder zijn aangebracht. Voor een volgenden herdruk neem ik de vrijheid, eenige opmerkingen aan het oordeel van de geachte Verzamelaars te onderwerpen.

Bl. 2, aant. 9. De verwisseling van *peinzen* en *peizen* kan niet gelijkgesteld worden met die van *brengen* in *bracht.* Er kan in 't laatste geval geen sprake zijn van eene uitlating der *n*, daar de consonant *ng* is.

Bl. 5, aant. 3. Een werkwoord *keesen* of *keesten* voor ontwikkelen, is nog niet gebleken te bestaan. Kiliaan heeft *keesen* voor knauwen, en dat geeft een goeden zin. Ergens *op* of *over kauwen* wordt nog gezegd voor: telkens met bedilzieke aanmerkingen op iets terugkomen.

Ald. aant. 12. *Mommen* is niet ‘bedrieglijk handelen;’ het is zeker dobbelspel bedrijven; zie den oorsprong daarvan in De Taalgids, D. II. bl. 57. Zoo leest men b.v. in Valcooghs Regel der Duytsche Schoolmeesters, bl. 137:

> ‘Den penningh doet moorden, rooven en stelen.
> Den penningh doet *mommen*, dobbelen en spelen.’

Bl. 10, aant. 2. Hier ontbreekt de aanwijzing wat '*om lant en luyd brengen*' beteekent, t.w. land en volk *doen verliezen.*

Bl. 38, aant. 1. *Leefbaar* moet niet veranderd worden in *levensbaar.* Het woord is van den wortel van het werkw. *leven* met *baar*, naar een aloud en nog bij onze dichters gevolgd gebruik voor *levend.* In mijne *Proeve over Bilderdijks Invloed* enz. bl. 32 en volgg. kan men dit bewezen zien.

Ald. aant. 6. De uitlegging 'breit, *bereidt*' moet doen denken, dat het eerste eene samentrekking is van het laatste, en wijlen mijn vriend Oudemans gaf tot dat misverstand wel eenige aanleiding. De woorden zijn geheel verschillend. Bij Hooft is *breiden* d.i. vlechten, weven, overdrachtig genomen voor uitwerken, veroorzaken.

Bl. 59, aant. 7. In *achter straat* is *straat* niet voor *straten.* Het kenmerk van zulke bijwoordelijke uitdrukkingen is steeds het enkelvoud. Hij loopt *langs de straat* is niet geheel hetzelfde met: hij loopt *langs de straten.*

Bl. 66, aant. 2. *Schoppen* is niet dreunen, maar schommelen; zie *schop* = schommel bl. 129, aant. 3, en (zoo men wil) mijn Woordenb. der Frequentatieven, D. I. kol. 586.

Bl. 72, aant. 3. Dat de *Zeeuwsche Nachtegaal* een 'jaarboekje' was, is mij niet bekend.

Bl. 84, aant. 7. *Eguurt* of *geguurd* voor *gegord* is wel wat vreemd. Oudemans' Bijdrage heeft een werkw. *guren* voor *gluren;* zou dit bij Bredero te pas komen? Dat de mooi opgeschikte meisjes door velen *begluurd* werden, zou niet onnatuurlijk zijn.

Bl. 94, aant. 3. Deze verklaring geeft niet veel licht. *Santert* kan hier toch geen *heilige* beteekenen. Verg. het Woordenb. van Oudemans.

Bl. 96, aant. 2. *Ontnutten* voor 'ontnemen, ontrooven' is zeker 'min gepast.' Maar dit zegt het woord ook niet. Het beteekent naar zijne vorming: *van nut berooven*, d.i. nutteloos maken, verijdelen.

Bl. 105, aant. 1. *Folteren* is niet het frequentatief van *folen.* De woorden hebben met elkander niets te maken. Zie De Taal- en Letterbode, D. I. bl. 309.

Bl. 111, aant. 3. Zou *prij* (kreng) inderdaad van het fransche *pourri* afkomen? Dr. Te Winkel gaf eene andere afleiding in zijne Nederlandsche Spelling (Leiden 1861) bl. 65.

Bl. 142, aant. 5. Hoe kan *verziering* komen van '*verzieren* of *versieren?*' Beide werkwoorden zijn èn in oorsprong èn in beteekenis verschillend.

Bl. 150, aant. 2. Op de regels uit Huygens Batave Tempe:

> 'Daer met ydelen uw' schaeuwen,
> Haegsch-Voorhoutsche *Joffrou-rack*'.

wordt gezegd: 'Een *rak* is een recht eind van een' weg, een vaart of een dijk.' De zoo breede toelichtingen der uitgave van het gedicht

door het genootschap *Constanter* te Leeuwarden zeggen niet veel meer, en de aanteekening van Bilderdijk in zijne uitgave nog wat minder. Altijd spreekt men ons van het *rak*, maar niemand meldt ons iets van de *Joffrouwen.* Het schijnt wel, dat men aan de haagsche dames van Huygens' tijd wil gedacht hebben. Neen, de Dichter spreekt in de aangehaalde en eenige volgende regels het *geboomte* van het Voorhout aan. *Rak* is hier reeks of rij, en *Joffrouwen* zijn de lindeboomen van dat Voorhout, welker schaduwen door het afvallen der bladeren ijler worden. Nog tegenwoordig is *juffer* volgens Weiland de benaming van lange dunne mastboomen.

Bl. 156, aant. 5 en 6. Op de plaats van Huygens:

> ‘Ick weet raet tot en *Krots*, met spickers deur 't leer,
> Als Gerrt van Velsens *Ton*, gehackelt, min noch meer.’

lezen wij: ‘We wagen het, uit *krots* niet te lezen een *kruisboek*, zooals Bilderdijk, maar een *caros*, wagen. *Ton*, nog in 't N. Hollandsch dialect een *kinderstoel.* Als we goed zien, dan is de zin dezer regels: ‘ik zal wel een' wagen weten te verschaffen, mooi opgesierd met koperen spijkers, evenals de kinderstoel van Gerrt van Velsen.’

Dat *krots* voor *carosse* zou zijn, is eene gissing, die op niets steunt, en taalkundig moeijelijk bewijsbaar is. Men heeft blijkbaar aan een werktuig te denken, niet *beslagen*, maar *doorboord* van spijkers, zooals de ton of het vat, waarin de legende zegt dat Gerard van Velzen, de moordenaar van graaf Floris, gemarteld is. Welk werktuig bedoeld zij, durf ik niet bepalen. Het zelfst. naamw. *krots*, dat met ons *kruis* verwant is, zooals ook het oostfriesche *krotz* (kruis) bevestigt, is in verwante dialecten een voetijzer of voetklem, met scherpe punten voorzien, dat in den grond wordt gelegd of bevestigd om schadelijke dieren of dieven te vangen; of ook ijzeren voetbekleedsels met punten om op gladde wegen vast te staan. Een voorwerp van dien aard kan door den boerenvrijer bedoeld zijn. Een' anderen zin heeft het woord bij Hondius, die van ‘*crodsen* van Bisschoppen’ spreekt; zie Oudemans' Bijdrage, waar naar de beteekenis gevraagd wordt. Dat zijn bisschopsstaven, die aan het boveneinde krom loopen, en in het fransch *crosse* heeten, welk woord één is met *croix*, nederl. *kruis.*

Bl. 157, aant. 3. *Besuckt* heeft met den *duivel* niet te maken, maar is eigenlijk *beziekt* en beantwoordt aan de hedendaagsche uitdrukkingen *beroerd* en *verdord.*

Bl. 200, aant. 2. Indien *vleyen* bij Luyken werkelijk beteekent behagen, aanstaan - wat ook ik meen - dan volgt daaruit dat de spelling verkeerd is, en *vlijen* moet wezen. Doch nog tegenwoordig worden die twee werkwoorden, ook door kundige schrijvers, verward.

Bl. 279, aant. 6. De uitdrukking *sokkagie* is in den mond van juffrouw De Harde eene verbastering van *schokkage*, van het later door haar gebruikte *schokkeeren*, en dus schempschoot.

Bl. 281, aant. 3. Liever zou ik *rabas* voor een wilde meid thuis brengen tot het fransch, waarin *rabaster* vroeger voorkwam voor ‘geweld of leven maken.’

Bl. 316, aant. 2. Zoowel daar als in den tekst leest men *Procustes*, voor *Procrustes.* En in een ander stukje van Bilderdijk, getiteld *Eierkoken* op bl. 320 moet *hobblend* veranderd worden in *bobblend.*

3. Wat bedoeld wordt met den wel wat duisteren titel: *Een Sleutel*, leert het Voorbericht. De heeren Leopold meenden ‘dat onze leerlingen niet altijd voldoende *voorbereid* worden voor de(n) dikwijls zware(n) kost onzer klassieke schrijvers, en dat de sprong van de gewone schoolleerboeken tot de bloemlezingen met Hooft en Vondel wat heel groot is.’ En het is ‘om die gaping aan te vullen’ dat hun werk moet dienen, 't welk zij als ‘eene soort van sleutel’ beschouwen ‘tot de schatkamer onzer letterkunde.’

Men zou kunnen vragen of onder de steeds breeder wordende rij van bloemlezingen uit nederlandsche schrijvers er niet reeds bestonden, welker inhoud geheel of gedeeltelijk geschikt mag geacht worden ter bereiking van het genoemde doel, bij voorbeeld de vijf Stukjes van Veegens; voorts ook of als middel van overgang een boekdeel geeischt wierd van meer dan driehonderd bladzijden. In plaats echter van op deze bedenkingen te drukken, moet ik al dadelijk de verklaring afleggen, dat deze Bloemlezing eene doeltreffende handleiding mag heeten voor ieder die kennis wenscht te maken met veel vaderlandsche schrijvers, die men in de meeste werken van die soort weinig of niet vindt vertegenwoordigd. Nevens oude kennissen zooals Bruno Daalberg, J.A. Weiland, Cremer, Van Limburg Brouwer, Jonathan, Beets, Wolf en Deken, Oltmans, Jacob Vosmaer, Potgieter, Klikspaan, treffen wij tal van anderen aan, met wier prozastijl we nog niet zoo waren bekend gemaakt, als C. van Nieveld, Van Woensel, De Veer, Van Meurs, Nassau, J.P. de Keyser, Ten Brink, Van Hoëvell, Ter Gouw, Van Rees, Chonia, Haverschmidt; niet te vergeten de taalbroeders uit het Zuiden: Dautzenberg, Sleeckx, Max Rooses, Snieders, Tony. (Uit één der reisverhalen van prof. David, en vooral uit de werken van Conscience had wel iets mogen zijn geleverd).

Inderdaad, de *Sleutel* tot de *Schatkamer* onzer letterkunde is, onder de handen der Vervaardigers, zelf tot een *schatkamer* geworden; een schatkamer van goede, ten deele uitmuntende nederlandsche prozastukken, welke zich door aangenamen inhoud en meerendeels lossen schrijftrant aanbevelen. Het nut der Bloemlezing beperkt zich uit dien hoofde niet tot de school of leerzaal; zij is niet bloot een hulpmiddel voor de beoefening der letterkunde: zij is op zich zelve een onderhoudend leesboek, dat geschikt is voor elken leeftijd en stand, en niet zelden, naar

de les des ouden Dichters, het nuttige met het aangename vereenigt. Den Verzamelaars zoowel als den Uitgever komt dank toe; den eersten voor het volvoeren van hunne niet gemakkelijke taak; den laatste voor de opofferingen, die hij zich (naar ik vermoed) zal hebben moeten getroosten.

4. Is *onderhoudendheid* het kenmerk van de zoo even beschouwde Bloemlezing: zij is het niet minder van het thans aan de beurt zijnde werk van Dr. Schotel. Dien naam te noemen is aan den Man te herinneren, die met het volste recht den naam van Nestor onzer letterkundigen mag dragen. Niet velen wordt het vergund, zoo langdurig, zoo onvermoeid, zoo vruchtbaar te arbeiden als hij. Het valt moeijelijk te zeggen, wáár het gebied begint op hetwelk Dr. Schotel zich ten eenenmale vreemd gevoelt; wáár de voorraadkamer van zijn geheugen of van zijne aanteekeningen hem in gebreke laat.

Om het belangrijke te doen beseffen van den inhoud des werks, dat onder den titel van *Vaderlandsche Volksboeken en Volkssprookjes van de vroegste tijden tot het einde der achttiende eeuw* wordt geleverd, zal het dienstig zijn, de reeks der Hoofdstukken achtereenvolgens langs te gaan.

Van het *Eerste Deel* is Hoofdstuk I gewijd aan de *Almanakken.* De naams-beteekenis, de oudheid, de geschiedenis, de inhoud van het jaarboekje; de verschillende soorten, die er, voornamelijk te onzent, van bestaan: dit alles wordt vermeld, opgespoord en in het licht gesteld. Van menigen merkwaardigen almanak, bij voorbeeld den *Bredaschen* van 1664 (door Janus Vlitius), voor de taalkunde nog van belang, wordt de inhoud breedvoerig omschreven en door proeven kenbaar gemaakt. - Hoofdstuk II handelt over de *Procognosticatiën.* De astrologie of sterrewigchelarij (zoo oud als de wereld) met hare eerste en voornaamste beoefenaars; de verschijning van kometen en de dwaze bijgeloovigheden, waartoe zij aanleiding gaven, de luchtverschijnsels (zooals dat vóór den tweeden engelschen oorlog) enz. komen hier vooral uit. Van het geschrift van Balthasar Bekker: *Ondersoeck van de beteekenis der Cometen* zou men bl. 127 wel iets meer verwacht hebben dan den titel. - Hoofdstuk III geeft wetenswaardige bijzonderheden aangaande het *horoscoop-trekken*, het *handkijken*, het *kaartleggen*, het *waarzeggen* uit koffiedik, de *alchymie*, de *tooverij*, *hekserij* enz. waarbij men menigmaal verbaasd staat over het bijgeloof, dat anders zoo verlichte mannen aankleefde. Melanchton wilde door de sterrewigchelarij zijn levenseinde vernemen; zij voorspelde hem den bepaalden tijd van zijnen dood. Vóór dat die aanbrak, maakte hij zijn testament en beangstte zich zoodanig, dat hij in eene doodelijke ziekte viel. Luther komt tot hem, vindt zijne oogen gebroken en hem buiten kennis; doch

vermant zich en bezweert zijnen vriend, dat God zijnen dood nog niet wil. Melanchton komt bij en herstelt. - Dat bl. 171 de *Betoverde Wereld* alleen *genoemd* wordt, is vreemd. Men behoeft de belangrijke monografie van Dr. A. van der Linde slechts in te zien om te ontdekken, hoeveel opschudding dat boek in de gemoederen der tijdgenooten teweegbracht, hoe het volk op de preêkstoelen en in vlugschriften tegen de gevaarlijke nieuwe leer werd opgezet. - In Hoofdstuk IV worden de *Schoolboeken* en *Schoolprenten* in behandeling genomen, te beginnen met de abéboeken, die reeds ten tijde van Karel den Groote in gebruik waren; voorts de meer bekende Dietsche Catoen enz. Uit Valcooghs *Regel der Duytsche Schoolmeesters* en vooral uit het minder bekende boeksken *Goede manierlijcke Zeden* (Antwerpen, 1587) worden karakteristieke uittreksels geleverd. Onder tal van andere leesen leerboeken worden breedvoerig beschreven de *Gemeene Seyndtbrieven* van H. Jacobi; de *Gemeene Zendbrieven vernieuwt* van B. Hakvoord, waarvan volgens Dr. Schotels opgaaf te Amsterdam een twaalfde druk verscheen 'zonder jaar;' doch het exemplaar, dat ik van dienzelfden druk bezit, heeft op den titel het jaartal 1765. Het verwondert mij, dat van de schoolboeken voor *het taalonderwijs* geen gewag wordt gemaakt Daartoe zouden onder anderen behooren *De nieuwe voordeelige Schoollessen*, *vooral in de leeskunde*, *vertoonende de verscheidene betrekkingen*, *die veel onzer Nederduidsche woorden hebben* enz. door Adriaan de Vin, (Middelburg 1716); *Klein Woordenboek*, *zijnde een kort en klaar onderwijs in de Nederl. spel- en leeskonst*, *waarin de opmerkende jeugd een vasten voet in het spellen en plaatzen der letteren kan leeren houden en aanwennen*, door Martinus Heugelenburg (Amsterdam 1768); *Nederduitsche Spraekkunst*, *voor de jeugdt*, enz. door Kornelis van der Palm, *Fransch en Duitsch kostschoolhouder te Rotterdam*, 4 Stukjes (Rotterdam 1769); *De geheel vernieuwde en verbeterde Geldersche Trap der jeugd*, *of grondige en nauwkeurige fundamentlegger der Nederd. speel- lees- schrijf- en spraakkonst*, door Bastiaan Cramer, *Hoog- en Nederd. Schoolhouder te Arnhem*, 13de druk (Amst. 1798); *Verzameling van de meest gebruikt wordende Zelfstandige naamwoorden*, *met korte Leeslesjes*, *veelal ter opheldering der Spraakkunst of ter aanwijzing van een twijfelachtig geslacht enz.* door Kornelis Schorteldoek, *Schoolhouder te Rotterdam.* 2 Stukjes. (Rotterd. 1798). Bovenal had bij de vermelding van hen, die zich ten aanzien van het vroegere volksonderwijs verdienstelijk hebben gemaakt, niet moeten ontbreken, de naam van *Carparus van den Ende*, die omstreeks de helft der zeventiende eeuw uitvond en te Rotterdam in praktijk bracht de leesleerwijze, later als nieuwe vinding vermaard geworden onder den naam van *klankmethode*; zie het Archief voor Nederl. Taalkunde, D. II. bl. 1 tot 36. - Dat de literatuur der cijferboeken rijker is, dan van eenig ander vak van onderwijs, laat zich verwachten, en uit de aanvulling die Dr. Schotel in de *aan-*

teekeningen op het Eerste Deel geeft, moet men opmaken, dat het in zijne bedoeling lag, de lijst dier soort van oude leerboeken volledig te geven. Zij is dit echter niet, en om het haar te helpen maken, laat ik hier de titels volgen van het een en ander dat ontbreekt. *Arithmetica*, *van die ghemeene Reghels*, *diemen in alle koopmanschap van doen heeft*, enz. door Matthijs Bruskens, *schoolhoudende binnen Rotterdam*, waarachter: P. Schaghens *Telkonst*, (beiden Rotterdam 1628); *Manuale Arithmethicae et Geometriae Practicae*, *in het welcke* enz. door Adr. Metius, *prof. te Franeker* (Franeker 1646); *Arithmetica ofte Rekenkonst*, door Claes Heyndericks Gietermaker (Amst. 1661); *Exemplaar-boekje van de Arithmetica inhoudende enz.* (Amst. 1702); *De wiskonstige Rekenkonst*, *waarin enz. door* Abraham van Diepenbeek, *Rekenmeester*, *Boekhouder en Mathematicus tot Delft*, Eerste Deel, (Amst. 1711), doch het vervolg is, meen ik, niet verschenen; *Rekenkundige Bijzonderheden door* Marten Jellen, *Organist en Schoolmeester te Bonda* (Amst. en Gron. 1779); *De Cijferkunst gemakkelijk gemaakt*, *door* Jean des Fontaines (*van Bergen op Zoom*) 2 deelen ('s Gravenhage 1790 en 1792); *Gronden der Rekenkunde*, *door het genootschap* Math. Scient. Genitrix (Leyden 1791). Voorts (om de aardigheid met den titel voluit): *Cijfferboek der Heylige Schrift. Over de gelden*, *gewighten*, *ende maten der Hebreen Arithmetisch gereduceert op gelden*, *gewigten ende maten in onsen lande en tijdt gebruyckelijck.* Door Adriaan de Neef, *Schoolmeester binnen Middelburgh*, *in de Schrijvende Handt. Den Autheur heeft hier noch by laten drucken de Heydelbergsche Catechismus met vragen ende antwoorden*, *op rijm gestelt door* R.D.M. (tot Midelburgh, 1682). De inhoud van dit rekenboek bestaat in eene reeks van 'sommen der H. Schrift,' d.i. opgaven ontleend uit bijbelverzen, waarin getallen, gewichten of maten voorkomen, en op te lossen door den regel van drieën. Zoo b.v. 'n°. 9. Exod. 21, 32. Indien een osse, een knegt ofte dienstmaagt stoot hy sal synen Heere 30 silverlingen geven, vrage naar de waardije? antw. *L* 3: 2: 6.' N°. 41: 'So sal die Man die by haar gelegen heeft, de Vader van de jonge Dochter vijftigh silverlingen geven. Vrage na de waerdye? Antw. *L.* 5: 4: 2 gr.' - Na de reken- en andere mathematische boeken komen in hetzelfde Hoofdstuk aan de orde de godsdienstige leerboeken, die voor fraaije kunsten en wetenschappen; de prenteboeken, de prenten van allerhande slag, waarvan de rij en tevens het Deel besloten wordt met de afbeelding van eene friesche poffertjes-bakster.

De inhoud van het *Tweede Deel* is niet zoo bont, als die van het *Eerste*; het is meer beperkt binnen de grenzen van geschied- en letterkunde. Hoofdstuk I heeft tot opschrift: *Ridderromans.* De Schrijver houdt Spanje voor de wieg en de bakermat van den ridderroman, en de kruistochten voor het tijdperk zijner geboorte. Dat vele spaansche en andere vreemde romans worden behandeld, vindt verontschuldiging

in de omstandigheid, dat zij, zoo niet allen dan toch meerendeels, in het vlaamsch of hollandsch zijn overgezet, al zijn nu ook niet altijd de bewijzen daarvan voorhanden. Tot de meest bekende - die dan ook het breedst behandeld worden - behooren De vier Heemskinderen, Valentijn en Oursson, Floris en Blanchefleur en De Zwanenridder. - In Hoofdstuk II zijn opgenomen de *Romans aan de mythologie en geschiedenis ontleend*, zooals de Verwoesting van Troje, Alexander enz. Hoofdstuk III behandelt de *Phantastische ridder-*, *historische en andere romans en novellen*, van welke allen de Don Quixote de la Mancha van Cervantes, ook bij ons, wel de meest bekende zijn zal. Het boek (zegt de Schrijver bl. 83) vond, zoowel wegens de daarin vervatte waarheid, als uithoofde van de onuitputtelijk koddige en hekelige luim des schrijvers, ongemeen veel aftrek; van den eersten druk werden meer dan 12,000 exemplaren verkocht. Don Quixote was het geliefde leesboek van alle standen geworden, ja werd in genoegzaam alle europeesche talen (in Engeland door meer dan 10 verschillende schrijvers) overgezet.' Een weinig verder wordt melding gemaakt van eene vertaling die wij er van bezitten, in de zeventiende eeuw tot stand gebracht door Lambert van den Bos en dikwerf herdrukt. De Schrijver merkt op, dat die vertaling door sommigen zou worden geprezen, doch door anderen gelaakt. Zoo mij hier een oordeel vergund is, voeg ik mij bij de eersten. Het moeijelijke in de overbrenging van werken als de roman van Cervantes zal wel gelegen zijn in de spreekwoordelijke en andere eigenaardige zegswijzen, die zij bevatten. Welnu, als men dan, het hollandsche boek lezende, doorgaans, zooals althans bij mij het geval was, in den waan verkeert een oorspronkelijk geschrift, en niet eene vertaling uit het spaansch, vóór zich te hebben: dan pleit dit wel voor de deugdelijkheid der overzetting. - Hoofdstuk IV bepaalt onze aandacht bij de *Sproken* en *Kluchten.* Onder de oudere zijn de Beatrijs de Theophilus, Marieken van Nijmegen, de bekendste; dank aan de uitgaven die we daarvan uit de handen van Jonckbloet, Blommaert en Van Vloten ontvingen. Allerbekendst echter zijn Thijl Uilenspiegel en Reinaert de Vos, die dan ook breedvoerig worden behandeld. Voorbijgegaan is echter met opzicht tot het genoemde fabelgedicht de vertolking er van in hedendaagsch nederlandsch en dus naar de behoeften van ons tegenwoordig volk, door Jan Frederik Willems, in 1834 te Ecloo uitgekomen. - Hoofdstuk V vermeldt de volksboeken, die *Reizen* behelzen, voornamelijk die van Bontekoe, Claes Compaen en Robinson Crusoe. - Hoofdstuk VI neemt op *Overzettingen der klassieken*, *spreuken- en raadselboeken.* Men begint te zien, dat de Schrijver, door de veelheid der stoffe belemmerd en binnen de grenzen van het boekdeel beperkt, zich gaat inkrimpen. Hoeveel ware er anders niet over onze spreuken en spreekwoorden, die voorname bestanddeelen der volkstaal, aan te voeren en op te merken! Hij glijdt dan ook over de literatuur van dat onderwerp heen en bepaalt te recht de aan-

dacht vooral op den arbeid van den geleerden leidschen rector Suringar, die uit de mijnen van Erasmus zoo kostbare schatten opdolf, en op ‘het uitstekende werk’ van Harrebomée: werken, die standaardboeken zijn van onzen tijd en in de boekerij van geen beschaafd Nederlander mogen ontbreken. - *Volksboeken over en voor Vrouwen* luidt het opschrift van Hoofdstuk VII. Aan het hoofd der hiertoe behoorende geschriften zou men, en volledigheidshalve met reden, verwacht hebben *Der Vrouwen Heimelijckheit*, een gedicht door een onbekend poëet der middeleeuwen vervaardigd op de bede zijner ‘lieve joncfrouwe,’ en door Blommaert in het licht gegeven. Wijselijk liet Dr. Schotel het werkje onaangeroerd: het druischt te zeer tegen onze hedendaagsche begrippen van kieschheid aan, zooals er trouwens ook slechts 100 exemplaren van in den handel gebracht zijn. Het Hoofdstuk wordt alsnu geopend met het ‘allermerkwaardigst boek: *Van de Uitnementheyt des vrouwelicken geslachts*, door Johan van Beverwijck; een boek, dat bij zooveel uit die eeuw dat nu wordt herdrukt, wel eens een bekwamen bewerker vinden mocht. Een ander geneeskundige, Daniel Jonctijs, verdiende en verkreeg hier mede eene plaats. De Schrijver zegt van hem dat ‘blijkens zijn *Tooneel der Jalousijen* en vooral zijn *Rosalijns Oochies* hij volstrekt geen vijand der schoone sekse bleek te zijn.’ Ten aanzien van het gedicht *Oochies* kan die uitspraak gelden; doch niet met betrekking op het *Tooneel.* Dat uitgebreide prozawerk, wellicht om die uitgebreidheid weinig meer gelezen, heeft juist niet ten doel, de dames voor zich in te nemen, wat reeds uit den titel te vermoeden is: *Tooneel der Jalouzijen*, *waarop vertoont werden veel treurige Gevallen*, *wonderlijke Geschiedenissen*, *schrikkelijke en wreede uitwerkselen der Jaloersheid*, *zeer geleerdelijk beschreven door* enz. Twee Deelen (te zamen 1576 bladzijden, te Rotterdam, 1666.) Er volgen geschriften over de Gebreken der Vrouwen en Dienstmeiden, over de Vroedvrouwen; keukenboeken, koffie- en theeboeken, opvoedingsboeken. Voorts wat vrijen en trouwen raakt, waaronder ook de Arcadiaas. Wat aangevoerd wordt over het toch zoo belangrijke onderwerp: *vrouwelijke Opvoeding* is zeer onbeteekenend. Daar ware veel over bij te brengen. Kluchtigheidshalve vermeld ik alleen twee werkjes: *Algemeene Opvoedinge der hedendaagsche kinderen, of mal Moertje, mal Kindje*, *waar in dat klaar werd aangeweezen dat door de onordentlyke opvoedinge der kinderen, die wel meest de Moeders moeten werden toegeschreven, veel kwade gangen... voortkomen... waar in is tusschen gevoegt een kort verhael van de zake van Romeyn de Hooge. Alsmede op wat wyze te Amsterdam op zeker bezoek door kragt van Purgeer Boontjes*, *verschelde aardigheden en postuuren zijn voorgevallen. Verciert met kopere platen.* (Amst. 1690). En: *De Wereld in 't Dolhuis. Naakt ontdekt en vertoont in den Lof der hedendaagse Hoorndragers*, *beschreven door den geneuglijken droomer* Jacomo Delmino, *Italiaander.* (Campen, z.j.) Opgedragen *aan alle* (mogelijke) *Neerlandsche Juffrouwen.* - Hoofd-

stuk VIII loopt over *Liefdesgeschiedenissen, roovers- en andere romans.* Als men in aanmerking neemt, dat hier in 24 bladzijden wordt gehandeld over: Italiaansche romans, Spaansche romans, Fransche romans - natuurlijk in het hollandsch vertaald -; over Trouwgevallen, Jonge Dochters, Tijdkortingen, nog eens Oorspronkelijke romans en Allerlei romans, Rooversgeschiedenissen; den Achtkanten Boer, Praktijk der Dieven, Minnebrieven en Brieven met bloed geschreven: dan spreekt het van zelf, dat de onderwerpen slechts aangestipt zijn. - Eigenlijk is dit ook, in meerdere of mindere mate, het geval met Hoofdstuk IX: *Godsdienstige volksboeken*, *levens der Heiligen.* Hoofdstuk X: *Geestelijke*, *straat-*, *bakerliedjes*, en Hoofdstuk XI: *Sagen*, *verhalen*, *sprookjes*, welk laatste met Moeder de Gans besloten wordt.

Het is jammer, dat het *Tweede Deel*, en inzonderheid het laatste gedeelte daarvan, niet is bewerkt, of is kunnen bewerkt worden, met dezelfde aandacht en betrekkelijke uitvoerigheid als het *Eerste.* Zulks zou de waarde van het geheel zeer hebben verhoogd. Sommige Hoofdstukken geven nu titels bij bladzijden vol, maar weinig zaken. Beter ware het nog, met weglating van de meeste titels, den inhoud der geschriften van elk tijdperk in enkele trekken te schetsen. Dan, hoe dit zij: dankbaarheid betaamt ons jegens den even ijverigen als bekwamen Geleerde, die uit den schat zijner uitgebreide wetenschap een werk schonk van boeijenden en belangrijken inhoud; een echt vaderlandsch leesboek, een *huisboek* zooals Martinet zeide, dat ook daar, waar wij het volledíger zouden wenschen, veler weetlust gaande maakt en tot verder onderzoek uitlokt.

Het werk is van fraaijen druk en voorzien van veel houtsneden, hoewel niet altijd er door versierd.

Enkele onnauwkeurigheden zijn aan de correctiepen ontsnapt. Uit het *Eerste Deel* teekende ik er eenige op. Voor *calune* (bl. 9), *versierd* (bl. 33), *kakorellen* (bl. 35), *gepat* (bl. 75), *procticaen* (bl. 95), *Bekker Bayle* (bl. 126), *Canerstrate* (bl. 203), *deur* (bl. 207), *van den Velde* (bl. 262), *Blasiere* bl. 274), *Hulcken* (bl. 276), *Hueps* (bl. 277), zal men te lezen hebben: *caluue*, *verzierd*, *kokerellen*, *gepakt*, *prochiaen*, *Bekker*, *Bayle*, *Camerstrate*, *veur*, *van de Velde*, *Blassiere, Halcken*, *Huips.*

Aan het slot van Deel II heeft men *Alphabetische Registers.* Ik heb daar twee aanmerkingen op. Vooreerst, dat het alphabet niet altijd trouw gevolgd wordt; ten tweede, dat in plaats van *twee* registers, één over de beide Deelen dienstiger ware geweest.

Het werk is opgedragen aan H.K.H. de Prinses Von Wied, waar men natuurlijk niets tegen kan hebben; doch men zou kunnen wenschen, dat, indien Dr. Schotel het noodig achtte, der Vorstin eene stichtelijke vermaning toe te dienen, die dan voor 't minst niet met een zeer ordinair, ten deele zelfs kreupel rijmstukje ‘van een oude zanger’ besloten ware. Onze ‘oude zangers’ hebben veel betere ge-

maakt. H.K.H. kan nu van de vroegere nederlandsche poëzie geen hoog denkbeeld opvatten.

5. Van den *Eersten Druk* der Spraakkunst des heeren De Groot gaf ik eene beoordeeling in *De Tijdspiegel* van November 1872, en sprak daarbij de meening uit dat ‘beknoptheid, degelijkheid en gepastheid de kenmerken van het werkje zijn en het eene voorname plaats geven onder de vele taalkundige leerboeken, die onze schoolliteratuur telt.’ Tevens verklaarde ik ‘niet te twijfelen of het gebruik van het werkje zou die uitspraak bevestigen.’ Dit laatste is door de zoo spoedige verschijning van den *tweeden druk* ten volle bewaarheid geworden. Zulk een feit maakt thans alle verdere aanprijzing overbodig. 'k Voeg hier dus alleen bij, dat de Schrijver van den nieuwen druk gebruik heeft gemaakt, om eenige leemten van den vroegeren weg te nemen.

Rotterdam, Dec. 1874.

DR. A. DE JAGER.

Mengelwerk.

Herinnering aan een groot man.

Wij begonnen even adem te scheppen; wij hadden een geweldige omwenteling doorleefd - de huishoudelijke revolutie, die men in het dagelijksch leven *verhuizen* noemt. Wij ondergingen de marteling van dit vagevuur, zooals vastberaden lieden eene onvermijdelijke kunstbewerking onder de oogen zien: gelaten en berustend; maar ik geloof dat al mijne rustlievende huisgenooten evenzeer leden, hoewel niemand morde. Geen onzer zou de verplaatsing gekozen of gezocht hebben, zoo min als de planten het den hovenier vragen om verpoot te worden, al groeien de veel te rijke wortels ook over en door de potten heen.

Maar de hovenier kent zijne pleegkinderen. Op een door hem gekozen oogenblik grijpt een onverbiddelijke hand de planten krachtig aan, slaat den aarden pot aan de saamgedrongen en dooreengekronkelde wortelmassa af - stort de oude aarde uit - schudt het warnet der opeengehoopte draden los - snijdt de overbodige vezels weg - kiest een anderen pot - past de plant er in - omringt haar met versche aarde - stampt die goed tusschen de wortels aan - en als hij de plant bevochtigd heeft, dan is haar nieuwe woning ingewijd, en daar staat ze nu - ze is verpot....

Maar ik geloof nooit dat de planten als ze voelen konden zooals wij, zeer bijzonder met die gewelddadige verhuizing zouden zijn ingenomen. Dat losrukken uit den ouden vorm - dat breken met zoovele gewoonten - dat afscheuren van honderd kleine vezeltjes, die overal zoo vast zaten en zoo innig dooreen geweven waren! De nieuwe pot moge veel fraaier - de versche grond veel beter zijn - de takken buigen zich droevig - de bladen hangen slap - 't verpotten doet pijn - ‘Scheiden thut Weh?’... Wij voelden dat dieper dan wij het voor elkander weten wilden.

Bovendien, wat hadden wij veel bagage! - Wij ontwaarden met schrik hoe vol dat oude huis zat met groote en kleine noodwendigheden! - En wat kwamen alle gerieflijkheden ons duur te staan, nu er opgebroken zou worden! -

Welk air van gewicht matigden de nietigste voorwerpen zich aan - welke oplettendheid moesten wij niet voor elk kopje en schoteltje hebben, nu ze op reis zouden gaan! - Welke égards eischte de kleinste der kleinigheden! - Ze hadden ons gediend, wij moesten haar op onze beurt dienen, als ze in onzen dienst zouden blijven. Moest het dekseltje van den mosterdpot en het tangetje van de theestoof niet even goed omwoeld worden als de fijnste vaas? - Voor het breekbare diende gewaakt te worden, opdat het niet zou barsten en voor het sterke, opdat het geen schade zou aanrichten in de ontmoeting met het brooze! Pakpapier en hooi en zeegras - kisten en koffers en manden - spijkers en touwen en hamers en boren - hadden niet alleen de plaats van lievelingsschrijvers en pen en inkt ingenomen, maar vervulden onze hersenen. Zij speelden den baas in ons hoofd als de commune op het stadhuis; zij joegen elke verhevene gedachte op de vlucht en tiranniseerden onzen geest, die moedeloos en verlamd scheen. 't Stof verhief zich, 't stof dong naar de opperheerschappij - wij ademden het in - wij zagen en voelden het in alles - 't was of wij het aten en dronken. - Wij waren onverdragelijk prozaïsch en materialistisch. Met zonderlinge verbazing ontdekten wij onzen rijkdom aan dingen, die wij nooit gebruikten en toch niet missen wilden. - Wij staarden dat alles even verbaasd aan als de bergen van linten en pruiken en ongerijmdheden die een prestigateur uit een heel klein doosje of uit een hoed te voorschijn roept. Waar is die massa geborgen geweest! Welk een overvloed van overtolligheden! - wat een ballast in het scheepje! - En hoe beknopt werd eindelijk ons equipement, allengs herleid tot het streng onmisbare, dat wij tot het laatst overhielden! 't Had inderdaad iets beschamends.

Ik begrijp heden beter dan ooit, zeide mijne moeder, de beteekenis van het woord van den Heiland, toen hij zijne jongeren uitzond zonder eenige reisbagage: ‘geen koffers tot de reis’ - voor hen geen overtollige goederen, die door roest of mot bedreigd worden en omslachtige beslommeringen baren - zij die het land moesten doortrekken van stad tot stad gaande, moesten geen scheepsladingen, geen vrachtwagens achter zich aanslepen - maar wij die zoo gaarne stil en rustig leven, konden het toch ook wel wat beknopter opzetten. - Wij stemden van harte met haar in, want afgemat van al het ploeteren en zwoegen bij het aftakelen en ontluisteren van onze oude woonstede, benijdden wij op eens de ton van een Diogenes, die geen goederentrein behoefde af te huren om zich met ter woon te verplaatsen.

- Ja, als de canapé er maar in kon - dan was een groote ton nog zoo kwaad niet, zei de een.

- En het ledikant toch ook, zei de ander, de vermoeide leden verkwikkelijk uitstrekkende - en de kast - en de tafel - en de boeken - ach neen, de soberste wijsgeer onzer dagen, al was hij groenteëter en algeheele onthouder, ja anti-tabaksman er nog bij - zou nog het grootste van de Heidelberger vaten noodig hebben, om te kunnen ber-

gen wat ons, verzwakte kinderen der XIX^{de} eeuw, onmisbaar is. Dragen wij onze lasten van onze gerieflijkheden dan meer tevreden en slepen wij maar volhardend als de mieren, tot wij ons boeltje weer op gang hebben.

Maar het schertsen ging niet van harte en mijne oude moeder begon meermalen op te halen van de groote reis, en hoe goed het ons zal zijn bij dat allerlaatste verhuizen, als wij alles, alles mogen achterlaten en leeglijfs heensnellen, ja zelfs ons stoffelijk hulsel als onnut geworden emballage mogen uitschudden.

Zoo hadden wij elkander zoo goed en zoo kwaad als het lukken wilde opgebeurd onder het oppakken - maar och, het uitpakken was al een even lastig tijdsgewricht - een echt chaotische periode. Hoe stelselmatig wij aanvankelijk ook te werk gingen en geregelde troepen geleidelijk op elkander lieten volgen - ten slotte kwam nog de onvermijdelijke nasleep van onnoembare, romslomperige dingen, die hoe nederig van bestemming op hunne beurt ook hun recht van bestaan lieten gelden - al was het hun schuld niet dat ze door de plompe, dienstdoende handen op het ongeschiktst overal neergeplant werden, om elk den weg te versperren en de bergplaatsen ontoegankelijk te maken, zoodat het ongerief van de installatie nog grooter was dan de misère van den uittocht. - Passen en meten - schikken en plooien - zoeken en vinden - allerlei surprises en ongerijmde combinaties - stoute tegenstellingen - geniale ordonnanties voor stille levens - waren aan de orde. Schiller geborgen in een theestoof - Bossuet, slapende in een turfmandje - Dante en Tasso beschermd in een beschuittrommel. 't Ergste van alles kwelden ons de boeken! o, die lieve boeken, die plotseling schenen uit te dijen, als ze in de kist moesten, zoodat die ieder oogenblik vol was, en er nog een kist en nog een moest aanrukken.

Eindelijk waren er zestien zware kisten gereed. Waar zouden ze blijven, al die schatten der wijsheid in het beknopte huis in de stad! 't Scheen een onoplosbaar vraagstuk. Kon ik ze maar distilleeren - dacht ik - extract er van koken of ze saampersen als vleeschkoekjes (de meesten zouden er bij winnen).

En toch, de groote geesten zijn inschikkelijk; zij vonden allen een bescheiden hoekje - en eenmaal in gezelschappen gegroepeerd, schenen zij zich veel spoediger thuis te voelen dan wij - en hunne bemoedigende tegenwoordigheid werkte er krachtig toe mee om mij te orienteeren.

Wij begonnen dan adem te scheppen. De nieuwe pot scheen al meer voor ons te passen - of liever - wij voegden ons zachtjes aan naar onzen pot. Eerst ietwat mismoedig - soms zelfs met een zweem van wrevel, als al de last en al de vermoeienis ons te veel dreigde te worden - daarna met zekere koude berusting - een heroieke onverschrokkenheid - toen eindelijk de hemeldochter, de zegenrijke orde over den chaos macht kreeg en met een glimp van welbehagen op ons pogen neder zag, die als het maanlicht op de nachtelijke regenwolken

trilde. - Ja, daar zitten wij, eenvoudige dorpelingen nu in de residentie - ondanks ons zelven stedelingen geworden, na een kwart eeuw het buitenleven te hebben genoten.

Vriendelijke aangezichten begroetten ons in de stad - verrassende bezoeken riepen ons tot ons zelven - oude kennissen kwamen van alle kanten te voorschijn...

Wij begonnen waarlijk adem te scheppen - en wat meer is ons recht gelukkig te gevoelen. Mijn kamer was weer gezellig gestoffeerd, al die dierbare schilderijen en busten, die op al mijn huiselijk lief en leed hebben neergezien, omringden me. Op mijn oude schrijftafel had ik ze weer gerangschikt, de uitverkoren vrienden, die ik het dichtst bij mij wenschte - ik snuffelde in mijne papieren en vulde den inktkoker om met nieuwen moed aan het werk te gaan... ik voelde mij onuitsprekelijk verkwikt en versterkt - alsof ik uit een zeer benauwde drukkende lucht gekomen, plotseling door een zuivere en versterkende atmosfeer omgeven werd. - Ik zegende de versche aarde en den nieuwen pot - de vriendelijke woning en de heilzame verplaatsing.

't Was mij te moede alsof er iets feestelijks om mij heen was - en in mij sprak een voorgevoel van goede tijding - als het uitzicht van een rijker verschiet, een schooner toekomst. Geen wonder! Had zich niet de vurigste wensch mijns harten verwezenlijkt - de wensch om nog wat te mogen werken!.... Na jaren van ziekelijkheid en zwaar lichaamslijden, nu zonder pijn en met opgewektheid weer aan mijn schrijftafel te kunnen zitten, en dat wel in de stad, die de bloem van Neerlands steden mag heeten!... Ik ondervond die aangename opwelling van allerlei zich snel afwisselende hoopvolle gedachten, die als vriendelijke dissolving views mij voorbij zweefden, toen er op de deur geklopt en er een pakje op tafel neergelegd werd. Ik zag wel dat het een boek bevatte, maar daar ik niets wachtende was, maakte ik het paket schier werktuigelijk open en sloeg ik het boek onverschillig op.

Tegenover den titel staat een sprekend portret.

‘Da Costa!’ riep ik blij verrast. - Ja, dat is hij - dat portret is goed! - Zoo zag ik hem - zoo was hij - en ik zonk met het boek in de hand in mijn stoel - niet om te lezen - maar om eerst onder het bladeren al de herinneringen te laten voorbijtrekken, die zich plotseling uit het bewonderen van die beeltenis ontwikkelden.

Wat was dat een feestdag voor mij, toen ik voor 't eerst in het huis van Da Costa gebracht werd! - Ik was nog schier een kind - maar een kind vol enthousiasme en eerbiedige vereering voor al wat groot en heerlijk was in de wereld, bovenal op het gebied des geestes.

En groot en heerlijk was hij, de kleine levendige man - zoo leelijk en afstootend in de oogen van velen - zoo schoon en indrukwekkend, als de geest vaardig over hem werd, en een bovenaardsche glans dat geniale hoofd scheen te omstralen en al zijne beweeglijke trekken en snelle gebaren veredelde. Ik hoor dat wonderbare timbre van die zon-

derlinge stem, alsof ik die gisteren pas beluisterd had - die sonore diepte - die snerpende krijschende hoogte - dat muzikaal geluid, telkens afgebroken door de snijdendste dissonanten, die aanhoudend zich weer verzachten en oplosten. Ik zie hem oreeren bij die kleine tafel gezeten in zijn huis op de Prinsengracht - alles is bij hem in beweging - zie hem rijzen - dalen - wegduiken - opvliegen als de held op zijn strijdros gestegen - te wapen roepend en ter overwinning voerend. Ik was verbijsterd door den stortvloed dier overweldigende welsprekendheid - weggesleept in den hoogopbruisenden stroom van zijn machtigen gedachtengang. - Waar ik ging of stond, zag en hoorde ik dagen lang Da Costa, die mij een halfgod toescheen - een gezalfde priester, waarbij voor mij geen prediker ter wereld kon halen. Een dichter-profeet en heilig psalmist - een heraut des allerhoogsten was hij voor mijn jeugdige verbeelding.

De gansche week hunkerde ik naar den zondagavond, die mij weder tot dat stille heiligdom zou voeren, waar die verheven hoogepriester ons tot de mysteriën van het heilige der heiligen zou inleiden, den voorhang opheffend, om ons huiverend van diep ontzag iets van de heerlijkheid van den Heer der heirscharen te laten bespieden.

Niemand heeft mij ooit dieper indruk van de hoogheid Gods, van de majesteit der eeuwige dingen gegeven - of mij de literaire schoonheid, de hooge poëzie, den rijken mystieken zin der heilige schriften meer leeren opmerken en genieten. Ja, hij was een man Gods, gezalfd met dien geest, wiens adem nog ruischt over de rollen des boeks, welks stralend schrift de eeuwen niet hebben kunnen uitwisschen.

Men wees mij vele rijken en vele edelen aan, die daar in het rond nederzaten om te hooren - ook beroemde personen op het gebied van wetenschap, kunst en letteren - ik lette er niet op - wat gingen zij mij aan. - Eén was groot - één was heerlijk - Da Costa - en bij hem waren zij in mijne schatting niets. - Ik bemoeide mij met niemand - sprak zelfs met niemand om niet gestoord te worden in mijn zielsgenot - niet ontrukt aan de verheven aandoeningen waarmede zijn bezielende taal mij overstelpte.

De winter kwam aan - maar sneeuwjacht noch vorst beteugelden mijn brandenden ijver om den verheven meester te volgen - en onder de getrouwe hoorders, die de zalen altijd vulden, sloeg voorzeker geen hart warmer en hooger voor den grooten man dan dat van het kleine, bleeke, onbekende meisje in de achterste rei zijner aandachtigen, wier geest hij bewerkte en ontvonkte zonder meer van haar te weten dan dat zekere jonge juffer S. was geintroduceerd door H. - en dat dit kind hem even als vele andere lieden zeer getrouw volgde...

Daar kwam echter al spoedig een tijd dat ik geen gelegenheid meer had om de mij zoo onschatbare voordrachten bij te wonen - en dat mijne zondagen ontdaan waren van al wat poëzie en geestdrift kweeken kon. Het plat alledaagsche, het meest bekrompen proza omknelde

mijne ziel, en toch smeulde de eens geslagen vonk altijd dieper en dieper en gloeide eindelijk zoo krachtig weer op, dat ik uit de volheid mijns harten begon te schrijven. Ik moest mijn gemoed lucht geven om mijn hoofd te kunnen ordenen - instinctmatig greep ik naar de pen. Ik schreef een dagboek, dat ik grootendeels later verscheurde en dat voor zielkundigen misschien niet onbelangrijk zou zijn, mits zij wisten onder welke omstandigheden die ontboezemingen geschreven waren - ik kan ze het best ontploffingen noemen, die den weg moesten banen voor kalmer stroom - en ik geloof niet dat zij eenige andere verdienste bezaten dan dat ze den auteur lucht gaven...

Onder het schrijven trok de nevel op - kreeg alles een vorm, een plaats en een naam, en werkte mijn geest zich los en vrij, om al arbeidende tot klaarheid en zelfbewustheid te geraken. - Eindelijk waagde ik het kleine stukjes op te stellen, die in tijdschriften werden opgenomen en waarvan ik nooit hoorde of iemand ter wereld ze las - of mooi of leelijk vond, totdat ze onder het oog kwamen van een v r e e m d e l i n g , een Noorman, die zich onze taal had eigen gemaakt, en die er bijzonder behagen in scheen te scheppen mij zelve die schetsen aan de gezellige theetafel te hooren voordragen.

Het was een voortreffelijk gezin - het gezin van den Zweedschen consul op den Buitenkant te Amsterdam, dat ik steeds met liefde en dankbaarheid blijf gedenken.

Ik was er in opgenomen om tijdelijk onderwijs te geven; maar nauwelijks had de huisvader eenige van mijne voordrachten gehoord of de gedachte rees in hem op, of mij niet een andere baan geopend moest worden - en hij was onbaatzuchtig genoeg mij die aan te wijzen.

Op zekeren avond liet mijn vaderlijke vriend mij bij zich roepen.

- Ik wilde een vertrouwelijk woord met u spreken, zeide hij ernstig - ik heb over uw werk en uwe toekomst nagedacht, en het komt mij voor dat gij hier misplaatst zijt...

- Ik vreesde het wel, antwoordde ik verschrikt - dat mijne talenten niet toereikend zouden zijn om uwe reeds zoo zeer ontwikkelde dochters ten goede te komen. Het smart mij diep dat ik u teleurgesteld heb, en ik hoop maar dat gij niet ontevreden over mij zijt.

- Maar zoo meen ik het volstrekt niet, hervatte de waardige man - integendeel - ik vrees u te benadeelen door u tot een werk te bezigen dat gij gerust aan anderen kunt overlaten. - Gij hebt een andere roeping en moet een anderen kant uit.

En nu nam hij mijne stukken ter hand, doorbladerde die onder het spreken, en hier en daar een eindje lezende, zeide hij met dien fijnen satirieken glimlach, die zijn geestig gelaat soms iets bijzonder spotachtigs bijzette:

- Ik ben maar een vreemde man uit het Noorden - ik kan niet eens al de fijne nuances van uwe taal gevoelen of beoordeelen - mij klinken echter uwe volzinnen als een soort van muziek - gij hebt

mij met de Hollandsche taal verzoend, die mij eerst wanluidend, hard en onbuigzaam voorkwam; doch nu ik u die hoor spreken en lezen, vind ik haar een schoone rijke taal, vol kracht en welluidendheid. Vele schrijvers heb ik reeds gelezen - vele redenaars hier gehoord - maar uw stijl en taal boeien mij op zoo eigenaardige wijze, dat het bij mij vast staat, dat gij u aan de letterkunde moet wijden.

Ik stond verstomd - aan zoo iets had ik nimmer gedacht, hoewel de studie der letteren mijn lust was.

- Heeft geen van uwe landgenooten u dat gezegd?

- Neen, niemand.

- Rare menschen, die Hollanders! - Toch blijf ik bij mijne opinie - maar omdat ik een vreemdeling ben, moet ge u niet alleen op mij verlaten. Kent ge geen groot man - een geniaal schrijver of dichter, dien ge raadplegen kunt? - Maar geen kleingeestige kribbebijter. De talenten van den vijfden of zesden rang zijn kitteloorig, wangunstig en partijdig. - Wien acht gij het hoogst onder uwe letterkundigen?

- Da Costa ongetwijfeld - zeide ik - maar - hoe durf ik zulk een groot man met mijn geschrijf aankomen?

- Als hij waarlijk groot is, zal hij ook goed zijn - en als gij geen moed genoeg hebt, wil ik zelf met u gaan.

- Ik weet niet of ik zal durven - zei ik aarzelend - ik wil het beproeven.

Ik vernam naar het uur, waarop ik den dichter zou kunnen spreken en begaf mij met eenige opstellen naar zijn huis. Met de meeste welwillendheid hoorde Da Costa mij aan, nam mijn stukken glimlachend in handen, zag ze vluchtig door en beloofde mij een gezet onderzoek.

- Gij schijnt het ernstig te meenen, zeide hij - zult gij den moed hebben mij aan te hooren, bijaldien mijn oordeel eens niet gunstig mocht zijn?

- Ik stel prijs op waarheid - antwoordde ik.

- Maar indien die waarheid eens uw liefsten wensch in duigen sloeg?...

- Ik durf mij bijna niet met een gunstig oordeel vleien, zuchtte ik - ik vrees meer dan ik hoop - maar ik heb mij stellig voorgenomen mij naar uwe uitspraak te richten. Uw oordeel over mijne eerstelingen zal beslissen over mijn toekomst. Als gij mij zegt: laat de pen rusten - ik zal haar ter zijde leggen - maar zegt gij: s c h r i j f, dan zal geen arbeid mij te veel zijn om mijn geest te vormen en te verrijken.

Da Costa drukte mij de hand en zeide, mij belangstellend aanziende:

- Gij spreekt kloek, mijn kind - kom over acht dagen terug en onbewimpeld zal ik u mijn oordeel over uw werk mededeelen.

Hoe trilde ik van verlegenheid tegenover dezen éminenten dichtervorst, hoewel hij zoo vriendelijk en goedhartig mij toesprak. Hij be-

greep mij - dat voelde ik wel - en toch, toen ik te huis was gekomen, overviel mij een diepe neerslachtigheid.

- Wat heb ik gedaan! zeide ik - heb ik die blaadjes onder dat doordringend adelaarsoog gebracht? Hoe heb ik dien hoogen geest met mijne prulletjes durven lastig vallen? - Wat zal hij mij ondragelijk pedant vinden! - Kon ik die papieren maar weer uit zijn studeerkamer tooveren of onzichtbaar maken - ik deed het.

Zoo tobde ik mij de geheele week dag en nacht af en ging eindelijk met looden schoenen naar mijn orakel. - O, wat viel die weg mij zwaar! - Immers, ik wist het wel, hij zou zeggen: 'dwaas kind, brei kousen - doe al wat ge wilt, maar klad niet met pen en inkt.'

Ik stond voor de deur van het huis op de Rozengracht, dat Mr. Da Costa toen pas betrokken had - zou ik aanschellen - of heengaan en de paperassen in den steek laten?... Zou ik mijn vonnis kunnen dragen van die lippen...

Ik schelde flauwelijk - hopende dat de schel niet zou overgaan - helaas, zij maakte veel geweld. De deur opende zich - ik ging schoorvoetend binnen en gaf mijn kaartje.

- Papa wacht u, zeide een klein zwartoogig meisje en wees mij de deur van zijn boekvertrek. Weer stond ik stil. - Zou ik niet liever wegloopen? - Maar de gedienstige hand van het meisje stoot de deur voor mij open - en ik zie Da Costa van zijn schrijftafel opspringen en mij te gemoet loopen. Hij knikt mij met levendig gebaar en vriendelijk lachend toe, grijpt zonder iets te zeggen mijne kleine grijze boekjes met de linkerhand van zijn lessenaar en de rechterhand met Oostersche deftigheid over mijn gebogen hoofd uitstrekkend, spreekt hij met priesterlijke waardigheid:

'Zijt gezegend, mijne dochter en heb goeden moed. De Heer heeft u gaven gegeven - gaven van hoofd - gaven van hart - rijkdom van gevoel en fantasie - volheid van gedachten - de Heer zegene en hoede u. - Hij verheffe zijn aangezicht over u en stelle u tot een getuige voor waarheid en gerechtigheid.'

Ik had op dat oogenblik op mijne knieën willen neerzinken - maar hij vatte beide mijne handen en drukte ze met vaderlijke goedheid, terwijl hij nog vele schoone woorden sprak om mij aan te moedigen om op den ingeslagen weg voort te gaan. Plotseling echter veranderde hij van stem en toon - en hij staarde ernstig voor zich uit, alsof daar in de verte een lange donkere weg zich voor zijn oog uitstrekte, dien hij poogde te overzien en te meten.

'God heeft de macht van het woord op uwe lippen gelegd, mijn kind - welk een ontzettende verantwoordelijkheid op zoo teedere schouders! - God geeft u eene gave der talen... Verbind u met geheel de ziel en met uw gansche hart steeds inniger aan den Heer - en breng al uwe krachten en gaven op het altaar van Hem, die ze

schonk. - Ik heb in uwe woorden uwe ziel gevonden - ik heb het kloppen van uw hart beluisterd - ik heb de zenuwen van dat hart voelen trillen. - Indien gij mijne dochter waart - ik zou trotsch op u zijn - ja - maar ik zou tevens voor uwe toekomst beven.... Welk een weg zal dat worden! - Wat al tranen - wat al smarten - wat al strijd - wat al botsing - wat al kwelling - wat smartelijke teleurstelling! eer dat alles zal zijn volbracht!....

Maar het kruis zij uw banier! - Ieder kroon die hier op onze slapen zinkt, kost een deel van ons hartebloed - maar heb goeden moed - de Leeuw uit Juda heeft overwonnen. De koning Israëls is een vredevorst al roept Hij ten strijde. Hij zij uw vrede, midden in de worsteling. - Wees getrouw tot het einde en Hij zal u de kroon der overwinning geven.'

Dit was de dag mijner inzegening.

Vele vragen deed ik nog aan mijn profetischen vriend, onder andere - welke richting ik zou hebben te geven aan mijne verdere studiën.

Volg eigen impulsie - zie rond - merk op - gij hebt reeds veel gedacht en veel gelezen - blijf denken en lezen - maar volg niemand na. - Laat u niet naar dezen of dien fatsoeneeren. Volg zorgeloos den genius, die u geleiden en inspireeren zal.

Ik had ook eenige van mijne gedichten hem voorgelegd, maar ik voelde wel dat de gebonden stijl niet voor den aard van mijne denkbeelden en de richting van mijn geest paste, en dat het proza mijn voertuig zou moeten zijn en zoo ontwikkelde zich een gesprek over de eigenaardigheden van aanleg en stijl.

Da Costa was in die dagen met zijn belangrijk werk: *Israël en de volken* bezig. Hij had een proefblad op zijn schrijftafel liggen. - Lees die passage eens - zeide hij - dat is een zwaar deeg, een stroeve aaneenschakeling van tusschenzinnen, die ik niet weet los te haken. Geen enkel punt kan ik den lezer in deze halve bladzijde geven om adem bij te scheppen. Ik ben het proza niet in die mate meester als de poëzie. - De maat helpt mij - het rijm zelfs dient me om de stof te buigen, de taal te kneden. O, indien ik dat alles in vers mocht brengen - 't zou vloeien en rollen - maar nu ik het in proza moet uitspinnen, komen de gedachten er soms met horten en stooten uit. Ik vind mijn stijl zelf leelijk, maar ik kan dien niet anders geven.

Zoo kinderlijk en eenvoudig kunnen alleen geniale naturen over zich zelf oordeelen. De kleine geesten overschatten zich te licht en spreken uit de hoogte. Zij waaien en zwaaien als de onrijpe halmen, die hoog boven de rijk geladen aren het ledig hoofd uitsteken - de machtigen zijn nederbuigend en grootmoedig. Ware adeldom der ziel schonk aan Da Costa dien echten riddergeest, die zacht en kiesch en beschermend maakt tegenover de vrouw en het kind.

Ik zette mij aan het werk en schreef de ‘Blikken in het rond, naar binnen en naar boven,’ terwijl ik een roman ontwierp, HERMINE, waarin ik afrekening hield met al de supra en hyper-orthodoxie, waarmede ik toen reeds overvoerd en gemarteld was geworden. Uit den diepsten drang des harten begon ik de enge kluisters te verbreken, die mijn geest belemmerd en mijn vorming in den weg gestaan hadden. Ik volbracht dat stout bestaan met al de naïviteit van mijn onervaren jeugd, in de verte niet vermoedende wat er de onmiddelijke gevolgen van zijn moesten. Dat er onder de vroomste menschen veel bekrompenheid heerschen kon, wist ik maar al te wel, maar dat weldenkende lezers in mijn boek een aanval tegen het geloof, een hoon aan de godsvrucht zouden zien, dat klonk mij waarlijk als een donderslag in de ooren. - Ik het heilige aanranden? - het godsdienstig gevoel kwetsen? - de ernstigste menschen krenken? - Wel neen - dat had ik immers in de verste verte niet bedoeld! - En toch - had ik ook zelfs Da Costa pijnlijk aangedaan door als een echt enfant terrible de krankheden van het godsdienstig leven vooral van die dagen zoo scherp in het licht te stellen - al kon hij geen partij trekken voor onwaardige huichelaars als Steiler c.s. die ik naar het leven geschetst had. Van mijne zijde had ik gemeend den godsdienst te moeten zuiveren van den blaam dat hij het was, die de ziekelijke wangestalten kweekte, waarmede het Farizeïsme hem ontsierde. Het ging mij als Mozes, die in edele geestdrift, maar voorbarig, meende Israël een dienst te doen door den eersten Egyptenaar den beste dood te slaan, die zijne broederen verongelijkte - en zijn volk noemde hem een moordenaar! Hij die de verdrukten wilde bevrijden, hij kon om die vermetele poging in ballingschap gaan....

Maar wat wist ik toen nog van al het wicht waarmede de gebeten partijdigheid op een argeloos hoofd kon nederzinken! - Wat begreep ik van de macht en de heerschappij van den sectengeest hier te lande! - Ik volgde bloot mijn instinct, verweerde mij in mijne vrijheidszucht tegen de gewelddadige poging om mij voor goed bij een kerkelijke richting in te lijven die mij benauwde. - Men wantrouwde mij - en liet mij glippen als onhandelbaar en onbuigzaam. - Ook Da Costa verflauwde en vergat mij - maar ik bleef hem altijd dankbaar vereeren. Ach, hoe menig liefdelooze hand slingerde een scherpen steen naar mijn jeugdig hoofd, of wierp wat slijk op mijn eenvoudig kleed, omdat ik het niet wou laten knippen naar een model, dat mij niet paste of kon laten uitmonsteren met het galon van een sterkschreeuwende kleur! - Maar de norsche en kwetsende bejegening van heel de rechtzinnige schaar deed mij niet zooveel leed als de verkoeling van Da Costa, van hem, die zelf zoo zwaar onder miskenning en verguizing geleden heeft. Ik kon in gemoede betuigen: ‘ik heb uw raad gevolgd’ - maar uit zijn standpunt of meer juist: uit zijne omgeving waarin een booze geest van verdachtmaking heerschte kon hij niet anders zeggen dan:

‘zoo heb ik het niet gemeend, gij moet met ons mee gaan of - wij laten u los.’

Zoo ging ik dan alleen mijn weg - en hulpe van God verkregen hebbende, sta ik tot op dezen dag; doch al kon ik mij bij geenerlei partij aansluiten, aan geestverwanten heeft het mij nooit ontbroken.

Meer dan vijf en twintig jaren zijn sedert die gedenkwaardige inwijdingsure over mij heengesneld, van welke de meeste zoo zwaar en moeielijk zijn geweest dat ik geen stap, neen geen enkelen, terug zou willen treden op de afgelegde levensbaan.

Da Costa treedt thans onverwacht in beeltenis bij mij binnen - en het is mij of hij, die reeds is ingegaan tot de vreugde van zijnen Heer, mij uit ruimer kringen toeroept:

- Thans misken ik u niet langer - ik versta uw strijd volkomen. - Ben ik profeet voor u geweest of niet?...

Ja, groote en heerlijke vriend - gij hebt over mij geprofeteerd - mijn pad is steil genoeg geworden - en menig zwaard is door mijne ziel gegaan! - Wel behartigde ik uw raad: ik bleef lezen en denken en rondzien en opmerken - wel volgde ik niemand na dan alleen den genius, die mij leiden bleef - maar hij stierde mij langs andere paden als de aanvang van mijn baan vermoeden liet - en na op den weg van volhardend onderzoek menig donkere tunnel doorgetrokken te zijn, heb ik het geloof behouden, als verreweg het beste.

En nu ik aan Da Costa kan denken als dichter en vooral als orateur alleen - aan Da Costa zonder de zwakheden, die mij later in hem bedroefden, aan Da Costa zonder zijne partijdigheid - aan Da Costa, den zaligen en heerlijken geest - nu is het mij alsof hij mij nieuwe wijding komt geven bij den aanvang van een nieuwe afdeeling van mijn loopbaan.

Het portret opent den bundel der briefwisseling tusschen Mr. G. Groen van Prinsterer en Mr. I. da Costa, loopende van 1830-60, waarin 's mans politieke, sociale, kerkelijke en literaire zienswijze onverholen is uitgesproken en een bont tafreel van zijne veelzijdige en toch altijd eenzijdige bemoeingen zich voor ons ontrolt.

Brieven van overledenen verzamelen en uitgeven is een eigenaardigheid onzer dagen, een soort van doodengericht als bij de oude Egyptenaren, waaraan men den gestorvene onderwierp voor het lijk aan het graf werd overgegeven. - ‘Wie gij ook zijn moogt’ sprak men tot den overledene, ‘geef aan uw vaderland rekenschap van uwe daden. Wat hebt gij met den tijd uws levens gedaan? De wet ondervraagt u, het vaderland hoort u, de waarheid oordeelt u.’ - Dan werden de getuigen en verwanten gehoord en door vriend en vijand de feiten bepleit die hem te laste worden gelegd en hij wordt gevonnisd door de menschen - die hem voor goed of slecht verklaarden. Maar in het brievenboek rijst de schrijver in beeltenis voor ons op - en legt hij zelf ons zijn hart en leven bloot. Hebben wij nu den juisten maatstaf om hem te beoordeelen? Neen -

ik houd mij overtuigd dat wij uit deze reconstructie van een leven een hoogst gebrekkig silhouet verkrijgen, zelfs al wordt de verzameling door de trouwe en kiesche hand van een vriend bijeengebracht, zooals hier. Althans, als ik Da Costa moest leeren kennen uit zijne brieven - hij zou nooit eenigen indruk op mij gemaakt of beduidenden invloed uitgeoefend hebben. - En toch waardeer ik den arbeid van zijn geleerden vriend hoog, want deze brieven geven de oplossing van het zielkundige raadsel hoe een man van deze zeldzame dichterlijke gave zich zoo de vleugelen heeft laten binden door de meest prozaïsche van alle studie - het rechtskundige pleit van Staat en Kerk, eene studie die misschien slechts door de statistiek in zieldoodende dorheid en koudheid kan overtroffen worden. En ik geloof dat wij in deze brieven veel meer te zien krijgen wat zijne geloofsgenooten ten onrechte van hem getracht hebben te maken dan wat hij in den diepsten grond zijns wezens bestemd was te zijn - een evenknie van Bilderdijk, die ware hij onder meer begunstigende omstandigheden geweest onze Göthe, onze Shakespeare had moeten worden. Om Da Costa te begrijpen moet men hem persoonlijk gekend en vooral zijn onvergelijkelijke voordrachten veelvuldig genoten hebben - maar in geen zijner brieven is een spoor van die oorspronkelijkheid en van die overweldigende macht, waarmede zijn genie bij zijne improvisaties elk onderwerp aangreep, doordrong en bestraalde als met een electrisch licht - wij vinden er niets in van die opbruisende volheid van schilderachtige beelden en bewonderenswaardige vaak stoute wendingen, die niemand zoo verzinnen zou als hij, die in zijn overmoed dan ook niets ontzag en overal zijn greep durfde wagen al liep hij daardoor wel eens over op het verboden terrein van een trivialen uitval of een al te kras woord, dat kitteloorige hoorders verdreef of hem vijanden maakte. - Want had hij vurige vereerders - hij had ook gloeiende vijanden.

Wat mij in deze brieven bijzonder treffend voorkomt is de wederkeerige waardeering en vereering dier begaafde mannen en de kiesche en bescheiden wijze, waarop zij, ook bij verschil van inzicht en eigenaardigheden, elkander critiseeren, terwijl zij toch zoo onverbiddelijk exclusief en bovenal zoo wantrouwend voor andersdenkenden blijven. Het zij mij vergund enkele karakteristieke passages uit de brieven aan te halen.

Merkwaardig is het hoffelijk schrijven, waarin Da Costa zijn hulde brengt aan Mr. Groen van Prinsterer over zijn handboek der geschiedenis van het vaderland.

1841. ‘De richting van uw werk, zoo tegen Rome, als tegen de neologie, het spreekt van zelve, bevalt mij uitnemend. En toch! het zal u niet verwonderen dat ik hier en daar op eene en andere uitdrukking en enkele bijkomstige beschouwingen zelfs, verschil. Ik lees bijv. bl. 84 van de Roomsche Kerk, dat zij na het concilie van Trente eene afvallige secte werd. Het komt mij voor dat het antichristelijke Rome nog eigenlijk iets anders is, een nog *veel erger* gebouw, op

veel beter fondament dan hetgeen wij ketterij noemen. Wij moeten, dunkt mij, met Rome niet wisselen van positie of benaming. Wij behoeven ons Protestantisme geen *Moederkerk* te noemen om ons eigen standpunt te bewaren. De Hervorming was meer *propheet* en getuige dan *moeder* of *voedster.* Hare kracht is niet zoozeer in dat kerkelijke, waarop thans veler oogen gevestigd zijn, en dat toch in het Nieuwe Testament nergens op den voorgrond staat. Het denkbeeld van *gemeente* en van *Kerk* is daar meer iets in hope en in de toekomst bestaande Joh. XVII. 6. dan zichtbaar in de verwezenlijking gedurende deze tegenwoordige bedeeling. Ik vrees, dat wij dat voorbijziende, Rome te veel op het voor haar gunstig terrein aanvallen.

Een andere weinig beduidende en toch niet geheel onbeduidende aanmerking heb ik op uwe wijze van aanhalen des Bijbels - gij volgt, mijn vriend! de hedendaagsche spelling en tevens de verouderde syntaxische vormen van de Staten-overzetting der Dordsche vaderen bl. 3 “opdat geen vleesch en zoude roemen voor Hem.” - Ik heb zelf in vroegeren tijd mij, zoo wat de taal als zelfs de spelling aangaat, aan dien standaard der oude overzetting gehouden. Ik kwam daarvan terug. Wij moeten, dunkt mij, zelfs den schijn niet hebben van onze vertaling als een vulgata te gebruiken. Bovendien neemt die antieke kleur in eene aanhaling uit het woord het denkbeeld eenigszins weg van het l e v e n d e en v o o r t l e v e n d e des woords door alle tijden heen. Daarom acht ik zelfs eene opzettelijke verbetering van onze overzetting eene behoefte voor onzen tijd, voor de geloovigen en rechtzinnigen niet het minst. Wij kunnen, wij mogen in geen opzicht, dunkt mij, stationair blijven. Gij gevoelt het, het is hetzelfde punt au fond, dat mij van sommige mijner lieve vrienden en broeders doet verschillen met betrekking tot de formulieren.’

Het was meermalen Da Costa's woord: ‘il ne s'agit pas pour la foi de nier la science, il s'agit de la conquerir’ - II 34. Een andermaal roept hij uit:

‘Behoud, maar ga vooruit - ga vooruit maar behoud!’ II 87.

Pijnlijk doet het ons aan den zoo rijk begaafden man, die zoo veelzijdig nuttig had kunnen zijn te hooren zeggen:

‘Gij vraagt hoe het gaat met mijn plan om een cursus te geven voor jongelieden? Tot hiertoe vond het weinig of geen weerklank, niettegenstaande alle publiciteit door mij en buiten mij daaraan gegeven. Ik hoop te beginnen op den aangekondigden tijd met den derden zoon van onzen De Clercq - de *eenige*, die zich tot hiertoe aanbood’....

Eén uit een stad als Amsterdam - 't is niet te veel - een, dien men durfde wagen bij den domperigen dweper - een - zegge - I - En hoeveel jongelieden zond men zonder schroom onder de leiding van spotters en godloochenaars? liever Atheïsme dan Dacostianisme..... Heet het dan nog altijd liever Bar-abbas dan Jezus?

Maar laat ons verder lezen;

‘Andere uren zijn mij voorgesteld door een vijftal jongelieden, waaraan ik mij niet onttrekken wil, schoon ik vrees dat op die wijze het oorspronkelijk idee zijn doel mist en alles op verbrokkeling zal uitloopen. Hoe het zij, alles wijst mij, in mijne aan uwe teedere belangstelling bekende omstandigheden op eene beslissende verwijdering van hier. Wellicht vind ik dezen winter nog wel opening voor een cursus in de manier der voorlezingen tegen Strauss. Maar ook in dat geval, zoo het plan voor jonge lieden niet op eene beduidende wijze opneemt, dan is er aan geen blijven te Amsterdam langer te denken. Maar waarheen dan? Zal ik mij elders hier of daar met soortgelijke plannen nederzetten? - Of heb ik alleen om te zien naar een plekje gronds om stil en goedkoop met de mijnen te leven?’

Wat moet er omgegaan zijn in dat rijke hoofd, in dat groote hart, toen de gevoelige, nog krachtvolle man die regelen neder schreef... als een onbruikbare sukkel op zij geschoven - bij den landgenoot niet gekend of gewaardeerd - hij die duizenden en tienduizenden tot licht en zegen had kunnen zijn. Onwillekeurig denk ik aan hetgeen de voortreffelijke Alexander von Humboldt eens van de brieven van zijn broeder Wilhelm aan eene zwaar beproefde vriendin zeide: ‘Mijn broeder had veel beter gedaan met haar van tijd tot tijd wat rijksdaalders te zenden dan boekdeelen met brieven’. Voorwaar, de aristocratisch Bilderdijksch orthodoxe kring, waarin zooveel gouds schuilt, had deze parel liever bij zijn leven in het goud mogen zetten of eigenlijk hem een onbekommerd bestaan behooren te verzekeren, dan hem, dien ze zoo uitsluitend voor zich alleen wilde bezitten, tusschen al de ledige oesterschelpen van het verleden en de alledaagsche mosselen van het tegenwoordige te laten beschadigen en ontluisteren. Maar de rijken weten niet wat ze op het gebied van letteren en kunst met hun geld schoons zouden kunnen doen. Een standbeeld, ja, zoo iets dat gaat nog en dat zal hij ook op zijn tijd wel krijgen, maar allen kommer die zijn geest uitdoofde van hem weren in zijn leven was vrij wat beter geweest.

Was het wonder dat eene diepe melancholie hem aangreep? Zoo schrijft hij 3 Mei 1841:

‘Waarde Vriend en Broeder!

Aangenaam was het mij u bij gelegenheid van de instituuts-vergadering eens weder te mogen zien, en ook ten mijnent. - Gij hadt aan mij al zeer weinig; ik gevoelde het te midden van het genoegen, dat uw onderhoud of toespraak mij altijd geeft. Ik was neergedrukt van gemoed bij het gezicht op vele dingen, die wij ook te zamen nog even aanroerden, en die, bij het in den grond toch altijd kwijnende van mijn gestel, dubbel treffen, wanneer men ze beschouwt van uit het boekvertrek en buiten de aanraking van dat practische leven, waartoe wij eigenlijk bestemd zijn. Niemand misschien meer dan de dichter, die niets anders heeft dan een zekere intuïtie van de dingen, gevoelt zich pijnlijk aangedaan in tijden als de onze, waarin alles zich,

wellicht meer dan ooit, in het werkdadige leven moet oplossen. Ik ben tot mijne beschaming al tot zeer weinig bekwaam in de maatschappij, en nooit gevoelde ik dit dieper dan bij de vorderingen van het oogenblik tot welke wij gekomen zijn. Doch hoe verdiep ik mij zoo in bespiegelingen omtrent mij zelve. Zoeken wij liever in onze zwakheid de kracht van boven.'

Toch was die man, wiens onderwijs men voor de jeugd versmaad heeft, er zoover af die gevreesde duisterling te zijn, waarvoor men hem zoo gaarne poogde uit te krijten. Zoo lezen wij, bij de ontvangst van het 'kort overzicht der Vaderlandsche geschiedenis.'

'Intusschen verlangt gij niet mijn lof, maar veeleer aanmerkingen, zoo ik die hebben mocht. Niet in *plurali* heb ik die, immers na de voorloopige lezing; - maar ik wage het toch u *eene enkele* in het algemeen mede te deelen. Gij zult er niet meer en niet minder aan hechten dan zij waard is. Is in allen deele, volgens de opdracht elke voorstelling vermijd, wier onjuistheid door den voortgang der wetenschap aangetoond werd; - zoo blijft de vraag of evenwel niet aan eene voorstellingswijze hier en daar toegegeven is, die bij de voortzetting van uw historisch critisch onderzoek tot op *onze* tijden, wel eens van dien kant aangevallen zou kunnen worden, en wel het eerst en het ernstigst door uwe eigene onpartijdige waarheidsliefde? - Ik beslis het niet vooralsnog; maar eene geschiedenis van het Vaderland, uitsluitend in den zin van ons dierbaar Hervormings- en Oranje-beginsel geschreven - kan ons, zoo al niet *positief*, toch wel eens *negatief* in strijd brengen met den strengen eisch eener volstrekte erkenning van *alle* waarheid. Het is met onze Historie als met de Theologie, en geheel onze Kerk en kerkvorm. De aanval op het *oude* zal wel het *nieuwe* DEZES *tijds* bij ons niet doen zegevieren, maar toch iets *nieuws* doen geboren worden, waarin zich moet oplossen en verliezen al wat geen anderen titel voor zijn bestaan had, dan dat het in zijne tijdsbedeeling als goed en dierbaar vast gehouden worden mocht en moest. Ik wenschte dat ik maar eens recht *practisch* vatte en in het leven kon uitdrukken in wat verhouding *voortgang* en *behoud, waarheid* en *ontwikkeling*, *Theologie* en *Protestantismus* in mijne tegenwoordige beschouwing staan. Het is eene *crisis* in het gemoed en in het leven, maar die toch goed is en ter eere Gods en zijner Waarheid, wanneer waarheid, Godgeleerdheid, Historie, een nieuwe periode intreedt, en zich openbaart, niet naar den *eisch* maar naar de *behoefte*, van een nieuwen leeftijd in de menschheid en in de kerk.

Doch waar verdiep ik mij in? Niets van dat alles was gezegd om iets terug te nemen van den lof en het groote nut van den arbeid, met welken wij door uwe hand weder verrascht werden. Het was een blik, een gedachte, een wenk, op *veel* toepasselijk, indien op *iets.* Het was de behoefte om, bij de innigste gemeenschap ten aan-

zien van den grondslag, geene *nuance* te verbergen, ten aanzien van de wijze, waarop wij den bouw daarop wenschen en verwachten.

Men leest deel 1 bladz. 105:

Ik gevoel mij meer dan ooit overtuigd dat eene geheele versmelting op het gebied der Theologie op handen is, waaruit heerlijker wellicht dan immer de waarheid, zooals die in het woord, zooals die in Christus is, zal te voorschijn komen. - Geheel eenstemmig ten aanzien van de klacht in het protest tegen de synode, tegen Groningen, tegen het rationalismus en al zijne vroegere en latere vormen verwacht ik, *noch kan ik iets verwachten van de herstelling der Formulieren.* - Zelfs het woord schijnt mij niet in harmonie te zijn met de levende verwachting van een herstel. Toen *belijdenis* tot *formulier* werd, was juist dit een aanvang van de levenloosheid die later het algeheel verval heeft doen geboren worden. Met alle waardeering van uwe verklaring omtrent het ondergeschikte van zelfs de beste en volledigste belijdenisschriften aan het eeuwig levend woord van God, zoude ik evenwel, dunkt mij, mij zelven niet gelijk blijven, en van een mij steeds dierbaarder geworden beginsel afwijken, indien ik mij vereenigde met eenige aanvraag, hoe ook gerechtigd om herstelling van het gezag der Formulieren. *Leven* moet er zijn - en de Kerk zal belijden, zal waarheid vasthouden, leeren, handhaven, dwalingen verwerpen, wederleggen, te onderbrengen. Het eenig waarachtig fondament en levensbeginsel is Christus. Christus het Woord, ziedaar voortaan de leus en vastigheid in dezen en in al den strijd met onzen tijd.

Ik kan mij geen Kerk zonder belijdenis denken; de Kerk van onzen tijd moet een belijdenis hebben voor *onzen* tijd of wilt gij, *tegen* onzen tijd; maar in elk geval *van* onzen tijd. Indien de inhoud goed is, vraagt ge, waarom de vorm veranderd! Vergun mij een tegenvraag: Indien het voorouderlijke huis of kasteel goed is, waarom het gemeubeleerd of versterkt naar hedendaagsche wijze of behoefte? juist omdat het kasteel zoo goed gelegen is, zoo hecht gebouwd is, wil ik het naar moderne krijgs- en vestingbouwkunst inrichten. Wij hebben den strijd tegen denzelfden vijand, maar onder nieuwe vormen en met nieuwe wapens als van ouds.'

Da Costa was bij de groote meerderheid zijner landgenooten zoo onbekend, dat menigeen vreemd zal opzien, dat er zulke naar meer vrijheid hakende gevoelens door hem geuit zijn. Dit lag voor de eene helft in zijne exclusieve richting, voor de andere helft ook in de partijdigheid, die de liberalen zonderling genoeg even vooringenomen maakte als de orthodoxen.

Da Costa was een dweper, wat behoefde men naar zulke menschen om te zien - kon uit Nazareth iets goeds komen?

Da Costa de hand te reiken stond zoo ongeveer gelijk met de narrenkap opzetten, breken met alle wetenschap, beschaving en vooruitgang - de domper tot banier kiezen. Hij zelf wist dat maar al te

wel, maar droeg die smaadheid met al den heldenmoed van het geloof der eerste Christenen.

Immers, is het niet aandoenlijk zekere schroomvalligheid bij den grooten man te bemerken; als hij voor 't eerst in aanraking met Mr. Groen van Prinsterer zal gebracht worden is het, alsof hij vreest hem te benadeelen in zijn reputatie door zijne toenadering - want de geletterde wereld had met ongelooflijke liefdeloosheid en antipathie hem den rug toegekeerd, die het gewaagd had - zijne '*Bezwaren tegen den geest der eeuw*' rondborstig en luide uit te spreken - tegen die eeuw, die zoo hoog op hare verdraagzaamheid durft te stoffen.

Da Costa door zijne tijdgenooten niet begeerd - door de geleerde wereld geen leerstoel waardig gekeurd aan eenige academie - vond een zachten balsem voor zijn hart in de warme vriendschap van mannen als o.a. den beminnelijken improvisator Willem de Clercq. Het groote heeft eerbied voor het groote en het edele trekt het edele aan. De dichterlijke zielen beminden elkander als David en Jonathan. Geen dag ging voorbij zonder dat zij iets van elkander vernamen, al was het maar door het allerkleinste snipperbriefje.

(Slot volgt.)

ELISE VAN CALCAR.

Een priester zonder roeping.

- Ik zie er wezenlijk geen kans toe; ik heb een man minder op het kantoor en juist een, dien ik alleen vervangen kan, zeide mijn vriend Dintel, toen ik hem kwam afhalen om met mij naar de voorstelling van het Duitsche tooneelgezelschap te gaan.

- Dat spijt me; een toeschouwer meer of minder doet er bij hen veel toe; is je eerste boekhouder weg?

- Was die het maar! 't Is dat aardige kereltje - je kent hem wel, die Duitscher. Hij is onverwacht opgeroepen en geen van de anderen zien kans een Duitschen brief te schrijven.

- Dan zal ik je maar niet lang ophouden.

- Blijf ook maar t'huis; 't is geen weêr om naar de komedie te gaan. Je zult er bevriezen.

- Daar ben ik ook wel wat bang voor.

- Er is geen mensch.

- Ik heb beloofd Fräulein Leder in hare rol van Maria Stuart te komen zien, en ik kan er niet af.

- Dat zijn de lasten die tegenover de lusten staan, zeide van Dintel, spottend.

- Lusten! Gij begrijpt toch wel....

Ons gesprek werd gestoord; Dintel moest aan zijn werk. Toen hij mij uitliet riep hij me nog lachend na - kompliment aan Fräulein Leder, maar als je onder de hand iemand voor mijn Duitsche correspondentie tegenkomt, breng hem dan dadelijk bij me.

Zoo als ik verwacht had, was het in den schouwburg ‘om te bevriezen.’ De voorstelling werd gegeven door een tooneelgezelschap dat zich in onze stad gevestigd had in de hoop daar ‘zijn brood te verdienen.’ Zoo lang de nieuwheid er nog niet af was, kwam het publiek de voorstellingen bijwonen. Maar langzamerhand werden de rangen al minder en minder bezet en naarmate de koude toenam, werd de opkomst geringer. De weinige bezoekers hielden hunne overjassen en mantels aan en nauwelijks was het scherm gevallen of ieder zette zijn hoed weder op.

Zoo was het ook dien avond, dat de Maria Stuart werd opgevoerd. Ik kan mij nog niet begrijpen hoe de directeur op het denkbeeld kwam om zich te wagen aan dit treurspel met zijne vele personen, terwijl zijn troep hoogstens vier of vijf goede sujetten telde en voor het overige aangeworven scheen uit figuranten van tooneelgezelschappen van den derden rang. Maar de eerste actrice had zich een succès voorgesteld van deze rol, en daar zij inderdaad talent bezat, hadden verscheidene heeren de koude en het uitzicht op een ledige zaal getrotseerd om door hunne opkomst haar een blijk van waardeering te geven. Zij hadden evenwel, zoo min als ik, eenige verwachting van de voorstelling, behalve dan van Fräulein Leder.

Toen het scherm opging was het of de noordenwind van het tooneel ons tegenwoei en eene rilling ging door de zaal. Hoe moesten de arme drommels zich wel gevoelen, die zich op het tooneel bevonden! Het was in ons gevoel of ook zij stonden te sidderen en hunne stemmen trilden. Evenzeer als de koude de toeschouwers beving toen het scherm opging, evenzeer moesten de acteurs door koude bevangen worden bij het zien dier nagenoeg ledige zaal, waarin zich geen zweem van geestdrift, ja zelfs niet van sympathie voor deze priesters der kunst openbaarde. Eerst bij het vierde tooneel, bij de optreding van Maria Stuart hoorde men hier en daar een applaudissement, dat zeer flauw klonk omdat er geen voeten genoeg waren om het te ondersteunen en het oogenblik om in de handen te klappen nog niet gekomen was. Slechts twee of drie zeer verdachte toeschouwers op den derden rang gaven blijken van toejuiching. Maar de vrienden van Fräulein Leder hielden zich goed; zoo vaak de gelegenheid zich voordeed, brachten zij haar hulde.

Daar trad lord Burleigh op. Nauwelijks had hij eenige woorden gesproken of men hoorde en zag den indruk, dien deze op het publiek teweegbracht. Lord Burleigh's rol werd vervuld door den komiek van het gezelschap, den heer Reichstadt. Schiller toch heeft vergeten in zijn tragedie een komisch persoon te brengen, en als grootlordkanselier der

schatkist trad nu de komiek op, die ten eenemale onberekend was voor dit ‘emplooi’, om den technischen term te bezigen. Bij gemis aan eenig ander persoon of tafereel, geschikt om het amusement te bezorgen, waaraan het publiek in de ledige zaal nog meer behoefte had dan anders, werd nu de heer Reichstadt het mikpunt van allerlei aardigheden, somtijds zoo luid uitgesproken, dat zij tot op den derden rang werden gehoord. Dat was eene aangename verpoozing, al was zij dan ook alles behalve aangenaam voor hem, die ze, tegen zijn wil, verschafte. Veel medelijden had men niet met dezen. Hij was een klein, schraal man met een donker, zeer melancholiek voorkomen, en moest, als hij in zijn gewone rollen optrad, zich geducht grimeeren om aan het karakter daarvan te beantwoorden. Hoe hij er ooit toe gekomen was om komiek te worden, is mij nog een raadsel; het éénige vak, waarvoor hij door de natuur scheen voorbeschikt, was dat van aanspreker of doodgraver. Hij had echter eene betere opleiding genoten dan de meesten zijner kunstbroeders, die tot dit gezelschap behoorden, en aan die omstandigheid was het toe te schrijven, dat hij de tusschenpersoon was van den directeur en diegenen, met wie deze in betrekking stond. Hij redigeerde en schreef ook de advertentiën, die hij zelf bezorgde, en in die hoedanigheid had ik hem op het bureau der courant leeren kennen. Hij had behoefte om ook over andere dingen te praten dan over het tooneelrepertoire, de repetities, de handelingen en eigenschappen van zijne medeacteurs enz. Dit was oorzaak geweest, dat hij meermalen, ook dan als het niet noodig was, op het bureau kwam om met den *Herr Doktor*, zoo als hij mij, bij ontstentenis van een anderen titel of waardigheid, geliefde te noemen, een oogenblik te *plaudern* en hij bleef geregeld tot ik hem verzocht heen te gaan, daar mijn arbeid mij een langer gesprek verbood. Dan vroeg hij allerbeleefdst verschooning voor het misbruik dat hij van den kostbaren tijd van den *Herr Doktor* gemaakt had; ik was evenwel zeker dat hij zijn volgend bezoek weder even lang rekken zou. Langzamerhand had ik zijne geschiedenis leeren kennen; eene zonderlinge geschiedenis, zoo als van de meesten, die na de loopbaan te hebben verlaten, welke zij zich oorspronkelijk gekozen hadden, door gebrek aan fortuin gedwongen werden alles aan te grijpen, wat hun voor de hand kwam. Zijne opleiding had hij in een seminarium genoten, daar hij voor den geestelijken stand bestemd was. Wat hem had doen besluiten om zijn plan te laten varen, weet ik niet. Hij deed het voorkomen, dat hij uit gemoedsbezwaar geen pastoor had willen worden; maar wanneer een jongeling aan zijn beginsel zijn bestaan opoffert, dan mag men aannemen, dat dit beginsel een overheerschenden invloed op zijn geheele leven uitoefent, en bij den heer Reichstadt was daarvan niets te bespeuren. Ik vermoed daarom dat het aan andere redenen was toe te schrijven, dat hij in plaats van pastoor in eene Oostenrijksche plattelands-gemeente, op zijn zes en dertigste jaar komiek bij een zwervend tooneelgezelschap was.

Maar vóór hij die betrekking bekleedde en zijne plaats innam onder de priesters zonder roeping, had hij op verschillende wijzen in zijn onderhoud moeten voorzien. Zijne meest lucratieve betrekking was geweest die van echtgenoot eener maitresse van een aanzienlijk persoon aan het Russische hof. De Russische hofetiquette vordert, dat een hoveling geene ongeoorloofde betrekking mag onderhouden. Het gewone middel om met het hof op goeden voet te blijven en toch te doen wat men begeert, is een huwelijk in schijn van de dame met den een of anderen ondergeschikten persoon, die betaald wordt voor den titel welke hem niet toekomt, en op deze wijze had de heer Reichstadt 'aan het Russische hof geleefd'; zooals hij zonder verdere toelichting vertelde aan hen, tegenover wie hij minder openhartig was. Toen de betrekking zijner echtgenoote in naam verbroken was, had hij, bij wijze van pensioen, eene aanstelling gekregen bij de Pruisische grenswachters, welk beroep hij om de groote vermoeienissen en gevaren had nedergelegd en na nog eenige andere betrekkingen vervuld te hebben, ook op handelskantoren, waarvan hij goede getuigschriften bezat, had hij op eens het bewustzijn in zich voelen ontwaken, dat hij eigenlijk voor het tooneel was geboren. Het ongeluk of het toeval wilde, dat de éénige vacature, toen zich de gelegenheid opdeed om aan die roeping te voldoen, die van den komiek was, en Reichstadt was komisch acteur geworden tegen zijne bedoeling en ondanks zich zelven.

Zulk een persoon in de rol van den ernstigen, somberen lord Burleigh te zien optreden, moest wel aanleiding geven tot glossen en het ongeluk wilde, dat hij door verschillende omstandigheden belet was geworden zijne rol behoorlijk te leeren. De stem van den souffleur werd dan ook onophoudelijk gehoord, en toen op een oogenblik lord Burleigh, ten gevolge der gebrekkige repetitiën, meende dat hij het tooneel verlaten moest en werkelijk zich achter de schermen had begeven, hoorde men den souffleur alleen. Een homerisch gelach klonk door de zaal; het was bepaald het saillante oogenblik van den avond en van alle kanten werd Reichstadt teruggeroepen, die evenwel de wijste partij koos en niet weder verscheen. Daarop viel de pauze in.

Ik ging Fräulein Leder opzoeken om haar te zeggen, wat ook inderdaad waar was, dat zij met talent de zware rol vervulde. Zij had behoefte aan een woord van hulde. Zij voelde genoeg, dat het treurspel, opgevoerd door zulk een personeel, fiasco maakte, al had zij zich ook voorgesteld dat haar spel het redden zou niet alleen, maar eene goede recette aan de kas en eenigen waarborg voor de toekomst zou geven.

- Gij hebt uitstekend voldaan, zeide ik, jammer, dat gij niet beter ter zijde gestaan wordt.

- Erbarmelijk, erbarmelijk! antwoordde ze, terwijl zij haar bonten mantel dichter om de half ontbloote schouders trok, want in hare kleedkamer was het al even koud als in den killen tochtigen corridor: geld

voor vuur kon de kas van het Duitsche tooneelgezelschap niet missen. De directeur had mij echter verzekerd, dat hij uit beginsel geen vuur in de kleedkamers liet aanleggen: de overgang uit de warme kamers op het koude tooneel was te groot en zeer ongezond voor de acteurs. Gelukkig waar de beginselen en de beurs in harmonie zijn!

- Als het niet zoo guur was, zou er zeker een grooter publiek zijn.

- Och neen, het publiek weet nu eenmaal dat wij hier met paljassen en mannekijns werken. Het is onmogelijk om met die menschen een dragelijke voorstelling te geven.

En daarop brak Fräulein Leder uit in een stortvloed van zeer diep gevoelde en innig gemeende verwenschingen op hare medespelers, waarvan zij zelfs den directeur en zijne gade niet uitzonderde, hoewel zij erkende, dat deze nog de besten waren. Hunne minste eigenschap was hun gebrek aan geld, waarvan het gevolg was dat sedert geruimen tijd de leden van het tooneelgezelschap geen salaris hadden ontvangen.

- Maar dan ging ik heen.

- Waarheen? Wij hebben den 24sten December; wie engageert midden in den winter nieuwe eerste actrices!

- Als tweede actrice of....

- Dank-je, zeide Fräulein Leder op een toon, alsof men haar den onmogelijksten voorslag deed. Liever wilde zij eerste actrice zijn op het tooneel van een Hollandsche provincie-stad, waar zij geen salaris ontving, dan de tweede of derde aan een kleinen Duitschen schouwburg.

Ik bleef nog een poos praten, maar het was zulk een melancholiek gesprek, dat ik naar het einde verlangde. Eene jonge vrouw van talent, want dit bezat zij ontegenzeggelijk, te hooren treuren over haren toestand, waarin het haar onmogelijk was dat talent te toonen, over de geringe waardeering van het publiek, over de tegenwerking van anderen, voorts over allerlei dingen, welke in het hart eener teleurgestelde oprijzen, die overal en bij allen de schuld zoekt behalve in zich zelve, want toen ik hare kleedkamer verlaten had, herhaalde ik in mijn binnenste nog de vraag:

'*Que diable allait elle faire dans cette galère?*'

Ik spoedde mij naar den foyer om mij nog een oogenblik te warmen; maar voorbij de kamer van den tooneeldirecteur gaande, hoorde ik daar luid spreken. Zonder dat het in mij opkwam te luisteren, klonken mij toch zeer duidelijk de woorden in de ooren:

- Gij begrijpt, dat gij nu onmogelijk zijt.

- Maar ik heb toch in *Der war Ich* en *das Salz der Ehe*....

- Wat gij geweest zijt, doet er niet toe, maar gij kunt nooit meer optreden.

- En de volgende acten?...

- Zullen wij zonder u maken.

Ik hoorde niet verder, ik had de stemmen herkend van den directeur en van den komiek Reichstadt, en weinig lust gevoelde ik om van

deze intime scêne achter de schermen langer, zij het dan ook ongezien, getuige te zijn.

In den foyer was het even naargeestig als in de zaal. Een kleine kring om de kachel hekelde en veroordeelde om strijd de voorstelling, slechts Fräulein Leder vond genade, maar des te onbarmhartiger was het vonnis over al de anderen uitgesproken. Aan Reichstadt bleef 'geen stuk heel.'

- En morgen zullen wij weer in de courant lezen, dat de voorstelling zeer verdienstelijk was? vroeg een mijner bekenden.

- Ik vrees, dat ik u dat genoegen niet kan bezorgen.

- Hak ze nu eens goed! raadde een ander.

- Ik zal het wel laten. Die arme drommels spelen voor hun brood. Zij doen wat zij kunnen. Hun leven is zoo hard, dat het mij onmogelijk zou wezen hen nog uit te schelden. Ik zal liever doen uitkomen wat er nog goed in hen is.

- Bijvoorbeeld in Reichstadt.

- Reichstadt is een onmogelijk acteur, dat weet de man zelf, dat behoef ik hem waarlijk niet meer in de courant te vertellen.

- De heele boel deugt niet, op Julie Leder na.

- Me dunkt, dat wij hun dit avond aan avond bewijzen; het publiek is hoe langer hoe kleiner; de recettes worden hoe langer hoe minder; over een dag of wat of een paar weken gaan zij heen, want ze houden het hier niet uit. Waarom zou ik een man, die op 't punt van heengaan staat, de deur wijzen?

- Wat mij betreft, zeide een jong luitenant, die Julie Leder mag wel blijven.

- Hebt ge weer een bouquet voor haar?

- Ik wou dat ik een koolstronk had voor Reichstadt.

De schel ging, de heeren wierpen hunne sigaren weg en het stuk werd afgespeeld, nadat eerst nog de directeur was opgetreden om te berichten dat door plotselinge ongesteldheid de heer Reichstadt verhinderd werd verder op te treden.

- Dat is nog het beste wat hij van avond deed, riep eene stem uit het parket, en de geheele zaal lachte, terwijl de inspecteur van politie zich nog even bespottelijk maakte door een onderzoek te willen instellen naar hem die het gewaagd had 'de orde te verstoren,' door openhartig op ongekunstelde wijze te zeggen wat iedereen dacht.

Een flauw applaudissement vertegenwoordigde bij het slot de hulde aan Fräulein Leder, maar ieder nam zich vast voor, om het er nu maar bij te laten en de Duitschers voor hen zelven te laten spelen.

Allen haastten zich huiswaarts, of naar de societeit en ik was met mij zelven in tweestrijd wat ik doen zou; reeds was ik op weg naar huis, toen de lust om nog een oogenblik op de societeit te gaan praten de overhand kreeg; ik keerde mij om, sloeg weder de straat in naar den schouwburg en stond eensklaps recht tegenover den heer Reichstadt.

- *Herr Doktor*, zeide deze.

- Goeden avond, mijnheer Reichstadt, antwoordde ik en wilde doorgaan, maar hij hield mij staande.

- Zijt gij *daar* geweest?

- Jawel.

- En?....

- Ja, mijn goede heer, 't was niet bijster mooi.

- Gij weet nog niet alles. Ik ben, - ik heb... ik heb mijn ontslag genomen.

- Zoo. Ik hoop, dat gij spoedig... maar de wensch kon mij niet over de lippen. Ik kon den man niet toewenschen, dat hij spoedig weder een engagement zou vinden. Ik mompelde dus maar wat en met een 'bonjour' wilde ik van hem scheiden.

Maar dit maakte Reichstadt's rekening niet. - Ik breng u een eind weg, als het mij veroorloofd is, zeide hij.

- Waarom niet? maar laat ik u niet van uw weg afleiden; ik zal met *u* medegaan.

Een zekere schaamte weerhield mij om mij door dien ongelukkigen man naar de societeit te laten brengen. Als ik hem thuis bracht, was ik bovendien eerder van hem af, meende ik. Daarom keerde ik weder om en volgde met den ontslagen acteur den weg naar zijne woning.

Onder het voortwandelen verhaalde hij mij, wat ik al wist. Hij had zijn ontslag; zijn salaris moest hij tegoed houden, want de directeur had het niet. Hij kon een deurwaarder nemen, maar een deurwaarder kostte geld en dat had hij zelf niet, tenzij ik hem een thaler of tien wilde voorschieten.

- Mijn waarde heer Reichstadt, procedeeren is de allerlaatste dwaasheid, waaraan ik mij ooit zal schuldig maken; gij begrijpt dus dat ik ook geen geld voorschiet om anderen daarin ter zijde te staan, antwoordde ik en de acteur verzekerde mij, dat hij dit ook wel verwacht had. Een teleurstelling was het dus niet voor hem, maar - maar... - *Herr doktor!* waar moet ik nu van leven! riep hij op eens wanhopend uit, toen wij voor zijne woning stonden.

- Gij hebt zoo menige betrekking bekleed, bij ondervinding zult gij dus beter weten hoe onverwacht men weder eene positie krijgen kan. Maar 't is nu laat en koud op straat; wij spreken elkander wel eens nader.

Ik nam afscheid en haastte mij huiswaarts terwijl ik mij voorstelde, dat die onderdrukte kreet, welken ik meende te hooren, slechts het uitwerksel was mijner verbeelding. Bovendien wat kon *ik* voor dien man doen! 't Was wel niet menschlievend, maar lieve hemel! Kon *ik* dan acteurs, die niet voor hun vak deugen, aan baantjes helpen. Die Reichstadt was bovendien..... ja, eigenlijk was hij zoo kwaad niet, maar in elk geval was het een acteur zonder talent, een priester zonder roeping, in dubbele beteekenis.

Zoo voort morrende over den weggejaagden acteur, om de ontevredenheid over mij zelven te overstemmen, ging ik met haastige stappen naar huis. Het was elf uur en donker; niemand kwam ik tegen dan de politieagenten, die langzaam met hun zwaren eentonigen stap voortgingen en meer den indruk op me maakten van slaapwandelaars dan van menschen met de zorg voor de veiligheid belast. Als die Reichstadt geen Duitscher was, zou hij misschien nog zoo kwaad niet zijn voor diender, maar daar deugde toch zijn physiek ook niet voor. Hij deugde voor niets, wel beschouwd.

- Goeden avond, hoorde ik mij toeroepen, toen ik het huis van Dintel voorbij ging. Goed geamuseerd?

- Ge behoeft geen berouw te hebben dat gij thuis zijt gebleven. Wat doe je?

- Ik laat mijn hond uit.

- Waarom ben je ook zoo mal om er een hond op na te houden?

- Ik moest toch een luchtje scheppen; ik heb den ganschen avond op mijn kantoor gezeten. Morgen zend ik je een advertentie voor een bediende.

Eensklaps stond mij Reichstadt voor den geest. Hoe kon ik zoo dom wezen, dat ik geen oogenblik aan die vacature bij Dintel had gedacht!

- Ik geloof, dat ik je zonder advertentie helpen kan. Ik heb een Duitscher...

- Een kellner?

- Neen, een die gestudeerd heeft.

- Dat is beter.

- Reichstadt van 't Duitsche tooneelgezelschap.

- Die zwarte komiek, die meer doet huilen dan lachen!

- Dezelfde; hij is....

- O, ik ken hem; 't is een nette kerel, maar dood arm. Maar die man zal zijn vak niet laten loopen. Die heeren acteurs denken dat zij wat zijn, omdat zij nu en dan voorstellen iets te zijn.

- O, dezen kunt gij krijgen.

- Dan zal ik er morgen mijn werk van maken. Zend mij zijn adres maar eens.

- Ik zal hem zelf zenden.

- Vergeet het niet; de man kan morgen om negen uur al bij mij aan 't werk.

Ik stond voor mijn huis en had den sleutel reeds in mijn hand. Ik verlangde naar mijn warme kachel en de couranten, en gevoelde mij zeer te vreden dat ik een baantje kon bezorgen aan Reichstadt. Wat zou hij morgen wel zeggen?....

Morgen! Maar hoe zou hij thans te moede zijn?

Zonder te weten wat mij bewoog, stak ik mijn huissleutel weder in mijn zak, en nog sneller dan ik naar huis was gestapt, liep ik nu naar

de onaanzienlijke straat, waar de acteur woonde. Onderweg stelde ik mij voor, dat het reeds te laat was, dat hij zich uit wanhoop had opgehangen of zich in de rivier had geworpen of in elk geval zijn huis was uitgeloopen. Ik had een voorgevoel, dat er een ongeluk was gebeurd.

Als er een ongeluk gebeurd was, zou ik tot den huidigen dag misschien verzekerd hebben, dat voorgevoelens toch wel getuigen voor het geheimzinnig verband der dingen. Maar er was niets gebeurd. De fruitwinkel, waarboven de acteur woonde, was nog niet gesloten; de eigenares begreep, dat men haar appelen en uien, roode kool en aardappelen wel niet stelen zou. Ongehinderd ging ik den smallen trap op en klopte aan de deur van het kamertje, waar de komiek woonde. Men hoorde mijn kloppen niet en ik trad binnen.

Ter zijde van de deur, zoodat ik hem bij het binnenkomen niet terstond zag, stond Reichstadt. Hij had nog zijn langen harigen jas aan, maar zijn hoed lag vóór hem in een getrapt op den grond. De krullende haren die zijn kalen schedel omringden hingen over zijn voorhoofd. Met fonkelende oogen en de armen over elkander geslagen stond hij tegenover eene vrouw in jak en rok, die voorovergebogen eenige voorwerpen van den grond raapte. Toen ik binnentrad hief zij het hoofd op en ik zag haar zeer alledaagsch gelaat, waarvan de éénige schoonheid bestond in de groote blauwe oogen, vergeet-mij-nietjes in melk zwemmende, zoo als Heine ze omschrijft, waarmede zij mij aanzag, terwijl dikke tranen over de bolle wangen biggelden. Uit de bedstede, de éénige slaapplaats in deze kleine kamer, klonk een weenend kinderstemmetje.

Reichstadt's gelaat nam terstond eene andere uitdrukking aan; zijne armen vielen slap langs zijn lijf, toen streek hij met de eene hand zijne verwarde haren van het voorhoofd en schoof met zijn voet den hoed uit het gezicht.

Ik was zoo vervuld geweest met de gedachte aan een mogelijk ongeluk, dat ik mij niet had voorbereid op hetgeen ik zou zeggen, wanneer ik Reichstadt in levenden lijve voor mij zag, en vrij onnoozel moest dan ook mijne vraag klinken:

- Wat is er gebeurd, mijnheer Reichstadt?

- Wat er gebeurd is, herhaalde de jonge vrouw, een verwijtenden blik op den acteur werpende, hij heeft mijn kerstboom gebroken en vertrapt. Ik had voor Heinrich een kerstboom gemaakt; ik had er maanden voor gespaard.... Daar liggen de stukken!

Inderdaad zag ik nu op den grond de overblijfselen van een kerstboom; takken en eindjes kaars, gekleurd papier en een paar pakjes, waarvan de inhoud niet te onderscheiden was.

- Een kerstboom! sprak Reichstadt op doffen toon; een kerstboom, vervolgde hij, en zijn oogen fonkelden weder. Waarom zullen *wij* het feest vieren van den Christus? wat hebben *wij* met Christus te

maken? Laat oude wijven en het domme volk met die dwaasheden zich bezig houden. Ik niet!

- Maar Frits, het was voor Heinrich. Ik had...

- Zwijg, riep Reichstadt driftig en, eensklaps mij bij de handen grijpende, sprak hij in éénen adem: - Eens heb ik Christus liefgehad en ik had geen rust en geen vrede dan in hem; geen uur was er, dat ik niet aan hem dacht. Ja heer doktor, ik dweepte met hem.. God der verdoemenis - nu ken ik hem niet meer! Weg met kerstboomen en kerstgeschenken! Er is geen Christus! Ruim dien boel weg, vrouw! Ik heb niets met dat bijgeloof te maken. Weggejaagd! broodeloos! En dan een Christusboom om den spot met mij te drijven! Barmhartige God! Ik ben rampzalig! Weg met die bigotterie! In den afgrond er mede! de kerstboom en de Christus en ik en wij allen! weg! weg! alles is gebroken! alles is gedaan!

En de komiek viel voorover op tafel en snikte onhoorbaar. Alleen het geluid van het weenende kinderstemmetje klonk in het flauw verlicht vertrek.

- Ik geloof dat ik u eene goede tijding kan brengen, Reichstadt, zeide ik, toen ik mijn aandoening een weinig meester was, want dit tafereel van wanhoop had ook mij overweldigd.

De komiek hoorde mij niet; hij was geheel ter prooi aan de gedachten, die hem bezielden. Maar de jonge vrouw wischte snel de tranen van hare wangen en riep:

- Hoor je 't niet Frits, die heer brengt goede tijding.

Wezenloos staarde hij mij aan; zijne handen vielen op tafel en ik zag in de samengeklemde vingeren lokken van zijn gitzwart, krullend haar.

- *Sie ist verurtheilt! Unterm Beile liegt.....*

- *Ihr Haupt.*

Ziet gij wel! dat waren de woorden? Ik kende ze - maar Talbot heeft zijn *Stichwort* niet gezegd! hoe kon ik weten dat ik moest invallen!... prevelde Reichstadt zacht. Door den loop zijner gedachten was hij weder teruggebracht tot de oorzaak van zijne wanhoop.

- Reichstadt, zeide ik, toen zijn oog op mij viel, ik geloof dat ik eene betrekking voor u weet.

- Wat? wat? wat? Eene betrekking! In naam van al wat u heilig is, *Herr Doktor* vlei mij niet! geef mij geen hoop... als zij niet vervuld kan worden. Ik ben 't leven moede; ik verhonger; ik en de mijnen - o heb medelijden! Spot niet met mijn smart, spot niet met mijn wanhoop. Ik kan niet langer strijden.

- In geen vier weken hebben wij warm eten gehad, sprak de vrouw op een zoo snijdend zwaarmoedigen en toch zoo eenvoudigen toon, dat mijn hart in een kromp.

- Mijnheer Dintel zoekt een bediende voor de Duitsche correspondentie; hij wil het met u beproeven.

Ik weet niet wat er toen gebeurde, wat zij zeiden of wat zij deden,

maar eensklaps voelde ik mijne knieën omklemd door de armen van Reichstadt en zag ik een vierjarig kind in mijne handen.

Langzamerhand kwam er echter eenige orde in dezen toestand. Ik raakte het kind weder kwijt aan de moeder; stopte deze iets in de hand voor een anderen kerstboom en haastte me naar buiten te gaan, want of het de benauwdheid van het kleine vertrek was of eenige andere reden, ik had behoefte aan lucht.

Met geen mogelijkheid zou ik weten te zeggen door welke straten ik huiswaarts keerde of wien ik onderweg ontmoette. Men had, geloof ik, onder mijne oogen kunnen inbreken, zonder dat ik er iets van had bespeurd. Ik kwam weder tot bewustzijn toen ik op mijne kamer was en de couranten en brieven van de avondpost op mijne tafel zag liggen.

Den anderen middag waren er verscheidene mijner bekenden zeer teleurgesteld, dat ik dien Reichstadt, den komiek, niet eens duchtig onderhanden had genomen. Zulke acteurs te sparen was ‘de pers’ onwaardig.

Reichstadt, of zoo als hij zich nu bij zijn wezenlijken naam noemt, Fratermann, werd een uitstekend bediende bij Dintel. Zijn patroon heeft geen trouwer op zijn kantoor. Hij zou voor hem door een vuur loopen. Slechts één ding zou Dintel niet van hem gedaan kunnen krijgen: Fratermann een voorstelling in den schouwburg doen bijwonen. Reeds als hij een affiche op straat ziet aangeplakt, wendt hij het hoofd om.

Het volgende jaar kreeg ik op 24 December een kleinen kerstboom thuis met eenig lekkers voor de kinderen. Ondanks mijn verzoek om dit niet te doen, kwam er ook het volgende jaar een boom. Maar toen heb ik zeker iets misdaan in de oogen van mijnheer of mevrouw Fratermann. Althans de kerstboom kwam niet meer - gelukkig! - en de heer Fratermann groette hoe langer hoe flauwer en eindelijk in het geheel niet meer.

Met deze bijdrage tot vermeerdering van mijne ervaring is de geschiedenis van mijnen omgang met den komiek Reichstadt geëindigd.

Arnhem.

GERARD KELLER.

Spiritisme of.....?

Die aan zulk een man gelooft,
Is van zijn verstand beroofd.

Sedert eenigen tijd genieten verschillende steden van ons vaderland het ‘voorrecht’ door een paar Amerikanen met een bezoek te worden vereerd. Deze beide heeren zijn wel zoo vriendelijk, als ze daartoe worden uitgenoodigd ‘seances van of met spiritisme’ te geven, natuurlijk tegen betaling van de reiskosten enz. enz.

Dit bedraagt gewoonlijk *f* 50, en daar de heeren liefst een gezelschap uit tien hoogstens twaalf personen om zich vereenigen, kost het bijwonen van zulk een seance de kleinigheid van *f* 5 per persoon.

Ik had veel en dikwijls (tot vervelens toe) over spiritisme hooren spreken, en getrouw aan de spreuk: ‘onderzoek alle dingen’ besloot ik er eens *f* 5 aan te wagen; ik schreef mij in op de lijst der bevoorrechten, die evenals bij een pique-nique zich hadden samengevoegd en.... wij bestelden de heeren X. en Y. (hunne namen doen hier niets ter zake).

De plechtigheid zou ten huize van een onzer, die het geluk heeft ruime kamers te bewonen, plaats hebben.

's Avonds te 8 ure waren wij allen tegenwoordig en weldra verschenen de beide ‘American gentlemen’ in ons midden. Aan den eene, dien ik Y. zal blijven noemen, was niets opmerkelijks te zien; hij droeg blond krulhaar en een ongekleed jasje; de andere, die deftig gerokt was, had een bleek, vermoeid gelaat, zwart lang haar, zwarten knevel, donkere oogen en een vrij lang slank figuur. Als men niet beter geweten had zou men hem voor een artist (liefst op de viool) gehouden hebben. Beiden schenen ongeveer 30 jaren oud.

Zij sloegen slechts een zeer vluchtigen blik in het rond en pakten daarna uit een zwarten zak een guitaar en een kleinen scheepsroeper; wij hadden op hun verzoek van te voren zorg gedragen voor een bouquet, een paar waaiers, twee speeldoozen, potlood en papier. Zij hadden ons vergunning gegeven desverkiezende zelf een guitaar te bezorgen; maar wij hadden dat onnoodig geoordeeld.

De heer Y. begon nu de stoelen, waarop wij zouden plaats nemen, tegen elkander aan in een kring te zetten; in het midden van dien kring plaatste hij eveneens een stoel en daarnaast de beide speeldoozen, het bouquet, de guitaar, den scheepsroeper en de beide waaiers. De eene speeldoos, die zeer groot en zwaar was, kon door middel van een krukje opgewonden worden; voor de andere, die klein en licht was, werd tot opwinden een sleuteltje vereischt. Een onzer had dat sleu-

teltje in zijn zak geborgen, maar gaf het, daartoe uitgenoodigd, aan den heer X. over.

Wij namen nu allen plaats, de heer X. op den stoel in het midden, de heer Y. met ons in de rij.

Op aanwijzing van laatstgenoemde legden wij allen onze rechterhand met de palm bovenwaarts gekeerd op onze rechterknie en omvatten met de linkerhand den rechterpols van onzen linkerbuurman. Ook de heer Y. onderwierp zich aan deze bepaling, zoodat wij allen (behalve X. die vrij in het midden zat) eene soort van levende keten vormden; met andere woorden wij beletten elkaar nagenoeg alle vrije beweging. De heer X. drukte ons nu op het gemoed vooral de keten niet te verbreken, daar dit, hoofdzakelijk als de instrumenten door de lucht vlogen, zeer gevaarlijk kon zijn.

In de kamer brandden nu nog slechts twee waskaarsen op een tafeltje achter Y. geplaatst; het vuur in de kachel was uitgedoofd en sigaren rooken verboden. De heer X. begon nu de beide handen tegen elkaar te slaan en zeide, dat hij daarmede onafgebroken zou voortgaan. Y. blies nu één kaars uit, een oogenblik later de tweede en.... daar zaten wij vrij 'bête' in het donker.

Toch straalde er nog eenig licht door de reet van de deur; paf! Y. stak een lucifer en de nog walmende kaars weder aan, stond op en draaide het licht in den gang uit. Hij sloot de deur, zette zich weder in den kring, blies op nieuw de kaars uit, en toen nu de laatste kleine flikkering van de stervende vonk verdwenen was heerschte er een volslagen, een Egyptische duisternis. Onmogelijk iets te onderscheiden.

De eerste 2 minuten waren wij allen doodstil en nieuwsgierig naar de dingen die komen zouden; men hoorde niets dan het handgeklap van X. (ongeveer elke seconde een tik); toen vroeg een onzer of wij spreken mochten, hetgeen door X. toestemmend werd beantwoord onder bijvoeging, dat wij niet al te 'frivolous' moesten worden. De heer Y. gaf tevens den raad iets te zingen, daar dit 'zeer bevorderlijk' was aan de goede zaak.

Wij hieven daarop vrij eenstemmig niet meer of minder dan het air des conspirateurs uit la fille de Mme Angot aan. Hoe dwaas mij juist dit air in zulk een 'plechtig' oogenblik ook in de ooren klonk, zoo moet ik toch bij nader inzien bekennen, dat er wel aanleiding toe bestond, want wij zaten wel degelijk te conspireeren, althans X. en Y. tegen ons.

Het duurde dan nu ook niet lang of ik voelde een kouden luchtstroom langs mijne handen en een zachte hand tikte mij op de linker knie; mijn buurman riep eenigszins verbaasd: 'ik heb het bouquet in mijn hand' en nagenoeg tegelijkertijd kondigde iemand aan de tegenovergestelde zijde aan, dat men hem in zijn kuiten kneep! Intusschen hoorden wij steeds het eentonig handgeklap van X.

Eensklaps, nadat er eenige minuten lang niets was voorgevallen,

hoorden wij nu het deksel van de groote speeldoos openslaan, het uurwerk werd opgewonden en ‘o mon Fernand’ werd ons opgedreund.

Nu deelde de heer Y. mede, dat hij een jong officier in uniform naast den heer B. zag staan. Op de vraag, van welk wapen, antwoordde Y. zeer naïef dat hij in onze uniformen niet te huis was, voorts dat hij den officier (of liever diens geest) niet kende, maar..... dat hij 23 jaar oud was.

Voorts gaf hij, daartoe aangezocht, een beschrijving van de uniform, die hoegenaamd niet met eenige Nederlandsche overeenkwam, zoodat wij overtuigd werden, dat Y. zich een Engelschman voor den geest haalde, of wil men liever, zich verbeeldde een Engelschen geest te zien, hetgeen met zijn naïeve verklaring omtrent onbekendheid met onze uniformen volkomen in overeenstemming was. Het scheen niet twijfelachtig, dat hij ons den geest van een Nederlandsch officier had willen laten ‘slikken’; maar toen hij van rood met goud geborduurd begon te wauwelen liep zijne beschrijving totaal in de war.

Toen Y. bemerkte dat zijn 23jarige officier niet ‘opging’ liet hij hem spoedig vertrekken. Onnoodig te vermelden, dat geen onzer den jongeling gezien had.

Nu kreeg de heer B. plotseling de guitaar op schoot, en het duurde niet lang of het instrument werd opgenomen en men hoorde duidelijk dat het zich in de lucht boven onze hoofden bewoog en nu en dan toon gaf. Y. vond zich genoopt hierbij een vrij eentonig lied aan te heffen, hetwelk door eenige accoorden op de vliegende guitaar werd geaccompagneerd. Deze ‘manifestation’ duurde ongeveer eene minuut, en toen kreeg ik de guitaar, met het gedeelte waar zich de sleutels bevinden omlaag, tusschen de beenen.

Toen het bouquet nog een paar malen verplaatst was en de kleine speeldoos een luchtreisje had gemaakt, stak Y. een lucifer en de kaarsen aan, X. zat rustig op zijn stoel in de handen te klappen, en wij keken elkander aan met gezichten, waarop duidelijk te lezen stond: ‘qui diable est ici la dupe?’

Wij hielden nu een half uurtje pauze. Aan ons verzoek, om met licht te ‘arbeiden’ kon niet voldaan worden, daar de geesten niet bijzonder gedisponeerd waren.

Wij waren dus wel verplicht ons op nieuw in volslagen duisternis te hullen, en het tweede gedeelte der seance nam een aanvang. Wij zaten weder volkomen op dezelfde wijze, als vóór de pauze, met het eenige onderscheid, dat X. aan zijn overbuurman vergund had diens beenen op zijn schoot te leggen, ten einde hierdoor overtuigend te bewijzen, dat hij niet van zijn stoel opstond. Voor mij was dit bewijs niet noodig, want ik had gedurende het eerste gedeelte der seance nu en dan met mijn linkervoet naar X. gezocht; altijd zat hij eerlijk op zijn stoel, maar zonderling genoeg (in mijn oog vrij onhandig) werd ik telkens als ik naar X. zocht gevoelig aan het been getrokken.

Na de pauze gebeurde ongeveer 't zelfde als gedurende het eerste gedeelte der ‘voorstelling’ (als men dat woord bij volslagen duisternis gebruiken mag).

Alleen werd bij wijze van variatie nog een sprekende geest, dien Y. goedvond ‘Johnny’ te noemen, opgevoerd. Wat Johnny zei heb ik niet goed verstaan; veel bijzonders zal het niet geweest zijn; hij sprak met een onwelluidend stemmetje, evenals iemand, die zwaar verkouden is.

Ik had echter X. een kleine surprise bereid en oordeel die belangrijk genoeg om ze hier mede te deelen.

Wij zaten ons tamelijk te vervelen; er werd weinig gesproken; dames waren niet in het gezelschap (hoewel hare tegenwoordigheid door de mediums gewenscht wordt); nieuwe toeren geschiedden er niet; men hoorde alleen het eentonig handgeklap van X. toen plotseling het deksel van de groote speeldoos werd dichtgeslagen.

Niemand wist wie dit deed, behalve ik, die er mijn linkervoet toe gebruikt had; tegelijkertijd plaatste ik dien voet ongemerkt op het deksel.

Na eenige minuten gaf ik zeer perfide mijn wensch te kennen, dat de speeldoos nog eens een stukje mocht doen hooren, en het duurde niet lang of er werd aan het deksel geruggeld en tegen mijn voet gestompt. Ik bleef echter onverschrokken op mijn post en nu hoorden wij eensklaps weder het verkouden stemmetje van Johnny, die dreigde, zoo de voet niet weggenomen werd, den eigenaar pijn te zullen doen. Ik wist nu genoeg en trok mijn voet weg; weinige oogenblikken later zeurde de speeldoos weder ‘O mon Fernand.’

De heer Y. verzuimde nooit nadat Johnny iets verteld had of eenige manifestation te weeg had gebracht, ‘thank you Johnny’ te zeggen.

Daar Johnny zeer terecht oordeelde dat de speeldoos in een gevaarlijke buurt stond, werd die, terwijl zij speelde, opgenomen en vrij onzacht aan de andere zijde op den grond geplaatst.

Nadat de guitaar en ook de groote speeldoos nog een luchtreisje hadden gemaakt, terwijl sommigen een licht tikje met eerstgenoemd instrument op het hoofd hadden gekregen, kondigde Johnny ons aan, dat hij ging vertrekken. Hij wenschte het gezelschap zeer behoorlijk goeden avond, de heer Y. zeide op zalvenden toon ‘good night Johnny, good night, thank you very much’ en stak toen de kaarsen aan.

De heer X. zat, met de groote speeldoos en de beenen van zijn overbuurman op schoot, in de handen te klappen, en daarmede was gelukkig deze vervelende zitting, die ons ongeveer 2 uren en *f* 5 kostte, geeindigd.

Ik heb getracht in bovenstaande regels een getrouw en nauwkeurig verslag te geven van mijn wedervaren op den bewusten avond; ik heb mij daarbij onthouden van overdrijving of effectbejag.

Ik schroom echter niet als mijn volle overtuiging mede te deelen, dat niemand dan de heer X. (die in het midden van den kring zat) ons de genoemde manifestations heeft vertoond, m.a.w. dat hij van

het begin tot het einde met de meest eenvoudige middelen heeft getracht ons beet te nemen, daarbij door zijn compère Y. gesteund. Hetgeen Y. verricht heeft, namelijk het uitblazen en aansteken der kaarsen, het rangeeren der stoelen, het evenals wij in den kring zitten en het wauwelen met de zoogenaamde geesten verdient dunkt mij niet nader besproken te worden.

De ‘handigheid’ van X. vereischt mogelijk nog een weinig explicatie.

Alles komt hierop neder: heeft X. werkelijk voortdurend in zijne handen geklapt? En hoewel ik nu niet kan *bewijzen*, dat hij 't niet gedaan heeft, zoo trek ik het toch zeer in twijfel. Niets is gemakkelijker, vooral bij eenige oefening, dan zich zelf beurtelings met de rechter en de linker hand op de wang te tikken of zelfs één hand snel dicht te klappen, zoodanig dat het geluid volkomen nabootst het genoemde handgeklap. Beproef het eens in het duister en laat een paar uwer vrienden raden, wanneer gij tegen uw wang en wanneer tegen uwe (andere) hand getikt hebt; gij zult ondervinden dat zij zich telkens vergissen of verklaren geen onderscheid te hooren. Neemt men dit dus aan, dan heeft X. telkens één hand geheel ter zijner beschikking gehad.

Maar ik ga verder: ik kan mij zeer goed een instrumentje denken, dat volkomen het handgeklap nabootst; wie belet X. dat instrumentje, zoodra de duisternis is ingetreden, in werking te stellen; zoodoende zou hij zelfs zijne beide handen beschikbaar krijgen. Biedt ook de mond niet ontelbare ressources voor een kunstenmaker aan? Op de kermis hoort men allerlei vogels zeer goed nabootsen.

Voor de toeren, die X. ons ‘verkocht’ heeft had hij echter slechts één hand noodig; wij zullen hem dus niet eens van het gebruik van ‘het instrumentje mijner verbeelding’ beschuldigen.

Plaatst men 12 of zelfs 14 stoelen aaneengesloten in een kring en één stoel in het midden, dan is het niet twijfelachtig of de persoon op den middelsten stoel gezeten kan met zijn rechter of linker hand allen op de stoelen in den kring aanraken; vooral als die persoon vlug en slank is en zich daarin geoefend heeft.

Mij dunkt, het moet X., wien ik volstrekt geen groote mate van handigheid ontzeg, niet moeielijk gevallen zijn, de speeldoos op te winden, het bouquet te verplaatsen en ons tikjes op handen of knieën te geven.

De koude luchtstroom was zeer gemakkelijk teweeg te brengen door met de waaiers te wuiven; de kleine speeldoos op de hand geplaatst en zoo boven het hoofd rondgezwaaid geeft den indruk als maakte die speeldoos een luchtreisje.

‘En de guitaar dan?’ hoor ik vragen. Welnu, neem die bij het uiteinde, geef een paar der aanwezigen vóór en achter u een tikje op het hoofd, tokkel intusschen met uw duim nu en dan op een paar snaren beurtelings zacht en krachtig, en gij zult op menschen die we-

gens de duisternis geen afstand kunnen beoordeelen, den indruk maken als beweegt zich die guitaar door de geheele kamer. Vergeet niet, dat die menschen denken, dat zij met hoogere machten te doen hebben en dat een ‘heusch’ medium in hun midden zit.

Het spreken van Johnny geschiedde natuurlijk door den scheepsroeper; deze comedie is te dom, om er verder nog een woord over te zeggen.

Eindelijk rest ons nog de zware speeldoos. De waarheidsliefde vordert te erkennen, dat ik die doos niet met één hand kon opbeuren; maar is dat een reden, om het ook voor X. onmogelijk te verklaren? Ik herinner mij, dat ik in een spel een neger 'k weet niet hoeveel kilo's met ééne hand heb zien oplichten en met het grootste gemak verplaatsen; waarom zou X. dan die speeldoos niet een halve minuut in de hoogte kunnen houden?

Maar buitendien, hoeveel begrijpen wij niet wat wij *zien*, bv. den toer van een goochelaar, die drie gevulde goudvisschenkommen uit een hoed haalt. Die man doet dat in 't helderste licht terwijl duizend oogen op hem gevestigd zijn. Wat beteekent hierbij de toer van X. met de speeldoos in 't stikdonker!

Hetgeen ik voornamelijk tegen X. en Y. heb is, dat zij ons trachten te beduiden, dat zij met geesten in verbinding staan. Zeiden zij eenvoudig: wij zijn goochelaars of kunstenmakers, dan zou ik hun antwoorden: uwe voorstellingen in het donker zijn vervelend en niet te vergelijken bij een echte goochelvoorstelling, zooals wij dat van Basch, Bamberg e tutti quanti gewoon zijn.

Maar dewijl X. en Y. zelve wel moeten begrijpen hoe onbeschrijfelijk vervelend zij zijn, halen zij er de hoogere machten bij en speculeeren, mijns inziens, op onwaardige wijze op het bijgeloof hunner medemenschen.

Zonderling genoeg vinden deze seances van spiritisme een groot aantal verdedigers, vooral onder menschen van wier opvoeding men zou kunnen onderstellen, dat ze te beschaafd en ontwikkeld waren, om aan dergelijke dwaasheden geloof te slaan.

Zonderling ook, dat de uiterlijk het meest godsdienstigen u met volle overtuiging mededeelen, dat zij aan de tegenwoordigheid van geesten bij zulke seances gelooven.

En dan gelooven ze dat geesten (misschien de geest van hun eigen vader of moeder) zoo *laf*, zoo *laag* zouden zijn, om ten dienste van de heeren X. en Y. (two American gentlemen) de dames haarspelden uit de chignons en belletjes uit de ooren te komen halen.

Dat noem ik spotten!

November 1874.(*)

(*) De lezing van een artikel over spiritisme in de Revue Britannique van Juni 1874 wordt allen twijfelaars ten sterkste aanbevolen.
De Redactie verklaart dat dit stuk eenige dagen vóór de bekende ontmaskeringsgeschiedenis te Arnhem bij haar is ingekomen.

Suum cuique.

Thorbecke's standbeeld.

De steen, die door de tempelbouwers
Verachtlijk was een Plaats ontzegd enz,
Ook een Staatsman en geen kleine.

Zwaar treft wie pligts gebod weerstreven,
Der schrikbre Nemesis gerigt!
Verbeeld u dat ik voor u stond,
Het hoofd gebogen naar den grond,
De brandende oogen neêrgeslagen;
En antwoordde op uw dringend vragen
Met stamelenden mond!
Dat eedle mannen, allerwegen,
Waarheen ik trad, beduidend zwegen;
Zoo als, met achteloozen groet,
Men voor een wijl zijn rede staakt,
Wanneer, met onbescheiden voet,
Een niet gebeden gast genaakt;
Dat hand noch mond, van klein noch groot,
Aan uw' gemaal het welkom bood,
Wanneer hij binnenkwam;
Dat, in der vrouwen fieren kring,
Uw oor 't gefluisterd smaadwoord ving
En 't hoongelach vernam!

HEEMSKERK,
maar de groote.

Brievenbus.

I.
Aan M^{r}. C. Vosmaer.

Amice!

‘En de zaaier zou vruchteloos werk hebben gedaan?’ vraagt gij. ‘Wacht maar’, luidt uw antwoord, ‘ze zullen wassen, die zaden, en als ze opgewassen zijn en in bloei staan en vrucht, eerst dan, dus later, zal men liefde en erkenning overhebben voor den man, die een goed en sterk man was; voor hem, die tegelijk met het scherpe ploegijzer de voren sneed en het zaad er kwistig in strooide. Er is al oogst; oogst van lieflijkheid en schoonheid, van leven en natuur, van waarheid en geestdrift in de harten van duizenden.’

Multatuli, de zaaier die uitging om te zaaien, zal de vruchten van zijn arbeid zien. Mocht hij ze niet beleven - waarin hij de eerste niet zou zijn - toch zal hij het hoofd van zijn tijdperk wezen. Hij heeft de gemoederen overweldigd. Openlijk heb ik 't U nagezegd: ons tijdperk zal zijn naam dragen; het is geopend met zijn werken.

In een beschouwing van zijn voortbrengselen ben ik nog niet getreden, behoudens een zachte kern, toen hij o.a. aan Bilderdijk's Floris V zijn kostbaren tijd verspild had. Vooreerst immers heeft het geheele Nederlandsche volk - althans het jonge Holland met uitzondering van de christelijke jongelingen - en tevens een goed deel van Europa, gelijk gij met de stukken aantoont, aan Multatuli's werken zijn zegel gehecht. Ten andere kwam ik pas van de avondschool toen mij voor 't eerst de naam Multatuli, waarbij ik aan Tarantula dacht, deed schrikken. Sinds al dien tijd - o, welk een reeks van jaren, o Vosmaer! wat worden we oud! - ben ik met hem bezig en met alles wat met hem in betrekking staat, - wat weldra niets minder is dan onze geheele letterkunde. Terwijl ik, ten slotte, tot de overtuiging ben gekomen, dat ik veel meer tegen hem in verzet zou moeten komen dan mijzelf lief was.

Neen, ik vind niet alles van Multatuli voortreffelijk. Maar wanneer een man van uw hooge studie en ontwikkeling, van den eersten Ideën-bundel tot den laatste, van de oudste brochure tot de jongste, alles bijna onvoorwaardelijk prijst, dan past mij tegen zulk een lofzang een bescheiden zwijgen - zoolang mij dit de eer veroorlooft en het leerlingsrecht.

Ja, we zwijgen tot het tijdstip, waarop des zaaiers werk de velden tooit, het landschap vult, het volk verhoogt. Tot dien tijd wil ik den wanklank mijner grieven voor mijzelven houden en mij openlijk verheugen in uw lied. Want de meesten uwer welwillende beschouwingen verkwikken mij, gelijk het geheele jonge Nederland. Zij zijn uit ons hart genomen. Ja, Vosmaer! wij hebben Woutertje lief. Hij is mij 't liefst van allen. Voor hem geven we geheel Japan weg en een groot deel van de handschriften, die lagen te schimmelen in de kist van Sjaalman. Insulinde heeft ons hart; wij beminnen haar als ons leven en als de herstelde eer des vaderlands. Wat we bovenal in onzen dichter waardeeren dat is die betere, hoogere toon, dien hij in kunst en letteren heeft aangeslagen en waaruit een taal ons toeschittert gelijk Holland vóór hem niet heeft gekend. Daarvan barst reeds nu ader op ader open. En dat hij, eindelijk, ons tooneel zooveel graden heeft verhoogd als noodig was tot een behoorlijk peil dat beantwoordt aan dit rijke tijdperk - het reikt ver boven mijn lof.

Maar op twee voorname punten heeft Multatuli zich aan de eer des lands en aan de kunst vergrepen; dat vergoêlijkt gij. En daarom schrijf ik u.

In een reeks van grafschriften, waarvan ons de gedichten van den Schoolmeester veel voortreffelijker stalen gaven, en voorts in een fantastische beoordeeling van Thorbecke als Staatsman, stelt Multatuli Thorbecke aansprakelijk voor de hedendaagsche Kamerdonquichoterie, die men staatkunde noemt - en alles wat gij hiervan zegt is: ‘dat is niet geheel billijk!’...

Deze toegevendheid gaat te ver. Nergens speelt Multatuli zoo blindekoe als op staatkundig gebied. Dat hij hiervoor van tijd tot tijd een uurtje neemt, - gelijk Gellert op zijn ouden schimmel ging rijden om zich te ontspannen - wie zal 't wraken? Niet wij, die de hooge eischen kennen, welke Multatuli zichzelven stelt. Maar wanneer Multatuli in zijn blindekoespel Thorbecke op den grond tracht te trekken, hem er langs poogt te sleuren en zoo mogelijk er onder te stoppen, dan is er geen eerbied

zoo diep, geen dankbaarheid zoo groot, geen liefde zoo hartelijk, die mij belet, dit spel hoogst bespottelijk en den speler verachtelijk te noemen.

Multatuli zou meer dan Thorbecke zijn als hij hem had helpen verheffen op het voetstuk waarop hij, ondanks alle domme en verachtelijke traverserij, in het hart des volks staat. Maar nu Multatuli gepoogd heeft, den grooten, eenvoudigen man te verlagen, nu daalt Multatuli in aller waardeering. Want wat Thorbecke heeft gedaan, is in alle schoolboeken onzer geschiedenis beschreven en dien ten gevolge gegrift in 't hart der landskinderen.

Multatuli deed door zijn ‘Max Havelaar’ in 1859 het gansche volk rillen; want hij sprak met profetische welsprekendheid van grieven waarover elk zweeg. Maar twintig jaar vroeger, toen 't veel gevaarlijker was profetisch te zijn, toen sprak Thorbecke door een woestijn van zwijgers dat machtig woord: ‘Regeering, verantwoord u!’ Dat woord verhief hij, door onvermoeiden arbeid, trots een hagelbui van bedreigingen en een storm van koninklijk misnoegen, tot grondwet van den Staat. Zonder deze hardnekkige werkzaamheid van den onvervaarden Staatsman - *zonder de Grondwet van* '49, zou Multatuli het zwijgen zijn opgelegd door een despoot, die geen antwoord gaf van zijn daden. Neen, zijn ‘Max Havelaar’ zou niet door het land hebben weerklonken.

Zonder Thorbecke, geen Multatuli.

Thorbecke is de vader van Multatuli. U, Vosmaer! die King Lear hebt gelezen, die den vloek kent van King Lear over Goneril, zijn ontaarde dochter(*), U behoef ik nu niets meer te zeggen van Multatuli's gedrag tegenover Thorbecke.

Behalve deze verfoeielijke houding van Multatuli tegenover Thorbecke, dwingt mij ook zijn vergrijp tegen onze letterkunde, waar dit door U wordt vergoêlijkt, ja geprezen, tot spreken ondanks mijzelf. Ik bedoel de parodie van Multatuli op Hooft's stijl. Zij is een Hollander onwaardig. Dat Multatuli den staf breekt over Dante, ik begrijp het meer, en meer keur ik het af.

Maar dat hij zich spotternij aanmatigt over Hooft's taalontginning, dat noem ik oudermoord. Of was 't niet reeds Hooft's onsterfelijke verdienste, dat hij Hollandsch had voor Latijn of Fransch? Waar haalde hij dat? Lag het daar gewoordenboekt, gewinkeld? Of moest het uit Hooft komen? Was 't niet reeds grootsch en wonderbaar van hem, dat hij, schier op staanden voet, gestempelde goudstukken liet klinken van het erts dat hij vond? Ja. Zijn Baeto, zijn Geeraert van Velsen zijn daar om het voor altijd te bewijzen; gereed om als welsprekende getuigen op te staan, zoodra zij worden geroepen om multatuliaanschen overmoed te fnuiken en ondank te beschamen.

't Is in hooge mate ondichterlijk, zich niet te verplaatsen in den toestand van voorgangers. Juist de dichter is geroepen om daarvan een ware voorstelling te geven. Wat moet men denken van een dichter, die het verouderde standpunt geheel vergeet, geen oog heeft voor de onoverkomelijke bezwaren van woeste gronden - en er over grijnst?

't Is den kunstenaar, den dichter, den wijsgeer onwaardig.

‘Er is al oogst, - oogst van waarheid en geestdrift in de harten van duizenden -’; maar deze doorns moeten er uit, of de geheele oogst kon verstikken. Eerbied voor Hooft, den taalontginner, eerbied voor Thorbecke, den handhaver onzer volkswaardigheid - is 't niet het minste dat wij van den Hollandschen dichter mogen vragen?

Het wordt ons wreed geweigerd. Spot wordt er voor in de plaats gegeven. Gij gaaft uw afkeer niet te kennen. Ik doe 't openlijk bij deze.

(*) Act. I, scène 4.

t.t.
AART ADMIRAAL.

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

Het reformatorisch karakter van het Christendom, naar Joh. II:1-11.

Door J.H. Scholten.

Het valt in het oog, dat onder de wonderen, die in de Evangeliën aan Jezus worden toegekend, die, waarvan het Evangelie, naar Johannes genoemd, bericht geeft, verreweg alle anderen in omvang en kracht te boven gaan. In de drie eerste Evangeliën een paralyticus, die op het machtwoord van Jezus opstaat en wandelt(*); in het vierde de genezing van een dergelijken lijder, maar die reeds achtendertig jaren lang naar genezing in het badwater Bethesda vruchteloos had uitgezien(†). In de drie eerste Evangeliën genezingen van blinden(§); in het vierde die van een blindgeborene(**); dáár de opwekking van pas gestorvenen, de dochter van Jaïrus en den jongeling te Naïn(††); hier van Lazarus, wiens lijk reeds sedert vier dagen begraven was en bereids verkeerde in den staat van kennelijke ontbinding(§§).

Die grootere wonderen worden voorgesteld als eene ‘openbaring der heerlijkheid van Christus’, zooals de Evangelist, zoowel elders(***) als bepaaldelijk ten aanzien van het wonder te Cana, uitdrukkelijk verklaart in de woorden: ‘Dit begin der teekenen heeft Jezus gedaan en zijne heerlijkheid geopenbaard’(†††).

Bij deze beschouwing van het wonder mag het bevreemdend schijnen, dat in ditzelfde geschrift, meer dan elders, aan een geloof, op het aanschouwen van wonderen gegrond, weinig of, beter gezegd, geen waarde wordt toegekend voor het godsdienstig leven. Nathanaël gelooft, omdat Jezus hem op wondervolle wijze gezien had, toen hij,

(*) Marc. II:1-12, Matth. IX:1-8, Luc. V:17-20.
(†) Joh. V:1-9.
(§) Mc. VIII:22. X:46, Mt. IX:27, XX:30, Lc. XVIII:35.
(**) Joh. IX: I v.
(††) Mc. V:22 v. Mt. IX:18 v. Lc. VIII:41 v. VII:11-17.
(§§) Joh. XI:1 v.
(***) Joh. IX:3, XI:4, 40.
(†††) II:11.

nog onbereikbaar voor het zinnelijk oog, onder den vijgeboom gezeten was, maar wordt gewezen op ‘grootere dingen,’ op den band tusschen hemel en aarde, God en mensch, die het leven van Jezus zou kenmerken(*). Nicodemus, de leeraar Israëls, erkent de goddelijke zending van Jezus, ‘want,’ zegt hij, ‘niemand kan de teekenen doen, die gij doet,’ maar Jezus doet den wondergeloovigen man de noodwendigheid inzien van 's menschen hoogere geboorte uit God en zijne onvatbaarheid uitkomen om de ‘hemelsche dingen’ te verstaan(†). De koninklijke hoveling verlangt van Jezus de herstelling van zijn stervenden zoon door middel van een wonder, maar moet van Jezus het verwijt hooren: ‘Tenzij gijl. teekenen en wonderen ziet, zult gij niet gelooven’(§). De Joden te Capernaüm stellen als voorwaarde om in Jezus te gelooven, het doen van een zinnelijk teeken, aan het manna gelijk, waardoor Israël in de woestijn gespijzigd was, maar worden gewezen op het brood des levens, als het ware zielevoedsel, dat de Vader in hem aan de wereld heeft geschonken(**). Martha kan zich geene andere opstanding voorstellen, dan eene lichamelijke op den jongsten dag; maar Jezus kondigt zich aan als den levenswekker op het gebied des geestes. ‘Wie in mij gelooft, is reeds opgestaan, reeds overgegaan uit den dood tot het leven en leeft, al is hij ook gestorven’(††). Thomas, eindelijk, weigert te gelooven aan het verheerlijkte leven van den gestorven meester, indien hij hem niet met zijne oogen ziet en zijn gekruisigd lichaam niet tast met zijne handen; maar Jezus verschijnt in zijne heerlijkheid niet aan den zinnelijken mensch(§§), en spreekt zalig, die aan leven en onsterfelijkheid gelooven, zonder een verrezene te zien(***).

Ter ééne zijde dus de voorstelling van Jezus' wonderen, als openbaringen van zijne heerlijkheid, en het groot gewicht, aan de wonderen, uit dit oogpunt toegekend, ter andere zijde minachting voor een geloof, dat, ter waardeering van Jezus, wonderen en teekenen behoeft.

Hier doet zich van zelf de vraag voor, hoe deze twee lijnrecht, naar het schijnt, met elkander strijdige beschouwingswijzen te vereenigen?

Om deze tegenstrijdigheid op te lossen, verplaatse men zich op het standpunt van den Evangelist, in wiens schatting, op het voetspoor der Platonisch-Alexandrijnsche wijsbegeerte, de zichtbare wereld de afspiegeling is van de hoogere wereld der ideeën. Reeds Philo de Alexandrijn had dit beginsel toegepast op de feiten der Israëlietische geschiedenis, en de vierde Evangelist ziet dienovereenkomstig in het empirisch waarneembare leven van Jezus eene belichaming van het ideale, van het leven Gods in de menschheid, ‘het vleeschgeworden Woord’(†††). Ook de zichtbare wonderen van Jezus, zooals hij ze deels uit de traditie overnam, deels vergrootte of ook in zijne verbeelding

(*) Joh. I:49-52.
(†) Joh. III:2 v. 12.
(§) IV:46-48.
(**) VI:30-36.
(††) Joh. XI:23-27.
(§§) XX:25-29. XIV:19, 21, 22, 23.
(***) Joh. XX:29.
(†††) Joh. I:14.

schiep, behooren, volgens hem, tot de sfeer van het zinnelijke, van ‘het vleesch’, dat, als zoodanig, ‘tot niets nut is’(*), en hebben alleen waarde, inzoover zij eene onzichtbare zedelijke waarheid afspiegelen, die voor het oog van den geloovige zich ontsluiert. De zinnelijke mensch, die slechts oordeelt naar hetgeen voor oogen is(†) en het geestelijke niet ziet(§), vergaapt zich aan het zinnelijke wonder, dat zijne zinnen streelt of zijne verbeelding treft; hij gelooft, omdat hij in Jezus den wonderdoener ziet, die kreupelen doet wandelen, blinden ziende maakt en gestorvenen lichamelijk doet herleven. Van dit soort van geloovigen wendt Jezus zich af met onwil en hen geldt het woord: ‘Tenzij gij teekenen en wonderen ziet, zult gij niet gelooven.’ De geestelijke mensch daarentegen ziet in het zichtbare wonder de openbaring eener onzichtbare waarheid, en eert in Jezus niet den wonderman, maar het leven en het licht der wereld, mitsdien het zichtbaar geworden ideale of de heerlijkheid Gods, die voor den zinnelijken mensch verborgen blijft. Zóó verdwijnt de tegenstrijdigheid. De zinnelijke mensch hecht zich aan den wonderdoener, die hem voedt met ‘de spijze die vergaat’(**); de Joden willen Jezus koning maken, omdat hij het aardsche brood vermenigvuldigt(††), maar zonder in dat wonder de heerlijkheid te zien van hem, die de zielen spijzigt met hel brood des levens(§§). De zinnelijke mensch roept bij het wonder aan den blindgeborene verricht in verbazing uit: ‘van alle eeuwen is het niet gehoord, dat iemand eens blindgeborenen oogen heeft geopend’(***); maar de geestelijke mensch ziet in dat zichtbaar feit de heerlijkheid van hem, die ‘het licht der wereld’ is en geestelijk blinden ziende maakt(†††). De zinnelijke mensch wordt getroffen, wanneer hij den verlamde te Bethesda ziet wandelen; maar de geestelijke mensch erkent in dien verlamde den mensch, die door de zonde geestelijk verlamd is(§§§), en aanschouwt in het wonder, aan hem verricht, de heerlijkheid van den Christus, die in de zedelijke wereld uitwerkt, wat Bethesda, de Joodsche theocratie, ‘het huis,’ naar men meende, ‘van weldadigheid’ bij uitnemendheid, met zijne vijf zalen, het zinnebeeld der Joodsche wet met zijne vijf boeken, niet bij machte was tot stand te brengen. De Joodsche scharen gaan Jezus achterna en heffen den jubeltoon aan der Hosannas, omdat hij Lazarus lichamelijk heeft opgewekt(****); maar de ware geloovige erkent, dat Jezus in geestelijken zin ‘de opstanding en het leven’ is, de wekker van het zedelijke leven, dat met den dood des lichaams niet vernietigd wordt(††††).

Zou het anders zijn met het wonder te Cana? 't Is den Evangelist ook hier niet te doen om een Christus, die, als ware hij een Joodsche toovenaar, de macht bezit om uit water wijn te maken, maar

(*) Joh. VI:63.
(†) VIII:15, VII:24.
(§) XIV:17.
(**) VI:27.
(††) VI:14, 15.
(§§) VI:35.
(***) IX:31, 32.
(†††) IX:5, 39.
(§§§) V:14, 20 v.
(****) XII:17, 18.
(††††) XI:25-27.

om ook in dit feit eene hoogere, geestelijke waarheid aanschouwelijk voor te stellen.

Wat in dit wonderverhaal de hoofdzaak uitmaakt, is kennelijk de verandering van water in wijn(*). Als op het bruiloftsfeest de wijn ontbreekt, schept Jezus uit water wijn. Water, overgesteld aan wijn, is, in de poëzie des schrijvers, het zinnebeeld van het verouderde en krachtelooze, bepaaldelijk van de oude bedeeling met hare afgeleefde en als versteende vormen. De Evangelist zelf wijst hierop, als hij het water voorstelt als voorhanden in 'steenen vaten, naar de reinigingswet der Joden' en voor het getal dier vaten het cijfer 6 verkiest, de helft van het 12tal, dat overal in het N.T., naar het getal der stammen Israëls, als symbool voorkomt van het Jodendom(†). De doop van Johannes, den laatsten vertegenwoordiger van het Jodendom, was hem dan ook een doop met 'water', in tegenstelling met Jezus, die met 'heiligen geest' zou doopen(§). Wijn daarentegen is het zinnebeeld van het nieuwe krachtvolle leven, dat Jezus wekt en meedeelt. Men denke slechts aan Jezus, 'den waren wijnstok'(**) en aan 'den nieuwen wijn' het zinnebeeld des Evangelies(††). 'Jezus verandert het water in wijn' beteekent dus, dat hij voor het oude, krachteloos geworden Jodendom een nieuw geestelijk leven in de plaats stelt. Jezus zet het oude en verouderde in het nieuwe om. Dáár een doode letter, hier geest; daar zedelijke verslapping, hier verjongde kracht. Jezus verandert het water in wijn. Hij doet dit op een bruiloftsfeest, onder Israël en ook onder de Christenen het zinnebeeld van het Godsrijk(§§). Vroeger was Israël krachtig; de levenwekkende stem der profeten weerklonk in het midden des volks. Israël had wijn gedronken, zooals de gasten te Cana bij den aanvang van het feest; maar het vroeger krachtvolle leven was krachteloos geworden, en de bezorgde moeder, hier het zinnebeeld der Godsgemeente, ook elders als de moeder van den Messias voorgesteld(***), klaagt aan haren zoon, dat er gebrek aan wijn is en verwacht van hem voorziening in den nood. Is 'zijne ure daartoe nog niet gekomen'(†††), zal voor zulk een zedelijke wedergeboorte het tijdstip eerst aanbreken met zijne verheerlijking(§§§), toch gevoelt hij, tot dat groote werk zich geroepen en kondigt het feestprogramma van het Godsrijk bij voorraad aan door het water te veranderen in kostelijken wijn, die den vooraf genoten wijn in kracht en waarde nog ver te boven gaat. Jezus de hervormer, die voor de krachteloos en geesteloos geworden godsdienst onder Israël de godsdienst van 'geest en waarheid' in de plaats stelt(****), ziedaar het grootsche denkbeeld, dat den Evangelist, zijn gansche geschrift door, voor oogen

(*) Verg. Joh. IV:46.
(†) II:6.
(§) I:26, 33.
(**) XV:1 v.
(††) Mc. II:22.
(§§) Vgl. Mc. II:19, Mt. XXII: I v. XXV:1 v. Joh. III:29, Openb. XIX:7, 9, XXI:2, 9, 17.
(***) Openb. XII:1-5.
(†††) Joh. II:4.
(§§§) VII 39, XVI:7.
(****) IV:22-24.

zweeft en er hem toe bracht om met het wonder te Cana de rij der teekenen, door Jezus verricht, te openen. Van hetgeen Jezus hier zinnebeeldig doet, geeft de Evangelist zelf de ware verklaring door aan het wonder te Cana onmiddellijk vast te knopen de reiniging van den tempel en de uitspraak van Jezus, dat hij den door de Joden zelven afgebroken tempel in geestelijken zin zou herstellen(*); eene daad, waarmee Jezus zijne openbare werkzaamheid niet, gelijk in de andere Evangeliën, besluit(†), maar aanvangt. Het bruiloftsfeest te Cana en de verandering van water in wijn staan hier voorop als het zinnebeeldig programma van de macht des Christendoms om door een nieuwen geest de wereld te hervormen.

Het Christendom is hervorming. Dat was in den tijd van Jezus; dat in de dagen van Paulus; dat in de eeuw der Reformatie; dat blijve het in onzen tijd.

Jezus was hervormer; niet slechts volgens latere Evangeliën, die onder den invloed van het Paulinisme of van de Alexandrijnsche wijsheid zijn geschreven, maar ook naar luid der oudere Evangeliën naar Marcus en Mattheus. Toen Jezus in Palestina optrad, was het geestelijk leven onder Israël in uiterlijke vormen en wettelijken loondienst ondergegaan. De levende geest der oude profetie had plaats gemaakt voor het gezag van overlevering en letter. De godsdienst hing aan uiterlijke vormen, vasten, offeren, het opbrengen van tienden aan de priesters, angstvallig nauwgezette viering van den sabbat en van de hooge feesten. Wie dit alles in acht nam was godsdienstig. Niet beter was het gesteld met de zedelijkheid. ‘Geen overspeler te zijn, geen roover, geen meineedige, alle geboden der wet te hebben onderhouden van zijn jonkheid af’(§), ziedaar wat onder Israël voor deugd gold en den zich noemenden vrome, niet zonder zelfbehagen, de vraag op de lippen legde: ‘Wat ontbreekt mij nog(**)?’ In zulk eene maatschappij trad Jezus op. Wel schafte hij die vormen niet rechtstreeks af; maar, als hij de menschen zag opgaan naar den tempel en hunne gaven brengen voor het altaar, dan sprak hij: ‘laat uwe gave staan en verzoent u eerst met uw broeder’(††); en als men hem vroeg, waarom zijne discipelen niet vastten, dan sprak hij van nieuwen wijn, die niet paste in oude lederen zakken(§§). Gebood de wet: gij zult geen overspel *doen,* niet dooden, den Heer uwe eeden houden; Jezus drong aan op reinheid van hart en beginselen en tastte de zonde in haar wortel, de onreine begeerlijkheid des harten, aan(***). Waren de Schriften des O. Vs., onder de handen der Schriftgeleerden, als versteende overblijfselen van den geest, die het voorgeslacht bezielde, een boek geworden, met welks uitspraken zij naar

(*) Joh. II:13-10.
(†) Vgl. Mc. XI:15. v. Mt. XXI:12 v. Lc. XIX:45, 46.
(§) Lc. XVIII:11, 12, Mc. X:20, Mt. XXIII:16 v.
(**) Mt. XIX:20.
(††) Mt. V:23, 24.
(§§) Mc. II:18-22.
(***) Mt. V:20-48.

een willekeurige exegese, hunne leerstellingen bewezen; Jezus zeide, dat de gansche inhoud van ‘wet en profeten’ op dat ééne neerkwam: ‘liefde tot God en liefde tot den naaste’(*). Zagen de priesters en geleerden met minachting neer op de geringe scharen, op ‘tollenaars en zondaars’(†); Jezus riep hen tot zich(§), sprak de armen zalig(**), bracht hun de blijde boodschap(††) en stelde de kinderkens, die hem begrepen, boven de zich noemende ‘verstandigen en wijzen’ onder zijne tijdgenooten, wier geleerdheid het verstand onbevredigd en de harten koud liet(§§). Waardeerde hij den ernst der prediking van den boetgezant Johannes, de mindere in het Godsrijk stond bij hem hooger aangeschreven dan de grootste van Israëls profeten(***). Verwachtte Johannes een Messias, die aan zijne wonderen erkend werd(†††), Jezus wil erkend zijn aan zijne zedelijke werken en sprak zalig, die aan een zulk een voorganger niet geërgerd werden(§§§). Zóó predikte hij in Galiléa en daarna in Jeruzalem. Dáár vooral tastte hij den Joodschen vormendienst in het hart aan, dreef de wisselaars uit den tempel(****) en verzette zich evenzeer tegen de wereldsgezinde Sadduceërs(††††) als tegen de Farizeërs, de mannen van de wet, die van de herstelling van David's troon het behoud des volks verwachtten(§§§§). Zoo trad hij als hervormer op en viel, in de volle bewustheid de zegepraal van den waren godsdienst te hebben voorbereid(*****), als het slachtoffer van een onverzettelijk behoud.

Jezus was hervormer. Doch, gelijk wij reeds opmerkten, hij was het zonder het oude rechtstreeks aan te tasten. De ure, waarop het water in den vollen zin des woords in wijn zou veranderd worden, zou eerst later aanbreken door de macht van zijnen geest. Jezus was Israeliet en scheidde zich niet af van de Joodsche Kerk, wier gebruiken hij eerbiedigde, slechts daarop bedacht, dat in den vorm het wezen van den godsdienst niet verloren ging. Het gevolg hiervan was, dat, na zijn verscheiden, zijne eerste volgers, meer lettende op den tijdelijken vorm van Jezus' onderwijs en op zijne uiterlijke leefwijze, dan op den reformatorischen geest en de beginselen die hem kenmerkten, met het geloof in hem als den Messias de gehoorzaamheid aan de wet verbonden. Wel stond de jeugdige gemeente, onder den invloed van den geest, door Jezus gewekt, - men denke aan de macht, die zij op Saulus den vervolger uitoefende, en aan zoo menigen trek van zelfverloochening en liefde als haar kenmerkte, - in zieleadel boven de Joden, die voor de zedelijke grootheid van Jezus het oog gesloten hielden; maar zij bleef niettemin den godsdienst stellen in het opvolgen der wettelijke voorschriften, achtte geen waren godsdienst denkbaar, zonder het brengen van offers, zonder besnijdenis en het vieren van sabbat

(*) Mt. XXII:35-40.
(†) Mc. II:16.
(§) Mt. XI:28-30.
(**) V:3.
(††) XI:5.
(§§) XI:25, 26.
(***) Mt. XI:11.
(†††) Mt. XI:2.
(§§§) XI:4-6.
(****) Mt. XXI:12, 13.
(††††) XXII:23-33.
(§§§§) Mc. VIII:35-37.
(*****) Mc. XIV:24.

en andere heilige dagen, en liet dienvolgens, op het voetspoor der Joodsche Synagoge, geen Heidenen tot de gemeente toe, die niet eerst Joden geworden waren(*). De eerste Christenen bleven zich 'Joden' noemen(†). Jeruzalem bleef de plaats der aanbidding, en als men het pascha vierde, beriep men zich op Jezus, die zelf het pascha had gevierd, en op het voorbeeld der door hem verkorene apostelen, die, zelven aan het Jodendom niet ontwassen(§), als 'de zuilen der gemeente' beschouwd werden(**).

Ware het daarbij gebleven, het Christendom zou, als Joodsche sekte, met het Jodendom in den stroom der tijden zijn ondergegaan. Maar het Christendom was meer dan eene herhaling of verbeterde uitgaaf van de wet; het was 'eene kracht Gods,' bestemd, om, zooals Jezus het in de gelijkenis van het zuurdeeg had voorgesteld, het leven der menschheid te doordringen(††). Dit begreep Paulus. De godsdienst, leerde hij, was geen wet(§§), het Christendom geen 'bediening van eene letter' maar 'van geest'(***); zijne prediking was geen herhaling van hetgeen Jezus in de voorbijgaande vormen van zijnen tijd gesproken had, maar eene voorstelling van zijn persoon, en, waar hij op Jezus' voorbeeld wees, was het hem insgelijks niet te doen om eene nabootsing van Jezus' uiterlijke daden, maar om den geest, die hem bezield had. Had Jezus dus ook al in menig opzicht den Joodschen eerdienst, besnijdenis, offer, tempeldienst en paschaviering onaangetast gelaten en zelf aan Joodsche plechtigheden deelgenomen, Paulus zag in het streven der Joodsche Christenen om dit alles aan te houden als onmisbaar voor het godsdienstig leven, 'een kennen van Jezus naar het vleesch'(†††). Het wezen van het Christendom stelde hij niet in hetgeen de tijdgenoot met lichamelijke oogen en ooren in Jezus had waargenomen, maar in hetgeen de geestelijke mensch in hem opmerkt en dat voor den zinnelijken mensch verborgen blijft(§§§). Wat Jezus naar het uitwendige geweest was, ging met zijn dood voorbij(****). De Heer was geest geworden(††††). Paulus wilde dienvolgens niets meer weten van offer of besnijdenis(§§§§), van spijswetten(*****), het onderhouden van heilige dagen(†††††), en het vieren van het pascha(§§§§§), en evenmin van afstamming van Abraham of overplanting van den Heiden op den Joodschen stamboom, want 'in Christus gold geen Jood of Griek, maar alleen de door den geest van Christus vernieuwde mensch'(******). Beriepen de Christenen uit de Joden zich op het gezag van de apostelen, inzonderheid van 'Petrus, Jacobus en Johannes, de zuilen der gemeente,' Paulus schreef, dat, hoe hoog die mannen ook stonden aangeschreven in de schatting der

(*) Hand. II:39, 46, III:1, X:14, 28, XI:3, 8, XV:1, XXI:20.
(†) Openb. II:9.
(§) Gal. II:11 v. 1 Cor. I:12.
(**) Gal. II:2, 6, 8.
(††) Mt. XIII, 33.
(§§) Gal. III:25, Rom. VII:6.
(***) 2 Cor. III:6.
(†††) 2 Cor. V:16.
(§§§) IV:18.
(****) Rom. VII:4. Gal. VI:14, 15,
(††††) 2 Cor. III:17.
(§§§§) Rom. XII:1, Gal. V:2, 12, VI:13, Phil. III, 2.
(*****) Rom. XIV:17.
(†††††) Gal. IV:10.
(§§§§§) 1 Cor. V:7, 8, XI:25.
(******) Rom. IX:7-10, Gal. III:28, 29, V:6.

gemeente, *hem dit gezag niet aanging*(*), en voelde zich zelfs gedrongen om 'Petrus in het aangezicht te weerstaan'(†). Bleven zij bij het oude, hij zag in het Christendom 'een nieuw verbond'(§). Het oude is voorbijgegaan,' schreef hij, 'ziet het is alles nieuw geworden'(**). Beriepen zij zich op de Schriften des O. Ts.; Paulus ook, maar hij, om aan te toonen, dat het O.T. zelf op eene hoogere ontwikkeling van den godsdienst wees, dan in het leven onder de wet tot stand kwam(††). Christen te zijn was 'den geest van Christus te hebben,' en alleen de zoodanige behoorde Gode toe(§§).

Door Paulus werd de godsdienst van Jezus in werkelijkheid wat hij in beginsel was, de godsdienst der wereld.

Dat de Joden, die den meester gekruisigd hadden, hem zouden vervolgen, was te wachten; maar ook de Christenen, die het Messias-moordende Jeruzalem met Egypte en Sodom vergeleken(***), waren hem vijandig. Jeruzalemsche zendelingen zetten de gemeenten tegen hem op(†††), betwistten hem den eernaam van apostel(§§§) en noemden hem 'een misdracht'(****). Na zijn verscheiden werd de reactie van het behoud nog grooter. Reeds Jezus, zoo deed men het voorkomen, had tegen hem en zijne partij gewaarschuwd als tegen 'wolven in schaapskleederen gehuld'(††††), en hem aangeduid als den 'vijandigen mensch', die onkruid tusschen de goede tarwe gezaaid had(§§§§). Zelfs schreef men op naam van Johannes, een der zuilen der gemeente, een boek, waarin de verheerlijkte Jezus de mannen der vrijheid, omdat zij van de Joodsche spijswetten zich ontslagen rekenden(*****) en in gemengde huwelijken geen oorzaak tot echtscheiding zagen(†††††), met den scheldnaam van Bileamieten en volgers der afgodische vorstin Isébel bestempelt en hun den eernaam 'Joden,' de oorspronkelijke naam, dien ook de Christenen droegen, ontzegt(§§§§§).

Toch was de partij des behouds niet bij machte den grooten Heiden-apostel op den duur te ignoreeren. Weldra erkende hem de gemeente als apostel(******), gaf hem eene eereplaats naast Petrus en nam, na menigen strijd, ook zijne schriften in den Canon der bijbelboeken op. Dit was reeds veel gewonnen. Jammer alleen, dat de partij der Catholieke eenheid(fusie), tot dien stap eerst kwam, nadat zij vooraf den Heiden-apostel met de twaalve genivelleerd en in zijn ware karakter onkenbaar had gemaakt(††††††). De man der vrijheid werd straks in de openbare meening een

(*) Gal. II:6.
(†) II:11 v.
(§) 1 Cor. XI:25.
(**) 2 Cor. V:17.
(††) 2 Cor. III:12, 13: Gal. III:6, 7, 15, IV:21 v., Rom. IV:1 v.
(§§) VIII:9, Gal. II:20.
(***) Openb. XI:8.
(†††) 2 Cor. III- 1, Gal. I, 7, II:12, 2 Cor. XI:13.
(§§§) 1 Cor. IX:1, Openb. II:2.
(****) 1 Cor. XV:8.
(††††) Mt. VII:15.
(§§§§) XIII:28.
(*****) 1 Cor. VIII: I v.
(†††††) VII:12-14.
(§§§§§) Openb. II:8, 14, 15, 19, 20.
(******) Hand. IX:27, 28, XV:25, 26, XXI:20.
(††††††) Hand. IX. 11 v., XV:28, XVI:3, 4, XXI; 24, 26, XXIII:5, 6, XXIV:13-15.

dogmaticus, een wettelijke Jood, een gezagvoerder, hij, die tegen het dogmatisme geprotesteerd(§§§§§§), de wet niet als uitwendigen regel maar als uitdruk-

(§§§§§§) Col. II:20.

king van den geest voorgesteld en, wat hem zelven betrof, verklaard had ‘niet te willen heerschen over het geloof der broederen’(*).

Zoo werd de Christelijke gemeente van lieverlede opnieuw eene inrichting, bekleed met wettelijk gezag, waarin, zij het ook onder andere namen, het Joodsche beginsel was teruggekeerd. Besnijdenis en pascha werden terzijdegesteld, maar in de plaats van de Synagoge kwamen kerkelijke conciliën; in plaats van priesters en Levieten eene Christelijke hiërarchie, met den Paus als hoogepriester aan het hoofd. De godsdienst des geestes dreigde opnieuw onder te gaan in een vormendienst, waarbij offeranden, vasten, Joodsche ascese, heilige dagen weer aan de orde van den dag kwamen, terwijl een geest van uitsluiting en van geloofsvervolging het woord des meesters op nieuw tot waarheid maakte: ‘Gij weet niet van welk een geest gij zijt’(†). De Sacramenten namen de plaats in van besnijdenis en pascha. In plaats van het Joodsche: ‘zonder besnijdenis geen behoud’(§) werd het nu: zonder doop geen zaligheid; in plaats van: buiten het Jodendom geen heil werd het nu: buiten de Roomsche Kerk geen zaligheid. Het zwaartepunt van den godsdienst werd van nu af niet meer gesteld in het leven naar de zedelijke beginselen van Jezus, maar in gehoorzaamheid aan de Kerk en hare instellingen. Eindelijk kwam het zóóver, dat in de 16de eeuw een Dominicaner monnik rondging en in naam van den Paus de vergeving der zonden zoowel van toekomstige als reeds bedreven zonden te koop bood ten bate van de Kerk.

Zóó stond het geschapen met het Christendom in de 16de eeuw. Maar het Christendom had onder dit alles zijn hervormende kracht niet verloren, en Jezus zou nogmaals komen om het water te veranderen in wijn. Reeds was het uitsluitend gezag van den Paus op de groote kerkvergaderingen der 15de eeuw gevallen. Onder nederige valleibewoners was een vrije geest ontwaakt. Vrome mannen, ofschoon het gezag der Kerk eerbiedigend, hadden begrepen, dat het Christendom nog iets meer was dan vormendienst, en in den godsdienst des harten en de vereeniging met Jezus naar den geest het wezen van den godsdienst leeren stellen. Toen traden Wiclef op en Huss en spraken in naam van Christus stoute woorden tegen Paus en Kerk. Maar de reactie bleef ook nu niet achter. Hetzelfde concilie, dat tegen den Paus in opstand kwam, doemde Huss tot den brandstapel. Toch bleef de geest van Christus werken, en de vrijheid, waarvoor het bloed der martelaren had gestroomd, werd door Luther veroverd. Het geweten, niet langer gerust gesteld door het opvolgen van kerkelijke voorschriften, zag om naar den levenden God. Rechtvaardigheid door geloof werd de leus.

Dit alles had vooreerst nog plaats, met eerbiediging van Kerk en Paus; maar de lichtzinnige Leo, die van de kracht der beweging geen begrip had, laat zich verleiden om den Hervormer in den ban te doen, en

(*) 2 Cor. I:23.
(†) Luc. IX:55.
(§) Hand, XV:1.

straks weergalmt door Europa de mare, dat de pauselijke excommunicatiebul in het openbaar op de markt te Wittenberg ten vure was gedoemd. Nu niet langer aflaat en kerkgebaar; niet langer de zaligheid verbonden aan het Sacrament; geen priestergezag, geen conscientiedwang, geen Paus, geen Mariadienst en aanroeping der heiligen, maar de godsdienst des harten; elk mensch een priester Gods; vrij onderzoek, aanbidding Gods in geest en in waarheid; geen creatuurvergoding, maar Gods souvereine genade het punt van uitgang; en de grond des geloofs niet langer het gezag van Kerk en overlevering, maar de getuigenis van den heiligen geest in de harten der geloovigen.

Een schoone tijd was aangebroken. Nieuwe wijn zet aan het feestmaal vreugd en leven bij; maar, als ware het Christendom nog altijd te hoog verheven boven het peil der Europeesche beschaving, de Reformatie werkte met hare beginselen niet door. De eerste stap was gedaan, maar de verjongde Kerk, tevreden met de behaalde overwinning, ging weldra op hare lauweren rusten. Naar Rome keerde men niet terug; het gezag van Paus en overlevering was voor goed gevallen, maar uit de vrije gemeente herrees een nieuwe gezagskerk, die nu, niet in naam van den Paus maar in naam van Luther en Calvijn, de conscientiën zou binden. De kerkelijke werkheiligheid bleef veroordeeld, maar letterdienst en leerheiligheid traden hiervoor in plaats, en de bijbel, eenmaal de frissche uitdrukking van het Israelietisch profetisme en van het door Jezus gewekte godsdienstig leven, werd opnieuw, als in de scholen der Joodsche Schriftgeleerden, een dogmatisch boek, dat over het geloof der Christenen zou heerschen. Het vrije algemeene priesterdom der Reformatie maakte plaats voor onderwerping aan formulieren, door kerkelijke Synoden vastgesteld, en zelfs de godgeleerde faculteiten werden straks herschapen in scholen, die in bekrompenheid en in spitsvondige haarkloverij over de beteekenis van teksten en de waarde van logische begrippen voor die der middeleeuwen niet onderdeden, terwijl aan de wetenschap geene andere taak werd opgedragen dan van dienaresse van het kerkgeloof, zooals zij dit geweest was in de middeleeuwen. Wie niet leerde zooals de heerschende Kerk, werd, men denke aan den strijd van Des Cartes en Voetius, veroordeeld, als Spinoza voor goddeloos verklaard, of, gelijk de Remonstranten, verbannen en onwaardig gekeurd in openbare ambten het vaderland te dienen. Wat men op Rome had veroverd was de vrijheid om, zonder de voorlichting van Paus en conciliën, de Schriften te onderzoeken, ofschoon in de Schriftverklaring de macht der overlevering bleef heerschen; vermindering van kerkdwang, maar toch leerdwang; waardeering van de H. Schrift, maar gepaard met eene lettervergoding, die zelfs, met een beroep op Mt. V, 18, de masoretische punten en vocalen voor onfeilbaar hield, met dat gevolg, dat de vrije Christelijke geest der Reformatie opnieuw

uitgedoofd en onder den last der kerkelijke dogmatiek als begraven werd.

Zoo kon het op den duur niet blijven. De geest van Christus zou ook nu zijn hervormende macht wel niet op eens, maar langzaam openbaren. Na den strijd der Lutherschen tegen de Calvinisten in Duitschland en de veroordeeling der Remonstranten te Dordrecht mocht een tijdperk volgen van stilstand, maar ook nu zou het niet ontbreken aan mannen, die, als Huig de Groot, Coccejus en Spener, elk op zijne wijze, nieuw leven zouden wekken in verouderde en afgeleefde vormen. Het beginsel der Reformatie, het Christendom terug te brengen tot de oorspronkelijke eenvoudigheid der Schrift, herwon zijne kracht. Wat de hervormde Kerk als leerstuk had beleden werd bevonden in menig opzicht nog een overblijfsel te zijn van de Kerk, die de vaderen verlaten hadden. Niet Dordtsch, maar bijbelsch-apostolisch werd van toen af het wachtwoord. Maar hadden dan de Profeten en Mozes, Jacobus en Paulus, de apocalypticus en de schrijver van het vierde Evangelie één en hetzelfde leerbegrip gepredikt? Was het Christendom in Paulus' schatting een leer en niet veeleer eene kracht Gods tot zaligheid? Had hij en hadden de profeten vóór hem geschreven, om voor het nageslacht een regel des geloofs te boek te stellen, en had zelfs Jezus, volgens den grooten ongenoemde, niet uitdrukkelijk verklaard, dat zijne leerlingen, voorgelicht door den geest der waarheid, ‘niets meer zouden vragen aan hem’(*)? Men zag dit in, en terwijl men in de geloofsvereeniging met Christus de eenheid der gemeente stelde, achtte men zich vrij, in het zelfstandig voortbouwen op het door Christus gelegde fundament(†).

Wederom een schoone dageraad, die met de verschijning van Schleiermacher aanbrak. Mannen, door hem geïnspireerd, stellen, ook onder ons, zich opnieuw voor de vrijheid des geestes in de bres en voeren strijd tegen de voorstanders van een dogmatisch Christendom, door bijbelteksten ondersteund. Doch ook zij, door de partij des behouds om hunne vrijzinnigheid bestreden en voor de Kerk gevaarlijk geacht, vervielen, met afwijking van de beginselen van Schleiermacher, wiens volgers men zich noemde, terug in het dogmatisme, dat de meester met alle kracht ter zijde had gesteld. De strijd voor de vrijheid werd al weer een strijd voor leerstukken over het voorbestaan van Christus, over natuurlijk en bovennatuurlijk, over 's Heeren lichamelijke opstanding, over den oorsprong van de Schriften. Als gold dit alles het wezen van het Christendom!

Toch zou de herleefde vrijheidszin, die in het noorden van ons land was opgewekt, in weerwil van den teruggang van hare eerste voorvechters, niet blijven zonder vrucht. Was eenmaal, onder den invloed van Schleiermacher, het Christendom als de godsdienst der vrijheid en des geestes erkend, dan lag het voor de hand, dat straks de godsdienst van historische geschillen over den oorsprong en de histori-

(*) Joh. XVI:23.
(†) 1 Cor. III:11, 12.

sche trouw der bijbelboeken en van elken dogmatischen leervorm, die van de apostelen niet uitgezonderd, onafhankelijk gemaakt werd, dat de Christelijke godsdienst, ontdaan van allen bovennatuurlijken tooi waarmee de overlevering den Christus had omhangen, in waarheid erkend werd als de hoogste ontwikkeling der menschheid op het gebied van het godsdienstig leven, en dat van nu af de geest van Christus en deze alleen het kenmerk van den Christen zijn zou. Vraagt men, waarin die geest bestaat, het antwoord is: 'heb God lief bovenal en den naaste als u zelven.' Is dit al niet wat de kerkelijke godgeleerdheid den Christelijken godsdienst noemt, het is toch, om met Lessing te spreken, de godsdienst van Christus; het is gelooven in God, zooals hij in God geloofd heeft als aller menschen Vader, den naaste lief te hebben, zooals hij ons liefgehad heeft tot in den dood, te hopen, zooals hij, op de zegepraal van het Godsrijk en eene hoogere ontwikkeling des levens aan gindsche zijde van het graf.

Is deze zienswijze iets nieuws, is zij modern, zooals men ze genoemd heeft? Ja en neen. Ja, inzoover het Christendom, als reformatorisch beginsel, zich telkens verjongt en in nieuwen vorm te voorschijn treedt; neen, inzoover zij niets anders bedoelt dan, onder protest tegen al wat de godsdienstige ontwikkeling der menschheid in den weg staat, het Christendom te doen erkennen als den godsdienst der ware vrijheid en zelfstandigheid.

Zoo brak dan wederom een nieuwe dag aan met de erkenning van de uitsluitende heerschappij van den geest van Christus. Aan dien geest wenschen wij, ook onder veel strijds getrouw te blijven in het vertrouwen, dat, zoo ook, wat niemand onzer wenscht, de geest van Christus door repristinatie van een verouderd dogmatisme van de officiëele Kerk mocht wijken, de beginselen van Christus zullen blijven leven en werken inde maatschappij, in hare instellingen, in de huisgezinnen, in de harten, en dat diezelfde reformatorische geest, na den strijd met het dogmatisme volstreden te hebben, even moedig het hoofd zal bieden aan de materialistische tendentiën van onzen tijd, aan sceptische onverschilligheid, aan eene egoïstische utiliteitsmoraal en pessimistisch ongeloof aan den triomf des geestes. Wat de maatschappij thans noodig heeft? Geen water, 't zij het ons door eene geestelooze Kerk of door een nog geesteloozer materialisme wordt aangeboden. Gesterkt door menig gunstig voorteeken, verbeiden wij den tijd dat het materialisme in de wetenschap zich zelf zal overleven en plaats maken voor eene natuur- en wereldbeschouwing, die in de erkende krachten der natuur, in de geschiedenis der menschheid en in het leven ook van den enkelen mensch de openbaring ziet van den eeuwigen Geest, in wien en door wien alle dingen zijn, en in wiens licht wij het licht aanschouwen.

Elke schrede voorwaarts op het gebied des geestes en elke zegepraal, door den godsdienst behaald op den tegenstand van een behoud

dat elke ontwikkeling veroordeelt, zal het bewijs zijn, dat de Evangelist naar waarheid in het wonder te Cana de groote beteekenis geschetst heeft van den Christus, als den grooten Hervormer, van wien de wedergeboorte des menschdoms tot een nieuw geestelijk leven dagteekent.

Het Messianisme.

Le peuple d'Israël et ses espérances relatives à son avenir, depuis ses origines jusqu'à l'époque Persane (Ve siècle avant J.C.). Essai historique par Maurice Vernes. Paris, Sandoz et Fischbacher, 1872.
Histoire des idées Messianiques depuis Alexandre jusqu'à l'empereur Hadrien, par Maurice Vernes. Paris, Sandoz et Fischbacher, 1874.
(Slot.)

VII.

Aan het slot der voorgaande paragraaf beweerden wij dat, na den terugkeer uit de Babylonische ballingschap, de groote massa des volks meer en meer onverschillig werd omtrent de eenmaal zoo vurig gekoesterde nationale en godsdienstige verwachtingen, zoodat ze zonder nieuwe gebeurtenissen en zwaardere beproevingen misschien geheel ingesluimerd of verloren zouden zijn gegaan. De waarheid dezer stelling blijkt evenzeer uit de groote ruimte van tijd, die er moest verloopen eer wij er weder eenig spoor van ontdekken, als uit den nieuwen vorm dien ze aangenomen hadden als wij ze eindelijk terugvinden. Eerst in de tweede eeuw vóór den aanvang der christelijke jaartelling treden ze weder te voorschijn in de Apocalypse van Daniël, die in den kanon van het O. Testament voorkomt onder den naam van *Het boek Daniël* en gerekend wordt tot de Groote profeten. De tijd van het ontstaan van dit geschrift kan door de hulpmiddelen der moderne critiek nauwkeurig bepaald worden. Het is samengesteld in den tijd der groote worsteling der Makkabeën tegen de legerbenden van Antiochus Epiphanes, in het jaar 167 of 166 vóór Christus. De wreede vervolging door dezen Vorst ingesteld, zijn onzinnig streven om aan de Joden de zeden en zelfs de godsdienst der Grieken op te dringen, de verontwaardiging daardoor opgewekt bij het godsdienstig gezinde deel der natie, de opstand, de heldhaftige, roemruchte en eindelijk met

een luisterrijke zege bekroonde strijd der Joden tegen den heerscher van Azië, dit alles deed de geestdrift der natie ontvlammen, en met het herlevend gevoel der nationale onafhankelijkheid, ook die heerlijke verwachtingen voor de toekomst weder uit den sluimer van drie eeuwen herrijzen. Hoe geheel anders de gemoederen nog gestemd waren zoolang maar de nationale zeden en de volksgodsdienst geëerbiedigd werden, blijkt uit een geschrift dat slechts van voor weinige jaren vóór Daniël dagteekent, waarschijnlijk opgesteld onder de regeering van Antiochus den groote, toen Judea door de Seleuciden ontrukt was aan de welwillende en over het algemeen welbeminde heerschappij der Ptolemeussen, maar, vóór dat deze verwisseling van Meesters nog groote verandering had te weeg gebracht in het inwendig bestuur des lands. In het boek genaamd: *Spreuken van Jezus*, *den zoon van Sirach*, wordt wel met een enkel woord gesproken van de oude beloften aan Abraham en David gedaan, van het oordeel waarmede God de vijanden zijns volks zal bezoeken en van het geloof aan het voortdurend bestaan van Israël, ‘de dagen des menschen zijn geteld, maar de dagen van Israël's leven zijn ontelbaar’, maar dit alles wordt slechts in het voorbijgaan vermeld, als de uitdrukking van een algemeen erkend dogma dat niet meer betwist wordt, maar zonder merkbaren invloed op de gevoelens veelmin op de daden der menschen. Geen hoop op een spoedig te verwachten verlossing, geen aanwijzing van den tijd waarin de beloften zullen vervuld worden. De wijze schikt zich in de omstandigheden zoo als zij zijn, en legt er zich enkel in alle stilte op toe om heilig en rechtvaardig te leven naar de geboden der wet, en alzoo in het tegenwoordige gelukkig te zijn zonder zich veel te bekommeren over de toekomst. ‘De toekomst, schijnt hij reeds te zeggen, zal voor zich zelve zorgen.’

Een geheel anderen geest ademt het boek Daniël. De beelden die daarin voorkomen breedvoerig te ontleden en uit te leggen achten wij schier onnoodig. Niet alleen zijn zij aan alle lezers des Bijbels bekend, maar ook de beteekenis er van kan niet meer twijfelachtig zijn voor wie slechts eenigszins op de hoogte is van de resultaten der nieuwere uitlegkunde. Het koninkrijk, dat wordt voorgesteld onder het beeld van een mensch, ‘een zoon des menschen’, zal zeer bepaaldelijk en voor goed de voorgaande rijken vervangen. Dit koninkrijk is dat van de ‘heiligen des Allerhoogsten’ d.i. van de getrouwe Joden. Hun zegepraal wordt op een bepaald tijdstip, en wel op een dat toen zeer nabij was, voorspeld. Van den Messias zelven is geen spraak. Maar aan de beschrijving van het oordeel voegt deze profeet een nieuwen trek toe, dien wij nog op geen vroeger tijdstip hebben aangetroffen. ‘Velen, zegt hij, van die in het stof der aarde slapen, zullen ontwaken, dezen ten eeuwigen leven, en genen tot versmaadheden en tot eeuwige afgrijzing. De leeraars nu zullen blinken als de glans des uitspansels, en die er velen rechtvaardigen, gelijk de sterren, altoos en eeuwiglijk’.

Wij vinden dus hier de eerste kiemen van de leer van de opstanding der dooden, zonder de strenge formuleering en de gevolgtrekkingen van latere dagen. Welke ook de oorsprong zij dezer leer bij de Joden - hetzij ze zich vanzelf ontwikkeld heeft of gevormd is onder den invloed der Perzische godsdienstbegrippen - dit is zeker, dat de opgang dien ze maakte moet toegeschreven worden aan de zucht om allen, die door hun lijden en strijden hadden medegewerkt tot de zegepraal der goede zaak, ook hun deel aan den roem en de zegeningen der aanstaande eeuw des heils te verzekeren.

De strijd is geëindigd. De heldenmoed der Makkabeën, geholpen door omstandigheden, waarvan zij, even geslepen staatslieden als dappere krijgsoversten, behendig gebruik hebben gemaakt, hebben hun de zegepraal verzekerd. Simon, de laatste der vijf broeders, leeft lang genoeg om de vruchten zijner heldendaden en die van zijn oudere broeders in te oogsten. Onder zijn regeering heeft Judea een volkomen onafhankelijkheid herkregen, en onder zijn zoon Johannes Hyrcanus gaat de nieuwe staat een glorierijke en voorspoedige toekomst te gemoet. In deze dagen treedt een Joodsch dichter uit Alexandrië op om den triomf zijns volks te bezingen en zijne grootsche nationale verwachtingen te doen herleven. Zijn geschrift is dubbel belangrijk, zoowel omdat wij er den indruk uit leeren kennen dien de heldendaden der Makkabeën en het herleven der Israëlietische nationaliteit maakten op de buitenslands, in Egypte, wonende Joden, als den eigenaardigen vorm dien het karakter en de geest der Joden begonnen aan te nemen, onder den invloed der vreemde natiën, waaronder zij hun verblijf hielden.

Voor het eerst wellicht zal de Grieksche taal, niet in overzetting, maar rechtstreeks en onmiddellijk gebezigd worden als voertuig voor denkbeelden en gevoelens aan den Griekschen geest ten eenemale vreemd. De auteur wil zich, even als die van het boek Daniël, verschuilen achter een pseudonym, maar in plaats van zijn werk te stellen onder het patronaat van een der onder zijn volk vereerde aartsvaders of profeten, geeft hij stoutweg het woord aan de heidensche Sibylle, altoos eenigzins vermaagschapt aan de tooveressen of waarzegsters der Cananesche en Israëlietische volken. Gewis was het een geniale zet om de godspraken van den waren God te leggen in den mond van heidensche profetessen, en door de zoo hoog vereerde orakelen van Griekenland en Italië aan de heidensche wereld de oppermacht van Jave's volk en de voortreffelijkheid van het Joodsche monotheïsme te doen verkondigen. Het is hetzelfde, maar in minder bekrompen geest, - want de Sibylle spreekt vrij, en is niet als Bileam gedwongen om te zegenen waar zij zou willen vloeken, - hetzelfde wat de Christenen twee eeuwen later zouden doen, door de heidensche goden, de demonen bij de wonderdadige genezingen in het N.T., getuigenis te doen afleggen voor de waarheid van het Evangelie. Alle bovennatuurlijke machten moeten *nolens volens* getuigen voor de waarheid. De gansche geschiedenis wen-

telt als om één middenpunt: de verwezenlijking van het goddelijk plan of liever de vervulling van den eeuwigen wil van God. Het oordeel over de heidensche godsdiensten is ook geheel anders bij de Alexandrijnsche Joden dan bij de oude Israëlieten. Voor de oude Hebreeuwen waren de goden der andere volken lokale en nationale godheden, die over de volken die hen aanbaden regeerden op dezelfde wijze, als de goden der zwervende stammen, die eenmaal vereenigd Israël zouden worden, of als later Jave over zijn volk, ofschoon minder machtig dan die stamgoden en vooral dan de groote nationale god, de éénige god van Israël. Voor Jeremia en de profeten uit de tijden der ballingschap zijn zij niet anders dan ijdelheid, drekgoden, stomme afgodsbeelden, zonder wezenlijk bestaan, zonder macht, scheppingen der bedorven verbeelding van natiën die van den waren God verlaten zijn, gewrochten van den werkman die ze vervaardigd heeft. Hier zijn wij genaderd tot het euhemeristische standpunt. De goden van den Olympus zijn nu helden uit den voortijd, die het bijgeloof der onkundige menigte heeft verheven tot den rang van goden. Maar, tot mijn spijt, kan ik hier niet verder over uitweiden. Het zou anders uiterst belangrijk zijn om na te gaan hoe de geheele geschiedenis der oudheid door den auteur der Joodsch-Sibyllijnsche boeken in zijn werk wordt saamgevat en beoordeeld. Maar wat ons bijzonder onderwerp betreft, het tafereel van de toekomst der Joden, wij vinden hier eerst de beschrijving van de verwoesting van Griekenland, die zeer veel overeenkomst heeft met de teekening der Godsoordeelen over Niniveh, Babylon en Egypte door de oude profeten, een overeenkomst die ons niet behoeft te bevreemden en die in den geest des auteurs volkomen gerechtvaardigd is, doordien Griekenland geheel is in de plaats getreden en de rol vervult van de vijanden en vervolgers van Israël in vroegere eeuwen; - vervolgens de komst van een koning gezonden uit de zon - den hemel of het oosten - die een einde zal maken aan den oorlog op de geheele aarde. Met hem ontsluit zich een eerste tijdperk van voorspoed, waarvan de trekken grootendeels ontleend zijn aan den tweeden Jezaja; goud, zilver, purper, al de schatten van aarde en zee stroomen aan het van God beminde en door den hemelkoning bestuurde volk toe. Deze koning schijnt, naar de bedoeling des auteurs, geen ander te zijn dan Simon, de vijfde zoon van Mattathias, den eersten Vorst der Joden. Maar het drama is nog niet geëindigd. De koningen der aarde, een oogenblik ten ondergebracht, staan op en vallen met vereenigde krachten de heilige natie aan, verwoesten haar land en bedreigen haar hoofdstad. Dan komt God zelf tusschenbeide om zijn volk te verlossen en het oordeel te voltrekken over zijn vijanden. In de beschrijving van dit oordeel vindt men de bij de auteurs de Apocalypsen gewone beelden vermengd met herinneringen uit de profeten. Maar nergens is hier nog sprake van den Messias, ten minste wordt die naam niet in den gewonen overgeleverden zin gebruikt. De uitdrukking van ‘godsdien-

stige en nationale verwachtingen', die de heer Vernes in zijn eerste werk gebruikt, zou hier nog beter op haar plaats zijn dan die van 'Messiaansche verwachtingen'. Evenmin komt hier nog duidelijk uit het denkbeeld van een algemeene Joodsche heerschappij, ofschoon de heilige natie een grooten invloed moest uitoefenen en den eersten rang moest bekleeden onder de volken der aarde. 'De koningen zullen te zamen in vriendschap leven', maar elders wordt gezegd dat 'de profeten zullen zijn de koningen en rechters der volken' en dat 'God zijn rijk zal verheffen boven de volken'.

De Apocalypse, bekend onder den naam van 'het boek Henoch' of de 'zegensprekingen van Henoch', beweegt zich in denzelfden kring van denkbeelden en verwachtingen als de Sibyllijnsche boeken, maar geeft ze terug zooals men dat van het bekrompen standpunt van een Palestijnschen Jood kon verwachten. Om niet te spreken van den stijl, wijl de Grieksche tekst slechts een vertaling is uit het Ethiopisch dat op zijn beurt weder schijnt te zijn overgezet uit het Hebreeuwsch of Arameesch, zoo komt het mij voor dat men zich moeielijk iets onbehagelijkers en vervelenders kan voorstellen dan die langwijlige allegorie, die niet anders is dan een opeenstapeling van visioenen, parabelen en profetieën, waarin de wereldgeschiedenis vervat is, zooals een Jood van dien tijd zich die moest voorstellen en waardoor zij moest blijken uit te loopen op dit ééne punt, de zegepraal van Israël en de heerschappij van het godsdienstig leven op de aarde. Niets is vermoeiender dan die 'fabel', waarin al de dieren der schepping, stieren van verschillende kleuren, schapen, rammen, lammeren, wolven, vossen, arenden en raven moeten dienen om de aartsvaders, de profeten, de helden van het oude Israël, de Israëlieten uit verschillende tijden en hunne vijanden, de godvruchtigen en de goddeloozen voor te stellen. Dit is geen poëzie meer, zelfs geen beeldspraak, maar een algebraïsche formule, en er behoort een eigenaardige liefhebberij toe om de waarde van elk dezer onbekenden te zoeken; dat werk is trouwens nog meer vervelend dan moeielijk. Wij willen dat aan geleerden en liefhebbers van zulke kunststukjes overlaten en ons vergenoegen met de voornaamste resultaten mede te deelen zooals de heer Vernes ze opgeeft: 'Bij Henoch, zegt hij, vinden wij evenals bij de Sibylle het Messiaansche denkbeeld zeer levendig, maar beperkt tot zeer eenvoudige trekken, ook de beschrijving die beide auteurs ons geven van het Messiaansche tijdperk komt grootendeels overeen. Beiden zien de herstelling van den Joodschen staat door de krachtige en bekwame hand der Hasmoneesche vorsten en voorspellen eene eindelijke krisis, een algemeenen aanval van al de vijanden van Israël op het uitverkoren volk, dat echter zal zegevieren door de hulp van God. De Sibylle laat op deze overwinning weer een eeuw van vrede en godzaligheid volgen, waarnaar zij reikhalzend verlangt. Henoch treedt meer in bijzonderheden. De overwinning door de Joden op hunne vijanden behaald wordt gevolgd door het eigenlijk

gezegde oordeel, waarvan de voorstelling meer bepaald begint te worden, en door de vestiging van het nieuwe Jeruzalem, waarin Joden en heidenen te zamen een eindelooze gelukzaligheid zullen smaken. De eindelijke krisis vervalt dus bij hem in twee deelen; de Messiaansche eeuw heeft ook haar lotgevallen. Een eerste tijdperk van geluk volgt na den aanval der vijanden van Israël en gaat het oordeel vooraf. Bij de Sibylle kan men eenigermate dezelfde onderscheiding opmerken, maar in verschillende orde, want het schitterende tijdperk dat zij voorspelt gaat vóór de algemeene zamenzwering der vijanden. Bij haar is de volgorde aldus; 1o. Een tijdperk van geluk met den Messias(*); 2o. Zamenzwering der vijanden door God verijdeld; 3o. Messiaansche eeuw zonder einde (zonder Messias). Bij den pseudo-Henoch: 1o. zamenzwering der vijanden door God verijdeld; 2o. tijdperk van geluk (met Messias); 3o. het eigenlijk gezegd oordeel; 4o. Messiaansche eeuw zonder einde (met Messias). De onbestemdheid, zoo van het getal der verschillende deelen van de eindelijke krisis, als de orde waarin zij zich zouden opvolgen, liet aan elken auteur een groote vrijheid.'

VIII.

De heerlijkheid van den herboren Joodschen staat duurde slechts kort. Na de roemrijke regeering van Simon en Johannes Hyrcanus I, scheen de titel van Koning, dien Aristobulus zich gaf, slechts het sein te geven tot een even schielijk als schandelijk verval. Paleis-intriges, familie-twisten, onderlinge naijver, vader- en broedermoorden, burgeroorlogen, waarbij de verschillende partijen haar steun zochten bij den vreemdeling, op gevaar van de pas herkregen nationale onafhankelijkheid in de waagschaal te stellen of zelfs te verliezen, dit waren de middelen waarmede de Hasmoneesche priestervorsten elkander de heerschappij betwistten. Al die ondeugden, al die fouten die het rijk der Seleuciden ten val gebracht, en waarvan de eerste Makkabeën zoo meesterlijk gebruik gemaakt hadden, we vinden ze terug bij de laatsten uit dit geslacht, die aldus het prachtig gebouw door hunne vaderen opgericht in puin deden nederstorten. Het oordeel des volks over het spoedig en diep verval van het eerst zoo hoog vereerde heldengeslacht bleef niet uit. Simon en Hyrcanus waren in zijn oog geweest verlossers door God gezonden om de eeuw des heils en der gerechtigheid in te wijden. De 'zoon van David' was voor een oogenblik vergeten. Kon men zich grooter, dapperder, roemrijker, meer van God beminde Vorsten denken dan deze bevrijders van hun land? Maar het geslacht ontaardt en verzinkt in misdaad en schande, en wentelt zich in bloed

(*) In dien zin namelijk, dat hier als bij voorbaat aan de vorsten die Israël's lot besturen, werktuigen als zij zijn in Gods hand om zijne beloften te vervullen en de nationale verwachtingen te verwezenlijken, een titel gegeven wordt die eerst later in het godsdienstig spraakgebruik zal opgenomen worden en burgerrecht verkrijgen.

en slijk. De begoocheling verdwijnt. Men begint zich nu te herinneren, dat de wet niet toelaat dat een zelfde man den priesterlijken diadeem op het hoofd en den koninklijken schepter in de hand draagt. En, wat meer gebeurt, bij omkeering van de algemeene wet, volgens welke kinderen moeten lijden voor de misdaden hunner ouders, moeten hier de ouders de straf dragen voor het misdrijf hunner nakomelingen. Hyrcanus en Aristobulus zijn nu in de schatting der strenge orthodoxie, vertegenwoordigd door de Fariseën, niet anders dan overweldigers. Niet alleen betwist men hun het recht op het koningschap maar ook nog de wettigheid van hun hoogepriesterlijk ambt. Levieten zijn zij, maar niet uit het geslacht van Aäron, en aldus hadden zij moeten blijven in de lagere rangen van het priesterschap. Eindelijk komt de krisis tot haar treurige ontknooping. De tusschenkomst van Pompejus wordt ingeroepen door Aristobulus II. De poorten van Jeruzalem worden voor de Romeinen ontsloten door de aanhangers van Hyrcanus; Aristobulus en de zijnen sluiten zich op in den tempel, die belegerd, genomen en ontwijd wordt door den heidenschen veldheer en zijne trawanten. Een deel der bevolking wordt vermoord, talrijke gevangenen worden naar Rome gevoerd om er den triomftocht van Pompejus op te luisteren en daarna als slaven verkocht te worden. De gruwel der vreemde overheersching wordt nog vermeerderd door de schande van geregeerd te worden door een Edomietisch geslacht, dat door Romeinschen invloed wordt opgedrongen en gesteund. De door ongeloofelijke wonderen van dapperheid herkregen vrijheid, verloren of liever weggeworpen in bloedige burgertwisten; na het juk der Chaldeërs, der Perzen en der Grieken dat der Romeinen, en bovenal de heerschappij der Herodessen; ziedaar het einde van den heldentijd der dappere Makkabeën!

Toch ging onder dit alles de ‘Messiaansche verwachting’ niet verloren, maar ze kreeg allengs een anderen vorm. Wij kunnen dezen het best leeren kennen uit eenige geschriften, die, naar de heer Vernes op zeer aannemelijke gronden meent, zijn opgesteld na den intocht van Pompejus in Jeruzalem: de *Psalmen van Salomo*, het *boek der jubeljaren* of *van de verdeeling der dagen* en een fragment der Sibylle, bekend onder den naam van de Sibylle van het triumviraat. De meest karakteristieke trek daarin is het vermelden van den zoon van David, die aldus de plaats herneemt, die hij sedert meer dan een eeuw verloren had in de voorstelling der toekomende eeuw, en de titel van Messias, die hier het eerst voorkomt als de eigendommelijke titel van den koning der toekomst. Moet die uitdrukking ‘zoon van David’ hier in eigenlijken of in figuurlijken zin worden opgevat? Voor het laatste pleit, zoo meent de heer Vernes, en alleszins terecht, de omstandigheid dat er in geheel Palestina geen bekende afstammeling van David of Zerubbabel was te vinden. Ik neem echter de vrijheid op te merken, dat dit de mogelijkheid eener eigenlijke opvatting nog niet geheel

uitsluit, daar voor het geloof, vooral in een tijd toen het geloof aan wonderen nog zoo algemeen was, het geheel ontbreken van afstammelingen uit het oude koninklijke stamhuis geen onoverkomelijk bezwaar opleverde. Had Athalia niet al de zonen van Achazia doen omkomen, en was toch niet door de wonderdadige bewaring van Joas de opvolging der wettige koningen ongeschonden gebleven? Indien een geestelijke zoon van David, een vorst bezield met den geest en het godsvertrouwen van David, voldoende ware geweest om de oude profetie te vervullen, zooals men ze begon te verstaan, zou de christelijke overlevering zich dan zooveel moeite gegeven hebben om de geboorte van Jezus van Nazareth naar Bethlehem te verplaatsen, en door een volledig geslachtregister, - of liever door twee, waarbij men met omkeering van het bekende spreekwoord kan zeggen: het overtollige schaadt zeer zeker - zijn afstamming van David te bewijzen? Dat, toen men de uitdrukkingen der oude profeten weder in het leven riep, men ze niet altijd in den strengsten zin opgevat, dat bepaaldelijk de auteur van de Psalmen van Salomo ze niet in letterlijken zin verstaan heeft evenmin als andere onafhankelijke geesten uit denzelfden tijd, is zeer mogelijk en zelfs hoogstwaarschijnlijk. Jezus zelf, die er niet aan dacht om te beweren dat hij van David afstamde, stelt den geestelijken zin in plaats van den letterlijke, en deze opvatting zou zeker bij zijn tijdgenooten geen ingang gevonden hebben of zelfs niet begrepen zijn, indien hij de eerste geweest ware die ze te berde bracht. Maar het komt mij niet twijfelachtig voor, dat de letterlijke opvatting al zeer spoedig de algemeene moet zijn geworden. De reactie tegen de nagedachtenis van de vorsten uit het Hasmoneesche geslacht, de droeve teleurstelling die den naam van David's zoon weder had doen te voorschijn treden op het tafereel der Messiaansche verwachtingen, moest als vanzelf er toe leiden om de verlossing te wachten van een afstammeling uit het oude koninklijke stamhuis. Indien godsvrucht en dapperheid genoegzaam waren geweest om den Messias te vormen, dan zou ongetwijfeld met Judas, Simon en Hyrcanus I, Israëls heil- en glorie-eeuw voorgoed zijn aangebroken.

Aan de komst van den Messias gaat vooraf het oordeel, de dood en de vernietiging der goddeloozen en de opstanding der rechtvaardigen; met haar begint het tijdperk van vergelding en gelukzaligheid voor de trouwe dienstknechten van God. Uit het vuur, waarmede de auteur naar die eeuw des heils verlangt, mag men besluiten dat hij ze als niet verre verwijderd beschouwde. Indien, zoo als de heer Vernes denkt, het Boek der Jubeljaren uit denzelfden tijd dagteekent, dan blijkt hieruit, dat de Messiaansche verwachtingen in die dagen nog geen vasten, algemeen erkenden vorm hadden aangenomen en nog geen bepaald, streng geformuleerd dogma waren geworden. In dit geschrift is ten minste geen sprake van een Messias, en de toekomstige gelukzaligheid, die hoofdzakelijk schijnt te bestaan in een gestadig toenemen

van den levensduur der menschen, zoodat hij eindelijk weder gelijk wordt aan dien der eerste nakomelingen van Adam, wordt naar een vrij verwijderd tijdstip verplaatst. De beschrijving die wij vinden bij de Sibylle van het triumviraat is te duister en de moeielijkheden in de uitlegging van den tekst te groot, om er hier langer bij te verwijlen.

IX.

Wij zijn nu genaderd tot den tijd van het leven en de werkzaamheid van Jezus. De eerste nieuwe bijzonderheid, die wij in dit tijdperk opmerken, is het practisch karakter dat de Messiaansche idee heeft gekregen en de plaats die ze bekleedt in het godsdienstige en nationale leven, zoo niet van het geheele volk, dan toch van een groot gedeelte. Verschillende partijen beijveren zich om ze te verwezenlijken, de eenen door een opstand tegen de Romeinen, de anderen door een godsdienstige en zedelijke hervorming van het Judaïsme. Tevens schijnt ze zich geformuleerd te hebben in bepaalde afgesloten stelsels, die wel in de hoofdzaak overeenkwamen, maar toch ruimte overlieten voor verschil van meeningen omtrent nevenzaken, waarvan enkele evenwel niet van gewicht ontbloot waren. Onder deze voorstellingen is er eene, die naar ik meen, haar oorsprong bijna uitsluitend te danken heeft aan de persoonlijke en eigendommelijke opvatting der Messias-idee door Jezus, zoo als ze zich ontwikkeld had in zijn geest en zijn godsdienstig gemoed. Wij vinden ze uitgedrukt in hetgeen hij zelf leert omtrent het ‘Koninkrijk der hemelen’, - ofschoon het moeielijk is zijne gedachte geheel zuiver terug te geven, ontdaan van al wat de overlevering er aan toegevoegd of in veranderd heeft, totdat zij den bepaalden vorm aannam dien wij in de twee eerste evangeliën vinden. Deze opvatting, die stellig uitging van de denkbeelden en gevoelens, welke in de 20 of 25 eerste jaren der christelijke jaartelling het meeste gezag hadden en het meest populair waren, week allengskens meer daarvan af, naarmate Jezus meer ondervinding kreeg van het leven, en werd eindelijk een zoo zuivere en ideale voorstelling van het godsdienstig en zedelijk karakter van het Messiaansche tijdperk, dat zijne discipelen er onmogelijk lang aan getrouw konden blijven. De voornaamste bronnen waaruit wij de godsdienstgeschiedenis van dezen tijd kunnen leeren kennen, zijn de Joodsche Targumim, de Arameesche, met aanteekeningen voorziene, vertalingen van het Oude Testament, die men in de Synagoge gebruikte, de beide Talmuds, lijvige en weinig oordeelkundige verzamelingen van de overleveringen en meeningen der Rabbijnen, waarin men wel is waar veel vindt dat opklimt tot vóór het begin der christelijke jaartelling, maar waarvan de opteekenaars zelve veel later geleefd hebben, en eindelijk de Evangeliën. Geen van deze geschriften, ten minste in hun tegenwoordigen vorm, is dus afkomstig uit den tijd

zelf, waarvan wij met hun behulp de denkbeelden wenschen te leeren kennen. Als bronnen van historische kennis kunnen we ze derhalve niet dan met groote omzichtigheid gebruiken, en, minder nog dan in eenig ander deel van ons onderwerp, mogen wij hier de resultaten onzer studie als zeker en ontwijfelbaar geven of het onderzoek voor gesloten verklaren. Het is een proces dat altijd weer aan revisie onderhevig is.

Voor zooveel de jaren betreft, die de optreding van Johannes den Dooper en Jezus onmiddellijk voorafgingen, zij het mij vergund mij te bepalen bij de verkorte opgave der resultaten waartoe de heer Vernes gekomen is. Het denkbeeld van een eigenlijk gezegden Messias is meer op den voorgrond getreden. Men wenscht, en wel zeer spoedig, den 'zoon van David', den 'Messias', den 'zoon van God', den 'Koning der Joden', die het koninkrijk van Israël weder op moet richten. De Messias zal worden voorafgegaan door een voorlooper die hem den weg zal banen en alles in orde zal brengen voor zijn komst. Die voorlooper is Elias, misschien vergezeld door een ander der profeten(*). Zal de Messias in dezen tegenwoordigen tijd verschijnen? Zal zijn rijk tot de tegenwoordige of tot de toekomende eeuw behooren? Zal hij komen vóór of na het oordeel en de vernieuwing van alle dingen? Hierover is verschil van gevoelen. De meest algemeen verspreide meening is echter, dat het Messiaansche tijdperk zal beginnen vóór het oordeel en onmiddellijk na de Romeinsche overheersching. 'Er is,' verklaart een der rabbijnen, 'er is geen ander verschil tusschen de tegenwoordige wereld en de dagen van den Messias dan de slavernij der heidensche volken'. 'Niet in de dagen van den Messias zal men ophouden de wapenen te dragen, dit zal alleen geschieden in de toekomende eeuw'. Het Messiaansche tijdperk is eigenlijk dus slechts een tijd van voorbereiding, van overgang. Hoe lang het zal duren, hierover is men het oneens, sommigen meenen 40, anderen 400 jaren, maar algemeen gelooft men dat het zeer aanstaande is. De Messias zal niet zijn een bovennatuurlijk wezen, maar een mensch, uit menschen geboren, aan den dood onderworpen, en die in de eeuw der oneindige volmaaktheid geen ander voorrecht zal hebben dan een eereplaats. Hij zal zitten 'ter rechterhand Gods', terwijl Abraham aan Zijn linkerzijde zal geplaatst zijn. De Messias zal bij zijn geboorte niet als zoodanig geopenbaard worden. Integendeel, hij zal zelf onkundig zijn van zijne hooge waardigheid totdat Elias hem zalft aan allen openbaart. Zijn werk zal zijn, het bestrijden en ten onder brengen der vreemde natiën, die worden aangeduid door de namen van Gog en Magog, ontleend aan sommige oude profeten. Na de algeheele overwinning verdeelt Israël den rijken buit op de overwonnen volken

(*) Zijn hier ook wellicht reeds eenige voorstellingen, die, ontleend aan het leven en werken zoo van Johannes den Dooper als van Jezus, en heerschende onder de christenen na den dood van hun meester, door de apologeten zijn overgebracht naar de dagen van Archelaus en de eerste jaren van Herodes Antipas?

behaald, en voor het volk Gods begint een tijd van ongekenden stoffelijken voorspoed. Aan het eind van dezen tijd komt de opstanding der dooden en het oordeel, zonder dat de Messias eenig deel heeft hetzij aan het oordeel, hetzij aan het bestuur der toekomende wereld.

Ofschoon zeer verbreid was echter deze voorstelling der toekomst zeker niet de algemeen aangenomene. Om niet te spreken van die zoogenaamd practische menschen, die al deze verwachtingen behandelden als ijdele hersenschimmen, of van de onverschilligen die de wereldsche zaken haar loop lieten gaan, terwijl zij zich enkel met de hunne bemoeiden, die handel dreven, aten en dronken, ten huwelijk gaven en ten huwelijk namen, zonder zich om de toekomst te bekommeren, waren er zonder twijfel velen, die aan geen persoonlijken Messias dachten, maar die zich de verlossing van Israël voorstelden als een onmiddellijke daad van God zonder tusschenkomst eens konings. Anderen gaven wellicht aan de regeering van den koning der toekomst een minder oorlogzuchtig karakter, en deden meer de godsdienstige en zedelijke zijde van zijn werk en zijn persoon uitkomen. Bij hen die aan een persoonlijken Messias geloofden moest het onderscheid tusschen de twee Messiaansche tijdperken, - de zegepraal van Israël en de toekomende wereld, - duidelijker en bepaalder te voorschijn treden, om voor het eerste een plaats te vinden vóór het oordeel; maar bij hen die geen Messias verwachtten, moesten de zegepraal van Israël, de opstanding en het oordeel allicht inéénsmelten en kon men tot de meening komen dat de omwenteling, die men zeer aanstaande achtte, ook het begin zou zijn der toekomende wereld. Intusschen schijnt de verwachting van een eerste Messiaansche tijdperk, dat wij bij de eerste christenen terugvinden onder den vorm van een *millennium* of duizendjarig rijk, zeer diepe wortels te hebben geschoten bij de Joden uit de eerste eeuw.

Judas Galileüs, die zich aan het hoofd plaatste van een opstand, veroorzaakt door het bevel tot een algemeene volkstelling in Judea, toen dit gewest, na den val van Archelaüs, onder de onmiddellijke heerschappij van Rome kwam, gaf zich niet uit voor den Messias. Johannes de Dooper, wiens optreden en bedoelingen van geheel anderen aard waren, riep het volk niet te wapen, maar vermaande het tot boete en bekeering. Talrijke scharen stroomden toe om hem te hooren en lieten zich door hem doopen, eerst in Judea, daarna in Perea op den linkeroever des Jordaans. Zijn prediking, waarvan de twee eerste evangeliën ons den hoofdinhoud vrij getrouw schijnen te hebben teruggegeven, ging uit van de Messiaansche verwachtingen of sloot zich nauw daaraan; maar hij begreep, dat, om de vervulling der goddelijke beloften voor te bereiden, in de eerste plaats noodig was, het godsdienstig en zedelijk leven op te wekken en te zuiveren. Daarom drong hij aan op boete en bekeering en kondigde den aanstaanden dag des Heeren aan als een dag des oordeels en der wrake, waarop Gods vijanden zouden vernietigd worden; de bijl was reeds gelegd aan den

wortel der boomen, en alle boom die geen goede vruchten voortbracht zou uitgehouwen en in het vuur geworpen worden. De komst van het Godsrijk was aanstaande, en allen, die deel wilden hebben aan de zegeningen van deze eeuw des heils, moesten zich beijveren om de voorwaarden van reinheid en heiligheid te vervullen, waardoor alleen men een ware zoon van Abraham en erfgenaam der goddelijke beloften kon worden. Deze heiligheid was bij Johannes, evenals bij de oude profeten, geheel van ascetischen aard, zooals blijkt uit zijne strenge levenswijze evenzeer als uit elk woord zijner prediking. Hoe stelde deze prediker der gerechtigheid zich den tijd der verlossing, dien hij aankondigde en als zeer aanstaande beschreef, voor? Verwachtte hij een persoonlijken Messias of behoorde hij tot degenen die enkel dachten aan een redding door God zelven onmiddellijk teweeggebracht? De Evangelisten hebben alleen daarom eenig gewicht gehecht aan de prediking van Johannes en er melding van gemaakt, wijl zij er een bevestiging in vonden van Jezus' aanspraken op goddelijke zending en Messiaansche waardigheid, en het is dus wel waarschijnlijk dat zij met hun apologetisch doel de kleur er van een weinig verhoogd hebben. De heer Vernes helt over tot het gevoelen dat Johannes geen persoonlijken Messias verwacht heeft. Maar ofschoon wij hem gaarne toestemmen, dat Johannes noch in de woestijn noch waarschijnlijk later Jezus voor den Messias erkend heeft; hoewel wij er van overtuigd zijn dat hij, ofschoon tot aan zijnen dood onwrikbaar in het geloof dat aan zijne prediking ten grondslag had gelegen, toch niet gestorven is met den troost van den Messias gezien te hebben, dat zelfs hetgeen hij van Jezus' werkzaamheid heeft kunnen vernemen hem meer wantrouwen inboezemde en meer ontrustte dan verblijdde, komt het mij toch volstrekt niet onwaarschijnlijk voor, dat hij deelde in de toen algemeen heerschende verwachting van het optreden eens konings, den zoon van David. Evenwel is het moeielijk iets stelligs hieromtrent te bepalen. Ook zelfs de synoptici hebben aan de prediking van den Dooper een christelijke kleur moeten geven. Zoo ben ik er b.v. niet ver af om met den heer Vernes aan de uitdrukking: ‘de bijl is gelegd aan den wortel der boomen’ en aan de voorstelling van een Messias ‘in wiens hand de wan is’ een christelijken oorsprong toe te kennen, niet wijl daar sprake is van een persoonlijken Messias, maar omdat aldus aan hem de voltrekking van het oordeel wordt toegeschreven, wat niet past bij de voorstellling die men zich in dien tijd maakte van het werk van den Messias.

X.

Welk denkbeeld vormde Jezus zelf zich in den eersten tijd van de Messiaansche eeuw, en van zijn eigen karakter en roeping met betrekking tot deze groote gebeurtenis? Als er iets is in den tekst der evangeliën, dat duidelijk uitkomt, te duidelijker, naarmate het meer in

tegenspraak was met het geloof, de meeningen en de bedoelingen van de schrijvers dier Evangeliën, dan is het dit, dat Jezus stellig in den beginne zich niet gehouden heeft voor den Messias. Hij deed het niet toen hij, deelende in de algemeene geestdrift der scharen, die uit alle oorden van Palestina stroomden naar de woestijn, waar Johannes de Dooper de aanstaande nadering van het Godsrijk verkondigde, zijn huisgezin en zijn werkplaats verliet, om met eenige andere inwoners van Nazareth den pelgrimstocht te aanvaarden naar de zuidelijke oevers van den Jordaan. Hij deed het evenmin, toen hij van Johannes begeerde gedoopt te worden en dien doop ook werkelijk ontving. Die doop, die voor allen die hem ontvingen het zinnebeeld was van de vernieuwing des levens en het teeken hunner toetreding tot de sekte door Johannes gesticht, was niet enkel voor Jezus de plechtige inwijding in het heilig ambt dat hij zou vervullen of de openbare verkondiging der waardigheid waarmede hij zou bekleed worden. Jezus komt niet in de woestijn om door Johannes gedoopt te worden (Matth. III:13), maar ‘in die dagen kwam Jezus van Nazareth in Galilea, en werd van Johannes gedoopt in den Jordaan’ (Marc. I:9). Hij kwam zoo als allen kwamen, hij werd gedoopt zoo als allen gedoopt werden; hij begon met, op dezelfde wijze en om dezelfde redenen als een menigte zijner landgenooten, discipel van Johannes den Dooper te worden.

Het schijnt, dat reeds vóór de treurige gebeurtenis, die een einde maakte aan het werk van Johannes, Jezus gevoeld heeft dat hunne denkbeelden en gevoelens niet meer zóó overeenstemden als in den eersten tijd, en dat hij zich daarom op een afstand hield en niet meer opging met de scharen die zich om Johannes verdrongen. Allengs ontstond bij hem een geheel eigenaardige, oorspronkelijke, van Johannes' zienswijze geheel verschillende, opvatting van het koninkrijk Gods. Ofschoon beiden evenzeer ijverende voor de eer van God, beiden van dezelfde geestdrift blakende voor ware godsvrucht en heiligheid, waren toch de karakters van Johannes en Jezus te zeer uiteenloopende dan dat zij lang te zamen konden gaan zonder dat zich dit verschil openbaarde. Heeft deze krisis ook al plaats gehad vóór de gevangenneming van Johannes, Jezus begon echter nog niet te prediken, hetzij dat hij er zich nog niet toe geroepen achtte, wijl zijn denkbeelden en inzichten nog te onbestemd waren en niet dien bepaalden vorm hadden gekregen, waardoor ze alleen een krachtigen en heilzamen invloed konden uitoefenen, hetzij dat hij vreesde dat eene prediking, verschillend van die van Johannes, verwarring zou brengen in de gemoederen en een scheuring zou doen ontstaan onder hen die het Godsrijk verwachtten en zijn komst wilden voorbereiden. Maar zoodra Johannes in de gevangenis was geworpen, begon Jezus zijn werk in Galilea en ging daarmede voort in geheel anderen geest en met geheel andere middelen dan zijn voorganger. Toch bleef hij altijd bewondering en diepen eerbied koesteren voor den man die zijn meester geweest was en hem had

geleid op den weg van het koninkrijk der hemelen. Hij stelde zich niet boven hem en beschouwde zijn werk ten minste wat hun beider doel betrof als geheel gelijkvormig aan dat van Johannes den Dooper. Ik kan dit niet beter uitdrukken dan met de woorden van den heer Vernes: ‘Even als Johannes begon Jezus met aan te manen tot bekeering van zonden met het oog op de aanstaande komst der Messiaansche eeuw; toch is hij Johannes' opvolger niet. Het werk dat hij aanvaardt is hetzelfde, maar de wijze waarop hij het opvat, is geheel oorspronkelijk. In zijn oog zijn er twee godsgezanten, belast met de verkondiging van de aanstaande komst van het koninkrijk der hemelen; een dezer gezanten is Johannes, de andere is hij zelf. Als hij later, tengevolge van eigen nadenken en zonder twijfel ook van onverwachte gebeurtenissen, begrijpt, dat hij niet enkel is de wegbereider voor den grooten dag des oordeels en der vergelding, maar de Messias zelf, blijft hij toch aan Johannes de hoogste eereplaats toekennen... Johannes en de Zoon des menschen zijn twee profeten met dezelfde taak belast, schoon de een ze opvat in den zin der strengheid, de ander in dien van blijmoedig vertrouwen’. Als Jezus het werk en den persoon van Johannes met bloemen bestrooide, was het niet om hem er onder te begraven; hij had altijd een diep besef van hetgeen hij zelf en de zaak waaraan hij zich gewijd had aan Johannes verschuldigd was; toch gevoelde hij evenzeer dat zonder zijn eigen arbeid dit werk onvolledig zou zijn gebleven. Hoe hoog hij ook Johannes plaatste, boven al de profeten, boven allen die van vrouwe geboren zijn, verklaarde hij toch, dat de minste in het koninkrijk der hemelen meerder was dan hij. Het zij mij evenwel vergund op één punt te wijzen in het oordeel van Jezus over Johannes, waaromtrent ik mij niet geheel vereenigen kan met den heer Vernes. Hij meent, dat, in de gelijkenis der wijngaardeniers, Jezus met den zoon des eigenaars, die door de landlieden wordt ter dood gebracht, Johannes den Dooper heeft bedoeld, evenzeer als met den steen dien de bouwlieden verworpen hadden, maar die door den Heer tot een hoofd des hoeks is gezet. Ik kan dit moeielijk aannemen. De zoon van den eigenaar des wijngaards is hier niet anders dan de Zoon van God, en die titel gold te algemeen voor een der namen van den Messias, dan dat Jezus er zelfs aan zou hebben kunnen denken om hem op Johannes toe te passen. Dit zou noodzakelijk de menigte op een dwaalspoor gebracht en haar een hooger gedachte van Johannes hebben doen opvatten dan in de bedoeling van Jezus kon liggen, voornamelijk in een tijd toen, als namelijk de gelijkenis echt is, Jezus reeds tot het bewustzijn gekomen was dat hij de Messias was. Maar die gelijkenis heeft in mijn oog weinig bewijzen van echtheid. Mogelijk is het dat het eerste denkbeeld er van afkomstig is van Jezus en dat hij iets dergelijks aan het volk gezegd heeft. Maar hoogstwaarschijnlijk is die gelijkenis onder den invloed der Joodsch-Christelijke twisten en de meer en meer veldwinnende theorie van de verwerping der Joden

en de roeping der heidenen, omgewerkt en gekleurd in den zin der toen heerschende meening, en juist daarom komt het mij ondoenlijk voor daaruit het oordeel van Jezus over Johannes op te maken, indien er hier al ooit van dezen laatste sprake geweest is.

Jezus beschouwde zich zelven dus in den eersten tijd als een profeet, bepaaldelijk belast met de aankondiging en de voorbereiding van het koninkrijk der hemelen, en zeer aannemelijk komt mij de verklaring voor, die de heer Vernes geeft van den naam van ‘Zoon des menschen’, welken Jezus zelf koos om zijn persoon en de beteekenis van zijn werk te doen kennen. De uitdrukking wordt in het Oude Testament veelvuldig gebruikt van de profeten. Zoo zegt God meermalen tot Ezechiël: ‘Zoon des menschen, spreek!’ Wat zooveel wil zeggen als: Profeet voer het woord!’ Zoo noemt zich Jezus ‘zoon des menschen’ in emphatischen zin, gelijk dit eigen is aan de Oostersche talen, terwijl het woord niet anders beteekent dan: profeet.

Jezus beschouwde als zeer aanstaande het koninkrijk Gods dat voor hem was de geheele vernieuwing van den bestaanden toestand. Wachtte hij die vernieuwing van een persoonlijken Messias? De heer Vernes, die deze voorstelling niet vindt bij Johannes, vindt ze natuurlijk nog veel minder bij Jezus. In de volgende paragraaf zal men eenige bijzonderheden vinden, die ons meer schijnen te moeten doen overhellen tot een tegenovergestelde meening, zoowel wat Johannes als wat Jezus betreft, maar het is moeielijk om de zaak bepaaldelijk uit te maken. De bronnen waaruit wij hier moeten putten zijn te onvolledig en te onklaar geworden door den invloed van latere begrippen. Bij de ontmoeting in de Synagoge van Nazareth, zelfs zoo als ze in het derde Evangelie verhaald wordt (Luk. IV 16, volgg.), kondigt Jezus zich zelven niet aan als den Messias, maar betoogt alleen, dat door zijn optreden en prediking vervuld wordt al wat de Messiaansche eeuw moest voorafgaan. Men zou kunnen vragen, wat er dan nog te doen bleef voor den Messias. Maar dit is voor mij geen afdoende reden om bepaald te ontkennen dat Jezus, in den eersten tijd van zijn openbaar leven, nog de komst van een anderen persoonlijken Messias heeft kunnen verwachten.

In allen gevalle de tijd was nabij, en de ontknooping, onder welken vorm dan ook Jezus zich die voorstelde, kon zich niet lang meer laten wachten. In de gelijkenissen van het mosterdzaad, van den zuurdeesem en van de tarwe en het onkruid (bij welke laatste de eerste Evangelist uitweidingen en toepassingen voegt die stellig verder gaan dan Jezus' meening was, bepaaldelijk wat de rol betreft die de Zoon des menschen zal vervullen in het laatste oordeel), in die gelijkenissen dan heeft men wel eens het bewijs meenen te vinden, dat Jezus een lang tijdperk van voorbereiding en ontwikkeling wachtte vóór de vervulling der tijden, dat zelfs, als men zijn denkbeelden losmaakt van de taal en de vormen van dien tijd, het wellicht niet onmogelijk is om in zijn

persoonlijk onderricht het begrip te vinden van een geleidelijke en steeds voortgaande komst van het koninkrijk der hemelen, zonder krisis, zonder persoonlijke tusschenkomst, zonder oordeel of plechtige inwijding op een bepaald tijdstip van de nieuwe orde van zaken. Zeker, Jezus stelde zich de ontwikkeling en voorbereiding van Gods koninkrijk voor als moetende geschieden op natuurlijke wijze; maar dit begrip dat in ons oog onvereenigbaar is met dat eener oogenblikkelijke en volkomen verwezenlijking dier verwachting, vooral met dat eener bovennatuurlijke krisis, was het geenszins voor Jezus en zijn tijdgenooten. Er zijn niet vele jaren noodig voor het mosterdzaadje om op te groeien tot een boom, waarin de vogelen des hemels zich nestelen, noch voor het tarwezaad om te ontspruiten, om op te schieten en tot rijpheid te komen, zoodat het verzameld kan worden in de schuren des landmans, na van het onkruid te zijn gezuiverd.

Bleef er in de voorstelling van Jezus tijd over voor de bekeering der heidenen, en kende hij ze eene plaats toe in de nieuwe orde van zaken? Omtrent dit punt vindt men in de Evangeliën, zelfs bij de synoptici, bepaalde en stellige verzekeringen, die wij niet dan met streng voorbehoud en na nauwkeurig onderzoek kunnen aannemen. Zeker is het dat er andere plaatsen gevonden worden, die met deze verzekeringen ten eenemale in strijd zijn. De verschillende partijen, de Joodschgezinde aan de ééne, en de Paulinische, naderhand Katholieke, aan de andere hebben elkander slag geleverd op het veld der evangelische overlevering, die zonder het te weten of te willen, aldus de sporen heeft behouden der twee verschillende richtingen. Ik zou mij niet zoo stellig als de heer Vernes durven verklaren voor de meening dat Jezus zich geheel geplaatst had op het Joodsche standpunt. Dat Jezus de heidenen niet uitgesloten heeft uit het koninkrijk der hemelen, schijnt mij duidelijk te blijken uit sommige zijner daden en woorden, wier echtheid moeielijk te betwisten schijnt; dat het ook zelfs bij hem zou opgekomen zijn om als voorwaarde voor hun opneming in dit rijk te stellen hun voorafgaande bekeering tot het Jodendom, de besnijdenis en de vervulling der wet, is nauwlijks te gelooven van iemand, die het minder groote zonde achtte om de gave op het altaar na te laten dan ook slechts een uur te wachten om zich met zijn broeder te verzoenen of een onrecht te herstellen (Math. V:23, 24). Maar dat hij gedacht zou hebben aan een bekeering in massa der heidenen, dat hij zich rekenschap zou hebben gegeven van den tijd die er verloopen moest en de hinderpalen die er zouden moeten worden overwonnen om hen tot het Evangelie te brengen, van de eeuwen die er ten gevolge van deze nieuwe voorwaarden zouden noodig zijn om het Godsrijk volkomen tot stand te brengen, komt mij meer dan onwaarschijnlijk voor. Ten slotte geloof ik dat er op dit punt, als op menig ander, ontwikkeling heeft plaats gehad in de denkbeelden van Jezus, ten gevolge der ondervinding die hij opdeed. Zijn gezichtseinder strekte zich eerst niet

verder uit dan tot het Joodsche volk; de geheele raad Gods moest in dezen beperkten kring vervuld worden; Jezus achtte zich enkel gezonden te zijn tot de verloren schapen van Israël. Later gevoelde hij, dat ook de heidenen geschikt waren om de blijde boodschap te ontvangen; had hij er niet eenigen aangetroffen bij wie meer geloof gevonden werd dan bij zijn landgenoten? Er is bij mij geen twijfel aan, of, zoo zijn werkzaamheid langduriger en zijn ondervinding meer uitgebreid had mogen wezen, en zich dan dit vraagstuk in al zijn groote beteekenis voor hem geplaatst had, hij zou het in den ruimsten zin hebben opgelost. Vijf en twintig jaar later konden de Joodschgezinde Christenen zich met volkomen goede trouw en met allen schijn van recht beroepen op zijn woorden; maar Paulus en zijn discipelen waren de dragers van zijn geest, de erfgenamen zijner gedachte, de ware arbeiders die waren ingegaan in het werk van den grooten Meester.

XI.

Het tooneel, waarbij de verandering in Jezus' zienswijze zich het eerst openbaarde, en dat plaats had op een tocht dien hij met zijn discipelen deed naar het Noorden van Palestina, wordt ons in het tweede Evangelie (Marc. VIII:27-33) op zeer natuurlijke en hoogst waarschijnlijk zeer nauwkeurige wijze beschreven. Petrus geeft er aan Jezus den naam van Messias, en Jezus wijst dien niet af, maar bevestigt veeleer duidelijk, schoon in bedekte termen, de verklaring van Petrus, doch waarschuwt tevens zijne discipelen voor de verkeerde gevolgtrekkingen, die men uit deze openbaring zou kunnen afleiden, en voor de ijdele verwachtingen, die ze zou kunnen opwekken omtrent het lot dat hem te beurt zou vallen en waarin zij zelve ook zouden deelen. Hij spreekt hun van de noodzakelijkheid van zijn lijden en zijn dood, maar doet tevens doorschemeren, dat die tijd van smart en vernedering zal gevolgd worden door een luisterrijke zegepraal; de traditie alleen heeft aan deze laatste woorden de beteekenis kunnen geven eener bepaalde en duidelijke voorspelling van Jezus' opstanding.

Het woord dat zoo eensklaps door Petrus, als bij ingeving, werd uitgesproken, was zeker geen openbaring voor Jezus zelven. De gewijzigde zienswijze was in zijn eigen geest ontstaan en was daar tot volkomen ontwikkeling gekomen, en hij gevoelde, dat zij ook, schoon nog duister en verward, begon veld te winnen bij zijn discipelen. Hij wilde die overtuiging bij hen tot klaarheid brengen, en lokte daarom hun verklaring uit door zijn vragen op den weg naar Cesarea. Het is van groot belang om, voor zoo ver het ten minste mogelijk is, te onderzoeken, welke overwegingen en welke invloed die verandering in Jezus' zienswijze hebben te weeg gebracht en wat er in zijn ziel is omgegaan om hem tot de overtuiging te brengen, dat hij de Messias

was, zoodat hij de hulde van Petrus kon aannemen en alzoo stilzwijgend zijn recht op de waardigheid, die deze voornaamste zijner discipelen hem met geestdrift toekende, kon erkennen en bevestigen, zoodat hij de toejuiching der Galileesche feestvierders bij zijn intrede in Jeruzalem met welgevallen kon aannemen, en aan de Schriftgeleerden, die zich daarover ergerden, kon verklaren, dat in dit geval de stem des volks de stemme Gods was, en dat men de waarheid hoorde uit den mond der kinderen wanneer zij riepen: 'Hosanna den zone Davids! Gezegend is hij die komt in den naam des Heeren!'; zoodat hij eindelijk zich zelven wellicht den naam van Messias kon geven, toen hij op des Hoogepriesters vraag: 'Ik bezweer u bij den levenden God, dat gij ons zegt of gij zijt de Christus, de Zone Gods?' antwoordde: 'Gij hebt het gezegd.' De heer Vernes ziet in deze verandering het gevolg van den pijnlijken indruk, dien de tegenstand welken zijn prediking ontmoette, op Jezus maakte, en de sombere en ernstige overwegingen, die het voor hem ongeloofelijke en ongehoorde feit van den geweldigen dood van Johannes bij hem deden ontstaan. Men zal zich herinneren, dat volgens onzen auteur, Johannes en Jezus behoorden tot diegenen die van oordeel waren, dat God zijn rijk onder het door zijn woord herboren Israël rechtstreeks, zonder tusschenkomst van een aardsch koning, zou herstellen. Volgens hem meenden zij, dat er niet veel tijd noodig zou zijn voor de voltooiing van hun werk zoomin als voor de vestiging van het eeuwige Godsrijk, waarnaar zich de wenschen van alle vromen uitstrekten. En zie, nadat hun arbeid aanvankelijk gelukt is, gaat het eensklaps weder achteruit, en hij die het 't eerst heeft ondernomen, en dien Jezus genoemd heeft den grootste der profeten, den grootste van allen die uit vrouwe geboren zijn, valt als het slachtoffer van de luim eens Vorsten! Dit moest noodzakelijk een wijziging brengen in de gedachte die Jezus zich vormde van de roeping en het werk van Johannes. Bleef hij hem ook al beschouwen als den eerste en voornaamste onder de wegbereiders voor het Godsrijk, zoo als Elias, Jeremia of eenig ander profeet, de roeping dezer Godsgezanten kon niet meer zijn om alles toe te bereiden nu Johannes den dood onderging vóór dat alles werkelijk toebereid was. Maar, is Johannes gevallen, Jezus zelf, ook een profeet, medearbeider en strijdgenoot van Johannes, kon en 'moet' gewis ook sterven; maar het werk Gods dat aan beiden was opgedragen en dat zij niet hebben kunnen voleinden, zal tot stand komen, het is onmogelijk dat het niet tot stand kome, maar het zal op andere wijze geschieden dan Jezus zich eerst had voorgesteld. Reeds had Jezus zelf de woorden van Jezaja, die volgens de schriftuitleggers van dien tijd betrekking hadden op den Messias, zoo al niet op zijn persoon, dan ten minste op zijn werk toegepast; en nu meent de heer Vernes, dat hij, met koortsachtige opgewondenheid nogmaals over die woorden nadenkende, er in vond wat hij er vroeger niet in gezien had: 'Die man op wien de geest des Heeren

rust, die gezonden is om den armen het Evangelie te verkondigen en te genezen die gebroken zijn van harte, is wel altijd de Zoon des menschen, maar hij is tevens de Messias, en die Messias, als men de woorden des profeten wel verstaat, kan zijn heerlijkheid niet ingaan dan door lijden en dood'.

De voorstelling van een lijdenden Messias, ofschoon niet algemeen verspreid, was echter niet geheel vreemd aan de Joden van Jezus' tijd. En toen hij nu, ook ten gevolge zijner smartelijke ervaringen, tot de overtuiging kwam dat hij werkelijk de Messias was, aanvaardde hij het lijden evenzeer als de eer en de waardigheid van deze hooge roeping; zelfs was er misschien in dat lijden iets aantrekkelijks voor hem, daar het hem nu gemakkelijk werd alle beschroomdheid te overwinnen en behoudens alle nederigheid zich zelven te herkennen in het door de profeten geschetste beeld van den Messias. De geweldige indruk, dien de dood van Johannes op hem maakte, zou hem zelfs veel verder hebben doen gaan dan diegenen onder zijn tijdgenooten die aan de vernedering en het lijden van den Messias geloofden; van het oogenblik af dat hij den waren aard van zijn werk en roeping begreep, zou hij luide de noodzakelijkheid verkondigd hebben van den dood van den Messias, wat volgens Paulus den Joden wel een ergernis en den Grieken een dwaasheid, maar inderdaad de wijsheid Gods was tot zaligheid der wereld. Maar met die noodzakelijkheid van zijn dood zou Jezus tevens, in het vaste vertrouwen op de vervulling van den raad Gods, zijn opstanding uit de dooden, of liever de zegepraal der goede zaak, de wedergeboorte des volks en de vestiging van het Godsrijk voorzien en verkondigd hebben.

Zal ik mijn gevoelen ronduit zeggen? Dan moet ik verklaren, dat de uitlegging van den heer Vernes mij *te* volledig en *te* voldoende voorkomt om mij in allen deele te kunnen voldoen. Zeker is er veel waars in; maar ik geloof niet, dat met de bronnen die ons ten dienste staan en den vorm waaronder de Evangelische traditie tot ons gekomen is, vooral wanneer men in aanmerking neemt hoezeer ze zich reeds ontwikkeld had vóór dat de laatste redactie der Evangeliën was vastgesteld, het nu meer mogelijk is om den gang en de aaneenschakeling van Jezus' denkbeelden en indrukken met eenige zekerheid na te gaan en te bepalen. Reeds dadelijk doet zich de vraag voor, of Jezus, uitgaande van de voorstelling eener Messiaansche eeuw zonder Messias, ooit zou hebben kunnen komen tot de overtuiging dat hij de Messias was? Dat hij eerst aan zulk een Messiaansch tijdperk zonder Messias zou gedacht hebben wordt, ik erken het gaarne, niet onmogelijk gemaakt door de opmerking, dat het Evangelisch verhaal, van het begin tot het einde, een Messias veronderstelt. De Evangelische traditie heeft zich eerst gevormd lang nadat al de discipelen Jezus als den Messias erkend hadden, en kon zich dus op geen ander standpunt plaatsen. Maar de afstand tusschen het begrip van een Godsrijk zon-

der Messias en de overtuiging die Jezus eindelijk had dat hij de Messias was, is te groot dan dat ik mij zou kunnen voorstellen dat hij, ooit van het eene tot het andere gekomen is; veel minder moeielijk, ofschoon ook deze begrippen nog ver genoeg van elkander liggen, schijnt mij de overgang van de voorstelling dat men de voorlooper van den Messias is tot die dat men zelf die Messias is. Dit is zeker, dat van den aanvang zijner prediking af, Jezus het koninkrijk der hemelen beschouwd heeft uit een godsdienstig en zedelijk oogpunt. Dit wil niet zeggen, dat hij al de nationale verwachtingen van zijn volk veroordeelde, of de hope op Israël's verlossing van het Romeinsche juk en op een eeuw van voorspoed en glorie als geheel ongegrond verwierp. Dit alles kon op natuurlijke wijze komen, als de vrucht van 's volks godsdienstige en zedelijke wedergeboorte. Daar was geen oorlog of bloedige omwenteling toe noodig. Van apocalyptische voorstellingen zijn Jezus' begrippen geheel vrij, en worden er ook al sporen van zoodanige apocalypse gevonden in de redenen die aan Jezus worden toegeschreven over de verwoesting van Jeruzalem en het oordeel, men weet hoe weinig vertrouwen die gesprekken, zoo als ze ons door de Evangelisten zijn medegedeeld, verdienen. Het werk van den Messias, men heeft het gezien, was niets anders dan de voorbereiding tot het Godsrijk; maar naarmate de begrippen van Jezus tot rijpheid kwamen en zijn onderricht duidelijker en bepaalder werd, moest hij wel zijn werk vergelijken met dat wat men van den Messias verwachtte en tot het besluit komen dat beide volmaakt hetzelfde waren. Wat was er inderdaad voor de voorbereiding tot het Godsrijk te doen, dat hij zelf niet deed? En als er dus geen nieuw werk te doen was, wat reden was er dan voor een nieuwen werkman? Met dit voorbehoud alleen erken ik echter gaarne al het vernuftige en ware in de voorstelling van den heer Vernes, waarvan ik hier slechts den korten inhoud heb kunnen geven, en breng hulde aan de voortreffelijke wijze waarop hij dit geheele, zoo moeielijke en voor zoo vele beschouwingen vatbare gedeelte van zijn onderwerp behandeld heeft. Juist in den tijd toen de toekomst duister begon te worden, kwam Jezus tot de overtuiging dat hij de Messias was; natuurlijk moest hij dus toen de rol van den Messias opvatten als die van een man der smarte en des lijdens; onheilspellende teekenen vertoonden zich van alle zijden en vermeerderden en verzwaarden zich zóó van dag tot dag, dat, gevoegd bij den invloed van sommige woorden der oude gewijde schriften, waarop de moeielijkheid der tijden voor Jezus een nieuw licht deed vallen, zij hem meer en meer moesten bevestigen in de overtuiging dat hij in den hevigen worstelstrijd zou bezwijken. Als hij niet dan welgezinde en hem toegenegen menschen om zich had gezien, zou hij waarschijnlijk alleen op de lichtzijde van de toen als Messiaansch erkende profetieën gelet hebben, maar waarschijnlijk zou hij dan ook nooit zich zelven voor den Messias hebben gehouden; hij zou voortgegaan zijn met de ‘blijde

boodschap' te verkondigen, en als de dood hem had overvallen vóór dat hij den dag der Goddelijke barmhartigheid had gezien, zou hij zich hebben getroost met de verwachting dat hij weldra zou worden opgewekt, op den grooten dag van de opstanding der dooden, die niet verre meer kon zijn.

XII.

Jezus bezweek in den strijd, dien hij aanvaard had met de priesters en schriftgeleerden van zijn volk. Zijn dood moest, zou men zeggen, òf het geloof zijner discipelen aan zijn Messiaansche waardigheid voor goed den bodem inslaan, óf een geheele verandering brengen in hunne denkbeelden en verwachtingen omtrent het Messiaansche tijdperk. Want, indien Jezus werkelijk de Messias was, dan moest ook het werk van den Messias voltooid zijn met hetgeen hij gedaan had, en bepaalde zich dit tot het prediken van godsdienstige en zedelijke beginselen, zoodat het nu de roeping was van allen, die deze beginselen geloovig hadden aangenomen, ze te blijven verkondigen en op den gelegden grondslag voort te bouwen. Maar indien het werk van den Messias iets meer beteekende, indien hij, zooals de meerderheid der Joden en onder hen ook de eerste discipelen van Jezus geloofden, indien hij door God met bovennatuurlijke macht bekleed, 400 of, zooals anderen meenden, 1000 jaar over het in luister herstelde Israël moest regeeren, dan was het duidelijk dat Jezus de Messias niet was, en dat zijn discipelen in hun geestdrift voor den meester te verre waren gegaan. En toch geen van beide geschiedde, ten minste niet terstond. De indruk, dien Jezus' woorden en daden op hen gemaakt hadden, was te diep en te levendig dan dat zijn dood dien zou hebben kunnen uitwisschen, zelfs niet de teleurstelling, die zij door dien dood moesten ondervinden en ook werkelijk ondervonden hebben, zooals blijkt uit de talrijke bewijzen van hun verslagenheid, die wij nog in de Evangelische traditie vinden, niettegenstaande alle moeite die deze moest aanwenden om die bewijzen te verzwakken en zoo mogelijk geheel te doen verdwijnen. Van den anderen kant waren de aanhangers van Jezus nog te zeer onder den invloed der denkbeelden en verwachtingen van hun tijd om zich reeds te kunnen verheffen tot een geheel zuiver godsdienstige voorstelling van het koninkrijk der hemelen. Ten opzichte van de leer der 'laatste dingen' deed zich dus in de eerste christenkerk dit vreemde verschijnsel voor, dat men nog bleef verwachten toen zij, die deze verwachting koesterden, ze als reeds vervuld moesten beschouwen. Deze verwachting zelve verschilde zeer weinig van die der Joden. Het éénige onderscheid is dit, dat de Joden een Messias verwachten die zijn rijk zal oprichten, en dat de christenen voor de oprichting van datzelfde rijk de wederkomst uit den hemel verwachten van Jezus den Messias, van Jezus den Christus. De eschatologische denkbeelden der christenen uit

de eerste en het begin der tweede eeuw zijn te zeer bekend, en in de laatste jaren te nauwkeurig onderzocht en te helder in het licht gesteld, dan dat wij er ons lang bij behoeven op te houden. Het korte hoofdstuk, waarin de heer Vernes dit punt behandelt, geeft in weinig woorden een juist en volledig overzicht van wat in den jongsten tijd op dit gebied onderzocht en verkregen is. Alleen is hij misschien wat al te stellig in zijne verzekering, dat men reeds in den eersten tijd, in de gemeente van Jeruzalem, de grondtrekken dezer eschatologische denkbeelden in bepaalden vorm aantreft. Men kan het boek der Handelingen niet te zeer mistrouwen, en het zekerste middel om zich voor dwaling te behoeden, is om er nooit eenig bepaald gezag aan toe te kennen. Paulus verwacht de terugkomst van Jezus zeer spoedig, en daarmede de opstanding der dooden en het oordeel, waarop onmiddellijk zal volgen de oprichting van het Godsrijk. Hij verwacht dit alles nog bij zijn leven en hoopt dat hij met het grootste deel der geloovigen van zijn tijd getuige zal zijn van deze vernieuwing aller dingen. Spoedig daarna komt de leer van den Antichrist te voorschijn, die volledig ontwikkeld wordt in het boek der Openbaring. Nero, aan wiens dood men in het Oosten niet gelooven wil, is als de verpersoonlijking van alle der Kerk en der waarheid vijandige machten. Het duizendjarig rijk van Jezus op aarde wordt geplaatst tusschen de opstanding en het begin der onmiddellijke, eeuwigdurende Godsregeering. Bij de leer van den Antichrist komt nog, zooals uit de brieven aan de Thessalonicensen blijkt, die van den geheimzinnigen ‘mensch der zonde, den zoon des verderfs die zich tegenstelt en verheft’ en de komst van den Antichrist tegenhoudt en alzoo den voortgang en de eindelijke ontknooping van het werelddrama belemmert. Maar dit alles, ik herhaal het, kan ik slechts aanstippen, en moet verder verwijzen naar het werk van den heer Vernes zelven of naar anderen die dit onderwerp tot een bepaald punt van onderzoek hebben gemaakt.

Hoe groot echter de invloed ook was dier verwachtingen op het leven der eerste christengemeenten, de ware kracht en de eigenaardige verdiensten van het oorspronkelijk christendom zijn elders te zoeken. Wel voelden zich zeker velen tot het Evangelie getrokken door de blijde hoop om in het heil van het duizendjarig rijk van Christus en in de eindelooze zaligheid van het Godsrijk een vergoeding te vinden voor het lijden dezes tijds. Maar bij deze gespannen verwachting, voelde men toch eerlang, dat er nog andere behoeften waren voor den geest en het gemoed der menschen. Met Paulus brak een nieuw tijdperk aan; door hem en zijn geestverwanten werden geheel nieuwe wegen geopend voor het christelijk geloof en leven. De apocalyptische voorstellingen verbleekten allengs, de eschatologische leer veranderde langzamerhand van gedaante; de Kerk getroostte het zich om te leven te midden der menschheid en deze voor onbepaalden tijd te laten leven; zij begon weder deel te nemen aan wereldsche belangen en plichten,

waarop ze vroeger met minachting had neergezien; zij streefde er naar de wereld te beheerschen, maar zag over het algemeen met geduldig vertrouwen uit naar het laatste oordeel en de openbaring der toekomstige wereld.

Bij de hooggespannen verwachtingen der Joden ten tijde van Jezus' komst op aarde bleef zeker zijn prediking niet onopgemerkt. Er was zelfs een tijd, dat zij, vooral in Galilea, de algemeene opmerkzaamheid trok. Hetzij men hem beschouwde als den voorlooper van den Messias, hetzij men hem zelfs een hooger titel gaf, men meende in hem het bewijs te zien dat eerlang het Messiaansche tijdperk zou aanbreken. Toen hij in den strijd bezweken was en den kruisdood had ondergaan, had zijn korte verschijning op aarde geen belang meer dan voor het kleine hoopje zijner aanhangers, dat, al kon men ook geloof hechten aan de blijkbaar overdreven berichten in de Handelingen omtrent de snelle en aanzienlijke vorderingen van het christendom in Palestina, toch nooit belangrijk genoeg is geweest om een rol te spelen onder de staatkundige en godsdienstige partijen, of eenigen invloed uit te oefenen op de gebeurtenissen en de lotgevallen van hun land. Reeds vóór de verwoesting van Jeruzalem door Titus (70), en dus natuurlijk nog meer daarna, was de macht des christendoms uit de joodsche naar de heidensche wereld overgegaan. De Messiaansche verwachtingen der Joden ontwikkelden zich na den dood van Jezus alsof hij niet had bestaan. Waarschijnlijk speelden ze een groote rol in den opstand van het jaar 68 en in den oorlog die eindigde met den val van Jeruzalem en de verwoesting des tempels, ofschoon er toen niemand opstond die zich voor den Messias uitgaf. Over het algemeen echter is ons weinig bekend van den geest van het Messianisme in die dagen en het aandeel dat het heeft gehad aan dien wanhopigen worstelstrijd. De joodsche geschiedschrijver dier dagen, Jozefus, die zijn redenen had om dit gedeelte van het tafereel zooveel mogelijk te verzwakken en in de schaduw te stellen, heeft het zoo goed gedaan dat er niets van is overgebleven. Het geloof en de verwachtingen der Joden bleven echter na deze nederlaag even ongedeerd als die der christenen na den kruisdood van Jezus. Toen het ergste gebeurd en de opstand in bloed gesmoord was, terwijl de puinhoopen des tempels nog rookten, begon men weder de aanstaande komst van het Godsrijk te verkondigen; de auteur van een der fragmenten, die naderhand in de Sibyllijnsche boeken verzameld zijn, stelde God voor als bezig met alles voor te bereiden voor de kastijding der vijanden van zijn volk, en een voorsmaak gevende van de verwoesting der tegenwoordige wereld en haar vernieuwing door het vuur. De eerste in de historie bekende uitbarsting van den Vesuvius, (79), die bloeiende steden in puinhoopen, lachende velden in woestenijen verkeerde en meer dan een millioen menschen eensklaps te midden hunner werkzaamheden en hun vermaken op de jammerlijkste wijze deed omkomen, was tevens het voorteeken en het begin der

vreeselijke kastijding. Eenige jaren daarna, waarschijnlijk onder de kortstondige regeering van Nerva, verkondigde de auteur eener nieuwe joodsche apocalypse, onder den algemeen vereerden naam van Ezra, zeer bepaald de komst van den Messias, zijn zegepraal over de Romeinen en zijn 400jarig rijk op aarde. Aan het einde van dit eerste Messiaansche tijdperk zou de Messias sterven evenals alle menschen en al de levenden zouden met hem sterven. De aarde zou zeven dagen lang even stil en eenzaam zijn als vóór de schepping, dan zouden de dooden opstaan, het oordeel zou een aanvang nemen, en het algemeene en eeuwigdurende Godsrijk zou voor goed worden gevestigd. Voor de rechtzinnige Joden was dus het geloof der christenen aan een duizendjarig rijk een ketterij evenzeer als het geloof aan Jezus als den Messias en aan zijn wederkomst op aarde. De Messiaansche verwachtingen, zooals wij die vinden in het vierde boek van Ezra, zijn volkomen gelijk aan die der Joden vóór de geboorte van Jezus en na den val der Hasmoneesche vorsten.

Terwijl de leeraars des volks aldus steeds weder de oude profetieën ophaalden, en de ongelukkigen, die gebukt gingen onder den druk der tijden, trachtten op te beuren en te troosten door de hoop op een betere toekomst, terwijl zij onverdroten telkens weder nieuwe berekeningen maakten in plaats van die welke de onverbiddelijke macht der gebeurtenissen tot nu toe verijdeld had, en de vervulling der oude beloften slechts een weinig later stelden, maar toch zoo, dat zij onder het oog en het bereik vielen van het nog levende geslacht, terwijl zij de nieuwe rampen die Israël troffen, na al wat het reeds geleden had, zochten te verklaren uit de nieuwe ontrouw, waaraan het zich had schuldig gemaakt, waren er anderen die handelend wilden optreden en aldus de komst van het Godsrijk voorbereiden. Onder de regeering van Trajanus brak een nieuwe opstand uit, die wel met geweld onderdrukt werd, maar eerlang onder Hadrianus zich weder met nieuwe kracht herhaalde, en een oogenblik zoo dreigend werd, dat zij zelfs de Romeinsche heerschappij in het Oosten in gevaar bracht. Aan het hoofd daarvan plaatste zich een gewaande Messias, Bar Koziba of ook wel Bar Kokeba geheeten, die ten laatste strijdende voor zijne zaak gevallen is. Dit was de eerste keer, in den heldenstrijd voor de nationale onafhankelijkheid, dat de man die het volk te wapen riep zichzelven uitgaf voor den van ouds door God beloofden verlosser, en, wat niet minder merkwaardig is en karakteristiek voor den geest der Joden in die dagen, de bewering werd geloofd en plechtig bevestigd door het gezag der meest geachte schriftgeleerden(*). De mislukte poging leidde tot bloedige vervolgingen en tot het veranderen van Jeru-

(*) Het doet mij leed, dat de heer Vernes de gissing van Volkmar niet behandeld heeft die het boek Judith in verband brengt met dezen opstand. De onderstelling is echter nog te weinig bewezen, dan dat ik op grond daarvan uit het boek Judith nieuwe gegevens zou durven ontleenen omtrent het gehalte der Messiaansche denkbeelden ten tijde van Hadrianus,

zalem in een heidensche stad, waaraan men den naam gaf van Aelia Capitolina, terwijl aan de Joden de toegang daartoe werd ontzegd. Nog eenmaal hoort men de Messiaansche verwachting weerklinken als een kreet van diepe verontwaardiging en van blijde hoop in de 'Hemelvaart van Maria'. De nieuwe rampen en tegenspoeden die de Joden getroffen hebben worden er, geheel in overeenstemming met de leer der oude profeten, voorgesteld als een rechtmatige straf voor de zonden des volks, en vooral van de grooten en bestuurders der natie; maar naarmate de kastijding zwaarder is kan men ook hopen dat ze krachtdadiger en heilzamer werken zal, en verwacht de auteur des te zekerder en te spoediger de wedergeboorte, de verlossing, en het heil en de glorie der Messiaansche eeuw.

Dit was de zwanenzang der groote joodsche apocalypse. Van nu aan zullen de Joden hun Messiaansche verwachtingen wel niet opgeven, maar gaandeweg en steeds meer en meer de vervulling er van stellen in een verwijderd en nevelachtig verschiet. De verwachting van een Messias zal altijd blijven bestaan bij de joodsche orthodoxie; ze zal daar een geloofsartikel zijn, maar niet meer een der krachtige springveeren van het godsdienstig en nationaal leven. De tijd zal komen, dat de meest ontwikkelden onder hen, zich losmakende van de banden van dogma en traditie, er niet meer in zullen zien dan een symbool, en onder de komst van den Messias zullen verstaan: den natuurlijken en geleidelijken voortgang der beschaving. Men weet dat dit nu reeds het standpunt is van het liberale jodendom in onze dagen.

XIII.

En nu genaderd tot het einde onzer beschouwingen, voor welker uitgebreidheid ik mijn lezers verschooning moet vragen, doet zich de vraag voor, of dit onderzoek ook nog eenig ander belang heeft dan dat, van met behulp der grondige en nauwkeurige naspeuringen van de moderne critiek een historisch punt tot klaarheid te hebben gebracht, dat lang door den geest van het dogmatisme verduisterd was, en dan of het voor ons godsdienstig denken en leven ook nog eenig ander voordeel oplevert, dan ons te verlossen van een valsch denkbeeld en ons vrij te maken van het geloof aan den bovennatuurlijken en bovenzinnelijken oorsprong van het christendom, dien men zoo lang en zoo ten onrechte heeft aangenomen. Was dit enkel de vrucht er van, zij ware zeker niet te versmaden; en ik zou achten, dat ook dan zelfs de langdurige en vaak moeielijke arbeid van een tal van geleerden van den eersten rang, die zich met dit onderzoek hebben bezig gehouden, alleszins gerechtvaardigd en rijkelijk beloond zou zijn. Maar, naar het mij voorkomt, zijn de gevolgen van dit onderzoek vrij wat grooter en de resultaten waartoe het leidt van vrij wat meer gewicht. Met haar - en velen onder hen die het erkennen moeten zullen het wellicht be-

treuren - vervalt de grondslag der oude apologetiek. De uitverkiezing van het volk van Israël, het bovennatuurlijk karakter en de geheel éénige godsdienstige belangrijkheid zijner geschiedenis, de wonderen, de profetieën, de openbaringen, de kastijdingen en de goddelijke gunstbewijzen, alles uitloopende op één punt, alles moetende strekken tot de voorbereiding der komst van Jezus, van den Messias, tot de verlossing der wereld en de invoering van den éénen, waren godsdienst -, van dit alles blijft niets, volstreks niets over, wanneer wij de geschiedenis plaatsen in het licht der gezonde historische methode. Met het christendom te beschouwen als de vervulling der aloude goddelijke beloften en het te doen opklimmen tot den oorsprong van het Israëlietische volk, ja tot de eerste dagen van het leven der menschheid, was men niet meer in overeenstemming met de nationale en godsdienstige verwachtingen van Israël, hoe gelukkig en rijk in gezegende vruchten deze afwijking ook moge te achten zijn. De schriftgeleerden en de meerderheid der joodsche natie hadden misschien niet geheel ongelijk dat zij Jezus niet wilden erkennen als den heraut van het Godsrijk, in wien de beloften zouden vervuld worden zooals zij ze beschouwden, maar wel dat zij niet inzagen wat er hersenschimmings was in hunne verwachtingen, en niet begrepen, dat wat Israël aanspraak gaf op een hooge eereplaats onder de volken was: de voortreffelijkheid van zijn godsdienst, de aanbidding van één God, en de hooge zedelijke volmaaktheid, de heiligheid, de barmhartigheid, de liefde, die naar de leer der vroomste en edelste der profeten de voornaamste en meest kenmerkende eigenschappen waren van dezen God; dat, indien voor het joodsche volk een schoone en roemrijke taak was weggelegd, het die was om andere volken te brengen tot de kennis en den vrijen dienst van dien hoogen en heiligen God, maar dat zij daartoe ook af moesten zien van alle aanspraak op den naam en de voorrechten van een uitverkoren volk. Integendeel moesten zij de scheidsmuren sloopen waardoor ze van de overige wereld waren afgezonderd en luide verkondigen, dat Jave, de nationale God van Israël, niet alleen de schepper was des hemels en der aarde maar ook de God van alle menschen, en dat allen konden opgenomen worden in zijn verbond door geloof, door reinheid des harten, en door het ernstig streven naar het leven der volmaaktheid.

Wat zou het gevolg zijn geweest indien het geheele volk zijn roeping aldus begrepen had? Het valt moeielijk te bepalen. Jezus zelf, wij hebben het reeds aangetoond, heeft waarschijnlijk er de volle grootte niet van doorzien. In zijn opvatting van Gods vaderliefde, in zijn gevoel der menschelijke waardigheid als kind van God en als voorwerp zijner liefde, in het godsdienstig ideaal waarnaar hij streefde en dat hij voorhield aan zijn discipelen, lag wel de kiem van het universalisme. Maar hij zelf beijverde zich veel meer om ‘de verloren schapen van Israël’ tot den goeden Herder terug te brengen dan om ‘de

andere schapen die niet van dezen stal waren' en die toch ook eenmaal 'zijn stem zouden hooren' toe te brengen. Zijn eerste discipelen gaven aan zijn godsdienstige voorstellingen, in plaats van een ruimeren, een nog meer beperkten zin. De oude Messiaansche verwachtingen werden aan zijn naam en zijn persoon vastgeknoopt en de joodsche vooroordeelen herleefden in de eerste christengemeenten. Paulus zelf, de prediker van het verval van Israël en de roeping der heidenen, van de afschaffing der wet, van de rechtvaardiging door het geloof en de zaligheid als een vrije gift van Gods genade, kon zich niet losmaken van de verwachting eener zichtbare wederkomst van den Christus en de stichting van het Godsrijk in een gegeven punt des tijds. In zijne voorstelling bleef er geen tijd over voor de verkondiging des Evangelies aan alle volken en de bekeering van alle menschen van goeden wille. Daarenboven, hoezeer zijn denkbeelden omtrent het godsdienstig leven ook uitmunten boven die der joodschgezinde Christenen, kan men niet zeggen dat hij zich verhief tot de hoogte en de reinheid van het ideaal van Jezus. Het Evangelische christendom ontaardde nog meer in het catholicisme der eerste tijden en in dat der middeleeuwen, en ook het herstel door de Hervorming te weeg gebracht was nog zeer gebrekkig en onvolmaakt.

Wat is er van het Apostolisch Messianisme, waaraan de godsdienst der hedendaagsche wereld haar naam ontleent, nog overgebleven in het historisch-traditioneele christendom? De naam zelf van Christianisme = Messianisme, en de leer van het laatste oordeel, zeer verschillend van dat oordeel, waarmede het Messiaansche tijdperk zou aanvangen. Wat zal er van overblijven bij de groote hervorming die de godsdienst in onze dagen ondergaat? Nog minder. Het Godsrijk wordt meer en meer beschouwd als het rijk van den vooruitgang, van het rusteloos streven der menscheid naar verwezenlijking van het zedelijk ideaal, van de voortdurende uitbreiding in kennis, van toeneming in rechtvaardigheid, in billijke waardeering van anderen, in verbetering van den maatschappelijken toestand, in erkenning van de onderlinge gemeenschap en in de toenadering der volken, in de bevordering van vrede en geluk, niet op eens en door bovennatuurlijke tusschenkomst geschonken, maar langzaam en op natuurlijken weg door menschelijke inspanning verkregen. Zou het menschdom dien weg des heils gevonden en aan zijn roeping hebben leeren beantwoorden ook zonder de prediking van Jezus van Nazareth en de verkondiging der 'blijde boodschap'? Het is mogelijk, zelfs waarschijnlijk; ofschoon zonder dien krachtigen stoot, en het nieuwe leven in de aderen der menschheid gewekt door het woord en het leven van den 'zoon des menschen', die godsdienstige ontwikkeling oneindig veel langzamer zou geschied en later zou volbracht zijn. Hoe het zij, Jezus heeft geleefd en gepredikt, en zijn onderwijs en zijn geest hebben sedert meer dan achttien eeuwen de menschheid op haar baan geleid en haar geestelijk leven gewekt

en bestuurd. Hij zelf heeft zich gevormd in de school van het Judaisme, zooals zich dit ontwikkeld had door de prediking en het leven van Israël's grootste profeten. De godsdienstige denkbeelden en het godsdienstig leven van het Israëlietische volk, vertegenwoordigd door de uitstekendste zijner zonen, ziedaar, ofschoon wij ook de andere niet miskennen, de ware en echte bron van den godsdienst van Jezus en van den godsdienst der hedendaagsche wereld.

Meermalen is het gezien, dat overwonnen en ongelukkige volken zich troostten met de hoop van een schitterende weerwraak op hunne vijanden, en in de dagen hunner vernedering droomden van een tijd van ongehoorde macht en glorie, die eenmaal zou aanbreken. Er zijn er geweest die deze verlossing wachtten van de tusschenkomst van hun volksgod of volksgoden, op dezelfde wijze als de vromen onder de kinderen van Israël. Maar hun godsdienstbegrip was nooit zoo zuiver, en het zedelijk ideaal waarnaar zij streefden nooit zoo hoog geplaatst als dat der Israëlietische profeten. Hun geloof is zonder eenigen invloed gebleven op de ontwikkeling van waren godsdienst en hoogere beschaving, of die invloed is ten minste niet meer na te gaan, daar die is samengevloeid met al die onbekende krachten, die medegewerkt hebben tot den algemeenen vooruitgang. Israël heeft hooger aanspraak op de erkentelijkheid van het menschdom. Jezus heeft recht op de vereering der wereld als de grondlegger van haar heil en haar hoogste meester op het gebied der waarheid. Zijn woorden zullen niet voorbijgaan. De naam aan zijn godsdienst gegeven, de naam van ‘christianisme’ of ‘christendom’ is juist geschikt om ons dit alles te herinneren. Hij verschilt genoeg van Messianisme, vooral sedert de groote menigte vergeten heeft dat beide woorden eigenlijk gelijkluidend zijn, om de oorspronkelijkheid van Jezus' werk en het eigenaardig karakter van den godsdienst der hedendaagsche beschaafde wereld uit te drukken; en toch daar het er slechts een vertaling van is, geeft die naam te kennen dat, hoe veel hersenschimmigs er ook was in de nationale verwachtingen van Israël, en hoeveel leemten men ook moge kunnen aanwijzen in het oorspronkelijke christendom, toch, wat er goeds en goddelijks was in het godsdienstig leven der Israëlieten en in dat der eerste discipelen van Jezus, het ware uitgangspunt moet zijn voor de ontwikkeling des menschdoms, die nog verre is van tot haar einddoel en haar hoogste volmaking te zijn gekomen.

Rotterdam.

G. COLLINS.

Natuurkunde.

Zelf-dokteren.

De Arts, Geneeskundige Huisvriend, praktisch handboek voor alle standen, volgens de beste wetenschappelijke gegevens, populair samengesteld door O. Kretz, Med. Doctor. Naar de Hoogduitsche uitgave vrij bewerkt door H.P. Kapteijn, Doctor in de genees-, heel- en verloskunde, Amsterdam, A. Akkeringa, 1874.
De Arts in Huis, Geneeskundig Handboek. Een boek met raad en hulp voor iedereen. Door Dr. Julius Vogel. Uit het Duitsch vertaald door A.W.J. Zubli, officier van gezondheid der eerste klasse. Afl. 1-10. Arnhem, D.A. Thieme, 1874.
Dokter Ruppricht, als Geneesheer en Huisvriend. Een zoo trouwe als veilige raadsman en gids voor allen wien hunne gezondheid lief en dierbaar is, inzonderheid voor vaders en moeders van huisgezinnen. Gouda, G.B. v. Goor.

Het ‘zelf-dokteren’ heeft voor velen eene verleidelijke aanlokkelijkheid; ja! er zijn sommigen die stoutweg beweren ‘dat men op zekeren leeftijd zijn eigen dokter en dominé moet zijn.’ - Wel zeker! waarom ook niet zijn eigen kleermaker, timmerman, schoenmaker, bakker enz.? Dat zou waarlijk heel wat uitwinnen en den toestand van het maatschappelijk leven algeheel omkeeren. Het dwaze, in het algemeen, der bovengenoemde bewering, en het onverstandige in het bijzonder van dat zoogenaamde ‘zelf-dokteren’ zal wel ieder die nadenkt in het oog springen. ‘*Alles is een weet*’ zegt de eenvoudige man; en zoo is het ook. Voor ieder vak en ieder beroep zijn *kennis* noodig, *oefening* en *ondervinding*, die ons niet maar zoo komen aanwaaien. De verdeeling van den arbeid in de maatschappij is daarom noodzakelijk.

Geheel iets anders echter is de vraag, of het niet wenschelijk en nuttig zoude zijn dat ieder burger wat meer afwist, niet slechts van de samenstelling zijns lichaams en de wetten van zijn stoffelijk leven, maar ook van het wezen en de oorzaken der meer gewone en belangrijkste stoornissen welke daarin kunnen optreden. Ja, of het niet ook voor ieder, maar vooral voor hoofden van huisgezinnen en dezulken in het bijzonder die moeielijk geneeskundige hulp zich kunnen verschaf-

fen, of wie de vaak groote onkosten welke daarmede verbonden kunnen zijn te zwaar vallen, een dringende eisch is bij de meest voorkomende ongesteldheden zich zelven te kunnen helpen? Zonder twijfel! Doch voor dezulken is dan ook eene *eenvoudige*, *klare en voorzichtige* handleiding noodig, die zij van tijd tot tijd moeten raadplegen en allengs leeren verstaan.

In dezen zin hebben wij en zal ieder geneeskundige vrede hebben met het 'zelf-dokteren' der leeken. Ja, ik ga verder, door als mijne overtuiging uit te spreken, dat zoo de beschaafde leek meer begrip had van ziekteleer en geneeskunst, hij ook in den regel wat de keuze zijner genees-, heel- en verloskundigen betreft, verstandiger en zelfstandiger zou handelen dan nu geschiedt.

Die behoefte, welke voor sommigen bestaat, om zelf de rol te vervullen van dokter en apotheker, is ten allen tijde erkend en heeft aanleiding gegeven tot een eigensoortige geneeskundige litteratuur. - Die litteratuur is steeds, in iedere eeuw, zeer uitgebreid geweest, doch mag niet dan met de grootste omzichtigheid het publiek worden aanbevolen. - De jongste vertegenwoordigers er van, in onze taal, zijn de aan het hoofd dezer genoemden; en daar de redactie van dit Tijdschrift ons eene aankondiging verzoekt van het eerstgenoemde geschrift, hebben wij het goed geacht er de beide andere titels bij te voegen. Aldus slaan wij drie vliegen in één' klap.... maar niet om ze te dooden, want waarlijk! ieder der hier bovengenoemde geschriften heeft zijne eigenaardige verdiensten en waarde, in betrekking ook tot het doel waarvoor zij zijn bestemd. Het is in dit opzicht met de menschen als met de boeken.

Voor allen, die 'een *geneeskundigen huisvriend*' een '*Arts in huis*', een '*Raadsman en Gids* bij *ziekte*' verlangen, in den vorm van een *huisboek*, dat zij ter gepaste gelegenheid kunnen naslaan en raadplegen, willen wij daarom onbevooroordeeld onze meening over de hier bovengenoemde geschriften gaarne uitspreken.

Niet omdat zij de beste is - met het oog op hare strekking - hebben wij de vertaling van Dr. Kapteijn bovenaan geplaatst, maar eenvoudig omdat zij het laatst verschenen is.

Dit boek heeft noch inleiding noch voorbericht, maar begint dadelijk met den tekst zelven, waarin de *meeste* ziekten, of *ziekteprocessen*, gelijk de dokters zeggen, beschreven worden waar het menschenkind door kan worden bezocht; ja, waarbij zelfs de geslachtsziekten niet zijn vergeten, evenmin als de belangrijkste vergiftigingen. - Op de wijze waarop de meeste hoofdstukken zijn bewerkt hebben wij geene belangrijke aanmerkingen. Die bewerking is degelijk en werkelijk op de hoogte der wetenschap; zóó dat het als *repetitorium voor geneesheeren en studenten* met uitstekend nut gebruikt kan worden; maar voor de *strekking* die het boek moest hebben is het 'te degelijk', *te weinig bevattelijk ge-*

schreven; het omvat daarbij veel te veel. - Een '*practisch handboek voor alle standen*', gelijk op den titel staat uitgedrukt, is het zeker niet, evenmin als dat het van '*populaire samenstelling*' blijk geeft. Slechts voor *zeer ontwikkelde leeken* zoude het verstaanbaar kunnen zijn, terwijl om den naam van *populair* te kunnen verdienen, er 1o. minder kunsttermen en onnoodige bijzaken in moesten voorkomen, en 2o. een zoo volledig mogelijk *zaakregister* niet had mogen ontbreken.

't Is zeker jammer van het waarlijk goed geschreven boek, dat zeer goed met tact tot een populair leesboek voor alle standen had *kunnen* worden gemaakt; veel had dan weg kunnen blijven: om slechts iets te noemen, (pag. 13), die uitvoerige beschrijving der stoffelijke veranderingen bij typheuse processen enz.; terwijl ook over leefregel en ziekenverpleging meer had kunnen worden gezegd.

Den bekwamen en talentvollen vertaler zoude een zoodanige omwerking niet zeer moeielijk zijn gevallen. Doch kunnen wij nu ook als *populair* geneeskundig handboek zijn arbeid in goeden gemoede niet aanbevelen, gaarne doen wij het als degelijk repetitorium voor geneesheeren en studenten. Ook aan den vertaler komt de lof toe eener vloeiende overzetting.

Op een geheel ander standpunt staat '*De Arts in Huis*', door den heer Zubli uit het Hoogduitsch vertaald. Het stelt zich ten doel den leek voor te lichten betrekkelijk de oorzaken, het wezen en de bestrijding der *belangrijkste* ziekten, en doet dit op de meest verstaanbare wijze, waarbij doel en strekking nimmer uit het oog worden verloren. Sommige hoofdstukken zijn door afzonderlijke auteurs bewerkt, terwijl het geheel is geredigeerd door den gunstig bekenden Julius Vogel, hoogleeraar in de geneeskunde. Er zijn 10 afleveringen der Nederduitsche overzetting tot hiertoe verschenen, die de volgende zeer gepaste en wel gekozen onderwerpen bespreken: 1. De cholera en de middelen om haar te voorkomen en te genezen. 2-3 De roodvonk, zijne oorzaken en de middelen om het te voorkomen en te genezen. 4-5 Over het hoesten en de meest voorkomende borstziekten (door houtsneden in den tekst toegelicht).

6-7 Ziekten tengevolge van het vatten van koude. 8. Diphtheritis (besmettelijke keelziekte).

9-10 De braakloop en de ziekte der spijsvertering bij kinderen.

Het zoude ons te ver voeren indien wij hier, door het geven van eenige proeven van bewerking, de *voortreffelijke*, heldere en populaire wijze, *in den beschaafden zin*, wilden doen uitkomen dier bewerking, en waarop wij onze meening gronden, dat deze *Arts in Huis* in geen beschaafd huisgezin mag ontbreken. Ook de Nederduitsche bewerking is zóó als men die van den wel bekenden heer Zubli verwachten kan, degelijk en goed.

Bij zoo veel goeds evenwel als wij van dezen 'Arts in Huis' heb-

ben kunnen zeggen, mogen wij toch de opmerking ook niet weerhouden, dat het geen eigenlijk populair-geneeskundig *handboek* vertewoordigt, zoo als zij behoeven die door hunne woonplaats verstoken zijn van geneeskundige hulp, of om de groote kosten welke zij veroorzaakt, zich die moeten ontzeggen; en dit geldt van velen in onze koloniën, predikanten en ambtenaren in achterbuurten. De 'Arts in Huis' is een wetenschappelijk, populair geneeskundig *leesboek* over enkele zeer belangrijke ziekteprocessen. De genoemden evenwel zullen hunne behoeften het beste voldaan vinden, door Dokter Ruppricht, *als Geneesheer en Huisvriend.* Ten slotte daarom ook over dit geschrift nog een enkel woord.

Na eenige '*algemeene geneeskundige opmerkingen*', over veel wat tot de zoogenaamde *algemeene ziekteleer* behoort, volgt hier een hoofdstuk '*over de gewone oorzaken der ziekten*', welke beide hoofdstukken dan tot inleiding strekken van het meer *bijzonder* gedeelte der ziekteleer. Dit laatste splitst zich in de volgende afdeelingen: I *koortsen*, II *ontstekingen*, III *chronische ziekten*, IV *uitterende ziekten*, V *waterzucht*, VI *bloedvloeiingen*, VII *huidziekten*, VIII *kwaadsappigheden*, IX *vrouwelijke geslachtsziekten*, X *ziekten der kinderen*, XI *middelen voor niet geneeskundigen om schijndooden op te wekken en vergiftigden te redden.*

Als *aanhangsel* volgen dan nog 339 *geneeskundige voorschriften* en gezondheidsdranken, benevens een uitvoerig en wel bewerkt *zaakregister.*

Hoezeer op deze indeeling van het boek vele *theoretisch* gegronde aanmerkingen te maken zouden zijn, valt echter niet te betwisten dat zij met het oog op zijne *practische* strekking aanbevelenswaardig is. De verschillende stoornissen worden onder ieder der genoemde rubrieken kort, zaaklijk en meestal *juist*, wat de hoofdzaken betreft, beschreven; terwijl ook de gebezigde terminologie duidelijk verstaanbaar is en de aangegeven geneesmiddelen meestal met den Hollandschen naam worden genoemd. Ook is het zeer gemakkelijk, voor den leek, dat bij de *behandeling* der stoornissen telkens wordt verwezen naar het *nummer der voorschriften*, zóó als die in het aanhangsel worden gevonden en meerendeels zijn ontleend aan het in zijn tijd zoo beroemde '*Enchiridion medicum*' van Hufeland.

Hoezeer nu overigens, in wetenschappelijk opzicht, verre achterstaande bij de eerstgenoemde geschriften, aarzelen wij toch niet te verklaren dat het in practische bruikbaarheid er boven staat. Ook mogen wij het den lof niet onthouden der helderheid van voorstelling, en dat met de meeste zorg, bij het aanwijzen der geneesmiddelen, alles is vermeden wat in handen van leeken allicht tot schadelijke gevolgen zoude kunnen leiden. Voor hen dus voor wie het 'zelf-dokteren' onvermijdelijk is, kunnen wij het laatstgenoemde gerustelijk aanbevelen.

Wij geven er echter den raad bij steeds gedachtig te blijven aan de woorden '*diaeta et quiete multi et magni morbi curantur*' d.i.,

door goeden leefregel en rust worden vele, ja zelfs de ernstigste ziekten genezen - en nimmer te vergeten dat het hoogste doel van den geneesheer is zieken en ziekte zóódanig te leiden en te verzorgen, dat er aan de *natuur* niets in den weg staat om haar genezingswerk te volbrengen. Immers van de meeste ongesteldheden geldt: *de natuur geneest*, *de geneesheer verzorgt slechts de lijders.*

Arnhem, December 1874.

D^{r}. J.J. KERBERT.

Lijkverbranding.

De lijkverbranding aanbevolen voor de gezondheid der levenden en uit eerbied voor de dooden. Een beroep op het gezonde menschenverstand naar Wegmann-Ercolani. Maassluis, J. van der Endt, 1874.

Geachte Redacteur!

Gaarne voldoe ik aan uw verzoek om bovengenoemde brochure bij de lezers van *De Tijdspiegel* kort aan te kondigen. Toen ik haar ontving was natuurlijk mijn eerste werk de laatste uitgave van het oorspronkelijke boekje van W e g m a n n -E r c o l a n i , *Die Leichenverbrennung als rationellste Bestattungsart* met de vertaling te vergelijken.

Niet dat ik vittende wilde nasporen in hoeverre de vertaler conscientieus vertaald had, want op bladz. 71 verklaart hij dat zijn boekje geene slaafsche vertaling is van W.E.'s brochure, - ik wenschte alleen te onderzoeken in hoeverre de vertaler zijn eigen ik van den persoon des schrijvers heeft weten te scheiden, en of hij dat consequent heeft doorgevoerd. Ik moet zeggen, dat de vertaler mij in het laatste opzicht verre van bevredigd heeft. Op twee manieren kon hij m.i. consequent te werk gaan. Of de gansche brochure van W.E. omwerken en gebruik maken van zijne uit andere brochuren of boeken verkregen wetenschap, òf vrij getrouw vertalen en door noten, aanmerkingen en aanhangselen in legio, de kwestie der crematie nog meer ophelderen en de resultaten van de bevindingen en veranderingen in de besprokene zaak tot op den dag, waarop het laatste vel werd afgedrukt, bijhouden en opgeven. Naar mijne meening bestaat er hier geen middelweg. Wat heeft de vertaler gedaan? Hij heeft zijn persoon zoodanig met dien des schrijvers vereenigd (en verward?), dat de niet-bezitter van de oorspronkelijke brochure allerlei zonderlinge veronderstellingen moet maken en sommige alinea's geheel en al onverstaanbaar worden. Zoo moet de lezer van de Nederlandsche vertaling

de veronderstelling maken, dat de heer W.E. al het geschrevene in de *Arnh. Courant*, in de *N. Zutphensche Courant*, in *Hygieia*, in *De Tijdspiegel*, enz. enz. gelezen heeft en daar later over spreken zal, zie pag. 7. Doch hij kan ook de meening opperen, dat de vertaler dat schrijft; dan leest hij een paar pagina's verder, maar vindt daar: ‘Den 15^{den} Februari '61 bij de overgave van Gaëta kwam ik met bijzondere vergunning van generaal Cialdini enz.’ en denkt ‘sapperloot! die vertaler is een bereisd man enz. Wordt de lezer iets later op eene *noot* van den vertaler vergast, dan dalen de effecten van den vertaler en rijst het vermoeden, dat W e g m a n n -E r c o l a n i vroeger gesproken heeft. Maar dan komt opnieuw de onzinnige veronderstelling voor den dag, dat de schrijver alle artikelen van onze kranten en tijdschriften gelezen heeft, en nog eens lezende, ontmoet de denkende lezer eene alinea over die artikelen als volgt: ‘De meeste dier artikelen zijn echter uit de werkjes van Coletti, Polli en... Wegmann-Ercolani geput en bevatten dus voor den lezer van dit werkje weinig nieuws.’ Geheel en al onverstaanbaar in bovenstaande veronderstelling. Meerdere plaatsen zou ik kunnen aanhalen, die bewijzen, dat de vertaler met op zijne manier te handelen, den lezer niet zelden in de war brengt. En dat spijt mij; want waarlijk, ik had liever eene vrije vertaling gezien, desnoods met weglating van alles wat voor ons land van minder belang is.

Mocht de vertaler zich geroepen hebben gevoeld onze landgenooten op 't gebied der crematie voor te lichten, waarom dan niet, door verschillende aanteekeningen bewijzen gegeven van zijne belezenheid op dat gebied? Het blijkt echter uit de noot op pag. 22, dat die belezenheid in den beginne althans heel veel te wenschen overliet, en hem was bij het vertalen weinig meer over crematie bekend dan W.E.'s brochure; tevens wist hij niet, dat al de voorbeelden door W.E. aangehaald, met zeer vele andere te vinden zijn in het meest uitvoerige werk, dat over crematie bestaat, getiteld ‘Die Leichenverbrennung als geeignetste Art der Todtenbestattung von Dr. J.P. T r ü s e n .’ Een boek van 336 bladzijden, dat ik den lezer van *De Tijdspiegel*, die wat meer wil weten van crematie en vooral van de vroegere wijzen van begraven bij oudere en nieuwere volken, ten zeerste kan aanbevelen. De lezer van *De Tijdspiegel*, welke het in de Juni-aflevering (1874) voorkomende opstel van den Pseudoniem M a x v a n E d i j c k , ‘Over kerkhoven en lijkenverbranding of crematie’ gelezen heeft, kan m.i. het hier aangekondigde werkje wel missen. Ik wil daardoor echter niet verstaan hebben, dat het doel van de Nederlandsche uitgave zou af te keuren zijn. Ik wensch de uitgave integendeel in veler handen, omdat er niets anders dan opheldering omtrent den schadelijken invloed der tegenwoordige begrafeniswijze door ontstaan kan. Overigens heeft de vertaling nog de verdienste - want al moet ik voor een deel afkeuren er is ook goed te keuren - dat een paar goed geschrevene stukken van de

Nieuwe Rotterdamsche Courant van 21 en 23 Juli jl. op nieuw kunnen gelezen worden.

Wat de vertaling, stijl enz. betreft, de mij uit een brief van den heer W.E. bekende vertaler en zijne betrekking als Leeraar in de Hoogduitsche taal van eene der H.B.S. in Zeeland doen niet anders dan goeds verwachten. Ten slotte wensch ik dat de lezing van de brochure - voor welke ik een ruim debiet hoop - velen in den lande moge wakker houden en menigeen overtuigd moge worden van de waarheid der, door mij iets gewijzigde, onderstaande regelen van J u s t i n u s K e r n e r:

> Wenn der Mensch, ein faules Aas,
> Lieget unter Erd' und Gras,
> In und auf ihm Würmer, Käfer
> Sagt der Mensch: ‘der müde Schläfer
> Ruht nun Süsz im Erdenschoos!’
> Ich doch sage: ekles Loos.
>
> J.Th. CATTIE.

A. Januari '75.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.
XI.
Licht en leven.
Over eenige eigenschappen van het licht en over kleuren.

> O, eine edle Himmelsgabe ist
> Das Licht des Auges. Alle Wesen leben
> Vom Lichte, jedes glückliche Geschöpf,
> Die Pflanze selbst kehrt freudig sich zum Lichte.
> Und e r musz sitzen, fühlend, in der Nacht,
> Im ewig Finstern - ihn erquickt nicht mehr
> Der Matten warmes Grün, der Blumen Schmelz;
> Die rothen Firnen kan er nicht mehr Schauen -
> Sterben ist nichts, doch l e b e n und n i c h t s e h e n,
> Das ist ein Unglück.

Amice, herinnert Gij U niet deze schoone woorden, welke S c h i l l e r in zijn bekend Schauspiel ‘Wilhelm Tell’ aan Arnold von Melchthal in den mond legt, als deze hoort, dat zijn vader door eene daad van wreed

en brutaal geweld zijne beide oogen zijn uitgebrand. En waarlijk, leven zonder licht, leven zonder te zien is erger dan sterven. Hij miste de levenwekkende tooverkracht, die in staat is het meest melancholieke en menschenhatende karakter de verlichte wereld blij te doen aanschouwen. Ga op een schoonen lentemorgen naar buiten en zie hoe het morgenrood de laaghangende wolken verguldt, aanschouw hoe zij haar gouden gloed over bosschen en beemden leggen. De eerste morgenstraal schiet door de wolken heen en verguldt torenspitsen en kruinen van boomen. De bloemen openen hare kelken en kronen en wachten den bevruchtenden kus van duizenden insecten. De vogelen ontwaken met duizendvoudig gezang aan den rijzenden dageraad. Gevoelt Ge dan niet den kus der natuur en de levenwekkende kracht, die de uitgezette borst met volle teugen de gebalsemde geuren doet inademen, en het bloed met versnelden polsslag door de aderen jaagt? Met U wordt de geheele dierenwereld tot een nieuw, krachtig leven opgewekt, elk wezen wachtte slechts op de 'Levenwekster', zij was voor elk dier, voor iedere plant het sein om den gemeenschappelijken arbeid te beginnen.

Wij hopen breedvoerig na te gaan, dat het geene zinledige verzameling van woorden is, wanneer ik zeg, dat met daglicht èn planten èn dieren een nieuw leven beginnen; wij zullen in de gelegenheid zijn een en ander aan feiten te toetsen. Alvorens echter de werkingen van het licht te leeren kennen, en alvorens die te kunnen begrijpen, moeten wij ons een denkbeeld trachten te maken van de eigenschappen van het licht en van het wezen des lichts. Dat ik dan hier, dan daar eens wat uitvoerig zal zijn tot beter verstand der zaak, zal toch wel niet door U verkeerd worden opgenomen, niet waar, Amice? Het onderwerp dat ons zal bezig houden is wel veelomvattend, doch ik twijfel er niet aan, of Gij zult, als Ge mij tot het einde mijner beschouwingen gevolgd hebt, uwe moeite niet onbeloond achten.

Reeds in de grijze oudheid was men bekend met een paar hoofdeigenschappen van het licht en gebruikte men deze eigenschappen voor verschillende doeleinden. De eerste dier eigenschappen luidt: het licht plant zich rechtlijnig voort, en de 2de: indien een lichtstraal op eene spiegelende oppervlakte valt, wordt hij zoodanig teruggekaatst, dat de hoek van inval gelijk is aan den hoek van terugkaatsing; hierbij liggen de invallende lichtstraal, de teruggekaatste lichtstraal en de loodlijn, welke in het ontmoetingspunt van de beide lichtstralen op het spiegelend vlak is opgericht, in één vlak.

Was de eerste eigenschap of wet betreft, honderden malen hebben wij deze wet bewaarheid gevonden. Bezie slechts een zonnestraal als hij door de duizend millioenen stofjes, welke in de kamer rondzweven zichtbaar wordt, of beproef het door eene gebogene buis te zien naar eene recht voor U liggende torenspits. Doch ook van de tweede wet hebben wij als jongens meermalen, zij 't dan ook onbewust, gebruik

gemaakt, als wij met een stuk spiegelglas in de hand de zon van onze bovenkamer deden afdalen, en nu eens op de hand dan eens op de oogen of op een ander lichaamsdeel van den kruideniersbediende over ons deden spiegelen. En hoe handig konden wij niet dat zonnetje doen spelen op het schoolbord, als de secondant, met den rug naar ons toegekeerd, ons poogde in te wijden in de geheimen der Nederlandsche taal, of de 'fransche meester' ons zoo jammerlijk verveelde met zijne 'verbes irréguliers.' En dezelfde wet, die ons als jongens allerlei kattekwaad deed gelukken, stelde den grooten A r c h i m e d e s in staat om de schepen der vijandelijke vloot, die Syracuse belegerde, met behulp van groote holle spiegels in brand te steken.

De mannen der middeleeuwen waren over het algemeen niet degenen, welke zich met proefondervindelijke natuurkunde bezighielden. Hunne blikken waren naar de 'betere gewesten' gericht, zij fabriceerden de natuur en de natuurkrachten in hunne cellen door onmogelijke en abstracte theorieën. Eene gunstige uitzondering op al deze biddende, peinzende en nog andere dingen doende monniken der middeleeuwen maakte de 'Doctor mirabilis' R o g e r B a c o (1214-1294). Deze vrijzinnige en geleerde monnik deed verschillende experimenten over straalbreking of refractie en trachtte zoo nauwkeurig mogelijk de hoeken van inval en van breking te bepalen zonder evenwel de later te melden wet er uit af te leiden. Na hem poogde V i t e l l i o, als ik mij niet bedrieg ook een monnik, door eenige meer nauwkeurige proeven de straalbreking op vasten grond te stellen en verband te zoeken tusschen die beide hoeken; noch hem noch K e p p l e r, die langen tijd in V i t e l l i o 's cijfers gesnuffeld had, mocht dit gelukken. Het was onzen landgenoot W i l l e b r o r d S n e l l i u s voorbehouden deze belangrijke wet in 't jaar 1621 te vinden. Ik zeg belangrijke wet, en niet zonder reden. De wet der straalbreking is naar mijne meening de hoofdwet, de hoeksteen van de geheele theorie van het licht; zonder een goed begrip van deze wet is niets te begrijpen van al die schoone ontdekkingen, welke behooren tot het gebied der terecht zoo vermaarde Spectraalanalyse. Daarom zal ik ook trachten ze U met weinig hulpmiddelen te doen verstaan. Want vele gravuren in dezen brief te gebruiken gaat niet. Toch hoop ik dat ik met behulp van een paar lijnen U de zaak zal duidelijk maken.

Stel U een vat voor dat de gedaante heeft van eene cirkelvormige pillendoos. Vervang het deksel door een glazen wand en zet het vat op zijn kant, zoo dat Ge het als een hoepel kunt rollen. Vul het nu halfvol met water en maak rechtsboven een rond gaatje, waardoor Ge een lichtstraal schuins op de watervlakte doet vallen. Laat in onderstaande figuur, de watervlakte voorgesteld worden door de lijn *A B* en de lichtstraal door de lijn *C D.* Wat zult gij door den glazen wand

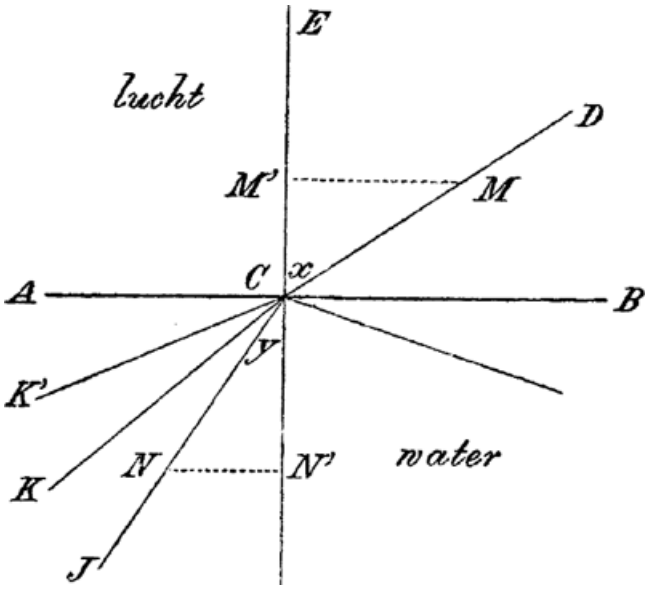

van het vat zien? Dat de lichtstraal *C D* niet rechtdoor gaat, maar in het punt *C* van zijn weg afwijkt en de richting *C I* aanneemt. De lichtstraal *C D* is bij den gang van de middelstof lucht in de middelstof water *gebroken.* De hoek *x* is in dit geval grooter dan de hoek *y.* Hadden wij op eene andere plaats van het vat een gaatje aangebracht en was derhalve de lichtstraal in eene andere richting op het water gevallen, dan zou de hoek *x* en dus ook de hoek *y* veranderd zijn. Wat vond nu S n e l l i u s ? dat als hij op de lichtstralen C D en C J gelijke stukken CM en CN afpaste en de loodlijnen MM' en NN' berekende, die uit de uiteinden op de loodlijn of normaal E C zijn neergelaten, het quotient van de lengten dier loodlijnen immer gelijk was, welken hoek de invallende lichtstraal ook maakte. Dit quotient, dat voor twee middelstoffen standvastig en bijv. voor lucht en water = 1.34 is, noemde hij - en het wordt in de Natuurkunde nog aldus genoemd - 'index van refractie' of 'index van breking', omdat het de mate van breking aanwijst. Bevinden wij dat de hoek van breking *y* kleiner is dan de hoek van inval *x*, indien de lichtstraal van de lucht in het water treedt, omgekeerd, als de lichtstraal van het water in de lucht treedt, zal de hoek van inval *y* kleiner zijn dan de hoek van breking *x.* Laat ik duidelijkheidshalve even opmerken, dat altijd de hoeken met de loodlijn *C E* beschouwd worden. Gaan we in de veronderstelling dat de lichtstraal van water in lucht treedt een stap verder. Als de hoek *y* grooter wordt zal ook de hoek *x* grooter worden; er bestaat dus kans, dat de hoek *y* zoo groot wordt dat de uittredende lichtstraal langs de wateroppervlakte *C B* gaat, dat zal bijv. gebeuren in den stand *C K.* Wordt nu de hoek nog iets grooter, zie, dan kan de lichtstraal er niet meer uit en wordt hij teruggekaatst. In onze fig. is dan *K' C* de invallende lichtstraal en *C L* de teruggekaatste. Dit geval van terugkaatsing, van

zoogenaamde ‘totale reflectie’, kan alleen voorkomen, indien een lichtstraal van meer brekende middelstof (water bijv.) in eene minder brekende middelstof (lucht bijv.) overgaat en wordt ons door eene eenvoudige proef duidelijk gemaakt, eene proef, die Ge elk oogenblik kunt doen. Neem een glas water in uwe linkerhand en plaats het zoo vóór U, dat Ge onder tegen de watervlakte aanziet. Indien ge dan eene brandende bougie of lucifer op eenigen afstand aan de andere zijde van het glas in uwe rechterhand houdt, zult Ge na een paar maal geprobeerd te hebben, het omgekeerde beeld zien van uwe bougie of lucifer. Dit beeld is ontstaan door de samenkomst der teruggekaatste lichtstralen.

Op dergelijke wijze als in onze eenvoudige proef ontstaan de spiegelbeelden op groote zandvlakten, waardoor de vermoeide en afgematte reiziger - die altijd gezien heeft dat beelden van voorwerpen alleen door watervlakten worden teruggekaatst - onophoudelijk in de meening verkeert van op eenigen afstand een meer of eene watervlakte te ontmoeten om daar zijnen brandenden dorst te lesschen. Het is overbekend, hoe de soldaten van het leger van Egypte onder Buonaparte door deze luchtspiegelingen of Fata Morgana geplaagd werden.

Onmiddellijk nadat S n e l l i u s zijne wet had gevonden paste D e s c a r t e s, die ze voor 't eerst bekend maakte, omdat hij inzage had gehad van de papieren van S n e l l i u s, haar toe op de verklaring van den regenboog. En hij bewees, dat een zonnestraal, die schuins in een regendroppel valt, aan de voorzijde van den droppel wordt gebroken, dan op den achterkant wordt teruggekaatst en vervolgens, na opnieuw gebroken te zijn, uit den droppel in het oog van den toeschouwer treedt, die daarvoor met zijn rug naar de zon moet gekeerd zijn, aldus:

zon toeschouwer → regenboog.

Ik kan moeielijk hier in eene uitvoerige verklaring treden van de breking en terugkaatsing, welke in den droppel plaats vinden, ik zou daarbij in te veel détails moeten treden. Echter kan ik niet nalaten nog op eene bijzonderheid opmerkzaam te maken die U zeker ook vroeger wel is in 't oog gevallen. Hoe komt het, dat een regenboog indien hij boven een stil water staat geen spiegelbeeld in dat water geeft?

Nadat D e s c a r t e s de verklaring van den regenboog had gegeven, bleef de beantwoording dezer vraag nog over; zij is langen tijd eene strijdvraag geweest en dikwijls besproken. Toch is de oplossing niet moeielijk.

De zonnestralen vallen evenwijdig in een droppel, doch na tweemaal gebroken en eens teruggekaatst te zijn, loopen zij niet meer evenwijdig maar uit elkander, met andere woorden: de uittredende lichtstralen divergeeren. Hoe grooter die divergentie is des te zwakker worden de lichtstralen op hunnen weg door het luchtruim, en slechts die, welke nagenoeg evenwijdig uittreden en aldus in het oog komen zullen een indruk maken, sterk genoeg om gezien te worden. Van de roode stra-

len nu zullen slechts zij, welke een hoek van $42^{o}30'$ met de invallende zonnestralen maken, door ons gezien worden; en van de violette stralen slechts zij, welke een hoek van $40^{o}30'$ maken. Tusschen die twee hoeken liggen alle andere gekleurde stralen. Die stralen komen in het oog, de andere, de divergeerende lichtstralen loopen in alle richtingen: slechts dezen kunnen derhalve door de watervlakte weerkaatst worden, doch hunne divergentie en dus ook hunne lichtzwakte wordt daardoor te grooter, derhalve, al bereiken zij ook het oog, zij kunnen geen lichtindruk teweegbrengen: het teruggekaatste beeld wordt niet gezien. Stilzwijgend hebben wij hier al melding gemaakt van de ontleding van het witte zonnelicht in eenige kleuren. Descartes was door zijne verklaring van den regenboog op het punt om de samenstelling van het witte zonnelicht te leeren kennen, want hij trachtte eenigen tijd daarna het zonnelicht door een prisma te ontleden; het gelukte hem voor een deel; een helder inzicht van het verschijnsel schijnt hij echter niet gehad te hebben Reeds vóór hem had Antonius de Dominis in een werk getiteld ‘De radiis visus et lucis in vitris perspectivis et iride tractatus Marci Antonii de Dominis, per Joannem Bartolum in lucem editus. Venetiis, 1611’, melding gemaakt van het kleurenbeeld dat ontstaat als men eene zonnebundel door een ‘driekantig glas’ laat gaan. Tevens had De Dominis eene poging gedaan om den regenboog te verklaren. Doch zijne voorstelling en verklaring van de kleuren als eene schakeering van licht en donker is zoo onjuist, dat men met een gerust geweten Newton als den man mag beschouwen, die de kleurschifting ontdekt heeft.

Hier begint een nieuw tijdvak in de geschiedenis van het licht, en de gevolgen van Newton's ontdekking zijn zoo belangrijk voor de tegenwoordige wetenschap, dat ik den lust niet kan onderdrukken, U met eenige der hoofdexperimenten bekend te maken. Dit onderdeel van de Natuurkunde is toch altijd een van mijne geliefkoosde hoofdstukken geweest en telkens wanneer door middel van de Spectraalanalyse de eene of andere nieuwe ontdekking wordt gemaakt, kan ik mij nog zoo levendig mijne nieuwsgierigheid en weetgierigheid voorstellen, toen ik als jongen voor het eerst door een glazen prismaatje eener bougiekroon keek en alle voorwerpen met rood en paarsch omzoomd waren. Ik herinner mij nog goed, hoe ik alle vriendjes en bekenden, die ouder van jaren waren dan ik, naar de oorzaak vroeg en hoe de meester mij met een half antwoord afscheepte. Tot mij eindelijk de zaak door plaat en afbeelding werd opgehelderd, en al was nu mijne jongens-weetgierigheid nog niet volkomen bevredigd, ik wist er toch wat van. Maar ter zake.

Toen Newton op zekeren dag aan het experimenteeren was met het oog om nog wat meer van de breking van het licht te weten, - een en ander had hij noodig voor de verbetering van telescopen, het hoofddoel van dien tijd - maakte hij in een der vensterluiken zijner

kamer een klein rond gaatje en door middel van een spiegel noodzaakte bij eenige zonnestralen door deze opening te gaan. Aan de overzijde van het venster ontstond nu op den muur een klein wit beeldje van de zon. Vervolgens plaatste hij op den weg der lichtstralen een glazen prisma. Zoo als gij weet is dit een lichaam van glas dat van boven en van onder begrensd wordt door een driehoek, terwijl de 3 zijvlakken rechthoeken zijn. Eenigszins buiten verwachting zag hij het ronde witte beeldje der zon niet alleen verschoven, hij had eene figuur verkregen, die ongeveer vijf maal langer dan breed en van achter naar voren in een aantal gekleurde vakken verdeeld was.

De figuur had zoo wat dezen vorm:

rood oranje geel groen blauw indigo violet

N e w t o n besloot er onmiddellijk uit, dat zonlicht niet enkelvoudig maar samengesteld is. En vervolgens, dat sommige der samenstellende deelen door het prisma meer werden gebroken dan andere, dus dat het witte zonlicht uit verschillend licht bestaat, dat een verschillenden graad van breekbaarheid heeft. Het beeld dat ontstond noemde hij een *spectrum*, de gekleurde lichtbundels naar volgorde: rood, oranje, geel, groen, blauw, indigo en violet: *prismatisch* gekleurde lichtbundels. Het zonnelicht was dus in gekleurde lichtbundels geschift of ontleed; van daar de naam van *kleurschifting* of *dispersie.* Weldra ging N e w t o n verder. Indien zonnelicht werkelijk uit die lichtbundels bestond moest de vereeniging van al die bundels weer wit licht geven. Fluks werden de zeven bundels door een vergrootglas of lens opgevangen en naar een zelfde punt heen geleid. Het witte zonnelicht kwam te voorschijn. Ik zal er wel niet op behoeven te wijzen, dat deze grondproeven door latere natuurkundigen op honderd verschillende manieren zijn herhaald en door betere prisma's en betere toestellen spectra zijn verkregen, welker gekleurde bundels veel helderder en veel schooner waren dan die van N e w t o n . Doch die natuurkundigen zijn ook verder gegaan. In de eerste plaats constateerden zij met N e w t o n dat de roode lichtbundel het minst wordt gebroken, daarop volgde wat de grootte der breekbaarheid betrof de oranje bundel dan de gele bundel enz. Zoodat de violette bundel het meest wordt gebroken. Zij vroegen zich nu af, wat er gebeuren zou, indien eenige der minder breekbare bundels en al de andere, meer breekbare werden opgevangen. De proef werd gedaan. Door opvangen van de drie minder breekbare bundels verkreeg men geel licht, door al de anderen samen te nemen verkreeg men blauw licht. Vereenigt men deze twee op nieuw, dan moeten wij weer wit licht verkrijgen. Aldus gebeurde het. Men noemde nu de gele en blauwe lichtbundels, omdat wit het gevolg is van hunne vereeniging, *complementaire lichtbundels.* En H e l m h o l t z was de eerste, die de onjuiste meening bestreed dat geel en blauw licht, groen licht geven. Het zal duidelijk zijn, dat behalve de

gele en de blauwe lichtbundels van zoo even nog tal van andere complementaire lichtbundels te vinden zijn, door welker vereeniging wit licht ontstaat; immers men behoeft slechts sommige der prismatisch gekleurde lichtbundels op te vangen, hetzelfde te doen met al de anderen en vervolgens de verkregene samengestelde lichtbundels op nieuw te vereenigen.

Dewijl alle licht uit de zon komt en in het zonnelicht de hoofdkleuren aanwezig zijn waardoor alle kleurschakeeringen ontstaan, moeten ook de kleuren der voorwerpen, die wij op de aarde aanschouwen, haren oorsprong aan het zonnelicht te danken hebben.

Hoe? De voorwerpen doen uit het witte licht der zon, dat alle kleuren bevat, eene keuze. Sommige der kleuren houden zij in zich op, andere geven zij terug, en het zijn de laatste kleuren, welke ons een lichaam gekleurd doen schijnen. Laten wij aan de hand van T y n d a l l de kleuren der lichamen onderzoeken.

Evenals altijd begint hij met eene proefneming, die wij in den geest met hem zullen doen. Denk U het spectrum op een wit scherm. Met een rood lint in de hand gaan wij over dat spectrum heen. In het roode licht toont zich het lint helderrood gekleurd. Waarom? Omdat het licht dat op het lint valt niet wordt teruggehouden of opgeslorpt (geabsorbeerd) maar naar het oog wordt teruggezonden. Plaats nu het roode lint in het groene vak van het spectrum. Het lint toont zich zwart. Waarom? Omdat het van de groene lichtstralen, die het ontvangt, geene enkele terugzendt, maar allen absorbeert. Het zendt dus geen licht terug en is donker. Breng een groen lint in den groenen lichtbundel van het spectrum, het is helder groen. Plaats hetzelfde lint in het roode vak en het schijnt zwart; het ontving slechts roode lichtstralen, van welke het niet ééne naar het oog terugzendt; het moet dan zwart schijnen. Neem nu een zwart lint en breng het in elk der kleuren van het spectrum, het zal altijd zwart blijven, omdat het *alle* kleuren van het zonnelicht absorbeert. Deze is dus de beteekenis van zwart. Zwart is dus geene kleur, maar een totaal gemis van kleuren. Welke gevolgtrekkingen maken wij uit deze experimenten? Als een lichaam rood gekleurd is bij wit licht, dan neemt het uit het witte licht den groenen complementairen bundel in zich op, m.a.w. het absorbeert de groene kleuren, terwijl het de roode kleuren naar ons oog zendt.

Een glas is bij wit licht rood of groen, omdat het de complementaire groene of roode lichtstralen absorbeert en de overblijvende roode of groene doorlaat. Een ander glas is blauw, omdat het de minder breekbare lichtbundels absorbeert, en de meer breekbare laat passeeren. Waaruit volgt, dat we volslagen duisternis kunnen teweegbrengen door wit licht achtereenvolgens te laten gaan door complementair blauw en dan door complementair geel glas. Het eerste zal alleen de blauwe lichtstralen laten passeeren, die op hunne beurt door het gele glas volkomen worden geabsorbeerd, dus bij slot van rekening gaat

geen enkele lichtstraal door het gele glas heen, m.a.w. wij hebben eene absolute duisternis verkregen. Ik behoef natuurlijk niet te vermelden, dat hetzelfde resultaat zou verkregen zijn, indien we het licht eerst door het gele en dan door het blauwe glas hadden laten gaan, noch ook, dat niet elk blaauw en geel glas voor deze proef geschikt is.

Laten we nu eens zien wat er gebeurt, als een lichaam door eene zekere verfstof gekleurd is en wat op hetzelfde neerkomt, denken we ons zekere verfstof. Elke verfstof bestaat uit zeer kleine deeltjes eener andere stof, welke in eene vloeistof drijven of in die vloeistof min of meer zijn opgelost. En al mogen die deeltjes nu nog zoo kort bij elkander liggen, zij zijn toch altijd gescheiden. Indien er dus wit licht op valt zal een deel van het licht worden teruggekaatst. Doch een ander deel dringt in de deeltjes, die er gekleurde lichtbundels uitnemen, deze absorbeeren en de overschietende naar het oog terugzenden. De teruggekaatste gaan met de teruggezondene naar het oog; de laatste veroorzaken de kleur; daar de teruggekaatste lichtstralen de oorspronkelijke lichtstralen dus wit zijn, hangt de kleur voor een deel af van de oppervlakte en hoe ruwer de oppervlakte is des te beter zal de kleur uitkomen, dewijl alsdan de spiegelende terugkaatsing zeer gering is. Doch vergeten wij niet, dat er altijd, ook bij de ruwste oppervlakte, teruggekaatste lichtstralen in ons oog vallen. Passen wij deze verklaring toe op eenig voorbeeld uit het dagelijksch leven. Ik heb voor mij eene pijp roodlak. Dit lak is rood, niet door het licht dat van de oppervlakte is teruggekaatst, maar door het licht dat in de stof is doorgedrongen en dáár een deel van zijne gekleurde bundels heeft verloren; de overblijvende bundels zijn door de stof heen naar ons oog gezonden.

Uit het vorige volgt, dat geene stof voor alle gekleurde bundels doorschijnend is, maar elke stof, 't zij in meerdere of mindere mate, sommige bundels in zich ophoudt. Wij hebben in onze beschouwingen ‘Over het water’, Brief IX (vorige jaargang), daarvan een sprekend voorbeeld gezien, toen ik U melding maakte van de proef van B u n s e n , die vond, dat water eene blauwe kleur had. Wij zouden nu zeggen, dat water den gelen complementairen bundel van het zonnelicht absorbeert en den blauwen terugzendt. Een en ander in de veronderstelling dat wij met zuiver water te doen hebben. Is dat niet het geval en wenschen wij over de kleur van onzuiver water, van het water onzer rivieren, onzer zeeën of van onze slooten, die korter bij de hand liggen, te spreken, dan verandert de zaak natuurlijk geheel en al van aanzien. Elk water zal dan zijne kleur aan allerlei nevenomstandigheden te danken hebben.

Ten slotte wenschen wij nog even terug te komen op eene zaak, die wij terloops hebben aangehaald en die misschien toen wel eenigszins uwe verwondering heeft opgewekt. Wij hebben bevonden, dat complementair blauw en geel licht samen wit licht geven; zullen

nu eene blauwe kleurstof en eene gele kleurstof, bijv. eene blauwe vloeistof en eene gele vloeistof eene kleurlooze vloeistof geven? De ondervinding leert ons dat het mengsel eene groene kleur heeft. Wat is daarvan de oorzaak? en is dit feit niet in strijd met onze pas verklaarde theorie? H e l m h o l t z zal ons dit verklaren.

Geene kleur van het leven is eene zuivere kleur. Laten wij deze stelling, welke Gij gaaf zult toegeven, vooropzetten. Eene blauwe vloeistof laat niet alleen blauw licht door, maar ook gedeeltelijk groen licht. Eene gele vloeistof laat ook niet alleen geel licht, maar ook iets van dàt groen licht door, hetwelk in breekbaarheid het gele licht het meest nabijkomt. Welnu, als die blauwe met die gele vloeistof vermengd wordt zal de blauwe vloeistof opslorpen de roode, oranje en gele lichtstralen, doch doorlaten de groene, blauwe, indigo en violette stralen; maar de drie laatste worden door de gele stof geabsorbeerd; beide stoffen laten dus groen licht door, dus het mengsel is bij doorgaand licht groen gekleurd. Lees in de bovenstaande regelen voor vloeistof verfstof en voor doorlaten terugzenden, en Gij hebt de verklaring van het verschijnsel, hoe eene blaauwe en eene gele verfstof door menging eene groene verfstof doen geboren worden. Het is niet moeielijk nu op ongeveer dezelfde wijze de verklaring te geven van de kleuren, die ontstaan door eenige verfstoffen met elkander te verbinden. Evenzoo kunnen wij nu begrijpen waarom eene soort blauw en groen bij lampof gaslicht nagenoeg niet in kleur verschillen. Immers lamp- of gaslicht geeft geen zuiver wit licht, bevat dus niet alle kleurbundels in de behoorlijke verhouding, en wel zijn de indigo- en violetbundel uiterst zwak of ontbreken geheel. Welnu, het zijn juist deze kleuren, welke bij het groen gevoegd deze kleur tot blauw kunnen maken. Waar zij dus ontbreken of uiterst zwak zijn, moet de blauwe kleur natuurlijk tot het groene overhellen. Wilt ge nog een ander voorbeeld, hoe de kleur van eenig voorwerp van het opvallend licht afhangt? doe dan eens wat zout in een gasbrander en verlicht daarmede de aangezichten uwer familie. Gij zult meenen in het rijk der ‘geesten’ te zijn, zoo'n vale lijkkleur zal zich op het gelaat der aanwezigen vertoonen.

Begonnen wij dezen brief met eene aanhaling van sommige regelen van S c h i l l e r , ik mag niet eindigen zonder met eenige woorden melding te maken van den evenknie van S c h i l l e r , namelijk van G ö t h e . Met eene hardnekkigheid eene betere zaak waardig heeft G ö t h e in zijne ‘Farbenlehre’ eene theorie der kleuren ontwikkeld, zoo lijnrecht indruischende tegen de klare en heldere proeven van N e w t o n , dat wij ons niet behoeven te verwonderen, als hij ons in zijne ‘Materialiën zur Geschichte der Farbenlehre’ vertelt, dat zijne tijdgenooten ‘in gelehrten Zeitungen, Journalen, Wörterbüchern und Compendiën stolzmitleidig auf ihm herab sahen’. Volgens G ö t h e toch ontstaan de kleuren door licht en duisternis, helder en donker! En wel is geel licht het meest verwant aan licht, blauw licht echter aan donker; als

deze beide zoo zuiver mogelijk worden verkregen en bij elkander gevoegd ontstaat groen licht. Verdichten of verdonkeren zich geel en blauw licht, dan ontstaan geelrood en roodblauw licht, die op hunne beurt vereenigd het zuivere rood te voorschijn roepen enz. enz. In het algemeen beschouwde hij kleuren als half licht en half schaduw. Om zijne tegenstanders dood te doen, ontleedde hij in het zoogenaamd 'Polemischer Theil' zijner 'Farbenlehre' N e w t o n 's werk, getiteld 'Optics, or a Treatise of the Reflections, Refractions, Inflections and Colours of Light,' zonder, zooals hij zelf ergens zegt, N e w t o n 's proeven aan eigen waarnemingen getoetst te hebben. Toch is de arbeid van den grooten dichter niet geheel onnut geweest; in zijne 'Materaliën zur Geschichte der Farbenlehre' heeft hij ons een, hoewel zeer partijdig maar toch vrij volledig, overzicht gegeven van de verschillende geleerden en hunne werken, welke vóór zijn tijd en met hem leefden en die zich met de theorie der kleuren bemoeid hebben. Dat de groote N e w t o n in dit deeltje nogal menig harde pil moet slikken, zal U bij lezing onmiddellijk blijken. Wat zou G ö t h e vreemd staan opkijken, indien hij in onze tegenwoordige maatschappij en geleerde wereld zijne theorie beschouwd zag als eene 'aberratio mentis', als waanzin, en de zoo gehate Newtonsche kleurenschifting op den troon zag geheven. Mocht ik bij gelegenheid nog eens eene spiritistische ontmaskering(*) bijwonen, dan beloof ik U aan den geest van G ö t h e vóór de pauze te vragen, wat hij wel denkt van de prismatische kleurbundels en van de Spectraal-analyse, en of de geest het er nu mee eens is, dan wel of hij nog voortdurend met den geest van N e w t o n over deze zaak kibbelt. Ik ben heusch nieuwsgierig naar het antwoord.

Ik eindig met den hartelijken wensch, dat het U in het nieuwejaar wèl moge gaan.

A., Januari '75.

t.t.

MAX VAN EDIJCK.

(*) Volgens de geleerden moet het zijn 'Spiritualistische ontmaskering'. Is die naam ook afgeleid van 'Spiritualia' die het brein zoozeer benevelen?
(Noot van den zetter, tevens afschaffer.)

Staatkunde en geschiedenis.

Nog eens het cultuurstelsel.

Staatskoffiecultuur op Java, door S.L.W. van der Elst, gewezen officier van gezondheid thans landhuurder op Java.

Onder de vele en velerlei kleine geschriften, die in den laatsten tijd betrekkelijk Java in het licht verschenen zijn, neemt de onlangs onder bovenstaanden titel uitgekomen brochure van den heer V.d.E. naar ons oordeel eene loffelijke plaats in, want ofschoon wij 't met betrekking tot het hoofddoel van den schrijver, de voortzetting namelijk van de gouvernementskoffie-cultuur, hoewel in geheel gewijzigden vorm, en de ontginning der woeste gronden op Java door het gouvernement, geenszins eens zijn, zooals later opzettelijk blijken zal, zoo komt het ons toch voor, dat het voor degenen, die niet, 't zij door eigene aanschouwing of door opzettelijke studiën, met Java, de Javanen en de Indische toestanden reeds meer bekend zijn, met vrucht zal gelezen worden. Dit is vooral het geval met betrekking tot het vierde hoofdstuk - het belangrijkste naar onze meening van het geheele geschrift - waarin met korte, sprekende trekken de onhoudbaarheid der gouvernements-koffiecultuur, zooals die tot heden bestaat, aangetoond wordt, omdat, zooals de schrijver het in een resumé samenvat: ‘de arbeid van het overgroote deel der betrokken bevolking niet behoorlijk betaald wordt, maar voor veel duizenden huisgezinnen bijna gelijk staat met onbetaalden arbeid;

het stelsel onmachtig is om voldoende te produceeren:

de bevolking naar willekeur beschikt over het bestaan der koffietuinen, waarbij zij betrokken is; en eindelijk ‘het stelsel de welvaart, door de normale propagatie der bevolking benadeelt en de volksnederzettingen van buiten bemoeielijkt.’

Wie in zijne overtuiging omtrent de onhoudbaarheid der gouvernements-koffiecultuur op den tegenwoordigen voet nog wankelen mocht, leze en herleze dit hoofdstuk en, indien hij overtuigd zijn wil, zal hij van zijne twijfelmoedigheid voor goed genezen zijn.

Ofschoon ons nu dit hoofdstuk verreweg het belangrijkst voorkomt, zoo wil dit geenszins zeggen, dat onderscheidene anderen niet evenzeer de aandacht waardig zijn.

Zoo geeft de schrijver in het eerste hoofdstuk een zoo bekoorlijke beschrijving van het regentschap Malang, dat onwillekeurig de wensch opkomt zijn leven in een zoo heerlijk en gezegend oord te mogen slijten, en toch liggen in dat zelfde regentschap nog duizenden bouws van den vruchtbaarsten grond woest en wachten slechts op 's menschen hand om schatten voort te brengen en vele duizenden te voeden, en dit hoofdzakelijk, zoo niet geheel omdat het gouvernement aldaar uitgebreide koffietuinen heeft, voor welke het de concurrentie van particuliere ondernemers vreest.

In het tweede hoofdstuk vinden wij een karakteristiek van de drie volksstammen, de Madurezen, eigenlijke Javanen en Soendanezen, welke de inlandsche bevolking uitmaken en over 't algemeen hoogst gunstig luidt. Indien zij slechts goed behandeld wordt, kan men alles van haar gedaan krijgen. Ofschoon hierop in sommige streken, helaas! vele treurige uitzonderingen bestaan, is zij over 't algemeen eerlijk en trouw en bestaat er over 't geheel eene veiligheid, zooals men zelden ergens elders aantreft.

Ofschoon zij zonder veel aanleg tot fanatisme in het godsdienstige is, behoort toch alles vermeden te worden, wat aanstoot geven kan. Daarom keurt de schrijver, en naar ons inzien zeer terecht, de oprichting af van een Seminarium ter vorming, naar 't schijnt, van Javaanschchristelijke zendelingen en predikers. ‘De inlandsche godsdienst-quaestie in dezen Archipel mag voor Nederland slechts eene politieke quaestie zijn. Men spiegele zich aan de bloedtooneelen door dezelfde oorzaak in Bengalen, Japan en China ontstaan.’

Wil men daarentegen een goed werk doen, dan geve men uitbreiding en hervorming aan de school voor Javaansche dokters, waaraan groote behoefte bestaat.

In het derde hoofdstuk bespreekt de schrijver het bezwaar, dat naar zijne meening in de hoogere bergstreken, - het eigenlijke terrein voor de uitgifte van woeste gronden - voor op te richten particuliere cultuur-ondernemingen in het verkrijgen van de noodige werkkrachten zou gelegen zijn. Naar onze meening verliest schrijver daarbij te zeer den door Say opgestelden regel uit het oog: *à coté d'un pain nait un homme!* Waar werk en brood te vinden is komen ook menschen. En mocht men meenen, dat die regel wel in Europa, maar niet op Java van toepassing is, dan is de ondervinding op Java zelf daar om de schijnbaar juiste meening van den schrijver te weerleggen. Als bewijs voor ons gevoelen, dat het, indien 't slechts goed aangelegd wordt, nergens aan arbeidskrachten ontbreken zal, voeren wij in de eerste plaats de gouvernements-kinacultuur aan, sedert eene reeks van jaren met vrijwillige arbeiders gedreven. Dààr, hoog,

zeer hoog in het gebergte, hooger dan waarschijnlijk ooit een Europeaan eene cultuur-onderneming vestigen zal, in een kil en vochtig, voor den Javaan vooral hoogst ongunstig klimaat, heeft het van het oogenblik af, dat die zaak onder 't bestuur van den heer Van Gorkom gekomen is, nimmer aan vrijwillige arbeiders ontbroken, niettegenstaande er jaarlijks duizenden en duizenden dagdiensten te verrichten waren.

Een tweede, niet veel minder afdoend bewijs voor onze stelling, dat het, waar arbeid op gepaste voorwaarden gevraagd wordt, niet licht aan arbeiders ontbreken zal, levert de thee-onderneming van den heer Holle op Waspada, midden in eene woeste streek, op vrij grooten afstand van bewoonde plaatsen aangelegd. Aanvankelijk kostte 't wel eenige moeite om de menschen derwaarts te lokken, maar toen 't eenmaal bekend werd, dat men 't er goed had, overtrof het aanbod van arbeid weldra de vraag.

Op grond van deze twee algemeen bekende voorbeelden meenen wij 't er voor te mogen houden, dat het op Java, althans in langen tijd nog niet aan vrijwillige arbeiders ontbreken zal, indien de ondernemers slechts den tact hebben om met de menschen om te gaan en hen, zooals men op Java zegt, weet lekker te maken.

Dat de alsnog bestaande heerediensten en vooral de gouvernementskoffiecultuur eenig bezwaar tegen het bekomen der noodige arbeidskrachten door particuliere ondernemers in den weg leggen, valt niet te ontkennen, maar er leeft over geheel Java in de dessa's nog eene menigte, zoogenaamde menoempangs, die geen aandeel in de dessagronden hebben en zoodoende niet in de termen van heere- en cultuur-dienstplichtigheid vallen en die zeker gaarne de gelegenheid aangrijpen zullen om op billijke voorwaarden in dienst van particulieren te treden.

Het bezwaar door den schrijver geopperd met betrekking tot de voeding wegens gebrek aan gelegenheid om hoog in de gebergten sawa's aan te leggen is naar onze meening geheel denkbeeldig, daar er gelukkig eene zeer goede voeding ook zonder sawa's bestaan kan. Het voorbeeld bij de kinacultuur geleverd, waar zeer zeker ook geene sawa's bestaan, bewijst dit voldoende, en 't bezwaar wordt ten overvloede opgeheven door 't geen de schrijver later zelf zegt, waar hij verklaart, dat in de hoogere glagastreken, eetbare wortelen en kruiden groeien, terwijl de gaga padi, die daar voortgebracht wordt, naar men zegt voedzamer rijst oplevert dan die der sawa's.

Wij ontkennen, op grond der reeds verkregen ondervinding, de stelling des schrijvers, dat de particuliere nijverheid *onmachtig* zijn zou tot de vruchtbaarmaking van het nog woest liggende gedeelte van Java, indien slechts vrijheid gegeven wordt en de Regeering niet opzettelijk wegens het schijnbaar belang van den fiscus bezwaren in den weg legt.

Met den inhoud van het vijfde hoofdstuk (het vierde hebben wij boven reeds besproken) zijn wij 't geheel en al eens, dat namelijk van de volks-koffiecultuur op Java niets te verwachten is. Alleen reeds het bezwaar, dat men in den regel 3 tot 4 jaren wachten moet, voordat de boomen eenig product afwerpen, is voldoende om dit op eenigszins groote schaal onmogelijk te maken.

Geheel anders is het met betrekking tot den inhoud van het zesde en laatste hoofdstuk dezer brochure gelegen, waarin de schrijver voorstelt, de verdere ontginning van Java's woeste gronden door *Europeesch gezag* en *Staatscrediet* te doen plaats hebben, om ze daarna aan de particuliere nijverheid ter verdere exploitatie over te geven.

Zonderlinger denkbeeld, om 't parlementair uit te drukken, kunnen wij ons nauwelijks voorstellen. Hoe 't in gezonde hersenen opkomen kan, het Staatsgezag, met al zijn officieelen omslag, in staat te achten om uit te voeren, wat voor de particuliere nijverheid onmogelijk zijn zou, is ons een raadsel.

Om zijn plan te verwezenlijken zou er bij 't algemeen bestuur te Batavia een departement van landbouwbestuur moeten bestaan, samengesteld uit het volgende personeel:

‘Een directeur, tevens president van den *raad van landbouw;*

Vier inspecteurs, voor geheel Java, tevens leden van dien raad;

Een personeel voor de statistiek;

Een of meer landbouwscheikundigen;

Het noodige administrative en ondergeschikte dienstpersoneel; en eindelijk

de ambtenaren, die met den buitendienst belast zijn, en de uitvoering der nieuwe regelingen moeten leiden, die, op voordracht van den raad van landbouw, door de Indische Regeering goedgekeurd en gearresteerd, als in overeenstemming met de grondbeginselen, die door het opperbestuur, met 's Konings bekrachtiging, zijn voorgeschreven.

Twee zoodanige ambtenaren in iedere residentie met een ondergeschikt inlandsch dienstpersoneel voor het opzicht bij de werkzaamheden, terwijl ten slotte de residenten, als *Superintendenten van landbouw* alles moeten doen uitvoeren.’

Ziedaar een plan, dat zich, hoe men er overigens over denken moge, zeker niet door eenvoudigheid onderscheidt. Waar men het daartoe noodig en geschikt personeel vinden zal, dat geheel uit landbouwkundigen bestaan moet, is niet in te zien, en toch is het aantal daarvan, naar onze meening nog veel te gering genomen, om eene snelle uitvoering van het plan te verzekeren.

Hoe b.v. vier inspecteurs, die een gedeelte van het jaar te Batavia zullen moeten resideeren, om als leden van den raad van landbouw te fungeeren, alles over geheel Java werkelijk zullen inspecteeren en behoorlijk nagaan, is niet wel te begrijpen. Evenzoo is het met de ambtenaren voor den buitendienst. Twee in elke residentie. Hoe zul-

len die ambtenaren ieder eene halve residentie zoo kunnen nagaan, dat zij met recht verantwoordelijk kunnen gesteld worden, terwijl een particulier ondernemer aan 't goed beheeren van 500 bouws meer dan genoeg te doen heeft(*)? Wel zegt de schrijver, dat het werk hoofdzakelijk uit taakwerk bestaan moet. Maar taakwerk moet ook gesurveilleerd worden, indien men niet op allerlei wijze bedrogen zijn wil.

En alsof die ambtenaren aan het eigenlijke werk van ontginning en aanleg nog niet genoeg hadden moeten zij ook nog de veeteelt bevorderen en aanmoedigen, den Javaan de waarde der dierlijke mest doen kennen en verbeterde werktuigen invoeren, want alles wat den landbouw betreft verkeert op Java nog in diepen slaap, waaruit het naar de meening des schrijvers slechts kan worden opgewekt door de middelen, die het Staatskrediet zich ter beschikking stellen kan en door eene verstandige samenwerking van het betrokken dienstpersoneel onder den invloed van het staatsgezag.

Ziedaar het plan naar 't welk de heer V.d.E. de ontginning van de alnog woest liggende gronden op Java wenscht ondernomen en volbracht te zien. Gesteld nu, wat wij volstrekt ontkennen, dat de Nederlandsche Regeering in staat ware om de volmaaktste en op alle bijzondere gevallen toepasselijke voorschriften te geven; gesteld, wat wij evenzeer ontkennen, dat de Regeering in staat ware een volkomen geschikt stel ambtenaren bijeen te brengen en voltallig te houden, hetwelk (wat ondenkbaar is) geheel belangeloos de belangen van den Staat even nauwgezet behartigt, als een particulier ondernemer dit in zijn eigen belang doet, derhalve het naar onze meening onmogelijke als mogelijk aannemende, dan blijft er nog één punt over, waardoor de uitvoering van het voorstel onmogelijk wordt, namelijk de geldquaestie.

De schrijver neemt de in der tijd door den Minister De Waal in de Eerste Kamer gemaakte berekening als juist aan, dat er op Java alsnog 7½ millioen bouws (of 5,300000 hectaren) voor bebouwing vatbaren grond woest liggen, en schat het ter ontginning noodige kapitaal op *f* 500 per bouw, zoodat er in 't geheel niet minder dan 3750 millioen tot het volvoeren dier zaak noodig zijn zou. En dan vragen wij, of er ooit eene volksvertegenwoordiging te vinden zijn zal, geneigd om hare toestemming te geven tot eene geldleening van dat bedrag voor eene meer dan twijfelachtige onderneming?

Wij voor ons wenschen dan ook de stelling van den schrijver geheel en al om te keeren en zeggen:

Aangezien het door eene veeljarige ondervinding gebleken is, dat het gouvernement met al de hem ten dienste staande middelen niet in staat geweest is in cultuurzaken iets goeds en duurzaams tot stand te brengen en de daarvan verkregen geldelijke uitkomsten eene

(*) Indien wij met den schrijver aannemen, dat er nog 7½ millioen bouws woesten grond op Java voorhanden zijn, dan zou ieder dezer ambtenaren gemiddeld niet minder dan 156,250 bouws voor zijne rekening krijgen.

schande zijn voor Nederland, zoo trekke het zich zoo spoedig mogelijk uit alles terug, wat er nog van gouvernements-cultuur overig is. De Regeering bemoeie zich uitsluitend met regeeringszaken, en late de cultuurzaken geheel en onbeperkt aan de particuliere krachten en middelen over. Misschien sneller, maar zeker duurzaam beter zullen deze tot stand brengen 't geen waartoe de Regeering gebleken is onmachtig te zijn.

De Regeering, - de Regeering alleen is oorzaak, dat er nog 7½ millioen bouws grond woest liggen. Ware zij niet met haar op dwang en onrecht berustend cultuurstelsel tusschenbeide gekomen, maar had zij in plaats daarvan het vrijzinnig stelsel, aanvankelijk door Elout, later door Du Bus voorgestaan, doorgezet, dan is er geen twijfel aan of Java zou thans in een geheel anderen toestand verkeeren, dan werkelijk 't geval is. De bewijzen hiervoor zijn voorhanden. Naarmate de gouvernements-culturen - niet uit menschlievendheid, maar omdat ze schade opleverden voor de schatkist - zijn ingetrokken, is de welvaart der inlandsche bevolking van lieverlede toegenomen en naarmate voor en na de toegang voor Europeesche kennis en kapitaal een weinig minder versperd is en gronden in huur of in erfpacht afgestaan zijn, is het aantal van particuliere ondernemingen toegenomen, die aanvankelijk de beste uitkomsten opleveren. De weg is aangewezen. De Regeering trede slechts zoo spoedig mogelijk van het gebied van den landbouw terug, en in hare plaats zal onmiddellijk de particuliere nijverheid optreden en meer en betere producten leveren dan zij ooit in staat is te doen, terwijl ook de schatkist er geene schade bij lijden zal, daar de middellijke voordeelen de onmiddellijke, door een hatelijk dwang- en monopoliestelsel verkregen, ver overtreffen zullen. De Regeering geve slechts vrijheid, want alleen bij onbeperkte vrijheid kan de landbouw bloeien; zij sta hare eigene ondernemingen op de billijkste, de nog woeste gronden op de uitlokkendste voorwaarden in erfpacht af, en het steeds aangroeiend Europeesch kapitaal, dat een uitweg zoekt en nu in allerlei wrakke speculatiën gewaagd wordt, zal meer en meer naar Java vloeien, terwijl voor de jongelingschap, die hier nauwelijks meer een geschikt middel van bestaan vinden kan, daar de schoonste gelegenheid bestaan zal om voor zich zelve en de geheele maatschappij nuttig werkzaam te zijn. Alleen langs dezen weg kan en zal Java worden, wat het sinds lang had kunnen zijn, en voor den Minister, die dit stelsel ingang weet te doen vinden en tot uitvoering te brengen, behoeft geen standbeeld te worden opgericht, want hij zal tot bij het late nageslacht in de herinnering blijven voortleven als een weldoener der menschheid.

E.C.E.

De tweede expeditie tegen Atjih.
Eene bijdrage tot de Indische krijgsgeschiedenis, door A.J.A. Gerlach, *Gepensioneerd Kolonel der Artillerie.*
(Vervolg.)

II.
De landing.

Toch was de koesterende zonnestraal niet in staat het vale spooksel te verdrijven dat op de schepen rondwaarde, en gedurende de laatste dagen een toenemend aantal offers eischte. Hoewel uit verschillende opgaven blijkt, dat bij de landing op niet veel meer dan 3660 infanteristen te rekenen viel, en het doorweekte terrein de bewegingen der troepen niet begunstigde, mocht ze, vooral met het oog op de moeielijkheid om zich van versch water te voorzien, niet langer worden uitgesteld. Men hoopte het maximum van 't sterftecijfer te hebben bereikt(*), het goede weder hield aan, en de voorbereidende maatregelen waren sedert lang genomen.

In den nacht van den 8sten December werd alles voor het debarkement gereed gemaakt en leverde de reede van Atjih een tooneel op, dat ik met een enkel woord zal trachten te beschrijven.

De zon was prachtig ondergegaan, de regenbuien waren als weggevaagd; geen dichte nevel hing meer over het water, geen enkele wolk verduisterde de stille pracht van den nachtelijken hemel. Het schitterend sterrengewelf werd door het donker azuur van den Oceaan als in een ommetelijken spiegel teruggekaatst, en de kalmte van den naderenden nacht door niets verstoord. Al had ook het bespiedend oog van den een of anderen Atjinees, met het bewaken der kust belast, tot de reede kunnen doordringen, hij zou niets hebben ontdekt wat zijn argwaan kon opwekken. Overal heerschte stilte en rust; nergens zou hij eenige meerdere beweging bij de vloot hebben opgemerkt, en toch was het uur nabij, waarop de schrille oorlogskreet langs strand en kreek zou weergalmen, het uur waarin Atjih's grondgebied op nieuw door den gehaten kafir zou worden bedreigd.

Zie! weldra glijden eene menigte vlammetjes als dwaallichten over den gladden waterspiegel heen, terwijl lange rijen heldere lichtpunten

(*) Op den 7den December kwamen aan boord van de meeste schepen weder choleragevallen voor; de 1ste luitenant Van Helden was den vorigen avond op de *Maddalon i* overleden, en op *Poelae Nassi* waren dien dag 22 lijders bezweken.

die als tusschen het luchtruim en de onafzienbare watervlakte schijnen te zweven, zich allengs beginnen te bewegen; 't zijn de lichten der stoombarkassen, sloepen en vlotten die de hun aangewezen plaatsen innemen, en de lantaarns der oorlog- en transportschepen aan mast of steng bevestigd. Na middernacht neemt de beweging toe; hier plassen riemen en pagaaien in het water, dáár kruisen zich de tonen van schelklinkende signaalfluitjes en commando's; elders snuiven en stampen en klotsen ketels en raders der stoomers uit welker schoorsteenen zware rookkolommen opstijgen, en die al dampend en sissend en fluitend zich gereed maken de kust te naderen, om met het aanbreken van den dag de sloepenmacht te dekken, de landing te beschermen en het strand met hun vuur te overstelpen.

Nog had eene flauw lichtende maar zich steeds verder uitbreidende streep aan den oostelijken gezichteinder den stillen glans van het zacht fonkelend starrenheir niet kunnen verdooven, of de stoomschepen hadden hunne bestemming bereikt. En toen het eerste morgenrood uit de kimme verrees, de overwinning op het nachtelijk duister had behaald en in eene zee van licht en kleuren was overgegaan, werd het eerst recht duidelijk hoe men zich den nacht ten nutte had gemaakt. Nauwelijks toch was de zon van achter die gloeiende tinten te voorschijn getreden, of de zee bood een prachtig en levendig schouwspel aan. Hier de oorlogsvloot in slagorde geschaard, dáár de transportschepen, weldra door tal van sloepen omringd, om een oogenblik later de troepen over te brengen naar het vijandelijke land, waar men die komst met angst te gemoet ziet. Hoe moedig de Atjineezen ook zijn, bij het aanschouwen van zulke geduchte krijgstoerustingen en strijdkrachten, zullen zij wel eens getwijfeld hebben, of die door hunne numerieke meerderheid te overwinnen zouden zijn. Maar ook van de vloot werd een niet minder uitvorschende en belangstellende blik naar Atjihs kust gericht.

Het hier en daar uit wit duinzand bestaande strand wordt door een lage heuvelenrij, een welig groen of kale duinen begrensd, achter welke de kokospalm zijn sierlijken waaier verheft, en het meer achterwaarts gelegen hooge bergland met zijne ruggen en toppen zich scherp afteekent tegen den helder blauwen hemel.

Terwijl de stoomschepen die niet tot het landingseskader behooren, hunne plaatsen oost- en westwaarts van de koewala Gighen hebben ingenomen en een hevig vuur op de vijandelijke werken openen, dat den geheelen dag onderhouden werd, nemen de sloepen de landingstroepen aan boord. Thans wordt het den Atjineezen duidelijk, dat zij den vijand niet aan de Atjih, zoo als zij waarschijnlijk verwacht hadden, maar hier te bestrijden zullen hebben; want zie! de rookwolkjes die zich daar langs het want der oorlogschepen vertoonen, worden onmiddellijk door het gebulder van 't geschut gevolgd; het zijn de voorboden van den strijd. Reeds spoedig vormen die wolkjes een dichten

nevel die op het water blijft hangen, al boren gestadig suizende kogels of fluitende granaten er door heen; en als hij slechts even optrekt of zich verdeelt, ziet men langs en door den kruitdamp de barkassen en gewapende vaartuigen naderen, benevens een zwerm sloepen die al meer en meer soldaten aanbrengen.

Plechtig, indrukwekkend schouwspel! Overal knettert het geweervuur door luide hoera's afgewisseld, statig en krachtvol klinkt de stem van het grof geschut boven alles uit; weldra is het strand schoon geveegd en de sloepen hebben den oever bereikt. Eene der moeielijkste oorlogsoperatiën was onder de bevelen van den tweeden bevelhebber volbracht, en wel op eene wijze dat ze in vredestijd bij een oefeningseskader als eene uitmuntend uitgevoerde manoeuvre zou zijn geprezen. Wel had het op de sloepen gerichte vuur de roeiers een oogenblik doen aarzelen, maar een woord van den generaal Verspijck door een hoerah en de opwekkende tonen der muziek gevolgd, had die aarzeling doen verdwijnen.

De 1ste luitenant P. Vinkhuijzen van het 14de bataljon infanterie, was met zijn sectie het eerst aan den wal, en in een oogwenk is de duinrand bezet; een kwartieruur later staan drie halve bataljons in slagorde en wordt de vijand na een korten tegenstand verdreven. Blijkbaar was hij verrast en overvallen geworden. Nu gaat het voorwaarts; maar wij mogen onze dapperen op den daarna gevolgden marsch niet vergezellen zonder nogmaals te herhalen, dat de marine door de goede bediening van haar geschut en de doelmatige aanwending van haar vuur zulk een gelukkigen uitslag voorbereid, en den verderen marsch langs het strand of de lagune mogelijk heeft gemaakt, daar het later bleek dat al de aan den oever der zee gelegen versterkingen gaandeweg door den vijand werden verlaten.

Nadat de Atjineezen met achterlating van een tiental dooden door de reeds gedebarkeerde troepen uit de duinen waren verjaagd, worden meerdere compagnieën infanterie, eenige veldstukken, eene compagnie mineurs en de ambulance aan den wal gebracht. Zoo ver het oog reikt strekt zich eene lagune uit, die al kronkelend, meestal evenwijdig loopt met het strand, dan eens geheel zichtbaar, dan weêr onder dicht struikgewas als verscholen. Bij het terugtrekken van den vijand ziet men langzamerhand hunne roode vaantjes verdwijnen; van tijd tot tijd hoort men het geweervuur knetteren, en rechts ontwaart men een versterkten kampong met eenige werken tusschen de lagune en den oever der zee.

De commandant van de 2de brigade, Wiggers van Kerchem, rukte met twee halve bataljons door eene sectie artillerie gevolgd, en door de infanterie gedekt die de ambulance bewaakt, langs de lagune behoedzaam voorwaarts; hij heeft al spoedig de versterking bereikt, doch daar zij reeds door den vijand ontruimd was, werd kort daarop kampong Lamoega bereikt. In de schoone grasvlakte, tusschen de

duinen en dit dorp, lagen twee aarden redouten de eene van 60, de andere van 20 à 25 meters face, aangelegd naar het scheen, om als steunpunt voor de strandverdediging te dienen, en de verdedigers van den duinrand op te nemen, alvorens die kampong in te trekken. De lagune volgende, ontmoette men nog andere bentings waaruit de verdedigers door het vuur der marine waren verjaagd; het geschut werd vernageld, en het 14de bataljon drong door tot waar de koewala Lamoega in haren verderen loop door de Gighen wordt opgenomen. Tegen den middag kon de generaal Verspijck rapporteeren dat geheel het westelijk terrein van de landingsplaats tot de Gighen in zijne macht was, en het bivak werd op een vrij hoog met gras begroeid terrein betrokken, waarin nog een paar later gedebarkeerde bataljons werden opgenomen.

Nadat ook de kolonel Schultze, commandant van de 3de brigade, 't grootste deel zijner troepen tegen den avond aan het strand vereenigd zag, werden de operatiën voor den volgenden dag vastgesteld, en de veiligheidsdienst voor elke brigade afzonderlijk geregeld.

Toen de generaal Van Swieten aan wal kwam, was zijn eerste werk, de verschillende corpsen zijne tevredenheid te betuigen en met de zoo goed geslaagde landing geluk te wenschen; de transportvloot werd zooveel mogelijk voor de koewala Gighen vereenigd, ten einde de gemeenschap gemakkelijk te kunnen onderhouden, en de nacht ging rustig voorbij.

Middelerwijl dat de generaal Verspijck voortgaat het terrein te doen verkennen en alles voor den verderen opmarsch in gereedheid te brengen, worden de nog aan boord zijnde troepen ontscheept en zijn wij in de gelegenheid het strand meer nauwkeurig op te nemen.

Als men, met den rug naar de zee gekeerd, den loop der lagune volgt, schijnt zij zich gelijk eene reuzenslang in honderd bochten, nu eens dicht aan den Oceaan, dan eens op grooter afstand voort te slingeren. Hier als een vrij breeden stroom, waaruit eenige eilandjes oprijzen, dáár als eene beek met boom- en struikgewas omzoomd, soms onder het dichte loover verborgen, om ginds langs eene zandige vlakte weder te voorschijn te treden of zich in een moerassig terrein te verliezen. Overal vindt men haar tusschen het binnenland en de zee terug. Lage duinen wier witte kruinen zich scherp tegen den achterliggenden boschrand of het hooge gebergte afteekenen, worden wat verder door eene vegetatie afgewisseld zoo als alleen het moerassig strand van een tropisch gewest te aanschouwen geeft. Men begrijpt dat de verdere marsch met vele bezwaren zal gepaard gaan.

Doch alvorens onze soldaten op den moeilijken tocht langs ongebaande wegen of door kreek en moeras te volgen, dienen wij ons eerst wat nader met hunne sterkte en indeeling bekend te maken.

De geheele expeditie bestond uit drie brigaden, waarvan de eerste op Padang gedirigeerd was, om daar tot nader order ter beschikking van den opperbevelhebber te verblijven, die inmiddels met de 2de en 3de de operatiën tegen Atjih zou beginnen.

Tweede bevelhebber is de generaal-majoor G.M. Verspijck, buitengewoon adjudant des konings, enz. enz.

Hoofdkwartier.

Aan het hoofdkwartier van den opperbevelhebber, tevens civiel regeerings-commissaris, zijn toegevoegd:

één 1ste luitenant der artillerie van het Nederlandsche leger, ordonnance-officier van Z.M. den Koning, (J.E.N. Baron Sirtema van Grovestins).

één kapitein van het legioen van Mangkoe Negoro, (pangéran Ario Gondo Sisworo, zoon van Mangkoe Negoro).

één luitenant van het legioen van Pakoe Alam, (radèn mâs Pandji Pakoening Prang, broeder van Pakoe Alam).

één ritmeester van de barisan van Bangkalan, (pangéran Prawiro Adi Negoro).

één luitenant van de barisan van Soemanap, radèn Ario Pratali Kromo, zoon van den panembahan van Soemanap).

één Japansch officier, Hayassi (geneeskundige).

Algemeene staf.

één chef, kolonel der infanterie, (G.P. de Neve).

één sous-chef majoor der infanterie, (C. Schäfer).

twee kapiteins-adjoints, (de kapitein der infanterie J.P. van Lier, en de kapitein der artillerie J. Schneither).

twee 1ste luitenants-adjoints, (van de infanterie, M. Seger, van de artillerie, G. de Wijs).

vijf europeesche onderofficieren en minderen als schrijvers,

vier inlandsche ordonnancen,

één europeesch onderofficier, commandant der koelies.

Verder zijn bij het hoofdkwartier ingedeeld: de chefs en commandanten van de verschillende wapens en diensten met het aan hen toegevoegd personeel; van de cavalerie, de ritmeester F.K.F. van Woelderen; van de artillerie, de luitenant-kolonel H.G. Boumeester; van de genie, de majoor G.E.V.L. van Zuijlen; van den topografischen dienst de kapitein der infanterie F. van Balluseck; van den geneeskundigen dienst, de officier van gezondheid 1ste klasse J.R. Hessig; en van den administratieven dienst, de onder-intendant 1ste klasse J. Hofstede.

De topografische dienst, bestaande uit een chef, twee officieren-opnemers, een militairen opzichter en elf onderofficieren-opnemers; twee photografen, vijfendertig vrije inlanders en een dozijn dwangarbeiders, staat onder onmiddellijk bevel van den chef van den staf. De europeesche minderen zijn met een revolver gewapend, waarbij gerekend wordt op 100 schoten per revolver.

De cavalerie der expeditionaire macht, 4 officieren en 75 minderen sterk, blijft voorloopig vereenigd, uitsluitend ter beschikking van den

opperbevelhebber, en volgt het hoofdkwartier. Naar gelang van den werkkring die later aan elk der brigaden zal worden opgedragen, wordt zij daarbij geheel of gedeeltelijk ingedeeld.

Civiel-personeel.

Aan den regeerings-commissaris zijn toegevoegd:

één secretaris, (m^{r}. H.J. Canter Visscher).
één adjunct-secretaris, (K.F. van Swieten).
één schrijver, (J. Dias).
één inlandsch schrijver, (Aboe Hassan).
één tolk voor de Atjineesche taal, (Saïdi Tahir).
twee zendelingen, en één ambtenaar voor de politieke aangelegenheden, (de controleur R.C. Kroesen).

De zendelingen, waarover in den loop van dit verhaal meermalen gesproken zal worden, zijn:

Mas Soemo Widikdjo van Kediri, Panglima Prang Setia radja, en Mohamed Arsad, beiden van Serdang, en volgelingen van radja Boerhan Oedin, commandant van het 3de district te Batavia, die, tot het opnemen van den stand van zaken naar Atjih gezonden, een geruimen tijd bij den sultan in den kraton heeft doorgebracht.

Voor de dienst bij de troepen:

één auditeur militair m^{r}. J.C.C. Alberda, aan wien een klerk is toegevoegd,
één veldprediker, (D^{s}. D.H. Ruleman Voget).
één aalmoezenier, (pastoor F.A. de Bruin).
één inlandsch priester, (panghoeloe, hadji Mohamad Elias Katib, uit de moskee van Samarang).
één postdirecteur en drie commiesen.

Als vertegenwoordiger van het Roode Kruis treedt op de heer G. von Bultzingslöwen, die de uitstekendste diensten bewees en zich als een ware menschenvriend deed kennen. Overal was hij te vinden waar zijne hulp werd vereischt. Voor de zieken en gewonden is hij een troost en hulp verschaffende vriend; voor de gezonden, een tabak, pijpen, cigaren en versnapering aanbrengende bode, wiens komst steeds met luid gejuich wordt begroet.

Samenstelling van de brigaden.

De infanterie, artillerie, mineurs en sappeurs zijn over de drie brigaden verdeeld, met het daarbij behoorend geneeskundig en administratief personeel, de noodige ambulancen, koelies en vrouwen.

De infanterie bestaat uit: het 2de bataljon, waarbij twee compagnieën mariniers zijn ingedeeld; het 3de, half 6de, 9de, 12de en 14de bataljon. Verder uit een bataljon van

de barisan van Madoera (Bangkalan en Soemanap), en twee detachementen van de legioenen van Mangkoe Negoro en Pakoe Alam.

Elk bataljon van het leger is in twee op zichzelf staande deelen verdeeld, bestaande uit een commandant, 18 officieren en 506 à 507 minderen.

Eene compagnie mariniers telt met het kader 149 man.

Eene compagnie barisan bestaat uit: 5 officieren en 133 minderen.

De bovengenoemde legioenen tellen: dat van Mangkoe Negoro, 6 officieren en 126 minderen; dat van Pakoe Alam, 4 officieren en 79 minderen.

Elke compagnie heeft zes stormladders in verantwoording, en wordt gevolgd door 4 vrouwen en tien koelies voor het vervoer van kookketels en munitie.

De geheele infanterie is met het achterlaadgeweer, klein kaliber (Beaumont) bewapend. Er is per hoofd op 300 patronen gerekend. Bij de cavalerie, op 50 per karabijn.

Bij elke brigade is eene batterij bergartillerie ingedeeld, bestaande uit:

6 bronzen getrokken kanons van 8 c.m. ligt,

6 bronzen Coehoornmortieren van 12 c.m. met blok.

Voor iedere batterij kan worden beschikt over:

648	puntgranaatschoten en worpen,
216	puntgranaatschoten kartetsen,
216	kartetsen,
1080	schoten en worpen voor kanons;
504	granaat-worpen
96	lichtkogel worpen
600	worpen voor mortieren; te zamen een totaal van 1680 schoten en worpen per batterij.

Overigens zijn de batterijen uitgerust met allen noodigen voorraad stukken en gereedschappen, zooals die in den instructie-inventaris voor de bergartillerie zijn aangegeven.

Het personeel telt 4 officieren, 140 minderen en 59 rijkspaarden.

Voor eene geheele uitrusting zijn noodig: 7 mandoors en 144 koelies, welk aantal stijgt tot 11 en 228, wanneer de batterij zonder paarden uitrukt. Buiten het personeel voor het vervoer der munitie benoodigd, wordt elke batterij door 4 vrouwen en 4 koelies voor het transport der kookketels gevolgd.

De vesting artillerie is met het belegeringspark bij de 3de brigade ingedeeld. Zij is twee compagnieën (de 6de en de 13de) sterk, met een detachement, meer bepaald voor de bediening van het achterlaad-geschut bestemd.

Het commando wordt gevoerd door een majoor aan wien een luitenant-adjudant is toegevoegd.

Elke compagnie telt 4 officieren en 95 minderen.

Bij het belegeringspark bevinden zich:

Zes br. kanons getr. van 12 c.m. (kort) op belegerings-affuit,

zes br. kanons getr. van 12 c.m. (kort) achterlaad-geschut,

vier br. mortieren van 20 c.m. op stoel,

acht br. kanons van 8 c.m. (veldgeschut) met voorwagens; voor ieder dezer kanons wordt mede gevoerd:

152 puntgranaat schoten en worpen,

24 puntgranaat kartetsen, en

24 kartetsen.

De munitie gaat in geheel geconfectioneerden toestand mede. Zij wordt gepakt, gedeeltelijk in de mede te voeren voorwagens, waarvan 13 bij het belegerings- en een bij het reservepark behooren; en voor het overige, de eene helft in draagbare munitie- en de andere helft in pakkisten (twee-mansvrachten).

Voor elk van de twee mitrailleurs van Christophe Montigny wordt medegevoerd:

10392 scherpe patronen, waarvan 9800 in de voorwagenkist, en 592 in de 16 laadplaten (37 patronen per plaat).

Bij het reserve park zijn 2 officieren en 13 europeesche minderen ingedeeld.

De mineurs en sappeurs vormen twee compagnieën, waarvan bij de 1ste en 2de brigaden eene halve compagnie is ingedeeld, bestaande uit: 3 officieren, 35 europeesche en 25 inlandsche minderen, alzoo 60 per brigade.

De 3de brigade telt twee pelotons of ééne compagnie mineurs en sappeurs, sterk: 4 officieren, 70 europeesche en 50 inlandsche minderen, een totaal van 120 man; benevens twee afdeelingen genie-werklieden, tellende: 4 officieren, 46 europeanen en 14 inlanders; bovendien nog 250 vrije inlanders, waaronder 40 ambachtslieden en 210 vrije koelies.

Tot het geniepark behooren verscheidene temporaire troepen-hospitaal- en vivresbarakken; de benoodigdheden voor vaste bruggen en een zeehoofd van ± 24 meters lengte; twee stellen brandspuiten van model, en 1400 kilogr. lithofracteur met ontstekings middelen.

Eerste brigade. Commandant, de kolonel der infanterie C.L. St., A. de Roy van Zuijdewijn.

Infanterie.

Rechter half 2de batn. onder bevel van den Lt. Kol. K. van der Heijden	{ 18 officieren,	
Rechter half 2de batn. onder bevel van den Lt. Kol. K. van der Heijden	{ 506 minderen.	{ 276 Europeanen,

Rechter half 2de batn. onder bevel van den Lt. Kol. K. van der Heijden	{ 506 minderen.	{ 230 Afrikanen.

Linker half 2de batn. onder bevel van den majoor M.A.E. Phaff	{ 18 officieren, waaronder 8 van de mariniers	
Linker half 2de batn. onder bevel van den majoor M.A.E. Phaff	{ 553 minderen.	{ 255 Europeanen,
Linker half 2de batn. onder bevel van den majoor M.A.E. Phaff	{ 553 minderen.	{ 298 mariniers.
Half 6de batn. onder bevel van den majoor M.C.E. Ruempol	{ 18 officieren,	
Half 6de batn. onder bevel van den majoor M.C.E. Ruempol	{ 507 minderen.	{ 162 Europeanen,
Half 6de batn. onder bevel van den majoor M.C.E. Ruempol	{ 507 minderen.	{ 345 inlanders.
Bataljon barisan van Madoera onder bevel van den majoor commandant, F.A. Gits	{ 24 officieren, waaronder 17 inlandsche,	
Bataljon barisan van Madoera onder bevel van den majoor commandant, F.A. Gits	{ 539 minderen.	{ 35 Europeanen,
Bataljon barisan van Madoera onder bevel van den majoor commandant, F.A. Gits	{ 539 minderen.	{ 504 inlanders.

Artillerie.

Bergbatterij. onder bevel van den kapitein comdt. J.H. Wagener	{ 4 officieren,	
Bergbatterij. onder bevel van den kapitein comdt. J.H. Wagener	{ 140 minderen.	{ 79 Europeanen,

Bergbatterij. onder bevel van den kapitein comd^{t}. J.H. Wagener	{ 140 minderen.	{ 61 inlanders.

4 Officiers en 59 Rijkspaarden.

Mineurs en sappeurs.

Een peloton van de 1ste comp^{nie}.	{ 3 officieren,	
Een peloton van de 1ste comp^{nie}.	{ 60 minderen.	{ 35 Europeanen,
Een peloton van de 1ste comp^{nie}.	{ 60 minderen.	{ 25 inlanders.

Geneeskundige dienst.

Chef, offi^{r}. van gez. 1ste kl. F. Perk. 8 ambulancen.	{ 10 officieren, waaronder een van de marine,	
Chef, offi^{r}. van gez. 1ste kl. F. Perk. 8 ambulancen.	{ 60 minderen.	{ 35 Europeanen,
Chef, offi^{r}. van gez. 1ste kl. F. Perk. 8 ambulancen.	{ 60 minderen.	{ 25 inlanders.

Administratie.

Chef, onder Intend. 2de kl. J. van der Linden	{ 9 officieren, waaronder een van de marine,
Chef, onder Intend. 2de kl. J. van der Linden	{ 11 minderen.

Tweede brigade. Commandant, de kolonel der infanterie G.B.T. Wiggers van Kerchem.

Infanterie.

Rechter half 3de bat^{n}. onder bevel van den L^{t}. Kol. F.T. Engel	{ 18 officieren,

Rechter half 3de batn. onder bevel van den Lt. Kol. F.T. Engel	{ 506 minderen.	{ 276 Europeanen,
Rechter half 3de batn. onder bevel van den Lt. Kol. F.T. Engel	{ 506 minderen.	{ 230 Amboneezen.
Linker half 3de batn. onder bevel van den majoor F.P. Cavaljé	{ 18 officieren,	
Linker half 3de batn. onder bevel van den majoor F.P. Cavaljé	{ 505 minderen.	{ 275 Europeanen,
Linker half 3de batn. onder bevel van den majoor F.P. Cavaljé	{ 505 minderen.	{ 230 Amboneezen.
Rechter half 14de batn. onder bevel van den Lt. Kol. J.L.J.H. Pel	{ 18 officieren,	
Rechter half 14de batn. onder bevel van den Lt. Kol. J.L.J.H. Pel	{ 506 minderen.	{ 276 Europeanen,
Rechter half 14de batn. onder bevel van den Lt. Kol. J.L.J.H. Pel	{ 506 minderen.	{ 230 inlanders.
Linker half 14de batn. onder bevel van den majoor H.J. van Lith	{ 18 officieren,	
Linker half 14de batn. onder bevel van den majoor H.J. van Lith	{ 505 minderen.	{ 275 Europeanen,
Linker half 14de batn. onder bevel van den majoor H.J. van Lith	{ 505 minderen.	{ 230 inlanders.

Artillerie.

Als bij de eerste brigade { batterij comd^{t}., kapitein J.L. van Wijhe.

Mineurs en sappeurs.

Een peloton van de 2de comp^{nie}; als bij de eerste brigade.

Geneeskundige dienst.

Een officier meer; voor het overige als bij de eerste brigade, Chef, Dir. offi. v. gezondheid 2de kl. W.A.J. Bernard.

Administratie.

Chef, ond. intend. 2de kl. L.F.H. Schmith { 6 officieren,

Chef, ond. intend. 2de kl. L.F.H. Schmith { 12 minderen.

Derde brigade. Commandant, de kolonel der infanterie K.F. Schultze.

Infanterie.

Rechter half 9de bat^{n}. onder bevel van den majoor C.J. Knoote { 18 officieren,

Rechter half 9de bat^{n}. onder bevel van den majoor C.J. Knoote { 506 minderen. { 276 Europeanen,

Rechter half 9de bat^{n}. onder bevel van den majoor C.J. Knoote { 506 minderen. { 230 inlanders.

Linker half 9de bat^{n}. onder bevel van den majoor J.H. Romswinckel { 18 officieren,

Linker half 9de batn. onder bevel van den majoor J.H. Romswinckel	{ 505 minderen.	{ 275 Europeanen,
Linker half 9de batn. onder bevel van den majoor J.H. Romswinckel	{ 505 minderen.	{ 230 inlanders.
Rechter half 12de batn. onder bevel van den Lt. Kol. J.G. van Thiel	{ 18 officieren,	
Rechter half 12de batn. onder bevel van den Lt. Kol. J.G. van Thiel	{ 506 minderen.	{ 276 Europeanen,
Rechter half 12de batn. onder bevel van den Lt. Kol. J.G. van Thiel	{ 506 minderen.	{ 230 inlanders.
Linker half 12de batn. onder bevel van den majoor A. Luijmes	{ 18 officieren,	
Linker half 12de batn. onder bevel van den majoor A. Luijmes	{ 505 minderen.	{ 160 Europeanen,
Linker half 12de batn. onder bevel van den majoor A. Luijmes	{ 505 minderen.	{ 345 inlanders.
Detachement, legioen Mangkoe Negoro	{ 6 officieren, waaronder 5 inlanders,	
Detachement, legioen Mangkoe Negoro	{ 126 minderen.	{ 6 Europeanen,
Detachement, legioen Mangkoe Negoro	{ 126 minderen.	{ 120 inlanders.
Detachement, legioen Pakoe Alam. comdt. radèn mâs Ario Soerio Amidjojo.	{ 4 officieren, waaronder 3 inlanders,	
Detachement, legioen Pakoe Alam. comdt. radèn mâs Ario Soerio Amidjojo.	{ 79 minderen.	{ 4 Europeanen,
Detachement, legioen Pakoe Alam. comdt. radèn mâs Ario Soerio Amidjojo.	{ 79 minderen.	{ 75 inlanders.

Artillerie.

Als bij de eerste brigade	{ batterij comd^{t}., kapitein H.C. de Jongh.	
Twee comp^{en} vesting-artillerie	{ 8 officieren,	
Twee comp^{en} vesting-artillerie	{ 191 minderen.	{ 159 Europeanen,
Twee comp^{en} vesting-artillerie	{ 191 minderen.	{ 32 inlanders.
Detachement vesting-artillerie	{ 2 officieren,	
Detachement vesting-artillerie	{ 21 minderen. (Europeanen).	

Reserve park.	{ 2 officieren,	
Reserve park.	{ 13 minderen. (Europeanen).	
Geweermakers-atelier, onder de bevelen van den majoor H.W. Ketjen.	{ 1 officier,	
Geweermakers-atelier, onder de bevelen van den majoor H.W. Ketjen.	{ 8 minderen. (Europeanen).	

Genie.

Twee pelotons van de 1ste en 2de compnie	{ 4 officieren,	
Twee pelotons van de 1ste en 2de compnie	{ 120 minderen.	{ 70 Europeanen,
Twee pelotons van de 1ste en 2de compnie	{ 120 minderen.	{ 50 inlanders.
Twee afdeelingen werklieden.	{ 4 officieren,	
Twee afdeelingen werklieden.	{ 60 minderen.	{ 46 Europeanen,
Twee afdeelingen werklieden.	{ 60 minderen.	{ 14 inlanders.
Twee afdeelingen werklieden.	{ 250 vrije werkers.	

Geneeskundige dienst.

Als bij de tweede brigade	{ Chef, dir. offi. v gez. 2de kl. F.J. Jorritsma.

Administratie.

Chef, ond. Intend. 2de kl. D.W. Muller	{ 7 officieren,

Chef, ond. Intend. 2de kl. D.W. Muller	{ 11 minderen.	

De volledige sterkte van de expeditionaire macht, het hoofdkwartier, benevens de groote en kleine staven medegerekend, bedraagt:

	389	officieren, en
	7888	minderen. Als men nu nagaat dat bij dit
leger van	8277	man, nog waren ingedeeld:
	16	civiele personen,
	3565	vrijwillige koelies en dwangarbeiders onder hunne mandoors, en
	243	vrouwen, dan verkrijgt men
een totaal van	12101	personen.

Duizend dwangarbeiders en vijftig mandoors bleven op Java beschikbaar, om op het eerste bevel naar het oorlogsterrein te worden gezonden.

Bij dit vervelend doch noodzakelijk overzicht van de legerindeeling dient nog melding te worden gemaakt van de beschikbare transportmiddelen, alsmede van de gidsen en spionnen.

Hoewel 43 karren en een tramway voor 6000 meters afstand tot de transportmiddelen behoorden, waren bij den aanvang der expeditie noch de voor de eersten bestemde trekossen uit Penang, noch de bij den laatsten behoorende wagens uit Engeland aangekomen.

De tramway kon bij een effen en geen moerassigen bodem goede diensten bewijzen, ofschoon men bij de proeven 't niet verder heeft kunnen brengen dan tot het leggen van 40 meters rails per uur met 10 à 12 arbeiders; 't was tevens te voorzien dat de wissels door

hunne bijzondere inrichting nog al aanleiding tot oponthoud konden geven.

Ook bij deze expeditie werd de geneeskundige dienst weder op uitstekende wijze verricht, en de meeste zorg voor zieken en gewonden gedragen. Behalve de portatieve brancards volgens het systeem Becking, werden portatieve hangmat-brancards, ijzeren brancard-veldbedden en lechophoren - systeem de Mooij - medegevoerd.

Tot de samenstelling van eene vrij luchtige tent of genoegzaam dekkende pajong van Ravens- of Karldoek, tot beschutting van 1000 man voor nachtelijken dauw, zachte regens en de onmiddellijke werking der zon, werd 375 strekkende el vereischt; het geraamte kon in 10 uren tijds door een 25tal werklieden daargesteld worden, terwijl het opspannen van het doek, door 8 man in een goed halfuur kon geschieden.

De vijf gidsen van Penang, Ko-Beng-Swie, Pie-an, Jose-Massang, Lo-Bieng-Tjihet en Tjo-Gee, die met verschillende gedeelten van Atjih bekend waren, spraken meest allen het Maleisch en Atjineesch. Si-Diman, een Javaan te Padang woonachtig, had onder de regeering van den vorigen sultan tien jaren in Groot-Atjih doorgebracht, en Saiboe, een Atjinees van Troemon, was vrij goed met sommige wegen van het binnenland bekend. Ook Ramusani, een Klingalees van Madras kon als wegwijzer dienen en sprak een weinig Engelsch.

Van een viertal spionnen, Sikitap, Ameran, Malela en Seid Mohamad ben Abdoel Rachman Misjoir, hebben vooral de twee laatsten goede diensten bewezen.

Malela, eigenlijk Mak lela was geen spion, maar een vertrouweling van toekoe Nek, radja moeda van Marassa (Moekim I der Sagi XXV Moekim), en als zoodanig waren zijne mededeelingen voor het hoofdkwartier niet onbelangrijk.

De laatste, een Arabier van Singapore, was met den inlandschen sergeant Santri, van het 10de bat^{n}. infanterie, als burger vermomd onder den naam van Si-Badoe, via Penang naar Telok Semawe, en van daar over land naar Atjih gegaan. Van de kennis door Santri te Groot-Atjih opgedaan, is behoorlijk partij getrokken, even als later een hunner vrienden, de Arabier Ali Bahanan, in kampong Djawa gevestigd, in vele opzichten van nut is geweest.

De berichten omtrent den loop van rivieren, wegen, enz. ingewonnen, waren evenwel hoogst gebrekkig wanneer men ze vergelijkt bij de terreinschets door de verkennings-brigade geleverd.

Tot ons geschiedverhaal wederkeerende, bemerken wij eene even groote bedrijvigheid op de vloot als onder de reeds gelande troepen; en geen wonder, waar zooveel personeel en materieel aan land gebracht en van al het noodige voorzien moest worden.

Nadat gedurende den 10^{den} December met het debarkement was

voortgegaan, de marine haar vuur op de strandversterkingen weder geopend, en onze macht een gedeelte van den kampong aan de koewala Gighen bezet had, werden door den opperbevelhebber, die intusschen naar boord was teruggekeerd, ten einde verschillende zaken met den commandant der zeemacht te regelen, den volgenden dag twee verkenningen uitgezonden. De inlichtingen van gidsen en spionnen waren wat dit terrein betreft geheel onvoldoende; men moest zelf onderzoeken, en kon alleen door verkenningen de zoo onmisbare terreinkennis verkrijgen om een plan-de-campagne vast te stellen. De eene, het rechter halve 14de bataljon, eene sectie-artillerie, 25 cavaleristen en eene sectie mineurs onder den overste (thans kolonel) Pel saamgesteld, bewoog zich in de richting der Atjih-rivier, om te zien hoe men de versterkingen in rug of flank zou kunnen nemen; de andere, het rechter halve 3de bataljon, eene sectie artillerie en mineurs, onder den overste Engel, in zuidelijke richting om gemeenschap te zoeken met den grooten weg die gezegd werd van Koerong Tjoet naar den kraton te voeren; beiden waren van staf-officieren en eenig personeel der opnemings-brigade vergezeld. Tevens werd last gegeven, een op korten afstand westelijk van het bivak gelegen verlaten missigit, met eenige goede woningen in hare ommuring, tot tijdelijk ziekenverblijf in te richten.

Omstreeks 10 uur berichtte de sein-brigade dat kota Pohama door den vijand werd ontruimd, en een uur later hoorde men op de linkerflank van het bivak eenige geweerschoten vallen. Kort daarna kwam de eerste verkenning terug, die ongeveer een half uur gaans in zuidwestelijke richting doorgedrongen was zonder een begaanbaren weg te vinden; van de overzijde der lagune had zij door het geweervuur van een onzichtbaren vijand een drietal gekwetsten bekomen. Zij deelde mede dat de versterking, op een eiland in het midden der lagune gelegen, moeilijk en althans niet door het slaan van bruggen te naderen is. Een uur later rapporteerde de commandant der andere verkenning, dat hij na een hoogst moeilijk terrein doorloopen te hebben, op een afstand van omstreeks 1200 meters van het bivak, op eene vlakte was uitgekomen, zeer geschikt voor een kampement en operatiebasis tegen den kraton.

Weinige uren nadat de troepen, onder een brandende hitte teruggekeerd, zich te slapen hadden gelegd, werd die welverdiende rust eensklaps gestoord door een bende Atjineezen, die, aan de waakzaamheid van de veldwacht ontsnapt, uit een nabijgelegen kampong het bivak overvielen; maar 't duurde slechts een oogenblik of de vijand was verjaagd en de afgebroken slaap hervat. Nu echter de veiligheid in strijd kwam met de menschlievende bedoelingen van den bevelhebber, om zoo veel mogelijk have en goed te sparen, was men genoodzaakt ten einde verdere overrompelingen te voorkomen, de boomen op te ruimen, alsmede die huizen van den kampong welke een vrij

uitzicht belemmerden. In een doorsneden en geheel onbekend terrein konden niet te veel voorzorgen worden genomen: te meer daar men met een wakkeren en ondernemenden vijand te doen had, die wel geene gelegenheid ongebruikt zou laten om aanvallend op te treden.

Nog had men niets door 's vijands vuur geleden, en toch ontbrak menig flink soldaat op 't appel; de cholera was onze troepen ook bij de ontscheping gevolgd en eischte hier evenals op de vloot hare offers.

De gele vlag woei nog van menig schip op de reede, en toen in den morgen van den 12^{den} nevel optrok, zag men aan boord van de *Maddaloni*, (een der grootste stoomschepen tot de transportvloot behoorende, en onlangs in Amsterdam verkocht), tot teeken van rouw, Italië's vlag ter halver stok geheschen. De commandant van dien bodem was aan de heerschende ziekte bezweken. 't Was Nino Bixio; een naam die in zijn vaderland eenmaal op duizende lippen had gezweefd. De man, die blakende van vrijheidszin, van 1847 tot 1849 zijn leven voor Italië's onafhankelijkheid waagde, wiens onstuimigen moed men op de wallen van Rome en Venetië had bewonderd, de vriend en krijgsmakker van Garibaldi, de stoutmoedige aanvoerder te Reggio en Palermo, vond op de kust van Atjih een roemloozen dood. De eenmaal zoo gevierde held, die zich later als afgevaardigde van Genua had onderscheiden, moest dáár in de kracht zijns levens vallen.

Hoe kwam Nino Bixio, die in 1866 als divisie-commandant van de legerafdeeling der Mincio de gunst verwierf zijn rang bij de armee te behouden, als gezagvoerder der *Maddaloni* voor Atjih? Vele redenen schijnen daartoe te hebben medegewerkt, en niet het minst zijn rusteloos karakter, want toen voor Italië een tijdperk van rust en vrede aanbrak, was het met *zijn* vrede en rust gedaan. Hij, zoo dikwerf de aanvoerder van koene zeelieden en soldaten en zwanger van allerlei plannen voor de toekomst, kon niet werkeloos blijven. Als gezagvoerder van een groot stoomschip, besloot hij nieuwe handelsbetrekkingen voor zijn land en eene betere toekomst voor zijne kinderen te openen; dit laatste vooral noopte den generaal Bixio in 1870 zijn eervol ontslag te verzoeken. Hij vertrok, om niet terug te keeren; hij vertrok waarschijnlijk met de beste bedoeling, maar wellicht ook met de meest overdreven verwachtingen; want wie kende de geheime drijfveeren van dat vurige hart, of de illusiën welke hij zich schiep van dezen tocht die hem den dood in de armen voerde?

Voor dien rusteloozen zwerver was zelfs de rust van het graf niet weggelegd. Zijn lijk, in een der ijzeren waterkisten op het kusteilandje Toewan voorloopig der vreemde aarde toevertrouwd, werd door de zijnen niet wedergevonden. Toen daags vóór het vertrek van de *Maddaloni* naar Batavia de scheepsofficieren een laatste blijk van hulde aan het graf van den hoogvereerden man wilden brengen, vonden zij het graf opgedolven en de kist verdwenen. Uit een brief van Nek radja moeda Setia van 26 November 1873, zou men mogen opmaken

dat het lijk door het volk van de kust tegenover poeloe Toewan werd opgegraven; wat er verder van geworden is, bleef tot hiertoe een raadsel, dat waarschijnlijk wel onopgelost zal blijven. Het schenden van dit graf en van andere graven waarin zoo menig offer der vreeselijke ziekte rustte, is niet ongestraft gebleven; kort daarna vertoonde zich de cholera onder de Atjineezen, wellicht door de woestelingen aangebracht, die geen eerbied gevoelden voor de woning der dooden.

Meer dan eens werden de verminkte lijken der onzen teruggevonden die reeds aan de aarde waren toevertrouwd.

III.
De verdere marsch langs het strand.

Bij het aanbreken van dienzelfden dag stond de 3de brigade met de cavalerie onder de wapenen om de Gighen over te gaan en te onderzoeken of de monding der Atjih langs het strand kon worden bereikt; voorts om den weg die zuidwaarts naar de zoo even genoemde vlakte voert in beteren staat te brengen, ten einde dezen te volgen wanneer die langs het strand te veel bezwaren mocht opleveren. De zeer onvolledige kennis van het terrein maakte velerhande verkenningen noodzakelijk. Het bleek echter dat de rivier zelfs bij laag water niet te doorwaden was, en de troepen moesten met sloepen en vletten worden overgezet, waarbij de marine weder uitstekende diensten bewees. Geen vijand werd bespeurd en de overtocht had geregeld plaats; alleen vielen op de linkerflank van tijd tot tijd eenige schoten, doch een paar granaatworpen waren voldoende de Atjineezen van de overzijde der lagune te verdrijven. Om één uur is het grootste gedeelte der brigade overgezet, en neemt de voorwaartsche beweging een aanvang. De aan beide oevers gelegen werken, evenals de gedeeltelijk op een door haar gevormd eiland en gedeeltelijk aan het strand opgeworpen stelling van Pohama vond men door den vijand ontruimd; eene meer westelijk gelegen sterkte schijnt almede verlaten, en achter de op het strand aanwezige aarden versterking werd het bivak opgeslagen, waar ook de legercommandant met zijn staf tegen 3 ure aankwam; de nacht ging rustig voorbij.

Den volgenden dag werd door de achtergebleven brigade besteed tot het doen van eenige verkenningen naar de Atjih en de oevers van de Koerong Tjoet, het ontruimen van het bivak van Gighen en het in orde brengen van dat van Moesapi. Men besloot meer systematisch tegen den rechteroever van de hoofdrivier te opereeren, en des noods de daar aangelegde werken uit de getrokken 12 c.m. te beschieten. Eene beweging in de richting van den weg van Pedir naar den kraton werd tevens in overweging genomen doch al spoedig opgegeven, uithoofde van de vele bezwaren die de transportmiddelen zouden opleve-

ren. Karren konden niet worden gebezigd zoolang de trekossen uit Penang niet waren aangekomen, en het transportwezen had zoowel door ziekte als sterfte eene zorgwekkende vermindering ondergaan.

Vooral in het belang der gezondheid werd 50 à 60 meters meer westelijk een ander bivak betrokken. Hoe moeilijk en omslachtig eene zoodanige verplaatsing ook zijn mocht, ze moest later meermalen herhaald worden, ten einde de verdere uitbreiding der cholera zooveel mogelijk tegen te gaan. Geene maatregelen ten behoeve der hygiene aanbevolen of voorgeschreven werden verzuimd, al gaven ze ook aanleiding tot velerlei oponthoud.

Het weder bleef gunstig; 't was alsof de moesson de arme soldaten schadeloos wilde stellen voor de regenachtige dagen die de landing hadden vertraagd. Thans evenwel zouden ze de verzengende zonnestralen wel eene wijl achter dikke regenwolken hebben teruggewenscht, ofschoon hitte noch ontbering van velerlei aard, ja zelfs de zoo gevreesde ziekte hun vertrouwen in een goeden uitslag niet deed wankelen. Zij toonden zich hunne bevelhebbers en den sedert zóó lang gevestigden roem van het Nederlandsch Oost-Indische leger in allen opzichte waardig.

Ten einde zoo ver mogelijk tot de oevers van de Atjih te kunnen doordringen, en de aan de overzijde der lagune gelegen werken door eene omtrekkende beweging te nemen, had de generaal Verspijck op den 14^{den} een gedeelte der troepen tot eene sterke verkenning onder zijne bevelen vereenigd, die op de rechterflank van de vijandelijke stelling links voorwaarts van kota Moesapi deboucheerde. Na een krachtigen aanval inzonderheid op de sterke stelling vóór kampong Tiban, waarbij de Atjineezen zich dapper verdedigden maar geheel werden teruggeslagen, vielen kota Perak en de westwaarts gelegen sterkten in zijne handen. De nederlaag van den vijand was zoo volkomen, dat de geheele stelling en zelfs kota Babi, dicht aan den oostelijken oever van de monding der Atjih-rivier, door hem werd ontruimd.

Hoewel de expeditionaire macht tot nu toe meer door de cholera dan door het vijandelijk vuur had geleden, was de troep bij deze gelegenheid met eene stoutmoedigheid opgetreden, die haar de volle tevredenheid van den tweeden bevelhebber deed verwerven; vooral had het rechter halve 3de bataljon, dat als reserve was medegegaan, een roemrijk deel genomen aan den strijd.

Kota Moesapi bestond uit een vierkant steenen gebastionneerd fort, waarin een stuk geschut van aanzienlijke lengte werd gevonden; de Atjineezen schijnen evenwel niet veel op dat monsterkanon te hebben vertrouwd en lieten het onverdedigd achter.

Men bivakeerde in de veroverde werken waar 85 Atjineezen door de onzen werden begraven; door een overhaasten terugtocht was het den vijand niet mogelijk geweest al zijne dooden mede te voeren, zoodat nog wel een dertigtal lijken langs de lagune kwam afdrijven. De

oorlog werd evenals vroeger met groote bitterheid gevoerd. Men verhaalt dat in een der genomen bentings het lijk van eene jeugdige vrouw werd gevonden, door een kogel in de borst getroffen, en met de klewang in de hand, alsof zij pas in den strijd was gevallen. Aan onze zijde vielen een zestal dooden en veertig gekwetsten, waaronder de kapitein Voorman en de 1ste luitenant Beekhuis.

Den volgenden dag werden de operatiën voortgezet; de commandant van de 2de brigade rukte met eene colonne, uit twee halve bataljons infanterie, eene batterij artillerie, eene sectie mineurs en een peloton cavalerie bestaande, naar de Atjih om de vijandelijke werken te nemen, of indien ze verlaten waren te bezetten; een gedeelte van de 3de brigade (kolonel Schultze), die de positie van kota Perak bezet hield, maakte eene dergelijke beweging achter de versterkingen om, terwijl hij de veroverde werken en het bivak ieder door twee halve bataljons doet bewaken. Al spoedig werd deze colonne in haren marsch gestuit door de moerassen die Kota Babi omringen. De opperbevelhebber volgde met zijn staf de beweging langs het strand. Zonder een schot te lossen werd de monding der rivier bereikt, en het bleek dat de vijand al zijne strandversterkingen ontruimd had, welker verovering nog veel tijd en opoffering had kunnen kosten. Door de vernielende uitwerking van het geschut der marine was het verblijf op boekit Radja-Bedil en zelfs in kota Babi onhoudbaar geworden. Kota Radja-Bedil, eene versterking in den rug van de strandverdediging gelegen en die het omliggend terrein domineert, was eveneens verlaten. Men vond er een gaaf bronzen kanon van ongeveer 6 meters lengte, waarschijnlijk een geschenk uit den tijd van sultan Iskander moeda, zonder affuit op den grond liggen, en 't is onbegrijpelijk hoe een zóó zwaar stuk geschut aldaar gebracht en ongebruikt werd gelaten. In den namiddag van denzelfden dag (den 15den), had nog door de zeemacht eene verkenning van de beide oevers der Atjih plaats, die echter niet veel nieuws opleverde.

Nu men meester was van de monding werd het van 't hoogste belang een doelmatig terrein op te zoeken waar een goed kampement betrokken kon worden, van al het noodige voorzien om de soldaten behoorlijk onder te brengen, alvorens tot den aanval van missigit en kraton over te gaan. Bij en om dit versterkte bedehuis scheen de vijand ook thans weder zijn strijdkrachten te hebben geconcentreerd; dáár kon men een geduchten tegenstand verwachten, en daarom moest in de eerste plaats een vrije gemeenschap met de zee verzekerd zijn. Er mocht niets aan het toeval of aan de altijd onzekere kansen van den oorlog overgelaten, en vooral niets verzuimd worden wat strekken kon het beoogde doel te bereiken, namelijk zich van het hoofdobject, den kraton, meester te maken.

De cholera eischte nog steeds hare offers, en, om aan de gegronde klachten van den gezagvoerder van het transportschip *de Kroonprins*

der Nederlanden (cholera-schip) der Nederlandsch-Indische stoomvaartmaatschappij, van welken bodem reeds 71 dooden over boord waren gezet, te gemoet te komen, zouden de choleralijders voortaan aan den wal worden verpleegd Dit geschiedde onder zonnetenten, te dien einde door den gezagvoerder van *de Prins Alexander der Nederlanden,* welwillend afgestaan.

Niettegenstaande het aantal zieken toenam bleef de geest der troepen uitmuntend, en alles werd voorbereid om, door de met nipah-palmen overdekte moerassen, naar het hooger meer zuidelijk gelegen terrein door te dringen. Daartoe bleef de overste Pel met zijn bataljon aan de rivier achter, waar hij eene vrij gunstige stelling innam, en terwijl de positie Kota Perak-Moesapi door de rechter halve 9de en 12de bataljons bezet bleef, werden de andere troepen, vooral uit een sanitair oogpunt, in een ander meer oostelijk gelegen bivak vereenigd. Reeds den volgenden dag trachtte men, door het herstellen van een paar bruggen en het aanleggen van een weg door dat schier onbegaanbaar terrein, den verderen opmarsch mogelijk te maken. De werkzaamheden der mineurs, door eene sectie artillerie gedekt, aan eene brug achter kota Moesapi vorderden vrij goed, al werd hun de arbeid door het vuur van den overkant der lagune somwijlen zeer lastig gemaakt. De werkers aan de rivierzijde, door vier compagnieën infanterie en eene sectie artillerie gedekt, die zich door de wildernis een weg zouden banen, werden al spoedig door de koerong Tjoet gestuit en zoodanig door den vijand bestookt, dat de overste Pel versterking moest vragen om den arbeid te kunnen voortzetten. Toch oordeelde hij het raadzamer bij tijds terug te trekken en zich aan geene meerdere verliezen bloot te stellen, toen de Atjineezen al meer en meer kwamen opdringen.

Een Chinees, - bediende van den luitenant De Brauw - reeds sedert eenige dagen vermist, keerde dien dag in het bivak terug, en deelde de volgende bijzonderheden mede. Op poeloe Nassi gevangen genomen, was hij per prauw naar Groot-Atjih overgebracht, en had in de kampong Djawa een streng verhoor ondergaan nopens onze strijdkrachten, onze zeemacht en verschillende andere zaken. Vervolgens naar den kraton opgezonden, had men te vergeefs getracht hem in Atjineesche dienst te doen overgaan, en na er vijf dagen te hebben vertoefd, was 't hem gelukt het huis waarin men hem meer zuidelijk van den kraton gevangen hield te ontvluchten, eene prauw machtig te worden, de rivier over te steken, en door de rawah (wildernis) het leger te bereiken. Hij schatte de bezetting van den kraton op ongeveer 3000 man, meest uit de bovenlanden, die tegen den middag geregeld schenen af en aan te komen, en meende te hebben opgemerkt dat de Atjineezen, voor een paar dagen nog vol moed en zelfvertrouwen, na het verlies van de verdedigingslinie waarvan Pohama, Moesapi en Babi de hoofd- en steun-

punten uitmaakten, zich zeer ontmoedigd naar kampong Djawa hadden teruggetrokken. Een zestal, daar tegenover gelegen bentings, waren evenals de missigit en de voorwerken van den kraton sterk bezet.

Over den geest van het volk kon hij niet oordeelen, maar meende dat zij uiterst bevreesd waren voor de kracht en portee onzer vuurwapenen, en uit gebrek aan levensmiddelen en munitie den strijd niet lang meer konden volhouden. Wat hiervan aan is, zal later blijken.

Den 17^{den} werd het werk aan de brug voortgezet, door eene compagnie infanterie beschermd, die op last van den majoor Knoote aan de overzijde der lagune was opgesteld, en verder alles gereed gemaakt, om den volgenden dag den moeilijken tocht door de nipah-bosschen te wagen, die zich van de monding langs den oostelijken oever der Atjih uitstrekken. Twee sterke colonnes, door een gewapende sloepenmacht op de rivier ondersteund, moesten trachten het meer zuidelijk gelegen hooger terrein te bezetten, en de dáár opgeworpen versterkingen benevens het huis van tongkoe of toekoe Kali (kampong Penaijoeng of Penajong) in den rug te nemen.

Alvorens de troepen op dezen marsch te vergezellen, dienen wij nog een oogenblik aan het strand te verwijlen. Immers de verrichtingen aldaar met al wat er aan voorafging zijn niet onbesproken gebleven.

Daar ik mij tot hiertoe tot hare eenvoudige mededeeling bepaalde, zonder in eenige nadere beschouwing te treden noch van de feiten zelve, noch van 't geen er aan was voorafgegaan, zoo wordt hier een terugblik des te meer noodzakelijk, naarmate de critiek zich luider doet hooren. Was reeds bij de eerste expeditie gebleken, hoe weinig waarde aan hare uitspraken te hechten is waar ze op geene deugdelijke gronden steunen, bij deze is zulks niet minder het geval. Ook nu werd, dikwijls onder een eersten indruk, menig gewaagd oordeel uitgesproken.

In dagbladen en brieven kwamen meer dan eens berichten uit Indië tot ons, die den stempel droegen van partijdigheid of onnauwkeurigheid. Er werden feiten en handelingen beoordeeld die men vooralsnog onmogelijk in hunnen geheelen omvang kon nagaan of overzien, en die pas na den afloop der expeditie, zoowel in beteekenis als in gevolgen, kunnen en mogen beoordeeld worden. En dan nog blijft het somtijds zeer moeilijk, zonder eene volledige kennis van al wat op krijgs- of staatkundig gebied voorviel, eene juiste en rechtvaardige uitspraak te doen.

Daar het echter een gedeelte van de taak des geschiedschrijvers uitmaakt, niet alleen de feiten zelve, maar ook hunne appréciatie mede te deelen voor zoo verre ze in 't openbaar besproken wordt, zal ik er evenals bij de eerste expeditie, hier en daar met een enkel woord op wijzen.

De - men zou haast zeggen - stelselmatige afkeuring van de leiding dezer expeditie, liet zich niet lang wachten. Zij verwijt onder anderen den generaal Van Swieten, Java te hebben verlaten op een oogenblik dat de cholera was uitgebroken, even alsof *hij* den duur en het einde der epidemie had kunnen voorzien, en er geen rekening moest gehouden worden met al wat reeds voorbereid en gedaan was. In de gegeven omstandigheden toch, waren aan een langer verblijf op Java vele zwarigheden verbonden. Benevens andere zaken die geen uitstel gedoogden, kwam evenzeer de ingevallen moesson als de huur der transportschepen in aanmerking, en er bestond een antecedent, dat juist door een tijdig vertrek, de frissche zeelucht binnen weinige dagen een einde had gemaakt aan de vreeselijke ziekte die reeds op enkele schepen was doorgedrongen.

Omtrent de landing waren de voor- en tegenstanders van den opperbevelhebber het vrij wel eens dat het strand van Pedro-punt of Oedjong Batoe gelukkig was gekozen; de schepen vonden goede ankerplaatsen langs de kust, het debarkement werd dáár niet verwacht, de verschillende bewegingen van de vloot hadden de Atjineezen nopens het punt van de landing geheel in 't onzekere gelaten, en zij waren tot het laatst toe in die onzekerheid gebleven. Toch is die landing door enkele critici afgekeurd, op grond dat de baai van Koerong Raba eene veel geschikter gelegenheid aanbood, waaruit - naar hun zeggen - de kraton in weinige uren langs twee goede wegen te bereiken was, welke bewering evenwel moeilijk met de rapporten der marine is over een te brengen.

Volgens den commandant van de *Amboina* die den 28sten October 1873 die baai bezocht, strekt zich langs een gedeelte van den wal een rif uit waarop eene hevige branding staat. Verder schijnt het punt waar de baai toegang verleent tot het eigenlijke zandstrand, door eene sterkte te worden bestreken, terwijl meer zuidelijk, aan den mond van eene rivier, eene pas opgeworpen vrij groote benting zichtbaar was.

Toen dit stoomschip ruim eene maand later nogmaals den steven wendde naar Koerong Raba, ten einde den vijand in den waan te brengen dat eene landing van die zijde zoude beproefd worden, werd het eerst met geweer- daarna met lelahvuur begroet, welke vijandige demonstratie natuurlijk niet onbeantwoord bleef. En die ondervinding werd niet alleen door de *Amboina* opgedaan. Van Zijner Majesteits schroefstoomschip *Schouwen* ontwaarde men in het midden van November evenzeer eene zware branding op de kust, en zag men vele gewapenden zich langs het strand bewegen die elkander op achter kreupelbosch verscholen posten schenen af te lossen, als of men steeds op een vijandelijken aanslag was voorbereid. Bovendien werd dit schip op zijne ankerplaats uit eene benting door een 8 of 12 ponder beschoten, welk vuur echter door het zoo veel krachtiger antwoord van het M. kanon à 30 p^{d}. al zeer spoedig tot zwijgen werd gebracht.

Eene landing op dat moeilijk te genaken strand zou dus niet ongestraft zijn toegelaten, en ook op die zoogenaamde goede wegen kan nog al wat worden afgedongen, daar zij zich alléén tot voetpaden schijnen te bepalen, ongeschikt voor artillerie en voertuigen; het eene gaat van Koerong Raba op pasar Moekim IV, het andere wat noordelijker over een tak van de Naredja, met eene brug van bamboe over kruiseling staande jukken, waarover slechts een Atjinees die zulks van kindsbeen gewoon is zich bewegen kan. Die paden van ruim 5 uren gaans, zijn dus vier à vijf malen langer dan de afstand des kratons van de monding der Atjih. 't Is alzoo niet vreemd dat de kortere boven den langeren weg, en het vervoer te water boven dat te land werd verkozen. Als men daarbij de bezwaren overweegt aan het vervoer van zwaar geschut, met zeer onvoldoende vervoermiddelen over een voetpad, door een soms schier ontoegankelijk terrein verbonden, en bedenkt, dat letterlijk *alles* door een vijandig land op een afstand van vijf uren gaans, uit de schepen moest worden aangevoerd, dan wordt die keuze nog meer gerechtvaardigd.

Anderen hebben den opperbevelhebber als fouten toegerekend: 1° de landing niet dichter bij den mond der Atjih te hebben beproefd; 2° nadat de keuze zich bij Pedro-punt bepaald had, niet rechtstreeks op den kraton te zijn afgegaan. Dan had men - huns inziens - het hoofddoel, of althans het kampement van Penajoeng veel eerder kunnen bereiken; er was geen kostbaren tijd met afmattende marschen in een ongunstig moerassig terrein verloren gegaan, en de cholera had misschien minder offers geeischt. Men mag evenwel bij deze meening niet over 't hoofd zien, 1° dat de vijand de landing juist aan de Atjih had verwacht, gelijk de bewapende en naar zee gekeerde fronten hunner versterkingen getuigen. Dáár zou ze alzoo waarschijnlijk met groote opofferingen zijn gepaard gegaan, terwijl men aan Pedro-punt zonder eenig verlies terstond meester was van het omliggend terrein, waardoor het gelukte de werken, die ten gevolge van het vuur der marine niet waren verlaten, zonder noemenswaardigen tegenstand in flank of rug te nemen.

2°. Al leverde de weg tusschen het landingspunt en de monding der Atjih, ofschoon slechts tusschen de negen à elf kilometers lang, eigenaardige bezwaren op, zij verzekerde eene onafgebroken gemeenschap met de rêe, vooral in de eerste dagen niet te ontberen toen krijgsbehoeften, levensmiddelen, ja men kan gerust zeggen alle benoodigdheden, uit de schepen moesten aangevoerd worden. De lagune bood de linkerflank van onze marscheerende troepen hier en daar een niet te versmaden dekking aan, terwijl de marine aan de andere zijde uitstekende diensten bewees. Wie kende bovendien den weg rechtstreeks van Pedropunt naar Penajoeng en de bezwaren dáár te overwinnen? Hoe zou men, ver van het strand, de troepen van al het noodige hebben voorzien met ontoereikende transportmiddelen en door

de vreeselijke plaag geteisterd die zoo vele koelies wegmaaide? Wat zou men te midden van een vijandelijk land, zonder hulpbronnen hoegenaamd, met cholera lijders, zieken en gekwetsten hebben aangevangen?.... en men had bij de eerste expeditie geleerd, wat er van een vermetelen vijand te wachten was, die op meesterlijke wijze van het doorsneden terrein partij wist te trekken. Hoe eerder overigens de monding der Atjih bereikt en de rivier in onze macht was, waardoor de gemeenschap langs een goeden waterweg met de vloot verzekerd bleef, des te eerder kon met de operatiën tegen het hoofdobject begonnen worden. Deze positive voordeelen zullen dan ook wel en met recht het zwaarste gewogen, en alle overige bedenkingen beheerscht hebben van hen, die eenigen invloed op de leiding der expeditie uitoefenden.

Dat in de eerste dagen nà het debarkement een aantal sloepen verloren ging, zal niemand bevreemden die met de zware branding op sommige punten van Atjihs kust bekend is. Volgens sommigen echter had men zulks door het bouwen van een zeehoofd kunnen en moeten voorkomen; hierbij wordt echter uit het oog verloren, dat men eerst vasten voet aan wal en een behoorlijk steunpunt dient te hebben, benevens van het noodige materieel, verplegingsmiddelen, en wat niet al meer voorzien te zijn, alvorens tot het vervaardigen van een zeehoofd te kunnen overgaan. Gedurende de negen dagen waarin, veelal langs ongebaande wegen, de afstand van Pedro-punt tot aan Penajoeng werd bereikt, was men genoodzaakt dàn hier dàn daar het bivak te betrekken, versterkingen te nemen, den vijand slag te leveren, en op verschillende punten cholera-lijders òf te évacueeren òf te verplegen. Waar nu dat zeehoofd te bouwen? en was het noodig toen men in de Atjih een veiligen waterweg gevonden had?

De politieke aanraking met den sultan, de hoofden en de bevolking had zich bepaald tot het schrijven van twee brieven aan eerstgenoemden, waarop ik later terugkom, en tot het verspreiden van eene proclamatie, waarin de kampong-bewoners werden aangemaand de wapens neder te leggen en zich als vreedzame burgers te gedragen. Ofschoon hun in dat geval zelfs hulp en ondersteuning werd toegezegd, vond men de kampongs verlaten of door den vijand bezet en tot tegenweer gereed.

De proclamatie luidt als volgt:

De luitenant-generaal J. van Swieten, enz. geeft aan het volk van Atjih te kennen:

'Dat hij met zijne strijdkrachten te Atjih is geland, om de opheldering en voldoening te verkrijgen, welke in Maart van dit jaar door den gouvernements-commissaris F.N. Nieuwenhuijzen te vergeefs is gevorderd wegens herhaalde schennis van het op 30 Maart 1857 met den vorigen Sultan van Atjih gesloten tractaat van handel, vrede en vriendschap:

dat al moest de oorlog in April jl. tengevolge van den naderenden kwaden moesson gestaakt worden, deze thans met een voldoende krijgsmacht zal worden hervat, en die macht den bodem van Atjih niet zal verlaten, alvorens de verlangde genoegdoening zal zijn verkregen:

dat hij opperbevelhebber evenwel de bevolking, dat is: den kleinen man, vrouwen en kinderen niet ongelukkig wil maken, en hen, die den oorlog niet begeeren voor zijne rampen wenscht te sparen:

dat hij daarentegen met de meeste kracht de wapenen zal keeren tegen hen, die in hunne verblindheid de billijke eischen van het gouvernement blijven wêerstreven:

dat hij mitsdien alle hoofden en onderhoorigen die vreedzaam naar hunne kampongs wederkeeren, onder zijne hoede en bescherming neemt, en hen verzekert in elk opzicht hun welzijn te zullen bevorderen, en de middelen te zullen verschaffen om hunne gewone bezigheden van landbouw en handel te hervatten; en eindelijk:

dat hij hun in 't bijzonder waarborgt de vrije uitoefening van hunnen godsdienst en de instandhouding van hunne voorvaderlijke instellingen (adat).

Gegeven te Atjih den 1sten December 1873.

Men stelde zich veel goeds van deze proclamatie voor, omdat de Atjineezen door de oorlogspartij in den waan gebracht waren dat vrouwen en kinderen geroofd, en hun zware belastingen opgelegd zouden worden.

Het volk scheen arm en gebrek aan voedingsmiddelen te hebben. Blijken van een goed bestuur of van eenige welvaart werden nergens aangetroffen, en in geen enkelen kampong, lombongs of voorraadschuren tot berging der padie gevonden; de rijst stond schraal op het veld; de meesten der gesneuvelde Atjineezen zagen er vervallen uit en waren van geen of slechts weinig levensbehoeften voorzien, zoodat de hoop niet ongegrond was, om de bevolking door geruststellende woorden en zachte maatregelen tot onderwerping te stemmen of voor den vrede te winnen.

(*Wordt vervolgd.*)

Over de internationale arbitrage in de Tweede Kamer en de codificatie van het volkenrecht.

Op den 12den October 1874 werd door den heer Mr. D. van Eck en mij in de zitting der Tweede Kamer eene motie voorgesteld, luidende:

‘De Kamer drukt den wensch uit dat de Regeering, in hare betrekking tot het buitenland, zal trachten de arbitrage te doen worden het aangenomen en gebruikelijk middel om door het recht te doen beslissen alle internationale geschillen tusschen beschaafde volken over onderwerpen, die voor scheidsrechterlijke uitspraak vatbaar zijn; en dat zij, zoolang dit doel niet is bereikt, zal trachten, bij alle geschikte gelegenheden, bij het sluiten van tractaten te bedingen, dat de daarvoor vatbare geschillen, die tusschen Nederland en het land, waarmede het tractaat wordt gesloten, mochten ontstaan, aan de beslissing van scheidsrechters zullen worden opgedragen.’

De behandeling daarvan werd aangehouden tot een, in verband met de begrooting van Buitenlandsche Zaken, nader te bepalen dag. Zij had plaats op den 26sten en 27sten November 1874, na afloop der algemeene beschouwingen over Buitenlandsche Zaken.

De motie werd door den heer Van Eck met eene, mijns inziens, welsprekende rede ingeleid.

Hij beschouwt het beginsel als te liggen buiten allen strijd, als te zijn een gemeen goed; het voorstel is gegrond op de eischen van godsdienst, menschenliefde en gevoel voor recht. Het bestrijdt wat tot nog toe genoemd wordt: ‘het recht van den oorlog.’ Hij toont de ongerijmdheid aan om aan den oorlog, die gegrond is op onrecht en geweld, recht toe te kennen, en haalt feiten en cijfers aan ten betooge der groote nadeelen, die de erkenning van zulk een recht voortdurend na zich sleept. Het oorlogsrecht noemt hij een protest tegen de beschaving; men schaffe het dus af.

Spreker wederlegt de bewering dat zoodanige afschaffing is eene *utopie;* en op de vraag: of de tijd nu rijp is? betoogt hij, uit verschillende feiten en omstandigheden, dat thans meer dan ooit de tijd gekomen is om krachtig de handen aan het werk te slaan en gehoor te geven aan de stemmen, die allerwege luide klinken voor menschelijkheid en eerbiediging van het recht. - Men wille echter geen absolute maatregelen, men doe eerst het beginsel zegevieren en aannemen en wachte zijn tijd af om de toepassing te doen volgen. Het voorstel beoogt ook niets anders of niets meer; het is slechts een fundament voor een groot doel; het is slechts een streven om de beschaafde volken door een zedelijken band te nopen tot de minnelijke vereffening hunner onderlinge geschillen.

Spreker wijst op den heilzamen invloed der arbitrage en bepaaldelijk op het treffende voorbeeld door Engeland en Noord-Amerika in de scheidsrechterlijke beslechting der Alabama-geschillen gegeven. Hij wijst op de motiën ten gunste der arbitrage in de parlementen van Engeland, Italië, Zweden en Noord-Amerika aangenomen en wederlegt nog de bewering dat een volk, dat zich onderwerpt aan arbitrage, afstand doet van zijne souvereiniteitsrechten, met deze vraag: Indien Duitschland en Frankrijk hun geschil bij arbitrage hadden moeten

doen uitmaken, zou Frankrijk dan zijne souvereiniteit over den Elzas en Lotharingen verloren hebben?

Evenzeer komt hij op tegen de bewering dat ons land te klein is om voor te gaan of eenig initiatief te nemen. Spreker begrijpt niet waarom een klein land minder dan een groot het goede mag voorstaan en trachten ingang te doen vinden, en welk land heeft meer dan een klein behoefte aan rust en vrede, aan rechtszekerheid? Anderen, zelfs vreemdelingen, denken er anders over, zij achten Nederland er toe geroepen en aangewezen.

Na eene korte uiteenzetting van de bedoeling der motie, waarbij hij de tegenstelling van beschaafde volken, voor wie zij alleen geldt, met onbeschaafde doet uitkomen, besluit hij met de woorden: wat wij thans hier zeggen is van internationalen aard; wat in Engeland werd gesproken richtte zich ook tot Nederland; wat in Nederland over dit onderwerp wordt aangevoerd, richt zich tot het gansche beschaafde Europa.

Vijf sprekers, de heeren Insinger, Mackay, Messchert van Vollenhoven, Van Zuylen van Nyevelt en Van Zinnicq Bergmann, voerden het woord over de motie. Slechts in de oogen van één hunner, den heer Messchert van Vollenhoven, vond zij genade; door de vier anderen werd zij op verschillende gronden bestreden.

Ik zal die vier sprekers daarbij niet op den voet volgen, maar straks het door hen aangevoerde zooveel mogelijk samentrekken en het daarna trachten te wederleggen.

De zitting van den 27sten November was aangevangen met de redevoering van den heer Van Zuylen van Nyevelt, waarop de heer Van Zinnicq Bergmann met de zijne de Kamer zoo lang en tot vervelens toe had bezig gehouden, dat het voor ieder duidelijk werd dat zij alle verder debat moede was.

Dit gaf waarschijnlijk den heer Cremers aanleiding tot het voorstellen eener motie van conciliatie (waarmede ik mij zeker niet zoude vereenigd hebben), luidende:

‘De Kamer, met genoegen kennis genomen hebbende van de verklaring van de Regeering in § 12 van de memorie van beantwoording van de Staatsbegrooting voor 1875, III Hoofdstuk, afgelegd, gaat over tot de orde van den dag’(*).

Hierop werd door den heer Insinger eene motie voorgesteld, luidende:

‘De Kamer schorst de verdere beraadslaging over het voorstel van de heeren Van Eck en Bredius tot na afloop der beraadslaging over de Staatsbegrooting.’

(*) Deze verklaring luidde aldus: ‘De Regeering is volkomen bereid er toe mede te werken dat de daarvoor vatbare geschillen door middel van arbitrage worden beslecht; daarover kunnen geen twee meeningen zijn; niettemin vereenigt de ondergeteekende zich gaarne met het gevoelen van hen, die oordeelen, dat initiatief in die aangelegenheid niet op den weg eener kleine Mogendheid ligt.

Noch de poging tot bemiddeling van den heer Cremers, noch die tot uitstel (zeker tot na het reces) lag in mijne bedoeling; de motie was tijdig aan de Kamer voorgesteld, er was ruimschoots tijd van overweging en beraad geweest, aan de pers en de natie was de gelegenheid gegeven zich te doen hooren, ik wilde nu ook dat de Kamer door aanneming of verwerping uitspraak zoude doen. Het was daarom dat ik, ten einde het verwijt niet te verdienen dat wij misbruik maakten van den nationalen tijd - na de verklaring dat wij geen ander doel hadden dan dat het Nederlandsche volk, bij monde zijner vertegenwoordigers, zou afleggen de verklaring, die reeds door andere natiën is uitgesproken, dat 'recht gaat boven macht' - sterk als wij ons gevoelden in de innerlijke kracht onzer motie, van alle verdere toelichting afstand deed en voorstelde de discussie te sluiten en dadelijk tot stemming over te gaan.

De Minister van Buitenlandsche Zaken, die hierop het woord erlangde, bracht hulde aan de bedoeling van het voorstel. 'De gevoelens van eerbied voor het recht, van menschlievendheid, van beschaving, waaruit het voorstel ontwelt,' zeide hij, 'vindiceer ik voor de Regeering. Ware het voorstel bloot een wensch, bloot de uitdrukking dier gevoelens, de Regeering had niets anders te doen dan toe te juichen. Maar het voorstel is eigenlijk een adres aan de Regeering, waarbij deze tot een zeker initiatief wordt uitgenoodigd.' Hij acht het oogenblik om soortgelijke verzoeken tot de Regeering, en inzonderheid tot die van Nederland, te richten niet gelukkig gekozen. Tot staving hiervan wijst de Minister op de vredelievende politiek, die bij het Protocol van het Parijzer tractaat van 1856 is aangenomen, en op de jammervolle gebeurtenissen, die in 1859, 1864, 1866 en 1870-71 er op gevolgd zijn. Hij wijst op de antwoorden van de heeren Gladstone in het Engelsche, en Visconti-Venosta in het Italiaansche Parlement, en acht het daarom voorzichtiger, op 't voetspoor zijns ambtsvoorgangers, te zeggen dat hij zal medewerken, doch het initiatief niet op zich nemen kan. De Regeering, die zich omtrent het aannemen der motie geen partij wil stellen, beschouwt haar in geen geval als een imperatief mandaat; - de Minister heeft echter zijn gevoelen willen zeggen om zelfs den schijn te vermijden van een votum der Kamer eenvoudig naast zich neder te leggen.

Hierna werd mijne motie van orde, tot sluiting der discussie, met 61 tegen 4, en daarna de motie omtrent de arbitrage met 35 tegen 30 stemmen aangenomen.

Is deze uitslag voor mij bevredigend? - Ja, wat de eindstemming betreft, omdat Nederland nu ook behoort tot de natiën, die niet hebben geschroomd, zelfs in deze tijden van geweld, een protest tegen het *geweld* uit te spreken.

Neen, om den loop van het debat, waardoor onze motie overschaduwd is gebleven door het valsche licht, dat daarop geworpen is, en

wij buiten staat geweest zijn den geest en de strekking daarvan te doen kennen.

Dit is het, wat mij genoopt heeft de bedenkingen der tegenstanders alsnog kortelijk ter toetse te brengen en met een woord over internationale Arbitrage en de Codificatie en het Volkenrecht te besluiten.

De bedenkingen en gronden tegen de motie aangevoerd zijn tweeërlei. Zij betreffen vorm en redactie en den inhoud.

Omtrent het eerste punt werd aangevoerd:

1. Dat de eerste alinea der motie, door de invoeging der woorden ‘tusschen beschaafde volken’ van minder verre, en het tweede lid, waaruit is vervallen dat de arbitrage alleen betrekking zal hebben op geschillen uit de uitlegging of uitvoering der gesloten tractaten ontstaan, van verdere strekking is dan het voorstel Mancini in het Italiaansche Parlement gedaan en aangenomen.

Deze bedenking zou alleen dan juist geweest zijn, indien er tusschen de beide motiën iets meer dan eenige overeenstemming, eene volkomen gelijkvormigheid beweerd was. Het is echter niet aannemelijk dat het in de bedoeling van den geleerden Mancini gelegen heeft de arbitrage ook tot onbeschaafde volken, ofschoon ze niet door hem zijn uitgezonderd, te willen uitstrekken; terwijl wij van meerling zijn dat onze motie, door de arbitrage tot *daarvoor vatbare* geschillen te bepalen, inderdaad eene veeleer beperkte strekking heeft gekregen dan de Italiaansche.

2. Zij is niet duidelijk geformuleerd.

Vooreerst, wat beteekenen de woorden ‘door het recht’? Naar welk recht zullen de arbiters uitspraak doen, waar alles in het onzekere, zoo niet aan willekeur overgelaten is? Men zoude eerst een internationaal wetboek of eenige groote beginselen van internationaal recht moeten vastgesteld hebben.

De woorden ‘door het recht’ zijn ook door den Italiaanschen afgevaardigde, en wel opzettelijk als tegenstelling van willekeur, gebezigd. Zoowel onze motie als de zijne drukt den wensch uit dat het *Recht* en niet de *Macht van den sterkste* de verhoudingen beheersche tusschen de volken, en zoolang dat Recht niet beschreven of vastgesteld is, of wanneer het niet voortvloeit uit tractaten of overeenkomsten, zullen de arbiters te beslissen hebben naar die regelen, die zij van oordeel zijn als recht te moeten aannemen.

Ten andere, wat beteekenen de woorden ‘internationale geschillen’, wat ‘daarvoor (voor arbitrage) vatbaar’, wat ‘beschaafde volken’?

Deze vragen zijn zoo gezocht en klinken, vooral uit den mond van

een oud diplomaat, zoo vreemd, dat men het mag betwijfelen of ze wel ernstig gemeend zijn.

Immers door internationaal zal ieder zekere betrekking tusschen verschillende volken verstaan.

Ik erken dat er, ofschoon slechts enkele, geschillen kunnen ontstaan over onderwerpen, die voor geen scheidsrechterlijke uitspraak vatbaar zijn, b.v. waar het betreft onafhankelijkheid en zelfstandig volksbestaan. De beoordeeling daarvan, in elk voorkomend geval, moet aan de betrokken partijen worden overgelaten, omdat elke definitie a priori onmogelijk is. Evenzoo of een volk beschaafd of onbeschaafd is; hiervoor is vooraf onmogelijk een norm vast te stellen, en de beoordeeling daarvan moet dus in elk gegeven geval aan de Regeering worden vertrouwd.

Tegen den inhoud en de strekking der motie zelve werd velerlei in het midden gebracht.

1. Het grondwettig bezwaar, dat zij in strijd was met de art. 55 en 57, door één spreker, zoogenaamd terloops, door een ander met een zeker à plomb aangevoerd.

Hierbij werd beweerd dat de strekking der motie was aan den Koning zekere voorschriften te geven in de uitoefening van een recht, het regelen der buitenlandsche aangelegenheden en het sluiten van tractaten, bij die grondwetsartikelen aan de kroon toegekend.

Men heeft echter de motie maar te lezen om te zien dat zij verre is van een voorschrift of zelfs eene opdracht te bevatten, maar dat zij slechts is de uitdrukking van een wensch, dat door de Regeering, in hare buitenlandsche betrekkingen, het beginsel dat Recht gaat boven Macht zooveel mogelijk zal worden voorgestaan en toegepast.

Trouwens, de Minister zelf heeft het erkend dat hij in de motie hoegenaamd geen gebod, geen voorschrift heeft gezien, maar bloot een verzoek door de Kamer tot de Regeering gericht.

Het argument heeft dan ook op mij den indruk gemaakt van te zijn eene poging om van deze zaak in meerdere of mindere mate te maken eene partijquaestie.

2. De motie is eene reactie tegen het protocol van den 14 April 1856 behoorende tot het Parijzer tractaat van den 30sten Maart 1856.

Tot staving hiervan is gezegd dat door de gevolmachtigden, namens hunne Regeeringen, de volgende wensch is uitgesproken: ‘que les Etats entre lesquels s'élèverait un dissentement sérieux, avant d'en appeller aux armes, eussent recours, en tant que les circonstances l'admettraient aux bons offices d'une puissance amie.’ Deze verklaring is aangenomen, nadat graaf Cavour aan lord Clarendon gevraagd had, of het voorstel door hem gedaan - en later aangenomen - zich ook zou uitstrekken tot ‘interventions militaires contre des gouvernements de fait’; waarop lord Clarendon geantwoord heeft ‘que le voeu du congrès devrait admettre l'application la plus générale’; terwijl

graaf Walewski er heeft bijgevoegd: ‘qu'il n'y a donc aucun inconvénient à généraliser l'idée dont s'est inspiré M. le comte Clarendon, et à lui donner la portée la plus étendue.’ Dus niet alleen de vraagstukken, die er vatbaar voor waren, maar *allen* waren er in begrepen.

Het verdient, allereerst, opmerking dat de in de verklaring voorkomende woorden ‘*en tant que les circonstances l'admettraient*’ wel iets hebben van die diplomatieke voorzichtigheid, die er naar streeft om zich slechts in zoo verre te verbinden als men verbonden zijn wil of er zijn voordeel bij vinden zal. Dat strookte ook geheel met eene door den heer Van Zuylen in zijne rede vooropgezette stelling, ‘dat men zich niet verbinden moet zonder noodzakelijkheid en geen verbintenis aangaan, tenzij aan het sluiten daarvan voordeelen verbonden zijn, die anders niet te verkrijgen waren; eene stelling, waaruit schijnt te volgen dat het diplomatieke wijsheid is zich, als het mogelijk is, van eene verbintenis los te maken zoodra de niet nakoming meer voordeel geeft of belooft. Zeker is het dat de restrictie, in de bovenaangehaalde woorden gelegen, aan de verklaring een groot deel harer beteekenis ontnam en althans belette dat zij dien algemeenen zin verkreeg, die daaraan door den heer Mackay is toegekend.

Maar, om te beweren dat tegen die verklaring wordt gereageerd, dient vóór alles vast te staan dat zij is geworden en nog is een regel van internationaal recht, die door de gecontracteerd hebbende en sedert toegetreden mogendheden is aangenomen en wordt nageleefd.

De gebeurtenissen, die sedert gevolgd zijn, hebben het tegendeel bewezen. In 1859 de oorlog met Italië, in 1864 in Sleeswijk-Holstein, in 1866 de Pruisisch-Oostenrijksche oorlog, en in 1870-71 die van Duitschland met Frankrijk. - Hebben eene der oorlogvoerende mogendheden, wier gevolmachtigden allen tot die verklaring hadden medegewerkt, er aan gedacht “avant d'en appeller aux armes, de recourir aux bons offices d'une puissance amie,” of zijn ze wellicht daarin verhinderd doordien “les circonstances ne l'admettaient pas”?

Hoe weinig de Fransche regeering zich daaraan gestoord heeft, blijkt o.a. uit de vruchtelooze poging van Engeland om, met een beroep op de verklaring van 14 April 1856, den oorlog met Duitschland te voorkomen. Het resultaat was dat, gelijk de heer Mackay zeide, Lord Lyons den 15^{den} Juli 1870 aan Lord Granville schreef dat hij aan den hertog de Grammout gezegd had: that Her Majesty's government had reason to feel disappointed, not to say hurt.’

En tot welke overtuiging moet dit alles leiden? Zeker niet dat de verklaring van 14 April 1856 eene gewenschte, eene uitvoerbare en ook uitgevoerde regeling bevat en dus nòg moet worden in stand gehouden, ofschoon zij reeds door de handelingen van een groot deel der contracteerende partijen zelve is vernietigd. Integendeel, die overtui-

ging kan geen andere zijn dan dat die verklaring ten eenemale doel heeft gemist en dat daarin niet het middel gevonden is, om wapengeweld te voorkomen en minnelijke beslechting der internationale geschillen daarvoor in de plaats te doen treden.

Eene motie, waarbij arbitrage als het middel daartoe wordt voorgesteld, is dus geen reactie tegen eene verklaring, die feitelijk vernietigd is; maar het voorstellen van een ander middel, dat beter en doelmatiger geacht wordt dan het onbruikbaar bevonden, althans ongebruikt gelaten voorschrift dier verklaring.

Men schijnt ook uit het oog te verliezen het groote verschil tusschen de ‘bons offices d'une puissance amie’ en eene scheidsrechterlijke uitspraak tot beslechting van een gerezen geschil, zooals o.a. in de Alabama-questie heeft plaats gehad.

Vandaar dat de heeren Mackay en Van Zuylen beide waarschuwen tegen het gevaar dat er in de aanneming van het stelsel, vooral voor een klein land, gelegen is.

Eerstgenoemde acht daarom zoowel de aanneming als de weigering eener opdracht als scheidsrechter zeer bedenkelijk. De heer Van Zuylen zegt: ‘dezelfde slechte passiën, die men bij de strijdvoerende mogendheden wil tegengaan, vindt men ook bij hen, die als arbiters moeten optreden. Waar is de waarborg, indien men sommige regeeringen verdenkt uit slechte bedoelingen den vrede van Europa in de waagschaal te kunnen stellen, dat de derde mogendheid, die als arbiter zal optreden, ook niet door eigenbelang zou worden beheerscht?’

Maar hier ligt juist het groote punt van verschil. Nu het gebleken is dat het inroepen van ‘les bons offices d'une puissance amie’ niet steekhoudend, zelfs niet beproevenswaardig geacht is, moet men, zonder hiertegen te reageeren - want het heeft zich zelf te niet gedaan - omzien naar een ander middel, en dit is de scheidsrechterlijke uitspraak, waarvan de deugdelijkheid te Genève gebleken is, en waardoor de grondslag gelegd is voor de parlementaire motiën, die reeds gevolgd zijn en nog volgen zullen.

Maar zegt men:

2. Het beroep op het scheidsgerecht te Genève beteekent niets; die uitspraak heeft, wel verre van toenadering tusschen Engeland en Noord-Amerika te bevorderen, de spanning nog vergroot en - let wel - tot den val van het Kabinet Gladstone bijgedragen.

De motie-Richard is ook van geenerlei beteekenis, omdat zij slechts door eene kleine meerderheid (10 stemmen) is aangenomen, omdat de minister Gladstone de aanneming heeft ontraden, omdat het antwoord der koningin in voorzichtige bewoordingen gesteld was, en omdat de mededeeling hiervan (volgens de Times) door de oppositie - thans de regeering, werd ontvangen met ‘*laughter and cheers;*’ aldus volgens het Bijblad, in de zitting meen ik gehoord te hebben ‘*with a sneer.*’

Tot staving van het eerste beweren wordt aangevoerd, dat niet de uitspraak van het scheidsgerecht beslist heeft, maar dat Engeland bij het tractaat van Washington zich zelf reeds in het ongelijk had gesteld.

De meest aandachtige lezing van dat tractaat en van de gevoerde procedure heeft op mij geen anderen indruk gemaakt dan dat vooraf door de geschilvoerende partijen de regelen zijn vastgesteld, waarnaar door de arbiters recht zoude worden gesproken. Trouwens, dat het zoo en niet anders was, volgt uit hetgeen de heer Mackay, die hier met zich zelven in tegenspraak is, verder zegt: 'Maar ook toen, nadat men met de grootste moeite de voorwaarden en rechtsregelen had vastgesteld, waaraan de arbiters zich moesten houden, dreigde van de zijde van Amerika door het stellen van de "indirect claims" de geheele zaak op niets te zullen uitloopen dan op meerdere verbittering.'

Ofschoon het door dien spreker niet met ronde woorden gezegd, maar veeleer met quasi diplomatische omzichtigheid te vermoeden gelaten is, komt het mij voor dat de arbitrage van Genève eer zijne afkeuring, dan zijne sympathie heeft weggedragen. - Het is anders nauwelijks te begrijpen hoe men het groote gewicht van zulk een treffend feit kan over het hoofd zien en zelfs trachten weg te redeneeren.

Of ware het, omdat een opkomend tusschengeschil nieuwe verwikkelingen deed ontstaan, beter geweest dat men niet tot een vergelijk gekomen was, maar naar de wapenen gegrepen en de geheele wereld in rep en roer gebracht had?

Juist de hooge graad van wijsheid en bezadigdheid, waarmede beide groote natiën het bevredigingswerk hebben aangevangen en ten einde gebracht, en de onderwerping aan de gevallen uitspraak hebben het zonneklaar aangetoond dat het behoud van den vrede haar ernst, ten volle ernst was. - Deze moge voortgekomen zijn uit beider overtuiging dat het voeren van een oorlog haar slechts nadeel en nimmer voordeel kon aanbrengen; maar het is reeds veel, zeer veel gewonnen, indien aan elken voorgenomen oorlog een onderzoek naar zijne vermoedelijke voordeelen of nadeelen voorafgaat; als dan het onderzoek nauwgezet en onbevooroordeeld plaats heeft, zal het wel tot de uiterste zeldzaamheden, ja bijna tot de onmogelijkheden behooren dat daaruit de oorlog volgt.

Engeland en Noord-Amerika hebben zich eene eerezuil gesticht en een voorbeeld gesteld, dat de navolging verdient van de geheele beschaafde wereld.

De bewering van den heer Mackay dat de motie-Richard geen verandering gebracht heeft in de gedragslijn der Engelsche regeering kan ten volle waar zijn, omdat die gedragslijn reeds in volkomen vredelievenden en scheidsrechterlijken zin was afgebakend; maar hieruit volgt toch dat de tegenwoordige regeering, toen oppositie, er nog meer aan gebonden is dan vroeger, en dat het ook voor haar, al heeft zij

de mededeeling van het antwoord der koningin ontvangen *with a sneer*, blijft vaststaan dat de motie is aangenomen door eene wettelijke parlementaire meerderheid en de publieke opinie zich sedert meer en meer in dien zin openbaart.

Ook buiten Engeland schijnt men er eenige beteekenis en waarde aan te hechten; anders toch zouden soortgelijke motiën in andere parlementen niet voorgesteld en aangenomen en door velen in den lande met sympathie begroet zijn geworden. En waar het volk, door zijne vertegenwoordigers, gelijk in Noord-Amerika, zelf de souvereiniteitsrechten uitoefent, uit het niet den wensch, maar stelt het den regel.

De heer Van Zinnicq Bergmann wil de eerste zijn om toe te juichen wat hij... eene gekheid noemt. Het klinkt eenigzins paradox en is voor mij alleen daardoor verklaarbaar dat somwijlen zijne redevoeringen - die ik niet qualificeeren zal - door zijne hoorders met hilariteit - die hij wellicht voor toejuiching houdt - worden begroet.

3. De aanneming van het beginsel van arbitrage is niet in het belang, maar veeleer in het nadeel en zelfs gevaarlijk voor Nederland.

Hierboven heb ik reeds op een voorgespiegeld gevaar gewezen, namelijk dat Nederland zelf als arbiter kan geroepen worden, en dit bezwaar wederlegd.

Bij de ontwikkeling van dit punt is men weder geheel uitgegaan van de stelling, althans de veronderstelling, dat de arbitrage zou worden opgedragen aan de Mogendheden onderling, zoodat het meer zoude wezen het inroepen van de ‘bons offices d'une puissance amie’, dan de opdracht der zaak aan een scheidsgerecht in de ware beteekenis des woords.

Men is tevens uitgegaan van de veronderstelling dat elk verschil dadelijk en zonder voorafgaande pogingen, om het door onderhandeling te beslechten, aan eene scheidsrechterlijke uitspraak moet worden onderworpen. Men heeft over het hoofd gezien dat de arbitrage is een ultimatum, waartoe men zijne toevlucht neemt in plaats van tot het geweld der wapenen.

Zonder deze opvatting ware het niet wel mogelijk ons te vragen: hoe wij in 1831 in onze geschillen met België met eene arbitrage zouden zijn gediend geweest? - Het ware zeker voor beide partijen en ongetwijfeld voor ons zelven het beste en voordeeligste geweest eene scheidsrechterlijke uitspraak in te roepen en ons aan hare beslissing te onderwerpen.

En wederom: kan men de Conferentie van Londen niet als eene soort van arbitrage beschouwen, en is de ondervinding daarvan voor ons Nederlanders zeer aanlokkelijk? - Ofschoon het, vooral a posteriori beschouwd, veel beter en wijzer geweest ware aan die Conferen-

tie toe te geven dan hardnekkig vast te houden aan het stelsel van volharding, is het toch ten eenenmale onjuist de besluiten dier Conferentie eene arbitrale uitspraak te noemen. De Conferentie was door ons niet geroepen of aangewezen om recht te spreken in onze geschillen met België, anders hadden wij aan hare uitspraak moeten gehoorzamen; maar zij was een rechter, die zich eigenmachtig en zoogenaamd in het belang van het Europeesche evenwicht had opgeworpen, en wij konden wel gedwongen worden, maar niet verplicht zijn ons aan hare beslissing te onderwerpen. Zij was dus voor ons geen proeve van arbitrage, maar van willekeur.

Men heeft gevraagd, of wij in het verschil over de afdamming der Ooster-Schelde met eene arbitrage beter zouden gediend geweest zijn? - Neen, zeker niet, maar daartoe bestond geen grond; evenmin als er in het feit, dat wij die werken binnen ons eigen territoir maakten, een casus belli kon gelegen zijn. Hadden wij daardoor aan België werkelijk schade berokkend, hetwelk a priori niet met volkomen zekerheid te bevestigen of te ontkennen was, dan eerst zoude er sprake van arbitrage hebben kunnen wezen, indien partijen het onderling over de schadevergoeding niet eens hadden kunnen worden.

De heer Van Zuylen heeft nog gezegd dat de Regeering door de aanneming der motie in moeielijkheden zou kunnen worden gebracht ten aanzien van een voorstel van arbitrage, dat zeer gewichtige financieële gevolgen zou kunnen hebben en dat, naar zijn oordeel te recht, indertijd door de Regeering is van de hand gewezen. - Het door hem bedoelde geval kon spreker niet aan het publiek mededeelen.

Het schijnt intusschen niet moeielijk te raden welk geval hier bedoeld wordt. 't Is vrij duidelijk het verschil over de Luxemburgsche schuld. Ik zal de questie zelve onaangeroerd laten; maar zeker is het dat Luxemburg beweert geldelijke vorderingen tegen ons te hebben. Zijn die vorderingen gegrond, dan moeten wij ze betalen; meenen wij dat ze ongegrond of overdreven zijn, dan behooren wij Luxemburg de gelegenheid te geven op hare vordering recht te erlangen. Juist, omdat wij de sterkste zijn, mogen wij den zwakkere dat recht niet onthouden. - En nu vraag ik, welke qualificatie te geven aan een raad, die hierop neerkomt: onthoud U van het aannemen dezer motie, want dan moet gij rechtvaardig zijn, en die rechtvaardigheid zal u geld kosten? Ik heb dan ook met zeer veel genoegen gezien dat in de Eerste Kamer is aangedrongen op de vereffening der geschillen met Luxemburg bij arbitrage.

4. Nederland is te klein om het initiatief te nemen. Dit is ook het hoofdbezwaar der Regeering. Maar, in de eerste plaats, ligt die bedoeling geenszins in de motie opgesloten. Zij drukt slechts het beginsel uit en richt den wensch tot de Regeering dat deze, zooveel haar mogelijk is (hetgeen steeds ter harer eigen beoordeeling blijft) de

aanneming en toepassing van het beginsel zal bevorderen. En hoe kan de Regeering, die zelve zegt in de motie geen mandaat, geen voorschrift, maar slechts een verzoek te zien, vreezen dat de aanneming daarvan haar tot het nemen van eenig initiatief zou kunnen verplichten?

Of ons land groot of klein is doet er, trouwens, zeer weinig toe; het is alleen de vraag: *hoe* is het in het buitenland vertegenwoordigd? Het te Brussel gehouden congres over het oorlogsrecht mag ik als voorbeeld aanhalen, en het is voor ieder Nederlander, die er zijne aandacht aan gewijd heeft, eene groote voldoening geweest te hebben gezien dat onze gezant, de heer Van Lansberge, een zoo ijverig en niet onvruchtbaar deel aan de beraadslagingen heeft genomen.

Hoe er echter sprake wezen kan van onzerzijds het initiatief te nemen, blijft mij eenigszins raadselachtig. Indien wij de eersten waren, die zulk eene motie hadden aangenomen, ware het juist; maar nu ons twee groote Mogendheden in Europa, Engeland en Italië, om alleen van deze te spreken, zijn voorgegaan, meende ik dat er aan ons initiatief niet meer kon gedacht worden, maar dat eene aansluiting aan die feitelijke voorgangers het eerst voor de hand lag. - Of is misschien aansluiting in de diplomatieke wereld niet gebruikelijk, al beoogt men ook een gemeenschappelijk doel?

5. Het denkbeeld van arbitrage is niet nieuw. De sprekers tegen ons voorstel halen voorbeelden aan uit de 14de en 18de eeuw - de heer Van Eck zelf heeft gewezen op een voorstel tot algemeene arbitrage door Hendrik IV aan Koningin Elisabeth gedaan en door deze aangenomen. De heer Van Zinnicq Bergmann, met die jeugdige herkomst niet voldaan, klimt op tot de wording van het Christendom; hij noemt onze motie een plagiaat, een amendement, maar een slecht amendement op het Christendom, omdat dit *alle* en onze motie slechts *beschaafde* volken omvat.

Wij hebben geen nieuw denkbeeld willen verkondigen en wij stemmen het den heer Van Zinnicq Bergmann gaarne toe dat wij het beoogen dat de christelijke liefde tot den naaste zich niet binnen de grenzen van elk land zal beperken, maar zich over de gansche wereld uitbreiden.

6. De motie kan tot geen practisch resultaat leiden? Wat is hier door practisch resultaat te verstaan? Is het een dadelijk, een onmiddellijk gevolg, b.v. het staken of verminderen der groote krijgstoerustingen van den tegenwoordigen tijd, dan is er zeker geen resultaat aan verbonden. Maar als men waarde hecht aan de kracht der waarheid, aan een beginsel, dat op waarheid, godsdienst, menschelijkheid en rechtsgevoel steunt; als men de toepassing van zulk een beginsel houdt voor eene weldaad voor de menschheid en als men de toepassing daarvan, al zij het dan ook in eene verwijderde toekomst en zelfs onvolkomen, wenscht te bevorderen en voor te bereiden, - dan zal

toch de eerste, de onmisbare stap, die tot het doel leidt, zijn de verkondiging en de erkenning van het beginsel zelf. Dat beginsel is, dat Recht gaat boven Macht en dat het recht evenzeer behoort te worden toegepast in de internationale betrekkingen als tusschen de burgers van elken bijzonderen staat.

Wat wilt gij? Wat stelt gij U voor van uwe motiën? - Dit wordt ons meermalen met een ongeloovig schouderophalen gevraagd.

Den eeuwigen Vrede trachten te vestigen? Neen.

Allen oorlog onmogelijk maken? Neen.

Want wij zijn te zeer overtuigd dat, al ware het *Recht*, ook in de internationale betrekkingen, geheel in de plaats getreden van de *Macht*, er, bij het voortbestaan en het woelen der menschelijke hartsstochten toch altijd overtreders zullen gevonden worden, die, wanneer zij meenen dat hun belang het medebrengt en zij zich krachtig genoeg gevoelen, zelve de wet in de hand zullen nemen en door *geweld* trachten te verkrijgen wat het *recht* hun ontzegt.

Het is de groote vraag, of het te eeniger tijd gelukken zal de gepaste middelen te vinden om, evenals in de gewone en meer beperkte eigen maatschappij, ook in de meer uitgebreide internationale maatschappij dergelijke schennis der wet en verstoringen van orde en rust tegen te gaan, te bestraffen en te beteugelen.

De heer Mackay heeft aan het slot zijner rede gezegd: ‘Wil men nu in Europa aan den oorlog een einde maken, dan blijft dit middel over: te trachten het volkenrecht te codificeeren, tot de oprichting van een internationaal gerechtshof te geraken, en aan dat gerechtshof de middelen te geven om zijne vonnissen ten uitvoer te leggen.’

Dit, juist dit is het hoofddoel van ons streven; maar een doel, dat niet op eenmaal, maar misschien eerst in een ver verwijderde toekomst en zeer onvolkomen, en zeker niet dan na ernstigen strijd, zal kunnen worden bereikt.

Doch hiertoe is het niet genoeg dat men de rampen en de gruwelen des oorlogs bejammere en de weldaden des vredes erkenne en inroepe; het moet vooraf eene algemeene en diepgewortelde volksovertuiging worden dat Recht gaat boven Macht, en dat het geweld, dat is de macht van den sterkste, moet ophouden te zijn het middel tot beslechting der internationale geschillen.

De verklaringen in dien zin, die door de verschillende volksvertegenwoordigingen worden uitgebracht, mogen in den eersten tijd en vooral zoolang de tegenwoordige spanning voortduurt, door velen als niet veel meer dan vrome wenschen beschouwd worden; zij mogen zelfs door sommige Regeeringen aanvankelijk ter zijde worden gelegd, - het is toch onloochenbaar dat zij, als erkenning van het ware beginsel, als

ontkenning van, en protest tegen het zoogenaamde recht van den oorlog, het fundament moeten zijn van de pogingen, die ter bereiking van het groote einddoel worden aangewend.

Want die verklaringen, zij zijn de uitdrukking der volksovertuiging, de uiting van den volkswil, en hoe meer de wereld in beschaving toeneemt en hoe meer de constitutioneele beginselen veld winnen, ook des te minder zullen de Vorsten en de Regeerders der volken zich aan den invloed daarvan kunnen onttrekken; zij zullen moeten eindigen met het hoofd te buigen voor eene kracht, die grooter is dan de hunne.

Men werpt ons, ten betooge van het vruchtelooze en ijdele onzer pogingen, de vele en bloedige oorlogen tegen, die in de laatste 25 jaren gevoerd zijn, en de groote spanning, waarin Europa op den huidigen oogenblik (getuigen de ontzachlijke krijgstoerustingen in alle landen) verkeert; maar alle actie geeft reactie, en zoo is het ook hier. Juist de ondervinding van den oorlog met al zijne gruwelen; de rampen, die hij onvermijdelijk na zich sleept; de armoede, die hij verwekt; de druk der lasten, die hij oplegt, vernieuwen en verlevendigen met meerdere kracht den afschuw, dien hij opwekt, en doen gretiger naar de middelen omzien om hem, zoo niet geheel onmogelijk, althans uiterst zeldzaam te maken.

Opmerkelijk toch is het, dat de eerste groote vredesbeweging zich heeft geopenbaard in 1815 na de vele en bloedige veldslagen, die onder den Eersten Napoleon gestreden waren, en dat de stichting der nog bestaande Amerikaansche vereeniging der Vrienden des Vredes van dat jaar dagteekent. Zij werd later door anderen in Engeland en elders gevolgd, en ook onze eigen vredebonden hebben hun ontstaan inzonderheid aan de laatstgevoerde oorlogen te danken.

En dat die vredevrienden niet geheel zonder invloed gebleven zijn, kan o.a. blijken uit het bekende feit, dat de door Lord Clarendon voorgestelde en bij het Parijzer Protocol van 14 April 1856 aangenomen, doch, helaas! sedert niet nageleefde verklaring haar aanzijn verschuldigd geweest is aan de bemoeingen eener deputatie van den Londenschen Vredebond, bestaande uit de heeren Hindley, Joseph Sturge en Henry Richard, die bij Lord Clarendon en de overige gevolmachtigden, niet geheel te vergeefs, op de inlassching eener bepaling omtrent de internationale arbitrage hadden aangedrongen.

En niet alleen bij de volken, maar zelfs bij de Vorsten, openbaart zich een meerdere afschuw van de gruwelen des oorlogs en, zoo al niet de wil om er een einde aan te maken, dan toch de zucht om die zooveel mogelijk te temperen. Ik wijs op de instelling van het Roode Kruis, wel is waar, niet door de Vorsten in het leven geroepen, maar toch door hen erkend en aangenomen, en op de jongste pogingen van het congres te Brussel, om, door het stellen van vaste regelen (NB. voor de uitoefening van het geweld!), den oorlog, zooals de heer Lucas het noemt, te *beschaven.*

Het een en het ander is, in mijn oog, inderdaad niets anders dan eene protestatio actui contraria, die, zooals elke andere poging tot vergoelijking, eene zekere schaamte te kennen geeft over hetgeen men doet en dus veel gelijkt op een schijnend vernis, dat een leelijk voorwerp bedekt. Het is echter reeds iets gewonnen als zich schaamte openbaart over het verkeerde, dat men doet; 't is de eerste stap tot beterschap.

De laatste jaren, rijk aan oorlogsgeweld, hebben ook ruimschoots blijk gegeven van de gezindheid tot minnelijke schikking bij arbitrage.

In 1853 kwam tusschen de Vereenigde Staten en Canada eene conventie tot regeling der visscherijen tot stand, waarbij de partijen zich, ingeval van geschillen, onderwierpen aan de beslissing van scheidsrechters, wier wijze van benoeming bij de overeenkomst vastgesteld was en die zonder beroep recht zouden spreken.

Hetzelfde jaar werden eenige wederkeerige vorderingen, die tusschen beide Mogendheden onafgedaan gebleven waren, opgedragen aan de beslissing eener gemengde commissie.

In 1860 werden op gelijke wijze eenige geschillen tusschen de Vereenigde Staten en Nieuw Grenada, en in 1861 anderen met Costa-Rica beeindigd.

In beide gevallen waren de Vereenigde Staten ongetwijfeld de sterksten; maar zij hebben zich van die macht niet bediend.

In 1863 werd door de arbitrale uitspraak van den Koning der Belgen een einde gemaakt aan hangende geschillen tusschen de Vereenigde Staten en Peru, en tusschen Engeland en Brazilië.

In 1865 werd het geschil tusschen Engeland en Noord-Amerika over straat Puget door eene arbitrale commissie beslecht.

In 1870 besliste Engeland als arbiter tusschen Egypte en Spanje.

Hierop kwam het tractaat van Washington van den 8sten Mei 1871 en de opgevolgde beslissing van het scheidsgerecht te Genève, waarbij Engeland veroordeeld werd aan de Vereenigde Staten eene schadevergoeding van 15 millioen dollars te betalen.

In 1872 werd het geschil over de baai van San-Juan tusschen de Vereenigde Staten en Engeland bij arbitrale uitspraak beslist.

En eindelijk in 1874 werd door eene arbitrale commissie een geschil over grensscheiding tusschen Italië en Zwitserland beslecht.

Opmerkelijk is het dat in deze tien gevallen de Vereenigde Staten *acht,* en Engeland *zesmaal* partij geweest zijn, waarvan *vijfmaal* tegenover elkander; zoodat het wel blijkt dat in beide landen de ernstige wil bestaat om den oorlog te vermijden, ofschoon het hun niet aan de kracht en het vermogen ontbreekt dien te voeren.

En nu is er gevraagd: gij wilt door het recht beslist hebben, maar door welk recht? dan antwoord ik al dadelijk: door elk ander recht dan dat van den oorlog, want dit bestaat niet, *oorlog* en *recht* zijn tegenvoeters.

Het komt mij niet oneigenaaardig voor, ten einde te doen zien hoe in Engeland een der mannen van de vroegere oppositie, thans regeeringspartij, dus geen verdacht liberaal, er over denkt, hier mede te deelen wat de schrijver van de International vanities, in het laatste Decembernummer van Blackwood's magazine, over het recht van den oorlog zegt:

'Het eerste, wat ons in deze oorlogswetten treft, is het afgescheiden en geheel bijzondere karakter, dat zij aannemen, evenals de afwezigheid van alle verwantschap of overeenstemming met de gewone wetten. Hare hoofdstrekking is aan vechtende volken eene geheel nieuwe soort van rechten toe te kennen, die in vredestijd niet bestonden, die in tegenspraak zijn met alle andere rechten en die ons gevolgelijk tot het ongerijmde besluit schijnen te leiden dat het recht niet is een beginsel, maar eenvoudig afhankelijk van tijd en plaats, en dat er omtrent dezelfde zaak tweeërlei recht kan bestaan. Hoezeer wij ons zelven ook trachten op te dringen dat dit noodzakelijk is, zoo kan toch die noodzakelijkheid ons niet overtuigen dat het ook geoorloofd is: wij gevoelen instinctmatig dat deze oorlogswetten geen wet, geen recht zijn. Wij zien dat daaraan ten eenenmale alle vereischten van wettigheid ontbreken; dat het niets anders zijn dan willekeurige, tijdelijke regelen, die bij ontstentenis van alle recht, zijn aangenomen, omdat elke regel, welke dan ook, verkieslijk is boven regelloosheid. Men kan zeggen dat wat zij voorschrijven *wettelijk* is, maar *wettig* is het niet; in de beteekenis van welke twee woorden een groot verschil is gelegen. Wettelijk geeft te kennen dat eene daad, volgens eene wet, welke dan ook, is geoorloofd; wettig beteekent zoowel het innerlijk beginsel als den uiterlijken vorm, den geest zoowel als de letter. Is deze onderscheiding juist, dan is het woord *wettig* alleen toepasselijk op zoodanige voorschriften, die in overeenstemming zijn met het eeuwigdurende recht en de rechtvaardigheid. En daar nu de strekking der oorlogswetten is handelingen te regelen, die in strijd zijn met recht en rechtvaardigheid, schijnt hieruit logisch te volgen dat zij uit haren aard onwettig zijn. Bij voorbeeld deze wetten nemen aan dat al de burgers eener natie de persoonlijke vijanden worden van al de burgers van een vijandelijk volk en, in theorie, verplicht zijn hen te dooden als zij elkander van aangezicht tot aangezicht ontmoeten. Volgens een ander artikel van datzelfde wetboek blijven vijanden overal vijanden, over den geheelen aardbodem, met deze éénige afdoende uitzondering, dat zij elkander op onzijdig grondgebied niet mogen bevechten. Dit beginsel is van zoo uitgestrekten zin, dat vrouwen en kinderen, evenzeer als mannen, worden geacht vijanden te zijn; ofschoon de krijgvoerenden tegenwoordig zoo goed zijn van ze niet zonder onderscheid dood te schieten, maar hunne aansprakelijkheid af te meten naar de handelingen, die zij, in den oorlog, persoonlijk plegen. Volgens deze bepalingen moest de oorlog de strijdvoerende

landen tamelijk doen gelijken op die vreemdsoortige grot in Florida, waar tallooze myriaden van ratelslangen steeds bezig zijn elkander op te eten. Een ander eerlijk voorschrift is dat, dadelijk bij het uitbreken der vijandelijkheden, alle particuliere schulden tusschen de onderdanen der oorlogvoerende Staten zijn opgeschort; voor handelaren, die schuldenaars zijn van het buitenland, kan de verbreking des vredes gevolgelijk een aangenaam voordeel opleveren; maar zij richt daarentegen de ongelukkigen te gronde, die er geld te vorderen hebben. En dan komt die allerverfoeilijkste kaapvaart, waardoor flinke zeelieden tot zeeroovers worden gemaakt, zonder dat zij daarom worden opgehangen; waardoor bijzondere personen het vermogen erlangen om voor eigen rekening op zee slag te leveren, alsof zij keizers of haaien waren. Het kan bezwaarlijk beweerd worden dat zulke voorschriften "wettig" zijn, want zij zijn in strijd met het wezen en de beteekenis van wettigheid, zooals die wordt begrepen en toegepast in elke andere omstandigheid des levens. Het is toch niet vol te houden dat de exceptioneele toestand, die door het uitbarsten des oorlogs in het leven is geroepen, fundamenteele waarheden te niet doet, den Staten de macht geeft moreele axiomata om te keeren en het gansche wezen hunner verantwoordelijkheid en verplichtingen te veranderen. Het kan niet opgaan dat wat gisteren *kwaad* was, heden *goed* geworden is; dat wat toen valsch was, nu waar is, en dat vaste grondbeginselen door het schetteren der krijgstrompet kunnen worden omvergeworpen. Óf er bestaat in niets eenige werkelijkheid, òf de wetten des oorlogs zijn een ongerijmd en leugenachtig masker, waarachter de wereld laag en zwak genoeg is haar bewustzijn te willen verbergen dat de oorlog een gemeene boosdoener is, die noch eerlijkheid, noch oprechtheid, noch deugd kent.

En het is op zulke grondslagen dat de menschen hunnen roem bouwen!'

Ik ben daarom niet te ver gegaan, toen ik zeide dat ik geen recht des oorlogs erkende, omdat het niet bestaat; en in plaats van te trachten het onrecht te regelen en het binnen zekere grenzen te beperken, zouden de Mogendheden beter en wijzer en menschlievender handelen, indien zij eene regeling en vaststelling beproefden van het recht, dat de verhouding der volken onderling moet beheerschen; eene regeling, die zou strekken niet om den oorlog te beschaven, maar om de beschaving over den oorlog te doen zegevieren en hem te voorkomen.

Want juist het gemis van een beschreven, van een algemeen erkend volkenrecht geeft in de internationale betrekkingen vaak aanleiding tot geschillen, en slechts enkelen handelen zoo verstandig en in het ware belang des volks als Engeland en de Vereenigde Staten, die zelve de rechtsregelen vaststellen, waarnaar, en de rechters benoemen of aanwijzen, door wie hunne geschillen zullen worden beslist.

En zoo lang er geen beschreven en erkend volkenrecht bestaat, zoolang men, om te komen tot een altijd onzeker besluit wat recht is, zal moeten te rade gaan bij Hugo de Groot, Bynckershoek, Puffendorf, Vattel, Barbeyrac, Mornac, Hoffmann, Albéric, Geuhl, Besold en andere schrijvers over het Jus gentium, of zijne toevlucht nemen tot antecedenten, zoolang ook zal er tot minnelijke vereffening der internationale geschillen - als diplomatieke onderhandelingen falen - geen ander, geen beter middel zijn dan arbitrage.

Mochten de Vorsten en Regeerders zelve tot dit inzicht komen en begrijpen, dat er voor hen een grooter prestige en meer roem gelegen is in het besturen van vreedzame en welvarende bevolkingen en in de bevordering der werken des vredes, dan in het bezit van groote en schitterende legers, die, voor den oorlog bestemd, er ook licht toe gebezigd worden; mochten zij eigener beweging handelen en niet afwachten dat zij door den onwederstaanbaren stroom der volksovertuiging er toe gedrongen worden - dan zouden zij der menschheid eene onschatbare weldaad bewijzen en aan de wereld een tal van rampen en jammeren besparen, die anders onvermijdelijke oorlogen over haar nog zullen uitstorten.

De algemeene aanneming van het beginsel, dat niet het geweld, maar het recht beslissen moet, leidt natuurlijk tot geheel andere internationale verhoudingen: tot meer vertrouwen en gerustheid, en gevolgelijk, zij het dan niet op eens, langzamerhand tot ontwapening en tot eene regeling der militaire zaken op werkelijken voet van vrede. En is het de wil, de ernstige wil om de internationale geschillen te doen beslissen door het recht, dan zal men ook willen dat worde vastgesteld *wat* dat recht is en *hoe* het zal worden toegepast, en de pogingen, die worden aangewend om dit tot zekerheid te brengen, zullen te meer kans hebben op wèl en spoedig slagen, als zij aanmoediging en ondersteuning vinden daar, waar zij die behoeven om practische resultaten te kunnen opleveren.

Parlementaire motiën en wenschen of verklaringen alleen kunnen dit niet uitwerken; zij constateeren slechts het beginsel, zij zijn een levend en krachtig protest tegen onrecht en geweld; zij zijn de eerste schrede op den weg van recht en rechtvaardigheid.

Gelukkig voor de toekomst dat er ook op andere wijze gearbeid wordt, om de toepassing van het beginsel voor te bereiden en mogelijk te maken.

In het jaar 1873 kwamen, inzonderheid door den ijver der Amerikaansche en Engelsche voorstanders des vredes, twee vereenigingen tot stand, die zich beide de hervorming en de codificatie van het volkenrecht ten doel stelden.

De eerste, het *Institut de droit international*, gevestigd te Gend, ging hierbij van een meer uitsluitend wetenschappelijk oogpunt uit en beperkte haar getal leden tot 50, die uit de eminentste juristen gekozen worden.

De tweede, de Vereeniging tot hervorming en codificatie van het Volkenrecht, beoogde meer practische resultaten, ook door de uitoefening van invloed op de openbare meening; vandaar dat haar ledental onbeperkt is en daartoe door juristen of niet-juristen, geleerden of niet-geleerden, kortom door alle belangstellenden kan worden toegetreden.

De eerste bijeenkomst van het Instituut had plaats te Gent in September 1873, die der Vereeniging te Brussel in October daaraanvolgende.

Een der eerste punten van behandeling op laatstgemelde bijeenkomst was de verhouding te bepalen tusschen de beide instellingen en eenigermate ieders werkkring af te bakenen.

Hieromtrent werd het volgende vastgesteld:

'De conferentie tot hervorming en codificatie van het volkenrecht,

Overwegende dat het Institut de droit international, op den 10^{den} September 1873 te Gent opgericht, is eene uitsluitend wetenschappelijke vereeniging en dat haar doel is den vooruitgang van het internationale recht te bevorderen, de algemeene beginselen daarvan te formuleeren, en hare medewerking te verleenen aan elke ernstige poging tot trapsgewijze en opklimmende codificatie van het volkenrecht;

Dat dienovereenkomstig het Instituut nu reeds de drie volgende punten in onderzoek heeft genomen:

a. De internationale arbitrage en de daarbij te volgen rechtsvordering;
b. De drie regelen van internationaal zeerecht in het tractaat van Washington gesteld;
c. De regelen van het internationaal privaat-recht, strekkende tot verzekering eener eenvormige beslissing der conflicten tusschen de verschillende burgerlijke en strafwetgevingen;

Dat de meeste der juristen in het volkenrecht, die door het Amerikaansche comité zijn uitgenoodigd, leden zijn van het Instituut;

Dat het comité, hetwelk de conferentie te Brussel heeft opgeroepen, niet alleen bestaat uit juristen, maar ook uit mannen, die zich onderscheiden als politici, publicisten, staathuishoudkundigen, philanthropen, en dat het haar doel is den vooruitgang van het volkenrecht in zijne practische toepassing en in de openbare meening te bevorderen;

Verklaart:

1°. Dat het, haars inziens, is in overeenstemming met het doel en het belang der beide vereenigingen, dat zij, ieder met bewaring harer algeheele onafhankelijkheid, elkander steunen;
2°. Dat, uit zijn aard en samenstelling, het Institut de droit in-

ternational schijnt de voorwaarden te vervullen, vereischt om werkzaam te zijn als een Senaat van rechtsgeleerden, ten volle bevoegd tot het voorbereiden der werken, die onmisbaar zijn voor de aanneming en uitvaardiging van een wetboek van het volkenrecht, en dat er alle grond bestaat om het in de vervulling dezer taak behulpzaam te zijn;

3°. Dat de conferentie zich harer zijds voorbehoudt uit alle oogpunten en inzonderheid uit het staatkundig, economisch en maatschappelijk oogpunt het resultaat dier werken te onderzoeken, alsmede om, zooveel mogelijk met vermijding van dubbelen arbeid, zich bezig te houden met alle door haar noodig geachte eigen werkzaamheden en, hetzij na onderzoek van den arbeid van het Institut, hetzij voordat zij dat onderzoek zal hebben volbracht, op zoodanige wijze handelend op te treden als haar het meest bevorderlijk zal voorkomen aan de ontwikkeling der vredelievende betrekkingen tusschen de volken en aan den vooruitgang der internationale beschaving.'

In de bijeenkomst te Brussel werd, na een zeer levendig debat, het volgende besluit omtrent de internationale arbitrage genomen:

'De conferentie verklaart dat zij de arbitrage houdt voor het essentieel rechtvaardige, verstandige en zelfs voor de natiën verplichtende middel om de internationale geschillen, die door onderhandeling niet kunnen vereffend worden, te beslechten. Zij onthoudt zich van de stelling dat dit middel in alle gevallen zonder onderscheid toepasselijk is; maar zij meent dat deze uitzonderingen zeldzaam zijn. Het is hare overtuiging, dat geen enkel geschil als onoplosbaar moet worden beschouwd, dan na een voldoenden termijn van beraad, eene duidelijke uiteenzetting van het punt in geschil en de uitputting van alle vredelievende middelen, om tot een vergelijk te geraken.'

De overige tijd der bijeenkomst werd grootendeels besteed aan de constitutie der vereeniging en de zamenstelling van het bestuur; terwijl aan het slot werd besloten een dankadres te richten aan den heer Henry Richard, lid van het Engelsche Parlement, voor den ijver, de toewijding en de bekwaamheid, waarmede hij sedert vele jaren de zaak der internationale rechtvaardigheid heeft voorgestaan, en inzonderheid voor zijne motie, die op den 8sten Juli 1873 in het Britsche parlement met zoo schoonen uitslag is bekroond.

Omtrent de jaarlijks te houden congressen werd bepaald dat zij, vooral om het zoo wenschelijke verband met het Institut de droit international te bewaren, telkens zouden worden beschreven op dezelfde plaats waar, en acht dagen nadat het Institut zijne vergadering zoude hebben geopend.

De tweede bijeenkomst van beide instellingen had in 1874 te Genève plaats, van het Institut van 31 Augustus tot en met 5 September en van de Vereeniging tot codificatie van 7 tot en met 11 September.

Het verhandelde in deze vergaderingen was hoogst belangrijk. Ik zal er slechts een gedeelte van aanstippen.

De bijeenkomsten van het Institut, dat thans 44 leden telt, werd door 19 bijgewoond, terwijl 4 anderen daaraan door de toezending van schriftelijke opstellen hebben deelgenomen.

De tegenwoordige leden waren:

Mancini, (voorzitter), Esperson, Pierrantoni (*Italië*),
De Parieu (onder-voorzitter), Cauchy (*Frankrijk*),
Rollin Jacquemyns (alg. secretaris), de Laveleye (*België*),
Neumann (*Oostenrijk*),
Bullmerincq, Martens (*Rusland*),
David Dudley Field (*Noord-Amerika*),
Prof. Asser (*Nederlanden*),
Moynier (*Zwitserland*),
Calvo (*Buenos-Ayres*),
Sir Travers Twiss, J. Westlake (*Engeland*),
Prof. Bluntschli (onder-voorzitter), Von Holtzendorff, Goldschmidt (*Duitschland*).

Opstellen zijn ingezonden door:

Beach Lawrence en Woolsey (*Noord-Amerika*),
Sir Montague Bernard en prof. Lorimer (*Engeland*).

Onder de afwezige leden mogen namen genoemd worden als die van graaf Sclopis, Drouin de Lhuys, Hautefeuille, Heffter enz.

Ik zal, om binnen de grenzen van een tijdschrift-artikel te blijven, mij bepalen tot de mededeeling van de resutaten der behandeling van het derde door het Institut in onderzoek genomen punt, omtrent de in het internationale privaatrecht te stellen regelen tot verzekering van eenvormige beslissingen (Bladz. 18).

De Commissie met het onderzoek belast had hare aandacht slechts kunnen wijden aan de *burgerlijke wet* en *de rechtsvordering;* de *handels*- en *strafwetgeving* had zij vooralsnog ter zijde moeten laten. Eene der grootste weldaden voor het menschdom achtte zij de eenheid der burgerlijke wet voor alle volken. Vroeger nog meer dan thans bestond er omtrent eene menigte onderwerpen een groot verschil, b.v. in zaken van *huwelijk*, *bloed- en aanverwantschap*, *erfopvolging* enz. De commissie was gekomen tot de conclusie: dat het *burgerlijk privaatrecht* is persoonlijk en nationaal en dat het als zoodanig met den persoon over de grenzen van zijn eigen land medegaat; dat het *publiek recht*, daarentegen, is territoriaal en alleen binnen zeker gebied en op hen, inboorlingen of vreemdelingen zonder onderscheid, die het bewonen, van kracht. De commissie heeft dien ten gevolge de volgende besluiten voorgesteld, die door de vergadering zijn aangenomen:

1. Het Institut erkent het onloochenbare nut en somtijds de noodzakelijkheid van verdragen, waarbij beschaafde Staten met wederzijdsch goedvinden, verplichtende en eenvormige regelen van internationaal privaatrecht kunnen aannemen, volgens welke het openbaar gezag en inzonderheid de gerechtshoven in de contracteerende Staten zullen

worden in staat gesteld, met betrekking tot vreemdelingen, zaken omtrent personen, eigendom, overeenkomsten, erfopvolging, rechtsvordering en vonnissen te beslissen.

2. Het Institut is van oordeel dat het beste middel om dit doel te bereiken hierin bestaat, dat het Institut zelf den tekst van zoodanige ontwerp-verdragen gereed make, zoowel die van algemeenen aard zijn, als die bijzondere onderwerpen b.v. huwelijken en erfopvolging of tenuitvoerlegging van vonnissen betreffen. Deze ontwerpverdragen moeten dienen als grondslag van officieële onderhandeling en definitieve verbetering, op te dragen aan eene conferentie van rechtsgeleerden en gedelegeerden, te benoemen door de verschillende of althans door eenige Staten, en in dit geval met de bevoegdheid der andere Staten tot latere toetreding voor al zoodanige onderwerpen, waaromtrent zij meenen zulks zonder bezwaar te kunnen doen.

3. Deze Verdragen mogen aan de contracteerende partijen geen algeheele eenvormigheid van wetboeken opleggen; dit zou niet kunnen geschieden zonder der beschaving een hinderpaal in den weg te stellen. Maar, zonder aan de wetgevende onafhankelijkheid te kort te doen, moeten deze verdragen vooruit bepalen, welke der onderling strijdige wetsbepalingen het meest in overeenstemming zijn met den geest van het recht.

4. Het Institut oordeelt het raadzaam bij internationale verdragen eenvormige regelen vast te stellen omtrent de grondslagen en de grenzen van rechtsgebied, rechterlijke bevoegdheid en rechtsvordering, opdat beslist zij wat in twijfelachtige gevallen recht is, en daarbij de internationale rechtsbeginselen omtrent bewijs en dergelijken duidelijk te bepalen.

In de bijeenkomst van den 5^{den} September werd op voorstel van een der Duitsche professoren, ik meen Von Holtzendorff, besloten de volgende jaarlijksche bijeenkomst op den 25sten Augustus 1875 te openen en te houden in het geboorteland van Hugo Grotius. - Den Haag, de vorstelijke residentie werd daartoe gekozen.

De onderwerpen, die op het Congres der Vereeniging tot hervorming en codificatie van het Volkenrecht werden behandeld, waren niet minder belangrijk.

Deze Vereeniging heeft een onbepaald getal leden.

Leden zijn:

1. Allen, die deel hebben uitgemaakt van de conferentie te Brussel in October 1873;

2. Allen, die op hunne aanvrage door de Vereeniging of haar bestuur zijn toegelaten.

3. Gedelegeerden van andere Vereenigingen tot bevordering van hetzelfde doel, ter beoordeeling van het Bestuur.

De contributie is vastgesteld op *f* 12. - jaarlijks, of *f* 120. - in eens voor het lidmaatschap levenslang.

Het congres, dat in de groote raadzaal van het Stadhuis werd gehouden, werd door een 50tal leden en 12 dames bijgewoond. De heer David Dudley Field van Nieuw-York bekleedde den voorzitterstoel.

Onder de aanwezigen merkte men op Z.E.M. Kawasa, afgezant van Japan te Rome, Henry Richard, Signor Mancini, Prof. Pierrantoni uit Napels, C.A. Peabody, rechter, C. Daly, president-rechter, Dr. J.B. Miles, uit de Vereenigde Staten; Fredéric Passy, uit Parijs, Prof. Brocher en Père Hyacinthe uit Genève, Senor Marcoartu, oud-lid der Spaansche Cortès; Dr. J.B. Thompson, uit Berlijn; T. Webster, O'Sullivan, H.D. Jencken, J. Gerstenberg, voorzitter van het Comité van vreemde fondsenhouders, *Sir* Travers Twiss en vele anderen uit Engeland.

Verscheiden verslagen en opstellen werden voorgelezen en in discussie gebracht.

Dr. J.B. Miles bracht een verslag uit over de bevordering, den vooruitgang en het doel der Vereeniging, waarbij hij melding maakte van de motiën in den laatsten tijd door de volksvertegenwoordigingen in Engeland, Italië, Zweden en Noord-Amerika aangenomen.

Na de mededeeling door den heer Mancini van het verhandelde in het Institut, stelde de voorzitter het eerst aan de orde het punt over internationale arbitrage en gerechtshoven. Prof. Pierrantoni gaf een overzicht van eenige loffelijke verhandelingen over dit onderwerp, waarna Dr. Miles een opstel voordroeg over de noodzakelijkheid en de inrichting van zulk een gerechtshof, terwijl hij betoogde dat die instelling mogelijk was, zonder aan de nationale souvereiniteit te kort te doen. Dr. Thompson en Prof. Lawrence deelden de resultaten mede hunner studiën, omtrent de vraag naar de middelen om de rede in de plaats te doen treden van het ruwe geweld der wapenen.

Er werden opstellen voorgelezen en besproken over internationaal privaatrecht, over de rechten van kopij en octrooi, over wisselbrieven en overeenkomsten, over eenheid van munten, van maten en gewichten en over de internationale bescherming der houders van staatsschuldbrieven.

Door den heer Henry Richard werd eene belangrijke redevoering gehouden over de toenemende zegepraal van het recht over het ruwe geweld.

De heer Marcoartu betoogde de wenschelijkheid dat de Vereeniging zoude optreden als een vrij internationaal parlement.

Er werd nog gelezen over de opkomst en den vooruitgang van het internationale recht en over de mogelijkheid der samenstelling van een internationaal wetboek.

Op grond der geheel tegenstrijdige uitspraken door den Engelschen en den Franschen rechter, betreffende de aanvaring der stoomschepen Ville de Havre en Lochearn gegeven, werd het volgende voorstel van den voorzitter aangenomen: ‘dat eene commissie van drie personen zal

worden benoemd, ten einde de wenschelijkheid te overwegen van de instelling eener internationale rechtbank, die zal kennis nemen van alle vorderingen ter zake van aanvaringen op zee van schepen van verschillende natiën.'

Op voorstel van de heeren Webster en Peabody werd besloten: 'Dat de schets van een internationaal wetboek (waarvan eene Italiaansche vertaling door Prof. Pierrantoni aan de vergadering is aangeboden) of zoodanig gedeelte van dat wetboek, dat nog niet in commissoriaal onderzoek is, worde in handen gesteld van het bestuur der Vereeniging, ten einde het in zijn verschillende deelen door bijzondere commissiën te doen onderzoeken, en daaromtrent in de volgende jaarlijksche bijeenkomst verslag uit te brengen en voorstellen te doen. Dat intusschen het bestuur uitgenoodigd en gemachtigd wordt eenige daartoe geschikte stukken, strekkende om de overeenstemming en den strijd der nationale wetgevingen aan te toonen, voor den druk te doen gereed maken en uit te geven op zoodanige wijze als het gepast zal oordeelen.'

In antwoord op eene voordracht van den heer M. Farjasse bracht de heer Henry Richard hulde aan den Franschen Vredebond, waarvan de heeren Farjasse en Passy leden zijn, voor den moed en de volharding, waarmede hij zelfs gedurende den oorlog aan zijne beginselen heeft vastgehouden.

Op den laatsten dag der zitting werd van den graaf Sclopis, den voorzitter van het Geneefsche arbitrale gerechtshof, het telegrafisch bericht ontvangen, dat hij het voorzitterschap der Vereeniging, waartoe hij voor 1875 benoemd was, aannam.

En ten slotte werd na eene uitvoerige discussie over de in verdragen op te nemen bepalingen omtrent arbitrage het volgende besluit aangenomen:

'De Vereeeniging wenscht zich zelve geluk met de uitspraken, die sedert hare oprichting te Brussel door de wetgevende vergaderingen van Italië, de Vereenigde Staten en Zweden, ten gunste der beslechting van internationale geschillen door middel van arbitrage, zijn uitgebracht. Zij hoopt dat vóór hare volgende bijeenkomst de regeeringen van Groot Brittanje, Italië, de Vereenigde Staten en Zweden zich zullen hebben verstaan om uitvoering te geven aan die uitspraken hunner wetgevende vergaderingen, door het maken van tractaten tot oprichting van internationale rechtbanken, de regeling van de rechtsvordering en de uitvoering harer vonnissen; terwijl de Vereeniging de hoop uitspreekt dat de regeeringen der Staten, waar het beginsel van internationale arbitrage is aangenomen, de noodige openingen aan de andere mogendheden zullen doen, ten einde de arbitrage het algemeene middel te doen worden tot oplossing der internationale geschillen.'

Des avonds van dien dag had er nog eene openbare meeting plaats in de groote zaal der Reformatie, die door ruim 3000 personen werd bijgewoond.

Toespraken werden gehouden door de heeren David Dudley Field, Henry Richard, den Japanschen ambassadeur, Dr. Miles, F. Passy, Von Holtzendorff, Marcoartu en eindelijk door Père Hyacinthe, die met levendigen bijval werden toegejuicht.

Evenals te Brussel had de waardige en gastvrije ontvangst der leden van het Institut en van de Vereeniging te Genève de onmiskenbare blijken gegeven van de achting en sympathie, waarmede hun streven bij de autoriteiten en bij de bevolking werd begroet.

De korte mededeeling door mij van het verhandelde gedaan zal, vertrouw ik, voldoende wezen om te doen zien dat de codificatie van het volkenrecht door velen der geleerdste, aanzienlijkste en bekwaamste mannen in Europa en Amerika met ernst en kracht wordt aangevat, en dat men zich niet bezighoudt met holle theoriën en ijdele klanken, maar werkt en handelt, ten einde de onontbeerlijke grondslagen te leggen van het *Recht*, welks zegepraal over het *Geweld* men wenscht verzekerd en bevestigd te zien.

In het laatst van Augustus en het begin van September aanstaande zullen de beide vereenigingen in Nederland, te 's Gravenhage, vergaderen.

Welk onthaal zal haar hier te beurt vallen? Zal het zijn onverschilligheid, of eene krachtige medewerking en oprechte sympathie, die het bewijzen dat Nederland er prijs op stelt te behooren tot de natiën, die openlijk het beginsel hebben uitgesproken, dat *Recht* gaat boven *Macht?*

Op de medewerking en den steun der Regeering kunnen wij zeker staat maken, en waar deze voorgaat, kan, dunkt mij, de natie, vooral in eene zaak als deze, die de bevordering van het welzijn der gansche menschheid beoogt, niet achterwege blijven.

Nederland, dat in de beschaafde wereld onder de eersten behoort, die aanspraak mogen maken op het bezit van vrijheid en orde, is bij die vereenigingen totnogtoe zeer schaars vertegenwoordigd, ofschoon het eene menigte mannen telt, die door hunne richting, hunne positie, hunne studiën en hunne bekwaamheid, als het ware, zijn aangewezen om tot het beoogde doel mede te werken.

Moge het alhier te houden congres tot eene juiste waardeering en hierdoor tot oprechte sympathie en ruime toetreding opwekken![*].

Dordrecht,
18 Februari 1875.
J.P. BREDIUS.

(*) Vóór het afdrukken van dit opstel deelden de Nieuwsbladen het verblijdend bericht mede van de aanneming der motie over de arbitrage van de Heeren Couvreur en Thonissen in de Belgische Kamer.

Geschiedenis van den dag.
De verandering in Spanje.

De telegraaf werkte in Spanje in de maand December zeer langzaam; de berichten waren minstens vier en twintig uren onderweg, maar in het laatst dier maand kwam plotseling een ongewone snelheid; het bericht van den nieuwen opstand onder generaal Martinez Campos, die te Murviedro met twee regimenten zich voor den prins van Asturië, Isabella's zoon, verklaarde, werd nog denzelfden avond - 30 December - hier bekend en omstreeks den middag van den oudejaarsdag had men te Amsterdam reeds uit Madrid de tijding ontvangen, dat Alphonso door de beide legers van het centrum en het Noorden was geproclameerd. Er was niets dat op die tijding had kunnen voorbereiden en toch werd zij op het bloot vermoeden reeds voor waarschijnlijk gehouden, niet zoo zeer om den persoon - want men wist toen te weinig van Alphonso af om een meer dan oppervlakkig oordeel over hem te vellen - maar om het land, en wel om het moeilijk en verward tijdsgewricht, dat het doorleefde; erge zekerheid is gemakkelijker te dragen dan langdurige onzekerheid. Zoo kon het niet langer, - dachten ook niet-Spanjaarden. En met nieuwjaar kwamen nadere berichten, die het wondervolle nieuws bevestigden met bijzonderheden, die aan de verhalen van de Arabische Nachtvertellingen deden denken; de monarchale omwenteling had niet alleen geen enkelen druppel bloed gekost, maar nergens was zelfs een spoor van verzet opgemerkt, ook niet in de groote steden, waarvan sommigen bekend stonden als brandpunten van demagogische hartstochten. Was dan de afschaffing van de monarchie in Spanje zoo slecht bevallen, dat de contra-revolutie als een verademing was na bangen tijd? Het scheen wel zoo; de gansche hoofdstad was met oud- en nieuwjaar in feestdos gehuld en schier overal, hier meer daar minder, zag men in vlag en groen en licht, de teekenen van vreugde over de verandering.

Op de buitenwereld kon de indruk van de gebeurtenis onmogelijk zoo gunstig zijn; men herinnerde zich de moeder van den knaap, die zich aan de Spaansche kroon wilde wagen; haar particulier leven had nooit achting kunnen inboezemen en haar regeering het geduld van de Spanjaarden uitgeput; en naarmate de booze geruchten over haar leven toenamen, werd zij vromer, in den ongunstigen zin van het woord, werd zij Roomscher. Toen nu bovendien gewaagd werd van den Pauselijken zegen over den jeugdigen monarch, rees de vraag op of wij in de Spaansche restauratie geen vrucht hadden te zien van ultramontaansch overleg, dat voor Spanje het ergste deed vreezen. Deze vrees bleek echter weldra voorbarig te zijn; de ultramontaansche bla-

den waren volstrekt niet zoo ingenomen met de verandering en men las tusschen de regels van hun geschrijf, dat een overwinning van Don Carlos meer welkom zou zijn geweest. De openbare meening bekeerde nog meer van haar vrees, toen bekend werd, dat Isabella niet meê zou gaan naar Madrid en ook van onpartijdige zijde de gunstigste berichten over den prins van Asturie werden gegeven. Men is binnen weinige dagen zoo van opinie veranderd, dat nu in ernst de vraag wordt overwogen, of voor Spanje niet een betere toekomst kan worden verwacht. Wanneer wij personen en zaken in het Pyreneesche schier-eiland nader opnemen, zullen wij zien, dat er werkelijk reden bestaat om de verandering in Spanje niet ongunstig te noemen.

Alles is in deze wereld betrekkelijk; wanneer men de Spanjaarden vroeg, of zij den monarchalen regeeringsvorm met een Bourbon voor hun ideaal houden, zouden velen, onder de ouderen van jaren althans, de schouders ophalen, - maar er onmiddellijk op laten volgen, dat zij van proefnemingen met voorloopige regeeringen, vreemde dynastieën en republieken in elk geval genoeg hebben.

En men kan hun inderdaad geen ongelijk geven. De partijen, die na de omwenteling van '68 het roer van staat in handen hebben gehad, hebben zich van zulk een ongunstige zijde doen kennen, dat zij zich totaal onmogelijk hebben gemaakt; men heeft geduld gehad met die mannen en hen hun rol laten uitspelen, en eindelijk heeft de Voorzienigheid zich over hen erbarmd, genadig een einde makend aan hun armzalig bedrijf.

Het waren de progressisten of radicalen, waarbij zich later een klein deel van de unionisten aansloot, die in '68 naar de gewone Spaansche wijze, d.w.z. door een militaire beschikking, anders genaamd *pronunciamiento* een einde maakten aan de regeering van koningin Isabella, die waarlijk niet veel anders had verdiend. De eigenlijke ziel van die beroering en ook de eenige populaire en energieke man was generaal Prim, die - zullen wij zeggen gelukkig of ongelukkig - viel nadat de eerste stap was gedaan op den nieuwen weg, de verkiezing van Amadeo tot Koning. Men heeft zijn dood altijd voor een kwaad voorteeken gehouden niet alleen voor het koningschap van Amadeo, maar ook voor de geheele schepping van de revolutie van '68. 't Eerste verwijt dat men die mannen moet doen is, dat zij nooit recht geweten hebben, wat zij wilden. Een uiterst liberale constitutie hebben zij gemaakt, het algemeen stemrecht ingevoerd, maar dat beteekent niet veel, wanneer men weet hoe in Spanje de Kamers worden gemaakt en derhalve ook de wetten. Nooit hebben de progressisten bewijs gegeven, dat zij bij hun doen en laten te rade gingen met de kaart des lands; zij handelden als bestond geheel Spanje uit progressisten; zij vormden een partij-regeering en het was waarlijk niet te verwonderen dat Amadeo in weerwil van zijn goeden wil en zijn tact niet populair is geworden; de partij, die den koning omgaf, verhinderde zulks; zij was het

licht, waardoor de natie den koning zag. Er was in die partij niets wat achting inboezemde of eerbied afdwong; de koningzoekerij, waardoor Spanje belachelijk werd in 't oog van vreemden, was de eerste fout; zij getuigde van het weinig gezonde begrip, dat de heeren hadden van het koning worden van een volk. Toen men den koning had, hebben de progressisten hun best gedaan om hem het leven te benauwen en hem uit te drijven; partijziekte maakte het raderwerk van staat krank en het koningschap werkeloos; toen de scheuring van de progessisten voldongen was in conservatieven en radicalen, was ook het lot van den koning geteekend. En wat was de eigenlijke oorsprong van die scheuring, van het ontstaan van Sagastisten en Zorillisten? Persoonlijke eerzucht van een al te gewoon gehalte, ambtsbejag; de politiek van deze heeren loste zich bijna uitsluitend op in portefeuille-jacht; de meeste kibbelarijen onder de Ministers ontstonden bij de verdeeling van de hooge staatsposten onder de vrienden en geestverwanten, De republiek is voor zulke mannen het grootste onheil, of liever voor het land dat zij heeten te besturen; de republiek verleent hen een nog vrijer veld en wordt daardoor de vlam, die den hartstocht nog meer voedt; de wind der vrijheid blaast hem aan tot feller gloed. De geschiedenis heeft het geleerd; de een verdrong den ander, en ras was men gedrongen op den rand van den afgrond, toen de natuur nog intijds boven de leer ging en Castelar feitelijk terugkeerde tot de bestuurmiddelen, die vroeger door hem en zijn partij ten sterkste veracht waren. De republiek was door een staatsgreep geboren, door een staatsgreep werd zij ter zijde gesteld om weder plaats te maken voor de progessisten van zoogenaamd conservatieve kleur. Sagasta was het die opnieuw omhoog werkte en de politieke mastklimmerij ving weder aan. En wat deed hij, toen hij het toppunt had bereikt? Een jaar heeft men hem en de zijnen weder tijd gelaten, en welke daad hebben zij verricht? Dat zij op constitutioneel onwettige wijze hebben geregeerd, zou men hen kunnen vergeven, indien het land den teugel had gevoeld van hun bestuur; maanden verliepen met telkens op nieuw reorganiseeren van het leger, zonder dat den Carlisten eenig kwaad werd berokkend; wanneer het toeval voor een oogenblik diende, dat het succes de wapenen kroonde, - zooals b.v. het geval was met den tocht van generaal Laserna tot ontzet van Irun, - dan ging de vrucht daarvan verloren tengevolge van de onzinnige tegenbevelen van het hoofdbestuur; het scheen dat men te Madrid boven alles vreesde, dat er een overwinnaar zou zijn van de Carlisten en deze door dat feit een politieken invloed zou krijgen, die men voor eigen prestige minder wenschelijk achtte! Alles werd te Madrid verpolitiekt. Toen eindelijk de positie tegenover het land onhoudbaar werd, toen er werkelijk gevaar begon te bestaan voor het overschrijden van de Ebro-linie door de Carlisten, of nog waarschijnlijker, toen alle financieele hulpmiddelen waren uitgeput, toen een overwinning

op de Carlisten het eenige middel werd om geld te maken, toen trok de President der Republiek eindelijk op om in het ongunstigste jaargetijde te beproeven wat men in het goede verzuimd had. Serrano met het heele leger ingesneeuwd tegenover de ongenaakbare Navarreesche bergen, - dat was meer dan een volk moet kunnen dragen! Was het dan te verwonderen, dat het proclameeren van den prins van Asturië tot Koning van Spanje door het geheele land òf met gejuich òf met stilzwijgendheid werd aangehoord? Zelfs in de meest republikeinsch gezinde steden vernam men nauw een kreet, een blik van afkeuring. Waarom? omdat het volk al het gepolitiek van progressisten en republikeinen moede was. De regeering van koningin Isabella boezemde weerzin in, haat, toen zij zich geheel verslingerde aan de ultramontanen, maar de heeren van de revolutie van '68 boezemden geen afkeer in, maar walging. Indien men de Spanjaarden vroeg, waarom zij zoo zonderling gehandeld hebben, eerst de omwenteling toejuichen en met vreugde de koningin zien verdrijven naar den vreemde en eenige jaren later met dezelfde opgewondenheid den zoon dier koningin inhalen, dan zouden waarschijnlijk de meesten op den eersten indruk zich niet volkomen rekenschap kunnen geven van hun eigen handelwijze; de Spanjaarden zijn instinctmatig te werk gegaan; een duister besef heeft hun gezegd, dat een slechte regeering nog beter is dan geen regeering, omdat wanorde en werkeloosheid het ergste is wat een land kan overkomen. De geschiedenis wordt niet geschreven door woorden maar door daden; de luisterrijke inhaling van Alphonso XII is het vonnis, geveld over de mannen die sedert '68 den naam hadden Spanje te besturen. De feiten van het dagelijksch leven zijn niet vreemd, niet raadselachtig; wanneer wij klagen over geheimzinnigheid, over duisterheid, dan is dit het bewijs dat wij het letterschrift van de geschiedenis niet lezen kunnen.

Mannen zonder wezenlijke overtuiging, zonder kracht moesten zóo regeeren en zóo van het tooneel worden verwijderd. Men heeft aanvankelijk gedacht dat Serrano en Sagasta in de Alphonsistische samenzwering mede betrokken waren en hun gewaand verzet slechts komedie-spel. Men heeft door die verdenking in elk geval getoond te begrijpen waartoe die mannen in staat waren. Verschillende redenen maken het echter waarschijnlijk, dat de zaak zich anders heeft toegedragen en het uitbreken van de samenzwering hen zelf heeft verrast. In de eerste plaats was het Serrano ernst met den veldtocht tegen de Carlisten; hetzij door de wapenen, hetzij door geld wilde hij een eind maken aan hun macht. Had de sneeuw hem den weg niet versperd, hij zou de Carlisten werkelijk te lijf gegaan zijn. Wilde de Regeering zich staande houden, dan was een overwinning op de Carlisten een gebiedende eisch, in de eerste plaats omdat er geen mogelijkheid meer bestond om geld te maken. De uitbarsting van de Alphonsistische samenzwering kwam juist op een oogenblik, dat er onderhandelingen

onder de liberale partijen plaats hadden om een einde te maken aan de dictatuur of - den voorloopigen toestand, hoe zal men 't noemen - en een nieuwe Regeering te vestigen door de bijeenroeping der Cortes en het maken van Serrano-septennaat, al verraadde men daardoor de armoede aan gedachten, aan scheppende kracht. De onderhandelingen vlotten 't meest met de republikeinen, de kleine fractie namelijk van de aanhangers van Castelar - of centralistische republikeinen; de federalistische kwamen niet meer in aanmerking; de politieke omgang tusschen Sagasta en Castelar dreigde voor een oogenblik vertrouwelijk te worden. Het groote struikelblok lag meer aan den kant der zoogenaamde radicalen, waar de persoonlijke veete tusschen Sagasta en Zorilla een onoverkomelijken scheidsmuur vormde.

Wat evenwel alles afdoet bij de beslissing van deze vraag aangaande de medeplichtigheid van de Regeering aan de samenzwering, is dat de uitbarsting een groot deel van de Alphonsisten zelf onverwacht kwam. De zaken stonden aldus: de Alphonsistische partij achtte zich zeker van de overwinning, wanneer men slechts de Serrano-regeering bedaard op den ingeslagen weg liet voortgaan; eindelijk zou het wel tot de verkiezing van nieuwe Cortes moeten komen en in de nieuwe Kamer kon men zijn slag slaan, hetzij door een meerderheid te bewerken voor een Alphonsistische motie, hetzij, - indien de verkiezingen tegen wensch uitvielen - door onder schrikverwekking voor het roode spook een staatsgreep aannemelijk te maken; immers, het was niet onwaarschijnlijk dat met de nieuwe verkiezingen de federalistische partij op nieuw het hoofd omhoog zou steken en den strijd tegen de gevestigde orde van zaken aanbinden. De overtuiging om hetzij langs den eenen, hetzij langs den anderen weg te zullen slagen, was zoo vast bij de Alphonsisten, dat zij meenden zich voorloopig van elke werkzaamheid te kunnen onthouden. Het militaire deel van de Alphonsistische partij dacht er echter anders over; de hoofdofficieren waren meest allen aan de vroegere dynastie getrouw gebleven; zij hadden van de liberalen dan ook weinig ondervonden, dat eerbied, achting of genegenheid kon wekken; men wilde hier den knoop doorhakken, deels omdat de wetenschap van het dragen van het zwaard van zelf meer tot krachtsbetoon stemt en men daar meer het bewustzijn van macht in zich omdraagt, deels omdat men wist hoe zwak eigenlijk de tegenpartij was, terwijl deze door een overwinning van Serrano licht weer in kracht kon winnen. Deze zwakheid van de tegenpartij bleek nog grooter te zijn dan men had kunnen denken, zoodat de minder gunstige indruk van de militaire voorbarigheid bij het geduldige deel der Alphonsisten spoedig overging.

Wat men echter de Serrano-regeering verwijten kan is, dat zij die heette het land te besturen, bleek volstrekt niet op de hoogte te zijn van den werkelijken toestand, dat zij de krachten van de Alphonsistische partij te zeer had voorbijgezien en in de tweede plaats dat zij,

de restauratie niet willend, toch niet alleen indirect, maar ook direct, daartoe had meegewerkt. Of wisten Serrano en Sagasta niet dat hun vaderland het land is waar de militaire pronunciamientos door gewoonte bijna burgerrecht hebben verkregen? En waarom dan de belangrijkste militaire kommandementen toevertrouwd aan Alphonsistische officieren? De bevelhebber van het centrumleger generaal Jovillar was even groot Alphonsist als die van het Noorderleger, generaal Laserna, en te Madrid liet Serrano bij zijn vertrek naar het Noorden generaal Primo de Rivera achter, die evenmin uit een politiek oogpunt vertrouwen verdiende. Voegt men het een bij het ander, dan laat zich het gerucht van de medeplichtigheid van de Serrano-regeering aan de omwenteling gemakkelijk verklaren; het had al den schijn, of men die had willen voorbereiden, en daar uit andere omstandigheden blijkt dat dit niet het geval is geweest, moet men tot het besluit komen, dat men hier te doen heeft met gebrek aan overleg, met politieke onnoozelheid.

De korte geschiedenis van de herstelling van Alphonso XII op den troon zijner vaderen is te karakteristiek voor de daarbij betrokken personen om geen afzonderlijke vermelding te verdienen. Het sein werd gegeven door een generaal, tegenover wien de Regeering eens wel haar plicht had gedaan; Martinez Campos was om zijn in het openbaar geuite Alphonsistische gevoelens uit het leger verwijderd geworden; aan het hoofd van twee regimenten proclameerde hij Alphonso XII tot koning van Spanje en rukte op naar Valencia. Een oogenblik bracht de telegraaf ons nog in den waan, dat generaal Jovillar, de opperbevelhebber van het centrum-leger, terstond op weg ging naar Valencia om aan de Alphonsistische beweging een kort en goed einde te maken; zijn overijlde tocht had niets anders ten doel dan de beweging zoo krachtig mogelijk te ondersteunen.

Het bericht van de beweging te Valencia drong spoedig door tot Madrid - het is onzeker of tijd en plaats niet van hier uit waren aangegeven, - en met die zeldzame bedaardheid, die de geheele restauratie heeft gekenmerkt, namen de zaken ook hier den gewenschten gang. Op het eerste bericht waagde Sagasta nog een poging tot verzet; hij liet eenige Alphonsistische kranten, die victorie riepen, schorsen en eenige voorname leden van de Alphonsistische partij gevangen nemen; hij wachtte zich echter wel de hand te slaan aan één der militaire aanhangers. Primo de Rivera, de militaire gouverneur der hoofdstad, deed dan ook of er geen Sagasta of geen regeering was; hij hield in de kazerne raad met de officieren, spoedig was hier de zaak geklonken en nu ging hij met eenige generaals en kolonels van het Madridsche garnizoen naar het Ministerie van Oorlog, waar de Ministers vergaderd waren. Er volgden eenige woorden, Sagasta sprak van misbruik, van het plegen van geweld, de Minister van Oorlog generaal Serrano-Bedoya nam een oogenblik een krijgshaftige houding

aan, zooals een militair dat past, dreigde zich voor den kop te schieten, maar toen deze komedie op Primo de Rivera, zich bewust van de zekerheid zijner zaak, zonder uitwerking bleef, gaven al de Ministers hun macht over aan hem, waarop k r a c h t e n s een koninklijk besluit van 22 Augustus 1873 Canovas del Castillo in functie trad als hoofd van het nieuwe Ministerie.

Zoo heeft het centrum-leger en het garnizoen van Madrid de nieuwe orde van zaken omhelsd; de oude Regeering viel zooals zij had bestaan: zonder kracht, zonder overtuiging; het Noorderleger alleen bleef nog over met den President der Republiek, maarschalk Serrano. Hier ging de verandering nog eenvoudiger in haar werk; Serrano ontving het bericht van den opstand van Martinez Campos te Tudela, werwaarts hij zich den 29sten December uit het hoofdkwartier, gevestigd te Logrono, begeven had. Onmiddellijk zond hij van het gebeurde te Valencia bericht aan den opperbevelhebber van het Noorderleger, die een dubbelzinnig antwoord zond; Laserna berichtte namelijk dat hij als Alphonsist de tijding van de restauratie met vreugde vernomen had, maar dat zijn gevoel van plicht als militair hem niet veroorloofde zich te verklaren tegen een feitelijk bestaande regeering en de maarschalk derhalve persoonlijk op hem rekenen kon. Den volgenden dag had Serrano een onderhoud met generaal Moriones, bevelhebber van den rechtervleugel van het Noorderleger, waarvan het gevolg was, dat Serrano zijn zegel hechtte aan het door dezen republikeinschen generaal voorgestelde plan, om met acht bataljons en eenige stukken geschut op te rukken naar Madrid en verder tegen het afvallig geworden gedeelte van het centrumleger. Deze troepen zouden genomen worden van het legerkorps onder bevel van Moriones, daar men het meest op deze kon vertrouwen, en onder bevel komen van Serrano zelf; het korps van Moriones zou worden aangevuld met troepen uit het hoofdkwartier, van het legerkorps onder bevel van Laserna.

Zoodra Laserna bevel ontving om de verplaatsing der troepen te doen uitvoeren, vond hij bij de officieren een waarschijnlijk overlegden tegenstand; twee hoofdofficieren die het bevel tot verplaatsing mede moesten onderteekenen, weigerden dit en op een daarover gehouden krijgsraad was men algemeen van gevoelen, dat het niet aanging de soldaten te dwingen om te vechten tegen opstandelingen, die geheel hun sympathie bezaten. Toen Serrano als antwoord het besluit van dezen krijgsraad ontving, gaf hij terstond toe, seinde naar Madrid dat hij van zijn macht afstand deed, pakte zijn koffers en zat eenige uren later op het spoor naar Saragossa om van daar te vertrekken naar Frankrijk. Dit alles had plaats op den dag en in den avond van den 30sten December; den volgenden morgen vonden de soldaten van het Noorderleger een dagorde aangeplakt, waarin van het proclameeren van Alphonso XII tot Koning van Spanje werd kennis gegeven. Serrano ontving een brief van dankbetuiging van de nieuwe Regeering te Madrid over zijn uit-

stekende houding; immers de verandering was tot stand gekomen zonder het vergieten van één druppel bloeds. De voortdurende burgeroorlogen van Spanje doen echter zien, dat aan zulke droppels niet overveel waarde wordt gehecht. Wie den President der Republiek op reis van het Noorderleger naar Frankrijk ontmoette, kon niet denken, dat de man zooeven het bestuur over een volk had neergelegd; geen enkele trek in zijn gelaat deed diepe teleurstelling vermoeden. ‘Ik wil eenige dagen te Bayonne, te Biarritz of te Pau gaan doorbrengen’, sprak hij tot een Fransch correspondent, dien hij te Saragossa ontmoette, ‘maar ik heb volstrekt geen lust het leven van een balling te gaan leiden. Ik wil in Frankrijk blijven, zoolang mijn tegenwoordigheid te Madrid de minste ongelegenheid kan veroorzaken aan de nieuwe Regeering. Zoodra alles in orde is, ga ik naar Spanje terug en ik hoop dat ik niet lang zal behoeven te wachten’. Wat kan men anders zeggen op deze oppervlakkige woorden dan dat een Regeering, die zoo lichtzinnig aftreedt, niet verdiend had zoo lang te bestaan; een jaar heeft zij het nog uitgehouden, niet door eigen kracht voorwaar, maar tengevolge van een samenloop van omstandigheden, waarvan de oorzaken buiten hen moeten worden gezocht. Spanje wist wat het deed, toen het òf met vreugde òf met onverschilligheid die Regeering zag vallen en Koning Alphonso XII welkom heette.

Is de val van de Serrano-regeering zonder slag of stoot, zonder één klacht geheel verklaarbaar, men vraagt terstond of de nieuwe regeering veel meer voor de toekomst belooft. Het antwoord is zeker gunstig, wanneer men aanneemt, dat het eerste vereischte van een regeering is, dat zij in overeenstemming is met den geest van de groote meerderheid der natie. Dit is werkelijk met het ministerie door Canovas del Castillo gevormd het geval. Oppervlakkig klinkt dit vreemd, omdat wij in de laatste jaren - sinds de revolutie van '68 - bijna van niets anders hebben gehoord dan van progressisten, radicalen en republikeinen, maar men krijgt een geheel ander denkbeeld van den staat van zaken, wanneer men de verhouding van de partijen nagaat, zooals die vóor de omwenteling van '68 bestond. Om aan de rechterzijde te beginnen, men heeft allereerst de conservatieve partij, - wij nemen het woord in de wezenlijke beteekenis, - de partij die het bestaande in Spanje wil behouden, d.i. het overwicht van de Roomsche geestelijkheid op den gang der zaken ten bate van de Roomsche kerk, wat, zooals men weet, in zich sluit: uitzuigen van het volk voor de belangen der geestelijkheid, vervolging van andere gelooven, het toepassen van het beginsel der inquisitie; naast die geestelijkheid staat de oude Spaansche adel met zijn privilegies, die de Roomsche kerk trouw blijft omdat hij eveneens zijn aanzien ontleent aan de overlevering. Beiden worden gesteund door een aanzienlijk deel van het platteland en van de bevolking der kleine steden, want wij moeten nooit vergeten: de

Spanjaard is door en door Katholiek; zijn geschiedenis is saamgeweven met die van de Roomsche kerk; dom als de Italiaan, heeft men geen reden te verwachten, dat de geslachten veel van elkander zullen verschillen en aan den drukkenden invloed van de overlevering zich zullen ontworstelen; daarvoor is meer intellectueele ontwikkeling en meer geestkracht noodig, dan de Spanjaard in den regel bezit.

Dat deze machtige partij sinds '68 nauw meer werd genoemd, dat op haar geen acht werd geslagen, zonder dat er van de zijde des volks verzet geschiedde, is wellicht daaraan toe te schrijven, dat zij vooral in den laatsten tijd van Isabella's regeering haar beginselen te consequent wilde toepassen en daardoor noodwendig bij het volk een tijdelijke reactie moest te voorschijn roepen. Maar men ziet tevens in hoezeer de onderneming van de progressisten of radicalen met het oog op den werkelijken toestand des lands altijd een hachelijke onderneming is geweest, hoe zij niets anders kon zijn dan een partijregeering. Natuurlijk vindt men een uiterste rechterzijde en een meer gematigd deel, dat, bekend onder den naam van *moderados*, de eigenlijke rechterzijde vormt en minder aan de consequente toepassing van de reactionaire beginselen denkt dan wel in de eerste plaats aan de bevestiging van haar macht door den steun der geestelijkheid, aan welke in ruil daarvoor de herstelling van haar vroegere macht wordt toegestaan.

De beroeringen van Spanje in de laatste halve eeuw moeten voornamelijk aan den strijd met deze partij worden geweten; dat zij in weerwil van den natuurlijken steun bij de bevolking telkens onderlag en de liberale partij gedurig weer boven kwam, moet zeker worden toegeschreven aan het gebrek aan levenskracht, dat zulk een partij noodzakelijk eigen moet zijn.

Tegen deze partij richtte O'Donnel in '65 de l i b e r a l e u n i e op, d.w.z. de vereeniging van al de liberale fracties, die in de latere geschiedenis gewoonlijk eenvoudig met den naam van *Unionisten* worden bestempeld. Bij de omwenteling van '68 sloeg deze Unie, die nooit heel vast geweest is, uiteen; de omwenteling, de verdrijving van Isabella, de koningzoekerij was voornamelijk het werk van de uiterste linkerzijde, van de radicalen; de republikeinen telden toen nog nauw mee als staatkundige partij en van de federalisten of roode republikeinen, was nauw nog een spoor te ondekken. Slechts een klein gedeelte van de liberalen of unionisten sloot zich bij de nieuwe orde van zaken aan en erkende ook den vreemden Italiaanschen koning, Amadeo; 't waren de zoogenaamde *moros fronterisos*.

Twee andere fracties van de Unionisten hebben echter steeds geweigerd het werk der revolutie te erkennen; een deel onder Rios Rosas hield vast aan de candidatuur van den hertog van Montpensier, terwijl de kern der Unionisten aan de verdreven dynastie getrouw bleef en Isabella's zoon Alphonso op den troon wenschte te verheffen. De laatste werd aangevoerd door het hoofd van het tegenwoordige ministerie Cano-

vas del Castillo. Overziet men dus den stand der partijen, dan is het duidelijk dat er nog een andere reden is, waarom er nauw één klacht is opgegaan over den val van de Serrano-regeering; zij vertegenwoordigde namelijk de regeering der minderheid. Naarmate de radicalen meer links weken en met het vertrek van Amadeo ook hun monarchale overtuiging prijsgaven om zich aan te sluiten bij de republikeinen, weken zij af van den natuurlijken grondslag, waarop in Spanje de regeering moet zijn gebouwd. De Unionisten kunnen nog op eenigen steun rekenen bij de moderados in zekere zaken, zij kunnen voor sommige punten nog een transactie aangaan met de uiterste rechterzijde, maar de radicalen konden, ondersteund door slechts een klein deel van de Unionisten nooit het veld behouden; alles wat zij verricht hebben, is kunstmatig geweest. De verkiezingen voor de Cortes hebben slechts oppervlakkigen in den waan kunnen brengen, dat hun regeering die was, welke door de meerderheid der natie werd gewenscht, want men weet dat in Spanje elke partij, die het heft in handen heeft, de verkiezingen naar haar zin leidt, omdat het volk geen begrip heeft van den constitutioneelen regeeringsvorm en er ten eenenmale ongeschikt voor is.

De positie van het hoofd van de nieuwe regeering, Canovas del Castillo moet dus uit den aard der zaak een betrekkelijk gunstige zijn. Met de herstelling van Alphonso op den troon vindt hij aanvankelijk den steun der moderados, breekt den tegenstand van adel en geestelijkheid, die tegenover de omwenteling van '68 en al haar werk zich consequent aan het: *non possumus* hebben gehouden; als een vast middelpunt van de regeering wordt derhalve de troon hersteld en daardoor reeds de opgedreven politieke woelingen een band aangelegd; de Unionisten, die zich voor den hertog van Montpensier hebben verklaard en die welke zich na de omwenteling met de radicalen hadden verbonden, zullen weinig aarzelen om eveneens hun steun te leenen aan de nieuwe regeering, terwijl na de ervaring van de laatste jaren de kracht van de radicalen en republikeinen vooreerst gebroken is. Het werk dat na '68 in Spanje door de radicalen werd beproefd, kon nimmer vasten grond krijgen; dat van '75 bevat althans de mogelijkheid van stevig te zullen worden en duurzaam en van Spanje te maken, wat er blijkens den aard van het volk van gemaakt kan worden.

De persoonlijkheid van den nieuwen jeugdigen koning - Alphonso werd den 28sten November ll. 17 jaar - draagt mede bij om de verwachting gunstig te stemmen, wat de stabiliteit der regeering aangaat, - voor een land een eerste vereischte. Op den eersten indruk hield men zijn terugkeer naar Spanje voor het sein van de herleving van het Ultramontanisme aldaar en verwachtte men een sterke reactie. De bekendheid der moeder deed hier voorbarig beslissen over den onbekenden zoon. Wij kunnen natuurlijk niet afgaan op het manifest, dat door Alphonso den 1sten December ll.

werd uitgevaardigd; de mogelijkheid bestaat dat men hier te doen heeft met een staatsstuk, dat alleen uit politiek - in den ongunstigen zin van het woord -, liberaal is gekleurd. Meer zegt het dat Alphonso er openlijk voor uit kwam, dat Canovas del Castillo, het hoofd van de hem trouw gebleven Unionisten, zijn raadsman zou zijn. Canovas del Castillo, liberaal zooals men dat in Spanje kan verwachten, is zoowel om zijn talenten als om zijn rechtschapenheid door vriend en vijand geacht. Het streed met zijn denkbeelden om langs den weg van geweld, door middel van een *pronunciamiento* zijn koning en daarmee zijn partij te herstellen; hij vertrouwde dat de samenstelling van de nieuwe Cortes, waarvan de verkiezing toch niet lang meer zou kunnen worden uitgesteld, hem van zelf den weg zou openen om zijn wensch te verkrijgen. Zooals wij straks gezien hebben, was het in den raad der militairen anders besloten en verhaastte men het uitroepen van Alphonso, omdat men vreesde dat een eventueele overwinning van Serrano op de Carlisten de bestaande regeering weer voor een tijd zou doen voortduren en de verwarring en de uitputting des lands nog grooter doen worden.

Nog meer doet bij de beoordeeling van Alphonso de opvoeding af, die hij heeft ontvangen en de aanleg, die op school door hem is aan den dag gelegd. Het is ons nog altijd een raadsel, hoe Isabella heeft kunnen besluiten - wij moeten haast tot de conclusie komen, dat zij niet op de hoogte is geweest, - om haar zoon een D u i t s c h e opvoeding te laten geven op de bekende Oostenrijksche kostschool van den eersten rang, het zoogenaamde Theresianum. De school is een der eerste inrichtingen in Europa en vermaard door haar degelijkheid. Onbekendheid heeft de inrichting voor een Jezuïetenschool doen houden, omdat men meende dat Isabella moeielijk anders dan zulk een school zou kiezen. Op het Theresianum zijn kinderen van verschillende standen, van verschillenden godsdienst, zoodat de verdraagzaamheid er een noodzakelijkheid is; men kan van een Weenerschool, die voor iedereen toegankelijk is, trouwens niet anders verwachten; het godsdienstonderwijs wordt gegeven naar de verschillende gezindten, terwijl het wetenschappelijk onderwijs wordt geleid door de eerste krachten des lands. Van geheel onpartijdige zijde wordt van Alphonso het getuigenis afgelegd, dat hij als knaap zich onderscheidde door meer dan gewoon talent, door ijver en door een gevoel van eigenwaarde, dat werd gevoed door de vaste overtuiging, dat hij geroepen zou worden den Spaanschen troon te beklimmen. Voor zijn karakter pleit, dat hij, geheel vrij verkeerend onder de andere scholieren, bij zijn speelkameraden algemeen was geacht en bemind. Voor zijn karakter pleit eveneens het gevaar dat hij in zich omdraagt; hij is argloos van gemoed en kan spelen met het gevaar, zonder 't te kennen. Zulke karakters worden in weerwil van voortreffelijke geestesgaven licht door anderen meegesleept en in elk geval zal Alphonso nog menige bittere ervaring

moeten doorworstelen, voor hij zijn eigen weg weet aan te wijzen. Voor het oogenblik is hij met Canovas del Castillo in goede handen; 't is mogelijk dat hij zich aan dezen verstandigen staatsman even sterk hecht als aan den flinken directeur van het Theresianum.

Heeft men dus reden van de nieuwe verandering in Spanje het beste te hopen, men zou verkeerd doen zich overdreven voorstellingen te vormen van de toekomst; de verwachting kan slechts gunstig zijn in betrekkelijken zin; men moet niet meer eischen dan in de gegeven omstandigheden verkregen kan worden; denkt men b.v. in Spanje zich voortaan een geregelden vooruitgang in ‘liberalen’ geest, dan overvraagt men en zal zich straks teleurgesteld zien. Hebben de radicalen met de omwenteling van '68 en de daaraan verbonden zeer liberale grondwet den vooruitgang op onnatuurlijke wijze verhaast door de invoering van wetten en gebruiken, die in den Spaanschen grond nog niet wortel konden vatten, een zekere reactie moet noodzakelijk daarvan het gevolg wezen. Maar wanneer dit geschiedt, heeft men nog geen reden om Spanje te beklagen; wetten en instellingen, die niet overeenstemmen met de ontwikkeling, met den eigenaardigen toestand van een land, zijn altijd verwerpelijk, omdat zij slechts ziekelijke voortbrengselen kunnen leveren. Zoo heeft, om een voorbeeld te noemen, de nieuwe Minister van Justitie Cardenas zich gehaast de instelling van de jury af te schaffen, een maatregel die al den schijn heeft van illiberaliteit, maar toch blijkens de ervaring met de instelling in Spanje opgedaan, zeer gewenscht was. Zoo zal er meer geschieden, waarover liberale partijdigheid wraak zal roepen en dat toch in het welbegrepen belang des lands is. Ook het algemeen stemrecht b.v. kan wellicht wijselijk worden beperkt; het is nog te weinig in het volk doorgedrongen om niet zonder gevaar te kunnen worden gewijzigd, tenzij de nieuwe Regeering den weg moge inslaan van de bestuurders der laatste jaren, die het algemeen stemrecht niet gebruikten als een middel om te geraken tot een zuivere vertegenwoordiging des lands maar om te verkrijgen wat het partij-belang voor het oogenblik eischte, daarvoor geen middelen ontziende. Maar met een weinig minder liberaliteit zal Spanje wellicht gelukkiger en welvarender kunnen zijn.

Nu bestaat evenwel het gevaar dat men daarin te ver zal gaan: de geestelijkheid, die nog altijd ten gevolge van de domheid des volks in het bezit is van macht, zal gewis trachten alles wat de omwenteling heeft gewrocht - en daaronder was ook veel goeds, veel dat nu eenmaal de eisch des tijds is voor alle landen en waaraan men zich niet meer kan onttrekken, - willen vernietigen en met de roekeloosheid, die haar overal eigen is, haar heerschappij willen bouwen op de puinhoopen van alles wat naar modern zweemt in de maatschappij. Wanneer deze factie de macht aan zich weet te trekken, zal het gevolg noodwendig zijn, dat Alphonse XII den weg op gaat van zijn moeder en na eenigen tijd geregeerd te hebben, tengevolge van de nieuwe

coalitie van alle liberale elementen wordt verzocht weer heen te gaan. De liberale Regeering, waarvan Canovas del Castillo de beste vertegenwoordiger is, zal eerst op die factie haar bestaan moeten veroveren en voortdurend de hand aan het zwaard houden om haar recht af te dwingen. Voorloopig tracht zij met de moderados een middelweg in te slaan. Twee der Ministers, die van Justitie Cardenas, en van Openbare Werken en Onderwijs Orovio hellen over tot de ultramontanen. De eerste blijkt tevens grooten ijver te hebben, want hij gaf reeds last eenige Protestantsche bladen op te heffen en Protestantsche kerken te sluiten, - maatregelen, die hij op den duur niet zal kunnen handhaven. De nieuwe Koning zal na zijn intocht in Madrid spoedig gelegenheid hebben gehad kennis te maken met de onaangename zijde van zijn gewichtige taak: die van te moeten beslissen tusschen twee richtingen in het Kabinet, de conservatieve of reactionaire, en de liberale. De jeugdige vorst heeft scherpzinnigheid genoeg om in te zien dat de liberale partij op den duur hem den machtigsten steun kan verleenen en hem hier met overleg een betere toekomst wordt geopend dan wanneer hij zich stelde onder de voogdijschap van de ultramontanen. Dat deze laatste niet verwachten, dat Alphonso zich aan hen zal overleveren, blijkt uit den vijandigen toon, dien schier overal de ultramontaansche bladen tegen Isabella's zoon aanslaan. En niet zonder reden; de persoon van den nieuwen monarch boezemt hun, vooral tengevolge van zijn opvoeding, weinig vertrouwen in, terwijl het Ministerie, dat in zijn naam regeert, overwegend liberaal is. De eisch van een der voornaamste hoofden van de ultramontaansche partij, een der vrienden van Isabella, Fernando Alvarez, dat eerst gebroken zou worden met al 't geen de revolutie had opgericht, o.a. ook met de vrijheid van godsdienst, werd door Canovas del Castillo rondweg afgeslagen op grond van het liberale program, dat de nieuwe regeering wenschte te volgen, en Alvarez was eerlijk genoeg om na dat antwoord geen zitting te willen nemen in het nieuwe Ministerie. De strijd zal dus eerst tusschen deze beide partijen ontbranden; de beslissing is waarschijnlijk verdaagd tot dat de Koning uit den kamp tegen de Carlisten wederkeert en de verkiezingen voor de Cortes zijn uitgeschreven. Meer dan vroeger wordt derhalve naar de samenstelling van Spanje's nieuwe volksvertegenwoordiging uitgezien; zij zal voor den eersten tijd over Spanjes toekomst beslissen. Kan de oorlog tegen de Carlisten in weerwil van de wenschen der ultramontanen lauweren vlechten om de slapen van den jeugdigen vorst, dan zal zonder twijfel de meerderheid der Spanjaarden in hem en in zijn vriend Canovas del Castillo vertrouwen stellen.

Dat vertrouwen zal hem door de welgezinden in den lande te eerder worden verleend, omdat de behoefte aan een krachtige centrale macht even groot als het gevoel van teleurstelling over het verledene levendig is. Met een Koning heeft men althans een macht, die boven de

partijen staat, die blijft ook wanneer het partijgescharrel elke regeering onmogelijk maakt. De vreugde, waarmee de komst van Alphonso in Spanje is begroet, is in dat opzicht te vergelijken met de werking van het instinkt. Hetzelfde instinkt dat in overoude tijden het koningschap deed instellen, doet ook in onzen tijd daarnaar de handen uitstrekken. Zonder twijfel, indien de radicalen mannen geweest waren, indien deze door hun daden eerbied hadden ingeboezemd en vertrouwen afgedwongen, de zucht naar den terugkeer van de Bourbons zou nimmer zijn opgerezen of beperkt gebleven tot een kleine fractie, die persoonlijk belang had bij dien terugkeer. Serrano had zich koning kunnen maken, indien er hart was in dien man, maar kan men de Spanjaarden ten kwade duiden, dat zij hem en zijn mannen nauw een woord waardig keurden bij hun stil vertrek? De radicalen en republikeinen hebben jaren lang hoog opgegeven van de voortreffelijkheid van de door hen verdedigde theoriën; wanneer men den staat slechts inrichtte naar hun voorschrift, zou een tijd van ongekende welvaart, van snelle ontwikkeling zijn aangebroken; welnu, zij zijn ruimschoots in de gelegenheid geweest proeven te leveren van hun bekwaamheid, en men kan moeilijk anders zeggen dan dat zij de schoonste positie hebben verspeeld. Kan men van de Spanjaarden eischen, dat zij ter wille van de voortreffelijkheid van de radicale en republikeinsche theoriën het wanbestuur van Serrano nog langer lieten voortduren? Neen, er is iets dat gaat boven den regeeringsvorm en dat is r e g e e r e n zelf.

De oplossing van de Spaansche crisis is leerrijk voor andere landen, ook al is de monarchale quaestie daar niet aan de orde. Wanneer een regeering zich oplost in partijgetwist, in politiekerij, terwijl er overigens niets wordt uitgericht, dan ondermijnt zij langzamerhand haar bestaan, zij zinkt onder de algemeene minachting en wanneer een krachtige hand optreedt om haar te verwijderen, wordt zij door niemand beklaagd, door niemand teruggewenscht.

17 *Januari* '75.

NOORMAN.

Letterkunde.

Eene zeventiende-eeuwsche levensbeschrijving.

Geeraedt Brandt. Het Leven van P.C. Hooft en de Lijkreeden. Met inleiding en aanteekeningen door Dr. J.C. Matthes. Groningen, J.B. Wolters, 1874.

't Kan wel zijn, dat zelfs in onze dagen - immers ook heden dwingen de partijhoofden van velerlei richting de volgzame kuddekens, zich schrap te stellen tegenover mekaar - 't kan wel zijn, zeg ik, dat zelfs in onze dagen van opgeschroefden geloofslust een morrend klagen wordt gehoord, als wij onze instemming betuigen met het beginsel, neergelegd in de nu volgende dichtregels uit '*de Vreedzame Christen*':

Laat hen uw broeders zijn, die Godt omhelst als zonen,
Die zijn menschlieventheit met eeuwig heil wil kronen:
Dien 't goddelijke woort alleen voor regel strekt,
Voor regel des geloofs, die 's Heren wil ontdekt:
Laat hen uw broeders zijn, die al hun daden richten
Naar dees volmaakte maat, den richtsnoer hunner plichten;
Die Godt ten dienste staan met eene zuivere ziel,
Hoewel hun misverstandt tot doling ook verviel.
Dan zult ge in grooter tal van Christelijke kerken
Uw vrome broeders zien en kennen aan de merken
Van 't werkende geloof, de gave, die Godt geeft.
Dan zult ge niemant, daar iets Christelijks in leeft,
Daar ge eenig goedt in vindt, voorbariglijk verdoemen.
Men zal geen Christenen dan ooit weer ketters noemen:
Dan werpt de predikstoel geen lasterwoorden uit.
Dan slaat de vredetaal een stichtelijk geluit.
Dan houdt het schelden op, dan sterven al de namen,
Die met de scheuringen weleer ter wereld quamen,
Die scheuringtekens, die baniere van den twist,
De namen van Papist, van Luthers Kalvinist,
Arminiaans, Mennist, en feller lasterwoorden,
Die yder sekte sprak, die alle sekten hoorden,
Vergeet men in de kerk, daar elk zijn broeders vindt
En 't woord van Christen al de harten 't zamen bindt.(*)

(*) *De Vreedzame Christen* in G. Brandts Poëzy, pag. 228 en 229.

Wel aardig anders. ‘Ende het sal een kudde ende een herder worden’, zoo spreken ook de klagers aan de hoeken der straten tot de saamgeroepen menigte, en zij in de allereerste plaats; maar tegelijk preeken zij hun weerzin tegen allen en alles wat strekken kan en uitziet naar de middelen om de menschen wezenlijk te verbroederen, dat is: tot menschen te maken in den edelen zin. Hoe dit moge wezen - de strijders van heden tegen een ‘cristendom boven geloofsverdeeldheid,’ zij zijn èn in talrijkheid èn in macht verre minder dan de zeventiende-eeuwsche kampioenen, welke den verdraagzamen dichter der aangehaalde regels haatten en verketterden. Dit ter herinnering aan hen, die in de tijdelijke opflikkering van 't vuur der onverdraagzaamheid de zegepraal hunner beginsels meenen te zien.

Doch thans eene andere vraag! Zouden wij, die de woorden van den ‘Vrederlichter’, van Geeraedt Brandt, hebben gehoord en zijne beginselen toegejuicht, wel vermoeden, dat de gemoedelijke man één oogenblik in den maalstroom van het godsdienstig twistgeschrijf zijns tijds kon worden meegesleept? Toch is dit gebeurd. Maar stellen we ons gerust, 't was zijns ondanks. Hij, kind uit een ‘gemengd’ huwelijk - zijn vader was Arminiaan en zijne moeder lid der ‘publyke Kerk’ - en in een verdraagzaam gezin opgevoed, was niet bestemd voor dat onheil. De latere Arminiaansche predikant, die omgang had met de vernuften zijns tijds van velerlei richting, met ‘Catholyc, Ghereformeerde en Pacifyc’, die bovendien tot de partij der minderheid op godsdienstig gebied behoorde, het lag niet op zijn weg naar den theologischen dispuutpalm te dingen. De latere levensbeschrijver G. Brandt, die den edelen Joost van den Vondel, den dichter-renegaat, leerde kennen als ‘onbesprooken in al zijnen handel en wandel, zeedig, needrig, vreedzaam, zonder gewinzucht’(*) en ‘tegens niemant oit afgunst of nijdt toonende’, die van den vurigen bekeerling heeft geleerd, zoo hij 't nog niet wist, dat ‘de Roomschheit de liefde tot den staat en de vrijheid’ niet behoeft te verminderen en de volijverige katholiek vrij uit kan verklaren, ‘*dat hij in d'Inquisitie over niemants leven zou willen* zitten,’ naardien 't slechts ‘*zommige heethoofdige Paapen*’ zijn, ‘*die de vervolging van eenige vroome luiden*’ doordrijven - die man, ik herhaal 't, was noch door zijne opvoeding, noch door zijn persoonlijken omgang tot godsdienstig twistgestrijd gedoemd. En toch werd hij in den maalstroom medegesleept? Eene kleinigheid omtrent deze zaak.

In de jaren 1671 en 1674 had Brandt de beide eerste deelen van zijne ‘*Historie der Reformatie en andere kerkelijke geschiedenissen in en omtrent de Nederlanden*’ aan de pers en 't oordeel des publieks toevertrouwd. 't Boek werd opgedragen aan de ‘*Eerwaerdige*, *godtvruchtige hooghgeleerde mannen en broeders*,’ aan al de ‘Predikanten en Leeraren der publyke Gereformeerde Kerken en schoolen van Holland en West-Vriesland’ en had de strekking ‘alle Christelijke Leeraers’

(*) Brandts ‘*Leeven van Vondel*’, uitgave Verwijs, bladz. 99 en 108.

op te wekken tot ‘meerder ernst op hetgene, dat in tijden en wijlen tot herstellinge der kerkelijke vrede zou kunnen dienen’.(*) Maar hoe zeer had deze volgeling der leer *in omnibus charitas* buiten het *odeum theologicum* zijns tijds gerekend - en buiten Dominus *Henricus Ruijl*, ‘bedienaer des H. Evangeliums in de gemeente Jesu Christi tot Amsterdam’. Dezen zeer eerwaardigen Heer kleurden de wangen van toorn bij 't lezen van Brandts boek. En hij greep naar de pen om zich niet onbetuigd te laten. Hij zou dan nu eens ‘G. Brandts stoute geveijnstheijt en liefdeloose geest, vertoont in zijn boeck genoemt de Historie der reformatie’ aan de verachting van 't publiek prijs geven. Tevens zou hij 't slijk van scheldwoorden en laster niet ontzien om aldus ook den persoon des schrijvers te treffen, en in dit laatste middel vooral de kracht zijner argumenten zoeken. Eene kleine (bloem-?) lezing van lieflijkheden, waarmee hij in 't rond werpt, doet ons dezen kampioen genoegzaam kennen. G. Brandt behoort tot die Arminianen, wier dwalingen ‘landberoerend, godt-onteerend, ziel-verdervend en kerckscheurende’ zijn; deze schrijver is dus ‘vol van stoutigheijt’, ‘ja’ - hoor nu den preekstijl - ‘ja van onbeschaemde stoutigheijt en grouwelicke geveinstheijt’; hij beschuldigt en belastert, den prins; hij ‘smijt den Gereformeerden Predikanten de dreck (hunner) voorgangeren (God beter't!) die hij haer aanvrijft, in 't aangezicht’. Dit alles meent D^{s}. Ruijl te moeten zeggen ter ‘verheerlijking van God’. Brandt en zijn boek staan schuldig aan ‘herformde Papisterij, formele Pelagianisterij’, de historie der reformatie bevat eigenlijk niets meer dan ‘comediants uijtbreijdingen, poëtische spotternijen, streken en steken van pasuqilmakers’. Me dunkt reeds meer dan genoeg van dit onverkwikkelijk getier uit de veiligheidsklep van '*t odeum diabolicum.*

Natuurlijk bleef Brandts verantwoording niet uit. Ze was bezadigd en degelijk; het kostte den vriend der waarheid blijkbaar geene moeite de enkele onwillekeurige dwalingen in zijn boek terug te nemen, zelfs niet al kwamen de aanwijzingen van zoo'n heftigen aanvaller. In één ding kan hij zijne weerpartij niet volgen. Hij wil niet schelden, dat is zijne manier niet. Alleen kan hij de vraag niet terughouden, aan zijne lezers nl., ‘al hadt hij (H. Ruijl) nu soo sterk, soo rechtzinnig een geloof, dat hij al de bergen van dooling en ketterij kon verzetten, meent hij, dat hem dat sonder christelijke liefde sou kunnen baeten?’ Doch genoeg vooreerst. Zoo de tegenstander iets heeft verkregen op G. Brandt, dan is het dit, dat hij den edelen man in zijne verdraagzame beginsels heeft versterkt en gelouterd. Het twistgeding heeft Brandt versterkt in zijne edele beginsels, want het heeft hem doen zien hoe zwak de argumenten van de partij der onverdraagzaamheid plegen te zijn, als zij worden ontdaan van den hoogmoedigen omhaal aan adjectieven van verdacht gehalte; het heeft hem gelouterd, want hij toonde thans, dat hem zijne woorden werkelijk ernst waren: hij werd gescholden en ge-

(*) G.M.C. Loeff, ‘*de Nederlandsche kerkgeschiedschrijver Geeraardt Brandt*’, bladz 34.

lasterd, maar schold en lasterde niet terug. Toch behoeft het ons volstrekt niet te verwonderen, dat de dichter van '*de Vreedzame Christen*' thans genoeg had van de zaak, dat hij de theologische twistpen neerwierp. Maar, de gewezen horlogemakerszoon had nu eenmaal de studie lief gekregen, werkzaamheid was hem eene tweede natuur geworden, de letterkundigen zijns tijds hadden zijn hart, hunne werken schonken hem menig uur van genot. Zelf een meer dan middelmatig dichter, een keurig epigrammatist, was hem de waardeering der poezie wel toevertrouwd. Intusschen lag zijn eigene kracht in 't proza. 't Zal ons in 't vervolg van dit opstel blijken, dat hij de prozapen hanteerde met uitstekend gevolg, thans alleen de vraag of 't niet zeer natuurlijk een ontwikkelingsgang is, dat de beminnaar van Hoofts historiën, de schrijver van de historie der reformatie, toen hij, door de onverdraagzaamheid uit het eigenlijke pad zijner werkzaamheid gedrongen, een zijweg insloeg, dat hij toen van kerkhistorieschrijver biograaf werd? Niet, dat de letterkunde zich over die verwisseling van arbeid heeft te beklagen. 't Is er wel verre af. G. Brandts historie der reformatie kan eene hoogstbelangrijke lectuur opleveren voor den theologant, zij zal zelfs met genoegen ter hand genomen worden door hem, die 't zeventiende-eeuwsch ondicht zijne studie waardig keurt, maar de kroon spant toch, uit een letterkundig oogpunt, 's mans levensbeschrijving, die *van Hooft*, *van Vondel*, van de Ruyter! Deze zullen door ieder met eenig genot kunnen gelezen worden, en voor de middelbare school zijn ze van uitstekenden dienst. Met het *Leeven van Vondel* heb ik dat bij eigen ondervinding, met het boekje, dat ons thans bezig houdt, kan ieder de proef gerustelijk nemen, ook dat zal door de klasse met plezier gelezen worden; altijd - de leerling wacht op 't verklarende woord zijns meesters. En daarom de vraag, wat wij hebben aan deze hernieuwde uitgave van *Hoofts Leeven*? Ofschoon ik, met die vraag, allereerst het oog heb op de school, wil ik toch den kring eerst wat verder trekken en de quaestie tevens uitstrekken tot de wezenlijke historische waarde van 't boekje, tot de beteekenis te gelijk van Brandt als historieschrijver. Niet echter om in 't breede te herhalen, wat reeds 15 jaren geleden door Loeff zoo uitstekend is uiteengezet, wat nu onlangs door D^{r}. Matthes op nieuw in 't licht gesteld en verdedigd is tegenover eene andere stem, die 'de historische waarde van Brandt niet boven bedenking achtte.' Nu, boven bedenking zal, in den letterlijken zin, wel zeer weinig te achten zijn. Maar, indien zoo'n uitdrukking moet verstaan worden, gelijk de taal dat pleegt te doen; als zij beduidt, 'Brandts historische waarde is zeer twijfelachtig', dan kan zij zeer geschikt bij den Heer Prins de Jonge, want die Heer is de zegsman, weer worden ingewisseld tegen een stapel kleingeld aan argumenten. Wat de historie der reformatie betreft, ik verwijs naar het tweede hoofdstuk van Loeffs dissertatie, waarin Brandts verdiensten omtrent de Nederlandsche kerkgeschiedenis worden behandeld. En de levens-

beschrijvingen? Die zijn toch zeker aan gezegd oordeel te onttrekken! D^{r}. Matthes heeft in de studie, die aan 't boekje voorafgaat, het zwakke punt van deze met juistheid aangewezen. Gelijk Loeff reeds van den kerkgeschiedschrijver had geklaagd, dat Brandt de eigenlijke historische kunst mist, zoo bejammert de Heer Matthes het, dat de biograaf te veel aan de oppervlakte blijft hangen, dat hij zijne personen wel schetst, maar niet afwerkt. Intusschen, bij de erkenning, dat beide Heeren de volle waarheid spreken, kan ieder onbevooroordeeld lezer de vraag voegen of men wel van den zeventiende-eeuwschen biograaf karakterstudiën eischen kan als b.v. Macaulay geeft of Henri Taine. Voor 't overige, de levensbeschrijvingen van G. Brandt zijn aaneengeschakelde verhalen, vol van allerlei bijzonderheden, die met de ouders van den held, met de grootouders zelfs beginnen, de broers en zusters niet vergeten en aan de kinderen en kindskinderen geene plaats plegen te weigeren. Zij geven een tijdrekenkundig overzicht van de werken des helds en de omstandigheden, waaronder ze gedaan werden. 't Mag dan geen critisch overzicht dier werken zijn, wat Brandt ons schenkt, het geeft toch niet zelden de middelen aan de hand, waardoor 't later aan anderen gemakkelijker wordt te oordeelen. Deze levensbeschrijver mag geene karakterteekening geven, hij acht zich toch niet van zijne taak ontslagen vóór hij zeker weet, dat hij de goede eigenschappen zijns helds alle te zamen aan ons heeft meegedeeld. Hebben wij lust het *waarom* te behandelen, Brandt heeft het *wat* heel netjes voor ons bij mekaar gebracht. Ik ontken niet, dat onze biograaf aan verzuim schuldig staat in die opnoeming van 't goede, dat hij de oogen gesloten houdt, wil ik zeggen, voor de gebreken van zijne helden - maar de liefde is nog nooit geheel onpartijdig geweest, en Brandt gloeide van liefde voor de mannen, wier leven hij beschrijft. Dit is zoo waar, dat zelfs de enkele punten, waar eenige critiek hem op de lippen ligt, zijne linkerhand weer uitwischt, wat de rechterhand heeft gesteld. Die liefde blinkt nog in een ander punt. Brandt heeft Hooft persoonlijk gekend, met Vondel veel omgang gehad. En nu, waar hij aan 't eind der levenshistoriën komt, legt hij de pen ter zijde om 't penseel ter hand te nemen. Hij roept zich den persoon zijns helds nog eens voor de verbeelding - om den lichaamsbouw in omtrek te geven, om de gezichtstrekken met eenige nauwkeurigheid aan te brengen, om den lezer eene voorstelling te geven van den lichamelijken mensch, waarvoor deze hem niet dan dankbaar kan zijn. En ten laatste om ook dit niet te vergeten, Brandt is een uitstekend raadsman aan 't eind van 't pad, dat wij met hem volgen. Aan 't eind van *Vondels Leeven* heet het: ‘Maer de print van zijn geest, verstandt en vlijt, met geen verwen te verbeelden, heeft hij zelf in onnavolgbaare werken klaer en kunstig uitgedrukt. *Daar kan men hem in zijn waare wezen aanschouwen.*’ Op gelijke manier, aan 't eind van *het Leeven van Hooft*, eene verwijzing naar dat ‘onvergankelijk werk (de Nederlandsche historiën) en zijne andere schriften’, opdat ‘zijne

boeken den doorluchtigen mannen en schrijveren der volgende eeuwen tot een uitsteekendt voorbeeldt dienen, om hunne raadtslagen, daaden, en stijl van schrijven, naar te richten.' Om al deze redenen nu vind ik de levensbeschrijvingen door Geeraedt Brandt, uit een historisch oogpunt van groote waarde. 't Is echter mijn doel niet louter een lofliedje te zingen, in lang niet. Ik weet ook wel, dat Brandt de overdeftigheid van Hooft moet gezien hebben, die zelfs in de rouwbrieven over den dood zijner echtgenoote gezochte beeldspraak ten beste geeft; 't gebeurt mij wel, dat de onbegrijpelijke nauwkeurigheid, die zich met woordafleidingen van den naam des helds vermoeit, zooals in *Vondels Leeven* geschiedt, of de weken en dagen telt, welke Hooft besteedde om Rome en Florence te zien (Hoofts Leeven, pag. 14), dat die nauwkeurigheid mijn aandacht afleidt. Nog meer. Wat brieven zijn en welke waarde ze moeten hebben voor den biograaf, dat weet Brandt opperbest: 'want brieven zijn in 't gemeen de eigenlijkste afbeeldingen van 't verstandt en gemoedt der vermaarde mannen', doch 't komt hem niet in den zin van *Hoofts brieven* voor de aangevangen levensbeschrijving eenig gebruik te maken. Trouwens 's mans doel lag niet zoo verre, want wat hier van de waarde der brieven is gezegd zou ook op de historie-beschrijving in 't algemeen kunnen toegepast worden. Ook daarvan kent hij zeer goed de eischen, althans zijne kennis der theorie had iets meer voor de practijk doen verwachten. Van Hoofts '*Henrik den Grooten*' prijst men immers deze eigenschap, dat zij verhaalt 'met aanduidinge van geheimnissen, en ontvouwing van d'oorzaake, toekomst, toelegh, wegh, wijze en geleegentheit der geschiede zaaken.' Op bladzijde 25 van *Hoofts Leeven* is er sprake van des Drossaarts verhouding tot H. de Groot. Daar doet Brandt het voorkomen, alsof Hooft zijn geleerden landgenoot wel met zijn eigen lichaam zou willen beveiligen: 't is zeker te goeder trouw, maar anders de tijdgenooten wisten misschien ook wel, dat Hooft bang was om zich te branden aan koud water. De bladzijden 43 en 44 dringen evenzeer tot eene vraag. Daar is de quaestie van Hoofts verheffing tot den adelstand de stof des verhaals. Gaarne deelt Brandt mee, wat zijn schoonvader, Prof. Barlaeus, aan Hooft schreef: 'Bij mij zeer waardige Heer, wordt gij voor zooveel eedeler gehouden, als het treffelijker is, zich zelven eedel te maaken, dan eedel geboren te worden,' maar de wijze, waarop Hooft zich wist te doen ontburgeren, en de mededeeling van de som, die hij er voor over had, wordt den lezer onthouden. En echter, ondanks deze en andere kleinigheden, zijn de biographieën van Brandt, èn voor eigen lectuur èn voor de school bij uitstek geschikt. Zoo 't waar is, wat D^{r}. Matthes beweert, als hij zegt 'wie met Hooft kennis wil maken moet met Brandt beginnen; hij is de oudste, en tot heden ook de beste biograaf van den Drost', dan is de aanwijzing al zeer duidelijk. Welnu, niemand spreekt het tegen, en hetzelfde laat zich herhalen ten opzichte van *Vondels Leeven.* Daar komt dan nu nog bij de schoone vorm. 'Het (Leeven van Hooft) is ge-

schreven in dat zuivere Nederlandsch en in dien prachtigen, classieken stijl, dien Brandt zich eigen had gemaakt,' vervolgt D^{r}. Matthes. De lezer zal 't met me eens zijn, dat hij door 't woord *prachtig* niet veel wijzer wordt (tegenwoordig is alles prachtig: 't Weer, de Keizersgracht, de St. Janskerk in den Bosch, een vette koe schoon aan den haak of reeds afgehakt, en zoo voorts, en zoo voorts, tot prachtige puntdichten toe!) en D^{r}. Matthes een eigenaardiger woord had kunnen kiezen. Met dat al, prachtig of niet, klassiek of niet, de tegenwoordige uitgever treedt in geene bijzonderheden hieromtrent. Dit is geen verwijt, volstrekt niet - alleen maar het lokt ons uit in deze zaak althans iets te geven, immers vooral met het oog op de school? Om niet te uitvoerig te worden, zullen we slechts één punt uitwerken en de andere opmerkingen in 't algemeen geven, te beginnen met het laatste. Brandts woordenkeus is onovertrefbaar juist; hij is nooit verlegen om eenig denkbeeld door 't geschikte woord af te beelden. Heel dikwijls vindt men, bij eene opmerkzame lezing, gelijk men ze in de school geeft, aardige bewijzen van 's mans *overrijke* woordenkeus: nooit hetzelfde woord. Zie, om de aardigheid, de eerste bladzijden van *Hoofts Leeven* nog eens in en let dan op hoeveel woorden hij wel beschikbaar heeft voor de begrippen *trouwen* en *reizen.* Natuurlijk, waar er *rijke* woordenkeus is en voldoende kennis van 't eigenaardige voor ieders beteekenis, verbonden met een goeden smaak, die de keuze leidt, dan staat steeds 't 'rechte woord op de rechte plaats.' Zoo bij Brandt. Maar niet slechts de woorden mag men met nauwkeurigheid gadeslaan om voldaan te zijn, ook de zinnen en perioden. Een echt-Hollandsche zinbouw kon wel eens verloren zijn gegaan bij den getrouwen lezer van Hoofts 'geharnast proza.' Maar Brandt heeft zijn stijl vrij gehouden van 't verkeerde van dien invloed. 't Is zeker, dat hij minder kort is dan Hooft, maar hij verwringt de zinnen ook niet. Zijn er eenige afhankelijke zinnen, die 't zelfde werkwoord tot praedikaat hebben, dan laat hij 't met éénmaal 't werkwoord afloopen, maar dit geschiedt nooit, als bij Hooft, ten koste van den gezonden zin der uitdrukking of tegen den aard van het taaleigen. Brandt schrijft ook niet 'al te latijnachtig,' gelijk Vondel 't uitdrukt. Den acusativus met den infinitivus, die bij Hooft schier overal voorkomt, vermijdt hij evenals den ablativus absolutis. De liefhebberij om één werkwoord te gebruiken voor verschillende zinnen, is hem niet eigen. Wel die mate van afwisselingen in den periodenbouw, welke op den lezer een gunstigen indruk maakt, zonder dat hij nog juist weet, hoe die indruk werd verkregen. En men mag er gerust bijvoegen, dat de vorm bij Brandt in overeenstemming is met den inhoud. Waar de stof dit eischt, weet hij met eenige breedheid te spreken; terwijl alledaagsche zaken door hem in zeer alledaagschen stijl worden gekleed, weet hij zeer goed kleur en tint aan te wenden, als er gepenseeld moet worden, en aan den rand van 't deftige vinden we hem, als 't onderwerp dat eischt. Er is zelfs wel eens een maatslag in

Brandts proza, die ons doet denken aan, hoe zal ik 't noemen, aan meer dan gewone overeenstemming tusschen vorm en inhoud, ook in 't ondicht. De duidelijkheid eischt een voorbeeld. Welnu, ik kies de beschrijving van Hoofts treurspel *Geeraardt van Velsen.* 'In dit treurspel tradt de dichter op hooge laarzen. Hier braght hij 't Muider Slot op het tooneel. Het gemeen betreurde de Tyrannye. De Twist, het Bedrogh, en 't Geweldt werden afgemaalt met vuile verwen. D' Eendraght, Trouw en Onnooselheit verlieten d'aarde. De Wraakgierigheid bedwelmde 't verstand en verworp den wijzen raadt. De tyran raakte ellendig aan zijn einde, en betaalde het schenden van 's Landts vrijheden en wetten met zijn bloed. De burgertwist vertoonde haare landtbedervende rampen. De Vecht spelde beeter tijden, en riedt tot een gemaatighde regeering,

Recht tusschen dienstbaarheit en wettelloosheit heen. -

en vraag nu, na deze keuze, of 't afgebrokene der periode, de aanéénhechting van korte, krachtige volzinnen niet eenigermate is overeen te brengen met de wijze, waarop men van een machtigen indruk, die door de eene of andere gebeurtenis wordt te weeg gebracht, verslag pleegt te geven? Zoo ja, dan behoef ik geene woorden meer om mijne bedoeling te verklaren.

En thans een enkel punt een weinig uitvoeriger. 't Geen aan den stijl gloed en leven pleegt bij te zetten, 't geen de schrijver stempelt is ook en vooral eene eigene zelf gekozen beeldspraak. Dit zijn niet mijne woorden, maar die van wijlen Dr. Nassau. 't Zij mij nu vergund eenige citaten te kiezen, die Brandts beeldspraak doen kennen.

Hooft, zegt Brandt, was lid van zeker kunstgenootschap: 'dat was d' oude Rhetorijkkamer, die men de kamer in liefde bloeiende noemde: *een vruchtbaare enthof van schandere geesten.*' Op gelijke manier heet de Leidsche Hoogeschool een '*queektuin der grootste verstanden.*' (Pag. 10 van Hoofts Leven.) Ik weet haast niet welke dezer beide voorbeelden 't eigenaardigst is, en smaakvol zijn ze zeker beiden. Wilt gij eene uitdrukking, aardig en geestig, naar de wijze van Spiegels *Sinnepoppen*, van Spiegel 'wiens wonderbaare en leerzaame Hartspiegel, zoo taal- als zinrijk, niettegenstaande haare duisterheit, straalen uitschoot, daar sedert de beste Dichters, hun licht aan ontstaaken!' (Bladz. 12.)

Hooft, aldus op bladz. 28, 'diende zich niet alleen van eene menighte van schrijvers, die de Nederlandtsche geschiedenissen, in verscheiden taalen, en met verscheiden oogmerk hadden te boek gesteld, vrienden, vijanden, en onpartijdigen, *om uit die zee der verscheidenheit de waarheit te visschen*, maar beriedt zich ook, van tijdt tot tijdt, met veele voortreffelijke personaadjen om het werk naar hun oordeel en ervaarnis, in 't stuk van staate en oorlogh, voorzichtig te schikken.' Behalve de onderstreepte vergelijking zal den lezer ook deze degelijke zinsbouw in 't oog vallen. Men kan er Brills stijlleer naast leggen en wederom voldaan zijn.

Laten wij, op bladz. 34 en 35, de goede meening van Brandt tegenover Hooft laten voor 't geen ze is, en genieten van de zeggingsmanier waar hij zijn held roemt, omdat deze voor H. de Groot vriendschap behield. ‘Dees’ (Hooft) heeft zich, *toen 't onweer van staat zich op nieuw teegens hem verhief*, zijne vriendschap niet geschaamt, maar de zelve, door veele gedienstigheeden, opentlijk betuight; niet willende in dien standt der zaaken met de fortuine te raade gaan, *toen zij 't in de weegschaal scheen te stellen*, *hoe zij met hem toe wilde.*

Ik voeg hierbij nog een tweetal voorbeelden uit *Het Leeven van Vondel.* Vondels eerste rijmen heeten daar (bladz. 14) plat en zenuwloos, enz. enz. ‘Maar van dat slagh is weinigh overgebleven. *Die munt zette zich zelve af en was niet langer ganghbaar*, *dan tot de liefhebbers zaagen*, *dat ze geen toets hieldt.*’ En op bladz. 31, waar van de boeten door Vondel om zijn Palamedes betaald, wordt gesproken, heet het ‘dit was, oordeelden veelen, met een vossenstaart gegeeselt’.... terwijl bovendien 't veroordeelen van boeken ‘*'t rechte zout is*, *dat zulke spijs smaakelijk maakt.*’ Nog schrijf ik ééne uitdrukking af van de vele, die ik uit Loefs boekje heb aangeteekend: ‘quelling,’ zegt Brandt, ‘scherpt den geest en ellende wordt doorgeworstelt; maar de dampen der voorspoed stijgen na de herssenen, verdoven de reden en bedwelmen 't licht der bescheidenheit.’

Maar genoeg. Ik geloof te mogen zeggen, dat de eenvoudige, ware, voor de hand liggende, beeldspraak in Brandts proza mede eene der aantrekkelijke eigenschappen is van 's mans stijl - voor eigen lectuur en *voor de school.* De klasse heeft daar wel degelijk een oog voor; het ongezochte der figuren, de juistheid als 't gevolg van 't ongezochte, bevalt haar. En, zonder dat nu in eene bepaalde formule te kunnen aanwijzen, zeker is 't, dat 's leerlings eigen stijl door de lezing van Brandts proza zeer zal winnen. Zoodat ik maar zeggen wil, ik kan dit opstel sluiten met de woorden van Dr. Matthes, in de *Voorrede* ten beste gegeven, tot de mijne te maken.

‘Wil men den leerlingen der hoogste klassen onzer Gymnasiën en Hoogere Burgerscholen, ter afwisseling van Brandts *Leeven van Vondel*, ook zijn *Leeven van Hooft* eens in handen geven, men zal er hun, dunkt mij, geen ondienst mee doen.’ Wezenlijk - deze zeventiende-eeuwsche levensbeschrijving behoort niet op de zolders van den uitgever, maar in de boekentasch van den leerling der hoogere burgerschool!

Ik heb nog een noodzakelijk naschrift. Ondankbaar zou 't zijn, ook aan den tegenwoordigen uitgever, Dr. Matthes, geene eer te geven. Hij verrijkte Het Leeven van Hooft met eene goede inleiding en een leerzaam naschrift. Hij heeft er aan toegevoegd de *Lijkreeden* en aldus eene oude zondeplek van Brandt bloot gebracht, om te gelijk eene andere verkeerdheid van 's mans hoofd af te lichten - die nl., volgens welke Brandt voor den man doorgaat, die Vondel ‘heftig heeft

doorgestreeken' om zijn overgang tot de Roomsche kerk en dit nog wel verscholen achter den pseudoniem P. Dit laatste moge nu aan Dr. Matthes niet gelukt zijn (zie *Kunstbode*, n°. 14 en geloof dan met mij, dat G. Brandt toch de schuldige is!), 't eerste gedeelte is een feit van beteekenis. En nu de taal- en letterkundige aanteekeningen aan den voet der bladzijden? Omtrent de eerste heeft Dr. van Helten nog al wat in 't midden te brengen (*Schoolbode*, Septemberaflevering,) en wat de laatste aangaat, wie - die Nederlandsche letterkunde studeert, zal er den Heer Matthes niet dankbaar voor zijn? Mijn dank heeft de auteur reeds! Ik heb de opmerking hooren maken, dat de zuiver historische en letterkundige aanteekeningen lof verdienen, maar dat de manier, om bij wijlen ook uit andere dichters en schrijvers aanhalingen te doen, als zij toevallig dezelfde zaak of denzelfden persoon, van wien in den tekst sprake is, gedachtig waren - dat die manier geheel geen nut heeft, tenzij dan dit den leeraar te toonen welk gemak men voor de klasse van groote belezenheid kan hebben, - dat er aldus geen eind komt aan 't citeeren, naardien immers b.v. een man als Dr. de Jager, haast voor iederen regel naar de schrijvers A.B.C. enz. zou kunnen verwijzen! Me dunkt, in die opmerking ligt iets waars en toch, ik kan niet besluiten tot den wensch, dat Dr. Matthes (bv. 't dichtje van Vondel, bladz. 25.) zulke citaten uit zijn boekje lichte. Misschien is 't omdat ik 't zelfde zwak heb, maar mij zijn zulke mededeelingen niet in den weg. En hiermee - aan 't boekje een heilwensch voor zijn verder lot.

Zierikzee, 4 October '74.

A.W. STELLWAGEN.

Phantasiën ofte rondzwervende gedachten.

Phantasiën door (van?) C. van Nievelt. Leiden, S.C. van Doesburch, 1874.

Eene ijdelheid misschien, een dichterdroom, een gril,
Waaraan ik denken kan, als ik niet denken wil;
Een vorm, waarin mijn hart gansch kunstloos eens mag luchten
Wat me in dit lieve dal soms lachen doet of zuchten!
DE GÉNESTET.

Na een paar bladzijden van dit boekske gelezen te hebben gevoelde ik mij eenigszins onaangenaam gestemd. 'Ik word oud en stumperig, dacht ik; ik kan niet meer mee!.... Mijn geest wordt te stomp, om al het vernuftige van zulk geniaal geschrijf te vatten; mijne verbeelding schiet te kort, om de vlucht van zulk eene phantasie te volgen....

Helaas! 't Is te ver boven mijn sfeer, te denken en te gevoelen, te bewonderen en te genieten met een bereisd man, die reeds zoo veel vreemds gezien en ondervonden heeft, dat hij er nu ‘vrij koel onder blijven zou, al moest (hij) heden middag in een particulier huis te Pompeji dineeren, of van avond bij den Micado een tripang-soep gaan gebruiken’..... Als zoo iemand Fancy te hulp roept, terwijl hij zijne gedachten laat zweven en zwerven; en dan in verheven poëtisch proza wedergeeft wat terugroepende en scheppende verbeeldingskracht hem voortooverden.... neen, dan ben ik te bekrompen, te beperkt, om dat alles te waardeeren. Ik schrijf aan de Redactie, dat zij een ander moet kiezen, een jeugdiger, dichterlijker, diepzinniger en hooger vliegenden geest, die beter in staat is, dan ik, om deze ‘schetsen’ te beoordeelen.... Intusschen las ik door en deed mijn best, die onaangename gedachten op zij te zetten. Ik spande mij in, om met den dichter mee te ‘zwerven’; het gelukte mij beter, dan ik onder het lezen dier eerste bladzijden gevreesd had; en ik spitste mij er reeds op, aan de hand van mijn schrijver een bezoek te brengen aan het beroemde verblijf van Monte Christo. De eerste schets toch draagt tot titel: *Chateau d' If.* Ha, dacht ik, daar zal 't komen! We zitten te Marseille aan ‘la Mediterrannée’, de ‘blauwe’, en zien Fata Morgana!... Maar daar is een stoomboot! Adieu, Fata Morgana! - ‘'t Stoomschip zet koers naar de haven; 't passeert *Chateau d' If....*’ Och heden neen, we stapten niet op de boot; we lieten ons niet uitzetten aan het beroemde of beruchte kasteel; we hoorden of zagen er niets, hoegenaamd niets van; we phantaseerden nog een beetje over den ‘grooten Alexandre’ (Dumas) ‘Père’ met een *Seitenhieb* aan het adres van ‘onzen’ stijl en ‘onze’ nieuw e r e romanciers (de heer Van Nievelt zal zeker tot onze nieuw s t e auteurs behooren, die niet meer zullen ‘mediteeren, moraliseeren en argumenteeren à propos van een kreupelen spreeuw of een zieltogenden kikvorsch’!), en we kwamen te land te Marseille in een bed vol ‘krielende gelederen van den stormloopenden bespringer’, zooals zeker nachtelijk ongedierte, lastiger en akeliger dan spreeuwen en kikvorschen, hier zeer dichterlijk omschreven wordt.... *On finit par s'y faire*, beweerde een ‘garçon’ tot geruststelling van den geplaagde; en waarlijk, de man is thans zoo bereisd, ‘dat er een soort van vertrouwelijkheid tusschen ons’ (hem en die ‘krielende gelederen’) ‘ontstaan is’.... Dat troost, dacht ik. Als men aan zoo iets gewennen kan, kan men ook wel gewennen aan het lezen van schetsen, waarin niets geschetst wordt van hetgeen het opschrift aanduidt, zelfs wel aan het *Ueberschwengliche* van phantasiën, die uit hare hoogere sferen zoo laag neerdalen kunnen, als mij bij deze eerste reeds gebleken was. *On finit par s'y faire!....*

Met een weinig meer moed zette ik mij dan ook tot het lezen van het tweede stukje: ‘*De Koningin van 't Oosten*’.... Neen maar! Hij heeft niet alleen Europa doorkruist, maar is ook in het Oosten

geweest! Kolossaal!.... En nog grooter respect, en nog dieper gevoel van eigen kleinheid overmeesterden mij; maar ook eenig medelijden kwam er bij mij op, toen ik van 's mans ‘borst beklemmende gewaarwording’ las bij de aanschouwing van nabij van die ‘Koninginne’, dat is te zeggen: van Batavia, de Hoofdstad van Nederlandsch Indië. Het vinden van wormen in gulden dirkjesperen; het schrikken van beeldschoone actrices op heur ochtendwandelingen ontmoet; het zien van tranen gestort in bruiloftsbekers en van regen gevallen over langberaamde rijtoertjes door 't Westland; dit alles, goedgunstige lezer! beteekende voor hem niets bij de teleurstelling, welke de eerste aanblik van Batavia hem deed ondervinden. Hij had gemeend ‘voor eene Sultane’ te zullen ‘knielen’, en hij werd geworpen ‘in den vunzigen schoot van eene oude baker’! 't Is wel niet aesthetisch, maar toch recht plastisch uitgedrukt en getuigt mede voor de jammerlijke vernietiging van eene zijner illusies, toen het bleek, dat al wat, ‘door honderd dunne en dikke, bleeke en blauwe, steeds zaakkundige en ondervindingrijke paren lippen’, aangaande Batavia's schoonheid hem verzekerd werd, klinkklare leugen was.....

Er is in deze schets meer, dat even erg tegen de aesthetica zondigt en niet door Fancy werd ingegeven. Wat ‘terloops’ van de zeereis van Gabriël gezegd wordt daalt weder af tot het platste realisme. Wat toch heeft een lezer te maken met den ‘oude-zolen-smaak’ van een uit zijn ‘kooi gezakten’ schepeling of met de ‘luiers’ en viezigheden van kleine kinderen in de kajuit? Al noemt de schrijver zelf, wat hij in zeer ondichterlijk proza opdischte over zijn verblijf aan boord en zijne eerste ondervinding als baar aan den wal, ‘spijtige ontboezemingen van een onbereisden droomer, die van de werkelijkheid eischte, wat slechts in 't ideale bestaat’, bij herlezing van het geschrevene, vooral bij vergelijking er van met het opschrift ‘phantasiën’, had hij toch kunnen vermoeden, dat niemand in zulke ‘ontboezemingen’ phantasie of poëzie zou vinden.....

Als in de volgende stukjes niets beters voorkwam, dan in deze eerste twee, zou ik, helaas, mij moeten getroosten den ‘criticus’ te vertoonen, die den schrijver wel niet ‘al 't recht’, maar toch veel van het recht ‘ontzegt om bij deze schetsen zich op de medewerking van Fancy te beroepen’; zooals hij in zijn ‘Aan den lezer’ veronderstelt, dat er een voor den dag komen kan. Het vervolg wordt gaandeweg beter, vooral als men de jaren 1869-71 voorbij is en hij niet meer over reisindrukken phantaseert. *Il faut juger les livres* - en ook *les écrits*, *selon leur date*, en als de auteur in 1872 zich in zijne jeugd ‘op 't Latijnsche school’ of in ‘Rotterdams Arcadië’ (de Oude Plantage) verplaatst, komt er genoeg voor, dat minder triviaal is en waar een gewoon mensch, al is hij niet jong meer, beter bij kan. Wel geeft het later en laatst geschrevene (in '73) nog hier en daar genoeg van dat opgeschroefde, geforceerd geestige en te stout

verhevene, dat mij bij den aanvang als te hoog en te diep voorkwam; maar toch ook wat wezenlijk goed gedacht, aardig geteekend en juist opgemerkt is. Phantasie en poëzie hebben werkelijk aandeel aan meer dan een der latere opstellen, al is 't niet al goud wat er blinkt. Eene vergelijking bijv. als van ‘vlekkeloos gebefte Weleerwaardes’ met ‘naar bloed riekende’ Ashantijnen, waarbij aan dezen meer menschelijkheid wordt toegekend dan aan de zoo geestig omschreven godsdienstleeraars, is zelfs geen schuim van goud. Onwaar als zij is, is zij onwaardig, en slechts eene proeve van de goedkoope aardigheid ten koste van Dominés, waarmede Jan Rap en zijn maat zich plegen te vermaken. Zooals onder alle standen in de maatschappij, vindt men ook ploerten onder predikanten; maar wat van enkele individuën geldt op al hunne standgenooten toe te passen, is, op zijn zachtst uitgedrukt, oordeelen over menschen die men niet kent, of lichtzinnig napraten van *would be* geestige voorgangers. Onwillekeurig deed mij de hooghartigheid, waarmede onze phantast in zijne ‘diergaarde’ de ‘Loeries en Kakatoea's’ voorbijging en voor ‘ploerten’ onder de dieren uitschold, denken aan alles behalve oorspronkelijke schrijvers, die met fraaie veeren zich tooien en als papegaaien naklappen, wat reeds honderd maal gezegd werd, maar geen steek houdt, al wordt het nog duizenden malen herhaald.....

Over de moraal of de strekking dezer phantasiën weid ik niet uit, om de eenvoudige reden, dat ik zeker te stompzinnig ben, om te bevroeden, welke godsdienstig-zedelijke denkbeelden en beginselen de schrijver huldigt. Hij vermijdt den naam van God met de grootste zorgvuldigheid, en zet of ‘Oorzaak’ of ‘Natuur’, met kapitale O en N in de plaats, als hij eene enkele maal spreekt over het doel van ons aanzijn en onzen aanleg tot liefhebben.... Zoo ook is zijn onsterfelijkheidsidee zoo vaag, zoo onbestemd, zoo dubbelzinnig, of hoe zal ik 't noemen? dat ik er niet wijs uit worden kon. Maar 't zal wel aan mij liggen; en ik wed, dat de schrijver zijn wensch vervuld zal zien, dat hij meer dan een enkelen lezer aangenaam zal bezig houden, ja, ik durf beweren, dat menigeen deze phantasiën ‘mooi’, ‘erg mooi’ zelfs, zal vinden. *On finit par s'y faire.....*

Kampen.

J. HOEK.

Te prijzen - niet onbepaald.

Emma Es. Twee om Een, Oorspronkelijke Roman in twee Deelen. Arnhem, H.W. van Marle, 1874.

Er wordt inderdaad veel gevergd van- en het is geen lichte taak voor een auteur, om een roman te schrijven die door Hollanders in ons vaderland wordt afgespeeld. Land en lieden, toestanden en volkskarakter schijnen zich daarvoor minder dan elders te leenen. - Onze streken zijn over 't geheel plat, en er schijnt aan de natuur weinig meer overgelaten, dan hier en daar enkele heuvelenreeksen of eenige eenzame plekken onontgonnen hei, die van lieverlede minder en kleiner worden. Wouden en steilten en kloven ontbreken, voor gevaren en incidenten is geen plaats, zelfs spoorwegongelukken zijn zeldzaam. - Ons volk en de volksaard zijn kalm, het ‘verzint eer gij begint!’ zit ons in 't bloed; de opgewondenheid van den Duitscher, het excentrieke van den Engelschman met zijn *spleen* en *oddity's*, het dol luchthartige van den Franschman, het hartstochtelijke van den zuidelijken Europeaan is ons vreemd, en maar zelden woelt er iets vulkanisch onder ons phlegma, het baant zich althans minder een weg naar buiten.

Daaronder moet het romantische lijden, en komt het des te meer aan op onze auteurs en op hetgeen die van de wel wat onkneedbare stof weten te maken. De perken van het onwaarschijnlijke, onnatuurlijke, buitengewone zijn hun enger gesteld, al blijft hun eenige ruimte over. Ons Hollandsche leven is als de kleine plek in eenig cirque, waarbij men vraagt, hoe die voor zulke evolutieën als daar verricht zullen worden voldoende kan zijn.

En daarom zeggen we bij herhaling, dat het in dezen des te meer op onze auteurs aankomt. Het is hiermede, het kan er mede zijn als met onze schilderschool, wier meesters weide en vee, boom en sloot wisten te poëtiseeren, die kleuren en tinten wisten op te merken en weder te geven, welke andere menschen zagen en toch niet zagen, totdat de schilder hun die op zijn doek onder het oog bracht, wier werk hun dan eerst de oogen opende voor de werkelijkheid en de harmonie van toon en kleuren, om hen de schoonheid van het eenvoudige en den eenvoud van het rechte schoone te doen ontwaren. Hun werk werd een zichtbare commentaar op de natuur, welke zij niet enkel hadden gehoord en gezien, maar bespied en beluisterd, zonder dat die ware meesters vervielen tot wat wij wel eens ‘gepeuter’ hoorden noemen, en het bonte ten ‘gerammel’ werd. Ook die trouw toch heeft haar grens; en nog meer van de pen dan van het penseel geldt het bekende: ‘*Le moyen d'être ennuyeux c'est de tout dire.*’

Wij hebben dit herinnerd, omdat de auteur van ‘Twee om Een’

zich in onze schatting ten dezen nog al eens heeft vergrepen en niet altijd heeft gevraagd, òf eenig tooneel en dan nog in hoeverre het de beschrijving waard was. Zij liet de pen meermalen haar loop tot in het minutieuze toe; eene altoos gewaagde proeve, al konden Jean Paul en Sterne en Walter Scott dit doen, ofschoon het hun zelfs niet altijd gelukte. Men zou van menige plaats in het boek de auteur kunnen navragen (bl. 35 D. I.): - 'En is dit nu belangrijk om te weten? - Och neen!' - Men leze de beschrijving van Kleinoord, onderscheidene trekken in het verhaal der ontmoeting met 'dolle Griet,' waar de kleêrmaker (bl. 106) in eens schoenmaker wordt, alsook de voorstelling van Weilers en van Larsen (bl. 325) waar de kaartteekening van de Noorweegsche kust een tamelijk *hors-d'oeuvre* is, gelijk de auteur zelve schijnt te hebben gevoeld.

Aan beide creaturen wordt, onzes inziens, nog te veel eer gegund, met hen zoo toegankelijk te stellen voor gewetenswroeging. Onze schurken mogen geen rechten vrede vinden, zij mogen zich ergeren wanneer zij verhindering ontmoeten of als hunne plannen mislukken; zij zijn niet meer - maar gewoonlijk minder ontvankelijk voor de pijnen der wroeging, of liever der vrees voor toekomst en oordeel, dan dit in vroeger dagen het geval was, toen er meer geloof, van welk allooi dan ook, en minder twijfel en tegenspraak bestond dan thans. En dit is een punt dat wij gaarne bij Larsen vooral, den *tel-quel* student in de theologie, in het licht gesteld en uitgewerkt hadden willen zien, al hadden we het beeld van de slecht geleidende vetlaag om het gemoed, dat meer waar dan schoon is, gemist.

De auteur verraadt overigens zoo veel bekendheid met de studenten- en ook met de handelswereld, dat wij nu en dan vroegen, of 'Emma Es' een pseudonyme was, die niet enkel de auteur maar ook hare sekse moest verbergen, als zij niet toonde dat zij in de dameswereld nòg beter thuis was. Koopmans- en wisselzaken zijn haar niet vreemd, en wij zouden op dit punt den hoed voor haar lichten; hare blikken in karakters en doen van Minerva's zonen, zoowel der beteren als der slechteren, getuigen van kennis van zaken, en het tooneel in de Nes met mademoiselle Lorru komt ons zoo trouw voor, dat wij aan eene groote gave van intuitie moeten denken, alzoo het ons weinig waarschijnlijk voorkomt dat eene dame daarvan een *je l'ai vu* zou kunnen zeggen. Minder *ad rem* en minder gelukt zijn de overdenkingen van August op den daaropvolgenden zondagmorgen; zij zijn veeleer wat soezerig, alsof zij nog de sporen dragen van den vorigen woeligen avond. Het meer materialistisch-deterministische laat zich niet in zulk een stemming en in zoo weinige oogenblikken stellen noch wederleggen. Dat hij ons niet als een heilige wordt voorgesteld achten wij geenszins af te keuren. Hoe weinigen komen er zonder smet of vlek door den Augiasstal van het leven! En zoo mag zijn anders minder goed gemotiveerde sceptische bui passeeren. Gaf de

schrijfster hem mogelijk haar eigen beschouwingen in commissie, dan zouden we zeggen, dat zij wel eerst naar de keurkamer mochten om de gehalte te beproeven.

Ole Larsen is, wat de ontwikkeling van zijn karakter betreft, niet mislukt. Daarin vertoont zich van den aanvang af wat hem lichtelijk kon maken tot hetgeen hij later werd. Zijne ontmoetingen van Johanna zijn een paar malen toevallig genoeg, hoewel nog niet onmogelijk. Wij zien hem struikelen, vallen, zinken en maatschappelijk en zedelijk te gronde gaan, bijna duivelsch en toch niet geheel duivel, zoodat wij erkennen: er zijn er zoo!

Ook de burgemeester, de man van zaken, is welgetroffen, gelijk ook de oude getrouwe Cornelis, zelfs met nu en dan wat zaniken. Niet zoo ten volle gelukt is de woekerjood en de nog gemeener woekerchristen, oom Weilers, wiens schurkenaard en betere opwellingen ons voorkomen niet vrij te zijn van eenige *charge.* Zóo in zijne positie en bij het gesprek met zijn nichtje D. I bl. 221 en volgg. Het komt ons ook minder strookend voor met zijne antecedenten, dat hij zich later die volslagen afhankelijkheid van zijn Joodschen speurhond laat welgevallen.

De vrouwelijke karakters zijn over 't geheel beter gelukt. Johanna is de coquette, en zulke dametjes kunnen rare grillen in haar kapruin krijgen, ofschoon de sprong dien zij Larsen in 't publiek op het ijs laat doen, weder wat kras is, en dit juist voor haar. De verhouding van dat nest tot haar jongere zuster is daarentegen goed gegeven, en niet minder juist is het, dat zij bij eene invitatie terstond aan haar nieuwe japon denkt en mama's permissie niet vraagt. Zij is recht eene dochter van mevrouw Dijkmans, het overfatsoenlijke wijf, dat aan humeur en dwaze conveniëntie huis en gade en alles zou opofferen. Ongelukkig, niet zonder voorbeelden in de werkelijkheid! Het zijn klippen waarop het geluk en de levensvrede van menig huis en mensch strandt, zonder daarvan nog tijdig te worden afgebracht.

Haar ietwat achtergestelde en door haar overvleugelde zuster is zoo veel beter en komt dan ook zoo veel beter weg. Emma's zelfopoffering gaat tot de grenzen, hoewel zij niet eene onmogelijkheid wordt. Zij behoort tot de edeler naturen, wier liefde jegens het beminde voorwerp iets beters is dan verholen zelfzucht, en die haar eigen geluk aan dat van den ander ten offer kan brengen, al valt het moeielijk en al geschiedt dit onder stille tranen. Bij de declaratie aan Mea, waartoe zij de gelegenheid geeft, is August anders wel ruim kalm.

Meadiea (zou de naam, als zij niet fantasie en eene vreemdgekoppelde en ietwat verminkte is, bij den burgerlijken stand worden aangenomen en op het geboorteregister ingeschreven?) is in den regel lief geschetst. In de school van tegenspoed en ontbering gevormd kon haar allicht wat veel zelfstandigheid eigen worden, ofschoon haar reis naar Londen, zoo hals over hoofd en tegen den raad van hare vrien-

den, vrij koen is. In den regel zijn onze Hollandsche meisjes wat scrupuleuzer, of liever wat bedachtzamer. Maar wie wil om een beetje meer vrijheid met een roman twisten? Dat zij met menschen van een *trampe* als haar oom en tante niet harmoniëert, weldra overhoop ligt en men elkander van weêrszijden laat schieten, ligt in den aard van menschen en dingen. Gaarne zouden wij het onbarmhartige gemeene bestelen van weduw en wees voor eene zedelijke onmogelijkheid verklaren, indien zulke zaken niet meer gebeurden. Er zijn zoo al geen volslagen gewetenlooze, dan toch menschen, die zijn alsof zij geen geweten hadden. Wie zich - en waar wij ons door hartstocht laten verblinden en vervoeren, hebben daarvan, zij 't ook tijdelijk, een slag weg. En dit kan de gierigheid misschien het langst. - Meadiea heeft verder menigen harden strijd te strijden, het wordt haar niet geschonken. De auteur brengt de zaken te recht, meer dan dit wel altijd in de werkelijke wereld plaats grijpt, en men kan aan 't slot zeggen: *All's well that ends well.*

Over het geheel durven wij, ondanks nu en dan wat valsch vernuft en hijperhumor, b.v. de zon met het ‘ik heb gezegd’ op de lippen, en de ‘zoo prachtige lucht, dat men er een stuk uit zou willen knippen,’ - over het werk een gunstig oordeel uitspreken. De meesten zullen het met veel belangstelling lezen. Het spant en boeit genoeg. Wij hadden hier en daar enkele tooneelen wat vlugger willen zien afspelen, b.v. dat openen en doorzoeken van Mea's bagage. Dat wij tusschen tal van gedachtenstrepen vele opmerkingen en aanwijzingen ingelascht vinden geeft aan het werk den schijn van latere toevoegsels, maar zijn in zulke menigte voor den lezer minder aangenaam. Hij wordt daardoor als tegengehouden, in zijn geregelden gang belemmerd en tot zijpassen genoodzaakt die niet prettig zijn.

De titel ‘Twee om Een’ had ook kunnen luiden: ‘Een om Twee’ of ‘Twee om Twee,’ desnoods ‘Drie om Een;’ August en Ole en George om Meadiea, Emma en Meadiea om August, Ole om Johanna en Meadiea, Johanna om Ole en haar lateren beminde. Toch zijn de draden vrij goed uiteen gehouden en is er geen verwarring; de dans met vele en ingewikkelde figuren is goed gedirigeerd, al blijft het werk wat druk. Het zal menig romanlezer welkom zijn en staat dan ook niet beneden - maar boven menig produkt van dien aard, dat ons uit den vreemde wordt toegevoerd.

Mengelwerk.

Herinnering aan een groot man.
(*Slot.*)

Da Costa was het middelpunt van een vastgesloten kring van vrienden, waarvan in zekeren zin kon gezegd worden: ‘ziet, hoe lief zij elkander hebben. Zij schraagden en bemoedigden hem door hunne verkleefdheid, terwijl zij op hunne beurt hart en geest verkwikten aan de onvergelijkelijke levensfrischheid, die het warme gemoedsleven van den bekeerden Israëliet kenmerkte. Er was in zijne liefde tot Christus iets van den gloed der eerste jongeren. De zoon Abrahams, die in den wijze van Nazareth zijn Messias had gevonden, zonk met verhoogde geestdrift voor dien grooten gekruisigden Koning neder, ontvonkt in heilige verrukking over de volheid van genade ons in Hem geopenbaard - geheel anders dan de verkleumde kinderen van het Westen en het Noorden het door gewoonte verwaterde Christendom opvatten of het verdroogde en verdorde protestantisme verstaan. Zijn Israëlitisch Spaansch bloed bruiste gloeiend en tintelend door zijne aderen. Zijn dichter-aanleg kleurde ieder nieuwe aandoening en gedachte, die door het prisma zijner fantasie tot ons kwam met de schitterende tinten van een oosterschen morgen. Hij was een van die wijzen, die goud, wierook en mirre offeren, als zij het Godskind gevonden hebben.

O waarom is de schaar zoo klein geweest, die van dezen genialen man genoten hebben. Waarom sleepte hij niet heel onze beuzelende maatschappij, heel onze vermolmde Kerk in zijn vlucht met zich mede? - Helaas, men siert ook in onze dagen de graven der beroemde mannen - en dezen profeet heeft men gedood door vergetelheid en uitsluiting!.... ‘Dringt hem overal buiten - sluit de poorten toe - ignoreert hem - zwijgt hem dood’ - dat is de hedendaagsche pijnbank voor elk die den tijdgeest niet wil dienen. Maar daar zal een geslacht opstaan, dat hem een eerzuil sticht en belijden zal dat hij niet minder dichter is geweest dan Vondel en Bilderdijk, ja wellicht meer dan die beiden.

Maar zeiden wij dat Da Costa door ettelijke rijk begaafde mannen was omgeven - deze mannen bewogen zich te eenzijdig in dezelfde kerkelijke richting en vormden om en met den dichter eene politisch religieuse partij, waarvoor hij veel te groot was, en waaraan hij altijd weer ontsprong, zelfs waar hij haar meende te dienen. Daarenboven werd hij in zijn vrije vlucht gedurig gekortwiekt door een clubje van weinig ontwikkelde vrome zielen, die hem als hun geestelijken voorganger vereerende - zich wellicht te uitsluitend van hem hadden meester gemaakt en hem te veel afsneden van het algemeene streven, door hem bij voorkeur tot p r e d i k e r te stempelen. Hij was te oorspronkelijk en te geniaal om geheel en al in een streng afgerond stelsel van een of ander tijdvak te passen. Trok en bond men hem er van daag ook al in - morgen bleek de kooi veel te klein voor zijn breede wieken. Hij was niet geschikt om tot jaagpaard voor de oude dommelende trekschuit der Kerk te dienen en haar voort te sleepen. Hij was een van die fiere heldennaturen, die niet zijn te binden - met geen nieuwe, met geen oude koorden of dikke zelen - tenzij hij mocht insluimeren door een of anderen tooverzang - maar als hij ontwaakt, is hij te geduchter; hij staat op, schudt de geweldige manen als een leeuw en verscheurt alle banden.

In hem gloeiden al de verheven voorgevoelens van een naderenden nieuwen dag, van hooger eenheid, van hooger wijsheid. - Zijn oog was geopend voor den nimmer rustenden arbeid van den scheppenden geest, die van den Vader en den Zoon uitgaande, alles doordringt, bewerkt, voortdrijft tot eeuwigdurende metamorphosen.

Als een koningsadelaar zweefde hij de zon te gemoet, terwijl velen zijner hoorders de oogen stijf dicht nepen voor den gloed, dien zij niet dragen konden - en hunne kleingeestigheid loonde den verheven geest, die zich verwaardigde zich met hen bezig te houden, vaak met onedelmoedige miskenning.

Hoe die machtige geest zich soms onder het confessioneele juk, dat zijne vrienden hem altijd weer van voren af aan op den nek leggen, loswringt, spreekt duidelijk in ontboezemingen als op pag. 47 III.

'Waarlijk onze Orthodoxen schijnen zich somtijds te verbeelden dat de Heer der Gemeente alleen naar hun theorieën Kerk en Staat kan behouden. En die theorieën schijnen geen Joodsch of Schotsch element, maar het uitsluitend oud Gereformeerde Nederlandsch (behoudens inconsequente exceptiën!) p u r s a n g toe te laten. Men zie hoe men zich op die wijze zal kunnen redden met enkel nationale, officieele en conservative elementen'.

bladz. 65. 'Wij gaan nieuwe tijden te gemoet; wij zijn alreede nieuwe tijden ingetreden, waarin wel de o u d e, n i m m e r v e r o u d e r e n d e waarheden altijd dezelfde blijven, maar de strijd voor het geloof den heiligen overgeleverd, in v o r m en w a p e n k e u s, in rechtstreeksch doel en daaraaan geëvenredigde middelen, een geheel andere wordt en reeds

geworden is. Mocht ik in die reeds zoo lang door mij geproclameerde waarheid geen Cassandra bevonden worden! Het moet alles nieuw worden; en het zal, (zoo wij die nieuwe orde niet mede toejuichen en voorbereiden) zonder ons alles nieuw worden!'...

'De groote roeping is in de politieke wereld (dunkt mij) zoowel als in de kerkelijk Christelijke, het punt te treffen, waar *oud* en nieuw zich ontmoeten, vervolledigen, huwen.'

Mij geheel en al onthoudende van de beoordeeling omtrent de innerlijke gehalte en de beteekenis, die eene briefwisseling kan bezitten tusschen mannen van zóó veelomvattende kennis, hoogen ernst en waardig karakter over onderwerpen, die weinig aantrekkelijks voor mij hebben - zoo betreur ik het toch dat een strijd van dertig jaren niet tot eenige beslissing gevoerd of eenige bepaalde uitkomst opgeleverd heeft. Wat het nakroost ook aangaande de waardij van dit politiek en kerkelijk streven moge uitwijzen, wanneer de persoonlijke antipathieën van tijdgenooten niet meer knagen aan den roem van overledenen - zooveel is zeker, dat beide mannen zich door vastheid van overtuiging boven duizenden beginsellooze tijdgenooten hebben gesignaleerd, eene overtuiging, die hoe ook door den spot en de minachting aangevallen, hun heilig en onwankelbaar is verbleven - en geschraagd is door het geloof van de eindelijke zegepraal van den Christelijken godsdienst op ieder gebied van het kerkelijk en staatsburgerlijk leven.

Mij schijnt dit toe het ideaal te zijn, dat de volken wenkt in een ver verwijderd verschiet - meer geschikt om door een Da Costa in verheven profetische liederen bezongen, dan door een staatsrechterlijk kerkgenootschappelijk rechtsgeding voorbereid te worden. - Een echt Christelijk staatsburgerlijk leven, dat is immers het koninkrijk der Hemelen op aarde in de hoogste voleinding, het toppunt waarmede de aarde en de menschheid eene nieuwe tijdrekening in zou kunnen gaan? - Maar vooralsnog - laat Kerk en Staat volstrekt gescheiden blijven. - Zoodra zij rijp voor vereenigen zijn, zullen zij van zelf wel een worden en elkander doordringen tot een heerlijk geheel. - Da Costa zag het in de Apocalyptische visioenen van zijn dichterlijken droom zich verwezenlijken in zijn wonderschoon duizendjarig rijk, waar de Ministers apostelen en de kamerleden alle profeten zullen zijn.....

Wat sprak hij in het vuur van zijn geestdrift soms groote ketterij voor de ooren zijner geërgerde vrienden uit! - die hem in zijne heerlijkste aspiratiën niet altijd volgen of vatten konden.

Ik herinner mij nog zeer goed hoe dwaas menig hoorder of hoorster zijne grootsche ideeën over de verscheidenheid en overeenstemming der vier Evangeliën opvatte. (Die echter in zijn boek alweder zeer veel verloren hebben van den verheven glans, dien hij er onder het spreken aan bijzette). Neen, Da Costa was niet bang - niet klein - niet enghartig - De vlucht van zijn genie was stout - trotsch -

majestueus. Wild kon hij zijn in zijn vaart - barocque in de keus zijner beelden - geweldig en onstuimig in zijn aanval tegen het onware - onheilige - maar altijd verrassend in zijne wendingen, schitterend in tegenstellingen, zich vermakende in frappante paradoxen - kwistig spelende met al de weelde van den onuitputtelijken rijkdom zijner schitterende fantasie.

Al had Da Costa niet anders gedicht dan zijn 'Wachter, wat is er van den nacht' - 'Vijf en twintig jaren' - of 'de stad Parijs' - wij hadden het waarmerk zijner genialiteit - van zijn zienersblik - van dat echt profetisch element dat al zijn gespierde verzen kenschetst. Zijn blik omvat den toestand der gansche Christenheid en dringt door in het eigenaardig bestaan, de bestemming en de toekomst der volken. Hoeveel is er van zijn ernstige profetie niet reeds in vervulling getreden of bereidt zich voor. Bij hem werd poësie en profetie één - en bewonderenswaardig is hij ook als zoodanig boven al onze dichters. - Hij staat daar eenig en alleen en boven allen - al was niet alles even schoon wat hij gegeven heeft - ja, al zijn sommige zijner producten, zooals bij v.b. zijne dichterlijke krijgsmuziek, voor onze dagen bepaald ongenietbaar.

Ook Da Costa zou bij de opsomming van al wat hij bestudeerd had met recht als Faust hebben moeten getuigen. 'Leider auch Theologie.' De *leerstukken* noemde hij eens in zijn wrevel over al het confessioneel gekwel: '*Stukken leer.*' Had hij al dat taaie droge leer toch maar verre van zich geworpen en voor die geestelijke schoenlappers en riemensnijders overgelaten die daarop teren - hij die vleugelen had, moest hij niet hoog boven dat kerkelijk gekruimel en geknutsel heengevaren zijn? - Maar ach zijne *vrienden!* - zijne *lieve vrienden!* vingen hem altijd weer op in het oude sleepnet, waar ze de kust mee langs zeulen als garnalenvangers - zij die moesten afsteken naar de diepte om visschers van menschen te zijn.... Was hij toch maar enkel dichter - enkel literator geweest - hij zou ons nog vrij wat heerlijker zangen hebben nagelaten en de lier niet zoo vaak aan de wilgen hebben gehangen om allerlei ondankbare en prozaïsche bemoeiingen te drijven, die noch voor zijn roem, noch voor zijn beurs voordeelig zijn geweest.

Weer zie ik hem daar in mijne verbeelding voor mij, in zijn volle kracht, zooals hij in de zaal op het Rusland in het wapen van Amsterdam voor ons optrad, ons de Apocalypse verklarend - neen verklaren was het geenszins, maar diepzinnig mediteerend, fantastisch improviseerend, was hij wegsleepend, betooverend - sublime.

Het moet in den winter van 1847-48 geweest zijn, toen hij ons het prachtige visioen der vier paarden uit de openbaring als zoovele tijdvakken van de geschiedenis der Christenheid voorstelde. Het witte paard met den gekroonden boogschutter was de onschuld en reinheid der eerste heldhaftige gemeente, uitgaande om te overwinnen. - Het roode paard met den zwaardvechter, het tijdvak van bloedigen strijd en ver-

volgingen - het zwarte paard, het tijdvak van duisternis en geestelijken hongersnood in de middeleeuwen, waarin nogtans de wijn en de olie, als beelden van geestesleven in de Kerk gespaard bleven - eindelijk het vale paard, het tijdvak dat aanving met den doorbrekenden dageraad der hervorming - de dag kampende met den nacht - het grauw van de schemering tusschen licht en donker, of - wit en zwart dooreengemengd in eindelooze nuances, zooals het nog door elkander woelt tot op dezen tijd. - Toen ontvouwde hij al de macht zijner breede vleugelen en droeg hij ons allen hoog boven den bruisenden tijdstroom heen om ons als in een onmetelijk panorama de geschiedenis der Christenheid te laten overzien. Wat waren dat stille, zalige, heilige uren - wat was het ons goed aan die plaats! - Hoe menigeen zal als ik die oogenblikken in later dagen als de beste en schoonste des levens gedenken - te snel vervlogen uren - ja, - maar aan welke zijn God geheiligd dichterlijk genie eeuwige heerlijkheid en onverderfelijkheid heeft gegeven.

De Apocalypse bleef Apocalypse - geen raadsel was opgelost - geen mysterie ons verklaard - maar wij waren onuitsprekelijk verkwikt en gesterkt - wij ademden in de warme, geurige lucht van het Oosten - wij overzagen het heilige land onzer hope van Nebo's top. Als bij een zilver maanlicht lag het daar aan onze voeten en wij voelden die onvergelijkbare, zalige, verheffende en toch verootmoedigende aandoening, die alleen de blik op den Oceaan of op een fonkelenden sterrenhemel ons schenken kan - als het immense, het oneindige zich voor ons openbaart - een gevoel van onze grootheid en onze kleinheid - van onze nietigheid tegenover het matelooze en tevens van de verhevenheid onzer bestemming. - Het eene ontzaglijke visioen versmolt in het andere. - Wij doorzweefden tijd en ruimte als op de gouden wieken van een seraf - en wat het beste van alles was - hij ontgloeide onze harten diep en krachtig voor de liefde van Christus, die hem drong - die hem beheerschte en doortintelde in iedere ader, in iedere zenuw. De liefde van Christus, die het leven van zijn leven was en dien hij gevonden had in het midden der onverschillige Christenen, waarvan zoovelen hun Meester niet kenden. Die ingesluimerde Christenen wakker te schudden - de banier des kruises hoog op te heffen - de bazuin van Sions muren te laten weergalmen, niet met onzeker geluid, maar uit volle borst - zijn geestelijke krijgsmuziek ons te doen hooren opdat wij ons opmaken en herleven zouden - ziedaar Da Costa's streven en leven.

Meermalen is het gebeurd dat overmoedige jonge lieden zich onder zijne hoorders mengden om hem te bespotten - maar tegenover zijne verhevene welsprekendheid en dien heiligen ernst verdween de dartele spotlach van de smalende lippen en de beschimpers werden zijne bewonderaars.

Onvergetelijk was mij ook de lezing waarop hij ons stukken uit

‘Jerusalem verlost’ voordroeg in het oorspronkelijke en in de vertolking. Tasso zou tevreden zijn geweest over zulk een tolk!

Men was echter bij Da Costa niet altijd zeker dat men het aangekondigde onderwerp zou hooren behandelen. Ik herinner mij hoe ik met hooge opgetogenheid van eene lezing te huis kwam - men bestormde mij met vragen: Welnu, wat heeft hij van de zeven Fiolen gezegd?

- Fiolen, zeide ik mij bezinnende, dat is waar ook, die waren ons toegezegd, doch daar hebben wij van avond niets van gehoord, maar hij heeft overheerlijk over Frankrijk gesproken...

En niet over het beest?

Niets - maar veel belangrijks over Louis Philippe...

En over den draak dan?

O neen, wel sprak hij bewonderenswaardig over Lamartine...

En toch had hij dan beloofd dit of dat punt te behandelen - maar de indruk van het oogenblik, de drang des tijds greep hem zoo machtig aan, dat hij moest uitstorten wat de geest hem gaf uit te spreken, als zoon van zijn volk, als kind van zijn tijd - heraut der toekomst. Ik betreurde het niet. Wat maakte het ons uit of hij ons noodigde een tochtje in zijn prachtigen luchtballon naar Zweden te maken en hij bracht ons bij het omslaan van den wind naar Zwitserland? - Of hij ons veelkleurige bloemen liet plukken op de Scandinavische bergen - op de Alpen of op den Libanon - of hij ons de schitterende gestarnten van het Noorder- of Zuider halfrond liet bewonderen - wat kwam het er op aan - wij waren altijd verrukt en gesticht en dankbaar voor een onbeschrijflijk genot.

Eens slechts heeft hij mij schrikkelijk teleurgesteld. Onder de reeks zijner voordrachten behandelde hij de leer der laatste dingen - de verwachting van de eindelijke zegepraal en wederkomst van Christus in zijne heerlijkheid - en wel speciaal de oprichting van een d u i z e n d j a r i g r i j k van hemelsche zaligheid en vrede op aarde. Daar was ik ongemeen verlangend naar. Dat mysterieuse rijk en dat afgepaste tijdperk van duizend jaren - die herstelling van Israël als natie - en de terugkeer der Joden naar Palestina, het wilde er bij mij maar niet in. Het was mij ten eenen male ondenkbaar - ik wist het niet te verwerken of te rangschikken. - Maar Da Costa had ons zoo positief beloofd, dat hij in een volgende lezing al de bewijsgronden zou bloot leggen voor deze heerlijke uitzichten, dat ik niet anders verwachtte, of ik zou mij gewonnen moeten geven - en waarom zou ik het niet doen, indien er in de daad afdoende bewijzen zouden worden aangevoerd. Een zoo trotsch en hoog opgetrokken gebouw moest toch wel een breeden vasten grondslag hebben, al kon ik dien niet zien.

Hoewel het hoogst ongunstig weder werd, maakte ik dat ik tegenwoordig was. Da Costa sprak prachtig. Ik luisterde aandachtiger dan ooit - ja, met ingehouden adem - mij ontging geen syllabe - en ik kon te huis gekomen schier woordelijk zijne verhandeling mede-

deelen - maar - ik was niet gewonnen, niet overtuigd - integendeel - ik was geheel en al genezen van het duizendjarig rijk en van Israëls wederbrenging! - want ik had ontdekt hoe uiterst zwak en onhoudbaar de bewijzen voor die bewering waren - ik had de losse grondslagen een voor een onder mijne voeten voelen wegbrokkelen en was er zelfs de laatste restes van kwijtgeraakt door het bekende:

qui prouve trop, ne prouve rien. -

De Chiliast overwon in mij het Chiliasme. Maar ik had er Da Costa niet minder lief om of de Joden weer naar Jeruzalem terug zullen gaan of niet.

In later jaren op dat alles met kalmer, rijper geest terugziende en de aanteekeningen overwegende, die ik uit die voordrachten maakte, ontdekte ik met verbazing dat ik den rechten smaak niet meer voor die wonderbaarlijke fantasiën had en ernstig gewogen, bleek er ook wel wat klatergoud en glaskoraal onder die schitterende decoraties geloopen te hebben - de figuren hadden wel eens vreemde proportiën en een al te sterk stereoscopisch relief. De verlichting van het geheel was vaak wat al te schel, en men verkreeg daardoor evenals bij het electrisch licht veel te zwarte slagschaduwen. Maar zoo gaat het ons, als wij de waarde genoten hebben, komt de kritiek. - Is het u als mij - dan zijn er vele spijzen, die u voorkomen niet meer zoo lekker te zijn als in onze kindsche dagen. De appels en peren, de kersen en aardbeien uit onze kindsheid! - o, zij waren veel smakelijker dan de tegenwoordige - is de tong verwend of de maag verslapt? Wij waren jong en *frisch* en alles was ons nieuw en versch. - Wij zijn anders geworden en dat maakt ons vaak onbillijk en onrechtvaardig in de beoordeeling van ons geestelijk voedsel vooral. Alles heeft zijn tijd - en het is goed dat het den mensch gezet is eenmaal af te treden en voor anderen plaats te maken. - Wij zouden elkander beginnen te vervelen en eindelijk op onze schreden terug willen gaan. Wij moeten verhuizen als onze ure komt - en wij weten dat in het huis des Vaders vele woningen zijn.

En thans - waar toeft die heerlijke geest? - Op welke liefelijke ster streeft hij voort langs het lichtende spoor zijner volmaking? - Heeft hij het Jeruzalem, dat boven is, reeds betreden? Wij weten dat niet - maar dat hij opklimt van heerlijkheid tot heerlijkheid en van kracht tot kracht - geloof ik vast. Wees dan welkom in mijn nieuwe woning, beeltenis van den grooten Ziener, die zonder het te weten, meer dan eenig letterkundige of godgeleerde beslist heeft over mijn lot en mijn werkkring.

's Hage, Nov. 1873.

ELISE VAN CALCAR.

Ontwaken.

I.

Rustig daalt de gouden zon ter kimme;
Zachtkens spreidt zij over 't moede land
Stralen, die als liefdes weemoed glimmen;
't Avondkoeltje brengt, als haar gezant,
Nog een rustig ‘goeden nacht’ aan 't land.

Alles vlijt ter zoete rust zich neder;
Moeite en zorg staan mee den schepter af;
't Rustbed - stroo of dons - omsluit zoo teeder
Wie de dag zoo weinig ruste gaf: -
Alles sluimert, - stil als in het graf.

Vluchtig zweeft de geest - nu niet gebonden -
Over bergen, dalen, langs een meer;
Hoort den reinen zang uit englenmonden;
Vindt de vrienden van de jonkheid weêr,
Zelf verjongd, onschuldig, als weleer.

God! hoe zoet, hoe lieflijk is die ruste,
Vrij van zorg, en vrij van bang verdriet;
(Lokt het leven ook met zoete lusten:
't Schoonste schoon blijft in een vèr verschiet!)
Wereld! roof ons deze sluimring niet! -

Op, sterfling! op, ontwaak!
Daar komt ze, daar komt ze, de groote vorstin!
De hemel versiert zich met glansrijke stralen:
Hoor, 't ruischt reeds; hoor, 't galmt over bergen en dalen;
Met bloemen en kleuren, met blijde koralen
Treedt Juno in 't Oosten de hemelpoort in!

Op, sterfling! op, ontwaak!
Verlaat nu de sluim'ring: het leven is zoet!
Aurora brengt leven en werken en krachten;
Laat Morpheus zijn ruste en zijn rijk der gedachten;
In 't werklijke leven zijn steunsels en machten:
Zet kloek op den weg door het leven den voet!

II.

Voorzichtig gaat in 's levens ochtendstond
Het wichtje voort aan moeders teed're hand;
Hoe vragend ziet het kinderblikje rond,
Als lag een sluier om het klein verstand!

Wat zoete taal spreekt moeders lieve stem!
Wat blinkt en glanst het alles om het kind!
Steeds wijder kring met nieuws en schoons voor hem,
Waarnaar hij streeft; waarin hij luste vindt!

Hoe groeit de kracht; ze rijpt van jaar tot jaar:
Reeds hupplend dartelt 't knaapje door het veld;
Straks wordt een bloempje hier, een vlinder dáár
Tot einddoel van dat huppelen gesteld!

O, gouden droom, o zoete sluimertijd!
Hoe vliegt de geest het lichaam vèr vooruit:
Waar is de grens der hoop op heerlijkheid
Die, rijk gesierd de toekomst in zich sluit?

Op, jongling! grijp naar 't doel!
Streef voorwaarts, streef voorwaarts! ge zijt zoo nabij!
Of ademt ge niet reeds de kostlijke geuren?
Of spiegelt uw oog niet de lieflijke kleuren?
Ge hebt slechts te grijpen, na 't zoeken en keuren:
De weg is U open; de keuze is U vrij.

Op, jongling! grijp naar 't doel!
Hoe staart gij uw bloempjes en vlindertjes aan?....
De vleugels verkleuren; de blaadjes verflensen:
Geniet nu de zoetheid dier jagende wenschen;
Straks heeft uw verlangen zijn uiterste grenzen:
De droom uwer jonkheid is spoedig gedaan!

III.

Betoovrend schoon klinkt Amor's liefde-luit;
Zij wekt tot kracht, tot reuzekracht den man.
Behoeft hij Theseus' arm voor zijnen buit: -
De toekomst spelt hem zaligheid er van!

't Verschiet toont van den strijd hem 't heerlijk loon:
Verbeelding zet hem aan der gade zij;
Een deugdzaam kroost strekt hun tot eerekroon,
En welvaart voegt daar geur en kleuren bij; -

Zijn huis wordt 't middenpunt van reine deugd;
Zijn werk strekt hem en zijn gezin tot eer; -
In 't teeder kroost ziet hij zijn blijde jeugd,
Als 't blauw der lucht in 't onbewogen meer. -

Dat is op aard een wonderschoon verschiet!
Dáárheen alleen staart 't wijdgeopend oog:
‘Ontneem, o God! die zaligheid mij niet,’
Zoo gaat er nu en dan een zucht omhoog. -

Op strijder! op, ontwaak!
Verdedig uw huis; want de vijand rent aan:
Het oog van den nijd is reeds op u geslagen:
Uw hemel bedekt zich met stormen en vlagen;
De worm nadert reeds, om uw hart te doorknagen:
Geen droefheid versmelt meer in ziltige traan!

Op, strijder! op, ontwaak!
Nog voelt ge de vuist tot het strijden vol kracht:
Bescherm ze, de lieven, die u zijn gegeven!
Versaag in den strijd niet van 't moeitevol leven:
't Is eervol voor deugd en voor vrijheid te sneven,
En zoet is de rust, die na 't strijden U wacht!

IV.

Rustig daalt weêr d'avondzon ter kimme;
Zachtkens spreidt zij over 't moede land
Stralen, die als liefde's weemoed glimmen;
't Avondkoeltje brengt, als haar gezant
Nog een rustig ‘goeden nacht’ aan 't land.

Schonk de dag misschien genotrijke uren: -
Blijvend-zoet was niets van 't geen hij gaf!
't Zonnevuur was moeilijk te verduren.
Helde 't pad den reiziger zoo straf:
Gaarne legt hij 's avonds 't reiskleed af!

Schonk de landman hoopvol 't zaad aan d'aarde;
Werd met zorg het kuddeke bewaakt: -
Rijk is 't rustige avonduur in waarde,
Dat de zorg, den strijd, den arbeid staakt, -
't Aardrijk tot een rustig leger maakt!

Vrij wordt dan de geest weer van zijn banden:
Aadlaarswieken voeren ver en hoog
Hem naar nooit-aanschouwde landen,
Slechts te aanschouwen door des geestes oog, -
Verder, immer verder naar omhoog! -

Zoo in 't onbegrensde ruim te zweven,
't Eeuwig licht gedurig méér nabij:
Dat is voor den geest het ware leven;
Dat is leven, zalig, rein en vrij:....
't Is de hooge hemel-poëzij!

Volgt na zulk een' droom nog weer ontwaken?....
God! - hoe zal dan dàt ontwaken zijn! -
Waar op aard de geest slechts naar mocht haken,
Moet dan *heden*, eeuwig *heden* zijn:
Onverwelklijk als de Godheid rein!

W.G. BORRIAS.

De oude harpspeelster.

Zoo jong en schoon weleer!
Dat ben ik nu niet meer:
De rozen bloeiden op mijn wang;
Mijn lokken krulden zwaar en lang;
Wat was ik schoon weleer!
Wat was ik schoon weleer!

Ja, lustig en tevreên
Zong ik voor iedereen;
Elk prees mijn vorm, gezicht en toon
En zei: ik was zoo jong en schoon.
Ja, lustig en tevreên
Zong ik voor iedereen.

Ik dacht niet aan den nood,
Ik dacht niet aan den dood.
Op markt, in huis bracht ik de vreugd,
Waar ik verscheen, was elk verheugd:
Wie dacht er aan den nood?
Wie dacht er aan den dood?

Ik kruip van oord tot oord
En zing nog immer voort
Van liefde en lust, opdat ik leev',
Maar niemand vraagt, waarom ik beef?
Ik kruip van oord tot oord
En zing nog immer voort.

K. Groth.
D.

Suum cuique.

Nieuwelingen.
'*Eigen Haard*'

is de titel van een nieuw geïllustreerd Weekblad, door de volijverige firma Kruseman en Tjeenk Willink bij den aanvang van dit jaar ondernomen.

Weinige uitgevers zijn zoo gelukkig in 't ontwerpen van hun plannen, en niet velen evenaren hen in de keus van redacties. Een nobel drietal staat aan 't hoofd van dit blad: een gewaardeerd belletrist, een goed kunstenaar, een man van gezag in de sociale wetenschappen. Voor de bevalligheid van den inhoud en

zijn humanen geest staat de eerste ons borg; voor de actualiteit en degelijkheid de derde, terwijl de tweede ons de zekerheid geeft, dat de illustraties geen slordig afgedrukte, slechte prenten maar inderdaad voortbrengselen der kunst zullen zijn.

Vijf nommers liggen voor ons, en volmondig verklaren wij, dat de verwachting, door de namen van uitgevers en redacteurs opgewekt, niet beschaamd wordt. De platen hebben kunstwaarde; de afwisselende tekst is van mannen, die hunne sporen hebben verdiend. Degelijkheid huwt zich aan smaak. Kan dat blad zich staande houden, we kunnen dan voor Nederland krijgen wat de *Gartenlaube* voor Duitschland is; een blad, dat door zijn inhoud boeit, door zijn plaatwerk bekoort en in den huiselijken kring edele beginselen bij nuttige kennis aankweekt. Kon men ook maar bij ons besluiten om zoo'n blad als huisvriend een blijvende plaats aan eigen haard te geven. Leesgezelschappen, waar twintig leden één exemplaar uitzenden, Leesmuseums, waar tweehonderd leden één exemplaar beduimelen, zijn de moordenaars van onze tijdschriften- en brochuren- literatuur. En één diné verslindt de kosten van tien tijdschriften, maar - 't schittert ook meer.

'*Uit het leven voor het leven*'

is de titel van een tweede tijdschrift, door dezelfde uitgevers ondernomen, of zullen wij 't liever een vervolgwerk noemen? We zouden het doen, vreesden we niet sommigen van de lezing af te schrikken: men heeft genoeg van de uitgaven bij afleveringen, die telkens tot afbreking der lezing, midden in een zin, midden in een woord zelfs dwingen, om eerst na eenige weken den lezer te vergunnen den gedachtengang voort te zetten. In dit opzicht is deze uitgave geen vervolgwerk. Elke aflevering bevat eenige opstellen, die op zich zelf staan en behoorlijk ten einde gebracht worden. Maar in den goeden zin is 't een vervolgwerk, want al die stukken zijn van één auteur afkomstig, en die is niemand minder dan de schrijfster van 'Hermine' en 'Een star in den nacht,' mevr. Elise van Calcar. Wij vreezen niet van blinde vooringenomenheid met onze geachte medewerkster verdacht te worden, wanneer wij haar eene eerste plaats toekennen onder de rijkstbegaafde vrouwen, waarop ons vaderland bogen mag. En zij geeft nu hier, uit den schat van haar geest, gerijpt in de school eener veelzijdige ervaring, beschouwingen, schetsen, tooneelen, karakter- en levensstudiën, die door haar boeienden stijl bekoren en door haar degelijken inhoud leven wekken. Het leven, zijn doel, het kind, de jeugd, rijpe leeftijd, de oude vrouw, traagheid, ijver, onbescheidenheid, onpartijdigheid, aan zee, oude en nieuwe vrienden, eeuwig leven, genoegen - ziedaar den inhoud der drie afleveringen: rijke verscheidenheid zonder oppervlakkigheid, ernst zonder strengheid; meer dan één bijdrage een gouden vrucht op een zilveren schaal.

Brievenbus.

II.
Over een woordeke voor doove ooren.

Geachte Redacteur!

‘Als er een deel van Jan Oly's geest op u gevallen is, gaarne.’ Dat was uw antwoord op onze bescheiden vraag om tusschenbeide eens toegelaten te worden op het oude, bekende ‘Jan Oly's plaatsje.’ Maar, waarde heer! *kan* een geest dan iets laten vallen? Of kan een geest gedeeld worden evenals een Driekoningskoek? ‘Onnoozelen!’ hooren wij u zeggen, ‘in uw eenvoudige landgemeente is het u misschien geoorloofd vreemdelingen te zijn in Jeruzalem. Maar wij, d.i. wij *Tijdspiegel*, wiens uitgever in 's Hage en wiens drukker in Arnhem woont, wij leven hier in het middelpunt der jongste openbaringen, in het brandpunt ook der *vitale krachten.* Wij weten, dat al het geestelijke gematerialiseerd, en al het materialistische.... maar neen, zoo verre zijn we, helaas, nog niet. Maar *dit* kan niemand meer tegenspreken, dat hemelsche tonen kunnen gematerialiseerd worden en in den vorm van een houten guitaar op iemands neus vallen, en geestelijke onderrokken tot lappen gescheurd en dan in materieelen vorm als kostbare geschenken aan de uitstekendste der geestenzieners kunnen vereerd worden. Waarom zou dan ook Jan Oly's geest niet kunnen verdeeld en een lap daarvan aan u toegewezen zijn? Wilt gij er iets meer van weten, vraagt het dan maar aan de heeren Ri...., Roo...., Rut...., dat zijn de doctoren *honoris causa* in de faculteit, die eenmaal, zij het spoedig, zal opgericht worden.’

Wij berusten in uw uitspraak en geven ons gaarne gewonnen. Maar ook met dat al is er toch in uw antwoord iets, dat ons hindert. Het is dat woordeke *indien.* ‘*Indien* er iets van Jan Oly's geest op u gevallen is.’ Mijnheer, het was reeds de tweede brief, dien wij u schreven, en gij hadt nog niets van dien geest ontdekt, of gij twijfeldet!... Gij zult moeten erkennen, dat dit voor onze ijdelheid niet zeer streelend is. ‘Maar’, zult gij al weder zeggen, ‘wat behoeft gij ook ijdel te zijn? Laat dat voor anderen over. Als men in de hoofdstad woont, of lid van de Tweede Kamér is, of Hoofdredacteur van een “bladeke”, waarin men zich door allerlei kiezers of kiezertjes laat bewierooken, dan staat het wel gekleed om ietwat ijdel te zijn. Maar kleine menschen zooals gij moeten wachten tot na hun dood, en zien wat de onpartijdige nakomelingschap van hen zeggen zal.’

Het zij zoo. Wij hebben dan nog tijd. Maar ontveinzen kunnen wij het niet dat wij eenigszins teleurgesteld zijn, en den nieuwen jaarkring met sombere gewaarwordingen zijn ingetreden. Want helaas! dat is niet onze éénige teleurstelling geweest. Het afgeloopen jaar heeft er ons een menigte bereid. Niet daarom zijn wij echter verslagen, dat wij niet benoemd zijn, de een tot hoogleeraar in de psychologie der ongewervelde dieren, de ander tot docent der Hiotitomalankitische talen, ofschoon wij er alle aanspraak op hadden, aangezien wij er niets van weten en ook wel wat oud zijn om er nog veel van te leeren, of dat ons de betrekking van Landvoogd van de Bergdistricten in de Maan weder ontgaan is, ofschoon wij de aangewezen personen daartoe waren, wijl wij nooit in dat land geweest en de Maanbewoners ons slechts bij geruchte bekend zijn. Och! dat zijn altemaal wereldsche zaken, al zijn ze niet volstrekt ondermaansch; er zijn

hoogere belangen, Mijnheer! geestelijke belangen, bovenmaansche belangen, die ons meer aan het harte gaan dan alle gewervelde of ongewervelde dieren, of alle vormen der schoone Hiotitomalankitische talen. En op dit gebied hebben wij een teleurstelling ondervonden, die ons meer verdriet veroorzaakt, dan wij zullen gevoelen als men na onzen dood met onze standbeelden rondloopt, roepende: 'Geeft hun een plek waar ze staan kunnen!' Vergun ons u deelgenoot te maken van onze smart; wellicht kunt gij ons troosten of ons uitzicht geven op een betere toekomst.

Is het u gegaan als ons, dan hebt gij met verrukking gehoord of gelezen het 'woordeke' van het wakker 'hoofdeke' der nieuwe anti-revolutionaire, christelijkhistorische, sociaal-democratische en radicale partij, om art. 168 van de Grondwet eenvoudig te schrappen, waardoor dus de Staat niet meer verplicht zou zijn, om aan de verschillende gezindten en hare leeraren de tractementen en emolumenten uit te betalen, die zij bij de invoering der Grondwet genoten, maar aan de gemeenten zelven de taak zou worden overgelaten om in de behoeften van haren eeredienst te voorzien en voor het onderhoud harer predikanten te zorgen. Dat was voorwaar een goddelijke inval! Niet alleen zou daardoor het budget van den Staat aanmerkelijk verlicht en de belastingschuldigen aanzienlijk gebaat worden, zoodat in het vervolg onze financiën niet slechts op ééne kurk, maar op twee kurken zouden drijven: de jenever en de Dominé's. Niet alleen zou daardoor het voorstel om de christelijk-gereformeerde predikanten, die er niets van willen weten, lands-tractement op te dringen, nog gekker geleken hebben, dan het nu reeds was, maar ook zou daardoor de rust in de Kerk voor goed verzekerd, en het middel gevonden zijn om alle ketterij voortaan te weren of ten minste onschadelijk te maken.

Gij twijfelt, Mijnheer! Welnu, laten wij het u dan duidelijk maken. Sedert eenigen tijd hooren wij van twee onzer boerenarbeiders, die thans, ten gevolge der rechtstreeksche verkiezingen, in kerkelijke besturen zijn, onophoudelijk praten over zeker artikel XI. Toen wij hun vroegen, wat zij toch met dat gekkennommer te doen hadden, zeiden zij ons: 'Dat artikel is het mooiste dat wij hebben, daarmee wordt de "leer gehandhaafd", en ging dat weg, dan liep alles in het honderd.' Daarop vertelden zij ons, dat de Synode zich daarmede onlangs weder bezig had gehouden, en zij er dit jaar hun 'affies en konsekratie' over moesten geven, en terwijl de een beweerde, dat er toch courage toe behoorde om zoo 'de kat de *bel* aan te binden' riep de ander maar: 'Vest op *prinsen* geen vertrouwen,' 't zijn altemaal maar doekjes voor 't bloeden; lange redenaties en anders niet; als ik een wet moest maken, zou ik maar eenvoudig zeggen: zoo moet het, en daarmee uit, maar geen redeneeren of spikkeleeren op de toekomst. Ik zou er wel wat anders op weten. Als wij de dominé's maar straffen konden in hun beurs, dat zou beter helpen, dan alle artikels XI met hun 'handhavings' en hun 'leer,' die ze zelf niet eens weten waar te zoeken of te vinden.' De bijl en de beurs', zei Heemskerk in zijn goeden tijd, en hij had gelijk. 'Wat voor beesten goed is, is ook goed voor.... nu gij weet wel!'

Dit eenvoudig woord van een eenvoudig man deed voor ons een licht opgaan, en nu begrepen we eerst de heilzame strekking en het weldadige doel van het voorstel van het hoofd der anti-revolutionaire partij. Als de gemeenten zelve haar predikanten betaalden, dan hadden zij ze in haar macht. Art. XI, dat volgens het gezegde van een Haagschen ouderling zoo *providentiëel* 'gehandhaafd' is in het Alg. Reglement, heeft nooit iets uitgewerkt, het heeft zelfs de moderne ketterij, die alles te boven gaat wat ooit in dit vak geleverd is, niet kunnen beletten. Maar met de betaling door de

gemeente, zou er zelfs geen tittel of jota van de formulieren van eenigheid behoeven geschonden te worden. ‘Kunt gij, weleerwaarde! het *decretum horribile* niet preeken, dan zult ge koû moeten lijden, al is de winter nog zoo horribel. Is u de opstanding des vleesches wat te kras? reken dan dit jaar op geen vet varken, maar bereid u voor

op een magere keuken.' Zoo zou men, tegenover elk artikel in de formulieren een artikel in de huishouding stellende, al vrij wel tot een geregelde orde van zaken kunnen komen, en was de predikant ook al wat halsstarrig in zijn ketterij, 'moeder de vrouw' zou hem wel weer in het goede spoor weten te brengen.

Ons dunkt echter, dat men nog wel wat systematischer zoude kunnen te werk gaan, en de man die een 'wetboek op den arbeid' wilde maken, zal ons zeker niet wraken, wanneer wij de grondtrekken pogen aan te geven van een wetboek op het 'geestelijk werk.' Ziehier ons eenvoudig recept. Men legge aan elken leeraar toe een tractement van zooveel honderd gulden als er artikelen zijn in het Apostolisch symbool, dus twaalf. Twaalfhonderd gulden, dat is al een aardig tractement, nog iets meer dan dat van een 2^{den} luitenant der infanterie en slechts weinig minder dan dat van een telegrafist 1ste klasse. Is hij nu volkomen zuiver in de leer, dan houdt hij zijn geheele toelage. Voor elk artikel dat hij ontkent of tegenspreekt wordt hem echter honderd gulden afgetrokken. Zoo houdt de gematigde orthodoxe, die het met de 'nederdaling ter helle' en de 'opstanding des vleesches' niet best meer vinden kan, toch nog duizend, de liberaal uit de oude school, die daarenboven eenige bedenking heeft tegen het 'ontvangen van den H. Geest' en 'geboren uit de maagd Maria' bekomt slechts achthonderd gulden, terwijl er voor den halsstarrigen moderne, indien hij ten minste niet met woorden spelen wil, al zeer weinig overblijft. Zou hij dan niet *moeten* weggaan, of zou de honger zijn oogen niet openen voor de waarheid?

Inderdaad, Mijnheer! hoe meer wij er over nadenken, hoe meer ons het voorstel toelacht. In den Staat zegt men: *Tout se réduit à une question d'argent;* zou dit ook op kerkelijk gebied niet waar wezen? Eenvoudig zou het middel zeker zijn om ketterij te weren, vrij wat eenvoudiger en beter dan alle ellenlange uitspraken van Classikale, Provinciale en Synodale besturen, waarvan het onveranderlijk refrein toch is: 'daar kan de Koning niets aan doen.'

Dit was onze hoop voor de toekomst. En nu - het voorstel van het eminente hoofd bovengenoemd heeft geen bijval gevonden. Geen enkele stem heeft er zich voor verklaard. Sommige wilden wel zoo wat een 'gematigden' weg op. Halve maatregelen zoo als onze natie eigen zijn. Maar het radicale geneesmiddel, daar durfde niemand aan. Men durfde zelfs beweren, dat de Staat, die vroeger de kerkelijke goederen genaast had, 'verplicht' was de inkomsten er van uit te keeren. Och, die laffe eerlijkheid! Zal men zich dan nooit tot een hooger standpunt weten te verheffen?

Eén lichtpunt zien wij slechts in deze dagen. De Leidsche Hoogeschool, aan de stad Leiden geschonken als belooning voor den moed en de trouw harer inwoners, moest vooral dienen tot opleiding en vorming van aanstaande dienaars der Kerk. Bij haar derde eeuwfeest klinkt de heugelijke mare, dat de theologische faculteiten eerlang zullen vervallen. Bravo, dat is vooruitgang!

Zoo eindigen wij dezen brief eenigszins minder somber dan wij hem begonnen. Mochten we eerlang meer lichtpunten ontdekken, wij deelen ze u gaarne mede.

26 Jan. '75.

Uw Dw. Dienaren.

AVIS.

B. VIS.

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

Een lam omhangen met eene wolfshuid.

Om der waarheid wille. Open brief aan Mr. C.W. Opzoomer, over de gewichtigste belangen der menschheid. Een opwekkend woord aan alle vrienden der waarheid door H.C.J. Krijthe. Koevorden, A. Boll Az. 1874.

Ik zou wel eens willen weten of de heer Krijthe bloedverwanten in Engeland heeft. Zoo ja, dan houd ik het voor zeker dat hij tot de familie van Dr. Goliath behoort. Gij kent toch Dr. Goliath wel, waarde lezer? Neen? Lees dan het door majoor Jackman in de benedenkamer van juffrouw Lirriper vervaardigde en door Dickens wereldkundig gemaakte manuscript. De door mij onderstelde bloedverwantschap berust volstrekt niet op eenige uiterlijke gelijkenis. Dr. Goliath, zegt majoor Jackman, was een klein mannetje van middelbaren leeftijd, met gefronsde wenkbrauwen, en in het zwart gekleed. Hij had een krommen neus, doordringende, donkere oogen, en een hoofd vol kroes, dik, donker haar. Hoe mijnheer Krijthe er uitziet, ik vind mij verplicht omtrent dit punt mijne onwetendheid te belijden. Daar ik echter nimmer de eer gehad heb dien heer in levenden lijve te zien, en zijn hier aangekondigd boekje niet versierd is door zijn portret, zal niemand zich over mijne onwetendheid bevreemden. Mijne onderstelling van maagschap tusschen beide heeren steunt op eene merkwaardige overeenkomst van sommige geestelijke eigenschappen.

Dr. Goliath deed zich voor als een menschenhater, wiens afschuwelijke philosophie een gezelligen vriendenkring doet ontaarden in eene vereeniging van beeldstormers, vrijdenkers en radicalen van de ergste soort. Dr. Goliath, hun orakel, is de bloeddorstigste van allen. Waagt het iemand vriendschap of liefde te verdedigen, dan neemt zijn gelaat eene duivelsche uitdrukking aan, en schijnt hij geen woorden te kunnen vinden, krachtig genoeg om den verkondiger van zulke denkbeelden bespottelijk te maken. Eindelijk komt het toevalligerwijze uit, dat de doctor met zijne cynische en vermetele taal iemand is, die geen insect, laat staan een mensch, kwaad zou willen doen. Er

is inderdaad geen goedhartiger, beminnelijker wezen dan die Dr. Goliath.

Eene oppervlakkige kennismaking met den heer Krijthe zou ons er gemakkelijk toe kunnen brengen om in hem een verdediger te zien der hondsche philosophie van Dr. Goliath. Hoor hem eens spreken over de ellenden dezer wereld: 'Ik wil mijne beelden niet ontleenen aan een roman van Eugène Sue of van Victor Hugo. Niet, omdat zij van overdrijving beschuldigd worden; dat zij verre: van de werkelijke ellende der wereld hebben zij slechts een kleine, een flauwe schets gegeven. De beschuldiging dat zij overdreven, ontspruit hoofdzakelijk daaruit, dat hunne werken meest door die klasse van menschen gelezen worden, die van uit hun standpunt onmogelijk kunnen zien, dat zulke tafereelen aan de werkelijkheid zijn ontleend. Evenmin als gij of ik, zoo wij de ellende van een slagveld konden schetsen, in staat waren al het verschrikkelijke daarvan ten bodem toe te peilen, even zoo min hebben die schrijvers al de ellenden der wereld kunnen schilderen, zoo vreeselijk als de werkelijkheid ze ziet. Neen, geen penseel is in staat het ware tafereel te teekenen der menschelijke ellende; wat ooit door menschen daarvan is opgeschreven, o, het waren meest beelden der phantasie. Maar wie weet het niet, hoe de gloeiendste phantasie, de sterkste verbeelding tegenover de werkelijkheid slechts koud is en mat. Geen roman is er ooit geschreven, noch zal er geschreven worden, die in staat is ons meer te geven dan het werkelijk leven in dit opzicht biedt.' Vreeselijk! ontzettend! Wie onder al dat leed troost zoekt in de vaste overtuiging dat God regeert en dat Hij wijsheid en liefde is, Krijthe daagt hem aanstonds voor de rechtbank der 'door God geweten en gewilde ellende' en bewijst hem de ijdelheid van zulk een geloof. Blijmoedigheid, berusting, hoop, vertrouwen, allemaal gekheid.

Krijthe, de vrijdenker, vraagt alleen naar de 'onvervalschte afspiegeling van hetgeen waarlijk is.' Als materialist heeft hij zijn geloof gebouwd 'op de absolute waarheid van het *zijn*, van het wezen der dingen, van de wereld.' 'Alles nu, wat tot de wereld behoort, bestaat uit stof.' Die stof wordt beheerscht door een levenwekkend beginsel, kracht geheeten. Van een persoonlijken, zich zelf bewusten God kan geen sprake zijn. Daarom verklaart Krijthe van zich zelven, dat hij een Godloochenaar is. Ten stelligste ontkent hij het bestaan van iets, dat men gemoed pleegt te noemen. Alleen het verstand beslist over het onderscheid tusschen goed en kwaad. Hetzelfde geldt van het schoonheidsgevoel. Wat schoon, wat leelijk is, alleen ons verstand kan er over beslissen.

Hoe groot was de verbazing van Tom en diens vrienden toen zij den geduchten Dr. Goliath in zijne kamer verrasten met een kanarievogel op zijn hoofd, terwijl er een katje speelde aan zijne voeten en hij zelf bezig was het pootje van een eekhoorn te verbinden. Niet ge-

ringer was mijne verbazing, toen ik bij Krijthe las dat hij in zich ontdekt: ‘een zucht tot waarheid, een verlangen naar het schoone en goede, naar hetgeen recht en billijk is;’ toen ik hem, den materialist, hoorde spreken van *zijn geloof aangaande God.* ‘De materialist ziet in godsdienst iets dat werkelijk bestaat, geen dwaalbegrip, geen bloote voorstelling, maar de schoonste en verhevenste werkelijkheid van het heelal. Zij, de wet der volmaking, is in zijn oog de eenige, de algenoegzame en daarom ook de volmaakte godsdienst.... De materialist gelooft dat ook hem gegeven is steeds meer en beter de wetten der godsdienst te leeren kennen, dat ook hem de kracht niet ontbreekt om, gehoorzamende aan de wet der volmaking, voor zijn deel mede te werken tot een betere en schoonere toekomst van het menschelijk geslacht.’ Al ziet de materialist in God geen persoon, niet een deel slechts van alles wat is, God is hem ‘alles en in alles, niet alleen de Schepper der wereld, maar de alles bezielende en alles doordringende kracht, oneindig, onbegrensd en eeuwig. Aan Hem geloovende, blijft hij voorwaar niet aan het eindige en zichtbare hangen, dat door tijd en ruimte wordt begrensd. Ver boven het eindige, ver boven tijd en ruimte verheft zich zijn geest, en dat oneindige en eeuwige, dat alvolmaakte noemt hij God, een God in wien, door wien en tot wien alle dingen zijn.’

‘Het moge vreemd schijnen, dat een godloochenaar van een geloof aan God kan spreken, en toch is het natuurlijk.’ Vreemd is het zeker. Natuurlijk? Ik vind het om de waarheid te zeggen zeer onnatuurlijk en dwaas. Ik haast mij echter hier bij te voegen, dat Krijthe met al zijne zonderlinge inconsequenties als denker mij liever is dan wanneer hij getrouw gebleven ware aan de premissen waarop zijne naargeestige levensbeschouwing en zijn akelig materialisme steunen.

De man, die eigenbelang den grondslag der deugd noemt, die overal ‘eene zee van bloed en tranen’ aanschouwt, verklaart dat de rede ons leert: ‘handel goddelijk, groot, verheven, breng u zelven ten offer.’ Van den materialist, die alles tot de stof terugbrengt, vernemen wij: ‘wat men ook noemen moge: waarheid, schoonheid, kennis, het streven naar het goede, - het is de erfenis, die wij eens ontvingen, en verrijkt, dit eischt de wet der volmaking, zullen ook wij haar weer verwerven.’ ‘Ik geloof dan aan de onsterfelijkheid, ook aan mijne onsterfelijkheid. Niet alleen de stof waaruit ik besta, maar ook wat mij bezielt: de kracht, de wet, of zoo gij wilt, de geest - ze zullen leven tot in eeuwigheid.’ De atheïst, die zich op eene kinderachtige wijze driftig maakt bij de gedachte, dat men hem voor geen atheïst zal willen houden, hem zal *annexeeren* bij de geloovigen, schrijft: dat wij uit ‘God alle kracht moeten putten, op Hem hopen, op Hem vertrouwen, aan Hem gelooven.’

Meent niet dat Krijthe en zijne radicale geestverwanten buiten alle kerkelijke gemeenschap leven. Volstrekt niet; zij zijn de stichters der

zoogenaamde *Vrije Gemeenten* in Duitschland en elders. Krijthe is onuitputtelijk in zijne loftuitingen, waar hij over de leden dier gemeenten spreekt. Het moet eene zonderlinge leer zijn, die in hunne bijeenkomsten verkondigd wordt. Strauss schrijft er van(*): 'Ik heb verscheidene godsdienstoefeningen van de vrije gemeente te Berlijn bijgewoond, en ik heb ze verbazend droog en ongenietbaar gevonden. Ik smachtte op zijn tijd naar een of andere toespeling op de bijbelsche legende of op den Christelijken feestkalender, om toch maar iets voor phantasie en gemoed te bekomen; maar die lafenis werd mij niet aangeboden. Na eerst te hebben weggevoerd alles wat tot het samenstel eener Kerk behoort, nu op de kale, op gebrekkige wijze effen gemaakte plek eene godsdienstoefening te houden, dat is akelig, bij het vreeselijke af.' Ja, akelig; zoo is het. Jammer dat Strauss er toe heeft medegewerkt zulk eene akelige leer te verbreiden.

Wij allen weten hoever prof. Opzoomer's godsdienstleer verwijderd is van de zonderlinge philosophie van Krijthe. Opzoomer volgt de loffelijke gewoonte om zich voor ééne zaak niet te bedienen van twee namen, waaronder men tot nog toe twee zaken placht te verstaan. Daarom is er in zijn stelsel geen sprake van den godsdienst van den Godloochenaar, van een onwankelbaar geloof aan de wet der volmaking en ongeloof aan het bestaan van een volmaakt wezen, dat de wereld regeert, van pessimisme tegenover God als persoon en optimisme tegenover het heelal, dat materialisten gelijk Krijthe hun God noemen. Als echter de pessimisten blijven voortgaan van de zegepraal van het goede over het kwade te spreken, de atheïsten niet ophouden op een God te wijzen op wien wij onze hoop en ons vertrouwen moeten stellen, is Opzoomer dan niet in zijn recht, waar hij schrijft(†): 'Zoo gelooft gij dan aan een macht, waartegen geene enkele macht der wereld is opgewassen, en van die macht ziet gij niets te gemoet dan het goede. Zoo is dan het hoogste, waarop alle verzet onmachtig zal afstuiten, tevens het heilige, dat het kwade ten ondergang doemt. Vanwaar uw aarzeling, om het met den naam van God te noemen? Waarlijk, ge moogt - zonderlinge ijdelheid! - er een eer in stellen met den titel van atheïst te pronken, gij verdient gelukkig dien titel niet, en terwijl gij het bestaan van God stoutmoedig ontkent, buigt gij in hetzelfde oogenblik ootmoedig de knieën voor die heilige macht, die geen ander is dan God zelf. Voorwaar, er zijn zooveel atheïsten niet, als er schijnen te zijn.' Als Krijthe die woorden leest, zal hij, als hij onderwijl niet wijzer geworden is, bitter klagen over 'annexatie', over eene 'inquisitie, waarbij de Spaansche inquisitie slechts kinderspel was.' Wees toch bedaard in uw ijver voor de waarheid, o Krijthe! 'Drift maakt den mensch onredelijk en veroorzaakt schade;' zóó hebt gij immers zelf geschreven.

(*) Het oude en het nieuwe geloof, vertaald door A.A. Deenik, 219.
(†) Onze godsdienst, 30.

Krijthe schijnt zeer goed te weten welke denkbeelden voor zijne leer het gevaarlijkst zijn. Het is niet het supranaturalisme, niet de strengste orthodoxie, die hij vreest. De aanhangers van het oude geloof zullen de leden der Vrije Gemeenten ronduit eene vereeniging van atheïsten noemen. Zoo betiteld te worden door menschen, die aan een wonderdoenden God, hel en duivel gelooven is koren op den molen voor de leeraars der nieuwe wijsheid. Dat streelt hunne ijdelheid, dat doet onnoozele liberalen ‘die eenvoudige menschen, die onaanzienlijke gemeenten’ voor slachtoffers houden van schandelijken laster. Dat omgeeft ‘de overwinnende helden’ met den stralenkrans van het martelaarschap. Evenmin dreigt er gevaar van de zijde van het pessimisme en materialisme. Die denkwijze schijnt veeleer bevorderlijk aan Krijthe's godsdienstleer. In het kamp der naturalisten, aan wier geloof ‘aan de redelijkheid en doelmatigheid aller dingen, ook van hetgeen wij het kwaad noemen’ het geloof aan het bestaan van een persoonlijken God ten grondslag ligt, worden de geduchtste vijanden gevonden. Van deze optimistische, godsdienstige wereld- en levensbeschouwing is de hoogleeraar Opzoomer een der welsprekendste woordvoerders. Om die reden heeft Krijthe Opzoomer bestreden.

Voor Opzoomer's grondige geleerdheid, voor diens heiligen ijver voor waarheid, voor de edele gevoelens waarvan al zijne geschriften de blijken dragen, betuigt Krijthe ware achting en eerbied te koesteren. En die betuiging is ongetwijfeld welgemeend. De schrijver van den ‘open brief’ is ook buiten kijf oprecht, waar hij Opzoomer aldus aanspreekt: ‘Hoogleeraar! ik heb uwe geschriften gelezen, ik heb u lief gekregen, ik acht u hoog, ja ik eer en vereer u, maar ik heb ook moeten ontdekken, hoe gij, zoo geleerd en humaan, evenwel eene dwaling niet alleen blijft huldigen, maar ook zoekt te stijven, die, hoe langer zij nog als eene waarheid gehuldigd wordt, des te noodlottiger gevolgen zal na zich slepen.’ Welke is die dwaling, die als waarheid gehuldigd, zoo noodlottig zal zijn? Opzoomer betoont zich het tegendeel van een pessimistischen atheïst. Ziedaar de dwaling. Is het Krijthe gelukt haar te ontzenuwen? Hij gelooft het zelf niet; anders zou hij niet geschreven hebben: ‘Wilt gij zeggen, hoogleeraar, dat het een vreeselijke onrechtvaardigheid van mij is, uwe welgemeende betoogen zoo uit hun verband te rukken, en dat gij geheel andere gevolgtrekkingen aan uwe leer ontleent, er is wel niemand in gemoede meer daarvan overtuigd dan ik; maar ik ben er even zeker van dat de lichtzinnigheid die aangehaalde gevolgtrekkingen er aan ontleent en ook ontleenen kan.’ Zonderlinger wijze van literarische polemiek heb ik nimmer gezien. Zelf te bekennen dat men zijn tegenstander vreeselijk onrechtvaardig behandeld heeft, kan het zotter? Maar Krijthe verontschuldigt zijne onrechtvaardigheid door te wijzen op de gevolgtrekkingen, die de lichtzinnigheid aan Opzoomer's leer ‘ontleent en ook ontleenen kan’. Bij Krijthe heiligt derhalve het doel de middelen. Maar

die vreeselijke gevolgen, staan we er een oogenblik bij stil. Opzoomer ontkent als naturalist het wonder. Daarom heeft hij den godsdienst ondermijnd en verwoest. Hel en duivel hebben in zijne leer geen plaats, een onfeilbaar woord van God wordt niet meer erkend, en niettemin - welk eene onbegrijpelijke kortzichtigheid - het bestaan aangenomen van een volmaakten, liefderijken God. Die leer is in de oogen der ware geloovigen een ‘gruwel;’ voor de lichtzinnigen daarentegen eene ‘liefelijke verschijning’; voor de rampzaligen, ‘die door dien liefderijken Vader gedoemd zijn tot een ellendig leven, tot een jammerlijken, vaak zoo verschrikkelijken dood, - een leven door dien God geweten, een dood door dien God gewild, - o, zoo uwe leer ook tot hem doordringt, die leer, waarvan gij het hoogste heil verwacht, - welk een poel van jammer en onheil zal zij daar doen ontstaan!..... Zal ik het tafereel ophangen van den jammer en de ellende, die uwe leer verwekken zou, zoo ze algemeenen ingang vond? Neen, ik laat de gordijn vallen; die een hart, een waar menschenhart bezit, die ziet door de omwindselen heen, die ontdekt in het verschiet een zee van bloed en tranen, die zal zijne beste krachten aanwenden om *dat gevaar* te verhoeden.’ En van die ontzettende, afschuwelijke leer getuigt Krijthe, dat er duizenden, millioenen zijn, die wel zeggen, dat zij ongeloovigen zijn en haar met gejuich begroeten. Opdat het onverstand hem niet verkeerd beschuldige verklaart hij uitdrukkelijk, dat er overal edelen gevonden worden die Opzoomer's leer ‘hoog schatten, haar op prijs stellen, den zoetsten honing er uit vergaren.’ Als dat zoo is waarom haar dan zoo zwart gemaakt?

Weinig schriften zegt Krijthe gelezen te hebben, die hem zoo groote tegenstrijdigheden deden zien als die van Opzoomer. Deze verklaring afgelegd door iemand, die er behagen in schijnt te scheppen om zich zelf voortdurend te weerspreken, is waarlijk potsierlijk.

De door Krijthe verkondigde leer heeft meer aanhangers dan men wellicht meent. Krijthe, l'enfant terrible zijner partij, heeft door zijn boekje ‘om der waarheid wille’ geschreven, gewis der waarheid een grooten dienst bewezen. Het onhoudbare dier leer kon niet beter worden aangetoond.

Wie bedenkingen van mannen als Krijthe tegen Opzoomer's godsdienstleer uitvoerig wenscht besproken te zien verwijs ik naar het jongste werk(*) van den Utrechtschen hoogleeraar.

H. WAS.

(*) Onze godsdienst.

Over staatsonderwijs in de kazerne.

Staatsonderwijs. De inrichting en werking van dit onderwijs in de kazerne met het oog op niet-militaire lezers, door L. Tissot van Patot.

Bovengenoemde brochure en hare beoordeeling in *De Gids* door Generaal P.G. Booms gaven mij aanleiding de volgende beschouwingen onder de aandacht der lezers van *De Tijdspiegel* te brengen. Beide stukken hebben betrekking op eene hoogst belangrijke aangelegenheid, die, zooals de heer T.v.P. opmerkt, de zaak is van het publiek, en slechts in zooverre die van den militair, als hij als staatsburger tot dit publiek behoort.

Ongeveer 11,000 onzer medeburgers op negentienjarigen leeftijd worden jaarlijks opgeroepen, om voor een bepaalden tijd plaats te nemen in de gelederen van het Nederlandsche leger. Na gedurende eenige maanden geoefend te zijn, keeren zij naar de plaats hunner inwoning terug, die zij misschien nog eens, of nog meermalen voor korteren tijd moeten verlaten, om opnieuw aan de militaire oefeningen deel te nemen. Het voldoen aan deze verplichting kan zeker weinig aanspraak maken op populariteit bij het Nederlandsche volk, hetgeen o.a. hieruit blijkt, dat zij, die het met hunne financiën kunnen overeen brengen, zich daaraan onttrekken. Sommige dezer jongelieden hebben reeds een werkkring gevonden, anderen zijn bezig zich voor een bepaalden werkkring te bekwamen; allen beschouwen het als een groot nadeel, voor eenigen tijd uit hunne dagelijksche bezigheden te worden gerukt, als een zwaar offer, dat zij moeten brengen aan den Staat, zonder in te zien dat dit hun eenige noemenswaardige vergoeding oplevert. De nadeelen aan het voldoen dezer verplichting verbonden zijn werkelijk voor velen zeer aanzienlijk, de voordeelen daarentegen, wel eens breed uitgemeten, zeer gering. Aangezien men de eerste zeer zeker moeielijk kan opheffen of zelfs verminderen, moet men, indien men eenige verandering ten gunste in den toestand wil brengen, de laatste zoeken te vermeerderen, en wel zoo mogelijk in dien zin, dat de maatschappij, die jaarlijks voor geruimen tijd de werkkrachten van eenige duizenden harer jeugdige leden moet missen, daarin hare vergoeding vinde, dat zij deze merkbaar beter toegerust, als 't ware met interest terug ontvangt. Bij het invoeren eener dergelijke verandering dient men echter voornamelijk in het oog te houden, dat zij niet nadeelig mag werken op de waarde van het leger noch op de financiën van den Staat. Men staat hier alzoo voor de oplossing van een vraagstuk, dat men gevoegelijk aldus zou kunnen formuleeren:

De voordeelen, aan het voldoen der militaire verplichtingen en aan het bekostigen van een leger verbonden, te vergrooten, derwijze dat het individu de grootst mogelijke vergoeding ontvangt, dat tevens het gehalte van het Nederlandsche volk, zoowel als dat van het leger wordt verbeterd, en dat alles zonder belangrijke financiëele opoffering van den Staat. De heer Tissot van Patot heeft dit belangrijke vraagstuk onder de aandacht van het Nederlandsche publiek gebracht en door het schrijven zijner brochure over ‘Staatsonderwijs in de kazerne’, tot de oplossing daarvan eene niet onbelangrijke bijdrage geleverd.

De schrijver vestigt in de eerste plaats de aandacht op de verbetering van het militair onderwijs, inzonderheid op die van het militair lager onderwijs. Een gedeelte van hen, die jaarlijks in militairen dienst treden, kan lezen noch schrijven, en een ander gedeelte kan dit slechts zeer gebrekkig; de meesten staan op een vrij lagen trap van ontwikkeling. Richt het nu zoodanig in, zegt hij, dat hier ten uitvoer worde gebracht, wat sedert geruimen tijd in België werd voorgeschreven, nl. dat niemand den militairen dienst kan verlaten, zonder eenigszins voldoende lezen, schrijven en rekenen te hebben geleerd, en stel hen, die daarvan wel op de hoogte zijn, in de gelegenheid, zich gedurende hunnen militairen diensttijd verder te ontwikkelen. Hij ziet dus, geheel in overeenstemming met den geest des tijds, in ontwikkelend onderwijs een krachtig middel tot verheffing van het individu en van het volk, maar ook tot verbetering van het leger.

Velen, die of geen of slechts korten tijd onderwijs hebben ontvangen, gevoelen op negentienjarigen leeftijd reeds levendig wat hun ontbreekt, en hoezeer zij bij de meer ontwikkelden ten achter staan; dit blijkt reeds daaruit dat de militiens, toen zij eenige jaren geleden, nog een vrij hoog schoolgeld moesten betalen, bij de opening verzochten om tot de lessen te worden toegelaten, in weerwil van de hoogst ongunstige beschrijving, die door ouderen veelal van de school gegeven werd. Zij, en vooral ook hunne bloedverwanten zullen zich meer met den militairen dienst verzoenen, indien zij, in het ontvangen van goed onderwijs, eenige vergoeding vinden voor het voldoen aan dezen plicht. Ook het leger zou er bij gebaat zijn, want aan meerdere ontwikkeling van den soldaat wordt vooral in den laatsten tijd, door de specialiteiten op militair gebied, eene groote waarde toegekend. Maar bovenal voor het Nederlandsche volk zou het van groote beteekenis zijn, indien jaarlijks 11,000 van zijn weinig ontwikkelde leden, geruimen tijd voldoend onderwijs ontvingen. Op deze wijze zou men dus ongetwijfeld nader komen tot de oplossing van de bovengestelde vraag.

De schrijver merkt op dat, ofschoon men in 't algemeen een levendig belang stelt in alles wat op het onderwijs betrekking heeft, alleen aan het militair onderwijs, waarvan hij de groote belangrijkheid aantoont, van de zijde van het publiek, weinig van die belangstelling ten deel valt. Met het oog op zijne brochure heeft schrijver echter niet over

gebrek aan belangstelling te klagen, want ‘Gids’ en ‘Vaderlandsche Letteroefeningen’ hebben haar reeds ter sprake gebracht, en wij achten de zaak, door hem behandeld, belangrijk genoeg, om daarop nogmaals de aandacht van het publiek te vestigen, in verband met hetgeen daarover reeds door anderen gezegd is.

Voordat schrijver ons wijst op de middelen, die verbetering in den bestaanden toestand kunnen brengen, stelt hij ons eerst op de hoogte van het militair onderwijs, zooals dit thans is. Omstreeks vijf jaren geleden zijn in de grondslagen van dit onderwijs belangrijke veranderingen gebracht. De hoofdpunten dezer veranderingen zijn:

1o. Verplicht en kosteloos schoolbezoek voor alle militiens;

2o. Regeling van het academisch onderwijs bij de wet;

3o. Feitelijke overeenstemming der indeeling van het overige onderwijs (op cursus, huishoudelijke school enz.) met die van het nietmilitair schoolonderwijs, nl. verdeeling in gewoon lager, uitgebreid lager en middelbaar; vermeerdering van het aantal te onderwijzen vakken, en uitbreiding der leerstof in reeds bestaande;

4o. Invoering van het houden van populaire voordrachten door officieren, voornamelijk over geschiedkundige gebeurtenissen.

‘Het leger is,’ zegt schrijver, ‘in hoofdzaak ééne groote school, waarin staatsburgers aan een gedeelte hunner medeburgers (aan militiens en vrijwillig dienenden) onderwijs geven:

a) in alles wat men kennen moet, om bezittingen, vrijheden enz. onder aanvoering dier onderwijzers tegen een buitenlandschen vijand te kunnen verdedigen, en de wet door kwaadwilligen te doen eerbiedigen;

b) op uren die voor *a* niet geschikt zijn, in zaken en wetenschappen wier kennis ook buiten militairen dienst voordeel aanbrengt, om door dit onderwijs het verblijf in de kazerne, voor hen en voor de maatschappij, zoo vruchtbaar mogelijk te maken.’

Hij doet ons vervolgens de huishoudelijke scholen (lager onderwijs), waarvan men er bij een genoegzaam aantal leerlingen in elke kazerne minstens een heeft, kennen, als inrichtingen, die ten doel hebben het mededeelen der kennis van de voor ieder burger onontbeerlijkste wetenschappen, of wel waar deze bestaat, het mededeelen van meer uitgebreide niet-militaire kennis aan allen, die vrijwillig of gedwongen eenigen tijd de kazerne bewonen; den voorbereidenden cursus (uitgebreid lager onderwijs) als eene inrichting, die bestemd is om onderofficieren en korporaals in de gelegenheid te stellen het vroeger geleerde te onderhouden, of in zooverre uit te breiden als tot een toelatingsexamen voor den cursus gevorderd wordt, en eindelijk den cursus (middelbaar onderwijs) die dient tot opleiding van onderofficieren tot officier. Vervolgens bespreekt schrijver nog de meerdere of mindere aansluiting dezer verschillende inrichtingen, de vereischten voor de toelatingsexamens van den voorbereidenden cursus en van den cursus; die voor

het examen van 2de luitenant, het doel en de inrichting van het onderwijs aan het instructiebataillon te Kampen en met een enkel woord ook dat van de militaire akademie.

Zal het onderwijs aan deze verschillende inrichtingen gewenschte vruchten dragen, dan moeten in de eerste plaats de onderwijzers mannen zijn van grondige kennis in de vakken, welke zij moeten onderwijzen, die den noodigen tact bezitten om hunne kennis aan de ontwikkeling hunner leerlingen dienstbaar te maken; dan moet een goed en geregeld schooltoezicht daartoe het hare bijbrengen; dan vooral ook moeten de scholen doelmatig ingericht, en van de noodige hulpmiddelen voor het onderwijs voorzien zijn.

Uit hetgeen schrijver hieromtrent mededeelt blijkt echter, dat de *waarborgen*, die men heeft voor de geschiktheid der onderwijzers, zelfs van die voor zuiver militaire vakken, zooals hij het zeer bescheiden uitdrukt, 'minstens vrij onvoldoende' mogen genoemd worden. Een officier wordt met het onderwijzen van eenig vak belast, hetzij aan de militaire academie, hetzij aan eene andere inrichting van militair onderwijs, niet alleen zonder dat men weet of hij eenige geschiktheid voor het geven van onderwijs bezit, maar zelfs zonder dat het gebleken is dat hij met het te onderwijzen vak in voldoende mate bekend is, en meestal om geheel andere redenen dan dat hij dat vak met eenige voorliefde en met succes beoefend heeft. Immers het examen voor den officiersrang kan geen voldoenden waarborg voor bekwaamheid in elk vak waarover dit loopt opleveren; dit zou alleen dan eenigermate het geval kunnen zijn, indien de officier de resultaten van die wetenschappen voortdurend moest toepassen en het uitbreiden zijner theoretische kennis noodzakelijk was om hem het voldoend waarnemen zijner functiën mogelijk te maken. In den regel zal hij echter reeds veel van hetgeen hij bij het afleggen van zijn examen wist vergeten hebben, als hij tot de betrekking van leeraar wordt geroepen, zoodat hij op verre na niet kan voldoen aan den billijken eisch welken de schrijver stelt, nl. 'dat de aanstaande onderwijzer van alles waarin hij later als zoodanig zal moeten optreden, eene uitgebreider en grondiger kennis bij dat optreden bezit, dan van zijne verstgevorderde leerlingen ooit zal worden verlangd.' Ongetwijfeld zijn er onder hen, die met het geven van militair onderwijs belast zijn, bekwame mannen, maar de waarborgen dat dit algemeen het geval zij, worden gemist, en van de onkunde van sommigen in het vak, dat zij moesten onderwijzen, werden dan ook niet zelden treurige bijzonderheden verteld. En toch helpen ook dezulken officieren vormen, waarvan een gedeelte later weer als onderwijzer optreedt; genoeg om te doen zien, dat althans dit gedeelte van het militair onderwijs op lange na niet in overeenstemming met den eisch des tijds geregeld is. Met de waarborgen voor bekwaamheid en geschiktheid van de onderwijzers der huishoudelijke school is het echter nog treuriger gesteld. 'Het onderwijs op die scholen' zegt

schrijver, ‘wordt gegeven door onderofficieren, tot welken rang, buiten de zuiver militaire zaken, geene grootere mate van kennis gevorderd wordt, dan die welke op de huishoudelijke school zelve is te verkrijgen. Het aantal candidaten, dat zich daarvoor aanmeldt, blijft bovendien bijna altijd verre beneden dat der te vervullen plaatsen, en de antecedenten der meesten hunner beletten nog hen te nemen, zoodat men zich weldra genoopt ziet zedelijken dwang op niet-adspiranten uit te oefenen, ten einde zich langs dien weg aan het getal zoogenaamde onderwijzers te helpen; onderwijzers die men geen enkelen eisch heeft kunnen stellen en die soms prat zijn op de moeite, tot hunne toetreding aangewend.’

Uit hetgeen schrijver ons verder mededeelt blijkt, dat door het toezicht houdend personeel geen invloed van beteekenis op het onderwijs wordt uitgeoefend of kan worden uitgeoefend; en uit eene beschrijving, die hij geeft van eene huishoudelijke school, volgt, dat deze wat inrichting en hulpmiddelen betreft, verre beneden de meest billijke eischen blijft, die men met recht aan eene dergelijke school mag stellen niet alleen, maar dat het te betreuren is, dat er in den tegenwoordigen tijd nog zulke gebrekkige inrichtingen bestaan. Bij deze huishoudelijke school, die schrijver gedurende een geheelen winter bijna dagelijks bezocht, en die blijkens opgedane ervaring wel niet juist de eerste, maar ook lang niet de minste onder hare gelijken kon genoemd worden, willen wij een oogenblik stil staan. De lessen werden gegeven in twee ineenloopende vertrekken met steenen vloeren; deze vertrekken, die door geen deur waren gescheiden, werden gezamenlijk verwarmd door ééne kachel en door vier petroleumlampen gebrekkig verlicht; zij waren verder voorzien van slechte, voor schrijven bijna onbruikbare schooltafels, terwijl overigens nagenoeg alles ontbrak, wat men op een eenigszins voldoend ingerichte school mag verwachten. Wanneer wij nu verder weten, dat deze lessen werden gegeven van 1 November tot 1 April en alleen 's avonds van 5-6¾ uren, behalve op zon- en feestdagen, dat deze school aanvankelijk werd bezocht door 73 leerlingen van de meest uiteenloopende vorderingen, en eindelijk, dat als onderwijzers optraden drie onderofficieren, die zich met veel moeite daartoe lieten vinden en die geen den minsten *waarborg* voor bekwaamheid en geschiktheid opleverden, terwijl de lessen in de 4de of laagste klasse beurtelings werden gegeven door korporaalsleerlingen, dan willen wij den schrijver gaarne gelooven als hij zegt, dat de resultaten hoogst onbeteekenend waren. ‘Ook de leerling’ zegt schrijver, ‘schoon onbewust waardoor, meent weldra het geringe nut dier lessen te bespeuren en tracht alsdan door voorwendsels zich er aan te onttrekken, waarvan eene soms vrij zware bestraffing het gevolg zal zijn. Het ontstaan dezer overtuiging bij den leerling, bleek vóór de invoering van het *verplicht* en kosteloos onderwijs nog duidelijker. In weerwil zelfs van vrij hooge schoolgelden, in weerwil van de hoogst ongunstige be-

schrijving, zooals deze veelal door de ouderen over de school gegeven wordt, verzochten toch bij de opening de meeste militiens om toelating; maar geen maand was verstreken, of het grootste gedeelte hunner had reeds verwijdering gevraagd.' Later doet schrijver nog andere mededeelingen omtrent eene huishoudelijke school; deze werd bezocht door slechts 27,5 proc. der korporaals en soldaten, en bovendien was het schoolverzuim vrij sterk, daar elke leerling gemiddeld 83 van de 115 lessen bijwoonde.

Door den heer Booms wordt de duur der lessen iets ruimer gesteld; hij zegt nl. dat deze lessen 'in den regel' 's avonds van 5-7 uren worden gegeven. Dit is bij de twee bataillons in Leiden, waar de heer B. kommandeerde, ook werkelijk het geval. Ben ik echter goed ingelicht, dan staat hiertegen over, en dit wordt niet door den heer B. opgemerkt, dat iedere leerling daar slechts drie avonden per week les had, omdat er op school slechts ruimte was voor een bataillon en de leerlingen dus beurtelings van de lessen moesten worden vrijgesteld. Zoo wordt bij het regiment grenadiers en jagers 's avonds van 4½-6 uren les gegeven op de huishoudelijke school, terwijl elke leerling gemiddeld ongeveer vier avonden per week les ontvangt. Weer op andere plaatsen, zooals mij uit verkregen inlichtingen blijkt, moeten zij die reeds lezen en schrijven hebben geleerd, wegens gebrek aan ruimte van de lessen worden vrijgesteld.

De populaire voordrachten, zegt de heer T.v.P., over onderwerpen aan de krijgs- en vaderlandsche geschiedenis ontleend, werden, ofschoon dit niet in de ministerieële aanschrijving staat uitgedrukt, op schooluren en in het schoollocaal gehouden, waardoor wederom het aantal uren voor niet-militair onderwijs met eenige verminderd werd. Bovendien blijkt uit hetgeen de schrijver hierover zegt, dat zij, althans die, welke door hem werden bijgewoond, niet aan het doel beantwoorden. De redenen die hij hiervoor opgeeft maken het zeer waarschijnlijk, dat dit wel vrij algemeen het geval zal zijn. Dit alles schijnt voldoende om te besluiten dat het er ook met betrekking tot dit gedeelte van het militair onderwijs, wij bedoelen de huishoudelijke school, allertreurigst uitziet. Dit wordt ook door den heer B. niet tegengesproken; maar hij meent toch dat dit uit het betoog van den schrijver niet voldoende blijkt. 'Wij willen wel gelooven' zegt hij, 'dat de gevolgtrekking van schrijver, omtrent de onbeteekenende resultaten op de besproken huishoudelijke school, juist is, maar wij moeten ons onthouden, omdat hij ons de noodige gegevens onthoudt, om over de resultaten van dit onderwijs eenigszins te kunnen oordeelen als: de kennis der leerlingen op 1 April, het totaal van de schooluren idem voor ieder van de leerlingen, de overgangen tot eene hoogere klasse, de bevordering tot korporaal en onderofficier enz.' Dit zijn wij niet met den heer B. eens. Een betoog kan meestal langs verschillende wegen geleverd worden, en nu erkennen wij gaarne dat dit

ook langs dien, door hem aangewezen, had kunnen geschieden, ofschoon niet, zonder dat ernstige tegenbedenkingen mogelijk waren. De heer T.v.P. toont op afdoende wijze aan, dat al de middelen noodig tot het verkrijgen van goede resultaten ontbraken, en daarop grondt hij de conclusie dat de resultaten onbeteekenend moeten zijn. Uit zijn geschrift blijkt namelijk: *dat de waarborgen voor de geschiktheid der onderwijzers werden gemist, dat de schoollocalen slecht waren en de leermiddelen ontbraken*, *terwijl het aantal leeruren gedurende den geheelen cursus overeenkwam met dat van vijf weken schooltijd (pag. 78) op eene niet-militaire lagere school.* Bovendien geeft hij ons nog de kennis der leerlingen bij den aanvang van den cursus, zoodat wij ook het gehalte der leerlingen kunnen beoordeelen. Gaf hij ook de kennis der leerlingen bij het einde van den cursus, dan zou dit gelijk staan met het geven van de drie hoeken van een driehoek. Zijne redeneering steekt ongetwijfeld gunstig af boven de volgende van den heer Booms. ‘Schrijver's klachte’ zegt de heer B., ‘betreft hier ook het getal der onderwijzers. Welnu, in de tabellen, voorkomende in het adres van jhr. van Beyma thoe Kingma aan de leden der Staten-Generaal over “het volksonderwijs in 1872” vinden wij slechts zeer enkele scholen van de sterkte der door schrijver bedoelde met een hulponderwijzer of een kweekeling; doch daarentegen legio scholen van gelijke of aanzienlijk meerdere sterkte, zonder hulp.’ En iets verder: ‘de hoofdgebreken die de volksschool aankleven zijn: de lage jaarwedden der onderwijzers en het *ontoereikend personeel.*’ Wordt schrijver's klachte over gebrek aan onderwijzend personeel ongegrond omdat aan de volksschool ook en misschien een nog grooter gebrek aan personeel is? Ook om andere redenen is de vergelijking niet gelukkig. Aan de volksschool is de rangschikking in groote afdeelingen, hoe bezwarend ook soms om velerlei redenen, gemakkelijker dan aan de huishoudelijke school. Aan de eerste toch vindt men leerlingen die volgens dezelfde methoden, en van het begin af, bij groepen gelijktijdig zijn onderwezen, zoodat onder diegenen, welke reeds eenige vorderingen gemaakt hebben, een tal zijn, die b.v. niet alleen wat het lezen, maar ook wat het schrijven, rekenen enz. betreft, ongeveer op dezelfde hoogte zijn. De leerlingen van de laatste inrichting daarentegen hebben reeds geruimen tijd geleden op verschillende scholen onderwijs ontvangen, zoodat het zeker dikwijls moet gebeuren, dat zij, die in een vak tot dezelfde afdeeling behooren, in andere tot verschillende afdeelingen moeten worden gebracht. De leerlingen der volksschool ontvangen 5 à 6 uren per dag, gedurende eenige jaren onderwijs. Op de huishoudelijke school moet in weinige maanden met 1 à 2 lesuren per dag datgene worden geleerd, waarvoor het kind jaren noodig heeft, en dit kan ook met het oog op den leeftijd der leerlingen, indien het onderwijzend personeel niet alleen bekwaam, maar ook talrijk is, talrijker dan op de lagere school.

Wij willen nu onze lezers in de gelegenheid stellen onze beschouwingen over de huishoudelijke school te vergelijken met eenige zinsneden uit het regeeringsverslag over den staat der hooge, middelbare en lagere scholen voor 1870/71 ook door den schrijver der brochure aangehaald.

‘Zoowel het groote aantal leerlingen in de verschillende klassen van het onderwijs als hunne vorderingen getuigen van de groote belangstelling en de ijverige bemoeiingen der hoofd- en verdere officieren in deze gewichtige aangelegenheid.’

‘De populaire voordrachten over onderwerpen aan de vaderlandsche en krijgsgeschiedenis ontleend, meestal door luitenants in verhalenden trant gehouden, brengen in het onderwijs eene gewenschte en nuttige afwisseling.’

‘Wederom is het gebleken, dat, sedert de kosten van het onderwijs door het rijk en niet meer door de leerlingen wordt gedragen, het schoolonderwijs telken jare meer leerlingen trekt.’

‘Gedurende dezen cursus werd toch aan 2068 volwassen personen, die niet of slechts hoogst gebrekkig lezen of schrijven konden en die vermoedelijk anders nimmer onderricht zouden genoten hebben, onderwijs gegeven, terwijl 6500 anderen, welke die kundigheden reeds bij hunne aankomst bezaten, verdere ontwikkeling verkregen.’

‘Het gezamenlijke getal leerlingen bedroeg derhalve dit jaar ruim 8500 tegen 7100 in het vorige jaar.’

Misschien is dit alles onzen oplettenden lezers niet geheel duidelijk. ‘Wederom is het gebleken’ zegt het verslag ‘dat sedert de kosten van het onderwijs door het rijk en niet door de leerlingen wordt gedragen, het schoolonderwijs telken jare meer leerlingen trekt; wij voegen er aan toe: en nog wel niettegenstaande dat het verplichtend is (n°. 1 pag. 3) voor 11,000 militiens.

‘Het gezamenlijk getal leerlingen bedroeg derhalve dit jaar ruim 8500 tegen 7100 in het vorige jaar’; maar gedurende beide jaren was het verplichtend voor 11,000 militiens.

‘Zoowel het groote aantal leerlingen,’ (niettegenstaande dat het onderwijs verplichtend is), ‘in de verschillende klassen van onderwijs als hunne vorderingen’ (in lokalen met steenen vloeren zonder behoorlijke verlichting en verwarming en de noodige hulpmiddelen en zonder geschikte onderwijzers,) ‘getuigen van de groote belangstelling en de ijverige bemoeiingen der hoofd- en verdere officieren in deze gewichtige aangelegenheid.’

Parlementair gesproken is er geen volkomen overeenstemming tusschen het regeeringsverslag en de werkelijkheid. Liever, dan hierover aanmerkingen te maken willen wij stilstaan bij datgene, wat volgens schrijver verbetering in den bestaanden toestand kan brengen.

Dat er weinigen zijn die lust gevoelen eene betrekking als onderwijzer aan de huishoudelijke school op zich te nemen, valt niet te verwonderen, wanneer men weet, dat, volgens opgave van den schrijver

bij een regiment, hetwelk met andere in dit opzicht niet veel verschillen kan, elke onderwijzer voor het geven van een uur les per week gedurende den tijd van vijf maanden als hoogste totale extra belooning werd toegekend de som van 81 cents, d.i. nog geen 4 cents per uur, terwijl insgelijks voor het geven van een uur les per week gedurende denzelfden tijd de onderwijzer in het dansen 1,50 gld., die in het zingen 2,50 gld. en die in het schermen 2,12 gld. ontving. Voor het geven van dansles wordt dus eene belooning toegekend, die bijna het dubbel, voor eene zangles eene die meer dan het drievoud is van die voor het geven van onderwijs op de huishoudelijke school. De heer B. die naar 't schijnt, de inhoud van schrijver's brochure in 't kort heeft willen teruggeven, en die zijne bedenkingen zelfs tegen zeer ondergeschikte punten niet terughoudt, had dunkt ons, dergelijke punten niet onopgemerkt moeten laten voorbij gaan.

Onder de middelen, die wellicht zouden kunnen worden aangewend om in de groote behoefte aan onderwijzers te voorzien, noemt schrijver:

1o. De oprichting eener kweekschool;

2o. Het partij trekken van de beschikbare onderwijskrachten, thans buiten de kazerne voorhanden.

Dit laatste middel wordt meer uitvoerig behandeld. ‘Het getal bevoegden’ zegt hij ‘voor niet-militair onderwijs in militairen dienst, zou zeker aanzienlijk toenemen, wanneer men door het vaststellen van voor hen gunstige bepalingen, hun vrijwillig in dienst treden aanmoedigde. Welke nu deze maatregelen moeten zijn, welke beschikkingen men b.v. zou moeten maken omtrent leeftijd, bewijzen van bekwaamheid en verbindtenis bij de opname in het leger; welke hunne huisvesting, bediening en voeding zouden zijn; na welken tijd zij, als korporaal aangenomen, tot onderofficier bevorderd worden; in hoeverre zij militaire opleiding moeten hebben; of men hen voor oorlogstijd een werkkring zal aanwijzen, en zoo ja welke; de voorrechten hun te verleenen in zake van vrijheid, militie en schutterplicht; de gelegenheid tot verdere studie, en in hoeverre men hun het vooruitzicht wil openen om, bij langeren dienst, den officiersrang te verwerven - hetzij als directeur eener huishoudelijke school, hetzij in eene andere militaire betrekking of wel in de gelederen - dit zijn alle punten, bij eene regeling der zaak zelve van veel belang, maar wier nadere bespreking in dit geschrift geheel misplaatst zou zijn.’

‘Elke regeling echter tot bereiking van het gestelde doel zal zoodanig moeten wezen, en ook zoodanig kunnen wezen:

1o. Dat zij den goeden gang der eigenlijk gezegde militaire dienstverrichtingen niet belemmert, en daardoor, noch op eenige andere wijze tot verdere verslapping der krijgstucht aanleiding geeft;

2o. Dat het aantal open te stellen plaatsen het getal beschikbare hoofden, voor niet-militaire scholen hoogstens zóóveel doet afnemen, dat daardoor invloed wordt uitgeoefend op het vraagstuk der lotsverbe-

tering van den onderwijzer; geenszins dat daardoor ook maar tijdelijke of gedeeltelijke belemmering in het niet-militair onderwijs zou worden teweeg gebracht;

3o. Dat zij niet mag voeren tot verhooging der voor het ministerie van oorlog vereischt wordende gelden; en

4o. Dat dit tijdelijk verblijf in militairen dienst den niet-militairen onderwijzer òf niet òf slechts op zeer ondergeschikte wijze in zijne gekozene loopbaan benadeelt en in het laatste geval dat tijdelijk nadeel ruimschoots wordt opgewogen, door de daarmede bereikte stoffelijke voordeelen, maar vooral door eene ruimere gelegenheid tot eigen studie. Eene dergelijke regeling kan zeker op veelzijdigen bijval, op veler medewerking aanspraak maken; terwijl de daardoor geopende gelegenheid tot het ontgaan der kosten van plaatsvervanging in het belang van den onderwijzer is.’ Verder wijst schrijver ons nog op een ander middel. Hij zegt nl.: ‘In hoeverre bij gebleken behoefte in sommige garnizoenen, en op welke wijze het kazerneonderwijs ook aan onderwijzers der niet-militaire scholen in zoodanige gemeente kan worden opgedragen, zou mede voor den ontwerper van een voorschrift een punt van beschouwing kunnen uitmaken.’

Langs den door schrijver aangewezen weg, zou zeker de voornaamste reden van het bijna geheel mislukken van het onderwijs op de huishoudelijke school, worden opgeheven, en bovendien zou men nog aan andere bezwaren tegemoet komen. Voor den hulponderwijzer is het voldoen aan den militairen dienstplicht nu een groot bezwaar, voornamelijk, omdat hij daardoor voor geruimen tijd zijne geregelde studien moet afbreken. En de weg langs welken hij zich moet bekwamen is zeker geen gemakkelijke; 's avonds na de afmattende bezigheden van den dag, volbracht in eenen niet zeer verkwikkenden atmospheer, moet hij zich zonder de noodige leiding bezighouden met de studie der beginselen van allerlei wetenschappen, die hem in de gegeven omstandigheden moeielijk de vereischte belangstelling althans niet alle te gelijk en in dezelfde mate kunnen inboezemen. Dat het de onderwijzers, hier bedoeld, niet aan gelegenheid tot eigen studie ontbreekt, zooals de heer B. beweert, is in het algemeen niet juist. Wel wordt er in de grootere steden meer werk van gemaakt, om de onderwijzers in hunne studiën behulpzaam te zijn dan vroeger, en heeft men ook op het platte land, door het oprichten van normaallessen, verbetering in den bestaanden toestand gebracht, maar de hulp aan hen verleend staat nog in eene zeer ongunstige verhouding tot de eischen, die men als waarborgen voor hunne geschiktheid met recht mag stellen. Er behoort eene vrij groote mate van wilskracht toe om het zoover te brengen, dat zij aan die eischen kunnen voldoen, en daarom is het voor den hulponderwijzer een groot bezwaar nog een gedeelte van den tijd, dien hij tot voorbereiding voor zijne examens noodig heeft, voor het voldoen aan den militairen dienstplicht te moeten missen, daar-

gelaten nog, dat het voor iemand van eenige opvoeding weinig aangenaam is, bij de tegenwoordige inrichting, geruimen tijd in de kazerne te moeten verblijven. Geen wonder dus, dat de meesten hunner al het mogelijke doen, om zooveel geld bijeen te brengen als noodig is, om voor den militairen dienst een plaatsvervanger te kunnen krijgen. Werd de weg, door den heer T.v.P. aangewezen, gevolgd, dan zou dit zeker eene groote verandering in den toestand brengen, althans wanneer men kon besluiten, dat de werkzaamheden van den onderwijzer in militairen dienst, zich zooal niet uitsluitend, dan toch bijna alleen tot het geven van onderwijs konden bepalen. Dan zou er veel tijd voor eigen studie overblijven, meer dan in hunnen niet-militairen werkkring, en de onderwijzers op dorpen of in kleine steden zouden gedurende het vervullen van hunnen dienstplicht gebruik kunnen maken van de meerdere hulp, waarvoor het verblijf in de grootere steden hun de gelegenheid aanbiedt. Zij zouden zich niet meer door groote financiele opoffering aan den dienst zoeken te onttrekken, en niet alleen het militair maar ook het niet-militair onderwijs zou er bij winnen. Want zelfs al moest dit leiden tot eene tijdelijke belemmering van het niet-militair onderwijs, dit zou er in de toekomst voordeel bij hebben. Op de bezoldiging van de onderwijzers zou dit niet zonder invloed kunnen blijven, en dit zou weder op het onderwijs gunstig werken. Het lager onderwijs laat nog veel, zeer veel te wenschen over. Al wordt ook de toewijding van een groot getal onderwijzers met recht geroemd, toch blijft het waar, dat men aan slecht betaalden arbeid moeielijk hooge eischen kan stellen. Bij de meeste ambten staat de belooning niet in eene gunstige verhouding tot den arbeid, die er aan verbonden is, een toestand die dringend verbetering eischt; maar ontwikkelend onderwijs is eene der eerste en onmisbaarste invloeden ten gunste van den bloei van den Staat; het heeft dus ook in de eerste plaats aanspraak ‘op de voortdurende zorg der regeering.’ Eene tijdelijke belemmering zou ten gevolge hebben, dat de regeering aan de zorg, omtrent de wijze waarop de onderwijzers aan hunne verplichtingen voldoen, eene andere verbond, met betrekking tot hunne financiele belangen, die niet minder in het belang van het onderwijs zou zijn dan de eerste.

Tegen dat gedeelte wat betrekking heeft op de onderwijzers zijn de meeste bedenkingen van den heer B. gericht. Hij ziet niet in hoe de zaak zonder verhooging van het budget van oorlog zou zijn te verwezenlijken. De gewone soldij zou voor de onderwijzers niet voldoende, en dus eene toelage noodzakelijk zijn. ‘Voor zooveel die onderwijzers een graad mochten bekleeden’ zegt de heer B. ‘zouden zij bovendien moeten rekenen boven de organieke kadersterkte, die nu reeds zwak genoeg is, en zeer incompleet.’ Maar ook bij den tegenwoordigen toestand zouden zeker vele militairen, en daaronder zeer waarschijnlijk de heer B. het wenschelijk achten, dat de onderwijzers buiten de organieke kadersterkte werden gebracht. Overigens zouden daarmede

bovendien alleen dan eenige meerdere gelden gemoeid zijn indien men besloot aan de hulponderwijzers, die in dienst treden, eene toelage boven de gewone soldij te geven; en deze zouden wellicht op andere zaken te besparen of langs een anderen weg te verkrijgen zijn, waaromtrent schrijver ons op de laatste bladzijden zijner brochure enkele gezichtspunten mededeelt. 'Anderzijds' zegt de heer B. 'zal schrijver, die aan het schoolonderwijs zijn eisch wil geven, zeker ook geen graad willen toekennen, tenzij de titularis aan de militaire verplichtingen van dien graad kan voldoen. En welke zou zonder den graad de positie zijn van den militairen onderwijzer tegenover de korporaals en onderofficiersleerlingen?' Er zijn echter in het leger vele personen die een graad bekleeden en buiten de kadersterkte staan zooals o.a. de sergeantengeweermakers, de kapelmeesters, de militaire kleermakers, schoenmakers enz. Waarom zou dit nu voor de onderwijzers zulk een groot bezwaar zijn? 'Alles te zamen genomen' zegt de heer B. verder 'kunnen wij ons met deze militaire klasse van onderwijzers, of onderwijs-specialiteiten in militairen dienst, van een militair standpunt niet vereenigen. Zij zouden eene klasse van bevoorrechten boven hunne dienstdoende kameraden van gelijken graad uitmaken en daarop ook wel eens "prat" kunnen zijn; een soort tweeslachtige wezens, militair en niet-militair, combattanten of non-combattanten; iets anders dan korporaals en onderofficieren, die hun graad langs den gewezen weg hebben verkregen en tijdelijk bij de huishoudelijke school worden geëmployeerd.' Hieruit blijkt dat de heer B. aan de militaire onderwijzers, zeker zeer terecht, een graad zou willen verleenen; maar hij schijnt er groot bezwaar in te zien dien anders dan langs den gewonen weg toe te kennen. Wanneer wij goed zijn ingelicht, dan begrijpen wij niet hoe de heer B. dergelijke bedenkingen kan maken. Niemand toch kan beter weten dan hij, dat er zoovele personen onder overeenkomstige omstandigheden in het leger zijn, die nooit de verkregen rangen in het leger hebben vervuld; o.a. zijn ons genoemd vele der korporaals-, onderofficieren- en zelfs adjudanten-schrijvers allen op de militaire bureaux werkzaam. Vormen dan ook niet de hospitaalssoldaten en de militaire telegrafisten die hun diensttijd als militien volbrengen, tegenwoordig eene klasse van bevoorrechten, waarin de heer B. juist voor de onderwijzers zulk een bezwaar ziet? En hieraan kunnen sedert het bestuur van den minister Weitzel, nog meerdere voorbeelden worden toegevoegd. Onder de voorrechten die men volgens den heer T.v.P. misschien aan de onderwijzers zou kunnen toekennen, noemt hij ook dat van te mogen trouwen. Ook dit vindt geene goedkeuring in de oogen van den heer B. 'Hoe velen zijn er reeds' zegt hij 'die onder de gevolgen van dat voorrecht diep gebukt gaan, omdat zij van hunne karige soldij met hun gezin gebrek moeten lijden.' Moeten wij hieruit opmaken dat de heer B. onvoorwaardelijk tegen het geven van verlof om te trouwen is? Zoo niet, dan schijnt het toch wenschelijk

dat niet *alleen* van den ouderdom, maar ook van verdiensten afhankelijk te stellen. Wanneer ik bovendien moet oordeelen, naar aanleiding van hetgeen hierover voorkomt in de militaire tijdschriften, die zich met de 'kaderquaestie' bezighouden, dan schijnt het, dat de meening van den heer T.v.P., bij de militairen, meer instemming vindt dan die van den heer B. Zoo lees ik o.a. in Pro Patria n°. 54: 'Aan hen (nl. aan de instructeurs) zou men door flinke soldij en goede huisvesting, of liever nog zoodanige bezoldiging, dat zij zelf in hunne huisvesting naar eigen smaak kunnen voorzien, eene begeerlijke positie moeten schenken, - voldoende om hun te veroorloven om te trouwen, wat hun allen zonder onderscheid moest worden toegelaten;' en in n°. 53 van hetzelfde weekblad: 'Het toestaan van een onderoficier om te huwen moet niet zijn eene gunst, maar een recht.'

Ook in het bestuur en in het toezichthoudend personeel is verbetering noodzakelijk. De luitenant-adjudant is ambtshalve directeur der huishoudelijke school. Zijne overige werkzaamheden zijn echter zoo vele en van zulk een uiteenloopenden aard, dat hij, wanneer hij deze stipt volbrengt, volgens schrijver onmogelijk zijn directeurschap naar eisch kan waarnemen. Bovendien moet hij, wat zijne geschiktheid betreft, aan zoovele en velerlei eischen voldoen, dat die van geschiktheid voor de school bij eene keuze, meestal buiten rekening zal blijven. 'En de nieuw benoemde adjudant op zijne beurt' zegt schrijver 'soms door het afleggen van een lichter examen tot officier bevorderd, in geen geval bepaaldelijk opgeleid tot het geven van het hier besproken onderwijs, wijdt ook daarom zijn ijver bij voorkeur aan die zaken, waarin hij uitmunt en zich kan onderscheiden, waarvoor hij zich geroepen gevoelt - hetgeen ook werkelijk het meest in het belang van den dienst is; maar tevens doet hem dit de huishoudelijke school beschouwen als een lastpost, die hem belemmert in zijne werkzaamheden, en die hij daarom zooveel mogelijk, in strijd zelfs met hare huidige bestemming, tracht dienstbaar te maken aan het bereiken van nog meerdere zuiver militaire doeleinden dan het bestaande voorschrift aangeeft.' Zooals reeds vroeger is opgemerkt oefent het toezichthoudend personeel een weinig beteekenenden invloed op het onderwijs uit. 'Zonder hier iets bepaald te willen aanprijzen' zegt schrijver 'maar meer als voorbeeld waaraan wij zelfs niet de minste waarde boven ieder ander van gelijken aard verlangen te zien toegekend, gelooven wij er op te mogen wijzen, dat in een tijd, toen het instructie-bataillon nog niet bestond, en de lagere school uitsluitend en bij uitsluiting bestemd was tot het vormen van onderofficieren en korporaals, zonder dat nogtans dit onderwijs in strekking veel afweek van het tegenwoordige, dat in dien tijd, niet de adjudant, maar afzonderlijke officieren met de leiding waren belast, ongeveer zoo, als thans in België bepaald is. Indien nu deze werkkring niet ware opgeheven, en de plaatsing daarin voortaan werd gegrond op een daartoe vereischt en goed afgelegd examen (voor eene

commissie aanvankelijk en ten deele uit niet-militaire deskundigen samengesteld) dan zouden de geëxamineerden tevens in eene aan de school toe te voegen klasse als onderwijzer kunnen optreden in zulke vakken, dat daardoor aansluiting tusschen lager en uitgebreid lager onderwijs verkregen werd. Daarbij konden zij belast zijn met de opleiding van onderwijzerspersoneel voor de lagere klassen; of wel met die van niet-militaire onderwijzers in die militaire zaken, wier kennis voor hen bij het geven van kazerneonderwijs van belang wordt geacht.' 'Ziedaar een wezenlijk directeur' zegt de heer B.; 'dat is dus juist wat schrijver verlangt, maar,' laat hij er op volgen, 'ook een officier meer in specialen dienst, of buiten de gelederen, die betaald moet worden.' Maar er zijn zooveel officieren in specialen dienst, zooals o.a. de instructeurs aan de militaire academie, en aan de cursussen, die aan het departement van oorlog enz.; aan hen wordt immers ook een plaats aangewezen in het leger, wanneer in tijd van oorlog de nood zulks eischt. Op grond van hetgeen de schrijver daarover op pag. 68 en vervolgens zegt, schijnt daartegen geen bezwaar te bestaan; althans daartegen worden door den heer B. geen bedenkingen gemaakt. Zou het bezwaar dat de heer B. hier maakt, dan ook wel zoo heel ernstig gemeend zijn? Hij verwacht echter ook dat er voor eene dergelijke betrekking zonder toelage, en waaraan een examen verbonden is, weinigen zouden te vinden zijn. Dit zou de ondervinding moeten leeren; bij de tegenwoordige inrichting van het militair onderwijs zijn er zeker vele officieren, die weinig lust voor het onderwijs gevoelen, omdat zij bij gemis van de noodige drijfveeren daartoe, na hun examen met het oog op het geven van onderwijs niet voldoende gewerkt hebben, zoodat zij zich dan, terecht, de noodige geschiktheid ontzeggen, om als onderwijzer in een hun aangewezen vak op te treden. Bij eene betere inrichting van het onderwijs zou daarin misschien verandering komen, en mocht dit niet het geval zijn, mocht zelfs het toekennen van andere voorrechten niet voldoende zijn, om een genoegzaam aantal officieren aan te moedigen eene zoodanige betrekking op zich te nemen, welnu, dan schijnt tegen het geven van eene bijzondere toelage ook niet zulk een groot bezwaar te bestaan.

'De commissie van toezicht zou,' zegt schrijver 'tijdelijk, gedeeltelijk uit niet-militaire deskundigen kunnen zijn samengesteld, waardoor stellig de grondige en duurzame invoering dier maatregelen zeer kon worden gebaat: vooral wanneer die commissie, èn bij het begin èn bij het einde van elken cursus, het peil van kennis der leerlingen nauwkeurig onderzocht.' Wanneer het waar is wat wij vroeger over de militaire onderwijzers hebben gezegd nl. dat zij niet de behoorlijke waarborgen voor geschiktheid bezitten, dan zou dit zeker evenzeer gelden voor commissiën van onderwijs der huishoudelijke scholen, die men uit militairen zou willen samenstellen. Met allen eerbied voor de verdiensten die aan velen hunner op militair gebied worden toegekend,

meenen wij toch, dat men moeielijk in elk garnizoen eenige mannen zou vinden, toegerust met de noodige kennis van, en gesteund door eene rijke ervaring in onderwijszaken, om de zoo hoogst wenschelijke wijzigingen krachtig en met inzicht en tact te helpen invoeren. Waarom zou men dan hierbij niet de medewerking inroepen van niet-militairen, inzonderheid van die, welke men moet beschouwen als geroepen te zijn, om de belangen van het onderwijs te behartigen! Het is ons niet duidelijk waarom schrijver hierbij slechts tijdelijk partij wil trekken van de hulp der niet-militaire deskundigen. Wel zullen er, na de verbeteringen in het militair onderwijs, langzamerhand meer mannen onder hen gevonden worden die voor dergelijke betrekkingen ruimschoots geschiktheid bezitten, toch meenen wij dat het om verschillende redenen aanbeveling zou verdienen, dat dergelijke commissiën blijvend uit militairen en niet-militairen werden samengesteld.

Verder moet het schoolverzuim krachtig worden tegengegaan; onder geenerlei voorwendsel mag dit oogluikend worden toegelaten, en vrijstellingen voor enkele lessen, veel minder nog voor een geheelen cursus zooals thans meermalen geschiedt, mogen niet worden verleend, dan alleen bij de hoogste noodzakelijkheid. Alleen onder die voorwaarden kan het onderwijs op de huishoudelijke school voldoende resultaten opleveren. De heer B. zegt hiervan echter: ‘En wat nu het schoolverzuim betreft, waaromtrent hierboven een cijfer is medegedeeld, de meeste van de oorzaken, waaruit het ontstaat, zijn niet weg te nemen; schrijver maakt echter tevens gewag van onwettige vrijstellingen, zelfs door onderofficieren verleend, hetgeen zeker niet zou pleiten voor ernstige contrôle van de zijde der chefs.’ Dit laatste is zeker waar; maar met het oog op de gegevens die naast ons liggen, kunnen wij den heer B. verzekeren, dat hetgeen schrijver hieromtrent zegt een feit is; wij meenden zelfs dat het van vrij algemeene bekendheid is, dat dergelijke onwettige vrijstellingen, bij den tegenwoordigen toestand vrij onschadelijk en zeer te verontschuldigen, niet tot de uitzonderingen behooren. De meening der meeste onderofficieren, en ook van de hoogere chefs, omtrent het geringe nut dier lessen, geeft daartoe eene gereede aanleiding. En dat de meeste oorzaken voor het schoolverzuim niet zouden zijn weg te nemen, meenen wij mede op grond van verschillende gegevens te moeten ontkennen. Vestigen wij in de eerste plaats ons oog op de tabel op pag. 78 der brochure. Daar vindt men eene opgave van het schoolverzuim bij vijf kompagniën die in volgorde, 43, 46, 41, 48 en 48 korporaals, tamboers, soldaten en militiens telden en waarvan er in dezelfde volgorde 14, 8, 16, 11 en 12 tot het bijwonen der lessen werden opgegeven, en door elken leerling der kompagniën werden mede in dezelfde volgorde gemiddeld 9, 11,5, 5,6, 10,3 en 9,7 percent der lessen wegens het verkrijgen van verlof, verzuimd, behalve die welke wegens dienstbeurten, straf of ziekten niet konden worden bijgewoond. Wij hebben hieraan niets toe te voegen;

het blijkt immers duidelijk dat door de betrokken officieren in zeer verschillende mate de hand aan het onderwijs werd gehouden. En vestigen wij in de tweede plaats het oog op appellijsten eener huishoudelijke school, die ons door een vriendelijke hand ter inzage zijn gegeven, dan versterkt ons dit in de overtuiging, dat aan het schoolverzuim op die scholen *zeer veel* te verbeteren valt.

Het toekennen van belooningen, en het geven van verlof op tijden niet voor het onderwijs bestemd, telt schrijver onder de middelen die mede kunnen worden aangewend, om het schoolverzuim te bestrijden. Ook hiertegen heeft de heer B. bedenkingen, vooral tegen het toekennen van verlof, op tijdstippen niet voor het onderwijs bestemd, ‘dus’ zegt hij ‘'s zomers ten koste van het hoofddoel, de practische oefeningen.’

Tot ons leedwezen werden wij er als van zelve toe gebracht, om de bedenkingen van den heer B. te bestrijden; dit zou echter nog niets zijn, indien die strijd niet langzamerhand onaangenaam begon te worden. Geleid door het schoone denkbeeld door den heer T.v.P. in zijne brochure ontwikkeld, hadden wij aanvankelijk gehoopt ons bij de hoofdpunten, de zaken waar het eigenlijk op aan komt te kunnen bepalen, maar de heer B. treedt telkens in beschouwingen over ondergeschikte punten, die eerst in de laatste plaats ter sprake moeten worden gebracht, en die alleen de overdenking waard zijn voor een minister die de regeling van dat onderwijs op zich neemt. Wanneer de heer B. ons niet verzekerde dat hij ‘van het nut en de noodzakelijkheid van een goed onderwijs insgelijks doordrongen’ is ‘en het gebrekkige van de huishoudelijke school erkent’ dan zouden wij haast gelooven, dat hij, die zoozeer geacht wordt om zijne groote kunde op militair gebied, ook alleen een open oog heeft voor wat zuiver militair is, en het daarom in den schrijver der brochure niet waardeert ‘dat hij militair,’ zich bezighoudt met dingen die volgens den heer B. voor een militair van zeer ondergeschikt belang schijnen te zijn. Dat overigens de aanmerking door hem gemaakt omtrent het geven van verlof ongegrond is, blijkt al aanstonds daaruit, dat schrijver nergens heeft gezegd dat dit tijdens de zomeroefeningen moet plaats hebben, integendeel heeft hij er op gewezen dat dit b.v. voor de instructeurs zou kunnen geschieden tusschen kersmis en nieuwjaar of na het einde van een schoolcursus. Dat zou ook zelfs wat den laatsten tijd betreft, te minder bezwaar hebben, omdat er, indien wij goed zijn ingelicht, tusschen het einde van den cursus en het eigenlijke begin der zomeroefeningen nog ongeveer twee maanden verloopen. Ook zou er geen bezwaar tegen bestaan om vlugge leerlingen, gedurende de laatste schooldagen, die natuurlijk aan repetitie worden besteed, verlof te geven, en op gevaar af van door den militairen lezer van ketterij beschuldigd te worden meenen wij, dat die leerlingen welke meer dan gewone vorderingen gemaakt hebben, zonder schade, eenige dagen van

de zomeroefeningen kunnen missen. Bovendien, de meeste militiens krijgen verlof; waarom zou men dit ook niet afhankelijk kunnen stellen van hunne vlijt op school?

Overigens is het van vrij algemeene bekendheid, dat er aan menig militien 's zomers 14 dagen verlof wordt gegeven, alleen op verzoek van bloedverwanten, die hem voor het inhalen van den oogst of ander veldwerk noodig hebben.

Verder wil schrijver, en dit zou ongetwijfeld een krachtig middel tegen schoolverzuim zijn, dat niemand den dienst zal verlaten voor dat hij bewijzen heeft gegeven van te kunnen lezen, schrijven en rekenen. De heer B. zegt daarover het volgende: 'De diensttijd van de militie echter bij de grondwet vastgesteld zijnde, kan het definitief ontslag niet worden vervroegd of tegengehouden; en van vrijwilligers is het engagement van gelijke zedelijke kracht.'

Als er echter van de zes jaren waarvoor een vrijwilliger teekent b.v. elf maanden wegens straffen voor wangedrag verloren gaan, dan moet hij op grond van het vermelde in het contract, *zes jaren en elf maanden* dienen. Wij lezen nl. in de engagementsacte van 1867: 'dat, wanneer er gedurende den diensttijd van den aangenomene eenige interruptie van dienst door zijn toedoen mocht plaats hebben, waaronder ook wordt gerekend de tijd, gedurende welken hij in de 2^{e} klasse (klasse van discipline) mocht worden geplaatst, hij gehouden zal zijn, onmiddellijk na het eindigen van die interruptie, het vóór den aanvang daarvan nog onvervuld geblevene gedeelte van zijn dienstverbintenis te volbrengen.' Bij het afnemen der kokarde gaat de geheele vorige diensttijd verloren. Men heeft dus slechts eene dergelijke bepaling omtrent lezen etc. te maken, om willekeur buiten te sluiten. Maar zegt de heer B.: 'wanneer de Staat vrijwilligers aanneemt die niet kunnen lezen of schrijven, kan hun te dier zake ook nimmer eene straf worden opgelegd.' Natuurlijk kan hun geen straf worden opgelegd, omdat zij niet kunnen lezen en schrijven, evenmin als men hen zou kunnen straffen indien zij niet kunnen exerceeren; maar evenzeer als de straf niet uitblijft, wanneer zij ten opzichte van de oefeningen in dit laatste vak in hunne verplichtingen te kort schieten(*), zou men dit bij de eerste vakken kunnen in practijk brengen. 'Alleen op de militiens' vervolgt de heer B. zou men het terughouden van het groot verlof tot zekere hoogte kunnen toepassen, mits wijziging van de artikels 123 en 124 der militiewet, en waardoor het daar bepaalde cijfer van 1/7 van het bedrag der vijf lichtingen, dat boven de lichting die het eerst dient onder de wapens kan worden gehouden, belangrijk zou worden overschreden; in gelijke mate zou weer het oorlogsbudget moeten worden verhoogd.'

Begrijpen wij den heer B. wel, dan komt zijn betoog hierop neer:

(*) Zie Art. 60 v.h. kon. besluit van 8 Mei 1862.

Behalve de 11,000 militiens kunnen er nog 1/7 der vijf vorige lichtingen in dienst zijn; dit 1/7 is samengesteld, behalve uit anderen, genoemd in art. 123 en 124 der militiewet, uit degenen, welke bij loting worden aangewezen uit die, welke hun eerste dienstjaar hebben volbracht. Wanneer nu aan art. 123 de bepaling werd toegevoegd, dat zij, die geen lezen en schrijven hebben geleerd, hetzij vóór hun indiensttreden, hetzij gedurende hun eerste dienstjaar, in dienst moeten blijven, dan zou dit met de in art. 123 genoemde, een getal opleveren grooter dan het 1/7 der vijf vorige lichtingen. De heer B. schijnt te meenen dat zoodanige bepaling het getal dergenen, die niet kunnen lezen en schrijven, zelfs niet na hun eerste dienstjaar, niet noemenswaardig zou verminderen. Hij redeneert aldus: Gegeven eene stad, waar geene politieverordening tegen het bedelen bestaat, en waar men volgens de statistiek per dag 50 vreemde bedelaars vindt. Door nu de bepaling te maken dat elke bedelaar met 8 dagen gevangenis zal worden gestraft, zou de gevangenis steeds met 400 bedelaars bevolkt zijn. Wij meenen daarentegen, dat het geval, dat een militien, zelfs na zijn eerste dienstjaar, in weerwil van genoemde bepaling, niet kan lezen en schrijven, zich uiterst zelden zal voordoen, en dat eene verhooging van het budget van oorlog ten gevolge van het invoeren eener dergelijke bepaling, om die reden althans niet noodig zal zijn. Voor menig vader zou het zeker een prikkel worden om zijn zoon de lagere school te doen bezoeken, en menig ander, die reeds boven de gewone schooljaren is, zou door te leeren lezen en schrijven een verzuim herstellen, alleen uit vrees van anders langer in dienst te moeten blijven. Op deze wijze zou het volksonderwijs krachtig bevorderd worden.

Ten opzichte van het getal schooluren merkt de heer B. op, dat hij uit het weinige dat schrijver daarover zegt, meent te moeten opmaken, dat deze met hem overtuigd is van de onmogelijkheid om dit noemenswaardig te vermeerderen, zonder aan de eischen van den militairen dienst te kort te doen; en om dezelfde redenen van de onmogelijkheid om zomers eenigszins geregeld school te kunnen houden. Zomers zouden de speciale onderwijzers voor de huishoudelijke school, dan ook geen eigenlijken werkkring hebben. Wij betwijfelen of schrijver, ja zelfs of de heer B. het hiermede eigenlijk wel eens is. Onder het kommando van den generaal Booms werd te Leiden 's avonds van 5-7 uren les gegeven, dat is dus over den geheelen cursus gerekend, al aanzienlijk meer dan aan andere huishoudelijke scholen gebruikelijk is. Elke leerling ontving toen echter slechts drie avonden per week les, wegens gebrek aan localiteit; het aantal lesuren voor elken leerling had dus bij de noodige plaatsruimte nog verdubbeld kunnen worden. Wanneer verder de reeds besproken voordrachten der officieren niet op schooluren, maar op die voor de zoogenoemde theoriën bestemde gegeven werden, waar zij ook meer eigenaardig schijnen t'huis te hooren, zou dit weder een aanzienlijke winst van tijd voor het schoolonderwijs

opleveren. Eindelijk werd ons door een der instructeurs medegedeeld, dat op enkele plaatsen, des winters behalve op de uren 5-7, aan de minst gevorderden, bij slecht weder nog enkele andere lessen werden gegeven. Verder verschilt de heer B. ook van meening omtrent de mogelijkheid van het geven van lessen gedurende den zomer, met den minister, die het eerste voorschrift der school, later door den minister v. Mulken uitgebreid, heeft gegeven; hij heeft het geven van zomerlessen voorgeschreven. Ben ik goed ingelicht, dan zou gedurende den zomer een doorloopende cursus niet, - maar een cursus afhankelijk van de weersgesteldheid ten minste voor minder gevorderden op bepaalde dagen, zeer goed uitvoerbaar zijn. Hiermede vervalt dus ook het bezwaar dat de onderwijzer gedurende den zomer geen werkkring zou hebben. Hij zou echter genoeg tijd over hebben om zich te oefenen in die militaire zaken, waarvan de kennis ook voor hem van belang wordt geacht. (pag. 76). Desverkiezende zou men ook aan sommigen verlof kunnen geven.

Eindelijk spreekt schrijver nog over het vervangen der Prinsensche methode voor leesonderricht, die algemeen gevolgd wordt, door eene andere die beter en spoediger tot het doel voert; over het vervangen van de kinderleesboekjes door andere, welke meer in overeenstemming zijn met den leeftijd van hen, die ze moeten gebruiken; over de noodzakelijkheid van hulpmiddelen, die moeten dienen om het onderwijs aanschouwelijk te maken als: schoolkaarten, een volledig stel van maten en gewichten, platen ter opheldering van verschillende zaken enz. In de eerste plaats dient er gezorgd te worden voor een voldoend aantal goed ingerichte localen, die voldoende verlicht en verwarmd zijn, en waarin de meest noodzakelijke hulpmiddelen niet ontbreken. Zoolang het gebeurt, dat er in eenig garnizoen slechts een schoollocaal beschikbaar is, met niet meer ruimte dan voor de leerlingen van elk bataillon reeds wordt vereischt, zoodat de leerlingen slechts om den anderen dag les kunnen ontvangen, en men in een ander garnizoen vrijstelling moet geven aan die militiens, die kennis van lezen en schrijven bezitten, wegens gebrek aan schoolruimte, is er weinig goeds van het militair lager onderwijs te verwachten.

Met het oog op de leesboeken zegt schrijver dat de daarin behandelde stof in de eerste plaats de strekking moet hebben, den geest der leerlingen zooveel doenlijk te verrijken met zoodanige kennis, als voor ieder mensch, in elken levenstoestand noodzakelijk of hoogst wenschelijk is, en waartoe men algemeen rekent te behooren: kennis der aarde, kennis van ons land, waarbij niet te vergeten die van het schoone en nuttige in verschillende landstreken aangetroffen, zoomede die van handel en bedrijf, van zeden en gewoonten der onderscheiden provinciën en steden, en die van onze staatsinrichting; kennis van staathuishoudkunde; kennis van het menschelijk lichaam; kennis van de scheikunde; ten laatste kennis van natuurkunde, van natuurver-

schijnselen en het heelal. Ten dienste van de onderwijzers zouden bovendien meer uitgebreide werken voorhanden moeten zijn, en ter toelichting noemt schrijver: de Natuurkunde van Tyndall, de Sterrenhemel van Ule of ook die van Delaunay, indien deze vertaald was (waarom niet die van Kaiser?), Ons voorgeslacht van Hofdijk, de Staathuishoudkunde van De Bruyn Kops, Ons staatsbestuur van Lenting en meer andere. 'Bij veel van dit alles vraagt men zich af' zegt de heer B. 'of men hier nog te denken heeft aan eene lagere winteravondschool in de kazerne, dan wel aan een programma voor eene hoogere burgerschool met driejarigen cursus.' Is deze opmerking juist? Indien het de bedoeling van den schrijver is om in de hoogste klassen een cursus over scheikunde, proefondervindelijke natuurkunde, staatsinrichting, staathuishoudkunde enz. te geven, dan moeten wij dit met den heer B. als een zeer overdreven eisch beschouwen; dat dit echter zijne bedoeling niet schijnt te zijn blijkt, dunkt ons, wel eenigszins uit de opgave van boeken, waarvan *de onderwijzers* moeten gebruik maken, waarschijnlijk niet om den inhoud daarvan achtereenvolgens aan de leerlingen mede te deelen, maar de belangrijkste waarheden die zij bevatten, dienstbaar te maken aan de ontwikkeling dier leerlingen. Is onze opvatting van schrijvers bedoeling de ware, dan willen wij het den heer B. gaarne toegeven, dat schrijver met betrekking tot dit punt duidelijker had kunnen zijn.

'Tot aankweeking van die eigenschappen welke voor den militair in het bijzonder worden vereischt' zegt schrijver 'bestaat niet alleen ruimschoots gelegenheid op de theorieën, die bij ongunstig weder voor den geoefenden soldaat gedeeltelijk de oefeningen buiten de kazerne vervangen; maar zelfs zou daar meerdere vrijheid voor den onderwijzer in de keuze zijner stof - wanneer hij bovendien voorwaardelijk zijn onderwerp zelf mocht bepalen en zich dus voorbereiden kon - het nut dier theorieën zeer verhoogen en menige straf voor onoplettendheid voorkomen.' En iets verder: 'de aanvulling en afwisseling der eigenlijke theorieën door het beschrijven van geschiedkundige tijdperken, (zooals ook in België is voorgeschreven) en het voorlezen en bespreken van geschriften als "'s krijgsmans lief en leed" van den majoor Brunings, zouden tevens in staat stellen, om op een zelfden dag met korte rust daartusschen, meer dan één uur aan deze theorieën te besteden, zonder gevaar te loopen dat in het tweede, èn voor leerlingen èn voor onderwijzer, de verveling haar toppunt bereikt.'

'Doch wij moeten' zegt de heer B 'op nog een zeer gewichtig verschil wijzen. Boeken tot aankweeking van die eigenschappen, welke voor den militair in het bijzonder worden vereischt, wil schrijver van de school verbannen naar de theorieën en de bibliotheek. Wij zijn van meening dat het leger woekeren moet met alle middelen om in den korten tijd die gegeven is, althans de kiem van die militaire eigenschappen in het gemoed van den militien te leggen, en dat de lees-

boeken van de huishoudelijke school, door den onderwijzer sprekend gemaakt, daartoe moeten medewerken.' Ofschoon het schijnt dat de heer B. dit als een bedenking tegen den heer T.v.P. wilde laten gelden, zijn beide deskundigen het daaromtrent volkomen eens, zooals uit verschillende bladzijden der brochure blijkt; alleen in de middelen om het doel te bereiken verschillen zij.

De heer B. wil dat én de theorieën én de lessen op de huishoudelijke school zullen dienstbaar gemaakt worden tot het aankweeken van militaire kennis en militaire eigenschappen; de heer T.v.P. wil de twee avonduren op de huishoudelijke school gebruiken om den militair door het onderwijs in niet-militaire vakken te ontwikkelen, en de overige stof, die moet dienen tot opvoeding en ontwikkeling in militaire zaken, overlaten aan de twee uren theorieën, opdat ook deze werkelijk vruchtbaar kunnen gemaakt worden, en er geen gedeelte van zoo al niet met slapen dan toch met de grootste verveling zal voorbij gaan. 'En nu toch het verschil tusschen militair onderwijs en militaire opvoeding is aangeraakt' vervolgt de heer B. 'willen wij, ook met het oog op ruimer kring, dan die van de huishoudelijke school, er op wijzen, dat het juist de militaire opvoeding is die meer behartigd moet worden, die hoofdzaak is. Ter vermijding van wijdloopigheid, zullen wij ons bij een voorbeeld bepalen. Zoo b.v. behandelt men wel het reglement (wet) van krijgstucht, maar doorgaans alleen naar de letter, niet naar den geest.' Die 'men' zijn de onderwijzers. Hieruit blijkt, dat de heer B. dus dit met schrijver eens is, dat althans met betrekking tot dit punt de onderwijzers zelfs in een militair vak, niet den noodigen waarborg voor kunde en geschiktheid bezitten. 'De ware beteekenis van ondergeschiktheid' zegt de heer B. verder, 'van eerbied voor meerderen en ouderen in rang, van kameraadschap, eensgezindheid, korpsgeest, de verplichtingen jegens ondergeschikten, de strengere eischen van orde en tucht en eergevoel aan den militair gesteld, de roeping van den krijgsmansstand, het geheele veld nagenoeg van de militaire zedeleer laat men doorgaans braak liggen, en de in hare eenvoudige taal zoo verheven inleiding tot genoemd reglement, wordt even werktuigelijk afgehandeld als de aard en de soort van de straffen of de bevoegdheid tot het opleggen daarvan. Waar o.a. zulke onderwerpen tot populaire voordrachten als het ware zich zelven aanwijzen, behoeft de officier niet lang in verlegenheid rond te tasten.' Dit zijn wederom grieven door den heer B. aangevoerd tegen de onderwijzers in militaire vakken, maar geene bedenkingen tegen den schrijver der brochure; integendeel uit verschillende bladzijden schijnt te blijken, dat daaromtrent bij beide de meeste eenstemmigheid bestaat. De heer B. meent, dat, al brengt men het zoo ver, dat ieder korporaal de differentiaal- en integraalrekening kent - op welke kennis zij zeker heel 'prat' zouden zijn - dit geen waarborg voor een goed leger is; zonder militairen geest, zegt hij, en de noodige militaire vorming, zul-

len die geleerde korporaals toch onbruikbaar zijn. Dit is ongetwijfeld de heer T.v.P. met hem eens, en dit meenen mannen als Von Moltke ook, maar zij meenen tevens, dat die ontwikkeling van den soldaat, welke het lager onderwijs kan geven, voor het leger van groot belang is. De heer B. wil de leesboeken op de huishoudelijke school, door den onderwijzer sprekend gemaakt, doen medewerken om de kiem van die militaire eigenschappen in het gemoed van den militien te leggen. Zou hij daartoe de tegenwoordige onderwijzers der huishoudelijke school in staat achten, terwijl hij erkent dat de officieren op de theorieën daarin te kort schieten. Of wordt dit onderwijs overal en uitsluitend aan den luitenant-adjudant opgedragen? Wanneer wij mogen oordeelen naar aanleiding der gegevens aan de geschriften van beide deskundigen ontleend, dan stemmen wij met den heer T.v.P. in: meerdere waarborgen voor de geschiktheid der onderwijzers, de militaire zaken naar de theorieën en alleen lager onderwijs op de huishoudelijke school.

Zooals terecht door den heer B. wordt opgemerkt, beschouwen zij de zaak niet van hetzelfde standpunt. Hij beschouwt de huishoudelijke school als een ‘treurige noodzakelijkheid, een noodzakelijken doch tijdelijken lastpost voor het leger, het gevolg van schoolverzuim en onvoldoend schoolonderwijs buiten de gelederen; in het leger behooren alleen de vakscholen te huis, althans zeker niet de lagere school. Als eens in de jaarwedden der onderwijzers verbetering is gekomen, en op elke lagere school een voldoend personeel aanwezig is, waarna eerst aan het invoeren van leerplicht kan worden gedacht, dan zou de huishoudelijke school gemist kunnen worden. Voor het eerste doel is veel geld noodig en zoolang de volksschool zelve niet in dien voldoenden toestand is, zou het onzes inziens verkeerd zijn belangrijke middelen aan haar surrogaat in het leger, de huishoudelijke school te besteden.’ Deze meening deelen wij niet; juist omdat de volksschool niet in voldoenden toestand is, en ook niet zoo spoedig in voldoenden toestand gebracht kan worden, zouden wij de lagere school in het leger willen verbeteren, wat wel kan. Wanneer wij het meerdere niet kunnen verkrijgen laat ons daarom het mindere niet afwijzen. Indien aan leerplicht voorshands niet te denken valt, laat dan de lagere school bij het leger zoo goed mogelijk zijn, opdat menigeen daar eenige vergoeding vinde, voor hetgeen hij vroeger gemist heeft, en ook voor de verplichting die de Staat van hem eischt. De Staat zorgt dat de jongeling zich oefent in den wapenhandel, teneinde zoo noodig het land te verdedigen of de inwendige rust te helpen bewaren; maar hij zorgt niet dat het kind zijne geestvermogens ontwikkelt, om daardoor tot zijn bloei en welvaart en tot eigen voordeel te kunnen medewerken; de Staat is dus inconsequent in zijn zorgen, en mag daarvoor wel eenige vergoeding geven. In de onderstelling dat de huishoudelijke school gemist zou kunnen worden, zoodra ieder voldoend lager ouderwijs heeft

ontvangen, zou zij, geregeld overeenkomstig het verlangen van den heer T.v.P., ongetwijfeld daartoe zelve medewerken. Menig vader zal zijn jongen lezen en schrijven laten leeren, om te voorkomen dat hij, indien hij soldaat mocht worden, anders misschien langer in dienst zou moeten blijven, zooals reeds vroeger is opgemerkt. En zij die zelf lezen, schrijven etc. hebben geleerd, zullen meer zorg dragen dan anderen, dat hunne kinderen voldoend onderwijs ontvangen. Mocht het dan ook zijn, dat de verbetering der huishoudelijke school niet verkregen kan worden zonder verhooging van het budget van oorlog, dan mag zij daarom toch niet achterwege blijven; de financiële opoffering zou gering zijn in vergelijking met die, welke met de invoering van leerplicht gepaard gaat. Elk middel dat binnen ons bereik valt en dat verbetering in den bestaanden toestand kan brengen, dat krachtig kan medewerken om meerdere ontwikkeling onder het volk te brengen, moet met ernst worden aangegrepen - en daartoe behoort voorzeker de verbetering van het lager onderwijs bij het leger - ook dan wanneer nog krachtiger middelen buiten ons bereik vallen. De heer B. wil echter ook verbeteringen aanbrengen, ‘verbetering in de methode van onderwijs, in de lees- en leerboeken, aanvulling van de middelen om het onderwijs meer aanschouwelijk te maken en van het eigenlijk materieel; het opdragen van het dagelijksch toezicht aan een officier, die daartoe meer tijd heeft dan de luitenant-adjudant: dergelijke verbeteringen’ zegt hij ‘zijn gaandeweg tot stand te brengen, en vallen voor zooveel er gelden meê gemoeid zijn, binnen het bereik der sommen voor het onderwijs in de kazerneering op het budget toegestaan; evenzoo kleine belooningen voor de leerlingen, ruimer belooning en verlof voor de onderwijzers. Verder mag men niet verzuimen partij te trekken van plaatselijke middelen en gelegenheden, waar eigen middelen ontbreken en te kort schieten.’ Hier nog aan toegevoegd: minder waarborgen voor de geschiktheid der onderwijzers, en de verbeteringen zouden weinig te wenschen overlaten. Maar aan dezen eisch *moet* worden voldaan; dit volgt niet alleen uit de beschouwingen van den heer T.v.P., maar ook indirect uit die van den heer B., zooals reeds vroeger is opgemerkt. In slecht geoefende soldaten, al waren zij ook van goede wapenen voorzien zou men zeker weinig vertrouwen stellen; maar evenmin, misschien nog minder in onbekwame onderwijzers, al bezaten zij ook voldoende hulpmiddelen voor het onderwijs. De heer B. moet dus noodzakelijk nog een stap verder gaan; ook bij het militair onderwijs heeft men kundige en geschikte onderwijzers noodig. Dan echter bestaat er ook maar weinig verschil meer in de meeningen van beide deskundigen. Vele van de bedenkingen van den heer B. hebben betrekking op punten, die ons voorkomen van ondergeschikt belang te zijn; alleen ernstige bezwaren heeft hij tegen het stelsel van onderwijzers, zooals de heer T.v.P. dit wil, en wel uit een militair en uit een financieel oogpunt. De eerste hebben wij reeds ter sprake

gebracht, zij komen ons met het oog op andere feiten, die wij bij ons leger waarnemen, niet zeer gegrond voor. En wat de bezwaren tegen de financiële zijde van het vraagstuk betreft, hierover durven wij geen bepaald oordeel uitspreken, omdat wij daartoe te weinig gegevens hebben ontvangen. 't Was zeker eenigszins gevaarlijk voor den schrijver der brochure om alles in bijzonderheden uiteen te zetten; niet zelden worden dan de hoofdzaken voorbij gezien om de details te bestrijden.

Volgens hem zou het stelsel, door hem in algemeene trekken aangeduid, in het geheel geene of althans een weinig beteekenende som op de staatsbegrooting eischen; en de zorg en de studie, waarmede de zaak blijkbaar door hem is behandeld, wettigen, dunkt ons, wel eenigszins het vertrouwen, dat deze meening bij hem niet op al te losse gronden steunt. Wij hopen dat hij later de gelegenheid zal hebben ons daarvan te overtuigen. Misschien zullen wij daaromtrent reeds eenige nadere inlichtingen ontvangen in het door hem beloofde tweede stuk, waarin hij, uitgaande van het algemeen overzicht, inrichting en werking van het uitgebreid lager en middelbaar onderwijs wil behandelen en hetgeen gevolgd zal worden door een kort overzicht van het onderwijs in andere legers.

Het zou niet moeielijk zijn hier enkele onnauwkeurigheden in den vorm der brochure aan te wijzen, die echter in den regel geene aanleiding geven tot onduidelijkheid. Liever geven wij de verzekering dat schrijver bij ons de overtuiging heeft gevestigd, dat hij, officier, niet alleen een open oog heeft voor zuiver militaire zaken, maar ook voor die gewichtige belangen, die te gelijkertijd de belangen van het volk en van het leger zijn, en eindigen wij met den wensch dat zijn arbeid er toe moge medewerken om het militair onderwijs te maken zooals het zijn moet en zijn kan: een krachtig middel tot ontwikkeling van het volk en tot verbetering van het leger.

Een niet-militair.

Natuurkunde.

Een landmeisje, zoo als we er meer wenschen.

In 't vrije veld. - Brieven van een landmeisje aan jonge dames. Ingeleid door Dr. D.J. Coster. Amsterdam C.L. Brinkman. 1ste Stukje (brief I-XII), 1866; 2de Stukje (brief XIII-XXIV), 1873.

‘Ik ben een meisje, zooals Gij; als uws gelijke vraag ik uwe sympathie. Zullen enkelen uwer met mij deelen in hetgeen mij vervult en bezielt? Ik ben een landmeisje, een kind van 't vrije veld; daar hoor ik thuis; daar heb ik rondgedwaald van klein af; daar ben ik opgegroeid tot nu toe. Door die omstandigheid weet ik misschien een aantal dingen niet, die Gij wel geleerd hebt; maar misschien ook wel iets, wat Gij niet weet. Zult Gij het kwalijk nemen, als ik wat veel spreek van mijn land en van wat ik daar zie en van wat ik daar liefheb? Ik kan het waarlijk niet helpen; ik kan mij toch niet anders maken dan ik ben?’

Met deze woorden introduceerde het Landmeisje zich nu ruim acht jaren geleden bij de Nederlandsche dames.

Toen, nadat ik haar eerste twaalftal brieven had gelezen, dacht ik: de Hemel geve dat ge er nimmer moeite toe moogt doen om u anders te maken dan ge zijt. Zooals ge u nu in dit boekje doet kennen, zijt ge juist gelijk wij zoo gaarne beschaafde vrouwen wenschen. Thans ademt ge nog in de opwekkende, de geurige atmospheer uwer illusiën; straks echter zal licht de maatschappij u nauwer in 't keurslijf harer vormen knellen, en, wars als gij daar nu van zijt, in zooverre het tot allerlei dwaasheden leidt, zal dàn allicht het conventioneele u langzamerhand meer tot zich trekken, en zult ge misschien glimlachen over wat u nu heilige ernst is, wat nu uwe geestdrift ten top voert. De Hemel geve dat ge die vrees ijdel doet blijken, en dat gij, hoezeer ook veranderende door leeftijd of maatschappelijke toestanden, in uw naïeve natuurbeschouwingen, in uw waardeering van menschen en zaken, moogt blijven die gij zijt. Zóó zijt-ge ons lief en welkom, wie staat er voor in dat ge ons anders - als 't niet te onbeleefd gezegd is vis à vis een jonge dame - niet tamelijk onverschillig zoudt wezen. -

Acht jaren zijn sedert dien tijd verloopen. Toen het eerste stukje verscheen, hadden we, dit bleek uit alles genoegzaam, te doen met een jeugdig ‘landmeisje’, niet zóó jong meer echter, of ze had reeds kennis gemaakt met de maatschappij ook in de steden; en, had ze daar dan ook niet veel in geleefd, ze had er toch blijkbaar goed in rondgekeken; met een jonge dame, die de gewoonten harer zusters uit den beschaafden stand leerde kennen, maar die tevens niet onbekend was met wat dezen ontbrak, deels als gevolgen van de eigenaardige levenswijze van den deftigen stand, maar zeker voor een niet gering gedeelte 't gevolg van het gebrekkige onderwijs in dien tijd, toen, inzonderheid voor meisjes - trouwens ook voor de meeste jongens - het boek der natuur een gesloten boek bleef.

Bij een ongetwijfeld zorgvuldige opvoeding had zij, ook dit bleek ten duidelijkste uit hare brieven, een open oog voor de natuur, en zij, ‘die op 't vrije veld thuis behoorde, die er rondliep van kindsaf’, was zeker spoedig tot de overtuiging gekomen, dat, wil men zich met de Natuur onderhouden, men zichzelf een bron opent van zuiver genot, die te rijker gaat vloeien, naarmate men er meer uit put.

Toch was er misschien niets, waar jonge dames minder aan dachten dan juist dit, en daarom wilde het Landmeisje dezen op die gedachte brengen, en, door in haar brieven wat over de schoone natuur te keuvelen, haar zoo ongemerkt doen begrijpen hoe men zich bij de Natuur moet aanmelden, op welke wijze men zijn vragen moet inrichten, om zeker te zijn van een goede ontvangst en een leerzaam en nuttig onderhoud.

Acht jaren op dien leeftijd (ik gis er zelfs niet openlijk naar - 't zou zeer onbeleefd schijnen - hoe oud 't Landmeisje in '66 was en hoe oud ze dus nu moet wezen, maar, onverschillig of men dien leeftijd een jaar of wat hooger of lager stelt, de zaak blijft dezelfde) acht jaren op dien leeftijd, zeg ik, kunnen veel veranderen. Juist dàn toch oefenen ze vaak den meesten invloed uit, omdat men in dien tijd, om verschillende redenen, tot de overtuiging komt dat men zich goed- of kwaadschiks moet richten naar de maatschappij waarin men leeft, wil men door haar niet voor 't hoofd gestooten, of voor 't minst als exentriek beschouwd en openlijk aangewezen worden, iets waaraan zich allerminst een jonge dame - landmeisje of stedelinge, - als ze niet tot de zoogenoemd ‘geëmancipeerden’ behoort, gaarne onderwerpt.

Het Landmeisje is gelukkig in die acht jaren niet anders geworden dan ze bij onze eerste kennismaking was. Ze heeft - hare latere brieven getuigen het - ruimer leeren zien; ze heeft gewonnen in kracht van uitdrukking, schilderachtigheid van voorstelling; ze is degelijker, flinker geworden, en dit alles zeer in haar voordeel; maar ze heeft niets van die naïveteit verloren, die hare eerste brieven reeds zooveel aantrekkelijks gaf.

Uit dit laatste begrijpt men reeds, en ik kan het niet te duidelijk zeggen,

dat ze niet behoort tot het corps van haar, die de vrouw aan haren natuurlijken werkkring willen ontrekken; die, door allerlei overdreven voorstellingen van door niemand geloochende waarheden, de verbeelding van sommige aankomende meisjes vrij spel geven, en haar meest doen leven in een land van droomen, die nimmer verwezenlijkt kunnen worden, maar haar wel kunnen denaturaliseeren, haar ongelukkig maken door ontevredenheid en teleurstelling en het huiselijk geluk vernietigen.

Ons Landmeisje is huiselijk, we bespeuren dit herhaaldelijk, zoo ook als ze b.v. zegt dat ze gaarne de Zondagen uitkiest om met hare jonge vriendinnen te gaan wandelen, daar gedurende de overige dagen de vervulling van huiselijke plichten dit voor velen onmogelijk maakt; wanneer ze slechts op een vrij uurtje nu en dan beslag legt, om wat te keuvelen, en haar zoo op den weg brengt, om, ten allen tijde en bij wat ze verrichten een open oog te hebben voor de schoonheden der natuur.

Het is volstrekt haar doel niet om savanten van de jonge dames te maken; ook geeft ze zichzelve daar niet voor uit; maar, daar ze zelf tot de ervaring gekomen is hoeveel schoons de natuur oplevert, dat voor elkeen te zien en te genieten is, roept ze maar zoo nu en dan haar vriendinnen toe: Komt meê! Komt meê naar buiten! De lente is zoo heerlijk, de zomer is zoo rijk, de herfst is zoo prachtig, de winter is zoo versterkend; komt meê! Ik heb hier wat gezien en dáár wat opgemerkt. Ik zal 't ook u laten zien, er u van vertellen wat ik er van heb gelezen en gehoord, en tien tegen één dat ge in de handen zult slaan van verrassing, dat onze wandeling u zal verkwikken en verfrisschen, dat ge over en over tevreden zult zijn, omdat ik u zooveel moois heb laten zien waar gij dit niet vermoeddet, dat ge er iets van zult vertellen aan uw vriendinnen, en dat ge den eersten schoonen dag den besten zult waarnemen om 't ook anderen te toonen.

Wij hadden gedacht dat het Landmeisje, bij het verschijnen van het complete tweede bundeltje, den sluier zou hebben opgelicht, waarachter ze haar gezichtje verborgen hield. Gaarne hadden wij haar van aangezicht tot aangezicht gezien, want een lieve stem maakt altijd meer indruk, wanneer men 't gelaat der spreekster ziet, dan wanneer dat voor ons verborgen blijft. Haar zedigheid schijnt zich hiertegen echter te hebben verzet, en, achten wij die in dit geval ook wel wat ver gedreven, toch eerbiedigen we die, en houd ik mij dus in dit opzicht zoo onnoozel als mij maar mogelijk is. Ik vertel dus niet dat ik in 't bezit ben van een visitekaartje, waarop, onder een damesnaam, de woorden ‘het Landmeisje van 't vrije veld’ geschreven staan; ik vertel dus ook niet dat ik voor een jaar of wat het genoegen heb gehad in mijn tuin een paar uren met.... neen, ik vertel niets daarvan, maar ik zeg nog eens dat ik 't jammer vind dat ze het complete boekje niet met haar naam sierde.

We hebben hier thans vierentwintig anonieme brieven, maar, plegen anders naamlooze brieven gewoonlijk slechts onrust te wekken, vrede en vriendschap te verstoren, hoe geheel anders is 't met deze! Rust en kalmte ademen er ons uit tegen; liefde en vriendschap prediken ze voor de natuur, en de lezing ervan schenkt voldaanheid.... neen, toch eigenlijk niet geheel, ze wekt tot herlezen op en doet naar meer verlangen.

Het komt mij voor dat van dit boek - ik beschouw toch die beide stukjes als één geheel, al loopt de pagineering niet door - niet met te veel lof kan gewaagd, dat het inzonderheid de jonge dames, maar deze niet alleen, dat het allen moet aanbevolen worden, die in frissche en levendige natuurbeschouwingen genoegen kunnen vinden, en er zullen er zeker maar weinig zijn die deze beschouwingen onvoldaan uit de hand zullen leggen. Die maar eenigszins gevoelt, zal met de schrijfster gevoelen, 't zal haar of hem aanschouwelijk voor 't oog staan, wat zij met zooveel natuurlijken eenvoud schetst.

Ik weet niet of anderen, bij het opmerkzaam lezen ervan, een breeder lijst van aanmerkingen zullen maken dan ik; de mijne is al zeer klein uitgevallen; meestal las ik door, zonder eraan te denken dat ik als recensent las. Dit is, dunkt mij, een zeer goed teeken.

Waar de Schrijfster de planten zulk een goed hart toedraagt, verzoeken de dochteren van Flora haar echter in 't vervolg ook de beleefdheid te hebben hare namen met een hoofdletter aan te vangen; die namen toch zijn eigennamen, zoogoed als de persoonsnamen dat zijn. Bovendien, als men van ‘den den’ spreekt, is dit veel minder duidelijk dan wanneer men schrijft ‘den Den’. Zij kan zich zeker verdedigen met enkele voorbeelden van anderen, die wèl de Latijnsche namen met een hoofdletter beginnen, en niet de Hollandsche, maar zulk een inconsequentie is een slecht voorbeeld.

Op een enkele plaats mocht, ter wille der duidelijkheid, iets meer gezegd worden van het besproken onderwerp. Zoo b.v. (2e st. bl. 56) van de bloemkool. Nu zou men vermoeden dat de Schrijfster werkelijk de bloemkool - 't geen men daarvan eet namelijk - voor een soort conglomeraat van bloemen houdt, terwijl het toch eigenlijk slechts opééngepakte bloemstelen zijn. Juist omdat dit een keukengewas is, waar van zij, die er nog niet van hoorden, niets begrijpen, daar die kop toch immers niet op een bloem gelijkt, zou een nadere omschrijving hier goed aan haar plaats zijn geweest.

't Is meestal het plantenrijk, dat het Landmeisje aanleiding tot deze correspondentiën gaf. Soms zijn 't ook insecten; op een anderen tijd is 't het uitspansel; ja, eenmaal zelfs waagt ze zich aan het Darwinisme, en, waar ze haar leedwezen betuigt van sommige zaken niet meer te weten; waar ze erkent dat weldra vele jonge meisjes, dank zij het in den laatsten tijd zooveel verbeterd onderwijs, in 't welk ook de natuurhistorische vakken zijn opgenomen, haar weldra in de schaduw

zullen kunnen stellen, vertelt ze 't geen ze weet met zulk een gemakkelijkheid en duidelijkheid, dat men er bijna aan zou gaan twijfelen of men werkelijk wel met een dilettante te doen heeft, en of ze er niet meer van weet dan ze voorgeeft.

Maar, zooals ik zeide, 't is voornamelijk het plantenrijk hetwelk haar op hare denkbeeldige wandelingen met andere jonge dames de stof tot haar gekeuvel - 't woord mishage haar niet, 't is goed gemeend - aanbiedt.

Uit alles blijkt dat, heeft ze er ook over gelezen - zij veel in de vrije natuur om zich heen heeft gezien en opgemerkt, reeds van kindsaf. Dit blijkt o.a. ook uit haar eigen woorden.

'Mijn eerste zomers', zegt zij van de Sparren sprekende (2de stukje bl. 15), 'bracht ik grootendeels door in een tuin, waar zeven hooge sparren stonden, en 't was in Mei een van mijne liefste tochten, te gaan kijken of de bruine dopjes reeds begonnen los te laten, en ze heel voorzichtig, eigenhandig van de mooie pluimpjes af te nemen. Hoe gunde ik aan ieder kind veel met zulk vrije-veld-speelgoed te spelen! Heerlijk, als we klein zijn, te rollen in het warme zand, te stoeien met de zonnestralen, van de schoonheid der natuur te leeren wat schoon is, en onze kennismaking met de wereld te beginnen.... bij het begin! Heerlijk later, die eerste herinneringen, aan ieder mensch dierbaar, vastgeknoopt te voelen aan dingen, die nooit hun illusie verliezen!'

Liefde voor de natuur wekt onvermijdelijk eerbied voor haar. Ziehier hoe ons Landmeisje zich daarover, een paar bladzijden verder, uitlaat:

'Den kegeldragers en verwanten is het eigen, het dorre hout nog lang aan zich verbonden te houden, eer het afvalt. Zie slechts die massa van verstorven takken, aan elk onzer sparren: een soort van voering binnen in de groene kruinen. Het heeft mij soms verwonderd dat ik dat niet leelijk vind: het strijdt tegen onze begrippen van netheid; en men zou haast in verzoeking komen eens gauw de handen aan het werk te slaan, om de boomen op te knappen en te zuiveren van al wat niet groen is. Maar er is een eerbied, die ons daarvan afhoudt; wij voelen dat wij er de schoonheid onzer sparren niet mee zouden dienen. Is 't niet omdat wij staan tegenover de heilige werkelijkheid der natuur, ten slotte even heilig, waar zij afbreekt, als waar zij opbouwt; even schoon waar zij het lichte groen doet nuanceeren met het donkere, als daar waar zij, door licht èn donker heen, het bruin van haar verdorde takken strengelt?'

Hoor ook nog met welke woorden zij dezen brief besluit:

'Er is een wonderlijke band tusschen ons en die onbezielde (sic!) natuur om ons heen! Zij, dezelfde, wier onmetelijke grootheid ons somtijds doet duizelen en schrikken voor onze eigene kleinheid; wier eeuwig onomstootelijke orde ons doet beven voor hetgeen wij haar meedoogenlooze koelheid noemen; op wier raadselen wij ons moede

peinzen, omdat zij zamenvloeien met de raadselen van ons eigen bestaan, - zij heeft tegelijk in hare levende verschijning de gaaf om ons te troosten, te verfrisschen, te verheffen en het hart van ieder mensch te leiden naar hetgeen hem het Lieflijkst is en het Heiligst.'

Ik deed daar een greep uit één brief (de 13de), niet omdat ik 't geen het Landmeisje dáár zegt als 't schoonste van 't geheel beschouw; 't lijkt er niet naar, want waar ze op bijzonderheden wijst is ze boeiender; ook niet omdat ik juist dáár haar woordenkeus zoo geheel onberispelijk vond; ook niet om mij gevoelig te toonen over het gebruik van de woorden 'onbezielde natuur', zoo strijdig met mijn overtuiging, maar alleen omdat 't geen ze daar zegt hier in de rede te pas kwam.

Als 't mij om citaten te doen was, kon ik er een aantal geven, die 't boekje veel beter zouden aanbevelen dan mijn onvoorwaardelijken lof.

Maar waarom zou ik er ten minste niet nog een paar geven; ik kan dan wat ik er verder van zou willen zeggen best achterwege laten, en, de lezer zal er zeker bij winnen.

Zoo dan b.v. 't begin van den 18den brief.

Deze begint met het motto:

> Souvent, sur la montagne, à l'ombre du vieux chêne,....

En dan vervolgt het Landmeisje:

'Ik wou u vragen, hoe het komt, dat reeds aanstonds deze aanhef van Lamartine's "Isolement" thans zooveel dichterlijker klinkt dan indien er werd gesproken van de schaduw van een wilg, een esch, een elze; ja, dat wij het volslagen wansmaak zouden achten om hier van de schaduw van een populier te praten, ofschoon het toch een uitgemaakte zaak is, dat men ook daaronder, mits het niet te hard waaie, heel gemoedelijk kan zitten mijmeren. Ik wou u vragen, hoe 't toch wel zou komen dat bij allerhande volken de eik de dichterlijke boom bij uitnemendheid is? Dat hij een stralenkrans van poëzie bezit, zooals aan geen van onze overige Noord- (Midden-) Europeesche boomen, de linde misschien uitgezonderd, is geschonken? Dat "eikenloof" oneindig mooier klinkt dan iepen-, beuken-, of abeelen-dito; dat de "eikenkroon" van oudsher geldt als het zinnebeeld van maatschappelijke verdienste; dat de gewijde bosschen onzer vaderen bij voorkeur "eikenbosschen" waren, en dat, als gij uw vrienden op de wandeling een kroon van blade(re)n om den hoed werpt, dit stellig altijd eikenblade(re)n moeten wezen(*).

Hoe komt dit! Wie weet het eigenlijk te zeggen? Men deelt onwillekeurig in die soort van eerbied voor de waardigheid der eiken,

(*) Met deze "dwaasheid" houdt men zich echter hier niet op; daarvoor moet men in Duitschland wezen. 't Is er mee als met het dragen van natuurlijke bloemen op de kleederen. Zulke grillen heeten hier kortweg belachelijk.
W.

maar men kan niet recht nagaan hoe men daartoe gebracht is. De een heeft het geleerd van zijne moeder; een ander van een oude tante; een derde heeft het ingeademd uit zijn eerste schoolboek; een vierde uit een versje, dat hij reeds van buiten kent, zoolang zijne herinnering strekt. Waar is degeen die deze voorliefde heeft opgedaan, daar waar zij toch oorspronkelijk het eerst moet gevoeld zijn, namelijk aan den voet der eiken zelven?

Zou er niet iets waars zijn in hetgeen zoo vaak beweerd wordt, dat sinds lang beschaafde volken zich in hunne spreekwijzen en hunne zinnebeelden maar al te veel behelpen met overgeleverde vormen, teren op indrukken van vroeger geslachten, dingen uit het dagelijks leven vergelijken bij natuur-voorwerpen, waarmeê een aantal menschen nooit in onmiddelijke aanraking komt, en zoo ten slotte eene taal gaan spreken, waarvan zij zelven de kracht niet meer kennen?' -

Ik zou eigenlijk dezen heelen brief wel willen overschrijven, maar hij is daartoe te lang; trouwens ik beoog hiermede niets dan de nieuwsgierigheid te prikkelen. Daarom, om bij den Eik te blijven, daaruit nog slechts het volgende, (bladz. 95.)

..... 'laat ons nederzitten in de schaduw; laat ons kransen vlechten, en laat ons variatiën zingen op het thema:

Im Schatten alter Eichen!

'Laat ons er onderwijl den eik op aanzien, of hij toestemt in hetgeen er over hem gedicht wordt en gekeuveld. Maar neemt dan vooral uw geheele omgeving eens op. Het zou mij niet verwonderen, indien hij een groot deel van zijn prestige te danken had aan die omgeving, en aan den trots, waarmede hij zijn waardigheid als b o s c h b o o m weet te handhaven. Let slechts op, hoe teergevoelig hij is op dat punt. Hij weigert uit de hoogte alle postjes, die deze waardigheid zouden kunnen benadeelen. Hij daalt nooit af tot straatboom, zooals iepen; hij laat zijn kruin niet langs de voorgevels van huizen tegen hekjes leiden, zooals de goede linden; hij leent zich niet tot middenstuk van tuintjes, zooals de anders nog al statige kastanje, zich nu en dan, in zijne jeugd, laat welgevallen; hij laat geen heggen van zich vlechten, zooals beuken en, in Duitschland, sparren; hij laat zich niet gebruiken om, op 't eerste 't beste erf, eeen gordijn te weven voor hokken, bergplaatsen of onoogelijke muren; en wie er smaak in vindt, een landgoed te ontsieren met tot schaapjes, of konijntjes, of bloemvaasjes opgesnoeide boomen, die weet wel, dat hij daartoe ander materiaal dan eikengroen moet kiezen. De eik groeit alleen buiten; in of aan den zoom van bosschen; in elk geval altijd in 't vrije veld. Daar groeit hij op zooals zijne natuur het meebrengt; soms grillig, knoestig, zeer onregelmatig, maar dan juist volstrekt niet minder schoon. De menschen kunnen hem wel ter neder vellen, dat kan hij

niet verhoeden: - te trotsch om weg te kwijnen, troost hij zich dan zoo goed mogelijk in zijn lot. Doch hij laat niet met zich sollen, spelen, stoeien... daarvoor is een eik te edel! Wie hem wil zien, zijn lommer wil genieten, die moet maar bij hem komen waar hij thuis hoort: buiten. Met eiken omgaan is van zelf boschlucht ademen: is 't dan niet heel begrijpelijk dat men den eik is gaan vereeren, als drager van hetgeen onze Noord-Europeesche bosschen statigs, plechtigs, indrukwekkends hebben? dat men hem is gaan liefhebben als type van hetgeen deze bijna voor ieder mensch aantrekkelijks bezitten?' -

't Is waar, men behoeft, dit lezende, niet te vragen waar een Landmeisje voor de studie van natuurbeschouwingen ter school is geweest; ook niet of ze een goede school doorloopen heeft; immers er waait ons hieruit ook wel een beetje Duitsche lucht tegen; maar de Duitsche bosch- en berglucht is gezond, even als de opvatting der meeste populairnatuur-historische schrijvers aldaar; en 't is wel een bewijs dat men volop genoot, dat men goed zag en opmerkzaam toeluisterde, wanneer men van elders thuis komende zijn dáár ontvangen indrukken helder en klaar aan anderen kan meedeelen.

Men spreekt in zulke gevallen wel eens van gebrek aan oorspronkelijkheid, zonder er aan te denken zichzelven rekenschap te vragen van zijn opvatting van originaliteit, en wat men daardoor eigenlijk heeft te verstaan.

Ik wil, alvorens te eindigen, nog even aan mijn neiging tot citeeren in dit geval den teugel vieren. Daartoe kies ik een anderen brief, en wel dien waarin het Landmeisje over de zon, of liever over het uitspansel in 't algemeen spreekt.

Ze vindt het jammer dat de dames in 't algemeen - zij zelf niet uitgezonderd - zoo weinig van dat alles af weten; en, 'dat (bladz. 118) de grillen der beschaving ons zoo vaak van de zon vervreemden'.

'Of doet de beschaving dat niet? Gedraagt ze zich niet al te dikwijls tegenover ieder mensch in het bijzonder gelijk Keizer Alexander tegenover Diogenes in die bekende anecdote: staat zij hem eigenlijk niet in de zon, al voortgaande hem weelde op weelde, verfijning op verfijning aan te bieden. Het buitenleven heeft zeker in dit opzicht iets vóór bij het wonen in straten of stegen; maar toch niet heel veel, in zoover men zich ook op het platteland geen ontwikkeling, vooruitgang, verruiming van denkbeelden schijnt te kunnen voorstellen, zonder daaraan te gelijk de nabootsing van stadsdwaasheden te verbinden. Gij, dames! die zoo graag de zon ziet ondergaan, die genoeg natuurlijken smaak hebt om iets te gevoelen voor dat onnavolgbaar kleurenspel, dat op een schoonen avond aan den westelijken hemel plaats grijpt, vertelt mij, zegt die groote zon u niets, wanneer zij, op het punt van weg te zinken, en van hare verblindende stralen ontdaan, zich zoo

mak en goedig door u op de breede schijf laat kijken? Verwijt zij u dan niet in stilte, dat gij zoo ondankbaar zijt voor hare goede gaven, ze niet waardeert, er gedurende het grootste deel uws levens geen gebruik van maakt, maar uw gang gaat alsof zij er niet ware? Vraagt zij niet wat zij toch misdaan heeft, dat gij die kamers 't mooist, het deftigst, het geriefelijkst pleegt te noemen, waar men er het handigst in geslaagd is om door zware gordijnen enz. haar licht op te vangen, te kleuren, te temperen, hoekig te maken? Verwijt zij u niet als vertegenwoordigsters der negentiende-eeuwsche beschaving, dat deze wel heel ver is in 't vervaardigen van kunstlicht, en daarin telkens meer verbeteringen weet te maken; maar die met een flauw “dat gaat niet!” afzakt, als het de quaestie geldt, om het maatschappelijk leven zóó in te richten, dat ten minste voor een derde van het jaar dat kunstlicht grootendeels overbodig werd? Smeekt zij u niet, uit naam van gezondheid en levensgenot, ter wille van uw oogen “uwe zenuwen” en uw natuurzin, om toch niet bij verkiezing uwe dagen in half-donker te slijten, en om toch niet het schoonste deel der zomermorgens in een bedompte kamer te verslapen? - O de zon! Hoe vreemd zou het ons wezen als zij eens op eenmaal ophield haar belangrijke rol in ons leven te spelen! Hoe zouden wij haar missen! Hoe ongelukkig zouden wij ons voelen!.... En hoe verwaarloozen wij haar!’ -

Maar aanhalingen genoeg. Of nu anderen daar wat moois, iets liefelijks in zullen vinden, weet ik niet. De smaken zijn zoo verschillend, en dit zal denkelijk bij jonge dames, voor wie deze brieven toch in de eerste plaats bestemd zijn, niet minder het geval wezen dan bij ons. De ééne zal er misschien hooger vlucht, de andere meer diepte in wenschen.

Zooals ze zijn zullen ze echter, hieraan twijfel ik geen oogenblik, met graagte gelezen worden. Menigeen zal de Schrijfster in haar hart erkentelijk zijn dat ze haar de oogen opende voor zooveel, waarin ze tot hiertoe geen erg had; dat ze haar hart opende voor zooveel liefelijks, 't welk daar, wanneer men zich op zoo'n wijze met de natuur bezig houdt, ongemerkt binnensluipt als om minder aangename gedachten en gewaarwordingen te verjagen, misschien wel voorgoed op de vlucht te slaan.

Moge het Landmeisje zich door haar brieven veel vriendinnen maken, en deze haar edel streven op den rechten prijs schatten.

Leiden, 5 Januari '75.

H. WITTE.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.
XII.
Licht en leven.
Over spectraalanalyse.

Amice!

Gelijk een reiziger die verre gewesten bezoeken en in vreemde landen en steden wetenswaardige bijzonderheden wil leeren kennen, in de eerste plaats de talen der volkeren zal gaan leeren, welke hij op zijnen weg kan ontmoeten, om aldus zeden, gebruiken en karakter te bestudeeren, evenzoo hebben ook wij in onzen vorigen brief gedaan en zullen wij nog in dezen doen; voor wij in staat zijn de nauwe betrekking te begrijpen, die er bestaat tusschen licht en leven, moeten wij bekend zijn met de voornaamste eigenschappen van het licht. En als zoodanig hebben wij in onzen vorigen brief leeren kennen, de rechtlijnige voortplanting van de lichtstralen, de terugkaatsing en de wet waaraan zij gehoorzaamt, alsmede het verschijnsel, dat een lichtstraal, die van eene gegevene middelstof in eene andere treedt, niet hare eerste richting behoudt, maar van hare richting afwijkt, m.a.w. wij hebben de breking of refractie leeren kennen. Voorts hebben wij gezien, hoe het toeval N e w t o n in de gelegenheid stelde een der schoonste en meest belangrijke verschijnselen te ontdekken, namelijk de ontleding of schifting van het zonnelicht door een prisma in de hoofdkleuren rood, oranje, geel, groen, blauw, indigo en violet. En gelijk die reiziger, wanneer hij in de gelegenheid is, 't zij dan een weinig links of rechts van zijne reisroute, iets nieuws of iets belangrijks te zien, die gelegenheid nooit laat ontglippen, indien zij voor hem van nut kan zijn bij zijn hoofddoel: het karakter van het volk te bestudeeren, zullen ook wij een kijkje wagen in een boek, dat wij in onzen vorigen brief reeds eventjes hebben opengeslagen, doch dat wij niet mochten onderzoeken, omdat andere zaken voorgingen. De kennis dáár opgedaan zal ons van dienst zijn, als wij straks of later naar het karakter van het licht vragen, en dat karakter, het wezen van het licht is voor ons van veel belang. Immers hoe willen wij onderzoeken hoe de eene of andere persoon op zijne omgeving werkt als wij van zijn karakter hoegenaamd niets weten? Bovendien is er, naar ik meen, geen onderwerp dat beter de moeite beloont, die men aan het onder-

zoek besteed heeft, dan de spectraalanalyse, en is er bijna geen onderdeel der natuurwetenschappen te noemen, dat niet nu en dan hare hulp inroept. En zij verstrekt die gaarne en bedriegt zelden. De technoloog roept hare hulp in voor zijn staal, de scheikundige vindt in haar een trouwe en vlugge medehelpster, en de astronoom, ja, vooral hij mag dankbaar zijn, want zonder haar bestond zijne kennis der hemellichamen in weinig meer dan loopbanen en nog eens loopbanen. Doch een en ander zal U straks, naar ik hoop, in vol licht verschijnen.

Gij zult U herinneren, Amice, dat N e w t o n eene ronde opening gebruikte om zijn kleurenbeeld te verkrijgen, en dat hij toen een beeld verkreeg, hetwelk wel de hoofdkleuren bezat, doch wat scherpte van omtrekken en helderheid betrof volstrekt niet uitstekend kon genoemd worden. Het schijnt, dat allen, die na hem het kleurenbeeld tot voorwerp hunner onderzoekingen maakten, zijn voorbeeld gevolgd hebben, althans toen W o l l a s t o n , een Engelsch natuurkundige, het zonnelicht door een zeer nauwe verticale spleet liet gaan, bemerkte hij zaken, die aan zijne voorgangers ontsnapt waren en welke hij in de ‘Philosophical Transactions for the year 1802’ openbaar maakte. Hij zag, dat het kleurenbeeld der zon niet, zooals men gemeend had, doorloopend was (of continue om den geijkten term te gebruiken), maar dat het van voren naar achteren met een aantal dwarsstrepen bezaaid was, te veel om te tellen. Iets later ontdekte F r a u n h o f e r , toenmaals deelgenoot in een fabriek van optische instrumenten te Benediktbeuren in Beieren, dezelfde strepen op geheel zelfstandige wijze. Hij stelde dienaangaande een zeer nauwkeurig onderzoek in waarvan hij de resultaten mededeelde in de ‘Denkschriften der Münchener Akademie für die Jahre 1814-15.’ In de hoofdzaak komt zijne wijze van onderzoek met de tegenwoordige overeen; het spreekt echter vanzelf, dat wij, met verbeterde en ‘vermeerderde’ instrumenten toegerust, oneindig veel meer strepen zien dan hij toen kon aanschouwen. F r a u n h o f e r stelde op eenigen afstand van de spleet een kijker zoodanig, dat hij de spleet scherp zag. Nu plaatste hij voor zijn kijker het ons bekende prisma. Dat hij door die plaatsing niet het geheele spectrum kon overzien, is duidelijk, naar ik meen; hij bereikte echter een ander doel: enkele gedeelten van het spectrum zag hij namelijk scherper en duidelijker en bevond door draaiing van zijn kijker dat over het spectrum van voren naar achteren meer dan 500 donkere strepen verspreid waren. Enkele der meest duidelijke lijnen gaf hij door de letters A, B, C, D, E, F, G en H namen, met het doel om door deze de breekbaarheid van sommige lichtstralen te bepalen en zich in de benaming der kleur eenigermate te orienteeren. Zooals uit onderstaande schets duidelijk is, liggen A en B in het rood, C op de grens van rood en oranje, D zoo wat midden in het geel, E in het groen, F in het begin van het blauw, G tusschen het indigo en het violet en H achter in het violet.

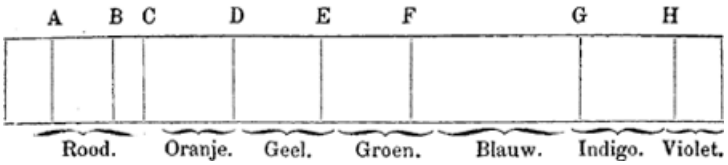

Waardoor ontstaan deze Fraunhofersche strepen? Door het prisma? In geenen deele. Want neemt men een prisma van flintglas of van bergkristal of een hol glazen prisma met zwavelkoolstof gevuld, altijd vindt men dezelfde strepen. Maar wat hebben zij dan te beduiden? vraagt Gij. Zwart is toch voor ons geene kleur meer, maar een volkomen gebrek aan licht. Juist. Dus de zwarte strepen zijn, als ik het zoo eens noemen mag, een deficit in de zon. In het zonnelicht ontbreken kleurstralen van eene breekbaarheid, die overeenkomt met de plaats der strepen. Hield het zonnelicht lichtstralen in zich van alle kleuren en van alle breekbaarheid, beginnende bij het uiterste rood en eindigende aan het uiterste violet, dan zou er zich geen enkel zwart streepje mogen vertoonen. Maar, mijn hemel! hoor ik U vragen, waar is het zonnelicht die stralen dan kwijt geraakt of heeft het zonnelicht die stralen nooit gehad? Hoor eens, Amice, een beetje geduld, niet al te vlug. Ik kan U heusch niet alles in eens vertellen. Constateeren wij voorloopig het feit en vergelijken wij in navolging van Fraunhofer en anderen het spectrum van het zonnelicht met dat van ons bekend licht, bijv. met het licht van een wit gloeienden kalkcilinder of van een wit gloeienden platinadraad of van koolspitsen, die door een galvanischen stroom gloeien; misschien zullen wij dáár de oplossing vinden. Mis, wij vinden een spectrum, een prachtig gekleurd spectrum, maar... geen enkele streep. En al moge het spectrum van een platinadraad wat de helderheid en de uitgebreidheid van sommige kleuren aangaat afwijken van dat van gloeiende koolspitsen of Drummond's kalklicht, wij zullen, zoolang de lichtbron een vast of vloeibaar gloeiend lichaam is, geen enkele streep zien verschijnen. Laten wij 't dus over een anderen boeg wenden.

Wanneer wij kali-, natrium-, strontium-, calciumzouten enz. in een gasbrander van Bunsen hebben, zien wij de vlam verschillend gekleurd. Door het kalizout wordt de vlam violet, door het natronzout heldergeel, door het calcium- en strontiumzout roodachtig geel enz. Nemen wij tot onderzoek van het licht dat door gloeienden damp ontstaat eens een spectroskoop terhand, want aldus herinnert Gij U wel, dat een kijker met prisma, die voor het onderzoek der spectra is ingericht, genoemd wordt. Bij het onderzoek van den gloeienden natriumdamp bevinden wij dat het spectrum uit eene enkele gele streep bestaat. Indien ons spectroskoop geen enkelvoudig is, maar door de nieuwste veranderingen verbeterd, dan is er eene tweede buis aangebracht, waardoor het mogelijk wordt gemaakt, dat in het veld van den kijker waar-

door wij zien eene verdeelde schaal verschijnt. Deze op millimeters en onderdeelen verdeelde schaal dient om bij vasten stand van het nulpunt na te gaan of ook gekleurde strepen van de spectra samenvallen met de zwarte strepen van het zonnespectrum. De mogelijkheid daarvan kunnen wij toch onderstellen. En het blijkt dat onze onderstelling juist is, want wij zien dat de zwarte streep D evenver van het nulpunt der schaal ligt als de lichte streep van den gloeienden natriumdamp. Wij zullen spoedig zien welke merkwaardige gevolgtrekkingen wij uit deze overeenkomst kunnen maken. Beschouwen wij op dezelfde wijze den gloeienden kaliumdamp in onzen gasbrander, dan zien wij het kleurenbeeld uit een paar roode en eene violette lijn bestaan alsmede uit een portie geel, blauw en indigo. Evenzoo verkrijgen wij bij het onderzoek van den gloeienden calciumdamp een spectrum uit roode, gele en groene strepen bestaande. Het zou ons natuurlijk te ver leiden, indien wij de spectra van alle lichte metalen, zooals natrium, kalium enz. en van de zware metalen wilden beschrijven. Genoeg zij het op te merken, dat men met behulp van electrisch koolspitsenlicht bijna alle stoffen in gloeienden dampvorm kan brengen en derhalve op die manier de spectra van bijna alle stoffen verkregen zijn. Op die wijze heeft H u g g i n s tafels gemaakt, waarin de strepen, door gloeiende metaaldampen verkregen, vergeleken worden met de zwarte strepen van het zonnespectrum. Doch op dit laatste komen wij weldra terug. Dat niet alleen op de bovenbeschrevene manier de spectra van gloeiende metaaldampen onderzocht worden zal U duidelijk zijn; door eigenaardige inrichtingen heeft men ook stikstofgas, zuurstofgas, waterstofgas, in 't kort alle bekende gassoorten doen gloeien en hunne spectra geteekend en bestudeerd. En in het algemeen vond men de beide volgende belangrijke wetten:

1°. Wanneer een vast of vloeibaar lichaam gloeit, vertoont het een onafgebroken of continue spectrum, dat derhalve noch lichte noch donkere strepen geeft.

2°. Wordt de temperatuur zoodanig verhoogd, dat het in den gloeienden dampvorm overgaat, dan geven deze lichamen, evenals gloeiende gasvormige lichamen, een afgebroken of discontinue kleurenbeeld, dat uit een of meerdere lichte partijen of strepen bestaat, die door donkere banden gescheiden worden.

Geen regel zonder uitzondering, zegt een spreekwoord. 't Geldt ook hier. Vroeger meende men, dat beide wetten onvoorwaardelijk doorgingen. Uit verschillende proefnemingen van P l ü c k e r , R o s c o e , L o c k y e r en anderen is echter gebleken, dat men in de tweede wet eenige restricties moet maken omtrent de temperatuur en de spanning van het gas of van den damp.

't Is niet moeielijk te begrijpen welk gemakkelijk middel door de de tweede wet den scheikundigen wordt verstrekt om den aard van onbekende verbindingen te onderzoeken. Immers, indien het waar is,

dat het spectrum alleen afhangt van de chemische natuur van het gloeiende gas en elk gloeiend gasvormig of dampvormig lichaam zijne eigenaardige strepen heeft, dan zal een enkele blik op het spectrum voldoende zijn om eene stof te leeren kennen. En dit te meer, omdat wanneer meerdere stoffen in de te onderzoeken zelfstandigheid aanwezig zijn, de spectra van al deze stoffen in de meeste gevallen tegelijk optreden en elkander niet tegenwerken. En juist de laatste omstandigheid is voor den scheikundige van onschatbare waarde. Wie ooit reagentieglaasjes in zijne vingers heeft gehad en met reagentia en dampbad heeft moeten manipuleeren, weet welk een onzaglijke moeite en hoeveel tijd er noodig zijn om uit eene samengestelde scheikundige verbinding de verschillende grondstoffen te doen verschijnen. Vraag den deskundige eens hoeveel tijd hij noodig heeft om door scheikundige middelen de bestanddeelen van de asch uwer manilla- of havannasigaar op te sporen. Nu behoeft hij die asch slechts met een weinig zoutzuur te besprenkelen en met een lepeltje in een Bunsenschen gasbrander te houden en spoedig zal hij in het spectrum de gekleurde strepen van kalium, natrium, calcium en lithium zien optreden. Vooral lithium is hoogst moeielijk door scheikundige middelen op te sporen en vordert groote hoeveelheden stof. De laatste omstandigheid is waarschijnlijk wel de oorzaak waarom de ontdekking van dit element zoo laat heeft plaats gehad, hoewel het zeer algemeen in de natuur voorkomt.

Maar niet alleen dat de scheikundige in de spectraalanalyse een vertrouwbaar opsporingsmiddel heeft, het middel is dikwijls veel fijner dan al zijne meest delicate reagentia. Hooren wij wat de beroemde natuurkundigen K i r c h h o f f en B u n s e n, de hoofdmannen der spectraalanalyse ons daaromtrent meedeelen(*): ‘In een hoek van de kamer die ongeveer 60 M^3. inhoud had werd een mengsel van chloornatrium en melksuiker ontploft terwijl de weinig lichtgevende vlam door een spectroscoop werd onderzocht. Na verloop van eenige minuten nam de vlam eene intensieve gele kleur aan en vertoonde zich in het spectrum zeer duidelijk de gele natriumstreep D. Indien wij nu uit den inhoud van de kamer en de hoeveelheid chloornatrium die ontplofte berekenen hoeveel gewichtseenheden natrium op ééne gewichtseenheid lucht komen, dan verkrijgen als resultaat 1/20000000. De streep is gemakkelijk in ééne seconde waar te nemen. Houden wij bovendien in het oog, dat er volgens berekeningen slechts 50 c.M^3. of 0,0647 gr. lucht in dien tijd noodig zijn om de vlam te voeden dan volgt hieruit, dat het oog gemakkelijk de aanwezigheid van 1/3000000 m.g. natrium kan constateeren.’ Tot zoover K i r c h h o f f e n B u n s e n. Waarlijk men moet verwonderd zijn over de uiterst geringe hoeveelheid stof, waarvan het spectroscoop de aanwezigheid kan verraden. En wilt Gij er zelf tehuis een voorbeeld van nemen, welnu, klop even op uw jas in de nabijheid

(*) Kirchhoff and Bunsen. Memoir on Analysis bij Spectrum Observation (Phil. Mag. Vol. XX. 1860).

van een Bunsenschen brander, zooals Gij dien gebruikt om thee- of koffiewater te verwarmen, en ik wed duizend tegen één dat Gij de vlam onmiddellijk zult zien geel worden. Meen echter niet dat de vlam voor natrium alleen zoo gevoelig is. Och neen, de meeste lichte metalen zijn uiterst gevoelig, maar natrium spant in elk geval de kroon.

Terwijl nu B u n s e n in 1860 met deze onderzoekingen bezig was, onderzocht hij op zekeren dag de alkalimetalen die in het water van de Dürkheimer bron in de Beijersche Rhijn-Palts waren. Bij spectroskopisch onderzoek der zouten van dit water vond hij eenige gekleurde lijnen, die hij van te voren nooit gezien had. Deze strepen interesseerden hem dermate, dat hij nagenoeg 50000 liter van dat water uitdampte en daaruit omstreeks 13 grammen vaste stof verkreeg, die een mengsel was van twee metalen. Hij noemde het eene nieuwe metaal, toen hij van het andere had afgescheiden, '*Rubidium*' omdat het gekenmerkt is door eenige roode, en vooral door een paar indigo strepen, het andere dat ook roode en groene strepen heeft doch een paar prachtige blauwe strepen vertoont, *Caesium.* Waarlijk, K i r c h h o f f en B u n s e n behoefden zich niet te schamen over hun troetelkind. Zijne intrede in de wereld was prachtig; verdere aanbeveling was overbodig. Zou de spectraalanalyse de verwachting beschamen, die men van haar koesterde? Het bleek van neen, immers kort daarop kwam een scheikundige C r o o k e s , [NB. dezelfde, die zich tegenwoordig bezighoudt met het wetenschappelijk onderzoek van het spiritualisme en allerlei zonderlinge verschijnselen op dat gebied geconstateerd heeft,] met een nieuw metaal voor den dag, dat hij door de spectraal-analyse in een selenietachtig gesteente van het Hartsgebergte gevonden had. Naar de groene streep die het spectrum doet zien, noemde hij het *Thallium.* Nagenoeg gelijktijdig met C r o o k e s vond L a m y , een Fransch scheikundige, dezelfde stof in het slijk der loodkamers eener zwavelzuurfabriek. Of nu alle scheikundigen eene soort harddraverij hielden om nieuwe metalen te ontdekken durf ik niet beweren, maar in 1864, ruim drie jaar later, werd door R e i c h e en R i c h t e r op gelijke wijze in zinkerts een nieuw metaal ontdekt, dat *Indium* werd geheeten, omdat het eene blauwachtige en eene prachtige indigostreep tot karakteristieke strepen heeft.

In de laatste tien jaren zijn door de spectraalanalyse geene nieuwe metalen meer gevonden. Ge moogt daaruit echter volstrekt niet afleiden dat er geene nieuwe meer zullen gevonden worden; het is daarentegen best mogelijk dat het aantal grondstoffen weldra met eenige nieuwe zal vermeerderd wordt, ten minste, indien men de beschouwingen van L o t h a r M e y e r in zijn boek, 'Die modernen Theoriën der Chemie' met eenige inspanning volgt en de verschillende tabellen door hem gegeven inziet, is de waarschijnlijkheid daarvan niet weg te cijferen.

Met al het bovenstaande is echter in geenen deele de verklaring gegeven van de zwarte strepen in het zonnespectrum en moeten wij

nog een rei van andere feiten doorloopen, welke ons tot het beoogde doel zullen leiden. Doen wij weer in gedachten een experiment, en wel het volgende. In een met waterstof gevulde buis brengen wij een stukje natrium, en na haar gesloten te hebben verhitten wij ze. Er ontwikkelen zich natriumdampen, die bij doorgaand of opvallend zonnelicht volkomen onzichtbaar zijn en van wier aanwezigheid wij ons dan slechts kunnen overtuigen, als wij de buis brengen voor een Bunsenschen gasbrander waarin keukenzout wordt verbrand. Onmiddellijk schijnt de damp zwart.

Natriumdampen zijn derhalve ondoordringbaar voor de lichtstralen eener door gloeiende natriumdampen geel geworden vlam. In verband met het vroeger verklaarde kunnen wij nu de hypothese wagen, dat de natriumdampen in de buis al de lichtstralen van de gele gasvlam opslorpen of absorbeeren, en geene enkele doorlaten. Een andere proef tot bewijs. Een Drummondsche kalkcilinder wordt op de bekende wijze gegloeid en wij beschouwen het spectrum. Het is onafgebroken. Nu brengen wij voor de spleet van ons spectroskoop het licht der gele natriumvlam of der buis van zoo even. Zie, daar ontstaat waarlijk eene donkere streep op de plaats waar de natriumvlam hare gele streep zou vertoonen. Voor meerdere zekerheid gebruiken wij gloeienden kaliumdamp of gloeienden caesiumdamp; wij verkrijgen zwarte strepen dáár waar zich vroeger onze gekleurde strepen vertoonden; nu dunkt ons zijn wij er achter. Die zwarte strepen ontstaan, als lichamen, die een continue spectrum geven, verplicht zijn hunne lichtstralen door gloeiende dampen of gassen te zenden. Dus passen wij onze verkregen resultaten eens toe op de zon. Zij kan niet zooals H e r s c h e l l meende uit een donkere kern bestaan die door een paar andere donkere en een lichtend omhulsel omgeven is. Want was dit omhulsel vloeibaar of vast, dan moest haar spectrum continue zijn, en was het gasvormig en gloeiend, dan zou het spectrum uit lichte banden bestaan. Evenmin kan de zon een lichaam zijn dat geheel uit vloeibare of vaste gloeiende massa's bestaat; maar - ik wed honderd tegen één, dat Gij mij in uwe gedachten reeds vóór zijt - de zon zal bestaan uit een gloeiende vaste of vloeibare kern, die omgeven is door een of meer gloeiende gasvormige atmosferen. Doch nu zult Ge ook onmiddellijk eene andere gevolgtrekking maken; deze, dat men uit het samenvallen van zwarte strepen van het zonnespectrum met de lichte strepen van eenigen damp of gas besluiten kan tot het aanwezig zijn van deze stof in de atmosferen der zon. Welnu, op die wijze weet men, dat eene reeks van stoffen in de zon en hare atmosferen zijn; sommige der strepen dezer stoffen vallen zeer duidelijk samen, van andere stoffen heeft men slechts sommige strepen zien samenvallen. Tengevolge van het laatste nemen sommige natuurkundigen de aanwezigheid aan van stoffen, wier voorkomen door andere geloochend wordt. Allen stemmen overeen wat betreft waterstof, natrium, magnesium, calcium, chroom, mangaan, ijzer, koper, zink;

hoogstwaarschijnlijk kan daarbij worden gevoegd titaan en kobalt. Sommigen voegen er nog bij nikkel en strontium, anderen kiezel, nog anderen aluminium, terwijl de meesten de afwezigheid van de andere niet gevonden metalen niet durven vaststellen, omdat het mogelijk is 'dat zij', zooals S e c c h i zegt, 'tengevolge van de dichtheid hunner dampen zich in de onderste lagen der omhulselen bevinden en dus voor de spectraalanalyse niet te genaken zijn.' Er blijven echter nog altijd eenige duizenden zwarte lijnen in het spectrum onverklaard. Wie weet hoeveel vreemde stoffen nog in de zon aanwezig is, maar die misschien ook op de zon zullen gevonden worden, als wij weten dat ze hier zijn.

Maar ook verder dan de zon, duizend, misschien millioen malen verder hebben de astronomen der toekomst hunne blikken gericht en hebben zij ontdekkingen gedaan, zoo stout en zoo positief en zeker, dat een oningewijde het bijna niet durft te gelooven. Men zal U vertellen, dat op die groote wereld, welke de ster Betelgeux van Orion heet, geen waterstof aanwezig is; H u g g i n s en M i l l e r zeggen U met zekerheid: bismuth, tellurium, antimonium en kwik bevinden zich op de ster Aldebaran van de Stier, maar ontbreken op de Zon. Vele sterren zijn op gelijke wijze onderzocht, bij velen heeft men de verklaring gegeven van de lijnen welke in de spectra voorkomen. Doch er is meer. De spectroskoop doet ons het branden van hemellichamen aanschouwen en verschijnselen waarnemen, die met de meest vergrootende teleskopen wel nooit zichtbaar zullen zijn. In de maand Mei van het jaar 1866 verscheen plotseling in het sterrenbeeld de Noorderkroon eene ster, die vroeger nagenoeg onbekend of liever van zeer geringe grootte was. Binnen eenige dagen nam zij verbazend in lichtsterkte toe en spoedig was zij aangegroeid tot eene ster van de eerste grootte. H u g g i n s en M i l l e r onderzochten het spectrum dezer ster en verkregen tot hunne verwondering een spectrum, dat geheel afweek van het gewone sterrenspectrum. Dit is namelijk evenals dat der zon een kleurenbeeld met vele zwarte strepen.

Hier echter vonden zij bovendien helder gekleurde strepen. Wat beteekenden deze strepen? In elk geval, dat er gloeiende gassen aanwezig waren. Bij nauwkeurige meting en vergelijking verkregen zij als uitkomst, dat deze strepen dezelfde waren als die van gloeiend waterstofgas. Weldra begon echter het licht der ster af te nemen en binnen een paar maanden was zij tot een ster van ongeveer de 10de grootte afgedaald.

En welke was nu de verklaring, in verband met het achtereenvolgens afnemen in helderheid van de waterstofstrepen? Deze, dat hare plotselinge helderheid moest toegeschreven worden aan kolossale uitbarstingen van gloeiend waterstofgas, m.a.w. de ster stond in lichtelaaie vlam.

Zal ik behoeven mee te deelen, dat in den loop der laatste jaren meerdere dergelijke 'veranderlijke sterren' zijn onderzocht en meestal gelijkluidende resultaten zijn verkregen?

Doch H u g g i n s en M i l l e r hebben ook nog tot andere hemellichamen hunne onderzoekingen uitgestrekt. De spectra van nevelvlekken zijn onderzocht met het doel iets meer te weten van haren natuurkundigen aard. En zooals ik U reeds in brief IV 'Over het ontstaan van het Zonnestelsel en de aarde'(*) meedeelde, heeft Huggins bevonden, dat ongeveer een derde van een klein honderdtal nevelvlekken welke door hem onderzocht zijn, uit gloeiende gasmassa's bestaan; daar hebben wij de nevelvlekken ter sprake gebracht als verschijnselen, die voor de ontwikkelings-theorie van Laplace pleitten.

De astronomen hebben zelfs de onbeleefdheid gehad hunne nieuwsgierige blikken te vestigen en doordringend te vestigen op de gasten die de goedheid hebben ons zonnestelsel van tijd te bezoeken, op de kometen namelijk. De positieve resultaten zijn echter uiterst gering. Tot nu toe, met de komeet van Coggia van den vorigen zomer incluis, heeft men vloeibare koolwaterstoffen, misschien ook stikstofgas en waterdamp aangetoond. Mag de oogst hier nog schraal zijn, men bedenke hoe hoogst moeielijk vooral wegens het zwakke licht spectroskopisch onderzoek van kometen is.

In het vorige jaar heeft H.C. Vo g e l zijne door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Kopenhagen bekroonde prijsvraag in het licht gegeven, getiteld 'Untersuchungen über die Spectra der Planeten'. Deze geleerde, die zich vooral op het gebied van spectroskopische onderzoekingen terecht een naam heeft verworven, meent te mogen besluiten: dat Mercurius niet onwaarschijnlijk een dampkring heeft, dat in den dampkring van Venus zeer waarschijnlijk water voorkomt, van Mars kan men hetzelfde als van zijne beminde Venus zeggen. Ook Jupiter en Saturnus zouden naar Vo g e l gasomhulsels bezitten, waarin waterdamp aanwezig is.

En zoo zijn we dan eindelijk weer op planeten terecht gekomen en is dus de overtocht naar de aarde niet zoo lastig meer, want waarlijk, eerst op de zon, daarna op vaste sterren, toen op veranderlijke sterren en eindelijk met de kometen door het heelal, 't is zeker een heele reis. Ik heb daarom heel veel last om mijne pen neer te leggen en U tot de volgende maand vaarwel te zeggen, maar daar valt mijn blik op een zin, dien ik heb neergeschreven. 'De technoloog roept hare hulp in bij zijn staal, de scheikundige vindt in haar eene trouwe en vlugge helpster, en de astronoom, ja, vooral hij mag dankbaar zijn, want zonder haar bestond zijne kennis der hemellichamen in weinig meer dan loopbanen en nog eens loopbanen'. Ik ben U nog de verklaring schuldig van de hulp die de technoloog van de spectraalanalyse ondervindt bij de bereiding van zijn staal. Zooals U bekend is wordt bij de bereiding van gietstaal uit gietijzer van eene methode gebruik gemaakt welke naar den vinder der B e s s e m e r-methode wordt genoemd. Volgens deze methode wordt door de vloeibare giet-

(*) Zie de Mei-aflevering van den vorigen jaargang, pag. 52.

ijzermassa een sterke luchtstroom gedreven, met het doel om de meerdere koolstof, dien het gietijzer bevat te verbranden en aldus van het gietijzer te maken gietstaal. Houdt men met den luchtstroom op vóórdat al de koolstof verbrand is, dan is het staal te bros om gesmeed te worden; wanneer echter de luchtstroom blijft doorgaan na het oogenblik dat de koolstof verbrand is, dan wordt het staal te taai en kan niet gegoten worden. Hieruit volgt, dat alles van het juiste oogenblik afhangt. Welnu, de verschillende koolstofverbindingen vertoonen karakteristieke strepen, beschouw dus het spectrum der vlammen die uit de gloeiende gietijzer-massa oprijzen, en uit het verdwijnen der eigenaardige strepen kunt Ge het juiste oogenblik voor het ophouden van den luchtstroom afleiden. Koolstofverbindingen, die den technoloog hulp verschaffen, leeren den sterrekundige de stoffelijke natuur van kometen kennen. Heeft de scheikundige tot hoofdwapenen het reageerglas en de titreerbuis, en de astronoom zijne kijkers en meetinstrumenten, broederlijk vereenigd in het onderzoek der natuur, leggen zij beiden de hand op den spectroskoop met de gedachte, ‘ook dat is mij’.

Adieu, geloof mij na hartelijke groeten

A., Januari '75.

t.t.

MAX VAN EDIJCK.

Staatkunde en geschiedenis.

Bernard abt van Clairvaux.
Eene karakterstudie.

> De zedelijke wet gaat voor de godsdienstige en is er de proefsteen van. De heilige is niet heilig dan voor zoover hij regtvaardig is. De regtvaardigheid is de koningin des sterfelijken en onsterfelijken. Aan haar alleen komt het toe de goden te beoordeelen.
> PLATO.

Het is aardig te zien hoe in de historie sommige individuen voorkomen, die zoó slim waren, die zoó den tijdgeest wisten te treffen, dat ze de geschiedenis zelve, dat licht der waarheid, die getuige der tijden, gelijk Cicero haar noemt, tot hare dupe maakten. Getuige onder de ouden T. Quinctius Flamininus, de overwinnaar van Griekenland; onder de nieuweren, zooals ik hoop te bewijzen, Bernard abt van Clairvaux.

Slaan wij toch de meest geaccrediteerde geschiedschrijvers op, b.v. het overigens zoo voortreffelijk boek van Weber, Allgemeine Weltgeschichte, sechst. Band 2ter Th. p. 640, dan lezen we daar van onzen Abt het volgende letterlijk vertaald:

Bernard stamde uit een edel Bourgondisch geslacht, dat bij Fontaine in de buurt van Dijon zijn stamzetel had. De kerkelijke ascetische rigting der moeder, die niet dan onwillig den nonnensluijer met den echten staat verwisselde, ging op alle leden dezer rijke familie over, die zich de een voór de ander na aan het kloosterleven wijdden. Nadat Bernard in de school te Chatillon de spitsvindige schoolwijsheid had leeren kennen en verachten, maar tevens in hare kunstige dialectiek de wapens had opgedaan om haar te bestrijden, trad hij in 1113 een 23jarig jongeling van schoone gestalte, aangename gelaatstrekken en manieren, met dertig makkers, die zijn welsprekendheid voor den monnikenstand geworven had, in het klooster van Citeaux, het moederhuis

van de orde der Cisterciensers. Na twee jaren verblijf in de Abdij die door hare strenge onthouding, tucht en ascetiek benoemd was, werd hij in 1115 tot hoofd van het godshuis verkozen, dat de Orde in een ruw afgelegen dal aan de Aube in Bourgogne opgerigt had, in eene streek, die, tot dusver als schuilplaats van roovers berucht, weldra onder den naam van Clairvaux of Lichtdal(*) in de geheele christelijke wereld beroemd werd. Onder de leiding van den jongen Abt, die, de zwakste van ligchaam, allen overtrof in ontberingen en kastijdingen, vasten en bidden, die met strengheid tegen zich zelven welwillendheid en zachtheid tegen anderen verbond, die de vrije uren met onophoudelijk bijbellezen en stil nadenken in veld en woud doorbragt, werd het godshuis te Clairvaux een tempel der kuischheid, heiligheid, regtvaardigheid en iedere deugd, zoodat zijn roem dien van het moederhuis verduisterde en de menigte der nieuw intredende broeders weldra het bouwen van een tweede klooster in hetzelfde dal noodig maakte. Aanzienlijke hoofden der Kerk, cardinalen, aartsbisschoppen en bisschoppen, ja zelfs een Paus (Eugenius III) kwamen uit het klooster in Clairvaux voort, en vereerden levenslang in Bernard den leeraar en vormer hunner jeugd. Honderd zestig kloosters in alle landen des Christendoms ontvingen met der tijd hunne monniken uit het godshuis te Clairvaux. Bernard werd de geestelijke gewetensraad in het geheele Christelijke westen. Paus Eugenius III ‘hield den onbegrensden eerbied voor den Abt bijna voor zijne grootste deugd’, en deze wijdde hem wederkeerig ‘de beschouwing over het Pausdom’, een gulden boekje vol treffende gedachten over ‘de heerlijkheid van dit goddelijk rechter- en vredeambt onder de volkeren’, over de moeielijkheid dit met getrouwe pligtsbetrachting, demoed en wijsheid te besturen, en over de gevaren, die het door zijn meer en meer wereldsche rigting te gemoet ging. Aan de geestelijkheid imponeerde Bernards vast geloof en de geleerdheid waarmee hij de orthodoxie wist te verdedigen; de voornamen, de vorsten en ridders trok hij tot zich door de fijnheid zijner zeden en beschaving en gemakkelijkheid in den omgang; het volk boeide hij door de heiligheid van zijn wandel en zachtheid en mildheid van zijn karakter. De magtigen en geringen luisterden met gelijke bereidwilligheid naar zijne vermaningen en onderrigt, naar zijn troost en toespraak. Hoewel door vasten, kastijding en askese uitgeteerd, was hij was van onvermoeide rustelooze bedrijvigheid. ‘Hij bragt, zooals een zijner Biographen verzekert, den treurigen troost, den bedrukten hulp, raad aan de benauwden, genezing aan de kranken, ondersteuning aan de armen.’ Alleen met goddelijke zaken zich bezig houdend had hij geen zin voor de genietingen der wereld, voor de schoonheden der natuur. De schoone oevers van het meer van Genève, langs welke hij eens gedurende een geheelen dag rondreed, werden door den heilige, in zijne beschou-

(*) Vgl. Klarendal bij Arnhem, Lichtenthal bij Baden-Baden.

wingen verdiept, niet opgemerkt(*). Evenzoo weinig werd hij door de steeds toenemende vereering van hoog en laag hem bewezen, tot trots of aanmatiging verleid; demoedig en schuchter trad hij op; alleen waar hij voor het heil der Kerk, voor de zaak des geloofs streed, was hij vol vromen ijver en vurige welsprekendheid. Voor de waardigheid van den pauselijken zetel en voor de zuiverheid van het Christelijk geloof heeft hij met alle krachten geworsteld en gestreden, zonder dat hem daarom de groote gebreken der Kerk, de zonden en misslagen der geestelijkheid, de misbruiken der hierarchie ontgingen. Als vaste zuil stond hij Innocentius II ter zijde tegen den tegenpaus Anakletus II; hij onderwierp hem de steden van Italië en voerde den duitschen Keizer Lotharius tot zijne bescherming over de Alpen: maar toch hield hij zijne berispingen niet terug over de omkoopbaarheid, heerschzucht en gierigheid, die in Rome haren zetel hielden. Als een geloofsheld vo apostolischen ijver trachtte Bernard de Christelijke Kerk tot heerschappij en zegepraal te leiden tegenover de ongeloovige wereld van buiten, evenzeer als de philosophische speculaties en ontledende bedrijvigheid des verstands der schooltheologie, tegen aanvallen van buiten en scheuringen van binnen. Gelijk hij de gekroonde hoofden des Christendoms tot den tweeden kruistogt aanspoorde, evenzoo verdedigde hij eenige jaren vroeger op de kerkvergadering te Sens in tegenwoordigheid des Konings van Frankrijk en vele bisschoppen en wereldlijke grooten, de kerkleer en mystieke regtgelovigheid tegenover de spitsvondige onderzoekingen der scholastici en het rationalisme van Abelard, die het geloof met de fakkel der rede wilde toelichten; en tegen zijn leerling Arnold van Brescia bragt hij alle wapens in beweging en vervolgde den republikeinschen sectenstichter met de pijlen zijner zendbrieven tot in zijne meest verborgen toevlugtsoorden. In alle kerkelijke vragen van den tijd was Bernards stem van gewigt en dikwijls van beslissende werking. Vijf van de meest aanzienlijke kerken in Italië en Frankrijk verlangden hem als hun herder(†), maar hij gaf de voorkeur aan de eenzaamheid van zijn klooster en het verkeer met zijne monniken boven al den glans der wereld. ‘Een kerkleeraar, wiens leerlingen rondom op de bisschopszetels van het westen zaten, de algemeene vredestichter onder de vorsten, was Bernard uit kracht van zijn theocratischen geest in de hierarchie de eerste magt der eeuw.’ De bevolking van geheel het westen luisterde naar het woord van den zwakken en teederen man: zijne brieven, waarin overal aan de sierlijkheid van den stijl, aan de nauwkeurigheid en niet zelden aan de sentimentaliteit der beelden zigtbaar moeite besteed is, gingen door

(*) To admire or despise St. Bernard as he ought, the reader, like myself, should have before the Windows of his library the beauties of that incomparable landscape. Gibbon, Decline and Fall, Chapt. LIX, p.m. 303.

(†) Over de magt en den invloed van Bernard zie vooral Franc. Amboesius, Praefat. Apol. pro Petro Abaelardo.

de landen als de levensadem van een heerschenden, overal onwederstaanbaren geest.'

Zoover Weber, en niet anders Schlosser, Rotteck, Sismondi, tutti quanti; men ziet het, licht zonder schaduw, dat reeds daarom al niet waar kan zijn, zooals we dan ook verder bij Weber b.v. in de geschiedenis zelve de donkere schaduwzijde ten zeerste zien te voorschijn komen in weerspraak met zich zelven. Zelfs Luther, anders voorzeker geen monnikenvriend, is zijne dupe, zooals blijkt uit zijne aanhaling in de testimon. histor. in de Acta Sanctor. Alleen op het punt van den vrijen wil kan hij het niet met hem eens zijn. Geheel anders Schiller, de edele Schiller, niet alleen dichter, maar ook wel degelijk historicus, en wel philosophisch historicus, wien alle kwakzalverij, alle gemaaktheid en onnatuurlijkheid een gruwel was: hooren we hem in edele verontwaardiging, in zijn Briefwechsel met Göthe, II Th. p. 370, br. 848, waar hij woordelijk aldus spreekt:

'Ik heb mij dezer dagen met den heiligen Bernard bezig gehouden, en veel genoegen van deze kennismaking gehad; het zou moeilijk zijn in de geschiedenis een tweeden zoo slimmen geestelijken schoft (sic) te vinden, die tegelijk in een zoo heerlijk element was om een zijner waardige rol te spelen. Hij was het orakel van zijn tijd en beheerschte dien, hoewel hij, en juist omdat hij zelf slechts privaatman bleef, en anderen op de eerste plaats staan liet. Pausen waren zijne leerlingen en Koningen zijne creaturen. Hij haatte en onderdrukte zooveel hij kon alle streven en bevorderde de dikste monnikendomheid; ook was hij zelf een monnikenkop en bezat niets als slimheid en huichelarij. Maar het is vrolijk hem verheerlijkt te zien.'

Zóó spreekt de edele Schiller, het is waar, crûment, wat hij ook zeker niet zóó gedrukt zou hebben, maar wèl in een vertrouwden brief aan zijn boezemvriend zóó kon meedeelen, en daarom juist heeft het voor ons te meer waarde. Door deze plaats dan ook, ik beken het gaarne, ben ik er toe gekomen den man een weinig nader te bekijken, en hem zelfs in zijne opera, 7 deelen in fo., en de Acta Sanctorum na te gaan; voorzeker geen verkwikkelijke arbeid! maar ik moet eerlijk bekennen, Schiller heeft, hoewel hij het wat kras uitdrukte, au fond geheel gelijk. Wanneer men, afgescheiden van alle benauwd kerkgeloof, waarvan men noch Schiller noch mij zal verdenken, Bernard van Clairvaux als philosophisch geschiedkundige beschouwt, dan vinden wij in hem volstrekt geen wezenlijke grootheid, geene reine menschelijkheid, maar des te meer fanatisme, heerschzucht en ascetiek, geheel ongedachtig aan het schoone gezegde van Augustinus 'dat de Godheid geenszins gediend wordt door al datgene wat de majesteit en waardigheid, van den mensch vernedert.' Ik weet zeer goed, dat men veel, zeer veel op rekening van zijn barbaarschen tijd moet stellen, en dat het zeer moeielijk zoo niet onmogelijk is zich daar geheel boven te verheffen. Maar Augustinus, wiens schoone plaats ik daar zooeven aan-

haalde, leefde in een zoo mogelijk nog meer barbaarschen tijd; maar Arnold van Brescia, maar Abelard waren de tijdgenooten van Bernard van Clairvaux en hem vrij wat vooruit in reine menschelijkheid, vooral de eerste: wat doet hij nu? den eenen laat hij ontmannen en vervolgt hem op allerlei wijze: den anderen brengt hij op den brandstapel, alleen omdat ze niet als hij orthodox en verdedigers van zijn vriend den Paus waren. Dit is geheel iets anders dan wat hij zelf stervende zegt tot zijne vrienden, dat hij hun drie dingen ter navolging nalaat: vooreerst dat hij minder zijn eigen gevoel dan dat van een ander heeft geloofd 2°. dat hij beleedigd zijnde van den beleedigde geen wraak heeft genomen, en 3°. dat hij niemand schandaal heeft willen verwekken, en zoo het soms gebeurde, dit bedaard heeft zooveel hij kon(*). Wij willen gaarne aannemen dat hij, vooral op zijn sterfbed, waarheid sprak, maar zijn toch genoodzaakt het op zijn zachtst met den naam van zelfbedrog te bestempelen. Immers is dit consequent van den man, die zooveel schandaal maakte met het vervolgen van Abelard en Arnold; van den man die zich beroemt op zijn goed gevolg toen in den tweeden kruistogt, op zijn aandrijven voornamelijk ondernomen, de steden en kasteelen van hunne bewoners ontvolkt zijn, en hij berekent, dat er nauwlijks één man was overgebleven voor de vertroosting van zeven weduwen(†). De kruisvaarders wilden hem zelfs tot hun aanvoerder maken, maar hij was te slim om een militair commando op zich te nemen in eene onderneming waarin zoowel goede als kwade uitslag gelijkelijk onpassend voor zijn karakter waren. In den derde echter offerde hij ook dit karakter op en liet zich (Epist. 256) de benoeming welgevallen, maar de tijden waren voorbij, men had genoeg van den tweede, Vgl. Weber p. 686 en volgg.; buitendien had hij niet voor niets het voorbeeld van Peter den kluizenaar in den eersten kruistogt voor oogen, van wien overigens de nederige man, wiens demoed zoo geroemd wordt, met eene zekere minachting spreekt ‘een zeker man’, Epist., 363. Het is de demoed der Pausen die zich servi servorum noemden, maar zich door den Duitschen Keizer den stijgbeugel lieten houden. Toen na het geheel mislukken van den kruistogt ‘zijn kruistogt’, ondanks alle gunstige profetiën door Bernard gedaan, de schuld daarvan op hem geworpen en hem zijne valsche profetiën verweten werden, was zijne verdediging flauw en onvoldoende: hij verschool zich achter de bevelen van den Paus, de duistere wegen der voorzienigheid, de zonden der kruisvaarders zelven, vergelijkt zich zeer zedig met Mozes en hunne zonden met die der Israë-

(*) Vita S. Bernardi fin.

(†) Het is bijna ongeloofelijk, en alleen uit het fanatisme van den tijd te verklaren; maar dit zijn zijne eigen woorden: vacuanter urbes et castella, et *pene* jam non inveniunt quem apprehendant septem mulieres unum virum, adeo ubique viduae vivis remanent viris, Bernard Epist. p. 247. ‘We must be careful not to construe *pene* as a substantive’ voegt Gibbon hierbij p. 304, dien natuurlijk een man als Bernard niet ontgaan is, evenmin als aan Bayle in v., maar ik heb hunne autoriteit in deze zaak met opzet niet willen aanhalen.

lieten, en insinueert zeer bescheiden, dat zijne zending door teekenen en wonderen was bevestigd (Bernard. Consolat. L. II, c. 1). ‘Was het feit zeker geweest, zegt Gibbon teregt, dan was het bewijs zeker treffend; en zijne trouwe leerlingen, die twintig of dertig mirakels op één dag optellen, beroepen zich op de openlijke vergaderingen van Frankrijk en Duitschland, waarin ze gedaan werden. Ten huidigen dage zullen zoodanige wonderen geen geloof vinden buiten de grenzen van Clairvaux: maar in de bovennatuurlijke genezingen van blinden, kreupelen en zieken (en, voegen wij er volgens de Acta Sanctorum bij, het opwekken van dooden) die aan den godsman werden voorgesteld, is het onmogelijk voor ons om uit te maken hoeveel aan toeval, verbeelding, bedrog en verzinsel moet worden toegeschreven.’(*)

Men heeft Bernard zeer geprezen, dat hij bij de algemeene Jodenvervolging en Jodenmoord bij gelegenheid van den tweeden kruistogt, zooals dat in die dagen plagt te geschieden, de Joden beschermde, en met alle kracht hunne vermoording tegenging: dit is zeker mooi, vooral te midden van de barbaarschheid der 12de eeuw. Maar wat is zijn beginsel daarin? is het christelijke liefde? is het zelfs maar medelijden? Verre van daar: zooals hij zelf zegt, het is alleen om hun geld voor den kruistogt te doen: ‘wat hebt gij er aan, de Joden te dooden, roept hij uit, laat hen leven en met hun geld eerst den kruistogt ondersteunen; dan kunnen we hen naderhand altijd nog vinden!’ (Vgl. Weber bl. p. 646). Was er een zweem van humaniteit en iets anders dan blinde haat in, toen hij zijn leerling Paus Eugenius III aldus tegen de Romeinen opzette, die de Pausen mishandeld en zekerlijk wel wat verdiend hadden, ‘wie kent niet de ijdelheid en aanmatiging van de Romeinen? eene natie opgevoed in opstand, wreed, onhandelbaar, niet wetende te gehoorzamen, tenzij ze geen weerstand meer kunnen bieden.’ Dan schept hij adem en begint op nieuw: ‘als zij beloven te gehoorzamen maken zij aanspraak op de regering; als ze onderdanigheid zweren wachten zij slechts op de gelegenheid tot een opstand; evenwel geven zij lucht aan hunne ontevredenheid in luid geschreeuw, zoo de deuren uwer vergaderingen voor hen gesloten zijn. Handig in het kwaaddoen hebben ze nooit geleerd goed te doen. Gehaat bij hemel en aarde, goddeloos voor God, oproerig onder zich zelven, jaloersch van hunne buren, onmenschelijk jegens vreemdelingen, beminnen zij niemand en zijn zij bij niemand bemind, en terwijl ze wenschen vrees in te boezemen leven ze in lagen en gedurigen angst. Zij willen zich niet onderwerpen noch weten zij hoe te regeren: trouwloos tegen hunne minderen, onverdragelijk jegens huns gelijken, ondankbaar

(*) Zijne wonderen worden in de Acta Sanctorum, Vol. XXXVIII, p. 365 *innumerabilia* genoemd, en fo. 368 aldus gequalificeerd: hij genas 221 blindgeborenen, 180 doofstommen, 126 kreupelen, 184 lammen en zwakken, 125 beroerden, 11 krankzinnigen, eindelijk wekte hij 3 dooden open genas er 60 van andere ziekten. Het wonder der wonderen zelf noemt echter Bernard zijne bekeering van Koning Coenraad tot den kruistogt. Vgl. Weber, l.l. p. 676.

jegens hunne weldoeners, en even onbeschaamd in hunne vragen als in hunne weigeringen. Schoon in beloften, leelijk in het nakomen er van; vleijerij en laster, trouwloosheid en verraad zijn de vertrouwde kunstgrepen hunner staatkunde'(*). Zekerlijk, de Romeinen van dien tijd waren niet best evenmin als die des onzen; maar Christelijke, of zelfs algemeen menschelijke liefde heeft dit tafereel niet gekleurd, zoodat zelfs Petrarcha als Romeinsch burger de vrijheid neemt aan te merken, dat Bernard, hoewel een heilige, toch mensch bleef; dat hij door verbittering kan zijn aangezet, en misschien naderhand berouw hebben over zijne haastige drift enz.(†). Over het algemeen vinden we in Bernard een trek dien hij zeer gemeen heeft met zijn antipode den aartsketter Calvijn, die daarom ook veel sympathie met Bernard heeft, zooals blijkt uit zijne aanhaling in de Vit. Sanct. - namelijk onbepaalde heerschzucht en de liefhebberij van alles aan te blaffen, vriend en vijand, hetgeen bij den eerste verklaard werd door de legende, dat zijne moeder zwanger van hem zijnde gedroomd had een luid blaffenden hond te zullen baren, die de vijanden Gods zou vervolgen(§), en de laatste vergeleek er zich zelven mede, namelijk altijd in den dienst van God: dat was steeds een veilige dekmantel. Wat zullen wij zeggen van zijne vervolgingen van Petrus Bruijs, Gilbert Porretanus, Abelard en Arnold; van wien hij zelf de onwillekeurige getuigenis niet kan inhouden, te midden van zijne bittere verwenschingen: 'och of hij zoo zuiver van leer als van wandel ware! dan zou hij eene kostelijke aanwinst voor de Kerk zijn!'(**) Voorzeker eene belangrijke getuigenis, vooral in den mond van een Bernard! en toch hij brengt den man, 'den schilddrager van den Goliath Abelard' op den brandstapel. Hoeveel men ook, zooals meermalen gezegd en opgemerkt is, aan de onverdraagzaamheid der tijden moge toeschrijven, wij moeten hier wel Franciscus Amboesius toestemmen, overigens een zeer goed Catholiek, die zegt dat Bernard in alles die voorspelling zijner moeder gedaan bevestigde en allen zonder onderscheid aanblafte en niemand spaarde. 'En un mot, ce n'est point atteindre à son mérite, que de l'appeler simplement chien de meute, chien au grand collier: il faut en un certain sens, le comparer à Nimrod, et dire qu'il était un grand Véneur devant l' Eternel' zegt Bayle in v. Bernard, en brengt daarop geestig de bekende plaats van Cicero pro Roscio Amerin. Cap. 20 over de honden op het Capitool bij. Ook met Abelard handelde hij insgelijks; zijne brieven aan de prelaten te Rome en den Paus zijn vol van de bitterste uitdrukkingen, vol van draken en leeuwen: leonem evasimus, sed incidimus in Draconem(††). Niet tevreden met in zijn eigen naam te schrijven, zette

(*) De Considerat. L. IV. C. 2, p. 441 sqq.
(†) Mémoires sur la Vie de Pétrarque, Tom. I, p. 330.
(§) Fr. Amboes. l.l. Wellelm. V. Bernardi init.
(**) Epist. 195 en 96.
(††) Franc. Amboes l.l.

hij ook nog den Aartsbisschop van Reims en drie zijner suffraganten op en dicteerde hun brieven om de banbliksems van Rome tegen den ongelukkige te vragen. Ja, een leerling, zelf een monnik van Clairvaux, benevens een abt en bisschop beschuldigen hem bij Franc. Amboesius t.a.p. van naijver op de geleerdheid van Abelard en van al te grooten godsdienstijver en ligtgeloovigheid in het aannemen van beschuldigingen tegen dezen en dergelijke geleerden: getuigenissen die zeker in zoodanige monden, overigens met allen eerbied voor hun Abt geuit, niet te versmaden zijn, vooral daar we ze in zijne werken bevestigd zien. Dat hij een man van sterke passie was blijkt uit alles, o.a. uit het verhaal dat hij eens, om de verzoeking te ontgaan, die het gezigt eener schoone vrouw bij hem opwekte, een geheelen tijd tot aan zijn hals in het water ging staan, tot dat hij van koude geheel verstijfd was(*), en hiermede zal ook wel zijne overige strenge askese in verband gestaan hebben. Ook den barbaarschen kruistogt tegen de Wenden met al zijne gruwelen hebben wij aan deze passies van Bernard te danken(†). Kortom, zoowel uit zijne eigene werken en woorden, als uit het geheele figuur, dat hij in de geschiedenis maakt, zien wij dat Schiller, hoewel hij, gelijk gezegd, het wat ruw en kras uitdrukt, in den grond groot gelijk heeft: dat de geschiedschrijvers, zooals dat pleegt te gaan, elkander naschrijven, en dat Bernard van Clairvaux, niettegenstaande zijne onmiskenbare groote talenten en in vele opzigten ook verdiensten, in den grond een zeer geusupeerde reputatie is, den naam van wezenlijk *groot* man alleszins onwaardig: den *Heilige* laat ik geheel daar.

De tweede expeditie tegen Atjih.
Eene bijdrage tot de Indische krijgsgeschiedenis, door A.J.A. Gerlach, *Gepensioneerd Kolonel der Artillerie.* *(Vervolg.)*

IV.
Het bivak van Penajoeng.

Ingevolge de voorbereidende maatregelen op den 16^{den} en 17^{den} December genomen om door de moerassen en nipahbosschen zich een weg

(*) Vita Bern. L.I. Cap. 3.
(†) Vgl. b.v. Weber bl. p. 689 volgg.

te banen naar het meer zuidelijk gelegen hooger terrein, stonden de daarvoor aangewezen troepen in den morgen van den 18den gereed. Het was eene aanzienlijke krijgsmacht, bestaande uit 239 officieren, 4627 minderen en 238 paarden.

De colonne, door Wiggers van Kerchem aangevoerd, trok zonder de brug achter Kota Moesapi over te gaan, in westelijke richting op de rivier aan. De generaal Verspyck liet den overste Engel met drie compagnieën de brug overgaan, en aan de tweede, over de koerong Tjoet positie nemen, terwijl hij den majoor Romswinckel met zijn bataljon verder zuidwaarts zond, om het daargelegen terrein en de kampongs te verkennen.

De colonne Pel, met twee mortieren en eene compagnie mineurs versterkt, baande zich over schier onbegaanbaar terrein, met de bijl in de hand, een weg door struik en moeras, en werd aan de rivierzijde door eene gewapende sloepenmacht ondersteund. Ze waren weldra onder het dichte geboomte verdwenen; er werd weinig schieten gehoord en met de grootste belangstelling zag men in het hoofdkwartier de uitkomst dezer onderneming te gemoet. Met ongeloofelijk veel moeite en inspanning waren beide colonnes eenige uren later de bijna ondoordringbare moerassen doorgeworsteld zonder veel van den vijand te lijden; zij kregen elkander tegen den middag in het oog, juist toen die van den overste Pel met een versterkte kampong, waarop door de artillerie van de colonne Wiggers reeds eenige schoten gedaan waren, in een vuurgevecht was gewikkeld. Ten einde de colonnes Romswinckel en Engel de hand te kunnen reiken, werd door het gros der 2de brigade en de troepen van Pel, de marsch in zuidelijke richting voortgezet. Hoewel op vrij grooten afstand door eene bende Atjineezen gevolgd drongen zij steeds voorwaarts, dreven den vijand door middel van geschut- en geweervuur voor zich uit, en hadden tegen 3 ure het huis van toekoe Kadli Malikoel Adil (meestal toekoe Kali genoemd) bereikt, dat even als de oevers van de Atjih was verlaten. Spoedig was daar ter plaatse het bivak opgeslagen, en des avonds om 9 uur bracht een onderofficier, die met een paar mineurs, door de duisternis begunstigd, in eene prauw de rivier was afgezakt, deze heugelijke tijding in het hoofdkwartier aan.

De marine had van hare zijde niet weinig tot het succes van den dag bijgedragen. De westelijk van de monding gestationneerde stoomschepen hadden 's morgens omstreeks 6½ uur hun vuur op kampong Djawa en den kraton geopend. Eenige daarin geworpen granaten deden den reeds bestaanden angst voor het geschut der marine dermate toenemen, dat zelfs panglima Polim naar een veiliger verblijfplaats de wijk nam. Een half uur later beschoten een viertal andere oorlogsbodems den rechter oever der rivier, om den aldaar verscholen vijand te verjagen, en nadat dit vuur tegen 8 uur gestaakt was, roeide de gewapende sloepen-flotille onder bevel van den kapitein-luitenant t.z.

Bunnik de rivier op. Door een 600 tal matrozen en mariniers bemand, bestond zij, behalve de stoombarkassen, uit 19 sloepen, allen met houwitsers à 12 c.m., kanons à 7 c.m. en caronades à 12 pond bewapend.

Zonder zich met de op den oostelijken oever ageerende troepen in verbinding te kunnen stellen, waren de sloepen tot aan eene afgepaalde plaats in de rivier opgeroeid, toen zij door een slecht gericht vuur uit eene sterke benting werden ontvangen, dat spoedig tot zwijgen was gebracht. Later bleek het eene vierkante van aarde vrij regelmatig opgeworpen, de rivier bestrijkende redoute te zijn met facen van circa 40 meters lengte, door blindeeringen aan de noordelijke en westelijke facen tegen werpgeschut beveiligd. Bij tijds door den vijand verlaten, werd zij aanvankelijk door de marine bezet, (later door eene Europeesche compagnie infanterie vervangen) en het daarin gevonden geschut waaronder 2 caronades à 12 pond buit gemaakt en naar de vloot overgebracht. Den volgenden morgen roeide de flotille naar het bivak en vernam dat alles rustig, de vijand gevlucht en de Atjineesche schoener de *Gipsij* - vóór kampong Djawa geankerd - verlaten was. Zij werd aan de oorlogschepen ter bewaking overgegeven. Intusschen had de kapitein Sutherland aan het hoofd eener compagnie mariniers, zich op den oostelijken oever met de divisie Engel vereenigd, die een weg van de versterking Boekit Radja Bedil, naar bovengenoemde benting gevonden had, en zich bij de troepen in het nieuwe bivak, onder den kolonel Wiggers aansloot.

De versperring in de rivier werd opgeruimd, en de noodige maatregelen genomen, opdat alle transporten en aanvoeren voortaan langs dien weg konden geschieden, waardoor een groote stap voorwaarts was gedaan; men besteedde de volgende dagen aan het in orde brengen van wegen, het slaan van een noodbrug over den dáár 80 meters breeden stroom ten einde de gemeenschap met de beide oevers te verzekeren tot dat ze door een vaste brug kon worden vervangen, en de voorbereidende maatregelen, om de aan het strand achtergebleven troepen in het kampement te kunnen opnemen. De tent der choleralijders werd dagelijks verplaatst en de bodem waar zij gestaan had gezuiverd; zij genoten in dien tijd, wat door een der geneesheeren een zonnebad genoemd werd, aangezien de zonnestralen eene heilzame werking op hen schenen uit te oefenen.

Terwijl de legioenen van Mangkoe Negoro en Pakoe Alam aan de monding der rivier positie namen, en de kolonel Schultze met een paar halve bataljons infanterie het laatst in de stelling Moesapi achterbleef, was het nieuwe kampement door de overige troepen, de ambulance en het hoofdkwartier betrokken. Den 23sten was het leger er vereenigd en werd dit bivak Penajoeng genoemd, naar de binnen de schildwachten-keten gelegen kampong van dien naam.

Met behoedzaamheid was men van stap tot stap verder gegaan,

zonder noemenswaardige verliezen, anders dan door ziekte en cholera, te hebben geleden. Zonder iets los te laten van het verkregene bleef men meester van het strand en van de gemeenschap met de zee, hoewel het tot daartoe gevolgde plan, door sommigen als al te beredeneerd en al te voorzichtig werd veroordeeld. Over 't algemeen echter scheen het vertrouwen in 't beleid van den opperbevelhebber versterkt, al hunkerde men ook naar het oogenblik, zich op ruimer schaal met den vijand te meten.

De geneeskundige dienst gaf vrij goede berichten omtrent den gezondheidstoestand, en het weder bleef even gunstig als te voren.

Het rechter half 14de batn. (overste Pel), door eene sectie artillerie versterkt, had zijn bivak op den linkeroever der rivier eenigszins uitgebreid, om een ruimer en gezonder legerplaats te verkrijgen, terwijl aan de andere zijde alles in de weer was, het kampement behoorlijk in te richten.

Nu de geheele expeditionaire macht, niet ver van den hoofdzetel des bestuurs, tot den aanval gereed stond, was de generaal Van Swieten er op bedacht eene poging te wagen om tot eene meer vredelievende oplossing te geraken. Malela had reeds den 18den gerapporteerd, van het ons toegenegen hoofd der XXV moekims vernomen te hebben dat de kampong Djawa ten gevolge van het vuur der marine ontruimd was, en panglima Polim - het vijandig gezinde hoofd van de XXII moekims en de ziel van den oorlog - om diezelfde reden zelfs den kraton verlaten en eene meer zuidelijke stelling ingenomen had. Verder schenen de XXVI moekims vooral op den 14den geduchte verliezen te hebben geleden, en was de sultan niet ongeneigd den strijd op te geven. Dientengevolge had de opperbevelhebber de welwillende tusschenkomst van toekoe Nek Setia ingeroepen, om dien vorst een schrijven te doen geworden, welke brieven echter den 22sten werden teruggegeven onder bewering, dat genoemd hoofd geene gelegenheid gevonden had ze naar den kraton over te brengen. Ofschoon tegen den oorlog en voor ons gouvernement gestemd, scheen hij evenwel meerdere en grootere door de Hollanders behaalde voordeelen te willen afwachten, alvorens zich openlijk tot hun vriend of aanhanger te verklaren en met de overige Atjineesche rijksgrooten voor goed te breken. Toekoe Nek was vreesachtig van aard, en durfde zelfs na de verovering van de missigit niet openlijk onze partij te omhelzen. De oostersche voorzichtigheid verloochende zich niet en bleef der inlandsche sluwheid getrouw. Zoowel hij als andere hoofden schijnen toen nog aan geene vestiging van blijvenden aard op Atjihs bodem te hebben geloofd, waaraan ook later veler weifelende en wankelmoedige houding moet worden toegeschreven.

In twee brieven aan Z.H. Sultan Alaoe'd-din Machmoed Shah, wordt door den generaal Van Swieten gewezen: 1o. op den stand der zaken; 2o. op de bedoelingen van het Nederlandsch-Indisch gouvernement en

3°. op het wenschelijke om door het sluiten van een tractaat de nadeelige gevolgen van den oorlog te voorkomen.

In de eerste plaats herinnert hij hoe het verbond van bestendigen vrede, vriendschap en goede verstandhouding in Maart 1857 tusschen het N.I. gouvt. en het rijk van Atjih gesloten, en door den toen regeerenden sultan Mantsoer sjah en hem generaal Van Swieten onderteekend, noch geëerbiedigd noch opgevolgd is geworden.

Even als vroeger bestond er geene veiligheid voor handel en zeevaart en bleven personen en goederen van vreemde handelaren aan willekeur, roof en moord blootgesteld. Even als vroeger ging men voort op het eiland Nias dat onder bescherming, voor een deel zelfs onder bestuur staat van het N.I. gouv. menschen te rooven en slavenhandel te drijven. Herhaaldelijk daartegen ingebrachte vertoogen en klachten bleven onverhoord, de gezanten werden onvriendelijk ontvangen, de schuldigen òf ongestraft gelaten òf in bescherming genomen, en terwijl men dezerzijds zocht naar middelen voor eene vredelievende oplossing, zocht de sultan in het geheim naar bondgenooten en werd de opperheerschappij over Atjih andere mogendheden aangeboden.

Het gouvernement, dat de taak op zich nam om in de wateren en in de landen van den Indischen Archipel voor de veiligheid van zeevaart en handel te waken, mocht die verkrachting van het tractaat van 1857 niet dulden en besloot door zijn hoogsten staatsbeambte ophelderingen te doen vragen, en zoo ze onvoldoende waren, den oorlog te verklaren.

De ontwijkende en onvoldoende wijze waarop de in Maart 1873 gevraagde inlichtingen werden gegeven, had dan ook de oorlogsverklaring ten gevolge.

Tot de mededeeling der bedoelingen van het Nederlandsch Indisch gouvernement overgaande, wijst de generaal op het tractaat met den sultan van Siak Sri Indrapoera gesloten, waar een ongestoord bezit van zijn rijk met een grooter gezag over zijne onderdanen onder Neêrlands bescherming is verkregen.

‘Wij verlangden geen direct bestuur over uw land, noch bemoeijenis met uw godsdienst of volksgebruiken, en ik vraag het aan Uwe Hoogheid’ - zoo gaat hij voort - ‘of niet de sultan van Siak en zijn volk in beteren toestand zijn gekomen, sedert zij zich onder de heerschappij van het N.I. gouv. hebben gesteld?’

Verder schrijft de generaal, dat hij thans van al het noodige oorlogsmateriëel voldoende is voorzien om zelfs den hevigsten tegenstand te overwinnen, maar dat hij uit medelijden met de bevolking van Atjih liever den vrede wil brengen.

‘Ik ben’ - zoo eindigt hij zijn eersten brief - ‘de vijand van Uwe Hoogheid niet. De Nederlanders voeren geen oorlog uit haat of uit vijandschap, maar uit beginsel. Ons beginsel is, om overal waar wij heerschappij voeren of invloed oefenen, aan de zeevarenden en han-

delaren, zonder onderscheid van personen en landaard, veiligheid voor hen en hunne goederen te verschaffen. Daarom raad ik Uwe Hoogheid met een oprecht hart den vrede te nemen dien ik u aanbied, en mij niet tot het voortzetten der vijandelijkheden te dwingen.

Men heeft Uwe Hoogheid echter bevreesd gemaakt, dat wij uw godsdienst vijandig zijn, uwe volksgebruiken willen veranderen. Niets is valscher dan dat. Is de geschiedenis der naburige volken in Atjin dan zoo weinig bekend, dat aan dergelijke onwaarheden geloof is geslagen? Noch Maleiers, noch Javanen, noch Bonieren zijn ooit in de uitoefening van hun godsdienst en hunne volksgebruiken belemmerd.

Ik beloof Uwe Hoogheid, dat ik volkomen vrijheid van godsdienst en behoud der volksgebruiken aan uwe onderdanen zal waarborgen; dat ik geene gedwongen diensten, geene gedwongen leveringen, geen gedwongen landbouw van welken aard zal vorderen; dat een ieder de vruchten van zijn arbeid zal genieten; dat al wat geleverd wordt betaald zal worden, en dat geen hoogere belastingen zullen worden opgelegd dan nu worden geheven, en eindelijk, dat ik Uwe Hoogheid het bestuur over het land zal laten. Al wat ik vorderen zal is een tractaat met u te sluiten zooals met den sultan van Siak Sri Indrapoera gesloten is.

Ik schrijf Uwe Hoogheid dezen brief niet omdat ik bevreesd ben voor den uitslag van den oorlog; van de overwinning ben ik zeker. Ik schrijf u, omdat ik de onderteekenaar ben van het tractaat van 1857, omdat ik zestien jaar geleden aan uw volk den vrede en de vriendschap van mijn Gouvernement heb gebracht, en het ook liever ten tweede male de voordeelen van den vrede dan de rampen van den oorlog breng, omdat ik er meer prijs op stel dat mijn naam onder uw volk bekend zij als van den man, die aan het Land vrede en rust, dan als die van hem die er oorlog en verwoesting heeft gebracht.

Ik verzoek uwe Hoogheid echter wel te bedenken, dat ik mij niet door lange overwegingen kan doen ophouden en dat ik moet voortgaan met voordeelen te behalen. De Nederlanders zijn voortvarend en laten zich ongaarne ophouden met af te doen wat afgedaan kan worden. Wil Uwe Hoogheid mijn voorstel in overweging nemen en mij vertrouwde lieden zenden om mijne voorwaarden te vernemen of over den vrede te onderhandelen, dan moet dat spoedig geschieden. Ik zal intusschen voortgaan met te doen wat van mijne zijde de oorlog eischt; tast men mij aan, dan zal ik mij verdedigen, en zoo ik geen spoedig antwoord ontvang, dan zal ik het er voor houden dat mijne voorstellen niet aangenomen zijn, en de partij die den oorlog verlangt heeft gezegevierd.

Dit zijn mijne woorden.’

In een tweeden brief waarin de wensch geuit wordt, dat de oorlog spoedig door een eervollen vrede geëindigd moge worden om weder tot de bedrijven des vredes te kunnen overgaan, belooft de generaal dat zijnerzijds geen leed zal geschieden aan vrouwen of kinderen, krijgs-

gevangenen, ongewapenden, geestelijken, geneesheeren, burgers, enz.; dat de hem in handen vallende Atjineezen van het noodige voorzien, de zieken en gekwetsten verzorgd, en de dooden overeenkomstig de godsdienstige gebruiken van den Islam begraven zullen worden. Hij verzocht den sultan wederkeerig alzoo te willen handelen en ook de zendelingen met heuschheid te bejegenen en hunne brieven te ontvangen en te lezen, omdat er toch eenmaal onderhandelingen geopend en een vredestractaat gesloten zal moeten worden; - want - vervolgt de generaal - 'ik zal Atchin niet verlaten, zoolang dat niet geschied is. Wanneer wij dan den oorlog op beschaafde wijze hebben gevoerd, zal de vrede duurzamer en het onderlinge vertrouwen grooter kunnen zijn.

Daarom schrijf ik Uwe Hoogheid deze woorden.'

Onder de gegeven omstandigheden mocht men zich veel goeds van deze brieven voorstellen; de moeilijkheid echter bestond om ze aan hun adres te doen bezorgen. Wie zal zich met eene zóó gevaarvolle zending durven belasten? Zie! daar treedt een oud man, een Javaan, vooruit om die moeilijke bestelling op zich te nemen. Het is de meer dan 70jarige grijsaard, Mas Soemo Widikdjo uit Kediri. Na zijne op Bali bewezen diensten met de bronzen medaille 'voor moed en trouw' beloond, wist hij zich bij de 2de expeditie tegen Boni opnieuw de hooge tevredenheid der regeering te verwerven; en nauwelijks had hij vernomen dat deze tocht door zijn ouden chef zou worden aangevoerd, of hij bood al weder zijne diensten aan. Ze werden met genoegen aangenomen en zoo zien wij hem thans als zendeling naar den sultan van Atjih optreden. Hoewel bekend met de gevaren die hem bedreigden, aarzelde hij geen oogenblik in zijn besluit, om de brieven hunne bestemming te doen bereiken. 'Ook op Bali' - zegt hij - 'waren vele moeilijkheden te overwinnen, en niettegenstaande de honderden op mij gerichte lansen, heb ik mijn boodschap aan den Sultan overgebracht.'

Nadat hij, volgens Javaansch gebruik, het hoofd diep voor den opperbevelhebber gebogen had, die hem Gods besten zegen op zijne onderneming toewenschte, aanvaardde de waardige grijsaard, in den morgen van den 23sten, door Mohamad Arsah van Serdang (oostkust van Sumatra), de Javanen Mas Kerta Soedira, Soero Melangi en zijn kleinzoon den jeugdigen radèn Tegoeh vergezeld, de gewichtige zending. Pajong en sirihdoos werden hem door zijne volgelingen als teekenen zijner waardigheid nagedragen, terwijl een witte doek aan een korte lans gebonden, waarvan het ijzer in de scheede steekt, het bewijs moet leveren van zijne vredelievende zending en bedoelingen. Hij weigerde eenig geld aan te nemen om zich van het noodige te voorzien en wenschte behalve zijne aanteekeningen omtrent de sterkte van leger en vloot, niets dan een brood mede te nemen.

De kapitein van Lier deed den ouden mantri uitgeleide tot buiten de postenketen: toen wees een bewoner van kampong Penajoeng hem den weg, en bracht eenige oogenblikken later het bericht dat hij binnen de vijandelijke linie was aangekomen. Met innige belangstelling was de getrouwe Javaan nageoogd, en ofschoon die tocht zijne eigenaardige bezwaren medebracht, achtte men hem toch èn door zijn leeftijd èn door het karakter zijner zending voor elke mishandeling gevrijwaard.

De avond viel en nog was hij niet terug; ook den volgenden dag werd te vergeefs op zijne komst gewacht en eene verkenning naar de meer zuidelijk gelegen vlakte uitgesteld, om geen schijn van eenige vijandige bedoeling of kwade trouw te geven op den oogenblik dat vredes-aanbiedingen werden gedaan. Na meer dan tweemaal 24 uren op eenig antwoord te hebben gewacht, mocht ze niet langer worden uitgesteld; maar wie zal het zeggen of de gevechten waartoe die verkenning ongelukkiger wijze aanleiding gaf, niet het doodvonnis zijn geweest van den armen Widikdjo? De edele grijsaard zou helaas! niet wederkeeren.

Ofschoon eenige choleragevallen op de oorlogsvloot voorkwamen, vooral op die schepen welker bemanning aan den tocht op de Atjih-rivier had deelgenomen tot wier opname en verpleging de *Soerabaja* werd ingericht, had de epidemie zich niet verder uitgebreid. En al had het aantal zieken en gewonden sedert het vertrek der expeditionaire macht meer dan duizend bedragen, waarvan ruim een vierde aan de heerschende ziekte was bezweken, de gezondheidstoestand bleef vrij bevredigend.

Het kerstfeest was op handen; 't zou echter op Atjihs bodem geen vrede en blijdschap aanbrengen. Werd in zoo menig oord de feestboom geplant, naar wiens veelbelovende takken met dankbare vreugde werd opgezien, in Atjih zag men de roode vaan als een bloedvlag ontplooid; terwijl in de christenwereld het kinderlijk gemoed zich lucht gaf in blijde klanken en 't vroolijk feestgezang werd aangeheven, klonk in Atjihs velden de schrille oorlogskreet boven het strijdgewoel uit. Dáár werd in plaats van statig klokgelui, kanon en geweervuur; in stede van plechtig koorgezang, stormmarsch en hoorngeschal gehoord; waar overal elders de vredevorst zijne zegeningen uitstrooide, zwaaide dáár de god des oorlogs den brandenden fakkel in 't rond, en de aarde werd met het bloed van honderden slachtoffers gedrenkt.

Op den eersten kerstdag verlieten de voor eene groote verkenning bestemde troepen om acht uur het bivak, door de bevelhebbers en de officieren van den algemeenen staf op eenigen afstand gevolgd, ten einde op te nemen of de groote opene grasvlakte, die, naar het beweren der gidsen, op den rechter rivieroever tegenover den kraton lag, geschikt was om den belegeringsarbeid te beginnen. Nauwelijks was de colonne (twee halve bataljons infanterie, eene sectie artillerie, een

detachement mineurs en sappeurs en de cavalerie), op de sawahvlakte aangekomen, of zij werd uit de rondom gelegen versterkingen in bosch- en kampongrand, met een hevig en goed onderhouden kanonen geweervuur begroet, en al spoedig was door het verwonden van den kolonel Wiggers van Kerchem, de generaal Verspyck hun aanvoerder geworden.

De uitgestrektheid der vijandelijke linie maakte het aanrukken van versche troepen noodzakelijk, want aan terugtrekken viel niet te denken, zonder den vijand in den waan te laten dat men het hoofd had gestooten. Achter zijne verhakkingen verscholen, was hij er in geslaagd de onzen gaandeweg in een gevecht te wikkelen, dat den aanval op zijne versterkingen ten gevolge had. Weldra verscheen dan ook het geheele 9de bataljon dat in reserve was opgesteld, met eene compagnie artillerie en mineurs op het tooneel van den strijd. Hevig was het gevecht dat toen plaats greep. Men stond voor eene uitgestrekte geretrancheerde linie (kampongs Lemboe en Langoegoep) door tal van aarden borstweringen, paggers en versperringen van allerlei aard ontoegankelijk gemaakt, en door schier ondoordringbaar struikgewas voor het oog onzer troepen verborgen, waardoor de uitwerking en het overwicht der Beaumont-geweren aanmerkelijk werden verminderd.

'Het 3de bataljon bereikte het eerst het noordelijk uiteinde der vijandelijke linie, doch werd hier, onder het moorddadig vuur des vijands, door steeds dichter versperringen tot staan gebracht. Het was een hachelijk oogenblik; telkens zag men een der onzen vallen en doornen en randjoes maakten voortgaan bijkans onmogelijk. De vaandeldrager von Bredow wist zich echter door de versperringen heen te worstelen, en toen deze, door enkele kameraden(*) gevolgd, trots het vijandelijk vuur, de borstwering beklom en het vaandel in de benting plantte, was dit gezicht genoeg om onze wakkere troepen alle hindernissen te doen overwinnen. Weinige minuten later verkondigden de tonen van het Wilhelmus, dat de versterking in onze handen was. Hiermede hield echter de tegenstand niet op; op onzen rechtervleugel bleef de vijand zich hardnekkig verdedigen; eerst tegen 2 uur in den namiddag, na de vermeestering van het linker steunwerk der positie, waaruit de bezetting zich zwemmende redde, werd het mogelijk onze rechterflank van vijanden te zuiveren en daardoor aan 't gevecht een einde te maken.'

Lof en eere aan de moedige volharding van onze dappere soldaten; lof en eere aan eene vaandelwacht die zoo hare roeping begrijpt!

(*) De namen dezer dapperen verdienen, evenals die van den moedigen adjudant-vaandeldrager, hier genoemd te worden. Zij zijn sergeant-majoor Bach, sergeant Latoemaina en fuselier Patinama, de beide laatste Amboineezen. Patinama sneuvelde op de plaats, Latoemaina werd ernstig gewond, en deze, evenals von Bredow en Bach, terstond ter bijzondere belooning voorgedragen. Alle drie werden bij Koninklijk besluit van 24 Januari jl. begiftigd met het ridderkruis 4de klasse der Militaire Willemsorde. De voordracht uit Indië en de mededeeling van 's Konings besluit geschiedden per telegram.

Sommige punten van deze zoo sterke stelling werden met heldenmoed verdedigd; slechts voet voor voet konden onze troepen voorwaarts dringen; enkele werken moesten met de bajonet worden genomen. Hielden de Atjineezen hardnekkig stand, even hardnekkig werd de aanval doorgezet, en de onzen, door hunne officieren voorgegaan, weken niet voor dat de zege in hun voordeel was beslist.

Door den uitslag van het gevecht was men tot zuidelijk van den kraton en dus verder doorgedrongen dan het doel van de verkenning medebracht. Eerst tegen half vier was de vijand op alle punten en zelfs tot over de rivier teruggedreven, vele dooden achterlatende; 29 lijken werden letterlijk op één gestapeld in den uitgang van eene kleine versterking aan den kampongrand gevonden. Het medevoeren van hunne gekwetsten liet talrijke bloedsporen achter en 54 dooden, waaronder een panglima, werden door onze soldaten begraven; maar ook dezerzijds waren 12 dooden en 78 gekwetsten in den strijd gevallen. Het bleek toen dat de brigade Wiggers reeds den 18^{den}, op haren marsch naar Penajoeng, voor dien toen niet versterkten kampong was geweest. Bij meerdere kennis van het terrein en het emplacement der vijandelijke werken, zouden voorzeker ook deze en de volgende aan den rechteroever der Atjih uitkomende kampongs moeten genomen en bezet zijn geworden, waardoor de thans geleverde gevechten niet noodig waren geweest. Nu hadden de Atjineezen van den tijd, door onze troepen aan het bewoonbaar maken van het bivak Penajoeng en ter voorbereiding van verdere operatiën besteed, vlijtig gebruik gemaakt om die belangrijke stelling te versterken, waar de hoofdweg van Pedir naar den kraton doorloopt, en op een doorwaadbare plaats ter hoogte van de aan den westelijken oever gelegen kampong Langsopong uitkomt.

De vijand had een gevoelig verlies geleden; gedurende dien nacht werd niets van het uittartende vuren gehoord, waarmede het bivak de vorige nachten verontrust was, en ook in de bezet gebleven werken ging hij rustig voorbij.

Den 26sten werd de beweging voortgezet, met het doel de grasvlakte, die men den vorigen dag gemist had, te verkennen en aan haren zoom eene positie in te nemen, waaruit men kraton en missigit beiden met zwaar geschut zou kunnen beschieten; tevens werd last gegeven zooveel mogelijk elk infanteriegevecht te vermijden.

De gewapende sloepen roeiden de rivier op, door de colonne Pel aan den linkeroever ondersteund. De hoofd-colonne (Schultze), twee halve bataljons (rechter half 3de en linkerhalf 9de) met eene batterij, moest deels langs den oostelijken oever, deels door den kampong op de grasvlakte débouccheeren, terwijl de generaal Verspyck die beweging met een twaalftal compagnieën infanterie uit de op den vorigen dag veroverde stelling zou ondersteunen.

Omstreeks 10½ uur ontving de opperbevelhebber het bericht dat de

eerstgenoemde colonne op den rand der vlakte was aangekomen en er op 600 à 700 meters eene sterke benting gezien wordt, volgens sommigen op den linker, volgens anderen op den rechter rivier-oever gelegen. Dientengevolge ontving Schultze den last om een flink artillerievuur op die sterkte te openen, en werd aan den 2^{den} bevelhebber kennis gegeven dat de vlakte bereikt is, met verzoek de op gisteren genomen positie te verlaten en een gevecht af te breken dat vele offers kost. Ook hier schijnt door het misverstand omtrent de positie der vijandelijke werken het vuurgevecht langer te hebben geduurd, dan uit een krijgskundig oogpunt noodig was. Het half-bataljon van den majoor Romswinckel bekwam order den generaal te gemoet te gaan, en zoo noodig te degageeren; 15 man waren gesneuveld en 69 gewond. Onder de eersten telde men den kapitein La Fors, onder de laatsten den majoor van Lith.

Toen de chefs der artillerie en genie rapporteerden dat de versterking die aan het zuidelijk deel der vlakte gezien wordt, de kraton is, werden voor het tracé van eene belegerings-batterij de noodige bevelen gegeven; en na het vijandelijke vuur met een krachtig geschut- en geweervuur te hebben beantwoord, keerden de troepen achtereenvolgens in het bivak terug.

Zoo eindigden de kerstdagen op Atjih, gedurende welke wij zoo vele verliezen hadden te betreuren. Van weêrszijden was met moed en volharding gestreden. Allen hadden hun plicht gedaan; velen waren in de gelegenheid geweest zich bijzonder te onderscheiden; sommigen hadden zich met roem overladen.

Dat de opperbevelhebber dit op prijs stelde, kan de onderstaande dagorder getuigen.

Aan de officieren en minderen der zee- en landmacht der tweede expeditie tegen Atchin.

In zestien dagen tijds zijt gij van de monding van de Tjangkoel tot vóór den vijandelijken kraton genaderd, door een terrein dat alle denkbare moeilijkheden vereenigt, dat geene berijdbare wegen heeft, doorsneden met moerassen en ondoorwaadbare wateren, zonder middelen om ze te bevaren en allerwege krachtig versterkt.

De zee- en landmacht hebben gewedijverd om dat voordeel mogelijk te maken. Zonder de voortreffelijke diensten der zeemacht en de goede werking van hare krachtige artillerie, zoudt gij zoover nog niet gekomen zijn of groote verliezen hebben geleden. Allen, zonder uitzondering, hebt gij naar gelang uwer middelen en bestemming aan de behaalde voordeelen bijgedragen. De vesting-artillerie heeft een oogenblik kunnen vreezen dat zij aan de krijgsverrichtingen geen deel zoude hebben, maar die bezorgdheid is geweken. Door de moedige vol-

harding van den vijand in de verdediging van zijnen bodem, zal het nu hare taak worden, de versterkingen omver te werpen die wij voor ons hebben. Gij zult uwe wapenen tijdelijk kunnen doen rusten om met schop en spade uwe legerplaats te verschansen en de belegeringsartillerie behulpzaam te zijn, om hare batterijen te bouwen.

Velen uwer tochtgenooten hebben de behaalde voordeelen niet kunnen aanschouwen, die zij met hun leven hebben gekocht. Anderen hebben die met hun bloed bezegeld en weder anderen zijn gevallen als offers eener vreeselijke ziekte. Hoe gij die verliezen ook hebt betreurd, uw moed en uwe volharding bleven onwankelbaar. Het vaderland zal u daarvoor dankbaar zijn, en ik betuig u mijne tevredenheid.

Gegeven in het legerkamp te Penajoeng den 26sten December 1873. *De militaire bevelhebber, tevens regeerings-commissaris van de 2de expeditie tegen Atchin.* (was get.) J. van Swieten.

Vreemd moge het klinken, en toch wordt het feit door ooggetuigen bevestigd, dat de kraton zelfs van zeer nabij niet te zien of uit de overige werken te herkennen was. Van een rechtstreekschen aanval was dan ook minder sprake dan van het plan om de hoofdstelling van den vijand bedekt te naderen, zonder zich aan al te groote verliezen van personeel en materieel bloot te stellen. De artillerie en genie zouden een meer werkdadig deel nemen aan de krijgsoperatiën; men was de periode van den belegeringsoorlog ingetreden.

Den 27sten nam de sappenarbeid een aanvang, zoowel om de legerplaats te verschansen als om het punt te naderen waar de frontbatterij moest worden aangelegd.

Nadat de generaal dienzelfden dag de zekerheid had verkregen, dat toekoe radja Pakik van Pedir, met 1000 à 1500 man tot verdediging van den kraton was opgerukt, en den sultan (zijn schoonzoon), had aangespoord ze tot het uiterste vol te houden, werd besloten dat hoofd van een der machtigste staatjes van Atjih, in zijn kampong eene gevoelige tuchtiging te doen ondergaan. Niet alleen was hij een groote steun geworden voor de oorlogspartij, maar ook de bedreiging den jongen sultan gedaan, hem zijne vrouw te ontnemen bijaldien hij besloot zich aan het Nederlandsche gouvernement te onderwerpen, schijnt op dien zwakken, verwijfden vorst van grooten invloed te zijn geweest.

Die strafoefening zou door de vloot worden toegediend. Hiertoe vertrokken Zr. Ms. stoomschepen *Zeeland*, *Metalen kruis*, *Citadel van Antwerpen*, *Borneo* en *Banda* derwaarts, terwijl de *Riouw* en *Admiraal van Kinsbergen* de opgeslagen goederen en vivres in het strandbivak aan de monding der Atjih bleven bewaken.

In den morgen van den 29sten lieten genoemde bodems op ongeveer

1500 m. van den wal hunne ankers voor de koewala Pedir vallen, en openden hun vuur op de versterkingen en de kampongs waardoor op verscheidene plaatsen brand ontstond. Onder dit vuur werd de monding verkend, die niet dan bij hoog water en met sloepen van weinig diepgang bevaarbaar is.

Met het aanbreken van den laatsten dag des jaars roeide eene flotille van 12 gewapende sloepen met 3 stoombarkassen en een genoegzaam aantal mariniers aan boord, onder het bevel van den kapt^{n}. l^{t}. van Oordt, eerste officier van Zr. Ms. fregat *Zeeland*, en door het vuur der schepen beschermd de rivier op. Tegen 11 uur rukten de mariniers naar den vijandelijken kampong, en werden met een vrij hevig vuur ontvangen. 't Was echter de aanval-colonne, zelfs met de uiterste inspanning, niet mogelijk den vijand te bereiken.

Ten gevolge van het hoogst moeilijk terrein, en van de ondiepte der rivier werd zij genoodzaakt tegen den avond naar de reede terug te keeren, zonder met de Pedireezen slaags te geraken. Toch was den vijand een gevoelig verlies toegebracht; de steenen versterking en de hoofdkampong van den vorst waren grootendeels vernield, en een gelukkig granaatschot van *de Zeeland* had een kruitmagazijn in de lucht doen vliegen.

Intusschen waren door den commandant der maritieme middelen in de wateren van Atjih, vredelievende voorstellen van den radja van Gighen ontvangen. Hij bood zijne diensten aan om als bemiddelaar tusschen het gouvernement en den sultan op te treden, en werd door den kolonel van Gogh naar den regeerings-commissaris verwezen om dienaangaande te beslissen.

Den 1sten Januari keerde het eskader naar Atjih terug.

De sappenarbeid was onafgebroken voortgezet. De laatste dagen van het jaar werden gebezigd tot het aan wal brengen en opstellen van 't belegerings-materieel, het bouwen van een kruitmagazijn en andere loodsen, evenals tot het opruimen van het terrein om en bij het bivak. Tevens werd het noodig geacht, de aan de sterkte ontbrekende 30 officieren en 562 minderen, uit de depots te doen aanvullen.

Naarmate de loopgraven vorderden verkreeg men wel een beter overzicht van het voorliggend terrein, doch zonder de werken van den kraton en de missigit te kunnen onderkennen, of de plaats nauwkeurig te bepalen waaruit door de vesting-artillerie die sterke positie op de beste wijze kon worden bestookt. De benting echter, waarvan het vuur onze gebivakeerde troepen zoo dikwerf had verontrust, was door de in batterij gebrachte 12 c.m. (achterladers) tot zwijgen gebracht en de geest onder de troepen bleef uitmuntend.

Intusschen kwamen al meer en meer verontrustende berichten in, nopens de ontvangst aan den zendeling Mas Soemo Widikdjo te beurt

gevallen, die, volgens sommigen vermoord, volgens anderen als gevangene naar kampong Longbattah (XXVI moekims) zou zijn overgebracht.

Twee door den generaal gebezigde vertrouwbare mannen die zich bij ons hadden aangesloten, sjech of scheikh Ali Bahanan, die bij de nadering onzer troepen in kampong Djawa achterbleef onder voorwendsel de missigit en de graven aldaar te bewaken, en een Atjinees Abdoe'llah, verre bloedverwant van toekoe Nek, gaven een omstandig verhaal van de schandelijke misdaad aan hem gepleegd. De eerwaardige grijsaard was - volgens hunne berichten - gedood, door hem water in neus en mond te gieten en hem achter overleggende, de keel met een stuk hout dicht te nijpen; eene doodstraf, die gewoonlijk op dieven en overspelige vrouwen wordt toegepast. Zij deelden verder mede dat de sultan, hoewel hij zich letterlijk met niets bemoeide en 't grootst gedeelte van den dag slapende doorbracht, nog in den kraton vertoefde, en panglima Polim den strijd in geen geval wilde opgeven. Ook was hen ter oore gekomen dat toekoe Bintara Kamangan Osjman radja van Gighen, bij eventueele vredes-onderhandelingen zijne diensten had aangeboden, dat een zoon van radja Pakik van Pedir het bevel voerde in den kraton, en de panglima's der drie sagi's opgeroepen waren om over de te volgen gedragslijn te raadplegen. Er was rijst aangekomen uit de bovenlanden, aan munitie geen gebrek, en men scheen vooralsnog niet geneigd tot den vrede, ofschoon veel volk naar de kampongs was teruggekeerd.

Als men de verschillende rapporten bij het hoofdkwartier ingekomen nagaat, dan blijkt er uit: dat, hoe weinig toenadering door het volk en de hoofden van Atjih werd getoond, onze meestvertrouwde berichtgevers steeds de waarschijnlijkheid laten doorschemeren, dat althans eene gedeeltelijke onderwerping niet lang meer kon uitblijven. 't Is daarom minder te verwonderen dat de regeerings-commissaris de hoop niet opgaf om op de eene of andere wijze tot een meer vredelievende oplossing te geraken. Na het inwinnen van deze berichten vermeende hij in de eerste plaats tegen de aanhouding zijner parlementairs te moeten protesteeren, en den sultan kennis te geven dat thans geen andere weg dan die des gewelds openstond.

En in waarheid, wat bleef er anders over dan maatregelen van geweld tegenover een vorst, die in het verguizen van de onschendbaarheid en 't eerbiedwaardig karakter van den afgezant een der eerste beginselen van het volkenrecht met voeten trad? Met of zonder zijne voorkennis was er eene gruweldaad gepleegd, waarover het meest onbeschaafde volk zich zou hebben geschaamd; het volk van Atjih echter schreef van eeuwen her verraad en trouweloosheid in zijne vanen. Doch waar een vertrouwd persoon te vinden, om onder de gegeven omstandigheden zich met dat protest te belasten? Wie zou zich aan eene nieuwe zending durven wagen? Gelukkig werd den opperbevelhebber eene gelegenheid verschaft waarop hij niet had kunnen reke-

nen. Een Engelsch oorlogschip, *de Thalia*, was op de reede aangekomen tot het overbrengen van een brief van H.M. de koningin van Engeland aan den sultan van Atjih, en den 31sten werd het bivak te Penajoeng door den commodore Woolcombe bezocht, ten einde met den regeerings-commissaris te overleggen, hoe het best aan die opdracht te voldoen.

Na de trouwelooze behandeling van onzen zendeling was het niet geraden met een sloep, zelfs onder Engelsche vlag, den kraton te naderen, hoewel de generaal Van Swieten zorg had gedragen dat men dáár met de aankomst van de *Thalia* bekend was gemaakt. Daarom achtte men het beter dat de commodore den sultan schriftelijk van zijne zending verwittigde, met uitnoodiging, de brief der koningin door een gezantschap te doen afhalen, aan 't welk een Nederlandsch vrijgeleide werd toegezegd. Die boodschap werd door Ali Bahanan overgebracht, en toen hij terugkeerde met den wensch van den vorst, de zaak drie dagen uit te stellen ten einde zich met de panglima's te verstaan, werd de koninklijke missive door den commodore, die ongeneigd was langer te wachten, aan den opperbevelhebber ter hand gesteld, met verzoek om ze den sultan van Atjih te doen geworden. Hierdoor verkreeg men de gelegenheid hem tevens bovenbedoeld protest te beteekenen, door het met den brief in één couvert naar den kraton te zenden. Ware Ali Bahanan, die zich met de bezorging belastte, geen eerbiedwaardig Arabier geweest, en had hij niet onder aanbod van eede kunnen verklaren niets van dien ingesloten brief van den Nederlandschen bevelhebber te weten, hem zou wellicht een dergelijk lot als van Widikdjo te beurt zijn gevallen. Dat deze van alles beroofd op eene wreedaardige wijze ter dood was gebracht, werd van verschillende zijden bevestigd.

‘Naar hetgeen Ali Bahanan, die den brief van het Engelsche gouvernement hoorde voorlezen, dienaangaande mededeelde, kwamen de bewoordingen daarin vrij wel overeen met die, door den Engelschen minister van buitenlandsche zaken, lord Granville, aangegeven als een geschikt antwoord op het schrijven van den sultan van de maand Moharan 1290 (Maart 1873).

Opmerking verdient het dat de sultan zich na de voorlezing met bevreemding wendde tot de hem omringende hoofden, en hun de vraag deed, of zij ook iets wisten van dien brief van Moharan, want dat hij zich daarvan niets kon herinneren, op welke vraag algemeen ontkennend werd geantwoord. Wellicht was de bevreemding des Sultans slechts voorgewend en een eigenaardige uiting van spijt over den teleurstellenden inhoud van den pas ontvangen brief. Waarschijnlijker is het echter, dat het aangehaald schrijven geheel buiten hem om was opgesteld en verzonden, want het groot zegel is in bewaring bij zekere Potjoet-di-Atas, zuster van toekoe Pakik en weduwe van den vorigen Sultan, eene vrouw die veel invloed schijnt te bezitten.

Ook de brief van den generaal werd voorgelezen, maar niet beantwoord. De sultan beweerde niets van zendelingen of vorige brieven te weten.

Uit alles blijkt, dat hij een hoogst onbeduidend persoon is, en niet in staat den geringsten invloed uit te oefenen op den gang van zaken in zijn rijk. De panglima's en hoeloebalangs handelen geheel buiten hem om, en het volk beheerscht weder dezen. Wij zijn alzoo in oorlog met het volk, en vandaar verklaart zich het verschijnsel, dat de grond voet voor voet wordt verdedigd, dat nergens eenige uitwerking te bespeuren is van onze welwillende proclamatiën, en alle pogingen, om op aannemelijke voorwaarden met de hoofden in onderhandeling te treden, afstuiten op onwil of onvermogen.'

De bevolking zelve verkoos een strijd op leven en dood boven het verlies van hare vrijheid; liever sterven dan zich te onderwerpen aan eischen zooals aan het bestuur van 'de compagnie' werden toegedicht.

Dan zou er - zoo verhaalde men - een geheele hervorming komen in kleeding, godsdienst en volksgebruiken: vrouwenroof en het uitroeien van Mohammeds leer zou der kafirs wrake zijn; geen harems of missigits meer, en door elk huisgezin zou vijf dollars, voor elken klapperboom één dollar per maand moeten betaald worden, benevens één dollar bij elk huwelijk en bij elke geboorte. Voor dat die geruchten geheel waren te niet gedaan en de bevolking beter was ingelicht, viel aan geene toenadering te denken; bij groot en klein bleef haat en tegenstand bestaan.

Hoewel van den sultan, slechts in schijn het hoofd van zijn rijk, weinig of niets was te verwachten, kon toch het bedoelde protest van den regeerings-commissaris niet anders dan aan hem worden ingezonden. Het luidde als volgt:

Ik heb U.H. nu 12 dagen geleden twee brieven gezonden.

In den eenen bood ik U.H. den vrede aan op aannemelijke voorwaarden, om een einde te maken aan den oorlog die uw land verwoesten en U.H. arm maken zal.

In den anderen verzocht ik U.H. om, zoo als in alle landen van het Oosten en Westen gebruikelijk is, geen leed te doen aan mijne zendelingen.

Op mijne brieven heb ik geen antwoord bekomen en mijn zendeling is niet teruggekeerd.

Bij geen volk der wereld worden de zendelingen door oorlogvoerende partijen gevangen gehouden of beleedigd.

Wat heeft U.H. met mijn zendeling Mantrie Mas Soemoe Widikdjo, een man van aanzien en hoogen ouderdom, gedaan?

Het is ook bij geen volk gebruikelijk om brieven onbeantwoord te laten. Wat kan de reden zijn, dat U.H. geen antwoord heeft willen geven op mijn aanbod om vrede te sluiten?

Is het dan de wil van U.H. dat uw land geheel verwoest worde?

Ik ben beschaamd dat U.H. met mijn zendeling en met mijn brieven zoo onheusch hebt gehandeld.

Ik kan nu niemand meer vinden die een brief naar den Kraton wil brengen.

Ik heb dus geen andere keuze dan den oorlog op de ernstigste wijze voort te zetten en Uwe Hoogheid bij alle beschaafde volken voor de gevolgen verantwoordelijk te stellen.

Mijn vriend den Engelschen kolonel Woolcombe van Harer Britsche Majesteits schip *Thalia* zal ik nu verzoeken dezen brief te gelijk met den brief van Koningin Victoria aan Uwe Hoogheid te zenden.

Ik geef Uwe Hoogheid kennis dat ik over eenige dagen gereed zal zijn den Kraton te beschieten en dat ik dan verplicht zal zijn den Kraton met al de daarin staande en omliggende huizen te vernielen.

Dit zijn mijne woorden.

Atjin, 2 Januari 1874

15 Dzoelkawah 1290.

(*get.*) VAN SWIETEN.

Volgens de laatst ingekomen berichten zouden vrees en moedeloosheid in Atjih beginnen te heerschen, waar de cholera was uitgebroken; maar ook onder onze troepen had ze opnieuw vele offers geëischt, toen de in de laatste dagen aanhoudende regen het kampement als in een modderpoel had herschapen.

Uit de geneeskundige rapporten bleek, dat tot en met den 31sten December, ruim 62% van de aangetaste Europeanen, en 52% van de aangetaste inlanders bezweken waren. Geen wonder dat de opperbevelhebber, tevens gouvernements-commissaris, bij het einde des jaars de toekomst met zorg tegemoet ging en al het gewicht gevoelde van de groote verantwoordelijkheid die in dubbele mate op hem bleef rusten, al mocht hij op 't geen tot hiertoe was verricht en voorbereid, met tevredenheid terug zien. De overwinning had zijne pogingen bekroond; elk was getrouw geweest in de vervulling zijner plichten, en geen enkelen dag had het gezonden, zieken of gekwetsten aan de noodige levensmiddelen, munitie, hulp of verpleging ontbroken. De laatsten waren gewoonlijk binnen weinige uren verbonden en naar de drijvende hospitalen overgebracht, en voor de arme cholera-lijders werd gedaan al wat onder de gegeven omstandigheden mogelijk was.

Op staatkundig gebied viel niets van eenige beteekenis voor; noch Widikdjo, noch een zijner volgelingen was teruggekeerd en blijken van toenadering werden niet of zeer weinig bespeurd.

Een hernieuwd aanbod van den radja van Gighen, om als vredebode op te treden en zijn verzoek om eene Nederlandsche vlag, was als volgt beantwoord.

Brief *van Zijne Excellentie den Luitenant-Generaal J. van Swieten, gericht aan den Radja van Gigieng Toekoe Bentara Kamangan Potjoet Ossman.*

Hierna geef ik mijn vriend kennis dat ik zijn brief, gedateerd op den 11^{den} der maand Dzoel Kaidah, heb ontvangen en begrepen.

Mijn vriend wenscht een vrede tot stand te brengen tusschen mij en den Sultan van Atjin, omdat land en volk te gronde gericht worden door dezen oorlog. Ook ik heb zulks overwogen en daarom heb ik den Sultan reeds aanbiedingen van vrede gedaan op billijke voorwaarden. Wij zijn hier namelijk niet gekomen om ons meester te maken van het rechtstreeksch bestuur over Atjin en ons te mengen in zaken van godsdienst en landsinstellingen; wij wenschen alleen een overeenkomst te sluiten, waarbij het rijk van Atjin wordt verklaard een deel uit te maken van het gebied van Ned. Indië, en waarbij de Sultan en de rijksgrooten Z.M. den Koning der Nederlanden erkennen als hun opperheer.

Ik heb dit ook te kennen gegeven in den brief, dien ik twaalf dagen geleden aan Z.M. den Sultan heb gezonden, maar ik ontving geen antwoord, en zelfs mijn afgezant is tot heden toe niet teruggekeerd.

Evenwel heb ik ook medelijden met de bevolking van dit land, en zoo mijn vriend dus naar Atjin wenscht te komen om over den vrede te spreken, dan zal ik zulks met welgevallen zien.

Ik zend mijn vriend hierbij de gevraagde vlag; mijn vriend kan die bij een eventueel bezoek aan mij benutten om zich en zijn gevolg te vrijwaren als mijn soldaten hen bij aankomst mochten willen beschieten.

Dit zijn mijne woorden.

Einde van den brief.

Geschreven in Atjin op den 4^{den} Januari 1874, de 16 Dzoel Kaidah 1290.

In en om de legerplaats te Penajoeng werden de vele en verschillende werkzaamheden tot betere bewoonbaarheid en meerdere beveiliging voortgezet. Bovenal moesten ten opzichte van den gezondheidstoestand de meest mogelijke voorzorgen genomen en het lage terrein waarop de troepen gelegerd waren opgehoogd, benevens rein en zuiver gehouden worden, om in den abnormalen toestand waarin men verkeerde, de cholera geen nieuw voedsel te geven.

Meer dan 10,000 menschen, honderden paarden en een geheele veestapel moesten in eene betrekkelijk kleine ruimte gehuisvest en beschut worden. Voor het opleggen en bewaren van munitiën en levensmiddelen waren magazijnen, voor het onderbrengen en verzorgen van zieken

en gekwetsten geschikte lokalen noodig, terwijl het voeder voor paarden en vee dagelijks onder goede bedekking, steeds op meer verwijderden afstand, gesneden moest worden. Dat kostte arbeid en tijd, hoewel arbeid- en tijdverdeeling zoodanig geregeld waren, dat naarmate het oorlogsmaterieel, munitie en levensmiddelen werden ontscheept, alles behoorlijk opgelegd en bewaard kon worden. Er was vlijtig met spade en schop gearbeid, en op een paar honderd meters vóór de voorposten-linies, waar het terrein ongedekt was, begon men uit de loopgraven in zuidoostelijke richting, een gedeelte der vijandelijke werken eenigszins beter te overzien. Niemand echter kon over de uitgestrektheid, de sterkte of den samenhang der aangelegde defensiewerken oordeelen, die niet bij machte was zich te verheffen boven de dichte bladgewelven van hoog en laag geboomte, bamboe-doeriheggen (paggers) en heestergewas, die den kraton als met een schier onbeklimbaren muur omringen.

Hij zou anders hebben opgemerkt hoe die sterkte als 't ware het reduit uitmaakte van eene bijna aaneengeschakelde verdedigingslinie, welke de missigit en Pakan-Atjih omvatte en zich langs de rivier uitstrekte, terwijl de stelling onder den naam van panglima Polim bekend en aan die van Pakan-Atjih grenzende, zich aan den rechter vleugel bij die van Lemboe en Langoegoep aan de overzijde van den stroom aansloot. Eene onafzienbare rij kleine redouten met geblindeerde schietgaten, door zwaar hout aan het oog onttrokken en door voorliggende paggers en verhakkingen ongenaakbaar, zouden zich hebben vertoond. Bovendien zou hij hebben ontwaard dat een aanval op het noorderfront van den kraton, door de linker face van Pakan-Atjih langs de koerong Daroe, zoo goed als onmogelijk was geworden. Voor onze artillerie en genie echter bleef vooral het meer teruggetrokken deel der stelling zoo goed als geheel onbekend, en moesten de aanvalswerken genoegzaam op de gis worden getraceerd.

Het slechte weder bleef aanhouden en de in het gebergte gevallen regens hadden de rivier zoodanig doen zwellen, dat de brug door den sterken stroom weggeslagen en de gemeenschap tusschen de oevers gestremd was. Oschoon de natte weêrsgesteldheid ook het bewerken van den kleiachtigen grond zeer bemoeilijkte, was men evenwel met de geopende paralel een goed eind gevorderd. De loopgraaf werd tot een punt vooruitgeschoven, waaruit de rivier-batterij, de missigit en de kraton beschoten konden worden, en de frontbatterij zou weldra gereed zijn om het vernielingswerk te beginnen. De werkers hadden van den vijand weinig te lijden; vermoedelijk had hij ze achter de gordijn van haag en struik niet bespeurd, en misschien begreep hij het doel niet van al dat graven. Ook zijn vuur op het kampement bracht weinig schade teweeg.

Het nut van dezen en lateren sappenarbeid zoowel tusschen het kampement en de aan te leggen démonteer- of bresbatterij, als om betere gemeenschapswegen op voortdurend onveilig terrein, zooals langs de

westerface van den kraton te verkrijgen, woog wel op tegen den tijd en den arbeid aan dat graven besteed en de bezwaren er aan verbonden.

Intusschen waren de beddingen gelegd voor 6 stukken van 12 c.m. waarvan 4 achterladers en 4 mortieren van 20 c.m., terwijl op iederen vleugel der batterij nog 4 mortieren in de loopgraaf waren opgesteld, welk vuur door dat van de 2 c.m. die de zuidzijde van het bivak beschermden en der vier sloepen op de rivier versterkt kon worden.

In eene conferentie, den 4^{den} Januari tusschen den opper- en den tweeden bevelhebber, de chefs van den staf en van de opnemingsbrigade, alsmede van de hoofdofficieren der artillerie en genie gehouden, werd men het spoedig eens, dat geen bres in den kraton geschoten kon worden, en een stormaanval onraadzaam was, zonder die sterkte hare stormvrijheid ontnomen, en zich vooraf van het bezit van de missigit verzekerd te hebben. Dientengevolge werd besloten:

1°. het terrein langs den westelijken oever op te ruimen om aldus een open en begaanbaren weg naar de missigit te verkrijgen;
2°. met de batterij op den linkeroever der rivier het terrein tusschen kampong Djawa en de missigit schoon te houden;
3o. de hoofdbatterij te voltooien en de paralel naar de rivierzijde te verlengen;
4°. het vuur der batterij niet te openen, zoolang eene onontbeerlijke gemeenschap met de beide oevers niet op voldoende wijze verzekerd is, en
5°. met inspanning van alle krachten aan de voltooiing van de brug te doen werken, waardoor die gemeenschap verkregen moest worden.

Dienzelfden dag kwam de kolonel De Roy van Zuijdewijn uit Padang in het hoofdkwartier aan, om het bevel over de 2de brigade op zich te nemen, en alles werd tot de herovering van de reeds zóó beruchte missigit voorbereid.

Nu en dan scheen het als of er eenige meerdere toenadering ontstond. Aan een Atjinees, die voorgaf gezonden te zijn om over de onderwerping van het hoofd van kampong Tjadeh (nabij Gighen) te onderhandelen, doch later een spion bleek te zijn, werd eene vredelievende proclamatie medegegeven. Toen ook hij gewaagde van de overdreven geruchten omtrent de gevreesde wraakoefening en de in te voeren belastingen verspreid, werd hij beter ingelicht en gewezen op de vele duizenden guldens die door het aanvoeren van levensmiddelen en andere behoeften, bij eene vestiging der Hollanders, maandelijks ten bate der bevolking zouden komen, waarvan elk het zijne genieten kon. Men liet tevens doorschemeren dat aan de hoofden die zich 't eerst aansloten, verschillende voordeelen verzekerd of hoogere rangen verleend konden worden.

Nadat de brug, door de bandjirs van de laatste dagen vernield, weder in orde en de gemeenschap met beide oevers hersteld was,

zou - ingevolge vroegere bespreking - de infanterie der 2de brigade zich den indruk, door een verdelgend en verpletterend artillerievuur op den vijand uitgeoefend, ten nutte maken, om tot de missigit door te dringen en ze te hernemen. Hoewel die verdelgingstaak, aan de artillerie opgedragen, zoowel bij de onzekerheid van de ligging der vijandelijke werken, als tengevolge van het dicht begroeide terrein en de menigte paggers van bamboe-doeri, zich binnen vrij enge grenzen moest beperken, kon hare moreele uitwerking van veel nut zijn. Later echter is gebleken dat haar vuur op onderscheidene plaatsen van eene hoogst vernielende en dus meer dan bloot moreele uitwerking is geweest. Den 6den Januari stonden de troepen tot den aanval gereed. Vol moed en vertrouwen waren zij met den besten geest bezield.

De leiding van deze krijgsverrichting was aan den kolonel De Roy van Zuijdewijn opgedragen, een man, wiens naam sedert lang een goeden klank had bij het Indische leger.

Toen op het gewone uur de reveille sloeg in het kampement ging hij reeds met zijne colonne (drie bataillons der 2de brigade, eene batterij en de 1ste compagnie sappeurs) de Atjih over, en naar gelang deze troepen den anderen oever bereikten, werden de gewone voorzorgsmaatregelen genomen. De boschrand werd door tirailleurs en eene sectie berggeschut bezet, de ambulance met de noodige dekking in kampong Oedjong Djawa aan het overgangspunt achtergelaten en alles tot den aanval gereed gemaakt. Op het daartoe gegeven signaal rukten de troepen voorwaarts en trachtten zich, met bijl en kapmes gewapend, een weg te banen door de wildernis.

Ruim drie uren gaan voorbij, eer men den door dat dicht begroeide terrein nog altijd onzichtbaren, maar - voor zoover mogelijk - door het geschutvuur geteisterden tempel meer rechtstreeks kan naderen.

Terrein-hindernissen van allerlei aard moeten overwonnen worden; hier is het een met paggers omheinde vlakte, dáár kreupelbosch waar men zich slechts met moeite kan doorworstelen, zoodat onze soldaten niet dan met veel inspanning eenige honderden meters vooruit komen. Reeds schemerde een helderder licht door de dichte bladgewelven heen en had men het meest begroeide gedeelte van het bosch achter zich, toen de onzen door een goed onderhouden lelah- en geweervuur werden gestuit.

Madjoe! (voorwaarts) klinkt het uit des bevelhebbers mond en door haag en langs struik baant men zich een weg in de richting van het vuur dat menigeen doet vallen. Na veel inspanning is eindelijk de boschrand bereikt; en ziet! daar verheft zich een uitgestrekte, drie meters hooge borstwering, van evenveel rijen boven elkander geplaatste schietgaten voorzien. Door een droge gracht gedekt, het glacis met doornbamboe en randjoe's beplant, staat zij daar als een wachter, om het verder doordringen krachtdadig te beletten. Ze moet genomen en

onschadelijk gemaakt worden die stelling, welker vuurlijn onmogelijk over hare geheele lengte tot zwijgen is te brengen. Met één oogopslag heeft de bevelhebber de moeielijke positie begrepen, waarin hij verkeert en zijne bevelen gegeven. Al spoedig komt het gros der artillerie voor het midden der linie in batterij; en terwijl men eene omtrekking langs de linkerflank zal beproeven, rukt een gedeelte der infanterie tot versterking op en blijft het andere tot dekking der artillerie en als reserve achter.

Het hevig en aanhoudend vuur van den vijand verspreidt inmiddels dood en vernieling in de gelederen, zonder den kloeken aanvoerder iets van zijne bedaardheid te doen verliezen. Zijn paard wordt onder hem doodgeschoten en hij zelf door een kogel in het been getroffen. Eenige minuten later opent de artillerie haar vuur, en volgens de richting van het geweervuur, schijnen de twee infanterie-afdeelingen reeds terrein te hebben gewonnen. Alles is in rook en damp gehuld, en het donderend geluid in de verte verkondigt dat op een sein, aan den rivierkant gegeven, de zware batterij thans haar geschut tegen den kraton doet spelen. En werkelijk wordt er veld gewonnen, oostelijk aan de Atjih en meer westelijk in de wildernis.

Eene Europeesche compagnie rukt langs den bevelhebber heen. Er ontstond een oogenblik weifeling toen zij dien overstelpenden kogelregen tegen ging. Doch die weifeling duurde slechts kort, want dáár klinkt weêr het Madjoe! den soldaten in de ooren; De Roy stelt zich aan hun hoofd en voorwaarts gaat het tegen geweer- en lelahvuur in.

't Beslissend oogenblik is dáár. Onder de opwekkende tonen der krijgsmuziek en de daverende hoera's langs de geheele linie herhaald, wordt de verhakking bereikt. Men dringt door randjoe's en doorns heen; reeds zijn eenige soldaten over de gracht en klauteren tegen het steile talud naar boven. Zij die niet vallen reiken elkander de hand; op dien moeilijken weg helpt de een den ander. 't Is een onbeschrijfelijk tooneel; hier hebben eenigen onzer dapperen de kruin bereikt en luide stijgt het triomflied omhoog; ginds wordt het hulpgeschrei door een doffen slag gevolgd, en zij die zich reeds meester waanden van de sterkte, storten neêr, uitgeput van vermoeienis of met wonden overdekt. Sommige compagniën hebben veel te lijden, dikwerf worden de juichtonen der overwinning door kreten van smart en vertwijfeling vervangen. Van alle zijden verheffen zich stemmen en knettert het vuur; 't is een oorverdoovend geraas. Toch klinkt eene opwekkende muziek nu en dan tusschen den ruwen oorlogskreet der onzen en het schrille veldgeschrei van den vijand heen, en kan men van tijd tot tijd het ‘Madjoe!’ onderscheiden. 't Gaat dan ook steeds voorwaarts en al spoedig acht de Atjinees zich achter de zoo goed verdedigde borstwering niet langer veilig.

‘De verschillende gevechten op alle punten juist te beschrijven’ - zegt Van Rees, wiens levendige schildering ik hier laat volgen - ‘is

onmogelijk.' Hij laat ons evenwel op het oogenblik van den storm een blik werpen langs de geheele linie.

'Majoor Cavaljé,' - zoo verhaalt hij - 'heeft achtereenvolgens de divisiën Visscher en Van Tienhoven tot ondersteuning van Le Bron de Vexela laten opmarcheeren, terwijl van Marion de artillerie blijft dekken. Van der Kruk bedient in persoon het stuk, waarvan twee kanonniers gevallen zijn. Het gelukt hem een vijandelijken vuurmond tot zwijgen te brengen. Onder zware verliezen is Hulskamp met zijn tirailleurs reeds tot aan den voet der borstwering genaderd, als hij verneemt dat de patronen verschoten zijn. Dadelijk neemt Van Tienhoven de plaats in van Le Bron, van wiens divisie trouwens reeds drie officieren buiten gevecht gesteld zijn. Driemaal laat Cavaljé met vuren ophouden om des te beter te kunnen luisteren. Eindelijk hoort hij de muziek en draalt nu geen oogenblik. "Attakeeren!" roept hij, en twee divisiën werpen zich op de versterking. Van Tienhoven is met een zijner soldaten het eerst op de borstwering; op hen volgt De Bordes.

Verderop nadert Hemmes met drie inlandsche fuseliers tot op tien passen van de gracht, en houdt daar stand totdat allen door kogels getroffen zijn en neerstorten. Ook Von Mauntz en Popelier zijn gewond bij een hernieuwde poging om vooruit te dringen. De ongeschoeide voeten der inlandsche soldaten kunnen de scherpe punten der randjoes niet trotseeren. Maar iets meer rechts gelukt het een Europeesche kompagnie de hinderpalen te overwinnen. Korporaal Volmar komt dáar eenige seconden vóor zijn kompagnies-kommandant Rochell op de borstwering; op een ander punt is fuselier Balmer zijne makkers voor.

Aan den rechtervleugel beklimt de adjudant-onderofficier Peters de borstwering, het vaandel in de hand, en wordt onmiddellijk gevolgd door een aantal soldaten.

Overste Pel, wiens muziekkorps het sein tot den aanval heeft gegeven, rukt met versnelden pas aan en komt tijdig genoeg om de bestormers te ondersteunen.

Over de geheele lengte der linie staan alzoo onze braven op de borstwering en overstelpen de verdedigers met geweervuur. Hier en daar is men reeds in de binnenruimte gesprongen en vecht man tegen man. Hoe dapper de vijand ook moge strijden, thans is hij gedwongen zijn stelling op te geven. Honderden zijn reeds teruggetrokken, en de laatsten worden op de hielen gevolgd. Zoodra De Bordes op het plongé der borstwering is gekomen, herkent hij de missigit, wier muren zich op een 300 passen afstand boven de vlakte verheffen. "Vooruit, naar de missigit!" roept hij zijn manschappen toe; en zonder zich op te houden jaagt hij den wijkenden vijand na. Van der Swan wordt het eerst op den muur gezien; hij heeft de bataljonsvlag in de hand geklemd. Van Tienhoven, De Bordes en de Ambonees Ponwal zijn bijna gelijktijdig boven. Met dezelfde kompagnie waarmede De Roy de linie bestormde, is hij tot de missigit doorge-

drongen en ontwaart eerst dáar dat Cavaljé met een twintigtal manschappen hem is voor geweest.

De missigit is verlaten, en geen wonder! Aan de rivierzijde zijn de muren geheel vernield door het zwaar geschut. De vijand geeft echter de verdediging niet op, want uit den kraton onderhoudt hij een levendig vuur en maakt ons het verblijf lastig. Reeds heeft Ten Bosch een zwaar schampschot aan den schouder gekregen en is Van Lier, door een matten kogel getroffen, bewusteloos neergezegen aan de zijde van De Roy. Deze vaardigt inmiddels nieuwe orders uit.

Bruinsma moet het in bezit nemen van de missigit aan den opperbevelhebber rapporteeren; Schneither het terrein verkennen, om te oordeelen of er dadelijk tegen den kraton kan worden opgerukt; Booms de oostzijde met zandzakken en schanskorven sluiten, banketten langs de muren aanbrengen en aan de westzijde een paar coupures in de aarden enveloppe maken. De artillerie wordt in positie gebracht, en Pel met de verdediging van de missigit belast, terwijl aanstonds handen aan het werk worden geslagen om de gemeenschap met de linie en met Penajoeng te verbeteren.'(*)

Twee halve bataljons en eene compagnie artillerie bleven als bezetting in de veroverde stelling achter. De overige troepen, ofschoon hoogst vermoeid, keerden in den meest opgewekten toestand naar het bivak terug.

Wonderen van dapperheid zijn verricht, schitterende bewijzen van trouw en beleid geleverd. Algemeen was de lof over de zelfopofferende toewijding door meerderen en minderen op dezen dag weder betoond. Zoo was dan het heiligdom, waarschijnlijk door den grooten Sultan Iskander Moeda, 'de roem van Atjih' gesticht, ten derden male in des kafirs handen, en was in dat 'huis des barmhartigen' (beitoe'r-rahmân), een onbarmhartigen strijd gestreden.

De Roy wiens rechterbeen doorboord is vond na de overwinning den tijd om zich te doen verbinden. Hij moest in eene sloep naar het hoofdkwartier worden overgebracht, de dappere soldaat, die, zoo als men zegt, den bijnaam verkreeg van 'kolonel Madjoe;' eenige dagen later keerde hij naar Padang terug, waar hem eene luisterrijke ontvangst en welverdiende hulde bereid was.

Het vuur van den kraton, waardoor de onzen veel te lijden hadden, werd tot zwijgen gebracht, de missigit tot legerplaats ingericht, hare bijna geheel ter neêr geschoten oostelijke face zoo veel mogelijk gedekt en de veroverde stelling door onze troepen bezet. Het succes van dien dag was met 17 gesneuvelden en 201 gewonden, waaronder elf officieren gekocht; 't Indische leger had zijn ouden roem gehandhaafd. Zie slechts op welke wijze het strijdperk wordt verlaten; vraag aan de compagnie Le Bron de Vexela hoeveel officieren en soldaten er gevallen zijn; tel de wonden van hen die op het slagveld bleven liggen, en

(*) Zie het Feuilleton van *het Vaderland* van 29 April 1874.

vraag het den artsen, bij hoe menig gekwetste, geamputeerde en stervende nog een ‘Leve de Koning’ over de veege lippen kwam. Had menigeen zich een lauwerkrans om de slapen gevlochten, niet het minst het personeel van den geneeskundigen dienst, dat ook hier weder uitblonk door ijver en plichtsbetrachting, zoodat binnen weinige uren de meeste gekwetsten verzorgd of verbonden waren.

Bij het terugkeeren der dappere scharen plaatste de opperbevelhebber zich voor zijne tent, drukte de commandeerende officieren hartelijk de hand, en wenschte hen geluk met het belangrijke voordeel door den onbezweken moed en de krachtige medewerking van allen verkregen.

't Was een schitterend wapenfeit; toch beweren velen die er aan deel namen, dat als de bestorming der voorwerken, na voorafgaande recognosceering, door het vuur der aan de operatie deelnemende batterij der 2de brigade was voorbereid; als men het resultaat der omtrekkende beweging had afgewacht, en geen vuurgevecht, 70 passen voor de sterkte op een onzichtbaren vijand had doen openen, ‘ook die bestorming denkelijk vrij wat minder offers zou hebben gekost.’

Den volgenden dag vertrokken twee stoomschepen naar Padang om de gekwetsten te transporteeren, en het rechter en linker half 2de bataljon naar Atjih over te voeren tot aanvulling van de geledene verliezen. De vaste brug over de Groote-rivier die inmiddels gereed gekomen was, bewees uitstekende diensten nu de troepen in de missigit van al het noodige moesten worden voorzien.

Men ging voort haar te versterken en zich tegen het vijandelijk vuur te dekken, terwijl in het kampement, dat thans kon worden ingekrompen, vele verbeteringen werden aangebracht.

Een paar dagen daarna (9 Januari) meende men dat de kraton niet altijd en overal met de noodige zorg werd bewaakt, en 't wellicht mogelijk zou zijn er zich bij verrassing meester van te maken. Aan het hoofdkwartier werd althans gerapporteerd dat de kapitein Van Wijhe met vijf man ongemerkt tusschen de muren doorgedrongen, en het hem iets later gelukt was om de saillant met een compagnie te naderen en ongeveer 400 passen ongezien langs de face voort te gaan, toen hij door de bezetting bemerkt en er een hevig vuur op hem en de zijnen geopend werd.

Daarop besloot men in den nacht van den 10^{den} een coup-de-main te wagen. De genie zou trachten onder een aanhoudend en krachtig artillerie vuur een honderd pond lithofracteur aan den voet van den muur te brengen om ze te doen springen, waarna, als de bres beklimbaar was, drie halve bataljons den storm zouden beproeven. Later echter is gebleken dat die muur niet tot den hoofdwal of de werken van den kraton behoorde maar tot een vroeger daar gestaan hebbende amfioenkit (mendoe madat). Maar ook de vijand had aanvalsplannen beraamd die werden uitgevoerd, terwijl de onze om geldende redenen moesten

worden uitgesteld. Gelukkig bleven ze niet onopgemerkt en werden door de waakzaamheid van onze soldaten verijdeld. Reeds in den avond was een sterker kanon- en geweervuur uit den kraton en eene buitengewone beweging onder den vijand waargenomen, die gewoonlijk eene attaque voorafgaan. Dezerzijds waren de noodige voorzorgsmaatregelen genomen. De grootstmogelijke stilte werd den soldaten aanbevolen, en sedert geruimen tijd reeds was het voorliggend terrein door hen bespied, toen zij voor zoo ver de duisternis van den nacht het toeliet, eenige Atjineezen zagen opdagen. Zonder gedruisch trokken de voorposten langzaam op de sterkte terug.

Door het dichte kreupelhout gedekt en beschermd, kwam de bende al nader en nader, het geluk scheen haar gunstig en reeds waanden zij de Hollanders in den eersten slaap te overvallen, doch ook dezen waren op de been en waakten achter de verschansing. Weinige schreden nog en de werken zijn bereikt. Op een gegeven oogenblik springen de voorvechters onder een vervaarlijk geschreeuw te voorschijn, maar op hetzelfde oogenblik flikkeren honderden lichtjes langs de borstwering, en het woeste gehuil wordt door kanon- en geweervuur overstemd; de aanslag is mislukt. De koene bespringers tuimelen over en door elkander en wijken weldra in het hout terug. Nogmaals werd de aanval met evenveel moed, doch met denzelfden ongelukkigen uitslag hervat, en weldra wordt de stilte van den nacht slechts door het gekerm van gekwetsten en stervenden verstoord. De lijken der gevallenen nemen de plaats in waar de Atjineezen gehoopt hadden de roode vaan te planten en als overwinnaar te verblijven. Het toen voor de verdere operatiën zoo gewichtig punt bleef door den kalmen moed onzer soldaten behouden; thans duidt een puinhoop de plaats aan, waar ‘het huis des barmhartigen’ gestaan heeft.

Een paar uren later klonk hun oorlogskreet den onzen opnieuw in de ooren. 't Was op de legerplaats van het hoofdkwartier gemunt, thans meer dan anders van troepen ontbloot. De vijand meende er beter te slagen en het straks geleden verlies bloedig te kunnen wreken. Doch ook dáár was elk op zijn post; ook dáár werd hij in zijne verwachting bedrogen, het woest getier met schot op schot beantwoord en de rust spoedig hersteld.

Nu het, tengevolge van die alarmeering, te laat geworden was om aan eene verrassing van den kraton te denken, ging men voort het bivak te verbeteren en aan de zuid-oostzijde in te krimpen, terwijl tevens de troepen in de missigit en omliggende werken door anderen werden vervangen.

Abdoe'llah (onze Atjineesche berichtgever), die een paar dagen te voren met geweer en klewang als strijder uitgerust zich toegang verschaft had tot den kraton, deelde mede dat hoewel ons vuur op verschillende plaatsen brand had gesticht, er dagelijks vele menschen stierven en een zoon van den radja van Pedir aan de heerschende

ziekte bezweken was, noch diens vader noch de sultan de sterkte hadden verlaten. Panglima Polim bevond zich met 3000 man meer oostelijk te Lampo-Idjoe om den Hollanders het hoofd te bieden. Hier zij aangeteekend dat deze Abdoe'llah niet verward moet worden met een onzer spionnen die als renegaat denzelfden naam had aangenomen, en lang genoeg in Atjih had vertoefd om èn als gids èn als spion goede diensten te bewijzen. Hij was de zoon van een predikant in Denemarken, Swinden genaamd, en ofschoon renegaat, vrij goed gezien en met vele plaatsen en hoofden bekend. Ook hij scheen de meening toegedaan dat de strijd eerlang door eene gedeeltelijke onderwerping zou gevolgd worden.

In de maand Maart 1873 was hij op de oostkust met nog een renegaat in eene kleine inlandsche prauw door een onzer oorlogschepen gearresteerd. Zijn tochtgenoot, Thepen, bleek een Hollander te zijn, in Leiden geboren, die - volgens zijn verhaal - na expiratie van straf, bij de marine wegens insubordinatie te hebben ondergaan, zich naar Penang had begeven waar hij met eene inlandsche vrouw gehuwd was.

Bij het uitbreken van den oorlog was hij met Abdoe'llah naar Atjih vertrokken om als gidsen hunne diensten aan te bieden. Hij schijnt daar echter minder vertrouwen te hebben genoten dan zijn Deensche vriend.

In weerwil van een vroeger beweren is uit niets gebleken dat er nog andere Europeanen in Atjih waren of geweest zijn; 't geen overeenkomt met den bekenden afkeer door de inlanders tegen elken kafir gekoesterd en het wantrouwen in elken renegaat gesteld.

Van toekoe Nek, die zelfs na de zege door de onzen behaald, zich vooralsnog niet openlijk voor de Blanda's durfde te verklaren en in het kampement te verschijnen, ontving men bericht, dat na de groote verliezen, vooral op den 14^{den} December, een gedeelte van de oorlogspartij wankelmoedig begon te worden, en vele Atjineezen ook ten gevolge van 20 à 30% sterfte aan cholera naar hunne kampongs waren teruggekeerd. Verder gaf hij in bedenking zich van de zoogenaamde lustplaats Taman (kota Petjoet) meester te maken, vanwaar men zeide dat een plongeerend vuur op den kraton kon uitgaan. Er werd besloten van die aanwijzing partij te trekken; de beide halve bataljons Romswinckel en Luymes, ieder van eene sectie artillerie en twee mortieren voorzien, voerden de beweging uit, die onder de leiding van den kolonel Schultze volkomen mocht gelukken, na zich vooraf van eene uitgestrekte linie (kota rantang), Blang Padang genaamd, te hebben meester gemaakt om bij den aanval op Petjoet niet in den rug te worden genomen. Met een niet noemenswaardig verlies viel die linie reeds vroeg in den morgen, en, nadat de colonne met eenige compagniën Europeanen versterkt was, tegen den middag ook de sterk bezette kota Petjoet ons in handen, waardoor eene betere

stelling tegenover de westelijke face van den kraton werd verkregen. De verovering van deze belangrijke positie sloot het verblijf van Atjihs sultan al meer en meer in en benam het een zijner voornaamste uitgangen, pintoe oekoeb genaamd. Inmiddels was ook de kraton door onze batterijen krachtig beschoten; verscheiden huizen vlogen in brand en de granaten brachten veel schade te weeg. Na de noodige maatregelen genomen te hebben om offensieve retours van den vijand te voorkomen, werd aan de vermoeide troepen eene welverdiende rust geschonken.

De opperbevelhebber die zich vroeg in dien morgen naar de missigit begaf ten einde de hierboven vermelde beweging beter te kunnen volgen, was niet weinig verwonderd bij het onverwacht verschijnen van het gevolg van wijlen Mas Soemo Widikdjo. Wij zagen hem op den 23sten December met zijne gezellen het bivak verlaten; thans keerden zij na veel lijden en uitgeput van vermoeienis, doch zonder hunnen heer terug en deelden omtrent hun wedervaren het volgende mede.

Nabij de missigit gekomen waren zij al spoedig door een troep volk omringd, en nadat een der hoofden gewaarschuwd was, verschenen de panglima's der XXV en XXVI moekims; zij namen de brieven in ontvangst, en men hoorde weldra kreten onder het volk opgaan om de gezanten te vermoorden. Hiertegen verhief zich de stem van een der aanwezige hadji's. Hij beweerde dat onder het bestuur van den vorigen sultan den brenger van een brief nimmer eenig leed mocht geschieden, en men liet het gezantschap dan ook in vrede vertrekken; zelfs gaf een jongmensch zijn gouden kalkdoosje aan onzen gezant, als vergoeding voor de hem ontnomen zilveren sirih-doos. Zij waren echter geen kwartieruurs onder weg, of Widikdjo werd met de zijnen teruggehaald, van hunne wapens en kleinoodiën beroofd en gevankelijk naar den kampong Longbattah gevoerd, waar zij gedurende twee dagen in een langgar bleven opgesloten, zonder echter ernstige vrees te koesteren voor hun leven. Bij het wegvoeren van Widikdjo, in den laten avond van den 25sten, lachte de edele grijsaard toen hem werd medegedeeld dat zijn leven gevaar liep, zoo vast vertrouwde hij op de onschendbaarheid van zijn persoon en den eerbied aan zijne betrekking als afgezant verschuldigd; hij kende den trouweloozen aard der Atjineezen niet en werd omgebracht, waarschijnlijk op de wijze gelijk hier boven is vermeld.

Den volgenden dag kreeg zijn gevolg de tijding dat hij verdronken was. Radèn Tegoeh werd eenige dagen later naar het verblijf van panglima Polim overgebracht, terwijl de drie anderen door een aanzienlijk hoofd, Toekoe Talang, gebruikt werden om zijne wapens en sirih-doos te dragen. Hoewel zij over geene bepaalde mishandelingen te klagen hadden, kregen zij weinig en slecht voedsel en moesten ten

aanzien van het publiek van 's morgens tot 's namiddags in de zon zitten. Dit duurde tot den 11den Januari toen ook zij gebonden werden, onder aanzegging den volgenden dag te zullen sterven. De arme zendelingen kenden het lot dat hen wachtte en besloten eene poging tot hunne redding te wagen. Al spoedig gelukte het aan Mas Kerta Soedira zijn banden stuk te bijten, zijne makkers te bevrijden en eene schuilplaats te vinden in de rivier waarin zij den geheelen nacht moesten doorbrengen. Zij durfden ze niet voor den volgenden morgen tegen 5 ure nabij onze voorposten verlaten. Soera Melangi, zich een oogenblik aan wal gewaagd hebbende, viel onmiddellijk in handen der Atjineezen, en werd door hen naar de rivier teruggebracht. Nadat zij hem onder water hadden gehouden totdat ze hem dood waanden, gaven de ellendelingen den ongelukkigen ten overvloede nog een paar lanssteken in de borst, en legden hem in een kuil waarover een laag aarde werd uitgespreid. Geen wonder dat ze meenden hun slachtoffer den genadeslag gegeven en een doode begraven te hebben. Toch leefde de arme Javaan; weldra kwam hij bij, en wist zijn graf te verlaten. Met ongeloofelijke inspanning sleepte de zwaar gewonde man zich voort en haalde zijn makkers in, kort voordat zij door den generaal werden ontmoet. Doch nu begaven hem zijne krachten, en nauwelijks had hij de voorposten bereikt of hij stortte bewusteloos ter neêr. De aan hem besteedde zorgen mochten niet baten. Den volgenden dag stierf deze volgeling van Widikdjo in de ambulance; hij had te veel geleden, er was geen redding meer mogelijk.

In den namiddag van den 13den Januari leverden de Atjineezen een nieuw bewijs van den onstuimigen moed en de doodsverachting die velen hunner bezielde.

Nadat zij door veelvuldig schieten getracht hadden de aandacht op de oostelijk gelegen sawahvelden te vestigen, had de veldwacht aan de noordzijde een verwoeden aanval te verduren. Onder woest getier en luide kreten door een vijftig of zestig voorvechters overvallen en teruggedrongen werd ze een oogenblik aan 't wijken gebracht, en de commandant (de 1ste luitenant Raaymakers) door een aantal klewanghouwen doodelijk gewond. Reeds waande de woeste bende de wacht verslagen of verstrooid, toen deze zich verzamelende, onder den overste Pel en den kapitein Van Daalen die zich in de nabijheid bevonden en door eenige manschappen ondersteund, op hare beurt den koenen aanvaller verjoeg, die tot de voorhoede van een grooter troepenmacht scheen te behooren.

Nog eenige passen slechts en hij had wellicht tot de ambulance kunnen doordringen; weerlooze zieken en koelies, ja zelfs het hoofdkwartier hadden zich dan tegen den stoutmoedigen indringer moeten verdedigen. In een oogwenk toch waren enkelen der onzen, elk met 2 of 3 zware wonden, buiten gevecht gesteld; maar spoedig keerde de kans en de vijand liet 44 dooden achter. De even dappere als vermetele

Atjineezen waren op een punt doorgedrongen, waar de verschansing van de uitgebreide stelling nog niet voltooid was, en op den dag dat de bewoners van dit punt op de zuiderflank van het kampement de trancheewacht hadden betrokken. Te gelijkertijd was een even verwoede aanval op de belegeringsbatterij afgeslagen en de rust ook dáár hersteld. Men nam echter de noodige maatregelen om dergelijke aanvallen te voorkomen.

Volgens ingekomen berichten maakte de cholera vele slachtoffers en was de kraton door den sultan verlaten. Hij had zich naar Longbattah begeven, waar de Imam van dien kampong, het heldhaftigste hoofd van de oorlogspartij, veel volk verzameld en vast besloten had den strijd tot het uiterste vol te houden.

Inmiddels werd aan de marine de tuchtiging opgedragen van een gedeelte der sagi XXV, welk gebied, westwaarts van dat van Maraksa gelegen ons onder zijn hoofd toekoe Nanta Setia zeer vijandig gezind was.

Van de vredes-onderhandelingen door den radja van Gighen aangeboden hoorde men niets, en er ontstond meer verwijdering dan toenadering, zoowel van de zijde der hoofden als van het volk, zoodat de regeerings-commissaris er toe gebracht werd het volgende aan het hooge bestuur mede te deelen.

‘Na hetgeen mij thans gebleken is van de suprematie of liever bandeloosheid van het volk, dat ons voet voor voet het terrein betwist, maar niettemin steeds moet wijken voor de kracht onzer wapenen, is bij mij de vraag gerezen, of het wel wenschelijk is, dat Toekoe Bentara Kramangan slaagt in zijn zending, of het wel overeenkomstig onze waardigheid en ons belang kan geacht worden in deze omstandigheden en na al het gebeurde nog in onderhandeling te treden met een vorst, die zich kenmerkt door meer dan gewone onbeduidendheid en onmacht, of wij kortom wel eenigen waarborg voor de toekomst bezitten, wanneer wij er in slagen een contract in den geest van dat van Siak te sluiten met iemand die, zoo al niet medeplichtig aan den gepleegden moord op Mas Soemo Widikdjo, dan toch getoond heeft niet eens in staat te zijn mijne parlementairs te beschermen, laat staan de orde in zijn Rijk te handhaven.

Daarbij komt nog, dat Panglima Polim, het hoofd van de voornaamste afdeeling van het Rijk, zich hoogst waarschijnlijk naar het binnenland zal terugtrekken en zal blijven weigeren zich te onderwerpen.

Ook is het niet onwaarschijnlijk dat de hoofden van de XXV en XXVI Sagi's na den val van den kraton in hun verzet zullen blijven volharden en door harde middelen tot onderwerping zullen moeten worden gedwongen. Het is met het oog daarop, dat ik besloten heb, ook nog de andere helft van de brigade te Padang herwaarts te doen komen, ten einde zonder aan de zekerheid der door ons veroverde en

bezette stellingen te kort te doen, door mobile kolonnes den kring van onze werking en onzen invloed uit te breiden en de beter gezinde bevolking te nopen naar hare kampongs terug te keeren.

Ik kan niet ontveinzen dat een en ander wijziging dreigt te brengen in mijn vroegere opinie over de beëindiging der Atjineesche quaestie, en hoewel ik de zaken niet wensch vooruit te loopen, acht ik het niettemin wenschelijk Uwe Excellentie daarvan reeds nu met een enkel woord mededeeling te doen.'

Er bestonden alzoo voor den regeerings-commissaris genoegzame redenen om in zijn schrijven de mogelijkheid van eene te wijzigen politieke richting te laten doorschemeren, en het thans minder wenschelijk te achten een tractaat te sluiten, dat na al het gebeurde zoo weinig waarborg voor de toekomst zou opleveren. Wat was er bovendien te verwachten van een sultan die zich met niets bemoeide, en volgens het beweren van zijne onderdanen 'niet in staat was, hun slechts voor één dag van levensmiddelen of krijgsbehoeften te voorzien;' wat van hoofden die in hun verzet bleven volharden en eene steeds vijandig gezinde bevolking? Toch is deze op goede gronden steunende verandering van inzicht den generaal door zijne bestrijders als eene onzekere en weifelende staatkunde toegerekend.

De beste wijze om den kraton te bemachtigen zonder zich aan te groote verliezen bloot te stellen maakte nog steeds een punt van overweging uit. Het was den generaal Verspyck gebleken, dat hoewel men een enkelen - waarschijnlijk geisoleerd staanden muur - ongestraft kon naderen, die sterkte in den regel te goed bewaakt werd en te weinig uitwerking van lithrofracteur te verwachten was, om op den goeden uitslag van een coup-de-main te mogen rekenen. Daarom was het van belang westwaarts van het sterke noorderfront een ander punt van aanval te bezetten, waarvan later partij getrokken kon worden. Bij het bezetten evenwel van kota Petjoet, daarvoor als aangewezen, merkte men gaandeweg de gebreken op van eene stelling die van alle zijden aan het vijandelijk vuur was blootgesteld. De toegangsweg o.a. werd aan de eene zijde uit den kraton bestreken, terwijl hij van den anderen kant, tengevolge van de weelderige vegetatie waardoor noch de hoofdsterkte noch de omliggende terreinen zichtbaar waren, uit de westelijke kampongs geheel onveilig kon worden gemaakt. Om die redenen helde de opperbevelhebber al meer en meer tot het denkbeeld over, zich door berenning, d.i. insluiten en van allen toevoer afsnijden, van den kraton meester te maken. In verband daarmede en met het oog op de vele en moeilijke diensten door de troepen te verrichten, was het geraden de legermacht te versterken en daarvoor het noodige in gereedheid te brengen.

Bij eene dagorder van den 15^{den}, waarin hulde werd gebracht aan den bewonderenswaardigen moed, zoowel bij het hernemen van de missigit als bij de verovering van de belangrijke stelling op den 12^{den}

aan den dag gelegd, wijst de aanvoerder op hetgeen verricht is en nog gedaan moet worden.

'Weldra' - zegt hij - 'zal eene halve brigade van Padang U komen versterken en Uwen dienst verlichten. Ik zal dan weder nieuwen arbeid met schop en spade van U vorderen, wellicht de laatste, om door het bedekte terrein dat den kraton omringt, dezen te naderen en zijne wallen te openen.'

Tevens werd met het oog op den aanval van den 13^{den} de grootst mogelijke waakzaamheid aanbevolen tegenover een vijand, wiens stoutmoedigheid zijne doodsverachting evenaart.

Ten einde bij eene berenning de insluiting van den kraton aan de zuid- en vermoedelijk ook aan de oostzijde volkomen te maken, diende men meester van de beide oevers der koerong Daroe, maar in de eerste plaats op eigen beveiliging bedacht te zijn. De legerplaats moest behoorlijk verdedigd kunnen worden tegen een vijand, aan wien geen offer te zwaar zou vallen om den vreemden overweldiger uit de ingenomen stelling, en zoo mogelijk, uit het land te verdrijven. Niettegenstaande de reeds aangebrachte verbeteringen bleef er nog veel te doen over om het bivak meer bewoonbaar en tegen een onverhoedschen aanval bestand te maken, die bij eene verdere insluiting van den kraton uit Lemboe te verwachten was. Het was noodig geschikter lokalen voor ambulancen, magazijnen voor munitie en levensmiddelen op te richten en het logis der soldaten te verbeteren. Het natte weder oefende een nadeeligen invloed uit en het aantal zieken nam toe. De legerplaats die op beide oevers van de Atjih eenige duizend vierkante meters besloeg moest ingekrompen, een meer duurzaam verblijf verzekerd, en de stormvrijheid verhoogd worden. Het was een eerste vereischte, het was plicht te zorgen, al ging daardoor eenige tijd verloren, dat de voorgenomen operatiën, uit vrees voor onze eigen veiligheid, niet werden belemmerd. Wat toch zouden de gevolgen zijn, wanneer het de Atjineezen eens gelukte ergens door te dringen, de stukken te vernagelen of het kampement in brand te steken?

Men kan zich moeielijk een grooter verantwoordelijkheid voorstellen dan die van een legercommandant aan wiens zorgen duizenden menschenlevens zijn toevertrouwd; van wiens inzichten of plannen en beleid het welslagen eener hoogst belangrijke militaire expeditie afhankelijk is en die bovendien eene staatkundige zending heeft te vervullen.

Geene kunst die meer als de kunst van oorlogvoeren door de omstandigheden wordt gewijzigd, die minder aan vaste regels en onveranderlijke wetten cijnsbaar is en wier toepassing op verschillende, dikwerf geheel uiteenloopende wijzen wordt aangewend; 'la guerre est une affaire de tact,' zeide eenmaal de grootste veldheer zijner eeuw.

In een land als Atjih dat ons niet de minste hulpmiddelen aanbood, waar elk oogenblik een nieuwe hinderpaal verrees, waar geen erkend gezag bestond, het volk eigenmachtig oorlog voerde, schier geheel meester en elke woning, akker of tuin, ja zelfs iedere begraafplaats eene verdedigbare sterkte was, zou zulks meer dan elders worden bevestigd.

Uit het van den beginne aangenomen en tot hiertoe consequent volgehouden operatieplan van den generaal Van Swieten blijkt: dat hij aan een stelselmatig doch zeker vooruitgaan boven snelle onsamenhangende bewegingen de voorkeur gaf; meer waarde hechtte om in onafgebroken gemeenschap te blijven met de vloot, en het eenmaal verkregene te behouden, dan den vijand - en dat wil hier zeggen de bevolking - door eene aanhoudende vervolging te verbitteren, vooral wanneer die vervolging geene bepaalde voordeelen opleverde.

In een volgend hoofdstuk zullen wij zien hoe dit plan, dat tevens met staatkundige bedoelingen in verband stond, op geheel verschillende en uiteenloopende wijzen werd beoordeeld.

Hij meende dan ook de legerplaats voor elken aanval te moeten vrijwaren, de communicatie-middelen te verbeteren, voor gezonden en zieken, het oprichten van brandvrije magazijnen, voortreffelijke ziekenzalen, eene veldbakkerij en andere benoodigdheden te zorgen, voor en aleer tot een meer krachtdadig aantasten van den vijand over te gaan.

De uitmuntende geest onder de troepen liet niets te wenschen over, in weerwil dat reeds 50 officieren en 1000 man, zoowel door ziekte als 's vijands vuur gevallen waren, en zij meermalen afmattende diensten en zwaren arbeid te verrichten hadden. Pleit zulks ten gunste van het leger, niet minder voor het gehalte der bevelhebbers, die onder alle omstandigheden dien geest wisten op te wekken of aan te moedigen. Immers eene onverstoorbare kalmte, veel overleg en beleid zijn er noodig om het zelfvertrouwen te bewaren, moedeloosheid tegen te gaan en een opgeruimden zin levendig te houden, waar een onzichtbare vijand in de gelederen rondwaart, tegen wiens verderfelijken invloed geen middel of wapen bestand is; een vijand die rondsluipt bij dag en bij nacht; zijne prooi onverhoeds overvalt en niet los laat voor hij ze ter neêr heeft geveld. Nergens is men voor hem veilig; somtijds vallen zijne slagen waar men ze het minst verwacht; in 't bivak of bij den marsch, in het gewoel van den strijd of te midden van 't vroolijk gezang, als de troep na volbrachten arbeid eene welverdiende rust geniet, steeds is het grijnzende spooksel dáár;... overal doet de cholera hare offers vallen. Toch blijven ze goedsmoeds, onze brave soldaten. Al worden zij van de drie nachten minstens één aangevallen of geallarmeerd, al maken aanhoudende slagregens de vette kleiaarde in het kampement of in de loopgraaf als tot zeep, waarin zelfs de inlander op bloote voeten zich niet dan met moeite beweegt of staande houdt, al doet de vochtigheid

het ziekenaantal onrustbarend stijgen, zij verliezen noch den moed noch de hoop op eene betere toekomst. Hoe zwaarder dienst hoe grooter zelfverloochening. Honderden melden zich aan voor een geneesmiddel tegen koorts en diarrhee, met verzoek het zonder ‘'t vrij van dienst’ te mogen ontvangen en keeren terug naar het werk; de afkomende schildwacht vraagt naar medicijn, die hem de noodige kracht verleent om zijn volgend schilderuur niet te verzuimen en gaat terug naar de wacht. Zóó hielp de een den ander. *Zij* vinden dat heel eenvoudig en gewoon;... maar *ons* worden de oogen vochtig. En 't zijn de Europeanen niet alleen die het voorbeeld geven: inlanders, Javanen wel het meest, in wier nederige positie zoo zelden aan roem of eer te denken valt, slepen zich met moeite voort en blijven met een ziek lichaam in de gelederen om den dienst der overigen niet te verzwaren. Dat zijn ze gewoon..... maar bij het verhaal van die eenvoudige en gewone zelfverloochening komt ons een ‘leve het Indische leger!’ uit het hart en over de lippen.

Bij eene zoodanige toewijding, bij zulk eene plichtsbetrachting, was het goed gezien van den opperbevelhebber toen hij een inlandsch soldaat die slapende op zijn post was bevonden, niet aan de onverbiddelijke gestrengheid der krijgswet overgaf; wie weet hoe lang hij gewaakt, hoe lang hij tegen ziekte of vermoeienis gestreden had eer hem de oogleden dicht vielen?

Niet minder dan het leger bleef het centraal-comité van 't Roode Kruis zijne roeping getrouw, en de generaal Van Swieten maakte zich tot tolk der erkentenis van zee- en landmacht toen hij daarvoor zijn innigen dank betuigde.

Meer dan aan al de verstrekte lafenis, meer dan aan de meest gewenschte versnapering, ja zelfs meer dan aan de zoo hoog gewaardeerde pijp tabak en sigaren, werd hulde gebracht aan de uitstekende mannen die als gedelegeerden waren opgetreden.

't Zij aan de sponde van den stervenden choleralijder, 't zij op het slagveld bij den doodelijk gekwetste neêrgeknield of in de ambulancen werkzaam, overal wisten zij troost, verzachting en opbeuring aan te brengen; hunne komst werd als die van een reddende engel begroet. Groot en edel was hun doel, geheel belangeloos hun streven, dat echter zijne eigenaardige voldoening en belooning medebracht; want waar zij zich vertoonden, herleefden moed, geduld en vertrouwen. 't Was of de koorts den armen lijder voor een oogenblik verliet, de pijnlijke trek om den mond verdween; en hoevele handen werden niet zegenend naar hen opgeheven! Was niet menigmaal het laatste door hen opgevangen woord een woord van diepgevoelde erkentenis geweest, of de laatste ademtocht aan dankende lippen ontvloden? Werden zij niet door een zachten druk der reeds verstijvende hand, of een dankbaren blik van het brekende oog voor hunne zelfopofferende liefde beloond;... en zouden zulke mannen wel eene andere belooning verlangen?

Een in die dagen ontvangen bericht, dat hulptroepen uit Analaboe te Koerong Raba waren aangekomen, gaf aanleiding die baai door een paar oorlogschepen te doen bezoeken en toekoe Nek aan te sporen die lieden te doen weten, onmiddellijk naar hun land terug te keeren als zij hunne kampongs niet in vlammen wilden zien opgaan. Dat het sparen van den vijand bij den opperbevelhebber in geen ziekelijke philantropie ontaardde, - zoo als hem door sommigen verweten is - blijkt nog meer, toen hij den 19^{den} last gaf de padieschuren in brand te steken van een kampong waaruit op de onzen was geschoten. Hoewel betreurende dat het voedsel van eenige huisgezinnen verloren ging, schrijft de generaal: 'Aan het bloedvergieten is slechts een einde te maken door het volk dat tot den oorlog aanhitst, de meest mogelijke afbreuk te doen, 't geen op de spoedigste wijze door het vernielen van zijn levensvoorraad wordt verkregen.'

De troepen uit Padang waren intusschen aangekomen en zoo goed mogelijk gehuisvest, de l^{t}. kolonel Van der Heijden was als commandant der 1ste brigade aangewezen, en alles tot de voorgenomen berenning gereed gemaakt.

Twee bataljons, eene batterij met twee sectiën en vier mortieren versterkt, twee pelotons cavalerie en anderhalve compagnie mineurs begaven zich in den vroegen morgen van den 23sten Januari onder de bevelen van den generaal Verspyck op marsch, terwijl nog een half bataljon gereed werd gehouden om op het eerste bevel te kunnen uitrukken. Door eene ruime omtrekking en het zich meester maken van de kampongs Aadteh en Longbattah, waar de vijand zijne grootste macht bijeen had, hoopte de opperbevelhebber den kraton van allen toevoer af te snijden, en begaf hij zich met zijn staf bij het aanbreken van den dag naar de missigit, om van daaruit c.q. de noodige maatregelen te kunnen nemen. Omstreeks 9 uur werd rapport ontvangen dat de 2de bevelhebber, een paar honderd passen boven de Taman, tot op den rechteroever der koerong Daroe was doorgedrongen; de l^{t}. kolonel Van der Heijden echter, was genoodzaakt den overgang meer westelijk te beproeven, omdat het bleek dat de brug die boven kota Petjoet geslagen was op eene vijandelijke versterking stuitte. Een paar uren later verkondigden de opstijgende rookkolommen dat de marsch in oostelijke richting was aangevangen, en tusschen 2 en 3 uur bleek het duidelijk dat onze troepen slaags waren. Tegen 5 uur kwam Verspyck met de goede tijding terug dat het plan van dien dag bereikt en een reeks kampongs, na betrekkelijk geringen tegenstand, in onze handen was; het verlies van 's vijands zijde scheen zeer belangrijk. Uithoofde van de vele terreinhindernissen, het gebrek aan goede vertrouwbare gidsen en de vermoeienis der soldaten, sommigen hadden dien dag niet gegeten, had hij heden tot den aanval op de versterking van panglima Polim, Oempoes Hidjoe genaamd, niet kunnen overgaan en de troepen het bivak doen betrekken.

Den volgenden dag werd de beweging voortgezet; men moest trachten de versterkingen van panglima Polim en de Pakan-Atjih machtig te worden.

Die stelling, op welke reeds in den vroegen morgen het vuur van onze batterijen gericht was, werd zonder tegenstand te ontmoeten genomen; ook deze linie was ten gevolge van 't geen in den kraton plaats vond door den vijand verlaten. Dáár toch had Neêrlands vlag Atjihs vaan reeds vervangen; het doel der berenning was volkomen bereikt, het palladium van Groot-Atjih ontruimd, de sterkte zonder slag of stoot gevallen, het hoofd-object in onze handen.

De opperbevelhebber, die zich dien dag in kota Petjoet ophield, had den overste Pel last gegeven ééne compagnie de koerong Daroe tot eene verkenning in de richting van den kraton te doen overgaan om te onderzoeken of die sterkte nog bezet was, aangezien alles onverklaarbaar stil bleef. Geen teeken van leven werd gezien noch gehoord, 't geen des te vreemder was, daar hij den vorigen dag tot tweemalen toe den majoor Luymes verzocht had te onderzoeken of uit de positie Petjoet niet een aanval op de pintoe oekoeb kon worden gedaan, maar telkens het bericht ontving dat het vuur in die richting zóó hevig en de daarvoor gelegen wildernis zóó dicht begroeid was, dat eenig resultaat niet dan met aanzienlijke verliezen zou gepaard gaan. Zelfs in den morgen van den 24sten kon men zich niet boven de borstwering vertoonen, zonder door een kogel van die zijde te worden begroet, zoodat toen de opperbevelhebber met eigen oogen wilde onderzoeken wat daarvan aan was, hij dringend werd gewaarschuwd zich niet bloot te stellen. Spoedig echter bemerkte hij dat het vuur bleef zwijgen, en toen hem kort daarop gerapporteerd werd dat die compagnie een hoogen versterkten aardenwal was overgetrokken, die door de daarvoor aangebrachte chicanemiddelen moeilijk te naderen was geweest, zij thans voor zwaar begroeid terrein stond en nadere bevelen wachtte, werd onmiddellijk eene sectie sappeurs tot opruiming van de terreinhindernissen afgezonden en ging de generaal zich zelf van den stand van zaken overtuigen. Zooals later bleek stond die compagnie vóór den wal van den kraton, en was een oogenblik later er binnen.

De opperbevelhebber met zijn staf was te gelijkertijd dáár; ook van andere zijden waren eenige officieren en manschappen binnen gedrongen. Het luide ‘hoerah’ der troepen en de tonen van het volkslied, door de muziek van het 14de bataljon aangeheven, verkondigden dat de kraton in ons bezit was. Het vuur dat nog in zuid-westelijke richting werd gehoord, had de luit. kolonel Van der Heijden voor kampong Longbattah te verduren; aan duizenden vluchtelingen werd daardoor de gelegenheid gegeven naar het binnenland te ontkomen.

Zóó viel het onneembaar geachte bolwerk, de residentie van Atjihs vorsten, de van eeuwen her beroemde kraton, door geen vreemdeling ooit dan als gast of afgezant betreden, in onze handen en werd onmid-

dellijk met de omliggende werken door eenige troepen bezet. En toen de generaal Van Swieten door de hoofdpoort naar het bivak van Penajoeng terugkeerde, mocht hij met voldoening op de tot dusver volbrachte taak terugzien.

Dat gevoel drukte hij in de volgende dagorder aan zee- en landmacht uit:

'De kraton is ons! Het trotsche volk van Atchin heeft voor uwen moed en uwe krijgskunde moeten zwichten.

Ik rekende niet te vergeefs op Uwe dapperheid en volharding en oordeelde ook niet ten onrechte, dat dit bolwerk door andere middelen dan een geweldigen aanval genomen moest worden.

De verovering van de missigit was een meesterstuk dat u allen en uwen brigade-aanvoerder eer doet. Ik zoude den aanval op de punt der bajonet nog dan hebben bevolen, al had ik te voren geweten wat hij ons zoude kosten, omdat die positie vooral noodig was om tegen den kraton te kunnen opereeren. Maar dat deze door een geweldigen aanval niet te nemen zoude zijn, begreep ik, en dat het zoo is, kan een ieder getuigen die zijne wallen met voorliggende werken gaat zien.

Wij behoeven dus geen spijt te hebben dat wij dit steunpunt van 's vijands verdediging eerst na 47 dagen landing hebben verkregen; want de zege komt nog vroeg genoeg, indien hij met weinig verlies is behaald, en dit was vooral het oogmerk uwer manoeuvres en werkzaamheden met schop en spade.

Maar de vijand is wel overwonnen, doch nog niet onderworpen; daarvoor zal ik nieuwe inspanningen van u vorderen, die echter licht zullen zijn in vergelijk van hetgeen reeds door u is verricht.

Laat ons tevreden en gelukkig zijn dat wij den koning en het vaderland deze zege hebben geschonken.'

(*Wordt vervolgd.*)

Geschiedenis van den dag.

'Scheiding van Kerk en Staat'; de strijd tegen het Ultramontanisme in Zwitserland en Nederland.

Er wordt op zonderlinge wijze geredeneerd; zeg dat de strijd tegen het Ultramontanisme moet worden aanvaard, de handschoen door het moderne Rome toegeworpen, opgenomen, - en men haalt de schouders op, meesmuilend: een Bismarckiaan! Beschouw de zaken van een ernstige zijde, neem de dingen gelijk zij zijn, maak u tot tolk van de klachten van allen, die niet verlangen in de sleur mee te gaan, -

en men noemt u een pessimist, indien men een deftiger, hoogklinkender woord wil gebruiken: een Schopenhaueriaan! - En welnu, wat zou dat? Is Bismarck een man, van wien men zich afmaakt met een phrase? Is het vernederend zijn beginsel te huldigen en eerbied te hebben voor zijn ijzeren kracht in een tijd van verslapping en lamheid? Kan men de juistheid van Schopenhauers levensbeschouwing, van 's mans opmerkingen omtrent menschen en zaken in vele opzichten niet beamen zonder tevens de Oostersche slotsom te aanvaarden van zijn wijsgeerige overwegingen? De opmerking is gemaakt dat pessimisten niet zelden teleurgestelde idealisten zijn, en in dat geval verdient het pessimisme den voorrang boven dat optimisme, dat wel beschouwd opgaat in het dagelijksch gebed: Ik dank u, o God! dat ik *ik* ben!

In elk geval, wij mogen het er voor houden dat met: Bismarckiaan of pessimist, nog niets is afgedaan en 't na het gebruik dezer woorden volstrekt niet overbodig is de z a k e n in kwestie zelf te behandelen. Dit tot antwoord aan hen die op een al te gemakkelijke wijze van onze tuchtiging van Hollandsche traagheid en betweterij zich afmaken. Strijd tegen het Ultramontanisme niets anders dan navolging van Bismarck! Maar hoe rijmt men deze opvatting met de beweging der geesten in andere landen? Kan men in Frankrijk Gambetta en de zijnen voor Bismarckianen verklaren, sedert zij tot de heftige bestrijders van de Zwarte Internationale behooren en de onfeilbaarheidspartij in de *République Française* scherp de les wordt gelezen? Is de grijze Gladstone suf geworden op zijn ouden dag en moet alle oorspronkelijkheid hem ontzegd worden sedert hij zich aan de zijde van Duitschlands grooten staatsman schaarde en de Ultramontaansche geloofsbelijdenis voor onvereenigbaar hield met het staatsburgerschap?

De ongerijmdheid van het Bismarck-argument valt echter nergens duidelijker in het oog dan wanneer men de wording en ontwikkeling van den strijd tegen het Ultramontanisme nagaat in de Zwitsersche republiek. Inderdaad draagt de kamp hier een zelfstandig karakter, is geheel afgescheiden van dien in Duitschland, verschillend in aard en karakter. In Duitschland kan men met eenig recht beweren, dat de strijd tegen het Ultramontanisme meer een gevolg is van politieke overwegingen dan wel uitgegaan van het volk zelf. Immers, tot voor weinige jaren was de betrekking tusschen het Pruisische hof en de hoofden van de clericale Roomsche partij uiterst innig en de geschiedenis zal ons wellicht nooit geheel ophelderen, welk een moeite het heeft gekost den tegenwoordigen Keizer van Duitschland te overtuigen van het gevaarlijke van het streven van de Roomsche Kerk onder leiding van de Jezuïeten. In Zwitserland daarentegen is de strijd tegen Rome's aanmatiging de voortzetting van een stroom, die sedert '48 niet heeft opgehouden te vloeien en tijdelijk slechts voor het oppervlakkig oog onzichtbaar werd.

De anti-Ultramontaansche beweging is in Zwitserland in dubbelen

zin nationaal, omdat in de meeste kantons de meerderheid der Katholieken zich tegen de nieuwe geloofsbelijdenis heeft verklaard(*). Daarom is het van groot belang te weten op welke wijze men in Zwitserland den strijd tot een oplossing zoekt te brengen. Wij vervullen een oude belofte, wanneer wij eenige bijzonderheden daarvan meedeelen. Een woord echter vooraf over den aard van dezen strijd in het algemeen.

Van liberale zijde wordt gewoonlijk verklaard, dat men de kerken geheel wil laten voor 't geen zij zijn en zich in haar werkzaamheid niet mengen, omdat 't hier godsdienstige zaken geldt; men noemt dit met den gebruikelijken term, scheiding van Kerk en Staat. Oppervlakkig klinkt dit zeer fraai en men heeft met de phrase van scheiding van Kerk en Staat reeds wonderen verricht - in het *laisser faire*; maar wanneer men de zaak wat meer van nabij beschouwt, dan blijkt deze opvatting het gevolg te zijn van een verouderde opvatting. Kerk en Staat waren vroeger de regelende machten van het menschenleven; naijverig op elkander omdat beide zich de overheersching van het leven ten doel stelden, meest met elkander in verbond maar toch elkander wantrouwend, stonden zij tegenover het volk, schoon beiden uit de behoeften des volks geworden en aan die behoeften haar kracht ontleenend. Er zijn tijden geweest dat de Kerk den Staat zoo niet overheerschte, dan toch zijn afhankelijkheid van de Kerk deed gevoelen. In de nieuwere geschiedenis echter is de macht van den Staat steeds toegenomen naarmate die van de Kerk verminderde, omdat de Kerk en het kerkelijke op de besturende klassen der maatschappij steeds minder indruk maakte. Maar overal vindt men nog sporen van de oude nauwe betrekking tusschen Kerk en Staat; het zijn tweelingbroeders, waarvan de geleerden in den nieuweren tijd wel verklaarden dat een operatie tot scheiding wenschelijk zou zijn, maar een operatie die men in de werkelijkheid toch nooit durfde uitvoeren; de broeders zijn van elkander verwijderd, maar door tal van draden vereenigd ge-

(*) De hoogleeraar F. Nippold te Bern heeft in zijn toespraak bij de plechtige inwijding van de Katholieke theologische faculteit aan de universiteit te Bern op de volgende kernachtige wijze het karakter van de Zwitsersche anti-ultramontaansche beweging geschetst. ‘Und diese Freistätte (Bern) gilt um so höher, wo auch heute noch die Schweiz damit allen andern Staaten vorangeht. Eine unbesonnenere Erdichtung hat die klerikale Partei wohl selten vorgebracht, als die dass es sich in der Schweiz um Nachahmung deutscher oder gar spezifisch preussischer Massregeln und Einrichtungen handle. Gerade die aus Deutschland hieher gekommenen, welche man mit solchem Gerede zu verdächtigen sucht, hätten von dem wirklichen Verhältniss zwischen der Schweiz und dem deutschen Reich gerade das Gegentheil zu bezeugen. Denn wie die Schweiz schon in Sonderbundskriege den inneren Feind niedergeworfen, der in Deutschland erst mit dem Jahre 1866 die Herrschaft verlor; wie bereits die Bundesverfassung von 1848 jenen Jesuitenartikel aufnahm, den das deutsche Reich erst 1872 kopirte, während die unreife Knabenpolitik des deutschen Revolutionsjahres nichts Eiligeres zu thun hatte, als alle Dämme gegen die römischen Angriffe niederzureissen, ebenso haben wir hier heute eine praktische, wohl überlegte, in sich zusammenhängende Kirchenpolitik, von der man in Deutschland gar Vieles zu lernen hat.’

bleven. Gaat het nu aan te spreken van scheiding van Kerk en Staat, als had men daardoor de kwestie van beider verhouding geheel opgelost? Neen, en wel eenvoudig omdat niemand den moed of de macht bezit om die scheiding op een gegeven oogenblik consequent door te voeren. Men staat met de Kerk tegenover een macht, die eens de gelijke was van den Staat en thans nog een sterk geprivilegieerde vereeniging kan worden genoemd, waarmee geen enkele andere vereeniging ooit zal kunnen worden vergeleken.

De phrase van scheiding van Kerk en Staat berust op een misverstand; men verstaat daaronder dat de Staat geen interventie moet verlangen in hetgeen behoort tot het gebied des geloofs, en tot dit geloof brengt men meer bijzonder de kerkelijke leerstukken over God, enz. maar wanneer men een weinig kennis heeft van dit 'geloof,' dan blijkt spoedig dat het allereerst wenschelijk zou zijn vast te stellen wat er tot dit geloof behoort en wat niet. Het geloof van de Joden b.v. was tengevolge van de Messiaansche verwachtingen aangelegd op een wereldrijk, dat in Jerusalem zijn middelpunt zou hebben, terwijl de Joden zelf ongeveer als even zoovele koningen over de andere volkeren zouden gebieden. Ware de aanleg der Joden voor politieke zaken meer geëvenredigd geweest aan hun phantasie, zij zouden het verder gebracht hebben met het wereldrijk; maar nu kon dit bij hen alleen tengevolge hebben dat zij zich zelf ongelukkig maakten. Hun geschiedenis is vol van den invloed door het geloof op de staatszaken uitgeoefend, een bewijs dat het geloof wel eens lang zoo onschuldig niet kan zijn als men zich dat voorstelt, en scheiding van Kerk en Staat niet zoo grif kan gaan als men dat wil.

In eenigszins anderen zin heeft men hetzelfde geval met de Roomsche Kerk of zooals men vroeger kon zeggen met den Kerkelijken Staat. Het geloof draagt in de Roomsche Kerk een universeel karakter; het matigt zich rechten aan op alles wat leven is; het heeft voor den Staat evenzeer zijn voorschriften als voor de kunst; de Paus critiseert evenzeer staatsregelingen als kranten, alsof hij over alles te zeggen heeft, van alles verstand. Wordt dit door anderen aangemerkt als een bewijs, dat de H. Vader buiten zijn boekje gaat, zulke opmerkingen getuigen van onkunde ten opzichte van het wezen van de Roomsche Kerk, van hetgeen daar heet g e l o o f. Omvat dit geloof het h e e l e l e v e n, evenals het Joodsche geloof matigt het zich ook rechten aan op de g e h e e l e w e r e l d; het Roomsche geloof in zijn volle kracht eischt de w e r e l d h e e r s c h a p p i j; ook in materieëlen zin; van daar het *non possumus* tegenover de annexaties van het koninkrijk Italië; naar het Roomsche geloof is dit en kunnen deze niet anders zijn dan diefstal, roof, te erger omdat het heilige goederen geldt. Men behoeft de stukken, die in de laatste jaren van den Pauselijken Stoel zijn uitgegaan slechts in te zien om tot de overtuiging te komen, dat het Roomsche geloof het zeer ernstig neemt met de wereldheerschappij.

Er wordt niet minder gesteld dan de eisch dat de staatsmachten haar krachten zullen leenen tot verwezenlijking van hetgeen het geloof verlangt. En aangezien de staatsmachten zonder uitzondering, òf niet willen òf niet kunnen aan dien eisch voldoen, ziet men dat internationaal verbond vormen van de ‘geloovigen’ in de verschillende landen, die innerlijk hun vaderland, hun vorst, de staatswet hebben afgezworen om overeenkomstig den eisch van hun geloof slechts één vaderland te erkennen, - Rome; - slechts één Vorst, - den Paus; - slechts één grondwet, - den Syllabus. De moderne staatsinstellingen vloekend met al den ijver des geloofs, geeft het uitnemend practische beginsel: het doel heiligt de middelen, vrijheid om door middel van die instellingen, door het stemrecht en alles wat daaruit voortvloeit den Staat te bestoken, te ondermijnen, tot werkeloosheid te verplichten, wanneer hij zijn kracht niet ter beschikking stelt. Niet van den wil, maar van de macht zal het afhangen, of uit het internationaal geloofsverbond geen leger wordt gevormd, dat dezelfde phantasien zal trachten te verwezenlijken, die de Joden in den ouden tijd kwelden. Het legertje van den Paus, toen deze de Romeinsche provincien nog bezat, de wreede rooverscharen van Don Carlos op dit oogenblik, beiden in samenstelling internationaal, vertoonen in miniatuur wat men heeft te verwachten, wat men althans zal trachten te verwezenlijken. En zal men nu met deze feiten voor oogen, met deze geloofsuitingen voor zich, zich tevreden stellen met de phrase: scheiding van Staat en Kerk, wat in de werkelijkheid neerkomt op l a i s s e r a l l e r ? Dat zou toch al te onnoozel zijn!

De phrase van scheiding van Kerk en Staat is tot een fetisch geworden, niet alleen door misverstand ten opzichte van hetgeen gerekend moet worden tot het geloof, tot kerkelijk dogma, maar ook door miskenning van de kracht van het geloof, van de Kerk of van den godsdienst; welk woord men ook wil bezigen, de zaak komt op hetzelfde neder. Het feit moet erkend worden, dat het geloof, de Kerk, bij een groot aantal van de meer ontwikkelden weinig ingang meer vindt; geheele klassen zijn van het geloof, van de Kerk vervreemd, beschouwen alles wat op dit gebied betrekking heeft met zekere minachting en meenen dat alle instellingen, die op het geloof, op den godsdienst berusten, haar eigen dood zullen sterven, mits men ze maar aan haar eigen lot overlaat. Met het populariseeren van de theorie van Darwin is het er niet beter op geworden, en met vreugde vertelt menigeen u in onze dagen, dat zijn voorvaderen apen waren. De ophef waarmee dit soms geschiedt, doet u op den eersten indruk denken, dat de spreker wel gelijk kan hebben. Wanneer men nu de menschen afmeet naar hun intellectueel gehalte, dan staat wellicht de meerderheid aan de zijde van de ontkenners, van de minachters van het geloof. Maar erg verstandelijk gaat het op de wereld niet toe, nu niet en vroeger niet; - 't laatste kan de geschiedenis ons leeren;

en verschillende verschijnselen zijn daar om te bewijzen dat naarmate het anti-geloof, - van ongeloof kan men eigenlijk niet spreken, - meer gesteund wordt door de natuuronderzoekers en meer krachtige voorstanders verwerft, het bij de meerderheid van de menschen in het algemeen reactie verwekt; menig half geloovige of onverschillige is in den laatsten tijd dan ook tot een of ander geloof bekeerd.

In sommige landen openbaart zich die reactie vrij sterk; zij wordt door verschillende omstandigheden in de hand gewerkt. Vreemd is dit verschijnsel volstrekt niet; integendeel, het laat zich gemakkelijk verklaren; het geloof, de Kerk, de godsdienst - trouwens hoe liet zich anders het ontstaan en de machtige ontwikkeling der kerken verklaren, - berust op de behoeften van den mensch, behoeften die instinktmatig hem eigen zijn en die zich daarom doen gelden, ook tegen de verstandelijke overtuiging in; het geloof der kerken voorziet nog altijd in de behoeften van millioenen en zal dat blijven doen, en dit is 't wat doorgaans wordt voorbijgezien door hen, die meenen, dat het de moeite niet waard is acht te geven op hetgeen er op het geloofsgebied voorvalt. Noem die behoeften denkbeeldig, vrucht van een ziekelijken toestand, die door de gewoonte is ingeworteld, getuigend van de treurige zwakheid van het menschelijk gemoed, - alles wel, maar die behoeften worden daardoor niet weggenomen, en wanneer ge spreekt over regeling van de menschelijke zaken, zijt gij verplicht met die behoeften rekening te houden. Kunt ge voor u zelf niet hechten aan eenig geloof, wees dan niet zoo bekrompen, zoo kort van begrip en inzicht, zoo weinig psycholoog, dat gij het bestaan van dat geloof, in verschillenden vorm, bij anderen geen plaats kunt geven. Of hebt gij nooit de diepte gepeild van Schiller's woord

> Nur der Irrthum ist das Leben,
> Und das Wissen ist der Tod.

Erken op grond van de werkelijkheid, dat het geloof en daarmee de Kerk een zeer machtige factor is en plaats bij de regeling der maatschappelijke belangen dien factor niet buiten uw berekening, opdat hij straks uw spel niet verderve.

Een voorbeeld. Een van de eerste werkzaamheden van den Staat is de regeling van de verhouding der burgers onderling, opdat er orde heersche in de maatschappij en veiligheid; daarom schrijft de Staat verdraagzaamheid voor tegenover het uit den aard der zaak onverdraagzame geloof. Hier is echter een bijzonder geprivilegieerde vereeniging, - zij draagt den naam of van Roomsche of van Hervormde Kerk - die stelselmatig de verdraagzaamheid ondermijnt en haat predikt tegen andersdenkenden. Dat dit met de Roomsche Kerk het geval is, kan niemand onbekend zijn. Trad met de Fransche omwenteling en daarna het onderscheid tusschen de verschillende geloo-

ven op den achtergrond, wordt zelfs in den laatsten tijd bij verschillende gelooven het streven gevonden om zich nauwer aaneen te sluiten, de punten van verschil te vergeten voor de punten van overeenkomst, het was en is het streven van het Roomsche geloof, zooals dit wordt opgevat en ingescherpt door de Jezuïeten, om de klove tegenover andersdenkenden te verbreeden en de afscheiding te bevorderen ook in het maatschappelijk leven; gansche streken derhalve, waar Roomschen en Protestanten tot voor weinige jaren naast en met elkander werkzaam waren tot bevordering van wederzijdsche maatschappelijke belangen, zijn berucht geworden door haar onverdraagzaamheid; haat is verwekt om afscheiding te verkrijgen, want afscheiding is noodig, vooreerst om het geloof in zijn zoogenaamde zuiverheid in stand te houden en daarna om de geloovigen te oefenen als leden van den internationalen bond, die verwezenlijking van de bekende Ultramontaansche, naar wereldheerschappij strevende plannen in het vaandel heeft geschreven. Allerwege hoort men klachten over het toenemen van den geloofshaat, over de afscheiding van burgers van denzelfden Staat en wanneer het zoo voortgaat, dan behoeft er weinig meer bij te komen om een gevaarlijke uitbarsting te hebben; een godsdienstoorlog is volgens sommigen slechts een kwestie van tijd. Zal de Staat nu rustig blijven toezien, zijn werkzaamheid laten verlammen?

De een kan beweren, dat er weinig aan deze zaken is te doen en dat feitelijke overtreding van de strafwet moet worden afgewacht, voor de Staat in den vorm van de rechtsmacht tusschenbeide komt; de ander kan in navolging van hetgeen men in andere landen zich tot plicht acht, van oordeel zijn, dat het niet verstandig is een leger zich te laten vormen op de grenzen des lands, het alles te laten organiseeren voor den aanval, vóor men een vinger uitsteekt om die macht onschadelijk te maken of althans in haar heillooze werkzaamheid te belemmeren. De een of de andere behandeling kan een zaak van overweging zijn; maar het gaat, dunkt ons, niet aan te zeggen: de Staat bemoeit zich niet met kerkelijke zaken.

Maar

> Grau, theurer Freund, ist alle Theorie,
> Und grün des Lebens goldner Baum;

het staat met de theorie van de scheiding van Kerk en Staat niet zoo kwaad als men dat zou verwachten bij den ijver en den hartstocht, waarmee zij in het liberale kamp wordt verdedigd, hier omdat een scheiding in de praktijk onmogelijk is en beiden te veel in elkanders gebied ingrijpen, daar omdat de natuur boven de leer gaat. Zoo b.v. bij het onderwijs. Staat en Kerk maken beiden aanspraak op de leiding van het onderwijs, beiden om het in te richten naar de eischen, die elk op eigen gebied meent te moeten stellen. De Staat kan van

zijn eisch geen afstand doen, omdat het hem niet onverschillig is welke burgers hij verkrijgt; wilde men de theorie van scheiding eerlijk toepassen, dan zou de Staat van het onderwijs niet langer een monopolie maken door het bekostigen van de volksschool en het onderwijs in den wezenlijken zin geheel vrijlaten. Maar de liberalen hebben zelfs van het staatsvolksonderwijs het eerste punt van hun program gemaakt; en terecht; de vorming van een natie, van een volk is geen ding, dat van zelf geschiedt, maar het gevolg van een wordingsproces waartoe verschillende gegevens worden vereischt; de volksschool komt onder die gegevens het eerst in aanmerking; een volksleger zou men het tweede vereischte kunnen noemen. De vrijheid van het bijzonder onderwijs is een in de gegeven omstandigheden weinig beteekenende concessie van den Staat, of een uit halfheid geboren inconsequentie, waarvan de wrange vruchten niet achterwege zullen blijven; de Roomsche Kerk is namelijk vooral op het gebied van het onderwijs tegen den Staat werkzaam en het is bekend welk een vlucht dit onderwijs hier neemt; de groote middelen waarover de Roomsche Kerk met haar uitgebreiden handel in zielverkooperij - kan men het anders noemen - beschikt, stelt haar daartoe in staat. Het gevaar dat Staat en maatschappij van die zijde dreigt wordt thans nog zoo weinig ingezien, dat men dikwijls Protestanten argeloos ziet bijdragen tot de vereenigingen, die door de Roomsche Kerk tot dit doel zijn opgericht. Men kan het de Kerk van haar kant niet ten kwade duiden, dat zij, gedwongen om de geloovigen de Staatsschool te laten steunen, bovendien haar uiterste kracht inspant voor het bijzonder onderwijs, te minder omdat het volksonderwijs, op zoogenaamd neutrale leest geschoeid, direct of indirect het geloof moet ondermijnen. Een weinig meer eerlijkheid bij de behandeling van de onderwijskwestie zou geen kwaad doen; noch de Staat, noch de Kerk kunnen hier den kamp opgeven, maar laat de strijd worden gevoerd met open vizier en - zonder phrasen.

Moest scheiding van Kerk en Staat of zooals men 't ook wel uitdrukt, de vrije Kerk in den vrijen Staat het beginsel zijn, dat ons uit den bestaanden strijd helpt, dan zou ook de vroegere wetgeving op verschillende punten moeten worden herzien, want bepalingen tegen het misbruik, - d.w.z. gebruik ten nadeele van den Staat - van de kerkelijke macht komen in de wetten van elk land voor; zoo b.v. strafbepalingen tegen de vrijheid van spreken in de kerk door de geestelijken, - bepalingen, die wel in het strafwetboek voorkomen en meerendeels algemeen zijn, maar toch al weder met het denkbeeld van scheiding niet te rijmen. Sommige bepalingen zijn van preventieven aard; zoo is b.v. de aanvaarding van ‘makingen bij uiterste wilsbeschikking ten behoeve van godsdienstige gestichten, kerken of armeninrichtingen’ volgens het art. 947 van het burgerlijk wetboek afhankelijk van de bewilliging des Konings, terwijl volgens art. 953

van hetzelfde wetboek, bedienaars van den godsdienst geen voordeel kunnen trekken uit de uiterste wilsbeschikkingen, wanneer zij den overledene gedurende de laatste ziekte hebben bijgestaan. Wij zouden nog andere bepalingen kunnen opnoemen, die geheel dezelfde strekking hebben, die namelijk van de vrijheid der Kerk aan banden te leggen. Zulke bepalingen laten zich trouwens verwachten, wanneer men met de geschiedenis van de verhouding tusschen Kerk en Staat bekend is. Het is alleen de vraag of men na de verandering, die in de Roomsche Kerk in de laatste jaren heeft plaats gehad, op het vroeger aangenomen beginsel zal voortbouwen en de wetgeving wijzigen, uitbreiden naar de thans bestaande behoeften, eischen van den Staat, dan of men met de oppervlakkigheid van de revolutie-mannen van '48 Gods water over Gods akker zal laten vloeien en alles overlaten aan het geval. Begaat de Staat, de maatschappij geen zelfmoord door een geprivilegieerde vereeniging als de Kerk te laten voortwerken op de bekende manier; is het wenschelijk dat de kerkelijke gestichten als paddenstoelen uit den grond oprijzen; kan het geen kwaad, dat de goederen in de doode hand op groote schaal toenemen? Lever het bewijs dat dit niet het geval is of laat het volk berooven in den zielenhandel om straks het geld te zien dienstbaar gemaakt om de werkzaamheid van den Staat te ondermijnen.

Welke maatregelen de Staat moet nemen, wanneer eenmaal is vastgesteld dat er gevaar dreigt van de zijde van de Kerk, laat zich in het afgetrokkene niet vaststellen; dat moet geheel afhangen van de omstandigheden en kan des noods bij elk afzonderlijk geval door de wetgevende macht worden uitgemaakt. In Zwitserland evenals in Pruisen heeft men gemeend verder te moeten gaan; men heeft een geheel stelsel van wetgeving ten opzichte van de Kerk gevolgd, waarvan wij de werking kunnen nagaan. Wellicht ware 't nooit zoo ver met den strijd gekomen in Zwitserland, indien niet evenals in Pruisen, de Ultramontanen na de afkondiging van het onfeilbaarheids dogma hun overmoed niet zoo scherp hadden doen blijken; 't was of zij evenals elders de proef wilden nemen met het toepassen van het absolutistische Pausdom; de bisschoppen gingen naar willekeur aan het veranderen der grenzen van de bisdommen, in strijd met de bestaande verdragen, en banden en vloekten, zoodat het bloed der vrije Zwitsers warm werd. De afzetting van Mermillod en Lachat hebben wij vroeger reeds in bijzonderheden meegedeeld. De Ultramontanen schreeuwden natuurlijk wraak over het onrecht, dat de Kerk werd aangedaan, maar de Zwitsers stoorden zich daar niet aan, en het is merkwaardig hoe weinig men zelfs in het Fransch sprekende deel van Zwitserland van de phrase van scheiding van Kerk en Staat heeft gehoord; slechts een paar radicalen in den Raad van het kanton Genève verdedigden de theorie van het *laisser aller* om de Ultramontanen te hulp te ko-

men. De hoofdgedachte van de Zwitsers was: wij willen de dwinglandij van Rome niet dragen. De Nederlandsche Katholieken, van ouds eveneens republikeinen, zullen moeten erkennen, dat zij heel wat kalmer zijn dan de Zwitsers. Wat hebben zij hier sinds '53 zich al niet laten welgevallen!

Vergelijkt men de Zwitsersche kerkelijke wetten van de verschillende kantons met de Pruisische, dan hebben de eerste voor, dat zij eenvoudiger en praktischer zijn; zooals wij vroeger reeds hebben opgemerkt, hebben de Pruisische kerkelijke wetten het nadeel, dat zij omslachtiger zijn dan noodig is; zij dragen te zeer den stempel van de Pruisische bureaucratie, die alles wil regelen, alles wil vaststellen; daardoor zijn de punten van aanraking onnoodig vermeerderd en de conflicten als uitgelokt. De Zwitsersche wetten bepalen zich wat den Staat betreft tot den eisch, dat de geestelijken den eed van trouw aan de staatswetten afleggen en brengen verder het zwaartepunt over bij de gemeenten, die door de verkiezing van haar geestelijken het beheer herkrijgen over de kerkelijke zaken, terwijl de hoofdleiding van deze zaken wordt opgedragen aan een commissie, die voor het grootste deel bestaat uit leeken. Ziehier in korte woorden de bepalingen zooals die in het kanton Genève bestaan: De pastoors en kapelaans worden door de Katholieke burgers gekozen, door den Staat bezoldigd, zij kunnen worden afgezet. Alleen de door den Staat erkende bisschop van de dioecese kan behoudens de bepalingen der wet kerkelijke jurisdictie en kerkelijke censuur uitoefenen. De pastoors zullen den eed afleggen aan den Staat. Het opperbestuur over de zaken den eeredienst betreffende zal worden gevoerd door een hoofdcommissie, die bestaat uit 20 leeken en 5 geestelijken. De aanneming van de wet geschiedde in den Staatsraad en Grooten Raad met een aanzienlijke meerderheid; bij de volksstemming werd zij goedgekeurd met 9081 tegen 151 stemmen; de Ultramontanen namen aan de stemming deel. De Staatsraad had nog de bepaling opgenomen, dat ook de pastoors, die op het tijdstip van het in werking treden der wet in functie waren, zich aan een herkiezing moesten onderwerpen, maar deze werd in den Grooten Raad met 59 tegen 25 stemmen verworpen.

De kerkelijke wetten in de andere kantons hebben in hoofdzaak dezelfde bepalingen; in het kanton Solothurn moeten de geestelijken om de 6 jaren zich aan een herkiezing onderwerpen.

Het kanton waar naast Genève en Solothurn de strijd het hevigst woedt, is Bern; de strijd is hier voor de Ultramontanen ongelijk, want de bevolking van het kanton is overwegend Protestantsch; de Katholieken zetelen hoofdzakelijk in het Jura-district, waar het fanatisme even groot is als de onkunde; buiten dien bestaat er een afscheiding tusschen de bevolking, tengevolge van verschil van nationaliteit; het Katholieke gedeelte is Fransch, het Protestantsche Duitsch; de minderheid had derhalve reden om zich zoo min mogelijk te mengen in

den strijd; het door fanatieke geestelijken opgewonden volk dacht er anders over; het kanton Bern behoorde tot het bisdom Bazel, dat op een Lachat zich kon beroemen. Toen deze door de vertegenwoordigers van de meerderheid der kantons, die tot de dioecese behoorden, was afgezet, meenden 97 pastoors in het Jura-district bij de Berner-regeering tegen die afzetting te moeten protesteeren; zij verklaarden die afzetting voor onwettig en gaven de verzekering dat zij hun bisschop trouw zouden blijven. De Berner-regeering was niet gezind om op die wijze met zich te laten spelen; de pastoors werden allen voorloopig geschorst, tenzij zij binnen veertien dagen bericht gaven dat zij zich onderwierpen aan de besluiten van het staatsbestuur; er werd last gegeven om streng de hand te houden aan dit besluit, des noods met militaire macht gehoorzaamheid aan de wet af te dwingen, terwijl de gemeenten aansprakelijk werden gesteld voor de onkosten, die door de buitengewone maatregelen tot handhaving der orde noodig mochten zijn. Van 97 pastoors bleven 69 zich verzetten, die dan ook door het gerechtshof te Bern vervallen werden verklaard van hun ambt. Het gevolg was dat een aantal gemeenten in de Jura zonder geestelijke hulp zijn; slechts enkele Oud-Katholieke pastoors konden worden gevonden om in de vacaturen te voorzien en het laat zich aanzien, dat dit nog geruimen tijd zal voortduren. Slechts op enkele plaatsen zijn ongeregeldheden voorgevallen, die de tusschenkomst van de gewapende macht noodzakelijk maakten; de meerderheid der bevolking echter bukt voor de macht en blijft aan de oude pastoors inwendig getrouw.

In kantons zooals Solothurn en Genève, waar de meerderheid der Katholieken het juk van Rome heeft afgeworpen, is de verhouding anders; daar krijgt de nieuwe kerkelijke organisatie meer vastheid en na verloop van eenigen tijd heeft men een nationale Katholieke Zwitsersche Kerk, die wortelend in de behoeften des volks een nieuw tijdperk opent voor het zoogenaamde Oud-Katholicisme. Voor de gezamenlijke oud- of liberaal-Katholieke Kerken is een kerkregeling ontworpen, die straks met de verkiezing van een bisschop is voltooid, terwijl de geestelijken aan de academie te Bern gelegenheid vinden zich wetenschappelijk voor te bereiden. Aldus ingericht kunnen de Zwitsers evenals de Nederlandsche Oud-Katholieken den strijd tegen Rome volhouden zonder aan hun kerkelijke behoeften te kort te doen. Enkele gemeenten blijven aan de vereeniging met Rome de voorkeur geven en willen van het liberale Katholicisme niets weten. Zoo heeft de Genèver-regeering zich reeds genoodzaakt gezien om de bepaling te wijzigen, dat minstens één derde van de Katholieken aan de stemming moet hebben deel genomen om deze wettig te doen zijn; in enkele gemeenten hadden de Ultramontanen het daardoor in hun macht elke stemming nietig te maken.

Botsingen komen nog dagelijks voor, maar hoe ongewoon en hoe ongewenscht ook bij godsdienstige zaken, men raakt ook aan deze

gewoon en zij kunnen niets meer afdoen aan het feit, dat er een nationale Zwitsersche Katholieke Kerk bestaat, die, het gevolg van het drijven van de Jezuïeten in de Roomsche Kerk, de Katholieken elders den weg kan wijzen, wanneer zij het absolutisme van Rome moede zijn en toch aan hun geloof te zeer gehecht om het prijs te geven. Wat de Zwitsers zich eerst in onze dagen hebben veroverd, gesteund door de staatsmacht, dat hebben de Oud-Katholieken in Nederland reeds vroeger zich verworven en behouden met een kracht, die over allen tegenstand, over Jezuïeten-intriges en staatstegenwerking zegevierde.

Onze lof voor de moedige houding der Zwitsersche Katholieken, die het juk van Rome hebben afgeschud zonder op te houden Katholiek te zijn, sluit niet in dat wij navolging zouden wenschen in Nederland, òf wat de Katholieken betreft, òf de Regeering. De eersten, indien zij hun vrijheid wenschen te behouden met het Katholieke geloof, kunnen dat op een uiterst gemakkelijke wijze door zich aan te sluiten bij de Oud-Katholieke Kerk, die wel uiterlijk gering is, maar in eer en aanzien in heel Europa vergoedt wat zij in getalsterkte minder is. De Staat kan zich hier niet op die wijze met kerkelijke zaken inlaten, omdat dit strijden zou met onzen volksaard; wij herhalen wat wij reeds zoo dikwerf hebben gezegd: geen slaafsche navolging, noch van Duitschen, noch van Zwitserland, maar ook niet ons land beschouwd als een klein China, dat zich afgesloten kan en mag houden van de algemeene beweging der geesten; als er aan alle zijden brand is, dan baat het niet, of ik ook al beweer, dat het in mijn huis niet brandt; als het huis van mijn buurman in vlam staat, dan ligt het mijne ook aan de beurt, wanneer ik niet oppas. Een tooverformule, de fetische aanbidding van een phrase zal mij niet baten; ik moet handelen, handelen naar gelang van de omstandigheden, naar hetgeen de feitelijke toestand aangeeft.

Sommige teekenen doen hopen, dat de tijd van het *laisser aller* ten opzichte van de Ultramontanen ook in Nederland begint over te gaan; mannen, wier stem niet zonder invloed blijft op de openbare meening, gaan spreken van gevaar, en schoon door de liberalen niet gewenscht, door de conservatieven gevreesd, de levenskwestie van onzen tijd wordt gesteld: voor of tegen Rome. Het was inderdaad een verrassing dat uit het conservatieve kamp in den persoon van graaf Van Zuylen een waarschuwende stem opging, naar aanleiding van de vraag, om welke reden in '67 een Pruisisch legerkorps op onze grenzen was geposteerd. Dat de heer Van Zuylen hier waarschijnlijk meer gehandeld heeft om persoonlijke redenen - uit Nederlandsche kamer-politiek om zijn ouden vriend Heemskerk een hak te zetten - willen wij daarlaten; dit verhindert niet dat zijn overwegingen overigens gezond en waar kunnen zijn. De conservatieve bladen zijn natuurlijk over den stap van Van Zuylen uiterst verbitterd, omdat daardoor het politieke kansspel

van het oogenblik in de waagschaal wordt gesteld. De vrees wordt alleronhandigst bedekt onder een schijn van naïeveteit of - onwetendheid; zoo b.v. de ministerieële *N. Arnhemsche*, die op den volgenden vermakelijken toon dezer dagen een harer artikelen aan ving over K e r k e n S t a a t: 'In den laatsten (?) tijd begint zich eene agitatie (?) tegen de Katholieke Kerk of m i s s c h i e n beter gezegd, tegen die leden er van welke m e n met den naam van Ultramontanen bestempelt, te vertoonen, die a l l i c h t in een zeer verwijderd tijdperk staat (!) over te gaan in een georganiseerde oppositie tegen de Roomschen.' Men zou zoo'n krant kunnen raden om voor alles zich niet belachelijk te maken. Van ons formuleeren van hetgeen er allereerst tegen de Ultramontanen moet worden gedaan, schijnt het ministerieel orgaan geen kennis te hebben genomen en zijn eisch dat de bestrijders van het ultramontanisme daartoe eens overgingen, is derhalve niets meer dan krantenklank, zooals er meer zijn.

De Tijd bleef natuurlijk den aanval niet schuldig en kermde als de schooljongen, die bij de ooren getrokken wordt; in een artikel, getiteld *Landverraad*, stelt zij op echt Jezuïetische wijze den raad van graaf Van Zuylen tot het volgen van een anti-ultramontaansche staatkunde voor als een aanslag op onze onafhankelijkheid en tracht het nationaal gevoel op te wekken door te spreken van onze afhankelijkheid van Pruisen, terwijl de Pruisische staatkunde voorgesteld wordt als een strijd tegen het Christendom. Op zulke perfide artikelen hebben wij slechts één antwoord: Geen duldeloozer afhankelijkheid, geen gemeener slavernij dan het buigen onder het juk van Rome, onder den scepter van het Jezuïetisme. Wie de zielen verkoopt en verminkt, zooals dat bij de Ultramontanen geschiedt, spreke niet meer van vrijheid en *De Tijd* dient eens en voor goed te weten dat de kwestie n i e t is gesteld: Ultramontaansch of Duitsch. En indien dit het geval ware, welnu, dan h o n d e r d m a a l l i e v e r D u i t s c h d a n U l t r a m o n t a a n s c h ! De tijd kan komen voor onze conservatieven en liberalen dat zij het bestaan van het Duitsche Rijk tot een geluk rekenen.

16 Februari '75.
NOORMAN.

Letterkunde.

Strijd om, in en tot geloof.

Penserosa. - Eene novelle door M. van Walcheren. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon 1874.

Eene novelle?... vroegen we ons zelven, toen wij het daarvoor wel wat lijvige werk ter hand namen. Immers, gewoonlijk krijgt men onder dien titel een boekje van geringen omvang, waarin men een fragment uit een of ander menschenleven in fijnere, maar losser trekken geschetst vindt, waarin een karakter uitkomt met sneller verloop der omstandigheden. Zij is de vlugge, jonge zuster van den roman, die er losser overheen huppelt, al kan zij wel zeer haren ernst hebben. En dezen kent en heeft Penserosa in meer dan gewone mate. Vraagstukken van gewicht, gecompliceerde toestanden, moeielijke posities maken den wezenlijken inhoud uit; het is een greep in het leven van onzen tijd, in de quaesties, verwikkelingen en moeielijkheden welke deze te weeg brengt, althans kan baren. Ook van dien kant is Penserosa wichtig genoeg, de qualificatie als novelle schier al te bescheiden. Een motto uit Lessing's Nathan der Weise bereidt trouwens reeds voor op hetgeen men hier te wachten heeft, al hielden zich de hoofdpersonen, hetgeen evenwel door hun stand en karakter terstond gemotiveerd wordt, minder aan dat motto.

Wij spraken daar van treffend gemotiveerd, en dit mag ten aanzien van Penserosa gezegd worden, al stelt de schrijver haar op een standpunt hetwelk gewoonlijk minder dat van de vrouw is, - dat van werkelijk of zoogenoemd ongeloof. Goed gemotiveerd is haar aanvankelijke toestand reeds; moest zij niet, dan kón zij toch onder zulke leiding en niet-leiding van haar vader worden wat zij werd. Hare moeder Aline is er eene gelijk er meerdere zijn. Als kind lichtzinnig, mooi, is deze als meisje oogbetooverend, als vrouw onbeduidend, als moeder negatief of een bederf. Dra is dan ook de begoocheling bij den eenzijdigen denker, die door haar schoon verlokt werd en haar huwde, geweken en heeft koelheid en afkeer de plaats ingenomen

dier vroegere korte verrukking. Nu wordt de weleer aangebedene het voorwerp zijner minachting en bijna haat. Met flinke trekken wordt ons de wanverhouding tusschen beide echtgenooten geschetst [bl. 5 en volgg.], en treffend is het eenvoudige woord van de vrouw: - 'Ik begrijp dat ik u tegengevallen ben.' Hij beschouwt haar ook als een hinderpaal op zijn weg naar roem en levensgeluk. In zijn wrevel twist hij met zijn Maker en loochent en bestrijdt hij Diens bestaan; hij komt zoover dat hij meent, 'dat niets den toets van het denken doorstaan kan,' in zijn zelfzucht en eigenwaan loochent en verloochent hij al het hoogere.

Doch er gaat een licht op in zijn nacht. Hij mag hopen vader te worden en rekent op een zoon, dien hij zijne denkbeelden mededeelen, zijne beginselen inprenten zal, een zoon 'in wien hij zaaien wil voor volgende geslachten, die alles zal worden wat hij had kunnen zijn.' Mocht het, ongelukkig, eene dochter wezen, dan zal zij niet der moeder gelijk worden, zij zal veeleer dezer onbeduidendheid leeren verachten.

En den graaf Delmare wordt een dochter geboren. Grievend is voor hem die teleurstelling, doch hij besluit om zijn plan evenwel te volvoeren, dat hem gelukt; zij wordt dochter van den scepticus, ook naar den geest. Maar daarmede is het levensheil voor de jeugdige, schoone, rijke en aanzienlijke jonkvrouw niet gevonden, die haar vader moest missen en zich van haar inmiddels hertrouwde moeder en de haren immer verder verwijderde, die voor den huiselijken kring stugheid had en daar stugheid vond, die egoïstisch wantrouwend egoïsmus en wantrouwen ontmoet. Zij heeft God niet gevonden en staat van menschen verlaten, met een peilloos, hopeloos ledig in het hart, dat zij ondanks zichzelve ontwaart. Zoo klemt zij zich te sterker aan - zij leeft in de herinnering aan haar vader, zij strijdt om getrouw te blijven aan de beginselen welke hij haar inboezemde, moge zij soms daaraan twijfelen, maar dan hem verschoonen met de gedachte 'dat hij deelde in den vloek der onvolkomenheid, die op de menschheid rust.'

Het woord van een wijze der oudheid, 'dat een geduldige geest beter is dan een hooge geest' - wordt Penserosa voorgehouden door Nelly van Elzen, een waarlijk lief, echt vrouwelijk beeldje, dat den auteur uitnemend is gelukt, waarbij Penserosa zich dan ook werkelijk 'zoo oud, zoo koud en wereldwijs' voelt. Dit is de eerste schok aan haar stelsel en standpunt toegebracht, dat er later meerdere zou ondergaan, al bleven de meeningen haar in haar jeugd ingeboezemd macht over haar behouden. Op een rid in het bosch wordt zij overvallen door een onweder, dat een kind doodt, welks lijkje door haar wordt gevonden. Een en ander is met gevoel geschetst. De deelneming, welke de stugge, hooghartige, in haar wijsheid zich wikkelende Penserosa daarbij toont, en dit ondanks zich zelve, is een bewijs voor de waarheid van Lichtenberg's gezegde: - '*Die historischen Argumente*

schlägt der Zweifler, *mit den dogmatischen Raisonnementen schlägt er sich; aber wenn das Leben mit seiner Macht über Ihn kommt*, *wird er geschlagen.*'

Daarbij komt zij in aanraking met den predikant Arthur Milano, haar verstandelijke en moreele tegenvoeter, en in beider harten ontkiemt eene liefde, die tot vereeniging zou hebben geleid, indien niet beider verschillende denkwijs, des eenen geloof en der andere ongeloof, eene klove daargesteld, een scheidsmuur opgeworpen had. Arthur's zuster wijst hem op den bekenden aard van 'het ongevoelige, egoïstische schepsel, hetgeen niemand, zelfs hare moeder niet liefheeft?' dat door hem wordt beantwoord met de vraag: - 'Heeft iemand in haar hart gelezen?' - waarop het antwoord volgt, 'dat men in haar leven gelezen heeft.'

Gaarne erkennen we, dat de situatie van- en betrekking tusschen de beide hoofdpersonen een goede greep mag heeten, te meer omdat hunne houding en verhouding in beider ontwikkeling en ondervindingen ligt, en het alzoo niet onnatuurlijk is, dat wij de in den regel meer geloovige vrouw als de verdedigster van het scepticisme en het ongeloof zien optreden. Ligt het nu ook in de bestemming der novelle om niet al te diep in te gaan in vraagstukken van die soort, wij zouden van Milano, 'den uitstekenden zielverzorger', nog wat andere bewijzen en gronden hebben verwacht dan die welke hij aanvoert. Op bl. 94 is hij anders op den goeden weg. Doch waarom Milano niet laten wijzen op hetgeen Penserosa moest ervaren hebben, toen zij zooveel deelneming betoonde in het lot van het knaapje, om haar aan te toonen, dat de mensch naar zijn eigen, innigen aard voor het goede en de liefde, gelijk die liefde en dat goede voor hem bestemd is, als het element zijner ziel, waarin hij zich eerst wèl bevindt en inderdaad leeft?

Overigens is de positie en verhouding der beide vertegenwoordigers van zoo verschillende richting, ook die tot de zuster van Milano, goed gegeven en menschkundig voorgesteld. Daaronder rekenen wij ook de bedenking van mevrouw Wilfort op bl. 132: 'Wat is het geweten van eene vrouw, die zelfs haren God verloochenen kan?' - In haar onderhoud met Penserosa, dat wel op den man af is, schemert ook door, dat zij geenszins eene *morale indépendante* voorstaat, die later door Penserosa wordt vertegenwoordigd. - Op onze ervaring afgaande zouden wij zeggen, dat deze kan bestaan. We meenen menschen te hebben gekend, die alle theologie als eene massa van niet op te lossen vraagstukken lieten rusten, die de dogmatiek beschouwden als *ein Ocean geheiligten Unsinns*, en die zich toch mild en liefderijk en edelmoedig betoonden, die zich rein zochten te bewaren in den strijd, dien zij hadden te voeren. Wij houden het er evenwel voor, dat de religieuse moraal ootmoediger, vaster, reiner kan zijn. Religie zonder moraal is klatergoud, de wolk zonder water. Beide zijn en

worden, onzes inziens, meer wat zij moeten wezen, naarmate zij meer elkander dekkende grootheden worden.

De novelle wijkt ook op dit punt af van den loop dien men de dingen daarin gewoonlijk laat nemen, dat de minnenden elkander niet krijgen, alhoewel beider onderlinge betrekking niet zonder invloed blijft, vooral op Penserosa, die een model wordt van opofferende liefde en geduld, waardoor zij ten laatste zelfs Christine, hare jongere halve zuster, weet te winnen, die haar aard gedurende hare ziekte niet geheel verzaakt, maar desniettemin een interessante figuur blijft, ook om haar aanvankelijke zelfbeheersching. Haar zedelijken ommekeer hadden wij gaarne wat meer verklaard en bloot gelegd gezien door den schrijver, die menig blijk geeft dat hij een goed practisch zielkundige is, te goed om zich zoo uiterst streng aan de kerkelijke heilsorde te binden. - Zoo hadden wij er ook geen vollen vrede mede, dat de knappe predikant eerst zoo laat tot het inzicht en de bekentenis komt: - 'Ik weet nu, dat het leven hooger staat dan de leer.' - Eene waarheid trouwens, die door scherpziende theologen zelfs gedurende hun geheele leven niet wordt ingezien en nageleefd, ondanks wij in het Evangelie het heerlijk woord van Jezus Christus zelf lezen: - 'Niet allen die Heer, Heer! tot mij roepen, maar die den wil doen mijns Vaders in den hemel zullen in het hemelrijk komen.' Het is inderdaad eene treurige misvatting, dat velen de leer van Christus bijna geheel in eene leer óver Christus laten opgaan.

Zoo vinden wij het ook minder menschkundig, dat Milano aan een vijftienjarig nichtje, die hem de deelnemend nuffige of naïeve vraag doet, of hij, de nu bejaarde, heusch niet zou willen trouwen, en hem verzekert, 'dat er meisjes genoeg zijn, die van hem zullen houden,' zulke confessies doet, als wij op bl. 226 van hem vernemen. Tevens erkennen wij met genoegen, dat diezelfde vertrouwelijke mededeelingen anders getuigen van diep gevoel en waardig gedragen mannelijke smart, terwijl hij het hem geweigerde voorwerp zijner liefde recht laat wedervaren, en hij nog voor haar pleit [bl. 232], op grond 'dat zij, indien niet aan een God, dan toch aan goddelijke idealen, aan liefde en deugd, aan oprechtheid en zelfverloochening geloofde.'

En Penserosa? - Bij haar had, ofschoon zij niet eene geheel andere werd en zij veel wat als godsdienst wordt beschouwd bleef verwerpen, een ommekeer plaats die haar als tot eene andere maakte, 'een engel der liefde, deemoedig zich toewijdend aan anderer welzijn.' Na zich met hare moeder te hebben verzoend en aan dezer doodsbed gewaakt, neemt zij dezer plaats in bij de achtergebleven kinderen der ontslapene, die in haar een wijze moeder vinden. Zij verzoent zich met haar leven en lot, geloovende in het goede, in het goede in de wereld, in den mensch, en dit bij lief en leed, in leven en sterven. Zij had van Arthur berusting geleerd, 'en vond nu het leven schoon bij alle onvolkomenheid, en het zijn als mensch geen

vloek, maar een zegen.' - Ook in haar binnenste was, als in de natuur, 'na storm de stilte gekomen, en toen de zon onderging, kwamen aan den hemel de heldere sterren te voorschijn.'

Wij behoeven de diepere be*t*eekenis en ernstige strekking van Penserosa niet als met den vinger aan te wijzen. Het is een goed boek, een boek voor onzen tijd, die er een is van strijd, van zoeken; doch daardoor ook, bij al zijne schaduwzijden, een tijd van vooruitgang. Mocht er slechts met den noodigen ernst en ijver gezocht, met humaniteit gestreden worden, en zij of worde dáar, waar men het niet éens wezen kan, evenals in Penserosa, het woord: - 'Laat er geen twist zijn tusschen mij en u, en tusschen mijne en uwe herders. Trekt gij ter linker, zoo zal ik ter rechter gaan!' althans veler leuze.

Hier en daar verraden enkele misgrepen eene minder geoefende hand. Is Penserosa eene eersteling, dan mag de proef welgeslaagd heeten.

Voor een uitmuntend doel.

Erica. Jaarboekje der Maatschappij van Weldadigheid voor 1875. Amsterdam, D.B. Centen, 1874.

'De baten van het Jaarboekje strekken geheel ter bevordering en aanmoediging van het onderwijs in de Koloniën in den uitgestrekten zin van het woord, en worden dus besteed, niet alleen ten behoeve van het onderwijs der leerlingen van de dag- en avondscholen, maar ook voor die der teeken-, naai- en breischolen.'

Onbeleefd mag ik niet zijn en wil ik niet wezen ook. Ik heb dit *Heidebloempjen* ter beschouwing ontvangen en 't van alle kanten bekeken. Zijn net uiterlijk trok mij aan. De blaadjens beziende, hoopte ik wel een beetjen geur en kleur te zullen opmerken. Ik rekende er op, dat ik een heidebloempjen, nederig en klein, juist om die nederige kleinheid zou moeten waardeeren. Heb ik mij vergist; was 't bloempjen misschien een weinig verdord? Was de geur reeds verdwenen en de kleur verflenst? Mogelijk ja - want om eerlijk en in letterlijke taal te spreken, nu ik 't 'Jaarboekje der Maatschappij van Weldadigheid voor 1875' geheel ten einde heb gelezen, ben ik haast verlegen met mijne taak als beoordeelaar. Er is zooveel in dit boekje wat zonder schade wit papier kon gebleven zijn; er is meer dan een stukje, dat geen Heidebloempjen is, maar beter tot de soort van rozen zou kunnen gebracht worden, welke wij om den onaangenamen reuk een leelijken bijnaam toeduwen. Evenwel, die soort van rozen heb-

ben dan toch nog kleur en!.... Och, waarom moeten er toch allerlei soorten van poëzie zijn? Hebben we aan de watersnoodpoëeten nog niet genoeg, moeten er ook al weldadigheids-rijmers zijn? Ik zie nog eens naar mijn opschrift hierboven, ik lees nog eens de woorden der redactie van Erica, die de baten van haar Jaarboekje voor 't onderwijs besteedt en zal mijn oordeel over de poëzie (?) van rijmer A. en lijmer B. een weinig matigen, evenwel niet ten koste der waarheid. Hoe gaarne ook - dat mag ik niet doen.

Er is in ons Jaarboekjen een dichtjen van Hasebroek, een snipperrijmpje van Ten Kate, zooals die poëet er wel meer *maakt*, een klein leerend liedje van Laurillard, dat zijne plaats wel verdient en een lief versjen de ‘Jaargetijden des Levens’ van den Heer M. de Boer. Ik vind bovendien een opwekkelijk woord voor Drentes toekomst, nu ook die provincie haar spoorweg heeft, van Lesturgeon, en een woord van weerzin, in dichtmaat, van Dorbeck om onze onmenschelijkheid, die den arbeid der fabriekskinderen toelaat. Ik zal 't een met het ander mijne goedkeuring niet onthouden. Evenwel, wat heeft de poëzie toch gedaan, dat men haar misbruikt tot ijdel gebeuzel? Ik mag de kolommen van *De Tijdspiegel* niet misbruiken door het laffe gerijmel van den Heer D.J. den Beer Poortugael te doen kennen. Maar ik mag de vraag niet onderdrukken, waarom de redactie aan dien heer niet onder 't oog heeft gebracht, dat haar Jaarboekje geen plaats heeft voor humoristische (?) kinderachtigheden en foutieve opstellen in rijm? 't Is moeilijk misschien kopij te erlangen, maar ik lees toch op eene andere plaats, dat de reeds overschreden ruimte tot beperking dwong! Er is altijd wel een huismiddeltjen om gedienstige schrijvers uit de drukkerij te houden, dunkt me!

Van de poëzie in 't Jaarboekje kom ik aan 't ondicht. Dat is vrij wat beter; hier is 't middel ‘voor een uitmuntend doel’ goed en eene enkele maal zelfs uitstekend. Griethuyzens Middernachtszon is een vrij aanschouwelijk stukje; de ‘Indrukken’ van Carpentier Alting, bij zijn bezoek aan de weldadigheidsgestichten ontvangen, en hier weergegeven, laten een gunstigen afdruk na in onzen geest; de beide opstellen van Adama van Scheltema over ‘Elihu Burrit’ en ‘de Heldinnen der Engelsche philanthropie’, naar den genoemden taalgeleerden menschenvriend, wil ik niet overdreven noemen, al waag ik de opmerking of de bewuste heldinnen met haar rechtzinnige menschlievendheid wel iets hooger staan dan b.v. de ongeloovige Jozua Davidson? Er is in die epistels zoo iets van: zie, dat is nu de macht des menschen, namelijk als hij orthodox is, als hij zijn boekenhanger vol heeft van Höveker's en Kirberger's uitgaven, vertaald door Adama van Scheltema. De heer Meys, lid der redactie, die ook dicht, gaf eenige schetsen in proza, waarin ‘Paria's der Maatschappij’ optreden. Die schetsen zijn van echt menschelijke strekking; al hebben ze geen hooge letterkundige waarde, zij zijn niettemin leesbaar geschreven.

Als bijdragen ter bevordering van onze kennis der Maatschappij van Weldadigheid zijn te beschouwen de opstellen van den directeur Jongkindt Coninck, en de heeren Van Os en M. Vink. Vooral de eerste en de laatste der beide heeren hebben zich met kracht verzet tegen de meening van sommigen, dit jaar nog in *de Gids* uitgesproken, de meening, dat de betreffende Maatschappij eene instelling zou zijn tot het onderhouden van armen! Neen, zeggen zij, de Maatschappij heeft een veel hooger, edeler doel en dat doel is: *voorkoming van armoede door doelmatigen arbeid*, *door onderwijs*, *opvoeding en aankweeking van 't goede en edele in den mensch!* En 't is er zoo verre af, dat men alleen armverzorging op 't oog zou hebben, als 't er verre af is, dat men met eene jaarlijksche som van *tien gulden* een mensch zou kunnen onderhouden. Daar men er nu, in deze Maatschappij, reeds heel na aan toe is dit te kunnen - en let wel! met eene bevolking van 2000 zielen, verdeeld over 328 huisgezinnen en 117 eenloopende personen! - moet ‘armverzorging’ de lofspraak (?) niet zijn, waarmee men de vereeniging benadeelt!

Nog één opstel uit het Jaarboekje moet ik noemen. 't Is 't opstel ‘*de Kruisberg*,’ strafgevangenis voor jeugdige (lees: jonge) misdadigers door A.F. Eilerts de Haan.’ Gelijk in iederen jaargang van dezen Almanak, zoo is ook in dien voor 1875 't werk van genoemden schrijver de lichtzijde van 't boekje. Met eene zaakkennis, die tot in de kleinste bijzonderheden afdaalt, verbindt de heer Eilerts de Haan eene benijdenswaardige gave van nauwkeurige behandeling, en de vrijmoedigheid om gebreken en leemten vrijuit te zeggen! Deze deugden zijn 't, die ook dit opstel tot een leerzaam stukjen maken!

Ik ben aan 't eind mijner mededeelingen. Zal ik nog een raad aan de redactie van Erica geven? Waarom zou ik niet? Een Jaarboekjen als 't Uwe, geachte heeren, zou veel van 't gegevene missen kunnen, ook om ruimte te winnen voor iets beters. Uw Jaarboekje moest, om 't waarachtig goede doel zijns bestaans, door duizenden gekocht worden. En toch, dan mag de kracht van 't debiet niet bijna eenig in de menschlievendheid der koopers worden gezocht. Ik weet wel, door den invloed van dezen en 't goede woord van genen, door een aanbevelend woordjen der couranten vooral - en dit wordt, ook om 't goede doel, gemakkelijk verkregen - zijn er nog wel eenige honderden koopers te vinden voor *Erica;* maar lezers? Om 't vele kaf, dat hier onder 't koren schuilt, zou 't wel kunnen zijn, dat het koren zelf mede in die minachting deelde. En ook dat zou recht jammer zijn. Nog eens: *lezers* voor Erica moet men winnen, niet slechts menschlievende *koopers.* Op den duur houdt men geene zaak in 't leven dan die de levenskracht in zichzelve heeft. Maar *kopy* te erlangen en *welke...*? 't Zou mij bevreemden, als onze letterkundigen der redactie hun steun zouden ontzeggen, als die gevraagd werd; ik kan niet gelooven, dat men lang behoeft te zoeken, zoo men eenige populair

wetenschappelijke opstellen, uit het gebied der natuur-, der volkenkunde, enz. zocht! Zelfs al moest er aan de mogelijke schrijvers eenig honorarium worden uitbetaald, dan zou bij goede lectuur het debiet de gemaakte onkosten wel vergoeden.

Dan had ik nog iets. Op weinig uitzonderingen na zijn alle bloempjes voor Erika geplukt uit den hof der rechtzinnigheid. Er is bij wijlen zelfs iets sombers in dien hof. Ik maak daarvan geen verwijt, och neen! ik wijs er maar op en daarmee uit.

Voor 't overige, ik houd mij aan 't opschrift van dezen epistel. Erica streeft naar een uitmuntend doel: naar onderwijs, in uitgebreiden zin, voor de spes patriae in de kolonie. Wie zou geen gulden willen offeren op dit altaar, door den aankoop van 't Jaarboekje?

Zierikzee, 7 Februari '75.

A.W. STELLWAGEN.

Vertalingen en herdrukken.

H.A. Meijer, De Boekanier en andere gedichten. Derde druk. Leeuwarden, Hugo Suringar, 1874.
H.A. Meijer, Heemskerk. Een Gedicht. Tweede druk. Leeuwarden, Hugo Suringar, 1874.

‘o! 'k Wenschte te leven en beter te zijn;’
Sprak Anna met fluistrenden mond,
‘Maar hier, o! hier brandt een onnoembare pijn,
Hier klopt de ongeneeslijke wond!
De Dood schudt mijn uurglas met vreeslijk geweld!
Het Lot heeft de loopende korrels geteld
En dondert me in de ooren: “maak spoed!
De vreeslijke, die, als gezant van mijn macht,
De sikkel verheft over 't menschengeslacht,
Toeft luttel om afscheid of groet!”

Het aardsche geluk is als 't weder in Maart!
De hand van het Lot heeft geen bitter gespaard
In 's levens bedwelmenden stroom;
Zijn kelk was tot heden ons geurig en frisch:
Waartoe, nu slechts de alsem het overschot is,
Dien roekloos geleegd tot den boôm?
Wij zwolgen den nektar in zaliger stond:
Zet nu dan den beker met moed van den mond,
De rest toch is bitter en wrang!
Gij zelf hebt het vonnis der scheiding geuit,
En 't noodlot bezegelt uw eigen besluit:
Maar de stem in mijne ooren verkondigt mij luid:

Ik beide u daar boven niet lang!
En 'k laat u, op aard, die u eenzaam en naar
En donker zal zijn, zonder mij,
Als wachter in de ure van strijd en gevaar,
Als trooster in 't lijden, een engelenpaar;
't Verhevenste en schoonste uit hun rij.
Het trotsche besef van een smartvollen plicht,
Met moed tot den einde volbracht,
Is een Engel des hemels, wiens glansrijk gezicht
De duistere stonde der droefheid verlicht
En 't offer met kransen omvlecht;
En de andre, de schoonste onder 's hemels banier,
Is de Hoop, met den blik in 't verschiet,
Met ruischende vleugels van goud en saffier
En glinstrende lokken, in jeugdigen zwier,
Omkranst met vergeet-mij-niet.

Wanneer straks mijn lichaam, ten roof aan den dood,
Verbroken zal zijn in den strijd;
Wanneer gij de pop, waar de vlinder uit vlood,
Naar de woning van 't stof hebt geleid:
o! Pleng dan het offer der smart op mijn graf;
Hoon ware 't te zeggen: Treur niet!
Maar wentelt, na 't offer, den rouw van u af,
Wees sterk en verwin het verdriet!
En nooit werpe uw droefheid een scheemring van blaam
Een vluchtige schaduw op d' edelen naam,
Dien ik liefhad en trotsch was te dragen;
En dien 'k, als 't geheugen niet sterft in den dood,
Als de geest ginds waardeert wat hij hier heeft vergood,
U vlekloos eens weder zal vragen!'

Zij zweeg een poos. In matte rust
Viel 't schoone hoofd aan Heemskerk's borst,
Die 't menig uur, met liefde en lust,
Van weelde kloppend had getorst.
Ach! nooit zou weer die zachte druk
Die borst doen zwellen van geluk!
De kampstrijd scheen voorbij. Haar oog
Zonk dieper onder d' ebbenboog,
En sneller werd, elk oogenblik,
De ruischende ademtocht:
Alsof de ziel, in elken snik,
Haar boei te breken zocht!
En huivringwekkend was de klem
Van de onherkenbre, diepe stem,
Toen zij, met blikken woest en strak,
De donkere afscheidswoorden sprak:

'De havik die schreeuwt boven de IJslandsche pijnen,
Kiest nimmer de duif zich tot jachtgezellin:
De machtige leeuw, de hermiet der woestijnen,
Wijdt nooit der gazelle zijn min:

En gij hebt gedwaald toen ge een wezen, zoo teer,
Dat argloos het noodlot in 't aangezicht lachte,
Verhieft aan uw zijde, in die glansrijke sfeer,
Waar, verzengd door den gloed van uw martelende eer,
De vuurdood van Semele 't wachtte.
'k Bezwijk! Maar als de aard, voor der stervenden oog
Zich hult in den nevel van 't graf,
Dan rijst de gordijn van de Toekomst omhoog,
En werpt zij het sluierkleed af.
Diep dringen de blikken die los zijn van de aard,
In 't donkre verschiet, bij het ebben van 't leven;
Den geest, door geen kluister van stof meer bezwaard,
Is het licht der voorzegging gegeven!

Mijn min was uw krijgsdeugd een knellende band;
Mijn leven verlamde uwe kracht:
En beiden behooren aan 't bloedende land;
Zie! helden verbeiden den wenk van uw hand,
Tot daden van glorie en macht!
Daarom rolt het Lot, dat uw baan had bestemd,
Eer 't daglicht uw wording bescheen,
Zijn rad, 't welk onze echt in zijn loop had gestremd,
Over mij en mijn levensvreugd heen!
Wild jaagt het, in 't streven naar 't heerlijke doel,
Zijn plettrenden wagen door 't menschengewoel,
En stoort zich aan vrees noch aan hoop;
Geen bidden noch strijden, geen tranen noch klacht,
Geen zwoegen noch streven van menschlijke macht
Verandren zijn eeuwigen loop!
Ziet de storm, die de gonzende wieken ontplooit
Over krakende wouden en brullende golven,
Ooit om naar het loof dat hij afrukt en strooit?
Naar de kiel door zijn adem in d' afgrond bedolven?
Toch is hij een werktuig des heils in Gods hand!
Gevleugelde bode van weldaad en zegen!
Zij het dorrende blad, of het wrakhout op 't strand,
Een raadsel te diep voor het menschelijk verstand:
De alwijsheid alléén kent het eind van haar wegen.
Mijn dood is Gods vinger; 's lands redding zijn doel!
Een vlam zij uw zwaard dan in 't bloedig gewoel,
Als het blauw zich met purper vermengt;
't Is mijne asch waar de welvaart des lands uit verrijst;
Het offer is zwaar, dat het Lot van u eischt,
Maar eindloos de zegen die 't brengt!

De Toekomst rukt nader, ik verneem reeds het koor
Van duizend verlosten, dat stijgt uit de kolken!
De juichstem van Holland is luid in mijn oor!
De naam van mijn held rijst omhoog door de wolken!
En ginds, op een praalgraf, door vorsten benijd,
Schrijft Neerland zijn naam in metaal!
Aan dien drempel, die 't aardsche van 't eeuwige scheidt,
Wacht eenmaal uw gade u terug uit den strijd;
Tot zoolang: vaarwel mijn gemaal!'

Aan de meesten onzer lezers zullen deze regels onbekend zijn. Meijer's poëzie wordt in bloemlezingen zelden gevonden, zijn naam in meer dan ééne geschiedenis onzer letterkunde vergeten. Ook waar die naam wordt vermeld, pleegt men zijn *Boekanier* te gedenken, slechts zelden wordt zijn *Heemskerk* genoemd of geroemd. Hofdijk alleen gaat het tweede gedicht van den vroeg ontslapen zanger niet met stilzwijgen voorbij. Ach, had hij gezwegen! ‘Meijer, die in zijn *Boekanier* meer beloofde dan hij vervolgens in zijn *Heemskerk* gaf.’

Mocht men het toch verleeren om met één pennestreek vonnis te vellen over de geestvruchten van mannen, die in hun werk heel hun ziel hebben uitgestort, heel den schat van hun rijke gevoelsleven hebben ten offer gebracht.

Wat we daarboven nederschreven is aan Meijer's *Heemskerk* ontleend. 't Is 't afscheid van de jeugdige gade, de levenslustige, maar diepgevoelende Anna, die stervend den held het vaarwel toeroept; bezwijkend onder de smart der scheiding, scheiding, door het benarde vaderland geëischt.

Inderdaad, wie hier gevoel, verbeelding, heldenmoed in die stervende vrouw niet weet te waardeeren, van zijn hart voor poëzie hebben we geen hoogen dunk.

En rijk aan dergelijke schoone plaatsen is de *Heemskerk:* we noemen slechts de episode van den Watergeus en Heemskerk's Zwanenzwang. Zeker zijn er gegronde aanmerkingen te maken op den aanleg van het plan, op het slot, dat den heldendood meer raden dan aanschouwen laat; maar in de détails bezit dit dichtstuk schoonheden van den eersten rang.

We hebben hier geen beoordeeling te geven, alleen een herdruk aan te kondigen. Wij doen het met dank aan den uitgever, die 's dichters beide hoofdwerken opnieuw en in aantrekkelijken vorm onder de oogen bracht van het Nederlandsche volk. We voegen hier nog alleen bij, dat de vernieuwde uitgave van den meer bekenden *Boekanier* nog met de verspreide gedichten is verrijkt.

Moge 's uitgevers vertrouwen op het Nederlandsche publiek niet worden beschaamd!

Mengelwerk.

Uit den vreemde, meêgedeeld door Mevr. van Westrheene.

Des kosters dochter.
Hoofdstuk I.
Muziek in schemeravond.

Het kerkje lag half verborgen achter zwaar geboomte; zijn muren waren begroeid met klimop, dat er zich sedert verscheidene menschengeslachten aan had gehecht.

Het was een fraaie herfstavond, zooals ‘somtijds nog het hart verkwikken mag, voor dat de lucht, in haar onstuimigheid, ons op de kou des winters voorbereidt.’

Binnen in het kerkje was het kil, en het was karig verlicht door twee of drie kaarsen op het orgel. Daar zat de predikantsvrouw en speelde; doch wijl wij niets van haar te zeggen hebben dan dat zij het goed deed en *con amore*, zullen wij haar voorbij gaan en ons bezighouden met sommige harer koorzangers, die voor een repetitie om haar heen geschaard stonden en zich hoofd voor hoofd verbeeldden dat zij buitengewoon veel talent bezaten.

Psalmen en gezangen volgden elkander op, en langzamerhand mengde zich in het koor eene heldere stem; bevende eerst, doch vaster weldra en zeer welluidend. Het was een meisjesstem, die zich zonder inspanning, onwillekeurig, boven de andere stemmen verhief en ze eindelijk voorging. De predikantsvrouw hield op met zingen om naar de volle rijke tonen te luisteren, toen het meisje met een zoo volmaakte uitdrukking als geen meester, geen onderwijs vermag te geven, voortging:

> ‘Wees mij nabij in 't stervensuur
> Want zonder u is er geen vreê.’

Daarop zwegen al de stemmen, en toen iedereen naar het vreemde meisje scheen te kijken, kwam Simon, de koster, naar voren en zeide tot de predikantsvrouw:

‘Mijn dochter, mevrouw; zij zal voortaan meezingen, met uw verlof, want zij is nu voor goed thuis gekomen.’

Toen de predikantsvrouw door een zwijgenden hoofdknik hare toestemming te kennen gaf, vertelde Simon verder dat zijn dochter het talent van zijn familie in groote mate geërfd had, en dat, als mevrouw een solopartij noodig had, in het kerstgezang, zijn Lotje die zeer goed op zich kon nemen.

De predikantsvrouw hoorde hem aan en glimlachte, doch werd in hetgeen zij misschien had willen zeggen gestoord door de komst van eenige gedaanten uit den donkersten vleugel van het kerkje; het waren twee heeren in jachtcostuum en een dame, die hunne ingenomenheid met het gezang kwamen betuigen.

De koorzangers gingen uiteen; doch een van de nieuw aangekomenen, de heer Eyling, de nieuwe bewoner van het Heerenhuis, begon een gemeenzaam praatje met de mannen, terwijl zijne metgezellen de meisjes opnamen, als om te ontdekken wie van haar zoo mooi gezongen had.

Die ontdekking was weldra gemaakt; want Simon had Lotje bij het orgel laten staan, en daar stond zij nog, terwijl het licht der twee kaarsen op haar gelaat viel. Zij was niet direct mooi, doch had een frissche fijne kleur, groote grijze oogen, waarin eene eenigszins weemoedige uitdrukking lag en golvend kastanjebruin haar, dat in het flikkerende licht met goud doorweven scheen.

Twintig jaren geleden was hare moeder, de eerste vrouw van Simon, gestorven en de zusters dier moeder hadden haar tot zich genomen, toen haar vader hertrouwde. Simon was een verstandig man op zijn manier, en hij begreep misschien dat zijn eenig dochtertje uit zijn eerste huwelijk een ruwe behandeling zou ondervinden onder den hoop jongens, met wie zijn huis weldra gevuld was. Hij liet haar dus waar zij was, totdat zijn jongens de wijde wereld in waren en hij zijn tweede vrouw naast de eerste begraven had; daarna haalde hij haar thuis, om haar, zooals hij zeide, bij zich te houden totdat hij stierf. Hij hield ontzaglijk veel van zijn dochter en was onbegrijpelijk trotsch op haar. Jaar in, jaar uit, was hij gewoon geweest des zondags na de middagkerk bijna drie uren ver te loopen naar het dorp waar zij woonde, en dan, als hij haar gezien had, weer terug te keeren met de vriendelijke herinnering aan haar in zijn hart. Hoewel Lotje nooit bij nem in huis geweest was, zoolang zijn tweede vrouw leefde, had hij altijd zoo trouw haar lof verkondigd, dat het geheele dorp haar even goed kende alsof zij onder de menschen daar was opgegroeid.

Simon luisterde dus vol verrukking toen de heeren en de dame hare stem prezen, en was volkomen bereid om zijne toestemming te geven, toen mevrouw Eyling hem verzocht of Lotje dien avond mocht komen zingen (al kon zij dan niets anders dan psalmen en gezangen; in vredesnaam!).

Doch Lotje zeide: ‘Neen’; en zei het zoo bepaald en vond het zóo onaangenaam dat er op aangedrongen werd, dat haar vader door haar beschroomden en smeekenden blik werd bewogen om haar te helpen, en te zeggen dat hij het zeer vriendelijk vond en dat hij hoopte, dat zijne dochter op een anderen tijd den moed zou hebben om te komen.

‘Maar dat doe ik niet, vader,’ zeide zij, nadat iedereen de kerk uit was, en hij de kerkdeur achter zich gesloten hebbende, met haar in den stillen avond naar huis wandelde. ‘Waarom zou ik naar die groote luî gaan? Er kunnen nog wel meer dames daar zijn, die zouden mij nog uitlachen toe; want als ik harder zing dan de anderen, is het alleen omdat ik er niet aan denk; het gaat van zelf.’

‘Dat komt omdat het zoo in je natuur ligt, lieve kind,’ zei haar vader. ‘Toen ik jong was en uw tante Judith ook, en uw twee ooms, die op zee gestorven zijn, ook, plachten wij samen in de kerk te Witton te zingen en dan hielden de menschen hun adem in om te luisteren; je ziet dus dat ge om uw stem noch lof, noch blaam verdient, je zingt eenvoudig omdat je 't niet laten kunt.’

Lotje, die een braaf meisje was, even onschuldig als de boterbloemetjes en madeliefjes welke zij als kind had geplukt, dankte haar goed gesternte dat zij aan de eer ontkomen was, welke men haar had toegedacht, en zong hare ouderwetsche liederen voor haar vader, nadat zij hun avondmaal van brood, kaas en - uien hadden genoten.

'Goeden nacht, vader,' zeide zij eindelijk. 'Ik ben benieuwd of die grooteluî al gegeten hebben, nu ik naar bed ga!'

'O heer neen; zij hebben nog niet gedaan als gij al lang slaapt, Lotje,' was zijn antwoord; 'zij doen hun middagmaal, een uur nadat wij, arme luî, ons avondeten op hebben. Maar, als zij daar pleizier in hebben, gaat het ons niet aan. - Goeden nacht.'

Dat was misschien de laatste avond dat Lotje met een luchtig hart, vrij van zorgen, naar bed ging. Het is maar goed dat wij niets weten van wat ons boven het hoofd hangt, zelfs niet wat ons den volgenden dag wacht. Had Lotje geweten wat er in de volgende maanden zou gebeuren, zij zou dien nacht misschien minder gerust geslapen - en misschien langer gebeden hebben.

Hoofdstuk II.
Bij de groote luî.

Het was warm den volgenden dag; o, zoo warm! Lotje was er zelfs lui van en had volstrekt geen lust in haar werk. Toen haar vader, om twaalf uren, thuis kwam eten, zeide hij dat het steenhouwen (hij was steenhouwer en koster tevens) hem dien morgen even zwaar gevallen was, als den Joden in Egypte, honderden jaren geleden.

'De Israëlieten bedoelt gij, vader,' zei Lotje, die door haar twee geleerde tantes zeer nauwkeurig in de Heilige Schrift was onderwezen, en bij wie zij 's zondags een akelig leven had gehad, voor iemand die geen zwak had op theologie of methodisme.

'Wel nu komaan,' zei Simon, die als koster fier was op zijn kerkelijke waardigheid en niet door zijne dochter gecorrigeerd verkoos te worden. 'Joden zijn Israëlieten, en Israëlieten zijn Joden; het komt op hetzelfde neer, en mij dunkt, Lotje, kind, dat het je niet past je vader te corrigeeren, die al twintig jaren geregeld naar de kerk ging, toen gij nog geboren moest worden.'

Als het niet zoo afmattend warm was geweest, zou Simon waarschijnlijk zoo niet gesproken hebben, en het drukkende weer was ook stellig de oorzaak dat Lotje het kwalijk nam. Zij aten zonder iets te zeggen, en nadat Simon naar de werkplaats was gegaan, en Lotje de kamer (niet zoo netjes als anders) had opgeruimd, streek zij haar haren glad en ging met haar werk naar buiten, op een plekje onder de boomen, waar zij het oog kon houden over het huis.

Daar was het aangenaam. Het groen kreeg reeds de prachtige herfsttinten; het werd koeler nu de zou lager stond, lange schaduwen zweefden over het land en alles begon weer op te leven.

Lotje had geen geleerde opvoeding gehad. Uitdrukkingen als: 'de macht, of de invloed der omstandigheden,' of: 'de schoonheden der schepping,' hadden geen beteekenis voor haar; doch, hoewel zij die woorden niet kende, haar hart was toch open voor natuurgenot; en terwijl zij daar zat en werkte en om zich heen keek, gevoelde zij zich gelukkig; gelukkig omdat zij leefde, en, zonderling, de tranen schoten haar in de oogen, en haar hart werd vervuld met iets zachts en iets teeders,

dat hare lippen nooit hadden kunnen uitdrukken. Die zachte stemming werd eenigszins bewolkt door de gedachte aan haars vaders vermoeid gelaat en hun stom middagmaal.

‘Die lieve goede vader,’ dacht zij, ‘hoe leelijk van me, dat ik mijn best niet gedaan heb om hem pleizier te doen, terwijl hij niemand meer heeft dan mij! Kom, ik ga naar huis en zal wat lekkers voor hem klaar maken, voor zijn avondeten. Ik hond meer van hem dan van iemand anders ter wereld, dat doe ik!’

Zij pakte haar werk bij elkander en sloeg den weg naar huis in; haar hoedje slingerde aan haar arm, en zij treuzelde nog slechts even om een paar braambessen uit de heg te plukken. Zacht zingende met haar lieve stem, kwam zij aan het hekje voor haars vaders huis en, eer het voor haar opengehouden werd, om er haar door te laten, zag zij niet dat er twee vreemde menschen bij de deur stonden, die haar het veld hadden zien oversteken; de eene was mevrouw Eyling, de andere dezelfde heer dien Lotje den vorigen avond in de kerk had gezien. Mevrouw Eyling kwam haar tegemoet, zeggende:

‘Mijn broeder, de heer Drifford, wilde juist het land oversteken om u te roepen. Gij zijt immers de dochter van den koster, en die wij gister avond hebben hooren zingen? Het was zoo donker, dat wij niets konden onderscheiden.’

Er lag een compliment in de stem van mevrouw Eyling, die nooit karig was met lof voor iets dat haar beviel, en Lotje zag er zoo lief en zedig uit, dat bijna iedereen met haar ingenomen geweest zou zijn.

Zij maakte een dienaresse, niet recht wetende wat zij zeggen moest; mevrouw Eyling ging voort:

‘Gij moet wezenlijk van avond voor ons komen zingen; wij zijn om zoo te zeggen onder ons, en gij behoeft volstrekt niet bang te wezen. De heer Drifford hier, mijn broeder, heeft de eerste zangeressen van de wereld gehoord, en hij zegt dat uw stem zeer aangenaam is. - Gij wilt immers gaarne dat zij komt, Paul?’

‘O ja,’ antwoordde ‘Paul’; doch hij gaf die toestemming zonder eenige warmte, en Lotje, die zenuwachtig met haar hoed en haar werk had staan spelen, begon zich zoo goed als zij kon te verontschuldigen; zij voelde zich vernederd dat die heer er niets op gesteld was en, och, waarom kwamen die menschen haar plagen!

Doch als mevrouw Eyling ergens haar zin op gezet had, en vooral op een nieuw amuzement, liet zij zich niet gemakkelijk afwijzen. Zij begon er dus zoo sterk op aan te dringen, dat Lotje, met het gevoel dat er veel beweging werd gemaakt om niemendal, toegaf en zeide:

‘Als vader mij naar het Heerenhuis wil brengen, ben ik tot uw dienst.’

Daarop liet zij hen staan, hief niet eens haar verlegen gezicht naar hen op om hen goeden dag te zeggen, maar ging hare roode kleur in haar eigen huisje verbergen.

Daar bleef zij zitten peinzen en vergat het avondeten van haar vader, totdat zij zijn stap hoorde en hij haar goeden avond wenschte.

‘Wat is dat? Staat er niets klaar, Lotje? Ge zult nog moeten veranderen, eer gij een man vindt die de zaken zoo vriendelijk opneemt als uw vader. Zie, ik heb kers meegebracht uit de rivier,’ en hij wierp het natte groene goed op de tafel.

‘Och, vader,’ zei Lotje, ‘daar zijn de grooteluî me weer komen plagen, en ze lieten niet af, eer ik gezegd heb dat ik komen zou, en nu moet ik van avond voor die menschen gaan zingen!’

‘Zoo!’ antwoordde Simon, heimelijk in zijn schik. ‘Nu, geef mij dan eerst mijn avondeten en knap u dan wat op; gij ziet er uit alsof ge den heelen dag in een hooiberg hadt liggen slapen, en niet wist wat ge deedt. Ik zal er u brengen en aan het hek wachten totdat ge terug komt. Ik kan een half uurtje naar “De Vos” gaan.’

Lotje bediende dus haar vader, en deed haar best om hem aangenaam te zijn;

zij had geen lust om hem alleen te laten, om haar zondagsche kleêren aan te doen. Zij had hem lief, want hij was haar het naast, en hij was altijd lief voor haar geweest. Zij kende en verlangde niets beters dan hunne eenvoudige levenswijs, en zag vreeselijk tegen de vreemde menschen op, die zij zoo aanstonds zou ontmoeten. Doch toen zij uit haar kamertje terugkwam, opgeknapt en wel, zeide haar vader dat zij zich overal gerust kon vertoonen, en dat zij mooi moest zingen, als een beste meid, en de eer van de familie ophouden.

Een wandeling van eenige minuten bracht haar aan het Heerenhuis en toen werd zij in plaats van, zooals zij gevreesd had, in eene groote kamer vol menschen, met veel licht, in een klein vertrek gelaten; klein voor zulk een huis namelijk. Zij werd vriendelijk door mevrouw Eyling ontvangen, die op den natuurlijksten toon zeide:

'Ik wou zoo graag dat eerste gezang zingen, dat wij in de kerk gehoord hebben, als gij met mij naar de piano wilt gaan, zullen wij het samen zingen. Ik ken de woorden van buiten; wij hebben dus geen licht noodig.'

Daarop begonnen zij te zingen; en mevrouw Eyling bleef steken, zoodra zij merkte dat Lotje hare beschroomdheid had overwonnen. Om de waarheid te zeggen, had zij dien middag enkel de eerste twee coupletten van buiten geleerd, om hare *protégée* op gang te kunnen helpen. Lotje zong nu het eene gezang voor, het andere na.

Nu vroeg een stem uit de vensterbank of 'het... het...' - 'Lotje' viel mevrouw Eyling in de rede - 'o ja,' zei de stem, of zij dat ding ook kende, uit het een of andere liederenboek. 'Hoor, hoor, de leeuwrik zingt,' of zoo iets.'

En Lotje, die in de duisternis hare beschroomdheid had overwonnen, en die pleizier kreeg in het zingen van de woorden welke zij lief had, wist terstond wat de eigenaar dier stem bedoelde en begon zacht:

> 'Hoort, hoort het zwellen van die englentonen.
> De leeuwrik zingt.....'

De talentvolle handen van mevrouw Eyling hadden onmiddellijk het accompagnement gevonden, en Lotje's zachte, liefelijke stem zong het lied dat zoo menig hart getroffen had, ten einde toe uit:

> 'Totdat de morgen, met een blij ontwaken
> De schaduw van den nacht verdrijven zal.'

Toen niemand iets zeide nadat zij uitgezongen had voelde zij hare oude beschroomdheid terugkomen en verlangde dat zij weg kwam, en, wijl vlak bij haar de glazen deur open stond, die op den tuin uitkwam, zeide zij het gezelschap op boersche wijs, goeden avond, en maakte dat zij buiten kwam in de koele avondlucht.

Zij wilde er niet eens over doordenken of zij in haar schik was of niet, eer zij veilig en wel te huis was, en, in hare zenuwachtigheid vergetende dat haar vader haar bij het hek wachtte, liep zij het voetpad op, dat haar langs een korteren weg door het park naar huis zou voeren. Zij liep zoo hard dat zij moest blijven staan om te rusten en hare gloeiende wangen met hare bevende handen verkoelde, toen zij bij het hek kwam dat haar van den straatweg scheidde.

Zij bleef staan, totdat de volmaakte stilte om haar heen haar tot bedaren bracht; het heldere zilveren licht der maan deed haar bijna huiveren. Toen zij zich omkeerde,

om voor het laatst nog eens naar het Heerenhuis te kijken, stond daar, vlak bij haar, dezelfde heer die met mevrouw Eyling bij haar aan huis was geweest.

Alsof zijn daarzijn de natuurlijkste zaak van de wereld was, zeide hij:

'Ik zal u het hek over helpen en u thuis brengen; het is niet raadzaam voor u in den avond alleen te loopen.'

Toen hij haar de aangeboden hulp bewezen had, ging hij voort:

'Mijne zuster had u willen bedanken, als gij niet zoo schielijk waart heengegaan. Wie heeft u zingen geleerd?'

'Niemand, mijnheer,' antwoordde Lotje.

'O, zoo; niemand! Dan hebt gij zeker ook niets anders geleerd?'

'Niets anders!' herhaalde Lotje, niet begrijpende wat hij bedoelde.

'Ik bedoel dat gij niet school hebt gelegen; geen beschaafde opvoeding hebt gehad, zooals het heet.'

'O, neen,' verzekerde Lotje, 'op die manier heb ik niet geleerd.'

'Zooveel te beter,' hernam hij; 'als gij school gelegen hadt, zoudt gij u allerlei begrippen door het hoofd gehaald hebben, die u ongeschikt gemaakt zouden hebben voor uw stand. Gij gaat zeker dienen?'

Lotje vond het zeer zonderling dat hij haar zoo ondervroeg, doch, hoewel hij haastig sprak, was zijn toon toch vriendelijk ook, en na de eerste minuut was zij niet meer bang voor hem.

'Ja, mijnheer,' was haar antwoord, 'het was wel het plan dat ik zou gaan dienen, maar toen vaders tweede vrouw stierf heeft hij mij thuis gehaald, van de tantes bij wie ik altijd gewoond had, om zijn huishouding waar te nemen. Ik hoop bij hem te blijven, zoolang hij mij gaarne houden wil.'

Ik weet niet of er een onbestemde vrees in Lotje opkwam, dat haar vader nog een derde vrouw zou nemen; hare stem beefde althans. Zij bleef staan, en toen zij den vreemden heer aankeek, kon hij tranen in hare oogen zien glinsteren.

'Woont gij hier?' vroeg hij. De weg was hem kort gevallen. 'Goeden avond.'

Hij stak zijne hand uit, en zij kon niet wel anders dan die hand aannemen.

'Goeden avond,' zeide hij nog eens, terwijl hij de hand een oogenblik vast hield. 'Dank u voor uwe liederen.'

Daarop liet hij hare hand los en liep terug, zonder om te zien, of zijn hoofd op te richten, eer hij bij het hek van het park kwam; daar ging hij zitten, stak een cigaar aan en bleef een half uur rooken, in een bepaalden gedachtengang verdiept. Eindelijk wierp hij het eindje cigaar weg, klom van het hek af, en liep toen langs het voetpad naar het Heerenhuis terug.

Eer hij in de kamer kwam waar mevrouw Eyling zijn afwezigheid had opgemerkt en betreurd, keek hij naar maan en sterren op, als riep hij ze tot getuigen van zijne woorden; daarna zeide hij, half overluid:

'Als zij is wat ik vermoed, zou het te doen zijn, en - ik *zal* het doen.'

Hoofdstuk III.
Paul's plan.

'Wil ik u eens wat zeggen, lieve?' begon de heer Eyling den volgenden morgen tot zijne vrouw: 'Ik geloof dat gij iets onverstandigs gedaan hebt, met dat jonge meisje hier gister avond in huis te brengen.'

‘Mijn hemel, John, hoe kunt ge zóo iets zeggen,’ antwoordde zijn vrouw boos.

‘Ik heb mij juist den geheelen morgen verheugd in het nieuwe amuzement dat ik de logé's bezorgd hebt. Tante Marie was bepaald gesticht; en nu ik mij de moeite gegeven heb van op die vrome orthodoxe manier mee te zingen, kan zij ons nooit meer voor zulke rampzalige wereldlingen houden als zij placht. Zij gaat van middag heen; gij behoeft dus geen psalmen en gezangen meer aan te hooren, als het zingen u verveelt.’

‘Het verveelde mij volstrekt niet,’ antwoordde de heer Eyling, ‘want het meisje zingt bijzonder mooi en hare lofliederen zijn beter aan te hooren dan dat Italiaansche gehaspel dat men zoo dikwijls na den eten krijgt. Maar gij kunt haar toch niet betalen, en nu gij haar eens gehad hebt om uw doel te bereiken, denkt gij het niet méer te doen; daarom vind ik het jammer dat gij het begonnen zijt. - Het is mogelijk dat ik ongelijk heb, maar mij dacht dat Paul nog al notitie van haar nam.’

‘Hoe kunt ge zulk een nonsens praten!’ riep mevrouw Eyling driftig; ‘Paul heeft haar niet eens gezien. Hij heeft uit het raam naar de maan staan turen, zoo lang als zij gezongen heeft, en zou even goed op onze keukenmeid verlieven als op haar!’

De heer Eyling wist bij ondervinding dat hij maar best deed met te zwijgen, als zijn vrouw boos was. Dat deed hij dan ook en ging zich, in een gemakkelijken stoel gezeten, in de courant verdiepen; doch hij meende stellig dat hij Paul den vorigen avond den tuin had zien ingaan, kort nadat Lotje vertrokken was, het park door, waarschijnlijk denzelfden weg dien zij had ingeslagen. Dat, met de herinnering dat Paul stiller was geweest dan anders, en in een photographiealbum was gaan bladeren, onder het neuriën van: ‘Hoor, hoor, het zwellen,’ enz. kwam den heer Eyling verdacht voor. Hij was een braaf mensch, en het zou hem sterk gehinderd hebben, indien het amuzement van den vorigen avond onaangename gevolgen had. Hij was evenwel gewoon zijne vrouw voor veel verstandiger te houden dan zich zelf, en alles, behalve geldzaken, aan haar bestier toe te vertrouwen. Hij had zijn plicht gedaan met haar opmerkzaam te maken op hetgeen er in zijn geest omging en was blijde dat hij zich waarschijnlijk in zijn vermoeden had vergist.

Het déjeuner, waarop tante Marie altijd de laatste verscheen, omdat zij eerst in hare kamer een preek en een paar verzen van een psalm of een gezang las, was bijna afgeloopen, toen Paul verscheen.

‘Waar hebt ge gezeten?’

Met die vraag werd Paul ontvangen, toen hij aan tafel kwam en met een ontevreden gezicht naar het half koud geworden eten keek; ‘gij ziet er uit alsof ge al een langen dag achter u hadt.’

‘Dat heb ik ook, tante,’ was zijn antwoord. ‘Ik heb altijd gehoord dat vroeg opstaan eene uitstekend goede gewoonte is... maar als er niets uit voortkomt dan koud vleesch en lauwe koffie, denk ik dat ik er van afzie. - Och toe, Eyling, bel eens, dat ze wat warms binnen brengen, wilt ge?’

‘Waar zijt ge geweest?’ vroeg zijne zuster nu, terwijl zij hem nieuwsgierig aankeek.

‘Buiten op het land; ik heb madeliefjes geplukt, of alles wat ge maar wilt.’

‘Madeliefjes ten minste niet, Paul,’ zeide zijn oudste nicht, die altijd met tante Marie zat opgescheept; ‘dit is er de tijd van het jaar niet voor; braambessen, dat klinkt waarschijnlijker. En zie uw vingers eens!’

Paul keek een oogenblik nijdig, toen zij naar het verraderlijke blauw op zijne vingers wees; en mevrouw Eyling, die Lotje den vorigen dag braambessen had zien plukken, werd eensklaps bang... of bang eigenlijk nog niet... maar zij ergerde zich toch over de mogelijkheid dat haar broer zich gek zou aanstellen.

‘Dank u, Lucy, voor de wijze opmerking; ja, ik heb braambessen geplukt, ik heb nooit geweten dat zij zoo lekker waren. ‘Ik geloof dat ik er mijn eetlust door bedorven heb. - Als ik ze weer eet, zal ik niet vergeten mijn handen te wasschen.’

Hij schoof zijn bord weg en liep de kamer uit. Het speet Lucy dat zij hem boos gemaakt had; zij had niets kwaads bedoeld.

‘Wat is Paul raar geworden,’ zeide zij. ‘Men zou zeggen dat er ik weet niet hoeveel kwaad achter die braambessen stak!’

‘Wat voor kwaad zou er achter steken, Lucy, ben je mal?’ vroeg mevrouw Eyling onvriendelijk.

‘Nu,’ hernam Lucy, ‘Paul is altijd vreemd geweest, en zijn humeur zal er zeker niet op verbeterd zijn, nadat zijn meisje hem bedankt heeft.’

Ja, dat was waar; Paul had een bedankje gekregen van een mooi meisje, dat hij lief gehad had, voor zoover hij innige liefde had te geven. En, Lucy had gelijk, dat had hem verbitterd en hem dieper gekwetst dan hij weten wilde; en hoe dikwijls hij zich ook voorhield dat de schuld niet aan het meisje lag (want... verd.... dacht hij; zij *moet* van me gehouden hebben, want *ik* hield van haar!). maar veeleer aan haar eerzuchtige moeder, was toch zijn hoogmoed bitter gekrenkt, en hij verkeerde juist in dien gemoedstoestand, waarin mannen een dwaasheid kunnen begaan.

De dwaasheid waarover Paul Drifford begon te denken was - een huwelijk met Lotje. In de eerste plaats was zij zoo ongelijk mogelijk aan de elegante dame, die het eerste voorwerp van zijn, verworpen, liefde was geweest, en ten tweede was zij een braaf meisje met een aangenaam voorkomen. Daarenboven zou de dankbare eerbied van een meisje dat hij tot zijn rang ophief, zeer verkwikkelijk zijn voor zijn ziel, na de teleurstelling welke hij had ondervonden. Het geluid harer liefelijke stem had hem terstond getroffen; doch eerst toen hij mijmerend naar het maanlicht opkeek, terwijl haar zuivere frissche stem in de kamer weerklonk, was hij plotseling op de gedachte gekomen, dat het meisje genoeg door de natuur begaafd was, om hem als zijn vrouw eer aan te doen, nadat hij haar door een zorgvuldige opvoeding eenige uiterlijke beschaving had bijgebracht.

Hij was, vol van dat plan, dien morgen opgestaan en naar het huisje van Simon geslenterd, en het eerste wat Lotje zag, toen zij buiten de wasch kwam ophangen, was iets dat haar de natte vracht bijna van schrik op den grond had doen glijden: namelijk de heer van den vorigen avond, die op zijn gemak en met smaak braambessen uit de heg stond te plukken.

Zij zag reeds rood van het wasschen, doch haar kleur werd nog donkerder, toen hij naar haar toe kwam, zijn hoed afnam (hij moest toch beleefd zijn voor zijn aanstaande vrouw!) en haar weer een hand gaf, waarin zij hare door het wasschen witte en gerimpelde vingers legde.

Doch Paul zag niets dan goeds in haar en hare handelingen. Hij zeide dus dat zij zeker een vlijtig meisje moest zijn, omdat zij zoo vroeg aan het werk was, en had schik in het verbaasde antwoord dat zij gaf:

‘Maar, mijnheer, het is over negen’! Ook merkte hij met genoegen op welk een lief figuurtje zij had; zelfs in haar katoenen jasje. Hij had een gevoel alsof hij weken lang, in plaats van uren over haar gedacht had, en een oogenblik voelde hij de vrees in zich opkomen dat het meisje reeds een vrijer hebben kon en hem zou afwijzen. Zonder die gedachten geloof ik dat hij haar toen al ten huwelijk zou gevraagd hebben, doch hij bedwong zich; hij moest voorzichtig zijn! Hij bleef dus praten over de bloemen, de vruchten, de bijen, en toen hij heenging, zeide hij dat hij 's avonds zou terugkomen, om haar vader te spreken.

Toen hij weg was begon Lotje zeer nieuwsgierig te worden, wat hij haar vader kon te zeggen hebben, dat zooveel haast had. Simon had den vorigen avond gehoord dat de vreemde heer die in het Heerenhuis logeerde, de broeder van mevrouw Eyling was, en het beviel hem volstrekt niet toen hij hoorde wie zijne dochter 's avonds had thuis gebracht.

Hij knorde evenwel niet op haar, want, zooals zij de toedracht der zaak had verteld, had zij er geen schuld aan; doch hoewel hij trotsch op Lotje was, en zeer veel van haar hield, was hij er zeer op gesteld dat zij tevreden en braaf in haar eigen stand bleef, totdat er een man uit hun stand kwam, die haar ten

huwelijk vroeg. Zijn vaderhart werd niet door eerzucht gekweld; alles wat hij wenschte, was dat zijn dochter gelukkig werd en in zijne nabijheid bleef.

Toen hij thuis was, onder het eten, vertelde Lotje hem wat er gebeurd was, en wien zij dien avond nog te wachten hadden. Hij begreep er evenmin iets van als zij; want dat een heer zijn dochter zoo voetstoots ten huwelijk zou komen vragen, kwam niet in hem op.

Om vijf uren was het werk afgeloopen; om zes was het avondeten gedaan en de tafel opgeruimd, en Simon stond met zijn pijp bij het hekje, toen de verwachte persoon aankwam.

Aan den anderen kant van het hek blijvende, begon de vreemde heer zoo rad zijn plannen uit elkander te zetten, dat Simon hem een paar malen moest verzoeken te herhalen wat hij gezegd had.

Hij begon met Lotje ten huwelijk te vragen en stelde voor dat zij terstond (natuurlijk als zij zijne vrouw wilde worden) naar de eene of andere dame zou gaan, die haar in eenige maanden tijds anders zou leeren spreken, en op enkele kleinigheden wijzen.

'Hare manieren wensch ik volstrekt niet anders dan zij nu zijn.'.

Simon was zoodanig verbijsterd; de geheele zaak kwam hem zoo ongerijmd voor, dat hij in het eerst bepaald weigerde langer te luisteren. Doch toen Paul, door den tegenstand tot volharding geprikkeld, bij hem aandrong, en althans verzocht zich tot Lotje zelve te mogen wenden, aarzelde hij en, het laatste verzoek toestaande, ging hij langzaam, met bezwaard hart, in huis, van waar hij weldra met Lotje terugkwam.

Lotje had nooit een vrijer gehad, wijl zij te verlegen en te stijf was, dan dat jongelieden van haar eigen stand schik in haar konden hebben. Paul kon met haar beter te recht dan met haar vader. Simon had niet veel ervaring van menschen en zaken; hoewel hij driemalen zoo oud was als zijne dochter. Doch zij had een liefderijk hart en was goed van vertrouwen, en toen die man haar zeide dat hij geloofde dat zij hem gelukkig kon maken, kwam geen kennis van de wereld haar te hulp, om haar te waarschuwen voor het gevaar van geloof te slaan aan zijn woorden. Toen zij van hare groote verbazing bekomen was, beloofde zij Paul er over te denken en er met haar vader over te spreken, en Paul ging heen, in de overtuiging dat het lot hem ditmaal gunstig was. En toen Simon haar later op den avond, toen zij tegen hem over bij den haard zat, aankeek, voelde hij dat zij hem niet meer onvoorwaardelijk toebehoorde; dat de gedachte aan en de hoop op een andere liefde dan die van haar vader in haar hart drongen.

(*Vervolg en slot hierna.*)

Suum cuique.

Manifest van de koningin der wetenschappen aan het volk van Nederland, hare diep gezonkene onderdanen.

Wij, de Koningin der Wetenschappen, doen te weten aan Onze van oudsher getrouwste vereerders in de Nederlanden.....

Wat?

Salut! - Voor den drommel niet!

Geen salut, maar: wee uwer!

Naardemaal Ons is ter ooren gekomen, dat gij nu reeds meer dan het vierde eener eeuw zijt peinzende geweest over eene wetgeving op het hooger onderwijs;

en na ongeveer twintig jaren tobbens aan een ontwerp het levenslicht hebt geschonken,

dat echter toch nog bleek ontijdig te zijn geboren;

en daarop uw voormaals onvruchtbare schoot zich heeft geopend om bijna jaar op jaar een telg voort te brengen,

die echter den weg van hun broertjes zijn gevolgd;

Gelasten wij u, aan dit op waanzin gelijkende ‘hollen of stilstaan’ een einde te maken, en voordat gij u schrap zet om over de levensvatbaarheid van uw jongstgeborene te kibbelen en het wicht bij slot van rekening zoovele operatiën aan zijn arm lijfje te laten ondergaan, dat het kans loopt zijn geheele leven lang, een kromme en lamme stumpert te blijven;

gelasten wij u, zeg ik, uwe schendende handen thuis te houden, totdat gij in merg en been zult doordrongen zijn van hetgeen gij aan ons, de Koningin der Wetenschappen, verschuldigd zijt.

Of beseft gij niet, geslacht van lorrige Spaansche effecten- en Amerikaansche Sporen- en zwendelige loterijpapieren-houders, van azers op ministerbaantjes, van kijvers over landsverdediging zonder een droppel soldatenbloed, - of beseft gij niet, dat de ware oorzaak, waarom de door u gebaarde hooger-onderwijs-wetsontwerpen geene levensvatbaarheid bezitten, ligt:

eerstens in uwe Poolsch-Hongaarsch-Grieksch-Fransche kibbelzucht;

en in de tweede en voornaamste plaats, wijl ik van mijn ‘waakgesternte’ (term, gestolen uit het Oera Linda Bok) uw kroost dood, omdat mijn echte bloed er niet in zit.

Gij ontwerpt voor en na wetten op het hooger onderwijs, en mij, de Koningin der Wetenschap, de kroon der universiteit, verloochent gij.

Het eene wetsontwerp jaagt mij onbeschaamd weg van de Universiteit en wil mij 't genadebrood geven in een hofje, of seminarie, of klooster, - of hoe noemt ge het ding? - 't kan mij niet schelen.

Een ander laat mij blijven, maar geeft mij, de Eerwaardige bij uitnemendheid, een nieuwen Koeterwaalschen naam, - natuurlijk, omdat dit ellendige ras zich voor mijn eeuwenouden, deftig klinkenden en waren naam schaamt.

Een derde kortwiekt mij door mij de ledematen af te snijden, waardoor ik juist de meesteres der geesten was en u, volk van Nederland, zuiver in de leer en vroom hield. - Jawel, zoo blijft de Geduchte hare uiterlijke eer behouden, terwijl ze inderdaad machteloos is gemaakt!

Een vierde plakt mij als appendix vast aan de onbeschaamde Grieksche muzen en aan de vuile Latijnsche poëzie en aan den prullenboel van barbaren als Indiërs en Chineezen en Javanen en God weet aan wat ontuchtig ‘Gesindel’ al meer - Neem mij niet kwalijk: ik kan tegenwoordig beter Duitsch dan Hollandsch spreken. - Ze plakken mij er bij, omdat die rommel van ouds bij toeval de wijsbegeerte op sleeptouw heeft..... De bespiegelende wijsbegeerte, hier in Nederland vrij algemeen gehouden voor eene soort van bij de wet verplichte brabbelarij, waarvan de voordracht als sinecure wordt opgedragen aan geleerden, voor welke voorshands geen professoraat vacant is.... 't Ware te wenschen, dat Spinosa of Cartesius evenals Don Antonio

Magino dictaten hadden klaar gemaakt, om eeuwen na hun dood dienst te kunnen doen. - En omdat die Nederlandsche, zegge Nederlandsche, philosofie een onderkomen heeft gekregen bij de letterkunde, louter en alleen, omdat zij geene zelfstandige plaats waardig is, wil men mij, de Koningin der Wetenschappen, er ook bijstoppen.

O gruwel....

Ge wringt u in allerlei bochten om mij uit de voeten te maken zonder mij al te zeer voor 't hoofd te stooten.

En ge denkt in uw hart: waren wij dat lastige oude wijf maar kwijt!

Dat lastige oude wijf ben ik, - ik, de Koningin.

En weet ge wel, waarom ge mij van uwen hals wilt schuiven? - Niet? - Nu, dan zal ik 't u zeggen:

Voor uw corpus zijt ge moederlijk bezorgd. - Daarom mag er aan de medische faculteit niets, niets mankeeren.

Aan uw eigendom en aan uw goed recht klemt ge u vast als een bloedhond aan zijne prooi. - Daarom moet de juridische faculteit, die advocaten, rechters en kamer-kibbelaars levert, flink op hare pooten staan.

Gij hoopt, dat chemie, physica, mechanica u de middelen zullen verschaffen om door fabrieken, verbeterde levensmiddelen en uitvindingen van allerlei practisch nut rijk te worden en uw verblijf op aarde gemakkelijker en aangenamer te maken. - Dus gezorgd voor de faculteit der philosophia naturalis.

De faculteit der letterkunde moge de drie vorige vergezellen, omdat gij instinctmatig gevoelt, dat, als niet een weinig de hand aan de humaniora gehouden wordt, gij weldra de risée zult zijn van alle volken der wereld met de door u beweldadigde en u steeds foppende Oostenrijkers, Grieken, Spanjaarden, Amerikanen, Turken en God weet wat meer schulden makende en op de zuur verdiende penningen van uw voorgeslacht terende staten en staatjes aan 't hoofd.

Met deze vier faculteiten, meent ge, zijn uwe belangen naar ziel en naar lichaam wèl vertegenwoordigd.

Ja, dat meent ge, omdat gij niet meer weet, dat ge ook nog een ding in 't lijf hebt, ‘dat naar God verlangt als het dorstig hert, de jacht ontkomen, schreeuwt naar 't genot der frissche waterstroomen.’

Ziet ge wel? Deze aanhaling is voldoende om te maken, dat ge den mond tot een satyrgrijns vertrekt en achter mijn rug de tongen tegen mij uitsteekt.

Maar *ik* zeg u, arme kinderen, dat de mensch boven en behalve al zijne behoeften aan oplapping van zijn lichaam, en handhaving van zijne rechten, en verzekering der bronnen van zijn bestaan, en een beetje beschaving en humaniteit, - dat hij behalve en boven dit alles iets in zich heeft, dat wel degelijk naar God ‘schreeuwt.’

En ik druk u de geheele geschiedenis onder den neus, om u te leeren, dat dit hoogere - ja, trek de schouders maar op! - dat dit *hoogere* streven, zeg ik, de volken heeft wakker gehouden.

Ik zeg u, dat niet behoefte aan eten en geld de bewegende veer in het leven der volken is, maar dat het in den regel godsdienstbelangen zijn.

Ik, Koningin Theologia, heb wereld-hervormers als mijne gezanten uitgezonden. Ik heb de wetenschap beschermd en gehoed. Ik heb dolle oorlogen aangevuurd. Ik heb volken doen te gronde gaan. Mijne dogma's zetten de wereld in vuur en vlam en mijne apostelen zijn het ook, die de fakkel der verlichting hebben ontstoken.

En hoor: de tijd is ophanden, dat om mij, om *mij*, zeg ik u, wederom de strijd tusschen licht en duisternis in lichtelaaie vlam zal losbreken.

Weet ge dan niet, kortzichtigen, dat de duisterlingen met werktuigen en kunsten, die zij aan mij ontleend hebben, dat eeuwige Godsbewustzijn in den mensch bearbeiden om het tot hunne heerschzuchtige bedoelingen te misbruiken en Gods

menschheid te veranderen in een troep domme slaven, die voor priestervorsten buigen?

En weet ge niet, dat zij dit doel onmogelijk kunnen bereiken, als het Godsbewustzijn en de behoeften des gemoeds in 't algemeen door het licht der gezonde

rede beschenen worden, terwijl zij anders onverbiddelijk de speelbal zijn van zelfzuchtige geestelijken en welbespraakte dwepers?

En begrijpt ge niet, dat zulk een gezond gemoedsleven moet aangekweekt worden door verlichte en wetenschappelijk hoog ontwikkelde leidslieden?

En ligt het boven uwe bevatting, dat die zullen gaan ontbreken, als men mij, Koningin Theologia, niet in hooge eer houdt en mij de eereplaats ook aan de Universiteit inruimt, die mij toekomt?

Die mij *toekomt.* Ja, ik zeg: *toekomt.* Want even zeker als het godsdienstig leven in den mensch *het eerste* is, even zeker is ook de wetenschap, die het kweekt en leidt en verlicht en critisch onderzoekt en ontleedt en in overeenstemming brengt met al het doen en laten der menschen, *de eerste der wetenschappen.*

En wilt ge mij dan, ontaard volk, beletten aan de Nederlandsche Universiteiten mijne banier hoog te verheffen? mijn veel betwist recht tot bestaan nog noode met eene vreemde vlag dekken, en mij inderdaad verbannen naar seminariën, waar partijgeest en heerschzucht van dompers mij in de gedaante van een walgelijk afgodsbeeld hunne hulde zullen brengen en slaven naar den geest zullen kweeken, die zich mijne dienaren zullen noemen?

Wilt gij niet nog tijdig naar deze ontboezeming mijner verontwaardiging luisteren, dan zeg ik u, dat òf het nieuw geboren kind van uwe hooger-onderwijswet evenals zijne voorgangers ellendig zal sterven, òf dat de onder kibbelen en krabben en villen en snijden in 't leven behouden stakkert zich zal laten gebruiken om u, volk van Nederland, voor de eene helft in 't Materialismus te dompelen en voor de andere helft in de handen van Orthodoxisme en Ultramontanisme te spelen, en beide helften ten spot te maken van den in ware geestbeschaving vooruitstrevenden nabuur.

Bekeert u nu het nog tijd is!

Dit is de dreigende vermaning van de u moederlijk gezinde, maar vertoornde en diep bedroefde

KONINGIN DER WETENSCHAPPEN.
Harer Majesteits secretaris ad interim,
JAN HOLLAND.

Voor den werkman.

Meer dan ooit trekt in onze dagen de werkman de oogen tot zich. Zijn toestand, zijn arbeid, zijn loon, zijn kommer, zijn toekomst - met belangstelling wordt er aan gedacht, met ernst gezocht naar middelen om zijn lot te verbeteren. Zelf laat hij zijne stem hooren, luider bijwijle dan menigeen aangenaam is. Op verbetering van zijn stoffelijken toestand dringt hij aan, en met reden: nog zijn de meeste arbeiderswoningen ongezonde, bedompte krotten; zijn voedsel is onvoldoende. Toch dwaalt hij, wanneer hij in loonsverhooging alleen het redmiddel ziet; toch zijn 't zijn ware vrienden niet, die hem daarvan alleen heil voorspellen. De Nederlandsche werkman staat in ontwikkeling niet zeer hoog. 't Is geen verwijt, dat we hém doen; de maatschappij draagt er de schuld van. Ze heeft zijn onderwijs verwaarloosd. Ze verwaarloost het nog. Een slecht betaalde

hulponderwijzer aan 't hoofd eener klasse van tachtig kinderen en meer, die bij een gebrekkig bezoek van een zoo gebrekkige school in drie, vier jaren nog niet eens dragelijk lezen leeren; dat schoolbezoek afhankelijk gesteld van luim, behoefte, nood der ouders. Ambachtsscholen pas in enkele steden beproefd. Waarlijk, we hebben allerminst den werkman aan te klagen, wanneer wij zijn lagen trap van ontwikkeling betreuren.

Wie 't wèl met hem meent, hij dringt op leerplicht aan voor de kinderen van den werkman, beschermt die kinderen tegen de exploitatiezucht der industrie, tegen het misbruik der vaderlijke macht, en poogt den werkman zelven op te heffen tot een hooger standpunt van ontwikkeling. Volksvoordrachten, herhalingsscholen, volksbibliotheken moeten op geestelijk gebied ondersteunen wat coöpeperatieve vereenigingen, spaarkassen, gaarkeukens op stoffelijk terrein beproeven.

Volkslectuur te geven, de onvermoeide firma J.B. Wolters te Groningen neemt er een proef mee in *De Nederlandsche werkman. Onder redactie van W. Reinkingh.* Het uiterlijk beveelt zich aan: goed papier, flinke, duidelijke letter: de werkman heeft weinig oog en hart voor 't gekriebel van kleine letters. De prijs is matig, laag: *f* 1,20 's jaars voor 12 afleveringen, ieder van 32 bladzijden groot formaat. Een paar borrels in de week minder, en dat geld is gevonden, en beter dan aan borrels besteed. Want de inhoud is goed. Geen preekerij, en ook geen eindeloos gezeur over arbeid en kapitaal, en geen ellenlange jeremiades tegen den genever. Maar een treffend verhaal, een hartig lied, een trouwe schets uit het leven (zooals ‘Onze Mie’), een pikante anecdote - lectuur, die den werkman aantrekt en boeit, niet hem als een groot kind behandelt, niet hem telkens zijn gebreken onder 't oog houdt. De redactie poogt populair te zijn zonder platheid, en ze toont door den vorm van haar stukken te rekenen op het schoonheidsgevoel van den werkman. Moge ze met ijver zich toeleggen om den werkman al beter te leeren kennen, en als 't haar gelukt zijn vertrouwen te winnen, zal ze bijwijle een zonnestraaltje doen doordringen in zijn sombere woning, en door haar bescheiden arbeid medewerken tot vreedzame oplossing van het belangrijke sociale vraagstuk. Heb lief het volk, doe wèl de schaar, zeggen we met onzen Brester.

Kunstenaarsgevoel.

Voor ons liggen de drie laatste afleveringen van *Jeugd. Studenten-schetsen*, *geteekend door A.V.H.* Al lang hebben ze daar voor ons gelegen. We wilden er gaarne een woord van zeggen, een woord van dank aan den genialen kunstenaar; maar de denkbeelden doorkruisten elkaar, en weemoed is niet woordenrijk. Het studentenleven met zijn schoonheid en zijn dwaasheden, met zijn adel en zijn smetten, herdacht door den man, die het practische leven kent in zijn eisch, zijn arbeid, zijn kamp en zijn wonden - door den man, die in dat schijnbaar argelooze jongelingsleven reeds de kiemen ziet van wat de man in zijn werken en zwoegen, in zijn strijden en dulden eens zijn zal - er ligt een tint van diepen weemoed over dat kunstwerk van den denker. Wie zijn Sport I-VIII bepeinst, vindt er schat van levenswijsheid in. Dan weer giggelt de jeugd in

Het laatste druk- en persdelict; maar is zelfs daarin geen weemoed? Weemoed, waarbij de zilte traan den glimlach verbant in dat:

‘Een oudstudent.’

Die grijsaard met het blonde lokkenkopje:

‘Voor een oud man als ik ben, is 't nog een geluk, den helderen hemel in je zachtblaauwe oogen weerspiegeld te zien - des Scheppers goedheid uit je reinen glimlach te beseffen - de blonde golven te bewonderen van haarlokken, waarin de zonnestraaltjes spelen - en bij den klank uwer zilveren kinderstem, van een Engelenzang te droomen - maar - dáár begrijp je niets van..... doe je wel?’

‘“Nee Oom maar heeft u ook ulevellen bij u?”’

Een elegie, roerend en schokkend, is de schets: *Een bezoek aan de Akademiestad onzer jeugd.*’ Dood, dood, alles dood; hij alleen de levende onder al die geraamten, en het rouwfloers aan het eigen hoofddeksel bewijst, hoe nabij de sombere seizeman hem voorbijgegaan is.

Is dat de lijksteen op het graf, waarin zooveel liefs bedolven ligt? Is dat de afscheidsgroet van A.V.H. aan zijn studentenjeugd? Duizendmalen is hem de doodsschicht voorbijgesnord; hij leeft nog, met zijn helderen blik en zijn warm hart. Nog menigmaal beziele zijn stift het gestorvene, dat blijft leven in elk echt studentenhart!

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

Het leven van Dr. D.F. Strauss.

Mannen van beteekenis in onze dagen, onder redactie van Mr. D. Beets. Aflevering III en IV. David Friedrich Strauss, door N.C. Balsem. Haarlem, Kruseman & Tjeenk Willink, 1874.

In zijn bekend werk: 'On heroes and heroworship' heeft Carlyle de gedachte trachten uit te werken, dat de wereldgeschiedenis zich concentreert in de geschiedenis van de groote mannen der menschheid.

'Naar mijn inzicht' - zoo verzekert de geniale Schot - 'is algemeene geschiedenis, wanneer zij mededeelt wat de menschheid in de wereld tot stand heeft gebracht, eigenlijk de geschiedenis van de groote mannen, die op het wereldtooneel hebben gewerkt. Zij waren de aanvoerders der menschheid, deze uitstekenden onder hen; de vormers, de scheppers van alles wat de groote menigte beproefde te doen of te bereiken: alles wat wij in de wereld tot stand zien gebracht is wezenlijk het uitwendig materieel resultaat, de practische verwezenlijking en belichaming van denkbeelden, die leefden in de groote mannen, eenmaal onder ons geslacht verwekt. Naar waarheid kan men zeggen, dat de ziel van de geheele wereldgeschiedenis de geschiedenis van die groote mannen is.'

Men kan, op de wijze der doctrinairen, de gedachte door Carlyle uitgesproken overdrijven en vergeten, dat de groote leidslieden der menschheid toch zelve weder producten waren van hunnen tijd, de geestelijke kinderen van de schare aan wier spits zij stonden; maar de blijvende waarheid, die in de voorstelling van Carlyle ligt opgesloten, zal wel door niemand geloochend kunnen worden, en wie eenig besef heeft van het uitnemend gewicht dezer waarheid verheugt zich, dat het in ons vaderland niet ontbreekt aan pogingen om de geschiedenis van onzen tijd in die van zijne groote of invloedrijke mannen aan den zoon der 19de eeuw te doen kennen.

Wij rekenen tot die pogingen het vervolgwerk, dat sinds eenige jaren door de Haarlemsche firma Kruseman en Tjeenk Willink in het licht wordt gegeven, en dat in zijne verschillende jaargangen biographieën heeft geleverd van belangrijke personen, die tijdelijk op den voorgrond staan of verdienen te staan. ‘Mannen van beteekenis in onze dagen’ is de wèlgekozen titel dezer uitgave, en aan dit opschrift getrouw, leverde de jaargang 1870 biographieën van Von Bismarck, Von Moltke, Von Roon ter eener zijde, van Benedetti en Olivier, van Bazaine, Mac-Mahon, Palikao en Trochu, Thiers en Jules Favre ter andere zijde, gelijk later het opkomen der Oud-Katholieke beweging werd geschetst in de levens van hen, die de uitgangspunten of de tegenstanders dezer beweging verdienen genaamd te worden, Ignatius Döllinger, Pater Hyacinthe, Bisschop Reinkens tegenover Paus Pius IX en Antonelli, gelijk weder later, bij den val van het Kabinet-Gladstone in Engeland, de levensschetsen werden geleverd van Gladstone en van zijn opvolger Benjamin Disraeli, en de dood van Dickens en Thackeray aanleiding gaf om ook hunne beeltenis af te nemen naast die van andere hoofdfiguren uit den kring van Engeland's letterkundigen, een Thomas Babington Macaulay en een John Lothrop Motley.

De wakkere uitgevers hebben ook voor het jaar 1874 hunnen arbeid voortgezet en hunnen inteekenaars aangekondigd, dat voor het loopend jaar levensschetsen te wachten waren van:

Frits Reuter,
Bungener,
Don Carlos,
Von Raumer,
Odillon Barrot,
Manzoni,
Darwin,
Gustave Doré.

Maar wij verwonderen ons niet dat deze volgorde eenigszins gewijzigd is en dat - naar den regel dat het meest belangwekkende het eerst te behandelen is - besloten werd nog in dezen jaargang eene levensschets te geven van Dr. David Friedrich Strauss, zoodra de Februarimaand van dat jaar de tijding bracht van zijn afsterven. Men oordeele toch over Strauss gelijk men wil, men onderschrijve het wegwerpend oordeel over hem geveld door Hengstenberg, die hem kort en goed ‘een mensch’ noemde ‘zonder hart, ten minste met het hart van een Leviathan, dat zoo hard is als steen en zoo vast als het buitenste van een molensteen,’ niemand zal toch kunnen ontkennen, dat Strauss onder de mannen van beteekenis der 19de eeuw eene plaats verdient, eene eerste plaats in de beeldengalerij van invloedrijke geesten, die, hetzij ten goede of ten verderve, eene groote macht oefenen over de eeuw waarin zij leven, die de richting der ontwikkeling in hunnen tijd bepalen en nog lang na hunnen dood door hunne werken en hunnen geest over het nageslacht blijven heerschen.

Het beeld van Dr. David Friedrich Strauss opgenomen onder de ‘mannen van beteekenis’ onzer eeuw: wij gelooven recht te hebben tot de verklaring, dat de heer N.C. Balsem zich van zijne taak

gekweten heeft op eene wijze, die aan zijne kunde en bekwaamheid alle eer aandoet. In een kalmen, waardigen, gelijkvloeienden stijl, waaraan toch hier en daar de noodige verheffing niet ontbreekt, geeft hij een verhaal van Strauss' afkomst, jeugd, studiejaren, zijn lange, zoo hoogst merkwaardige loopbaan als de auteur van werken, waarvan enkele een schok gaven aan de geestelijke wereld, die nog voorttrilt, andere, als meesterstukken van geschied- en persoonsbeschrijving in eere zullen blijven, zoo lang de Duitsche taal en letterkunde leeft; met duidelijke lijnen heeft hij ons de persoonlijkheid van den beroemden Wurtemberger afgeteekend - een levensgeschiedenis, die, bij alle beknoptheid, toch nauwkeurig mag heeten, een levensbeeld dat inderdaad kunstwaarde bezit. Geen onvolledig en schraal werk is hier; blijkbaar heeft de heer Balsem zich de vereischte moeite getroost en met ingenomenheid de noodige bouwstoffen nagespoord en aan het licht gebracht. Een zorgvuldig onderzoek is in het werk gesteld - waarbij Strauss' Kleine Schriften, vroegere opstellen in de Hallische Jahrbücher, de Märcklin van Strauss zelven en de onderscheiden levensberichten, na den dood van Strauss op Duitschen bodem verschenen, goede diensten hebben bewezen, al heeft men zich waarlijk hier niet bepaald tot een eenvoudig nazeggen van hetgeen vrienden en tijdgenooten vermeld hadden - met den noodigen tact is het belangrijke van het onbelangrijke, het wezenlijke van het onwezenlijke en ontbeerlijke geschift; en de met vlijt bijeengebrachte stof is met smaak verwerkt, geordend tot een eenvoudig en in zijn eenvoud schoon geheel, waarbij het eigenaardig gezichtspunt zich niet verloochent, waaronder het beeld van Strauss, die met het ‘Alte und neue Glaube’ zijne letterkundige loopbaan besloot, zich vertoonen moet aan een Christelijk godgeleerde der moderne richting.

Men begrijpt wat wij met deze laatste zinsnede bedoelen.

Twee goed getroffen portretten van denzelfden mensch, door verschillende meesters geschilderd, zullen nog niet, hoewel aan beide portretten de lof kan gegeven worden dat zij uitstekend en nauwkeurig den af te beelden persoon wedergeven, precies in alle bijzonderheden met elkander overeenkomen; maar elk portret, dat waarachtige kunstwaarde bezit, zal, afgezien van de frappante en in het oog springende gelijkenis, ook nog het merk dragen van de oorspronkelijkheid des schilders, het kenteeken van het eigenaardig licht, waarin de af te beelden persoon door hem gezien en waargenomen is.

Zoo draagt de biographie, door den heer Balsem geleverd, zonder dat de objectiviteit eenige schade heeft geleden, den stempel van de duidelijk te kennen subjectiviteit des auteurs.

Geen schimpen of smalen is hier als waarvan wij boven een proefje uit den mond van Hengstenberg deden hooren, een smaad, die Strauss vooral bij zijn eerste optreden in het openbaar heeft vervolgd toen hij, van zijne betrekking ontzet, ademloos voortgejaagd, in de zuiverheid

zijner bedoelingen miskend, door niemand verdedigd, zelfs niet door Baur, die het boek onder zijne oogen had zien ontstaan en over den inhoud telkens had gesproken met den schrijver, zich als een melaatsche geschuwd zag en zijn naam zoozeer tot een aanfluiting was geworden van lieden, die niet eens in staat waren zijn werk te begrijpen, dat zelfs de badgasten en de bedienden der badinrichting te Neustadt zich niet schaamden zijne moeder, die tot herstel harer geschokte gezondheid de badkuur moest ondergaan, te beleedigen. Geen opgeschroefde lofrede ook als in sommige duitsche dagbladen de fanatici van het nieuwe geloof, na den dood van Strauss aanhieven, waarvan een enkele zelfs allen, die het nieuwe geloof niet onvoorwaardelijk aannamen, kort en goed 'des fehlenden Mannesmuthes der Ueberzeugung' beschuldigde en de verklaring aflegde: 'Die Ahnung des edlen Mannes ist zur Wahrheit geworden, so wird auch sein Hoffen zur Wahrheit werden, dass jene unsichtbare Kirche, jener noch in den Wolken schwebende neue Glaube bald die ganze Menschheit umfassen wird, die dann gewiss, so wie schon jetzt die deutsche Nation, das Andenken an den ersten Aposttel dieses neuen Glaubens, an David Friedrich Strauss, hoch in Ehren halten wird, als einen Märtyrer des freien Denkens, als eines der ersten und edelsten Sühnopfer, welche die Kampfstadiën bezeichnen auf dem Entwickelungsgange der Menschheit zum Ziel des Lichtes und der Freiheit.' Balsem houdt zich vrij van deze hartstochtelijkheid. Billijk weet hij te waardeeren wat de tegenpartij voor waarheid erkent, als plicht betracht. Zijne schets is sober en kort, zonder phrases; overal spreekt uit haar eerbied voor den machtigen geest en de onverdroten waarheidsliefde van Strauss, en bij die rechtvaardigheid en verdraagzaamheid van het oordeel verbergt zich toch de smartelijke indruk niet, verwekt door het credo van geheel negatieven inhoud, waarmede Strauss zijne loopbaan besloot, de bevreemding, die van velen zich meester maakte en waarvan Balsem de rechtmatigheid aantoont, toen het jongste werk van Strauss, met zoo veel belangstelling tegemoet gezien, met zoo veel teleurstelling uit de hand gelegd, in menig opzicht bleek te bestrijden of althans te ignoreeren wat Strauss zelf in vroeger jaren met ijver en ernst gepredikt en gehandhaafd had.

Het is een eigenaardig genot, het beeld van het leven en den ontwikkelingsgang van den machtigen strijder, door zoo zedige en toch zoo bevoegde hand ontworpen, zich te vertegenwoordigen.

Wij zien den, 17 Januari 1808, te Ludwigsburg geborene opgroeien in het ouderlijk huis, vooral onder de leiding eener verstandige moeder, wier vriendelijke liefde voor hare kinderen het leed en de zorgen, die haar deel zijn, waaronder zij zelf gebukt gaat, weet verborgen te houden; een vrouw van veerkrachtig, onafhankelijk gemoed, zoo op waarheid in het godsdienstig leven gesteld, dat zij haar geloofsgenoten durft te ergeren door geruimen tijd de prediking van

een Katholiek priester, bij wien zij meer stichting vindt dan bij de evangelische predikanten, bij te wonen; een moeder die met hare beide zonen, David Friedrich en Wilhelm, Gellert leest en de Stunden der Andacht, die, tegenover de duistere, streng rechtzinnige bespiegelingen van haren somberen echtgenoot, de godsdienstige opvoeding van hare kinderen leidt in vrijen geest, en aangaande welke het ons in het geheel niet verwondert, dat de beroemd geworden zoon later kan verklaren het beste, dat in hem was, aan zijne moeder te danken. Wij volgen den veelbelovenden knaap, die geheel uit eigen beweging de studie der theologie heeft gekozen, zooals hij den destijds in Wurtemberg daartoe afgebakenden weg inslaat, afloopt. Na de school van zijne geboorteplaats bezocht te hebben besteedt hij vier jaren aan voorbereidende studie op het protestantsch seminarie te Blaubeuren. De schuchtere, tengere knaap, op veertienjarigen leeftijd in de kloosterlijke inrichting opgenomen, voelt zich zich door heimwee naar het ouderlijke huis gekweld, maar weldra boeit het voortreffelijke onderwijs den vlijtigen gymnasiast, en Baur - het later hoofd der Tubinger school, destijds nog docent aan het seminarie te Blaubeuren - weet door den critischen geest en de breede, diepe opvatting, die zijn onderwijs in de classieke letterkunde en de geschiedenis kenmerken, in zijn jeugdigen kweekeling die vurige liefde voor waarheid en schoonheid, dien zin voor helderheid en klaarheid, voor afgeronde vormen in de kunst en afgeronde denkbeelden in de wetenschap te wekken, die later de kracht van Strauss den criticus en het geheim van den boeienden auteur worden zou. Zonderling schijnt het bij den eersten oogopslag, dat Strauss, in 1826 student te Tubingen geworden en daar Baur - wien inmiddels het professoraat in de theologie was opgedragen - terugvindend, zich door het academisch onderwijs van den geëerden leermeester, dien hij in een diep gevoel van hoogachting den ‘heerlijken Baur’ pleegde te noemen, niet in gelijke mate voelde aangetrokken als weleer door diens lessen in oude talen en geschiedenis aan het voorbereidend seminarie te Blaubeuren; maar de reden dezer mindere ingenomenheid pleit niet tegen den aankomenden student: het onderwerp door Baur behandeld, het kenmerkend onderscheid tusschen de verschillende kerkgenootschappen, trekt den student Strauss niet aan: instinctmatig schijnt hij te gevoelen, dat de 19de eeuw ernstiger vraagstukken te behandelen heeft dan confessioneel gekrakeel, dat er op leven en dood een strijd zal gevoerd worden tusschen twee wereldbeschouwingen. De hoogste wijsgeerige vraagstukken stellen zich voor den peinzenden geest; hij zoekt en worstelt om de behoeften van hoofd en hart, van godsdienst en wijsbegeerte, van gelooven en weten te bevredigen.

Een korte poos schijnt het mysticisme hem aan te lokken: somnambulisme en magie worden geraadpleegd; hij verdiept zich in de nachtzijden van het leven der natuur, zoekt naar waarheid in de pro-

fetieën van Jacob Böhme, ondervraagt de profetesse van Prevost. Maar hier was een geest te machtig en te scherpzinnig om zich lang op de ‘duistere stroomen van een ongedisciplineerd gevoel’ te laten afdrijven; weldra keert Strauss tot de orde; hij verdiept zich met zijne vrienden - Märcklin, wiens leven later door hem werd beschreven, en Fr. Vischer, thans hoogleeraar in de aesthetiek te Stuttgart - in de nieuwere wijsbegeerte; Kant wordt bestudeerd, Jacobi gelezen, het mystisch, fantastisch pantheïsme van Schelling ontgloeit hen in geestdrift. Nog in later jaren verklaarde Strauss, dat Schelling bij hem ‘den grond bevochtigd en bezaaid had, zoodat hij voor altijd tegen de dorheid van het materialisme en rationalisme gevrijwaard bleef.’ Eindelijk brengt het laatste jaar van zijn verblijf aan de hoogeschool Strauss in kennis met de philosophie van Hegel, en het idealistischmonisme van dezen heros, met zijne voorstelling van het heelal als een levend en bezield organisme, als de zelfverwerkelijking van de in het heelal levende idee, oefent op Strauss een overweldigenden en onwederstaanbaren invloed: ‘terwijl het verstand gescherpt werd’ - op deze wijze heeft hij zelf den indruk beschreven - werd het hart vervuld met de heerlijkste aspiratiën en voor de fantasie het verrassendste vergezicht geopend. De geheele wereldgeschiedenis verscheen voor ons oog in een nieuw licht; kunst en godsdienst verrezen in hun verschillende vormen ieder op hunne plaats, en die rijkdom van vormen kwam uit het eene zelfbewustzijn voort en keerde er toe terug, en openbaarde zich als de Macht aller dingen.’

Van de school van Hegel uitgaande heeft Strauss zijn eerste groote hoofdwerk ‘Das Leben Jesu critisch bearbeitet’ geschreven.

Volgens de rechterzijde dezer school bestond er eene volmaakte overeenstemming tusschen de pantheïstische wereldbeschouwing van Hegel en het oude kerkelijke geloof. ‘Kerk en academie predikten volmaakt hetzelfde: het leerstuk der Drieëenheid, van de menschwording Gods en dergelijke begrippen meer, met dit onderscheid evenwel, dat wat door den geloovige wordt uitgesproken in den vorm eener voorstelling van gemoed en fantasie, door den wijsgeer in een begrip wordt omgezet.

In allen ernst en in alle oprechtheid meende men dat, om slechts iets te noemen, als de wijsgeer sprak van den oneindigen Wereldgeest, die in den mensch tot zelfbewustzijn komt, hij ongeveer hetzelfde predikte als hetgeen de Kerk met de menschwording Gods bedoelde.’ Nuchter gebleven onder den algemeenen roes der Hegelsche speculatie, helder en gezond van zinnen te midden der illusie des tijds, zich ergerend aan de mystificatie, waaraan velen zich schuldig maakten door de woorden ‘drieëenheid, menschwording Gods’ te gebruiken en daaronder heel iets anders te verstaan dan de Kerk, toen zij deze leerstellingen aannam, oorspronkelijk had bedoeld, heeft Strauss willen weten èn wat er aan werkelijkheid overbleef indien men van de Nieuw-

Testamentische traditie de mythische omhulsels vallen deed, en of het overblijvende inderdaad genoegzaam was om het gebruik der Hegelsche terminologie te rechtvaardigen. Strauss maakte met al de doortastende kracht van een scherpzinnigen geest en een waarheidlievend karakter door zijn ‘Leben Jesu critisch bearbeitet’ ruimte en licht, en verscheurde de nevelen, waarin de dubbelzinnigheid der Hegeliaansche theologen behagen schepte. De hoofdgedachte aan het boek ten grondslag liggend mag verouderd worden genaamd. De hoofdaanmerking, te maken op het boek, dat eene critisch bearbeide levensgeschiedenis poogt te leveren zonder eene critiek der bronnen, waaruit die levensgeschiedenis alleen is te putten, deze hoofdaanmerking is door Balsem misschien niet genoegzaam geaccentueerd, maar duidelijk heeft hij in het licht gesteld, dat Strauss geschreven heeft ‘niet gedreven door de zucht om anderen te kwetsen in hetgeen hun heilig is, maar omdat hij niet meer leven kon in de nevelachtige sfeer der Hegeliaansche geloofsmystificatie, omdat hij zich niet rustig neerleggen wilde bij de innerlijke onwaarheid harer verhouding tot de christelijke traditie.’

De eerlijke daad van een rechtschapen denker mag het eerste, het geduchte, schrikwekkende boek genoemd worden des mans, van wiens letterkundig leven de heer Balsem een zoo verdienstelijk tafereel heeft ontworpen, een tafereel, dat wij hier niet verder ontrollen kunnen, maar waaromtrent het medegedeelde voldoende zij om den lezers van *De Tijdspiegel* te doen gevoelen dat ieder, die van deze zaken nog onkundig, weten wil wie Strauss was en wat zijne beteekenis is voor het geestelijke leven onzer eeuw, niet beter kan doen dan zich te laten voorlichten door het geschrift dat wij aankondigen.

Nog iets meer dan louter historische bijzonderheden zal de weetgierige hier vinden. Niet enkel ook eene juiste karakteriseering van de verschillende schetsen en studiën over kunst, literatuur en politiek, die wij aan Strauss danken, of van zijne veelvuldige monographieën, meestal meesterstukken naar vorm en inhoud, uitmuntend door fijnheid van karakterteekening en keurigheid van groepeering. Maar vooral ook - bij een volledig overzicht van Strauss' leven en lotgevallen, bij een allezins billijke waardeering van 's mans verdiensten - de aanwijzing van het diep ingrijpend en principieel verschil tusschen het standpunt, waarvan het laate werk van Strauss is geschreven en dat waarop hij vroeger stond, zelfs nog in 1864 toen hij, het ‘Leben Jesu für das Deutsche Volk’ uitgevend, voor zijne landgenooten populair trachtte te schetsen wat, na aftrek der onhistorische overleveringen, met meer of minder zekerheid omtrent de persoonlijkheid, het onderwijs, den godsdienst en de lotgevallen van Jezus kan worden vastgesteld.

Strauss' gansche leven toch is wel door ééne en dezelfde richting gekenmerkt, door oprechte liefde voor de waarheid en ingespannen

zoeken naar de waarheid; maar het is er verre van verwijderd, dat volkomen dezelfde denkwijze in 's mans theologische geschriften van vroegeren en lateren datum wordt uitgesproken.

Het is zeer gewoon in Nederland de verzekering te hooren, dat allen, die op de lijn van Strauss staan, zullen moeten breken met Godsdienst, Christendom en Kerk.

Welken Strauss bedoelt gij? mag men op het hooren dezer verzekering vragen.

Bedoelt gij den Strauss van 1872, den schrijver van het ‘Oud en Nieuw Geloof”? Doch allen, die op zijne lijn staan, *zullen* niet breken met het genoemde: zij hebben al het genoemde reeds vaarwel gezegd.

Of bedoelt gij Strauss van 1864?

Bedoelt gij Strauss, die in 1864 zijn geloof in God beleed en ‘het christelijke geloof in de geestelijke en zedelijke Macht, die de wereld bestuurt, onvergankelijk en onontbeerlijk’ noemde? Leben Jesu für das Deutsche Volk, pag. 17.

Bedoelt gij Strauss, die in 1864 zijn hulde bracht aan den Stichter van het christendom en schreef: ‘Indien één woord in het Nieuwe Testament, dan is zeker het woord: opdat gij kinderen moogt zijn van uwen hemelschen Vader, want Hij laat zijne zon opgaan over boozen en goeden, van Jezus afkomstig en hem niet door de overlevering in den mond gelegd. Hier bezitten wij een hoofdbestanddeel van Jezus' vroomheid. Als zulk een allesomvattende liefde gevoelde en stelde Jezus zich den Hemelschen Vader voor, en juist in deze voorstelling ligt de oorzaak waarom hij God het liefst Vader noemde. Dit hoofddenkbeeld van zijn godsdienst kon hij niet aan het Oude Testament ontleenen; het was de vrucht van de allesomvattende liefde, die de grondtoon was van zijn eigen gemoed, en waarmede hij zich bewust was één met God te zijn. Zich evenmin als God, den langmoedigen Vader, door de boosheid der menschen in zijn gezindheid te laten verstoren, het kwade slechts door het goede, den vijand slechts door weldaden te overwinnen, was een grondbeginsel, dat uit de innigste gezindheid van zijn eigen hart voortvloeide.

Als Jezus van zijne volgelingen eischte, dat zij daardoor zouden toonen, dat zij echte zonen van den Hemelschen Vader zijn; als hij hen opwekte om volmaakt te worden, gelijk de Vader in den hemel volmaakt is, - dan beteekent dit voor ons, dat hij zich God, in zijne zedelijke betrekking tot de menschen, voorstelde, zooals hij zelf in de reinste oogenblikken van zijn godsdienstig leven gestemd was, terwijl hij aan dit ideaal teven zijn godsdienstig leven versterkte. De hoogste godsdienstige stemming echter, die in zijn bewustzijn leefde, was juist die allesomvattende, het booze door het goede overwinnende liefde, die hij dientengevolge op God overbracht als den grondtrek van zijn wezen.

Zijn de menschen in hunne betrekking tot God kinderen, dan zijn

zij in betrekking tot elkander broeders en rust de verplichting op hen elkander te behandelen zooals zij zelven behandeld wenschen te worden. Te recht heeft men altijd op dit voorschrift als het eigenaardig zedelijk beginsel van het Christendom grooten nadruk gelegd. Daarin is uitgesproken het grondbeginsel der humaniteit, de ondergeschiktheid van al de individuen aan de gemeenschappelijke idee der menschheid, die in allen leeft en door ieder in ieder mensch erkend en geeerd moet worden.

Uit deze liefdevolle, humane gemoedsstemming, waardoor Jezus zich één gevoelde met zijn Hemelschen Vader, sproot voor Jezus een innerlijke gelukzaligheid voort, die aan alle bloot uitwendige vreugd en smart hare beteekenis ontnam. Vandaar die blijmoedige onbezorgdheid, welke de bekommerden over voedsel en kleeding op dien God wijst, die de leliën kleedt en de vogels voedt, die tevredenheid bij een zwervend leven, zoodat hij dikwerf geen plaats vindt om het hoofd ter ruste te leggen; die onverschilligheid voor eer en smaad van de menschen in het bewustzijn de drager en verkondiger van den heiligen geest onder de menschen te zijn. Vandaar die voorliefde voor kinderen, die met hun vroolijk, eenvoudig, door geen haat en door geen trots verontreinigd gemoed de beste afspiegeling zijn van die gelukkige liefderijke stemming. Vandaar die bereidvaardigheid om dengene, die u op de rechterwang slaat ook de linker toe te keeren en den dwalenden broeder niet slechts zevenmaal maar zeventigmaal zevenmaal te vergeven.

Omdat Jezus deze blijmoedige, met God eenswillende, alle menschen als broeders omvattende gemoedsstemming in zich zelven heeft aangekweekt, daarom heeft hij het profetisch ideaal van een nieuw verbond des harten in zich zelven verwezenlijkt. Hij heeft, om met den dichter te spreken, de Godheid opgenomen in zijn wil, daarom was zij voor hem den wereldtroon afgedaald, de afgrond was gedempt, de vrees geweken; in hem was de mensch in plaats van slaaf een vrije zoon geworden.'

Na alles wat de modernen in Nederland over het 'Oud en Nieuw Geloof' van Strauss hebben moeten hooren gelooven wij dat Balsem recht had in zijne schets bedoeld verschil te doen uitkomen. Zijn bescheiden en toch zoo verdienstelijk geschrift zal waarde behouden voor ieder, die verlangt bekend te worden met den merkwaardigen man, die in de gedachtenwereld der 19de eeuw zoo groote beteekenis zich heeft verworven, en is een verkwikkende proef wat cijns van waardeering kan gebracht worden aan een machtigen geest, al neemt men de eindresultaten, waartoe hij *kwam*, niet over.

Ik heb slechts twee aanmerkingen.

Balsem heeft met de stukken de onwaardige beschuldiging van sommige heethoofden wederlegd, die hun woesten smaad over Strauss hebben uitgestort en hem een mensch noemden 'zonder hart.' Hij

teekent ons hem als nog iets anders dan het abstracte, alles gevoelloos ontledende verstand, waarvoor enkelen Strauss hielden, en bewijst dat ook het gemoed zijne rechten in hem deed gelden o.a. uit de wijze, waarop hij het ‘lieve beeld’ zijner moeder geteekend heeft.

Ik ben het met Balsem geheel eens en heb geheel uit eigen beweging in een der vorige afleveringen van *De Tijdspiegel* er op gewezen wat tonen van deelneming en teedere liefde voor zijne kinderen en kleinkinderen Strauss nog uit zijne ziekekamer en van zijn lijdensleger deed hooren; maar wanneer ik gestaan had voor de zware taak, door Balsem zoo gelukkig volbracht, wanneer ik een levensgeschiedenis en karakterbeeld van Strauss had te leveren, ik zou om der volledigheidswil niet verzwegen hebben, dat Strauss weinig gemoed getoond heeft tegenover de nagedachtenis van zijn vader. In hetzelfde stuk der Kleine Schriften waarin hij zijne moeder prijst en van haar geloof zegt: ‘Het was een conscientieus handelen aan de eene zijde, een geloovig vertrouwen aan de andere,’ verzekert hij van zijn vader: Mijn vader daarentegen was hieromtrent van geheel andere gevoelens. Zulk een godsdienst voldeed hem niet, omdat hij er niet aan voldeed. Hij was zich bewust, dat hij in het plichtmatig handelen zoo zeer te kort schoot, dat hij noodzakelijk iets buiten zich hebben moest om dat tekort te dekken. Dat iets was de verzoeningsdood van Christus, waarop hij, als op de uitdelging zijner schuld, zich geheel verliet. Het viel hem gemakkelijker eens voor al vast te gelooven, dan iederen dag van nieuws af den kamp met zijne neigingen en hartstochten weder aan te gaan.’ Dit, zonder eenige noodzakelijkheid, van zijn gestorven vader den volke te verkondigen en te laten drukken is, aan wat onrecht zich die vader jegens een verdienstelijken zoon ook hebbe schuldig gemaakt, in strijd met de allereerste eischen van kinderlijke piëteit en schijnt mij wel degelijk gebrek aan gemoed in Strauss te verraden. Stel eens hier tegenover het roerend schrijven door Schleiermacher aan zijnen vader gericht, toen deze bedroefd was over hetgeen hij het ongeloof in zijnen zoon noemde, of wat Lessing na den dood zijns vaders aan zijne moeder schreef, Wolfenbuttel, 7 Juli 1771. ‘Die beste Ehre, die wir unserm verstorbenen Vater erzeigen können, ist, dasz wir sie um so viel mehr lieben, und so sehr als möglich ist unterstützen.’

Mijne tweede aanmerking is van geheel anderen aard.

Balsem geeft in zijn geschrift een afkeurende kritiek van Strauss' ‘Oud en Nieuw geloof’; hij wijst de leemten en tegenstrijdigheden aan die in het eerste, het bespiegelend gedeelte dezer ‘belijdenis’ worden aangetroffen en toont, waar hij het tweede gedeelte van gemeld geschrift bespreekt, aan dat de levensopvatting, waartoe het wil opleiden, nog weinig gezond en edel mag genoemd worden: op geestige wijze teekent hij het voorname, het aristocratische, dat is het door en door zelfzuchtige van de ‘Wir,’ die, naar Strauss' opwekking, zich aan aesthetische genietingen laven, die onder het gejuich:

Zoo leven we en 't geluk volgt ons op onze schreden, eenvoudig vergeten, dat er een sociale questie is, of tegen de woelingen van den hongerenden vierden stand hunne hoop bouwen op de monarchie, den scherprechter en het kanon.

Wij zijn met Balsem op dit punt volkomen eenstemmig, zelfs gelooven wij dat het hem niet gelukt is de beschuldiging van frivoliteit geheel te ontzenuwen, die noodzakelijk rijzen moet wanneer men bespeurt dat al het schoone en goede door Strauss zelf van 1835-1864 omtrent het Christendom gezegd, in het 'Oud en Nieuw Geloof' opzettelijk achterwege is gelaten. Maar waar zooveel moet worden afgekeurd is het billijk dat ook de lof, waar die mogelijk is, niet achterwege blijve, en hadden wij wel gewenscht dat Balsem de eerste der modernen in Nederland ware geweest, die, den inhoud van het 'Oud en Nieuw Geloof' verwerpende, een woord van goedkeuring en instemming had doen hooren voor hetgeen men de negatieve en formeele verdienste zou kunnen noemen van bedoeld geschrift.

Het 'Oud en Nieuw Geloof' van Strauss heeft ergernis gegeven beiden aan vrienden en aan verwerpers van het Oude geloof; vele der laatsten, met de oude wereld- en levensbeschouwing niet bevredigd, hebben zich met de hoogste onvoldaanheid afgekeerd van het nieuwe dat Strauss aanbood. Maar daarmede wordt niet gezegd, dat Strauss ten eenenmale gedwaald heeft in de aanwijzing der bouwstoffen met welke een nieuw gebouw, dat aan de ideale aspiraties der menschheid naar de hoogste waarheid ten tempel kan strekken, moet worden opgericht. Negatief heeft Strauss zeer juist ingezien - en het zou niet onedel zijn, wanneer de modernen dit in hem prezen - dat een voldoende wereld- en levensbeschouwing niet langer, gelijk vroeger, te gronden is op eenzijdige beoefening van bijbelsche critiek, op kennis der geschiedenis van Israël en van Jezus. Strauss heeft ingezien en willen doen gevoelen in zijn 'Oud en Nieuw geloof' - en dit is wat zijn geschrift van de formeele zijde karakteriseeert - dat een juiste en diepe kennis van de natuur noodig is tot een bevredigende godsdienstige en ethische levensbeschouwing. Welnu, in dezen is naar de beginselen der modernen, die immers geen vrede kunnen hebben met de oude methode om de geschiedenis van Israël, van Jezus en van het Christendom voor te stellen als de geschiedenis van het Godsrijk, het recht aan de zijde van Strauss, en het is billijk dit te zeggen.

In een zijner laatste gedichten heeft Strauss het hooggevoelend woord gesproken:

> Wenn auch die Weisen und Zünftigen
> Mir einen Platz versagen,
> Zählt man mich zu den Vernünftigen,
> Werd ich mich nicht beklagen,
> Und ich denke, dass die Zukünftigen
> Werden noch nach mir fragen.

Wij gelooven dat aan den auteur van het ‘Oud en Nieuw geloof’ dit woord bevestigd zal worden in dezen zin, dat het aantal steeds grooter zal worden dergenen, die gelijk hij, zullen inzien dat ook op de resultaten der natuurwetenschappen acht moet worden gegeven door ieder die de godsdienstbegrippen wil zuiveren. Een juister, dieper kennis van de natuur zuivert, versterkt, verrijkt wat, zoo niet het wezen dan toch een der grondslagen is van een godsdienstig gemoedsbestaan, dat immers de rijke werkelijkheid van het leven des heelals moet kennen zal het den Oneindigen Geest, die daarin zich openbaart, kunnen eeren. En dit blijft waar al zijn er die gelijk Strauss, in hunne overijling en een oogenblik verbijsterd, ‘zich door Vogt en Häckel uit het hoofd laten praten’ wat zij zelve vroeger leerden en onvergankelijk en onontbeerlijk noemden.

Niet één resultaat der natuurwetenschap kan met het gedeelte waarheid dat er door aan het licht wordt gebracht schadelijk zijn voor het hooger leven der menschheid, maar wordt een straal te meer die den geest verlicht.

De natuurwetenschap heeft een eind gemaakt aan de dolzinnigheden der oude teleologie, die wist te demonstreeren hoe doelmatig alles ten nutte van den mensch was ingericht: wordt hierdoor ontzenuwd of bevestigd de groote eisch van het zedelijke leven, die vordert wat het Christendom in het ééne gebod der liefde heeft geformuleerd dat ieder mensch het doel van zijn leven stelle niet in zich zelven maar in hetgeen hij zijn kan voor anderen?

De natuurwetenschap heeft boven elke tegenspraak de waarheid bewezen, dat volstrekt niets in het heelal wordt vernietigd: is dit in strijd met de heerlijke hoop, die de godsdienst inboezemt?

De natuurwetenschap heeft zich van de spectraal-analyse bediend om beter dan vroeger de eenheid des heelals te staven: werpt dit verworven resultaat de eenheid van God omver?

De natuurwetenschap heeft sinds Darwin een heftigen strijd doen ontstaan over het bestaan van onveranderlijke soorten en typen. De theologen kunnen deze twistvraag veilig door de mannen van het vak laten beslissen; maar indien zij wijs zijn, en deze wijsheid is niet aller, bedenken zij, dat de schepping waarlijk niet aan schoonheid en beteekenis verliest, indien zij de kracht tot ontwikkeling en volmaking der soorten en typen in zich draagt, en zij wachten zich vooral van de heilige zaak aan hen toevertrouwd te compromitteeren door zich aan te stellen als of de God van Cuvier, die zijne werken vernietigt omdat Hij betere, hooger ontwikkelde in plaats van de vroegere wil stellen, alleen God, alleen aanbiddenswaardig ware. Het Darwinisme blijft eene hypothese, tot dat het behoorlijk zal gestaafd zijn; maar mocht het inderdaad blijken dat het geheele rijk der organische natuur waarlijk gaandeweg veredeld wordt of is, naar drie zulke hoogst eenvoudige wetten als die van den strijd van bestaan, van de overerving

en van de teeltkeuze, het godsdienstig gemoed zal daarom te meer een opwekking ontvangen tot aanbidding der goddelijke wijsheid, zoo spaarzaam in hare middelen, zoo grootsch in hare uitkomsten.

Zwolle.
G.L. VAN LOON.

De eischen der gezondheidsleer voor de scholen.

Verslagen van de vereeniging tot verbetering der volksgezondheid, opgericht te Utrecht gedurende de cholera-epidemie van 1866. VII (met bijdragen over schoolhygiène). Utrecht, 1874.

Toen wij in *De Tijdspiegel* van 1873, no. 11, de eer hadden een referaat te geven van het *zesde* jaarverslag der '*Utrechtsche vereeniging tot verbetering der volksgezondheid*', hebben wij onze oprechte sympathie uitgesproken over het belangeloos streven en den lofwaardigen ijver dier vereeniging. Met ingenomenheid ontvingen wij daarom ook ter aankondiging haar *zevende* verslag, bevattende de medeeling van de handelingen dier vereeniging over de jaren 1872-1873, en daarenboven zeer belangrijke *bijdragen* '*over schoolhygiène*' als vrucht van besprekeningen op hare algemeene openbare vergaderingen en der coöperatie van eenige zaakkundige leden. - Dit jaarverslag, dat hierdoor eene blijvende waarde bezit, willen wij daarom, in hoofdtrekken, ook nu weder uitvoerig bespreken.

Het eigenlijk *verslag* dat aan de genoemde '*Bijdragen*' voorafgaat, is niet meer dan een *excerpt* uit de notulen der verschillende vergaderingen, die door de vereeniging gehouden zijn.

Allereerst blijkt hieruit dat eene belangrijke wijziging is gemaakt in het reglement, doordien besloten werd de *sectiën* op te heffen en in plaats daarvan 4 *referendarissen* te benoemen, als: 1o. voor het nasporen van volksziekten; 2o. voor de zorg voor goede woningen; 3o. voor de zorg van goed drinkwater, de aanwijzing en opruiming (zegge: het doen opruimen, refer.) van schadelijk vuil; 4o. voor verbetering der volksvoeding.

Deze referendarissen belasten zich ook speciaal met het onderzoek der ingekomen klachten, die vele waren, omtrent *drinkwater* en *putten.*

Waar het bestuur meende, dat het indienen van een *adres* aan de goede zaak bevorderlijk konde zijn, bleef het niet achterwege; zoo richtte het zich met een adres tot den Utrechtschen gemeenteraad, om verbetering te krijgen in de bestaande *verordening*, *van* 1859, *op het*

bouwen en sloopen; doch helaas! zonder eenig gevolg. Evenzoo richtte het een adres, in 1872, aan den heer Minister van B.Z. om aan te dringen op het indienen eener ziektenwet. Ook langs andere wegen trachtte zij aan haar doel bevorderlijk te zijn, namelijk door zich te wenden tot de Utrechtsche burgerij, in het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk dagblad; door in gemeenschap zich te stellen met de bestaande cholera-commissie en zamenspreking te houden met het hoofd der gemeente; alles ter wille der gegrond geachte vrees voor het opnieuw verschijnen der cholera. Dit alles was wel niet algeheel onvruchtbaar, maar toch het *hoofddoel - de bevordering der oprichting van cholerabarakken*, die het toen bestaande *cholera-gasthuis* moesten vervangen, - werd er *niet* door bereikt.

Het bestuur trachtte ook, zooveel mogelijk, - waar het algemeene gezondheidsbelangen gold, - zich te verstaan met andere vereenigingen, zij het dan ook dat het doel van dezen van het hare verschilde.

Door het bestuur der *Utr. volksgaarkeuken* werd, op kleine schaal, een kost- en slaaphuis opgericht voor ongehuwde werklieden, waarin de vereeniging aandeel nam.

Verder werd eene commissie van 4 leden benoemd, om de vraag te onderzoeken: ‘in hoeverre gedesinfecteerde faecaliën nog tot bemesting kunnen dienen?’ Eene vraag die overigens, naar onze bescheidene meening, meer behoort tot het terrein eener landbouwmaatschappij.

Op grond van de toegestane aanvraag om rechtspersoonlijkheid werd in de statuten der vereeniging eene wijziging aangebracht. Er werden *zes* algemeene vergaderingen gehouden, waarin onderwerpen als *vaccine, paardenslachterij* en *schoolhygiène* vooral, behandeld werden, en die door vele leden en andere belangstellenden werden bijgewoond.

Bij iedere algemeene vergadering was eene vraagbus voor de leden beschikbaar gesteld, terwijl over de daarin gevonden vragen dan bij eene volgende bijeenkomst verslag werd uitgebracht: eene inrichting die zeker alleszins nuttig kan werken.

De staat der kas liet toe in alle uitgaven te voorzien; zij sloot met een batig saldo van *f* 1457.74. Dit batig saldo was dus *f* 73.93 minder dan dat van het vorig boekjaar, hoofdzakelijk het gevolg van vermindering van het aantal der contribueerende leden. Ook ging een kassiershuis, bij hetwelk de gelden der vereeniging à deposito waren uitgezet, in den herfst van 1874 failliet. Het verlies dat daarbij door de vereeniging zal worden geleden kon nog niet worden bepaald.

Twee verdienstelijke leden zijn aan de vereeniging door den dood ontvallen, beiden in de kracht huns levens - Dr. Dibbits en Prof. Hoek.

Ziehier de hoofdtrekken van het zevende jaarverslag der Utrechtsche vereeniging voor volksgezondheid, waarachter dan volgen 1o. de copieën der verzonden adressen en der gedane publicatiën; 2o. de statuten en het gewijzigd reglement der vereeniging; 3o. eene naamlijst der leden

en 4o. het overzicht van de goedgekeurde rekening en verantwoording over 1872. Het eigenlijk *verslag* is hiermede geëindigd. Terecht heeft het bestuur, naar ons oordeel, gemeend, daarin zoo beknopt mogelijk te moeten zijn; en waren niet de daaraan toegevoegde '*bijdragen over schoolhygiène*' het resultaat eener onderlinge zamenspreking op eenige algemeene openbare vergaderingen, dan zouden ook deze elders, naar onze meening, hebben behoord, of voor eene zelfstandige uitgave bestemd moeten zijn geweest.

Nu echter maken zij een integreerend deel uit van 'de *handelingen*' der vereeniging. Die handelingen hebben weder het verblijdend bewijs geleverd, dat mannen van wetenschappelijk karakter en met gegronde overtuiging, pal blijven staan in den strijd voor de dierbaarste goederen hunner stadgenooten - *gezondheid en leven* - trots elken tegenstand; wij herhalen echter, hetgeen wij bij de beschouwing van het *zesde* jaarverslag ons veroorloofden op te merken: dat soortgelijke vereenigingen slechts door zamenwerking met anderen, en wel door een algemeenen maatschappelijken band dáármede verbonden, haar doel zullen bereiken, althans met de meeste kracht zullen kunnen optreden. *Het stichten eener algemeene Nederlandsche maatschappij voor volksgezondheid*, *gelijk die in Duitschland thans werkzaam is*, *blijven wij wenschelijk achten.* Het geneeskundig staatstoezicht - wat zorg voor openbaar gezondheidswezen betreft - zoude dan binnen zijne natuurlijke grenzen worden beperkt.

Het belangrijkste gedeelte van het hier besproken jaarverslag vormen zeker de daarin opgenomen '*bijdragen over schoolhygiène*': zoowel omdat zij het gevolg zijn, gelijk wij opmerkten, eener openbare bespreking van verschillende zaakkundigen, als ook omdat de slotsommen daarvan de bouwstoffen hebben geleverd voor de redactie van een geheel door bekwame zaakkundigen.

Het onderwerp is in verschillende hoofdstukken gesplitst en ieder daarvan bewerkt door een der verschillende leden van de vereeniging, die daartoe door het bestuur waren uitgenoodigd. Die hoofdstukken zijn: 1o. *De bouwkundige eischen voor een schoolgebouw*, bewerkt door den heer A.M.E. van Deventer. 2o. *De verdeeling der ruimte uit het oogpunt van het geven van onderwijs*, door den heer L. Mulder. 3o. *Het bederf der lucht in onze scholen*, door den heer C.B. Spruijt. 4o. *Luchtverversching en verwarming van scholen*, door den heer F.W.C. Krecke. 5o. *Toepassing van het sub III en IV betoogde*, door den heer G. van Overbeek de Meijer. 60. *De verlichting van het schoollokaal*, door Dr. H. Snellen. 7o. *De schoolbank*, door Dr. Salverda. 8o. *De reinheid in en om een schoolgebouw*, door G. van Overbeek de Meijer. Uit deze opgave blijkt voldoende dat het genoemde onderwerp in *breeden omvang* werd besproken, en het pragmatisch resumeeren dier besprekingen aan goede handen was toevertrouwd.

In het belang van sommige lezers van dit tijdschrift en ter wille

van het algemeen nut zullen wij het belangrijkste uit de genoemde ‘Bijdragen’ aanstippen.

1°. Als *bouwkundige eischen* voor een schoolgebouw heeft men gemeend het navolgende, als de gemiddelde, te moeten stellen:

1. De school moet gelegen zijn in de kom der gemeente waarvoor zij bestemd is, op eene *gezonde* en *geschikte* plaats.
2. Zij moet op zich zelf staan, om toetreding van lucht en licht aan alle kanten mogelijk te maken, op drogen bodem, eenigszins verheven (± 0,50 M.) boven het omliggend terrein. Is men verplicht om op moerasgrond te bouwen, dan grave men dien 0,60 à 1 M. uit en vulle aan met zand of houtskool. Een *trasraam*, van 0,5-1 M. hoogte, is zeer noodig om opslorping van water tegen te gaan. Het wenschelijkst is het de wanden door *spouwmuurtjes* (d.i.: met luchtruimte er tusschen) op te trekken.
3. Is het niet mogelijk een gang of vóórportaal binnen den buitenmuur te bouwen, dan moet de hoofdingang gedekt worden door een pui of portique.
4. Wanneer overwegende redenen het niet verbieden, bepale men zich tot het bouwen met ééne verdieping.
4. Goede steenen vloeren, mits voorzien van houten gangpaden, en wanneer de schoolbanken goede voetlatten hebben, zijn verkieslijk.
5. Het licht kome van ééne, liefst de linkerzijde van het gebouw.
6. De wanden moeten gepleisterd zijn, beter nog *en stuc* bewerkt, en van eene lichtgrijze, blauwe of rose tint.
7. Matglas voor de ramen - dat echter eenigszins doorzichtig moet zijn - ook voor de scheidingswanden der klassen, is wenschelijk.
8. Die schuiframen verdienen de voorkeur, waarvan het onderste vak naar boven en het bovenste naar onderen kan geschoven worden.
9. Licht gebombeerde, gestukadoorde of *en stuc* gemaakte plafonds verdienen de voorkeur.
10. Een pomp die goed drinkwater geeft behoort bij of binnen elk schoolgebouw aanwezig te zijn.
11. Zeer wenschelijk is het dat de school niet slechts voorzien zij van eene *opene plaats* of *tuin*, maar ook van eene *overdekte speelplaats*, met toestellen voor gymnastiek.

2°. Wat de *ruimteverdeeling* betreft, *met het oog op het geven van onderwijs*, wordt het navolgende gereleveerd:

1. Art. 18 der wet op het lager onderwijs moet gewijzigd worden. Het maximum der kinderen, door een persoon te onderwijzen, mag niet hooger zijn dan 40, liefst 30.
2. Iedere klasse moet een afzonderlijk lokaal hebben.
3. Er moeten niet meer dan 2 leerlingen op één bank zitten.
4. Het gangpad tusschen de voorste banken en den werkmuur moet 1.50 M. breed zijn, terwijl tusschen de achterste zitplaatsen en den muur eene ruimte ter breedte van 1 M. dient over te blijven.

Daardoor wordt de afstand tusschen de beide genoemde muren, indien men 4 banken achter elkander plaatst en voor elke bank 1 meter diepte rekent, 6.50 meter.

Voor de breedte van elke bank stelle men 1.40 M., voor twee kinderen.

5. Er zullen vijf stellen van banken - elk voor 8 leerlingen - naast elkander moeten staan, met eene tusschenruimte van 0.6 M, terwijl tusschen de uiterste banken en de muren een pad van 1 M. breedte dient open te blijven.

6. De *geheele breedte der school* zij alzóó*:*

5 × 1.40	= 7	M. voor de banken,
4 × 0.60	= 2.40	M. voor de tusschenruimte,
2	= 2	M. voor de zijpaden,
	———	
samen...	11.40	M.

De *oppervlakte* wordt dan 6.5 × 11.40 = 74.10 M^2, en wanneer men daarbij voegt 5.90 M^2 voor een kast en een kachel, zou een ruim en doeltreffend schoollokaal, voor 40 kinderen, 80 M^2 oppervlakte eischen.

7. Meer dan 3.5 M. hoogte, als maximum, is voor ieder schoollokaal niet wenschelijk. De ruimte-inhoud van een schoollokaal voor 40 kinderen zou dan moeten zijn 80 × 4.5 = 360 M^3; eene ruimte die niet slechts *paedagogisch* maar ook *hygiènisch* tevens voldoet.

8. Petten, jassen enz., moeten buiten het schoollokaal worden geborgen aan genommerde kapstokken, waar elk kind zijn vaste plaats wordt aangewezen.

9. Bij elke zitplaats wordt een knop aangebracht om de schooltasch op te hangen.

3°. *Het luchtbederf in de scholen* heeft tot een zeer uitvoerig stuk aanleiding gegeven. C.B. Spruijt wijdt daaraan 38 pagina's.

Wat in het algemeen wordt gezegd over *bedorven lucht*, de *bronnen van luchtbederf* en de methode om den grond goed te maken, gaan wij hier, hoe belangrijk ook, met stilzwijgen voorbij. Wij stippen slechts aan, dat schrijver in verband tot de proeven van Pettenkofer in betrekking tot de *natuurlijke wegen van luchtverversching*, in gemetselde gebouwen, als zijne overtuiging uitspreekt, dat *de natuurlijke ventilatie*, *zelfs onder de gunstigste omstandigheden*, *de lucht*, *in scholen die voldoen aan de bij ons te lande gestelde eischen*, *niet veel langer dan een uur reukeloos en onschadelijk kan doen blijven.* Hij doet daarbij opmerken hoe weinig waarborgen, voor een gezond schoollokaal, wat de zuiverheid der lucht betreft, gevonden worden in art. 4 der wet op het lager onderwijs; waaruit zoo verschillende en zóó vage bepalingen zijn voortgekomen betrekkelijk het volume lucht dat voor ieder schoolkind door de verschillende corporatiën als noodzakelijk is gesteld. Dáárom is de lucht in de meeste scholen *bepaald bedorven*, en leven en ademen de kinderen steeds in een ziekmakende atmosfeer. Dit is voor

die te Arnhem, indertijd bewezen door Dr. Van Bemmelen, en voor de avondscholen te Amsterdam, door Dr. A.W. Gunning. - Hoe is in dien toestand verbetering aan te brengen, vraagt schrijver.

Op tweeërlei wijze: 1°. men zorge ten allen tijde en overal, voor eene voldoende *kunstmatige ventilatie* in de schoollokalen - zoodat het *koolzuurgehalte* der lucht alsdan ten allen tijde blijft beneden een zeker minimum, dat men op 1 per mille, of des noods 1.5 per mille kan stellen. (Schrijver gewaagt hierbij met bijzonderen lof van de beschouwing over de ventilatie in schoolgebouwen (Schoolbode 1870) van Dr. A.M. van Bemmelen.)

2°. Men bepale dat de kinderen nimmer langer dan één uur achtereen in het schoollokaal vertoeven. Men late hen dan ¼ uurs spelen op een open of overdekte speelplaats en verfrissche nu in dien tusschentijd het schoollokaal.

Met het oog vooral op de groote kostbaarheid der inrichting van een goed ventilatiestelsel (naar Van Hecke) en bij de overweging dat een langer zitten op de schoolbanken, dan een uur achtereen ook nog andere schadelijke gevolgen met zich brengt, achtte schrijver het laatste zeer verkieslijk. Maar dan vraagt hij ten slotte, wat te doen zóólang de meeste scholen in 't geheel geen speelplaats hebben, opene noch overdekte? Hier is kunstmatige ventilatie het éénige. Dáár waar het maken van kostbare inrichtingen hiertoe onmogelijk is moet men zich met het minder goede behelpen. Men legt b.v. onder den vloer eene ruime aanvoerbuis voor versche lucht, die onder de kachel uitkomt, en omgeeft de kachel met een gemetselden mantel, òf men plaatse de kachel vlak voor het raam en richte een der ruiten van het raam op zoodanige wijze in, dat die naar verkiezing geheel of gedeeltelijk opengeschoven kan worden.

Een kostbaarder ventilatie- en tevens verwarmingssysteem is dat van de firma Boyer en consorten te Ludwigshaven. - Dit is o.a. hier te lande toegepast op de bijzondere school voor lager onderwijs op het Domplein te Utrecht, in de burgerdag- en avondschool, voor middelbaar onderwijs, op het Bagijnebolwerk te Utrecht en op de openbare school n°. 6, in de Bovenbeekstraat te Arnhem.

4°. *Over luchtverversching en verwarming van scholen*, geeft de heer F.W.C. Krecke een even uitvoerig en degelijk opstel ten beste, hetgeen dat van den straks genoemden schrijver aanvult en daarmee een kostelijk geheel vormt. Tot toelichting van dit laatste, in verband met het eerste, wordt door den heer G. van Overbeek de Meijer, eene schetsteekening, die achter het werk voorkomt, uitvoerig toegelicht. Hoeveel belangrijks en nieuws dit werk ook bevatte, meenen wij echter, met het oog op de ons toegestane ruimte voor deze aankondiging, het bij de vermelding te moeten laten, om nog eenigszins uitvoeriger te kunnen stilstaan bij twee hoofdvereischten van ieder schoollokaal.

5°. *Goed licht* en 6°. *Doelmatig ingerichte zitbanken.* Wat het eerste betreft concludeert Dr. Snellen tot het volgende: 1°. Het licht in eenigerlei schoollokaal zij niet te zwak, maar ook niet al te sterk, en vooral worde vermeden de snelle afwisseling van licht en van donker.

2°. Het schoollokaal zij voldoende, maar vooral *gelijkmatig* verlicht.

3°. Het boek van den leerling moet zoodanig verlicht zijn, dat hij gemakkelijk tot op 12 duim afstands gewonen druk lezen kan.

4°. Werkmuur en lessenaar moeten even sterk verlicht zijn; schaduwen moeten worden vermeden.

5°. Het licht kome, door groote hooge ramen, aan den linker zijmuur, die aangebracht moeten worden aan een der lange zijden van het lokaal.

6°. Om het licht meer gelijkmatig door het geheele lokaal te verdeelen moeten de muren en de plafonds *matwit* zijn.

7°. Kunstlicht zal het gunstigst geplaatst worden in de richting der bovengenoemde ramen. Het moet bestaan uit heldere witte vlammen, voorzien van groote matglazen ballons.

De gezichtsgebreken, die men bij schoolkinderen aantreft, tengevolge eener gebrekkige inrichting der schoollokalen waarin zij vertoeven, zullen het best worden voorkomen door op de aangegeven eischen eener doelmatige verlichting aldaar acht te geven. Niet minder gewichtige nadeelen - als *ruggemergsverkrommingen*, *borstgebreken* enz. - kunnen het gevolg zijn van een *gebrekkige inrichting der schoolbanken.* Vooral in de laatste jaren is daaraan door de natuur- en geneeskundigen een bijzondere aandacht gewijd, zoodat de schoolbanken-litteratuur reeds tamelijk uitgebreid is geworden(*). Toch is het wel der moeite waard ook hier in hoofdtrekken te refeereren wat deswege door Dr. Salverda, in het hier besproken verslag wordt gezegd.

Het lang achtereen zitten op banken zonder eene verticaal geplaatste *rugleuning*, is voor kinderen vooral, wier rug, nek- en lendenspieren nog niet de noodige kracht bezitten, in den regel, van de nadeeligste gevolgen. Door de verslapping namelijk der genoemde spieren wordt de nek naar voren, doch de lendenstreek daarentegen naar achteren bewogen, en aldus de *normale kromming* der wervelkolom dermate gewijzigd, dat allengs *afwijkingen*, en ten slotte *verkrommingen* ontstaan. Zoo daar verder dan nog bijkomt eene ondoelmatige verlichting van *boek*- en *schrijfapparaat*, waardoor de leerling door allerlei draaiende beweging van den romp het noodige licht moet *zoeken*, dan is de eerstgenoemde invloed voldoende om reeds *binnen korten tijd* de ongeneeslijkste ruggegraatsverkrommingen te voorschijn te roepen. Dit kwaad kan alléén worden voorkomen, *door aan iedere schoolbank een lendenen rugleuning aan te brengen*, *voor ieder leerling.* Doch ook de *distantie*

(*) De belangrijkste hiervan zijn het geschrift van Schreber, Ein Artzlicher Blick in das Schulwesen, Leipzig, 1858 en dat van Dr. Schildbach, Die Schulbankfrage u die Kunze-Schulbank, Leipzig Weber 1872.

tusschen *schoolbank* en *schooltafel* is van overwegend gewicht. Is die afstand te groot, gelijk in den regel, zoo is voor het ontstaan van verkrommingen, kortzichtigheid, storingen van bloedsomloop, ademhaling en spijsvertering, de deur wijd open gezet.

Het kind dat door den te grooten afstand van bank en tafel, recht opzittende, onmogelijk goed op lei of schrift kan zien, buigt zich vóòrover, en spant aanvankelijk de strekspieren van den rug in, om niet geheel vóórover te zinken. Maar die spieren vermoeien aldus, en nu wordt met de ellebogen op de tafel steun gezocht; aldus gaan de schouderbladen in de hoogte, en zakken romp en hoofd dóór, om niet zelden, ten slotte, steun te vinden in de borst, die tegen den tafelrand wordt gedrukt. Hat ademhaling en bloedsomloop hieronder moeten lijden springt in het oog; niet minder dat op de buikingewanden aldus eene drukking wordt uitgeoefend die nadeelig is. Daarbij komt dan de congestie van de oogen door de te groote inspanning van het gezicht, dat aan een te korten afstand van duidelijk zien wordt gewend. De onderzoekingen van John over meer dan 10000 schoolkinderen, hebben deze feiten, zegt schrijver, buiten allen twijfel gesteld.

Doch de leerling zal niet slechts *voorover gebogen* maar ook *scheef* zitten. De genoemde gevaren zijn, volgens schrijver, slechts te voorkomen door de toepassing van het beginsel van *'t verschuifbaar maken van het tafelblad,* zooals dit in *de bank van* Ernst Kuntze te Chemnitz, op zóo uitnemende wijze is toegepast. Daarbij echter vergeet schrijver niet op de kostbaarheid harer invoering te wijzen.

Dáár waar deze kosten werkelijk bezwaar maken - d.i. *f* 20 voor een bank voor twee leerlingen - raadt hij het aanschaffen van banken, met tafelklep, door Dr. Buchner voorgesteld - die op *f* 4 per zitplaats te staan komt.

Verder bespreekt hij nog de *hoogte der bank,* in betrekking tot de tafel, de *diepte* en *breedte* en de *helling* van het *tafelblad*, en geeft ook deswege zeer behartigingswaardige opmerkingen. In plaats der *voetlatten*, thans aan de schoolbanken meestal voorkomende, wenscht schrijver dat de leerlingen met de voeten op den beganen grond zelven zullen rusten. Eindelijk doet hij nog met nadruk uitkomen: dat de afmetingen der schoolbank moeten passen voor de verschillende grootte der leerlingen. Aan het slot van zijn uitvoerig betoog, geeft schrijver eene beschrijving van de bank naar het model Kuntze, die door een *fraaie steendrukplaat*, aan het eind dezer verslagen voorkomende, wordt toegelicht. Daar zonder deze afbeeldingen de gezegde beschrijving onverstaanbaar zoude wezen, moeten wij hier naar het boek zelf verwijzen.

Het laatste punt der bespreking over *schoolhygiène: de reinheid in en om een schoolgebouw*, werd geredigeerd door Dr. G. van Overbeek de Meijer. Dit stukje is *kort*, *krachtig* en *zaakrijk* gesteld.

Met weinige woorden wordt door schrijver gewezen 1°. op de *bijzondere* bronnen van luchtbederf welke de lieve schooljeugd, vooral die der

armenscholen, uit hare omgeving en van de straat met zich brengt; 2°. hoe ondoelmatig en in den regel in strijd met de eischen der gezondheidsleer gewoonlijk wordt te werk gegaan, bij de zoogenaamde *schoonmaak der schoollokalen*; 3°. *hoe droevig* de toestand is van *urinoirs* en privaten bij de meeste scholen, en hoedanig zij behoorden te zijn ingericht. - Daar wij reeds uitvoerig genoeg zijn geworden, moeten wij ons bepalen tot het aangeven de hoofdpunten uit deze zoo *nuttige expectoratie* over schoolhygiène.

Zoo zijn wij aan het einde gekomen onzer aankondiging van dit *zevende* jaarverslag der Utrechtsche vereeniging; dat boven onzen lof en onze critiek verheven is en den stempel draagt der degelijkheid.

Arnhem.

DR. J.J. KERBERT.

Staatkunde en geschiedenis.

De tweede expeditie tegen Atjih.
Eene bijdrage tot de Indische krijgsgeschiedenis, door A.J.A. Gerlach, *Gepensioneerd Kolonel der Artillerie.* *(Vervolg.)*

V.
De Kraton.

De troepen, die onder het bevel van den majoor Luijmes, als bezetting waren achtergebleven, werden niet verontrust, en ook gedurende den nacht deed de vijand niet de minste poging de aloude verblijfplaats zijner vorsten te hernemen.

Den volgenden morgen werd ze vroegtijdig door den opperbevelhebber nader in oogenschouw genomen, en bleek het dat niets van vorige grootheid of rijkdom was overgebleven; niets wat in de verte herinnerde aan 't geen deze kraton eenmaal geweest was.(*) Men ontwaarde slechts de sprekende bewijzen eener langdurige verwaarloozing, de sporen van een diep verval, terwijl ook ons artillerie-vuur de blijken van hare vernielende uitwerking had achtergelaten.

In de *Beknopte beschrijving* van den *kraton van Groot-Atjih en omstreken*, enz. behoorende bij de kaart, op last van Zijne Excellentie den minister van koloniën tot een weldadig doel uitgegeven, vindt men, onder meer, het volgende opgeteekend.

De kraton, zóódanig door zwaar geboomte en bamboe-doeri-paggers aan het oog onttrokken, dat zelfs na weken toevens in de missigit,

(*) Zie *Atjih en de Atjineezen* (overgedrukt uit De Tijdspiegel) bladz. 18, 36, 39 en 43.

het beloop der enceinte niet met zekerheid kon worden bepaald, vormt een langwerpigen vierhoek. De lange zijden, ooster- en westerface, hebben een lengte van 600, de noorder en zuiderface van slechts 250 meters.

Het oppervlak dat binnen de vuurlijn 166223 vierk. meters of 23 gouvernements-bahoes bedraagt, wordt intusschen gewijzigd, zoowel omdat de westerface, in haar midden, een uitspringenden hoek vormt, als omdat het noordelijk deel der oosterface binnenwaarts gebroken is en zich elders kleine bastions of uit- en inspringende hoeken bevinden. Wijkt alzoo de vorm van den kraton grootendeels af van 't geen daaromtrent door spionnen en langs andere wegen verzameld was, nog meer is dit het geval met 't geen erbinnen werd gevonden. Het scheen wel alsof men zich slechts alleen bemoeid had om noorderen westerface, waarop onze aanval verwacht werd, zooveel mogelijk te versterken.

'De muren, die vroeger gezegd werden eene tweede en derde enceinte te vormen, werden slechts voor een gering gedeelte en zonder dat daardoor eenige afsluiting verkregen werd, teruggevonden. Het terrein met uitzondering van het plein voor de sultanswoning, vormde een ordeloos geheel van bamboehuizen tusschen pisangboomen en struikgewas, bosschaadjes, heuvels met zwaar geboomte en begraafplaatsen, door de koerong Daroe, die op 100 meters ten noorden van den zuidwestelijken hoek des kratons binnenstroomt, eerst 200 meters in oostelijke en vervolgens 450 meters in noordelijke richting bespoelt. Bij hare kronkeling langs het binnenplein stroomt zij tusschen grootendeels vervallen muren door.

Aan den rechteroever der koerong Daroe liggen de begraafplaatsen van sultan Ibrahim Alaoe 'd-din Mantsjoer Schah en der oude vorsten van het rijk van Atjih, alsmede van personen, behoord hebbende tot de vorstelijke familie, benevens eenige huizen, waarvan de sultan tijdelijk gebruik maakte. Het eigenlijke woonhuis lag ten westen van dat riviertje benevens het kruit- en raadhuis.

Behalve door den weg, die van de Noorderpoort langs de koerong Daroe, tusschen de half vervallen muren, naar het genoemde plein, en vandáár over een loopbrug, naar de begraafplaatsen der vorsten leidt, en dan langs den rechteroever naar het zuidelijk gedeelte van den kraton gaat, werd de binnenruimte door slecht onderhouden voetpaden doorkruist, die allen op verschillende punten van den buitenwal uitkwamen.

De huizen, dat van den sultan niet uitgezonderd, gaven den indruk van verwaarloozing en totaal gemis aan zindelijkheid en orde, zelfs de begraafplaatsen waren evenals het overige metselwerk vervallen. De meeste kampongs zagen er welvarender uit dan deze vorstelijke woning, waaruit al weder bleek dat het gezag van den sultan denkbeeldig en zijne positie eene geheel afhankelijke was; ja, dat hij in vergelijking

met de hoofden der Moekims, in een staat van armoede verkeerde, waardoor hij verhinderd werd zich met eenige weelde te omgeven, en die hem zelfs niet vergunde aan de verplichtingen te voldoen, hem door den hadat voorgeschreven. Van den geringsten vorstelijken luister was hier dan ook geenerlei vertoon.

De eertijds zoo machtige beheerschers van Atjih waren diep gezonken; de sultans hebben uitgediend. De jeugdige vorst die den kraton bewoond had was doodarm.

Langzamerhand schijnt hij, en misschien reeds zijne voorgangers, door verschillende hoofden van een groot deel der voornaamste rijksinkomsten te zijn beroofd; van de heffing der uitgaande en inkomende rechten was hem althans niets overgelaten dan alleen van de goederen die langs de Groote-rivier (de Atjih) werden vervoerd. De overigen waren op toekoe Nanta, panglima Polim en andere rijksgrooten overgegaan. Voor de bewerking van de aan hem toekomende gronden, waren eenige heerendienstplichtige kampongs, zooals Merdowati, aangewezen; zijn geheele inkomen kon nauwelijks 25000 dollars bedragen.

'De hoofdwal van den kraton, die bij eene breedte van 10 à 12 meters, aan de noorder- en westerface eene hoogte heeft van tusschen de 3.70 en 6 meters, wordt aan de zuider- en oosterface, waar het voorliggend terrein moerasgrond is, aanmerkelijk lager en niet meer dan tusschen de 1 à 3 meters hoog. Langs alle facen echter was het buitentalud met een 4 à 5 meters dikken, levenden bamboe-doeri-pagger versterkt, waarvoor eene gracht, die bij eene bovenbreedte van 6 ellen aan de westerface, eene diepte van 2 à 3 meters had, met moerassigen bodem waarop later 0.5 meter water stond, doch naar den kant van de koeroeng Daroe droog loopt.

Aan de zuider- en oosterface, waar die gracht uit het moerassige terrein gevoed wordt, en haar waterstand door eene afdamming in de nabijheid van Pakan-Atjih op zekere hoogte kon gehouden worden, was de gracht veel dieper en vormde dáár eene belangrijke hindernis. Vóór de drooge gracht van de westerface had de vijand de verdedigingskracht door eene zware bamboe-doeri-verhakking verhoogd, die zich tot de koeroeng Daroe uitstrekte.

Langs de zuider- en oosterface was de wal eene eenvoudige ophooging, waar de verdediger die op het binnentalud geplaatst was, over de kruin kon heen vuren om het voorliggende terrein onder schot te houden. Aan de noorder- en westerface daarentegen was aan den buitenwal een profiel gegeven, met een breed banket en een steil naar de binnenzijde afloopend talud. Van die steile helling was partij getrokken om blindeeringen aan te brengen, die den verdedigers een genoegzaam veilig verblijf verschaften.

Langs de westerface was, met het oog op het vuur van onze frontbatterij, het banket door tal van traversen tegen het enfileerend vuur beveiligd, en in de dáár aangetroffen bastions waren kuilen in den

grond gegraven, die, met dikke planken en daarop gestapelde aarde en graszoden gedekt, de verdedigers tegen ons granaatvuur beveiligden. Voor de noorderface was bovendien eene dubbele bamboe-doeri-verhakking aangelegd, speciaal om den toegang tot de hoofdpoort te beletten.

Die hoofdpoort zelve, waarschijnlijk herhaaldelijk door het vuur der frontbatterij nedergeworpen, was met planken en balken gebarrikadeerd; de oude deuren hingen nog gedeeltelijk in hare ijzeren hengsels, en het kostte aan eene sectie sappeurs nog een half uur werkens om de passage voor een gedeelte te herstellen.'

Bij nader onderzoek is gebleken dat dit de poort was tot waar de luitenant Albrecht vroeger is doorgedrongen(*).

Aan beide zijden der poort bestaat de buitenwal nog uit metselwerk, dat zich oostwaarts 12 meters tot de koeroeng Daroe en westwaarts 24 meters uitstrekt, waarop genoegzame ruimte was om er ter verdediging van den ingang eene batterij te plaatsen.

De noordwestelijke saillant van den kraton had door het vuur der missigitbatterij het meest geleden; de aarde was successievelijk afgestort en had de gracht gevuld; doch de vijand, die altijd 's nachts herstelde wat overdag door onze batterijen vernield was, had het voor den saillant liggende terrein door randjoes ontoegankelijk gemaakt.

Wat de bewapening van den kraton en de omliggende werken aangaat, valt op te merken dat 56 stukken geschut gevonden zijn, waarvan 23 onbruikbaar of gedemonteerd. De groote poort werd verdedigd door 12 stukken geschut van verschillend kaliber; de zwaarste vond men in de bastions en saillanten, meestal zoodanig gericht dat zij bij een eventueelen aanval de gracht en het voorliggende terrein konden bestrijken, zoodat een aanval van deze zijde, ook uit aanmerking van de ondoordringbaarheid der bamboe-doeri-paggers, met ontzachelijke verliezen zou zijn gepaard gegaan.

Bij den toestand, waarin de binnenruimte van den kraton en de dáár gevonden gebouwen verkeerden, zal het niemand verwonderen, dat er te vergeefs naar voorwerpen van waarde is gezocht. Als merkwaardigheden kunnen genoemd worden de begraafplaatsen der vorsten met de daarop geplaatste steenen en bronzen versierselen, welke op 'urnen' geleken en voorzien waren van arabische inscripties, alsmede eenige stukken bronzen geschut, waaronder het monsterkanon met daarbij behoorende steenen kogels, binnen de poort van den kraton gevonden. Bij een kaliber van 66 c.m. heeft het eene metaaldikte van slechts 4 c.m.; het engelsche wapen en de inscriptie 'Jacobus Rex' kenmerkten zijn oorsprong. Twee stukken van dat kaliber werden door Jacobus I naar Atjih gezonden, in stede van de twee blanke vrouwen waarvan de toezending in 1613 door den toenmaligen sultan

(*) Zie: *De eerste expeditie tegen Atjih* (overgedrukt uit *De Tijdspiegel*, 1874), bladz. 21 en 26.

was verzocht. Men scheen te Londen minder beducht voor de gevolgen van dit geschenk als voor dat van twee Engelsche dames(*). Andere bronzen kanonnen, van turksch maaksel, waarvan een 5.5 meter lang en twee van 3.5 meter, leverden niets belangrijks op in vergelijking met die, in kota Moesapi en te Boekit Radja Bedil gevonden.

Kota Goenoengan bestaat uit twee deelen:

'1o. De begraafplaats der ratoes, door een muur van 3 meters hoogte en 1 meter dikte omsloten, met versieringen op en langs de kroonlijsten, vormt een vierkant van 20 meters lang en 15 breed door waringinboomen overschaduwd. Tal van grafsteenen, met rijk vergulde inscripties worden dáár gevonden.

2o. Op 5 meters afstands zuidelijk van deze begraafplaats verheft zich een steenen gebouw van drie verdiepingen welks basis een achthoekig prisma vormt; elke verdieping eindigt in eigenaardige boogvormige, op bladen gelijkende versieringen waartusschen steenen zitplaatsen worden aangetroffen; terwijl een trap van buiten, door de dikte van den muur heen naar de eerste verdieping leidt.

Men verhaalt, dat de sultans gewoon waren hier met hunne volgelingen een luchtje te scheppen of er zich met hunne vrouwen heen te begeven, om op bepaalde tijden 'sedeka' te houden, zoowel ter gedachtenis van overleden familiebetrekkingen, als bij de zwangerschap der sultanes. De totaalindruk door het gebouw teweeg gebracht, is die van eene ruwe nabootsing der lotus-bloem, zoo als zij in de Hindoesche legende voorkomt.

Uit Goenoengan wordt de toegang tot het zuidwestelijk gedeelte van den kraton beheerscht, zonder dat men evenwel vandáár de binnenruimte kon bestrijken zoo als de gidsen hadden beweerd.

De vijand heeft hier lang stand gehouden, ten einde ons het bezit van dit gewichtige punt te betwisten.

Tusschen de missigit en Goenoengan, westelijk van den kraton, werden nog tal van kleinere begraafplaatsen aangetroffen, allen de laatste rustplaats aanwijzende van personen, die in vroegere tijden hier een rol gespeeld of tot het gevolg der sultans van Atjih behoord hebben; zij zijn omgeven door muren van 1 à 1,50 meter hoogte, hebben eene zekere verdedigingskracht en zijn in de verschillende gevechten, op weinig uitzonderingen na, door den vijand verdedigd geworden of hebben tot schuilplaats van vijandelijke posten gediend, die vandáár onze voorposten en bezettingen kwamen bestoken. Ook hier hebben buskruit en lithofracteur gediend om die schuilplaatsen te vernielen en ons voor onnoodige verliezen te vrijwaren.

'Was de kraton voor ons 't hoofdobject der operatiën, ook de vijand beschouwde dien als het gewichtigste punt der landsverdediging, en was er op bedacht geweest om niet alleen aan de sterkte zelve, maar

(*) Zie: *Atjih en de Atjineezen*, enz. (overgedrukt uit *De Tijdspiegel*) bl. 38.

ook aan het voorliggende terrein alle mogelijke verdedigingskracht te geven.'

't Was goed gezien die geduchte stelling door sappen-arbeid te doen naderen, en nog beter, door eene geheele insluiting den vijand te noodzaken dit middelpunt van zijne verdediging te verlaten en prijs te geven. Het bezit van dien 'ledigen kraton' was voor ons van het hoogste gewicht.

Er is tegen dien 'ledigen' kraton al wat te velde getrokken! Zie hier wat de *Revue Militaire de l'Etranger*, een der beste Fransche weekbladen, ervan zegt, in 't laatste opstel van eene reeks artikelen waarin èn onze betrekkingen tot Atjih èn onze expeditiën tegen dat rijk besproken worden op eene wijze die (17) eer aandoet.

Als de schrijver zijn naam achter het nummer zijner woning heeft willen verbergen, kan de bewoner van n°. 17 zich beroemen in menig opzicht uitstekend te zijn ingelicht.

In geen buitenlandsch tijdschrift komen artikelen voor met meer kennis van zaken geschreven en waarin het onderwerp zóó uitvoerig is behandeld. Zij dragen het kenmerk van veel belezenheid, studie en onderzoek.

Zoowel door vorm en stijl als inhoud verdienen zij de algemeene aandacht en maken eene gunstige uitzondering op 't geen gewoonlijk in 't buitenland over Nederland en zijne koloniën wordt opgedischt.

Men leest in n°. 195 onder *Les Hollandais et la guerre de Sumatra* (suite et fin):

'Dans les Indes hollandaises, comme en Hollande, la nouvelle de la prise du kraton fut saluée par l'explosion de la joie publique, et l'enthousiasme populaire ne ménagea pas au général en chef et à ses vaillantes troupes les témoignages de reconnaissance. Et c'était justice.

Jamais, en effet, l'histoire militaire des Indes néerlandaises n'avait encore enregistré d'entreprise aussi difficile, de campagne aussi laborieuse et aussi longue; jamais les sympathies et les voeux de la métropole n'avaient été aussi ardemment tendus vers cette petite armée, qui, directement aux prises avec l'ennemi depuis plus de deux mois, luttait contre des périls et des difficultés de toute nature; rien de plus justifié par conséquent, dans leurs manifestations, que ces sentiments d'orgueil et de satisfaction, remplaçant dans tous les coeurs l'impatience, l'inquiétude, l'anxiété. Toutefois si la fierté nationale se montrait, à bon droit, flattée du succès de ses armes, un autre sentiment, non moins naturel, mais, dans la circonstance, singulièrement inconsidéré, avait aussi, il faut le reconnaître, une grande part dans l'élan de la gratitude publique; ce sentiment c'était la conviction que le kraton pris, la guerre était terminée.

La moindre réflexion, une étude un peu attentive du caractère de la guerre, depuis ses débuts, et enfin, l'examen même des circonstances dans lesquelles s'était produit l'abandon du kraton par ses défenseurs,

circonstances que le télégramme du général en chef faisait très clairement connaître, tout cela eût pu mettre en garde contre un jugement précipité. Mais c'est là beaucoup trop demander aux foules. Les foules n'étudient guère et réfléchissent peu, elles obéissent à des impressions, et prononcent des arrêts toujours absolus. En Hollande, une partie de l'opinion publique, assez mal dirigée par la presse, ne se contenta pas de voir dans la prise du kraton ce qu'il y avait réellement, c'est-à-dire un fait militaire du plus haut intérêt, une garantie certaine de succès définitif, dans un avenir plus ou moins éloigné; elle voulut escompter de suite toutes les conséquences possibles de l'événement et conclut à la soumission immédiate d'Atchin, à la terminaison de la guerre et au repatriement du corps expéditionnaire. Illusion bien volontaire assurément, et contraire à toute vraisemblance, car on eût dû se dire que les Atchinois avaient montré jusque-là trop de suite, trop de ténacité et trop de bravoure pour que le découragement remplaçât si brusquement chez eux l'héroïsme. Il était bien plus naturel de penser que l'abandon du kraton n'était de leur part qu'une opération préméditée, ayant précisément pour but la prolongation de la résistance, surtout de la résistance offensive, à laquelle l'ennemi eût dû renoncer, s'il se fût laisser enfermer dans sa citadelle, avec les forces nécessaires à une défense rigoureuse, et eût accepté le siége.'

Hoewel de troepen den 25sten rust hielden, werd toch door twee compagniën infanterie en het escadron cavalerie eene verkenning tot Longbattah gedaan, waarbij slechts weinig vijanden werden gezien en die geen stand hielden. Om 10 uur werd Neêrlands vlag in den hoogsten boom van den kraton geheschen en door de oorlogsvloot met een salut van 21 schoten begroet.

In den avond van dienzelfden dag vereenigde de opperbevelhebber de hoofdofficieren, chefs van corpsen en diensten benevens de commandanten der oorlogschepen in en voor zijne tent om de behaalde zege feestelijk te vieren. 't Was een tafereel de teekenstift van onzen Rochussen waardig en zooals de velden van Penajoeng wel nimmer zullen hebben aanschouwd. De loods, bij het hoofdkwartier in gebruik, met vlaggen en wimpels versierd, kon ter nauwernood de gasten bevatten dáár bijeengekomen om deel te nemen aan het feest hun door den veldheer bereid. Een feest, ter eere van het bereikte doel, waarvoor al die mannen, dáár vereenigd, hun leven hadden veil gehad. Hoe vele herinneringen werden bij hen opgewekt, hoe menige handdruk en dankbare blik gewisseld bij het herdenken van zooveel lief en leed te zamen gedeeld: en al staakte voor een oogenblik het levendige gesprek, al hokte de stem, al werd er somtijds een traan weggepinkt als de naam van den vriend of krijgsmakker over de lippen

kwam, die te vergeefs in den kring werd gezocht, het schaadde de algemeene vreugde niet; *zij* die hier werden gemist leefden immers voort in *hunne* harten. Eene opwekkende krijgsmuziek deed zich van tijd tot tijd hooren, thans door geen enkelen wanklank van het slagveld begeleid, door geen kanon- of geweervuur verdoofd. Onvergetelijk blijft hun die avond, onvergetelijk het oogenblik toen de opperbevelhebber den schuimenden beker ophief om allen dank te zeggen voor de hulp hem verleend, voor den onbezweken moed, de trouwe plichtsbetrachting, de zelfverloochening door allen betoond. Mogen zij ook door ons nimmer worden vergeten!

Een zoo gewichtig feit als de val van den kraton kon ook op de staatkundige verhouding niet zonder invloed blijven.

Zagen wij reeds vroeger hoe omstreeks de helft van Januari de inzichten van den regeerings-commissaris belangrijk waren gewijzigd, weinige dagen later had hij daaromtrent eene bepaalde meening gevestigd, en nadat den 24sten de kraton genomen was, verklaarde hij in een telegram aan het opperbestuur, dat hij, na deze overwinning, het sluiten van een tractaat bepaald moest ontraden, en aan het gouvernement slechts kon aanbevelen Atjih onder eigen beheer te nemen. De opperbevelhebber meldde tevens dat de sultan aan cholera overleden was, maar dat de waarheid of onwaarheid van dit bericht op zijn advies geen invloed kon hebben.

Ook de gouverneur-generaal deed per telegram aan het opperbestuur mededeeling van de zienswijze van den regeerings-commissaris, tevens nadere instructiën verzoekende omtrent de te volgen gedragslijn. Na raadpleging van den Raad van State en in overeenstemming met zijn advies, werd den 2^{den} Februari woordelijk het navolgende aan den gouverneur-generaal en den generaal Van Swieten per telegram geantwoord(*):

'In de eerste plaats komt het nu aan op de oprichting eener versterking in Atchin-proper en vestiging aldaar op zoodanige wijze, dat ieder ziet dat het voor altoos is. Tevens moeten de onderhoorigheden bezocht en, op grond dat wij in Atchin overwonnen en ons gezag aldaar gevestigd hebben, overreed of gedwongen worden de Nederlandsche vlag aan te nemen, het Nederlandsche oppergezag te erkennen en de voorwaarden te onderschrijven, onder welke wij de tegenwoordige bestuurders als zoodanig willen handhaven. Dezen weg inslaande, waarbij dus het vroegere denkbeeld van integriteit van Atchin wordt losgelaten, heeft men niet zoozeer tractaten als wel akten van erkenning of bevestiging, waarin toch de bepalingen van het Siaktractaat als richtsnoer kunnen genomen worden. Zoo blijft onze positie als overwinnaar zuiverder; het hinderlijke verschil tusschen al of niet geannexeerde Landen vervalt en gelijkvormige regeling wordt bevorderd. Waar geen akten geteekend worden, moeten wij wel direct besturen,

(*) Zie het koloniaal verslag van 1874.

zij het ook in afwachting dat een geschikt inlandsch Bestuur wordt gevonden. Te dien opzichte, vooral ook in Atchin-proper, waar wij, totdat onze vestiging voltooid is, allen tijd hebben, voor het oogenblik zoo weinig mogelijk praejudicieeren. Het voorgaande is de zienswijze van het Opperbestuur, naar aanleiding van Uwer Excellentie's telegram. De gouvernements-commissaris is er echter niet meer aan gebonden dan de omstandigheden, die hij alleen thans geheel juist kan beoordeelen, naar zijn oordeel toelaten.'

'Zoo was het dan door de omstandigheden, door de houding van de Atjineezen en hunne bestuurders, noodzakelijk geworden van de politieke gedragslijn, die de regeering zich aanvankelijk gesteld had, af te wijken. Uit de gegeven instructiën blijkt intusschen duidelijk, dat zij er zoo weinig mogelijk van wenschte af te wijken. Was eene militaire occupatie van Groot-Atjih onvermijdelijk, was het onmogelijk geworden een inlandsch vorst als bestuurder te erkennen, en met hem een tractaat te sluiten, men behoefde daarom nog niet nu reeds uit te maken dat nimmermeer een inlandsch hoofd over Atjih zou worden aangesteld als vasal van Nederland. Men kon, mits zorgende voor eene krachtige vestiging, den loop van zaken afwachten, en nader beslissen of Atjih voor goed onder het rechtstreeksch beheer van het Nederlandsch-Indisch gouvernement gebracht moest worden, dan wel een zelf besturende vasalstaat zou kunnen zijn. Maar de regeling van Nederland's verhouding tot de onderhoorigheden kon op die beslissing niet wachten; met deze moest het gouvernement thans wel rechtstreeks onderhandelen; er stond geen sultanaat meer tusschen Nederland en de Atjineesche onderhoorigheden; er bleef dus niets anders over dan van de bestuurders van iederen Staat op zichzelf te vorderen dat zij het Nederlandsch-Gouvernement als hun onmiddellijken souverein erkenden.

De nadere instructiën van het opperbestuur kwamen eerst den 12^{den} Februari in handen van den regeeringscommissaris, maar deze had daarop niet gewacht om te doen wat de omstandigheden vorderden. Er was reden om te verwachten dat de Atjineezen zich als overwonnen zouden beschouwen en den strijd zouden opgeven, nu zij, na uit al hunne overige positiën met groote verliezen teruggedreven te zijn, ten slotte ook hunne voornaamste en inderdaad indrukwekkende sterkte, het steunpunt van de macht hunner vorsten, de Kota Radja, van waar te allen tijde het gezag over hen was uitgegaan, door onze troepen veroverd en bezet zagen.'

Niet alleen op Sumatra maar in geheel den Indischen Archipel maakte het nemen van den kraton een grooten indruk. Aan hare overleveringen getrouw, dat de val van de hoofd- en residentiestad bijna altijd onmiddellijk door dien van het geheele rijk gevolgd wordt, werd het in bezit nemen van den kraton door de inlandsche bevolkingen dan ook beschouwd als gelijk te staan met de onderwerping van At-

jih. De geschiedenis scheen aanvankelijk eene andere uitspraak te doen, en de overlevering in het ongelijk te stellen; later hoop ik aan te toonen door welke oorzaken en omstandigheden de overlevering slechts schijnbaar in 't ongelijk werd gesteld.

Blijkens het hierboven aangehaalde telegram werd den gouvernements-commissaris vrijheid gelaten naar omstandigheden en eigen oordeel te handelen. Het opperbestuur wenschte echter in de eerste plaats: ‘dat eene versterking in Groot-Atjih worde opgericht,’ met zulke voorwaarden van zekerheid en soliditeit, ‘dat een ieder zien kan, dat het voor altijd is.’

Verder moesten de onderhoorigheden bezocht en overreed of gedwongen worden het Nederlandsche oppergezag te erkennen. Aan deze opdracht diende alzoo in de eerste plaats te worden voldaan. In eene proclamatie van 10 Dzoelhidjah 1290 (28 Jan. 1874) werd de bevolking aangespoord, nu de strijd ten onzen voordeele was beslist, de wapenen neder te leggen, den overwinnaar te eerbiedigen en met vrouwen en kinderen naar hare woonplaatsen terug te keeren om de bedrijven des vredes te hervatten. Een paar dagen later, 31 Januari, verscheen na de gewone inleiding de volgende proclamatie van den regeerings-commissaris.

‘Geeft te kennen dat het volk van Groot-Atjih na een dappere verdediging en hardnekkigen strijd voor de Nederlandsche wapenen heeft moeten zwichten;

dat het volk overwonnen, de kraton veroverd, de Sultan dood is en dat ook vele hoofden in den strijd zijn omgekomen;

dat het land derhalve door het recht van overwinning aan het Nederlandsch-Indische Gouvernement behoort;

dat hij nu in het belang van handel, nijverheid en landbouw, die de grondslagen zijn van 's volks welvaart, de gevolgen van den oorlog wenscht te doen eindigen en daarom alle hoofden van de drie Sagi's en die der onderhoorige staten uitnoodigt van hun onderwerping schriftelijk te doen blijken;

dat de blokkade zal worden opgeheven voor de Staten die van hun onderwerping schriftelijke bewijzen hebben gegeven en dat door hen de handel, behalve die in krijgstuig, kan worden hervat, onder voorwaarde echter, dat zij de Nederlandsche vlag voeren en hun schepen voorzien zijn van behoorlijke scheepspapieren;

dat voortaan geen andere vlag dan de Nederlandsche en die der bevriende mogendheden zal worden erkend en noch Atjineesche, noch eigen vlag zal mogen worden gevoerd;

dat alle Staten, die zich aan de nieuwe orde van zaken zullen hebben onderworpen, rekenen kunnen op de bescherming van het Ned. Indisch Gouvernement en dat hun de vrije uitoefening van godsdienst en het behoud der volksinstellingen wordt gewaarborgd, doch dat het rondloopen met wapenen hiervan zal zijn uitgezonderd;

dat echter zij die binnen redelijken tijd hun onderwerping niet zullen hebben aangeboden noch hun gewone bezigheden en bedrijven zullen hebben hervat, als vijandig worden beschouwd en zich en hun onderhoorigen aan de vernieling van hun kampongs en verdere vijandelijke handelingen zullen blootstellen.'

Tevens werd getracht, zoo leest men in het koloniaal verslag, in de nabijheid van het kampement te Penajoeng eene markt te vestigen, en werden de bevriende hoofden uitgenoodigd het volk aan te moedigen om daar zijne waren te komen verkoopen. Bevriende hoofden waren er nu eindelijk. Toekoe Nek, van Maraksa, met wien eerst alleen door tusschenkomst van een der zijnen aanrakingen waren onderhouden, die later ontmoetingen met den adsistent-resident Kroesen tengevolge hadden en herhaaldelijk door het geven van juiste berichten en van goeden raad, aan de Nederlandsche zaak niet onbelangrijke diensten had bewezen, was, uit vrees voor de ons vijandige hoofden, altijd huiverig gebleven om openlijk zijne onderwerping te komen aanbieden. Maar na den val van den kraton was zijne vrees geweken. Eenigen tijd daarna kwam hij tot den opperbevelhebber om openlijk van zijne onderwerping te doen blijken, vergezeld door een afgevaardigde van een der invloedrijkste hoofden uit de XXV Moekim, toekoe Lampasei, die een brief van dezen bracht, houdende mededeeling dat ook hij zich onderwierp. Toekoe Nek gaf tevens de verzekering, dat toekoe Nja Abas, toekoe Nek Poerba en toekoe Nanta, hoofden uit dezelfde Moekim, zich zouden onderwerpen. De laatste heeft echter zijne bij herhaling gedane toezeggingen nimmer gestand gedaan.

Vorderde, na den val des kratons, de onderwerping der XXV Moekim op vrij voldoende wijze, ook uit andere verschijnselen mocht worden afgeleid dat dit wapenfeit in de houding der Atjineezen een geheelen omkeer zou teweegbrengen. Het voornaamste hoofd uit de XXVI Moekim liet door een zendeling weten dat hij den oorlog wilde staken. Men vernam dat de radja van Pedir naar zijn eigen land zou terugkeeren en aan het Gouvernement een brief wenschte te schrijven. Het hoofd van de tusschen Pedir en Gighen gelegen negerij Boeboek (ook Pantei Rambing genaamd) met 500 man naar Atjih opgekomen om den sultan bij te staan, verklaarde dat hij weder wilde vertrekken, omdat de kraton gevallen was en de strijd dus moest worden opgegeven. Een nieuwe sultan - want Mahmoed Sjah was werkelijk aan cholera overleden - werd niet gekozen. Wel vernam men aanvankelijk dat een keuze uit verschillende pretendenten zou plaats hebben - hetgeen den generaal Van Swieten aanleiding gaf om bekend te maken dat in de bestaande omstandigheden geen wettige keus gedaan kon worden, daar het Nederlandsch Gouvernement in de plaats van den sultan getreden was - maar weldra werd bericht dat de Atjineezen elkander afvroegen, wat het baten zou een sultan te kiezen nu die geen kraton meer hebben zou.

Zoowel volgens de inzichten van den opperbevelhebber, als van zijn chef van den staf, die geheel door het gouvernement van Neêrlands-Indië werden gedeeld, was het vervolgen van den vijand naar een geheel onbekend binnenland, in een tropisch gewest, waar het leger leven moest van wat door eigen middelen kon worden aangevoerd, ten eenenmale onraadzaam. Men durfde de verantwoordelijkheid van een veel gevaarlijker, afmattender en sloopender krijg dan een Europeesche guerilla-oorlog niet op zich laden; men vermeende het gewonnene niet te mogen prijs geven voor een geheel onzeker succès. En, - de vraag doet zich onwillekeurig op - wie zou zulks gewaagd hebben, als men bedenkt, dat dáár de eene sterk bevolkte kampong op den anderen volgt, ieder huis en tuin, door zware paggers omringd, te verdedigen is, en de vijand naar believen verschijnen of verdwijnen, een gevecht aannemen of ontwijken kan. Wie zou het gewaagd hebben in een land waar de marschen hoogst afmattend zijn, de meeste woningen besmet waren, iedere colonne door tal van koelies en dragers gevolgd moest worden, en het gedurig evacueeren van zieken en gekwetsten, vooral van cholera-lijders hoogst noodzakelijk was. Waarlijk redenen genoeg om zich niet roekeloos aan een guerilla-oorlog te wagen die ons ten verderve had kunnen voeren. Was men eenmaal begonnen den vijand te vervolgen, dan is een terugtrekken niet mogelijk zonder eene zwakheid of een bewijs van onvermogen aan den dag te leggen dat de nadeeligste gevolgen hebben kon. En welke resultaten waren van dien krijg te verwachten? Hoe verder men de Atjineezen terugdrong, des te hachelijker werd de toestand van het leger. Waar zou men, eenmaal in het binnenland gelokt, ver van de operatie-basis, zonder directe communicatie met de zee het noodige tot onderhoud van zóó velen bijeenbrengen? Waar een steunpunt vinden voor verdere operatiën, met een wellicht spoedig invallenden regentijd in 't verschiet en de cholera in ons midden die dag aan dag hare offers eischte!

Men vermeende eerst de handen aan het werk te moeten slaan om den kraton tot een geschikt en duurzaam verblijf in te richten en van al het noodige te voorzien; men begreep, eerst de vrije gemeenschap langs de rivier te moeten verzekeren vóór men denken mocht aan offensieve bewegingen of om den vijand op grooter afstand te verwijderen; men zag hem liever dicht bij dan ver af. In dien zin werd dan ook beslist; die beslissing echter is aan te veel critiek blootgesteld geweest, en wordt zelfs thans nog te veel besproken om er niet met een enkel woord op te wijzen, voor en aleer het geschiedverhaal wederom geregeld op te vatten.

'*Audi et alteram partem.*'

Tot hiertoe had het oordeel over de leiding van deze expeditie zich tot meer ondergeschikte punten bepaald; en, waar een onbevoegde cri-

tiek blijken gaf van weinige of slechts zeer oppervlakkige kennis van zaken, of wel aan bijzondere bedoelingen was toe te schrijven, konden de losse gronden waarop zij steunde meestal met een enkel woord worden aangetoond. Doch na den val van den kraton werd nu en dan over voorafgegane en daarop gevolgde gebeurtenissen een ongunstig oordeel uitgesproken of verhaald, waarbij vorm, toon en argumenten een geheel anderen stempel droegen en de voorstelling somtijds van eene groote kennis der feiten getuigde. In den laatsten tijd vooral nam de critiek een ernstig karakter aan, waarmede een iegelijk bekend behoort te zijn die zich over de ware toedracht der zaken in Atjih een zelfstandig oordeel wil vormen of voorbehouden. Stemmen doen zich hooren wier goed- of afkeuring op menig oordeel van overwegenden invloed kan zijn; tegenstanders treden op, wier namen alleen reeds een voldoenden waarborg opleverden voor eene loyale, onpartijdige en onbevooroordeelde critiek, en wier uitspraak alzoo niet onopgemerkt mag voorbijgegaan worden.

Evenals in mijn opstel over de eerste expeditie tegen Atjih, zal ik ook nu in 't kort resumeeren wat vóór en tegen de verdere leiding van deze expeditie in 't midden is gebracht, den lezer verwijzende naar de gewichtigste daaromtrent in druk verschenen stukken. De lezing ervan, kan niet anders strekken dan om tot eene meer volledige kennis van sommige gebeurtenissen of eene meer nauwkeurige appréciatie van sommige feiten te geraken die in een beknopt geschiedkundig overzicht als dit slechts even aangeroerd of niet dan als ter loops vermeld kunnen worden. Zij zal tevens meer licht ontsteken voor hen, die hunne eigene denkbeelden over 't geen men omtrent het opperbeleid oneens is, aan de opinie der hooggeplaatste mannen in die geschriften kenbaar gemaakt, wenschen te toetsen.

Uit een artikel in *de Gids* (1874, n°. 10), waarin door den generaal Knoop van de 2de expeditie gezegd wordt: ‘dat zij niet mislukt doch ook slechts ten halve gelukt is,’ en uit 't geen voorkomt in nummer 47 van het weekblad *Pro-Patria*, vond de generaal Van Swieten aanleiding tot het schrijven van een brief aan eerstgemelden opperofficier(*).

Dit schrijven werd gevolgd door het verschijnen van een *Open Brief aan den generaal Knoop over de Atjeh-kwestie.* (*Naar aanleiding van den brief van generaal Van Swieten in Het Vaderland*) door Brutus, gedagteekend uit Kampen 18 November 1874. Die brief wordt door Brutus genoemd, ‘een pleidooi, een verantwoording van 's generaals handelingen als opperbevelhebber der expeditie, en tevens een repliek op de critiek tijdens en na afloop der expeditie van verschillende zijden uitgeoefend.’

Hulde brengende aan den stijl, veroordeelt hij echter vele stellingen

(*) Zie: Een brief van generaal Van Swieten aan generaal Knoop over de Atjehsche expeditie van 22 October, opgenomen in *het Vaderland* van den 23sten October 1874.

in dien brief voorkomende, en tracht o.a. aan te toonen dat van vele oorlogshandelingen de gevolgen zijn op te geven, omdat de krijgskunst op wetenschappelijke gronden rust.

'Door bijv.' - zegt hij - 'na de overwinning van 14 December niet d e n z e l f d e n d a g te laten onderzoeken hoever de strandlinie door den vijand was ontruimd, maar daarmede tot den volgenden dag te wachten, en door na te laten de hoofdpunten dier linie te bezetten, kon met z e k e r h e i d gezegd worden dat wij ons blootstelden die posten den 15den door den vijand bezet te vinden.

Zoo kan men met evenveel z e k e r h e i d zeggen, dat door Penajoeng spoediger te bezetten en van daar uit sterke verkenningen te zenden, men had kunnen beletten dat Lemboe en de Missigit versterkt waren geworden, en dat bijgevolg die posities gemakkelijker en spoediger zouden genomen zijn;

dat wanneer er bijtijds een brug over de rivier gemaakt was, men daarop niet had behoeven te wachten;

dat bijaldien de padangsche brigade dadelijk na het debarkement ware ontboden, men krachtiger had kunnen optreden dan zonder die brigade;

dat men over grootere macht beschikkende, ook in minder tijd den kraton had kunnen nemen;

dat men, na het nemen van den kraton, den vijand harnekkig vervolgende, hem met groot verlies had kunnen uiteenjagen en daardoor zeer verzwakken.

Dit kan alles positief gezegd worden, omdat de ondervinding geleerd heeft dat in alle oorlogen ter wereld zoodanige handelingen ook zoodanige resultaten gaven. De voorschriften der krijgskunst zijn getrokken uit de ondervinding.'

De voornaamste krijgskundige gronden waarop de leiding van de 2de expeditie hoofdzakelijk veroordeeld wordt, zijn in het onderstaande résumé te zamengevat.

Vooreerst wijst de schrijver op het optimisme en niet doortastend handelen van den opperbevelhebber, waardoor een kostbare tijd verloren ging, welk verlies op elf dagen wordt berekend, voor dat de kraton werd omgetrokken. Nadat die sterkte gevallen is, constateert de schrijver weder een 'volkomen werkeloosheid van zeven dagen.'(*)

'Zeven dagen van volkomen werkeloosheid, weêr zeven dagen zonder een enkele offensieve beweging, niettegenstaande door het debarkeeren van het halve 6de bataljon infanterie, den 3den Februari de geheele expeditionaire macht (zegge 6000 man infanterie en 3 batterijen) zich op het terrein bevond!

(*) Ten einde het verband tusschen de denkbeelden in dezen 'open brief" en in de daarop volgende opstellen ontwikkeld, niet verloren te doen gaan, en te vermijden om er later ieder oogenblik op terug te komen, heb ik gemeend reeds hier den zakelijken inhoud van *het geheel* te moeten mededeelen, al loopt het daarin verhandelde mijn geschiedkundig verhaal dan ook vooruit. De hier besproken feiten vindt men er later in terug.

Na den 6den Februari begon men met hoogstens 1000 man infanterie per dag te laten werken. Nu komt het mij voor, dat in geen geval toen nog de middelen ontbraken, indien generaal Van Swieten ernstig naar de onderwerping des lands had willen streven; want het inrichten van den kraton had met het vervolgen van den vijand gepaard kunnen gaan. Voor die herhaalde stakingen der operatiën is geen andere reden te vinden dan generaal Van Swieten's optimistische 'verwachting' dat de vijand van zelf tot de onderwerping zou overgaan. Aan die 'verwachting' offerde hij den kostbaren tijd op; en toen die verwachting niet verwezenlijkt werd was het te laat, en bleek het dat hij onze positie met talrijke versterkingen had omringd. Had generaal Van Swieten die verwachting niet gekoesterd, en den wijkenden vijand met kracht vervolgd en eindelijk verslagen, gij, generaal! zoudt niet geschreven hebben 'dat de expeditie slechts ten halve gelukt was.'

Brutus komt met kracht op tegen het niet vervolgen van den geslagen vijand, waardoor deze telkens de gelegenheid had zich van een geleden nederlaag te herstellen, en het verlaten van Atjih voor dat een afdoend resultaat was verkregen.

'Alle toenadering' - is volgens hem - 'tot heden weggebleven, en iedere dag die voorbijgaat zonder dat er een blijk van toenadering door den vijand gegeven wordt is een nieuw bewijs tegen het beleid van den opperbevelhebber. Daarom zou ik zeggen, dat de ongunstige opinie over het krijgsbeleid eerder dagelijks b e v e s t i g d dan t e g e n g e s p r o k e n wordt.'

Als tegenstelling van het niet toestemmen door den generaal, waar *Pro Patria* meent uit het samenvatten van verschillende berichten en beschouwingen, de conclusie te mogen trekken: 'een afdoend resultaat is nog niet verkregen, en in zoover dit van deze krachtig toegeruste expeditie verwacht werd is de uitslag een teleurstelling te noemen,' wordt het volgende gezegd:

'De teleurstelling is deze; dat onze "soliede" vestiging te Atjeh nog steeds door duizende vijanden van zeer nabij bedreigd wordt, dat wij over de Atjehneezen nog niet het minste gezag uitoefenen, dat er nog dagelijks bloed vloeit en dat wij gevaar loopen het Indische leger te Atjeh geheel te zien wegsmelten. De teleurstelling bestaat voor ieder Nederlander, die ruim 7000 man naar Atjeh zag trekken en zoo weinig succes zag behalen.'

Na eenige aanmerkingen op de humane wijze van oorlogvoeren en de weinige vrees bij den vijand opgewekt, vraagt de schrijver: 'Kon iets anders dan vrees hem tot onderwerping dringen? Heeft generaal Van Swieten dat nimmer uit 't oog verloren; zien wij niet dat telkens, wanneer bij den vijand v r e e s ontstond, briefschrijvers ontijdige humaniteit die v r e e s spoedig weer deed verkeeren in m o e d?

Het doel van den oorlog is 's vijands strijdkrachten te vernielen. Die

krachten bestaan in weerbare mannen, in versterkingen en in proviand.

Vervolgt men een geslagen korps niet, dat in den gunstigen toestand verkeert om vernield te worden, dan voldoet men niet aan den eisch des oorlogs.

Slecht men den versterkten kampong niet, die met het bloed onzer soldaten genomen is, dan voldoet men niet aan den eisch des oorlogs.

Staat men toe, dat onder onze oogen het graan van de velden door den vijand ingehaald wordt, dan voldoet men niet aan den eisch des oorlogs.

In den Atjeh-oorlog is gedurig aan de eischen des oorlogs te kort geschoten. Misschien wel ten gevolge van verkeerde humaniteitsbeginselen. Na de overwinning werd geen last tot vervolging gegeven, omdat men verwachtte dat de onderwerping aanstonds zou volgen; de onderwerping kwam niet, en die humaniteit kostte ons later veel bloed. Men slechtte geen weerspannigen kampong uit humaniteit, met dat gevolg dat wij den 8sten November 1874 nog menschenlevens moesten geven om een kampong (Lemboe) te heroveren, dien wij den 25sten December 1873 reeds in bezit hadden. Men stond oogluikend toe dat de rijstoogst binnengehaald werd, terwijl onze zeemacht dag en nacht langs de kusten kruiste om allen toevoer te beletten!'

Verder is de schrijver het volstrekt met den opperbevelhebber niet eens omtrent het niet doen hervatten van het nadeelige gevecht op 16 April 1874.

'Van een zuiver militair standpunt was het veroveren van dien kampong nu verplichtend geworden, al had men dien onmiddellijk daarna ook weer verlaten. Voor den goeden geest der soldaten, voor de eer der wapenen was dat gebiedend noodig. Dáárvoor had generaal Van Swieten eenige menschenlevens veil moeten hebben; de humaniteit eischte het. Want wie kan het tegenspreken dat d i e overwinning op ons behaald den moed des vijands niet heeft opgewekt tot het krachtig verzet dat wij tot heden ondervinden; dat al de menschenlevens na den 16den April niet op rekening komen van de humaniteit, t o e n door generaal Van Swieten aan den dag gelegd. Ook voor de eer onzer wapenen was het noodig.'

Het betoog eindigt met een vraag en een wensch: de vraag, 'is ooit partijzucht iemand zoo gunstig geweest als aan generaal Van Swieten?' den wensch, 'dat de "partij" in staat was door zwijgen den Atjehneezen de wapenen uit de handen te doen vallen.'

Hiermede geloof ik den zakelijken inhoud eener brochure te hebben teruggegeven, waarvan ik de lezing niet genoeg kan aanbevelen, even als van een opstel (geteekend: 'een patriot') in *het Vaderland* van den 26sten October opgenomen onder den titel: *Wat moet er voor Atjeh gedaan worden?* waarop ik later terugkom.

Naar aanleiding van hetzelfde artikel van den generaal Knoop en denzelfden brief van den generaal Van Swieten, leest men in de *Revue Militaire de l'etranger* van 11 December, het volgende:

Le général van Swieten et la critique militaire.

'L'intérêt que la guerre de Sumatra a excité en Hollande, aussi bien que dans les Indes néerlandaises, avait trop de raisons d'être pour ne pas se prolonger longtemps encore après la fin des opérations du général van Swieten. Au cours même du développement de la campagne, les feuilles de toute nuance ne s'étaient pas fait faute de diminuer ou d'exalter, généralement de dénaturer, selon le degré de leur sympathie pour le cabinet de La Haye, les plus légers incidents militaires. On ne s'étonnera donc pas que, le résultat définitif une fois acquis, les appréciations, les discussions et les jugements de la presse se soient donné ample carrière.

S'il est rare que la compétence de cette juridiction soit parfaite, la passion ne lui fait jamais défaut, et beaucoup de ses arrêts ont été formulés avec une violence allant jusqu' à l'injure. Cette polémique ardente a rempli, pendant des mois entiers, la plupart des journaux, comme si la presse hollandaise avait voulu montrer que le rôle de général en chef n'est pas, en Hollande, plus facile et plus agréable qu'ailleurs. Le général van Swieten a laissé passer, sans répondre un seul mot, ce déluge d'attaques.'

Over het artikel van den generaal Knoop wordt o.a. gezegd:

'L'autorité militaire considérable de son nom autant que la modération de ses jugements et la courtoisie de ses observations, ont fourni pour la premiere fois au général van Swieten un terrain et un adversaire qu'il pouvait accepter. C'est en réponse à certaines appréciations du lieutenant-général Knoop, que le général van Swieten lui a adressé la lettre dont on trouvera ci-après la traduction.

Au point de vue particulier d'Atchin, elle est un résumé politique et philosophique des événements; à un point de vue plus général, elle renferme des idées et des conseils d'une élévation remarquable dont les militaires de tous les pays peuvent faire leur profit.

Historiquement, - zegt de schrijver van *Les Hollandais et la guerre de Sumatra* - 'historiquement, la lettre du général van Swieten n'ajoutera rien d'absolument nouveau à notre étude sur la guerre de Sumatra. Mais après le développement donné à l'histoire de cette expédition, la *Revue* devait au général en chef, comme un acte de déférence, la publication dans ses colonnes de tout document de ce genre signé de son nom. Elle n'aurait pu d'ailleurs souhaiter "une pièce à l'appui" qui vint confirmer et justifier plus complétement, après coup, l'exactitude de son propre exposé.'

Hierop volgt de vertaling van meergemelden brief.

In het Februari-nummer van *de Gids* (1875) verscheen een artikel van den generaal Booms, onder den titel: *Atjeh.* Naar aanleiding van Brutus' 'Open Brief aan generaal Knoop, over de Atjeh-kwestie.' Amsterdam 1874.

Na het vrij uitvoerig verslag van dien *Open brief* gegeven, kan dit résumé kort zijn.

Volgens het oordeel van generaal Booms heeft de opperbevelhebber der 2de expeditie den vijand te licht geteld en hem meer verschoond dan met de eischen van de krijgskunde is overeen te brengen.

Na gewezen te hebben op wat door Brutus in 't midden is gebracht, hoe een ander deskundige, zich noemende 'een Patriot' den staf gebroken heeft over het stelsel van generaal Van Swieten, en op de verklaring van generaal Verspijck, 'dat zijne zienswijze omtrent de leiding der operatiën niet altijd overeenstemde met die van den opperbevelhebber,' zegt de schrijver: 'Verder redeneeren over die leiding mag overbodig heeten. Generaal Van Swieten heeft zich omtrent Atjeh en de Atjehers vergist; van zijn standpunt heeft hij hen beoorloogd, stelselmatig in afwijking van den krijgskundigen regel.'

'Tegenover de houding van den vijand na den val van den kraton had de vergissing - wij hebben dit reeds gezegd - echter moeten ophouden.'

Het feuilleton van *het Vaderland* van 10 Februari 1875, (*Onze tijdschriften;* Dr. W.C. van Manen), deed het volgende opmerken.

'Wat generaal Booms in *Atjeh* zegt naar aanleiding van Brutus' *Open brief*, *enz.*, is in hoofdzaak een akte van beschuldiging tegen generaal Van Swieten en de Indische regeering. De eerste heeft niet op zoo ernstigen tegenstand gerekend als hij werkelijk heeft ontmoet, en zich ten onrechte de taak der onderwerping van Atjeh als een betrekkelijk gemakkelijke voorgesteld. Het afwijken van den krijgskundigen regel, waartoe Van Swieten zich tot ergernis van vele hoogere en lagere militairen verstoutte - waar heerscht niet het dogma? - is wel geen fout per se, maar toch in casu een grove misslag. De regeering heeft voor haar verantwoording: de gebrekkige staatkundige inleiding en voorbereiding voor den oorlog, waaraan voor een goed deel het mislukken van de eerste expeditie moet worden toegeschreven.

Aldus generaal Booms, wiens esprit de corps in het beschuldigen der Indische regeering voor het minst aangenamer aandoet dan zijn voorbijzien van al wat tot verdediging van het gedrag van zijn ambtgenoot Van Swieten reeds gezegd is en herhaald mag worden.

Intusschen blijven Atjeh en de Atjehneesche quaestie in allerlei opzicht een "wespennest." Het schijnt zeer moeilijk er den weg te vinden. Stellig zijn velen er nog schier vreemdelingen.'

Ofschoon 'een Patriot' de vraag behandelde: 'Wat moet er voor Atjeh gedaan worden?' laat hij echter, ook wat er reeds gedaan is, niet onbesproken en begint zijn lezenswaardig betoog met te zeggen:

'Heeft de Regeering bij haar optreden die vraag in overweging genomen, dan schijnt zij daarop geantwoord te hebben: "Vooreerst niets."' 's Lands-vertegenwoordiging antwoordt..... niet; maar de Nederlandsche natie zegt: 'nog alles.'

Zijne beschouwingen over den tegenwoordigen toestand zijn verre van rooskleurig, en komen in hoofdzaak op het volgende neder.

Dat de macht om aanvallend te handelen verminderd is, de blokkade niet meer een aaneengeschakeld cordon vormt, de vijand na het vertrek der 2de expeditie terrein gewonnen heeft en van toenadering geen sprake is.

'Om zich een juist denkbeeld te vormen' - zegt de schrijver - 'van de beteekenis onzer souvereiniteit' en 'van het waaien onzer vlag,' behoeft slechts gezegd te worden dat, behalve in Edi (39 zeemijlen van Groot Atjeh) in geen dier staatjes de equipages onzer oorlogschepen durven aan wal te gaan.'

Het ontbreekt onze tegenpartij aan geene middelen om den strijd tot het laatste vol te houden.

Is de oogst eenmaal in de schuren opgeborgen (Januari of Februari), dan zal de krijg met nieuwe hevigheid hervat worden.

'Panglima Polim, Iman Longbatta, Toekoe Hassiem, de Vorsten van Pedir en Merdoe, in één woord de voornaamste hoofden staan allen nog even onwrikbaar tegen ons over, worden nog even krachtig gesteund door de priesters, zijn nog even gevreesd door het volk.

Bij ons is de uitputting veel naderbij dan bij den vijand.

Wij slapen op een vulkaan.

'Van welken kant en hoe optimistisch ook men de Atjeh-zaak beschouwt, nergens is er een lichtpunt te ontwaren; overal zien wij sporen van een chronisch lijden, dat met den dag toeneemt en elk oogenblik in een nationale ramp kan veranderen.

Van optimisme zal men den schrijver wel niet beschuldigen. Gelukkig kan er - altijd naar zijn oordeel - toch *iets* gedaan worden 'om den toestand althans tijdelijk te verbeteren.'

In Januari namelijk moeten drie bataljons met de noodige artillerie, mineurs en cavalerie naar Atjih gezonden worden om eene brigade te vormen onder een flink, doortastend hoofdofficier, die op een geschikt punt beoosten de riviermonding landende, zonder dralen stoutweg

zuidwaarts marscheert, voorbij den kraton de rivier overgaat en den vijand in den rug valt.

Eenmaal op de vlucht gedreven moet de vijand vervolgd worden ‘zoover als onze krachten het toelaten zonder ons zelf roekeloos bloot te stellen. Dan, om der menschelijkheid wille! geen ziekelijke philanthropie meer! Dàn voldoen aan de eischen des oorlogs, ten einde den vijand eerbied voor onze wapenen in te boezemen.’

Intusschen organiseere men de 3de expeditie, ‘die in de maand November een einde aan de zaak maakt.’ Hierdoor verstaat de schrijver het ten onderbrengen van Groot-Atjeh, ‘al leiden de laatste operatie's ook tot een guerilla-krijg’, die echter niet door hem verwacht wordt.

‘Is de macht van Groot-Atjeh gebroken, dan ga men niet verder. Dan bepale men zich tot een strenge blokkade van de nabij gelegen vijandige staten, in de eerste plaats van Pedir, en trachte ze zooveel mogelijk uit te putten.’

Na den lezer eenigszins op de hoogte te hebben gehouden van wat tegen de leiding dezer expeditie is aangevoerd, ga ik er toe over hem andere stemmen te doen hooren die almede in openbare geschriften eene andere zienswijze verkondigen. In verscheidene dagbladen en tijdschriften komen artikels voor, die ik, als rechtstreeks met het bovenstaande in strijd, eveneens zal trachten te resumeeren.

Ik meen hierbij te moeten opmerken, dat uit de artikels waarin den generaal Van Swieten hoogen lof wordt toegezwaaid èn over zijn staatkundig beleid èn over de leiding van de expeditie, bij voorkeur die gekozen zijn, welke in een meer direct verband staan tot wat in de bovengenoemde stukken besproken of veroordeeld is.

Sommigen er van komen voor in Indische bladen en al zijn ze òf niet òf slechts met een initiale geteekend, doen enkelen vermoeden door ooggetuigen geschreven te zijn.

Het Algemeen Dagblad van Nederlandsch Indië(*) de overdreven verwachting besprekende aan het vertrek van den generaal Van Swieten naar Indië vastgeknoopt, zegt: ‘Elk die geen vreemdeling is in de geschiedenis der Indische oorlogen kon reeds voorspellen, dat de man, die als halfgod herwaarts werd gezonden, niet als halfgod naar Nederland terugkeeren zou.

‘Geen oogenblik is de bevelhebber zich zelven ontrouw geworden of beneden zich zelven gebleven. Met eene vertrouwen inboezemende kalmte heeft hij te midden der opgewekte hartstogten en der geprikkelde gevoeligheden den veldtogt geleid. Geene enkele maal is van het door hem vastgestelde plan kunnen afgeweken worden, of onze troepen hebben bloedig leergeld betaald. Met betrekkelijk geringe offers is de

(*) No. 166. 1874.

hoofdzetel van 's vijands magt door hem veroverd en bezet. Van eene derde Atsjinsche expeditie behoeft geene sprake te zijn. Generaal van Swieten heeft op de hem eenvoudige wijze, warsch van ophef en ongevoelig voor wufte volksgunst, zijne moeijelijke zending roemrijk volbragt.'

In brieven uit Indië, door enkele onzer dagbladen overgenomen, worden de aanvallen tegen het beleid van den opperbevelhebber in scherpe bewoordingen afgekeurd. 'Volgens de meening van de meerderheid der subalterne officieren (niet die der hoofdofficieren'), - zoo leest men - 'is het ongerijmd te onderstellen dat de Atjineezen anders dan door de sterke hand tot onderwerping zullen komen. Het land had moeten doorgetrokken en verwoest worden. Kampong na kampong had men moeten nemen en in de asch leggen. Op ieder belangrijk punt had eene versterking moeten verrijzen, opdat de reeds behaalde voordeelen niet weder zouden verloren gaan. Hoe lang wij ook geduld zullen hebben, nooit zullen de Atjineezen, hetzij door gebrek aan levensmiddelen, hetzij door de schaarschte aan krijgsvoorraad, hetzij door het vruchtelooze hunner aanvallen en daarbij geleden wordende verliezen tot onderwerping gedwongen worden. Onmiddellijk na het nemen van den kraton had de generaal van Swieten verder moeten gaan. Rust had den vijand niet moeten worden gegund. Te vuur en te zwaard had men hem moeten ten onder brengen.'

Er op wijzende dat na 40 jaren van bijna onafgebroken strijd, het de Franschen met hunne legers ter sterkte van soms 80,000 man, in 1870 nog niet gelukt was eene bevolking van ruim 2,600,000 zielen zóó ten onder te brengen dat zij niet elke gelegenheid aangreep zich van den wreeden en gehaten overheerscher te bevrijden, vervolgt de schrijver: 'Wat aangaat het aannemen van eene afwachtende houding na het nemen van den kraton moet men, daarover een oordeel willende vellen, de meening die bij het vertrek der eerste expeditie tegen het rijk van Atjin op den voorgrond stond niet uit het oog verliezen. Hier op Java waren toen allen of ten minste bijna allen van gedachte dat Atsjins kraton spoedig en met weinig verlies zou genomen worden. Niemand van hen die zouden te velde trekken oordeelde het echter raadzaam, voor het geval dat de sultan zich in de binnenlanden terugtrok, hem daar te vervolgen. Allen noemden dat denkbeeld eene dwaasheid. Allen waren het eens dat, trok de bevolking zich terug, ons niet anders zou te doen overblijven dan ons in den kraton te vestigen en dáár te wachten tot de vijand zou uitgeput zijn.'

Na met cijfers te hebben aangetoond, dat bij de geleden verliezen niettegenstaande de aanvulling, èn leger èn transport-dienst ontoereikend waren, de moekims te doorkruisen, iedere kampong of versterking die weêrstand bood te vermeesteren, overal den rooden haan te doen kraaien, padi en voorraad te vernielen en zich in de genomen stellingen te handhaven, vraagt hij 'was de toestand bij de tweede expeditie nu zooveel beter?

‘Men zou’ - zoo vervolgt de schrijver - ‘niet zoo als op Borneo's westkust, in het Bandjermassingsche, te Boni en bij zoo vele andere expedities, tegen slecht gewapende vijanden en met een gedeelte der bevolking, ons met koelies en hulptroepen bijstaande, op onze hand - maar tegen een goed van vuurwapenen en munitie voorzienen vijand den oorlog hebben moeten voeren. Een oorlog waarbij deze, volkomen bekend met het terrein, van iedere stelling gebruik makende, in elken schuilhoek verborgen liggende, tegenover onze alleen op eigen middelen steunende troepen geheel in het voordeel zou zijn geweest. Dat wij daarbij zware verliezen zouden hebben geleden, die niet door de behaalde voordeelen zouden zijn opgewogen, kan als zeker worden aangenomen.’

‘De twee duizend koelies, die einde Januari voorhanden waren, waren in of bij den kraton reeds hoog noodig. Van waar hadden nu de lastdragers moeten komen, die bij het uitrukken de mobile kolonnes zouden vergezellen? Ik neem hier aan, dat die kolonnes van hare excursiën, naar het punt van uitgang, den kraton, zouden zijn teruggekeerd.

Bij het opwerpen en bezetten van sterkten in het binnenland zou de zaak nog erger zijn geworden.’

Wil men den vijand gevoelige slagen toebrengen met het minst mogelijke verlies, dan is het beter hem dicht bij onze hoofdversterking dan op uren afstand te hebben.

Omtrent het niet vervolgen van den vijand in woest en dikwerf ongenaakbaar terrein en het nemen van ‘een leêg geloopen’ kraton, wijst de schrijver op de 3de Balische expeditie, en hoe weinig het in de Indische krijgsgeschiedenis voorkomt dat eene sterkte genomen wordt welke niet door hare bezetting verlaten is.

‘Het verlof om de padi te snijden en weg te halen werd door den generaal Michiels, aan wien ik nooit overdreven philantropie heb hooren ten laste leggen’ - gaat de schrijver voort - ‘in de ruimste mate toegestaan na het nemen van Djagaraga, dus op een tijdstip, dat de krijg nog geenszins geëindigd was; volkomen zoo als door den generaal van Swieten werd gedaan na den val der Atsjinesche hoofdvesting. Ook hij schijnt te hebben ondersteld, dat vernielen en branden niet als de beste middelen moeten beschouwd worden, om toenadering te verkrijgen. Ook hij meende toegevend te moeten zijn, en de resultaten waren op Bali's noordkust niet ongunstig.’

‘Ware de opperbevelhebber op Atjih gebleven, de critiek zou hem evenmin als thans gespaard en wraak geroepen hebben over zijn traktement en toelage en de verregaande verkwisting van 's lands geldmiddelen, niettegenstaande hij behalve de invités den geheelen staf dag aan dag aan zijne tafel onthaalde, en bij zijn vertrek het geheele restant provisiën en dranken zoomede meubilair aan de achterblijvende troepen ten geschenke gaf.’

Dat het échec van den 16den April niet gewroken is betreurt schrijver even als vele anderen.

‘Niet omdat daardoor op militair terrein zooveel gewigt zou zijn in de schaal gelegd. De positie zou ten koste van misschien een honderdtal onzer krijgers genomen, en later weder verlaten zijn. Maar, omdat het niet nemen der vijandelijke stellingen gretig wordt gebezigd als wapen om den generaal van Swieten te bestrijden. Wie weet, of de zelfopoffering, waarmede de generaal toen, ten koste van eigen roem, meende noodelooze verliezen te moeten verhoeden, niet eenmaal op hare waarde zal geschat worden.’

De brief eindigt aldus.

‘Toen in Maart 1873 de eerste expeditie op het punt stond te vertrekken waren de Indische dagbladen uitbundig in hunnen lof over uitrusting en zamenstelling. Alles werd tot in de wolken verheven, zelfs de barissans, die, zooals kon voorzien worden, toch niet aan de verwachting zouden voldoen.

Na het mislukken der eerste expeditie hebben enkele bladen eene andere taktiek gevolgd. Al wat kon aangevoerd worden om te betoogen, dat onze soldaten invalide en weinig bruikbaar waren, en onze marine zich in slechten toestand bevond, werd gretig opgenomen. Het ten onder brengen van Atsjin werd zoo goed als onmogelijk geacht. Het onregtvaardige van den oorlog telkens en weder telkens besproken. Acht gij die wijze van handelen vaderlandslievend? Atsjin heeft zijne agenten te Penang en Singapore. De dagbladen, waarvan zoo even sprake was worden daar gelezen.

Gelooft gij niet, dat hetgeen soms met overdrijving werd medegedeeld, de Atsjinezen in hunnen wederstand gesterkt heeft? Zonderling! meermalen heb ik in den laatsten tijd opgemerkt, hoe ongunstige berigten van Atsjin hier met zekere schadenfreude werden vernomen. Somwijlen komt men er toe, te denken, dat wij Nederlanders niets liever zouden zien, dan dat wij eene duchtige nederlaag leden, om... Maar genoeg, 't onderwerp is te treurig om er nog langer over uit te weiden.’

Later zal blijken hoe de onvoorzichtige taal van pers en oppositie heeft medegewerkt om de oorlogspartij in hare volharding te versterken.

In een ander schrijven leest men:

‘Dat generaal V.S. de 1ste brigade te Padang liet, en in den beginne alleen met de 2de en 3de te velde trok, is zeer verklaarbaar. - Reeds voor 's generaals komst in Indië was besloten de 1ste brigade eerst te doen komen, nadat de 2de en 3de zouden zijn gedebarkeerd; het aantal ingehuurde transportschepen was daarnaar berekend. - Toen nu tijdens de reis naar en bij aankomst te Atjih, de cholera vrij hevig uitbrak onder de troepen, handelde de generaal V.S. niet alleen volgens zijne meening, maar ook volgens het oordeel van op Java aanwezige en zeer bevoegde personen, zeer verstandig, dat hij de

1ste brigade, die zich op eene plaats bevond welke vrij was van cholera, en die alzoo eene krachtige reserve vormde, niet eerder ontbood vóór dat daartoe urgentie bestond.

Over het niet vervolgen der uit den kraton vluchtende Atjineezen wordt gezegd: 'Wie had die vervolging moeten voortzetten? Toch zeker zij die de omtrekkende beweging volbrachten en den vijand zagen vluchten. Zeer wijselijk schijnt de generaal V.S. te hebben ingezien, dat het vervolgen van ongeregelde benden, volkomen bekend met een terrein, waarvan men zelf niet het minste wist, zich, wanneer het noodig is, verspreidende, om op een gegeven oogenblik weer bij elkander te komen, eene hopelooze zaak was, die alleen kon leiden tot uitputting en oplossing zijner troepen, misschien zelfs, wanneer de vijand van eene gunstige stelling gebruik maakte, tot groote verliezen.'

In een hoofdartikel, *De taktiek van den generaal Van Swieten*, voorkomende in de Sumatra courant(*), wordt in de eerste plaats te velde getrokken tegen 'de schering en inslag van het dagelijksch gesprek, kop en staart van den waan van het oogenblik.'

'De tactiek van den generaal Van Swieten is geen tactiek; en is zij het wel, dan deugt zij niet, dan is zij oorzaak van veel, wat met taktiek niets te maken kan hebben.' Zoo zegt '*men.*'

'Zoo zegt dat verderfzaaiend wezen dat onder den naam "*men*" evenmin te grijpen en te tasten is als de lucht, die, van pestdampen bezwangerd, ons dreigt te vergiftigen.'

'*Men* is van meening, dat Van Swieten te veel talmt en van geen flink doortasten wil hooren; in één woord *men* noemt hem een man uit de oude en verouderde school, die eene ware belemmering is voor eene spoedige en beslissende beëindiging van onzen oorlog met Atchin;

men is verzekerd, vat U, dat..... hm..... Verspijck er geheel anders op inhakken zou.'

Men strooit met volle handen laster en leugens uit, en zoo daar al soms enkele korrels van welwillendheid en goedheid onder komen, kunnen die toch geen wortel schieten; ze moeten stikken of door den slechten bodem insgelijks in giftige schimmelplanten ontaarden.

Men eindelijk is niemand en niemand kent hem; maar hij kent iedereen en is alomtegenwoordig; hij zegt niet precies te weten, wat onder tactiek wordt verstaan, maar hij zwaait niettemin den geesel der critiek over de tactiek van een beroemd bevelhebber, voor wiens hooge jaren - ziedaar een korrel van welwillendheid en goedheid - hij eene bijzondere achting koestert.'

Erop wijzende dat zelfs bij de critiek, welke de officieele berichten

(*) No. 8. 1874.

als punt van uitgang neemt, het moeilijk en gewaagd blijft een beslissend gevoelen uit te spreken, zegt de schrijver dat ‘hem bij herhaling door achtenswaardige van Atchin herkomstige officieren de verzekering gegeven is, dat de officieele verslagen en ook onze particuliere telegrammen en berichten nopens de gebeurtenissen te Atchin met de door hen bijgewoonde feiten in overeenstemming zijn. “De telegrammen van Van Swieten zijn kort, maar zij geven in de hoofdzaak eene ware schets van de gebeurtenissen, die door de rapporten en journalen tot in de kleinste bijzonderheid naar waarheid worden aangevuld.” Zóó en niet anders luidt het oordeel van mannen die de zaken te Atchin bij ervaring en van nabij hebben leeren kennen.’

Aan hoeveel opperbevelhebbers zou een dergelijk diploma door de geschiedenis worden uitgereikt?

Na het opnoemen van eenige regels waarop de door Van Swieten gevolgde tactiek gegrond was, lezen wij verder:

‘het zoeken eener spoedige beslissing acht de generaal niet noodig, gevaarlijk wellicht. Hij wil bedaard, langzaam maar zeker voorwaarts dringen, zonder meer kwaad te doen dan noodzakelijk is. Storm te loopen zonder voldoende voorbereiding door benadering, insluiting en kanonvuur en met de zekerheid van tegen hooge, goed verdedigde sterkten en muren nutteloos het hoofd te stooten, acht hij met de critiek over het beleid der eerste expeditie tegen Atchin, gevaarlijk en doelloos. - Dat de generaal Verspijck, wien *men* eene andere zienswijze toedicht, “er geheel anders op inhakken zou,” is nog uit niets gebleken en mag met het oog op zijn schitterend verleden ook zonder bewijzen niet worden aangenomen.

Een blik op de Indische krijgsgeschiedenis bewijst dat de tactiek van den opperbevelhebber op ervaring gegrond was.’

Nog een paar aanhalingen uit de Strait-journalistiek.

‘De *Strait-Times*, onze stormaanvalstactiek en hare uitkomsten voor de eerste expeditie naar Atchin besprekende, zeide:

Wanneer men zulke zware versterkingen en zulk een wanhopigen weerstand ontmoet, dan is het beste, neen, het eenigste plan, om op kalme en welberekende wijze de positiën van den vijand te bewerpen, enz.....

Het wild erop instormen daarentegen is in meer dan één opzicht een verloren spel; de geschiedenis levert daarvan verscheidene voorbeelden.’

De *Penang Gazette* van den 2^{den} Mei, die wel door niemand als een lofredenaar van het Nederlands-Indisch gouvernement of een bijzonderen vriend van den generaal van Swieten gehouden zal worden, beschrijft den toestand der Atjineezen als zóó hopeloos, dat men ter wille der menschelijkheid wenschen moet, hen een minnelijke schikking met de Nederlanders te zien aangaan.

Na den val van den kraton, zegt dat blad, en nadat Pedir en andere onderhoorigheden zich onderworpen hebben, mogen de Atjineezen door een soort van guerilla-krijg den oorlog nog een onbepaalden tijd rekken en daarmede hun vijand kwellen, het is echter onmogelijk een Europeesche krijgsmacht, welke ook, het hoofd te bieden. Door eene zoodanige handelwijze, en in hun verzet te volharden, zullen zij zich zelven niet bevoordeelen, en door hun vijand te verbitteren zich ten slotte wellicht harder voorwaarden zien opleggen dan hun thans zijn aangeboden.

Aan een brief van een Indisch hoofdofficier in het *Handelsblad* opgenomen, moge het volgende hier zijne plaats vinden.

'Generaal Van Swieten beschouwt, en terecht, zijn mandaat voor meerendeels geëindigd, want aan zijne opdracht heeft hij voldaan. Als militair opperbevelhebber heeft hij de hem opgelegde taak volbracht, zooals die hem was voorgeschreven, en hij zich die, naar hij zegt, van den aanvang had afgebakend, nl. gestadige en zekere vooruitgang zonder iets aan onzekere kansen over te laten; verovering van den kraton en vestiging op Atchin, zoodat een ieder kan zien, dat het voor altijd is. Het staatkundig programma is echter door de omstandigheden gewijzigd, want het was slechts: "met den Sultan een tractaat te sluiten"; doch spoedig bleek het, dat dit tractaat niet te sluiten zoude zijn, of dat het in elk geval geen zekerheid zoude geven voor de toekomst. Met een Sultan, die zoo weinig te zeggen had als deze, was het om zijn persoonlijkheid niet mogelijk, maar het zou met ieder ander eene doode vrucht zijn gebleven. Het sultanaat heeft te Achin geen invloed; een tractaat met hem gesloten, door hem aangenomen, zou door zijne onderhoorigen evenmin geëerbiedigd zijn geworden als dat van 1857, en de eerbiediging daarvan te vorderen, zou ons evenveel moeielijkheden hebben berokkend en evenveel aan kosten van occupatie hebben veroorzaakt als een eigen bestuur. Toen nu ook de Sultan kwam te overlijden, scheen het eene vereenvoudiging te zijn, om Groot Atchin in eigen beheer te nemen, en met de onderhoorige Staten elk een afzonderlijk contract te sluiten, waarbij zij Nederland als souverein erkenden. Ofschoon daartoe van den aanvang af niet gemachtigd, had generaal Van Swieten echter, op advies van den Gouverneur-Generaal en den Raad van Indië, ondersteund door den Raad van State en den Minister van Koloniën, en gesanctionneerd door den Koning, zulk eene uitgebreide volmacht gekregen, om te handelen naar omstandigheden en op eigen verantwoordelijkheid. Op grond van een en ander heeft de generaal, civiel regeeringscommissaris, niet geaarzeld den bovengezegden weg in te slaan, en daarvan de verantwoordelijkheid op zich te nemen.

Nu kan men ter zake wel andere begrippen en opvattingen hebben als men tot de oppositie behoort, en alles wraakt wat door de Regeering of hare dienaren gedaan wordt, maar de overtuiging van alle deskundigen en van alle regeeringspersonen in Indië is, dat de gene-

raal Van Swieten de eenige goede oplossing gevonden en den eenigen weg ingeslagen heeft, die mogelijk was. En aangezien nu zijn politiek-mandaat was: "om de richting aan te geven die gevolgd moet worden," heeft hij ook in dezen naar mijne beschouwing en het oordeel van het hooger bestuur alhier, aan die opdracht voldaan. Met zelfvoldoening kan hij dan ook zeggen: dat hij zoowel op krijgs- als staatkundig gebied op de meest eervolle en voor ons Vaderland op de nuttigste, voordeeligste en tevens op roemrijke wijze, aan zijnen lastbrief heeft voldaan.

Waan daarom echter niet, dat alles afgeloopen zij, en er zich niet moeielijkheden in de uitvoering kunnen voordoen, die alle moeten, maar ook zullen opgelost worden; doch veilig mogen wij er ons op beroemen in de gegeven omstandigheden en tegen eenen vijand, gelijk blijkt dat de Atchinees is, al het mogelijke te hebben gedaan, al het bereikbare te hebben verkregen, terwijl al het verder vereischte eveneens erlangd zal worden, indien wij ons niet overmatig ongeduldig betoonen, en van weinige maanden het werk van vele jaren eischen, maar den tijd laten medewerken: deze zal het verdere doen geboren worden en op hechter grondslagen vestigen, dan bij sanguinisch handelen zoude geschieden, ook al hadden wij veel meer tractaten gesloten, dan tot heden het geval is.'

Het zou weinig moeite kosten, meer goedkeurende stemmen zoowel uit Nederland als uit Indië te doen hooren; ik heb echter gemeend de opmerkzaamheid van den lezer meer in 't bijzonder te moeten bepalen, bij 't geen in directe tegenspraak is, met wat voornamelijk door de critiek werd vooropgesteld.

Bij de behandeling der feiten zelve, zal wellicht zoowel op het daarvóór als daartegen aangevoerde nog met een enkel woord worden terug gekomen.

Hier zij nog opgemerkt dat de practische uitvoering van den door 'een patriot' gegeven raad, aan het einde van zijn artikel *Wat moet er voor Atjeh gedaan worden*, in sommigen der hier aangehaalde en nog te vermelden stukken reeds in algemeene termen betwist, meer in 't bijzonder wordt afgekeurd in de November-aflevering (1874) van het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië.*

De bewering van dien schrijver dat de vijand, na het vertrekken der 2de expeditie feitelijk terrein gewonnen zou hebben, en dat 'Pedir, Merdoe, Pasangan aan de Oostkust (?) en al de landen der Westkust tot aan Patti de oorlogsbanier nog steeds omhoog houden' is reeds door de feiten te niet gedaan.

Overigens kan uit officieele bescheiden worden aangetoond, dat het *wel* te verwachten is, dat de strijd (namelijk door Atjih) 'zal opgegeven worden uit gebrek aan krijgers, vivres, geld of wapenen.' En het behoeft wel degelijk betoog, als zou 'bij ons de uitputting veel naderbij zijn dan bij den vijand.'

Wordt den generaal Van Swieten een te groot optimisme verweten, men zou, geloof ik, zijn tegenstander met eenig recht het tegenovergestelde ten laste kunnen leggen.

Had de leiding van de expeditie veel te verduren, op niet minder smalenden toon heeft men getracht het ontoereikende van onze zeemacht, het onvoldoende en onvolkomene van de blokkade te doen uitkomen. In antwoord hierop, laat ik volgen 't geen door een onzer zeeofficieren, omtrent het effectieve van die blokkade uit de practijk wordt aangehaald.

'Voorop zij gesteld, dat het voor mij een wanklank is, te hooren praten van eene *fictieve* blokkade, dat is van eene blokkade op het papier, waar de w e r k e l i j k h e i d heeft bestaan dat aan een scheepsmacht, welke gevarieerd heeft van tien tot twintig stoomschepen, voorzien van de noodige stoombarkassen, het blokkeeren eener kust, die van Atchin, van slechts 120 geographische mijlen was opgedragen. Gemiddeld had elk schip dus niet meer dan 8 geographische mijlen kustlengte te bewaken.

De schepen nu konden van 6 uur 's morgens tot 's avonds een afstand van 12 tot 24 mijlen afleggen, zoodat elk schip iederen dag tweemaal zich kon vertoonen op ieder punt, dat door haar moest bewaakt worden. En merkt men daarbij op, dat men uit de marsen met gemak een vaartuig ziet op ruim 5 mijl, - dat de blokkeerders te ageeren hadden tegenover zeilschepen, voor wie het naderen tot de kust alleen mogelijk was op bepaalde, zeer beperkte tijden (wanneer de zeewind woei), - en eindelijk, dat de stationeering der schepen in de wateren van Atchin natuurlijk altijd zoodanig is geweest, dat daar waar minder scheepvaart was, de blokkeerders verder dan den genoemden afstand van elkaar verwijderd waren, zoodat zij dichter bijeen waren op andere gedeelten der kust en daar nog gestrenger de blokkade konden handhaven - dan, zeg ik, zal mijne bewering toch niet vreemd klinken, dat het mij een raadsel is, hoe de werkelijke uitvoering der blokkade tegen Atchin, - of de blokkade effectief is geweest, - door sommigen betwijfeld is kunnen worden.'

Om voorts de overtuiging te geven, dat de blokkade doel heeft getroffen, zegt de schrijver:

'Het zij voldoende een beroep te doen op de getuigenis der Atchineezen, zoo van de Noord- en Noord-Oost-, als van de Westkust, of wel van de Chineesche, Arabische, Bengaleesche, of Klingaleesche handelaars of anakoda's, dan wel van de Engelsche en Atchineesche kooplieden die te Singapora en Penang, of in andere havens van de Westkust van Malakka gevestigd zijn.

Tien tegen één dat ieder zal getuigen, dat de blokkade zoo goed als eensklaps alle zeevaart en handel op Atchin vernietigd heeft. Tal

van personen zullen toestemmen, dat van het oogenblik af, dat de blokkade is afgekondigd, ze zoo goed als onmiddellijk e f f e c t i e f is geweest, niet op theoretische gronden, maar omdat die personen de werkelijkheid er van ondervonden, dat is, gevoeld hebben; omdat er geen schip meer de Atchineesche kust kon naderen zonder dat het aanstonds door de blokkeerende schepen werd aangehouden, om gedwongen te worden de terugreis te aanvaarden.

Tot heden werd nog niet gepubliceerd aan hoeveel vaartuigen, vooral in den aanvang, de blokkade is aangezegd, en evenmin het aantal schepen dat werd prijs gemaakt. Te zijner tijd zal dit echter wel gebeuren en zal dan zeer zeker het evenvermelde bevestigd worden.

Ook is het te verwachten dat eenmaal door de blokkade tegen Atchin eene bijdrage zal worden geleverd voor de *diplomatie de la mer.* En gewis zal ook die aantoonen, dat de blokkade tegen Atchin wel degelijk effectief is geweest - ja, dat er slechts weinige blokkaden in de wereldgeschiedenis bekend zijn, welke zoo streng ten uitvoer zijn gebracht als die van de Koninklijke Nederlandsche zeemacht tegen Atchin.

De in dezen ongeduldige en ongeloovige beoordeelaars raad ik een bezoek te Singapora of Penang aan, of, omdat dit wel wat veeleischend toeschijnt, de opening van eene correspondentie met de genoemde plaatsen voor het besproken onderwerp - en wederom zeg ik: tien tegen één dat mijne beweringen bevestigd zullen worden.

Men zou ook bij de zee-officieren op informatie kunnen uitgaan, vooral bij hen, die in de verschillende aan Atchin onderhoorige staatjes in contact zijn geweest met de bevolking - maar die aanbeveling zou een schijn van partijdigheid hebben.

Onverschillig intusschen of “men” zal toestemmen, dat de blokkade effectief is geweest en dat bij die blokkade naar recht en billijkheid te werk is gegaan, zij hier als een onwederlegbaar feit uitgesproken:

dat het doel der blokkade is bereikt; dat de handel en scheepvaart op Atchin een jaar lang tot nagenoeg niets werd teruggebracht; dat Atchin en zijne onderhoorige staatjes daarvan de meeste schade hebben geleden; dat de peper, huiden en penangnooten een groot gedeelte van hare waarde verloren; dat de rijstprijzen in die rijkjes, waar zij afhankelijk van den invoer zijn, tijdens de blokkade vertwee- en drievoudigd zijn geworden; dat aan lijnwaden en tal van andere zaken van ondergeschikten aard groot gebrek is gekomen.(*)

In één woord, met het volste recht kan beweerd worden dat de blokkade aan Atchin en zijne onderhoorige staatjes buitengewoon sterke afbreuk heeft gedaan, en de herinnering daaraan gewis nog zeer lang levendig zal blijven in het belang van eene bestendige rust, nadat de

(*) In een paar weken tijds nadat de Hollandsche vlag te Gighen geheschen was, hadden reeds dertig schoeners en op inlandsche wijze getuigde vaartuigen de reede aldaar bezocht en er voor groote schatten aan koopwaren omgezet.

zaken van Atchin eenmaal in een normalen toestand zullen zijn gekomen.

Evenzeer kan men overtuigd zijn dat het juist de gevolgen der blokkade zijn, welke reeds menig Atchineesch staatje hebben overgehaald om de partij van Groot Atchin te laten varen, sedert de zetel van het bestuur, de kraton van den Sultan, door onze dappere strijders in bezit is genomen, en het gebleken is dat deze volkomen bij machte zijn zich daar staande te houden, niettegenstaande de hoofdmacht sedert verscheidene maanden naar Java is teruggekeerd, en het bezette terrein gaandeweg in omvang is toegenomen.

Om niet den schijn op mij te laden dat ik de gevolgen der blokkade overschat, wil ik betreffende het laatst voorafgegane er nog deze weinige woorden bijvoegen.

Dat verscheidene aan Atchin onderhoorige staatjes niet reeds vroeger door de blokkade zijn gedwongen om aan de stem der van Juli tot October 1873 verspreide vredes-proclamatie gehoor te geven, is alleen toe te schrijven aan hunne vrees voor Groot Atchin. Zij d u r f d e n daarom onze souvereiniteit niet erkennen, hoezeer vele der hoofden daartoe al spoedig genegen waren. Niet voor en aleer men overtuigd is geworden dat de kracht van Groot Atchin geknakt is, geen wettig Vorst meer aan het hoofd staat, alle van oudsher bestaande kotta's veroverd zijn, de als geheiligd beschouwde zware kanonnen naar Java zijn gevoerd en het dappere Indische leger in en rond den kraton meester is en blijft - eerst daarna, zeg ik, koos het meerendeel der Atchinsche staatjes partij voor het Nederlandsche gouvernement; en waar dit nog niet geschiedde is het alleen toe te schrijven aan verdeeldheid en twisten van de staatjes onderling, die, zoolang het Atchineesche rijk bestaan heeft, door de hoofden zijn aangemoedigd en waarmede deze het v e r d e e l e n h e e r s c h in praktijk brachten.'

In een brief(†) van een ander zeeofficier (27 September 1874) leest men: Men moet al een heel erge pessimist of blinde partijschreeuwer wezen, wil men *thans nog niet* toegeven, dat de generaal Van Swieten veel verder heeft gezien dan het groote meerendeel, zelfs uit zijne eigene omgeving; en dat de 'eigenzinnige oude man' in hoofdzaak zijne verwachtingen geheel ziet bewaarheid, en een *grootsch figuur* gevormd heeft te midden van vechtlust en betweterij.' Verder betreurt de schrijver in zijn eigenaardigen karakteristieken stijl, dat de Hollanders hunne groote mannen niet meer vereeren en op prijs stellen.

Bij het lezen van wat door de Nederlandsche en Indische journalistiek en eenige vlugschriften, zoowel voor en tegen de leiding dezer expeditie te berde werd gebracht, zal het menigeen gaan als den man, die niet wist te kiezen, toen het door hem beoogde doel op tweeërlei wijze kon worden bereikt. Kan die keuze soms moeilijk zijn, niet

(†) Opgenomen in het Feuilleton van *Het Nieuws van den dag* no. 1444.

minder het uitbrengen van een advies omtrent hare betrekkelijke waarde, wanneer op beide wijzen het gewenschte resultaat verkregen is. Maar als nu dat doel op slechts ééne wijze wordt bereikt zonder ook de tweede te beproeven, hoe moeilijk wordt het dàn niet, de vraag te beantwoorden, of bij de toepassing van de andere wijze toch eigenlijk geen spoediger en gunstiger resultaat zou zijn verkregen?

Iets dergelijks doet zich voor bij deze expeditie. De generaal Van Swieten en zijne tegenstanders hebben beiden een stelsel; willen beiden, elk op hunne wijze, een en hetzelfde doel bereiken: de verovering en eene duurzame bezetting van den kraton; de onderwerping van Atjih.

De generaal ging volgens *zijne* wijze te werk en bracht het *eene* stelsel in practijk.

Systematisch vooruitgaan; het verspreiden van vredelievende proclamatiën en het vermijden van al wat de oorlogsrampen kon vermeerderen ten einde de bevolking voor zich te winnen; geen bestrijding of vervolging van den vijand, als 't hem niet nader bracht aan zijn doel; geen grootere troepenmacht dan hij tot het volvoeren van zijne plannen noodzakelijk acht; na de bevestiging van kota Radja de hoofdmacht doen aftrekken; de onderwerping van Groot-Atjih afwachten en inmiddels die der onderhoorige staatjes trachten te verkrijgen.

Deze wijze van handelen heeft het volgend resultaat opgeleverd. De kraton is zonder verlies genomen, duurzaam versterkt en bezet. Zeven en dertig staatjes zoowel aan de west- als aan de noord- en oostkust hebben zich reeds onderworpen, anderen geven blijken van toenadering en men verwacht met recht dat dit voorbeeld door Groot-Atjih zal worden gevolgd.

Nu zeggen zijne tegenstanders: ‘men had de *andere* wijze moeten volgen; de toepassing van *ons* stelsel zou spoediger en beter gewerkt, en de aanwending van *onze* middelen vooral het hoofddoel eerder bereikt hebben.’

Krachtdadig optreden; zoo snel mogelijk met de geheele troepenmacht vooruitgaan; geen ziekelijke philantropie; vooral geen tijdverlies of werkeloosheid; den vijand op alle wijzen afbreuk doen, hem tot geene verademing laten komen, en vervolgen - zoo noodig - tot in het binnenland; niet toelaten dat hij zich om en bij den kraton versterke, een geleden échec onmiddellijk wreken; Atjih niet verlaten voor de geheele onderwerping gevolgd is. Zóó en niet anders had men moeten handelen.’

't Is mogelijk, maar 't blijft eene vraag; want nu *dit* stelsel niet werd beproefd, *deze* middelen niet zijn aangewend, bestaat er geen enkel punt van vergelijking; over de materieele voordeelen die ze zouden hebben *kunnen* opleveren valt natuurlijk niet te oordeelen omdat geen practisch resultaat verkregen kon worden. En wie zal nu durven beslissen of op *deze* wijze het beoogde doel spoediger en beter zou zijn bereikt? 't Blijft altijd eene vraag die noch op grond der ondervinding, noch met eenige zekerheid beantwoord kan worden.

Heeft de critiek, - ik bedoel de ernstige en loyale critiek - dit niet uit het oog verloren bij het aanprijzen van *hare* middelen? Mocht ze, bij de wijze waarop *zij* de expeditie geleid had willen zien, - soms geheel in strijd met die door den generaal Van Swieten gevolgd - hem als fouten toerekenen, wat niet anders was dan het natuurlijke uitvloeisel van *zijn* stelsel? Mocht, wat bij de toepassing van *haar* systeem met recht als 'tijdverlies, werkeloosheid, ziekelijke philantropie, geen doortasten,' in één woord als verzuim te veroordeelen zou zijn geweest, bij *zijn* systeem als feilen van dezelfde beteekenis beschouwd worden? Heeft zij aan het mandaat van den regeerings-commissaris de juiste en niet eene uitgebreider beteekenis gehecht, en zijne handelingen als opperbevelhebber wel altijd beschouwd in verband met het staatkundig doel zijner zending? Heeft de critiek steeds het groote verschil tusschen de eischen van een Indischen krijg en een Europeeschen oorlog in het oog gehouden, en is het niet een eerste plicht, het krijgvoeren, vooral wanneer het als laatste middel wordt aangewend om een staatkundig doel te bereiken, binnen de engste grenzen te beperken? Ziedaar vragen die zich als van zelve opdoen bij het lezen van hare beschouwingen en uitspraken.

Het bovenstaande résumé mocht niet achterwege blijven voor hen, die van de noodzakelijkheid overtuigd zijn, dat tot de richtige beoordeeling van iemands handelingen z.v.m. eene volledige kennis vereischt wordt, niet alleen van de omstandigheden waaronder zij plaats hadden, maar ook van wat er aanleiding toe gaf en van de oorzaken die er een overwegenden invloed op uitoefenden. Deze noodzakelijkheid verkrijgt een dubbel gewicht bij het beoordeelen van daden waaraan hooge en algemeene belangen zijn verbonden. Het 'audi et alteram partem' mag althans hier niet vergeten worden.

Ook buitenlandsche tijdschriften en dagbladen lieten de leiding van deze expeditie en de critiek waartoe zij aanleiding gaf niet onbesproken.

Onder de veelal onvolledige, hoogst onnauwkeurige of ons vijandig gezinde artikelen der Engelsche en Duitsche pers, komt een kort maar goedgeschreven stuk voor in de *Spenersche Zeitung*(*), waarin de schrijver, na op veler teleurstelling gewezen te hebben, toch gelooft dat het algemeen vertrouwen met recht op den generaal Van Swieten gevestigd blijft. 'Und zwar trotz der gegentheiligen Stimmen, die gerade von Heer und Flotte von Atchin selbst sich hören lassen und denen gegenüber die holländische Presse schon daran erinnern muszte, dasz Fähndriche und Unterlieutenants zehn Mal klüger zu sein pflegen als ihre commandirenden Generäle, die das Unglück haben höher zu stehen und die Gesammtlage der Dinge besser zu überschauen, was

(*) Nr. 253 (*Morgen-Ausgabe*), 1874.

nach dem Urtheil vieler Kritiker natürlich die alten Herrn nur verwirrt. Aber nicht blos jugendliche Urtheile, auch die Stimmen gewiegter Männer kommen herüber, die die Dinge nicht so rosig ansehen, wie man sie im Haag nimmt, und die Operationen mit Morosität critisiren. Es ist das kein Wunder. Die Lage der Dinge kann gerade die Männer, welche durchzugreifen lieben, zu Miszmuth und Trübeseherei verführen. Denn was kann es für den Schwung von Truppen niederdrückenderes geben, als in mörderischem Klima sich zu langweiliger Arbeit und ruhmloser Langweile gleichsam verdammt sehen, mit Krankheiten kämpfen müssen statt mit dem Feinde, dem die Truppen mehr entzogen als entgegengeführt werden, ohne Kampfaufregung und Sieges- und Ruhmesaussicht Wach- und Blokadedienste thun, in der Gewiszheit, dasz Krankheiten dabei mehr Opfer verlangen, als mehrere scharfe Gefechte. Heer und Flotte werden unter solchen Umständen immer nach einer kriegerischen Entscheidung verlangen und diese wäre gewisz das Beste, wenn sie sich eben nur so einfach ermöglichen liesze. Ausharren! Geduld! Das Leben wäre leichter, wenn alle Dinge sich einfach über's Knie brechen lieszen und man immer Entweder - Oder sagen könnte.'

Van het vervolgen des vijands en het verder doordringen wordt gezegd: 'Soll van Swieten in 's Innere vordringen, wohin? Den Feind aufsuchen? Wenn er richtig geführt wird und sich nicht hinreiszen läszt, wo? Soll er mit Einzel-Colonnen einen Binnenkrieg führen, um Bentings zu stürmen, Hütten niederzubrennen und alte Lehmmauern der Fürstenresidenzen niederzuwerfen, ohne doch den Feind vielleicht richtig packen zu können, während ihm jeder Mann kostbarer ist, als dem Feind ein halb Dutzend, und der kleine Krieg es ist, den man möglichst gegen wenniger disciplinirte Gegner vermeiden musz?'

Gelukkig is de opperbevelhebber verstandiger geweest.

'Van Swieten' - zegt de schrijver - 'will vor Allem sicher gehen. Dazu ist nothwendig: nicht mehr wollen, als man nach ruhiger Berechnung erreichen kann. So begnügt er sich, den Hauptort des Landes zu halten, auch ihn nur mit so viel Truppen als zur vollständigen defensiven Sicherheit nothwendig sind, um die Küste zu blokiren. Er rechnet, dasz die Holländer es zehn Mal länger aushalten können, als die Atchinesen. Er will nicht vorwärts, aber will den Feind lahm legen.

Dem Kampfrausche und dem Fanatismus, weisz er, werden auch wieder nüchterne Erwägungen bei den Atchinesischen Fürsten und dem Volke folgen.

Mit der Spannung wird der Zusammenhalt aufhören; die Districte werden Verschiedenes wollen; Zerwürfnisse unter den Häuptern sind unausbleiblich in solcher Lage. So wird sich Districtsfürst um Districtsfürst schlieszlich beugen. Ist der Kampfrausch vergangen, ist dem Fanatismus keine Nahrung gegeben, hat Milde Vertrauen erweckt,

so wird man sich fügen. Atchin fällt dann doch in Jahr und Tag wie eine mürbe Frucht Holland zu, da weder Fürsten noch Volck diesen Zustand materiell lange ertragen können.

In dem Geist hat der Oberbefehlshaber seinen Plan fixirt und läszt sich durch Nichts davon abbringen, selbst nicht durch drohende Haltung des Feindes in nächster Nähe des Kratons. Und soviel ist gewisz: er kennt Land und Leute wie Einer. Am wenigsten konnte er Ursache haben, Sir Garnet Wolseley es nachzumachen und einen Zug zu unternehmen, der abgesehen vom sonstig Militärischen doch ungeheuer viel Aehnlichkeit hat mit dem Hin- und Zurücklaufen vom feindlichen "Mal" beim Ballspiel.'

In het tijdschrift *Unsere Zeit*, *Deutsche Revue der Gegenwart*(*), komt in een zeer lezenswaardig artikel, *Atchin und der Holländisch-Atchinesische Krieg* von Theodor Wenzelburger, het volgende voor: nadat de schrijver verhaald heeft hoe na het nemen van den kraton de verdedigings-maatregelen door panglima Polim en imam Longbattah werden voortgezet.

'Dies lag aber gar nicht im Plane van Swieten's; das Princip seiner Kriegsführung bestand in der Befestigung der eingenommenen Position, von der aus man alle Angriffsversuche erfolgreich zurückweisen konnte, und namentlich in der vollständigen militärischen Beherrschung des Atchinflusses. Weitere Expeditionen in's Innere hatten, auch wenn sie vom besten Erfolge begleitet gewesen wären, sich doch als zwecklos erwiesen, da man unmöglich daran denken konnte, jeden genommenen Kampong mit einer genügenden Truppenmacht zu besetzen und so die Kräfte zu zersplittern. Die Folge hat schon gezeigt, dasz diese Taktik unter den gegebenen Umständen die zweckmäszigste war. Die Bevölkerung selbst musz nach menschlicher Berechnung des Krieges doch endlich müde werden, der religiöse Fanatismus wird auf die Dauer seine Dienste ebenfalls versagen, und die Handhabung der Blokade beraubt das Land seiner besten und fast einzigen Einnahmequelle, des Pfefferhandels mit Penang.

Sowie die Eingeborenen die feste Ueberzeugung gewonnen, dasz sich die Holländer in ihrem Lande definitiv festgesetzt haben und dasz die ihnen von ihren Häuptern stets vorgespiegelte auswärtige Hilfe ausbleibt, ist an der vollständigen Unterwerfung nicht im geringsten zu zweifeln.'

Men ziet dat onze Duitsche naburen vrij wat minder pessimistisch over de zaak denken dan sommige Nederlandsche critici.

Over sommiger critiek wordt een vrij onzacht oordeel geveld.

Eine Glückwunschadresse um die andere, meistens auf telegraphischem Wege ging an van Swieten ab, der so recht der Held des Tages wurde. Wie nicht anders zu erwarten war, brachten die conser-

(*) 15 September 1874.

vativen Organe den ersten Miszton in die patriotisch gehobene Stimmung. Da die Thatsache der Besetzung des Kratons nicht umgestoszen werden konnte, so legte man sich darauf, die Bedeutung desselben herabzusetzen, ja man prophezeite, dasz der Krieg nun erst recht beginnen werde, und um wenigstens den Schein des Patriotismus zu retten, stellte man immer wieder das Andenken der Gefallenen und Verwundeten in den Vordergrund und erklärte die äuszern Kundgebungen der Freude für unstatthaft.

Die Schuld an der unfreundlichen Stimmung, welche während der beiden Expeditionen besonders in Hinter-Asien gegen Holland herrschte, kommt hauptsächlich auf Rechnung des unpatriotischen Gebarens der holländischen Opposition. Die Zuschrift eines in Nangasaki wohnenden Holländers an die *Nieuwe Rotterdamsche courant* constatirte in gerechter Entrüstung die Thatsache.

Man darf sich nicht wundern, wenn solche Gehässigkeiten, eben weil sie Tag für Tag aufgetischt wurden, schlieszlich auch in Kreisen Glauben und Anklang fanden, die sich sonst gegen jede Solidarität mit der conservativen oppositionellen Presse ernstlich verwahrt hatten. Man konnte jetzt beruhigt einen Schritt weiter gehen und die Maszregeln der Regierung einer detaillirten Kritik unterwerfen. Einzig von momentanem Erfolge ausgehend, richtete man seine Angriffe jetzt gegen van Swieten selbst;'..... maar waartoe zou het dienen den schrijver hier verder te volgen?

Hij eindigt zijn betoog aldus:

'Die Hauptschwierigkeiten in der atchinesischen Frage sind aber jedenfalls überwunden; die vollständige Unterwerfung und Einverleibung Atchins ist nur eine Frage der Zeit, und wie so oft im politischen Leben eines Volkes wird wohl auch hier diejenige Partei die Ehre des Erfolges für sich in Anspruch nehmen, welche ursprünglich alles Erdenkliche gethan hat, um ihn unmöglich zu machen.'

Ook de auteur van het reeds aangehaalde opstel uit de *Revue Militaire de l'Etranger*, behandelt het niet vervolgen van den vijand, en zegt: dat de Atjineezen niets liever gewenscht zouden hebben dan onze troepen naar het binnenland te lokken, in de hoop, ze door het verlengen van een afmattenden krijg tot den aftocht te noodzaken.

'C'était donc de *durer* qu'il s'agissait, le succès final devant appartenir à celui qui durerait le dernier. Mais le général van Swieten l'avait aussi bien compris qu'eux, et le tort du panglima Polim et d'Imam Longbattah fut de mal connaître la ténacité de leur ennemi.'

Zooals ik reeds vroeger deed opmerken, bestaat er een groot verschil van meening omtrent de leiding van deze expeditie. De geschiedschrijver die zich tot taak stelde een beknopt overzicht te geven van de voornaamste daarbij plaats gehad hebbende gebeurtenissen, vermeende de lezers van dit Tijdschrift geen ondienst te doen hun nu

reeds op de goed- en afkeurende stemmen te wijzen, voor zoo verre zij zich in geschrifte deden hooren. ‘Du choc des opinions jaillit la vérité.’

Bij vergelijking der verschillende zienswijzen zullen zij zich althans een oordeel kunnen vormen dat eenig onderzoek tot grondslag heeft. Het kan echter zijn nut hebben hierbij te voegen, dat een zeer uitgebreid zoowel staat- als krijgskundig rapport in bewerking is, waarin eene nadere toelichting omtrent handelingen en feiten - niet zooals ze wel eens verteld worden - maar zooals ze werkelijk plaats hadden, wellicht nog menig oordeel zal wijzigen. Dan eerst zal ook eene volledige en juiste waardeering van het voorgevallene en eene op deugdelijke gronden steunende critiek mogelijk zijn. En als partijbelang of welke andere belangen dan ook, tot het verledene behooren, het gebeurde in 't ware licht is gesteld en de geschiedenis het resultaat van haar onafhankelijk onderzoek uitbrengt, zal tevens de meerdere of mindere waarde der critiek beoordeeld kunnen worden.

Ter wille van het onafhankelijk standpunt door den geschiedschrijver ingenomen, heb ik bovenstaande aanhalingen zonder eenige commentaar medegedeeld. Onder de tegen het beleid van den generaal Van Swieten aangevoerde grieven zal echter het verwijt dat hij in vele opzichten heeft gezondigd tegen de beginselen en toepassing van de krijgskunde, en niet ‘altijd aan de eischen van den oorlog heeft voldaan,’ den lezer waarschijnlijk wel het meest hebben getroffen. Menigeen zal vragen: wat zijn dan toch de eischen van den oorlog? Zij zijn vele, en wijzigen zich zoowel naar verschillende omstandigheden als naar het karakter van den oorlog zelven. Zij worden o.a. gewijzigd naar het doel dat men beoogt; de landstreek waar de oorlog gevoerd wordt; den tegenstand dien men verwacht of ontmoet; den geest van het volk, zijne liefde voor en gehechtheid aan de nationale onafhankelijkheid, godsdienstig fanatisme, enz. enz.

Ten einde ook hierbij den lezer het zich vormen van een eigen oordeel eenigszins gemakkelijker te maken, geloof ik niet beter te kunnen doen dan op enkele beginselen te wijzen, door eene bevoegde autoriteit aanbevolen, wiens gezag èn als militair van ondervinding èn als schrijver van groote verdienste, wel door niemand zal worden gewraakt. Ik acht zulks te meer noodig, nu door officieren van hoogen rang het oorlogsbeleid van dezen veldtocht, naar veler meening ten onrechte, ‘op krijgskundige gronden’ is afgekeurd.

In zijn werk *Tableau analytique des principales combinaisons de la guerre*, zegt de generaal Jomini o.a. over de invasie en nationale oorlogen het volgende:

‘Les guerres d'invasion faites par esprit de conquêtes ne sont mal-

heureusement pas toujours les plus désavantageuses. Alexandre, César et Napoléon dans la moitié de sa carrière ne l'ont que trop prouvé. Toutefois ces avantages ont des limites fixées par la nature même, et qu'il faut se garder de franchir, parce qu'on tombe alors dans des extrèmes désastreux.

Cambyse en Nubie, Darius chez les Scytes, Crassus et l'empereur Julien chez les Parthes, enfin Napoléon en Russie fournissent de sanglants témoignages de ces vérités.

La guerre d'invasion sans motifs plausibles est un attentat contre l'humanité; c'est du Gengiskan: mais lorsqu'elle peut être justifiée par un grand intérêt et un motif louable, elle est susceptible d'excuses si ce n'est même d'approbation.

En supposant donc une guerre d'invasion résolue et motivée non sur l'espoir immoderé des conquêtes, mais sur une saine raison d'état, il importe de mésurer cette invasion au but qu'on se propose et aux obstacles qu'on peut y rencontrer, soit du pays même soit de ses alliés.

Une invasion contre un peuple exaspéré et prêt à tous les sacrifices, qui peut espérer d'être soutenu en hommes et en argent par un voisin puissant est une entreprise épineuse; la guerre de Napoléon en Espagne le prouve évidemment; les guerres de la révolution de France en 1792, 1793, 1794 le démontrent mieux encore; car si cette dernière puissance fut moins prise au dépourvu que l'Espagne, elle n'eut pas non plus une grande alliance pour concourir à sa défense; elle fut assaillie par l'Europe entière et sur terre et sur mer.

Aprés de pareils exemples quel intérêt pourraient avoir de sèches maximes? C'est dans l'histoire de ces grands événements qu'il faut puiser des régles de conduite.'

Over de nationale oorlogen - zoo als de oorlog in Atjih er ook een was - zegt Jomini het volgende:

'Les guerres nationales, dont nous avons déjà été forcés de dire quelques mots en parlant de celles d'invasion, sont de toutes les plus redoutables; on ne peut donner ce nom qu'à celles qui se font contre une population entière ou du moins contre la majorité de cette population animée d'un noble feu pour son indépendance; alors chaque pas est disputé par un combat; l'armée qui entre dans un tel pays n'y possède que le champ où elle campe; ses approvisionnements ne peuvent se faire qu'à la pointe de l'épée; ses convois sont partout menacés ou enlevés.

Ce spectacle du mouvement spontané de toute une nation se voit rarement, et s'il présente quelque chose de grand et de généreux qui commande l'admiration, les suites en sont si terribles, que dans l'intérêt de l'humanité on doit désirer de ne le voir jamais.

Un tel mouvement peut être produit par les causes les plus opposées: un peuple serf se lève en masse à la voix de son gouvernement, et ses maîtres mêmes lui en donnent l'exemple en se mettant à sa tête, lorsqu'ils sont animés d'un noble amour pour leur souverain et pour la patrie; de même un peuple fanatique s'arme à la voix de ses moines et un peuple exalté par des opinions politiques ou par l'amour sacré pour ses institutions se précipite au devant de l'ennemi pour défendre ce qu'il a de plus cher.

Les moyens de réussir dans une telle guerre sont assez difficiles: déployer d'abord une masse de forces proportionnée à la résistance et aux obstacles qn'on doit rencontrer; calmer les passions populaires par tous les moyens possibles; les user par le temps; déployer un grand mélange de politique, de douceur et de sévérité, surtout une grande justice, tels sont les prémiers éléments de succès. Les exemples de Henri IV dans les guerres de la ligue, du maréchal de Berwick en Catalogue, de Suchet en Arragon et à Valence, de Hoche en Vendée sont des modèles d'un genre différent mais qui peuvent être employés selon les circonstances avec le même succès.....

La nature du pays contribue beaucoup à la facilité d'une défense nationale; les pays de montagnes sont toujours ceux où un peuple est plus redoutable. Après ceux-ci viennent les pays coupés de vastes forêts.

La lutte des Suisses contre l'Autriche et contre le duc de Bourgogne; celle des Catalans en 1712 et en 1808; les difficultés que les Russes éprouvent à soumettre les peuples du Caucase; enfin les efforts réitérés des Tyroliens démontrent assez que les peuples des montagnes ont toujours résisté plus longtemps que ceux des plaines, tant par leur caractère et leurs moeurs, que par la nature des lieux. Les défilés et les grandes forêts favorisent aussi bien que les rochers ce genre de défense partielle.'

Na de lezing van het hier aangehaalde, zal men beter kunnen beoordeelen of en in hoe verre door den generaal Van Swieten aan de eischen van den oorlog werd voldaan, en welke van de door Jomini aangegeven beginselen, met inachtneming van den aard en de behoeften van land en volk, te Atjih werden toegepast. Nauwelijks toch is de hoofdzetel van het vijandelijk bestuur, het steunpunt zijner macht veroverd en de kracht zijner verdediging gebroken, of wij zien den kraton tot eene hechte vesting inrichten, en de eenmaal zoo gevreesde vaan van de eertijds zoo machtige sultans van Atjih door de Nederlandsche vlag vervangen. Wij zien tegelijkertijd maatregelen nemen, om de onderhoorige staten onder de heerschappij te brengen van Neêrlands gouvernement, waardoor Groot-Atjih al meer en meer geïsoleerd en tot eigene krachten teruggebracht wordt.

En waarom zou kota Radja niet tot uitgangspunt bestemd zijn om al de staatjes van Noord-Sumatra onder den schepter van Nederland

te vereenigen, even als het kasteel van Batavia onder Jan Pietersz Coen het punt van uitgang werd van onze toenemende macht en onze latere heerschappij over den Indischen Archipel?

Wij zien verder al het mogelijke doen, om den vijand betere begrippen te geven omtrent onze bedoelingen en beginselen van bestuur; hem de vrees voor het verlies van zijne godsdienstige en andere instellingen te ontnemen, de toenadering gemakkelijk te maken, en eene tijdige onderwerping te doen verkiezen boven het voortzetten van een strijd dien hij op den duur onmogelijk kan volhouden.

Maar ook deze middelen werden afgekeurd en andere aangeprezen. Bij zooveel afkeuring vraagt men zich wel eens af, waarop ze toch eigenlijk gegrond is, als èn het opperbestuur èn de Indische regeering èn de opperbevelhebber tevens gouvernementscommissaris, autoriteiten, aan wie men noch de bevoegdheid, noch het vermogen zal betwisten een diepen blik te werpen in de Atjineesche aangelegenheden, geheel eenstemmig denken en handelen.

Wij zien eindelijk de belangrijkste onderhoorigheden zich gaandeweg onderwerpen, de voornaamste hoofden der sagi's XXV en XXVI moekim blijken geven van toenadering, Habib Abdoe'r-Rahman aanbiedingen doen die werden afgewezen, en zelfs door de hooggeplaatste Atjineezen pogingen aanwenden om den oorlog te doen eindigen. Radja Bandara, toen te Penang gevestigd, doch die vroeger de eerste staatsbetrekkingen in zijn vaderland had bekleed, bood zich aan om over Pedir naar Groot-Atjih te gaan, ten einde zijne landgenooten van het nuttelooze van een langer verzet te overtuigen en hen te overreden zich aan den overwinnaar te onderwerpen. Hij deed het uit eigen beweging; overtuigd, dat de humane wijze waarop de oorlog was gevoerd, de voorbode zou zijn van een gematigd en welwillend bestuur.

Bovendien was de geldnood bij de hoofden reeds zoo hoog geklommen dat een der invloedrijkste aanhangers van panglima Polim de oorlogspartij verliet, omdat men hem geen 3000 dollars voor oorlogskosten kon betalen. Habib Abdoe'r-Rahman moest geld ter leen vragen om nogmaals eene reis naar Stamboel te kunnen ondernemen, waar hij meende thans beter dan vroeger te zullen slagen; en de machtige radja van Pedir, broeder en vader van twee sultans-weduwen, moest toen hij met zuster en dochter en kleinzoon te Kajoe Adang nabij Koeala Tjankoel was aangekomen, zijne vrouw verzoeken hem 25 dollars te zenden ‘om van daar weg te komen!’

De bewering, als zou de tot dusver gevolgde staatkunde door geene enkele goede uitkomst gerechtvaardigd zijn, is alzoo niet geheel juist en zou met meer recht als een verwijt kunnen terugvallen op hen, die medegewerkt hebben om de goede bedoelingen van die vredelievende staatkunde krachteloos te maken. De bewijzen toch zijn voorhanden, dat de oppositie in Nederland en in Indië te Singapore en Penang veel kwaad heeft gesticht. Gretig werden de onvoorzichtige

uitlatingen van sommige organen overgenomen en verspreid. Zij hebben zelfs in Atjih een allernadeeligsten invloed uitgeoefend, het verzet doen toenemen en de onderwerping verhinderd. Vooral de Atjineesche ‘Raad van Achten’ te Penang gevestigd, heeft zijne landgenooten doen gelooven dat onze middelen om den oorlog vol te houden zoowel in geld als in manschappen ten eenenmale waren uitgeput. Men schreef aan de rijksgrooten dat nog slechts enkele maanden van moed en volharding noodig waren om de Hollanders met schade en schande het grondgebied van Atjih te doen ontruimen.

Den 20sten der maand Moeharram 1291, overeenkomende met den 8sten Maart 1874 onzer jaartelling, werd door genoemden Raad een brief geschreven aan de panglima's Sri Moeda Perkasa der XXII en Setia Alam der XXV moekim, staats-officieren in dienst van Z.M. den sultan, (hoofden van Groot-Atjih), waarin o.a. het volgende voorkomt. Dat door de bemoeienis der mogendheden in Europa de blokkade beperkt was en binnen den tijd van twee maanden zou worden opgeheven. Dat de eerste minister Gladstone wegens zijne sympathie aan Nederland en de oorlogspartij tegen Atjih betoond, had moeten aftreden en door Disraeli vervangen was. Dat de Hollanders al hunne koffie en ‘overige producten van Batavia’ in 't openbaar hadden moeten veilen om geld te bekomen voor de oorlogslasten die eene som bedroegen van meer dan 50 millioen Spaansche matten. Dat 7000 man op het slagveld en door de cholera gevallen waren, waaronder 27 officieren, een Italiaansche generaal (Nino Bixio), en de zoon van een Javaanschen pangéran. Ook zou de gewezen kadli (chef van den godsdienst) El Seid Abd-ul-Rachman el Zahr, of Habib Abdoe'r-Rahman, zoo als hij in Atjih genoemd wordt, en dien wij hier weder op het tooneel zien verschijnen(*), eerlang met een Turksche vloot te Penang aankomen.

Mitsdien wordt den hoofden die vertrouwen stellen in hun Profeet aanbevolen, om te volharden in den strijd en niemand tot het openen van onderhandelingen toe te laten.

Hoe overdreven die brief nu ook zijn moge, waarin leugen en waarheid op behendige wijze waren dooreen geweven, niemand zal ontkennen dat een zoodanig schrijven op de oorlogspartij in Atjih een allergunstigsten en opwekkenden invloed moest uitoefenen. Met dien brief voor oogen, mag men met eenig recht vragen, of het billijk is, de niet spoediger gevolgde onderwerping aan ‘een verkeerd oorlogsbeleid’ toe te schrijven?

Gelukkig evenwel hebben zich ook gunstiger teekenen opgedaan.

In eene op den 30sten Maart 1874 door den Maharadja van Djohor belegde vergadering, door den Arabier Habib Abdoe'r-Rahman, toekoe Payah en andere Atjineesche hoofden bijgewoond, toonde die vorst overtuigend aan, dat de strijd tegen Nederland niet langer kon worden

(*) Zie *De eerste expeditie tegen Atjih,* (overgedrukt uit *De Tijdspiegel* 1874), blz. 40.

volgehouden. En de zegeningen des vredes tegenover de rampen van den oorlog doende uitkomen, gaf hij den raad, om thans een besluit te nemen, ‘hoe verder te handelen.’ Allen stemden hierin toe, uitgezonderd toekoe Payah; ‘hevig aangedaan’ verlangde hij 3 dagen van beraad. Hoewel geneigd tot den vrede, schijnt hij nog onder te veel vijandig gezinde invloeden te staan om spoedig tot een besluit te komen. De sultan van Djohor gaat echter voort de Nederlandsche belangen te behartigen.

In de maand September begaven zich toekoe Machmoed, de jeugdige vorst van Patti - aan panglima Polim, verscheidene vorsten van de westkust en Groot-Atjih verwant - zijn broeder toekoe Sjam en zijn schoonvader toekoe Abdoe'llah na hunne onderwerping in kota Radja te hebben aangeboden, naar Batavia, om hunne hulde te brengen aan den gouverneur-generaal van Neêrlands Indië. Zij verklaarden dat niet alleen panglima Polim, Imam Longbattah benevens de hoofden van de sagi's der XXV en XXVI moekim, maar ook de radja's van Rigas en Ketapang Passir er toe overhelden om het hoofd in den schoot te leggen en zich te onderwerpen. Vooralsnog echter werden zij door schaamte en het gemis aan een geschikten bemiddelaar teruggehouden. Sommige hoofden achten zich door een eed verbonden; anderen zijn bevreesd voor hunne hoeloebalangs, doch meest allen wenschen den vrede, en ‘de bevolking’ - zeiden zij - ‘was reeds sedert lang den oorlog moede.’

Opgetogen van al 't geen zij op Java gezien hadden, keerden deze hoofden terug.

Moge het aanschouwen van Neêrlands macht en grootheid aldaar dezelfde gunstige gevolgen hebben, als 't verhaal der Atjineesche gezanten van hun bezoek aan Prins Maurits in zijn legerplaats voor Grave, meer dan twee en een halve eeuw geleden, in hun vaderland teweeg bracht!

(*Slot volgt.*)

Geschiedenis van den dag.

De nota over de Nederlandsche Oud-Katholieken; - ‘De Staatsschool en de Roomsche Kerk door mr. A.F. de Savornin Lohman’; - ‘De Staat boven de Kerk door D^{r}. Merz’.

In October '71 maakten wij melding van een nota over de Nederlandsche Oud-Katholieken, berustend in het archief van het Duitsch gezantschap bij de Nederlandsche Regeering; er bestonden toen redenen

om den inhoud dier nota niet publiek te maken. Dat deze na dien tijd zijn opgeheven bleek uit de mededeeling van een Hollandsche vertaling van het stuk in *Het Vaderland* van 1 October l.l. Na de publiceering in deze krant kan ook van onze zijde het stilzwijgen worden opgeheven; wij willen meedeelen wat wij van de zaak weten en denken. Wij laten aan het slot van dit artikel den officieelen tekst van de nota volgen, omdat zij historische waarde heeft. In de diplomatieke wereld heeft zij reeds grooter rol gespeeld dan men oppervlakkig zou vermoeden. Dat het stuk bij de openbaarmaking niet meer sensatie heeft gemaakt, is verklaarbaar. Het scheen aanvankelijk dat een Nederlandsch Minister uit een dusgenaamd liberaal Kabinet de hand had in de zaak, en de liberale pers had dus reden om het belang van het stuk te verzwijgen of te loochenen. Dat gaat nu eenmaal zoo in de papieren politieke wereld. Van de conservatieven kon men niet veel anders verwachten, want bij het nauw verbond met de ultramontanen moet men hier wel hoorende doof en ziende blind zijn voor een slim overlegde Jezuïeten-intrige. Men kent buitendien de traagheid des geestes bij krant en publiek, wanneer 't een zaak geldt, die in het gewone kader van de ‘liberale’ of ‘conservatieve’ kwesties minder past. Men moet het dan ook niet euvel duiden, dat de eigenlijke beteekenis van de nota, haar historische belangrijkheid niet is gevat; men weet: *tout comprendre.....* politiekerij heeft wat anders te doen.

Bezien wij de nota van naderbij. Reeds het opschrift verraadt het partijdig karakter: de nota is opgesteld door een vijand van de Nederlandsche Oud-Katholieken; de officieele naam van de Oud-Katholieken hier te lande is Oud-Bisschoppelijke Clerezy; na het ontstaan van de Oud-Katholieke beweging in Duitschland en Zwitserland is de naam van Oud-Katholiek ook hier in zwang gekomen, op grond van de gelijkheid van richting en geestverwantschap en de daarop gevolgde aansluiting; de naam Jansenist is eenvoudig een scheldnaam, uitgevonden door de Jezuïeten; de strijd van de Oud-bisschoppelijke Clerezy betreft namelijk volstrekt niet de stellingen, waarom de Belgische bisschop Jansenius is veroordeeld, maar de rechten van de bisschoppen tegenover de Pauselijke macht; de vervolging van de Oud-bisschoppelijke Clerezy hier te lande is een van de vele draden, die in het onfeilbaarheidsdogma samenloopen. Wij hebben reeds vroeger dit punt uitvoeriger behandeld en kunnen ons derhalve hier van nader bewijs ontslagen rekenen(*).

Ook de benaming *communauté* is karakteristiek; zij wijst op het sectarisch karakter; de naam van kerk, *église*, mocht hier niet worden gebruikt. Reeds het opschrift derhalve doet terstond denken òf aan verregaande domheid in de kerkhistorie, òf - aan de hand van den grooten vervolger der Oud-Katholieken, de Jezuïeten.

(*) Vgl. *Tijdspiegel*, 1873 n°. 10, blz. 267-273 en de daar aangehaalde werken over de Nederlandsche Oud-Katholieken.

De gedachte aan domheid vervalt echter, wanneer men met den inhoud van het stuk zelf kennis maakt. De schrijver is goed ingelicht, waar het geldt den oorsprong aan te wijzen van de Nederlandsche bisdommen zooals die in de 16de eeuw bestonden, maar verraadt spoedig al te duidelijk het streven om de oorzaak van de scheiding van de Oud-Katholieken van Rome voor te stellen in het ongunstigste daglicht; in de eerste plaats het door de Jezuïeten uitgevonden Jansenistenargument; in strijd met de historie wordt onbeschaamd geschreven:

'In 1702 meende de H. Stoel den apostolischen vicaris Petrus Codde, aartsbisschop van Sebaste, in zijn functien te moeten schorsen, uit hoofde van zijn Jansenistische gevoelens'..... Het verzet van de Oud-Katholieken tegen de Pauselijke willekeur wordt verder voorgesteld als een persoonlijke zaak van Petrus Codde en gesproken van zijn 'volgelingen'; deze wisten zich alleen staande te houden door ondersteuning van de toenmalige kettersche regeering, de Staten van Holland en Utrecht, zoodat de bisschop, door den Paus in plaats van Codde benoemd, moest vluchten voor de vervolgingen. Nu kan men zeker een Katholiek moeilijk grooter smet aanwrijven dan hem beschuldigen dat hij tegen de Moederkerk de bescherming heeft ingeroepen van een kettersche regeering!

Niet alleen de oorsprong van de Oud-Katholieke Kerk in het geheel, vooral de voortzetting van het bisschoppelijk bestuur van Utrecht moet het in de nota misgelden. Het doel is kennelijk de onwettigheid te bewijzen van de geregelde opvolging der bisschoppen van Utrecht. Terwijl de verkiezing van den opvolger van Codde van het kapittel van Utrecht is uitgegaan, wordt in de nota gesproken van *le conseil de vicariat*, *se prevalant des droits de l'ancien chapitre métropolitain et se considérant comme son remplaçant.* Ook wordt de wijding van den dus verkozen bisschop Steenhoven door den geschorsten bisschop van Babylon, Dominique Varlet, voorgesteld als een ongehoorde daad, die 'de scheuring voltooide', terwijl er toch van het standpunt van het kanoniek recht niets tegen de wettigheid van die wijding kan worden ingebracht. De bisschoppen van Utrecht zijn volgens kanoniek recht in het bezit van de apostolische overlevering en hun rechten als bisschop kunnen dus niet worden ontkend. Maar wat bekommeren de Jezuïeten zich om het kanoniek recht, wanneer een of andere voorstelling in het belang is van hetgeen zij bewijzen willen!

Onjuist is ook in de nota hetgeen gezegd wordt van de verhouding van Koning Lodewijk Napoleon ten opzichte van de Nederlandsche Oud-Katholieken(*).

Ten slotte wordt op het inderdaad g e r i n g e aantal Oud-Katholieken gewezen tegenover het g r o o t e getal Roomsch-Katholieken, terwijl

(*) Men vergelijke *Eine kirchlich-diplomatische Note* door Wenzelburger in *Die Gegenwart*, 1874, Bd. VI, n°. 41, S. 228. De heer Wenzelburger heeft blijkbaar de zaak met Duitschen ernst onderzocht.

men tusschen de regels leest, dat de aanzienlijke goederen van de Oud-Katholieken een voorname reden zijn van hun voortbestaan. Men ziet dus dat wij hier te doen hebben met een hoogst partijdig stuk, dat zelfs in een krant zou misstaan, want zóo verdraaiend wordt er niet veel geschreven; verzwegen wordt ook alles wat zou kunnen strekken een gunstig oordeel te vormen van onze Oud-Katholieken, verzwegen de inderdaad bewonderingswaardige moed, waarmee deze handvol Katholieken den strijd tegen het machtige Rome heeft volgehouden, verzwegen ook de herhaalde pogingen door Rome aangewend om de Oud-Katholieken door list of bedreiging tot de Moederkerk terug te voeren. De laatste poging daartoe werd aangewend in 1828 door den Pauselijken Nuncius Capaccini; het gesprek tusschen dezen geslepen afgezant van Rome en den toenmaligen aartsbisschop van Utrecht, Van Santen, is door den laatste opgeteekend en levert een kostelijke bijdrage tot de kennis van de bekeeringsmiddelen, die er in de groote Christelijke Kerk op na gehouden worden(*).

Maakt zoowel het opschrift als de inhoud de nota verdacht, brengt zij terstond tot het vermoeden dat haar oorsprong moet worden gezocht in de aloude vijanden van de Oud-Katholieken, de Jezuïeten, de vraag is welke bedoeling men met het opstellen van dit stuk kon hebben op dat tijdstip en met het doen opnemen in het archief van het Duitsch gezantschap. Het antwoord is niet moeilijk; het bestaan van de nota dagteekent van het laatst van Augustus of het begin van September '71; een der afschriften kwam in laatstgenoemde maand ons in handen; het dogma van de onfeilbaarheid van den Paus werd den 13^{den} Juli '70 vastgesteld, en de Duitsche bisschoppen, die op het Concilie zelf met kracht hun stem hadden verheven tegen het monsterdogma, legden de een vóór de ander na het hoofd in den schoot; het verzet tegen de nieuwe organisatie van de Kerk was daarmee niet vernietigd; de oude scherpzinnige Döllinger hield met enkele andere hoogleeraren stand en de Oud-Katholieke beweging nam weldra zoowel in Duitschland als in Zwitserland een vlucht, die zeker buiten de berekening lag van de Jezuïetenpartij. Alle pogingen moesten nu worden aangewend om de kerkelijke organisatie van de Oud-Katholieken te voorkomen; er was weinig scherpzinnigheid noodig om in te zien, dat die beweging, eenmaal op vaste grondslagen georganiseerd, gevaarlijk kon worden; de vorming van nationale Katholieke kerken - het schrikbeeld van Rome - werd daardoor mogelijk gemaakt en, daar de nationaliteit in dezen tijd zulk een belangrijke rol speelt, zelfs waarschijnlijk gemaakt. Voor die kerkelijke organisatie had men echter een bisschop noodig, want in de bisschoppelijke macht ligt een der fundamenten

(*) Men vindt het gesprek woordelijk in het werk van Dr. Bennink Janssonius, *Geschiedenis der Oud-Roomsch-Katholieke Kerk van Nederland;* verder in: *De Oud-Katholieken in Nederland door den Haagschen Correspondent van Le Temps*, 's Gravenhage, van 't Haaff, en bij F. Nippold, *Die altkatholische Kirche des Erzbisthums Utrecht.* Heidelberg, Bassermann.

van de Roomsche kerk; een bisschop wordt geacht de drager te zijn van de apostolische macht, volgens de overlevering van de leerlingen van Jezus afkomstig; priesterwijding, het toedienen van het vormsel, zijn praerogatieven van den bisschop en zonder bisschop moest dus de Oud-Katholieke beweging haar eigen dood sterven; immers, geen enkele bisschop was bereid om de beweging te ondersteunen.

In dien benarden toestand wendden de Duitsche Oud-Katholieken het oog naar Nederland, waar hun geestverwanten in het bezit waren van een bisschoppelijk bestuur, dat zich kon beroemen op de apostolische overlevering; volgens het kanoniek recht was er tegen de wettigheid van den aartsbisschop van Utrecht, al was hij door den Paus niet erkend, niets afdoends in te brengen. Werd een der Duitsche geestelijken door den aartsbisschop van Utrecht gewijd, dan kon de aldus verkregen bisschop die wijding weder aan anderen overdragen en de Oud-Katholieke Kerk op zuiver Katholieke grondslagen worden gevestigd. In April '71 werd de briefwisseling aangeknoopt tusschen den aartsbisschop van Utrecht mrg. Loos en den Oud-Katholieken pastoor Renftle te Mering in Beieren over het toedienen van het vormsel; daarmee was de eerste stap gedaan; later is, zooals men weet, de wijding van Reinkens tot bisschop gevolgd. En dit juist hebben de Jezuïeten willen verhinderen, zij hebben de kerkelijke organisatie van de Oud-Katholieken in Duitschland onmogelijk willen maken. Door welk middel? Door het gewone: verdachtmaken, lasteren. De Nederlandsche Oud-Katholieken moesten zoo zwart worden gemaakt, dat de Duitsche Oud-Katholieken elke hulp van dien kant verachtten. Daartoe moest de nota dienen; daarom moest die nota in het Duitsche archief worden opgenomen, men had dan een officiëel stuk, dat als zoodanig zijn diensten kon bewijzen, beter dan brochures of schotschriften.

De mijn is verkeerd gesprongen, de intrige werd ontdekt en zoowel de Duitsche regeering als de voornaamste Oud-Katholieken van de intrige in kennis gesteld, maar dat konden de Jezuïeten niet voorzien; een geheel toevallige omstandigheid gaf aanleiding, dat het weefsel van leugen en bedrog werd ontdekt, nog vóor het uitwerking had kunnen hebben; op het laatst van Augustus '71 op zijn vroegst landde de nota in het Duitsche archief te 's-Gravenhage aan en in September was zij in sommige vertrouwde kringen zoowel te 's-Gravenhage als te Berlijn bekend en - werd zij begrepen. De Duitsche Oud-Katholieken wisten, wat zij van de voorstelling in de nota te denken hadden en - lachten over de onnoozelheid van de Jezuïeten, die met zulke middelen in onzen tijd trachtten te werken. Dat de Jezuïeten de gemeenschap van de Duitsche Oud-Katholieken met de Nederlandsche wilden verhinderen, was voor de eersten juist een bewijs dat men door die aansluiting te zoeken op een goeden weg was.

Wij spreken van Jezuïeten en Jezuïetische intrige, maar - het bewijs? Welnu, het inwendig bewijs is hier zoo sterk, dat het uit-

wendige schier overbodig mag worden geacht. Een zoo partijdig stuk kon alleen worden gemaakt door hen, die er belang bij hadden zoo te verdraaien. De eerste indruk van het stuk, ook bij hen die geheel buiten de kwestie stonden, was dezelfde; de personen, die het eerst kennis maakten met de nota - en daaronder behoorde ook de Berner hoogleeraar Nippold - kwamen terstond tot dit vermoeden.

Het inwendig bewijs wordt nog versterkt wanneer men ziet, hoe de voorstelling in de nota geheel overeenkomt met die welke reeds meermalen van Ultramontaansche zijde gegeven werd(*). Wanneer men het een met het ander in verband brengt, dan blijft er geen plaats voor redelijken twijfel meer over en juristerij alleen kan dit intern bewijs als ongenoegzaam ter zijde leggen.

Dat de Hollandsche bladen geen weg wisten met het stuk en er mee verlegen raakten, moet wellicht ook nog aan een andere reden worden toegeschreven dan aan onbekendheid met het onderwerp; er bestaat bij onze journalisten soms een zonderlinge soort van botheid, wanneer er kwesties ter sprake komen, waarbij het gewone gehaspel van liberaal of conservatief niet kan worden te pas gebracht. De *N. Rotterdamsche* hield zich doof aan 't eene oor; immers, het Ministerie, waarin Van de Putte zitting had, kon in de zaak worden betrokken, wanneer de Minister van Buitenlandsche Zaken Gericke mede schuld had aan de intrige.

Men kent de verklaring door den heer Van de Putte in de Tweede Kamer afgelegd, waarin categorisch werd verklaard dat de Nederlandsche regeering op geenerlei wijze deel heeft gehad aan de nota, een verklaring, die naderhand uitdrukkelijk werd bevestigd door een schrijven van den oud-Minister van Buitenlandsche Zaken Gericke. Daarmee verviel natuurlijk het vermoeden, door den heer Nippold geopperd, dat de laatste direct in de zaak betrokken was; door hetgeen wij ook van elders weten, meenen wij het feit te kunnen constateeren, dat de heer Gericke in de bewerking der nota inderdaad de hand niet heeft gehad. Minder zeker lijkt het ons dat hij van het bestaan der nota eerst kennis heeft gekregen door de openbaarmaking in *Het Vaderland*; de heer Gericke zal echter wel niet weigeren toe te geven, dat het vermoeden van zijn medeplichtigheid in de zaak even verklaarbaar was als verschoonbaar.

Wie nu de woordenwisseling, in de zitting der Tweede Kamer 27 November ll. over de nota gehouden, met eenige opmerkzaamheid nagaat, zal zien dat één punt nog niet genoegzaam is opgehelderd, waarover een n a d e r o n d e r z o e k v o o r 't m i n s t n i e t o v e r b o d i g k o n w o r d e n g e a c h t. De heer Van de Putte verzekerde dat noch door de Nederlandsche regeering, noch door het Departement van Buitenlandsche Zaken, noch door het Departement van Justitie een dergelijke nota of de bouw-

(*) Men vergelijke hierover: *Die Altkatholische Kirche des Erzbisthums Utrecht von F. Nippold.* Vorwort. Verder Nippold's brief in *Het Vaderland* van 4 December '74.

stoffen er voor aan den Duitschen gezant zijn verstrekt. De afgevaardigde Oldenhuis Gratama was blijkbaar met dit antwoord niet geheel tevreden. ‘Om nog eens ten overvloede te resumeeren,’ - dus liet hij zich aan het slot uit, - ‘ik neem als zuivere waarheid aan, dat noch uitdrukkelijk, noch minder uitdrukkelijk, noch door het hoofd van het Departement van Buitenlandsche Zaken, noch door ondergeschikte ambtenaren eenig deel is genomen aan deze nota.’ Het noemen van ondergeschikte ambtenaren geschiedde zonder twijfel niet zonder beteekenis door den heer Oldenhuis Gratama. Immers, sommige leden der Kamer wisten zeer goed, dat voor den eigenlijken ontwerper van de nota gehouden werd een ambtenaar aan een der Ministeries, en het was juist over die vraag, dat de heer Oldenhuis Gratama een antwoord wilde uitlokken, dat niet gegeven werd en ook naderhand niet gegeven is. Tot de Kamer-politiekerij schijnt niet te behooren partij te trekken voor een deel van de Nederlandsche natie, dat ten allen tijde zich onderscheiden heeft door trouw aan het vaderland en dat met roem den naam van Nederland door Europa draagt, omdat het met onbezweken moed bij ongelijke kracht den strijd tegen het Ultramontanisme heeft gestreden. Toen *Het Vaderland* naderhand meedeelde dat een buitenlandsch diplomaat zich voor de nota verantwoordelijk had gesteld, meende men gevoegelijk de zaak te kunnen laten rusten; de kwestie was voor de dusgenoemde politiek niet interessant genoeg!

De buitenlandsche diplomaat, dien *Het Vaderland* niet noemde, kan wel niemand anders zijn dan de vroegere Duitsche gezant bij onze Regeering, graaf G. von Perponcher-Sedlnitzky, thans gezant te Brussel. De vraag hoe de nota den weg vond tot het Duitsche archief, hoe Perponcher besluiten kon het als officieel stuk te beschouwen en als zoodanig een plaats te geven, is niet zoo gemakkelijk te beantwoorden. Uit den inhoud blijkt genoegzaam, zooals wij gezien hebben, dat de oorsprong van het stuk moet worden gezocht bij de Jezuïeten-partij, waarvan in alle landen de Pauselijke Nuncius de vertegenwoordiger, de spil is; wellicht heeft deze Nuncius een der Nederlandsche ambtenaren gebruikt, door zijn bemiddeling het stuk aan het Duitsche gezantschap laten bezorgen, zoodat men hier in het denkbeeld kon zijn, dat het stuk afkomstig was van een Nederlandsch Ministerie. De nota is niet, zooals men aanvankelijk meende, gegeven op verzoek van de Duitsche Regeering of namens haar door den Duitschen gezant, - men had te Berlijn zulke bronnen niet noodig om te weten wat de Nederlandsche Oud-Katholieken zijn, - Perponcher spreekt in de bijlage van de nota, die nadere statistieke gegevens moet hebben behelsd, van inlichtingen die hij ontvangen heeft. Maar voor ons onderzoek is de handelwijze van graaf Perponcher onverschillig; de beoordeeling daarvan behoort aan de Duitsche Regeering. Voor ons is het genoegzaam te weten dat de nota bestaat en aan te geven op

welke wijze zij is gemaakt. Een afschrift van de nota kwam in handen van den Oud-Katholieken aartsbisschop van Utrecht, mrg. Loos, en na het overlijden van dezen prelaat, bestond er geen reden meer het stuk niet te publiceeren.

Nog een laatste opmerking; men heeft in de kranten gezegd, dat Nippold's getuigenis omtrent de echtheid der nota niets bewees. Dat is onwaar; het getuigenis in deze of gene zaak hangt wel niet alleen af van een persoon in het afgetrokkene beschouwd, maar o.a. ook van de gelegenheid, waarin die persoon kan geweest zijn zich van de al of niet echtheid te overtuigen. Welnu, professor Nippold, die wel een niet zeer hoogen dunk moet hebben gekregen van de journalistiek in Nederland, logeerde in den herfst van '71 bij den Duitschen zaakgelastigde te 's Hage en was derhalve in de gelegenheid inlichtingen te verkrijgen zoowel over het bestaan van de nota als over haren oorsprong. We laten derhalve aan elken onpartijdigen beoordeelaar over, of zijn meedeelingen in *Het Vaderland* werkelijk zoo weinig beteekenden als beweerd is.

Wezen wij de vorige maand op het gunstig verschijnsel dat het *laisser aller* ten opzichte van de Ultramontanen, waarin wij door de liberalen zijn opgevoed, begint te wijken en mannen van invloed hun stem verheffen, wij wisten op dat oogenblik niet, dat er een belangrijke brochure op de pers was, die de overbekende woelingen van de zwarte factie in het licht stelt en den volke bekend maakt met hetgeen op Neêrlands grondgebied in onzen tijd voorvalt. Wij bedoelen *De Staatsschool en de Roomsche Kerk door mr. A.F. de Savornin Lohman*, *raadsheer in het Hof van Noord-Brabant.* Heeft men vroeger de beschuldigingen door *De Gids* te berde gebracht, voor niet ontvankelijk verklaard op grond dat de schrijver zijn naam niet meedeelde, hier hebben wij een naam van goeden klank, iemand zoowel door zijn betrekking als door zijn persoonlijkheid een aanbeveling. De kranten hebben terstond den hoofdinhoud van de brochure meegedeeld, zoodat wij dien als algemeen bekend kunnen veronderstellen; 't is, om 't in korte woorden te herhalen, de geschiedenis van klein-Spanje: overheersching van de geestelijkheid, die onder toezicht van den bisschop den zwarten scepter zwaait en in gemeenteraad en dusgenaamd neutrale school - hier tot een onding gemaakt, - de wet voorschrijft; vernietiging van het nationaal gevoel door de verspreiding van leesboeken, waarin onze geschiedenis verminkt, ons vorstenhuis belasterd, onze vaderen door 't slijk gesleurd worden, geheel op dezelfde wijze als bij den rauwen kreet, die hier en daar bij de Aprilfeesten weêrgalmde en die men zooveel mogelijk heeft trachten te doen vergeten, den verraderskreet: ‘weg met Oranje! Oranje in de geut!’

Wat de heer Lohman meedeelt, zijn f e i t e n , en welke is nu de tactiek, die door de tegenpartij wordt gevolgd om die feiten te ontzenuwen?

De gewone; 't spreekt van zelf dat er hier en daar bij de meedeeling een kleine onjuistheid kan voorkomen, die tot de groote zaak zoo goed als niets afdoet. Welnu, die kleine onjuistheid wordt breed uitgemeten, en daarna zegevierend uitgeroepen: wat te verwachten van een geschrijf dat zoo onnauwkeurig is: *ex uno disce omnes.* Vuile schimpbladen, zooals *Het Huisgezin* moeten het overige doen. Wij waarschuwen bij voorbaat tegen deze tactiek, opdat men zich niet late misleiden. Het is een zaak van algemeene bekendheid dat er in Noordbrabant en Limburg nog veel meer voorvalt dan door den heer Lohman wordt meegedeeld; de meest verdraagzame, de meest onverschillige wordt in Noordbrabant genezen; het zijn feiten die iedereen weet, feiten waaruit verkrachting blijkt van de staatswetten, maar die men niet juridisch bewijzen kan, omdat men als 't ware staat tegenover een uitstekend georganiseerde samenzwering en het bijna nooit gebeurt dat de eene Roomsche den andere verraadt. Onder de liberale Regeeringen werd dit alles oogluikend toegelaten, ook in later tijd toen men geen vooruitzicht meer had de partij in de Kamer door een paar stemmen te zien versterken; hier miste men den zedelijken moed om op te treden tegen de verkrachting van wet en recht. Van de conservatieven, van het Nederlandsche dusgenaamde conservatisme weet men wat men te wachten heeft: de behulpzame hand wordt der vaderlandlooze factie toegestoken en - men denke o.a. aan de opvoering van *Pariser Leben* te 's-Hertogenbosch - de spitsvondigste wetsinterpretatie uitgedacht om het monsterverbond te vergoelijken. Is het geen schande voor ons land dat met het optreden van het conservatieve Ministerie in het officieele orgaan van de Nederlandsche Regeering onder den schijn van onpartijdigheid niets meer wordt opgenomen wat andersdenkenden zou kunnen kwetsen, om - op verzoek van de Ultramontaansche factie te kunnen zwijgen van den strijd, die in Duitschland en elders tegen het Ultramontanisme wordt gevoerd? Foei over een Volksvertegenwoordiging, die zulke zaken duldt en het niet de moeite waard acht de Regeering over zulke feiten tot verantwoording te roepen, feiten die tot de Europeesche curiositeiten zouden behooren, indien zij niet zulk een ernstigen achtergrond hadden. Men heeft gemeesmuild, toen men ons de *nation éteinte* noemde: welnu, een natie die zulke onzinnigheden verdraagt, die haar bestaan laat ondermijnen, haar geschiedenis verminken, haar vorstenhuis lasteren, haar vaderen door 't slijk sleuren, is zielloos geworden.

De heer Lohman geeft in zijn brochure een middel tot bestrijding van het Ultramontanisme, en ook daar waar men met dit middel zich niet kan vereenigen, vereischt dit ernstige overweging. Onze grief betreft allereerst de lauwheid en onverschilligheid, die reeds te lang heeft bestaan; waar in schier elk land de strijd tegen het Ultramontanisme aan de orde van den dag is, zullen wij, Nederlanders, met ons historisch verleden, ons houden alsof ons al die zaken niet aan-

gaan, of 't van zelf wel terecht zal komen. Eerst het gevaar erkend, eerst de slapenden wakker geschud en dan de vraag: wat moet er gedaan worden. Lohman verlangt particuliere of liever nog Protestantsche scholen, gesteund door het zoogenaamde restitutiestelsel; waar het bij ervaring blijkt, dat de Protestantsche opvoeding, de vorming met den bijbel karakters kweekt en het gevoel van onafhankelijkheid bevordert, heeft dat middel zeker veel voor en verdient de minachting niet, waarmee het zal worden ontvangen. Toch zijn de bezwaren hiertegen zoo overwegend, dat wij meenen dit middel ten sterkste te moeten ontraden. In een stad als 's-Hertogenbosch kan het wellicht in de gegeven omstandigheden het aangewezen middel zijn. De neutrale school is niet neutraal, kan niet neutraal worden gehouden, en indien men hiertoe overgaat, zal men bovenal Roomsche bijzondere scholen zien ontstaan, waartoe het niet ontbreekt aan geld, derhalve is de particuliere, de Protestantsche school het éénige middel, - zoo redeneert de heer Lohman. Ziehier onze bezwaren: de kracht van een volk is allereerst gelegen in de ontwikkeling van het nationaal gevoel; de volksschool, d.w.z. de school, waarop alle kinderen gaan zonder onderscheid van geloof en van stand, is daarom een eerste vereischte. Wij weten zeer goed dat de volksschool in dezen geest opgevat, geen alvermogend middel is om de geloofsafscheiding te vernietigen, maar wij gaan toch niet te ver, wanneer wij meenen dat de afscheiding, door het Ultramontanisme geëischt als middel tot vorming van den internationalen bond, door de volksschool den zwaarsten slag ontvangt, dien men het ooit zal kunnen toebrengen; de natuur gaat boven de leer; wanneer de kinderen gaan op dezelfde school, wanneer zij, schoon van verschillend geloof, daar met elkander in aanraking komen, met elkander worden opgevoed, ontvangen de meesten een indruk, die door geen ketterjacht ooit weer geheel zal kunnen worden weggenomen. Wilt ge een volk vormen, voer dan de volksschool in en den algemeenen dienstplicht, en de clericale drijvers houden voor hun rampzalig werk geen ander timmerhout over dan een kleine minderheid, die door een bijzondere constitutie aanleg heeft voor dweepzucht; men zal zonder twijfel een geloofspartij houden, maar zij zal, overal in alles ten achter omdat zij te veel tijd en te veel kracht besteedt aan de kerkelijke zaken en daardoor eenzijdig wordt ontwikkeld, nooit veel kunnen uitwerken; reeds nu blijkt het dat de grootste kracht der clericalen bestaat in groote woorden en sterke longen. Dweepzucht ligt zoo zeer in den aard van sommige naturen, dat zij zal blijven, zoolang er menschen zijn, maar wij moeten de smetstof zooveel mogelijk in haar epidemische verspreiding beperken en de volksschool is daartoe het eerste middel. De volksschool is voor staat en maatschappij een levenskwestie.

Er is een ander bezwaar tegen het door den heer Lohman voorgestelde middel: het voldoet alleen aan het verlangen der ultras, niet aan den wensch van dat deel, dat men zoowel om materieel als in-

tellectueel overwicht de kern der natie kan noemen; de meer ontwikkelden namelijk zoowel onder de Katholieken als de Protestanten zijn tegen de particuliere school, - of zooals men om verwarring te vermijden, in den geest van den heer Lohman zou moeten zeggen, - gezindheidsschool, omdat zij niet anders is dan de secten-school; wordt deze school het doel, dan verkrijgt men hier den Bijbel, ja, maar daar den Syllabus, en waar moet dat heen? Het klinkt goed: de Bijbel op de school tot vorming van de zelfstandigheid van karakter, maar de heer Lohman kan toch weten, dat de Bijbel in onzen tijd een andere beteekenis heeft dan vroeger; die Bijbel is het zinnebeeld geworden van Protestantsche schriftgeleerdheid, niet minder stuitend dan het Roomsche Fariseïsme. In sommige streken van ons land voert de Protestantsche rechtzinnigheid den boventoon en heeft het Protestantsche clericalisme dezelfde eigenschappen als het Roomsche, is voor Staat en maatschappij even gevaarlijk. Het ontwikkeld deel der natie, Katholiek of Protestant, wenscht bij de opvoeding bewaard te blijven voor kerkelijke overdrijving; men wil het leven niet beschouwd hebben als een catechiseer-college, ook de school niet; men verlangt dat de Kerk, de Protestantsche zoowel als de Katholieke, wat meer bescheiden optrede en haar waar niet opdringe, omdat godsdienst een spijze is, die moeilijk kan worden ingestampt. Vergeet verder niet dat bij Katholieken en Protestanten beiden, een niet geringe partij wordt gevonden, die noch den Bijbel noch den Syllabus verlangt, die met elken godsdienstvorm heeft gebroken en uitsluitend opvoeding wil naar de eischen van het leven; hoe men ook over de godsdienstloozen moge oordeelen, het gaat niet aan om hun het recht te ontzeggen mee te spreken bij de regeling van een zoo belangrijke zaak als het onderwijs; de school is toch allereerst een maatschappelijke inrichting. De heer Lohman wil aan het Protestantisme de roeping weder opdragen, die het in de geschiedenis heeft vervuld, die namelijk van de vrijheid te hebben gevestigd. Wanneer men nu nagaat wat er van dat Protestantisme geworden is, dan heeft het wel iets van ironie, wanneer de heer Lohman het opnieuw dezelfde taak wil opdragen. Ontrouw geworden aan eigen beginsel, moet men van het Protestantisme niet van eischen wat kennelijk boven zijn krachten gaat.

Maar het middel van den heer Lohman is buitendien in de practijk onuitvoerbaar, omdat het in de meeste gemeenten de minderheden aan de ultra's prijs geeft; het restitutie-stelsel zou op de meeste plaatsen lang geen middelen genoeg geven om in de belangrijke kosten van onderwijs te voorzien; en men kan toch niet als regel stellen, dat de minderheid kiest tusschen deze of gene sekteschool, indien zij onvermogend is een eigen school op te richten?

Inderdaad, de neutrale school in gezonden zin is nog het beste middel dat zich denken laat; dat ook hier bezwaren bestaan, moeilijkheden, wie zal het ontkennen? Maar in de gegeven omstandigheden is het

nog de beste oplossing. De school wordt hier uitsluitend opgevat als maatschappelijke inrichting; zij stelt zich ten doel de voorbereiding voor het maatschappelijk leven; maar waar het godsdienstig of kerkelijk onderwijs zóo vrij is dat zelfs de school buiten de gewone uren voor dit onderwijs kan worden afgestaan, daar worde ook het karakter van de volksschool, of zooals men beter wil, de staatsschool streng gehandhaafd; dat dit in Noordbrabant niet geschiedt, is een feit van algemeene bekendheid en het is een verdienstelijk werk dat de heer Lohman dit opnieuw heeft aangetoond, maar men trekke daaruit niet het gevolg, dat de volksschool niet deugt - n e u t r a l e school is een onzinnig woord - maar dat er redenen zijn geweest en nog, die aanleiding gaven en geven tot een slechte toepassing der wet, zooals schier elke wet in Klein-Spanje slechts wordt toegepast, voorzoover de geestelijkheid dat wil. Die redenen moeten in de eerste plaats worden gezocht in de politiekerij, in het partijgetwist, aan de tegenwoordige toepassing van het constitutioneele stelsel eigen, waardoor men eigen beginsel opoffert aan de eischen der parlementaire meerderheid, aan het schoolsche liberalisme, dat, in theoriën verward, de eischen van het leven miskent.

Wanneer ge de volksschool handhaaft in haar waar karakter, wordt zij onmogelijk gemaakt en rijzen overal Roomsche bijzondere scholen op, - voorspelt Lohman. Welnu, hetzij zoo, maar de kwestie van de wenschelijkheid van leerplicht voor de volksschool daargelaten, - is de Staat ook tegenover de bijzondere school verplicht zijn eischen te stellen; onderwijs b.v. in den geest van het beruchte boekske van Dr. Nuijens(*) moest ook daar worden geweerd; wanneer de Staat zulk onderwijs toelaat, begaat hij een zelfmoord.

Maar in dat geval zou de Staat te ver gaan, - merkt wellicht deze of gene op, - want nooit mag op die wijze de vrijheid aan banden worden gelegd. Vrijheid, - ja, dat is een schoone klank, die uitnemend geschikt is om allerlei misbruik te bedekken en allerlei dwaze theoriën onder een valsche vlag binnen te voeren. Het leven van een volk, het bestaan van een Staat is evenzeer als elke instelling, elke vereeniging afhankelijk van bepaalde omstandigheden; waar deze ontbreken of ophouden te bestaan, moet ook het gevolg wegvallen. Het Ultramontanisme weigert de wetten van de samenleving, de voorwaarden van het bestaan van volk en Staat te erkennen, het ondermijnt die en richt een Staat in den Staat op; moeten wij in naam der vrijheid dat toelaten om straks door de geestelijkheid gekneveld te worden? Protestanten niet alleen verheffen hun stem tegen die onberispelijkheid in theorie, die dwaasheid in practijk. Dr. Merz, zelf

(*) De titel is: *Vaderlandsche Geschiedenis voor de jeugd, inzonderheid ten gebruike bij huisonderwijs en voor de bijzondere R.K. Scholen*, *door Dr. Nuijens*, elfde druk, kerkelijk goedgekeurd den 19^{den} September 1870. De heer Lohman haalt er eenige passages uit aan in zijn brochure; eenige honderdtallen van Nuijens' geschrijf onder Protestanten verspreid zou niet kwaad zijn om de waarde van de kerkelijke goedkeuringen te leeren schatten.

Katholiek, die onder Katholieken heeft verkeerd, zoowel geestelijken als leeken van allerlei stand en betrekking, hangt in zijn dezer dagen verschenen brochure: *De Staat boven de Kerk. Een Nederlandsch woord naar aanleiding van den aanstaanden wereldstrijd*, een treurig tafereel op van het verdwijnen van alle nationaal gevoel bij zijn geloofsgenooten en er is hier zoo min als in Duitschland waarlijk niet veel meer noodig om in elke Nederlandsche kwestie een groot deel der Nederlandsche Katholieken tegenover ons te zien. Staat en maatschapij worden ernstig bedreigd; Katholieken en Protestanten beiden hebben er belang bij dat gevaar te verhinderen door den Staat te beschouwen als het vereenigingspunt en door gemeenschappelijk overleg voor de veranderde omstandigheden nieuwe regelen vast te stellen. Met het oog op die gewenschte samenwerking is het een teeken des tijds, dat deze brochure van den Katholieken Dr. Merz is uitgegeven op verzoek van de ‘Evangelische Maatschappij.’

14 Maart '75.

NOORMAN.

Note concernant la communauté Janseniste dans les Pays Bas.

Par une bulle du 12 Mai 1559 le Pape Paul IV, à l'instance de Philippe II, Roi d' Espagne, erigea dans les Pays Bas en métropole l'ancienne église épiscopale d'Utrecht (fondée à la fin du 7e siècle) et créa comme ses suffragants cinq nouveaux evêchés, dont le territoire avait été soumis jadis pour la majeure partie à la jurisdiction immédiate de l'évêque d'Utrecht.

Ces nouveaux sièges étaient ceux d' Harlem dans la Hollande, de Leeuwarde dans la Frise, de Deventer dans l'Overijssel, de Middelbourg en Zeelande et de Groningue dans la province de ce nom.

Les premiers titulaires nommés par le Roi d'Espagne et confirmés par le Pape, eurent assez de peine à prendre possession de leurs nouveaux sièges à cause des troubles existants dans le pays. Leurs successeurs furent encore moins heureux, et bientôt le pillage des églises catholiques, la défense de l'exercise de la réligion catholique et les persécutions qui s'en suivirent, interrompèrent la succession des évêques et contraignirent les chanoines ainsi qu'une grande partie du clergé à abandonner leur résidences et à se disperser.

Le pape voulant porter remède à cette triste situation des Catholiques, chargea son nonce à Cologne de prendre des informations et de désigner un ecclésiastique pour exercer la jurisdiction nécessaire et de servir de point de réunion pour le clergé et les fidèles.

En 1583 le nonce nomma mr. Sasbald Vosmeer vicaire général de l'Eglise d'Utrecht. Quelques années après le Pape remplaça ce titre par celui de Vicaire apostolique des Provinces Unies et le réhavissa en 1602 par la dignité d'arché-

vêque de Philippes in partibus infidelium, afin que le vicaire put exercer les fonctions de l'ordre épiscopal.

Les successeurs de mr. Vosmeer, nommés par le Pape, eurent le même titre de Vicaire apostolique et furent également revêtus de la dignité épiscopale. Ils exercèrent leur jurisdiction sur tout le territoire des anciens diocèses, désignées cidessus. Quoique l'exercise de ces fonctions fit bannir plusieurs de ces vicaires hors du pays, ils n'en continuèrent pas moins à se vouer aux intérêts réligieux des fidèles et du clergé, confiés à leur zèle et autorité.

En 1702 le St. Siège crut devoir suspendre le vicaire apostolique Pierre Codde, archévêque de Sebalte, de ses fonctions, à cause de ses sentiments jansenistes, et de son refus de signer le formulaire. Il nomma pour le remplacer mr. Theodore de Cock, curé à Leide, comme provicaire, avec les facultés de vicaire apostolique.

Les adhérents de mr. Codde ne ces èrent de réclamer près du St. Siège son rétablissement et se refusèrent à reconnaître le nouveau provicaire.

Ils surent attirer les Etats de la Hollande et d'Utrecht en leur faveur, et mr. de Cock fût bientôt contraint de se soustraire par la fuite aux persécutions, aux quelles il se trouvait en butte. Il en fut à peu près de même de ses trois successeurs depuis 1705-1721.

Le St. Siege, témoin des difficultés sans nombre, que rencontrainent les vicaires et provicaires apostoliques, résidants dans le pays et voyant les Provinces Unies à peu près réduites à l'état de pays de mission, par suite de l'extinction des anciens sièges, de leur chapitre et de toute l'organisation épiscopale, résolut de confier le régime et la direction ecclésiastique de ces contrées à ses représentants soit à Cologne, soit à Bruxelles, qui de tout temps avaient servis de conseiller aux vicaires apostoliques et d'intermédiaire pour leur transmettre leurs ordres ou les facultés spirituelles, dont ils avaient besoin.

Le Pape nomma donc en 1721 mr. Spinelli, Internonce à Bruxelles, comme vice-superieur de la mission Hollandaise, qualité que les Internonces subséquents - et après la suppression de la Nonciature de Bruxelles en 1794 - d'autres délégués ou chargés d'affaires du St. Siège ont servi sans interruption jusqu' au rétablissement de la hierarchie Catholique en 1853.

Le changement notable opéré par le Pape dans le régime ecclésiastique en 1721, mécontenta cette partie du clergé, qui etait attachée aux sentiments *jansenistes* et à qui la mémoire du vicaire suspendu P. Codde, mort en 1710, restait toujours chère. Les adhérents, qui réclamaient pour chef ecclésiastique un indigène, élu dans son sein, refusèrent de reconnaître l'autorité de l'Internonce en qualité de vice-superieur de la mission Hollandaise.

Ce fut en 1724 que le conseil de vicariat, établi à Utrecht et institué jadis par le Vicaire apostolique, se prévalant des droits de l'ancien chapitre métropolitain et se considérant comme son remplaçant, résolut de remplir de sa propre autorité le siège métropolitain et élut à cet effet le prêtre Corneille Steenhoven comme archévêque d'Utrecht.

L'élu se fit sacrer comme tel par Dominique Varlet, français de nation, évêque de Babilon. i.p.i. qui séjournait à Amsterdam et que le St. Siège avait suspendu de ses fonctions depuis 1719.

Cet acte consomma le schisme, qui désola la mission hollandaise dans le siècle précédent et que ses adhérents continuèrent par l'élection et la consécration réiterées

d'un archevêque à chaque vacature. Cette catastrophe fit perdre à la dite mission ses biens et ses fonds destinés pour subvenir à des besoins généraux, ainsi qu'environs 50 stations avec leurs possessions.

En outre à peu près 80 prêtres, se soustrayant au régime établi, entrainèrent par leur exemple un nombre assez considérable de laiques. Cette défection tou-

tefois ne fut pas de longue durée et la mission hollandaise occupa bientôt les stations, qui s'en étaient séparées, ou en établit d'autres à la place de celles, qui persévèrent dans leur séparation.

Quoique le séjour prolongé de mr. Varlet en Hollande, eut permis de se servir de lui pour le sacre des trois successeurs de l'archévêque Steenhoven, il était à prévoir qu'un consécrateur aussi facile allait manquer au parti et que sans doute nul autre évêque de la Chrétienté ne porterait son ministère à une consécration, que le Pape avait condamnée comme illicite et sacrilège.

En 1742 l'archévèque d'Utrecht, P.J. Meindarts résolut de nommer de sa propre autorité un évêque pour l'ancien siège d'Harlem et en fit de même en 1757 pour l'ancien siège de Deventer afin que par ce moyen le parti Janseniste ou comme l'on disait 'l'église d'Utrecht' eut le moyen de faire sacrer les titulaires élus et de perpetuer ainsi l'épiscopat dans son sein.

Pour montrer exterieurement une déférence au St. Siège, chaque évêque élu avait la coutume de donner connaissance de son élection, nomination et consécration à le St. Siège, qui y répondait chaque fois par un bref d'excommunication.

Il était fait une communication pareille aux Etats des Pays, qui tout en se gardant d'approuver la nomination usaient de certaine connivence dans ce sens, 'que le chef ecclésiastique ne pourra assumer dans ces actes de mission ou autres instruments, devant être mis sous les yeux du Gouvernement ou des baillures du plat pays, le titre d'archévêque d'Utrecht, ni de quelque autre siège, ayant subsisté dans le pays avant la réforme.'

Cette connivence politique assura au parti *janseniste* la continuation de la hierarchie, mais ne put lui attirer de nouveaux adhérents.

Le Royaume de Hollande, ayant été créé en 1806, le Roi Louis Napoleon résolut d'y organiser les affaires réligieuses. Voyant le petit nombre de paroisses *jansenistes*, qui était déjà réduit alors à 30, il forma le projet d'une réunion avec les Catholiques. Il défendit donc en 1808 de procéder à l'élection de nouveaux titulaires pour les sièges alors vacants, d'Utrecht et de Harlem. La manifestation des projets du Roi, loin d'agiter l'opinion, paraissait l'avoir satisfaite. La majorité des Jansenistes et plusieurs membres du clergé s'étaient prononcés en ce sens dans des adresses présentées au Gouvernement.

Ce projet n'eut pas alors de suite, mais il fut accueilli plus tard par le commissaire imperial d'Alphonce, qui avait été chargé par l'Empereur Napoléon de lui soumettre une organisation des cultes dans les sept Departements de la Hollande. Dans son rapport de 1812 à ce sujet il insiste fortement sur cette réunion, qui semblait aussi tomber également dans les vues de l'Empereur.

Par suite de la défense du Roi Louis en 1808, le nombre des évêques jansenistes se trouvait réduit au seul évêque de Deventer.

En 1814, le chapitre d'Utrecht résolut de passer outre et de procéder à l'élection d'un archévêque d'Utrecht, qui nomma en 1818 un évêque pour le siège de Harlem. Depuis cette époque les vacatures ont été assez regulièrement remplies.

En 1825 les trois titulaires obtinrent une subvention du Trésor, mais le Gouvernement refusa constamment de leur reconnaître les titres d'archévêques d'Utrecht et d'évêque de Harlem et de Deventer, ne les considérant que comme simples évêques. Ce n'est qu'en 1853 lors du rétablissement de la hierarchie Catholique, que le Gouvernement n'a plus fait de difficulté de reconnaitre aux titulaires *jansenistes*

les qualités qu'ils s'attribuaient et de considérer l'église *janseniste* comme une communauté séparée, dite *communauté de l'ancien clergé episcopal.*

En général cette communauté ne manque pas de moyens pour se soutenir.

Le chapitre et l'archidiocèse d'Utrecht, ainsi que l'évêque de Harlem possèdent des biens et des fonds assez considérables.

Il en est de même de la plupart des paroisses, dont le nombre est aujourd'hui

réduit à 25, tandis que celui des paroisses Catholiques dans les cinq diocèses des Pays-Bas est monté à 950.

Il y a un séminaire *janseniste*, ou les élèves du sacerdoce reçoivent leur instruction. A cet établissement, qui est largement doté, se trouve un petit séminaire pour l'éducation de jeunes gens. Le nombre des élèves en theologie est tres restreint.

Le clergé *janseniste* reçoit maintenant, comme supplement aux propres revenues, des traitements du Trésor, montant ensemble à la somme annuelle de *f* 11500 fl.

Cette somme est repartie comme suit:

pour l'archévêque d'Utrecht	*f* 1800.00
pour l'évêque de Harlem	*f* 1300.00
pour l'évêque de Deventer	*f* 700.00
pour le Sécretaire Géneral de ces évêques	*f* 500.00
pour 18 curés	*f* 7200.00

Cette dernière somme sert à payer:

1 traitement de	*f* 700
2 traitement de	*f* 500
9 traitement de	*f* 400
6 traitement de	*f* 300
1 traitement de	*f* 100

Le cadre réuni du personel du clergé janseniste ne dépasse pas 30 prêtres.

Celui du clergé Catholique des cinq diocèses Neerlandais est plus de 1900, non compris les prêtres desservants des établissements ou hors de service. Ces cinq diocèses ont chacun un grand et un petit séminaire, avec un ensemble de 1200 élèves.

La population janseniste laique dans les Pays-Bas compte à peu près 5800 âmes; celles des Catholiques environ 1300000 âmes.

En géneral on peut ranger les jansenistes laiques parmi la classe de la bonne bourgeoisie. Ils ont peu de pauvres et dans la plupart des paroisses, l'église possède des fonds ou des revenus suffisants pour subvenir largement aux besoins des nécessiteux.

Le tableau ci joint contient les autres particularités relatives à la communauté janseniste.

Beproefd.

Geschiedenis van het Vaderland door Dr. J.A. Wijnne, Hoogleeraar te Utrecht. Vierde druk. Te Groningen bij J.B. Wolters, 1874.
Beknopte Geschiedenis van het Vaderland door Dr. J.A. Wijnne, Hoogleeraar te Utrecht. Derde, herziene druk. Te Groningen bij J.B. Wolters, 1874.

De hoogleeraar Wijnne kan met recht trotsch wezen op eene onderscheiding, hem boven velen te beurt gevallen, eene onderscheiding, hem verleend door eene op den duur altijd onpartijdige jury, het publiek zelf, nl. dat de door hem geschreven handboeken drie en vier drukken beleven. 't Is

dan ook niet om eene eigenlijke beoordeeling te geven, dat wij er hier melding van maken. Dat zou dubbel overbodig zijn, ten eerste omdat beide werken geen beoordeeling noodig hebben, nadat het publiek zelf zoo duidelijk heeft gesproken, ten andere omdat wij voor ruim vier jaren hetgeen ons toen noodig voorkwam, ten aanzien van het groot handboek hebben gezegd. Sommige bezwaren, toen geopperd, zijn weggenomen, andere blijven bestaan; wij willen er nu niet op terug komen, te minder daar die bezwaren soms zijn voortgekomen uit een verschil van opvatting van wat al dan niet in een handboek behoort, en wij volstrekt niet over zoo iets een twistgeschrijf willen beginnen. Groote helderheid van voorstelling, met een streven om niets dan het historisch vaststaande te vermelden en geen waardeering der feiten te geven, dan waar dit volstrekt noodig is en bestaanbaar met de voor een leerboek noodzakelijke strenge onpartijdigheid, kenmerken deze handboeken. Het kleine, de *Beknopte Geschiedenis*, kan als leerboek bij de lessen van Middelbaar en gymnasiaal onderwijs, het groote als leesboek, ter verduidelijking der in het eerste slechts zeer kort vermelde gebeurtenissen dienst doen; in beide vindt de leeraar een vertrouwbaren gids voor zijne leerlingen, welke hem niet voortdurend gevaar doet loopen, dat hetgeen hij zegt en hetgeen de leerling vooraf geleerd heeft of later naleest, met elkander in strijd is, een gevaar, dat bij vele handboeken bijna niet vermeden kan worden en welks schadelijke gevolgen wij niet behoeven op te sommen.

Wat ons in deze handboeken altijd zoo bijzonder is bevallen, is, dat onze handelsgeschiedenis en die onzer bezittingen niet zooals gewoonlijk op den achtergrond worden geschoven. Tot voor weinig tijds, zelfs nog geen 20 jaar geleden, was de geschiedenis van Indië bijna voor iedereen een gesloten boek; de jongens konden het niet leeren van onderwijzers, die er zelve niets van wisten. Men zie maar eens hoe gering het aandeel is, dat Indië heeft in de Geschiedenis van Noord-Nederland van Van Lennep, en welk een stap voorwaarts was dat reeds niet in de goede richting, vergeleken met de onmogelijke schoolen leerboeken van vroeger?

Ook de geschiedenis der laatst verloopen jaren, zoo moeilijk in een leerboek te behandelen, wordt hier niet onbesproken gelaten; tot de beste partijen van het werk rekenen wij die weinige bladzijden echter niet, vooral zien wij niet in waarom er niet meer over Indië werd gesproken. Waarom mag men maar zoo weinig vernemen van den wapenroem van het Indische leger, waarom wordt bij het in twee regels uitgesproken verhaal der Balische expeditiën niet eens de naam van Michiëls genoemd?

Maar genoeg, wij willen geene aanmerkingen maken, wij vermelden alleen nog maar dat het blijkt dat de schrijver met den meesten ijver er naar is blijven streven, zijn handboek geheel in te richten naar de resultaten der wetenschap en daar veranderingen aan te brengen, waar betere voorstellingen de oude verdrongen hebben. Daarom

is de Geschiedenis des Vaderlands niet alleen een boek voor scholen 't kan o.i. ook vele diensten bewijzen aan onderwijzers, bijzonder aan hulponderwijzers, die zoo weinig tijd voor eigen studie hebben en die uit den aard der zaak op handboeken moeten af gaan, en aan allen die aan eene korte, heldere en toch veel omvattende voorstelling onzer geschiedenis behoefte hebben. Zij bezit vele eigenschappen, die in een volksboek vereischten zijn, alleen is het wat droog, wat weinig onderhoudend, en een hooger rang dan een handboek zal het wel nooit bereiken. Maar daarom willen wij deze laatste uitgaven van het groote en het kleine handboek niet onvermeld laten zonder een woord van warme aanbeveling en van dank aan den schrijver.

P.L. MULLER.

Letterkunde.

Alexandre Dumas en de moraal.

Elf Februari van het jaar onzes Heeren 1875 was eindelijk aangebroken. Telkens had men de receptie van Alexandre Dumas in de Académie Française verschoven, maar ten slotte was de dag definitief vastgesteld en ten laatste was hij verschenen. Veel te laat, zoo men rekende met de gespannen verwachting, waarmede hij werd tegemoet gezien. Men kende Alexandre Dumas, die sinds 1870 het toevoegsel: de jongere, van zijnen naam verloren heeft, als iemand, die zich noode aan de overgeleverde vormen bond, als een machtigen geest, een meester in den fijnen Paryschen conversatietoon, die zich ongetwijfeld zou trachten te ontworstelen aan het klassieke juk, de conventioneele wendingen, welke de taal der Académie tot een geheel eigenaardige hebben gestempeld. Wist men niet bovendien, dat op het punt der moraal door den grooten tooneelschrijver meeningen werden gekoesterd, stellingen uitgesproken en verdedigd, die in de ooren van den grooten hoop bovenmate kettersch klonken? Zekerheid had men niet, maar er bestond althans kans, en men mocht dus hopen dat de deftige vorm prijs gegeven en onderwerpen aangeroerd zouden worden, die niet al te dikwijls binnen de muren van het geleerde lichaam waren besproken. Wie wist - Alexandre Dumas was een vriend van paradoxen - of men niet van het een of ander ‘petit scandale’ getuige zijn zou! Men stond in elk geval voor de vraag, of de schrijver van den *Demi-monde* en den *Ami des femmes* in het gareel der academische traditie zou loopen, en, onder den invloed van zijn omgeving, niet meer dan een gewoon lid der Académie zou zijn; dan of hij, geprikkeld door het een of ander raadsel in het zieleleven der vrouw, in beslag genomen door een quaestie, welke de aesthetiek van het tooneel raakt, ‘een dier vlammende geschriften zou voorlezen, die hij zoo vermetel aan den staart zijner stukken pleegt te hechten, om den brand te steken in de graanvelden der Philistijnen.’ Elf Februari was daar en zou op die vraag het antwoord geven.

Wie een toegangsbiljet was machtig geworden, zorgde tijdig in het gebouw van het Instituut tegenwoordig te zijn. Wat Frankrijk aanzienlijks bezat op letterkundig gebied, was verschenen. Een tal van dames uit de hoogere standen vulde de gastvrije zaal. Streng volgden zij het heerschend gebruik om in de Académie Française even als in de kerk in hoogst stemmig toilet te verschijnen. Misschien ware de kleeding van het publiek *te* stemmig geweest, indien niet voor eenige afwisseling ware zorg gedragen, voor eenige meerdere opzichtigheid, door haar, die aan Alexandre Dumas niet enkel haren naam van 'Demi-mondaines', maar een deel van hare befaamdheid te danken hebben. Niets billijker, dan dat zij door hare tegenwoordigheid den meester hiervoor kwamen loonen!

Wie ten vorigen jare in het gebouw der maatschappij Arti et Amicitiae te Amsterdam de expositie der beeldhouwwerken van Carpeaux bezocht, herinnert zich ongetwijfeld de buste van Dumas door dezen uitstekenden kunstenaar geboetseerd. Anderen kennen van elders de trekken van dit gelaat, dat op menigerlei wijs is in beeld gebracht; dat hooge voorhoofd, dat eenigszins wegloopt waar het zonderlingste kroeshaar begint, hetwelk hem den naam van een blonden neger verworven heeft; dien vooruitspringenden brutalen neus; dien mond, meer geestig dan beminnelijk; de borstelige snor; de bewegelijke en onrustige oogen, nu fel dan flauw, volgens sommigen doorgaande met de uitdrukking van eenen ietwat vermoeiden roofvogel; terwijl volgens anderen het geheel op en top het type van een commis-voyageur is.

Wie niet geheel en al vreemdeling is in de Fransche litteratuur van den dag, kent bovendien uit Dumas' tooneelstukken, voorredenen en brochures dien stijl, beurtelings zoo natuurlijk en zoo gemaniereerd, nu eens zoo gemeenzaam, dan zoo hooghartig, vol ironie en vol overdrijving. Dit merkwaardig talent heeft ook thans Dumas niet in den steek gelaten. De voortreffelijke hoedanigheden en de fouten van dien stijl vindt men terug in de lofrede, welke Dumas op zijnen voorganger Lebrun heeft gehouden. Lofrede is evenwel in deze niet veel meer dan een woord. Had de heer d'Haussonville, die naar academisch gebruik den heer Dumas beantwoorden en over hem spreken moest, niet de vrijheid genomen om eenige officieele lauwertakken om den schedel van den gestorvene te vlechten, Lebrun's lofrede zou bitter sober zijn uitgevallen. Den dichter kon Dumas niet in den man prijzen, die Schiller's *Maria Stuart* verbeteren wilde en daarin faalde, die Corneille's *Cid* wilde verbeteren en bij dit wanhopig pogen bezweek. Bittere bespotting van de 'onsterfelijkheid', welke de Académie Française aan hare leden verleent, dat Dumas in den gestorven letterkundige niets zoo zeer wist te roemen als zijn gehechtheid aan de keizerlijke dynastie, wier weldaden hij voortdurend genoten had!

De verwachting, waarop ik hierboven wees, werd al en niet bevredigd. Wat Dumas over Lebrun zeide, beteekende niet veel, al was het doorgaans keurig, soms geestig gezegd. Het was niet veel meer

dan de spijker om de schilderij aan op te hangen, die een soort van portret van Alexandre Dumas te aanschouwen gaf. Lebrun, die Corneille het werk uit de handen had genomen, omdat het karakter der heldin Chimène hem niet zedelijk genoeg voorkwam, had eens in de Académie over de nieuwere Fransche tooneeldichtkunst gesproken, hare grenzen, hare vrijheid. Deze quaestie had hij toen vrij wel onbeantwoord gelaten, maar Dumas vatte haar thans op, in de overtuiging dat Lebrun bepaald ook op hem het oog had gehad, en bracht de zedelijkheid van het theater ter sprake, terwijl d'Haussonville in zijn antwoord het algemeene bijzonder maakte, het op Alexandre Dumas toepaste en zijn tooneelarbeid besprak. Beschaafd, geestig, fijn, prettig los hier en daar, kan van den vorm van beider redevoeringen gezegd worden. En wat den inhoud betreft - d'Haussonville moge hier en daar hoogst beleefd Dumas een terechtwijzing hebben toegediend, hem af en toe allervriendelijkst in de oogen hebben gekwispeld, in de hoofdzaak waren zij het eens, dat de tegenwoordige dramatische auteurs - Dumas inzonderheid - wel verre dat zij de zedelijkheid te kort zouden doen en het zedelijk gevoel verstompen, inderdaad hoogst ijverige en nuttige kampioenen voor het ware zedelijk leven heeten moeten. ‘Die Schaubühne als moralische Anstalt’, dus zou men naar den titel van Schiller's bekend opstel, het hoofdbetoog van de speeches van d'Haussonville en Dumas kunnen noemen - maar dan het tooneel in onze dagen, en de moraal ‘volgens de beschryvinghe’ der heeren Dumas en d'Haussonville; ‘die Schaubühne als moralische Anstalt’ - doch niet uit het oogpunt van een idealistisch Kantianisme, maar uit dat van een paar Fransche realisten en - het woord moet er uit - sofisten van onzen tijd.

Ik zal slechts enkele punten aanstippen.

Dumas verwees naar een woord van Lebrun: ‘Sedert eenige jaren tracht men op het tooneel personen te rehabiliteeren, die uit de fatsoenlijke kringen gebannen zijn. Men laat ons gevallen vrouwen zien, die door den hartstocht worden gelouterd. De hartstocht wordt verheerlijkt. Hij dwingt de eerbaarheid de oogen neer te slaan. Men plaatst die vrouwen op een voetstuk en zegt tot onze echtgenooten en dochters: ziet, ze zijn beter dan gij!’ Dat woord trok Dumas zich aan, als persoonlijk op hem bedoeld. Hij wilde antwoorden op de beschuldiging van letterkundige onzedelijkheid. Zegt men: ge kunt geen vrouwen of jonge meisjes in den schouwburg brengen, wanneer stukken van Dumas worden opgevoerd, dan brengt Dumas hiertegen in: ‘de vrouwen komen uit eigen beweging en jonge meisjes behooren niet in den schouwburg.’ Agnès (in den *Horace*), Rosine (in den *Barbier*), Julie (in *Romeo en Julie*), Desdemona (in *Othello*) deugen niet voor haar. Grenzen der dramatische kunst bestaan niet. Zij omvat alles, en is toch tot één beginsel bepaald: de liefde. De dramaticus mag de realiteit van de wereld zijner verbeelding tot de uiterste consequenties drijven. Dumas kende geen enkel tooneelstuk, waarin

gevallen vrouwen boven hare eerbare zusters werden verheven. De moraal beheerscht het theater. En het zoo fijngevoelige publiek is de wachter der moraliteit. Het duldt geen vergelijking tusschen het goed en het kwaad, die ten koste van het eerste geschiedt. Nevens de zedelijke strekking eischt het publiek waarheid. Gevallen vrouwen worden niet verheerlijkt, maar beklaagd. Het is de plicht des dichters te verklaren, dat hij een gevallen schepsel deugdzaam heeft zien blijven. Men zal zeggen: doch deze zijn uitzonderingen! Het is zoo, maar het tooneel leeft van uitzonderingen. Orestes, Oedypus, Clytemnestre, Chimène, Phèdre, Tartuffe, Macbeth, Hamlet, Othello, altemaal uitzonderingen! De gevallen vrouw boezemt evenveel medelijden als toorn in. Ze is en blijft vrouw, dat wil zeggen: de ziel van het tooneel. Zij kent een verschrikkelijken strijd, dien van de deugd tegen de onkunde en den honger. De dramatische auteur mag dat niet onverschillig aanzien, en hij roept het publiek toe: wees niet al te streng, ge staat hier tegenover een groot ongeluk; wees niet te onnadenkend, ge staat hier tegenover een groot gevaar! Wij tasten de goede moraal niet aan - ze is onaantastbaar - maar de kwade zeden. We erkennen geen andere grenzen dan den tegenstand van het publiek.

Met de hand op het hart kan ik getuigen, dat ik door onjuist of onvolledig citeeren de moraliteit, de letterkundige wel te verstaan, van den heer Dumas niet in een verdacht licht heb willen plaatsen. Roept iemand niettemin: wacht eens, elk der stellingen van Dumas is een banale algemeenheid of kan met het grootste gemak worden omgekeerd; dan vraag ik: aan wien de schuld? Doch men luistere ook even naar den heer d'Haussonville!

Wat hij van Dumas' letterkundige loopbaan zeide, kan hier worden voorbijgegaan; ook de lof, dien hij hem toebracht, een lof zoo groot, dat hij hem den evenknie van Molière, Regnard, Le Sage, Beaumarchais noemde. Als kunstenaar, als kenner van de eischen van het tooneel, staat Dumas boven velen, zoo niet boven allen. Wie is als hij zoo doorkneed in de kunst der ‘charpentage’ van een stuk; wie legt en ontwart zoo handig een knoop; wie weet de toeschouwers zoo in spanning te houden; wie bezit een zoo prettigen conversatietoon; wien staat een zoo beschaafde spreektaal ten dienst vol geestige opmerkingen en fijne wendingen? Dit alles is buiten geschil. Maar de moraliteit?

Terecht merkte d'Haussonville op: ‘De dramatische kunst heeft geen grenzen, zegt gij, doch voeg er bij: dan die door gezond verstand en goeden smaak worden voorgeschreven!’ Waarom liet hij er niet op volgen: en door de moraliteit? Omdat hij op dit punt vrij wel eenstemmig met Dumas denkt. Voor Marguérite Gauthier, de heldin in de *Dame aux Camélias*, had Dumas, volgens hem, geen bewondering maar beklag gevraagd. Deze auteur is de ‘censor morum’ van onzen tijd. Eerst schilderde hij die zeden zonder merkbaren weerzin, maar

sinds den *Demi-monde* begon Dumas haar te bestrijden. In den aanvang nog niet streng, maar de strengheid klom steeds. Hij houdt der vrouwen haar gebreken voor, hare zonden, en als zij zich niet bekeeren, breekt hij met het Evangelie, dat zoo barmhartig is voor de overspelige, en spreekt hij de strengste straf over haar uit. Daarom vloeien Dumas' stukken over van moraliteit. De bedoeling daarvan is altoos duidelijk; hij wil ons de ondeugd laten zien. Zijn de vrouwen in die stukken niet eerbaar, op het tooneel, in de 'comédie' inzonderheid, kan men moeilijk 'le parfait galant homme et la veritable honnête femme' vertoonen, en bovendien - ook de vrouwen bij Molière en Regnard zijn dikwerf niets minder dan eerbaar. Zedigheid is thans op het tooneel niet voldoende. Men vraagt van de vrouwen op het tooneel, dat zij in hare ziel de meest naïeve onschuld en den ontembaarsten hartstocht vereenigen. Dumas heeft de vrouwen op haar plichten gewezen. Van het tooneel wacht evenwel d'Haussonville de wedergeboorte der natie niet. En volgens hem mag van een stuk geen andere moraal worden gevraagd dan dat de toeschouwers in een betere gemoedsstemming den schouwburg verlaten, dan zij dien zijn binnengetreden.

Wezenlijk, het is slechts ten deele mijn schuld - en waarlijk geen boos opzet - indien iemand in de woorden van d'Haussonville niet meer dan een 'boutade', een geestige overdrijving ziet. Gaarne wil ik erkennen dat alles door hem keuriger, fijner, sierlijker gezegd is, maar in eenvoudige bewoordingen is toch de hoofdinhoud van zijn betoog hierboven weergegeven.

Nu - èn Dumas èn d'Haussonville zijn zulke behendige goochelaars met woorden, weten zoo netjes verstoppertje te spelen achter algemeen geldende waarheden, hebben zulk een slag om de grenzen van het moreele en het immoreele knaphandig te verzetten, dat de ware moraliteit daardoor gevaar loopt als een onzedelijke deerne te worden beschouwd en haar plaats door het echt onzedelijke te zien innemen.

Bij zulk een gevaar is het plicht waarschuwend den vinger op te heffen en waar niet ieder het belangrijk werk van Charles Potvin *De la corruption litéraire en France* zelf ter hand nemen kan, op een en ander te wijzen, wat tot kenschetsing van het moreele standpunt van Dumas van dienst kan zijn.

Dumas beweerde, dat jonge meisjes niet in den schouwburg behooren gebracht te worden. 'Wacht, zeide hij, tot zij vrouwen zijn geworden, dan zal ik tot haar spreken.' Volkomen juist merkte d'Haussonville op, dat er meer zaken waren, dan Dumas scheen te denken, waarover hij thans reeds tot jonge meisjes spreken kon, en dat er sommige dingen bestaan, waarover men nimmer tot vrouwen - van welken leeftijd ook - mocht spreken. Dient de schouwburg voor jonge meisjes gesloten te zijn, dan is het tooneel reeds daardoor veroordeeld.

Dit laatste zal Dumas volkomen toestemmen. Zonderling, deze

auteur gaf zich in den beginne den schijn niet dat zijn werk zedelijk was; doch daarna verdedigde hij de zedelijke strekking zijner drama's en hij eindigde met van de ongeneselijke immoraliteit van het theater te spreken. Alleen het immoreele wekt belangstelling, verdient op het tooneel te worden gebracht. Ergo! Indien dit geen ziekelijke overdrijving is, vat ik niet wat zoo moet heeten. En dat die ziekelijke overdrijving een gevolg is van dat verwarren van het moreele met het immoreele, hetwelk Dumas' tweede periode kenmerkt, daarvoor zou vrij wat kunnen worden in het midden gebracht. Bij zoo groote wijziging van inzichten is het geen wonder, dat Dumas af en toe stellingen heeft verkondigd, die elkander lijnrecht tegenspreken. Tot groot vermaak zijner hoorders maakte d'Haussonville de opmerking, dat in de laatste acte van *Antony* de minnaar (die vóór alles de eer zijner geliefde wenschte te redden) haar doorboort, roepende: ‘Zij weerstond mij, ik heb haar gedood!’ terwijl Dumas in zijn brochure *l'Homme femme* zijn verwenschingen tegen de overspelige vrouw besluit met het woord: ‘Aarzel niet, dood haar!’ ‘Hoe - zeide d'Haussonville - indien haar lot in beide gevallen gelijk zijn zal; zoo zij moeten omkomen, de eenen omdat zij weerstand hebben geboden, de anderen omdat zij geen weerstand geboden hebben, dan wordt de positie der vrouwen waarlijk al te moeilijk.’ - Men zal erkennen dat bij Dumas de logica, de eenheid van gedachte hier wel iets te wenschen overlaat. d'Haussonville had er bij kunnen voegen dat, terwijl in *la Femme de Claude* het ‘Tue-la’ over de overspelige vrouw wordt uitgeroepen, in *la Princesse Georges* het overspel van den man ‘une erreur stupide’ wordt geheeten, ‘ou les sens seuls sont engagés’, en dat straffeloos blijft niet alleen, maar waarop een leven vol vrede, eer, huiselijk geluk en liefde volgen kan. Ook hier laat de logica nog al te wenschen over. Maar - en dit maakt de zaak veel ernstiger - tenzij men het bestaan van het geweten voor een fabeltje en een algemeen geldende zedewet voor eene dwaasheid houde, moet men ook vragen: waar blijft hier de moraal?

De moraal, zou Dumas antwoorden, ge zult haar niet vinden. Ze is niet in mijn stukken, ze is niet op het tooneel, ze is niet in de maatschappij! Van den *Demi-monde* heeft Dumas zelf erkend, dat het ‘un sujet scabreux’ was. Zijn doel was daarmede ‘de traditie een weinig geweld aan te doen en het publiek, dat begon in te slapen, een weinig te kittelen.’ Fraaie beweegreden inderdaad! En dat ‘inslapen’ zag nergens anders op dan dat het publiek, verwend en bedorven door de spaansche peper van de *Dame aux Camélias* en van *Diane de Lys*, den smaak voor fijner kruiderij reeds had verloren. Toch was dit niet zonder protest gegaan. De *Dame aux Camélias* werd in den tijd van acht dagen door den jeugdigen Dumas geschreven, uit behoefte aan geld om zijn schulden te betalen. Een jaar lang werd het stuk door de censuur verboden. De Morny - het was vóór den

'coup d'état' - raadde den schrijver aan te wachten. Men wist nooit wat gebeuren kon! Twee December kwam, en het nieuwe genre, dat op het tooneel aan de prostitutie burgerrecht zou geven, werd in Frankrijk door de regeering geinaugureerd, die het land van den 'coup d'état' naar Sédan leiden zou. Toch bleef ook *Diane de Lys* nog acht maanden lang verboden. Er was voor het tweede keizerrijk geen kostelijker wapen om het volk in bedwang te houden, dan de zucht naar weelde zoo sterk mogelijk te prikkelen. Vrouwen uit de hoogere standen begonnen in weelde en excentriciteit te wedijveren met schepsels, wier namen zelfs haar onbekend hadden moeten blijven. Dumas is de nobele auteur, die deze verdorven en zoo ongelukkige wezens op het tooneel heeft gebracht. De *Demi-monde* werd bij een door den minister Fould uitgeschreven wedstrijd van stukken 'om gezonde denkbeelden te verspreiden', door een jury als het beste aangewezen. Maar de minister weigerde de opvoering hardnekkig en verklaarde dat het stuk 'te onzedelijk' was. Dat zedelijke tweede keizerrijk! *L'Ami des femmes* verscheen en veertig dagen streed dit stuk met de verbazing, de verlegenheid, de protesten soms van het publiek. Dumas zelf bekent dat men bij het eind van het vierde bedrijf geroepen heeft: 'C'est dégoutant!' In 1869 zeide men bij de opvoering van *Les idées de Mad. Aubry*, een door en door ziekelijke, sentimenteele toepassing van de zondaarsliefde van het Evangelie: 'de auteur is gek!' En toen, 2 December 1871, *la Princesse Georges* ten tooneele werd gebracht (het liederlijkste overspel van den kant des mans wordt daarin verontschuldigd), was het publiek, volgens Dumas' eigen getuigenis, op het punt van boos te worden. Waarlijk, Dumas had wel beter kunnen doen dan zich op het publiek te beroepen! Dikwijls genoeg heeft dit hem veroordeeld. Het deed zulks stellig nog lang niet genoeg. Het had moeten blijven protesteeren; het had niet moeten eindigen met gewillig en ten slotte gaarne te luisteren. Maar - dit diene ter verontschuldiging - het was reeds langzaam door Dumas en zijn bentgenooten vergiftigd geworden!

Het tooneel, zegt Dumas, is en blijft immoreel, zoolang de tijden immoreel zijn!

Niemand kan er in redelijkheid iets tegen hebben om hetgeen Shakspere van den acteur beweerde, toe te passen op het tooneel zelf en te zeggen, dat het tooneel de spiegel is van den tijd. Welnu, die tijden zijn dan toch niet uitsluitend immoreel. Naast en tegenover het onzedelijke bieden alle tijden, ook de onze, het zedelijke te aanschouwen aan; en waar dit laatste als het betere, het hoogere wordt erkend, daar verliest het tooneel het recht om enkel het immoreele te toonen, is het zelfs gehouden om ons bij voorkeur het betere, het hoogere in de menschenwereld te laten zien.

Het is volkomen waar, dat ook vroeger hoogst onzedelijke tooneelstukken werden geschreven en opgevoerd, maar die immoraliteit vertoonde zich naakter, zij trad niet op met de pretentie dat zij de

grootste belangstelling verdiende. Niet altijd kastijdde men de zonde, verre van daar! maar men verborg ook haar leelijkheid niet, men omsluierde niet hare ellende. En dat is het, wat Dumas doet en wat zijn werk zoo diep onzedelijk maakt. Toen de *Demi-monde* door de censuur verboden was, voerde Dumas den minister Fould de volgende phrase te gemoet: 'L'immoralité consiste à déguiser la laideur de la corruption, à parer le vice des couleurs les plus séduisantes, à trouver des phrases mignardes, des afféteries de mots et de style, pour voiler la misère des générations corrompues.' Men houde aan deze definitie vast, en vrage of in Dumas' werk zich niet al datgene vertoont, wat hier door hem zelven als onzedelijk wordt uitgemaakt. Er is, indien ik goed zie, drieërlei soort van immoraliteit van het theater, misschien tegelijkertijd drie ontwikkelingsstadiën der dramatische litteratuur, eene naïeve, eene decente en eene moraliseerende. De laatste is die van Dumas. Wat Paul Féval in een 'conférence' voor de aanzienlijke dames van den Faubourg Saint Germain eens heeft uitgesproken: er bestaat bij ons geen zuiver zedelijk theater meer! is voor een deel waarheid, ook hierdoor dat Dumas meegeholpen heeft het gevoel voor het waarachtig zedelijke te verstompen.

Overspel, leugen, doodslag zijn in zijn werk aan de orde. Maar bovendien is een zeer eigenaardig element vooral door Dumas in de tooneelwereld tehuis gebracht. Ik bedoel de rehabilitatie der gevallen vrouw.

Een der personen in E. Augier's *Mariage d'Olympe* zegt: 'La turlutaine de notre temps, c'est la réhabilitation de la fille perdue.... déchue comme on dit; nos poètes, nos romanciers, nos dramaturges remplissent les jeunes têtes d'idées fiévreuses de rédemption par l'amour, de virginité de l'ame et autres paradoxes de philosophie transcendante... que ces demoiselles exploitent pour devenir dames et grandes dames.'

In zijn *Marion de Lorme* beproeft Victor Hugo zulk eene rehabilitatie. Marion, nauwelijks gelouterd, geeft zich om haren geliefde te redden aan een ander over. Op zich zelve beschouwd is in zulk een daad eener vrouw of eigenlijk in den strijd, die daaraan voorafgaat, iets machtig aangrijpends, iets heroïeks gelegen - mits - mits - die vrouw rein zij. Maar indien zij opgehouden heeft rein te wezen, en later, zoo het heet, door de liefde werd gelouterd, dan herinnert dit nieuwe offer harer eer te zeer aan hare vroegere gewoonten en geneuchten om niet alle zedelijk effect te missen. Er is bovendien een offer dat zedelijk hooger staat: de herwonnen eer ongeschonden te bewaren, ten koste van alles! Zoo handelt Vasantaséna in het Indische tooneelstuk *Mrichchakati* (het wagentje van klei), dat waarschijnlijk in de tweede eeuw vóór Christus werd geschreven, en waarin de heldin liever sterft dan haar eer, die zij, de courtisane, door de liefde van den Brahmaan Charoudatta herkregen heeft, op nieuw te bezoedelen. Maar Marion de Lorme geeft zich op nieuw aan de prostitutie over. In het Chineesche drama *Pi-Paki* (de geschiedenis van de gitaar), dat in de

14de eeuw geschreven werd, gaat de jonge vrouw, die haren man zoekt, bedelend met de gitaar door het land. Maar Fantine in *les Misérables* bedelt niet; zij prostitueert zich. Schoone vooruitgang inderdaad! We zijn niet meer in Indië, in China; we zijn in Frankrijk, te Parijs; we leven in de negentiende eeuw!

En deze school, die van het gebied der zedelijkheid een Babel der spraakverwarring maakt, blijft hierbij niet stilstaan. De paradox maakt opgang. Marion kan Didier alleen redden door zich aan Laffemas over te geven; zij geeft zich over. Maar Marguérite Gauthier (in de *Dame aux Camélias*) zou haar minnaar kunnen redden, enkel door zich zelve van ontrouw te beschuldigen; zij beschuldigt *en* prostitueert zich.

Eene gevallene en berouwhebbende zou een auteur van vroeger dagen hoogst gemakkelijk hier of daar in een klooster hebben onder gebracht.

In onzen tijd wijst het begrip van plicht ieder, die struikelde en viel, den arbeid aan als het nederig toevluchtsoord, om moed voor haar offer en nieuwe krachten te erlangen; dan kan het drama voortspelen tusschen het arme meisje en haar verleden, dat haar opnieuw in zijn macht zoekt te krijgen; bezwijkt, sterft zij in en door dien strijd, haar minnaar zou haar kunnen zegenen. Maar volgens het realisme, dat Dumas huldigt, heeft eene berouwvolle andere aspiraties; nauw gereinigd, offert zij zich op - door op nieuw courtisane te worden. De ‘réhabilitation par l'amour’ is op de keper beschouwd niets dan een terugval in de zonde, waaraan men de kleuren eener hoogst aandoenlijke opoffering verleend heeft. Met die ‘réhabilitation’ is eene andere stelling ten naauwste verbonden, dat namelijk iemand naar het lichaam zich verdierlijken, zelfs courtisane van ‘métier’ worden, en toch tegelijkertijd maagdelijk, zuiver van ziel blijven kan. Men kan hiervan, met een woord van Dumas zelven, gerust zeggen: ‘Cherchez un grain de logique la dedans, bien fin si vous le trouvez.’ Tusschen medelijden hebben met de gevallenen en haar verheerlijken is een groote afstand. En hoe ook Dumas, en d'Haussonville er bij, hiertegen protesteeren, het is niet te loochenen dat in Dumas' stukken de gevallenen in de oogen van het publiek interessant gemaakt en *daardoor* boven anderen verheven, verheerlijkt worden. Vroeger was in tooneelstukken een enkele zonde voldoende om tal van deugden krachteloos te maken, heden is een enkele goede eigenschap voldoende om absolutie te geven voor een menigte van zonden. Nog altijd verdient een woord van De Saint-Marc Girardin, in zijn *Cours de littérature dramatique*, behartiging:

‘We hebben, naar het schijnt, smaak voor bouwvallen, op zedelijk gebied zoowel als in de architectuur, en wij beminnen meer wat ter helft gevallen is dan wat is staande gebleven. Laten wij, ik ben het daarmede volkomen eens, liefhebben wat er nog goeds en zuivers is overgebleven in verdorven zielen, als een getuigenis van de voortreffelijke waarde des menschen, die nimmer geheel kan verloren gaan; doch laten wij de ruïnes niet bewonderen, dan als een herinnering aan

het gebouw; laten wij het lapje niet hooger schatten dan de stof zelve; laten wij, zoo er in de misdaad nog eenige deugd overblijft, hierin eene verontschuldiging zoeken, doch laten wij het medelijden, hetwelk ons door die verontschuldiging wordt ingeboezemd, niet zóó ver drijven, dat het tot eerbied en bewondering klimt.'

Mijn tooneelwerk is immoreel, redeneert Dumas, omdat de tijden immoreel zijn! Ik heb er reeds op gewezen dat dit niet opgaat, omdat geen enkel tijdperk, ook het onze niet, uitsluitend immoreel heeten mag. Ik laat het immoreele zien, zegt hij, louter om de kwade zeden te bestrijden - doch, gelijk hierboven is opgemerkt, daartoe is dringend noodzakelijk, dat het immoreele niet interessant, belangwekkend worde voorgesteld, gelijk Dumas dit gewoonlijk doet. Waar blijft ten slotte iets over van de bewering, dat Dumas de 'censor morum' van onzen tijd en zijn werk zedelijk bij uitnemendheid heeten moet?

Men is geneigd te vragen: hebben we hier met zelfverblinding te doen of met een listige poging om anderen te bedriegen? Ik voor mij hel er toe over aan de eerste te denken. Dumas heeft als dramatisch auteur voortreffelijke eigenschappen. Hetgeen daarvoor allereerst en allermeest wordt gevorderd, kennis van het tooneel, bezit hij in hooge mate. Maar hij staat hierin niet alleen. Augier, Feuillet, Sardou, Meilhac staan naast hem. En wat de rest betreft - is Dumas geheel en al het type van een oppervlakkig Parijzenaar onder het tweede keizerrijk, die een ontzachlijk air aanneemt, of hij wonder wat weet, maar die bij nader onderzoek hoogst onkundig blijkt. Van studie heeft hij geen begrip; van positieve kennis is bij hem geen spraak. Dat bewijzen zijn geschriften, waarin hij de oplossing van een ernstig litterarisch, sociaal of philosophisch probleem beproefd heeft; dat bewijst zijne brochure *L'homme femme*; dat bewijst zijn ongelukkige voorrede voor eene Fransche vertaling van Goethe's *Faust*; dat bewijst, gelijk Paul Lindau in de *Gegenwart* terecht heeft opgemerkt, zijn intreerede in de Académie Française zelve. De overige tooneeldichters, die onder de veertig onsterfelijken hadden of hebben plaats genomen, stonden en staan in degelijke kennis hoog boven hem, Legouvé, Ponsard, Emil Augier, Sardou, Octave Feuillet en Camille Doucet. Men heeft Alexandre Dumas een scherp opmerker genoemd. Dit kan men laten gelden, onder dien verstande echter dat hij hoofdzakelijk, misschien wel enkel, de kwade zeden heeft opgemerkt, en mits men onmiddellijk uit deze eenzijdige kennis het gevolg trekke, dat het hem niet vrijstaat als een uitnemend menschenkenner te poseeren en dat het anderen niet vrijstaat hem als zoodanig aan ons voor te stellen. Dat de Académie Française, die geacht worden wil in haar midden de voortreffelijkste krachten van het intellectueele Frankrijk te bezitten, dezen auteur heeft toegeroepen:

Dignus, dignus es intrare
In nostro docto corpore,

moge, gelijk Lindau haar verwijt, een daad zijn even weinig classiek als het Latijn van Molière's geneesheeren, het is in elk geval haar zaak. Doch voor de moraal op te komen, die door Dumas herhaaldelijk en ook nu weer zoo diep beleedigd werd, is de taak van iedereen, die de overtuiging deelt dat het tooneel inderdaad als ‘moralische Anstalt’ gunstigen invloed uitoefenen kan.

Amsterdam,
23 Febr. 1875.
Dr. C.M. VOS.

Vermeerdering.... ook verrijking onzer tooneellitteratuur?

Ahasverus de eeuwige zwerver Treurspel in vijf bedrijven (of negen tafereelen) door J.H. Ankersmit, W. zoon Deventer J. de Lange. 1873. De verloren zoon. Tooneelspel in vier bedrijven, voor Rederijkers door P.F. Brunings. Tweede voor het hedendaagsch tooneel omgewerkte druk. Kampen, K. van Hulst. 1873.

Het is zeker eene prijzenswaardige onderneming onze tooneellitteratuur te willen verrijken. Hetzij men oorspronkelijke dicht- of prozastukken geeft, hetzij men uit den vreemde overneemt, het verdient toegejuicht en aangemoedigd te worden. Al bezitten wij eene ontzaglijke menigte door eeuwen saamgelezen tooneelstukken, veel er van is verouderd en in onbruik geraakt, veel wordt uit gebrek aan beter nog altijd weder op het repertoire gezet, en het inderdaad aan de eischen der kunst voldoende, dat deze eer werkelijk verdient, krimpt tot weinig ineen. De goede stukken staan tot de bepaald slechte als één tot honderd, de uitstekende tot de middelmatige als één tot duizend. Vermeerdering is dus niet noodig; maar aan verrijking bestaat groote behoefte, want niet op het aantal, wel op het gehalte komt het aan.

Hebben nu de beide heeren, wier dramatisch werk ik hier ter sprake breng, dit gedaan? Hunne pennevruchten zijn ten tooneele gevoerd en toegejuicht. Verdienden zij deze eer en hebben zij blijvende waarde? Kunnen wij zeggen, dat het goede, voor ons hedendaagsch tooneel geschikte, er werkelijk door toegenomen is? Ik begin met

N°. 1, en met het oog op onze nationale tooneelspeelkunst, zoowel als op het gewone publiek dat onze schouwburgen bezoekt, kan ik mij best voorstellen, dat ‘Ahasverus’ ‘heel mooi’ gevonden, mogelijk wel met handen en voeten, vooral met de voeten, geapplaudisseerd werd. Het stuk leent zich bij uitnemendheid voor dat soort van snorkende declamatie, waarin onze komedianten volleerd zijn, en heeft huiveringwekkende, akelige tooneelen te over, om de toeschouwers te doen trillen en beven, hetzelfde als in verrukking te brengen.....

Is het dan een spectakelstuk en geen kunstproduct? Het een zoowel als het ander, waarde lezer! Maar een kunstproduct uit eene verouderde school, die gaarne spectakel maakte met dolken en giftbekers, kerker- en grafgewelven. De heer Ankersmit kondigt zijn treurspel wel aan als eigen werk; - de omslag prijkt zelfs met zijn naam bovenaan: 'Ankersmit (.) Ahasverus (.) Treurspel (.);' - maar dit is 'onjuist.' Het is inderdaad overgezet, omgewerkt, althans bewerkt naar een oorspronkelijk, oud, Duitsch *Trauerspiel* van Klingemann, een auteur, die '*fast durchweg in groszrednerischer* E f f e c t s u c h t (ik spatieer) *befangen war.*'

Nu moge de overzetter, omwerker of bewerker (bij gemis van het oorspronkelijke kon ik niet nagaan in hoever hij zich aan Klingemann heeft gehouden) Göthe aanhalen als eene autoriteit, die van den *Ahasverus* van genoemden Duitschen professor zou gezegd hebben, dat hij '*Gelegenheit giebt das neuere Deutsche Trauerspiel*, *sein Bestreben und Unternehmen* (*nach*), *darzustellen*;' maar zal dit iets bewijzen, dan moet eerst nog blijken, dat Duitschlands groote dichter dat *Bestreben und Unternehmen* goedkeurde, wat ik de vrijheid neem ernstig te betwijfelen. Althans Gervinus, in zijne *Geschichte der Deutschen Dichtung*, en Hillebrand, in *Die Deutsche Nationalliteratur seit Lessing bis auf die Gegenwart*, loopen niet weg met dat *Bestreben und Unternehmen* in het laatst der vorige en het begin van deze eeuw, vooral niet met Klingemann, en wel het minst met zijn *Ahasverus.* Noch zij, noch het Conversations Lexicon nemen *Ahasverus* op onder de weinige goede voortbrengselen van zijne pen!.....

Ik moet eerlijk bekennen, dat ik den oorspronkelijken auteur van *Ahasverus* zelfs bij naam niet kende en het weinige, dat ik nu van hen weet, uit het voorbericht van den heer A. en uit genoemde handboeken heb geput. Ik loop dus groot gevaar door genoemden heer gerangschikt te worden onder hen, met wier tooneellitteratuur het 'erbarmelijk geschapen staat,' en die, 'met Brockhaus gewapend en hier en daar wat gemeenplaatsen rapend,' 'schromelijke onkunde doen gevoelen' (sic!). Maar al is dit helaas zoo, het bewijst hoegenaamd niets voor de kunstwaarde van het werk van Klingemann, noch voor de geschiktheid van dit stuk voor ons h e d e n d a a g s c h tooneel.

Het is verre van mij iets af te dingen op den lof, die den heer A. als schrijver voor het tooneel toekomt. Ik wil gaarne bekennen, dat hij in onberispelijke, rijmlooze jamben ook dit zijn geheele treurspel heeft geschreven en toegeven dat er schoone regels, zelfs treffende passages, in voorkomen; maar het kunstwerk zelf, de vinding, de dispositie, de moraal, al datgene, dat het tot een wezenlijk dichtstuk en wel tot een tragisch dichtstuk verheft?... 't Is alles uit de verouderde school der achttiende eeuw; en, om ook eens Göthe te citeeren: '*der Grund aller theatralischen Kunst*, *wie einer jeden andern*,

ist das Wahre, *das Naturgemäsze*, - deze grond wordt in het *Bestreben und Unternehmen* van deze school te veel gemist....

Waarheid en natuur? Neen, aan deze twee moet men dergelijke tooneelstukken als *Ahasverus* niet toetsen! Men versta mij wel. De historische stof, die erin behandeld wordt, kan best waar zijn. Gegeven: de dood van Gustaaf Adolf op het slagveld bij Lützen; die dood niet het werk van een vijandelijken kogel maar van een sluipmoordenaar, van een fanaticus, tevens werktuig van een wraakgierigen persoonlijken vijand van den Koning; gegeven verder: de legende van den wandelenden Jood, en, als moraal van het stuk, de wroeging van den moordenaar, de poging om zijne misdaad verborgen te houden, de ontdekking, en ten slotte de rechtvaardige vergelding volgens de leer van oog om oog, leven om leven..... Zeker, hiervan is best een treurspel te maken op waarheid gegrond. De strijd met zich zelven van den gemoedelijken dweeper, die de partij opvat voor zijne Kerk en zijn vaderland, voordat hij tot de misdaad komt; zijne opgewondenheid bij en na den koningsmoord; zijne zelfbeschuldiging en zijne vrees voor ontdekking door menschen; zijne angst voor de goddelijke wraak, welke vrees en angst hem tot een verrader van zich zelven maken. Het tragische is er niet in te miskennen.

Groepeer om hem heen (zooals in *Ahasverus* werkelijk geschiedt) eene liefhebbende vrouw, een rechtschapen vader, enz. Laat de omstandigheden meewerken om zijne zedelijke kracht te verzwakken, zijn oorspronkelijk goede inborst te doen uitkomen, zijne wroeging te verhoogen, en tot de ontdekking te leiden; het tragische zal te beter in het oog vallen. Wil men het bovennatuurlijke te hulp roepen of van mythe en legende gebruik maken, om het zware van den strijd met zich zelven, het smartelijke der wroeging en het droevige van het lot van den ongelukkige voor den toeschouwer nog sterker te laten spreken, het staat den dichter vrij. Denk aan den geest van Hamlet's vader of aan Mephistopheles! Ik heb dan ook geen bezwaar tegen de opvoering op het tooneel van Ahasverus of het gebruik maken van de legende van den wandelenden Jood. Maar dat bovennatuurlijke moet niet de hoofdzaak worden; het mag althans het stuk niet zoo beheerschen, dat de ontknooping er geheel van afhangt, als van een *Deus ex machina*, en in geen geval zijn naam eraan geven. Shakespeare heeft er zoomin aan gedacht zijn *Hamlet* te betitelen met *De geest*, als Göthe zijn *Faust* met *Mephistopheles*.... Klingemann deed daarom in mijn oog een misgreep, toen hij zijn *Trauerspiel*, niet *Heinyn van Werth*, maar *Ahasverus* doopte, alsof niet die koningsmoorder, maar de wandelende Jood de hoofdpersoon zou zijn. Dit is volstrekt het geval niet; en ik geloof dat die heele Ahasverus slechts een staaltje is van de *Effectsucht* des dichters, die behoorde bij de school welker *Bestreben und Unternehmen* juist door zulke treurspelen gekarakteriseerd worden.... Ik wil nog als dichterlijke waarheid laten gelden,

dat de moordenaar van den Koning door den spookachtig optredenden Ahasverus uit het gedrang van den strijd wordt gesleurd, waarin hij zich heeft geworpen om den dood te zoeken, na tot besef te zijn gekomen dat hij een misdaad bedreef; en dat, door deze verschijning, zijne wroeging tot een soort van waanzin stijgt. Maar is het ook waar, is het overeenkomstig de natuur, dat die zelfde, door wroeging, vrees en angst voortgejaagde misdadiger zich onmiddellijk naar zijne familie begeeft? Ware hij geheel krankzinnig!... Maar dan houdt terstond al het tragische op, en schuldig of onschuldig, een in zijne geestvermogens gekrenkte is niet, wat men noemt, eene tragische figuur. Dit wist de professor-auteur ook wel; en hij liet zijn held voor vrouw, vader en zwager verschijnen, ja, somber, verwilderd, zoo zelfs, dat zijn zwager terugdeinst, zijne vrouw en zijn vader de reeds uitgestrekte armen om hem te ontvangen weder laten vallen of, zooals de heer A. wil, ‘als aan den grond genageld staan blijven,’ waarna ‘pauze’ (dat zeker *pose* moet wezen); maar hij, Heinyn, is toch zeer goed bij zijne positieven. Hij doet wat hij kan om zijne verraderlijke daad verborgen te houden, en niet zijne betrekkingen maar de toeschouwers moeten in hem den door wroeging verscheurden koningsmoorder zien, zoodat dit heele derde tooneel van het tweede bedrijf zoo onnatuurlijk en wansmakelijk mogelijk wordt. Dat onnatuurlijke begint met de vraag, of men hem niet meer herkent? en loopt door tot aan het slot, als hij zijne vrouw ‘goeden nacht’ zegt. Kassian! Wat een tooneel tusschen man en vrouw, als zij elkander na een grooten veldslag, waaraan hij deelnam, wederzien! Als in het werkelijke leven een man, ongedeerd van een bloedig slagveld thuis komende, zich zoo aanstelde, zou zijne vrouw de eerste zijn, die hem voor krankzinnig hield, en de vader, die erbij stond, op maatregelen bedacht zijn, om ongelukken voor te komen. Bestonden in die dagen onze gestichten niet, ik geloof toch dat men ook toen zulke dolzinnig zich aanstellende lui niet zoo maar vrij liet rondloopen. Maar ik zeide het reeds, de man *is* niet gek, hij vertoont slechts een door wroeging verteerden moordenaar, doodelijk bang voor ontdekking, en een kind kon het hem aanzien, dat hij, een van tweën, òf krank van zinnen is òf een misdadiger. 't Is mogelijk, dat zulk eene scène met rollende oogen, als molenwieken draaiende armen en schorre stem, crescendo en ‘knarscendo,’ vertoond en uitgegalmd op een Hollandsch tooneel voldoet, - ik geef den heer A. niet de schuld, maar beweer eenvoudig, dat de lezing op mij een zeer ongunstig *effect* heeft gemaakt.

Op rekening van datzelfde Klingemannsche effectbejag zet ik ook den zwarten achtergrond van het geheele treurspel, al dat treurige, droevige, sombere, lugubre, dat overal bijgehaald wordt, alsof het stuk zelf nog niet akelig genoeg is! Die droom, reeds in 't begin, van den honderdjarigen slotvoogd; dat dichte dennebosch bij avond; die gothische wapenzaal, ‘omtrent middernacht’ door een aan 't booggewelf

hangende ‘altaarlamp’ verlicht, met een grafkelder op den achtergrond; die boschstreek met een klooster en een kerkhof, de graven verlicht door de maan!.... Och, de dichter, die het op zich zelf tragische door zulke dingen nog tragischer wil maken, is niet op den rechten weg, de ware kunstenaar heeft dien theatertoestel niet noodig.

Wat nu de moraal van dit treurspel betreft, de strekking of het denkbeeld, dat het aanschouwelijk maken moet, - volgens Klingemann zelf, verzekert de heer A., wordt hier het sophisme bestreden, dat het doel de middelen heiligt. Geloof en vaderland verdedigen is het goede doel van Heinyn, ‘maar door fanatisme verblind kiest hij *slechte middelen:* hij wordt *verrader* en *sluipmoordenaar.*’

‘Eenmaal op het hellend vlak des kwaads gevoerd, glijdt hij al dieper en dieper (af), en stort hij eindelijk in den poel van *atheïsme* en *absolute loochening.*’.... Allemaal groote woorden (‘wat gemeenplaatsen rapend’), die eene zeer banale zedekundige waarheid uitdrukken en in 't begin en aan 't slot zeer betwistbaar zijn, zelfs al verstaat men onder *absolute loochening* - nog akeliger zeker dan *atheïsme!* - behalve aan God, ook aan alles, zelfs aan zijn eigen bestaan te twijfelen, vertwijfeling dus in den overtreffenden trap.....

Klingemann mocht het in zijn tijd misschien nuttig en noodig keuren, de zedelijke stelling, ook door middel van het tooneel, den volke te verkondigen:

> Het goede kan met 't kwaad zich niet vereenen,
> Verraad en s l u i p m o o r d niet met v r o m e n w i l ! (bl. 51.)

sedert zelfs de Jezuïeten noodig keurden het vaderschap van *het doel heiligt de middelen* openlijk te negeeren en weddenschappen aangingen om te bewijzen, dat men zoo iets in hunne zedekundige geschriften nergens vinden zou, mag het tamelijk overbodig worden geacht, eene door niemand weersproken zedeles te willen inscherpen. Neen, het stuk maakt eene andere zedekundige waarheid aanschouwelijk, en het verwondert mij, dat de heer A. dit niet beter deed uitkomen of er opmerkzaam op maakte. Het leert overtuigend, hoe de zedelijk goede mensch het slachtoffer worden van godsdienstige dweeperij en tot misdaad vervallen kan, als hij zich onder den invloed stelt van fanatieke priesters of onverdraagzame kerkleeraars. Ook nog in onze dagen mag dit van de daken gepredikt worden, met de les voor de clericalen van alle Kerken erbij, hoe zij, juist door tot bijgeloof en fanatisme te prikkelen, ongeloof en ongodisterij in de hand werken en aan de hartstochten vrij spel geven. Men zij echter hierbij voorzichtig en zie toe, dat men niet te kwistig met die schimpnamen van ongeloovige, atheïst, enz. om zich heen werpt, en hen, wie men zoo betitelt, niet zoo maar met één pennestreek met misdadigers, verraders en sluipmoordenaars op ééne lijn zet! Onder die zoogenaamde Godlooche-

naars en Godslasteraars, of waarvoor rechtgeloovige ijveraars voor eene Kerk of eene geloofsleer andersdenkenden ook uitschelden, zijn er genoeg, die in ware zedelijkheid en echte menschelijkheid ver boven die zelfde ijveraars staan. De fanatieken van heden stellen geen moordenaars met zilveren kogels meer in 't werk, als in de dagen van Gustaaf Adolf, maar bezigen laster en verdachtmaking, duizenden hatelijke speldeprikken, om hunne slachtoffers zedelijk te vermoorden, iets waarvoor menig voor ongeloovig gescholdene met afschuw terugdeinst. Maar om op Klingemann en de moraal van zijn stuk terug te komen, wij kunnen gerust beweren, dat zijne denkbeelden van zijn tijd en lang verouderd zijn, dus, dat de reproductie van treurspelen van hem en zijne school afkomstig, eene geheele omwerking vereischen zou om te beantwoorden aan de behoeften en eischen van onzen tijd. Tragisch, ik toonde het reeds aan, kon de figuur van Heinyn, onder bekwame handen als die van den heer A., zeer goed geworden zijn, mits hij wat meer van het oorspronkelijke stuk had weggelaten, den zielestrijd van den gemoedelijken dweeper wat dieper opgevat en van Ahasverus niet zoo'n afgrijselijk leelijke persoonlijkheid gemaakt had, die zich noemt ‘des levens onverzoenbre vijand’ - en zegt: ‘waar ik den voet zet, ademt de aard verderf.’ Ook kan ik mij niet vinden in het denkbeeld, dat die wandelende Jood hier opgevoerd wordt als ‘het verheven werktuig om de diep verholen misdaad, begaan op het slagveld bij Lützen, te s t r a f f e n ’ (woorden van den heer A.). De man, die zelf moet boeten voor hetgeen hij misdreef, die, van eigen schuld overtuigd, geknield voor een crucifix biddende wordt voorgesteld, die man is geen persoonlijkheid om misdadigers te helpen straffen, maar zou bij uitnemendheid dienst kunnen doen om schuldigen tot berouw, boete en bekeering d.i. op den beteren weg te brengen. Ik dacht ook, dat dit de bedoeling was van den auteur, toen hij Ahasverus den koningsmoorder uit het gedrang liet sleepen en redden van den dood, volgens de begrippen van dien tijd tevens van de eeuwige straf. Heinyn bij 't leven te sparen beveiligt hem immers tegen die helsche ‘straffen’ en geeft hem tijd tot berouw? Ook als de eeuwige zwerver menschen uit het water haalt, heeft hij veel meer van een boeteling, die door goede werken het gedane kwaad afboet, dan van een ‘verheven werktuig, om te straffen,’ of van eene wrekende gerechtigheid. Het stuk laat echter niet toe met juistheid te bepalen, hoe de oorspronkelijke auteur de werkzaamheid of het wezen van deze bovennatuurlijke of legendarische persoonlijkheid zich voorgesteld heeft, omdat Ahasverus' boetvaardig bidden en zijne overige denk- en handelwijze volstrekt niet met elkander strooken. Ik vind dan ook de poging van den heer A., om Klingemann te verdedigen en zijn *Trauerspiel* tot een waar en goed kunstproduct te verheffen, niet best geslaagd; en al wil ik mij niet mengen in zijn strijd met een, als ‘keffertjen’ gequalificeerden en met andere liefelijkheden overstelpten recensent,

(in zijn weinig smakelijk voorbericht voor zijn treurspel, dat hij maar liever achterwege had moeten laten), ik geloof toch, dat er alle grond bestaat, om het stuk, zooals het nu is, niet aan te merken als eene verrijking van onze tooneellitteratuur. Het is niet meer van onzen tijd; niet, omdat het de kleur zou dragen van de eeuw, waarin het drama voorviel, - dat zou veeleer eene deugd zijn! - maar omdat het werkelijk de kleur draagt van den tijd, waarin het geschreven werd, en - tal van gebreken heeft. Wij roepen met De Genestet elk treurspeldichter, eenigszins gewijzigd, toe:

> Verlos ons van *Effectsucht*, Heer!
> Geef ons natuur en waarheid weer!

en voegen erbij:

> Ga niet bij Klingmann in de leer,
> Gij komt te veel op klinkklank neer!

Eene ware tegenstelling met het werk van den heer A. vormt dat van den heer Brunings. Het op hooge stelten loopende treurspel daar, het eenvoudige komediespel hier; en op de vraag of n°. 2 natuur en waarheid ons geeft? durf ik gerust antwoorden: de auteur heeft het althans gewild. Hij toont gebroken te hebben met het conventioneele, houdt zich aan de werkelijkheid, die hij een weinig idealiseert en, vrij van Klingemannsche *Effectsucht*, versmaadt hij al dien theatralen toestel, om zijne personen en wat er met hen voorvalt voor zich zelf te laten spreken. Geleidelijk laat hij de gebeurtenis, welke hij dramatiseert, zich ontwikkelen zonder de toevlucht te nemen tot *tours de force*, *coups de théâtre* of een *Deus ex machina.* Zoo moeten zulke menschen spreken en handelen, als hij ten tooneele voert; en wat zij ondervinden vloeit uit hunne persoonlijkheid, hun karakter en de toestanden, waarin zij geplaatst zijn, van zelf voort.

Het stuk speelt ten tijde van Maurits, en ‘de verloren zoon’ wordt op het slagveld bij Nieuwpoort gewond. Het is echter geen weidsch historiestuk, waarin bekende of beroemde krijgs- of staatslieden van die dagen optreden, maar een eenvoudig familietafereel van geheel onbekende grootheden. Het verlaten van het vaderlijk huis, om ten strijde te trekken tegen den Spanjaard, van een zoon, uit geldzucht met zijn halven broeder verwisseld en voor dien broeder achteruitgezet; het bericht van zijne verwonding en het vermoeden dat hij een eervollen dood voor het vaderland heeft gevonden, met den invloed dien dit op het gemoed van den onrechtvaardigen vader uitoefent; zijne onverwachte terugkomst en de ontmaskering van dien hem voorgetrokken broeder, met de herstelling voor de toekomst van het hem aangedane ongelijk; - waartoe ook, als in elk tooneelspel, de hand van het meisje behoort, dat, hoewel met zijn broeder verloofd, hem be-

mint; - dit alles maakt den inhoud uit; en als het goed vertoond wordt, verbeeld ik mij, dat het de belangstelling wekken en tot het einde de toeschouwers boeien zal.

Oorspronkelijk heette het ‘De twee broeders,’ en ik vat niet, waarom de heer B. het thans onder een anderen titel uitgeeft. De hoofdzaak is toch de ongelijke behandeling der beide broeders, wat hiervan voor den een het gevolg is en hoe het hem aangedane onrecht hersteld wordt; terwijl men bij een ‘verloren zoon’ nu eenmaal denkt aan een jong mensch, dat zijn geld en goed in den vreemde verkwist, berooid en berouwhebbend terugkomt enz., wat hier volstrekt niet het geval mag heeten. ‘De doodgewaande zoon’ zou dan nog beter geweest zijn; maar ik kies ‘De twee broeders,’ omdat het met hen beide voorvallende de eigenlijke inhoud is van het tooneelspel. Ik ken de vroegere uitgaven niet - nieuw staaltje, hoe ‘erbarmelijk’ het, volgens den heer Ankersmit, met mijne tooneellitteratuur ‘geschapen staat!’ - maar als ik mij niet vergis, kwamen er vroeger ook vrouwenrollen in voor, en ik verbeeld mij, dat Jozef, de broeder van den verloren zoon, met Anna in gesprek, als van zelf als medehoofdpersoon meer uitgekomen zal zijn. Dat de heer B. zijn stuk echter voor Rederijkers bewerkte, al moest hierdoor het een en ander, dat de karakters, bijv. dat van dien Jozef, meer relief gaf, wegvallen, juich ik toe. Lieve tijd, wat een gezoek, als eene Rederijkerskamer of een gezelschap liefhebberij-komediespelers een geschikt stuk zonder vrouwenrollen moet hebben! Welke stapels flauwe en onmogelijke ‘voor Rederijkers bewerkte’ comedieboekjes moeten er dan doorgesnuffeld worden! De heer B. heeft daarom, om geijkte termen te gebruiken, ‘in eene wezenlijke behoefte voorzien’ en dit soort van tooneellitteratuur werkelijk ‘verrijkt’ met een goed tooneelstuk.

De auteur zal zelf de eerste zijn, die erkent, dat hij zijn ideaal nog niet heeft bereikt. Ik behoef hem zeker zoo iets niet te zeggen. Als hij nu hetzelfde denkbeeld uitwerkte, houd ik mij overtuigd, dat hij nog ‘natuurlijker’ zou zijn en zijne personen nog meer de taal van het dagelijksche leven zou laten spreken. In zijn ‘Spelevaart’ praten en babbelen de lui zoo geheel zonder alle boekerigheid - *passez-moi le mot!* - dat hij getoond heeft deze kunst uitnemend te verstaan. Zijn ‘verloren zoon’ is echter, behoudens al het eenvoudige en natuurlijke van het stuk zelf, nog niet geheel van dit gebrek vrij te pleiten, en de lange alleenspraken en het lang achtereen spreken in den dialoog zullen bovendien het van buiten leeren niet gemakkelijk maken. De souffleur zal moeten bijspringen, en geoefende Rederijkers, die het nu en dan al te deftige of stijve der taal weten om te zetten in de meer gewone spreektaal, zullen nog wel eens gelegenheid hiertoe vinden. Ik maak hier echter geen formeele aanmerking van, omdat ik zeer goed weet, dat in dit opzicht geheel natuurlijk te zijn eene hooge kunst is, die wij Nederlanders, met ons

groot verschil tusschen schrijven en spreken, zelden verstaan. De heer B. heeft, zooals ik boven reeds zeide, waar en natuurlijk willen zijn en *in magnis voluisse sat est.*

Hij veroorlove mij echter eene aanmerking op de karakterteekening zoowel van vader Otto, als van zoon Jacob. Het komt mij voor, dat er eene ongelijkmatigheid is in hunne inborst of geaardheid in het begin van het stuk en later. Otto wordt voorgesteld als gierigaard, ja als vrek. Zijn kastje met geldstukken teekent, maar teekent wat heel sterk. Geldzucht mag de drijfveer geweest zijn van de verwisseling zijner beide kinderen, de begeerte om het eene boven het andere te bevoordeelen ter wille zijner tweede vrouw hierbij komende; als hij inderdaad zoo gierig, zoo vrekkig is, als dat kastje aanduidt, wordt hij in 't vervolg wel wat heel los van het beminde goud. Wat minder liefde voor geld om des gelds wil, wat minder vrekkigheid eerst, en zijne latere vrijgevigheid of mildheid komt niet in strijd met de voorstelling van zijn karakter, door den auteur zelven bij den toeschouwer opgewekt. Zoo ook Jozef. Is hij inderdaad zoo zelfzuchtig en huichelachtig, als de schrijver hem laat voorkomen, dan is zijne bijna plotselinge en volkomen omkeering - haast schreef ik: *be*keering - niet gemotiveerd. Waartoe ook die bekeering? Om eind goed al goed te maken? Maar dat is nog iets conventioneels, iets dat met natuur en waarheid niet altijd overeenstemt. Wat zwarigheid was er ook in, om den inhaligen smuigerd, na ontmaskerd te zijn, te laten afdruipen? Zulke arglistige, fijn berekenende menschen verbeteren zich niet zoo gemakkelijk; en als zij het wel schijnen te doen, zooals hier en dikwijls op het tooneel geschiedt, maken zij toch den indruk dat het niet oprecht gemeend is..... Ik geef dit den heer B. slechts in bedenking; niet om mijn lof op zijn stuk te verkleinen, maar om als hij mijne opmerking beaamt er voor 't vervolg partij van te trekken. Hoe optimistisch en idealistisch men ook wezen moge, de kunst eischt dat ook in het zieleleven der personen, welke men ten tooneele voert, geen sprongen plaats hebben; en och! waar inhaligheid en onoprechtheid eenmaal overheerschende zijn, daar is de weg der verbetering zulk een lange weg, verondersteld, dat met goeden wil de voet erop wordt gezet.

Onze tooneelspeelkunst, zoowel als onze tooneeldichtkunst zijn lang op een verkeerden weg geweest; niet *Ahasverus*, wel *De verloren zoon* toonen den beteren weg op te willen; en ik twijfel niet, of, als de heer B. voortgaat met zich te oefenen in het weergeven van natuur en waarheid, vooral in de taal welke hij aan zijne karakters in den mond legt, hij ook onze tooneelspelers en rederijkers zal dwingen meer waar te zijn en zich natuurlijker op de planken voor te doen.

Kampen.

J. HOEK.

N°. 98.

Guldens-editie. Eene rijke partij. Door P. ter Spill (Scato). Arnhem. D.A. Thieme.

Ziedaar dan n°. 98 reeds der Guldens-editie. De heer D.A. Thieme is een man die durft volhouden; bijna honderd deelen onder één titel. Aan het publiek ook een compliment! Hield dat niet vol, de uitgever zou zijn steun missen.

Ik konde den titel Guldens-editie wel eens benijdenswaard noemen, maar ze zou nog weinig beteekenen als de uitgever er niet steeds voor zorgde, dat de vlag de lading niet behoeft te dekken. Wij behoeven slechts de cargalijst in te zien om ons daarvan te overtuigen.

'Eene rijke partij' behoort voorzeker ook niet tot de ballast, al heeft zij als gesoigneerd vrachtgoed reeds een reisje gemaakt. Zulke goederen lijden door het overpakken niet en behoeven evenmin zorgvuldig voor licht en lucht bewaard te worden.

Als wij in de beeldspraak wilden voortgaan, dan zouden we hier van 'een rijke partij' kunnen spreken, waarvan we eenige monsters konden toonen, die de kooplust zouden opwekken. Maar nu zijn we eenmaal geen beurs- en kooplieden en laten, daaarom de beeldspraak varen om tot het nuchtere proza terug te keeren.

'Eene rijke partij' - en men begrijpt dat hier van een huwelijk sprake is - blijkt niet alleen in materieelen, maar ook in moreelen zin een *schat*rijke partij te zijn.

Clare is de hoofdpersoon in het hollandsch romannetje, waarin genoeg - maar toch altijd kalm - geïntrigeerd wordt om dien naam te dragen. Om haar groepeeren zich personen van verschillend karakter en gehalte. Zij is geen 'engeltje' uit hooger sfeeren geïdealiseerd - nu en dan zou men vóor dat 'engeltje' een *b.* kunnen zetten - maar de type van eene dégelijke hollandsche jonkvrouw, die, in een bedompten dampkring opgevoed, met strenge bekrompenheid bewaakt, door een geestdoodend farizeïsme omgeven, toen zij uit dien hof vol onkruid werd overgeplant in goeden grond, zich ontwikkelde tot een frissche schoone bloem, die zelfs aan het gure en stormachtige weder blootgesteld niet verflenste, maar geur en kleuren bleef behouden, die liefelijk en aantrekkelijk zijn. Haar lief geniet zij dankbaar en met een innerlijk tevreden gemoed; haar leed draagt zij met geduldigen moed en onderworpen volharding, en als zij beide beloond ziet, dan is en maakt zij gelukkig en heeft zij ook haar zwakke oogenblikken, toch zegeviert ten laatste de kracht van haar geest.

We zouden om een en ander aan te toonen een schets moeten geven van het geheele boekske, maar dan was den lezer de illusie beno-

men - als onze aankondiging althans mocht strekken om het lezers te verwerven.

En dat wenschen we, omdat er veel goeds en schoons in te vinden is.

Tot aanbeveling kan wel strekken, dat we hier hollandsche menschen en hollandsche toestanden aantreffen.

Er is veel goeds in dit boekske. Het onverbeterlijk orthodoxisme verschijnt er in al zijn afstootende kracht in mevrouw Van Breughelen; in zijn egoïstische plooibaarheid in hare zonen, terwijl haar oudste dochter Belle door een huwelijksverbintenis met een ongeloovige in het oog der orthodoxisten, maar inderdaad rationeel godsdienstig man, nog tijdig gered wordt om niet in de armen van het koude formalisme te verstijven.

De heer De Back en zijn echtgenoote zijn aantrekkelijke personen. Ze zijn de typen van dien gezonden godsdienstzin, die den zieleadel van het leven voedt en opluistert en die echte vroomheid aankweekt, die niet in woorden slechts, maar bovenal in gezindheid des harten, in daden en werken zich openbaart; vroomheid die het goede des levens weet te genieten, maar daarbij den ernst des levens evenmin vergeet als onder de blijmoedige stemming, die zij uitdeelt, oog en hart gesloten houdt voor eigen smart en het wel en wee van geliefden en natuurgenooten. Moge De Back met zijn rondborstige openhartigheid zich door drift soms wat ver laten vervoeren, of door zijn afkeer van alle huichelarij wat scherp worden en de grenzen der gematigdheid overschrijden, hij blijft een man van beginsel en, gesteund door zijn blijmoedig vrome, bedaarde en beradene echtvriendin, een man uit éen stuk. Beiden bewijzen dat de smart in hun anders zoo gelukkig huwelijksleven en het lijden dat zij ondergaan de bodem is, waaruit veel goeds en verhevens ontspruit.

Kunnen wij achting hebben voor den jeugdigen flinken Van Tholen en het betreuren, dat zijn liefdevol door liefde beantwoord leven zoo spoedig een zoo treurig einde nam, wij krijgen ook achting voor den weleer lichtzinnigen Van Braem, die zich zelf waardig maakte naar de hand van Clare te dingen en die te verwerven.

Wij hadden Maria de Valter, het slachtoffer van aristocratischenen geldtrots, gaarne een minder hard lot toegewenscht. De boete is wat al te zwaar voor de moederlooze weeze, in zoo groote weelde opgevoed.

De auteur heeft er slag van schetsjes en tafereeltjes te penceelen die een geoefende hand verraden. Wij noemen, behalve de gezellige huiskamer van oom en tante De Back, het schetsje uit den diligencetijd en van de bedrijvige, buitensporig nette en bedilziek-heerschzuchtige huishoudster van den ouden heer Van Tholen; maar inzonderheid ook de roerende tafereelen bij het ziek- en sterfbed van Isaäc van Tholen.

Hoe de auteur kon schrijven bl. 2, dat mevrouw Van Breughelen volstrekt niet was wat men een femelaarster noemt begrijpen wij niet. Trotschheid en het onberispelijk aristocratische zijn toch geen waarborgen tegen femelarij, gelijk dat in haar manier van spreken en redeneeren zoo duidelijk blijkt. Dat Clare op een avond in een volkrijke stad, als in de winkels reeds overal het licht opgestoken was, alleen naar huis gaat en dan nog wel op de veel bezochte passage voor een modewinkel en voor de groote glasruiten van een galanterieaffaire stond te kijken, komt ons even onnatuurlijk voor, als dat oom en tante De Back die vrijheid aan hun lievelinge toestonden.

Als wij niet te ernstig gestemd waren bij de overkomst van den ouden heer Van Tholen, die per telegram ontboden was om onverwijld bij zijn gevaarlijk zieken zoon te komen, dan zouden we een glimlach niet kunnen terughouden, als we daar lezen (bl. 239), dat de oude heer Van Tholen op een telegram overkwam.

Wij hebben het onze gezegd van het boekske dat zijn weg wel zal vinden.

H.

Niet wat veel verdicht?

De Jonker van Adrichem. - Verhaal uit de laatste levensdagen van Prins Willem I door G. van den Berg. Schrijver van Machteld enz. 's Hertogenbosch. Gebr. Muller. 1874.

Referent behoort niet tot hen die den historischen roman verwerpen, hoewel hij 't ervoor houdt dat men daaraan ernstige eischen mag en moet stellen. De eigenlijke geschiedvorscher zal en moet van zijn standpunt het geheele genre afkeuren, zich houdende aan de feiten, aan het werkelijk voorgevallene, verwerpend wat niet waar is, in den zin van het gebeurde. Hij ziet daarin natuurlijk slechts verwringing der historie, die verwarring en misleiding van den lezer ten gevolge moet hebben. Wij kunnen ons voorstellen dat de geschiedkundige roman in de oogen van dezulken een vergrijp en bijna een gruwel moet zijn.

Wij willen daartegen niet inbrengen, dat die historie ook niet altijd de waarheid aangaande personen en zaken boekte, en althans een deel van haar domein door roman en poëzy werd ingenomen. Immers zonder in aanmerking te nemen, hoeveel bevooroordeelde, door bijoogmerken bestuurde referenten en latere reconstructeurs der geschiedenis daaraan verwrongen, dwingt er veel wat als onder onze oogen gebeurde, om het verhaal daarvan niet aan te nemen dan na

eene omzichtige critiek. Dan is er op menig ‘welbeminde,’ op menig ‘roemruchtig’, aangaande menschen of daden geboekt, vrij wat af te dingen, en maakt de vraag: wat was hij? of: hoe was de wezenlijke toedracht? wie waren de eigenlijke bewerkers? soms groote lieden klein, en verdween menige nimbus van glorie, waarin namen hadden gepraald.

Daarbij komt, dat de ernstige muze der historie bij het vele wat zij heeft te boeken, niet altijd aandacht kan hebben voor het alledaagsche en minder gewichtige. Zij schetst met groote trekken het groote. En toch is in het leven der menschen en volken, als in de natuur, ook de macht van het kleine van gewicht en uitgestrekten invloed. Om menschen te leeren kennen, konden wij bijna raden, slaat hen in kleinigheden gade; zoekt hen te doorgronden niet naar hetgeen zij in- en voor het publiek waren, niet uit hunne officiëele stukken, maar uit hunne particuliere en vertrouwelijke correspondentie. Van het ‘*il n'y a pas de grand homme pour son valet de chambre*’, dat echt fransche woord, dat van en voor menigen franschman van toepassing mag wezen, zijn wij geen voorstanders. Er waren en zijn er, gelukkig, die men overal kan nagaan, die groot en edel blijven ook bij nauwlettende critiek, wier persoon en daden juist daardoor winnen en in gunstiger licht komen te staan, die als menschen misschien nog het grootst waren. Daar kan de zoekende, ja snuffelende historische romanschrijver juist zijne goede diensten doen en de hoofdlijnen, door de geschiedenis aangegeven, doortrekken en aanvullen, waardoor het beeld van menschen en tijden als ware het volteekend wordt.

Men gevoelt, dat wij het gebied van den historischen roman beperken, of liever dezen een gedragslijn voorschrijven, waaraan hij waarlijk niet altijd voldeed. Indien ergens dan hier komt de regel te pas door Horatius in zijne *Ars poëtica* aan de hand gedaan in het bekende: - ‘*Fingere licet*, *sed ea quae sunt aut esse possunt* d.i. het staat vrij om te verdichten, maar zulke dingen die een bestaan hebben of bestaan kunnen.’ - En daarmede wordt aan den historischen roman de eisch gedaan van interne waarheid, van onpartijdigheid en billijkheid, zoodat men personen en zaken niet inderdaad anders voorstelt, dan gelijk zij voorkomen in de geschiedenis. De vrijheid van den romanschrijver is eene beperkte vrijheid, al nemen we niet aan om de bepaalde grenzen te trekken. Het is niet genoeg dat het mogelijk was, dat het alzoo ging als men het voorstelt, het moet ook zijn waarschijnlijkheid hebben, dat het op die wijze, al is het ook niet in dien vorm, is toegegaan.

Wij meenden dit te moeten laten voorafgaan om het standpunt op te geven, waaruit wij dit genre van litteratuur en dus ook den Jonker van Adrichem beschouwen. De schrijver noemt dien op den titel een ‘Verhaal,’ hetgeen hem nog nauwer aan geschiedkundige waarheid

zou binden. Over het algemeen heeft hij wat de personen aangaat die in onze geschiedenis voorkomen zich daaraan gehouden. Geest en kleur van den tijd zijn bewaard in de schetsen van onderscheidene tafereelen, het een en ander is recht Hollandsch en geeft blijken, dat de auteur welbekend is met de trouwens vrij algemeen bekende geschiedenis van ons land in die dagen. Tot bijzonderheden daalt hij niet dikwijls af, of liever, daarop komt hij zelden neer. Daardoor ontbreekt het aan die kleinere, fijnere trekken waardoor de beeltenissen worden geacheveerd en uitdrukkingen worden van het karakter. Met den hoofdpersoon in het verhaal is dit minder het geval. Deze is trouwens meer eene schepping van des schrijvers phantasie.

In diens ontmoeting van- en gesprek met Oldenbarneveld is het er meer op aangelegd om den lezer den toenmaligen stand van zaken te schetsen of te herinneren, dan wel op het natuurlijke en passende in beider mond, alzoo zij bijna enkel algemeen bekende dingen bespreken. Gaarne zouden wij ook den geest waarin hij Christiaan van Adrichem laat spreken [bl. 22 en volgg.] meer en bij meerderen hebben zien uitkomen, hetgeen voor die dagen nog niet buiten den regel zou zijn geweest. Toen toch had de tweespalt tusschen de aanhangers der oude en die der nieuwe leer in den lande zich eerst beginnen te vertoonen; klove die later van beide zijden werd verdiept, die ook vooral door den invloed van vreemden werd verbreid. Het lag niet in den geest van Willem van Oranje om zich onverdraagzaam te betoonen, en hij stond ook op dit punt boven zijn tijd. Overigens lag het in den aard van menschen en dingen, behalve dat Katholieken en Protestanten in beginsel verschilden, en men zich hier op oud en heilig gezag, dáár op zijn menschenrecht beriep, hier aan het idée van Kerk, dáár aan dat van gemeente hechtte, - dat de Katholiek met weêrzin moest zien, hoe kerken en kloosters en dezer goederen door de andersgezinden werden ingenomen, en hoe die van hun geloof waren meer en meer werden teruggezet en uit ambten en bedieningen geweerd. Onrecht naar onze begrippen werd van weêrszijden begaan. Daarom achten wij het een goede greep, dat de schrijver dit in het gesprek tusschen Marnix en Oldenbarnevelt [bl. 29 en volgg.] laat uitkomen. Vervreemding en wrevel van de eene zijde en wantrouwen en onderdrukking van den anderen kant worden daardoor verklaarbaar, en de Sonoy's en Lumey's deden langs dien weg meer schade dan hun ijver en dapperheid ooit kon vergoeden. Er werden in ‘den Jonker van Adrichem’ op dit punt woorden gesproken, welke wij ten allen tijde, ook in den onzen behartigd wenschten. - ‘Intolerantie en partijhaat - lezen we bl. 34 - zijn de kankers, die aan de welvaart van elken staat, inzonderheid van eene republiek knagen. De kerkelijken zijn er al te veel op uit om hun gezag te doen gelden en nieuwe kluisters voor het vrije geweten te smeden.’ - En waar en wanneer bijna kwamen die woorden niet te pas? Wat zouden nóg

menschen, indien zij aan het gezag konden komen, in stede van slechts aan het woord?

Op één punt is de schrijver naar ons beste weten ruim ver gegaan. Het betreft de handdadigheid mogen wij het wel noemen van den Jezuïet aan den moord van Willem van Oranje gepleegd. Vermoedens bestonden er, en dat door mannen van die Orde leeringen zijn voorgestaan en verbreid, die dweepers en heethoofden tot zulke misdaad konden bewegen, is bekend; doch vandaar tot zulk aanzetten als hier met verlokselen en dreigementen wordt gepleegd, is de afstand en het verschil nog groot. De scherpste ondervragingen en uitgezochtste folteringen konden Balthazar Gerards geen bekentenis ontwringen, of en dan door wien hij tot zijn misdrijf was aangezet, dat een anderen keer aan 's lands zaken gaf dan deze zonder dat waarschijnlijk zouden hebben genomen. Had Willem I als graaf zijne plaats kunnen innemen aan het hoofd der regeering, daarmede zou meer eenheid en vastheid in het bestuur zijn gekomen en men zou later onder gewestelijke en plaatselijke overheden niet zoo vele soevereintjes hebben gehad en daarmede zooveel onderlinge tegenwerking en onwil, als later zooveel goeds tegenhield, zooveel kwaads stichtte.

De moord van Willem van Oranje is niet wijdloopig beschreven. Het feit is daarvoor ook te bekend. Dat de prins met de hem toegeschreven woorden op de lippen zou gestorven wezen, is in den laatsten tijd ook al betwijfeld. Men wordt aan het *Hausmannisiren* op het veld der geschiedenis schier gewoon, hoewel dat zeker niet alle wegen recht en alle paden zoo open maakt, als in Frankrijk's hoofdstad. Die lijkrede van Marnix voor Louise de Coligny en Maurits [bl. 254] komt ons op zulk een tijdstip niet zeer natuurlijk voor, maar eerder voegend in den mond van een hofprediker bij de begrafenis.

De uitvoering van het werk, druk e.z.v. verdient lof.

Mengelwerk.

De moderne vorm der spokerij en tooverij.

Het Spiritualisme(*) of Spiritisme - de naam kan ons weinig schelen, daar 't ons enkel om de zaak te doen is - de kunst om zich in betrekking te stellen met wezens uit het schimmenrijk der dichters.....

Eilieve, letten we toch goed op onze woorden! - Wat is een schim, - of, wilt ge eene meer moderne terminologie: wat is een geest?

De geleerden zijn 't er niet over eens. - Bij de ouden waren het gestalten van voormaals levenden, die de stof, waaruit zij bestonden, op aarde hebben achtergelaten en enkel hun vorm naar de onderwereld hebben meegenomen: tenues sine corpore vitae, - Cava sub imagine formae, - Aeneas zou er met zijn zwaard hebben kunnen doorheen slaan, zonder dat het hem iets baatte(†). Ulysses wil in de onderwereld zijne moeder omhelzen; driemaal poogde hij haar aan te grijpen, maar driemaal ontsnapte zij aan zijne handen, gelijk aan eene ‘schaduw’ of aan een ‘droombeeld(§).’ Die schimmen zijn dan ook machteloos, kunnen ons, wezens van vleesch en been, niet aan 't lijf komen. En toch, - zij spreken, zij kunnen drinken, als 't pas geeft(**), - en de schimmen van Dante lijden smarten, die men moeilijk kan voelen zonder spieren en zenuwen.

Doch, zacht wat; ik geloof, dat we, zoo voortredeneerende, druk bezig zijn met ons grovelijk aan de Muzen te bezondigen. Als de dichter de rozen elkander geurige sprookjes laat toefluisteren en de vrome

(*) De naam ‘spiritualisme’ geeft aanleiding tot begripsverwarring met eene ondeugd, die noch aan de geesten noch aan de lieden, die met hen omgaan, kan worden te laste gelegd: Spiritualisten heeten in 't beschaafde Duitsch zij, die misbruik maken van spiritualia.

(†) Vergilius Aen. VI, 292 vgg.

(§) Homerus Odyss. XI, 205 vgg. Zoo ook Aeneas zijne gestorvene vrouw Creusa, Virg. Aen. II, 792 vgg. “Driemaal trachtte ik mijne armen om haren hals te slaan. Maar driemaal greep ik te vergeefs naar de schim en ontsnapte zij aan mijne handen, even licht als de wind en volkomen gelijk aan een vluchtig droombeeld.”

(**) Hom. Odyss. XI, 98.

en verstandige gazellen er naar staan te luisteren, klinkt zulk eene paraphrase van 't gedicht in de taal van 't koele verstand ongerijmd. Als de dichter het onbezielde laat leven, het hersenlooze laat denken, het mondelooze laat spreken, dan voert hij ons met zich in eene wereld van louter tegenspraak en onmogelijkheden. Maar hij, de kunstenaar, mag dat doen. Dat is het goed recht der phantasie. De kunst moet idealiseeren. Wie hare gewrochten niet weet te meten met den maatstaf der aesthetica, maar haar voor de rechtbank der realiteit daagt, is, - om 't rechte woord te gebruiken, - een ploert.

En wie zich op deze wijs aan godenkinderen als een Homerus, Vergilius, Dante vergrijpt, is een godslasteraar - of, is 't woord u wat al te kras - zet dan maar: een driedubbele ploert!

Ja, de phantasie heeft zoo hare rechten. Zij is een wonderlijk, schalksch, nukkig, brutaal, leugenachtig ding. Waar alles in de wereld werkt en zijn plicht doet, ligt zij te droomen en brengt allerlei voor den dag, dat ons geen grein verstandiger of practischer maakt. Wat erger is, ze verleidt ons en houdt ons van 't werk af, en maakt ons ontevreden met de werkelijkheid, waarvan we immers moeten eten. - En toch.... we zouden 't lieve wicht voor geen geld van de wereld willen missen. Want zie, ze weet te troosten, zooals niemand het kan. Als we tot over de ooren in de modder van 't werkelijke leven liggen te spartelen, haalt zij ons weer eens uit den poel op, geeft ons een frisch bad, droogt ons af, parfumeert ons, zoodat we een tijd lang wanen heel wat bijzonders, misschien wel een soort van halfgoden te zijn. Dat doet een mensch goed! - En als de harde wetten van wereldorde en maatschappij ons al nagenoeg vereenzelvigd hebben met het denkbeeld, dat we bij slot van rekening toch niets anders zijn dan stomme machines en domme krachten, dan schudt zij ons eens flink wakker, zoodat wij de ter aarde gevestigde oogen weder ten hemel slaan en daar in eene wereld van licht en aether gestalten meenen te zien, die ons vriendelijk toewenken, alsof ze wilden zeggen: denkt eraan, dat hier bij ons eigenlijk uw vaderland is. Tot weerziens!

Lieve meid, wier naam Phantasie is, we kunnen u niet missen. En de mensch, die uwe taal niet verstaat en niet met u wil omgaan, is eigenlijk geen mensch. Den mannen van letters en den mannen van cijfers, den mannen van machines en den mannen van allerlei kwalijk riekende stoffen, - 't is hun goed, als zij vaak met u spelen en dartelen. Want uw speelgoed zijn symbolen, soms ook wel karikaturen van het goddelijke; - maar toch altijd van het goddelijke.

Jantje is dol verzot op sprookjes. Maar hij is tegenwoordig zoo bang in het donker. Ik geloof waarachtig, dat hij bij knechts en meiden allerlei spookgeschiedenissen opdoet. Voorzeker, 't is lastig bang te zijn in donker. En 't is ook hoogst lakenswaard om aan spoken en al dat tuig te gelooven. Gij hebt groot gelijk. En ik zou

ook mijn best doen om Jantje gaandeweg wat helderder begrippen bij te brengen over het absolute. Maar ik beweer toch van mijn kant, dat iemand, die in zijn eenvoud aan spokerij en allerlei bijgeloof hecht, wel op een zeer laag standpunt van verstandsontwikkeling staat, maar dat hij toch toont niet onvatbaar te zijn voor de conversatie met de Phantasie, misschien wel, dat hij niet ongeschikt is om later bij mevrouw Idealisme geïntroduceerd te worden.

Ik vind die oude Grieken beminnelijke lui, omdat ze dien trek van den mensch naar het onzichtbare en 'natuurwetenschappelijk' onmogelijke zoo uitstekend wisten te exploiteeren in godsdienst, taal, kunst, - omdat ze zoo intiem familiaar waren met de lieve juffer Phantasie.

In de middeleeuwen zijn er tijden, waarin men aan 's menschen goddelijken genius zou gaan wanhopen, als niet lieve en soms griezelige gestalten uit de Germaansche mythologie ons van tijd tot tijd toeriepen: kijkt, daar zijn we. Houdt goeden moed. Onze moeder, de Phantasie, leeft nog!

En de Katholieke Kerk, die thans zoo echt izegrimmig kijkt, ze was niet altijd zoo'n lederachtige matrone, stijf alsof ze een paal heeft ingeslikt en batsch als dronk ze elken dag eene kan azijn. In hare jeugd stoeide ze gaarne met de Phantasie. Ze was wel tot het Christendom bekeerd, ze was wel zuiver in de dogmatiek, - o ja; maar 't was, meende zij, niet noodig daarom de oude vriendin en opvoedster te verloochenen. De vroolijke geestenwereld der Grieksche goden en halfgoden kreeg maar een ietwat melancholischer en dwepender tint in heiligenlegenden, beschermheiligen, vagevuur, hel en hemel.

We kunnen juist niet zeggen, dat het Protestantisme der Phantasie, ten minste op dit gebied, eene nieuwe jeugd schonk. De zoete heiligen werden in den ban gedaan, om wat meer plaats in te ruimen aangrimmigen Duivel en comp., die, niettegenstaande 't al bijna twee eeuwen is geleden sinds Balthazar Bekker zijne 'Betoverde Weereld'(*) schreef, in menig oord nog met goed gevolg blijven rondspoken.

Och ja, al wordt de menschheid nog zoo oud en nog zoo wijs 't moet al een bijster droog verstandsmensch zijn, die op zijn tijd de Phantasie niet met zich laat sollen, al beantwoorden die scheppingen op lange na niet aan de eischen der aesthetica.

Maar die bemoeiing met de Phantasie kan walgelijk worden, als de mensch zoo heel oudmannetjesachtig geen onderscheid meer weet te maken tusschen ernst en scherts. Als hij het symbool neemt in plaats van de wezenlijkheid.

(*) 'De Betoverde Weereld' is zeker een heel verdienstelijk boek. Maar - 'k schaam mij bijna het te zeggen - ook ik zit liever eens te snuffelen in zijn tijdgenoot: 'De Satan, in sijn weesen, aert, bedrijf en guychelspel, vertoond in een historische verhandelingh van duijvelen, gesighten, spoocken, voorseggingen, voorteeckenen, droomen, toverijen, betoveringen, beseetenheijd, en wat noch voorts deese stof aenhangigh is. Nevens afweeringh van 't geen daar tegens ingebracht werd met meenighvuldige verwringingen der H. Schrift, en tegenspraeck der gedurige ondervindingh. Door S. de Vries. Tot Utrecht. Bij Anthoni Schouten, Boeckverkoper in de Jans-straet. 1692.'

Dat een kind en een boer aan spookgeschiedenissen gelooven, vind ik heel natuurlijk. Maar dat een meer ontwikkeld mensch ze gebruikt om er zijne dogmatische begrippen in te kleeden, zie, dat wordt walgelijk, dat heeft iets van kindschzijn.

Als Swedenborg ons vertelt, dat de engelen goeden eetlust hebben, dat er in den hemel kerken zijn, waarin gepreekt wordt, dat ze daar tuintjes hebben aangelegd in den Franschen stijl met rechte paden en geschoren heggen, - dan zeggen wij: een armzalige Dante! Het pruikenstof der achttiende eeuw en de Noordsche atmosfeer zijn der Phantasie niet gunstig geweest. - Maar als dezelfde Swedenborg ons met ernstig gelaat verzekert, dat we hier niet te doen hebben met het weelderige spel der verbeelding, maar dat het werkelijk in hemel en hel er zoo uitziet als hij zegt; als elk gezicht verzeld gaat van een artikel uit de dogmatiek, waartoe het als illustratie moet dienen, dan zeggen wij: die overigens geleerde man is zeldzaam vroeg - op zijn 52ste jaar - kindsch geworden.

Onze - lezer, ik ben een goede veertiger - onze ouders hebben gedweept met Jung Stillings mystiek. Ik denk, ze hebben inderdaad geloofd aan de geestverschijningen, die hij ter goeder trouw meedeelt, - ter goeder trouw, want de brave man erkent, dat hij zelf nooit het voorrecht heeft gehad geesten te aanschouwen. Scheppingen eener *dichterlijke* phantasie mogen die visioenen niet heeten. Of vindt gij 't zoo heel poëtisch, dat een ‘professor’ verschrikt wordt door de verschijning van een geest, die ‘eene witte tabakspijp in den mond heeft’? - De professor vraagt eerst aan 't spook, of hij misschien den baardscheerder nog moest betalen? - Die stomme professor! - Dat hij de witte tabakspijp ook niet zag! - De curatoren van 't gymnasium worden erbij gehaald, en men ontdekt, dat de man eenige stuivers aan tabak schuldig was, die natuurlijk voldaan worden. - Zie zoo, nu zal de onrustige geest wel in zijne kist blijven! - Dat is een nog gemakkelijker en vooral goedkooper middel om aan eene arme ziel rust te verschaffen dan 't lezen van missen! - Maar, hoe kan een mensch ook zoo dom zijn? 't Was eigenlijk niet te doen geweest om de tabak. Want, kijk, den volgenden nacht werd de ‘professor’ alweer geplaagd, en eindelijk vertoonde 't spook eene prent met een gat in 't midden, waardoor hij herhaaldelijk de hand stak. - Nu zal u de lust wel vergaan zijn om nog eens te zeggen: die domme professor! Want, waarlijk, ik tart den scherpzinnigsten onder u om te raden, door welke gewichtige bekommernis de arme spoker uit zijn graf werd gejaagd. De man had eenige prenten voor eene tooverlantaarn ter bezichtiging ontvangen, die hij verzuimd had vóór zijne laatste ziekte aan den prentenverkooper terug te zenden!

Een flauw verhaal, roept gij uit! - Doch ik op mijne beurt verklaar u: 't is niet flauw! - Me dunkt, als gij bedenkt, dat een wetenschappelijk man - Stilling was een met roem bekend oogarts - in

vollen ernst aan zulken onzin geloofde niet alleen, maar er zijne ‘Theorie’ - zegge Theorie - der Geestenkunde op bouwde, dan besterft het woord ‘flauw’ u op de lippen, en gij zegt: het is akelig!

Te vergeefs tobde zijn tijdgenoot Hennings zich af, om aan de geestverschijningen eene natuurlijke verklaring te geven. Die oplossingen zijn voor 't meerendeel gekunsteld, onwaar, dwaas zelfs, en dus slecht berekend om de geloovigen tot het gezonde verstand te bekeeren. Ze konden ook moeilijk anders zijn, als we bedenken, dat Hennings zich op een verkeerd standpunt plaatst. Hij neemt de verhalen, zooals ze daar liggen, meestal gaaf aan, en beijvert zich dan om punt voor punt het bovennatuurlijke ervan weg te redeneeren. Wie met liefhebbers van geestverschijningen en verwante specialiteiten te doen heeft, moet geheel anders te werk gaan: hij moet beginnen met minstens drie vierde van 't feit te loochenen. - Gij werpt mij voor, dat de waarnemers toch alleszins achtbare en geloofwaardige lieden zijn geweest. - Toegestemd: zij waren het in wellicht alle andere zaken, behalve in deze. - 't Is wonderlijk, hoe bijna ieder mensch een leugenaar wordt, als hij iets belangrijks, wat hij zelf beleefde, meedeelt. Hier wordt zijne phantasie bezield door de zucht om zich interessant te maken. Daar vergroot en versiert hij met het doel om op zijne toehoorders een, zoo hij meent, heilzamen indruk te maken. Elders liegt hij onbewust, of liever speelt zijne phantasie hem zelven een leelijke poets. Gesteld, gij gelooft aan voorspellende droomen. Gij waart heden nacht in den droom in een sterfhuis verplaatst. Gij ontwaakt met de overtuiging, dat er eerstdaags een sterfgeval onder uwe familie of vrienden zal plaats hebben. Nu hebben droomen evenals geestverschijningen dit eigenaardige, dat men *meent* zich de kleinste bijzonderheden ervan te herinneren, maar dat, als 't erop aankomt om er zich zelven of anderen rekenschap van te geven, alles blijkt zoo flauw en vaag te zijn, dat het onmogelijk is er een geregeld verslag van te geven, tenzij men er zelf een verband bij verzint en de omstandigheden eenigszins wijzigt: de nevelachtige schets moet noodzakelijk wat bijgewerkt worden om haar voor anderen vertoonbaar te maken. Verder zult gij zelf wel de ondervinding hebben opgedaan - als 't u ten minste de moeite waard is over een droom na te denken - dat hetgeen u bij 't ontwaken, zooals gij ten minste meendet, helder voor den geest stond, bij 't bewuste dagleven verwonderlijk snel tot een onbeduidend en geheel onbepaald beeld inkrimpt. Alle bijzonderheden verdwijnen, - als zij er namelijk ooit geweest zijn. Het denkbeeld van een sterfhuis houdt gij intusschen nog eenige dagen vast. Nu heeft er geen sterfgeval plaats: gij vergeet uw droom geheel of spreekt er niet van. Of er heeft er wèl een plaats. Gij wordt op de begrafenis genoodigd. Gij ziet het lijk in de kist, gij ziet de kamer, de aanwezigen. 't Maakt alles een diepen indruk op u. Daar schiet de droom u te binnen! Ach ja, het is mij immers voor-

speld; ik heb het alles juist zoo gezien; 't komt tot in de geringste bijzonderheden uit. - Wat is intusschen 't geval? De phantasie, die oolijke bedriegster, kleurt de tot een bijna onkenbaar beeld gewordene schilderij van den droom weer op met de beelden, die zij *thans*, in het sterfhuis, aanschouwt. Zij werkt bij, altijd in de heilige meening verkeerende, dat zij er niet eene nieuwe stoffage opbrengt, maar eenvoudig de verflauwde voorwerpen weer wat opkleurt. Zij meent *zich het verledene te herinneren*, terwijl zij enkel *het tegenwoordige in het verledene overbrengt.*

Evenzoo gaat het met geestverschijningen. Ook die behooren tehuis in het halve droomleven.

Intusschen laat zich zoo het feit gereedelijk verklaren, dat overigens geloofwaardige personen, als ze op dit ‘interessante’ gebied verzeild raken (sit venia verbo) in 't bluffen en liegen niet onderdoen voor den besten jager.

Wie derhalve zich de moeite wil geven om op 't gebied der plastische mystiek de feiten te onderzoeken, moet beginnen met minstens drie vierde te schrappen. En dan twijfel ik niet, of hij zal met het overige vierde wel van zelf klaar komen.

De ziekelijke of liever oudwijfsche Phantasie in den pruikentijd bezat bij slot van rekening toch nog de deugd der bescheidenheid. Zij stelde zich tevreden met *verschijningen* van geesten, die bij gelegenheid zich ook wel lieten hooren, voelen en ruiken, maar in den regel toch iets geheimzinnigs aan zich hadden, waaruit men niet goed kon wijs worden. Ieder was ook geen geboren Swedenborg of Stilling. Niet ieder bezat het verstand om het raadselachtige symbool in een ontwijfelbaar dogma te vertolken. 't Was, in één woord, eene lastige conversatie met de lui aan gene zijde van 't graf.

Er moest een gemakkelijker middel gevonden worden. - Wie heeft ook lust om altijd rebus' te ontraadselen? Daar kwamen Mesmer's leerlingen de beschaafde maatschappij verrassen met de ontdekking der helderziende somnambulen, met hun ‘al-zin’, met het magnetisch fluidum en wat dies meer zij, - in 't kort, dat zoogenaamde somnambulen in een toestand kunnen gebracht worden, waarin de beperkingen van tijd en ruimte voor hen grootendeels of geheel wegvallen. 't Was gemakkelijk: vroeger had men moeten wachten, dat de spoken ons opzochten, nu kon de ziel van den helderziende het lijf verlaten en zelve de onbekende wereld gaan opzoeken of wel den afgestorvene, dien zij verlangden te ontmoeten, bij zich ontbieden.

Het ligt niet op onzen weg hier het Mesmerismus, of liever zijne toepassingen op geneeskundig gebied, te beoordeelen, veel minder het te bespotten. Wij hebben elders(*) de mogelijkheid aangetoond, dat het ook den dieren eigene geneesinstinct door het rapport ten beste van een ander individu kan gevoelen en raden. Wij gelooven, dat, als

(*) De mensch als dierlijk en geestelijk wezen. Leiden. E.J. Brill. 1873. p. 159 vgg.

een dier kon spreken, een hond of kat een vrij wat betere somnambule zou zijn, dan een mensch. Mieren, bijen, koraaldieren zijn nog sterkere somnambulen: hun individueel leven lost zich van zelf op in dat van de maatschappij, waartoe zij behooren; zij hebben één gemeenschappelijk gevoelen, willen, denken, terwijl deze zielsgemeenschap, dit prijsgeven der individualiteit bij met hersenen voorziene wezens slechts tijdelijk, kunstmatig en dan nog op zeer onvolkomene wijs kan bewerkstelligd worden.

De zucht naar het wonderbare wilde dit nog altijd raadselachtige verschijnsel van het zenuwleven tot voertuig naar de geheimzinnige gewesten aan de overzijde van 't graf gebruiken. De somnambulen - die willooze wezens, wier gevoelen, willen en denken is samengesmolten met dat van de personen, met wie zij in rapport zijn gebracht, zouden meer weten dan een mensch met normaal hersenleven! - Brieven lezen met den nervus sympathicus.... Jawel, uitspreken wat de met den inhoud van den brief bekende persoon, met wien zij in rapport staan, weet en bij zich zelven denkt! - Allerlei verborgene dingen vertellen.... jawel, maar zaken, die volstrekt geen geheim zijn voor den persoon, met wien zij in rapport zijn gebracht!

De openbaringen echter omtrent dingen, die niemand weten kon, bleven niet uit. - Nu, 't geen niemand weten kan, valt ook moeilijk te controleeren. - Maar wel was het na te gaan, dat de beschrijvingen van hel en hemel, die de somnambulen ten beste gaven, rechtstreeks ontleend waren aan de met Oud- en Nieuw-Testamentische begrippen, meermalen ook met baker- en kindermeiden-ideeën vervulde phantasie van den magnetiseur of van een ander persoon, met wien de Pythia in rapport stond. - Door de voor eenige jaren in Parijs geruchtmakende experimenten van Cahagnet(*) moest uitgemaakt worden, dat de somnambule dingen zegt, die noch in de gedachten van den magnetiseur noch in die van een ander der met haar in rapport staanden liggen. We ontvangen daar, onder meer aardigheden, beschrijvingen van het idyllische leven der bewoners van de Noordpool en een reisje op de maan. Dat noch de magnetiseur noch een der aanwezigen het vaderschap van zulken onzin begeerde en het liever den geesten van Herschell en van Swedenborg op den hals schoof, laat zich begrijpen.

De ekstatische (lees: hysterische) somnambulen hebben haar gouden eeuw gehad, sedert uit Amerika de manie der klopgeesten tot ons is komen overwaaien.

Wij kunnen namelijk in deze geschiedenis der conversatie met de geestenwereld een climax van steeds degelijker positivismus waarnemen. Uit de spookgeschiedenissen en visioenen van Swedenborgs en

(*) Ik bezit de Duitsche vertaling: Der Verkehr mit den Verstorbenen auf magnetischem Wege. Ein Buch zum Troste der Menschheit, enthaltend: den nnumstösslichen Beweis von der persönlichen Fortdauer und Beschäftigung der Seele nach ihrer Trennung vom Körper; durch protocollirte Aussagen ekstatischer Somnambülen geliefert von Louis Alphons Cahagnet. Drei Theile, 1854-62.

Stillings tijd spreekt nog het Idealismus der bakersprookjes en der vrome zielen, die hun ouden dag versuften met over de Openbaring van Johannes en den profeet Daniël te mediteeren. Een ellendig stukje Idealismus, maar toch altijd Idealismus. Immers de hoogere ervaringen hadden geheel een subjectief karakter en de openbaringen waren vervat in eene symboliek, die door den ziener moest vertolkt worden. Zoo iemand kon er vaak van maken wat hij wilde, en een mensch ziet toch liever met eigene oogen dan door den bril van een hierophant, al is 't ook een Swedenborg.

De somnambulen waren wel is waar veel handelbaarder; maar die drommelsche magnetiseur moest er altijd bij zijn, en, jongens, jongens, wie staat u ervoor in, dat hij niet minstens een even groot aandeel heeft aan de in zeer primitief menschelijken stijl vervatte orakels der Pythia als de geest van den een of anderen beroemden afgestorvene, met wien zij beweert te converseeren. En die magnetiseurs waren eigenlijk griezelige kerels. Zij keken u aan alsof zij zeggen wilden: voor mij, vriendje, draagt gij geen masker; ik heb ook niet noodig Lavater te bestudeeren; want voor mij is uw lichaam als 't ware van glas. - Anderen wisten zich zoo aan te stellen, dat gij waarachtig meendet het fluidum uit hun geheele lijf te zien stroomen, het aan hun kleederen te ruiken, het als een nevel in de kamer waar te nemen, zoodat ge er onpasselijk van werd. En, bij Jupiter, de baron Reichenbach, de man van het Od, *heeft* het zichtbaar en voelbaar en ik geloof ook ruikbaar gemaakt. - En de verhalen, waarvan de broederschap der met magnetische kracht begaafden konden opsnijden... men voelde er zich niet recht op zijn gemak bij. De een had een arm wezen, dat hij aan zijn wil onderworpen hield, uren lang achtereen laten gapen of haar toevallen laten krijgen. Bij God, men behoeft geen magnetiseur te zijn om eene hysterische vrouw met gedesorganiseerd zenuwstelsel allerlei malle kuren te laten verrichten. - Ha, goed dat er een einde aan de mirakelen kwam, toen de biologen kermisvertooningen met omgekochte of aan zenuwzwakte lijdende jongens gaven en Regazoni voor zijne later ontmaskerde bedriegerij door eene koninklijke hand met eene ridderorde werd begiftigd.

Doch we dwalen af. We waren immers bezig met te betoogen, dat in het edele vak der geestenzienerij steeds vooruitgang in positivistischen zin valt waar te nemen en dat het derhalve gelijken tred houdt met de theologiseerende philosofie - in Nederland ten minste.

De klopgeesterij, - daar hebt ge eindelijk iets, dat spijkers met koppen slaat, dat zwart op wit geeft! Als de geest van een afgestorvene mij letter voor letter vóórspelt, dat hij meneer of mevrouw die en die is, dan zal ik toch wel aan zijne identiteit moeten gelooven, en dan zal ik toch wel verzekerd kunnen zijn, dat hetgeen hij mij verder op die wijs meedeelt, zijne hoogst eigene gedachte is. En is die openbaring dan toch nog raadselachtig, dan behoef ik niet aan

den leiband van een vertolker te loopen, maar kan ik zelf den zin zoeken.

De tafelklopperij, - daar hebt ge, om 't zoo eens te zeggen, het schrift der geesten, dat ieder menschenkind vermag te lezen. Voor onze eeuw van uitvindingen is 't eene kleinigheid het middel tot bespoedigde mededeeling te bedenken. Want het is tijdroovend om voor elke letter van een woord telkens met een stift het geheele alfabet langs te moeten wijzen en bij elk der 26 letterteekens geduldig op de afgesprokene tikken te wachten. En van den anderen kant is het hoogst bedenkelijk, om, als een medium of ander sensitief persoon verklaart, dat zijn arm zoo raar wordt, dat de eigen wil er uit is, dat hij eene onweerstaanbare aandrift tot schrijven voelt, zoo maar gaafweg aan te nemen, dat niet het medium, maar dat een geest schrijft, of wel, dat het potlood ‘gevitaliseerd’ is. 't Is waar, het medium moge zich voordoen als tolk eener hoogere wereld, als priester der eeuwigheid, maar - reeds verscheidene van die heeren zijn betrapt op het feit, dat zij er 't ambacht van goochelaar bij gelegenheid bij waarnemen en dat op deze wijs wel wat al te veel van ons goed vertrouwen schijnt gevergd te worden. Hoe 't zij, men zou dan tot het systeem der somnambulen terugkeeren.

Maar wacht even! Opent zich hier en daar niet een blij vooruitzicht op spoediger middelen van communicatie? Het medium Fowler in New-York krijgt door middel van kloppen bevel om in zijne slaapkamer een vel papier op de tafel te leggen, en den volgenden morgen stond er een volzin op, die door 43 geesten onderteekend was. - Kunt ge twijfelen? Hier was toch waarlijk geen bedrog mogelijk!

Nog sterker! De heer Güldenstubbe(*) heeft de gemakkelijkste van alle manieren ontdekt. Hij legt stukken papier bij de graven of bij de standbeelden van personen, en als hij ze later weer weghaalt, is er met potlood iets op geschreven. Tallooze geestschriften heeft hij op deze wijs verkregen in de antiekenzaal van het Louvre, in de kathedraal van St. Denis, in verscheidene kerken en op kerkhoven van Parijs, in de parken van Versailles en St. Cloud, in het Britsch Museum, in de Westminsterabdei, en waar niet al? Hij bezit autographen van de koningen van Frankrijk, van allerlei letterkundigen en geleerden, zelfs van Plato, Cicero, Virgilius, Euripides, den apostel Johannes, enz. enz. 't Is niet veel bijzonders, wat die beroemde lui schrijven: Marie Antoinette bv. schreef op één papier 't woord ‘heilig’, op een ander eene ‘onduidelijke figuur’, op een derde eene krul, waarin men haar paraphe meende te herkennen. 't Is jammer, dat de dooden zoo kort aangebonden blijken te zijn, anders konden de klassieke schrijvers ons op die manier gelukkig maken met menige verloren gegane vrucht hunner pennen. Ook zouden ze ons de meest afdoende inlichtingen omtrent de betwiste echtheid hunner geschriften

(*) Positive Pneumatologie, Parijs 1857, Stuttgart, 1870.

kunnen geven. En wat zou de geschiedenis kunnen verrijkt worden? - Weg voortaan met de historische critiek, - of liever, onpractische maatschappij, waarin we leven, dat gij de mediums niet aanstelt tot professoren in de historie!

Dat de kloppende en schrijvende geesten ons nu en dan verrassen, - of wel akelig maken - met eene hand of arm aan de blikken van 't publiek ten beste te geven, weet ieder, die de Davenports gezien heeft. En, laat u waarschuwen, 't zijn echte handen ook. Het medium Laplagne vecht met een geest: ‘Zijne knokkels waren hard als de mijne, maar ijskoud’.(*) 't Is sterk, maar, eilieve, wordt niet op de Veluwe menigmaal in dezer voege met den Duivel geworsteld? - Dat de geesten hunne stem kunnen doen hooren, dat zij kunnen musiceeren, is ons allen lang bekend. Maar weet gij ook al, dat zij zich tegenwoordig laten photographeeren? Voor 't eerst is dit ontdekt in 1860 te Parijs en later met proeven bevestigd te Boston, Weenen en elders. Als een medium of zeer sensitief persoon zich laat photographeeren, staat er dikwijls een ongenoode gast uit de geestenwereld achter of naast hem, die van de gunstige gelegenheid schijnt te willen profiteeren om zijn conterfeitsel gratis in de wereld te zenden. Nu ja, we mogen ook niet vooronderstellen, dat de geesten geld op zak hebben, zoodat het hun niet ten kwade is te duiden, dat zij zich op die manier trachten binnen te smokkelen. De afbeeldingen zijn nog wel wat heel onduidelijk, ietwat nevel- of wolkachtig, maar, enfin, 't is ook eerst een begin.

Alles leidt tot het vermoeden, dat wij weldra beter thuis zullen zijn in de huishouding der geesten, wier bekkeneelen reeds tot stof zijn vergaan of ons in de knekelhuizen aangrijnzen, dan met de levenswijs onzer tegenwoordige collega's in de binnenlanden van Afrika en Australië. De middelen van gemeenschap zijn veel gemakkelijker. En als het dan den mediën gelukt onze boeken, kleeren, meubels te ‘vitaliseeren’, ja, dan leven wij in een wereld der poëzie, zooals de verbeeldingskracht der mythologie-scheppende dichters en der droomers van lieve sprookjes zich die nog maar half heeft kunnen denken.

Of hebben we hier wellicht te doen met eene diep ontaarde negentiendeëeuwsche dochter van de lieve Phantasie? Met eene verloopene dochter, die bij ongeluk gehuwd is met baas Goochelaar, den broer van heer Buikspreker, een verren neef van Zakkenroller?

Als 't eens zoo was?

Jongens, jongens, die mediums hebben 't zoo gemakkelijk en de verzoeking is zoo groot.

Ga maar eens na, hoeveel gunstiger de omstandigheden zijn, waar-

(*) Perty, Blicke in das verborgene Leben des Menschengeistes, p. 99.

onder het medium werkt, dan die, waarin de goochelaar zich geplaatst ziet.

Het medium heeft een publiek, dat, ten minste voor 't meerendeel, bestaat uit geloovigen of halfgeloovigen. De volslagen ongeloovigen bezoeken in den regel de séances niet. Zij hebben geen geld en tijd over voor 't plezier om zich willens en wetens een tijdlang te laten bedriegen. Ook bezit het medium meestal wel den tact om lieden, die critisch toekijken, te verwijderen: de geesten zijn dan onwillig. En is het medium niet handig genoeg om die koele toekijkers te onderscheiden van de in gespannen verwachting omtrent de dingen, die komen zullen, verkeerenden, dan kan 't slecht met hem afloopen, zooals in 't einde van 't vorige jaar te Arnhem is gebleken.

De goochelaar echter werkt voor een publiek, geheel bestaande uit ongeloovigen. Ieder weet, dat hij te doen heeft met toepassingen der bestaande natuurwetten. Ieder stelt zich tot taak te ontdekken, hoe het eigenlijk in zijn werk gaat. De goochelaar maakt ook geene aanspraak op bovennatuurlijke medewerking. Hij bedriegt lieden, die wel weten, dat zij bedrogen worden, maar er niet achter kunnen komen, hoe het geschiedt. Zoo daagt de vlugge en slimme kerel honderden uit. Wat zou hij op zijn gemak zijn, als hij gedekt werd door den heiligennimbus van het medium en als zijne toeschouwers verblind waren door den nevel van het geloof!

Wij hebben wel eens van kermisgasten gehoord, dat zij hunne werkzaamheid inleidden met blufferige vermelding van de wonderen, die zij staan te verrichten, van de vorstelijke personages, voor wie zij de eer hadden op te treden, van de hooge titels en eerbewijzen, waarmee zij overladen werden. 't Beschaafde deel van 't publiek lacht om die blufferij, die nu eensvooral bij 't beroep schijnt te hooren, maar overigens alleen kan dienen om de verwachting van boeren, dienstmeiden en kinderen wat hooger te spannen. Maar verbeeld u een goochelaar, die als captatio benevolentiae te baat neemt een innig gebed, eene rede in de treffende taal der mystiek, een roerend gezang! Door dergelijke middelen weet de spiritist de half-geloovigen te overreden, dat ze met een godzalig werk te doen hebben. De spotters worden geminacht, de critici met nijdige blikken aangezien. De voorsteller heeft bij voorbaat menig hart gestolen en menig verstand beneveld.

En nu iets, waardoor het verschil tusschen den spiritist en den goochelaar zulke kolossale proportiën ten nadeele van den eerstgenoemden - wij bedoelen: van den heiligen man - aanneemt, dat eigenlijk van overeenkomst geen sprake meer kan zijn: de heilige man werkt in het donker, de goochelaar, de bedrieger van professie, bij helder licht van gas of waskaarsen. Verbeeld u een Bamberg, bij 't begin der voorstelling vragend, dat de lichten worden uitgedoofd! - *In het donker* werpt de spiritist u bloemen in den schoot, biedt hij u vruchten aan, sluipt hij op spoedig aangekleefde weeke zolen rond om

gitaren en violen boven uw hoofd te zwaaien, verkleedt hij zich, windt hij zich los uit banden, enz.(*) Voor den drommel, zegt de goochelaar, 't meeste van dit alles doe ik bij helder licht. Geef mij duisternis en ik zal u verbazen, dat gij van schrik van uwen stoel valt!

Enkel gebeurt het, dat de spiritist een stukje bij gewoon licht vertoont, doch slechts dan-, als hij zeker is van de geloovigheid van zijn publiek en weet, dat de gemoederen zoozeer door mystieken angst verbijsterd zijn, dat zij evenals een gebiologiseerde bereid zijn zwart wit en bedrog waarheid te noemen.

Nog verder durft de spiritist zijn handtastelijk boerenbedrog drijven: hij plaatst zijne toeschouwers naar het hem goeddunkt. ‘Toen het licht was uitgedoofd,’ verhaalt Dr. J. Edmunds(†) van eene door hem bijgewoonde séance, ‘bemerkte ik, dat wij met overleg op elkander gepakt zaten. De kamer was klein genoeg voor het gezelschap. De tafel, waaraan wij zaten, was rond en groot en naar een hoek van de kamer geschoven. In dezen hoek had men mij opzettelijk zoo ingepakt, dat ik wel in de verzoeking moest komen om mijne laarzen uit te trekken en de personen, die zich in het vrije gedeelte van de kamer bewogen, heimelijk na te sluipen. Aan mijne linkerhand zat de gastheer, rechts mijne vrouw, de echtgenoote van den gastheer en diens vriend, terwijl de vier of vijf spiritisten allen aan den vrijen kant der tafel zaten. De zaak kwam hierop neer, dat ik, die gekomen was om de verschijnselen te onderzoeken, mij in den meest hulpeloozen toestand bevond; terwijl, daar aan elken kant van onze partij een der spiritisten ons nauwkeurig bewaakte, het overige gedeelte van hunne partij zich zonder 't minste gevaar voor ontdekking vrij in de kamer kon bewegen, als hun schoeisel daarop berekend was. Daar ik begreep, dat, wanneer ik protesteerde, wij geene manifestatiën zouden krijgen en men mij zou aanwijzen als iemand van eenen “vijandigen invloed” of als “nadeelig voor de séance”, bleef ik de rol van volkomen lijdelijk toeschouwer spelen.’

Wie eene séance van de Davenports heeft bijgewoond, herinnert zich, dat zij het publiek in een halven cirkel plaatsen en uitdrukkelijk gelasten, dat men een keten met de handen vormt. Een of twee van hunne vrouwspersonen zitten aan de uiteinden van de rijen om toe te zien, dat dit bevel wordt nagekomen. Ik voel mij gedrongen hierbij mijne medeschepselen van vleesch en been den raad te geven om zich niet in de voorste rij te plaatsen. Want toen Fay zijn verkleedkunstje in het pikdonker vertoonde, kreeg ik, ofschoon hij op zijn stoel gebonden zat en over een vrij groot terrein te beschikken had, zulk een flinken schop tegen het scheenbeen, dat ik moet bekennen, dat zijne

(*) Eene goede waarneming van Dr. J. Edmunds: ‘Zij (de Davenports) hebben eene eigenaardige manier om de oogleden steeds half gesloten te houden, en het is zeer mogelijk, dat hunne oogen op deze wijs zoo gevoelig worden, dat zij in staat zijn om evenals katten nog te zien in een graad van duisternis, die voor andere personen ondoordringbaar is.’

(†) In het straks nader te omschrijven rapport der Dialectieal Society, p. 70 vg.

gedienstige geesten, evenals het spook van Laplagne, ‘knokkels (of wel hakken) hebben, hard als de mijne’. Ook zou ik dengene, die zich bij de gebroeders in de kast plaatst, niet aanraden de hand van hunne knieën te nemen om een lucifer te ontsteken. Hij zou er slecht afkomen; want het zijn brutale kerels, die tot handhaving van hunne broodwinning tot alles in staat zijn.

Sommige mediën in Londen zijn nog brutaler: 't zijn de beminnelijke dames Nicholl, Marshall (eene compagnon der Davenports) Berry en andere. Voordat het donker wordt gemaakt verzoeken de geesten, dat de aanwezigen hunne kleederen met spelden aan elkander bevestigen, opdat niemand zijne plaats verlate. Dan, in het donker, regent het bloemen, piepen vogels, voelt en hoort men 't geruisch van vleugels, hoort men de geesten door eene rol papier als door eene spreektrompet spreken, - 't is ook lastig voor 't medium zonder zulk een eenvoudig instrument zijne stem genoegzaam te veranderen, en niet ieder heeft het talent van buikspreken - enz. Waarlijk, dat zijn in het donker verbazende toeren! - Hoor echter het wonderlijkste van alles: de engel-eenvoudige miss Houghton laat zich op een Pinksterzondag door de geesten verzoeken ‘den wijn te brengen’. *Zelve* gaat zij uit de naburige kamer flesch en glas halen, en, omdat hiertoe 't licht moest worden ontstoken, zag men, dat bij hare terugkomst uit het andere vertrek het hoofd der heilige met een krans van frissche rozen versierd was. - Te drommel, hoe kon die krans op haar hoofd komen, als geesten hem niet gebracht en er op geplaatst hadden? - Het licht wordt weder uitgedoofd, en, zoo waar, nu hoort men duidelijk, dat wijn uit de flesch wordt geschonken. En als 't weder licht werd, was het glas met wijn gevuld en door onzichtbare handen eenige brokken brood er nevens gelegd. - Wie zal de heilige miss Houghton verdenken van wijde zakken te hebben, waarin ze een ander gevuld fleschje en stukken brood bij zich droeg? - Ware zij een gewoon mensch, ja, dan kon men zoo iets vermoeden. Maar miss Houghton is zeer, zeer godsdienstig; want nu voelde zij zich geroepen om het heilig avondmaal te vieren en het brood onder de aanwezigen rond te deelen. - Voorwaar, onze kermisgoochelaars zijn noch zulke brutaal onhandige bedriegers noch zoo hemeltergend profaan als die onbeschaamde, huichelachtige, Engelsche gelukzoekster.(*)

Niet alle mediën vertoonen zulke dom-naieve kunstjes. Home is veel kundiger goochelaar dan deze vrome dame. Ik weet niet, hoe hij 't maakt om in eene kamer door de lucht te zweven. Doch dit is zeker, dat, als een gewoon mensch het waagt den man, die de zwaartekracht heeft overwonnen, te nabij te komen, de engel oogenblikkelijk weder ter aarde daalt.(†) - Bamberg hield er indertijd ook eene zwevende dame op na en zou gewis evenmin hebben toegelaten,

(*) Perty, Blicke, p. 100 vg.
(†) Perty, Blicke, p. 105.

dat men 't wonder van te nabij ging bezien. - Hoe Home 't zoo ver brengt, dat niet alleen hij zelf, maar ook anderen de *door hem overgereikte* kolen vuur in de handen kunnen nemen, begrijp ik, leek in 't edele goochelvak, evenmin. Maar dit herinner ik mij nog levendig, hoe wij als jongens eens eene voorstelling van een paar goochelaars bijwoonden, die onder anderen ook vuurvreters waren. De arme drommels hadden een kleine recette gehad, terwijl hun dorst groot was. Toen wij, jongens, een poosje nableven, boden zij aan ons tegen de contributie van een dubbeltje per hoofd en per stuk eenige kunsten te leeren: we hadden maar te bevelen, welke toeren we verlangden. Eindelijk viel onze keus ook op het vuurvreten. De man was gereed ons de kunst te leeren, toen de kameraad tusschenbeiden kwam, zeggende: doe dat niet; het is *te vuil* voor de jongeheeren! - Home zou wellicht gezegd hebben: geef hun 't vuur niet in de handen; de jongeheeren zijn nog niet *geloovig* genoeg!

Maar, zal men vragen, gaat het nu aan om al deze experimenten voor goocheltoeren uit te krijten? - *Millioenen gelooven er aan!*

Ja, wat zal ik u zeggen? Millioenen gelooven, dat de Maagd Maria in een appel- of kersenboom is verschenen. Millioenen gelooven, dat Maria Lateau elken Vrijdag uit de Christus-wonden bloedt, en zelfs verlichte Protestanten dachten aan de scheppende imaginatie van een hysterisch meisje, totdat eerst onlangs een Zürichs professor de chemische preparaten heeft aangewezen, waardoor het wonder bewerkt wordt.(*) Millioenen gelooven, dat een man met hersenen als gij en ik tegelijk met de verheffing tot het hoogste kerkambt de gaaf der onfeilbaarheid verkrijgt. 't Zou een onmogelijk werk zijn de dwaasheden en leugens op te sommen, waaraan sedert het bestaan der menschheid millioenen zoo zeer met hart en ziel geloofd hebben, dat zij met een gerust geweten andere millioenen hebben doodgeslagen en doodgemarteld, omdat die er niet aan geloofden. - En Gode alleen is het bekend, aan hoevele leugens en ongerijmdheden ik en gij en millioenen met ons op dit oogenblik nog gelooven.

De mensch schijnt bestemd te zijn om aan dwaasheden en leugens te gelooven, - of liever, het menschzijn, d.i. het als verstandelijk wezen in tijd en ruimte beperkt zijn, brengt dit lastige gebrek mede. Maar in geene richting van wetenschap of kunst laat de mensch zich dollere dwaasheden wijs maken en hangt hij ze hardnekkiger aan dan op 't gebied van den godsdienst.

't Bewijs is overbodig.

(*) Eerst eene inwrijving met ijzerchloride of beter nog met zwavelzuur ijzeroxyde. Deze behandeling laat geene zichtbare sporen na. Besprenkelt men echter later de aldus ingewrevene plekken met eene zeer waterige oplossing van rhodonkalium, dan vertoonen zich oogenblikkelijk zeer duidelijk verschijnselen, die al het voorkomen hebben van eene zeer sterke bloeding.

Maar hoe komt het?

Lieve Phantasie, ik heb u immers niet beleedigd, toen ik straks zeide, dat gij een wonderlijk, schalksch, nukkig, brutaal, leugenachtig ding zijt en dat gij er eigenlijk niets toe bijbrengt om der menschheid den buik te vullen? Gij neemt het mij immers niet kwalijk; want ik heb er toen ook al aanstonds bijgevoegd, dat we u voor al het geld der wereld niet zouden willen missen. Eigenlijk komt die heele redeneering hierop neer, dat gij, niettegenstaande uwe ietwat vrije allures, bij slot van rekening toch hoogst *godsdienstig* zijt.

Ten minste: gij *kunt* godsdienstig zijn. En *als gij gezond zijt,* dan zijt gij ook godsdienstig.

Gezond zijt gij, als de door u geïnspireerde gewrochten der kunst den aanschouwer boven al wat laag, gemeen en dierlijk is, verheffen: als het zinnelijke zoo geïdealiseerd is, dat het met onweerstaanbare kracht de gedachte aan het eeuwige, oneindige, boven alle lage hartstochten en zelfzucht verhevene opwekt.

Overal, waar de mensch zich aan de dierlijkheid onttrok, om in wel geordende staten te leven en zich door arbeid welvaart te verschaffen, waart gij tegenwoordig om te verhoeden, dat de geest zich niet eenzijdig op het stoffelijke richtte, maar dat de in 's menschen gemoed sluimerende idee van een boven tijd en ruimte verheven wezen der dingen ontwaakte en zich veredelde.

Zoo wisten de Grieken te verhalen van de wonderbare macht van een zanger als Orpheus. Zoo aanschouwen wij als het ware, hoe een Homerus uit de meest kinderlijke begrippen over de natuur de stof put om het ideale wezen der goden in liefelijke beelden der phantasie te hullen. Beeldhouwers, bouwmeesters werken mede om door hunne gewrochten den mensch uit de stof op te beuren en door zinnelijke vormen 's menschen geest boven de zinnelijkheid te verheffen. De treurspeldichters en Plato rekenen reeds op een publiek, dat den geheimzinnigen afgrond der ons aangeborene mystiek tracht te peilen.

Wat bij de bevoorrechte Grieksche natie op zoo éénig harmonische wijs is geschied, heeft overal elders in zekere mate plaats gehad. Overal is het de Phantasie, die de dichters en kunstenaars bezielt om de geesten aan den kring der stof te onttrekken en hen het afschijnsel van het eeuwige en oneindige, - van het goddelijke te laten zien.

En ook in onze beschaafde en christelijke maatschapppij wekt zij een hooger gevoel op bij menigeen, voor wien de wijsgeerige beschouwingen der metaphysica een gesloten boek zijn en die een godsdienstig vertoog met zekeren weerzin van zich schuift. Wie telt hen allen, die door een Haydn, Mozart, Beethoven, Mendelssohn ‘op de vleug'len des gezangs’ naar de wereld des lichts worden opgevoerd?

Ja, dat mag zoo zijn, mompelt gij; maar de man, van wien ge daar een paar woorden aanhaaldet, de ongelukkige Heine, stond toch waarlijk niet in den dienst eener godgewijde Phantasie!

Zwijg, zeg ik u. Heine stond in de macht van een boozen genius, en toch had de echte en reine, de innig godsdienstige Phantasie hem bij zijne geboorte toegelonkt, om hem nimmer geheel los te laten. Denk aan zijn: ‘Du bist wie eine Blume’ en aan zoo menig ander lied en vraag u zelven met de hand op 't hart, of het u niet meer sticht dan menig knorrig vroom gezang van Bilderdijk?

Als de Phantasie u door de pen van haren zoon Dickens laat lachen, dat u de tranen over de wangen loopen, is het u dan niet wel eens voorgekomen, alsof die koddige gestalten u liefderijker en zachter stemden dan menige preek over teksten uit Corinthe XIII?

Gij hebt begrepen, niet waar, wat ik bedoel, als ik de echte, reine Phantasie bij uitstek *godsdienstig* noem?

Leid hieruit echter, bid ik u, niet de gevolgtrekking af, dat alle Phantasie, die zich met het goddelijke, godgeleerde en godsdienstige bezig houdt, daarom den naam van godsdienstige verdient.

Verre van daar. Evenals er eene phantasie is, die het zinnelijke tracht te veredelen en tot het goddelijke op te heffen, bestaat er, helaas, ook eene phantasie, die het goddelijke omlaag trekt en het door het slijk sleurt, totdat het tot onkenbaar wordens bemorst en bezoedeld is.

Dat is de phantasie, die alle godsdiensten met gedrochtelijke en walgelijke scheppingen vervulde. Zij schiep Baal en Moloch. Zij meubelt de tempels der Buddhisten met hare afschuwelijke beelden. Zij schildert eene hel. Zij laat den Duivel rondwandelen. Zij vervulde den geest van waarlijk welmeenende en vrome mannen als Swedenborg en Stilling met voorstellingen, die het goddelijke en eeuwige tot eene karikatuur maken. Zij laat somnambulen woorden uitslaan, die maken, dat de man van gezond verstand met het heilige den spot drijft. Zij bewerkt de geloovigen van het spiritismus, dat zij de prooi worden van goochelende mediums.

De grond van al deze ziekelijke afwijkingen is goed: de mensch streeft met onweerstaanbare aandrift naar het eeuwige, oneindige, goddelijke. Wel hem, als hij het doet langs den weg, dien ons door tijd en ruimte begrensd wezen hem aanwijst; als hij van beneden naar boven stijgt, in het zinnelijke de idee van het bovenzinnelijke tracht te ontraadselen. - Maar wee hem, als hij waant, dat de omgekeerde weg hem spoediger tot het doel zal leiden: als hij voor het goddelijke vormen schept, het symbool voor de wezenlijkheid neemt, de wolk omhelst in plaats van Juno.

Dan wordt de Phantasie de moeder van al de ziekelijke scheppingen der mystiek, die als een grauwe draad door de geschiedenis der menschheid loopen.

En als nu ten allen tijde de ziekelijke phantasie, die een *zinnelijken*

droom over het onzinnelijke stijf en sterk verkiest erkend te hebben als den *wezenlijken vorm van het boven vorm verhevene*, millioenen aanhangers heeft gehad, is het dan zoozeer te verwonderen, dat ook het tegenwoordige spiritisme, als verzinnelijking van het onbekende en onerkenbare, zich spoorslags over de aarde heeft verbreid, te eer wijl het tevens een - onderhoudend gezelschapsspel aanbiedt? - Wie heeft de Swedenborgianen geteld? - In 't begin dezer eeuw waren er *alleen* in Manchester 9000. - Wie berekende ooit het getal der geloovigen aan de clairvoyanten? - Neem hierbij in aanmerking, dat deze oud-spiritistische richtingen zich bijna geheel in het nieuwe spiritisme hebben opgelost, en gij zult beseffen, hoe onbeduidend het argument der spiritisten is, dat zij de aanhangers bij millioenen tellen.

Slechts gering is het aantal dergenen, die de stelling kunnen vasthouden, dat het eeuwige en oneindige noodzakelijk buiten tijd en ruimte bestaat. De leerstellingen der kerkgenootschappen, die dit, hoewel nooit volkomen zuiver, verkondigen, bevredigen hen niet. De geest onzer eeuw is bovendien afkeerig van priester- en dogmendwang, in welken vorm 't ook zij. Hoe verleidelijk is het dus het middel in handen te krijgen om zelf onmiddellijk omtrent het geheimzinnige bovenaardsche ingelicht te worden?

Het is vóór alles noodig de tegenwoordige spiritisten in twee soorten te scheiden.

De groote hoop van deze geloovigen - die eigenlijk bij uitsluiting den naam van ‘geloovigen’ verdient - schrijft de verschijnselen toe aan de werking van geesten, meestal voormalige aardbewoners, die het lichaam hebben verlaten. Zij worden in dit geloof gesterkt door de mediums, die door deze verklaring der verschijnselen hun belang het meest gebaat zien.

Er bestaat echter eene minderheid van spiritisten - ik zou bijna zeggen: de aristocratie der gemeente, - die de verschijnselen niet door de werking van onbelichaamde en bovenaardsche wezens laat plaats grijpen. Zij beweren, dat het menschelijk organismus, behalve de krachten, die de physiologen er aan toekennen, nog eene tot nu toe raadselachtige en niet genoegzaam onderzochte kracht bezit. Sommigen, - zooals Crookes, gewagen van eene psychische kracht (zielekracht). Hiermede is echter zoo goed als niets gezegd. Wat is de ziel (psyche)? Is zij eene combinatie der stoffen van het organismus? Welnu, dan kan de door haar voortgebrachte kracht eveneens tot de bekende natuurkrachten worden herleid. Is de ziel een onstoffelijk, een geestelijk wezen, dan valt het moeilijk in te zien, hoe geestelijke krachten *onmiddellijk* mechanische werkingen zouden voortbrengen. -

Nees von Esenbeck gewaagt van eene zenuwatmosfeer en komt daarmee terug op het oude fluidum der magnetiseurs. Iets dergelijks is het Od van den baron von Reichenbach: eene voor zoogenaamd sensitieve personen zichtbaar waarneembare en dus fijn stoffelijke uitvloeiing uit de lichamen, die ze als een dampkring omhult en, omdat zij werkelijk nog een deel van 's menschen wezen is, wellicht invloed op andere voorwerpen zou kunnen uitoefenen. Het perisprit van sommige Engelsche lieden van 't vak kan moeilijk anders vertaald worden dan als: eene den mensch omhullende geestelijke atmosfeer. Oud is reeds de weg om de werkingen te verklaren door electro- of galvanomagnetismus. Doch sedert de physiologen meer en meer terugkomen van de hypothese, dat de zenuwen de draden zouden zijn, waarlangs zich een galvanische of electrische stroom beweegt, die in de zenuwcentra wordt voortgebracht, komt ook deze oplossing op den achtergrond. - Duister is het, wat de mannen van 't vak verstaan onder ‘vitaliseeren’. Als een meubel zich in de séance beweegt, als een potlood schrijft, dan zijn deze voorwerpen ‘gevitaliseerd’. Ik zou vertalen: ‘dan is hun leven meegedeeld’. Denkelijk gaat het u evenals mij, en maakt deze vertaling van 't woord u geen grein wijzer.

Ik geloof, dat *alle* wetenschappelijk gevormde mannen, die de verschijnselen van 't spiritisme niet aan opzettelijk bedrog en aan onwillekeurige zelfmisleiding toeschrijven, het hierover volkomen eens zijn, dat tafeldans, kloppen, schrijven, zichtbare verschijningen en wat er meer in de séance voorvalt *wordt voortgebracht door de personen zelven*, *die er aan deelnemen.* Het *hoe*, de *kracht waardoor* is en blijft bij hen een onopgelost probleem. Slechts onwetenschappelijke lieden, dwepers en mediums, die de zaak als broodwinning exploiteeren, spreken van geesten of schimmen, die de hand in 't spel zouden hebben. Dit is ook volkomen natuurlijk. Op hoe lager standpunt van ontwikkeling de mensch staat, hoe minder hij de oorzaken van werkingen kent, des te meer neemt hij bovenaardsche wezens aan om de rol van een deus ex machina te vervullen. Zoo meent de wilde, dat in het kokende water een daemon zit, die het borrelen en draaien veroorzaakt. - Dwepers hebben altijd en overal de lucht bevolkt met goede en booze geesten. - En wat de mediums betreft, het beroep zou weldra te niet gaan, als zij bekenden: *ik* ben het, die deels door eene kracht van mijn zenuwleven, waarvan ik mij zelven geene verklaring weet te geven, deels door eenvoudige goochelkunstjes al de bewegingen en geluiden voortbreng. Dan toch zou de zaak worden verplaatst op het terrein van physische proefnemingen en goocheltoeren; de prikkel van 't geheimzinnige zou ontbreken en de hoop op openbaringen van de overzijde des grafs vervliegen.

Domheid en dweperij, aangevuurd door de ziekelijke phantasie en gesteund door geldzuchtige mediums, ziehier de vreeselijke overmacht, waartegen de onbevooroordeelde beschouwer en onderzoeker van het

spiritismus heeft te kampen. Bedenk, dat hij daarenboven met minachtend schouderophalen bejegend wordt door geleerden en ongeleerden, die alle feiten aan leugen of bedrog toeschrijven. Voorzeker, dan is de positie van ernstige denkers als Perty(*) niet benijdenswaardig. De orthodoxe spiritisten als vijanden in den rug, de onverschilligen als spotters op eenigen afstand en eene onbewezene hypothese vóór zich, - er behoort geestkracht toe om zich op deze wijs jaren lang met onverdroten ijver aan het onderzoek van de ‘nachtzijde van 's menschen wezen’ te wijden.

Gelukkig, dat voor de minderheid der heldere hoofden een groote hulp is opgedaagd tegenover de groote bende der schreeuwers.

Te Londen bestaat een genootschap, de Dialectical Society. In deze bijeenkomsten worden quaestiën besproken, waarvan een behoorlijk ‘geschoold’ en voortdurend in de tucht zijner voormalige professoren blijvend Nederlander de haren te berge rijzen, bv. ‘Is zelfmoord in zekere omstandigheden te billijken?’ of ‘Over de prostitutie’, ‘Over 't al of niet bestaan eener godheid’ enz. Volkomen vrijheid om zijne gedachten te uiten zonder aanzien des persoons wordt in deze vergaderingen aan een ieder gewaarborgd. Men mag daar (hoor, Nederland!) stellingen, die tegen het door zekere autoriteiten aangenomene indruischen, niet doodschreeuwen noch doodstemmen noch doodzwijgen. Meen daarom niet, brave Nederlander, dat zulk eene vereeniging, waar men somtijds dingen hoort verdedigen, die professor A of B ten onzent, in plaats van met woorden, met een minachtend schouderop halen zouden beantwoorden, een ‘ploertentroep’ is. Hiervoor waarborgen ons vele groote namen: de wereldberoemde John Lubbock verwaardigt zich voorzitter te zijn en onder de vice-presidenten komen voor Huxley, G.H. Lewis en anderen.

Dit niet voor zoogenaamde paradoxen terugdeinzende genootschap heeft het niet beneden zijne waardigheid geacht het spiritismus aan een wetenschappelijk onderzoek te onderwerpen. Het hoofdbestuur heeft tot dit doel benoemd een comité van 30 leden, dat zich wederom verdeeld heeft in zes sub-comité's, die ieder op zich zelf zouden trachten de zaak door middel van proefnemingen te onderzoeken.

Ongeveer anderhalf jaar lang werden in deze sectiën proeven genomen, van 26 Januari 1869 tot 20 Juli 1870, toen het rapport(†)

(*) Blicke in das verborgene Leben des Menschengeistes. 1868. - Die mystischen Erscheinungen der menschlichen Natur, 2 Bnde, 2e Auflage 1872. - Anthropologie als die Wissenschaft von dem Körperlichen und geistigen Wesen des Menschen, 2 Bnde. 1873. - Maximilian Perty, op dit oogenblik de meest wetenschappelijke onderzoeker van spiritismus en verdere mystische verschijnselen, is hoogleeraar in de faculteit der geneeskunde te Bern.

(†) Report on Spiritualism of the Comittee of The London Dialectical Society, thans in het Duitsch verschenen onder den titel: Bericht über den Spiritualismus von Seiten des Comité's der Dialektischen Gesellschaft zu London, ernannt zur Untersuchung der als ‘spirituelle Manifestationen’ bezeichneten Phänomene. Ins Deutsche überzetzt von G.C. Wittig und mit erläuternden Anmerkungen herausgegeben von Alexander Arsákow. Leipzig. Mutze. 1865. Wij halen de paginatuur dezer vertaling aan.

bij 't hoofdbestuur werd ingediend, dat - weigerde het verslag in 't licht te geven.

Daar het hier te doen is om het vonnis der wetenschap is het van 't hoogste belang, dat wij de reden dezer weigering, of liever van dit zich terugtrekken wat nauwkeuriger nagaan. Te meer is dit van belang, omdat, naar ik zie, ook ten onzent de voorstanders van 't spiritismus zich op dit boek beroepen. Zeer ten onrechte. Want wie niet wil schermen met op zich zelf staande uitspraken van onderafdeelingen of van individuen, die er in gevonden worden, maar het geheel in zijn gezond verband beschouwt, bespeurt weldra, dat het boek hoogst compromitteerend is voor de rechtzinnige aanhangers der wonderleer.

Reeds de reden, waarom het hoofdbestuur weigerde zich na inzage van 't rapport met de zaak in te laten, stelt de spiritisten in een uiterst verdacht licht.

Ofschoon de deelnemers aan de experimenten, die nu op eigen verantwoording de uitgaaf bezorgden, zich wel wachten de reden onbewimpeld op te geven, en het laten voorkomen, dat het dialectische Genootschap ‘over de onverwachte resultaten *ontsteld* was’, behoort er juist geene buitengewone scherpzinnigheid toe om de oorzaak der hoffelijke weigering van 't hoofdbestuur te bevroeden.

Het gehalte der gecommiteerden is zeer twijfelachtig. Onder de namen der benoemden (p. 8 vg.) treffen wij die van vier doctoren in de medicijnen aan Doch twee van hen bedanken aanstonds en een derde, dr. J. Edmunds, verklaart de zaak van 't begin tot het einde voor de grofste bedriegerij en looft eene aanzienlijke premie uit aan ieder, die de aanteekeningen in zijn zak of in zijn zakboekje zal kunnen lezen (p. 80).

En wat nu de overige leden betreft: hoe komt het, dat van de zes sub-comité's, die ieder op eigen hand experimenteerden, *twee* in 't geheel geene verschijnselen hebben kunnen te weeg brengen? - Vergeef mij, lezer, ik vergis mij! Want in comité n°. 6, dat vruchteloos getracht had tafels te bewegen, bracht eenmaal eene dame twee kinderen van acht en tien jaren mede, die zij voor mediums uitgaf. Deze namen plaats aan een *klein schaaktafeltje*, dat zij in eene schommelende beweging brachten! (p. 55). - De geloovigen zullen, dunkt mij, in dit geval een weinig ongeloof wel willen vergeven.

Hoe kwam het nu, dat van de zes afdeelingen twee niets hebben kunnen uitrichten? - Zijn de afdeelingen bij 't lot getrokken, of hebben veeleer de geestverwanten zich door zeer natuurlijke sympathie bij elkaar aangesloten? 't Laatste schijnt het geval te zijn geweest; de samenstelling der gezelschappen was ten minste volkomen vrij: men bezocht elkander over en weer en noodigde ook niet-leden tot bijwoning uit.

Ja maar, zal men zeggen: al die deelnemers aan de vier afdeelin-

gen, die verschijnselen kregen, waren toch geene spiritisten! - Inderdaad wordt dit punt herhaaldelijk door de verslaggevers gereleveerd. Doch de ongeloovige dr. Edmunds leert ons (p. 80), dat in deze bewering een klein advokatenkunstje, misschien wel een Jezuietenstreekje schuilt. Onder de benaming ‘spiritisten’ verstaan de uitgevers enkel: ‘spiritisten van *professie*’*;* - begunstigers, geloovigen, halfgeloovigen, mystieken, die liever wonderen zien dan naar natuurlijke oorzaken vorschen, - die allen komen op rekening der kategorie ‘ongeloovigen’. En dit moet dan ook wel in acht worden genomen bij de meermalen herhaalde réclame, dat terwijl vóór den aanvang van 't onderzoek de meerderheid volslagen ongeloovig was, ten laatste nagenoeg allen bekeerd werden.

Wij hebben dus gegronde reden om aan te nemen, dat bij de willekeurige en onregelmatige samenstelling der sectiën, vriendschapsbetrekkingen en geestverwantschap eene groote rol hebben gespeeld. En 't schijnt ons geene gewaagde hypothese hierin hoofdzakelijk den grond te vinden van de volkomen vruchtelooze proefnemingen der twee subcomité's, in welke spiritisten en geloovigen de volslagene minderheid zullen hebben uitgemaakt.

Dit vermoeden omtrent de samenstelling en de geheel tegenstrijdige geestesrichting van de vier en de twee sectiën wordt door een ander feit zeer versterkt. Bij de vier comité's, die met goed gevolg hebben gewerkt, werden *gasten* en vooral *dames* genoodigd (zie bv. p. 35, 37, 42). Soms hadden de vreemde gasten de overhand (p. 37). Ja, comité n°. 2 gaat zoover om te verklaren, ‘dat het zonder de tegenwoordigheid van twee dames nooit manifestatiën heeft verkregen (p. 32 vgl. p. 49)’.

Zoo, zoo, wie waren ‘die twee dames’?

Waarlijk, lezers, als er sprake is van Engelsche en Amerikaansche dames, die zich met spiritisme afgeven, bestaat er alle reden om nog meer op zijne hoede te zijn dan bij de heeren, die dit loffelijke beroep hebben gekozen. We noemden straks reeds in éénen adem een stuk of wat van die lieve heiligen. Die omvangrijke rokken en sleepjaponnen geven eene uitmuntende gelegenheid aan de voeten om zich vrij te bewegen. Toch *voelde* Dr. Edmunds eens, bij ongeluk, dat juffrouw Marshell - eene waardige compagnon der Davenports - met haar voet tegen den poot van de tafel de gewone klopgeluiden voortbracht (p. 75). Bij eene andere gelegenheid klonken krachtige slagen in eene piano. Het kleed van dezelfde dame stond echter in zeer nauw verband met de rol van den voorpoot der piano, en aan zulk een instrument kan een zacht schoppen al heel forsche klanken voortbrengen (p. 77). Ja, wat meer is, de loyale ontmaskeraar der spiritistische kunstjes, dezelfde Dr. Edmunds, vertrouwt *in dit opzicht* zijne eigene vrouw niet best. De voor het spiritismus ijverende uitgever der Duitsche vertaling bericht ons - vrij naief - ‘dat Dr. Edmunds de

40 zittingen van Comité n°. 1 niet heeft willen bijwonen, *ofschoon toch zijne eigene vrouw als medium daarbij werkzaam was*'. Argelooze uitgever, begrijpt gij dan niet, waarom Edmunds wegbleef? Of denkt gij, dat de man, die overal de mediums betrapt, geheel onverschillig is voor huiselijke rust?

't Is inderdaad vermakelijk om te zien, hoe de heeren der - laten we ze nu eens zoo noemen - geloovige sectiën zich door de ter bijwoning uitgenoodigde spiritisten hebben laten bij den neus nemen. 't Gold de vraag, of eene tafel kan blijven dansen, als op eenmaal al de handen worden weggenomen? - Physisch onmogelijk zegt gij! - Maar 't gebeurde toch en wel bij helder gaslicht. Tafels bewogen zich, als de kring zich een paar voet en verder verwijderde zonder de handen er naar uit te strekken; 'doch *verscheidene* leden van het Comité spraken vrijwillig af *om beurten wacht te houden onder de tafel* (p. 127). En wederom (p. 143) bij een gelijk evenement: 'een gast, die verklaarde deze verschijnselen nog niet te kennen, *zat geruimen tijd gedurende het voortbrengen van deze geluiden onder de tafel.* - Wat baat het na afloop van zulk een wonder 'de tafel op den grond te leggen, met de pooten omhoog, en haar zooveel mogelijk stuk voor stuk uit elkander te nemen (p. 148)'? O, heilige eenvoud, alsof de beweegoorzaak *in* en niet *onder* de tafel had gezeten! - 't Zal wel waar zijn, wat gij ergens zegt, mijne heeren, 'dat de tegenwoordigheid van *zekere* personen noodzakelijk is om de verschijnselen te verkrijgen, terwijl de tegenwoordigheid van andere gewoonlijk hinderlijk is (p. 13)', - bv. van toekijkers zooals Dr. Edmunds, niet waar?

't Is een hoogst opmerkelijk feit, dat, niettegenstaande de welwillende gezindheid der met spiritisten samenwerkende sectiën, er eigenlijk toch geene 'hoogere' manifestatiën verkregen zijn. Geene onzichtbare handen hebben instrumenten bespeeld, - zelfs eene bel kon men niet aan 't luiden krijgen, (p. 146), hoewel de geesten in eene vorige séance beloofd hadden, dat het in eene volgende zitting zou gebeuren (p. 139). Er is eigenlijk niet anders vertoond dan verschuiven en kloppen van tafels. - 't Was voor de mediums ook zeer hinderlijk, dat zij de leden der comité's niet gevoegelijk van de medewerking konden uitsluiten. Al heeft men ook met geloovigen te doen, behoeft de verbroedering toch niet zoover te gaan, dat men hen in de kunstgrepen van 't vak inwijdt.

Ik kan u, waarde lezer, bij deze gelegenheid een aardig staaltje meedeelen van de wijs, waarop de leugens in de wereld komen.

In Comité 5 was men overeengekomen den prins der mediums, den grooten Home uit te noodigen. Eene weigering van zijn kant om de zaak aan een wetenschappelijk onderzoek te onderwerpen zou gelijk

hebben gestaan met de bekentenis, dat hij enkel goocheltoeren vertoont.

Hij zal bovendien wel iets hebben geweten van den goeden geest, die deze sectie bezielde. Hij kwam. Maar hij had buiten den waard gerekend; want de lastige Dr. Edmunds zorgde, dat hij er ook was.

De eerste comparatie had plaats den 2^{den} April 1869. Veroorloof mij, dat ik een stukje uit de notulen der séance overschrijf:

'De zitting duurde twee uren en twintig minuten, en de verschijnselen waren alleronbeduidendst: zij bestonden slechts in eenige klopgeluiden en in lichte bewegingen van de tafel. De beweging was het gewone heen- en weerschommelen, doch onregelmatig, en de kloppende geluiden waren zeer zwak.

Generaal B. kreeg lichte stuipachtige bewegingen in den rechterarm, waarvan hij verklaarde, dat ze buiten de macht van zijn wil stonden. Men overhandigde hem een potlood en zijne hand schreef eenige onregelmatige trekken, die geen der aanwezigen in staat was te ontcijferen. Bij het einde der séance en na 't vertrek van Home en van de geesten, toonde Dr. Edmunds aan, dat de eettafel, hoewel groot en massief, toch gemakkelijk door eene geringe inspanning der spieren in beweging kon gebracht worden.

Den 9^{den} April werd het onderzoek hervat, bij welke gelegenheid Home weder vergezeld werd door Lord Adare en Jonker Lindsay(*). *Alle*(†) leden van het comité waren tegenwoordig, uitgezonderd Dr. Edmunds. Een half uur na den aanvang der zitting vernam men eenige zwakke klopgeluiden, die schenen te komen *van de plaats*, *waar Home zat.* Den heeren Bradlaugh en Dyte kwam het voor, dat zij uit de pooten der tafel ontstonden, en op verzoek van Home ging eerstgenoemde heer op den grond zitten, om voor elk mogelijk bedrog gevrijwaard te zijn. De tafel voerde thans evenals bij de vorige gelegenheid eenige zwakke bewegingen uit en de klopgeluiden duurden voort. De heer Bradlaugh beweerde, dat zij uit de pooten van de tafel kwamen, de heeren Bergheim, Home(§) en Jencken verklaarden echter dat zij op het blad van de tafel werden voortgebracht. In het verloop van den avond scheen Home zich eenigszins ongesteld te gevoelen. Hij stond op, riep "ach!" en bedekte zich het gelaat met de handen(**). Eenige minuten later beweerde Jonker Lindsay, dat hij niet in staat was den linkerarm te bewegen en dat de spieren volkomen stijf werden. Hij werd onderzocht door den heer Dyte, maar deze kon volstrekt geene abnormale verschijnselen ontdekken. De klopgeluiden gingen bij tusschenpoozen voort. Maar ofschoon de séance tot kwartier over tien verlengd werd, nam men verder geene verschijnselen van eenig belang waar.

(*) Beiden fanatieke spiritisten en helpers van Home, zie Bericht II, p. 20, 34, 179.
(†) Dus ook die der "ongeloovige" sectiën. Eene leelijke omstandigheid voor Home!
(§) Die natuurlijk goede reden heeft om de aandacht van pooten en voeten af te leiden.
(**) Ik denk om ongesteldheid voor te wenden als oorzaak van 't uitblijven der verwachte wonderen. Eenige "ongeloovigen" zagen hem van te nabij op de handen.

Vrijdag den 16den had Home op nieuw eene bijeenkomst met het comité. Hij werd vergezeld door jonker Lindsay en lord Adare. De “cirkel” werd om half negen gevormd, en de klopgeluiden en bewegingen der tafel herhaalden zich. Het kloppen was zeer zwak en geleek op het tikken met den nagel op de tafel. Ten opzichte van de bewegingen liet Dr. Edmunds zien, dat de tafel zich met opmerkelijke gemakkelijkheid op hare rollen bewoog en van zijne zitplaats met zeer geringe krachtsinspanning kon verschoven worden.

De vierde en laatste zitting van het comité leverde de zwakste verschijningen van alle op, en ten gevolge van de latere ziekte van Home werden de proefnemingen niet hervat. Bij deze zitting gaf Home alle gelegenheden tot onderzoek en scheen hij zelf ijverig mede te werken tot bevordering van het doel, dat het comité zich voorstelde. Het is bijna overbodig hierbij te voegen, dat bij geen van deze bijeenkomsten iets plaats had, dat men aan bovennatuurlijke oorzaken zou kunnen toeschrijven. De leden hadden zeker verwacht getuigen te zullen zijn van eenige gevallen van het beweerde buitengewone licht worden van Home, maar reeds bij den aanvang van 't onderzoek verklaarde hij, dat de door zijn invloed voortgebrachte verschijnselen zich op eene onzekere wijs openbaarden en dat hij de macht niet bezat om ze naar willekeur te laten geschieden.

De séances werden in eene helder verlichte kamer gehouden’.

Waarom wij de notulen dezer vier vergaderingen in haar geheel mededeelen?

't Is wèl de moeite waard. Want nu volgt een verslag van dezelfde gebeurtenis uit eene andere bron, dat u eensvooral op nadrukkelijke wijs zal leeren, hoe de wonderverhalen omtrent het spiritismus in de wereld komen en hoe op dat terrein ‘de geschiedenis geschreven wordt’.

‘Den 31sten Maart 1869(*) stelde Home voor aan een comité der Dialectical Society eene séance te houden. Men dreef de maatregelen van voorzorg zoo ver, dat men Home van kleederen liet veranderen en hem die van een ander liet aantrekken. Men was niet voornemens eene séance te houden, maar toen Home met Jencken gekomen was, klonken den geheelen avond sterke slagen en men hoorde zware stappen in den gang. Toen vormde men den kring om eene vierkante tafel. Slagen klonken. Na weinige minuten trilde de tafel en verhief zij zich van den grond, eerst één voet hoog, na verdere slagen twee voeten, ver-

(*) De eerste zitting in het authentieke verslag is gedateerd den 2den April 1869. Dit maakt een verschil van twee dagen. Doch de lezer zal weldra op “onjuistheden” van gewichtiger aard in dit verslag stuiten. - Er is noodzakelijk spraak van dezelfde comparitie. Immers den 31sten Maart '69 gaf Home eene *private* voorstelling, waarin men evenmin (Edmunds behoorde onder de genoodigden!) manifestatiën kon verkrijgen “en niets bijzonders voorviel, behalve dat mevrouw Edmunds (de bekende spiritiste) wat zenuwachtig werd (p. 71).” En al kon het ook waar zijn, dat Home den 31sten Maart op twee plaatsen tegelijk ware tegenwoordig geweest, en dat hij den 31sten Maart voor het comité de hierna verhaalde wonderen had verricht, terwijl hij op 2 April en volgende dagen niets kon uitvoeren, dan zouden de opstellers van de notulen niet hebben nagelaten op deze omstandigheid te wijzen. Zelfs eene redactie, die het spiritisme vijandig was, zou door de leden belet zijn de glansrijke feiten van 31 Maart in zijne notulen te verzwijgen.

volgens evenals een schip schommelend 5-6 voeten en hooger; waarop zij zacht neerkwam met een geluid als van eene locomotief. Toen brachten de geesten aan ieder bloemen, en Home geraakte in een ekstatischen toestand. Ons vermanend om ons bedaard te houden ging hij tegen het raam staan en sloeg de gordijnen om zijne schouders. Zijn hoofd en hals teekenden zich scherp af tegen het raam, dat door het gas op de straat verlicht was. Na eenigen tijd verscheen tusschen Home en de toeschouwers eene gedaante, op een dun stokje steunend, wier omtrekken steeds duidelijker werden. Zij was als omsluierd, half doorschijnend en bleef 2-3 minuten zichtbaar. Daarop werd de rechterwand van de kamer verlicht door een blauw schijnsel. Het licht scheen uit te gaan van kleine lichtende vlekken in 't midden van den muur. De verlichte oppervlakte was 5-7' groot. Voor den muur verscheen vervolgens eene zwak lichtende, doorschijnende gestalte, die, vóór den verlichte muur uitkomend, op deze haar schaduwbeeld wierp. Het was de silhouet eener dame, in eene soort van doorschijnend licht gehuld. De trekken kon men niet onderscheiden, maar wel de beweging van eene dame onder de kantachtige draperie. Dit herhaalde zich 4-5 maal. Men werd tegelijk uitgenoodigd niet al te positief, niet al te opmerkzaam te zijn(*), daar dit de voorwaarden om het te kunnen waarnemen zou storen. Na een kort vertoef werd de linkerwand verlicht, vervolgens de sofa, en tusschen deze en Home zag men weder eene gedaante. Toen werd de achterwand der kamer verlicht en groote 2-3 duim lange stralen van een phosphorusachtig licht vertoonden zich. Eene geestenhand legde daarop een koralentak op het hoofd van A en raakte zijn voorhoofd aan, vervolgens de hand van Rudall, den heer Mac-Kenzie, eindelijk den verslaggever Jencken. Op nieuw werden bloemen gebracht en op eene vraag van Jencken(†) sloeg de pendule. Men hoorde zware stappen in den gang en de vleugeldeuren openden en sloten zich met geweld. De séance eindigde als gewoonlijk, toen de ekstatische toestand van Home ophield. Wij moeten hier nog bijvoegen, dat de sofa zich van den muur naar de aanwezigen bewoog en dat een stoel zich schuins door de kamer in de lucht verhief en dat men onduidelijke half- gearticuleerde geestenstemmen hoorde.’

Eene vergelijking van dit bericht, door den geleerden, maar wel wat te goedgeloovigen Perty(§) overgenomen uit het spiritistische tijdschrift Human Nature, Mei 1869, p. 249 vg., met de notulen van het comité geeft rijkelijk stof tot nadenken.

Welke van de beide bronnen zou de waarheid meedeelen? Mij dunkt, de notulen verdienen het meeste vertrouwen, vooral wanneer men bedenkt, dat zij overal in een het spiritismus gunstigen geest

(*) NB. Dit verzoek moest een goochelaar eens wagen te doen!

(†) Hoe Home gewoon is overal zijne helpers mee te brengen, blijkt ook hier alweer. Van al de in dit bericht genoemde personen komt alleen Jencken (tusschen haakjes, een der meest fanatieke spiritisten, zie Bericht II, p. 12) voor op de lijst der leden van het comité.

(§) Die mystischen Erscheinungen der menschlichen Natur, Bnd II, p. 47.

zijn gesteld. En bespeurt men dan daaruit, dat er niets, letterlijk niets van de gehoopte wonderen is voorgevallen, dat Home's kunst volslagen is gelogenstraft, dan moet men vragen: hoe komen de spiritisten aan de tergende onbeschaamdheid om zulke godvergeten leugens te durven verzinnen?

Als het 'ab uno disce omnes' nog eenige waarheid bevat, moet men verder vragen: wat is er aan van de overige wonderen van Home? Zijn ze allen gelogen evenals deze? Of verricht hij van tijd tot tijd *op behoorlijken afstand* van toeschouwers, die hem niet te na op de handen kijken, zekere goocheltoeren, die door organen als Human Nature en Spirit. Magazine tot in 't oneindige vergroot worden; terwijl hij bij aanwezigheid van verdachte toeschouwers steeds het voorwendsel in voorraad heeft, dat hij niet over de geesten kan bevelen en niet het vermogen bezit om naar willekeur de verschijnselen voort te brengen?

Ik geloof, dat wij, het laatste aannemende en niet on voorwaardelijk alles voor leugen verklarende, het zachtst mogelijke oordeel over den kunstenmaker vellen. Eene zachtheid, die hij eigenlijk niet verdient, omdat hij de duivelsche gewoonte heeft het heilige met zijne goocheltoeren te moeien door ze te laten voorkomen als uitwerkselen van het geloof, waarvan de Christus zegt, dat het den mensch in staat stelt om wonderen te verrichten.

Waarlijk, de verdedigers van het spiritismus zijn zeer onhandig - of blind - als zij zich op het rapport van het Dialectische Genootschap beroepen. Niet alleen wegens de nederlaag, die hun patroon Home daar geleden heeft - eene nederlaag, die voltooid wordt door de lompe leugens en zwetserij, waarmede zijne helpers trachten het gerucht er van te smoren - maar ook wegens de verdere zaken, die bij de overige proeven hebben plaats gegrepen. Van de 'hoogere' kunsten is niets vertoond: geen strooien van bloemen of vruchten, geene geestenstemmen, geene geestenhanden, geene geestenmuziek, geene aanrakingen, geen zweven, - niets van dit alles in het groote aantal zittingen van de zes comité's, waarbij de beste mediën werden te baat genomen. Het comité had eene uitnoodiging aan het publiek gericht om mondeling en schriftelijk opgaven van ervaringen op spiritistisch gebied te ontvangen. Het heeft tal van personen in 't verhoor genomen. Doch opmerkelijk is het, dat die getuigen over 't algemeen mediën en spiritisten van beroep zijn, die wonder op wonder weten mee te deelen en klaarblijkelijk onder ééne vlag varen. En wat de schriftelijk ingekomene mededeelingen betreft, zooals zich liet verwachten heeft men een overvloedigen oogst van wonderen gekregen evenals men die in alle boeken, tijdschriften en journalen over mystiek aantreft. Die gewrochten der verwarde phantasie van individuen strekken echter geenszins om de waarde van 't rapport te verhoogen, en de op-

name ervan stelt reeds aanstonds de bedoelingen der redactie in een zeer verdacht licht.

Doch niet te voorbarig! - De geesten vervaardigen ook teekeningen, en hiervan weet die leelijke Dr. Edmunds weer een aardig stukje mee te deelen (p. 71). 't Is dezelfde séance, waarvan hij ons vroeger vertelde, toen de spiritisten hem zoo netjes in een hoek hadden geplakt. ‘Wij zaten zoo lang, dat wij allen tamelijk moede werden. Wel vernam men van tijd tot tijd klopgeluiden, maar er gebeurde niets vermeldenswaardigs, zoodat eindelijk het gas werd aangestoken, om te zien of wij teekeningen van geesten konden krijgen. Eene gewone portefeuille werd geopend en men vond daarin een quarto-vel postpapier. Guppy vouwde het open, maar er verschenen geene schrijfletters of teekens op. Nadat een potlood behoorlijk naast de geslotene portefeuille gelegd was, wilde men juist het gas uitdraaien, toen ik niet kon nalaten mijn gastheer opmerkzaam te maken, dat, als er inderdaad een onderzoek zou plaats vinden, hij en ik het papier moesten teekenen, om de identiteit van het vel te waarborgen. Aanstonds stemde hij mij dit toe. Wij openden de portefeuille weder, en bij het nazien van het voorheen schijnbaar gewone vel postpapier bevonden wij, dat het drievierden van een dubbel gevouwen vel waren, en dat het derde vierendeel naarbinnen was gevouwen en aan de binnenzijde de gedaante van een zorgvuldig met potlood geteekenden engel bevatte. Dit derde vierendeel scheurden wij af, en beiden schreven wij iets op het overgeblevene vel van vier bladzijden, mijn gastheer, als ik mij niet vergis, den naam van een zijner Derby-paarden. Toen het licht was uitgedraaid, kwamen eenige klopgeluiden, en spoedig daarop hoorden wij 't vel papier ritselen, even alsof een van de partij der spiritisten, die tegenover ons zat, het deed, waarbij het éénige opmerkelijke feit was de onbewimpelde manier, waarop het geschiedde. Daar men echter de kamer volslagen donker had gemaakt en wij allen ons verbonden hadden ons niet te verroeren of in te grijpen, geschiedde het ongestraft en het inderdaad onbewimpelde der handeling zou zonder twijfel spiritisten overtuigd hebben, dat er waarlijk een geest op de tafel was, die dit vel papier kreukelde en in zijne handen bewoog. Op bevel van Guppy werd eindelijk het gas weder aangestoken. De identiteit van het papier werd onderzocht en het werd als hetzelfde herkend, doch het bevatte niets dan eenige ellendige krabbels. Dit werd door allen voor eene mislukte proef verklaard en men leerde ons, dat de geesten somtijds zeer nukkig zijn, enz.’

Doch, lieve lezer, we behoeven ons niet door den ondeugenden Dr. Edmunds te laten rondleiden. Ziehier een stuk uit de notulen van de 36ste séance van 't eerste comité (p. 145):

‘Een drinkbeker met twee ringen ernaast, benevens een potlood met een blad papier, dat te voren onderzocht en volkomen vrij van eenig schriftteeken bevonden was, werden ten aanschouwen van den

kring op den grond *onder de tafel* geplaatst en neergelegd, terwijl de leden zorgvuldig 't geen gebeurde nagingen. Eenigen tijd daarna werd het papier opgenomen en men vond er een trek op, die op de letter J *geleek*, duidelijk met potlood(*) geschreven. Het glas en de ringen vond men nog in denzelfden toestand.'

De hoogere communicatie met de geesten is totaal mislukt; doch het is een feit, dat in vier van de zes sectiën klopgeluiden zijn vernomen en tafels zich hebben bewogen.

Beginnen wij - omdat we nu toch eenmaal bezig zijn met ons uit het hoogere tot het lagere te bewegen - beginnen wij met het kloppen.

Misschien maken onze lezers, die niet met het vak vertrouwd zijn, zich een te hoog denkbeeld van die 'klopgeluiden.' Misschien meenen zij, dat de 'gevitaliseerde' tafel met hare pooten stampt evenals een mensch met den voet of als een gedresseerd paard in den circus. Ver van dien. De typtologie (dit is de kunstterm voor 't kloppen) heeft veeleer overeenkomst met het geluid, 'dat een tamelijk sterke vogel zou maken, die, in eene houten kist gesloten, heftig aan de wanden pikt(†).' Ook bij de proeven der comité's was het in den regel een tikken als 'met vingernagel, potlood of licht hamertje (p. 116),' soms een knarsen (p. 118).

Wat moeten wij van zulke zwakke tikkende of knarsende geluiden denken? - Ondeugende, sceptische lezer, gij denkt onwillekeurig aan eene bekende ziekte der gewrichten, waarin bij zekere bewegingen der ledematen een dergelijk geluid wordt voortgebracht. - Somtijds is het geluid voorzeker harder, eene soort van slagen. Ja, somtijds... Vooral in het donker, als de voet of knie van 't medium wat vrijer spel kan drijven met tafelpoot of ander meubel. - 't Schijnt, dat veelal de geluiden van de plaats komen, waar 't medium zich bevindt (p. 124). Nu eens schijnt het uit den grond, dan uit de pooten der tafel te komen. Bij andere gelegenheden wel eens uit tafelblad of van elders. Men twist over het juiste punt; doch wie kan ook met zekerheid zeggen, waar zulk een zacht getik eigenlijk plaats heeft? Met ophef wordt verhaald, dat het voortduurt, ook nadat het medium zich verwijderd heeft (p. 131). Die ophef is een kwaad teeken - qui s' excuse s' accuse; - maar, lieve hemel, konden de 'gasten,' de helpers van 't medium, dan ook niet eens wat doen?

Maar, zegt gij, wat kan ons 't geluid van de teekens schelen, als de inhoud der antwoorden van de geestentelegraaf slechts den hoogeren oorsprong verraadt!

Ja, lezer, die antwoorden, met moeite uitgelokt en zorgvuldig letter voor letter gespeld, zijn hoogst interessant:

Men vraagt 's nachts na twaalf uur, waar eene zekere dame zich

(*) Met het potlood, dat ernaast lag, of met een kleiner, dat het medium bij 't neer zetten van den boel onder de tafel in de hand verborgen hield? - De scherpzinnige lezer rade!

(†) Perty, myst. Ersch. II, 60.

bevindt? - Antwoord: in bed! (p. 30). - Een andermaal spelt men: ‘Gij maakt ieder met uw onzin gek (p. 119).’ (Dit is overigens nog al ad rem). - Dan weer (p. 121): ‘Houdt je bek!’ gevolgd door den zegenwensch: ‘Dit is een groot werk; uw leven, uwe ziel, uw alles is ermee gemoeid; vrienden, gaat ermee voort; God zegene uw werk.’ - Een andermaal (p. 123) spelt men met moeite ‘lacht;’ dan weer (p. 131) ‘verdraaide kwasten’ - ook tamelijk ad rem. - Bij eene andere gelegenheid (p. 154): ‘eenige onbeduidende volzinnen, die niet altijd beleefd waren of complimenten jegens alle aanwezigen bevatten.’

In de verslagen wordt uit deze antwoorden geconstateerd, dat eene ‘intelligentie’ in het tikken schuilt. - Jawel, eene diepzinnige intelligentie, die van fijne geestbeschaving getuigt!

Maar, hoor ik mij voorwerpen, achter vele antwoorden der tafels schuilt toch iets geheimzinnigs: ze beantwoorden zaken, die het medium niet kan weten, bv. hoe oud een der aanwezigen is, hoe vele stukken geld iemand in zijne portemonnaie heeft, op welk cijfer de wijzer van iemands zakuurwerk staat. Alleen een geest is in staat om in iemands zak te zien en na te tellen, ergo.... de conclusie, die hieruit volgt.

Omtrent dergelijke antwoorden wordt in de notulen op verschillende plaatsen een *hoogst gewichtig* punt uitgemaakt: *De tafels kunnen onmogelijk een antwoord kloppen, dat niet minstens aan een der leden van den spiritistischen kring bekend is.*

Zoo bericht het geheele comite als algemeen resultaat van al dergelijke proefnemingen aan het hoofdbestuur (p. 12 vg.): ‘dat de op deze wijs verkregene antwoorden en mededeelingen meerendeels het karakter van gemeenplaatsen hebben; dat echter somwijlen juiste feiten worden aangegeven, *die slechts aan één der aanwezige personen bekend zijn.*’ Zoo ook pag. 123: ‘Noch het medium noch een der aanwezenden kende al de bovengenoemde getallen, *maar elk van deze getallen was minstens altijd aan één van deze personen bekend.*’

Wordt ons hier ook de sleutel tot het bij den eersten oogopslag raadselachtige verschijnsel in handen gegeven?

Over de somnambulen sprekende kwamen wij tot het resultaat, dat zulk een wezen een eigenaardig ingericht zenuwstelsel moet bezitten. Het moet gemakkelijk kunnen verplaatst worden in dien toestand van half-bewustzijn, waarbij zijne individualiteit zich als het ware oplost in die van den magnetiseur en van personen, met welke de somnambule in rapport is gebracht, zoodat zij (de somnambule) denkt, gevoelt en wil, wat magnetiseur en de met haar in rapport gebrachte personen denken, gevoelen en willen(*). Zoo zijn de antwoorden der

(*) Het is mij onmogelijk om te dezer plaatse de waarschijnlijke oorzaken van deze eigenschap des bewustzijns uiteen te zetten, 't Is moeilijk een stak uit de psychologie buiten verband met het geheele wezen van den mensch volledig en wetenschappelijk te behandelen. Wie op dit punt nader begeert ingelicht te worden leze het VIde hoofdstuk van mijn werk: ‘De mensch beschouwd als dierlijk en geestelijk wezen,’ enz. leiden. E.J. Brill. 1873.

somnambulen de gedachten van den magnetiseur of van met haar in rapport staande personen. De somnambule is slechts het bewustelooze werktuig van eene sterkere wilskracht, waarin zij(*) als 't ware opgaat en tijdelijk haar zelfstandig zieleleven verliest. Nooit heeft derhalve eene somnambule iets gezegd, wat niet door den magnetiseur of door met haar in rapport gebrachte personen van sterkere wilskracht werd gedacht. Dat openbaringen van geesten in 't spel zouden zijn, is voorlang uitgemaakt als een lomp verzinsel der magnetiseurs van beroep.

Wat bij den ‘tafel-cirkel’ plaats heeft is eigenlijk hetzelfde. Het medium is de somnambule. - Eén of meer magnetiseurs bevinden zich in den kring. - Men verwondere zich hierover niet: de geschiktheid tot somnambule-zijn is zeldzaam; maar 't vermogen om magnetiseur te wezen is veel algemeener dan men vermoedt. - Wij haasten ons hierbij te voegen, dat het medium een zeer gevoelige somnambule moet zijn; want strijkingen en expresse manipulaties zijn bij de tafelgeschiedenis niet gebruikelijk. 't Is trouwens een feit, dat gevoelige somnambulen zonder eenige aanraking, enkel door wilskracht in den half-bewusten toestand geraken. Op het teweegbrengen van dezen toestand is het samenzijn in den tafelkring berekend. De deelnemers geraken door angstige verwachting omtrent de dingen, die komen zullen, in zenuwachtige overspanning. De spieren van handen en armen worden kunstmatig verlamd. De sluimerende krachten der ‘nachtzijde’ van 's menschen wezen treden ongestoord in werking. *Onwillekeurig* magnetiseert één of meerdere van 't gezelschap; onwillekeurig wordt het medium of de mediën in den somnambulen toestand gebracht; onwillekeurig komen allen met elkander in magnetisch rapport.

Wat derhalve een der onwillekeurig magnetiseerenden of een der onderling in rapport gebrachten denkt, kan door het medium, als somnambule, worden uitgesproken. Weet dus een lid in den kring, hoevele muntstukken hij in den zak heeft, dan kan het medium het zeggen; maar weet de bedoelde persoon het zelf niet, of weet een ander uit den kring het niet, dan is het onmogelijk, dat eenig medium ter wereld het aantal opgeeft(†).

En geschiedt de beantwoording door tikken of kloppen, dan neme men hierbij wel in acht het vroeger aangenomene: dat nl. *niet* de tafel klopt, maar dat het medium de tikkende geluiden teweeg brengt.

Met deze onze verklaring zijn volkomen in overeenstemming de ervaringen van alle nog niet tot volkomen fanatismus vervallene spiritisten. Zoo zegt de overigens geloovige jurist E.W. Cox (p. 108 vg.): ‘Men veroorloove mij hierbij te voegen, dat ik, zoover mijne naspo-

(*) Ter wille van de duidelijkheid nemen wij 't woord ‘somnambule’ vrouwelijk. Dit wil niet zeggen, dat ook mannen deze eigenschap niet zouden bezitten.

(†) 't Spreekt van zelf, dat de spiritisten zich oneindige moeite geven om het tegendeel te bewijzen. Zoo komt, p. 38, eene geschiedenis voor van eene bijzonderheid uit een testament, die men meende, dat aan niemand dan aan den overledene kon bekend zijn. Doch Dr. Edmunds wraakt (p. 82) de juistheid der notulen op dit punt.

ringen bij het verloop van dit onderzoek strekten, geen bewijs heb gevonden, dat de geesten van overledenen op eenigerlei wijs deel hebben aan het voortbrengen der verschijnselen, waarvan ik getuige was. Integendeel, het bewijs diende juist om er het tegenovergestelde gevolg uit te trekken. Alle voorwaarden, waaronder de verschijnselen zich voordeden, stemden geheel overeen met de werkingen *eener kracht*, *die van een of meer der aanwezige personen uitging*, en stonden in geene betrekking met eenige verstandige hypothese omtrent invloed van wezens, die tot een anderen toestand van hun aanzijn zijn overgegaan.' Ook de eveneens geloovige Atkenson zegt (p. 111): 'Ik ben van meening, dat, voor zoover de feiten echt zijn, *er geen grond bestaat om deze werkingen toe te schrijven aan de inmenging van geesten.*' En zoo verklaart ook sub-comité n°. 3 nadrukkelijk (p. 155): 'Er had bij deze gelegenheid niets plaats, wat aanleiding gaf om eene besliste meening omtrent den aard dezer verschijnselen op te vatten, of het mocht dit zijn, *dat er geen getuigenis noch bevredigend bewijs geleverd werd*, *dat eene vreemde intelligentie van buiten door het medium zou gewerkt hebben.*' Vgl. II, 75.

Ook de straks aangehaalde antwoorden van kloppende tafels - of liever mediums - stemmen wonderwel met onze hypothese overeen. Wat zullen menschen, die in zulk eenen verdoovenden toestand bij elkander zitten, veel bijzonders denken? De spotvogels en de zich vervelenden en ergerenden hebben de meeste wilskracht behouden: zij zijn het, die de brutale en banaal snaaksche antwoorden aan 't medium ingeven.

Doch welk een ruim veld voor bedriegerij opent zich hier! - Niet in elken kring zijn krachtige magnetiseurs, niet ieder, die zich voor medium uitgeeft, is zeer sensitief somnambule. 't Is dan ook erkend, 'dat sommige personen bij séances noodzakelijk, anderen hinderlijk zijn, doch dat dit volstrekt niet afhangt van geloof of ongeloof (p. 13).' - Natuurlijk, 't is eene tot nog toe raadselachtige eigenschap van 't zenuwstelsel. - Verkrijgt men nu in menig geval geene resultaten, dan hebben de eenigszins eerlijke spiritisten nog altijd de nukkigheid der geesten in reserve. Doch al te vaak kan een representatiën gevend medium niet met dit voorwendsel aankomen. Welnu, dan zijn er andere middelen, waarop de ondeugende Dr. Edmunds doelt, als hij zegt: 'Als tusschen juffrouw Marshall (het vrome medium, waarmee we vroeger kennis maakten) en den aan het alphabet zittenden persoon, die op de letters wees, een scherm werd geplaatst, raakten de geesten zoo in de war, dat het louter tijdverspillen was met de proeven voort te gaan (p. 77).'

Ons rest thans het meest algemeene verschijnsel van het spiritis-

mus: de *tafelverschuiving* en het *wippen met tafels*, in den overdrachtelijken stijl van het vak bestempeld met den naam van ‘tafeldans.’

Wij willen aanvangen met ook op dit punt eenige verzwarende omstandigheden ten laste der spiritisten te berde te brengen.

Niet alleen in het voor ons liggende rapport der Dialectical Society, maar in bijna elk bericht omtrent tafeldans wordt nadruk gelegd op de omstandigheid, dat *zware eettafels* in beweging geraken.

't Kon echter wel eens zijn, dat juist datgene, waardoor de spiritisten meenen het publiek een hoogen dunk in te boezemen van de bewegende kracht, bij nader onderzoek bleek veeleer het tegendeel van 't geen zij wenschen in de hand te werken.

Verdiepen wij ons een oogenblik in het begrip ‘eettafel.’ - Waartoe noodig, zegt gij, wij weten allen, wat eene eettafel is. - Daar ik hieraan geen oogenblik twijfel, wil ik mij het hoofd niet breken met eene volledige definitie van dit meubel, maar u alleen op een paar eigenschappen ervan opmerkzaam maken.

Eene eettafel heeft in den regel inlegbladen. Om deze naar de behoeften van 't aantal gasten er telkens te kunnen tusschenvoegen en weer uit te nemen, moeten de beide vaste deelen van zulk eene tafel uit- en ingeschoven kunnen worden. Om dit zonder te veel moeite te kunnen doen, behooren de pootdragende stukken *op rollen te staan.* - Hebben wij hier ook een aanknoopingspunt om de bijzondere voorliefde der heeren spiritisten voor *eet*tafels te verklaren? - Zoo zagen wij reeds, dat bij de samenkomst van het comité met Home onze vriend Dr. Edmunds aantoonde, dat de tafel zeer gemakkelijk te bewegen was. En desgelijks kan sub-comité n°. 3 de volgende aanmerking niet verzwijgen (p. 152): ‘Na afloop der zitting onderzocht men de tafel en bevond men, dat één heer van de sterkte des mediums haar gemakkelijk over den grond kon voortschuiven en haar van zijn kant zonder inspanning kon laten overhellen, terwijl verscheidene anderen met de handen op haar rustten. Slechts één der deelnemers kon haar ook wel bewegen, doch niet gemakkelijk, en haar met tamelijke krachtsinspanning naar ééne richting laten overhellen. Het onderzoek bewees, dat een zeker wrijvend, knarsend geluid, dat uit de glijdende bewegingen voortkwam en vermoeden deed, dat het veroorzaakt werd door den druk, dien de om de tafel vereenigde personen uitoefenden, inderdaad enkel moest toegeschreven worden aan den grooten last van het op te heffen gewicht, en dat de tafel een gedeelte van haar eigen gewicht lichter werd, terwijl zij de bewegingen uitvoerde.’ Van *deze* tafel wordt bij uitzondering vermeld, dat zij *zonder* rollen was, doch zij was daarentegen ook *zeer klein:* het blad had de lengte van 3 voet 9½ duim en de breedte van 2 voet. Geen wonder dus, dat ieder haar met gemak kon laten schuiven en wippen. Denk u een tafeltje van die geringe afmetingen! - 't Feit was eigenlijk niet de moeite waard om er zooveel water om vuil te maken. Wij konden

echter niet over ons verkrijgen het achterwege te laten, omdat het een nieuw bewijs levert, hoe de mediën steeds den schijn aannemen van door bovennatuurlijke hulp te verrichten, wat ieder mensch met zijne natuurlijke krachten en met eenig overleg even goed kan doen.

Behalve door de rollen, biedt eene eettafel nog een groot voordeel aan de heeren spiritisten. Eene eettafel staat gewoonlijk in eene eetzaal, en in zulk een vertrek zal men, vooral in 't buitenland, slechts zeldzaam een tapijt aantreffen; meestal *eenen gecireerden*, *ten minste gladden vloer.* Karpetten zijn den geesten niet welgevallig. Zoo pag. 154: ‘de kamer heeft een gladden, hier en daar met Perzische tapijten belegden vloer, die uit het midden van 't vertrek verwijderd werden om niet op hinderpalen te stuiten.’ Ook waar elders van tapijten wordt gesproken, worden klaarblijkelijk karpetten bedoeld, bv. pag. 150; waar ‘de tafel zich snel naar het tapijt beweegt, dat een tijdlang aan haar verder voortgaan wederstand biedt.’ - Het tapijt op pag. 126 vermeld, waarboven de tafel ‘zweefde,’ mag voor mijn part eene uitzondering zijn, omdat tijdens de operatie ‘waarnemers onder de tafel gezonden werden, om toe te zien, dat zij daar niet werd aangeraakt.’

Wat moeten wij denken van het tafelverschuiven, - want, om van het ‘zweven’ niet te spreken, ook het ‘wippen’ is meer dan verdacht, daar het bij kleine tafels zeer gemakkelijk door één uit den kring, die de handen wat zwaar oplegt, en bij groote en zware tafels, soms met een weinig medewerking van welwillende opmerkers onder de tafel, door de knieën kan teweeg gebracht worden, - wat moeten wij denken van het ‘verschuiven?’ Is deze mechanische krachtsoefening in alle gevallen eene lompe bedriegerij?

In vele gevallen, misschien in de meeste, is zij dit zonder twijfel. Maar wij voor ons zijn overtuigd, dat men onbillijk zou handelen door overal en altijd deze verklaring aan de zaak te geven.

Onderscheiden wij echter wèl. Dat geesten deze kracht zouden uitoefenen, is met alle natuurwetten in strijd; en, zooals wij vroeger zagen, wordt ook door alle eenigszins verstandige spiritisten de medewerking van geesten eensvooral verworpen.

De kracht, die de tafel beweegt, moet uitgaan van de personen, die den kring vormen.

De vraag is deze:

Bestaat de mogelijkheid, dat zij allen, of ten minste de meerderheid hunner, *onbewust* met de opgelegde handen een druk veroorzaken, waardoor zij, als ware 't bij afspraak, de tafel in dezelfde richting verschuiven?

Het ‘onbewuste’ speelt in onze dagen eene gewichtige rol in de psychologie. Wie het *wil* opmerken, is in de gelegenheid het overal waar te nemen. In onze zonder nadenken, bijna werktuigelijk verrichte dagelijksche handelingen, in de functiën van het organismus,

in de reflexbewegingen, in het instinct, - overal werkt eene onbewuste kracht, een onbewust leven, eene onbewuste ziel. Als we, om ons tot den mensch te bepalen, de som opmaakten van alle zenuwschokken, die van buiten naar de centra van 't zenuwleven en uit deze naar de zenuwuiteinden worden overgebracht, als wij al de samentrekkingen der spieren optelden, zou het blijken, dat van het oneindige aantal van al deze functiën slechts eene uiterst geringe hoeveelheid in den kring van 't bewustzijn valt.

Ieder weet, tot welk eene verbazende krachtoefening spieren in staat zijn. De sprong van eene vloo, de last, dien eene mier torscht, de slag, waardoor leeuw of tijger de ruggegraat van hunne prooi breken, het gemak, waarmee iemand met gave kiezen eene noot verbrijzelt, geven er voorbeelden van. - Nu moge het bewustzijn de edelste uiting der natuurkracht zijn, zoo men wil, het doel, waarheen de wereldorde streeft, - van den anderen kant is het een onweerlegbaar feit, dat de functiën der spieren *verzwakt* worden, als zij onder leiding van 't bewustzijn plaats hebben. Darwin(*) haalt, dit punt besprekende, de woorden aan van Claude Bernard: ‘de invloed der hersenen (= het bewustzijn) strekt dus om de reflexbewegingen te belemmeren, om hare kracht en uitbreiding te beperken.’ Tot welke verbazende krachtoefening de spieren van den mensch gebouwd zijn, *als slechts de bewuste berekening is buitengesloten*, bewijzen de handelingen van razend krankzinnigen en van personen in ijlende koortsen. Dan, *als 't bewustzijn zwijgt*, schijnt de mensch datgene te zijn, waarop zijn lichaamsbouw berekend is: een groot dier, begaafd met spierkracht, die in overeenstemming staat met zijne gestalte. 't Bewustzijn berekent wel is waar, maar van den anderen kant aarzelt en wijfelt het, wantrouwt zich zelf en verzuimt het juiste oogenblik of vergist zich in die dingen, waarin 't instinct de onverbeterlijke leidsman is, nl. *om de dingen op de rechte en voordeeligste wijs aan te pakken.*

Waar zonder bewustzijn levensfunctiën werken, valt nog iets op te merken, dat ons bij dit onderzoek te pas komt: *er heeft dan eene volkomen harmonische samenwerking plaats*, *zoodat het schijnt alsof vele individuën gezamenlijk slechts één wil*, *één doel*, *één plan hebben*(†).

De bijen, hersenlooze, dus onbewuste dieren, werken naar mathematische berekeningen. Zet eens eenige duizenden menschelijke arbeiders, die ieder zelfstandig hun eigen plan uitvoeren, aan een werk, dat zoo juist berekend in elkander sluit als de honiggraten der bijen... Ik denk: er zou niet veel van terecht komen! - Desgelijks de mieren en zelfs veel lager georganiseerde wezens, zooals een polypenstaat der hydromedusen. - En 't is er ver van daan, dat zulke wezens als *machinen* zouden arbeiden: neen, zij wijzigen hun werk, volkomen naar

(*) Darwin, Expression of Emotions, p. 37. - Ook dit punt wordt uitvoeriger en in zijn natuurlijk verband behandeld in mijn meergenoemd werk: ‘De mensch als dierlijk en geestelijk wezen, VIe hoofdstuk.’

(†) Zie mijn straks aangehaald werk, p. 96 vg.

eisch der omstandigheden. Waar deze anders zijn, neemt ook hun werkplan eene andere en steeds de meest gepaste richting. Hoe verstaan die bewustelooze dieren elkander? - Men moet aannemen, dat tusschen de leden van zulk eene insecten-kolonie een rapport bestaat, - hetzelfde rapport, dat kunstmatig bij den mensch in werking treedt, als de somnambule of het medium van magnetiseur en van personen, waarmee hij in rapport is gebracht, de kwalen voelt en de gedachten uitspreekt. Zoo noemt dan ook Schopenhauer de insecten ‘natuurlijke somnambulen,’ en spreekt Von Hartmann van ‘'t helderzien’ van 't instinct(*).

Passen wij het een en ander toe op de tafelverschuiving.

Ziedaar een kring van personen, die met elkander in magnetisch rapport treden, als er ten minste niet te veel van die *ongeschikte* individuen bij zijn, wier sterke wilskracht alle dergelijke experimenten verijdelt.

Zij brengen zich zelven in eenen half-bewusten toestand, door de zenuwachtige inspanning, door de verlamming van zekere spieren, door het turen op de tafel. Door het een en ander wordt het bewustzijn beneveld evenals het bewezen is, dat iemand zich zelven als 't ware kan chloroformiseeren door geruimen tijd onverpoosd te staren op een blinkend voorwerp, dat op zekeren afstand van 't oog geplaatst is.

Hoe meer het bewustzijn of leven der groote hersenen buiten werking wordt gesteld, des te krachtiger beginnen die instincten in 't leven te treden, welke men het zieleleven zou kunnen noemen. Hieruit verklaarden wij boven het genezend instinct der somnambulen en hunne voorgewende clairvoyance, die men wel eens met den wijdschen naam van ‘alzin’ bestempeld heeft. Dit legden wij ook tot grondslag aan de door de mediën bewerkte tafeltikkerij en aan de schriftelijke geestendictaten.

Een kring van *geschikte* personen komt tegen wil en dank in een zenuwachtigen toestand, waarbij aller bewustzijn in meerdere of mindere mate belemmerd wordt. Tusschen allen ontstaat een magnetisch rapport.

Wat is hiervan 't gevolg?

In dezen toestand van halfbewustzijn wordt 1°. de spierkracht op onbegrijpelijke wijs verhoogd. Een druk met hand of vingers vermag in dien toestand oneindig veel meer, dan wanneer deze spieren door den bewusten wil geleid werden.

En 2°.: Er heeft tusschen die in rapport staande personen een onwillekeurig samenwerken plaats, waardoor allen, evenals de individuen der in koloniën levende bewustelooze dieren, gelijktijdig en in dezelfde richting als ware 't ter verwezenlijking van één doel werken. Zijn er personen bij, wier zenuwgestel zich verleent tot het somnambule-zijn,

(*) Schopenhauer, Welt als Wille II, p. 393. Von Hartmann, Philosophie des Unbewussten p. 75.

dan worden, zooals wij vroeger zagen, zelfs de gedachten der in rapport staanden door hen uitgesproken.

Zoo laat zich denken, dat door de versterkte en harmonische samenwerking van een in magnetisch rapport staanden kring zelfs betrekkelijk zware tafels met zeker gemak in richtingen, die onbewust door allen gewild worden, in beweging komen.

Zullen wij echter onze gemoedelijke overtuiging uitspreken, dan gelooven wij, dat het niet vaak gelukt een geheel gezelschap in den vereischten halfbewusten toestand te brengen en dat in verreweg de meeste gevallen de gladde vloeren der eetkamers en de rollen onder de eettafels de onontbeerlijke hulpmiddelen zijn voor een paar ‘raddraaiers,’ die een goedgeloovig gezelschap op tamelijk plompe manier misleiden.

Vatten wij nu onze meening omtrent het spiritisme in de hoofdpunten samen, dan laat zij zich terugbrengen tot de volgende factoren:

1°. In den mensch ligt als kern van het gemoedsleven het heimwee naar eene boven tijd en ruimte verhevene orde der dingen.

2°. Terwijl de ware taak der phantasie is het zinnelijke te veredelen en, om 't zoo eens te zeggen, te ‘vergoddelijken,’ heeft eene ziekelijke ontaarding der phantasie ten allen tijde gestreefd om, omgekeerd, het goddelijke te bezoedelen door het aan onze vormen en wetten van tijd en ruimte en van oorzaak en gevolg te willen onderwerpen, en dat wel niet bij wijze van vergelijking of in symbolischen of allegorischen zin, maar in vollen ernst en in den letterlijken zin.

3°. Eene tot nog toe niet onder wetenschappelijke wetten gebrachte en meer vermoede dan bewezene kracht van het menschelijke zenuwstelsel, waardoor de individualiteit tijdelijk en gedeeltelijk wordt opgeheven en een zoogenaamd rapport tusschen personen wordt bewerkstelligd, heeft ten allen tijde en bij alle volken sommige individuen bekleed met den schijn van omgang te hebben met wezens uit eene hoogere wereld. Deze kracht is waarschijnlijk aangewend bij orakels, priesterwonderen, tooverij, spokerij, geestverschijningen, helderziendheid en wat dies meer zij, - voor zoover deze zaken niet op loutere bedriegerij rustten.

4°. Dweepzucht en domheid, die alles, waarvan zij het causaalverband niet begrijpen, liefst aanstonds aan invloed van geesten toeschrijven, en zoogenaamde mediën, meerendeels sluwe bedriegers, hebben zich van de drie voorgaande factoren bediend, om het overoude en steeds algemeen verspreide geloof aan spoken en tooverij in dezen meest aan den geest des tijds beantwoordenden vorm te brengen.

Het spiritismus is mitsdien het geloof aan spoken en tooverij, dat in alle tijden en overal millioenen aanhangers telde, dat zich bij voor-

keur nu in dezen dan in genen vorm vertoonde, en dat in onzen tijd zich heeft geconcentreerd in den vorm van het orakels vragen door middel van kloppen en schrijven van mediums.

Evenals de orakels en voorspellingen door loten in de oudheid, de magie der middeleeuwen, de hekserij, de geestenzieners, de somnambulen hun tijd van bloei hebben gehad en hunne aanhangers bij millioenen hebben geteld, om later door de volksopinie veroordeeld te worden en in onbruik te geraken, zoo zal ook het spiritisme zijn tijd van bloei hebben om wellicht door een nieuwen vorm van tooverij en spokerij te worden vervangen.

Zoolang de mensch niet onder de heerschappij der rede staat, en dus niet geleerd heeft het eeuwige van het tijdelijke, het oneindige van het begrensde, het wezen van den schijn te scheiden, zal juist zijn hoogere aanleg hem drijven om den een of anderen vorm van 't bijgeloof aan te hangen.

Deventer.

A.J. VITRINGA.

Uit den vreemde, meêgedeeld door Mevr. van Westrheene.

Des kosters dochter.
Hoofdstuk IV.
Eene waarschuwing voor Lotje.

Na dien tijd ging Paul dagelijks, altijd in hetzelfde uur van den avond, naar het huisje waar Lotje woonde. Er waren nog meer logeergasten in het heerenhuis gekomen en hij kon, vóor het late diner, altijd een paar uren afwezig zijn, zonder dat het werd opgemerkt. Het huisje van den koster had voorheen aan den boschwachter behoord van het landgoed dat de heer Eyling gekocht had; er lag slechts een kleine laan van jonge boomen tusschen het heerenhuis en dat van Simon. Paul koos altijd die laan als hij naar Lotje ging, hoewel zij zelve op haar weg van het heerenhuis aan den grooteren omweg de voorkeur had gegeven. Iederen avond liep Paul die laan door, zonder dat het opgemerkt werd en Simon gewende al ras aan zijn voetstap en aan zijn persoon, wanneer Paul met Lotje kwam praten, terwijl hij zelf op een afstand in zijn tuintje zijn pijp rookte, peinzende hoe alles zou afloopen.

Paul had vrede bij zijn verloving met Lotje; hij verbeeldde zich dat hij er zeer verstandig in gehandeld had; hij deed zijn best om haar te behagen; welk wonder stak er dus in dat hij slaagde?

Toen Lotje hare eerste schroomvalligheid had overwonnen begon het haar gemakkelijk te vallen alles te bewonderen wat Paul zeide of deed, en die eenvoudige vleierij streelde hem bovenmate. Hij bleef zeer ingenomen met zijn keus, bewaarde zorgvuldig zijn geheim en verlangde naar den dag, waarop hij Lotje openlijk als zijne vrouw zou erkennen; niet zoozeer om zich van haar uitsluitend bezit te verzekeren, als uit zucht om aan zijn eerste geliefde te toonen hoe weinig hij zich hare verwerping aantrok, en hoe gemakkelijk het hem gevallen was zijne liefde elders te plaatsen.

Eigenlijk werd hij nooit op Lotje verliefd, hoewel zijn vriendelijkheid, zijne zachte wijze van met haar om te gaan, zijn gestadige zorg voor alles wat haar genoegen kon doen, en bovenal zijn dringend verzoek om hun huwelijk toch niet uit te stellen een wijzer hoofd dan dat van Lotje in dwaling zou hebben kunnen brengen; somtijds zelfs maakte hij zich zelven wijs dat hij verliefd op haar was.

Doch Lotje en haar vader bleven op twee punten volhouden: zij wilde haar vader niet verlaten, en nergens anders opgevoed worden, en zij wilde niet vóor de aanstaande lente trouwen. Die laatste voorwaarde was eigenlijk van Simon uitgegaan, doch deze wist Lotje aan die beslissing te houden, en Paul moest er zich in schikken.

Lotje kreeg dagelijks les van de schoolmeesteres van het dorp en Paul nam zich voor onmiddellijk na de voltrekking van zijn huwelijk met haar op reis te gaan, eer hij haar aan zijne betrekkingen voorstelde. Toen dat plan werd gemaakt was October nabij; de velden werden beploegd voor het winterkoren en de bruine bladeren werden schaarsch aan de boomen. Gure windvlagen en nachtvorsten brachten een vroegen herfst en, op zekeren kouden avond, onder het flikkeren van het starrenlicht, nam Paul afscheid van Lotje; want hij ging den volgenden dag vertrekken en zeide haar dat zij met kerstmis naar hem uit moest kijken.

Arme Lotje! Hij ging gaarne heen. Ieder geheim wordt lastig op den duur, en hoe orinigeel een plan ook is, het verliest toch eenmaal de bekoorlijkheid van het nieuwe. Een kleine verandering zou voor hen beiden goed zijn, redeneerde hij, terwijl zij, met een beklemd hart hem aanhoorde, want in hare eenvoudigheid, (in hare onnoozelheid als men wil) had zij hem oprecht leeren liefhebben. Zij droeg, als een vrouw, het zwaarste deel der verandering, het wachten, alléen. In lange nachten, als de wind om het rieten dak huilde, of door de boomen voor het huisje, lag zij wakker te peinzen of zij, alles wel beschouwd, wel goed handelde; dan was zij half geneigd haar tevreden leven van eenige weken geleden te betreuren, toen zij nog met haar vader alleen was; en telkens opnieuw kwelde zij haar hart met de vraag of Paul wel zoo veel van haar hield als zij van hem.

Hoe zorgvuldig Paul ook geweest was om zijne gangen naar het huisje van Simon den koster geheim te houden, waren zij toch niet geheel aan de oogen van mevrouw Eyling ontsnapt. Zij was echter zeer voorzichtig, want de ondervinding had haar geleerd dat het gevaarlijk was zich te bemoeien met een zaak welke hij voor haar geheim hield; doch nadat hij vertrokken was, begon zij haar onderzoek, en wel bij de bron zelve harer onrust. Toen zij op zekeren morgen bij Lotje binnen kwam, vond zij het meisje met nadenkend gelaat voor de tafel zitten, waarop twee of drie boeken lagen.

Zoodra mevrouw Eyling binnen kwam, hetgeen zij deed onmiddellijk nadat zij bijna onhoorbaar had geklopt, met de verontschuldiging dat het zoo bitter koud was

buiten, rees Lotje verschrikt op en nam met een verlegen gezicht hare boeken bij elkander.

Doch mevrouw Eyling was haar te vlug; zij nam er een op en zeide met een glimlach (die veel van dien van Paul had):

‘Geschiedenis! Hebt ge daar pleizier in? Ik zou gedacht hebben dat gij, zooals de meeste andere jongeluî, iets onderhoudenders gekozen zoudt hebben.’

Lotje kon in het eerst geen woord spreken doch zeide eindelijk, wijl zij de waarheid altijd het natuurlijkst en gemakkelijkst vond, dat zij gaarne iets meer wilde weten dan zij geleerd had, en dat zij dus haar best deed om te lezen als de kamer aan kant was.

Mevrouw Eyling glimlachte nog eens; niemand kou beminnelijker zijn dan zij schijnbaar was.

‘Dan hebt gij zeker geen tijd meer te missen, denk ik,’ zeide zij. ‘Ik had er over gedacht of gij mogelijk wat voor mij zoudt kunnen naaien. Mijn kamenier is ziek en wijl er nog veel te doen is, zou ik zoo gaarne wat hulp hebben, wij gaan allen met kerstmis op reis, en het huis wordt gesloten tot aanstaanden zomer.’

Doch Lotje, wier openhartig gelaat onmiddellijk hare teleurstelling uitdrukte toen zij van die kerstmisplannen hoorde, schudde haar hoofd en zeide dat zij niet handig genoeg was met de naald, om mevrouw Eyling van dienst te kunnen zijn, en dat zij slechts nu en dan een uurtje te missen had, voor... voor...

‘Voor uwe lessen,’ vulde mevrouw Eyling aan. ‘Nu, als gij mij niet helpen kunt, moet ik het bij een ander beproeven; maar ik herinner mij dat gij dien middag, ginds op het land, naaiwerk bij u hadt, toen mijn broeder en ik bij u kwamen (Mevrouw Eyling merkte zeer wel op dat Lotje een kleur kreeg); daarom dacht ik dat gij misschien vlug waart met de naald. Maar ik zie dat gij meer van muziek en lectuur houdt; gij hebt wezenlijk een damessmaak!’

Lotje werd zoo rood als bloed. Zij voelde zich als een ongelukkig muisje binnen het bereik van de klauwen harer vijandin. Zij begreep dat mevrouw Eyling iets wist. O, hoe wenschte zij dat Paul's zuster maar alles weten mocht, en dat zij vrij uit mocht spreken, zonder daar beschaamd en bijna bevende te staan, zonder een openhartig antwoord te durven geven!

Doch zij had Paul eerlijk beloofd dat zij aan niemand iets vertellen zou van wat er gebeurd was, eer hij er haar vergunning toe gaf. Door die belofte gebonden, moest zij zoo goed mogelijk de vorschende oogen zijner zuster verdragen, zoowel als de woorden welke deze haar tot afscheid toevoegde.

‘Tenzij gij er een bepaald doel mede hebt,’ zeide mevrouw Eyling namelijk, ‘dunkt mij dat gij tevreden moest wezen met uw éene groote gave. Gij zult bewondering genoeg oogsten met uw zingen, zonder dat gij er zulke talentjes bijvoegt’ (met een eenigszins verachtelijk gebaar op de boeken wijzende); ‘ik zeg het enkel voor uw welzijn, dat spreekt van zelf; een jong meisje kan niet te voorzichtig zijn.’

Met die woorden, die minder in verband stonden met elkander, dan met hetgeen er in de gedachten van mevrouw Eyling omging, nam zij afscheid, met een glimlach op haar gelaat, die onmiddellijk nadat de deur achter haar dichtviel, in een uitdrukking van wrevel en ergernis veranderde.

‘Dat Paul zóo dwaas kon zijn!’ mompelde zij. Daarop bedacht zij hoe streng Paul op sommige punten dacht en zij beet zich op de lippen, bij het denkbeeld dat daarbij in haar opkwam. Het spijt mij dat ik het van een vrouw moet zeggen, maar in dat oogenblik zou mevrouw Eyling liever in Lotje een ‘gevallen meisje’ hebben gezien, dan de mogelijke vrouw van haar broeder. Mevrouw Eyling was als de meeste vrouwen van rang trotsch op haar afkomst en toegevend voor zekere feilen in de mannelijke leden harer familie, indien zulke feilen haar al ter oore komen. De eenige

angst die mevrouw Eyling kwelde was, dat haar broeder beneden zijn stand zou trouwen. Zij besloot echter tot kerstmis te wachten eer zij een maatregel nam, doch nam zich wel degelijk voor, uit liefde

voor haar broer natuurlijk, zijn plan te verijdelen, indien dat was wat zij vermoedde.

Hoofdstuk V.
Het begin van het einde.

Lotje's vader schudde zijn hoofd toen zij hem vertelde wie er dien morgen bij haar was geweest. Hij zou nog altijd veel liever een einde aan de zaak gemaakt hebben, want hij had een afkeer van geheimen. Het viel hem hard dat hij niet in '*De Vos*' met zijn vrienden praten mocht over iets wat hem het naast aan het hart lag; hij ging er dus zelden op Zaterdagavond meer heen, maar zat thuis bij den haard te rooken; dan dacht hij veel en sprak weinig; want de vizioenen van de toekomst zijner dochter gaven hem meer verdriet dan genoegen.

Somtijds sloeg Lotje haar boek dicht, kwam naast hem zitten bij den haard en begon met hem te praten, doch zelfs dat was niet meer wat het placht te zijn. Lotje deed nauwgezet alles wat zij kon om haar geest te beschaven, en telkens als zij zich betrapte op een minder fijne uitdrukking of een woord, dat haar op de tong lag, en dan bleef steken, voelde Simon dat zij zich reeds begon te verheffen boven de eenvoudige taal welke hij haar had leeren spreken; dat zijn kind hem langzamerhand ontglipte en meer voor een ander leefde dan voor hem.

Simon wist dat Lotje van haar minnaar had leeren houden; wat zou hij dankbaar geweest zijn indien het anders geweest ware! Hij sprak dus nooit met haar over de bezorgdheid waarmede hij de toekomst te gemoet zag, doch hij werd ernstig en stil; de menschen begonnen hem 'den ouden Simon Burton' te noemen.

Iedere week, op een bepaalden dag, liep hij een uur ver naar een postkantoor in de stad, waar een brief, *poste restante*, aan zijn adres bleef liggen totdat hij dien afhaalde. Op zekeren dag ging mevrouw Eyling, wijl zij in de stad was, daar insgelijks hare brieven halen en toen de klerk de brieven voor haar dorp uitzocht zag zij duidelijk de hand van haar broeder op een van de adressen; doch die brief was niet voor haar.

Dat was in het laatst van November en mevrouw Eyling begon te bedenken dat het tijd werd een einde te maken aan de zaak, indien Paul van plan was wat zij vreesde. Wij zullen zien wat er van haar besluit werd.

Dezelfde brief, waarop het oog van mevrouw Eyling gevallen was, had Lotje een treurige tijding gebracht, hoewel zij die tijding, sedert het bezoek van mevrouw Eyling, had verwacht.

Paul schreef haar dat hij niet voor de aanstaande lente bij haar kon komen, want, wijl zijn zuster besloten had het heerenhuis voor verscheidene maanden te sluiten, zou hij onmogelijk in het dorp kunnen komen zonder opspraak te verwekken. Hij schreef dat hij nu buiten 's lands dacht te gaan, en dat hij haar van tijd tot tijd zou schrijven uit de plaatsen waar hij stil hield. De brief had iets gedwongens; hij was 'stijf', zooals Lotje hem noemde. Paul scheen meer verontschuldigingen te maken dan noodig was over zijn plotseling opgekomen besluit om op reis te gaan; dat verbeeldde Lotje zich althans. Doch het slot van den brief bracht haar troost, want daarin schreef Paul dat zij naar het station van den spoorweg moest gaan, waar zij boeken voor zich vinden zou en nog iets dat zij bewaren moest totdat hij terugkwam.

Dat 'iets' was een ring, schitterender dan wat zij ooit had gezien, behalve de dauwdroppels, die in het zonnelicht glinsterden. Zij bekeek hem met vrouwelijke

bewondering, drukte er een zachten kus op, doch stak hem niet aan haar vinger. Zij liet hem aan haar vader zien, die hem nieuwsgierig bekeek, maar toen

onverschillig van zich afschoof; hij had geen begrip dat die ring waarde had. Daarna bond Lotje hem aan een zwart bandje om haar hals en daar bleef de ring.

De winter was streng en langdurig; van Kerstmis tot in het begin van Maart bleef de sneeuw liggen; de scherpe koude hield Lotje veel binnenshuis, wijl zij in den winter nooit sterk was. Zij kreeg vrij dikwijls brieven en zij, die weten van hoe weinig voedsel de liefde van een meisje leven kan, zullen begrijpen hoe hare liefde in dien winter leefde en bloeide.

Het was in het begin van Maart; de scherpe wind zweepte de hulst en de dennen, wier groen tegen den fellen vorst bestand was geweest en tartte de jonge knoppen te voorschijn te komen. Lotje stond huiverend bij de deur naar haar vader uit te kijken, dien zij thuis wachtte om te eten; zij was zoo bezorgd voor hem geworden, alsof zij jaren lang geen andere zorg had gekend; zij keek zoo strak dien eenen kant uit, van waar hij komen moest, dat zij de gestalte niet zag die van den anderen kant het huisje naderde; eer zij het wist stond mevrouw Eyling voor haar.

De beide vrouwen keken elkander aan, beiden in zekeren zin ontsteld, Lotje door de onverwachte verschijning van mevrouw Eyling en deze door de verandering welke zij in zoo korten tijd in Lotje opmerkte.

De warme bruine tint, waarmede de zomerzon Lotje's gelaat had geverwd, was verbleekt en had iets medegenomen van den frisschen blos dien mevrouw Eyling had bewonderd en benijd. Hare trekken waren fijner geworden, hare oogen helderder, met vaster blik. Nadat het eerste oogenblik van verwondering voorbij was keek Lotje mevrouw Eyling onbeschroomd aan; zij ging op den drempel voor haar uit den weg, zette, in de kamer gekomen, een stoel gereed en bleef zelve staan, wachtende op hetgeen mevrouw Eyling zou zeggen.

De dame scheen niet te weten hoe zij beginnen zou. Eindelijk begon zij, bij wijze van voorrede, te vertellen waarom zij vroeger in het heerenhuis teruggekomen waren dan zij verwacht had; zij praatte druk over haar eigen zorgen en de gezondheid van den heer Eyling; naar al welke verhalen Lotje staande luisterde, nu en dan ‘ja?’ antwoordde, op een toon waarin duidelijk de vraag lag opgesloten: ‘Wat zal er nu komen?’ Waarop mevrouw Eyling eensklaps zeide:

‘Lotje, wat is dat, dat ik van u en mijn broer Paul hoor?’

Dat zou zij nooit gezegd hebben indien zij niet vreeselijk zenuwachtig was geweest; doch al haar familietrots, al haar liefde voor haar broeder waren opgewekt en de gemaakte bestudeerdheid harer klasse bezweek voor den stroom van natuurlijken hartstocht.

Lotje was bedaarder dan zij. Volstrekt niet beschaamd, doch wel een weinig bevende, antwoordde zij:

‘Wat hebt gij gehoord, mevrouw Eyling?’

‘Ik heb genoeg gehoord om mij reden te geven tot een onderzoek naar die ongelukkige verhouding tusschen u en...’

‘Waarom ongelukkig?’ vroeg Lotje, haar altijd eerlijk in de oogen ziende.

‘Ongelukkig,’ herhaalde mevrouw Eyling, ‘in ieder opzicht! Ik weet wat hij - mijn broeder bedoel ik - van plan was; want toen ik, ongelukkig, merkte dat mijn vermoeden gegrond was en dat hij onvoorzichtig genoeg was geweest om u te beloven dat gij zijn vrouw zoudt worden, heb ik zijn ongenoegen getrotseerd en hem gebeden dat hij toch bedenken moest wat hij deed.’

‘En hij antwoordde?’ vroeg Lotje.

‘Hij antwoordde mij met de onbewimpelde bekentenis van zijn dolzinnig voornemen,’ hernam mevrouw Eyling. ‘Maar, Lotje,’ ging zij ijverig voort: ‘Ik smeek u naar mij te luisteren, als gij eenige waarde hecht aan uw geluk en aan het zijne, naar mij te luisteren, als ik u de ellende voorhoud, die voor u beiden uit zulk een huwelijk moet voortkomen.’

Lotje's handen werden kond en de kleur steeg haar naar beide wangen, terwijl zij een stoel bij de tafel trok en luisterde, zonder mevrouw Eyling door woord of gebaar in de rede te vallen.

Mevrouw Eyling ging voort:

'Mijn broeder is heel anders dan de meeste mannen; waar ieder ander iemand van uw stand bedrogen zou hebben, was hij eerlijk in zijn plan met u. Doch in den tijd, waarin hij u ongelukkig voor het eerst zag en zich tot u aangetrokken voelde, leed hij bitter door de verbreking van een engagement met iemand, met wie hij op het punt stond van te trouwen. De beste menschen begaan dwaasheden in die omstandigheden en niemand dan ik weet beter hoe diep mijn broeder zijn tegenwoordig engagement zal betreuren, als gij er hem aan houdt.'

'Als ik er hem aan houd?' antwoordde Lotje langzaam; 'maar hij verlangt het niet te verbreken.'

'O!' hernam mevrouw Eyling, die een schemering van hoop in Lotje's woorden zag: 'zoudt gij afstand van hem doen als ik u zeide, dat hij het wenscht, al zou hij u dat nooit zelf zeggen?'

Lotje's hart begon pijnlijk te kloppen. Zij legde hare hand op de plek waar zij den ring kon voelen en zeide:

'Gij, die zoo veel van ons' (mevrouw Eyling kneep strakker hare lippen op elkander, toen zij dat hatelijk gemeenzame 'ons' hoorde) 'weet, moet ook weten dat alles wat er tusschen ons bestaat, niet door mijn toedoen gekomen is. Ik heb er volstrekt niet naar verlangd in uw huis te komen, gij hebt er mij toe gedwongen. Ik zou nooit van zijn liefde gedroomd hebben, had hij mij die niet opgedrongen. Mijn vader was er tegen en zou mij gaarne teruggehouden hebben, maar hij dreef zijn wil door. Zoolang hij mij niet zelf zegt dat hij veranderd is, wil ik het niet gelooven, zelfs van u niet.'

Mevrouw Eyling wachtte even, alsof zij bedacht wat zij het best zou zeggen, en hernam toen:

'Lotje, als gij niet in vele opzichten boven uw stand verheven waart, zou ik u niet kunnen vertellen wat ik u nu vertellen wil. De dame, met wie mijn broer geëngageerd was, verlangde het engagement niet te verbreken; zij werd er in zeker opzicht toe gedwongen, zij is nu geheel vrij in haar keus. Ik weet van hare beste vriendin, dat mijn broer maar één woord behoeft te zeggen om alles weer in orde te hebben; ook weet ik heel zeker, dat hij nog altijd van haar houdt; meer dan van iemand anders ter wereld.'

En met dat alles sprak mevrouw Eyling de zuivere waarheid.

'Waarom, och, waarom is hij dan bij mij gekomen?' zei Lotje met zulk een wanhopige droefheid in hare stem, dat mevrouw Eyling haars ondanks getroffen was.

En wijl zij op die klacht moeielijk kon antwoorden zonder haar broeder hard te vallen, stond zij op om heen te gaan; zij vatte voor het eerst Lotje's hand en zeide:

'Ik houd zooveel van mijn broer, anders zou ik nooit bij u hebben kunnen komen om u dat alles te vertellen. Ik bid u, denk eens over hetgeen ik u gezegd heb en geef hem zijn woord terug. Kan ik u, in ieder ander opzicht, mijn vriendschap toonen, ik zou er alles voor over hebben om u van dienst te zijn.'

En zij ging heen, juist toen Simon door de achterdeur in huis kwam; hij hing zijn hoed en zijn jas op en kwam in de voorkamer, waar hij Lotje bleek en buiten kennis op den grond zag liggen.

Lang nadat zij van hare bezwijming bijgekomen was zaten zij nog bij elkander, en langzamerhand hoorde Simon alles wat mevrouw Eyling was komen zeggen.

Simon luisterde meestal zwijgend toe, doch eindelijk vroeg hij:

‘Wanneer hebt gij het laatst van hem gehoord?’

Zij vertelde het hem en haalde zelfs den brief te voorschijn en gaf hem dien te lezen (hetgeen zij nog nooit had gedaan), opdat hij zelf zou kunnen zien hoe lief Paul geschreven had. Het waren regels, niet vol hartstochtelijke liefdesbetuigingen, zoo als sommige mannen op sommige tijden schrijven kunnen; doch wat Paul schreef was toch liefderijk en teeder genoeg om een hart te voldoen dat niet veeleischend was en dat was Lotje niet.

Eindelijk zeide Simon dat het beste zou zijn af te wachten, totdat Paul weder van zich liet hooren en hij zeide tot zijn dochter, dat zij zich niet moest doodtreuren, want dat die man de eenige op de wereld niet was.

Doch toen hij een oogenblik later alleen was schudde hij zijn hoofd en hij zeide tot zich zelven, dat dit eerst een begin was van het treurige einde, dat hij reeds lang had voorzien.

Hoofdstuk VI.
En dus - vaarwel.

De brief bleef niet lang uit en Lotje's hart klopte sneller, nadat zij hem gelezen had. De dagteekening was uit Londen en er stond in dat Paul in Engeland teruggekomen was; daarna schreef hij dat hij hoe eer zoo liever een bijeenkomst, met Lotje wenschte te hebben, doch niet in haar eigen dorp.

‘Ik heb u veel te zeggen,’ schreef hij, ‘wat mij ontzaglijk moeielijk zal vallen, maar dat toch gezegd moet worden.’

Hij verzocht haar daarom den eerstvolgenden Vrijdag bij hem in de stad te komen. Zij moest naar een zeker gebouw gaan, boven welks deur zij ‘*Muzeum*’ lezen zou; daar zou zij naar den heer Eyling vragen, die er lid van was; zij zou dan binnengelaten worden en hij zou daar bij haar komen.

Paul eindigde met de vraag of zij zijn zuster gezien had en Lotje liet den brief vallen, nadat zij hem had gelezen; zij wist dat haar droom voorbij was.

Het was reeds Donderdag; zij lag den geheelen nacht wakker, zich verwonderend over zich zelve, omdat zij zoo dwaas geweest was hare liefde op zulke wisselvallige kans te wagen.

Zij nam haar lot zonder morren aan, want zij had nooit een bijzonder hoog denkbeeld van hare eigene verdiensten gehad en het had haar altijd verbaasd dat Paul haar had kunnen kiezen.

‘Het is hard!’ Dat was alles wat zij tot zich zelve zeide; doch het kwam geen oogenblik in haar op hem met verwijten te overladen; zij gaf zich zelve de schuld, omdat zij niet verstandiger was geweest. Zij dacht minder aan de zelfzucht van Paul dan aan haar eigen onvoorzichtigheid, maar, dat mocht zijn zooals het wilde, ‘het was toch hard!’

Zoo lag zij te denken totdat de gedachten ondragelijk werden; toen stond zij op en keek naar buiten, naar de starrenlucht. Zij was nauwelijks bedroefd, slechts bedrukt van hart en zij vroeg zich af hoe het ‘overmorgen’ wezen zou, nadat zij hem nog eens had gezien en kalm afscheid van hem had genomen.

Het was begonnen te dooien en toen Lotje den volgenden dag om twaalf uren hare wandeling naar de stad begon was wel de weg morsig, doch de lucht was zacht en alles voorspelde de nu naderende lente. Wat zou zij gelukkig geweest zijn, indien de dingen anders geloopen waren! De knoppen zwollen overal, als wilden zij den zachter dag vroolijk tegemoet komen en de stroom, dien Lotje overstak, lachte, zooals het haar scheen, omdat hij van zijn boeien was bevrijd!

Lotje was een echt landmeisje en in gelukkiger tijden zou die eerste lentedag haar zoo vroolijk gemaakt hebben als een leeuwerik; doch nu liep zij door, te

zeer in gedachten verdiept, dan dat zij de verandering in de natuur opmerkte; of, indien zij het al deed, maakte de helderheid daar buiten haar nog treuriger te moede.

Op haar tijd, zeer vermoeid, doch met een zoo kalm gelaat als zij kon aannemen, zat zij in het muzeum van het stadje. Wat zij daar zag stemde haar niet vroolijker: opgezette monsters, schedels van vreemde Oostersche volken en van Europeanen, slangen op sterkwater, enz. enz. Doch, al ware het vertrek vol juweelen geweest, Lotje zou er zich niet veel om bekommerd hebben.

Er hing een klok boven den schoorsteenmantel en Lotje had reeds een halfuur lang den slinger gadegeslagen, eer zij den voetstap hoorde waarnaar zij had verlangd en tegen welken zij had opgezien. Toen trad hij binnen, zoo veel veranderd in die weinige maanden, als een knevel en een nieuwe wijze van zijn haar te dragen hem veranderen konden.

Hij had haar geschreven dat hij haar veel te zeggen had; doch de eerste woorden schenen hem moeite te kosten; en inderdaad, toen hij Lotje's lief gezichtje zag, met een verhoogden blos op de wangen en hij hare kleine hand in de zijne hield, kwam het een oogenblik in hem op dat hij niet zou kunnen zeggen, wat hij had gewild.

Indien ooit iemand zich, door eigen dwaasheid, in een moeielijken toestand zag gebracht, was die man Paul Drifford. Hij was gekomen met een boodschap waarover hij zich schaamde; hij wilde zijn vrijheid terugvragen aan een meisje dat hij zoo hardnekkig had begeerd en hij voelde, toen zij hare eerlijke oogen tot hem opsloeg, dat zij waarlijk goed genoeg voor hem zou zijn! Zij beefde toen hij bij haar was, doch toen hij niets zeide, verbrak zij zelf de stilte, trok hare hand terug en vroeg:

'Wat hadt gij mij te zeggen, mijnheer?'

Hij placht haar altijd te beknorren om dat: 'mijnheer,' doch liet nu het woord onopgemerkt voorbijgaan, en Lotje voelde dat zij hem verloren had, terwijl hij nog altijd naar den moed zocht om te zeggen wat hij te zeggen had.

'Ik wilde u iets vertellen, dat er gebeurd is, sedert ik u verlaten heb. Wilt ge gaan zitten? Zijt gij van huis komen loopen?' Met een blik op hare beslijkte schoenen.

Zij ging zitten doch antwoordde niet; zij keek hem aan met oogen, die hem verzochten zich nader te verklaren.

Haar stilzwijgen ergerde hem. Daar had hij nu iets zóo moeielijks te zeggen en zij hielp hem in het geheel niet; hij kreeg een gevoel, dat zij een meisje moest zijn dat hem nooit begrepen zou hebben, en dat gevoel gaf hem den moed om voort te gaan. Hij zeide haar dus dat hij, in Duitschland zijnde, voor het eerst was gaan begrijpen dat het onverstandig zou zijn dat hij haar tot zijn vrouw nam en dat het slecht zou wezen met haar te trouwen, nu eenmaal dat begrip bij hem was opgekomen; 'want,' zeide hij, 'wij verschillen te veel van elkander, dan dat wij gelukkig samen zouden kunnen zijn' Hij zeide geen woord van zijne eerste beminde, die hij weer had ontmoet, noch van hetgeen zij gezegd had en dat hem zoo trouw was overgebracht, namelijk, dat zij, nu zij haar eigen meester was, niemand liever tot man wilde hebben dan Paul Drifford. Hij zou hebben blijven voortgaan met ophelderingen en verontschuldigingen, want als hij éens aan den gang was, behoefde hij zelden naar woorden te zoeken, doch Lotje verlangde niets meer te hooren. Zij bezat weinig wereldkennis, doch vrouwelijke fierheid genoeg, om te weten dat verworpen liefde het best doet met zich te verbergen. Zij hield zich dus goed en drong de tranen terug die dreigden te komen, zij hoorde hem aan met een eenvoudige waardigheid, welke hij noch begrijpen

noch navolgen kon. Haar open oog beschaamde hem en hij begon naar het einde der samenkomst te verlangen.

Doch Lotje bedwong hare aandoening, om te kunnen spreken.

'Ik weet,' zeide zij, 'dat ik zeer onverstandig heb gehandeld met naar u te luisteren; gij hebt mij niet willen bedriegen, niet slecht of zelfs onvriendelijk willen behandelen.' Paul wist dat hij dat inderdaad niet had gewild, doch hare woorden waren hem een hard verwijt, hoewel zij dat niet bedoelde. 'Mijn eigen zwakheid heeft mij dit op den hals gehaald; ik moet er mij zoo goed in schikken als ik kan.'

Zij had meer macht over de uitdrukking van haar gelaat dan eenige andere vrouw, en Paul vatte terstond de beteekenis harer woorden.

'Ik hoop althans één ding,' zeide hij; 'gij hebt mij niet zoo heel lang gekend; gij kunt... ik bedoel... misschien...' Hier was hij weder verlegen wat hij zeggen zou,... 'ik hoop dat gij nog niet veel van mij houdt?'

Zij keek hem vast in de oogen, mat hem, als het ware, in één oogopslag en zeide, nog altijd meesteres over hare woorden, en bij zich zelve bedenkende hoe groot hare liefde had kunnen worden, indien zij niet geknot geworden ware, hoe groot hare liefde voor hem geweest was:

'Gij hoopt dat ik niet veel van u houd? - Neen, mijnheer, niet heel veel.'

Daarop werd zij door een onheilspellend gevoel in haar keel, door het beven harer lippen, gewaarschuwd dat zij heen moest gaan, indien zij verlangde dat hij haar gelooven zou. Zij boog dus even haar hoofd tot afscheid en, eer hij nog goed wist wat zij deed, was zij verdwenen.

Zijn hart werd als toegeknepen, want hij voelde dat hij eenmaal trotsch had kunnen zijn op haar, die zoo snel in beschaving, in kennis gevorderd was; doch dan... die andere! Neen, alles wel beschouwd had hij goed gehandeld; menigeen zou, in zijn plaats anders, slechter, gehandeld hebben. En zij hield immers niet veel van hem; dat wil zeggen... (want daar kwam toch zijn ijdelheid tegen op) misschien niet, en, na verloop van tijd, als zij er overheen zou zijn, zou hij haar vader een geschenk geven en dan was alles weer in orde. Zoo verliet hij het donkere, vunzige vertrek, vrijer en verruimder dan hij er binnengetreden was.

Lotje verdwaalde in de haar onbekende stad en kon het pad niet vinden dat op den weg naar haar dorp uitkwam. Zij liep, zonder te denken bij hetgeen zij deed, totdat zij bij het ijzeren hek van een kerkhof stond. Tegenover het hek verhief zich, grijs en statig, de westertoren der kerk. Toen Lotje daar stond begon de klok te luiden voor den namiddagdienst, en toen de kerkdeur open ging, trad zij onwillekeurig de kerk in en ging in een ledige bank zitten. Er kwamen weinig menschen en de dienst werd waargenomen door een jongen proponent die er zich zooveel mogelijk afmaakte. Doch de plaats en het knielen en het uitspreken van de weinige woorden die in haar hart opkwamen, deden Lotje goed en toen zij de kerk verliet en nog een laatsten blik sloeg op de booggewelven en de gekleurde glazen, waarop slechts één beeld helder zichtbaar was, voelde zij weer vrede en was zij bereid om naar huis te gaan, hoewel het altijd nog 'hard was te dragen.'

Dienzelfden avond stak een man met paard en kar de waadbare plaats in de rivier over en bereikte met moeite den oever aan de zijde der stad. De stroom, die des zomers zoo ondiep was, dat kinderen er blootsvoets in loopen konden, was nu sterk gezwollen en zwol met iedere minuut. De warme zon en de zoele wind hadden het ijs verdreven en tal van beekjes hielpen het water toenemen Sinds den morgen had de rivier beide oevers overstroomd, de weilanden lagen aan weêrskanten onder water.

De voerman dankte zijn goed gesternte toen hij veilig aan den anderen oever was en, op den top van den heuvel gekomen, keek hij nog eens om. Kort daarna kwam hem een meisje tegen en, nog onder den indruk van het gevaar dat hij ge-

loopen had, hield hij zijn paard in, om haar te vragen of zij de rivier dacht over te steken.

'Ja,' was het antwoord.

'Keer dan om en neem den straatweg,' zeide de man, 'het is een omweg van drie wartier; maar de brug ligt onder water en gij komt er niet meer over. Ik zou u vragen mee te rijden, maar ik moet den anderen kant uit. Goeden avond dus; volg mijn raad en keer terug.'

Terugkeeren, nu zij zóo dicht bij huis was en zóo vermoeid, dat hare voeten haar bijna niet meer dragen konden! Wel, daar ginds zag zij den gevel van haars vaders huisje en zij zag het licht door het venster schijnen! Lotje had geen denkbeeld van het gevaar, want zij was nooit buiten het dorp geweest in tijden van overstrooming. En dus, verlangend naar huis, naar haar vader (zij zou hem nooit verlaten; hij hield zoo veel van haar!), ging zij door, trotseerde het woeste water, greep de leuning der kleine brug - doch den anderen oever heeft zij nooit bereikt.

Twee of drie jaren later reden Paul Drifford en zijn vrouw, op een liefelijken herfstavond, die waadbare plek door en de koetsier, zich omkeerende, vertelde hun dat er, een tijdlang geleden, een jong meisje, de dochter van Simon Burton, in dat water verdronken was. Paul werd stil, doch zijn vrouw niet; zij bleef naar de omstandigheden van het ongeluk vragen, totdat zij door een gemompeld blijk van ergernis van haren man gestuit werd.

Zij zette haar onderzoek niet voort, doch dien avond vertelde mevrouw Eyling haar, dat het meisje van wie zij gehoord had, bijzonder lief en beschaafd was geweest.

'Om de waarheid te zeggen,' voegde mevrouw Eyling er bij, 'ben ik nog eens bang geweest dat Paul op haar verliefd was; mannen kunnen zulke dwaasheden begaan. Het was een droevig geval,' voegde zij er stemmig bij, 'maar het is zeker om bestwil geweest, en Paul is haar al lang vergeten.'

De vrouw van Paul dacht daar heimelijk anders over, doch merkte wel dat hij er niet over wilde spreken; de zaak vergrootte eenvoudig de reeds bestaande verwijdering tusschen hen. Zij hadden geen van beiden volmaaktheid in elkander gevonden en beiden namen de ontdekking van wederzijdsche tekortkomingen kwalijk.

Toen Paul op zekeren avond alleen bij een graf op het kleine kerkhof stond, vroeg hij zich af, of die andere keus toch niet de gelukkigste geweest zou zijn.

Een man, die er veel ouder uitzag dan hij is, Lotje's vader, leed het meest door het gebeurde op dien lenteavond. Doch hij sprak er weinig over, dankbaar dat het geheim van zijn kind bewaard was gebleven, zooals zij het wenschte (had hij niet onopgemerkt den ring van haar hals genomen en hem aan den gever teruggezonden?); hij klaagde weinig, hoewel zijn droefheid, evenals de hare, waarschijnlijk zwaar te dragen is geweest.

Bijdragen voor het vademecum van den zeeman.

I.
De zee is schoon.
(Kan desbelievende op de wijs van het: 'Wien Neerlands bloed' gezongen worden.)

1

De lucht is blauw, het briesje frisch,
De lijzeils bijgezet,
En 't schip stuift door de golven heen,
Als liep het in de wed.
Het zangrig, klotsend golfgebruis
Klinkt me als muziek in 't oor.
Het spat en regent voor den boeg,
Het gaat er lekker door. (*bis.*)

2

Zoo zeilen; dat is aardigheid!
Wat is de zee toch mooi,
Zoo 's avonds bij een heldre lucht!
Neen, 'k ga nog niet naar kooi.
Daar duikt de zon in 't golvenveld,
Een vuurge kogel, neer.
Wat heerlijk schouwspel is dat toch
Bij zulk een prachtig weer! (*bis.*)

3

Daar ginder in het verre West
Is 't als een zee van bloed,
En strakjes als de maan verrijst
Verzilvert zij den vloed.
Dra flonkert ook het starrenheir,
En als de zee dan licht,
Dan is 't of alles hemel is
Voor mijn ontroerd gezicht. (*bis.*)

4

De zee is tooverachtig schoon!
Ja, waarlijk ik bemin
Dat element, waarop ik leef,
Met al mijn ziel en zin.
Geloof het, of geloof het niet,
In zulk een mooien nacht
Doet een matroos voor zijn pleizier
De heele hondenwacht. (*bis.*)

5

De zee kan schriklijk brullen, maar

Soms klinkt haar lied zoo zacht
Als van een moeder, die haar kind
In slaap zingt voor den nacht.
Zij schommelt dan het groote schip
Gelijk een wieg in 't rond,
En Janmaat sluimert in, alsof
Op zee geen storm bestond. (*bis.*)

II.
Branding voor den boeg.

1

't Schip was aan den wal gekomen,
Afgemonsterd was de rol,
't Geld was in ontvangst genomen.
Met zijn beide zakken vol
Stapte Hein daar langs de straten,
Nu en dan eens in een kroeg,
Of er soms ook makkers zaten,
Al was 't nog een beetje vroeg.

2

Hein, pas op! er loeren haaien
Op je geld en op je goed
In de stegen, langs de kaaien.
Hein! weet wel wat of je doet!
Vroolijk loop je daar te fluiten,
Wacht je voor de haaien, vrind!
Want ze loeren op je duiten.
Hein! pas op! en wees geen kind!

3

Nu, ik heb zoo lang gevaren,
Daar kan wel eens wat op staan.
Met een enklen borrel klaren
Gaat een man niet naar de maan.
Hein, komaan, laat dat zoo wezen,
Twee zelfs kan er nog wel door.
Laat je verder niet belezen,
En geen derde glaasje, hoor!

4

Hein! ze loeren op je duiten.
Op je dikken geldbuil, vrind.
O! die tappers, 't zijn schavuiten.
Hein! pas op, en wees geen kind.
Ging de straat hier voor je aan 't draaien,
Dat zou mis zijn, hoor je, Hein!
Dan, je geld was voor de haaien.
Uit zou dan 't genoegen zijn.

Banda. Molukken.

5

Dan, bij tal van leêge flesschen,
Wist je niet meer wat je deedt.
Op de flesschen volgen messen,
Eer je 't wist nog zat je in 't leed.

Stuur je scheepje met verstand dan,
En je geldbuil blijft lang vol,
En je hebt pleizier aan wal, man.
Maak het dus niet al te dol.

6

Op de Hoogstraat, lieve meisjes!
Als een vent zoo komt van 't schip,
Zou hij gaarne wel eens reisjes
Zoenen op zoo'n roode lip.
Hein, dat is gewaagd, mijn jongen,
Zie je een meisje als een vlag,
Maak dan hier geen kromme sprongen,
Groet het liefje met een lach.

7

Wil je een zoen? Ga naar je nichten,
Op de Rotte. Die zult gij
Met een kus niet erg ontstichten,
Al was oom en tante erbij.
Maar ga niet... ik wil 't niet zeggen,
Waar je niet naartoe moet gaan;
Daar, waar ze je strikken leggen.
Hein! blijf van die plaats vandaan!

8

't Is geen plaats daar voor een kerel,
Die Goddank nog zeggen kan:
'k Heb een goeden naam. Een perel
Is dat voor een eerlijk man.
Hein! ze loeren op je duiten,
Gij verdient ze zuur genoeg.
Laat ze naar je guldens fluiten
Dáár... is branding voor den boeg!

W. MALLINCKRODT.

[Tweede deel]

Inhoud.

Godgeleerdheid - Wijsbegeerte - Onderwijs.

	Bl.
A. van Otterloo, Een Gordiaansche knoop	1
Aphoristische gedachten over God, geest enz., voor niet-geleerden, maar die denken willen	217
U.W. Thoden van Velzen, De Bijbel voor jongelieden	314
De Bijbel voor jongelieden, door Dr. H. Oort en Dr. I. Hooykaas, met medewerking van Dr. A. Kuenen. Eerste deel, bewerkt door Dr. H. Oort.	

Natuurkunde.

		Bl.
Max van Edijck, Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.		
XIII.	Licht en leven. Over den aard van het licht enz.	24
XIV.	Licht en leven	245
XV.	Over het trekken der vogels	345

Staatkunde en Geschiedenis.

		Bl.
Uit onzen Heldentijd		34
	Jan van Venray (Johannes Ceporinus) en de wording en vestiging der Hervormde gemeente te Zalt-Bommel, door Dr. J.G.R. Acquoy, pred. aldaar.	
Kolonel A.J.A. Gerlach, De tweede expeditie tegen Atjih. Eene bijdrage tot de Indische krijgsgeschiedenis		36
Noorman, Geschiedenis van den dag.		
	Duitschland in den strijd tegen het Ultramontanisme	79
	De Juni-verkiezingen	135
	De uitslag der Juni-verkiezingen; - Opzoomer's 'Scheiding van Kerk en Staat'; - Duitschland en Frankrijk	256
Dr. P.L. Muller, Populaire geschiedenis		121
	Geschiedenis van Frankrijk van den vroegsten tot op onzen tijd. Vrij bewerkt naar W. Chambers door M.D. van Lessen. Met eene voorrede van Dr. Jan ten Brink.	

Letterkunde.

		Bl.
Behoeft geen krans		92
	Latijnsch Woordenboek. Naar de laatste uitgaaf van dat van Dr. K.E. Georges. Op nieuw bewerkt door Professor Dr. Engelbregt.	
	Aart Admiraal, Lucie	93
	Een roman door E. Swarth, schrijver van 'Jonkheer van Attenrode'. Twee-deelen.	
A.W. Stellwagen, Liefde, Luim en Dichterernst		98
	Licht en schaduw. Gedichten van Soera Rana. Herziene, veel vermeerderde uitgave der Gedichten en Nieuwe Gedichten.	
Vertalingen en herdrukken.		
	Uit de oude fabriek. Door Wilhelm Bergsoë. Naar de Hoogduitsche uitgave, door Agricola, 2 dln.	109
	Hillary St. Ives. Naar het Engelsch van W.H. Ainsworth, Schrijver van 'De Tower te Londen,' - 'Het ongelukkig huwelijk van Midleton Pamfret,' - 'Bourbons strijd,' - 'Old Court', enz. enz. -	111
	De geschiedenis van Jozua Marvel. Uit het Engelsch van B.L. Farjeon, door Mevrouw Koorders-Boeke	112
Prof. Dr. A. Pierson, Over het Komische		145
Dr. A. de Jager, Nogmaals Bilderdijk		161

Bilderdijk. Eene bijdrage tot zijn Leven en Werken door Dr. Wap.

Jeruzalem aan Werther 271

Werther, Emancipatoria. 2 deelen.

Floris van Westervoort, Dientje, 2 deelen.

Melati van Java, Jonkvrouwe van Groenenrode.

Houbraken 288

A. Ver Heull, Jacobus Houbraken et son Oeuvre.

H. Was, Frankrijk's sociale toestand tijdens de omwenteling 361

Premie van Het Nieuws van den Dag voor 1875. Dr. Jan ten Brink, Slachtoffers en helden der fransche revolutie. Met 57 houtgravuren.

Realistisch 363

Miskenning en kracht. Een familieroman, nagelaten door Johanna, in twee deelen.

De titel - de vraag 367

Wat er werd van de kinderen van Bellevue, door J. Hoek.

Goede reisgidsen 370

Oro-Hydrogafische en staatkundige Atlas der geheele aarde (;) in 29 kaarten (,) door J. Kuyper (,) lid van ‘die Gesellschaft für Erdkunde te Berlijn’, en N.W. Posthumus (,) leeraar aan de Hoogere Burgerschool te Amsterdam.

Nieuwe Atlas van
Nederland en zijne
overzeesche bezittingen.
Ontworpen en geteekend
door P.H. Witkamp.

Mengelwerk.

		Bl.
Het Crystal-palace		113
T. Tel, Uit den Confessionelen hof		174
Mevr. Van Westrheene, Uit den vreemde.		
	Lady's halsband	200
P. Heering, Uit mijn werkkring		291
	Twee Zwagers.	
P.F. Brunings, Twee vriendinnen		374
Suum Cuique.		
	Een krachtig geneesmiddel	212
	Zonder handschoenen	214
Brievenbus.		
I.	Pretentiosa, Open brief aan Mej. Kruseman	119
II.	Naar een groot modèl	215
III.	J. Anspach, Aan D^{r}. E. Laurillard, te Amsterdam	380

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

Een gordiaansche knoop.

Eene der moeilijkste vragen, die bij de beslissing der onderwijs-quaestie zal moeten opgelost worden, is de vraag naar de verhouding, waarin het bijzonder onderwijs tot het openbaar behoort te staan. Deze moeilijkheid is niet gelegen in de vraag zelve, of in hare paedagogische beteekenis, maar daarin, dat zij overgebracht is op het gebied der politiek-kerkgenootschappelijke twisten, en dus niet meer door redeneering kan worden uitgemaakt. Kerkgenootschappelijke twisten toch onderscheiden zich ten allen tijd, niet alleen door de hevigheid waarmede zij worden gevoerd, maar ook daardoor, dat men zich op dat gebied weinig ontziet, om de grootste onwaarheden tegenover de wederpartij met eene overtuiging aan te voeren, die bij de geestverwanten allen twijfel doet ophouden, alleen met het doel, om zoo de groote massa in beweging te brengen, die niet langs den weg der redeneering, maar door de ruwe kracht harer stoffelijke meerderheid eene beslissing zal trachten te verkrijgen.

Is dit altijd het geval, zooveel te meer wordt het dit in een tijd als de onze, waarin men al wat denkt, - en ook niet denkt - zich meer en meer in twee groote legerkampen ziet scharen, waarvan men het eene het c l e r i c a l e en het andere het a n t i - c l e r i c a l e zoude kunnen noemen.(*) Nergens voeren die twee partijen een heeter en feller strijd dan op het gebied der school. En geen wonder, want wie de school bezit, hij beheerscht de toekomst, en terwijl bijna alle andere politieke vragen de massa koud en onverschillig laten, wekt

(*) De juistheid dezer benamingen wordt echter door sommigen gewraakt, en wel om de oorspronkelijke beteekenis van het woord clericaal (van clerus). Maar men moet in het oog houden, dat partijnamen, die lang bestaan, meestal eene ruimere beteekenis krijgen, dan er oorspronkelijk aan verbonden was. Niets belet ons dus om onder den naam van clericaal te verstaan allen die de resultaten van hun denken aan de uitspraak eener kerkleer onderwerpen, onverschillig of die kerkleer hare hoogste beslissing stelt in een onfeilbaren Paus, of in eene onfeilbare confessie.

de strijd over de school aller belangstelling, en zoolang de vraag: wat zal er van onze jeugd, wat van onze kinderen worden? in het ouderhart weerklinkt, zoolang zal men met die vraag de innigste roerselen van 's menschen daden in beweging kunnen brengen.

Hoe moeilijk de vraag ook zij naar de grenslijn tusschen de macht van den Staat en de rechten der ouders, het antwoord mag niet langer worden uitgesteld, - wij moeten weten, hoeverre de staatszorg voor het onderwijs zich m o e t uitstrekken, en wat daarbij aan particuliere krachten behoort overgelaten te worden, want de onzekerheid omtrent die vraag, de weifelende houding, die tot hiertoe werd aangenomen, heeft voorzeker al te lang de ontwikkeling van ons volksonderwijs tegengehouden.

Reeds is het 27 jaren geleden, dat in alinea 3 van art. 194 der Grondwet geschreven werd: ‘Er wordt o v e r a l in het Rijk van overheidswege v o l d o e n d openbaar lager onderwijs gegeven’ - en wat is het oordeel over ons onderwijs, uitgesproken niet door een partijman, maar door niemand anders dan den tegenwoordigen Minister van Binnenlandsche Zaken bij gelegenheid van het jongste Kamerdebat over de Begrooting: ‘Ons volksonderwijs voldoet *niet* aan de billijke eischen, die men er aan stellen mag, en is beneden het peil van dat van andere beschaafde natiën.’

Derhalve ons volksonderwijs is niet voldoende; ik durf verder gaan, en zeggen: het is hoogst gebrekkig.

En waaraan is die onvoldoende toestand toe te schrijven?

Immers hieraan alleen, dat de Regeering van 1849-1857 het standpunt niet heeft ingenomen, waarop zij zich tot eene onbelemmerde uitvoering van het Grondwetsartikel had moeten plaatsen. Zij weifelde, en die weifeling was bij den ongezonden politieken toestand, waarin wij sedert 1853 verkeerden, noodlottig voor ons volksonderwijs. Die weifeling toch was oorzaak, dat men eerst in 1857, nadat drie Ministeriën er het leven bij gelaten hadden, tot eene schikking, tot een compromis kon komen, waarbij de strijdende partijen zich voorloopig zouden neerleggen. Houdt men daarbij in het oog, dat de Wet van 1857 ontworpen was door den conservatieven Minister Van Rappard, verdedigd door den anti-revolutionairen Van den Brugghen, en pasklaar gemaakt werd door den liberalen Thorbecke, dan kan het ons niet verwonderen, dat bij die schikking het leeuwendeel aan het bijzonder onderwijs was toegekend.

Aan het bijzonder onderwijs! Ongetwijfeld wekt dit gezegde in 1875 bevreemding, nadat wij zoo gewoon zijn geworden aan de bittere en telkens weer herhaalde klachten over onderdrukking en staatsdwingelandij door de voorstanders van het bijzonder onderwijs aangeheven. Maar die klachten bewijzen niets dan de deugdelijkheid van den stelregel: *calomniez*, *calomniez seulement*, *et soyez sûrs*, *qu'il en restera toujours quelque chose.* Immers reeds omstreeks 1855 werd door de

afdeeling Amsterdam van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap een adres aan de Regeering gericht, waarin met klem van redenen werd aangetoond, hoe de begunstiging van het bijzonder onderwijs in het toen voorgestelde wetsontwerp leiden moest tot belemmering van de openbare school. Dit adres is niet algemeen bekend, maar hoe groot de vrees voor het toegeven aan kerkgenootschappelijke eischen, en het terugtreden van den Staat in dat tijdperk was, is meer bekend geworden door het reeds in 1852 verschenen geschrift van den geestigen Nicolaas Beets: '*Fantazie en Werkelijkheid*,' waarin hij eene geheele schaar van openbare onderwijzers laat optreden in kale rokken en met uitgehongerde gezichten, bedelende om gemengde scholen en om brood.' Het is waar, de schrijver noemde die gevreesde gevolgen een spel der fantazie; hij spotte met de klagende onderwijzers, die meenden dat de gemengde, dat is: de openbare school, onder den invloed der Kerkgenootschappen zoude bezwijken, maar wie durft in 1875 nog zeggen, dat hunne klacht eene fantazie is geweest? Wie nog mocht twijfelen, leze de onlangs uitgegeven brochure van A.J. Brassinga, onderwijzer te Saxumhuizen.

En toch, alsof de lessen der ervaring voor de voorstanders der openbare school geen de minste beteekenis hadden, neemt men van de zijde der tegenstanders den schijn aan, alsof men daar een geopend oor heeft voor hunne klachten, en biedt hun met weêrgalooze fierheid of argelooze naïveteit een nieuw compromis aan. 'Wij willen', zoo luidt het, 'medewerken om uwe openbare school te verbeteren, maar wat is die medewerking u waard? Wat wilt gij ons geven? Ziehier onze eischen:

a). Vermindering van den omvang van het onderwijs der lagere school;

b). Verlaging van de eischen voor de examens van onderwijzers;

c). Beperking van het kosteloos onderwijs voor anderen dan onvermogenden;

d). Subsidie aan het bijzonder onderwijs, of restitutie van de kosten, die het bijzonder onderwijs aan de inrichting van het openbaar onderwijs doet uitwinnen.

Het is waar, enkele voorstanders van het Hervormd-confessioneele onderwijs, of hoe de heeren Messchert van Vollenhoven, Feringa en H. Pierson anders genoemd willen worden, verklaren van de twee eerste eischen niets te willen weten, maar die heeren vergeten, dat zij zoo doende slechts eene zeer kleine fractie van het bijzonder onderwijs vertegenwoordigen, en volstrekt niet *het* bijzonder onderwijs. De eerstgenoemde gelieve zich slechts de Kamer-debatten te herinneren bij gelegenheid van de Begrooting voor Binnenlandsche Zaken, of anders daarop het Bijblad tot de *Staatscourant* eens na te slaan, waar hij het Programma kan lezen door de heeren Heijdenrijck en C. van Nispen ontwikkeld en besproken. De beide eischen worden daarin uitdrukkelijk vermeld, en wie dus over de verbetering onzer onderwijswetten wil spre-

ken, zal evenzeer rekening moeten houden met de eischen der Katholieke als met die der Protestantsche fractie van de anti-schoolwet-mannen.

En wat zal, wat behoort het antwoord op die voorwaarden te zijn? Is het raadzaam tot dien prijs de verbetering van onze openbare volksschool te koopen? Volgens een bij ons Nederlanders zeer geliefd stelsel, zullen velen daarop antwoorden: Neen, dat wel niet, maar laat dat de grondslagen zijn voor een gemeenschappelijk overleg, tot eene wederzijdsche toenadering, waarbij elk wat geeft en wat neemt, en waardoor eindelijk eene definitieve schikking tot stand kan komen.

Maar mij dunkt, wij hebben het nu 18 jaren met een compromis gedaan; het strijdvuur brandt nog even fel; ons volksonderwijs is in verval, en komt er niet spoedig verandering, dan staat eene geheele demoralisatie van onze volksschool ons voor de deur. Wat zal nu eene schikking, een vernieuwd compromis geven? Verdaging en verplaatsing van den strijd, versnippering van krachten, ondermijning van ons openbaar onderwijs. Het baat niet, of wij al klagen, dat de politiek de onderwijs-quaestie heeft bedorven, - ofschoon het wel wat vreemd is die klacht te hooren aanheffen door hen, die schoolwetagitatie als een nationalen plicht hebben gesteld, - de politiek is er nu eenmaal bij. En dan, laat ons toch eerlijk zijn: eene Rijkswet op eene zoo diep in het volksleven grijpende zaak als het lager onderwijs, is ondenkbaar zonder politiek. De politiek kan daarbij niet buitengesloten worden, maar waar wij wel wat aan kunnen doen, is, dat wij zorgen, dat er eene gezonde politiek bijkomt; eene politiek van beginselen, niet van transactie; geen politiek, die vereenigen wil, wat gescheiden moet blijven, en die, om het ronduit te noemen, door verschalking van de tegenpartij, bedoelingen tracht te bereiken, die aanvankelijk geheel op den achtergrond waren gesteld.

Die geest van plooien en modderen, dat onophoudelijke transigeeren verlamt onze nationale kracht, doet ons stilstaan, waar wij vooruit moesten, - hollen, waar wij moesten blijven staan, of om een ministeriëel beeld te gebruiken: remmen, waar wij harder moesten stoken; harder stoken, waar wij moesten remmen. Willen wij dus open en rond antwoorden op het aangeboden compromis, dan zeggen wij met volle overtuiging: wij kunnen die voorwaarden niet voor ontvankelijk verklaren: wij kunnen ze niet aannemen, omdat zij:

I. in strijd zijn met art. 194 der Grondwet;
II. in strijd met de grondslagen van ons staatsrecht, en
III. in strijd met de belangen van het bijzonder onderwijs zelf.

I. In strijd met art. 194 der Grondwet. Alinea 3 van dat artikel zegt: ‘Er wordt overal in het Rijk van overheidswege voldoend openbaar lager onderwijs gegeven.’ Men heeft deze staatszorg voor het onderwijs eene gruwzame dwingelandij, een onduldbaar monopolie, een

despotisch opperschool-meesterschap genoemd, en of men er voor uitkomt of niet, om de beteekenis van deze alinea draait de geheele schoolquaestie. Neem die alinea weg, of stel er voor in de plaats, ‘overal, waar particuliere krachten te kort schieten enz.,’ en de tegenstanders zullen tevreden zijn, vooral wanneer de staatskas nog daarenboven hunne krachten zal steunen. Maar de zaak van het onderwijs, de school, zoude daar weinig baat bij vinden; integendeel zij zoude onmogelijk hare taak kunnen vervullen, zij moest beneden de eischen van onze tegenwoordige maatschappij blijven staan. Want de staatszorg voor het onderwijs, zij is geen dwingelandij, geen despotismus, maar een staatsrechtelijk beginsel, dat rechtstreeks uit de natuurlijke ontwikkeling van school en maatschappij is voortgevloeid.

School en maatschappij toch staan in het nauwste verband; waar eene school is, daar is eene maatschappij, en waar eene maatschappij is, daar is eene school. In de school tracht het in de maatschappij levende geslacht aan het toekomstige over te leveren, wat den strijd en de moeiten des levens waard is; de school is de band, die de tegenwoordige maatschappij aan de toekomende verbindt. Zoolang dus de maatschappij uit twee categoriën van leden bestond, de minst talrijke, die beheerschte en de talrijkste, die overheerscht werd, kon de eerste alleen haar overwicht behouden, zoolang de meerdere denkkracht harer leden de ruwe materieele kracht der menigte kon bedwingen. De menigte, die alleen te gehoorzamen had, en wier behoeften weinig boven die van het dierlijke leven reikten, was gelukkiger bij hare onkunde, dan zij bij eenige kennis van de aardsche dingen had kunnen worden. In die maatschappij was de kring, waar binnen de school moest werken, natuurlijk beperkt; van ander dan kerkelijk onderwijs was voor de massa geen sprake, en al was dan ook de ijver voor dat onderwijs bij enkele kerkelijke partijen groot en prijzenswaardig, de school, die voor dit leven moest opvoeden, bleef alleen voor de bevoorrechte klassen der maatschappij.

Maar toen in de achttiende eeuw de vermolmde steunsels, waarop die bevoorrechting berustte, instortten, - toen de scheidsmuren tusschen bevoorrechten en onderdrukten waren omvergehaald, en toen zich op de puinhoopen van het door den schok ineengestorte regeeringsgezag eene nieuwe staatsregeling vestigde, waarvan de gelijkheid van alle burgers voor de wet den eersten grondslag uitmaakte, toen was de onmiddellijke voorwaarde van den modernen staat, gelijke ontwikkeling der intellectueele en moreele kracht van alle burgers. Zal die moderne staat geen samenraapsel zijn van toevallig vereende krachten, maar een harmonisch geheel, een organisme, dat den strijd voor zijn bestaan kan voeren, tegen alles wat zich vijandig tegenover hem verheft, dan moeten alle burgers opgeleid worden tot zelfdenkende en zelfwillende wezens, die met bewustheid de plaats innemen, waarop zij zich gesteld zien. Leerplicht is de onvermijdelijke consequentie van

den modernen staat. Maar evenzeer staatszorg voor de school, waarin het opgroeiende geslacht moet worden opgevoed en onderwezen. Immers de school moet nu allen omvatten, en daar de maatschappij d e denkkracht van allen eischt, wat ook de plaats zij, die zij in de maatschappij innemen, moet ook noodwendig de kring van hare werkzaamheid worden uitgebreid, moeten de beginselen van alle weten in haar onderwijs worden opgenomen. In talrijkheid en omvangrijkheid als het ware vertienvoudigd, moeten de stoffelijke middelen, die zij tot haar onderhoud noodig heeft, evenzoo vertienvoudigd worden, en moet zij over de bijdragen van allen kunnen beschikken, mag niemand, die iets te geven heeft, zich aan haar onderhoud onttrekken. Daarom mag en kan hare verzorging niet aan de ouders alleen worden overgelaten. En toch zijn er Utopisten, die zich in eene ideale wereld verplaatsende, een zoodanigen eisch laten hooren. Maar toegestemd, dat er enkele ouders zijn, wier middelen toereikende zijn, om de kosten voor de opvoeding hunner eigene kinderen te dragen, verreweg het grootste deel der ouders is daartoe niet instaat, en de vrije mededinging kan hier onmogelijk te hulp komen. De vrije mededinging moge eene goede zaak zijn in den handel, in de volksopvoeding is zij dat niet. Hooren wij wat de beroemde Engelsche staatsman Th. Babington Macaulay daarover zegt in zijne redevoering, uitgesproken in het Engelsche Parlement, op 19 April 1847. ‘Gij, die van geen staatszorg voor het onderwijs weten wilt, gij zegt: Indien het wordt overgelaten, of de toevoer van andere waren, van suiker, bij voorbeeld, aan de aanvraag voldoen zal, en het gevolg van dat overlaten is, dat wij beter van suiker voorzien zijn, dan indien de Regeering die voorziening op zich nam, waarom zouden wij er dan aan twijfelen, of de toevoer van onderwijs zonder tusschenkomst der Regeering met de aanvraag zal overeenkomen?

Nooit was er een valscher vergelijking. Of iemand goed van suiker voorzien is, is eene zaak, die hem alleen aangaat. Maar of hij van onderwijs voorzien is, dit is eene zaak, die zijne buren en den Staat betreft. Indien hij geen suiker kan bekostigen, moet hij het zonder doen. Maar het is op geenerlei wijze te dulden, dat hij zonder onderwijs blijve, omdat hij het niet kan bekostigen. Tusschen de rijken en hunne onderwijzers, moet er zooals Adam Smith zegt, vrije handel zijn. Maar wat zal er van die millioenen worden, die te arm zijn, om zich zonder bijstand de diensten van een geschikten schoolmeester te verschaffen? Wij hebben hooren zeggen, dat zelfs deze millioenen van onderwijzers voorzien zullen worden door de vrije mededinging van welwillende burgers, die onder elkander zullen wedijveren om de menschheid van dienst te zijn. Maar laat u niet door woorden bedriegen. Gelooft niet, dat deze mededinging gelijkt aan die, welke voortkomt uit de zucht naar rijkdom en de vrees voor ondergang. Er is een groot onderscheid tusschen de mededinging van menschenvrienden en die van kruideniers. De kruidenier weet, dat indien zijne waren slechter zijn

dan die van andere kruideniers, hij spoedig als bankeroetier naar de gevangenis moet gaan; hij weet dat indien zijn winkel eenigen naam krijgt, hij in staat zal zijn een rijtuig aan te schaffen, en deze wetenschap drijft hem aan tot inspanning, waarbij die van zeer liefdadige menschen, om de armen te dienen, maar zeer zwak is. Het zoude waarlijk eene vreemde vooringenomenheid zijn, wetten te bouwen op de onderstelling, dat een mensch even goed voor zijne medemenschen zorgt, als voor zich zelven.'

En de Kerk dan, die ontegenzeggelijk zooveel voor de opvoeding der menschheid gedaan heeft? Och de Kerk, die naarmate hare dogmen vermeerderden, zich meer in afgetrokken bespiegelingen of een dood ceremoniëel terug getrokken had, - de Kerk, die zoolang over de bovenaardsche dingen had getwist, dat zij onbekwaam was, om nog eenige heerschappij over de aardsche te kunnen voeren, de Kerk had daarenboven geen oog genoeg voor de stoffelijke belangen der menigte, om haren invloed op de school te kunnen behouden. Gewillig, zonder eenig verzet, als de meest natuurlijke zaak heeft de Kerk hare zorg voor de opvoeding der jeugd op den Staat doen overgaan, totdat voor eenige jaren het ultramontanismus wederom optrad, en zich uitsprak in de volgende in de Encycliek veroordeelde stelling 48: 'De Katholieken mogen een stelsel van opleiding der jeugd goedkeuren, dat gescheiden is van het Katholiek geloof en het gezag der Kerk, en zoo niet uitsluitend, dan toch hoofdzakelijk niets anders beoogt, dan de kennis der natuurlijke dingen en de oogmerken van het maatschappelijke leven.'

Onbewust van den omvang en het gewicht der taak nam voorzeker de Staat de zorg voor de opvoeding op zich, maar het duurde niet lang of het beginsel werkte door, en werd overal even proefhoudend bevonden.

Duitschland, dat zoo diep door Frankrijk vernederd was, wil zich herstellen, en Pruisen, dat zich geheel aan de willekeur van Keizer Napoleon had overgegeven gezien, Pruisen zal zich aan de spitse stellen van het herboren Duitschland. Maar, zegt de Vrijheer Von Stein, bij die herstelling moet de volksschool niet alleen een middel zijn tot verbreiding van christelijke leerstellingen en eenige andere kundigheden, maar eene instelling tot opvoeding van het geheele volk. En bij zijne stem voegt zich die van Fichte, als hij verklaart, dat Pruisen zich alleen uit zijne vernedering zoude kunnen verheffen door eene zedelijke vernieuwing, alleen te verkrijgen door eene nationale opvoeding naar de grondslagen van Pestalozzi. Met ijver werd dan ook in 1815 de hervorming van het Pruisische schoolwezen aangevangen, en al is er ook in dat schoolwezen veel, wat wij niet zouden wenschen hier overgeplant te zien, toch stemmen wij in met den lof aan Frederik Wilhelm III gegeven: 'dat geen ander Vorst zooveel groots tot stand gebracht heeft als hij, wien het gelukken mocht, de jeugd uit alle standen des volks in de school te brengen, en aan alle scholen in zijn land goed opgeleide onderwijzers te geven. En niet minder doen wij

dit met de woorden van Cousin: ‘in de woorden *Lehr*- en *Wehrpflicht* schuilt de geheele kracht van Pruisen; zij bevatten het geheim zijner oorspronkelijkheid als natie, zijner macht als Staat en zijner grootheid voor de toekomst; zij beteekenen de beide grondslagen der ware beschaving, *licht* en *kracht.* Het is waar, Pruisen is niet onafgebroken op dien weg voortgegaan; het heeft meermalen aan de confessie eene te ruime plaats op zijne volksschool ingeruimd, doch onveranderlijk bleef de Regeering het beginsel der Staatszorg handhaven.’

Niet anders is het in Engeland gegaan, in het land, dat met inspanning van al zijne krachten de revolutie bestreden had, maar na die inspanning, toen men na het Weener-Congres meende den vrede duurzaam gevestigd te zien, - dubbel gevoelde, dat men de geleden verliezen alleen kon vergoeden door vermeerdering der volkswelvaart, en dat die welvaart onafscheidelijk is van een goed, algemeen verspreid volksonderwijs. De Kerk had zich onmachtig betoond dat te geven, en daarom staat in 1816 Lord Brougham in het Parlement op, om met zijne merkwaardige woorden: ‘*niet van het kanon, maar van de school hangt de toekomst der wereld af*’ zijn voorstel te ondersteunen, en van de opvoeding der jeugd eene regeeringszaak te maken. Het is licht te begrijpen, dat er een geruime tijd noodig is, eer dit nieuwe regeeringsbeginsel alle deelen van het zoo gecompliceerde Engelsche Staatslichaam doordrongen heeft, en de zoo even aangehaalde redevoering van Macaulay in 1847 bewijst, dat men toen nog niet ver gevorderd was, maar toch ook hier werkt het beginsel door; beperking van confessionele invloeden en uitbreiding van de Staats- of gemeentezorg worden meer en meer als onmisbare voorwaarden voor den bloei van het volksonderwijs gevorderd, en al is er schijnbaar eenige achteruitgang op te merken ten aanzien van de uitvoering der Wet van 1870, het zal slechts zijn, om later eene zooveel te grootere schrede voorwaarts op dien weg te doen.

Doch niet alleen het militaire Pruisen en het behoudende Engeland leveren ons voorbeelden; in het democratische Amerika geldt geen andere regel, dan die van verplichte Staatszorg voor het volksonderwijs. Natuurlijk zal die Staatszorg aldaar op andere wijze werkzaam zijn, dan ten onzent of elders in Europa; sterker dan in de oude wereld treedt in de nieuwe het individualisme op den voorgrond en wijzigt aldaar alle Staatszorg. Maar het is onjuist, die zorg voor het onderwijs uitsluitend aan de Calvinistische beginselen toe te schrijven of aan de kracht van het mechanisch confessioneele, dat in de Amerikaansche volksschool gevonden wordt. Voorzeker, de eerste Puriteinsche kolonisten maakten eene wet, dat ieder stadsgebied, zoodra de Heer het tot een getal van 50 huizen vermeerderd had, een huis zoude aanwijzen, waar al de kinderen schrijven en lezen konden leeren, en dat ieder stadsgebied van honderd huizen eene uitgebreid lagere school (*grammarschool*) zoude oprichten. Dat het godsdienstonderwijs op die scholen

Calvinistisch was, spreekt wel van zelf, maar meer dan die Calvinistische leerstellingen, was het en is het nog, het den Amerikaan in merg en bloed doorgedrongen beginsel van gelijkheid van alle burgers voor de wet en voor de maatschappij, dat aan die school hare beteekenis geeft. Immers het zijn niet alleen de Puriteinsche Staten van Nieuw-Engeland, waar die Staatszorg voor het onderwijs der jeugd in eere gehouden wordt. 'Onderwijs het volk' was de eerste vermaning door Penn aan de volkplanting gericht, die hij stichtte; - 'onderwijs het volk' was het legaat van Washington aan de natie, die hij gered had; - 'onderwijs het volk,' was de onophoudelijk herhaalde vermaning van Jefferson, die zich op elk ander gebied afkeerig betoonde van aanmatiging van de zijde der Regeering, en toch onvermoeid werkzaam was, om een goed stelsel van Staatsonderwijs in Virginia te vestigen. En aan die voorbeelden uit het verledene sluit zich het tegenwoordige volkomen aan. Op een talrijk bezochte meeting te Meriden in New-York, gehouden op 8 November 1867, door de vereeniging tot bevordering van volksonderwijs, worden onder anderen deze resolutiën aangenomen:

'Het is de plicht van den Staat tegen de gevaren der onwetendheid te beschermen, en daarvoor is een goed aaneensluitend stelsel van openbare scholen noodzakelijk;

het onderwijs der openbare scholen moet voor alle standen gelijkelijk ingericht en geheel kosteloos zijn;

de kosten voor het openbaar onderwijs moeten gedekt worden door een algemeen belastingstelsel op de eigendommen'.

Er zouden nog meer voorbeelden te geven zijn, maar waartoe zouden zij dienen; het gezegde toont genoegzaam aan, dat zoo er in onze Grondwet één regel onmisbaar mag genoemd worden, het is alinea 3 van art. 194: Er wordt *overal* in het Rijk van overheidswege *voldoend* openbaar lager onderwijs gegeven.

II. *Overal* en *voldoend* openbaar lager onderwijs zijn onbetwistbare eischen geworden van ons Staatsrecht, en elke inschikkelijkheid omtrent, en elke beperking van die eischen moeten door de voorstanders van het openbaar onderwijs worden afgewezen, *omdat zij in strijd zijn met dat Staatsrecht.*

De Staat heeft recht op de samenwerking van alle burgers tot zijne instandhouding, tot zijne ontwikkeling, tot zijne welvaart.

Eene noodzakelijke voorwaarde tot zijn bestaan is de ontwikkeling der burgers tot zelfdenkende, zedelijke wezens; maar daaruit vloeit wederkeerig voor alle burgers het recht voort op een goed aaneensluitend stelsel van openbare scholen. Elk burger moet gelegenheid vinden, om zijne kinderen voldoend openbaar onderwijs te laten ontvangen. De Staat moet zorgen dat niemand, wie dan ook, van onderwijs verstoken blijft, en dus òf zelf scholen oprichten, òf imperatief

aan de gemeenten de oprichting van scholen voorschreven. Wel brengt men hier tegen in: maar als niemand van die openbare scholen gediend belieft, als allen door gewetensbezwaren gedreven, kerkelijk of confessioneel godsdienstig onderwijs voor hunne kinderen begeeren, en dan behalve het eigen onderwijs, dat zij verlangen, nog de ledig staande openbare school moeten bekostigen, is dat dan geen onderdrukking, geen dwingelandij? En dan citeert men 6 à 7 plaatsjes in ons geheele land, waar zich in den tijd van 18 jaren dit verschijnsel heeft opgedaan. Men vergeet echter er bij te voegen, dat die zeldzame voorbeelden het gevolg zijn van kunstmatige opwinding, van bijzondere, soms persoonlijke anti- en sympathieën, en wat meer zegt, men verwart den Staat met eene privaatrechtelijke persoonlijkheid. Onderstellen wij eens, dat art. 16 der Wet van 1857 in dien zin gewijzigd werd, dat de gemeenten het aantal openbare scholen moesten vaststellen in verhouding tot het aantal burgers, die verklaren er gebruik van te willen maken, wat zoude daarvan het gevolg zijn? Dat ons geheele schoolwezen op losse schroeven werd gesteld; vooreerst zoude een goed deel van het onderwijs aan de Staatszorg zijn onttrokken, maar in de tweede plaats zijn gewetensbezwaren geheel subjectief, en, de ervaring leert dit genoeg, volstrekt niet permanent. Het eene jaar zal het gemeentebestuur de openbare school moeten opheffen, en haar een volgend jaar weder openen, als de meening - want ‘geweten’ is vaak een euphemisme voor meening, vooroordeel - der ouders veranderd is. Waarlijk, elk gemeentebestuur diende er dan wel een of meer scholen met haar onderwijzend personeel op non-activiteit op na te houden, ten einde altijd aan de behoefte te kunnen voldoen.

En wat zou er worden van die scholen, die alleen maar preventief onder het staatstoezicht waren gesteld? Men zegt wel: ‘als ze niet voldoende zijn, als ze slecht zijn, dan moet de Staat ze sluiten; wij, voorstanders van het bijzonder onderwijs willen geen slecht onderwijs in bescherming nemen’. Uitmuntend gezegd, maar slecht onderwijs wordt eerst gekend aan de vruchten, die het afwerpt, en hoevele jaren moeten er dikwijls verloopen, eer die vruchten zich openbaren. Hoeveel kwaad zal intusschen een slecht opvoedingstelsel in de school reeds hebben aangericht, en daarenboven het opheffen eener school mag geen daad van willekeur zijn, en hoeveel moet er dan niet gebeuren, eer men tot de opheffing kan overgaan. In ons land is de Staatszorg voor het onderwijs te oud, om er vele voorbeelden te hebben van hetgeen er gebeurt, als de volksschool aan de inspanning, aan de goedwilligheid der burgers is overgelaten. Wij slaan daarom nogmaals de redevoering van Macaulay op, en daar lezen wij: ‘Indien het zoo ware, dat de opvoeding het beste gedijt, als de Regeering zich er het minste mede bemoeit, dan zoude de lagere volksklasse van Engeland de best onderwezene van de wereld zijn. Onze scholen zouden modelscholen zijn. En wat is het geval? Beschouwt de aanklachten bij de rechters, de beslissing

der gezworenen, de berichten der openbare ambtenaren, de verslagen der liefdadige genootschappen. Allen vertellen dezelfde treurige en schandelijke geschiedenis. Wij weten, wat zulk eene school maar al te dikwijls is; een vertrek met vuil bedekt, zonder licht en lucht, met een stapel brandstof in den eenen hoek en een hok met kuikens in den anderen; en de meesters, afgedankte bedienden, menschen, die geen voorstel in den regel van drieën kunnen uitwerken, die geen brief zonder fouten kunnen schrijven enz.' Doch wij volgen den Engelschen spreker niet verder, want wat hij van de bijzondere Engelsche scholen zegt, wij voegen het er gaarne bij, is op onze confessioneele scholen niet geheel toepasselijk, en zal er niet van toepassing op worden, mits en zoolang in onze wetgeving aan het openbaar onderwijs geen mindere plaats gegeven wordt, dan het nu inneemt.

Maar niet alleen *overal*, ook *voldoend* openbaar lager onderwijs moet er zijn. Voldoend aan de eischen der maatschappij, die de spreuk: 'kennis is macht' als een harer leuzen heeft aangenomen. Alle burgers hebben tegenover de maatschappij plichten te vervullen; allen zijn geroepen, om den strijd des levens te voeren, en te veroveren wat zij tot hun bestaan behoeven. Bloot mechanische kracht laat men aan het werktuig over; maar het werktuig eischt een geoefende hand, een geoefend oog, berekening en verstand. De behoeften zijn vermenigvuldigd, en zal het evenwicht in de maatschappij worden hersteld, dan moet de werkkracht worden vergroot, de denkkracht worden vermeerderd. De Staat is verplicht voor de welvaart zijner burgers te waken; maar welvaart is onafscheidelijk van beschaving, en beschaving van onderwijs. Nog een voorbeeld, en nog eens uit Groot-Britannië, maar nu uit het Noorden des lands, uit Schotland. Voor honderd zeventig jaren was Schotland misschien het ruwste en armste land onder degenen, die eenige aanspraak op beschaving kunnen maken. De bekende Schotsche staatsman, Fletcher van Staunton, een man, die verbanning en gevangenschap verduurd had voor de vrijheid, was zoo getroffen door de onwetendheid, luiheid en woestheid zijner verarmde landgenooten, dat hij voorstelde eenige duizenden tot slaven te maken; alleen de tucht, die de negers eener suikerplantage in orde houdt, zweep- en stokslagen kunnen de luie en roofzuchtige landloopers, die het geheele land verontrusten, genezen en hen dwingen door geregelden arbeid in hun onderhoud te voorzien.

Weinige maanden na de uitgave van dit vlugschrift maakte het Schotsche Parlement eene wet, waarbij de oprichting van gemeentescholen voor alle kerspelen verplichtend werd gesteld. En wat volgde? De Schotsche lucht was even koud, de Schotsche rotsen even kaal, de Schotsche grond even hard gebleven, maar na weinige jaren was de Schot veranderd; was hij in de zeventiende eeuw voor den Engelschman een voorwerp van spot of verachting, in de achttiende was hij zijn meerdere; waar de Schot ging droeg hij zijne meerderheid met

zich, - waar hij zich tusschen Engelschen en Ieren in eene kolonie nederzette, daar werd hij de rijkste planter. Maar nog eens roept men ons toe, dat voorbeeld spreekt tegen u, voorstanders van de Staatszorg voor het openbaar onderwijs, want die openbare scholen waren kerspelscholen, onder toezicht van den predikant en den kerkeraad; nog eens, gij verheerlijkt niet de Staatsschool maar het Calvinisme. Het Calvinisme? Maar was Schotland, toen Fletcher zijn wanhopig middel voorstelde, niet reeds 150 jaren Calvinistisch geweest? Niet de Calvinistische dogmen in het onderwijs der Schotsche school opgenomen, maar de krachtige Staatszorg, die een voldoend onderwijs voorschreef, was de hefboom voor dezen maatschappelijken vooruitgang.

En dit zeggen wij op het gezag van niemand minder dan Macaulay. Hij zegt: 'Wij zijn twee natiën, hetzelfde eiland bewonend, uit hetzelfde bloed gesproten, dezelfde taal sprekende, door denzelfden Souverein en dezelfde wetgevende macht bestuurd. De eene stond vóór 150 jaren ten opzichte van rijkdom en beschaving in den hoogsten rang onder de Europeesche maatschappijen, de andere in den laagsten.

De rijke en zeer beschaafde natie laat de opvoeding van het volk aan de vrije mededinging over; in de arme en half barbaarsche natie wordt de opvoeding van het volk door den Staat ondernomen.

Het gevolg is dat de eersten de laatsten zijn en de laatsten de eersten. De lagere volksklasse van Schotland is boven die van Engeland geklommen. De vrije mededinging, met ieder voordeel beproefd, heeft uitwerkselen teweeg gebracht, welke ons voor ons zelven beschaamd moeten maken.

Staatsopvoeding, onder allerlei tegenstand ondernomen, heeft eene verbetering voortgebracht, die moeilijk haars gelijke in eenige eeuw of landstreek vindt. Eene zoodanige proef zoude in de heel- of scheikunde als beslissend beschouwd worden, en ik denk, dat zij even beslissend in de staatkunde moet zijn.'

Derhalve voldoend openbaar onderwijs; maar dan mag er ook geen sprake zijn van vermindering van den omvang van het onderwijs der lagere school, of van verlaging van de eischen voor de examens der onderwijzers. De onderwijzer, gewis, daarin heeft de heer Van Nispen gelijk, behoeft geen geleerde te zijn, maar tusschen een geleerde en de degelijke, kundige onderwijzer is een zeer groote afstand. Geen geleerde, maar een man, die grondig weet, en een rijken voorraad heeft van die algemeene kennis, welke aan het onderwijs eene practische toepassing voor het leven kan geven. Doch eere wien eere toekomt, in het afwijzen van die eischen staan de voorstanders van de openbare school niet alleen: de voorstanders van het confessioneele, van het zoogenaamde christelijk-nationale onderwijs, met *De Standaard* aan het hoofd, staan daarbij aan onze zijde, al hebben zij dan ook andere redenen waarom zij beweren, dat de openbare school geen voldoend onderwijs kan geven.

Niet alleen toch, beweren zij, moet de denkkracht van het volk worden verhoogd, maar ook de moreele kracht, de Godsdienstzin. De school moet niet alleen de intellectueele, maar ook de moreele opvoeding omvatten, zoo zeggen zij, - en met al de kracht, die in ons is, zeggen wij dit met hen. Maar nu ontstaat er verschil; 'dat kan de openbare school niet', roepen zij uit; - 'dat kan en dat doet de openbare school', zeggen wij. Staat zij echter, waar het de intellectueele opvoeding geldt, genoegzaam alleen, dit is niet het geval bij de moreele opvoeding. Daar hebben de ouders, daar heeft ook de Kerk eene taak te vervullen. Op de vervulling dier beide taken mag de school dus geen storenden invloed uitoefenen, daar moet zij eerbiedigen, en vandaar het grondwettig voorschrift: De inrichting van het openbaar onderwijs wordt met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, door de wet geregeld. Met al den eerbied voor den godsdienst kan de openbare school, die den leeftijd van 6-13 jaren omvat, zich met de moreele opvoeding belasten, want voor dien leeftijd behoeft de school hare zedeleer niet te ontleenen aan dogmatische of wijsgeerige stelsels, maar aan het algemeen menschelijke, dat boven die stelsels staat. Het kind heeft behoefte aan een zedekunde van de daad, niet van begrippen. Het moet gehoorzamen, het moet lief hebben, het moet werken, omdat het goed is, dat alles te doen; niet van de twistende schriftgeleerden of peinzende wijsgeeren moet de openbare school hare zedeleer ontleenen, maar aan het treffende beeld van den barmhartigen Samaritaan, en wij gelooven, dat zij het daarmede uitmuntend kan doen.

Maar gelooven wij dat, wij weten ook, dat er anderen zijn, die geen zedeleer kunnen aannemen tenzij zij verklaard wordt op grond van eene onmiddellijke goddelijke openbaring of mysterie, en voor deze, dit erkennen wij, kan de moreele opvoeding der openbare school niet voldoende zijn; zij vragen meer dan de openbare school met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen geven kan. Maar daarom behoeft de Staat nog niets van zijne eischen of rechten voor de openbare school te laten vallen. Of zoude de Staat zich in zijne maatregelen tot verdediging des lands moeten beperken, om te gemoet te komen aan de gewetensbezwaren van diegenen zijner burgers, die meenen, dat zij het zwaard niet mogen voeren? Immers neen. En op het gebied der school is het niet anders. Wel mag de Staat niemand dwingen, om voor zijne kinderen gebruik te maken van de openbare school, maar dat doet hij ook niet, want voor dezen geldt het grondwettige voorschrift: 'Het geven van onderwijs is vrij, behoudens het toezicht der overheid.'

Vrijheid tot het geven van onderwijs, ziedaar het redmiddel tegen staatsmonopolie en staatsdwang op het gebied der school.

Maar, beweert men, die vrijheid is voor verreweg het meerendeel der bevolking eene illusie, alleen verkrijgbaar voor de rijken; de armen kunnen die niet machtig worden, tenzij hunne rijkere geestverwanten

de milde handen openen, en behalve het onderwijs voor hunne eigene kinderen, en dat der openbare school, dat zij verfoeien, ook nog dat voor hunne minder begunstigde broeders bekostigen. Gij voorstanders van de openbare school, gij wijst ons op den barmhartigen Samaritaan, en gij gaat de nooden van die kleinen met afgewend gelaat voorbij. En ons antwoord is, dat beroep op den barmhartigen Samaritaan nemen wij voor onze persoonlijkheid aan, maar wat voor het privaat persoonlijke geldt, is niet van toepassing voor den Staat. Barmhartigheid is eene schoone menschelijke deugd, maar eene staatsondeugd. De Staat is boven het privaatpersoonlijke, en moet alleen vragen naar zijn recht en naar de wet, waarbij dat recht omschreven is. Elke afwijking van dat recht en die wet is eene zwakheid, en de Staat die zwak is, wordt onvermijdelijk de speelbal der partijen en van den intriguegeest der individuën.

Maar met dien eisch om barmhartigheid van staatswege is het dan ook niet ernstig gemeend; neen, ‘geen subsidie van den Staat voor onze bijzondere scholen, want subsidie is een aalmoes, maar restitutie van de gelden, die wij door onze bijzondere scholen aan de gemeente uitsparen’.

Restitutie, - en daarmede meent men den steen der wijzen gevonden te hebben, - want zie, nu is die geheele schoolquaestie teruggebracht tot de vraag om een weinigje geld. ‘Gij voorstanders der openbare school’, heet het nu, ‘helpt ons, om restitutie te verkrijgen, en wij zullen u helpen, om uwe openbare school zoo rijk, zoo ruim in te richten, als gij het zelf zoudt kunnen begeeren’. En waarlijk, daar komt nog eenmaal de barmhartige Samaritaan, en roept ons toe: ‘denkt aan de gewetens van die armen, en vertrapt ze niet’.

En weder als wij ons op den grondslag van het staatsrecht plaatsen, moeten wij die barmhartigheid afwijzen, om alleen te vragen naar recht en billijkheid. Eerst naar recht. De Staat of gemeente is verplicht voldoend openbaar onderwijs te geven, en de kosten daarvan te dragen, behoudens het recht, om daarvoor eene bijdrage te kunnen vorderen in de schoolgelden. Een deel der ouders wil evenwel, om welke redenen dan ook, van dat openbaar onderwijs geen gebruik maken, maar voorziet zelf daarin, en vermindert daardoor de kosten, waartoe de gemeente verplicht is, en die voor een deel bestreden worden uit de belastingen van hen, die bijzondere scholen voor hunne kinderen moeten onderhouden. Welnu, zeggen de anti-schoolwetmannen, ‘de Staat bepale bij de wet, dat de gemeenten die uitgespaarde gelden teruggeven.’

Ziedaar het stelsel, maar nu vragen wij: teruggeven, aan wien? Aan allen, die bijzonder onderwijs voor hunne kinderen verlangen? Zal de Staat dan eene rekening-courant met iederen burger openen, om hem te debiteeren voor hetgeen hij schuldig is, en te crediteeren voor wat hij te vorderen heeft? Of zal, - wat een meten met twee maten is - de restitutie alleen geschieden aan hen, die de openbare scholen

niet willen, om gewetensbezwaren? Maar welke gewetensbezwaren, want er zijn persoonlijke, maatschappelijke, kerkelijke en godsdienstige. Zal de Staat die gewetensbezwaren moeten toetsen, zoo ja, door wie? Door het rijksschooltoezicht, door de kerkgenootschappen, of wat misschien het rationeelst zoude zijn, door een Raad van inquisitie? Of zal de Staat alleen restitutie geven aan corporatiën, kerkelijke of confessioneele, en alleen deze een rekening-courant geven? Maar welke verwarring moet daarvan het gevolg zijn, en welk een vruchtbare akker voor godsdiensthaat en kerkelijke onverdraagzaamheid zal dan de school worden. De school, die aan alle burgers van hetzelfde vaderland moet leeren, dat zij gemeenschappelijke belangen hebben, zal dan worden een broeinest van godsdienstige onverdraagzaamheid, ziedaar een der eerste en zekerste vruchten van het restitutiestelsel. Mag de Staat daaraan medewerken, en moet hij niet veel meer reeds in de school arbeiden, om te zorgen, dat de godsdienstige overtuiging van den een niet belemmerd wordt door die van den ander? Neen, zegt men, de Staat behoeft niet mede te werken, hij moet laten werken, en het werk vergoeden, dat anderen vrijwillig voor hem doen. Maar als het werk dan eens niet goed gedaan is, wat dan? Moet de Staat dan toch betalen? Neen, roept men van den eenen kant, geen restitutie als het onderwijs niet deugt; maar dan vragen wij opnieuw, wie moet over de deugdelijkheid van dat onderwijs oordeelen? Het schooltoezicht? Maar dat zullen de anti-schoolwetmannen incompetent verklaren, om een beslissend oordeel over hunne scholen uit te spreken. De schoolbesturen, die de restitutie zullen ontvangen? maar niemand kan rechter zijn in zijn eigene zaak. Ronduit verklaren dan ook anderen, en deze zijn ten minste oprecht: ‘Wel restitutie, maar geen contrôle, die gij toch nooit zonder gewetensdwang zoudt kunnen uitoefenen, en die wij in het volle besef onzer vrijheid en onafhankelijkheid moeten afwijzen. De verantwoordelijkheid van onze school nemen wij op ons, en als ten gevolge van gebrekkig en onvoldoend onderwijs de bevolking verwildert, welnu, wij zullen u helpen om uwe strafwetten te verscherpen; geeselen brandmerkstraf, ja zelfs de doodstraf, tegen onzen zin afgeschaft, zullen wij gaarne weder helpen invoeren.’ Alsof de Staat geen hoogere roeping, geen edeler streven had dan het scherprechterlijke ambt, alsof de regeering niet veeleer door algemeen verspreid en voldoend volksonderwijs, dat het verstand ontwikkelt en het zedelijk gevoel verheft, de misdaad moest zoeken te voorkomen!

Maar er is nog een andere gevaarlijke zijde van het restitutiestelsel, dat zich zoo dood onschuldig, zoo billijk voordoet, dat het de schoolquaestie tot een minimum van omvang herleidt. Het is wonderlijk, zooals men er steeds op uit is, om de massa de schoolquaestie niet uit eigen oogen te doen zien. Eerst wilde men haar gewennen ze door een groenen bril te zien, en is daarmede zoolang voortgegaan dat de meening, dat het bijzonder onderwijs onderdrukt werd, voor velen een axioma is gewor-

den. Nu houdt men haar een verrekijker voor, maar omgekeerd, zoodat het eigenlijke voorwerp schier voor het oog verdwijnt en de scherpe, boosaardige trekken van het beeldje niet meer van den glimlach te onderscheiden zijn.

Datzelfde restitutiestelsel wordt een premie op onwil en ontevredenheid en is de eerste stap op een weg, die rechtstreeks op de commune uitloopt. Immers bij dat restitutiestelsel begint de Staat met zich ondergeschikt te maken aan de bijzondere zienswijze der burgers, en het onderwijs, dat hij krachtens zijn recht geven moet, te veroordeelen of minstens als onvoldoende te beschouwen. Het onderwijs, dat aan allen voldoen kan, moet uit de algemeene middelen bekostigd worden, maar het onderwijs, dat door zijn dogmatisch karakter uitsluit, en niet voor allen toegankelijk kan zijn, uit die algemeene middelen te steunen, is de erkenning van een recht van onderstand aan corporatiën, die tegenover den Staat eene privaat-persoonlijkheid hebben, en dus het recht op onderstand voor het individu insluit. Voorzeker mag de Staat bijzondere personen in hun streven voor algemeene belangen subsidiëeren, b.v. eene Kanaalmaatschappij, die een kanaal graaft, dat bruikbaar en opengesteld zal worden voor allen, waarbij dus het algemeen belang gebaat wordt; maar die vrijheid voor den Staat houdt op, zoodra die maatschappij bij hare aanvraag verklaart, dat het kanaal alleen toegankelijk zal zijn voor de pleizierjachten van haar en hare vrienden. Treedt de Staat op dat gebied, dan verkrijgen zoodanige gepriviligeerde corporatiën en personen onwillekeurig eene soort van souvereiniteit tegenover den Staat, een privaatdomein, en in die richting voortgaande, ook in andere takken van beheer, zal dus de regeering ophouden een eigen karakter te hebben en niet meer zijn dan de dienstwillige dienaar van corporatieve of individueele willekeur.

Maar, zegt men, in een land met eene gemengde bevolking, waar onderscheidene kerkgenootschappen recht van bestaan hebben en waar dus het absolute staatsrecht in botsing komt met het private recht, moet de toepassing van het eerste in overeenstemming blijven met wat men billijkheid noemt.

Billijkheid in acht te nemen is goed, prijzenswaard zelfs, maar billijk te willen zijn, ten koste van zijn recht, wordt eene onbillijkheid.

In ons land met eene gemengde godsdienstige bevolking is art. 3 der wet van 1857 de uiterste grens der billijkheid, die gevorderd kan worden. Want er staat letterlijk:

‘Aan bijzondere scholen kan van wege de gemeente of de provincie subsidie worden verleend onder zoodanige voorwaarden als het gemeente-of provinciaal bestuur noodig acht.

De aldus gesubsidiëerde scholen zijn toegankelijk voor alle kinderen, zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid. Het 1^{e} en 2^{e} lid van art. 23 zijn op die scholen toepasselijk.’ En wat zijn nu die beide alinea's:

‘Het schoolonderwijs wordt, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden.

‘De onderwijzer onthoudt zich van iets te leeren, te doen of toe te laten, wat strijdig is met den eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden.

De eenvoudige woorden der Wet zijn ongetwijfeld het beste antwoord op de brutale beschuldiging, die de anti-schoolwetmannen tegen de openbare school uitbrengen, alsof zij de natie zouden ontchristenen, of ‘ontkerstenen,’ om in *Standaard*-taal te spreken. Alleen partijzucht en kwaadwilligheid kunnen de waarheid zoo onbeschaamd in het aangezicht slaan, en op zulk een bodemlooze bewering ondersteuning vragen van Staatswege voor het onderwijs, dat zij willen bezielen. Zien zij dan niet in, de anti-schoolwetmannen, dat zij hun eigen onderwijs veroordeelen? Tegenover eerbiedigen toch staat ergeren, krenken, bespotten. Een onderwijs, dat anderer godsdienstige overtuiging eerbiedigt, dat eerbied heeft voor de uiting van het godsdienstig gevoel, zooals het zich uitspreekt in de plechtigheden van de Roomsch-Katholieke Kerk, of in de gebruiken van den Israëliet, - dat onderwijs ontchristent de jeugd, zoo zeggen zij, maar een onderwijs, waarbij men zich ergert aan het kruis van den Roomsche, spot met de onthouding van den Jood, toornt over de vrije opvatting van den moderne, dat onderwijs is voor hen het specifiek christelijke, en wij willen, hoe moeilijk het ons valt, ook die overtuiging als een uitvloeisel van een godsdienstig standpunt eerbiedigen.

Eerbiedigen ja, maar haar tegelijker tijd het recht ontzeggen voor dat specifiek christelijke - dat anti-christelijke, zouden wij haast zeggen, - eene ondersteuning te vragen, die alleen aan het algemeen christelijke toekomt. Het Christendom boven dogmatische verdeeldheid, dat anderer godsdienstige overtuiging eerbiedigt, is het éénige, dat voor de openbare school voldoet, en het bijzonder onderwijs daarvan doortrokken is het éénige, dat de Staat op ééne lijn mag stellen met het openbaar onderwijs. Het confessioneel of clericaal bijzonder onderwijs, - want in den grond der zaak is dit hetzelfde, - kan dus niet geven, wat de Staat moet doen; dat onderwijs vervangt het Staatsof gemeente-onderwijs niet, het geeft iets anders, het geeft op staatsrechtelijk gebied - op paedagogisch ook voeg ik er uit volle overtuiging bij - iets slechters, iets van minder allooi, iets wat eene scherpe contrôle eischt, - en is het dan niet de grootste ongerijmdheid te willen, dat de Staat of gemeente, zonder eenige contrôle, een onderwijs ondersteunt en helpt, dat door zijn exclusief karakter, door de ergernis, die het geeft en voedt, onmogelijk toegankelijk voor allen kan zijn. Geef hetzelfde onderwijs, met een even neutraal godsdienstig karakter als de openbare gemengde school, en staatsrechtelijk

hebt gij aanspraak op ondersteuning, - geef ander onderwijs, dat andersdenkenden uitsluit, en gij doet niet wat de Staat had behooren te doen, maar verliest dan ook uw recht op teruggave van gelden, die voor een ander doel ingevorderd zijn. Een eenvoudig voorbeeld make dit duidelijk. Eenige personen verbinden zich tot de oprichting van eene wetenschappelijke bibliotheek. De bijdrage, die elk zal moeten betalen, wordt vastgesteld en gestort. Wie boeken voor de bibliotheek aanbrengt, zal de waarde daarvan in geld van zijne bijdrage terug ontvangen. Als nu iemand eene collectie romans aanbrengt zal hij toch wel geen aanspraak hebben op restitutie, en hij zoude onbillijk zijn, als hij die vroeg. Niet anders is het op het gebied der school; noch de Christelijk nationale, noch de Katholieke scholen kunnen een onderwijs geven, dat voor allen toegankelijk is, zonder haar beginsel te verloochenen; dat kan alleen de gemengde neutrale school.

Maar juist dat is het, roepen de anti-schoolwetmannen ons toe: ‘uwe openbare gemengde school, zij is niet neutraal; zij is een moderne secteschool’.

Ziet, dat is weer een van die onwaarheden, waartegen geen redeneeren baat; de hoofdlieden zeggen het, al weten zij het beter, en de massa, niet gewoon aan onderzoek, praat hen na, en vertelt elkander alles vreeselijks van die gemengde school, die leert, dat de kinderen hunne ouders niet behoeven te gehoorzamen, - dat zij hun geen dankbaarheid verschuldigd zijn, - dat zij anderen niet meer lief moeten hebben, dan met hun eigen belang overeenkomt, en nog veel andere leelijke dingen meer. Vraagt gij bewijzen, ja, dat doet de ongeloovige altijd, zeggen zij, - maar zij, de geloovigen zij hebben geen bewijs noodig, en ook geen ervaring. Daar kunnen zij buiten, dat is de kracht van hun geloovig standpunt, en daarom als de openbare school eene moderne secteschool is, en dus een werktuig in de handen der moderne partij, dan ook geen bevoorrechting van haar boven de confessioneele school. En nu wordt professer Buys hun man, als hij zegt: ‘De moderne Staat moet zijn de conservatieve instelling bij uitnemendheid; alle richtingen en partijen, die bestaanbaar zijn met het recht, moet hij gelijkelijk en gelijktijdig steunen. Wordt hij daarentegen een werktuig van de meerderheid of van de minderheid, bestemd niet om te bewaren, maar om te vernietigen, alles wat de heerschende richting niet is toegedaan, dan.... is recht voor allen niet langer het levensbeginsel, het eigenlijke *raison d'être* van den modernen Staat. De Staat geen zedelijke exploitatie-maatschappij, van wie of voor wie het dan ook zijn moge! Ziedaar mijne leus, en de waarheid van die leus is mij liever dan de gemengde school.’

En wij, - wij zeggen dat den hoogleeraar na, maar wij, die de openbare school door ervaring kennen, wij ontkennen het, dat de gemengde school eene zedelijke exploitatie-maatschappij is voor de moderne kerkelijke en staatkundige partijen. Is er in de richting dier partijen en

n den modernen Staat veel dat parallel loopt, - is er overeenstemming in de grondslagen, dan mag dit geene reden van begunstiging, maar ook geen reden van achterstelling zijn, of van onthouding van datgeen waartoe de Staat op geheel andere gronden verplicht is. Wie nu met de gemengde school tevreden is kan het voordeel van die verplichte Staatszorg trekken, - wie dat niet wil, òf om gewetensbezwaren òf om andere reden niet kan, heeft het recht om vrijheid te vragen tot het doen geven van bijzonder onderwijs, maar ook niets meer dan die vrijheid. Kan hij de kosten van dat bijzonder onderwijs niet dragen, en vindt hij daartoe geen genoegzamen steun bij zijne geestverwanten, dan moet hij de keuze doen tusschen zijne beurs en zijn geweten, en heeft hij die keuze naar zijne innige overtuiging gedaan, dan moet hij zich bij die keuze neerleggen, zooals hij dit in honderde gevallen van het leven zal moeten doen. Gevoelt hij geene vrijheid zich onder de waarborgen, die de Staat hem geeft, bij de gemeenschap aan te sluiten, dan moet hij zich met zijn isolement tevreden stellen. Gemeenschap is niet denkbaar, noch in maatschappelijken, noch in zedelijken zin, zonder eenige opoffering van individualiteit. De voordeelen van het isolement ten koste van anderen te vereenigen met de voordeelen van de gemeenschap is eene even wederrechtelijke als onbillijke eisch.

III. Maar behalve dat alles is de eisch om ondersteuning van staatswege voor het confessioneele bijzonder onderwijs in strijd met het bijzonder onderwijs zelf.

Het is aan eene kleine, maar veel geruchtmakende partij gelukt, om bij groote agitatie eene even groote begripsverwarring te doen ontstaan, en wel die, dat in de openbare meening het confessioneele bijzonder onderwijs genoegzaam *het* bijzonder onderwijs geworden is. Aan het vrije onderwijs, dat uitgaat van het initiatief van bijzondere personen wordt bijna niet gedacht, en zijne belangrijkheid voor onze volksbeschaving geheel over het hoofd gezien.

Onderwijs is ontwikkeling, en de school, die heden voldoende is voor de maatschappelijke behoeften, zal tegelijk met de ontwikkeling der maatschappij, om voldoende te zijn voor een volgend geslacht, haar peil moeten verhoogen. Uit den aard der zaak, door zijne omslachtige administratieve inrichting, is het openbaar onderwijs geneigd tot stabiliteit, en heeft dus om voorwaarts te gaan een prikkel van buiten noodig. Dien prikkel vindt het in het vrije bijzonder onderwijs, dat door de eigenaardige plaats, die het inneemt, daartoe volkomen in staat is. Het is dat door de geheel zelfstandige inrichting, die het zich geven kan, door den nauweren band, die er tusschen ouders en onderwijzers bestaat, door de betere verhouding en meerdere afhankelijkheid tusschen den hoofdonderwijzer en het hulppersoneel, door de meerdere verantwoordelijkheid tegenover de ouders, en door de meerdere toewijding, die nood-

wendig moet voortvloeien uit het bewustzijn, dat inkomsten en welslagen onafscheidelijk samengaan. Dit alles maakt, dat de vrije bijzondere onderwijzer de concurrentie tegen het openbaar onderwijs niet alleen kan volhouden, maar dat het den strijd voor zijn bestaan met het beste gevolg kan voeren. De voortgaande verbetering van het openbaar onderwijs, de lagere schoolgelden, waarvoor dit aangeboden kan worden, behoeft de vrije bijzondere onderwijzer niet te vreezen, al wordt hij daardoor tot meerdere werkzaamheid, tot grootere inspanning geprikkeld.

En toch alsof dat vrije bijzonder onderwijs niet bestond, blijven de klachten der anti-schoolwetmannen ons in de ooren klinken over den ondragelijken druk, waaronder het bijzonder onderwijs dreigt te bezwijken. Het beste bewijs voor het ongerijmde en onware van die klacht vinden wij ongetwijfeld in de officiëele cijfers, die de Regeeringsverslagen over het onderwijs ons geven.

In 1872 waren er in het geheel 973 niet gesubsidiëerde bijzondere scholen, en daarvan waren niet meer dan 131 scholen van de Vereeniging voor Christelijk Nationaal Onderwijs, 193 Roomsch Katholieke scholen van geestelijke orden en 399 vrije bijzondere gemengde scholen, benevens nog 79 uitsluitend Protestantsche en 60 uitsluitend Katholieke scholen. Tegenover 324 scholen, die in de termen van het restitutie-stelsel zouden vallen, staan 538 over, die er van verstoken moesten blijven. De anti-schoolwetmannen hebben dus het recht niet, om het onderwijs, dat zij willen, als h e t bijzonder onderwijs bij uitnemendheid voor te stellen, vooreerst niet omdat hunne scholen, zoo van Protestanten als Katholieken, nauwelijks 33 pCt. van het bijzonder onderwijs uitmaken, maar ten tweede omdat diezelfde cijfers duidelijk aantoonen, dat waar de natie vrijelijk kiezen kan, en niet onder de pressie staat van kerkelijke invloeden, zij verreweg de voorkeur geeft aan de gemengde school boven de uitsluitend Protestantsche of Katholieke. Van de geheel vrije scholen zijn 72 pCt. gemengd, 16 pCt. Protestantsch en 12 pCt. Katholiek.

Even ongegrond is hunne klacht over den geweldigen druk, dien het openbaar onderwijs op het bijzonder uitoefent. Wat de financiëele zijde van dien druk betreft, is de klacht belachelijk te noemen, want de totale uitgaven voor het lager onderwijs, door Rijk, Provincie en Gemeente vorderen in den tegenwoordigen toestand gemiddeld van elken belastingschuldige per week eene som van 20 cents, zoodat men gerust kan aannemen, dat die voor de groote meerderheid beneden de helft van dit cijfer daalt. Maar de anti-schoolwetmannen bedoelen een anderen druk, en beweren dat verbetering van het openbaar onderwijs het bijzonder onmogelijk zal maken. En toch, hoe paradox het aanvankelijk ook moge klinken, het tegendeel is waar: de bloei en de ontwikkeling van het vrije bijzonder onderwijs houden gelijken tred met de verbetering en meerdere verspreiding van het openbaar onderwijs. De volgende cijfers geven eene vergelijking tusschen het jaar 1862,

waarin de wet van 1857 nagenoeg overal tot uitvoering was gekomen, en het jaar 1872, het laatste jaar, waarvan wij een officiëel verslag bezitten:

	1862.	**1872.**	**vermeerd.**
Openbare scholen	2535	2649	4½%
Bijzond. gesubs. scholen	126	144	14%
Bijzond. niet gesubs. scholen	946	973	3%
en dat der leerlingen:			
Openb. scholen	323408	337731	4%
Bijzond. gesubs. scholen	5613	5809	13%
Bijzond. niet gesubs. scholen	81338	106787	30%

Die belangrijke vermeerdering van het aantal leerlingen der bijzondere niet gesubsidiëerde scholen werpt dus alle beweringen van onduldbaren druk omver, en toont onweerlegbaar aan, dat het bijzonder onderwijs in zijn geheelen omvang de concurrentie tegen het openbaar best kan volhouden. Maar zullen de voorstanders der confessioneele bijzondere scholen op fieren toon uitroepen: ‘Ziet gij dan niet, dat het openbaar onderwijs bij de natie niet gewild is, dat zij meer en meer de voorkeur geeft aan het bijzonder onderwijs’. Doch statistieke cijfers bovenal mogen niet oppervlakkig beoordeeld worden, en wij moeten ze dus wat nauwkeuriger beschouwen en vergelijken. Bij de openbare en daarmede gelijk gestelde scholen is de vermeerdering van het aantal scholen nagenoeg gelijk met die van het aantal leerlingen; bij de niet gesubsidiëerde bijzondere scholen is dit niet het geval. Het aantal scholen is ongeveer stationair gebleven, dat der leerlingen is aanzienlijk vermeerderd. Hoe komt dat? Een afdoend antwoord zoude men hierop alleen kunnen geven, wanneer men eene gedetailleerde opgave had van die geheele categorie van scholen. Nu wij die niet bezitten, mogen wij eene hypothese stellen, gegrond op de ervaring in Amsterdam opgedaan, waar uit den aard der zaak dat onderwijs het sterkst vertegenwoordigd is. Wij willen de openbare scholen tot drie klassen brengen: slechte, voldoende en goede, en mogen dan zonder dat men ons van partijdigheid kan beschuldigen diezelfde klassen ook overbrengen op de bijzondere scholen. Slechte openbare scholen zijn er, en kunnen blijven bestaan, omdat het opheffen eener school allerlei administratieve bezwaren heeft, en men alvorens daartoe over te gaan, noodwendig velerlei maatregelen moet nemen, waardoor het slechte beperkt wordt. Geheel anders is het met slechte bijzondere scholen; de ouders door niets gebonden en de onvoldoende resultaten der school ondervindende houden hunne kinderen terug; de school kwijnt en moet na een betrekkelijk korten tijd worden gesloten. Zoo hebben wij een aantal slechte of min voldoende bijzondere scholen zien verdwijnen, terwijl juist ten gevolge daarvan de goede in getalsterkte van leerlingen en in bloei

moesten toenemen. De gemiddelde getalsterkte der niet gesubsidiëerde bijzondere school in 1862 was 86 en in 1872 nagenoeg 110, zoodat

de uitbreiding en zorg voor het openbaar onderwijs sedert 1862 eene verbetering van het gehalte van het bijzonder onderwijs bewerkte van 30 pCt.

Er is echter eene klasse van bijzondere scholen, die over den druk van het openbaar onderwijs te klagen heeft; dat is de klasse der slechte en min voldoende. Behooren de Christelijk nationale scholen tot die klasse, dan voorwaar hebben hare voorstanders geen recht om zich door subsidie of restitutie van overheidswege een middel te zien geven, om hunne slechte scholen in stand te houden, en dat wel allerminst wanneer men in zijne 'fierheid en onafhankelijkheid' daarenboven de contrôle der Regeering uitsluit, die in staat zou kunnen zijn, om het slechte nog tot een even voldoend te brengen. Behooren die scholen evenwel tot de voldoende en goede, dan hebben zij geene ondersteuning noodig, en wordt elke subsidie of restitutie eene onbillijkheid, eene door niets gewettigde begunstiging.

Wel zeggen de anti-schoolwetmannen: geef ons maar geld, en wij zullen onze slechte en min voldoende scholen verbeteren; alleen de financiëele nood houdt onze scholen beneden het peil, waarop wij ze wenschen te brengen. Doch ons antwoord is, en ik geef hun dat antwoord met volkomen overtuiging: geld alleen zal uwe scholen niet helpen. Geld vermag veel, ook op het gebied der school, maar het kan geen ziekelijk paedagogisch beginsel tot een gezond maken. Het kinderlijk gemoed kan geen dogmatischen kost verteren; het gruwt van dogmatische godsdienst- en zedeleer, die de harmonische ontwikkeling van verstand, gevoel en wil belemmerend in den weg treedt. Eischt echter het ook voor ons heilige beginsel van gewetensvrijheid, dat de wetten van den Staat eene volkomen vrijheid laten tot het doen geven van een op dat beginsel berustend onderwijs, welnu, laat die vrijheid blijven, maar evenals op staatsrechtelijke, moeten wij ook op paedagogische gronden, in het belang van het onderwijs zelf, den eisch om restitutie van uitgespaarde gelden onbepaald afwijzen.

Resumeeren wij dus het gezegde, dan komen wij tot de volgende slotsommen:

1°. Het geheele art. 194 van onze Grondwet is in volkomen overeenstemming met de rechten van den Staat, met de eischen der tegenwoordige maatschappij, met de behoeften der school in haren geheelen omvang, - en moet dus onveranderd worden gehandhaafd.

2°. Het restitutie-stelsel is strijdig met de gronden van ons staatsrecht, onbestaanbaar met recht en billijkheid en kan alleen dienen om een kerkelijk bijzonder onderwijs, dat op maatschappelijk gebied tot verdeeldheid moet leiden en paedagogisch niet goed kan zijn, te steunen, niet om het te verbeteren.

En wat zal dus ten slotte het antwoord zijn, dat de voorstanders van een goed, degelijk en algemeen verspreid openbaar volksonderwijs op het aangeboden accoord aan hunne tegenstanders moeten geven?

Toen Alexander de Groote zijne wereldheerschappij ging stichten, en na den slag bij den Granicus Klein-Azië doortrok, kwam hij in de stad Gordium. Daar in den tempel van Jupiter stond een wagen, en aan dien wagen was de dissel met een kunstig gelegden knoop verbonden. Wie dien knoop kon losmaken, zoo luidde de overlevering, zoude de wereld overheerschen. De Macedonische held werd bij dien wagen gebracht. Wat deed hij? Aarzelde hij, trok hij de koorden wat links en rechts? Neen, hij trok zijn zwaard, en hakte den knoop door.

Volk van Nederland! ook om uw volksonderwijs is een knoop gelegd. Onbelemmerde staatszorg voor uw openbaar onderwijs, - of alleen openbaar onderwijs in zoo verre het niet belemmerend is voor de kerkelijke partijen. Door aarzeling, door geven en nemen, zult gij dien knoop niet ontwarren. Dat moet de ervaring U hebben geleerd. Welnu, wijst dan op beslissenden toon het aangeboden accoord af, en hakt den knoop door!

Achttien jaren lang is de proef genomen met plooien en schikken, en ons volksonderwijs is in dien tijd achteruitgegaan. Wil men verbetering, dan moet men weten in welke richting men zich hebbe te bewegen: het onderwijs overlaten aan de vrije concurrentie van particulieren en kerkelijke of politieke partijen met een minimum van Staatszorg, - of eene onbelemmerde ontwikkeling van onze neutrale openbare school met behoud der vrijheid tot het doen geven van bijzonder onderwijs.

Er is gezegd: ‘behoud de gemengde openbare school als regel, en maak eene wet, die geen ontduiking toelaat en men zal ze niet kunnen uitvoeren; - maak daarentegen eene wet, die men kan uitvoeren, en men zal ze ontduiken’. Maar zij, die zoo spreken, moesten bedenken, dat als dit de eerste regel van ons Nederlandsch Staatsrecht moet worden, Nederland dan niet waard zoude zijn langer eene plaats onder de Staten van Europa in te nemen. Een volk, dat in zijne wetgeving dien grondregel wil huldigen, verdient niet een zelfstandig volk te blijven, en is rijp voor zijn val.

Gelukkig is evenwel die meening over het Nederlandsche volk de ware niet; - nog heeft het eerbied voor de Wet, en ik ben vast overtuigd, dat het eene regeering zal achten, die ondanks alle opwinding van kerkelijke partijen, geene toenadering zoekt ten koste van recht en billijkheid, die geen nieuwe strikken aan den toch zoo verwarden knoop zal toevoegen, maar in het waarachtig belang des Vaderlands den moed hebben, om dien door te hakken onder de leuze: Er *zal* overal, in alle gemeenten des Rijks, met eerbiediging der Godsdienstige begrippen, voldoend openbaar lager onderwijs gegeven worden.’

Amsterdam, April 1875.

A. VAN OTTERROO.

Natuurkunde.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.
XIII.
Licht en leven.
Over den aard van het licht enz.

Amice!

Men heeft meermalen beweerd, en de bewering werd al spoedig door vele dompers nageschreeuwd en uitgebazuind, dat de natuurwetenschappen den mensch dóór en dóór materalistisch maken, zoodat hij ten langen leste aan niets meer gelooft dan aan hetgeen hij kan zien, voelen, passen, meten en begrijpen. Stof zou voor hem alles zijn, zonder stof is er niets. Alle verbeeldingskracht, alle phantasie is hem ontzegd. Alleen in de werkelijkheid mag hij zich bewegen, wat buiten de kringen der realiteit ligt mag door hem niet betreden worden. Amice, zal het nog noodig zijn U het onzinnige van dergelijke stellingen te bewijzen en moet ik U aantoonen, dat de natuuronderzoeker, als hij de opeengestapelde feiten overzien kan, geen natuuronzoeker zijn zou, indien hij die feiten niet ordent, met elkander in verband brengt, ze tot een geheel aaneenschakelt, om ze ten slotte uit ééne enkele oorzaak te verklaren? Hoe zal de natuurkundige tot die oorzaak opklimmen? Door proefnemingen? Dan zou zijn waarnemingsvermogen onbegrensd moeten zijn. Er blijft voor hem geen andere weg over dan zijne verbeeldingskracht te laten werken, m.a.w. als hij een zeker aantal feiten goed geordend geeft, zal hij trachten datgene wat hem ontbreekt aan te vullen door veronderstellingen, die in het kader van het verkregene passen.

Dergelijke veronderstellingen, dergelijke kinderen zijner verbeeldings-

kracht, dusdanige *hypothesen* tot verklaring van het waargenomene zullen eerst dan eenige waarde hebben, indien zij niet een enkel feit maar vele feiten verklaren. De waarschijnlijkheid van de hypothese zal toenemen, wanneer verschijnselen, die later ontdekt worden, zich uit de gestelde hypothese laten verklaren, zonder dat het noodig is er andere veronderstellingen bij te fabriceeren: doch zeer zeker zal de hoogste graad van waarschijnlijkheid dan bereikt worden, als uit de hypothese verschijnselen kunnen voorspeld worden, die nog niet vóór dien tijd zijn gezien, en als later bij onderzoek die verschijnselen zich voordoen.

Onze verbeeldingskracht, onze veronderstellingen, onze hypothesen moeten echter nooit buiten de wereld der feiten haar steunpunt gaan zoeken, al onze materialen worden daaruit genomen; en is één enkel goed geconstateerd feit in strijd met de hypothesen, dan heeft zich onze verbeeldingskracht verkeerde voorstellingen gemaakt en de hypothese valt om nooit weer op te staan. Zoo ging het met de stof, waarmede zich D e s c a r t e s het hemelruim gevuld dacht. Die stof plantte het licht oogenblikkelijk voort. Waarop steunde de veronderstelling? Op het feit, dat hem geen tijdsverloop bekend was tusschen de wording van licht en de waarneming, en dat hij zich onmogelijk eenige natuurkracht kon voorstellen zonder een hulpmiddel, waardoor zij zich vertoont.

Toen echter de Deen R o e m e r door vele waarnemingen aan de wachters van Jupiter bewees, dat het licht wel degelijk tijd noodig heeft om zich voort te planten, viel de hypothese van D e s c a r t e s . En al was de snelheid, die R o e m e r berekende (308000 Kilometers in 1 seconde) eene andere dan die welke verkregen is door F i z e a u (315364 K.M.) of door F o u c a u l t (298117 K.M.), ja, al mochten deze drie waarden nog veranderd worden door de uitkomsten der jongste Venus-expeditie, het staat vast dat D e s c a r t e s faalde.

Op ongeveer gelijke wijze ging het met de hypothesen, die de groote N e w t o n maakte omtrent het licht. Doch niet door één storm was deze vesting berend, langzaam gingen de belegeraars vooruit, maar onwrikbaar stonden zij pal als een uitval werd gedaan. En ook N e w t o n 's hypothese is gevallen; al de feiten, die zij verklaarde worden beter verklaard, beter begrepen door de *golvings-theorie;* deze liet de natuurkundigen nergens in den steek, wat meer is, zij voorspelde verschijnselen. Een en ander zult Gij naar ik vertrouw spoedig duidelijk zijn.

Toen N e w t o n de verschillende verschijnselen, in onzen vorigen brief beschreven, had gezien en nog vele andere proefnemingen had gedaan, ging hij er toe over om zijne verbeeldingskracht te laten werken; zijne phantasie werd losgelaten, hij trachtte de verschijnselen te verklaren door eenige hypothesen. Uitgaande van de wet, dat bij den stoot van elastische voorwerpen de hoek van inval gelijk is aan den

hoek van uitval, - eene wet, die N e w t o n kende en die door ons menigmalen op het biljart is toegepast - zocht hij overeenstemming tusschen deze wet en de gelijkluidende, welke wij bij de terugkaatsing van licht bewaarheid vonden. Daarom dacht hij dat het licht bestaat uit verbazend kleine, elastische lichtdeeltjes, die door het lichtgevend lichaam met enorm groote snelheid worden uitgestooten. Vielen deze lichtdeeltjes op een of ander oppervlak, dan gehoorzaamden zij uit den aard der zaak aan de wet van den elastischen stoot, en de terugkaatsing was verklaard. Voor N e w t o n , den man van de algemeene aantrekkingskracht tusschen al wat stof is, lag de gedachte voor de hand, de breking te verklaren door de aantrekking, die de eene of andere doorschijnende middelstof op de elastische lichtdeeltjes uitoefende. En evenals een lichaam, dat de oppervlakte der aarde nadert, met grootere kracht wordt aangetrokken en dus eene grootere snelheid krijgt, evenzoo werd volgens N e w t o n , de snelheid van de lichtdeeltjes in eene middelstof, als water, glas enz. grooter. Vielen zij loodrecht op de middelstof dan gingen zij loodrecht, d.i. in dezelfde richting er door heen, alleen was de snelheid van beweging grooter. Wat zou er gebeuren indien de lichtstraal schuin op de oppervlakte viel? Ook dat werd door N e w t o n verklaard. Een kogel, die evenwijdig aan den horizon uit de monding van een geschut wordt gedreven, zal die evenwijdige loopbaan niet blijven volgen, omdat de aarde voortdurend hare aantrekkende kracht op dien kogel uitoefent. Die loopbaan zal in het algemeen eene kromme lijn zijn. Welnu, de lichtdeeltjes van den lichtstraal worden door de moleculen van de middelstof aangetrokken, dus zij zullen zich niet meer in dezelfde richting voortbewegen, zij zullen moeten afwijken, m.a.w. elke lichtstraal, die van de eene middelstof in de andere treedt zal van zijnen weg afwijken. Ziedaar de wet der breking. Maar niet alleen worden de lichtstralen als zij uit eene middelstof treden gebroken; zoo als wij gezien hebben, zal bij een bepaalden vorm der middelstof, namelijk, indien een zonnestraal door een prisma gaat, het licht ontleed worden in eenige kleuren, in de spectraalkleuren. Ook daarvoor maakte N e w t o n zijne lichtdeeltjes pasklaar. Sommigen waren kleiner, anderen grooter, de grootste werden het meest door de moleculen der middelstof aangetrokken, zij weken dus het meest van hunnen weg af; de kleinere werden minder aangetrokken; derhalve wit licht, dat lichtdeeltjes van allerlei grootte bevat, wordt ontbonden in de spectraal lichtbundels.

Het bovenstaande is in korte trekken de zoogenaamde *Emissie-theorie van Newton.* Zooals Gij begrijpt verklaarde zij ten tijde van N e w t o n nagenoeg alle bekende feiten, en al moest hij bijvoorbeeld om de zoogenaamde kleurringen te verklaren, nog veronderstellen, dat die lichtdeeltjes, terwijl zij uitgezonden werden, voortdurend over hun hoofd tuimelden, N e w t o n zag zijne hypothese door de meeste ge-

leerden van naam aangenomen. Mannen als Laplace (1749-1827), Biot (1774-1862) en Brewster (1781-1868) bleven tot aan het einde van hun leven ijverige aanhangers van de Emissie-theorie, en toch was reeds tijdens het leven van Newton eene andere hypothese gesteld, welke wij reeds boven hebben genoemd als de *Undulatie-theorie.* Aan die theorie is de naam verbonden van een landgenoot, die zich ook in de sterrekunde on verwelkbare lauweren heeft verworven. Ik bedoel Christian Huyghens (1629-1693). Volgens de Undulatie-theorie zijn alle stoffen en het gansche heelal gevuld met eene oneindig fijne, onzichtbare, elastische stof, die den naam draagt van ether. En evenals een geluidgevend lichaam de omringende lichtdeeltjes in eene schommelende beweging brengt, en deze deeltjes op hunne beurt de aanliggende doen schommelen om aldus de schommelende of vibreerende beweging voort te planten, evenzoo gebeurt met de ether. Een lichtgevend lichaam heeft de eigenschap den ether, die in dat lichaam aanwezig is, met eene ontzettend groote snelheid te doen trillen. De trillende etherdeeltjes planten, tengevolge van hunne onderlinge aantrekking, de schommelende beweging op de naastbijzijnde voort, en wel met zoodanige snelheid, dat als op zeker oogenblik een etherdeeltje begint te trillen, na verloop van 1 seconde een etherdeeltje op ruim 300000 K.M. van het eerste verwijderd eene dergelijke vibreerende of schommelende beweging zal beginnen.

Om ons een denkbeeld te vormen van het wezen eener golvende beweging en van de snelheid van voortplanting dier beweging verplaatsen wij ons in gedachte aan den oever van een stilstaand water. Werpen wij een steen in het midden, dan zien we onmiddellijk uit dat midden een aantal golven (in den vorm van cirkels) hun oorsprong nemen, die zich al verder en verder van het middelpunt uitbreiden en eindelijk voor onze voeten aan uitputting sterven. Doen we hetzelfde nog eens in een bak met water, dan zien we, dat elk waterdeeltje eene op- en neergaande beweging heeft, doch zich niet op een grooteren ofstand van het middelpunt verwijdert, zooals wij misschien een oogenblik gemeend hebben. Voorts kunnen wij bij elke golf op een oogenblik een ‘berg’ en een ‘dal’ onderscheiden, die weldra in een dal en een berg zullen veranderd zijn.

Door de onderlinge aantrekking der moleculen zal elk molecule zijn volgenden buurman trachten mee te voeren of m.a.w. dat molecule een schommelende beweging doen volvoeren, zoodat na eenige oogenblikken moleculen, die vroeger in rust waren, weldra zullen schommelen, waardoor de golfbeweging wordt voortgeplant. Derhalve, en dat mogen we niet vergeten, is de voortplanting van eene golfbeweging, van eene trillende beweging, de voortplanting van eene gedaante, van een vorm en geen voortbewegen of aanhoudend vooruitschuiven van de deeltjes der stof waarin de beweging plaats vindt. Bij de golvende of trillende beweging van den ether noemt men *golflengte* den

afstand van het midden van twee bergen of van twee dalen, en *amplitudo* de dubbele hoogte van een berg of van een dal, want de hoogte van den berg of de diepte van het dal worden gelijk ondersteld.

Denken wij ons het deeltje A zich bewegende naar B en dan terug over A naar C, zoodat AB = AC, dan is de amplitudo ook de afstand tusschen B en C.

Verder zij het opgemerkt, dat, zooals wiskundige berekening leert, twee deeltjes ether, die op het punt zijn van zich op volkomen dezelfde wijze te bewegen, altijd op een geheel aantal golflengten van elkander verwijderd zijn. Dus indien D zich op 't zelfde oogenblik in volkomen denzelfden toestand bevind als A, dan is de afstand tusschen A en B, een, twee of meer golflengten. Tot goed begrip van de zaak dien ik nog te vermelden, dat als A eene schommeling, oscillatie of vibratie volbracht heeft, een deeltje op 1 golflengte afstands gelegen zijne vibratie zal beginnen, of m.a.w. in den tijd dat een etherdeeltje ééne schommeling volbrengt plant zich de beweging eene golflengte voort. Stellen wij derhalve dat een etherdeeltje in den tijd van ééne seconde n oscillaties maakt, dan zal, indien de golflengte l Meters groot is, de beweging zich $n \times l$ Meters hebben voortgeplant, in den tijd van ééne seconde, derhalve is dan de voortplantingssnelheid $n \times l$ Meters.

Het zal ons weldra blijken, Amice, van hoeveel belang bovenstaande betrekking is voor de theorie van het licht. Doch we zullen ons daarmee nu nog niet bezighouden. Laten we liever teruggaan naar N e w t o n en H u y g h e n s. Toen de laatste de Undulatie-theorie had opgesteld, was N e w t o n op het toppunt van zijnen roem, en het laat zich dus begrijpen, dat het vrij vermetel was om tegenover N e w t o n als bestrijder van de Emissie-theorie op te treden. Bovendien kon H u y g h e n s de gegrondheid zijner hypothese niet goed door proeven aantoonen, terwijl N e w t o n door zeer vernuftige toevoegingen aan zijne hypothese haar pasklaar maakte voor alles wat over licht bekend werd en daarenboven de Undulatie-theorie bij het leven van Huyghens een grooten knak gaf door de opmerking: dat als zij waar was, en licht werkelijk ontstond door golfbewegingen van den ether, er geen schaduw kan bestaan.

Na H u y g h e n s' dood werd de Undulatie-theorie met ernst verdedigd door den beroemden wiskundige E u l e r (1707-1783); haar eigenlijke triomf dagteekent echter van het begin dezer eeuw, toen een tweetal genieën, T h o m a s Y o u n g en F r e s n e l (1788-1827), zich het stiefkind aantrokken en voor haar op de meest glansrijke wijze de over-

winning behaalden. Arago (1786-1853), Foucault (1819-1868) en Fizeau hebben zich weinig minder verdienstelijk gemaakt. De twee laatsten schoten eene flinke bres in Newton's theorie. N. toch beweerde, dat de snelheid van voortplanting in eene middelstof zooals water of glas bij breking grooter zou zijn dan in lucht. Volgens de Undulatie-theorie zou juist het omgekeerde waar zijn. Dáár stonden de beide theorieën dan lijnrecht tegen elkander over. Fizeau en Foucault bewezen door zorgvuldige en hoogst moeielijke proeven, dat de Undulatie-theorie gelijk had. Young en Fresnel namen de bewering van N. onder handen, dat er volgens de ether-theorie geen schaduw kon bestaan. Door experimenten en berekeningen verklaarden zij niet alleen het ontstaan van schaduw, maar door voortgezette onderzoekingen en becijferingen bewezen zij de overeenkomst tusschen theorie en experimenten, en berekenden vooraf het hoe van sommige verschijnselen. De hoofdverdienste van Young en Fresnel is: de leer der interferentie toegepast te hebben op lichtbronnen. Die leer der interferentie heeft den doodsteek gegeven aan de Emissie-theorie, vooral toen het vernuft van Fresnel allerlei experimenten uitdacht, die de hooge waarschijnlijkheid van Huyghens' hypothese ten sterkste bewezen. Laat ik trachten in korte trekken U nog een denkbeeld te geven van het begrip: interferentie. Denk U twee punten waaruit golfbewegingen haren oorsprong nemen. Nu zal het duidelijk zijn, dat de vibreerende beweging van een punt, hetwelk van elk dier twee punten op een, twee of meer golflengten verwijderd is, zal versterkt worden, immers dan vallen dáár bergen en dalen samen en dan zal de amplitudo 2 maal grooter worden. Even gemakkelijk kunt Gij U voorstellen, dat als dat punt eene halve golflengte of een oneven getal halve golflengten van een dier twee punten verwijderd is, een berg met een dal en omgekeerd zal samenvallen: er zal dan op die plaats geene vibreerende beweging plaats hebben, er zal dus geen licht maar duisternis zijn. Deze interferentie-theorie, waardoor zich verklaren laat, dat lichtstralen die op eenig scherm vallen, duisternis kunnen veroorzaken en die dus de paradoxe opheldert ‘licht en licht geeft duister’, is zoo zeer in de natuurkunde ingedrongen en heeft daar zoo'n vasten voet gekregen, dat het ontkennen van die interferentie met recht als onzin zou worden uitgekreten. Op die leer der interferentie berusten de meest schoone en de prachtigste verschijnselen, die waargenomen worden bij polarisatie, bij dubbele breking enz. enz. Want ethertrillingen behoeven elkander niet geheel op te heffen, zij kunnen elkander ook verzwakken.

Slechts noode zie ik er van af om de verklaring te geven van al de verschillende verschijnselen, van al die krachtige kleurschakeeringen welke ons oog zoo vriendelijk aandoen als wij een paarlemoeren voorwerp beschouwen of de vergankelijke zeepbel van een jongen door een luchtstroom zien wegvoeren. Al die zaken worden geleidelijk verklaard uit

de ether-theorie en zij zijn in de hand van de natuurkundigen een middel om de golflengte van de ethertrillingen te berekenen.

Alle etherdeeltjes trillen toch met verschillende snelheid. Evenals de hoogte van een toon afhangt van het aantal trillingen in één seconde, evenzoo hangt de kleur af van het aantal schommelingen, dat een etherdeeltje in 1 seconde maakt. Dat aantal schommelingen kunnen wij te weten komen, als wij de golflengte voor zekere spectraalkleur kennen, immers wij bevonden dat het aantal oscillaties × de golflengte = de voortplantingssnelheid.

Daar wij nu de voortplantingssnelheid kennen, zullen wij, zoo de golfflengte van eenige kleur bepaald kan worden, het aantal oscillaties vinden der etherdeeltjes, door wier beweging die kleur ontstaat, als we de voortplantingssnelheid deelen door de golflengte. F r e s n e l heeft door prachtige interferentie-verschijnselen in homogeen licht, door dan eens spectraalrood, dan spectraaloranje licht te gebruiken enz. de golflengte van die kleuren bepaald en vervolgens het aantal oscillaties in eene seconde berekend. Hij verkreeg daarbij de volgende uitkomsten.

Kleur.	**Golflengte in de lucht, uitgedrukt in Millimeters.**	**Aantal oscillaties in 1 seconde, uitgedrukt in billioenen, d.i. millioen maal milloen, in de luchtledige ruimte.**
Uiterste rood	0,000645	481
Rood	0,000620	500
Oranje-rood	0,000596	520
Oranje	0,000583	532
Geel-oranje	0,000571	543
Geel	0,000551	563
Groen-geel	0,000532	583
Groen	0,000511	607
Blauw-groen	0,000492	630
Blauw	0,000475	653
Indigo-blauw	0,000459	676
Indigo	0,000449	691
Violet-Indigo	0,000439	707
Violet	0,000423	735
Uiterst-Violet	0,000406	764

Van het verbazend groote aantal oscillaties, die een etherdeeltje maakt in den tijd van ééne seconde mogen we ons geen denkbeeld kunnen maken, den indruk van ontzaggelijke snelheid zullen wij zeker altoos behouden

Laten wij bovenstaande tabel eens nauwkeurig opnemen. Wij zien dat de minst breekbare kleuren ontstaan door de grootste ethergolven en dat de meest breekbare spectraal-kleuren veroorzaakt worden door

de kleinste ethergolven. Tevens blijkt ons uit die tabel, dat de roode kleur haar aanzijn te danken heeft aan minder snelle oscillaties van den ether; dat snellere trillingen geel doen geboren worden enz. Brengen we een en ander in verband met de dispersie van het licht en de verschillende kleurgewaarwordingen, dan blijkt het ons dat het zonnelicht een oneindig aantal verschillende lichtgolven bezit, die verschillend gebroken worden en de reeks kleurschakeeringen van uiterst rood tot uiterst violet doen ontstaan. Al die lichtgolven te zamen brengen voor ons den indruk van wit licht te weeg. Worden al die lichtgolven door een oppervlak zoodanig teruggekaatst dat hare onderlinge verhouding niet gewijzigd wordt, dan is dit oppervlak verblindend wit, zooals sneeuw. Eene gelijkmatige vermindering van alle golven zal de intensiteit van het witte licht doen afnemen, doch de kleur niet veranderen. Wanneer echter uit wit licht de kleinere golven worden weggenomen, dan zullen in het overblijvende licht de grootere golven de overhand hebben, m.a.w. het tot ons komende licht zal roodachtig zijn. Op gelijke wijze zal wit licht, waaruit de grootere golven worden weggenomen, blauw of paarsachtig worden.

Passen wij in navolging van T y n d a l l bovenstaande redeneering toe op de lucht. De heldere en onbewolkte hemel is blauw. In het licht, dat daarvan in ons oog komt, zijn derhalve hoofdzakelijk kleinere ether-golven aanwezig. Wat is daarvan de oorzaak?

Men kan twee veronderstellingen maken: 1° dat het licht, hetwelk ons door de lucht gewordt, is doorgelaten licht, met andere woorden: dat de lucht blauw is, of 2° dat het is teruggekaatst licht. In de eerste veronderstelling zal het licht door de lucht gaande zijn grootere golven verloren hebben en zullen dus alleen kleinere golven in ons oog komen en daar de gewaarwordingen van blauw licht te voorschijn roepen. Maar hoe komt het dan, dat het zonnelicht bij zons op- of ondergang rood-, oranje- of geelachtig is? Het licht passeert dan veel meer luchtlagen en zal dus in de gelegenheid zijn om bijna al zijne grootere ether-golven te verliezen; het zou dan donkerblauw of paarschachtig moeten zijn.

Onderzoeken wij de tweede veronderstelling. Verplaats U daarvoor, Amice, aan de oevers van de Noordzee, bijv. aan het strand van Scheveningen. Dàar ligt eene groote visschersboot flink geankerd. Alle golven, groote zoowel als kleine, worden door die boot teruggekaatst. Hier ziet Ge een steentje. Groote golven storen zich niet aan den weerstand dien dit steentje biedt, zij gaan ongehinderd door; kleinere golfjes daarentegen ziet Ge teruggekaatst. Passen we met behulp onzer verbeeldingskracht het zoo pas geleerde toe op de lucht en denk U in de lucht een oneindig groot aantal oneindig kleine deeltjes aanwezig. Het witte zonlicht, met ethergolven van allerlei grootte, valt op die deeltjes; die ethergolven stooten er tegen aan. De grootere ethergolven storen zich niet aan de terugkaatsing van die deeltjes; zij

gaan ongehinderd door; doch de kleinere worden teruggekaatst. In het teruggekaatste licht zullen dus de kleinere golven de bovenhand hebben, dit zal dus blauw licht zijn. Het doorgelaten licht zal voornamelijk grootere ethergolven bezitten, het zal dus roodachtig licht zijn of, wanneer er nog veel kleinere golven bij zijn, geelachtig licht. Neemt nu, als de zon tot den horizon nadert, de dikte der luchtlagen, die doorloopen moeten worden, toe, dan zullen de kleinere ethergolven meer en meer verloren worden en zal het doorgelatene licht, het licht, dat van de zon tot ons komt, d.i. het zonnelicht, rood schijnen, terwijl ons voortdurend van de hoogere luchtlagen teruggekaatst licht d.i. blauw licht wordt toegezonden.

In de veronderstelling, dat er in onzen dampkring zeer kleine deeltjes zweven, laten zich volgens bovenstaande redeneering de feiten verklaren. Zijn er nu in de natuurkunde feiten bekend, die kunnen dienen tot bevestiging van die veronderstelling? Ja, daartoe een frappant voorbeeld. Zooals U bekend is, worden sommige gasvormige verbindingen, bijv. zwaveligzuur (eene verbinding van zwavel en zuurstof, die ontstaat als zwavel verbrand wordt) ontleed door zeer sterk licht. Wanneer men nu in eene donkere kamer door eene flesch die met zwaveligzuur gevuld is een sterken lichtbundel laat gaan, dan zal na verloop van eenige oogenblikken die lichtbundel in de flesch prachtig blauw gekleurd zijn. Later wordt dat blauw bleeker en bleeker en weldra zal die lichtbundel wit schijnen en de flesch gevuld zijn met een wolk van fijn verdeelden zwavel. Hoe verklaren wij dit nu? Door de werking van het licht is het zwaveligzuur ontleed en heeft zich de zwavel afgezet in deeltjes, die in den beginne zoo klein waren, dat zij van het invallende licht alleen de kleinere golven konden terugkaatsen en de grootere moesten doorlaten. Dit teruggekaatste licht zien wij als blauw licht. Langzamerhand echter vereenigden zich die kleinere deeltjes tot klompjes, tot grootere, die weldra in de gelegenheid waren alle ethergolven, zoo de groote als de kleine gelijkmatig, en dus het licht als wit licht terug te kaatsen.

En nu kunnen wij nog een aantal andere voorbeelden aanvoeren, die tot illustratie van onze ether-theorie kunnen dienen. Melk, die afgeroomd en met water verdund is, op de ons helaas maar al te goed bekende wijze, krijgt eene blauwachtige tint. De rookwolken uit een locomotief of van onze cigaren zijn blauw gekleurd, evenals de rook welke uit onze schoorsteenen opstijgt. Waarschijnlijk hebben de Zwitsersche meren voor een deel hun prachtige blauwe tint te danken aan de fijne stofdeeltjes die, van de bergen afgeschuurd, aan de oppervlakte van het water blijven zweven, en evenals in al de overige gevallen van het witte zonlicht de grootere ethergolven doorlaten, doch de kleinere d.i. de blauwe lichtgolven terugkaatsen.

Zooals Gij ziet, Amice, laten zich bovengenoemde verschijnselen gemakkelijk door de ethertheorie verklaren. Het goede recht van die

theorie zal zeker niet meer door U betwijfeld worden als ik nog U het volgende meedeel. Sir W i l l i a m R. H a m i l t o n , een Engelsch geleerde die de berekeningen napluisde van F r e s n e l en diens opvatting van de ethertheorie verder uitbreidde en ontwikkelde, kwam door zijne zuiver theoretische formulen tot het besluit: dat in zoogenaamde dubbelbrekende kristallen vier punten waren, die de eigenschap hadden van de licht- of ethergolven te verspreiden in een kegel in plaats van in twee lichtstralen. Hij verzocht zijn vriend L l o y d , een geleerde die beter experimentator was, de juistheid van het verschijnsel dat Hamilton conische refractie noemde proefondervindelijk te bevestigen. Werkelijk heeft L l o y d het verschijnsel bij het kristal Arragoniet gezien. H a m i l t o n , zijne berekeningen verder voortzettende, voorspelde nog een dergelijk ander verschijnsel uit zijne formulen. L l o y d en na hem anderen bewezen de juistheid zijner berekeningen. Mij dunkt, Amice, als eene hypothese het zoo ver brengt dat ze dingen, die nog nooit door menschenoogen zijn aanschouwd, voorspelt als te moeten gebeuren onder deze of gene omstandigheden, dan mogen wij zeker eene dergelijke hypothese voor hoogst waarschijnlijk houden. De ethertheorie heeft dan ook eene eereplaats in de lijst der wetenschappelijke hypothesen ingenomen. Met trots wijzen de jongeren der wetenschap op haar als een telg der negentiende eeuw. En niet alleen verklaart zij licht, ook warmte is niets anders dan etherbeweging. Licht en warmte worden ons toegezonden door de zon. Zij gaan hand aan hand; beide zijn zij bewegingen van den ether, de mindere snelle uiten zich als warmteverschijnselen, de snellere als licht en kleuren.

Men heeft gepoogd om ook electriciteit en de andere bekende natuurkrachten te verklaren door ethertrillingen, en nog voor pas een paar jaren is daartoe eene niet geheel en al gelukte poging gewaagd door den beroemden E d l u n d . 't Is misschien niet onmogelijk, dat latere pogingen van andere geleerden het vraagstuk oplossen; dat er eene nauwe betrekking bestaat tusschen electriciteit, warmte en licht is overbekend. Een galvanische stroom zal een platina-draad of een anderen metalen draad verhitten, doen gloeien, smelten en verdampen, al naarmate de spanning en de hoeveelheid electriciteit die op een gegeven oogenblik door den draad stroomt. Voorshands echter kunnen we de electriciteit, het magnetisme of andere onbekende natuurkrachten *niet* verklaren door ethertrillingen. Wie gevraagd werd, ‘wat is electriciteit’ of ‘magnetisme enz.’ zou daarop onmogelijk een eenigszins voldoend antwoord kunnen geven. Het éénige wat hij kan antwoorden is ‘ik weet het niet.’ Hetzelfde doet na hartelijke groeten tot afscheid

t.t.

MAX VAN EDIJCK.

A., Maart 1875.

Staatkunde en geschiedenis.

Uit onzen heldentijd.

Jan van Venray (Johannes Ceporinus) en de wording en vestiging der Hervormde gemeente te Zalt-Bommel, door Dr. J.G.R. Acquoy, pred. ald. 's Hertogenbosch, G.H. van der Schuijt, 1873.

Meerdere beoordeelaren hebben zich over het geschrift van den Bommelschen predikant Acquoy reeds doen hooren. Zooveel mij bekend is, spraken allen er lof van. En te recht, naar het mij voorkomt. Het behelst veel en daarbij veel belangrijks uit dat tijdvak van onze zoowel Staats- als Kerkgeschiedenis, hetwelk nog altijd bij schrijvers en lezers de meeste belangstelling wekt, ik bedoel dat van onze worsteling *en* met Spanje *en* met Rome. Er bij komt, dat het vele en belangrijke, waarvan ik spreek, in zooverre nieuw tevens is, als het voor een goed deel ontleend werd aan oorspronkelijke bescheiden, en ook dit nog, dat het met zorg gerangschikt, met bezadigdheid ten beste gegeven en door eene nauwkeurige inhoudsopgave en een breed register gemakkelijker te genieten gemaakt is.

Eenige vragen betrekkelijk bijzonderheden van ondergeschikt belang mogen mij eerst gegund zijn.

Bladz. 7 aant. 1 geeft de schrijver de woorden van *Het ontroerde Nederland* betrekkelijk de Roomschgezinden te Bommel, die in 1672 na eenen nieuwen abt van Marienweerd bekomen te hebben, de geestelijke goederen begonnen op te sporen enz.; ware 't, ook al kome hij later op de zaak terug, misplaatst geweest, indien hij reeds nu opmerkzaam er op gemaakt hadde, dat in het *Nederlandsch archief voor kerkelijke geschiedenis* door Kist en Roijaards D. VIII bl. 177 een stuk van gezegden abt betrekkelijk de abdijgoederen voorkomt?

Bladz. 141 vlgg. bespreekt de schrijver het beleg van Bommel in 1599. Naar vele geschriften, die geraadpleegd kunnen worden, verwijst hij. Had hij reden dit niet te doen naar de brieven, die voorkomen bij Dodt van Flensburg in het *Archief voor kerkelijke en we-*

reldsche geschiedenis D. VII bladz. 313 vlgg.? Er zijn er onder van prins Maurits, geschreven te Bommel en op den Voren, terwijl allen bijdragen behelzen, waardoor de voorstelling van het beleg aan volledigheid winnen kan.

Bladz. 269 deelt de schrijver in Bijlage XX het rapport mede van eenen spion betrekkelijk den togt van Prins Willem uit den Briel over Dordrecht en Gorinchem naar Zalt-Bommel, 26-28 Juli 1873, een rapport, waarin bij herhaling Willeken van Angeren gememoreerd wordt. Was deze de Willeken, die door de geschiedenis van Oudewater's moord zulk eene treurige vermaardheid verkregen heeft, daar zij dus van hem te berigten had: ‘Willeken van Angeren, een Duitsch Hopman, heeft ook een Schans, leggende op den IJseldijk naar Gouda toe, een halve mijl van Oudewater, verlaten en is daer uit, zonder nood, zeer schandelijk daer van verloopen, alzo dat de Schans twee dagen zonder Volk heeft geweest, waer door de stad te meer benaauwd is geworden.’ enz.

Bladz. 264 vlgg. is in Bijlage XVII de ‘inventaris der goederen van Dirk van Haaften.’

Daarin de woorden:

‘Dan hefft noich den smalen teinden, de den groten teinden annex is, aen sick.’

en dien overeenkomstig in het Register deze:

‘Tienden. Smalle tienden, 265; groote tienden, 265.’

Stond in het HS. groote, of: grove? 't zal den schrijver niet onbekend zijn, dat men tot op den huidigen dag de tienden in ‘grove’ en ‘smale’ onderscheidt.

Verder in den Inventaris de woorden:

‘In den ersten XXV rode dicks tegen thuis to Waijenn.’

en aan den voet der bladz. omtrent dat Waijenn de vraag: Wadenoijen?

't Moet den schrijver niet in de gedachte gekomen zijn, dat Wadenoijen *en* als verder af *en* als aan de Linge gelegen, moeielijk bedoeld kan wezen. Bedoeld is ongetwijfeld het huis Waden of Waaijenstein onder Herwijnen. Nog is te dier stede de benaming Waaijen in gebruik.

Ik heb echter ook eene vraag te doen betrekkelijk iets, dat mij niet van ondergeschikt belang voorkomt.

Onder de 14 afdeelingen van Acquoy's geschrift is er eene, die tot opschrift heeft: ‘Algemeene beschouwing naar aanleiding van het tot dusverre behandelde.’ Zij is blijkbaar *con amore* geschreven. Maar ook zóó, dat zij op instemming mag aanspraak maken? In zooverre zeker, als zij de bewering behelst, dat de beweging, waaraan in de 16de eeuw het voorgeslacht zich gaf, een kerkelijk karakter had, niet uitsluitend, maar mede, maar voornamelijk. Afdoende voor deze bewering zijn de getuigenissen van Alba, don Fredrico en Requesens,

die bijgebracht zijn en die op hetzelfde neerkomen, als de getuigenis van den jongsten geschiedschrijver van Spanje, don Hermenegildo Rato y Hevia, zooals zij vervat is in deze regelen: ‘habiendo reproducido Felipe los edictos contro los sectarios luteranos y establecido para entender en estos delitos un tribunal especial, que era una perfecta copia del de la santa inquisicion, los animos acabaron de irritarse y empezó á demostrarse claramente la rebelion.’ Maar ik aarzel de vraag te beamen, voor zooveel zij ook de bewering behelst, dat het genoemde ‘kerkelijk’ een ‘kalvinistisch’ karakter geweest is, zoodat zij, die het kalvinisme huldigden, ‘aan den opstand den eersten stoot gegeven en aan den vrijheidsoorlog het meest werkzaam aandeel genomen hebben.’ Dat is te veel eer aan het Kalvinisme bewezen, dunkt mij en te kort gedaan aan zoovelen, als schoon van dien godsdienstvorm afkeerig, ja! dien godsdienstvorm vijandig, toch voor de vrijheid op burgerlijk en kerkelijk gebied zijn opgetreden en hebben pal gestaan. Ik zal de namen van dezen en dien hunner hier niet noemen, maar herinneren, hoe in 1618 Remonstranten met het oog op het verleden betuigden: ‘wij sijn noch de selve luiden, ofte altijds hunne kinderen die onder de vleugelen van den Prince van Oranje, hooghloffelijker gedachtenisse, hebben geschuilt en hem met goedt en bloedt bijgestaen’ en met het oog op de toekomst: ‘sijn de Contraremonstranten liefhebbers van 't vaderlandt, wij sijn het ook en sullen in geenen deele in gebreeke blijven om sulks met onze gebeden tot Godt en met goedt en bloedt, als het noodt is, te betoonen.’

F.A.E.P.R.E.

De tweede expeditie tegen Atjih.
eene bijdrage tot de Indische krijgsgeschiedenis, door A.J.A. Gerlach, *Gepensioneerd Kolonel der Artillerie.* *(Slot.)*

VI.
Kota Radja.

Den afgebroken draad der geschiedenis wederom opvattende, vorderen de kraton - dien ik voortaan, als Nederlandsche hoofdbezitting,

Kota Radja zal noemen - en het bivak van Penajoeng op nieuw onze aandacht.

Bij eenige verkenningen werden de hier en daar gevonden versterkingen in brand gestoken, en hoewel de cholera weder toenam, vooral onder de uit Padang aangekomen troepen, werd alles voorbereid om Kota Radja tot eene duurzame verblijfplaats in te richten.

Den 29sten Januari rukte eene colonne uit, van het hoofdkwartier vergezeld, om het terrein ten zuiden van Longbattah te verkennen, vredelievende proclamatiën te verspreiden en zoo mogelijk de gemeenschap der Sagi van de XXII met die van de XXV en XXVI moekim te verbreken. Men verkreeg nu een beter overzicht van de door den vijand opgeworpen werken. Langs de rivierzijde besloeg de lengte der aan elkander verbonden geslotene redouten eene frontlengte van meer dan 1000 meters. Die van Pakan-Atjih waren de belangrijkste, zoowel van profiel als commandement. Ofschoon allen onregelmatig geprofileerd, waren zij goed beschermd, voor eene hardnekkige verdediging vatbaar en in den volsten zin des woords stormvrij. Een aanval op den kraton - van alle zijden aan een hevig vuur blootgesteld - zou hoogst waarschijnlijk zijn afgeslagen, en nu eerst begreep men hoeveel onze troepen bij de 1ste expeditie daaronder moesten lijden.

Bij het doortrekken van Longbattah werd de marsch tengevolge van coupures waarover slechts een boomstam was heengeworpen hoogst moeilijk; de woning van den Imam was verbrand, doch velen der overige huizen waren in dezen welvarenden kampong in- en uitwendig oneindig beter ingericht dan de armzalige woning van Atjihs gebieder in den eenmaal om zijn pracht en rijkdom zoo beroemden kraton. Op een pleintje lag een versch graf onder een afdak, waarin waarschijnlijk het stoffelijk overblijfsel van den pas gestorven sultan was neergelegd.

Bij het verlaten van den kampong werd de colonne al spoedig uit Lam-Tjermej of Sireh beschoten en genoodzaakt een gevecht aan te nemen, eenige huizen in brand te steken en een benting te veroveren.

Toen echter het vuur uit een tweede ongenaakbare versterking, van de overzijde der rivier werd ondersteund en de munitie verminderde, werd dit geheel doelloos gevecht op een geschikt oogenblik afgebroken en de terugtocht aangenomen. In de veroverde sterkte vond men een brief van panglima Polim - zonder dagteekening - waarin hij zijn onderdanen tot den heiligen strijd opriep. Als een proeve van inheemschen stijl, laat ik den inhoud van dit schrijven hier volgen.

‘Dit is een brief van den *Toekoe Panglima der XXII moekims*, *Sri Moeda Perkasa.*

Dat God de Verhevene hem doe toekomen aan den *toekoe van Tanah Aboe*, aan *toekoe panglima Baït*, aan *panglima Arah* (?) en alle voorvechters, aan *toekoe Sech Oed' Doednja* en zijne volgelingen, mijne onderhoorigen van de XXII moekims, (“anak” d.i. kinderen staat in

den brief, zal moeten zijn “anak-boea,” hetgeen onderhoorigen beteekent).

Thans deel ik u allen mede, omtrent den oorlog tegen de Hollanders: dat wanneer er nog vertrouwen bestaat in *Allah*, in *Mohamed* den profeet en in den Mohamedaanschen godsdienst, gij alle krachten moet inspannen, (letterlijk staat er: span dan met alle krachten uwe spieren in).

Vroeger was ik tegen oorlog gezind; ik leefde rustig, maar met Gods hulp zal ik thans optreden. Daarover wensch ik met U te beraadslagen. Kiest gij zelven Uwe strijders in de kampongs, die onder U en mijne hoeloebalangs staan.’

De gelukwenschen van Z.M. den Koning, den gouverneur-generaal en andere autoriteiten werden bij verschillende dagorders aan de troepen voorgelezen, terwijl aan den generaal Van Swieten insgelijks verscheidene bewijzen van belangstelling uit Nederland en Indië ten deel vielen.

Deden sommige hoofden van hunne goede stemming blijken, anderen daarentegen bleven even vijandig gezind en in hun verzet volharden, zooals toekoe Nanta, het hoofd van vroeger aan toekoe Nek toebehoord hebbende moekims, toekoe Hassim (de Todtleben der Atjineezen) en Imam Longbattah die 50 dollars stelde op het hoofd van onzen vriend Toekoe Nek en op dat van zijn schoonzoon Nja Mohammed. Toen uit vele ingekomen berichten bleek dat de oorlogzuchtige partij opnieuw samenspande en den strijd wilde hervatten, schreef de regeerings-commissaris (2 Februari 1874) den volgenden brief aan de hoofden van de drie sagi's van het rijk.

Na de gewone inleiding:

‘Wijders geef ik U te kennen vernomen te hebben, dat op het gebied van toekoe Nanta (VI moekim), versterkingen worden aangelegd; dat ook te Longbattah en andere plaatsen versterkingen zijn opgericht en zich in de sagi der XXVI moekim meer volk verzameld heeft dan de bevolking van dat landschap bedraagt.

Waarom geschieden die dwaze en vruchtelooze pogingen van tegenstand? Had de overledene Sultan Alaoe 'd-din Machmoed Shah den vrede aangenomen, dien ik hem aanbood, dan zou hem en het volk veel onheil zijn gespaard. Doch men heeft de wreedheid gehad mijn zendeling te vermoorden, men heeft mijne brieven niet beantwoord en mij tot het voortzetten van den oorlog gedwongen.

Ik heb den Sultan niet verzwegen, dat mijne middelen om in den oorlog te overwinnnen zóó groot en krachtig waren, dat er voor de Atjineezen geen kans was om den tegenstand vol te houden. Heb ik in mijn brief van den 1sten December geen waarheid gesproken; en is alles niet uitgekomen zooals ik het gezegd heb?

Denken de hoofden der sagi's dat zij mij elk afzonderlijk zullen kunnen weerstaan, wanneer zij vereenigd de verovering van den kraton niet hebben kunnen verhinderen? Weten zij dan niet dat mijn solda-

ten nog met eenige duizenden zijn vermeerderd en dat mijn leger heden nog grooter is dan den dag van de verovering van den kraton?

Ik ben den 29sten Januari naar Longbattah gegaan, om voor de hoofden van de XXII moekim brieven te brengen, waarin beloofd is dat geen leed zal worden gedaan aan de kampongs die zich niet verdedigen. Ik heb die brieven op verschillende plaatsen nedergelegd, en zij die ze gevonden hebben kunnen getuigen, dat in die kampong alles onaangeroerd is gebleven.

Maar in de kampong Lam- Sireh heeft men op mijne soldaten geschoten. Wij wilden niemand leed doen maar het volk gerust stellen en uitnoodigen hun gewoon bedrijf te hervatten, en zouden naar ons legerkamp zijn teruggekeerd als men ons ongemoeid had gelaten.

Maar men schoot op ons en dwong mij, de dwazen die mij trotseerden te straffen, en de kampong waaruit geschoten werd te vernielen. Zal het U iets doen winnen op die wijze voort te gaan?

Ik heb mij eenige dagen rustig gehouden om U tijd van bedenken te geven en niet weder genoodzaakt te zijn eenige van uwe kampongs te verwoesten.

Maar zoo de hoofden en het volk zich van mij verwijderd houden, zich niet komen onderwerpen, niet medewerken om een geregeld bestuur te verkrijgen, dan zullen mijne soldaten uwe schoone kampongs gaan bezoeken en vernielen wat mij tegenstand biedt.

Mocht er soms aan gedacht worden een anderen Sultan in de plaats van den overledenen te kiezen, weet dan, dat ik die keuze als onwettig en van geene waarde beschouw en geen anderen souverein erken dan het Nederlandsche gouvernement.

Bedenk wel wat gij doet en zult doen; mijne bedoelingen zijn goed. Gods vloek zal over U en Uw volk komen als gij op den ingeslagen weg voortgaat.

Dat zijn mijne woorden.'

Ofschoon de opperbevelhebber weinig resultaat van dit schrijven verwachtte, wilde hij, zijn eenmaal aangenomen beginsel getrouw, geene gelegenheid laten voorbijgaan om zijne inzichten bekend te maken; te meer daar een groot deel der bevolking, den oorlog moede, niets liever wenschte, dan een krijg te zien eindigen waarbij zij reeds zooveel verloren hadden.

Tegenover deze gunstige verschijnselen vertoonden zich wel is waar spoedig andere van minder gunstigen aard; zoowel oostwaarts van het kampement te Penajoeng, als ten zuiden van den kraton, en in het gebied van toekoe Nanta, werden weder versterkingen opgeworpen; maar de generaal Van Swieten liet zich daardoor niet afbrengen van zijn voornemen, om zijnerzijds zooveel mogelijk verder wapengeweld te vermijden. Dit voornemen was gegrond op de overweging, dat thans de pacificatie van hoofden en bevolking ons eenig doel moest zijn, die slechts door oorlogsgeweld kon worden vertraagd. Bovendien werden

verdere operatiën tegen den vijand onraadzaam geacht, zoowel omdat wij al onze krachten moesten inspannen voor de behoorlijke inrichting der militaire positiën aan de rivier, die door onze troepen bezet zouden blijven, als omdat alle bewegingen, bestaande in het vervolgen van den vijand en in het veroveren zijner op eenigen afstand gelegen versterkingen, zelfs uit een zuiver militair oogpunt, geen doel konden treffen, aangezien ze aanstonds weder verlaten zouden moeten worden, wilden wij onze krachten niet versnipperen.

Na almede in ernstige overweging te hebben genomen, òf door mobiele colonnes den vijand uit den omtrek te doen verjagen en het opwerpen van versterkingen om en bij Kota Radja te beletten, òf wel het volk in de gelegenheid te stellen vrouwen en kinderen terug te roepen en den dagelijkschen arbeid te hervatten, werd tot het laatste besloten. De beweegredenen die den regeerings-commissaris tot dit besluit deden overhellen, zijn genoegzaam uit al het voorgaande af te leiden.

In eene proclamatie aan het volk van Atjih werd te kennen gegeven: dat het na een dapperen en hardnekkigen strijd voor de Nederlandsche wapenen heeft moeten zwichten, de kraton veroverd, de Sultan dood is en vele hoofden in den strijd zijn omgekomen. Derhalve behoort het land door recht van verovering aan het Nederlandsch Indische gouvernement.

Dat de opperbevelhebber thans wenscht den oorlog te doen eindigen en de onderhoorige staten uitnoodigt van hunne onderwerping schriftelijk te doen blijken, wordende hun de vrije uitoefening van godsdienst en het behoud der volksinstellingen gewaarborgd, benevens vrijen handel onder bescherming der Nederlandsche vlag. Die vlag alleen zal voortaan op Atjih worden erkend.

Zij die zich niet bij tijds onderwerpen, zullen het zich zelven te wijten hebben als vijand te worden behandeld.

Verder deed de regeerings-commissaris een schrijven geworden aan toekoe Kali en imam Longbattah - die men zeide, toen wel tot toenadering gezind te zijn - waaruit zij konden opmaken dat het Nederlandsche bestuur tegen geene geldelijke uitgaven zou opzien om de hoofden voor de goede zaak te winnen. In die brieven wordt o.a. beloofd, bij onderwerping, geleden schade te doen herstellen en op eene betere toekomst voor Atjih gewezen. ‘Vuurtorens zullen worden opgericht om de wateren van Atjih even goed als de straat van Malakka zoowel 's nachts als overdag veilig te bevaren. De groote missigit zal worden herbouwd en gemaakt tot een waar oord van barmhartigheid - Beitoel-el-Rachman - vanwaar niet meer dood en vernieling maar gebeden tot den almachtigen God en werken van liefde zullen uitgaan. Aldus zal de vroegere luister van Atjih worden hersteld, en de menschen die thans gelijk zijn aan planten, aan eene verschroeiende hitte blootgesteld, zullen onder de schaduw van de Nederlandsche heerschappij herleven en weder beginnen te bloeien, verkwikt

door den milden regen van hare gunst.' Inmiddels werd met kracht aan de bevestiging van Kota Radja voortgewerkt, en de cholera scheen te verminderen.

Eenige Atjineezen aan wie het vergund werd hunne padi te snijden, verklaarden dat de thans bestaande toestand ondragelijk was. Vrouwen en kinderen, die naar verder gelegen kampongs waren getrokken en van de hoofden niet konden verkrijgen naar hunne haardsteden terug te keeren, vergingen van kommer en gebrek. Het volk verlangde naar vrede, maar de hoofden bedreigden met doodslag elk die van onderwerping durfde spreken. Toen zulks door al onze berichtgevers bevestigd werd, vaardigde de generaal Van Swieten de volgende proclamatie uit:

'Geeft te kennen aan de bevolking der drie sagi's, dat hij na de verovering van den kraton aan het volk een redelijken tijd van overweging heeft gelaten om naar de kampongs terug te keeren, de gewone bezigheden te hervatten en blijken van onderwerping te geven, opdat het niet langer als vijandig zou kunnen worden beschouwd.

Dat zich de hoofden echter van mij verwijderd gehouden en de gewone bewijzen van hulde niet gebracht hebben.

Dat het mij bekend is, dat de kleine man niets liever verlangt dan tot rust te komen en de werkzaamheden van den vrede te hervatten, en het dus de hoofden zijn, die, in strijd met het volksbelang, den toestand van afzondering en spanning bestendigen.

Dat het daarbij gebleken is, dat ik de bevolking nergens verhinderd heb haar padi te oogsten en in rust voor haar levensonderhoud werkzaam te zijn, en *ik* dus meer in 't belang van het volk heb gedaan dan zijn eigen hoofden.

Dat aan dezen strijd van belangen tusschen hoofden en bevolking een einde moet komen, en ik op grond van dien verklaar:

1° dat ik het bestuur over de drie sagi's heb aanvaard;

2° dat de hoofden, die voor het einde dezer maand geene blijken van onderwerping hebben gegeven, van hunne waardigheid vervallen zullen zijn verklaard;

3° dat de bevolking in dit geval andere hoofden in de plaats van de vroegere zal mogen kiezen en op mijne bescherming tot handhaving van de nieuwe hoofden kan rekenen;

4° dat in de adat geene verandering zal worden gebracht en alles op den vorigen voet zal blijven met dat verschil, dat thans het Nederlandsche gouvernement souverein is, in plaats van den Sultan.

Geschreven te Penajoeng den 12den Februari 1874.'

Tevens werd den radja van Merdoe aangeschreven, dat zoo hij met zijne hulptroepen niet onverwijld terugkeerde, hij dezelfde tuchtiging als die van Pedir zou ondergaan.

't Was tegelijkertijd noodig een einde te maken aan de vijandige

houding, die toekoe Nanta in het algemeen en tegen onzen bondgenoot toekoe Nek in 't bijzonder had aangenomen.

Wenschte de opperbevelhebber niets anders, dan de goedgezinde bevolking op vredelievende wijze te behandelen, zij moest tevens overtuigd worden dat het hem ernst was, vijandige bedoelingen met kracht te keer te gaan en niet aan de middelen of den wil ontbrak, zij die zich bij hem aansloten te ondersteunen en te beschermen.

Daarom moest de luit^{t}. kolonel Van der Heijden met eene vrij sterke colonne zich van Petjoet, over Lamtermin naar Bital begeven, ten einde de kota-rantang (versterkte linie), die zich van Paiaroem tot Bital en van dáár tot Lamdjami uitstrekte in den rug te nemen. Toekoe Nek zou 500 man hulptroepen gereed houden, minder om die beweging te ondersteunen, dan om den zedelijken indruk; hij moest openlijk toonen voor de nieuwe orde van zaken partij te hebben gekozen en zijne onderhoorigen daaraan doen deelnemen.

Mocht die operatie vroegtijdig genoeg met een goeden uitslag worden bekroond, dan zou de colonne op haren terugmarsch Ketapang Doea, waar eene versterking door het hoofd der III moekim was opgericht, eveneens in den rug trachten te nemen. Na een vrij ernstigen tegenstand was toekoe Nanta tegen 12 uur uit al zijne sterkten verdreven, maar aangezien toekoe Nek niet voor 3 uur met slechts een twintigtal der zijnen aankwam, om Bital te bezetten en de colonne gedurig verontrust werd, moest het eerste plan opgegeven en de terugtocht genomen worden over het gebied van toekoe Nek; zij was des avonds omstreeks 10 ure terug.

Den 15^{den} Februari werd de toen uitgestelde beweging met eene vrij talrijke troepenmacht onder het bevel van den overste Pel hervat, met het doel, de goedgezinde bevolking van Ketapang Doea gelegenheid te geven zich te onderwerpen en de versterkingen (Oempoes Radja Pakik) waar Abdoe'l Mesdjid en de radja van Merdoe zich ophielden, om de inkoopen voor het leger op de passer tegen te gaan, te veroveren of onschadelijk te maken. Hoe hardnekkig de vijand zich ook verdedigde, tegen de vastberadenheid van onze troepen was hij niet bestand. De bewegingen werden met eene bewonderenswaardige juistheid uitgevoerd en zij legden bij den aanval een kloekmoedigheid aan den dag, die niet genoeg kon worden geroemd.

Weldra zijn dan ook al de sterkten genomen, het geschut onbruikbaar gemaakt en vredelievende proclamatiën achter gelaten. De vijand leed een aanzienlijk verlies, maar ook wij hadden 6 dooden en 63 gekwetsten, waaronder 7 officieren. Met een innig leedgevoel kwam de opperbevelhebber van zijn bezoek aan de ambulance terug. Velen zullen hunne wonden niet overleven; de luitenant Bouman de Rijkholt bezweek nog denzelfden dag, en ook anderen droegen reeds de doodskleur op het van pijn verwrongen gelaat. Dáár eindigt de poëzie van den oorlog; dáár vertoont hij zich onder een zijner afzichtelijkste vor-

men, die het hart met diepen weemoed vervult; dáár leert men de waarde kennen van de lauwerkroon die met zooveel smart, met zooveel bloed en tranen wordt gekocht. Van den bevelhebber, die schier dagelijks de arme slachtoffers aan hun krankbed bezocht, was het te verwachten, dat hij een nutteloos bloedvergieten zooveel mogelijk zou trachten te vermijden.

Drie dagen later kwam toekoe Nek met zijn zoon en schoonzoon in het kampement om den generaal Van Swieten te worden voorgesteld. Zijn groote vrees scheen thans eenigszins geweken en hij had openlijk getoond zich bij ons te willen aansluiten. Maar er kwam aanvankelijk weinig verbetering in den toestand. Hoewel de hoofden in de XXV moekim, met uitzondering van toekoe Nanta, zich meer aansloten bij de Nederlandsche autoriteiten, werd dit gebied, in 't bijzonder Maraksa, door Toekoe Nanta en het volk van de XXII Moekim bedreigd, zoodat onze wapenen tot hunne bescherming moesten worden aangewend; militaire verkenningen in de XXVI moekim bewezen, dat de geest van verzet daar even levendig bleef.

Het was trouwens te verwachten, dat waar eenige energieke hoofden, als panglima Polim en imam Longbattah, die onder de Atjineezen zeer gevreesd en ontzien werden, alle krachten inspannen om den strijd voort te zetten, eene vreedzame houding onzerzijds niet dan langzamerhand goede vruchten zou kunnen dragen. Van lieverlede meende men inderdaad op teekenen te kunnen wijzen, die als voorboden van een beteren toestand beschouwd konden worden.

In het laatst van Februari schreef het hoofd van de XXVI moekim, dat hij zich onderwerpen wilde, maar door andere hoofden werd bedreigd. Toekoe Kadli, van dezelfde sagi, verklaarde dat hij zich beschouwde als te staan onder de Nederlandsche vlag, maar dat hij niet zelfstandig handelen kon, en het hoofd van Tanom, een staatje op de westkust benoorden Waylah, dat aan de vijandelijkheden in Atjih had deelgenomen, liet zich door den Arabier Ali Bahanan overhalen naar zijn land terug te keeren.

De raadgevingen van toekoe Nek, om bezuiden Longbattah een post te vestigen ten einde het oorlogzuchtige volk van Toenong (sagi XXII moekim) te beletten tot de andere sagi's over te loopen en zich met hare bevolking te vereenigen, stuitte af op te veel en te groote bezwaren. Hij zeide, dat de hoofden het omtrent de keuze van een sultan niet eens konden worden, waardoor het de onderhoorigheden gemakkelijker zou vallen zich van den moederstaat af te scheiden en onder de souvereiniteit van Nederland eene minder afhankelijke positie in te nemen. Bovendien bracht de adat mede, dat de sultan in den kraton gehuldigd moest worden, en Atjih had zijn kraton verloren. Vele kampongs waren den oorlog moede en een groot deel des volks verlangde naar den vrede.

De volgende dag was het feest. De 19de Februari werd ook te

Atjih niet vergeten. Na eene groote parade, was er receptie van de H.H. officieren bij den opperbevelhebber waar de generaal Verspijck, namens de expeditionaire macht, hare beste wenschen uitbracht voor 't heil van Koning en Vaderland en de verzekering gaf van hare onverdeelde hulde en trouw. De troep verlustigde zich in volksspelen van allerlei aard en dong dapper naar de uitgeloofde prijzen. In het bivak gaf men eene tooneelvoorstelling, die door de uitvoering van verschillende stukken der zangvereeniging en muziekcorpsen werd afgewisseld. Ongedwongen vreugde bezielde aller gemoed. Toen werd er weer eens een jolig soldatenliedje, een gullen lach of aardigen kwinkslag ten beste gegeven; alle zorg scheen geweken; men verbande zelfs de gedachte aan dien onzichtbaren maar vreeselijken vijand tegen wiens aanval noch zwaard, noch strijd, noch moed konden baten en die in een oogwenk zoowel den sterken als den zwakken hulpeloos ter neerwierp; geen cholera kon de toen heerschende vroolijke stemming bederven. Al mocht weder ‘een dag werkeloos worden doorgebracht’, men wilde den soldaat doen feestvieren met het moederland, dat den geboortedag van zijn Koning herdacht. Op die verre stranden klonk dan ook het ‘leve de koning’ van duizende lippen.

't Was nu een vreugdekreet; en het deed goed dien te hooren van mannen, die met dienzelfden kreet hun leven waagden, den dood te gemoet gingen, en dikwerf de laatste was die den verstijvenden mond van den stervende ontvlood.

Thans treedt een tijdperk in van betrekkelijke rust. Ze wordt gebezigd om Kota Radja voor eene blijvende bezetting in te richten en ook andere posten zoo als Pakan-Atjih en de marine-benting te verzekeren of bewoonbaar te maken. Het zou de grenzen van dit opstel overschrijden den omvang van al die werkzaamheden mede te deelen. Er moest eene ontzettende massa aarde verwerkt en verplaatst worden, om den ongelijken bodem van den kraton geschikt te maken voor eene vierkante redoute en een geretrancheerd kamp, die ongeveer 3000 man konden bevatten. Dat alles ging gepaard met het oprichten van kazernen, magazijnen, de bewapening en den aan voer van het daarvoor noodige materieel; het bouwen van bruggen en bruggenhoofden, van een fort te Penajoeng en 't gereed maken van andere te bezetten punten. Om hiermede vóór den regentijd klaar te komen, moest er veel van den soldaat gevergd worden; 't was dus wel een tijdperk van zeer betrekkelijke rust. Ook hierbij had de marine weder een moeilijk en ondankbaar werk te verrichten.

Verschillende onderhandelingen werden geopend, sommigen met een goeden uitslag; terwijl anderen hangende bleven òf omdat de hoofden zich uit vrees voor wraak niet durfden verklaren en afscheiden van de oorlogspartij, òf in de hoop dat de kafirs toch eindelijk gedwongen

zouden worden tegen den regentijd het land te verlaten. Zonder den lezer te vermoeien met de namen van alle moekim- en kamponghoofden (ketjik) die bewijzen van toenadering gaven of uitstel vroegen, zij hier vermeld, dat in Lampasei en enkele andere dorpen vrouwen en kinderen terugkeerden, terwijl toekoe Nanta zich met de VI moekim aan toekoe Nek wilde overgeven, - van welk voornemen hij echter door andere invloeden werd teruggehouden - maar ongeneigd was zich te onderwerpen. Het vragen om uitstel geschiedde meestal uit onzekerheid of wij ons op den duur zouden kunnen handhaven, en uit vrees voor de gevaren die bij het keeren van de oorlogskans hen bedreigden, wanneer zij zich bij ons hadden aangesloten. Die voorzichtigheid was zoo natuurlijk en lag zoodanig in den aard van het volk, dat de opperbevelhebber meende ze te moeten eerbiedigen, overtuigd dat zij toch later zouden moeten toetreden. Sommige ketjiks vroegen verlof het kamp te mogen bezichtigen, en zelfs spionnen werden toegelaten opdat zij zich konden overtuigen van onze overwegende strijdkrachten en dat Kota Radja niet zou worden verlaten. Zoo kwam onder anderen op den laatsten Februari, de imam van Lepong zich aanmelden bij den assistent-resident Kroesen met het verzoek eens te mogen rondzien of de Hollanders bij machte waren zich te kunnen handhaven. Na alles onder geleide van den tolk Sidi-Tahil te hebben opgenomen, verklaarde hij bereid te zijn zich te scharen onder het souvereine gezag van het Nederlandsch-Indisch gouvernement. Hij heeft ongeveer 3000 gewapenden onder zijne bevelen, en hoewel hij bekende met de zijnen tegen ons gestreden te hebben, was hij thans overtuigd dat de Atjineezen machteloos waren, ons op den duur te wederstreven. Men ziet hieruit dat het geen ijdele waan was van den regeerirgs-commissaris, dat Atjih langzamerhand gedwongen zou worden het hoofd in den schoot te leggen, en er reden bestond in ‘het temporiseeren’ te blijven volharden.

Vele ketjiks maakten hunne onderwerping afhankelijk van die van andere hoofden; sommigen vroegen geld en het behoud van hunne betrekking; weer anderen deden mondeling schoone beloften, maar weigerden zich schriftelijk te verbinden. De meesten eindelijk waren bevreesd òf voor panglima Polim en imam Longbattah - dien het echter aan de noodige geldmiddelen begon te ontbreken - òf voor hunne hoeloebalangs, die ze met klinkende munt wenschten over te halen om hun voorbeeld te volgen.

Kadjoeran Gendran van Bital erkende dankbaar te zijn dat zijn kampong door de Hollanders was gespaard, maar durfde uit vrees voor toekoe Nanta niet over te komen. Zoo ging het met velen; zij wenschten wel zich te onderwerpen maar durfden niet; en dit is niet vreemd in een land zonder hoofd, gezag of bestuur, aan eene schromelijke anarchie ten prooi, en waar enkelen de massa door vrees weten te bewerken. Die enkelen - waarvan sommigen zich met een duren

eed hadden verbonden - werden uit Penang aangemoedigd in hun verzet, en hoe sommige organen daartoe hebben medegewerkt is uit de mededeelingen van den ‘Raad van Achten’ gebleken. De meesten durfden niet openlijk onze zijde kiezen, in de onderstelling dat de troepen, evenals bij de eerste expeditie, weldra het land weder zouden ontruimen.

Wat hiervan zijn mocht, de regeerings-commissaris achtte zich verplicht hoofden en bevolking zooveel mogelijk met rust te laten en alle beschikbare krachten aan te wenden voor de inrichting onzer militaire stellingen aan de Atjih-rivier. Wanneer die voltooid zouden zijn, was de regenmoesson ophanden, en dan zou aan operatiën op ruime schaal in geen geval te denken zijn, en zelfs een groot gedeelte der troepen niet in Atjih kunnen blijven. De militaire operatiën zouden zich dan moeten bepalen tot eene actieve verdediging van onze stellingen en van de onderworpen hoofden, in afwachting of niet de bevolking, den oorlog moede wordende, zich vanzelf bij het Nederlandsch gezag zou aansluiten, om zich weder met rust te kunnen wijden aan haren gewonen arbeid.

Bovendien bleef Atjih zijne traditiën getrouw. Zonder op zijne vroegere geschiedenis terug te komen zij hier met een enkel woord vermeld, dat de oude veeten en grieven der twee partijen, die dat ongelukkige land reeds zoo lang hadden verdeeld, nimmer waren uitgeroeid, maar steeds haren verderfelijken invloed deden gevoelen. De sultan was en bleef een speelbal der rijks grooten, terwijl vergif en verraad de hoofdrol vervulden in den kraton. In 1870 o.a. was de onderlinge strijd en de verwarring in het rijksbestuur zóó hoog geklommen, stonden de zoogenaamde nationale en de arabische partij onder Habib Abdoe'r-Rahman zóó vijandig tegenover elkander, dat de toenmalige sultan, die de eerste vertegenwoordigde, afstand wilde doen van den troon. Na zijn dood en die van den troonopvolger, beiden - naar men zegt - door vergif om het leven gebracht, kwam de jonge nu pas gestorven sultan, onder de voogdij van dien geslepen Arabier, aan het bestuur. Sedert verkreeg de autocratische partij als meer overeenkomende met de leer van den koran de overhand op de volkspartij, die vooral de beginselen van de lands instellingen huldigde. Verscheidene rijksgrooten waren dan de eene, dan de andere toegedaan naarmate hun belang zulks medebracht, en zóó gebeurde het, dat over de sagi der XXVI moekim twee hoofden waren aangesteld, de een door den sultan, de ander door Habib Abdoe'r-Rahman. De een wilde zich onderwerpen, wanneer hij ten koste van den ander door den regeerings-commissaris in zijn waardigheid werd bevestigd en gehandhaafd, waaruit blijkt, met hoeveel omzichtigheid de generaal Van Swieten moest te werk gaan, wilde hij het aantal zijner tegenstanders niet met een onverzoenlijken vijand vermeerderd zien.

Men bekwam allengs meerder kennis omtrent den regeeringsvorm,

de zeden en gewoonten van Atjih, waarvan ik enkele bijzonderheden hier laat volgen.

De radja van Troemon o.a. gaf als zijn gevoelen te kennen, dat de oorlog moest worden voortgezet. 'IJzer is hard' - zegt hij - 'en om er wat uit te maken is vuur noodig.' Maar waarom dadelijk naar de kota van den Radja? Waarom niet geland bij Lamaroe en zich daar genesteld? Van daar uit kon men zien wat men verder doen moest. Het is niet genoeg den Sultan of de grooten van het land te beoorlogen.

'Men heeft in Atjih 1°. de Sultan; 2°. de drie panglima's; 3°. de orang beranam;' - hiermede bedoelt hij toekoe Kadli, toekoe Nanta, toekoe Nek, Mesdjit raja, toekoe Nek Poerba en Longbattah die den raad van den sultan uitmaken; -'4°. 73 imams; 5°. 1004 hoeloebalangs en eindelijk het volk. Welnu men moet beginnen met het volk ten onder te brengen, want dit stoort zich weinig aan zijne machthebbers. Bezaten deze eene werkelijke macht, hoe zou het dan mogelijk zijn geweest dat een vreemdeling, een man buiten de adat, een Habib Abdoe'l Rachman, zich onder hunne oogen meester maakte van het gezag? Hoe komt het dan dat onder den rook van den kraton krijg wordt gevoerd zonder dat de Sultan in staat is het te beletten?'

Nopens de lotgevallen van dien Habib, vroeger ten onrechte als rijksbestuurder genoemd, welke waardigheid in Atjih niet erkend wordt, en de inrichting van het bestuur, komen in de 12de Aflevering (1874) van het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* onder den titel: *Aanteekeningen over Atjheneesche aangelegenheden*, vele lezenswaardige bijzonderheden voor. Enkelen er van worden hier aangestipt.

In 1866 te Atjih aangekomen, verkreeg de sluwe Arabier, die zich tijdens deze expeditie te Penang en te Singapore ophield, door het oplossen van verschillende godsdienstige vraagstukken al spoedig den naam van een wijs en geleerd man, en werd door den toenmaligen sultan tot Kadli verheven. Als zoodanig maakte hij zich vele vijanden, vooral toen hij zijne bemoeiingen op politiek terrein overbracht. Naar de bovenlanden gezonden om geld te verzamelen voor den opbouw der groote missigit, werd hij tevens belast eenige slecht gezinde hoofden tot den sultan te brengen. Tijdens die afwezigheid slaagden zijne vijanden hem verdacht te maken; hij werd terug geroepen, legde zijn geestelijk gezag neder, en toen hem de toegang tot den kraton ontzegd was, vestigde hij zich te Kerhoen, eene afdeeling in de III moekim (sagi XXVI moekim) gelegen, waar hij de bevolking tegen zijn heer opzette, en door kadli Malikoel Adil gedood zou zijn, ware hij niet door den sultan in de gelegenheid gesteld het land te verlaten.

Hij scheepte zich in, maar werd door de inwoners van Kerhoen van boord gehaald, onder wier midden hij een paar jaren doorbracht. Toen hij het eindelijk met panglima Polim en andere hoofden te kwaad kreeg, vertrok hij naar Arabië. Een jaar later verschijnt hij opnieuw

in Atjih, van aanbevelingsbrieven voorzien zoowel van den sherif van Mekka als van den basja van Djeddah en van Saïd Tadlil, een invloedrijk priester in de heilige stad, werd als afstammeling van den Profeet door den sultan in genade aangenomen en leefde als een gewoon oelema dan eens te Langsopong, dan te Tjoh Badak; in beide plaatsen was hij gehuwd; in laatstgenoemde plaats met eene zuster van toekoe Baït. Bij den dood des sultans in 1870, door diens weduwe en eenige rijksgrooten naar den kraton ontboden en voorloopig tot regent benoemd, werd 40 dagen later toeankoe Mahmoed onder zijne voogdij tot sultan uitgeroepen. Toen kon hij zijn geliefkoosd denkbeeld - de herstelling der groote moskee - ten uitvoer leggen, en ofschoon hij tegen verscheidene hoofden te kampen had, won hij steeds in aanzien en macht. Weldra echter viel hij opnieuw in ongenade en stonden de zoo even genoemde partijen vijandiger dan ooit tegenover elkander.

Tot die van Habib behoorden panglima Polim, de geheele sagi XXII, 10 moekims van sagi XXVI en Longbattah.

't Was de partij des sultans, wier zendelingen wij in 1872 te Riouw zagen verschijnen.(*)

Na zijne terugkomst uit Constantinopel, waar hij te vergeefs de hulp van den Grooten Heer heeft ingeroepen, speelde de Arabische seid te Singapore een hoogst dubbelzinnige rol en bevindt zich thans te Madras.

Toen hij bemerkte hoezeer zijn invloed te Penang en te Atjih gedaald was, bood hij zijne diensten aan om den vrede te bewerken. Het Nederlandsch Indisch gouvernement wees echter dat aanbod van de hand; 1°. om die gevallen grootheid niet weder tot zijn vorig standpunt te verheffen, en ten anderen, omdat de onderwerping van Groot-Atjih waarschijnlijk spoedig zal volgen en die uitkomst niet door de baatzuchtige bemiddeling van een Arabischen gelukzoeker, maar door onze eigen middelen verkregen moet worden.

Wat het bestuur en de indeeling der bevolking betreft, zoo is de mendersa de eenheid.

‘Een mendersa is een bedehuis, waar alleen de vijf dagelijksche gebeden worden gedaan en slechts bij uitzondering het vrijdagsgebed mag plaats hebben. Wanneer het gebouw wat grooter is of er meer kosten aan zijn besteed, of wel als een voornaam of bekwaam man de oprichter is, dan wordt zulk een bedehuis gewoonlijk daja of dzaja genoemd. Het volk nu dat in dezelfde mendersa zijn godsdienstplichten vervult vormt een gemeente, waarvan de priester die in het bedehuis dienst doet, het hoofd is, onder den algemeenen titel van tongkoe mendersa. Tongkoe is een geestelijke, toekoe een wereldlijke en toeankoe een vorstelijke titel.’

De titel petjoet (kleine vorst) wordt aan personen toegekend, die aan des sultans huis verwant zijn.

(*) Zie *Atjih en de Atjinezen*, (overgedrukt uit *De Tijdspiegel*) bl. 96 en volg.

Hoewel de tongkoe alleen geestelijke attributen heeft, oefent hij op wereldlijk gebied toch eene patriarchale suprematie uit over de kleine, uit weinig meer dan 100 zielen bestaande gemeente; waarom dan ook de mendersa als eenheid van het wereldlijk bestuur wordt aangenomen.

Een kampong is een verzameling van gemeenten die onder de jurisdictie staat van één wereldlijk hoofd, den ketjik; bestuurt hij er slechts één, dan bepaalt zich de werking van den tongkoe mendersa uitsluitend tot de geestelijke zaken.

Het gezag dezer hoofden is evenwel vrij beperkt. De Atjinees houdt zich voor een vrij man, zijn eigen meester, zijn eigen rechter en verlaat zelden ongewapend zijne woning; wil hij aan vreemdelingen toonen, dat hij vreedzaam gezind is en de klewang met geene vijandige bedoeling wordt medegevoerd, zoo neemt hij een klein kind aan de hand, waaraan door hem dezelfde beteekenis gehecht wordt als door ons aan de witte vlag.(*)

De sultan werd in het bestuur der dagelijksche zaken bijgestaan door de leden van den rijksraad (mantri hari hari), toekoe kadli Malikoel Adil, toekoe Nek, toekoe Nanta en panglima Mesdjid Raja. Het was deze raad die zijne wakils in December 1872 naar Riouw zond, van welk gezantschap de sjabandar toekoe Tibang, als gemachtigde van den sultan, het hoofd was. Aan de betrekking van sjabandar waartoe een ieder geroepen kan worden, is geen zetel in den rijksraad verbonden. De panglima's der drie sagi's waren in dat gezantschap niet vertegenwoordigd en schijnen, in strijd met de landsinstellingen, ook niet in die zaak gekend te zijn. De drie panglima's toch (gewoonlijk de Panglima tiga sagi genoemd) staan boven de mantri hari hari en behooren in de eerste plaats omtrent de staatszaken te worden geraadpleegd. Deze betrekkingen zoomede de titel (galar) die zij voeren zijn erfelijk van vader op zoon.

De erfopvolging onder de radja's bestaat in de mannelijke nederdalende lijn; bij ontstentenis van een zoon treedt de oudste dochter op, ten ware haar echtgenoot met algemeene stemmen tot radja verheven werd of met toestemming van hoofden en aanzienlijken met haar gehuwd is.

Onder de sagi hoofden staat in elken moekim een imam en onder dezen de hoeloebalangs, hoewel nog gesproken wordt van hoofden die verscheidene moekims onder zich hebben en die alzoo eene betrekking beneden de panglima's en boven de imams bekleeden. In die cathegorie vallen ook wel hoofden die, zoo als onze bondgenoot toekoe Nek, slechts één moekim besturen, maar die hun aanzien boven andere

(*) Merkwaardig is de invloed die orde en veiligheid ook op de zeden van dit volk kunnen uitoefenen. Toen de commissie, tot het verspreiden van een vredelievende proclamatie, in Juli 1873 te Tamian kwam, vond zij de kampongbewoners, die bij de grensregeling van 1865 onder Langkat gekomen waren, allen ongewapend, omdat de pangéran van dat gewest even als het bestuur van Deli aan vroegere veeten een einde wist te maken, terwijl op den onder Atjih gebleven linker oever der rivier niemand ongewapend gezien werd.

moekimhoofden te danken hebben òf aan de belangrijkheid van die moekim òf aan de onafhankelijkheid waarin zij staan tot den radja der sagi.

Behalve de drie sagi's behooren nog onder Groot-Atjih, het direct gebied van den sultan (Kota Radja met Pakan-Atjih, de kampongs Merdowati, Djawa, Pandei en Kedak), benevens het gebied van den mesdjid Raja. Dit gebied van de groote missigit vormt één uitgebreide moekim, die elk voor een deel beheerd wordt, op den rechter oever der groote rivier door T. Kadli Malikoel Adil, en op de linker door panglima Mesdjid Raja.

De sagi der XXII moekims bevat thans feitelijk XLII moekims, waarvan er XXX (nominaal XV) staan onder panglima Sri Moeda Perkasa, met den erfelijken titel (galar) van panglima Polim, en XII (nominaal VII) onder toekoe Baït.' Zij is de volkrijkste, beslaat de vlakte tot aan het gebergte, en verder een hoogland aan de zuidzijde der bergen, Gajoh genaamd, welks inwoners den Mohammedaanschen godsdienst belijden. Daarachter ligt het landschap Allas dat door Batta's bewoond is en in naam, maar ook slechts in naam, de suprematie van Atjih erkent en zijne grenzen tot aan de Batta-landen - die de suprematie van het Nederlandsche gouvernement erkennen - uitstrekt.(*) In algemeenen zin noemt men de bewoners van deze sagi 'orang toenong' dat waarschijnlijk als eene verbastering van goenong te beschouwen is.

'De sagi XXVI moekim, heeft werkelijk dat aantal moekims. Als panglima's dier sagi worden thans feitelijk erkend: toekoe Nja Bantah, die naar het schijnt de meeste rechten heeft en door den sultan is aangesteld, en toekoe Nja Tjoet Lemrong, die door zijne politieke handigheid dien titel heeft verworven. Maar aangezien geene van die moekims onder hun direct beheer staan, is "Panglima der XXVI moekims" niet veel meer dan een grootsche titel, waarvan de voordeelen en ook de invloed geheel afhankelijk zijn van de persoonlijkheid van den titularis, wat trouwens evenzeer het geval is met den sultan, de hoofden van de andere sagi's en alle machthebbenden in Atjih. Van daar de strijd tusschen den feitelijken en den rationeelen toestand, die het o.a. mogelijk maakt, dat een sultan met autocratische attributen toch niets te zeggen heeft; dat twee personen met denzelfden titel in dezelfde afdeeling als hoofd fungeeren en erkend worden;

(*) Volgens F. Junghuhn *Die Battälander auf Sumatra*, zou het gedeelte dat ten noorden der hooglanden van Baros ligt en ook het zoogenaamde meer van Tobah en de eik Daho, onder Atjih behooren en 4200 geogr. mijlen uitgebreidheid hebben. Doch even als de landschappen, onder Nederlandsch gebied, staat Noord-Batta ook slechts in naam onder Atjih en wordt er geenerlei gezag dan dat van de eigene volkshoofden erkend. Sedert onze vestiging te Deli zijn onze grenzen in het Battaland noordelijker verschoven, maar ook weder meer in naam dan in der daad.

dat, zooals in de sagi XXV moekim het geval is, de panglima totaal verdrongen wordt door zijne ondergeschikten, terwijl zijn ambtgenoot in de XXII moekims een belangrijken invloed uitoefent, en dat een vreemdeling, zoo als Habib Abdoe'r-Rahman met bekwaamheid, geld en stoutmoedigheid zich in korten tijd van het geheele bestuur kon meester maken.'

De sagi XXV, in het noordwestelijk gedeelte van Groot-Atjih gelegen, telt vele welvarende moekims onder haar gebied waarvan I, III, IV, VI en IX tot de voornaamsten behooren.

De eilanden benoorden Atjih, aan welke door de bewoners geheel andere namen worden gegeven, zijn onder verschillende hoofden verdeeld. Het westelijk deel van P. Nassi heet Pasir Djawing, het oostelijke Telok Lanting. Van P. Bras heet het zuidelijk deel Oeleh Pajah en het noordelijke Rinon.

P. Way dat tot de sagi XXVI moekim behoort, is goed bevolkt en heeft aan de noord-oostkust eene ankerplaats waar drinkwater te bekomen is. Er wordt veel padi verbouwd.

Op P. Bras en Way heeft men stroom-tinerts gevonden, doch waarvan de ontginning, volgens deskundigen, wegens gemis aan eene onmisbare voorwaarde (steeds stroomend water) weinig voordeel belooft.

Het thans opgeheven sultanaat boezemde niets in dan een diepe verachting. De geheele geschiedenis van de sultans van Atjih is eene aaneenschakeling van de meest dubbelzinnige en trouwelooze handelingen, zoowel tegenover den vriend als tegenover den vijand; reeds de gedenkschriften der Portugeezen vloeien over van voorbeelden van dien aard. Van 't begin tot aan het einde is ze doorweven met ontrouw en verraad, en onze betrekkingen tot dat rijk leveren een nieuwe bijdrage, hoe weinig men op het woord van een Atjineesch vorst kan vertrouwen.

De bevolking is gebleven wat zij was ruim twee en een halve eeuw geleden, toen de admiraal de Beaulieu van haar getuigde: het zijn verraders, dieven en vergiftigers: hoogmoedig, nijdig, zonder geloof en geweten, vooral tegenover de christenen. Reeds in eene memorie, door HH. bewindhebbers der Vereenigde Oost-Ind. Comp. den admiraal Steven van der Hagen medegegeven, werd tegen de verregaande trouwelоosheid der Atjineezen, vooral in den handel gewaarschuwd, en het allengs toenemend verval van dat rijk grootendeels daaraan toegeschreven. Het volk geheel aan zich zelf overgelaten, noch door een ordelijk bestuur, noch door den invloed en het voorbeeld hunner opperhoofden en vorsten in toom gehouden, viert den vrijen teugel aan de laagste, de verachtelijkste en meest dierlijke driften.

De radja van Gighen vergelijkt de Atjineezen (zijne landgenooten), bij boschmenschen (wilden), in den brief waarbij hij den opperbevelhebber zijne bemiddeling aanbood, en meer dan eens hebben zij getoond geen beteren naam te verdienen.

De kloekmoedige verdediging van hun bodem moet dan ook minder

worden toegeschreven aan het eerbiedwaardig gevoel, dat eene vrije onafhankelijke natie als één man bezielt en naar de wapenen doet grijpen, als zij in hare vrijheden en dierbaarste rechten wordt aangerand, dan aan den overgeërfden haat tegen den Hollander. Minder uit een gevoel van vaderlandsliefde dan uit vrees voor de oorlogzuchtige hoofden en de overtuiging, dat het onder 't Nederlandsch bestuur met hunne verregaande zedeloosheid, slavenhandel, menschen- en zeeroof gedaan zou zijn. Ware godsdienstzin bezit het volk van Atjih niet. Eenige dweepzieke priesters kunnen de voorvechters door het toezeggen van onkwetsbaarheid of de hoop eener eeuwige zaligheid met eene groote doodsverachting den dood te gemoet voeren, de massa's zullen uit waarachtige gehechtheid aan en liefde voor hun geloof hun leven niet ten offer brengen. Men kan geen eerbied hebben voor tegenstanders, die onschuldige zendelingen vermoorden, gewonden en gesneuvelden verminken, en zich zelfs niet ontzien de graven op te delven om hunne onmenschelijke wraaklust aan de dooden te koelen. Daarin blijven de Atjineezen hunne traditiën getrouw. En nu is het de groote vraag, of, al blijft eene onderwerping langer uit dan men redelijkerwijze kon verwachten, ze niet eerder te voorzien is, wanneer zulk een volk ondervindt dat hunne woningen en velden gespaard, hunne adats geëerbiedigd en godsdienstige vrijheid gewaarborgd worden, dan door de van eeuwen her bestaande haat en verbittering te vermeerderen.

Eene menigte brieven werden tusschen toekoe Nek en den assistent resident Kroesen met de oorlogspartij gewisseld zonder tot eene bepaalde uitkomst te leiden. Evenzeer was schier elken dag hoog opgegeven van vijandige aanvallen, die echter waarschijnlijk uit gebrek aan genoegzame macht niet tot uitvoering kwamen, maar onze troepen in eene gestadige onrust hielden.

Inmiddels had de radja van Gighen de acte der souvereiniteits-erkenning van Nederland geteekend; de plechtigheid van het hijschen der vlag zou later plaats hebben. Er heerschte groot gebrek aan levensmiddelen, lijnwaad en andere behoeften. De rijst was er tot *f* 25 per pikol gestegen, en zoo de blokkade voor dat landschap niet was opgeheven, stond de hongersnood voor de deur.

Volgens de rapporten van den kapitein-lt. Binkes waren eenige staatjes geneigd het voorbeeld van Gighen te volgen; de meesten evenwel hadden tijd van beraad of uitstel verzocht, 't geen ons van sommigen in zooverre te stade kwam, dat men niet genoodzaakt was zich dadelijk te mengen in veeten en twisten tusschen verscheidene Atjineesche hoofden.

De oorlogspartij liet niets onbeproefd om de bevolking al meer en meer tegen het Nederlandsche bestuur in te nemen en deed haar gelooven, dat, nu de schande hunner wapens door het nemen van den kraton was uitgewischt, de kafirs het land weldra zouden ontruimen.

Onze bondgenoot toekoe Nek bleef steeds op een spoedig en ernstig voortzetten van den oorlog aandringen. Hij wilde alles te vuur en te zwaard doen verwoesten, maar wachtte zich wel er deel aan te nemen; het vernielingswerk moest uitsluitend van onze zijde uitgaan. Vrees voor zijne vijanden en hunne wraakzucht, waarvan hij reeds eenmaal de wrange vruchten had ondervonden, deden hem in zijne angstige bezorgdheid alzoo spreken, waarom dan ook de generaal alleen de kampongs van toekoe Nanta door de marine liet bombardeeren, toen dit trouwelooze hoofd den bepaalden tijd voor zijne onderwerping had laten voorbijgaan. De regeeringscommissaris wilde de leugenachtige uitstrooisels nopens zijne wraakzuchtige bedoelingen niet tot waarheid maken, en begreep zedelijk verplicht te zijn den eenmaal ingeslagen weg te blijven volgen.

Welke waarde zou men hechten aan zijne vredelievende woorden en beloften als de verbitterde bevolking hare kampongs in vlammen zag opgaan? Neen! het moest blijken dat het woord van den kafir meer te vertrouwen was dan het woord harer eigen hoofden en zij bij den vrede meer te winnen dan te verliezen had.

Eindelijk had de zoo lang en met veel ophef aangekondigde aanval plaats, doch was minder ernstig dan men na de voorafgegane snoeverij had kunnen verwachten. Den 11^{den} April begon de vijand, tusschen de 3 en 500 man sterk, zijn vuur op verren afstand tegen het kampement te openen; maar koos na een vrij scherp gevecht en eene met beleid uitgevoerde omtrekkende beweging van eenige compagniën, gepaard aan het bezetten van een heuvel die hem tot dekking diende, al spoedig het hazenpad, een tiental dood en achterlatende. Later werd vernomen, dat zijn verlies 25 gesneuvelden en 27 gekwetsten had bedragen. De offensieve kracht der Atjineezen scheen sterk afgenomen; men zag althans slechts eenige honderdtallen strijders verschijnen in een onbeduidend vuurgevecht, waar volgens alle ingekomen berichten, een algemeene aanval door meer dan het dubbel aantal duizenden had moeten geschieden, om de Hollanders - zoo zeide men - niet alleen uit Penajoeng maar voor goed van Atjihs bodem te verjagen.

Den 14^{den} bracht Zr. Majs. stoomschip *Timor* de tijding mede, dat zich aan de oostkust enkele staatjes hadden onderworpen, met verzoek, de Nederlandsche vlag eerst later te voeren, ten einde met machtiger en nog vijandig gezinde naburen in geene directe moeilijkheden te komen.

De acte van onderwerping luidde als volgt:

‘Ik ondergeteekende.... beloof plechtig:

1o. Dat ik Zijne Majesteit den koning der Nederlanden, vertegenwoordigd door den gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië als wettig opperheer erkennen, en als teeken daarvan geene andere vlag voeren zal, het zij te land het zij ter zee, dan de Nederlandsche.

2o. Dat ik met rechtvaardigheid zal regeeren, de rust en vrede in mijn rijk en met mijne naburen handhaven, het welzijn des volks, in handel, nijverheid, landbouw en scheepvaart bevorderen zal.

3o. Dat ik den handel in slaven met alle macht tegengaan en menschen- en zeeroof beletten zal.

4o. Dat ik aan schipbreukelingen hulp verleenen en gestrande goederen bergen zal en niet zal dulden dat mijne onderdanen zulks niet doen.

5o. Dat ik de onderdanen van het gouvernement, die zich aan misdrijf hebben schuldig gemaakt, geene schuilplaats verleenen zal.

6o. Dat ik in geene staatkundige aanraking zal treden met vreemde mogendheden, zullende ten slotte alle hier niet besproken punten tusschen den vertegenwoordiger van het Nederlandsch-Indische gouvernement in Atjih en mij (of het wettig bestuur van het land) overeenkomstig de bestaande toestanden en met inachtname van de aloude instellingen worden geregeld.'

Na de onderteekening werd een acte van erkenning uitgereikt. Ging ze gepaard met het hijschen der Nederlandsche vlag, dan hield de blokkade op zooals wij later zien zullen.

De 16de April was een noodlottige dag; de verjaardag van den terugtocht der eerste expeditie naar het strand-bivak en waarop thans een gevoelig verlies zou worden geleden. Eene van de dagelijks uit Pakan-Atjih en de Taman gezonden verkenningen in den zuidelijken en oostelijken omtrek van Kota Radja, stootte op ongeveer een kwartier uurs afstand zuidoostelijk van den kraton op den versterkten kampong Ateh, waaruit een hevig vuur op haar werd geopend. De majoor Romswinckel, door den kolonel Pel met eene compagnie infanterie en eene sectie artillerie afgezonden om de bovenbedoelde patrouille te ondersteunen of te ontzetten, doet op het vuur afgaande de terugkeerende patrouilles bij zich aansluiten en tracht, hoewel met onvoldoende middelen, zich van de sterke positie meester te maken, doch heeft hier met een overmachtigen vijand en eene goed te verdedigen stelling te doen. Te vergeefs wendt hij alle pogingen aan de Atjineezen te verjagen, en niettegenstaande den volhardenden moed van hem en de zijnen, wordt hij genoodzaakt met een aanzienlijk verlies den herhaalden aanval op te geven.

Zal nu wel niemand een flink en dapper hoofdofficier hard vallen wanneer hij, aan zijn onstuimigen moed den teugel vierende, op eigen gezag een aanval waagt, ook wanneer die niet bevolen en uit een krijgskundig oogpunt minder geraden was, dan veroordeele men ook den legercommandant niet wanneer hij eene begane fout niet door een tweede fout tracht te herstellen. Is men toegevend voor den een, men zij niet onrechtvaardig voor den ander. De bewering toch dat het met gezonde begrippen omtrent oorlogvoeren en krijgskunde is overeen te brengen, een geleden verlies onmiddellijk te herstellen of 'te wreken', als het wellicht met een nog grooter verlies van menschenlevens zal gepaard gaan zonder een direct voordeel aan te brengen, wordt door te veel voorbeelden uit de krijgsgeschiedenis weersproken om er lang bij stil te staan. Wie zou ten slotte de leiding der operatiën hebben

als dergelijk beginsel tot regel werd aangenomen? Ieder ondergeschikte zou dan den opperbevelhebber kunnen plaatsen voor een ‘fait accompli’ en hem dwingen tot handelingen, die niet in zijne plannen waren opgenomen, ja zelfs het succes van den oorlog in gevaar kunnen brengen.

In zulke oogenblikken en onder de gegeven omstandigheden valt het niet licht terstond eene beslissing te nemen. Wat voor anderen als de aangewezen weg toeschijnt, gaat voor den opperbevelhebber dikwijls met overwegende bezwaren gepaard. Hij alléén is verantwoordelijk voor de deugdelijkheid zijner plannen, het taktisch beleid en de staatkundige belangen hem toevertrouwd. De na rijp beraad door den generaal Van Swieten gevolgde gedragslijn is dan ook m.i. gemakkelijk te verdedigen. De zaak was nu eenmaal niet ongedaan te maken; het vertrek der hoofdmacht bepaald en alles er op voorbereid. Elke dag langer verblijf kostte alleen aan huur der transportschepen ongeveer *f* 18,000; de voorraad aan levensmiddelen was genoegzaam verbruikt, het aantal zieken nam toe en 't viel moeilijk nog meerder bezetting dan voor Kota Radja en de verder aangewezen posten bestemd was, af te zonderen. De vijandelijke kampong te nemen en te behouden die geheel buiten het operatie-plan lag, daardoor misschien gedwongen te worden zich nog van anderen meester te *moeten* maken, zou tot eene doellooze versnippering der krijgsmacht hebben geleid. Die kampong te nemen om terstond verlaten en verwoest te worden, streed tegen het eenmaal aangenomen beginsel en kon niet anders dan tot nieuwe verbittering der bevolking aanleiding geven, die men zooveel mogelijk trachtte te vermijden. Bovendien was de vijand te veel van de overmacht onzer wapenen en de geringe kracht van zijn agressief optreden overtuigd, en had reeds te veel verloren om dit ons toevalligerwijze toegebrachte geheel op zich zelf staande échec, als eene gevoelige nederlaag of eene door hem behaalde overwinning te beschouwen.

Men kon echter niet weten welken indruk het teweeg zou brengen en daarom werd besloten het vertrek nog enkele dagen uit te stellen en de achterblijvende troepen met 500 man (rechterhalf 2de bataljon) te versterken, die in kampong Djawa, tegenover het fort te Penajoeng werden gehuisvest. Hierdoor werd niet alleen deze positie maar ook die van Maraksa beter beveiligd.

In zijn uitvoerig relaas van het voorgevallene op den 16^{den} April, zegt de schrijver van *Les Hollandais et la guerre de Sumatra*, o.a.: ‘Tout bien pesé, c'était encore un combat inutile. La décision prise par le général en chef, et qui dut lui coûter, est caractéristique, et demandait, dans la circonstance, un rare degré de sang-froid et de fermeté.’

Ook voor een van onze arme soldaten was het met recht een noodlottige dag; juist een jaar geleden kreeg hij bij de bestorming van den kraton een schot in de borst, waarvan hij gelukkig herstelde; thans werd hij vlak naast de nauwelijks geheelde wonde opnieuw in de borst getroffen.

Den 20sten nam de opperbevelhebber afscheid van de compagnie mariniers die naar poeloe Bras werd overgevoerd om het terrein voor het aanleggen van steenkolenloodsen en het oprichten van een vuur- of lichttoren te bewaken, waarvoor door den Lt. t.z. Marinkelle een uitstekend emplacement was aangewezen.

Reeds hadden weer eenige staatjes de acte van souvereiniteit geteekend, toen de kaptn.-lt. Binkes den 22sten op de reede terug kwam met de tijding, dat twee dagen te voren de Nederlandsche vlag op plechtige wijze te Gighen geheschen en ook Pedir tot toetreding geneigd was. Ten gevolge van de bij die gelegenheid aan den radja Bintara Kamangan gegeven som zijn zoovele pijlen op den regeerings-commissaris afgeschoten, dat het noodig is dit feit eenigszins toe te lichten. Het verzoek van den radja hem 15000 dollars uit te keeren geschiedde voornamelijk om zijne hoeloebalangs, wier gezindheid voor de nieuwe orde van zaken nog niet gunstig was, door geschenken te winnen; het berustte bovendien op de adat welke vordert, dat door een nieuwen sultan aan de panglima's der drie sagies een gift van eenige tails goud worde aangeboden, waarvan de waarde op ongeveer D 3000 voor ieder is berekend. Ook de panglima's en radja's zijn gewoon bij het aanvaarden van hunne betrekking de hoeloebalangs blijken van hunne mildheid te geven.

De bepaling echter van de grootte van 't geschenk was minder gepast, en geschiedde vermoedelijk om te beproeven hoe ver de radja later in zijne vorderingen zou kunnen gaan. Hij begreep dat terstond toen hem op bedekte wijze te kennen werd gegeven, dat door het vragen en aannemen van een ‘pembrian radja,’ hij zich stilzwijgend tot het betalen eener wasiel had verbonden. Ten einde verdere onmatige eischen te voorkomen werd besloten het gevraagde cijfer niet in te willigen, maar gedeeltelijk aan het verzoek te voldoen, omdat er veel aan gelegen was, de erkenning van Neêrlands souvereiniteit door een van de grootste en belangrijkste der onderhoorige staten niet te doen mislukken; te meer daar het voorbeeld van den radja van Gighen waarschijnlijk door anderen zou worden gevolgd; terwijl omgekeerd zijne terugtrekking nadeelig op de gezindheid der overigen zou kunnen werken. Bovendien deed men den radja opmerken dat het hijschen der Nederlandsche vlag als een onmiddellijk gevolg van de onlangs door hem plechtig afgelegde verklaring van onderwerping en de daaruit voortgevloeide opheffing der blokkade, niet anders strekken kon dan tot voordeel van hem en zijne onderhoorigen.

Niet alleen had zijne zelfstandigheid gewonnen door een leenman van Nederland in stede van een vasal van Atjih te zijn, maar onder de hoede van die vlag zou zijn volk toenemen in rust en welvaart, zooals de andere volken van den Indischen Archipel die staan onder Neêrlandsche heerschappij. Men was niet ongezind hem een geschenk aan te bieden, daar hij reeds vroeger blijken eener goede gezindheid gegeven

en het eerst de acte van onderwerping aan de noordkust geteekend had, maar vooral om feitelijk te bewijzen dat de verklaring van het gouvernement ernstig gemeend was, ‘geenerlei afbreuk te willen doen aan de traditioneele instellingen dezer volken.’ Daarom zal bij het hijschen der vlag, even als vroeger de sultans van Atjih deden, een geschenk (pembrian-radja) gegeven worden. Het moet echter een ‘pembrian’ zijn en blijven, een gunstbetoon, een ‘koernia radja’, waarvan het bedrag door den vorstelijken gever zelf wordt bepaald. Op die wijze werden den radja in persoon 10,000 rijksdaalders ter hand gesteld, en de verdere verdeeling onder zijn hoeloebalangs aan hem overgelaten.

Zonder dat aan de waardigheid van 't Nederlandsche gouvernement was te kort gedaan werd een der voornaamste Atjineesche staatjes voor onze belangen gewonnen, en daarmede de eerste stap van toenadering aan de noord- en oostkust gedaan, waar men thans de onderwerping van andere hoofden kon te gemoet zien, terwijl door den radja van Troemon pogingen werden aangewend om aan de westkust Analaboe en verdere onderhoorigheden voor ons te winnen, die met den besten uitslag werden bekroond. Zoowel hier als bij de onderhandelingen met andere kuststaten gevoerd, hebben de officieren der marine zich niet alleen met den meesten ijver, maar tevens met veel tact en bezadigdheid van hunne soms zeer lastige en moeilijke zending gekweten.

Inmiddels was alles voor het vertrek der hoofdmacht gereed gemaakt. Het onder den kolonel Pel, tot militair en civiel bevelhebber te Atjih benoemd, achterblijvende garnizoen telde aan infanterie 2560, aan artillerie en genie 392 en aan vrijwillige werklieden hospitaal-personeel enz. 280 man, benevens 500 bannelingen. Deze macht stelde hem in staat, zelfs bij een aantal van 5 à 600 zieken al de bezette punten behoorlijk te verdedigen, onze bondgenooten te ondersteunen en een duizend man voor aanvallende bewegingen beschikbaar te hebben. De militaire leiding en politieke gedragslijn zou aanvankelijk op dezelfde wijze worden voortgezet, terwijl men elk middel te baat moest nemen om de oorlogzuchtige hoofden voor den vrede te winnen. Aan leugenachtige voorstellingen en overdreven bedreigingen van 's vijands zijde ontbrak het niet; men sprak van een algemeenen aanval met eene geduchte overmacht en van de overkomst van Abdoe'r-Rahman om den oorlog met vernieuwde kracht voort te zetten.

De kolonel Pel nam zeer kalm de noodige voorzorgsmaatregelen en wachtte bedaard af de dingen die komen zouden.

Na afscheid genomen te hebben van de troepen te Kota Radja waarbij de regeerings-commissaris de officieren met den thans bestaanden politieken toestand bekend maakte, en met een hartelijk woord allen aanspoorde om met denzelfden ijver en zelfopoffering hun plicht te blijven betrachten zooals zij tot hiertoe gedaan hadden, vaardigde hij een dagorder uit en richtte een proclamatie tot de hoofden en bevolking van Groot-Atjih. Hij maakte daarin bekend dat, ofschoon met vele

zijner soldaten naar Java terugkeerende, er nog meer overbleven dan bij 't begin van den oorlog, en gaf hun nogmaals den raad zich te onderwerpen en zich te wenden tot den kolonel Pel, die in Kota Radja het bevel bleef voeren.

Den volgenden dag werd door hem en den generaal Verspyck afscheid genomen van de arme zieken en gekwetsten, de bezetting van kampong Djawa en het fort te Penajoeng. Iets later werd de tolk Sidi Tahil, door Malela en eenige bevriende hoofden van Maraksa vergezeld, bij den regeerings-commissaris toegelaten. Hij dankte hen voor hunne aan den dag gelegde goede gezindheid en deed hun als erkenning en belooning voor bewezen diensten in naam des konings een koernia radja uitkeeren. Hoogst dankbaar verzochten zij den generaal zijn portret te mogen ontvangen en een sarong en Atjineesche broek van hen als aandenken te willen aannemen.

Den 25sten en 26sten had de inscheping zonder eenige stoornis plaats. Beide bevelhebbers namen ook van de marine een hartelijk afscheid; het stafschip *de Prins Alexander* stoomde tot een laatst vaarwel al de schepen rond en zette koers naar Gighen.

Dáár vernam de regeerings-commissaris, onder den aanblik van de op het strand wapperende Nederlandsche vlag, de goede tijding dat andere staatjes der noordkust blijken gaven van toenadering en sommigen reeds verzocht hadden die vlag ook op hun grondgebied te mogen hijschen.

Onder dien gunstigen indruk werd de reis naar Java voortgezet.

Vroeg in den morgen van den 3^{den} Mei verdrong zich eene onafzienbare, vroolijk gestemde schare van elken rang en stand aan den met vlaggen en kransen versierden Kleinen Boom om de twee bevelhebbers en den staf het welkom toe te roepen, die onder luide toejuiching en bijvalskreten der saamgevloeide menigte aan wal stapten en door den gouverneur-generaal met eenige hartelijke en treffende woorden werden begroet.

De luisterrijke ontvangst te Batavia, de zegetocht naar Buitenzorg, de feestelijkheden aldaar en het hartelijk onthaal, niet alleen den regeerings-commissaris, maar tevens de generaals Verspijck en de Neve, den kolonel van Goch, den edelen Bultzingslöwen en zoo vele andere bevelhebbers bereid, bewezen hoe aller diensten op prijs waren gesteld.

Een niet minder hartelijk welkom viel de terugkeerende soldaten ten deel; de hulde door Neêrlands Indië aan zijn dapper leger gebracht waren beiden waardig en getuigde hoezeer de strijd te Atjih gevoerd, met de innigste belangstelling gevolgd werd.

Zoo was dan de hoofdmacht binnen het halve jaar van hare expeditie naar Atjih teruggekeerd, en mocht het doel vooralsnog niet volkomen bereikt, de strijd niet geheel opgegeven zijn, er was veel gewonnen, de werkelijke oorlog geëindigd en van den tijd moest verkregen worden wat het wapengeweld niet had kunnen voltooien.

De heilige moskee, de beitoe'r-rahman van den grooten Iskander moeda; de Kota Radja, de onneembaar geachte kraton, de aloude zetel van Atjih's vorsten waren gevallen, bleven in onze handen, en de gemeenschap met de zee was verzekerd. Zoowel aan de west- als noord- en oostkust was door menige onderhoorigheid de souvereiniteit van Nederland erkend en begonnen scheepvaart en handel onder de hoede van onze vlag te herleven. Verdeeldheid, geldgebrek en mismoedigheid heerschten onder de oorlogzuchtige hoofden van Groot Atjih, aan regeeringloosheid ten prooi; het sultanaat had uitgediend, een goed deel der bevolking verlangde naar vrede en rust; weifelende medestanders waren trouwe bondgenooten geworden, en de kolonel Pel beschikte over een genoegzame macht om ze te beschermen, elken aanval af te weren, het veroverde terrein te behouden en het gewonnen grondgebied langzamerhand uit te breiden.

Het was te voorzien dat Groot-Atjih, onder den verderfelijken invloed uit Penang, nog geruimen tijd tegenstand zou bieden en de oorlogzuchtige hoofden door de leugenachtige, overdrevene voorstellingen en beloften van den Raad van Achten in dien tegenstand zouden worden versterkt. Het stamland echter, weldra geheel aan eigen kracht en middelen overgelaten en door staten omringd, die Neêrlands gezag erkennen, zal vroeg of laat moeten eindigen op zijne beurt voor de overmacht te zwichten.

In het volgende hoofdstuk zullen wij zien, dat dit geen ijdele hoop maar de natuurlijke oplossing is van het Atjineesche vraagstuk, waarbij ‘tijd’ de hoofdfactor is geworden.

VII.
De generaal-majoor Pel.

Na het vertrek van de hoofdmacht aanvaardde de kolonel Pel (sedert benoemd tot generaal-majoor en commandeur van de militaire Willemsorde), onder moeilijke omstandigheden de verdere leiding der zaken. De Atjineezen toch hadden een duren eed gezworen te overwinnen en de achterblijvende Blanda's in zee te drijven of te sterven. Van die echt oostersche grootspraak is evenwel tot hiertoe niets gekomen. Zij was en bleef eene snoeverij, die evenzeer afstuitte op 's vijands onbeduidende agressieve krachten als op de kalme onverschrokkenheid der onzen: en hunne met zooveel ophef aangekondigde aanvallen bepaalden zich meestal tot eenige onbeduidende gevechten.

Zonder aan eene directe instructie gebonden te zijn en vrij om naar omstandigheden te handelen, was echter menig punt tot voortzetting van den oorlog tusschen Pel en den generaal Van Swieten besproken.

De nieuw benoemde bevelhebber begreep de tot hiertoe gevolgde tactiek en dezelfde politieke gedragslijn van zijn voorganger aanvankelijk te moeten volgen, en alleen dàn te wijzigen als het hem een be-

paald voordeel kon aanbrengen. Zijne eerste zorgen bleven dan ook voornamelijk gevestigd op de kali Atjih, ten einde steeds in gemeenschap te blijven met de vloot, en het aanleggen van vijandelijke werken in die richting te beletten. De hem gegeven wenken om zich vooreerst met geene operatiën ten zuiden van Kota Radja in te laten, en, werd hij aangevallen, zijne verdediging met offensieve bewegingen te doen gepaard gaan, zonder evenwel de Atjineezen op te zoeken of aan te vallen werden zoo veel mogelijk gevolgd. Daardoor toch zou men den vijand de verliezen doen lijden die hij ons wilde toebrengen; zijn defensief vermogen hem weinig baten en zijne geringe aanvalskrachten meer en meer uitkomen, tot dat hij eindelijk in zijn belachelijken trots gefnuikt, zou leeren inzien dat er meer toe behoort dan dreigen en snoeven om den Hollander den eenmaal veroverden grond te doen verlaten. Niemand zal de Atjineezen de eer betwisten hunne bentings met moed en hardnekkigheid te verdedigen; doch in het open veld durfden zij zich met onze troepen niet meer meten.

't Was veel als zij in een vuurgevecht met hunne gebrekkige wapens zich enkele oogenblikken tegen onze voortreffelijke Beaumontgeweren staande hielden; de vroegere onstuimige aanvallen, met de klewang in de vuist, waren sedert lang achterwege gebleven.

Evenals alle inlandsche volken van den Oost-Indischen Archipel, zijn ook de Atjineezen slechte artilleristen. Van hun geschut, meestal een samenraapsel van allerlei - gewoonlijk onbruikbare - vuurmonden, soms tot aan de tappen of de monding geladen, op nog onbruikbaarder affuiten, en uitsluitend achter hunne borstweringen maar nimmer in het open veld aangewend, is dan ook weinig of niets te vreezen. Onze Indische krijgsgeschiedenis levert geen enkel voorbeeld op dat het ooit eenigen merkbaren invloed heeft uitgeoefend. Alleen achter zijne veelal met beleid aangelegde versterkingen en in een guerillaoorlog, te midden van een ons geheel onbekende landstreek, kan een inlandsche vijand gevaarlijk worden.

Nauwelijks was de hoofdmacht vertrokken of de Atjineezen begonnen op allerlei wijzen de door ons bezette punten te verontrusten en bentings op te werpen. Eenige salvo's of enkele puntgranaten waren evenwel voldoende hen te verjagen of het werk te doen staken; somtijds bleef een geheel onschuldig vuur ook wel onbeantwoord.

Ten einde den lezer niet te vermoeien met de beschrijving van eene reeks alarmeeringen, schermutselingen of kleine gevechten, die zich dag aan dag herhaalden, en waarbij onze troepen betrekkelijk zeer geringe en hunne benden vrij aanzienlijke verliezen leden, zullen wij alléén bij die een oogenblik stilstaan, welke òf van eenige beteekenis òf op den gang der zaken van invloed waren.

Reeds den 27sten April had op het grondgebied van toekoe Nek een verraderlijke aanval plaats, waarbij in zeven zijner kampongs 141 huizen in de asch werden gelegd. Eene compagnie Afrikanen, uit

het bivak van kampong Djawa onmiddellijk te hulp gezonden, dreef den vijand op de vlucht en zoowel geldelijke als andere ondersteuning zal die brandwonde spoedig doen helen en vergeten. Die aanval had echter het voordeel, dat zijn gebied door onze troepen bezet en van verscheidene goed bewapende sterkten voorzien werd; dat te Oeloe-leh aan de koeala Tjangkoel een zeehoofd, en van daar een tramway tot Kota Radja is aangelegd, waardoor de transporten van en naar de reede in elk jaargetijde verzekerd en de bewoners van Maraksa in stede van weifelende aanhangers, onze trouwe bondgenooten geworden zijn. Men ziet hoe spoedig de achtergelaten versterking van kampong Djawa onzen vriend toekoe Nek te stade kwam en de in een onzer groote dagbladen gemaakte opmerking is niet onjuist, 'het gebeurde na het vertrek der hoofdmacht de volle overtuiging geeft, dat de opperbevelhebber den stand van zaken goed heeft ingezien, en in plaats van eene revanche te nemen wegens het gebeurde van den 16^{den} April, beter heeft gedaan met onze levende strijdkrachten te sparen en de achterblijvende bezetting te versterken. Dien ten gevolge kon de kolonel Pel uitbreiding geven aan zijne militaire positie, veel indrukwekkender revanche nemen en den vijand grooter verliezen toebrengen als verdediger van onze stellingen, dan wij hem zouden hebben toegebracht als aanvallers van de zijnen, wat ons beduidende verliezen zoude hebben veroorzaakt, zonder nut voor de zaak. Er is op die wijze meer gedaan voor de eer onzer wapenen, dan gedaan zijn zou, door het wreken van een *echec*, op de wijze, als door velen hier te lande bedoeld wordt.'

Een concept-tractaat ten einde de toekomstige verhouding tusschen het Nederlandsch-Indisch gouvernement en Z.H. de Sultan van Atjih te regelen, werd in de maand Rabil-Oel-Arral, Dinsdag 1291 (5 Mei 1874) door radja Bandhara den radja van Pedir en panglima Polim aangeboden. De daarin aangegevene verhouding strookte echter evenmin met de inzichten van onze regeering als zij de grondslagen bevatte waarop later kon worden voortgebouwd om tot een goed geregelden en duurzamen vredestoestand te geraken. De radja vergat dat het sultanaat uitgediend, ons gouvernement hoogere eischen te stellen had, en scheen onbekend met het doel dat verkregen moest worden.

Den 12^{den} Mei verkondigde een koninklijk salut van 101 schoten dat ook te Atjih feest werd gevierd ter eere van Neêrlands koning. Wat de Atjineezen echter minder feestelijk in de ooren klonk, was het eigenaardig gefluit, toen de kolonel Pel, om de uittartende wijze waarop zij zich gedroegen te straffen, twee derde van die schoten bezigde om ze in hunne verschillende broeinesten met evenveel puntgranaten kennis te doen maken. Zij wreekten dat salut, door onzen veestapel, gedurende den nacht, met 35 runderen te ontlasten.

De vijand bleef agressief handelen en werd in zijn overmoed gesterkt door toevoer van volk uit de bovenlanden en het gerucht dat Abdoe'l-

Rahman met eene vloot tot ontzet kwam opdagen. De herhaalde bedreiging evenwel van een algemeenen aanval loste zich gewoonlijk op in een onbeduidend vuurgevecht, hetzij met de een of andere postenketen, hetzij met de dekking van een troep werkers. Bij meer ernstige gevechten werd de vijand overal afgeslagen, zoo als op den 18^{den} en 19^{den} Mei o.a. bij Penajoeng en Kota Loeng (Merdowatie), welk treffen, volgens ingewonnen berichten, de aanvang moest zijn van een algemeenen aanval die zes dagen zou duren om daarna ongestoord de sawahs te kunnen bewerken. Doch reeds het begin viel de Atjineezen zóó bitter tegen, dat zij in den eersten tijd geen lust gevoelden er een vervolg en slot aan vast te knoopen. Die dag kostte ons slechts één gesneuvelde en elf gewonden, terwijl door hen, alleen uit de nabijheid van Blang-Oe en Lampasei, meer dan 60 dooden werden weggedragen.

Meestal waren eenige granaatschoten voldoende hetzij hunne samenscholingen, hetzij een uittartend of lastig wordend schieten of wel het opwerpen van een benting tegen te gaan. Den 8sten Juni o.a. toen alle versterkte punten door den in massa's vereenigden vijand onophoudelijk beschoten en verontrust werden, waarbij niemand der bezetting het leven verloor, deden onze granaten menig Atjinees in het zand bijten.

Ook de marine bracht geruststellende tijdingen aan. Analaboe, Soesoeh, Tampat toean en Troemon hadden de Nederlandsche vlag geheschen en Perlak evenals Soengei Rajah aan de oostkust zich daartoe bereid verklaard. Jammer dat de gezondheidstoestand onder de troepen en schepelingen, evenals onder de bevolking, zooveel te wenschen overliet. In de maand Juni stierven een officier en 97 minderen, waaronder slechts 4 gesneuvelden, terwijl elf officieren en 450 man naar Padang en Batavia geévacueerd werden.

De dooden- en ziekenlijst was en bleef de treurige getuige hoe een gevaarlijker vijand dan de Atjineezen ons de gevoeligste slagen toebracht. Ziekte was de vloek die op de expeditie rustte, en het weder was niet geschikt dien toestand te verbeteren.

Hevige windvlagen, onstuimige en hooge zeeën deden de gemeenschap met de reede langs de Atjih-rivier verbreken, en een tijdelijk zeehoofd te Oeloe-leh, moest in de verdere in- en ontscheping voorzien.

Op den 19^{den} scheen de vijand eindelijk tot den sedert lang verwachten algemeenen aanval over te gaan. Reeds vroeg in den morgen opende hij zijn vuur op de verschillende posten, verwondde eenige manschappen in een de rivier opkomende stoombarkas, en trachtte tusschen Penajoeng en de marine-benting eene sterkte op te werpen. Ten einde dit te beletten had eene colonne onder den kapitein van Aersen Beijeren van Voshol, den commandant van Penajoeng ter ondersteuning toegezonden, en op den linkeroever der rivier geen geschikte stelling vindende om dien arbeid te beletten, zich op den rechteroever gelegerd. Den volgenden morgen ontving zij onder den majoor Scharp

de noodige versterking om de Atjineezen uit al de langs de rivier gelegen versterkte heuvels te verdrijven, en werd den aftrekkenden vijand door menig hem nagezonden infanterie-salvo gevoelige verliezen toegebracht.

Volgens later ontvangen mededeelingen had hem die aanval 80 dooden en 40 gewonden, waaronder twee panglima's gekost. Om hem tevens de toegang tot den rechteroever z.v.m. af te snijden en onze stelling aldaar meer uitbreiding te geven, rukte den 28sten onder de bevelen van den majoor Romswinckel eene colonne uit, door den kolonel Pel met zijn staf vergezeld, en werd na de vijand uit Garouw te hebben verdreven, zoowel die kampong als Lamara en Kota-radja-bedil bezet. Tot meerdere versterking van de stelling bleef bij den terugmarsch eene bezetting van 50 man te Lampoeloe achter en werd op omstreeks een paar honderd passen van het bivak te Garouw, aan den Pedirschen dijk gelegen, een punt aangewezen waar een sterkte zou worden opgericht, met twee stukken van 8 cm. Z. te bewapenen. Door het bezetten van die punten kwamen de sawahvlakten van Tiban en tusschengelegen velden in onze macht, werd de Pedirsche dijk bestreken, Lamara in bedwang gehouden en de waterweg beveiligd.

In de eerste dagen van Juli ging men voort de door ons ingenomen positiën te verbeteren en den vijand nu en dan in zijne verzamelplaatsen eenige granaten toe te zenden, welk aantal vermeerderde naarmate hij onze werkzaamheden aan de in aanbouw zijnde sterkten trachtte te bemoeilijken; zijn vuur werd dan ook gewoonlijk spoedig tot zwijgen gebracht.

Het tijdelijk havenhoofd te Oeloe-leh kwam tot eene lengte van 30 meters gereed, ons artillerie vuur werd op de meeste punten versterkt en de redoute te Moesapi met zwaar geschut bewapend. Zoowel tot meer zekerheid van de nieuw aangelegde debarkements plaats, als om het gebied van toekoe Nek op voldoende wijze te beschermen en de bevolking in staat te stellen hare tusschen onze en de vijandelijke postenketen gelegen sawahs te bewerken, moesten de Atjineezen uit Soerian verdreven en verscheidene in den omtrek opgerichte bentings gesloopt worden.

Te dien einde vertrok in den vroegen morgen van den 26sten eene colonne onder het bevel van den majoor Phaff uit Blang-Oe naar Langdjabat. Na een moeilijke marsch door dien kampong moest de artillerie op een smalle strook sawah tegen het werkzaam vuur van een paar bentings in batterij komen en kort daarop haar vuur weder tegen een goed bezette versterking openen, die, na een hevig gevecht, waarbij onze troepen zich uitmuntend hielden, stormenderhand werd ingenomen. 't Was als of aanvaller en verdediger overeengekomen waren zich de palm der overwinning tot het uiterste te betwisten. Aan beide zijden hetzelfde moedsbetoon, dezelfde doodsverachting: geen genade, geen kwartier.

Niet dan met de grootste inspanning was het gelukt de borstwering te beklimmen, en toen de laatste kamp, die onverzoenlijke, hopelooze strijd van man tegen man eindigde, stonden onze mannen alleen; er bleef niets te bestrijden meer over.

Tegen 12 ure werd Soerian bereikt, enkele huizen der vlammen prijs gegeven, een geschikt punt door den mil. en civ. bevelhebber, die zelf de leiding der operatie op zich had genomen, tot het oprichten van een benting aangewezen en vervolgens langs denzelfden weg terug gekeerd. Van weerskanten was met koenheid en volharding gestreden, maar de zege bleef ons, al werd ze duur betaald. Wij bekwamen 6 dooden en 47 gekwetsten waaronder 4 officieren; eenige geweren, klewangs en een paar lelahs vielen ons in handen. In weerwil van zijne den vorigen dag bekomen wonde werd de kapitein Perelaer met 100 bajonetten en twee stukken geschut te Soerian gedetacheerd, en het opwerpen van de versterking benevens de vernieling der nog aanwezige vijandelijke bentings aan hem opgedragen. Uit een derzelve moesten enkele Atjineezen worden verjaagd; zij waren bezig hunne dooden weg te halen; de lijken werden door onze soldaten begraven; het waren de laatste van de 70 die de bewoners van Soerian grafwaarts droegen. De verdediging van die benting had veel gekost! Er was door den vijand een aanzienlijk verlies geleden; onder de gesneuvelden telde men toekoe imam Bintang en andere hoofden uit de VI moekim; volgens latere berichten zou hun aantal ongeveer 200 hebben bedragen.

Van de west- en noordkust ontving men de goede tijding dat weder eenige staatjes de acte van onderwerping hadden geteekend, en gelukkig was het sterfte-cijfer minder dan in de vorige maand, zoodat de algemeene toestand vrij bevredigend mocht genoemd worden.

De oorlog was eene phase ingetreden van dagelijks wederkeerende ontmoetingen, waarvan de vermelding meer in het journaal van den bevelhebber dan in dit opstel t' huis behoort, en die ik dan ook slechts als ter loops zal aanstippen. Zij waren even lastig en moeilijk voor onze dappere strijders als ze vervelend voor den lezer en doodend voor den stijl van den verhaler zouden worden.

Onze granaten vervulden steeds een gewichtige rol en deden de Atjineezen, - zoo ze het soms vergeten mochten - bij tijds herinneren dat hunne strijdkrachten niet tegen die van Nederland konden opwegen. De verdeeldheid onder de bevolking scheen toe te nemen. Den laatsten dag der maand was het zelfs tusschen de mannen van panglima Polim en die van Ateh tot een treffen gekomen waarbij de eersten waren afgeslagen. Verder begon het de hoofden - zooals uit menige opgevangen correspondentie blijkt - al meer en meer aan ‘de nerf van den oorlog’ te ontbreken, zoodat tijd, geduld en volharding ten einde moeten brengen wat met moed en zelfopoffering was begonnen. Maar ook in die moeilijke plichten zou het Indisch leger niet te kort schieten.

Gedurende de maand Augustus breidde Pel zijne stelling langzamerhand uit, het verblijf in Kota Radja leverde meer veiligheid op, de dicht begroeide terreinen er om heen werden allengs opgeruimd en de zuidelijke batterijen met achterladers bewapend. Was in Groot-Atjih weinig toenadering te bespeuren, ging de vijand steeds voort met het opwerpen van versterkingen, en werden onze posten en detachementen voortdurend beschoten en verontrust, de te Penang en Singapore aanwezige oorlogspartij trachtte meer dan eens in onderhandeling te treden met het gouvernement. Wel verre van dit aan te moedigen, werd zij eenvoudig verwezen naar den mil. en civ. bevelhebber te Atjih en elk voorstel afgeslagen, dat geene algeheele onderwerping tot grondslag had.

Zonder dat de gedurig herhaalde bedreiging van een met groote overmacht te ondernemen algemeenen aanval tot uitvoering kwam, bleek het evenwel dat de Atjineezen hunne macht op verschillende punten concentreerden.

Zij schenen opnieuw de liniën van Maraksa en Penajoeng te willen doorbreken; Bital was in geduchten staat van tegenweer gebracht en in den omtrek van al onze posten werden bentings opgericht, blijkbaar met het doel om het veroverde terrein te omsingelen en in te sluiten.

Ten einde dit plan te verijdelen waren vele goed gekozen strategische punten door onze troepen bezet en van het noodige geschut voorzien; eene uitmuntende stelling bij kampong Poe-Oe, dat als een eiland in de sawah ligt, bij verrassing genomen en versterkt, de zuiden oostelijke fronten van Kota Radja verbeterd en het besluit genomen, den zoogenaamden grafheuvel - tusschen de 5 en 600 meter oostwaarts van den kraton - waaruit èn op dezen èn op onze stelling te Pakan-Atjih onophoudelijk gevuurd werd, van vijanden te zuiveren. Daartoe was den 17^{den}, lang voor het aanbreken van den dag, eene compagnie uitgerukt en had die hoogte bezet. Doch zoodra de Atjineezen bemerkten, dat het om de oprichting van een sterkte te doen was, kwamen zij van alle kanten toegesneld en werd het noodig eene tweede comp. tot ondersteuning te zenden. Onder een vuurgevecht waarbij de vijand tot op 100 passen naderde, gelukte het onze kloeke soldaten niet alleen den aanval af te weren, maar ook de in haast opgeworpen sterkte nog dienzelfden avond zoo goed mogelijk in staat van tegenweer te brengen. Zij werd door 50 man bezet. De strijd om het bezitten van dien grafheuvel kostte meer moeite en offers dan van het veel gewichtiger Poe-Oe; de verwoedheid echter, waarmede dat bezit was betwist, gaf een hoogen dunk van de waarde door den vijand aan het behoud van dit punt gehecht.

De offensieve operatiën der laatste dagen schenen toevallig met de door hem voorgenomen aanvallende beweging te hebben saamgeloopen, onze posten althans werden in dien tijd meer dan gewoonlijk beschoten, de hoofden vergaderden en overal was veel volk op de been. De wer-

kers, met het wegkappen van het vrije uitzicht belemmerende geboomte belast, hadden nog al van hun vuur te lijden.

Toekoe Nek, het hoofd van Maraksa, was ons door den dood ontvallen, maar de gezondheidstoestand verbeterde; door den geregelden aanvoer bleef de voeding goed en de sterfte was aanzienlijk minder.

Hoewel er steeds veel onrust en bedrijvigheid bij de oorlogspartij bleef heerschen, werd van den opnieuw aangekondigden monsteraanval niets vernomen. De vijand scheen zich vooral rechts van den Pedirdijk te versterken en moest bij herhaling uit Penajoeng met geschutvuur uiteengejaagd worden. Hij trachtte zich tevens bij en om den kraton te nestelen, 't geen echter niet verhinderde dat op den 24sten de erkenning der Nederlandsche souvereiniteit door den jeugdigen vorst van Patti op plechtige wijze binnen Kota Radja bezegeld, en in zijn rijk even als te Endjoeng en Kloewang onze vlag werd geheschen.

De vier laatste maanden van het jaar 1874 droegen, wat de oorlogsoperatiën betreft, meestal hetzelfde eenvormige karakter. Bij den vijand dag en nacht veel onrust en beweging; bij ons dubbele waakzaamheid, zoodat de troepen bij het groot aantal zieken somtijds vele en afmattende diensten moesten verrichten.

Nauwelijks toch was de duisternis ingevallen en had de soldaat de vermoeide leden uitgestrekt of de Atjineezen openden hun vuur. Nauwelijks was de eerste nachtwake ingetreden of het flikkeren van groote vuren, het blazen op den koehoorn, het slaan op gong en bedoek, het spelen op gamelang of anklong leverden het bewijs dat zij waakten of zich verzamelden; en het hier en daar rondsluipen langs de voorposten, het bekruipen zelfs van onze borstweringen - zooals herhaalde malen te Poe-Oe beproefd werd, deed steeds op tegenweer bedacht zijn. Het lossen van geweerschoten, veldgeschrei en ander rumoer hielden somtijds geheele nachten aan, en de dagen volgden elkander op zonder veel verandering in dien toestand te brengen.

Het dagrapport van den 28sten September bracht evenwel eenige afleiding in de eentonige orde van zaken.

Des morgens om 4 uur marcheerde een colonne uit Kota-Radja onder de orders van den luitenant-kolonel Wiegand, met het doel den vijand uit Langkroek te verdrijven, zijne sterkten te nemen en twee punten van die stelling, één in het zuidwesten en één in het zuidoosten te bezetten. Deze colonne, (linker half 6de bataljon, één compagnie van het rechter half 3de en twee compagniën van het linker half 9de bataljon, een halve batterij artillerie en twee sectiën mineurs en sappeurs) met het benoodigde ambulance-personeel en materieel, kwam omstreeks 5 uur te Lampoeloe aan, van waar eene compagnie werd afgezonden om zich van het bewesten den Pedirdijk gelegen Langkroek, met zijne twee bentings, meester te maken.

Reeds vóór 6 uur was Langkroek in ons bezit; en het overige der

colonne marcheerde door naar Lamara uit welken kampong het vuur reeds spoedig werd geopend.

Dit vuur werd door de bij de colonne ingedeelte artillerie onmiddellijk beantwoord, op welk sein uit de verschillende batterijen van Kota-Radja, Pakan-Atjih en Moesapi een geschutvuur op de vijandelijke broeinesten geopend werd, ten einde te groote toeloop van volk naar Langkroek te voorkomen en den vijand te misleiden. Zonder veel tegenstand te ontmoeten werd de kampong met daarin gelegen vijf bentings genomen. De vijand was klaarblijkelijk verrast en vluchtte in zuid-oostelijke richting, met achterlating van 11 vuurmonden, eenige projectielen en 23 vaatjes kruit.

Onverwijld werd met het versterken van twee door ons gekozen punten een aanvang gemaakt en het terrein in de onmiddellijke nabijheid der in aanbouw zijnde sterkten opengekapt. Alles ging zoo spoedig mogelijk in zijn werk, de bentings werden voor zooveel noodig geslecht en des namiddags om 2¼ uur keerde de colonne, met achterlating van één compagnie en twee stukken geschut op elk der door ons bezette punten naar Kota-Radja terug.

Gedurende dien tocht lag een 25 man uit Penajoeng in hinderlaag aan de oostzijde van het oude bivak en berokkende den uit Langkroek vluchtenden vijand nog menig verlies. Ten noord- en zuidoosten van Lamara werden detachementen geplaatst om te beletten, dat hij de lagune over de brug van Djeling-Kej of eenig ander punt overtrok, en het voetpad van Lamara naar Langkroek te bewaken. Zoo viel ons bijna zonder eenig verlies de sleutel der III Moekim in handen, en volgde de mil. en civ. bevelhebber het voorbeeld van zijn voorganger, om steeds te trachten, met weinig verlies veel te verkrijgen. Ook hij liet zich van het eenmaal aangenomen plan niet afbrengen, huldigde het vredelievend beginsel en voldeed z.v.m. aan de eischen van *dezen* oorlog: Overwinnen en onderwerpen, zonder te verbitteren en te vernielen.

De gezondheidstoestand of liever het aantal lijders bleef stationnair, ofschoon zich eenige choleragevallen opgedaan en wij bij het openkappen van het terrein een dertigtal gewonden bekomen hadden.

In de eerste dagen van October maakte eene vrij aanzienlijke macht, in de kampongs Lo-ek-kume of Loek, Penang en Lemboe vereenigd, het de in den omtrek gestationneerde troepen zeer lastig. Ook werd het vuur meer dan vroeger op Kota-Radja en den grafheuvel gericht, dat echter gewoonlijk door een paar granaten, waarvoor de vijand een onbegrensden eerbied bleef koesteren, tot zwijgen was te brengen.

Tengevolge van het ongunstige weder kwamen vele kwaadaardige koortsen voor, en alle berichten stemden overeen als zou de strijd, na afloop der poeasa, met vernieuwde krachten worden hervat. Vijfhonderd man - zoo heette het - zouden onze bitterste vijanden, imam Longbattah en het hoofd van Lamngah, gezworen hebben hen

te volgen tot zij den gehaten kafir hadden verdreven. Zij waren tot den dood besloten als hun de onkwetsbaarheid niet ten deel viel. Doch reeds de eerste proeven of die onkwetsbaarheid ten gevolge van de hem door zijne priesters bevolen afzondering en gebeden verkregen was, moest menig Atjinees met zijn leven boeten. Zoo zag o.a. een der schildwachten te Kota Petjoet, bij maanlicht omstreeks 3 uur in den nacht, dat aan de overzijde der koerong-Daroe een persoon kwam aansluipen en verwondde hem met een geweerschot; met woeste vaart ging de Atjinees daarop de rivier in, doorwaadde die met eene onbegrijpelijke vlugheid, en liep, niettegenstaande een tweede en derde geweerschot op hem gelost werden, regelrecht naar den schildwacht op de borstwering. Door de buiten het werk liggende glasscherven in zijne vaart gestuit, liep hij oostwaarts om en wilde door den ingang binnenkomen, doch ook dit gelukte hem niet door de bamboe-doeri versperring, waarna hij zich aan de noordzijde onder een afdakje verschool. Maar nauwelijks kreeg de Atjinees de uitgezonden patrouille in het gezicht of hij ging haar met opgeheven klewang tegemoet; twee schoten in de borst en een steek met de bajonet deden den goedgekleeden jongeling bezwijken, die blijkens pas geheelde wonden meer in gevecht was geweest.

Op een ander tijd sprong een Atjinees die onze Oostersterkte bekropen had over de versperring en friesche ruiters heen, stormde de brug over en zou binnen gedrongen zijn, ware hij toen niet overhoop gestoken. Het haperde den vijand noch aan individueelen moed, noch aan fanatisme, en bijaldien zulke amokmakers niet bij tijds onschadelijk werden gemaakt, konden zij hoogst gevaarlijk worden.

Ali Bahanan die ons vele diensten had bewezen was aan de cholera overleden.

Hoewel verscheidene vaartuigen, niet van passen voorzien, of naar plaatsen bestemd, waar hun ingevolge de blokkade-bepalingen geen handel veroorloofd was, door de marine werden afgewezen, waagden het nog steeds enkele prauwen de vijandig gezinde rijken te bezoeken.

Om een einde aan dien toestand te maken, werd in overleg met den militairen tevens civielen bevelhebber, door den commandant der maritieme middelen de order uitgevaardigd, dat alle inlandsche vaartuigen niet voorzien van behoorlijk getjapte en door een der oorlogsbodems afgeteekende passen, of handeldrijvende met de nog niet in onderwerping gekomen staten, onvoorwaardelijk opgebracht en de verschillende vorsten met die order in wetenschap gesteld moesten worden.

De gezondheidstoestand aan boord der schepen was over het algemeen veel beter dan die te Kota Radja. Alleen deden zich aan boord van Zr. Ms. stoomschip *Metalen Kruis* eenige koortsgevallen voor, vermoedelijk ten gevolge van de diensten door een gedeelte der equipage in de stoombarkas op de Atjih-rivier verricht. In het ons zoo lang

vijandig gezinde Djoloh was den 22sten October de Nederlandsche vlag geheschen en door den radja een bezoek van vriendschap aan den stations-commandant gebracht. De verschillende riviermondingen der oostkust werden herhaaldelijk door gewapende sloepen onderzocht om clandestine uitvoer van peper tegen te gaan, en eenige daarmede geladen sampangs buitgemaakt.

Werd de zeepolitie alzoo krachtig gehandhaafd, de kolonel Pel liet den Atjineezen niet minder gevoelen, dat zij aan den vasten wal met *hem te rekenen* hadden. Dat *rekenen* viel nimmer mee en zij hadden *hem* genoeg leeren kennen om voor elke afrekening beducht te zijn. Pel liet zich zelden over zijne plannen uit, maar bracht ze snel en onverwacht ten uitvoer. Zoo had hij reeds lang het oog op de meer oostelijke stellingen van den vijand gevestigd, en toen hij het geraden achtte diens bewegingen uit Lemboe te stuiten, was zulks spoedig geschied. Eene naar omstandigheden (er waren meer dan 1050 zieken) vrij talrijke colonne, onder zijne leiding, vroeg in den morgen van den 7den November uitgerukt, drong zonder een schot te doen den zwaar versperden kampongrand bij verrassing binnen. Kort daarop werden na een hardnekkig gevecht 's vijands benting te Berouw benevens de overige langs den Pedirdijk aangelegde, goed versterkte en van blindeeringen voorziene bentings genomen. Zelfs een aan de zuidzijde van dien dijk gelegen bijzonder sterke en met woede verdedigde post kon de positie niet doen behouden. Genoodzaakt zijne stelling te ontruimen, vluchtte de vijand tot over de rivier en hield niet eerder stand voor hij een benting aan den linkeroever te Lampo Idjoe had bereikt. In de zeven meest allen goed gebouwde versterkingen werden behalve een veertigtal gesneuvelden, eene groote hoeveelheid munitie, geweren, donderbussen en vier stukken geschut gevonden; en terwijl nog een twintig Atjineezen bij het doorwaden van de rivier waren neergeschoten, werden voorloopig drie punten bezet gehouden en versterkt.

Wij hadden slechts één doode en 18 gekwetsten bekomen, waaronder de luit. kol. Diepenbroek.

Tot meerdere veiligheid werden den volgenden dag vier bronzen kanons à 8 cm. Z. naar het door ons bezette punt in noord-Lemboe en de rivier-benting, - het zuidelijkste punt bij den Pedirdijk - overgebracht. Eenige dagen later gelukte het te Kota Alam op ongeveer 1200 meters van die benting, in weerwil van een uren lang aanhoudend geweervuur en een paar hevige aanvallen, een post te bezetten en van geschut te voorzien, waarmede het behoud van Lemboe verzekerd, Penang in bedwang te houden en Longbattah steeds te bedreigen was.

Door de natte weersgesteldheid bleef de gezondheidstoestand ongunstig en er kwamen weder enkele cholera-gevallen voor; maar ook bij de bevolking was het niet beter gesteld, die zich bovendien beklaagde

dat zij werd opgeofferd en in de benting het leven liet, terwijl de hoeloebalangs bij hunne vrouwen bleven en geen deel namen aan den strijd. Velen van dezen waren gesneuveld en de eerste geestdrift of vechtwoede was aanmerkelijk bekoeld. Later deed zich dat verlies nog meer gevoelen en het geld was toen zoo schaarsch, dat niet dan met veel moeite door hoofden en rijksgrooten een betrekkelijk geringe som werd bijeen gebracht om een vijftigtal mannen over te halen de z.g.n. onkwetsbaarheid deelachtig te worden. Van die 50 weigerden nog 33 den daarvoor vereischten eed op den koran af te leggen en slechts 17 werden bereid gevonden als amokmakers op te treden.

De hulpmiddelen van Groot-Atjih geraakten allengs uitgeput; een natuurlijk gevolg van den geïsoleerden toestand waarin het door de doeltreffende maatregelen van den generaal Van Swieten was gebracht.

Ofschoon veel beweging en onrust in de verschillende Atjineesche kampongs was waar te nemen alsof er een aanval werd voorbereid, waren tengevolge van de zware regens minder schoten op onze werken gelost, maar van een onzer spionnen de volgende verontrustende berichten ontvangen.

'Alle hoeloebalangs van Groot-Atjeh zouden in de mesdjid Hoeleh Kareng, zuidwaarts onzer sterkte Kotta-Alam gelegen, overeengekomen zijn om, te beginnen met 19 November (dit moet vermoedelijk 29 zijn), hunne versterkingen zuidelijk van onze batterij te voltooien en dan onze sterkte aan te vallen. De door den vijand verwachtte versterking was den vorigen dag aangekomen.

Door de te Gighen van Penang aankomende schepen werd kruit aangevoerd, dat in kisten met kleedingstukken verborgen was; zoo zouden, twee dagen geleden, 10 vaatjes patronen en 80 zakken droge visch de koela Gighen (Atjeh) zijn binnen gebracht.

De imam van Boeboen zou met 500 volgelingen op weg zijn naar Atjeh, doch zich thans nog ophouden te Long-Boeboen, een staatje op de westkust, dicht bij Analaboeh.'

Volgens een ander bericht zouden de hoeloebalangs besloten hebben, toeankoe Daoed, zoon van toeankoe Tjoet tot sultan te verheffen, als wanneer van alle zijden hulptroepen zouden opdagen om de Hollanders te bestrijden; en bleef dàn nog de overwinning achterwege, zou het bergland hun toevlucht worden.

Inmiddels ging November voorbij zonder dat een van die tijdingen werd bewaarheid en zou men in de daarop volgende maand een geheel anderen vijand te bestrijden hebben, een vijand, die zijn onweerstaanbare macht zoowel als zijn vernielende en verderfelijke uitwerkselen reeds menigmalen in Atjih had doen gevoelen.

Onze zeemacht ging steeds voort de kusten te bekruisen en Zr. Ms. stoomschip *Watergeus* vertrok den 28sten naar de Westkust met een ultimatum aan de staatjes Poeloe Kajoe, Moeki en Laboean Hadji die

op vroeger afgelegde beloften waren teruggekomen en geweigerd hadden de Nederlandsche vlag te hijschen.

Reeds den 2den December was de bedoelde vijand (het water) in aantocht. Door den aanhoudenden zwaren regen was Kota Radja in een modderpoel herschapen, liep het omliggend terrein bijna overal onder, en hadden onze bruggen veel te lijden.

Het water bleef steeds wassende en den volgenden morgen waren de koerong Daroe en Atjih-rivier buiten hare oevers getreden, kon de stoombarkas onze posten niet meer van versch drinkwater voorzien en stond het een voet hoog in ons fort te Penajoeng. Aan de monding der rivier was de gemeenschap tusschen de beide oevers door den bandjir gestremd; in de meeste versterkingen steeg het water tot aan de slaapplaatsen der verdedigers en begonnen onze werken hier en daar te verzakken.

Ten einde zich een juist denkbeeld van zulk een ramp te vormen, moge een uittreksel uit de rapporten van den mil. en civ. bevelhebber hier volgen.

'Den 4den was men in Kota Radja genoodzaakt de artilleriepaarden uit de stallen te halen en langs de oosterface te parkeeren; ook het personeel der bergbatterij moest verhuizen; op sommige plaatsen steeg het water tot eene hoogte van anderhalven meter.

Toen in de hospitaal-barakken het water zoo hoog stond dat het de kribben der zieken bereikte, werden deze ontruimd en de zieken naar eenige hooger gelegen kazernes overgebracht.

Te Penajoeng was 's morgens om 6 uur het water tot circa 1 meter hoogte gestegen; de ooster- en zuider-bastions waren in de gracht weggezakt, en het noorder-bastion begon te verzakken, terwijl de brug over de Atjeh-rivier gedeeltelijk weggeslagen was.

Om 7 ure moest de bezetting de rivierbenting verlaten en op den Pedirdijk eene schuilplaats zoeken.

Ook het geschut werd buiten de versterking gebracht en slechts het noodige aantal manschappen voor de wachtdienst achter gelaten.

Binnen Kota-Radja werd eenige munitie nat, de communicatie met de Oostersterkte was verbroken, en de borstwering der marine-benting op verschillende plaatsen ingezakt en gescheurd; het om die benting gelegen terrein stond p.m. 1 meter onder water.

Bij Lamara liep om 11 uur voormiddags het water over den Pedirdijk, en stond op sommige plaatsen ter hoogte van 1 meter in de versterking.

In een der kazernes waren zelfs de baleh-baleh's onder water.

In de versterking te Langkroek-west steeg het zoodanig, dat de bezetting haar verlaten moest en zich op den Pedir-dijk opstellen.

In den loop van den avond steeg het water binnen onze sterkte te Berouw tot 1.20 meter en stortte een gedeelte der oosterface in.

Te Kota-Loeng moest op de borstwering gekookt worden.

In de sterkte te Poe-Oe kwam 's middags om 12 uur het water zoo snel opzetten, dat er geen tijd overbleef om al de vivres en munitiën te beveiligen.

Hoezeer het omliggende terrein onder water lag, bleef onze sterkte te Soerian geheel droog.

De bezetting der sterkte te Lemboe-noordoost was verplicht die benting te verlaten en iets westelijk daarvan te bivakeeren Ook die van Kota-Alam moest verhuizen; munitie en vivres werden gered; een deel der uit zandzakken opgerichte borstwering stortte in.

5 December. - Gedurende den nacht bezweek de brug bij Penajoeng; om 3 uur stond het water p.m. 2 duim boven de ligplaatsen.

Van de bastions werd zooveel mogelijk gebruik gemaakt tot opberging van munitiën en levensmiddelen, terwijl de bezetting ook daar werd opgesteld.

Van verscheiden sterkten moesten de bezettingen den nacht in regen en koude in de open lucht doorbrengen.

Van af 3 uur 's nachts begon het water langzaam, bijna niet merkbaar te vallen.

Tot 's avonds 6 uur was de waterstand ruim 1 voet gedaald; aan onze Oostersterkte stortte een gedeelte der noorderface in, doch werd door de manschappen hersteld.

Te Langkroek-oost was men den vorigen dag bezig om de ingestorte borstwering van zandzakken door eene van zoden te vervangen, toen om 2 uur het water de sterkte binnen stroomde, en het werk gestaakt moest worden; 's avonds om 9 uur stond het water 0.6 meter hoog, doch anderhalf uur later bespeurde men dat het zakte.

Te Kota-Petjoet was de ingestorte borstwering weder opgezet, en bij Kota-Alam keerde het water des namiddags binnen de rivieroevers terug.

6 December. - Niettegenstaande het den ganschen nacht doorregende, was het water toch een weinig gevallen; tot nader order zou dagelijks aan de manschappen een extra oorlam worden verstrekt.

Te Penajoeng stond het water nog één meter hoog binnen de versterking; officieren en manschappen logeerden in de open lucht op het bastion; eenige lichte materialen werden daarheen gezonden om hen zooveel mogelijk tegen regen en koude te beveiligen.

In de sterkte te Lamara was het circa 5 duim gezakt, zoodat in beide kazernes de baleh-balehs weder vrij van water waren.

In Lamara-zuidoost had de borstwering veel van het water geleden; de sterkte te Langkroek-west was, hoezeer het ook daar vallende was, nog niet bewoonbaar, en de bezetting op den Pedir-dijk onder afdakjes gebivakeerd.

Te Langkroek-oost stond des morgens om 7 uur het water nog ter hoogte van 2 duim in de sterkte; de dag werd besteed om zooveel mogelijk aan de borstwering te arbeiden; de rivierbenting was nog

onbewoonbaar, en de communicatie tusschen die sterkte en Kota-Radja bij herhaling verbroken.'

Zware onweersbuien met hevige regenvlagen gepaard deden het water niet zoo spoedig zakken als men gehoopt had en het duurde nog eenige dagen, voor dat de communicatie tusschen de verschillende posten alsmede de geleden schade hersteld was. Uithoofde van den verpestenden stank door de achtergebleven modderlaag verspreid, moesten enkele punten vooralsnog onbezet blijven. De intusschen gedebarkeerde 5de en 10de bataljons infanterie werden voorloopig te Oeloe-leh gehuisvest, en het aantal zieken was op onrustbarende wijze toegenomen. Men verwachtte echter door de op groote schaal plaats gehad hebbende evacuatiën hierin eenige verandering ten goede. En werkelijk, naarmate de oost-moesson intrad en het meer gunstige weder aanhield, verbeterde de toestand van zieken en gezonden.

Aan de westkust bleek onze verhouding met Moeki en Laboean Hadji vrij gespannen en door den stations-commandant ter noordkust werd gerapporteerd, dat de onderhandelingen met Kloempang-Doea, tengevolge van de nog hangende geschillen omtrent de opvolging van een bestuurshoofd, tot geen afdoend resultaat hadden geleid.

In den oorlogstoestand te Groot-Atjih kwam oogenschijnlijk weinig verandering; alleen werd de goede verstandhouding tusschen de hoofden er niet beter op. Men verhaalde o.a. dat die van de XXVI moekim, door panglima Polim in de moskee Hoeleh-Kareng ter verantwoording waren opgeroepen over hunne weinige activiteit, en hun de vraag was voorgelegd of zij wellicht gezind waren zich te onderwerpen.

Zoo was men tot den 31sten December genaderd, den dag waarop eenige versterkte punten te Longbattah ons in handen vielen, maar op eene wijze, die treurige herinneringen achterliet. Volgens het bepaalde operatieplan zou het 5de bataljon infanterie met twee sectiën artillerie en een peloton mineurs Longbattah in front aanvallen, terwijl het 10de bataljon met eene andere sectie, een paar mortieren en een peloton mineurs, langs den linkeroever der rivier eene omtrekkende beweging moest maken. Ten einde gevrijwaard te zijn voor een omtrekking van 's vijands zijde of in de flank genomen te worden, werd door het rechter half 3de bataljon, met een compagnie mariniers en eene sectie artillerie versterkt, zuidwaarts van Pakan-Atjih bij de Oostersterkte positie genomen, en men was door de opstelling van eenige troepen en het vuur uit Kota Radja, tegen een aanval uit het noorden en westen gedekt. De algemeene leiding was den tweeden expeditie-commandant, tevens chef van den staf (lt. kol. Wiegand) opgedragen, terwijl de mil. en civ. bevelhebber zich bij de linker of rivier-colonne ophield.

Omtrent de beweging van de rechter-colonne is weinig of niets bekend. Zij schijnt reeds omstreeks 7 uur in den morgen in gevecht te zijn gekomen.

Nadat de linker-colonne bij Langsopong een verlaten benting was voorbij getrokken, werd ze van de overzijde der rivier beschoten, welk vuur en dat van uit een iets verder gelegen sterkte door eenige granaten en granaatkartetsen al spoedig tot zwijgen was gebracht, evenals later dat van de aan den rand eener sawah gelegen versterking van missigit Longbattah, die daarna met weinig verlies door de infanterie werd genomen. Alles scheen goed te gaan toen om 1¼ uur eensklaps een hevig vuur uit de missigit werd geopend.

Door het oprukken naar een volgende in het midden eener sawah gelegen sterkte, was de missigit door de infanterie onbezet gelaten en thans opnieuw in 's vijands macht, iets dat alleen bij den guerilla oorlog mogelijk is, waar hij in sterk doorsneden en begroeid terrein en aan geene regelmatige bewegingen gebonden, zich onverhoeds, vóór, achter of in de flank eener colonne kan vertoonen. Hier moet het 10de bataljon, dat de versterking in de sawah niet nemen kon en onder ongunstige omstandigheden tot den terugtocht genoodzaakt was, waarschijnlijk tusschen twee vuren zijn geraakt en het aanzienlijk verlies geleden hebben (aan dooden, 1 officier en 21 minderen; aan gekwetsten, 4 officieren en 61 minderen) waarmede het jaar 1874 op zulk eene treurige wijze eindigde.

Wat aanleiding heeft gegeven, dat het 10de niet door het 5de bataljon ondersteund is, valt moeilijk te beoordeelen. Volgens een der ingekomen rapporten zou, door een misverstand, een der in de nabijheid van de missigit reeds genomen sterkten door de onzen verlaten, door den vijand opnieuw bezet en daaruit het moorddadig vuur geopend zijn. Later werd ze door den majoor Zijl de Jongh, die zich daartoe vrijwillig aanbood, hernomen. Hoewel men betwijfelen mag of hier in allen deele goed is geageerd, worden de bittere woorden, door een onzer dagbladen aan een afkeurend oordeel toegevoegd, vooralsnog niet gerechtvaardigd.

Behalve een verlies van 171 dooden (volgens latere berichten 230, waaronder panglima Tjoet), verloor de vijand te Longbattah een zijner beste stellingen, en was Kota Radja aan de oostzijde thans volkomen veilig.

Bij het gebeurde op dien laatsten dag dès jaars leg ik de pen voorloopig neder, aangezien mij de noodige bouwstoffen ontbreken om wat daarna voorviel met genoegzame kennis van zaken te overzien en in een behoorlijk verband weder te geven.

Nog is de toestand ernstig en het einddoel niet bereikt; nog grijnst een gevaarlijker vijand dan de Atjinees (cholera en andere ziekten) ons tegen en is de strijd niet volstreden.

De tegenwoordige stand van zaken echter, met het oog op veel van wat reeds geschied en voorbereid is, geeft hoop dat het tijdstip nadert voor eene gewenschte oplossing van het Atjineesche vraagstuk.

Bij den reeds te grooten omvang van dit opstel voor de plaatsruimte

door de redactie van dit tijdschrift zóó welwillend verleend, moest menig punt onbesproken blijven. Bij de beknopte beschrijving van verschillende gevechten is voorzeker menig wapenfeit, dat eene bijzondere melding verdiende, òf slechts even aangestipt òf achterwege gebleven. 't Zal eene schoone taak zijn, na het einde van den oorlog en bij eene volledige kennis van die feiten, ze te verzamelen en voor tijdgenoot en nageslacht te bewaren.

Voor hem, die geen vreemdeling is in de geschiedenis van onze Indische oorlogen en krijgsbedrijven zal niet onopgemerkt zijn gebleven, dat hoezeer deze expeditie in enkele opzichten overeenkomt en punten van vergelijking aanbiedt met andere, zij toch een bijzonder en eigenaardig karakter draagt. Een karakter, dat zoowel tengevolge van de meer dan gewone zorgen aan hare samenstelling en uitrusting besteed, als van hare leiding, in menig opzicht afwijkt van vroegere expeditiën naar verschillende gewesten van Insulinde uitgezonden. Werd daarbij, en soms met recht, gewezen op stelselloosheid zoowel in 't een als in het ander, en wordt bij *deze* meer naar van te voren beraamde plannen en vastgestelde beginselen gehandeld, men wachte zich ook hier een te voorbarig oordeel of vonnis uit te spreken.

Die stelselloosheid toch had zeer natuurlijke oorzaken, en deze op hare beurt even natuurlijke gevolgen. Men raadplege slechts de geschiedenis: wat ziet men dan gebeuren?

De regeering ontvangt bericht van een gewapend verzet, van gepleegde vijandelijkheden, een uitgebroken opstand, het overrompelen of vermoorden van eene bezetting, enz. enz. Niets van dat alles was voorzien; op zóó iets was men niet voorbereid,.... en onmiddellijke hulp is dringend noodig. Nu wordt in groote haast eene expeditie gereed gemaakt; wat men onder de hand heeft al vast vooruit gezonden, het overige zal later volgen, en..... de bevelhebber staat in een onbekend land, met onvoldoende middelen en de eenig mogelijke instructie, ‘naar omstandigheden en bevind van zaken te handelen,’ den vijand tegenover. Meermalen van het hoogst noodige verstoken, kan hij ook niet wel anders dan zich door de omstandigheden laten leiden, waarbij hij somtijds meer aan een blind toeval dan aan eigen scherpzinnigheid of beleid heeft te danken.

Hier doet zich al aanstonds een eigenaardig verschil voor in de wijze van handelen bij een Europeeschen oorlog. Kan dáár schier alles worden vooruit gezien of voorbereid, in 't Oosten wordt men veeltijds ‘met den slag’ gewaarschuwd, en hoogst zeldzaam zal men in 't westen door omstandigheden worden verrast, die in Indië ieder oogenblik voorkomen.

Bij eene zeer belangrijke of vooraf bepaalde expeditie, waar het niet aan tijd van voorbereiding ontbrak, werden de zaken *anders* maar daarom niet altijd *beter* geregeld. Bij die naar ver afgelegen

onbekende gewesten, waar het met den besten wil niet mogelijk was geweest, genoegzame topographische en ethnographische gegevens te verkrijgen, werd niet zelden òf te veel òf te weinig gedaan Niet alleen bleken de strijdkrachten meestal te klein, maar bovendien buiten verhouding van 't geen juist dáár vereischt werd. De vijand en zijne hulpbronnen waren òf te sterk òf te gering geschat, van daar gebrek aan 't een en overvloed aan 't ander; van daar zoo vele klachten over gemis aan een voldoende zeemacht of het noodige geschut, aan koeliedienst of transportmiddelen; en de bevelhebber werd dikwijls genoodzaakt de wijze van oorlogvoeren meer aan de samenstelling der expeditie dan aan de regelen der krijgskunde te toetsen. Denkt men zich daarbij bergachtige, boschrijke of moerassige terreinen zonder gebaande wegen of eenig hulpmiddel hoegenaamd, een ongezond, soms doodend klimaat, eene tropische hitte te midden van eene vijandige bevolking, dat wil zeggen: den vijand niet alleen *tegenover* maar *rondom* zich te hebben, dan zal men zich minder verwonderen, als de oorlog stelselloos werd gevoerd.

Wat waren dan ook veeltijds de gevolgen?

Op goed geluk werd voortgerukt; de bevelhebber vertrouwde op het overwicht van zijne vuurwapens, op den geest zijner troepen.

Was het geluk hem dienstig, werd de eene benting voor, de andere na omgetrokken, door den vijand verlaten of met gering verlies genomen, kwam het land spoedig in onderwerping, wie vroeg dan naar een stelsel? Het doel was immers bereikt,.... en de expeditie kwam zegevierend terug.

Maar zoo ging het niet altijd. Diende het geluk den bevelhebber niet, werden tegenspoed en rampen zijn deel, viel hij in een hinderlaag, liepen de koelies weg, stootte hij het hoofd voor een stormvrije benting, werden de gelederen door het klimaat meer nog dan door het vuur van den vijand gedund, wiens tegenstand toenam naarmate zijne krachten verminderden, werd hij eindelijk genoodzaakt onverrichter zake terug te keeren, dan,..... ja... dan was de expeditie mislukt. Dan moest een tweede, somtijds een derde volgen; ten tweeden en ten derden male werden zware offers geeischt en gebracht;.... en men vroeg.... aan wien de schuld?

Was het wonder dat men zoo menigmaal weifelend zag optreden, weifelend zag handelen, weifelend zag eindigen, zonder plan of beginsel? maar is het billijk, onder zulke omstandigheden, den bevelber te veroordeelen, terwijl men de dieper liggende oorzaken van dat alles voorbij ziet? Die oorzaken zijn: onvoldoende land- en volkenkunde, ontoereikende zee- en landmacht. Wat de eerste betreft, er zou *te veel* vereischt worden om ± 29.000 vierk. geogr. mijlen zoodanig te doen opnemen en in kaart brengen, dat ze als oorlogskaart van dienst kon zijn; aan beide gebreken echter kan door het brengen van geldelijke offers worden te gemoet gekomen.

Uit het aanstippen van enkele eigenaardige moeilijkheden aan de krijgvoering in Indië verbonden, zal de lezer bemerken dat er nog al eenig verschil kan bestaan tusschen deze en die gewoonlijk in Europa wordt gevolgd.

Bovendien zal het hem duidelijk zijn geworden hoe de samenstelling van deze expeditie gunstig afsteekt hij die van vroegere expeditiën, en van invloed moest wezen op het eigenaardige karakter van de leiding, waarop ik nog met een enkel woord zal wijzen. Die leiding werd toevertrouwd aan een veteraan van het Indische leger, die bij ondervinding kende al wat ik hier trachtte te schetsen. Ze kenmerkte zich door het standvastig volgen van een te voren beraamd plan, door het onafgebroken handelen naar een aangenomen beginsel in verband met een staatkundig doel, door de ‘humane’ wijze waarop de oorlog werd gevoerd.

Nu moge die leiding, welke evenals de samenstelling, zoo zeer afwijkt van 't geen vroeger gebeurde, hare eigenaardige fouten en gebreken hebben gehad, ze had tevens eigenaardige hoedanigheden die in den loop van dit verhaal genoegzaam zijn gebleken en 't volgend resultaat hebben opgeleverd.

Het volk dat weleer met de klewang in de vuist op onze troepen invloog, dat tot den val van Kota Radja zijn bodem voet voor voet verdedigde, durft thans ter nauwernood zijne bentings verlaten. Het volk, dat vroeger onze gezanten vermoordde, onze brieven afwees en geen onderhandelaar toeliet, onze vlag niet eerbiedigde en het erkennen van Neêrlands heerschappij verre van zich wierp, datzelfde volk ontvangt onze brieven, onderhandelt met onze zeeofficieren, hijscht onze vlag en erkent den Koning der Nederlanden voor zijn souverein. Groot-Atjih, eertijds zoo trotsch op zijn kraton en heiligen tempel, zag beiden vallen. Van het palladium zijner vrijheid en macht, het verblijf zijner vorsten, wapperen de Nederlandsche kleuren boven de tenten der soldaten, die Atjihs sultan verjaagd en zijne woning tot de hunne hebben gemaakt.

Binnen de zes maanden kon Atjih door het gros onzer legermacht zonder vrees voor de toekomst worden ontruimd. Onze bondgenooten erlangden hulp en bescherming, ons grondgebied werd behouden en allengs uitgebreid, de gemeenschap met de reede dubbel verzekerd. Reeds 39 staatjes en onderhoorigheden hebben ons gezag erkend, handel en welvaart beginnen er te herleven, en Groot-Atjih staat eenzaam en verlaten, slechts door Pedir en Merdoe nog eenigermate ondersteund; het teert op zijne laatste krachten; zijne hulpmiddelen zullen eerlang zijn uitgeput. Nu moge de oorlog niet geëindigd zijn, de reeds verkregen uitslag is niet ongunstig.

Wanneer na het bezetten van nog enkele punten de vijandelijkheden worden gestaakt, de bevolking tot rust komt en hare ware belangen leert inzien, dan dunkt mij is het einde van zooveel leed, van zooveel opoffering, arbeid en inspanning nabij.

Het zij mij vergund hier te herhalen wat ik bij de inleiding van dit opstel ter neerschreef:

Waar noch een algemeen erkend opperhoofd, noch een geregeld bestuur, noch regeerkracht bestaat; waar niemand de publieke zaak vertegenwoordigt; waar rijksgrooten zich een voorrang aanmatigen, door niets gerechtvaardigd of ondersteund en veelal door anderen betwist; waar heden de een, morgen een ander en ten slotte de ruwe volksmassa meester blijft, daar hangt elke onderhandeling in de lucht, blijft elke toenadering onzeker en wordt een toestand geboren waarvan de oplossing niet is te voorzien. Die inwendige toestand van Atjih maakt het sluiten van een vredesverdrag hoogst moeilijk, zoo niet onmogelijk en kan de klip zijn waarop eene gewenschte afdoening van zaken schipbreuk lijdt. Toch zal die onzekere toestand naar mijne meening niet zoo heel lang blijven voortduren. Wanneer ten laatste het volk zelf den oorlog moede wordt, het handeldrijvend en landbouwend gedeelte, noch de afsluiting van het buitenland, noch het afzijn van vrouw en kroost langer kan verdragen, en de Atjinees leert inzien dat het beter is ‘de Companie’ tot vriend dan tot vijand te hebben, zal wellicht eene duurzaam vredelievende oplossing niet verre verwijderd zijn. Moge dit vermoeden spoedig bevestigd worden.

Ten slotte nog een enkel woord over de Atjineesche verwikkelingen.

Werd de noodzakelijkheid en opportuniteit van dezen oorlog door velen betwijfeld of betwist, de Indische autoriteiten, wier bevoegdheid tot eene juiste beoordeeling er van wel door niemand zal worden ontkend, waren allen van de dringende noodzakelijkheid overtuigd, den sultan van Atjih opheldering te vragen omtrent zijn dubbelzinnig gedrag.

Hoe was de stand van zaken? De zending van een vredelievend gezantschap naar Riouw gaat gepaard met het aanknoopen van onderhandelingen met den politieken agent eener vreemde mogendheid, om aan deze de souvereiniteit op te dragen; en te zelfder tijd wordt de bescherming ingeroepen van den sultan van Turkije, die beweert oude susereine rechten op Atjih te bezitten. Geheime mededeelingen door de Indische regeering ontvangen, laten geen twijfel over dat er inderdaad handelingen plaats hebben, die haar op het onverwachtst kunnen doen staan voor een ‘fait accompli’, dat onzen invloed ja zelfs ons gezag in Indië bedreigt.

Dit moest onverwijld worden voorkomen; voortvarenheid was hier hoofdzaak, snelheid van handelen een eerste vereischte, en de regeering voldeed aan hare verplichting: zij handelde onder den indruk van de groote verantwoordelijkheid, die op haar rustte.

De oorlog eenmaal verklaard, zagen velen met angst de toekomst te gemoet, en vroegen met groote vreeze: ‘wat zullen de staatkundige gevolgen zijn, waartoe zal het leiden??’

Een eerste gevolg, en 't zal niet onvruchtbaar blijven, is eene meer juiste appréciatie van wat er ontbreekt om zee- en landmacht in onze

uitgestrekte bezittingen aan hare bestemming te doen beantwoorden, en de overtuiging, dat men geen meester is van het land zoolang een deel er van door een ruw, onbeschaafd, vijandig gezind volk wordt ingenomen.

Wat de staatkundige gevolgen zijn?

Dat Nederland aan zijne internationale verplichting in den Oost-Indischen Archipel heeft voldaan.

Dat aan slavenhandel, zee- en menschenroof een einde is gemaakt, veiligheid en bescherming van zeevaart en handel zijn verzekerd, en zij die Atjih's kust nauwelijks durfden naderen, eerlang zullen wijzen op de baak dáár opgericht, om den stuurman ook bij nacht tot gids te verstrekken.

Dat Neêrlands driekleur niet langer gehoond maar geëerd en ontzien zal worden, als de krijgsbanier van de tweede koloniale mogendheid in Europa, die getoond heeft wil en macht te bezitten hare vlag en haar recht te doen eerbiedigen.

Waartoe het leiden zal?

Tot handhaving van ons gezag in Indië, tot een rustig bezit van Sumatra, tot zegen van Atjih; ja, tot zegen van Atjih, als voor dat rijk onder de leiding van een verlicht bestuur, en de hoede onzer vlag, zich bronnen van voorspoed en welvaart zullen openen die het vroeger niet *konde* verkrijgen.

Dat alles moge duur en ten koste van veel bloed en geld zijn gekocht, bij een volgend geslacht zijn die rampen spoedig vergeten. En als het dan de oogen mag vestigen op een zich rustig ontwikkelend Sumatra en een bloeiend Atjih, dan zal het voorzeker zijn dank niet onthouden aan hen, die zoowel door staats- als oorlogsbeleid dien toestand in het leven riepen. Het heden moge nog bezorgdheid baren, een sombere tint werpen op 't geen met zooveel zelfopoffering werd verkregen en menige handeling niet naar waarde doen schatten, over dat alles zal een helderder licht opgaan en een juister oordeel worden geveld, als eenmaal het pleit in Atjih ten onzen voordeele zal zijn beslist.

Geschiedenis van den dag.
Duitschland in den strijd tegen het Ultramontanisme.

Toen weinige jaren geleden Duitschland of liever Pruisen begon zich te verzetten tegen de eischen van het Vaticaan en, aanvankelijk weifelend, den voet zette op het glibberig terrein der kerkelijke kwesties,

beschouwde men dit in het westen van Europa algemeen als een grove fout; vooreerst omdat de Staat blijkens de ervaring nooit eer heeft ingelegd of voordeel behaald in een kerkelijken strijd; en vooral ook omdat, naar men meende, die kamp het meest geschikte middel moest zijn om de eenheid van Duitschland te belemmeren in plaats van te voltooien. Ware het niet beter, zoo sprak men, de meerderheid der Katholieken te winnen, althans hen niet van zich af te stooten in een rijk, waarvan de noordelijke helft overwegend Protestantsch, de zuidelijke meerendeels Katholiek is? Had het er niet alles van dat men de brug over de Main, door Franschen in hun dolle onderneming gebouwd, na den oorlog zelf weer ging afbreken en het reeds van nature groot verschil tusschen noord en zuid door den kerkstrijd nog grooter maken? En welk een schoone gelegenheid voor de vijanden van Duitschland daarenboven om te een of ander tijd aan een interventie zoo niet een schijn van recht bij te zetten, dan toch den wraakzuchtige of benijder een opening te wijzen om door te dringen in de veste, en dat vóor de eenheid voltooid en de nieuwe rijksinstellingen burgerrecht verkregen hadden!

Maar de man van ijzer en bloed verkoos het anders; of liever - want ook Bismarck is een product van zijn tijd en zijn volk - de Pruisische of Noordduitsche volksaard kon zich niet schikken in zulk een weloverlegde tactiek. Onbewust was het de volksaard wellicht nog meer dan de vervorming van Rome, die met de theoretische wijsheid den spot dreef.

Zocht Pruisen schijnbaar den strijd niet met Rome, men bleek ook volstrekt niet gezind dien te vermijden. De voet stond vast, onbeweeglijk, en toen men van het Vaticaan uit trachtte hem te verdringen, werden de wapenen voor den dag gehaald uit het arsenaal, dat in Pruisen steeds zoo rijk voorzien is: de wetgeving. En van maand tot maand werd de strijd scherper, de wapenen geduchter; 't werd een gevecht op leven of dood. De hoop op een vergelijk is sinds lang vervlogen en tegenwoordig zijn er weinigen meer, die de overtuiging niet deelen, dat hier het einde slechts kan zijn, dat een der partijen zich op genade of ongenade overgeeft.

En wat is nu het gevolg geweest van dien strijd voor de politieke vorming van Duitschland? Heeft de daareven genoemde verwachting zich verwezenlijkt, is de eenheid des rijks verzwakt in plaats van sterker geworden? Het tegendeel is waar. Het is of juist de strijd tegen het Vaticaan het cement is geworden, dat de verschillende steenen van het gebouw vaster verbindt. En dat is zoo geheel onverklaarbaar niet. Ware na de geweldige inspanning van den oorlog tegen Frankrijk, een tijdperk van volkomen rust ingetreden, dan zou de nationale verscheidenheid meer op den voorgrond zijn getreden en had het particularisme een geheel andere rol gespeeld, al ware 't alleen om den van nature den mensch, het volk inwonenden oppositie-geest De ervaring

van de eerste jaren van het jeugdige rijk leert nu, dat het particularisme weinig meer oplevert dan voorbij drijvende wolkjes, van Saksische of Beiersche kleur, die door de behendigheid van de Pruisische staatslieden nauw worden opgemerkt. Wie had b.v. verwacht dat reeds in '75 de commissie zou werkzaam zijn tot onderzoek van de rijkswetten betreffende het civiel recht?

Noch in den Rijksdag, noch in den Pruisischen Landdag kan men zeggen, dat de inwendige organisatie een oogenblik is vertraagd door den strijd met Rome. De kerkelijke wetten roofden niet overmatig veel tijd; de meeste waren kort van inhoud en over haar lot was reeds vooraf beslist. De Rijksdag bracht het afgeloopen jaar de belangrijke wet op de militaire organisatie tot stand, terwijl onlangs de wet op den landstorm volgde, waarmee de oorlogszaken geheel in orde waren en de groote wensch des Keizers vervuld; de vaststelling van de eerste oorlogsbegrooting werd mede afgedaan en bij al die netelige onderwerpen had de kerkelijke partij in het rijksparlement geen oogenblik gelegenheid een spaak in 't wiel te steken. De wet op het burgerlijk huwelijk, schoon een uitvloeisel van den kerkelijken strijd, behoeft niet noodzakelijk tot de kerkelijke zaken te worden gebracht. Nadat Pruisen was voorgegaan, werd ook deze zaak tot de rijksbevoegdheid gerekend.

De inwendige reorganisatie van Pruisen is op zulk een goeden weg, dat men ook in gewone tijden moeilijk zou kunnen eischen, dat het werk sneller ging. Nauw is de wet op het districtsbestuur in werking getreden, of de regeling van het provinciaal bestuur staat gereed om te volgen; de wet komt zonder twijfel nog in deze zitting van den Pruisischen Landdag tot stand. Alleen de invoering van deze wetten in de westelijke provincien van Pruisen schijnt door de Ultramontaansche zaken vertraagd te worden.

Wel verre van dus stilstand te veroorzaken op het gewone gebied van den Staat, blijkt de werkzaamheid met de gewenschte snelheid voort te gaan. De verhouding van de kerkelijke facties in de volksvertegenwoordigingen is dan ook niet van dien aard, dat de clericalen veel kwaad kunnen stichten. Beieren is het eenige land, waar de partijen ongeveer gelijk staan en de wetgeving tot stilstand is veroordeeld; men weet, Beieren is door zijn domme plattelandsbevolking een zonderling land; 't is het meest Roomsche land van Duitschland, en toch hebben de patriotten het nog niet zoo ver kunnen brengen, dat zij het roer van Staat inhanden hebben gekregen. Met zekere spanning wordt echter de verkiezing voor den Landdag in het najaar te gemoet gezien. Gelukt het de patriotten een beslissende overwinning te behalen, dan zijn zij nog meer door het wezenlijk gebrek aan politieke talenten, dan door de rijkswetten tot onmacht veroordeeld.

Toch is Beieren nog het eenige land in Duitschland dat de Ultramontanen een straal van hoop geeft. Overal elders is de verhouding onverklaarbaar ongunstig. Al bestaat voor de Rijksdagverkiezingen het

algemeen stemrecht, toch hebben zij het niet verder kunnen brengen dan een vierde deel van de geheele volksvertegenwoordiging, wat volstrekt niet in verhouding staat tot het aantal, dat zij volgens het kerkelijk bevolkingsregister zouden moeten hebben. In Pruisen, waar tengevolge van de getrapte verkiezingen meer het beschaafde element vertegenwoordigd is, tellen zij slechts 84 op de 432, een verhouding evenmin overeenstemmend met de kerkcijfers.

Men heeft wel eens gevreesd voor ongeregeldheden, oproer, wanneer de Staat den strijd tegen de Kerk wat streng aanbond, maar ook deze verwachting is tot heden beschaamd; de eerste indruk is de sterkste, de Jezuïeten zijn verdreven, de bisschoppen gekerkerd, pastoors tot voor het altaar gearresteerd, maar er zijn wat kelen bij heesch geschreeuwd, pennen over stomp geschreven, inkt vermorst, - dat is al. In plaats van nadeelig zou men dus veeleer kunnen beweren, dat de strijd met het ultramontanisme Duitschland voordeelig is; hij leidt de gedachten af van een aantal onderwerpen, waarvan de overweging voor de eenheid van het rijk voor het oogenblik minder gewenscht zou zijn; het bewustzijn van te staan tegenover een nieuwen vijand, die den ondergang des rijks heeft gezworen, is het middel om de nationale partij bijeen te houden; en dit is zelfs zoo zeer het geval dat de Fortschrittspartij, welke men een meer invloedrijke rol zou hebben toegedacht, er kennelijk onder heeft geleden. Er is meer; de nationaal liberale partij, niet weinig - en terecht - gehekeld om haar voortdurende transacties, is regeeringspartij geworden, wat, wanneer men de omstandigheden in aanmerking neemt, in Duitschland en vooral in Pruisen een merkbare vooruitgang is. De conservatieve partij is versmolten, iets wat men weinige jaren geleden in Pruisen zich niet kon voorstellen zonder tevens aan een revolutie te denken.

Wanneer wij van deze zijde de zaken beschouwen, zou men tot het vermoeden kunnen komen, dat de strijd met het Vaticaan door Bismarck, den grooten leider van de Duitsche staatkunde, is uitgedacht ten einde het nationale werk te voltooien, - indien men niet van elders wist, dat de verhouding van het Pruisische hof tot de Roomsche partij steeds te innig is geweest om zulk een veronderstelling te wettigen.

Dezen in zeker opzicht gunstigen invloed zou de Ultramontaansche partij met haar drijven in Duitschland niet hebben kunnen uitoefenen, indien men die partij kon vereenzelvigen met de belijders der Roomsche kerk. Het Oud-Katholicisme legt nog altijd wat zijn getalsterkte betreft weinig gewicht in de schaal, maar bepaald groot is het aantal Roomschen onder den beschaafden stand, dat met het drijven van de clericalen niets te maken wil hebben; onder de beschaafden zelfs de meerderheid, zouden wij durven beweren, want het aantal zoogenaamde staatskatholieken is veel grooter dan dat der onderteekenaars van de bekende adressen van getrouwheid aan den keizer onder de Katholieken. Niet alle bekentenissen worden openlijk gegeven; men kan zulks

in den regel alleen wachten van hen, die in de maatschappij een geheel onafhankelijke positie innemen, want de invloed van den clerus is groot en er bestaat een zekere werking van dien invloed, die de Staat met den besten wil niet kan keeren. De massa van de Ultramontanen, de eigenlijke Zwarte bende, moet men zoeken bij de lagere volksklasse, bij de minder ontwikkelde plattelands bevolking; daar vindt men het hout, waarvan men dwepers snijdt, of van dat soort van lieden, dat blindelings den geestelijke volgt als een fetisch. En wat men ook van politieke gelijkheid moge beweren, een waarheid is het, dat de bewegende kracht van de maatschappij uitgaat van zekere klassen, omdat ook op sociaal gebied kennis de eerste voorwaarde is van macht.

Indien men enkele streken wegneemt, waar tengevolge van bijzondere omstandigheden de kerkelijke dweepzucht diepen wortel heeft geschoten, - de Rijnprovincie, Beieren en Posen met zijn Polen - dan is overal de algemeene geest anti-ultramontaansch, in de eerste plaats omdat hij nationaal is. Dat ligt in den volksaard en daarom ligt het ook in de geschiedenis zoowel van het verleden als van het heden. Zij, die in de tegenwoordige anti-ultramontaansche politiek van Duitschland slechts willekeur zien van den grooten staatsman, mogen bedenken, dat er in de geschiedenis geen plaats is voor zulk een willekeur; nooit verkrijgt het individu zulk een machtigen invloed, waar hij niet de drager, de vertegenwoordiger is van een kracht, van een stroom in het volk; maar een volk is zich niet noodzakelijk volkomen bewust van die kracht. Wellicht neemt die kracht af, naarmate men zich meer bewust wordt. Men schijnt echter in onzen tijd haastiger te zijn met oordeelen dan met begrijpen en het vonnis over groote mannen wordt door de kleinste 't spoedigst geveld.

De fortuin schijnt werkelijk het nieuwe Duitsche rijk onder haar bijzondere bescherming te hebben genomen. Is er weinig te bespeuren van den noodlottigen invloed, dien het oprakelen van kerkkwesties veelal op het staatsleven pleegt uit te oefenen, kan veeleer integendeel met goed recht betoogd worden, dat die kerkkwestie op de ontwikkeling van de eenheid des rijks gunstig werkt, - ook ten opzichte van de verhouding tot het buitenland gaat dezelfde regel op. 't Leek zoo kwaad niet gezien van de Jezuïeten, dat zij terstond na het proclameeren van het Keizerrijk hun hulp deden aanbieden te Versailles; er waren gunstige voorwaarden te bedingen; de voorspoed heeft altijd benijders; Frankrijk zou even min den Noordschen adelaar vergunnen rustig den buit te verteren als Oostenrijk, terwijl men van Rusland kon veronderstellen, dat het met leede oogen in het hart van Europa een macht zou zien, groot genoeg om het den weg te versperren naar het Westen. Twee redenen derhalve om vrede te houden met het Vaticaan: vooreerst om op de Katholieken binnenslands te kunnen rekenen en tweedens om door het kwetsen van de belangen van de Katholieken geen

reden tot interventie te geven. Inderdaad, de vriendschap der Jezuïeten was wat waard! Maar de mijn sprong verkeerd; Duitschland weigerde één stap te doen tot herstel van 's Pausen grieven en de voorwaarde werd ruiterlijk afgeslagen. Men weet, dat toen het wachtwoord uitging van het Vaticaan om overal den tegenstand te organiseeren tegen het Keizerrijk en, toen Bismarck uit Frankrijk terugkeerde, waren de Zwarte benden reeds gemobiliseerd. De strijd ontbrandde en nam steeds toe in woede; heeft men van den kant van het Vaticaan een stoutigheid getoond, waartoe men het na de middeleeuwen niet meer in staat rekende, ook van Pruisens zijde heeft men den kamp gevoerd met een hardnekkigheid, die aan roekeloosheid grenst. 't Is soms of men droomt, wanneer men zich een totaal beeld vormt van den strijd tegen het Pausdom in Duitschland; de Jezuïeten verdreven, hun kerken gesloten, hun colleges verzegeld, de toekomstige priesters onderworpen aan een staatsexamen, de bisschoppen van hun ambt ontzet, gekerkerd en straks verbannen; de jaarwedden van bisschoppen en pastoors ingehouden, indien zij weigeren de acte van gehoorzaamheid aan al de wetten van den Staat te onderteekenen, en eindelijk de bepalingen van de grondwet opgeheven, waarbij aan de kerk haar zelfstandig bestaan en bestuur, onafhankelijk van den Staat, wordt gewaarborgd. Waarlijk, spelen de Jezuïeten hoog spel met de Pauselijke banvloeken en encyclieks, Bismarck niet minder. Zulk een politiek - wie zou het niet hebben voorspeld voor eenige jaren - moest Duitschland geheel isoleeren in Europa en het spel spelen van zijn vele vijanden!

Maar wat is geschied? Juist het tegendeel! Om zich terstond tegen alle aanvallen te verzekeren, - waarvoor trouwens in den eersten tijd niet veel vrees bestond, - is het drie-keizerlijk vrede-verbond gemaakt, waardoor aan het Oosten het overwicht werd gegeven op het Westen van Europa. Daardoor waren de voornaamste schakels weggenomen uit de Ultramontaansch-Fransche toekomst-politiek; het uitzicht op de hulp van Rusland was benomen en te Weenen de wraaksnuivende militaire partij machteloos gemaakt. De verzoening van Rusland en Oostenrijk was het werk van Duitschland; de verzoening van Oostenrijk en Italië, - een stap verder op denzelfden weg, dezer dagen bekroond met de samenkomst te Venetië, - is het werk van Duitschland. Staat de Duitsche anti-ultramontaansche strijd met deze politiek niet in noodzakelijk verband, zij is er toch, ook wat den oorsprong betreft, niet geheel vreemd aan, want Rusland leeft in bestendigen kamp tegen Rome, terwijl men te Weenen den invloed van het Vaticaan sedert het onfeilbaarheidsdogma evenzeer vreest als men vroeger de hulp van die macht der duisternis heeft gezocht tegen de revolutie. Het is zonder twijfel aan Bismarck gelukt èn Andrassy èn Gortschakoff te overtuigen van het gevaarlijke, dat er in den onfeilbaren Paus aan het hoofd van een Jezuïeten-phalanx is gelegen. Daarvan draagt ook de Oostenrijk-

sche regeering de sporen, al volgt men hier een geheel anderen weg ten opzichte van de Ultramontanen. Mocht men dit niet zoo gaaf toestemmen, het is in elk geval zeker, dat de strijd tegen het Ultramontanisme op die ongehoord heftige wijze Duitschland niet heeft geisoleerd, aan zijn politieke verhouding tot de andere staten volstrekt geen nadeel heeft gedaan, eer het tegendeel.

Maar ook het zedelijk isolement van Duitschland heeft opgehouden. In het begin beschouwde men hier en elders de politiek, in Duitschland ten opzichte van de Ultramontanen gevolgd, als iets specifiek P r u i s i s c h , wat ongeveer hetzelfde wil zeggen als gek, willekeurig, enz.; 't was een politiek, meende men, die geen jaar kon stand houden, want zij was in één woord onmogelijk. Wat werd men uitgekreten, wanneer men aantoonde, dat het beginsel, waarvan men te Berlijn uitging, in elk geval beter was dan de phrasenmakerij van de zoogenaamde liberalen. Langzaam kwam er verandering; de Pruisische wetten bleven en Duitschland ging toch niet te gronde; het trok niet één woord terug, integendeel met dezelfde vastberadenheid en onverschrokkenheid werd voortgewerkt, en won men al niet veel, toch iets, en de Ultramontanen verloren zeker. Achtte men het aanvankelijk de moeite niet waard om meer dan oppervlakkig kennis te nemen van de Pruisische kerkwetten, soms ontwaarde men een poging om het Pruisische stelsel, tegenover het Vaticaan gevolgd, te begrijpen.(*) Het is merkwaardig hoe men in het praktische Engeland juist het eerst recht heeft laten wedervaren aan de Duitsche politiek en spoedig begonnen is die politiek te verklaren uit de omstandigheden. Men kan die opvatting in Engeland niet enkel verklaren uit den traditioneelen invloed van het Protestantisme, want in ons land, waar het Protestantisme evenzeer verbonden is met de historie, vindt men die houding niet; wij hebben in Engeland meer bepaald te denken aan den nuchteren en gezonden zin, waardoor dit volk zich steeds heeft onderscheiden; bij al het vormelijke, dat den Engelschman eigen is, weet hij toch onderscheid te maken tusschen vorm en wezen, veel meer b.v. dan de Franschman, die zich al te veel door klank, door phrase, door wat men noemt beginsel laat verleiden. Gladstone bleek een echte zoon zijns volks, toen hij onlangs zijn brochures uitgaf over de onvereenigbaarheid van de besluiten van het laatste Vaticaansche Concilie met de plichten van onderdaan.

Dezelfde waardeering van het beginsel van de Duitsche kerkelijke politiek vindt men bij een groot gedeelte van de Belgische liberale

(*) Als een uitvloeisel hiervan beschouwen wij ook de vertaling van: *De Staatkunde van het Ultramontanisme in de Negentiende Eeuw van Heinrich von Sybel. Uit het hoogduitsch door A.G. van Anrooij. Kampen K. van Hulst.* Von Sybel is, zooals men weet, een der onvermoeidste strijders tegen het Ultramontanisme; geschiedenis en ervaring hebben hem dat gemaakt. Zijn korte, heldere schets van het werken der Ultramontanen van het Weener Congres tot op onze dagen bevelen wij aan, ook om de uitstekende vertaling. Men verkrijgt door de lezing dezer brochure een vluchtig overzicht van den stand der zaken, niet alleen in Duitschland, maar ook in de andere landen van Europa.

bladen, ja zelfs in Frankrijk komt een deel van de republikeinsche partij uit voor haar sympathie voor den strijd tegen de Zwarte Internationale.

Het minst begrepen wordt de Pruisische kerkelijke politiek in Italië, omdat men hier evenals in Frankrijk te weinig ernst maakt met het kerkelijk geloof om er het gevaar- of niet gevaarlijke van in te zien; het éenige punt van overeenkomst met de nationale Duitschers is de strijd tegen den modernen Paus. De overeenkomst van de Pruisische kerkelijke politiek met de Zwitsersche is bekend, en - zelfs in ons land begint ten langen leste, al is het door graaf van Zuylen, de kwestie gesteld te worden: vóor of tegen Rome.

Vatten wij die verschillende verschijnselen bijeen, dan treft ons weder het groote verschil bij '71; toen werd de Pruisische politiek beschouwd als een dier buitensporigheden, waarvoor men Pruis moest zijn om ze te begrijpen en er zich aan te onderwerpen; nu is schier overal de vreemde indruk van die politiek geweken; deze heeft plaats gemaakt hier voor waardeering, daar voor sympathie. En geen wonder; tegen de verwachting in is de ultramontaansche strijd een internationale kwestie geworden en een levenszaak. Niemand had het voor weinig jaren gedroomd, en de liberalen verweren er zich nog tegen met alle macht, al is het waar en al wordt het met elken dag meer zichtbaar: de kerkkwestie staat op den voorgrond; ontken het honderdmaal, het baat niet; die kwestie maakt zich meester van de onderwijszaak, zij gluurt door de sociale zaken, zij volgt u zelfs in het dagelijksch leven en bedrijf. Noem het vervelend, ellendig; ge hebt gelijk, maar wie verlost er ons van? Ik, - zegt Bismarck; en heeft hij den verkeerden weg ingeslagen, wijs een beteren, maar doe niet als de struisvogels.

Hadden wij geen gelijk, toen wij straks opmerkten, dat de fortuin het nieuwe Duitsche Rijk onder haar bijzondere bescherming heeft genomen? Immers, de positie van dat rijk is door een samenloop van omstandigheden een geheel andere geworden en de wijsheid der Berlijnsche staatslieden zou weinig gebaat hebben, indien hun politiek niet juist daardoor was in de hand gewerkt. Duitschlands macht is er door gestegen in ongekende mate. Hoopte Moltke, de geniale leider van de groote Duitsche oorlogen, eenige jaren geleden, dat er eenmaal in het hart van Europa een rijk zou ontstaan, groot genoeg om den vrede af te dwingen door zijn zwaard in de weegschaal te werpen, die wensch is vervuld. Was het Napoleons roem om de Franschen te vleien met de phrase, dat geen schot in Europa mocht worden gelost zonder Frankrijk, met meer waarheid kan dit van Duitschland gezegd worden, en, wees verzekerd, de Duitschers zijn er zich van bewust en zullen 't nog wel meer worden. Het gezegde van Napoleon en de uitdrukking van Moltke zijn eigenlijk verschillende vormen voor dezelfde zaak; wanneer de ‘potentaten’ van vrede spreken, dan is dit slechts de verzekering van de voorwaarden waarop zij tevreden zijn, d.w.z. de uitdruk-

king van macht. Wij zijn er ten opzichte van Duitschland nog niet aan gewoon, maar wij leeren dagelijks. Welk een verwisseling van rollen, wanneer wij ons het feit voor den geest roepen, dat Bismarck het vorige jaar in den Rijksdag meedeelde, dat hij in den vorm van een nota de Fransche Regeering een 'koudwaterstraal' had toegediend, omdat de Fransche bisschoppen een te stoute taal tegenover Duitschland aansloegen. En zoo groot was toen reeds het ontzag voor het Duitsche woord, dat de Fransche Minister van Eeredienst in een minstens half clericaal Kabinet een circulaire verzond aan de bisschoppen om hen tot gematigdheid aan te sporen. Veertien dagen later volgde de schorsing van de ultramontaansche 'Univers' - en Duitschland was tevreden.

Met de nota van de Belgische regeering van 3 Februari ll. heeft men een zelfde geval. Het verzoek van Duitschland om de taal der bisschoppen in te toomen en moordplannen als dat van Duchesne strenger te vervolgen en des noodig de wetgeving te verbeteren, wanneer het blijkt dat zij tekort schiet, laat zich op meer dan éen grond verdedigen; in elk land van Europa vindt men wetsbepalingen, die op zulke gevallen van toepassing kunnen worden gebracht, maar men hoort er nooit van. Ook kan in zulke gevallen heel wat wijsheid worden verkocht over internationaal recht, solidariteit der volken, beweringen, waartegen uit een theoretisch oogpunt niet veel kan worden ingebracht, maar in de praktijk komt de vraag eenvoudig hierop neer: hebt ge macht genoeg om wat gij recht noemt, ook als zoodanig te doen gelden.

Men heeft zich in de zoogenaamde groote pers en op de beurs erg zenuwachtig gemaakt over het incident met België, alsof daaruit oorlogsverwikkelingen zouden voortvloeien. Die opvatting getuigde van groote oppervlakkigheid; men voert zoo gauw geen oorlog, vooral niet wanneer men een volksleger heeft zooals Duitschland. Buitendien heeft geen Staat op dit oogenblik zooveel behoefte aan vrede als Duitschland, terwijl Frankrijk zich diep bewust is, dat het uur der revanche nog verre is. Het geheele Belgische incident is alleen een bewijs, dat Duitschland zich meer bewust wordt van zijn macht; het volgt daarmee de natuurwet, die geen onderscheid kent tusschen gebruik en misbruik van macht. Duitschland beschouwt zich als ten tweeden male geroepen de beschaafde wereld te verlossen van het Roomsche dwangjuk en de ruime opvatting van zijn taak staat in nauwe betrekking met het bewustzijn wederom van zijn macht. Van daar een koudwaterstraal aan Frankrijk toegediend, van daar een vermaning aan België, van daar... al hetgeen er van dien aard noodwendig volgen moet. Een waarschuwing aan onze Regeering b.v. is waarschijnlijk alleen vermeden, omdat men te Berlijn de prikkelbare gevoeligheid van Nederland voor het oogenblik wil ontzien, en nog meer wellicht omdat de familie-relatiën tusschen het Pruisische vorstenhuis en het onze zulke stappen intijds verhinderen. Het achterblijven van een waarschuwing aan onze

Regeering is echter niets dan een inconsequentie van Duitschland en er is werkelijk, gezond geredeneerd, niets in te brengen tegen de logica van graaf van Zuylen, dat een met de Ultramontanen heulende politiek voor ons land gevaarlijk moet worden in de nabijheid van een rijk zoo machtig en zoo gestemd als het Duitsche.

't Klinkt fraai te spreken van ons land als van ouds de vrijplaats voor denkers en wijsgeeren, die elders werden vervolgd en verdreven en hier een toevluchtsoord vonden; maar dat zijn wel beschouwd niet meer dan phrasen. De Republiek der Vereenigde Nederlanden had vrij wat meer aanzien en macht om klem bij te zetten aan de bescherming, die zij wilde verleenen; zij trad op als de mededinger van Engeland, van Frankrijk. Thans is dit anders en men moet verstandig genoeg zijn om de bakens te verzetten nu het tij is veranderd.

Buitendien gaat de vergelijking niet op; de strijd tegen het Ultramontanisme is een internationale zaak geworden, waarover de voornaamste groote mogendheden haar gedragslijn hebben vastgesteld, en het zal wel een eerste vereischte zijn van de politiek, dat zij rekening houdt met de omstandigheden en niet uitgaat van een toestand, die wellicht beter of wenschelijker is, maar nu eenmaal niet bestaat. Wanneer men de vraag stelt, kan Duitschland op den duur toelaten, dat in Nederland een hetzij conservatieve, hetzij liberale Regeering uit klein partijbelang met de Ultramontaansche factie zich verbindt, de uit Duitschland verbannen geestelijken aan de grenzen opvangt en inhaalt en hen in de onmiddellijke nabijheid van Duitschland de samenzwering laat voortzetten, dan zal iedereen, die slechts een weinig objectief de zaak beschouwt, terstond met graaf van Zuylen antwoorden: Neen, neen; zulk een staatkunde m o e t op den duur ons in verwikkelingen brengen. Men is hier noch elders vrij om te doen wat men wil; de vrijheid van een volk is evenals die van het individu afhankelijk van de omgeving, van de omstandigheden. Wie er anders over denkt, kan verhuizen naar de maan. Aangenaam is het niet, maar het is nu eenmaal zoo; de wereld is niet anders gemaakt.

Dat Duitschland in zijn opvatting van hetgeen het recht noemt, nationaal of internationaal, niet altijd juist oordeelt, blijkt o.a. uit de verhouding tot Italië in de laatste dagen. Hoe veel moeite de officieuse Pruisische pers ook doet om het feit te bedekken, het kan niet ontkend worden, dat er tijdelijk een zekere verkoeling is ontstaan na de uitvaardiging van de Pauselijke Encycliek ‘aan onze eerbiedwaardige broeders, de aartsbisschoppen en bisschoppen in Pruisen.’ In dit spoedig berucht geworden stuk verklaart de Paus ‘geheel openlijk voor allen wien het aangaat en voor de gansch Katholieke wereld, dat de (Pruisische) kerkwetten van nul en geener waarde zijn.’ De Duitsche gezant te Rome kreeg in last om met de Italiaansche Regeering in overleg te treden ten einde die bepalingen te verkrijgen, waardoor aan den Paus verboden werd om op deze wijze zich te bemoeien met

de plichten van onderdanen in met Italië bevriende staten; immers, wanneer de Paus op deze wijze optreedt, wanneer hij de burgers van dezen of genen Staat aanspoort gehoorzaamheid te weigeren aan wetten, die op den gewonen constitutioneelen weg zijn tot stand gekomen, wordt hij de vertegenwoordiger van de meest revolutionaire macht, die op bescherming van een bevriende Regeering geen aanspraak meer kan maken. De Italiaansche Regeering heeft evenwel volstrekt geen lust om de waarborgwet in Pruisischen geest te wijzigen; volgens die wet is aan den Paus onbeperkte vrijheid op zijn gesmaldeeld territoir toegestaan en het gaat niet aan hem gelijk te stellen met een gewonen bisschop, die voor een burgerlijken rechter wordt gedaagd en het zwijgen opgelegd. Zooals een Italiaansch staatsman terecht opmerkte, is de Paus in de oogen van 180 millioen Katholieken niet alleen het opperhoofd van de Katholieke Kerk, maar ook de lichamelijke plaatsvervanger Gods op aarde en als zoodanig uit den aard der zaak buiten elke wereldlijke jurisdictie gesteld; tot deze waardigheid heeft noch de Italiaansche waarborgwet noch het Vaticaansche Concilie hem gemaakt en de Italiaansche Regeering heeft noch het recht noch de verplichting om te onderzoeken, of deze zoogenaamde plaatsvervanging Gods een godsdienstige waarheid of een priesterleugen is; toen de Italiaansche Regeering de wereldlijke macht van den Paus vernietigde, nam zij op zich de geestelijke macht van den Paus niet aan te tasten om hem voor de uitoefening van zijn geestelijk ambt over de gansche aarde dezelfde vrijheid en onafhankelijkheid te laten, die hem het bezit van een eigen Staat had gegeven; de Europeesche Regeeringen namen acte van deze verplichting en het gaat niet aan nu aan Italië den eisch te stellen, dat het de Pauselijke macht onder controle stelt en - want daarop komt het neer - haar ook wat de zoogenaamde geestelijke zijde betreft, vernietigt.

De verkoeling tusschen Duitschland en Italië is slechts tijdelijk; de goede verstandhouding moet worden hersteld, omdat beide rijken te veel hetzelfde belang hebben bij den strijd tegen het Ultramontanisme. Het incident naar aanleiding van de Pauselijke Encycliek aan de Pruisische bisschoppen is het noodzakelijk gevolg van het verschil van standpunt; Duitschland voert den strijd in 't groot; het wil de vraag oplossen, die feitelijk in onze hoogstbeschaafde en zeer ontwikkelde maatschappij nog altijd niet is uitgemaakt, of de Staat of de Kerk het laatste woord heeft; naar de Pruisische opvatting is er plaats evenmin voor een onfeilbaren Paus als voor de Italiaansche waarborgwet. Italië bekommert zich, met de oppervlakkigheid aan den zuidelijken landaard eigen, volstrekt niet om de degelijke en afdoende oplossing van die kwestie; het wil den Paus nog veel meer dan de waarborgwet toestaan, wanneer deze maar vrede wil sluiten op den hem ontroofden grond.

De nevelen, die derhalve hier en elders door de machtsuitoefening

van Duitschland worden gevormd, zijn niet dicht genoeg om zich tot wolken nog te vormen en onweer te voorspellen. Men spreekt wel eens van een algemeenen oorlog, maar wanneer men er over nadenkt, is de positie van Duitschland in en uitwendig te goed bevestigd om vooreerst het ernstig te nemen met zulk een praatje. Wel wapent en oefent Frankrijk zich tegen den grooten dag der wraak, maar zoolang dit land zooveel met zich zelf heeft te doen en het meer practische dan edele denkbeeld van de Fransche staatslieden blijft om zonder bondgenooten geen oorlog te beginnen, kan de revanche vooreerst wel tot de groote voornemens blijven behooren. De krachten van Frankrijk en Duitschland zijn te ongelijk geworden en 't is juist in Frankrijk, dat het bewustzijn daarvan levendiger wordt, naarmate de eerste indruk van spijt over de geleden nederlagen vermindert.

En toch maakt zich somwijlen een gevoel van ons meester, dat ons zegt, dat het zoo niet kan blijven, de spanning te groot is geworden, en indien een politieke oorlog niet veel waarschijnlijkheid voor zich heeft, een godsdienst-oorlog moeilijk kan uitblijven. Het denkbeeld van zulk een oorlog zou weinige jaren geleden een glimlach hebben verwekt; nu niet meer; men huivert er voor. De Roomsche geestelijkheid heeft in alle landen de hartstochten van de lagere volksklasse opgezweept en den onzaligen gloed ontstoken in de harten, dien men dweperij noemt. Met moeite wordt een uitbarsting bedwongen; het wachtwoord van Rome blijft: verzet, maar geen geweld, - zonder twijfel niet uit humaniteit, maar door het bewustzijn, dat de nederlaag in den strijd des gewelds zeker is. De hand van Kullman werd slechts indirect door Rome bestuurd, al werd zij openlijk gelogenstraft. Er moet echter een tijd komen, dat de stroom van den volkshartstocht niet meer te houden is en de geestelijkheid wordt meegesleept in de kokende zee, door haar zelf aan 't bruisen gebracht.

In Duitschland vooral vallen soms tooneelen voor, die met ernstige beduchtheid voor de toekomst vervullen. Men herinnert zich wellicht de opgewondenheid in den Pruisischen Landdag den 16^{den} Maart, toen Bismarck in de vergadering verscheen op het oogenblik, dat de Ultramontaansche profetie van zijn ellendigen en smadelijken dood werd geciteerd. Een ontboezeming van hartstocht als toen door de verschijning van den ‘ijzeren man’ werd te weeg gebracht, is in Duitschland te ongewoon, om er geen teeken des tijds in te zien. Voeg daarbij de meer dan onparlementaire houding van de meerderheid van den Pruisischen Landdag, toen een der Ultramontaansche afgevaardigden de Pauselijke Encykliek voorlas, dan voorziet men dat er nog andere uitbarstingen volgen zullen. Langzamerhand neemt de strijd ook meer een kerkelijk karakter aan; in de zitting van het Pruisische Heerenhuis trad deze week een der oud-conservatieve leden op, behoorende tot den Protestantschen adel, om Bismarck de hulp van zijn partij aan te bieden; de Pauselijke Encycliek, sprak hij, scheen hem het begin

van een verbinding tusschen Canossa en Berlijn. Met aandoening greep Bismarck de hem toegestoken hand en mengde kerkelijke kleuren in 't debat, wees op den ouden strijd tusschen Rome en de Hervorming. Betreur het verschijnsel, maar ontken of bedek het niet, en weet dat de stroom der geschiedenis niet wordt geleid naar de theorieën en phrasen, die sedert '48 in het wijsheidsboek der politiek staan opgeschreven, maar naar de in het volk bestaande levende krachten; de oude tegenstellingen heeft men dood gewaand, maar zij sluimeren slechts, staan gereed met geweld terug te keeren en opnieuw in botsing te geraken. Dat is de toeleg geweest van de Jezuïeten, dat is hun werk. Het meer ontwikkelde deel van de Katholieken en de Protestanten kan door de handen ineen te slaan tegen die vijanden der maatschappij veel kwaads voorkomen. In elk geval - en dat is de lichtzijde bij veel wat wij ook in Duitschland afkeuren - Duitschland staat pal, onwrikbaar, en indien het tot een strijd moet komen, zal Rome ondervinden, dat, hoe voortreffelijk de organisatie van de hierarchie ook moge zijn, zij niet bestand is tegen de jeugdige kracht van een nationale schepping. In den wereldstrijd behoort de zege in 't eind wel aan de kracht, maar niet aan de domme kracht.

Aangenaam is het vooruitzicht van dezen strijd zeker niet; maar aan wien de schuld? Voor een deel ook aan ons, die ons zelf in slaap hebben gewiegd met allerlei ingebeelde voorstellingen over algemeene beschaving, algemeene ontwikkeling, voortreffelijk onderwijs, enz. Het werk van de Jezuïeten, dat wij rondom ons aanschouwen, is het werk minstens van een halve eeuw; op het Weener-congres hebben zij reeds de grondslagen gelegd en wij hebben hen laten begaan; de conservatieven hebben hun de hand gereikt en de liberalen hebben Heine's spot met de Jezuïeten toegejuicht, niet zelden bij politieke zaken hun hulp gekocht door belangrijke posten prijs te geven. In naam der verdraagzaamheid verbood men strijd te voeren tegen eenige kerkelijke richting, en het gevolg is dat de clericalen ons boven het hoofd dreigen te groeien. Met hun onzinnige dogma's treden zij op, de wereld vervullend met hun dweepzucht en hun heerschzucht; hun toon is aanmatigend en in plaats van over hun eischen te redeneeren, moesten wij hun een plaats ontzeggen in onze moderne maatschappij, die zij, onze beleefdheid misbruikend, beschimpen en afbreken.

Zoo gaat het niet meer. Wij hebben lang genoeg ons vermeid in een ziekelijke rust; men daagt ons uit tot den strijd; waarom dien niet aanvaard? in theorie immers erkennen wij, dat strijd de voorwaarde is van ons bestaan.

18 April '75.

NOORMAN.

Letterkunde.

Behoeft geen krans.

Latijnsch Woordenboek. Naar de laatste uitgaaf van dat van Dr. K.E. Georges. Op nieuw bewerkt door Prof. dr. Engelbregt. Derde, veel vermeerderde druk. Te Groningen, bij J.B. Wolters, 1874.

Wij hebben dezen derden druk van Engelbregt's woordenboek eenigen tijd laten gebruiken en zelf gebruikt. Behoeven wij te zeggen, dat onze hooge dunk omtrent dit lexicon reeds bij oppervlakkige toetsing van dezen derden druk zoo mogelijk nog versterkt werd? - Waar zulke uitmuntende werkkrachten als Georges en Engelbregt, de een in Duitschland, de ander in Nederland, zich voortdurend beijveren om hun werk voor eene weldra te voorziene nieuwe uitgaaf te corrigeeren en te verrijken, daar *moet* iets tot stand komen, dat aanhoudend in volledigheid en bruikbaarheid wint. Elk artikel bevat een schat van Latijnsche taalkennis. Elk woord wordt u verstaanbaar gemaakt door aanwijzing van de afleiding en samenstelling, en gemakkelijk wordt u in den regel de weg gewezen in het doolhof der verschillende beteekenissen van één woord, waarin bij minder logisch bewerkte woordenboeken de aanvanger verdwaald raakt.

Om de bruikbaarheid van 't werk te verhoogen, zouden wij den heer Engelbregt in overweging geven in eene volgende uitgaaf bij elk woord de *voornaamste* synoniemen *te vermelden.* Wij zeggen uitdrukkelijk: de ‘voornaamste’, omdat volledigheid op dit gebied nog niet kan verlangd worden. En enkel eene ‘vermelding’ der synoniemen, zonder nadere uiteenzetting, zou, dunkt ons, voldoende zijn. Het verschil tusschen de synoniemen kan de gebruiker zelf op het respectieve artikel naslaan. In tweeledig opzicht zou volgens onze meening het werk hierdoor gebaat zijn. Ten eerste zou de bruikbaarheid zeer verhoogd worden voor hen, die Latijn schrijven. En ten tweede zouden zulke verwijzingen de taak van den bewerker om de beteekenissen der woorden scherp en puntig af te bakenen verlichten.

V.

Lucie.

Een roman door E. Swarth, schrijver van ‘Jonkheer van Attenrode’. Twee deelen, Schoonhoven, S. & W.N. van Nooten.

Er is vóór eenigen tijd, tot schande voor ons vaderland, een soort van geïllustreerd misdadenblad uitgegeven. Het schijnt nog voort te woekeren, want verleden week zag ik een nummer van jeugdige dagteekening. Het schijnt veel door dienders te worden gelezen, er werden althans eenige van die ambtenaren gevraagd in dat blad. Ik houd het voor nuttig dat dienders lezen. Ik houd het voor hoogstnuttig, dat zij bedreven zijn in de kennis der vormen, waarin zich de misdrijven openbaren, - dus dat zij iets dergelijks lezen. Maar is het politieblad niet reeds voor hen geschreven? En is dat geen illustratie genoeg van de afdwalingen der menschen? Zijn bovendien niet alle dagbladen, *helaas alle dagbladen,* in de weer om hun en ons te vertellen, dat hij en zij en allemaal weder gezondigd hebben?

Meer dan genoeg hebben wij aan de Jobstijdingen, die wij lezen *moeten* omdat ze in onze krant staan. Wat mag dan de uitgever van genoemde illustratie bezield hebben, toen hij op 't onzalig denkbeeld kwam, ons in prenten op te dringen wat wij in ons koerantje pogen over te slaan? Hem heeft niets bezield. Hij heeft gecijferd. Opgeteld en vermenigvuldigd, afgetrokken en gedeeld heeft hij, toen hij zoo iets kwaadsappigs verzon.

Hopen we dat het spoedig verkwijne als alle kwaadsappige vrucht.

't Is me voorgekomen dat Ed. Swarth dat blaadje heeft gelezen. Ik beschuldig hem hiermede niet van geabonneerdheid, maar hij heeft er in gekeken. 't Is verbazend, zooveel misdrijven als het klein personeel van zijn roman genaamd *Lucie* begaat, - en hoe netjes hij uiteengezet heeft, hoe men bij zulke zaken te werk gaat om er niet in te falen. Daar hebt gij Frans Osbron - kent gij volleerder schoonschrijver, daar hij zich opwerkt tot de buitenste bank, - die der namakers van handteekeningen en wisselbrieven?

Palmen en zijn vrouw, in 't schulden maken matadore, brengen het tot den eersten rang van oplichterij.

Bernstein bevordert zich door noeste vlijt en het slechtste karakter, dat men zich kan voorstellen in een jong mensch van opleiding, tot den ontwerper van alles, waaraan eerstgenoemd drietal zich schuldig maakt. Bovendien heeft hij het talent, uit de voeten te zijn met de vrouw zijns slachtoffers, als de arm der gerechtigheid zich naar de euveldaders uitstrekt.

Verder maken we nog kennis met een paar allerakeligste meisjes

op *Stroomdorp*, die den brievenbesteller aanhouden, de brieven aan 't adres van Lucie lezen, ja zelfs brieven van Lucie aan Fontenay, haar aanstaande, uit de bus nemen en vernietigen. In één woord, 't is een klein personeel, maar een boosaardig personeel. Menschen uit de illustratie bovengemeld.

Wat blijft er over? Fontenay, een rechtschapen man, maar bezeten door den duivel des minnenijds, waardoor hij het eerste zalige tijdperk van zijn huwelijk verwoest en zijn vrouw bijna doodt. Voorts: Lucie en haar moeder, een paar edele vrouwen.

De donkere zijde van het menschelijk hart heeft verre de overhand; indien deze roman de maatstaf ware van de wereld, waarin wij leven, 't zag er donker uit en ik vrees, dat we dan de eklips nooit uitkwamen, want de misdaad woelt voort, de gerechtigheid straft, maar geen der afgedwaalden geeft teeken van berouw of boete. Donker leefden zij. Donker zijn zij vergaan. Uit dit oogpunt is Lucie geen bemoedigend, vertroostend, veredelend verhaal. Het misdrijf werkt er vrijer dan in 't maatschappelijk leven en 't menschelijk hart toont er niet die behoefte aan dat eene noodige, waartoe in de werkelijkheid nog altoos toevlucht wordt genomen. Palmen b.v., de eenige die in de gevangenis komt, geeft geen enkel teeken van smart of berouw. Hij was toch juist de man geweest, in wien het beter gevoel zich had kunnen openbaren bij 't vreeslijk lot, dat hij zich door zijn toegevendheid en zwakheid had op den hals gehaald. Geen woord van berouw; geen woord van zuiver menschelijk gevoel; geen gedachte aan vergiffenis; geen zweem van belofte van beterschap. Niets.

Ledig is dit gemoed. Koud is deze ziel. De zwartste toekomst, de ontzettendste wroeging is niet in staat er klank uit te slaan, veel minder een traan uit te persen. Palmen denkt er aan, waar hij had kunnen zijn, als hij zijn vlucht anders had aangelegd....

Ziedaar alles! Dat is mij te onmenschelijk, dat is mij te wreed, omdat het onnatuurlijk is. Onnatuurlijk zelfs in den verhardsten mensch. Onnatuurlijk in een Palmen, die oorspronkelijk niet slecht was. Dat een paar zelfzuchtige wezens als Bernstein en Pauline voortleven alsof 's menschen adel een mythe was; dat Frans van Osbron, een koude deugniet, zijn zuster ongelukkig maakt en op haar kosten, ja schier ten koste van haar leven, zijn misdadig aanzijn redt en rekt, - ik laat den romanschrijver dit recht; maar ik geef hem het recht niet, het beeld van den verloren zoon te verzaken in een verhaal, waarin zulk een groote behoefte is aan boete, aan terugkeer tot den adel der menschelijke natuur.

In 't algemeen is het standpunt van dezen roman in betrekking tot ideale zeden, niet zeer hoog. 't Verhaal volgt den geest van onzen tijd, maar verheft er zich niet boven. 't Wijst niet naar hooger en beter. Waar hij een beschouwing geeft van de verhouding tusschen Lucie en Fontenay, toen deze zich verbeeldde dat zijn vrouw hem on-

trouw was geworden, is hij zeer alledaagsch. En krachtens die alledaagschheid onwaar. Een vrouw als Lucie, edel, rein, waardig, is verheven boven elken lagen aanval op haar vrouweneer. Gesteld dat zij overweldigd was geworden, - een geval uit duizenden en waaraan zulk een vrouw zich niet blootstelt, maar laat het ondersteld zijn, - dan heeft zij juist gelegenheid om haar kracht te toonen.

Zij stelt haar leven voor haar eer. Fontenay had Lucie dus òf worstelend òf dood gevonden, maar niet met klanken op de lippen om hem haar onschuld te verzekeren.

En het ander geval: dat zich zulk een vrouw laat vleien en bedwelmen, is ondenkbaar. Zoo ook met Lucie. Zij was de vrouw om in zulk een hulde terstond een grove beleediging te zien en in den Lovelace haar moordenaar. De vrouw, die haar waarde kent en gevoelt, kent en gevoelt het oogenblik waarop die waarde zal in 't slijk getreden worden: onder 't fijnste masker van liefde en huldebetoon waarin haar beleediger haar nadert, herkent zij hem en ontmaskert hem openlijk.

Wie houdt van beschouwingen in een roman die niet tot ontwikkeling van het werk dienen? Ook hier hadden ze achterwege kunnen blijven, waardoor het boek in één deel had kunnen verschijnen en daardoor handelbaarder ware geweest; maar als zij er dan eenmaal in staan, dat ze dan degelijk, kernachtig, boven 't alledaagsche peil zijn. Dan blijven zij wel is waar toch vaak in 't kunstwerk een fout, een valsche krul, maar zij kunnen ten goede medewerken. De Jonkheer van Attenrode heeft ook het gebrek, dat het een deel te dik is. Dit is den geachten schrijver onder 't oog gebracht. Nu kan 't zijn dat Lucie toen reeds was afgeschreven; wij hopen dus dat de roman die Lucie opvolgt, nog niet zoo ver is, zoodat er eenige beschouwingen uit weg kunnen vallen. Want die groote drukte van den schrijver in zijn roman leidt tot herhalingen. Wie Attenrode heeft gelezen, kan er van spreken en wie Lucie zal lezen, zal den schrijver bewonderen om de naïveteit waarmede hij somtijds driemaal 't zelfde zegt. Nu komen in fabrieken, door stoom gedreven, de zelfde stoffen meermalen door de zelfde retort, maar altoos fijner, altoos nader aan haar bestemming. Ik beweer niet dat de romanschrijver Swarth met stoom werkt, maar als hij Lucie eens kon nalezen, zou hij de eerste zijn om mij toe te stemmen, dat namens de kunst mag gezegd worden van zijn werk: dat geen der redeneeringen des schrijvers hem nader aan zijn doel brengt. Dit is, nog meer dan in Attenrode, in Lucie het geval. De oorzaak hiervan is de eigenaardige vorm. Ging de schrijver in eerstgenoemd boek regelrecht op zijn doel af, in Lucie heeft hij tot inleiding, wat later noodzakelijk in het boek moest herhaald worden, want het is het machtpunt des werks. Ik zeg geen kwaad van zulk een romanvorm, maar mag toch vragen of hij wel aan te raden is voor een schrijver, die zwak heeft voor uitweidingen en herhalingen? 't Is met hem als

met den Hongaarschen romanschrijver Eötvös. Als gij zijn ‘Dorpsnotaris’ leest, een boek overigens met geest geschreven, dan staat gij verbaasd over de onbeschroomdheid, waarmee hij u zijn gevoelens predikt over Hongaarsche toestanden; niet zelden een kwartieruurs aan één stuk. Op de belangrijkste oogenblikken in 't leven zijner hoofdpersonen, laat hij ze los om u te vertellen hoe 't in Hongarije werkelijk toegaat en wat hij zou doen om er een eind aan te maken. Gij knikt natuurlijk, net zoo lang tot hij u weer bij zijn personen brengt. 't Is naïef om te hooren en te zien. Hij heeft er aanmerking over gehad van de Hongaarsche kritiek, maar hij komt er rond voor uit dat hij 't niet laten kan en lacht zijn aristarchen eigenlijk een beetje uit. Ik hoop niet, dat onze Swarth dien ondeugenden Eötvös hierin zal navolgen, waar moet 't anders heen met ons, die zoo vaderlijk over de werken waken. 't Is stout van Eötvös....

Maar is Lucie al niet met den Hongaarschen humor geschreven waarvan ik sprak, 't is een boeiende roman. Een kunstwerk dat boeit, is een kunstwerk. ‘Boeiend’ trekt een geheele kritiek weg. Swarth heeft ook in Lucie getoond, romanschrijver te zijn. Ik hoop daarom des te hartelijker van hem, dat hij door steeds edeler, schooner, hooger middelen wil boeien. Zijn talent is de moeite der studie overwaard. Zijn ontwikkeling van Palmen en echtgenoote tot slachtoffers van Bernstein, is waarlijk menschkundig en krachtig. Wel is waar is niet veel waarde te hechten aan de gedurig verhoogde promessen, waardoor Palmen zich verbindt, gelijk eenmaal de jonkheer van Attenrode deed, met gevaar voor zijn goeden naam. Ons komen dat leenen en die bloedwoeker geforceerd voor. Maar natuurlijk en met groote kunst is de ramp ontwikkeld van een echtpaar, dat geen warme liefde bestuurt en waarvan vooral de vrouw - gelijk hier Pauline - alle hart mist om haar man het bestuur zijner inkomsten en uitgaven gemakkelijk te maken.

De marqué van het stuk, Bernstein, is ontzettend goed geteekend. Van zijn ontrouw aan Lucie, toen zij arm was, tot aan den ondergang van zijn vrienden is hij de schurk, die dit steeds meer werd door de natuurlijke ontwikkeling zijner alverwoestende zelfzucht. Zijn verlaten echter van Lucie heeft ons niet geheel bevredigd, waarschijnlijk omdat Bernstein, zelfzuchtig maar slim, te ruw tegen het meisje uitvalt om van haar af te komen. Hij had dit bedekter kunnen en moeten doen. Ook is Lucie ons op dat oogenblik nog niet belangrijk genoeg. 't Is ons voorgekomen, dat deze vluchtige verbindtenis enkel moet dienen om de latere jaloezie van Fontenay te wettigen. En de verbindtenis moest vluchtig zijn om den schrijver niet te hinderen in het schetsen van Lucie en haar groote liefde voor Fontenay. Dit heeft den schrijver er toe gebracht om Bernstein uit zijn verradersrol te laten vallen en tegen Lucie zoo vreeselijk ruw met zijn akeligen aard voor den dag te

komen. Die verbindtenis *moest* afspringen niet om redenen in de personen gelegen, maar omdat het de latere ontwikkeling van den roman mogelijk en natuurlijk moest maken. 't Is wat veel gevergd van ons volk, dat tegenwoordig per brief kennis geeft van een ‘engagement.’ Wat Lucie betreft, als vrouw van Fontenay, is 't de vraag of zij niet veel meer trouwe zuster was dan liefhebbende gade. Ten gevolge van 't lezen van 't geïllustreerd politieblad is 't geschied, dat Frans van Osbron, in plaats van schoonschrijver, namaker van geldswaardige brieven werd; gevaar liep in zijn vermomming te Brussel, waar hij voor zijn papieren geld maakte, te worden ontdekt door Fontenay, zijn patroon; in zijn verwarring te recht kwam in 't salon zijner zuster in 't zelfde hotel als 't zijne; zich ter kwader ure aan haar verried en haar, de vrouw van Fontenay, zijn patroon, *deed zweren*, dat zij hem *nooit* zou verraden!... Hij vlucht uit de slaapkamer om in zijn eigen kamer te ontsnappen. Fontenay opent de deur terwijl die man - een man - zijn vrouw verlaat, die hij hoort roepen: ‘vlucht, of gij zijt verloren!’ - Fontenay was jaloersch; hij smeekte Lucie te zeggen, dat hij een visioen had gehad; dat zij zou zweren onschuldig te zijn... Vergeefs! zij zegt: Albert, ik ben onschuldig en zweer niet. Voor haar broeder deed zij dat wel. Albert veracht haar. Lucie lijdt er schrikkelijk onder, maar zij zwijgt. Haar huwelijksgeluk is verwoest. Zij blijft zwijgen. Dat is in hooge mate ondenkbaar van een vrouw als Lucie, die ons zeer schoon is voorgesteld als een door en door waardig en edel karakter, als de vrouw vooral, die haar man liefheeft boven alles.

Ik zeide hierboven, dat Fontenay beter had moeten weten wat het beteekent: *een waardige vrouw* te bezitten. Zijn beschouwingen hadden hooger en beter moeten zijn dan alledaagsch gerammel dat nu op zijn kosten ons wordt voorgezet. Maar laat ons aannemen, dat zijn jaloerschheid hem verblindde. Is dan het gedrag van Lucie niet zeer te laken, dat zij een broer, een fielt van een jongen die Bernstein evenaart, boven haar man stelt?

Eindelijk komt uit de nagelaten papieren van Frans, die bij tijds den hals breekt, haar gelofte aan hem aan 't licht. Zij heeft vóór haar bevalling alles op schrift gebracht en laat het daarin aan Frans over, de zaak aan Fontenay al of niet te openbaren. Daar Frans door Palmen genoemd was als medeplichtig, treedt nu een advokaat voor den overledene op en openbaart alles aan Fontenay, waarop de verzoening volgt.

't Is mij te sterk; den man dien zij bemint, offert zij op aan haar broêr, dien zij niet bemint, en die dat ook verbeurd heeft, al ware 't alleen door de grove misleiding waarvan hij zijn moeder op den duur 't slachtoffer maakt.

Schoon is 't oogenblik in den roman, waarop wij in de papieren van den deugniet de brieven lezen van zijn moeder aan hem, dien zij haar goeden, werkzamen zoon waande. Ach, sommige zijn zelfs niet ge-

opend door den rampzalige! Ja, 't is een schoon, een roerend moment in den roman, waar de schrijver alweder toont, te zijn waarvoor hij optreedt. Hoogst droevig, aandoenlijk, ernstig is deze stilte, waarin een vreemde de moederliefde en moedertrouw moet waardeeren, die de zoon, het aanhoudend voorwerp dier liefde, schandelijk heeft verwaarloosd en miskend.

Doch ik zou dit boek, met zijn groote gebreken, niet zoo uitvoerig hebben besproken, als 't niet een goede roman was, tot welks lezing ik mag en moet opwekken; een boek dat ik aanbevelen moet als een boeiend boek. Wij, Hollanders, zijn nu eenmaal waterfilozofen. Wij redeneeren honderd uit en scheppen niet veel. Dat zit ons in 't bloed. Laat ons daarom elk kunstwerk, - als een overwinning op die bespiegelingskwaal, - welkom heeten, als 't ons boeit op goede wijze. Dat doet Lucie.

AART ADMIRAAL.

Liefde, luim en dichter-ernst.

Licht en Schaduw. Gedichten van Soera Rana. Herziene, veel vermeerderde uitgave der Gedichten en Nieuwe Gedichten. Utrecht, J.L. Beijers, 1874.

‘Ik vraag kritiek; zoo streng, zoo onverbiddelijk, zoo meêdoogenloos mogelijk’, zoo hebt gij gesproken, toen ge de eerstelingen uwer poezie de wereld hebt ingezonden, gij dichter! Gij verlangdet ‘onderwezen te worden door mannen van ondervinding en smaak, die, met (u) persoonlijk onbekend, van vooringenomenheid, in welken zin ook, vrij, zich zouden willen verledigen tot wenken, waarmede (ge) voor lateren arbeid winst kondet doen’. Gij zijt dankbaar voor de heusche ontvangst en vriendelijke bejegening; gij zijt ‘dankbaar, maar onvoldaan’. Onder de zich wanende critici waren criticasters; van die mannen, welke over poezie redekavelen met veel vertoon van smaak en wetenschap, zonder vat op zich te geven, in de aankondigingen van eene halve bladzijde bij wijlen. Gij blijft dus aandringen op ‘kritiek, maar geen orakeltaal’. ‘Kritiek als een gunst, maar van mannen, wien de hoogst gewichtige en allermoeilijkste taak van wegwijzer, van voorganger op het gebied van den goeden smaak, ernst is; tot iets anders bekwaam en bereid, dan het afkrabbelen van ondoordachte “aankondigingen”, welke slechts den beginneling grieven kunnen en louter wierook zijn op het altaar van oppervlakkigheid en ijdelheid. Kritiek van rechters, tot richten bevoegd: niet van politiedienaars zonder aanstelling, wier gezag in omgekeerde verhouding staat tot hunne luidruchtigheid’.

Ik beken het, Soera Rana, gij hebt recht op zoodanige critiek, als gij weerkeerig gewonnen geeft, dat uwe eischen hoog genoeg gesteld zijn om mij vrijheid te geven tot de vraag: of ge niet, in den criticus, eigenschappen zoeken wilt, die na aan de volmaaktheid komen? Wie althans is de man, die zich van ‘iedere vooringenomenheid, welke ook, vrij kent’? Ik, die thans van *De Tijdspiegel* de opdracht heb ontvangen, uw beoordeelaar te zijn, allerminst. Gij wilt mij verstaan, als ik zeg, dat ik evenmin vrij wensch te zijn van vooringenomenheid, als gij 't overal hebt kunnen en willen wezen. Neem b.v. uwe ontboezeming ‘Na het Gedenkfeest’, een lied naar Da Costa's geest, maar zonder den gloed van dien dichter; neem uwe opvatting van ‘ware vrijheid’ en de helaas-uitroepen, gepaard aan 't gewone helaas-getrompet, omdat de jeugd thans ‘in alle ding behalve in 't noodige ééne geleerd is’, omdat ‘de kerk verkeerd’ - *uw* kerk, Neerlands kerk, dat is immers de christelijk-gereformeerde en zij alleen? - ‘bezoedeld en ontheiligd’ heet - en zeg mij of ik niet hetzelfde recht heb als gij om vooringenomen te zijn, ik b.v. met die andere meening volgens welke Oranje, zoo hij thans één der onzen was, tevens één der eerste baanbrekers op 't gebied des vooruitgangs zijn zoude? Ik heb 't gezegd, in dezen zin ben ik niet vrij van vooringenomenheid. Maar echter, ik zal, naar ik hoop, blijk geven van waardeering ook buiten mijne richting, gelijk gij dat kunt verwachten van een vurig vereerder van den *dichter* en tot op verre hoogte van den *mensch* Da Costa! Doch genoeg, want van alle verdere door u opgesomde eischen wil ik niet spreken. Ik zou u anders nog kunnen vragen of gij van uw kant wel zoo geheel wel deedt eene vroegere critiek te laken, die u 't gebruik van verouderde woorden verweet! Waar die critiek *oppervlakkig* was en *onwaar*, waar ze u ‘onbeholpenheid van taal’ toedichtte was uw weerzin gerechtvaardigd, maar de wezenlijk te wraken woorden hadt gij niet moeten verdedigen door naar Bilderdijk, erger nog, naar Vondel te verwijzen. Als ik u zeg, dat gij ‘leider’ gebruikt, waar de echt Nederlandsche uitdrukking evengoed dienst zou gedaan hebben, moogt ge mij dan ook weer naar Vondel verwijzen of naar den Statenbijbel? Immers neen! Want het is u evenzeer bekend als mij, dat het zeventiende-eeuwsche Nederlandsch eene menigte woorden gebruikte, die destijds zoowel Hollandsch als Duitsch waren, maar later, toen de ‘spraakmakende gemeent’ daarvoor haar eigen uitdrukkingen had gestempeld, als afgesleten munt buiten gebruik werden gesteld! Er is meer. In den Spectator van Van Effen vindt gij o.a. herhaaldelijk 't woord ‘oogenschijnlijk’ in zijne eerste, in de nog heden gangbare Duitsche beteekenis van ‘klaarblijkelijk’ gebruikt. En toch, wie het woord thans die beteekenis deed afbeelden, hij zou moeten worden afgewezen gelijk de ontvanger 't hem doet, die met pietjes en zesthalven zijne belasting zou willen betalen! 't Gaat wezenlijk niet aan, bij gewraakte uitdrukkingen, als bij voorbeeld 't wezenlijk on-

verstaanbaar geworden ‘girsen’ naar Vondel te verwijzen. Maar daarin hadt ge gelijk, dat diergelijke woorden niet verkeerd zijn op 't bloote zeggen van den eersten den besten criticus. Gij hebt ‘meedoogenlooze’ critiek gevraagd; welnu, zonder meedoogenloos te zijn, mag ik u toch vragen of 't al te ruim gebruik van zelfgesmede adjectieven op *ig - waar 't algemeen gangbare woord evengoed zijne plaats had kunnen innemen* - wel is goed te keuren, *dauwig*, *balsemig*, enz? Ik mag ook wel zeggen, dat in 't Nederlandsch niets ‘verzwindt’, al gebeurt het bij Da Costa, bij Staring zelfs, dat *stal* voor *gesteldheid*, ontploken, beklijven, enz. ook geene sieraden zijn!

Al meer dan genoeg evenwel. Ik zoek niet naar aanmerkingen, maar ik deel mee, wat ik, overeenkomstig uw wensch, meedeelen moet. Eene zaak nog. Gij zijt *niet* onbeholpen van taal. Gij weet haar zelfs sierlijk te gebruiken, maar dat moet u te meer aansporen nog correcter te worden op den zinsbouw, de constructie, dan gij 't hier en daar toondet te wezen. Ik behoef de plaatsen niet aan te wijzen, welke ik bedoel; uw oor zal hier en daar, nog beter dan 't mijne, wat te wraken is, gehoord hebben. En thans ga ik u zeggen, wat mij op de lippen ligt, na 't lezen uwer gedichten.

I.
Liefde.

Wie u geteekend heeft met de eeuwige schoonheid der jeugd, o liefde, hij sprak naar mijn hart; wie u als de reine des lichts de macht toekende om wakker te roepen al wat daar edel is en goed in onze borst, hij was mijn vriend en meermalen mijn leidsman; wie u plaatse in 't zonnelicht des geluks en door u aan alles om ons henen gloed en kleur mededeelde, hij tooide deze aarde naar de opvatting mijner nog luchthartige jonkheid. Ik verheug mij dit laatste woord ook maar te hebben uitgesproken, het kan voor een deel mijne hooge ingenomenheid met de ‘Amoroso’, die *Soera Rana's* bundel opent, verklaren. Ik acht het - en daar kom ik rond voor uit - in mij geene verdienste en geene schuld, dat ik dit schoone leven schier eenig van de lichtzijde zie, en voor zwartgallige opvatting des levens en zijne uitingen de plaats in mijn hart heb verloren. Als de wereld en de menschen ons, dertig schoone jaren, met een vroolijk gelaat hebben aangezien, hoe zou men dan ook ondankbaar kunnen zijn? Wel hebt gij dus naar mijn hart gesproken, gij Dichter dezer kleine liederen, wier innigheid mij goed deed, wier naieve diepte ik hoop te blijven waardeeren, wier zangerigheid mijn oor wilde streelen! Zelfs als ik een enkele maal tot tegenspraak mij genoopt gevoelde of uwe liefde de mijne niet kon wezen, bleven wij vrienden. ‘Ik heb U lief’ zeidet gij tot uw ‘welbeminde’ en dat woord zou uw eerste en laatste lied zijn, bij morgen en avond, bij voor- en onspoed.

Ik heb u lief! Ik heb u lief!
Het zij een spreuke
  Die onze krachten
In 't leven schoort;
En na dit leven
Ons tegenschittert
Van 's hemels poort.

Is dit misschien kleine wijsheid, ze kan groote dingen voortbrengen. Gezegend zij en hij, wien deze liefde het leven schoort. Zoo een gelukkig voornemen reeds gelukkig maakt; zoo 't denkbeeld van trouwe liefde met levenslust zegent, gij hebt het gevoeld en met eene innigheid geuit, die mij 't hart warm maakte, toen ik uwe stem hoorde op dien heerlijken lentemorgen, als alles schoon is, omdat ons hart geniet en dat hart geen lucht weet te geven aan het zaligend gevoel, waardoor we overstelpt worden, dan door een vochtig oog, verkondigend ons gebed en onzen dank.

Hoe schittert de zonne zoo helder,
  Zoo kleurig de dropp'lende dauw!
Hoe zijt gij zoo geurig, gij geuren!
  Gij heemlen, hoe zijt gij zoo blauw!

Hoe koost ge onder 't jublen der vooglen
  Zoo lustig, gij vlinder en blom!
Hoe stuiven de sneeuwige bloesems
  Zoo dartel op 't windeken om!

Mij duizelt, o vriend'lijke Lente,
  Van kleuren en geuren en zang;
En tranen verduist'ren mijn oogen...
  Mijn bede versmelt in mijn dank!

Zoo is 't jonge liefdeleven. 't Is alles kleur en gloed; de droppelende dauw en de blauwende hemel, de bloemen des velds en 't zingende vogelenheir, de gonzende vlinders en 't lispelend windje, 't roept alles van schoonheid en spreekt tot onzen zin, omdat ook wij onzen lentetijd genieten en de liefde ons hart verruimt en toch ook weer enger maakt. Hoe eenvoudig ook, uwe woorden zijn 't kenmerk van 't ware schoon; gij dwingt ons tot de mededeeling, mijn dichter, dat gij deze zelfde woorden herhaaldelijk tot ons spreken zult, en zeker zoo lang wij jong van ziel zijn! 't Is waar, de droomen der jeugd moeten wijken voor den ernst des levens in den ernstigen tijd, maar zoet is het nu en dan eens achterom te zien en zich aan de bron der herinnering te laven, om te spreken

Ginds zie ik de kleine gestalte,
'k Hoor 't voetjen op 't knirpende zand...
Zij groet mij en lacht me van verre,
En bloost als de roze in heur hand.

Zoo te blozen, blijve de kroon der vrouw, die met mij ‘'t woord des levens’ heeft leeren verstaan in de groenende Meimaand, als de vlinders noch de bloemen, de blijde parende vogels noch de bevruchtende zon hare geheimen wil klappen. Waar alles geniet en genoot, en wij, als 't gelukkige jonge paar, ommedoolden tot in den laten avond, tot in den ‘lentenacht’

Geen wufte voet ontheiligde den grond
Rondsom;
Zij vlijde 't kopjen aan mijn hart; haar mond
Was stom,
't Gestarnte nam vol majesteit omhoog
Zijn keer;
Het speelsche en moê gezworven windje vloog
Niet meer.
Hoog in den toren suste 't dof metaal
Zijn galm;
En in de verte zong de nachtegaal
Zijn psalm.....

Als wij die heilige stonden voor onze verbeelding terug roepen, en deze herinnering onze harten weer nauwer aanéénsnoert, dan geven wij den dichter de eer, die reeds in ‘het liedeken van verlangen’ aan jonge vrouwtjes heeft verraden een geheim, dat haar op nieuw doet blozen; het geheim, dat we al zoo dikwijls hebben verhaald in die prettig gezellige oogenblikken van terugkeer tot ons eerste samenzijn, het geheim, waarvan de dichter zingt

Mijn hart is blijde, mijn ziel vol dank,
En op mijn lippen beeft jubelgezangk,
Ik fluister vurig uw naam, mijn bruid,
En al mijn blijdschap heeft eensklaps uit.
Mijn hart is treurig, mijn ziel vol rouw,
Of zij van weemoed bezwijken zou,
Onwillig vormt zich uw naam ten zucht.....
En reeds is verre mijn smart gevlucht.

als wij zoo terugkeeren, samen terugkeeren in 't verledene, dan zelfs geene vraag naar 't geen thans ons hart verheugt. Zoo van 't verleden te *kunnen* spreken, is 't schoonste bewijs van 't genot in 't heden, 't genot, dat uit dezelfde bron opwelt. De ‘morgenzang’, die in 's dichters hart ‘een blijder lied deed juichen’, een ‘liedeken van min’ moge ons al niet, gelijk de dichter van zichzelven verklaart, hebben genoopt om den kleuren en klanken om ons te zeggen, dat de morgen in ons schooner was dan die in de natuur, wij kennen dien zang toch en waardeeren hem nog steeds. God geve tot ons beider ‘avondstond’

De stilte suist op de heide;
De vredige avond daalt;
En peinzend tuur ik naar 't westen,
Waar 't laatste zonlicht straalt.

Wen de aarde, aan de avond des levens,
Eentonig en dor overal,
Niet langer een bloeiende gaarde!
De heide gelijken zal;

De vooglen zijn uitgezongen,
Het laatste bloempje zich sloot:
Dan verve uwe liefde, mijn Trouwe!
Den hemel vrij rozenrood.

II.
Luim.

't Is niet meer dan '*Scherzoso*', wat de dichter mij biedt in 't zevental dichtjens, die onder dezen titel eene plaats in den bundel vinden. Luim en anders niets dan luim. Zoo in de 'hedendaagsche wijsheid', dat dichters en verliefden maar luchtkasteelen bouwen, geen brood kunnen koopen voor hun werk en in dollemanszucht van 'leven aan 't eind der aarde' en 'maneschijn' bazelen. Trouwen, zegt diezelfde wijsheid, als men 't niet betalen kan, is eene dwaasheid. Beter een oud leelijk vrouwmensch als ze maar schijven heeft en ons voor 't springen kan behoeden, dan verliefd worden op een onbemiddeld mooi kind, dat een hart heeft: goed voor een nastukje op een dorpsnutslezing, tenzij men 'gedwongen huwelijken' uit Van Effen' Spectator daarvoor nog niet heeft gekozen en dit natuurlijk dus eerst wil nemen. En zoo men er toe besluit de 'hedendaagsche wijsheid' aan de critiek der nutsleden bloot te stellen, zij men er op bedacht dat 's dichters wijsheid ook niet zonder dwaasheid is. Bij 't handgeklap der hoorders, die het terecht, 'wel aardig' vinden, dat 't 'huwelijk om 't geld' eens flink wordt getuchtigd in goede rijmen en aardigen maatslag, ontduike men straks de vraag of - 'trouwen zonder vooruitzicht dan wezenlijk raadzaam is,' zoo spreekt iemand, die mij over den schouder kijkt en ik niet tegen kan stemmen!

Is 't dan niet luimig, kan de dichter vragen, als ik in de 'proeve van erotische poësie' eene soort parodie lever op 't gerijmel der ziekelijke verliefdheid? Een beetjen aardig, wel ja, is mijn antwoord! Of deze 'silhouette'

Nadat hij God 'en al dien ouden rommel:'
't Geloof aan 'hemel, hel en droes en drommel,'
En wat men meer bij 'suffe bakers' vindt,
Verwezen had naar minnemoêr en kind:
Ontrukte hij zijn hart aan vrouw en vrind,
Verhing het aan een ridderlint
En stopte wech in een effectentrommel,
Niet één die echter van Jodocus Hommel,
In 't oog van 'men,' als mensch en christen 't wint?

Niet zonder eenige scherpte, ofschoon men nog geen janrapachtige

hommel behoeft te zijn om 't met Balthazar Bekker buiten den ‘droes’ en de heele ‘betooverde weereld’ te kunnen stellen; en ofschoon er thans al zoo veel ‘gemakkelijk geloof’ als wetenschappelijke twijfel wordt gevonden, en ofschoon zelfs ‘men’ een tamelijke mate van verachting voor uw Jodocus zou aan den dag leggen, misschien meer nog dan voor den ketterjager, die ‘droes en drommel’ en ‘suffe bakers’ meetelt, doch voor 't overige ook niet zoo afkeerig is van een ‘ridderlint’ en een welgevulden ‘effectentrommel.’

‘Zoo zijn er!’ Ze dachten, dat ik de middelmatigheid een ‘kleinigheidjen’ ten goede wilde zijn, spreekt Soera Rana. Maar dat was niet zoo; ik zeide immers

> In alle *kunst*, dus zegt men wèl,
> Is middelmatigheid verfoeibre knutslarij.

Wel zeker, dichter, dat zeidet ge ook, maar uw ‘aanhef’ - waarheen ge verwijst - wordt gevolgd door deze woorden aan 't slot

> In 't kort, wie 't allerhoogst', wie 't toppunt niet kan halen
> ‘Slaat dood, slaat dood, in tijdschrift en journalen!’
> Dat heet of 'k heb het mis:
> Slaat elken vogel dood, die niet een arend is.

Zoodat, niet waar? gij hebt toch uw ‘kleinigheidjen’ geofferd. Niet dat ik u dit ten kwade duid; lieve hemel, 't is er zoo verre af. Wie al niet zou de pen stillekens moeten neerleggen, als alleen de genieën mochten schrijven?

Maar iets anders is het, of uwe luimige poëzie aanmoediging verdient! Mijns bedunkens deedt ge heel verstandig 't bij 't hier gegeven zevental te laten. Eerlijk gezegd is ook uw ‘Martij,’ uw ‘Rationalisme’ en zelfs uw ‘aan Isabelle’ een beetjen huisbakken. Haast geloof ik, dat gij, dichter! 't zelfs met me eens zijt, en zeker geloof ik, dat uw mooie bundeltje er min of meer door ontsierd is. Neen, wezenlijk dichter - voor de hier gegeven middelmatigheid zijt gij te goed. Gij zult diergelijke *Scherzoso*, bij eene volgende gelegenheid, stillekens thuis houden, niet waar?

III.
Dichter-ernst.

De kleine liedjens, mijn dichter, die ge onder den titel ‘*Pensieroso*’ gezongen hebt, boeiden me door hun eenvoudig schoon, naar vorm en inhoud, want de gedachte was meermalen in overeenstemming met hetgeen ook ik mij van 't leven denk, en uw maatslag en rijm was aangenaam voor mijn oor. En als ik me rekenschap ga geven van uwen dichterernst, hoop ik van dat schoone eenige aanwijzing te geven, terwijl eene enkele maal, waar uwe opvatting de mijne niet kan wezen,

eenige tegenspraak u zeker welkom moet zijn. Ik hoop het echter niet te vergeten, dat de lierdichter als de nachtegaal in 't woud, alleen voor zichzelven zingt en de uitstorting zijns harten slechts de uiting is van innerlijken drang. In nederige kleinheid zoekt ge den roem uwer liederen en geen schelle toon kwam van uwe lippen. Zoo voegt het ook mij met heusche vriendelijkheid mijne kleine bedenkingen mee te deelen en geene wijsheid te verkondigen uit ‘onbereikbaar hoog.’

Al is 't, dat in uwe ‘Ode’ de ‘zongod met zijn vlammenmond’ voor mijne voorstelling onschoon blijkt te wezen, ik vind uw denkbeeld van eene bevruchting der aarde door de zon, gelijk Vondel zoo dikwijls in zijne bruiloftsliederen zong, waar en weelderig. Aan Vondel veel malen, waar die poëet zijn hoogen liertoon afwisselt met eenvoudsklank, herinnert ge mij; aan Staring, bij wijlen, denk ik, als gij in korte regels, in lieflijken maatslag, het natuurschoon doet genieten en tegelijk eene heerlijke gedachte uitspreekt. Zoo in uw ‘winterdag’ als

De huivrende boomen treuren
Om klank en kleuren
Der blijde Mei;
En wikk'len zich sluimerdronken
Om tak en tronken
De wintersprei.

Vergeef 't mij, dat ik in uw ‘funera’, toen ge mij verplaatstet in 't dennenwoud, bij 't vallen van den nacht, met eenige spijt van den nachtegaal heb gelezen, die ‘eene rede houdt,’ omdat het zoo nutsachtig is en 't mij tegenspraak dacht, dat ‘de ritselende popels eerbiedig het formulier *prevelden.*’ Als 't aan mij ligt, dat ‘preevlen’ mij 't denkbeeld voor den geest roept van gedachteloos gedreun, waarvan alle ‘eerbied’ verre is; als 't aan mij ligt, vergeef 't me!

De ‘verlatene,’ die gij zeker kent, volgde ik, waar ze hare schreden richtte en vruchtbare liefde haar voortdreef, omdat het genot van dier en mensch haar 't eigen gemis te dieper deed gevoelen. Als ze spreekt

'k Hield stil bij een armoedig kluisken,
Het huisken
Eens visschers, wrak en kleen;
En 'k zag door 't venster, bij de schouwe
Een vrouwe,
Die 't knappend vuur bescheen,
En op heur schoot een kind dat stoeiend
Het bloeiend
En lachend kopje hief naar 't stralend oog
Eens mans; - .....

dan wordt mij hare grievende smart voelbaar, en de toestand van krenkende teleurstelling ‘der verlaten vrouw’ dwingt mij tot weerzin ‘en verwijt tot hem, die haar 't hart verbitterde’. Dat ze rust moge

vinden bij die ‘avondrust,’ welke gij zoo diep gevoeldet en met zooveel innigheid hebt afgebeeld; toen ge dichttet

Reeds spreidt de schemer
Om boom en kruid,
Op gras en bloemen,
Zijn dauwkleed uit;

De mugjes dansen
Niet meer in 't rood,
Dat om de denne
Zijn luister goot;

Een avondbede
Doorruischt de blaân;
En vrede suizelt
In 't rijpend graan.

Hoe schoon ook hebt gij 't in den ‘Dageraad’ bezongen, dat de goddelijke natuur met onweerstaanbare macht ons gemoed verovert, in die plechtige oogenblikken, als na hare avondrust de blijde morgen volgt en haar morgengebed tevens een danklied is. Vergun mij 't u na te spreken

Flauwer wordt het blinken
Van den sikkelglans,
En de starren zinken,
Tanende aan den trans.

Zoete geuren vloeien
Door het tint'lend blauw;
Kleurschakeersels gloeien
In den morgendauw.

Purp're neevlen zweven;
Heel een vuurzee blaakt;
Al het licht en leven
Van den dag ontwaakt.

't Vogeltje in de abeelen
Slaat zijn vlerkjes uit,
En van duizend kelen
Klinkt een dankgeluid.

Laat mij zeggen, dat deze vier coupletten wellicht de schoonste zijn uit uw ganschen bundel; dat Starings ‘Kleine liederen’, het ‘Oogstlied’ b.v. naast uw ‘Dageraad’ verdient genoemd en geroemd te worden. Men heeft u ‘onbeholpenheid’ van taal toegedicht, maar waarom hebt gij dien criticus niet gewezen op dit schoone lied? Dat was uw recht! Uwe ‘Muse’, die als een zilvren waterstraal 't zonnelicht zoekt, al is ze onmachtig zich ten hemel te verheffen, al daalt de waterstraal weer

terug naar de aarde om in parels uiteen te spatten op de bloemen, uwe muze, die de hoogste kunst niet bereikt, maar in 't nederig kleine zeker hare eigenaardige schoonheid heeft, gelijk de dalende waterparels toch 't beeld der zon weerspiegelen, ze had het zonder ‘hoogmoed’ kunnen doen. Zonder ‘hoogmoed’ herhaal ik, want ja, het ‘kleine bloempje mag gerust het kopjen opsteken in 't gras’ het behoeft niet weg te duiken, al kende 't zich klein, zelfs niet voor de Pessimisten, die gij in de Genestets trant den nog altijd niet overbodigen raad geeft

De klagers, die ons hier omringen,
Ach, jamm'ren steeds en overal:
Deze aarde is toch een tranendal!
Hoe waar 't, kondt gij u eens bedwingen,
Hieldt *gij* voorshands uw tranen in,
Als een begin
Van beetre dingen?

Handen uit de mouwen, courage en vertrouwen, pessimisme is er al genoeg. Laat onze levensbeschouwing zijn, als die des dichters in ‘Bloem en Lied’. Leven is werken en strijden.

Rozengeur en maneschijn is geen duurzaam voedsel, en daarom zoeken wij geen kluis aan 't eindje der aarde om 's werelds ‘blij gedruisch’ te ontvluchten. Wij moeten zaaien en maaien en op zijn tijd helden weten te zijn, ten spijt van laffe droomers. En wederom, in 't rijpende graan bloeien tevens de rozen, en wie ze vertreedt loopt gevaar ook de korenhalmen te kneuzen. Daar is een tijd van proza, een tijd ook van lied. Voor den ernst des levens zij elken dag ons oog geopend, onze hand gereed, maar de levenspoezie laat ons zeker ook wel een uurtje. Want, dat wij 't weten

Wilt ge in lijfsgevaren
Moed, die neerlaag tart:
Bloemen in de haren,
En een lied in 't hart.

Ik weet wel niet dichter, wie gij de ‘wereldwijzen’ noemt, die de waarde der levenspoezie niet kennen, omdat zoo velen onder ons allicht daartoe naar uwe opvatting zullen behooren en toch even vurige vereerders zijn van ‘bloem en lied’, maar dit weet ik, dat mij dit simpele woord 't genot niet kan ontnemen van de waarheid uwer verzen. Evenwel, - wilt gij 't me vergunnen te vragen, - zou 't leven, bij eene diergelijke opvatting, wel zoo ontroostbaar zijn, als gij 't mij in ‘de Karavane’ voorstelt? Is 't leven niets dan eene dorre zandwoestijn, waarin de karavane der menschheid langzaam verder trekt, terwijl slechts hier en daar eene groene oase met wat ‘lauwe lommerkoelte’ lafenis biedt tegen 't blakeren des gloeienden hemels? Zijn de dagen van hem, die aldus zijn leven vervolgt, inderdaad zoo eentonig als 't ‘klinkelen der kameelenklokjes’ en is ‘de spotlach der hyeenen’ wezenlijk slechts ‘de sluimerzang der nachten?’ Moet wel noodzakelijk slechts

de dood als de verlosser genoemd van de tallooze kwalen des levens, die de ‘felle bedouienen’ in de woestijn ons berokkenen? Is 't geloof in de toekomst alleen te verzinnelijken door ‘de bedrieglijke morgana?’ Gij zelf hebt in uw ‘Zang der Hope’ mijne hoop op de toekomst versterkt, omdat ik immers uwe woorden wel mag doen gelden, mede voor deze zijde des grafs? Of zelfs, indien wij, indien geslachten na ons, maar weinig mochten gevorderd zijn op de baan der menschelijkheid, ook dat weinige brengt nader en nader. Maar, ik zal niet vergeten, dat gij u door eene gedachte van Carlyle hebt laten meesleepen; ik zal niet vergeten, dat gijzelf op vele andere plaatsen in uwe ‘pensieroso’ wel gunstiger meening uitet omtrent levensvolmaking. Doch ook der woestijn is onrecht geschied. Ik stel me voor, dat de dichter de ‘Naturwissenschaftliche Bilder und Skizzen’ van Prof. Herman J. Klein ter hand neemt en daarin 't schoone opstel ‘Steppen und Wüsten’ doorbladert; ik zie, dat hij aan de plaats komt, waar de woorden worden herhaald van den woestijnreiziger Becchei, die verhaalt: ‘niets is misschien zoo aangrijpend, ik mag zeggen zoo verheffend, als de gedachte eener onbegrensde ruimte, gelijk de woestijn die aan den bezoeker mededeelt; zelfs de meest onbeduidende voorwerpen, die zich aan hare zandige oppervlakte vertoonen, vragen eene belangstelling, welke we bij andere gelegenheden aan verreweg gewichtiger dingen zullen onthouden. Eene zekere stemming voor 't romantische, welke door de stilte en eenzaamheid in ons wordt opgewekt, overmeestert ons gevoel; we worden bekoord door de ongestoorde kalmte en droomen van eene vrijheid, waarin alle wereldsche zorgen, dwaasheden en ondeugden voor ons hebben opgehouden te bestaan’. En in een boek van den jongsten tijd, in Peschels ‘Völkerkunde’ vinden we deze uitspraak niet alleen bevestigd, maar zelfs de meening uitgesproken, dat de woestijn allerbevorderlijkst is geweest voor de monoteïstische opvatting in 't godsdienstige. Ik zal mij bedwingen en de plaats niet afschrijven, die te vinden is op bladzijde 333 van zijn boek. En nu, indien de woestijn tot meer edele denkbeelden de naaste aanleiding geeft, en gij dichter, die denkbeelden waardeert, hoeveel anders zal uw lied zijn!

Laat de menschheid dan voortgaan in ‘de woestijn der tijden’, daar is voor haar geen nood, allerminst, indien de individu de leuze van u, dichter, weet te waardeeren: ‘een open wezen, waarin ieder man die kan lezen en lezen mag; een gelaat, dat geen masker duldt, en dan

> Gezonde leden,
> Wier frissche vaag
> Van tucht gewaag
> En zuivre zeden.
> Een *hart* in 't lijf,
> En in dat hart een *wil*,
> Die immer, wars van luim en gril
> Dezelfde blijf.

We zien het, gij dichter hebt de waarheid gesproken: ‘daar gloeit een dichterlijke vonk in uwe ziel, al is ze klein’; gij zijt ‘van 't vorstelijk, van 't priesterlijk geslacht, al zijt ge niet een der hunnen’, en dat gij uwe kleine zangen van de lippen laat vloeien, is uw volle recht, en uw eenvoud staat u goed! ‘Geen ellenlang berijmd vertoog’ voegt u, in dubbelen zin niet. ‘Vaderlandsch gerel’ haat gij en ‘humoristisch geestvertoon’ gaat u slecht af, maar kleine, hartige liederen, zangerige woorden, kunt gij zingen en hebt gij gezongen. Uw dankbaar en eerbiedig woord aan Vondel was wel gemeend, en dat gij hem in zijne werken waardeert en geniet, worde u meer en meer ten voordeel. Doe dan, gelijk ge 't in uw ‘*Sésame*’ waardiglijk hebt uitgedrukt, steeds zal ik tot de luisterende schare behooren. Eene zonde moet ge mij vergeven: dat ik niet gesproken heb van uwe vertalingen en navolgingen. Uwe vertaling van 't fragment uit ‘Venetië gered’ is zeker bekoorlijk, maar ‘de Jood tot het Christendom bekeerd’ dunkt me ietwat onnatuurlijk. En zoo zou ik kunnen voortgaan met de bewijzen te noemen van mijne belangstellende lezing, om die weer af te wisselen met kleine bedenkingen omtrent hetgeen mij niet behaagde. Liever echter wil ik scheiden als een goed vriend, die u dankbaar is voor de kennismaking, die uwe latere ‘oorspronkelijke’ gedichten gaarne zal hooren, als 's werelds lief en strijd u tot zingen noopt! Mijn heilgroet!

Zierikzee, Januari '75.
A.W. STELLWAGEN.

Vertalingen en herdrukken.

Uit de oude fabriek. Door Wilhelm Bergsoë. Naar de Hoogduitsche uitgave, door Agricola 2 Dln. Arnhem. H.W. van Marle.

De auteur noemt zijn verhaal aan het slot van zijn boek eene waarachtige geschiedenis. Er komen niet te veel onwaarschijnlijkheden in voor om den schrijver tegen te spreken. Onder de plooien van het romantisch kleed kan genoeg historische waarheid verborgen zijn, zoo al niet met betrekking tot de personen, dan toch wel tot zaken en karakters.

Wij beginnen met te erkennen, dat de auteur talent van schrijven en de gave bezit om zijn lezers aangenaam, meestal boeiend bezig te houden. Hij heeft een goeden greep gedaan, als hij een knaap de herinneringen der jeugd laat verhalen ‘met de frischheid van voorstelling, dien leeftijd eigen’, zoo als te recht in een der Hoogduitsche beoordeelingen van het werk wordt opgemerkt, ons door den vertaler medegedeeld.

De ‘oude fabriek’ is een porceleinfabriek te Kopenhage door Frederik V, Koning van Denemarken, in het midden der vorige eeuw opgericht. Daarom werd het praedicaat ‘Koninklijk’ aan haar toegevoegd. Onder de vreedzame regeering van dien Vorst, die wetenschappen en handel aanmoedigde en zelfs

maatregelen nam tot vrijverklaring der boeren, beleefde de fabriek bare bloeiperiode. Na den dood van zijn opvolger, Frederik VI, die in een oorlog met de Zweden gewikkeld was, begon de fabriek al eenigszins te kwijnen, uit welken toestand zij echter onder de letteren, kunsten en wetenschappen beschermende regeering van Christiaan VIII voor een tijd werd opgeheven, tot dat de tocht der revolutie door Europa in 1848 ook zijn weg vond naar Denemarken en aan de porceleinfabriek te Kopenhage den doodsteek gaf.

Het is deze oude fabriek, waarvan de ouderlooze knaap, Wigge genaamd, verhaalt. Hij geeft de gewaarwordingen van zijn kinderlijken leeftijd weder, dikwijls op zeer naieve wijs met al de dweepzucht aan de jeugd eigen. Dit geeft aan den roman een eigenaardige aantrekkelijkheid.

Er worden in deze geschiedenis verscheidene personen ten tooneele gevoerd, waarvan er twee inzonderheid de hoofdrollen vervullen. Behalve toch de fabrieksbaas, eenige aan de fabriek verbonden werklieden, een intrigant parvenu en een rijke koopman, een slimme jood en een smerige wellustige zich noemende apostel van Jezus en meer anderen, zijn het vooral de administrateur van de fabriek, Wigge's oom en zekere Falk, onder den pseudoniem Olsen, die de hoofdpersonen in het verhaal uitmaken.

Die oom, een somber, ernstig man, zeer zuinig op zijn woorden, kortaf en zeker in zijn handelen, onvermoeid werkzaam en uiterst nauwgezet bestuurder van de fabriek, een volkomen plichtsman met de afstootende en ongezellige attributen aan zulke menschen eigen, is, zoo lang we hem niet geheel kennen, geen aantrekkelijk persoon. Hij is dan wel een studiebeeld, maar koud en kil bij de aanraking. Wigge ondervond daar ook al het onaangename van, en ware de huishoudster, jufvrouw Mortensen, wat minder sentimenteel, wat minder tragisch geweest en had zij een beter begrip van kiesch gevoel gehad, zijn jeugdig leven zou in zijn ooms huis zeker rozenkleuriger zijn geweest.

Gelukkig voor Wigge, dat Johanna Theil, zijn buurmeisje, die in zijn kinderlijk hart een groote plaats bekleedde, hem menig aangenaam uur bezorgde, en dat hij later in kennis kwam en vriendschap sloot met Olsen, anders gezegd Falk, den lateren gelukkigen echtgenoot van Johanna, wie hij, na zijn kinderlijken en jongelings zielestrijd, gaarne zulk een echtvriend gunde.

Falk, de eigenlijke held der geschiedenis, is een wel wat phantastisch beeld, maar daarom niet geheel een schepping der phantasie. Er zijn er zoo die hartstochtelijk jagen naar een groot levensdoel, dat hun poëtische geest hun in de verleidelijkste kleuren voorspiegelt en ze zijn de minste, de slechtste niet. In zijn dichterlijke loopbaan wordt Falk onbarmhartig gestuit; met de beoefening der akademische wetenschappen ging het hem ook niet voordeelig. Wel koos hij de chemie, omdat zij het is, die de moeielijkste vragen heeft te beantwoorden. Maar zijn lichamelijke en finantieele krachten lieten hem niet toe zelfstandig te experimenteeren. Toch stond het bij hem vast, dat hij langs dien weg tot zijn doel moest geraken. Scheen hij op eens verder dan ooit van zijn doel verwijderd, eene andere levensbetrekking bracht hem er weêr nader toe. Maar van zijn hoog phantastisch voetstuk moest hij aftreden en in de nederigste betrekking, arbeider aan de porceleinfabriek, de eerste schreden zetten op die nieuwe baan die, na worsteling op worsteling, na een langen, bangen levensstrijd, het door hem met onafgebroken volharding nagestreefde doel eindelijk doet bereiken.

Wij kunnen ons niet te lang bij dezen vertaalden roman ophouden, anders zouden we menig treffend tafereel kunnen afschrijven en menige karakteristieke schildering laten zien.

In de beschrijving van de fabriek, haar geschiedenis en inrichting zien we dat ook een fabriek niet van alle romantiek ontbloot is.

Aandoenlijk is de schets van Falk's liefde voor zijn blinde moeder, waar we

echter wel eens rekening wilden houden met zijn leugens om bestwil, door hem later wel is waar verdedigd, maar op een wijze, die ons voorkomt geen steek te kunnen houden. Niet de vrees dat het toeval ontdekken mocht wat hij zijn moeder om bestwil had voorgelogen, moest zijn, grootste grieve zijn, die hij tegen zich zelf inbracht, maar wel dat, woord van den jeugdigen Wigge: 'Het is zondig. Oom zegt, dat men nooit liegen mag.' En omdat we in die geheele scène zulk een mengeling van teederheid en liefde aantreffen wordt zij te gevaarlijker voor de strenge moraal.

Om het karakter en de handelingen van den tweeden hoofdpersoon, den oom van Wigge, goed te beoordeelen en recht te waardeeren, moet men het boek ten einde toe lezen, om dan ook verrast te worden door een grootmoedigheid, onbaatzuchtigheid en beradenheid van karakter, die ons eerbied afpersen, vooral als men ontdekt heeft den sleutel die den toegang opent tot het heiligdom van het lijdend hart der braven.

Aan menschkundige en behartigingswaardige wenken en raadgevingen ontbreekt het in dit boek niet. Zoo hoog de schrijver ingenomen is met de kern der natie, den eerwaardigen burgerstand, voor wie de eerlijkheid nog over het algemeen een adelbrief is, zoo krachtig laat hij het uitkomen, dat kennis macht, beschaving en ontwikkeling adel is, en niet omgekeerd, dat adel het monopolie van beschaving en ontwikkeling zou bezitten.

De vertaler heeft zijn taak uitstekend volbracht. Enkele drukfouten wijzen we niet aan. Op bl. 14 1 Dl. is een misstelling; daar moet voor Wigge Hans gelezen worden; bl 156 ibid. voor oom vader.

Met *hen* en *hun* moge de vertaler voortaan strenger rekening houden. Dat leelijke *dezelve*, *deszelfs* enz. had, waar het - gelukkig zeldzaam - voorkomt, best kunnen vermeden worden.

H.

Hilary St. Ives. Naar het Engelsch van W.H. Ainsworth, Schrijver van De Tower te Londen. - Het ongelukkig huwelijk van Midleton Pamfret. - Bourbons strijd. - Old Court, enz. enz. - Amsterdam, J.D. Sybrandi.

Een boom, die al te veel moet dragen, verliest zijn kracht.

Zoo vloeide 't ons schier onwillekeurig van de lippen toen we aan het slot waren gekomen van het hierboven aangekondigde boek. 't Drukte volkomen onze gedachte uit. Dat Ainsworth, aan wiens flinke, welversneden pen, zoo menig goed, degelijk werk zijn aanzijn heeft te danken, in die Hilary St. Ives een noodrijpe vrucht heeft voortgebracht, de oplossing daarvan, ligt voor *ons* in het tal van titels met hun enz. enz. daar op het titelblad vermeld. 't Is alsof de schrijver bij dit laatste werk te vermoeid of misschien te overhaast was om zich in te spannen en over zijn onderwerp na te denken, want het draagt van het begin tot het einde den stempel der onbeduidendheid. Geen enkel voorval, geen enkel karakter verheft zich daarboven, of is in staat belangstelling te verwekken, want ook de persoon en de geschiedenis van mrs. Suthon - het éénige wat op de kwalificatie van onbeduidendheid een uitzondering zou kunnen maken - zijn te onnatuurlijk en te gedrochtelijk om belang in te boezemen. Wellicht dat de schrijver dit gebrek aan belangrijkheid zelf heeft gevoeld en het daarom heeft trachten te vergoeden door hier en daar wat geheimzinnigs en onverklaarbaars in zijn verhaal te mengen. Dat is een sterke prikkel,

meent hij wellicht, om de aandacht gespannen te houden. 't Kan zijn, en waar die door een schrijver als middel

wordt gebruikt om bijgeloof en kleingeestig vooroordeel aan de kaak te stellen, daar voorzeker kunnen we dit slechts toejuichen. Hier echter heeft het omgekeerde plaats, het geheimzinnige blijft onverklaard, het bijgeloof wordt bekroond. Zulk een middel tot prikkel te gebruiken noemen we ongeoorloofd en verkeerd. Wij behoeven hier nauwelijks bij te voegen dat wij dit boek, ondanks enkele goed geschreven bladzijden en een tamelijk welgelukte vertaling, niet ter lezing kunnen aanbevelen. Der romanlectuur is naar onze meening een hoogere eisch gesteld, dan eenige oogenblikken tijdverdrijfs te zijn. Gelukkig zijn er tegenwoordig boeken te over, die aan dien eisch voldoen en aan den romanhonger een aangenaam en degelijk voedsel tevens bieden. Men kan alzoo onbeduidendheden als Hilary St. Ives ontberen.

L....

De geschiedenis van Jozua Marvel.

De geschiedenis van Jozua Marvel. Uit het Engelsch van B.L. Farjeon, door Mevrouw Koorders-Boeke. Amsterdam, P.N. van Kampen.

't Is onsaangenaam den heer Farjeon alsnog aan ons romanlezend publiek te mogen voorstellen; want hij doet zich, blijkens het hier aangekondigde werk kennen, als een schrijver van meer dan gewoon gehalte, als een die te beschikken heeft over uitnemende krachten en rijke gaven. Onmiskenbaar is het, dat we hier te doen hebben met een discipel uit de school van Dickens. Datzelfde teedere, poëtische waas, dat zelfs aan het meest alledaagsche aantrekkelijks en belangrijkheid geeft, ademt ook hier ons tegen. Ook hier dat fijn en diep gevoel, dat aan het leven en denken en gevoelen der geschetste personen den stempel van het zelfdoorleefde en ervarene indrukt; maar 't is bovenal dat krachtig optreden, die ridderlijkheid, zouden we 't bijna noemen, waarmee hij de zwakken en verdrukten in bescherming neemt, die ons zoo levendig aan den maestro herinnert. 't Is daaraan ook gewis toe te schrijven, dat de overeenkomst zich in het 1e deel het sterkst vertoont. Daarin toch beweegt zich het verhaal in de kinderwereld, in de wijken der armen en misdeelden, onder de lijdenden en zwakken. Het 2e deel geeft meer avontuur, lijks en vreemds, hier en daar ook wel wat onwaarschijnlijks. Toch komen ook daarin prachtig geteekende tafereelen voor. We noemen slechts de schipbreuk, en ‘op het vlot’. Het leven in de wildernissen van Australië, met al den gloed en we gelooven het gaarne - waarheid zijner natuurbeschrijvingen, bevat toch te veel onnatuur om dat gedeelte waarlijk schoon te kunnen noemen. Ook de slotscène, 't wedervinden en wederzien van den lang verlorene, is wel wat gedwongen en onnatuurlijk, dunkt ons. Ondanks de kleine aanmerkingen, die we meenden niet terug te mogen houden, volharden we echter bij ons gevoelen, dat we in den schrijver van Jozua Marvel een uitstekend talent begroeten; we danken alzoo de begaafde vertaalster voor het denkbeeld om dit werk ook ten onzent inheemsch te maken. De vertaling er van is harer waardig. De verdiensten van Mevr. Koorders-Boeke zijn te zeer bekend, en maken daarom verderen lof overtollig.

L....

Mengelwerk.

Het Crystall-Palace.

Wie eenige dagen te Londen doorbrengt, en zich heeft voorgenomen om de voornaamste merkwaardigheden uit den omtrek te bezien, wordt zonder uitzondering o.a. verwezen naar het Crystall Palace te Sydenham, op kleinen afstand zuidwaarts van Londen gelegen, en gemakkekelijk per spoor te bereiken. Reeds hier te lande had hij hooren gewagen van ‘de wonderen van het Kristallen Paleis’, het model, in het groot, van ons Paleis voor Volksvlijt, en de Engelschen zelven zijn te trotsch op deze zeer karakteristieke stichting, dan dat zij er een vreemden gast niet met alle overredingskracht naar toe zouden dringen.

En waarlijk, indien wij, b.v. aan het South-Level-Station aangekomen, (niet minder dan drie spoorwegen leiden er heen), door eene sierlijke, overdekte galerij het gebouw binnentreden, moeten wij erkennen, dat het iets zeer eigenaardigs heeft. Jawel, dat is ons eigen Amsterdamsche Paleis voor Volksvlijt, - maar in het veel, veel kolossaler; en ik wil er dadelijk bijvoegen dat, indien de verkleinde Hollandsche kopie ons soms hier en daar fijner van vormen, netter afgewerkt mocht voorkomen, wij niet mogen vergeten, vooreerst juist dat dit eene kopie was, bij welks vervaardiging men zich aan het origineel kon spiegelen; en ten andere dat dit origineel zijne bijzondere geschiedenis gehad heeft. In 1851 zou voor het eerst eene internationale nijverheids-tentoonstelling gehouden worden, zooals er later meerderen in verscheidene hoofdsteden gevolgd zijn, maar waarvan aan Engeland de eer toekomt het eerste denkbeeld te hebben geopperd. Voor dit geheel nieuwe doel, moest een geheel nieuw soort van gebouw bedacht worden; en zoo verrees, naar een plan van Sir Jozeph Panton, dit reuzenhuis van metaal en van glas, zooals voorheen alleen in tooversprookjes voorkwam. De tentoonstelling had plaats, en het Paleis oogstte de bewondering van de beschaafde wereld. En toen nu, na weinige maanden, de tentoonstelling af was geloopen, vond men het toch waarlijk jammer dat dit wonderwerk

zoo spoedig vernietigd zou worden: men brak het af, verplaatste het naar Sydenham, maakte eenige wijzigingen, en wijdde het, in 1854, tot een blijvend industrie-paleis in.

Als zoodanig wil het dan ook opgevat wezen. Het is geen Museum; het is een *Paleis voor Volksvlijt*, in den vollen zin van het woord. Al wat de Engelsche nijverheid belangrijks oplevert, wordt hier aanstonds gerepresenteerd; fabrikanten stallen er hunne jongste voortbrengselen uit, en hangen hunne adreskaart daaraan; en winkeliers uit de provinciën, die tweemaal 's jaars in Londen komen voor hunne zaken, beginnen met een tochtje naar het Crystall-Palace, om te zien wat er nieuws is in hun vak. Het enorme *Carriage department* b.v., geeft aan rijtuigfabriekanten gelegenheid tot tentoonstelling van hunne uitgezochtste modellen; beneden in de souterrains zijn een groot aantal pas uitgevonden, of verbeterde machines van allerlei aard, voortdurend in werking; in de '*Industrial Courts*' worden galanteriewaren, porselein, kristal enz. enz. aangeboden; en boven, op de galerijen, zijn tafeltjes geplaatst voor den verkoop van kinderspeelgoed en snuisterijen van minder waarde.

Maar het Crystall Palace is tegelijk eene *uitspanningsplaats voor het volk*, zoo rijk en degelijk als onze intellectueele en democratische eeuw er slechts bij mogelijkheid een uit had kunnen denken. Welk een indruk van verscheidenheid, zoodra wij, bij onze binnenkomst, het groote schip van het gebouw overzien en doorkruisen! Midden in, onder den hoogen koepel staat eene fontein, en in en om het ruime bekken, waarin haar straal neervalt, staan zeer sierlijk allerliefste waterplanten, varens enz. Verschillende groepen frisch groen zijn rondom ons verspreid, en het noordelijkst gedeelte van het schip (the North-transept) schijnt een palmenkas van reusachtige afmetingen te zijn. Men zou zich verbeelden in de heiligdommen van een Hortus botanicus te wezen. Maar dit alles is hier slechts bijzaak, decoratie. En niet alleen de natuur, ook de kunst moet tot die decoratie medewerken. Aan alle zijden verrijzen witte beelden; nu eens stuit uw blik op een kolossalen *Mozes* van Michel-Angelo; dan op het '*Guttenbergdenkmal*' uit Frankfort; een eind verder op het Brunswijksche *Lessing*-standbeeld; (zuidwaarts van de fontein vinden wij werken van nieuwere meesters, noordwaarts van antieken). En tusschen die deftige sculptuur vertoonen zich, hier en daar, - fantastisch genoeg, - alleraardigste ethnografische groepen: wilden uit verschillende werelddeelen, (houten beelden in natuurlijke grootte en kleur, en voorgesteld als bezig met hun gewone huishouding en bedrijf). Het merkwaardigste is in dit opzicht een gezelschap Arabieren, het middagmaal gebruikende in eene geheel voor hen ingerichte omgeving.

Te midden van dit alles nu, wat ik zoo vrij was 'decoratie' te noemen, wordt als het ware eene soort van wetenschappelijke kermis gehouden. Hier b.v. staat een man met een bijënkorf, die met be-

hulp van platen en wassen figuren, voor eene kleinigheid aan de paleisbezoekers het huishouden der honigbijen vertoont. Dáár heeft een photograaf, op speculatie, zijne camera obscura opgeslagen. Iets verder is een unster, waarop gij u kunt laten wegen. Stellig zult gij in den eenen of anderen hoek eene tijdelijke tentoonstelling ontmoeten, b.v. van katten, honden, kippen, duiven, of bloemen, of vruchten, al naar dat het seizoen meebrengt. In een zijlokaal is een tooneel, waar bijna elken dag gespeeld wordt: meestal of operettes, of de in Engeland zoo geliefkoosde '*fairy plays*' (tooverstukken, waarin balletten voorkomen). Het reusachtige orchest midden in het Paleis, waar elken avond om half zes het orgel bespeeld wordt, zult gij wel al gezien hebben; bovendien is er nog eene vrij ruime concertzaal (voor 4000 toehoorders), waar tweemaal daags muziek gemaakt wordt. Aan alle zijden vindt men restaurants en buffetten; (wie den weg weet, bewaart echter zijn eetlust tot het souterrain, waar hij aan grover tafels en uit grover vaatwerk, maar dan ook voor veel minder geld, dezelfde goede spijzen en dranken kan bekomen).

Of verveelt u die drukte in het schip (the transept), ga dan met mij eene wandeling doen in de *Courts*, die het aan weerszijden begrenzen. Die Courts zijn naar mijn oordeel de parelen van het Crystall Palace. Verbeeldt u zalen, klein ja, in vergelijking met het gansche gebouw, maar waarlijk groot genoeg, om eene massa beelden en modellen te bevatten, en ons toch volle ruimte tot rondloopen en kijken te laten: en waarvan het eigenaardige is, dat zij elk een of ander tijdperk uit de geschiedenis, - den geest van een of ander volk vertegenwoordigen, en ons zooveel mogelijk daarin verplaatsen. Zoo heeft men de *Egyptian* en de *Assyrian Court*, waarvan de wanden geheel met Egyptische en Assyrische ornamenten versierd zijn; en waar al wat men hier van oudheden betreffende Egypte en Assyrië heeft kunnen bemachtigen, bijeengebracht is. Daarnaast de *Greek Court:* nooit voelde ik zoozeer den adel van de Grieksche kunst, als toen ik mij eensklaps van tusschen de Egyptische monsters en gedrochten in de heerlijke sfeer van Athenes meesterwerken verplaatst zag! - Dan de *Roman Court* met o.a. modellen van het Pantheon, het Coliseum en het Forum Romanorum. Verder de *Alhambra Court*, in één woord eene kopie van een gedeelte der Alhambra te Grenada in haar goeden tijd; de *Byzantine* en *Romanesque* en de drie *Mediaeval Courts*, met een aantal bouw- en beeldhouwkundige modellen, niet zoo indrukwekkend gegroepeerd als de vorigen, maar van veel waarde voor de studie van architecturalen stijl in verschillende tijdvakken. Evenzoo de *Renaissance Court* en de *Elizabethian Vestibule;* de *Italian Court* en de *Italian Vestibule.* Een der meest aantrekkelijken voor gewone bezoekers is de *Pompeian Court:* deze stelt een Romeinsch woonhuis voor, uit den tijd van Pompeji's verwoesting. De met mozaïek werk ingelegde vloer prijkt aan den ingang met een hond; en wie na het

daarbij behoorend opschrift '*Cave Canem*' overschreden te hebben, verder doorloopt, komt achtereenvolgens in de slavenkamers, het 'atrium' en het 'tablinum,' de binnenplaats, den tuin, de slaapvertrekken, de keuken, enz.; alles naar verhoudingen van eene in Pompeji opgegraven woning.

Eindelijk kan ik u zeer aanbevelen het *Aquarium* te gaan bezichtigen. Het moge niet zoo groot zijn als sommige beroemde Duitsche aquarien, maar het is keurig ingericht, gemakkelijk in al zijne details te overzien, en naar ik vermeen, echt wetenschappelijk. Voor bijna elke voorhandene diersoort is een afzonderlijk hokje in orde gebracht, dat dan als het ware met zijn glaswand een stukje van de zee in doorsneê voorstelt; men kan hier de anders vrij geheimzinnige waterbewoners in al hunne bewegingen volgen, terwijl het water, door eene vindingrijke leiding, altijd frisch en met de noodige lucht gevuld wordt gehouden.

Zijt gij nu nog niet moê, dan kunt gij in de uitgestrekte tuinen van het Paleis gaan wandelen; vandaar uit, mits er geen mist hangt, een prachtig vergezicht genieten, en de interessante verzameling namaaksels van voorwereldlijke dieren opzoeken, die wel de moeite waard zijn, dat men ze met eigen oogen gaat bekijken.

En wanneer gij nu alles zoo goed mogelijk opgenomen, een geheelen dag in het beroemde Crystall Palace doorgebracht hebt, wat is dan wel uw indruk van zijn eigenaardig karakter?

Ik zie het al, gij zijt teleurgesteld. Gij moet bewonderen, maar zijt toch onvoldaan. Gij zoekt naar woorden, en eindigt met te verklaren, dat gij de zaak meer groot dan grootsch vindt. Gij ergert u aan de vermenging van *kunst* en *industrie* die hier heerscht. Daarbij is het alsof er onophoudelijk een Engelschman achter u heeft geloopen, met de bluffende vraag op de lippen: of voor geld en nijverheid niet alles in de wereld te koop is? Of men voortaan wel noodig heeft geniale meesters in hun eigen land te gaan bezoeken, sinds Engelsche vindingrijkheid en volharding er in geslaagd zijn, zulke keurige namaaksels van hunne werken te leveren? Namaaksels, ja, dat zijn het. Zelfs in de Courts. Hoe interessant gij ze mocht vinden, kondt gij het gevoel niet afschudden van u in eene nagebootste sfeer te bewegen, welker onverdachte wetenschappelijke waarde niet op kan wegen tegen één teug uit den beker der e c h t h e i d . En gij werdt wrevelig, en spraakt van 'oppervlakkigheid,' en van een knoeierigen geest, die den menschen geen dienst doet, door ze te gewennen met dergelijke goedkoope beschaving tevreden te wezen. En gij mompelt iets van 'den geest des tijds.'

Welnu, indien gij dàt woord noemt, dan ken ik bij ondervinding één middel, om zeer zeker een gunstigen indruk van het Crystall Palace te krijgen. Ik vind er zelfs iets billijks in, dat middel in prak-

tijk te brengen. De reiziger, die het industrie-paleis eerlijk wil beoordeelen, bezoeke op zijn zwerftochten door Londen eerst den Tower. Ik zal niet uitweiden over den '*Tower of London.*' Bij name is hij elk mijner lezers bekend; en velen brengt die naam, evenals b.v. die van de Parijsche Bastille, een aantal barbaarsche verhalen te binnen, helaas! maar al te veel op geschiedenis gegrond. In de verbeelding van de meesten is de Tower waarschijnlijk zelfs imposanter dan in werkelijkheid; dat hij gedeeltelijk afgebrand en zoo goed mogelijk hersteld is, schaadt blijkbaar aan den indruk; de groote steenklomp draagt de onvermijdelijke kenmerken, aan al dergelijke restauratiën eigen. Ook in bijzonderheden vallen vele gedeelten van den Tower, bij nader kennismaking, tegen. De *Horse Armoury* b.v., die beroemde galerij van Engelands koningen in hunne origineele wapenrustingen, en met hunne trouw geconserveerde vaandels boven hunne hoofden, is natuurlijk zeer merkwaardig voor kenners van antiquiteiten, maar volstrekt zoo schoon niet als men zich doorgaans voorstelt. Ik kan ten minste niet begrijpen hoe Engelschen, die zooveel met hun Tower op hebben, - en doorgaans, waar het dergelijke monumenten geldt, niet karig zijn op kosten of moeite, - hunne koningen door zulke grove houten poppen laten representeeren: een gewoon wassenbeeldenspel is fijner. - De kroonjuweelen, met den grooten Kohinoor aan het hoofd, zijn.... zeer kostbaar. De voorraad nieuwe wapenen, die duizenden van blanke sabels en geweren is... zeer netjes onderhouden. Gij zult waarschijnlijk in den Tower, evenals ik, dikwijls glimlachen over zeker kinderachtig vertoon van nationalen trots. - Maar toch, niet zonder een diepen indruk van den genius der plaats te ondervinden, waart men rond door het oudste, onvernielde gedeelte; bezoekt men de gevangenissen, de getraliede kamertjes en holen, waar Guildford Dudley en Anne Boleyn zuchtten; de cel, waar Sir Walter Raleigh gezegd wordt zijne *Geschiedenis van Engeland* geschreven te hebben; het vertrek waar de kinderen van Eduard IV vermoord zijn. Niet ongedeerd hoort men verhalen aan van Lord die of die, 'imprisoned on pretence of heresy, and afterwards sent to the stake;' van Lady zoo of zoo, 'Who died in the Tower, her reason having given way under the pressure of trial;' van 'six hundred Jews, incarcerated in the dungeons, during Eduard III's reign;' - en ziet men op de oude muren inscripties als I A N E ; (Lady Jane Grey) of DOLOR PATIENTIA VINCITUR G. GYFFORD. AUGUST 8. 1586; of hier en daar keurig ingegrifte wapenteekens, de inspannende arbeid, waarmede vertwijfelende gevangenen hun geest wakker trachtten te houden. Hier waait wel wezenlijk een adem van e c h t h e i d ; gij vraagt niet meer of de details, van hetgeen de gids vertelt, waar zijn, en beseft dat de kern er van waar is. En al de teekenen van voormalige koninklijke grootheid en weelde, welke gij op uwen weg door de sombere gangen ontmoet, kunnen u niet verzoe-

nen met die gruwelen; want gij gevoelt juist dat die bij elkander behooren, en te zamen getuigen van denzelfden geest uit vroegere eeuwen.

Ziet! indien gij gelijk hadt met te zeggen, dat het karakteristieke van het Sydenham Palace ligt in zijne negentiende-eeuwschheid; dat het een volbloed vertegenwoordiger van onzen tijd is, met al zijne deugden en gebreken, - dan kan men, om aan dat karakter recht te laten wedervaren, niet beter doen dan het te vergelijken bij dien grijzen representant van het verleden. Ik voor mij was, toen ik uit dat s t e e n e n k a s t e e l verlost was, en kort daarop het G l a z e n P a l e i s binnentrad, recht blijde van in deze eeuw te leven, die zeker niet volmaakt is, maar zich, in letterlijken en figuurlijken zin, zoozeer onderscheidt door een streven naar licht, lucht en ruimte. Ik was dankbaar te leven in een tijd, die als zijn symbool een gebouw als dit Paleis sticht; die in alle hoeken van de wereld merkwaardigheden opzoekt en, op uiterst vindingrijke wijze, hetzij overbrengt of namaakt; deze schatten samenvoegt in een paleis, zoo frisch, zoo helder, zoo doelmatig als dit, en dat op echt democratische wijze voor duizenden en duizenden toegankelijk maakt. Mogen kunst en industrie dan al eens meer verwisseld worden, dan voor de waardigheid der eerste past; moge kennis nu en dan wat meer gelden dan zij waard is, ten schade voor fijnere menschelijke gaven: hoe meer *kennis* de geest der eeuw kweekt, des te rijker kan de *kunst* zijn, die zij later oogst; voor hoe meer individu's hij zijne veroveringen beschikbaar stelt, hoe meer kans er is, dat er enkelen onder zijn, die ze eenmaal tot *poesie* verwerken!

G.D.

Brievenbus.

I.
Open brief aan Mej. Kruseman.

Het is mij eene behoefte, waarde juffrouw Kruseman, u openlijk mijn dank te betuigen voor uw heerlijk geschrift: Kunst en Kritiek.

Het heeft mij goed gedaan en versterkt in de opinie, die ik van mijn talent had. De kritiek heeft ook mij gehavend; ik voelde dat ik eene schrijfster was en schreef een boek in den trant van mevr. Bosboom Toussaint. Toen het gereed was las ik het een kennis voor, die wel eens recensies schrijft voor tijdschriften. Ik was toen nog zoo kinderachtig om waarde te hechten aan het oordeel van menschen, die afkeurend te werk gaan.

Welnu, ik las en vroeg nederig om zijn oordeel. Dat oordeel luidde ongunstig, zelfs zeer ongunstig en wat vooral heel vreemd was - hij keurde het genre af.

'Daar heb ik je, vriendje,' dacht ik en vroeg hem, hoe hij over onze Nederlandsche romancière dacht. Nu hadt ge dien woordenstroom eens moeten hooren; hij vond geen termen sterk genoeg om haar lof te verkondigen. Maar toen ik hem zei, dat ik haar trant had nagevolgd keerde het blaadje op eens om en heette het, dat een navolging iets heel anders was dan iets origineels. Hij ried mij toen liever zelve een stijl uit te vinden, maar dat moet in het begin van de schepping gemakkelijker zijn geweest dan thans, nu er al zooveel is geschreven.

Ik zag er ten minste geen kans op en treurig te moede ging ik met mijn boek naar huis. Hoe jammer dat ik niet flauw viel en naar dat zolderkamertje gedragen werd, waar gij den schilder, den dichter en den beeldhouwer zoo gezellig hebt samengebracht met Ilma, Zephirette en Heralda.

Gaarne zou ik al die jaren met hen mee hebben gejammerd over de kritiek, want ook ik had kracht noch moed om te hooren, dat mijn eerste proeve geen meesterstuk was. Ik begeerde de complimenten die ik verdiende, ik las mijn werk over en over en vond het mooi, want het is mooi. Als het publiek er maar eens mede bekend was, dacht ik eindelijk en droeg een deel van mijn stuk voor, hier bij ons op het Nut.

Het publiek genoot, ze klapten in de handen, stampten op den grond en schaterden van het lachen. Ik had stellig een bouquet gekregen, maar er zijn hier geen bloemisten, zooals in de groote steden.

Natuurlijk was ik verrukt en het eerste dat ik deed was om naar mijn vriend den kritikus toe te gaan. 'Welnu?' riep ik uit.

'Welnu!' zei hij en nu kwam al de laagheid van zijn karakter uit.

Hij was jaloersch. O, die mannen! Mijn succes noemde hij geen succes; ik was uitgelachen, hield hij vol. Ik werd boos en ging heen.

Den volgenden dag stond er een artikel in onze stadscourant, waarin volmaakt hetzelfde voorkwam, wat hij had gezegd. Ik zou, nota bene! geen stijl hebben, geen talent, mijn eigen taal niet eens kennen, de gave van voordragen ten eenenmale missen, geen logischen gedachtengang er op na houden, en... doch waartoe al dien afschuwelijken onzin te herhalen?

Waarom? omdat ik er toen nog aan hechtte, omdat ik werkelijk dacht of de kritiek ook gelijk kon hebben.

Ik besloot toen mijn werk eens in verzen over te brengen, want ik voelde de

spranken van het dichtvuur in mij blaken, ik volgde nu niemands genre en was geheel oorspronkelijk.

In weinige dagen stond alles op het papier en ik wist dat het goed moest zijn, ik had de inspiratie gevoeld.

Ditmaal zond ik mijn werk naar de redactie van een tijdschrift en vroeg om beoordeeling. Hoe dom - ik had om plaatsing moeten vragen. Nu kreeg ik mijn werk terug met een brief, waarin op schijnbaar vriendelijken toon niets dan hatelijkheden stonden. Rijmelen was geen dichten, het was niet ieders werk om verzen te maken en stellig zou het mij bij de herlezing wel in het oog vallen, dat ik gezondigd had tegen maat en tegen.... ja, tegen wat niet al.

Toen werd ik bitter, want ik voelde dat men mij opzettelijk wilde verpletteren. De mannen schijnen het maar niet te kunnen velen, dat wij vrouwen iets beteekenen.

Wilt ge nog een staaltje? ik bracht mijn gedicht op muziek, want ik kan ook componeeren. Ik ging er mede naar een muziekdirecteur en vroeg of hij het eens wilde laten uitvoeren. Hij vond het ongeschikt, maar weet ge wat hij geschikt vond? het werk van zichzelf en zijn vrienden.

En zoo stond ik daar met al mijn verguisde en miskende talenten, totdat ik uw keurig opstel Kunst en Kritiek las. Toen ging er mij een licht op, ik zal uw raad volgen en mij aan geen kritiek storen. Ik zal schrijven, dichten, componeeren, mijn werk onder bescherming der wetten stellen en niemand zal er het voordeel van genieten dan ik zelve. Dank, duizendmaal dank voor die kostelijke wenken.

Reeds heb ik mijn eerste werk ter perse, een boekdrukker was gemakkelijk genoeg te vinden. Ik betaal hem eenvoudig zijn onkosten voor papier, drukloon, inkt enz, enz. en dan ga ik evenals gij voor eigen rekening schrijven en uitgeven.

Zeker van nu te zullen slagen noem ik mij dankbaar

uw leerling,

PRETENTIOSA.

Staatkunde en geschiedenis.

Populaire geschiedenis.

Geschiedenis van Frankrijk van den vroegsten tot op onzen tijd. Vrij bewerkt naar W. Chambers door M.D. van Lessen. Met een voorrede van Dr. Jan ten Brink. Amsterdam, G.L. Funke, 1874.

Er is schijnbaar niets gemakkelijker dan een werk over geschiedenis te schrijven, dat voldoet aan de eischen en de behoeften van het groote publiek. Men behoeft slechts in staat te zijn, een vrij draaglijken, niet vervelenden stijl te schrijven, slechts eenige algemeen als goed erkende groote werken over het bedoelde onderwerp te lezen, en men ziet kans om kort en bevattelijk een reeks van gebeurtenissen zoo mede te deelen, dat zij, die geen bijzonder werk van geschiedenis maken, er volkomen mede tevreden zijn.

Ongelukkig maar, dat die zoo spoedig tevreden gestelden dan maar zoo weinig hebben geleerd, dat zij het verband der gebeurtenissen zoo weinig hebben leeren inzien en vooral van de dieper liggende oorzaken, die niet te vinden zijn in één enkel feit, in het karakter van één enkel persoon, nog zoo goed als niets hebben vernomen, of, zoo daar al bij toeval op gewezen is, die nog niet hebben begrepen. Het *hoe* en *waarom*, in de geschiedenis de hoofdzaak, kan van het groote publiek, dat weinig en niet met studie leest, alleen door schrijvers, die een groot talent van voorstelling aan een diep inzicht en uitgebreide, grondige kennis paren, worden medegedeeld. Historische volks- en leerboeken moesten slechts worden geschreven door de coryphaeën der wetenschap; ongelukkig echter komen zij meestal voort uit de pen van mannen, die nooit hun onderwerp wetenschappelijk hebben bestudeerd. Het door wijze van inkleeding en uitgave, ja reeds door den prijs als volksboek aangeduide werk, welks titel boven dit opstel is geplaatst, is mede een bewijs van hetgeen wij gezegd hebben. 't Is eene uitbreiding en omwerking van eene in Engeland zeer veel gelezen populaire geschiedenis van Frankrijk. Met veel meer belangstelling nog

dan hier neemt het Engelsche, vele en groote dagbladen lezend publiek, kennis van al wat er bij den overzeeschen nabuur, den mededinger en vijand gedurende eeuwen, het éenige volk, waarmede de Britsche natie in voortdurend onmiddellijke betrekking heeft gestaan, gebeurt. Voor den gewonen Engelschman waren er nog niet lang geleden buiten Frankrijk geen staten of volken op het vasteland, welke hij verwaardigde met eene zekere mate van sympathie, of vrees, of haat. Nog nu worden in vrij algemeen gelezen tijdschriften of boeken van den dag soms zeer verkeerde, zonderlinge en verwarde begrippen verkondigd over Duitschland of Oostenrijk; maar van den toestand van Frankrijk, met name van den politieken toestand is ieder Engelschman op de hoogte, die op den weg tusschen zijn huis en kantoor, of aan zijn ontbijttafel, of bij zijn lunch zijn krant leest, en nimmer zal men die half medelijdende en spottende, half onverschillige wijze van spreken, die den Engelschman veelal eigen is, als hij verhaalt van Duitschland, of Rusland, of Italië, of ons eigen land, waarnemen, waar hij over Frankrijk handelt. Voor dat vele kranten lezend en daardoor goed op de hoogte van den actueelen toestand gehouden publiek is dit werkje blijkbaar bestemd; het moet vertellen hoe het vroeger in Frankrijk er uitgezien heeft, hoe de tegenwoordige toestanden zijn ontstaan. Erge fouten of dwaze voorstellingen worden er niet in gevonden; kort, bevattelijk en geleidelijk wordt verhaald hoe Frankrijk in de middeleeuwen eene monarchie werd en hoe het verder ging onder de Valois en de Bourbons; daarop neemt het werk grootere proportiën aan, door den Nederlandschen bewerker er aan gegeven, en treedt het in een vrij uitgewerkt en niet onjuist verhaal der Fransche revolutie en dan van de daarop gevolgde gebeurtenissen tot nu toe.

In zeker opzicht hebben wij hierop niets af te dingen; eenige meerdere onpartijdigheid jegens Lodewijk XVIII, Louis Philippe en vooral jegens Napoleon III, het bête noir van een schrijver, die Kinglake als hoogste autoriteit volgt, zouden wij gaarne hebben gezien, maar overigens kunnen wij ons over 't geheel bij de voorstelling wel neerleggen.

Maar wanneer wij vragen, wat heeft nu de lezer er uit geleerd, dat hem dienstig kan zijn, dan zijn wij minder bevredigd. Voor den Nederlandschen lezer, die vroeger op eene goede school is gegaan, zijn ten minste alleen lang vergeten feiten weder in zijn geheugen terug geroepen; hij zal zoo nu en dan, bij een naam of jaartal een ‘o ja!’ of ‘dat is waar ook, dat herinner ik mij nog’, uitroepen, en in zeker opzicht is dat niet kwaad. Maar is dat genoeg? Is het wel de moeite waard, dit resultaat te bereiken, dat zoo spoedig weder voorbij zal zijn gegaan? Is er een blijvende indruk gevormd? Ik twijfel er aan. Wat de lezer eigenlijk behoefde, was niet, weder eens te lezen dat er een Koning Karel VI was geweest, die krankzinnig, of een Lodewijk XI, die listig en tyranniek was, dat Richelieu een groot staatsman was en onder Lodewijk XV de maîtressen meer te zeggen hadden dan de ministers, was

nog minder een meer of minder omstandig en aangrijpend verhaal omtrent de revolutie, de groote woorden, dáár gesproken, de groote daden en heldenfeiten, dáár verricht, de groote beginselen, dáár verkondigd. Iets anders, wat hij zich misschien niet geheel bewust was, had hij gemeend te vinden in het boek, dat hij ter hand had genomen, om meer vertrouwd te worden met de geschiedenis van Frankrijk. Hij had gedacht door het lezen over de vroegere gebeurtenissen tot een begrip te komen van het ontstaan van het heden, hoe onder de gegeven omstandigheden het zoo gegaan was en niet anders, hoe het kwam dat de revolutie zoo verschrikkelijk werd, hoe het kwam dat reactie en tyrannie onophoudelijk volgden op elke poging om meerdere vrijheid, zooals in Engeland en enkele andere landen bestaat, te verkrijgen, hoe het kwam dat telkens en telkenmale zoo ontzaglijk veel krachten werden verspild, hoe zooveel edels en groots onophoudelijk weder werd verdrukt door het lage en gemeene, terwijl toch de natie toonde nog steeds zooveel goeds en edels en onbedorvens te bezitten, en zelfs in de dagen harer vernedering in staat was tot heldhaftige, zelfopofferende krachtsinspanning. En dat vond de lezer hierin niet; hij wist (voor hoe lang laten wij daar) weder wat er vroeger gebeurd was, wanneer en hoe of deze of gene vrede werd gesloten, dit of dat oproer ontstond; hij wist weder wie Mirabeau en Vergniaud, wie Lafitte en Guizot waren, ja hij had weder eenige herinnering aan Colbert en Turgot opgedaan, maar hij wist niet waarom de bloei, door Colbert opgewekt, zoo spoedig verdween en zoo weinig invloed had, hij wist niet waarom Turgots hervormingsplannen mislukten, behalve wegens den tegenstand der bevoorrechte klassen, hij wist nog minder waarom Mirabeau zijn eenig genie zoo volstrekt zonder vrucht inspande tot redding van de strandende maatschappij, of waarom het bloed van Vergniaud en de andere Girondynen vergoten werd ten gevolge van eigen schuld, en waarom het constitutioneele stelsel van Lafitte of van Guizot niet bevredigde, of als het bevredigde, toch geen kracht had. Hij had niet geleerd, waarom de Franschen altijd naar vrijheid streven en, als zij de vrijheid hebben, haar weder prijsgeven, omdat zij er al de voordeelen door missen, die eene andere natie, en vooral de Engelsche, juist aan de vrijheid te danken heeft. Hij had nog minder geleerd hoe het kwam dat in Frankrijk, bij grooten bloei van nijverheid en landbouw, bij merkwaardige nationale werkkracht, bij een algemeen ijverig streven naar welvaart, groote maatschappelijke omwentelingen, welke eigendom en alle instellingen bedreigen, het schrikbeeld zijn van ieder, die niet hoopt zijn voordeel in zulk eene omwenteling te doen. Evenmin had hij er eenigszins uit begrepen hoe het kwam dat de geheele natie zoo nu en dan zich op eens door een handvol politici of avonturiers liet overmeesteren, terwijl eenigen tijd daarop de door dezen gevestigde regeering voor een enkelen volksoploop bezweek. Met één woord, hij wist nu wel

wat er gebeurd was, er was hem soms ook gezegd *hoe* het gebeurd was, welke menschen er bij te pas waren gekomen en wat zij hadden gedaan, maar van het *waarom* was hij nog volstrekt niet op de hoogte, en waarom de partijen thans zoo wanhopig streden zonder dat er eenig resultaat uit te voorzien was, en waarom of de natie dien strijd zijn gang liet gaan, zonder er zich in te mengen, kon hij nu evenmin oplossen als vroeger, terwijl hem toch wel eens was gezegd, dat de sleutel der kennis van het tegenwoordige in de geschiedenis is te vinden.

Ik wil nu niet zeggen dat ieder lezer dit gedacht moet hebben, want de meeste menschen geven zich niet altijd rekenschap van het *waarom,* maar toch er zijn zeker velen, die dit gevoel van onbevredigdheid hebben gehad, toen zij dit of een dergelijk boek uit de handen legden. Het 'wat heeft men toch eigenlijk aan al die wetenschap van wat er vroeger is gebeurd, wat kan het mij schelen wat Lodewijk XI voor een man was,' zou minder voorkomen als er anders voor het publiek geschreven werd dan b.v. door de heeren Chambers en Van Lessen.

Macaulay herinnert hoe Samuel Johnson, die hoewel geen genie, toch een zeer oorspronkelijk en veelzijdig letterkundig talent was, geschiedenis en reizen voor even nutteloos hield, hoe hij eigenlijk niet recht geloofde aan hetgeen door de historie verteld werd, wat hij met verscheidene geleerden van de 17de en 18de eeuw gemeen had. Men moet den bekrompenen en in vele opzichten toch zoo scherpzienden Johnson daar niet te hard om vallen; de man had nooit iets geleerd dan de historia externa der volken, hij wist niets dan feiten, die, zooals Macaulay zelf zegt, op zich zelve van nul en geener waarde zijn. Maar behalve dat geschiedenis evenals reizen het nut heeft, den mensch de oogen te openen voor andere toestanden dan die, waarin hij zelf verkeert, leert zij hem ook den samenhang der gebeurtenissen kennen, leert zij hoe de toestand ontstaan is, waarin hij thans verkeert en leert zij hem vrede hebben met dien toestand zoowel als met de veranderingen, die er in plaats hebben, omdat hij begrijpt hoe daar onophoudelijk invloed op uitgeoefend wordt door gebeurtenissen, die weder ontstaan door den druk van andere toestanden, van persoonlijke en volks-karakters, van klimaat en ligging der landen, van de ontwikkeling en onderlinge verhouding der volken. Maar om dat alles duidelijk te maken aan hem, die geen tijd voor studie heeft, die slechts zoo nu en dan een vrij uurtje wil en kan wijden aan het verleden en die van het tegenwoordige op de hoogte wil zijn, daartoe behoort ontzettend veel, groot talent en groote kennis en tevens de gave om dit alles bevattelijk en aangenaam te zeggen, om populair te zijn, dat is nooit te vervelen. De uitgevers zouden zeker niet in de behoefte van het publiek kunnen voorzien, wanneer zij alleen hen als schrijvers uitkozen, die zulke zeldzaam vereenigde gaven bezaten, maar daarom be-

hoeven zij, die als schrijvers optreden, nog niet alle diepere geschiedvorsching geheel te verwaarloozen en zich bij uitsluiting bezig te houden met eene persoonlijke geschiedenis, zouden wij wel willen zeggen, met eene althans die de oorzaken zoekt in de personen alleen. Wij hebben hier bovenal het laatste gedeelte van het boek van den heer v. L. op het oog. Hierover een enkel woord zonder daarom in eene kritiek der bijzonderheden te treden, hoewel wij ons lang niet altijd met de voorstelling der feiten en van hun samenhang kunnen vereenigen.

Gedurig wordt tegenwoordig de opmerking gemaakt, dat het de groote fout der Franschen is, dat zij alles aan personen wijten, dat zij, bij ieder ongeluk, dadelijk naar een zondenbok zoeken, dat zij personeele partijen vormen, die zich niet noemen naar een beginsel, maar naar een hoofd. De legitimisten zien in de revolutie de zonde van schandelijke heersch- en eerzuchtigen, zij vervolgen met fellen haat de nagedachtenis van hen, die het koningschap hebben omvergeworpen; met hen vereenigd, vallen republikeinen en Orleanisten op den eersten en derden Napoleon aan, en republikeinen en Bonapartisten op Lodewijk Philips. Bij het nagaan van de oorzaken der voorbeeldelooze nederlaag van 1870, vervolgt men of den Keizer en de zijnen, of Bazaine, of Trochu, of Gambetta, altijd wijst men één man aan en zegt, ‘zonder dien ware het niet geschied.’ Men keurt dit af en roept de Fransche natie toe, ‘keer tot u zelve in, gij zult zien dat niemand geheel zonder schuld is’, en men kan er bijvoegen, ‘gij zult zien, dat er ook veel gebeurd is, waaraan niemand schuld is, dat moest komen door de kracht der gebeurtenissen’. Misschien zegt men dit terecht, maar een dergelijk inkeeren tot zich zelven is een ding, dat waarschijnlijk volstrekt niet strookt met het karakter der natie, daarom onmogelijk is. Maar wat de Franschen niet kunnen, dat kunnen onpartijdige buitenlanders zeker wel. En juist daarom bejammeren wij het dat de heer v. L. zulk een partijdig en o.i. onrechtvaardig oordeel velt over Lodewijk Philips en Napoleon. 't Gaat niet aan hun en eenigen weinigen hunner aanhangers de schuld te geven, den eersten van onder schijnconstitutionalisme de macht der kroon en der geldmannen alleen te hebben willen uitbreiden en alle andere belangen te hebben vertreden, den ander van Frankrijk te zijnen bate en voor dien van enkele vrienden te hebben uitgezogen en in 't verderf gestort. Zoodoende schrijft men geen geschiedenis, maar een historisch pamphlet, ongeveer op de wijze als die geschiedschrijvers, welke het wagen te beweren dat de opstand tegen Spanje ontstond door eene samenzwering van enkele ontevreden edelen met eenen eerzuchtige aan het hoofd. Wij houden Lodewijk Philips niet voor zulk een model van een burgerkoning als waar hij eens voor doorging, maar als wij den heer v. L. gelooven, was hij een gewetenloos bedrieger en een onbekwaam staatsman, om het minste nog te zeggen. En Napoleon...., wij verwijzen naar de eerste deelen van Kinglake, waar de voorstelling van het presidentschap en

den coup d'état klaarblijkelijk uit is genomen, met hier en daar een stukje uit Napoleon le Petit. M. i. gaat het niet aan iemand te doen gelooven, dat de Franschen, zoo zij niet een totaal bedorven, voor de slavernij gereed volk waren, zich zoo maar lieten knevelen niet alleen, maar ook door vrees en omkooping lieten bewegen, om een dergelijke daar goed te keuren. De wijze, waarop de schrijver later weder over het ministerie van generaal L'Espinasse in 1858 na den aanslag van Orsini schrijft, is evenzeer pamfletachtig en meer berekend om den lezer eens aangenaam bezig te houden met schandaalgeschiedenis, dan om hem een beeld van het verleden te doen krijgen. Jammer maar dat geen uittreksels uit Mirecourt zijn genomen; dat was nog wel zoo amusant, ofschoon minder geschikt voor deftigheid.

Wij zullen de laatsten zijn om het bestuur van Napoleon III te verdedigen, of zijn coup d'état iets anders dan een politiek schelmstuk van den eersten rang te noemen, maar wij kunnen niet nalaten er op te wijzen, dat door dien coup d'état eene orde van zaken werd gevestigd, die voor de materieele ontwikkeling des lands zeer voordeelig was en die Frankrijk gedurende ruim tien jaren deed staan aan het hoofd van Europa, en evenmin dat de massa des volks geruster was en meer tevreden onder zijn bestuur en dat van Lodewijk Philips, dan in tijden, toen de partijen elkander dreigden te verslinden en het land in burgeroorlog te storten, gelijk tijdens de republiek of het gouvernement, dat sedert 1870 bestaat. Wij betreuren het, dat in een boek als het onderhavige niet ook het goede erkend wordt en dat men zich liever vermaakt met eenig relief te geven aan eene anders ietwat droge voorstelling, door de mededeeling van personeele schandalen of de breedvoerige vermelding van enkele feiten, bv. de eedsaflegging van Napoleon als president in 1848, dan dat men eens spreekt over letterkunde en nijverheid, of vergelijkende statistieke opgaven geeft en dergelijke zaken meer, die tegenwoordig een vereischte worden gerekend in een historisch werk. Dan zou het zeker beter beantwoorden aan het doel, waarvoor het bestemd is.

's-Gravenhage, Februari 1875.

P.L. MULLER.

Eene stem uit Atjih.

De algemeene belangstelling in de gebeurtenissen die te Atjih voorvallen is nog zóó levendig, de aandacht steeds in zóó ruime mate op

het noorderstrand van Sumatra gevestigd, en men grijpt nog zóó haastig naar de dagbladen om de laatste nieuwstijdingen op te vangen, dat elke stem uit het land, waar zulke hooge belangen op het spel staan, gereede toehoorders vindt.

Elke bijdrage die strekken kan om iets naders te vernemen van 't geen dáár omgaat, wordt gretig ter hand genomen, en als een ooggetuige zijne bevinding mededeelt, kan hij verzekerd zijn dat ze dubbel welkom is. Wanneer ze bovendien een blik doet slaan in de geschiedenis van een korps dat uitmuntende diensten bewijst, en die ooggetuige de pen heeft opgevat met het edel doel, zijn schrijven te doen strekken om het lot eener hulpeloos achtergelaten vrouw en haar kind te verzachten, dan is het plicht de bijzondere aandacht van het lezend publiek op zulk eene bijdrage te vestigen.

De Mariniers te Atjeh, *bijdrage tot de geschiedenis der Mariniers*, *door F.A. van Braam Houckgeest*, *uitgegeven ten voordeele van de achtergelaten betrekkingen van een der gesneuvelde mindere militairen van het korps* (Nieuwediep, L.A. Laurey 1875), is de titel van het werkje dat ik dringend durf aanbevelen. De prijs is gering; daarvoor verschaft de kooper zich eene onderhoudende lectuur en wellicht een bete broods te meer aan een ongelukkig gezin.

De geschiedenis van het detachement mariniers, dat onder bevel van den schrijver naar Indië vertrok en de tweede expeditie tegen het rijk van Atjih bijwoonde, is belangrijk genoeg om meer algemeen bekend te worden. Na eenige bladzijden gewijd te hebben aan zijn verblijf te Padang en Fort de Kock, verhaalt hij hoe het op den 5^{den} September in de gelederen van het Indische leger en wel van het 2de bataljon werd ingelijfd.

‘Nadat de kolonel C.L. St. A.M. de Roy van Zuydewijn, militairen kommandant van Sumatra's Westkust, het detachement mariniers en daarna de overige kompagniën in oogenschouw had genomen, deed hij voor het front der mariniers het vaandel plaats nemen, geëscorteerd door eenige onderofficieren en minderen van het leger en van de mariniers. Daarna bracht hij de officieren van alle kompagniën onder dat vaandel bijeen en sprak met de hem eigene krijgsmanswelsprekendheid eenige hartelijke woorden.

Hij heette het detachement mariniers welkom als onderdeel van het 2de bataillon, drukte den wensch uit, dat dit bataillon als een geducht geheel den vijand tegen zou treden, krachtig door onderlinge sympathie en wederzijdsche waardeering en wees eindelijk met klem op het vaandel, dat den weg der overwinning wijzen en allen een heiligdom zou zijn.

Toen het detachement daar in gala gewaad onder de wapenen geschaard stond, de manschappen met de Hollandsche gelaatskleur nog op de wangen, kon met recht beweerd worden, dat het Indische leger in die 300 man een niet te versmaden aanwinst deed. Van dat

keurbataillon, waartoe zij zouden behooren, mochten groote verwachtingen worden gekoesterd en de antecedenten van het korps mariniers zijn van dien aard, dat zij juist bij zulk een bataillon volkomen op hunne plaats kunnen geacht worden. Zeer zeker deed de inlijving bij het Indische leger vele illusiën verloren gaan van diegenen onder hen, welke zich hadden voorgesteld, dat het detachement tot zijne oorspronkelijke bestemming, dienstdoen bij de Marine, zou teruggebracht zijn. Even zeker is het evenwel, dat juist het geheel nieuwe van den toestand, waarvan in de geschiedenis nog geen voorbeeld was aan te wijzen, nieuwe illusiën in het leven riep. Te strijden onder het vaandel, al was dat dan ook geen eigen vaandel, en eene nieuwe bladzijde toe te voegen aan de geschiedenis der Mariniers, waaruit zou kunnen blijken, dat het korps ook in de gelederen van het Indische leger op zijne plaats is, dat zou van nu af ieders streven zijn. Dan ook deze illusie werd, zooals later blijken zal, niet of slechts gedeeltelijk verwezenlijkt.'

Wij zullen den schrijver in zijne beschouwingen omtrent indeeling, kleeding, oefening en diensten niet volgen; alleen zij hier opgemerkt dat bij 'het houden van theorie,' eene behoorlijke plaats aan de verbandleer was aangewezen. Het aanleggen van een eerste verband op het slagveld werd in al zijne details zoo nauwkeurig mogelijk behandeld. Later ook het gebruik en de samenkoppeling van stormladders. Elke compagnie ontving zes van die ladders in gebruik en in den regel werden deze bij alle oefeningen door den troep medegevoerd.

Geen wonder dat toen het groote oefeningstijdvak als besloten werd beschouwd en de strijdvaardigheid der brigade niets te wenschen overliet, men met vurig verlangen naar het oogenblik uitzag dat ook de 1ste brigade naar Atjih zou worden opgeroepen, en men niets liever wenschte dan deel te nemen aan den hardnekkigen doch roemvollen strijd dáár gevoerd.

Eindelijk werd aan dat verlangen voldaan. 'Toen de kolonel de Roy, de bestormer van de missigit' - zegt de schrijver - 'op den 6den Januari zoodanig gekwetst werd, dat hij geëvacueerd moest worden, trad de luitenant-kolonel Van der Heijden definitief op als kommandant der 1ste brigade. Toen was ook het oogenblik daar dat die brigade, althans een gedeelte daarvan, ten strijde zou trekken. Den 9den Januari kwam langs telegraphischen weg het bevel te Padang, dat het geheele 2de bataillon met spoed naar Atjeh opriep. Het overige gedeelte van de brigade volgde nog voor het einde van de maand, terwijl al de daarbij ingedeelde dwangarbeiders reeds omstreeks de helft van de maand December waren opgerukt, aangezien zij te Atjeh zeer zeker van meer dienst konden zijn dan te Padang.

Bij het verhaal der krijgsbedrijven dat nu volgt, zullen op dezelfde wijze als in onze *Geschiedenis der Mariniers*, die voor zeven jaren het licht zag, alleen die gedeelten behandeld worden, waarin de ma-

riniers handelend optraden. Wordt dat verhaal betrekkelijk grooter dan het immer kon wezen in genoemde geschiedenis, de oorzaak ligt daar, dat steller dezes zich in persoon bij het detachement mariniers bevond. Toch zal het klein zijn in vergelijking met hetgeen kan gezegd worden van de 2de expeditie tegen het Rijk van Atjeh.'

De ontscheping der troepen had den 20sten Januari plaats en was dank zij de hulp van alle beschikbare sloepen en stoombarkassen spoedig afgeloopen. De landingsplaats was op ± 20 minuten gaans oostwaarts van de monding der rivier of van den zoogenaamden Oedjong gelegen. Beide oevers waren door de mariniers der oorlogschepen bezet, die onder bevel van den kapitein D.C.W. Sutherland zoowel tot bewaking der stapelplaats van het materieel als tot dekking der seinbrigade dienden, waardoor land- en zeemacht voortdurend met elkander in aanraking bleven.

Na anderhalf uur gaans, door eene grootendeels lage en moerassige streek waar het uitzicht door een nipahbosch belemmerd werd, maar zich verder op nu en dan heerlijke vergezichten opdeden, had men Penajoeng bereikt. De colonne werd bij aankomst in het bivak door den opperbevelhebber in oogenschouw genomen en daarna konden de verschillende afdeelingen de voor haar bestemde en reeds gedeeltelijk afgewerkte hutten gaan betrekken.

De auteur geeft hier een duidelijke beschrijving van het kampement, waaruit blijkt hoe overdreven en met hoe weinig goede trouw de zaken in eene brochure(*) zijn voorgesteld, die èn in de *Samarangsche courant* èn in het *Nieuws- en Advertentieblad van Bergen op Zoom* (24 Maart 1875) reeds genoegzaam is terecht gewezen, om er hier op terug te komen. Verder geeft hij als ooggetuige een beknopt verslag van de gebeurtenissen op 23 en 24 Januari, waardoor men eene zeer aanschouwelijke voorstelling van de omtrekkende beweging verkrijgt, die aan den generaal Verspijck was opgedragen.

Waren de verliezen gedurende die twee dagen in vergelijking met het behaalde voordeel onbeteekenend te noemen, voor het detachement mariniers was dit niet het geval; het verloor een zijner uitstekendste officieren toen de 1ste luitenant J.P. Smith den 26sten in het bivak Penajoeng aan de drie dagen vroeger bekomen wonde bezweek. De wijze waarop de schrijver hulde brengt aan de nagedachtenis van zijn vriend, getuigt van een liefhebbend en gevoelig hart, dat de edele hoedanigheden van den overledene naar waarde wist te schatten. De tegenwoordigheid van zoo velen, die ongeroepen zich schaarden om de geopende groeve, de diepe droefheid op zoo menig gelaat te lezen, verkondigden dan ook dat een braaf soldaat, een bemind kameraad en een achtenswaardig man grafwaarts werd gedragen. De algemeene

(*) Herinneringen aan de tweede expeditie tegen Atjeh, den lezers van generaal Van Swieten's brief aangeboden door een Indisch officier.

hulde dien morgen aan het stoffelijk overschot van hun luitenant gebracht was echter den mariniers niet genoeg. Zij sloegen de handen aan 't werk en weldra was een eenvoudig gedenkteeken op zijn laatste rustplaats verrezen. De avond van dienzelfden dag vond ze opnieuw dáár vereenigd, en de krans, met een traan in het oog en diepen weemoed in het hart op het graf van den doode neergelegd, zegt meer dan alles, wat hij bij zijn leven voor hen geweest was.

Den draad van zijn verhaal weder opnemende, laat de heer Van Braam Houckgeest zijne lezers een kijkje nemen in ‘den leêgen kraton;’ en bij het aanschouwen van die wallen, bij de gedachte aan de honderden menschenlevens die eene bestorming zou hebben gekost, bij de hulde aan het beleid van den aanvoerder gebracht, die dat hoofdbolwerk van 's vijands macht schier zonder verlies verkreeg, kan hij eenigen wrevel over die uitdrukking niet terug houden. Hierna gaat hij over ons eenige wetenswaardige bijzonderheden te doen kennen, die minder algemeen bekend zijn.

‘Over het geheele bezette terrein van den Oedjong af tot aan den kraton begon eene ongekende bedrijvigheid te heerschen. De stoombarkassen sleepten in den regel eenige sloepen tot aan de brug bij kampong Djawa. Wat van daar naar den kraton moest worden gevoerd werd geladen op de tramway, die langs den westelijken rivieroever van kampong Djawa tot den kraton was gelegd. De paarden van de artillerie deden daarbij goede diensten.

Bedrijvigheid alzoo overal, van den vroegen morgen tot den laten avond, vroolijkheid, opgeruimdheid bijna nergens.

Welk een verschil met het kampement der Marine-landingsdivisie aan het strand voor Commenda in de jaren 1869 en 1870. Niet slechts een verschil en wel een aanzienlijk verschil in uitgestrektheid, maar vooral in de stemming der troepen. Te Commenda ademde alles een geest van tevredenheid. Wanneer de avond gevallen was klonk het vaderlandsche gezang aan den oever der zee, of werd de eene of andere geïmproviseerde voorstelling gegeven, die den troep aangenaam bezighield. Te Atjeh niets van dat alles. Was het werk afgeloopen, dan zocht elk zijn hut en ging slapen, om zich voor te bereiden op de vermoeienissen van den volgenden dag. Nergens een vroolijk soldatengezang of een hartelijk gelach, overal eene zekere moedeloosheid. De vaderlanders die, hun gevoel niet kunnende bedwingen, Atjehliederen hadden gecomponeerd, heb ik in den geest dikwerf beklaagd. Ze hebben hunne lier te vergeefs getokkeld; hunne liederen voldeden niet aan hetgeen zij vermoedelijk daarvan verwachtten.

Verschillende oorzaken werkten samen om het moreel der troepen te Atjeh op zulk een laag peil te houden. Als eerste en voornaamste, misschien de eenigste oorzaak, noem ik den ongunstigen gezondheidstoestand. De epidemie en de heerschende ziekten vormden te zamen een vijand, verschrikkelijker voor de expeditionaire macht dan

die, welken zij was komen bestrijden. Daar waren tijden dat de cholera vreeselijk om zich heen greep en dat maakte een zeer somberen indruk. Doorgaans duurde zulk een toestand slechts eenige dagen, maar de epidemie was niet voor goed tot staan te brengen. Nu is men onderhevig aan de zoogenaamde choleravrees of men kent die niet, maar in beide gevallen geraakt men onder den indruk van die vele tandoe's, waarin men de lijders naar de ambulance ziet vervoeren, en die indruk is niet vroolijk. Maar ook dan, wanneer de cholera tijdelijk geweken scheen, bleef het aantal zieken bijzonder groot en bijna niemand, die niet nu en dan leed aan koortsen of aandoeningen van galachtigen aard.

Of het werken in den grond al die kwalen in de hand werkte of niet, waag ik niet te beslissen, maar zeer zeker oefende de geregelde bezigheid, waartoe dat werken aanleiding gaf, tevens een gunstigen invloed uit. Het was wel niet het werk waarop de man gerekend had, maar het werken in het zweet zijns aanschijns gaf eene heilzame afleiding aan zijne gedachten.'

Voor het materieele leven in het bivak zegt hij - was uitstekend zorg gedragen. 'Alle verstrekte levensmiddelen waren van goede hoedanigheid. Bijna dagelijks werd versch vleesch verstrekt, waartoe voortdurend ladingen koeien uit Penang werden aangevoerd. Nu en dan werd het halve ration versch vleesch door Australisch vleesch of door gedroogde visch vervangen. Versch brood was minder overvloedig. De bakkerij bleef gedurende een geruimen tijd in gebreke met de leverantie daarvan, zoodat slechts gedurende eenige weken versch, daarna hard brood verstrekt werd.

'Gebrek aan afwisseling in de voeding was oorzaak, dat de goede hoedanigheid van alle verstrekte levensmiddelen niet altijd behoorlijk gewaardeerd werd. Eerst vrij laat werd voor het middageten twee maal 's weeks aardappelen en uien geschaft, waarvan door toevoeging van Australisch vleesch een smakelijke hutspot bereid kon worden. Dan ook deze liet nog te wenschen over, doordien de rantsoenen wel wat karig waren, zoodanig zelfs dat op die dagen 's middags nog drooge rijst moest worden gekookt om voor behoorlijke maagvulling te zorgen. De mariniers, gewend als zij waren aan de meer overvloedige rantsoenen, die bij de Marine verstrekt worden, konden zich met die schrale keuken het minst gemakkelijk vereenigen.'

De tokohouder in het kampement vindt weinig genade in zijn oogen en hij klaagt dat er geen maatregelen werden getroffen 'om aan de ongehoorde winzucht van dien tokohouder paal en perk te stellen.'

Merkwaardig is het verslag dat hij geeft van een tocht der opnemings-brigade in het gebied van toekoe Nek, tot welker dekking een detachement van 75 mariniers werd aangewezen.

Hoezeer de troepen geleden hadden, blijkt uit de omstandigheid, dat de 3de compagnie die 145 hoofden sterk te velde was verschenen, die

75 man niet leveren kon zonder door de 4de met eenige manschappen gecompleteerd te worden. Er was bijna geene enkele compagnie die meer dan de helft van hare aanvankelijke sterkte onder de wapenen kon brengen.

Cholera en andere ziekten waren de geesels geweest die onze legermacht op Atjihs bodem hadden geteisterd; doch zij hadden den vijand evenmin gespaard zooals uit het volgende verhaal zal blijken.

'De op te nemen weg liep voor een gedeelte door bekend terrein, en dat gedeelte was dan ook al bij de 1ste expeditie in kaart gebracht. Van kampong Djawa in eene zuidwestelijke richting uitgaande, werd eerst de bevriende kampong Lampassa bereikt en doorgetrokken. Vandaar tot kampong Aboe loopt hij in eene noordwestelijke richting en daarna nagenoeg evenwijdig aan het strand, door de kali Marassa daarvan gescheiden. Dat laatste gedeelte liep door een bosch van hoog opgaand geboomte, waartusschen hier en daar woningen gelegen waren en bracht ons op eene opene vlakte. Naar de zeezijde was die vlakte voorzien van borstweringen, waarachter hier en daar nog een stuk geschut lag. Vlak voor de borstwering lagen lagunen en aan de overzijde daarvan weêr eenige versterkingen. Het was dus niet twijfelachtig dat de vijand onze landing weêr daar had verwacht, op nagenoeg hetzelfde punt als de eerste expeditie gedebarkeerd was. Hij had dat punt ook nog door versterkingen oostwaarts daarvan aan het strand gelegen behoorlijk onder zijn kruisvuur gebracht.

Achter de borstweringen was het terrein over een groot gedeelte blijkbaar nieuw omgewerkt en geteekend met steenen, zooals de Atjehnees die op zijne graven plaatst. We bevonden ons op een kerkhof en wel op een kortelings voor dat doel ingericht terrein. Op onze navraag vernamen wij, dat naar menschengeheugenis in die buurten nog nimmer zooveel inlanders waren bezweken aan buikziekten en koortsen, als in het afgeloopen jaar. Onze bondgenooten hadden dus ruim gedeeld in de rampen, die de expeditionnaire macht troffen, en deze scheen wel op een zeer ongelukkig tijdstip den voet in het vijandelijk land te hebben gezet.

Van het kerkhof onzen weg vervolgende door links af te slaan, stonden wij in het volgende oogenblik voor eene vrij uitgestrekte sawah, aan welker zuidelijke grens kampong Pi gelegen was, de woonplaats van Toekoe Neq.

Reeds gedurende onzen opmarsch waren wij door de bevriende kampongbewoners gevolgd geworden. Bij het passeeren van sommige woningen waren ook vrouwen gezien, maar deze haastten zich om te verdwijnen bij het naderen van de witte mannen. Halt houdende aan de plaats onzer bestemming, waren wij van mannen en kinderen omringd. De eersten onderhielden zich met de officieren en manschappen voor zooverre dat mogelijk was, want slechts enkelen hunner spraken eene taal, die door ons verstaan kon worden. Zij vertoonden zich al-

len gewapend, meestal met twee klewangs, enkelen met schietgeweren van oude constructie. De meesten schenen ons goedgezind, maar daar waren er ook, die met eene trotsche houding rondliepen en ons nauwelijks met een blik verwaardigden. De achterlaadgeweren werden met belangstelling beschouwd en naar de werking van het mechanisme geïnformeerd. De sabelbajonet werd met hun klewang vergeleken en blijkbaar door hen afgekeurd. Die bajonet is dan ook met het geduchte blanke wapen van den inlander niet te vergelijken.

Het uiterlijk van den Atjehnees, zooals wij hem daar zagen, teekent niet die groote krijgshaftigheid waardoor hij bekend is. Hij vertoont uiterlijk de meeste overeenkomst met den Maleier en heeft eerder iets dat terugstoot, dan wel aantrekt. De kinderen, die wij zagen, hadden iets aanvalligs en eene onbeschroomdheid die hun aardig staat.

De officier van gezondheid, die de kolonne vergezelde, werd door verscheidene zieken onder de bevolking geraadpleegd en deze werden door hem van medicijnen voorzien. Ook Toekoe Neq zelf behoorde onder de zieken en hij vertoonde zich daarom niet, maar werd, zoowel door den officier van gezondheid, als door eenige officieren die de kolonne als gast vergezeld hadden, in zijne woning bezocht.

De huizen die wij zagen, - en die opmerking had ik ook al eens gemaakt in enkele kampongs, welke met eene minder vredelievende bedoeling bezocht werden, - teekenden voor het meerendeel eene zekere welvaart, zoowel door de constructie als door de rijstschuren waardoor zij omringd waren. Het contrast tusschen die huizen en al wat de binnenruimte van den kraton ons te zien had gegeven, deed het groot verval van des Sultans macht opnieuw in het oog vallen.'

De heer V.B.H. voegt zijne stem bij zoo vele anderen om hulde te brengen aan de diensten door den edelen vertegenwoordiger van het Roode Kruis tijdens de expeditie bewezen. 'Het kruis der Militaire Willemsorde hem door den Koning geschonken, zal hem voorzeker niet worden misgund. Integendeel, de stem des volks had zich in het bivak al doen hooren en hem "den eersten flankeur van het Indische leger" betiteld. Die titel zal vergezeld worden door een materiëel bewijs van waardeering zijner diensten, dat hem namens de expeditionnaire troepen wordt aangeboden. Ieder werd in de gelegenheid gesteld daartoe bij te dragen en weinigen hebben zich aan de deelneming onttrokken. Voldoende bewijzen alzoo, dat de diensten niet alleen van het Roode Kruis, maar ook bepaald die van den heer von Bultzingslöwen op prijs gesteld zijn.'

In den vroegen morgen van den 26sten April werden de mariniers op het stoomschip *Ariadne* naar Padang ingescheept waar hen een feestelijke intocht bereid was.

Het hartelijk woord van afscheid zoowel door den majoor Phaff als door den brigade-commandant tot het detachement gericht en met een

welgemeend ‘Hoera’ beantwoord, leverde het bewijs dat bevelhebbers en ondergeschikten elkander hadden leeren kennen en waardeeren.

Ook dit detachement was van de heerschende ziekte niet verschoond gebleven. ‘Het had,’ - zegt de schrijver - ‘Atjeh verlatende, eene sterkte van 84 onderofficieren en minderen, waarbij te Padang nog 30 herstelde zieken werden gevoegd. Daarentegen werden weder 13 minderen naar het hospitaal gezonden, zoodat op den 7^{den} Mei de marsch naar Fort de Kock werd aangenomen door 101 onderofficieren en minderen. Hiervan bleven op marsch 17 manschappen achter in het hospitaal te Padang Pandjang, zoodat op den 11^{den} Mei de bestemmingsplaats slechts door 84 onderofficieren en minderen werd bereikt. Na aftrek der overledenen, van de geneeskundig afgekeurden en van de kompagnie te Poeloe Bras, behoorde het detachement eene sterkte te hebben van 167 hoofden, behalve de officieren, zoodat op het tijdstip der aankomst te Fort de Kock nog 83 onderofficieren en manschappen in verschillende hospitalen verpleegd werden.

Deze cijfers wijzen meer dan voldoende aan, welken nadeeligen invloed het verblijf te Atjeh en de daar verrichte werkzaamheden op den gezondheidstoestand der mariniers hadden uitgeoefend. De marsch naar Fort de Kock werd niet geheel zonder zorgen aanvaard, want ook de gezonden waren verreweg minder krachtvol dan toen zij in Indië aankwamen. Toen de eerste halt bereikt was en appèl gehouden werd, bleek het aantal achterblijvers tweemaal zoo groot als dat der presenten te zijn. De volgende dagen ging het beter. De marsch werd toen vroeger in den morgen aangevangen.’

Op de plaats hunner bestemming was de ontvangst niet minder hartelijk dan te Padang en te Padang Pandjang.

Karakteristiek was bij die gelegenheid de uitdrukking: ‘Wel was Allah met de witte mannen en hunne zaak geweest’ door den woordvoerder gebezigd die de teruggekeerde strijders namens de inlandsche hoofden het welkom toeriep.

Na eene reeks beschouwingen over het detacheeren van mariniers bij het Indische leger, waarin menige nuttige wenk ligt opgesloten, eindigt de schrijver zijn arbeid met eene toelichting omtrent den treurigen toestand der achtergebleven betrekkingen van den marinier 1ste kl. Cornelis Thomas Maronier, op den 23sten Januari 1874 te Atjih gesneuveld.

Moge door een ruim debiet van dit boekje de wensch van den schrijver vervuld, zijn menschlievend doel bereikt en het droevig lot van eene beklagenswaardige moeder en haar vaderloos kind eenigszins gelenigd worden.

A.J.A. GERLACH.

Geschiedenis van den dag.
De Juni-verkiezingen.

Terecht is 't ten onzent gewoonte geworden de Kamer niet te ontbinden; immers, waar om de twee jaren de helft der volksvertegenwoordigers aftreedt en derhalve om de vier jaren de geheele Kamer is vernieuwd, kan men moeilijk eenigen grond voor Kamer-verbinding opgeven, tenzij er heel buitengewone omstandigheden plaats hebben. De manoeuvre van den Heemskerk van '66 om twee malen achtereen zijn toevlucht te nemen tot dit middel, is dezen dan ook nooit vergeven; 't is een vlek, welken deze staatsman niet licht zal vergroeien; wel beschouwd was 't toen niet anders dan een paardenmiddel om zijn zin te krijgen.

Het doel nu van den a d a t is zonder twijfel om bij de beweegbaarheid van het constitutioneele stelsel ook een mate van stabiliteit te verkrijgen, een geregeld werkende machine, die door de gewoonte met het leven des volks zou samengroeien. Zulk een denkbeeld kon natuurlijk ontstaan in de prille jeugd van het constitutioneele leven, in den eersten tijd na '48, toen men zich niet kon voorstellen, dat er ooit ontevredenheid zou ontstaan over de edelmogenden en de bruikbaarheid van het constitutioneele stelsel in twijfel getrokken, anders dan door de malcontenten, die op alles wat aan te merken hebben; van één ding slechts was men in '48 overtuigd: van het onheil van de monarchie, en met zeldzame naïeveteit werd al het kwaad, dat de wereld ooit had opgeleverd, aan het monarchale stelsel geweten.

En toch, indien men stabiliteit beoogde - een der eerste voorwaarden voor de werkzaamheid van een regeering - dan was het middel zeker vreemd gekozen. In vier jaren verkreeg men een geheel nieuwe volksvertegenwoordiging en even mogelijk was 't dat men om de twee jaren een verandering had in den stand der partijen, die de meerderheid verschoof en derhalve - naar de regelen van het zuivere parlementairisme - een andere regeering noodzakelijk maakte. En wat zijn twee, wat zijn vier jaren in het leven van een volk? Wij leven wel snel, maar toch niet zoo snel, dat zulk een termijn wenschelijk kan worden geacht. Er is voor de volksvertegenwoordigers zelf een zekere tijd noodig om thuis te raken in de praktijk van het staatsleven, een mate van oefening, en nauw hebben zij zich die eigen gemaakt, of zij moeten zich weer onderwerpen aan een nieuwe verkiezing en zijn daarmee in vele gevallen afhankelijk van het toeval. Of is de wetgever uitgegaan van het denkbeeld dat herkiezing regel zou zijn bij de afgevaardigden? In dat geval wordt het stellen van den korten termijn nog onverklaarbaarder, want de gedachte aan de

wenschelijkheid van een langer verblijf moest van zelf tot het stellen van een langer mandaat hebben geleid. Of heeft men zich zooveel heil beloofd van het telkens herhalen der verkiezingen, geen vrees gekoesterd voor de gedurige agitatie, geen gevaar gewacht van de correctie, die toch mogelijk was? En dan het prestige van de verkiezingen! Kan dit zelfs in bescheiden mate behouden blijven, wanneer alleen de gewoonte reeds er allen geest en kracht aan ontnam? Wees niet het gezond verstand op de wenschelijkheid van een langeren termijn, met de mogelijkheid van geheele ontbinding der Kamer, zoodra buitengewone omstandigheden het vereischten, zoodra er twijfel bestond ten opzichte van het gevoelen van de meerderheid der natie, of de bruikbaarheid der Kamer zelf in twijfel kon worden getrokken, b.v. wanneer de parlementaire meerderheid zich zelf onmogelijk maakt door telkens de regeering te doen vallen, die uit haar is voortgekomen, en daardoor een algemeene ontevredenheid onder het volk oprees over zijn lasthebbers?

Vooreerst echter zal daarin wel geen verandering komen, want hoe wenschelijk ook, men klemt zich niet alleen aan het beginsel maar ook aan de zeker gebrekkige uitvoering van het constitutioneele stelsel vast, soms met een overdrijving, grooter dan die waarmee indertijd het monarchale stelsel is verdedigd en gehandhaafd, - zeker minder juist, vooral wanneer men bedenkt dat de monarchie werken heeft gewrocht, waaraan bij het constitutioneele stelsel, naar de voorloopige resultaten te oordeelen, geen denken is.

Hoe dit zij, den 8sten van de volgende maand heeft de gewone periodieke verkiezing plaats; de helft der leden van de Kamer treedt af en er is reden ditmaal veel gewicht te hechten aan de verkiezingen; kan in gewone omstandigheden reeds de verkiezing van de helft der leden licht een verschuiving van de meerderheid geven, waar, zooals dit tegenwoordig het geval is, de meerderheid afhangt van een paar stemmen, is verandering zelfs waarschijnlijk. En wij behoeven nauw te herinneren aan welke zijde de meerderheid dan zal vallen. Voor het oogenblik is zij in handen der liberalen; maar het gebruik dat zij er in de laatste jaren van hebben gemaakt, is van dien aard dat zij zoowel het vertrouwen als de geestdrift bij het volk hebben uitgebluscht, terwijl men daartegenover vindt een partij, die, speculeerend op een der werkzaamste krachten des volks, het bijgeloof, in de laatste jaren wonderen heeft verricht; de aangroeiende macht der clericalen is wereldberoemd. Ook de liberalen zullen wel willen toestemmen, dat de toestand dus ernstig is en nadere overweging gewenscht.

Welke is de verhouding van de Regeering in deze? Niemand zal ons verdenken van liberale antipathie tegen het hoofd van het Kabinet, den Minister Heemskerk; wij hebben zijn tweede verschijning met ingenomenheid begroet en van zijn werkzaamheid goede verwachtingen

gekoesterd, vooral omdat er onder de mannen, waarmee hij zich omgaf, zijn, die vertrouwen inboezemen zoowel door hun kunde als door de rechtschapenheid van hun karakter. Voor de conservatieve eigenschappen van Heemskerk hebben wij nooit veel vrees gekoesterd, terwijl zijn werkzaamheid afdoening van zaken beloofde, - hierin wellicht de tegenhanger van zijn voorganger aan Binnenlandsche Zaken. Dit karakter droeg dan ook de geheele regeering totdusver, en in 't algemeen heeft men over het tweede Kabinet Heemskerk niet te klagen wat regeeren betreft in den gewonen zin. En toch is Heemskerk - en niet zonder reden - weder de meest gewantrouwde persoon geworden. Waarom? Omdat hij in plaats van een nationale politiek te volgen en daarvoor openlijk uit te komen, zich steeds aanstelt als een dubbelzinnig man, dien men op den achtergrond de hand ziet reiken aan de Roomsche en Protestantsche clericalen ten einde met hun hulp zich staande te houden. De houding van Heemskerk in zaken van het onderwijs is zoo geheimzinnig, dat iedereen terstond zal zeggen, dat hij precies de man is om weer een wetteke in te dienen als in '68, zij 't ook ter elfder ure. De houding van de ministerieele pers, - waaronder wij de *N. Arnhemsche* en het *Dagblad* moeten brengen, - heeft ruimschoots voedsel gegeven aan dat wantrouwen en met die waarschijnlijkheid, waartoe wij bij al ons weten beperkt zijn, kunnen wij gerust zeggen, dat de heer Heemskerk, wanneer straks bij de verkiezingen eenige liberalen werden verslagen en vervangen door clericalen, tot veel in staat is en de openbare school of liever - want de naam drukt het karakter uit, - de volksschool bij hem volstrekt niet veilig. En juist omdat Heemskerk zich nooit duidelijk heeft willen uitlaten over dat punt, is hij te gevaarlijker; een vijand, die met open vizier optreedt, kunnen wij ontvangen, maar een gemaskerd man moet uit het kamp verwijderd worden; daar hooren alleen eerlijke lieden. Welke reden Heemskerk heeft om ten tweedenmale zijn positie te verspelen, - want dat hij daarmee reeds een goed eind op weg is, zal niemand ontkennen - is moeilijk te beoordeelen.

De bekende eerzucht om zich zoo lang mogelijk staande te houden achter de ministerieele tafel kan het moeilijk zijn, want in dat geval ware het voordeeliger voor hem geweest op den aanvankelijk ingeslagen weg voort te gaan en zich aan het hoofd te stellen van een middelpartij, waarvoor de bouwstoffen hier aanwezig zijn. Een verbond met de clericalen, 't zij open, 't zij verborgen is een hachelijk waagstuk, waarvan de gelukkige kans hoogst onzeker is. Bijziende menschen rekenen echter naar andere verhoudingen en - zien te kort om goed te zien.

Van het geestelijk oog van Heemskerk mocht men wat beters verwachten. Een man van zoo veel kennis, van zoo veel overleg, van zoo veel handigheid, - en toch ook zoo onhandig! Van Heemskerk

is niets goeds te wachten; hij is niet eerlijk genoeg om overeenkomstig den stand der partijen een zoo gewichtige zaak als de onderwijs-kwestie in statu quo te laten; zijn stilzwijgendheid in verband met andere verschijnselen maakt hem verdacht van te manoeuvreeren in de richting van de uiterste rechterzijde en de school op te offeren uit... ja, uit dépit ten opzichte van de liberalen, want dat Heemskerk uit overtuiging de school in handen zou willen leveren van de clericalen, is bijna een zielkundige onmogelijkheid; ook hij is verworden door dien personenstrijd, waarin het constitutioneele leven zoo licht ontaardt, vooral in een klein land. Men kan den eisch stellen aan een staatsman, dat hij verheven is boven de ingevingen van het kleine *ik*, maar de mensch blijft mensch en groote geesten kunnen dikwijls heel kleingeestig zijn.

Van de liberalen laat zich moeilijk iets anders zeggen dan dat zij er al weer niet op vooruit zijn gegaan; een hunner merkwaardigste karaktertrekken is, dat zij zulk een kort geheugen hebben voor hun eigen fouten. Van het program van Kappeyne heeft men sedert de opvoering in de Kamer niets meer vernomen, evenmin van een partijorganisatie, den grondslag aller parlementaire dingen. Ook de liberale kranten hebben er verder maar van gezwegen. Uit overtuiging dat men slechts met wat vuurwerk had te doen, of omdat het stokpaard te spoedig was afgereden? En dan duidde men 't ons indertijd ten kwade, dat wij als niet-conservatief, het program van een liberaal ontleedden! Fraaie liberaliteit! Wie een blik sloeg achter de schermen van het parlementair tooneel weet buitendien dat er niets veranderd is, de liberalen nog niets hebben geleerd.

Onderling bleven de persoonlijke overwegingen bovendrijven; de Atjeh-kwestie was op dien toon gezet en men wist steeds nieuwe snaren aan te slaan. Van een poging zelfs om de oude persoonlijke geschillen bij te leggen en het land niet langer op te offeren aan persoonlijke sympathieën, of antipathieën, geen spoor; integendeel, de oude veeten duurden voort op dezelfde wijze. Ook de verdere behandeling van de parlementaire zaken behield dat karakter van kleingeestigheid, dat men tusschen de regels van de rapporten der commissies leest. Ware de Minister Heemskerk niet zulk een geoefend steekspeler, men had reeds lang een nieuwe botsing gehad. Van een ernstige behandeling van 's lands zaken was niet veel te ontdekken.

De taktiek, die de meerderheid heeft gevolgd, is tweeledig; vooreerst moeten onder dit Ministerie, omdat 't een ‘conservatief’ Kabinet is, zoo weinig mogelijk belangrijke zaken tot stand gebracht worden; van daar de opzettelijke vertraging met de wet op het Hooger Onderwijs, schoon elk onpartijdige zal erkennen, dat Heemskerk juist de man is om deze wet tot stand te brengen. Minder doorzichtig was het plan den premier te verwijderen om dan te gemakkelijker het Ministerie ‘in de liberale richting voort te drijven’ - zoo noemt men

dat! Men weet dat tegen het gevaar van een ministercrisis in deze onmogelijke tijden door onze liberalen niet wordt opgezien; daarvoor beschouwt men de parlementaire zaken te veel als spel.

De conservatieven hadden over 't geheel het voordeel van rustig zich te kunnen gedragen, omdat zij in den naïeven zoeten waan verkeerden, dat zij een conservatief Ministerie voor zich hebben. Toch bleek ook bij hen weder dat het karakter van politieke demoralisatie algemeen is in de Kameratmosfeer en niet enkel moet worden gezocht bij de liberalen. Een scheuring dreigt, ook hier uit persoonlijke overwegingen; immers, welk ander motief kan men uitvinden voor de oppositie van graaf Van Zuylen, den ouden spitsbroeder en lotgenoot van Heemskerk? Zijn leuze: vóór of tégen Rome, heeft met een kleine aanvulling: e n C a l v i j n - geheel onze sympathie, maar is de motiveering niet al te oppervlakkig bij zulk een zinsverandering om niet terstond te denken aan persoonlijke gekwetstheid? Men weet hoe de graaf door Heemskerk is voorbijgegaan.

Nergens blijkt dat Van Zuylen zich bewust is van den ernstigen stap, door hem gedaan; de zoogenaamd conservatieve politiek had steeds haar steunpunt in de vriendschap der clericalen, althans die van den Roomschen stempel, en voor die politiek moest de leuze van Van Zuylen: vóór of tégen Rome, de doodsteek zijn!

Van spoorwegplannen of beloften, van kiesdistrict-wijzigingen behoeven wij niet in bijzonderheden te gewagen, daar de partijen elkander in deze zaken niets toegeven; 't zijn al te maal politieke sporen, waarmee het evenmin ernstig gemeend is als met de bankierssporen. Wat de wijzigingen van sommige kiesdistricten betreft, hebben wij reeds meermalen den wensch geuit dat een grensbepaling werd vastgesteld geheel buiten het bereik van de politieke partijen.

Belangrijk is de rol, die men het onderwijs laat spelen bij de verkiezingen. Men weet dat de liberalen in de laatste jaren altijd een schibboleth gemaakt hebben van het neutraal onderwijs bij de verkiezingen; meer dan billijk was, omdat het schoolwachtwoord niet zelden moest dienen om het gemis van een wezenlijk program te bedekken. Het terrein was hier altijd gunstig voor de liberalen, omdat een deel van de conservatieven in geen geval bereid was om van de eenmaal gevestigde volksschool afstand te doen. De conservatieve leiders ontvingen daarom dikwijls gevoelige lessen bij dezen strijd en de conservatieve organen lagen het er steeds op aan om den kamp van dat terrein af te brengen. Zonderlinge speling van het lot dat juist nu de handschoen op het gebied van het onderwijs door de tegenpartij werd opgenomen. Vroeger was bij de liberalen de v o o r t r e f f e l i j k h e i d van het onderwijs schering en inslag; nu - en met meer recht - de v e r b e t e r i n g van het gebrekkige onderwijs. Daartegenover kwamen de clericalen, met de leuze: vrijheid van onderwijs, een phrase die hetzelfde gebrek heeft als die van: de vrije Kerk in den vrijen Staat, van name-

lijk niets te zeggen en niets op te lossen. De conservatieven blijven in de achterhoede en nemen een voorzichtige, uitziende houding aan, zooals dat past aan hen, die op het sleeptouw genomen worden, en blij mogen zijn, dat zij, nu en dan met een stomp en een duw, mogen meedrijven.

Men weet dat de phrase van vrijheid van onderwijs een bepaalden vorm heeft aangenomen in het r e s t i t u t i e - p l a n van den predikant-ouderling-afgevaardigde dr. Kuyper. En wanneer men een oogenblik over dien inval en hetgeen daarover geschreven en gewreven is, nadenkt, dan weet men niet, waarover men zich het meest moet verbazen, òf over de onbeschaamdheid waarmee zulk een inval wordt aanbevolen, òf over de zotheid, waarmee de pennen van oud-ministers, publicisten, onderwijs-mannen, enz. den inval voor ernst opnemen en als zoodanig aan ontleding en bestrijding onderwerpen. Kon *Uilenspiegel* dat werk niet af? Moeten wij in dagen, zóó ernstig als de onze steeds tijd en kracht veil hebben om ze te verspillen aan allerlei onbekookte denkbeelden, die de eerste de beste goedvindt onder het volk te werpen, alleen omdat zij in even levendigen als vluchtigen vorm worden voorgesteld. Begrijpt men dan niet dat men juist daardoor een gewicht toekent aan zulke invallen, dat zij niet verdienen en nimmer konden verkrijgen, omdat zij in de praktijk spoedig moeten smoren? of heeft men het plan willen bestrijden, omdat men het aangenaam vond zich zelf voor het publiek te doen hooren, terwijl de inspanning tot weerlegging vereischt zoo uiterst gemakkelijk was, daar de argumenten voor 't grijpen waren?

Waardoor is die restitutie-agitatie - men kan 't evenmin een plan als een stelsel noemen - ingegeven? Door dienzelfden clericalen ijver, die in de Hervormde Kerk op de domheid en het bijgeloof speculeerend met kerkelijke klanken, die in den mond der wolven een heel andere beteekenis hebben als in dien der schapen, de heerschappij heeft veroverd en de macht heeft in handen gebracht van een stand, die nauw onder den beschaafden meer kan worden gerekend. Het doel van de restitutie is het onderwijs, de school weder in handen te brengen van de Kerk, - van die Kerk, die eertijds bezitster van de school, het onderwijs heeft laten verloopen, het gebracht in den allerellendigsten toestand, zoodat de Staat het onderwijs moest tot zich trekken; van die Kerk, die met elken dag meer de kweekplaats wordt van het grofste fetichisme, dat wij uit overbeschaving ter wille van een verkeerd begrepen verdraagzaamheid zouden moeten dulden en vooral niet aantasten omdat er kerkelijke dogma's mee zijn gemoeid! Als mijn vloer wordt verteerd door paddenstoelen, zal ik geen timmerman mogen halen om dien rotten boel hoe eer hoe beter te zuiveren en waar 't moet, met krachtige middelen? En als ik in de maatschappij kranke uitwassen zie, verrotting, dan mag noch beschaving noch verdraagzaamheid mij terughouden, om het mes er in te zetten en den kanker

uit te snijden. Juist die traagheid, die lauwheid in de behandeling van hetgeen er rot is in onzen toestand, getuigt van onze ziekelijkheid, van onze lamheid. Stroomde er frisch en gezond bloed door onze aderen, de restitutie-manie zou ons nauw een glimlach hebben veroorzaakt; wij zouden terstond hebben bedacht dat wij hier een gewoon verschijnsel voor ons hebben: de Kerk, die de heerschappij heeft verloren over de geesten van onzen tijd, wil haar verloren macht herwinnen, niet door den eerlijken strijd met de wetenschap, met het modern beginsel, maar door zich meester te maken van het opkomend geslacht, door den geest te verstompen, den mensch te maken tot automaat en een geloof aan te kweeken, dat van het oude en bezielende alleen den klank heeft, een geloof, dogma's en gebeden ratelend als een levensloos werktuig. Tegenover dien leugengeest, dien vampyr scharen wij ons om den Staat als het middelpunt van onze vereeniging, om de school, die een instelling van den Staat geworden is en zal blijven. Als wij de school, de volksschool, de staatsschool prijs geven, zijn wij verloren; de school is de grondslag van den Staat en daarmee van de maatschappij, omdat zij de basis is van de ontwikkeling, die door de Kerk wordt gevreesd en geweerd; de school is de voorwaarde van het bestaan van den Staat, omdat zij het eerste vereenigingspunt is voor het volk, de kiem legt voor het gevoel van nationaliteit, van volksbewustzijn, zonder hetwelk geen Staat kan bestaan, en dat de Kerk vernietigt door het gevoel van scheiding te ontwikkelen.

Een der wapenen, die tegen de volksschool worden gebezigd en waarmee men de goê gemeente schrik aanjaagt, is dat zij zonder godsdienst is. ‘Nooit en nergens vertoond, een school zonder godsdienst’, roept de ouderling-afgevaardigde uit. Maar er is volstrekt geen reden om dat geteem zoo voorzichtig te behandelen als de Minister Heemskerk, of er op te zwijgen, zooals de afgevaardigden deden, o o k d e l i b e r a l e. Ook zonder weddingschappen aan te gaan, kon het plicht zijn ten aanhoore der natie dien clericalen drijver op zijn plaats te zetten. O n w a a r i s 't d a t d e s c h o o l z o n d e r g o d s d i e n s t i s; het onderwijs draagt den stempel van die godsdienstige beginselen, die in de beschaafde wereld algemeen zijn en algemeen beleden worden. Maar al ware dit niet het geval - en velen zijn er die deze algemeene godsdienstigheid liever misten op de school, om haar geheel tot een maatschappelijke instelling te maken - ook dan nog is de klacht - of de lastering - onbillijk. Hoe! de wetgever heeft bepaald, dat alles van den godsdienst wat tot de kerkgenootschappen in het bijzonder behoort, aan hen alleen eigen is, door de godsdienstleeraars kan worden geleerd en desverkiezende daarvoor de schoolgebouwen kunnen worden afgestaan. Wij erkennen dat in vergelijking van vroeger de Kerk daarmee in een geheel andere verhouding kwam tot de school, en wanneer de kerkelijke ontwikkeling der jeugd op de-

zelfde hoogte wilde blijven als vroeger, er door haar bijzondere maatregelen moesten worden genomen voor het onderwijs. En wat heeft die Kerk gedaan om in de leemte te voorzien? heeft zij iets veranderd? Neen, alles, ook haar gebrekkige methode is dezelfde gebleven; er is veel geschreeuwd over het ongeloof, over de godsdienstlooze school, maar van de macht over de domme volksmenigte is geen gebruik gemaakt om het kerkelijk onderwijs te verbeteren. Daarom eischen wij dat de kerkheeren een lager toon zullen aanslaan, indien zij het verwijt willen ontgaan, dat het hun te doen is, niet om de zaak, die zij zeggen voor te staan, maar om een stokpaard ten einde zich zelf op een gemakkelijke manier op te werken en in de oogen van oppervlakkigen door te gaan voor iets voornaams.

'G o d s d i e n s t l o o z e s c h o o l' - ja, goddank, g o d s d i e n s t l o o s, indien wij onder godsdienst moeten verstaan wat door de clericalen wordt voorgesteld als het eigenlijke wezen: het leven en denken tegen de rede, het zich opdringen van onzinnige dogma's, het veroordeelen van den evenmensch, die andere denkbeelden koestert op het gebied van den godsdienst. Maar 't is altijd zoo geweest: zet den ketterjager de deur uit, en zijn eerste werk zal zijn u bij uw buren verdacht te maken en te belasteren als een godsdienstloos man, een man van verdachte zeden. Dat heeft nu lang genoeg geduurd; de toon en de aanmatiging van de clericalen wordt al te onbeschaamd; 't wordt tijd dat wij voet bij stuk zetten en die dwaasheden wat kloeker en ronder tegengaan. Ontmasker die lieden en zij zullen terugwijken, maar ga in godsnaam hun onzin niet voor ernst nemen; licht hechten zij zelf niet dat gewicht aan hun invallen, dat gij er aan wilt toekennen.

Er dreigt ons van het clericalisme - Roomsch of Protestantsch, dat is ons om 't even - niet meer gevaar dan wij zelf willen. Wanneer wij ons door den hoogen toon der kerkdrijvers vrees laten aanjagen, wanneer wij hun eischen en invallen behandelen als iets ernstigs, wanneer wij ook maar denken aan een of andere transactie, kunnen wij verzekerd zijn, dat hun macht steeds zal toenemen. Hun kracht bestaat voor een goed deel in onze zwakheid van overtuiging, in ons gevoel van onzekerheid ten opzichte van het doel, dat wij beoogen moeten. De korte geschiedenis van den restitutie-inval heeft het ons weder geleerd. Hadden wij waarlijk een Heemskerk noodig om ons gerust te stellen, dat hiervan niets kon komen? Dan is het wel ver met ons gekomen en wordt het tijd, de oogen eens flink open te doen om te zien waartoe wij bij een kibbelend liberalisme met een zielloos conservatisme tegenover een werkzaam clericalisme mettertijd nog kunnen geraken. Zeker, er zijn toestanden, - de geschiedenis leert het, - waarbij alles mogelijk wordt. Men neme eens een kijkje in het tegenwoordige België.

Als wij den toestand nagaan, dan is de gedragslijn, die aan de

kiezers voorgeschreven is, duidelijk. De ervaring van de laatste jaren wat het parlementaire leven aangaat, noodigt uit om geen mannen te nemen, die in de persoonlijke veeten en kwesties zijn betrokken, omdat het gebleken is dat op deze wijze ter wille van persoonlijken wrok de zaken scheef worden beoordeeld en 's lands belang opgeofferd aan kleingeestig gekibbel. Zoodra de kiezers een voorbeeld gesteld hebben en blijken niet onverschillig te zijn, hoe zij worden vertegenwoordigd, zoodra het blijkt dat zij volgens hun recht werkelijk controle uitoefenen op de afgevaardigden, kan en zal er op het Binnenhof veel anders worden, dat nu onze Kamer ontsiert en ons tot een bespotting maakt van andere landen. Moet ook hier weder niet het overleg, het gezond verstand, maar de sleur zegevieren en mannen b.v. als de Roo van Alderwerelt en Kappeyne van de Coppello herkozen worden zonder dat de kiezers blikken of blozen, ja, dan blijft er niet veel over dan aan het gezond verstand der kiezers te gaan twijfelen.

Vraagt niet in de eerste plaats naar liberaal of conservatief, want het wordt met den dag moeilijker eenig onderscheid te vinden tusschen deze benamingen. Vraagt evenmin naar ministeriëel of anti-ministeriëel, want in de wisseling van ministeries is geen heil, en waar zou een ander Ministerie worden gevonden, indien Heemskerk aftrad? Kiest mannen, waarvan gij veronderstellen kunt, dat zij in de Kamer mede zullen werken tot het vormen van een nieuwe, een nationale partij, die het voortdurende geharwar moede, zaken stelt boven personen, de ontwikkeling en de welvaart des volks wil bevorderen en in den geest des tijds den Staat aan zijn roeping doen beantwoorden. Kiest daarom anti-clericalen, want het wachtwoord wordt dagelijks meer: V ó ó r o f t é g e n R o m e - e n C a l v i j n. Het gaat niet langer de clericale kwestie dood te zwijgen; zij dringt zich overal in, geen zaak kan worden beslist, vóor men daarin zich partij heeft gesteld; alleen om internationale redenen reeds kan een keuze niet langer worden uitgesteld. Kiest mannen die den moed hebben van deze dingen te spreken in de Kamer, die den moed hebben een enquête te vragen naar de goederen in de doode hand, naar het toenemen van de kloosters, die kweekplaatsen van fanatisme. Laat het volk ten minste weten wat er in Nederland geschiedt en waarheen de stroom ons drijft, indien wij flauw en karakterloos genoeg zijn om mee te gaan in de sleur. Een volk heeft de Regeering, die het verdient; de kiezers moeten 't dus weten, maar wanneer het klakkeloos zoo voortgaat, moet de tijd komen, dat het constitutioneele stelsel wordt veroordeeld, omdat wij er onbruikbaar voor zijn.

Kiest bovenal mannen die pal staan op het punt van het onderwijs; de neutrale school, de volksschool moet tot elken prijs worden gehandhaafd en elk privilegie aan de bijzondere school, aan de sectenschool worden geweerd als sluipmoord op die school gepleegd, want op die school dragen wij roem, tegenover de clericalen als g o d s d i e n s t-

looze school. Haar uitbreiden, verbeteren moet het eerste punt zijn van het politiek program.

Nadat het bovenstaande reeds ter drukkerij was gezonden, werd bekend dat de *Vereeniging ter bevordering van volksonderwijs*, ongeveer gelijktijdig met *De Standaard* zelf de bestrijding, de propaganda van de restitutie had opgegeven. Nu Heemskerk had gesproken, was de zaak noch bestrijding, noch ondersteuning meer waard! Derhalve het terrein even oppervlakkig verlaten als bestreden! Jammer alleen, naar 't schijnt, voor de verkiezingsagitatie, om programloosheid te bedekken! De liberalen - wij gebruiken het woord natuurlijk in historische beteekenis - geraken buitendien nog meer in de war, omdat de onhoudbaarheid van de tegenstelling van liberaal en conservatief ook in de praktijk begint duidelijk te worden en daarmee een reeks van de gewone verkiezingsphrasen buiten dienst wordt gesteld. Te Gouda o.a. vereenigden zich liberalen en conservatieven. Waarom niet, indien men werkelijk geen reëel onderscheid weet op te geven? Waarom niet, indien beiden zich oplossen in anticlericaal? In een andere stad werd op een liberale kiesvereeniging de candidaat van de conservatieven ernstig aanbevolen. Sommigen meenden wel, dat het stellen van zulk een candidatuur nu gelijk stond met zelfmoord, maar die heeren begrepen zeker niet dat er soorten zijn vaa zelfmoord. Het voornaamste motief voor het stellen van die conservatieve candidatuur was gelegen in de anticlericale gevoelens van den candidaat. Wij noemen dit een teeken van vooruitgang, maar voegen er bij: laat het anticlericalisme geen verkiezingsvlag zijn, die straks weer wordt opgeborgen, laat de naam beantwoorden aan een plan, een program, wat bij de liberalen niet het geval is; het anticlericalisme heeft meer in dan als stopwoord te worden gebruikt in krantartikels en voor anti-Heemskerksche polemiek in Strijper kerkhof- en andere kwesties van betrekkelijk minder belang.

16 Mei '75.

NOORMAN.

Letterkunde.

Over het komische.

In sommige tijdschriften en dagbladen is het in de laatste maanden bij uitnemendheid aan de orde te smalen op den schoonheidszin van het Nederlandsche volk. Men heeft gesproken van Holland op zijn smalst en daarmede willen te kennen geven, dat wij weinig hart hebben voor kunst. Hoogere en lagere besturen heeft men niet geschroomd van vandalisme te beschuldigen, en men heeft gepoogd die beschuldiging te staven door met de stukken aan te wijzen, dat heerlijke voortbrengselen der kunst uit vroegeren en lateren tijd verwaarloosd of met schandelijke flauwhartigheid aan den vreemdeling prijsgegeven worden. Men heeft verder gewezen op den gebrekkigen toestand onzer kunstverzamelingen, op de lichtzinnigheid waarmee gevaarlijke gebouwen in hare nabijheid worden toegelaten, op de onkunde waarvan meer dan een katalogus blijk zou geven.

Nauwelijks in het vaderland teruggekeerd, kan ik natuurlijk niet beoordeelen of er aan deze beschuldigingen niet veel overdrijving ten grondslag ligt. Maar, al blijven zij dan ook geheel voor rekening van hen die ze uitbrachten, zoo mogen zij ons toch aanleiding geven tot het stellen van deze vraag: Indien een volk weinig kunstzin heeft, waaraan kan de schuld liggen? Dat er meer en minder esthetisch ontwikkelde volken zijn, is aan geen twijfel onderhevig. Waar hangt dit verschil van af? Men antwoordt wellicht terstond: van een verschil van aanleg. Daarmede is veel, maar niet alles verklaard. Men moet namelijk een onderscheid maken tusschen het zelfstandig voortbrengen van oorspronkelijke kunstwerken en het smaak vinden in, het waardeeren van zulke werken. Niet elk is het gegeven, een kunstenaar te zijn, en dwaas zou het wezen iemand, die er geen aanleg voor toonde, daartoe te willen opvoeden. Maar wel is liefde voor de kunst, kunstzin aan te kweeken. Ik geloof niet, dat wij ten dezen aanzien met een bepaalden aanleg rekening behoeven te houden. De vraag, die ik zooeven stelde, keert dus weder: welke voorwaarde bleef onvervuld, wanneer die kunstzin niet aanwezig blijkt te zijn?

Kunstzin is in de allereerste plaats behoefte aan kunst. Het kan nooit een plicht der zedelijkheid of der beschaving zijn, de kunst lief te hebben. Kunst moet aan eene bepaalde behoefte beantwoorden, en waar deze behoefte niet spreekt, is het oneindig beter dat men oprecht zij en zich niet aanstelle alsof het zoo ware. Men moet de kunst opzoeken omdat men het niet laten kan; uit innerlijken drang des harten. Maar waaruit wordt die drang, die behoefte zelve nu geboren?

Uit bevindingen, uit ervaringen van het gemoed. De mensch kan niet gaan door het rijke leven met zijn vreugd en zijn rouw, zijn zedelijken strijd en zijn schuld, de liefde en den afkeer waartoe het gedurig aanleiding geeft; de mensch kan in dat leven geen getuige zijn van de gebeurtenissen die binnen de grenzen zijner omgeving en daarbuiten voorvallen, en bij dit alles onaandoenlijk blijven. Dit een en ander zal en moet zekere aandoeningen, zekere bevindingen in zijn gemoed wakker maken.

De gewone mensch, hij die niet een geboren kunstenaar is, heeft daarbij evenwel een dubbel besef: vooreerst, dat die bevindingen op verre na niet talrijk en niet diep genoeg zijn; dan, dat hij niet bij machte is, aan hetgeen hij in zijn binnenste ondervindt, uitdrukking te verleenen, terwijl toch alleen zulk eene uitdrukking aan de bevinding de levendigheid en duidelijkheid verzekert, waardoor men er eerst het ware genot van heeft.

Wat nu het eerste besef aangaat, de klacht dat de bevindingen die het leven opwekt niet talrijk en niet diep genoeg zijn, wordt zij niet bij allen aangetroffen, die nog aan iets anders hechten dan aan het stoffelijk deel van ons aanzijn? Wie betreurt het niet, dat de eentonigheid en gelijkvormigheid der dagelijks wederkeerende plichten het gevoel meer of minder afstompen, en zijn gemoedsleven doen kwijnen? Hebben wij niet allen ons eene zekere oppervlakkigheid te verwijten, tengevolge waarvan wij aan het op zichzelf toch reeds zoo vluchtig bestaan lang niet zooveel hebben als wij ons onwillekeurig voorstellen, dat wij er aan hebben konden? Welnu, dat besef, die klacht, dat zelfverwijt doen eene behoefte in ons ontstaan, die, naar ik meen, vooral door de kunst bevredigd kan worden, de behoefte namelijk aan zulke geesten, die ons door hun voorbeeld toonen welke rijke gewaarwordingen en diepe gemoedsbevindingen al wat ons omgeeft en al wat ons wedervaart in ons wakker kan roepen. Zij die ons dit voorbeeld geven zijn de groote kunstenaars. Zij komen ons eigen onvermogen te hulp. Onwillekeurig vestigen zij onze aandacht op hetgeen wij vaak gevoelloos voorbijgaan en bewijzen ons daarmede den grootsten dienst. Het leven ontleent toch in niet geringe mate waarde en beteekenis ook daaraan, dat het bepaalde aandoeningen of bevindingen in ons opwekt, dat het ons gemoed op de uitwendige gebeurtenissen doet antwoorden. Dit reageeren van het gemoed, dat zeker bij niemand geheel en al gemist wordt, is inzonderheid de gaaf, het vermogen van

elke echte kunstenaarsziel. Zij weet die gewone, die alledaagsche wereld in eene andere, in eene ideale wereld om te zetten. Die gewone wereld is als het stomme klavier, dat de kunstenaarsziel weet te doen spreken en waaraan zij tonen ontlokt, die ons eene bepaalde stemming mededeelen. Reeds in dit opzicht kunnen wij dus niet beter doen dan naar die kunstenaars luisteren, bij hen ter schole gaan, van hen afzien hoe zij het leven en de wereld opvatten, in één woord hoe en wat zij ondervinden. Maar nog in een ander opzicht zijn zij onze weldoeners. Zij gevoelen niet alleen dieper en veelvuldiger dan wij; zij weten ook op de gelukkigste wijs uitdrukking te geven aan hun gevoel, en wie stemt niet toe, dat het gevoel daardoor aan levendigheid en duidelijkheid wint. Hoeveel gaat er niet in ons om, waarvoor wij het rechte woord niet weten te vinden. Het gemoed schiet vol van allerlei aandoeningen, het hoofd is vervuld van allerlei gedachten. Haar chaotische overvloed drukt ons neer, verwart, benauwt ons, zoekt een uitweg, maar vindt er geen: daar treedt een ons geheel vreemde kunstenaar op, en in weinige oogenblikken is hij onze geestelijke broeder, want hij heeft het woord, den vorm gevonden, die wij zochten. In den chaos komt orde. Wij kunnen nu in zijn taal uitspreken wat eerst slechts een duister besef bij ons was. Het is ons als had hij in onze ziel gelezen; niet voor zich, maar voor ons geschreven of gezongen. Zijne kunst wordt, om zoo te spreken, ons eigendom, wij leggen er beslag op; want hetgeen zoo juist voor ons innerlijk leven past en met ons diepste wezen samenstemt, dat behoort ons immers toe, daarvan zeggen wij onwillekeurig: dat is gedachte van onze gedachte, dit is gevoel van ons gevoel.

Behoefte aan een grooter aantal en aan diepere gemoedsbevindingen, en behoefte aan de zuiverste en schoonste uitdrukking voor ons gevoel, ziedaar dus de dubbele behoefte waaruit kunstzin ontstaat en waardoor kunstzin voortdurend aangekweekt wordt. Maar daarmede is deze zijde van ons onderwerp niet uitgeput. Doelden wij tot hiertoe vooral op de lyrische kunst, de dramatische, in al haar omvang, en daartoe reken ik thans ook de plastiek, kan voor ons innerlijk leven een nog andere beteekenis hebben; in nog een ander verband gebracht worden met datgene wat in verschillende mate en onder verschillende vormen het deel is van elk menschenkind. Ik bedoel het *lijden.*

Men wane niet, dat ik tegenover het leed der aarde de kunst enkel als eene heilzame afleiding, als eene genoegelijke verstrooiing zal opvatten. Zij is dat ongetwijfeld ook, en vooral de toonkunst heeft ten allen tijde het weldadig vermogen gehad van de sombere wolken der zwaarmoedigheid te verdrijven. Maar de kunst in het algemeen heeft tegenover het lijden een nog veel gewichtiger rol te vervullen, dien van aan het lijden zijn eigenlijken prikkel te ontnemen en dat wat op zichzelf zoo vol wanklanken is in harmonie en bevrediging te verande-

ren. Men stelt het vaak zoo voor, alsof de kunst zich louter met idealen bezighield, waarmede men dan niet zelden het nevendenkbeeld van onwaarheid, onwezenlijkheid verbindt; en men komt dan al licht tot de slotsom, dat die onwezenlijke idealen tegenover de onloochenbare werkelijkheid van het lijden geenerlei of niet anders dan een denkbeeldigen troost kunnen aanbieden. Die geheele tegenstelling evenwel tusschen werkelijkheid en idealen is ten aanzien der kunst ongegrond. De kunst houdt zich evenzeer met de werkelijkheid bezig en kan haar nooit ongestraft verlaten. Maar in welk licht plaatst zij die werkelijkheid?

De kunst, - en daarin ligt, dunkt mij, hare vertroostende kracht, - ontneemt aan de werkelijkheid al hetgeen deze vaak zoo pijnlijk maakt, namelijk de betrekking die zij heeft op ons zelven. In het gewone leven kunnen wij de werkelijkheid niet anders beschouwen dan van uit een zuiver persoonlijk oogpunt, in zoover zij bij ons een gevoel van wel of wee opwekt. Wij worden altijd door die werkelijkheid aangenaam of onaangenaam aangedaan, en voor menigeen hebben de onaangename aandoeningen sterk de overhand. Wij kunnen dientengevolge, hoe wij ook redeneeren, hoe wijsgeerig wij ook ontwikkeld mogen wezen, de verschijnselen der wereld, de lotgevallen van ons leven, nooit beschouwen zooals zij wellicht in zichzelven zijn, maar altijd naar den indruk, dien zij op ons te weeg brengen. Waar wij van wanklanken, van lijden spreken, geschiedt dit altijd omdat wij niet kunnen nalaten aan de gewaarwordingen te denken die het een of het ander, hetzij bij ons hetzij bij onze natuurgenooten opwekt. Indien wij hetgeen wij wanklank of lijden noemen eens onafhankelijk van die persoonlijke gewaarwordingen konden beschouwen, en dus zoo, dat wij er niet een onmiddellijk belang bij hadden! Maar hoe zal ons dat ooit vergund worden? Hierin komt juist de kunst ons te hulp. De ervaring leert toch dat ook de smart bevredigen kan, zoodra de kunst het leed tot haar voorwerp maakt en aan dat leed eene uitdrukking geeft, die in zichzelve schoon is. Wat pijnlijker in de werkelijkheid dan de aanblik van eene van kinderen beroofde moeder, maar de Grieksche beeldhouwer laat ons zijn Niobe aanschouwen, en de smart die wij op haar gelaat lezen wordt de bron van eene edele vreugde. Hoe schrikkelijk het schouwspel van lichamelijk lijden, toch rust ons oog met zeker welgevallen op de groep van Laöcoön. Niets terugstootender dan den onschuldige gestraft te zien; hoe gevoelen wij ons niettemin aangetrokken door de voorstelling van het onverdiende lot der Antigone. Wij wenden ons niet af van de weeklachten van Philoctetes, zelfs niet van den waanzin van King Lear. De huichelarij van een Richard III of van een Tartuffe boezemt ons een afkeer in die toch een gevoel van bevrediging niet buitensluit. Ik behoef zeker niet meer voorbeelden aan te halen, om u mijne meening op te helderen. Wij kunnen ons bijna niets zoo ake-

ligs denken, bijvoorbeeld een brand, een schipbreuk of een veldslag, dat de tooverstaf der kunst niet in een behagelijk schouwspel kan veranderen. Ligt daarin niet het bewijs, dat de verheerlijking, de transfiguratie van het lijden der aarde mede tot de taak, tot de roeping der kunst gerekend mag worden, en de troost der kunst voor een goed deel daarin gelegen is, dat zij hetgeen op zich zelf slechts bestemd scheen de macht van den mensch te verbreken of te verlammen, onder 's menschen macht stelt, aan zijne hoogere, geestelijke doeleinden ondergeschikt maakt en de bittere wateren der smart in een lavend vocht weet om te zetten? Wij beseffen nu, dat er, om zoo te spreken, geene wanklanken in de wereld kunnen voorkomen, waaraan de kunst geene hoogere harmonie zal ontleenen. Dit ligt aan eene dubbele oorzaak. Vooreerst, gelijk ik zeide, daaraan, dat de kunst in hare voortbrengselen aan de smart haren eigenlijken prikkel ontneemt, namelijk de betrekking waarin zij pleegt te staan tot onze persoonlijke gewaarwordingen; maar dan ook vooral niet minder daaraan, dat zij aan de uiting van de smart een vorm weet te geven, die in zich zelven schoon is en daarmede zoowel ons gevoel bevredigt als onzen geest. Het leelijke dat aan die uiting gewoonlijk verbonden is neemt zij weg, en dat leelijke is meestal niet anders dan het toevallige, bijvoorbeeld onnoodige gelaatsvertrekkingen, overbodige overvloed van tranen en uitroepen of iets soortgelijks. Dat toevallige snijdt de kunst af om uitsluitend datgene over te houden wat als de eigenlijke, als de eenvoudigste en tevens als de inderdaad algemeene uitdrukking van de smart aangemerkt mag worden. Vooral op dit algemeene in hare uitdrukking van de smart, gelijk van alles wat zij uitdrukt, moet de aandacht worden gelegd, zal men begrijpen hoe de kunstvorm niet slechts gevoel en zinnen, maar den geest zelf bevredigen kan. De menschelijke geest rust slechts in de kennis van het algemeene. Het algemeene nu in de verschijnselen is hetgeen in de verschijnselen standvastig wederkeert, hetgeen men daarin als noodzakelijk kan aanmerken in tegenstelling met het toevallige, dat gedurig verandert. Dit algemeene en nood akelijke in de verschijnselen kan op tweeërlei wijze worden weergegeven: òf in den allerafgetrokkensten, òf in een zeer konkreten vorm. Het eerste doet de wetenschap, met name de wijsbegeerte; het laatste de kunst, met name de beschrijvende en beeldende kunst.

Maar de ontwikkeling van deze denkbeelden zou ons hier te ver voeren. Genoeg reeds om te doen zien, dat de kunst haar doel en bestemming terstond mist, zoodra zij meer dan die natuurlijke, algemeene uitdrukking weergeeft en de werkelijkheid tracht na te bootsen. Met welk ongelukkig gevolg vele kunstenaars dat inderdaad beproefd hebben, behoef ik hier niet te vermelden. Hun gemeenschappelijke misslag was het, de soberheid te vergeten, die alleen diepen indruk maken kan. Waar deze in acht genomen werd, werd ook het hoogste

bereikt: de voorbeelden, waaraan ik zooeven herinnerde, maken elk verder bewijs overtollig.

Wanneer wij nu evenwel de wanklanken, die de kunst bestemd is te verzoenen, van naderbij bezien, dan blijkt het spoedig, dat zij in twee soorten kunnen en moeten verdeeld worden. Ik maakte tot hiertoe alleen melding van het smartelijke. Maar naast dat smartelijke, staat een geheele groep van verschijnselen, die wij zeer zeker ook tot de wanklanken moeten rekenen, maar toch met het smartelijke in geen onmiddellijk verband staan. Die groep van verschijnselen plegen wij samen te vatten onder den algemeenen naam van het belachelijke. Men is zich dezer verdeeling zoozeer bewust, dat men de letterkunde voor een aanzienlijk deel en onder zeer verschillende vormen tot twee soorten kan terugbrengen: de komische en de tragische soort. Deze beide omvatten nagenoeg al de aandoeningen van het menschelijk gemoed, die op het gebied der kunst eene uitdrukking kunnen vinden, of, hetgeen na onze toelichting volkomen hetzelfde zeggen wil: door deze beide soorten is de kunst in staat verreweg de meeste wanklanken, die ons in de werkelijkheid treffen, tot een voor ons esthetisch gevoel bevredigende oplossing te brengen.

Ik wil thans het eerstgenoemde van deze beide letterkundige genres nader onderzoeken en dus het karakter van het komische ontleden.

Ik wensch bij dat onderzoek een veiligen weg in te slaan. Wij willen namelijk niet in het algemeen over het wezen van de komedie filosofeeren, maar liever van bekende en algemeen erkende voorbeelden uitgaan, om daaraan onze bepaling te ontleenen. Den grootmeester in het blijspel willen wij ondervragen; nog meer: wij willen hem aan het werk zien, ja als op heeter daad betrappen opdat hij zelf ons zijn geheim verrade. Die meester is natuurlijk niemand anders dan Molière.

Wij hebben dus het karakter van het komische te ontleden. Wat mag inderdaad als belachelijk worden aangemerkt? Men begrijpt, dat het hier de vraag niet kan zijn, wat deze of gene bijzondere persoon belachelijk gelieft te noemen. Wilden wij daarmede rekening houden, een algemeene theorie van het komische zou nooit te vinden zijn. Misschien beweert dan ook de een of ander, dat wij ons hier op geheel subjektief gebied bewegen, en er aan geen algemeenen regel te denken valt. De een, zegt hij wellicht, acht in den hoogsten graad komisch wat de ander met een volmaakt ernstig gelaat kan bijwonen. De een, gaat hij voort, is ook sneller dan de ander in het opmerken van de ridikule zijde der dingen. Hoe wil de kunstrechter mij dan voorschrijven wat ik al of niet tot het komische zal moeten rekenen? Het zou inderdaad kunnen schijnen alsof wij het antwoord moesten schuldig blijven. Maar twee opmerkingen komen ons te stade. Niemand zal, geloof ik, tegenspreken, dat, naarmate de hoogere beschaving, de hoogere geestelijke ontwikkeling van den mensch toeneemt, ook het ge-

bied van hetgeen hij belachelijk of komisch noemt altijd kleiner wordt. Wij kunnen ons geen geest van den eersten rang voorstellen, die om velerlei dingen in de wereld lachen zou. Schiller zegt ergens dat, hoe meer zijne menschenkennis zich uitbreidt, zijn register van karikaturen steeds kleiner wordt. Goethe verzekert, dat hij karikatuurteekeningen nooit aanzag, wijl zij zijn schoonheidsgevoel beleedigden. Aan ons zelven nemen wij waar, dat het willen kennen en begrijpen van de dingen der wereld niet bevorderlijk in ons is aan de neiging om ons bij datgene op te houden wat den lachlust zou kunnen gaande maken, eene neiging, die altijd met eenige oppervlakkigheid in verband schijnt te staan. Nemen wij dus waar, dat het gebied van het komische gedurig inkrimpt, dan kunnen wij reeds eerder aan de mogelijkheid gelooven van het onder ééne algemeene formule te brengen. De tweede opmerking geldt het onloochenbare onderscheid tusschen hetgeen de Franschen noemen *le haut et le bas comique*, het blijspel en de klucht. Terwijl wij de klucht meer en meer aan de thans gelukkig uitstervende kermisvreugd overlaten, houden ernstige geesten zich daarentegen gaarne met het blijspel bezig. In dit laatste moet dus iets verscholen liggen, dat den *geest* belangstelling inboezemt. Het lezen en bestudeeren van Molière versterkt ons niet weinig in dat vermoeden. Niemand zal het ontgaan zijn, dat er bij de beste stukken van Molière eigenlijk al bijzonder weinig te lachen valt. Het is reeds veel wanneer er soms een glimlach om onze lippen speelt. In den regel stemmen zij ons veeleer, indien niet tot weemoed, dan toch zeker tot ernst. Onze blik op de wereld wordt er niet opgewekter door. Wij voelen soms zijne woorden als een vlijmend zwaard door onze eigene ziel gaan; zij maken ons opmerkzaam op onze eigene zwakheden en gebreken. Wij waren wellicht uitgegaan om bij Molière verstrooiing te zoeken, en ziet, wat wij vonden, was veeleer aanleiding tot inkeer in ons zelven. Vooral dit laatste verschijnsel is bij uitnemendheid geschikt om ons tot de ontdekking van het wezen der komedie te leiden. Wat is het, waaraan zij dit ernstig en leerzaam karakter ontleent? Wat moet dan het inderdaad belachelijke, ja wat moet uitsluitend *het* komische zijn, wanneer het ons niet getoond kan worden, zonder dat ons in zeker opzicht de lust tot lachen vergaat?

Het komt mij voor - en ik onderwerp de theorie die nu volgt aan uw eigene overweging - dat, wanneer wij Molière raadplegen, het waarlijk, het zoogenaamd hoog-komische nagenoeg uitsluitend bestaat in de onwaarheid van een karakter of een toestand, in hetgeen men met een bekend Engelsch woord gewoon is te noemen *humbug.* Men kan zoowel iemand een humbug als hetgeen hij doet of zegt humbug noemen. Laat ons maar aannemen, dat er in ons eerlijk Hollandsch voor deze uitdrukking geen woord bestaat. Zondert men Molière's lagere, eigenlijk meer boertige dan komische stukken uit, dan heeft hij in den grond der zaak slechts één menschelijk karakter voorgesteld en

belachelijk gemaakt, en dat onder zeer verschillende vormen, het karakter namelijk dat iedereen voor den geest heeft wanneer hij van een humbug hoort. Le *Bourgeois Gentilhomme* is de humbug van de beschaving; *les Précieuses Ridicules* die van den goeden smaak; *le Misanthrope* is de humbug van de strenge zedelijkheid; de *Avare* die van de zuinigheid, *le Tartuffe* eindelijk is de humbug van de vroomheid. En waarom heeft hij den geneesheer van zijnen tijd nooit met rust kunnen laten? waarom anders, dan omdat die geneesheer de humbug was van de wetenschap, want ook zij heeft hare humbugs. In dit gedurig doen wederkeeren van hetzelfde thema onder een groote verscheidenheid van omstandigheden; in dit voortdurend slaan op hetzelfde aanbeeld ligt, naar ik geloof, de voornaamste, de onsterfelijke kracht van Molière. Hij heeft ingezien hetgeen nog niemand zijner voorgangers, voor zoover zij mij bekend zijn, begrepen had, dat in de ontdekking en aanwijzing van al den humbug, die er in de wereld gevonden wordt, de onuitputtelijke bron ligt van het hoog-komische. Wel mag helaas! die bron onuitputtelijk heeten. Onwillekeurige onwaarheid, zich zelve onbewuste onoprechtheid, het kinderachtig aannemen of ook zelfs zich laten welgevallen van een schijn waar niettemin het wezen ontbreekt, het is een schier algemeen zwak, aan welks verleidelijkheid men zich niet schijnt te kunnen onttrekken dan door groote geoefendheid in zelfkritiek, en door een klaar inzicht in het maatschappelijk bederf dat door al dien humbug bevorderd wordt. Wie waagt zich te vertoonen zooals hij is? Het leven van menigeen is slechts het spelen van een rol. Van gevoelens, die men niet of niet meer bezit, behoudt men vaak nog de uitdrukking, den uitwendigen vorm, omdat men de openbare meening naar de oogen ziet, en ducht door haar gebrandmerkt te worden. Want geveinsdheid en hoogmoed zijn ten nauwste aan elkander verwant. Het jagen naar den lof van menschen, in sommige gevallen de behoefte aan het genot van algemeene achting en populariteit, ontneemt aan de uiting van eigen innerlijk leven en overtuiging alle natuurlijkheid. ‘Wat zou men wel van mij denken, waar zou men mij wel voor houden, indien ik dit of dat zeide, dit of dat deed?’ Deze overweging smoort niet zelden een opwelling van natuurlijkheid in onze ziel, en wij doen dan maar, in naam veelal van de maatschappelijke positie die wij bekleeden of van de partij waartoe wij behooren, datgene wat ons den dunk van anderen verzekeren moet, al stemt dit vaak nauwelijks of in het geheel niet met de daad die wij zouden plegen wanneer wij geheel uit eigen aandrift handelden. Reeds zijn de vormen van de dagelijksche samenleving vaak van dien aard, dat zij ons in meerdere of mindere mate aan onwaarheid gewennen. Tegen dit algemeen zwak, tegen den humbug in de wereld, - men vergunne mij dat alleszeggende woord te behouden, - is er, geloof ik, een voornaam, indien dan ook helaas! niet afdoend middel: het is de satire; en nooit is haar geesel scherper

dan waar zij niet beschrijft of vermaant maar vertoont, d.i. ons den humbug in al zijn erbarmelijkheid en armzaligheid laat zien. Dit geschiedt natuurlijk in zulk een blijspel als zich op het gebied van het hoog-komische beweegt. En daarom wenschte ik bij Molière ter schole te gaan. Want het baat ons niet, in het algemeen te weten dat de humbug, de onwaarheid, het eigenlijke voorwerp van de komedie is, wij moeten ook met de kenmerken vertrouwd worden, waaraan het mogelijk is den humbug overal te herkennen, opdat hier alle willekeur uitgesloten zij. De eenvoudigste weg om die kenteekenen te vinden is nategaan hoe een menschenkenner gelijk Molière den geveinsde beschrijft. Ik heb zijn Tartuffe daartoe uitgekozen. Wij willen dat karakter eenigszins toelichten, want het is niet eene op zich zelf staande persoonlijkheid, die de dichter ons heeft willen teekenen. Hij heeft zijne komedie zoowel Tartuffe als *l'Imposteur* genoemd, en daarmede te kennen gegeven, dat wij niet moeten vragen of er zulk een persoon als Tartuffe bestaan kan, maar Tartuffe veeleer voor den eigennaam moeten houden van een algemeen begrip, het begrip van den man, die op de eene of andere wijze zijn evenmensch en zich zelven een rad voor de oogen draait.

Reeds de wijze waarop wij met Tartuffe worden bekend gemaakt, nog eer hij zelf op het tooneel verschijnt, trekt onze aandacht.

Mad^{me} Pernelle, de moeder van Orgon, maakt aanmerkingen op alles en allen in het huis van haar zoon. Niemand is goed in haar oog, en dit bespeurende kan Damis, Orgon's broeder, niet nalaten te denken aan dien eenige, op wien Mad^{me} Pernelle niets te zeggen heeft. Die éénige is natuurlijk Tartuffe, en, ofschoon er van dezen nog geen spraak is geweest, kan Damis zich niet weerhouden van uit te roepen: ‘Votre Monsieur Tartuffe est bien heureux sans doute.’ En nu zijn naam eens genoemd, en zijn lof door Orgon's moeder gezongen is, gaat Dorine zelfs zoover van omtrent Tartuffe te zeggen: ‘Tout son fait, croyez-moi, n'est rien qu'hypocrisie;’ ja eindelijk: ‘Je (*montrant Elmire*) crois que de madame il est, ma foi, jaloux.’

Ziedaar Tartuffe reeds ontmaskerd eer wij hem nog gezien hebben. Men zou kunnen vragen, of Molière de belangstelling in den afloop van zijn stuk niet eigenhandig vernietigd of althans verminderd heeft, door het Dorine reeds in den aanvang te doen uitspreken: ‘Tout son fait, croyez-moi, n'est rien qu'hypocrisie.’ Hoe kunnen wij onze opmerkzaamheid nog schenken aan het gedrag van iemand, van wien wij van te voren reeds weten, dat hij een huichelaar is? Met deze vraag, men gevoelt het, stellen wij ons voor het volgende alternatief: òf Molière heeft hier een onvergeeflijke fout begaan, waardoor zijn komedie voor goed bedorven wordt, òf de mededeeling van den indruk dien Dorine van Tartuffe ontvangen heeft kan niet gemist worden voor de kenteekening van deze figuur. En zoo is het inderdaad. Een karakter als dat van Tartuffe moet, kan geene geheimen hebben voor

het onbevangen gemoed, voor het onbeneveld gezond verstand. Een Dorine kan door een Tartuffe geen oogenblik bedwelmd worden. Zij doorziet terstond de eigenlijke beweegreden van zijn geheele gedrag. Al zijn gestrengheid, al zijn vroomheid maakt haar niet blind voor de omstandigheid, dat Tartuffe dood eenvoudig verliefd is op Mad^{me} Elmire. Indien Molière ons niet dadelijk had te verstaan gegeven, dat er een eenvoudig en natuurlijk schepsel is, niet in staat om door een Tartuffe misleid te worden, om ooit zijn dupe te zijn, had hij het gevaar niet kunnen ontgaan van den huichelaar zóó te schilderen, dat men hem van den oprechte inderdaad niet meer zou kunnen onderscheiden. Dat ware den geveinsde een te groote eer bewezen niet alleen, maar ook hem onkenbaar gemaakt en een straf onthouden, die altijd zijn billijk loon is en blijven moet. - Doch dit is niet het eenige dat in de voorgelezene scène opmerking verdient; gelijk Tartuffe veroordeeld is om door Dorine en haars gelijken ontmaskerd te worden, zoo is het evenzeer van de andere zijde zijne bestemming voor bemoeiallen en zedepreeksters als Mad^{me} Pernelle een Evangelie te zijn. Ik noemde dat zijne bestemming; ik had wel mogen zeggen: zijn noodlot. Want gij maakt u bekend, gij zijt terstond verraden, wanneer Mad^{me} Pernelle met u opheeft. Zij is een van die aangename personen die zich met de handhaving van de goede zeden in de samenleving of ook in een bepaald huisgezin, *dat echter nooit het hunne is*, ongevraagd belasten. Aan de manie van alles af te keuren, van achter alles iets te zoeken, beantwoordt bij dames gelijk Madame Pernelle meestal blinde ingenomenheid met een bepaald persoon, in wien zij zich trots al hare werkelijke of ingebeelde scherpzinnigheid ten eenemale vergissen en met wien zij dan ook ten slotte bedrogen uitkomen. Dit is dus weer de straf van zulke bedilsters als Madame Pernelle, dat zij dien takt, dat juiste gevoel voor ware deugd, die onderscheidingsgave missen die de Dorines onderscheidt, terwijl omgekeerd de Tartuffes ook daaraan gekend worden, dat een Madame Pernelle met hen opheeft.

Doch hare ingenomenheid is niets vergeleken met die van Orgon, den man van Elmire. Het kan geen oogenblik raadselachtig zijn waarom Molière begonnen is met de uitwerking te schilderen, die Tartuffe op Orgon en zijne schoonmoeder heeft, of liever de wijze waarop zij hem liefhebben, indien men dat althans liefhebben noemen mag. Het rechte woord is natuurlijk infatuatie. De Tartuffes kunnen geene waarachtige vriendschap, geene beredeneerde achting doen ontstaan. Zij kunnen hoogstens ondervinden, dat de een of ander onnoozel en goedig genoeg is om tot nader order, dat is totdat de ontgoocheling komt, met hen te dwepen. Men kan er van overtuigd zijn, het is bijna zoo zeker als een natuurwet: wanneer men een man ziet dien een Madame Pernelle als een profeet, of dien een Orgon als een heilige vereert, zoo is die man in negen gevallen van de tien een Tartuffe.

De oprechte alleen kan het voorwerp van ware vriendschap en waardige liefde zijn, van die liefde, die, wat men ook zeggen moge, niet blind is, maar in den mensch dien zij bemint de gebreken, ja de minste vlekken wel degelijk ziet, en ze juist opmerkt met die jaloerschheid van het volkomene, die niet rust eer het geliefde voorwerp heeft afgelegd wat hem ontsiert. Het karakter der infatuatie openbaart zich in twee kenmerken: vooreerst daarin, dat men het vermogen der kritiek verliest; in hem, met wien men nu eens dweept, alles gelijkelijk bewondert, alles even fraai vindt; en vervolgens daarin, dat men voor zijne ingenomenheid geen enkelen redelijken grond weet aan te geven, en dus tot allerlei nietswaardige en daardoor bespottelijke redenen zijne toevlucht neemt. Orgon is al geroerd, wanneer men hem van Tartuffe verhaalt, dat hij zoo goed gegeten en gedronken heeft. Ik denk natuurlijk aan die onbetaalbare 5e scène van het 1e bedrijf.

Maar nu wij die scène voor onzen geest hebben, moeten wij aan de infatuatie een derden karaktertrek toevoegen, dien van altijd plaats te vinden ten koste van het gevoel, dat natuurlijke levensbetrekkingen behooren op te wekken. Elmire, Orgons vrouw, moge koorts en hoofdpijn gehad, en een slapeloozen nacht doorgebracht hebben, Orgon, als Dorine hem dit mededeelt, schijnt er nauwlijks naar te luisteren. Die mededeeling maakt op hem althans niet den minsten indruk. Hij vraagt voortdurend '*Et Tartuffe?*' en antwoordt geregeld '*Le pauvre homme.*' Met andere woorden, en als algemeene regel uitgedrukt: De Tartuffes dooden het natuurlijk en wekken het kunstmatig gevoel; waarom er dan ook geen beter middel is om aan hun gevaarlijken invloed te ontkomen dan het aankweeken van natuurlijke gevoelens, van oprechte genegenheid voor zijne naaste betrekkingen. Het zich losmaken hiervan; het onverschillig worden voor zijn huis; zich in te beelden, dat wat daar voorvalt onze belangstelling minder waardig is, en dat personen, vreemd aan die naaste omgeving, eigenlijk veel interessanter zijn, voert ons zeer licht een Tartuffe in de armen, die reeds als loerende is op deze verflauwing van het natuurlijk gevoel. Want men beelde zich toch vooral niet in, dat iemand bijzonder dom of onnoozel moet zijn om de prooi te worden van een Tartuffe, en in het algemeen van infatuatie. Wellicht is er integendeel juist gelegenheid te over om op te merken, dat anders verstandige menschen veelvuldiger hieraan blootstaan dan de onnoozelen. Hetgeen den verstandige in zulke gevallen niet zelden een valstrik spant, het is de ijdelheid, waardoor hij zichzelven diets maakt, dat hij meer scherpzinnigheid en doorzicht heeft dan anderen, en hij dientengevolge in staat is geweest de hoogere en verborgene voortreffelijkheid van den man te ontdekken, die toch inderdaad een Tartuffe is. Ook hier geldt het bekende woord: die staat, zie toe dat hij niet valle. Want de scherpzinnigheid, die de waakzaamheid, dezen plicht der nederigheid, vergeet, wordt gemeenlijk met de ergste zelfverblinding gestraft, en moet het een of

andere woord even onnoozel als dat *le pauvre homme* over de lippen laten komen.

Indien wij in Molière's stuk naar bewijzen voor het aangevoerde willen zoeken, zoo liggen zij in de VIe scène, in het onderhoud tusschen Orgon en Cléanthe, voor de hand. Vooreerst, wat de zooeven besproken ijdelheid betreft, letten wij op Orgons antwoord, nadat Cléanthe hem met betrekking tot Tartuffe gevraagd heeft: '*A-t-on jamais parlé d'un semblable caprice?*' Orgon antwoordt terstond: '*Halte-là*, *mon beau-frère*, *Vous ne connaissez pas celui dont vous parlez.*' En wat het wezen der infatuatie aangaat, het dooden der natuurlijke gevoelens, hoe naïf wordt het door Orgon zelf beleden, waar hij zegt: '*Et je verrais mourir père*, *enfants*, *mère et femme*, *que je m'en soucierais autant que de cela.*'

Een laatste trek, eer Tartuffe zelf optreedt, zal ons nog den humbug teekenen, voor zoover wij noodig hebben hem vooruit te kennen. Orgon beschrijft zijne kennismaking met Tartuffe bij het verlaten van het kerkgebouw, waar hij getuige was geweest van Tartuffe's groot vertoon van vroomheid. Die beschrijving eindigt met de volgende mededeeling: '*Il se vint l'autre jour accuser d'avoir pris une puce en faisant sa prière*, *Et de l'avoir tué avec trop de colère.*'

Het is de onvergankelijke karaktertrek van den fariseër: het uitzuigen van de mug, naast het doorzwelgen van den kemel. Er is dan ook inderdaad niets wat de springveder der zedelijkheid meer verlamt dan de overdrijving van de nauwgezetheid. Houd, zoo zou men in het algemeen kunnen spreken, houd het dooden van een insekt voor zonde en gij staat bloot aan het vallen in de ergste onzedelijkheid. Van hem die zich verwijt 'd'avoir tué une puce avec trop de colère,' kunnen wij ons volmaakt begrijpen, dat hij er toe komt de deugd van Elmire te belagen. Gelijk men gezegd heeft *le petit art tue le grand art*, zou men met evenveel recht kunnen beweren: *la petite morale tue la grande.* Wij hebben hier met een zielkundige wet te doen, waarvan het bestaan ons niet verwonderen kan. Ook van de opmerkzaamheid is waar, wat van elk menschelijk vermogen geldt. Zij schikt zich naar de voorwerpen waarmede zij zich bezig houdt, en verliest dan de geschiktheid voor het zich bezighouden met andere voorwerpen. Schenkt zij voortdurend hare aandacht aan het kleingeestige, zoo heeft zij weldra geen oog meer voor het belangrijke. Dit is ééne verklaring, maar er is nog eene andere. Na elke inspanning volgt behoefte aan ontspanning, inzonderheid op het gebied der zedelijkheid. Wie dus zijne zedelijke kracht verspilt aan haarkloverijen heeft weldra geene zedelijke kracht meer over voor den ernstigen strijd van het leven. De Tartuffe, die aan dezen ernstigen strijd niet denkt, paait hetgeen hij van zijn geweten heeft overgehouden met de bewustheid dat hij in deze of gene kleinigheid zoo bijzonder conscientieus is geweest. Of bevreemdt het u, dat ik het woord conscientieus in verband met Tar-

tuffe bezig? Maar men zegge toch niet, dat Tartuffe een opzettelijke huichelaar moet zijn. Nauwlijks ééne dwaling gevaarlijker dan deze. Want ik durf staande houden, dat, zoo er helaas! veel innerlijke onwaarheid in de wereld gevonden wordt, dit voor een groot deel daaraan ligt, dat men zich zelven diets weet te maken dat alle huichelarij, om huichelarij te zijn, noodwendig opzettelijk moet wezen. Zoodra men dan zich zelven het getuigenis kan geven, dat men de lieden immers niet opzettelijk bedriegt, is men gerust gesteld, laat men zich gaan en - glijdt men de innerlijke onwaarheid in de altijd geopende en altijd verleidelijke armen. Opzettelijke huichelarij zal wel steeds tot de uitzonderingen behooren; daarin bestaat de humbug dan ook niet in de eerste plaats. Anderen te bedriegen, dat te vermijden is veel minder moeilijk dan het bedriegen van zich zelven, en dat is de groote kwaal der Tartuffes. Een der middelen nu hunner zelfmisleiding is valsche nauwgezetheid, kleingeestige zedelijkheid, een overdreven belangrijkheid toegekend aan het uitwendige, het verzuimen in één woord van den raad dien de Génestet ons gaf, toen hij ons toeriep: durf te leven. Ja durft te leven, laat ook door uw innerlijk bestaan gedurig een groote, zuivere luchtstroom, gaan. Kwelt u niet met nietigheden opdat uw oog geopend blijve voor het wezenlijk onderscheid tusschen goed en kwaad. In een gezonde en flinke levensbeschouwing moet de humbug zijn ondergang vinden, gelijk een miasma voor luchtverversching wijkt.

Ik heb het woord miasma gebezigd. Wij verkeeren inderdaad met Tartuffe in eene bedorvene lucht, in een atmosfeer van ellendige sofismen en spitsvindigheden, waarin men het juiste en onmiddellijke gevoel van waarheid en reinheid verliest. Dien indruk ontvangen wij vooral van het onderhoud waartoe het eindelijk komt tusschen Tartuffe en Elmire. Met al zijn nauwgezetheid en zijn neerzien op de lichtvaardigheid van anderen, voedt Tartuffe, gelijk men weet, een schuldigen hartstocht voor de vrouw van zijn vriend en weldoener. Dien hartstocht in zijn gemoed terugtedringen, daartoe mist hij natuurlijk de zedelijke kracht. Dien hartstocht eerlijk te bekennen, vergunt zijne gewone onoprechtheid hem niet. Hij zou willen dat Elmire in hem èn een vrome èn haar minnaar zag. Hij wil meer te verstaan geven dan met zoovele woorden meedeelen. Maar daardoor juist treedt aan het licht die verrukkelijke ironie der werkelijkheid, die hem, welke zich voor anderen en zichzelven altijd sluiert, onverbiddelijk dwingt zich te ontmaskeren, zich geheel bloot te geven. Had Elmire insgelijks verkeerde voornemens gehad, zij zou Tartuffe natuurlijk met een enkele aanduiding begrepen hebben; en hem niet, gelijk men zegt, het laatste woord uit de keel hebben gehaald. Nu zij hem wel begrijpt, maar niet begrijpen wil, is Tartuffe veroordeeld altijd duidelijker te spreken. Dit is zijn eigenlijke straf, nog veel meer dan het oogenblik waarop Orgon van achter Elmire te voorschijn komt, en bijna zelf de omarming ontvangt die voor Elmire bestemd was.

Men herleze dat gesprek, waarin Molière al de kracht zijner kunst in den dienst van de fijnste menschenkennis heeft ontplooid, en waarin Tartuffe eindigen moet met de volgende verklaring: '*Vous considérerez*, *en regardant votre air*, *que l'on n'est pas aveugle et qu'un homme est de chair.'*

'Qu'un homme est de chair'. Een mensch is maar een wezen van vleesch en bloed, ziedaar de naakte waarheid, waartoe ten slotte al die schoone frazen over de deugd hebben geleid. Het is altijd verstandiger daarmede te beginnen, te beginnen met eene belijdenis waarmede men toch vroeger of later eindigen moet. Ja, de mensch is maar een wezen van vleesch en bloed, maar daarom moet hij dan ook niet zulk een hoogen toon aanslaan bij de beoordeeling van anderen; daarom moet hij dan ook niet eene onzinnige gestrengheid aan den dag leggen jegens de rechtmatige eischen dier menschelijke natuur; daarom moet hij niet willen raffineeren noch den Hemel danken, dat hij beter is dan een ander.

Dit laatste woord van Tartuffe, deze belijdenis, die in zijn mond slechts eene verontschuldiging moet zijn voor zijne laaghartige bedoelingen, geeft ons dus tevens het middel aan de hand om die beschouwing te vinden die, in tegenstelling met dien humbug waarvan wij nu in Tartuffe het beeld hebben gezien, waarheid en oprechtheid bevorderen kan. Onwaarheid, gemaaktheid vindt hare bron in overschatting van de krachten der menschelijke natuur, welke dan eindelijk op geringschatting, ja op verachting, en wegwerpen van diezelfde natuur uitloopt, gelijk wij dat bij Tartuffe waarnemen, nadat Damis hem bij Orgon verraden heeft: ('Oui, mon frère, je suis un méchant, un coupable, enz.' acte III, sc. VI).

Met dit wegwerpen, voorafgegaan door een te hoogen dunk, van de menschelijke natuur is ons de weg aangewezen, dien wij hebben in te slaan om oprechtheid met achting voor ons zelven te vereenigen. Wij moeten namelijk juist het omgekeerde doen van hetgeen Tartuffe deed, en beginnen met datgene waarmee hij eindigt. De bekentenis: de mensch is maar een wezen van vleesch en bloed, behoort ons uitgangspunt te wezen om ons van daaruit tot eene ideale opvatting van de menschelijke natuur te verheffen. Wie met die bekentenis aanvangt, kent de moeilijkheden waarmede hij te kampen heeft, de verleiding waaraan hij bloot staat; weet derhalve welke inspanning hij van zichzelven vorderen moet, wil hij zijn zedelijk doel bereiken. Hij zal niet beginnen met terstond naar het allerhoogste of zelfs naar het buitengewone te grijpen, noch verwachten dat hij voor zijne zedelijke ontwikkeling alles op eens verkrijgen kan. Hij zal, nadat hij alles wat vleesch en bloed in ons is heeft leeren kennen, tevens opmerkzaam worden op hetgeen er nog bovendien in zijne menschelijke natuur gevonden wordt; op het geestelijke in hem; op die zedelijke machten in ons en in de wereld, die ons vergunnen dat vleesch en bloed onder-

geschikt, ja dienstbaar te maken aan het redelijk doel dat wij langzamerhand door ervaring en nadenken onszelven leeren stellen. Hij zal behagen leeren scheppen in die zedelijke transfiguratie, die wij al het stoffelijke in en om ons kunnen doen ondergaan, en daarin zijne ware bestemming begroeten.

Er is nog één trek in het karakter van Tartuffe, waarvan wij slechts het omgekeerde behoeven te nemen om den rechten weg te vinden. Uit de beschrijving, die Dorine en Elmire herhaaldelijk van hem geven, blijkt dat hij een somber man is, wat de Franschen noemen *morose*. '*S'il le faut écouter et croire à ses maximes*, *on ne peut faire rien qu'on ne fasse des crimes*, *car il contrôle tout*, *ce critique zèlé*, zegt Dorine van hem reeds bij den aanvang. Deze trek mag ons niet ontgaan. Somberheid is de bron van veel kwaad, opgeruimdheid een dure plicht en de bron van onbegrijpelijk veel goeds. Een Tartuffe kan niet vroolijk zijn; hij heeft op alles wat te zeggen. Nu is er misschien wel op alles wat te zeggen, maar het is de vraag of men het zeggen moet, of het niet èn veel verstandiger èn veel zedelijker is, de lichtzijden der dingen op te merken. De behoefte te voeden aan het zien van de lichtzijden des levens en der menschen, is tevens te voeden de behoefte aan te wandelen in het volle licht, en dus bij uitnemendheid bevorderlijk aan de oprechtheid. Hij, daarentegen, die bij voorkeur aan de schaduwzijden der dingen zijn aandacht wijdt, gewent zich aan het leven in het duister. Nu, men kent het vaderlandsche spreekwoord omtrent het knijpen van zeker huisdier in het donker. Ook verbeeldt de sombere man zich allicht, dat hij een diepzinnig, een ongewoon man is, die hooger staat dan het oppervlakkige vulgus, en wie zich dat eens inbeeldt, komt er bijzonder gemakkelijk toe, zich boven de alledaagsche regelen der zedelijkheid verheven te achten, wat dan, wanneer men zijn goeden naam toch niet verbeuren wil, ruimschoots aanleiding geeft tot huichelarij. Goede menschen zijn vroolijk; ja misschien zou men de stelling zelfs mogen omkeeren en zeggen: vroolijke menschen zijn goed, of, zoo dit te veel is, Tartuffes zijn zij nooit. Want vroolijkheid staat niet tegenover ernst, maar uitsluitend tegenover somberheid.

Wij staan aan het einde onzer studie.

Ik geloof dat zij beantwoord heeft aan het doel waartoe wij haar gemaakt hebben. Ons oogmerk was aan te toonen, dat de kunst ook in de komische soort den geest bevredigt tegenover die wanklanken van de werkelijkheid die zij geroepen is te behandelen. Het belachelijke, tot zijn algemeenste uitdrukking gebracht, als het liefhebben van den schijn, en aan dat algemeenste, een volmaakte, dat is een konkrete en levende vorm gegeven: zoo kan ook deze wanklank in de werkelijkheid ons ten slotte aangenaam aandoen. Zoo opgevat, - en laat dit de opmerking zijn waarmede het mij vergund zij te besluiten, - zoo opgevat komen in de kunst inhoud en vorm beide tot hun recht en

hebben beide eene gelijke beteekenis voor onzen geest. Waar de kunst zich tot zoogenaamd schoone vormen bepaalt, wordt zij metterdaad dat spel, die onschuldige liefhebberij, dat op den duur toch vervelend tijdverdrijf, waartoe helaas! nog altijd velen haar verlagen; dan heeft zij geene beteekenis voor ons inwendig leven. En zij die haar zulk eene beteekenis dan ook ontzeggen, mogen toezien hoe zij het verantwoorden, dat zij, bij het opdrogen wellicht voor altijd van andere bronnen van hooger leven, ook nog aan deze de hoofdader willen afsnijden. Maar niet minder zouden wij ons kanten tegen hem, die, eenzijdig op inhoud prijsstellende, de waarde van den vorm geringschat. Neen, zonder vorm, zonder een vorm waaraan de hoogste zorg besteed wordt, en op welks zuiverheid men zich altijd naijveriger betoont, geen ware kunst. De liefde tot den vorm kan, om zoo te spreken, tot een religie in ons worden, die ons in het alledaagsche leven nooit verlaat. De halfbeschaafde geleerde moge met zekere zelfvoldoening zeggen: ‘Ik hecht niet aan den vorm,’ hij bewijst niets anders daarmee dan dat de kunstenaar in hem nog geboren moet worden. En hem antwoorden wij, met niet minder ernstige waardeering van al wat den inhoud raakt: hoe? de vorm, is dat iets gerings, iets bijkomstigs? Wat onderscheidt dan de wereld die wij bewonderen van den chaos, waaruit zij te voorschijn kwam? De vorm. Wat maakt het verschil uit tusschen de Venus van Milo en eene Hottentotsche matrone? De vorm. Wat geeft aan de verwarde denkbeelden, die zich verdringen in het brein, de helderheid van kristal en het vermogen om, aan anderen medegedeeld, hen te veranderen en te bezielen? De vorm. En dien vorm zou men voor niets achten? dien vorm niet aankweeken en liefhebben als den grooten tooverstaf, die orde en harmonie schept; als het goddelijke, gelijk Plato zeide, dat op de stof zijn verheven stempel afdrukt? Laat ons betere gedachten koesteren van het Nederlandsche volk, dat de wereld der vormen niet langer verwaarloozen zal, als zijne geestelijke leidslieden, wars van een middeleeuwsch, uitgeleefd spiritualisme, de hooge beteekenis van den vorm tot veredeling van den geest, tot reiniging en troost van het hart, allen voelbaar en daardoor onbetwistbaar zullen hebben gemaakt.

Utrecht.

A. PIERSON.

Nogmaals Bilderdijk.

Bilderdijk. Eene bijdrage tot zijn Leven en Werken door Dr. Wap, Leiden, E.J. Brill, 1874.

In de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 29 November 1874 las men onder de nieuwsberichten het volgende:

‘'s Gravenhage, 28 November. Gisteren avond heeft in een kleinen, maar uitgelezen kring Dr. Wap ter inleiding eener doorwrochte studie, welke binnen weinige dagen bij de firma Brill te Leiden het licht zal zien, en waarmede hij zijne letterkundige loopbaan wenscht te besluiten, eene letterkundige *conferentie* gehouden, gewijd aan de vraag of het huiselijk leven van den genialen dichter en geleerde Willem Bilderdijk metterdaad die scherpe tuchtiging verdient, welke daarover in de laatste tijden in de geschriften van onderscheiden letterkundigen van naam, inzonderheid door dr. Van Vloten, is uitgesproken. Dr. Wap, die den grooten dichter in zijne laatste levensdagen bijna dagelijks heeft bijgewoond en diens volste vertrouwen genoot, door wiens bemoeiingen zijn stoffelijk overschot in December 1831 op eene hem waardige wijze werd ter aarde besteld; die ook later het initiatief heeft genomen om in Den Haag op de Prinsengracht het huis, waarin de dichter de rechtsgeleerde praktijk uitoefende, door een gedenkteeken aan te wijzen: meende eene daad van piëteit te volbrengen en tevens een grooten dienst aan de letteren te bewijzen, door in den vinnigen strijd, dien de bekende uitgave van Ds. J.C. ten Brummeler Andriesse (behelzende Bilderdijks briefwisseling met zijne eerste vrouw Katharina Rebekka van Woesthoven 1784-1807) heeft doen geboren worden, den handschoen voor den miskenden dichter op te nemen, wiens onmiskenbaar onstuimig en heftig karakter niet tot onrechtvaardige beoordeeling of lichtvaardige veroordeeling leiden mocht.

Een tot in de geringste bijzonderheden historisch en genealogisch onderzoek had Dr. Wap tot de overtuiging gebracht, dat, zoo al eene zeldzame ijdelheid als de grondtoon van 's dichters karakter en tevens als de grondoorzaak van zijne wederwaardigheden kon beschouwd worden - de bewering alsof de groote dichter, die altijd de heiligheid en het geloof op de lippen had, zich aan echtbreuk had schuldig gemaakt, niet was bewezen en veeleer door den loop der feiten werd weêrsproken. Konden ook al de jongste ontdekkingen en onderscheiden mededeelingen over 's dichters intiem leven in geen geval iets te kort doen aan de zeldzame verdiensten van dezen dichter, die volgens 't woord van Da Costa “de schatten der hoogste Nederduitsche poëzie voor Nederland aanschouwbaar maakte,” toch mocht het een eisch der rechtvaardigheid en een plicht der dankbaarheid worden genoemd, op duidelijke wijze in het licht te stellen, dat de groote dichter niet voor de bekoorlijkheden van jufvr. Schweikhardt is gezwicht, zoolang zijn huwelijk met de gansch niet lieftallige Katharina Rebekka Woesthoven door de Amsterdamsche rechtbank in Febr. 1802 niet was ontbonden.’

Dit bericht *bevreemdde* en *verblijdde* mij.

Het opstel van Dr. Wap was mij niet onbekend. Onmiddellijk na de voordracht er van in eene vergadering van de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, Afdeeling Leiden, in December van 1865, werd ik door één der

hoorders met den hoofdinhoud van het stuk bekend gemaakt en sedert nog nader in de bij-

zonderheden door samenspreking en briefwisseling met den Spreker zelven. Doch, dat de nasporing der huiselijke aangelegenheden van Bilderdijk, door den heer Wap met zooveel ijver in het werk gesteld, tot eene uitkomst zou hebben geleid, in strijd met hetgeen in den laatsten tijd aan den grooten Dichter is te laste gelegd: daarvan was mij niets gebleken. Het courantbericht moest mij uit dien hoofde *bevreemden.* Aan den anderen kant evenwel kon ik mij *verblijden.* Immers de mogelijkheid bestond, dat de heer Wap in den laatsten tijd ontdekkingen had gedaan, die de onjuistheid of althans de onzekerheid aan het licht brachten van wat vroeger op grond van uitgegeven bescheiden als historische waarheid was aangenomen; iets, waarover alle voorstanders van waarheid en recht, ik laat staan Bilderdijks vrienden en vereerders, zich met mij zouden verheugd hebben.

Tot mijn leedwezen is de reden mijner bevreemding gebleken, *volkomen gewettigd*, die mijner verblijding *ongegrond* geweest te zijn. Eén van beiden dus, de steller van het dagbladartikel was verkeerd ingelicht, of hij heeft zich aan opzettelijke misleiding schuldig gemaakt. In ieder geval had het den Schrijver der Bijdrage gevoegd, het openbaar gemaakte verslag van de mededeelingen, in ‘den uitgelezen kring’ te 's Hage gedaan, te logenstraffen, en zich alzoo te vrijwaren van den schijn, als ware het bericht eene door hem goedgekeurde speculatie op de geloovigheid van het publiek ten oogenblikke dat het boek stond te verschijnen. De Bijdrage van Dr. Wap brengt niets aan het licht, dat ook maar eenigszins ter staving kan dienen van het feit, aan het slot van het courantartikel vermeld; integendeel zij wederspreekt het in allen deele.

Meer zal ik over dit onderwerp hier liefst niet zeggen. Voor omtrent twee jaar door de Redactie van dit Tijdschrift uitgenoodigd om eene beoordeeling van de bekende Briefwisseling te leveren, heb ik mijne gedachten onbewimpeld over de teedere zaak uitgesproken en zal te dezen aanzien in geen herhaling treden; iets, wat te minder noodzakelijk is, naardien Dr. Wap zelfs niet getracht heeft, mij op een enkel punt te wederleggen. Aan het slot der gemelde beoordeeling uitte ik den wensch om van nu aan de huiselijke zaken van Bilderdijk te laten rusten, en de aandacht bij voorkeur te vestigen op den Dichter en den Geleerde. De uitgave van den bundel Voorlezingen, dezer dagen door mij bezorgd, bewijst, dat die wensch van mijne zijde ernstig gemeend was. Van iemand van zooveel piëteit, als de heer Wap telkens jegens Bilderdijk in den mond heeft, had men mogen verwachten, dat de oude geschiedenis niet door hem weder noodeloos zou zijn opgerakeld. Ik zeg noodeloos; want al is het dat de Bijdrage ons sommige zaken nóg nauwkeuriger komt toelichten, dan wij ze tot hiertoe kenden, als b.v. door het uur, ja het half uur van den dag te vermelden, waarop Bilderdijk te Amsterdam door Ds. Calkoen ‘in alle stilligheid’ getrouwd werd; of door precies aan te wijzen wáár

Louise 8 September 1785 geboren werd: ‘in de Papenstraat (N°. 13) op het bovenhuis, waaronder thans de heer Reser woont’ - deze en dergelijke bijzonderheden had men, zonder omhaal en dikwerf herhaal van wat ieder bekend was, beknoptelijk kunnen mededeelen.

Blijft alzoo de *inhoud* der Brieven hier thans onbesproken: dit behoeft niet het geval te zijn ten aanzien van het al of niet gepaste van de *uitgave* dier stukken, waaromtrent Dr. Wap zich herhaaldelijk uitlaat.

Bl. 10 tot 13 zijn geheel gericht aan het adres van den Uitgever der Brieven ‘den heer Predikant, te Hoorn, Ten Brummeler-Andriesse.’ Die heer, na zich vroeger afkeerig betoond te hebben, om de onder hem berustende familiestukken publiek te maken, is, na 1870, te dezen aanzien van zienswijze veranderd. Die ‘ergerlijke en veelal zeer dwaze correspondentie zag het licht en sedert dien tijd is de storm, nu over de asch, zooals vroeger over het levend hoofd des Dichters opnieuw weêr losgebroken.’ - Bl. 19 tot 26 haalt Dr. Wap wat hij noemt ‘de amourettes’ in het breede op; zonder aanmerkingen echter omtrent de uitgave, ook daar waar gewaagd wordt van ‘de zorg van de heeren Andriesse - Van - Vloten ('t lijkt wel eene firma van drie leden) in de mededeeling der *billets doux* betoond.’ - Later komen als in het voorbijgaan enkele schempschoten voor; b.v. bl. 27 en 28: ‘de straks reeds vermelde vrouw van Dominus Ten Brummeler-Andriesse, na wier overlijden de veel gerucht gemaakt hebbende bundel brieven de wereld is ingespookt, om aan het publiek de huiskrakeelen meê te deelen, waarmeê, nog in 1866, bedoelde predikant “geloofde, dat de wetenschap niet gebaat wordt, en wier vermelding door Bilderdijks nagelaten betrekkingen allerminst wordt begeerd.”’ - Bl. 56 tot 61 wordt alweder op de huwelijksgeschiedenis, meerendeels overbekend, teruggekomen. Opmerking verdient wat bl. 56 voorkomt: ‘nogmaals herhaal ik gaarne wat D^{us}. Ten Brummeler-Andriesse vroeger zeide: “De piëteit gebood, over dat alles het stilzwijgen te bewaren, zoolang er nog kinderen en kindskinderen van Bilderdijk in leven zijn.” Echter, men mag nu hier vragen: aan wien de fout? Men zou kunnen antwoorden: vooral aan den heer Predikant Tydeman, door het bewerkstelligen der uitgave van zoo menigen *intimen* brief, door Bilderdijk aan de beide hoogleeraren... gerigt.’ - Bl. 91, eindelijk, vindt men van Louise Sibilles ‘dochtertje’ gewaagd, als ‘onwillens, de onschuldige overbrengster van de teederste familie-aangelegenheden, door haren echtgenoot, na haar overlijden, over haar grootvaders en grootmoeders graf heen, in het openbaar ten toon gesteld en, zoo als men zegt, te grabbelen gegooid.’

Men ziet duidelijk, dat Dr. Wap de uitgave der Brieven zeer euvel opneemt; hij keurt ze ten zeerste af. In beginsel zullen velen, waaronder ik zelf, het met hem eens zijn; daar is inderdaad veel tegen dergelijke publiekmaking te zeggen. Doch de vraag, die ik mij ver-

oorloof, is deze: heeft Dr. Wap wel het recht om te dezer zake een' hoogen toon van beklag aan te slaan? Het bleek boven reeds, dat deze Heer goed vond, in zijne Bijdrage zonder noodzaak den inhoud der Brieven, reeds door verschillende letterkundigen aan het publiek medegedeeld en besproken, nog eens weêr te geven en zelfs hier en daar met kleine illustratiën te vermeerderen. Doch wat ik vooral moet doen opmerken, is dat in het opsporen en mededeelen van alle mogelijke persoonlijke en huiselijke bijzonderheden van Bilderdijk en zijne familieleden niemand meer ijver heeft betoond dan Dr. Wap. Zijne Bijdrage is dáár om het te bewijzen. Vele van zijne mededeelingen strekken Bilderdijks nagedachtenis, ook op een ander gebied der zedeleer dan de huwelijkstrouw, op dat van waarheid en oprechtheid, niet tot eer. Slechts op enkele punten zij hier gewezen. Dat Bilderdijk groot opgaf van zijne adellijke afkomst, is uit zijne werken bekend, en Da Costa hield des Dichters bewijsgronden desaangaande voor ‘allezins aannemelijk, ja onwraakbaar’ (Zie *De Mensch en de Dichter*, bl. 389). Het is Dr. Wap, die ons op gezag van een ‘grondigen oudheidkenner’ komt verzekeren: ‘Men kan dien geheelen stamboom even als vele andere fabelen der Kronijkschrijvers, gerust omkappen en tot brandhout gebruiken;’ en voor zooverre de nasporing reikt, is de afkomst des Dichters niet verder aan te wijzen dan tot op Isaäc Bilderdijk, herbergier te Leiden, aldaar in 1685 failliet verklaard en ‘straat-arm’ naar elders, vermoedelijk naar de Korte-Frankenstraat te Rotterdam, vertrokken; zie bl. 36, 96 en 158. - Bilderdijk verhaalt ergens, dat op zijn 16de jaar een door hem ingezonden ontwerp voor een nieuw stadhuis van Groningen, werd bekroond en uitgevoerd. Dr. Wap heeft ter plaatse zelf de zaak onderzocht, en er is niets van aan; zie bl. 43. - In 1819 gaf Bilderdijk een' bundel uit *Ter Nagedachtenis* van zijnen zoon Julius Willem, zoo het heette als *zee-officier* in de Oost-Indische wateren overleden. Ziedaar, zoo zong de bedroefde Vader den broeder des beweenden toe:

> ‘Zie daar zijn degen, pas aan 't Vaderland gewijd,
> Of uitgediend - en ach - nog vlekloos van den strijd:
> Geen bloeddrop kleeft er aan! ach, 't zijne had gevloten
> (Hy wenschte 't) voor den plicht, voor Vorst en Landgenooten!
> Maar 't bleef zijn' moed ontzegd, den glorierijken dood
> Te winnen, waar zijn hart den stooreloozen schoot
> Der huiselijke rust en 't veld der wetenschappen
> Voor afwees, om in 't spoor des Heldenroems te stappen.’

Het is Dr. Wap, die de officieële berichten brengt, dat Julius Willem niet ‘als zee-officier,’ niet eens in 's lands dienst is overleden; in 1815 is hij, na nog geen jaar dienst, als adelborst der tweede klasse ontslagen ‘uithoofde van zijn ligchaamsgestel, weinig betoonde ambitie en geschiktheid voor de zeedienst;’ later, in 1817 opnieuw

geplaatst als adelborst, twaalf dagen daarna weder ontslagen, wegens overgang, zonder verlof, tot de koopvaardij.

Zie, zulke en dergelijke andere mededeelingen doen Dr. Wap in zooverre geen oneer aan, als zij dienen om, nevens zijne zucht tot onderzoek van zulke dingen, zijne waarheidsliefde aan den dag te leggen; maar hij zelf zal moeten erkennen, dat zij bij allen die nog waarde aan het Negende Gebod hechten, niet kunnen medewerken om de achting voor Bilderdijk te versterken. En of nu de Schrijver ons telkens herinnert des Mans grooten en genialen aanleg: dat doet tot de zaak niets. Door hem zelven worden wij trouwens bl. 57 en 58 (en mijns bedunkens te recht) gewezen op het zonderlinge van den stelregel van prof. H.W. Tydeman, volgens welken voor genieën eene andere zedeleer en burgerlijke wet bestaat dan voor gewone menschen. Bl. 67 ziet Dr. Wap zich, na zeker door Bilderdijk afgelegd getuigenis genoopt uit te roepen: de mensch is een geboren leugenaar! Het oordeel nogtans wil hij alleen aan God hebben overgelaten, en voegt daarbij: die zonder zonde is, werpe op zijn evennaaste den eersten steen. Dankbaar voor de altijd voortreffelijke les en met de meestmogelijke bescheidenheid opper ik toch de bedenking, of de Schrijver zelf, die hier zoo ernstig als zedeleeraar optreedt, niet mag geacht worden, ook in deze zijne Bijdrage, eenige steenen te hebben bijeengebracht, waarmeê te eeniger tijd zou kunnen geworpen worden.

Zoo ik niet geheel miszie, dan had de Schrijver, reeds op grond van het aangevoerde, zich niet zoo moeten beklagen over de vrijheid, door anderen in het uitgeven van brieven genomen; doch er is meer. Geheel ongeroepen beschrijft Dr. Wap bl. 91 tot 94 het intieme familieleven van wijlen Dr. Burckhardt en zijne Echtgenoote. Of de mededeelingen en karakterschetsen, aldaar voorkomende, in alle deelen juist zijn, kan ik niet beoordeelen; maar als zeker durf ik stellen, dat zij, tegenover de nagelaten betrekkingen van het genoemde Echtpaar, bij den Schrijver *eene onkieschheid* verraden, te minder verschoonbaar naarmate het hier personen gold, bij wier huiselijk leven het publiek om niet ééne reden kon geacht worden belang te hebben. En niet alleen ten aanzien der overleden ouders: ook met betrekking tot den nog levenden zoon, legt Dr. Wap een gebrek aan kieschheid aan den dag. Bl. 11 tot 13 namelijk worden door hem brieven openbaar gemaakt van den heer Ten Brummeler-Andriesse, g e h e e l b u i t e n d i e n s m e d e w e t e n.

Mag men alzoo het misnoegen wel wat vreemd noemen, dat Dr. Wap herhaaldelijk over de uitgave der Brieven betoont: niet minder vreemd is de onkunde, waarin hij voorgeeft te verkeeren nopens de eigenlijke *aanleiding* tot die uitgave. Boven lazen we reeds zijne vraag: *aan wien de fout?* En het daarop volgende: ‘Men zou kunnen antwoorden: *vooral aan den heer Predikant Tydeman*, *door het bewerkstelligen der uitgave van zoo menigen intimen brief* enz.’ Ik verbeeld

mij, dat de heer Tydeman vreemd zal hebben opgezien bij het vernemen dat zijn naam gemengd werd in eene zaak, die geheel buiten hem is geschied, en waaraan hij geenerlei deel heeft. De heer Wap had evengoed zich zelven kunnen noemen; want door hem is insgelijks eene reeks brieven, óók soms *intiem*, van Bilderdijk in 't licht gegeven en wel nog ruim twintig jaar korter na diens dood. Maar heeft de door Ds. Ten Brummeler Andriesse uitgegeven briefwisseling dan geene *Voorrede?* Wordt daarin niet duidelijk gezegd, dat de uitgave ten doel had, *een door Mr. I. da Costa gepleegd onrecht te herstellen*, en *voorts aangetoond dat plichtbesef er toe drong?* En wordt diezelfde aanleiding niet nader toegelicht en bevestigd, in een opstel in *De Tijdspiegel* van 1873, dat den heer Wap niet onbekend is? Het antwoord op de vraag: *aan wien de fout?* behoeft dus voor niemand twijfelachtig te zijn. Ten overvloede kan men nu nog raadplegen de toelichting, die de heer Ten Brummeler Andriesse, naar aanleiding van de Bijdrage van Dr. Wap, heeft doen plaatsen in den *Nederl. Spectator* van Februarij laatstl.; eene toelichting, waaruit blijkt, dat de ‘onthullingen’ van Dr. Wap zelven de uitgave der briefwisseling zéér hebben helpen bevorderen.

Dr. Wap gewaagt in zijn geschrift herhaaldelijk van vijandschap, die er ten aanzien van Bilderdijk zou bestaan. Bl. 5 wordt gesproken van ‘die hem verguizen, nog in zijn graf;’ bl. 6 van ‘smaadvolle kritiek;’ bl. 7 van ‘zijne boosaardige belagers;’ bl. 94 en 95 van ‘al de verguizing, hem, vooral in den laatsten tijd, in zijn graf aangedaan;’ van ‘een smaad, uit partijhaat geboren, door booze hartstochten gevoed en tot razernij opgezweept.’ - Daar niet zeer duidelijk wordt aangewezen, wie eigenlijk met die *verguizers*, *belagers* en *smaders* bedoeld zijn, is het misschien wat gewaagd, er naar te gissen. Mij dunkt, er zullen toe behooren Dr. J. van Vloten, Ds. J.C. ten Brummeler Andriesse en Ds. H.W.T. Tydeman, door Dr. Wap met name genoemd, in de eerste plaats. Maar dan ook zeker de beoordeelaars in *De Gids*, *Het Leeskabinet*, *De Tijdspiegel* en andere tijdschriften; dan ook niet minder de handlangers van Ds. Tydeman in zijne uitgave der ‘intieme’ briefwisseling, Mr. J.W. Tydeman, nu wijlen Mr. J.T. Bodel Nijenhuis en mijn persoon. Maar dan ook de ‘luchtig denkende’ Willem Messchert, met zijne helpers Mr. I. da Costa en W. de Clercq, die zich niet bekommerden over de ‘intimiteit eener vrienden-correspondentie;’ maar eene ‘uitgave van vijf deelen Brieven bewerkstelligden, zóó kort na 's Dichters dood,’ (eene ‘bewerkstelliging’ waarmede Dr. Wap 4 (zegge *vier*) volle jaren voor zijn aandeel mede wachtte). - Ik geloof niet, dat de titels, door den heer Wap meer of min bedektelijk aan de genoemden toegekend, dezen zeer aangenaam zullen vallen; maar het moge hun tot eenigen troost verstrekken, dat ze ook Dr. Wap in hun midden mogen tellen. Zijn anderen echter van meening, dat het bedoelde booze ras niet in wer-

kelijkheid, maar alleen in eene phantastisch dichterlijke verbeelding bestaat: ook met dat denkbeeld kan ik vrede hebben.

Dr. Wap is, zooals bijna op iedere bladzijde der Bijdrage blijkt, met Bilderdijk hoogelijk ingenomen, en dit zal wel niemand wraken; maar Dr. Wap is ook evenzeer ingenomen met zich zelven, en die twee ingenomenheden zijn somwijlen aardig dooreengevlochten. Het boek openslaande vindt men een gedicht van Dr. Wap aan Bilderdijk; het willende sluiten, twee gedichten van Bilderdijk aan Dr. Wap. Het proza vangt dus aan:

'Toen *Bilderdijk zoo oud was*, *als ik nu ben* - ruim acht- en zestig jaar - bragt ik hem, te Leiden, op de oude vest (V, 344) mijn eerste bezoek.'

En het eindigt dus:

'Ik voltrok dit mijn werk over Bilderdijk, te 's Gravenhage, den 7 van Herfstmaand, 1873, en dus honderd-achttien jaren na zijne geboorte, en drie-en-veertig jaren na zijn dood.'

De substractiën komen uit, maar het merkwaardige in de jaargetallen 118 en 43 is mij nog duister.

Bl. 39 leest men:

'*Zóó als ik nu*, in Nommer 20, aan de noordzijde der Princengracht, voor mijne schrijftafel *zit*, *kijk ik*, over het water heen, vlak op de deur van het stevige huis, waar... *Mr. Willem Bilderdijk... eens deftig zat te wonen.*'

De uitdrukking *zitten te wonen* is ongemeen.

Bl. 10 en 122 (alzoo tweemalen) verzekert ons Dr. Wap, dat hij van Bilderdijk van 1828 tot 1831, het jaar van diens dood, heeft ontvangen vijf-en-dertig brieven. De 'intimiteit der vrienden-correspondentie' strekt zich dus uit over een tijdvak van - *drie* jaar; doch zij was van den innigsten aard. Men verneme daaromtrent enkele verklaringen.

Bl. 4: 'de naauwe betrekking, waarin ik tot Neêrlands grootsten dichter, jaren lang, gestaan heb, met wien ik... de vertrouwelijkste briefwisseling voerde, die mij lief had boven mate, en aan mijne zorgen - zoo litterarisch, als in huislijke aangelegenheden en behoefte - zich geheel overgaf,' enz. enz.

Bl. 9: 'Wat De Lamartine, sprekende van Lainé, zegt over dezen, zou ik betrekkelijk Bilderdijk tegenover mij mogen zeggen: *malgré la différence d'années*, *ce grand homme se sentit incliné de coeur vers moi... Il m'aima jusqu' à la fin.*'

Bl. 122: 'Sedert is onze onderlinge verstandhouding, gedurende Bilderdijks laatste drie levensjaren, niet slechts even aangenaam gebleven, maar heeft hij mij bewijzen van steeds toenemende teedere vriendschap geschonken, en eene zóó hooge mate van vertrouwen, dat hij mij, ongeveer drie maanden vóór zijn dood (27 September, 1831) schreef: "Duld, dat ik de correctie der drukproeven geheel aan u overlate en opdrage" enz.'

Welk eene hóóge mate van vertrouwen! De correctie der drukproeven. Aldaar:

'De wijze, waarop ik met den genialen man, schriftlijk en mondeling omging, had die warme vriendschap en dat vaste vertrouwen, van lieverlede, doen wortelen, en, eindelijk, voor goed bevestigd.'

Nu, de heer Wap toonde zich dan ook zulk een vertrouwen en vriendschap ten volle waardig. Immers noemt hij zich bl. 4 'den jongeling, die, vijf jaren later... de uitgave zou op zich nemen van, achtervolgens, drie dichtbundels' en andere werken van den Dichter en zijne Gade.

Op bl. 26 kon hij schrijven: '*door mijne bemoeijingen* werd een gedenksteen dáár in dien gevel geplaatst' enz. Bl. 62: 'tengevolge *mijner goede zorg* is de bedoelde uitmuntende afbeelding in het licht verschenen.' Bl. 152: '*Ik heb zorgvuldig bewaard* al de stukken, briefwisseling enz., dit beoogde monument (waar in 1856 het taalcongres te Utrecht niet aan wilde) betreffende, eene uitgebreide verzameling van hoogst merkwaardige schrifturen enz. Eene kopij van het model berust in het Archief der Amsterdamsche Rederijkerskamer 1844, aan wie *ik die*, met een lauwerkrans, den 11^{den} October, 1856.... *vergezeld van eenige dichtregelen*, *ten geschenke heb vereerd.*' En zoo meer, al te maal berichten, die de lezer der Bijdrage niet dan met welgevallen kan vernemen.

Bl. 123 doet echter Dr. Wap eene mededeeling, die bij alle lezers eene niet even gunstige gewaarwording zal teweegbrengen: 'Mijne bemoeijingen met de uitgave van vier zijner werken, en een bundel poëzie van mevrouw Bilderdijk-Schweickhardt, *waren hoofdzakelijk gegrond op mijne wetenschap zijner bekrompen geldmiddelen*, en dus, telkens, te geschikter ure, berekend op *kiesche* tegemoetkoming in wat ik wist, dat hem, vooral in den winter, te stade komen kon.' Openhartig is die bekentenis ongetwijfeld, maar is zij gepast? Dingt zij niet wat af van de vereering van den dichter als zoodanig en is de openbaarheid er aan gegeven wel kiesch te noemen? De Schrijver laat er op volgen: 'Dit alles geschiedde, mijnerzijds, *zonder een woord te reppen*, en werd, zijnerzijds, beantwoord *zonder een woord te spreken.*' Aan die wijze van doen had Dr. Wap zich, *zijnerzijds* althans, moeten houden.

Nog van onkiescher aard komt mij de blootlegging eener andere zaak voor, waarop Dr. Wap zoo dikwerf terugkomt, dat ik zeker niet in zijnen geest zou handelen, met ze hier stilzwijgend voorbij te gaan; zij is daartoe dan ook te karakteristiek. Het geval is dus.

Volgens bl. 147 schrijft Mr. Jan Willem Willekes, Bilderdijks goede buur- en raadsman, op Maandag 19 December 1831 uit Haarlem aan Dr. Wap te Breda, dat, 'gister avond, kwart vóór 5 uur' de Dichter is overleden; Capadoce (lees: *Capadose*) is voogd, Da Costa toeziende voogd benoemd en Luzac executeur. 'Vrijdag wordt, waarschijnlijk, het lijk

begraven. Ik heb gezorgd, dat er nog een portret gemaakt wordt, dood, op het bed liggende. Het staat in de dood verw en gelijkt goed.' Dr. Wap (zie bl. 149) spoedt zich naar Haarlem, komt Dingsdag aan het sterfhuis aan, waar 'de advocaat Willekes hem terstond vertrouwelijk mededeelde den ontoereikenden toestand der voorhanden geldmiddelen, waarmeê in eene gepaste begrafenis zou moeten worden voorzien.' De predikant H. Manger had in zijn familiegraf wel eene rustplek aangeboden, doch '*van andere hulp was geen sprake hoegenaamd.*' Bl. 18 lezen we nog omstandiger, dat 'de heer Willekes, de Procureur, die, te Haarlem, in Bilderdijks buurt, op de Markt, onder het Raadhuis, wonende, nog al veel den grijsaard ging bezoeken en in een en ander helpen', aan Dr. Wap zeide: 'dat er geen munt, hoegenaamd, ter erfenis in den boedel was overgebleven en dat er om die en die redenen, toch spoedig moest begraven worden.' - 'Toen heb ik (vervolgt de heer Wap) *toen heb ik voor de teraardebestelling onmiddelijk gezorgd*, door het afgeven van een wissel, *groot vierhonderd gulden*, welke de heer Willekes bij de kassiersfirma Malefijt, tegen zijne guarantie, incasseerde.' Elders (bl. 149) vernemen we als een natuurlijk gevolg: '*mijn kiesch aanbod* werd als hoogst welkom begroet, om, namelijk, mijnerzijds in de behoefte van het oogenblik behoorlijk te voorzien.' En wederom elders (bl. 118) het gewenschte slot: 'Daarna is mij, door de boedel-executeuren, het begrafenis-voorschot, waarover ik in den aanvang sprak, tegen behoorlijke kwitantie, onder dankbetuiging, terugbetaald.'

Tot wat tal van opmerkingen zou dit zoo duidelijk medegedeelde feit aanleiding kunnen geven! De eerste, die zich opdringt, is (dunkt mij) deze: hoe gelukkig was de aankomst van Dr. Wap te Haarlem op dien Dingsdag! want (het is de heer Wap, die het bl. 118 nog eens in herinnering brengt) 'de zoele dampkring maakte een spoedige teraardebestelling noodzakelijk; om g e l d i g e (de heer Wap zelf spatiëert hier) om g e l d i g e redenen kon echter, gelijk ik reeds vroeger opmerkte - daaraan niet terstond worden voldaan. Eene deftige begrafenis was eene kostbare zaak, en, zeker, mogt ze niet minder zijn, dan die van Bilderdijks gade, in April van het vorige jaar, was geweest.'

Groot was alzoo de uitkomst, door den wissel van Dr. Wap verschaft. Maar, en ziedaar eene andere voor de hand liggende opmerking, wat heeft men te denken van de oudere vrienden van den Overledene, waaraan het, zooals wij weten, elders zoomin als te Haarlem zelf, ontbrak? Drie dagen laten ze het lijk boven de aarde, en niemand denkt er aan, of toont zich althans bereid, om de begrafenis te regelen of eenige hulpe *hoegenaamd* te bieden! Voor een gelijkend portret ja, dragen zij zorg; maar dat is ook al. Zij dulden de vernedering, dat iemand die daar zóó van de reis komt, het noodige geld bij een kassier moet gaan opnemen! Aanstaanden Vrijdag zullen de

gewelven van Bavo's kerk weêrklinken van oratiën, declamatiën en improvisatiën; maar in de behoeften ten sterfhuize heeft men verzuimd te voorzien.

Het zoo leerrijke verhaal van Dr. Wap, dat we, kieschheidshalve, maar alleen zouden wenschen *niet van hem zelven* te hebben ontvangen, doet mij nog de verwondering uiten, dat Mr. I. da Costa, waar hij in zijn *Mensch en Dichter* bl. 356 en 357 Bilderdijks sterven en uitvaart schetst, met geen enkel woord gewag maakt van de belangrijke diensten, door Dr. Wap aan den Dichter bewezen.

Zulk eene handelwijze met betrekking tot eene werkelijk goede daad is niet edelmoedig te noemen en steekt ook af bij de inhouding van Dr. Wap, ten aanzien van Da Dosta in de zaak van de uitgave der correspondentie, waarbij, als boven bleek, des laatsten naam naar den eisch der historische trouw had moeten genoemd, maar toch is verzwegen geworden. Dergelijke blijken van inhouding levert de Bijdrage van Dr. Wap op meer plaatsen, b.v. bl. 109 ten aanzien insgelijks van Da Costa.

Daar wordt besproken - de aanleiding er toe blijkt niet recht - ‘eene *doorwrochte* Verhandeling van den geachten Oud-hoogleeraar, Mr. G. Mees Az., over de staatkundige denkbeelden van Bilderdijk, opzetlijk (?) in 't licht gegeven’, en het daarin gevelde oordeel ‘zeer *onpartijdig* en *juist*’ genoemd. Maar, waarom hier nu niet gewezen op het zeer ongunstige vonnis over diezelfde Verhandeling uitgesproken door Mr. I. da Costa, in diens meergenoemd werk, bl. 469? Des Mans naam wordt door Dr. Wap niet genoemd. Nog meer bevreemding moet het wekken dat er een andere naam wèl bijgenoemd, of liever bijgehaald, wordt, dien men hier allerminst zou verwachten: van Tollens. Dr. Wap, namelijk, gewagende ‘van een ongeteekend stukje, aan de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* toegezonden, waarin, bij de gedenksteenplaatsing in den gevel van Bilderdijks woning, gevraagd werd, of men er ook niet zou moeten aanbrengen vóór het huis, waarin hij Buonaparte, den dwingeland (lees: Napoleon in 1810) bezongen en gehuldigd had’; laat daarop als antwoord volgen: ‘zou datzelfde niet van toepassing wezen op den Tollens van 1802 en den Tollens van 1813? Heeft ook deze niet, even als Beethoven en Bilderdijk, den Napoleon van vroeger den wierook van den genie, en den Napoleon van later den geeselslag der hoogste verontwaardiging, elk op zijne wijze, openlijk toegebragt?’

De verdediging van Bilderdijk is even onhandig als de beschuldiging van Tollens onbillijk is. De uitdrukking ‘Tollens van 1802’ ziet op 's Dichters *Lierzang op de Algemeene Vrede*, *geteekend te Amiens*, *in* 1802, waarin Bonaparte, als de bewerker van dien vrede, wordt bezongen en vereerd. Maar wie in het vaderland dacht toen anders? Mr. Groen van Prinsterer zegt in zijn Handboek: ‘Heugelijk was, na zooveel rampspoed, de Vrede van *Amiens*... er was vrede; vrede na

tienjarigen krijg; een vrede die algemeen was enz.... Geen wonder dat men, in verstandhouding met een overmagtigen beschermer, een stroom van zegeningen uit de heropende bronnen van welvaart en overvloed, verheugd en dankbaar, te gemoet zag.' Des Geschiedschrijvers proza geeft letterlijk den inhoud van des Dichters lierzang. Maar nu, Dr. Wap kent de 'doorwrochte verhandeling' van den heer Mees. Geldt het dáár bloot den Bilderdijk van 1802, of dien van een' geheelen leeftijd lang; inzonderheid van 1810, die, terwijl als de heer Mees opmerkt, Adam Simons tot in de ziel verontwaardigd, losbarstte:

> 'Vergeet uwe afkomst, ô Bataven!
> En staat den grond der vad'ren af.'

en, voeg ik er bij, Tollens die regels in twee gloeijende lierzangen: *Aanblik op de Noordzee* en *aan de Vaderlandsche dichters* uitbreidde; na de onuitstaanbare verguizing, ons land aangedaan, nog den moed had de *Echtviering van Keizer Napoleon* te bezingen; en nog na het decreet tot Hollands vernietiging eene *Hulde* te brengen *aan zijne Keizerijke en Koninklijke Majesteit.* - Hoe kon Dr. Wap dat uit het oog verliezen? Hij kan gerustelijk herhalen, wat hij eenmaal zeide: 'Eere Tollens, wiens cither *steeds* klonk voor *al*, *wat het Nederlandsche harte immer 't meest streelt en verrukt!*' want Tollens was in 1802 wat hij in 1813 en in 1830 was: de tolk van de openbare meening zijner landgenooten. En ik herhaal luide, wat ik reeds dikwijls bij mij zelven zeide: wanneer zullen de zich noemende vereerders van Bilderdijk toch eens ophouden, oorzaken te zijn, dat op hetgeen in den grooten Dichter en Geleerde zwak en menschelijk is, moet gewezen worden?

Toen de Vriend te Leiden mij den 30sten December 1865 den inhoud meldde van Dr. Waps voordracht, voegde hij er de woorden bij: 'Ik hoop dat Dr. W. het *cum grano salis* zal doen drukken, als het uitkomt.'

Het is buiten mijne schuld, dat door den Auteur der Bijdrage aan die verwachting niet alleen niet is beantwoord, maar dat het stuk sedert door hem met het een en ander is vermeerderd, dat aan den Hoorder, mede een warm vereerder van den Dichter, niet welgevallig zou geweest zijn. Ook ik zou wel gewenscht hebben, dat de heer Wap zich meer gehouden hadde bij zijn eigenlijk onderwerp: *biographische* of andere *historische bijzonderheden*, Bilderdijk betreffende. In wat daarbuiten gaat, de beschouwingen en uitweidingen, is de Schrijver niet altijd gelukkig geweest. In het openbaar daarmede opgetreden zijnde, zal hij mijne vrijmoedige bedenkingen niet euvel kunnen duiden.

Vraagt men, of ik dan niet op hoogen prijs stel, wat door Dr. Wap in zijne aanteekeningen is bijeengebracht ter nadere kennis van het leven en de werken van den Man, wiens geschriften steeds een

hooge belangstelling moeten blijven inboezemen - ik antwoord volmondig ja, en ben den Schrijver dankbaar voor het vele wetenswaardige, dat hij ons doet vernemen, vooral met betrekking tot het *leven* van Bilderdijk; aangaande de *werken* trof ik minder nieuws aan. De beide gedichtjes bl. 40 en de twee (boven reeds genoemde) lofdichten bl. 155 tot 157 medegedeeld, bezaten we reeds elders in druk; zoomede de brieven aan en over Khek, den waanzinnigen dweeper, wien bl. 125 tot 131 grooter aandacht gewijd wordt dan hij verdient. Bij de vermelding der Almanakken op bl. 118 teeken ik nog aan, dat Bilderdijk ook een drietal gedichten leverde voor den *Antwerpschen Almanak* van 1821.

De Uitgevers hebben zich uitmuntend van hunne taak gekweten: formaat, papier, drukletter, alles is meer dan gewoon. Voorts de bladzijden sierlijk in lijst gezet en nog een drietal platen toe, die eene afbeelding van den Dichter aan de vele reeds bestaande toevoegen, zijn sterfhuis, wapens, handteekeningen, een (reeds vroeger geleverd) medaljon, en een facsimilé.

Jammer, dat, wat den vorm aangaat, het innerlijke niet altijd aan het uiterlijke beantwoordt. De stijl van den heer Wap is niet fraai. Perioden van bijna eene bladzijde lang wil men thans niet. Bovendien zijn sommige volzinnen bepaald gebrekkig. Daartoe behooren de volgende:

Bl. 4: ‘Neêrlands grootsten Dichter... wien ik de laatste rustplaats, te Haarlem, in Sint-Bavo's kerk bereidde, en *hem daar ten grave heb heengebragt.*’ Verder aldaar: ‘voor wiens zwakheden... ik nooit blind geweest ben, of *ze ooit zou willen verdedigen.*’

Bl. 24: ‘hij bezweek voor den klank van Catharina Rebecca's *tooverlier*, *die* den guit had binnengebragt, en *nu de Odilde werd*, door den Dichter-zelven eerst tot dichteres gestempeld, en een jaar later verheven tot Mevrouw en Mama Bilderdijk.’

Bl. 38: ‘dat hij met vrouw en kinderen niets meer bezit, zijnde ook zijne geringe familie-inkomsten in de Generaliteitslanden door 't onheil des oorlogs *zijn verloren geraakt*, en, wat er van overbleef, door zijn ongeluk, *niet meer is in te vorderen.*

Bl. 53: ‘en *opnieuw* - reeds *aanvang April*, 96 - heeft een vuurvonk van Billahs oog Bilderdijks “uitgeblaakte tonder” *opnieuw* tot vonking gebragt.’

Blijkbare *drukfouten* zal ik daarlaten, maar *spel*- en *taalfouten* - zij zijn niet weinige. Zoo leest men bl. 3: *rythmitsch*; bl. 4: *Chrysosthomus;* bl. 5: van *de* Ondergang; bl. 6: *Winkelman* (de duitsche Geleerde); bl. 10: VAN AF 1828, tot aan zijn dood; ald. en dikwerf elders: *Tijdeman*; bl. 15: dat scherpe zout, *hetgeen* voor verderf behoedt; bl. 16: *kleingee-stige;* bl. 17: *Feiten* (meerv. van *Feith*); bl. 38: Meer-*bed*-oud enz. (beter bl. 99: meer-*bet*-oud); bl. 40: de *Luzacken* (meerv. van *Luzac*); bl. 42: *cranéologische;* bl. 43: *allerbeleefste;* bl.

48: het *Gothische* woord Ode; ald. *verschroeit* (verl. deelw.); bl. 53: onder *de* pseudoniem; bl. 54: *Schweickhards;* bl. 64: *Irine;* bl. 67: *evenaaste;* bl. 80: *wijle* baron; bl. 81: *Pensionnaraat;* bl. 82: *kruit* (bl. 116: *kruid*); bl. 85: *het* jaarwedde; bl. 88: *Valkenaar*, met twee fouten; aldaar: *Jeronymo;* bl. 106: benevens *de* oorsprong; aldaar: *welke* (afstammeling) 4e naamv.; bl. 110: *de* wierook (4e naamv.); bl. 119: eene lange S (in het kapitaal bestaat geen lange *s*); bl. 127: *gee-stelijk;* bl. 128 en bl. 131: Willem de *Clerck;* bl. 153: Zijn *laatste* dichtbundel (4e naamv.)

De geschriften worden somwijlen slordig aangehaald. Bl. 2 luidt de titel van den vertaalden Ovidius: *Gedaante-verwisseling*, en bl. 134: *Gedaante-verwisselingen*, wat telkens, en het eerste zelfs dubbel, foutief is. Bl. 35 wordt aangehaald: *de verklarende Geslachtslijst van Nederlandsche Naamwoorden*, d.i. viermaal foutief. Nog erger is het bl. 146, waar men leest: ‘ter gelegenheid der uitgave van zijn in 1772 verschenen onbeduidend Blijspel: Het valsch *voorwendsel*, of de triompherende vrouw (naar het Fransch).’ - Vooreerst moet 1772 veranderd worden in 1762; doch ten andere heet het stuk: Het valsch *Vooroordeel.* Dr. Wap zegt ‘onbeduidend;’ 'k moet toch herinneren, dat een bevoegd beoordeelaar, Voltaire, niet zoo ongunstig oordeelde. Van den auteur (Nivelle de la Chaussée) zegt hij: ‘Il a fait quelques comédies dans un genre nouveau et attendrissant qui ont en du succès’; en van zijn werk te gelijk: ‘une tragédie nouvelle, qui est infiniment goûtée à Paris; elle est d'un homme à peu près de mon âge, nommé La Chaussée, qui s'est mis à composer pour le théâtre assez tard, comme s'il avait voulu attendre que son génie fût dans toute sa force. Il a fait déjà une comédie fort estimée, intitulée le *Préjugé à la mode* etc.’ (Dit laatste is het door den ouden heer Bilderdijk overgebrachte spel.) Zie *Oeuvres compl.* (Paris 1817) *T. IV.* 1088 *et XII.* 102.

Zonderling is de misstelling op bl. 40. Er wordt overgenomen een tijdvers van Bilderdijk, bij gelegenheid eener illuminatie te 's Hage in 1791; zie Vaderl. Oranjez. bl. 105 of uitgave der Kompl. Dw. VIII. 403. Zooals men weet, geven de kapitale letters het jaartal. Nu heeft Dr. Wap voor de tweemaal voorkomende IJ laten drukken Y. Het laatste teeken heeft als romeinsche talletter de waarde van 150; in plaats van 1791 wijst het vers nu eene decoratie aan van den jare 2087.

Van iemand, die eenmaal in zake van proefcorrectie het grootste vertrouwen van Bilderdijk genoot, had men eene nauwkeuriger uitgave van ‘dit zijn werk’ mogen verwachten.

Rotterdam, April 1875.

D^{r}. A. DE JAGER.

Mengelwerk.

Uit den confessioneelen hof.

Mijn vriend C.H. de l'Hirondelle, die de lezers van *De Tijdspiegel* voor een paar jaar(*) op zoo onderhoudende wijze met den confessioneelen dorpspredikant bekend maakte, had mij, toen hij zich weder naar het zuiden begaf, doen beloven, dat ik hem op de hoogte zou houden van wat er op kerkelijk gebied voorviel in de gemeente, waar hij zoo lang gewoond had, en die hem daardoor lief geworden was.

Helaas! de edele man werd al te vroeg aan zijne betrekkingen, en aan zoo velen, die hem achtten en liefhadden, ontnomen. Ik had intusschen het een en ander op kerkelijk gebied opgeteekend, en wil het nu in *De Tijdspiegel* mededeelen. Misschien dat sommige lezers van dit tijdschrift wel iets meer van den hun reeds eenigszins bekenden predikant en ons dorp willen weten, terwijl het zijn nut kan hebben, het ziekelijke en dwaze aan den dag te brengen van eene godsdienstige richting, die veelal optreedt, alsof aan haar de toekomst behoorde.

Men weet reeds van De l'Hirondelle, dat onze jonge predikant eene gade gevonden heeft zijner waardig, in de dweepzieke en rijke bewoonster van een der schoonste buitenplaatsen op ons dorp. Deze schoone, eerst geheel voor de wereld levende, maar door dominé's treffende prediking uit de boeien van satan verlost, is, zooals meer gebeurt; van het eene uiterste tot het andere overgeslagen, en heeft, eenmaal verbonden aan onzen jongen ijveraar, dezen weldra doen inzien, dat zijne toewijding aan den Godmensch nog veel inniger moest worden. Het is waarlijk ongeloofelijk, wat praatjes dienaangaande over het dorp loopen, en die men gelooft, omdat zij voortkomen van hun meid - zoo als mevrouw zich beroemt - eene wedergeborene, maar naar mijn oordeel, een huichelende babbelkous, daar ik weet, dat zij

(*) 'De Confessioneele predikant in onze dorpsgemeente'. door C.H. de l'Hirondelle (C. Hooijer), *Tijdspiegel*, 1873, I, bl. 442.

in vertrouwde kringen den draak steekt met de fijmelarij van mevrouw. Laat nu die praatjes maar voor de helft waar zijn, dàt is toch zeker, dat hij, die den meesten onzer, toen hij de plaats kwam bezien, liberaal toescheen, nu niet weinig afgeeft op al wat liberaal is.

Het meest is de verandering zijner denkwijs sedert zijn engagement in het oog gevallen bij zijne prediking, die als dag en nacht verschilt vóór en ná dien tijd. Toen hij eerst tot ons kwam, bemerkten velen, gewoon aan de heldere voorstelling van onzen ouden leeraar, die ons altijd wat te denken gaf, wel een groot onderscheid, maar toen men eenmaal aan zijne orthodoxe uitdrukkingen gewoon was, kon men hem zonder ergernis hooren. Maar sedert hij onder de leiding - ik mag wel zeggen onder de plak - is van zijne wederhelft, is het vervelende wauwelpraat van het begin tot het einde. Licht begrijpt men, dat hij hierdoor niet gerezen is in de achting van de meer ontwikkelden in de gemeente. Een leeraar toch, van wien men bemerkt, dat hij zijn vrouw vraagt, wat en hoe hij prediken moet, is weldra een verloren man. Van lieverlede zijn dan ook de heeren, die bij den vorigen leeraar geregeld ter kerk kwamen, weggebleven. De dames hebben het langer volgehouden, toch kan hij aan haar veelvuldige afwezigheid wel bespeuren, dat zijne prediking niet in haar smaak valt. Intusschen maakt zijne overdreven prediking, vol onzin en ongerijmdheden, gevoegd bij zijn zangerige, soms huilende toon, het ook mij bijna onmogelijk onder zijn gehoor te komen. En dit spijt mij zeer, want ik wil het wel erkennen, dat het mij dikwerf behoefte is, met de gemeente op te gaan naar het bedehuis, en dáár mijne gedachten tot den Oneindige te verheffen. Ik weet wel, velen zullen hier glimlachend de schouders ophalen, en zich verwonderen over mijne bekrompenheid, ja mij toeroepen: ‘hoe! gij dokter, een man van uwe studie, daar nog aan hechten? Wij noemen godsdienst dweperij, verbeelding, poezie.’ Ik wil daar met niemand over twisten. Want of het is mijn vrome eerbied voor mijne lieve moeder, of mijn veelvuldig verkeer aan het ziek- en sterfbed, waar ik dagelijks de ellende des levens voor oogen heb, dat mij aanleiding geeft tot dieper nadenken; maar ik ben gekomen tot de overtuiging, dat wij menschen, bij al het onzekere, lage en vuile van het dagelijksch leven, behoefte hebben aan een opwekkend, verheffend en bemoedigend woord. En dàt maakt op mij den diepsten indruk in het bedehuis, sedert eeuwen aan den dienst des Oneindigen toegewijd. En heeft men mij dikwerf toegevoegd: wat weet gij van dien Oneindige? dan was ik menigmalen gereed mijne onkunde te belijden. Maar al stemde ik het toe, dat het mij niet mogelijk was, iets bestemds aangaande het wezen, of het bestaan van God te zeggen, toch is het mij opmerkelijk, dat, met hoeveel beslistheid menigeen ook spreken moge over het dwaze van aan godsdienst te hechten, ik nog nooit iemand ontmoet heb, die verklaren dorst: ‘ik weet, zoo zeker als ik overtuigd ben, dat ik leef, dat er geen God bestaat!’

En laat het dan waar zijn, dat wij in de versie verte geene voorstelling kunnen maken van een eerste oorzaak, of dat wij, daarover nadenkende, gedurig stuiten op vragen, die wij niet verklaren kunnen, maar die het aannemen van een plan in de schepping ons eene ongerijmdheid doen schijnen, nog veel grooter ongerijmdheid noem ik het, aan een toevalligen samenloop van krachten te denken. Want een blik op den starrenhemel, aan de hand van Kaiser, het achtgeven op het samenstel en het verband van de deelen van mijn lichaam, en het bespieden van het leven in plant of dier met het microscoop, dringen mij dikwerf tot bewondering van een wijsheid, die zich zoowel in het oneindig groote, als in het ondenkbaar kleine openbaart; en doen mij menigmalen als in aanbidding nederzinken voor een redelijken, zelfbewusten geest, al is zijn bestaan in strijd met mijn wetenschap.

Die daar iets van ervaren hebben, zullen het kunnen begrijpen, dat het mij hoogst onaangenaam is, dat ik niet dan hoogst zelden het bedehuis bezoek, waar ik dikwerf niet gesticht, maar ontsticht word. Dit was vooral het geval op Pinksteren. Ik wil u daar eens wat van vertellen. De gewone tekst was afgelezen, en der gemeente in het breede verteld, wat ieder zich uit zijne kindsheid herinnerde, dat er vuur uit den hemel was neergedaald, terwijl, wat wel niemand vroeger had gehoord, God de Heilige Geest, de derde persoon der Heilige Drieëenheid, door de werking van den ten hemel gevaren Godmensch, op aarde daalde. En waartoe nu dit wonder? werd gevraagd. En het antwoord luidde: om, benevens het vermogen van vreemde talen te spreken, zoo noodig voor de verspreiding van het Evangelie, den jongeren bezieling, moed en volharding in te blazen. En nadat hij nu dit alles haarklein - zeî ik zonneklaar, ik zou vreezen van laster beschuldigd te worden - had uitgelegd, wendde hij zich op eens met gemaakte deftigheid naar de hooge bank, waar burgemeester, ontvanger, notaris, en mijn persoontje, aan wien onze gemeente in blind vertrouwen het lichaam overgeeft, gezeten waren, en sprak met verheffing van stem, terwijl veler oogen zich steelswijs naar ons toe keerden, om te zien wie der heeren dáár aanwezig waren, ‘dat alles wordt, als een wonder, en dus onbegrijpelijk, geloochend door de wijzen dezer wereld. Maar ik, ik schaam mij het Evangelie van Christus niet, als de éénige kracht Gods tot zaligheid. Neen, ik durf het ongeloof tarten. Dat het hier opsta, en een Lukas, den leerling, den medgezel van Paulus, tot een leugenaar make. Ik tart het ongeloof, het ons te verklaren, hoe eenvoudige, haast zou ik zeggen, domme visschers, het land der heidenen konden door gaan, om, een iegelijk toesprekende in zijne eigene taal, duizenden voor de leer van den Godmensch te gewinnen.’

Nadat wij zoo nog op een menigte tartingen waren onthaald, was het: ‘en weet gij nu, waar al dat ongeloof is vandaan gekomen?’ Wij zagen elkander glimlachend aan, terwijl hij zich intusschen van

ons afgewend had. Daar echter niemand het scheen te weten, althans allen zwegen, zoo als trouwens in de kerk betaamt, ging dominé voort: ‘gij denkt uit de diepe verdorvenheid der menschelijke natuur. En gij hebt recht. Maar wat is het, dat in den laatsten tijd het ongeloof met zoo veel driestheid het hoofd heeft doen opsteken? Het is de verfoeilijke invloed van spoorwegen, stoombooten en telegrafen, die den mensch gelegenheid geven den Sabbat des Heeren te ontheiligen, maar daardoor den dierlijken lust zóó in hem aanstoken, dat hij als in een poel van ongerechtigheid wordt neergestort, en dus geheel ontoegankelijk voor de wederbarende genade van God, den Heiligen geest.’

‘Als dat nu zuiver naar het Woord is, dat spreekt van een onwederstaanbare genade, die het den beminden in den slaap geeft’ - fluisterde de burgemeester mij in - ‘ik zou broeder Smalen wel eens willen vragen, of hij als ouderling niet verplicht was, dominé over onrechtzinnigheid aan te klagen?’

Ik voor mij ben eigenlijk te weinig bekend met de verborgenheden des geloofs, om te beslissen, of zijn bewering al dan niet in strijd met de leer was. Maar ik vond het zoo in strijd met mijn gezond verstand, dat ik het niet meer van mij verkrijgen kon, onder zijn gehoor te komen. En dat te minder, omdat er in zijn dwaze redeneering iets was, wat mij zeer hinderde, en mij deed vragen: is dat schelden op de vervoermiddelen van dezen tijd niet dubbel af te keuren, daar dominé er gedurig, zelfs op den dag des Heeren, gebruik van maakt, om met zijn vrouw per spoor de naburige stad te bezoeken? Ik weet, dat hij, als reden daarvoor, heeft opgegeven, dat hij tweemalen gepredikt hebbende, behoefte gevoelde aan ander gezelschap dan zijne gemeente hem aanbood. Ik laat hem zijne vrijheid, maar als ik denk aan onzen vorigen leeraar, die meer wetenschap in zijn pink, dan hij in zijn heele lichaam had, en die menigen avond met genoegen in ons gezelschap doorbracht, dan vraag ik, daar ik bij zulke vrome lui niet aan hoogmoed op hun geld of hooge geboorte mag denken, of hij misschien gevoelt, dat hij te weinig in zijn mars heeft, om zich aan een avond in ons gezelschap te wagen? Maar dan kom ik er toe, wat ik trouwens wel hoorde zeggen, dat hij zijn tijd aan de academie verbeuzeld, en daarom als zoo velen zich der rechtzinnigheid in de armen geworpen heeft. En dit vermoeden wordt daardoor niet weinig versterkt, dat hij nooit de woning der modernen betreedt, als bij het jaarlijksch huisbezoek, wat wij allen hem gaarne schenken zouden, ook, omdat hij duidelijk toont, dat hij meent, daartoe verplicht te zijn, maar ons niet bezoekt omdat het hem behoefte is, op godsdienstig gebied met ons van gedachten te wisselen.

Ontvlucht hij dus het gezelschap der modernen, uren lang kan men hem vinden aan de huizen der zoogenaamde rechtvaardigen, die geen bekeering, maar naar mijn dom verstand, dan ook geen toespraak noodig hebben. Ja, het is mij wel eens toegeschenen, of hij

het liefst bij hen vertoeft, die vol onnatuur zich steeds van de tale Kanaâns bedienen, en van niets dan bevinding, wedergeboorte, en dergelijke fraaiigheden spreken, maar daardoor mij en andere wereldsche menschen, om de waarheid te zeggen, vervelen.

Nu, ieder zijn smaak! gevoelt hij zich naar den geest meer verwant aan die lui, het zij hem gegund. Het zal wel aan mijne geringe geestelijke ontwikkeling liggen, maar ik heb van nature een afkeer van zemelknoopers en muggenzifters. En kan ik hen dragen onder het volk, dat in verstands-ontwikkeling zoo veel ten achter is, ik kan het niet uitstaan onder dezulken, die door rijke kleeding, kostbaar huisraad en weelderige levenswijs zich der wereld gelijkvormig stellen, maar op het gebied van den godsdienst van geen vooruitgang willen weten, ja dezen stoutweg als het werk van den satan afschilderen.

Het ligt zeker aan de diepe verdorvenheid van mijn verstand, dat ik mij aan deze inconsequentie erger, maar ik troost mij met de gedachte, dat onze natuur in het paradijs zoo bedorven is, en dus niet ik, maar moeder Eva de schuldige is, omdat zij luisterde naar de verleidende stem des duivels. Aardig, dat de Kerk het haar ten kwade duidde, dat zij als God wilde zijn, kennende het goed en het kwaad, daar toch Jezus zijne volgelingen opriep, om volmaakt te worden als de Vader in den hemel.

Maar ik zou daar wel vergeten, dat ik aan wilde toonen, dat dominé na zijn huwelijk onder den invloed der pantoffel gekomen was. Gaf ik er u reeds een bewijs van in zijn pinksterpreek, ik moet u ook nog op zijn eerste avondmaalsviering wijzen.

Maar daarbij komt mij een verhaal voor den geest, mij onlangs meegedeeld betreffende eene avondmaalsviering hier in de vacature voorgevallen, dat op zich zelf wel niet zoo veel beduidt, maar toch belangrijk is, in zooverre als het 't confessionalisme in zijne oppervlakkigheid en gebrek aan hoogeren ernst teekent, maar dan ook reden geeft, waarom velen zich niet aan den nieuwen leeraar, als voorstander daarvan kunnen aansluiten.

Het avondmaal zou gevierd worden. En moge voor ons modernen de beteekenis van die plechtigheid in de laatste jaren veel veranderd zijn, toch blijft het voor velen, die de nieuwe richting zijn toegedaan, groote aantrekkelijkheid behouden, om de verhevenheid van Jezus' sterven. Eens in het jaar lieten de meer ontwikkelden zich onder den vorigen leeraar daar veelal vinden. Ook nu wilde men dat doen. En bijna niemand was teruggebleven, hoewel men wist, dat de dienst door een orthodoxen ringbroeder zou waargenomen worden. Was de toespraak vóór het avondmaal weinig opwekkend, toch trad men toe tot de tafel. Maar daar gezeten, kwam het den leeraar voor den geest de aanzittenden er bij te bepalen, of zij levende waren naar den geest. En dit gaf hem aanleiding, om te spreken van de krachtdadige bekeering van zijnen vader. En hierbij vergat hij zoo geheel de

plaats waar hij stond, en de gelegenheid, waarvoor hij opgetreden was, dat hij bijzonderheden bij die bekeering voorgevallen, mededeelde, die ook bij den meest ernstig gestemde den lachlust gaande maakten. Ontsticht, ja verontwaardigd verlieten de meesten de kerk, en ik twijfel, of velen van die toen aan het avondmaal deelnamen, zich wel ooit opgewekt zullen gevoelen, om daar andermaal te verschijnen. Erken ik gaarne, dat vele confessioneelen het medegedeelde ten hoogste zullen afkeuren, naar mijne ervaring ligt er in dàt ijveren der orthodoxie voor vormen, en dàt hechten aan gewoonten, iets versteenends en doodends, dat het innerlijke godsdienstige leven schaadt. Ik denk dit zoo dikwerf, waar ik het werken van onzen leeraar gadesla, en eenigszins vind ik het ook in hetgeen er bij zijn eerste avondmaalsviering na zijn huwelijk voorviel, wat ik nu ga mededeelen. De week vóór dat deze plechtigheid plaats had, was het in het naburige Z. kermis. Onze jeugdige ijveraar - of ik zeg misschien juister, zijne jeugdige gade - veroordeelde het ten zeerste, dat de meeste inwoners van ons dorp zich daarheen begaven. Had hij zich op de hoogte van dat kermisgaan willen stellen, hij zou dan bespeurd hebben, dat het iets zeer onschuldigs was, daar het grootendeels bestond in het drentelen tusschen de kramen, en het kijken naar een goochelaar of koordedanser. Of er op het kermisgaan der jongelieden, die meestal den nacht uitbleven, geen aanmerkingen te maken waren, laat ik daar. Maar deze, voor wie het avondmaal eene veel te geheimzinnige en te heilige plechtigheid is, om daaraan ooit deel te nemen, zouden daar ook nu wel niet verschijnen. Onbekend met dit alles, meende hij, dat het aanstaande avondmaal eene geschikte gelegenheid aanbood om dat zondige kermisgaan voor altijd af te schaffen.

Voor dit doel werd dan de voorbereiding gebezigd, en de kermistijd voorgesteld als de oogsttijd van den satan, die daar omging als een brieschende leeuw. En om aan dit alles nu kracht bij te zetten, werden ten slotte de geloovigen gewaarschuwd, dat, als zij een voet op de kermis zetten, en dan ten avondmaal kwamen, zij zich een oordeel zouden eten, waarbij het jongste gericht met zoo treffende verven geschilderd werd, dat menigeen de haren te berge rezen. Nu, meende hij en vooral zijne vrouw, zoude er wel niemand de kermis betreden, en het avondmaal door zoo velen bezocht worden, dat er overal in de buurt, ja tot in lengte van dagen gesproken zou worden van die voorbereiding en hare krachtige werking. De dag voor het feest was daar. De kerk was eivol. Het formulier was in al zijne verschrikking met grooten nadruk voorgelezen, en de geloovigen waren uitgenoodigd om hunne schreden te richten naar den maaltijd der verzoening. Dáár stroomde het, in dominé's verbeelding, met tientallen naar den heiligen disch, maar in de werkelijkheid verzette niemand een voet. Dominé noodigde bij herhaling, zag met toornigen blik den onderwijzer der jeugd aan, of hij niet zou te bewegen zijn, maar ook deze ver-

roerde geen vin. Dominé, ziende, dat geen der broederen naderde, ging nu over om de zusters in den Heer uit te noodigen. Terstond verrees in ruischende zijde de vrouw van den prediker, en ging in een houding naar de tafel, die luide scheen te moeten verkondigen: wee allen, die mijn voorbeeld niet volgen. Maar dominé's taal aan de voorbereiding had te diepen indruk gemaakt. Een oude vrouw, die om haar hoogen leeftijd de kermis niet had bezocht, en eene jeugdige vrouw, van wier krachtdadige bekeering, onder het melken eener koe, het gansche dorp wist te vertellen, waren de eenigen, die zich waardig keurden tot de tafel der verzoening toe te treden.

Intusschen scheen dominé nog niet begrepen te hebben, dat hij den verkeerden weg had ingeslagen, om de menschen van het kermisgaan af te schrikken, en tot bijwoning van het avondmaal te dringen. Hij kwam althans dien avond nog bij den schoolmeester, en vroeg hem op zeer gebelgden toon, waarom hij en zijne vrouw, op zijne dringende noodiging, niet aan de tafel verschenen waren. Deze, geprikkeld door de wijze, waarop hem deze vraag gedaan werd, antwoordde, dat dominé zelf daar schuld aan was. Niet denkende om de voorbereiding, was hij met zijn zoontje naar de stad geweest, en had hij met hem over de kermis gewandeld, maar had daarom later bezwaar gevonden aan den nachtmaalsdisch te verschijnen, omdat dominé duidelijk gezegd had, dat zij, die hun voeten op de kermis zetten, zich aan het avondmaal een oordeel der verdoemenis eten zouden. Dominé keek zeer op zijn neus. En toen nu de meester zich verstoutte, hem mee te deelen, hoe velen zich in de gemeente zeer ongunstig over die voorbereidingspreek hadden uitgelaten, gaf dit aanleiding tot een uitvoerig gesprek, waarvan het slot was, dat dominé beloofde, wat water in den wijn te zullen doen. Daar de meester echter niet gewoon is van zijn hart een moordkuil te maken, werd dit gesprek spoedig openbaar, en kwamen velen tot de meening, dat dominé niet vast in zijn schoenen stond, of misschien, dat hij niet zijne overtuiging, maar die zijner wederhelft op den stoel bracht.

Maar dat muisje had nog een staartje.

Was geen der kerkeraadsleden tot die avondmaalsviering toegetreden, dominé achtte het noodig, het zijne daarvan te zeggen. En het gesprek, dat bij die gelegenheid ontstond, gaf aanleiding tot een voorval der vermelding overwaardig.

Dominé had namelijk medegedeeld, dat hij al lang betreurd had het verval der Christelijke tucht in de hervormde Kerk, en dat hij daarom besloten had een ontwerp van wet daaromtrent aan den kerkeraad voor te leggen, hopende op die wijze onder 's Heeren zegen eenig leven in de doode Kerk te brengen. Zagen die broeders daar vreemd van op, Smalen, de oudste ouderling, kon het niet verbergen, dat hem dit genoegen deed. Hij hield, zeî hij, hoewel hij voor zich de orthodoxe leer liefhad, in zijn ziel veel van den vorigen dominé.

Hij kende hem voor een vroom man, al had hij menigmalen moeten zeggen - zoo als de broeders wel wisten - dominé, dominé UE. gaat te ver. Dominé had dan ook nog wel eens naar hem willen luisteren. Maar om de kerkelijke tucht weder in eere te brengen, en die vóór de viering van het avondmaal in haar gestrengheid toe te passen, daartoe had hij hem nooit kunnen bewegen. En dus was het hem zeer naar den zin van dominé te hooren, dat deze hier anders over dacht.

Zoo aangemoedigd duurde het niet lang, of dominé belegde eenen buitengewonen kerkeraad, en bracht een ontwerp van een reglement op de kerkelijke tucht ter tafel.

Dat ontwerp heeft echter niemand onder de oogen gekregen, maar naar hetgeen Boerman, de jongste diaken, er mij van vertelde, moet het er potsierlijk uitgezien hebben. Daar kwamen allerlei onuitvoerbare bepalingen in voor, omtrent het niet verkoopen op den Sabbat - omtrent het strafbare van het verzuimen van de kerk - omtrent het misbruik maken van Gods heiligen naam, omtrent het niet onder tucht houden zijner kinderen, en alle dergelijke fraaiigheden. Maar het mooiste was de straf, die bij het overtreden dezer bepalingen werd voorgesteld. Vooreerst zou de schuldige van den stoel afgelezen worden. En daarna zou zijn naam geschreven worden op een zwart bord, dat in het koor der kerk zou worden opgehangen.

Nadat dominé dit ontwerp met passenden ernst had voorgelezen, lichtte hij het breedvoerig toe, en bracht onder de redenen, waarom hij zulk een reglement noodzakelijk achtte, ook bij, dat hij der gemeente toonen wilde, dat het hem ernst was met de heiligmaking. En dat te meer, omdat zijn voorganger de kerkelijke tucht geheel verzuimende, zijne onverschilligheid aan den dag gelegd had.

Zoover gekomen, viel Boerman hem in de rede. Hij had zich altijd een groot vriend van den vorigen leeraar getoond, maar daarom had hij al van stonde aan in gespannen verhouding met den tegenwoordige gestaan. En dit was niet weinig vermeerderd, toen dominé hem had zoeken te overreden, dat het zijn plicht was, des Zondags zijne bakkerij te sluiten, maar Boerman dit geweigerd had, omdat hij meende, dat hij dit om zijn huisgezin niet doen mocht. En nu geprikkeld door het voorgelezene over het niet verkoopen op den Zondag had hij daarin den toeleg gezien om hem te dwingen tot het sluiten van zijn winkel. Hij wist, dat de meeste leden van den kerkeraad dit punt gewisselijk zouden goedkeuren. En daarom achtte hij het verstandig om te beproeven, of hij het ook daarheen leiden kon, dat het ontwerp in het geheel niet in beraadslaging kwam. Daarom greep hij de eerste gelegenheid de beste aan, en sprak, toen dominé even poosde, op heftigen toon: ‘hoor ik wèl? durf UE. zeggen, dat het onzen vorigen dominé geen ernst met de heiligmaking zou geweest zijn?’

‘Zoudt gij’, vroeg dominé, ‘het tegendeel hier durven verklaren?’

‘Dat durf ik, en houd ik vol tegen een ieder die hem beschuldigen zou. Wel is waar kantte hij zich tegen het gebruik van dàt woord, maar alléén, omdat het velen in den mond bestorven lag, als een vrijpas voor hun bedorven hart. Maar des te meer ijverde hij voor de heiliging des levens. En dat zoo goed als UE. durft denken.’

‘Maar kan men dan,’ hernam dominé, ‘naar uwe meening, heiliging des levens verwachten, wáár men gebroken heeft met alle geloof?’

‘Zult UE. dat van onzen vorigen dominé beweren?’

‘Daar zal ik mij wel voor wachten, want ik ken hem niet, maar afgaande op hetgeen mij medegedeeld is door personen, die ik volkomen vertrouw, aangaande zijne opvatting van de dierbaarste leerstukken van ons allerheiligst geloof, zou ik u wel willen vragen, of neen, (ging hij voort zich tot Smalen wendende) ‘laat ik het liever onzen broeder ouderling vragen, die langer dan gij met hem bekend is, of hij mijn voorganger, al noemt hij hem burgerlijk een goed mensch, onder die geloovigen in Bijbelschen zin durft stellen, wie door 's Heeren genade het oog des geestes geopend is?’

Smalen voelde zich door deze vraag, in het bijzijn der anderen tot hem gericht, niet weinig in het nauw gebracht. Want mocht de nieuwe dominé als mensch hem minder aantrekken, met zijne prediking was hij ten hoogste ingenomen. Het was hem daaronder, of hij in zijne kindsheid verplaatst werd. In een oogenblik van vertrouwelijkheid had hij hem dit ronduit verklaard, en er bij gevoegd, dat hij menigmalen zoo bezwaard gezeten had onder de prediking van zijn voorganger, ja, dat er menige stille verzuchting voor hem ten hemel opgeklommen was, dat de Heer zijn oog voor het licht der waarheid ontsluiten mocht. Maar toch zijn hart hing aan den vorigen leeraar, al verschilde hij zeer van hem in richting, en daarom kon hij hem niet hard vallen, of openlijk veroordeelen; hij antwoordde dus met een wedervraag: ‘dominé, past het ons, den broeder te oordeelen? zegt de Schrift niet: ‘God kan alleen het hart doorgronden’?

‘Gij hebt recht, broeder, maar moogt gij u met een ontwijkend antwoord vergenoegen, waar ik u vraag, getuigenis der waarheid in het belang der rechtzinnigheid af te leggen? En mag ik dat niet doen, waar gij zelf mij uwe blijdschap betuigd hebt, dat gij nu, na 60 jaren, weder de zuivere leer van mijne lippen hoort, en gij mij verklaardet, dat de onrechtzinnigheid van mijn voorganger u meermalen tot ergernis was? Is dat zoo, schaam u dan ook niet, voor de broeders te herhalen, wat gij mij onder vier oogen hebt medegedeeld.’

Het was Smalen aan te zien, dat hij boos werd. Hij verschoot zichtbaar van kleur en sprak na een poos, terwijl zijne bevende stem zijne aandoening verried:

‘Dominé! dat gaat te ver. Mij, Pieter Smalen te zeggen, dat ik mij schaam.’ Hij zweeg een poosje. Toen ging hij voort, ‘maar ja, gij hebt recht. Broeders! ik schaam mij, maar niet over mij zelven,

of een woord in een oogenblik van vertrouwen gesproken, maar over een dienaar van Jezus Christus, die dàt woord zou willen gebruiken, om een grijsaard van meer dan 70 jaren ten toon te stellen als lasteraar, en dat van een man, dien hij liefheeft, als een trouw vriend, al heeft hij zich somtijds bezwaard, dat hij zoo verre afweek van de reine leer der waarheid.' Wederom zweeg hij een poos. Nu stond hij op, en sprak: 'na zulk eene bejegening, mij ouden man aangedaan, leg ik hierbij mijne bediening neder. En kunt gij u' - zoo voegde hij dominé toe, - 'verantwoorden tegenover de gemeente, wegens den smaad mij aangedaan?'

Dominé schrikte van de heftigheid van den ouden man. Hij gevoelde terstond, dat hij hem beleedigd had, en dat hij zich zelven benadeelen zou, indien hij toeliet, dat een ouderling, bij velen zoo hoog geacht, werkelijk zijn ontslag als lid van den kerkeraad nam. Hij stond daarom op, greep Smalen's arm, die gereed was de deur te openen, en sprak: 'Smalen, goede, beste Smalen! ik moet u nederig verschooning vragen. O vergeef het een mede-zondaar, die zich een oogenblik vergeten kon, en aan satan's inblazingen gehoor gaf. Ik was met mijn gedachten elders en wist niet recht wat ik zeî. En daarom, smeek ik u, die zoo vele jaren, een steun, ja ik moet zeggen, een sieraad van den kerkeraad geweest zijt, eene betrekking, waarin de Heer zelf u gesteld heeft, niet te verlaten, en dàt om een onbezonnen woord van een man, die in ijver voor de zuivere leer te ver ging. Kom vrome man, leg uw billijken toorn af, en neem de hand der verzoening aan, die ik u met geheel mijn hart aanbied.'

Smalen was er de man niet naar om die hand te weigeren. Weldra zat hij weder rustig op zijn plaats, en ging dominé voort met de toelichting van zijn reglement. En nu noemde hij nog als grond, om de kerkelijke tucht, onder wier handhaving Nederland groot geworden was, weder in al hare gestrengheid toe te passen, de oordeelen Gods, die in de cholera, de veepest en de dure tijden zichtbaar geworden waren. In dat alles had God bij herhaling tot Nederland geroepen: 'bekeer u tot Mij, gij afkeerig kind, en Ik zal uwe wonden heelen!'

'Maar dominé!' zoo viel Boerman hem nog eens in de rede, 'ik dacht, dat UE. de kaart van het land reeds beter kendet. Twee vijfden van de gemeente gelooven geen van deze dingen. En dat is niet vreemd. Meer dan eene halve eeuw is het, dat uwe voorgangers ons het Evangelie op redelijke wijs hebben verkondigd. En spraken zij op de catechisatie, of bij de behandeling van den Catechismus van de oude leer, dan was het, om het onbijbelsche er van in het licht te stellen, en dat deden zij op eene wijs, die het ieder die nadacht, duidelijk maakte, dat zij zelve weinig waarde aan de voorstelling der Kerk hechtten. Maar dan kunt UE. toch ook wel begrijpen, dat de denkbeelden, daar door UE. uitgesproken, velen belachelijk voorkomen, al hebben slechts weinigen de vrijmoedigheid of het verstand, UE. te

wederspreken, wanneer UE. ze als de éénig zaligmakende met nadruk voorstelt.'

Het was duidelijk te zien, dat dominé boos werd. Hij wilde spreken, maar Boerman wenkte hem met de hand, en zeî: 'mag ik, wat mij zelven betreft, er dit nog bijvoegen: het heeft mij meermalen gehinderd, dat gij, met zekere minachting van de modernen sprekende, mij veelbeteekenend aanzaagt. En daarom moet ik u zeggen, dat ik daar volstrekt niet onder wil gerekend worden, al vermoedt gij dàt, omdat ik het niet na kan laten, de partij van uw voorganger op te vatten, als iemand iets ten nadeele van hem zegt. Orthodox ben ik niet, al stem ik op lange na met hem niet in, maar ik acht hem hoog, omdat hij mij heeft doen inzien, dat er vele gebreken in de oude leer zijn, en de confessioneelen ons hoe langer zoo meer van Christus en het leven des geestes afvoeren. Ja, ik mag het niet verzwijgen, dat ik meermalen onder uwe prediking dacht: zou de Heer zulk eene voorstelling van het Evangelie goedkeuren?'

Nu kon dominé niet langer zwijgen. 'Dat is God geklaagd,' sprak hij op heftigen toon: 'Wie had ooit kunnen denken, dat ik zoo zou zijn bedrogen? Is men niet tot mij gekomen met de plechtige verzekering, dat bijna niemand hier iets van de nieuwe richting wilde weten, dat bijna iedereen de prediking van mijn voorganger ten diepste verfoeide, en dat ik het licht van het onvervalschte Evangelie maar op den kandelaar behoefde te zetten, om alle schijnbare liefde voor de moderne leer te doen verdwijnen. En nu moet ik hooren, dat twee vijfden der gemeente hare knieën voor den Baal der negentiende eeuw gebogen hebben. En dat verzekert mij dezelfde man, die mij is komen smeeken, toch niet te bedanken, omdat de gemeente met angstig verlangen uitzag naar iemand, die het Woord zuiver sneed, en bang was, dat, bij mijn bedanken, het beroep soms op een moderne zou uitgebracht worden, omdat het kiescollegie voor ver het grootste deel uit liberalen bestond.'

Hij wond zich zelf al sprekende meer en meer op, en eindigde op schrillen toon: 'En diezelfde man, die het mij deed voorkomen, dat ook hij zelf de nieuwe leer verfoeide, durft mij, die niet spreekt, dan wat de Heilige Geest mij geeft uit te spreken, in het aangezicht liegen, en mijne prediking als uit den booze veroordeelen.' En zich wendende tot de andere leden des kerkeraads, sprak hij: 'Ik laat het aan de broeders over, om te beslissen, of zij den zoodanige al of niet een knoeier, een draaier, een huichelaar willen noemen.'

Knoeier, draaier, huichelaar! dàt was meer, dan Boerman dragen kon. Daar zóó, toen hij geprikkeld, omdat dominé den goeden ouden Smalen zoo hard gevallen was, zoo bout gesproken had, mocht hij zich zelven nog afvragen: ben ik niet te ver gegaan? Thans kende zijne verontwaardiging geene perken. Hoe? hij zou zich anders voorgedaan hebben dan hij was? Neen, hij wist het zeker, dat, toen hij dominé

gedrongen had het beroep aan te nemen, hij hem gezegd had, dat hij niet orthodox was, maar dat hij toch zijne stem op dominé uitgebracht had, omdat de orthodoxen er op stonden een man in hun geest te hebben. En dan nu van huichelarij beschuldigd te worden? en wie was het, die dat deed? Was hem niet uit goede bron verzekerd, dat dominé aan de academie bepaald tot de modernen gerekend werd, en hij juist daarom onderscheiden malen het hoofd gestooten had, toen hij op beroep preekte? En mocht dominé vertellen, dat de Heer hem als Paulus te machtig geworden was, hij geloofde nu, na de lage behandeling van Smalen, en de beschuldiging hem zelven naar het hoofd geworpen, dat hij meer de waarheid zou huldigen, als hij niet van den Heer maar van den Mammon sprak. Nadat dit alles hem bliksemsnel door het hoofd gevlogen was, sloeg hij met de vuist op tafel, zoodat de inkt naar alle kanten heenvloog en dominé's witten das bijna in een zwarten deed verkeeren, en sprak: ‘wat woudt gij mij van huichelarij beschuldigen, gij, die de grootste huichelaar zijt, die er op twee beenen loopt. Of denk je niet, dat wij het weten, dat je er niets van meent, hoe vroom je moogt praten, daar je aan de academie nooit anders van de Dordsche Synode spraakt, als van “die oude pruikenboel.” Zie, om de dubbeltjes is het je te doen, want de beurs der vromen wordt alleen geopend met een orthodoxen sleutel.’

Dominé was eerst bleek als een doode geworden, maar bij dat laatste woord was hij opgesprongen,..... er volgde een tooneel, waarover de broeders liefst het stilzwijgen bewaarden.

Door bemiddeling van zekere dame is de vrede tusschen dominé en Boerman gesloten, op voorwaarde, dat het reglement op de kerkelijke tucht zou blijven rusten.

Belangrijk acht ik ook nog de mededeeling van wat er tusschen mij en dominé is voorgevallen, toen ik hem namens het bestuur van ons departement tot Nut van 't Algemeen ging uitnoodigen, om lid dezer afdeeling te worden. Toen er in onze vergadering spraak van was, wie dat doen zou, bood ik mij daartoe aan, daar ik begreep, dat zulk een uitnoodiging hem dwingen zou zich omtrent zijne denkwijze op 't godsdienstige uit te spreken, wat hij tot nu toe met opzet vermeden had, bij die enkele gelegenheden, dat ik hem ontmoet had. Tot mijn genoegen werd ik afgewacht, en vond ik ook zijne vrouw thuis. Maar eer ik het dacht kreeg ik het met haar aan den stok. Ik vroeg haar namelijk, of zij binnen kort ook iets van haar oom De l'Hirondelle gehoord, had? En op bitsen toon hernam ze, ‘het kan toch u, zijn intiemen vriend, niet onbekend zijn, dat ik alle correspondentie met een zoo lichtzinnig mensch als mijn oom heb afgebroken, sedert de Heer mij gedwongen heeft, zelve met de wereld te breken.’ Ik liet mijn oog eens gaan over het Smirnaasch tapijt, de damasten overgordij-

nen, en het echt zilveren theeservies - dat mij er alles behalve wereldbrekerig uitzag - en zeî: ‘het was mij waarlijk onbekend, mevrouw, èn wat gij mij van u zelve, èn wat gij mij van uw oom zegt. Maar gij neemt mij niet kwalijk, dat ik uw oom onder de waarlijk edele menschen blijf tellen, al weet ik, dat zijn godsdienstige begrippen in den laatsten tijd nog al veranderd zijn.’

‘Noem’, hervatte zij, ‘het kind bij zijn naam, en zeg, dat hij Spinozist, ja pantheïst geworden is, en dus een mensch, dien men niet in een huis kan toelaten, waar de Christus zich woning gekozen heeft.’

Ik weet niet, of het louter toeval was, maar zij sloeg hierbij haar oog op een ivoren crucifix, dat aan den muur hing. Ik had de ondeugende gedachte, te veronderstellen, dat zij mij wilde beduiden, in welk een zin de Christus dan nu bij haar inwoonde. En boos geworden over de wijs, waarop zij van een man sprak, dien ik hoogachtte, en wiens gemoed zij niet in staat was te peilen, vroeg ik: ‘ook niet, mevrouw, als men hem sedert jaren gekend heeft, als iemand, wien het alleen om de waarheid te doen is, en als men, vaststaande in het geloof, een ander wellicht van de dwaling zijns wegs zou kunnen bekeeren?’

Ik had het niet zoo scherp bedoeld, toch deed het mij genoegen, te zien, dat zij kleurde. Ik vond daarin eene onwillekeurige hulde aan haar oom, dien zij in haar blinden overmoed had durven smaden. Maar om mij niet in verdere moeielijkheden te steken, wendde ik mij tot dominé, en zei: ‘mijn bezoek heeft eigenlijk een bepaald doel. Onze Nutsvergaderingen zullen weldra beginnen. En nu ben ik van wege het bestuur verzocht, u uit te noodigen, dat gij lid van ons departement zoudt worden. Wij weten wel, uw vriend, Dr. A. Kuyper, heeft den banvloek over die Maatschappij uitgesproken, maar wij vleien ons, dat gij gunstiger over haar denken zult, als gij u herinnert, dat de spaarbank, het ziekenfonds en de teekenschool, drie instellingen, die hier zooveel goeds hebben gesticht, aan onze Nutsafdeeling haar bestaan te danken hebben.’

Ik had dadelijk al vermoed, toen ik bij het uitspreken van Nutsvergaderingen een kleine wenkbrauwfronsing waarnam, dat ik begonnen was aan een doovemansdeur te kloppen. En dit werd mij bevestigd, toen dominé, altijd op den deftigen preektoon, dien hij veelal aanslaat, mij toevoegde: ‘Ik dacht niet, mijnheer Tel, dat het bestuur van het Nut zulk eene vraag tot mij gericht zou hebben. Ja, ronduit gesproken, verwonder ik mij daar zeer over. Ik meende, dat ik mij daaromtrent duidelijk genoeg uitgesproken had, toen ik niet lang geleden verklaarde, dat mijn vrouw en ik besloten hadden, geene gezellige samenkomsten meer te bezoeken, waar alleen de wereld gediend, en dus de Christus Gods niet gehuldigd werd. Ik weet wel, de heeren waren toen niet tegenwoordig (wat trouwens meer gebeurt), maar ik zag toch de vrouw des burgemeesters, en deze, dacht ik, zou u wel

van dit ons voornemen kennis gegeven hebben.' Hij zag zijn vrouw van ter zijde aan, en deze knipoogde hem goedkeurend toe.

'Mag ik,' hernam ik hierop, 'even vrij als gij mijne meening zeggen. Dan begin ik u toe te stemmen, dat uw besluit wel degelijk ons ter oore gekomen, en door ons besproken is, maar dan voeg ik er bij, dat wij toch meenden, u nog eens opzettelijk daarover te moeten spreken, omdat wij (misschien ligt het aan een onjuiste overbrenging uwer woorden), niet gelooven konden, dat gij bij die verklaring onze personen, of onze Nutsvergaderingen op het oog gehad zoudt hebben.'

'Zou dan' - vroeg hij daarop - 'hier de Schrift niet van toepassing zijn: 'uwe spraak maakt u openbaar? want gij kent mijne spraak niet, omdat gij mijn woord niet kunt hooren.' En, moge ik u hard voorkomen, toch moet ik u herinneren, wat de Heer den Joden toevoegde: 'Gij zijt uit den Vader den Duivel, en wilt de begeerte uws Vaders doen.'

Weder viel hem een goedkeurend knikje van zijne wederhelft ten deel. Ik deed, alsof ik het niet zag, en voegde hem toe: 'Ik zou u zoo iets zeer euvel duiden, indien ik niet wist, dat gij meendet u nog te mogen plaatsen op het oude priesterlijke standpunt, dat, neem het mij niet kwalijk, mij belachelijk toeschijnt. Intusschen geeft deze uwe zonderlinge bijbelsche aanhaling mij aanleiding om u te vragen, of de reden, dat wij u nu niet begrepen, gelijk ik daar zoo dikwerf van anderen over hoor klagen, niet daarin is te zoeken, dat gij u niet van de taal des gewonen levens, maar....'

'Maar,' viel hij mij in het woord, 'zooals het op den kansel betaamt, mij van de heilige taal des Bijbels bedien.'

'Ik vat niet,' sprak ik, 'waarom gij die taal des Bijbels eene heilige noemt. Of zou men niet heel wat kunnen bijbrengen, wat ver van heilig is? Maar dit daargelaten, zoudt gij toch niet meenen, dat de taal des gewonen levens meer verstaanbaar zijn zou voor de groote menigte? Mij komt zoo dikwerf (ik hoorde u te weinig, dan dat gij meenen kunt, dat ik dit met het oog op uwe prediking zeg) als ik mij die opgeschroefde kanseltaal herinner, die passage voor den geest in den roman van C. Kingsley *Gist* geheeten, waar een koddebeier, meen ik, gevraagd wordt, waarom hij nooit ter kerk komt, en ten antwoord geeft: "omdat wij menschen daar niets van verstaan. Alles, wat daar gezegd wordt is voor de groote lui, maar voor ons is het gansch onbegrijpelijk. Als ik er zoo nu en dan ambtshalve zijn moet, beschouw ik mij zelven altijd als een schel visch op de markt." Uw voorganger maakte mij indertijd op dat zeggen opmerkzaam, en zeî, "dat hij van de waarheid daarvan zich volkomen overtuigd had, door zoo nu en dan eens te onderzoeken, wat de eenvoudigen in de gemeente van zijn preek begrepen hadden." En placht hij dan te zeggen, "'t is om wanhopig te worden, als je bemerkt, dat je, hoe

je ook je best doet, om duidelijk te zijn, de menschen over het hoofd praat.” Zoudt u niet gelooven, dat 'em dit voornamelijk daaraan ligt, dat men zich niet bedient van de taal, die het volk dagelijks bezigt, daar de menigte niet gewoon is te denken, of te lezen, en daarom zich in een beperkten kring van woorden beweegt?’

‘Verre van daar,’ was zijn antwoord, ‘ik heb de ervaring, dat de geloovigen mij volkomen begrijpen. De zaak is eenvoudig deze, dat mijn voorganger, evenmin als de heeren, een geopend oor had voor de waarheid, gelijk Paulus het reeds zoo juist uitdrukte: “de natuurlijke mensch verstaat niet de dingen, die des geestes Gods zijn.”

Maar juist daarom zou ik u in bedenking geven, dat gij in de kerk, meest optredende voor “natuurlijke” menschen, u van de taal des gewonen levens, die ieder verstaat, bediendet, en niet van de kanseltaal, die voor hen, die niet, of bijna niet lezen, en, zoo zij het al doen, zelden er over nadenken, abracadabra is.’

‘Gij vergeet, mijnheer Tel, dat in den tempel alleen gewijde taal te pas komt.’

‘Ik meende dat uw groote Meester zich toch ook van de taal des gewonen levens bediende, wanneer hij tot het volk sprak. Althans zijne eenvoudige gelijkenissen zijn uit het leven gegrepen. Doch ik mag niet verder treden op een gebied, dat gij zeker van alle zijden hebt doorkruist. En ik kom dus terug op uwe uitdrukking, die mij aanleiding gaf tot deze opmerkingen, “samenkomsten, waar de wereld gediend, en Christus niet gehuldigd wordt.” Mag ik u ronduit vragen: hadt gij daarbij het oog op onze winteravondpartijtjes, waar wij gewoon zijn muziek te maken, te reciteeren, of een kaartje te leggen, en ook op onze Nutsvergaderingen?’

‘Gij hebt daar den spijker op den kop geslagen.’

‘Mag ik u dan vragen, of gij elk gezellig samenzijn als zondig veroordeelt?’

‘Ik veroordeel zulke samenkomsten, waar de Christus niet is het begin, midden, en einde, ja zijn naam zelfs niet eens genoemd wordt.’

‘Maar dominé, dan hebt gij zelf u onlangs zwaar bezondigd tegen den Heer, toen gij den avond met ons bij den notaris doorbracht, want ook daar is de naam Christus u noch mevrouw over de lippen gekomen, zoo mijn geheugen mij althans niet bedriegt.’

‘Uw geheugen is juist. Ik heb mij daarom dan ook met mijne vrouw voor den Heer verootmoedigd; maar heb toch tot onze verontschuldiging te zeggen, dat dit dáár volstrekt niet te pas kwam.’

‘En,’ voegde mevrouw er bij, ‘omdat men op die wijze de wereld dient, heeft dominé mij toegestemd, dat het onze plicht is, voortaan voor uwe soirées beleefdelijk te bedanken.’

‘Ik zal zoo vrij zijn, mevrouw, mijne vrienden met uw besluit bekend te maken. Maar mag ik dominé op iets opmerkzaam maken, wat mij zonderling voorkomt - hij zegt, het kwam bij den notaris

niet te pas, Jezus' naam te noemen, en toch heeft hij over dat verzuim zich voor den Heer verootmoedigd. Mijne onwetendheid in geestelijke zaken is zeker alléén oorzaak, dat ik meen daar een kleine inconsequentie in te zien. Van meer belang vind ik, dat gij toestemt, dat het niet altijd te pas komt, Jezus' naam in den mond te nemen, en toch wilt, dat men dit altijd doen zal. Zie, als gij, of wie ook ons iets belangrijks over Jezus hebt mede te deelen, wat ons hem te hooger doet stellen, ik durf u verzekeren van de belangstellende aandacht mijner vrienden. Maar verbeeld u nu, dat men het als regel stelt, altijd van Jezus te moeten spreken, ook dan, als men niets bijzonders, hem betreffende, te zeggen heeft, zou de conversatie niet dor en vervelend worden? En wat werd daarvan voor u het gevolg? òf, dat gij immer kleine preekjes moest houden; òf, dat gij u dapper verveeldet, door altijd het gewauwel te moeten aanhooren van menschen, die niets opwekkends of onderhoudends te zeggen hadden.'

'Dàt is een nieuw getuigenis tegen den geest der eeuw, en dàt toont, hoe droevig het met den godsdienst gesteld is, dat men eenige, en dat nog wel ontwikkelde en beschaafde menschen bij elkander kan hebben, die niets weten te zeggen van den Zone Gods, die voor hen aan het kruis voldeed.'

'En die,' voegde mevrouw er bij, 'als God te eeren is in alle eeuwigheid.'

Ik hield mij doof aan dat oor, en vervolgde tegen dominé: 'Ik zou juist het tegendeel beweren, en zeggen: het bewijst voor den dieperen godsdienstzin dezer eeuw.'

'Dat wou ik u wel eens hooren uitleggen,' sprak mevrouw.

'Met genoegen' zeî ik. 'Onze vaderen meenden, gelijk nog velen heden ten dage, dat de godsdienst eigenlijk bestond in vroom praten, al was het dan ook wauwelen over het bovennatuurlijke. Wij praten er minder over, omdat wij den godsdienst zoeken in het leven naar den geest van Jezus.'

'En - met dat beweren wordt het dierbare leerstuk van Jezus' Godheid eenvoudig over boord geworpen, alsof er zonder dàt godsdienstig leven mogelijk was? Ja, stoutweg beweert men: "het doet er niet toe, hoe men over Jezus' persoon denkt, als men maar goed leeft."

Gij spreekt daar uit, wat mijne innigste overtuiging is. Maar gij brengt mij tevens te binnen een betoog, dat ik van u hoorde, toen ik het laatst bij u ter kerk was, dat er namelijk geen godsdienstig leven was, als men Jezus niet als God vereerde. Maar mag ik u dan met het oog op die bewering eens vragen, hoe gij onlangs van den Joodschen slachter Levi Israëls met zoo vele ingenomenheid kondt spreken, en hem "een vroom man noemen, wiens reine godsvrucht menigen Christen beschaamde," terwijl hij Jezus niet eens als den verwachten Messias, laat staan, als God erkent. Zie, het gaat dan toch niet op, dat er geen ware godsvrucht zonder het geloof aan

's Heeren Godheid zou gevonden worden. Ja, uw voorganger placht te zeggen: “mijne ervaring heeft mij geleerd, steeds met wantrouwen hen aan te zien, die Jezus' hoogere natuur altijd op den voorgrond stellen.” En zegt uw eigen ondervinding in den korten tijd, dat gij hier zijt, u nu niet, dat ditzelfde leerstuk voor velen een pleister is, om vele zonden mede te bedekken? Maar stemt gij mij dit alles toe, dan begrijp ik niet, dat gij zoo grooten prijs stelt op dit geloof. En dit te minder, daar Jezus nergens zegt, dat er zonder het geloof aan zijne Godheid geene zaligheid is. En zou men dit niet billijk verwacht hebben, als het eeuwig wèl of wee daarvan afhing?’

‘Dus geldt dan voor u niet die heerlijke uitspraak voor den Godmensch, toen hij weinige uren, vóór hij de verzoening van het zondige menschdom in zijn bloed verzegelde, zich zelven voor den Zoon des levenden Gods verklaarde, die weldra als rechter van levenden en dooden op de wolken verschijnen zou.’

‘Uw voorganger heeft mij verzekerd, dat geachte Schriftuitleggers beweerden, dat Jezus' goddelijke natuur juist met het oog op deze plaats zoo moeielijk te verdedigen was. Kan ik daarover niet oordeelen, ik mag u toch vragen, of het voor het minst niet zonderling is te heeten, dat men een leerstuk, waar gij zegt, dat het eeuwig wèl of wee van afhangt, op ééne, en dat nog wel betwiste plaats grondt?’

‘Maar als nu 18 eeuwen hier geen den minsten twijfel aan gekoesterd hebben, en millioenen daarop gerust de eeuwigheid zijn ingegaan?’

‘Achttien eeuwen? zou daar niet heel wat op af te dingen zijn? Maar toch, wat zou het bewijzen? Meer dan 40 eeuwen heeft men geloofd, dat de zon om de aarde draaide. En hebben niet meer dan 22 eeuwen Sakyamuni, den hervormer van Indië, als eene Godheid Buddha aangebeden, terwijl men beweert, dat het getal van hen, die dit nog doen, grooter is, dan die Jezus' Godheid erkennen?’

Dominé was niet terstond gereed met zijn antwoord. Maar Mevrouw zei, terwijl zij mij met gramstorigen blik aanzag, op fluisterenden toon: ‘Lieve, wij willen hem bij ons avondoffer den Heer opdragen.’

Ik was bescheiden genoeg om niet te verstaan, wat zij zeide, en sprak: ‘Dominé, wij zouden wel heel van ons onderwerp afdwalen, mag ik daarom nog eens terugkomen op mijne vraag: of wij op uwe medewerking voor den bloei van ons Nut mogen rekenen, en u dus voordragen als lid van ons departement?’

‘Mij dacht’, gaf hij ten antwoord, ‘die vraag hadt ge u kunnen sparen, na ons gehouden gesprek.’

‘Gewis, wanneer ik niet tot u gekomen was als afgevaardigde van het bestuur. Maar wat moet ik antwoorden, zoo gij bij uwe meening blijft, aan die heeren, en verder aan allen, die mij vragen: “waarom gij geen deel neemt aan eene inrichting, die zooveel in het oog vallend goeds in deze gemeente heeft tot stand gebracht?”

Ook dit, dacht mij, had ik u reeds duidelijk gemaakt, toen ik

zeide, dat noch ik, noch mijne vrouw, gezellige samenkomsten mogen bezoeken, waar de levende Christus niet wordt gehuldigd.'

''t Is misschien een weinig stout, maar toch meen ik, op mijne jaren, de vrijheid te mogen nemen, u te vragen, of dit overeenkomt met uwe roeping, gelijk gij die, bij de aanvaarding van uw ambt, ons zoo schoon hebt geschilderd?'

'Het ongepaste dier vraag aan een dienaar Gods' - viel mevrouw hier, natuurlijk niet weinig scherp, in - 'valt te meer in het oog, omdat u durft spreken van een ambt, terwijl ieder geloovige spreekt van de heilige bediening, waarin de Heer der gemeente zijn dienaar stelt.'

'Ik meende, mevrouw,' gaf ik haar ten antwoord, 'dat dit zoo behoorde. Maar ik heb er niets tegen, die uitdrukking nu te bezigen, omdat zij meer klem geeft aan wat ik meende te zeggen, dat namelijk dominé, bij zijn intrede als een deel der taak hem opgedragen in de heilige bediening, waarin de Heer hem dan gesteld had, ook had opgenoemd: "den levenden Christus te brengen, wáár hij nog niet gehuldigd werd." Welnu, laat ik eens voor een oogenblik toegeven, dat op onze Nutsvergaderingen dit niet geschiedt, maar dan zou ik zoo denken - 't is misschien onnoozel van mij - dat het de plicht van den dienaar van Jezus was, er naar te streven, dat voortaan den Heer de eer gegeven werd, die Hem toekomt.'

'Alsof niet', hernam dominé, 'de eerste wet van uw fraaie Maatschappij was: "geen godsdienst te behandelen."

Met uw welnemen, die wet spreekt alleen van "zich zorgvuldig te onthouden van alle partijkeuze in geschillen over godsdienst." Maar ik vraag u: is het te verdedigen, dat gij van onze *fraaie* maatschappij spreekt, waar ons dorp op vele instellingen roem draagt, die zonder het bestaan dier Maatschappij hier wel niet zouden tot stand gekomen zijn? Doch hoe dit zij, het is naar mijn oordeel met geen water der zee af te wasschen, dat zoo de Christus op het Nut behoort, gij in uwe heilige bediening te kort schiet, indien gij niet beproeft, hem dáár te brengen. Maar mag ik nog eens mijne meening vrijuit zeggen, dan geloof ik, recht te hebben, om te betwijfelen, of het uwe overtuiging wel zijn zou, dat hij dáár behoorde.'

'Dáár behoorde? Hij behoort overal erkend en gehuldigd te worden, tenzij men zijne Godheid niet gelooft.'

'Laat ons dit in het midden laten. Gij weet, ik erken in Jezus slechts den grootsten godsdienstleeraar. Maar mag ik u dit nog vragen, als Jezus thans nog op aarde was, en de inrichting onzer Nutsvergaderingen afkeurde, zou hij niet beproeven, die te verbeteren?'

Dominé zweeg een oogenblik. En ik vervolgde: 'Jezus onttrok zich toch niet aan de samenleving, en was geen vijand van gezelligheid, want gij neemt aan, volgens het 4de Evangelie, dat hij op een bruiloft verscheen.'

'Alléén om zijne heerlijkheid te openbaren.'

‘Maar het huis der maaltijden betrad hij dan toch ook, zelfs dat van een Simon.’

‘Omdat zijne goddelijke alwetendheid hem openbaarde, dat eene zondares hem dáár zoeken zou.’

‘Laat ik ook dit eens toegeven; maar dan vraag ik nog eens, of gij u den Heer ten voorbeeld neemt, als gij niet op onze Nutsvergaderingen komt, al was het maar, om die naar uwe overtuiging te hervormen?’

‘Zulk een Augiasstal te willen reinigen zou even dwaas zijn als den moriaan te wasschen.’

‘Mag zoo de dienaar spreken, die gelooft, dat zijn Heer gezegd heeft: “mij is alle macht gegeven in hemel en op aarde” en “heb goeden moed, ik heb de wereld overwonnen”?

Mijnheer Tel! van u verwacht ik geene terechtwijzingen. Ik zelf zal dienen te weten, waartoe de Heer mij, zijn onwaardigen dienaar, roept. Gij toch hebt mij duidelijk bewezen, dat gij buiten het Christendom staat. En daar dit met uwe vrienden, de bestuurders van het Nut, ook het geval is, kunt gij niet in ernst meenen, dat ik aan uwe vergaderingen zou deelnemen, en dus “wandelen in den raad der goddeloozen, staan op den weg der zondaars, of zitten in het gestoelte der spotters.”

Dus, Jezus heeft u de bekeering van zondaars opgedragen. Maar, ons, die gij als onchristenen, als heidenen beschouwt, laat gij aan ons zelven over? Hebt gij de volle verzekering, dat onze weg verkeerd, de uwe de rechte is, tracht ons dan voor den uwe te gewinnen. Maar zoo lang gij geen deelneemt aan onze Nutszamenkomsten, evenmin ons aan onze huizen bezoekt, en dus niet tracht ons tot uwe opvatting van het Evangelie te brengen, staat het bij mij vast, dat gij er niet ten volle van overtuigd zijn, dat wij dwalen, of, zoo gij het tegendeel beweert, zou ik moeten denken - ik spreek vrij mijne meening uit - dat gij u zelven te zwak gevoeldet, om u met ons in het strijdperk te wagen. En is ook dit niet het geval, dan schiet er niets over, dan dat ik geloof, dat gij zelf aan de kracht der waarheid twijfelt, of vreest, dat hij die met ons is sterker is, dan die met u strijdt.’

Het was dominé aan te zien dat hij boos werd.

‘Zijt gij gekomen’ sprak hij, ‘mijnheer Tel, om mij in mijn eigen huis te beleedigen?’

‘Verre vandaar, dominé. Maar mag ik, om u daarvan te overtuigen, u in herinnering brengen, dat gij zelf gezegd hebt, dat niet de geordende geestelijke bij uitsluiting geroepen is den broeder op de dwaling zijns wegs opmerkzaam te maken, maar dat ook ieder lid der gemeente daartoe verplicht is. En daarom meen ik geheel in uw geest te handelen, als ik ronduit zeg, dat gij, naar mijne en veler overtuiging, verkeerd doet, omdat gij u door den boozen geest dezer eeuw, den geest der bekrompenheid, partijzucht en uitsluiting laat beheerschen. Uw godsdienst is voor een groot deel zelfbehagen. Gij

wenscht bewonderd te worden; maar daar u de kennis en het talent schijnen te ontbreken, om de goedkeuring van menschen van beschaving en ontwikkeling te verwerven, schuwt gij hun omgang, en keert u tot hen, die uwe ijdelheid bewierooken.'

Dominé en zijne vrouw waren als van den donder getroffen. Had ik den spijker op den kop geslagen, en waren zij in hun harte overtuigd, dat ik niets dan de waarheid gesproken had? Ik weet het niet. Maar ik wil bekennen, dat ik weldra mijne heftigheid afkeurde, overtuigd, dat men op die wijs wel verbitteren, maar niet verbeteren kan. Ondanks mij zelven was ik verder gegaan, dan ik bedoeld had. Ik heb mij sedert jaren ten wet gesteld, geen duivel op mijn hart te smoren, maar overal, en tegenover iedereen te zeggen, waar het op staat. De waarheid te spreken was mij zóó door mijne ouders ingeprent, dat het mij nog zeer jong reeds smartte, te zien, dat er zoo weinig liefde tot de waarheid bestond, en dat achtingswaardige lui, òf uit menschenvrees, òf uit schroom om de ijdelheid van anderen te kwetsen, niet rond voor hunne meening uitkwamen. Vooral had mij dit gehinderd in hen, die als leeraars van den godsdienst, de waarheid als het hoogste moesten stellen. En toch, hoevelen had ik er aangetroffen, die naar eer, aanzien, geldelijk voordeel, maar niet naar de waarheid vroegen. Ik vreesde, dat dit met onzen jongen leeraar ook het geval was, en waar ik hem meer dan een halve eeuw in leeftijd en ervaring vooruit was, had ik gemeend, dat het mijn plicht was, hem de waarheid te zeggen, en dus te beproeven of ik hem de oogen openen kon voor het gevaarlijke van het standpunt, waarop hij verkeerde. Met dàt voornemen was ik tot hem gekomen. En ben ik anders gewoon om de bekrompenheid, eigenwaan en pedanterie van die heeren te lachen, daar men soms denken zou, dat zij de waarheid in pacht hadden, nu prikkelde mij zijn tegenspraak, ik weet zelf niet hoe. En zoo werd ik scherper, dan ik bedoeld had. Ik zag dan ook wel aan de houding van man en vrouw, dat het zaak was, dat ik mij verwijderde. Ik stond dan ook op, nam mijn hoed, en zei: 'heb ik te stout gesproken, en u zeer gedaan, ik vraag u dan verschooning, terwijl ik u verzoek te gelooven, dat alleen liefde tot de waarheid mij dreef.' Terwijl ik naar de deur ging, voegde mevrouw mij toe: 'gij gedreven door de liefde tot de waarheid? Ik zeg met den Heer: 'ga weg van mij, satan, gij zijt mij een aanstoot, want gij verzint niet de dingen Gods, maar die der menschen.'

Heb ik in enkele losse trekken den confessioneelen predikant geschilderd, gelijk wij hem overal ontmoeten, ik moet aan deze schets nog iets toevoegen, wat ik, met het oog op de aanstaande verkiezingen voor de Staten Generaal, van het hoogste belang acht, vooral ook, omdat velen, die met de zaak van den vooruitgang zijn ingenomen, niet be-

seffen hoeveel er dikwerf afhangt van de stem, die zij uitbrengen, gelijk de trage opkomst ter stembus dikwerf bewees.

Mijne patienten bezoekende was mij op meer dan ééne plaats gezegd, dat het zonde was, dat mijne drukke praktijk mij niet toeliet ter kerk te komen. Vooral zondag had dominé zoo dierbaar over de aanstaande verkiezing gesproken. Op eene hartroerende wijze had hij allen, wie door Gods genade de oogen des geestes geopend waren voor het hoog belang eener Christelijke opvoeding, er bij bepaald, hoe men toe moest zien, dat er niemand werd afgevaardigd naar de Tweede Kamer, dan die de openbare school haatte met een bitteren haat. En voornamelijk had hij het der moeder, die het eeuwig heil harer kinderen ter harte ging, nadrukkelijk voorgehouden, hoe zij zich bezondigde tegen God, indien zij niet allen mogelijken invloed bij haren echtgenoot gebruikte, opdat hij niemand anders stemmen zou, dan die door Dr. A. Kuyper was aanbevolen.

Mijne lezers gevoelen, dat mij dàt interesseerde. Om daar wat meer van te weten, begaf ik mij tot den onderwijzer. Vooraf wil ik nog het een en ander van hem zelven zeggen, omdat dit alweder licht op het zijn en werken van den confessioneelen predikant werpt.

Onze onderwijzer is in vollen nadruk een goed mensch, die leeft voor zijn groot gezin en zijn talrijke school, maar daardoor tijd noch lust heeft om zich met de vragen van den dag op godsdienstig gebied bezig te houden. Opgeleid te Haarlem op de kweekschool van Prinsen, was hij ingenomen met de vrijzinnige richting, die daar ook in het godsdienstige heerschte. Zoodoende had hij het dadelijk kunnen vinden met onze vorigen leeraar, en met hem bevriend, had hij er zich niet aan geërgerd, dat deze zich langzamerhand geheel aan de modernen had aangesloten. Meermalen had hij dan ook partij voor hem getrokken bij de meer stijven in de gemeente, maar daarom zagen deze hem met een oog van wantrouwen aan, en hadden zij hem terstond bij den nieuwen leeraar in verdenking gebracht. Niet lang was deze er dan ook geweest, of men fluisterde eerst hier en daar, en sprak het weldra luide uit, de meester was krachtdadig bekeerd, ja men wees daar op, als een zichtbaar teeken, hoe het werk des nieuwen leeraars gezegend werd.

Nauwlijks was mij dit ter oore gekomen, of ik spoedde mij naar den meester. Ik was op een zeer vertrouwelijken voet met hem. Ik had het geluk gehad zijne vrouw en een paar zijner kinderen van een zware ziekte te herstellen, en had hem, die het met zijn groot gezin zeer zuinig aan moet leggen, geen rekening als voor geleverde medicijnen gezonden. Zoodoende was hij mij zeer genegen en dorst ik hem ronduit vragen: ‘meester, wat vertelt men van u, dat gij u aan de confessioneelen hebt aangesloten?’

‘Och dokter’, sprak hij, terwijl ik zag, dat mijn vraag hem moeite deed: ‘Ik schaam mij voor u, maar ik acht u te hoog om de waar-

heid voor u te verzwijgen, en ik vertrouw, dat gij mij niet veroordeelen, maar veeleer medelijden met mij gevoelen zult.'

En nu deelde hij mij het volgende mede:

Een paar dagen na de komst van den nieuwen leeraar was hij bij dezen ontboden. Het was hem dadelijk in 't oog gevallen, toen hij bij hem binnentrad, dat hij hem zoo stuursch ontvangen had. Zonder hem de hand te reiken, had hij hem zwijgend een stoel gewezen en hem op gestrengen toon toegevoegd: 'Meester, ik moet eens ernstig met u spreken. Men heeft mij verteld, dat gij die verfoeielijke nieuwe leer niet slechts toegedaan zijt, maar haar op allerlei laaghartige wijze in en buiten de school zoekt te verbreiden. Ik heb gezegd, dat ik het voor laster hield, want dat ik niet gelooven kon, dat een man met zulk een groot gezin zoo weinig zijn belang zou kennen, ja zoo roekeloos zijn bestaan zou wagen. Ik heb er reeds met de kerkvoogden over gesproken. Deze haalden de schouders op, maar stemden het mij toe, dat zoo het waar was, het God geklaagd zou zijn, zoo men u het voorlezer- en kosterschap liet behouden. Gij zoudt dus het kostershuis moeten ontruimen, en de *f* 400, aan die betrekking verbonden, verliezen. Daarbij gevoelt gij wel, dat ik mij genoodzaakt zou zien, eene Christelijke school tegenover u op te richten, en dan kent gij de stemming der gemeente genoeg, om te weten, dat uwe school weldra leeg loopt. En daarom vraag ik u kort en goed: houdt gij vast aan die leer des duivels, en wilt gij uw vrouw en kinderen aan gebrek en hongersnood, en uwe ziel aan de eeuwige verdoemenis overgeven?'

De meester had hem gesproken van den zwaren strijd, waarin hij hem bracht, had hem gevraagd, of hij zijne overtuiging prijs mocht geven? Nu had hij beginnen te lachen, en had gezegd op smadelijken toon: 'overtuiging, overtuiging? woudt gij ook eene overtuiging hebben? Maar ik ben niet van plan met u te redetwisten, en dus nog eens: stelt gij prijs op mijne vriendschap, of moet ik u als mijn tegenstander beschouwen, u als een vijand van God en menschen bestrijden?'

En de meester was geëindigd met zijne overtuiging op te geven. Zou hij het éénig voorbeeld in Neerland zijn van dezulken, die om het lieve geld, ja wellicht om den broode, eene overtuiging, nog vaster dan de zijne geworteld, ten beste gaven?

Mijne lezers kennen nu den man, tot wien ik mij om inlichting aangaande dominé's preek begaf. En nu deelde hij mij mede, dat hij ten tekst had gelezen Spreuk. 22:6: *Leer den jongen de eerste beginselen*, *naar den eisch zijns wegs; als hij oud geworden zal zijn*, *zal hij daarvan niet afwijken.*

Hij was terstond begonnen met te verklaren, dat de Heilige Geest door Salomo's pen hier een ernstige waarschuwing voor de ouders had doen ter nederschrijven, om hen opmerkzaam te maken op het gevaar, dat hunne kinderen liepen, nu de godsdienst van de school gebannen

was, en hun den weg aan te wijzen, dien zij bewandelen moesten, om hierin verbetering te krijgen.

En nu was de eerste vraag, die de Geest den geloovige op de lippen lei: *wat is de eisch zijns wegs?* De regeering was gewoon met de wet in de hand te antwoorden, *dat er overal in het rijk voldoend openbaar onderwijs gegeven wordt*, *zoodat de kinderen worden opgeleid tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden.* Maar hij vroeg het allen, voor zoo veel zij prijs stelden op de zuivere leer, of de Christen den Staat mocht laten beslissen, wat de waarheid naar de Godzaligheid was? Neen! die geen vreemdeling in de Schrift was, wist, dat het levende brood was uit den hemel neergedaald, en ons bewaard werd in *het Woord.* Dat *Woord*, door de modernen van de school gebannen, moest weder tot de school terugkeeren. En nu riep Salomo de kinderen Gods op, om bij de aanstaande verkiezing toe te zien, wie naar de Tweede Kamer werden afgevaardigd. En zij, wien de Heere God geene onderscheiding des geestes gegeven had, moesten zich als één éénig man, scharen om den *Standaard*, dien vertrouwbaren gids.

Zoo kwam hij aan de tweede vraag: wat beschouwde Salomo als de eerste beginselen van Gods Woord? *Eerbiediging van ieders godsdienstige beginselen*, sprak de regeering, al weder steunende op de wet. Maar hij wilde den Minister, die deze wet moest uitleggen, wel eens vragen, bestaat er Christelijke deugd zonder Christendom, en kan men zich een Christendom denken, als Gods *Woord* van de school gebannen wordt, en dus de Godmensch niet het begin, midden, en eind van alle onderwijs is? Salomo wees daarom op de dierbare waarheden des algemeenen Christelijken geloofs, zoo als ze in de 37 artikelen waren beschreven. En nu was het niet genoegzaam die leerstukken met allen ijver voor te staan, neen, Nederland zou wegzinken in den poel des verderfs, indien met het *Woord* die artikelen niet weder in de school worden gebracht. Daartoe moesten alle krachten ingespannen worden, en de kreet weldra aan alle zijden worden gehoord: *weg met de godsdienstlooze school!*

En nu zou hij in de laatste plaats zijn hoorders bepalen bij de vraag, wat er geschieden zou, als de openbare school blijft bestaan, zoo als nu, en *de jongen oud zal zijn geworden?* Salomo had het zoo duidelijk aangewezen: *hij wijkt af van de eerste beginselen.* Maar als nu de Heilige Geest zoo spreekt - ging hij voort, zult gij dan geloof slaan aan de schoone toekomst, die de regeering u voorspiegelt?

Neen, ik wil u zeggen, wat de geest mij helder als het zonlicht te aanschouwen geeft: de jongen, zonder de eerste beginselen, wordt een prooi der verleiding, een kind des duivels, een brandhout voor de hel. En nadat hij dit voor zijne hoorders in de levendigste kleuren had geschilderd, kwam er in zijn stem iets krijschends en gillends, terwijl hij zich rechtstreeks tot de vaders en moeders onder zijne hoorders richtte, en sprak: Brandhout voor de hel! Ouders ontroert u die ge-

dachte niet, als zij eens van uwe kinderen gelden moest, van uwe kinderen, opgedragen aan een Drieëenig God. Van uwe kinderen, die gij met een duren eed bezworen hebt in de zuivere leer te doen of te helpen onderwijzen, van uwe kinderen in de eeuwige verdoemenis geworpen, omdat gij hebt stil gezeten bij de verkiezing, waar de zaak van het onderwijs uwe ziel in vuur en vlam had moeten zetten?

Zóóver de schets van de preek mij door den onderwijzer meegedeeld. Maar die preek, meende de meester, was slechts de voorbereiding geweest voor een plan van beweging, dat op touw moest gezet worden. Maar daaromtrent zou Boerman mij beter kunnen inlichten. Ik begaf mij dan tot dezen en vernam nu het volgende.

Van stoel komende had dominé de leden van den kerkeraad uitgenoodigd tot een samenkomst ten zijnen huize, daar hij een zaak van het hoogste belang met hen te bespreken had, in verband met zijne prediking van zooeven. En toen nu de broeders zich dáár hadden laten vinden, had hij te kennen gegeven, dat zijn gemoed zeer bezwaard was, vanwege de donkere dagen, die dreigden over Nederland aan te breken, indien het den Heere God niet behaagde, de pogingen der ware geloovigen, voor eene betere regeling van het onderwijs, te zegenen.

Wat hij als kind door zijn Godvreezenden vader had hooren voorspellen, dat de fiolen van 's Heeren verbolgenheid over de schandelijke verwaarloozing van de zuivere leer in strafgerichten over Nederland zouden worden uitgegoten, was werkelijk gebeurd. Hij had slechts weder te herinneren aan cholera, veepest en de duurte van alle levensbehoeften. En had nu het Vaderland zich verootmoedigd onder de kastijdende hand des Heeren? Neen, de onverschilligheid, waarmede de meerderheid des volks de godsdienstlooze scholen begroet had, toonde het tegendeel. En zelfs een Dr. Kuyper, die in de kracht des Heeren, zonder eenige nevenbedoeling, optrad, om aan het licht te brengen, dat de openbare school het grofste ongeloof met volle stroomen over de jeugd uitgoot, werd in de meeste dagbladen met minachting, met spot en hoon overladen, en vond alleen steun bij de aristocratie, die zich eene geloovige noemde, maar veelal in ijdel zelfbehagen en wereldlust was verzonken, en bij een menigte, die nu wel het hosanna! hem toeriep, maar morgen, als stoutmoediger spreker, of nog schitterender talent naast hem optrad, het kruist hem! zou doen hooren.

Maar zou het dan geen plicht zijn, dat allen, wien Gods genade het oog des geestes geopend had, dien trouwen wachter op Sion's muren steunden? Hij had op Salomo's opwekking daartoe dien morgen gewezen, en wilde nu de broeders een plan voorleggen, dat zij zeker zouden goedkeuren, zoo zij doordrongen waren van het hoog gewicht van den duren eed, door hen bezworen bij de aanvaarding hunner bediening, ‘dat zij in hunne harten gevoelden, dat zij door God zelven tot dezen heiligen dienst beroepen waren.’ En was dat zoo, waar hij in de

verte niet aan twijfelde, dan zouden zij als het Israël Gods zich aangorden tot den heiligen strijd onder de leus: het zwaard Gideon's en des Heeren!

Deze fraaie toespraak werd besloten met de vraag, of zij hem plechtig beloven wilden, hem als trouwe wachters op Sion's muur ter zijde te zullen staan?

Allen zwegen op die vraag, en zagen broeder Smalen aan, verwachtende van hem als oudste het antwoord. Deze was daar echter niet zoo terstond gereed mee. En nu vroeg dominé eenigszins warm: 'Hoe broeders, heeft mijne prediking in uwe harten geen vuur van ijver doen ontbranden, en zoudt gij achterblijven nu het er op aankomt, u eenige opoffering voor de zaak des Heeren te getroosten?'

'Achterblijven?' sprak nu Smalen, 'hoe kunt UE. dat zeggen, dominé; wij weten alléén dat UE. ons hebt opgewekt, om onze stem op den candidaat van Dr. Kuyper uit te brengen, maar van uw plan weten wij nog niets, wat zullen wij dan beloven?'

'Ik meende', sprak dominé, 'dat voor hen, die van den Heer geroepen zijn, het spreekwoord gelden moest, een goed verstaner heeft slechts een half woord noodig. Maar ik zal u dan mijn plan eens uit elkander leggen. Ik verdeel de gemeente in 6 wijken, naar het getal der kerkeraadsleden. Ieder uwer neme eene wijk daarvan voor zijne rekening, en ga van huis tot huis rond, om ieder die in het zieleheil zijner kinderen belang stelt, zijne dure verplichting voor te houden, om het wachtwoord, dat van boven komt, te volgen. Hij voere daartoe het zwaard des geestes met groote vrijmoedigheid, gelijk het den geloovige betaamt, die ijvert voor 's Heeren naam. En waar hij ziet, dat dit zwaard des geestes het wereldsche hart niet treft, daar late hij - altijd met hooge voorzichtigheid - doorblinken, dat er nog vromen in den lande zijn, die, evenals de wijzen uit het Oosten, hun goud en goed den Heere ten offer willen brengen. Voorts ga ieder uwer weder in zijn wijk rond tegen den dag der verkiezing, om de stembrieven in te vullen, en zoo het noodig is, de verkeerd ingevulde te verbeteren. Als men zoo alom in den lande werkzaam is, en ik meen met grond te kunnen verzekeren, dat alle de confessioneele predikanten in Nederland daartoe dringend aangezocht zijn, dan mogen wij vertrouwen, dat de partij van den vromen Dr. Kuyper in de Tweede Kamer krachtig versterkt zal worden. Ziedaar mijn plan, wat dunkt er u van, broeders?'

Vier der leden betuigden hunne ingenomenheid er mede. Boerman schudde afkeurend met het hoofd en wenkte Smalen toe. Deze sprak:

'Dominé! ik kan niet zoo met dat plan ingenomen zijn, als ik bemerk, dat UE. is. Vooral dat werken met stoffelijke middelen op de overtuiging, komt mij als gewetens-verkrachting voor. En, neem het mij niet kwalijk, maar moet men dàt niet gelijk stellen met het werken der Jezuiëten, die uitgaan van het idee: het doel heiligt de middelen?'

Dominé sloeg eerst een grammen blik op Smalen. Langzamerhand verhelderde die blik en weldra sprak hij op vleienden toon: ‘maar lieve broeder! moet ik dàt van u hooren? Zeî ik dan niet, dat het denkbeeld aangegeven is door die vromen in den lande, die evenals gij, hoogen prijs stellen op de zuiverheid der leer? Maar meent gij, dat er in hunne samenkomsten één zaak besproken, één plan genomen wordt, tenzij de naam des Heeren aangeroepen is, en de Heilige Geest getuigenis in het hart heeft gegeven? Maar ik kan hier tot uwe geruststelling nog bijvoegen, dat bij de beraadslagingen over de vraag: hoe onze partij krachtiger in de Kamer te doen optreden? het bezwaar, dat bij u oprees, ook is te berde gebracht. En toen heeft de vergadering eenstemmig in de uitspraak des voorzitters berust: ‘Dat men zich namelijk volstrekt niet over de voorgenomene wijze van werken behoefde te verontrusten. Vooreerst, omdat men vast stond in de overtuiging, dat men niets anders dan de eere Gods bedoelde. Maar ten tweede, God zou geen pogingen zegenen, die streden tegen zijn wil. Was dit het geval, dan mislukten die pogingen. En kon men uit de reeds verkregen resultaten nu niet besluiten, dat Gods zegen er op rustte?’

Of Smalen door dit antwoord overtuigd was, wist Boerman niet, wel, dat hij gezwegen had. Boerman zelf had een ander bezwaar ter tafel gebracht. ‘Dominé’, sprak hij, ‘had gezegd, dat men huis aan huis rond zou gaan. Maar hoe moest men dan nu doen met de erkende voorstanders van den vorigen leeraar, die met hart en ziel aan de Openbare school verknocht waren? Moest men hen ook bezoeken, en hen trachten over te halen, of niet?’

Ook deze vraag had dominé zichtbaar ontstemd. Toch had hij na een oogenblik nagedacht te hebben, met kalmte geantwoord: ‘Wel zeker moet men hen niet overslaan. Gij weet, onder dezulken zijn er velen, wie het meer te doen is om het aardsche brood, dan om het hemelsche. Daarbij, wie kan weten, hoe het den Heer behaagt de oogen der dwalenden voor het licht der waarheid te ontsluiten, want die met ons is, is machtiger, dan die met hen is.’

Weder was er een oogenblik van algemeene stilte, totdat dominé sprak: ‘mag ik dan dat zwijgen der broeders opnemen, als volkomen instemming, en op hunne medewerking rekenen?’

‘Dominé,’ zei Smalen, ‘het spijt mij, dat ik u in dezen niet te wille kan zijn. Duid het mij niet ten kwade, ik ben maar een eenvoudig man, maar de rust van mijn geweten gaat mij boven alles. En ik kan er niet overheen, dat dit werken in het verborgen - ik zou het niet durven zeggen, als het uit u was - een Gode gevallig werken zou zijn. En wordt dat niet bevestigd door het Woord des Heeren: ‘de menschen hebben de duisternis liever gehad dan het licht, want hunne werken waren boos’?

Dominé beet zich op de lippen.

‘En ik;’ sprak Boerman, ‘moet evenals Smalen u verzoeken, op mij niet te rekenen. Ook mij stuit dat geheimzinnige tegen de borst. En, het zal wel aan mijne onwetendheid liggen, dat ik het niet rijmen kan met wat de Heilige Geest zegt; “die de waarheid doet, komt tot het licht, opdat zijne werken openbaar worden, dat zij in God gedaan zijn.” Ja, mij staat het zóó tegen, dat ik u vragen moet, eer gij dit plan in werking brengt, nog eens ernstig na te denken, of het niet uit den booze zou zijn.’

‘Waar men staat in de genade des Heeren kan men zwijgen op zulk eene smaadrede,’ hernam dominé: ‘Mijn plan zal ik doorzetten, trots al den tegenstand, dien ik nog van broeder Smalen en Boerman mocht ondervinden. Intusschen spijt het mij, dat de zaak hier niet zooals elders die des kerkeraads zijn zal; zij zal er zeker niet bij verliezen, als ik voor de broeders, wier flauwheid en onverschilligheid mij heden bij vernieuwing gebleken is, er twee in de plaats stel wier geloof boven alle verdenking is.’

Doch ik eindig mijne mededeelingen. Mijne lezers hebben een blik geslagen in het confessionalisme, zooals het zich op ons dorp, en met kleine wijzigingen alom in ons Vaderland, ja aan alle oorden der wereld vertoont. En nu vraag ik ten slotte allen, die met mij de handhaving der Openbare school als de *levensvraag* van den dag beschouwen, maar zich zelden eenige moeite getroostten, om anderen voor haar te gewinnen, misschien wel vroeger verzuimden ter stembus te komen, of zij Jezus niet moeten toestemmen, ‘*de kinderen dezer wereld zijn verstandiger omtrent hun geslacht dan de kinderen des lichts*’?

T. TEL.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. van Westrheene.

Lady's halsband.

Een schrijver voor het tooneel heeft op een romanschrijver voor, dat hij in een paar regels tijd en plaats kan bepalen en zijn *dramatis personae*, zonder omhaal van woorden aan het publiek kan voorstellen.

Ik zal mij ditmaal, schoon geen tooneelschrijver, die voorrechten toeëigenen en verzoek mijn lezer zich een comedie-*affiche* voor te stellen, waarop hij leest:

Personen:

Jonkheer Percy Rijngold	bijgenaamd De Vogel.
De heer Thomas Fitzwalter-Smith	anders gezegd De markies.
Kapitein Ashleigh	In harer Majesteits dienst.

(Het tooneel verbeeldt de kamer van een jachthuis, in het Noorden van Engeland.)
(Tijd van den dag: na den eten.)
(Jaar: 1874.)

Jonkheer Percy Rijngold was bij zijne vrienden bekend onder den naam van: 'De Vogel,' wegens den vorm van zijn gelaat, dat aan een beminden zangvogel deed denken. Indien een kanarie van goede afkomst de veeren van zijn kopje in het midden kon scheiden, zijn snaveltje iets of wat kon inkorten, en een lichtblond kneveltje kon aanschaffen, zou hij het geval hebben kunnen omkeeren en zich 'Jonkheer Percy' hebben kunnen laten noemen, naar den heer Percy Rijngold. De gelijkenis bestond niet in het uiterlijk alleen; jonkheer Percy had iets van een vogeltje in zijn manieren en een zangerig fijn stemmetje. Men zegt dat een kanarie met een hoeveelheid hersens is bedeeld, buiten alle evenredigheid met zijn grootte; die evenredigheid bestond bij jonkheer Percy niet; hij was niet misdeeld van hersens, zooals anders meermalen het geval is met jonge aristocraatjes met vlasblonde knevels. Integendeel, als men 'De Vogel' wilde beet hebben, moest men geducht bij de hand zijn.

De heer Tom Fitzwalter-Smith was de eenige zoon van een rijken vetkooper, die niet slechts de raderen van alle mogelijke spoorwegwagens, maar ook het rad van zijn eigen fortuin heel aardig had gesmeerd. Drie jaren geleden was hij gestorven en had veel geld nagelaten; hij had Walter geheeten en den eenvoudigen naam van Smith niet goed genoeg geacht voor zijn eenigen zoon; de rijke knaap moest heeten Fitzwalter-Smith; een koppelteeken tusschen die beide namen; de voornaam Thomas werd van dien tijd af geïgnoreerd. Zijn kwalijk verborgen verrukking toen iemand hem op zekeren dag voor een markies hield, had hem dien bijnaam bezorgd. En die bijnaam, hem uit spotternij gegeven, was hem in het geheel niet onwelkom; als knechts en koetsiers hem bij dien titel hoorden aanspreken, namen zij dien in ernst op en noemden hem 'mylord', hetgeen toch altoos aangenaam was, want het hoofdgebrek van den heer Fitzwalter-Smith was ijdelheid. Ook hield hij gaarne zijn vrienden voor den gek, of speelde hun poetsen. Toen hij nog onder het gezag zijns vaders in de fabriek rond liep, met zijn zakken vol geld, had hij veel eer ingeoogst van zijn zoogenaamde geestigheid; zelfs zijn slachtoffers lachtenen klopten hem op den rug -, 'die olijke jongen!' - en zij slikten zijn onbeschoftheden met zijn champagne. Die toegevendheid vond haar verdiende loon: zoodra de oude Smith in zijn graf lag en de fabriek verkocht was, sneed Fitzwalter-Smith alle betrekking met zijn 'vrienden' af; doch de nieuwe vrienden, welke de jonge erfgenaam zich wist te maken, verdroegen zijn grappen minder goed. Er werd zelfs gefluisterd van een pak slaag en eenige blauwe boonen, doch die geruchten werden gesmoord, zoodra de held er van blijken van beterschap gaf. Hij had zijn goede eigenschappen, anders zouden wij hem niet in het tegenwoordige gezelschap aantreffen.

De laatste van het genoemde drietal, Charles Ashleigh, had geen bijzonderen bijnaam. Hij was een van die gelukkigen, die door geen enkel in het oogloopend gebrek vat op zich geven. In zijn regiment was hij bekend onder den naam van ‘Charley’; voor enkelen was hij ‘ouwe Charley’ en die enkelen wisten wat een *trouw* vriend beteekent. Geen enkele vrouw had hem ooit ‘Lieve Charley’ genoemd

en er berouw over gehad. Indien de een of ander, die het verstand niet had om te zien welk een karakter er onder zijn onbezorgd uiterlijk verborgen lag, zich een ongepaste vrijheid durfde veroorloven, kwam hij spoedig tot de ontdekking dat hij zich leelijk had vergist. In dat opzicht geleek Ashleigh op zijn lievelingshond *Lady*, die geen notitie nam van het blaffen van een keffertje, doch bij wezenlijke beleediging van zich af beet.

'Wie gaat er naar het bal van avond?' vroeg de 'Vogel,' terwijl hij (zooals men de kleinste menschen dikwijls ziet doen) in den grootsten, gemakkelijksten stoel neerviel en een cigaar aanstak. 'Gij, *natuurlijk*, Markies.'

'Ik schijn uit den toon van uw vraag te moeten opmaken, dat gij twijfelt of ik er heen ga,' merkte Ashleigh aan, toen de 'Vogel' de vraag met een toestemmenden hoofdknik had beantwoord.

Jonkheer Percy keek om, met een uitdrukking op zijn gezicht alsof hij zóo zou gaan tjilpen: 'twiet'; hij antwoordde evenwel:

'Als men aan het maken van berekeningen gaat, denkt men niet meer over hetgeen men als bewezen of aangenomen beschouwt. De verslindende trek van den Markies in bals is te wel bekend, dan dat iemand op het denkbeeld zou komen dat hij er een zou laten voorbij gaan, zonder er gebruik van te maken. Hij zou nog liever, met zijn kleeren in een laken van waterproef op zijn rug, het meer overzwemmen en op een grafsteen aan de overzijde zijn toilet maken, dan *dit* bal te verzuimen. Is het niet waar?'

'Ik denk er heen te gaan, dat is genoeg,' antwoordde de 'Markies', eenigszins onvriendelijk.

'Natuurlijk. *Gij* gaat, wat er ook gebeure; maar er zouden omstandigheden kunnen opkomen, die *ons* een van beiden zouden kunnen verhinderen het genoegen van uw gezelschap te smaken.'

'Hoe zoo? Denkt Ashleigh er wezenlijk aan thuis te blijven?'

Hij deed die vraag schielijk en er blonk een straal van blijdschap in zijn oogen.

'Volstrekt niet,' antwoordde Ashleigh. 'Ik ga er zeer zeker heen!' En hunne oogen ontmoetten elkander, alsof zij hunne degens kruisten en zeiden: '*En garde!*'

Dove la donna! Als de oogen van den éenen meneer van blijdschap schitteren, bij de enkele kans dat een andere meneer thuis blijft, kan men zeker zijn dat er een dame in het spel is, die *niet* denkt thuis te blijven.

Wie is in dit geval die dame?

Zij is boven en kleedt zich voor het bal, op mijlen afstands van het jachthuis, en wij kunnen haar wezenlijk nu niet te zien krijgen. Van méer belang is de vraag waar zij dien namiddag om twee uren was geweest.

Toen was zij op de heide en bracht een déjeuner aan een gezelschap van jagers, en haar zacht bruine lokken woeien haar om een even gezond en liefelijk gelaat als de woeste heigrond. Zij zal van avond op het bal komen, in glanzig satijn, als de schoonste bloem van het graafschap, als de koningin van het bal.

Zij kijkt met een zucht naar een gescheurd wollen kleedje en een paar modderige laarsjes, en vraagt zich af of zij wel ooit weer zoo gelukkig zal zijn, als toen zij die den laatsten keer had gedragen. Vlak in het midden van haar toilettafel staat een rood glas, met een takje heibloemen er in. De prachtige bloemruiker, dien zij mede nemen zal naar het bal, verspreidt te vergeefs zijn geuren, in het bijzijn van dat takje.

Beneden, in de eetkamer, zit een deftig heer, die insgelijks bij dat jagersdéjeuner aanwezig was, en wiens laatste gedachte, als hij zich tot een namiddagdutje zet, eer hij zich voor het bal gaat kleeden, is:

‘Welnu, ik kan toch niet verwachten dat ik haar altijd bij mij zal houden. De jonkman is rijk, en er is niets op zijn gedrag te zeggen. Heer, heer, wat vliegt de tijd om!’

Welke jonkman was rijk en op wiens gedrag viel niets te zeggen?

Op het gedrag van kapitein Ashleigh viel niets te zeggen, maar hij was niet rijk.

De ‘Vogel’ was vrij wel met aardsche goederen bedeeld - maar... o, wee, die wilde haren!

Het moet dus Fitzwalter-Smith geweest zijn, die den ouden heer door het hoofd maalde, eer hij bij den haard indutte; althans indien hij dacht aan iemand dien hij in den laatsten tijd had gezien; want hij woonde buiten en ons drietal jongelieden in het jachthuis waren de eenige jongelieden in den omtrek, die in aanmerking kwamen.

De heer Balfoure van den Heuvel was *hun* eenige buurman, en een zeer gastvrije buurman bovendien; zij kwamen er gaarne en waren altijd welkom. Er ging nauwelijks een dag voorbij, waarop niet een hunner naar ‘den Heuvel’ ging. Zij hadden een doorloopende uitnoodiging en vonden altijd op de een of andere wijs gelegenheid om er tegen vijf uren, tusschen het tweede ontbijt en het diner te zijn, als jufvrouw Balfoure thee schonk. Des avonds zong zij duetten met den Vogel, speelde *bézique* met Fitzwalter-Smith, en praatte over kunst en over reizen met kapitein Ashleigh. Zij zongen en speelden en praatten zeer aangenaam met elkander, doch de kapitein bekleedde een eerste plaats. Hij had veel gezien, en goed gezien; had wat grootsch en schoon was om hem heen in zich opgenomen, en wanneer hij er over sprak, deelde hij van die grootschheid en die schoonheid mede aan zijn hoorder, wien het gelukken mocht de veer aan te raken, die zijn beschroomdheid deed verdwijnen.

Bovendien had hij de belangstelling van jufvrouw Balfoure weten te winnen, door wat zijn medeminnaar ‘allerlei prullen’ noemde: zeldzame mossen, varen, vreemde soorten van vogels of insekten, zonderlinge effecten van licht en schaduw, waaraan de bergstreek waar zij woonde, zoo rijk is. Dat gaf aanleiding tot menigen vertrouwelijken zwerftocht en - wat inderdaad hun gelukkig jachtveld was op den dag van het hierboven vermelde déjeuner, toen een prachtige vlucht vogels, - juist in het dichtste kreupelbosch verdween, wilde kapitein Ashleigh volstrekt alleen, in een geheel andere richting, een koppel vogels vervolgen; hij schoot er evenwel geen. Hij zag echter wel een *panier*, gestuurd door een mooi meisje in een blauw wollen kleedje, dat terstond de teugels introk, onder den uitroep:

‘Hé, kapitein Ashleigh!’ alsof hij de laatste persoon ware dien zij verwacht had tegen te komen. Was zij later op de wandeling zijn gezelschap moede geworden, of was zij boos omdat hij getuige was van het beslijken harer laarsjes en het scheuren van haar kleedje? Zij nam althans onder het déjeuner geen notitie van hem en was zoo vriendelijk tegen Fitzwalter-Smith, dat zij haar vader op het denkbeeld bracht dat deze zijn aanstaande schoonzoon was. Of was zij een coquette? Neen, een coquette was zij niet.

Nu wij die vraag beantwoord hebben, zullen wij naar het jachthuis terugkeeren.

‘Ik denk dat wij alle drie gaan;’ zeide de Markies.

‘Als het mooi weer blijft,’ antwoordde de Vogel; ‘maar dat ding op wielen, onder den naam van tilbury bekend, kan maar twee personen bergen; er is een jong mensch met wien ik bevriend ben en in wiens welvaren ik het grootste belang stel en die bepaald weigert twaalf mijlen in een open kast te zitten, als het verrukkelijke klimaat hier ons een van zijn lievelings misten zendt.’

‘Wij kunnen er om raden, wie in het open karretje gaan zal,’ stelde Ashleigh voor.

‘Ik wil mijn leven niet wagen op het toeval van kruis of munt.’ Als het mooi weer blijft, ga ik in de tilbury. Als er mist komt, dat zooveel beteekent als wanneer het gaat regenen alsof het met emmers uit den hemel gegoten wordt, blijf ik thuis. Ziet, ik heb het ulieden gezegd!’

‘Ge zijt een bedorven kind, Vogel; uw mooie veeren zullen niet bederven. *Ik* zal de kar wel nemen, in alle geval,’ zei Ashleigh. - ‘Nu, wat is er?’

Die laatste woorden zeide hij tot zijn oppasser, die met een klein, doch zwaar pakje binnen kwam.

‘Een van de meiden heeft het van morgen mee van het station gehaald, mijnheer, en heeft vergeten het mij te zeggen. Het is mijn schuld niet, mijnheer.’

‘'t Is goed. Leg maar neer.’

‘Wat is het?’ vroeg de Vogel, toen de knecht weg was.

‘Een halsband voor Lady.’

‘Laat eens zien?’

‘Nieuwsgierigheid, uw naam is Percy Rijngold. - Ziedaar!’

Ashleigh wierp hem het pakje toe, waaruit een halsband kwam, licht, doch sterk, met: ‘Lady, eigendom van kapitein Ashleigh’ op het plaatje.

‘Ik houd niet van die dingen,’ zei de Markies; ‘zij roesten; ik heb liever lederen halsbanden.’

‘Een hondendief kan een leêren halsband afnemen,’ gaf Ashleigh ten antwoord.

‘Dat kan hij dezen ook, met een sleutel.’

‘Met *den* sleutel; maar dien krijgt hij niet. Het is een patentslot.’

‘Is die halsband niet te nauw voor Lady?’ vroeg de Vogel.

‘Dat denk ik niet,’ antwoordde Lady's baas.

‘Nu, ik zou hem niet om mijn hals kunnen hebben,’ zeî de Markies.

‘Is dat een reden waarom Lady hem ook niet kan om hebben?’

‘Ik wed om een guinje dat hij geen vijftien duim wijd is.’

‘Dat's gedaan!’

‘Wie heeft er een maat?’

‘Die hebben we niet noodig,’ hernam Ashleigh en deed zijn boordje af, ‘ziet, hier staat het merk op: “vijftien en een half”. Als dus de halsband mij past, moet hij zoo wijd zijn. Neemt gij daar genoegen in?’

‘Perfect!’

‘Daar dan!’

Met die woorden sloeg hij den halsband om, en liet hem dichtklappen.

Fitzwalter-Smith wierp de guinje op de tafel, ging de kamer uit en zeide iets binnensmonds.

‘Wat kunnen die rijke kerels slecht tegen verlies!’ zeide kapitein Ashleigh, en stak het goudstuk in zijn zak.

‘Zeer waar, ouwe jongen,’ antwoordde de Vogel, op veelbeduidenden toon. ‘Zij hebben een hekel aan verliezen, maar meestal winnen zij.’

‘Dat's waar,’ zuchtte Ashleigh.

‘Charley, ge hebt me niets verteld, en ik wil u niet uithooren. Maar zoudt ge niet denken dat het tijd werd om te wagen en te winnen?’

‘Goede jongen!’ antwoordde Ashleigh en stak zijn vriend over de tafel heen zijn hand toe. ‘Maar als ik nu eens ging wagen en *niet* won?’

‘Gij weet zelf best van welke kracht ge zijt. Maar ge kunt er op rekenen dat de ander niet stil zit! En hij brengt twaalfduizend pond 's jaars aan.’

‘En ik zes honderd, traktement en al. Het is een waagstuk, Percy.’

‘Vet tegen bloed! Ik wed op het bloed, Charlie, namelijk als het meisje..’

‘Neen... meng *haar* naam niet in dit gedeelte van het gesprek. Ik word akelig van de gedachte, dat zij voor geld te koop zou zijn.’

‘En als zij nu eens door iets anders gewonnen werd, terwijl gij blijft treuzelen?’

‘De menschen zullen zeggen dat ik haar om haar geld vraag.’

‘Laat hen dat zeggen, als gij haar maar krijgt.’

‘Ik moet er over denken.’

‘Hij weifelt volstrekt niet. Hebt ge gezien hoe hij ophelderde, toen hij dacht dat gij niet naar het bal zoudt gaan?’

‘Neen.’

‘Noem mij een ezel als hij haar van avond niet vraagt.’

‘Hoor eens, Percy,’ riep Ashleigh, ‘ik ben niet verwaand, maar als ik dacht dat het de vraag maar was wie het eerst om haar kwam - zou ik, hoeveel ik van haar.... och, uw taal is aanstekelijk.... ik bedoel, ik wil niet dat een ander het op een haar af van mij verliest.’

‘Onnoozele jongen,’ antwoordde de Vogel, weer in zijn gewonen toon vervallende; ‘in onzen practischen tijd zijn jonge dames, onder andere nuttige voorwerpen, voorzien van papa's, die meestal onromantische begrippen hebben van een huwelijkscontract en alle mogelijke gelegenheid hebben om die begrippen aan hun dochters mede te deelen. Ook is het bekend dat die allerliefste meisjes gepikeerd kunnen zijn, waardoor zij in de verzoeking komen van glimlachjes te geven aan meneer Misman, wanneer meneer Echtman niet voor den dag komt als hij moest. Ik zeg maar: geef “papa” geen tijd tot redeneeren en geef papa's dochter geen reden tot twijfelen. Waag, en win als ge kunt en denk niet aan het bedrag van uw inzet.’

Kapitein Ashleigh was zóo geheel vervuld van dat gesprek, dat hij den halsband vergat, die nog altijd stevig om zijn hals zat. De vrienden bleven nog eenigen tijd samen praten en gingen toen naar hun respectieve kamers, om zich te kleeden.

‘Percy, hoor eens!’ riep kapitein Ashleigh, omstreeks tien minuten nadat hij naar zijn kamer gegaan was, uit alle macht, in het portaal.

‘Nu, wat is er?’

‘Ge houdt me toch niet voor den gek, wel?’

‘Neen, ik vecht met een weerspannigen knoop van mijn overhemd.’

‘Maar gij hebt den sleutel toch?’

‘Welken sleutel?’

‘Wel, die van dien verwenschten halsband!’

‘Neen, dien heb ik niet.’

‘Er waren er twee in het pakje toen gij het open maaktet.’

‘Ja, maar ik heb ze op de tafel laten liggen.’

‘Ik kan er geen een van vinden.’

‘Vraag den Markies.’

‘Die is al weg.’

‘Weg?!’

‘Ja, hij heeft zich gekleed en is weggegaan, zonder er een woord van te zeggen. Hij heeft het karretje genomen terwijl wij afgesproken hadden dat ik het nemen zou.’

‘Dat's brutaal! Wacht, ik zal u naar de sleutels helpen zoeken. Zij liggen zeker op den grond, of onder het canapekleedje, of ergens anders,’ riep de Vogel.

Doch de sleutels lagen niet op den grond, niet onder het kleedje, noch ergens anders. Het beroemde onderzoek naar den verloren ring van den Kardinaal Aartsbisschop van Rheims was kort en oppervlakkig, in vergelijking van dat, waarmede de sleutels gezocht en te vergeefs gezocht werden. Geen plekje dat niet

onderzocht werd. Eindelijk kwamen de beide vrienden eensklaps tegelijk tot dezelfde gevolgtrekking: Het was een grap van den Markies. Een streek, om zijn medeminnaar van het bal terug te houden.

Wat zouden zij beginnen? Den halsband doorvijlen? Doch er was geen vijl in het geheele huis. Hem breken? Hij was van het stevigste staal. Hem naar beneden drukken en er het boordje over heen dichtknoopen? Onmogelijk. Hem in de hoogte schuiven en hem zóo dragen? 'Doe dat,' riep Percy, 'dan laten we hem het malle figuur maken.'

Doch zijn vriend schudde zijn hoofd. 'Neen,' zeide hij; 'het is niet gezegd dat ik de lachers op mijn kant zou hebben, en ik moet het tegendeel niet wagen. Neen Percy, ik moet thuis blijven, maar...'

Hij knarste op zijn tanden en de uitdrukking die er in zijn oogen kwam, voorspelde juist niet veel aangenaams aan den heer Fitzwalter-Smith.

'Ik heb het!' riep Percy, met een vervaarlijk hooge stem; 'vlug, oude jongen, kleed u, op uw boordje en uw das na, en neem die mee.'

'Waarheen?'

'Dat zult ge wel zien. Er is geen oogenblik te verliezen. Doe wat ik u zeg, en vertrouw op mij.'

'Wij gaan naar 'Den Heuvel,' helderde de Vogel op, toen zij wegreden. 'De oude Balfoure heeft een draaibank, en alle mogelijke gereedschappen. Hij is een mechanicus van de beste. Als we hem nog kunnen snappen, heeft hij dat ding met een paar rukken van uw hals. - Vooruit, William! Rijd, 'alsof de wolven der Apenijnen achter u aan huilden!'

'Wâblief, mijnheer?' antwoordde de man, de teugels intrekkende.

'Loop naar den bl.....! Houd niet op om na te vragen. Vooruit, als de wind!'

Dat begreep de koetsier.

Zij troffen den heer Balfoure nog juist. Toen zij het éene hek van 'Den Heuvel' inreden, blonken de lantaarns van zijn rijtuig in het andere; doch het rijtuig stond stil, op het geschreeuw van de Vogel.

'Zou de heer Balfoure, als een groote gunst, nog voor een paar minuten naar huis willen terugkeeren?'

'Is er een ongeluk gebeurd?' vroeg Fanny bezorgd, en zeer bleek wordende.

'O Heer, neen; het is alleen maar om een kleinen dienst aan kapitein Ashleigh te bewijzen.'

'O, heeft hij zich bezeerd?'

'Volstrekt niet.'

Dat gesprek had plaats voor het portier van het rijtuig, terwijl Percy het naar het koetshuis volgde; het antwoord van 'den ouden Balfoure,' op de eerste vraag, was geweest:

'Wel zeker; dat spreekt van zelf.'

Wanneer een jonge dame, zoo zonder complimenten, op haar weg naar een bal gestuit wordt, is het haar niet kwalijk te nemen als zij eenige nieuwsgierigheid naar de oorzaak van het oponthoud verraadt; wanneer zij dan over die oorzaak geheimzinnig fluisterend hoort praten, tusschen haar vader en den heer in wien zij een zeer levendig belang stelt, wordt die nieuwsgierigheid niet minder, en wanneer zij dan, in een onbestemde vrees dat er mogelijk iets vreeselijks gebeurd is, de saamgezworenen volgt naar de kamer waar haar vader zijn gereedschappen bewaart, en zij hem daar met twee geduchte nijptangen bezig ziet aan de keel van genoemden heer, dunkt mij dat zij recht heeft op een opheldering.

‘Voor de grap omgedaan, en kan hem niet weer afkrijgen,’ zeide de heer Balfoure, in antwoord op haar vragende oogen. - ‘Wees voorzichtig, lieve kind, kom niet met uw kleedje aan den nijptang; hij is vetachtig.’

‘Die kerel Smith heeft den sleutel gestolen om hem van het bal af te houden,’ fluisterde Percy, toen zij zich omkeerde om haar sleep te sparen.

De twee nijptangen bleken onwederstaanbaar. De ringen waarmede de halsband aan het plaatje verbonden was, gingen open, zonder dat het kapitein Ashleigh eenige pijn veroorzaakte. Doch de zeer nuttige werktuigen waren gesmeerd geweest en de heer Balfoure moest naar boven loopen om zijn handen te wasschen, nadat hij Fanny gezegd had dat zij bellen moest, opdat een van de dienstboden den kapitein een vertrek kon wijzen, waar hij zijn toilet voltooien kon. Percy (die best wist wat hem te doen stond) liep insgelijks weg - en toen werd het bellen een poos uitgesteld.

'Deed het erg zeer?' vroeg Fanny.

'In het geheel niet; uw vader deed het zoo voorzichtig.'

'Die lieve papa; hij zag er net uit als een tandmeester, met die tangen.'

Daarop begonnen beiden even te lachen.

'Ik hoop dat er geen twist tusschen u en den heer Fitzwalter Smith zal ontstaan over dat geval? Ik bedoel geen.... erge twist,' ging Fanny voort, terwijl zij onrustig den halsband in haar handen omdraaide.

'Er wordt tegenwoordig niet meer geduelleerd, als gij dat bedoelt, jufvrouw Balfoure,' antwoordde kapitein Ashleigh, eenigszins droog. 'Anders zouden er zulke grappen niet plaats hebben, denk ik. Gij behoeft niet bezorgd te zijn voor den heer Fitzwalter Smith.'

'Ik dacht aan hem niet,' zeide zij half bij zich zelve; doch hij ving die woorden op.

De kleinste vonk kan een kruitmagazijn doen ontploffen. Een enkele oogopslag, een kleine verandering in den toon eener stem, het omwenden van een hoofd, een zucht, kunnen even plotselinge gevolgen hebben, wanneer twee jonge menschen, tot overstroomens toe vol liefde jegens elkander, samen bij een draaibank staan, beiden bezig met een halsband die maar vijftien en een halve duim wijd is.

Zij had haar geheim verraden en zij wist dat hij het kende; toen zij haar oogen weder opsloeg, was alles afgeloopen.

'Mag ik hem hebben?' vroeg zij, op den halsband wijzende.

'Wat zegt ge dan?'

'Iets liefs natuurlijk.'

'Toe dan!'

'Als 't je blieft.'

'Als je blieft, wat?'

'Geef mij als 't je blieft dien halsband.'

'Als 't je blieft, wie?'

'Als 't je blieft, kapitein Ashleigh.

O, dat deugt niets!'

'Nu dan, lieve kapitein Ashleigh.'

'Dat is iets beter; maar het is nog niet goed.'

'Wat moet ik dan zeggen? Zeg het mij dan voor.'

'Als 't je blieft, lieve Charley.'

'Als 't je blieft, lieve Charley!'

Toen kreeg zij den halsband.

'Mijn lieve Fanny,' riep haar vader, toen hij haastig in zijn heiligdom terug kwam; 'hoe gedachteloos van u, dat ge kapitein Ashleigh geen kamer hebt laten wijzen, zooals ik u verzocht had! - Neem het haar niet kwalijk; die meisjes denken aan niets

dan aan bals. Ik vrees dat gij zeer laat zult komen; gij zult geen dames krijgen als gij u niet haast.'

'Het zal wel gaan, mijnheer; ik ben al patent geëngageerd!'

Daarop werd het inpakken in het rijtuig herhaald, en de heer Balfoure en

Fanny kwamen een half uur aan, voordat ‘het ding op wielen’ de Vogel en kapitein Ashleigh op het voorplein deed aanlanden.

Het bal werd door een landedelman gegeven, bij de meerderjarigheid van zijn oudsten zoon. Het zou een groot, vroolijk, en geen officieel feest zijn. De menschen zouden vroeg komen en laat heengaan. Het zou volstrekt niet stijf wezen, en toen Fanny met haar vader aankwam, stormden de heeren op haar los en vroegen wel vijf en twintig dansen meer dan een programma bevatten kan. De eerste van allen was de heer Fitzwalter-Smith, die met een helderen glimlach begroet werd.

Hij verbeeldde zich dat hij wanhopig op haar verliefd was, doch hij was het eigenlijk op den glans die hem als haar verloofde zou omringen. Hij zou ook verliefd geweest zijn op het zien van zulk een bevallig wezen aan het hoofd zijner tafel, en het waarnemen van de *honneurs* in zijn huis; doch behalve haar schoonheid had zij iets fijns dat hij nooit op prijs had kunnen stellen. Hij was, natuurlijk, in zekeren zin verliefd op haar, doch niet op een wijze welke Fanny Balfoure verdiende.

De heeren in ‘het ding op wielen’ waren onder hun rit overeengekomen dat zij niet zouden spreken over ‘de grap’ van den Markies. Indien hij inderdaad de sleutels had weggenomen, was zijn beste straf de ontdekking dat zijn plan mislukt was; zoo geheel mislukt, dat niemand het zelfs scheen opgemerkt te hebben. En indien hij geen schuld had, was er zoo veel te meer reden om er niet over te spreken.

‘Gij hebt gezorgd dat ge bij tijds kwaamt!’ tjilpte de Vogel.

‘En wat kunt ge u vlug kleeden!’ voegde kapitein Ashleigh er bij, terwijl hij met zijn vinger langs den binnenkant van zijn boordje streek, zooals een heer somtijds doet, wanneer hij op het punt staat een salon in te treden.

De Markies sloeg die handeling gade, met een gelaat dat duidelijk zijn schuld verried. Hij kon niets dan linnen en batist om den hals des kapteins ontdekken.

Dat kijken verried hem: Hij had de sleutels weggenomen. Toen hij het slot had hooren dichtklappen, was hij op de gedachte gekomen volgens welke hij later handelde.

Ashleigh mocht niet naar het bal gaan; dan zou hij het veld voor zich alleen hebben en als Fanny Balfoure hem maar beloven wilde dat zij zich bedenken zou, gaf hij geen zier om de gevolgen van zijn streek! Alles is geoorloofd in oorlog en liefde. Bovendien kon niemand hem bewijzen dat hij de sleutels had weggenomen. Hij zou ze den volgenden morgen op den grond, onder den haard neerwerpen, of elders, waar zij gevonden konden worden. Het zou best terecht komen.

‘Maar hoe heeft de kerel het ding van zijn hals gekregen?’ mompelde hij, toen hij zich omkeerde.

‘Gelukkig dat hij mij niet verdenkt.’

Hij besloot terstond zijn best te doen om zijn kans waar te nemen, en toen hij zich en zijn juweelen hemdsknoopjes in den spiegel bekeek en aan zijn twaalf duizend pond 's jaarlijks dacht, wanhoopte hij niet.

De gelukkige Charley ging Fanny opzoeken en vroeg om haar balboekje te zien; zijn gelaat betrok, toen hij zag dat het vol was.

‘Is dat wel eerlijk?’ vroeg hij.

‘Die eerst komt, eerst maalt; dat is regel niet waar?’

‘In gewone omstandigheden, misschien ja; maar... mag ik vragen wie gij met die voorletters D.L.V.A. bedoelt, die de beste dansen heeft?’

‘Iemand die een heerlijke partner zijn zal, als hij even goed dansen als praten kan.... Domme jongen, begrijpt gij dan niet dat gij mij De Liefste Van Allen zijt? De menschen plagen mij zoo om dansen als ik op een bal kom, dat ik die letters in de kleedkamer in mijn balboekje heb geschreven.’

‘Fanny, als we niet in een balzaal waren.....’

‘Wel, wat dan?’

‘Nu, ik zal niets zeggen...’

Fanny begreep evenwel wat hij niet wilde zeggen; doch zij nam het niet kwalijk.

‘Beste kind,’ zeide haar vader, die in dat oogeijblik voorbij kwam.

‘De heer Fitzwalter-Smith zoekt naar u. Ik heb hem gezegd dat hij u waarschijnlijk in de blauwe kamer vinden zou, omdat mevrouw Tremayne daar haar hoofdkwartier heeft opgeslagen.’

Mevrouw Tremayne, de gastvrouw, was Fanny's ‘balmama’, en de woorden van den heer Balfoure waren haar een wenk, dat zij zich, zoodra de muziek zweeg, onder de vleugelen dier dame begeven moest. Zij werd dus naar de blauwe kamer gebracht, waar ‘papa’ haar verliet.

Ik wil niet beweren dat mevrouw Tremayne en de beer Balfoure hadden samengespannen, om de plannen van den Markies te begunstigen; doch het is mogelijk dat beiden zich verbeeldden Fanny er een dienst mede te bewijzen; de gastvrouw liet Fanny althans alleen, onder voorwendsel dat zij hier of daar naar zien moest; zij gaf haar een kus, en zeide op veelbeduidenden toon:

‘Ik hoop, lieve, dat gij u zult amuzeeren.’

Fanny merkte terstond aan zekere geuren dat de heer Fitzwalter-Smith in de buurt was en ging schielijk in de *serre*, die in de blauwe kamer uitkwam.

Zij kwam er juist weer uit, toen de heer Fitzwalter-Smith de blauwe kamer intrad, en had zeer coquet een sluier van het fijnste gaas om hals en schouders geslagen. Het tochtte in de *serre* en als mooie meisjes gedanst hebben, mogen zij geen kou vatten!

‘Ik ben blij dat ik u alleen vind,’ begon hij, en ging op het puntje van de causeuse zitten, waarin zij gedoken zat.

‘Eenzaamheid kan haar bekoorlijkheid hebben, maar ik moet bekennen dat ik er op een bal niet naar verlang,’ was haar antwoord.

‘Een *tête à tête* is er toch een volmaakte zaligheid.’

‘Dat hangt van de hoofden in quaestie af.’

‘Zeg van de harten,’ hernam hij, met wat hij een onweerstaanbaren glimlach achtte.

‘O, Heer, neen, wij laten onze harten t'huis, als wij balkleedjes en witte dassen aantrekken, mijnheer Fitzwalter-Smith.’

‘Vindt gij die dubbele namen niet lastig? Het is zulk een mondvol. Als ik trouw, laat ik het “Smith” er af.’

‘Waarom het Fitzwalter niet, als het u om kortheid te doen is?’ vroeg Fanny met een ondeugend glimlachje.

‘Ik zou niet van een dame durven vergen, dat zij een naam als “Smith” aannam.’

‘Mij dunkt die naam zou te dragen zijn, mits zij van den eigenaar hield.’

‘O, wist ik maar hoe ik den eigenaar bemind moet maken.’

‘Wil ik u, als mijn nederige opinie, zeggen, hoe een heer moet handelen om... zich bemind te maken?’

‘O, als gij dat doen wildet!’

‘Nu dan; in de eerste plaats moet hij mannelijk, eerlijk en oprecht wezen; hij moet een afschuw hebben van alles wat naar valsche streken zweemt.’

De Markies was niet op zijn gemak.

‘Valsche streken komen altijd neer op het hoofd van den dader en brengen hem dikwijls een zware wond toe.’

‘In liefde en oorlog....’ begon hij.

‘Dat is een valsche redeneering, mijnheer Fitzwalter-Smith. Alles is *niet* geoorloofd in den oorlog. Men mag niet met ontploffende kogels schieten, geen schildwacht dooden, of op hospitalen vuren, of bronnen vergiftigen, of andere wreede dingen doen, waardoor het hoofddoel niet bevorderd wordt.’

‘Gij hebt slechts de helft bewezen. In de liefde dan?’ vroeg hij, voorover buigend, om haar in de oogen te zien.

‘Dat moet gij zelf uitmaken,’ gaf zij ten antwoord. ‘Men kan niet vooronderstellen dat jonge dames bekend zijn met de wetten op Cupido's krijgslisten; maar ik geloof toch dat men iemand achten moet, zal men van hem houden; dien ten gevolge moet hij niet ieder wapen ter hand nemen dat bedrog of nijd hem aanwijst.’

‘Natuurlijk niet; maar men mag zijn kans toch waarnemen!’

‘Die niet waagt, niet wint,’ antwoordde zij lachende, denkende aan wat er bij de draaibank haars vaders was gebeurd. De Markies nam die woorden als een aanmoediging op.

‘Laat mij dan van deze gelukkige gelegenheid mogen gebruik maken, om u te zeggen, wat ik hoop dat gij wel geraden zult hebben, dat uw hand het dierbaarste doel van mijn wenschen is; dat ik u hartstochtelijk bemin; dat ik niet zonder u leven kan. Neen, zeg nog niets; ik weet dat het mij moeite zal kosten u te winnen; maar geef mij tijd, geef mij hoop. Zeg dat ik mijn leven, mijn fortuin aan uw voeten mag leggen, en dat gij eindelijk mijn vrouw zult willen worden!’

‘Waarlijk, mijnheer Fitzwalter-Smith’, antwoordde zij; ‘ik was niet op zulk een uitbarsting voorbereid. Het spijt mij wezenlijk als ik u reden gegeven heb tot de verwachting van een ander antwoord, dan dat ik u voor de eer van uw aanzoek bedank.’

‘Gij wijst mij onvoorwaardelijk af?’ riep hij ontsteld.

‘Hoe kan ik anders? Kijk maar!’

Dat zeggende nam zij den dunnen sluier weg, en zie, om haar fijn blank halsje hing *de halsband.*

Op het mooiste kuiltje van haar hals blonk het koperen plaatje, met het opschrift:

LADY
Het eigendom van
KAPITEIN ASHLEIGH.

‘O, God!’ snakte hij, dan ben ik....’

‘*In den halsband gevangen!*’ zeide zijn overwinnaar droog, de kamer inkomende hij bood Fanny zijn arm en voerde haar in triomf weg.

‘Gij wonderlijke meid!’ zeide hij, buiten de kamer, den vreemden collier loshakende. ‘Hoe kwaamt gij in 's hemelsnaam op het denkbeeld van dien halsband mede te nemen?’

‘Ik weet het niet; maar toen ik dien man zag, ben ik in de *serre* gevlucht, om het ding om te doen. Maar ik wist wezenlijk niet dat... dat hij zoo ver heen was! de arme jongen.’

‘Hij heeft zijn verdiende loon. Gij zoudt geen liefde kunnen hebben voor een ploert.’

‘Dat is waar, lieve; maar een ploert zou liefde kunnen hebben voor mij.’

‘Volstrekt niet; de eerste vonk van ware liefde voor een meisje als gij zijt, zou hem tot een fatsoenlijk man maken.’

‘Dit is... zeer... lief... gezegd, Charley; maar gij moet mij beloven dat gij geen twist zult zoeken met den heer Fitzwalter-Smith.’

‘Heb ik dat dan nog niet beloofd?’

‘Jawel; maar dat was vóor... vóor...’ Zij bleef steken en plukte aan de bloemen van haar bouquet.

‘Vóor de draaibank,’ hielp hij haar lachende; ‘heeft die kleine épisode alle vroegere verplichtingen uitgewischt?’

‘Neen, maar die kleine episode, zooals gij het noemt, heeft u het recht gegeven om mij te beschermen tegen een aanzoek als dat van den heer Fitzwalter-Smith.’

‘Dat is waar; maar bedenk dat hij niets van ons engagement wist en dat ik hem daarom geen rekenschap kan vragen.’

‘En hij hield op zoodra hij zag wat er op het plaatje staat,’ pleitte zij.

‘Dat deed hij; maar wijl het nog geen gebruik is dat geëngageerde dames op die wijze gemerkt loopen, en wijl de menschlievendheid gebiedt een middel te bedenken om overtreders op andere wijze te waarschuwen, heb ik “papa” om toestemming gevraagd.’

‘O, Charley, ik had niet gezegd dat gij dat doen mocht... namelijk van avond niet!’

‘Gij hebt ook niet gezegd dat ik niet mocht.’

‘En wat zeî papa?’

‘Hij was verwonderd; hij dacht dat het de andere was; hij zei dat ik morgen bij hem moest komen.’

‘Maar hij zei toch niet “Neen”?’

‘Hij heeft geen “neen” of geen “ja” gezegd.’

‘Maar lag er geen “neen” op zijn gezicht?’

‘Ik kan geen gezichten raden.’

‘O, gij leugenaar! Hebt gij twee uren geleden niet gezegd dat... dat gij alles gedaan hebt, omdat gij dacht dat er “ja” op mijn gezicht lag?’

‘Zeer waar, maar ziet ge, ik ben niet verliefd op ‘papa.’

‘Papa’ zeide den volgenden dag niet ‘Neen.’ Nadat de heer Balfoure een lang en ernstig onderhoud gehad had met zijn dochter, wie hij zorgvuldig trachtte te beduiden wat een inkomen van twaalfduizend pond 's jaars beteekent, en dat zij hem had geantwoord, dat zij den heer Fitzwalter-Smith niet tot man wilde hebben, al had hij twaalfduizend pond daags, zeide hij ‘ja;’ en ontving kapitein Ashleigh den volgenden dag met hem beide handen toe te steken en hem terstond naar den salon te zenden, waar Fanny was.

Ik heb gezegd dat de ‘Markies’ zijn goede eigenschappen bezat; zonder zijn twaalfduizend pond, zou hij geheel en al fatsoenlijk man geweest zijn; ondanks zijn schatten, was hij op het punt het te worden en de bestraffing van Fanny Balfoure gaf hem een flinken stoot vooruit. In het eerst was hij woedend; doch toen hij alleen in het karretje naar huis terugreed, en onder het kalme sterrenlicht bedaard over de zaken nadacht, kwam hij tot de erkentenis dat hij zich als een gek had gedragen; dat zijn streek met de sleutels hem geen voordeel aanbracht; dat hij zich in een neteligen toestand had gebracht, en dat de beste wijs om er uit te geraken zou zijn, de waarheid te bekennen en de gevolgen af te wachten.

Toen de drie heeren elkander dus den volgenden dag aan het ontbijt zagen, ging hij terstond naar Ashleigh toe, legde de sleutels naast diens bord en zeide:

‘Kapitein Ashleigh, ik heb u gister avond een leelijke poets gespeeld, waarover ik mij schaam. Ik vraag u vergiffenis en ben bereid om u op alle andere manieren satisfactie te geven, indien gij niet met mijne bekentenis voldaan zijt.’

Oogenblikkelijk schoot de Vogel toe. ‘Geen woord meer;’ tjilpte hij. ‘Markies, gij hebt gehandeld als een *man.* Het *was* een leelijke streek, maar ge hebt hem uitgewischt door het te bekennen. - Kom, Charley, geef hem de hand.... Hij heeft u immers gediend zonder het te weten,’ die laatste woorden werden terzijde gezegd en hielpen de verzoening tot stand brengen.

Op den avond voor haar trouwdag ontving Fanny Balfoure een marokko lederen foudraal, met een prachtigen collier. Hij was twee duimen dik en zag er uit als een

mat gouden staaf, doch was zoo buigzaam als een slang. Er hingen drie juweelen sloten aan. Het middelste, het grootste, bevatte een photografisch portret, aan welks achterzijde gegraveerd was:

CHARLEY,
Het eigendom van
FANNY ASHLEIGH.

Er was een briefje bij het foudraal van dezen inhoud:

‘De heer Fitzwalter-Smith heeft de eer, met de toestemming van kapitein Ashleigh, mejuffrouw Balfoure dezen collier aan te bieden, ter vervanging van dien, waarmede zij hem een heilzame les heeft gegeven.’

‘Noem hem als 't u blieft nooit meer een ploert,’ zeide zij, toen zij het geschenk aan Charley liet zien.

Zij had den collier om toen zij in de kerk trouwde. Doch Lady heeft den stalen halsband nooit gekregen.

‘Malle jongen,’ zeî mevrouw, ‘ge hebt hem toch voor haar gekocht.’

‘Hij heeft om uw hals gehangen,’ antwoordde meneer.

‘En om den uwen,’ zeî mevrouw lachende.

‘Dat doet er niets toe; maar wat mijn lieveling om den hals heeft gehad, zal nooit door een hond gedragen worden.’

Suum cuique.

Een krachtig geneesmiddel.

‘Hoe rustig de tegenwoordige toestand van Europa ook moge zijn - en inderdaad heerscht er, behalve in één ongelukkig land, algemeene rust - er zijn op dit oogenblik geheime krachten aan het werk, die een tijd van groote omkeeringen voorbereiden;’ dit woord van Engelands eersten Minister, in de zitting van het Lagerhuis, 5 Aug. 1874, heeft sommigen verschrikt, anderen tot nadenken gebracht, velen verblijd, omdat de wereld door een man van zooveel gezag gewezen werd op den ernst van het oogenblik en gedwongen om op de teekenen der tijden te letten.

‘Voor niemand is het twijfelachtig, op welke geheime krachten de Minister doelt. Het is immers duidelijk, dat telkens de godsdienst, of wat men voor godsdienst uitgeeft, onder de staatkunde gemengd wordt en dat het in waarheid slechts ééne kracht is, welke allerwege die verschillende krachten in beweging zet, die door opstand te prediken of aan het bestaande zich te klemmen; - door den adel in hare netten te lokken en de hofkringen te vleien, of door de massa's naar de stembus te drijven; - door de vrije pers te veroordeelen als eene uitvinding van den booze, of door diezelfde pers te gebruiken om de domme menigte op te hitsen; - door elk middel, al ware het ook een algemeenen oorlog, heilig te achten ter wille van haar doel, - hare opperheerschappij hoopt te vestigen op de slavernij van allen.’

Met deze woorden leidt Dr. C.P. Hofstede de Groot bij zijne landgenooten een werk in, waarop wij bijzonder de aandacht wenschen te vestigen: niet maar omdat het met zijn talrijke, keurig uitgevoerde platen een populair prachtwerk belooft te worden van zeldzame waarde; maar omdat het in aangenamen, bevattelijken vorm eene geschiedenis behandelt, waarmede het tegenwoordige geslacht maar al te weinig bekend is, en waarmede het vertrouwd moet worden, zal het in den grooten strijd van onze eeuw niet bezwijken voor de sombere machten, die tot een laatsten, beslissenden slag zich toerusten.

‘Er zijn op dit oogenblik geheime machten aan het werk, die een tijd van groote omkeeringen voorbereiden.’

Ja, dit woord heeft sommigen verschrikt, maar velen verblijd, omdat de waarheid ingang zou vinden, nu ze verkondigd werd door een van Europa's groote staatslieden; dezelfde waarheid, die, ook in Nederland, jarenlang te vergeefs werd gepredikt door menigen roepende in de woestijn.

Er bestaat een samenzwering tegen den vrijen Staat, tegen de Wetenschap, tegen het Geweten, tegen den Geest, tegen de Menschheid. Over geheel Europa, over geheel de wereld heeft die samenzwering haar vertakkingen; ze heeft haar middelpunt te Rome, haar medeplichtigen overal; rijk is ze in blinde werktuigen, invloed, goud. Geen leus is haar te heilig, geen middel te slecht; ze is georganiseerd met gadeloos talent, met de sluwste berekening; ze werkt voort met volslagen gewetenloosheid, met taaie volharding. In Spanje moordt ze, Frankrijk verlamt ze, in Duitschland voert ze strijd tegen het wettig staatsgezag, in Nederland ondermijnt ze de school.

En in Nederland vindt ze tegenover zich een flauw, vaag, slaperig liberalisme, dat van ‘onverdraagzaamheid’ mompelt en voornaam neerziet op godsdienst en godsdienstverschil. Daarbij een zoogenaamd Protestantisme, dat in zijn Clericalismus en gezagsbeginsel en schoolbestrijding meer een bondgenoot dan een tegenstander is van het voortdringend en voortschuifelend ultramontanisme.

‘De Geus is niet dood, hij slaapt,’ roept men ons toe.

Diep is zijn slaap.

Wij willen hem niet wakker schudden, nog niet wakker schudden althans. We willen geen geloofshaat.

Maar wakker schudden willen wij den geest van het Protestantisme, den geest der vrijheid, der zelfstandigheid, der ontwikkeling.

Die geest slaapt in Nederland. Het machtigste protestantsche kerkgenootschap is ten prooi van het Clericalismus, aan den ongeest der verdeelende, verlammende, bedwelmende, gewetenverkrachfende orthodoxie. En wie aan die Kerk, walgend van haar geharrewar en jezuïeterij, den rug toekeeren, zij beschouwen veelal Protestantismus; en christendom, en godsdienst als verouderd; zij vergeten, dat het protestantismus de bron is van hun vrijheid, de voorwaarde der ontwikkeling, het plechtanker van Neerland's zelfstandig volksbestaan. Meelijdend halen ze de schouders op over de godsdienstvragen, blind voor de beginselen die in dezen vorm elkander bestrijden op leven en dood.

Intusschen, in twee provinciën is de Openbare school een erkende leugen; ultramontanen, met de handhaving der wet belast, heulen met de wetsovertreders; ministers koopen met concessies stemmen voor hun dubbelzinnige politiek; vaderlandlozen worden ingeschoven in gewichtige ambten; de geschiedenis des Vaderlands wordt verduisterd, het opkomend geslacht onwetend gelaten van zijn groot verleden; de kloosters vermenigvuldigen; de priesters regeeren Limburg en Noord-Brabant; tegen de school, die vrije ontwikkeling wil, wordt storm geloopen....

Nederland moet weder hooren wat het Protestantismus is, wat het deed, wat het leed, hoe het worstelde tegen den priestergeest. Nederland moet zich verdiepen in de beginselen van het Protestantismus, om verfrischt, verjongd te verrijzen uit dat bad der wedergeboorte.

Daarom verheugen wij ons van ganscher harte in de verschijning van *De Geschiedenis van het Protestantisme*, *op nieuw verhaald door Dr. J.A. Wylie. Voor Nederland bewerkt door Dr. C.P. Hofstede de Groot* (Amsterdam, Gebr. Kraay). Degelijkheid van inhoud, bevattelijke vorm, aantrekkelijke uitvoering stempelen het

tot een boek, dat in onze beschaafde kringen echt godsdienstig leven, warme vaderlandsliefde kan wekken en krachtig medewerken tot herleving van den gezonden Nederlandschen volksgeest.

‘Maskers af!’ is de leus van den wakkeren Aart Admiraal, bij zijn betoog: *Dr. A. Kuyper is geen vertegenwoordiger van het Nederlandsche volk. Een woord ten gunste der kinderen en Gemeente-kassen* (Schoonhoven, S. & W.N. van Nooten). Niet in parlementaire phrasen, maar met ronde mannentaal bestrijdt hij den Amsterdamschen Kamer-clericaal: ‘Onder het masker van anti-revolutionaire omwenteling bewerken, de Staatsmacht knotten, als 't kan verlammen; de kerkelijke heerschappij er bovenop helpen. De volksschool opruimen en de kinderen laten bepreeken door Jan Rap en zijn maat. Hij is vast overtuigd, dat de landlieden ezels zijn, die genoeg hebben aan de distels van zijn klerikalen bodem. Wij, eenvoudige leeken, zijn niet wijzer. Wij hebben toch niets aan de ontwikkeling en de kennis die ons op de volksschool ten deel valt, en dus moeten wij enkel maar in *De Standaard* lezen, ten minste als wij lezen geleerd hebben. Zoo niet, ook goed, dan moet de inwendige zendeling maar voor ons lezen uit dat eenig blad, dat voor ons het brood des levens is..... Voorts brandt hij van liefde voor onverdraagzaamheid. In deze vurige liefde loopt hij storm met zijn mannen op de grondwet, omdat deze wet er veel te veel op uit is om de Nederlandsche burgerij zoo weinig mogelijk te verdeelen. Vooral is dit met artt. 169 en 194 het geval. Dat zijn vervloekte artikelen. Als die er niet waren, dan zou hij veel gauwer met zijn zendelingen in de school staan voorlezen uit *De Standaard.* Die moeten dus weg of ze moeten zóó week worden dat hij er met zijn troep zendelingen en zijn balen *Standaards* doorheen kan. Daarop gaat hij nu los. Zijn liefde voor onverdraagzaamheid gaat zóóver dat hij haar allerwege onder de zijnen verbreidt met een ijver alsof 't levensbrood ware. Ware? Neen, het *is* des Kuypers levensbrood, levensdrank, levenslust, levenskracht, levensdoel. Onverdraagzaamheid is zijn alles.....’

‘Neen, zegt A. Kuyper, gij moogt niet met andersgeloovigen op denzelfden bodem staan. Aan de valsche dooreenwoeling stelt mijn God een perk. Daarom verdeel ik de kinderen in kampen. Ik sta aan 't hoofd van het heilige kamp. Gij moogt de kinderen niet blootstellen aan de besmetting der volksschool. Naar mijn Kerk en naar mijn *Standaard* met hen - of naar de hel. Ziedaar uw Dr. Kuyper. Gij hoort wat hij niet hebben wil en gij hoort tevens dat hij er niet tegen opziet te dreigen met zijn eigengemaakten God, zijn God van onverdraagzaamheid, en de godsdienst te slijpen tot een tweesnijdend zwaard.....

Weg met de klerikalen: Dr. A. Kuyper en zijn Ultramontaansche vrienden! Zij vertegenwoordigen het leger van Don Carlos, maar niet het Nederlandsche volk!’

Deze woorden zijn hard. Maar ze zijn voor kiezers bestemd, die bewerkt worden door clericale geveinsdheid, in de tale Kanaäns gehuld; ze worden uitgesproken in dagen, waarin de volksschool, dat is de toekomst van Nederland op het spel staat; zij zijn gericht tegen den sluwsten clericaal onder de Protestanten; ze moeten een volk wakker schudden, dat door femelende kerktaal zich in slaap liet wiegen; ze moeten de geveinsde gemoedsbezwaren als Protestantsche-priester-kiesmanoeuvre doen kennen.

In zoo ernstige dagen tegenover den bondgenoot der Ultramontanen geen verschooning, geen gesuikerde phrasen, geen beleefde huldetjes aan talent en redenaarsgaven.

Het heil van den Staat, de volkseenheid, de ontwikkeling van het opkomend geslacht staan op het spel. Tegenover het Clericalisme geen convenientie, voor het Clericalisme geen genade.

Admiraal's beschouwing over het verband tusschen huis en school verdient ook in meer kalme dagen ernstige overweging.

Brievenbus.

II.
Naar een groot model.

Wel Edele Heer Redacteur!

Zoo op het oogenblik ontvang ik nevensgaanden hoogstbelangrijken brief van mijn onsterfelijken vriend B. Vis. Natuurlijk zal hij opgenomen worden in de '*Koekoek*'; maar daar dit blad, ofschoon onder hoog patronaat staande, tot heden al even weinig lezers telt als zekere *cacographie*, zou ik, als het niet al te onbescheiden is, er ook wel een plaatsje voor willen vragen in den alom verspreiden *Tijdspiegel.* Daar er niets geen haast bij is, verzoek ik u dringend hem onmiddellijk te laten afdrukken, opdat hij nog onder de ooge kome uwer lezers vóór den gewichtigen dag die over het lot van zoovelen, ten minste van enkelen zal beslissen, en alzoo de rampen afgewend worden, die het lieve Vaderland, het vorstelijk stamhuis, de kostbare parel ons door het voorgeslacht toevertrouwd enz. enz. Zie verder alle couranten van welke kleur, en alle strooibilletten van welk formaat ook.

Uw Dw. Dienaar
AVIS.

Open brief van B. Vis aan Avis.

Amice!

Wij ontmoeten elkander dagelijks op de societeit of in de fabriek, en daarenboven ziet men ons zoo dikwerf te zamen, dat men ons wel eens spottenderwijze de Siameesche broeders noemt. Ik heb dus alle gelegenheid om met u te spreken over hetgeen ik u te zeggen heb. Daarom vat ik de pen op, en zet mijn gedachten op het papier, en geef u dezen brief niet in handen, maar zend dien op zeer officiëele wijze naar uw bureel. (Zoo noemt gij immers dat ding, en niet meer *bureau?*)

Wat ik u heb mede te deelen is van confidentiëelen aard, eigenlijk heeft er niemand iets mede te maken en zal er ook niet licht iemand belang in stellen. Natuurlijk schrijf ik u dus een 'open brief', daarin volgende het voorbeeld van vele wijzen en edelen. Wat ik evenwel niet kan navolgen, en toch zoo gaarne wilde, is die gewrongen stijl of die uitgezochte beeldspraak, waardoor sommige uitverkorenen van ons geslacht, die ook al niet veel meer te zeggen hebben dan ik, zich toch inderdaad den schijn weten te geven van iets hoogbelangrijks mede te deelen.

Over hetgeen ik u nu wilde schrijven hebben wij elkander dikwijls en tot vervelens toe onderhouden. Daarom verzoek ik u, als gij dit schrijven plaatst in uw blad '*de Koekoek*' (zoo juist door u genaamd toen ik het mijne '*het Roodborstje*' had gedoopt), dat gij onmiddellijk uw verbazing te kennen geeft over de volmaakte overeenstemming onzer denkbeelden en over de sympathie die gij vindt bij iemand zoo ver boven u verheven of - wilt gij liever - zoo ver beneden u geplaatst, wat, zoo als gij zelf het beste weet, in courantenstijl ongeveer op hetzelfde neerkomt.

Maar waarover zal ik u schrijven?

Ik verklaar u, mijn hooggeschatte vriend, met alle oprechtheid die in een briefschrijver maar denkbaar is, dat ik het zelf nog niet weet. Het behoeft ook nog niet, dat is bepaald van later zorg. Het voornaamste is, dat het *Koekoek*-, en kan het zijn ook het *Tijdspiegel*-lezend publiek wete, dat ik, ik B. Vis, aan het schrijven, misschien zelfs wel aan het denken, ben, en men dus al vast de offers van erkentelijkheid gereed make die men aan mijne voeten zal nederleggen.

Waarover ik evenwel *niet* zal schrijven staat al bij mij vast. Niet over het *restitutie*- of, zoo als die dame die gij even goed kent als ik altijd zegt, *prostitutie*-stelsel. Dat ding is alweder van de baan af (ik meen altijd de RE*stitutie*), en kan evenals zoo vele andere Shibboleth's, die een tijd lang goede diensten hebben gedaan, op de rommelkamer geborgen worden, om later wellicht wat opgepoetst of in een ander lijstje gezet weder voor den dag te worden gehaald. Voor het oogenblik *requiescat in pace.*

Ook niet over de hondsdolheid. De muilkorf is denzelfden weg gegaan als de restitutie. En evenals Phylax en Bijou op hun achterste pootjes staan voor den Voorzitter der Tweede Kamer, kwispelstaarten nu dankbare Burgerplichters, en halve Haagsche liberalen, en blaffen den lieven Minister en den vrijzinnigen Wintgens een vroolijk loflied toe.

Wat ik evenmin wensch te behandelen zijn de spoorwegen, zelfs niet de spoorweg-quaestie. Noch gij, noch ik hebben eenige de minste kans om candidaat gesteld te worden voor de 2de Kamer. Welk belang kunnen wij dan hebben bij zulk een nietige zaak? Men zal het zelfs niet der moeite waard vinden om onze stem te koopen door het vooruitzicht van zulk een stukje ijzeren weg. Ik bid u, waarom zouden wij ons dan warm maken?

Meent gij dan dat ik met u gedachtenwisseling wil houden over rechterlijke organisatie, vermindering van gerechtshoven enz. enz.? Och, och! alsof wij arme leeken iets zouden kunnen begrijpen van hetgeen al die advocaten en wetgeleerden, die onze Kamers onder hare leden tellen, maar niet in het reine kunnen brengen. Mij dunkt dat voortdurend schipbreuklijden van alle voorgestelde veranderingen is het beste bewijs dat men de volmaaktheid meent bereikt te hebben. Misschien zou toch één voorstel kans tot slagen hebben, als het maar niet al te radicaal ware, namelijk om in plaats van elf, elf maal elf gerechtshoven te creëren en dan aan ieder Raadsheer een tractement van *f* 10.000 toe te leggen!

'Maar,' roept gij ongeduldig uit, 'waarover wilt gij dan toch in 's Hemels naam handelen? Over onze defensie?' Mijn waarde Avis, ik ben geen nihilist en kan niet spreken over wat niet bestaat. 'Over Kerk, Synode, Synodale wijsheid?' Hetzelfde antwoord. 'Over kunst, tooneel, letterkunde?' *Iteretur mixtura.* Mijn oude vriend, betoom uw ongeduld. Schreef ik voor u alleen, ik zou het u dadelijk zeggen, maar gij weet het, open-briefschrijvers hebben andere belangen en hoogere plichten. Zij moeten zich geen al te hoog denkbeeld vormen van de vlugheid van begrip hunner lezers, maar hen behoorlijk voorbereiden op de gewichtige zaken, die eerlang komen zullen.

Dit is mijn eerste brief, haast had ik gezegd artikel. In den XI^{den} hoop ik u het onderwerp dat ik behandelen wil bekend te maken. Had ik nu maar een Engelsch

versje om mede te eindigen, maar helaas! ik heb de groote *revivalisten* nog niet gehoord. *Non cuivis homini contingit adire Londinium.*

Als altijd
26 Mei '75.
t.t.
B. VIS.

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

Aphoristische gedachten over God, geest, enz.
Voor niet-geleerden, maar die denken willen.

> ‘Whether any of the following thoughts have been conceived by others before me or no, I cannot pretend to say; for as they spontaneously occurred to my mind, I minuted them down, without ever taking the trouble of inquiring into their origin or derivation.’
> STERNE, *in his Preface to Vol. II of his Koran.*

‘*In's Inn're der Natur dringt kein erschaff'ner Geist*, d.i. In 't binnenst der natuur dringt geen geschapen geest’ - was het woord van Haller, dat, ook na ruim eene eeuw en bij alle vorderingen der wetenschap, nog niet ter onwaarheid werd. Wij zien uitwerkselen van oorzaken, maar begrijpen de krachten en werking veelal niet. - Men vrage den sterrekundige wat aantrekkingskracht - den physioloog wat leven is - den zielkundige hoe éene gedachte ontstaat, ja den arts hóe menig geneesmiddel werkt wat hij voorschrijft, en wij stuiten op evenvele onoplosbaarheden. Ons weten is stukwerk, en ons onderzoeken maakt intellectuëel alles stuk, in zooverre als ons leeren kennen analyse is, en wij de dingen en hunne eigenschappen afzonderlijk en als punt voor punt beschouwen. Ontleding doodt.

Wie bij zijne beschouwingen tot den allerlaatsten grond wil doordringen en van geen gegeven punt uitgaan, ook niet van het onmiddellijk bewustzijn van zichzelf en zijn eigen bestaan; wie denkende nog niet wil aannemen dat hij is en denkt, handelt als iemand, die zoolang wil graven tot dat hij ten laatste geen bodem meer vindt, maar daarbij vergeet, dat hij zelf dient te staan, en dan ook ergens op te staan. Wij kunnen niet anders dan - en daarom staat het ook ons vrij, om ons ten laatste te beroepen op een onmiddellijk bewustzijn [*sum cogitans*], dat trouwens door elke gewaarwording en iedere gedachte en elke zielsuiting wordt bevestigd.

Hieraan te willen twijfelen is dan ook meer eene kunstenarij of goocheltoer van de studeerkamer en eene geleerde hallucinatie, dan degelijk werk. Indien ergens dan hier geldt het *quod semper et ubique et ab omnibus* [wat altijd en overal en door allen is aangenomen]. Dit is de ware katholiciteit, terwijl de tegenspraak eene verstandelijke ketterij mag heeten, gelijk dan ook de wijsgeeren die zoodanigen grond niet willen aannemen, in menige inconsequentie vervallen en te ieder oogenblik met zichzelven in tegenspraak treden.

Eene andere bron van verwarring en eene belemmering op het gebied des wetens en der mededeeling vooral van geestelijke dingen is dit, dat onze waarneming steeds zoo oppervlakkig, onze kennis zoo gebrekkig blijft en onze taal geheel zinnelijk is, ook in die woorden waarmede zij het afgetrokkene, het abstracte poogt uit te drukken.

En toch kennen wij aan vele dier abstracte of gedeeltelijk abstracte voorstellingen, aan eigenschappen der dingen realiteit toe, terwijl zij niet zoo reëel bestaan, zelfs al maken zij inderdaad het wezenlijke en degelijke uit. De deugd, het kwade en goede, de zonde en zoo ook de wetenschap e.z.v. heeft op zichzelf evenmin een bestaan als krom en recht, fraai of leelijk. Er zijn deugdzame, wetende menschen, edele of booze daden, gelijk er kromme of rechte, leelijke of fraaie voorwerpen zijn. Er is geen kracht zonder iets krachtigs. Dat men dit niet in acht nam veroorzaakte dikwerf vreemde misvatting en verwarring, en deed vaak vermeende wezens scheppen en zien.

Houdt men evenwel dit in het oog, dan worden vele vragen welke men opwerpt zeer gewijzigd; andere worden van de rol geschrapt, of zijn alleen hiermede te beantwoorden, ‘dat men die niet moest doen’. - Zoo verandert de vraag naar den oorsprong des kwaads in deze: - ‘hoe komt de mensch tot kwaaddoen?’ en wordt dat wat vaak aprioristische philosophie of theologie bleef op het gebied der empirie en anthropologie, de ervaringsleer of menschkunde, overgebracht.

Eene rechte, juiste onderscheiding in dezen is noodig, omdat men anders gevaar loopt om op vele dingen toe te passen wat daarop niet toe te passen is, dat men, een verkeerde methode volgende, ze beschouwt en behandelt op eene wijze, waarop zij niet moeten beschouwd worden. Zoo deed zeker geleerd mathematicus, naar wij meenen Kästner, nadat hij schoone muziek had gehoord, de vraag: - ‘maar wat wordt nu eigenlijk daardoor bewezen?’

Wij willen allerminst beweren, dat alles zoo geheel op zichzelf en als door afzonderlijke vermogens van den geest zou moeten worden gadegeslagen en beoordeeld. Die geest is eene éenheid, evenals ons lichamelijk wezen, mogen zijne zoogenaamde vermogens ook, evenals

onze zintuigen, in aard en althans in werking verschillen. Men make daarom desnoods onderscheiding, geen schieding tusschen die vermogens, en houde altoos in 't oog, dat het steeds dezelfde geest blijft, die daar en dan slechts meer in eene bepaalde richting werkt. Men zette, na de beschouwing dier gepraesumeerde deelen, altijd het voorwerp weder in elkander, evenals men het menschelijk lichaam, wanneer men van ademhalings-, voedings-, zenuwstelsel spreekt, toch als een organisch geheel erkent.

Eveneens nu als bij de waarneming van zinnelijke voorwerpen veelal meerdere zintuigen hunne diensten moeten bewijzen, en dezer overeenstemming onze kennis daarvan bevestigt en vermeerdert, en gelijk daar nu eens een enkel, dan twee, drie of meerdere zintuigen worden aangewend, zoo is dat ook het geval met de dingen die des geestes zijn, terwijl nu het eene dan het andere vermogen de hoofdtaak heeft. Er zijn louter verstandszaken b.v. rekenen, mathesis e.z.v.; andere zijn in de eerste plaats met gemoed en geweten te beschouwen of te beoordeelen.

Wie in dezen bij eenzijdigheid volharden, alles slechts voor de rechtbank des verstands trekken wil, die vervalt tot inconsequentiën, die in hooger opzicht onhoudbaar worden. Men denke aan Lalande, die zeide, dat hij het heelal doorzocht, maar nergens God gevonden had, of aan het woord van Broussais, die voorgaf, dat hij aan niets geloofde wat hij met zijn ontleedmes niet ontdekte. - Met het verstand alleen te rade te gaan, zou iemand tot een onmensch of schurk - met het gemoed alleen, tot een dweper of dwaas - met het geweten of rechtsgevoel alleen hard en onrechtvaardig maken.

De aard en soort der gronden voor de aanneming, de bewijsvoering als wij het alzoo mogen noemen, verschillen derhalve naarmate van den aard der dingen, die daardoor bewezen of aannemelijk gemaakt moeten worden. In dezen alles slechts uit de logika of uit de empirie te willen putten, tenzij men deze in wel ruime beteekenis neme, is even verkeerd, als wanneer iemand het geluid wilde proeven, den smaak der spijzen hooren. Dan kan ik mij er niet van verzekeren, niet in den volsten zin van het woord wéten, of mijn trouwste vriend mij inderdaad genegen is, of eenig vader of moeder hun kind liefhebben. Daarvoor reeds ben ik gewezen op zulk geloof als ik zou willen noemen '*het weten van het hart.*'

Uit het hierboven gestelde vloeit tevens voort, dat wij de dingen slechts zoo en in zooverre kennen, als zij ons verschijnen, en wij tot inzicht van hun aard en eigenschappen, van hunne krachten en werkingen zijn gekomen, terwijl sommige daarvan ons lang - andere geheel verborgen kunnen blijven. Men denke aan het ijzer en zijne magnetische eigenschap, aan wat men met mikro- en teleskopen vond e.z.v. Dan

wordt elke nieuwe ontdekking een drangreden tot ootmoed; wat wij weten houdt ons voor hoeveel wij niet weten, en dat ons kennen steeds een kennen ten deele blijft.

Dit is in de eerste plaats van toepassing op de hoogere wereld, op de dingen die niet zoo voor oogen zijn, waarbij palpable zicht- en tastbare waarneming onmogelijk is, en door het verstand slechts het meer of minder waarschijnlijk kan worden uitgemaakt, gelijk de reuk ons den smaak van dingen doet vermoeden. Dáar zijn de voorwerpen van ons onderzoek te hoog, te diep, te veelomvattend, om door ons ten volle te worden begrepen en tot bepaalde, wiskundige zekerheid te worden gebracht. Zoo is het met ons denken over God en geest, doel der dingen en gang der geschiedenis, waar de wijste slechts hier en daar het licht door het duister ziet boren en tal van raadsels overblijven.

Nochtans was en is het vergeten van dezen onzen beperkten toestand en van den stand der zaken, waarbij sommige dogmatisten meenden zoo vast en zoo veel te weten en zoo stellig bepaalden, de oorzaak van den onwil en het verzet van anderen. Het was dikwijls meer de zwakte der bewijsvoering bij vertoon van kracht, de onredelijkheid der voorstelling van eenige geloofswaarheid dan die waarheid zelve, waardoor vele zoogenoemd ongeloovigen daarvan afkeerig werden gemaakt. Men zag velen *das Kind mit dem Bade ausschütteln*, omdat men hun windel en doek als het kind-zelf, en althans als bepaald en onafscheidelijk daaraan vast en verbonden voorstelde en opdringen wilde. Dan is het niet maar enkel de Roomsche kerk met hare uiterlijkheden en kras zinnelijke voorstellingen, waarop Paulus treffend woord: ‘het moet geestelijk geoordeeld zijn’, van toepassing is. Had men dit bedacht en behartigd, menige twist was niet gevoerd, menige ketterij niet ontstaan; en nog zou menig ongeloovige buigen en aanbidden, waar hij nu verwerpt en soms bespot.

Het ‘wat zijn wij?’ is, althans wanneer wij ons zelven en anderen niet als mensch-atomen beschouwen, eenigermate klaar; niet zoo het ‘hoe en waaruit zijn wij dat geworden, en wat zal er van ons worden?’ Daar is ruimte voor meer of minder waarschijnlijke gissingen van denkers, voor chimères van dwependen, het gebied des geloofs en der hoop voor geloovigen en hopenden. Het is een strijdpunt tusschen den materialist en den voorstander van een geestelijk zijn der menschen, waaromtrent beiden het evenwel door en bij hunne redeneeringen slechts tot een zekeren graad van waarschijnlijkheid brengen.

Men maakt zich bezorgd over de bewering van natuurkundigen, dat het menschengeslacht van een apensoort zijn oorsprong zou ontleenen. Het is een der vermoedens, waarin men oplossing zocht voor iets wat door ons niet uit te maken is. De vraag interesseert ons zeer, de

daarop gegeven antwoorden doen dit minder. Het blijven hypothesen. Van meer belang dan het: ‘wat zijn onze voorouders in het zoo en zooveelste geslacht geweest?’ achten wij deze: - ‘Wat zijn wij en kunnen wij worden?’ - Kon men het uitmaken, dan zou zulk eene afstamming van apen in onze schatting wijzen op eene promotie, die ons op wie weet welke verdere bevordering kon doen hopen. Adel of niet-adel van afkomst alleen beteekent luttel. Ovidius zeide reeds: ‘*nam avos et proavos etc.*’ d.i. ‘vaders en voorvaders, en wat wij zelven niet deden, dat noem ik noode het onze’. Laat het dan desnoods zijn ‘uit apen voortgebroed’; als het slechts niet moet heeten van ons ‘tot apen weer verbasterd.’

Wij vreezen even weinig van - en voor een overigens nog te bewijzen welopgevat Darwinisme in 't algemeen, al bouwde men ook daarop atheïstische stellingen, en al kan het tot loochening van God en zijne werkzaamheid voeren. Al blijkt de gang der dingen welke men natuurlijke, voortstrevende ontwikkeling, natuurkeus noemt, hier en daar waarheid en werkelijkheid, dan kan men die beschouwen als mede behoorende tot - en passend in het groote scheppingsplan, waarin wereld en natuur de voortdurende verwezenlijking zijn der godsgedachte, die zich in geheel de schepping en in ieder gewrocht en elk schepsel met zijne inrichting, aandriften en vermogens uitdrukt en openbaart. Eene gedachte welke de eindige geest niet geheel verstaat en zelfs op vele punten in strijd vindt met zijn godsidée. Hier en daar mogen we denkende eenig licht zien opgaan, dat licht kunne steeds helderder worden; nevens oplossingen staan daar, evenals in de geschiedenis, raadsels, waar ons verstand wel de eeuwige macht en godheid, maar minder de wijze liefde van het Opperwezen ontwaart.

Waar in het gemoed geen neiging tot het goddelijke, geen geloof althans in zijn kiem en beginsel, maar veeleer *der Geist der stets verneint* aanwezig is, wordt de natuur als het gordijn, dat rijk beschilderd en versierd, toch voor ons verbergt wat daarachter is; en dit vooral, wanneer men bij voorkeur het oog op hare *Nachtseite* blijft vestigen. Daar mist men, mochten we zeggen, het vermogen op de gesteldheid, waardoor wij met het goddelijke in rapport kunnen treden. Pascal zeide treffend, wat vooral bij eene eenzijdige en oppervlakkige beschouwing geldt: *La nature a des perfections pour montrer qu'elle est l'image de Dieu*, *et des défauts (?)*, *pour montrer qu'elle n'en est que l'image.*

Bij ons zoeken naar hoogere waarheid zijn wij genoodzaakt om uit te gaan van den mensch en het ‘wat zijn wij?’ te beantwoorden, om rekenschap te kunnen geven van de wijze waarop wij beschouwen en van wat wij vermogen in te zien, of wat buiten en boven ons bereik

ligt. Het '*Gnoothi seauton*' het 'ken u zelf' van den ouden wijsgeer is het juiste uitgangspunt om ons zelven en dan het andere te leeren kennen, om ootmoedig maar tevens moedig naar waarheid te vorschen, en om, ook wanneer wij grenzen van ons weten erkennen, althans van ons niet-weten rekenschap te geven. Onze geest beschouwt dan onzen geest; ons ik treedt als ware 't buiten zich, om aan zich zelf en aan anderen waar te nemen wat de mensch is.

Daarbij ontmoeten we in den regel, als de mensch tot slechts eenige ontwikkeling kwam, het geloof in God of goden, waarvan het afhankelijkheidsbesef de grond mag zijn, met meer vertrouwen of vrees, belangloozer of eigenbatiger gewaarwordingen gemengd. Dit is iets wat den mensch als eigen en bij hem natuurlijk is. Hierbij komt zijn zucht om te begrijpen, om den grond der dingen te vinden en verklaring te erlangen van hetgeen hij om en in zich vindt en ontwaart. Hij wil danken voor hetgeen hem goeds te beurt viel, hij verlangt steun in 's levens nooden, vertrouwen bij leed dat hem treft. Hij wenscht een rustpunt op zijn zwerftocht, licht in zijn nacht. En zoo moge men, getuigen het de natuurlijke of zinnelijke menschen, de *physikoi*, van allerlei soort, de godsdienst niet onbepaald het wézen van den mensch kunnen noemen, wij mogen haar toch beschouwen als tot zijn wezen behoorende en in zijn aanleg gegrond, waar die aanleg slechts niet werd onderdrukt. Evenwel behoeft die kiem ontwikkeling en veredeling, als zij niet zal verkwijnen of ontaarden.

God is door ons te beschouwen als de hoogste, onbeperkte persoonlijkheid, iets wat, ook bij aanneming van het bestaan van andere persoonlijkheden, slechts eene schijnbare *contradictio in adjecto*, innerlijke tegenstrijdigheid is. Eigenlijke persoonlijkheid heeft met beperking of niet-beperking door andere persoonlijkheden niets te maken. Op geestelijk gebied geldt zulke uitsluiting of beperking van het een door het ander niet. Daar deelt men zijne gedachten aan anderen mede en behoudt ze evenwel; men raakt zijn gevoel niet kwijt, als men gelijksoortige gewaarwording bij anderen wekt. Wij kunnen ons daarvan ook eenige voorstelling vormen, als wij zien dat de mensch, wiens weten uitgebreid, wiens hart gevoelig, wiens macht en invloed uitgestrekt is, in ruimer kring leeft en denkt en werkt dan de bekrompene in kennis, de eigenbatige en tot kleiner kring bepaalde. Het '*Seid umschlungen Millionen!*' van den dichter heeft in hoofd en hart en mond van den ontwikkelden menschenvriend vrij wat meer ruimte en warmte, meer intensiviteit en extensiviteit, dan in die van den dommen, zelfzuchtigen mensch. Het leven in de rechte beteekenis is eerst daar, waar persoonlijkheid is, en in de hoogste macht moet deze het al omvatten. Om een *panentheisme* of een *theëmpanisme* d.i. alles in God of God in alles, strijden we niet, ons overtuigd houdende, dat

ons verstand in dezen te kort schiet en onze zinnelijke taal ons van den weg helpen zou.

Jacob Böhme noemt de wereld *den Leib Gottes;* Göthe spreekt van de natuur als *der Gottheit lebendiges Kleid;* Bayle zeide: *Dieu est l'âme des bêtes.* Wij zouden daarvan willen zeggen, dat de poëzie met hare gave van - en recht tot inkleeding, een gelukkiger uitdrukking vond voor de waarheid, dan de mystiek met haar doorslaan, of de wijsbegeerte met haar streven naar abstracte juistheid. Wij noemen de zichtbare wereld liever, zij het dan ook menschelijkerwijze uitgedrukt: de tot tastbare werkelijkheid geworden gedachte en wil Gods.

Met haar alzoo voor te stellen laten wij in het midden, in welke nadere verhouding God tot de stof staat, en hoe wij ons die verhouding hebben voor te stellen, om niet tot een grof pantheïsme of atheïsme te vervallen. Spinoza kon en durfde de klove niet overschrijden, die wellicht voor elken eindigen geest onoverkomelijk zal blijven gapen. Daarom schreef hij aan de Godheid gedachte en uitgebreidheid toe, die in 't beste geval incommensurable grootheden zijn, en eene desnoods nog tegen elkander inloopende asymptote vormen.

Gods transscendent of immanent bestaan is niet te beschouwen als diametraal of ook maar reëel aan elkander tegenovergesteld en bepaald onvereenigbaar. Wij mogen er tot hiertoe den rechten term niet voor gevonden hebben, er moet eene hoogere eenheid bestaan, waartoe beide kunnen worden gebracht, waarin beide zamenvloeiien. Wij kunnen ons daarvan eenig denkbeeld vormen, als wij ons de onderscheiding voorstellen, welke wij maken tusschen onzen geest en onze gedachten, bewegingen en gewaarwordingen. Dan komen en bewegen die zich in onzen geest, terwijl deze wederom in die gedachten, gewaarwordingen en dat gevoel leeft. Zoo bestaat de geest van den componist of kunstenaar in zijn werk, en dat werk naar zijn idée in den geest van hem die dit voortbrengt.

Wijst dit ons op een levenscentrum, dat, mocht ik zeggen, uitstraalt en zich werkzaam toont, en blijven wij ons zelven, terwijl wij denkend en gevoelend in iets anders leven, verraadt zich daarin wat buiten en boven de onderscheiding tusschen het sub- en objectieve ligt; daarin is, wanneer wij dit op het Hoogste Wezen overbrengen, wat deïstisch en pantheïstisch kan heeten. Beide voorstellingen zijn als zijden van de waarheid, gelijk wij genoodzaakt zijn ons die te denken en te verduidelijken. Men late niet slechts éene daarvan, het transscendente of immanente tot zijn recht komen. Het ‘in Hem leven, bewegen wij ons en zijn wij’ is onze toestand; het ‘van Hem, door Hem en tot Hem zijn alle dingen’ is het punt van uitgang en de richting; het ‘God alles in allen’ het einddoel.

Wij houden het er voor, dat ondanks het schijnbaar onjuiste en onvoldoende voor het wijsgeerig denken, ondanks het antropomorphische, de menschelijke vorm en voorstelling die er aan vast is, en of het ook symboliek zij - nog geen betere uitdrukking en naam voor het Hoogste Wezen en onze betrekking tot Hem is gevonden, dan het welverstane, naïeve, kinderlijke ‘Onze Vader in den Hemel’, ons door Jezus Christus op de lippen en aan het hart gelegd, al klinkt het voor den ontledenden philosoof en zelfs voor den koelen verstandsmensch als onzin. Daar is het transscendente en immanente, het onbegrijpelijke en wat ons zoo na ligt, het voor ons begrip ware, voor het gemoed bevredigende gegeven. Voor een kind verstaanbaar en den wijze verheffend, mag die gedachte het water heeten, waarin de olifant zich baadt en de mug niet verdrinkt.

Wat wij stof en wat wij in 't gewone leven geest noemen achten wij niet als ten volle en onvereenigbaar aan elkander tegenovergesteld en absoluut contrair te beschouwen. Aan hunne uitersten mogen zij als polen wezen, in leven en werking naderen en doordringen zij elkander, terwijl het geestelijke het eigenlijk wezen, het stoffelijke, het palpable, het telkens veranderende is. Van stof tot werking, van werking tot vorm, van vorm tot verrichting en levensfunctiën, van deze tot eigen beweging en werken, van hieruit tot hooger zelfbewust leven en streven reikt een opklimmend verband, waarin steeds het hoogere als op het lagere is gebouwd.

Zoo doet het geheel zich voor als eene spiraal, misschien met een kleinen sprong en met nederbuiging aan eene zijde, zoodat deze lager komt dan de oorspronkelijk lagere, aan dien kant. Wij zouden kunnen aanvangen met datgene wat tijdelijk aan het algemeene natuurleven door bewerking van mensch of dier is onttrokken, doch wat mettertijd weder daarin terugkeert, om zoo tot het hoogere op te stijgen; eene beschouwing, waarmede wij verzoenend tusschen vroegere wijzen van opvatting der natuur en harer onderscheiden rijken (?) treden. Het laagste, de anorganische stof, ondergaat slechts invloeden en wordt in werking gebracht, waardoor zij vorm krijgt, om dan al is dit passief, te werken, althans te dienen. Zoo is het met stoffen en zouten, die de planten doen ontstaan en groeien. Deze strekken bij het dier tot onderhoud van leven op hooger trap, terwijl daar het sterkere van het zwakkere leeft. In ons is het onderscheidene menschelijke op het dierlijke als gebouwd. Die onderscheidene rijken der natuur zijn echter niet zoo afgezonderd als schijven, maar vloeien, al kan men ze blijven onderscheiden, zoo in elkander, dat daar geen scherp afgebakende grenzen kunnen worden getrokken. Zoo zijn er zouten met kunstiger vormen dan de eenvoudigste planten, ook planten met een meer ontwikkeld organisme dan de laagste diersoorten, ook menschen

welke men als individu's van onderscheidene zijden beneden de edelste diersoorten zou stellen, terwijl toch die minder kunstig gevormde voorwerpen en die achterblijvenden tot eene orde behooren die hooger is.

Bij zulk een gang der dingen zien wij ook, dat er steeds meer binnen den kring van hooger leven wordt gevoerd. De rots verweert en wordt vergruisd, het metaal roest en wordt verteerd, en strekt zoo om het plantenleven te voeden, dat op zijn beurt tot onderhoud verstrekt van het dierlijke, waarop het menschelijke zich als geënt vertoont, terwijl gebrek en onvolkomenheid, alsook de hoogte waarop wij enkele genieën zien, met onze idealen van kennis, deugd en heil getuigen, dat de spiraal niet gesloten is, maar nog verder moet worden doorgetrokken om tot haar toppunt te worden gebracht. Alles is bij ons aanvang zonder voltooiing, en het heet in ons duidelijker en krachtiger: ‘steeds verder, beter!’ naarmate het hoogere menschelijke in ons tot ontwikkeling kwam.

Zoo ontdekken wij in het groot geheel plan en orde, in de inrichting der dingen en wezens betrekkelijke volkomenheid, in den gang van zaken voortdurende verwezenlijking der godsgedachte, die zich in de schepping en ieder schepsel met zijne vermogens, aandriften e.z.v. uitdrukt en openbaart. Eene gedachte, te hoog, te heerlijk en te veelomvattend, dan dat de eindige geest haar ten volle kan verstaan, ja, die op menig punt in strijd schijnt met zijn godsidee, als hij in die schepping noodkreten en wanklanken meent te vernemen. Hier en daar mogen wij eenig licht zien opgaan, dat licht worde voor den nadenkende immer helderder; nevens oplossingen staan daar, even als in de geschiedenis, raadsels, waar inderdaad wel ‘de eeuwige macht en Godheid’, maar minder de wijze liefde van het Opperwezen kenbaar schijnt te worden.

En toch ontzeggen we, ook terwijl wij toegeven dat het kosmologisch en physicotheologisch argument voor het bestaan van God geen onwedersprekelijken grond leveren voor ons geloof, aan die argumenten niet alle kracht. Zij leveren ons de materialen, waarmede wij den grond voor ons godsgeloof, door gemoed en geweten ons gereikt, stevigen en daarop voortbouwen. - Al wees en wijst men ons op een natuur-embryo, het egyptische Kneph, op de stof en hare wonderbare eigenschappen, op de erkende opklimming in de steeds meer ontwikkelde levensvormen, op de natuurkeus van Darwin; wij blijven ons beroepen op de onderscheidene schepselen die voor hun element zoo geschikt zijn, terwijl dat element zoo past voor hen, op de samenstemming en het in elkander grijpen van het kosmische en tellurische van wat aan den hemel en op aarde en in haar dampkring plaats grijpt, op zoo vele inrichtingen, die alle op verwekking en onderhoud des levens zijn aan-

gelegd, op die hoogere harmonie in het heterogene en vaak strijdige, en erkennen daarin bestel van een ordenenden en werkenden Geest. Daar is, menschelijkerwijze gesproken, gedacht en gewild, beoogd en geschikt, en wij vragen welverstaan met den profeet: - 'Die het oog gevormd heeft zou die niet zien, die het oor heeft geplant, zou die niet hooren?' Owen zegt aan het slot van zijn *Paleontology:* - 'Wij vinden in de bewerktuigde schepping niet alleen middelen die op eenig bepaald oogmerk doelen, maar ook hoe die oogmerken op de eenvoudigste wijze worden bereikt. Dat noopt ons om in de groote oorzaak van alles, niet als sommige oude wijsgeeren, een in eentonig en werkeloos bestaan verzonken Wezen, eene wereldziel te erkennen, maar een levenden, vooruit bepalenden Geest, die, gelijk hij in onze tijden zijne macht openbaart, die macht heeft getoond in de tallooze eeuwen, die vóór de wording van het menschelijk geslacht zijn verloopen.'

Als een eerst beginsel waarnaar wij in de natuur zien te werk gaan, en waardoor reeds veel duisters wordt opgehelderd, zien wij wat wij zouden willen noemen de zucht tot zelfbehoud te midden van en door vernielingen. Wij merken in hare verschijnselen de verhouding van wicht en tegenwicht op, waarin eenige storing kan ontstaan, doch die dan tot evenwicht wordt teruggebracht. Zoo bij aardbevingen en uitbarstende vuurspuwingen, stormen e.z.v., terwijl daar waar in de levende schepping eenige schepselensoort te groote uitbreiding zou erlangen, hieraan paal en perk wordt gesteld door de vernieling, welke natuurverschijnselen of eene andere soort daaronder aanrichten. Zonder zulke vernieling was er nauwelijks een geslacht van nog zoo kleine diertjes, of zij zouden, bij onbeperkte vermeerdering, tot ondergang van het geheel leiden.

Een ander doel en werk in de natuur naast dat streven naar zelfbehoud is dit, dat het leven in deze wereld, naar hare onderscheidene ontwikkelingstijdperken, op en in allerlei, ja alle mogelijke wijzen en vormen zou worden geleid en genoten. En dan hebben zelfs de in ons oog misdeelde diersoorten b.v. de dieren zonder oogen in het Cirknitzer hol, de luiaard en anderen vreugde aan hun bestaan, al kunnen wij ons die noode voorstellen, even als die van volken en menschen in toestanden die voor ons meer ontwikkelden of verweekelijkten ondragelijk zouden zijn. Waarbij en waarmede rekent de ruwe, trage, zinnelijke mensch zich gelukkig? In dezen geldt wel de ook in omgekeerden zin geldige spreuk: - *Chacun trouve son plaisir oú il le cherche.*

Het *l'espèce est tout*, *l'individu n'est rien* mag eene bepaalde onwaarheid en ongerijmdheid heeten, die slechts schijn van wezen heeft. Het katholieke in dezen is eene misvatting, en dit kennelijker naarmate men het op wezens van hooger soort wil toepassen. Wij gronden onze be-

schouwing in dezen niet enkel hierop, dat elk schepsel en ieder mensch zijn eigen leven leeft, naar zijn eigene, hoezeer dan de algemeene type dragende gesteldheid, gewaarwordingen, verrichtingen, gedachten, maar wij hebben daarvoor ook een meer objectiven grond. Het is zeer denkbaar en het lag op het gebied der mogelijkheid, dat streken in ons vaderland en elders eeuwen langer onbewoond waren gebleven. Dan zouden al de Hollanders die nu hier hebben geleefd er niet zijn geweest; en toch zou het menschelijk geslacht hebben bestaan en voortbestaan. Wie kan dat tal van menschen, die breuk van het geheel, tot niets reduceeren? De eenheden vormen de tientallen; die tientallen bevatten, zij vormen de eenheden niet. De voorstelling van geslacht, van menschdom is inderdaad eene onzer abstractieën, terwijl wij in de individus in verschillende mate en op uiteenloopende wijze uitgedrukt vinden wat het wezen der menschheid, het menschelijke uitmaakt.

Zoo kan men spreken van een menschelijken aanleg, van een instinct der menschheid, wanneer men slechts in 't oog houdt, dat een gelijkenis in eenig punt nog geen volle gelijkheid is. Dat wij in 't algemeen zoo iets bezitten, terwijl enkele kanten daarvan bij een individu kunnen ontbreken of sluimeren, blijkt uit de ondervinding. Alzijdig begaafd, alzijdig ontwikkeld is bezwaarlijk iemand. Dat instinctmatige, om hier niet van ons louter lichamelijk leven te spreken, komt vooral uit in onze denkregelen, in vatbaarheid voor muziek, in de menschelijke taal, dat wonderbaar product, waarin het geestelijke en stoffelijke zich onverklaarbaar heerlijk door elkander heengeweven vertoont. Die belichaming van onze gedachten en gewaarwordingen, die bezieling van een luchttrilling is een schatkamer van wonder. De talen mogen menschenwerk, meer of minder bewuste menschenvinding wezen; de spraak, dat kleed van ons denken, is een werk en gave Gods.

Toch strekken wij dat begrip van instinct niet zoo ver uit, dat het 's menschen eigen zien en zijn betrekkelijk vrij handelen, zijn persoonlijkheid, zou uitsluiten. Is ons ook door onzen algemeen menschelijken en onzen bijzonderen toestand, door onzen aanleg, lotsbeloop, betrekkingen enz. als ware 't een kring getrokken, een sfeer aangewezen, waarbuiten en waarboven wij niet kunnen, en geldt ook het ‘wie een ezel geboren is sterft niet als paard;’ aan den anderen kant is er binnen dien kring ook aan ons overgelaten. Wij kunnen onzen aanleg ontwikkelen of verwaarloozen, onze krachten door traagheid laten insluimeren of ze oefenen en toonen. Ons wezen, onze toestand, ons lot en werk is uit noodzakelijkheid en vrij handelen als saamgeweven, en het ‘tot het loopen helpt niet snel te wezen enz.’ geldt evenzeer als het: *Jeder ist seines Glückes Schmied.*

Hiermede treden we, gelijk wij vertrouwen, niet God en Zijn bestuur

te na, maken geen inbreuk op het geloof. In Hem, van wien alle goede gave komt, is de kiem van en kracht tot alles te zoeken. Wij zijn met ons denken en werken niet te beschouwen als tegenover God en Zijn bestuur gesteld, maar veel meer zijn wij, ook met onze betrekkelijke vrijheid, als de *media*, waardoor, waaraan en waarin God zijne oogmerken bereikt. Dat doet en regelt Hij echter als de Eeuwige, voor wien wording, verloop en afloop, natuur en geschiedenis zijn als éene eeuwige gedachte, waarin alles is gegeven, op alles gerekend, terwijl wij en de dingen ons in den tijd en mettertijd ontwikkelen. Zoo kunnen er noodkreten door de schepping gaan, er kunnen tijden komen die als geboorteweeën zijn voor een groot deel des menschdoms, de geheele geschiedenis zij eenigermate als een barensnood; een hooger Geest kan daarvan met Prospero in de *Tempest* van Shakespeare zeggen: - '*there is no harm done;*' d.i. 'daar is geen schade aangericht.'

Dit moet het geval wezen waar Hij beschikt en werkt, aan wien wij bij de hoogste macht de hoogste wijsheid en liefde toeschrijven. Onder zijn bestuur moet eens de uitkomst voor alle raadselen en donkerheid, de oplossing van alle disharmonieën komen, en een accoord worden geboren, waarvan wij slechts nu en dan in zegenvollen afloop van verwarringen en in den vooruitgang des goeden een flauwen klank vernemen. Het tragische in de geschiedenis is slechts vertraging, doch die komen moet. Er moeten wel ergernissen zijn. Was dit niet zoo, dan stonden wij met onze idealen, met onze zucht voor recht, met ons uitzien naar vrede en onze goede wenschen voor allen, hooger dan het Wezen, dat recht en goed liet vertreden en te gronde gaan.

Terwijl wij zulk een gang en einddoel der dingen aannemen en hopen, verklaren we ons nog geen voorstanders van een bepaald en bepalend determinismus, waarin wij slechts de éene zijde zien van iets wat van meerdere zijden moet worden gadegeslagen, en wat, om begrepen te worden, als uit een voor ons onbereikbaar vogelperspectief moest beschouwd kunnen worden. Dat determinismus zij tot op zekere hoogte en voor het geheel waarheid, het is daarom niet *de waarheid.* Wij laten gaarne het 'van God, door God en tot God zijn alle dingen' gelden als het woord des geloofs en der hoop; doch rekenen daarom het hoe? niet zoo bepaald en toch niet onverschillig. En dat hoe? en in hoeverre? is ook het werk van den mensch, die onder God wordt wat hij van zich zelf maakt. In dezen geldt, naar onze bescheiden meening: 'niets zonder, alles onder - maar niet zoo onmiddellijk en ten volle - alles door God.'

Neemt men dit standpunt van beschouwing in, dan mag het veeleer heeten het geloof in Gods wereldbestuur te versterken, dan het te

ondermijnen en te niet te doen. Daarmede wordt een bezwaar weggenomen, dat reeds velen tot twijfeling en ongeloof deed vervallen. In de stof en het stoffelijke als zoodanig heerscht het verband tusschen oorzaak en gevolg onbepaald. De kring van bestaan wordt ruimer, de beweging vrijer en meer eigenlijk werken, naarmate eenig wezen op hooger standpunt is gesteld. Het gebied des geestes is dat der vrijheid, waarop God zijne wetten gaf, wenken geeft, helpt, leidt, maar niet dwingt.

Die vrijheid is desniettemin geene totale ongebondenheid, die van alles los zou zijn, die alles zou mogen en vermogen, geheel onafhankelijk, alzoo men gedeeltelijk een product der verledenheid, maar ook anderdeels in 't bezit eener redelijke vrijheid is. Den welervarene wordt door zijn kennis de weg gewezen ten aanzien van de keus zijner oogmerken en de middelen om deze te bereiken, het geweten wijst den brave den weg van plicht. Den Allerhoogste, den wijze en heilige, kan slechts één doel en een middel, het beste en het doeltreffendste voorzweven. Uit dit oogpunt beschouwd staat de hoogste vrijheid gelijk aan volstrekte noodzakelijkheid, doch die door eigen, innerlijken drang geboren wordt. Paulus móest zoo het evangelie prediken, Jezus móest het werk zijns Vaders werken, al was dit bij hen te gelijk het krachtigst wilsbesluit.

Men moge zoodanige menschelijke vrijheid noode kunnen vereenigen met een allesomvattend Godsbestuur, er is wat ons kan helpen om in beide niet zulke volslagene en onvereenigbare tegenstellingen te vinden. Het Goddelijk zijn en zien en werken is een ander dan het menschelijke. Wij komen en klimmen op van het enkele tot het geheel; voor het Goddelijk wezen is alles één geheel, waarmede al het andere, dingen en gebeurtenissen, wording, loop en afloop is gegeven. In het afzonderlijke kan ongelijkheid, toeval, willekeur schijnen te heerschen, terwijl niettemin het geheel welgeordend en geschikt is, en de schijnbare verwarring blijkt regelmatig te wezen. Men denke aan de wet der geboorten van Hufeland, al is de vaak eenzijdige statistiek van zelfmoorden, misdrijven e.z.v. niet zoo ten volle te vertrouwen.

Men kan eene uit- en inwendige vrijheid onderscheiden. Zij is een toestand en een vermogen, of wel beide. In den eersten zin geeft vrijheid te kennen, dat men, zijn aard en kracht in aanmerking genomen, geene verhinderingen en althans geene onoverkomelijke vindt om zijne bestemming of ook eenig gesteld doel te bereiken. Dan bestaat de vrijheid in de voldoende kracht in verhouding tot wat beletsel of verhindering kon worden. Als vermogen is zij dit, dat wij in staat zijn om zoo te zijn of dat te doen wat onze aard en ware bestemming medebrengt; bij den mensch het recht en gewillig zedelijk

leven. Zij is dus geenszins losbandigheid, evenmin als gebondenheid, die uit het determinismus voortvloeit, hetgeen een geestelijke noodzaak zou zijn.

Het '*der Mensch handelt nach der Idee einer Freiheit*, *alsob er frei wäre*, *und eo ipso ist er frei*' van den grooten wijsgeer Kant, geeft vrij wat voet en ruimte aan het Idealismus, al mist het niet alle kracht en waardij. Dat idee kon waan en zelfbedrog wezen, waarvoor het trouwens door den determinist wordt verklaard, en dan wordt het '*eo ipso ist*' in een '*eo ipso* waant hij zich' veranderd. Zoo werd het slechts een grond, gelijk dit met menige bewijsvoering het geval is, voor zulken die dien niet behoefden. Toch wijst het ons op een als ingeschapen bewustzijn, dat zelfs de meest besliste determinist niet altijd en onder en bij alles kan verloochenen noch loochenen. Aan den anderen kant is niet het volslagen indifferentismus te huldigen, waarbij de mensch als te eenenmale los en vrij werd beschouwd, waarmede men het verband der dingen te eenenmale uit het oog verliest. Al zijn wij evenwel producten onzer verledenheid en al wordt daardoor ons kiezen en handelen gewijzigd en eenigermate bepaald; er is in ons een *factor* die hier in de rekening komt, namelijk onze *wil,* die gewillig, redelijk, ook tegen keus, overtuiging en gronden in, te werk kan gaan. Ik kan een erkende dwaasheid begaan, omdat ik die te begaan verkies, mijn brood gebruiken of het, ondanks mijn honger, in 't water werpen. Men zou de woorden wil, luim, beweeggrond, zich beraden e.z.v. niet hebben uitgevonden, indien zij geene bestaande toestanden of werkzaamheden moesten aanduiden. Aanleg, ontwikkeling, kring, kracht e.z.v. mogen als de schering wezen, ons doen is de inslag; zij vormen te zamen het weefsel van ons zijn, ons werk en ons lot. Ons standpunt in deze is, als de lucht waarin wij leven, uit de zuurstof der vrijheid en de koolstof der noodzakelijkheid samengesteld. Niet allen en niet ieder te allen tijde zijn wij even vrij of gebonden; ook de slavernij der hartstochten is eene eenigermate eigenwillige slavernij.

Dit is het geval met onze vrijheid als menschen. - Ieder is overtuigd dat hij overweegt, kiest en bepaalt hoe hij wil handelen, wij rekenen de daden ons zelven en anderen in meerdere of mindere mate toe, wij hechten daaraan onze goed- of afkeuring. Met het determinismus zij de aanneming van goed en kwaad en beider tegenstelling oogenschijnlijk nog bestaanbaar; die zedelijke toerekening, en daarmede het wezen van deugd en zonde vervalt. Ons geweten wordt een raadsel en onding, een spook en chimère, waardoor wij ons toch vervolgd achten. Elke rechtspraak en veroordeeling wordt onrecht, elke bestraffing tirannij, gelijk iedere poging ter verbetering aangewend, onzin. Het vraagstuk onzer, zij het dan ook betrekkelijke vrijheid, is

in de eerste plaats een moreel vraagstuk, waarom dan ook aan ons gewéten in de eerste plaats de beslissing toekomt.

Dat geweten, dat zedelijk gevoel getuigt door hetgeen ons doet ontwaren, bij onze eigene gezindheden en daden en die van anderen, voor zulke vrijheid van den mensch. Wij achten en prijzen onwillekeurig den moreelen moed, de belanglooze liefde, en laken even zoo het gemeene, het onrecht, de koude eigenbaat, de valsche list. Zelfs wie deze aanwenden keuren ze niettemin af, wanneer zij die van anderen ondervinden. Wij hebben weinig respect voor vermeende waarheden, vooral op zedelijk gebied, die niet den toets van de praktijk en het werkelijk leven kunnen doorstaan. Er wordt dikwerf wakende gedroomd, op studeerkamers niet het minst.

Mochten er nu wezen die door een eenzijdig denken, door laxer, soms ook meer humane zedelijke begrippen, of door geincarneerd determinismus, het *tout savoir c'est tout pardonner* huldigden, terwijl anderen zich te eenenmale verstokt kunnen toonen, en schijnt het geweten op die wijze iets louter subjectiefs te worden, dat zich bij allen gewijzigd voordoet en bij enkelen schijnt te ontbreken, wij nemen datzelfde waar ten aanzien van andere vermogens van den mensch. Er is licht, al ziet de blinde het niet; er is harmonie en melodie, al heeft de onmuziekale mensch daarvoor geen gehoor.

De wijziging en voortdurende fluctuatie, de ongelijkheid in zedelijke begrippen van menschen en volken, in onderscheidene tijden, landen, standen en stemmingen, neemt niet al het objectieve in dezen weg. Vrij mogen onder verschillende volken en bij nieuwe modes eene kleeding worden aangenomen, die elders en op andere tijden als indecent zou worden uitgekreten, er blijft toch schaamte. De manieren mogen veranderen en vaak dwaas genoeg worden, dat doodt de echte wellevendheid niet. Die veranderingen zijn slechts verwijdering van - of toenadering tot het ideaal. Ieder moge op zijne wijze proeven, en hier gelde het een, elders iets anders als lekkernij; de smaak blijft ook bij de meeste verwendheid, gelijk ook de honger.

Uit dit oogpunt beschouwe men ook afwijkingen op het gebied der zedelijkheid, welke wij schromelijk en soms bijna onverklaarbaar zouden keuren. Men denke aan zooveel wat *ad majorem Dei gloriam* geschiedde, aan het dooden der ouders op hoogen leeftijd bij enkele wilde stammen in Noordamerika, aan het religieuze slachten en opëten van gevangen vijanden, en om het op kleiner schaal in het dagelijksch leven te ontmoeten, aan oneerlijkheden welke de ambachtsman, de anders eerlijke koopman zich met de gedachte: ‘dat is negotie,’ veroorlooft. Een en ander is bewijs voor de wijzigingen welke de uitspraken van het geweten ondergaat door de zedelijke begrippen der menschen.

Men zal nochtans wel niet aan het mindere maar veeleer aan het betere deel moeten zien en bevinden, waar de bestemming der menschen ligt en deze het best wordt bereikt. Niet bij den Vuurlander die niet verder dan zijne vingers kan tellen, maar bij de meesters in het vak zal men nagaan, wat de rekenkunde is en kan. Niet bij den slechts gedruischmakenden wilde en bij den aan wangeluiden gewoon geworden Chinees, bij menschen zonder muziekaal gehoor en onze brullende of gillende straatschreeuwers moet men bevinden, wat de mensch voor de toonkunst en wat deze voor den mensch kan worden; maar daar waar die kunst ons hare welluidende harmoniën doet hooren. Men beoordeelt geen vruchtsoort en haar smaak naar rottige of onrijpe exemplaren daarvan.

Dan blijkt dat de mensch tot hooger streven en volmaking is geroepen, en dat hij wordt wat hij, door omstandigheden geholpen of belemmerd, van zich zelf maakt. Wat wij van nature hebben, moet worden ontwikkeld en geleid, zoo zeker kracht nog geen werken, aanleg nog geen vaardigheid is, en de uitkomsten niet aan dien aanleg en de gunstiger gelegenheden beantwoorden, waar de inspanning ontbreekt. Dat eigen werken, het uitvloeisel van den wil, moge ook afhankelijk wezen van onzen aard en toestand, en als zoodanig niet geheel vrij zijn, invloeden van buiten en innerlijke gesteldheid mogen er op inwerken, wij kunnen op zedelijke gronden niet anders dan dien wil te beschouwen als een *factor* die in rekening gebracht moet worden, een *factor* die door oefening kan worden versterkt, gelijk die door traagheid en verwaarloozing verzwakt kan worden. De mensch kan het willen, het rechte willen, leeren en verleeren.

Men moge op velerlei bezwaren wijzen die de aanneming van zulk eene betrekkelijke vrijheid van den mensch drukken; aan den anderen kant wederlegt het materialismus en determinismus zich zelf, het komt met zich zelf in tegenspraak, zoodra het buiten zijn laboratorium en snijkamer, of buiten zijn studeervertrek in het leven treedt en zich beweegt. Daar vragen die heeren niet naar wat zij of anderen en hunne ouders hebben gegeten en gedronken e.z.v., of naar wat zij bepaald en noodwendig moesten zijn, maar naar hetgeen de menschen zijn en zich betoonen. Zij stellen eischen aan den mensch en schenken aan dezen en zijne daden goed- of afkeuring. Op grond van dien haten of beminnen, achten of verachten, vertrouwen of wantrouwen zij anderen, en zich zelven op den koop toe.

Moest het determinismus à tout prix worden binnengeloodst en behouden, dan zou ik geen andere haven weten dan de *harmonia praestabilita*, waarbij ziel en lichaam, het stoffelijke en geestelijke, indrukken en handelingen, de buitenwereld en ons innerlijk wezen worden als millioenen afzonderlijke, maar gelijkelijk zich bewegende, en daar-

om overeenstemmende uurwerken. Dit dan toch moest het geval worden, niet enkel ten aanzien van onze bijzondere gewaarwordingen en wil; maar ook alle ontmoetingen met anderen, alle invloeden en mededeelingen op- en aan- en van anderen omvatten. Daarmede zou evenwel het overreligieuze stelsel op hetzelfde punt uitloopen waarop het materialismus uitliep, namelijk, *l'homme machine.* Onze overwegingen en besluiten worden begoocheling, *Spiegelfechterei*, ons geweten en zelfverwijt werd eene *Spiegelfechterei der Hölle.*

Wat de verhouding van deze onze vrijheid tot het godsbestuur betreft, dan zouden wij deze willen vergelijken met ons zijn en bewegen op onze aarde. Daar gaan wij onzen gang her- en derwaarts, daar kruisen zich onze paden veelvuldig, gaan wij elkander uit den weg, stuiten en stooten wij tegen elkander, of reiken de een den ander de helpende hand. Maar hoedanig die wegen en ontmoetingen ook mogen wezen, dit neemt niet weg, dat wij allen op- en met die aarde worden rondgevoerd in den grooten kring, haar door de hoogste wijsheid en almacht voorgeschreven. Ons loopen en bewegen is met onze menschelijke vrijheid, die beweging van onze aarde met het Hooger Bestuur te vergelijken. Wat ons levensdoel en het bereiken van hetzelve aangaat, neigen we tot het *vario modo bene fit*, rekenend dat dit doel wel op verscheidene, ook op omwegen kan bereikt, maar dat het ook gemist worden en er afdwaling plaats hebben kan.

Om evenwel dat doel te bereiken, om hetgeen wij van nature hebben ontvangen te leiden en te ontwikkelen, de bezwaren die zich in en om ons daarbij opdoen te overwinnen, hebben wij regelen en drangredenen noodig die ons den juisten weg aanwijzen, die de goede richting aan ons streven geven, die ons bemoedigen en sterken kunnen, om het lagere in ons te beheerschen, over de verzoekingen buiten ons te triomfeeren; moge ook dat lagere niet kunnen worden gemist, en die verzoekingen niet kunnen worden opgeheven, wanneer niet het leven uit het leven als weggenomen zou worden. Eerst door overmaat of door verkeerde richting worden driften en hartstochten noodlottig en zondig vuur dat niet koestert, verwarmt en ons zijn goede diensten bewijst, maar dat het goede en kostbare vernielt. Zoo is het met onze eerzucht, onze drift en verontwaardiging, onze hebzucht, onze lusten, die niet tot het laatste spoor konden worden gemist en onderdrukt, of het leven werd als een logge, ledige, doode zee. Mogelijkheid om te zondigen moest blijven.

Is zelfverloochening ten aanzien dier lagere zijde aan den mensch, van dit egoïstisch-zinnelijke, met recht te beschouwen als de grondslag en ziel van het echt moreele; wij zouden er het praedicaat ‘wijze’ aan willen toevoegen, om ons in dezen te hoeden voor eenzijdigheid,

overspanning en dwaze eischen, waardoor het subjectief moreele objectief immoreel kan worden. Zoo werd de Indieër die zich op het feest van Jaggernaut liet verpletteren, de weduwe in Hindostan die zich uit religieus beginsel en naar landsgebruik liet verbranden, menig monnik met zijne zelfkwellingen en afzondering, de Thug en de kerkelijk vrome dweper en inquisiteur, die *in majorem Dei gloriam*, ter meerdere verheerlijking Gods moordden, moreel en immoreel tevens.

Met die zelfverloochening, die onderdrukking van het lagere in ons, als het wezen van het moreele te beschouwen, zou slechts de negatieve zijde van het zedelijke gegeven zijn. Het positieve daarvan is de liefde [het leven in, met en voor anderen naar hart en daad] de min [uit de vaak insluitende *m* b.v. *m*engen, *m*ijn, *m*et, *m*idden en *in?*] in de edeler beteekenis van beide woorden. Terwijl wij in het midden laten of er liefde kan bestaan voor een louter ding of idée, wijzen wij er slechts op, dat die liefde een voorwerp onderstelt dat door ons bemind wordt, in wiens zijn, toestand en verhouding tot ons wij belangloos belang stellen, waartoe wij te naderen en als ware 't één pogen te worden, welks vreugd of leed ons als de eigene en meer dan de eigene geldt.

Is dit de aard en strekking der liefde in het algemeen; hóe men lief heeft wordt gewijzigd naar den aard van dengenen die lief heeft en van het voorwerp dat bemind wordt. Men kan eene liefde kweeken waarin de eerbied of de dankbaarheid, het medelijden of het welbehagen meer ingeweven zijn. Zij kan eene redelijke of eene blinde voorliefde wezen, waarbij men aan verborgen of toevallige indrukken, aan gril en luim toegeeft, zoodat zij niet of noode liefde, maar meer een verborgen zelfzucht blijft. Daar worden zoogenoemde vrienden als eene belikte, voorzichtig verslonden prooi, kinderen de speel-en pronkpopjes van dwaze ouders e.z.v.

Brengen wij het een en ander op het goddelijke over, dan worden we genoopt om, met terugslag op wat wij vroeger omtrent eigenschappen en ongegronde abstractiën zeiden, voor ons verstand en gemoed een persoonlijk God aan te nemen, zoo zeker als wijsheid, macht, goedertierenheid niet op zich zelve, maar alleen in een Wezen kunnen bestaan, dat die eigenschappen bezit, en dat, als onze heilig-volmaakte Schepper en Weldoener, recht op onze eerbiedige, dankbare liefde heeft, naar wiens welbehagen wij trachten en van wien wij vertrouwen, dat Hij als de wijze, liefdevolle ons zal laten worden wat wij worden kunnen, dat Hij ons zegenen zal zooveel het kan. - God kan zich, menschelijkerwijze gesproken, geen schepsel denken dan in deszelfs betrekkelijke volkomenheid.

Daartoe komen wij niet, noch naar inzicht, noch naar wil, noch naar lot, in eene wereld die vaak die des onrechts, nooit en nergens die der volkomenheid is. Wij beginnen hier eerst ons boven het dier te verheffen, en ook in voortreffelijke menschen wordt het ideaal slechts gedeeltelijk verwezenlijkt. Wij vinden zulk een toestand diep gevoeld en het best geschetst bij den apostel Paulus. - Daarop mede bouwen wij onze hoop en verwachting onzer toekomst. Ook daarvoor moge geen streng en onwederlegbaar bewijs aan te voeren zijn en 's menschen voortduring blijve een voorwerp des geloofs; er is te vinden wat de gronden opweegt, welke een materialistische beschouwing aanvoert. Men heeft terecht gewezen op den aard van het leven en van den mensch, om daarin te vinden wat de hoop der toekomst althans versterken kan.

Wij geven toe en stellen voorop dat wij van die toekomst niet bepaald weten, maar ook niet meer kunnen en moeten weten, vooral om zedelijk belang. Wij berekenen toch reeds te vaak en te veel. - Om te kennen is ervaring noodig, en vooral om een leven te kennen is het een vereischte, dat men het beleeft. Wij verstaan vreemde toestanden slechts in zoo verre recht, als wij iets soortgelijks beleefden. Cheselden's blinde vroeg, na veel aangewende moeite om hem te doen begrijpen wat licht was, ‘of het licht niet precies was als suiker?’ - De verschillende voorstellingen welke wij bij onderscheidene volken en menschen op onderscheiden trappen van ontwikkeling daaromtrent ontmoeten, zijn in 't algemeen reflex van hun tegenwoordigen levenstoestand, bij den denker meer bewerkt en gezuiverd.

Zien wij evenwel dat de natuur reeds geen vernietiging kent, dat voorwerpen en wat wij krachten noemen tot andere voorwerpen worden verwerkt, dat warmte in beweging en vice versa overgaat, en neemt zij in deze de wet der spaarzaamheid in acht; dat doet ons vragen, of in het rijk der geesten vernietiging zou heerschen? Onze gedachten mogen schier spoorloos verdwijnen, de geest blijft; onze oefeningen mogen voorbijgaan en vergeten worden, de vrucht, onze ontwikkeling blijft. Daar is en ligt, bij alle veranderingen, iets duurzaams ten grondslag, dat ook bij slijting en herstel van de deelen, die hierbij mogen werken, stand houdt, onze persoonlijkheid. Wij voelen ons als kind en man en grijsaard dezelfden. Daar vervalt het atomistische en treedt de identiteit en continuiteit op den voorgrond, gelijk reeds bij ons physiek leven de stof wisselt, maar het lichaam voortduurt.

Is een der hoofdverschijnsels bij het sterven en den dood het ophouden der functie van een of meerdere deelen van het zamengestelde werktuig des lichaams, die ook de werking der andere doet ophouden, de ontbinding van de stof, losmaking van het onderling verband, verlies van den vorm; voor zulke ontbinding is geen plaats op het ge-

bied des geestes. Al vloeide misschien ook het geestesleven daaruit voort, en was het daarop zelfs gebouwd, het is in zijn aard iets anders. Wij onderscheiden het ook onwillekeurig, zoo zeker wij ons niet boos maken op de hand die ons slaat, en wij niet dankbaar zijn aan den voet die ons ter hulp snelt, maar wij tot den persoon doordringen die dit doet. Die persoon, dat innerlijk wezen behoort tot eene andere orde van dingen dan het zinnelijke. Onze herinneringen, ons dichten en denken, onze aspiraties naar hooger, zijn aanduidingen en bewijzen voor ons geestelijk zijn, ons eigenlijk wezen.

Die aanduidingen, die wenken ten aanzien onzer voortduring worden sterker, wanneer wij in aanmerking nemen, dat er voor het lagere leven geene behoefte bestaat, waarvoor de natuur geene vervulling biedt. Er is spijs voor den honger, drank voor onzen dorst; voor den trekvogel die de koude lucht en de barre streken ontvliedt, zijn er zachter luchtstreken en milder oorden. Dit mag hoop inboezemen, dat er voor het '*Excelsior!*' dat zich in ons laat vernemen, voor ons verlangen naar meer licht, meer kracht, ruimer kring en rijker taak, ook vervulling zal komen, dat onze strijd met zorg en verzoeking, met nooden des lichaams en des levens hier, eens vrede worden zal.

Men heeft bezwaren tegen de persoonlijke onsterfelijkheid ingebracht, mede op grond van de weinige ontwikkeling, die voor millioenen bij millioenen in het leven der aarde bereikbaar was, en gewezen op de onbeschaafde volken en geheele maatschappelijke standen. Dit bezwaar, dat hoogstens tegen dit leven iets kon gelden, kan inderdaad iets wegen, wanneer men de ontwikkeling des menschen eenzijdig zoekt op het gebied des verstands en des wetens, terwijl men vergeet, dat er eene zedelijke zijde aan den mensch is, en het meer dan op het weten op het geweten en de vorming van het karakter aankomt. Dan zijn het vaak juist die standen en toestanden, waarin men door oefening tegen bezwaren tot moed en geestkracht, onder en door druk tot ootmoed en soms tot edele menschelijkheid kan worden gesterkt en geleid, waarin de eigenlijke mensch, het karakter, zij het ook onbewust, eene rijkere leerschool vindt dan daar, waar men in behagelijke gemakkelijkheid, zacht gewiegeld op 's levens stroom voortdrijft het einde te gemoet, ja zelfs, waar de geest door eenzijdig denken verstijft en verdort.

Met aansluiting aan hetgeen wij omtrent de natuur en haar spaarzaamheid bij alle mildheid en soms schijnbare verkwisting opmerkten, zouden wij ter bevestiging der hoop op de toekomst, willen wijzen, op hetgeen enkele rijkbegaafde geesten, geniale menschen, groote dichters en musici voortbrachten. Daarvan konden wij niet in ons opnemen, wanneer daarvoor geen punten van aanknooping bij ons aan-

wezig waren, geen capaciteit bestond. Wij gevoelen daarbij dat wij, om te worden en te kunnen wat zij zijn, om te vermogen wat zij doen, den aanleg in ons dragen. Zij wekken inderdaad meer op wat in ons sluimert; wij konden althans hen niet verstaan, wanneer niet in ons het gevoel voor harmonie, vermogen om te begrijpen bestond.

En staan dan ook zulke rijkbegaafde geesten op eene hoogte die voor ons onbereikbaar schijnt; bij dat verstaan en opnemen van het hunne, zien wij een pad geopend dat daarheen kan voeren, terwijl wij op dat pad op verschillende afstanden anderen ontwaren, die hun dichter zijn genaderd. Komen ook wij hun nader door oefening en inspanning, dat waarborgt ons dat wij van hun geslacht zijn, en wij durven verwachten dat onze levenslijn, wanneer die in het doodspunt valt, verder zal worden doorgetrokken, en wij zullen bereiken wat potentieël voor ons bereikbaar is. De eeuwig wijze en liefdevolle Schepper wil de volkomenheid van het schepsel, en het schepsel tot de volkomenheid.

Dat wij van zulke laagte af waarop wij hier gesteld zijn aanvangen, dat onze menschheid als op het dierlijke geënt is, en wij ons daaruit en daaraan met moeite, vaak met treurige recidieven ontworstelen, dat ook die vroege beginselen ons zoo moeielijk vallen, zoodat wij konden vragen, waarom de Schepper ons niet hooger stelde, niet rijker uitrustte en ons veel strijds bespaarde - kortom dat lager standpunt, is een zegen te meer. Wij kunnen ons eerst recht verheugen in dàtgene, wij kunnen slechts dàt ons waar eigendom noemen, wat wij onder God ook zelven verwierven; de hoogte waartoe wij het mede door onze inspanning brachten, is eerst de welverworven, eigen, ware adel. Promotie door verdiensten is eene betere dan die door loutere gunst of geboorte. God wilde, en wel ten onzen beste, dat wij niet zijne vertroetelde kweekelingen, maar zijne waardige kinderen zouden zijn en immermeer trachten te worden.

Daartoe worden wij opgeleid door den godsdienst; het zoeken en trachten om daaraan te beantwoorden is godsdienst. Eenige wijze van godsvereering, Kerk of gemeente, is dit meer, naarmate zij meer geschikt is om hare belijders daartoe te voeren. De toets voor alle is deze, wat zij voor de menschen die haar belijden worden, wat zij van die menschen maken. Zoo zijn zij als scholen, de afdeelingen of secten in die kerken zijn als klassen, waarin gebrekkiger of beter onderricht en geleid wordt, ook hier en daar door onverstand, dweepzucht of bijoogmerken, meer bedorven wellicht dan goed gemaakt. Ligt dit ook meermalen meer aan de leer- en kweekelingen, ook aan de voorgangers, dan aan de school, in den regel mag men naar de vruchten vragen en oordeelen. Wat nu haar leering en leiding betreft, dan

mag men, welk bederf er ook insloop en of ook velen daaraan weinig beantwoordden, op zich zelve beschouwd en om haar invloed op natieën en den enkelen mensch, aan het Christendom den voorrang toekennen, dat reeds als een hoofdverschijnsel in de geschiedenis alle aandacht vraagt.

Dat Christendom is gegrond in de eerste plaats op den Bijbel, waarop alle Kerkgenootschappen zich beroepen als op het Woord van God, hetzij dat zij daaraan de gedachte aan meer of minder menschelijks hebben toegevoegd. Wij voor ons zien in den regel daarin schriften, waarin mannen door vroomheid bezield, vaak door heilige geestdrift aangegrepen en getild, uitdrukking gaven aan hunne verhevenste gedachten en gewaarwordingen. Bij die van het Nieuwe Testament treedt op den voorgrond het beeld van den vroomsten en reinsten Menschenzoon, die door Zijn woord, wandel en werk hun en allen geloovigen de weg, de waarheid en het leven werd, die de diepste religieuze waarheden en de reinste zedeleer verkondigde, op het beginsel der liefde gegrond, zóó dat men Hem te recht het licht der wereld mag noemen dat scheen in de duisternis, en Hij in waarheid kon getuigen: ‘Mijne leer is niet de mijne, maar desgenen die mij heeft gezonden. Zoo iemand wil diens wil doen, die zal erkennen, of deze leer van God is, dan of ik van mij zelven spreek.’

Toch vinden wij daarin die leering, voorschriften en toezeggingen, minder of niet in wijsgeerig juiste taal en vormen, dan wel in zulke, als voor het gewoon menschenverstand waren berekend, aan menschelijke betrekkingen ontleend, ook gehuld in beeldspraak en uitdrukkingen die aan het Oosten eigen waren, terwijl die leeringen en geboden en toezeggingen, ook de geschiedenis, ons velerwege worden medegedeeld naar de wijze van zien in dien tijd in dat land in zwang. Houden wij dit in het oog en wijzigen wij alzoo den letterlijken inhoud naar den maatstaf en in den geest van onze dagen, dringen wij door tot de kern, dan krijgt veel wat aanvankelijk zelfs ongerijmd schijnt een aannemelijken zin en verheven beteekenis, het wordt de hoogste waarheid, zoodat wij daarin waarlijk eene Openbaring Gods zien. Kant noemde terecht dien Bijbel een verwonderlijk boek, omdat men daarin waarheid vond, waarop diepe denkers eerst na veel redeneering kwamen, maar uitgedrukt vaak in de taal van een kind.

De fout der Kerk was, dat zij in volgende eeuwen en bij meer Westersche begrippen, schil en bast mede voor de vrucht en als de vrucht zelve nam en opdrong, dat zij aan de letter en dien bepaalden vorm van het leerbegrip te zeer en bij uitsluiting gehecht bleef; die der Protestantsche Kerk was, dat zij die vormen voetstoots overnam en bestendigde. Zoo ging het met het leerstuk van Gods Zoon,

Zijne generatie en Zijne verhouding tot den Vader, zoo met de leer der voldoening en andere leerstukken, die voor velen onaannemelijk werden in die krasse en opgeschroefde vormen, welke de Kerk en later de orthodoxie daaraan gaf, zonder het symbolieke te willen onderscheiden. Dat symbolieke is als de brug, die tusschen het voor ons anders onbegrijpelijke metaphysische en ons, zinnelijke wezens met onze zinnelijke taal, is geslagen.

Vervalt voor de vrijere beschouwing de leer der Kerk, die niet die der schrijvers zelven van het N.T. is, aangaande de machinale inspiratie, de werktuigelijke ingeving van zaken en woorden, en kunnen wij dus ruimte laten voor misvattingen en dwalingen van den kant dier schrijvers; wij meenen daarvoor reden te vinden in enkele hunner getuigenissen, zoo Luk. I v. 1, waar hij, wat aanleiding en inhoud en kenbronnen betreft, een anderen grond en anderen oorsprong opgeeft dan zulk eene ingeving, ook in het onderling verschil en den vaak gebrekkigen verhaaltrant der auteuren, hetgeen ons niet belet om het verhevene, ware en heilige in die Schriften te erkennen. Mogen wij den Bijbel naar zijn geheel beschouwen als een organisme, een lichaam dat door een geestelijk beginsel bezield is en leeft; er zijn aan zulk een lichaam deelen te onderscheiden die zijn als levenszetels, terwijl andere, b.v. haar en nagels, van zooveel minder beteekenis zijn; uitwassen, verkrommingen en likdorens hinderen.

Dan mogen we, ziende op sommige zaken en voorvallen, die ons daar worden medegedeeld, op die onderlinge afwijkingen, op het verzwijgen van gewichtige gebeurtenissen door twee of drie der referenten, op voor ons ondenkbare gebeurtenissen en bevreemdende toedracht van zaken [spijzigingen, verheerlijking op den berg, hemelvaart e.z.v.] met Pilatus vragen: wat is hier waarheid? en komen we tot de slotsom: - zóo, geheel zoo, kan alles bezwaarlijk zijn gebeurd. De verdichtende, vergrootende overlevering heeft daarbij wel mede haar rol gespeeld.

Bij ons nadenken en den strijd over de werkelijkheid der ons medegedeelde wonderen kan men onderscheid maken tusschen die, welke men als uitvloeisels eener uitstekende, krachtige persoonlijkheid kan beschouwen, en zulke die het volslagen onmogelijke zouden hebben te weeg gebracht. Bij de laatste staat de empirie van alle tijden en onze eigen ervaring tegenover hetgeen ons daar uit langverleden tijden als feit wordt medegedeeld, en dit in getuigenissen, uit een ver land, onder een volk met weinig natuurkundige kennis en wonderziek, waarvoor de voorstanders van het mirakuleuze zelven wel nog nadere bevestiging en meer overeenstemming tusschen de bescheiden zouden wenschen. Wij worden in die wijze van beschouwing gesterkt, als wij zien hoe de

schrijvers van het N.T. op woorden en gebeurtenissen ons daarin medegedeeld, verwachtingen hebben gebouwd [de haast aanstaande zichtbare wederkomst van Christus e.z.v.] die uitliepen op teleurstelling, welke zij genoodzaakt werden te wijzigen of vaarwel te zeggen, en die nog steeds op uitkomst doen wachten.

Men mag ook wel in aanmerking nemen, dat in de vroegste berichten aangaande Jezus, welke wij in de brieven van den apostel Paulus vinden, al wordt daar gesproken van Hem, als den 'krachtiglijk bewezen Zoon Gods,' en al wijst de apostel op Hem als die opgestaan is uit de dooden, van geen enkel wonder bepaaldelijk wordt gewaagd, terwijl het zoo dicht op zijn weg lag om zich op sommige daarvan te beroepen als op afdoende feiten. - Hoe kon hij - zou men vragen - bij Gal. IV, 4, dat 'geboren van eene vrouw' nederschrijven, zonder iets daarbij te voegen van wat ons door Mattheus en Lukas wordt verhaald? Hoe kon Paulus het leerstuk der onsterfelijkheid behandelen [1 Kor. XV], zonder te gewagen van den jongeling te Naïn, het dochtertje van Jaïrus of Lazarus, daar zulke feiten, wel gewaarborgd en bewezen, het vraagstuk afdoende konden beslissen?

Om deze en meerdere redenen houden wij het er voor, hoe verzekerd wij ons kunnen achten van Jezus bestaan en werken, en of wij ons van Hem een in zijn hoofdtrekken meer of minder volledig karakterbeeld kunnen vormen, dat wij toch de scherpe omtrekken daarvan niet kunnen waarnemen, dat de vergrootende en verdichtende overlevering, gelijk wij zeiden, in zijne geschiedenis een rol heeft gespeeld. Zoo zijn wij bij voorkeur gewezen, voor zoo veel wij dit kunnen opmaken, op het geestelijke in Hem, op zijne wijsheid, zedelijken moed, liefde en reinheid. En dan mogen wij Hem inderdaad eenig noemen, al onzen eerbied en geloof waardig, de rechte Godszoon, het goddelijke, het ware, goede, eeuwige, in menschelijk kleed.

In dat 'Godszoon' ligt het begrip van ontstaan, verwantschap, gelijkheid van wezen, van nauwen band en betrekking, van innige liefde. Toch hechten we daaraan niet de letterlijke, vol-menschelijke beteekenis, al lezen we van het overschaduwen van den H. Geest, maar achten de voorstelling symbolisch, zoodat wij Tertulliaan zijn '*natus est Dei filius*, *non pudet*, *quia pudendum est*' d.i. 'Gode is een zoon geboren; wij schamen ons des niet, omdat het oneerbaar is,' niet naspreken. Er zijn trouwens ook andere voorstellingen ten dezen in den Bijbel te vinden. En daarop gezien kunnen wij het ongerijmde 'God', het hybridische 'godmensch' aangaande Jezus Christus laten varen, gelijk wij aan den anderen kant het lasterlijke tegen den nederigverheven stichter des christendoms ingebracht abhorreeren, en wij Hem gaarne een 'goddelijk mensch' noemen.

De bijbel laat voor verschillende opvattingen ruimte ten aanzien van dat leerstuk, en geeft er zelfs aanleiding toe, terwijl het door de Kerk weder in zijn meest opgeschroefden vorm werd geijkt. Hebben dan Mattheus en Lukas [afgezien van de bezwaren der kritiek] eene afwijkende genealogie en geboortegeschiedenis, wijst Johannes ons als ware 't op zijne hemelsche wording, waarvan wij bij Paulus reeds aanduidingen vinden, terwijl Markus, en wel willens, alles daaromtrent schijnt te ignoreeren, dan moge dit ons wijzen op de hooge gedachten aangaande Jezus, de eigenlijke toedracht der zaak, het feit, blijft voor ons onbeslist.

Aan zulke ruimer opvatting en gedeeltelijke opschorting van ons oordeel [epoche], houden wij ons te liever en te geruster, omdat het hier het voor ons, voor wie alle ontstaan van leven duister blijft, ondoorgrondelijke raakt, en in dezen het Hesiodiaansche, ‘dat het halfjen meer is dan het geheel,’ zoo zeer ter waarheid wordt. - Immers, wij weten van Jezus nu eenmaal niets anders noch meer dan ons uit de gegeven bronnen bekend is. Spreidde Hij die grootheid en reinheid ten toon als God of godmensch, dan wordt die een aangeboren adel, voor ons onverkrijgbaar. Zijn grootheid wordt de bevordering en hoogheid van een koningskind. Was en deed Jezus Christus daarentegen hetgeen hij was en deed als ménsch, dan mocht Hij zijne inspanning, zijne oefening en strijd hebben; juist dit geeft Hem zijne eigene verdienste, zijne moreele waarde, den welverworven, eigen, rechten adel. Hij is, mochten we zeggen, de zoon Gods, omdat Hij zoo ten volle de menschenzoon was.

Dat moest Jezus zijn naar zijn wezen als door zijne ontwikkeling, naar zijn oorspronkelijken aanleg als door eigen, trouwe inspanning. En dan mocht het potentiëele, de kiem daarvan en de geschiktheid daartoe, behooren tot de dingen die Hem door den Vader waren gegeven; het product, het met dat talent gewonnene is ook Christus' vol, welverworven eigendom. Zoo zien en erkennen wij in Hem het religieus genie, dat eeuwige waarheid kwam openbaren, wiens blikken op God de helderste waren, den moreelen Heros, die in hachelijken strijd zich boven allen groot, tot schier onuitvoerlijke taak zich sterk betoonde, en die door kalm en krachtig streven en heilig sterven zinkend triumfeerde. Hij is en blijft Gods hoogste gave aan ons geslacht en het keerpunt in de geschiedenis, van wien een geest uitgaat die den enkele en dat geslacht moet hervormen, onze Leeraar, Leidsman en Verlosser. Eene beschouwing welke wij meer overeenkomstig met het ‘in geest en in waarheid’ achten, dan het typische profetisch, hoogepriesterlijk en koninklijk ambt der kerkelijke dogmatiek.

Wij houden ons aan eene zoodanige voorstelling te liever, en vooral

wat dat hoogepriesterlijke betreft, omdat men de leer van Christus' offer en voldoening voor onze zonden, op Joodsche begrippen voortbouwend, zoo uitspon, dat wij met overtuiging zeggen: - zóó moet men God niet, Christus niet, den mensch niet, de zonde niet en de verzoening niet beschouwen; zoo zéker als God de wijze en heilig-algerechte blijft, wiens genade geen zwakheid is, zoo zéker als Jezus kwam om tot eene betere gerechtigheid te voeren, zoo zéker als de mensch zijne zedelijke loutering en volmaking onder- en met God zelf moet bewerken, zoo zéker als de zonde zich slechts in zeker derde, in dat der tekortkoming, met eene schuld laat vergelijken, maar die zonde zich niet van den een op den ander laat overdragen, zoo zéker God niet met ons - maar wij met God moeten worden verzoend.

Wil de Roomsch-Katholiek den Bijbel op- en tegen de overlevering, en deze wederkeerig op- en aan den Bijbel laten leunen en steunen, de orthodoxie laat dit het woord aan de kerkleer en de kerkleer aan het woord doen. Beiden willen dat het eens als waar vastgestelde voortdurend als *de waarheid* zal gelden, en beroepen zich op grond en bewijs, welke men bezwaarlijk elders dan in de theologie zou laten gelden en doorgaan. Zij stooten meer of minder hard dezulken uit die daar geene onderwerping of instemming kennen, doch vergeten hierbij, dat wel weinigen hunner, zoovelen er denken, alles wat geopperd wordt en geijkt gerekend onvoorwaardelijk toestemmen. Wij houden het er voor, dat men afwijkingen en ontkenningen genoeg zou vinden, indien zij het ‘ontvangen van den H. Geest’, het ‘nedergedaald ter helle’, het ‘zitten aan de rechterhand des Vaders’, het ‘wederkomen om te oordeelen de levenden en de dooden’, het ‘verrijzenis des vleesches’, met elkander gingen uitpluizen, of ook maar behandelen. Dan loopt er menige krijpto-ketter onder, voor wien zijn eigen ketterij een onopzettelijk of met eenig opzet daargelaten verborgenheid blijft.

En toch geldt voor de orthodoxie, wat haar goed recht en eerlijk bestaan betreft, het *aut Caesar*, *aut nihil* d.i. vol gezag, of geen gezag. Dat zij niet bestaan wil en dit inderdaad ook noode kan, bij afwijking en verschil, is haar kracht en haar vloek. - En toch komt het, zelfs bij hare warme voorstanders, in de toepassing veelal neder op een: - ‘zoo ver moogt ge gaan en verder niet; want zoo ver ga ik!’ - Dit vooral is het wat velen daartegen moet innemen, behalve dat zij het zoogenoemd ongeloof in den regel aan onwil toeschrijven. Nochtans kunnen reeds de algemeen en onwillekeurig gebezigde zegswijzen: ‘dat kán ik niet gelooven, of dat móet ik gelooven’, ten bewijs strekken, dat wij in dezen nog onder andere invloeden staan dan de eigen willekeur.

Ook op dit gebied der meeningen geldt wat Macaulay in zijn His-

tory of England aangaande de Whigs en Torys zegt, namelijk, ‘dat men zich die staatspartijen niet in de verledenheid moet voorstellen gelijk zij thans bestaan, alzoo men een tegenwoordigen volbloed-Tory toenmaals als met vrij wat Whiggisme besmet zou hebben gerekend. Hij bezigt, ter opheldering of veraanschouwelijking van dit verschijnsel, de vergelijking van een kruipend dier, bij welks voortgaan de staart weldra dáar komt te liggen, waar vroeger de kop lag, al blijven beide even ver van elkander verwijderd. De meeste orthodoxen lieten vrij wat kerkelijke orthodoxie varen, en zij aanvaardden de nalatenschap slechts met repudiatie van sommige kwaadgeachte posten en bezwarende lasten, al komen zij met hun ‘onder beneficie van inventaris’ niet altijd voor den dag. Men denke aan het mozaïsch scheppingsverhaal, aan sommige wonderverhalen, aan de leer der Drieëenheid en die over den duivel en heksen en bezetenen, over welke punten de vaderen wel een beetje anders dachten, welke men voorzichtig achterwege liet, of nog slechts *pro memoria* op den inventaris brengt.

Komen we bij eigen doordenken en vrijer beschouwing tot menige kettersche bewering, en kleven er ook aan onze gevoelens dwalingen van allerlei soort, terwijl er twijfelingen overblijven, wij hopen daarom, zoolang zij geen ongunstigen zedelijken invloed uitoefenen, niet slechter te handelen en niet slechter te staan dan velen die, ootmoediger wellicht, maar ook soms gedachteloos en uit trage gemakzucht, zich bij het eens door hunne Kerk vastgestelde nederleggen. Wij beschouwen ons zoeken naar waarheid, mits het nederig en oprecht geschiedt, als het uitwerken eener som, waaronder het antwoord is gegeven, dat de trage leerling na eenig spelen op de lei voetstoots neêrstelt, terwijl ons denken en zoeken het berekenen wordt. Brengen wij het ook wel niet tot de juiste uitkomst, wij hopen dat wij onze becijferde lei kunnen toonen met een: ‘gewerkt heb ik.’ - Wat zou de meeste goedkeuring verdienen?

Blijft ook ons weten of onze verstandelijke overtuiging van God en het goddelijke de grondslag en noodige grondslag, waarop het gebouw der wezenlijke religieusiteit kan en moet rusten, en is alzoo de breedte en stevigheid in geenen deele onverschillig, zoo moet toch daarop het gebouw van het gemoedsleven en der praktijk worden opgetrokken, of men blijft in eene onvruchtbare dogmatiek als in een kelder of gewelf wonen. Eerst door religie en deugd en plicht, uit zooveel mogelijk reine, vrije liefde jegens God en menschen gevoed en betracht, voldoet die grondslag aan zijne bestemming en erlangt die zijne rechte waardij. Er kunne eene *morale indépendante* bestaan en menschen mogen zeer godsdienstig zijn geweest, zonder dat op hun moreel gedrag kon worden geroemd; beide zullen winnen en van zuiverder gehalte zijn, naarmate zij als elkander dekkende grootheden worden.

Niet de waarheid, maar ónze waarheid, gelijk wij die ontdekken, is eene gestadig gewijzigde, steeds veranderende, zoolang wij denken, al heeft men ook in de hoofdzaken eene vaste overtuiging. Dit mag gezegd worden van den enkelen mensch, en geldt mede voor vereenigingen van menschen in kerkgenootschappen. Ook wanneer voorstellingen en vormen blijven voortbestaan, komen er van lieverlede, soms bij schokken, gewijzigde wijzen van zien in zwang, de kanten verliezen hunne scherpte, wat weleer leuze was van scheiding en strijd raakt op den achtergrond en wordt schier vergeten, tenzij het wezenlijke beginselen geldt, waarvan men uitgaat en die het geheel hebben doordrongen. Wel stond menige orthodoxe van onzen tijd de proef niet door bij de Coryphaeën der rechtzinnigheid van vroeger dagen, vooral wanneer hij rekenschap zou afleggen van hetgeen hij ook bij vasthouden van de geijkte woorden en termen denkt, en van hetgeen hij niét geloofde.

Wij keuren het wenschelijk, indien men dogmen wil vaststellen, dat men zich bepaalde tot enkele hoofdwaarheden, terwijl men voor de onderscheidene opvattingen ruimte liet. Op die wijze alleen kan de oprechtheid bewaard, de vrijheid gehandhaafd, vrede gesticht worden. Maar hoe daalde men veelal af tot nietigheden en subtiliteiten bij het bepalen van kerkelijke leerstukken, die toch immer nieuwe leuzen werden van strijd. - God beware ons, en mogen wij zelven ons bewaren voor lichtzinnigheid omtrent het heilige, voor vermetel loochenen, maar ook voor letterknechtschap en trage gemakzucht! Worde en blijve onze leuze wat Vincentius Lirinus uitsprak: - ‘In het noodzakelijke één, in het niet zoo uitmaakbare vrij, in alles de liefde!’

Natuurkunde.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.
XIV. Licht en leven.

Amice!

Wanneer zoo langzamerhand de zonnige dagen zich beginnen te vertoonen en de lente werkelijk voornemens schijnt den grimmigen wintervorst te verjagen; als langs weiden en heiden, wegen en pleinen de boomen willen gaan uitbotten en blijkbaar slechts wachten tot de lente in haar bloemenkleed voor goed zich op haren troon heeft gevestigd om dan door takken en blaâren een goeden achtergrond aan dien troon te schenken; als de morgenzon met hare gouden stralen ons uitnoodigt om haar in jeugdige pracht te komen aanschouwen; als eindelijk *licht* en *warmte* in overvloed over ons worden uitgestort, dan is het alsof wij een nieuw leven beginnen. Met vreugde en genot koesteren wij ons in den zonneschijn, want zij, de Zon, de bron waaruit alle leven moet geput worden, zal geruimen tijd met ons zijn, in ruime mate zal zij ons schenken wat wij in de eerste plaats behoeven om te leven: licht en warmte.

De vuuraanbidders der morgenlanden hebben het juist ingezien, toen zij de zon in hunne poëtische taal de ‘levenwekkende toovermacht’ noemden en het is daarom te begrijpen, hoe vele natuurvolken voor de opgaande zon knielen als de bron van hun zijn. Een materialist pursang moge beweren, zij is de groote lamp, die ons moet verlichten om onze werkzaamheden in deze wereld te verrichten, een weinig dieper nadenken doet ons onmiddellijk de onjuistheid van die bewering inzien.

In onze vorige brieven leerden wij de zon kennen als de oorzaak van licht en warmte. En hielden wij ons al hoofdzakelijk met het

licht bezig, de gevolgtrekking lag voor de hand, dat de warmte, de begeleidster van het licht, ook wel een aandeel zou hebben in de daden des lichts. En die gevolgtrekking is juist. Licht en warmte zijn hier nauw aaneengeschakeld. Zoowel de eene als de andere zijn bewegingen van de uiterst fijne stof, die wij in onzen vorigen brief leerden kennen als de ether. Vele ethertrillingen, in de zon opgewekt, hebben de eigenschap op het netvlies zoodanig in te werken, dat ons oog ze waarneemt als licht en kleuren; een ander deel, de ethertrillingen namelijk die niet zoo snel trillen, worden gevoeld als warmte, nog andere eindelijk, de etherdeeltjes, die sneller trillen dan noodig is om de violett een ultraviolette kleuren te veroorzaken, bewijzen hunne tegenwoordigheid door de werking welke zij op scheikundig geprepareerde stoffen uitoefenen. M. a.w. behalve het kleurenspectrum, waarvan wij een en ander onderzochten, heeft het zonnelicht nog een ander spectrum, dat zich op een scherm links van het rood uitbreidt en welks tegenwoordigheid ons door de stijging van den thermometer verraden wordt. Dit is het warmtespectrum. Doch ook rechts van het ultraviolette bevinden wij dat de zonnestralen nog arbeiden. Immers, indien wij hen daar in de gelegenheid stellen op scheikundige stoffen in te werken ontleden zij die. Dit spectrum is nog minstens even lang als het kleurenspectrum en vertoont op gelijke wijze strepen. Dit is het ‘chemische spectrum.’

Indien wij deze feiten goed vasthouden, Amice, dan zal het duidelijk zijn, dat er een innig verband moet bestaan tusschen licht, warmte en scheikundige werkingen. Daar deze drie verschijnselen het gevolg zijn van etherbeweging zal de eene de andere kunnen opwekken; warmte zal licht kunnen voortbrengen en licht zal scheikundige werkingen kunnen te voorschijn roepen. Het licht, dat zooveel millioenen jaren aan ons met kwistige hand wordt toegedeeld heeft daden verricht, waaraan onze voorouders en wij ons ontstaan te danken hebben. ‘Geene beweging’ aldus luidt eene eeuwige natuurwet ‘kan verloren gaan. Zij kan wel veranderen in andere bewegingen, andere resultaten te voorschijn roepen, doch vernietigd worden kan zij niet.’ Licht moet dus verschijnselen doen plaats hebben in het heelal, in de plantenwereld zoowel als in de dierenwereld, maar ook in het natuurrijk door ons bij voorkeur het levenlooze genoemd, in het rijk der niet-bewerktuigde lichamen. - Die veranderingen in de planten- en dierenwereld, welke wij uitingen des levens noemen, te beschouwen als het gevolg van het licht, alsmede een blik te slaan op de veranderingen welke het licht niet-organische stoffen doet ondergaan, ziedaar, Amice, de taak die ik mij voor heden op de schouders heb gelegd.

Het is eene U zeker bekende proef, dat wanneer wij eene flesch met regenwater een paar dagen aan het licht blootstellen de bodem allengskens dikker en dikker bedekt wordt door een groenachtig slijm hetgeen, naar den geleerde welke het ruim honderd jaar geleden het eerst opmerkte, het ‘Priestleysche slijm’ wordt genoemd. Hebben wij

de voorzorg gehad eene tweede flesch in het donker te plaatsen, dan vinden wij van die ontwikkeling geen spoor. Onderzoeken wij verder dit slijm microscopisch dan vinden wij een mengsel van zeer laag georganiseerde plantjes en diertjes, die van elkander leven en onder den invloed van het licht zich uit kiemen, welke in het water ronddreven, ontwikkeld hebben. Want dat uit niets niet iets kan ontstaan zal bij U wel ingeworteld zijn.

Ongeveer in denzelfden tijd (1771) kwam dezelfde geleerde met eene proef voor den dag die, zooals later blijken zal, voor onze verdere uiteenzetting van belang is. In eene afgeslotene ruimte bracht hij eene kaars en liet haar zoolang branden tot zij vanzelve uitging. Hierna plaatste hij in die ruimte eene levende, groene plant en stelde haar aan het zonnelicht bloot. Na verloop van eenige dagen kon de kaars opnieuw in die ruimte branden, waaruit derhalve de gevolgtrekking moest gemaakt worden, dat die plant de gassen dier ruimte veranderd had, dewijl zij nu geschikt waren om de verbranding te onderhouden. Door ijverige onderzoekingen gelukte het later P r i e s t l e y het zuurstofgas te vinden dat door de planten wordt uitgeademd en de verbranding onderhoudt. Eenige jaren later (1779) toonde onze landgenoot I n g e n h o u s z aan, dat bladeren die in water liggen alleen dan zuurstof ontwikkelen, als het zonnelicht zijnen invloed kan doen gelden, terwijl een 3-tal jaren later door S e n e b i e r werd bewezen, dat het koolzuur onzer longen en van de lucht de bron is waaruit zij de zuurstof putten die zij afgeven. In lateren tijd heeft men die proeven meer zoo ingericht, dat de toestand, waarin de bladeren verkeerden als men experimenteerde, meer in overeenstemming was met den natuurlijken gang van zaken. En men zag dan ook hoe de groene plantendeelen bij zonnelicht koolzuur uit de lucht opnemen om daaruit de zuurstof te bereiden, welke voor onze ademhaling en die der dieren zoo noodzakelijk is.

Wanneer koolzuur, d.i. eene verbinding van koolstof met zuurstof, wordt opgenomen en zuurstof wordt afgegeven, dan is het duidelijk, dat er koolstof in de weefsels der planten terugblijft. En daar de planten voor het grootste deel uit koolstofhoudende stoffen bestaan, moet de opneming van koolzuur uit de lucht toeneming aan gewicht ten gevolge hebben. Toen eenmaal het pasgenoemde was vastgesteld, trachtte men te bepalen of al de zuurstof die de groene deelen eener plant ontwikkelen afkomstig was van het opgenomen koolzuurgas alleen. Immers de wortelvezels der plant voeren behalve andere voedingstoffen ook opgeloste koolzure zouten naar boven, zouten die ook kunnen ontleed worden en hunne zuurstof kunnen afgeven. Door verschillende plantkundigen van naam is de waarschijnlijkheid van de laatste meening ten sterkste verdedigd, terwijl anderen om gegronde redenen zich tegen die meening verklaarden. Hunne proefnemingen leidden tot zeer uiteenloopende uitkomsten, die misschien daaraan toe te schrijven zijn, dat sommige experimenteerden met deze,

anderen met gene plant, waarom ik graag de meening zou opperen, dat niet alle planten zich op dezelfde wijze voeden. Evenmin toch als alle menschen en dieren zich met dezelfde stoffen voeden, en sommigen door natuur en geaardheid meer behoefte hebben aan deze dan aan gene, zullen ook planten zich gedragen. En mogen vele planten koolstof genoeg kunnen vergaâren uit het koolzuur der lucht, er zijn andere water- en landplanten die een groot deel hunner koolstof verkrijgen uit het koolzuur, dat zij met andere stoffen verbonden uit den grond opzuigen.

Ik schreef boven dat de groene plantendeelen voornamelijk de ontleding van het koolzuur bewerken. Ik had mij juister uitgedrukt indien ik had neergeschreven, de plantendeelen welke bladgroenkorrels bevatten. Een paar woorden over die bladgroenkorreltjes en de betrekking waarin zij staan tot het licht en de voeding. Alle groene deelen eener plant en voornamelijk de bladeren bezitten een groot aantal 'chlorophylcellen' of bladgroenkorreltjes. Deze korreltjes bestaan uit eene eiwitachtige stof, welke doordrongen is van eene groene kleurstof; de kleurstof zou volgens Frémy te splitsen zijn in eene gele (phylloxanthine) en eene blauwe kleurstof (phyllocyanine.) De groene stof kan alleen ontstaan wanneer eene één- of twee zaadlobbige plant bij hare ontkieming aan licht is blootgesteld, en daarbij een zekere warmtegraad aanwezig is. Zonder dat licht komt, met uitzondering misschien van ééne familie, geen bladgroen tot stand. Eenmaal aanwezig, neemt het bladgroen koolzuur uit de lucht op, ontleedt dit in koolstof en zuurstof en ontwikkelt in zich zetmeelkorrels, welke door een tegenovergesteld proces, waarover later, naar andere organen en weefsels heengevoerd en dus de oorzaak zijn van den groei der planten. Indien wij nu resumeeren, Amice, dan zien wij: dat bij licht alleen, eene plant, die uit haren zaadkorrel ontkiemt, groene stengeldeelen en bladeren kan voortbrengen: dat bij licht alleen in het plasma of eiwit der cellen bladgroen kan ontwikkeld worden; het bladgroen aan het licht blootgesteld neemt uit de lucht koolzuur op, ontleedt dit, houdt de koolstof binnen, geeft de zuurstof weer af en vormt in zich zetmeel, dat naar andere plaatsen heengevoerd de plant doet groeien en bloeien. Licht wil onder die omstandigheden echter vergezeld zijn van warmte. Vragen wij met het oog op de ons bekende spectraallichtbundels, welke dier bundels het meest werkzaam zijn, dan hebben verschillende proefnemingen geleerd, dat als zoodanig de gele moeten beschouwd worden, terwijl de blauwe en meer breekbare lichtstralen waarschijnlijk hoegenaamd geen invloed uitoefenen op de vorming van het zetmeel in de chlorophylkorreltjes. De practische tuinman en bloemist zal daarom nooit in zijn broeikasten blauwe glazen nemen, zijne planten zouden niet gedijën.

Men heeft de vraag gesteld: of de intensiteit van het zonnelicht ook invloed heeft op de ontleding van het koolzuur, m.a.w. of de planten in de schaduw evengoed het koolzuur ontleden als in difluus daglicht

of in helder zonnelicht; of helder en somber weer in de ontleding van het koolzuur ook contrasten opleveren. Sommige natuurkundigen gaan naar onze meening te ver als zij uit hunne proefnemingen het recht meenen te hebben om te besluiten, dat in diffuus daglicht geene ontleding van koolzuur plaats vindt. Indien wij zien wat er in de vrije natuur gebeurt, waar alle bladeren van een boom groen worden zelfs zij, die het diepst in de bladerenkroon verborgen zijn, of wel, dat in de groote diepe bosschen van de tropische gewesten alle planten groen zijn, dan gelooven wij dat het koolzuur bij alle zonnelicht, bij diffuus daglicht en in de schaduw, - in de laatste gevallen waarschijnlijk minder krachtig - ontleed wordt. In het duister houdt, zooals wij reeds vroeger vaststelden, de ontleding op.

Uit het bovenstaande volgt dat het zonnelicht het vermogen bezit niet-organische verbindingen - namelijk het koolzuur en de voedingsstoffen, die door de wortels worden opgezogen - tot organische verbindingen om te zetten. De chemische krachten die daarbij worden vereischt danken wij aan de inwerking van het zonnelicht, of wat op hetzelfde neerkomt: de zon verricht in de plant arbeid. Dat wij dien arbeid van de zon zelfs niet eens bij benadering kunnen berekenen, zal hoogstwaarschijnlijk geen betoog behoeven; maar dat een ontzaglijk groote uitkomst te verwachten is, bewijst alleen het feit, dat de scheikundige arbeid, in een flinke boom op één dag verricht, geschat wordt op 7 paardenkrachten.

Met de opneming van koolzuur en het uitstooten van zuurstof door de groene deelen eener plant onder den invloed van licht staat een ander proces in het nauwste verband. In vroegere jaren meende men dat het opnemen van koolzuur de eenige functie was die de deelen der oppervlakte verrichtten en knoopte men daaraan allerlei utiliteitskwestiën vast, zooals: dat de lucht door de planten gezuiverd werd, dat de planten de tegenhangers waren van de dieren, die zuurstof opnemen; tevens verbond men er de vraag aan: wie het eerst geschapen waren, de planten of de dieren. Men noemde toen de opneming van koolzuur de ademhaling der planten; zij stond lijnrecht tegenover die der dieren. 't Is later gebleken, dat ook de planten zuurstof opnemen en koolzuur uitstooten en dat dit proces minstens even gewichtig is voor het leven der plant als het omgekeerde.

Vandaar dat men dan ook heden ten dage spreekt van eene oneigenlijke ademhaling, en eene dierlijke of eigenlijke ademhaling der planten. *Alle deelen*, *zoo de groene als de gekleurde nemen zuurstof op.* Die zuurstof is, zooals De Saussure voor het eerst bewezen heeft, voor alle chemische processen en moleculaire bewegingen in de plant noodzakelijk. In de deelen van eene bloem en bepaaldelijk in diegene, welke zooals knollen, bollen, zaadkorrels, meeldraden, stampers en vruchten vele omzettingen behoeven, is die opneming van zuurstof het sterkst. Dan volgen de bladeren, waarin dus terzelfder tijd

twee processen plaats hebben. De ingeademde zuurstof verbindt zich met de eiwitachtige stoffen, met de koolhydraten en met de vetten van het inwendige der plant en verbrandt deze tot cellulose, water, koolzuur enz. Het laatste wordt uitgeademd en het voorlaatste voor een deel uitgewasemd. Er heeft dus, evenals bij de dieren, door de ingeademde zuurstof verbranding in de weefsels plaats. Willen wij ons de beide processen duidelijk voor oogen stellen dan bedenke men het volgende.

Nemen wij een bol of knol of een zaadkorrel en plaatsen wij die onder afsluiting van licht in den grond. Wij zullen zien, dat de vroeger opeengehoopte organische verbindingen of het reservevoedsel, dat is: de inhoud van den bol, van den knol of van de zaadlobben verdwijnen en een jonge, bebladerde stengel daarvoor in de plaats treedt. Altijddoor nam het reservevoedsel zuurstof uit de lucht op en gaf koolzuur af, zooals uit de samenstelling der omgevende lucht gebleken is. De temperatuur der omgeving rijst, want er heeft verbinding met zuurstof, dus verbranding plaats, doch op den duur zal het gewicht der zaden, knollen en der jonge individu's afnemen, want er wordt koolzuur uitgeademd, koolzuur, die verkregen is uit de verbinding van de zuurstof met de koolstof van het reservevoedsel. Is dit laatste verbruikt dan sterft de plant aan den hongerdood, door gebrek aan koolstof. Wil men de plant in het leven houden, dan behoeft men ze slechts in het licht te plaatsen. De gele stengel en bladeren worden groen en zie, onmiddellijk beginnen die groene deelen uit de lucht het koolzuur op te slorpen en de koolstof in zich op te hoopen. De bladgroenkorrels vormen zetmeel; dat zetmeel wordt door de ingeademde zuurstof met een aantal andere stoffen, zoo bij dag als bij nacht, verbrand, nieuwe verbindingen worden geboren die de plant moeten doen groeien en bloeien.

Het ten allen tijde opnemen van zuurstof door de planten, en het daarvoor afgeven van koolzuur zijn verschijnselen waarvan de gevolgen in slaapkamers reeds meermalen zijn aangewezen. Want dat de lucht voor ademhaling alsdan ongeschikt wordt gemaakt behoeft geen betoog. En het zal duidelijk zijn dat in de tijdperken van bloei en vruchtvorming die uitademing van koolzuur het meest heftig zal zijn. De Saussure, Garreau, Corenwinder, Cazours en onze landgenooten Oudemans en Rauwenhoff hebben zulks met nauwkeurige proeven geconstateerd.

Vinden wij bij planten in zeker opzicht eene tegenstelling tusschen de opneming van gassen in 't licht en in het donker, iets dergelijks gebeurt niet bij de dierenwereld. Zoo bij dag als bij nacht ademen alle dieren zuurstof in en koolzuur uit, alleen kan men op verschillende tijdstippen verschil opmerken tusschen de hoeveelheid. Het is toch voldoende bewezen, dat bij spierbewegingen de hoeveelheid uitgeademde koolzuur aanmerkelijk toeneemt, even als men met zeer groote waarschijnlijkheid kan aannemen, dat de aard van het opgenomen

voedsel niet zonder invloed is, en bijvoorbeeld stoffen die rijk zijn aan kool, zooals de koolhydraten, meelsoorten, suiker, aardappelen en vetten de hoeveelheid koolzuur doen toenemen. Volgens andere natuuronderzoekers echter gaat het niet, aan deze uitkomsten hooge waarde toe te kennen. Dat er 1 à 2 uren na het gebruik van overvloedig voedsel eene vermeerdering van het koolzuurgehalte plaats vindt schijnt na de onderzoekingen van V i e r o r d t vrij zeker. Er zijn echter, naar vele natuurkundigen meenen, nog andere oorzaken aanwezig die tot een verschil in de hoeveelheden koolzuur en zuurstof medewerken.

Eenige jaren geleden was men algemeen de meening toegedaan, dat de mensch naar verhouding des nachts meer zuurstof inademt en minder koolzuur afscheidt dan des daags. In lateren tijd heeft men van eenige zijden de juistheid dier waarnemingen betwijfeld en sommige natuuronderzoekers, waaronder C a r l Vo g t ontkennen dit verschijnsel. M. i. wel ten onrechte. Immers bij verminderde spierbeweging - zoo als in den slaap - zal de hoeveelheid uitgeademde koolzuur afnemen, dewijl zij bij vermeerderde spierbeweging toeneemt. En ook bij verminderde stofwisseling is eene dergelijke afneming merkbaar. Maar zult Gij misschien zeggen, Amice, ik wil toegeven dat in den slaap, wegens de verminderde stofwisseling, naar verhouding van de zuurstof die ingeademd wordt minder koolzuur wordt uitgeademd, doch volgt daaruit dat de nacht d.i. het duister de oorzaak is van die verandering? Ik geef U toe, dat wij den slaap moeten afscheiden van den nacht, en dat indien eenmaal geconstateerd is wat er bij het slapen des nachts gebeurt, wij moeten trachten te weten wat er geschiedt als wij des nachts, d.i. in het duister, waken. Doch het is moeielijk met menschen te experimenteeren, die leenen zich niet gemakkelijk voor physiologische proefnemingen. De natuuronderzoeker, gebruik makende van het recht van den sterksten bezigt daarvoor een dier dat in den letterlijken zin van het woord een souffre-douleur is, n.l. een kikvorsch. Aldus heeft jaren geleden een Nederlander, M o l e s c h o t t , thans Hoogleeraar te Turijn, gevonden, dat kikvorschen in gelijke tijden en bij gelijk lichaamsgewicht veel minder koolzuur uitadémen in het donker dan in het licht. Doch hij heeft bij eene dergelijke gelegenheid nog iets ontdekt, dat voorzeker voor ons geval niet van belang ontbloot is en te meer waarde heeft, omdat onderzoekingen van zeer jongen datum de juistheid van zijne waarnemingen bevestigd hebben, n.l. dat zoogenaamde donderpadjes of dikkoppen, de larven van kikvorschen, in het duister geplaatst een onbepaalden tijd noodig hebben om zich tot jeugdige kikvorschen te ontwikkelen en de vooruitgang der ontwikkeling voortdurend kan verminderd of vermeerderd worden, naar gelang men het dier achtereenvolgens op lichte of in donkere plaatsen opsluit. Deze feiten zijn, mijns bedunkens, bepaald merkwaardig omdat hieruit wel degelijk blijkt, dat licht op de ontwikkeling van eenig individu, m.a.w. op het leven invloed heeft. Trouwens, alvorens de wetenschap over deze feiten haar laatste woord zal

gezegd hebben zullen jaren voorbijgaan, doch niettemin zal de practijk doen wat zij reeds lang gedaan heeft: mesten in 't donker. Want het koolzuur dat uitgeademd wordt, we hebben het boven reeds aangehaald, hangt voor een deel af van de hoeveelheid koolstofhoudende bestanddeelen van het dierlijk lichaam en wordt hoofdzakelijk gevormd uit die stoffen welke wij kennen als suiker, vetten enz. Willen we derhalve die vetten in het dierlijk lichaam bewaren, dan is het noodig het dier te plaatsen èn in het donker èn het zoo weinig beweging mogelijk te geven. Landbouwers en poeliers weten dit uitstekend toe te passen en de pâté foie gras van onze fijne partijen wordt door dergelijke kunstmatige mesterij verkregen. Het hoofddoel is de stofwisseling tegen te gaan. Of het juist voor de gezondheid dezer dieren wenschelijk is ze aan eene dergelijke kweekerij bloot te stellen, meen ik te mogen betwijfelen, want dat duisternis of ten minste donkere verblijfplaatsen voor het dierlijk leven niet juist voordeelig zijn, wordt door een ieder toegegeven. Wie de vale en vunzige gezichten van mijnwerkers of andere arbeiders, wier leven voor een groot deel onder den grond voorbijgaat, ooit gezien heeft, zal daarvoor wel geene nadere bevestiging noodig hebben. Het gaat met de gezichtskleur als met de kleur van de bladeren. Even als de laatsten niet groen kunnen worden dan tenzij onder den invloed van het licht, evenzoo schijnt het te zijn met de roode bolletjes van het bloed. Hoe meer eenig lichaam is blootgesteld aan de inwerking van het licht, des te rooder zal de kleur van het bloed zijn: maar des te grooter zal ook de neiging der bloedbolletjes zijn om zuurstof uit de lucht op te nemen en daarvoor koolzuur af te geven. Dat bij gevolg de omzetting van het voedsel ten zeerste bevorderd wordt en de minder goede stoffen uit ons lichaam worden gescheiden is voor den physioloog geen geheim. Is dit misschien de oorzaak van de gemoedelijke vroolijkheid en scherts van vele landbewoners en de reden waarom het buiten wonen behalve door zuiverheid der lucht ook nog door het overvloedige licht zoozeer bij het herstel van ziekten bevorderlijk is?

Heeft gebrek aan lucht opeenhooping van vetstoffen tot gevolg als het lichaam goed gevoed wordt, andere hoogst nadeelige gevolgen komen met den natrein, als de voorwaarde van goede voeding bij den mensch niet vervuld wordt. Want indien de stofwisseling verlangzaamt, dan gebeurt dit meestal ten koste van de gezondheid. De bloedvorming gaat gebrekkig, de gelaatskleur wordt volgens het bovenstaande bleek en vuil, er begint zich praedispositie te vertoonen voor waterzuchtige en scrofuleuze aandoeningen; melancholie en allerlei hypocondrische aanvallen liggen in het vooruitzicht. Gebrekkige stofwisseling brengt afstomping van zenuwen, van het zenuwleven, van het leven in het algemeen mede. M o l e s c h o t t heeft aangetoond, dat kikvorschen welke in het licht leven, ceteris paribus(*), grootere prikkelbaar-

(*) Onder overigens gelijke omstandigheden.

heid van zenuwen en van spieren bezitten dan kikvorschen, die in het donker leven. En wij meenen niet te ver te gaan als wij beweren, dat - dewijl spieren spieren zijn en zenuwen zenuwen, al behooren zij hier aan een kikvorsch en ginds aan een mensch - ook die invloed zich op den mensch duidelijk zal laten gevoelen.

Men gevoelt zich prettiger, vroolijker en levenslustiger gestemd als de warme zon hare stralen in milde bundels over de aarde uitstort, dan wanneer zij, achter wolken verborgen, niet durft schijnen uit vrees voor den kouden noordenwind, die den geheelen dag triestig en naar maakt. Zagen wij hoe het licht een duidelijken en krachtigen invloed uitoefent op de jonge plantencellen en haar tot een jong leven aanwakkert, niet geringer is zijne werking op de cellen van de dierlijke lichamen. De bloedbolletjes worden meer geschikt om zuurstof op te nemen, verhoogde levenslust gaat er mee gepaard. Bezie de dieren die hun leven slijten in donkere bosschen en duistere holen of reten of wel des nachts hunne prooi beloeren, hunne kleuren zijn niet schitterend; aanschouw daarentegen de kinderen des lichts, die ons weldra zullen bezoeken, vlinders, met de schoonste kleuren opgesmukt, zijn aanwezig om U dat te bewijzen. Bezie de kinderen des lichts van de tropische gewesten en verklaar mij wat Gij meer bewonderen moet, de prachtige harmonie van de levendigste kleuren, of de meest heerlijke en meest heldere tinten naast en over elkander gegroepeerd, zonder het oog ooit door hardheid te kwetsen. Ja, licht is voor de plantenen dierenwereld alles, het mag daar nooit ontbreken, doch ook weer daar niet alleen. De wereld der minerale, der onbewerktuigde lichamen staat evenzeer onder de macht van het licht als de wereld der geesten en spoken. Onder de scheikundige stoffen zijn er toch vele, welke alleen dàn hunne verwantschap tot sommigen toonen als het licht op hen inwerkt, terwijl andere scheikundige verbindingen onder den invloed van het licht ontleed worden. Zoo zal chloorgas in éene flesch met waterstofgas vermengd, met zijn buurman geene verbinding aangaan, indien de flesch in het donker bewaard wordt. Laat men diffuus daglicht op de flesch vallen dan heeft de verbinding langzaam plaats, doch onder een vreeselijke ontploffing als een enkele zonnestraal de flesch treft. Op dezelfde wijze zal water, dat met chloorgas verzadigd is, in het donker onveranderd blijven, doch wanneer licht aanwezig is zal het chloor zich langzamerhand verbinden met de waterstof van het water en er zal zoutzuur of chloorwaterstofzuur gevormd worden. Ook van het omgekeerde, van het ontleden van verbindingen wil ik U eenige voorbeelden aanhalen. Het witte chloorzilver wordt in het licht bruin, violetbruin en zwart omdat de verbinding ontleed wordt, het chloor ontwijkt en het zilver als een zwart poeder achterblijft. Verbindingen van zilver met jodium, bromium en enkele andere hebben dezelfde eigenschap, en Gij weet hoe op deze inwerking de photographie berust, die jeugdige kunst waaraan bijna elke tak der exacte weten-

schappen de eene of andere weldaad te danken heeft. Behalve zilver zijn ook lood-, ijzer- en mangaanverbindingen niet tegen licht bestand. Onze voorouderen meer dan wij ondervonden het onaangename van die inwerking in de ruiten van vensters. Dit glas werd op den duur geelgroen of violetachtig, - adres aan de kleine ruiten van ouderwetsche kerken, kloosters en andere gebouwen - en ook onze mindere kwaliteiten glas gaan min of meer aan dat euvel mank. Houden wij niet van dergelijke hebbelijkheden van het licht, noch veel minder zijn wij gesteld op de veranderingen die kleurstoffen van organische natuur ondergaan, als zij aan licht worden blootgesteld. De verschotene zomerkleedjes van allerlei zoogenaamde teere kleurtjes vertellen U dit in kleuren en geuren. Op den duur is er echter geene enkele kleurstof tegen het licht bestand en worden zij allen lichter. In de meeste gevallen heeft het donker daarna de omgekeerde uitwerking en nemen in het donkere geborgen kleurstoffen langzamerhand eene donkere tint aan. Al is dit feit eerst voor eenige jaren deugdelijk bewezen, had men toch naar het schijnt reeds veel vroeger eenig vermoeden, misschien wel eenige positieve kennis van dit verschijnsel. Althans ik heb van mijne vroege jeugd hooren beweren, dat min of meer verschoten zomerkleederen in den winter in eene pikdonkere kast gehangen, in den volgenden zomer opnieuw presentabel waren. Ook hier schijnt de practijk vóór de theorie gegaan te zijn om elkander later de broederlijke hand te reiken.

Ik schreef boven, dat spoken en geesten, kortom de wezens van vroegere tijdperken ook onder den invloed van het licht staan, ja zij schijnen van onze uitvindingen niet zoo geheel wars te zijn als men dat somtijds wel eens meent. Men zegt altijd bij wijze van spreken om den vooruitgang op intellectueel en stoffelijk gebied te willen schetsen: ‘wat zou deze of gene raar staan op te zien als hij eens terugkwam.’ Geachte vriend, als Ge bij de eene of andere gelegenheid ook eens eene dergelijke uitdrukking gebezigd hebt, dan kan nu aan uw wensch voldaan worden, want de geesten van vroegere jaren, van honderden en duizenden jaren geleden worden opgeroepen en... gephotographeerd; het laatste moet waarlijk wel een kunststuk geheeten worden. Want naar mijn beste weten houden de geesten en spoken niet ijsselijk veel van licht en volgens sommigen kunnen zij er volstrekt niet tegen. Hoe nu dat photographeeren wordt ingericht verklaar ik niet te begrijpen, als ze niet tegen licht kunnen en er toch magnesia-licht gebrand wordt om te photographeeren.(*) Maar laten we ons toch niet verder bezighouden met eene leer, die in de vorige aflevering van *De Tijdspiegel* zoo juist ontleed is, en die naar de uitspraken van een medium met de wetenschap niets te maken heeft. Ik twijfel er ook niet aan, of het zal

(*) Ze vallen flauw, de geesten, als zij licht *zien*; daarom meen ik dat ze best gephotographeerd kunnen worden bij magnesia- of ander licht, als zij maar een donker groenen bril opzetten.

(Noot van den zetter.)

niet lang meer duren dat de spiritisten hunne liedjes uitgezongen hebben, niet om te verdwijnen, maar om de eene of andere godsdienstige secte te stichten, waarvan de mediums de priesters zijn. Nu toch verklaren ons reeds de mediums van de richting, die door Allan Kardec vertegenwoordigd wordt, dat het spiritisme niets van de wetenschap te wachten heeft, dat het godsdienstig gevoel uitspraak zal moeten doen. Gelukkig voor ons dat zij allengskens dien weg opgaan, dan is er geen twijfel aan of weldra zal het Spiritisme gelijk staan met Mormonisme en allerlei afdwalingen van den menschelijken geest en van het menschelijke hart, en hoofdzakelijk alleen nog bestaan in Amerika, 'het land van belofte' voor al dergelijke dwaasheden.

Achten we den invloed van het licht der wetenschap op de geestenwereld gering, oneindig veel hooger denken wij dien invloed op de wereld des geestes. Als wij den geest, het verstand verlichten door wetenschap en kennis, dan zullen spoken en geesten niet meer in het duister hopen te werken, dan is die goede tijd voorbij, want wat men ook zeggen moge van onze verlichte negentiende eeuw, wij noemen het meer dan een ziekelijk verschijnsel, dat er nog menschen kunnen gevonden worden die hun tijd en leven aan die dingen wijden. Eene reden te meer ons licht niet onder de korenmaat te zetten en de handen uit de mouw te steken. Vooral in de tegenwoordige tijden is het noodig, dat de mannen van den vooruitgang de fakkel des lichts hoog dragen. Het licht moet toegankelijk zijn voor een ieder, voor rijk en arm. Ons volksonderwijs moet een fakkel des lichts zijn. Daarom op de wallen voor dat onderwijs en terug met de mannen der duisternis, welke heillooze plannen in hun brein voeden met hun restitutiestelsel, een schrikbeeld voor den zwakke. Terug, zij die onze volksschool opnieuw willen brengen onder de soutane en de bef om onze kinderen te voeden met de melk van onverdraagzaamheid en godsdiensthaat. Voor de kinderen van één volk ééne school, daarin ligt naar onze meening de toekomst van het kleine Nederland. Voor allen het licht van ontwikkeling en kennis, voornamelijk het eerste, dan zullen wij waarlijk een vrij volk mogen heeten, vrij van priesterdwang en slaafsche volgzaamheden, dan zullen wij geleerd hebben te zien, te begrijpen, na te denken en zelfstandig te zijn. Thans heeft de man van vooruitgang zich met zijne geestverwanten te scharen om de banier van het volksonderwijs; strijdende tegen domperij moet zijne leuze zijn het laatste woord van den stervenden, grooten Duitschen dichter:

'Meer licht!'

Steeds

t.t.

MAX VAN EDIJCK.

A., Maart 1875.

Staatkunde en geschiedenis

Geschiedenis van den dag.

De uitslag der Juni-verkiezingen; - Opzoomer's ‘Scheiding van Kerk en Staat’; - Duitschland en Frankrijk.

Het groot gewicht, dat men aan de Juni-verkiezingen heeft willen hechten, staat in zonderling contrast tot den uitslag; immers, goed uitgerekend wegen winst en verlies bij de liberale partij tegen elkander op, wellicht dat zij één stem wint, namelijk wanneer Almelo gunstig uitvalt, wat te betwijfelen is. Tegenover de kloeke, maar luimige houding der hoofdstad staan de verliezen van Haarlemmermeer en Middelburg, waarvan de laatste even onverwacht als treurig is. Dat Alkmaar ons in den schoot zou vallen na den dood van Foreest, was algemeen bekend, want Noord-Holland dient als Friesland en Groningen de liberale vaan. Gewonnen hebben, al is 't niet veel, de anti-revolutionairen, - die men gerust de contra-revolutionairen mag noemen, - waarin onze tijd zich getrouw bleef, zich kenmerkend door wassenden clericalen invloed. In de Kamer zelf blijven dus de zaken zooals zij zijn, en de clericalen zijn daar voorloopig nog tot onmacht veroordeeld, tenzij zij geholpen worden bij hun plannen en invallen door excentrieke liberalen. Er zijn er onder de laatsten, zooals men weet, waarop niet te rekenen valt.

Hier en daar toonden de kiezers wat meer belangstelling dan vroeger en werd er druk gestemd, maar over 't geheel werden wij teleurgesteld; waartoe het verheeld? De kiezers moeten òf den gang van zaken in de Kamer niet hebben nagegaan, - men zegt dat de verslagen der Kamer bij hooge uitzondering in ons land worden gelezen, - òf zij hebben uit onverklaarbare, bijna zouden wij zeggen, kinderachtige eigenzinnigheid opnieuw mannen afgevaardigd, die bij herhaling getoond hebben, dat zij persoonlijke veeten stellen boven zaken en meegewerkt om al de punten van het liberaal program een voor een te begraven. In zeer enkele districten zag men flauwe pogingen om te breken met de sleur en de ouden rekenschap te vragen, waar

zulke zware beschuldigingen konden worden ingebracht, maar zij vonden weinig ondersteuning; zij werden zonderling genoeg zelfs gelaakt door mannen, van wier oordeel en zelfstandigheid men iets verstandigers zou hebben verwacht. Het zij zoo; de zaak is beslist en wij moeten ons weer tevreden stellen met dezelfde heeren. De teekenen des tijds worden ernstiger, dringender; op vaste plaatsen zijn liberale afgevaardigden gesneuveld door het monsterverbond: Rome en Calvijn, gediend door hun knechten, de conservatieven. Dat kan menigeen wakker schudden. Nog beheerscht de liberale partij het veld, wanneer zij w i l, wanneer zij zich o r g a n i s e e r t, wanneer zij optreedt met een vast p r o g r a m, met g e s l o t e n g e l e d e r e n; want in getalsterkte evenaart zij a l l e e n de drie verbondenen: ultramontanen, calvinisten en conservatieven. Aan haar nog eenmaal de keus: handelen of zelfmoord. Wanneer het volk d a d e n ziet, kunnen de liberalen het vertrouwen heroveren, dat zij zoo lang en in zoo ruime mate hebben bezeten, - het vertrouwen niet alleen van de kiezers, die steeds denzelfden slentergang gaan, maar van het volk b o v e n de kiezers: van de ontwikkelden in het land, van hen op wier oordeel de afgevaardigden zeker meer prijsstellen dan op dat van den grooten hoop der kiesgerechtigden.

Niemand zal 't vreemd vinden, dat wij Opzoomer's *Scheiding van Kerk en Staat* (Amsterdam, Gebhard & Co.) met groote ingenomenheid hebben begroet en buitengewone belangstelling gelezen. Herhaalde malen wezen wij in de laatste jaren op het onhoudbare van de liberale theorie of liever phrase ten opzichte van de verhouding van Staat en Kerk en drongen aan op nader onderzoek, daar de zoogenaamde s c h e i d i n g òf niet bestond òf men haar niet consequent kon of durfde toepassen, en de v r i j h e i d of het *laisser aller* ons met het oog op de toenemende macht van het clericalisme gevaarlijk scheen. Indien men de zoogenaamde organen van de publieke opinie naging, dan geschiedde dit alles zonder het minste succes; de liberalen ten onzent vormen een *société d'admiration mutuelle* en op den gewonen politieken molen worden alleen de feiten van het conservatisme, wellicht nog beter van dusgenaamd conservatieve personen als koren toegelaten om de hongerigen straks met kaf te voeden. Wij wezen bij zekere gelegenheid ook op het zonderlinge verschijnsel dat bij niemand onzer Kamerleden bleek, dat zij kennis hadden gemaakt met de geschriften van Opzoomer over het wezen en den werkkring van den Staat, b.v. in *De Grenzen der Staatsmacht* ontvouwd. Wat wij slechts nu en dan konden aanstippen van het uiterst gebrekkige in de gangbare beschouwingen over de verhouding van Kerk en Staat, vinden wij in de genoemde brochure ontwikkeld en uiteengezet met de veelomvattende wetenschap en de bekende helderheid van den Utrechtschen hoogleeraar.

Wij willen in korte woorden de denkbeelden van Opzoomer weergeven. Eerst echter een woord over de aanleiding tot de brochure. Op den

eersten Nederlandschen Protestantendag in October '73 te Utrecht gehouden, werden door Opzoomer, president der vergadering, naar aanleiding van de vraag: Is in de verhouding tusschen Kerk en Staat alles met het éene woord s c h e i d i n g af te doen? - zijn denkbeelden in algemeenen vorm meegedeeld. Natuurlijk maakte dit sensatie; het eigenaardige van de gewone beschouwing is juist, dat men met het woord s c h e i d i n g of v r i j h e i d zich van alle verder nadenken en onderzoek ontslagen acht. Zoo moest het door Opzoomer meegedeelde wel een vreemden indruk maken; er sprak in zijn woorden te veel gezond verstand, te veel logica om een of andere scheidings- of vrijheidsphrase als bezweringsformulier te kunnen aanwenden; men wist er geen weg mee en de heer Rauwenhoff, hoogleeraar aan de theologische faculteit te Leiden, redde de vergadering uit haar wel wat pijnlijke positie door het verlangen te kennen te geven ‘er wat meer van te vernemen en om de vragen, die zich nu eerst (sic!) begonnen voor te doen, aan den spreker voor te leggen.’

Neemt men in aanmerking dat de Pruisische Meiwetten toen reeds waren afgekondigd en reeds het vorige jaar in Duitschland de Jezuïetenwet en het kanselartikel waren tot stand gekomen en daarmee de verhouding van Kerk en Staat algemeen tot de *question brûlante* gemaakt, dan mag de houding van de liberale Protestantenbonders in het algemeen en van den heer Rauwenhoff in het bijzonder tegenover Opzoomer vreemd worden geacht. Men kan daarin alleen het gewone verschijnsel zien, dat men met de bekende phrasen zich ontslagen rekent van nader onderzoek. De denkbeelden van Opzoomer waren niet nieuw; wat deze op de eerste vergadering van den Protestantenbond sprak, vloeide consequent voort uit hetgeen hij over de opvatting van de werkzaamheid van den Staat reeds vroeger had ontvouwd; buitendien was het standpunt van Opzoomer in het algemeen hetzelfde, dat de Regeering en de nationale partij in Duitschland had aangenomen, in de bekende wetten uitvoering gegeven en - ook verdedigd. De vragen, die zich toen ‘e e r s t’ begonnen voor te doen, kwamen dus wel wat laat!

Intusschen, de kwestie werd weder aan de orde gesteld op den tweeden Protestantendag, in '74 te Leeuwarden gehouden. Tegen het gevoelen van den heer Jorissen ontwikkelde Opzoomer nader zijn gevoelen en bleek in vergelijking met het vorige jaar niets veranderd. Weer was de indruk dezelfde; de woorden maakten op nieuw sensatie; tegen het gezond verstand en de logica liet zich weer niet veel inbrengen. Maar het dusgenaamde liberale standpunt is geen theorie, geen stelsel, het is een dogma; men blijft er aan vasthouden als een geloofsartikel, ook waar het onhoudbare er van is aangetoond. Weer was het de heer Rauwenhoff, die een uitvlucht bedacht; hij schreef den diepen indruk, dien Opzoomer's woorden hadden gemaakt, toe aan ‘het oratorisch talent van den spreker, waardoor zijn standpunt wellicht bekoorlijker werd gemaakt dan het anders misschien zou toeschij-

nen.' Dat anders misschien is karakteristiek. Rauwenhoff had nog niet genoeg gehoord; hij noodigde Opzoomer uit 'in anderen vorm en in ruimer kring zijne denkbeelden over deze zaak bloot te leggen en tegen veler bestrijding verdedigen.'

Ook aan dien laatsten wensch heeft Opzoomer nu voldaan; men heeft nu het bedaard geschreven woord, en het zal zijn weg vinden, want dit is de beste weerlegging van de liberale theorie, dat de clericale kwestie en daarmee de verhouding van Kerk en Staat zich met ijzeren noodzakelijkheid opdringt aan onzen tijd; de dagen van de ontkenning van het bestaan van het kerkelijk vraagstuk zijn voorbij; doodzwijgen helpt niet meer; de uitvluchten zijn op.

Nu het betoog van Opzoomer; het laat zich dus samenvatten: Scheiding van Kerk en Staat brengt ons niet veel verder, zoolang men niet nader heeft bepaald wat men onder scheiding verstaat; volkomen losscheuring der Kerk van den Staat wordt alleen gewenscht door de radicalen en de clericalen; bij de eersten (men vergete niet dat een radicale partij in algemeenen zin in Nederland niet bestaat) uit onverschilligheid voor den godsdienst (en, wij voegen er bij, uit onkunde ten opzichte van de kracht, die de godsdienst nog altijd uitoefent op de overgroote meerderheid); bij de laatsten als middel tot het bereiken van hun ideaal, eenheid van Kerk en Staat, d.i. overheersching van den Staat door de Kerk. Blijkt totale scheiding ongewenscht, niet uitgevoerd en onuitvoerbaar in de praktijk, het gebruik van het woord scheiding moet noodzakelijk aanleiding geven tot misverstand. Bij de regeling van de betrekking van Kerk en Staat moet worden terade gegaan met de praktische behoeften van den gegeven toestand; het gaat niet aan de Kerk gelijk te stellen met een gewone vereeniging; daarvoor neemt de Kerk een te eigenaardige positie in in de maatschappij, oefent te grooten invloed uit, terwijl men tevens het soort van Kerk in het oog dient te houden; sommige kerken, zooals de Protestantsche over 't geheel, dragen een lokaal karakter, zijn onderling verdeeld en daardoor in het bezit van minder macht, terwijl de Katholieke Kerk een groot, een internationaal lichaam vormt, dat zich behalve hierdoor, ook door haar bijzondere organisatie onderscheidt. De regeling zal voor de een derhalve verschillend moeten zijn van die voor de ander.

Bij de regeling van de betrekking van Kerk en Staat moet de laatste contrôle uitoefenen, opdat de Kerk niets verrichte wat tegen het bestaan en de werkzaamheid van den Staat is gericht; de Staat handhave in iedere Kerk wat hij op zijn eigen gebied op den voorgrond heeft gesteld: het beginsel van geestesvrijheid; de Staat dulde geen misbruiken van geestelijke macht en contrôleere de straffen van geestelijke rechtbanken; hij dulde geen absolute vrijheid der Kerk in het aanstellen van kerkelijke beambten; hij verbiede of beperke schenkingen op het sterfbed; hij regele geheel of ten deele, den aard, den omvang, het bestuur der kerkelijke goederen.

Aan het slot van de brochure vat Opzoomer zijn betoog samen in de volgende stellingen:

1°. Die zich voor scheiding van Kerk en Staat verklaart, heeft zich daarmee enkel negatief verklaard tegen de eenheid van Kerk en Staat. Nog altijd heeft hij positief te kiezen tusschen de eenvoudige grensscheiding met het behoud eener misschien zelfs zeer nauwe betrekking, en tusschen de radicale scheiding.

2°. De radicale scheiding wordt ten onrechte met een beroep op de schoone eenvoudigheid van dat stelsel aangeprezen.

3°. De radicale scheiding, waar de clericalen voor ijveren, is hun slechts middel, nooit doel. Hun doel is, om door haar juist tot haar tegendeel, tot de eenheid, en wel tot die eenheid te komen, die den Staat oplost in de Kerk.

4°. De radicale scheiding, waar zij tot stand komt, doet inderdaad de clericalen hun doel bereiken. Zij alleen zijn het, die van haar de begeerde vrucht zullen plukken.

5°. De radicale scheiding moet juist daarom door allen, die niet van plan zijn de clericalen in de hand te werken, maar die uitsluitend als politieken willen optreden, verworpen worden als strijdig met het ware staatsbelang.

6°. De radicale scheiding, gelijk ze in strijd is met het ware staatsbelang, is evenzeer in strijd èn met ons geheele verleden ook na de Fransche omwenteling van het eind der vorige eeuw, èn met ons heden, met de Grondwet van 1848. Ze zou niets anders zijn, zoo ze bij ons werd ingevoerd, dan eene voor den Staat hoogst noodlottige nieuwigheid, die ons langzaam maar zeker onder het oppergezag der Kerk en harer geestelijkheid bracht.

Wij hebben hier en daar gespatieerd om de punten te doen uitkomen, waarop naar onze meening de nadruk valt. Men bemerkt dat Opzoomer's beschouwing ook daarin het kenmerk draagt van onzen tijd, dat zij een sterken anti-clericalen stempel draagt. Krachtig is zijn betoog vooral waar hij uit den bestaanden toestand, uit de wetgeving aanwijst, dat een scheiding van Kerk en Staat, een zoogenaamde vrije Kerk in den vrijen Staat, inderdaad iets geheel nieuws zou zijn, iets revolutionairs.

Gewoonlijk nu wordt door de tegenpartij beweerd dat een scheiding in den absoluten zin ook door de liberalen niet wordt gewenscht; men wil niet de onbeperkte vrijheid van de Kerk, maar alleen zulke bepalingen tegen de misbruiken der Kerk, die opgenomen kunnen worden onder het gemeene recht, b.v. van strafrecht, recht van vereeniging, enz. Maar dan vergeet men, dat de Kerk uit haren aard een bijzondere vereeniging vormt, vooral de Roomsch-Katholieke, die een internationaal karakter draagt, een gevaarlijke organisatie heeft in haar sterke centralisatie, over een ontzettende macht beschikt, waarmee zeker geen andere vereeniging ooit zal zijn te vergelijken, - òf de ge-

heele kwestie kan teruggebracht worden tot een verschil van vorm, dat inderdaad niet belangrijk genoeg is om er zooveel woorden over te gebruiken. Het zal toch wel hetzelfde zijn, of men de verschillende bepalingen tegen de misbruiken der Kerk hier en daar in de verschillende wetboeken onder verschillende alinea's of afzonderlijke artikelen brengt, of ze vereenigt onder den naam van kerkelijke wetgeving.

Men heeft 't Opzoomer vooral ten kwade geduid, dat hij partij heeft durven trekken voor de Pruisische kerkelijke wetten en zich gewaagd aan de voorspelling dat het oogenblik zal komen, dat ook Nederland zijn Mei-wetten zal moeten maken. De kalmte, de vastheid van overtuiging, waarmee die voorspelling werd gedaan, is te verrassender, omdat men wel niet zal ontkennen, dat die uitspraak in den mond van een man als Opzoomer niet zonder beteekenis is; men dient er althans op te antwoorden.

Vergissen wij ons niet, dan zal men die Mei-wetten-uitdrukking van den Utrechtschen hoogleeraar met oordeel des onderscheids moeten opvatten; naar het door hem zelf zoo dikwerf bepleite beginsel zal hij niet verlangen, dat die Pruisische kerkelijke wetten eenvoudig worden vertaald en langs den gewonen weg ook in ons land van toepassing verklaard; het is hier te doen om het beginsel, om de handhaving en de uitvoering van het recht van den Staat tegen de kerkelijke machtsaanmatiging; de wetgeving moet plaats hebben naar de gebleken behoeften en overeenkomstig den aard des lands; onze volksaard verschilt te zeer van den Pruisischen, dan dat zonder schade hier uitvoerbaar zou zijn, waar men zich in Pruisen volstrekt niet aan stoot. Wij voor ons houden de Pruisische kerkelijke wetten volstrekt niet voor modellen; men merkt er spoedig de gewone overdrijving, de eenzijdigheid van onze Oosterburen in; zij willen te veel regelen en alles punctueel bij de wet vaststellen. De strijd tusschen Kerk en Staat is in zijn diepen grond van langen duur, en het is wenschelijk dat bij twee zoo vijandig tegenover elkander staande machten de punten van aanraking, van botsing niet onnoodig of liever niet meer dan strikt noodig is, worden vermeerderd, en dit is juist bij de Pruisische wetgeving in zeer sterke mate het geval. De Staat moet tegenover de Kerk zooveel en zoolang mogelijk alleen afwerend optreden, zoo min mogelijk het kerkelijk gebied betreden; in dien zin zijn ook wij voorstanders van de scheiding van Kerk en Staat.

Om een voorbeeld te noemen: de kloosters strijden in aard en wezen geheel met het moderne leven; het zijn schreeuwende anachronismen; men maakte o.a. bij de behandeling van de wet tot opheffing der kloosterorden in den Pruisischen Landdag de practische opmerking, dat de bedelmonniken leven in strijd met het strafwetboek, dat bedelen verbiedt; daarbij zijn de kloosters broeinesten van onverdraagzaamheid, van dweepzucht en stookplaatsen van vijandschap tegen den Staat. Toch gaat het niet aan die inrichtingen eenvoudig op te heffen; zoolang er ziekelijke ge-

voeligheid, kranke hersens en zwakke zenuwen blijven, zal ook de richting des geestes bestaan om zich af te zonderen van de wereld en haar bedrijf en in het beschouwende leven der eenzaamheid genezing te zoeken, die op verergering moet uitloopen. Men heeft hier te doen met een dier vele kwalen van den mensch, die de Staat wel nimmer zal uitroeien of genezen en die wel een treurig recht, maar toch recht van bestaan hebben; de Staat heffe daarom die inrichtingen niet op, maar make haar zooveel mogelijk onschadelijk; hij zorge dat die ziekelijke aanleg niet door sluwe priesters wordt gebruikt om de macht der Kerk uit te breiden, voorzooveel dat verhinderd kan worden. De Staat bepale vooreerst dat erflatingen aan kloosterlingen ongeoorloofd zijn; economische gronden reeds maken het schrikbarend toenemen van de goederen in de doode hand tot een ramp, terwijl bij de tegenwoordige organisatie van de Roomsche Kerk, aan dit lichaam langs dien weg een te groote materieele macht wordt gegeven. De kloosters moeten tevens komen onder streng toezicht van den Staat; op geregelde tijden moeten de kloosters worden geïnspecteerd en aan de kloosterlingen herinnerd, dat de terugkeer tot de wereld steeds open staat; de misbruiken in het kloosterleven maken zulke bepalingen dringend noodzakelijk.

Bij de afkeuring van de Pruisische kerkelijke wetten zij men echter billijk; ook daar is het oorspronkelijk de bedoeling niet geweest de kloosterwetten op te heffen, maar men is er toe gebracht, en - niemand kan verzekeren, dat men er ook hier niet toe zou moeten komen, zoodra de strijd met het Ultramontanisme eenmaal werd aangegord. In Pruisen, in Duitschland heeft men geen gewone verhoudingen meer, men verkeert in den staat van oorlog; van weerszijden worden alle middelen aangewend om den vijand ten onder te brengen en elke onpartijdige zal moeten erkennen, dat de Pruisische Regeering daarbij niet w i l l e k e u r i g te werk gaat; zij wordt er toe verplicht door de tegenpartij; in de daar gegeven omstandigheden zou zij wellicht dwaas doen, indien zij anders handelde.

Er is een andere reden waarom de navolging van de Pruisische kerkelijke wetgeving zonder meer hier niet zou kunnen worden toegepast. Om den strijd tegen de machtsaanmatiging van de Kerk te voeren evenals in Duitschland, moet de Staat s t e r k zijn; dat is in Pruisen het geval; men heeft een krachtige Regeering, die gedragen wordt, gesteund, door een zeer wezenlijke macht, het nationaal bewustzijn. Dit zijn onmisbare vereischten om den Staat met kans op goeden uitslag den strijd tegen de Kerk te doen uitvechten. Rome is een machtige vijand, die blijkens de geschiedenis vooral door list en sluwheid zijn bedoelingen tracht te bereiken; wee de macht, die zich waagt hem aan te vallen zonder zich behoorlijk te hebben gewapend en gedekt; alleen een krachtige Regeering, gesteund door de warme, vaste overtuiging van de meerderheid des volks, kan tegen dien vijand optreden.

Maar laat ons eerlijk erkennen, voor het oogenblik zijn die vereischten bij ons niet aanwezig; door onze opvatting van het constitutioneele stelsel is de kracht van de Regeering verlamd; wij zijn ziek, partijziek, en 't verdeel en heersch belooft Rome hier zulke goede vruchten, dat onze tegenwoordige toestand als uitlokt om die tactiek toe te passen. Of de liberalen of de conservatieven de meeste schuld dragen, willen we in 't midden laten, maar het treurige feit bestaat.

Houden wij daarbij in 't oog, dat wij niet meer leven onder de naïeve begoochelingen van de '48tigers om aan de deugd, aan de alleenzaligmakende kracht van wetten te gelooven, die volgens de abstracte theorie bestaanbaar zijn. Vooral wetten als de Pruisische kerkelijke moeten het uitvloeisel zijn van een algemeen erkende behoefte, wortelen in de overtuiging des volks, en maatregelen in den geest van die wetten genomen, zouden op dit oogenblik hier nog niet de sympathie van de meerderheid hebben. Wel hebben wij in den laatsten tijd rasse schreden in die richting gedaan, en drong de overtuiging door, dat er iets verricht moet worden, maar het zijn meest nog losse aanduidingen; men zou in dat opzicht kunnen zeggen dat de brochure van Opzoomer evenveel haar tijd vooruit is, als onze Kamer bij haar tijd ten achter; buiten de Volksvertegenwoordiging bestaat er meer begrip van die zaken dan daar binnen, en ook hier dreigt het Kamerbestaan geheel geïsoleerd te worden van het leven des volks en daardoor onhoudbaar. Wat wij in de eerste plaats wenschen, is dat de kwestie aan de orde gesteld wordt en het gevaar, waarin de Staat, de moderne maatschappij verkeert tengevolge van de samenzwering van de Zwarte Internationale, kalm en helder onder de oogen gezien; geen phrasen, geen struisvogeligheid; zien en onderzoeken; zien hoe er onverdraagzaamheid wordt gestookt in streken waar vroeger Roomsch en Protestant vreedzaam naast elkander woonden; onderzoeken hoeveel erflatingen in de laatste jaren aan kloosters geschieden, waardoor de macht der Kerk onevenredig wordt uitgebreid en de goederen in de doode hand toenemen. Zien hoe met wet en recht den spot wordt gedreven in klein-Spanje en op de scholen een geslacht opgekweekt, dat het zich straks tot een eer zal rekenen geen Nederlander te zijn, en laat ons dan overwegen welke middelen er moeten worden aangewend om het recht van den Staat, de moderne vrijheid te handhaven. 't Is mogelijk dat wij op dien weg komen tot de Pruisische wetten en in elk geval kunnen wij ons voordeel doen met de ervaring van Duitschland, met het nauwgezet onderzoek dat men daar heeft in 't werk gesteld; voorloopig echter schijnt 't ons toe, dat men aan de Spree te veel heeft willen regelen.

Opzoomer's brochure is betrekkelijk niet nieuw meer; dat zij tot heden niet die overweging vond - de ellenlange artikelen van het *Handelsblad* uitgezonderd, - waarop zij ook bij tegenstanders aanspraak kan maken, is niet onverwacht; er zijn van die onderwerpen,

die in de groote pers evenzeer worden vermeden als in onze verpolitiekte Kamer. Wellicht heeft er toe bijgedragen, dat Opzoomer in de laatste jaren een werkzaam aandeel heeft genomen in de moderne kerkelijke beweging en de zaak het eerst besproken is op den Protestantenbond; onze liberalen zijn enghartig genoeg om daarin een reden te zoeken de zaak voorbij te gaan als behoorende tot de theologische of kerkelijke zaken, waarmee men zich in onze 'verlichte' dagen niet meer ophoudt. Hoe men in weerwil daarvan bij de verkiezingen de leuze kan aannemen van clericaal of anti-clericaal is een van die inconsequenties die te groot zijn om gevat te kunnen worden. Wij zeggen den Utrechtschen hoogleeraar dank voor zijn uitstekend werk; met zulke mannen valt voor de toekomst van ons vaderland nog iets te hopen. Zijn werk zal bijdragen tot de vorming van die nieuwe partij, die wij 't liefst bestempelen met den naam van de n a t i o n a l e , - niet de p o l i t i e k e zooals Opzoomer wil; 't woord is te vreemd, te algemeen, - die breekt met den politieken sleur, die het ongeluk dreigt te worden van ons land, en zich ten doel stelt den gebiedenden eisch van onzen tijd recht te laten wedervaren.

Twee gebeurtenissen hielden in de laatste dagen de openbare meening in spanning; op het eerste gezicht staan zij niet met elkander in verband, en toch vloeien zij hoogst waarschijnlijk wel voort uit dezelfde bron. Wij hebben hier het oog op de ongeregeldheden bij de kerkelijke processiën in België en het Duitsch-Fransch incident naar aanleiding van de kaderwet. De kranten hebben uitvoerige verhalen gegeven van de vechtpartijen, die te Brussel, Luik, Gent, St. Nicolaas en Antwerpen hebben plaats gehad tusschen de kerkelijkvromen en de gewone burgers; op enkele plaatsen dreigden zij van ernstigen aard te worden; zij waren het gevolg van de gisting, die door het geheele land bestaat; nu eens waren 't de vromen die aanleiding gaven, dan weder de onkerkelijke burgers. De schuld rust in zoover op de clericalen, dat zij door het onzinnig kerkelijk vertoon de verontwaardiging van het volk hebben opgewekt. België is een modelland in zoover, dat het op kleine schaal en in sterke mate de verhoudingen weergeeft, die overal elders worden teruggevonden: op het platteland en voor een gedeelte bij de mindere volksklasse in de steden een domme bevolking, geheel aan de geestelijkheid overgegeven en door haar sinds jaren bewerkt en opgezet tot haat tegen den modernen Staat, tegen de zoogenaamde ongeloovigen; de prediking van de vervolging en het martelaarschap van den Paus en de geloovigen, schoon deze meer dan ooit het vette der aarde genieten, heeft vruchten gedragen; geloof en ongeloof en daarbij ook ongeveer stad en land staan fel tegenover elkander. Waar het geloof heerscht, is alle gevoel van gemeenschap, van vaderlandsliefde verdwenen; de geloovige, door den priester dus geleerd, beschouwt den on- of andersgeloovige

meer dan als vreemdeling, als vijand. Nergens is de geestelijkheid zoo onbeschaamd als in België, omdat zij vrij spel heeft bij een Regeering, die haar ontziet, die haar dienares is. De steeds voortdurende tweedracht van de liberalen heeft den weg bereid voor de clericale Regeering en met de komst van het Ministerie Malou was de heerschappij van het clericale beginsel verzekerd.

België is, zooals men weet, bijna uitsluitend Katholiek, maar Katholiek op zijn Fransch; men minacht de Kerk en is geheel onverschillig ten opzichte van den godsdienst, terwijl de Kerk een onschuldig tijdverdrijf wordt geacht voor vrouwen en kinderen. Maar ook die onverschilligheid heeft haar grenzen; de onbeschaamdheid van de geestelijkheid, de tallooze jubelprocessies hebben sinds lang ergernis gegeven; zoo niet in naam van de Kerk, dan toch in dien van de verdraagzaamheid - 't is zot zooals de clericalen al de liberale leuzen gebruiken, wanneer zij er hun voordeel mee kunnen doen - eischen de vromen ook in het openbaar eerbied, waarop zij moeilijk aanspraak kunnen maken, of die nu eenmaal een onmogelijkheid is geworden. Een oneerbiedige bejegening brengt het vrome bloed aan 't gisten; een schampere lach is genoeg om een botsing, een vechtpartij uit te lokken. Van weerszijden beschuldigen de partijen elkander van verder te zijn gegaan, vechtpartijen te hebben voorbereid en geld uitgedeeld om de straatsoldaten te beloonen. 't Is wel mogelijk dat beide partijen elkander op dit punt niets te verwijten hebben; op de eene plaats zullen de clericalen, op de andere de liberalen meer direct hebben meegewerkt om ongeregeldheden te doen ontstaan, maar - wat bij de laatsten individueel is en alleen een uitbarsting van verontwaardiging is bij de eersten weloverlegd spel. De bedevaarten toch zijn oefeningstochten, oefeningen zoowel van de geloofssoldaten als van de rekbaarheid van de modernen.

Bij de Ultramontanen geschiedt niets zonder overleg en in hun belang is 't het water troebel te maken. Er ligt waarheid in het woord, onvoorzichtig aan mrg. Meglia ontvallen: ‘ons kan niets redden dan de revolutie’ - de revolutie, gemaakt door de domme lagere volksklasse, door de Zwarte petroleurs. Het smeulend vuur heeft vlam gevat; men staat voor een burger-godsdienstoorlog; is het hier goed aan 't branden, dan wordt ook elders het sein gegeven.

Hoe welgezind het clericale Ministerie ook moge zijn, Malou moest toch iets doen, te meer daar hij van hooger hand reeds meermalen een wenk had ontvangen om de gebiedende eischen van den Staat niet uit het oog te verliezen; een circulaire aan de rechterlijke macht gebood scherper toe te zien op het handhaven der wet en deze overal ten strengste toe te passen. 't Is wel wat laat, maar nog niet te laat; de mijn is wat vroeg gesprongen.

Men moet den ijver door de Belgische geestelijkheid bij de processies aan den dag gelegd ook in verband beschouwen met de heele houding

van het episcopaat, die er als is op aangelegd om België in moeilijkheden te brengen met het buitenland, met name met Duitschland. Ook indien België geen neutrale Staat was, niet klein bovendien, zou het geen pas geven, dat de bisschoppen, die als door den Staat bezoldigd, min of meer als ambtenaren of als officieele personen kunnen worden beschouwd, door woord en daad openlijk partij trekken voor hun geloofsgenooten in Duitschland en daarbij de Duitsche Regeering smaden; dat de heeren sympathie hebben voor de vervolgde broeders, laat zich hooren en niemand zal hun dat ten kwade duiden, maar in de wijze waarop zij die uiten, dient toch een zekere grens in acht genomen te worden, omdat een land nu eenmaal ook internationale verplichtingen heeft. Maar het is of de geestelijkheid zich ten doel heeft gesteld het naburige Duitschland te tarten en verwikkelingen te voorschijn te roepen. Indien de bisschoppen op aandrang van de Regeering wat hebben ingebonden na de Duitsche klachten, men kan verzekerd zijn, dat deze stilzwijgendheid slechts tijdelijk is en zoodra mogelijk weer zal worden verbroken.

Een ding heeft men er echter mee bereikt, althans bij het Fransche deel der bevolking - bij het Vlaamsche is de sympathie voor Duitschland steeds groeiend - men heeft het denkbeeld ingang weten te doen vinden, dat Duitschland misbruik maakt van zijn macht en op het kleine België een ongeoorloofde pressie uitoefent. Walen en Franschen reiken elkander de hand om dit thema te ontwikkelen en den haat tegen al wat Duitsch is, aan te wakkeren. Het is de rol ook van de Fransche buitenlandsche staatkunde van den laatsten tijd om België en Frankrijk voor te stellen als de lijdende onschuld, die nameloos wee van het heerschzuchtige Duitschland hebben te verduren. De Fransche journalisten, die vroeger als iedere rechtgeaarde Franschman de annexatie van België slechts beschouwden als een kwestie van tijd, - zoodat men Napoleon III alleen ten kwade heeft geduid, dat zijn plannen zijn mislukt, in het Benedetti-tractaat vervat, niet dat zij zijn te berde gebracht, - diezelfde Fransche journalisten stellen Duitschland voor als gereed om bij de eerste de beste gelegenheid België te annexeeren, zooals het Lotharingen en Elzas aan zich trok en achten zich nu geroepen als beschermers van België op te treden. Wanneer men eenmaal aan het plannen maken is van een ander, valt er licht nog wat bij te maken; dat Nederland even spoedig als België door den dikken Pruis zal worden ingeslokt, is volgens de Fransche journalisten eveneens een zaak, die aan geen redelijken twijfel meer onderhevig is. Zoo helpt de Fransche revanche-politiek de Ultramontaansche; beiden hebben Duitschland den ondergang gezworen; daarom moet allerwege wantrouwen in Duitschland worden gezaaid en de haat ook van andere natiën worden wakker geschud. Indien de Fransche Minister van Buitenlandsche Zaken laat verzekeren, dat Frankrijk, wanneer Duitschland den oorlog wil, eenvoudig

zijn legers naar het binnenland zal terug trekken en den vijand vragen hoeveel mijlen gronds hij begeert, hoeveel milliarden, en hem geven wat hij begeert, ten einde voor geheel Europa de vredelievendheid van Frankrijk te constateeren, dan is dit praatje bij de reusachtige wapening van Frankrijk al te doorzichtig om geloof te vinden anders dan bij kinderen.

Zoo komen wij tevens tot het verband tusschen de werkzaamheid van de Ultramontaansche partij in België en het incident met de Fransche kaderwet. Bismarck heeft te heldere oogen om den toeleg niet te doorzien en wil beiden dit doen gevoelen; van daar de vertoogen aan de Belgische Regeering over de houding van het episcopaat, de Duchesne-zaak, enz., van daar indertijd de koudwaterstraal naar Versailles, het verzoek om de Fransche bisschoppen in te toomen, waaraan de Fransche Regeering zich wel gedwongen zag gevolg te geven, vandaar ook het incident met de kaderwet. De lezer weet waarschijnlijk na al hetgeen er in de kranten over die kaderzaak geschreven is, nog niet wat er eigenlijk is voorgevallen. Gemakkelijk is het ook niet die vraag te beantwoorden; men is echter een goed eind op weg om de waarheid, d.i. de waarschijnlijkheid te vinden, wanneer men het krantengeschrijf vertrouwt; hier toch is het meestal te doen om zoogenaamde politieke motieven, en op dien molen wordt meer kaf dan koren gemalen, - of om sensatie-berichten, 't peper dat de nieuwsgierige tongen moet prikkelen. In deze zaak was het echter of alles moest samenwerken om op het dwaalspoor te brengen; van de redevoering van den Engelschen Minister Lord Derby in het Hoogerhuis kwamen terstond verschillende lezingen in omloop; men lag den Minister woorden in den mond, die hij niet gesproken had; sprak deze van uitdrukkingen (over Frankrijk) van personen, die een hooge positie in Duitschland innamen en die in andere landen werden herhaald, - men maakte van die personen den Duitschen ambassadeur te Londen en kwam langs dien weg gemakkelijk tot een bevestiging van het gerucht, dat door de Duitsche Regeering een schriftelijke of mondelinge klacht over de Fransche kaderwet was ingediend, en wel in den vorm van een circulaire, die ook aan andere Mogendheden was meegedeeld, en deze klacht kon weder gemakkelijk tot een dreigend oorlogsgevaar worden opgeblazen, en er werd geblazen door allen, die er belang bij hadden de zaak zóo voor te stellen als zij dat gaarne wilden. De talrijke verzekeringen van het tegendeel, die van Duitsche zijde gegeven werden, baatten weinig en met recht, want de taal, die hier gevoerd werd, was evenmin duidelijk. De officieuse bladen hadden eerst meegewerkt om de zaak als ernstig voor te stellen, en toen men bemerkte, dat 't werkelijk ernstig werd opgenomen, werd plotseling een andere toon aangeslagen en verzekerd dat er geen nota, geen circulaire, geen instructie, noch schriftelijk noch mondeling bestond. En toch erkende de officieele *Reichsanzeiger,* dat de Fransche kaderwet te Berlijn ‘zekere ongerustheid had teweeggebracht.’

Daarop volgde de meedeeling in de half-officieele *Nordd. Allg. Zeit.* dat er over de kaderwet een gesprek had plaats gehad tusschen den Duitschen ambassadeur te Parijs, prins Hohenlohe en den Franschen Minister van Buitenlandsche Zaken Decazes, een gesprek dat echter een ‘volkomen vriendschappelijk en geruststellend karakter’ had.

Men ziet, wanneer men de Duitsche getuigenissen nagaat - altijd in het laatste tijdperk van het incident, - dan ligt de man op 't kerkhof, zooals men zegt, en dat gaat niet aan; het aanbod van de Engelsche Regeering tot bemiddeling ten einde den vrede te bewaren, moet een oorzaak hebben gehad; de opvatting van de zaak door Lord Derby moge overdreven geweest zijn, er moet althans een verklaarbare grond voor zijn handelwijze zijn.

Hoe een verklaring te vinden in dezen doolhof? Wanneer men de meedeeling van de *Norddeutsche Allg. Zeit* in verband brengt met de bekende Fransche politiek van verdachtmaking van Duitschland, dan wordt het waarschijnlijk dat de Fransche Minister Decazes een meening heeft verbreid die door den Engelschen Minister een m i s v e r s t a n d kon genoemd worden; wanneer Duitschland in de Fransche militaire toerustingen de voorbereiding zag voor een spoedigen oorlog, terwijl Frankrijk van zijn kant de Duitsche vrees als een voorwendsel beschouwde voor een nieuwen oorlog, dan kon, zoo redeneerde de Engelsche Minister, de volgende stap van Duitschland mogelijkerwijze daarin bestaan, dat het Frankrijk verzocht aan zijn legerorganisatie geen verdere uitvoering te geven. Dat de Fransche politiek direct of indirect heeft meegewerkt om den Engelschen Minister aan dat ‘misverstand’ te helpen, moet men te meer veronderstellen, omdat de Engelsche bladen, met name de *Times* u i t P a r i j s op die wijze en derhalve verkeerd of voor 't minst eenzijdig werd ingelicht. De Duitschers van hooge positie waarvan de Engelsche Minister sprak, kunnen evengoed te Parijs als te Berlijn worden gezocht. Men moet in dat geval erkennen dat de Engelsche Minister van Buitenlandsche Zaken met evenveel voorbarigheid als gebrek aan tact heeft gehandeld. Het aanbod van bemiddeling steunde volgens zijn eigen verklaring niet op een nota of circulaire of klacht, door de Duitsche regeering op officieele of officieuse wijze bij haar ingediend, maar op de verklaring van hooge Duitschers. Daargelaten of het diplomatiek gebruik meebrengt, dat een aanbod van bemiddeling daardoor genoegzaam gemotiveerd is, moet een ontijdig aangeboden bemiddeling de goede zaak schaden, omdat men aan het beweerde misverstand daardoor meer gewicht geeft dan in werkelijkheid bestaat en daardoor de verhouding tusschen de beide landen verergert. De Engelsche Minister moge van het ‘misverstand’ kapitaal hebben willen slaan voor zijn eigen politiek en Engeland hebben willen doen voorkomen als weder een groot woord meesprekend in de aangelegenheden van het vasteland, - men waagt daaraan geen oorlog, waarin Engeland als naar gewoonte zijn tol zou betalen met groote

woorden en met handelswinstneming bij beide oorlogvoerende partijen.

Dat de Engelsche Minister zich werkelijk meer of min onbewust door de Fransche onrustpolitiek, waarbij Duitschland zwart moet worden gemaakt, heeft laten meeslepen, wordt ook waarschijnlijk door hetgeen de *Revue des deux Mondes* in het opstel *Les récentes inquiétudes de l'Allemagne* van de zaak meedeelt. Minder chauvinistisch dan de Fransche dagbladpers neemt het achtenswaardige tijdschrift aan, dat er van het praatje als zou de Russische Keizer bij zijn komst te Berlijn eerst den vrede bewerkt hebben, niets aan is en de Czaar integendeel te Berlijn slechts vrede en vroolijkheid vond, maar voegt het er bij, - en het kan hier goed zijn ingelicht - het is even waar dat iemand, die een gewichtige plaats in het Departement van Buitenlandsche Zaken te Berlijn inneemt, op zekeren dag met den Franschen ambassadeur een zeer belangrijk en zeer onverwacht onderhoud heeft gehad, dat veel had van een waarschuwing, ja van een bedreiging. Kon de Fransche regeering nu, laat de *Revue des deux Mondes* er op volgen, opmerkzaam gemaakt door de berichten van haren ambassadeur, deze niet vertrouwelijk aan de mogendheden hebben meegedeeld en door hare agenten kennis hebben gegeven van de ware bezorgdheid die bij haar veroorzaakt werd door de verkeerde bezorgdheid, die men te Berlijn voorgaf te koesteren? Konden deze meedeelingen, met sympathie opgenomen te Rome, koel te Weenen, de Engelsche en Russische Regeering niet gewichtig zijn voorgekomen?

Men ziet, ook hier wordt ons de weg gewezen om de eigenlijke bron van de oorlogsgeruchten te zoeken te Versailles en niet te Berlijn. Duitschland heeft, dus stellen wij ons de zaak ongeveer voor, na de kaderwet zonder eenig direct vijandelijk plan bij den Franschen Minister zijn opmerkingen laten maken; die welke vroeger reeds waren gemaakt, zooals tegen de houding van het episcopaat, waren van ernstiger beteekenis dan deze; er bestond dus werkelijk geen reden om nu alarm te slaan, alsof de Duitsche legers op het punt stonden om te worden gemobiliseerd. Het is de Fransche politiek, die het onrustvuur heeft aangeblazen en daarmee haar eigen zaken willen doen, de Ultramontanen tevens in de hand werkend.

De publieke opinie heeft zich hierdoor evenals de Engelsche Minister even oppervlakkig laten schrik aanjagen als de kranten hier en elders met vermaak het sensatie-nieuwtje verbreiden. Die zenuwachtige prikkelbaarheid van het publiek kan inderdaad als een gevaarlijker verschijnsel worden beschouwd dan voor 't oogenblik de verhouding tusschen Duitschland en Frankrijk. Wat wettigde de meening dat Duitschland als door een plotselingen inval gedreven op eens den oorlog zou verklaren aan Frankrijk? Wij hechten aan het drie-keizerverbond niet veel, maar toch eenige waarde, juist omdat de overeenkomst, die men heeft aangegaan, zich heeft beperkt tot deze: bij elk voorkomend conflict zich eerst met elkander te verstaan omtrent de te volgen gedrags-

lijn. Zou Duitschland nu handelen op het gebrekkige motief van de kaderwet zonder eenige ruggespraak met de verbondenen, zoodat Rusland door Engeland of Frankrijk moest worden uitgenoodigd om tusschen beide te komen? Waarlijk, de lichtgeloovigheid van het publiek is al te groot en meer doorzicht dan de Engelsche Minister toonde de Oostenrijksche Minister graaf Andrassy door op de uitnoodiging van Engeland om mee den vrede te bemiddelen eenvoudig te antwoorden, dat er bij Duitschland niet te bemiddelen viel, omdat men te Berlijn voor 't oogenblik niet aan oorlog dacht.

Alle getuigenissen komen voor het oogenblik op dit punt weder overeen: de vrede blijft, gered of niet gered. Voor hoelang? Op die vraag kan niemand een zeker antwoord geven; 't zijn al te maal gissingen, waaraan wij ons wagen. Is het op zich zelf onwaarschijnlijk, dat de strijd om de overmacht - want dat is 't wel beschouwd - tusschen twee machtige rijken als Duitschland en Frankrijk met één oorlog zal zijn afgeloopen, maakt aan den eenen kant de herleving van het onbegrijpelijk energieke, rijke Frankrijk naast den psychologisch zoo geheel verklaarbaren hoogen toon van het machtige Duitschland, een botsing waarschijnlijk, in de praktijk staan de dingen dikwerf anders; wij kunnen zeker zijn dat wij nog lang en gedurig zulke incidenten zullen hebben, die tot oorlogsgeruchten kunnen worden opgeblazen, - dit is een onvermijdelijk gevolg van den toestand, - maar laat de overweging ons wat kalmer stemmen, dat er tusschen woorden en daden nog een groote schrede ligt. Duitschland zal het zwaard niet trekken tenzij het gedwongen wordt; het kan bij een nieuwen oorlog niets winnen en heeft ook inwendig den vrede noodig. In Frankrijk leeft de zucht naar wraak, maar toch, inwendig rilt het nog bij de gedachte aan den laatsten oorlog, en hoe zal het den weg vinden tot Duitschland tegenover den ijzeren muur van Metz en Straatsburg met de Vogeesen? Het is bekend, dat in Frankrijk het luidst van de revanche wordt gesproken door hen, die het minst verstand hebben van militaire zaken, terwijl nu en dan reeds stemmen opgaan, die beweren, dat men zich over het verlies van Elzas-Lotharingen moet troosten, indien elders, b.v. in het Noorden aan Frankrijk vergoeding wordt geschonken. 't Heeft er veel van, of men 't daarmee op een akkoordje wil gooien. Politieke tinnegieters willen nu wel de Fransche legers over België of desnoods over Nederland laten springen en halen kruit uit alle oorden van Europa, maar we moeten niet al te pessimistisch zijn en vooral op onze zenuwen passen, ons wachten voor politieke vogelverschrikkers. Direct noch indirect moeten wij het spel spelen van de groote rustverstoorders van Europa - de Ultramontanen. Voor het oogenblik zijn deze machteloos een combinatie tegen Duitschland tot stand te brengen, en zooals het zich thans laat aanzien, zullen zij dit vooreerst wel blijven.

13 Juni '75.

NOORMAN.

Letterkunde.

Jerusalem aan Werther.

Werther, Emancipatoria, 2 deelen. Amsterdam, Gebr. Kraay, 1875. Floris van Westervoort, Dientje, 2 deelen. Leiden, P. van Santen, 1875. Melati van Java, Jonkvrouwe van Groenenrode. Leiden, Gualth. Kolff, 1875.

't Is een troostvol teeken des tijds voor de vrouw, dat er zoo over haar wordt geschreven. Meer dan ooit heeft zij nu 't bewijs, dat zij iets beteekent. Ja, 't gaat er zoo kras naar toe, dat menige geestige vrouw de vraag op de lippen heeft, tegelijk met een glimlach, of 't de bedoeling is, haar de heerschappij der wereld in handen te geven. Doch zij houdt de vraag terug, wel wetende dat het maar spel is; dat altoos de man te bekrompen blijft om haar den schepter in handen te laten; dat altoos de vrouw te wuft zal zijn om hem met vastheid en rechtvaardigheid te hanteeren. Maar wat dan? Waar is nu haar plaats? Velen hebben 't antwoord spoedig gereed. Onder of naast den man, luidt de uitspraak. De uwe niet alzoo, Werther! Gij zijt zeer langzaam, zeer behoedzaam in uw antwoord; zoo omzichtig, dat ge eerst eenige lijvige boekjes schrijft, - aller aandacht boeit, aller belangstelling gaande houdt, - om daarna een pauze af te kondigen, waarin mannen en vrouwen, jonge lieden van beiderlei kunne over uw stellingen en fantaziën keuvelen, ze mooi, ja prachtig vinden. De verwachting is hoog gespannen. Maar nu moet ook de pauze niet te lang duren. Zij schuifelen zoetjes. Zij trappelen. Het geheele publiek trappelt nog....

't Is niet billijk van 't publiek, want gij hebt reeds gegeven wat gij beloofd hebt: een fantazie. Maar 't wil meer. 't Gelooft, dat gij een uitkomst op 't hart hebt - een zoenwoord dat de zaak oplost - 't gelooft, dat gij een wonderdokter zijt in de emancipatiekwaal. Het trappelt onstuimig. Zoo is publiek. Het Danaïden-Vat. Uw fantazie over het vrouwenvraagstuk is wellicht het schoonste wat er over gezegd is en - in aanmerking genomen het vele fantastische dat het vraagstuk zelf bevat - gezegd worden kan; maar het publiek wil altoos meer. Gij hebt ons in *Corilla* het beeld eener vrouw voorgehou-

den, die, oververzadigd van emancipatiejacht, het trotsche hoofd buigt en haar heilstaat in het huwelijk zoekt. Met *Lelia* moet zij betreuren, dat vrouwenregeering het ongelukkigste is, wat men zich voor een land kan denken. Veel goeds hebt gij in haar rijksinstellingen, in haar maatschappelijke inrichting gevonden en uw wenken tot het oud-Europa om in tijds de vrouwelijke fijnheid, vlijt, talenten zich ten nutte te maken, zijn even duidelijk als schoon; maar ten slotte laat ge, in allerlei prisma, ons de gebreken, de ondeugden zien die uit een *Emancipatoria* noodzakelijk moeten ontstaan, heerschen, het land ten onder brengen. Gij zijt overtuigd, dat de vrouwen-alleen zich zelve niet genoeg zijn. Gij zijt overtuigd, dat de zinnelijke liefde haar nijverheid altoos te sterk blijft. Gij zijt overtuigd, dat zij elkander het leven ondragelijk zouden maken. Gij zijt eindelijk overtuigd, dat de normale toestand van een vrouwenstaat binnen- en buitenlandsche oorlog is, die eindelijk het land zal verwoesten.

Doch nu zegt gij in uw resumé: ‘Voed de vrouw op, doch laat haar blijven buiten de industrie. Zij moet niet opzettelijk worden afgericht tot mededingster van haar man op 't gebied, dat in de staathuishoudkunde maatschappelijke arbeid heet. De man moet zijn de voortbrenger, die door zijn arbeid 't gezin voedt; de vrouw moet zijn de moeder, de opvoedster harer kinderen; haar wereld is “te huis.” Daar moet zij, als 't ware, de heilige geest zijn, die 't huisgezin maakt tot een tempel van vrede en geluk.’ Dit is waar. Gelijk voor u, is dat voor duizenden mannen en vrouwen ‘de ideaalstaat, waarnaar zij streven.’ Maar - en zie hier waarom ik geloof dat uw slotwoord beschouwd mag worden als de afkondiging eener pauze - indien de schoone gewrochten van nijverheid en kunst, die ge in Emancipatoria hebt aangetroffen en reeds te bewonderen kreegt op uw stoomvaart naar dat land, de vruchten zijn van vrouwelijke ontwikkeling op dat gebied, is 't dan wel goed, haar in ons maatschappelijk leven daar buiten te plaatsen? En is de hooge graad van volkomenheid, die gij beschrijft, de vrucht van de eeuw, die de gebeurtenissen waarvan gij gewaagt ons vóór zijn, - dus eigenlijk het werk van mannen (wat mij niet volkomen duidelijk is in uw boek) dan blijkt het toch in alle geval, dat de vrouwen er mede weten om te springen met een vaardigheid en fijnheid, die u verrasten. Altoos dus heeft u de vrouw op uw reis bewijzen gegeven, dat zij voor hooge ontwikkeling vatbaar is op 't gebied waar zij met den man mededingt. Ja, dat zij den man vóór is.

Het is daarom, hoezeer niet dankbaar, eenigszins natuurlijk, dat het publiek nog altoos trappelt.

Onder de vele gezichtspunten op het vraagstuk, is dat van der mannen toenemende neiging tot uithuizigheid niet sterk ingenomen en altans niet zóó als het om zijn beteekenis in het maatschappelijk wezen der vrouw verdient.

De man is - wij spreken in 't algemeen - voor het huiselijk leven niet, wat hij behoort te zijn.

Hoe komt dat?

In den regel omdat de behoeften van zijn gezin zooveel inspanning van hem eischen, dat hij in afleiding nieuwe krachten en nieuwen lust moet zamelen. *En bij uitzondering*: omdat hij volstrekt niet deugt noch voor echtgenoot, noch voor vader en als een kwâjongen de vermaken zijner jeugd aanhangt. De mannen die tot den regel behooren, zijn meerendeels ernstige, werkzame, welwillende mannen, voor wie de welvaart van hun gezin het hoogste geluk uitmaakt en die dat dan ook zoeken te vestigen, te bestendigen. Bij de toenemende duurte der levensmiddelen en mededinging op alle gebied, valt hun die taak zwaar. De verstandige vrouw ziet dat, erkent dat; en hoewel zij in al die zorgen deelt, door een goed deel zelve op zich te nemen in een zuinige, degelijke leiding van haar huishouden, moedigt zij haar man aan eenige afleiding te nemen; er eens uit te gaan. De onverstandige vrouw dringt zich aan hem op als hij behoefte heeft om eens buiten het karnpad te stappen, - als hij zich eens gaat vertreden in de lucht of bij vrienden. Zij gaan er samen uit. Laat ons elkaâr bij gelegenheid herinneren, dat hier soms kinderen worden tuisgelaten. - De mannen die tot de uitzondering behooren, loopen ieder oogenblik weg; hebben geen anderen ernst bij hun werk dan het uitzicht geld te maken voor hun persoonlijke verteringen; zij spreken jongenstaal, zij doen jongensachtig, in den kwaden zin; eischen van de vrouw dat zij uitzuinigen zal, wat zij gaan verbrassen. De verstandige vrouw spaart dan ook wat zij kan en ontbeert op alle manieren. De onverstandige vrouw trotseert den dwaas, dien zij ter kwader ure huwde en gaat haar eigen wegen. Dubbele uithuizigheid in de ongelukkigste beteekenis.

Vergeten we niet, dat ook hier kinderen kunnen zijn.

Wat vloeit uit die verschillende uithuizigheid noodzakelijk voort? In het beste geval - en dit blijven wij stellen ondanks alles wat we om ons zien en hooren - is de man den geheelen dag op zijn werk. 't Zij hij studeert, 't zij hij schaaft, - 't zij hij met ‘de pak’ loopt, 't zij hij uit maaien gaat, - hij is niet tuis. De vrouw is der kinderen vraagbaak, toevlucht. De vrouw is opvoedster, zegt gij, broeder Werther! Welnu, wat wilt gij meer? Hier *moet ze* 't zijn. Er is geen man. Nemen we nu den toestand gelijk hij is, dan zijn de gegevens in het beste geval: een moeder, belast met den goeden gang van het huishouden, niet zelden een kind aan haar borst en een aan het puntje van haar schort en een achter op het plaatsje op het punt een paar borden te breken. Een vader die tuis komt om te eten en te slapen en af te rekenen met de boosdoenertjes, die 't moeder lastig hebben gemaakt. De vader treedt hier dus niet op als de op heeter-

daad rechtdoende, - maar als de wrekende macht. Uit dezen toestand wordt een andere geboren, n.l. dat de kinderen hun vader beschouwen als een vreemden kantonrechter ‘die altoos straft en nooit beloont.’ De innerlijke vervreemding, die daardoor ontstaat tusschen vader en kinderen, is de grondslag van ons maatschappelijk leven.

We zullen 't straks maar al te goed ontwaren. Een kwaad is niet besmettelijker dan wanneer 't kan overgaan van vader op kind. De uithuizigheid is een besmettelijke ziekte.

In het slechtste geval komt de man tuis als hij honger heeft, als hij geen geld heeft, als hij ziek is. Hij is dus gewapend met drie redenen tot ontevredenheid, want 't moet een knappe vrouw zijn, die den honger stilt van dezen man met de verdiensten van dezen man; die daarbij nog geld overhoudt om de beurs te spekken van dezen man, die bovendien nog de middelen weet te vinden om de ziekten te genezen van dezen man. Ach, 't is een pijnlijk hoofdstuk, maar 't staat in 't boek des huwelijks en 't neemt een ruime plaats in. Wij moeten 't lezen, anders kennen wij de kwaal niet. En zoo gij de kwaal niet kent, hoe wilt gij ze genezen?

Neem nu aan dat die man tevens vader is. Ziet hij zijn vrouw ooit met een zoeten glimlach aan, waardoor hij de kinderen voor zich inneemt? Of stoot hij ze allen van zich af door zijn kroegwoordenboek en zijn loterijklachten en zijn machtelooze gramschap tegen een lot, dat hij zich zelf en zijn gezin bereid heeft! Zij zijn hem in den weg, die vrouw die hij verleid heeft en die kinderen, die hij tot verworpelingen maakt. Als hij vrij man was, dan zou hij - ja, dan zou hij, - o zeker, dan zou hij... Men verneemt niet duidelijk, wat hij zou; maar men kan er op aan, dat hij uit de koffiehuizen en danszalen niet te slaan zou zijn als hij geld had en ‘vrij man’ was.

Vrij man! Wie gevoelt bij dezen man niet de volledige afwezigheid van 't huwelijk, - zoo ‘getrouwd’ als hij is!

Wat wonder, dat de innerlijke vervreemding der kinderen van den vader, door ons waargenomen in 't beste geval, in het ergere een gevaarlijk karakter krijgt. De kinderen kunnen geen liefde voor hem hebben; als zij hem navolgen, dan is dit de openbaring van de kiemen der ziekte, die hij stelselmatig in hen ontwikkeld heeft: de ziekte, het geluk des levens te zoeken (en nooit te vinden) buitenshuis. Als gij den eenen knaap, die zachtjes aan begint te baarden, des avonds zijn weekgeld ziet verbitteren en verrooken in ‘de rustende jager’ of ‘de drie baarsjes’: als gij den anderen knaap in 't zelfde tijdperk zijn weekgeld ziet vergrokken of verwhisten in café blanc of café noir of café Suisse of café Turque, dan hebt gij, hoe woest het haar van den eenen en hoe blinkend dat des anderen is, de zelfde ziekteverschijnselen vóór u. Twee uithuizige snaken, die in niets voor elkaar onderdoen: de ziekte hunner ouders werkt voor hen uit, waarin de valbijl van '92 te kort is geschoten.

't Is hard voor vaders die uithuizig zijn uit vlijt, - dat de gevolgen van de onverbiddelijke noodzakelijkheid dees broodverdienens dezelfden zijn als die der misdadige leeglooperij. Ongetwijfeld; maar 't behoort tot de eerste vruchten eener verhoogde beteekenis der vrouw in onze maatschappij, dat hierin het evenwicht worde hersteld, zooals uit onze opvatting van dit vraagstuk zal blijken.

In beide gevallen, door ons aangenomen, zijn de meisjes met de moeder, gaan met haar op en neer, leeren van haar wat zij kan en ken, zoowel goed als kwaad, maar althans blijven zij meer in huis en leeren 't zich daar zoo genoegelijk mogelijk maken. De slechte, ongelukkige gevallen daargelaten, dat moeders haar dochters uitzenden op geld verdienen op alle wijzen, kan men als regel aannemen dat de meisjes door haar gezet huiselijk leven rustig en zedig, liefderijk en tevreden zijn en bedeeld worden met de gelukkige gaaf, zich zelve met geringe middelen te helpen. Daartegenover staat, dat zij verstandelijk beperkt blijven door gemis van wrijving van gedachten. Dat haar deugd niet gezond en sterk is, uit gebrek aan verstaling. Men kan van de besten, ja van de allerbesten aannemen, dat zij vrouwen zullen zijn van trouw, doch van onbeproefde trouw. En wat haar wetenschappelijken gezichtskring betreft, dat zij in de kracht van haar leven den horizont harer schoolboeken niet meer kunnen zien vanwege duizend beletselen, waarvan het eerste en ergste gebrek aan lust is, omdat zij voldoende ontwikkeling missen. In de lagere standen wordt daarom de gezondste deugd aangetroffen - ondanks veler val - omdat er gezonder onderling verkeer is en in den middelstand vindt men de beste ontwikkeling omdat er meer behoefte aan studie is en minder tijd tot beuzelen dan in de hoogere klassen. Maar alle gezinnen lijden verstandelijk en zedelijk onder de vervreemding van den vader.

Welnu, wordt er gezegd, waartoe dient de school anders dan om het ontbrekende in de huiselijke opvoeding aan te vullen? IJdele verwachting van de schoolopvoeding. 't Is onze hartelijke wensch dat de volksschool in Nederland bloeie. Dat geen kind van onderwijs verstoken zij. Dat haar onmisbaarheid alle standen doordringe. Dat er een wedijver ontsta onder de minderen in de maatschappij om te kunnen lezen, schrijven en rekenen. Dat er, even als onder de kolonisten in Amerika, voelbare bevoorrechting van ontwikkelden zij en daardoor een krachtige drang ontsta om zooveel mogelijk te leeren. ‘O, matres!’ schreef een pleegdochter mijner moeder haar uit Amerika; ‘als de jongens niets geleerd hadden, dan konden zij gaan bedelen, maar nu zijn zij honderden voor omdat zij voor alles te gebruiken zijn. Maarten, mijn goede man, gaat 's avonds nog naar school om niet achter te blijven en die dat niet doet, kan honger lijden.’ Zulk een wedijver zag ik gaarne in ons vaderland. De volksschool is daarom het plechtanker van ons volksbestaan.

Maar gij moet van haar het onmogelijke niet eischen. Een onderwijzer kan 't ver brengen om de liefde der kinderen te verwerven. Er zijn gemeenten in ons vaderland, die met liefde en achting jegens haar onderwijzer bezield blijven, waar de kinderen groote menschen werden en onder die groote menschen zelfs enkelen grijsaards, en hij altoos als ‘de meester’ bleef, bemind en geëerd; maar vader en moeder zijn is toch heel iets anders. Dat kan men niet van de openbare opvoeding vergen, want het is haar taak niet. Wij mogen 't niet vergen, daar 't iets onnatuurlijks is. Toch wordt dit gedaan. 't Wordt niet met zooveel woorden gezegd, maar stilzwijgend wordt van de school en het huisonderwijs, in welke vakken ook, gehoopt en verwacht, dat zij de kinderen zullen leeren, wat alleen ouders vermogen. 't Is verklaarbaar maar verkeerd. En deze verkeerdheid heeft reeds wortel geschoten in ons maatschappelijk leven, zoodanig dat de vervreemding tusschen ouders en kinderen er om zoo te zeggen door gewettigd is geworden. Waar blijft nu de zin voor het huiselijk leven? Wat wordt er van het genoegen der meisjes, waaronder er zijn die gaarne van haar broêrs iets leeren, wanneer deze zich haasten om ‘'t huis uit’ te komen? Wat wordt er van den natuurlijken familieband waar men elkaâr ter nauwernood kent? Wat is vooral het leven der vrouwen en meisjes? Nu zwijg ik nog liefst van de schrikkelijke ondeugden, die door de uithuizigheid der mannelijke leden in de familiën sluipen. Als aan een stroohalm blijf ik vasthouden aan de troostvolle hoop, dat onze maatschappelijke kwalen geen nieuwe zijn, maar natuurlijke uitvloeisels van reeds aanwezige kwalen; aan de troostvolle waarheid, dat de mensch geen nieuwe ondeugden uitvindt, maar alleenlijk te zwak is om tegen de ouden te strijden.

Er zijn mannen en vrouwen, er zijn vaders en moeders die moedig den duivel der uithuizigheid bekampen. Ik denk hier aan den dokter van Woutertje Pieterse. Wie kent niet dat liefelijk tooneeltje, waar 't zieke Woutertje, dat nu zelf bij den dokter zijn ‘drankje’ eens moest komen halen, er van verbluft staat, dat hij den dokter, dien hij aan zijn ziekbed zulke ernstige gezichten had zien zetten tegen zijn moeder en zulke strenge woorden hooren spreken, hier over den grond ziet rollen met de luidruchtigste snaken.

't Is een der schoonste huiselijke tafereelen die men zich in onzen tijd denken kan: een dokter met een drukke praktijk, die veel lektuur heeft bij te houden, veel vergaderingen bij te wonen, veel zijn nachtrust missen moet, dagelijks met zijn kinderen spelende.

Leest met hen. Solt met hen. Rolt met hen. Zingt met hen en zij met hem. Dit is geen droombeeld. Zoo zijn er. Daar zijn vaders, die gevoelen dat het beste onderwijs, de opvoedkundigste meester niet kan voorzien in de behoefte der liefde waarvan 't kind bij zijn ouders verzekerd is. Dezen alleen gevoelen, dat het niet genoeg is een kind

voort te brengen en in de gelegenheid te stellen om door anderen te worden geschikt gemaakt voor de maatschappij, maar hierin een loochening zien van eigen werk en roeping. Daar zijn ouders, wien 't een ontspanning is, met hun kinderen om te gaan; die niet zouden kunnen verdragen, dat hun eigen kroost hen beschouwde als een vreemde verschijning in den huiselijken kring. Daar zijn ouders, die het plichtverzaking beschouwen zouden, indien niet hun kinderen ten allen tijde met de hun aangeboren liefde, met het hun aangeboren vertrouwen tot hen konden komen. In deze gezinnen is de stem der ouders niet die van Croquemitaine, maar van den beminden, onmisbaren vriend. Van deze ouders zijn de kinderen verzekerd, dat hun ontevredenheid gegrond is en hun straf rechtvaardig, al bevallen die hun op dat oogenblik niet best. Is elders menig vader meer een wreker dan een straffer, hier gevoelt het kind dat de straf met weerzin wordt gegeven en het waakt zooveel mogelijk tegen herhaling. Dat waken tegen herhaling baat het kind in andere gezinnen niet eens, omdat daar straf en loon afhangen van nuk en luim. Hier daarentegen voorkomt het vaderlijk kameraadschap menig kwaad, dus menige straf en gewent daardoor het kinderlijk gemoed aan het gezonde goede, dat zoozeer de inborst veredelt en aan het karakter vastheid geeft.

Maar er zijn nog veel meer vaders, die wel zoo zouden willen doen, maar niet kunnen, 't zij uit ongeschiktheid zooals zij nederig beweren, 't zij uit gebrek aan tijd. Zij willen de jongens wel op hun kantoor, op hun winkel, op hun werk nemen en daar vaderlijk met hen omgaan, maar spelen niet.

‘Ongeschiktheid’, is een voorwendsel. Wie heeft het recht, zich ongeschikt te noemen? En waarom zouden de rollen niet omgekeerd mogen worden, zoodat zijn kinderen hem ditmaal eens les geven? Kan hij den vlieger niet meer uitvieren zooals vroeger, welnu, de lieve jeugd zal hem wel onderrichten. Bovendien kan hij wel, als hij maar wil.

‘Gebrek aan tijd.’ Maar de dokter van Woutertje dan? Ik erken echter, dat de tijdgeest die honderden ouders voortjaagt om brood en om brood en weder om brood tot aan 't einde, hun den tijd tot spelen onthoudt. 't Is hard voor vele vaders, dezulken vooral, die inzien en billijken wat wij bedoelen. Die dagelijks aan hun kinderen bemerken, dat de verhouding niet zoo vrij en gemeenzaam is als de natuur vordert. Die weten wat vooral in de opvoeding het schijnbaar geringe beteekent, zoodra de kinderen op jaren zijn gekomen en er niets is geschied om den afstand aan te vullen. Zij zouden daarom gaarne den tijd er voor nemen en velen zijn blij als de tijd is aangebroken, dat zij de jongens naast en onder zich op 't werk hebben. Doch wat is het hier weêr? Uit den aard der zaak moeten zij dan als onderwijzers voor hun jongens staan. Juist een verhouding, die vermeden moest worden. Zij strekt geenszins om den afstand te dempen, die reeds zijn gapingen

liet zien en soms zijn grijns. De natuur vraagt hier tot herstel van 't verbroken evenwicht een andere, een dichterlijke verhouding: desnoods de fantastische: de vader leert van den zoon. Maar men moet tegenwoordig met poëzie, met fantasie aankomen bij den tijdgeest; dan gaat zijn stoomfluit nog veel schriller te werk. Satiriek snerpend, dringt hij u door merg en been en gij bergt u uit zelfbehoud; en uit zelfbehoud drilt de vader den zoon: en uit zelfbehoud komt er zelden of nooit tusschen die twee een lach en een toon van 't hart.....

Waar gaat de knaap nu heen, die toch behoefte daaraan heeft? Waar is de toevlucht van het kind, dat elken dag teleurgesteld wordt als 't zijn vader iets wou vragen en hem nooit treft? Waar is het bestendig middelpunt van den grooten of kleineren kring des huisgezins? Met wie spreken de kinderen, groot en klein, want spreken moeten zij: zij zijn nog openhartig, nog oprecht, daar zijn zij kinderen voor? Wie vinden zij altijd op haar post?....

Ik zeg dit allemaal niet, - ik plaatste u niet op het gezichtspunt der vaderlijke vervreemding, Werther! om nog een reden bij de duizend en een te voegen die u ingaven uw mooie boek te schrijven, maar om van die zijde ook te wijzen op de beteekenis der vrouw in de samenleving. Ik hoop dat ik duidelijk genoeg ben geweest om te doen inzien, dat haar beteekenis klimt met den hartstocht der werkelijkheid, die oud-Europa steeds despotieker regeert. Het vraagstuk der vrouw hangt onafscheidbaar samen met den tijdgeest. Indien wij niet wakker zijn, zal het realisme haar steeds meer doen ontaarden; indien wij op onzen post zijn, zal 't juist de vrouw wezen, die den onzaligen hartstocht der werkelijkheid den kop verbrijzelt.

Vandaar dat ik de emancipatiezucht van zooveel mannen en vrouwen onder ons - die zucht waarnaar hier eens dwaas, dáár meer gematigd, elders met wijsheid wordt gestreefd, - beschouw als het noodzakelijk gevolg dezer dwangkeus; als een kreet der bedreigde levenspoëzie.

Zoodra de vrouw zijn kan wat zij zijn moet, zwicht de tijdgeest voor haar allereersten eisch: minder zorgen, meer vrijen tijd voor den man. De stoomjacht naar het brood houdt op. Elk kan brood krijgen zonder zich half dood te loopen of te zwoegen. Zij remt. 't Is volkomen goed van u gezien, vriend Werther! dat in Emancipatoria geen armoede is, dat er zelfs rijkdom heerscht, - dat er tijd is voor ontspanning en levensgenot. Bij al de wetenschap en haar toepassingen die in Emancipatoria worden gekend, is er de poëzie der weelde, van den goeden smaak, van verhoogd leven. In oud-Europa, waar de macht aan banden wordt gelegd, die dat alles scheppen kan, zal dat alles van lieverlede ontaarden en eindelijk verzinken in den poel, waarin alle levensvreugd verzinkt en die realisme heet. Maar die macht daarentegen vrij gelaten, zoodat zij weldoend, vormend, bezielend door het

leven trekt, - daar ontwaakt de poëzie des levens, daar herneemt zij haar rechten en verheft den mensch, - beide man en vrouw. Waar allen ophouden te jagen, schier ademloos te jagen naar brood en iets daarop en iets daarom en iets daaronder en iets daarboven en iets daarna, - want de begeerlijkheid der menschen strekt zich verder uit dan naar 't noodige - waar de drijfjacht wordt gestaakt, daar zal meer vrede, meer liefde, meer tijd tot spelen zijn. Daar zal de vrouw gebieden omdat zij voor de poëzie optreedt. Zij zal niet tot de raderen zeggen: staat stil; tot de stoomwerktuigen: arbeidt niet meer; tot de telegrafen: zwijgt! Integendeel, al wat zielloos scheen, zal zij doen arbeiden, fijn en schoon, krachtig en wonderbaar; dat hebt gij in uw stoomboot bewezen, Werther! Zij zal juist de metalen, alle metalen en ertsen, alle krachten en stoffen oproepen uit den schoot der aarde, uit lucht en wolken, om ze te doen arbeiden onder toezicht, onder leiding van het geduchte schepsel Gods - den mensch. Deze zal slechts leider zijn. Hij zal het hoofd van allen en alles zijn. Hij zal zijn: vorst der aarde.

En dat alles zal zij doen enkel door te zijn wat zij wezen moest. De gelijkwaardige des mans, maar in haar element. Het realisme is gebroken zoodra zij optreedt in haar aard en wezen. En dat realisme alleen behoeft maar te breken, zal deze oude wereld weer tot natuur en waarheid terugkeeren. Want eerst dan, ja dan eerst als de vrouw wordt erkend, d.i. in staat gesteld om te doen waartoe God haar vermogen schonk, zal zij zich het lot aantrekken van den man die nu van den ochtend tot den avond zwoegt voor 't gezin, zonder dat gezin te zien, te kennen, te genieten. Wat baat 't haar nu of zij al deernis met hem heeft; morgen moet hij er weder uit en zoo voort, tot aan 't einde; zij staat weerloos tegenover den dwang, dien de tijdgeest hem aandoet. Al wat zij kan doen, is te zorgen, dat hij 't noodige steeds heeft en dat de zuur verdiende penningen zoo zuinig mogelijk worden besteed. Maar niet alzoo als zij handelen kan. Dan legt zij den tijdgeest banden aan in plaats van hem slaafsch te volgen.

Zij leidt hem; schrijft hem wetten voor. Haar eersten eisch kennen wij; haar eerste wet is: Zorgt voor de vreugde der menschen. Dus onder deze wet is geen plaats voor een vader, die zijn kinderen niet kent; voor kinderen die hun vader slechts schoorvoetende en als een vreemdeling naderen.

Iemand, edele Werther! die minder op heeft met fantazie dan wij, en als trouw zoon van zijn tijd naar feiten en bewijzen vraagt, acht alles wat ik daar voordroeg geen schot kruit waard. Ik geloof zelfs dat hij er om lacht. Nu zou ik evenals Hegel kunnen zeggen, de vent begrijpt mij niet; maar 't hindert me, mij voor onverstaanbaar te ver-

klaren. Integendeel houd ik 't voor zeer natuurlijk, dat een echt kind dezer eeuw mij voor een arkadischen droomer houdt; en onder ons gezegd verbeeld ik me, dat zijn schouderophalen een weinigje voor mij pleit. Emancipatoria kunnen niet bewezen, zij moeten gevoeld worden. Dit gevoel nu is meerendeels verstompt. Op enkele uitzonderingen na heeft men al sints eeuwen de vrouw uit haar element geworpen; wij weten haast niet beter of zij is slechts met en nevens den man om met hem den tijdgeest te dienen - om als slaven onder 't zelfde juk den last te torschen die hun wordt opgelegd. Daarbij komt dat het huwelijk den vijanden mijner arkadische verzuchtingen een schijnbaar geducht wapen is geworden. Zij leveren u voorbeelden van verminkt huwlijksleven, 't geheele alfabet door, en gronden daarop hun bewijs, dat de vrouw moet zwijgen in de vergaderingen, d.w.z. overal en in alles een ondergeschikte rol heeft als een hulpwerkwoord, - want dat zij anders de ondergang des mans is. Hun voorbeelden zijn al te feitelijk en maken 't zoo 't schijnt bedenkelijk, dat huwelijk te verdedigen. Toch wenschte ik dit te doen, evenzeer als gij; ja meer dan gij, ik geloof, dat zonder het huwelijk de vrouw niet kan zijn zooals wij haar wenschten.

't Gaat ons inderdaad tot behoud onzer stelling niet aan of de vrouw van A haar man tegenwerkt; B zijn vrouws geld doorbrengt en de vrouw van C haar man voor werkmeid gebruikt om zich te mesten. Wij kunnen daar een ander alfabet tegenover stellen. Bovendien zitten deze narigheden in de individuën en niet in de soort; dus niet in 't huwelijk. 't Huwelijk, als instelling, is daar even onschuldig aan als de kerk aan de ketterij der leeken. Het huwelijk als instelling kan 't niet helpen, dat de zwakheden der individuen zich door haar vermenigvuldigen; de deugden doen dat ook zonder dat de instelling zich daarop beroemt. 't Is waar dat vele vrouwen zich beroepen op het ellendig lot van honderden gehuwden en de instelling daarom afgeschaft wenschten te zien, maar 't is niet waar, dat zij bewezen hebben, dat het huwelijk daarvan de oorzaak is. Met het individu schijnen zij geen rekening te houden. Zoodra het huwelijk wordt afgeschaft, is de kracht der vrouw gebroken. Zij is oorspronkelijk zwak. Aan haar lot overgelaten blijft zij zwak. Zij is noch werknoch weerkracht. Zij is allen elementen, haar eigen hartstochten niet 't minst, ten speelbal. Gehuwd heeft zij een standpunt, zij kan haar invloed doen gevoelen aan de maatschappij. Ik spreek niet van 't eindeloos en onafzienbaar ellendig thema van ongelukkige huwelijken. Ik spreek van de vrouw met een levensideaal en tal van zwakheden. Zij moet weten wien zij huwt en zij weet het.

Gehuwd is zij sterk. Zij kan gelukkig maken en gelukkig worden. Zij heeft het daar in haar hand, den man harer keuze te laten zwoegen van 's morgens tot 's avonds of hem krachtdadig ter zijde te staan door elke zoogenaamde behoefte recht van zijn te ontnemen. Zij schept

zich geen behoeften, maar integendeel is haar leven een dagelijksche strijd daartegen opdat er tijd overblijve voor levenspoëzie. Dit vindt zij niet met een afgezwoegden man, die van zijn werk bovendien nog een hoofd en hart vol zorgen meebrengt, maar met een, dien zij werk uit de handen neemt of minder zorgen geeft. Zulk een komt met genoegen van zijn werk, is gaarne in huis, vindt er ontspanning en levensvreugd omdat hij een vrouw heeft, die dat scheppen kan en uit liefde voor hem en uit eerbied voor zich zelve scheppen wil. Zijn er kinderen, van dezen vader zijn zij niet verre. Als van zelf heeft de vrouw een toestand doen geboren worden, waarin de man genot heeft te midden der zijnen en zij allen met hem. Dit is geen droombeeld. In mijn alfabet is het reeds aanwezig. Maar ik wil het niet als uitzondering noemen om anderen recht van spreken te geven met hun ongelukkig alfabet. Wat ik daar voorstel is het zuivere uitvloeisel van het huwelijk tusschen vrouw en man zooals men ze zich denken mag, als nog niet alle geloof aan menschenadel grond mist. Het is de vrucht van de opvoeding der vrouw en van haar gelegenheid tot machtsontwikkeling: het huwelijk.

Aan die opleiding is nu begonnen. Laat ons volhouden tegen alle zwarigheidmakers in. Er zijn altijd - om met de Génestet te spreken - veel kippen zonder kop. Zij zeggen: ja, gij zult wat met uw ideaal bij de vischvrouw uitwerken. Gij moet met uw droomen bij een dronkaard aankomen. Gij moet uw optimisme eens voordragen in een fabriek, dan zult ge wat hooren.... maar, lieve heeren, heeft het kwaad dan ooit het goede zijn voortgang in de wereld belet? Neen. Niet terug zien. Niet angstvallig vragen: waar moeten we beginnen? Wij beginnen in den tijd waarin wij leven. Wij kunnen niet helpen, dat er vóór ons niet aan gedacht is. Wij beginnen met het geslacht, dat nu leeft. En dat geslacht wil gaarne mede. Er zijn weinig meisjes, die niet inzien dat wij slagen zullen. De meesten erkennen het rechtvaardige, het noodzakelijke, het schoone van het streven en werken mede en stellen zich beschikbaar met al haar goeden wil en haar talenten.

Wij zullen eens zien of er dan nog getrouwd wordt, Werther! met een boerderij; met een trommel Spanjaarden; met een winkelzaak. Wij zullen zien of een flinke kerel niet gaarne een verstandige, ontwikkelde vrouw heeft; of hij haar niet bestendiger liefheeft dan een trommel effekten; vooral of hij zijn kinderen slechts eens of niet eens op een dag zien zal met deze vrouw; zij, gevoelende al de onnatuur daarvan, zal de scheiding onmogelijk maken. Welnu, de zoon die liefderijk met den vader op en neer gaat, gehoorzaamt hem uit liefde en eerbied en wordt de waarborg van een edel geslacht.

Joris van Oostendrecht aan Floris van Westervoort.

Zooals gij daar leest van Jerusalem aan Werther, is de samenleving bezig zich te vernieuwen. Ja, zegt gij, dat doet zij dagelijks, zoolang er getrouwd wordt, of eigenlijk zoolang de menschen paren, wat voor u 't zelfde is. Neen, Floris, de samenleving vernieuwt zich zedelijk en verstandelijk. Zij laat van lieverlede haar vooroordeelen vallen. Het ergste dezer vooroordeelen is, dat de vrouw dom, ongeleerd en als minderjarig moet blijven. Dit vooral laat zij vallen. Zij voedt de meisjes op. Er zijn meisjesscholen voor uitgebreider lager onderwijs. Er worden leeraressen gevraagd en gevormd om de meisjes te onderwijzen. Er komt een nieuw vrouwengeslacht op om de mannen te veredelen, te helpen, om de geheele maatschappij gelukkiger te maken. Niet zoo zeer door het meerdere onderwijs dat zij genoten hebben, want onderwijs alleen geeft aan het hart geen meerdere liefde, integendeel wordt het hart wel eens kouder van de geleerdheid; maar door haar ontwikkeling van verstand en gevoel, dat aan haar zijn meer vastheid geeft, waardoor zij den man een steun kan worden, - terwijl zij hem nu meermalen een last is. Zoolang de vrouw nog wordt geexploiteerd door den ultramontaan, is zij nog minderjarig. Dit is een vaste wijzer. Zoodra dit al minder en minder wordt, zoodat de vrouw gevoelt en begrijpt, dat zij daardoor zich vernedert en haar man bemoeilijkt, ziet gij de werking der onderwezen meisjes. Elk menschenvriend, elk goed vaderlander ziet met vreugde de ontwikkeling van het vrouwelijk weldadige in onze samenleving en belooft er zich terecht veel zegen van.

Zoo schreef ook Werther in zijn Emancipatoria, - een boek dat ik u aanraad eenige malen te lezen: ‘blaas het licht aan dat als een goddelijke vonk in haar ontfankelijk gemoed gloeit; breng de schatten aan het licht, die in haar sluimeren, schatten van gevoel, van rein zieleleven, van engelenadel, - en gij zult haar vrij en gelukkig maken!...’

En wat doet *gij*, Floris?

Floris van Westervoort, wat hebt *gij* gedaan tot verheffing van het vrouwelijk element in de samenleving? Gelooft gij dat het boek door u geschreven en *Dientje* genaamd, strekken kan tot bevordering van het doel, waarnaar met zooveel liefde en ijver door de krachtigste mannen gestreefd wordt? Dan bedriegt gij u. Uw boek is van 't begin tot het einde loochening van, twijfel aan het goede in de vrouw, in den man, in de geheele samenleving. Gelukkig is de poging zwak. Uw kunst reikt gelukkig niet ver genoeg om uw noodlottigen wil te volbrengen. Het boek is geschreven kennelijk met het doel om de samenleving te honen, de vrouw te verlagen zoo laag als menschen haar maar slepen willen, - maar kennelijk ook zijt gij daarin te kort ge-

schoten. Dit onvermogen is de beste zijde van dit zielloos werk. Gij hebt nooit geloofd, nooit gewild, Floris van Westervoort, dat uw boek ons zou veredelen; gij hebt ons willen vernederen, maar gij vermocht het niet, ziedaar alles.

Ik wil voor ditmaal de kunst aan het boek te koste gelegd voorbijgaan. Zij is eigenlijk afwezig, maar wellicht hebben anderen lust, dit aan te toonen. Ik wenschte alleen een oogenblik stil te staan bij het onzedelijke en onwaardige van het werk, met het oog vooral op Werther's schoone fantazie en het streven van Werther en zijns gelijken om den stoomgang te remmen en de drijfjacht in de samenleving te doen bedaren voor hooger en duurzamer genot.

Dan mag ik vragen: met welke vrouwen, Floris van Westervoort, gaat gij om? Welk denkbeeld hebt gij van de vrouw, dat gij van haar durft zeggen, dat als een sater in haar tegenwoordigheid komt, hij niet alleen geduld maar gezocht is. ‘De eene wijst hem aan de andere.’ In de bespotting en verachting, die zij in zijn afwezigheid hebben geuit tegen hem, ‘ligt de onmacht van het vrouwelijk intellect tegenover den blinden, rusteloozen drang dien een enkele blik uit zijn schitterend oog in haar hart opwekte, den drang: den menschentype te bestendigen...’

Neen, Floris van Westervoort! Gij hebt geen omgang gehad met de edele vrouw. Gij kent haar niet en daarom bezoedelt gij haar. Gij spreekt van de vrouw als de ruwe puritein van de kunst en beiden moest gij zwijgen, want de heerlijkheid van de eene en de andere is voor geen van u beiden weggelegd. Maar ge zwijgt niet; geen van beiden zwijgt gij. De Vandaalsche puritein trapt schilder- en beeldhouwwerk in 't slijk of verbrandt het of laat het zinken in diepe putten; gij, Floris! sleurt haar door de Amsterdamsche straten en door uwe bedorven verbeelding. Twee dikke deelen door belastert gij haar, krenkt, vernietigt haar en voor dien laster, die krenking, die vernietiging hebt gij een uitgever gevonden... een samenzweerder, gelijk de Vandaalsche puritein voor geld een kruier vindt om de geschonden kunstwerken te brandstapelen ten spot der zijnen!...

Ik acht den Nederlandschen standaard van lezers en lezeressen juist hoog genoeg om buiten 't bereik te zijn van Floris' lagen stand van ontwikkeling, smaak en zeden. Zeker zal er hier en daar een familie of wat worden gevonden die òf bij ongeluk òf uit nieuwsgierigheid òf door haar geringe ontwikkeling het boek, *Dientje* genaamd, heeft gelezen; maar daarmede zal het uit zijn. Deze familiën of individuën zullen zich niet op de lezing beroemen. Zij zullen veeleer haar teleurstelling, haar gekrenkt gevoel van eigenwaarde verzwijgen. Een boek zonder eenig edel karakter, zonder eenige vonk van kunst, zonder één waar menschelijke daad, zonder één reine gedachte, zonder eenige innerlijke kracht van geest of gemoed - maar van 't begin af aangelegd en tot 't einde doorgedreven om den mensch terug te trekken

beneden de dieren en de vrouw zoo mogelijk nog lager - zulk een boek is doodgeboren voor Nederland.

Jerusalem aan Werther.

Houd moed, Werther! Ga voort met vasten tred op het schoone pad, door u ingeslagen. Er is beproefd, - Floris van Westervoort kan 't getuigen, - u tegen te spreken, u tegen te werken, uw beelden Corilla en Lelia te doemen tot het schimmenrijk en uw geheele werk tot een spot te maken, en die proef is mislukt. Ga voort met moed.

De menschelijke natuur in al haar adel leeft nog. Zij is uw arbeidsveld en zij is tevens uw hoop. Met recht. Want zie, een roekelooze pen beproeft die natuur te ontadelen, ons alle hoop op een hoogeren standaard van leven te ontnemen en die pen heeft op eenmaal geen kracht; die pen blijkt ontzield. Roekeloos begon zij, roekeloos eindigt zij, maar zelfs menschen die gewoonlijk die roekeloosheid toejuichen, moeten bekennen, dat er alle leven, alle kracht, alle geur en kleur aan ontbreekt. Hoe liefelijk daarentegen zweeft uw fantazie daar henen en drijft, wel ver van onbestemd, een vaste toekomst tegen. Wij zien haar allen met vreugd en verrukking, wij volgen haar tot in 't onbekende land en tot zij van daar terugkeert, - na den mensch te hebben verzoend met zich zelf en in die verzoening verhoogd en versterkt. Geen wonder. Uw fantazie was het werk der fee, die sedert de grondlegging der wereld bestemd is om die wereld gelukkig te maken: die fee heet liefde. Met haar, beminnelijke Werther! hebt gij het goede deel gekozen: uw arbeid zal niet ijdel zijn.

Mata Hari aan Melati van Java.

Gij hebt in de Jonkvrouwe van Groenenrode een meisje geschetst, dat beantwoordt aan het gezond ideaal van een betere toekomst der vrouw. Deze Eugenie heeft de kracht en het karakter, die wij zoo zeer toewenschen aan uw geslacht. Met zulke vrouwen gaan wij den tijd tegemoet, dien wij allen trachten voor te bereiden door de ontwikkeling en de opvoeding der vrouw gemakkelijk te maken, maar waartoe wij niet geraken zullen als de vrouwen zelve er niet naar zijn. Ik, voor mijn deel, dank u ten hoogste voor dit heerlijk vrouwenbeeld. 't Is mij een schoone troost, dat het door een vrouwenhand is ontworpen en afgewerkt. Het boek, ik zeg 't gaarne Jan ten Brink na, is geurig en rein. Zoowel Hartwig als Eugenie zijn onze belangstelling waard tot het einde; een krachtige zuurdeesem van deugdsbetrachting om haarzelfs wil in een man en van echten vrouwenadel doortrekt weldadig het gansche werk. Gij hebt in beelden aangetoond hoe een man den hemel kan genieten door de brave, fiere vrouw. Eugenie als dochter,

als gouvernante, als beminde is altoos lief, altoos waardig, altoos verkwikkelijk.

Zoo frisch als de dageraad is haar deugd; zoo fier als 't Javaansch gebergte is haar karakter; zij boezemt liefde en vriendschap, vreugde en eerbied in. Haar gedrag tegenover Fanny is vol kracht en waardigheid; later, toen zij Fanny's meerdere was gebleken ook in Fanny's eigen oogen, is zij de edelmoedigheid zelve. En tegenover den edelen Hartwig is zij het echte meisje, - de ware vrouw met het aanhankelijke hart, dat liefheeft om zich op aarde aan niemand anders meer te hechten. Wat uw schets van dit voortreffelijk mannenkarakter betreft, ook daarin ligt groote verdienste. Hartwig is een waar martelaar en zijn lijden dwingt eerbied af, omdat hij 't zoo goed verbergt. Ja, hij houdt zich fier. Meesterlijk is de greep van u, hem met den Franschen graaf te laten reizen, hem te Soerabaija te doen optreden als den man, wiens levensgeluk volkomen is. Innig geschetst is zijn groote liefde voor Eugenie gelijk die van dit schoone meisje voor hem, den vervloekte.

Gij hecht dus nog aan mannenwaarde, edele Melati! Gij hebt nog vertrouwen in 't karakter van den man. Wel u, wel uw geslacht! Gij zult niet beschaamd worden. O ja, laat de vrouw een Eugenie zijn en gij zult de vrouw in de samenleving haar eereplaats zien innemen. En zij zijn er toch, dat gelooft gij met mij? Melati! uw scheppingsvermogen is edel en sterk, maar gij wilt het niet meten tegen de scheppingskracht van God? Hebt gij een Eugenie, een Hartwig geschapen, - hebt gij zulke fiere, ridderlijke harten doen kloppen, - de groote schepper der wereld kan nog meerder adel en deugd 't aanzijn schenken. Waarom zou Hij niet?...

Dus zegt ons hart: Zij zijn er. Wij mogen gelooven aan menschenadel, aan een hemel op aarde, dien man en vrouw elkander kunnen schenken. In dit geloof, hebt gij, die vrouw zijt, ons alweder versterkt. Gij hebt ons gerust gesteld tegenover de pogingen van de aanbidders der daggoden om 't menschenbeeld door 't slijk te sleuren en 't den dieren voor te houden....

Gij hebt het geplaatst, het beeld van den man en de vrouw, op verhoogde altaren - gij, die een vrouw zijt.

Jerusalem aan Werther.

Gij hebt u slechts voorgesteld, ‘wat te trommelen; de lieden te trommelen uit den slaap; uw aandeel meê te trommelen in de groote *réveille*, die jong Europa roept tot beteren dag.’

Terwijl gij trommeldet, terwijl ge u inscheeptet op de *Stella*, terwijl ge op die kunstige stoomboot de wonderen zaagt van de wereld waar de vrouw regeert, - terwijl ge in haar land verkeerdet, haar groote deugden en gebreken zaagt, - terwijl ge een Corilla reddet met ge-

vaar van uw manneneer en leven en haar het levensgeluk terugschonkt, dat zij bijna had verwoest, - terwijl gij zoo trommeldet den krachtigsten roffel die nog gehoord is in de gansche legerschouw der emancipatiescharen, schreef Melati van Java ook haar roman, - roerde Melati ook zachtkens de trom ter *réveille.*

Nu gij haar roman hebt gelezen en zij uw fantazie, kunt gij, dunkt mij, beiden tevreden zijn.

Waar Melati een tooneel schetst uit de schaduwzijde van het huwelijk, daar blijkt al dra ten volle, dat de man een onwaardige is, - dat de vrouw slechts leeft om te heerschen, - dat dus alle liefde afwezig is, alle kwaad door alle deuren toegang heeft in dit huiselijk leven.

De vader wil zijn vertroeteld zoontje dwingen hem, die pas thuis komt, te groeten.

- Kom je nu? roept hij Charli driftig toe?

Charli stampt met de voeten op den grond, ten teeken dat hij niet wil.

Daar komt de teedere moeder.

- Is dat nu uw welkomstgroet, Van Helden, dat onnoozel kind zoo te plagen. Dit zeggende tot haar man, neemt zij den knaap in haar armen om hem tot bedaren te brengen.

- Maar waarom wil hij niet goedschiks bij mij komen? vraagt de vader.

- Waarom, ja vraag dat aan zoo'n schaap. Stil, Charli, stil! Kom, ga met Mama meê naar den tuin.

- Fanny, ge bederft het kind, wees toch zoo toegevend niet.

- Wilt ge mij opvoeding leeren? Laat dat gerust aan mij over, Van Helden, en je zult over je kinderen niet te klagen hebben.

En ze ging, nog altijd met den schreienden knaap op den arm, naar de deur der achtergaanderij.

- A propos, hernam zij heel kalm, ik heb vergeten je te vertellen, dat de goevernante van avond komt.

- Een goevernante? Heb je er dan al een?

- En dat zou je niet weten! Ik moet soms denken dat je doof bent, Van Helden....

Hier is het huwelijk een ramp, een hel. Maar de man ook, die 't verdraagt, is een verworpeling en de vrouw, die zoo leven kan, heeft geen hart. Dit laat Melati spoedig uit haar verhaal blijken. Hier is zelfs die liefde niet geweest, Werther, waarvan gij tot Corilla zeidet, dat zij althans voor een wijle het ongelukkige huwelijk dragelijk maakt.

Melati heeft hier in beeld gebracht, wat wij dagelijks in werkelijkheid zouden te aanschouwen krijgen, als de wereld niet buitengemeen handig was met haar maskers. Maar geen masker, hoe wel gesloten, neemt de hel weg uit het hart dier gehuwden. Zoodra echter twee waardige menschen gehuwd zijn, is daar geluk. Eerst geeft Melati

u daar een voorsmaak van in het gezin der Ansmaas, - later in 't huwelijk van Eugenie, - waar de dood-zelf moet komen om den hemel te breken. 't Is alsof de schrijfster u van schrede tot schrede gevolgd is, terwijl ge op reis waart naar en in Emancipatoria, om u te toonen wat wij hier nog vermogen als wij zelf sterk zijn en edel. Vergelijken wij Corilla met Eugenie, dan worden wij getroffen door de gelijkheid van wilskracht en de groote ongelijkheid van hart en hartstochten. Corilla weet veel toestanden te beheerschen, maar als 't er op aan komt, zich zelf te regeeren, dan bezwijkt zij. Haar eigen hartstocht breekt haar kracht. Zeer schoon voert gij haar tot haarzelf terug door haar te toonen, wat de man in zijn kracht doen kan en wil en dat er zulken zijn. Eugenie beheerscht steeds de omstandigheden, is altoos zich zelf en gelooft in den man.

'In 't feestgewoel dwaalden haar gedachten ver van alle beuzeltaal naar 't stille Groenerode of liever naar 't huisje aan gene zijde der rivier, waar een man woonde, zoover boven allen die haar hier omringden verheven als de eik boven 't struikgewas.

Zij stelde zich dan Hartwig voor, onder al die menschen - en met smartgevoel dacht zij er aan hoe de eerste de beste zich een heldendaad zou rekenen, hem de hand te weigeren.' In dezen Hartwig, die eindelijk openlijk werd gerechtvaardigd, ging Eugenie geheel op omdat zij in hem had gevonden, wat zij op al haar zwerven en in al de kringen, waarin 't lot haar voerde, niet had ontmoet: den echten man in al zijn kracht en waarde, in al zijn liefde en grootheid. Zij had een karakter gevonden waardig om 't hare in op te lossen en dat karakter had zij gevonden in een man.

't Is geheel hetzelfde als wat de presidente der republiek Emancipatoria tot u zeide, Werther! toen gij haar den revolver uit de hand sloegt in dat hachelijk oogenblik: 'ik acht u; ik wist niet dat er mannen waren, zoo standvastig als gij u hebt getoond...' Laat de vrouwen steeds zulke mannen ontmoeten en zij zullen er een eer in stellen, met hen samen te zijn en hem haar schoone, krachtige hulp voor altijd toe te zeggen. De man is de daad. De vrouw is de schoonheid en de liefde. Te helpen is haar element. Tot steun te zijn, met den man haars harten samen te zijn, voor hem te leven en voor alles wat uit hun liefde wordt geboren, dat is haar zijn. Zoo zegt ook Melati: 'dieper dan in uiterlijkheden ligt het ware geluk der vrouw; Eugenie had het lang gevoeld; nu was 't haar duidelijk bewust. Verschillend kunnen de wegen zijn waarlangs God de vrouwen voert, maar allen moeten zij tot dat ééne doel geraken, waartoe zij geschapen werden en waarin alleen haar voldoening en vrede liggen: 't geluk van anderen bevorderen vaak ten koste van haar eigen. En dit verklaart dan ook hoe er zoovelen zijn, die wij kennen als opgeruimde, gelukkige vrouwen, moeders, dochters, zusters, van wie wij zeker weten dat haar taak moeilijk, haar weg doornig is en die toch moedig alles

dragen alleen omdat zij weten, dat in haar blijmoedige volgzaamheid 't geluk ligt dergenen, die haar hart zoo dierbaar zijn.'

Dit is de waarheid, Werther! Indien 't niet waar was, zou een vrouw 't niet schrijven en gij zoudt noch een Lelia, noch een Corilla gevoerd hebben aan de zijde eens mans. Gij zoudt het tooneel niet hebben aanschouwd, dat zich aan 't slot uwer fantazie aan uw oog vertoonde als de reine vrucht van de ontwikkeling der vrouw en de waardigheid van den man. Ik herhaal hier uw vizioen, omdat het zoo schoon is: 'Ik zag op aller gelaat een uitdrukking van plechtigen ernst en reinen zielenvrede. Ik hoorde 't koele avondwindje over 't gras strijken en door de boomen suizen. 't Was alsof duizenden fluisterstemmen een avondgebed prevelden en dat gefluister wiegde mij zachtjes in slaap. Ik zag niets meer. En alles was stil en tevreden op de gelukkige aarde.'

Ja, het huwelijk is een heilige band omdat het de belofte is van den man aan de vrouw; de samensmelting van twee karakters tot één wil, één doel, één zijn. Wie deze vereeniging lastert, lastert het schoonste op aarde.

Houbraken.

A. Ver Huell. 'Jacobus Houbraken et son Oeuvre', te Arnhem bij P. Gouda-Quint (Is. An. Nijhoff et fils) kl. fol. 1875.

De heer A. Ver Huell geeft hier een tegenhanger van zijn verdienstelijk geschrift over Cornelis Troost, waarvan wij in 1873 in dit tijdschrift eene aankondiging deden. De beschrijving der voorvallen van Houbraken's langdurig kunstenaars leven is kort, als zijnde door geene bijzondere voorvallen gekenmerkt, des te langer is de lijst van zijne talrijke werken, zoo dat men hem wel met Jan Luyken, onder onze graveurs niet alleen, maar ook onder de buitenlandsche, als een der werkzaamste en vruchtbaarste kan rangschikken.

Jacobus Houbraken werd den 25sten December 1698 te Dordrecht geboren. Hij had geen anderen leermeester dan zijn vader, Arnold Houbraken, de schrijver van het 'Leven der Schilders', waarvoor hij portretten graveerde. In 1707 vestigde Arnold zich met zijn gezin te Amsterdam, en steeds met tegenspoeden worstelende, overleed hij in een niet vergevorderden ouderdom. Jacob ontwikkelde verder zijn talent door de werken van Corn. Cort, Suiderhoff, Edelinck en van de Visschers te copieeren.

De portretten in het werk zijns vaders op nog geen twintigjarigen

leeftijd vervaardigd, vestigden weldra zijn roem als graveur, niet alleen binnen zijn Vaderland, maar later in den vreemde zoodat hij gedurende zijn langdurigen werkkring zoovele bestellingen ontving, dat hij daaraan nauwelijks kon voldoen. Jacob Houbraken overleed den 15^{den} November 1780 op twee en tachtigjarigen leeftijd.

Hij was een der laatste graveurs waar Nederland roem op kan dragen; en vereenigde in zich de verdiensten van een Goltzins, Suiderhoff en van de Visschers en muntte voornamelijk uit in het vak van portret.

De uitvoerige beschrijving door den heer Ver Huell van de werken van Houbraken gegeven, begint 1°. met eene chronologische reeks van 490 portretten van vorsten, krijgs- en staatslieden, regeringspersonen, schrijvers, geleerden, dichters, kunstenaars, enz. voorafgegaan door twee portretten van Houbraken zelven op 51 en 71 jarigen ouderdom. Hieronder zijn begrepen omtrent 100 stuks uit de 'Vaderlandsche Historie' van Wagenaar; 2°. de portretten van de stadhouders en hunne familie, 11 stuks; 3°. de afbeeldingen in de 'Groote Schouwburg der Nederlandsche Kunstschilders en Schilderessen' met eene titelplaat, en het portret van zijn vader (1718-53) twee uitgaven. In de tweede vindt men drie portretten meer.

4°. In de 'Nieuwe Schouwburg der Nederlandsche Kunstschilders en Schilderessen' van Johan van Gool, waarvan de platen ook voor het Leven der Schilders van lampo Weijerman gediend te hebben, komen er met het afbeeldsel van Van Gool 21 portretten van Houbraken voor.

5°. Het Engelsche werk ('Birch-Heads') waarvan Houbraken en Vertue de portretten graveerden, bracht niet weinig toe om den roem van den Nederlandschen plaatsnijder Europeesch te maken. De eerste uitgaaf geldt nog 600 fr. en meer, en voor exemplaren met de platen voor de letter wordt soms 2000 fr. betaald. Van de 108 platen zijn er 94 van de hand van Houbraken, beroemde Engelsche mannen en vrouwen voorstellende. Hierbij behooren als supplement nog 12 portretten.

6°. Zeven platen naar Rembrandt, en eindelijk:

7°. Zestien gravuren naar den geestigen schilder en teekenaar Cornelis Troost. Ofschoon niet op eene lijn te stellen met een Marco Antonio, Andran, en zelfs met een De Wille, was Houbraken een der verdienstelijkste beoefenaars der graveurkunst in de XVIII^{de} eeuw, en een sieraad van onzen roem in dit vak, dat vroeger zoo zeer in ons Vaderland bloeide, waardoor hij te recht den lof van vreemde kunstkenners inoogstte. Raphael Morgen verklaart van hem. 'Jamais graveur n'égala, et n'égalera probablement, dans la manière d'imiter par le burin les chairs et la chevelure, le Hollandais Jacques Houbraken'.

De heer Charles Blanc zegt omtrent het eerste graveerwerk van hem: 'Le grand Théâtre des Peintres Neerlandais enrichi de portraits pleins de vie et fort délicatement gravés, est encore un livre précieux, et

l'on doit y chercher particulièrement la belle eau forto d'après un sublime dessin de Rembrandt', namelijk die der 'Emmausgangers'. Watelet en Fuesli stemmen volkomen met zijn lof in, als een der grootste graveerkunstenaars van zijnen tijd.

Het was op dringend verzoek van zijn uitgever, dat de heer Ver Huell besloot zijn geschrift in het Fransch op te stellen. Wij kunnen dezen geen ongelijk geven, het zal hierdoor meer lezers vinden, omdat het aantal daarvan in onze taal van werken over kunst en kunstenaars zeer gering is.

Terwijl wij den heer Ver Huell voor dezen welgeslaagden arbeid, die met een later bijgevoegd supplement waarschijnlijk bijna volledig te noemen is, onzen dank betuigen, wenschen wij dat zijn 'Troost' en 'Houbraken' niet de laatste zijner geschriften in dit vak der kunstgeschiedenis mogen zijn.

Het boek van den heer Ver Huell is met het portret van Houbraken op 51 jarigen leeftijd, door hem zelven vervaardigd, en dat door onzen verdienstelijken graveur D.J. Sluyter, met zorg en nauwkeurigheid is gecopieerd, op eene gepaste wijs versierd. Druk en uitvoering doen den uitgever eer aan, al moge het papier niet zoo stevig zijn als dat van het werk over 'Troost', het is blank en doet de letter goed uitkomen, wat thans bij alle boeken niet het geval is.

Mei 1875.

J.A.B.

Mengelwerk.

Uit mijn werkkring.
Twee zwagers.
door P. Heering.

Beschaving is oorzaak van veelzijdigheid, maar daardoor ook van verwijdering. Ons reizen, de grootere veranderingen om ons heen, onze uiteenloopende lectuur, het sterker onderscheid in arbeid en werkkring doen ons veel meer onderling verschillen dan de bewoners van een dorp. Oneindig minder dan zij, leven wij hetzelfde leven, denken wij dezelfde gedachten, gevoelen wij dezelfde aandoeningen. Van daar, dat voor hem, die door zijn werk geroepen wordt om te deelen in geheel het leven van dorpelingen, die kleine wereld een betooverend waas van vrede en overeenstemming draagt. Men kan zeer goed een open oog hebben voor de keerzijde van dezen toestand en nochtans al de bekoorlijkheid er van gevoelen.

Desniettemin maakt men zich aan dwaze overdrijving schuldig, indien men aan onze dorpelingen eene landelijke onwetendheid toeschrijft ten aanzien van hetgeen de wereld beweegt en verontrust. Geene kerkelijke of staatkundige partij, of ze heeft hare aanhangers onder de boeren en de arbeiders. Geen strijd van eenige beteekenis, of hij wordt warm, met heftigheid zelfs, ook ten platten lande gestreden.

Onder de bewoners van ons dorp waren twee mannen, die de natuur bestemd had om gescheiden te zijn, doch die het lot tot elkander bracht. Het waren de twee zwagers Reindert Holtman en Roelof Egge, waarvan de eerste gewoonlijk Aoltiens Jans Reindert - Reindert, de zoon van Jan, den zoon van Aaltje - genoemd werd, en de tweede den bijnaam droeg van Roelef Proat.

Reeds in zijne schooljaren was het gebleken, dat Reindert een stijven,

onbuigzamen aard had. De onderwijzer had daarover geklaagd, maar ofschoon de ouders moesten toegeven, dat het kind ‘'n beetien heufdig’ was, zoo beschouwden zij het vooral als 's meesters roeping om dat kwaad te beteugelen. Ongelukkig genoeg voor hemzelven had Reindert geen broertjes en zusjes en bleef hij verschoond van eenig ernstig pogen zijner ouders, om den strammen nek wat buigzamer te maken.

Zwager Roelof was de oudste van een negental kinderen geweest, had reeds jong een vrij bevattelijk brein getoond, maar tevens eene groote mate van traagheid en ongedurigheid. In de drukte van het talrijk gezin was hij te veel ontsnapt aan de opmerkzaamheid van vader en moeder Egge. Had de laatste wel eens eenige bezorgdheid te kennen gegeven omtrent den lossen aard van haar eerstgeborene, vader Egge had dan steeds met nadruk gezegd: ‘Oho moeder! loat onz' Roelef moar loopen!’ Bij welke gelegenheid de onbezorgde toon en de geheimzinnige glimlach u vertelden, dat zijne bedoeling was: ‘Van de toekomst der overige acht durf ik niets zeggen, maar een jongen zoo vlug en bij de hand als onze oudste vindt zijn weg wel in de wereld, wees daar gerust op!’ En zoo was het gekomen, dat Roelofs onrustig wezen door geen zweem van bestendigheid, zijne achteloosheid door geen schaduw van ernst en arbeidszin was getemperd geworden.

Zoo ergens, dan kondt gij hier van praedestinatie spreken, praedestinatie van Reindert om een behoudsman te worden, van Roelof om liberaal te zijn. Zonder van de eene of andere kwaad te spreken, kan men zeggen, dat de conservatieve richting verwant is met koppigheid, de liberale onder hare verre familieleden ook Jan Rap telt. Niets was dus duidelijker dan de rol, die elk van de twee zwagers voorbeschikt was te spelen. Zij hadden dan ook nauwelijks den mannelijken leeftijd bereikt, of ieder hunner had een kleinen kring van gelijkgezinden, waarin hij bewonderd en onwillekeurig erkend werd als de man, wiens oordeel in voorkomende gevallen beslissend was. Reinderts vrienden roemden hem om het zeerste als ‘'n vast man’, waarmee zij aanduidden zoowel dat hij in het algemeen iemand was van onverzettelijke gevoelens, als in het bijzonder dat hij den bijbel op zijn duimpje kende. De aanhangers van Roelof konden bij het luisteren naar de wijsheid van diens lippen niet nalaten, elkander nu en dan triomfantelijk aan te kijken en te zeggen: ‘Doar zit 'n goed heufd op, dat zegge 'k oe!’

De twee zusters, waarvan de eene aan Roelof, de andere aan Reindert hand en hart had geschonken, waren kinderen van orde- en vredelievende menschen, droegen elkander eene hartelijke genegenheid toe, en vermoedden weinig, toen zij op denzelfden dag in het huwelijk traden, hoe de verschillende aard harer echtgenooten haar voortaan van elkander verwijderen zou. Vroeger liepen de wegen der beide mannen in den regel genoeg uiteen, om botsingen te voorkomen. Doch nu ze sinds hun huwelijksdag samen familiezaken hadden te behandelen en dikwijls met elkander in aanraking kwamen, bleek telkens weer

de onvereenigbaarheid dezer naturen. Hoewel de beide zusters vergoelijkend en bemiddelend tusschenbeide kwamen, was en bleef het voor Reindert een onweerstaanbaar genot, om over Roelofs lichtvaardigheid uit te weiden; terwijl deze van zijn kant er het grootste genoegen in vond, om zijn zwager te krenken en te ergeren. Ving hij ergens uit een boek of uit den mond van een spreker een of ander ongewoon en voor hem nieuw denkbeeld op, dan kunt gij er op aan, dat hij er zich in gedachte een feest van maakte, om dat aan Reindert mee te deelen en hem daarmede in het harnas te jagen.

Vraagt de lezer nu naar de verdere eigenaardigheden van ons tweetal boeren, dan moeten wij zeggen, dat ook in de bijzonderheden het verschil zich openbaarde. Slechts één trek hadden zij onderling gemeen, namelijk dat zij, zonder bepaalde dronkaards te zijn, bij voorkomende gelegenheden gaarne een stevig glas jenever gebruikten. Trouwens, dat doen vele boeren evenals zij. Waarschijnlijk in de overtuiging, dat de drank eene aangename vroolijkheid brengt in het leven - vooral in het leven van hunne vrouwen en kinderen! - Overigens was Reindert een liefhebber van het kaartspel, een weinig geldgierig en verre van spraakzaam; Roelof daarentegen speelde nooit, sprong zeer los met zijn geld om en had gaarne het woord. Dit laatste was zelfs zoo in het oogloopend, dat hij het u zelf vertelde. Natuurlijk was het in zijne schatting geene ondeugd, want sprekende over zijne opmerkelijke hoedanigheden deelde hij u dikwijls mede: ‘'n Bezunder minnoar van proaten binne 'k!’ Praten deed hij dan ook met zoo een zichtbaar genoegen; hij maakte al sprekende met kaak en lippen eene in letterlijken zin zoo smakelijke beweging, dat hij u toescheen niet alleen als een ander mensch zijne eigene woorden te hooren, maar ze nog daarenboven te genieten als eene streeling van het gehemelte. Liet gij hem doorpraten, dan viel u nog eene tweede bijzonderheid op. Soms kan men het een spreker aanhooren of bij een schrijver tusschen de regels lezen, dat zij gestadig verliefd zijn op hunne eigen volzinnen. Een mijner leermeesters had de gewoonte om bij zijne voordrachten nu en dan een oogenblikje te pauseeren, peinzend het oog op één punt te vestigen en daarna, snel opkijkende als van de revue over zijne eigene woorden, tot zichzelven te zeggen: ‘Goed zoo!’ In dien geest nu was het de gewoonte van Roelof Proat, om u na de tentoonspreiding zijner vrijzinnigheden min of meer schalks aan te kijken, als vroeg hij: ‘Fiks, he?’

Wij willen eens een bezoek brengen aan het huis van onzen vriend Egge. Het is een zonnige, vroolijke Julidag en de vrij groote boerderij ligt aan een eenzamen weg als verscholen onder reusachtige eiken en linden. Zoo vredig en kalm welft zich op dit namiddaguur het loof van die boomen om en boven het grijze rieten dak; het huis zelfs schijnt in die koele schaduw aan zoo diepe rust zich overgegeven te hebben, dat gij niet op het vermoeden komt van de gejaagdheid,

waarmee daarbinnen de huisvrouw zich rept van de woonkamer naar de stookplaats, van het wiegetouw naar een hoogen stapel waschgoed, dat versteld moet worden. Zij is nu bezig om zingende haar eenjarig jongske in slaap te wiegen. Daar dit haar weldra gelukt, heeft zij gelegenheid om zich aan haar naaiwerk te wijden dewijl zij op de klok ziende, berekent dat haar nog een half uur vóór 'melkoavend' overblijft. Doch terwijl ze daar zit en onder den werktuiglijken arbeid aan hare gedachten den vrijen loop laat, kunt gij het haar aanzien, dat ze niet vroolijk gestemd is. Ook, dat zorgen en beslommeringen hare oogen van glans en levenslust hebben beroofd en aan het voorhoofd der drieendertigjarige vrouw eerder dan noodig was diepe voren hebben ingedrukt. Geen wonder, want met de meeste inspanning is het haar niet mogelijk in huis en bedrijf de gewenschte orde te bewaren....

Op dit oogenblik wacht ze tevergeefs op de thuiskomst van den knecht, die haar bij het melken moest behulpzaam wezen. Ook dient zij nog even den weg op te gaan, om te zien of haar negenjarig dochtertje nog niet uit de school huiswaarts komt, want het kind moet op broertje passen, terwijl moeder op het land is. Haar eerste meid is ziek en ligt te bed. En Roelof zelf?... waarom vraagt gij dat nog? hij is uitgegaan. Ofschoon geen enkel belang hem daartoe riep, is hij na het eten paard en wagen gaan inspannen en naar eene verkooping gereden. Elke bijeenkomst op ons dorp of in de nabijheid, iedere verhuring, eenige bijzonderheid hier of daar was voor Roelof reden genoeg, om ''t overhempien veur en de leerzen an' te doen en uit te gaan. Huiselijke zorgen noch dringende bezigheden hielden hem ooit terug.

'Woar goat dát noa toe?' vroeg wel eens een buurman of bekende, als hij Roelof in den druksten tijd van het jaar zag uitgaan. 'Jonges, jonges, Roelof, al weêr d'r op uut en dat zoo moar midden in de heuinge?' - Waarop onze vriend zich placht te verdedigen met de betuiging, dat hij niet hield van 'de luden, die altied thuus zitten. Zie blieven krek zoo dom as heur koeën, zie weten niet wat 'r in de wereld te koop is.'

Hij had wel eenigszins gelijk. Doch in tegenstelling van degenen, die niet wisten wat er in de wereld, was hij vaak onbekend met hetgeen er in zijne boerderij 'te koop' was. Men zou kunnen vragen, welk van deze twee kwaden dan nog het verkieselijkste is.

Intusschen, terwijl Roelof zich in het belang van zijn menschenen wereldkennis links en rechts begaf, sloofde zijne vrouw den ganschen dag om het door hem verzuimde in te halen, zijne nalatigheid door verdubbeling van eigen ijver te vergoeden.... het leven eener slavin, verzwaard door de bekommering der echtgenoote en moeder.

Het werd 's avonds ongeveer half tien, voor Roelof thuis kwam. Ditmaal trof het hem, dat zijne vrouw er zeer vermoeid uitzag. Inderdaad deed ook, terwijl ze zich over haar werk heenboog, het licht

van de voor haar staande lamp de lijnen van haar gelaat veel sterker uitkomen dan anders. Hij had haar innig lief gehad, hij had haar nòg lief, hoezeer zijne ongedurigheid hem telkens jegens haar deed zondigen; zelfs waren er oogenblikken waarin hij, hoe vluchtig ook, erkende dat haar goedheid en geduld schatten waren - maar die door hem werden verspild.... Vandaar, dat dit gelaat de macht had behouden, om verwijtend tot hem te spreken. Een weinig verlegenheid en ietwat medelijden klonken in zijne vraag, of zij het niet druk had gehad. - 'O zoo drok, Roelof!' begon haar antwoord, en zij vertelde, dat de knecht haar niet tijdig te hulp was gekomen en zij genoodzaakt was geweest een veel te groot aantal koeien zelve van de melk te ontlasten. Daarop voer Roelof uit tegen dien knecht, klaagde over de 'miseroabele tobberije mit zoo'n zieke maegd,' betuigde dat hij gaarne eerder had willen te huis komen, maar dat de avond hem verrast had, enz. Zijne vrouw zweeg op dat alles en zuchtte slechts even: sinds lang had zij de hoop opgegeven, dat zulke goede opwellingen van eenigszins duurzame kracht zouden zijn. Zij troostte zich met de gedachte, dat hij ook midden in den nacht, ook in min of meer opgewonden toestand had kunnen te huis komen. Nu zou in elk geval ook Roelof morgen vroeg uit de veeren zijn en mee de handen aan het werk kunnen slaan.

Niets is billijker dan dat we den orthodoxen schoonbroeder dezelfde eer bewijzen als den liberalen. We zullen dus ook in Reinderts huis een kijkje nemen.

Van het natuurlijk middelpunt der gemeente, de buurt waar kerk, school, pastorie, kosterie en herberg zich bevinden, ligt de boerderij van Reindert enkele minuten gaans verder dan die van Roelof. Van deze echter gaat ge naar gene, langs een zoo vriendelijken, landelijken weg, dat de wandeling u onmogelijk lang kan vallen. Aan beide zijden verheffen zich hooge aarden wallen, dicht begroeid met varens, viooltjes, braamstruiken en vooral met kreupelhout, welks takken van weerskanten zich ver over den weg uitbreiden, als verlangden ze elkaar te omarmen en geluk te wenschen met de warmte en de blijdschap van den zomer. In de bevalligste wendingen slingert zich het wagenspoor door den zandweg, omzoomd door het glanzige, tintelend groene gras, dat beschermd door het hout van de wallen, spot met de droogte en de hitte der zonnestralen.

Reindert is natuurlijk te huis. Zelden, als gij hem wilt spreken, zoekt gij hem te vergeefs in of bij zijne boerderij. Juist staan hij en zijne vrouw, een viertal kinderen, de meiden en knechts van de ontbijttafel op. Ieder zet den stoel, waarop hij gezeten heeft, tegen den wand en gaat zijns weegs. Ge ziet, dat ofschoon Reindert tot de ge-

goede boeren behoort, het dienstdoende personeel spijst aan dezelfde tafel als hij. Van die gewoonte werd bij hem nooit afgeweken. En niet alleen, als er gegeten werd, maar ook 's avonds, na afloop der werkzaamheden, deelden meiden en knechts de gezelligheid van den huiselijken kring. - Vroeger was dat bij alle boeren het geval geweest. Maar allengs had men algemeen eene afzonderlijke stookplaats bij de boerderij gebouwd, en met den haard was ook het dienstvolk verhuisd van binnen naar buiten. Van die verandering was een droevig gevolg, dat de ingetogenheid bij de dienende jongelieden zelven schade leed. En menige betreurenswaardige losbandigheid onder de dorpsjeugd van den minderen stand is te wijten aan de meesters en vrouwen die liefdeloos genoeg zijn, den huiselijken kring geheel voor hunne dienstbaren te sluiten.

Het licht, dat hier op Reindert valt, moet echter een weinig getemperd worden. Hij gedoogde geen inbreuk op de goede oude gewoonte, om met al zijne huisgenooten aan te zitten. Doch minder, omdat ze goed dan wijl ze oud was. ‘'t Is van olds zoo 'ewest!’ was een lijfspreuk van Reindert. Met dat woord op de lippen gevoelde hij zich sterk tegen alle aanvallen van nieuwigheidskramers. Dat woord was de burcht, waarin hij zich opsloot; het schild, waarmee hij zich dekte.

‘'t Is van olds zoo 'ewest,’ sprak hij, als ge met hem van meening verschildet. En hij wierp u dan tegelijk zoo'n krassen blik toe, zette de lippen zoo vast op elkander en hield zijn hoofd daarbij zoo ongebogen, zoo vierkant overeind op den korten nek, dat men terstond begreep: ‘De wijste partij is, om de zaak op te geven en heen te gaan.’

Maar laat ons voortgaan met ons verhaal. Reindert had ontbeten en ging naar de deel. Daar stond een wagen, met goudgele rogge hoog beladen en pas door de groote schuurdeuren binnen gekomen. Naast dezen verhief zich een kolossale korenberg, die met het nu aangevoerde nog verhoogd zou worden. Reindert zelf klom naar boven en verdween in het halfdonker van de hanebalken. Een der knechts, evenals zijn meester met slechts één pantalon gekleed - ik hoop niet dat deze bijzonderheid al te stuitend is - plaatste zich op de hooge wagenvracht en stak met de hooivork de schoven omhoog. Het was warm daar boven; warm was de Julimorgen en warm het door de zon geblakerde koren. Doch er was geen tijd te verliezen. Schier kwamen er handen te kort. Het graan rijpte op de velden als bij het uur, en reeds waren er halmen, die bij wat harde behandeling de korrels lieten vallen. Snel dalen daarom telkens de blinkende tanden van de opgeheven hooivork om eene nieuwe schoof te grijpen en naar boven te tillen. Snel grijpen Reinderts handen de garven en geven aan elke hare passende plaats. Als in een oogwenk is de machtige last geborgen. En als nu meester en knecht, deze van den wagen, gene van den berg afdalen... blinken hunne aangezichten, als verheerlijkt door de kloeke inspanning van den manlijken arbeid.

‘Boas, doar bint de koopluden veur 't peerd!’ had reeds, toen Reindert nog boven was, eene dienstmeid hem toegeroepen.

‘Joa, doe moar wat tied’(*) riep op zijne beurt een der aangemelden, die terstond na de boodschapster de deel betraden. Ze stapten al vast de woonkamer binnen en wachtten er onder een gesprek met de vrouw en de moeder van Reindert den boer af, die nu weldra verscheen. Hij bleef in de deur tusschen de deel en het vertrek staan en zei: ‘Kom, volk, we mosten eerst maor reis den brune bekieken!’ De kooplieden stonden op en volgden hem naar den stal, waaruit hij een grooten ruin naar buiten leidde.

De komst der beide handelaars was het gevolg van eene afspraak. Eenige dagen geleden had Reindert hen op eene naburige veemarkt ontmoet en van hen vernomen, dat zij rondzagen naar groote bruine paarden, welke soort in Engeland als koetspaarden in de mode waren. ‘Wel,’ had Reindert gezegd, ‘dan heb ie de rechte man veur oe: 'k hebbe 'n starke bruun, groot en mak en nog niet old ook!’

Men liet nu het paard stappen en draven; men sprak over de hoogte, den bouw en de beenen. Men keek scherp onderzoekend in den bek.... ‘Hoe old, zeg ie?’

‘Acht - óf negen joar, doar wil'k of wezen,’ zei Reindert.

‘Negentien, zeg hie!’ riep met gemaakten ernst de eene koopman tot zijn confrater, die de vraag had gedaan, en die deze grap onbetaalbaar vond.

‘Leg nou niet te gekjaegen,’ hernam Reindert, beleedigd omdat men zijne waarheidsliefde in twijfel trok. ‘'k Zegge oe, ik wete het niet op 'n joar, moar older as negen is ie niet.’ - Goed dat het paard zelf niet klappen kan, want de eigenaar wist wel dat het dier vijf of zes jaren meer telde, en de noodige verjongingsmiddeltjes waren niet ongebruikt gelaten, zoodat het er voor het oogenblik goed uitzag. - Intusschen ging men al pratende weer naar binnen.

‘Boer,’ zei de meid op nieuw, ‘doar is Jantien uut de Dal, zie vroagt oe vrendelijk om 'n kleinigheid. Zie zegt, dat Jannes het weer zoo slecht maekt, en zie hef van daege niks te eten veur de kiender.... As 't oe blief,’ voegde de meid er bij met meewarig hart, in het midden latende, of dit smeekend woord van haar zelve kwam of van de arme vrouw.

‘Zegge an Jantien,’ sprak Reindert met eenige drift zich omkeerende, ‘zie moet vortgoan. 'k Geve allienig an oppassende minsen!’

‘Joa, moar’ - wierp de meid tegen, terwijl het schreien haar nader stond dan het lachen - ‘Jantien zelfs is toch 'n knap vrommes (vrouwmensch)!’

‘Maegd, heur ie niet, wa 'k oe zegge? 'k Zegge oe, zie moet vortgoan!’

(*) ‘Gun u den tijd!’

De meid ging heen. Doch niet, dan na een heerlijken, welsprekenden blik op haar meester te hebben geworpen....

Mijn lezer, ik verstout mij voor een oogenblik om te denken, dat dit eenvoudig dorpsverhaal onder de oogen komt, ook van beschaafde jonge dames. Welnu, zij zullen talen in menigte hebben geleerd, van geschiedenis en natuurkunde heel wat weten, op de piano te huis zijn, vertrouwd met het teekenstift, met de borduurnaald toovenaressen, kortom van hare beschaving heb ik hooge gedachten. Maar nu zou ik er heel wat voor willen geven, om eens te weten, of ze ook in staat zijn om iemand zoo in het gelaat te zien, als deze twintigjarige boerenmeid, die tot haar elfde jaar wat lezen en schrijven had geleerd, maar verder - ongerekend een weinig godsdienstonderricht - niets dan met forsche armen en zware handen boerenwerk te verrichten. Zie, het hooge rood dat zich over hare wangen en hals verspreidde, de welsprekende uitdrukking van hare krachtig geslotene lippen, de wolk die er hing boven de saamgetrokken wenkbrauwen - zij gaven meerdere kracht nog aan het woord harer oogen. En uit die oogen spraken, neen, straalden toorn en minachting.... welk een koninklijke blik! - Ik kan mij fijnbeschaafde meisjes voorstellen tot wie mijn hart me zou dringen te spreken: ‘Uwe gansche beschaving voor één zoo'n blik!’

‘Wacht effenties, Jantien,’ zei de dienstmeid buitenkomende. Schielijk kwam zij uit haar kamertje terug, waar ze een kist en 'n zilveren ‘knippien’ had geopend. Eene milde gift gleed uit hare hand in die van de oude vrouw, en ‘doar, mien stumpert!’ zei ze bij het geven.

Intusschen ging de onderhandeling over het paard steeds voort. De kooplieden vertrouwden ‘d' older’ niet, zeiden ze. Maar Reindert stond voor den leeftijd in: hij had het zelf opgefokt. Zij waren van oordeel, dat het dier wat al te gerekt van lichaam was, om sterk te kunnen zijn. Doch hij verzekerde hun het tegendeel, en werd zelfs woordenrijk uit vrees voor de ontdekking der waarheid, dat het paard zwak van ingewanden was en bij eenige inspanning snel verviel. De koop werd gesloten, de prijs betaald, en de bruin, vastgebonden aan de sjees van de kooplieden, draafde verwonderd hinnekend het erf af.

Reinderts moeder, die bij de kinderen inwoonde, was van alles getuige geweest en was verontwaardigd. Zij vroeg haar zoon, hoe het hem mogelijk was, die arme vrouw zoo hard te bejegenen, en of hij het bij eenig nadenken goedkeuren kon, om dus met open oogen de menschen te bedriegen. Maar Reindert, in zijn schik over den gesloten koop, trok zich moeders ontevredenheid niet aan. Op de eerste berisping antwoordde hij met de vraag, of hij verplicht was, om de fouten van dronken Jannes goed te maken, en of de Schrift niet zei: ‘die niet warkt, zal ook niet eten’? En de ongegrondheid der tweede bewees hij door zijne moeder drie afdoende waarheden onder het oog

te brengen. Vooreerst, die menschen waren ‘joa peerdekoopers.’ Ten tweede: negotie is negotie. En ten derde: ‘'t is moar 'n wereldsche zaeke.’

Indien de lezer na dit alles mocht meenen, dat de beide schoonbroeders zeker heel slecht stonden aangeschreven bij onze dorpelingen, zoo vergist hij zich. Het is dikwijls verbazend, hoe weinig doortastend het oordeel is van minder ontwikkelde menschen. Ze toonen soms eene zaak bij het rechte eind te hebben en laten op hetzelfde oogenblik het weer ontglippen. Meer dan één zijner vrienden keurde Roelofs doen en laten af, menigeen van Reinderts geestverwanten ergerde zich aan de handelwijze van dezen. Maar des eersten geleerdheid en des laat sten ‘vastheid’ zegevierden telkens over het opkomend wantrouwen. En hun gezag bleef bij de vrienden erkend en geëerbiedigd.

Allerheiligen was achter den rug. De wintercatechisaties, volgens oude gewoonte na dien feestdag begonnen, waren reeds eene poos aan den gang. En onder de dartele jeugd, die dit onderwijs genoot, was ook het negenjarig zoontje van Reindert Holtman.

Op een helderen Decemberdag kwam de kleine Thomas, een bruinoogige wildzang, opgetogen te huis en zei, nog nauwlijks binnengetreden: ‘Vaeder, nou hebbe 'k wat moois ezien, de domeneer hef 't ons loaten kieken mit 'n glaesien. De kaarke was donker 'emaekt, en alle gerdienen dichte. En toe skeen de zonne deur 'n klein kiertien, en ook op 't glaesien, en toe was 't o zoo mooi op 'n witte doek, 'k geleuve dat 't 'n beddelaeken was. Och, och vaeder, allemoale van die mooie kleuren. En alle maegies en jongens stond d'r bij, en as iene van de jongens de haand 'r bij brochte, dan was 't op zien haand.’

Voor vader Reindert was dit verhaal zeer onbegrijpelijk. Ook maakten zijne vragen aan het jongske hem niet wijzer. Toch wekte de zaak reeds terstond zooveel wantrouwen bij hem op, dat hij zijne vrouw, die vroeg waarover Thomas het zoo druk had, met onwil antwoordde: ‘Malle kunsten, geleuve 'k, en aers niks!’ - Zelfs toen hij het vragenboekje van den bruinoog raadpleegde, en tot de ontdekking kwam, dat het gebeurde moest samenhangen met de geschiedenis van Noach, begreep hij de zaak niet. Maar sterk werd nu zijn vermoeden, dat die vertooning had moeten dienen ‘tot verdraeiinge van de woarheid.’ Gij kunt er op aan, dat het voor hem onbegrijpelijke van de zaak haar nog erger maakte in zijne oogen.

Doch nu was hem veel gelegen aan eene nadere uitlegging. Zonder ‘de bedoelinge van 't dink’ te weten, kon hij geen tegenspraak doen hooren. Er kwam bij, dat hij van avond eenige vrienden bij zich kreeg; hij wist dat de zaak overal de aandacht zou trekken en ook door het verwachte gezelschap zou worden besproken. Welnu, hij wist

iemand, die hem volkomen opheldering kon geven.... Zwager Roelof, die te huis was in ‘al zukke vremdigheid.’ Zou hij hem gaan vragen, wat de zaak beduidde? Maar neen, want hij was er zeker van, dat Roelof hem ergeren zou.... Doch wat, als van avond de vrienden als naar gewoonte zijn oordeel vroegen? - Hij begeerde en vreesde tevens Roelofs verklaring. Daar echter de vrees de overhand had, besloot hij zich en zijn geloof niet tot mikpunt te stellen van zijns zwagers spotzucht.

Hoe iemand buiten den waard kan rekenen! - ‘Kleine Lam’ - zoo noemden Roelof en zijne vrouw hunne nu tienjarige dochter - kleine Lam was met hetzelfde verhaal te huis gekomen. Zie eens, lezer - gij kent Lam nog niet - zie eens, wat een engeltje in miniatuur! Een fijn besneden bekje, waarmee het zachte blauw harer heldere kijkers zoo goed overeenkomt. En zoo goed kleuren ook weer deze laatste bij het lichtgele krulhaar, dat het fraaie, zonnige kinderkopje omzwiert.

Ge kondt aan de verschillende wijze, waarop zij hunne opgetogenheid uitten, duidelijk zien, hoezeer neefje en nichtje uiteenloopende persoontjes waren. Kleine Lam trad binnen met een gelaat, waaraan het te zien was, dat ze iets heel gewichtigs had mee te deelen. ‘Za 'k oe nou 'reis wat vertellen, vaeder en moeder?’ zei ze, min of meer langzaam. Blijkbaar spande zij zich in, om in hare voorstelling orde te brengen en klaarheid in hare woorden, en met haar verhaal niet te ver beneden de zaak te blijven.

Moeder en vader luisterden beide. Moeder met groot welgevallen en geheel den gedachtenloop van het kind volgende, zoodat toen de kleine vertelster met diepen ernst en bewondering sprak van de zeven prachtige kleuren, waarin een driehoekig glas het licht van den zonnestraal had verdeeld, ook zij opgetogen was en op den wensch van kleine Lam, dat er ‘gauw'reis 'n regenboge an de locht’ zou komen, zei: ‘Nou, kiend, dat hope ik ook!’ - Vader luisterde ook. Maar het viel hem niet op, dat oog en mond van zijn oudste spraken uit de volheid van het hart. Integendeel, onder het verhaal dwaalden zijne gedachten af. Daarvan getuigde het ietwat spotzieke en lachende van zijne oogen, en ook de vraag, die hij de kleine meid deed, toen zij zweeg: ‘of oome Reinders Thomas ook in de vroagen (catechisatie) 'ewest was.’ Wees voorzichtig, Roelof, wees voorzichtig! bewonderenswaardig fijn gevoelt een kind! Eerst had kleine Lam beurtelings moeder en vader aangekeken. Doch niet zoodra kwam in Roelofs blik het eerste zweem van dien lach, of het oog der kleine rustte onwillekeurig steeds langer, en eindelijk alleen en onafgebroken op het peinzende gelaat van hare moeder.

Stellig verwondert het den lezer niet, als ik zeg dat we 's namiddags Roelof op weg zien naar zijn zwager. Inwendig genoot hij bij de gedachte, hoe Reindert over het gebeurde het hoofd zou schudden.

Doch hij besloot niet zelf de zaak ter sprake te brengen. Om het doel van zijne komst niet te verraden, wilde hij het zoo aanleggen, dat Reindert er van begon. Deze van zijn kant zag Roelof niet binnentreden, zonder de begeerte naar opheldering op nieuw te gevoelen, doch onmiddellijk daarop zich voor te nemen, door geen woord zijn lichtvaardigen zwager aanleiding tot spotternij te geven. Men groette elkander, sprak over het zachte winterweer en andere dagelijksche dingen. Roelof vroeg, hoe de kinderen het maakten. - 'Bestig' zei de ander.

'Wat wordt oe Thomas toch groot. Van de middag zag 'k 'm uut de vroagen koemen, en ik dochte: wat greuit dat jongien fiks op!'

'Dat zeg ie goed, 't is 'n boas van 'n jongen,' zei Reindert kortaf, hij gevoelde de verleiding, maar hield zich goed.

'Goat hie fiks veuruut mit leeren?'

'Joawel.' - Daarop volgde eene pauze. Zeer menschkundig, of liever met een goeden blik op het kinderhart, twijfelde Roelof er volstrekt niet aan, of de kleine Thomas zou te huis wel verteld hebben van de mooie kleuren. Hij spande nu nogmaals aan zijn zwager een strik door de meening te verkondigen, dat er op de school ook wat aan de natuurkunde moest gedaan worden. 'Dat is iene van de nuttigste zaeken veur de tegenwoordige tied.' En het scheelde maar weinig of Reindert had zich verpraat. Doch tijdig bedacht hij zich en gaf aan het gesprek een andere wending.

Roelof liet zich niet afschepen. De gelegenheid, om zijns zwagers grappigen toorn tegen het 'ongeloof' gaande te maken, was waarlijk al te schoon. Doch ziende, dat hij met de aangewende huismiddeltjes niet verder kwam, besloot hij een anderen en zekerder weg in te slaan.

'Hoe stoat 't mit oe rogge? In 't veurbijgoan hebbe 'k ien of twee akkers 'ezien, woar 't zoad nog niet iens goed d'r boven was!'

'Joa, dat is ook zoo; moar die akkers hebbe 'k pas veur 'n veertien daegen 'ezaeid,' was Reinderts antwoord.

'Veur veertien daegen pas! Hoe dat zoo laete?'

'Da 's gauw te zeggen,' - sprak Reindert op den bitsen toon van iemand die zich op eenig kwaad betrapt ziet, - 'omda 'k veertien daegen veur Allerhilligen niet kloar was mit de zaeierije, en omda 'k veertien daegen noa Allerhilligen eerst weer beginnen wol.'

'Doar heb ie verdyd dat olde sprookien al weer. Geleuf ie dan ook nog an dat malle proatien?' vroeg Roelof verbaasd(*).

(*) Bij onze landlieden bestond het geloof, dat gedurende veertien dagen vóór en evenveel tijd na 1 November er geen winterrogge mocht gezaaid worden. Men beweerde, dat al had men de korrels nog zoo zorgvuldig in den bodem geëgd, het in dien tijd uitgestrooide zaad steeds een paar dagen later weer boven op den akker kwam te liggen, en geheel of grootendeels verloren ging. Tot eer van verreweg de meeste boeren moet ik echter zeggen, dat zij hun winterkoren zaaiden, zonder zich aan deze overlevering te storen. - Waaruit mag dit bijgeloof ontstaan zijn?

‘Malle proatien! Zeggen is gien bewiezen. Wat is 'r dan veur twee joar terechtekoemen van Meine Lammertsz zien rogge? zoo goed as niks: hij hadde ze in 't leste van Oktober 'ezaeid.’

‘Gekheid allemoale! Kom, zwoager Reindert, hoe is dat nou meuglijk, dat de rogge weer boven den grond komt te liggen? En woarumme dat dan niet in de moand December? Het striedt joa mit de noature!’

‘Docht ik het niet? Alweer de noature. Doar heb ie altied de mond vol van, en de domeneer ook al, en doar weet ikke niks van. Moar ikke weet zooveul te beter, dat onz' lieve Heere almachtig is!’

‘Da 's goed,’ zei Roelof, het ijzer smedende terwijl het heet was, - ‘da 's goed, moar ie moe'n toch bij alles mit de noature te roade goan. En as de noature zegt: da 'kan niet - dan kan 't ook niet.’

‘Zóó hef dan zeker ook de domeneer van de morgen mit de kiender eproat in de vroagen!’ zei Reindert boos.

‘Bij die vertooninge van de regenboge?’ vroeg Roelof met onschuldig gezicht.

‘Krek, die vertooninge!’ zei de ander, nog boozer nu hij zelf het onderwerp had aangeroerd, dat hij had willen vermijden. - ‘Zoo, was dat de regenboge? En wat moest die gekheid dan beduden?’

En nu volgde van Roelofs zijde eene uitvoerige beschrijving van het bedoelde natuurverschijnsel, waarbij hij niet naliet goed te doen uitkomen het onhoudbare van het bekende verhaal van Genesis. Reindert luisterde half belangstellend, half onwillig. In knorrige uitroepen en vragen toonde hij zijn misnoegen. ‘Zoo kan 'n minse álles wel deur de noature verkloaren!’ ‘Denk ie dan, dat 'r veur Noachs tied ook wel 'n regenboge an de locht 'ewest is?’ enz. En Roelof spaarde hem niet. Hij zei, dat Reindert van niets ‘op de heugte’ was, noemde hem ‘'n kleinverstaandig minse,’ en zette elk zijner volzinnen kracht bij door een kwistig gebruik van woorden als: bekrompenheid, bijgeloof, onkunde.

‘Jonges, jonges, Reindert!’ eindigde Roelof, terwijl hij opstond om heen te gaan - ‘wanneer zal ie toch leeren, oe verstaand te gebruken?’

‘Zegge moar ronduut, da 'k 'n dom minse binne. Zegge 't moar,’ riep Reindert uit. ‘Da 's toch oe bedoelinge. Moar’ - en hier zette hij, met de palmen buitenwaarts gekeerd, zijne handen op de knieën, en keek Roelof met ‘gluudige’ (gloeiende) oogen an - ‘moar zal ikke oe 'reis wat zeggen? Mien dommigheid hebbe 'k honderdmoal liever as al oe wiesheid.’

Vrij koel gaven de zwagers elkander hand en avondgroet. Toen Reindert alleen was, liet hij de ellebogen op de knieën zakken en keek gramstorig naar het vlammenspel in het halfvergane turfvuur. Allerlei droeve en toornige gedachten gingen hem door het hoofd. Hij begreep niet, waar het in de wereld heen moest, als het ongeloof eens toenam.

Hij vroeg zich af, of de kleine Thomas nog wel langer naar ‘de vroagen’ mocht gaan. Hij schudde boos het hoofd over den vertooner van den regenboog. Met bitterheid dacht hij aan de ketterijen en den beleedigenden toon van Roelof.... Daar viel aan ééne zijde het netgebouwde haardvuur inéén, duizend vonken opzendende in den schoorsteen. Werktuiglijk nam hij de tang in de hand, om de schade te herstellen. Peinzend greep hij een der gevallen kolen, lei die weer boven op de pyramide, maar de kool rolde naar beneden. Nogmaals nam hij de weerspannige op, gaf haar voorzichtig hare hooge plaats terug, maar opnieuw viel de kool omlaag, en ditmaal in gruis.... Toen gaf hij driftig een stoot aan het vuur, waardoor het geheel instortte, wierp de tang op de plaat en gromde: ‘Vervluukte aeperije, al die nijigheid!’

Zooals wij zeiden, was 't juist de avond, waarop Reindert zijne vier of vijf vrienden - vrienden door overeenkomst in geloof en eenstemmige liefde tot de kaarten - ontvangen zou. Gedurende den winter wijdde dit gezelschap twee avonden van de week aan het spel. Twee nachten waren juister gezegd, daar de vrienden uren lang na den gewonen bedtijd (men ging tusschen negen en tien uur ter ruste) geschaard bleven om de speeltafel.

Om half acht was men ten huize van Reindert voltallig bijeen. Reeds terwijl men bezig was de meegebrachte pijp te stoppen en voor het eerst de kaarten ronddeelde, kwam het gesprek op de groote kwestie van den dag. De een had door zijne buren, de ander door zijne kinderen van het gebeurde gehoord, allen wisten er althans iets van. En men was het eens met Reindert, dat zulke dingen aan de kinderen ‘wies te maeken’ niet te pas kwam. Levendiger evenwel en krachtiger uitte men zich, toen na het gebruik der koffie Reindert zijne wederhelft den geheimzinnigen wenk had gegeven: ‘Kom, vrouwe, 't is negen 'eslaegen.’ Op welk tooverwoord waren verschenen: een blaadje met glaasjes, een volle karaf en een gevulde suikerpot, waarin een aantal lepeltjes overeind stonden.

Toen zei de een ronduit, dat het ‘'n skandoal was veur de heele gemiente;’ verklaarde de tweede het wenschelijk ‘dat zoo 'n onderwies verbeuden wordde;’ was de derde van oordeel, ‘dat ze 'n anklachte moesten opmaeken,’ en betoonde zich zelfs de vierde een vijand van halve maatregelen door niets minder te eischen dan dat ‘onz' domeneer afezet’ zou worden; terwijl Reindert met een stroom van argumenten bewees, ‘dat 'r niks van an was, van al dat nije, niks!’ En getroffen door zijne eigen welsprekendheid, riep hij opgewonden uit: ‘*Zie* proaten altied uut de noatuurkunde. Moar dan zeg *ikke*: Neen, minsen, zegge 'k, neen, doar moe' we niet wezen, uut de skrift, uut de skrift! En as ze doaruut willen, dan stoa ik ze! De domeneer en Roelof en al die wieze luden, ik stoa ze alle gelieke!’

Het gezin van den gastheer was intusschen ter ruste gegaan. Lang

na middernacht gingen kaarten, geld en karaf ijverig rond. Het gewone spel was vervangen door een, waarbij meer te winnen en te verliezen was. Ook was de regenboogkwestie allengs verdrongen door de gewichtige vraag, wie met gevulde, wie met leege beurs naar huis zou gaan. Telkens na het uitspelen van de laatste zijner kaarten hunkerde men naar nieuwe, en naarmate de spanning grooter werd, verminderde de spraakzaamheid, die slechts aan het einde van ieder spel luidruchtig uitbarstte. Om drie uur scheidde men, en geen der vrienden trad buiten in de koude nachtlucht, zonder te bemerken, dat zijn gelaat gloeide en zijn slapen klopten. Daar kwam voor eenigen hunner nog bij, dat zij door het geleden verlies zeer ontstemd waren. Geen wonder! Althans van een tweetal verbaast ons deze verdrietigheid niet, daar zij eenige guldens minder rijk waren geworden, terwijl zij op hunne vingers konden narekenen, dat hunne kas het gemis van even zoovele stuivers ternauwernood dragen kon.

Nu weet ik niet, hoe onze vrienden den volgenden morgen gemutst waren. Een verhaler weet zonder kijf meer dan iemand anders, maar alwetendheid is toch ook hem niet gegeven. Als wij evenwel bedenken, waarde lezer, dat al de leden van dit gezelschap 's ochtends om vijf uur al weer uit de veeren en aan het werk moesten, dan kunnen wij ons toch wel min of meer eene voorstelling maken van den levenslust en de vriendelijkheid, waarmee ze wakker werden en zich opmaakten tot den arbeid. Daarom willen we maar hopen, dat Jan Bakkers Trientien dien morgen geene aanleiding heeft gegeven tot eene uitbarsting van slecht humeur door de koffie te laat naar den zin van haar man klaar te hebben; - dat de kinderen van Lubbert Nijeveen verstandig genoeg zijn geweest om hun vroolijkheid en zanglust te bedwingen, daar ze anders stellig kans hebben gehad om klappen op te loopen; - en dat geen knecht of meid van Reindert en zijne vrienden de dwaasheid heeft gehad om een grap te bedenken, een praatje met eene buurvrouw te maken, of eene kleine fout te begaan bij het werk, daar zeer natuurlijk hunne verschillende meesters minder dan ooit geneigd waren, om iets door de vingers te zien.... Goede hemel, wat zijn het 's morgens aangename huisgenooten, zij die in het holle van den nacht naar bed zijn gegaan, verhit door den drank en verbitterd door het verlies aan de speeltafel!

Het huis van Reindert had buitenblinden, die gewoonlijk reeds in de schemering van den morgen werden geopend, opdat het grauwe daglicht het schijnsel der lamp zoodra mogelijk vervangen zou. Doch op een killen, dampigen ochtend in Maart kwam de meid buiten en opende niet alleen de groene blinden, maar tilde ze zelfs met behulp van den boerenknecht uit de hengsels, en zette ze onder de vensters tegen de voorpui aan. Een oud gebruik, als er een doode in huis was.

Haastig joeg de wind de dampen langs en voorbij het sterfhuis. Daar was iets spookachtigs in de eindelooze reeks van nevelen, die ge als in wilden wedloop zaagt voorbij zweven. Het deed u denken aan eene geestenwereld, die heftig bewogen was door eene sombere gebeurtenis.

‘Is 't niet goed bij oe in huus, Femmegien?’ vroeg op ernstigen toon een arbeider, die met de spade op den schouder in den nevel voorbijkwam.

‘Olde Oôte is 'erust van de nacht,’ zei de aangesprokene met meewarige stem. Ofschoon niemand hunner in den bloede bestaande, werd de bejaarde vrouw ‘olde oôte’ (grootmoeder) genoemd door de dienstboden, door den bakker, die tweemaal 's weeks brood bracht; door de vrouw, die met ‘winkelwoaren’ langs de huizen ging, en door onzen Israëlitischen slager.

‘Wat zeg ie?’ sprak de vrager langzaam en verwonderd. ‘Ik hebbe niks 'heurd van heur ziekte.’

‘'t Hef ook moar 'n poar daegen 'eduurd,’ verklaarde Femmegien, ‘Och, zie was old, is 't niet? En zie is 't heele winter niet goed in orde 'ewest. Moar zie is zacht uutegoan, d' olde vrouwe. 't Was mien, o zoo'n goed minse!’.... Dit laatste sympathetische woord kon de vertelster echter niet spreken, zonder dat hare stem heesch werd en hare lippen zacht beefden.

Het was juist, zooals Femmegien zei. De zeventigjarige had hare levenskracht verbruikt. Den winter had ze min of meer krukkende nog doorgestaan. Doch het was haar gegaan, gelijk meer ouden van dagen. De worsteling met den winter had haar de kracht ontnomen, om ook nog de Maartsche buien te verduren. Voor deze had zij van nacht het hoofd gebogen.

Men pleegt te zeggen, dat het toegaan van één paar oogen vrij wat kan teweeg brengen. Dit was hier evenwel minder dan ergens het geval. Behalve de drukte der eerste vier dagen, op den laatsten waarvan de begrafenis plaats had, veroorzaakte de dood van Reinderts moeder volstrekt geene beslommering. Reindert was eenig kind en erfgenaam, en reeds bij het leven van de oude vrouw had zij alles aan hem overgegeven, voor zich zelve slechts kost en inwoning begeerende met eene kleine geldelijke toelage. Toch ging één gering eigendom van zijne moeder niet op Reindert over, en deze kleinigheid was bestemd, om naar luid van het spreekwoord een muisje met een staartje te worden.

Vrouw Holtman had bij haar leven een eigen stoel in de kerk. Nu vergunne men ons hier eene kleine, noodzakelijke toelichting. Van de stoelen in de Protestantsche kerk waren sommige vrije plaatsen, behoorden eenige aan de diakonie, andere weer aan de kerk zelve, terwijl de rest eigendom was van partikulieren.

Omtrent deze laatsten nu waren eenige zeer oude bepalingen steeds

van kracht gebleven. Zij kwamen hierop neer. Die vrouwelijke zitplaatsen mochten geene eigenaars hebben, alleen eigenaressen. Verkoop was verboden, doch bij den dood der eigenares ging het bezit der plaats over op de oudste in de gemeente zelve wonende dochter. Waren de dochters der overledene naar elders vertrokken of liet zij in het geheel geene dochter na, dan viel met voorbijgaan van alle verdere nabestaanden de stoel aan de diakonie ten deel, die naar gelang der omstandigheden de plaats kon verkoopen of verhuren. Voorts had geheel hetzelfde plaats bij vertrek als bij den dood eener eigenares.

Meer dan eens had Reinderts moeder het betreurd, dat bij haar dood hare zitplaats in de kerk niet het eigendom van de haren kon blijven. Niet om de geldelijke schade, maar omdat reeds háre grootmoeder dien stoel had gebruikt, en hij stellig zeventig jaren lang ‘in de fermilie 'ewest hadde.’ Ook Reindert ging 't aan het hart. Van die lastige bepalingen had hij nu met recht kunnen zeggen: 't is van ouds zoo geweest. Doch deze omstandigheid belette hem volstrekt niet, om in dit geval te spreken van onrechtvaardigheid.

De gebeurtenissen echter namen haar gewonen loop, en klagen hielp niet. De diakonie besloot om den stoel van vrouw Holtman te verhuren. En ziet, alsof er met de beide zwagers een boos spel werd gedreven, kwamen èn Reindert èn Roelof - zonder van elkanders plannen iets te weten - tot het besluit, om op de zitplaats te bieden. De eerste, wiens vrouw van eene plaats was voorzien, ten behoeve van zijne oudste dochter, eene dertienjarige, naar vrouw Holtman zelve Aaltje geheeten. De tweede voor zijne vrouw, die met hare tegenwoordige huurplaats niet tevreden was.

Reeds op den laatsten Zondag in April was het bij de kerkdeur met luide stemme afgekondigd, dat op den 4^{den} Mei, 's morgens na het einde der godsdienstoefening, de gewone jaarlijksche verhuring van zitplaatsen zou gehouden worden. Op dien bepaalden Meidag nu stapte na kerktijd een onzer hulponderwijzers met den hoed op het hoofd en de publicatie in de hand buiten het kerkgebouw, en las als laatste waarschuwing haar nogmaals voor. Even slechts wipte men nu de herberg in, om met een kop koffie of eene krachtiger hartsterking zich te verkwikken, en tien minuten later vulde het kerkgebouw zich opnieuw met huur- en kooplustigen. Allen zetten zich neder op de stoelen en banken in den omtrek van de voorlezersplaats. Daar toch vertoonde zich, nadat de bijbel was weggenomen, een man met metalen stem, die voor afslager fungeerde, en die geflankeerd was door twee aan zijne voeten gezeten schrijvers.

‘Koman volk! wie biedt 'r wat veur nommer ien van d' eerste riegel op de noordkaant?’ - ‘Vief gulden!’ roept er een. - ‘Vief gulden, vief gulden, vief gulden....’ herhaalt de afslager met bijkans onbegrijpelijke snelheid en op gedempten toon, terwijl zijne oogen overal rondgaan om iederen wenk of knik op te vangen. - ‘Vief en 'n half!’

wordt er uit de verte geboden. - ‘Vief en 'n half, vief en 'n half’ enz. enz. - Eindelijk biedt men acht gulden, en nu luidt het:

‘Acht gulden ienmoal, andermoal, acht gulden! - dardemoal, g'luk!’

‘Freerik Meidoorn!’ riep de huurder, toen de schrijvers zijn naam vroegen.

‘Of die Freêrik ook grootsch is op zien jonge vrouwe!’ - zei een grappenmaker, - ‘zie moet veuran zitten veur 't ooge van alle minsen!’

‘Mis moat!’ - riep een ander tot algemeene uitgelatenheid - ‘Freêrik verkiest niet, dat iederien heur in 't gezichte kiekt, en doarveur moet ze mit de rugge noa de minsen zitten!’

Alweer een bewijs, dat een vrije geest zoo licht een ruwe geest wordt. Het Protestantisme, dat zoo verstandig is om in te zien, dat eene kerk niet een huis des Heeren is in letterlijken zin, drijft velen tot eene platheid van opvatting, waardoor te kort gedaan wordt aan den eerbied, dien een bedehuis behoort in te boezemen, en vergeten, dat niet alles wat strikt genomen geoorloofd is, ook welluidt en sticht. Waar zooeven op de akkoorden van het orgel de lofzang zich verhief, en eene geheele vergadering het hoofd eerbiedig boog bij de gedachte aan den Oneindige - daar galmde nu een afslager de kwartjes en halve guldens uit die er geboden werden en wierp men door den tabaksrook heen elkander aardigheden toe van het meest alledaagsche slag.

Een mea culpa! neemt ieder hier gaarne met ons op de lippen, omdat niemand onzer ooit met genoegzame kracht deze en dergelijke handelwijze tekeer ging. Doch deze schuldbekentenis geeft het recht om de hoop te uiten, dat allen, wier gevoel tegen zoodanige profanie opkomt, het hun plicht mogen achten, zulks te bestrijden. Wie in het hart des volks eerbied, ontzag, gevoel voor het schoone, reine en welluidende zoekt te kweeken; wie dat hart poogt te bewaren voor de ontluistering, die het onvermijdelijk gevolg is van een prozaïsche, platte opvatting der dingen - die verstaat uitnemend, wat in onzen tijd het volk behoeft.

Doch wij gaan voort. En om niet langer bij deze tooneelen te vertoeven dan noodig is, vertellen wij haastig, wat er bij die verhuring voor ons nog merkwaardigs voorviel. Weldra kwam de zitplaats van vrouw Holtman aan de beurt.

‘Vier gulden!’ bood Reindert.

Onmiddellijk lei Roelof niet een halven, maar een heelen gulden er op.

De aanwezigen keken elkander aan. Sommigen lachten, enkelen schudden het hoofd. Men wist, dat deze zwagers, antagonisten op elk gebied, het niet spoedig tegen elkander zouden opgeven. Toen werkelijk ieder bod telkens door een hooger werd te niet gedaan, werd de spanning der vergadering merkbaar aan de toenemende stilte, die ten laatste bijna ademloos was.

‘Vieftien gulden!’ klonk Reinderts stem, maar aan de heeschheid en den nadruk, waarmee hij dit uitriep, kondt gij het hooren, dat dit bod, door de omstandigheden hem afgeperst, onveranderlijk zijn laatste woord zou zijn.

‘Èn 'n kwart!’ zei Roelof losweg, en alsof hij er vooreerst nog niet aan dacht, om te zwijgen. - Maar bij dit bod sprong Reindert overeind, stootte met geweld het deurtje open van de bank, waarin hij zat, liep driftig en met doodsbleek gelaat de kerkdeur uit en sprak sidderend, terwijl hij de rechtervuist ophief: ‘God zal 'm straffen!’

Geheel en al ontdaan van toorn kwam hij te huis, en vertelde aan zijne verschrikte vrouw, wat er gebeurd was. Deze sprak verzoenende woorden en trachtte hem tot bedaren te brengen. Doch Reindert sprak - en tot ontzetting van zijne echtgenoote sprak hij luid als iemand, wiens woorden met geweld losbarsten uit beklemde borst: ‘Hold oe stille, vrouwe, hold oe stille! 't Is nou 'edoan veur goed. En ik verbiede oe, om noa oe zuster te goan. En komt Roelof hier, dan jaeg ik 'm de deur uut. As 'n hond jaeg ik 'm d'r uut, dat doe ik!’

Sints dien Meidag nu liepen de zwagers elkander voorbij, zonder den gewonen groet te wisselen, en bij toevallige ontmoetingen deden zij, alsof ze elkander niet zagen. De eene kleine wraakneming volgde op de andere. De kleine kwellingen, die men elkaar aandeed, namen geen einde.... Is het wel noodig deze verhouding nader te beschrijven? Hoe dikwijls, helaas, komt het voor, dat eenig verschil gemakkelijk uit den weg is te ruimen door eene manlijke, openhartige verklaring; maar dat zonder deze de kleine hatelijkheden, schijnbare en wezenlijke, de argwaan en het vooroordeel zich zóó vermeerderen en den toestand zóó ingewikkeld maken, dat de verzoening eene wanhopige onwaarschijnlijkheid wordt. Bij de meesten behoeft geene verbeelding, herinnering slechts te spreken.

Het was nu twee jaar ongeveer geleden, dat tot groote vreugde van Roelof en zijne vrouw hun tweede kind, een zoon, ter wereld kwam: verbeeld u, acht jaren na de geboorte van ‘onz' Lam!’ De wieg was reeds weggegeven en de luiermand ten behoeve van arme menschen totaal geplunderd, toen de mare zich verspreidde, dat bij ‘Marij van Roelef Proat’ beide voorwerpen weer noodig zouden zijn. Eene mare, die weldra in alle buurten van ons dorp doordrong, en de vrouwen bewoog, om met haast haar kopje koffie neer te zetten, de handen in één te slaan en uit te roepen: ‘Watte? Is 't tóch woar? Heere minsen, wat kan 't toch vremd loopen in de wereld! Roelefs Marij in 'n gezegende stoat!’

Wat had Marij genoten, als in de eerste maanden het mollige kind, na door haarzelve verzadigd te zijn, met gekuilde knietjes en geplooide armpjes woelde en spartelde op haar schoot, en zij half luide sprak:

‘Zoo zacht as ziede, zoo blank as linnen en oogjes as blauwe bloemegies.’

Dat was twee jaar geleden. En nu?.... Denkt eens aan, het kind was koortsig geworden, had stuipjes gehad en was vreeselijk verzwakt. De dokter kwam twee-, driemalen daags. En toen ze op een zeer vroeg morgenuur weer zijne hulp inriepen, omdat het kind op nieuw stuipachtig was, kwam hij binnen, voelde het polsje, betastte het hoofdje, en - o arme Marij! - hij ‘trok met de skolders.’

Wat was natuurlijker, dan dat Marij verlangde hare zuster te zien en door haar bijzijn te worden gesteund. ‘Lam, mien beste, loop reis gauw noa meu Jantien en zegge: moeder wol zoo geern dat Meu Jantien moeder reis bezochte, want.... dat kleine Wolter zoo minnig is.’ - Toen Jantien de boodschap vernam, ontroerde zij en vroeg ze aan Reindert, die zwijgend geluisterd had, ‘wat 'm dochte?’ Doch zijn antwoord was van dien aard, dat Jantien de kleine boodschapster bij de hand nam, met vochtige oogen naar buiten liep en eenigen tijd noodig had, eer zij zichzelve genoeg had bedwongen, om te zeggen: ‘Zegge moar an oe moeder, mien kiend, dat meu Jantien zoo geern bij moeder wol koemen, o zoo-geern!.... moar oome Reindert wil 't niet lieden.’

's Avonds evenwel, toen de schemering begon te vallen, verscheen kleine Lam nogmaals en nu ook zelve schreiend. Moeder zegt: ‘'t loopt mit kleine Wolter noa 't uutende!’ sprak ze. En nu trok het zusterlijk hart met zoo'n onweerstaanbare kracht naar de bedroefde moeder, dat zij besloot, wat haar afwezige echtgenoot mocht zeggen, te doen wat plicht haar gebood.

Toen zij in het half donker het erf van Roelof betrad, zag Marij haar van uit het ziekvertrek, en hare verschijning was een blijde lichtstraal in het hart der treurende. ‘O, doar is onze Jantien!’ riep ze uit, terwijl een trek van verrassing en vreugde zich op haar beschreid gelaat vertoonde. Zij snelde haar te gemoet, en vóór het huis kusten zij elkander, terwijl Jantien de handen van hare zuster in bei hare handen sloot en door hare tranen heen zeide: ‘Stille moar, Marij, stille moar, mien olde!’ En een oogenblik later: ‘'t Knaepien is joa in onz' lieven Heer zien haanden!’

‘G'n oavend, Roelof!’ sprak Jantien zacht, behoedzaam de wieg naderende, waarin het stervende jongske nederlag. Roelof zat bij het kind, stond op om Jantien een stoel te geven en zei eveneens fluisterend: ‘Oe ook g'n oavend, Jantien!’

Nog juist vroeg genoeg was zij gekomen, om met den vader en de moeder zwijgend zich heen te buigen over het jongske, en te zien, hoe kleine Wolter even de lipjes opende tot een laatsten, zwakken snik.

Reindert begreep wel wat zijne vrouw gedaan had. Doch hij was jegens haar vriendelijk genoeg, om te doen, alsof hij hare afwezigheid

niet had opgemerkt: zijzelve vond het voorzichtig, om eveneens met geen woord van haar bezoek te gewagen. Toch was deze betere stemming van zijn kant slechts eene voorbijgaande welwillendheid. Dat zou den volgenden morgen blijken. Roelof en Marij - arme ouders! - beide gebogen en tot zachtheid gestemd door de smart, overlegden dien morgen, wie zij zouden verzoeken het lijkje te volgen naar het kerkhof. ‘Wat dunkt oe, Roelef, moesten we zwoager Reinder ook moar niet neûgen?’ vroeg met vriendelijken aandrang de bedroefde moeder. En Roelof antwoordde zacht en goedig: ‘Joa moar, Marij!’

Dientengevolge verscheen de knecht van Roelof, in het zondagspak gestoken, ten huize van Reindert Holtman, bleef in de deur die hij geopend had staan, en liet de uitnoodiging met duidelijke stem hooren. Doch niet zoodra had hij het laatste woord gezegd, of Reindert gaf ten antwoord: ‘Zegge moar an oe boer, da 'k de neûginge niet anneme, en da 'k hope, dat hie deur Gods straffende haand berouw vuulen mag over zien verkeerdheid.’ Luider en luider had hij die woorden gesproken onder den invloed zijner stijgende opgewondenheid. Nu hij zijn hart had uitgestort, keerde hij zich om, verliet het vertrek, en sloeg de deur achter zich toe, den boodschapper verbluft achter latende.

Was het wonder, dat Roelof en Marij zich diep gekrenkt gevoelden door dit antwoord, en dat vooral de eerste spijt had van zijn stap ter verzoening? Was het wonder, dat toen enkele maanden verloopen waren, de verhouding der beide zwagers weder geheel dezelfde vijandschap ademde, en Roelof het niet van zich verkrijgen kon, eene gelegenheid om Reindert tegen te werken, ongebruikt te laten voorbijgaan?

Die gelegenheid bood zich den volgenden zomer aan, toen Reindert, die lid van den gemeenteraad was, als zoodanig moest aftreden. Zoodra Marij bemerkte, dat Roelof zich als naar gewoonte zeer aan deze zaak liet gelegen liggen, smeekte zij hem: ‘In de Godsnaeme, Roelef, bemeui er oe toch niet mit. Moet het nou nòg arger worden tusschen Reinder en oe? Denk er toch umme, dat Jantien mien zuster is.... Och, och, van onzen trouwdag of hebben zie en ikke al wat troanen 'eloaten!’ Doch haar smeeken hielp niet. - Ofschoon Reindert herkozen werd, geschiedde dit slechts na een bitteren strijd, waarin de vijandschap der kerkelijke partijen hare onzedelijkheid den teugel vierde. Met Roelof aan het hoofd ‘werkte’ het schuim onzer dorpsliberalen in de herbergen, op de markten, vóór en na de godsdienstoefeningen Reindert tegen. En hun ‘werken’ bestond in de kwetsende verzekering, dat de bestreden candidaat ‘tegen de veuruutgaank, 'n dom minse en 'n bijgeloovige kerel’ was, terwijl 't aan leugens, vleierijen en beloften niet ontbrak. Van hunnen kant zaten de vrienden van Reindert - menschen, die aan geene enkele partij ooit tot eere konden strekken - niet stil. Hoog hemelden zij hun gemeenschappelijken vriend op, schreven hem allerlei volmaaktheden toe, en veroverden menige stem door

de herhaalde betuiging, dat die anderen ‘de biebel in minachtinge brochten,’ maar vooral door de waarschuwing: ‘Denk er an, volk! die aêren geleuven an niks!’

Doch genoeg!....

Op zekeren morgen in het vroege voorjaar keerde Reindert met een ledigen wagen van de stad terug. Zijne paarden, weelderig geworden door de winterrust, sprongen en renden over den weg. Strakker en strakker hield hun meester de teugels, zoodat ten laatste de strengen slap hingen en aan de leidsels de lichte vracht werd voortgetrokken. Ratelend, vliegend, slingerend stoof de wagen over den grintweg, totdat Reindert, het woeste gespan niet meer meester, de teugels losliet en door een sprong van den wagen zich trachtte te redden. Die sprong kostte hem het leven. Bewusteloos en zwaar aan het hoofd gewond werd hij op den weg gevonden en naar zijn huis gedragen, waar hij na drie dagen overleed.

Dus kwam de onverbiddelijke maaier tusschenbeide, om een einde te maken aan de vijandschap der twee zwagers.

Roelof en zijne vrouw waren bij Reinderts sterven tegenwoordig, doch de ongelukkige verkreeg zijne bewustheid niet meer. Na den dood zaagt ge den gewonen, luchtigen glimlach niet om Roelofs mond. Had Reindert geene weduwe en kinderen nagelaten, zoo ware de indruk misschien spoedig verflauwd, of minder sterk geweest. Maar nu waren er oogenblikken, vooral als hij pas zijne schoonzuster gesproken of hare kinderen had gezien, - oogenblikken, waarin diepe neerslachtigheid op Roelofs gelaat te lezen was.... Hij deed wat hij kon om Jantiens leed te verzachten, en meer dan eens nam hij de gelegenheid te baat, om te zeggen dat wat tusschen Reindert en hem was voorgevallen, niet had moeten plaats hebben, en ook hijzelf verkeerd had gehandeld. Doch Reindert hoorde niet meer en Jantien zweeg, als Roelof sprak. En het onherstelbare van het gebeurde stond hem slechts des te sterker voor den geest..... Hoe kon het ook anders? De dood heeft een ernstig gelaat, en als eerst zijne komst de gedachte wakker maakt aan hetgeen men tekort schoot in liefde, is deze gedachte zoo pijnigend, zoo onuitsprekelijk troosteloos.

Maar we zeiden reeds eenmaal: genoeg!

Misschien meenen zelfs sommige lezers, dat we wel eindigen mogen met verontschuldigingen, omdat we op nieuw, in het kleed eener vertelling, het kerkelijk geharrewar, dat onze natie verzwakt, ten tooneele hebben gevoerd.

Zwijg toch, roept men ons misschien toe, zwijg van dien twist, die het volksleven vergiftigt, en ons dagelijks minder doet gelijken op de kloeke, wakkere Hollanders van den ouden stempel!

Moeilijk kunnen wij aan dezen eisch voldoen, noch ten aanzien van het verhaalde schuld bekennen. Ook ons stuiten in vele opzichten de kerkelijke twisten tegen de borst. Ook wij betreuren het, dat vaak het Nederlandsche volksleven ‘opgaat in het antagonisme van klerikalen en anti-klerikalen.’ Toch behooren wij in geenen deele tot hen, die met het oog op dezen betreurenswaardigen toestand kalm ‘zich geluk wenschen, aan deze zijde der linie een tweede vaderland gevonden te hebben.’ Dit zou gebrek aan piëteit en vaderlandsliefde verraden. Beter is, dunkt ons, het pogen, hoe zwak ook, om den stroom van het volksleven eene gezonder, edeler richting te geven.

Wie weet, of niet - begeerlijk loon voor geringen arbeid - wie weet, of niet ons eenvoudig verhaal hier en daar een bewoner van het platteland of een stedeling overtuigd heeft van de waarheid, dat in elke stad en in ieder dorp ernstige, heilige belangen gebieden, om af te laten van den hartstocht, waarmee zoovelen hunne kerkelijke partij trachten te dienen. Wie weet of niet hier en daar het woord weerklank vindt van dien dorpsgenoot, die in gezelschap van eenige anderen huiswaarts keerende van Reinderts begrafenis sprak:

‘Doar! nou is 't dan uut tusschen die twee zwoagers. En wat hef 't nou egeven, da' ze joarenlaank over liberoal en ortendox, over old en nij hebben 'evochten? Niks as oneenigheid, haet en verdriet. As of 'n minse niks beters te doen hef in de wereld! Fij, fij, wat is 't verschrikkelijk in mien ooge, wat skreit het ten hemel. God gef toch, dat de minsen wat wiezer meugen worden!’

Cheribon.

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

De Bijbel voor jongelieden.

De Bijbel voor jongelieden, door Dr. H. Oort en Dr. I. Hooykaas, - met medewerking van Dr. A. Kuenen. Eerste deel, bewerkt door Dr. H. Oort. Harlingen, J.F.V. Behrns.

III.

Schreven wij in een vorig opstel een algemeene beoordeeling van de schets der geschiedenis van Israël, die Dr. Oort als inleiding geeft op zijn behandeling der verschillende verhalen in het O.T. - wij gaan thans over tot een korte beoordeeling van deze zijne behandeling.

De inhoud van het eerste deel bevat de verhalen in het boek Genesis in 29 hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk bevat het eerste scheppingsverhaal, het tweede handelt over het paradijs, het derde het paradijs verloren, enz.; het laatste negen en twintigste geeft een ‘terugblik.’

In dezen terugblik wordt gezegd: aan het eind van ons eerste werk gekomen, mogen wij waarlijk wel even stilstaan, want het zou niet te verwonderen zijn, indien het velen mijner lezers voor de oogen begon te schemeren, en het hun moeite kostte zich behoorlijk rekenschap. te geven van hetgeen zij gelezen hebben. Al die legenden, die ons in een vreemde wereld verplaatsen, en die enkele malen zelfs met elkaar in strijd, soms op zoo wonderlijke wijze in elkaar zijn geweven, dat het uiterst moeielijk is den draad vast te houden, welke ons uit den doolhof voeren moet, al die legenden gaan ons eindelijk voor de oogen dwarrelen, zoodat het niet meer mogelijk is ze te overzien, enz. - Slaan wij daarom eens een blik terug, om terwijl ieder der behandelde verhalen voor zich zelf blij ve spreken, eenigermate het geheel te overzien. Het eerste dat onze aandacht tot zich trekt, is de wonderlijke samenstelling van het boek Genesis, waarbij onwillekeurig de vraag oprijst, hoe is het mogelijk, dat menschen van verstand zulk een boek schrijven. Wat toch hebben wij opgemerkt? Dat dit geschrift bestaat uit gedeelten van minstens drie werken. Vooreerst, om

met het jongste te beginnen, is er een boek der oorsprongen geweest, waaraan echter niet vele verhalen ontleend zijn. Het eerste scheppingsverhaal en het geslachtsregister van Adam hebben er een deel van uitgemaakt. Een verhaal over den zondvloed en Gods verbond met de geredde menschen was er in meegedeeld, daarna een geslachtsregister van Noach tot Abraham. Doch van de aartsvaders bevatte het niet veel; de verhuizing van Terach naar Kanaän, het verbond van God almachtig (Eel Sjaddai) met Abraham, de instelling der besnijdenis, de geboorte van Isaäk, de aankoop der spelonk van Machpela, een optelling van Ismaëls nakomelingen en de geboorte van Esau en Jakob, een kort bericht aangaande Jakobs verblijf bij Laban en de vermelding der scheiding van Isaäks beide zonen, waarvan de een naar Seir ging en de ander in Kanaän bleef, een lijst van Ezau's nakomelingen, de verhuizing van Jakob en de zijnen naar Egypte, de aanneming van Efraim en Manasse tot kinderen van hun grootvader en diens begrafenis bij Hebron - dat is alles nagenoeg. Het is niet meer dan een korte samenvatting van den inhoud der bij het leven der schrijvers in omloop zijnde overleveringen, en dient ook slechts tot inleiding op het vrij uitvoerig geschrift: immers, al zijn wij Genesis doorgeloopen, wij nemen daarom van het boek der oorsprongen nog geen afscheid. Integendeel het voornaamste er van zullen wij nog moeten nagaan - enz. Wanneer wij van het boek Genesis de verhalen aan dit geschrift ontleend afnemen, en ook de veranderingen buiten rekening laten, door den redacteur (d.i. den man, die uit de oudere werken een geheel maakte) aangebracht, dan houden wij een verzameling van legenden over, die zijn opgeteekend door ten minste twee schrijvers, wier berichten, vooral in de verhalen over Jakob en Jozef, vaak met elkander in strijd, en toch zoo in elkaar zijn gevoegd, dat het zeer moeielijk is ze te scheiden en afzonderlijk in hun geheel te lezen. Een schrijver, wiens hand wij het geheele boek door, van het paradijsverhaal af tot Jozefs dood toe, opmerken kunnen, kent met groote vrijmoedigheid aan die vóór-Mozaische oudheid allerlei mozaische gebruiken toe, terwijl een ander die voorgeslachten nimmer van Jahwe laat spreken noch offers brengen, maar daarentegen hen zalfsteenen laat oprichten, wat de aartsvaders volgens den eersten nooit doen. Er is veel reden tot het vermoeden, dat die schrijver, die den naam Jahwe vermijdt, (men noemt hem wel eens den ouden Elohist, omdat hij evenals het latere boek der oorsprongen, steeds van Elohiem God spreekt) een Efraimiet was, terwijl de ander, de Jahwist, in Juda leefde. Beide schrijvers vinden wij in ons tweede boek terug.

Dr. Oort wijst vervolgens aan, dat niet alleen Genesis, maar ook andere boeken van het O.V. uit zulke verschillende bronnen zijn saamgesteld: hetzelfde verschijnsel valt bijzonder duidelijk op te merken in Exodus, Samuel en Koningen. Arabische geschiedschrijvers gaan op dezelfde wijze te werk. Hoe vreemd het ons dan ook moge

voorkomen, wij nemen aan, dat evenals menig ander bijbelboek, ook Genesis zonderling is saamgesteld.

Uit den 'terugblik' op de verhalen in Genesis meenden wij deze uiteenzetting der verschillende bronnen, waaruit die verhalen geput zijn, te moeten aanhalen, tot inleiding ook van onze beoordeeling van de wijze, waarop Dr. Oort die verhalen behandelt. Die bronnenschets misten wij van den aan vang af, en vinden ze eerst aan het einde van het eerste deel, aan welks hoofd zij naar onze meening had moeten staan. Dan waren de lezers terstond eenigszins op de hoogte geweest, om het verschil der verhalen te vatten, ze met elkander te kunnen vergelijken, en de waarde der geslachtsregisters, die nu te weinig uitkomt, en menige lezer nu geen belang inboezemt, te begrijpen, als zijnde die geslachtsregisters juist de grondstof der geschiedenissen, of der legenden, die er zich onwillekeurig aan vastknoopen, of er zich door de speling der fantasie uit ontwikkelen. Dr. Oort heeft wèl gedaan, dat hij zijn verzuim in den terugblik heeft hersteld. Toch hadden wij deze schets wat uitvoeriger, duidelijker en beter gemotiveerd gewenscht, want *een bijbel voor jonge lieden* moet een gids zijn voor alle beschaafde en ontwikkelde bijbellezers. H. Ewald heeft terecht aan zijn geschiedenis van het volk Israël een uitvoerige schets der bronnen laten voorafgaan, die hoe subjectief ook, hem toch in zijn behandeling der geschiedenis uitstekende diensten heeft bewezen. Over de opvatting der bronnen door Dr. Oort treden wij niet in dit tijdschrift met hem in discussie, hare beoordeeling behoort alleen in geleerde werken te huis. Alleen vermelden wij, dat volgens onze opvatting de leiddraad in den labyrint der oude legenden van Genesis enz. wel het veiligst zal te vinden zijn in de geslachtsregisters zelve, die ten allen tijde door de Oostersche volken in bijzondere waarde werden gehouden, en hoeveel willekeur er ook in hare overlevering en bewerking hebbe plaats gehad, toch nog de meest betrouwbare bronnen, niet der geschiedenis, maar der geschiedkundige voorstellingen en overleveringen uitmaken.

Zulk een bronnenschets, of overzicht der Israëlietische literatuur had geschiktelijk hare plaats gevonden naast, of in de schets zelve der geschiedenis van Israel, die door Dr. Oort aan het hoofd der verhalen is geplaatst. Hij had die schets der geschiedenis van Israel slechts behoeven uit te breiden tot een overzicht van Israels letterkunde, haar oorsprong, aard, bedoeling en elementen. Zoo waren de lezers terstond op de hoogte eenigszins geweest, van wat zij in de verhalen zelve hadden te wachten, vooral in de legenden uit den vóór-historischen tijd. Enkele aanduidingen van die letterkunde heeft Dr. Oort zelf reeds in zijn schets van Israëls geschiedenis gegeven. Zoo teekent hij bl. 27 aan: in deze eerste eeuw is waarschijnlijk het oudste Israëlietische wetboek opgesteld en in Exod. 21:1-23:19 bewaard, en bl. 30: de profeten en Leviten-priesters trokken nu (onder Manasse en Amon) één

lijn. Zij stelden hunne eischen duidelijk in Deuteronomium te boek, bl. 31: onder hen: (de ballingen uit Babel), won een priesterlijke richting veld, die zich reeds in Ezechiel krachtig geopenbaard had. In de tachtig jaren, die op de vergunning tot den terugkeer volgden, zijn door hare volgers vele wetten over de onderscheiding van rein en onrein, over de viering van den Sabbat en andere feesten, over de verschillende soorten van offeranden, over de rangorde der priesters, over de inrichting van het heiligdom enz. op schrift gesteld, en Esra, die in 458 naar Jerusalem ging, heeft met behulp van den landvoogd Nehemia, die wetten niet zonder veler tegenstand ingevoerd(*). Zonder geschikte handleiding over Israëls letterkunde, zonder eenige introductie begrijpt een gewone lezer wel weinig of niets van de verhalen, die b.v. in den Pentateuch gevonden worden. De uitlegger, die telkens op een eenigszins vaste basis der O.T. letterkunde en hare ontwikkeling verwijzen kan, zal wel gemakkelijker slagen in het ontraadselen en verklaren van oude legenden, zoover die verklaring mogelijk is. Door zulk een basis vooraf aan te wijzen en te baat te nemen, had Dr. Oort menig verhaal gemakkelijker en beknopter kunnen verklaren, gelijk dan ook Dr. Kuenen in zijn godsdienst van Israël juist door zijn aanwijzing van het letterkundig standpunt der 8ste eeuw voor Chr. zulk een uitnemend uitgangspunt gevonden heeft van zijn behandeling der Israëlietische godsdienstgeschiedenis. Zelfs is het voor den lezer altijd eenigszins onaangenaam alles alleen op het gezag van den uitlegger, zonder eigen inzicht, te moeten aannemen.

Dr. Oort's eerste boek is getiteld: de geslachten vóór Mozes, en zijn eerste hoofdstuk heet *het eerste scheppingsverhaal.* Is dit opschrift juist? De bijbel, zegt Dr. Oort, begint met een kosmogenie. Na hare eenigszins uitgebreide en uit andere plaatsen van geschriften der Israëlieten toegelichte mededeeling, wordt van haar gezegd: zij verdient in menig opzicht onze hoogachting, (in welke opzichten, wordt niet gezegd), doch voor een getrouwe beschrijving van de vorming der wereld kunnen wij haar niet houden. Het is hier de vraag, of de Israëlieten zelve haar daarvoor hielden. Zeker deed dat de man niet, die in het boek Genesis dadelijk op deze eerste een tweede, geheel anders luidende kosmogenie volgen liet, gelijk wij in het volgende hoofdstuk zullen zien. Evenmin viel dat in den geest van den dichter, die God aan den bediller van zijn werken deed vragen, Job. 38:4 vv.:

'waar waart gij, toen ik de aarde grondvestte' enz. Langen tijd heeft men deze kosmogenie voor een ware geschiedenis der schepping gehouden. Doch nu vermindert het getal van hen, die dit doen, gedurig. Te vergeefs heeft men zich afgesloofd, om het verhaal, dat den bijbel opent, te rijmen met hetgeen de mannen der wetenschap verkondigen. Allerlei kromme wegen zijn daartoe ingeslagen. Niet slechts in wetenschappelijke geschriften en in dorre verhandelingen zijn zij bestreden,

(*) Vergelijk ook bl. 75, waar nog iets over het boek der oorsprongen gezegd wordt.

maar ook in gedichten. Wie kent en bewondert niet ‘de Schepping’ van J.J.L. ten Kate? Doch juist, omdat het werk een meesterstuk mag heeten, is het zeer te betreuren, dat de schoone dichterlijke beschrijvingen en ontboezemingen die het bevat, dienen moeten om het scheppingsverhaal van Gen. 1 met de uitkomsten der wetenschap in overeenstemming te brengen. Daarom worden beide onjuist wedergegeven.

Uit deze voorstelling blijkt, dat Dr. Oort Gen. 1 houdt voor een scheppingsverhaal. Er wordt dan ook verder gevraagd: hoe is ons scheppingsverhaal ontstaan. Dan wordt medegedeeld, dat Von Herder de vernuftige gissing geopperd heeft, dat wij hier de beschrijving voor ons hebben van het ontwaken der natuur in den morgenstond, en dat deze meening onjuist is, wijl iemand, die een beschrijving van den morgenstond geeft, de zon, de maan en sterren toch niet te gelijk kon doen ontstaan. Maan en sterren verdwijnen juist uit ons gezicht, wanneer de zon opgaat. Het roofgedierte wordt in het verhaal geschapen na de zon, maar wanneer deze zich vertoont, dan vlucht het juist en verbergt zich. Dat wisten de Israëlieten zeer goed. Het verhaal is ook geen mythe, d.i. de zinnebeeldige beschrijving van iets, dat in de natuur omgaat. Want deze zijn grootendeels de vrucht eener teugellooze verbeelding. Wel zijn er waarschijnlijk de bouwstoffen toe geleverd door een mythische beschrijving van den morgenstond. Doch de bouwstoffen zijn door den schrijver tot een kunstig geheel verwerkt. Denkelijk zijn ettelijke trekken van het oude verhaal, o.a. voorstellingen, die hem der godheid onwaardig toeschenen, bij die bewerking weggevallen, en zeker is er een trek aan toegevoegd, die dienen moet tot verheerlijking van den rustdag. Hoe de gewoonte om den Sabbat te vieren ontstaan is, bespreken wij later, maar duidelijk is het, dat de schrijver van Gen. I:I-II:3 hem als heiligen dag in hooge waarde houdt, en de instelling er van hieruit wil verklaren, dat God in zes etmalen het scheppingswerk voltooid en zelf op den zevenden dag gerust heeft.

Dr. Oort houdt dus de verheerlijking van den rustdag voor een aan het oud verhaal toegevoegden trek. Maar als wij dat verhaal inzien, blijkt, dat het geheele schema aangelegd is juist, om de heiligheid van den Sabbat in het licht te stellen. Daarom wordt God, als de Schepper der natuur met al hare gewrochten, als werkmeester voorgesteld, die achtereenvolgens gedurende zes dagen schept, en den zevenden dag rust. Wat er nu van het eigenlijk scheppingswerk in het verhaal voorkomt is alleen natuurbeschrijving, klassificatie van voorwerpen in een bijzonder zinnig en kunstmatig natuurtafereel. Er zijn b.v. twee hoofdkaders van voorwerpen die aan elkander beantwoorden. Aan het scheppingsverhaal van den eersten dag (het licht) beantwoordt dat van den vierden dag (zon, maan en sterren, lichtgevers). Aan het scheppingswerk van den tweeden dag (het uitspansel, dat de wateren in tweeën scheidt), beantwoordt het scheppingswerk van den vijfden dag (de vogelen en visschen, die het luchtgewelf, als

bron en zetel der bovenwateren, en de zeeën, als de onderwateren, bevolken. Aan het scheppingswerk van den derden dag (het te voorschijn treden van de plantenwereld) beantwoordt het scheppingswerk van den zesden dag (het ontstaan der dierenwereld, met den Stedehouder Gods op aarde, den mensch). Het drietal ligt dus ten grondslag van de indeeling van den weekarbeid Gods. En zoo wordt de verheerlijking van den zevenden dag, als den Sabbat, waarop God rust, den mensch, die Gods beeld draagt op aarde, en God ook in zijn verdeeling van arbeid en rust moet volgen, op het hart gebonden. Eigenlijke kosmogenie wordt ons niet gegeven, maar alleen een kosmografie, die Gods werkzaamheid als Schepper den mensch ten voorbeeld stelt. Het kunsttafereel is ontworpen, geheel met het oog op den Sabbat, en was het onderhouden van den Sabbat een der oudste bekende voorschriften der Israëlietische theocratie, stelt deze haren *Jah* als Schepper en Werkmeester van den kosmos in plaats der planeten-goden, die bij vele andere Semieten werden aangebeden, zoo heeft men veellicht niet lang naar den sleutel te zoeken waarom de redacteurs van Gen. 1 of ook de schrijver van de Toledoot, de kosmografische sabbatsverheerlijking aan het hoofd van zijne Toledoot heeft geplaatst. Op den kunstvorm van het verhaal had Dr. Oort meer acht moeten geven. Die kunstvorm had juist nader moeten ontleed worden b.v. ook, hoe het eerste drietal dagen gewijd werd aan de eigenlijke kosmos-voorstelling, het tweede drietal dagen aan zijn bevolking door de daarin voorhanden voorwerpen en schepselen. Dan had hij dit verhaal niet behoeven te verdedigen tegen beschuldigingen, als was het van weinig waarde, en ook niet behoeven aan te wijzen, dat het verhaal niet vrij is van bekrompen voorstelling van God, b.v. de onwaardige voorstelling, dat God op den zevenden dag gerust heeft van zijn arbeid, en dat de mensch ook lichamelijk naar Gods beeld zou zijn geschapen. De *aanwijzing*, *de inrichting en het doel* van het verhaal had kunnen volstaan, als een poging van den Israëliet, om God als Schepper der gansche natuur en haren Wetgever te verheerlijken, zoo goed hij dit kon op zijn nog bekrompen, onwetenschappelijk standpunt der godsdienstige fantasie, - waarbij hij misschien van andere voorstellingen van kosmogenie of kosmografie heeft kunnen gebruik maken.

In hoofdst. 2, getiteld *het Paradijs*, wordt nu het tweede scheppingsverhaal behandeld; in het begin wordt gezegd: het eerste boek des bijbels heet Genesis, d.i. oorsprong. Het is het eerste van een vijftal, dat in het Hebreeuwsch de Thora, (de wet) en in het Grieksch de Pentateuch (d.i. het boek in vijf deelen) genoemd wordt, en welks opteekening door de overlevering aan Mozes toegekend wordt omdat de wetten, waaruit het grootendeels bestaat, aan hem worden toegeschreven. Dit boek Genesis nu bevat een aantal legenden, die allen ons verplaatsen in de grijze oudheid en een soort van voor-geschiedenis van

Israël vormen. Terwijl zij ons spreken van de eerste menschengeslachten en vooral van de stamvaders der Israëlieten, doen zij ons de denkwijze der schrijvers verstaan en zijn daarom zeer kostelijke bijdragen tot onze kennis van den Israëlitieschen godsdienst. Daarenboven geven zij ons eenige, hoewel zeer weinig bepaalde inlichtingen omtrent den oorsprong van het Israëlitiesche volk en de daarmede verwante stammen.

Ziedaar alles wat onze bijbeltolk van het boek Genesis zegt. Terwijl hij overigens de in dat boek toch voorkomende legenden zoo breedvoerig, nu en dan met echt Hollandsche langwijligheid, behandelt, waarom zoo beknopt en algemeen den inhoud van Genesis gekarakteriseerd en de elementen, waaruit het is saamgesteld? Een meer uitvoerige ontleding van Genesis had al aanstonds de lezers op de hoogte kunnen brengen van wat zij in Genesis zouden vinden.

Nu wordt het tweede scheppingsverhaal medegedeeld. Waarom dit niet met een eenigszins juisteren naam onderscheiden van het eerste scheppingsverhaal. Inhoud en strekking loopen immers zeer uit elkander. Bevat het eerste nog schijnbaar een kosmogenie, hier hebben wij veel meer een geogenie en anthropogenie, nog liever de mythe van de protoplasten. Beide verhalen worden met elkander vergeleken, maar het hoofddoel van beide niet. Onder de rivieren uit Eden vloeiende, meent Dr. Oort in de Gihon den Nijl te vinden. Wij zullen, zegt hij, de oude Israëlieten moeten vergeven, dat zij geen meesters in de aardrijkskunde waren, en zich voorstelden, dat de bronnen van een der Indische rivieren en van den Nijl dicht bij die van den Eufraat en van de Tigris waren te vinden; kaarten had men ook nog niet, en de hulpmiddelen, om een goede voorstelling van de ligging der landen te vormen, ontbraken bijna geheel. Doch duidelijk is het, waar de schrijver de bakermat van ons geslacht zoekt, nl. in midden-Azië, op de hoogvlakten van Armenië.

Dr. Oort laat dus den schrijver van Gen. nu al een zeer kinderachtige aardrijkskunde bezitten, wijl hij onder den Gihon den Nijl in Egypte als tweede rivier in Eden voorstelt. Het land Koesj moet dus Aethiopië verbeelden. Maar de oudheid wist zeer goed, dat er ook in Azië een landschap gevonden werd, dat Koesj heette, en ieder ziet dus ook dat het landschap *Eden* niet alleen Armenië kon zijn, juist wegens de beschrijving van de rivier, die er van uitgaat, om den hof te drenken, en die van daar, nl. van Eden zich verdeelt in 4 takken. De beide Oostelijke (nl. de Indus en de Oxus), en de beide Westelijke takken van Edens rivier, als zij zich verdeelt, nl. de Tiger en de Eufraat worden alleen genoemd, als representanten van den waterschat, die dat gewest Eden voortbracht. Eden is dus geheel middel-Azië, door den ouden schrijver bedoeld. Over zoo groot gebrek aan aardrijkskunde behoorde de oude legende wel niet aangevallen te worden.

Hoofdstuk 3 heet: *het Paradijs verloren.* Dit hoofdstuk had niet

van zijn voorganger moeten gescheiden worden; het maakt er een geheel mee uit, want *Eden* wordt vermeld om den hof, den Persischen lusttuin, die er bij behoort en de hof wordt vermeld, omdat Adam en Eva als hoofdbewaarders daarin door Elohim Jah zijn aangesteld. Die hof is natuurlijk een *wonderhof*, wijl hij Gods hof is, en Adam en Eva zijn Gods gunstelingen, wijl zij er het opzicht over ontvingen. Er staan 2 boomen, die Elohim Jah voor zich zelven gereserveerd heeft. Hij geeft het verbod, niet te eten van den boom der kennis van goed en kwaad, d.i. van den eenen wonderboom, waardoor Elohim Jah zijn kennis bezit. Maar Eva en Adam eten er van. Nu blijkt terstond het doel van de mythe. Nam. aan het hoofd van Israëls geschiedenis wilde de schrijver aanwijzen de heiligheid van Gods wet, wijl Israël bestemd was het theocratische volk te zijn. Gelijk aan het hoofd dier geschiedenis in het eerste scheppingsverhaal de *heiligheid van den sabbat* wordt in het licht gesteld, wordt in het tweede scheppingsverhaal, of in het verhaal van 's menschen schepping, *de heiligheid van* de tweede tafel in het Godsgebod, *gij zult niet begeeren* zinnig op het hart van den Israëliet gebonden. En hier is de sleutel van de plaatsing van dit gansche verhaal, van Adams overtreding van het Godsgebod en de gevolgen daaruit ontstaan. Het was in zijn oog de meest geschikte inleiding tot Israëls geschiedenis een verhaal te geven, hoe de toestand van het menschdom van lieverlede zoo slecht was geworden, dat de wet Gods onder Israël, dat er een theocratisch volk noodig werd. Uit dat beleid ontwierp of wijzigde onze schrijver zijn verhaal.

Dr. Oort zwijgt echter geheel van zulk een tendenz, waar hij dit verhaal uitlegt, en waar hij de beide scheppingsverhalen vergelijkt. Zij beide vertegenwoordigen het standpunt van Gods wet, in de twee tafelen beschreven, als de ware sleutel van Israëls geschiedenis. Eerst uit dit oogpunt begrijpen wij hare plaatsing aan het hoofd van de volken- en stammengeschiedenis, die de voor-geschiedenis zal zijn van Israëls volk in zijn bestemming en vorming als theocratisch volk.

Dr. Oort noemt alleen het verhaal een poging, om den toestand te verklaren, waarin de schrijver het menschdom zag verkeeren. Hij merkte rondom zich eenige raadselachtige zaken op. In de dierenwereld viel zijn oog op de slang, dat wonderlijke schepsel, dat op den buik schuifelt, dat dier, waarvan de mensch de doodvijand is, en voor welks listige aanvallen deze zich steeds wachten moet, hoewel hij - in het Joodsche (?) land waren geene vergiftige noch reusachtige slangen, - het gemakkelijk overwinnen kon. Dat beest, dacht onze Israëliet, was blijkbaar een vervloekte, en hij vroeg: waarmede heeft het dien vloek verdiend? Dan trof hem het treurig lot der vrouw. Dat zij de moedervreugd niet dan ten koste van veel smart mocht smaken, wekte zijn deernis op. Doch vooral had hij medelijden met haar, wanneer hij zag, hoe zij haakte naar den huwelijksband, waardoor zij toch niet meer dan een slavin van haar man werd. Maar ook

deze was niet gelukkig. Het was vooral in het Oosten een zware arbeid, waardoor aan den aardbodem zijn vrucht afgedwongen werd. Waarom was dit zoo? vroeg onze schrijver, waarom groeide er zooveel onkruid, dat het den landbouw moeielijk maakte?

Op die vragen zocht hij het antwoord, en hij meende dit te vinden in de onderstelling, dat de godheid, toornig op de slang en de menschen, hun die rampen beschoren had tot straf voor hunne overtreding. De zonde, welke den menschen al die euvelen berokkend had, *was het zoeken naar kennis*. (Wij onderschrappen). De natuurstaat was vrij wat eenvoudiger en gelukkiger, dan de tegenwoordige toestand. Het kind spartelde, zonder zich te schamen, naakt op den schoot zijner moeder. Sommige volken kenden geen kleeding, andere stelden zich met een schamele bedekking tevreden, enz. Ach! de mensch had naar te hooge dingen gestreefd, en hij had dat hoogere wel bereikt, maar niet dan ten koste van zijn rust. Met den rang was de smart gekomen. Zoo was het paradijs van den kinderstaat verloren gegaan.

Volgens Dr. Oort geeft dus het verhaal een sleutel van het ontstaan aller euvelen uit het zoeken naar kennis. Maar volgens het verhaal zelve is de *overtreding van het Godsgebod* de oorsprong van al dat ongeluk. Dat de wonderboom juist de boom is der kennis van goed en kwaad, dient alleen hoofdzakelijk, om de begeerte te schetsen als hoogmoedig zelfverheffen tot gelijkheid aan God, om het Godsgebod te overtreden, en de vrucht van dien boom brengt dan van zelve de kennis aan van goed en kwaad, niet de ellende, waaraan het menschdom is onderworpen. Immers, *volgens het verhaal* daagt God den mensch na de overtreding van het Godsgebod voor zijn rechterstoel en spreekt nu over slang, vrouw en Adam het vonnis uit over elk naar de mate van elks aandeel in de overtreding van het Godsgebod.

Met deze onderscheiding vervalt een aantal aan- en opmerkingen door Dr. Oort ter verklaring gegeven of ter beoordeeling van de waarde of onwaarde van het verhaal in het midden gebracht. Oort's hoofdaanmerking is, dat de Jahwe zoo gebrekkig is, wijl hij wandelt in den hof, en den menschen kleederen van dierenhuiden aantrekt, dat hij wel de God der goden is, maar niet de eenige God, dat deze God zeer onedele neigingen heeft, dat hij de menschen bedriegt, (want de slang zegt tot de vrouw niets dan de waarheid). Jahwe, zegt Oort, had inderdaad, toen hij de menschen met den dood bedreigde, indien zij van den boom der kennis aten, *hen bedrogen*. Jahwe hield hen blijkbaar uit naijver van dien boom af, en verdreef hen uit den hof, omdat hij vreesde, dat zij, door ook van den levensboom te eten, geheel en al den goden gelijk zouden worden. Dit denkbeeld nu, dat de goden naijverig zijn op de menschen - is zeker niet godenwaardig.

Zulk een voorstelling en opvatting der enkele trekken noemen wij kortweg: miskenning en mishandeling van het oude naïeve verhaal. Wij ontkennen wel niet, dat soortgelijke opvatting uit die trekken, één

voor één genomen, kan worden afgeleid, maar beweren dan ook dat de zinrijke *hoofdinhoud en bedoeling* van het verhaal voorbijgezien wordt. Geeft de legende ons de begeerte Gode gelijk te zijn als den wortel van het kwaad, dat den mensch treft, te aanschouwen, wanneer die begeerte leidt tot overtreding van het godsgebod, en stelt het verhaal ons den oudsten toestand der eerstbeginnende menschheid voor oogen, zoo mogen wij niet vergeten, dat de schrijver der legende juist in de medegedeelde trekken dien oudsten toestand der kinderlijke menschheid hoogst naïef heeft geschetst, en zoude de grootste dichter heden ten dage wellicht geen betere trekken kunnen fantaseeren, om dien kinderlijken leeftijd der eerste menschen uit te drukken. Als een wijs Opvoeder, Vader of Heer legt Elohim Jah aan Adam, wien hij zijn eigendom den schoonen hof, ter bewaring geeft, een gebod op, ééne voorwaarde, nl. deze, dat hij niet vergeten mag in ondergeschikte betrekking tot God te staan. Op de overtreding van het Godsgebod wordt een straf gesteld, zoo zwaar mogelijk. Dat die straf niet volgt op de overtreding, is dus geen bedrog door God gepleegd, maar veel meer een bewijs van Jah's edelmoedigheid en vergevensgezindheid. Een andere straf wordt er voor *in plaats gesteld.* De hofbewakers worden uitgedreven, en met het verlaten van den rijken hof en van Gods onmiddellijke nabijheid in dien hof beginnen dan ook de eigenaardige bezwaren, die aan 's menschen leven verknocht zijn, gevoeld te worden of in werking te treden. Elohim Jah spreekt slechts uit, in woorden, wat in het dagelijksche leven der menschen gevoeld en opgevat werd als gevolgen van den onvolmaakten toestand, waarin het menschdom verkeerde. Den ouden schrijver, die wel uit geen Joodsche of Israëlietische bron dit verhaal ontving, lastig te vallen over die trekken, als verradende weinige of onedele godskennis, - is geen uitleggen, maar inleggen van een anderen inhoud en bedoeling als hij aangaande de mythe had.

Overigens is volkomen juist, wat Dr. Oort zelf aangaande de mishandeling van deze mythe zegt: indien er een verhaal des bijbels is, dat geleden heeft onder de kunstbewerkingen der uitleggers, en dat door hen uitgeplozen en verdraaid is, totdat zij het bijna onkenbaar hebben gemaakt, dan is het dit paradijsverhaal. In het voetspoor van den Apostel Paulus tredende, maar veel verder gaande dan hij, hebben de leeraars der Christelijke Kerk een geheel gebouw van leerstellingen op dit verhaal opgetrokken. Zij hebben het als geschiedenis aangemerkt en daarin het bericht gevonden, dat Adam en zijn vrouw in volkomen heiligheid waren geschapen, dat zij volmaakt waren naar het lichaam, gezond, zonder smart en sterke hartstochten en desgelijks naar den geest toegerust met volledige kennis van God, met het vermogen, om Hem te beminnen, en met de onsterfelijkheid. Maar zij hebben zich, - zoo meende men verder in de oude oorkonde te lezen - door den duivel laten verleiden en daardoor zijn allerlei rampen hun deel geworden, o.a. onvermogen om God te kennen, en Hem

te dienen en de dood. Dit bederf is overgegaan op al hun nakomelingen, die daarom strafschuldig voor God zijn. Men noemt dit de erfschuld. Van dit alles staat niets in ons verhaal.

Dr. Oort zegt, dat *een* geheel gebouw van leerstellingen op dit verhaal is opgetrokken. Dit is nog te weinig gezegd. *Het* geheele gebouw der Christelijke Kerk-dogmatiek is werkelijk op dit verhaal opgetrokken. Men nam het verhaal in eigenlijken zin, geheel anders, dan Paulus was voorgegaan, en legde het zoo ten grondslag van de leer der zonde, der verlossing en der dankbaarheid. Van een val, zegt Dr. Oort, is geen sprake, wel van vooruitgang. Edoch niet in den zin van den Israëlietischen schrijver. *Wij* vatten de kennisneming van goed en kwaad als vooruitgang, als *conditio sine qua non* van zedelijke ontwikkeling, maar in den zin van den schrijver is de overtreding van het Godsgebod juist de oorzaak van 's menschen treurigen toestand, waardoor de weg gebaand wordt tot de theocratische wetgeving aan Israël.

Aan het einde van zijn beschouwing over het verloren Paradijs, voegt Dr. Oort een beschouwing over het benijdenswaardige van de zielrust, gelijk deze b.v. door den dichter van Psalm 131 wordt uitgesproken. Liefelijk zegt hij o.a. moge de zang ruischen: ‘ik heb mijn ziel tot stilzwijgen gebracht’, daarnevens klinkt ons ook het strijdlied der kinderen Gods opwekkend toe: ‘Nooit rust, werken, zoeken, leeren, dat is leven’! Verloren is de staat der schuldeloosheid, de staat van den eenvoud der onkunde. Wij zijn geen kinderen meer. Zullen wij ons daarover bedroeven? Neen, die toestand kon en mocht niet duren. Maar wanneer ons, die door menige zonde bevlekt zijn en onder vele smarten gebukt gaan, de kinderstaat benijdenswaardig toeschijnt, dan willen wij naar het woord luisteren van hem, die ons aanspoort, èn om meer kinderen te worden, èn om volmaakt te zijn zooals God volmaakt is.

Zulk een parenese (aan het einde der hoofdstukken komt zij meermalen in dezen bijbel voor) zou beter passen in een leesboek over den bijbel, dan in een boek, dat tot opschrift draagt: De bijbel. Hoe schoon en stichtelijk ook zulke parenesen zijn, b.v. in preeken, hoe liefelijk ook zulke vermaningen de goede gemeente in de ooren klinken bij bijbeloefeningen, in een Bijbel voor de jeugd zijn zij wel misplaatst te noemen. Zij nemen onnoodig de vereischte ruimte weg voor de juiste en volledige uitlegging der verhalen, waarop toch alles aankomt. De ontwikkeling en duidelijke voorstelling van het doel, den inhoud en de samenstelling der verhalen is voor jonge lieden ook genoegzaam. Is eenmaal het rechte woord tot hun verstand gesproken, zoo ontvangt hun hart daarvan den heilzamen indruk van zelf, zonder dat zij nog door een toepassing opgewekt behoeven te worden, om van die waarheid partij te trekken. Wil men een woord van toepassing aan de verhalen toevoegen, zoo zij men uiterst kort en beknopt. Wanneer al de parenetische vermaningen of toespraken in dezen bij-

bel geplaatst eenvoudig waren weggelaten, zou de bijbel in geschiktheid voor het gebruik van jonge lieden hebben gewonnen. Nu vervalt hij weer ten deele in de oude fout, waarin zoo vele bijbelverklaringen hem zijn voorgegaan.

Wij hebben gemeend iets uitvoeriger in onze kritiek te moeten zijn over de beide of 3 eerste hoofdstukken, nl. over de scheppingsmythe en de mythe der protoplasten, ten einde terstond de manier te karakteriseeren, waarop Dr. Oort zijn bijbel heeft geschreven. Dezelfde manier van beschouwing en toepassing der verhalen keert gedurig terug. Één voor één kunnen wij nu niet meer de oudere verhalen, gelijk die door Dr. Oort behandeld worden, op den voet volgen, wij willen ons vergenoegen, met verder slechts hier en daar eenige aanmerkingen, die ons belangrijk dunken, in het midden te brengen, en slechts over enkele hoofdstukken nog iets breedvoeriger onze kritiek laten gaan.

Het 4de hoofdstuk is getiteld: *Kaïn en zijn nakomelingen.* De trekken van het verhaal aangaande den broedermoord worden kort opgehelderd, maar Jah's bemoediging aan Kaïn: Kaïn zal zevenvoudig gewroken worden, wordt niet uitgelegd. Dit ware toch wel noodig geweest, om die bemoediging te doen verstaan. Er wordt immers gezinspeeld op de bloedwraak, die jegens Kaïns moordenaars volgens het aloude gebruik zou worden uitgeoefend. Ook het door Jah aan Kaïn medegedeelde *teeken* ten behoeve zijner bescherming wordt geheel niet ter sprake gebracht. Het is anders zoo moeielijk niet, uit het verband den aard van dat teeken te leeren kennen. Nl. het opwerpen van een beveiliging door middel van wal, muur of vesting, gelijk Kaïn dan ook, terstond na de geboorte van zijn Henoch, de stad bouwt met den naam van dien eerstgeborene. Waarom wordt ook niet tot nader verstand van het gansche verhaal van den broedermoord, van Kaïns bezwaar tegen de hem opgelegde straf, zijn verbanning uit Eden, aangeduid, dat Kaïn niet een enkel persoon uitmaakt, maar een oude menschenstam, die Oostwaarts is getogen, zich door roofzucht en bloeddorst kenmerkte, en, als boven andere stammen kunstrijk, tenten, muziekinstrumenten en de bewerking van het ijzer uitvond? en die overigens weinig of niet bekend was aan den schrijver, zoodat hij dezelfde namen ongeveer in zijn genealogie opnoemt, als de Elohist vermeldt in die van Adam's (eigenlijk) eerstgeboren zoon Seth(*). Wordt het volk der Chineezen, het oudste kunstvolk met zijn vestingwerken, herdersleven, muziekinstrumenten en metalen wapenen, onder Kaïn wel door den schrijver bedoeld - zoo zou deze aanduiding meer licht verspreiden voor den lezer van dit vreemde verhaal van den broedermoorder en zijn bloeddorstigen stam. Wat Dr. Oort bl. 64 zegt: dat de schrijver van het paradijsverhaal den natuurstand, d.i. den toestand van onkunde en daarmee gepaard gaande onschuld voor den door God gewilden staat der menschen hield, en hun streven naar hooger

(*) Want Kaïn is Enoch's zoon, en dus de vierde of achterkleinzoon van Adam.

voor een gevolg van zonde verklaarde, is weder miskenning voor den hoofdinhoud; nl. dat alleen de overtreding van het Godsgebod de oorzaak was van Gods oordeel over hen gehouden en van hun verbanning uit den hof.

Na het hoofddenkbeeld van het verhaal worden de bijzonderheden er van gadegeslagen. ‘Seth kan evenmin de geschonken beteekenen, als Kaïn de verkregene. De namen Abel en Nod daarentegen zijn evenals Adam, Eva en Eden zuiver Hebreeuwsche namen, en waarschijnlijk door den schrijver zelven bedacht.’ Zou dit juist zijn? - ‘Maar wat de vertaling betreft van vreemde namen, hun òf uit oude tijden, òf uit het buitenland overgeleverd, daarin waren de Israëlieten geen meesters. Al de vertolkingen, die onder anderen in het boek Genesis in grooten getale voorkomen, hebben alleen deze waarde, dat zij ons leeren, wat de schrijvers bij die namen gedacht hebben.’ Toch zullen zij ons nog wel iets anders kunnen leeren, nl. welke beteekenis de Israëlieten er in het algemeen aan hebben gehecht. Is het zoo duidelijk, dat de schrijver die namen eenvoudig als namen van *menschen* beschouwt, gewis niet. Wel is duidelijk, dat hij die namen als zoodanig behandelt, maar als Oosterling vatte hij zelf ook die namen gewis op als uitdrukking van *collective eenheden*, als stamvaders-namen, als namen van den stam zelve, gelijk in menige proeve zou kunnen aangetoond worden. Onjuist is ook, wat op bl. 68 gezegd wordt: ‘waarom was het noodig, dat onder de Kaïniten een moord zevenvoudig gewroken werd? Het antwoord dat de schrijver hierop gaf, is zeer klaar. In het land der Kaïnieten, het land der omzwerving, woonde Jahwe niet. Kaïn was aan zijn oog onttrokken.’ Dit zegt Kaïn zelf wel, in zijn angst en bedenking, dat bij Eden zal moeten verlaten, maar de schrijver zegt het niet, hij laat dat door Kaïn zeggen, en uit dat zeggen van den beangsten moordenaar volgt niet, dat de schrijver zich Jahwe als alleen in Eden wonend zou hebben gedacht. Verder wordt beweerd, dat de schrijver van meening schijnt geweest te zijn, dat eenvoud van levenswijze meest bij de dorpsbewoners te vinden was, want èn het rondzwervend leven der herderstammen èn het bouwen van steden rangschikt hij onder hetgeen de verbannenen van Eden, de afstammelingen van den broedermoorder in zwang gebracht hebben. Hij was dus zeker een stedeling, want wie het platteland kent, weet wel, dat daar de zedelijkheid evenveel te wenschen overlaat als in de steden.

Is Kaïn's geslachtslijst eigenlijk de overgewerkte geslachtslijst van Adam Set, gelijk de Jahvist die wijzigde met het oog op den broedermoorder, - zoo schijnt hij berichten te hebben gehad van de oudste cultuur-ontwikkeling van Oostersche stammen, die hij in zijn bewerking van de geslachtslijst, meenende, dat deze de genealogie alleen van Kaïn was, heeft opgenomen, zonder dat hij daarom het rondzwervend leven der herderstammen en het bouwen van steden behoeft aan te zien, als alleen door de afstammelingen van den broeder-

moorder in zwang gebracht. Immers dezelfde treurige beschouwing van het menschelijke leven is aan de geslachtslijst Adam-Set eigen. De Lamech van den Elohist zegt bij het benoemen van zijn zoon Noach: deze zal ons verlichten over ons werk en over den arbeid onzer handen, op de aarde, die Jah vervloekt heeft. Zoo beschouwde dus ook de Elohist de stamvaders Adam-Set als zondig en ongelukkig, in hun ontwikkeling, en komt hij dus in zijn beschouwing van Seth's geslacht met de beschouwing van Kaïns nakomelingschap door den Jahvist vrij wel overeen. Eigenaardig is het, dat in beide genealogiën Lamech telkens het woord voert en uitdrukt, hoe treurig het menschenlot geworden is. De Kaïnitische Lamech roemt *op zijn zonen*, als zijn wrekers, de Sethitische Lamech evenzeer *op zijn zoon*, als zijn rustverschaffer; als van wien (met zijn 3 zonen) een beter menschengeslacht zou opstaan en een nieuw leven zou aanbreken. Dr. Oort vervolgt: de schrijver van het verhaal over de Kaïnieten dwaalt dan zeer, wanneer hij den maatschappelijken vooruitgang brandmerkt als een bron van achteruitgang in zedelijkheid. Zij, die de eerste uitvindingen onder de Goden rangschikten, waren dichter bij de waarheid dan hij. Brandmerkt hij werkelijk den maatschappelijken vooruitgang als een bron van achteruitgang in zedelijkheid? Hij deelt slechts mede, dat Kaïn het stadsleven uitvond, en dus zevenvoudig zich wreken kon, dat Lamech door de uitvinding (door zijn zonen) van tenten, muziek en wapenen zich beroemen mocht: zich zeventig zevenmaal te kunnen wreken, - met andere woorden, dat met de uitvinding en ontwikkeling van kunsten en wetenschappen (hoe primitief dan ook) het menschdom in verdediging en aanvalmiddelen is vooruitgegaan(*). Dat hij dien vooruitgang echter als achteruitgang in zedelijkheid brandmerkt, moet eerst tusschen de regels in door Dr. Oort gelezen worden. Met de ontwikkeling van het maatschappelijk leven ontwikkelt zich als van zelve ook het geluk en het ongeluk der menschen, beide naarmate zij van die maatschappelijke ontwikkeling ten goede of ten kwade gebruik of misbruik maken. Terwijl Kaïn zich verdedigt, door zware bloedwraak te nemen over elken moord, die hem in zijn stam treft, neemt Lamech reeds wraak, en nog vreeselijker dan Kaïn, over een zeer geringe beleediging, wijl hem door de uitvinding van metalen wapenen daartoe de gelegenheid was verschaft. De schrijver denkt zich de ontwikkeling van het kwaad onder de Kaïnieten als tred houdende met de ontwikkeling van de macht tot beveiliging en het vermogen tot moorden, zonder dat hij daardoor nog den maatschappelijken vooruitgang zelven brandmerkt als achteruitgang in zedelijkheid. Stamvader Kaïn is geen minder moordenaar dan achterkleinzoon Lamech: de eerste is reeds broedermoorder in volle werkelijkheid, de tweede roemt slechts in zijn vermogen, zich op de vreeselijkste wijze te kunnen

(*) Het stadsleven, wil hij zeggen, beveiligt zevenmalen, het voeren van wapenen zeventig zeven malen.

wreken. In zulke verhalen mag men niet te veel uit enkele trekken met voorbijzien van den hoofdinhoud afleiden. Als Dr. Oort zegt, dat zoowel het leven in steden als in tenten onzen schrijver tegenstaat, dat hij de uitvinding van het ijzersmeden vloekt, wijl de krijgsman door het bezit van een zwaard overmoedig wordt, en een menschenleven niet hoog acht, dat muziek hem iets onheiligs is, wijl ook drinkgelagen door haar worden opgeluisterd, dan vergeet hij, dat al die medegedeelde trekken uit het ontwikkelingsleven der Kaïniten door den schrijver vermeld worden wel alleen omdat zij ter zijner kennis gekomen waren uit berichten aangaande die Oostersche stammen, waaruit hij ze had leeren kennen als kunstrijk en bloeddorstig. Zij waren niet bloeddorstig, omdat zij kunstrijk waren, - maar zij maakten van hun kunst, die op zich zelve niet gebrandmerkt wordt, een heilloos, een zeer egoistisch gebruik. Dat het leven in tenten en in steden den schrijver tegenstaat, is dus willekeurige opvatting. Wel is dat een latere, den Grieken en Romeinen (den dichters) eigen beschouwing, maar hoofdzakelijk, wijl zij den ouden tijd onder Saturnus als de gouden eeuw van het menschdom wilden verheerlijken, in vergelijking van den ijzeren tijd, waarin zij zelve leefden. Gaarne geven wij echter toe, dat door deze trekken gezamenlijk genomen de ontwikkeling van het kwaad bij het oudste broedermoordend menschdom geschetst wordt, en het verhaal van den Zondvloed voorbereid, die een einde moest maken aan zulk een gruwelijk geslacht van zondaren.

Het verhaal van den zondvloed, zegt Dr. Oort, heeft velen reeds vrij wat hoofdbrekens gekost. Immers, indien men oordeelt, dat alle bijbelsche verhalen geschiedenis bevatten, zijn er nog al zwarigheden verbonden aan de voorstelling van die ark, waarin alle dieren, viervoetige, kruipende en gevleugelde nagenoeg een jaar lang in het leven gehouden zijn, terwijl men zich ook moeielijk een denkbeeld maken kan van een vloed, die tot vijftien el boven de hoogste bergtoppen rees, zelfs al onderstelt men, wat de bedoeling des schrijvers niet is, dat de overstrooming slechts het toenmaals bewoonde land heeft bedekt. Sommige menschen hebben zich in deze zaak ontzaggelijk veel moeite gegeven. Een geleerde heeft uitgerekend, hoeveel ruimte er in de ark was en van hoeveel diersoorten er in die ruimte een jaar met het noodige voedsel kon geborgen worden. Een Mennoniet in Hoorn heeft zelfs in het jaar 1609 een schip gebouwd naar het model van de ark en bevonden, dat zulk een vaartuig bijzonder veel draagkracht had. Zij die de wegen insloegen, om de historische geloofwaardigheid van dit verhaal over den zondvloed te handhaven, deden vergeefsche moeite. Immers zij lieten de grootste zwarigheden onopgelost. Hoe is het toch denkbaar, dat Noach in 7 dagen al die dieren met het noodige voedsel bijeen gekregen heeft? De eene schrijver zegt: dat Noach van alle diersoorten een paar in de ark moest brengen, de andere schrijver laat Noach van de reine 7 paar nemen.

Dr. Oort beantwoordt de vraag niet, wat er van dit verhaal historisch is en zegt, dat het niet onwaarschijnlijk is, dat aan al de zondvloedsagen een mythe ten grondslag ligt, waarin de in den winter als ontaarde natuur door de overstrooming van een rivier in het voorjaar bedolven en tijdelijk gedood wordt, maar daarna tot een nieuw leven ontwaakt. Althans de vloed begint in het midden der tweede maand, dat is in het voorjaar, want het jaar begon volgens de berekening der Israëlieten half Maart en dus juist op den geworen tijd der overstroomingen, en van het begin van den vloed tot den dag, waarop Noach de ark verlaat, verloopt juist een jaar, ook verplaatsen de meeste zondvloedverhalen ons in landen, waar de rivieren jaarlijks buiten hare oevers treden.

Hoe juist deze opmerkingen zijn, blijft het nog de vraag, of de schrijver in het voorjaar het begin van den vloed zal gesteld hebben. De Israëlieten hadden een theocratisch jaar met den Nisan beginnende, maar ook een natuurlijk of oekonomisch jaar, dat met den herfst aanving. Het in Tisri of half September tot half October gevierde loofhuttenfeest viel in het einde van het natuurlijk landbouw-jaar. Met de maand Marchesvan begon het oude nieuwe jaar, dat van winter tot winter gerekend werd. De natuur sterft in den winter, de aarde ligt ledig en verwoest, de rivieren treden, gezwollen door den regen en de sneeuw der bergen, buiten hare oevers. Dan werd de verstommelde Osiris te Egypte in zijn kast geborgen, of in zijn doodkist, en dreef hij op de baren, totdat hij eindelijk weder uit die ark in verjeugdigd leven te voorschijn trad. De afmetingen van de ark van Noach geven juist de gedaante van zulk een reusachtige sarkofaag. Daar echter het verhaal of de mythe van den zondvloed bij zooveel verschillende volken gevonden wordt, bij de Indiërs, Frygiërs, Israëlieten, Grieken, enz. schijnt aan deze mythe de herinnering ten grondslag te leggen van zeer groote overstroomingen, die het alleroudste menschdom geteisterd hebben, aan welke vloeden telkens slechts weinigen ontkwamen, die dan natuurlijk weder de stamvaders werden van volgende menschengeslachten. Die verschillende vloeden zijn geïndividualiseerd (want *individualisering* is een hoofdstreven van alle mythen) in *één grooten* zondvloed, de daarbij gebruikte vaartuigen in een groot vaartuig, en de ontkomenen in een bijzonder geslacht van stamvaders. Zoo ontstond de zondvloedmythe; en ieder volk gaf er een nationale wijziging aan. De Indiër laat zijne ark rusten op den Himalaya. Xixutrus landt op een berg in Armenië, Deukaleon en Pyrrha op den Parnassos. De geredden brengen telkens offers, want zij zijn juist de vromen, en dus ook dankbaar voor hunne redding.

Dr. Oort vervolgt bl. 88: in welke bijzondere beschouwingswijzen de beide berichtgevers, wier werk in het verhaal van den zondvloed dooreengemengd is, ook van elkander afwijken, de hoofdgedachte is dezelfde: God heeft door een watervloed de zonden der wereld gestraft.

Hierover moeten wij uitvoeriger spreken, omdat wij het geheele oude verbond door het denkbeeld zullen aantreffen, dat God door rampen, die niet het natuurlijk gevolg der zonden zijn, maar daaraan slechts naar zijn welbehagen als strafmiddelen vastgeknoopt worden, de menschen doet boeten voor hunne ongerechtigheid. Eens voor goed moeten wij het daarom nu als bijgeloof kenschetsen. Hoe schadelijk dit bijgeloof voor echte godsvrucht en zuivere zedelijkheid is, zullen wij dan later meermalen gelegenheid hebben op te merken - en nu laat Dr. Oort een beschouwing volgen aangaande den oorsprong van dat bijgeloof, en eindigt die schets met te zeggen: het hoofddenkbeeld van het verhaal aangaande den zondvloed is dus verkeerd, en de legende zelve kan daarom niet hoog bij ons aangeschreven staan. Toch is zij een sterk sprekend beeld van hetgeen God, de almachtige heerscher, gedurig verricht. Geheele werelden doet hij ondergaan. Waar is de Egyptische maatschappij? Vergaan. Eens waren Babel en Ninevé middelpunten van werelden - nu worden hare overblijfselen met moeite opgegraven. - Waar is de oude wereld van Rome en Griekenland? - zij is voorbijgegaan. Zoo zien wij nog middelpunten van het leven des menschdoms als door een zondvloed uitgewischt worden. Waarom dat? - omdat God er niet in gedachtenis gehouden werd? Den ondergang dier werelden aan hare zonden toe te schrijven, gaat niet aan. - Maar het heeft er iets van, alsof God zijn werk telkens weer overdoet. Hij bouwt op en werpt dan weer omver, om op de puinhoopen van het oude een nieuwe wereld te stichten - er gaat een gestreng oordeel, een gericht Gods over de wereld. - De meeste menschen denken hierom niet veel. Zij dartelen voort, etende en drinkende, huwende en ten huwelijk uitgevende, tot op den dag toe, waarop het einde den last draagt. Zij roepen door hun gedrag: het zal onzen tijd wel uithouden. Na ons komt de zondvloed, totdat de zondvloed werkelijk komt. Slechts weinigen gelooven in het Godsgericht, en terwijl de wereld rondom hen elk gevaar ontveinst, en er niets van bespeurt, zien zij het naderen, enz.

Ofschoon nu die opvatting van natuurlijke rampen als Godsgerichten een oud bijgeloof is, en terecht als zoodanig gekenmerkt mag worden, mogen wij hier toch niet voorbijzien het godsdienstige oogpunt, waaruit de bijbelsche schrijvers telkens die natuurlijke rampen in verbindtenis brengen met hun geloof in Gods leiding en besturing van alle dingen. Zij vatten die natuurlijke rampen op telkens in verband met de zonde, waaraan de menschen, waaraan vooral bijzondere geslachten zich schuldig maken. Aan deze opvatting, die gewis licht tot bijgeloof aanleiding geeft, ligt het geloof ten gronde, dat God, als de heilige Schepper en Bestuurder der wereld alle dingen, ook de natuurlijke rampen dienstbaar maakt tot vorming, opvoeding en heiliging der menschen. In dat oude bijgeloof ligt de kiem van een beter geloof verborgen. De godsdienstige mensch maakt gevolgtrekkingen,

vaak zeer willekeurig, maar vooral met een parenetisch doel. Bij de profeten worden de rampen, die het volk treffen, telkens in verband gebracht met de volkszonden. Op gelijke wijze sprak ook Jezus: meent gij, dat die Galileërs, die door Pilatus zijn omgebracht, of de verpletterden door Siloams toren zondaren waren boven andere menschen? Neen, zeg ik u, maar indien gij u niet bekeert, zult gij desgelijks vergaan. - Dr. Oort spreekt hier alleen van bijgeloof, dat de zondvloed opvat als straf der zonde. Zijn beschouwing echter van dat bijgeloof is onvolledig, wijl hij daarin de diepere kiem van het godsdienstig gevoel en algemeen zondebewustzijn voorbijgaat.

In hoofdstuk 7: Gods verbond met Noach wordt de boog Gods het teeken des verbonds genoemd. Doch dat wil niet zeggen, een geruststelling voor de menschen. Daartoe diende volgens de Israëlieten de regenboog evenmin als het teeken waarvan Jahwe tot Kaïn sprak. Gelijk dit laatste een waarschuwing was voor ieder, die tegen Kaïn of de Kaïniten de hand zou opheffen, zoo was de regenboog een herinnering voor God. Hoe kinderlijk zijn de voorstellingen toch, die de menschen zich oudtijds van hem vormden, alsof de godheid noodig had, dat haar geheugen opgescherpt werd.

Is deze voorstelling weder juist? evenmin als het *teeken aan Kaïn* een waarschuwing was voor Kaïns belagers, evenmin was de boog een teeken ter herinnering voor God. God stelde aan Kaïn, d.w.z. ten behoeve, ten gunste van, in betrekking van Kaïn een teeken Gen. 4:15, dus dat teeken werd niet zoozeer voor anderen, als wel voor Kaïn gegeven, hem tot geruststelling en beveiliging. Evenzoo stelt God het teeken van den regenboog ten behoeve van hen, die het zullen zien, en zich dan herinneren, dat God aan Noach daarbij de belofte gegeven heeft, geen zoo grooten vloed weder te willen brengen over de aarde, wijl hij telkens als dat door hem gestelde teeken in de wolken zou verschijnen, hij zich dan, het ziende, zich ook aan zijn belofte zou herinneren. Daarbij wordt niet gezegd, dat God dat teeken noodig had, maar de kinderlijke menschheid wordt daarbij gewezen op Gods eigen belofte tot geruststelling. Het was dus een teeken voor de menschen, dat God zich zijn verbond herinnerde, telkens, wanneer zij dat teeken zagen.

Wij vinden het jammer, dat de volkentafel Gen. 10, bijna geheel voorbijgegaan wordt. Behalve de pericope 10: 8-12, die over Nimrod handelt, wordt er weinig van medegedeeld. Echter is die volkentafel of dat overzicht van de Jafetiten, Chamiten en Semiten, d.i. van de hoofdvolken van Europa, Noord-Afrika en West-Azië in den oudsten tijd een allerbelangrijkst document van de aardrijks- of volkenen stammenkennis, die men in oud-Israël bezat. Waarom dit document niet in korte trekken medegedeeld en verklaard? Boeiend was het voor jonge lieden geweest, met die volkentabel te vergelijken, wat zij bij andere oude schrijvers onder de Grieken en Romeinen dienaangaande vinden. Bijbelkennis is toch het doel van dezen bijbel ook!

De figuur van den ouden Nimrod, als geweldig jager voor Jahs aangezicht, wordt wel een weinig geflatteerd. Hij heet een jager, wien Jahwe gadesloeg, d.i. die door zijn beschikking als geweldig strijder en wegbereider voor beschaving en ontwikkeling der landen, waarover hij heerschte, optrad.

In het hoofdstuk over de *verhuizing der Terachieten* wordt er nu iets aangaande de volkslijst, Gen. 10 gezegd, o.a. dat wij in de namen, die dit register geeft, geen aanduidingen van menschen moeten zoeken, is ontegenzeggelijk. Het zijn namen van volken of stammen. Zoo komt hier o.a. de naam Kanaän voor, die 'Nederland' beteekent, en dus de benaming van een gewest, niet van een mensch is. Ook geeft ons dit register geen wetenschappelijk juiste indeeling der volken, wat reeds hieruit blijkt, dat de steller een paar stammen tweemaal vermeldt, en wel op zeer onderscheiden plaatsen van den geslachtsboom. Naar welken regel de schrijver de hem bekende natiën en stammen gerangschikt heeft, is uit zijn werk niet met zekerheid op te maken. Sommigen denken, dat hij het deed naar de kleur der volken, anderen naar hun woonplaats, zoodat de Chamieten de bevolking der heete gewesten, de Jafetieten de noordelijk wonende natiën zouden zijn en de Semieten die welke zich tusschen hen beiden ophielden. Maar de vermelding der Kanaänieten onder de kinderen van Cham weerspreekt al die gissingen. Immers deze vroegere bewoners van het Israëlietische land, wier nakomelingen nog te midden hunner overwinnaars leefden, waren zeer nauw met hen verwant, en dat zij niet onder de kinderen van Sem, maar onder die van Cham worden gerangschikt, schijnt te bewijzen, dat liefde en haat bij het opmaken der lijst ook een stem hebben gehad. - Dr. Oort vergist zich echter hier. Dat Kanaän onder de Chamiten werd geplaatst, had zijne gewichtige reden in de afkomst en vermenging dier oude bevolking, die zooals het schijnt gedeeltelijk ook van Egyptischen of zuidelijken oorsprong is geweest, evenzeer als de Hebreën toen zij uit Egypte kwamen, geen zuivere Hebreën meer waren, maar ook zonen van Cham in hun midden hadden, en misschien wel Chamitische stammen.

Dit verschijnsel, dat verschillende stamvaders gelijke of dezelfde zonen hebben komt ook elders voor. Ruben en Simeon, Ruben en Juda, Simeon en Juda, Efraim en Benjamin hebben elk zonen van denzelfden naam, m.a.w. een verdeelde volksstam sluit zich aan twee andere stammen, de ééne stam gaat gedeeltelijk over in een anderen. De stam voert echter alsdan den naam van het hoofdbestanddeel, of van het heerschend gedeelte, waaruit hij nevens andere bestanddeelen is saamgesteld.

Wij vinden het jammer, dat juist deze volkenlijst zoo oppervlakkig wordt behandeld, 't is de oudste Israëlietische wereldkaart, die wij kennen, en te vergelijken met die van Homerus in de Ilias, en van Herodotus in zijn Zanggodinnen. Een beknopte en zooveel mogelijk juiste verklaring van de verschillende volksnamen mocht te minder ont-

breken, wijl het boek Genesis geheel niet verstaan kan worden, indien men geen verklaring zoekt te geven juist van den oorsprong en de betrekking der volken en stammen, die het doel is van het geschrift, om Israëls afkomst en bestemming in het licht te plaatsen. Werkelijk bevat Genesis niets dan stammen-oorsprong en afleiding, als de leidende gedachte van het boek.

Iets over de aartsvaders in het algemeen volgens Gen. 12-50 wordt in het elfde hoofdstuk gegeven.

Ook deze beschouwing is niet breed en diep genoeg opgevat. Reeds in het begin wordt de lezer gewaarschuwd, om aan de historische waarde dier verhalen niet te veel te hechten. De aard der tafereelen wordt gezegd, die wij zullen gadeslaan, zal ons dadelijk toonen, dat vele trekken er van verdicht zijn. Immers, dat verhalen, waarin een godheid met de menschen omgaat, en gesprekken houdt, ja zelfs eet in hun tent, ons geen nauwkeurig verslag geven van dat, wat gebeurd is, behoeft geen betoog. Doch al kunnen wij dus aan de berichten over de aartsvaders geen volstrekte geloofwaardigheid toekennen, het zou echter kunnen zijn, dat zij een historischen grondslag hadden en dat er werkelijk menschen geleefd hebben, Abram, Izak, Jakob enz. genoemd, wier lotgevallen ons hier opgesierd en overdreven, maar toch in de hoofdtrekken juist medegedeeld worden. Wanneer wij echter de verhalen nauwkeurig gadeslaan en met elkaar vergelijken dan bespeuren wij, dat dit het geval niet is, en dat de namen der aartsvaders op dezelfde wijs moeten verklaard worden als Arpharsad, Heber, Peleg, enz. Er worden nl. niet zoozeer menschen mee aangeduid als wel volkengroepen en enkele stammen. Abram b.v. is de vertegenwoordiger van een groot deel der Terachieten, Lot van de Moabieten en Amonieten, wier stamvader hij heet, Ismaël van eenige stammen der Arabieren, Izak van Israël en Edom samen, Jakob van de Israëlieten alleen, terwijl zijn twaalf zonen de stammen van dit volk voorstellen.

Dat deze voorstelling van de aartsvaders als stammen, van elkander afgeleid, ontsproten en met andere stammen vermengd, de juiste is, wordt nu in eenige voorbeelden uit de verhalen aangaande Abraham, Ezau en Jakob aangetoond. Dat deze voorstelling van een stam of volk als een mensch oudtijds zeer gewoon was, wordt vervolgens aangewezen uit de gelijke voorstelling van de Grieksche stammen onder de namen van Dorus en Eolus, de zonen, en van Acheus en Jon, de kleinzonen van Deukalion en Pyrrha, en van de Batavieren en Friezen, als zonen van Bato en Friso. Nu rijst de vraag: hebben wij in de verhalen over de aartsvaders werkelijk de oude geschiedenis der Israëlietische en andere aan hen verwante stammen? Antwoord: het kan zijn, dat in sommige verhalen historische overleveringen uit den vóor-Mozaïschen tijd bewaard zijn, b.v. Jozef's verkooping door zijn broeders en verheffing tot vorst in Egypte, als aanleiding van Jakob's verhuizing naar dit land; - maar zeker is het niet, zelfs niet waar-

schijnlijk. Ten slotte de vraag: indien dan de inhoud dier verhalen, als stamgeschiedenis opgevat, ons verplaatst in latere tijden, vanwaar dan de namen Abram, Izak, Jakob, Ruben, Jozef enz.? Hier tasten wij bijna geheel in het duister.

Tot nog toe kunnen wij in het algemeen instemmen met deze ontwikkeling. Veel minder hechten wij ons zegel aan hetgeen nu over de wording van zulke legenden uit den overouden tijd gezegd wordt. Eenige drijfveeren, zegt Dr. Oort, der opstellers kunnen toch door ons nagespoord, begrepen en gewaardeerd worden.

Tot op Mozes' tijd heerschte groote verscheidenheid en willekeur in zake van godsdienst. Ieder stam, geslacht, huisgezin, mensch had zijn God. Op sommige plaatsen in Kanaän waren oude eerediensten gevestigd. Zulke heilige plaatsen waren middelpunten van het volksleven in een bepaald gewest. Betseba aan de zuidgrens van Kanaän, Hebron in het midden van Juda's stam, Sichem en Bethel voor Benjamin, Efraim en Manasse, Baal Gad voor de Gaditen in het Noorden, Bethsemes weder in het Noord-westen van Juda. Nu kwam in David's tijd de volkseenheid tot stand, sinds ging de erkenning der stammenverwantschap nooit weer verloren. Beide deelen des volks heetten het volk van Jahwe, in beide kreeg de Mozaïsche partij steeds grooter invloed. Zij haatte natuurlijk die oude, plaatselijke eeredienſten, omdat deze afbreuk deden aan de vereering van Jahwe. Gaarne wilde zij dus die heilige boomen en steenen wegnemen, en die afgodische namen uitwisschen. Maar dat ging niet gemakkelijk, omdat het volk er sterk aan gehecht was. De ijverige voorstanders der vereering van Jahwe zagen dus geen kans, die eeuwenoude godsdienstgebruiken in eens af te schaffen. Wat hebben zij toen gedaan? Zij hebben getracht er een andere beteekenis aan te doen hechten, en - als ik mij zoo eens mag uitdrukken - een rechtzinnige kleur aan te geven. De benamingen van onderscheidene stammen en landstreken *werden* menschen, die met elkaar in verband werden gebracht. Abraham, de aartsvader van Hebron, Izak, die van Berseba, en Jakob, die van Bethel, werden grootvader, vader en zoon. De gezalfde steen te Bethel, de gewijde eikenbosschen van Mamre (bij Hebron), de heilige eik bij Sichem, de put van Berseba, werden gaandeweg allen tot gedenkteekenen van het leven dier aartsvaders gemaakt. Daar hadden zij hun tenten opgeslagen, die boomen hadden zij geplant, die putten gegraven, die steenen ter herinnering of als altaren opgericht. Op deze manier werden die oude namen en voorwerpen niet slechts onschadelijk gemaakt, maar zelfs nuttiger voor de zuiverder godsvereering, omdat de aartsvaders als gunstelingen van Jahwe en als zijn trouwe aanbidders werden voorgesteld, en de heilige plaatsen de schouwtooneelen werden der openbaringen van dien god Israëls.

Wij hebben de geheele voorstelling met eenige bekorting medegedeeld, om den lezer de opvatting der patriarchale geschiedenis door

Dr. Oort wèl te doen kennen. Dat echter deze voorstelling van het ontstaan dier verhalen, van de wording van zulke legenden, niet geheel juist is volgens een recht verstand der Israeliotische oudheid zullen wij thans aantoonen. Aan de willekeur van latere opvatting ruimt Dr. Oort veel te veel plaats in. De formatie van legenden is niet zoo opzettelijk, zoo later bedacht, en zoo met een bepaald doel ontworpen als hij het zich voorstelt. De legenden dienen meest alle als een kleed, dat bont en veelkleurig als van zelf zich ontwikkelt uit den volksgeest en zich vasthecht aan het geraamte der aloude herinneringen, aan de oude stamgeschiedenis. Die stamgeschiedenis wordt niet de geschiedenis van een mensch - de aartsvader blijft ook later in de opvatting telkens nog altijd stam of stamrepresentant.

Men dacht zich de stammen in hare afkomst als stamvaders, die de typen waren van hun stam in godsdienst en moraliteit, zooals deze zich later had ontwikkeld en zooals zij zich betoonde tijdens die overleveringen te schrift werden gesteld.

Als de Israëliet zijn volksgeschiedenis, zoover die in de herinnering leefde, overpeinsde, bracht hij zich te binnen, dat zijn volk een loot was van den grooten stam, die eens op verschillende maar overoude tijden van Ur der Chaldeën was uitgegaan naar het Westen. Die groote stam der Ibrim of Hebreën had dezen naam aangenomen of ontvangen, wijl zij over den Eufraat, de groote rivier, getogen kwamen, of wijl zij gedurig verhuisden. Zij brachten een ware volksverhuizing aan, waar zij kwamen. Al de latere volken in Kanaän's gebied en omtrek stamden van deze Ibrim af, wier naam in den mond der vroegere bewoners dier gewesten misschien als een scheldnaam gold, die de stammen, die hem ontvangen hadden, gaarne met een anderen verwisselden. Zij waren alle Bene Ibrim, en dus was deze Ibrim als *collectieve naam* gedacht hun aller stamvader, de groote, heerlijke stamvader, de later als zoodanig verheerlijkte Abram, die daarom ook een nieuwen naam ontving door wijziging van den uitgang en van een enkele letter, de Abraham, de hoogverheven Vader, de Vader der volken, groot en voorbeeldig in geloof en zedelijkheid, want hij drukte den oorspronkelijken toestand, de gouden eeuw hunner geschiedenis uit.

Deze Hebreërstam was toen hij uit Haran optrok reeds gescheiden en gedeeld. Hij nam gedeeltelijk Kanaän in en de omgelegen landen. Spoedig deelde hij zich opnieuw in de eigenlijke Ibrim, en de het nomadenleven vaarwel zeggende stam Lot. Deze breidde zich uit tot twee onvermengde volken, Moab en Ammon, terwijl de Hebreërstam zich verdeelde in 3 stammen, Ismaël, Izak, en de Kethurenen.

Weinig minder groot dan zijn vader was Ibrim's oudste zoon Ismaël, wijl uit hem talrijke volksstammen in Arabië ontsproten waren. Hij was de zoon van Ibri men Hagar, de Egyptische, wijl de Ismaëlieten uit de vermenging van de Hebreën met de Egyptiërs waren ontstaan.

Jonger dan Ismaël is Izak, de zoon van Ibrim en Sara, misschien

Seïr, het onvruchtbare gebergte ten Zuid-oosten van Kanaän, dat dien naam als landschap draagt. Izak is alleen door zijn verband met het latere volk Israël de door God boven Ismaël gezegende en wettige erfgenaam van Ibrim. Izak, de lachverwekker of lachaanbrenger, brengt in vereeniging met Rebekka (misschien de landstreek en bevolking rondom Rabba Ammons) die als van Hebreeuwschen oorsprong mede uit Haran gekomen is, twee volken voort, die de hoofdvolken van Kanaän werden, nl. Edom in het Zuid-oostelijk, Jakob in het Noordelijke Kanaän. Edom hield zich op Seïr, zijn moederland, gevestigd, Jakob moest dit verlaten, Jakob bleef nomade en moet daarom Edom ontvluchten en met achting en onderdanigheid hem bejegenen. Met nieuwe stammen verbonden en versterkt komt Jakob terug in het land zijner vaderen, zoodat men een twaalftal stammen in Jakob kon onderscheiden. Jakob vertegenwoordigt de Epigonen van Ibrim, hij is de Ahaf, de later gekomen stam, en hij ontvangt zijn uitbreiding door verbindtenis met stammen op den Libanon, (zoo het schijnt = Laban), uit Lea en Rachel, de zusters van Laban, die mede gedacht werd in Haran te hebben gewoond. Als langen tijd voortvluchtig, en als afhankelijke nomade is Jakob listig, en zoekt hij door bedrog het eerstgeboorterecht van Ezau en de overmacht op Laban te verkrijgen. Later in historisch verband met Israëls eigenlijk bekende geschiedenis gebracht, wordt hij, ofschoon hinkende van zijn strijd met God, de strijder Gods, en ontvangt hij den schooneren naam Israël.

Deze stamboom, deze genealogie, dit boek der oorsprongen van Israël's volk is het dorre geraamte, omhangen door het veelkleurig kleed der legende, die de volksgeschiedenis zocht uit te dossen met al die kleine naive trekken, gelijk het volksleven die oplevert. Sprekende, karakteristieke trekken maken de levenlooze schets der oude verdwenen tijden tot een bont en bekoorlijk levenstafereel, waarin de polsslag klopt van den lateren geest en het streven des volks. Al die trekken dienen te zamen, om de als stamvaders opgevatte volken naar hun aard en verschillend karakter te teekenen.

Van daar die teekening van Abraham en Sara, als onvruchtbaar door hoogen ouderdom, en toch de stam-vader en -moeder van een nageslacht, ontelbaar als de sterren aan den hemel en als de zandkorrels aan den oever der Middellandsche zee.

Vandaar de huiselijke twist tusschen Sara en Hagar; de wilde broederhaat tusschen Esau en Jakob, de kleingeestige veete tusschen Jakob en Laban, de telkens herhaalde strijd, die Jakob heeft te voeren, met Izak, met Esau, met Laban, met God en met zijn zonen, met al zijn verwanten en met zijn eigen huis.

Strijden moeten reeds Abraham en Izak, maar hun strijden eindigt telkens in vrede sluiten. Abraham verzoent zich met Farao, Izak met Abimelech, Jakob ook met Esau en Laban; - maar niet zoo vreedzaam eindigt de strijd, die de kinderen Jakob's voeren met vreem-

den en onderling. Simeon en Levi treffen Sichem en Hemor met de scherpte des zwaards, terwijl Abraham nog wandelt in de poort der zonen Chets, en Izak een verbond sluit met den Vorst der Filistijnen. Al de broeders verkoopen Jozef naar Egypte, want zij haten hem eendrachtig. Deze trekken moeten dienen, om het verval der tijden te schetsen, hoe nader men komt tot Israëls eigenlijk-historischen tijd, vóór men zich kende als één volk.

Als wij deze genealogie van Ibrim-Izak-Jakob-Israël overzien, vinden wij, dat het verschijnsel zich gedurig herhaalt, dat de jongere stam telkenmale het eerstgeboorterecht verkrijgt over een ouderen stam. Israël's volksdichters en geschiedschrijvers spraken daarin hun nationaal zelfgevoel uit, als boven andere verwante volken begiftigd te zijn met de theocratie, met een betere godskennis. Israël steekt andere volken de loef af in godsdienstig opzicht, en dus ook in 's hemels gunst. Israël is het uitverkoren volk van Jah! - Izak de jongere behaalt den prijs boven Ismaël, dien ouderen zoon der Hebreën. Ismaël heet nog wel de eerstgeboren, maar uit de slavin. Jakob, Izaks jongere zoon, en toch even oud als zijn broeder, ontfutselt de eerstgeboorte aan Esau, die de oudste heet, wijl hij zich vroeger vaste woonplaatsen verwierf en zich vermengde met de aloude Kananieten, uit wier land Jakob vluchten moest. Jakob keert terug uit het Noordoosten, gesterkt door een aantal stammen van den Libanon en Haran, die zich aan hem hebben aangesloten, en die daarom Jakob's zonen heeten. Onder die stammen is Rouben = Roubel, de oudste, want hij vestigt zich na de bevrijding van het Egyptische juk het eerst in Gilead, dat tot Kanaän gerekend werd, al ligt het dan ook aan de overzijde van den Jordaan. Die vestiging wordt hem door de overige stammen misgund, het is een aan dezen vader Jakob zelven gepleegd onrecht. Daarom heet hij de rechten van zijn vader te hebben ingenomen. Juda is een jonger stam dan Ruben, wijl hij zich na Ruben in Kanaän heeft gevestigd, maar nu wordt hij als de sterkere, in plaats van Ruben, Jakob's eerstgeboren. Jozef (een dubbele stam) is met Benjamin Jakob's jongste geslacht, dat zich het laatst in Kanaän vestigt, en dat misschien door de oudere stammen verraderlijk behandeld en als slaaf verkocht werd. Door zijn trouw en deugd komt Jozef in Egypte tot eere en macht, en troont hij de overige stammen mede derwaarts, trekt na Israël's bevrijding uit het slavenhuis van Egypte, onder aanvoering van Jozua het eerst midden-Kanaän in, en wordt zoo doende (Manasse en Efraim, weer de jongere machtiger dan de oudere) een hoofdstam in Israël.

Dat deze stammengeschiedenis, met eenen meestal uit latere dagen op haar overgedragen godsdienst, verborgen ligt in de personificaties van Abraham, Izak en Jakob ligt geheel in den geest der oude geschiedenis-opvatting.

Het historische element in deze voorstelling is alleen de parentatie

der volken en stammen, hunne genealogische verhouding, de onderlinge zeden, gebruiken, godsdiensten en familiebetrekking dier stammen. Men dacht zich de stammen-ontwikkeling naar den aard en geest der eeuw, waarin de legenden ontstonden. Die legenden strijden daarom wel eens met elkaar. Abraham wordt voorgesteld als gereed om een menschen- (kinder-)offer te brengen, en als een voorbeeld van geloof. Jakob als bedrieger en als man, held Gods. Moeielijk valt het te bepalen, in hoever deze legendeninkleeding aanspraak kan maken op een historischen inhoud, en dit te bepalen, blijft ook geheel buiten onzen gezichtskring. Die inkleeding in het legendengewaad, is nl. vaak hoogst willekeurig, grillig, eenzijdig nationaal en ideaal-poëtisch. Het is het veelszins uit den lateren volksgeest zich ontwikkelend drama der aloude volksoverleveringen, vrij een onbewuste schepping der Israëlietische volkspoësie in betrekking tot het voorgeslacht. Een genealogisch drama veel meer dan een getrouw geschiedverhaal, de godsdienst der latere ontwikkelingseeuw overgebracht in den kring der Patriarchen.

Dat daarin opgenomen zouden zijn feiten uit die latere dagen, uit den tijd lang na Kanaäns verovering, en dat deze dan samengesmolten zouden zijn met die oude legenden, laat zich niet geheel en al ontkennen. Echter zij men voorzichtig hier latere geschiedenis te zoeken.

Dit is vooral toepasselijk op de voorstelling van den godsdienst der aartsvaders. Hoe weinig zuiver de godsdienst der oude Hebreën (Israëlieten, Edomiten en Ismaëlieten) in die patriarchale tijden was, blijkt reeds uit de poging, om die aartsvaderlijke overleveringen in te kleeden als een afdaling in geloof, eendracht en trouw; als een gedurige degradatie en proces van verachtering. De gouden eeuw van Abraham gaat bij Izak over in de zilveren, en bij Jakob en zijn zonen tot de ijzeren.

Abraham (het nog onverdeelde Hebreërvolk) is een type van geloof en gehoorzaamheid. Hij volgt in alles de bevelen van zijn God. Izak erft de vaderlijke deugden, maar zonder Abraham's energie. De Epigoon Jakob vertegenwoordigt de werkelijkheid. Bedrog jegens broeder Esau, jegens vader Izak en zwager Laban ontsiert zijn leven en karakter, toch volgt hij zijn God en eert Hem, ja hij gedraagt zich eindelijk vorstelijk in zijn strijd met God. Zijn zonen daarentegen vertegenwoordigen reeds de eeuw van geweld en bloed. Simeon en Levi overvallen een vreedzame Kananietenstad en stam, samen maken zij zich zoo niet aan broedermoord schuldig, toch aan gruwzaam verraad jegens Jozef en aan jarenlange misleiding van hun vader. Jozef alleen is de waardige afstammeling, die getrouw blijft aan zijn God en zijn afkomst. Zoo komt hij in Egypte tot eer en macht, maar met en na hem geraakt gansch Jakob in Egypte's slavernij.

Dat deze voorstelling onhistorisch is en alleen idealistisch, dat hier het *aetas parentum*, *pejor avis*, *tulit nos nequiores,* wordt toegepast op de aloudheid, is volkomen duidelijk. Maar zoo fantaseerde het de volkslegende, die zich wel nog bewust was, hoe het Israël van Egypte

een afvallig geslacht was geweest en op het punt gestaan had, geheel Egyptisch te worden. Met de meest donkere kleuren werd dan ook de afgoderij, de afval en ongehoorzaamheid des volks in de woestijn geteekend. Het pas uit de slavernij verloste volk verkeert in gedurigen opstand tegen zijn God en zijn leidsman, tegen zijn verlosser en zijn wetgever. Deze voorstelling is weder een ideaal te noemen in omgekeerden zin, een ideaal van pessimiteit, in scherpe tegenstelling met zijn voorvaderen. Door die voorstelling van het volk als diep afgodisch moet nu al het licht vallen op Mozes, den ideaal-profeet en zijn wetgeving, die ideaal-profetie.

Dat deze voorstelling niet historisch is blijkt uit het vervolg, d.i. uit den aanvang der eigenlijke geschiedenis. Terstond na den termijn der 40 woestijnjaren treedt er een nieuw geslacht op, met hoogen heldengeest bezield, een geslacht, dat Josua en Jah gehoorzaam is, dat moed, kracht en volharding bezit. De werkelijkheid was geheel anders geweest. Israël had in den tijd van een groote eeuw, in Egypte verkeerend, zijn nomadennatuur ten deele afgelegd, en verkoos na de bevrijding uit Egypte het nomadenleven ook niet meer voort te zetten, maar zocht zich nu vaste woonplaatsen, en vond die door zijn opnieuw krachtig ontwaakt nationaliteitsgevoel, of *gevoel* van stammenverwantschap, in vertrouwen ook op den God, die hen door Mozes verlost had, en dien het als den God der vaderen had leeren kennen door Mozes.

Nadat Israël zich aanvankelijk in Kanaän gevestigd had protesteerde het beter volksgevoel al spoedig en gedurig tegen de diepe zedeloosheid der Kanaänieten, waartusschen zij leefden, te meer, naarmate het gros des volks, op lager zedelijken trap staande, zich zoo licht liet medeslepen. Van toen af ontwaakte de strijd tusschen de Jah- en de Baälimdienst. Die strijd duurde eeuwen, te langer, daar Israël, een halfbeschaafde nomadenstam, met andere stammen vermengd, overgaande tot het gevestigde landbouwleven, gedurig bukken moest voor de meer geciviliseerde en zedelooze Kananieten. In het beter gedeelte des volks ontwaakte toen met kracht de bewustheid van hunnen meer geestelijken godsdienst en zedelijke meerderheid, hoeveel aanrakingspunten er ook bleven tusschen hen en de Kanaäniten. Het rechterentijdvak is de eigenlijke ontwikkelingsperiode van den Jahdienst, totdat de profeten optraden, die zijne handhaving als hunne levenstaak beschouwden.

De wording zulker legenden, als de patriarchale geschiedvoorstelling, laat zich eerst uit dit later ontwikkelingstijdvak verklaren. Die legenden zijn niet *gemaakt*, maar als het ware *gegroeid* uit het volksbewustzijn, en daarvan dan de uitdrukking. Vooral drie elementen hebben daartoe saamgewerkt; Israël's betrekking tot de stammen, waarmede het in verband stond, was voortgesproten en saamgesteld, Israël's betrekking tot de overoude Jahvereering, en Israël's betrekking tot de van ouds bestaande heilige plaatsen, die men volgens latere voorstelling

opvatte als plaatsen, waar de God der vaderen zich had geopenbaard.

Dat de ijverige voorstanders der Jahwevereering, zooals Dr. Oort beweert, geen kans hebben gezien, om de eeuwenoude godsdienstgebruiken in eens af te schaffen, dat zij daarom getracht hebben er een andere beteekenis aan te doen hechten, er een rechtzinnige kleur aan te geven, en dat dientengevolge de benamingen van onderscheidene stammen en landstreken toen menschen *werden*, die met elkander in verband werden gebracht - deze voorstelling is niet geschiedkundig, maar misverstand van het karakter en de wording van legenden. Legenden zijn gewrochten van traditie, volkslegenden gewrochten van volkstraditie, die misschien eeuwen noodig hebben zich te vormen. Het volksbewustzijn weeft rondom oude namen het bonte, veelkleurige weefsel zijner fantasie en opvatting, elke eeuw vlecht aan het kleed nieuwe schitterende draden, totdat de aloude namen optreden als levende figuren, als personen met een geschiedenis, vol rijke trekken en diepzinnige betrekkingen. Eindelijk worden die legenden, die van vader tot zoon, van leeftijd tot leeftijd overgeërfd zijn, in schrift gebracht, en de kristallisatie ontvangt nu voor goed hare grenzen. Een duister tijdvak, zonder namen en zonder geschiedenis, scheidt gewoonlijk als een klove den mythischen van den eigenlijk historischen tijd. Zoo vormt Israël's verblijf in Egypte de klove, die den mythischen vóortijd van den historischen tijd als een vaste grens afscheidt. Eerst toen het volk zich in Kanaän had gevestigd, hechtte het zijn overleveringen en volksfantasiën vast aan allerlei in het oude nieuwe vaderland gevonden namen en plaatsen, en werd het zich allengskens bewust als één volk, als het geslacht der *Bené Ibrim Izak Jakob*, - als onderscheiden van de *Bené Ismaël*, *Edom* enz., als in oppositie met de godsdiensten van de *Bené Kanaan.* - Het oude, thans nieuwe vaderland werd het land, dat volgens de voorstelling aan de vaderen, vóór zij het veroverd hadden, *beloofd* land moest geweest zijn, die vaderen werden kortweg *Ibrim-Jakob* genoemd, de stammen Israël's werden in de voorstelling hunne zonen, het karakter en enkele overleveringen dier stammen hechtten zich aan de namen dier zonen, en zoo groeide allengskens de legende op tot een veelgetakten, prachtigen stamboom, waarvan Abraham de hoofdstam, Ismaël en de Arabieren zijtakken, Edom een nieuwe loot, Jakob-Israël eindelijk de kroon werd. De heilige plaatsen in Kanaän, in later tijd toegewijd aan de Jahdienst der Israëlieten werden heiligdommen, waarin men dacht, dat Jah zich ook reeds aan de patriarchen zou hebben geopenbaard. De patriarchen werden allengskens niet alleen bepaalde personen, individuen, maar dragers en uitdrukkingen van de geheele latere godsdienstige en zedelijke ontwikkeling des volks, zij werden de *voorbeelden*, de *toonbeelden* van het hoogste volksstreven, en werden eindelijk als zoodanig in geschrift vereeuwigd.

In betrekking van de wording der patriarchale legende heeft Ewald in zijn Geschiedenis van het volk Israël veel goeds opgemerkt, schoon

hij nog een historischen achtergrond aanneemt, als waren die partriarchen historische individuen geweest. Zoo noemt hij de drie aartsvaders een voorbeeldig huis. De godheid is voor elk, de held is voor zijn geslacht. Het volk moest zich als huis of huisgezin oudtijds herinneren, zou het zijn volkseenheid gevoelen. In zulk een huis moeten een of meer hoofdhelden zijn en ook tegenbeelden. De Ilias geeft een krijg, of legerkring en gezin; de Odyssee gelijk de Ramajan, of Mahabara een familiekring van helden en heldinnen, en deze opvatting als familiekring wordt heerschend. Zoo werden ook de goden een familiekring. Behartigenswaardig is verder Ewald's ontwikkeling van het karakter en de beteekenis der patriarchale namen, tot daar, waar hij het geschiedkundige der 3 aartsvaders meent te moeten aanwijzen.

Dr. Oort vervalt wel niet in deze fout, maar aan het einde van zijn veel goeds bevattend opstel over de aartsvaders in het algemeen, zegt hij: wij zullen deze verhalen nu hoofdzakelijk als karakterschetsen beschouwen en behandelen. Wel willen wij, wanneer wij daartoe in staat zijn, aanwijzen, welk belang de opstellers dreef, welk doel zij met hunne berichten beoogden; maar overigens spreken wij over Abram, Hagar, Esau, Jozef, enz., als over menschen, die werkelijk bestaan hebben, en beproeven wij ons gemoedsleven te versterken door de teekening van hun geloof en ons te laten waarschuwen door de beschrijving van hun zonden.

In plaats dus van een oordeel te vellen over den godsdienst en de zedelijkheidsontwikkeling van het volk, dat *zijn bewustzijn* heeft uitgesproken in die patriarchale geschiedverhalen, begaat Dr. Oort hier de fout, verhalen, die geheel iets anders beteekenen dan personen-geschiedenis, als zoodanig op te vatten en te beoordeelen. Dit doet hij, niettegenstaande hij duidelijk zelf genoeg had aangewezen, dat die verhalen geen personen-geschiedenis bevatten. Als geschiedenis van personen opgevat en gewaardeerd moeten nu die verhalen van zelve aanleiding geven tot gedurige misvatting en scheve beoordeeling, en zoo kon b.v. een Voltaire die gansche geschiedenis in een allerbespottelijkst daglicht plaatsen. Beschouwd en opgevat als personen kunnen de aartsvaders natuurlijk den toets niet doorstaan van een zedegericht, en geloofsonderzoek op een Christelijk of algemeen menschelijk standpunt. Gaat men zoo de aartsvaderlijke geschiedenis, die men als legende eerst geteekend heeft, behandelen, men begeeft zich in een labyrint van tegenstrijdigheden, waarin de beste en gemoedelijkste bijbeltolk zich verwart en den uitgang niet weer weet te vinden. Noodelooze ophelderingen, vruchtelooze verdediging ten opzichte der gedurige karakterloosheid, of de tegenspraak van karakters met zich zelve, ziedaar de dwaalwegen, waarop men zich begeeft. De legenden, die alle een schoone en treffende beteekenis hebben als verhalen aangaande de betrekkingen en ontwikkeling van aloude stammen, verliezen die naieve beteekenis, worden langwijlig en onmogelijk, en beroofd van

alle diepte en bevalligheid. Zij kwetsen alsnu menigmaal het zedelijk gevoel, en beleedigen het gezond verstand.

Wil men voorbeelden uit deze behandeling der legenden, als waren het de verhalen aangaande geloofshelden en geloofsvoorbeelden, die werkelijk individuën zijn geweest?

Bl. 129: Toen Abraham Egypte naderde, bezweek zijn geloof en werd hij bevreesd. Hij kwam er als vreemde en met hem zijn vrouw Sara, die zeer schoon was. Indien eens de inwoners des lands, dacht hij, het oog op haar laten vallen, dan zullen zij mij dooden, om haar daarna tot een huwelijk met een hunner te dwingen. Hierom gebood hij zijn vrouw zich voor zijn zuster uit te geven, opdat de inwoners des lands, indien zij haar roofden, hem eerder als haar broeder rijk begiftigen dan als haar man ombrengen mochten. Zooals hij gedacht had, geschiedde het. De Koning zelf, hoorende van Sara's schoonheid, liet haar wegvoeren, enz. Door Jahwe's beschikking trof ramp op ramp den Koning en zijn huis. Daarna beval hij zijn lieden Abraham en al het zijne te beschermen en voort te helpen.

En nu de toelichting en beoordeeling van dit verhaal: de schrijver schijnt in Abraham's gedrag niets verkeerds gezien te hebben. Hieruit blijkt dus, dat zijn opvatting van oprechtheid niet zeer verheven was. Om te zien, op welk een laag standpunt de Israëlieten in dit opzicht stonden, is het zeer leerzaam met ons verhaal het bericht, dat een ander schrijver van hetzelfde (?) voorval geeft, te vergelijken. Deze verplaatst ons naar Gerar, in het land der Filistijnen, en laat Abimelech, den Koning, die Sara heeft weggevoerd, door God in een droom gewaarschuwd worden, enz. Het heeft er veel van, alsof deze schrijver den aartsvader wilde vrijpleiten van den leugen, waarvoor hij in het andere verhaal gebrandmerkt stond, maar indien dit zoo is, dan zag hij niet in, dat hij de zaak voor zijn held niet beter maakte. Zulk een draaierij is toch niet minder slecht dan een leugen, ja, een vooruitbedacht, lang volgehouden, stelselmatig bedrog pleit eigenlijk veel meer tegen iemands karakter, dan een leugen door oogenblikkelijke vrees afgeperst.

Hoeveel juister inzicht in dat verhaal zou de lezer ontvangen, indien de opmerking was gemaakt dat dit verhaal aangaande Abram's verblijf in Egypte de inleiding en als het ware het voorspel uitmaakt van het drama van Jozef, m.a.w. van der Hebreën verhuizing naar Egypte en van hunne vernedering aldaar, tot hunne bevrijding door de plagen, die Egypte treffen. Abram vertegenwoordigt de Hebreën, de schoone Sarai den stam of de stammen Jozef, - haar vertoef aan Farão's hof, de scheiding tusschen de Hebreën in Egypte en daar buiten, en Abram's wegzending, de bevrijding der Hebreën. - Uit dit oogpunt moet natuurlijk Abram's vrees en de voorstelling zijner vrouw als zijne zuster geheel anders dan als een leugen opgevat worden, en wel als de naive volksinkleeding van de vernedering en de moeilijkheid, waarin de Hebreën kwamen door hunne aanraking met en verdeeling door Egypte.

Een soortgelijke verkeerde opvatting van de zoo zinrijke legende van Abraham's geloofsbeproeving (Abraham's offer) vinden wij hoofdstuk 18. Het persoonlijke van Abraham wordt hier sterk door den heer Oort geprononceerd. B. v. Dat Jahwe zulk een offer begeerde, dat had Abraham niet gedacht. (Daar staat niets van in het verhaal, het is westersche opvatting van den heer Oort). Op zekeren dag stond hij daartoe vroeg op en zadelde zijn ezel. (In het verhaal zelf staat, dat Abraham na het ontvangen bevel des morgens opstond, enz.). Een onuitsprekelijk zwaar offer moest hij brengen, doch geen mensch behoefde gade te slaan, wat hij daaronder leed (louter fictie van den uitlegger). Daar gingen die twee te zamen, de vader zwijgend, benauwd van hart. Gedurig deed zich de stem van den twijfel hooren: Kon Jahwe zulk een offer verlangen, zijn zoon, zijn éénige! Dat was te veel geeischt. Maar het was zijn God, die het vroeg, die geduchte God, het verterend vuur, wat zou hij zijn mond tegen hem opendoen en klagen. (Willekeurig laat Dr. Oort hier zeer ongepast Jahwe optreden, als dat offer eischende. Zoo gij den oorspronkelijken tekst openslaat, vindt gij alleen, dat Elohim Abraham beproeft, maar dat Jah hem het kinderoffer verbiedt, als hij op het punt staat, het te brengen, m.a.w. dat de goden of de godheid, onbepaald welke, Abraham verzocht, om gelijk de overige volken kinderoffers te brengen, maar dat juist Jah hem daarin verhindert, en andere offers te brengen aanwijst. Die geduchte God, dat verterend vuur, als karakteristiek van Jah staat hier dus geheel ter verkeerder plaats). Maar Dr. Oort heeft hier geen andere opvatting van zijn Jahwe: want hij meet dat oneerlijk karakter van Jahwe nog breeder uit: Jahwe, zegt hij, was een vreeselijk God, door bloedige offers te verzoenen, en de geheele natuur rondom was somber; die witte berg, die voor hem steil uit het dal oprees, zag er uit als de verblijfplaats van een hard wezen. Hier is vuur en hout, vroeg de knaap, maar waar is het offerlam zelf? Arme vader! die vraag ging hem als een dolk door de ziel. - Zoo gingen die twee te zamen. - Ga maar, getrouwe dienstknecht. - God zelf zal voor een offerlam zorgen (daar had Elohim reeds voor gezorgd, toen hij aan Abraham Izak had aangewezen, (Abraham ontveinst hier dus voor Izak, wie het offer is). - Toen hij de hand uitstak om hem te slachten, riep de engel van Jahwe hem uit den hemel toe: Abraham! Abraham! (Jah treedt dus zelf door zijn engel ter verhindering van het kinderoffer op, en had hem dat offer dus niet geboden). Maar, zegt Dr. Oort: Evenals toen zijn God hem verscheen, om hem het vreeselijk bevel te geven, dat hij nu bijna volbracht had, antwoordde de aartsvader, hier ben ik, en een straal van hoop dringt in zijn ziel door, (daar staat niets van in den tekst). - Aanbiddend boog zich - (na het brengen van het offer van den ram) - de aartsvader neder terwijl de rook van het offer omhoog steeg, en hij zeide: deze plaats moet heeten: Jahwe zal ver-

schijnen. - Van dit voorval (?) is nog de heugenis bewaard in den naam van den berg: Jahwe zal verschijnen. (Ligt in deze woorden niet een dieper beteekenis met het oog op het kinderoffer?) - De hoofdbedoeling van het verhaal is blijkbaar de verheerlijking van Abraham's onbeperkte gehoorzaamheid. Ja, maar vooral niet minder van het karakter van Jah, als in strijd met de Elohim, geen kinderoffer begeerende, maar een ander offer. Dat dit de eigenlijke bedoeling van het verhaal is, ligt in de gebruikte godsnamen duidelijk genoeg aangewezen. Wij laten in het midden of door vele andere verhalen en beschrijvingen van het wezen van Jah, de milde voorstelling van Gen. 22 dienaangaande bevestigd of tegengesproken wordt, *in dit verhaal* komt het karakter van Jah als afkeerig van menschenoffers duidelijk aan het licht. Jah heeft gezien, wat Abraham voor had te doen, toen Elohim hem verzocht, dit was hem een genoeg duidelijk teeken, wat Abraham zijn Jah, zijn God, zou geven, indien deze zelf, gelijk Elohim, dit wenschte.

Als geschiedenis van een persoon opgevat bevat het verhaal iets geheel ondenkbaars, een hardheid en wreedheid van God, die wel een onmogelijkheid is te achten, met één woord, een karikatuur van de godheid. Verbeeld u een god, Elohim of Jahwe, die een armen vader beproeft door den eisch, hem zijn geliefden, zijn éénigen, laatgeboren zoon ten offer te brengen, die hem naar een afgelegen berg laat reizen, om dit offer te brengen, die hem dus drie dagen lang in doodsangst laat trekken naar Morya, en die eindelijk na die gruwzame marteling van het menschelijk gevoel, van het vaderlijk hart, eerst nu verhindert dat offer te brengen, omdat hij nu eerst gezien heeft, dat die vader tot deze daad werkelijk in staat is. Zulk een Jahwe is wel een bloeddorstige, ja onuitstaanbare god. Maar zulk een Jahwe is ook slechts louter een fictie van Dr. Oort. Hoe geheel anders en veel bevredigender is de verklaring van het verhaal, indien wij het opvatten als legende van den Hebreërstam, die in vroeger eeuw kinderoffers bracht, door de Elohim daartoe verzocht, door de godheid, gelijk zij ook bij andere volken Moab, Ammon, en de Kananieten werd vereerd, maar met welke offers Jah, Israël's ware God geen vrede had, welke offers Jah niet begeerde, ofschoon hij in zulk een offervaardigheid de godsdienstige toewijding, de geheele overgave aan God van al wat den mensch dierbaar is, de gehoorzaamheid der godsvrucht waardeerde en prees, en welke offers later door Jah uitdrukkelijk als strijdig met zijn wezen en ware aanbidding werden geweerd en gewraakt, onder Israël zoozeer, dat men Leviticus 18:21, 20:1-5, Deut. 18:1, 2, reeds door Mozes daarop de straf der steeniging laat vaststellen. Tijdens Jesaja offerden nog Israëlieten hunne kinderen aan den Moloch, Jes. 7:31, 19:5, en zinrijk laat dus de legende Abram, den Hebreërstam, door Elohim verzocht worden, het kinderoffer van Isak te brengen, welks volvoering slechts door tusschenkomst van den engel van

Jah verhinderd wordt. De greep is uit de oude geschiedenis zelve ontleend. Werkelijk brachten de Hebreën, en nog later Israël, kinderoffers, totdat de meer geestelijke en humane ontwikkeling van de Jahvereering onder hen een einde aan deze gruwelen maakte. - Van zulk een historische waardeering der legende echter vinden wij niets in het boek van Dr. Oort.

Hij geeft er een geheel anderen zin aan en zegt: Jahwe - ziedaar des schrijvers bedoeling - die in den tempel woont en den Moria als zijn geliefkoosde openbaringsplaats heeft uitverkoren, Jahwe kon even goed als andere goden het offer van een eerstgeboren, ja van een éénigen zoon eischen. Hij wilde ook inderdaad, dat zijne aanbidders dat voor hem zouden overhebben. Maar hij stond er niet op, dat zij het offer werkelijk brachten, op den tempelberg beschikte hij een dier tot vervanging er van. - Dus de *bedoeling van den schrijver* treedt hier in dit verhaal op als motief der legende, niet de *ontwikkeling der geschiedenis* van het kinderoffer, als eens bij de Hebreën geldig en later door de Jahvereering afgeschaft. M. a.w. de legende wordt een zedekundig tafereel met een bedoeling, het karakter der legende gaat als zoodanig geheel verloren, en zoo komen wij nu van zelve tot de harde opvatting van het verhaal.

Wilden wij nu op deze wijs voortgaan in het beoordeelen van de behandeling der aartsvaderlijke geschiedenis als geschiedenis of legendenaaneenschakeling van individuën, - wij zouden nog gedurig moeten wijzen op verklaringen en toelichtingen, die geheel onnoodig waren geweest, indien men het hoofdkarakter dier legenden als stammen-, niet als personen-voorstelling niet had laten varen. - Het gedurig zedegerecht dat over de aartsvaders als personen door Dr. Oort gehouden wordt, mist natuurlijk alle recht van bestaan, daar het over dichterlijke figuren gaat, niet over levende personen, over collective eenheden, niet over werkelijke individuën. - Tegen windmolens kan men wel vechten, maar vertoont dan licht de figuur van den droevigen Ridder Voltaire!

Had Dr. Oort zich tevredengesteld met aan te wijzen dat in de legenden dezer aartsvaders geen werkelijke personen geschetst werden, maar stammen en stamverbindtenissen, had hij volgens deze juiste opvatting de beteekenis der verhalen toegelicht en toegepast, hij had zich niet schuldig gemaakt aan zoovele ongepaste voorstellingen, onjuiste beschuldigingen van karakters en handelingen en zedekundige, maar hier niet voegende ontwikkelingen en vermaningen. Zijn boek was er korter, maar ook degelijker door geworden!

(Wordt vervolgd.)

U.W. THODEN VAN VELZEN.

Natuurkunde.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.
XV. Over het trekken der vogels.

Amice!

't Is U zeker even dikwijls als mij gebeurd, dat ge op een schoonen lenteavond het prachtige gezang van den nachtegaal hoorende, en de beurtzangen afluisterende welke hij zijne aanstaande ega houdt, onwillekeurig uwe gedachten verplaatste naar het zuiden, om U eene voorstelling te maken van het leven en het bedrijf van onze vogels aldaar. Ten minste mij is het dikwijls zoo gegaan. Wanneer ik elk achtereenvolgend jaar een paartje, hoogstwaarschijnlijk hetzelfde paartje, in de van ouds bekende tuinen zie nestelen en daar in het voorjaar hoor, hoe het mannetje door stoutmoedige en trotsche liefdezangen het wijfje zoekt over te halen met hem een bond te sluiten, en hoe het zijne gewaarwordingen in allerlei rhytmus en maat, in hooge trillers en melodieuse tonen uitdrukt, dan vraag ik mij zelf af ‘waarom komt gij toch hier, verrukkelijke zanger en blijft gij niet in uw warm klimaat, waar toch voorzeker ook wel broeiplaatsen en voedsel te vinden zullen zijn.’ Is er werkelijk in de vogels een geheimzinnige drang, waardoor zij genoodzaakt worden het zuidelijke klimaat tegen het meer noordelijke te verwisselen, om wanneer dáár de gure dagen komen terug te trekken naar het land,

> wo die Citronen blühn
> Im dunkeln Laub die Gold-orangen glühn;
> Ein sanfter Wind vom blauen Himmel weht,
> Die Myrte still und hoch der Lorbeer steht.

Stemt het vertrek van het vogelenheer den mensch in het najaar in meerdere of mindere mate weemoedig, zonder eenigen twijfel gevoe-

len wij andere, meer vroolijke gewaarwordingen in onze borst oprijzen, als de gevleugelde zangers opnieuw bosschen en struiken bevolken en allerwege verkondigen, dat warme dagen in aantocht zijn, die zij met ons zullen genieten en welke zij door hun prettig gekwinkel en aardige bedrijvigheid zullen veraangenamen. Nog weinige dagen geleden was geen vogel in de nabijheid onzer woningen op te merken en hoor! daar zingt de nachtegaal zijn eersten zang, en stoeien vinken in onze tuinen, gierig op elk vezeltje, dat zij elkander ontrooven, want zij hebben een huis noodig en van heinde en ver moeten bouwmaterialen worden aangebracht. Zoowel het trekken van de vogels als hun nestbouw zijn een paar onderwerpen, die voor den natuurliefhebber niet van belang ontbloot en daarom voor eene bespreking onder ons niet ongeschikt zijn.

Amice, wilt gij U met mij den zomer geëindigd denken? De dagen worden merkbaar korter, noord-oosten winden beginnen langs de afgeoogste velden te waaien en dragen een aantal spinnetjes in hunne draden. Die spinnetjes (Thomiscus Viaticus) zijn als het ware de voorbode van het vertrek der vogels. Ook hen bekruipt de lust om te reizen en ofschoon niet voorzien van vleugels en te langzaam in hunne bewegingen om met goed gevolg in korten tijd groote afstanden af te leggen, heeft de natuur hun toch werktuigen geschonken, die hen zullen vervoeren. Op een vooruitstekenden tak van een boom gezeten, werpen zij het achterlijf naar boven en schieten uit hunne spintepels met kracht een draad naar buiten, die door den wind wordt heen en weer bewogen. Het spinnetje laat de pooten los en aanvaardt op goed geluk zijne luchtreis. Op den adem van een zacht briesje voortbewogen, zweeft de draad met het diertje langs weiden en velden tot hij den eenen of anderen hinderpaal ontmoet en de spin fluks van haar voertuig afstapt om binnen een paar seconden naar willekeur de reis opnieuw te aanvaarden. De zoogenaamde ‘herfstdraden’ zijn voor de vogelenwereld het sein, dat voor hen het tijdstip van vertrek is aangebroken. De bladeren beginnen te verkleuren en langzamerhand gaan de zangers toebereidselen maken voor hun vertrek. De jonge nachtegalen zwerven en trekken van struikje tot boschje, van tuin tot tuin, van het eene bosch naar het andere. De boomleeuwerik stijgt nog eens in de lucht omhoog om aan geliefkoosde plekjes haren laatsten afscheidsgroet te brengen; de veldleeuwerik roept den kuifleeuwerik, die blijven zal, een laatste vaarwel toe. De spreeuw is reeds dagen van te voren zijne woning onrustig in- en uitgevlogen, alsof hij nog allerlei zaken te beredderen heeft om zijn huis in het voorjaar niet onbewoonbaar aan te treffen. Op torens en daken vinden wij duizende vogels in rijen geordend, als wachtten zij slechts op een laatste bevel om hun tocht te beginnen. De ooievaar heeft met zijne makkers de laatste vergadering gehouden en de dag van morgen is onherroepelijk vastgesteld als de dag van vertrek. Rustig

gaat hij slapen, want morgen zal hij in warmere gewesten zoele lucht inademen. Reeds in den vroegen ochtend op de been zijn andere hem vóor geweest, want de groote verzameling is reeds begonnen. Van den morgen tot den middag komen nieuwe reizigers bij, en een paar uren nadat de zon haren hoogsten stand bereikt heeft wordt de tocht begonnen.

De tijd van afreize is naar de vogelsoorten verschillend en hangt voor een deel af van het broeden en van het ruien. Hoe vroeger de vogel met broeien gedaan heeft, des te eerder zal hij vertrekken, en daarin verschilt mede het trekken der vogels met dat der visschen, bijv. met de haringen; want deze trekken om kuit te schieten, gene nadat het werk der voortplanting geheel voleindigd is. Over het algemeen geldt voorts de regel: hoe vroeger eene vogelsoort vertrekt, des te later is zij in het voorjaar aanwezig.

Nog doet de wind de korenaren golven, allerlei vruchten rijpen voortdurend, de weilanden zijn steeds bedekt met bloeiende kruiden, de zon is nog in hare volle kracht en toch zullen ons reeds de vogels gaan verlaten. De gierzwaluw heeft hare jongen reeds groot gebracht en hen de noodige lessen gegeven in het vangen van insecten; in allerlei gebogen lijnen zweven zij met de moeder hoog in de lucht om te bewijzen, dat zij goed geleerd hebben en in staat zijn haar te volgen, want hun vertrek is nabij. Tegen het midden ongeveer van Augustus verlaat zij ons, om niet voor Mei terug te keeren. Dan volgen de oeverzwaluw, de karekieten, de rietzangers, de snor, de wielewaal, de poelsnip. In September verhuizen een groot aantal vogels, zooals de koekoek, de huis-zwaluw, de nachtzwaluw, de grasmusch, de fluiter, de tjif-tjaf en de spotvogel. De nachtegaal en zijn neefjes, de roodstaartjes, een paar piepers, de gele kwikstaart, de vliegenvangers, de klauwieren, de distelvink, de kwartel, de tortelduif, de purpurreiger, de lepelaar, de kievit, de watersnip, het bokje, de grutto, de boschruiter, de kluit, de fuut, de meeuwen en de sternen volgen de vorigen op den voet. In October en November vertrekken de meeste roofvogels en de andere kleine zangvogels, de ooievaars beginnen zich in het begin dier maand te verzamelen om weldra den tocht te aanvaarden. Soms zijn zij in October reeds weg, als namelijk het najaar guur en koud is. De plevieren, de houtsnip, de eenden en de andere uit ons land vertrekkende watervogels laten hun tijd van afreizen min of meer afhangen van het seizoen.

Vragen we wat de reden is, waarom al deze vogels ons land verlaten, anderen hier blijven en zelfs in de strengste winters voortdurend in de nabijheid der woningen te vinden zijn (*Standvogels*), en nog anderen eindelijk dan eens in deze streek, dan in gindsche provincie rondzwerven (*Zwerfvogels*), vragen we naar de oorzaak van die verschijnselen, dan geeft ons de bekende Ornitholoog, A l f r e d E d m u n d B r e h m, de man, welke de vogels naar het zuiden gevolgd heeft en hen daar in hunne

levenswijze heeft gadegeslagen, twee redenen op: *gebrek aan voedsel in hun vaderland, aangeboren neiging om te verhuizen*, waaraan sommige natuurkundigen nog eene derde toevoegen nl. *behoefte aan warmte.*

Van deze drie oorzaken is, naar onze overtuiging, de tweede de meest krachtdadige en wordt - het klinkt bij vogels erg vreemd, maar ik weet geen beter gezegde - als met de moedermelk ingezogen. Die neiging wordt door ouden en jongen, vrije en tamme vogels gevoeld. Vogels, die in kooien worden gehouden, zijn tegen den trek onrustig en opgewonden. Zij eten weinig en gunnen zich dag noch nacht rust. En die toestand blijft voortduren tot de tijd van heengaan voorbij is, dan vermindert langzamerhand die bedrijvigheid. Is echter het voorjaar genaderd en komen onze vogelen terug, dan plegen dezelfde verschijnselen zich weer voor te doen, ofschoon in meer geringe mate. B r e h m zegt met eenigszins andere woorden omtrent die neiging: een zeker voorgevoel, een zeker vooruitzien van dingen, die gebeuren moeten, jaagt de vogels van ons weg en naar het zuiden heen, alvorens de natuur arm aan voedingsmiddelen is geworden en de zon zoodanig in kracht is afgenomen, dat de bloedsomloop gevaar zou kunnen loopen. En dit voorgevoel krijgen zij niet 24 of 48 uren vooruit, neen, dagen en weken. Want in de meeste gevallen is er voor het grootste gedeelte nog voedsel genoeg te verzamelen, dat van hunne gading is en toch trekken zij weg. Velen zelfs zijn zoo vet, dat als zij (bijv. kwartels) geschoten worden en op den grond vallen, het vet door de gescheurde huid heendringt. Hieruit blijkt, dat gebrek aan voedsel niet de oorzaak is van hun trekken, immers dan zouden de vogels reeds meer of minder mager moeten zijn, in elk geval hadden zij gebrek geleden, en mogen ook alle vogels tegen den trektijd niet zoo vet zijn als kwartels, koekoeken, klauwieren en anderen, vermagerde vogels vinden wij hoogst zelden.

Het is dus niet het gebrek aan voedsel in het tegenwoordige, maar het gebrek in de toekomst; het is de profetische blik van den vogel, die hem den reisstaf doet opnemen. Zeldzaam bedriegen zich de trekvogels dan ook in het weder, dat na hun vertrek volgen zal of aanstaande is. Trekken de vogels in den herfst langzaam van ons weg, houden zij zich spelende en zingende dan hier, dan daar op, dan kan men er zeker van zijn, dat we schoone dagen voor de deur hebben. Komen zij in de lente in groote scharen aangevlogen en gaan zij na de aankomst onmiddellijk de toebereidselen maken voor den nestbouw, dan mogen wij de hoop koesteren van schoone lentedagen voor ons te zien aanbreken. Arriveeren zij daarentegen in kleine groepjes van het zuiden af en houden zij zich onderweg op vele plaatsen op, om eindelijk op de plaats hunner bestemming slechts met loome schreden tot het bouwen hunner nesten over te gaan, dan kan men in het laatste geval er zeker van zijn, dat de natte en koude dagen nog niet voorbij zijn en we nog veel guur weer te wachten hebben.

Meer dergelijke opmerkingen omtrent de vermoedelijke weersgesteldheid in de volgende weken kunnen gemaakt worden, indien men op het wegtrekken der vogels acht geeft. Er zijn toch vele vogels bijv. die in het late najaar eerst dan vertrekken naar warmere klimaten, als er een gure winter in het verschiet is, doch waarvan het meerendeel in ons land rondzwerft, als een zachte winter ons deel zal zijn. 't Spreekt van zelf, dat uit de veelvuldige aanwezigheid van dergelijke vogels wel iets naders omtrent den duur van den winter kan besloten worden.

Opmerking verdient het nog, dat het trekken van visschen en van insecten niet zelden de oorzaak is van de verplaatsing van sommige vogelsoorten. Zoo deelt P e n n e t bijv. mede, dat meeuwen en andere watervogels de haringscharen volgen, en vermeldt ons P a l l a s , dat een paar lijstersoorten altijd de zwermen van sprinkhanen navliegen. Laat het zich gemakkelijk verklaren, dat vogels de prooi volgen, als die dreigt weg te reizen, even natuurlijk is de verklaring van hetgeen ons in het tijdschrift '*das Ausland*' 1865 n°. 25, wordt meegedeeld. 'Scharen van wespendieven, valken, kuikendieven en allerlei andere valkensoorten volgen de trekvogels van en naar Afrika, en eenigen dezer richten voortdurend onder de kleinere zangvogels slachting aan. In de lente ziet men groote benden valken en andere roofvogels langs de zuidkusten der Middellandsche zee zweven, omdat dáár de vogels plegen te rusten, alvorens zij hunne reis naar het noorden aanvaarden, verdreven als zij zijn door al die heete winden der woestijnen, bekend onder de verschillende benamingen van Harmattan, Sirocco, Chamsin, Samum en Samiel, die al wat groen is doen verdorren en het vogelenheer noodzaken om ijlings te vluchten. Een zeeofficier vertelde ons, dat hij op zekeren lenteavond, toen hij ongeveer 100 Eng. mijlen van de kust verwijderd was, het touwwerk van zijn schip als het ware zag bedekken door allerlei kleine vogels, die in grootere en kleinere ploegen uit het Zuiden kwamen. Nauwelijks hadden de kleinere vogels plaats genomen, of eenige valken en uilen die hen spoedig gevolgd waren joegen de vogeltjes van ra tot ra, van mast tot mast en om het schip heen: zij dreven de onbeschaamdheid zoo ver, dat zij hun beulenwerk tot onder de oogen der officieren en manschappen doorzetten en ondanks al het kruit, dat men verspilde om de beulen naar de maan te doen verhuizen, zetten zij hun rooverwerk voort tot de nacht reeds lang was ingevallen, en vriend en vijand in de zoete rust gingen, om krachten te vergaâren voor de groote reis van den volgenden dag.' Dergelijke zaken zijn ook ons meermalen verhaald door zeeofficieren, die in de Middellandsche zee in het voorjaar gekruist hadden en schijnen dus meer algemeen voor te komen dan men uit het bovenstaande zou mogen opmaken.

Alvorens wij over het einddoel der reis in eenige nadere bijzonderheden treden, zullen wij een paar oogenblikken nemen om te zien, welke richting de vogels volgen om naar het zuiden te trekken. Na-

tuurlijk eene zuidelijke richting, hoor ik U zeggen, dat spreekt van zelf. Volkomen waar, maar ik had meer de vraag op het oog, of er ook bepaalde landstreken, bekende dalen zijn, die meer dan andere de wegen zijn, welke ons vogelenheer volgt. B r e h m heeft voor Duitschland die wegen trachten te bepalen, terwijl evenzoo v o n T s c h u d i en G. K o h l daarvoor niet onbelangrijke bijdragen hebben geleverd.

Is het land dat zij door moeten trekken bergachtig, zooals bijv. Zwitserland voor de Duitsche vogels, dan vliegen zij tusschen de passen door. Naar mijne meening is dit het eenige wat er met zekerheid van te zeggen is. Men heeft wel getracht om de passen te bepalen en K o h l in zijne 'Alpenreisen' geeft daarover vrij uitvoerig bericht: ik neem echter de vrijheid te betwijfelen, of hij wel zoo boud mag verklaren: eerst volgen zij deze pas, dan gene, en dan langs deze rivier enz.

Wat er ook van zij, over Zwitserland en Tyrol heen, bezoeken de vogels van Duitschland het voor hen zoo noodlottige Italië, en rusten daar uit om den overtocht naar Afrika te wagen. Wij zeggen 'het noodlottige Italië' omdat duizenden en duizenden van de zoo hoogst nuttige zangvogeltjes dáár sterven. Geheel Italië is een groot moordhol voor de vogels, die in het najaar trekken. Geen monnik blijft in zijne kluis, geen oudje bij haar spinnewiel, geen burger bij zijn handwerk, allerwege worden door iedereen strikken gespannen of netten gesteld om de vogels te verschalken. Niet beter gaat het onze vogels in Spanje of op Malta, en de vogels der meer oostelijke streken in Griekenland. Welke schade door de onzinnige liefhebberij van deze volken aan den landbouw en aan de welvaart van de noordelijke streken wordt toegebracht, is niet te berekenen. Er is dan ook in Duitschland met ernst sprake van door een internationaal verdrag met Italië, de jacht op kleine, insectenetende zangvogels ten strengste strafbaar te stellen.

Voor andere meer westelijk gelegen landen zijn rivieren voor een groot deel de heerbanen en in verband daarmede zullen misschien onze vogels over België, langs Maas en Schelde trekken, om in Frankrijk gekomen den loop der Rhône en Garonne te volgen, dan de Middellandsche zee over te steken of in Spanje rond te zwerven en er dikwijls den dood te vinden. Er zijn bovendien nog eenige omstandigheden, die uit den aard der zaak grooten invloed moeten hebben op de richting van den tocht; namelijk, de manier waarop de vogels reizen; m.a.w. trekken zij vliegende, loopende of zwemmende, des daags of bij nacht. Daarvan zal ook voor een groot deel de weg afhangen, dien zij volgen.

Indien wij meenen dat het trekken alleen des nachts plaats vindt, zouden wij dwalen. Zoowel bij dag als bij nacht wordt de reis aangevangen en voortgezet. In 't algemeen mogen wij aannemen, dat alle vogels, die weinig van vijanden te duchten hebben of ze ten minste door list, sterkte of vlugheid kunnen ontgaan, overdag reizen: van de

kleinere vogels gaan sommige altijd overdag en maken dan van bosschen en struiken gebruik om zich voor aanvallen van roofvogels te dekken. Overdag trekken alzoo dagroofvogels (valken) zwaluwen, gierzwaluwen, bijeneters, kraaien en spechten, koekoeken, vinken en leeuwerikken, piepers, kwikstaarten, spreeuwen, lijsters, meezen, goudhaantjes, duiven, ooievaars, lepelaars, kievitten, zeezwaluwen, meeuwen, enz. Eenige hunner zooals de veldleeuwerikken en kraanvogels ook des nachts, als zij nl. groote haast hebben of overdag slecht weer zal zijn.

Een ander groot deel der kleine zangvogels trekt echter met de nachtvogels mee. Als zoodanig noemen wij nachtegalen, roodstaartjes, blauwborstjes, grasmusschen, geitenmelkers en andere dergelijke kleine vogeltjes; evenzoo de uilen, ijsvogels, kwartels, gorsen, hoenders, roerdompen, reigers, snippen, eenden enz. Voorts vereenigen zich aanverwante familiën tot benden, die langzamerhand tot groote scharen aangroeien en gedurende de reis bij elkaar blijven. Bij het terugkeeren heeft hetzelfde plaats in omgekeerde orde: d.i. zij verspreiden zich familiesgewijze, zooals zij vroeger bij elkander kwamen. Opmerkelijk is het, dat bij sommige soorten de wijfjes eerder vertrekken dan de mannetjes en het omgekeerde plaats vindt in het voorjaar. Hoe het mogelijk is, dat de paartjes elkaar dan nog terugvinden is niet gemakkelijk te begrijpen. Maar dat zulks plaats heeft is meermalen op zeer schitterende wijze geconstateerd.

De kleinere vogels zijn bij hun trekken niet gewoon groote regelmaat in acht te nemen, meestal zijn zij familie's gewijze in hoopen gegroepeerd, welke door andere vogels, welke meermalen de reis aanvaard hebben, worden aangevoerd en dus door ondervinding met de reisgelegenheden bekend zijn. Dergelijke aanvoerders zijn ook bij de grootere vogels, maar dáár wordt streng vastgehouden aan orde. Zoo plaatsen zich vele vogels als zij trekken in den vorm eener omgekeerde V. Een van de troep vliegt vooruit en de andere sluiten zich kort achter hem op, zoodat er geen opening in de beenen aan den hoek is waar te nemen. Wel bemerkt men, dat de lengte der beenen voortdurend verandert. De oorzaak hiervan is te zoeken in de reden, waarom zij aldus reizen. En deze is niet ver te zoeken. Immers de wigvorm doorklieft uitstekend de lucht, doch de voorman zal, omdat voornamelijk hij de lucht doorklieven moet, zeer spoedig moe worden; het mannetje dat op hem volgt neemt dan hierop zijne plaats in terwijl de voorman naar achteren verhuist. Wij schreven zoo pas het mannetje, dat op hem volgt, omdat het waargenomen is, dat de wijfjes de rijen nooit aanvoeren, maar altijd een mannetje als aanvoerder dienst doet. Aldus trekken kraanvogels, wilde eenden, wilde ganzen en anderen.

Volgens K o h l verheffen zich de vogels in den regel nooit hooger in de lucht dan volstrekt noodig is om buiten bereik te zijn van een geweer en toch nog de onderliggende landen te kunnen zien. Bovendien

is in de hoogere streken de lucht te dun en zouden zij daar moeielijk kunnen ademhalen. Wij gelooven dat K o h l onder voorwaarden gelijk heeft, als hij namelijk spreekt van de ijlheid der lucht. Toch is het ons menigmalen gebeurd, dat wij met een besten binocle een aantal ooievaars slechts nog als stipjes aan den hemel konden waarnemen, en wij er van overtuigd zijn, dat een Krupkanon onmogelijk een kogel tot op die hoogte zou kunnen brengen. Dat zij in de Zwitsersche bergen, zooals K o h l vermeldt, nooit de toppen overschrijden maar gebruik maken van dezelfde passen waardoor- reeds Hannibal en de Romeinen, Karel de Groote en Napoleon de Alpen overtrokken, bespraken wij reeds vroeger en vinden wij niets bijzonders, doch hoogst natuurlijk.

Eigenaardig zijn sommige handelingen van trekkende kraaien, raven en kauwen zooals ons die door B r e h m worden meegedeeld en elk onzer wel eens eenmaal in zijn leven zal gezien hebben. Meestal vliegen zij zeer hoog en voortdurend door. Plotseling echter laat zich een van hen als een steen naar beneden vallen, andere volgen en binnen weinige seconden is de geheele zwerm eenige honderde voeten naar beneden gevallen en op korten afstand van de aarde. Langzaam vliegen zij nu verder en allengskens ziet men hen meer en meer stijgen en zijn ze weer hoog in de lucht gekomen, dan begint het spel van voren af aan, zonder ooit van de eenmaal aangenomen richting af te wijken. Zoo vinden wij van de Amerikaansche trekduif vermeld, dat zij in ontzaglijke groote hoeveelheden trekken; hunne zwermen zijn vele mijlen lang en breed en verduisteren als het ware den hemel. Het geruisch dat hun vliegen teweegbrengt is dikwijls op een uur afstand hoorbaar, en als zij zich tegen het vallen van den avond in een bosch neerlaten, kraken de takken onder hun gewicht. Ontmoeten zij op hun tocht een roofvogel, dan dringen zij elkander naar het midden op en de geheele massa beschrijft dan allerlei zigzag- of slangvormige lijnen, nu eens stijgende, dan eens dalende, maar altijd zorg dragende, dat de roofvogel nooit vlak boven hen is. ‘En merkwaardig was het’, zegt A u d u b o n , ‘hoe de vogels van het midden zoowel als van de achterhoede precies dáár de buigingen en zwenkingen maakten, waar eenige oogenblikken te voren de voorhoede een roofvogel ontmoet had.’

Hebben wij in het vorige gezien, dat sommige vogels des nachts, andere bij voorkeur overdag reizen, men meene daarom niet, dat zij den geheelen nacht of dag door reizen. Die welke over dag trekken, breken gewoonlijk tegen zonsopgang op en vliegen tot middag of een paar uren in den namiddag om dan te overnachten. Is er haast, dan trekken zij gewoonlijk, na zich eenige uren rust gegund te hebben, nog eenige mijlen verder. Wat de vogels betreft die 's nachts reizen, meestal zitten zij over dag in bosschen, struiken en moerassen verscholen en vangen zij tegen schemering opnieuw hun tocht aan. Altijd in de veronderstelling, dat wind en weer hun gunstig zijn; want daarvan hangt voor de snelheid van de reis zeer veel af. Die snelheid wordt

bevorderd, indien de wind uit die streken waait, waarheen zij zich begeven. Want dan kunnen de vleugels hun steunpunt vinden op den luchtstroom. Hebben zij den wind achter zich, dan is het vliegen voor hen uitermate vermoeiend, want een flink steunpunt voor de vleugels ontbreekt en in de tweede plaats waait de wind onder hunne veeren en wordt daardoor voor den vogel zeer lastig. Het mag misschien vreemd schijnen, dat tegenwind voor de vlucht van vogels voordeelig en een luchtstroom achter hen nadeelig is, dus juist het tegenovergestelde van wat een zeilend schip behoeft. De oorzaak hiervan is gelegen in de wijze, waarop de vogel zich van zijne vleugels bedient om te vliegen. Meestal maken wij ons daarvan eene verkeerde voorstelling en meenen we, dat de vogel niets behoeft te doen dan zijne vleugels uit te spreiden, om dan door den wind te worden gedragen. Niets is minder waar dan dat. De vogel moet lucht opvangen aan de voorzijde van zijne vleugels en werkt zich dan op die opgevangen lucht steunende schroefvormig naar boven, terwijl de vleugels daarbij eene 8 beschrijven. Waarschijnlijk vinden wij weldra gelegenheid om hierop nader terug te komen. Alleen voegen wij er nog bij, dat onze vogels in het najaar meestal met zuiden of zuidwesten wind vertrekken en met noorder of N.-W. wind komen, hetgeen met het bovenvermelde in overeenstemming is. Dat ook nat en vochtig weder op het trekken der vogels van invloed is, laat zich niet moeielijk begrijpen. Zij blijven dan meestal laag bij den grond, om bij hevige buien en stortregens zich in bosschen te kunnen ophouden. Duurt het ongunstige weer eenige dagen, dan blijven ze op de plaats van aankomst vertoeven, en vullen zich daar met voedsel op, om met nieuwe krachten de reis te kunnen hervatten, als het weer beter is geworden.

Over het algemeen zijn de vleugels het voertuig waarvan de vogel zich bij zijne tochten bedient. Echter maken vele loop- en zwemvogels wel degelijk van hunne pooten gebruik en leggen zij groote afstanden loopende en zwemmende af. Van de zwemvogels weten we dat zij rivieren, meren en zelfs zeeën over of door zwemmen wanneer deze in de richting van hunne baan liggen, waarbij zij dan nog het voordeel hebben naar verkiezen voedsel te kunnen opnemen, dewijl zij nog in hun element blijven.

Van vele loopvogels is waarschijnlijk, dat zij zich op den trek meer van hunne pooten dan van hunne vleugels bedienen, voornamelijk omdat in gewone omstandigheden een groot aantal dezer vogels meer houdt van loopen dan van vliegen.

Nog een enkel woord over den tijd die de trekkende vogels noodig hebben om het doel hunner reis te bereiken. Uit den aard van de zaak is het hoogst moeielijk daaromtrent juiste waarnemingen te doen; voor zoover er iets van bekend is, weet men dat de gierzwaluwen den afstand van tusschen ons land en Afrika kunnen afleggen in ongeveer 6 uren, havikken in 11 uren, zwaluwen in 18, duiven in 38, kraaien in 66 uren enz.

Afrika, ziedaar, Amice, het hoofddoel van de reis der vogels. Dit groote, nagenoeg onbekende land heeft twee jaargetijden; het droge, dat we gelijk kunnen stellen met onzen winter en het natte jaargetijde of den regentijd, welke wij met onze lente mogen vergelijken. Wat het eerste jaargetijde als vernietigt door zijne alles verzengende warmte, wordt door het water van den regentijd herboren. Onder donder en bliksem, wind en storm vallen zeeën van water uit den hemel. Van hetgeen deze kolossale hoeveelheden water uitwerken, kunnen wij ons met geene mogelijkheid eenig begrip vormen. De eerste droppelen roepen de planten- en dierenwereld als uit een doodslaap op. Stroomen overdekken de aarde en als door een tooverstaf te voorschijn geroepen, bedekken tapijten van groen en mos den nog zoo even uitgedroogden grond. De boomen beginnen hunne knoppen te ontvouwen en staan binnen een paar dagen in vollen bladerentooi; de insecten ontdoen zich van hunne omhulselen, waarin zij het droge jaargetijde hebben doorgebracht, en vliegen van de eene pas ontlokene bloem naar de andere, overal honig en voedsel zoekende. De inlandsche vogels beginnen hunne nesten te bouwen. Uit elk boschje en struikje klinken U allerlei vreemde geluiden tegen, voortgebracht door vogels waarvan wij misschien nooit een exemplaar gezien hebben of zien zullen. Spoedig zijn de bosschen ondoordringbaar geworden, want allerlei klimplanten slingeren zich tusschen stammen en takken der boomen en verbergen het binnenste voor den weetgierigen reiziger. Hier en daar heeft een olifant, eene leeuwin met hare welpen of de laffe hyena zich een pad gebaand, dat wij liever niet zullen volgen, want wij weten wel waar het begint, niet waar zijn einde is.

In dit tijdperk, wanneer alles overvloed aanduidt en overal leven is, verschijnen onze Europeesche vogels. Nu hebben zij niet te kampen met zorgen om hun dagelijksch brood en niet te lijden van guur of koud weder, alleen zijn zij als altijd aan de aanvallen van de vele roofvogels blootgesteld. En toch niettegenstaande de temperatuur hun aangenaam en het voedsel in overvloed aanwezig is schijnt hun leven, volgens A l f r e d E d m u n d B r e h m , aan wiens ‘Leben der Vogel’ wij het grootste gedeelte van onze kennis der levenswijze in Afrika verschuldigd zijn, niet prettig voorbij te gaan. Want allen zijn stil; vele geslachten ruien en geen enkele zanger doet zijn liederen weergalmen. Geen enkele trekvogel bouwt een nest of broeit. Gezamenlijk, in groote groepen vereenigd betrekken zij woonplaatsen welke overeenkomen met die, welke zij in hun vaderland hadden. De roofvogels bewonen de bosschen aan de grenzen van rivieren en meren. Koekoeken, wielewalen, klauwieren verbergen zich in bosschen, die door allerlei kleine zangvogels overbevolkt worden. Kraanvogels, ooievaars en eene menigte steltloopers betrekken rivieren, poelen en moerassen in gezelschap van duizende watervogels. Kortom hij die, zooals B r e h m , met het leven der vogels volledig bekend is, zal van te voren kunnen zeggen, hier vinden we

die vogels vereenigd, ginds zullen op een geweerschot deze en die soort opvliegen. Het zou ons te ver voeren, indien wij B r e h m in zijne heerlijke schilderingen wilden volgen, en indien we hier wilden teruggeven, wat zijne pen onder den indruk van het oogenblik in levendige kleuren teekende. Gedurende zijn vijfjarig verblijf in Noord-Oost-Afrika (1847-1852) heeft hij de Ornithologie (natuurlijke historie der vogels) met een uitgebreiden schat van feiten en opmerkingen verrijkt, die gedeeltelijk in zijne 'Reiseskizzen aus Nord-Ost-Afrika,' gedeeltelijk in zijn 'Leben der Vogel' zijn neergelegd. Onder meer bestrijdt hij de oude meening, dat de vogels op het zuidelijk halfrond juist die streken zouden opzoeken, welke even veel breedte hebben als hun vaderland, of ten minste zoo ver over den evenaar zouden trekken als zij een klimaat vonden, dat nagenoeg gelijk was aan dat van hun vaderland. 't Is waar, vele gaan over den evenaar heen, maar de meeste blijven ten noorden van den aequator. 'Waarom', vraagt B r e h m , 'trekken vele onzer trekvogels tot in het gloeiende Midden-Afrika, terwijl zij toch in de noordelijke streken meer dan genoeg voedsel kunnen vinden?' Het waarom is tot nog toe niet verklaard. Van vele vogels weten wij zelfs niet eens tot hoever zij doortrekken. Buiten twijfel gaan sommige ver onder den evenaar door. Zoo zag L i v i n g s t o n e groote scharen van gierzwaluwen over de vlakte van Kuruman (9° N. B) trekken, met eene vaart, waaruit men kon afleiden, dat zij nog geen plan hadden zich daar neer te zetten. Evenzoo weet men niet waar eigenlijk onze gewone boerenzwaluw en huiszwaluw heentrekken. Wel is Egypte voor een groot deel het land waar men de meeste van onze vogels kan terugvinden, doch het aantal zwaluwen is daar te gering dan dat wij dit land mogen aannemen - trouwens de waarneming van Livingstone pleit er tegen - als het doel van de reis onzer zwaluwen.

Tot nu toe bepaalden wij ons hoofdzakelijk tot de Europeesche trekvogels. Uit het boven aangehaalde voorbeeld van de Amerikaansche trekduif hebben wij reeds laten doorschemeren, dat ook de vogels der noordelijke landen van andere werelddeelen hun vaderland verlaten en tegen den guren tijd andere streken gaan opzoeken. Om bijv. met Azië te beginnen, schijnt het zeer waarschijnlijk, dat er de trek van de vogels met dezelfde regelmatigheid, periodiciteit en richting plaats vindt als bij ons. De vogels van Kamschatka trekken vermoedelijk naar China en Japan en voor een deel naar de Philippijnsche eilanden. Daaronder treffen wij zeer veel bekenden aan, als valken, koekoeken, zwaluwen, hoppen, vinken, kwikstaarten, leeuwerikken, klauwieren, duiven, kievitten en een groot aantal watervogels. De vogels van Rusland trekken meestal over de Zwarte zee naar Klein-Azië en volgens K o h l , die daaromtrent meer bijzondere waarnemingen gedaan heeft, is de anders vrij doodsche en vlakke kust van Zuid-Rusland en meer bepaaldelijk van de Krim in de lente zóó met vogels bedekt, dat zij als

zwart ziet. De vogels der N.-Westelijke streken vinden echter voornamelijk hun toevluchtsoord in China, dat dan ook door zijne ligging zich reeds als zoodanig doet vermoeden. Hoogst weinigen nemen hunne richting naar de eilanden van Oceanië, zooals wel eens vroeger beweerd werd.

Omtrent Amerika is iets meer bekend, al is dit meerdere nog niet veel. Zoo weet men, dat de vogels die de westelijke Hudsonbaailanden bewonen, alsmede die der westkust van de Vereenigde Staten naar het Zuid-Oosten trekken; de vogels uit Groenland en Labrador nemen daarentegen eene Zuid-Westelijke richting en wel, die uit de poolstreken over de Hudsonsbaailanden, die van Groenland over de Davisstraat. Hoe zuidelijker men komt des te minder regelmatig is de trek, evenals dit ook van Europa geldt. Middel-Amerika, zooals de W.-Indische eilanden en Mexiko, en het noordelijke gedeelte van Zuid-Amerika schijnen de geliefkoosde verzamelplaatsen te zijn.

Van het trekken der vogels op het zuidelijke halfrond is de positieve kennis hoogst weinig; uit hetgeen wij er van weten schijnt men te mogen besluiten, dat de trek niet zeer regelmatig is. Dat de tijd van gaan en komen dáár, overeenstemt met den tijd van komen en gaan van onze vogels zal U duidelijk zijn, wanneer Ge U herinnert, dat onze winter en zomer samenvalt met zomer en winter ginds. Men kan er als trekvogels beschouwen zwaluwen, koekoeken en volgens D a r w i n ook sommige kolibrisoorten.

Keeren wij na deze buitenlandsche reis naar onze vogelen terug. 't Is langzamerhand Februari geworden. Al onze vogels beginnen zich gereed te maken en, wonderlijk genoeg, zij beginnen opnieuw te zingen alsof zij hunne stemmen die zeer lang gezwegen hebben, weer wilden oefenen. Zoo zag bijv. B r e h m in Egypte de spreeuw zich spiegelen in de Februarizon en hoorde hij hem zijn melodieus lied zingen. Weldra wordt de tocht aangevangen. In den beginne langzaam, allengskens sterker, tot ongeveer tegen de nachtevening de trek het sterkste is en de vogels niet zelden voor eenigen tijd verder doorreizen dan hun eigenlijk vaderland is. In koude winters gebeurt het dan ook somtijds, dat zij bittere teleurstellingen ondervinden en zij in onze noordelijke gematigde streken aankomen, als plotselinge nachtvorsten hen overvallen. In de meeste gevallen echter vergissen zij zich zelden en hebben zij er een voorgevoel van, dat groene velden en boomen en een ontwaakt insectenheer hen vrije woning en overvloedig voedsel zullen verschaffen.

Zijn nu de vogels, die daar komen aangevlogen, dezelfden als die welke ons in het najaar verlieten, of zijn het slechts verwanten? Dat het de oude vrienden van vroeger zijn, bewijst de zekerheid waarmede men hen ziet optreden in boschjes en struiken, tegen muren en op boomen. Ooievaars, die vroeger een welgelegen nest bewoond hebben, trekken in het volgende voorjaar met eene stoutmoedigheid naar hun oud nest toe, alsof zij de mogelijkheid niet eens veronderstellen kunnen, dat een ander het voor hen heeft ingenomen; immers

jaren achter elkaar was dit nest hun eigendom. - De spreeuw verheugt zich er over zijne oude woning, die hij in October verliet, te hebben teruggevonden. Allen blijken dermate vertrouwd te zijn met hunne omgeving, dat het bij ons bijna niet in de hersenen kan opkomen dat de aankomenden vreemden zijn. 'Elke vogelkenner', aldus spreekt B r e h m , 'weet met zekerheid te zeggen of de nachtegaal die in zijn tuin slaat een doortrekkende is, dan wel de geliefde zanger, die hem verleden zomer zoovele verrukkelijke avonden verschafte.' Van den beroemden N a u m a n n wordt verhaald, dat hij al de gevederde zangers, die in de nabijheid van zijn huis nestelden, aan hun gezang zoo juist herkende, dat hij onmiddellijk wist te zeggen of de vogel, die hij daar hoorde slaan, bij hem te huis behoorde dan wel een vreemdeling was, die zijne lievelingen kwam bezoeken. Ook door vele andere natuuronderzoekers is op verschillende manieren bewezen, dat dezelfde vogels elk jaar terug komen om, indien hun nest door regen en wind niet vernietigd is, weer te wonen op dezelfde plaats waar zij in verledene jaren hun gezin opvoedden. En wat zijn die plaatsen al verschillend! Van de hoogste toppen der meest slanke boomen tot in de laagste struiken, in koren en graan, op weilanden en heiden, in bosch en veld, in hof en tuin, in den hoogsten toren zoowel als in het armzalige en bouwvallige hutje van den daglooner, overal vinden wij de vogels bij hunne terugkomst in het voorjaar nestelen. Hier bouwen zij op een vooruitspringenden tak van den hoogsten populier om een vrij uitzicht te hebben, ginds verbergen ze hunne broedplaats in de duistere diepte van een boom of van een afdak. Het mannetje en vrouwtje van het vorige jaar zijn niet gescheiden, wel 'was de liefde bestendig van duur', en indien er geene bijzondere omstandigheden zijn voorgevallen die het paartje gescheiden hebben, kunnen we er zeker van zijn, dat een mannetje zijn vrouwtje van het vorige jaar weer heeft. En toch moest hij dat vrouwtje opnieuw veroveren op een aantal medeminnaars, die zijne huisvrouw begeerden en zich door uitlokkend gezang of veel pronkzucht in hare oogen trachtten aangenaam te maken. Bij onze zangvogels zijn die spelen en kampgevechten om eene vrouw gewoonlijk zeer vreedzaam. Niet altijd is echter zulks het geval, en menigmalen worden zoo op het land en in het water als in hoogere sferen geduchte gevechten geleverd, waarbij somtijds de bevoorrechte minnaar van vroeger gedood wordt en het wijfje door den overwinnaar wordt weggevoerd als vrouw. Zoo breedvoerig als we het trekken van de vogels hebben beschouwd, kunnen we onmogelijk het nestelen van de vogels beschrijven. Niet dat het ons aan gegevens ontbreken zou. Integendeel. Juist het nestelen van de vogels is zeer goed bekend en in vele opzichten hoogst merkwaardig. Zonder al te oppervlakkig te worden, zal ik trachten zoo kort mogelijk de hoofdzaken er van mee te deelen.

In de eerste plaats dan valt ons oog op het materiaal, waarvan de nesten onzer inlandsche vogels gebouwd worden. En dit is zeer ver-

scheiden. Uit het planten- zoowel als uit het dierenrijk wordt dit genomen. Bast en schors van boomen, bladeren en takjes, bloemdeelen en vruchtdeelen van allerlei planten en gewassen, gras en mos dienen zoo voor opbouwing en vasthechting als voor inwendige bekleeding. Wol en haren van zoogdieren, veeren van andere vogels en van zich zelve, ja, vischgraten en half verteerde deelen van allerlei gelede dieren worden op en naast elkaar gelegd en aaneengeplakt om aan het nest maar de noodige vastheid te geven. Wij zeggen 'aaneengeplakt' omdat het hoogst waarschijnlijk is, dat de vogel al die verschillende dingen niet alleen in elkander vlecht, maar ook een bindmiddel, een stijfsel gebruikt, om ze steviger te doen vasthouden. De bekende eetbare vogelnestjes der Salangane (eene Indische zwaluwsoort) hebben, vooral na de onderzoekingen van A.H. Bernstein, op de afscheiding der speekselklieren bij de vogels meer in het bijzonder het oog doen vallen. Van de Salanganen is toch zeker, dat zij hun nest bouwen uit een speeksel hetwelk zij door klieren, onder de tong gelegen, afscheiden en dat spoedig in de lucht verhardt. Sedert is dergelijke slijmafscheiding ook bij een groot aantal van onze inlandsche vogels opgemerkt; trouwens het is bijna onmogelijk te begrijpen, hoe het zonder deze kleefstof mogelijk zou zijn dat onze zwaluwen, vinken, meezen, wielewalen hunne nesten, die overigens alleen uit mos, dennenschubben, boomschors en dierlijke wol bestaan, zoo netjes maken en deze bovendien zoo moeielijk uit elkaar te halen zijn.

Geheel in overeenstemming hiermede is dan ook waargenomen, dat de vogels voornamelijk hun bek bij het bouwen hunner nesten gebruiken. Meestal gaan zij daarbij op de volgende wijze te werk. Zij zetten zich op de plaats waar zij het nest willen bouwen neder en ordenen in een cirkel draaiende, met behulp van pooten en vleugels doch voornamelijk van den bek, hunne bouwstoffen. Al naar den aard van die stoffen gebruiken zij een der eerstgenoemde ledematen meer of minder, en niet zelden de borst, indien zij den binnenwand van het nest met leem of slik willen aanstrijken. De pooten als middelpunt en als steunpunt gebruikende, beschrijft hun snavel cirkels en ordenen zij alles in dergelijke kromme lijnen om zich heen. Nu vlechtende dan naaiende, een andermaal takjes splijtende of boomschors tot vezels knippende, gebruikt de vogel bij dit alles voornamelijk zijn spitsen bek en zondert terzelfder tijd eene kleverige stof af, die de verschillende deelen aan elkaar lijmt. Zijn eigen lichaam dient, zooals uit het bovenstaande duidelijk is, tot maat van het nest. Dat in de meeste gevallen de vorm van het nest bolvormig of ten minste halfbolvormig zal zijn is, dunkt ons, duidelijk en altijd zal er eene opening overblijven, groot genoeg om zich zonder veel moeite naar buiten te begeven.

Gewoonlijk werken de vogels alleen des morgens aan hunne nesten en dat zijn voornamelijk diegene, welke hunnen bouw samenkleven met natten leem of slik, daar deze stoffen vrij langen tijd noodig hebben

om te verharden; zooals bijv. de zwaluwen, gorsen, lijsters enz. Anderen, die meer speeksel gebruiken tot vastkleving der verschillende grondstoffen, zooals vinken, meezen, nachtegalen en vele anderen kan men bijna elk oogenblik aan hun nest bezig vinden.

De tijd waarin het nest klaar is hangt uit den aard der zaak van velerlei omstandigheden af. Als een van die omstandigheden noemden wij reeds gunstig of ongunstig, warm of koud weer. In het laatste geval werkt de vogel slechts heel langzaam voort, als wist hij vooraf, dat het toch nog geruimen tijd zal duren, alvorens hij van zijn huis gebruik kan maken; er is dus zooveel haast niet bij het werk. Is echter het weer gunstig, dan zijn nog verscheidene dingen op den duur van invloed. Zoo bijv. de afmetingen van het nest en vooral de meerdere of mindere kunstvaardigheid waarmede het gemaakt is. De vogels, die een geheel kunstloos nest bouwen, zijn daarmede binnen een paar uren gereed; anderen doen er eenige dagen over, onze staartmees bijv. drie weken, maar haar nest is dan ook zeer kunstig samengesteld; vele anderen bouwen nog wanneer de broeitijd reeds begonnen is, aldus bijv. eenige tropische vogels, die hoogst merkwaardige nesten bouwen, zooals de Afrikaansche wevervogels en vele anderen. Daarbij komt nog, dat bij sommige geslachten mannetje en wijfje samen, bij andere alleen het wijfje bouwt en het mannetje haar door liefelijk gezang slechts den tijd helpt verkorten.

Wie leert het jonge paartje, dat zoo pas het huwelijksbootje is ingetreden, hoe het zijn nestje moet bouwen? Want zie, het gaat te werk alsof het jaren achter elkander door hen gedaan was en het bouwt eene woning volkomen gelijk aan die van zijne broertjes en zusjes. We kunnen niet aannemen, dat de jonge dieren in deze kunst onderricht ontvangen van de oude. Feitelijk is nog door geen enkel natuuronderzoeker iets dergelijks gezien, en bij de meeste vogels is het bovendien onmogelijk, dat de jongen het van de ouden kunnen afgekeken hebben, dewijl vele vogels slechts éénmaal in het jaar broeden en mochten de andere dit al meermalen in het jaar doen, dan gebruiken zij toch hetzelfde nest. Desniettegenstaande gaan de jonge vogels in de volgende lente, zooals wij reeds schreven, met een ijver en eene zekerheid aan het werk, alsof het gewoonte is. Hunne kunst van te bouwen kan dus niet gerekend worden als door hunne zintuigen verkregen te zijn. Wij zijn genoodzaakt in het dier zelf eene gave der natuur te zoeken, die het in staat stelt alle passende middelen te gebruiken om zijn nest te maken. Even goed toch als wij in vele dieren wat meer moeten veronderstellen dan wat men ‘instinct’ gelieft te noemen, en een groot aantal het bewijs leveren, dat er in hunne hersenen even goed voorstellingen en gedachten gevormd worden als in de onze, evenzoo is in de dieren eene inwendige verstandelijke kracht aanwezig, die hen niet alleen in staat stelt met de bekende kunstvaardigheid een nest te bouwen, maar wij zijn geneigd aan te nemen,

dat ze even goed van toevallige omstandigheden profiteeren, om er hun voordeel mee te doen, als zij zullen trachten nadeelige werkingen zooveel mogelijk te keeren of ze zoodanig te wenden, dat zij voor hen het minst schadelijk worden. Trouwens dat wijzigen van de aangeboren hoedanigheden, al naar gelang de toestanden van het dier, is een feit, dat niet te loochenen is en door het geheele dierenrijk heen te algemeen bewaarheid wordt, dan dat wij hier, bij zulke hoog ontwikkelde dieren, er aan zouden mogen twijfelen.

Is het nest gereed, dan komt voor den vogel een der meest gewichtige, misschien wel de gewichtigste taak van zijn leven, namelijk het leggen en bebroeien der eieren. Daarover echter willen wij niet verder spreken. Misschien ben ik toch reeds te lang van stof geweest. Mocht dit het geval zijn, wil het niet ten kwade duiden aan

Arnhem, Mei '75.

Uw toegenegen

MAX VAN EDIJCK.

Letterkunde.

Frankrijk's sociale toestand tijdens de omwenteling.

Premie van Het Nieuws van den Dag voor 1875. Dr. Jan ten Brink. Slachtoffers en helden der Fransche revolutie. Met 57 houtgravuren. Amsterdam, G.L. Funke en P. van Santen 1875.

De historieschrijvers der Fransche revolutie kan men gevoeglijk in twee klassen verdeelen. Tot de eene klasse behooren de geschiedkundigen, die de hoofdoorzaken en wijdstrekkende gevolgen dier wereldgebeurtenis in het licht stellen; tot de andere de schrijvers, aan wier navorschingen wij de kennis verschuldigd zijn van de karakters en levens der personen, die in dat treurspel gewichtige rollen vervulden, en van den Franschen staat in al zijne rechtsbetrekkingen gedurende de laatste jaren der achttiende eeuw. De eersten, zich bedienende van de deductieve methode, geven ons de inzage in de algemeene wetten, welke, gelijk iedere andere geschiedenis, ook die der Fransche revolutie beheerschten; aan de laatsten, die zich voornamelijk bezig houden met de opsomming van individueele verschijnselen, hebben wij een min of meer getrouw beeld te danken van het zedelijk en maatschappelijk leven van het Fransche volk in het tijdvak der omwenteling.

Wie eene geschiedenis schrijft der Fransche maatschappij gedurende de revolutie, kiest eene uiterst moeielijke en gevaarlijke taak. Het schiften der bouwstoffen, die voor zoodanige geschiedenis zijn bijeengebracht, is een waar reuzenwerk. Moest men wachten totdat al het materiaal uit de rijke mijnen was aangevoerd en verwerkt, het zou een wachten zijn ad kalendas graecas. Daarom stelle men zich voorals nog tevreden met monographieën en schetsen. De klippen waarop de vervaardigers van dergelijke geschriften niet zelden schipbreuk lijden zijn vele. Dikwijls toch zien zulke geschiedschrijvers zich genoopt het ambt waar te nemen van rechters-commissarissen, belast met de instruktie van strafzaken. Uit de door hen ingewonnen informaties blijkt, hoeveel er valt af te dingen op den roem van de meest gevierde helden der revolutie, van welke slechte middelen eenige weinige, door en door laaghartige, bloeddorstige en schurkachtige raddraaiers zich bedienden om het schuim van Parijs op te hitsen, hoeveel onschuldig bloed er vergoten is, hoeveel er kan worden aangevoerd tot verzachting van de schuld der schuldigsten. Crimineele processen zijn uit den aard der zaak niet geschikt om de menschen van hunne beminnelijkste

zijde te doen kennen. Daarom werpen de processen-verbaal der revolutie een zoo uiterst ongunstig licht op de bewerkers dier revolutie. Dit voert niet zelden tot miskenning van de groote leidende ideeën der Omwenteling. Indien de Fransche revolutie het werk geweest was enkel van slechte menschen, zouden hare gevolgen niet zoo zegenrijk geweest zijn. Dat die zegeningen duur gekocht zijn, wie zal het ontkennen? Moesten wij om dien hoogen prijs de Fransche omwenteling veroordeelen, gewis zouden wij de meeste omwentelingen moeten veroordeelen, waarvan ons geslacht schoone vruchten geplukt heeft.

De groote revolutie, die op het eind der vorige eeuw in Frankrijk plaats greep, onderscheidt zich van alle andere staatkundige revoluties daardoor, dat zij van blijvend belang is niet alleen voor Frankrijk, maar voor geheel Europa. Om hierover een in ieder opzicht juist en onpartijdig oordeel te kunnen vellen is de tijd, die ons scheidt van de Omwenteling, nog veel te kort, brengen de gebeurtenissen dier woelige tijden nog te veel de hartstochten in beweging. Vandaar soms het gebrekkige, niet zelden het overdrevene, waardoor zich de werken der schrijvers kenmerken, die gepoogd hebben de plaats aan te wijzen, welke aan de Fransche revolutie in de algemeene geschiedenis toekomt. De Italiaansche patriot Mazzini had gelijk, toen hij, weinige dagen voor zijn dood, zijne waarschuwende stem verhief tegen het geloof, door de partij van den vooruitgang in Frankrijk blindelings aangenomen, dat de Omwenteling, omdat zij een nieuw tijdperk heeft ingewijd, een einde gemaakt heeft aan alle staatkundige dwalingen, en dat het werk, dat nu nog moet gedaan worden louter een werk is van de eductie; toen hij de meening bestreed, diep geworteld in Italië en in geheel Europa, dat het doen der eerste stappen, die tot beschaving leiden, een duurzaam en onvervreemdbaar erfgoed is van Frankrijk. Te vaak verzuimde men de algemeene beschouwingen over den invloed der revolutieleer in verband te brengen met de inwendige geschiedenis van het revolutionnaire Frankrijk. Zulke beschouwingen behoeven telkens herziening en verbetering, eene behoefte die zich te sterker doet gevoelen naarmate in de laatste jaren door de ijverige nasporingen van Fransche en Duitsche geschiedschrijvers een grooter aantal vergeten of onbekende bijzonderheden op de revolutie betrekking hebbende aan het licht gebracht zijn.

Tot welke klasse van historieschrijvers, door mij in het begin dezer boekaankondiging genoemd, Dr. J. ten Brink, behoort, zegt ons de titel van zijn werk. Wij ontvangen meer dan die titel belooft. Na beschrijving der slachtoffers en helden der revolutie voert de auteur ons van de Tuileriën naar het met den dood van Lodewijk XV van alle leven beroofde Versailles, doet ons luisteren naar de gesprekken in de salons; geleidt ons naar de tentoonstellingen in den Louvre, naar de koffiehuizen en theâters; doet ons de vroolijke, woelige, ijdele Parijzenaars bij den aanvang der Omwenteling en in den somberen tijd der

Terreur op straat bespieden. De schetsen van Ten Brink zijn voortreffelijk uit een artistiek oogpunt. Dit valt terstond in het oog zoodra wij die schetsen vergelijken met sommige Duitsche geschriften, waarin evenzeer onze aandacht gevestigd wordt op de concrete verschijningen der Fransche revolutie. Bij de beoordeeling der geschiedkundige juistheid van de vele door Ten Brink opgesomde feiten en de daaruit door hem gemaakte gevolgtrekkingen, vergete men niet dat terwijl onze auteur zijn werk schreef of kort daarna verscheidene belangrijke litterarische producten, waarin dezelfde stof, of onderwerpen, die daarmede in nauwe betrekking staan, behandeld worden, het licht gezien hebben. Eene oplettende lezing van Adolf Schmidt's 'Pariser Zustände während der Revolutionszeit' zou misschien Ten Brink kunnen bewogen hebben zich eenigszins gunstiger uit te laten over de Parijsche jeugd aan welke men den bijnaam gegeven heeft van 'la jeunesse dorée'.

Dr. Ten Brink zegt van de Fransche omwenteling dat zij was 'een stap vooruit in de ontwikkelingsgeschiedenis der menschheid, een schitterende triumf in de bange worsteling der natiën om vrijheid, recht en waarheid.' Deze woorden bewijzen dat hij, trots de gruwelen dier revolutie, waarvan hij ons tal van ontzettende bijzonderheden meedeelt, toch de groote beteekenis der Omwenteling voor de zaak van vooruitgang en beschaving, niet over het hoofd ziet. Wanneer hij haar niettemin een kwaad, ofschoon 'een noodzakelijk, een onvermijdelijk, een hoogst rechtvaardig kwaad' noemt, dan kan hij alleen daarmede op het oog hebben de haar vergezellende wandaden, niet de revolutie zelve, want die was eene weldaad.

H. WAS.

Realistisch.

Miskenning en kracht. Een familieroman, nagelaten door Johanna, in twee deelen, te Amsterdam bij B. van der Sand, firma H.J. van Kesteren en Co.

Is het om den wille der auteurs of der lezers dat de boeken worden gerecenseerd? In het eerste geval zou bovengenoemd werk onbeoordeeld blijven kunnen; de schrijfster is, volgens wat ons in het voorbericht gemeld wordt, overleden. Maar is het om der lezers wil vooral dat de recensent, naar zijn beste weten, zich uitspreekt over de letterkundige en zedelijke waarde van het boek dat door de uitgevers hun wordt aangeboden, dan mag geen gevoel van piëteit, ook niet jegens een afgestorvene, hem weerhouden van hen volgens zijne overtuiging voor te lichten door zijn oordeel. Zoo althans wensch ik mijne taak op te nemen jegens het overgelaten werk van de mij geheel onbekende auteur.

Ik beken, dat ik mij eenigszins schaamde nooit iets van haar te hebben gelezen, toen ik in het met O.D. onderteekende voorbericht zag, dat van Johanna (Mejufvrouw J.J. Heyde) meer dan één geschrift met genoegen door het publiek ontvangen was, *waarvan zelfs herdruk getuigenis gaf*, *bij ons niet zoo overgewoon.* Want inderdaad, niet alleen *herdrukken*, zooals V.D. het noemt, maar ook *herlezen* van wat er bij ons op het veld der romanliteratuur verschijnt, is niet *overgewoon;* misschien wel omdat hetgeen men daar aantreft, meestal wèl *overgewoon* is. Het gaat ons toch met boeken als met menschen. Een ons onbekend ordinair mensch, die op ordinaire wijs ordinaire dingen vertelt, - wie verlangt hem voor de tweede maal te ontmoeten? en een boek waarvan men hetzelfde zeggen moet, wie verlangt het voor de tweede maal te herlezen? Maar menschen en boeken die bij de eerste kennismaking ons verstand en onze verbeelding weten te boeien door ons oog te openen voor de verschijnselen van het leven in en buiten ons, hoe gaarne ontmoeten wij ze weder! Met welk genot verdiepen wij ons in hen voor de tweede, voor de derde maal, naarmate wij hun geest in den onzen opnemen, hen hoe langer hoe beter verstaan als wij hen laten spreken tot ons gemoed!

Wat Johanna's andere werken aangaat, ik kan niet beoordeelen of ze bij mij den lust tot herlezing zouden hebben opgewekt, ik zeide dat ze mij geheel onbekend waren. Ik heb dan ook alleen over *Miskenning en kracht* te spreken, zooals, niet zij zelve, maar degene die dit boek publiek maakte, gemeend heeft het te moeten betitelen. Zulk soort van titels anticipeeren op den indruk dien een boek teweeg m o e t brengen en zijn, dunkt mij, daarom niet verkieselijk. Walter Scott, Dickens, Thackeray, George Elliot, Van Lennep plaatsen gewoonlijk alleen den naam van hunne hoofdpersonen voor hunne romans en wie, die ze las, weet niet dat het onmogelijk is zich te vergissen in hetgeen wat elk hunner onsterfelijke werken den lezer te zeggen heeft. Johanna wilde, zegt V.D., haar boek den naam van Claudina Andersen gegeven hebben, de hoofdpersoon van den familieroman. Om haar groepeeren zich dan ook al de anderen, niet weinig in aantal, die dien roman helpen vormen.

Het is een vrij bonte kring. Claudina en haar broeder zijn kinderen eener officiersweduwe en worden opgevoed met een aangenomen kind hunner moeder, het dochtertje van een soldaat, die in vroeger jaren hun vader het leven had gered in den oorlog van Napoleon I tegen Rusland. Dat kind, Anna genaamd, van jongs af godsdienstig opgevoed, van wier eigene ouders wij niets te weten komen wat zou kunnen doen vermoeden dat bijzondere zedeloosheid van hen op haar zou zijn overgeërfd, groeit op tot erger dan een coquette, en geeft zich over aan den jongeling, met wien zij als een zuster van kindsbeen af heeft omgegaan; niet uit hartstocht, schijnt het, maar uit berekenende sluwheid, om hem tot een huwelijk met haar te noodzaken en zoo

door hem tot hoogeren rang in de maatschappij te worden verheven. De jongeling, door een Engelsch pair als zoon aangenomen, uit erkentelijkheid voor zijn vader, aan wien de lord de grootste verplichting had, weigert zijn pleegzuster te huwen, en wil noch van haar, noch van het kind waarvan hij door haar vader is geworden, iets weten. Zijne moeder, die met hare kinderen in Zwitserland woonachtig was, verlaat dat land met hare dochter Claudina en vestigt zich omstreeks 1830 in Oosterbeek. Daar neemt zij iets later Anna met het kind haars zoons in hare woning op, laat haar doorgaan voor eene jonge weduwe, eene harer bloedverwanten, en noodzaakt hare eigen dochter, die zij van de betrekking tusschen Leo en Anna onkundig houdt, dat grillige, trotsche en laatdunkende wezen met onbegrensde toegevendheid te behandelen. Als hoofd van haar gezin een strenge, onvriendelijke heerscheres, drukt de moeder de arme Claudina, een meisje zonder schoonheid of aanvalligheid, diep ter neder en kwijnt deze onder de koele en gedwongen verhouding tot moeder en pleegzuster beide. In hare brieven aan eene in Zwitserland achtergelaten vriendin, Louise Latour, wier broeder Ulrich eene wanhopende liefde voor Claudina koestert, spreekt zij haar hart uit en beschrijft haar kleurloos en eentonig leven. Vergeefs wil Louise haar overhalen om dat leven te ruilen voor een ander aan de zijde van den somberen, piëtistischen broeder; Claudina weigert hardnekkig en hij neemt zijne onbeantwoorde liefde mede naar de woestijnen van Afrika, die hij doortrekt om als zendeling onder de wilden te gaan arbeiden. In die woestijnen wordt hij gewond en stervende gevonden door zekeren Karel, een toerist, wiens moeder te Roosendaal woont en zich Claudina bijzonder heeft aangetrokken, welke somtijds bij haar logeert en aan wie zij den toegang verleent tot de kamers van den jongen reiziger, die opgevuld zijn met natuur- en kunstvoorbrengselen door hem van zijne tochten medegebracht. De geest van Karel spreekt daar tot den haren, de moeder spreekt daarenboven onophoudelijk tot het meisje over haar Benjamin; reeds voor Claudina hem ooit gezien heeft, bemint zij hem. Intusschen verloopen eenige jaren. Leo stoort zich niet aan de vermaningen zijner moeder om Anna's eer door een huwelijk te herstellen, maar trouwt de nicht van zijn Engelschen weldoener en wordt vader van twee kinderen. Dit komt Anna te weten; zij vliegt met haar dochtertje uit het huis harer pleegmoeder en sluit zich aan bij een troep Zigeuners die bij Oosterbeek een kamp betrokken hebben en welker hoofdman op haar is verliefd geworden. Zwervende met dien troep komt zij in de nabuurschap van Leo's woning, ontrooft hem het beeldschoone dochtertje, dat hem in zijn huwelijk geboren is, en laat hem een mismaakt zoontje behouden, dat hij haat om zijn gebrekkelijkheid. Leo reist vergeefs Europa rond om zijn kind terug te vinden, dat door Anna met hare kleine Marie, eerst onder de Zigeuners, later bij een troep reizende tooneelspelers wordt groot gebracht.

De twee meisjes zijn volwassen als Leo Anna met haar te Genève eindelijk op de planken weder vindt, ter gelegenheid van eene tooneelvoorstelling die hij bijwoont met zijne zuster Claudina, welke na den dood hunner moeder met den reiziger Kock is getrouwd, welke, blind van zijn toeristenleven te huis gekomen, in haar een trouwe gade en verzorgster gevonden heeft. Leo, al lang weduwenaar van zijne Engelsche echtgenoot, ziekelijk en zwak door onrust en wroeging, sterft even als Anna en wordt naast haar begraven, Claudina keert met haar man en de meisjes naar het vaderland terug en leidt verder een gelukkig leven te midden van een kring van nog vele andere in het boek voorkomende personen. Immers, behalve een Zwitsersch predikant, de vader van Ulrich en Louise, staan nog tot Claudina in betrekking of vervullen eene rol in deze familie-geschiedenis - een bankier met zijne vrouw en zoon, een timmerman met zijn nichtje, een vrouw uit de heffe des volks met haar nicht, een gevallen meisje, een adellijke knaap die van zijn prille jeugd af het onechte kind van Anna bemint, eene gezelschapsjuffer bij de moeder van den toerist Karel, - op welke accessoire figuren hetzelfde licht valt, dat de hoofdgroep beschijnt of liever, die ons doen gevoelen het gebrek aan één sterk sprekend licht-effect in de geheele bonte schilderij.

Voorwaar, niemand zal zeggen dat een familiegeschiedenis als deze onder de *overgewone* kan gerangschikt worden; zeer buitengewone toestanden komen er in voor, en toch..... zeker dorpspredikant vroeg in het huisbezoek aan een lid zijner gemeente of hij wel wist dat in den Bijbel geschreven staat: geen dronkaard zal het koninkrijk Gods beërven. Ja, dominé zei de man, - dat weet ik en ik gaf graag een driegulden uit mijn zak als er *dat* niet in stond! - Goethe zegt ergens: greift nur hinein ins volle Menschenleben, wo ihr es packt, da ist's interessant. - Waren wij nog in het tijdperk der drieguldens, wij zouden er een voor over hebben als *dat* niet in zijn werken stond, zoo ten minste dat woord de aanleiding heeft gegeven tot een opvatten en wedergeven van de toestanden des levens, zoo als men die in vele romans vindt, en die somtijds zouden uitlokken om er als motto boven te plaatsen: Greift nur hinein in's volle Buch, wo ihr es packt, da ist es trivial. En inderdaad, al zijn er bladzijden in *Miskenning en kracht* boven welke wij dit harde oordeel niet zouden willen schrijven, vele, te vele vallen voor ons open welke geen ander motto verdienen. De vale tint der platheid ligt er over verspreid, en het is of de vrij romaneske voorvallen in het leven van vele leden der familie met wie wij in dit boek kennis maken, die vale tint nog sterker doen uitkomen, welke zoo zeer onderscheiden is van het poëtisch waas, dat ook de meest alledaagsche toestanden zoo liefelijk tint in de meesterwerken van kunst, welke wij soms zeer duidelijk bemerken, dat de schrijfster onder haar arbeid voor den geest hebben gezweefd. - De lezer oordeele: ik schrijf af letterlijk waar het boek open valt. Het is bl. 111.

Wij vinden er een alleenspraak van een pair van Engeland, den lord aan wien de moeder van Leo, de streng zedelijke en godsdienstige vrouw, de opvoeding van haar eenigen zoon heeft toevertrouwd, aan wien zij hem geheel heeft afgestaan.

‘Geld, geld!.... wat een gekheid! Ik heb het geld immers geërfd, en wat die twee mede erfgenamen betreft, nu ja, er zijn altijd liefhebbers genoeg en als 't mij niet toekwam zouden zij 't wel hooger hebben gezocht.... Komt mijn plan tot rijpheid, dan raakt alles weer op zijn pooten terecht.... Als hij die leelijke kuch maar kwijt raakt! 't Moge een gril zijn, maar 't zou me drommels spijten als Leo door koppigheid de heele zaak bedierf; ik kan hem toch niet afschepen met een duizend of wat, na hem aan een edelmans leefwijze te hebben gewend.’ - Mylord neemt de volgende brieven op... voelende of er nog een brief verscholen lag ‘'t geeft zoo'n afleiding voor een eenzame,’ hooren wij hem mompelen. ‘Zij houdt zich constant; taal noch teeken heb ik van haar vernomen sedert dien eenen brief, die niet voor de poes was! Geen katje om zonder handschoenen aan te raken! Een burger romanheldin, een moeder met zulke beginselen! Neen, ma noble châ telaine! Wij adellijken hebben een ander eergevoel, wij schudden onze dwaasheden van ons; geld is onze vergoeding, en bliefje daar niet van gediend, dan moeten de nobele beginselen maar 't onderspit delven....’ En nog eens myladys brief opnemende... ‘zou zij?... neen, dat 's al te gek: ik heb wat beters voor haar dan een oud podagrist, jong bij jong; soort bij soort.’

Dit staaltje zij genoeg.

Het is mij alleen te doen om mijn oordeel te regtvaardigen. Wil iemand bladzijden als deze liever *realistisch* dan *plat* noemen, - le nom ne fait rien à la chose - tenzij dat door dien fraai klinkenden naam maar al te veel in onze hedendaagsche literatuur wordt binnengesmokkeld wat beneden den toon van een fatsoenlijk gezelschap is en niet strekt om beschaafdheid van geest of vormen onder de lezende wereld aan te kweeken. Beleeft ook dit werk een herdruk zoo zal het blijken, dat het publiek van een ander gevoelen is dan ik, tot mijn spijt, niet anders uitspreken kan.

De titel - de vraag.

Wat er werd van de kinderen van Bellevue, door J. Hoek. 's Gravenhage, D.A. Thieme, 2dn.

Wat is er geworden van Hoek's kinderen van (op?) Bellevue? - De auteur mocht in het werk het antwoord daarop geven in zíjn bedoeling, als referent vatten wij die vraag in een anderen zin op, namelijk deze: hoe heeft de schrijver zich van zijn voorgenomen taak gekweten?

Deze was niet gemakkelijk. Er zijn aan het schetsen van toestanden die zich elken dag aan ieders oog voordoen, aan het schilderen van menschen, waaronder wij ons gestadig bewegen, en op wier beschrijving of voorstelling ieder contrôle kan houden, nog al bezwaren vast. Het ‘zijn er zoo?’ en ‘zijn ze zóo?’ wordt ons telkenreize als opgedrongen; het natuurlijke en onnatuurlijke, het ware en onware valt terstond in 't oog. Het geldt het tegenwoordige naar tijd en plaats en toestanden, terwijl het vreemde, het verre en verledene in den regel niet zoo algemeen bekend is. Kan men het laatste beschouwen als een verder afgelegen plaats en streek die door weinigen werd bezocht en gezien, de roman uit ons volk en onzen tijd is als een teekening of schilderij van veelbezochte plekken, waarin men de grootere of kleinere afwijkingen terstond bespeurt.

Hierbij komt dat wij Hollanders, wat land en lieden betreft, ons voor het romantische of romaneske minder leenen. Wij hebben in den regel weinig excentrieks, hevige hartstochten liggen minder in onzen aard, wij doen onze zaken en, begaat deze en gene ook nu en dan buitensporigheden, die zijn minder buitengewoon. Onze volksaard is tam, wij gaan onzen gang, dommelig rustig, als in de bijna verouderde trekschuit, die haar dagelijkschen tocht in de stille vaart of vliet aflegt. De macht der convenientie is groot onder ons.

Desondanks kan er veel gebeuren en gebeurt er veel, wat ons aan het ‘stille waters hebben diepe gronden’ kan doen denken, en het ontbreekt niet aan drama's binnen de huiselijke wanden, waarbij men de buren niet roept. Het *vie intime* is niet altijd en overal zoo rustig, en toestanden en harten zijn niet steeds en alom zoo kalm, al bewaart men de *dehors* ook meer dan velerwege elders, - wij zijn als turf, terwijl de Franschman meer stroovuur, de Duitscher meer als hout, de Engelschman meer steenkool is. Onder die turven evenwel is ook de zoogenaamde blauwe darg, die èn met het ras opvlammend stroo, èn met het spoedig vuurvattend hout, èn met de flikkerende steenkoolsoort nog al wat gemeens hebben. Ook Hollandsche heeren en dames kunnen menschen van passie zijn.

Daarom was de heer Hoek in zijn goed recht, in dat der waarheid, als hij zulke menschen mede een rol in zijn roman liet vervullen. Evenwel heeft hij daarvan, onzes inziens, een wat ruim gebruik gemaakt, zulk gebruik, dat hij ons nu en dan aan Göthe's *Wahlverwandtschaften* deed denken. Zóo erg is het, gelooven we, in onze hoogere standen niet gesteld als hij het schetst, waarbij het ‘zijn er zoo?’ bijna in ‘ze zijn zoo!’ zou veranderd worden. - Jonkhr. Mr. Reeseman, al treedt hij in 't begin haast als een *noble père* van zijn slach op, is verleider geweest en poogt nog eens te verleiden, een onwaardig echtgenoot van zijne waardige gade. In zijn zoon Gustaaf valt de appel niet ver van den stam, terwijl zijn broeder mede vreemde wegen bewandelt. De advokaat De Koning gaat hetzelfde pad een leelijk

eind op. Freule Caroline moge ten laatste de fijnvrome uithangen of worden, wij zien haar tot aan- en over de grenzen van de echtbreuk gaan, en haar latere echtgenoot van Buren Kramer is en doet weinig beter, gelijk het niet aan freule Ida ligt, dat zij niet denzelfden weg bewandelt. Een bankroet en zelfmoord komen er mede in voor, zoodat er naar ons inzien met ruime hand in de incidenten is gegrepen.

Iets anders wat ons minder behaagde is de op vele plaatsen doorschemerende ingenomenheid, bij het bittere af, tegen de orthodoxen. Wij zijn geen vrienden van hunne richting, wij erkennen dat er veel kat onder hun koren schuilt, maar er is ook koren onder hun kaf. Wij althans ontmoetten ook onder hen edeldenkenden en braven, wier vroomheid geenszins ijdel vertoon, geen huichelarij noch akkoordje met onzen lieven Heer was, en wier godsdienstigheid geen masker bleek, waarachter modezucht, eigenbatige oogmerken of gemeenheid hun spel speelden, maar menschen bij wie wij spraken: denken als zij niet - maar dat God gave, dat ik steeds was en handelde gelijk zij! Van weerszijden verdenkt en wraakt men te licht en te zeer, veroordeelt men begrippen en gevoelens en menschen op den koop toe, terwijl men van weerszijden moest erkennen, dat het niet zoo geheel aan ons, aan onzen eigen wil en enkele keuze ligt, welke richting wij volgen, wat wij gelooven of niet gelooven. Dat wij een eerlijk geloof voeden en daarvoor eerlijk uitkomen, een geloof dat ons bezit en bezielt, dat ons beter maakt, dat is het wat wij van elkander vragen, voor elkander wenschen kunnen. Braaf of slecht kan men èn als orthodoxe èn als moderne zijn. De ondervinding beslisse, zij leert het. Dit hadden wij ook in den roman willen zien uitkomen die nu, naar onze meening, wel wat eenzijdig werd. Dat Hoek overigens den dwazen trots op enkele geboorte in de oude mevrouw Van der Horst wat ten toon stelde, duiden wij den schrijver geenszins euvel, al achten wij het een voorrecht dat iemand, die het *noblesse oblige* huldigt, op nobele ouders en voorouders kan wijzen, of liever mag terugzien.

Wij hebben opgegeven wat ons voorkwam te behooren tot de zwakkere zijden van den roman, waarin wij overigens veel goeds en werkelijk schoons vinden. Veel daarin grijpt aan, spant en boeit. Minette is een allerliefst beeldje, dat van den beginne af, als kind en in later leeftijd, fijn en menschkundig is geteekend. Ook Wouter is over 't algemeen verdienstelijk aangelegd en bewerkt. Bij zijn gesprek met Jkh. Mr. Reeseman d. II bl. 217, zouden wij hem wat minder hevig hebben laten zijn, wat meer spijt en aandoening hebben laten verraden, dat hij zoo tegenover zijn en Minette's weldoener was gesteld. Daar komt, gelijk ook bij zijn twist met Hotze Woudstra, nadat hij dienzelfden dag op treffende wijze het Woord verkondigde, de tuinmansjongen wat sterk voor den dag. Wij erkennen evenwel ook *la position était forte*, geen wonder dat die *plus fort que lui* werd, en toch.... Dat de latere mevrouw Van Arendsberg nu en dan eene uitdrukking

bezigt, welke men van eene dame van haar rang niet zou verwachten, is minder onwaarschijnlijk.

Over het geheel is de roman onderhoudend en in den goeden zin van het woord stichtelijk, dáar ook, waar het niet bepaald op het stichtelijke is aangelegd. Zoo bijna terstond reeds in het gesprek van de kleine Minette met hare pleegouders, in het onderhoud dat Mr. Reeseman met Christine heeft, in de voorstelling der terugkomst van den broeder en diens ontvangst ook bij de minder hooghartige dan hoogdunkende mevrouw Van der Horst, in het uitnemend tooneeltje waar mevrouw Reeseman aan Minette mededeelt, dat deze haar kind niet is, en later, met voorbijgaan van menig ander, in het gesprek tusschen Wouter en zijn moeder, als deze hem haar vroegere zwakheid bekent.

Bij een en ander vergeet men gereedelijk wat wij hierboven als niet zoo bevredigend signaleerden. Daar treedt die echte humaniteit aan het licht, die boven orthodox en modern uit zich verheft. Daar heeft de schrijver getoond, dat zijn oog helder, zijn blik juist, zijn hart warm, zijn hand trouw is, en dat hij kan bespieden en schetsen. - Overigens komen, even als in het werkelijke leven, menschen en dingen ten slotte nog wat beter terecht dan men soms zou hebben verwacht, en wordt er van de kinderen op Bellevue vrij wat goeds.

Meer ten bewijze dat wij opmerkzaam hebben gelezen dan om bepaalde aanmerkingen te maken, wijzen we op enkele misstellingen. Zoo lazen wij een paar malen ‘m*i*squine’, ‘het huichje’ voor ‘de huik naar den wind hangen’, ‘Bloemendaal’ voor ‘van Groenendaal’, ‘Klein’ voor ‘Klijn’, den dichter van de Montigny.

Doch daarvan afgezien! - De heer Hoek mocht Minette, II d., bl. 330, laten zeggen: - ‘ik lees gaarne romans, doch er moet wat inzitten.’ - Als zij dezen van haar zelve en de haren kon lezen, zou zij dien niet uit de handen werpen. Mogen hare zusters in den lande dit ook niet doen!

Druk en papier zijn gelijk men ze van den uitgever kan wachten - voortreffelijk en onbekrompen.

Goede reisgidsen.

Oro-Hydrografische en staatkundige Atlas der geheele aarde (,) in 29 kaarten (,) door J. Kuyper (,) lid van ‘die Gesellschaft für Erdkunde te Berlijn’, en N.W. Posthumus (,) leeraar aan de Hoogere Burgerschool te Amsterdam. Tweede druk. Amsterdam, C.F. Stemler, 1873.
Nieuwe Atlas van Nederland en zijne overzeesche bezittingen. Ontworpen en geteekend door P.H. Witkamp. Arnhem, J. Voltelen, 1873.

Ook de aardrijkskunde is eene macht geworden in de wereld. Op overtuigende wijze heeft dit o.a. de jongste Fransch-Duitsche oorlog geleerd. De Germanen toch waren beter in Gallië thuis dan de Gal-

liërs in hun eigen land. De Franschen hebben dat ingezien en leggen zich nu beter op terrein-kennis toe dan vroeger, overtuigd als zij zijn, dat de Duitschers hun daarin ver vooruit waren, en dat deze van die kennis zeer goed partij getrokken hebben.

Tot voor eenige jaren werd de aardrijkskunde in de scholen van ons land zeer stiefmoederlijk behandeld, terwijl de leerlingen als bij de haren tot de aardrijkskundige les moesten gesleurd worden. Die tegenzin was het gevolg van de slechte methode in 't onderwijs. Wij herinneren ons nog het memoriseeren van de namen der 86 departementen van Frankrijk en meer van die hersenbrekende toeren aan de schoolbank.

Daarin is gelukkig eenige verbetering gekomen. De aardrijkskunde begint langzamerhand tot haar recht te komen. Eenige mannen hebben zich hare ellende aangetrokken, en de oprichting van het Aardrijkskundig genootschap is de aanvankelijke vrucht hunner pogingen. Nog onlangs hebben zij 't onzen Minister van Binnenlandsche Zaken doen hooren:

1°. 'Aan de Aardrijkskunde komt, op haar tegenwoordig standpunt bij het onderwijs, bepaald ook bij het hooger onderwijs, eene ruime, zelfstandige plaats toe.

2°. Als zelfstandige plaats behoort zij, zooals ook door de Regeering is voorgesteld, onder de leervakken der Hoogeschool; het is echter bepaald noodig, dat voor haar afzonderlijke leerstoelen worden bestemd.

3°. Afzonderlijk onderwijs in de aardrijkskunde mag aan de gymnasiën, althans in de vier of vijf hoogste klassen van den voorgestelden zevenjarigen cursus, niet worden gemist.'

Zoo kan er leven komen ook in deze vaak doodsche brouwerij; zoo wordt ze wakker geschud uit haren doodslaap, of liever, zoo wordt er leven gegeven aan een vak van 't onderwijs, dat vroeger als eene bijzaak, een soort aanhangsel, werd beschouwd.

Het is een verblijdend verschijnsel des tijds, dat men begint in te zien, dat tot den naam *aardrijkskunde* noch iets anders behoort dan 't inpompen van eenige bladzijden namen, die dan ook soms door hunne moeilijke uitspraak tamelijk geradbraakt en spoedig vergeten worden.

Vooral op het gebied der aardrijkskunde moeten geheugen en verbeelding samenwerken, en wat men reeds gedaan heeft en nog doet om vooral het laatste gezond voedsel te geven, verdient alleszins waardeering. Met ingenomenheid begroeten wij daarom ook het werk van de heeren Kuyper, Posthumus en Witkamp. Dat de arbeid van beide eerstgenoemde auteurs naar waarde is geschat, bewijst de 'tweede druk' van hun 'Oro-Hydrografische en staatkundige Atlas.'

In 29 kaarten bevat hij: 1°. 'Wereldkaart,' die netjes uitgevoerd en goed van kleur is; 2°. 'Wereldkaart met de zeestroomingen en de lijnen van gelijke gemiddelde jaarwarmte en de menschenrassen,'

flink geteekend; 3°. ‘Wereldkaart met de luchtstroomingen (winden) en den regenval’; hier hadden wij gaarne opgenomen gezien den tijd waarin de moessons en de passaten invallen en hun duur (zie bijv. ‘Berghaus' Physikalischer Schul-atlas,’ kaart 3), 4°. ‘Europa, Oro-Hydrografisch’ flink; 5°. ‘Europa staatkundig;’ waarom hier de voornaamste spoorwegen niet aangegeven? 6°. ‘Turkije in Europa en Griekenland;’ voor ‘Kykladen’ lazen wij liever Cycladen; 7°. ‘Italië,’ goed uitgevoerd; 8°. ‘Iberisch schiereiland,’ het Oro-Hydrografische predomineert vooral op deze kaart niet genoeg; 9°. ‘Middel-Europa, Berg- en stroomkaart’; keurig geteekend; 10°. ‘Frankrijk’ met een carton van ‘Corsica;’ deze kaart is te vol, en daarom onduidelijk; 11°. ‘Zwitserland,’ keurig uitgevoerd; waarom zijn hier de meren en rivieren blauw gekleurd en op de meeste andere kaarten niet? 12°. ‘Denemarken’ met cartons van ‘IJsland’ en Fär-öer, voorts ‘België en Luxemburg,’ niet zeer duidelijk; 13°. ‘Nederland,’ vrij volledig; 14°. ‘Duitschland;’ naar het Oro-Hydrografische moet men hier zoeken; 15°. ‘De Oostenrijks-Hongaarsche Monarchie;’ honderd percent beter dan n°. 13; 16°. ‘Rusland,’ wat te plat geteekend; 17°. ‘Skandinavië, Zweden en Noorwegen,’ goed uitgevoerd; 18°. ‘Groot-Britanje en Ierland;’ de rivieren spreken te weinig; 19°. ‘Azië, Oro-Hydrographsch’ (waarom niet Hydrografsch?) en een carton van ‘Palestina,’ ook hier predomineert het Hydrografische te weinig; 20°. ‘Azië, staatkundig;’ deze verschilt te weinig van n°. 19, en voor eene staatkundige kaart bevat zij te weinig namen; 21°. ‘Zuid-West-Azië en de Nyllanden,’ flink geteekend; 22°. ‘Zuid-Oostelijk Azië,’ idem; 23°. ‘Oost-Indische archipel’, eene goede overzichtskaart; 24°. ‘Java (,) natuurkundig en staatkundig, Sumatra's westkust, Molukken, omstreken van Makassar, Noord-Oostelijk deel van Celebes (Minahassa),’ voorts Neerlands West-Indische bezittingen, ‘Suriname, Curaçao, St. Martin, Saba, St. Eustatius,’ allen zeer goed geteekend; 25°. ‘Afrika’ met cartons van ‘Algerië en Zuid-Afrika,’ te vergeefs zochten wij op laatstgenoemde kaart naar de zooveel geruchtmakende diamantstreken; 26°. ‘Noord-Amerika’ met een carton van de ‘Kleine Antillen;’ waarom zijn ook hier de meren blauw geteekend, zooals het behoort, en elders niet? 27°. ‘Vereenigde Staten en Mexico,’ flink geteekend, vooral de bergen; 28°. ‘Zuid-Amerika (,) natuur- en staatkundig,’ met een carton van ‘De Antillen;’ wat hier de carton ‘Het Pyreneesch schiereiland’ beteekent, bekennen wij niet te begrijpen. De teekening van de kaart is goed, doch wat bont gekleurd; 29°. ‘Australië’, met cartons van ‘Zuid-oostelijk Nieuw-Holland en Tasmania, Nieuw-Zeeland, Hawaii.’ Wij missen hier den algemeen bekenden naam Polynesië; overigens is de kaart goed uitgevoerd.

Ziedaar eene korte opsomming van den inhoud dezes Atlas'. De bekwame auteurs zullen daaruit bemerken, dat wij van hun moeilijken en nuttigen arbeid behoorlijk notitie genomen hebben. Gaarne hadden

wij aan dezen Atlas nog eene kaart toegevoegd gezien, vooral omdat de bewerkers de benamingen ‘Oro- en Hydrografische’ aan den titel van dezen Atlas laten voorafgaan. Naar onze meening moest dan n°. 30 bevatten een vergelijkend overzicht van de berghoogten, meren en rivieren (zie o.a. W. Liebenow's Schul-Atlas n°. 30), opdat de leerling als in een oogopslag daarvan eene voorstelling hebbe.

Wanneer deze Atlas een derden druk mocht beleven, dien wij auteurs, uitgever en het publiek toewenschen, geven wij, naar onze bescheiden meening, den bewerkers in bedenking van de gemaakte open aanmerkingen eenige notitie te nemen. Geen vitzucht, maar belangstelling dreef ons ze uit te spreken.

Overigens levert deze Atlas eene belangrijke bijdrage tot de Nederlandsche cartografie. Ook de graveurs en drukkers (van vier verschillende werkplaatsen) hebben eer van hun arbeid.

Keurig uitgevoerd is de ‘Nieuwe Atlas van Nederland en zijne overzeesche bezittingen, ontworpen en geteekend door P.H. Witkamp.’ In 14 kaarten geeft hij het volgende: ‘De Nederlanden,’ met bijkaarten van ‘De grondgesteldheid der Nederlanden (geologische kaart), de hoogte van den Nederlandschen bodem (hoogtekaart), de Nederlanden verdeeld in 41 Rijkskiesdistricten, spoorwegkaart.’ Nu volgen de 11 provincie-kaarten, waarop tevens zijn aangegeven de kiesdistricten, benevens het aantal der te benoemen leden voor de provinciale Staten. Kaart n°. 13 bevat ‘Nederlandsch-Oost-Indië,’ n°. 14 ‘Java’ op grootere schaal, voorts ‘De Curaçao-eilanden, De Nederlandsche Antillen en Suriname of Nederlandsch Guyana.’

Al deze kaarten munten uit door volledigheid. Als bewijs daarvan schrijven wij van de kaart Drenthe ‘De verklaring der teekens’ af: ‘Steden en vestingen, dorpen, tevens hoofdplaatsen van gemeenten, overige dorpen en kerkbuurten, buurten, hoofdplaatsen van gemeenten, overige buurten, gehuchten, alleenstaande gebouwen, hoofdplaatsen der prov. kiesdistricten, spoorwegen, groote wegen, hunebedden, oude grafkelders.’

Inderdaad mogen wij dezen Atlas een uitmuntend geslaagden noemen. De teekening is correct, de grenzen zijn juist, het schrift is duidelijk, niet overladen met weinig beteekenende namen. De druk is, zooals wij die van de firma Emrik en Binger gewoon zijn, netjes. Wij wenschen den heer Voltelen geluk ook met deze uitgave, waarmede hij een uitnemenden dienst bewezen heeft aan hen wien het om wat goeds te doen is. Wij twijfelen er geen oogenblik aan, of deze Atlas zal zijn weg wel vinden; in geen school of huis ontbreke hij. Met dezen Atlas gewapend, kan de Nederlandsche jeugd thuis raken in haar vaderland.

A.

GR.

Mengelwerk.

Twee vriendinnen door P.F. Brunings.

I.

In een benedenkamer van een aanzienlijk huis te Z. zaten twee juffers bij een der ramen, die uitzicht op de straat hadden, in een vroolijk gesprek. 't Was den vorigen avond Casino geweest en de twee schoonen konden er zich op beroemen geen enkele dans ‘gezeten’ te hebben Reden genoeg om den volgenden dag nog in een aangename stemming te zijn. Bertha van Lindhout was de juffer die 't minste praatte, en meestal met een glimlach toeluisterde; Marie Winthorst had het hoogste woord en oefende geen onaardige critiek. Bertha was de dochter des huizes, een mooie blondine, met heerlijke blauwe oogen en een weelde van zijdeachtig aschblond haar, zooals men zelden ziet. Marie was donkerder en pikanter mooi dan haar vriendin; ze trok vooral de aandacht door haar toilet dat wel eens wat ‘gewaagd’ was. Als men de twee meisjes bij elkaar zag, werd Bertha in 't eerste oogenblik overschaduwd. Langzamerhand echter won ze en 't werd dan een quaestie wie van de twee 't innemendst was. Bertha had voor zich zelve de overtuiging dat ze hij Marie achterstond, en die overtuiging deelde haar vriendin, die bij haar opvallend uiterlijk nog het voorrecht bezat van met veel zelfvertrouwen te kunnen praten, al gingen haar redeneeringen ook niet diep.

‘Hoe vond-je dien gekken Van der Zijp?’ vroeg Marie, met haar fijn handje, dat strak door een onberispelijk loodkleurig handschoentje werd omspannen, even Bertha's arm aanrakende. ‘Hij heeft me gedurig nageloopen en gebid en gesmeekt om een toegiftje; maar ik had er geen

een meer, al waren er twintig geweest, en bovendien vind ik hem alles behalve amusant. Hij gelijkt ook op onzen melkboer, en als ik hem zie aankomen, denk ik altijd dat hij nu “mellik!” gaat roepen.’

‘Hè, foei Marie!’ antwoordde Bertha lachend, en vervolgde toen op gemoedelijken toon: ‘ik vind hem waarlijk zoo kwaad niet. Ik geloof zelfs dat hij een heel goed mensch is.’

‘Juist als onze melkboer. Al weer een punt van overeenkomst. Je hebt, geloof ik, tweemaal met hem gedanst. Wat vertelde hij? - Hij heeft je misschien wel voorspeld, dat de boter zou opslaan.’

Er ging een jongmensch voorbij, die zoo diep zijn hoed afnam, dat het geen twijfel leed of 't was een danser van den vorigen avond. De dames bogen, en de mijnheer had zijn hoed pas weer opgezet, of Marie liet haar witte tanden zien en zei: ‘Bonjour, Pietje Simpel! Heb-je 't vijfde kwartaal al afgesloten?’

‘Marie, wat ben-je ondeugend!’ zei Bertha half lachend, half ernstig. ‘Die arme Verbeeck kan 't immers niet helpen, dat hij wat bot is uitgevallen. Hij is toch zoo beleefd en gedienstig, en dat ongelukkige “vijfde kwartaal,” dat hem in een onbewaakt oogenblik ontviel, is nu een stok waarmee iedereen hem slaat. Ik mag hem gaarne lijden, hij heeft een goed hart, en ik geef hem heel graag een dans.’

‘Om zijn goed hart?’ lachte Marie. ‘Nu, ik geef 't liefst een dans aan cavaliers met goede beenen en een welbespraakte tong.’

Er ging weer een jongmensch voorbij: een officier van de huzaren; een flinke jongen met een opgeruimd gelaat; nog wel heel jong, maar kloek en blijkbaar vol zelfvertrouwen, - een uitstekende hoedanigheid in een ruiter-officier. Hij groette met een lichte buiging en een glimlach. De dames bogen even het hoofd, - heel vriendelijk, en Marie zei aanstonds toen hij voorbij was: ‘Bonjour Seydlitz.’

‘Waarom heeft hij toch dien bijnaam?’ vroeg Bertha.

‘Seydlitz was een beroemd cavalier,’ antwoordde Marie, een weinig pedant. - Ze wist dit van haar papa, een gepensionneerd officier, die thans nog als kolonel van de schutterij nu en dan op de Schapenweide proeven van heldenmoed aflegde.

‘Ik dacht,’ zei Bertha naïef, ‘dat Seydlitz de naam was van een ballet-danser, want Zwanenburg danst uitmuntend.’

‘En hij praat niet onaardig,’ deed Marie er als toegift bij. - ‘Jammer, dat hij rijker aan vooruitzichten en beertjes is, dan aan geld.’

‘Foei, Marie!’

Marie lachte hartelijk.

Er ging weer een heer voorbij, die naar het raam opzag en eerbiedig, maar toch met een fijn glimlachje op 't gelaat, groette. - Na een danspartij volgt altijd een vensterparade. - De uitwerking, die deze voorbijganger teweeg bracht, was verrassend. Marie's critiek verstomde, en ze bloosde tegelijk. Bertha, daarentegen, fronste even haar voorhoofd, en de heerlijke blos harer wangen verschoot een

oogenblik. De voorbijganger was een man van even dertig jaren, met een koel, bijna stug gelaat, dat nu en dan werd bewogen door een glimlach, die berekend scheen om iemand van zijn stuk te brengen.

'Hé! wat krijg-je een kleur!' zei Bertha, toen deze cavalier voorbij was.

Marie lachte zoo luidruchtig mogelijk.

'Je hebt driemaal met hem gedanst,' vervolgde Bertha koel.

'Als je dat beweert, heb-je slecht gezien,' antwoordde Marie, een weinig scherp; - 'driemaal en een toegiftje.'

'Nu, dan viermaal,' zei Bertha effen, - 'neem 't me niet kwalijk. Al was 't vijf- of zesmaal, dan vind ik het ook goed, en ik feliciteer je er mee, als 't je genoegen kan doen.'

'Ben-je boos, Bertha?' vroeg Marie lachend. 'Ik vind Van Lichtenberg een zeer gedistingeerd mensch.'

'Dat kan wel zoo zijn.'

'Wat zeg-je dat spijtig! waarschijnlijk omdat hij je nog niet gevraagd heeft?'

'Ik ben volstrekt niet spijtig, en ik maak er ook geen pretentie op, dat iemand die hier nog bijna een vreemdeling is en voor 't eerst op onze casino's komt, mij voor een dans moet vragen; maar ik moet je ook zeggen, dat die mijnheer, op het uiterlijk af, zoo weinig mijn sympathie heeft, dat ik vooreerst niet verlang zijn kennis te maken.'

'Lieve hemel!' riep Marie, - 'ik heb je nog nooit zoo boud je opinie over een heer hooren zeggen, en nog wel over iemand dien je in 't geheel niet kent. "Op het uiterlijk," zeg-je? Wel, dat is dwaze praat! Ik ken geen enkel heer in de stad, die zoo'n gedistingeerd uiterlijk heeft als hij.'

'Dit wil ik toegeven, omdat het een quaestie van smaak is; - maar ik zie hem liever niet dan wel,' zei Bertha met een beweging in haar mooie schouders en een uitdrukking op haar gelaat, die van vrees of tegenzin getuigde.

'Ik geloof waarlijk, dat je aan 't bazelen bent, Bertha!' zei Marie, haar handjes in elkaar slaande. ''t Is alsof je van een moordenaar spreekt! Hij heeft je toch niet beleedigd?'

'O, neen! Hij heeft me niets misdaan. De enkele keeren dat ik hem op straat heb ontmoet, groette hij heel beleefd, maar hij heeft iets in zijn oogen, dat me... ik weet zelf niet hoe ik 't noemen moet... Gister-avond heeft hij me een paar malen gefixeerd, en toen meende ik een sarkastischen trek op zijn gelaat te zien. Hoe 't zij, - 't is iemand die eer vrees dan.... genegenheid inboezemt, en zulke menschen wil ik liever niet van nabij leeren kennen.'

Marie lachte overluid en vond haar vriendin heel kinderachtig; maar ze zei toch ook dat als een heer het waagde haar te fixeeren en zijn gelaat tot een spottend glimlachje te vertrekken, zij in staat zou zijn hem een dans te weigeren. 'Het ergste is,' liet ze er op

volgen, ‘dat hij je niet eens gevraagd heeft. Misschien heb-je wel gelijk, als je nu zijn kennis niet meer wilt maken.’

‘Zoo!’ antwoordde Bertha effen. ‘Ik ben ook niet van plan je afbreuk te doen.’

‘Hoe bedoel-je dat?’ vroeg het vriendinnetje ook wat stroef.

‘Wel,’ hernam Bertha, op haar beurt lachend, ‘er is toch een reden voor, dat je een kleur kreegt, toen hij voorbij ging.’

‘Ik een kleur, - kreeg ik een kleur? Ha ha ha!’ lachte Marie zoo luidruchtig mogelijk, en maakte tegelijk haar protest te schande, door weer een kleur te krijgen.

‘Nu, 't is goed,’ zei Bertha een weinig kregel, wat anders niet in haar aard lag. ‘Laat ons over iets anders praten.’

Er werd over iets anders gepraat, en na verloop van een half uur stond Marie op om te vertrekken. Bertha deed haar vriendin uitgeleide tot aan de huisdeur, zooals vriendinnetjes meer doen, en de dames stonden nog een afspraakje te maken om den volgenden dag te gaan wandelen, toen er gescheld werd. Marie had de hand aan de deurkruk, en werktuigelijk trok zij de deur open. De man over wien het gesprek geloopen had, - Van Lichtenberg, - stond op de stoep.

't Was een zonderlinge ontmoeting. Marie trad eerst terug, maar ze begreep dat ze toch nu niet blijven kon. Bertha schrikte, als had ze een geestverschijning vóór zich.

‘Is mijnheer uw vader thuis, mejuffer?’ vroeg de bezoeker met den hoed in de hand.

Een oogenblik aarzelde Bertha, toen antwoordde ze: ‘Ja, mijnheer; mag ik u verzoeken in de kamer te gaan? Ik zal papa laten waarschuwen.’

Zij wees naar het vertrek dat ze zooeven verlaten had, en waarvan de deur nog op een kier stond. De bezoeker ging de dames met een buiging voorbij en trad het vertrek binnen.

De meisjes keken elkaar verwonderd aan.

‘Wat komt hij h i e r doen?’ vroeg Marie met een uitdrukking in haar stem en gelaat, die getuigde van eene tot het uiterste geprikkelde nieuwsgierigheid.

‘Ik weet het niet,’ was het natuurlijk antwoord. ‘Hij moet zeker papa over zaken spreken. Hij is immers ingenieur van de spoorwegbrug?’

‘Ja-ja!’ zei Marie levendig. ‘Dat zal het zijn: hij komt je papa over de brug spreken.’

Bertha's papa was hoofdingenieur van den waterstaat, en dit maakte de onderstelling van de dames tot een zeer aannemelijke waarschijnlijkheid.

Marie nam eenigszins aarzelend afscheid. Het speet haar erg dat ze juist vijf minuten te vroeg was opgestaan om te vertrekken, en toen ze Bertha de hand tot afscheid drukte, fluisterde ze met kwalijk verborgen spijt: ‘Nu, zooals afgesproken is! - Ga maar gauw je bezoeker gezelschap houden, dan kun-je me morgen vertellen hoe hij

je bij nadere kennismaking bevallen is. Ik denk dat hij je nog al zal meevallen.'

'Ga maar gerust heen,' antwoordde Bertha glimlachend, en op denzelfden fluisterenden toon; 'ik geloof niet dat ik nader kennis met hem zal maken. Bonjour!'

Marie ging heen. Bertha sloot de deur en ging met haar lichten tred over den ganglooper naar de woonkamer, die op den tuin uitzag. Toen ze voorbij het vertrek ging, dat de bezoeker was binnengetreden, scheen ze een oogenblik te aarzelen; zij wierp een schuinen blik door de half-geopende deur en meende toen den bezoeker te zien staan; maar ze overwon haar aarzeling en ging haastig voort en zond een oogenblik later een van de meiden naar papa's studeerkamer met de boodschap dat er in de zijkamer een heer was, die hem wenschte te spreken.

Het onderhoud der beide heeren duurde een half uur en intusschen zat Bertha bij haar mama te borduren en te keuvelen. Toen trad papa Van Lindhout het woonvertrek binnen en deelde het reeds bekende nieuws mede, dat hij een bezoek had gehad van mijnheer Van Lichtenberg.

'Is dat niet de ingenieur van de spoorbrug?' vroeg mevrouw met een geknepen mondje.

'Ja, - een charmante jongen,' antwoordde mijnheer.

'Zoo? - dat is wel mogelijk,' hernam mevrouw, op een toon die ongeveer zooveel eerbied voor den charmanten jongen te kennen gaf, alsof er sprake was van den couranten-jongen.

'Ja, werkelijk, - een charmant mensch,' zei de goedige Van Lindhout. 'Hij kwam me ambtshalve spreken, en bij 't heengaan heeft hij me gevraagd of hij een visite aan de dames mocht brengen.'

'Me dunkt, dat hij ons die eer wel wat laat bewijst,' antwoordde mevrouw zoo koel en onverschillig mogelijk.

'Hij heeft het druk, - heel druk, ontzettend druk,' hernam mijnheer. 'Bij den aanvang van zulk een groot werk heeft een ingenieur niet veel tijd om visites te maken.'

'Maar wel om te dansen,' meende mevrouw, en 't werd alweer op dien ijskouden, minachtenden toon gezegd alsof het den courantenjongen gold.

'Zoo, danst hij ook?' vroeg mijnheer, die volstrekt niet op de hoogte was van de Z...sche danskronieken, en de toon waarop ZEd. die vraag deed, geleek iets op dien van mevrouw. Mijnheer koesterde wel geen minachting voor dansers en danseressen, maar wel voor het dansen-zelf. Men kon zijn tijd beter besteden, meende de hoofdingenieur, die zich waarschijnlijk den tijd niet goed meer kon herinneren, toen hij als ongetrouwd aspirant geen dansgelegenheid oversloeg.

Zoo onbillijk wordt men op zijn ouden dag!

'Ik heb hem zijn visite maar kwijt gescholden,' hernam mijnheer, na een korte pauze, 'en hem tegen zondag ten eten gevraagd.'

‘Zoo!’ zei mevrouw, heel onverschillig, en knipte het draadje van haar borduurwerk door.

‘Ik ben voor zondag bij de Winthorsten gevraagd, papa,’ zei Bertha snel. - ‘Marie is zelf hier geweest, en ik heb 't aangenomen.’

‘Dan moet je bedanken,’ zei mevrouw terstond. ‘De convenance verbiedt, dat je uitgaat als we een diner hebben; want we vragen er natuurlijk eenige menschen bij.’

‘Dit vind ik zoo heel natuurlijk niet,’ meende mijnheer; ‘maar ik heb er vrede mee, en als Bertha uit eten wil gaan, is 't mij ook goed.’

Daarop ging mijnheer heen.

Na een poosje zei Bertha, over haar werk gebogen: ‘Mama, 't zal een prettig dineetje bij de Winthorsten zijn, - alleen van jongelui. - Zou 't niet kunnen geschikt worden, dat u tegen zondag alleen een paar heeren liet vragen, - dan behoef ik niet thuis te blijven?’

Mevrouw dacht een poos na. - Ze hield veel van haar eenig kind, - al toonde ze zich soms stug en streng, - en ze bewees het, door Bertha alle genoegens te verschaffen, die ze maar bedenken kon. Wat Bertha droomde te krijgen, vond ze een dag later, en papa hielp mede die droomen verwezenlijken.

‘Dat zouden we kunnen doen,’ zei mevrouw eindelijk. ‘Ik zal er eens over denken.’

‘Och, moederlief, zeg nu maar ja,’ vleide Bertha en ging toen haar moeder omhelzen. ‘U zoudt me zoo'n pleizier doen,’ ging ze voort, - ‘te meer daar ik met dien vreemden mijnheer, dien “charmanten jongen,” - zooals papa hem noemt, - volstrekt niet ingenomen ben.’

‘Dat kan ik begrijpen,’ zei mama, - ‘hij heeft zich ook niet aan je laten presenteeren, evenmin als aan mij. - Nu, 't is goed. Ga maar bij de Winthorsten dineeren. Ik zal dien “charmanten jongen” een paar heeren tot gezelschap geven, zoo charmant als hij ze wenschen kan.’

't Scheen dat moeder en dochter wedijverden in wrevel en geringschatting jegens den man, die alleen schuldig was aan het negatieve feit van niet te zijn gepresenteerd aan mevrouw en de positieve daad van het aankijken der juffer. - Erg crimineel was dat niet, maar een kopje thee of een glas water bij ongeluk op een dames-japon gestort, heeft wel een oorlog gemaakt, - en waarom zou de eene japon zooveel toegeeflijker moeten zijn dan de andere?

Het onschuldig voorwerp van dien wrevel en die geringschatting zou er zeker niet aan gedacht hebben, mijnheer Van Lindhout den toegang tot den huiselijken kring te vragen, als hij had kunnen vermoeden wat het onmiddellijk gevolg van zijn bezoek ware geweest. Van Lichtenberg had in zijn korte loopbaan als ingenieur al veel ondervinding opgedaan; hij had veel van de wereld gezien en zich reeds een naam verworven, die veel voor de toekomst beloofde. Hij was

een man vol kracht, moed en geest en hij begon, - hoe jong nog, - reeds neer te zien op de lauwheid, suffigheid en routineachtigheid van 't meerendeel der menschen. Hij wilde vooruit, - niet in halsbrekende vaart, maar met flinken snellen tred, over alle hindernissen heen. 't Ontbrak hem dus niet aan zelfvertrouwen en dit vertrouwen begon zich, helaas, in een stereotyp glimlachje op zijn gelaat te vertoonen, - een glimlachje dat iets smadelijks had. Misschien was hij wel op weg om... verwaand te worden, - als hij 't niet reeds was. - 't Neerzien op anderen is verwaandheid. - We willen daarom nog niets afdingen op de welwillende beoordeeling van mijnheer Van Lindhout, want een verwaande jongen, - al is hij dertig jaren, - kan toch een beste, charmante jongen zijn, mits den aanleg bezittende om weer nederig te worden, - niet nederig-pedant, want dat is de ellendigste hoovaardij die er bestaat.

Van Lichtenberg was dus een weinig verwaand, - en tot zijn straf moest hij den volgenden zondag bij de familie Van Lindhout dineeren, in gezelschap van eenige ‘oude pruiken,’ - zooals de jongelui eerwaardige heeren noemen. - Misschien diende 't tot zijn beterschap; misschien ook niet. - Hij kreeg de schoone dochter des huizes niet te zien; maar hij scheen 't zich niet erg aan te trekken, ten minste hij ging opgeruimd weer naar huis, en verklaarde onderweg aan een oude pruik, dat hij heel prettig had gedineerd.

Bertha kwam ook heel tevreden en opgeruimd thuis, - en daarom was 't een geluk dat die twee elkaar hadden mis-geloopen. Wie weet, hoe ze zich in elkanders bijzijn hadden verveeld!

(*Wordt vervolgd.*)

Brievenbus.

III.

Aan D^{r}. E. Laurillard, te Amsterdam.

Hooggeschatte vriend!

Met groot genoegen las ik dezer dagen uwe bekroonde prijsverhandeling ‘Opgave en Toelichting van Spreuken of Gezegden in de volkstaal, aan den Bijbel ontleend’ (Amst. van Bonga en Comp., 1875). Dat ik daarnaar van het tijdstip der bekroning af (Sept. 1874) reikhalzend uitzag, behoef ik u niet te verzekeren. Daar wordt mij het geschrift over de post toegezonden; ik blader het nieuwsgierig door, en wat is mijne bevinding? Dat ik van goeder harte kan instemmen met het oordeel van desbevoegden, die het wegens aanleg, in-

richting, behandeling, inkleeding ook vooral, waardig keuren, om als kabinetstuk in de zaal der ‘Hollandsche Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen’ te prijken. Want de indruk, dien ook ik van de kennismaking ontvang, is deze, dat het stuk getuigt van de erkende oorspronkelijkheid en opmerkingsgaaf van den schrijver. Intusschen, gelijk het gewoonlijk gaat, bij de lezing rees eene en andere gedachte bij mij op. Ingenomenheid met uwen arbeid, belangstelling in de door u behandelde stof, - en geen *muggezifterij* of *splinterkijkerij!* - doen mij die gedachten in den vorm van vragen bescheidenlijk nederleggen onder uw schrander oog, niet in een gewonen brief, met pen en inkt geschreven (3 Joh. v. 13), maar in dit tijdschrift, opdat ook anderen helpen toezien, of ik soms dingen zeg, die kant noch wal raken.

Gij verklaart (bl. 14 uwer Verhand.) dat u *Aäronskelk* in de gedachte kwam, maar dat die bloemennaam niet tot het gebied der spreuken is te brengen en dat ‘spreuken’ was hier gewis een ‘lapsus pennae.’ Ieder geeft u voorzeker gaarne gewonnen, dat de combinatie in geenen deele Bijbelsch is, en dus volstrekt niet op ééne lijn mag worden gesteld, bijv. met *Aäronsstaf* (Num. 17 v. 8). Ieder zal beweeren, dat gij misschien liever *lijdenskelk* hadt moeten opnemen in uwe laatste afdeeling vgl. Math. 20 v. 22, Joh. 18 v. 11 met Math. 26 v. 39). Maar wat dunkt u van de samenvoeging *Davidsharp*, nopens een instrument, dat goed bespeeld wordt, in de spreekwijs: *het klinkt als eene Davidsharp!?* Aan het op dezelfde bladzijde voorkomende spreekwoord: *'t is een man als David*, *had hij maar een harp* hecht gij den zin: ‘'t is iemand die wel wat zou kunnen zijn, als hem de middelen maar niet ontbraken.’ Daarlatende wat Tuinman (‘Nederd. Spreekw.,’ I, 4) en Harrebomée (‘Spreekwoordenboek,’ I, 122) er van zeggen, geef ik u in bedenking, of met het oog op den oorsprong der uitdrukking uit 1 Sam. 16 v. 17-23, ze niet doelt op iemand die voor zeer knap en kundig doorgaat, en toch niet vooruitkomt in de wereld. Immers, David kwam door zijn harp (of harpspel) aan het koninklijk hof.

Doch ik betrap mij reeds op overijling. Op bl. 6 mis ik *Tabitha* (nevens *Dorkas*) in den zin van ‘weldoenster,’ alsook den naam van Israël's meestgeliefden koning; en toch wordt een goed musicus *een David* genoemd; gansch niet willekeurig, vgl. Am. 6, v. 5. Ja, zelfs trof ik deze uitdrukking omtrent eene ‘musicienne’ aan, in het geestige tijdschrift ‘Los en Vast,’ 1872, n°. 1, bl. 10: ‘kom dikwijls bij mijne vrouw zingen en spelen, dan kom ik eens naar mijn David luist'ren.’

Ik kan mij best begrijpen, dat gij ‘nooit gehoord hebt, dat men een *onschuldige* met den naam van *Abel* aanduidt’ (bl. 7, noot), en moet u gulweg verklaren, dat zulks ook met mij het geval was tot dusver. Maar ik hoorde wel een *onschuldig slachtoffer van haat en nijd*, gelijk Heringa in zijne ons beiden bekende ‘Voorlezing,’ bl. 5 naar waarheid omschrijft, met *Abel* vergelijken. En, gij zult mij toestemmen, deze vergelijking, maar geenszins die met ‘een onschuldige’ in 't algemeen, is historisch. Zulk een slachtoffer noemt men ook wel ‘een goede Abel.’ Niet alleen in 't dagelijksch gesprek, maar eveneens in geschriften; zie o.a. ‘Geloof en Leven,’ 7^{e} Jg. n°. 4 bl. 101: ‘van waar die afkeer? Wel natuurlijk, omdat men daardoor zijn rechtmatigen afkeer van zijne grove zonden openbaart; omdat men zóó zijne sympathie voor *den goeden Abel* wil toonen?(*) - Veel te kras schijnt

(*) Als slachtoffer treedt *Abel* ook op in het volksdeuntje, door Dr. J. van Vloten ons meegedeeld in zijne ‘Baker- en Kinderrijmen’, I, 45:

Kain sloeg Abel

mij Heringa's omschrijving toe van ‘eene Delila’ door eene ‘sluwe verleidster en verraderes.’ Deze geleerde houdt uitsluitend Richt. 16 v. 4-19 voor oogen. De volkstaal - en om deze is het ons thans eeniglijk te doen, niet waar? - denkt veel zachter over Simson's liefje. Zij noemt elke schoone dame, die de lions harer woonplaats en omgeving weet in te pakken, *eene bekoorlijke Delila*, en is een lion inderdaad getemd, dan heet het: *wie was de Delila*, *die hem bekoorde? Hij ligt als Simson in de armen van Delila*, enz.

Van ganscher harte zij u toegestemd, dat gij Tuinman (I, 10) niet kunt toegeven, dat in *ik wil de kwade Pier niet zijn* de *kwade Pier* op den Petrus van Matth. 26 v. 51 zou doelen (bl. 7, noot 19). Want toen deze jonger, al was het dan ook met eene goede bedoeling, zich, ten einde den Meester te verdedigen, aan den Hoogepriesterlijken dienstknecht vergreep, was hij toch waarlijk wel ‘een kwade Pier.’ 't Verwondert mij, dat de anders zoo scherpzinnige Prudens van Duyse in dezelfde onjuistheid verviel. Doch geeft nu deze omstandigheid het recht om met Harrebomée te denken aan *Grooten Pier*, den beruchten Frieschen kaper, die in 't begin der 16de eeuw op de Zuiderzee de schrik der Hollanders was, maar op wiens rekening men, behalve de werkelijk door hem gepleegde wreedheden, ook wel zal gesteld hebben waaraan hij zelf geen schuld had, al geschiedde het wellicht ook op zijn naam?!? De beteekenis toch van het gezegde strookt geenszins met het karakter van dezen kaper, wien het er om te doen was den Hollanders *schrik* aan te jagen, en wien het dus hoogst welkom was, zoo men hem van alles de schuld gaf. Hoe schrikwekkender de booze faam hem maakte, des te liever was het hem. 't Komt mij, behoudens beter oordeel, voor, dat straksgenoemde spreekwijs, in zekeren zin bij wijze van tegenstelling, gesproten zij uit die andere: *hij is altijd de kwade Pier*, hij moet altoos alles misgelden, op hem wordt alles verhaald, niets van hetgeen hij doet is goed, hij is steeds het kind van de rekening. Tot dit gezegde nu kunnen de veelvuldige bestraffingen, door Jezus aan Petrus toegediend, zeer goed aanleiding gegeven hebben, vgl. Matth. 14 v 31, 16 v. 23, 26 v. 34 enz. Hieruit nu vormde men: *hij wil de kwade Pier niet zijn*, bij welke uitdrukking men wijzen kan op Matth. 26 v. 33, 35, waar Petrus het geërgerd worden aan en de verloochening van Jezus van zich afweert; vgl. *Navorscher* XXIV, 612. Waarom zouden deze beide gezegden niet met *Petrus* in verband staan, wijl men toch ook heeft: *hij is Pietje de voorste*, waaraan gij bl. 8, m.i. terecht (zie *Nav.* l. cit. bl. 610), eene apostoliesche herkomst toekent!?

Vergun mij in 't voorbijgaan de opmerking, dat indien bl. 6, noot 5 van *Judaskneep* en *Judaswinter* - waarom ook niet van het dikwerf voorkomende *Judaslach?* - en bl. 51, noot 190 van *Judaszweet* sprake mocht zijn, men noode mist *Johanneskop*, van een edel manlijk, indrukwekkend ernstig en toch liefdevol gelaat, (zooals men zegt, dat Schleiermacher moet bezeten hebben) en *Johanneskerk der toekomst*, d.i. die kerk, waarbij Joh. 10 v. 16 *b.* in vervulling treedt.

Waarom noemt gij (bl. 10) *Onanie* van *Onan*, en niet bl. 21 *Sodomie* of *Sodomieterij* van *Sodom* (Gen. 19 v. 5)? Gij hadt op bl. 21, waar gij van ‘een Sodom van ongerechtigheid’ melding maakt, eene goede gelegenheid gehad, om in eene noot dat woord te noemen, natuurlijk zonder uitweiding; of gij hadt het met Heringa

> Zoo miserabel
> Met een pannekoek op zijn ziel,
> Dat hij dood ter nederviel.

('Voorlezing') als benaming eener 'onnatuurlijke zonde' kunnen opgeven. Doch ik vermoed, dat gij dit woord rangschikt in de rubriek, die gij (bl. 98) verklaart met opzet kieschheidshalve te verzwijgen. En gij hebt groot gelijk. Want de uitvoerige vermelding, zoowel als de uitoefening der zaken, door zulke termen aangeduid, behoort tot de *vuile*, en niet tot de *fraaie* kunsten en wetenschappen. Gij zoudt ze, verzekert gij, als gij kondet, uit de volkstaal verbannen. Wederom opperbest, zoo dan maar de zonden, er door aangeduid, tevens ophielden gepleegd te worden. Maar dan moet ook bij iemand, die zulke expectoraties houdt, welke zijn hart en karakter eer aandoen, groote voorzichtigheid de moeder van

de porceleinkast wezen. Want alzoo maakt de lezer de gevolgtrekking, dat al wat opgenomen wordt, door schrijver niet als ‘vies en vuil’ wordt beschouwd. Dit wil dan *hier* zeggen, men zou komen tot eene conclusie, welke ten aanzien van u, den hoogst beschaafden en innig fatsoenlijken man, niet meer dan allerkluchtigst te noemen ware, - de conclusie, dat gij S. niet, maar O. wèl lijden mocht!

Wat dunkt u? Past in het kader van woorden, die door buiging uit Bijbelsche eigennamen ontstonden (bl. 10), niet *Jezuiet* (van *Jezus*)? Ik geloof dit wel gaarne, omdat men niet alleen van eigentlijke, maar ook figuurlijk van ‘Jezuieten’ (= valschaards) en *Protestantsche Jezuieten* (= schijnvromen) spreekt. Ja, de figuurlijke beteekenis heeft onder onze geloofsgenooten zóózeer de overhand, dat men, om een eigentlijken Jezuiet aan te duiden, wel gewaagt van een ‘Roomschen’ Jezuiet, wat, strikt genomen, eene tautologie is.

Bl. 15 ziet men u in '*t is een kind van Naboth* weifelen tusschen de beteekenis: ‘'t is een stijfhoofdige,’ en (vgl. noot 47): ‘'t is iemand, die, bij een groot lichaam, een klein verstand heeft,’ welke laatste opvatting door den heer Leendertz *Nav.* XII, 280, 314 wordt voorgestaan. Houd mij ten goede, dat ik de opvatting van den heer L. voor de eenig ware houd, al verzweeg ook die geachte redacteur wat hij van de vorming der spreekwijs denkt. Men had de spreekwijs: '*t is een kind* of *een groot kind*, nopens iemand, die in kinderachtige eigenzinnigheid dwaas handelt. Komt hier *kind* figuurlijk voor (vgl. Pred. 10 v. 16 *a*), het volk dacht aan een eigentlijk, een opgroeiend kind, en maakte er van: '*t is een kind*, *vroeg groot en laat wijs.* De Bijbel moest in 't spel, en omdat *Naboth* daar in Achab's oog als een eigenzinnige optreedt (1 Kon. 21 v. 1-6), al kwam dan ook zijne onverzettelijkheid voort uit godsdienstig bezwaar (vgl. vs. 3 en zie Bijb. Wdbk. II, 610 a), zoo verkreeg men: '*t is een kind van Naboth*, *vroeg groot en laat wijs*, wat uit rijmlustigheid veranderd werd in: '*t is een kind van Naboth*, *vroeg groot en toch zot.* Bij de vorming van dit gezegde kan nog in aanmerking gekomen zijn, dat ook in bijbelstijl iemands kind heet al wie innerlijk of uiterlijk op den ander gelijkt; vgl. Pred. 10 vs. 17 a: ‘zoon der edelen,’ en denk aan de spreekwijzen: ‘'t is een Icabodskind, een kind van Abigeltje-nicht,’ enz. enz. Eigenzinnigheid nu, die tot dwaze handelingen vervoert, is een kenmerk van onverstand of ten minste zeker van een zeer klein verstand, en van daar den zin, aan '*t is een kind van Naboth* te hechten, t.w. 't is iemand van een groot lichaam, maar een klein verstand.

Mag men (bl. 16) *Elisabethsvloed* (van 19 Nov. 1421) over ééne kam scheren met ‘Johannesworm,’ ‘Sintjanslot’, ‘Bartholomeusnacht’? Daarbij is immers, naar mij van Roomsch-Katholieke zijde uitdrukkelijk verzekerd is, geen sprake van de *Elisabeth* van Luk. I, maar van eene andere *Elisabeth*, landgravin van Hessen en Thüringen, dochter van Andreas II, koning van Hongarije, dus van eene kerkheilige der Roomschen? Haar leven wordt uitvoerig beschreven in ‘Werfer en Steck, Levens der Heiligen’ door Van Bemmel, Utrecht 1865, 2 Deelen 4°.

Is de betiteling van ‘kinderen’ als *kleine apostelen* niet natuurlijkst te verklaren uit de *verhouding* tusschen Jezus en zijne jongeren, eene verhouding, zóó innig, dat zij den Meester zelfs de toespraak ‘kinderen’ (Mark. 10 vs. 24) of ‘kinderkens’ (Joh. 13 vs. 33, 21 vs. 5) op de lippen bracht? Te meer, omdat men, in plaats van ‘kleine apostelen’, ook wel ‘kleine discipelen’ zegt? Veronderstelt uwe afleiding uit Matth. 18 vs. 1-6 (bl. 19) (niet *meer* nadenken bij het volk, dan *hier* noodig is? En zou het

niet beter zijn om van Matth. 18 vs. 3, 4 (vgl. met 1 Kor. 14 vs. 20, 1 Petr. 2 vs. 2) partij te trekken voor de herkomst van de zoo recht Evangelische beteekenis, waarin '*kinderlijk* geloof' (of 'vertrouwen' vgl. Gez. 128 vs. 4, Gez. 84 vs. 9), '*kinderlijk* toeverzigt' (opschr. v. Gez. 80), '*kinderlijk* gebed' (Gez. 28 vs. 5), '*kinder*ziel', '*kinder*zin' (Gez. 84 vs. 11, 88

vs. 9) gebezigd worden? Deze uitdrukkingen zoek ik bij u te vergeefs. Waarom?..... Wij mogen hierbij niet voegen *kinderoog* uit Gez. 16 vs. 5, want dit herinnert aan de hyiothesie of 'aanneming tot kinderen' (vgl. Rom. 8 vs. 15, 23, Gal. 4 vs. 5), en is van 'kinderlijk oog' onderscheiden.

Zou de oorsprong van het gezegde *troost u met apostel Gerrit*, *dien is 't ook overkomen*, wel zoo duister zijn (bl. 19)? Ik ben er wel eens getuige van geweest, dat een rijkgezegend huisvader, nadat hij aan zijn zoontjes iets van Apostel Petrus, Paulus enz. verteld had, er schertsend bijvoegde: 'en gij zijt apostel die en die'. Stelt u nu een zoon voor met name *Gerrit*, die, als hij van eenig ongeval hoorde, steeds terstond verzekerde, dat hij iets soortgelijks ondervonden had - want 'zoo zijn er!' - dan laat zich hieruit het ironiesch gezegde: *troost u met apostel Gerrit*, enz. misschien ongezocht verklaren.

Het is, mijns erachtens, zeer vernuftig van u gevonden, om '*t is een vreemde* of *ruwe apostel* uit 'de schijnbaar wel wat vreemde en ruwe reismanier der Apostelen' (Matth. 10 vs. 9, 10; Luk. 10 vs. 4) af te leiden (bl. 18). Gij weet voorzeker, dat sommigen het eerste laten ontstaan uit de zienswijs van Luther omtrent den brief van Apostel Jakobus, een 'raren' brief in zijn oog, een brief van stroo. Ook is u ongetwijfeld bekend, dat anderen (met Heringa) zoowel het eerste als het tweede in verband brengen met het verblijf der eerste Evangeliepredikers hier te lande, die ruige Ieren! Doch uit die reismanier ook *de apostelen moeten wandelen* (= het geld moet onder de menschen komen) te verklaren: gaat, dunkt mij, niet aan. Ik zit letterlijk te worstelen met dit gezegde; want ik vind het zoo zonderling, als ik bedenk, hoe Jezus de twaalve uitdrukkelijk gelast, o.a. ook geen geld bij zich te dragen (vgl. Van der Palm, 'Bijbel v.d. Jeugd', XIX, 151), en wat men zelf niet heeft, kan men toch aan geen ander geven. Nu zal 't ons misschien nog wel later blijken, hoe grillig en op den klank af het volk bijbelplaatsen aanhaalt en uit het verband rukt; om die reden stel ik u voor, hier Hand. 3 vs. 6 in rekening te brengen, waar wel eerst staat: 'goud en zilver heb ik niet', maar dan volgt: *wat ik heb dat geef ik u;* en gij weet, hoe dit gezegde, dat in den mond der Apostelen juist een tegenovergestelden zin heeft, van een stoffelijk geschenk of gift in geld zóó dikwijls wordt gebezigd, dat ik mij zelven schier met verwondering afvraag, of men het in uwe collectie wel missen mocht. En nu, 'die alles geeft wat hij heeft' brengt zijn geld in omloop (van hier, dat het wel eens de onbezonnen taal is van verkwisters: 'het geld moet onder de menschen komen!'). Daarbij komt, dat in de pericoop Hand. 3 vs. 1-9 sprake is van 'Apostelen', alsook van 'wandelen', al ziet dit laatste ook geenszins op Petrus en Johannes, maar op den genezen kreupele; daar naar vroeg men niet, maakte eene combinatie op den klank der woorden af, en zeide: *de apostelen moeten wandelen!* Ik zal het u echter volstrekt niet kwalijk nemen, zoo deze gissing u niet bevalt. - Maar wilt gij rond en goed weten, wat mij bizonder bevallen zou? Dat, wijl gij bl. 79 een gezegde aanvoert *(bij God is genade*, *maar bij hem niet)*, 't welk, naar uwe meening, wat *de eerste helft* betreft op Bijbelsche uitspraken gebouwd is, gij uwe adhesie mocht willen schenken aan mijn voorstel, om evenzoo althans den eersten regel van het 'onophoudelijk' voorkomende spreukmatig distichon:

Die geeft wat hij heeft,
Is waard dat hij leeft.

uit het straks geciteerde Hand. 3 vs. 6 af te leiden. Maar hoe? zou de tweede regel niet aan het voorval dier wonderdadige genezing ontleend kunnen zijn, die men met grillige persoonsverwarring op Petrus, den genezer, overbracht!?! Dit komt mij bij nader inzien geschikter voor, dan te denken aan het pen-

ningske der weduwe, die (Mark. 12, vs. 44, vgl. Luk. 21 vs. 4) ‘al wat zij had’ in de schatkist wierp. In gelijken trant kan men met Spr. Jez. Sir. 19 vs. 1 b. in verbinding brengen:

Die 't kleine versmaadt,
Is 't groote niet waard.

Gij laat *de tale Kanaäns* spruiten uit den ganschen Palestijnschen bodem, zeggende, dat ‘de zoogenaamde vromen zich in rijkelijke mate van woorden en spreekwijzen bedienen, die op Kanaäns bodem burgerrecht hadden, maar minder in òns taaleigen of ònze denkvormen passen’ (bl. 21). Maar waarom wordt die taal dan niet genoemd bijv. ‘de taal van het *heilige* land?’ vgl. Exod. 3 vs. 5. Met het oog op schijnvroomheid spreekt men toch ook van een ‘*heilig* boontje’, ‘*heilig* broertje’, ‘*heilig* zusje’, enz. Zou men dit gezegde niet in *rechtstreeksch* verband moeten brengen met Jez. 13 vs. 18: ‘vijf steden in Egypteland (het heidenland!) *sprekende de taal van Kanaän*, en zwerende den Heer der heirscharen’? Wordt het er alzoo niet geestiger door?

Kan nopens *hij bewandelt de paden van Jericho* de verklaring van Harrebomée (I, 357) ook eenig licht verschaffen? Volgens dezen schrijver zal het beduiden, dat men zich tegen Goddelijke en menschelijke wetten verzet. Is dit zoo, dan doelt het gewis op de vloekspraak, door Jozua over Jericho uitgesproken (Joz. 6 vs. 26), en tijdens Koning Achab letterlijk aan Hiël vervuld (1 Kon. 16 vs. 34). Doch als ik het woord *paden* in 't oog vat, dan lacht ook mij uwe verklaring uit de gelijkenis van den barmhartigen Samaritaan (bl. 22) het meest toe.

Zou men aan *er loopt een schurft schaap onder* wel een Bijbelschen oorsprong (bl. 26) mogen toekennen? Immers, Lev. 22 vs. 21, 22 worden nog vele andere wanstaltigheden van schapen genoemd; ‘de schurft’ is ook bij menschen eene soort huiduitslag, en in het spreekwoord staat, m.i., het denkbeeld van ‘aanstekelijkheid’ op den voorgrond, terwijl loc. cit. alleen op het gebrek *qua tali* gewezen wordt. Zou het niet in 't algemeen uit het herdersleven of de schapenteelt moeten verklaard worden, en dus behooren tot de spreekwijzen uit het ‘Dierenrijk’. Met meer klem zou ik deze vraag doen, bijaldien ik zeker wist, dat òns *schoft* (= schoalje) van *schurft* verbasterd zij. Doch dit opper ik hier slechts als eene losse gissing.

Hoe komt gij er toch, bl. 28, 29 toe, om *maak geen mannetjes*, *zoo komen er geen wijfjes* uit het verhaal omtrent de schepping der eerste menschen herkomstig te achten? Mij dunkt, dit gezegde wordt het best uit den maandienst onzer heidensche voorouders afgeleid (vgl. ‘Boek der Uithangteekens’ van Mr. J. van Lennep en J. ter Gouw, 1868, II, 18-20 enz.) Men had de uitdrukking: ‘kom, maak nu maar geen mannetjes’ t.w. in de maan, in den zin: maak nu maar geene dwaze uitvluchten, om te ontduiken wat u te doen staat. Het volk dacht aan eigentlijke voortteling (procreatie), en voegde er aan toe: *zoo komen er geen wijfjes;* vgl. Nav. XXIV, 549. Dit toevoegsel nu is niets meer dan eene bloote aardigheid. En zoo heeft dit gezegde met den Bijbel niets van doen, of zoo het parforce uit dezen ontleend moet zijn, dan zie ik in de uitdrukking nog liever eene zinspeling op de wreede bevelen, volgens Exod. 1 vs. 16, 22 door den Egyptischen Farao gegeven. Staan met den straksbedoelden maandienst ook niet in verband: ‘loop naar de maan!’ ‘hij (het) is naar de maan’?

Is het wel juist, dat zich *daar schuilt een slang onder 't loof* tot het Paradijsverhaal terug brengen laat (bl. 29)? Is dit niet eene vrijere vertaling van: *latet anguis in herba*,

dat volgens Sam. Pitiscus Virg. AEn. III, 93 voorkomt in figuurlijken zin? Deze opgaaf is echter fautief; ik kan dus de plaats niet vergelijken. Doch welke reden zou er bestaan, om dit gezegde wèl, en het synonieme *daar schuilt een adder in*

't gras (noot 98) niet uit den Bijbel te ontleenen? Doet gij dit alleen om den klank van het woord ‘slang’? Is hier niet eenvoudig aan den slangenaard in 't algemeen te denken, waarop ook Gen. 49 vs. 17 zinspeelt? Dat bij eerstgenoemd gezegde niet aan de Paradijsslang gedacht is, komt mij ook daarom waarschijnlijk voor, wijl het alsdan om historisch juist te wezen, klinken moest: ‘daar schuilt een slang *in* 't loof.’ Immers, het volk stelt zich de Paradijsslang voor als zich kronkelende rondom den stam van den boom der kennis, en den kop tusschen de bladeren uitstekende; zie de oude prentbijbels. ‘Een slang *onder* 't loof’, en dus schuifelende op den grond, zou strijden met de letterlijke, de volksopvatting van Gen. 3 vs. 14: ‘op uwen buik zult gij gaan’, waaruit de oudste afbeeldingen van eene op twee pootjes overeindstaande slang zijn voortgesproten. Ook ware een schuilen *onder* 't loof en dus op den grond geene geschikte positie geweest voor de Paradijsslang, om te spreken door gebaren (vgl. Van der Palm, Bijbel voor de Jeugd, I, 75, 76). Zou het niet beter geweest zijn, zoo gij deze uitdrukking achterwege gelaten, en in de laatste Afdeeling van uw geschrift vermeld hadt, hoe de bijbelsche betrekking, waarin Eva tot de slang kwam te staan (vgl. Gen. 3 vs. 1 vgl. met 2 Kor. 11 vs. 3) de geboorte schonk aan de betiteling van een boosaardig listig vrouwspersoon door ‘eene slang, een *serpent* van een wijf’! Mist men ook niet noode aldaar de vermelding van *slangetongen*, *addertongen*, *adderspog* (vgl Ps. 140 vs. 4, en zie de berijm, vs. 3)?

Is Gen. 4 vs. 14. wel een ‘nevelachtig’ bericht (bl. 29)? Moet Kaïn's betuiging: ‘al wie mij vindt zal mij doodslaan,’ hoewel er toen nog geen andere menschen waren, - niet beschouwd worden als een wanhoopskreet, voortkomende uit het beangst geweten van den boosdoener, die ‘denkbeeldige’ gevaren in de toekomst ziet!? Is derhalve deze betuiging niet zeer karakteristiek, en een zijdelingsch bewijs - voor de echtheid van het verhaal, of, zoo gij wilt, van de menschenkennis van den schrijver? Een ‘vijftig ellen hooge galg’ evenwel (bl. 48) vind ik in *elk* opzicht ‘nevelachtig’. Houd mij dezen uitstap ten goede.

Mag bij *iets met den mantel der liefde bedekken*, 1 Kor. 13 vs. 7, zelfs wel in aanmerking komen (bl. 31), en moet hier niet *eeniglijk* aan Gez. 9 vs. 20-23 worden gedacht, als zijnde veel aanschouwelijker, en omdat onze volkstaal ook het woord *bemantelen*, ja zelfs *bewimpelen* smeedde? Vgl. de gelijksoortige spreuk (die trouwens iets geheel anders beduidt): *iemand* of *zich zelf den profetenmantel omhangen*, met toespeling op 2 Kon. 2 vs. 13.

Behoort men bij *doe wel en zie niet om* (bl. 33) niet uitsluitend Luk. 9 vs. 62 voor oogen te houden? Immers het ‘slaan der handen aan den ploeg’ kan van het aanvangen van *allen* arbeid, en dus ook van liefdewerken gebezigd worden. In 't voorbijgaan merk ik, met het oog op bl. 65 uwer Verhand., nog op, dat volgens De Wette, Exeget. Handb. 1846, ‘Lukas’, S. 78, de Pythagoreërs de Luk. 9 vs. 62 voorkomende spreuk ook reeds zullen gekend hebben. Doch ik geef u gaarne toe, dat haar gebruik in onze ‘volkstaal’ wel uit den Bijbel zal spruiten. Trouwens, het is schier onmogelijk, naar ik meen, om bij alle gezegden precies aan te wijzen wat primitief Bijbelsch zij. Sommigen toch willen, gelijk gij weet, b.v. in het Gebed *des Heeren* niets anders zien dan eene geringe omwerking van Rabbijnsche, reeds lang vóór Jezus' dagen voorhanden stof! (zie *Navorscher*, IV, 276).

Is *met kousen en schoenen in den hemel komen*, enz. wel bij wijze van tegenstelling aan Ex. 3 vs. 5 ontleend (bl. 34, 35)? Mozes *stond* reeds op de gewijde plaats, toen hij l. cit. den last ontving om zich van zijn schoeisel te ontdoen; hij behoefde er dus

niet meer te *komen*. Ook was deze handeling een bewijs van ‘eerbiedenis’ bij het betreden eener gewijde plaats (zie Van der Palm ad h.l. en Bijb. Wdbk., III, 134 a, 290 b); en er is in het volksgezegde niets, dat aan ‘oneerbiedigheid’ herinnert. 't Komt mij voor een algemeen gezegde te zijn,

ontstaan in een tijd, toen het *barrevoets* gaan nog meer in zwang was, en bij gevolg het loopen in kousen en schoenen voor een zeer gemakkelijk en genoegelijk werk werd aangezien. Misschien is de spreekwijs wel in den boezem van de R. Kath. orde der 'barrevoeters' ontstaan, in verband wellicht met Matth. 7 vs. 13, 14, waar het nastreven zijner Christelijke bestemming wordt vergeleken met een weg, dien men bewandelt.

Met naïeve oprechtheid belijdt gij (bl. 35), dat het gezegde: *Hij gelijkt Bileam's ezel*, *die wijn draagt en niet dan water drinkt*, u volkomen duister is. Die oprechtheid doet u eer aan. Dat het gebezigd wordt van iemand, die het beste genieten kon, en zich met het minste geneert, is, dunkt mij, buiten kijf. Ik heb mij afgevraagd, of dat 'wijndragen,' waarvan men in het verhaal geen enkel spoor aantreft, soms doelde op Num. 22 vs. 24, 25: 'de ezelin klemde zich vast aan den muur langs een pad der wijngaarden,' zoodat er wellicht druivetrossen boven haren rug kwamen te hangen?!? Doch ook van 'water drinken' is in 't verhaal geen spoor, en ook alzoo begrijpt men niet, hoe dit gezegde in de wereld zij gekomen. Vergun mij, onder verbetering altijd, u het navolgende voor te stellen: iemand kan het goed hebben in de wereld, maar leeft zeer sober; wat naar aanleiding misschien van een speciaal geval opzichtens een *rijk* man, die, om welke reden dan ook, in een gezelschap of bij een feestmaal aan 'water' boven 'wijn' de voorkeur gaf, - dus kan zijn uitgedrukt: *hij heeft* (of *kan krijgen*) *wijn*, *en drinkt water*(*). Zulk een persoon is in het oog van een ander, die gaarne vleesch en bloed bij elkaâr houdt, een *ezel* of domkop. Het volk liet de figuurlijke beteekenis van 'ezel' varen, dacht aan een eigenlijken ezel, en, wijl het gaarne den Bijbel er bij haalt al is het ook 'bij de haren,' sprak het van *Bileam's ezel* (niet eze*lin*, zooals gij bl. 35 (128) juist opmerkt). Maar een 'eigenlijke' ezel, die 'wijn' kan krijgen of drinken, levert een ongerijmd denkbeeld op. Daarom, vermits dit dier dikwijls als pak- of lastdrager wordt gebruikt, en misschien wel met nevengedachte aan Gen. 49 vs. 14, maakte men er van: 'die wijn *draagt.*' Doch waarom nu niet de ezel van *Abraham* (zie Gen. 13 vs. 2 vgl. met Gen. 12 vs. 16), of van *Boaz* (Ruth 2 vs. 1), of van *Nabal* (1 Sam. 25 vs. 2, 3), of van *Salomo* (2 Kron. 1 vs. 12), die rijk genoemd worden, - van 'Salomo' vooral, wijl er (zie bl. 9) ook van 'Salomo's ezel' sprake is? Waarom juist de ezel van *Bileam?* De reden hiervan schijnt mij gelegen in dat '*wijn*gaarden' van Num. 22 vs. 24, waarvan ik straks melding maakte. In dezer voege stel ik mij voor dat, in boven aangeduiden zin, het gezegde is geboren: *je lijkt Bileams ezel*, *die wijn draagt en water drinkt.* Ten overvloede voeg ik bij de twee door u (bl. 35) opgenoemde volksgezegden, waarin 'Bileams ezelin' voorkomt, nog dit: *hij is het ezelsveulen der ezelin van Bileam*, waar 'ezelsveulen' staat in denzelfden zin als aan *kind* gehecht wordt in uitdrukkingen als: 't is een *kind* van Naboth,' 'van Abigeltje-nicht,' enz., en dat men bezigt omtrent iemand, die zich krachtdadig 'verzet' tegen erkende machten. In de *Haarlemsche courant* van 21 Aug. 1873 werd aangaande Victor Hugo dit niet zeer vereerend getuigenis afgelegd.

(*) Vgl. *hij kan rijden*, *en hij looft*, en herinner u andere uitdrukkingen, aan *wijn* ontleend, als: *goede wijn behoeft geen krans*; *hij doet water in zijn wijn* of *hij heeft zijn wijn wat aangelengd* (begint zoete broodjes te bakken); *hij schenkt klaren wijn* (spreekt openhartig); *onze Heer spijzigt zoowel met water als met wijn*, enz., welk laatste gezegde wordt aangevoerd door C.F. Zeeman in zijn pas uitkomend 'Nederl. Spreekw.,' enz.
Met genoegen bespeur ik, dat deze geachte schrijver, onze oude Academievriend, bl. 87 met het spreekwoord in kwestie denzelfden weg op wil.

Een en ander geeft mij aanleiding, u in alle bescheidenheid de vraag te doen, of uwe bl. 9 met betrekking tot ‘Salomo's kat’ en ‘Salomo's ezel’ geuite bewering: ‘is er eenig nadenken bij de wording van die spreekwijze(n) werkzaam ge-

weest, dan moet het gezocht worden in *de tegenstelling tusschen Salomo en Salomo's dieren*', wel grond heeft? Vooral ook daarom wijl er in den Bijbel wel van Salomo's 'apen en pauwen' (1 Kon. 10 vs. 22, 2 Kron. 9 vs. 21), maar nooit, als ik mij niet vergis, van Salomo's 'ezels en katten' sprake is; ja, laatstgenoemde diersoort komt zelfs in den heelen Bijbel niet voor; alleen in de Apokryphen worden (zie het Bijb. Wdbk., art. *kat*) éénmaal 'katten' vermeld, t.w. Bar. 6, 22, waar 'katten de afgodsbeelden op 't lijf zitten;' en dit heeft, - gij stemt het mij volgaarne toe, - met Salomo's kat, 'die van geleerdheid van de trappen viel, of de pooten brak' niets uit te staan. Zonder in dezen beslist te durven spreken, scheer ik de wording der twee bedoelde gezegden met de straks besprokene ('hij gelijkt Bileams ezel, die wijn draagt en water drinkt') over één kam, aldus: een rijkaard, die uit gierigheid zich zelven en anderen het goede der aarde onthoudt, is een 'ezel' of domkop. Het volk dacht aan een eigentlijken ezel. De Bijbel moest in 't spel komen, en Salomo was *rijk*, dus: *een gierige rijke is Salomo's ezel.* Evenzoo: 'hij is zoo wijs als een kat,' d.i. eene tooverkat(*). De Bijbel moest er bij, en Salomo was *wijs;* derhalve: *hij is zoo wijs als Salomo's kat;* waarbij uit aardigheid gevoegd werd: 'die van wijsheid' enz. Kortom, ik verbeeld mij, dat deze drie spreekwijzen, wat den oorsprong betreft, gelijksoortig zijn aan '*t is een kalf Mozes* (bl. 13), in dezer voege: ''t is een kalf' = goedhartig mensch; in Mozes' dagen werd een kalf gemaakt (Ex. 32 vs. 20), daarbij wordt Num. 12 vs. 3 Mozes' zachtmoedigheid geroemd; bijgevolg: '*t is een kalf Mozes*. Is deze verklaring juist, dan zijn de vier besproken gezegden, strikt genomen, niet 'aan den Bijbel *ontleend;*' ze *waren* aanwezig, maar Bijbelnamen werden er aan vastgeknoopt, zonder dat die vastknooping eenigen den minsten invloed had op de beteekenis, die men er vóór die vastknooping aan hechtte(†).

Meen echter niet, mijn waarde, dat ik met deze en soortgelijke opmerkingen u voorbarig zoek tegen te spreken als Bileam's ezelin, of u wensch te krabben als een kat, alhoewel dan met fluweelachtigen poot. Laat u dit door niemand wijsmaken, en oneindig liever, dan dit van mij te denken, laat mij in uwe welwillende oogen een kalf Mozes zijn! Dit in het voorbijgaan; nu gaan wij verder.

Wordt *het hoofd in den schoot leggen* wel juist opgevat van 'anderer schoot' (bl. 37)? Moeten wij niet aan 'eigen schoot' denken in den zin van 'ik buig mij neder' (vgl. 2 Sam. 16 vs. 4, Ps. 45 vs. 12, waar dit laatste ook figuurlijk voorkomt! Menigmaal hoorde ik door iemand, die verklaarde in iets te berusten, zeggen: 'ik leg mijn hoofd in mijn schoot'. Is dit zoo, dan heeft de formule met Richt. 16 vs. 19 niets van doen, en behoeft men evenmin zijn toevlucht te nemen tot het vertelsel van Tuinman nopens den éénhoorn, die als hij getemd wordt, den kop in den schoot eener maagd komt leggen! Men schijnt ze over 't algemeen aan te merken als een transitief van het intransitieve 'aanliggen' of 'aanzitten in iemands schoot' (vgl. Joh. 13 vs. 23); doch dit duidt geene berusting, maar vriendschappelijke, vertrouwelijke gemeenzaamheid aan (vgl. Joh. 21 vs. 20), en voert dus in eene heel andere sfeer.

Legt gij, (bl. 39, 40), met uwe afleiding uit 1 Kon. 17 vs. 14-16, in *dat is een verborgen zegen* niet een zin, dien het, ja, soms hebben kan, maar toch op verre na

(*) Het geliefde dier der tooverkollen; vgl. Freya's kat, die in den eerdienst onzer Heidensche voorvaderen eene rol speelt, zie Geld. Volksalm. voor 1875, bl. 144 en vgl. *De Navorscher*, XXIV, 558. - De combinatie *zoo nat als een kat* zal wel uit klanknabootsing of alliteratie zijn geboren, en misschien staat ze ook met de 'zwarte kunst' in verband.

(†) Vgl. hier weder Zeeman, loc. cit.

niet altijd heeft, t.w. dien, ‘dat een klein vermogen, schier op wonderbare wijze, lang kan strekken of in vele nooden voorzien’? Past gij alzoo die spreekwijs niet te veel op een bepaald geval toe? Moet men ze niet in 't al-

gemeen verklaren van eene weldaad of van voorspoed, die men geniet, zonder de herkomst, of liever nog, het verband tusschen dezelve en onze omstandigheden te kunnen naspeuren of aanwijzen? Men kan m.i., het gezegde wel op 1 Kon. 17 vs. 14-16 *toepassen*, maar er niet uit *afleiden.* Voor de afleiding schijnt mij meer Matth. 14 vs. 19 (Mark. 6 vs. 41, Luk. 9 vs. 16) in aanmerking te komen, waar wij lezen, dat Jezus de te vermeerderen spijs *zegende*, d.i. hier: er een *verborgen* kracht in legde.

Acht gij het, bij nader inzien, wel zoo onmogelijk (bl. 42, noot) *hij heeft van de gerstebrooden meêgegeten* of *niet meêgegeten* (= hij is al of niet van de schrandersten) te verklaren uit Joh. 6 vs. 9-13? Het gepast gebruikmaken toch van de omstandigheden - zooals de hongerige schare deed, die zich gretig door Jezus liet spijzigen, - geldt over 't algemeen voor een bewijs van ‘schranderheid.’ Tegen de afleiding uit 2 Kon. 4 vs. 42-44 heb ik dit, in mijn oog nog al aanmerkelijk bezwaar, dat, als '*t is een profeet die brood eet* beduidt: hij beteekent niet veel, wij l. cit. broodetende profeten zouden aanschouwen, die wèl schrander zijn! Misschien pleit ook ten gunste der afleiding uit Joh. 6 vs. 9-13 de opmerking, dat dit verhaal meer *populair* schijnt geweest te zijn dan dat van 2 Kon. 4 vs. 42-44; ten minste, evenals ‘het Gezegent Brood,’ kwam voorheen ook ‘de Vijf (of perabuis, Drie) Garstenbrooden’ op uithangborden voor (zie Mr. J. van Lennep en J. ter Gouw, ‘Boek der Uithangteekens,’ II, 79), terwijl men van de *twintig* gerstebrooden als zoodanig niets bespeurt.

Zoo komen wij gereedelijk tot '*t is een profeet die brood eet.* Mij dunkt, dat u bij de toelichting hiervan (bl. 45, 46) te veel dat andere ‘hij doet het om den broode’ voor den geest zweefde. Van hier de onzekerheid waarin gij verkeert omtrent de beteekenis. Mij aangaande, ik heb het volksgezegde, waarvan de variant is: '*is een profeet die brood lust*, nooit anders gehoord dan in den zin: men kan op zijne beweringen niet veel aan [vgl. *weérprofeten zijn broodetende* (of *brood-*) *profeten*], bijgevolg: hij is niet veel bizonders; zijn grootste verstand zit, evenals bij iedereen, in eten en drinken. Houden wij deze beteekenis vast, dan zien wij ons als van zelf verwezen naar Amos 7 vs. 12, waar de profeet, in het tekstverband ja, van den priester Amazia den raad ontvangt, om elders met profeteeren ‘den kost te gaan verdienen,’ doch waar wij schier in éénen adem (vs. 14) de getuigenis aantreffen, die ook in onze spreektaal overging:

> *Ik ben, zegt Amos, geen profeet,*
> *Maar herder die niet veel en weet.*

Ook houdt men iemand, dien men beveelt ‘sich wech te pakken’ (zie de inhoudsopgave van dit hoofdstuk in onze groote Staten-Bijbels), meestal niet voor veel bizonders. Te denken aan eene tegenstelling met het veertigdaagsch vasten van Mozes, Elia en Jezus (vgl. bl. 46, en zie Heringa ‘Voorlezing’), verbiedt mij de omstandigheid, dat het volk zijne gezegden liefst op den klank af opneemt, gelijk Am. l. cit. (‘eet brood en profeteer’) geschieden kon, alsmede dat het alzoo over alle profeten, behalve de drie genoemden, den staf zou breken; en het had toch grooten eerbied voor hen, wat uit uitdrukkingen, als aan 1 Kon. 17 vs. 14-16 (bl. 40), 2 Kon. 2 vs. 13 (bl. 18), Matth. 13 vs. 57 (bl. 49) door u ontleend zijn, blijken kan.

Maar vergun mij, waarde vriend, in uwe Verhandeling nog eene kleine schrede achterwaarts te doen. Bl. 43 handelt gij over het zelden voorkomende *hij heeft potten van Gehazi.* Zoo ik mij niet vergis, zegt men ook *hij heeft potten als Gehazi*, welke kleine variant wellicht iets bijdraagt tot verduidelijking van het gezegde, waaraan

men den zin hecht: hij verkeert in berooiden staat. Van ganscher harte stem ik u toe, dat het *onmogelijk* is, met Harrebomee, als bron de-

zer spreekwijs ook 2 Kon. 5 vs. 26, 27 in aanmerking te laten komen. Wij mogen, mijns erachtens, *alleen* aan 2 Kon. 4 vs. 38-40 denken. Dan, is uwe verklaring van de afleiding niet gedwongen, niet te ver gezocht? Gij stelt een nauw verband met het verhaal van ‘de dood in den pot,’ en schrijft dan verder: ‘immers er staat, dat Eliza tot zijn jongen zeide: ‘zet den grooten pot aan,’ enz. ‘Maar,’ dus gaat gij voort, ‘de inhoud van dien pot werd onbruikbaar, en nu is 't mogelijk, dat men daarom het gezegde bezigt, ter aanduiding van een bezit, dat geen nut heeft of waar men niets mee doen kan, aldus: hij heeft wel wat, maar 't zijn potten van Gehazi.’ Gij legt derhalve den nadruk op den ‘onbruikbaar geworden’ kost, ik leg dien liever op den ‘kost’ zelven, in dezer voege: de zonen der profeten - en dus ook Gehazi, die als Elisa's dienaar den pot op het vuur zette, - moesten zich behelpen met wilde kolokwinten, wat, behalve het min of meer gevaarlijke van het gebruik, ook een allerellendigste kost was (zie over deze ‘ezelskomkommers,’ Bijb. Wdbk., II, 353*a*). Van hier: *hij heeft den pot* (eet uit den pot) *van Gehazi*, of *hij heeft een pot* (eten) *als Gehazi* moet zich met ellendigen of soberen kost geneeren, ‘Schraalhans is bij hem keukemeid,’ wat veelmaals een gevolg van ‘berooide omstandigheden’ is. Het enkelvoudige ‘pot’ veranderde in den volksmond in ‘potten,’ wat hier een onhistoriesche pluralis is. Tot bevestiging diene, dat de volkstaal dikwerf ‘pot’ bezigt voor den ‘inhoud’ er van; denk aan de gezegden: ‘zij kan een lekkeren pot (zelfs wel “etenspot,” in plaats van “pot eten”) koken’, ‘wij hebben van daag vetpot’ (= een vetten pot), ‘een mageren pot’ (of ‘magerpot’) enz.

Uit het voorgevallene met Jona noemt gij (bl. 44) twee gezegden op, die gij betuigt alleen uit de boeken te kennen. Het eene is: *hij speelt voor Jonas*, dat gij verklaart door: ‘hij zit te morren,’ met verwijzing naar Jon. 4 vs. 1 vg. Doch is dit wel de beteekenis? Zoo zou men ook wel kunnen zeggen: ‘hij speelt voor Elia,’ vgl. 1 Kon. 19 vs. 4! Want gij zult mij gewonnen geven, dat bij de lezing van het ééne verhaal u het andere terstond in de gedachte komt. Bij Elia, zoowel als bij Jona, was mismoedigheid of spijtige teleurstelling de bron, van tijdelijk gemis van profetiesche geestdrift bij den een (1 Kon. 19 vs. 4, 10), van tegenwerpingen bij den ander (Jon. 4 vs. 2, 3, 9). Ik geloof dat het genoemde gezegde verklaard moet worden door: ‘hij zit te zwelgen,’ en vat het dus in soortgelijken zin op als het andere, door u vermelde: *iemand een Jonas maken.* Ik zeg voorbedachtelijk: in *soortgelijken* en niet in *denzelfden* zin; want ter verklaring dezer laatste spreekwijs voert gij woordelijk het door Tuinman (Nederd. Spreekw. I, 5) geschrevene aan, en ik vrees, dat deze auteur twee gezegden dooreenhaspelde, toen hij beweerde: ‘*iemand een Jonas maken* past men toe op een persoon, die in de herberg blijft zitten zwelgen zoolang als Jonas in den visch was.’ (Desgelijks Harrebomée in zijn ‘Spreekwoordenboek’). Neen, Tuinman's verklaring past op de uitdrukking *zich* (zelven) *Jonas* (of *een Jonas*) *maken*; terwijl *iemand* (*een*) *Jonas maken* beduidt: iemand verleiden tot eene zwelgerij, die hem dagen en nachten achtereen in de herberg doet verwijlen. - Zoo u mijne meening omtrent den zin van *hij speelt voor Jonas* niet voldoet, dan stel ik u voor het toe te passen op een knaapje, dat men, bij het door u *niet* genoemde kinderspel *het jonassen*, in een vloerkleed of laken heen en weer schommelt, onder het zingen van het deuntje: ‘toen Jonas in den walvisch zat, van één, twee, drie!’ - en als men ‘drie’ gezegd heeft, wipt men den kleinen snaak er uit. Kies nu, amice, kies!

Nu wij toch op dit oogenblik met ons beiden bij Jona, en gelukkig niet in de herberg, vertoeven, moet ik u de vraag voorleggen, of gij bij nader inzien wel vrede hebt met de afleiding (bl. 91) van *nood leert bidden* uit Jer. 2 vs. 27, met vergelijking van Jak. 5 vs. 13 (waar wij intusschen eene *vermaning* aantreffen, om onder lijden te bidden, terwijl het spreekwoord een zedelijk *feit* ver-

meldt!). Zouden wij den oorsprong hiervan - zoo het een 'Bijbelschen' oorsprong heeft! - niet moeten zoeken in het gebed van Jona (2 vs. 2-7)? Vooreerst toch is, blijkens andere gezegden, de geschiedenis van 'Jonas in den wallevis' hoogst populair (zie ook 'Boek der Uithangteekens,' II, 71); ten andere doet *nood* dikwijls aan *watersnood* denken, vgl. 'in nood van de baren' (Matth. 14 vs. 24), 'zij waren in nood' (Luk. 8 vs. 23); ten derde, zegt men wel van een schipbreukeling, die, een wissen dood voor oogen, God aanriep: *hij bad het Jonasgebed*(*); ten vierde, heeft men de spreekwijs, die bij een volk van zeevaarders, als onze goede Hollanders eertijds waren, uitermate karakteristiek is: *die wil leeren bidden moet zich op zee begeven.* Dit gezegde wordt, als ik mij niet vergis - want ik kan het niet nazien! - ook door Harrebomée vermeld. Ook gij zelf brengt (bl. 92) het roerende *als de nood op 't hoogst is*, *is de redding nabij* met 'water' in verband, als gij het tepasbrengt bij Ps. 69 vs. 2, 124 vs. 4. Ook dit gezegde schijnt mij toe, geheel uit het 'zeemansleven' te zijn geboren.

De bl. 48 door u vermelde verwensching '*k wou dat ik hem aan de hoogste galg zag hangen* zal wel verklaard moeten worden uit de Amsterdamsche rechtspleging van 'een galg boven een galg voor den ergsten galgebrok,' waarvan *Navorscher* XVII, 81, door u geciteerd, gewaagt. Daartoe noopt ons het woord 'hoogste;' want het gezegde, zoo het uit Esth. 5 vs. 14, 7 vs. 9, 10 afgeleid ware, zou moeten luiden: 'Zeer hooge,' vermits men zich een galg kan denken, nog hooger dan van vijftig ellen, hoe fabelachtig hoog deze reeds zij; bij verwenschingen toch neemt men het zoo nauw niet. - Op het terrein, waarop wij thans met elkander kuieren, wordt men o zoo licht *conjecturensmid* (sit venia verbo!); en zoo valt mij, bij deze galghistorie, evenals een inktvlek, de vraag uit de pen, of òns *galge-brok* ook wellicht ontstaan zij uit Jozef's niet-*malsche* boodschap aan den bakker, naar Gen. 40 vs. 19! Wat dunkt u van deze inktvlek? Krabt gij ze met uw *fijn* pennemesjen terstond uit, of laat gij ze staan, of ook, wilt gij er op kijken als op eene zich uitzettende olievlek? Dit laatste zou mij bijzonder veel pleizier doen, wat gij heel verklaarbaar zult vinden.

Kan, tot verklaring van *van Pontius naar Pilatus* (bl. 52) niet in aanmerking komen, dat het volk dikwijls, bij het uitspreken, deze namen scheidt, wat de ervaring is van onderscheidene predikanten op verschillende plaatsen, die als zij door onontwikkelde catechisanten Gez. 52 vs. 4 laten opzeggen, den vijfden regel aldus hooren luiden: 'onder Pontius (of "Pontus") *en* Pilatus,' enz. Dit schijnt mij toe meer met den volksaard overeen te komen, dan het nog al diepzinnige: 'eene wegzending, waarbij de weggezondene tot het punt van uitgang terugkeert.' Te recht zegt gij, m.i., hiervan: 'dit is twijfelachtig.' - Maar nu, hadt gij het woordspel, dat met den naam des Stadhouders ('Pi-la-tus') wordt gedreven, en waarin de volksgeest zoo aardig uitkomt, niet voor het minst moeten vermèlden? Over dat woordspel en den aankleve van dien, vgl. *Navorscher* XXV, 29 vvg.

In eene noot van bl. 52 roert gij de spreekwijs aan: *dat geeft je Herodes te raden*, en betuigt, dat gij de verklaring van Harrebomée ('men bezigt dit van eene zaak,

(*) Wèl te onderscheiden van een *zeemansgebed*, waardoor men, geloof ik, een 'borreltje' (vóór het eten) verstaat, dus iets soortgelijks als de meer beschaafde wijndrinker met zijn 'dokter-snelletje' bedoelt. Ook wèl te onderscheiden van een *dronkemansgebed*, d.i. vloeken. - Apropos, hadt gij niet van 'drinkebroer' en 'jabroer' melding moeten maken, wijl aan den Bijbel het denkbeeld van broederlijke vereeniging eigen is? Zie de concordantie van Trommius op het woord 'broeder' in dien zin van bloed-, stam- of geestverwanten, en vgl. Bijbelsch Wdbk., I, 166*b*.

waartegen niets te zeggen valt') niet vat. Wij zijn hier lotgenooten, want ik vat die evenmin, en, om ze bevattelijk te maken, had die schrijver moeten aanduiden, al was het maar met een ènkel woord, wat hij van de 'herkomst' van dit gezegde denkt. Gij brengt het nu in verband met de terugzending van

Jezus door Herodes naar Pilatus (Luk. 23 vs. 7-11), waarmee de Koning den landvoogd niets wijzer maakte (sic). Als ik echter in mijn bijbeltje dit verhaal lees, is er niets, dat mij eenige de minste aanleiding geeft, om aan genoemde spreekwijs te denken, en bij de meeste Schriftuurlijke volksgezegden, hoe zonderling en grillig daarbij ook menigmaal met Bijbelwoorden wordt omgesprongen, vindt men toch in die Bijbelwoorden zelve een aanknoopingspunt. Zou nu, zoo vraag ik thans allereerst u, en ook mij zelven af, zoodanig aanknoopingspunt hier niet te vinden zijn in het verhaal van het bezoek der Oostersche wijzen? Dezen gaf, volgens Matth. 2 vs. 8, Herodes den 'raad' om te *onderzoeken*, er bijvoegende: 'als gij het *gevonden* zult hebben, boodschapt het mij!' Het volk liet de gedachte aan 'het kindeke' los, nam de woorden 'zoeken' en 'vinden,' die nopens 'raadsels' gebezigd worden, naar den klank op, maakte een woordspel tusschen *raden* (= raadgeven) en *raden* (= een raadsel oplossen), en kwam alzoo, vermits Herodes den Wijzen zijn raad met boozen toeleg gaf, tot de uitdrukking: *dat geeft je Herodes te raden*, die, wat den vorm betreft, aan een raadsel herinnert, doch waarmede men, mijns bedunkens, wil aanduiden: dat is de raad of het voorstel van een mensch, die slechte bedoelingen koestert, zoodat men dan dezen kwinkslag toevoegt aan iemand, dien men wil waarschuwen voor de raadgeving van een ander, dien men niet vertrouwt. Dus stel ik mij den oorsprong en zin van dit gezegde voor, maar geef mijn gevoelen voor beter! Wat dunkt *u*?

Mag men (bl. 53, noot) *hij is aan de Heidenen overgeleverd* (dat ook m.i. ongetwijfeld, gelijk gij schrijft, op de Romeinsche soldaten bij de kruisiging doelt) wel een *variant* noemen van *hij is aan de Joden overgeleverd?* Beduidt laatstgenoemde uitdrukking niet: 'hij is in de handen van bedriegers geraakt?' Immers, men zegt ook tot iemand, die erg beet werd genomen: 'je bent bij de Joden geweest.' Zien wij ons alzoo niet genoopt, om geenszins aan dit, maar wel aan eerstgenoemd spreekwoord een 'Bijbelschen' oorsprong toe te kennen, in dezen zin: 'hij viel in kwade handen?' Zie het geschrevene in *Navorscher* XXIV, 608.

Is het op diezelfde bladzijde wel juist te zeggen, dat *ik wasch mijne handen in onschuld* 'terugwijst op het waschbekken van Pilatus?' Is dit spreekwoord niet onmiddellijk ontleend aan Ps. 26 vs. 6 (73 vs. 13) vgl. met de symboliesche handeling van Deut. 21 vs. 6? Vooral, omdat men wel degelijk onderscheid moet maken tusschen *hij wascht zijne handen in onschuld*, waarmede men, zonder nevengedachte, bloot het feit constateert, dat iemand zich (hetzij dan te recht of te onrecht) vrij van schuld verklaart, - en tusschen *Pilatus wascht zijne handen in onschuld*, waarin ligt opgesloten, dat de andere zich wel vrij pleit, maar dat men hem toch voor schuldig of medeplichtig houdt. Op Pilatus' waschbekken doelt, meen ik, het gezegde: *Pilatus wascht er zijne handen (van) af* = hij *pleit* zich vrij, maar *is* niet vrij van schuld; vgl. de aardige opmerking, door u gemaakt in uw 'Papierentasch' (1865) bl. 96: 'als gij schuld hebt, erken uw schuld, en *laat het waschbekken van Pilatus maar hangen.*' Van Pilatus' handeling, Matth. 27 vs. 24 meegedeeld, wordt ook geestig partij getrokken in 'Los en Vast' 1872, 4^{e} aflev. bl. 408: '*haal mij het waschbekken!* opdat ik mijne handen in onschuld wassche!' hetwelk men schertsend iemand in den mond legt, die wel uiterlijk, maar niet wezenlijk zijne baan schoonvegen kan. Hadt gij het spreekwoordelijk gebruik van 'Pilatus' waschbekken' niet behooren te vermelden?

Bl. 58, noot, schrijft gij, dat men van iemand, die juist ter goeder ure komt en bizonder welkom is, pleegt te zeggen, dat *hij komt als een engel uit den hemel*, en

voert daarbij ook aan 1 Sam. 29 vs. 9, het woord van Achis tot David. Ik geloof, dat men uit deze Bijbelplaats moet afleiden *ge zijt welkom als een engel*, tot iemand, wiens bezoek men met blijdschap ontvangt. De door u aangevoerde uitdrukking heb ik echter in tweeledigen zin hooren gebruiken. Aangaande iemand, die ‘ter goeder ure’ tot redding verscheen, hoorde ik meer dan

eens betuigen: *hij kwam daar als een engel uit den hemel*; of iemand, die van een ‘vriend’ een ‘onverwacht’ bezoek kreeg, dezen toevoegen: *je komt als een engel uit den hemel (vallen)*, waarbij men denken kan aan Luk. 2 vs. 9*a.* Ligt, zoo ik wèl zie, in de drie curcyf gedrukte uitdrukkingen eene fijne distinctie, die de volkstaal hoogstwaarschijnlijk niet altijd zuiver inachtneemt, ons blijkt dan reeds hieruit, dat wij ‘ter goeder ure’ en ‘bizonder welkom’ op zich zelf niet op ééne lijn mogen zetten; daarenboven: wat welkom is komt wel meest, maar niet altijd ter goeder ure, doch wat ter goeder ure komt is op verre na niet altoos welkom. Waart gij b.v. Cornelis Tuinman, ik zou u vrijmoedig, wellicht zonder schijn van pedanterie, durven toeroepen: ‘qui bene distinguit bene docet;’ maar nu gij zijt, *die* gij zijt, en met ons aller instemming zijt, nu spreek ik den ouden Job na (39 vs. 37), en zeg: basta!

Basta op dit punt, maar, met uw welnemen, vriend, nog niet opzichtens ‘de Engelen’ in 't algemeen; ik kan van deze nog niet scheiden, en voorzeker trekken ze ons beide zeer sterk aan, meer dan vele menschenkinderen, die dikwerf maar al te weinig op engelen gelijken. Bl. 66 van uw geschrift treffen wij de uitdrukking aan: ‘zoo blij als een engel.’ Doch hoe nu ten opzichte van de benaming, die teerhartige ouders aan hun lieftallig kind geven: '*t is een engeltje* (vgl. Matth. 18 vs. 10), of ‘dat kind is *engelzoet’?* Alsmede: zij ziet er uit als *een engel*, is *schoon als een engel*, heeft een *engelachtig gelaat* (vgl. Hand. 6 vs. 15 en zie Richt. 13 vs. 6), *zij zingt als een engel* (vgl. Luk. 2 vs. 14, Openb. 5 vs. 9 enz.), *hij (zij) kan kallen (lallen) als een engel* (1 Kor. 13 vs. 1, zie Prud. v. D. in het Belg. Museum v. Willems, D. V), *hij* (*zij*) *is zoo vriendelijk als een engel* (vgl. 2 Sam. 14 vs. 17), *hij is zoo wijs als een engel* [vgl. 2 Sam. 14 vs. 20, en denk aan *Engelenwijsheid* (Gez. 60 vs. 2), *Engelendoorzicht* (Gez. 63 vs. 2, vgl. 1 Petr. 1 vs. 12)]. Past gij, evenals op *een engel der onschuld* of *des vredes*, evenals op *verderfengel* (1 Kron. 21 vs. 15), desgelijks op al deze uitdrukkingen uwe opmerking toe van bl. 1? En mag wel *zoo blij als een engel*, maar niet *engelachtige lach* of *engelenlach* in aanmerking komen?

Maar eilieve, van iets anders gesproken! Bl. 60 noot 232 vermeldt gij *iemand op zijn tempel komen*, als variant van *iemand op zijn tabernakel komen* (of *spelen*). Brengt gij dit laatste terecht in verband met 2 Kor. 5 vs. 1, waarbij gij nog hadt kunnen noemen het veel gebezigde: *hij heeft veel met zijn eigen tabernakel op;* veroorloof mij van u in gevoelen te verschillen nopens de betrekking, die gij, in navolging van Tuinman tusschen eerstgenoemde spreekwijs en 1 Kor. 3 vs. 16, 17 veronderstelt.

Hier ter plaatse toch worden de Korinthiërs zelve, dus naar ‘lichaam *en ziel* Gods tempel genoemd; doch Ev. Joh. 2 vs. 21 en 1 Kor. 6 vs. 19 is bepaaldelijk van den ‘tempel des lichaams’ sprake. Komen derhalve laatstgenoemde Bijbelplaatsen niet vóór alles in aanmerking? Of is het uiet nog eenvoudiger, te zeggen, dat door begripsverwarring ‘tempel’ voor ‘tabernakel’ in de spreekwijs genomen wordt?

Op diezelfde bladzijde noemt gij *het is de moriaan geschuurd.* Waarom niet het veel meer bekende: *het is de moriaan gewasschen?* Of, zoo al het eerste u beter bekend is, dan ware, om alle misverstand te voorkomen, m.i. de mededeeling gansch niet overbodig geweest, dat ook eerstgenoemde redactie het gezegde geenszins aan den Bijbel ontstrijdt, vermits men daarbij volstrekt niet aan den roeterigen waterketel (moriaan) behoeft te denken, waarop de zindelijke Noord-hollandsche vrouwen hare handen schier stuk schuren. Immers reeds Van Alkemade (bl. 24) heeft gezegd: ‘'t is vergeefs de Moriaen *geschuert*, 't is in de *natuer*’ - derhalve: *Moriaan* = Moorman.

Het gezegde '*t is een trouwe wachter op Sion's muren* past gij (bl. 65) in 't algemeen toe op iemand, die goed zijn plicht doet. Dit zou op zich zelf, met het oog op de door u aangevoerde Bijbelplaats (Jez. 62 vs. 6) wel kunnen, als men

niet met de kantteekenaars op onze Staten-overzetting enkel aan ‘profeten, leeraars, herders, zielzorgers,’ maar met Van der Palm (aanteek. a.h.l.) *zoowel* aan de goeden en braven uit den volke *als* aan waardige volksleeraars denkt; - doch hadt gij er niet bij moeten zeggen, dat dit vooral in de tale Kanäans, uitsluitend naar ik meen, de betiteling is van ijverige, zorgvuldige predikanten, en dan nog wel meest van orthodoxe richting? Zou deze vermelding wel noodeloos zijn geweest, het zij al dat men, gelijk gij in uw geschrift op bewonderenswaardige wijze deedt, zich op kortheid bevlijtigt!?

In eene expectoratie van vernuftig aaneengeschakelde bijbeltaal zegt gij op diezelfde bladzijde, dat de nauwgezette Christen ‘een geluk smaakt, waarbij zijn hart als in den derden hemel is.’ Is het echter niet hoogst twijfelachtig, of *hij is in den derden hemel* wel ooit in ‘ernst’ gebezigd wordt, zoodat het identisch zij met *hij voelt zich als in den hemel verplaatst?!* Gaat het anderen als mij, in een ‘ernstigen’ zin klinkt mij de uitdrukking razend ploertachtig in de ooren. Doch, spreekt men niet alzoo *alleen* in lichtzinnige scherts? Vgl. *hij is tot in den derden hemel verheven* [= bijzonder hoog geplaatst of in (boven) de wolken van blijdschap], *hij heeft het gezet in den derden hemel* [= het huisraad enz. zoo hoog geplaatst of weggeborgen, dat men er (haast) niet bij kan komen].

Deze opmerking herinnert mij aan uwe schrandere vondst om *hij is in de wolken* in verband te brengen met de voorstelling, dat de geloovigen ten jongsten dage den Christus te gemoet zullen gaan (1 Thess. 4 vs. 17 vgl. met Op. 11 vs. 12), waarin het denkbeeld ‘in de wolken zijn’ samenvalt met het denkbeeld ‘in de hoogste mate gelukkig zijn’ (bl. 72). Evenwel, daar de spreekwijs meestal minder van een gelukstaat, dan wel van opgetogene blijdschap wordt gebezigd, vraag ik thans mij zelven af, of men ze ook als eene tweelingzuster hebbe aan te zien van *zoo blij als een engel!?* En engelen worden gewoonlijk afgeschilderd als zwevende *in* of *boven* de wolken, niet waar? In dit geval zou ze slechts door een zijkanaal uit de Bijbelbron gevloeid wezen. - Nu, gij betuigt trouwens (bl. 71), niet te durven verzekeren, dat deze uitdrukking een schriftuurlijken oorsprong heeft. Dit is heel voorzichtig van u, want het zou ook wel kunnen zijn, dat de toorn der heele ‘boven de wolken troonende, gelukzalige’ goden- en godinnenschaar van Griekenland en Latium tegen ons ontbranden ging, bijaldien men op den Olymp eens kwam te hooren, dat wij met ons beiden heel vertrouwelijk *hun* ‘in de wolken’ voor onzen ouden, trouwen Bijbel wenschen te behouden.

Doch ook uit een anderen hoek zou een woedende storm kunnen opsteken; t.w. van den kant der philologen, die in rechtmatigen trots op den rijkdom van beelden, waarin onze moedertaal zich mag verheugen, meenen dat aan de oorspronkelijkheid dier taal te kort doen allen, die met u (bl. 74) *iemand op eigen wieken laten drijven*, *hij kan* of *mag* (*niet*, *nog niet*) *op (zijn) eigen wieken drijven* ‘waarschijnlijk, bij wijze van tegenstelling, herkomstig achten uit de Schriftplaats, die (Exod. 19 vs. 4) zegt, dat God zijn volk als op arendsvleugelen droeg.’ Die toornende philologen zouden u kunnen te gemoet voeren, dat deze spreekwijs, in 't algemeen van de *vogelvlucht* ontleend, bijgevolg uit het Dierenrijk herkomstig, meer bepaald ziet op de vlucht van jonge vogeltjes, die nog niet of nauwlijks het nest verlieten. Hun gramschap zou heviger kunnen worden onder het opperen der tegenwerping, dat men ook aan eerstgenoemd gezegde het denkbeeld van onvermogen of minstens sterk betwijfeld vermogen vastknoopt. Hun gramschap zou ten top kunnen stijgen bij het uitspreken

der bewering, dat er nog twee andere volksgezegden zijn, die, bij tegenovergestelde beteekenis, als species van hetzelfde genus zijn aan te merken, namelijk: ‘iemand *kortwieken*’ (= hem beletten *de vleugels uit te slaan*) en ‘iemand bij de *vlerken* pakken’ (= mores leeren of inbinden). Eilieve, zou hun toorn wel zoo heel onbillijk ontstoken zijn?

Laat ons echter niet al te zeer verontwaardigd wezen over die gramstorige ontstrijding! Want ook onze oude, trouwe Bijbel heeft *zijn* dierenrijk. Gij herinnert er mij aan, mij o.a. wijzende op *het stomme dier*, waarvan gij 't niet onmogelijk acht dat het eene zinspeling bevat op Jez. 53 vs. 7: 'als een schaap, dat stom is voor het aangezicht zijner scheerders, alzoo deed hij zijnen mond niet open' (bl. 95). Een schaap is voorzeker een dier, maar elk dier is geen schaap, en het volk citeert gaarne op den klank af; wat dunkt u derhalve van 2 Petr. 2 vs. 16, waar Bileam's ezel(in) voorkomt 'als het stomme dier.' Treffen wij hier dus de uitdrukking zelve aan, des te meer lacht mij deze afleiding toe, wijl de spreekwijs gemeenlijk als uitroep des mededoogens ('och, dat stomme dier!') gebruikt wordt, en..... Bileam sloeg er ongemakkelijk op los (zie Num. 22 vs. 23*b*, 25*b*)!

A-propos, van ons Bijbelsch dierenrijk gesproken! Al kon ik de toornende philologen van straks niet zoo volkomen ongelijk geven, ik wil u toch een bewijs leveren, dat ook ik voor onzen ouden, trouwen Bijbel vindiceer wat maar immer mogelijk is. Om die reden deel ik u en allen die het hooren willen, in vertrouwen mede, dat ik sterk geneigd ben òns: *stomme hond*, '*t is een stomme hond* (= erge domkop) af te leiden uit Jez. 56 vs. 10: 'zij weten niet, zij allen zijn stomme honden,' en voeg ik er dan uit ditzelfde vers de woorden bij: 'zij zijn slaperig, liggen neder en hebben het sluimeren lief', dan is er eene stem in mij die mij toevoegt: ligt hierin soms iets, dat ons aan *het wakker maken van slapende honden* denken doet? Ik vraag u in gemoede, zou die stem in mijn binnenste misschien de influistering van een daemon wezen, die mij gaarne 'een bok wil laten schieten'?

Gij hebt in uwe verhandeling alles zoo keurig gerangschikt en aaneengeschakeld, dat ik met mijn *bokke*sprongen, onder het schrijven van dezen brief, daaraan wel een lesje nemen mag. Daar hebben wij de uitdrukking '*t is een bok* (= een stug, dom, onbeleefd mensch). Heringa in zijne Voorlezing (Archief van Dr. A. de Jager, III, 11) wil ze met alle geweld aan den Bijbel ontleenen, zeker met verwijzing naar Dan. 8 vs. 5, 21, waar Alexander, de koning van Griekenland, met een *bok* wordt vergeleken, en naar Jez. 14 vs. 9, Jer. 50 vs. 8, Zach. 10 vs. 3, die melding maken van *bokken* of *bokken der aarde* als leidslieden der volken, met zinspeling op den trotschen, fieren gang van den bok aan het hoofd der kudde, zie Bijb. Wdbk. I, 398*b*, 399*a*. Kan ze niet in aanmerking komen? Gij verzweegt ze, en toch dacht gij wel aan *bokken*, want gij spreekt bl. 13 van den bok in Noorwegen, die zeer stuurs kijkt. Doch dit is nu eigenlijk niet wat ik bedoel. Mag (bl. 89, 90) *het gansche huis staat overeind* wel afgeleid worden uit Mich. 7 vs. 6 (vgl. met Matth. 10 vs. 34-36, Luk. 12 vs. 51-53): 'De zoon veracht den vader, de dochter staat op tegen hare moeder, de schoondochter tegen hare schoonmoeder; eens mans vijanden zijn zijne huisgenooten'? Er op toepassen is mogelijk, maar... afleiden?? Zou men bij dit gezegde, afgescheiden van alle bijbelsche herkomst, niet moeten denken bijv. aan... zie, daar komt, en nu voor de laatste reis, het dierenrijk weer op de been, alhoewel, geen 'Bijbelsch' dierenrijk! - aan een steigerend paard, dat zich, terwijl het bij den teugel wordt voortgeleid, soms uit dartelheid ja, maar ook heel dikwijls uit 'onwilligheid en weerstrevigheid' in die houding plaatst? Vgl. 'hij ging op zijn achterste beenen (of pooten) staan'. Doch, wijl men ook zegt: *het gansche huis staat op 'n end*, zou het dan misschien niet nog beter zijn, hier een woordspel te willen zien tusschen *einde* = uiterste punt en *einde* = uiteinde of verval; vgl. 'het loopt daarmede op een einde', nopens iets, dat heel verkeerd gaat. Vgl. ook nog een 'ander'

woordspel met *einde*, aanschouwelijk voorgesteld in een den wereldbol dragenden eendvogel op de uithangborden onzer voorvaderen, met het onderschrift: '*t End draagt de last* (zie ‘het boek der Uithangteekens’).

Wanneer ‘het gansche huis overeind staat’, is dit allertreurigst, en bijaldien

wij zulks vernamen omtrent een gezin, dat wij voor vredelievend hielden, zou ons dit verbazen. Maar zouden wij op dit of dergelijk ‘verbazend voorval’ (bl. 70) wel toepassen *op* (*in*!)[*] *het laatste der dagen zult gij vreemde gezichten zien?* Ik heb altijd gemeend, dat men deze uitdrukking, met het oog op Hand. 2 vs. 17, schertsend bezigde, wanneer men in een groot gezelschap, op eene druk bezochte wandeling enz. wonderlijke of kluchtige physionomieën opmerkte. Is dit niet natuurlijker? Want bij iets ‘verbazends’ schertst men niet. Ook ligt, dunkt mij, wederom zoo geheel in den volksgeest het woordspel tusschen *gezicht* = visioen (zooals het Hand. 2 vs. 17 voorkomt) en *gezicht* = gelaat.

Is (bl. 76) het bijbelsche gezegde *wind zaaien en storm maaien* (Hos. 8 vs 7) wel juist verklaard met: ‘*in dubbele* mate gestraft worden’? Wat beteekent dit *dubbel?* 't Ligt niet in ‘wind zaaien’; want die dit doet, of in 't algemeen, die zonde doet, bedrijft ze niet om er zich zelven mee te straffen, maar wel uit innerlijk genoegen, dat hij in 't verkeerde heeft. Gij denkt aan ‘wind’, maar dit woord karakteriseert, mijns bedunkens, de verkeerde handeling in de ‘uitkomst’ (a posteriori), als welke blijkt wind te zijn of te baren voor den dader, die zich jammerlijk in zijne verwachting bedrogen ziet. Ook Van der Palm spreekt van ‘bedrogen verwachting’ (= wind) en van ‘jammerlijke uitkomst’ (= storm), en misschien gaf deze Bijbeltolk u dit *dubbel* aan de hand. Deze beide denkbeelden zijn echter niet iets tweevoudigs; bedrogen verwachting is altoos eene ‘jammerlijke’ uitkomst, en zulk eene uitkomst spiegelt zich de booswicht niet voor. Uitmuntend de Kantteek. op onze Statenvert.: ‘hoedanig hun doen is zoodanige straf zal er op volgen’, met verwijzing naar Hos. 12 vs. 2: ‘hij vermenigvuldigt leugen *èn* verwoesting’. Zoo zegt men ook: *hij zaait zonde en maait straf* (of *verderf*).

Is het niet al te ‘gezocht’, verband te zoeken tusschen '*t water der zee kan 't niet afwasschen* en tusschen het reinigend water des Doops (bl. 77)? 't Is vernuftig, en men *kan* er verband tusschen *zoeken;* maar met het oog op eene eventueele afleiding, hoe dan?? Toen ik dit las, werd ik in mijne verbeelding overvallen door ‘'t Rode Meyr’ en ‘Noach syn achtster’[†]; ik behoef u niet te zeggen waar dat staat. Doch ter zake! - is het niet een algemeen hyperboliesch gezegde, in den trant van Joh. 21 vs. 25, even als dat andere: *hij drinkt de zee leég?* Te meer, omdat het niet (zooals uwe drie proposities van herkomst doen vermoeden) bloot van zedelijke, maar ook wel degelijk van lichamelijke onreinheid wordt gebezigd, en bij het vormen der uitdrukking wel allereerst aan deze laatste zal zijn gedacht. De overgang toch van het eigenlijke of natuurlijke tot het zinnebeeldige, enz. is geleidelijker, dan omgekeerd.

Uwe troostelooze bekentenis, dat gij den oorsprong van *alle goede dingen bestaan in drieën* niet zeker weet (bl. 78), is ook de mijne. Bij het door u vermelde voeg ik de vraag, of 1 Kor. 13 vs. 13: ‘nu dan, blijft geloof, hoop en liefde, *deze drie*’ soms in aanmerking kan komen als Schriftuurplaats, die dit dikwijls voorkomend spreekwoord deed ontstaan? Immers men bezigt ook de variant: ‘alle goede dingen *zijn drie.*’ Doch sla ik Van der Palm op Pred. 4 vs. 12 op, en lees ik daar de gissing van dien schranderen bijbeltolk, dat ‘het drievoudige’ van het moeilijk te verbreken snoer zou kunnen zien op een huwelijk met kinderen gezegend, dan rijst wederom de gedachte bij mij op, of het spreekwoord wellicht het eerst ontviel aan den mond van iemand, die een gelukkig echtpaar met de geboorte hunner *eerste* spruit kwam

(*) Zeeman, op. laud. bl. 135, 136 heeft ook *in.*

(†) Over dit laatste handelt Zeeman, op. laud. bl. 34.

feliciteeren! ‘Vader, moeder en kind’ zijn wel geene ‘dingen’, maar een gelukkig huwelijk en een voorspoedig accouchement zijn ‘goede dingen’. Wat hiervan zij, 't komt mij voor dat de zinspeling op het leerstuk der ‘*Drieëenheid*’, waarvoor het volk ten allen

tijde diepen eerbied koesterde - tegenwoordig is dat bij velen anders! - vooral daarom verwerpelijk is, wijl de drie 'Personen' geene 'dingen' zijn.

Wijl ik daar juist bezig was, op mijne teenen even eene kraamkamer binnen te sluipen, - o vriend, dat heb ik in mijne pastorie al zoo dikwijls moeten doen! - moet ik u en passant, heel zacht, ten einde geen 'stoornis' te verwekken, eventjes vragen, of *kinderen zijn een zegen des Heeren* - dat door zijn toevoegsel: 'maar ze houden de noppen van de kleêren' in dezen duren tijd nog meer klem heeft dan voorheen! - eigentlijk wel aan Ps. 127 vs. 3 ontleend moet worden (bl. 80). Aangezien d.t.p. 'erfdeel' staat en het volk bij het vormen zijner gezegden liefst op den klank afging, geef ik u in overweging, of wij niet veeleer moeten denken aan Deut. 33 vs. 24: 'Azer zij *gezegend* met zonen'? Immers, men zegt ook: 'zij verkeert in *gezegende* omstandigheden' - dit is toch niet 'vies en vuil' (bl. 98), n'est-ce pas? - en ik voel mij sterk geneigd, om bij deze laatste uitdrukking de begroeting van Maria door den Engel, Luk. 1 vs. 28*b*, in verband met Elizabeth's groetenis vs. 42*b*, in aanmerking te nemen.

Uwe vernuftige gissing, dat *waaien met alle winden* eene verbetering zal wezen van *wannen met alle winden*, hetwelk Spr. Jes. Sir. 5 vs. 11 wordt aangetroffen, schuift, naar mijn bescheiden oordeel, Efez. 4 vs. 14, dat op een speciaal geval doelt, geheel op den achtergrond. Maar à propos van verbastering, zou in *een leven van de andere wereld* het woord 'andere' niet eene ontaarding kunnen zijn van 'oude', zoodat het niet *vóóruit*wijst naar de geweldige omkeeringen bij gelegenheid van het laatste oordeel (bl. 69, 70), maar *achteruit* naar de wereld vóór den zondvloed, het antidiluviale menschdom!? Want het leven van dat menschdom staat als lichtzinnig en ergerlijk te boek (zie Matth. 24 vs. 38, 39, 2 Petr. 2 vs. 5), en tusschen lichtzinnigheid of ergerlijkheid en drukte of getier ligt vaak maar ééne schrede. Daarbij komt, dat de omkeeringen bij gelegenheid van het laatste oordeel niet in de 'andere', maar in 'deze' wereld zullen plaats hebben. Vgl. '*t is een werelds leven*, waaraan ook wel de zin van groot geraas gehecht wordt, en *wel werelds!* of *wat wereld nog toe!* = te drommel! De uitdrukking *een leven als een oordeel*, dat naar uw gevoelen ontegenzeggelijk op het 'laatste oordeel' ziet, strijdt hier niet tegen, aangezien er, blijkens Matth. 24 vs. 30, Openb. 1 vs. 7, 1 Thess. 4 vs. 16, alsdan veel beweging 'op aarde' ontstaan zal. Bij deze onderscheiding evenwel blijf ik gaarne aan uw woord gedachtig, dat het volk het met zijne afleidingen en woordenkeus gewoonlijk zoo heel nauw niet neemt. Wat nu laatstgenoemde uitdrukking betreft, daar valt mij onder 't schrijven in, of de Godsoordeelen der middeneeuwen, waarbij groot leven gemaakt werd, zich ook het vaderschap dezer getiermakende dochter mochten willen toeëigenen.

Hoe hardnekkig wij nu ook met ons beiden aandruischen tegen den juridieschen regel 'recherche de paternité est interdite', zoo lust het mij toch van mijnentwege de maat van deze onze gemeenschappelijke ongerechtigheid vol te maken, en wel opzichtens *Mozes had ook maar één oog.* Gij vraagt (bl. 94 noot), of dit niet zijn oorsprong hebben kunne in Joh. 1 vs. 17, 18, Rom. 10 vs. 5, 6, Hebr. 3 vs. 5, 6, - plaatsen, die ons herinneren aan de in vergelijking van het christendom, *mindere* voortreffelijkheid der Oud-Testamentiesche bedeeling, waarvan Mozes de stichter en representant is geweest. Vergun mij bij uwe vragen deze te voegen: zou de uitdrukking wellicht het eerst zijn gebezigd door iemand, die dacht aan het woord van Mozes tot zijn schoonvader (Num. 10 vs. 31): 'gij zult ons tot oogen zijn'? Maar

in dit geval is, gelijk het jongste (Februari)nummer van *de Navorscher* opmerkte, onze uitdrukking niet historisch juist, en zou eigentlijk moeten luiden: *Mozes* (zelfs een man als Mozes!) *was ook wel eens blind*, vermits hij niet om *één*, maar om de *beide* oogen zijns schoonvaders verzocht, ten einde beter te kunnen toezien.

Op bl. 96 lezende, dat men den overgang van oorlog tot vrede wel aanduidt door te zeggen, dat *de zwaarden worden tot sikkelen geslagen* (Jez. 2 vs. 4), viel mij in, dat ook het omgekeerde schriftuurlijk is: *de sikkelen worden geslagen tot zwaarden* (Joël 3 vs. 10), om aan te duiden den overgang van vrede tot oorlog, als wanneer zelfs de landbouwende stand opgeroepen wordt. Evenzoo, toen ik (bl. 95) een paar schoone gezegden uit de Apocryphen aantrof, dacht ik nog aan: *de dooden moet men laten rusten* (Jez. Sir. 38 vs. 24), *hij spreekt over de koetjes en kalfjes* (Jez. Sir. 38 vs. 26), *zijne woorden afwegen* of *op een (goud)schaaltje leggen* (Jez. Sir. 28 vs. 27); *zij strijden als echte Makkabeën; de stad is een kerkhof geworden* (= geheel uitgestorven, 2 Makk. 9 vs. 4); *buiten de vrouwen kunnen de mannen niet zijn* (3 Ezr. 4 vs. 17), *tot de wolken verheffen* (= bovenmate prijzen, Jez. Sir. 13 vs. 24 of 27), *men moet weten te geven en te nemen* (Jez. Sir. 14 vs. 16), *het is gevonden goed* (Jez. Sir. 29 vs. 4, 7) enz. enz.

Dan, waar dool ik heen? Terecht zegt gij (bl. 99): ‘alle lofzangen hebben een einde’, dat gij aan het onderschrift van Ps. 72 ontleent. En 't wordt meer dan tijd voor mij, om *Sela* (Ps. 3 vs. 3, 5, 9 enz.) te zeggen, mij ‘haastende’ tot het einde. Maar eerst moet ik u nog vragen, of ge aan *die gelooven haasten niet* (bl. 83) geene ‘toelichting’ schuldig waart. Immers, 't is u bekend, dat, Jez. 28 vs. 16 dit woord staat in den zin: ‘die op God vertrouwt behoeft zich niet haastig weg te spoeden uit vrees, dat hij te schande worden zal’, vgl. de Rom. 9 vs. 33, 10 vs. 11, 1 Petr. 2 vs. 6 door de Sept. aangegevene variant: ‘zal niet beschaamd worden’; maar dat het volk er, op den klank van het woord ‘haasten’ af, de beteekenis aan hecht: ‘de ware christen is niet ongeduldig, oefent lijdzaamheid,’ vgl. Gez. 189 vs. 2, dat gij gewis, even als ik, dikwijls in de kerk laat zingen, als mede uw veel gelezen ‘Papierentasch’ (1865) bl. 164. Zoo zegt men ook: *haast niet ontijdig* = loop niet te veel vooruit.

Ja, ja, 't wordt meer dan tijd, dat ik mij zelven tot de orde terugroep, en u verschooning vraag voor de geduldsoefening, die mijne snapachtigheid u afvergde; maar och, als men zich in het verledene verdiept, - en dat is een stokpaardje van mij! - dan wordt men zoo licht een praatvaâr, vervalt in het zwak der *ouden van dagen.*

Ik leg dus uw merkwaardig geschrift uit de hand, maar zie, daar blader ik nog eens even uwe romaneske Inleiding door. Mijn oog valt op bl. 2, waar men leest: ‘ik behoef dan alleen de bijbelplaats of den tekst te verklaren wanneer zonder zulk eene verklaring de afgeleide spreuk onbegrepen zou blijven’. Is dit wellicht van toepassing op Jez. 28 vs. 16? Zoo ja, dan zeg ik met de Vulgata op Luk. 15 vs. 18: ‘pater, peccavi’. In die inleiding moeten wij ook zonder twijfel het antwoord vinden op de vraag, waarom in:

Afd. A, '*t is een Ezau* (= ruigharige), *Ezausteeken* (= bakkebaard in de Tale Kanaäns); '*t is eene dochter Hethst*, [Gen. 27 vs. 46, van eene (aanstaande) schoondochter, met wie de mansfamilie niet gediend is]; '*t is een moeder* of *moedertje in Israël* (= eenvoudig, vroom vrouwtje, vgl. 2 Sam. 20 vs. 19); *een vrome Jakob*; *Jakobsganger* (= manklooper, vgl. Gen. 32 vs. 31), *Jakobskarakter* (= bedriegelijk bestaan), *Jakobspeluw* (= hard kussen, vgl. Gen. 28 vs. 11); '*t is Peter en Paul; 't is eene Rebekka* (= snaterige vrouw, waarbij de volkstaal aan ‘bek’, ‘bekje’ denkt); *ze is Ruth* (= berooid); *Tabitha* of *Dorkas* (naam van liefdadige damesvereenigingen) -

Afd. B, *Bethanië* (Joh. 11 vs. 1), *Bethesda* (Joh. 5 vs. 2), *Bethlehem* (Matth. 2 vs. 11) als namen van liefdadige gestichten; - *wij moeten de doodsjordaan nog over*

(Deut. 2 vs. 29, vgl. Ps. 42 vs. 7); *hemelsch Kanaän* (vgl. 1 Kron. 16 vs. 18, Ps. 105 vs. 11); *het Mesech hier beneden* (in de Tale Kanaäns = de wereld als ballingsoord en zwerverland); '*t is een Philadelphia* (= een oord, waar liefde en vrede woont, vgl. Op. 3 vs. 7 en zie Heringa, 'Voorlezing') -

Afd. C, '*t is 't Evangelie van Palmzondag*, *de Heer heeft het zelf noodig* (van een zelfzuchtige, vgl. Matth. 21 vs. 3) -

Afd. D, *door eens andermans oogen zien* (Num. 10 vs. 31); *de booze geest komt over Saul* (van een dolzinnig mensch, vgl. 1 Sam. 16 vs. 16); *Farao (de nieuwe vorst* of *Farao) kent Jozef niet* (als een nieuw bewind eene minder gunstige bejegening dan een vorig, iemand ondervinden laat, vgl. Ex. 1 vs. 8); *past het Goliath niet dan past het David* (1 Sam. 17 vs. 39); *hij groeit tegen de verdrukking in* (Ex. 1 vs. 12); '*t is heden hosanna en morgen kruis hem* (van iemand, die het slachtoffer is van de wispelturigheid des volks in de beoordeeling van personen), ook omgekeerd: *heden kruis hem*, *en morgen hosanna* (= van daag er onder, en morgen er boven op! - maar dit is niet bijbel-historisch); *behelp u niet met kreupelen en met blinden* (= met krukken en brekebeenen, vgl. 2 Sam. 5 vs. 6); *kreupelen en blinden moeten uit den tempel blijven* (= onbevoegde of ongeschikte personen moeten zich op een afstand houden, vgl. 2 Sam. 5 vs. 8); *hij is een kruisdrager* (Matth. 27 vs. 32, vgl. met Luk. 14 vs. 27); *kwaad op kwaad*, *en een steen voor het oorkussen* (Gen. 28 vs. 11); *dat is Racheltjes wasschop*(*) (= bruiloft, van eene sobere feestelijkheid); *als Saul God vergeet gaat hij naar de priesteres te Endor* (= ongeloof gaat veeltijds met bijgeloof gepaard, vgl. 1 Sam. 28 vs. 7, 8); *ik ben liever schenker dan bakker* (de leus van een wijn-aanbieder of wijn-drinker op een feest); *de schenker vergeet Jozef*(†) (van een ondankbare, vgl. Gen. 40 vs. 23); *als de steenen verdubbeld worden*, *komt Mozes om te verlossen* (= als de nood zeer hoog klimt, is de redding nabij, vgl. Ex. 1 vs. 14 vg.); *hij bouwt een toren van Babel in zijn hart* (= wordt trotsch, zie Gen. 11 vs. 4 vgl. met Jez. 2 vs. 15); *de woestijn(reis) dezes levens* (Ex. 13 vs. 18 enz. vgl. met Ps. 55 vs. 8, Jez. 14 vs. 17) -.

Afd. E, *ik heb in langen tijd uw aangezicht niet gezien*(§) (vgl. Gen. 33 vs. 10 enz. *hij heeft een bekertje uitgedronken* (= zware beproeving gehad, zie Matth. 20 vs. 22, Joh. 18 vs. 11, en vgl. 'drinkbeker' Matth. 26 vs. 39); *doode letter* (waarbij iemand zweert, vgl. 2 Kor. 3 vs. 6); *het gebouw zijner zaligheid oprichten* (vgl. Luk. 14 vs. 28-30 met 1 Kor. 3 vs. 12, 14, Jud. vs. 20); *hij is een getrouwe in den lande* (Ps. 101 vs. 6); *hij heeft een goed oog* (= gunstig gezicht, vgl. Spr. 22 vs. 9, onderscheiden van 'hij heeft goede oogen'); *dat zijn heilige-geest-armen* (= algemeene armen, zonder onderscheid van kerkelijke gezindheid, zie *Navorscher* XXV, 34)(**); *hij is een man naar mijn hart* (Hand. 13 vs. 22); *je bent een held* (tegen een pochhans, vgl. Joël 3 vs. 10); *dáár boven is de hemelstad* (Hebr. 11 vs. 10, 16 vgl. met Gal. 4 vs. 26); *de hemel is ons tehuis* (Joh. 14 vs. 2); *zoolang er leven is*, *is er hoop* (Pred. 9 vs. 4); *hoop is het beste gezelschap* (ibidem); *letterdienst* (Rom. 7 vs. 6); *de liefde sticht* (1 Kor. 8 vs. 1); *oogendienst*, - *dienaar* (Efez. 6 vs. 6); *hij heeft oogen in zijn hoofd* (Pred. 2 vs. 14); *de oude letter* (Rom. 7 vs. 6); *hij is een philanthroop* (zie den

(*) Maar denkelijk verzwijgt gij dit, wijl gij er op toepast wat gij bl. 3 van provinciale uitdrukkingen zegt; want, als ik mij niet vergis, wordt dit gezegde meest in Friesland en Groningen gebezigd. - Van Lea's bruiloft wordt (Gen. 29 vs. 22) gewag gemaakt, van Rachel's huwlijksviering (vs. 28) *niets* gezegd.

(†) Zijn sommige dezer gezegden evenals '*de kennis maakt opgeblazen*' (1 Kor. 8 vs. 1), geene citaten te achten, 'die zóó algemeen en zóó dikwijls gebezigd worden, dat ze spreekwoorden kunnen genoemd worden'? (bl. 2). Nu dan, vriend? - Mogen wij ook wel onzen philanthroop Heldring boos maken, door zijn *Talitha-Kumi* (Mark. 5 vs. 41) te verzwijgen?

(§) Zie aanm. (†) op de vorige bladzijde.

(**) Zie daarentegen ook *Navorscher* XXV, 179.

grondtekst op Hand. 27 vs. 3, Tit. 3 vs. 4); '*t is een pilaar der kerk* (= getrouw kerkganger, vgl. Openb. 3 vs. 12); '*t is een pilaar (zuil) der (zijner) kerk* (= ijveraar voor zijn kerkgenootschap); '*t is een stille in den lande* (Ps. 35 vs. 20); *de ure is gekomen* (Joh. 12 vs. 23, 17 vs. 1); *wij moeten eens ver-*

huizen (= afreizen, vgl. Joh. 14 vs. 2); *de hemel is ons vaderland*(*) (Hebr. 11 vs. 14, 16); *wij zijn hier vreemdelingen* (1 Kron. 29 vs. 15 enz. vgl. met Gen. 23 vs. 4); *hij deed het met vrees en beving* (= huiverend, vgl. Efez. 6 vs. 5); *hij heeft een waarzeggenden geest* (= laat zich goed betalen, vgl. Hand. 16 vs. 16, en De *Nav.* XXV, 76); *hij weet ook al van de Schrift* (van een wijsneus, (vgl. Joh 7 vs. 15); *hij weet de vader en moeder van Melchisedek* (van iemand, die door omkooperij te weten komt wat niemand anders weet, vgl. Hebr. 7 vs. 3); *een wereld vol boeken* (las hij door, bezit hij, vgl Joh. 21 vs. 25); *eene wolke van getuigen* (van eene groote menigte toeschouwers, vgl. Hebr. 12 vs. 1); *de zwijmelroes der zonde* (vgl. Ps. 60 vs. 5 met Ps. 75 vs. 9); *sneeuwwit* (Ps. 68 vs. 15, vgl. Dan. 7 vs. 9, Matth. 28 vs. 3 enz.); *scharlakenrood* (Op. 17 vs. 3, vgl. Jez. 1 vs. 18); *bloedrood* (2 Kon. 3 vs. 22); *karmozijnrood* (Jez. 1 vs. 18), *raafzwart* (Hoogl. 5 vs. 11) -

waarom deze en dergelijke gezegden door u onvermeld gelaten zijn. Want er is geen kwestie van, dat gij ze niet alle, en nog veel meer zoudt weten, *veel* beter dan ik. Wáárom? waaróm? Och, als men eenmaal begint te vragen: 'waarom dit wèl?' en 'waarom dat niet?' voorwaar, dan zet men den voet op eene baan, die altoos glibberig is, maar vooral *hier* vol voetangels ligt en klemmen. Want in de door u zoo gelukkig behandelde stof wordt aan de subjectieviteit zoozeer ruim spel gelaten, dat men alle mogelijke krachtsinspanning moet aanwenden, om in den maalstroom der gissingen, vermoedens, vondsten enz. zijne objectieviteit boven water te houden. Bijaldien Mr. Is. da Costa nog in het land der levenden ware, als uw 'wijdlufte' stadgenoot, hij zou op dit gebied vooral kunnen gewagen van een 'bodemloos subjectivisme'. Ook merkt gij bl. 4 naar waarheid op, dat volledigheid in deze grenst aan, of op zich zelve reeds is, - eene onmogelijkheid.

De beantwoording mijner veelvuldige, en wellicht meerendeels - want elk meent dat zijn uil een valk is! - onbeduidende 'waaroms?' is niet van u te vergen. Daartoe hebt gij het in uw aanzienlijken werkkring als kerkleeraar, philoloog en philanthroop veel te volhandig. Nu, ik ben dan ook met een 'onnoozel briefkaartje' (gelijk men hier te lande spreekt), ten bewijze dat gij dezen in welstand ontvingt, reeds ruimschoots tevreden, en hoop niet, dat gij van uw standpunt mij verontwaardigd zult toevoegen de vraag van Hand. 17 vs. 18, om vervolgens ook zelfs *privatim* te zwijgen.

Alvorens te eindigen moet mij de wensch van het hart, dat in hetgeen verder door u verricht moge worden op het gebied van 'fraaie kunsten en wetenschappen', - want daarin, daarvoor leeft gij, kunt, moogt gij leven! - van wege onze erkende philologen (*mannen van naam!)* en van de zijde van 't beschaafd publiek van Nederland, dezelfde waardschatting uw deel zij, die gij met dézen arbeid ondervondt!

Adnuat tibi tuisque Summum Numen! Vale, fave

Eck en Wiel, 30 Maart 1875.

Uw ouden Academiebroeder

J. ANSPACH.

(*) Deze spreekwijs moge wellicht niet *primitief* Bijbelsch zijn, - men verhaalt, dat de Grieksche wijsgeer Anaxagoras op zijn sterfbed met zijn vinger naar den hemel wees, toen men hem vroeg, waar zijn vaderland was? - ze is toch zeker wel door *Bijbelsch* kanaal (Hebr. 11 vs. 14, 16) ons toegevloeid.

P.S. De bestelling van dezen brief is door gebrek aan ruimte in *De Tijdspiegel* vertraagd.

RED.

[Derde deel]

Inhoud.

Godgeleerdheid - Wijsbegeerte - Onderwijs.

	Bl.
Prof. Dr. A. Kuenen, De Natuur en de Zedelijke wereldorde	1
Dr. W.C. van Manen, Ons lager onderwijs	23
Prof. Dr. P. Hofstede de Groot, Israël's Psalmen in Nederlandsche Poëzie	205
De Psalmen door J.J.L. ten Kate.	
Voor 't onderwijs in den zang	227
Sammlung heiterer und ernster Lieder für drei- und vierstimmige Schul- und Frauenchöre. In vier Abtheilungen stufenmässig geordnet und herausgegeben von W.G.C. Lohmann, Lehrer an der Realschule in Arnheim.	
Voor 't onderwijs in het ornament	228
Handleiding voor de geschiedenis, de ontwikkeling en de kennis der meest eigenaardige vormen van de voornaamste ornamentstijlen uit alle tijden, door F. Kanitz, naar het Hoogduitsch vrij bewerkt.	

Natuurkunde.

		Bl.
D[r]. J.J. Kerbert, Krankzinnigheid en Misdaad, beschouwd bij het licht der geneeskundige wetenschap		109
	Le Crime et la Folie, par H. Maudsley, Professeur de Médecine légale à Londres.	
Max van Edijck, Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.		
	XVI. Over de luchtdrukking, de Atmosferische telegraaf en de Chronograaf	109

Staatkunde en Geschiedenis.

			Bl.
Noorman, Geschiedenis van den dag			62
	De Oostersche quaestie		141
	Katholicisme of Protestantisme - of Anticlericalisme		238
		Het Protestantisme en het Katholicisme in hun betrekking tot de vrijheid en den voorspoed der volken, door Emile de Laveleye. Met een voorbericht van A.F. de Savornin Lohman en een brief van W.E. Gladstone.	
		Godsdienst en volkswelvaart. Eene studie over Katholicisme en Protestantisme naar aanleiding van 'Het Protestantisme en het Katholicisme in hun betrekking tot de vrijheid en den	

voorspoed der volken, door Emile de Laveleye, enz.' door dr. H.J.A.M. Schaepman.

Het nieuwe parlementaire jaar 293

Een nieuw handboek voor de staathuishoudkunde 153

Grondbeginselen der staathuishoudkunde, door Mr. N.G. Pierson. Eerste deel.

D[r]. P.L. Muller, Uit den ouden tijd 137

De Kameraars- en Rentmeesters-rekeningen der stad Kampen van 1515-1540, bewerkt door Mr. J. Nanninga Uitterdijk, Archivaris der gemeente Kampen, lid der Société Française d'Archéologie.

Uit Neêrland's traditiën 139

Zeden en gebruiken aan de Zaanstreek door Dr. G.D.J. Schotel.

Een waardig Marnix-monument 231

Filips van Marnix van St. Aldegonde, door J. van der Have. Door den Olijftak te Antwerpen met den eersten prijs bekroond.

Dr. P.L. Muller, Uit den Patriottentijd 234

De Patriotten te Amsterdam in 1794, door Theod. Jorissen.

Te veel of te weinig 236

Onze rechterlijke inrichting in populaire schetsen, door Mr. E. van Lier, advocaat te Amsterdam.

J.A. Bakker. Het Socialismus 308

De socialisten, personen en stelsels, door Mr. H.P.G. Quack, opgedragen aan Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper.

Letterkunde.

Bl.

Aart Admiraal, D[r]. J. van Vloten op de ketterjacht 78

Onkruid onder de tarwe, letterkundige karakterstudie door Dr. J. van Vloten.

J. Hoek, Oorspronkelijk - ook nieuw en frisch? 85

Voor het oog der wereld, door Henriette von Loo.

Dr. A. de Jager, Eene oude en eene nieuwe kennis onder de Vaderlandsche tijdschriften 162

De Dietsche Warande. Nieuwe Reeks. Nederlandsch Tijdschrift

voor aesthetische beschaving, bestuurd door Jos. A. Alberdingk Thijm, o. cq. s. gr. m. Eerste deel. Eerste, Tweede en Derde Aflevering.

Vlaamsch Museum. Maandschrift tot bevordering van Letteren, Geschiedenis, Kunsten, Wetenschappen en Vlaamsche Beweging, onder redactie van L.V. Drevez, met medewerking van Zuid- en Noord-Nederlandsche Letterkundigen. Eerste Jaargang, Eerste Aflevering.

A.W. Stellwagen, Van zedelijke waarde 167

Allerlei, door J. Kneppelhout.

Lieve oude bekenden 254

Uit het volle menschenleven. Schetsen van G.P. Kits van Heijningen.

A.W. Stellwagen, Onder kunstenaars en kunstvrienden 316

Het laatste oordeel van Lucas van Leiden, door W.P. Wolters. - De boete van den schilder. - De wraak van Jan van Hout. - Burgemeester Swanenburgh.

G.L. van Loon, Een beroemd Amerikaan 329

Theodoor Parker naar Frothingham's biographie, door J.H. Maronier.

Aart Admiraal, Onderhoudende boeken 340

Uit het jonge leven, door P. Conradi.

Een Pleegzoon door T.A. Quanjer.

Het driekleurig viooltje door H. Witte.

Veel goeds gezegd, soms wat zeer veel 351

Zes maanden in Amerika, door Dr. M. Cohen Stuart. Met platen en vignetten.

Vertalingen en herdrukken.

Lessing's Nathan de Wijze, vertaald door J.G. Bolmer 89

Oude en nieuwe zeden. Een verhaal voor meisjes. Naar het Engelsch (An old fashioned Girl) van Louisa M. Alcott, door Davina 92

De Vorstendag te Frankfort, door Gregor Samarow, schrijver van ‘Om Scepters en Kronen enz,’ Twee Deelen 173

Een Sirene. Naar het Engelsch van T. Adolphus Trollope. Twee deelen 175

Kinderen des tijds. Een roman door C.M. Sauer. Twee deelen 177

De Parijzenaars. Laatste roman van E.L. Bulwer (Lord Lytton). Uit het Engelsch door Mr. A.H. Verster. Drie deelen 257

Ingraham, door Gustav Freytag, vertaald door G.T. Bruin 258

Old Kensington, door Miss Thackeray. Uit het Engelsch door mevr. Van Deventer - Busken Huet. Twee Deelen 260

Mengelwerk.

			Bl.
P.F. Brunings, Twee vriendinnen			93, 179, 263, 355
Mevr. Van Westrheene, Uit den vreemde.			
	Een coquette genezen		280
Suum Cuique.			
	Nieuwe uitgaven		386
		Wtenbogaert. Tweede deel.	
		C.F. van Rees. Transvaalsch volkslied	387
		C.F. van Rees. Transvaalsch feestlied	387
	Een paar feestgeschenken		388
		Kunstjuweeltjes van Prof. W. Unger. Novellen door Gerard Keller.	
		Freia. Schetsen en beelden, verzameld door Aart Admiraal. Met lithographiën en gekleurde platen.	
		Zijn er zoo? Schetsen uit de portefeuille van Alexander V.H. Op steen gebracht door C.C.A. Last	389
		De Kleine Huisvriend	389
Brievenbus.			
	I.	Vossius. Open brief aan den heer Plantenga, Uitgever te Zutfen, naar aanleiding van het verslag eener conferentie van de Commissie van Rapporteurs uit de 2de Kamer met den Minister van Binnenlandsche Zaken over de regeling van het hooger onderwijs. (Zitting 1874-75-30. No. 5.)	102
	II.	Oleum redivivum	202

III. Jan Oly, Weggesmeten geld 390

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

De natuur en de zedelijke wereldorde.

De natuur heeft het in den laatsten tijd hard te verantwoorden. De dagen, waarin men haar als de openbaring van de macht, de wijsheid en de liefde des Scheppers bewonderde en roemde, schijnen achter ons te liggen. Men heeft haar van naderbij beschouwd en - vreeselijke dingen gezien. Onder den indruk daarvan heeft men moed gevat en durft men nu ook de verschijnselen, die reeds vroeger de aandacht hadden getrokken, maar toen bemanteld of vergoelijkt werden, noemen bij hunnen naam. Zoo ontstaat eene formeele acte van beschuldiging tegen de natuur, die, omdat zij door het zedelijk gevoel is ingegeven of opgemaakt, door al wat mensch heet zal moeten worden onderschreven.

'Om de nuchtere waarheid te zeggen: al wat menschen aan de galg of in de gevangenis brengt, wordt bijna dagelijks door de natuur gepleegd. Doodslag, door menschelijke wetten als de grootste misdaad veroordeeld, wordt door de natuur eenmaal aan elk levend wezen gepleegd, in de meeste gevallen na lang gerekte martelingen, zooals alleen de grootste monsters, van wie wij lezen, opzettelijk hun levenden natuurgenooten aandoen. Indien wij, met willekeurig voorbehoud, niets tot doodslag willen rekenen dan hetgeen het menschelijke leven ontijdig verkort, welnu, ook dit bedrijft de natuur tegen nagenoeg alle levende wezens, en dat wel op even gewelddadige en verraderlijke wijze als waarop de ergste booswichten den mensch het leven benemen. De natuur spietst menschen, radbraakt hen, werpt hen voor de wilde dieren, verbrandt hen, verplettert hen gelijk den eersten Christen-martelaar met steenen, doet hen van honger omkomen of van koude bevriezen, vermoordt hen door het snel of langzaam werkende vergif harer uitwasemingen en beschikt over nog honderd andere manieren om hen te dooden, vreeselijker dan die door de vindingrijke wreedheid van een Nabis of een Domitianus zijn uitgedacht. Dit alles doet de natuur zonder zich ook maar eenigszins te bekreunen òf om barmhar-

tigheid òf om gerechtigheid; zij schiet hare pijlen af evenzeer op den beste en edelste, als op den geringste en slechtste; ook op hen, die aan de meest grootsche en nuttige ondernemingen hunne krachten wijden, dikwerf als onmiddellijk gevolg van hunne edelste daden, ja, men zou bijna meenen, tot straf daarvoor. Menschen, van wier bestaan het welzijn van een geheel volk of zelfs de ontwikkeling van meer dan één menschengeslacht afhangt, maait zij weg met even weinig schuldgevoel als de zoodanigen, wier dood voor hen zelven eene uitkomst is of een zegen voor degenen, die onder hun schadelijken invloed staan. Zoo handelt de natuur met het leven. Ook wanneer het haar plan niet is te dooden, doet zij toch als in brooddronkenheid den mensch dezelfde martelingen aan. Voor de bestendige vernieuwing van het dierlijke leven, die noodzakelijk is omdat zij elk individueel bestaan zoo spoedig doet afloopen, is zoo stumperig gezorgd, dat geen menschelijk wezen in het leven treedt, of een ander menschelijk wezen wordt, uren of dagen lang, letterlijk op de pijnbank gelegd, niet zelden met doodelijken afloop. - Het dichtst bij het benemen van het leven staat het wegnemen van de levensmiddelen; welnu, ook dit pleegt de natuur op de grootste schaal en met de meest verharde onverschilligheid. Een enkele orkaan vernielt de hoop van een jaargetijde; een zwerm sprinkhanen of eene overstrooming verwoest eene geheele landstreek; eene geringe scheikundige verandering in eene eetbare aardvrucht doet een millioen menschen sterven. De baren der zee maken zich, als bandieten, meester van de schatten der rijken en van de schamele bezitting der armen, waarbij ze hen naakt uitschudden, wonden en dooden, zoo goed als hare menschelijke evenbeelden. In één woord, al wat de slechtste menschen bedrijven tegen het leven en den eigendom van anderen, wordt op ruimer schaal door de natuurkrachten gepleegd. De natuur heeft hare *noyades*, nog vreeselijker dan die van Carrier; hare ontploffingen van brandende gassen zijn even vernielend als het menschelijk geschut; hare pest en cholera overtreffen verre de gifbekers van de Borgia's. Zelfs de liefde tot "orde," waarin men meent de natuur na te volgen, is in waarheid met haar in tegenspraak. Al wat men als "wanorde" of het gevolg daarvan pleegt af te wijzen, is eene juiste afbeelding van de handelwijze der natuur. Regeeringloosheid en het schrikbewind staan in het plegen van onrecht en het aanrichten van dood en verderf bij een orkaan en eene pestziekte achter.'

Zoo luidt de bekende philippica van John Stuart Mill(*). Zij moge zeer slecht beantwoorden aan den indruk, dien de natuur in haar geheel op den onpartijdigen toeschouwer maakt, ja door hare eenzijdigheid en overdrijving zich zelve richten, zij is toch bij uitnemendheid geschikt om ons te leeren, waarom ernstige en nadenkende mannen met de natuur verlegen zijn en er op aandringen, dat onze godsdienst

(*) *Three essays on religion* (London, 1874), p. 28-31.

tegenover haar zelfstandig, van haar onafhankelijk blijve. Dat is, gelijk men weet, het standpunt, waarop thans ook sommige vaderlandsche godgeleerden staan. De zoogenaamde ethische modernen protesteeren uit naam van den godsdienst niet slechts tegen de vereenzelviging van natuur en God, maar ook tegen het geloof, dat in de natuurwerking Gods wil zich verwezenlijkt. Daarvan weten wij niets en kunnen wij niets weten; die overtuiging, streng vastgehouden en toegepast, zou zelfs op vernietiging van onzen godsdienst kunnen uitloopen. Het waarachtige religieuse geloof ontstaat op het gebied van het zedelijke leven en blijve op dat terrein, wanneer het niet zich zelf verliezen of in metaphysische bespiegeling ontaarden wil.

Gewichtig verschil van opvatting! Menig ander punt kunnen de theologanten onder elkander uitmaken, maar dit moet ook de leek zich aantrekken. Met de practijk des levens staat het in onmiddellijk verband. Wij zijn allen veel meer dan belangstellende getuigen van hetgeen er in de natuur omgaat. Met de onzen en al wat ons wedervaart zijn wij van haar geheel afhankelijk; wij zijn zelven een stuk van de natuur; leven en dood, gezondheid en ziekte, overvloed en gebrek, voor- en tegenspoed, het komt ons alles toe van háár. Zoo kan het dan niemand onzer onverschillig zijn, hoe hij haar moet beschouwen, als blinde noodwendigheid of als de openbaring van Gods wijsheid en liefde. Dat is geene vraag, die voorshands onbeantwoord kan blijven, die wij later wel eens aan de orde zullen stellen. Nu aanstonds verlangen wij te weten, waaraan wij ons houden moeten, of althans, zoo dit te veel geëischt is, in welke richting wij de oplossing te zoeken hebben.

Is alzoo de behandeling van dit onderwerp, en wel ten overstaan van het groote publiek, even tijdig als gepast, er bestaat bovendien alle kans, dat de gedachtenwisseling daarover met ‘de Ethischen’ eenige vrucht oplevert. Met iemand, die de waarheid onzer beginselen loochent, moeten wij, volgens de bekende spreuk, niet redetwisten. Maar dat geval doet zich hier niet voor. Integendeel, over de groote hoofdzaak zijn wij het eens. Met den meesten nadruk getuigen ‘de Ethischen’ van hun geloof in den Heiligen Geest, in eene Hoogste Macht, die het goede wil en tot stand brengt. Niet over haar bestaan, alleen over de grenzen, binnen welke hare werkzaamheid beperkt is, loopt het verschil. Zou de strijd daarover geacht moeten worden voor beslissing onvatbaar te zijn?

Door dezen stand der quaestie wordt tegelijk de gang van ons onderzoek bepaald. Ik sprak daar van de grenzen, binnen welke Gods werkzaamheid bepaald wordt. Van weerszijden wordt erkend, dat waar het plichtbesef zich laat gelden en het goede zich verwezenlijkt de Heilige zich aan ons openbaart. Doch verder meenen ‘de Ethischen’ niet te kunnen gaan; om dat terrein heen trekken zij de grenslijn. W a a r o m e n m e t w e l k r e c h t? Zietdaar de vraag, die ons

moet bezighouden. Het zijn, met andere woorden, de bezwaren tegen de opheffing of ook reeds tegen het uitzetten van die grenzen, die wij aan eene nauwgezette overweging moeten onderwerpen.

Het is zoo: wij konden de zaak ook op eene andere wijze aanvatten. De vraag kon zoo worden gesteld: staat het vrij ergens zulk eene lijn te trekken? Kunt gij haar in de werkelijkheid aanwijzen en alzoo aantoonen, dat zij geen willekeurige fictie is? Het schijnt zelfs, in de dagen die wij beleven, voor de hand te liggen, dat wij zóó aanvangen. De eenheid van het heelal zit, om zoo te zeggen, in de lucht. De geheele menschelijke wetenschap komt op voor den onverbrekelijken samenhang niet slechts van deze en gene, maar van alle verschijnselen. Wie dien samenhang loochent, moet beginnen met zijn recht te staven. Wij zouden dus kunnen beproeven, van die eenheid uitgaande den tegenstander te verdrijven uit den door hem ingenomen post. Doch dit zou toch niet gelukken: dàn eerst kan hij, en zal hij ook geheel vrijwillig, dien post verlaten, wanneer het hem blijkt, dat zijne motieven om dáár stand te houden niet geldig zijn. Later, wanneer wij het eerst zoover hebben gebracht, mogen wij terugkomen op de bewijzen, die vóor de eenheid en bijgevolg tegen elke beperking van Gods werkzaamheid pleiten.

Doch nu, zonder verdere voorafspraak, ter zake! Een nog langer voorbericht zou de verwachting zeker te hoog spannen. Ik beoog inderdaad niets meer dan het leveren eener kleine bijdrage tot de oplossing van een hoogst gewichtig probleem, dat reeds aan het oordeel van het publiek is onderworpen. Naast hetgeen anderen hebben gegeven(*) mogen mijne opmerkingen niet geheel overbodig worden gekeurd!

Er is ééne klasse van bedenkingen tegen de inrichting der natuur, die door ‘de Ethischen’ niet overgenomen of althans slechts als in het voorbijgaan aangevoerd wordt. Ze betreffen die inrichting o p z i c h z e l v e, afgezien van de gevolgen, die daaruit voortvloeien voor het zedelijke leven. Ze komen hierop neer, dat de natuur vaak o n r e d e l i j k handelt en g e w e l d d a d i g. Mij dunkt, wij kunnen er vollen vrede mede hebben, dat wij ons in de discussie over die aanklacht niet behoeven te begeven. Verder dan ‘ik vind’ en, ‘ja maar, ik vind toch’ kunnen wij het op dit gebied wel niet brengen. In de boven aangehaalde woorden van Stuart Mill straalt b.v. de overtuiging door, dat mensch en dier anders moesten ter wereld komen en dat hun gewone levensduur langer behoorde te zijn. Een ander toont zich verbaasd en verontwaardigd over den vernielenden krijg, dien de plan-

(*) Zie inzonderheid: *Pessimistische beschouwing van natuur en geschiedenis.* Een studie van Dr. W. Scheffer (Leiden, 1875).

ten en dieren tegen elkander voeren. Wat zullen wij tot deze dingen zeggen? Niemand kan mij verbieden, mij eene wereld te denken, waarin de geboorte van het kind met de voorstelling onzer jongensjaren overeenkomt en de menschen zoo oud worden als Methusalem, of waarin de spin de vlieg niet uitzuigt, de leeuw moeskruiden eet en de gier zich voedt met schapen, die hun natuurlijken dood gestorven zijn. Maar welke waarde hebben zoodanige phantasieën? En wanneer ik die tot maatstaf neem en daaraan de werkelijke wereld toets, mag ik er dan aanspraak op maken, dat men naar mij luistere?

De bezwaren tegen de inrichting der natuur nemen een ernstiger karakter aan, wanneer ze ontleend worden aan hare verhouding tot de zedenwet en het zedelijk ideaal. Van dien aard zijn de bedenkingen van ‘de Ethischen.’ Laat mij, om zelfs den schijn van onbillijkheid te vermijden, hunne eigene woorden mogen aanhalen. De één vat zijne bedenkingen zelf aldus samen: ‘De natuurorde maakt geen onderscheid tusschen den brave en den booswicht en blijft volstrekt onverschillig omtrent het lot en het lijden van elk mensch in het bijzonder; daarom kunnen wij haar moeilijk aanmerken als de uitdrukking van de hoogste rechtvaardige liefde d.i. van God.’ En even te voren, met het oog op den strijd, die in het boek Job gestreden wordt, tusschen de dogmatische voorstelling van de Godsregeering in de natuur en het zedelijk bewustzijn van den vromen lijder: ‘Zeker, men moet zeggen, dat die opvatting (van Job's vrienden), indien zij aan de werkelijkheid beantwoordde, de eenvoudigste wederlegging zijn zou van de ernstige bedenking, die uit de natuurorde tegen Gods heilige en rechtvaardige liefde wordt uitgebracht. Is de natuur in Gods hand de tuchtroede over den booze, de vriendelijke bode des Hemels voor den vrome, dan is elk bezwaar opgeheven. Maar ach! die voorstelling wordt door de ondervinding telkens weder gelogenstraft(*).’ Een ander laat zich dus hooren: ‘Er is niemand onder ons, die niet vollen vrede heeft met het physische kwaad, indien dit slechts het zedelijk goede bevordert.’ Maar ‘wanneer ik zie, dat stoffelijke ellende bij duizenden het hoogere leven onderdrukt, dat ruw geweld bij duizenden de bloesems van geloof en liefde vernielt, dat zinlijke drift bij duizenden het zedelijk gevoel vermoordt, dat groote natuurrampen eene onherstelbare verwoesting onder de edelste vruchten van den menschelijken geest aanrichten, en zooveel meer, dan zeg ik: Dat behoort niet zoo; dat mag, dat kan, dat zal niet altijd zoo blijven; hoe of langs welken weg ook, maar eenmaal moet dat gansch anders worden; ‘ik eisch, dat de natuur mijne zedelijke idealen ontzie, buige voor de wetten van het zedelijk ideaal.’ Uitdrukkelijk worden die verschijnselen genoemd: ‘eenige der bedenkingen tegen de theodicee’ - d.i. tegen elke poging om de natuurorde te rijmen met de voorstelling van de Godsregeering in

(*) *Nieuw en Oud* voor 1869, bl. 264, 262.

de natuur - die de tegenstander der ‘Ethischen’ zal moeten oplossen, wanneer hij verlangt, dat zij met hem die Godsregeering erkennen(*).

Over de feiten, waarop wij hier gewezen worden, bestaat, zoover ik weet, geen verschil. De natuur is en handelt werkelijk, zooals ‘de Ethischen’ haar afschilderen. Zij is, om het in één woord uit te drukken, evenmin zedelijk als onzedelijk, tegenover het zedelijke leven in de menschheid v o l s t r e k t n e u t r a a l. Niet vijandig: in het vuur van den strijd laat men zich soms harde woorden ontvallen, die het tegendeel inhouden, maar zoodra men zich nader verklaart, blijkt toch dat het zoo niet gemeend was; men bedoelt inderdaad de koude onzijdigheid en onverschilligheid der natuur, dat ‘pijlen afschieten,’ gelijk Mill schrijft, ‘evenzeer op den beste en edelste, als op den slechtste en geringste.’ Welnu, niemand kan ontkennen, dat dit werkelijk geschiedt.

Maar - is dat nu eene grieve tegen de natuur? Kan men in vollen ernst beweren, dat ‘dit zoo niet behoort’ en dat, indien het anders ware, ‘elk bezwaar zou zijn opgeheven?’ Beginnen wij met ons rekenschap te geven van hetgeen de eisch der ‘Ethischen’ inhoudt! De natuur ‘eene tuchtroede over den booze, eene vriendelijke bode des Hemels voor den vrome.’ Bij eenig nadenken valt aanstonds in het oog, dat, om die nieuwe orde in het leven te doen treden, de bestaande geheel zou moeten worden opgeheven. Het is eene omkeering, die wij ons nauwelijks denken kunnen, omdat zij niets van al wat is onaangetast laat en ons dus zelfs den grond, waarop wij staan, onder de voeten wegneemt. Beproeft slechts u voor te stellen wat men zou verlangen! Daar valt, volgens de welbekende natuurwetten, de hagel neder; dáár, niet hier of ginds, maar daar ook zeker, zoo waarlijk als de atmosferische voorwaarden aanwezig zijn. Die bepaalde akkers worden door de ramp getroffen en k u n n e n n i e t gespaard blijven; deze andere, omgekeerd, m o e t e n vrijloopen. Maar zal nu de natuur ‘eene tuchtroede over den booze’ zijn, en over hem-alléén, dan moet zoowel daar als hier eene uitzondering gemaakt, dat ééne stuk ongeschonden bewaard, dit andere verhageld worden. Maar hoe dan met de richting van den wind en met de zwaartekracht? Hebt gij wel overwogen, dat de hier noodig geworden wijziging zich overal zal doen gevoelen? dat niets op zijne plaats zal kunnen blijven, indien deze ééne afwijking moet worden toegelaten?

‘Nu maakt gij u toch den strijd al te gemakkelijk! Wij klagen over de onrechtvaardigheid van den loop der natuur, en gij antwoordt, dat verandering daarin niet of nauwelijks denkbaar is. Maar wordt het daardoor dan beter? Immers veeleer erger!’ - Toegestemd. Maar ik gaf dan ook mijne opmerking niet als eene oplossing van het ingebrachte bezwaar. Ik wensch slechts, dat men zich zoo goed mogelijk

(*) *Theol. Tijdschrift* voor 1875, bl. 211 en noot.

voorstelle, wat men eischt. Niets minder dan eene geheele omwenteling, waardoor de natuur ophoudt natuur te zijn. Voordat wij dat volhouden, zullen wij ons toch tweemalen bedenken. Als de opheffing eener grieve blijkt zóóveel in te hebben, dan zijn wij gewoon haar nog eens in overweging te nemen. Daartoe wilde ik u en mij zelven stemmen. Wij komen nu tot de zaak zelve. Die veranderde inrichting der natuur zou de dood der zedelijkheid zijn. Het spreekt vanzelf, dat zij niet lang verborgen zou kunnen blijven. Straks zou ieder weten, dat de tering den losbol doet wegkwijnen en den eerbaren jongeling spaart; dat de orkaan de boomen van den hardvochtigen landheer ontwortelt en die van zijn barmhartigen buurman laat staan; dat het schip van den zeeroover in de diepte wegzinkt en dat van den eerlijken handelaar veilig de haven binnenloopt; dat de steen den dronkaard treft en naast den nijveren werkman neervalt. Wat zou die wetenschap uitwerken? Wellicht zou zij hier en daar enkele bedachtzamen weerhouden van de zondige daad, maar toch slechts enkelen, want de ondervinding leert, dat de strafbedreiging dikwerf door de verkeerde neiging wordt overstemd. Maar zeer zeker zou zij tengevolge hebben, dat de strijd tegen de zonde en de betrachting van het goede het karakter van onbaatzuchtigheid verloren, zonder hetwelk zij geene zedelijke, d.i. in het geheel geene waarde hebben. In de phantastische wereld, die ik u daar teekende, verbaast gij u over de domheid der overtreders - evenals nu over de bekrompenheid of onnadenkendheid van den boer, die zijn huis niet tegen brandschade verzekert. Tot nog toe waren wij gewoon ons te verblijden, dat wij leefden in eene wereld, waarin het kwaad het kwaad straft en het goede zich zelf loont. Kwam somwijlen de wensch bij ons op, dat in de schaal van het zedelijk goede nog wat meer gewicht mocht worden gelegd, wij bedachten toch spoedig, dat zulk eene bevordering van de deugdzame daad ten koste van de zuiverheid der beweegredenen zou plaats hebben, en wij hadden weder vrede met hetgeen is. Maar hoe dan, wanneer de natuur zich belast met de uitdeeling van loon en straf? Mag die uitbreiding van haar werkkring in naam der zedelijkheid worden geëischt?

Het is bekend, dat de Israëlietische profeten, op grond van hun godsdienstig geloof, zulk eene harmonie tusschen de natuur en de zedelijke wereld hebben aangenomen en gepredikt, als wij ons daareven trachtten voor te stellen. Wij verwerpen deze hunne vergeldingsleer. Waarom? Omdat zij door de dagelijksche ervaring weersproken wordt. Ongetwijfeld! Maar daarom alléén? Neen, óók omdat zij, door de werkelijkheid bevestigd, het zedelijke leven in gevaar zou brengen. Daarom noemen wij haar afkeurend ‘eudaemonisme’ en pleiten wij voor het handelen uit louter plichtbesef of uit reine geestdrift voor het goede. Is dit geheel misgezien en, zoo niet, wat klagen wij dan over de neutraliteit der natuur?

Maar dit is dan ook niet de eenige grieve tegen haar, waarmede wij te rekenen hebben. De lezer herinnert zich de ‘bedenkingen tegen de theodicee,’ die ik hem hierboven mededeelde (bl. 7). Wij nemen er nog eenmaal kennis van. De feiten, waarop ze wijzen, moeten wij wederom beamen, al komt het ons voor, dat ze wat sterk gekleurd worden. Maar toch..... Zijn dat, zoo vragen wij thans, grieven tegen d e n a t u u r? Alleen de laatste bedenking kunnen wij als zoodanig laten gelden. ‘Groote natuurrampen richten onherstelbare schade aan onder de edelste vruchten van den menschelijken geest.’ Doch dit bezwaar is dan ook, naar ik meen, reeds opgelost. Of de vruchten van den menschelijken geest meer of minder edel zijn, dat deert de natuur niet. Maar dat kan haar ook niet deren. En, hoe smartelijk ons de bedoelde verwoestingen mogen aandoen, wij kunnen niet eens wenschen, dat ze zich richten naar den adel van de producten der menschelijke werkzaamheid, omdat wij reeds weten, dat zulk een ingrijpen in de huishouding der zedelijke wereld voor haar noodlottig zou zijn. - Maar nu de andere bedenkingen: gelden zij d e n a t u u r? Dat woord mag zeer zeker in den ruimsten zin genomen worden en omvat dan ook de stoffelijke zijde van ons eigen wezen. Maar dat nu ‘zinlijke drift bij duizenden het zedelijk gevoel vermoordt’ - is dit eene beschuldiging tegen d e n a t u u r? Kan zij het helpen, dat de geest, waarmede zij in ons organisme zoo innig verbonden is, haar niet meester kan worden? Mij dunkt, de klacht geldt de zwakheid van den geest, die blijkbaar bestemd is om te heerschen, maar, op de tegenwoordige hoogte der ontwikkeling van ons geslacht, die heerschappij hier en daar en ginds nog niet kan aanvaarden. Zoo betreffen ook de andere grieven niet de natuur, maar de menschelijke maatschappij, zooals zij nu is. ‘Stoffelijke ellende onderdrukt bij duizenden het hoogere leven.’ Bittere waarheid, die wij, helaas! niet onwaar kunnen maken, maar toch trachten op te heffen door aanwending van dezelfde middelen, waarmede wij andere maatschappelijke kwalen bestrijden. ‘Ruw geweld vernielt bij duizenden de bloesems van geloof en liefde.’ Versta ik die klacht wel, dan is zij aan de onmiddellijk voorafgaande nauw verwant. Dat ‘ruw geweld’ zal toch wel hoofdzakelijk door hen worden gepleegd, die door ‘stoffelijke ellende’ verstompt zijn en daarom in anderen niet kunnen aankweeken noch eerbiedigen wat in hen zelven niet is gerijpt. Maar hetzij dezen zich daaraan schuldig maken, hetzij anderen die schijnbaar hooger staan, de fout ligt toch altijd hierin, dat hun eigen zedelijk gevoel onontwikkeld is gebleven of zich door de zinnelijke neiging laat overmannen. Niet tegen de natuur dus, maar tegen de zedelijke wereld op haar tegenwoordig standpunt moet die aanklacht worden ingediend.

Laat niemand meenen, dat ik deze grieven der ‘Ethischen’ zou gering achten! Wie beseft niet haren diepen ernst? Wien doen ze niet smartelijk aan, zoo dikwerf het werkelijke leven ze hem, of hij wil

of niet, onder de aandacht brengt? Maar juist omdat ze mij zoo welgegrond schijnen, wensch ik ze te brengen waar ze behooren. ‘Dat mag, dat kan, dat zal niet altijd zoo blijven.’ Ik vraag nu niet, hoe gij, ‘Ethicus,’ zóó niet slechts eischen, maar ook profeteeren kunt: er schijnt dan toch eene macht te bestaan, waaraan ‘de natuur’ zal moeten gehoorzamen. Laat mij thans uwe woorden eenvoudig overnemen, maar - ze dan ook richten, niet tot de natuur, maar tot u en mij zelven. Dat doet gij trouwens zelf ook. ‘In geschiedenis en menschenlot moet op den duur al het onreine en gemeene, het ruw geweld, de macht der zelfzucht, de werking van den haat verdwijnen en het zedelijk ideaal, de heilige liefde, de machtige, ja alvermogende factor worden. Ook de stoffelijke natuur moet onderworpen worden, niet slechts in dien zin, dat de menschelijke geest haar doorvorscht en kent, het middel vindt om groote volksrampen te keeren, ziekten te genezen en liefst te voorkomen, behoefte en smart te lenigen, maar vooral zoo, dat te gelijkertijd de macht van het goede de onderdrukking van het zedelijk leven door de stoffelijke ellende en door den zinlijken prikkel onmogelijk maakt.’ Gulden woorden, maar, zoo ze waarheid behelzen, wat recht hebben wij dan om ‘de natuur’ aan te klagen of te ontkennen, dat de wetten, waaraan zij gehoorzaamt en volgens welke gij haar volmaken zult, Gods wetten zijn?

Of meent men, dat, indien God heerschappij voerde over de natuur en wel bepaald over 's menschen zinnelijk organisme, dat dan al wat wij thans van de toekomst hopen, reeds nu, ja sedert lang werkelijkheid zijn zou? Bedoelt men, met andere woorden, dat de natuur, indien zij door de almachtige en wijze Liefde ware ingericht, van den aanvang af tot den mensch in die verhouding zou hebben gestaan, waarin wij nu, in onze meest idealistische oogenblikken, hopen haar eenmaal gebracht te zullen zien? Dikwerf maken de klachten der ‘Ethischen’ op mij dien indruk. Gaarne eerbiedig ik het ongeduld, waarvan ze in dat geval getuigenis afleggen Maar - redelijk schijnt het mij niet. Overal zien wij de wet der trapsgewijze ontwikkeling heerschen. De geschiedenis van onze planeet maakt het reeds zeer waarschijnlijk, dat de hoogere of fijner bewerktuigde organismen de lagere onderstellen en niet konden tot stand komen dan uit deze, of althans nadat deze waren voorafgegaan. Maar geheel zeker mogen wij het noemen, dat de volmaakte zedelijke wereld niet ‘fix und fertig’ daarheen kon worden gezet. Zedelijk is alleen de handeling, die op zelfbepaling berust; er is geene andere gerechtigheid, dan die wij zelven ons verworven hebben; aangeboren deugd is een onding. Deze waarheden, die wij allen bij de hand hebben, wanneer de kerkelijke leer van ‘den staat der rechtheid’ moet worden beoordeeld, behoeven wij slechts op ons tegenwoordig onderwerp toe(*)

(*) *Theol. Tijdschrift* voor 1875, bl. 236.

te passen om aanstonds in te zien, dat het zedelijk ideaal niet anders kan worden verwezenlijkt dan door de eigen werkzaamheid der menschen, langs den weg van oefening en strijd en, hetgeen daarin ligt opgesloten, slechts trapsgewijze en uiterst langzaam. ‘Dat behoort zoo niet’ - hoorden wij een der ‘Ethischen’ zeggen, met het oog op den gebrekkigen toestand, waarin zich vooralsnog de zedelijke wereld bevindt. Dat woord moet worden teruggenomen. Wij mogen het onmogelijke niet eischen, geene zedelijkheid zonder de voorwaarden, waarvan zij afhangt. Het ongeduld mag ons niet onbillijk maken. Wat n u n o g n i e t a n d e r s k a n, zullen wij moeten aanvaarden, hoe vurig wij ook wenschen, dat het anders worde, en hoezeer wij onze krachten inspannen om het anders te maken.

Men veroorlove mij de onderstelling, dat de grieven tegen de natuur zoo al niet weggeruimd, dan toch verzwakt zijn. Wat is daarmede gewonnen? Zeker niet, dat ‘de Ethischen’ tot andere gedachten zijn gebracht. In het gunstigste geval heb ik aangetoond, dat wij in de gesteldheid en in de inrichting der natuur kunnen b e r u s t e n. Dat is iets, maar voor hen lang niet genoeg. Om als openbaring van God of als verwezenlijking van zijnen wil te kunnen gelden, zou de natuur vrij wat méér moeten zijn. ‘Goddelijk’ is hetzelfde als: zedelijk rein, heilig, liefderijk en daarom aanbiddelijk. Dat die praedicaten aan de natuur kunnen worden toegekend, is n i e t bewezen. En juist daarom blijft het niet slechts ongemotiveerd, haar als het tooneel van Gods werkzaamheid aan te merken, maar ook in hooge mate bedenkelijk en gevaarlijk. Wie de natuur - het spreekt vanzelf: de geheele natuur - goddelijk noemt, verbeurt daarmede het recht om onderscheid te maken in hetgeen zij verricht. Al hare krachten en werkingen dragen in zijne schatting één karakter, één zelfden stempel. Het kan niet anders, of bij hem, wien het daarmede volkomen ernst is, verliest langzamerhand de gave der onderscheiding veel van hare scherpte. Hij gewent zich, met den hoogsten en reinsten naam aan te duiden, als ‘goddelijk’ te qualificeeren, wat daarop, onpartijdig beschouwd en beoordeeld, geene aanspraak hebben zou. Daaronder moet zijn godsdienst schade lijden. Maar bovendien is hij in zijn doen en laten ten opzichte der natuur nu niet langer vrij. Ware hij volkomen consequent, dan zou hij haar in alle opzichten volgen en zich onvoorwaardelijk aan haar onderwerpen moeten. Het Monisme - d.i. de opvatting van alle verschijnselen als eenheid, de afleiding van alles uit ééne grond-oorzaak of kracht - voert tot lijdelijke berusting in al wat geschiedt en is daarom-alleen minder verderfelijk dan men meenen zou, omdat - de wal het schip keert, of, anders uitgedrukt, omdat dat stelsel onder den drang der omstandigheden niet kan worden volgehouden en dus ook, in de practijk, keer op keer verloochend wordt.

Deze redeneering is vatbaar om, zooals zij luidt, te worden overgebracht op de geschiedenis, beschouwd als het tooneel van Gods werkzaamheid en de openbaring van zijnen wil, en wordt daarop dan ook door 'de Ethischen' toegepast. In de geschiedenis hebben wij te doen met menschelijke motieven en daden. Tegenover haar moeten wij dus nog veel meer onze onbevangenheid handhaven dan ten opzichte der natuur. Maar als zij in haar geheel als het werk van Gods voorzienigheid wordt aangemerkt, dan kan, dan mag althans daarvan niets meer inkomen; dan betaamt het ons niet langer, den één te verfoeien en den ander te bewonderen, het één af te keuren en het ander te billijken; dan is alles goddelijk en wel even goddelijk. De religieuse beschouwing van de geschiedenis, zoo verstaan, leidt dus tot loochening van het verschil tusschen goed en kwaad en alzoo tot opheffing van den godsdienst zelven. Zij zou tengevolge moeten hebben, dat in elk geval het fait accompli als een oordeel Gods werd geerbiedigd. Wie deinst daarvoor niet terug? wie protesteert niet in de practijk tegen eene zoo onwaarachtige beschouwing? Maar laat ons haar dan ook in theorie verwerpen!

Het kan niet ondienstig worden geacht, wederom door een paar citaten het bewijs te leveren, dat in het bovenstaande de zienswijze van 'de Ethischen' zuiver is teruggegeven. Hooren wij hen eerst over de gevolgen van de erkenning der Godsregeering in de natuur. 'Elke godsdienst, die de natuurkracht voor de kracht van God verklaart, werkt bij den geloovige uit een machtelooze berusting, een sprakelooze vereering, een sombere vernietiging van zich zelf; maar nooit die vroolijke en gewillige, die christelijke onderwerping, die uit den druk zich opheft en zich met nieuwe levenskracht voelt aangegord door het gebed: "Vader, uw wil geschiede!" Voor de natuurnoodwendigheid buk ik mijns ondanks, als de slaaf, die zich kromt aan de voeten van zijn meester..... En bij dit nadeel voor het godsdienstig, komt nog een even groote schade voor het maatschappelijk leven, nl. de aankweeking van de grootst mogelijke lijdelijkheid. Dat jammerlijk gevolg kan niet uitblijven. Wanneer het ons toch ernst, volstrekt ernst is met de overtuiging, dat de natuurverschijnselen Gods wil uitdrukken, dan mogen wij ons daartegen niet verzetten, opdat wij niet tegen God zelven strijden. Spreekt God in den stormwind, zendt Hij de bezoekingen der natuur, bestrooi dan het hoofd met stof en asch, vast en bid dat het den Heer moge behagen zijn toorn af te wenden, maar sla geen dijken op, plaats geen bliksemafleiders, tracht de rampen der natuur niet te voorkomen en verstout u allerminst ze te keeren. Aanvaard stilzwijgend de tuchtiging des Hemels, en verneder u onder de krachtige hand des Allerhoogsten. Volkomen eerlijk en consequent handelt dan de orthodox, als hij weigert zijn kinderen te laten inenten en zijn vee te laten afmaken, ten einde het verder voortwoeden der runderpest te beletten. Hoe? Gods werk beletten, Zijn raad verhinderen en ver-

nietigen? Maar dat is immers de doodsteek voor den godsdienst. Neen, om des geloofs wil blijft den mensch in dat geval niets anders over dan zich door de natuur te laten verpletteren en tegenover hare verwoestingen en rampen alleen te plaatsen zijn vurig smeekgebed(*).'

Even droevig zijn de resultaten van het Monisme, toegepast op de beoordeeling van historische personen en feiten. 'Godsdienst is in zijn wezen waardeering; deze is zijn bron, kracht, alles. Voor den godsdienstigen mensch is de stelling: alles is goddelijk, derhalve geheel eensluidend met de stelling: niets is goddelijk; of de stelling: God is overal, met: God is nergens..... Het (intellectualisme of monisme) noemt het zedelijk kwaad goed! Immers moet al het werkelijke goddelijk en, daar alles zonder onderscheid alleen en geheel door God is gewild en gedaan, ook alles even goddelijk zijn..... God de oorzaak der zonde, dat is mij erger dan een tegenstrijdigheid. Geene redeneeringen kunnen haar wegnemen. Toch moeten alle intellectualisten haar aanvaarden; er is geen ontkomen aan. Voor den Monist is immers Alexander VI objectief (absoluut) even goddelijk als Jezus Christus; is hij het subjectief, dat wil zeggen: in uw oog, niet, zulks ligt aan uwe bekrompenheid, of uw gebrek aan geloof Plaats u slechts op het standpunt des geloofs, en gij zult het zien(†)!'

Als wij, van den eersten schrik bekomen, deze redeneeringen nog eens kalm nagaan, dan boezemen ze ons aanstonds wel eenig wantrouwen in. Er is sprake van de noodlottige gevolgen eener zekere beschouwing van natuur en geschiedenis. De verwachting is niet onbillijk, dat ze u i t d e e r v a r i n g zullen worden aangetoond. Ook kan dat, zou men meenen, weinig moeite kosten, want niet deze of gene, wellicht weinig bekende, maar 'e l k e godsdienst, die de natuurkracht voor de kracht van God verklaart,' dat wil zeggen: nagenoeg iedere godsdienst heeft zulke gevolgen, en 'a l l e intellectualisten' of monisten moeten ze voor hun rekening nemen; 'er is geen ontkomen aan.' Men heeft dus, naar het schijnt, de ervaringsbewijzen slechts voor het grijpen. Toch wordt de ondervinding slechts nu en dan, als in het voorbijgaan, te hulp geroepen. Eene enkele maal worden de orthodoxen in het strijdperk gevoerd, om door hunne practijk te getuigen aangaande de wezenlijke strekking van hetgeen zij belijden. De feitelijke tegenspraak der overige godsdienstige menschen, die toch ook de Godsregeering in natuur en geschiedenis erkennen, wordt daarbij dan niet in rekening gebracht. En wat de eigenlijke, de wijsgeerig-gevormde Monisten aangaat, vernemen wij niet, wat hunne zienswijze uitwerkt, maar wat zij m o e t uitwerken. Blijven die gevolgen achterwege, dan heet dit eene gelukkige inconsequentie, een nieuw bewijs voor de oude waarheid, dat de natuur boven de leer gaat. Zeker, het is in het afgetrokkene m o g e l i j k , dat de zaak zoo

(*) *Nieuw en Oud* voor 1869, bl. 272 v., 273 v.
(†) *Theol. Tijdschrift* voor 1875, bl. 232, 233.

staat. Maar ook w a a r s c h i j n l i j k ? Hoe grooter het aantal Monisten is, die de gevolgtrekkingen uit hun stelsel, welke men hun opdringt, zeer beslist afwijzen, des te minder aannemelijk wordt het, dat zij zelven niet weten wat zij gelooven. Naar de analogie zal het verschijnsel, dat zich hier voordoet, geheel anders verklaard moeten worden. Niets is meer gewoon dan dat ik eene zienswijze, die de mijne niet is, in weerwil van alle moeite die ik aanwend, niet zóó doorgrond, dat ik een bevoegd beoordeelaar word van hetgeen daaruit voortvloeit. Ik verbeeld mij ter goeder trouw, dat ik er niets meer uit afleid dan er werkelijk in ligt, en belast haar toch met enormiteiten, waarvan geen harer oprechte voorstanders iets weten wil. Zou dat geval zich wellicht ook hier voordoen? Wellicht! Ja, als ik zie hoe 'de Ethischen' hier te werk gaan; als ik hen hoor spreken van 'e l k e n godsdienst' en van 'd e Monist' of 'a l l e intellectualisten,' dan wordt mijn vermoeden zeer versterkt: het is juist in het veronachtzamen van de meest onmisbare onderscheidingen, dat het kenmerk der 'Consequenz-macherei' gelegen is.

Doch met vermoedens voor of tegen behoeven wij ons niet tevreden te stellen. Het is niet moeilijk aan te toonen, dat men, om uit het Monisme zoodanige gevolgtrekkingen af te leiden, daarvan eerst eene caricatuur moet maken. Men veroorlooft zich daarbij wat ieder monist als volstrekt ongeoorloofd zal afkeuren. Men neemt van het geheel, dat wij 'natuur' of 'geschiedenis' noemen, een stuk of een stuksken, laat ons dat buiten verband met het overige beschouwen en verzekert ons, dat de monist dát tot God terugbrengt en dáárin God ziet. Twee zonden voor óéne. Vooreerst heeft zulk een stuk natuur of geschiedenis in de werkelijkheid geen zelfstandig bestaan. Het wordt willekeurig d o o r o n s begrensd, uit zijn verband gerukt en alzoo - hoe kan het anders? - gedenatureerd. Daar is b.v. een orkaan of eene pestziekte, en, op historisch gebied, eene omwenteling of eene restauratie, beide met de verschijnselen, die ze plegen te vergezellen. Is dat de werkelijke natuur of de werkelijke geschiedenis? of althans een staal daarvan, waaruit wij het geheel kunnen leeren kennen? Wij weten allen wel beter. De werkelijke natuur is die, waarin nu en dan een orkaan voorkomt, met zijne noodwendige antecedenten en zijne even onvermijdelijke gevolgen; en evenzoo de werkelijke geschiedenis die, waarin somwijlen de storm der revolutie losbreekt of op eenzijdige actie overdreven reactie volgt. Elementaire waarheden, zal men zeggen. Zeer juist, maar - die daarom te meer moesten worden in gedachtenis gehouden, welker miskenning men althans niet aan anderen moest toedichten. Vooral niet - en zietdaar de tweede zonde, die hier gepleegd wordt - wanneer men hen nu bovendien wil noodzaken, om, uit kracht van hun beginsel, dat willekeurig begrensde stuk als openbaring van Gods wezen en wil aan te merken en dus ook te eerbiedigen. Want al ware dat deel - wat het niet is, noch zijn kan -

zelfstandig, dan nog zou het niet vrijstaan, daaruit iets af te leiden t e n a a n z i e n v a n G o d. Hem zoekt en vindt elk religieus monist in het groot geheel. Ja, dat doet, wezenlijk met hem eenstemmig, ieder godsdienstig mensch, wanneer hij aan God eenige absolute eigenschap toekent, wanneer hij b.v. spreekt van de almachtige of de eeuwige liefde. Beteekenen die woorden iets, dan toch zeker dit, dat Gods werkzaamheid niet kan of mag worden begrensd, en dat de - altijd kinderlijke en gebrekkige - voorstelling, die wij ons daarvan vormen, te minder aan de werkelijkheid zal beantwoorden, naarmate zij meer uit geïsoleerde feiten is opgemaakt.

De beschuldiging, tegen 'de Ethischen' ingebracht, dat zij - onwillekeurig natuurlijk en volkomen ter goeder trouw - van het Monisme, dat zij bestrijden, eene caricatuur maken, is te ernstig, om los daarheen geworpen of ook slechts onvolledig gestaafd te worden. Ik acht mij daarom verplicht, het bovenstaande betoog nog nader toe te lichten. Misschien komen wij langs een kleinen omweg het spoedigst tot het inzicht, waar de fout der 'Ethischen' eigenlijk schuilt. Het is al vrij wat jaren geleden, dat ons in de brochure '*Gods wondermacht en ons geestelijk leven*' de onvereenigbaarheid werd betoogd van het christelijk geloof in den hemelschen Vader met het wijsgeerig monisme. De lezers van dat geschrift herinneren zich wellicht nog, hoe daar, ter kenschetsing van het Monisme en zijne gevolgen, een opgewonden monist sprekende wordt ingevoerd, in dezer voege:

'Zeg mij, dat God niets anders is dan de absolute, oneindige wereldgeest, voor wien geen onderscheid is tusschen licht en duisternis, goed en kwaad, leven en dood, geluk en ongeluk, eeuwigheid en tijd, die geen rekenschap geeft van zijne daden; die in het groot, het onmetelijk geheel der dingen, en daarin alleen, maar niet in elk individueel verschijnsel, zijn oneindige majesteit en grootheid ten toon spreidt, ik buig mij voor hem neder in het stof, ik aanbid. Laat ik zelf, het koste wat het wil, de bloesems mijner jonkheid, het bloed van mijn hart, laat ik zelf - ach! - een wanklank zijn in het groot geheel, dat als geheel de schoonste harmonie is, wat zal de oneindige wereldgeest aan mij, nietig stofdeel, een eigen zelfstandig doel verzekerd, een eindelijke ideale bestemming aangewezen hebben. Laat Hij mij maken tot hetgeen mijne medemenschen een vat ter oneere noemen: God is groot! Ik leg den vinger op mijne lippen. In zijn groot kunstwerk ben ik op mijne plaats, en tevreden!'(*)

Mij was deze jongeling in gedachten gebleven, omdat hij mij nu en dan van dienst was, wanneer ik aan mijne hoorders poogde duidelijk te maken, dat menig beweerd gevaar van het Monisme geen anderen grond heeft dan eene onjuiste en zielkundig onmogelijke opvatting van de stemming dergenen, die het omhelzen. Met niet geringe verbazing zag ik dus nu onlangs dezen zelfden individu als tolk van het werke-

(*) T.a.p. (1867) bl. 75.

lijke Monisme ten tooneele voeren(*). Ik heb hem nu natuurlijk nog eens bestudeerd, maar kan toch in gemoede mijn vroeger oordeel niet terugnemen. De knaap is eenvoudig een *monstrum*, even werkelijk als de boerenzoon met 'de philosophische eieren' en voor het monisme even doodelijk als deze wijsgeer voor de philosophie. 'Laat ik zelf een wanklank zijn in het groot geheel, dat als geheel de schoonste harmonie is.... Laat de oneindige wereldgeest mij maken tot hetgeen mijne medemenschen een vat ter oneere noemen: God is groot! Ik leg den vinger op mijne lippen. In zijn groot kunstwerk ben ik op mijne plaats, en tevreden!' Dat is geen toegepast monisme, maar - onzin. Wie met zoo klare bewustheid zich zelven kenschetst als een 'wanklank' en 'een vat ter oneere' en, in plaats van dit inzicht te gebruiken en te streven naar het betere, dat hij toont te kennen, 'den oneindigen wereldgeest' apostrofeert - hij deed inderdaad heel wel, wanneer hij 'den vinger op zijne lippen legde' en zich werkelijk stil hield. Wie 'tevreden' is met de rol van 'wanklank' of 'vat ter oneere', hij voegt niet in fatsoenlijk gezelschap. Mocht ik ooit zulk een comediant ontmoeten, ik zal zoo vrij zijn hem bij zijn naam te noemen: een kwast of een huichelaar, één van beiden. Een lyrisme als het zijne zou inderdaad het best beantwoord worden met hetgeen in Engeland 'a sound flogging' heet.

Er is, ik stem het gaarne toe, een zeker monisme, waarin zulk eene onverschilligheid of 'tevredenheid' op hare plaats zou zijn. Dát monisme staat den 'Ethischen' voor den geest, terwijl zij een ander bestrijden, althans een ander aanduiden door de termen, waarvan zij zich bedienen. De consequente materialist, die in 'goed' en 'kwaad' slechts conventioneele benamingen ziet, die geene zedelijke wereldorde aanneemt, aan vooruitgang niet gelooft en alleen de stofwisseling voor werkelijk houdt - zulk een monist kan zich wellicht volkomen op zijn gemak gevoelen, wanneer hij is 'hetgeen zijne medemenschen een vat ter oneere noemen.' Maar zulk een spreekt dan ook niet van 'een groot kunstwerk', noch van 'den oneindigen wereldgeest.' Ook 'aanbidt' hij niet, 'legt' niet 'den vinger op zijne lippen' en zegt niet: 'God is groot.' Wie daarentegen in vollen ernst deze woorden bezigt en met zijn hart gelooft aan hetgeen ze uitdrukken, hij kan er geen oogenblik aan denken zich te troosten met de gedachte, dat hij 'op zijne plaats' is. Want ook in de bewustheid, dat hij tot de 'wanklanken' behoort, ziet hij eene werking van den absoluten wereldgeest, waaraan hij geen - werkzamen of lijdelijken - weerstand bieden kan, zonder dat die geest zich tegen hem keert en hem in zijne conscientie bestraft. Hij weet, dat de zedelijke wereld niet het minst daarom 'een groot kunstwerk' moet heeten, omdat zij zich voortdurend ont-

(*) 'En als na een hunner volgers zich zelven vergeet, zich aan de grofste uitspattingen te buiten gaat, waarom zou hij God niet danken, dat hij is zooals hij is, schijnbaar een wanklank, werkelijk volkomen op zijne plaats in het groote koor?' - met verwijzing naar *Gods wondermacht* bl. 75. (*Theol. Tijdschrift* voor 1875, bl. 233).

wikkelt tot hooger volkomenheid, zoodat ieder, die haar zoo noemt en tegelijk ‘tevreden’ is als ‘vat ter oneere’, met woorden schermt en feitelijk toont de leer niet aan te nemen, die hij met den mond belijdt.

De zaak is, in het kort, deze: de bedenkingen onzer ‘ethische’ vrienden zijn volkomen geldig ten aanzien van het platte materialistische monisme, dat b.v. door Fr. von Hellwald(*) wordt verdedigd. Het spiritualistische en religieuse monisme - het eenige, waartegen zij beweren te strijden - behoeft zich hunne bezwaren niet aan te trekken.

Maar - zal men mij tegenwerpen - volgens elk monisme zijn toch goed en kwaad in de geschiedenis beide evenzeer op hunne plaats, evenals in de natuur de verkwikkende regen en de uitdorrende zomerhitte, de morgendauw en de pestwalm. Ongetwijfeld! Maar wat volgt daaruit? Dat ze onderling niet verschillen? Dat zou toch zeer vreemd mogen heeten. Sinds wanneer zijn alle dingen, die zich op hunne plaats bevinden, aan elkander gelijk? Is dat het geval in eene schilderij of in eene symphonie? En, zoo niet, waarom dan wèl in de natuur en vooral in de geschiedenis? Bijna durf ik op de instemming ook van de ‘Ethischen’ rekenen, wanneer ik deze laatste opvat als ontwikkeling, als proces. Indien zij dat niet is, wat dan wèl? Wordt zij terecht zoo beschouwd, dan zien wij, duidelijker nog dan daareven reeds, dat en waarom het niet vrijstaat, een stuk er uit te grijpen en daaruit conclusiën af te leiden. Maar bovendien wordt dan, bij elke denkende beschouwing van de geschiedenis, de hoofdvraag deze: welke is de richting waarin zij zich voortbeweegt, wat komt in en door haar tot stand, welk is haar doel? Zoo vragen wij ten aanzien van elk organisme, van ieder ontwikkelingsproces - het antwoord zoekende, niet in onze eigene phantasie, maar in het levende wezen, dat wij voor ons hebben. Welnu, in het antwoord op de vraag naar het doel der geschiedenis bezitten wij een maatstaf, dien wij met het volste recht bij de beoordeeling van elk afzonderlijk verschijnsel gebruiken mogen. Al zijn ze één voor één ‘op hunne plaats’, dit neemt volstrekt niet weg, dat in sommige - en wel met zeer verschillende graden van duidelijkheid - het doel zich afspiegelt, waarnaar het geheel streeft, terwijl andere moeten worden aangemerkt als openbaring van de kracht der lagere, onbruikbare of achterlijke elementen, die door het ontwikkelingsproces worden uitgezuiverd. Een Alexander VI kan ik niet wegdenken, zeker niet! Het Rome der 15de eeuw moest zulk een man voortbrengen en op den pauselijken zetel plaatsen. Het bederf moet aan het licht treden, voordat de genezing met hoop op goed gevolg kan worden beproefd. In de geschiedenis der voorbereiding van de reformatie neemt in zoover ook Alexander VI zijne plaats in, maar is hij daarom nu ‘even goddelijk’ als Luther, of zelfs ‘even goddelijk als Jezus Christus’? Die gelijkstelling is eenvoudig eene ongerijmdheid, die niemand voor zijne

(*) *Culturgeschichte in ihrer natürlichen Entwicklung bis zur Gegenwart* (Augsburg 1874).

rekening nemen zal - dat spreekt wel vanzelf - maar die bovendien uit geen enkel systeem kan voortvloeien, indien nl. het gebruik van het woord ‘goddelijk’ het geloof in God onderstelt. Met dat geloof, of, anders uitgedrukt, met de erkenning van plan en doel in de zedelijke wereld is eene zoo grove absurditeit volstrekt onvereenigbaar.

Zou niet de geheele vraag, die ons bezighoudt, zich aan ons in een ander licht vertoonen, wanneer wij bedachten - wat o.a. Richard Rothe zoo schoon heeft uiteengezet - dat het goddelijk scheppingswerk niet anders kan worden opgevat dan als ‘ein stätiger Entwicklungsprocess der Kreatur aus sich selbst heraus’? Of dat zoo moest en niet anders kon geschieden, kunnen wij daarlaten; die quaestie ligt buiten onzen gezichtskring en is geheel doelloos. Het feit is, dat de schepping in dier voege heeft plaats gehad en - nog plaats heeft. Want er is geene enkele reden, waarom wij, op ons tegenwoordig standpunt, zouden aannemen, dat zij reeds voor eeuwen voltooid was. Op het gebied der natuur heeft het ontwikkelingsproces nog geen einde genomen, veelmin in de menschenwereld. Het zedelijk-goede, dat - gelijk wij reeds opmerkten (bl. 9) - niet dan trapsgewijze en door de menschen zelve kan tot stand komen, is nog niet, maar wordt. ‘De onvolkomenheid onzer tegenwoordige aardsche wereld behoorde men niet te loochenen: een werk, dat nog niet gereed is, kan ook niet volkomen, niet vrij van gebreken zijn. Wij staan nog midden in het scheppings-proces der aardsche huishouding: dit kan niet nadrukkelijk genoeg worden ingescherpt.’ Aldus Rothe(*), met wien wij er aan kunnen toevoegen: ‘Hierin ligt de eenig-ware, maar tevens de volkomen toereikende theodicee’. Met andere woorden: dan-alléén baart ons de godsregeering in de natuur en in de geschiedenis onoverkomelijke bezwaren, wanneer wij phantastische eischen stellen; wanneer wij vergeten, aan welke voorwaarden de wording van het hoogste, in de natuur en in de geschiedenis, blijkt gebonden te zijn. Of moeten wij, om van het idealisme niet af te vallen, ons juist tegen die voorwaarden keeren en ontkennen, dat ze zoo door God kunnen zijn gesteld? Wat mij aangaat, ik heb het reeds uitgesproken: ik zie niet, hoe het anders, veelmin hoe het beter kon zijn geregeld, en zou gaarne vernemen, hoe men het dan hebben wilde. Dat nu en dan de vraag bij ons opkomt: wáárom zoo en wáárom langzaam? - niets is natuurlijker. Maar ook door die vragen moeten wij ons niet laten medeslepen. Het gezonde idealisme verheft zich, ja, verre boven de werkelijkheid, maar gaat toch, in het stellen van zijne eischen, met de werkelijkheid te rade.

Nog ééne tegenwerping meen ik te kunnen wegruimen. Zij wordt ontleend aan het gebruik, dat men pleegt te maken van de onderstelling, dat de weg der natuur of der geschiedenis Gods weg zou zijn.

(*) *Theol. Ethik* I. 256 (2e Aug.). Hij handelt hier eigenlijk over de natuur, maar ook volgens hem geldt hetzelfde, alleen *a fortiori*, van de zedelijke wereld. Zie S. 393 en elders.

De natuurrampen worden beschouwd als een oordeel Gods over hen, die ze treffen; het succes wordt als eene uitspraak van God aangemerkt, ook dan wanneer het door ruw geweld of door list is verkregen. Aan dergelijke conclusiën, die ons zedelijk gevoel diep kwetsen, ontkomt men dán-alleen, wanneer men de onderstelling prijsgeeft, waarop ze rusten. Zeer waar! Dat middel is radicaal. Wanneer ik den boom heb omgehouwen, dan zal ik van de onrijpe vruchten geen last meer hebben. Doch de bedachtzame mensch denkt ook aan het rijpe ooft en herinnert zich, dat het misbruik het gebruik niet opheft. Dat wij hier met e e n m i s b r u i k te doen hebben, zal toch wel geen uitvoerig betoog behoeven. Wat hier gebeurt, is juist dat willekeurige uitsnijden van één stuk uit de werkelijkheid, waartegen daareven reeds werd gewaarschuwd. Geestelijke hoogmoed, egoïsme of ijdelheid zitten bij dergelijke gevolgtrekkingen voor. Dat maakt ze niet beter, maar slechter. Ze zijn nu vooreerst onredelijk en ten andere om den geest, die ze geïnspireerd heeft, afkeurenswaardig. Ter wille van zoodanige misgewassen de geheele godsdienstige beschouwing van natuur en geschiedenis uit te roeien, inderdaad, dat zou mogen heeten: het kind met het badwater wegwerpen. Bovendien zouden onze ‘ethische’ vrienden bij dien heroïeken maatregel niet eens baat vinden. Want ook zij zien - wel niet overal, maar toch - hier en daar in de geschiedenis Gods macht en werkzaamheid. ‘Toch is God wel waarlijk in de geschiedenis, zelfs zeer duidelijk zichtbaar: in de groote denkbeelden, die haar leiden, in den zedelijken vooruitgang, in den geest aller groote mannen, in de vaderlandsliefde en den vrijheidszin en de doodsverachting der burgers, in het gevoel van recht, in de macht der waarheid’[*]. In één woord: waar het Godsrijk komt, daar is en werkt God, ook volgens hen. Welnu, dan staan zij bloot aan hetzelfde gevaar, waarvan zij ons bevrijden wilden. Indien de zedelijke bewustheid van den Pruisischen koning hem niet weerhield om, in het bekende telegram, den God der heerscharen voor de overwinning bij Düppel te danken, dan zou hij, in de rijen der ‘ethischen’ opgenomen, zonder blikken of blozen datzelfde feit als een teeken van het naderende godsrijk voorgesteld en bijgevolg aan God dank geweten hebben. Van ‘de vaderlandsliefde’ en ‘de doodsverachting’ zijner dappere Pruisen sprak het trouwens duidelijk genoeg. ‘Es irrt der Mensch so lange er strebt.’ Wilt gij volstrekt verhinderen, dat er ooit van den heiligen naam Gods misbruik worde gemaakt, schaf dan dien naam g e h e e l af! Maar - het gaat in ééne moeite door - spreek dan ook niet meer van goed en kwaad, van recht en onrecht, van waarheid en leugen. Want zoo lang die onderscheidingen gemaakt worden, bestaat ook de mogelijkheid om ze verkeerd toe te passen of te misbruiken. Inderdaad, niets is onbillijker dan: het Monisme te be-

(*) *Godsd. Album* voor 1875, bl. 189.

zwaren met een noodwendig uitvloeisel van 's menschen zedelijke zwakheid en kortzichtigheid.

De taak, die ik mij had voorgesteld, is afgewerkt. Zoowel de grieven tegen de inrichting der natuur, als de beweerde gevaren der godsdienstige natuurbeschouwing hebben zich voor ons in schijn opgelost. Maar dan bestaat er ook geene enkele reden meer om met ‘de Ethischen’ tusschen de natuur en de zedelijke wereld eene grenslijn te trekken en den God, die zich h i e r aan ons openbaart, van d a a r - of van het gebied der geschiedenis - uit te sluiten. De bewijzen voor beider onverbrekelijken samenhang - en alzoo tevens voor beider afhankelijkheid van ééne en dezelfde macht - mogen zich thans met al hun gewicht laten gelden. Reeds maakte ik met een enkel woord op de kracht dier bewijzen opmerkzaam (bl. 3, 4). Ze vallen althans ten deele binnen den kring van ieder onzer. Ik denk b.v. aan den innigen samenhang en de wederkeerige werking van lichaam en ziel. Kunnen de ouders onder mijne lezers bepalen, waar in hunne kinderen de natuur eindigt en het geestelijke leven begint? Kunnen zij zich voorstellen, dat de macht, waaraan het laatste gehoorzaamt, eene andere is dan die, waaraan de eerste onderworpen is? En dan die andere grenslijn, door de zedelijke wereld heen, zoodat uitsluitend het goede van God afgeleid en het kwade buiten zijn gebied geplaatst wordt! Is dan niet dikwerf het kwade hetzelfde als het nog niet goede? Komt niet even dikwerf het goede uit het kwade of een hooger goed uit de worsteling van het goede en het kwade te voorschijn?

Hiertegenover stellen ‘de Ethischen’, dat de zoogenaamde eenheid van het heelal, waarop elk monisme berust, eene onrijpe vrucht is van de bespiegeling: van ‘het heelal’ weten wij zeer weinig, en zooveel te meer ligt ‘de eenheid van het heelal’ buiten onzen gezichtskring. Laat dit worden toegestemd; het treft het punt in quaestie niet. De vraag is immers, wat h u n recht geeft om die eenheid te ontkennen? Is het geen feit, dat elke schrede voorwaarts op den weg des onderzoeks ons nader tot die eenheid brengt? dat de wetenschap, terwijl zij zich uitbreidt, steeds scheidsmuren omverwerpt en grenslijnen uitwischt? Laat het zijn, dat hierdoor nog niets meer dan eene praesumtie geboren wordt - wat hebben ‘de ethischen’ daartegenover te stellen? De scheiding, waarop zij aandringen, heeft alle praesumtiën tegen zich.

Veelmin kunnen wij ons laten terughouden door de vrees, dat de erkenning der eenheid ons het materialisme in de armen zal voeren. Waarom toch? Wanneer dat stelsel eene bevredigende verklaring geeft van de natuur en hare ontwikkeling, dan zal het weinig baten, of wij om de zedelijke wereld heen een cordon trekken; het zal zich daarom niet bekreunen en, daar het zooveel vermag, ook wel verder komen.

Is daarentegen het materialisme valsch, dan behoeven wij ons daardoor geen schrik te laten aanjagen. In elk geval werken wij het in de hand, wanneer wij, spiritualisten, al de buitenwerken van de vesting, die wij verdedigen, ontruimen en aan den vijand prijsgeven - of, zonder beeldspraak, wanneer wij, in plaats van 'den geest in de natuur' op te merken en ons daardoor in het oordeel over haar te laten leiden, mededoen met hen, die haar bekladden en op 'de blinde natuurnoodwendigheid' uit de hoogte nederzien. Mij schijnt het tegelijk redelijker en rechtvaardiger, van het gebied des geestes uit de natuur te 'annexeeren.' Het is immers onloochenbaar, dat de zedelijke wereld op den grondslag der natuur verrijst en niet het minst door den strijd - met haar, met de door haar verleende krachten en volgens hare wetten, maar toch - tegen haar zich ontwikkelt? onloochenbaar, dat er tusschen haar en de natuur talrijke en sprekende analogieën bestaan? Mogen wij daarvoor de oogen sluiten? ons aanstellen, alsof het materialisme op zijn eigen terrein onoverwinnelijk was, '*sauve qui peut!'* gaan roepen en ons dan nog inbeelden, dat dit de manier is om den strijd tot een goed einde te brengen?

Het blijft dus bij hetgeen ik daareven zeide: nu het blijkt, dat de grieven den toets van een nauwkeurig onderzoek niet kunnen doorstaan, moeten en mogen wij ons laten leiden door den stroom des tijds, die zich in de richting der eenheid beweegt. Waarlijk, wanneer wij dat doen, dan volgen wij niet bloot den drang van de wetenschap onzer dagen, ook dien van ons gemoed. Het is een feit, meer dan eens door mij zelven waargenomen, dat beschuldigingen tegen de natuur, als die van Stuart Mill en 'de Ethischen', op godsdienstige menschen een zeer pijnlijken indruk maken. Zij vinden die, om het kort uit te drukken, oneerbiedig, aanmatigend. Is het omdat zij zich in staat achten, van alles behoorlijk rekenschap te geven en elk raadsel op te lossen? Dat zeker niet, maar zij vertrouwen, dat zij daarin slagen zouden, indien zij minder kortzichtig waren. En dit vertrouwen - zou het alleen getuigen van de macht der overlevering, die hen gewend heeft, ook in de natuur God te zien en, waar Hij zich verbergt, toch in Hem te gelooven? Ik zal niet ontkennen, dat de traditie zich hierin laat gelden. Maar het verschijnsel, waarover ik spreek, heb ik toch ook opgemerkt bij menschen, die haar juk afgeworpen hadden. Bovendien is het feit, dat zij met het geloof der eeuwen eenstemmig zijn, nog geen bewijs, dat zij ongelijk hebben. Het komt mij voor, dat de eerbied, dien wij der natuur toedragen, en de terughouding, waarmede wij haar critiseeren, zóó diep in ons wezen geworteld zijn en zich zóó voldoende laten rechtvaardigen, dat de pogingen om ze uit te roeien niet anders dan mislukken kunnen. Een der Engelsche Reviewers van Mill's *Essays on Religion* heeft reeds de aandacht gevestigd op de zonderlinge rol, die deze speelt, wanneer hij op zijn standpunt de natuur zoo hard valt. Hij had toch moeten bedenken, dat 'de natuur in elk

geval niet zóó slecht is, of zij verheft zich op haar tijd tot de hoogte der verhevenste utilistische moraal, en dat wel, gelijk Mill ons herhaaldelijk verzekerd heeft, zonder eenige nieuwe hulp of inspiratie van een Schepper, indien er zulk een wezen bestaat. Maar dan moet het haar immers, in de oogen van den empiristischen wijsgeer, tot niet geringe aanbeveling verstrekken, dat zij nu eindelijk, in den persoon van een harer meest afgewerkte en best geslaagde producten, neerziet op haar minder verheven werk, het gebrekkige daarvan oprechtelijk erkent en zich verwenscht van wege hare menigvuldige tekortkomingen'(*). Met de noodige wijzigingen is deze critiek toepasselijk op ieder, die de natuur de les leest. Wie zijn wij, dat wij ons verstouten de vierschaar over haar te spannen? en wat zouden wij zijn zonder haar? en waar blijft, terwijl wij zoo handelen, onze waardeering van al wat in hare werken op onze bewondering aanspraak heeft? Ik erken het gaarne: met zekeren weerzin heb ik de grieven tegen de natuur kalm gewogen en besproken, als stond het aan mij haar te verdedigen en, indien dat niet gelukte, te veroordeelen. Was dat gevoel zoo geheel onzuiver? Was het niet veeleer een waarachtig besef van de verhouding, waarin wij tot de natuur staan? Wij kunnen tegenover haar niet koel en onverschillig blijven. Wij moeten wel een indruk ontvangen van die eenheid in de verscheidenheid, van die macht en wijsheid en goedheid, uitgestrekt in het oneindige en toch in het kleinste zich niet verloochenende. Wat zullen wij voortaan daarmede? Zou dat alles buiten God omgaan? Mogen wij bij de aanschouwing daarvan de knieën niet buigen en aanbidden? Laat zich dat zoo verbieden, terwijl toch de geschiedenis der godsdiensten getuigt, dat de natuur te allen tijde religieuse aandoeningen heeft gewekt? Inderdaad, wanneer de leer der 'Ethischen' ingang vindt, dan zullen wij weldra, naast den godsdienst (= onze verhouding tot de Macht, die het goede werkt, tot den Heiligen Geest) en de zedelijkheid (= onze betrekking tot den medemensch) nog een derde iets zien opkomen, gegrond in den band tusschen de natuur en ons, in onze verplichting jegens haar, in die macht van indrukken, welke de beschouwing van hare wonderen bij ons achterlaat. De 'Ethischen' zelve gevoelen, dat het niet aangaat, de natuur buiten ons godsdienstig leven te sluiten. 'Hebben wij God in ons, dan zal menig natuurtooneel, het opgaan der zon of haar ondergang, de blauwe hemel of het starrenheir, de onbegrensde zee of het berggevaarte, omdat het den indruk bij ons teweeg brengt, hetzij van eene onverstoorbare harmonie, hetzij van eene grootsche verhevenheid, als een weerglans van den Oneindige, zijn afschijnsel in de stoffelijke wereld, ons aan Hem doen denken'(†). Dat zal dus zijn ongeveer zooals een boek, waarin wij lezen, soms gedachten in ons wekt, die in den geest des auteurs nooit waren opgerezen..... Mij dunkt,

(*) C.B. Upton, *Theol. Review*, Jan. 1875, p. 132, 133.
(†) *Godsd. Album* voor 1875, bl. 189.

ieder ziet in, dat wij ons met deze concessie niet tevreden kunnen stellen. Maar hoezeer onvoldaan, toch zijn wij daarvoor dankbaar. Want zij bevestigt ons in de overtuiging, dat, ook tegenover het - vermeende - *veto* van het zedelijk gevoel, de natuur zich zal doen gelden en, gelijk tot dusver, zoo ook later het ontvankelijk gemoed zal leiden tot aanbidding - niet van een vreemd wezen, maar - van háár God.

'Maar ik kan en mag' - zoo zal men wellicht nog antwoorden - 'mijn zedelijk ideaal toch niet prijsgeven, zelfs niet daaraan voor een tijd het zwijgen opleggen!' Neen, waarlijk niet, en het strekt u tot eer, dat gij het handhaaft en daarvoor ijvert met al uw macht. Maar dat ideaal mag u niet verleiden om onrechtvaardig te zijn. En dat wordt gij, wanneer gij het overal, in natuur en geschiedenis, als maatstaf aanlegt en zonder oordeel des onderscheids vonnist al wat daarmede niet ten volle overeenkomt. Ik kan niet anders zien of dit is een oude vijand in een nieuw kleed, eene wedergeboorte van het dogmatisme. De kerkelijk rechtzinnige waant in het bezit te zijn van de geopenbaarde en daarom voor alle tijden en plaatsen geldige waarheid, en ontdekt nu, met zijn dogma gewapend, alom, in de geschiedenis en om zich heen, duisternis, dwaling en onwil. Aan die bekrompenheid zijn wij ontwassen, ook omdat de resultaten, die zij oplevert, ons daarvoor de oogen geopend hebben. Maar laat ons dan nu ook toezien, dat wij niet, langs een omweg, in dezelfde dwaling vervallen! Aan dat gevaar staan onze 'ethische' vrienden bloot, indien het hun niet reeds te machtig geworden is. Wanneer zij in hun geweten de stem van God zelven hooren en zich door hun plichtbesef v o l s t r e k t gebonden achten, omdat aan 'de macht, niet ons ik, die opleidt tot reine zedelijkheid' (Matthew Arnold) niemand weerstand bieden mag - dan stemmen wij van heeler harte met hen in. Doch wanneer zij vergeten, dat God 'vele malen en op velerlei wijzen' zich openbaart; dat de schepping eene opklimmende reeks vormt, waarin Hij zich met toenemende duidelijkheid doet kennen; dat ook in de menschenwereld zijn heilige wil niet op eens, maar allengs helderder wordt verstaan; wanneer zij bijgevolg hun zedelijk ideaal ook dáár als maatstaf gebruiken, waar het uit den aard der zaak niet kan gelden, of wel optreden met den eisch, dat het zich zonder slag of stoot verwezenlijke - dan begaan zij inderdaad, op hunne wijze, dezelfde fout die zij in de kerkelijk-rechtzinnigen veroordeelen. Gelijk deze door 'de waarheid', zoo worden zij door 'het ideaal' exclusief en onrechtvaardig.

De liefde tot het ideaal behoeft er niet onder te lijden, wanneer wij in gedachte houden, dat het g e w o r d e n is en n o g s t e e d s w o r d e n d e. Absoluut-verbindend v o o r o n s; daarover zijn wij het eens; maar daarom nog niet de regel, waaraan alles, in natuur en geschiedenis, moet worden getoetst. Niet alles in de geschiedenis: wat wordt er van de gerechtigheid tegenover de voorgeslachten, wanneer

wij zóó de vierschaar over hen spannen? Maar ook niet de natuur. Volgens de ordening Gods is zij de bodem waaruit de zedelijke wereld opgroeit. Waarom méér van haar geëischt, en, zoo aan dien eisch niet wordt voldaan, het vonnis over haar geveld en de Godsregeering in de natuur geloochend? De natuurorde en de zedelijke wereldorde zijn en blijven twee. Maar zij zouden niet naast elkander bestaan, veel min elkaar steunen en bevorderen, indien het niet was ééne en dezelfde Macht, die zich in beide openbaarde.

Juli, 1875.

A. KUENEN.

Ons lager onderwijs.

De dagen der onbeperkte bewondering van onze wet op het lager onderwijs zijn geteld. Antirevolutionairen en ultramontanen hebben, van den aanvang af, het uur harer geboorte gevloekt. Conservatieven hebben, heimelijk en in stilte, sedert jaren aan haar jeugdig, langzamerhand wat ouder wordend leven geknaagd. Zelfs liberalen hebben in den jongsten tijd hun troetelkind de eene onzachte behandeling voor, en de andere na, doen ondergaan. Steeds kleiner wordt de schaar van hen, die nog altijd meenen, dat de wetgevende macht in Nederland ten jare 1857 den steen der wijzen in zake het volksonderwijs heeft gevonden. Betrekkelijk korten tijd geleden deed het allen vrijzinnigen goed, uit den mond des vreemdelings een woord van lof te hooren over onze uitnemende scholen. - Er bestond dan toch in de schatting van den Franschman, Brit of Duitscher iets in Nederland, dat zijne aandacht waardig was en zijne hooge goedkeuring mocht wegdragen! En dat iets was nog wel het kleinood der, helaas, door zoo menigen landgenoot miskende openbare school! - Tegenwoordig: een medelijdend glimlachje om de lippen van schier elken liberaal, die met zijn tijd meeleefde - deed hij dat niet, hij hield op liberaal te zijn - wanneer hij den onbekenden buitenlander, wat geregeld nu en dan voorkomt, met ongeveinsd welgevallen gewezen ziet op onze volksschool als een model, door het kleine Nederland gegeven, waarmede men in het groote dit of dat land zijn voordeel behoorde te doen. Hoe achterlijk, mompelt onze opmerker in het voorbijgaan, te willen beginnen, waar wij tot de overtuiging zijn gekomen, dat de onzen veel te lang zijn blijven staan!

Vanwaar die verandering in de openbare meening bij een dagelijks toenemend getal der volgelingen eener aanzienlijke richting? Zijn de oude vrienden der schoolwet van 1857 zich eindelijk hunner zwakheid

bewust geworden tegenover de onverpoosde bestrijding van hun ‘palladium onzer vrijheid’ door Dordt, Rome en consorten? Dwingt hen een echt vrijzinnige erkentenis gedwaald te hebben, het hoofd te buigen voor het zegevierende leger der verbonden antirevolutionairen, ultramontanen en conservatieven?

Dit allerminst. Tegenover die vijanden der bedoelde wet zijn zij zich zoo weinig van eenige zwakheid bewust, dat zij het zelfs ter nauwernood meer de moeite waardig achten hunne jaar op jaar herhaalde grieven en bezwaren ernstig te wederleggen. Eenige woordvoerders der liberale partij in de Staten Generaal mogen het hun plicht achten telken jare bij vernieuwing den zes- of tiendaagschen veldtocht voor en tegen het openbaar onderwijs mede te maken. Enkele dagbladen mogen niet moede worden, de aandacht der lezers te vestigen op de speldeprikken, schimpscheuten en grove bejegeningen, waaronder men van welbekende zijde, nu reeds achttien jaar lang, heeft beproefd onze schoolwet te begraven. Het publiek heeft schier alle belangstelling verloren voor kamerdebatten en dagbladartikelen, die klaar gemaakt schijnen naar het smakeloos recept van des docters eentonig *iteretur*. Het leest eenvoudig niet meer wat het reeds dikwerf, slechts in andere bewoordingen en vaak heel wat minder omslachtig, onder de oogen heeft gehad. Zal er nog eens weer sprake zijn van een schoolwetagitatie - niets wordt tegenwoordig vuriger begeerd door een goed deel der liberale partij - de beweging zal van de voormalige in aanleiding en strekking merkelijk moeten verschillen.

Voor de vervulling van laatstgenoemden eisch zijn de omstandigheden bijzonder gunstig. De aanleiding is gegeven, het doel reeds duidelijk omschreven.

Uit het kamp der liberalen is een gerucht vernomen van ernstige grieven en gewichtige bezwaren tegen de schoolwet en hare werking. De bedenkingen hadden niets gemeen met den heilloozen lust der tegenpartij om ons openbaar lager onderwijs den doodsteek te geven en de Nederlandsche jeugd op te sluiten in de ongezellige, tot zwaarmoedigheid en verstomping leidende lokalen der sekteschool. Zij ontleenden haar recht van bestaan niet aan den ijver voor zekeren particularistischen god en den bloei der geloofsleer, waarin de kennis van diens wezen en werken, verdoemen en zegenen, was samengeperst. Zij waren van edelen huize en beoogden niets meer of minder dan het kromme recht, het gebrekkige beter, het onvolledige zoo mogelijk volkomen te maken. Het onderwijs moest beantwoorden aan zijne bestemming: de ontwikkeling van het volk en langs dien weg invloed uitoefenen op, ja krachtig bijdragen tot zijne stoffelijke en zedelijke welvaart.

Dat ging niet, werd gezegd, zoolang de wet van '57 ongeschonden bleef bestaan. Zie slechts, ging men voort, wat onder of krachtens hare heerschappij is geschied. De grondwet, wier wil zij heet te volbrengen, spreekt van *voldoend* openbaar lager onderwijs, *overal* in het

Rijk van overheidswege te geven. De werkelijkheid is, dat dit onderwijs schier nergens voldoende kan worden geacht. Men heeft recht, den boom te beoordeelen naar zijne vruchten. De jeugd, die de school verlaat, mist de ontwikkeling, die men bij haar zou mogen onderstellen. De kennis der beste leerlingen is uiterst gering en hoogst gebrekkig. Geen wonder: zij kwamen geheel onvoorbereid, ten deele zelfs bedorven voor goed onderwijs, op de school. Zij werden daar aanvankelijk onderwezen door meesters die nog zelf, wat hun leeftijd en ontwikkeling betreft, op de schoolbanken, misschien niet eens in de hoogste klasse, moesten zitten. Toen zij van meer bevoegden onderricht genoten, was het getal hunner makkers te groot, dan dat de onderwijzer veel meer dan een vluchtigen blik op ieder kon slaan. Om de kroon te zetten op dit halfbakken werk verlieten zij allen op veel te jeugdigen leeftijd den gewaanden tempel der wijsheid. Mocht nu nog maar *overal* van onvoldoend openbaar lager onderwijs kunnen worden gesproken! Duizenden groeien op zonder iets te leeren. In 1872 bedroeg het getal der kinderen tusschen de 6 en 12 jaar, die geheel van onderwijs verstoken bleven, 84000, ‘d.i. ruim 18 pCt. van 't vermoedelijk aantal kinderen van dien leeftijd.’ Wie noemt het cijfer der andere duizenden, die niet dan zeer ongeregeld de school bezoeken? Geen toepassing van zedelijke middelen, zelfs geen leerplicht zou bij machte zijn dit volstrekt en betrekkelijk verzuim met vrucht te bestrijden, want in tal van gemeenten, steden en dorpen - met de hoofdstad aan de spits - ontbreken de noodige lokalen waar de geheele schoolbevolking behoorlijk geborgen kan worden.

Het gerucht der klachten, waarvan ik in het bovenstaande slechts den hoofdinhoud heb aangestipt, was aanvankelijk de stem eens roependen in de woestijn. Doch langzamerhand vond zij weerklank. Sedert een paar jaren, met name sedert den voorgaanden zomer, heeft zij duizenden bekeerd van de dwaling, waarin zij zich gelukkig achtten, als ware ons openbaar lager onderwijs zoo goed mogelijk geregeld, natuurlijk niet zonder gebreken - in theorie stemt men zoo iets gaarne toe - maar dan toch door zoo weinig fouten ontsierd, dat men te recht trotsch mocht zijn op deze ‘nationale instelling,’ en ongeschonden handhaving van de wet van '57 de leus aller liberalen moest blijven.

Toen de heer Moens een jaar of wat geleden, ik herinner mij den datum niet, bij gelegenheid van de jaarlijksche schermutselingen over neutraal en niet neutraal, godsdienstig en godsdienstloos, openbaar en bijzonder onderwijs, in de Tweede Kamer, voor het eerst, indien ik mij niet bedrieg, openlijk in 's lands vergaderzaal verklaarde, dat ook hij, een beslist liberaal, wijziging der wet op het lager onderwijs verlangde, doch geen wijziging in den geest der heeren van de overzijde, veeleer veranderingen, die ten doel hadden, op den eens gelegden grondslag krachtig voort te bouwen, toen heeft men van die woorden des geachten afgevaardigde uit Sneek zeer weinig kennis genomen.

Toen dezelfde strijder voor den bloei van ons volksonderwijs tegenover een plichtvergeten ministerie het initiatief nam en van zijne medevertegenwoordigers der natie eenige duizenden guldens vraagde, tot oprichting van broodnoodige kweekscholen voor onderwijzers, toen was de geest, die hem bezielde, nog zoo weinig doorgedrongen onder zijne politieke bondgenooten, dat velen hunner hem hunnen bijval onthielden en daardoor de vervulling zijner wenschen voorshands onmogelijk maakten.

Dit geschiedde in 1874, en bij het bespreken der kandidaten, die al dan niet den 8sten Juni 1875 uit de stembus komen zouden, gold in meer dan een kiesvergadering mede als schibboleth: hoe dacht of denkt mijnheer over de voorstellen-Moens? Anders uitgedrukt: is de voorgestelde kandidaat de beginselen der vereeniging 'Volksonderwijs' toegedaan? Dat de aanbevelingen, dezen zomer voor het eerst vanwege de afdeelingen dier vereeniging uitgegaan, voor het minst hier en daar eenigen invloed op den uitslag der verkiezingen hebben geoefend, zal niet licht door iemand worden betwijfeld, al ware het ook alleen om niet in tegenspraak te komen met de ontboezeming van den bewegelijksten woordvoerder der antirevolutionairen, die de bedoelde vereeniging openlijk een 'gevreesde' en 'geduchte' vereeniging noemde.

Die 'Vereeniging tot bevordering van het volksonderwijs in Nederland', in 1870 van een betrekkelijk kleine provinciale, Friesche, in een Nederlandsche vereeniging herschapen, telde in Mei 1874 'bijna 1400 leden', en één jaar later reeds ongeveer 4000. Het cijfer harer leden en afdeelingen klimt schier bij den dag. Men mag met reden verwachten, dat dit geruimen tijd zoo blijven zal, want waar de beginselen der vereeniging werden ontvouwd, vonden zij luiden bijval, gewoonlijk door het toetreden van velen tot het lidmaatschap gevolgd. Was daarbij de jaarlijksche contributie ad *f* 1.20 voor niet weinigen een bezwaar, sedert de laatste jaarvergadering bestaat die hinderpaal niet meer. Den 29sten Mei ll. werd besloten, tegen betaling van *f* 0.30 toe te laten allen voor wie een uitkeering aan den penningmeester van *f* 1.20 te drukkend mocht wezen. Deze vereeniging nu, die 'thans in alle provinciën van ons vaderland, behalve Limburg, hare vertakkingen heeft,' heeft in haar programma geschreven:

a. bescherming en verdediging der beginselen van de wet op het lager onderwijs van 1857;

b. verbetering van het volksonderwijs en verheffing van de onderwijzers door betere opleiding en voldoende jaarwedden;

c. het vestigen eener volksovertuiging van de onmisbaarheid van opvoeding en onderwijs en het nadeel van schoolverzuim;

d. grondig onderzoek naar- en zoo mogelijk opheffing van de bezwaren tegen een tusschenkomst van de regeering om het onderwijs algemeen en verplichtend te maken.

Hoe weinig de vooropgeplaatste 'bescherming en verdediging der beginselen' van de wet van '57 gemeen hebben met een ongeschonden

handhaving dier wet - wat tot voor korten tijd bijkans alle liberalen begeerden - blijkt den nadenkenden lezer aanstonds uit de volgende punten. Ten overvloede zij nog het bestaan herinnerd van een ‘Concept-wet tot regeling van het Lager Onderwijs’, door een commissie uit het hoofdbestuur der vereeniging ontworpen, opgenomen in n°. 24 van haren Maandbode en daaruit overgedrukt ten behoeve harer later bijgekomen leden.

Ik schrijf geen geschiedenis van de vereeniging ‘Volksonderwijs’ en weid daarom niet uit over het verdienstelijk apostolaat van de heeren A. Moens en Mr. A. Kerdijk, die gedurende den winter 1874-75 tijd noch moeite ontzagen om allerwege in den lande een helder licht te doen opgaan over den waren toestand van ons openbaar onderwijs. Ik denk er niet aan een volledige schets te geven van de eerst nauwmerkbare, daarna langzaam voortgaande en nu met reuzenschreden vorderende wijziging in de openbare meening der liberalen ten opzichte van de voortreffelijkheid der schoolwet van '57. Ik wenschte slechts de aandacht te vestigen op enkele feiten, waaruit het bestaan en het ontstaan dier wijziging zonneklaar blijkt. Niemand zegge b.v. ter ontzenuwing van het argument, aan den snellen wasdom der vereeniging ‘Volksonderwijs’ ontleend: die verbazende vooruitgang binnen een jaar tijds van 1400 tot 4000 leden komt voor een goed deel voor rekening van de geestdrift der welsprekende zendelingen Moens en Kerdijk. Want met alle achting voor deze pleitbezorgers eener zaak, die ook mij zeer ter harte gaat, en met allen eerbied verschuldigd aan hunne onmiskenbare talenten, zou ik mij genoopt zien op te merken, dat een Luther in de dagen van Johannes Huss, zoo goed als deze, in stede van een hervormer der Kerk, het slachtoffer zijner vrijzinnige denkbeelden zou zijn geworden, terwijl de vlammen van den rookenden brandstapel zijne stem zouden hebben gesmoord. Geen prediker van nieuwe dingen vindt bijval, tenzij hij spreekt naar de sluimerende behoeften en nog niet tot bewustzijn gekomen inzichten zijner hoorders. De toejuichingen, die de apostelen van ‘Volksonderwijs’ mochten inoogsten, bewijzen dat de tijd rijp was voor een ernstige overweging hunner beschouwingen. De onbekeerde schare wachtte slechts op den hervormer, die klanken, vormen, uitdrukking schenken zou aan wat, misschien zonder dat zij er ooit iets van bespeurde, leefde in haar hoofd en hart.

Dat *de* liberalen niet meer gelooven aan de onfeilbaarheid onzer schoolwet, dat zij niet meer in koor verlangend uitzien naar hare voortdurend ongeschonden handhaving, dat daarentegen velen hunner met den meesten nadruk aandringen op een spoedige wijziging, aanvulling van leemten, herstelling van fouten, - ziedaar feiten die niemand, tenzij wie ziende blind mocht zijn, kan loochenen. De voorspelling schijnt niet te gewaagd, dat de tijd zeer nabij is, waarin geen liberaal als afgevaardigde naar het Binnenhof zal worden gezonden,

tenzij de kiezers zich vooraf hebben verzekerd van zijn stellig voornemen om alle krachten in te spannen tot verbetering der schoolwet van '57.

Maar welke artikelen dienen dan gewijzigd te worden en waarin moeten de gewenschte veranderingen bestaan?

Die tweevoudige vraag eischt ernstige overweging. De reeds gegeven antwoorden, hoewel in hoofdzaak, wat geest en strekking betreft, gelijkluidend, zijn wat de onderdeelen aangaat ver van eenstemmig. Niet allen trekken dezelfde grenzen ter afbakening van het veld der rechtmatige grieven en bezwaren. Bij het uiten zijner wenschen, die bevrediging mochten vinden, is de een spoediger tevreden dan de ander, acht deze in dit en die in dat opzicht een doortastende hervorming allernoodzakelijkst, terwijl zijn vriend juist op dit punt zich wel met het bestaande kan vereenigen.

Het behoeft nauwelijks te worden opgemerkt, hoezeer het belang der zaak vordert, dat er zooveel mogelijk eenheid zij onder de geestverwanten. Vandaar de hooge beteekenis, die men te recht reeds toekent aan samensprekingen, brochures, tijdschrift- en dagbladartikelen over dit onderwerp. Du choc des opinions jaillit la vérité, ook onder vrienden.

Nog is het mij voorgekomen, dat niet weinigen, wier oogen zijn geopend voor de vele fouten en gebreken in de regeling van ons lager onderwijs, volstrekt niet begrijpen, waar het bij een eventueele hervorming heen moet. - ‘Ons volk moet beter onderwezen-worden.’ - O ja, dat weten zij. - ‘Daartoe is noodig dat de wet hier en daar eenige verandering ondergaat.’ - Ook dat hebben zij onthouden. Maar den aard en den omvang der noodzakelijk te achten verbeteringen bepalen....

Gelukkig dat enkelen ondernamen, wat van allen kan noch mag worden gevergd, omdat het hun aan den onmisbaren tijd voor rustige studie, aan de even onontbeerlijke talenten, of misschien wel aan beiden ontbreekt. Wij hebben rapporten, voorstellen, waarin de grieven der liberalen tegen de schoolwet uiteengezet en hunne wenschen tot verbetering van den gebrekkigen staat, waarin zich ons lager onderwijs bevindt, duidelijk onder woorden zijn gebracht. Zij verspreiden ten bate van allen een zeer gewenscht licht en kunnen tot uitgangspunt en leiddraad dienen voor nadere overleggingen.

Op een tweetal van dezen wensch ik hier de aandacht te vestigen. Het oudste is reeds genoemd. Ik bedoel nl. de poging door de heeren Mr. E. van Lier, A. Moens en C. van Riet, als commissie uit het hoofdbestuur der Vereeniging tot bevordering van het volksonderwijs in Nederland, beproefd om in den geest hunner lastgevers het concept te ontwerpen voor een nieuwe wet tot regeling van het lager onderwijs. Daarnaast heb ik het oog op het onlangs verschenen hoogstbelangrijk Rapport, betreffende het eerste gedeelte van een ‘onderzoek naar de werking der wetten op lager- en middelbaar onderwijs, ingesteld van wege de Maatschappij tot nut van 't Algemeen.’

Op voorstel van haar hoofdbestuur had die maatschappij in 1874 besloten eenige deskundigen uit te noodigen, om in overleg en samenwerking met enkele leden uit het hoofdbestuur, in 't algemeen de werking der schoolwetten van 1857 en 1863, en in 't bijzonder het verband tusschen lager- en middelbaar onderwijs, alsmede den tegenwoordigen staat van het voorbereidend onderwijs, te onderzoeken, en van hunne bevinding, zoodra mogelijk, een gedetailleerd rapport aan het hoofdbestuur uit te brengen. Het wakkere hoofdbestuur had aanleiding tot dit voorstel gevonden in de overweging, dat de Maatschappij naar geest en letter van hare wet en niet minder door hare geschiedenis geroepen en verplicht is, voortdurend een wakend oog te houden op het volksonderwijs; dat onderscheiden belangrijke vraagpunten in de jongst verloopen tijden ter sprake zijn gekomen, tot welker oplossing zij moet trachten naar vermogen bij te dragen; dat het kweekelingenstelsel, de leerplicht, de onderwijzerstraktementen, het voorbereidend onderwijs, de examina, de inrichting van het schooltoezicht, het verband tusschen lager en middelbaar onderwijs en meer andere vragen, die zoowel de methoden als de organisatie van het onderwijs raken, voor de Maatschappij niet onopgemerkt mogen voorbijgaan; terwijl het hoofdbestuur intusschen niet altijd in zijn midden een voldoend aantal specialiteiten vindt, toegerust met de noodige kennis van plaatselijke toestanden, ook buiten Amsterdam om een gewenscht onderzoek in te stellen en een volledig en geheel onbevangen oordeel op te maken. Naast de heeren H. de Veer, H.F.R. Hubrecht en W.C. Hees uit het hoofdbestuur, werden in de commissie gekozen: de heeren J.M. van Bemmelen, W. Degenhardt, L.B. Fikkert, A. Kerdijk, G. van Milligen, A. Moens, D.J. Steyn Parvé en J. Zaaijer Azn. Het noemen dier namen is op zich zelf reeds het geven van een waarborg voor de degelijkheid van den te verwachten arbeid. De commissie trok aan het werk, doch de stof bleek zoo omvangrijk, dat zij tot splitsing besloot en zich in de eerste plaats wijdde aan het lager onderwijs, om daarna over te gaan tot het middelbaar onderwijs en de aansluiting daarvan aan het lager. De lettervrucht van dit eerste gedeelte harer taak is gedrukt, en in vrij grooten getale, hoewel niet voor alle leden, aan de departementen verzonden. Laat ons hopen, dat de allerwege voorhanden exemplaren niet ongebruikt blijven liggen. Het publiek mag voor deze uitgaaf dankbaar zijn.(*) Het kan er zijn voordeel mede doen, ook waar het rapport nog niet aan zijne oorspronkelijke bestemming beantwoordt, door tot bepaalde voorstellen van het hoofdbestuur aan de departementen te leiden.

Leggen wij de Concept-wet van ‘Volksonderwijs’ en het Rapport der Nutscommissie naast elkander, dan treft ons, bij een zeer verklaarbare overeenstemming, menig in het oog springend verschil. Dit laatste

(*) Het leeuwendeel dier erkentelijkheid komt, blijkens een mededeeling van den heer De Veer op de jongste algemeene Nutsvergadering, den heer L.B. Fikkert, als rapporteur, toe.

geldt reeds aanstonds van den vorm, waardoor beide stukken zoo ver mogelijk van elkander afwijken, wat intusschen aan beiden, voor het gelijktijdig gebruik, een eigenaardige waarde schenkt. De commissie van 'Volksonderwijs' heeft hare wenschen en bezwaren in den meest concreeten vorm, dien van een nieuw wetsontwerp, neergelegd. De Nutscommissie heeft een beredeneerd verslag gegeven 1°. van alle haar bekende grieven tegen de schoolwet van 1857 en hare werking, 2°. van de verbeteringen, die zij wenschelijk acht. De Concept-wet, met hare 20 bladzijden tekst, gevolgd door 12 bladzijden 'toelichting', schijnt oneindig beknopter dan het Rapport, dat het voorkomen heeft eener lijvige brochure van 86 wèlgevulde bladzijden druks. Toch kost het meer moeite zich een overzicht te verschaffen van de veranderingen door Volksonderwijs verlangd en de gronden, waarop hare wenschen rusten, dan hetzelfde doel te bereiken tegenover de woordvoerders van het Nut. De 'toelichting' der concept-wet begint met de, voor den alledaagschen lezer zeker niet zeer bemoedigende verklaring: 'De meeste door ons voorgestelde veranderingen hebben geene toelichting noodig. Zij spreken voor zich zelve. Bij vergelijking met de tegenwoordige wet, zal ieder belangstellende de reden er van gemakkelijk inzien.'

Wel mogelijk. Maar wat baat dit 'gemakkelijk inzien' den belangstellende, indien juist 'vergelijking met de tegenwoordige wet' geen lichte, misschien veeleer een bijzonder lastige taak voor hem is? 'Volksonderwijs' werft hare leden onder alle standen. De eenvoudige werkman is haar even welkom als de diplomaat en kamergeleerde. Zullen de afdeelingen het concept bespreken, zonder in den blinde rond te tasten, en van den hak op den tak te springen, zoodat niemand ten slotte weet, wat men eigenlijk behandeld heeft, noch minder welke de slotsommen zijn der gehouden beraadslagingen, het zal dan noodig zijn, het voorbeeld van Leeuwarden te volgen en vooraf eenige stellingen gereed te maken, waarin de hoofdinhoud der te behandelen stof is samengevat. Voor een vruchtbare discussie kan ook het Nutsrapport uitstekende diensten bewijzen. Hier worden achtereenvolgens alle bestaande bezwaren en geuite wenschen ter sprake gebracht. Men heeft alzoo een leiddraad, vanwaar men, met meer of minder moeite, vooral met behulp van de omschrijving harer titels, vrij gemakkelijk in de concept-wet kan nagaan, 'hoe Volksonderwijs er over denkt.'

Aan den anderen kant is de vorm eener concept-wet oneindig beter dan die van een beredeneerd verslag in den trant van het rapport, geschikt om ieder, die ten minste niet te zeer opziet tegen het lezen eener wet - nooit door iemand, voor zoover mij bekend is, onder de smakelijke lektuur gerangschikt - te laten zien, hoedanig de nieuwe staat van zaken wezen zal, indien de gewenschte veranderingen tot stand zullen gekomen zijn. Hier is samenhang gebracht tusschen de verschillende deelen, op ruimer schaal voldaan aan de eischen der volledigheid en treedt menig punt in helderder licht, dan wanneer het

uit den chaos der pleidooien pro en contra moet worden opgediept. Daartegenover staat echter wederom het bezwaar, dat de niet zeer oplettende lezer gemakkelijk heen glijdt over een wijziging, die toch wel zijne bijzondere aandacht verdiende.

Maar genoeg om te doen zien, dat beide stukken met het oog op den verschillenden vorm hunne eigenaardige verdiensten hebben en zich reeds alleen om die reden voor een gelijktijdig gebruik aanbevelen. Ik wensch nu het een en ander mede te deelen aangaande den inhoud, wat velen tot een nadere kennismaking moge uitlokken. Indien ik het waag hier en daar een opmerking, soms wellicht een ietwat breedere uitweiding, in den vorm van kritiek of bestrijding, in te vlechten, dan wil ik allerminst geacht worden een volledige beoordeeling te hebben beoogd van een arbeid, welks gewichtige resultaten het mij, gelijk iederen belangstellende, vrij staat in ernstige overweging te nemen, doch die, ten deele althans, buiten mijne bevoegdheid van strenge toetsing aan de eischen der praktijk, wetenschap en opvoedkunde ligt. Al heeft de Nutscommissie getracht hare besluiten te gronden op ervaringen, die voor haar 'geen tegenspraak toelaten', zij zal het toch, naar ik vertrouw, den 'leek' wel vergunnen, met bescheidenheid een enkele bedenking of opmerking te maken, waaromtrent misschien deze of gene haar het bekende *audi et alteram partem* in de ooren fluistert. Van 'Volksonderwijs' weten wij, dat zij de gedachten der leden over den arbeid der commissie wenscht te vernemen. De secretaris deelde in het jongste jaarverslag, met kwalijk verholen leedwezen mede, dat pas zeven afdeelingen aan de kenbaar gemaakte begeerte van het hoofdbestuur hadden voldaan.

Het behoeft nauwelijks opzettelijke vermelding dat beide commissiën zijn uitgegaan van de gedachte, dat geen wijziging, maar alleen een volledige en onbekrompen toepassing van art. 194 der Grondwet tot het beoogde doel: opheffing der bezwaren, verbetering van ons lager onderwijs, kan leiden. Derhalve blijve het openbaar onderwijs een voorwerp van de aanhoudende zorg der regeering, worde zijne inrichting steeds, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, door de wet geregeld, en worde inderdaad overal in het Rijk van overheidswege voldoend openbaar lager onderwijs gegeven. Daarnaast behoude de bepaling haar kracht: 'het geven van onderwijs is vrij, behoudens het toezicht der overheid, en bovendien, voor zoover het middelbaar en lager onderwijs betreft, behoudens het onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid des onderwijzers; het een en ander door de wet te regelen.' De Nutscommissie heeft het intusschen wenschelijk geacht, ten behoeve harer lezers, de rechtmatigheid dezer beginselen met een enkel woord te staven.

Onmiddellijk daarop gaat zij over tot het, als ik het zoo noemen mag, meest objectieve deel van haar verslag, waarin de bezwaren en klachten over het lager onderwijs worden opgesomd, nl. voorzoover

vrienden en vijanden van de openbare school den moed hebben gehad, ze openlijk uit te spreken. Op de heimelijke wenschen en stille verzuchtingen b.v. van hen, die de vaderlandsche jeugd reeds nu te veel ontwikkeld achten, omdat zij de groote menigte - met of zonder nevenbedoelingen - liefst zoo dom mogelijk weten, wordt niet gelet.

Het schoolverzuim, zoowel het volstrekte als het betrekkelijke, is een gruwel waarover van alle zijden klachten opgaan, doch welks omvang en noodlottige beteekenis allerminst worden erkend door de rechtstreeks daarbij betrokken personen, de ouders der nalatige kinderen. Het schoolverbond en de daarnaast opgerichte plaatselijke vereenigingen hebben, wel is waar, de oogen van duizenden geopend voor het bestaan van dit euvel, maar zij zijn met hunne zedelijke middelen machteloos gebleken, waar het er op aankwam het kwaad niet slechts een weinig te temperen, maar met wortel en tak uit te roeien. De twaalfjarige leeftijd, de conventioneele waarop het kind de school verlaat, is niet het geschikte tijdstip voor de aflevering aan de maatschappij van genoegzaam onderwezen jongens en meisjes.

Art. 23, de zondebok onder de cijfers in kerk en staat, is te onbepaald en te aanstootelijk voor velen, met zijn eisch dat het onderwijs mede worde dienstbaar gemaakt aan de opleiding der kinderen tot alle christelijke deugden.

De wet zegt niet waar de grenzen staan tusschen het lager en middelbaar onderwijs.

De ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen, door de wet gewaarborgd, komt niet tot haar recht, omdat de wet dwingt leerlingen, binnen een beperkt tijdsbestek, een groote massa van zeer uiteenloopende kundigheden te doen opnemen.

De kosten van het openbaar onderwijs zijn voor de krachten van vele gemeenten te hoog, weshalve de noodige verbeteringen ad kalendas Graecas worden verschoven.

Het schooltoezicht is uiterst gebrekkig. De Minister van Binnenlandsche Zaken, met het oppertoezicht belast, heeft het voor een behoorlijke behartiging dier taak te druk. De plaatselijke schoolcommissies werken lang niet altijd heilzaam. De schoolopziener, toegerust met te beperkte macht, kan zich niet onverdeeld aan zijne betrekking wijden, omdat hij in zijne betrekking een onbezoldigd bijbaantje heeft.

De akte-examens laten veel te wenschen over, wat met name van die der huisonderwijzers geldt.

Kweekelingen zijn geen goede onderwijzers.

De vergelijkende examens voor de benoeming van hoofdonderwijzers beantwoorden niet aan hun doel en moesten om velerlei redenen Worden afgeschaft.

Het dagelijksch bestuur heeft te grooten invloed op de aanstelling van hulponderwijzers.

Onvoldoende zijn de bepalingen omtrent het getuigschrift van zedelijk gedrag.

De finantieele toestand der onderwijzers is ellendig.

Eén onderwijzer voor 70 leerlingen - een dwaasheid!

De opleiding onzer onderwijzers is onvoldoende. De bestaande kweekscholen leveren een te klein getal aan de school.

Ziedaar de klachten, nader omschreven, gelijk gezegd is, in het Rapport der Nutscommissie.

Daartegenover staan wenschen, die nu voorgedragen, ontvouwd, overwogen, op den voorgrond geplaatst of verworpen worden. De aanstipping uit het *Rapport*, die wij ons veroorloven, zal gelegenheid geven, rekening te houden met de *Concept-wet* en hare *Toelichting*.

A. LEERPLICHT. Wat velen beweren, is volkomen waar: de zedelijke middelen ter bestrijding van het schoolverzuim zijn onvoldoende gebleken voor de beteugeling van het kwaad in al zijn ontzettenden omvang. Van 1862-69 bedroeg dat verzuim gemiddeld 23 pct. van de geheele schoolbevolking, volgens de commissie-Volksonderwijs, in 1872 ruim 18 pct., volgens opgaaf van de Nutsheeren. Verbetering, zal men zeggen, maar geen zoodanige, zal men aanstonds moeten erkennen, die recht geeft te verwachten, dat de voortgezette arbeid der schoolbonden de school van den genoemden ‘kanker’ zal genezen. ‘Immers, men zal telkens moeten afdalen tot lagen van zedelijk steeds minder ontwikkelde personen, op wie zedelijke invloed krachteloos blijkt, zoodat er altijd een zeker getal kinderen zullen overblijven die door de stompheid en de zelfzucht der ouders onttrokken worden aan den heilzamen invloed van 't onderwijs.’ Bovendien zijn bedoelde vereenigingen, hoe talrijk ook, ver van algemeen en zullen zij dit niet licht worden. De bestaande late men in wezen, opdat zij de hand helpen houden aan de stipte naleving der gewenschte wettelijke bepalingen op verplicht geregeld schoolbezoek en zooveel mogelijk het daarbij onvermijdelijke straffen van nalatigen overbodig maken.

Aan de opmerkingen in het *Rapport*, betreffende het onvoldoende der zedelijke middelen, voeg ik nog toe, dat de schoolbonden op onderscheiden plaatsen reeds een stap verder zijn gegaan en feitelijk ‘dwang’ uitoefenen. Daar nl., waar de leden zich verbinden, geen kinderen onder een bepaalden leeftijd in dienst te nemen, noch in huis, noch op den akker, noch in de fabriek. De maatregel werkt hier en daar gunstig ten plattelande, waar de meeste ‘notabelen’ lid zijn van ‘het’ schoolbond en wordt - zonderling genoeg - vaak door nalatige ouders in andere gemeenten toegejuicht. Te W. of te Z., heet het dan, mogen de kinderen niet werken; en als het niet mag, dan gaan ze wel naar school, daar in het tegenovergestelde geval de verdiensten ‘te zoet’ zijn.

Als bijdrage tot de kennis van de macht dier ‘zoete verdiensten’, de daaruit afgeleide redeneeringen en de onbeduidendheid van hare be-

strijding met andere dan dwangmiddelen, zij het mij vergund het volgende mede te deelen. Het plaatselijk schoolbond te Winkel had het meest te klagen over de kinderen van bedeelden, hoewel de ouders ruimen onderstand genoten en van wege de diakonie herhaalde malen tot geregeld schoolbezoek werden opgewekt, onder opmerking, dat de bedeeling zoo hoog was, omdat de kinderen geacht werden niets te kunnen verdienen. Eindelijk besloot men den strengen maatregel toe te passen, om voor elk moedwillig schoolverzuim 25 ct. van de bedeeling in te houden. De hoofdonderwijzer zou voor een wekelijksche opgaaf zorg dragen. Sedert is bijkans een jaar verloopen; slechts enkele ouders hebben een en andermaal de proef genomen of het met de bedreiging ernst was geweest. De ondervinding, toen door hen opgedaan, heeft hun onwil bezworen.

Intusschen, al dergelijke bepalingen werken slechts ten deele gunstig, omdat zij nooit alle nalatige ouders en speelzieke kinderen treffen. Dat hebben ook het Nut en Volksonderwijs begrepen. Beide commissies achten wettelijken leerplicht noodzakelijk, de eerste voor kinderen van 7-15 jaar, mits zij goed voorbereidend onderwijs hebben genoten, in het tegenovergestelde geval gedurende zooveel jaren bovendien als zij bij hunne komst op de school blijken ten achter te zijn bij hunne makkers van gelijken leeftijd, die wel van hun 5de tot 7de jaar behoorlijk waren ontwikkeld. De andere commissie zegt slechts in het algemeen dat zij den leerplicht liefst tot het 15de levensjaar wilde uitgestrekt zien. Zij glijdt over dit, gelijk over alle andere punten dit onderwerp betreffende, in hare *Toelichting*, vluchtig heen, terwijl het *Rapport* ietwat uitvoeriger is in het wegen en ontzenuwen der bezwaren, die men tegen het invoeren van leerplicht geldend pleegt te verklaren, als ware de Staat daartoe onbevoegd en de zaak zelf niet uitvoerbaar. Het geeft zelfs een beknopt overzicht van de wijze, waarop het stipte handhaving van de begeerde wet mogelijk acht.

Daarmede is de voet gezet op een gebied, dat de Concept-wet, tot mijn leedwezen, als vreemden grond heeft bejegend. Dáár geen enkel woord over leerplicht en de regeling van dien. Waarom niet? De Toelichting antwoordt: omdat hij niet op staanden voet ingevoerd, alleen gedecreteerd, als beginsel in de wet kan worden opgenomen. Wij moeten eerst meer onderwijzers en een genoegzaam aantal lokalen hebben, om de schooljeugd te bergen en te geven wat haar toekomt. ‘Daarna leerplicht.’ - Toegestemd dat voorshands op vele plaatsen de onontbeerlijke onderwijzers en scholen zouden ontbreken, indien alle schoolplichtige kinderen aanstonds werden bijeengebracht. Behoefde dat een reden te zijn voor de commissie van Volksonderwijs, om nu ook in haar concept-wet het onderwerp onaangeroerd te laten? Had zij hare voorstellen niet kunnen en behooren te formuleeren? Hare Nutszuster heeft in dit opzicht, gelijk ik reeds zeide, hare taak anders, ruimer en beter opgevat. Toch was zij niet minder stellig overtuigd,

dat ‘op dit oogenblik een wet op den leerplicht nog niet in al haar omvang uitvoerbaar zal zijn.’ Men kan al vast van gedachten wisselen over de beste regeling van de ten onzent geheel nieuwe zaak en bv. naar aanleiding van het *Rapport* vragen, of als eerste strafbepaling een ‘vermaning door het plaatselijk toezicht, bekendmaking van de namen der ouders en kinderen, door wie in strijd met de bepalingen der wet gehandeld wordt,’ wel veel, wel iets beteekenen zal? Waarom niet aanstonds boete of subsidiaire gevangenisstraf toegepast? Ook komt het mij zeer bedenkelijk voor aan de Regeering of het schooltoezicht voor elke gemeente afzonderlijk het recht toe te kennen, gedurende een zeker gedeelte van het jaar, het wettelijk voorschrift geheel of gedeeltelijk buiten werking te stellen. Evenmin bepale de wet een ‘minimum van schooltijden, dat door de gemeentebesturen, onder goedkeuring van Gedeputeerde Staten, over het schooljaar verdeeld wordt.’ Zij houde zich veeleer aan het vaststellen van een minimum van schooluren per dag, die naar gelang der omstandigheden kunnen worden verzet en behooren te worden uitgebreid.

Al stemmen wij beide commissiën toe, dat er een termijn dient te worden aangewezen, waar binnen alles gereed moet zijn, om de wet op den leerplicht in volle kracht te kunnen doen werken, dit neemt niet weg, dat leerplicht reeds bij de wet kon worden gedecreteerd, en dit niet slechts, maar tevens verbindend verklaard voor alle gemeenten, waar de uitvoering, met het oog op de vereischte lokalen en onderwijzers, mogelijk is. Ik zie niet in, waarom de toepassing van een heilzamen maatregel in honderden gemeenten - ik overdrijf immers niet? - zou moeten worden verschoven, omdat zij in eenige andere honderden voor het oogenblik onuitvoerbaar is. Zal dientengevolge vooreerst het platteland wellicht meer vrucht plukken van de wet dan de steden, omdat het in de dorpsscholen in den regel ten minste niet aan ruimte ontbreekt, of in dit gebrek vrij spoedig kan worden voorzien, dat is zeker wel jammer voor de steden en hare schooljeugd, maar kan overigens voor de algemeene ontwikkeling der natie niet dan hoogst begeerlijke gevolgen hebben. Bovendien: de klachten zijn immers zoo menigvuldig over het ‘domme’ platteland en zijne ‘achterlijke’ bevolking!

Alzoo: de wet schrijve ten spoedigste den leerplicht voor, regele dien en opene de gelegenheid tot het verkrijgen van tijdelijke dispensatie, onder strenge contrôle, slechts voor zoo lang en daar waar hare handhaving bepaald onmogelijk is.

Wie geeft ons een beter woord voor het harde, onaangenaam klinkende *leerplicht? Leerrecht* - in den grond even leelijk, omdat het evenals *leerplicht* voor onze taal gesmeed en niet uit haar geboren is - heeft ten minste voor, dat het woord ons niet dwingt, te gelijk met het bevolken onzer scholen, zekere nieuwerwetsche Bismarcksche theoriën over den Staat te omhelzen. Het kan, mag - en moet? -

ons allen, die voor het onderwijs ijveren, in de eerste plaats te doen zijn om het belang der kinderen, de bescherming der zwakken tegen het geweld van zoogenaamde vaders en moeders, die volgens de bestaande wetten hun kroost niet physisch, wel moreel en intellectueel mogen vermoorden. Wie voor de kinderen zorgt, behartigt te gelijker tijd het welzijn van den Staat. Het kind heeft recht op onderwijs, zoo goed als op eten, drinken, kleeding en huisvesting. Wie drukt dat in een enkel woord eens netjes uit?

B. DE NEUTRALITEIT VAN 'T OPENBAAR LAGER ONDERWIJS moet worden gehandhaafd. Daarover bestaat geen verschil, nl. bij allen die tot de meer of minder vooruitstrevende liberalen behooren, aan wier zijde zich een aanzienlijk deel der conservatieven pleegt te scharen. Edoch, nauwelijks beproeft men den zin der gevorderde neutraliteit nader te omschrijven, of het blijkt hoeveel voetangels en klemmen er liggen op dit gebied. De gewone bepaling luidt: het onderwijs behoort zoo te zijn ingericht dat ouders van verschillende godsdienstige belijdenissen er voor hunne kinderen gebruik van kunnen maken, zonder dat zij voor kwetsing van hunne bijzondere godsdienstige begrippen behoeven te vreezen. We zullen ons nu maar eenvoudig houden aan het heerschende spraakgebruik en godsdienstige belijdenissen zooveel als godsdienstige begrippen tot de discussie toelaten, hoewel nooit eenige belijdenis of eenig begrip als zoodanig godsdienstig of ongodsdienstig is, geweest is, of zijn zal, waarom men beter deed van godsdienstbelijdenis en godsdienstbegrippen te spreken. De hoofdzaak treedt duidelijk genoeg aan het licht: de meeningen en begrippen van andersdenkenden in zake godsdienst moeten worden geëerbiedigd.

Daarvoor heeft de wetgever van '57 zorg gedragen. Men herinnere zich zijn artikel 23:

'Het schoolonderwijs wordt, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden.

De onderwijzer onthoudt zich van iets te leeren, te doen of toe te laten wat strijdig is met den eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden.

Het geven van onderwijs in de godsdienst wordt overgelaten aan de kerkgenootschappen. Hiervoor kunnen de schoollokalen buiten de schooluren ten behoeve van de leerlingen, die er ter school gaan, beschikbaar worden gesteld.'

Men zou zoo zeggen: de wellicht mindere keurigheid der redactie daargelaten, men kan het met deze bepalingen doen. Zij waarborgen genoegzaam de gevorderde neutraliteit.

Maar neen, de ondervinding heeft het tegendeel geleerd. Zoo werd sedert jaren van de zijde der tegenpartij geklaagd en de onzen hebben zich beijverd, het onrechtmatige dier klachten in het licht te

stellen. Trouwens, ieder weet dat de heimelijke wenschen der klagers geen andere waren dan het neutraal openbaar onderwijs te doen plaats maken voor het niet neutraal, maar meer of minder zuiver Gereformeerd en Roomsch Katholiek gekleurd sekte-onderwijs der bijzondere school. Men verlangt van dien kant geen onderwijs dat voor allen bruikbaar is, tenzij de 'andersdenkenden' het hoofd buigen voor hem die toevallig het laatst heeft gesproken. In dat geval mogen *hunne* kinderen *zijne* school bezoeken en in *zijn* geest worden opgevoed.

Met de vijanden van het aan de orde gestelde hoofdbeginsel der wet van '57 houden wij ons thans verder niet op. Er dreigt verdeeldheid te ontstaan onder de vrienden, en dat is erger. Het *Rapport* en de *Concept-wet* dringen aan op wijziging van art. 23. De Nutscommissie wil het slot der 1ste alinea vervangen door: 'aan hun opleiding tot alle maatschappelijke deugden en aan hunne zedelijke vorming;' die van Volksonderwijs schrijft: 'Het schoolonderwijs wordt, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne zedelijke vorming.'

Alzoo: de *Christelijke* deugden moeten verdwijnen. Waartoe dat?

Laat mij aanstonds verklaren, dat geen deel van het *Rapport* mij zwakker, geen daarin neergelegd voorstel gebrekkiger en op zoo weinig logische gronden aangedrongen toeschijnt, als het genoemde. En, ik hoop dat ik mij vergis in de vrees, dat de groote ijver voor de verwijdering van het *Christelijke* uit de wet, door de *Toelichting* aan den dag gelegd, zoowel als de daaruit sprekende vrij sterke animositeit, al te zeer bewijzen dat er een adder onder het gras schuilt.

Wanneer Volksonderwijs en Nut te gader den doodsteek aan de Christelijke deugden trachten toe te brengen, dan staat daarbij ongetwijfeld op den voorgrond: de oprechte wensch naar eerlijke handhaving der hoog gewaardeerde neutraliteit. De aanslag wordt gesmeed in haar belang. Zal zij inderdaad iets winnen met het welslagen der voorgestelde poging? Men kan het meenen. *Christelijke* is een bijvoegelijk naamwoord, dat aan een bestaande godsdienstige belijdenis doet denken, waarnaast andere geloofsbelijdenissen een gelijk recht hebben in ons vrije vaderland, dat bovendien voor allerlei uitlegging vatbaar is, blijkens de verklaringen van het al dan niet Christelijke door woordvoerders van verschillende richtingen onder de Christenen gegeven, en dat geen rekening houdt met de niet bestaande godsdienstige belijdenis van den ongeloovige. Door van Christelijke deugden te blijven spreken wordt altijd nog te veel één bepaalde godsdienst boven alle andere getrokken, wat natuurlijk volstrekt niet mag, en in ieder geval de godsdienst niet ver genoeg buiten de school gehouden, terwijl wij juist daarnaar, in het belang der neutraliteit, met alle kracht behooren te streven.

In dien geest heeft men gesproken en geschreven, mij dunkt, met

tastbare overdrijving van vermeende gevaren en onverantwoordelijke miskenning van één groot beginsel. Ik stem het de Nutscommissie volgaarne toe en wij mogen daarbij rekenen op den bijval der heeren van Volksonderwijs: er is *une morale en action*, die de onderwijzer moet geven en die hij kan geven, zonder zich met een behandeling van kerkelijke leerstukken in te laten. Die algemeene zedeleer, gelijk de meerderheid haar huldigt, draagt alsnog - gelukkig! - den stempel van het Christendom, is dus reeds van zelf een Christelijke, al wordt haar die naam niet opzettelijk geschonken. Maar zal daaruit nu volgen, dat het dan ook aanbeveling verdient, het woord *Christelijk* te schrappen?

Men maakt zich beducht voor gevaren, die slechts in theorie, niet in de werkelijkheid bestaan, of waar zij zich inderdaad voordoen, even goed zullen voortleven, al verdwijnen de Christelijke deugden uit de wet, om het rijk alleen te laten aan hare *maatschappelijke* zusters, dan wel aan de *zedelijke vorming* zonder meer. Een onderwijzer die den algemeenen geest des Christendoms zoo weinig kent omdat hij in de eerste plaats een verlicht Katholiek, een Ultramontaan, een Roomsche, oud-Gereformeerd, afgescheiden, orthodox, liberaal of modern is, en daarna Christen - dat zijne bijzondere opvatting van wat hij als Christelijke deugden heeft aan te bevelen, stootend is voor andersdenkenden, zal dezen even goed grieven met zijne eigenaardige beschouwingen betreffende den omvang en de eischen der zoogenaamde maatschappelijke deugden en zedelijke vorming. De wet, hoe ook geformuleerd, zal nooit kunnen voorkomen, dat soms hier en daar tegen den geest harer bepalingen wordt gezondigd. Maar juist daarom heeft men steeds gehad en wenscht men te recht in verbeterden vorm te behouden: een meer of minder streng schooltoezicht, opgedragen aan mannen, die den geest der wet kennen en liefhebben, en desgevorderd steun vinden voor hun woord bij den sterken arm der overheid.

Men denkt wellicht te gemoet te komen aan de beschuldigingen der tegenpartij, die juist naar de *Christelijke deugden* verwijst, ten betooge dat het openbaar onderwijs slechts in naam neutraal en godsdienstloos is, in waarheid echter een bepaalde godsdienst en nog wel een zekere opvatting van dien godsdienst huldigt. Men kent den strijd over het verband tusschen onze wet en een zoogenaamd Christendom boven geloofsverdeeldheid.

Evenwel, de partij waarop ik het oog heb, zal zich door de voorgestelde concessie niet laten winnen. Hare grieven liggen elders. Haar strijd tegen de Christelijke deugden heeft geen andere strekking dan, ten deele, het vuur brandende te houden en, aan den anderen kant, door het onderwijs te berooven van de godsdienstige en Christelijke elementen die er nu nog mede vermengd zijn, de openbare school verdacht en gehaat te maken in de oogen harer tegenwoordige vrienden.

Te onzaliger ure heeft men de woorden *neutraal* en *godsdienstloos* verward. De vijanden van het openbaar onderwijs hebben alle eer van deze hunne handigheid. Reeds wassen de stroomen hunner meest besliste tegenstanders, die in dit opzicht met hen samenstemmen. Godsdienstloos is de school en mag zij slechts in zoover zijn, dat zij rechtstreeksch onderwijs in den godsdienst en het aanbevelen van bepaalde godsdienstbegrippen aan anderen overlaat, ouders, kerkgenootschappen of bijzondere personen. Maar zij is niet godsdienstloos in zoover zij het godsdienstig leven der kinderen, in stede van het te ondermijnen, eerbiedigt, bevordert, veredelt. Dit doet zij, zonder eigenlijk gezegd onderwijs in den godsdienst te geven, omdat de onderwijzer een meer of minder religieuse persoonlijkheid is, waar het te pas komt, door zijn voordracht, den leerling eerbied voor God en goddelijke dingen inboezemt, ja zelfs, waar het voeg heeft en de omstandigheden er ongezocht toe leiden, hem opwekt tot dankbaarheid, liefde, bewondering en vertrouwen jegens het Opperwezen, of aanspoort tot een rusteloos streven naar het ideale.

'Maar daarmede worden de grenzen der neutraliteit geschonden!'

Ei, zoo. Alsof het onderwijs eerst dan neutraal mocht heeten, wanneer het geen plaats meer liet voor een erkenning van God en de dingen des geestes en zich angstvallig onthield van elke aanraking, ook de zachtste, met den godsdienst. Dat heeft voorzeker niet in de bedoeling gelegen van den wetgever van '57 en kan noch mag onder de wenschen van wie tegenwoordig op herziening aandringen, worden opgenomen. De godsdienst behoort op de school. Wel te verstaan, niet als leervak, maar evenals de moraal daar wordt toegelaten en geeerd. Deze toch wordt evenmin op vaste uren gedoceerd aan de kleinen. Het openbaar lager onderwijs moet dienstbaar worden gemaakt aan de verstandelijke en zedelijke, ook aan de godsdienstige vorming van het kind.

Immers, het doel der school is: zoo veelzijdig mogelijke ontwikkeling. De mensch is niet enkel een redelijk, ook niet uitsluitend een redelijk en zedelijk, hij is bovendien een godsdienstig wezen. Hij heeft, behalve een hoofd dat geleid, een hart dat gevormd moet worden. Eenzijdig is de, overigens zeer juiste verklaring der Nutscommissie, bl. 2 van het Rapport: 'Het welzijn van den Staat, dat is zijn welvaart, zijn innerlijke kracht, hangt ten nauwste samen met, of liever is het noodwendig gevolg van *de intellectueele ontwikkeling van al zijn burgers.*' Men leze voor de cursief gedrukte woorden: intellectueele, moreele en religieuse ontwikkeling van al zijn burgers. Een verstandelijk ontwikkeld mensch, dien het aan hart en gevoel, aan godsdienst en zedelijkheid ontbreekt, is voor zijne medeburgers, voor den Staat, veel gevaarlijker dan hij, ontbloot van alle kennis, zou wezen. Voor zich zelf is hij niet gelukkig. Waar men, met het

onderwijs, het welzijn van het individu beoogt, daar houde men rekening met de eischen, rechten, behoeften, aandoeningen van het gemoed, zoowel als met de getuigenissen van het geweten. Om van het welzijn der kinderen tot den bloei van den Staat te komen, behoeft men slechts één stap te doen. Daarom is het een frase en niet meer, in dezen samenhang, op het voetspoor der *Toelichting*, nu nog het woord van den heer Van der Brugghen te willen herhalen: 'De zaak van het Christendom is niet de zaak van den Staat.' Men mocht veeleer de stelling omkeeren, indien men niet met reden moest vreezen, dat dit wederom tot overdrijving aan den anderen kant zou leiden.

Beide commissies, die van het Nut en van Volksonderwijs, hebben het hooge gewicht der godsdienstige ontwikkeling van het kind bij en 'onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden' uit het oog verloren. Het *Rapport* heeft het in dit opzicht het verst gebracht, door leukweg, bl. 83, de ontwikkeling '*alzijdig*' te verklaren, indien naast de intellectueele en moreele 'ook de lichamelijke tot haar recht komt.' Of de geachte stellers daarmede wilden zeggen: de godsdienstige vorming heeft geen beteekenis? Ik zou het niet durven beweren en ben geneigd eerder het tegendeel aan te nemen. Zij willen aan de kerkgenootschappen overlaten, in overeenstemming met de wenschen der ouders, voor de godsdienstige opvoeding van het kind zorg te dragen.

'Als de kerk haar plicht doet, dan heeft de school niet noodig zich met die taak in te laten.'

Ja waarlijk, die woorden staan in het Rapport, bl. 25, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, wier doel is, volgens de wet die in Aug. 1874 werd herzien: 'door *de bevordering van godsvrucht* en goede zeden, overeenkomstig de beginselen van den Christelijken godsdienst, en door het voortplanten van nuttige kundigheden, voornamelijk onder mingeoefenden, *algemeen volksgeluk te verspreiden.*'

'Als de kerk haar plicht doet.' Maar als de kerk nu eens niet haar plicht doet? Als zij liever twist en krakeelt, voor leerstukken ijvert en den catechismus, Trentschen of Heidelbergschen, van buiten laat leeren, in plaats van het godsdienstig leven te ontwikkelen en stille vroomheid aan te kweeken? Als het haar ontbreekt aan lokalen, leermiddelen, een voldoend aantal geschikte onderwijzers of de noodige fondsen om hen aan te stellen? Als zij den tijd niet kan vinden voor het mededeelen van hare geestelijke schatten, omdat de schoolmonarchen het godsdienstonderwijs van weinig of geen belang achten en er daarom geen uren vrij voor laten? Als zij ondanks den meesten ijver harerzijds en trots de grootste bereidvaardigheid van den kant der school, om hare pogingen te steunen, toch niet slagen kan, omdat het kind of (en) de ouders de 'catechisatie' overbodig rekenen? Als zij met het oog op het door haar te geven godsdienstonderwijs, vruch-

teloos uitziet naar een middel, even doeltreffend als de leerplicht, waar de lagere school niet buiten kon, wilde zij op den duur naar behooren bevolkt wezen? Zal het dan nog niet noodig zijn, dat de school zich bemoeit met de godsdienstige vorming van het kind?

Ieder weet, hoe de genoemde bedenkingen tegen de verwachting, dat *de* kerk ooit 'haar plicht' zal doen, alles behalve hersenschimmig zijn, daargelaten, dat de heeren verzuimden te zeggen, waarin *de* plicht *der* kerk bestaat, nl. waar de grenzen staan van de haar toevertrouwde taak. Moet zij aan het onderwijs in de openbare school dien eigenaardigen tint, wijding - of hoe wilt gij het noemen? - schenken, waardoor het van zelf dienstbaar wordt gemaakt aan de godsdienstige, zoowel als aan de verstandelijke en zedelijke vorming van het kind? Hoe zal zij dit schoone werk verrichten? Door na afloop van elke les het woord te vragen voor een harer dienaren? Door dezelfde stof op hare wijze, in hare uren te behandelen?

Och, dat men bij het wijzen van den weg iets meer had gedaan dan zich verschuilen achter holle klanken!

Het beste godsdienstonderwijs, door de kerk te geven, kan niet schenken wat de leerling noodig heeft en mist, indien het dagelijksch onderwijs in de openbare school niet mede zijne godsdienstige ontwikkeling beoogt. Het godsdienstonderwijs in den gewonen zin des woords behoort ongetwijfeld niet in de neutrale school te huis, wel de godsdienst en het aankweeken van liefde er voor. Zoo heeft het de wetgever van '57 begrepen, al spreekt zijn art. 23 in dit opzicht niet duidelijk genoeg. Dienovereenkomstig werd sedert in zeer vele, zoo niet in de meeste scholen gehandeld. Natuurlijk met meer of minder gunstig gevolg, maar dat zal wel van elke wetsbepaling en hare toepassing gelden. Men was het tamelijk eens over het hoofddoel, dat men moest trachten te bereiken: de verstandelijke, zedelijke, godsdienstige ontwikkeling van het kind, maar als slotsom van een onderwijs, waarin noch moraal, noch religie als leervakken waren opgenomen.

In naam der neutraliteit nu van dien heilzamen weg te willen afwijken, is eenvoudig die neutraliteit op de spits drijven en haar tot een karikatuur van zich zelf maken. Men vergeet dat zij, zoo goed als vrijheid en alle andere beminnelijke zaken, waarmede wij van tijd tot tijd gaarne dwepen, hare grenzen heeft. Volstrekte neutraliteit is evenmin bestaanbaar en bestaat evenmin als volstrekte vrijheid. Vrij zijn wij Nederlanders, maar wij moeten dienen, belasting opbrengen, ons rustig gedragen enz. enz. Neutraal is en blijve ons onderwijs, omdat het *zooveel mogelijk* de verschillende godsdienstige belijdenissen eerbiedigt en de onderscheiden godsdienstige begrippen van de ouders der schoolgaande kinderen onaangeroerd laat.

Zooveel mogelijk. Want sommiger geloofsbegrippen worden wonderbaarlijk spoedig pijnlijk aangedaan. De eenvoudigste mededeeling van

wat de geologie omtrent de wording der aarde leert is kwetsend voor zekeren vorm van het godsdienstig geloof aan de schepping aller dingen door God. De opmerking dat de aarde zich wentelt om de zon moet vergezeld gaan van de herinnering, dat God hierin wel eens verandering gebracht en de orde heeft omgekeerd, of de geloovige aan het bekende wonderverhaal uit Jozua's dagen is geërgerd. Er is een ‘godsdienstig geloof’ dat zich even sterk stoot aan hetgeen de onderwijzer verzwijgt op de school, als aan hetgeen de moderne godsdienstprediker niet noemt op den kansel. Dezen hindert gij door hetgeen gij zegt, dien door hetgeen gij niet zegt en wat hij ‘noode mist.’

Voor die kitteloorige ‘geloovigen’ schiet niet anders over, dan zich te schikken in hun lot, of elders een goed heenkomen te zoeken. De neutraliteit der openbare school kan met hunne eischen geen rekening houden. Maar dat is haar evenmin geoorloofd ten opzichte van mogelijke wenschen, dat men acht sla op de eigenaardige leerstellingen van Polytheisten, Mormonen, Mohamedanen, vrijdenkers, materialisten of Israëlieten, die de oude wet in al hare gestrengheid wilden handhaven. Het *Rapport* neemt den handschoen op voor ‘ongeloovigen,’ die zich geërgerd hebben aan de vermelding van godsdienstige begrippen - uit den samenhang blijkt, dat er sprake is van ‘godsdienstige begrippen die gemeen goed zijn van allen, behalve van de ongeloovigen’ - die zij bij hun kinderen niet wenschen aangekweekt te zien.

Ten onrechte. Die ‘ongeloovigen’ hebben hier niets te wenschen, tenzij hunne klachten het rechtstreeksch geven van godsdienstonderwijs raken. Vinden zij het niet aangenaam, dat hunne kinderen op de openbare school een zekere godsdienstige ontwikkeling deelachtig worden, waarop zij met hunne voorname minachting van al wat godsdienst heet, laag neerzien, zij verkeeren dan in hetzelfde geval als de ouders van het Jodenkind, dat thuis den lof hoort bezingen van de wet der wedervergelding. Zij kunnen gemeene zaak maken met de vaders en moeders, die voor het beginsel der ‘vrije liefde’ ijveren en dus, evenzeer als door de Nederlandsche Staatswetten beteugelde Mormonen, zich in een deel der opvoeding van hun kroost zien tegengewerkt door de school. Als de leerplicht zal zijn ingevoerd, doen stellig met hen mede ouders, die ‘bij hun kinderen’ geen verstandelijke kennis ‘wenschen aangekweekt te zien.’

De openbare school kan aan alle bijzondere wenschen en inzichten niet te gemoet komen. Wilde zij het beproeven, zij zou juist daardoor den doodsteek geven aan elken vorm van neutraliteit. Zij geeft acht op de billijke eischen en behoeften der meerderheid, ontziet zooveel mogelijk de daarmede strijdige beginselen en begeerten der minderheid, maar houdt ten slotte in hoofdzaak rekening met de belangen van het ‘gemeene best’. Zij dwingt - in de toekomst, naar wij hopen - ouders die hunne kinderen liever niets laten leeren, dezen niet dom te laten. Zoo noodzaakt zij nu reeds anderen, bij hunne

kinderen ‘godsdienstige begrippen te zien aangekweekt,’ waaraan zij zich als geloovigen of ongeloovigen ergeren. Dat kan niet anders en moet zoo blijven. Wie onnoozel en zelfzuchtig genoeg is om zoo weinig acht te slaan op het welzijn der zijnen, dat hij hun de noodige verstandelijke ontwikkeling onthoudt, moet eenvoudig gedwongen worden, zijn kinderen niet te verwaarloozen. Hetzelfde geldt van hen, die bevooroordeeld of kortzichtig genoeg zijn om niet te begrijpen, dat een algemeene godsdienstige vorming mede de vrucht moet zijn van goed openbaar lager onderwijs. In beide belangen treedt de Staat op met zijne bescherming van den zwakke en de behartiging der wezenlijke belangen, heden nog van het kind, straks de zijne. Hij doet dat, op gevaar af, dat de kweekeling zijner school ten slotte minder dom, minder ongeloovig of in anderen zin godsdienstig zij dan zijne ouders. L'État athée bestaat niet. Voor het minst niet in Nederland.

Er bestaat een ‘kinderachtige of liever hofjesachtige omzichtigheid jegens de godgeleerdheid van bakker en schenker, die niet meer noodig is en op nadeel voor onze volksontwikkeling zou uitloopen,’ zegt Aart Admiraal in zijn warme aanbeveling van den ‘miskenden’ bijbel, opgenomen in de jongste aflevering van *Los en Vast.* Te recht maakt hij zich vroolijk over het ‘zuiver sjineesch verschijnsel,’ dat de heiligheid der Hebreeuwsche gedichten hun beoefening belet. Bitter, maar welsprekend is zijn antwoord op veler kleingeestige vrees ‘om het godsdienstig gevoel niet te kwetsen.’ ‘Als dat godsdienstig gevoel zoo glasachtig, zoo innig broos is, dan moest men althans de wijsheid hebben het geen godsdienstig gevoel maar grootvaders goudsche pijp te noemen.’

Laat ons toezien dat wij niet eerlang een zelfde geeseling verdienen, ter wille van onze kinderachtige of liever hofjesachtige omzichtigheid jegens het ongeloof van bakker en schenker, die evenmin noodig is en stellig insgelijks op nadeel voor onze volksontwikkeling zou uitloopen. Zal verbeterd en voor allen verplichtend gesteld lager onderwijs, na aftrek van wat er aan overdrijving in de verklaring schuilt, inderdaad het ‘eenig redmiddel’ worden bevonden voor onze kranke maatschappij, dan blijve het oog van den wetgever geopend voor 's menschen behoefte aan godsdienst en godsdienstige ontwikkeling. Want zonder deze zal hij evenmin als zonder kennis en verstandelijke ontwikkeling sterk zijn in den strijd om het leven.

Ook afgezien van deze utiliteitsredeneering kan noch mag de Staat anders handelen. Hij moet aan zijn openbaar lager onderwijs een algemeen godsdienstige kleur schenken. Want zelf is hij niet godsdienstloos. Wat meer zegt, hij belijdt een bepaalde godsdienst, met name de Christelijke. Niet dat hij geen andere opvattingen of vormen van religie daarnevens zou dulden. Als wij zeggen dat onze Staat een Christelijke is, geven wij daarmede te kennen, dat onze staatsinstellingen, wetgeving, aangenomen zeden en gebruiken, voor

zoover zij de aanraking van den godsdienst ondervinden, den stempel het Christendom dragen.

Die algemeene waarheid zal allerminst worden weersproken door de schrijvers van het *Rapport* en de ontwerpers der *Concept-wet.* Zij toch beijveren zich als om strijd den lezer te verzekeren, dat hij bij het aannemen hunner voorstellen niets verliest, aangezien de Christelijke geest der school van zelf spreekt en de Christelijke zin de natie zóózeer heeft doordrongen, dat het onderwijs Christelijk zal zijn, ook dan, als de wet geheel daarvan zwijgt, terwijl het woord *Christelijke* naast *maatschappelijke* gebezigd, toch eigenlijk niet meer dan een pleonasme is.

Als de verandering der wet geen wijziging van den inhoud bedoelt, waartoe dan al die drukte? Laat haar de *Christelijke deugden* behouden en wij weten, dat de neutraliteit op den ouden voet gehandhaafd, dat godsdienst, en met name Christelijke godsdienst, binnen het bereik der beoogde ontwikkeling blijft.

Maar ik vrees, gelijk ik reeds zeide, dat hier een adder onder het gras schuilt, dat men bewust of onbewust een concessie wil doen aan zekere anti-godsdienstige en per se dus anti-Christelijke richting, de partij der ‘ongeloovigen’ onzer dagen. Daartegen moet ik opkomen, in het belang van het onderwijs, in het belang van het kind dat ‘mensch’ en ‘burger’ worden moet, in het belang van den Staat.

Het is bovendien niet waar, dat Christelijke en maatschappelijke deugden in elkander zouden vervloeien. Het Christendom stelt eischen, die de maatschappij als zoodanig niet kan doen gelden. Denk, om slechts iets te noemen, aan zelfverloochening, dankbaarheid jegens God, berusting in tegenspoed enz. De maatschappij stelt zich tevreden met een burgermansdeugd, die zeker niet verwerpelijk is, maar die Jezus toch aan zijne leerlingen doet vragen, met het oog op wie haar bezitten: wat doet gij boven dezen? Van een jagen naar het Christelijk levensideaal, het toppunt aller Christelijke deugden, te nauwernood een flauwe weerkaatsing in de som aller maatschappelijke deugden.

Hetzij terecht of te onrecht, een wijziging naar den smaak der beide commissiën zal worden beschouwd als een officiëele breuk met godsdienst en Christendom. Beleefden wij dagen van meer opgewekt godsdienstig leven, dan werkelijk het geval is, ik zou minder bezwaar zien in deze ongelukkige wetsverandering, wier toepassing toch ten slotte bijkans geheel afhankelijk is van de individualiteit der onderwijzers. Nu meen ik dat elke aanleiding van hooger hand tot minachting van den godsdienst ten aanhoore en ten aanschouwe van de schooljeugd, zoo streng mogelijk moet worden geweerd. Het bestaande artikel biedt voor het minst nog een uitwendigen band, die het recht geeft dezen en genen eens ernstig te herinneren aan de verplichtingen, die uit godsdienstig zedelijk oogpunt op hem als onderwijzer rusten. Het is toch bekend genoeg, dat onder de aankomende hulponderwijzers hoe langer hoe meer worden aangetroffen, die zich sieren met het

modekleed der openbare verachting van allen godsdienst. Hier een kwasterig heertje, dat zijn uiterste best doet door allerlei bewegingen aan de gemeente te toonen, dat dominé's preek voor hem niets te beteekenen heeft, terwijl hij in het voorlezersbankje dient te blijven zitten, omdat hij voor een keer, wat wel eens meer het geval is, à raison van 50 cts., de taak van den voorzanger vervult. Ginds een dito exemplaar, dat de kerk alleen bezoekt, als hij zijne gaven op het orgel kan doen hooren. Elders minder ploertige verschijningen, maar al te zeer geneigd om als neuswijze theologantjes van het 'ongeloof' dienst te doen in allerlei kringen, waar zij nuttiger werkzaam konden zijn. Hoeveel last predikanten in steden met hoogere burgerscholen van de onbetamelijke bemoeiingen van sommige leeraren met de godsdienstige neigingen en denkbeelden van hunne leerlingen kunnen hebben, weet ik gelukkig niet bij ondervinding, maar heb ik te vaak en uit te vertrouwbare bronnen vernomen, om er te dezer plaatse niet even op te wijzen.

Nu zal geen wetsartikel would be ongeloovigen - van ernstige twijfelaars spreek ik niet; zij handelen nooit in den aangeduiden geest - bekeeren van de dwaling huns wegs. Maar het is in ieder geval een middel om hunne uitspattingen een weinig in toom te houden, terwijl opheffing, of wijziging in den aangegeven zin, de ziekte en het om haar grijpend verderf hand over hand zou doen toenemen.

Derhalve: geen met het oog op de gevorderde neutraliteit doellooze en overbodige, om velerlei andere redenen volstrekt niet gewenschte verandering in art. 23, alinea *a.* Of mocht eenige wijziging, ter wille van de duidelijkheid, onvermijdelijk worden geacht, dan gelezen: 'Het schoolonderwijs wordt, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne zedelijke en godsdienstige vorming.'

Wil men verder met de *Concept-wet* lezen: 'De onderwijzers onthouden zich bij hun onderwijs van alles, wat kwetsend is voor andersdenkenden dan zij op godsdienstig gebied.

'Op de openbare school wordt geen onderwijs in eenige godsdienstleer gegeven. Aan de kerkgenootschappen wordt tot het geven van zoodanig onderwijs buiten de schooluren het gebruik der schoollokalen afgestaan. Het Gemeentebestuur regelt de uren, waarop over de lokalen door elk kerkgenootschap kan beschikt worden.'

ik heb daartegen niets in te brengen, mits men achter de woorden 'Het Gemeentebestuur regelt,' leze: 'in overleg met de betrokken kerkbesturen.' Het is soms ook tegenover gemeenteraden noodig, de beleefdheid te reglementeeren.

C. Als een legaat uit de dagen toen men, met uitzondering van de Latijnsche scholen of gymnasiën, geen middelbaar onderwijs kende, ontbreekt nog steeds een alom en voor allen geldende bepaling betref-

fende het ONDERSCHEID TUSSCHEN LAGER EN MIDDELBAAR ONDERWIJS, waarmede het omschrijven van den OMVANG VAN 'T LAGER ONDERWIJS ten nauwste samenhangt. Veelvuldig zijn de daaruit voortvloeiende praktische bezwaren, die alle samenkomen in het eene punt: de overgang van het lager tot het middelbaar onderwijs is niet geleidelijk. De genoemde commissiën hebben, ieder op hare wijze, getracht het vraagstuk op te lossen. De *Toelichting* is nergens zoo uitvoerig, het *Rapport* rijk aan behartigenswaardige wenken. Maar het laatste woord zal in deze quaestie zeker nog wel niet zijn gesproken.

Uit de verschillende zienswijzen en leermethoden der onderwijzers aan de onderscheiden scholen zullen bij de beste wetsregeling, voor elken overgang meer of minder drukkende bezwaren voortkomen. Doch de overtuiging, dat wij de volmaaktheid niet bereiken, mag ons niet beletten naar het betere te zoeken. Dat dit te vinden is, zal wel niemand, die eenigszins der zake kundig is, betwijfelen.

De wet van 1857 onderscheidt het lager onderwijs in gewoon en meer uitgebreid onderwijs.

De commissie van Volksonderwijs meent dat die onderscheiding, na de wet van 1863 op het middelbaar onderwijs niet langer recht van bestaan heeft. Op de lagere volge de middelbare school. Voor het behoud van meer uitgebreid lager onderwijs, schijnt zij geen ander argument te kennen dan dat het ‘voor de zwakken en middelmatigen zou moeten blijven bestaan,’ een reden die natuurlijk ‘op den duur wel niet als afdoende zal moeten beschouwd worden.’

De opmerking is reeds elders gemaakt en volkomen juist, dat de commissie hier blijkbaar geen rekening heeft gehouden met de talrijke kleine gemeenten, die met den besten wil, om finantiëele en andere redenen, niet zouden kunnen voorzien in de alsdan hoog noodig, ja onmisbaar geworden ‘burger dag- en avondscholen en middelbare scholen met driejarigen cursus.’ Een oogenblik heeft zij aan dit bezwaar gedacht, doch er zich al te gemakkelijk vart af gemaakt met de verklaring: ‘In de kleinere gemeenten kon desnoods in eenige vakken middelbaar onderwijs gegeven worden in avondscholen, of in een afzonderlijk lokaal der lagere school.’ De Concept-wet had dit ‘desnoods’ tot ‘regel,’ behoudens enkele uitzonderingen, moeten verheffen en in de bijzonderheden nader uitwerken. Wij hebben behoefte aan verbetering van het onderwijs niet enkel in de groote steden, maar ook ten bate van hare minder zwierige zusters en van het platteland.

De Nutscommissie biedt een meer bevredigende oplossing, in ieder geval een beter afgewerkt plan, aan. Zij wenscht het lager onderwijs te splitsen in een dubbelen cursus - over de voorbereidende klasse spreken wij later - waarvan de eerste ‘het eigenlijke lager onderwijs’ omvat en bestemd is voor alle kinderen, zonder onderscheid, van 7-12 jaar. De tweede cursus treedt in de plaats van het ‘voortgezet en herhalings-onderwijs’ en moet worden gevolgd door alle kin-

deren van 12-15 jaren, met uitzondering van die de middelbare school bezoeken, waar zij op 12jarigen leeftijd worden toegelaten en het onderwijs zich onmiddellijk aansluit bij den eersten cursus der lagere school. Waar geen gelegenheid is voor het ontvangen van middelbaar onderwijs, ‘dus enkel op plaatsen, waar geen middelbare school kan opgericht worden, kan (lees: *moet*) op de lagere school onderwijs gegeven worden in de levende talen. Dit zal op tweeërlei wijze kunnen geschieden, afhankelijk van plaatselijke gesteldheid, en wel òf in een afzonderlijke afdeeling der gewone lagere school òf in een afzonderlijke school; met dien verstande echter dat in het eerste geval de leerlingen van den straks genoemden driejarigen (tweeden) cursus ook de tweede afdeeling kunnen bezoeken; of wel in het tweede geval dat naast en in verband met het onderwijs in de levende talen, aan dat in de overige vakken van het voortgezet lager onderwijs ten minste evenveel tijd worde besteed als op den driejarigen cursus.’

Mij dunkt, op dezen koop kunnen wij het ‘meer uitgebreid lager onderwijs’ best missen en doen wij in het algemeen belang een goeden ruil.

Ter vergelijking van den bestaanden toestand met de verschillende wenschen der genoemde commissiën, betreffende den omvang van het lager onderwijs, ontleen ik het volgende tabellarisch overzicht aan

de wet van 1857.	**de Concept-wet.**	**het Rapport.**	
a. lezen,	*a.* lezen,	Eerste cursus, van 7-12 jaar.	
b. schrijven,	*b.* schrijven,	A.	Hoofdvakken:
c. rekenen,	*c.* rekenen,		
d. de beginselen der vormleer,	*d.* de Nederlandsche taal,	*a.* lezen,	
e. die der Nederlandsche taal,	*e.* de aardrijkskunde,	*b.* schrijven,	
f. die der aardrijkskunde,	*f.* de geschiedenis,	*c.* rekenen,	
g. die der geschiedenis,	*g.* de kennis der natuur,	*d.* Nederlandsche taal;	
h. die der kennis van de natuur,	*h.* de volkshuishoudkunde,	B.	Stof te kiezen uit:
i. zingen.	*i.* het zingen,		
Tot het meer uitgebreid lager onderwijs wordt gerekend het onderwijs in:	*j.* het teekenen,	*e.* aardrijkskunde,	
	k. de gymnastiek,	*f.* geschiedenis van het vaderland,	
	l. de handwerken voor meisjes	*g.* kennis van de natuur;	

k. de beginselen der kennis van de levende talen,

NB. Tot twaalfjarigen leeftijd ontleene men aan de genoemde vakken de leerstof, die dienstbaar wordt gemaakt aan de verstandelijke ontwikkeling. Eerst in den cursus van 12-15 jaar moet het materieele, de inhoud meer op den voorgrond treden en wordt het weten meer doel.

l. die der wiskunde,

m. die der landbouwkunde,

n. de gymnastiek,

o. het teekenen,

p. de handwerken voor meisjes.

C. Eenige oefening in:

h. zingen,

i. teekenen,

k. gymnastiek,

l. handwerken (nuttige) voor meisjes.

Tweede cursus, van 12-15 jaar.

A. Voortzetting en uitbreiding van de bovengenoemde vakken.

B. *m.* wiskunde,

n. algemeene geschiedenis,

o. volkshuishoudkunde;

p. staatsinrichting.

C. (Alleen bij ontstentenis van middelbaar onderwijs:)

q. levende talen.

Een vergelijking der verschillende programma's leidt tot de volgende opmerkingen.

Het rapport is nauwkeuriger in het aanwijzen van den te bewandelen weg, dan de concept-wet, wat te meer in het oog springt, indien men bedenkt, dat de laatste het kind reeds op vijfjarigen leeftijd hare school binnen laten en liefst tot diens vijftiende jaar houden wil.

Beide commissiën hebben over de beginselen der vormleer la mort sans phrase uitgesproken, iets wat een enkele afdeeling van Volksonderwijs, blijkens het jaarverslag van den secretaris, heeft betreurd, doch waaromtrent het mij niet geoorloofd is, een vonnis te vellen. Ook hierin stemmen zij samen, dat het lager onderwijs, naar den leeftijd van de ontwikkeling der kinderen, voortdurend gewijzigd behoort te worden, en wel in deze richting dat in den eersten cursus, van 5 of 7-12 jaar, de oefening der 'zielsvermogens' op den voorgrond staat, terwijl in den daarop volgenden cursus, van 12-15 jaar, het opnemen van kennis hoofdzaak wordt. Een uitmuntende verdeeling! Werd zij maar vast in praktijk gebracht, waar de omstandigheden het toelaten.

De geschiedenis van het vaderland is zeker rijk genoeg, om aan haar gedurende vijf jaar stof voor het lager onderwijs te ontleenen. Toch zie ik niet in, welk bezwaar het voor de Nutscommissie hebben kon, met die van Volksonderwijs en de wet van 57, onder *f.* te schrijven: *geschiedenis*, of: *geschiedenis*, *hoofdzakelijk van het vaderland.* Dat laatste lacht mij het meeste toe. Ik vind het wreed tegenover onze kinderen, hun voor hun twaalfde jaar niets te gunnen van de vele grootsche tafereelen en kloeke gestalten uit de algemeene geschiedenis.

De kennis der natuur en de volkshuishoudkunde, door het Nut en Volksonderwijs op het programma gebracht, behooren daar ontegenzeggelijk te huis, al zullen zij hoofdzakelijk, en met name de volkshuishoudkunde, in den tweeden cursus dienst doen. Wie tegen de opneming van beide of een der twee leervakken bedenking heeft, is stellig niet bijzonder diep doordrongen van de eigenaardige behoeften en eischen onzer dagen. Hij moet weinig of niets hebben verstaan van de jammerkreten der socialisten en heeft, onder meer, waarschijnlijk noch de *Toelichting*, noch het *Rapport* gelezen.

Eenige oefening in het teekenen en de gymnastiek van het meer uitgebreid lager onderwijs naar den eersten cursus der volksschool over te brengen, hebben beide commissiën, met reden, wenschelijk geacht. Een schoone gelegenheid voor het kind om reeds vroegtijdig te leeren, hoe zich het nuttige vaak in het leven aan het aangename paart, en hoe dwaas velen handelen, als zij meenen dat wat prettig is geen ernstige bezigheid kan wezen.

De handwerken voor meisjes - maar dan ook uitsluitend met het Rapport: de nuttige - mogen voortaan bij het gewoon lager onderwijs niet ontbreken. Dat is het eenige middel om de onbehoorlijk veel tijd

roovende, voor het schoolverzuim uiterst voordeelige en toch zoo nuttige ja, voor het oogenblik onontbeerlijke naai- en breischolen, op een fatsoenlijke manier uit de wereld te helpen.

De landbouwkunde, uit de wet van '57, heeft geen genade gevonden bij de wegbereiders van den nieuwen tijd. Heeft de 'kennis der natuurkunde' het afzonderlijk noemen van dit vak overbodig gemaakt? Zoo niet, dan moet ik een bescheiden plaatsje voor dezen - te lang en nog altijd in Nederland te sterk verwaarloosden - tak van wetenschap bedingen op het programma voor de jongens van 12-15 jarigen leeftijd. Ik zie mij, helaas! al weer gedrongen te klagen over de vergelijkender wijs geringe belangstelling der heeren in het platteland. Onze boerenknapen hebben dringend behoefte aan eenige wetenschappelijke kennis van den landbouw. De vaders - en deze 'onontwikkelde' plattelandbewoners alleen? - weten nog te weinig, dat er werkelijk iets van dien naam bestaat en dat de bedoelde wetenschap - mits haar eindelijk recht geschiede door onze rechtsgeleerde kamers - een bij uitnemendheid vruchtbare belooft te worden. Verlangt men voor de steden een surrogaat, hoewel ik er niet op aandring, men late, naar plaatselijke omstandigheden, den onderwijzer de keus tusschen *landbouwkunde* en *fabriekwezen.*

Op de lagere school 'een mondvol Fransch' te leeren, het Rapport en de Toelichting hebben gelijk, dat geeft toch niets, noch voor het leven, noch voor de algemeene ontwikkeling van den leerling. Maar dat de Nutscommissie aan *de levende talen* een uitstekende plaats in haar programma heeft geschonken, waarvan Volksonderwijs jaloersch mag zijn, hebben wij reeds gelegenheid gehad op te merken.

De wiskunde, ik bedoel hare beginselen, is van te algemeen belang dan dat zij in de Concept-wet onvermeld mocht blijven. Zij behoort, met het Rapport, onder de leervakken voor den tweeden cursus en komt, zoo min als de straks besproken landbouwkunde, tot haar recht door, met de *Toelichting*, van den hoofdonderwijzer eenige kennis van haar te vorderen.

Het onderwijs in de staatsinrichting, door het Rapport, onder de leervakken voor den tweeden cursus opgenomen, verdient daar met name te worden genoemd en wijst alzoo op een nieuwe leemte in de Concept-wet, wier ontwerpers zich niet hadden mogen tevreden stellen met de *toelichting*: 'Kennis der inrichting van het bestuur van den Staat en zijne koloniën, hoe noodig ook door ons geacht, hebben wij niet afzonderlijk vermeld, omdat wij meenen, dat de oordeelkundige onderwijzer op de lagere school dit vak gedeeltelijk brengt onder aardrijkskunde, gedeeltelijk onder geschiedenis.' Laat dat zoo wezen. Maar, wil ik vragen: zijn alle onderwijzers 'oordeelkundig'? Zal het den oordeelkundigen onderwijzer hinderen, dat twee vakken, wier behandeling hij verbindt, op het programma afzonderlijk worden vermeld? Zal de oordeelkundige onderwijzer niet meermalen in één les aardrijks-

kunde en geschiedenis doceeren? Toch spreekt de Concept-wet van beide vakken.

Ten slotte een vraag, die ik niet zonder eenigen schroom doe, maar toch niet wil terughouden: behoorden niet op het programma der leervakken, zij het ook met de kleinste letters, die de zetter tot zijn dienst heeft, de namen voor te komen van de gezondheidsleer en de kennis van het menschelijk lichaam? Moet de bezoeker van de lagere school volstrekt onkundig blijven van wat hem het naast bij ligt en een dagelijks beslissenden invloed heeft op zijn welvaren, terwijl gij hem bekend maakt met de helden van het voorgeslacht en leert opmerken wat in zijnen tijd merkwaardigs voorvalt buiten den 'tempel des geestes' die in hem is? Antwoordt men wellicht: het gaat toch moeielijk alle dingen te noemen, die natuurlijk wel eens ter sprake dienen te worden gebracht; de onderwijzer heeft ruimschoots gelegenheid aan uw verlangen te voldoen, waar hij de leerstof ontleent aan 'de kennis der natuur?' Ik herneem, och wees dan zoo goed, achter de woorden 'kennis der natuur', tusschen haakjes, in de Concept-wet te schrijven: *gezondheidsleer*, *kennis van het menschelijk lichaam.* Duidelijkheidshalve kan de bijvoeging geen kwaad, en, men vergeet zoo licht te denken aan wat voor de hand ligt.

Bij de overweging van den vereischten omvang en het doel der onderscheiden leervakken verzuime men niet te vergelijken wat de Nutscommissie, in een ander gedeelte van haar Rapport, bl. 73-81, daaromtrent heeft geschreven.

D. RIJKS- OF GEMEENTEORGANISATIE moge voor velen een nog niet opgeloste vraag wezen, wie aan de hand van het Rapport aandachtig nagaat welke redenen vóór en welke tegen een regeling door het Rijk van al wat de lagere school betreft, pleiten, zal wel mede 'erkennen, dat de nadeelen niet alleen quantitatief, maar ook qualitatief de voordeelen overtreffen. Bij Rijksorganisatie zou de onderwijzer wellicht iets winnen. Doch voor het welslagen en den bloei van het onderwijs moeten wij organisatie van gemeentewege blijven wenschen, natuurlijk met degelijker toezicht van den Staat, en dit te meer, daar er licht bepalingen kunnen worden vastgesteld, waardoor de positie van den onderwijzer als gemeente-ambtenaar niet achterstaat bij die als rijksambtenaar.' Op denzelfden grondslag wenscht Volksonderwijs voort te bouwen, doch verlangt vooral bepalingen te zien vastgesteld, waardoor het onmogelijk wordt, dat het openbaar lager onderwijs vijandige, of al te zuinige gemeenteraden de wet krachteloos maken. 'Meer centralisatie en breking van de te groote macht der gemeentebesturen' is stellig onmisbaar voor den bloei van het onderwijs, mits de autonomie van gemeenten, die haar plicht betrachten, niet noodeloos worde besnoeid. Anders zou men licht gevaar loopen aan de eene zijde te verliezen wat men juist, met inspanning van vele krachten, aan den anderen kant had gewonnen. Staatszorg worde geen staatsdespotisme.

Wie zal dat betalen? mag men vragen, als men bedenkt, boe groote sommen voortaan voor het openbaar lager onderwijs zullen moeten worden besteed, indien alle gewenschte verbeteringen tot stand komen. Voor een goed deel de Staat, antwoorden beide commissiën met overwegende redenen, waarbij niet eenmaal is gedacht aan de argumenten, die men recht heeft te ontleenen aan de millioenen die jaarlijks voor defensie, spoor- en waterwegen en andere werken ter bevordering van de openbare stoffelijke welvaart worden besteed. Verschil kan slechts bestaan over het quantum door den Staat bij te dragen. Volksonderwijs en het Nut vragen beiden 4/ van de kosten, maar de oudere Maatschappij is toch bescheidener dan hare jongere zuster. Zij stelt zich nl. tevreden met de □ der kosten die voortvloeien uit de bepaling door het Rijk gemaakt 'voor elke gemeente, wat daar, alle omstandigheden in aanmerking genomen, noodig is om te kunnen voldoen aan de eischen der wet.' Wat de gemeente bovendien gelieve te doen, wil zij geheel voor hare rekening laten. Mij dunkt, zoo is het wel. Volksonderwijs brenge dorp noch stad in verzoeking, meer uit de schatkist aan te nemen, dan men strikt noodig heeft. De onbeschreven geschiedenis der □ van zekere rijksbelasting aan de gemeenten onder bepaalde omstandigheden toegekend, zou ter illustratie dezer waarschuwing menige bedroevende bijdrage kunnen leveren. Gemeenten, die zelfs □ der kosten niet kunnen betalen, hebben natuurlijk aanspraak, door den fiscus als immer voorkomende uitzonderingen te worden erkend en behandeld.

E. SCHOOLGELD TE HEFFEN zal, naar de opvatting van beide commissiën, alleen geoorloofd zijn om te gemoet te komen in de kosten, die de gemeente heeft te voldoen en verdient geen onvoorwaardelijke afkeuring. De wet handhave in dit opzicht de autonomie der gemeente, zegt Volksonderwijs. Althans in de steden achten wij het wenschelijk, dat er naast scholen voor kosteloos onderwijs ook scholen waar een bijdrage geheven wordt, worden opgericht, besluit het Rapport, naar het mij toeschijnt op weinig overtuigende gronden, wier voorname kern nog wel door de schrijvers zelf in het hart wordt getroffen door de toevoeging: 'Wij gelooven evenzeer dat het schoolgeld op deze laatste voor alle scholen gelijk moet zijn, aangezien op alle scholen hetzelfde onderwezen moet worden.' 'Maar ziet u,' zegt mevrouw van de Keizersgracht, 'dan helpt mij uwe toegevendheid niets, want mijne kinderen kunnen toch niet schoolgaan met de jongens van mijn bakker en slager. Dat zou nog veel erger zijn dan wanneer jongens en meisjes "uit den kleinen burgerstand" met die der "lagere volksklasse" dezelfde school bezochten. Gij Nutsheeren zijt toch erg bourgeois en hebt volstrekt geen oog voor de behoeften der "hoogste standen."' Al krijgt zij misschien geen gelijk, mevrouw zal heel wat reden hebben, zich overtuigd te houden, dat zij de commissie op haar eigen terrein schaakmat heeft gezet. Erkent men eenmaal ter wille van 'den werkelijken

toestand der maatschappij', dat er kosteloos en niet kosteloos openbaar lager onderwijs zal zijn, opdat de schapen en bokken der beschaving afzonderlijk worden opgevoed, dan zal men 'althans in de steden', en met name in de 'groote', consequent wezen en scholen moeten stichten van verschillenden rang, waarop hetzelfde wordt onderwezen, doch wier opklimmende voornaamheid is gelegen in de som, die de ouders voor het onderwijs betalen.

Wie onpartijdig het argument aan de 'standen' ontleend wil bespreken, moet niet, in navolging van het Rapport, schier uitsluitend 'de laagste volksklasse' en de 'onderste lagen der maatschappij' tegenover 'den beschaafden en fatsoenlijken stand' of de 'hoogste standen' plaatsen. De Nutsheeren maken zich, zoo goed als mevrouw van de Keizersgracht en hare 'gedistingueerde' vriendinnen, een schrikbeeld van den 'dagelijkschen omgang' hunner kinderen met die der 'havelooze scholen.' Een goed deel der bezwaren zal zich van zelf oplossen, als de Regeering der groote stad maar zorgt, dat in alle wijken een voldoend aantal scholen wordt gevonden. Soort zoekt soort. Die regel zal ook op een natuurlijke schifting der schooljeugd, zonder de toepassing van eenig kunstmiddel, over het algemeen in de gewenschte richting gunstig werken. De uitzonderingen zullen daarbij geen wezenlijk bezwaar opleveren. Tegenover een enkel kind uit de 'onderste lagen der maatschappij', waarmede gij het uwe liever niet ziet praten, staat de dagelijksche omgang uwer Marie met haar snibbig, door en door, physisch en moreel bedorven buurmeisje. Hebt gij dat nooit overwogen, mevrouw van de Keizersgracht? In de 'beschaafde en fatsoenlijke' wijken, geeft de 'beschaafde en fatsoenlijke' schoolbevolking den toon aan; en elders wonen immers geen 'beschaafde en fatsoenlijke' menschen? Of zijn zij er bij ongeluk verdwaald, waarom zou het een gemeentebestuur niet vrij staan te bepalen: ieder kind bezoekt de school der wijk, waarin de ouders wonen, behoudens recht op toelating in de school eener andere wijk, wat niet geweigerd mag worden, tenzij om zeer overwegende redenen, ter beoordeeling van burgemeester en wethouders, schoolcommissie of eenige andere autoriteit. Als er dan bovendien streng toezicht wordt gehouden op de zindelijkheid, doch niet alleen bij de kinderen der *onderste* lagen van de maatschappij, dan laat zich moeielijk denken, waarom 'in de steden althans' twee soorten van scholen voor openbaar lager onderwijs moeten worden geopend.

In het belang van het openbaar lager onderwijs en met het oog op den boven reeds aangestipten onlust van sommige gemeentebesturen, acht ik het wenschelijk, dat de wet als regel voorschrijft: kosteloos onderwijs, behoudens het recht tot heffing van schoolgeld ten bate der gemeentekas, tot een bedrag en op gronden, door de hoogere burgerlijke autoriteit goed te keuren. Dat kosteloos onderwijs voor hen, 'die zeer gemakkelijk betalen kunnen,' met de Toelichting, 'volstrekt

overbodig' schijnt, zegt of te veel of niets. Niets, omdat niemand op kosteloos openbaar lager onderwijs zal aandringen, bepaald met het oog op hen, die werkelijk *zeer gemakkelijk* betalen kunnen. Te veel, omdat de uitspraak geen rekening houdt met hen, die niet gemakkelijk betalen kunnen, hoewel zij niet in de termen van 'bedeeling' of 'onvermogen' vallen; ook omdat de Staat, die leerplicht voorschrijft, zedelijk verplicht is, een voldoend aantal schoollokalen te openen, waar het bevolen onderwijs kan worden ontvangen. Of waarom laat hij den militien niet zelf zorgen voor voedsel, kleeding en huisvesting?

F. Het TOEZICHT op het onderwijs beantwoordt niet aan het doel en is uiterst gebrekkig. Daarover zijn allen het eens. Er bestaat slechts verschil in de wijzigingen, die men verlangt.

De Minister van Binnenlandsche Zaken heeft het te volhandig om met het oppertoezicht belast te blijven. De schoolopziener moet meer invloed oefenen op de school en de leiding van den onderwijzer, een knap, onafhankelijk man zijn, die al zijn tijd aan het onderwijs kan wijden, dus goed bezoldigd is en in den regel geen, derhalve nooit zonder hoogere goedkeuring, een andere betrekking aanvaardt. Daaromtrent stemmen Volksonderwijs en Nut samen. Dan scheiden zich hunne wegen.

Het Rapport verlangt: 1°. *Ministeriëel oppertoezicht*, opgedragen aan een minister, die niet te zeer met andere staatszorgen belast is, en als overgangsmaatregel, een afzonderlijk ministerie van onderwijs.

2°. *Een adviseur voor het onderwijs*, iemand die met het schoolwezen in uitgebreiden zin grondig bekend is, en aan wien niet uitsluitend of bij voorkeur bureau-werkzaamheid wordt opgedragen, maar die van tijd tot tijd een persoonlijk onderzoek kan instellen naar de werking der kweekscholen, de gegrondheid van klachten enz. enz.

3°. Vijf *inspecteurs*, wier werkkring van algemeene bekendheid is.

4°. *Schoolopzieners*, over ongeveer 80 scholen één.

5°. *Controleurs voor den leerplicht*, in elke gemeente minstens één, aangesteld door de Regeering, op voordracht van het gemeentebestuur; mannen, die vooral door zedelijken invloed de bepalingen van den leerplicht trachten te doen opvolgen en, waar deze krachteloos blijken, de zaak in handen geven van den schoolopziener.

6°. *Gemeentetoezicht* door het dagelijksch bestuur, met den gemeenteraad, uit te oefenen.

7°. Een *schoolraad*, door en uit de ouders der op de openbare school gaande kinderen gekozen, die eenmaal 's jaars met den schoolopziener en den onderwijzer vergadert en dan naar hartelust mag prijzen of klagen, om daarna zelf te recht gewezen te worden of genoegdoening te erlangen.

De Concept-wet vraagt:

1°. *Oppertoezicht* van 'Onzen Minister, tot wiens departement het onderwijs behoort.'

2°. *Plaatselijke schoolcommissiën* in den ouden trant.

3°. *Districts-schoolopzieners*, een op hoogstens 80 scholen, de avondscholen niet medegerekend.

4°. Zes *inspecteurs*.

Laat ons hopen, dat de inspecteurs steeds zoo uitstekend voor hunne taak berekend blijken, als dit voor het oogenblik het geval schijnt te zijn, te oordeelen naar den eenparigen lof hun toegezwaaid. Laat ons wenschen dat nooit de 50 of meer mannen ontbreken, die in staat en genegen zijn, aan het door de Nuts-commissie geteekende ideaal van den schoolopziener der nieuwe wet te beantwoorden. Maar laat ons een stap verder gaan dan de bescheidenheid van het Rapport en niet als overgangsmaatregel, maar als eisch der wet een blijvend Ministerie van onderwijs in het leven zien te roepen. Wij kunnen dan den 'adviseur voor het onderwijs' missen, of liever hem zoeken onder de deskundigen in zake onderwijs, die tevens 'politiek persoon' genoeg zijn, om op te treden als Minister, mits hij niet met andere staatszorgen worde belast. Hij kan dan niet alleen het werk doen van een Minister van onderwijs, maar ook den titel dragen en in persoon zijne adviezen toelichten en verdedigen voor het luisterend oor der natie op het Binnenhof. Hem te laten deelen in elke wisseling van Ministers, schijnt volstrekt overbodig. Hij kan nog wel zoo vast zitten als een Minister van oorlog of marine. Maar heeft de hoogere politiek wellicht houtsnijdende bezwaren tegen mijn burgermansoordeel, dat de Minister van onderwijs best Minister kan blijven, al treden eenigen zijner ambtgenooten af, dan pleite Volksonderwijs, met het Nut, voor den verkapten Minister van onderwijs, onder den titel van adviseur toegevoegd aan 'onzen Minister, tot wiens departement het onderwijs behoort.' Want laatstgenoemde onbekende grootheid in het rijk der school - een uitnemend licht misschien in rechten, diplomatie of oorlog! - geeft even weinig waarborg voor een deugdelijk oppertoezicht op het onderwijs, als onze Minister van Binnenlandsche Zaken; niet onmogelijk dat hij nog 100% ongeschikter is voor de vervulling der hem opgedragen, aan zijne overige werkzaamheden, aanleg en studie, heterogene taak.

Waarom wil de Concept-wet de plaatselijke schoolcommissiën, zelfs die, in gemeenten beneden de 3000 zielen, uit burgemeester en wethouders zijn samengesteld, laten bestaan? Het antwoord is mij niet bekend. Wel weet ik, dat het Rapport met veler droevige ervaring, vooral in kleine gemeenten, ernstig rekening hield, toen het den wensch uitsprak, die schoolcommissiën te doen vervallen. Dat ik daarom van den voorgestelden schoolraad, met zijne machtelooze macht, bijzonder veel heil verwacht, zou ik niet hardop durven zeggen. Daarentegen geloof ik wel, dat de Nutscommissie ons op het rechte spoor heeft gebracht. Laten de ouders van schoolgaande kinderen, in alle gemeenten, een schoolraad of schoolcommissie kiezen uit den kring hunner medeburgers, ik zeg niet: uit den kring der ouders. De leden van

dien raad mogen tamelijk talrijk zijn, bij periodieke aftreding niet dan na een jaar herkiesbaar en belast met al het werk dat Volksonderwijs aan de plaatselijke schoolcommissie wil opdragen. Er is dan een band tusschen de ouders en het onderwijs; toezicht en behartiging van alle belangen, die met het onderwijs in verband staan, van wege de gemeente; contrôle, van of namens belanghebbenden en belangstellenden, over de daden en verzuimen van de gemeenteraden en de vrees is weggenomen dat uitstekende wethouders als slechte leden der schoolcommissie zullen werkzaam zijn.

Dat Volksonderwijs verzuimde aan het controleeren van den leerplicht te denken, is één fout met het niet opnemen van den leerplicht in de Concept-wet. In verband met de door mij gewenschte schoolraden, zou ik den schoolopziener willen ontheffen van al te veel bemoeiingen met kleine plaatselijke aangelegenheden en de bekrachtiging van het vonnis des controleurs aan de nieuwe raden overlaten.

G. Het geschrevene en voorgestelde omtrent AKTE-EXAMENS doet de volgende opmerkingen maken. Het is wenschelijk, naar de adviezen der beide commissiën, dat de examens niet langer worden overgelaten aan den provincialen inspecteur en vier schoolopzieners, die zich, naar hun goeddunken, al dan niet door deskundigen laten bijstaan. De Regeering benoeme jaarlijks vijf of zes - naar het getal der inspecteurs - examencommissiën, samengesteld uit verantwoordelijke deskundigen. Volksonderwijs wil de heeren tweemaal, het Nut eens per jaar laten werken. Beiden wenschen den stroom der onnadenkenden, die, niet genoegzaam voorbereid, ‘het maar vast eens wagen,’ te breidelen door niet voor de akte, maar voor de toelating tot het examen een zeker tantum te vorderen. Het Rapport verlangt bovendien de aanbevelenswaardige bepalingen, dat men na afgewezen te zijn een jaar moet wachten voordat men zich andermaal aan het examen mag onderwerpen, en dat men voor hetzelfde examen slechts tweemaal mag terugkomen. Afzonderlijke akten zullen alleen verkrijgbaar zijn voor het teekenen, de gymnastiek en de handwerken voor meisjes. Derhalve geen onderscheid meer tusschen de akten voor huisonderwijs en voor schoolonderwijs. Behalve de drie genoemde, zijn er slechts twee: akte A en akte B, volgens het Nut; de akte voor hoofdonderwijzer en die van (hulp)onderwijzer, volgens de Concept-wet, waarmede die van hoofdonderwijzeres en (hulp)onderwijzeres parallel loopen. De examens worden in het openbaar gehouden; die voor onderwijzeressen zijn echter alleen openbaar voor vrouwen. Het programma der vakken, waarin zal worden geëxamineerd, regelt zich natuurlijk naar het programma, dat voor het onderwijs zal zijn vastgesteld, waarbij alleen nog twijfelachtig kan wezen, of paedagogie al dan niet als een afzonderlijk vak moet worden beschouwd. Tot het verkrijgen der eerste akte blijft de eisch van 18jarigen leeftijd van kracht. De tweede kan men halen, wanneer men wil.

H. DE BEVOEGDHEID TOT HET GEVEN VAN ONDERWIJS, hetzij in huis hetzij in de school, blijft van het bezit dezer akten afhankelijk. Zoo besluit de Nutscommissie, naar het mij voorkomt, op voldoende gronden, waar zij weigert een uitzondering toe te laten voor ‘hen, die uitsluitend aan de kinderen van één gezin lager onderwijs geven’ (wet van '57, art. 7); weshalve het behoud dier bepaling in de Concept-wet m.i. afkeuring verdient. Daarentegen schijnt het volstrekt weren van alle kweekelingen uit de school geen eisch door het belang van het onderwijs noch van den aanstaanden onderwijzer gevorderd, mits men niet verder ga dan het votum van Volksonderwijs: ‘Jongelieden van beiderlei kunne, die den leeftijd van 16 jaren bereikt en dien van 19 jaar niet overschreden hebben, en die in het bezit zijn van een schriftelijk bewijs van aanvankelijke geschiktheid voor het onderwijs, mogen tot eigene vorming, onder opzicht der onderwijzers of onderwijzeressen, practisch in de school werkzaam zijn, doch nooit langer dan 2 uren daags.’

I. Ook in de AANSTELLING DER ONDERWIJZERS dient eenige wijziging te worden gebracht. Op de benoeming van het hulppersoneel moet de hoofdonderwijzer meer invloed hebben, dan hem tegenwoordig wordt toegekend. Dat hij met den schoolopziener een voordracht make, waaruit de gemeenteraad kiest, schijnt daarom, overeenkomstig het oordeel der Nutscommissie, wel zoo aannemelijk, dan dat, naar de wenschen van Volksonderwijs, de gemeenteraad kiest uit een voordracht zoo mogelijk van 3 personen, opgemaakt door Burgemeester en Wethouders in overleg met den hoofdonderwijzer en den districts schoolopziener.

De aanstaande hoofdonderwijzer zal 23 jaar oud, in het bezit moeten zijn van de hoofdonderwijzersakte en goede getuigschriften aangaande zijn zedelijk gedrag. Bovendien wenscht het Rapport, dat met het oog op zijn aanstelling, alle scholen in twee klassen zullen worden verdeeld en dat niemand als hoofdonderwijzer eener school van de hoogste klasse zal worden benoemd, tenzij hij minstens twee jaar aan het hoofd eener school van de laagste klasse heeft gestaan. Maar hoe een dergelijke verdeeling van de scholen, waar hetzelfde onderwijs behoort gegeven te worden, naar hare belangrijkheid, ooit mogelijk zal zijn, begrijp ik volstrekt niet, al erken ik gaarne dat ‘feitelijk niet alle scholen even belangrijk kunnen worden geacht.’ De meer of mindere belangrijkheid zal steeds voor een goed deel afhangen van het tijdelijk onderwijzend personeel en dus voortdurend wisselen. Reeds om deze reden alleen is een classificatie, die iets beteekenen zal, ondenkbaar.

De gemeenteraad benoeme den hoofdonderwijzer uit een voordracht, op te maken door den districts schoolopziener alleen - zoo de Concept-wet - of: door hem en de hem assisteerende collega's, gelijk het Rapport wil. Goed, maar hoe wordt die voordracht opgemaakt? Naar den uitslag van het vergelijkende examen, antwoordt de wet van '57 en spreken de beide commissiën haar na, ondanks de vele bezwaren, aan de handhaving dier vergelijkende examens verbonden.

Het Rapport heeft mij niet overtuigd, dat de grieven ten slotte gering zijn of bij een goede regeling der zaak gemakkelijk kunnen worden overwonnen. De fraaiste redeneeringen kunnen de feiten niet wegnemen, dat er iets vernederends ligt in het laten harddraven van een aantal - soms 70, 80! - fatsoenlijke menschen om een eervolle betrekking; dat een onderwijzer die dikwerf solliciteert, en alleen de aanhouder heeft kans te winnen, zijn prestige verliest in de gemeente, ware het ook alleen, omdat hij blijkbaar, en ook te zeer voor zijn eigen gevoel, 'los van haar' is; dat een knap hoofdonderwijzer, die eenige jaren dienst achter den rug heeft, bij het vergelijkend examen moet achterstaan bij den 23 jarigen hulponderwijzer met hoofdonderwijzersakte. Bij elk examen zal de maat der kennis voor het grootste gedeelte over den uitslag beslissen, al teekent men een nog zoo schoon beeld van den examinator, die meer op geschiktheid dan op bijeengezamelde wetenschap let. 'Pompwerk', s.v.v., gaat in de praktijk verloren. Die in dit opzicht 'op de hoogte' wil blijven, zal zich niet geheel aan het onderwijs wijden; reden waarom de vergelijkende examens inderdaad dikwerf een zeer nadeeligen invloed hebben op de school.

Een examencommissie, zoo voorkomend, goedgezind en uitstekend voor haar taak berekend, als het Rapport haar wenscht, zal ook wel zonder vergelijkend examen een uitnemende voordracht weten op te maken. Vermag zij het niet - ik stip slechts aan en denk aan geen volledige behandeling van het onderwerp - dat dan het kwaad ten minste eenigermate worde beteugeld en uit de sollicitanten slechts een 6, 10, hoogstens 12 tal worde opgeroepen, natuurlijk zij die na ingewonnen informaties de meeste aanbeveling schijnen te verdienen. Men binde zich daarbij niet aan 'sollicitanten', maar noodige ook anderen uit, die men ter vervulling van de vacature geschikt acht, doch die zich niet aanmeldden, aan den zoo loyaal mogelijk geopenden wedstrijd deel te nemen. Men schenke aan allen vergoeding van reisen verblijfkosten, een maatregel die, naar den wensch van het Rapport, kwalijk ware toe te passen bij de oude harddraverij, omdat hij den stroom der liefhebbers noodeloos verbreeden en wellicht een ganschen trein pleizierreizigers met zich voeren zou.

K. De FINANTIEELE POSITIE DES ONDERWIJZERS laat in tal van kleinere en grootere plaatsen ontzettend veel te wenschen over. Wie niet genoeg heeft aan de herhaalde klachten over het droevig lot der minimumlijders, in dagbladen en langs andere wegen onder de aandacht van het publiek gebracht, leze het Rapport in zake onderwijzersbezoldigingen, van wege de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1872 gevoegd bij hare punten van beschrijving van de algemeene vergadering. De cijfers zijn welsprekend. Het minimum der wet van '57: *f* 400 voor een hoofd-, *f* 200 voor een hulponderwijzer moet aanzienlijk worden verhoogd. De Nutscommissie, getrouw aan haar onverstaanbaar

beginsel van splitsing der scholen in twee klassen, wenscht den hoofdonderwijzer der eerste klasse minstens *f* 1500, dien der tweede althans *f* 1000 's jaars te geven. Volksonderwijs vraagt voor elken hoofdonderwijzer minstens *f* 1000. Beide vereenigingen pleiten voor het behoud der nu reeds aan den hoofdonderwijzer toegekende vrije woning met tuin; terwijl zijde hulponderwijzers, naar hun eersten of tweeden rang - de verdeeling berust op het juiste beginsel: bezit van een hoofd- of hulponderwijzersakte - *f* 700 (Volksonderwijs) à *f* 800 (Nut) en *f* 500 minstens willen zien uitbetaald.

De *f* 1500 van het Rapport daargelaten, zal niemand die begrijpt wat een ‘ontwikkeld, bekwaam en beschaafd man’ in dezen tijd noodig heeft om fatsoenlijk te leven, de voorgestelde cijfers te hoog durven noemen. Wel zal ieder de bepaling der Concept-wet toejuichen, dat het bedrag der jaarwedde om de vijf jaren worde herzien. Dit ook ‘bij elke voorkomende vacature’ te doen, schijnt met het oog op het soms sterk wisselend hulppersoneel minder wenschelijk. Evenmin worde de macht geheel in handen gesteld van Gedeputeerde Staten. Voor gemeentebesturen die nu reeds toonen hun plicht te kennen, is het even hard als overbodig, onder curateele te worden gesteld. Aan hen het recht van de vaststelling der jaarwedde, behoudens de bevoegdheid van Gedeputeerde Staten, de al te zuinige beheerders tot de orde te roepen, des noods tot plichtsbetrachting te dwingen.

Die Gedeputeerde Staten staan bij Volksonderwijs in een bijzonder goed blaadje. Van hunne goedkeuring zal het afhankelijk blijven of de onderwijzer eenig ambt of bediening, naast zijne hoofdtaak, zal mogen aanvaarden; iets wat de Nutscommissie, wel zoo gevoegelijk, aan den schoolopziener, onder beroep op den inspecteur, wenscht op te dragen. Namelijk indien de ‘goedkeuring’ op den duur verleend zal moeten worden. Ik acht dat overbodig en hare verwijdering uit de wet hoogst wenschelijk. De toestanden zijn niet meer wat zij vroeger waren. De onderwijzers zijn onderwijzers geworden. Gij behoeft geen strenge bepalingen meer te maken om hen het handeldrijven, nering doen enz. te verbieden. De oudere wetgever had het oog op onregelmatigheden, die hij uit den weg wilde ruimen, doch waarvoor men thans niet meer behoeft te vreezen. Men wil den onderwijzersstand verheffen. Uitmuntend. Maar dan ook geen bepalingen in het leven gehouden, wier bestaan vernederend is voor den vrijen man, die weet wat hem voegt en wat hem niet betaamt. Wezenlijke algemeene bezwaren tegen het aannemen van ambten en bedieningen, als gewoonlijk onder de bijbetrekkingen van een aantal onderwijzers worden begrepen, bestaan niet. Laat hem dan ook vrij organist, voorzanger - des noods ‘koster’ - zijn, zoo goed als secretaris van het Nut, van Volksonderwijs, ouderling, kerkvoogd, bestuurslid eener societeit enz. Ik noem met opzet verschillende baantjes, om de aandacht te vestigen op de dwaasheid dat men feitelijk, bij twee volkomen gelijk staande gevallen, in het

eene wèl, in het andere niet de ‘goedkeuring’ van hooger hand noodig acht, b.v. wèl als de onderwijzer organist, niet als hij secretaris van het Nut wil worden. De wet kan onmogelijk alles opsommen wat, als bijwerk waargenomen, schadelijk voor het onderwijs zou kunnen blijken.

Zij zou dan toch b.v. ook moeten spreken van: niet meer dan zooveel uren daags werken in den eigen tuin; geen schoolboekjes schrijven; geen romans vertalen; geen minuten voor den notaris copiëeren; geen privaatlessen geven, vooral niet in zang of muziek, enz. enz.

Geen kleingeestige, vernederende, ten slotte toch onvoldoende wetsvoorschriften, die de vrijheid van den ‘ontwikkelden, beschaafden en bekwamen man’ op hatelijke wijze aan banden leggen en hem vaak dwingen, afstand te doen van een hoogst welkom middel om zijne positie eenigszins te verbeteren, zonder schade voor zijn hoofdwerk. Maar vrijheid voor den onderwijzer om te doen wat hem goed dunkt, mits hij zelf daardoor zijn prestige niet verlieze en de school er niet onder lijde. Daarop toe te zien en desgevorderd met onverbiddelijke bevelen tot onthouding of wijziging van levensgedrag op te treden, is de natuurlijke taak van de schoolcommissie, den schoolopziener en den inspecteur. Het is geen ‘ideale toestand’, dat de onderwijzer zich met volstrekt niets buiten het onderwijs bemoeit.

Waarom zullen de talrijke dochters van den hoofdonderwijzer, die ondanks zijn verbeterd traktement tobben moet om rond te komen, geen japonnen mogen maken ten huize van haar vader? De oude heer zal wel zorgen, dat de modiste kraam niet in een snoepwinkeltje ontaardt. Het Rapport huldigt verouderde beschouwingen over onteerenden en niet onteerenden handenarbeid van hoofden en leden des huisgezins. Volksonderwijs deed ten minste één stap in de goede richting voorwaarts, door art. 24 in dier voege te wijzigen, dat de gezinnen der onderwijzers ontslagen worden van de goedkeuring op hunnen arbeid door Gedeputeerde Staten te verleenen.

L. Het ONDERWIJZEND PERSONEEL worde aanmerkelijk uitgebreid, zoodat in de laagste klassen hoogstens 40, in de hoogere niet meer dan 30 leerlingen aan één onderwijzer worden toevertrouwd, of althans voor elke 40 kinderen een onderwijzer worde aangesteld. Ziedaar in hoofdzaak de lang niet overdreven respectieve wenschen van Nut en Volksonderwijs.

M. De OPLEIDING DER ONDERWIJZERS, en der onderwijzeressen, geschiede in den regel aan daartoe bestemde kweekscholen, aan wier inrichting nog wel het een en ander te verbeteren valt en waarvan er ten minste 20 noodig zijn, elk met ongeveer 70 leerlingen. De behoefte aan onderwijzers is schrikbarend groot. Daarom worden voor het oogenblik de normaallessen nog behouden. Met die gedachten van het Rapport, stemt de Concept-wet in hoofdzaak overeen. Zij vraagt minstens 10 rijkskweekscholen voor de opleiding van onderwijzers, 3 voor onderwijzeressen, doch zonder het getal leerlingen te noemen, en subsidie voor gemeente-inrichtingen van gelijke strekking.

N. VOORBEREIDEND ONDERWIJS is in vele gevallen noodzakelijk, zal het lager onderwijs aanstonds doel treffen, en altijd bijzonder wenschelijk, al gaat de noodige ontwikkeling uit van het huisgezin. Ik bedoel nl., zulk voorbereidend onderwijs, dat de taak der goede bewaarschool overneemt, waarop men meer en meer prijs begint te stellen en dat de Toelichting aanduidt met 'spelen en zingen, opmerken en spreken, tel- en aanschouwingsoefeningen, eenvoudige verhaaltjes, enz.' De Nutscommissie wil dit voorbereidend onderwijs liefst aan vrouwelijke leiding toevertrouwen, doch het onder toezicht van den hoofdonderwijzer plaatsen en alzoo aan de lagere school verbinden. Kinderen van 5-7 jaren kunnen er gebruik van maken.

Volksonderwijs kan zich, blijkens bl. 25 van de Toelichting, met deze beginselen zeer goed vereenigen, doch heeft er in de Concept-wet niet van gesproken. Dat laatste is niet enkel om de zaak zelf te betreuren, maar ook omdat de commissie op die wijs een schoone gelegenheid liet voorbijgaan om een proeve van wetgeving op de 'tegenwoordige bewaarscholen' te geven, waarnaar velen reikhalzend uitzien en waartoe iets meer behoort dan het Rapport ter loops opmerkt.

O. DE INWENDIGE INRICHTING DER SCHOOL. Onder dit opschrift heeft de Nutscommissie een vrij uitvoerige schets geleverd van wat de school naar hare gedachten wezen moet en zijn zal, wanneer hare wenschen worden vervuld. Zij teekent de rechten en verplichtingen van den hoofdonderwijzer, zijne houding tegenover de school en de andere onderwijzers, in frissche trekken, die van een vrijen, onbekrompen geest getuigen. Reden waarom het mij raadselachtig voorkomt, hoe zij heeft kunnen adviseeren, dat de hoofdonderwijzer omtrent de boeken, leermiddelen, enz. die hij zou wenschen aan te schaffen, steeds in overleg trede met den schoolopziener, en wel opdat de neutraliteit niet geschonden worde! Alweder een voor den onderwijzer vernederende bepaling, die allerminst strookt met de hooge verwachting, die men van zijne betere opleiding en verbeterde finantiëele positie verwacht. Bovendien kan men in een rapport gemakkelijk praten van een ideaal schoolopziener, die alle schoolboeken heeft gelezen en zich ten allen tijde den inhoud volkomen herinnert, of een alphabetisch gestelden index geregeld bijhoudt; in de werkelijkheid zal wel het een en ander ontbreken aan de minstens vijftig verschillende afdrukken van dien ideaal mensch. De kans, dat er op deze wijs eerder tegen de neutraliteit wordt gezondigd, schijnt mij grooter, dan wanneer de verantwoordelijkheid blijft aan den onderwijzer, die toch wel nooit een boek voor de school in gebruik zal nemen, zonder het eerst aandachtig gelezen te hebben.

Wat de commissie ter bepaling van de grenzen zegt en ten deele zelfs breed ontwikkelt, over het doel van het onderwijs in lezen, schrijven, rekenen, taalkunde, aardrijkskunde, geschiedenis, kennis der natuur, teekenen, zingen, gymnastiek en handwerken voor meisjes, behoeft ons na het gezegde sub letter C. niet op te houden en

zij dus alleen den belangstellenden lezer ter ernstige overweging aanbevolen.

P. Wie BIJZONDER boven openbaar ONDERWIJS verkiest, mag in zijne vrijheid niet worden belemmerd. Alleen heeft de staat toe te zien, dat het bijzonder onderwijs in gehalte niet bij het openbare achtersta. Daarom had Volksonderwijs wel iets meer mogen doen dan den derden titel der wet van 1857 woordelijk overschrijven. De Nutscommissie geeft eenige regelen aan, die dienst zouden kunnen doen bij de beoordeeling of een bijzondere school, die niet geheel beantwoordt aan de inrichting door de wet geboden, al dan niet aanstonds moet worden gesloten. Aan huisonderwijs heeft zij daarbij, naar het schijnt, niet gedacht. Van gesubsidiëerde bijzondere scholen zal geen sprake meer zijn. Daarentegen wil Volksonderwijs art. 3 der wet van 1857, behoudens een wijziging in de redactie, onveranderd laten.

Q. De SCHOOLHYGIÊNE schrijft regelen voor, die bij de inrichting van schoolgebouwen niet mogen worden verwaarloosd, doch ongelukkig genoeg in de wet van '57 ontbreken, behoudens de aldaar aan den schoolopziener verleende bevoegdheid, een schoollokaal af te keuren en te doen sluiten. De lezers van het gedrukte Rapport ontvangen slechts ‘een geraamte’ van wat de Nutscommissie als vrucht eener ‘zeer belangrijke uitvoerige beschouwing over dit onderwerp’, in den vorm eener bijlage tot haar werk, aan het hoofdbestuur heeft overgelegd. De Concept-wet geeft van art. 4 der bestaande wet een redactie, die in de toekomst een ordelijke naleving belooft van nog niet nader begrensde, maar stellig uitmuntende rijksvoorschriften betreffende de bruikbaarheid, den bouw en de inrichting van schoollokalen en onderwijzerswoningen.

Aan het slot van dit overzicht en de daaraan vastgeknoopte beschouwingen zij nogmaals herinnerd, dat het mijne bedoeling niet was, op alle bijzonderheden in den belangrijken arbeid der beide commissiën, van het Nut en van Volksonderwijs, de aandacht te vestigen, veel minder het bestudeeren der stukken overbodig te maken. Ik ben tevreden, wanneer het mij is gelukt, een kleine bijdrage te leveren tot een meer algemeene waardeering van het gewicht der onderwijskwestie in hare tegenwoordige gestalte en het belang eener nieuwe schoolwetagitatie, wier kalme voorbereiding te helpen bevorderen de dure plicht is van ieder, die prijs stelt op de ontwikkeling en den bloei van ons volk.

Winkel, Aug. '75.

W.C. VAN MANEN.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.

Sedert 13 Juni is er veel gebeurd; de liberalen hebben bij de stembus te Utrecht, te Arnhem, te Zutfen een verrassende kracht ontwikkeld, waarover zij zelf wellicht zich 't meest verbaasden; deze drie districten behooren tot de twijfelachtige; te Arnhem had men tegen dat de candidaat aanvankelijk niet populair was; in Zutfen stond tegenover den anti-revolutionairen Mr. Mackay een man, die geheel vreemd was in het district, wat uit den aard der zaak altijd veel tegen heeft. Op deze drie plaatsen hadden de liberale candidaten zich te weren tegen de bekende drieëenige coalitie, en zij behaalden juist daardoor meer stemmen dan ooit eenig liberaal candidaat kon verwerven. Wel een bewijs dat de meerderheid der kiezers een afkeer heeft van 't geen naar clericalisme zweemt. Of waaraan anders zal men de buitengewone krachtsontwikkeling toeschrijven? De anti-clericale vlag was door de liberalen voorop gesteld met verzwijging van elk ander punt.

Is dit feit op zich zelf een verblijdend verschijnsel, omdat het bewijs levert van het bestaan van kracht en gezonde kracht, aan den anderen kant mag niet verzwegen worden, dat zoowel de kiezers als de leiders nog altijd weinig bewijs toonden van de oorzaak te bevroeden van de onvruchtbaarheid van het parlementaire stelsel in de laatste jaren; wij bedoelen het verkiezen van mannen, van wien tengevolge van de parlementaire geschiedenis geen samenwerking onder de liberale partij kan worden verwacht en evenmin een verhouding ten opzichte van de Regeering, waarbij zaken gesteld worden boven personen. Wij hebben niets tegen den heer Geertsema, maar deze zal zich zelf wel niet zoo hoog stellen, dat hij zich als een uitzondering rekent op de zielkundige wetten en zich verheven acht boven persoonlijke ervaringen. Zulke mannen zijn zeldzaam, en wij hebben geen reden Geertsema tot die zeldzaamheden te brengen. Plaats Geertsema naast Kappeyne, en ieder zal inzien, dat het beter was geweest

geen dezer mannen en zeker niet beiden het volk opnieuw te laten vertegenwoordigen, en vooral nu niet, nu het in de Kamer op één stem aankomt.

De heer Tak heeft minder onaangename ervaring van het parlementaire leven dan Geertsema, omdat hij in een geheel andere betrekking stond; ook is Tak wellicht te weinig hartstochtelijk voor den parlementairen strijd om ooit zulke ervaringen te krijgen; maar toch kan men de vraag doen, of de liberalen verstandig handelden door hem te Zutfen candidaat te stellen. Vooreerst waagde men daardoor een stem, omdat de uitslag hoogst onzeker was, en men maakte van de verkiezing te veel een partijzaak; men werkte mee om een onzuiveren toestand te verkrijgen; de persoon van den heer Tak toch werd na de clericale verrassing te Middelburg - met allen eerbied voor zijn wezenlijke verdiensten - op een te hoog voetstuk geplaatst. Geheel onbekend in het district, welks belangen hij moeilijk zal kunnen behartigen, kon hij alleen worden verkozen als partijman, - meer dan hij zelf 't wellicht is. Het gevolg van zulke verkiezingen moet zijn dat de partijschap ook in de Kamer nog meer toeneemt en daarnaast de clubgeest, waardoor voor een objectieve beoordeeling van zaken geen plaats meer overblijft.

Men heeft meermalen gewezen op de wenschelijkheid dat er nieuw bloed in de Kamer kwam, en niet ten onrechte, wanneer men de ondervinding met het oude bloed nagaat; maar 't heeft er op deze wijze wel wat van of het oude bloed desniettemin behoort tot de onmisbare bestanddeelen van onze Kamer. Elke club tracht de oude vrienden er weer in te brengen, daarmee worden de oude veeten bestendigd, en wie kan onder dezelfde omstandigheden iets anders verwachten van de liberale partij? Wie het doel wil, moet ook de middelen willen, en wie een a n d e r e Kamer wil, moet a n d e r e leden verkiezen, en zeker niet motieven z o e k e n om de oude leden in elk geval weer een plaats te bezorgen. 't Moet leiden tot nog grooter verwarring, tot bestendiging, tot inkankering van 't geen men noemen kan onze parlementaire ziekte. Dat Tak te Zutfen werd gekozen, nadat hij te Middelburg viel, bewijst op zich zelf niets, want het zijn verschillende districten; de vraag was hier, of de verwerping van Tak een verrassing was, of een bewijs, dat ook het district Middelburg voortaan tot de clericale broeinesten moet worden gerekend. Dat men van liberale zijde zoo spoedig mogelijk een antwoord wilde hebben op die vraag, was natuurlijk; ongaarne wilde men twee jaar wachten, met zenuwachtige spanning verbeidde men het besluit van De Jonge, maar waarom leî Tak dan niet terstond na de verkiezing van den anti-revolutionair zijn mandaat neder? In dat geval zou hij flink gehandeld hebben en de liberale partij een goed figuur gemaakt. Naderhand moest hij toch voor Middelburg bedanken om voor Zutfen verkiesbaar te zijn, en de beslissing, die men nu na lang aarzelen op genoemde vraag wilde uitlokken door het stellen van de candidatuur van den heer Fokker, is

minder zuiver. En toch, nu deze verkozen is en de liberalen in dat district door de groote Dordtsche kerktrom blijken wakker geschrikt, wordt de positie van jhr. de Jonge moeilijk; met g e w o n e Christelijke eerlijkheid zal hij zijn mandaat moeilijk kunnen houden.

De herstemming te Arnhem en te Utrecht, de verkiezing te Zutfen, het aanzienlijk stemmental, dat de liberalen hier hebben behaald, bewijst verder dat de meerderheid van de tegenwoordige kiezers anti-clericaal is. Er zijn natuurlijk zwarte districten, waar òf Rome òf Dordt de macht geheel in handen heeft, plaatselijke verschijnselen die samenhangen met de weinige ontwikkeling en de behoefte aan weinige ontwikkeling, soms ook, naar 't schijnt, met den grond; maar in gewone districten blijkt het liberalisme als anti-clericalisme veel sterker te zijn dan men meende, en dat geeft grond voor de veronderstelling, dat de meerderheid van onze volksvertegenwoordiging volstrekt niet clericaal behoeft te worden, - de zoogenaamde conservatieven er bij gerekend - indien wij dat zelf niet verlangen. Daarmee vervalt ook het bezwaar, tegen de liberalen aangevoerd, dat zij door de anti-clericale vaan omhoog te heffen, bewijs hebben gegeven van weinig tact of overleg, omdat zij daarmee noodzakelijk in de minderheid moesten komen. Indirect erkende men met dit bezwaar - wat wij reeds jaren geleden hebben beweerd, - dat de liberalen de macht der kerkelijke partij te laag schatten.

Het bezwaar moet echter ook om een andere reden voor niet geldend verklaard worden; men heeft het namelijk tegenwoordig niet meer in zijn keus, of de clericale quaestie al dan niet op den voorgrond zal worden geplaatst; de drang der omstandigheden leidt er toe om haar nummer één van het program te maken. Erkend moet eindelijk worden, dat de liberale bladen op een ietwat onbekookte wijze met de anti-clericale vaan zijn voor den dag gekomen; 't was een verkiezingsleuze, meer niet; inhoud ontbrak er aan; van anti-clericale maatregelen, laat staan anti-clericaal onderzoek is niet gerept; men sprak alleen van de School en men kan moeilijk beweren, dat het behoud der neutrale school alleen recht heeft om een anti-clericalen veldtocht te ondernemen.

Juist waren de liberalen bezig zich te vermeien in de veroverde Kamer-meerderheid - 42 tegenover 10 + 12 + 16 = 38, - reeds werd het plan nader overwogen, hoe men Heemskerk zou lichten uit het Ministerie, omdat hij te moeilijk te ‘controleeren’ is en zonder hem gemakkelijk het Kabinet ‘in liberale richting zou kunnen worden voortgedreven,’ toen plotseling een onweersbui kwam opzetten, die voor een oogenblik schrik en ontsteltenis verspreidde onder de vrijzinnige gelederen. De alweder herziene editie van de verbeterde kiestabel verscheen, waarbij Heemskerk drie nieuwe districten aanbood: Bergen-op-Zoom, Loenen en Apeldoorn, - districten waarvan

men terstond kon opmaken, dat er anti-liberalen zouden worden verkozen. Bij het gewijzigd ontwerp was het verzoek gevoegd deze zaak nog in de zomervacantie - vacantie was 't niet volgens wet, maar volgens traditie - af te handelen, terwijl tevens gelegenheid zou worden gegeven de door de liberale leden zoo vurig begeerde nieuwe spoorwegen te onderzoeken.

Drie nieuwe districten voor anti-liberalen! men kan het den liberalen vergeven dat zij opstoven bij die tijding; immers, wanneer aan dit ontwerp gevolg werd gegeven, dan veranderde de verhouding der partijen tot 42 en 41, en een meerderheid van één stem is geen meerderheid. 't Was hard om daarvoor de liberale heeren de vacantie te laten afbreken.

De zaak had intusschen haar komische zijde. Ware Heemskerk de uitvinder geweest van de nieuwe districten, ware de verandering van de gewijzigde kiestabel nieuw, de liberalen zouden terstond geweigerd hebben om voor zulk een zaak op buitengewonen tijd bijeen te komen, en bij een conflict tusschen de Regeering en de meerderheid der Kamer, zou deze laatste zonder twijfel het weldenkend deel der natie op haar hand hebben gehad. Maar de toedracht was anders; dat wisten de liberale leden ook wel, en daarom ging het niet te weigeren om het voorstel der Regeering in behandeling te nemen op buitengewonen tijd. De opgegeven districten waren namelijk door de leden der Kamer zelf aan de hand gegeven; om de behandeling van de kiestabel uit te stellen sloeg men telkens iets anders voor, men speelde in de afdeelingen met het ontwerp en was onnoozel genoeg om niet te bedenken dat Heemskerk een te geoefend speler is om straks dien zet niet met woeker terug te geven.

Met de spoorwegen was het ongeveer hetzelfde geval; men kent den ophef, dien de liberalen maakten van het spoorwegontwerp-Kappeyne en hoe handig Heemskerk dat ontwerp van de baan wist te schuiven; welnu, men had sporen gewild van liberale zijde, en Heemskerk antwoordde: goed, sporen zult ge hebben en een kiestabel naar uwen zin en ik zal beide u laten behandelen in de zomerwarmte!

Had men dan van liberale zijde geen reden tegen de handelwijze van Heemskerk op te komen? Neen en ja. De liberalen oogstten hiermee slechts wat zij gezaaid hebben, en het gebeurde kan hun een les zijn om voortaan voorzichtiger te zijn en te bedenken, dat zij zich met Heemskerk op glad ijs begeven; in parlementaire tactiek kunnen zij veel van hem leeren, al gaat de premier door voor conservatief. Wat de zaak zelf betreft, is ons gevoelen bekend; liberalen en conservatieven beiden knoeien met de indeeling van de kiesdistricten, en het ware wenschelijk eens voor al een eind daaraan te maken door de indeeling van de districten te regelen naar een anderen maatstaf dan dien der meerderheidswillekeur, des noods naar de geografische breedte en lengte; wellicht kan de rechterlijke indeeling een grondslag leveren, buiten

bereik van het partijgeknoei. Sommigen beweren echter dat er een mate van onpartijdigheid is, die het parlementaire stelsel geheel onmogelijk zou maken, en derhalve ook de partijdige regeling van de kiesdistricten tot de noodzakelijkheden van het politieke leven behoort. 't Kan zijn, maar in dat geval ware het althans wenschelijk de proef te nemen met een anderen weg als de tot dusver bewandelde, want beweerd moge 't worden, bewezen is 't niet, dat knoeierij onafscheidelijk behoort tot den regeeringsvorm van de nieuwere tijden.

In het voordeel van Heemskerk kan verder worden aangevoerd, dat hij, gebruik makend als een goed veldheer van de fouten zijner tegenstanders, zich heeft laten leiden door de zeer verklaarbare zucht tot zelfbehoud. Door de drie nieuwe kiesdistricten bracht hij zijn bondgenooten zooveel mogelijk weder in evenwicht; hij zou zelfs een motief hiervoor kunnen vinden in het niet te loochenen feit, dat de liberale partij, de gezamenlijke uitgebrachte stemmen in aanmerking genomen, over meer stemmen beschikt dan waarover zij in vergelijking van de anti-liberale partijen aanspraak kan maken.

Terloops moeten wij evenwel opmerken dat aan dit laatste punt door de antiliberalen te veel gewicht wordt gehecht. Vooreerst is een meerderheid door optelling van al de stemmen des lands verkregen, een geheel denkbeeldige meerderheid, een afgetrokkene, waarmee niet te regeeren valt, omdat het juist overal de plaatselijke verhouding is, die over de kracht der partijen beslist. Er is inderdaad niets zotter dan de bewering dat de meerderheid van onze Kamer eigenlijk anti-liberaal moet zijn. De berekening is ook moeilijk omdat een groot aantal kiezers niet opkomen en het dus in den blinde raden is naar de wezenlijke meerderheid der kiezers. Indien men eerlijk wil zijn, moet men tevens letten op de bijomstandigheden van ons kiesstelsel; het intellect is namelijk door de tegenwoordige kieswet zoo goed als uitgesloten; hoeveel kiezers, en zonder twijfel meestliberale kiezers, zouden worden gecreëerd, indien men ook aan de gegradueerden stemrecht wilde geven. En dit zal toch wel in rekening moeten worden gebracht, wanneer men niet tot regeeringsbeginsel wil verheffen, dat een land bestuurd moet worden door de rekenkunstige meerderheid, die verkregen wordt door tellen zonder wegen! Die republikeinsche of socialistische meerderheid ten troon te verheffen moge kerkelijk gunstige (?) resultaten geven voor de dwepers, die de kunst verstaan van de dweepziekte te profiteeren, het is zoo goed als bewezen dat die meerderheid op politiek gebied weinig anders kan dan de zaken in de war sturen; het is het r e v o l u t i o n a i r e beginsel in de ongunstige beteekenis van het woord, erger dan anti-revolutionair of contra-revolutionair. Men heeft ook hier weder het bewijs, hoe goed de clericalen met woorden kunnen spelen, een spel dat dikwijls gelukt omdat men tegenover hen niet de tactiek volgt om voet bij stuk te houden en zich van de kern der zaak niet te laten afbrengen door een woordentwist.

Een der bezwaren tegen de handelwijze van Heemskerk is, dat het bijeenroepen van de Kamer na de groote verkiezingen tegen het parlementair gebruik is, althans wanneer men de oude Kamer laat beslissen over belangrijke quaesties, waarvan de dringende noodzakelijkheid voor 't oogenblik niet kan worden betoogd. Elke onpartijdige zal toestemmen, dat in dit bezwaar veel waars is gelegen; de helft der Kamerleden is afgetreden; in het afgetrokkene bestaat de mogelijkheid, dat de samenstelling der volksvertegenwoordiging eene belangrijke wijziging heeft ondergaan; zal men nu, terwijl de natie zooeven uitspraak heeft gedaan, den vroeger uitgedrukten wil des volks tot grondslag nemen om belangrijke zaken te beslissen? Zulk een handeling zou alleen verklaarbaar zijn, wanneer er zeer dringende zaken waren, welker uitstel van behandeling in het nadeel des lands zou zijn, of in elk geval zaken, waarbij het verschil van politieke richting minder in aanmerking komt. Van de ontwerpen, waarvoor Heemskerk de Kamer bijeen riep, kan noch het een noch het ander beweerd worden; hoe grondwettig de wijziging van de kiestabel ook is aangekleed, men heeft hier in de eerste plaats te doen met een politieke manoeuvre, die o.a. dit nadeel heeft, dat kiezers, die straks reeds gestemd hebben, op nieuw worden opgeroepen en dus voor deze Kamer dubbel zouden stemmen. Om die reden ligt 't in den aard der zaak dat een nieuwe indeeling van kiesdistricten alleen kan worden ingevoerd òf bij de tweejaarlijksche aftreding, òf bij ontbinding. Waartoe die zenuwachtige haast, waartoe dat sophistische spelen met de Grondwet? Dat de spoorwegen, waarmee reeds zooveel gesold is in den laatsten tijd, nu geen maand uitstel meer konden lijden, zal niemand met gezonde zinnen durven beweren.

Maar ook indien men deze bezwaren niet wil laten gelden, zijn er andere redenen, waarom de buitengewone bijeenroeping der Kamer afkeuring verdient. Men heeft in alle zaken een zekeren vorm, die niet straffeloos wordt overtreden; wanneer het gebruik wil, dat de Kamer niet zonder buitengewone gebeurtenissen in de zomermaanden wordt bijeengeroepen, dan is de afwijking daarvan voor 't minst een onhandigheid, iets wat men in het gewone leven bestempelt met den naam van onbeleefdheid. Onhandigheden, onbeleefdheden worden den een meer ten kwade geduid dan den ander, en met de reputatie die Heemskerk zich nu eenmaal verworven heeft op parlementair gebied, ligt 't in den aard der zaak dat men van hem niet veel kan verdragen. Er ligt een zekere minachting in, die men op een andere plaats zou verklaren uit gebrek aan opvoeding. Zoo handelt een man niet, die eenigszins parlementairen tact heeft; zoo handelt men althans niet, wanneer men staat tegenover een Kamer, waarvan de meerderheid den premier in elk geval niet gunstig gezind is.

Hadden de liberalen recht om aanmerking te maken op de handelwijze van den Minister? Zeker niet; men heeft daar, vooral in de laatste jaren door de voortdurende beoordeeling van de zaken naar de

personen, het recht verbeurd om mee te spreken. Waren er onder de liberale bladen niet, die vóór het bekend worden van het plan van Heemskerk om een zomerzitting te verlangen voor de kiestabel - en de spoorwegen, op zulk een zitting aangedrongen, omdat zij meenden dat er met de oude meerderheid nog meer tegen het dusgenaamd conservatieve Kabinet was te vechten dan wellicht met de nieuwe? Tien tegen één dat een zomerzitting onder dezelfde omstandigheden door Thorbecke bijeengeroepen, zou zijn opgevat als een bewijs van energie van den premier.

Men weet ook, dat de liberale afgevaardigden 't er naar gemaakt hebben om door Heemskerk minder beleefd te worden bejegend en als tot een zomerzitting gekommandeerd om - drie anti-liberale kiesdistricten te helpen maken. Men heeft met Heemskerk willen spelen en de kiestabel zoolang wijzigen totdat er... wellicht weer een liberaal Kabinet, of althans een Kabinet zonder Heemskerk ware opgetreden. Meende men Heemskerk af te schrikken met de van liberale zijde aangegeven wijziging van de kiestabel door de waarschijnlijkheid dat er wel ultramontanen en anti-revolutionairen, maar geen conservatieven werden gekozen?

Men weet dat de manoeuvre van Heemskerk niet is opgegegaan; de meerderheid der Kamer bleek ongezind om groote ontwerpen in een zomerzitting te behandelen; de kiestabel werd opnieuw naar de afdeelingen verzonden en een voorstel om het spoorwegontwerp-Kappeyne aan de orde te stellen mislukte; de heele beweging had veel van een storm in een glas water, maar dit doet tot de eigenlijke bedoeling van Heemskerk niet af. Men kan alleen constateeren na dezen uitslag dat de premier een parlementaire nederlaag heeft geleden.

Overzien wij nu het geheel, dan krijgen wij nog een anderen indruk: een kibbelende Kamer, die zich bij de behandeling van 's lands zaken in de eerste plaats onderscheidt door gebrek aan ernst, aan waardigheid; een minister, gesneden uit hetzelfde hout, waarvan die Kamer is gemaakt, maar die op haar voor heeft zoowel zijn buitengewoon talent als de tijdsomstandigheden; daarnaast een dagbladpers meest van hetzelfde gehalte, een journalistiek, die in plaats van zich te verheffen boven die lage drukking, boven dat parlementaire geharrewar, als meegaat in den stroom, meer de weerspiegeling of het bezinksel van het parlementaire brouwsel, dan de uitdrukking van een excelsior, van een verzuchting naar het betere in den tijd van verslapping en karakterloosheid. Hoe klein is alles! Een treurige toestand, - daarover zullen allen 't wel eens zijn, - en welke middelen worden aangewend, - neen, niet om verbetering aan te brengen, daaraan wordt niet gedacht, - maar om de machine aan den gang te houden! Stel u voor dat het hier niet de behandeling geldt van staatsbelangen, door velen beschouwd als zóó geheimzinnig, dat een

gewoon mensch er niet bij kan, maar gewone zaken, dat wij in de Tweede Kamer een vergadering voor ons hebben van aandeelhouders in een of andere onderneming, wat zou dan het oordeel zijn bij zulke daden? zou er dan niet één roep opgaan over de allerdwaaste, over de kwajongensachtige wijze van handelen? Inderdaad, op het Binnenhof moge men in den parlementairen nevel niet duidelijk meer onderscheiden, het is toch waar dat men 't er in den laatsten tijd als op heeft toegelegd om het constitutioneele stelsel in minachting te brengen.

Het verschijnsel wordt vooral bedenkelijk, wanneer wij daarbij in aanmerking nemen, dat de middelen uitgeput raken om verbetering te brengen in onze Kamer en daarmee ook in den politieken toestand. Men heeft verwachting gekoesterd van de uitbreiding van het stemrecht, maar een allerongelukkigst ontwerp, dat echter juist daardoor eenige kansen van aanneming bood, werd verworpen, en sedert hebben wij ons bedacht dat het dwaas was om van de bourgeoisie te verwachten, dat zij eenige wet zou aannemen, die haar heerschappij of liever haar nuttelooze bemoeiing twijfelachtig maakte. Ook weet men dat een grondige wijziging der kieswet niet doenlijk is zonder verandering der grondwet, en men is te vreesachtig gehecht aan het bestaande, te angstig voor elke verandering om afdoende middelen aan te durven. En behoud van de wijze van verkiezing is tevens behoud van het tegenwoordige onbruikbare Kamerpersoneel; de ervaring ook van de laatste verkiezingen heeft weder geleerd, dat de oude leden opgeld doen bij de kiesvereenigingen, niet omdat zij 't er naar gemaakt hebben, maar omdat zij oud zijn; men heeft in Holland een zeldzaam groote ontwikkeling van de gehechtheid aan het oude. Het genie, dat onze Kamer overtuigt van het onhoudbare van haar bestaan en haar overhaalt plaats te maken voor anderen, moet nog geboren worden. Valt er een minister, of hier of daar een Kamerlid, terstond staat men in alle oorden des lands gereed om den verlatene op te vangen en op zijn plaats terug te brengen. En dat geschiedt met een naïeveteit, die duidelijk doet zien, dat er geen spoor bestaat van bewustzijn vanwaar het gebrekkige van den toestand in de eerste plaats zijn oorsprong ontleent. Men levert kostelijke bijdragen voor de ironische geschiedenis van onzen tijd, waarmee het nageslacht zich vermaken zal.

Men heeft gesproken - 't is nu bijna alweer vergeten - van de radicale partij, die de teugels van het bewind aanvaarden zou om krachtig hervormend op te treden, een partij die door haar geestkracht zou vergoeden wat zij in getalsterkte in en buiten de Kamer te kort kwam. Maar men kon bij nader inzien noch in noch buiten de Kamer een radicale partij - neem zelfs het verkleinwoord - ontdekken; op zijn hoogst had men enkele personen, die op sommige punten van de gewone liberale denkbeelden afwijkende gevoelens hadden; zij zijn echter te weinig in getal, en onderling te veel uiteenloopend om te kunnen spreken van een partij. Verdenk dan ook den Nederlander in den

regel van alles behalve van radicale denkbeelden; alles wat radicaal is, is strijdig met zijn aard en zijn zeden, en het éénige blad dat op den naam van radicaal billijkerwijze aanspraak kon maken, *Het Noorden*, stierf spoedig den heldendood, nog altijd diep betreurd.

Is men van het onhoudbare van onze tegenwoordige Kamer nog niet overtuigd, dan moet men wel daartoe komen, wanneer men de verhouding der fracties op gewone parlementaire wijze gaat becijferen. Op de uiterste rechterzijde vindt men de clericalen van de beide groote kerkgenootschappen, de ultramontanen en de anti-revolutionairen. De eerste tellen samen 16 leden; men weet wat men aan hen heeft; meerendeels mannen zonder eenig talent, stemmen zij alleen op den kerkelijken windwijzer en verkoopen zich eventueel wanneer geen te dure prijs wordt gevraagd voor hun stemmen; voor de behartiging van staats- of volksbelangen is van die mannen niets te wachten; zij staan in dienst van die Kerk, welke de vroeger aan de beschaving bewezen groote weldaden overschaduwd heeft door nog grootere nadeelen in de latere tijden; de Roomsche Kerk is geworden de vampyr, die het volk naar lichaam en ziel uitzuigt. Als parlementaire fractie hebben de ultramontaansche leden voor dat zij een vast aaneengesloten geheel vormen, niet verkregen echter door zelfstandige overtuiging maar door de kerkelijke tucht, terwijl eenige van die leden juist verstand genoeg hebben om het drukkende, het onmanlijke van hun positie in hun hart te gevoelen.

Men doet wellicht verkeerd de ultramontanen voor te stellen als de bondgenooten van de conservatieven of anti-revolutionairen; de ultramontanen verbinden zich met elke partij, die de privileges van de Kerk wil vermeerderen; zij staan morgen aan den kant der liberalen, wanneer hun van daar voordeelen worden geboden.

De anti-revolutionairen hebben het tot heden niet verder gebracht dan het Apostelengetal, maar daarmee is nog te veel gezegd, want de anti-revolutionairen vormen geen eigenlijk gezegde fractie; om den naam van staatkundige partij te kunnen voeren, zouden zij meer eensgezind moeten zijn; het punt van overeenkomst bestaat meer in de algemeene kerkelijke geloofsbelijdenis, de zeer rechtzinnige, dan in de politieke geestverwantschap; iedereen weet dat er geen anti-revolutionair politiek program bestaat; de holle bijbelphrasen, die men daarvoor uitgeeft, of de fijne nevelen van het eminente hoofd lossen zich op in rook, zoodra zij in aanraking komen met de werkelijkheid. Daarbij komt het persoonlijk verschil; kan men het een man als Messchert van Vollenhoven ten kwade duiden, dat hij weigert zich te onderwerpen of daadwerkelijk in de Kamer partij te trekken voor een jongman als d^{r}. Kuyper, die in weerwil van zijn veldheersblik, zich telkens genoodzaakt ziet, de straks gegoten kanonnen te vernagelen? Maar ook al kon men van een fractie of partij hier spreken, dan heeft zij te weinig vasten grond onder de voeten om iets van haar te verwach-

ten als onbekookte agitatie, spelen met groote woorden, geschikt om het mindere publiek te doen gapen.

De eigenlijke rechterzijde van onze Kamer - de clericalen behooren als reactionair van aanleg en beginsel onder de uiterste rechterzijde te worden gerekend - wordt gevormd door de zoogenaamde conservatieven, die tot het armzalig kuddeke van hoogtens 10 zijn saamgesmolten; van dat tiental kan men een paar personen afrekenen, die zoo geheel onbeteekenend zijn op staatkundig gebied, dat zij moeilijk mee kunnen tellen en de partij waartoe zij meenen te behooren, zeker meer tot nadan tot voordeel zijn; daarnaast vindt men mannen, die op den naam van conservatief voor zich zelf volstrekt geen aanspraak maken en zich alleen daarvoor uitgeven om den kring waartoe zij behooren of om hun would-be-aristocratische neigingen. Vraagt men naar de vertegenwoordigers van dat conservatisme, dat zich onderscheidt door een bepaalde opvatting van het constitutioneele stelsel en tegenover de bourgeoisie het *noblesse oblige* hoog houdt, dan kan er van een conservatieve partij in onze Kamer volstrekt geen sprake zijn. De kiezers schijnen ook weinig begrip te hebben van de wenschelijkheid dat zulk een conservatisme vertegenwoordigd is bij de behandeling van 's lands belangen.

Nu is het zonderlinge van het geval, dat het Ministerie, dat wij op dit oogenblik hebben, juist uit die partij, die geen partij is, noch in getal noch in gehalte, heet te zijn voortgekomen; wij hebben dus een Kabinet, dat zijn oorsprong ontleent aan de kleinste fractie, die bovendien bij elke verkiezing nog gedund wordt door den tol, dien zij betalen moet aan de clericalen. Een zonderling verschijnsel, waarin ons land zeker éénig is en ook wel zal blijven. Uit een politiek oogpunt beschouwd kan zulk een Ministerie alleen recht van bestaan hebben, wanneer men de conservatieve partij laat aansluiten bij de uiterste rechterzijde en daarmee als vereenzelvigt; de ministerieele partij klimt dan van 10 tot 38 stemmen, bijna de helft van het parlement, en onder zekere omstandigheden kan aan zulk een minderheid het recht worden toegekend de teugels van het bewind te voeren.

Bestaat nu die overhelling van het Ministerie en de conservatieven tot de clericale fracties? Noch van het eerste noch van de laatsten zal iemand zulks durven beweren; de benoemingen, die van de Regeering uitgaan, mogen soms doen denken aan den vriendschapsband, die in de Kamer de bestanddeelen van de rechterzijde bijeenhoudt, van een flinke concessie òf van het Ministerie òf van de conservatieve Kamerleden - de politieke nullen rekenen wij niet, - moet het bewijs nog geleverd worden en men acht zulk een concessie van liberale zijde nog eer mogelijk dan hier. De kleine vriendschapsdiensten, die bij parlementaire ondersteuning gewoonlijk verleend worden, zouden de clericalen blijkens de ervaring van de liberalen even goed kunnen verkrijgen als van de conservatieven. En evenals bij de liberalen is de vriendschap van tijdelijken aard en wordt opgezegd, zoodra het goochelspel - met

welken anderen naam zullen wij 't bestempelen? - ophoudt en er gehandeld moet worden. Inzoover is de politiek van Heemskerk een staatkunde van den dag.

De talrijkste partij in de Kamer is, zooals men weet, nog steeds de liberale; zij heeft de meerderheid, ook indien in de drie nieuwe districten niet-liberalen werden verkozen, een meerderheid echter van slechts één stem, want men heeft dan 42 tegen 41. Nu is een meerderheid van één stem geen meerderheid, maar toch zou de liberale partij in gewone omstandigheden nog altijd de aangewezen regeeringspartij zijn, omdat zij staat tegenover fracties waarvan de sterkste ruim een dozijn stemmen haalt, terwijl de zwakheid van de tegenpartij, - bestaande uit twee soorten van clericalen met een niet-clericale fractie, - natuurlijk zeer groot is. Maar de liberale telling is onjuist, inzoover dat de qualificatie te algemeen is; men kan er niet uit afleiden, dat het partijverband genoegzaam is om de noodige samenwerking te doen verwachten. Dat blijkt spoedig wanneer wij de 42 de revue laten passeeren. Wij hebben allereerst de oud-liberalen, de parlementairen van '48, die er zich op verheffen dat zij hebben medegewerkt of getuigen zijn geweest van de geboorte van onze voortreffelijke grondwet. 't Zijn de oud-gedienden, die door Thorbecke gedisciplineerd, onder dezen ook goede diensten hebben bewezen. Met den dood van den premier scheen echter ook uit hen het leven geweken; of liever zij bleken onvatbaar om eenige andere liberaliteit te begrijpen dan die hun was geleerd; krampachtig verzetten zij zich tegen elke hervorming, die in het program van '48 niet was opgenomen, en wel zooals dit program door den voormaligen premier was opgevat; doctrinairen van den echten stempel, noemden zij alles wat een stap verder ging, wat durfde gewagen van uitbreiding van stemrecht, van inkomsten-belasting, algemeenen dienstplicht, of wat dies meer zijn, radicaal; daarmee plaatsten zij zich met andere woorden op zuiver conservatief standpunt. Dit alles is verklaarbaar en natuurlijk; alleen had men den naam van liberaal nu moeten laten varen, of men had moeten inzien dat er een transactie moest worden aangegaan met hen, die, later geboren, een andere opvatting hadden van hetgeen liberaal is. De halsstarrigheid waarmee dit geweigerd werd, grenst aan naïeveteit, maar wat nog zonderlinger is: waar men tengevolge van de veranderde omstandigheden de liberale partij aan verdeeldheid en daardoor aan machteloosheid ten prooi zag, bleef men op den ouden deun voortgaan, alsof het land van zelf bestuurd werd, wanneer op gezette tijden de sluizen der parlementaire welsprekendheid of breedsprakigheid maar werden opengezet. Wanneer men deze mannen plaatst naast hen die men gewoonlijk bestempelt met den naam van conservatief, dan ziet men dat het onderscheid zoo gering is, dat een vereeniging alleen kan worden weerhouden door geheel persoonlijke redenen, buiten de zaken zelf om.

De oude garde is echter lang niet meer zoo sterk als zij geweest

is; de rij is gedund door den tijd; daarnaast zijn mannen opgetreden, óf jonger van leeftijd óf die aan de gebeurtenissen van '48 niet zulk een werkzaam aandeel hebben genomen. Het is echter ondoenlijk hen onder een bepaalde richting te brengen, omdat die ontbreekt; het doctrinairisme is wellicht minder ontwikkeld, maar op zich zelf is dit geen voordeel, want het is meer een gevolg van gebrek aan doctrine; de houding ten opzichte van een of ander vraagstuk richt zich naar den persoon van den Minister, of van de fractie of club, ook van de eigen partij. Dit gaat zelfs zoo ver, dat afwisseling van gevoelen op een bepaald punt naar de veranderde persoonsverhoudingen volstrekt niet zeldzaam is. Naast de ministerquaestie heeft men de partijhoofdquaestie; vandaar dat men niet zoozeer fracties heeft in de liberale partij, die zich van elkander onderscheiden door een zij 't ook lichte nuanceering van liberaliteit, maar meer clubs, die men bestempelt naar den naam van de personen, die als premier optreden in den kleinen kring. Dat persoonlijke eerzucht een groote rol hierbij speelt, begrijpt ieder. Waar van verschil van richting of nuanceering moeilijk sprake kan zijn, vindt men echter wel verschil in karakter. Hier een club, waar men althans tot zekere hoogte rekening houdt met de omstandigheden en de parlementaire eischen niet geheel verwerpt; daar een fractie, die zich onderscheidt door haar bestendige actie, haar bedrijvigheid, en minder lettend op den gegeven toestand dan wel met eigen begeerten te rade gaande, zich meer laat leiden door persoonlijke overweging, - een eigenschap die nergens geheel ontbreekt en slechts in graad verschilt - en soms een stuitenden indruk maakt door geheel gebrek aan ernst bij de behandeling van 's lands zaken. In zulke kringen worden de bekende weddingschappen aangegaan.

Het verschil in karakter, niet in richting openbaart zich ook in de houding tegenover het Ministerie Heemskerk. Hier ziet men in dat het voor het oogenblik ondoenlijk is om een liberaal Ministerie te doen optreden, en men wil derhalve tijdelijk er in berusten dat de teugels van het bewind zijn in niet-liberale handen, en bijgevolg een botsing met Heemskerk zooveel mogelijk vermijden, totdat de vooruitzichten voor de liberalen gunstiger zijn; daar evenwel kan men niet leven zonder actie, en al gevoelt men de onmogelijkheid om voor het oogenblik het zoogenaamd conservatieve Ministerie te vervangen, wil men toch ter wille van de parlementaire bedrijvigheid een ministerieelen veldtocht, waarvan het doel is Heemskerk te doen vallen om hem te doen vervangen door een persoon, die... gemakkelijker met zich laat spelen dan dit met den tegenwoordigen talentvollen premier het geval is. Het gevaarlijke van dit spel ligt voor de hand; immers, indien het gelukte Heemskerk een nederlaag toe te brengen, zou hoogst waarschijnlijk niet alleen hij zelf wijken, maar ook het geheele Kabinet, en men waagt dus op een onverantwoordelijke wijze een ministercrisis, die op dit oogenblik niet anders dan noodlottig kan zijn.

Eindelijk vindt men aan de linkerzijde eenige afgevaardigden, die zich bij geen fractie hebben aangesloten, die op zich zelf staan, niet omdat zij dit verlangen, maar omdat zij buiten de clubintriges wenschen te blijven en de onmogelijkheid inzien om tot een partijformatie te geraken. De omstandigheden moeten natuurlijk bij hen het individueele meer doen ontwikkelen dan met de parlementaire samenwerking bestaanbaar is.

Wij spraken daar van partijformatie, en wij hebben vroeger herhaalde malen op de noodzakelijkheid daarvan gewezen als het éénige middel om de liberale partij weder met eere te doen optreden; maar wanneer wij nu de bestanddeelen nagaan, waaruit die partij is samengesteld, dan moeten wij erkennen, dat wij zelf wat al te naïef zijn geweest, toen wij bij zulk een mengsel partijformeering mogelijk achtten. Houden wij dezelfde personen, - en het is onlangs alweder gebleken dat de kiezers geen andere afgevaardigden verlangen, - dan moeten wij die partijformatie voor iets ondenkbaars houden en natuurlijk ook de gevolgen daarvan aanvaarden. En die gevolgen zijn zeker weinig bemoedigend voor de toekomst. Is de samenstelling van de Kamer van dien aard dat zij geen uitzicht geeft op een geregelden gang van zaken, en kan er, ook alweder blijkens de ervaring, volgens onze tegenwoordige kieswet geen verandering in de samenstelling van die Kamer verwacht worden, dan zien wij die Kamer nog meer geïsoleerd worden, meer vervreemd van het leven des volks en door haar onvruchtbaarheid, haar zonderlinge wijze van handelen aan de minachting van de openbare meening prijsgegeven. De naam van volksvertegenwoordiger, van afgevaardigde zal niet langer een eernaam zijn, maar schier overal met zeker meelijden worden uitgesproken; aan dien naam zal zich verbinden de gedachte van kleingeestigheid; het Binnenhof zal worden beschouwd als de plaats waar zelfs groote karakters worden afgemaakt, omdat de dampkring er te drukkend, te benauwd is, en men zal moeite hebben Kamer-candidaten te vinden, mannen die zich wagen aan een verblijf in die bedorven omgeving.

Wij zijn overtuigd dat wij hiermee slechts uitspreken wat in veler gedachten leeft, maar dat men òf niet waagt uit te spreken, òf terughoudt omdat men beangst is de gevolgen te berekenen van de verschijnselen, die men waarneemt. Dat er een zekere mate van radeloosheid ten opzichte van den onhoudbaren toestand bestaat, bemerkt men bij hen, aan wier oordeel en advies door de welingelichten waarde wordt gehecht. Zoo heeft mr. Veegens de organisatie van een centrumpartij voorgesteld, die gevormd zou moeten worden uit de conservatieven en de oud-liberalen; maar vooreerst ziet men de zoogenaamd conservatieve partij bij elke verkiezing verminderd, zoodat zij thans slechts uit eenige weinige leden meer bestaat, die voor een deel, zooals de heer Wintgens, hun verkiezing te danken hebben aan de elasticiteit

hunner verklaringen, geboren uit de vrees voor verlies van positie. Maar vooral ook moet de vorming van een centrum-partij onmogelijk worden verklaard, omdat er met bestanddeelen als die waaruit onze tegenwoordige Kamer is samengesteld, niet te organiseeren valt, om de boven reeds opgenoemde reden.

Mr. Kerdijk zoekt het ziekteverschijnsel dieper en wil de kiezers verbeteren door - de kiesvereenigingen. Er ligt schijnbaar logica in die redeneering, en toch lijdt zij aan hetzelfde euvel; aan een der kranke deelen wordt nu de bestemming toegekend om het geheele lichaam gezond te maken. Vooral de laatste verkiezingen immers hebben weder geleerd, hoe weinig begrip onze kiesvereenigingen hebben van haar plicht; wanneer men ziet hoe klakkeloos zij overgegaan zijn tot de aanbeveling van de oude leden, die het oude geharrewar bestendigden, ja verergerden, dan is geen verbeeldingskracht sterk genoeg om zich voor te stellen, dat de leden van die kiezersvereenigingen goede leermeesters zullen zijn.

Kan het nu anders of onder deze omstandigheden moet een eigenaardig licht vallen op de beschuldigingen, die tegen het constitutioneel stelsel in den laatsten tijd zijn ingebracht? Met zijn gewone kwistige hand heeft Multatuli het parlementaire stelsel gehekeld en de onbruikbaarheid van dit stelsel betoogd. Men heeft zijn beweringen niet aan de werkelijkheid getoetst, geen weerlegging noodig gekeurd, haar eenvoudig op rekening stellend van de excentriciteit van den auteur.

Nu heeft onlangs Busken Huet in eenige artikelen van het *Algemeen Dagblad van Nederlandsch-Indië* onze Kamer en met haar het thans gevolgde constitutioneele stelsel gebeukt met de mokerslagen van zijn machtige taal; een staatsgreep, waarmee tevens het koninklijk gezag moet worden hersteld, is volgens dezen publicist het éénige middel om ons van die praatzieke, alle menschelijk geduld uitputtende vergadering van meest nulliteiten te verlossen, terwijl in plaats daarvan een regeeringsstelsel wordt aanbevolen dat geheel een kopie lijkt van het tweede Fransche Keizerrijk. Van Multatuli heeft men gemeend geen notitie te kunnen nemen, maar Huet's artikelen zijn algemeen besproken en in de uitstekende rubriek *Pers van den dag* van de *Haarlemsche Courant* het gansche land voorgehouden. 't Is waar, de critiek is hoogst oppervlakkig geweest, maar dit is men van de liberale organen gewoon, waar het iets geldt dat niet in het gewone liberale kader past; wanneer het *Handelsblad* spreekt van ‘dollemanspolitiek,’ dan is het uit, een meer objectief oogpunt zeer de vraag, of deze qualificatie niet meer zou passen op de Kamer-politiek van de laatste jaren, dan op de puntige artikelen van den Indischen journalist; de vereeniging met België, het copieeren van het tweede Fransche Keizerrijk zijn ook naar ons inzien uiterst zwakke punten, die weinig pleiten voor het politiek doorzicht des heeren Huet; maar het is onbillijk om de leemten in de stukken van Huet met liberale

arglist te gebruiken om den grond te bedekken, waarop zijn redeneering is gebouwd: de bij ervaring gebleken onhoudbaarheid van ons constitutioneele stelsel. Juist dit met klem uitgesproken, algemeen verspreid, overal besproken gevoelen van den heer Huet is een feit, dat te denken geeft en dat men zonder onzinnigheid niet gering mag schatten. Niemand toch zal het van geen gewicht achten, dat door mannen, wier woord op velerlei gebied gezag heeft en den toon aangeeft, wordt verklaard dat onze Kamer en daarmee ons tegenwoordig regeeringsstelsel van vervelend, ook nog belachelijk wordt in de oogen der natie.

De tegenwoordige toestand onhoudbaar, - zijn wij 't daarover eens, dan dient dit ernstiger overwogen te worden dan 't in den regel geschiedt, en door allen die direct of indirect invloed kunnen uitoefenen op den loop der zaken. 't Kan zijn dat er niet veel aan te veranderen is en wij ons zoo goed mogelijk moeten troosten; 't kan zijn, b.v. dat de ‘verrotting in den Staat’ een natuurlijk verschijnsel is van onzen ouderdom; volken bloeien en vergaan, en in het groot zien wij de geschiedenis van individuen hier telkens herhaald. Maar al brengt dit de verklaring van menig verschijnsel, volken zijn lang oud, en onze ouderdom zal tengevolge van een aantal omstandigheden, tengevolge van onze meerdere kennis van het leven, van langer duur zijn dan die van de volken van vroeger dagen. In elk geval is die ouderdom lang genoeg om de eerstvolgende geslachten den raad te geven de handen uit de mouw te steken en te trachten zich het leven zoo goed mogelijk te organiseeren. Er kan verschil zijn tusschen ouderdom en ouderdom. Wat het staatsleven betreft kunnen wij alleen naar een toestand trachten, die zich regelmatig uit onzen tegenwoordigen ontwikkelt, die een wijziging, zoo men wil een verbetering is; revolutiekoorts hebben wij niet meer. Welke nu de schaduwzijden mogen zijn van het vertegenwoordigend regeeringsstelsel, het is te diep ingeworteld en heeft tevens te veel zijn goede zijde om er afstand van te doen of het in den vorm van een plebiscit nog meer in minachting te brengen; in den laatsten vorm is het geheel een komedie, terwijl de ervaring, die wij van het algemeen stemrecht hebben opgedaan in het minst niet tot aanbeveling strekt; een plebiscit is een goed middel in de hand van den alleenheerscher, wanneer het despotisme de éénige redding is van den Staat en voor den schijn de oude vorm behouden wordt; de geschiedenis van het Romeinsche keizerrijk levert daarvan treffende voorbeelden. Wij moeten allereerst trachten het kiesstelsel te zuiveren van zijn gebreken, wij moeten ophouden de vertegenwoordiging van de bourgeoisie een volksvertegenwoordiging te noemen; in de eerste plaats moet onder die vertegenwoordiging worden opgenomen de factor, die ten allen tijde zulk een groote macht geweest is in de geschiedenis, het intellect, de geleerde stand; de gegradueerden zijn thans zoo goed als niet vertegenwoordigd; afgevaardigden van onze academiën vindt men

noch in de Tweede noch in de Eerste Kamer. Men heeft als ware 't een kruidenierswinkel, alleen op het financieel vermogen gelet en met de oppervlakkigheid, de would-be democraatjes van '48 eigen, de macht, die door standen en corporaties wordt uitgeoefend, - een zeer wezenlijke macht, - voorbijgezien. Men weet nu wat men krijgt, wanneer men de zaken onhandig aanlegt: een vertegenwoordiging, die er naar is, en die bij velen, ook al maakte zij 't er niet naar, geen sympathie kan vinden. Wij moeten derhalve trachten een anderen grondslag te vinden voor ons kiesstelsel, en kunnen b.v. overwegen, in hoever getrapte verkiezingen beter aan het doel beantwoorden. Eerst onze tijd is rijp voor die overweging, omdat de partijnamen van liberaal of conservatief niet meer genoemd kunnen worden zonder een glimlach.

Voor 't oogenblik zal die overweging nog niet veel baten, want zonder grondwets-wijziging kan geen belangrijke verandering tot stand komen, en tegen grondwets-wijziging zien alle partijen op, omdat men als bij instinct gevoelt dat het kunstig opgericht gebouw van '48 moet ineen zakken, zoodra men er aan gaat rukken. Maar daartoe moet het komen, over korten of over langen tijd; het bestaande is te onhoudbaar en de overtuiging daarvan wordt te algemeen; laat deze Kamer nog eenige jaren voortwerken, en zij heeft haar aanzien zoo verloren, dat men tegen de lastige formaliteiten van een grondwets-herziening - 't is of de Chineezen onze grondwet gemaakt hebben - niet meer opziet.

Een tweede belangrijke quaestie zal bij die herziening beslist moeten worden; de vraag namelijk of het overwicht in het constitutioneele stelsel bij de Kroon of bij de Kamer moet zijn. Zoo gesteld wijst die vraag reeds op een ziekelijken toestand; wanneer Kroon en Kamer samenwerken in het belang des lands, kan er van overwicht geen sprake zijn; maar - wij leven nu eenmaal niet in utopia en wij hebben de ervaring van een vijfentwintig jaren achter ons, waarin wij een veelhoofdige regeering hadden; geen land levert Ministers genoeg voor de tot heden gevolgde toepassing van het constitutioneele stelsel, en men kan er moeilijk een fabriek voor oprichten. Wij hebben reeds vroeger op dit punt gewezen en in de artikelen van den heer Huet wordt er nadruk op gelegd, dat de herstelling van de koninklijke macht een der aangewezen middelen is om verbetering te brengen in onzen belachelijken toestand. Men heeft hier de Fransche phrasen voor wijsheid aangenomen en zich op het voorbeeld beroepen van Engeland, zonder de Engelsche geschiedenis en de Engelsche toestanden. De geschiedenis nu over 't geheel bevestigt volstrekt niet dat de veelhoofdigheid van een regeering een bewijs is van beschaving, van ontwikkeling of van kracht, en ook in dat opzicht hebben de schoone theorieën van '48 deerlijk schipbreuk geleden op de werkelijkheid.

17 Augustus '75.

NOORMAN.

Letterkunde.

D^r^. J. van Vloten op de ketterjacht.

Onkruid onder de tarwe, letterkundige karakterstudie door Dr. J. van Vloten. Haarlem, W.C. de Graaff, 1875.

Wat is er te verstaan onder letterkundige karakterstudie?

Is dat een studie over een karakteristieke verschijning in de letterkunde?

Is 't een letterkundige studie over een karakter in 't maatschappelijk leven? Hebben we hier met een letterkundige beschouwing of met een zielstudie te doen? De hoofdtitel geeft hierin geen licht. Er was een man, die Ideën schreef en tot kenspreuk van zijn schrijven nam: ‘Een zaaier ging uit om te zaaien.’ In 1863 gaf ik daarover een vlugschrift uit, waarvoor ik tot kenspreuk nam een aanvulling van die woorden, n.l.: ‘En zaaide onkruid’; maar ik noemde het boekje zeer duidelijk: ‘Ideën over Multatuli.’ Wie 't dus lezen wilde, wist vooraf tamelijk zeker wat hij hier vinden zou. Van Vloten noemt zijn studie: ‘Onkruid onder de tarwe’, maar niemand dan de Tolklezer vermoedt hier een beschouwing over de werken en het maatschappelijk leven van Douwes Dekker. Daarom deugt de naam van 't boekje niet. Ik vraag beleefd maar dringend een anderen als 't ooit tot een wedergeboorte kwam. Immers wat er *in* staat, komt in de aankondigingen niet. Daar is anders de schrijver geweldig duidelijk. ‘Men zou, schrijft hij van binnen, het boekje even goed de verstandelijke en zedelijke rechtsgeschiedenis van een dichtvernuft kunnen noemen, dat zich, tot schâ van zich en zijn werken, in behaagzieke zelfbespiegeling en ijdeltuitige zelfvertroeteling verliep.’ Zie, als titel is deze uitboezeming wat lang, maar in duidelijkheid, oprechtheid en kracht, - om niet te herhalen geweld, - laat zij niets te wenschen over.

Wanneer gij dit boekje zonder naam gelezen hebt, dan komt gij tot de zekerheid, dat het geschreven is om het boekje van Vosmaer: ‘Een zaaier; Studiën over Multatuli's werken,’ te weerleggen. Wat heeft

Vosmaer gedaan? Naar mijn bescheiden meening heeft Vosmaer een poging gedaan om uitsluitend op het goede en schoone in Multatuli's werken te wijzen, overtuigd als hij was dat er spoedig genoeg menschen zouden opstaan, die dat schoone en goede niet kunnen aanzien zonder het genoegen te hebben ook de vlekjes te kennen. Ja, ja, wij leven in een rare wereld. Toen Heinrich Heine zijn vaderland, Europa, de wereld verbaasd en verrukt had met zijn minneliederen en de erkentenis vrij algemeen was, dat hij zich onsterfelijke verdiensten had verworven, leed hij toch zoo tamelijk gebrek te Parijs, zoodat de lijfrente die Guizot hem schonk 'uit de begrooting voor verdienstelijke letterkundigen' hem hoogst welkom was. En hoe heette nu die lijfrente? Vrije toelage, meent gij? O neen! Zij heette de som waarvoor Heine zijn pen en ziel aan den minister had verkocht! Verwondert ge u? Wordt ge er boos om? Eilieve, vrienden! wind u niet zoo op. Hoe zouden al de dichterlijke schoonheden van Heine hebben kunnen smaken zonder het wonderzoet genoegen den kunstenaar te kennen als mensch, als gewoon mensch, als zwak mensch, als slecht mensch? Vosmaer heeft, als loffelijke afwijking van dien slender, alleen de schoonheden in Multatuli's werken aangewezen en besproken. Uit dat oogpunt is 'een Zaaier' een voortreffelijk boekje. Maar er is lof toegekend waar hij niet verdiend, blaam verzwegen waar hij ook in 't schoone zeer verdiend was. Dit is de zwakke zij van Vosmaer's studie.

Ik bejammerde in het eerste Tijdspiegelnummer van dit jaar, dat hij o.a. Hooft niet verdedigd had tegen een indien geestige zeer onverdiende miskenning waaraan Multatuli zich jegens den geleerden, werkzamen, taalkundigen Drossaert schuldig maakt; dat hij zoo goed als zwijgt waar Multatuli in de oppervlakkigste staatkunderij vervalt, die hij ooit eenig kamerlid te last legde, in zijn critiek over Thorbecke's daden en in 107 grafschriften op dien staatsman. Ik zweeg van Vosmaer's toegevendheid in Multatuli's leer der beginselloosheid, omdat ik dan te veel ruimte had moeten vergen in een reeds dikke aflevering. Vosmaer's studie is op vele punten, die schoon zijn maar valsch, inderdaad te toegevend; zij zou in kracht gewonnen hebben met daarop te wijzen of ze af te keuren. Overigens is zijn boekje een edele, lang verdiende waardeering van den dichter, die in het jaar 1860 onze letterkunde een nieuw tijdperk deed intreden niet alleen door zijn *Max Havelaar* maar vooral door zijn *Minnebrieven* en *Ideën.* Tegen deze onvoorwaardelijke hoogschatting komt Van Vloten in zijn titelloos boekje allerhevigst op. 'Het gaat van de eerste tot de laatste bladzijde op denzelfden gejaagden, zenuwachtigen, overspannen toon voort, en men ziet, hoe de welmeenende schrijver in een staat van vervoering verkeert, die hem, in even opgewonden als ontoerekenbaren toestand, zich zelf noch zijn pen niet meester laat.' (Welk een fraaie volzin alweer van den doctor; zijn zinbouw is, geloof ik, van dezelfde

soort van kunstenaars die vroeger de blijden maakten of tegenwoordig de mitrailleuses vervaardigen, dommekrachten om steenen op te werpen of kogels uit te ratelen). ‘Als een van den wijngod aangedreven priester galmt hij zijn dithyrambe uit, die, hoeveel *waars* er aan ten grondslag liggen mag, in zijn overstelpenden woorden- en beeldenvloed dat *ware* evenmin duidelijk en scherp doet uitkomen, als hij er daarentegen veel *onwaars* onder mengt, en den hoorder of lezer het spoor zoo geheel bijster maakt.’ Ik noem dat een hevigen uitval; een uitval, Van Vloten en Vosmaer beiden onwaardig. De geleerde, welmeenende, overigens zoo kernachtige Van Vloten moest zoo niet spreken van Mr. C. Vosmaer, dien hij, beter wellicht dan ik of wie ook, als den bevorderaar en den hoogst bekwamen beoefenaar der schoone kunsten en wetenschappen kent en hoogacht. Indien alle doctoren zoo krijgszuchtig waren, welk een gehaspel, welk een godenstrijd, maar vooral welk een ontstichtend tooneel voor ons, leeken, die om onderwijs komen, om voorbeelden, om modellen. Zulke zinnen nu, als hier door Van Vloten zijn uitgestotterd, worden reeds in de hoogste klassen der lagere scholen geschrapt om hun slechten bouw en om hun vuistgericht. Zij worden toegelaten, ja soms geëischt in een strijd van den dag, waar van de vervoering des oogenbliks en van den geest die elk bezielt, moet gebruik worden gemaakt om een beginsel in dezen of genen persoon te doen zegevieren; maar in een gedachtenwisseling over kunst zijn zij niet gepast en brengen zij, integendeel, der kunst veel nadeel toe; de indruk er van werkt noodlottig zelfs op den ijverigsten leek.

Indien de toon tegen Vosmaer milder ware, m.a.w. gepast, dan zou ik mij met veel, van hetgeen hier uit Multatuli's werken is aangevoerd ter waarschuwing tegen eenzijdige vereering van dien dichter, wel kunnen vereenigen. Ik zeg dit hier des te eerder omdat ik reeds vroeger in 't schoone werkje van Vosmaer schaduw heb gewenscht. Schaduw verhoogt het licht. Wat ware Rembrandt zonder den toover zijner donkerheid! Een krachtige aanwijzing van Multatuli's zwakke zijden in zijn werken zou Vosmaer's boekje in waarde hebben verdubbeld.

Indien Vosmaer bedoeld heeft, de menigte te gewennen aan waardeering der kunst en af te leiden van den wanhebbelijken sleur, leedvermaak in 's kunstenaars fouten te vinden, dan zou hij zijn doel zekerder hebben bereikt met de misgrepen van Multatuli, zoo talrijk in zijn veelgeschrijf, krachtig te ontleden; want de schoonheden zouden daardoor hoog en duidelijk voor elks oogen gestegen zijn. Nu geeft hij Van Vloten en anderen onnoodig ruim spel om een tegenhanger van zijn boekje te leveren en heeft het voor menigeen den schijn gekregen, alsof Vosmaer Multatuli's zwakke plaatsen òf niet heeft gekend òf niet heeft willen kennen. Van Vloten vooral maakt van Vosmaer's verzuim een vrijzinnig gebruik. Niet alleen heeft Van Vloten een menigte

gebreken in Multatuli's werken te berde gebracht, maar ook - en vooral - in Multatuli's leven.

Tegen beide soorten van critiek heb ik, - geheel buiten Vosmaer's boekje, dat er toe prikkelde, menige bedenking.

De schrijver van *Onkruid onder de tarwe*, *letterkundige karakter studie*, arbeidt op een grondslag van bekrompen waardeering. Het hoogste wat hij voor Douwes Dekker als schrijver over heeft is de algemeene term: 'Max Havelaar met al zijn treffend schoon en bijtende waarheid.' Enkele ideën noemt Van Vloten schoon en juist. Woutertje Pieterse is voor hem slechts een belangwekkend tafereel van D. Ds. eigen jeugd en ontwikkeling. Zelfs de '*Brief aan de kiezers*', zoo vol gloed en kracht, vindt maar voor de helft genade bij Van Vloten. 't Geheele geschriftje maakt den indruk van tegengift. Maar wie daarmede slagen wil moet zich op het standpunt van het algemeen gevoelen plaatsen. Hij kan geen ziekte genezen als hij niet met den geheelen toestand te rade gaat. Die toestand is hier: hooge waardeering van den dichter. Dit gelukkig verschijnsel moet in ons volk niet alleen niet licht worden geteld, maar welkom geheeten als getuigenis van een beteren geest. Dat er Janrapperij onder loopt, - dat Multatuli als spotter met godsdienst en zeden voor vele oppervlakkige, ploertige lieden meer beduidt dan als dichter, - dat vele lofredenaars slechts klanken van hem kennen van hooren galmen, - dat alles mag voor een geschiedschrijver onzer letteren, voor een Van Vloten vooral geen voorwendsel zijn om den algemeenen standaard van Multatuli-waardeering te miskennen, te ontkennen of te ondergraven. Waarlijk de hoogschatting die den dichter van 'Max Havelaar' ten deel is gevallen, is van goeden huize. Om dit recht te beseffen, behoeft men slechts al die ideën te lezen die Multatuli daarover ten beste geeft. Zijn grove miskenning van de waarachtige warmte waarmede zijn eerste boek werd ontvangen, - zijn openbaar uitgesproken verachting van een publiek waarvan de besten al dadelijk met raad en daad zich genegen toonden om hem te helpen, zijn even zooveel krachtige bewijzen dat zij waarlijk hoog stonden die de 'rilling' hadden gevoeld. Lees eens de aankondiging in dit tijdschrift van zijn 'Koffieveilingen', toen het boek nog niet eens was doorgedrongen tot de middelklasse. Welk een warmte, welk een gloed en welk een liefde! 'Het *mooi vinden*' van den 'Havelaar', zie idee 496 - en Multatuli nam het tot heden niet terug (vijfde door den auteur herziene druk!) - 'is de rechtvaardiging mijner verachting voor publiek.' Alsof er tot dien vijfden druk toe niets anders door de Nederlanders aan de Havelaarszaak gedaan was, dan de 'Koffieveilingen' mooi te vinden! Indien dan Multatuli, met de dichterlijke vrijheid waarvan hij in alles zoo ruim gebruik maakt, o.a. ook van het talent des menschen, dat liegen heet, - goedvindt de dankbaarheid van het Nederlandsche publiek

met zwarten ondank te vergelden, - moet dan een geschiedschrijver als Van Vloten dat ook doen! Hij schrijft als ware er geen Van Hoevell, geen Veth, geen De Keyser opgestaan om de Havelaarszaak ter harte te nemen. Dit vergrijp tegen de waarheid is het ongeluk van het hier besproken boekje. De schrijver had zich op het standpunt van diezelfde oprechte, geestesadellijke waardeering moeten plaatsen, dan zou zijn blaam dieperen indruk hebben gemaakt, krachtiger stempel van waarheid hebben gedragen. Nu draagt hij een stempel van gezochtheid en maakt een indruk alsof de schrijver verbitterd ware. Bitter zijn de benamingen: ijdelheid, zelfvergoder, snorker, die hier den dichter naar 't hoofd worden geworpen. De lachwekkende critiek van Multatuli van Bilderdijk's ‘Floris V’, - een critiek die meer kostelijken tijd van den dichter en den lezer roofde dan de geheele Floris waard is, - wordt door Van Vloten verheven tot een ‘even vitziek als snorkend, en hier en daar tevens walgelijk getier.’ Naar mijn beste weten is het inzonderheid de plicht van den geschiedschrijver, en bij uitnemendheid de plicht van V. Vloten die er eer in stelt - en terecht - *onbevooroordeeld* naar waarheid in liefde te streven, - den Nederlandschen dichter te beoordeelen naar koninklijken maatstaf. Wie weet beter dan hij dat Nederlandsche dichters schaarsch zijn; dat zeldzaamheden op hoogen prijs plegen te worden gesteld. Indien de man die een dichter gaat bespreken, niet het gevoel dat dichters bezielt, in zijn aderen heeft, zoodat het heel zijn wezen hooger stemt en dus zijn pen bezielt met een geest van mildheid en grootheid, - die moet afzien van zijn voornemen.

Van Vloten heeft echter meer willen doen dan den dichter beschouwen; hij heeft ook een karakterstudie over Douwes Dekker willen geven en getracht de fouten van den schrijver te verklaren uit het karakter van den mensch. Een gevaarlijk werk. Hachelijke onderneming, vooral als de dichter nog leeft. 't Is alsof men zijn werken niet hoog genoeg acht om ze uit hen zelven te verklaren. Over 't geheel vind ik dan ook kleinachting van den mensch en dichter Multatuli in Van Vloten's boekje. Ik houd haar voor een natuurlijk en noodzakelijk gevolg van de poging zelve. Een dichterbeschouwing kan niet groot meer zijn zoodra zij zich in de keuken van den dichter waagt. Welk mensch heeft een fornuis waar niet eens wat asch of roet op ligt; welk goed burger heeft niet eens muizen die door zijn behangsel knagen? 't Kan nooit gunstig op Multatuli werken, die asch, dat roet, die muizen, die gaten in zijn behangsel andermaal vóór zich te zien; en voor ons lezers, is 't ook geen pleizierig gezicht. Wanneer nu de keukenzaken eens dichters hem geen pleizier of nut doen en ons nog minder, wien dan? Den schrijver? Ik hoop 't niet en geloof 't ook niet. Niemand heeft er dus iets aan. Is 't dan niet beter, de keuken maar

dicht te doen, 't muizenbehangsel af te sluiten en ons enkel op te houden in 's dichters paviljoen: zijn hoofd en hart?...

Ja maar, zegt Van Vloten, het licht moet uit de keuken in het paviljoen vallen. Neen, waarlijk niet; juist andersom, mijn vriend. Denk er maar eens goed over als 't u belieft. Over twintig jaar zijt gij 't volkomen met mij eens.

Ach, wij weten wel dat die Max Havelaar zoo'n bijzonder slecht mensch was en dat - idee 450 - ‘van de slechtheid eener dame’ de koningin van Madagascar niets had vernomen. 't Is een wonderlijk ding met die algemeene bekendheid en met die bedorvenheid der menschelijke natuur. Woû nu D.D. zich maar bekeeren van zijn boozen weg; ach, hij is te Dordt versteend in de handen van vrijmetselaars gevallen, - er zal van zijn bekeering niets komen.

Ernstige Van Vloten, ik wil ernstig met u spreken over deze gewichtige zaak. Gij kent de verhouding van Law Sterne tot Mrs. Draper. Law was al over de veertig toen hij ‘Tristram Shandy’ ging schrijven, en de inkomsten, die dat boek hem verschafte, stelden hem in staat om recht sentimenteel te gaan reizen, en deze reisbeschrijving bezorgde hem nog meer vriendinnen dan korporaal Trim hem had aangebracht. Onder die vriendinnen behoorde de echtgenoot van den West-Indischen koopman Draper, die zijn trouwe Elisabeth naar Engeland had laten reizen tot herstel van gezondheid. Sterne en zij kwamen als een paar hoestende menschen bij elkaâr; tusschen hen ontstond de sympathie van den hoest, gelijk eenmaal tusschen Swift en Stella de sympathie der satyre was ontstaan en gelijk later tusschen Schlegel en Stahl de sympathie der romantiek zou worden geboren. Nu schreef Sterne onophoudelijk aan zijn dochter, die zich met haar moeder in Frankrijk had gevestigd terwijl hij reisde met zijn knecht, dat hij zich zeer bedroefde over de geruchten als zou hij wettelijk gescheiden zijn van zijn vrouw en kind; hij stortte er tranen over in zijn brieven; moeder en dochter waren er zeer door geroerd. Hij wenschte zijn vrouw een lang leven toe en hoopte spoedig weder rustig met haar in Engeland te wonen. Onderwijl schreef Sterne aan Elisabeth: - ‘Pray, Eliza! if ever you are widow, dont think of giving yourself to some wealthy Nabob, - because I design to marry you myself. My wife cannot live long; she has sold all the provinces in France allready, and I know not the woman I should like so well for her substitute as yourself.’ Later bij haar vertrek: ‘Adieu, once more, Eliza! May no anguish of heart plant a wrinkle upon thy face till I behold it again! May no doubt or misgivings disturb the serenity of thy mind, or awaken a painful thought about thy children, - for they are Yorick's, and Yorick is thy friend for ever! Adieu, adieu, adieu! - Een eeuw is daarover gegaan; wij mogen er vrij over spreken; wat dunkt u hiervan? Is 't niet om te lachen, dat eerste? Is 't niet geheel zinnebeeldig gesproken, dat laatste? En is het zinnebeeld niet des dichters

geliefkoosd werkgereedschap? En zijn de ‘Minnebrieven’ niet duizendmaal schooner dan de schoonste brieven van Swift of Sterne? Gij moet bekennen dat gij smaalt op de ‘Minnebrieven’ van Multatuli; dat komt van 't keukenlicht. Maar gij moet ze vergelijken met de Minnebrieven van dichters van Multatuli's rang, eerst dan kunt ge ze naar waarde beoordeelen. Ik laat daar wat er van Multatuli's verhouding tot Tine - tot Everdina Wijnbergen valt te denken; ik geloof met u dat zij den toets der maatschappelijke orde niet alleen niet kan doorstaan - want die toets zegt voor Multatuli niets; ik geloof dat zij den toets der natuur niet kan doorstaan, en dat is vreeselijk omdat Multatuli dien toets erkent - maar ik laat ze geheel daar; ik sluit die deur; ik wil daar bloemen strooien. Dat moet gij ook doen. Ieder wachte zich voor dat doemwaardig slijk der zonde; ieder eere zichzelf ook dan, ook dáár, waar niemand hem ziet of hoort; elk is geroepen om *zichzelf 't allereerst* te achten; wie dat niet doet, werpt zich weg, al kon hij ook in 't donker zondigen.

Waarom vergelijkt gij de ‘Minnebrieven’ van Multatuli niet met die van Petrarca, van Schiller, van Heine? Door vergelijking komen wij tot waardeering, tot billijke critiek. Ik belijd u gaarne dat ik hun wederga niet ken. Dit zegt niet veel, voeg ik er gaarne bij; maar laat het dan maar weinig beduiden, licht genoeg om mannen van uw belezenheid en gezag te bewegen tot vergelijking. Idee 229 tot 270 te leggen naast Sterne's *Monk* is van groot gewicht voor den kunstrechter, van groote waarde voor onze letterkunde, een hoog genot voor hartelijke lezers. De dichter dier ideën had aanspraak daarop van een man die hem zoo hevig te lijf gaat als Van Vloten in zijn karakterstudie. Van Vloten had het zich een duren plicht moeten rekenen jegens dichter en leeken, over de negen *geschiedenissen van gezag,* de drie *sprookjes* uit de ‘Minnebrieven’ een kunstbeschouwing te houden. Dan zou 't onkruid dat hij uit 's dichters werken weet te halen, er niet uitzien alsof er een bende voor naar den akker was uitgezonden met haken en stokken gewapend. Als hij gezegd had: ‘ziet eens, mijn vrienden! zoo zien de tarwehalmen en aren er uit op dezen akker, hoe schoon, niet waar! maar hoeveel krachtiger en schooner zouden zij ons tegenblinken als er, ziet, dit onkruid niet stond en 't schier omver woekerde -’ dan zou zijn stem van groote kracht zijn geweest. Nu niet. Het boekje van den doctor heeft met al zijn waarheid en scherpte een pijnlijken indruk op de gemoederen achtergelaten. De dichter is er niet gewaardeerd en de mensch is er niet mee vooruitgegaan. Ik acht dan ook den tijd nog niet gekomen om den mensch te beschouwen in verband met den dichter; in de volgende eeuw zal dat met beter gevolg kunnen geschieden.

Het werkje van Van Vloten heeft ook nog een ander gebrek. Het bespreekt hier en daar in allen ernst, ja met het vuur der geraaktheid, Multatuli als taalkenner, als zedepreker, als atheïst, als staat-

kundige. Ik kan niet ernstig blijven bij die haspelarij. Multatuli is niets meer of minder dan dichter. De dichter overstemt den denker, den preeker in hem. Niets is koddiger dan den dichter te zien haspelen over Thorbecke, over Zaalberg, over Hooft als taalvorscher. Halsbrekende toeren voert hij op dat onderscheiden gebied uit. Hij is vermakelijk. Hij is vooral fantastisch. Zoodra hij meer wil zijn, slaat hij schromelijk den spijker mis. Als zoodanig ook - nl. als vermakelijk en niets meer - neem ik zijn beschouwingen over onze maatschappelijke toestanden. Zijn ironie, zijn vuurwerk van woordenspel, zijn sarkasme behaagt ongemeen 'en geeft een groot vermaak.' Van Vloten moest er zich niet zoo driftig over maken. Alleen waar Multatuli optreedt voor hetgeen hij is en inderdaad met groote kracht gebleven, nl. geboren dichter, daar gebiedt hij. Zijn meesterschap over de taal, zijn diepte en rijkdom van gedachten, zijn schoone beelden maken uw bewondering gaande. Overal bromt hij, snorkt hij, scheldt hij, prikt hij, maar niet waar hij tot u komt als dichter. Nederlanders! kent uw meester! Slaat uzelven met bewustheid gade, als hij voor u de lier stemt, als hij op de snaren slaat dat het dreunt, dat het liefelijk om u ruischt, dat het dondert, dat het als de windharp suist; want dáár is die zanger en blijft hij: Ons aller meester.

AART ADMIRAAL.

Oorspronkelijk - ook nieuw en frisch?

Voor het oog der wereld, door Henriette von Loo. Amsterdam, J.M.E. en G.H. Meijer, 1874. Een deel gr. 8°.

Da liegen meine Hoffnungen.
(SCHILLER.)

'*Da liegen meine Hoffnungen*'. Wil dit zeggen: 'al mijn hoop is vervlogen,' of 'dáárop is mijne hoop gevestigd?' Ik weet niet in welk verband Schiller deze woorden gebruikt, maar ik vermoed, dat de schrijfster door den hoofdpersoon van hare novelle wil laten zeggen: 'van al mijne hoop op geluk deed ik afstand, toen ik....' maar laat ons beginnen met het begin.

Volgens den hier boven afgedrukten titel heet het verhaal van Henriette von Loo eenvoudig 'Voor het oog der wereld'; maar op den omslag staat bovendien vermeld, dat het is 'oorspronkelijk' en 'uit den tegenwoordigen tijd.' Ook is op die zelfde buitenzijde het woord 'wereld' met zulke onevenredig groote letters afgedrukt, dat het meer

dan al het overige de aandacht trekt. Dit kan een punt van smaak zijn van den drukker, zonder eenige nevenbedoeling, even als die lange spookachtige letters op den eigenlijken titel, en doet weinig af. Met die eerstgenoemde bijvoegsels is het echter een ander geval. Zij zijn een soort van reclame, misschien alleen van den uitgever en geheel buiten weten van de schrijfster, om het werkje als 'niet vertaald' aan te kondigen en als uit het heden gegrepen aan te prijzen. Onhandig, naar mijne wijze van zien, want het wekt te groote verwachting op en lokt uit tot vragen en opmerkingen, die anders niet zoo dadelijk voor de hand liggen.

Uitgevers zijn wel eens meer onhandig en bewijzen met hunne omschrijvende titels en bijvoegsels hun auteurs weinig dienst.

'Oorspronkelijk?'.... Ik had dien omslag vluchtig bezien, den titel gelezen en begon mijne lectuur, slechts even opgehouden door de vraag: '*wo liegen meine Hoffnungen?*' Achter of voor?.... Aan het eind der eerste bladzijde reeds meende ik iets uit het Hoogduitsch vertaald voor mij te hebben; - de naam von Loo, zoo half Duitsch klinkend, bevestigde mij hierin; - maar ik had toch het woord 'oorspronkelijk' ergens gelezen. Ik sloeg den titel weer op. Neen, daar stond het niet. Dan op den omslag? En ja, daar vond ik het! 't Is dus *niet* vertaald. Mij wel, dacht ik; de schrijfster is misschien nog jong en deze novelle hare eersteling; mogelijk heeft zij veel Duitsch gelezen en is met de wijze van spreken van heeren en dames uit de residentie niet zoo gemeenzaam bekend; 't zal wel beter worden; en ik las door. Het werd echter niet beter. Bestendig spreken hare Nederlandsche aristocraten, buitenlandsche attachés van legatie, Engelsche Lords enz. enz. allen even correct onze moedertaal, alsof zij elkander uit een goed geschreven boek voorlezen, zonder Fransche uitdrukkingen, zelfs zonder allerlei heele en halve bastaardwoorden. Men blijft steeds onder den indruk van een in zuiver Hollandsch vertaald werk uit den vreemde voor zich te hebben, en wordt hierdoor zelden of nooit met zijne verbeelding in Haagsche kringen verplaatst. Hierbij komt, dat de hier en daar beschreven of veronderstelde toestanden niets karakteristiek Hollandsch hebben, maar veeleer aan Duitschland doen denken. Als bijv. 'de Baron' met zijn jong vrouwtje op zijn voorvaderlijk 'kasteel' met torens enz. aankomt, wordt hij door zijne 'vassalen' (zeker vazallen bedoeld!) opgewacht en verhoogt hij aanstonds het tractement van den dorpsschoolmeester met *f* 200 's jaars, alsof hij werkelijk de heer is van het dorp en er *du haut de sa grandeur* de kruiken bestelt. Ook de hofpartijen en Haagsche bals, - die het tooneel zijn, waarop veel van het verhaalde voorvalt, - zijn in vorm en wezen geheel zooals zij in buitenlandsche en binnenlandsche romans voorkomen en zeker meer de vrucht der lectuur van de schrijfster, dan van eigen aanschouwing. Ik wil hiermede niet zeggen, dat zulke bijeenkomsten niet zoo kunnen ingericht zijn of het er niet op de door haar

beschreven wijs kan toegaan, maar dat zij ons juist niet in Den Haag of op eenig vaderlandsch landgoed verplaatsen.

Het ‘oorspronkelijk’ zit dus niet in den vorm, want hij is meer Duitsch dan Nederlandsch. Vertaal het boek in de taal onzer naburen en niemand zal aan zijn Hollandschen oorsprong denken. Is dan de inhoud wellicht van eigen vinding? Hebben wij te doen met een nieuwen auteur, die een greep doet in het hedendaagsche leven en het gevondene zoo in beeld brengt als niemand voor hem?... Men oordeele!

Eene jeugdige schoone uit de Haagsche groote wereld heeft zich heimelijk verloofd met een rijken graaf. Haar bemiddelde vader is echter aan lager wal; op het punt zelfs van het laatste overschot van zijn geldelijk vermogen door mislukte speculaties te verliezen. Een meer dan vijftigjarige, adellijke millionair biedt aan, hem uit den brand te redden, mits hij zijne schoone en beminnelijke dochter (wier papa hij wel kon zijn) tot prijs voor zijne edelmoedigheid verkrijgt. Het meisje brengt dit offer aan de eer (?) van haar vader, bedankt haar geliefde en het huwelijk wordt voltrokken. De oudeheer - ik bedoel den vader en niet den ouden heer gemaal - sterft; de rouwtijd gaat rustig voorbij; de graaf is naar Madrid verplaatst geweest (hij is Oostenrijksch attaché van legatie), en komt weerom als zijne verloofde als jonge vrouw weder op de hofpartijen en bals verschijnt, waar zij schittert als eene ster van de eerste grootte. De gelukkige echtgenoot brengt den medeminnaar van weleer, alsof hij nooit iets van eenige *liaison* gehoord heeft, weder in gezelschap van zijne vrouw; de oude liefde is nog niet geroest; de graaf doet niets, om dit te verbergen of voor zijne aangebedene te verzwijgen; de jeugdige echtgenoot wil echter niet naar hem luisteren; zij bestrijdt, zoo goed en zoo kwaad als dit gaat, haar hartstocht en overwint zich zelve inzoover, dat zij haar aanbidder laat beloven, zich voor altijd te verwijderen. Hij doet dit; - natuurlijk met de wanhoop in het hart, want zij bleef haar man getrouw! - maar eene jaloersche vriendin maakt haar verdacht. Op het bal, waar het ongelukkige paar afscheid van elkander neemt, betrapt de zijne vrouw verdenkende gemaal haar op het oogenblik dat zij haar geliefde de hand geeft, en daagt den roover van zijne eer uit tot een tweegevecht op leven en dood. Het duel heeft plaats; de beleedigde echtgenoot schiet den eerroover overhoop.... neen, ik verschrijf mij, hij zelf wordt door den graaf doodgeschoten, bekent nog even voordat hij den laatsten adem uitblaast, in sierlijke woorden, dat hij zijne vrouw te erg heeft verdacht en sterft; de jonge weduwe gaat haar leven doorbrengen op het voorvaderlijk kasteel, en het verhaal is uit....

Zeker, oorspronkelijk is dit alles niet. Het thema is reeds tot in 't oneindige gevarieerd en wordt telkens weder met andere variaties ten gehoore gebracht. Dat niemand hier tegen kan hebben, stem ik toe; dat de grootste romandichters zulke oude onderwerpen op nieuw behandelen is algemeen bekend, en geen mensch ergert er zich aan. De Prediker

sprak reeds van niets nieuws onder de zon, en hoeveel schrijvers zouden nooit de pen hebben opgevat, als zij geen oude gebeurtenissen op nieuw mochten onder handen nemen! Het hangt maar af van de wijze hoe men het doet. En zeide ik reeds, dat de vorm van dit verhaal niet oorspronkelijk is, nu de inhoud dit evenmin mag heeten, volgt hieruit, dat de uitgever aan de schrijfster een slechten dienst bewees met zijn 'oorspronkelijk' op den omslag. Dit geldt ook van dat 'uit den tegenwoordigen tijd'. Met kleine wijzigingen zou het geheele drama even goed, zelfs beter in een vroeger tijd te plaatsen zijn geweest, toen zulke kasteelen, vazallen, transacties tusschen vaders en toekomstige schoonzoons, attachés van legatie, die willekeurig komen en gaan, duels enz. meer van hun tijd waren. Had de schrijfster wat zij vertelt, een beetje bekort, als inleiding gebruikt en haar verhaal ná dat duel begonnen, zij had de stof gevonden voor een zielkundig drama dat altijd nieuw blijft. De strijd der jonge weduwe met zich zelve, of zij den moordenaar van haar echtgenoot zou huwen of niet, zou reeds belangstelling genoeg hebben ingeboezemd, en de invloed dien de 'wereld' hierop uitoefenen kon, van oneindig veel meer gewicht zijn geweest dan wat die wereld tot nu toe had gezegd of gedaan.

Wat de schrijfster met haar 'Voor het oog der wereld' eigenlijk heeft willen zeggen, is mij niet duidelijk geworden. Dat Mathilde voor het oog van anderen gelukkig is terwijl zij in 't verborgene lijdt, is te banaal om er een titel van te maken. Dit is met honderd duizend menschen het geval. Maar wat dit voor de verkeerd beoordeelde afdeed, zie ik niet in. Zij heeft met die 'wereld', in casu de Haagsche groote wereld, niets uit te staan, dan dat zij er toe behoort en er zich in beweegt. Niet die wereld, maar haar onvoorzichtige, weinig edelmoedige aanbidder, de jaloersche malloot, die haar verdacht maakt, en haar ergdenkende heer gemaal brengen haar in 't ongeluk. De Haagsche wereld weet nergens van; eerst na het noodlottige duel zal zij er zich mee bemoeid hebben. Daarom zou ook eerst dàn voor de op haar kasteel zittende burgtvrouwe het echt dramatische aangevangen zijn en dit het onderwerp hebben kunnen leveren voor een belangrijken roman. Nu is het geheel slechts eene episode uit het leven eener onge Haagsche dame uit de hoogere kringen, die ons verklaart om welke reden Mathilde, barones van Beersel geboren Walkert, als jeugdige weduwe, eenzaam en verlaten op haar oud kasteel in Gelderland zit te treuren. Als de schrijfster de pen weder opvatten en het leven van hare Mathilde verder verhalen wil, geef ik haar den welgemeenden raad, eerst nog wat beter het leven en de menschen te bestudeeren en vooral eene betere moraal te raadplegen. Hare karakters laten zich allen besturen door de moraal, welke aan die Haagsche wereld, welke zij beschrijft, wordt toegekend. Mathilde zelve staat er iets boven, hoewel ook zij groot gevaar zou hebben geloopen, als haar Arthur

maar een beetje ondernemender of stoutmoediger ware geweest. Het deed mij genoegen, dat de auteur hare heldin níet liet vallen; maar bij eene zedekunde van beter allooi en eene hoogere opvatting van het leven zou zij haar ook gevrijwaard hebben voor het volslagen gebrek aan zelfbeheersching, dat zij telkens al blozende en stotterende verraadt, als zij met Arthur in aanraking komt of ook maar van hem hoort, waardoor zij den schijn op zich laadt van veel schuldiger te zijn dan zij werkelijk is. In de geheele novelle komt echter geen enkele persoonlijkheid voor, die hooger staat en de door betere beginselen gedreven karakters vertegenwoordigt, welke men in alle, ook in de hoogste kringen der samenleving vindt. Gezond en frisch kan ik dan ook den geest van deze pennevrucht niet noemen.

Het spijt mij, dat mijne aankondiging niet gunstiger kan uitvallen. De schrijfster is mij geheel onbekend en ik heb mij alleen door den indruk laten leiden, dien haar werk op mij maakte. Ik geloof, dat zij beter kan, omdat zij hier en daar, als zij niet dramatiseert, zeer goed vertelt en een goeden stijl schrijft. Wat scherper toegeluisterd, hoe de menschen, van welke societeit ook, onder elkander praten, en dit getracht weer te geven; zonder plat realisme moet men toch bij de werkelijkheid blijven; en bij aankweeking van het poëtisch element, dat haar is aangeboren, twijfel ik niet of wij ontvangen nog wel meer van hare hand, natuurlijker van vorm en degelijker van inhoud, dan hetgeen zij in ‘Voor het oog der wereld’ ons gaf. Als zij weder iets uitgeeft wensch ik haar een uitgever toe, die zijne reclame achterwege laat (goede waar prijst zich zelf aan) en een corrector, die ‘eer’ niet mannelijk maakt, bij ‘u vader’ de *w* niet vergeet, noch ‘door de heer’ laat staan.

Kampen, April 1875.

J. HOEK.

Vertalingen en herdrukken.

Lessing's Nathan de Wijze, vertaald door J.G. Bolmer. Amsterdam, de Erven van H. van Munster, 1874.

Moest er over bovengenoemd werk, zijn inhoud en strekking, worden gestemd, men vernam wel nog, even als toen het voor 't eerst het licht zag, zeer uiteenloopende gevoelens. Noemde deze het een schandelijk en heilloos boek, gene verhief het tot de wolken. Hoe hoog de vertaler het schat, blijke later. Gebrek aan ingenomenheid zal niemand hem te laste leggen. Of hem bekend was dat bij een vroeger reeds gebaand en betreden pad nog eens aanlegde en bewandelde, is ons onbekend; naar ons bescheiden gevoelen zouden wij daarom van zijn arbeid in 't algemeen zeggen: - ‘redelijk goed, doch overbodig.’ - Immers vóór eenige, nog niet vele jaren, zag eene vertaling van hetzelfde werk het licht, naar

wij meenen, bij Loman en Verster, waarvan in 1872 bij J.C. Loman een nieuwe herziene druk werd uitgegeven. Genoeg, dunkt ons, voor ons kleine landje, waar bovendien zoo velen den Nathan in 't oorspronkelijke kunnen lezen; te veel - omdat de vertalingen in waarde niet veel verschillen, zij ook de eene meest in zes-, de andere in vijfvoetige jamben. De laatstgeborene loopt das eenig gevaar om achter het net te visschen. - Dat er dikwijls treffende overeenkomst in keus van woorden in beide vertalingen is aan te treffen, willen we toeschrijven aan de groote overeenkomst van het Hoogduitsch met onze taal. Van dien kant mede was het *iteretur* misschien niet noodig.

Evenwel is dit minder de zaak van den vertaler dan van den uitgever. Het publiek moge hierdoor nog meer verzekerd worden, dat Lessing's Nathan de vertolking ruim waard is. En inderdaad het werk verdient onderscheiding, al stemt men den heer Bolmer niet toe, ‘dat het een geest niet *naast*, maar *boven* het christendom zou ademen.’ - Dit moge het geval wezen ten aanzien van het christendom der Götze's van alle tijden, Lessing zou zeker de eerste zijn geweest om zulke lofspraak en verheffing te weigeren. De waarlijk groote, geniale man, eens eenvoudig bibliothekaris te Wolffenbuttel, mocht vóor honderd jaren een baanbreker wezen, hij was niet zoo radicaal als velen meenen, hij was niet zulk een behoudsman, als waarvoor sommige uiterst modernen hem aanzien. Hij doorzag de oppervlakkigheid van vele zoogenoemde verlichters van zijne dagen, en geeft in een brief aan Wieland van den 25sten Juni 1780 te kennen, dat hij dus sommigen te orthodox, anderen te vrij was, en zoodoende noch tot de eene noch tot de andere partij gerekend werd. Hij schrijft in dien brief: - ‘Is hij nog zoo ver ten achter?’ dachten de eenen. Als hij slechts dat wil, meenden anderen, hoe konden zij dan zulk een leven voor hem maken?’ - Hij was een man van studie, smaak en echte wijsheid, een kind des lichts en der vrijheid, gemoedelijk en scherp, vlug van geest, en met schat van kennis op anders verre uiteenloopende velden van wetenschap uitgerust.

Zoo moest hij nochthans wel in strijd geraken met de orthodoxie, en dit te eerder en meer, als deze werd voorgestaan door mannen als Götze en Lange. Ook wanneer dezen uit zekere piëteit en gehechtheid aan het oude Lessing tegenstonden, moest hij zich tegen hen kanten, doch dan heviger kanten, als geestelijke heerschzucht, kleingeestigheid en onedele hartstocht, gelijk zoo dikwerf, krachtige zedelijke inmengselen werden in hunne handelwijs. Kon men anders aangaande hen het ‘Vader, vergeef het hun!’ spreken; het ‘zij weten niet wat zij doen’ kon slechts zeer voorwaardelijk en noode daaraan worden toegevoegd.

Of het edele kampioenen waren? - Nadat Lessing den Hamburgschen Hauptpastor zijn ‘Noodig antwoord op eene onnoodige vraag’ had toegediend, en hem ook in de ‘Anti-Götze’ zijn deel had gegeven, wisten de laatstgenoemde en diens medestanders te bewerken, dat aan Lessing door hoog staats- en kerkelijk gezag het stilzwijgen in dien theologischen strijd opgelegd en het lezen zijner schriften [in Saksen op eene boete van 50 thaler] verboden werd. Dit drong den strijder voor de waarheid om een ander wapen ter hand te nemen, dat hij reeds vroeger tot zekere hoogte had gereed gemaakt, doch dat hij nu zóo kon afwerken als hij dienstig achtte, om zijne tegenpartij niet enkel een gevoeligen slag toe te brengen, maar ook om de zaak der humaniteit en vrijzinnige religie tegen bekrompen letterknechterij en Protestantsche priesterheerschzucht te verdedigen. Het was hem, gelijk hij aan zijn broeder schreef,

in geenen deele te doen om een *satyrisches Stück* te maken, en zoo *den Kampfplatz mit Hohngelächter zu verlassen.* Lessing schreef ter zijner verdediging den *Nathan der Weise*, een werk welks hooge verdienste van meer dan eene zijde wij volgaarne erkennen, al willen wij dien niet, gelijk de heer Bolmer, ‘op katechisatiën gebruikt en op de scholen ingevoerd hebben,’ en al achten wij dien niet ‘het heilige boek bij uitnemendheid,’ dat -

wij herhalen zijne boven aangevoerde woorden - ‘een geest niet *naast*, maar boven het christendom zou ademen.’

Dit mocht het geval zijn ten aanzien van hetgeen menschen weldra en later, door eeuwen heen en tot in onzen tijd, van het christendom maakten, toen men zich verliep in eene dogmatiek welke wij den zondeval van het geloof noemen, ten nadeele vaak van 't moreel; het was veeleer de echte, ware christelijke geest die in den Nathan ademt, al maakte Lessing Turk en Jood daarvan meer de dragers dan de christenen zelven. Het mocht bevreemden en velen ergeren, dat hij eene bekrompene Daja, den rooden, welgedanen, in glanspracht blinkenden patriarch met zijn ‘de Jood moet toch verbrand!’ en den tempelheer die althans sommige banden van het vooroordeel niet kon afschudden, als vertegenwoordigers van het christendom invoerde, wanneer men nagaat in welken tijd het stuk ons verplaatst, en tot welke inconsequentiën en hemeltergend onrecht de orthodoxie van alle tijden, ook van den onzen kwam, dan wordt die voorstelling niet onwaar, al idealiseerde de dichter in Saladin en Nathan Turk en Jood. - Wij spraken zoo even van het échte, oorspronkelijke christendom, dat niet in een godgeleerd stelsel bestaat, al zijn enkele godsdienstige waarheden daarvan de grondslag. Het kon niet in de zienswijs en de bedoeling van Jezus Christus liggen om eene Kerk te stichten, welke menschen later ten kerker maakten van den geest. Men ga na - en hier deelen wij de opmerking mede van een onzer vrienden - hoe weinig Jezus in de drie eerste Evangeliën dogmatiseert! Het Johannesevangelie kon dan beschouwd worden als een sublieme variatie, maar toch variatie op het eenvoudige thema.

En aan dat loutere christendom zonder menige spitsvindigheid was Lessing innig gehecht; hij werd in zijn tijd een apostel van hetzelve. Dat werd hij in zoo menig geschrift, dat bleef hij in zijn Nathan, dien hij laat handelen in een geest welke, meer dan die van Mozes en de profeten, die was van Hem, die het ‘zevenmaal zeventigmaal vergeven,’ het ‘hebt lief degenen die u haten’ sprak, die op het: ‘wie is mijn naaste?’ een ander antwoord dan het toenmalige joodsche gaf, en die aan het kruis zijn: ‘Vader vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen!’ kon bidden. En zoo kon de in eenvoud vrome kloosterbroeder te recht zijn: ‘*Bei Golt! Ihr seid ein Christ! Ein bess'rer Christ war nie!*’ spreken, zonder aan de waarheid te kort te doen, of aan het christendom te weinig of te veel toe te kennen.

Edoch we zouden vergeten, dat wij het minder met den Nathan de Wijze en het vele ware en schoone daarin, dan met de vertaling te doen hebben. Wij hebben die vertaling in 't algemeen goed genoemd, doch achten haar niet boven menige aanmerking verheven. Op een enkelen voet te veel of te weinig zien wij niet en zullen die niet uitmonsteren. - Op bl. 1 zouden wij om de constructie voor ‘en’ willen lezen: ‘*die* in weinig tijds is afgedaan.’ - Op bl. 2 is dat ‘beetre’ volgens het oorspronkelijke overtollig, en past niet goed in den zin. - Op bl. 3 is dat ‘betaal ik’ niet juist en moet zijn: ‘laat gij mij wel duur betalen.’ - Op bl. 5 is dat herhalen van ‘haar geest’ lam en niet getrouw. - Haar dank belijden’ op bl. 7, zeggen wij niet, en het ‘*ausgeweinet*’ zegt ook iets anders. - Op bl. 8m wordt ‘zoo vroom, zoo allerliefst’ niet van Recha, maar van haar dwepen gezegd.’ - ‘Wellkomer en engeldweepstertje,’ op bl. 9, is wat vreemd Hollandsch, terwijl iets verder Recha's verbrandde.... háast verbrandde,’ eene hervatting die in haar mond zoo sprekend is, verloren ging. - ‘Wit-vooruitgespreide’ van den mantel des tempelridders is eene rare woordencombinatie. - Later is ‘*der Rücken einer Nase*’ nog iets anders dan juist ‘de wortel’ van den neus. -

‘*Siebensachen*’ wordt wedergegeven met ‘zeven (!) zaken,’ en ‘*auf das Spiel gesetzt* ‘met buiten 't spel gezet.’ *Almählig* is op bl. 158 door ‘alvermogend’ vertaald. Het is ook *Defterdar*, en niet gelijk bij herhaling, De*s*terdar.

Doch genoeg, gelijk we vertrouwen, om te toonen dat wij reden hadden om niet onvoorwaardelijk te prijzen, maar dat zich nog al iets laat afdingen.

Erger is het, dat de vertaler in het zevende tooneel van het vierde bedrijf, in het gesprek van Nathan met den kloosterbroeder, ruim eene bladzijde oversloeg, waar de laatstgenoemde mededeelt, hoe hij aan het kind kwam dat aan Nathan werd toevertrouwd, en wie het was. Eene ongelukkige omissie, die wel niet eene opzettelijke kan wezen, omdat die inlichting in den loop en samenhang van het stuk slecht kan worden gemist. Wij zouden den uitgever raden om in die leemte te voorzien, door een suppletoir blaadje, dat hij aan zoo vele koopers kon toezenden als uit te vinden zijn.

Druk en papier zijn net.

Wij vernamen later, dat wij hier niet met een vertaler, maar met eene dame te doen hebben. Mogelijk zou de wetenschap hiervan op eene of andere uitdrukking eenigen invloed hebben uitgeoefend wat den vorm betreft. Voor zoo ver en indien dit noodig mocht zijn, verschoone men ons, hoewel wij in navolging van den patriarch er van zeggen: - ‘Dat maakt niets uit, 't werk moest gerecenseerd!’

Oude en nieuwe zeden. Een verhaal voor meisjes. Naar het Engelsch (An old fashioned Girl) van Louisa M. Alcoth, door Davina. Amsterdam, P.N. van Kampen.

Ondanks onze ingenomenheid met dit verhaal en ondanks al het aanbevelingswaardige dat het naar onze meening heeft voor meisjes en hare opvoeders beiden, vangen we toch onze beoordeeling aan met een aanmerking. Wij zijn hierin getrouw aan den regel, om te beginnen met het begin: want het zijn de allereerste woorden van het boek die wij op het oog hebben, het is zijn titel: ‘Oude en nieuwe zeden’. Blijkens het ‘An old fashioned girl’ van het oorspronkelijke, is het de bedoeling der schrijfster, ons in hare heldin het resultaat te doen zien van het oude opvoedingssysteem, in tegenstelling van het nieuwere, vertegenwoordigd door het gezin van den heer Shaw. Hiertegen nu protesteeren we. Dat is naar onze meening eenzijdig. Zeker, de eenvoud, het kinderlijke, de onschuld van Polly behooren niet tot het programma der nieuwerwetsche opvoedmethode, maar evenmin zijn in het oude stelsel hare zorgvuldige ontwikkeling en haar onafhankelijkheidsgevoel op hun plaats. Wij juichen het toe, wanneer de gebreken van onzen tijd bestreden worden, en daaronder behoort zeer zeker, - ook met het oog op de opvoeding - de uithuizigheid en de overdreven zucht naar standsverheffing der ouders, maar het heeft evenzeer zijn nut op de voorrechten te wijzen, die het nieuwe met zich brengt, en bovenal onze meisjes hare vrijmaking van onwetendheid, van beuzelgeest en onzelfstandigheid, die ze aan het tegenwoordige danken, te doen waardeeren. Uitgenomen deze grieve, die wij tegen de opvatting van ‘Oude en Nieuwe zeden’ moesten uitspreken, hebben we overigens niets als lof daarvoor. We herhalen alzoo den wensch, dat het werkje in een tal van jongedameshanden kome! 't Kan zijn veelzijdig nut hebben. Verder voegen we tot geruststelling onzer lezeressen hier nog bij, dat ze voor geen dorren, paedagogischen verhaaltrant zich bezorgd hebben te maken. 't Is een allerliefst, prettig geschreven romannetje, met fiks geteekende karakters, vol leven en actie, en ook de onmisbare liefdesgeschiedenissen ontbreken niet.

De vertaling is vloeiend en aangenaam. Enkele kleine overtredingen zijn te onbeteekenend om ze te citeeren.

L....

Mengelwerk.

Twee vriendinnen door P.F. Brunings.
(*Vervolg.*)

II.

De winter was bij ons afgestapt. Zijn hoofdkwartier was te Petersburg, maar hij kwam eens bij ons kijken. Zoodra hij er was, stak zich iedereen, die 't betalen kon, in 't bont en het duffel; te gelijk begonnen de diners, soupers, bals, concerten, en andere vermakelijkheden, - ook uitsluitend voor hen die 't betalen konden. - Voor dezen is de winter een heel welkome bezoeker, voor hen, die betalen kunnen; maar zij die moeten tobben om van den eenen dag op den anderen te geraken, zien hem liever niet komen en wenschen hem van harte goede reis als hij weer aftrekt. - Die fatsoenlijke winter-uitspanningen, welke we zooeven noemden, zijn overheerlijk. Iedereen die er aan meedoet, verklaart dat hij zich ‘dol amuseert,’ - en tot die verklaring is hij wel verplicht, wil hij niet voor een gek gehouden worden, die zijn geld om niet wegwerpt, - en als men zulke verklaringen hoort, moet men wel eerbied hebben voor menschen die 't een ‘dol vermaak’ vinden om bijvoorbeeld veertien nachten achtereen niet vóór twee uren naar bed te gaan, zich nu en dan half dood te dansen, zich indigestie's te eten en te drinken, in warme zalen en vertrekken zich aan verstikking te wagen, en meer andere toeren te verrichten en kuren door te staan, die den weg naar 't kerkhof aanmerkelijk verkorten.

Te Z. was in den laatsten tijd een mode-amusement ingevoerd, dat veel bijval vond, vooral onder de dames. Eenige toongevers en toon-

geefsters waren tot de ontdekking gekomen, dat men prettiger door 't leven danst dan wandelt. - Die ontdekking is niet nieuw, - maar 't is slechts de vraag van te kunnen volhouden. Ook staan alle beenen en hoofden niet naar dansen. - Er werd te Z. geen gelegenheid verzuimd om een dansje te doen, en die gelegenheid bestond in elke bijeenkomst, waar een piano of viool onder 't bereik was. Misschien was voor Z. de tijd niet meer ver af, dat de vrome gemeente des Zondags walsende of polkeerende, met begeleiding van 't orgel, de kerk zou verlaten. Na de diners werd er gedanst; vóór de soupers dans; na de rederijkers-voorstellingen dans. 's Ochtends werd er gedanst, en 's avonds werd er gedanst. Overal waar 't vooruitzicht bestond, dat er kon en zou gedanst worden, was 't vol. Een vermaarde zangeres kwam een concert geven, - maar toen was de zaal maar half gevuld; want er kon en zou n i e t gedanst worden. Eenige dagen later kwam er een half-mislukte navolger van Bosco; het parool van ‘dansen’ was vooraf gegeven, en toen was de zaal weer stikvol. - Z. had dus de dans-manie en kreeg daardoor buitenaf een zekere reputatie van lichtheid, luchtigheid, die niet geheel onverdiend was. Dansen is aardig, lief, aangenaam, opwekkend, maar 't wordt toch een weinig vernederend als men op elk lief meisjes-gelaat steeds de vraag leest: wanneer zullen we weer dansen? - Mijn hemel! de beschaving zit toch niet in de beenen. En dan die bal-gesprekken!

Nu, te Z. vond men 't dansen een heerlijk middel tot beschaving en men danste er dus maar op los. - Een nuts-lezing, bijvoorbeeld, zou een saaie pruiken-bijeenkomst zijn geweest, als de jeugd niet had mogen nadansen. Vooral dien avond, toen de heer Van Leuteren zijn voordracht zou houden over de lijk-verbranding, - een heel vermakelijk onderwerp voor danslustige jonge dames, - zou de geachte spreker zich in een groot aantal leege stoelen hebben mogen verheugen, als Terpsichore niet achter de deur had gestaan om hem te vervangen. - Dit wist de geachte spreker niet, die gewoon was zijn auditorium in den dut te praten, en daarom was hij dezen avond, tegenover die tallooze gedistingeerde ‘vrouwenschaar’ vol geestdrift, en als er iets was wat hem hinderen kon, was 't het denkbeeld dat hij die lieve, mooie meisjes die daar vóór hem zaten, ten vure moest doemen.

Op diezelfde nuts-lezing was de familie Van Lindhout ook, en de Winthorsten ontbraken evenmin. Bertha zat op een hoekplaats, en ze was nauwelijks gezeten of er fladderden reeds vlinders om die schoone bloem, en beschroomde en vleiende stemmen vroegen fluisterend om een dans. Marie zat een paar rijen verder, ook op een hoek, en haar wedervoer hetzelfde. Bertha merkte spoedig op dat in den kring die Marie omgaf, Van Lichtenberg in het voorste gelid stond, dat hij haar nu en dan weer strak aankeek en zelfs met Ma-

rie over haar sprak. - Bertha had aanvankelijk haar best gedaan den spreker te volgen, maar het denkbeeld dat er een paar doordringende oogen op haar gevestigd was, deed haar den draad der gewichtige verhandeling spoedig verliezen, en daar het onderwerp haar toch weinig aantrok, deed ze geen moeite meer om te luisteren, en dwaalde ze van lieverlede met hare gedachten af, - ver, heel ver buiten de Nuts-zaal.

Bertha was een verstandig meisje, maar ze had den naam van een dweepstertje te zijn. - Dien naam krijgt een meisje allicht, als ze ernstige boeken leest, en dat deed Bertha. Ze had juist onlangs iets gelezen over tijd, ruimte en eeuwigheid, - een veld waarin men zich heel ruim bewegen kan. Ze zweefde nu in gedachten door de ruimte, en op een ster van de twaalfde grootte even uitrustende, zag ze met het oog der ‘onbegrensde zienskracht,’ - zooals de wijsgeerige schrijver van het boekje zich uitdrukte, - den ongelukkigen liefdeshandel van Pyramus en Thisbe, zooals die eenige duizend jaren geleden buiten de muren van Babylon plaats had. - Ze zag waarschijnlijk nog veel meer, steeds turende op de witte sortie van d e dame, die vlak vóór haar zat te geeuwen van genoegen in 't vooruitzicht van verbrand te worden, - maar we behoeven dit verder niet te onderzoeken. Alleen weten we, dat er heeren in de zaal waren, die stille zuchten slaakten omdat de mooiste oogen waarop Z. roem kon dragen - dat waren die van Bertha - zoo strak vóór zich keken, in plaats van hun heerlijk licht te laten schijnen voor hen die het zochten.

De spreker verkondigde eindelijk dat hij ‘zijn taak had volbracht,’ - en deze verklaring scheen het publiek bijzonder te bevallen, want het klapte in de handen en stampte met de voeten met zooveel geestdrift, dat de spreker haastig van zijn stellage neerdaalde, uit vrees dat hij zou geroepen worden om nog eens in de asch zijner verbrande dooden te rakelen.

Na de daverende toejuichingen, - waarvan den volgenden dag de Z.sche Courant gewaagde, - volgde een druk gepraat onder de dames. - Twee uren achtereen te moeten toeluisteren zonder mede te praten, is voor dames geen gemakkelijke taak, maar gedurende twee uren geen sigaar te kunnen rooken en niet van gedachten te kunnen wisselen is voor heeren ook niet aangenaam, - vooral als er een koffiekamer in de nabijheid is. - Toen de dames begonnen te praten, begonnen de heeren te schuifelen en te dringen, en ze drongen elkander met de meeste beleefdheid tot in het liefelijk lokaal, ‘koffiekamer’ genaamd, waar weldra de tabaksrook zou te ‘snijden’ zijn, en bier en grog met stroomen zouden geplengd worden.

We laten die heeren praten, rooken en met verschillende vochtsoorten hun dorst lesschen. Alleen veroorloven we ons nog eene opmerking omtrent het beweren van een geleerden opmerker, dat namelijk het dorst-verschijnsel bij de heeren na een nuts-voorlezing aan de

droogte der lezing moet toegeschreven worden. Wij vermeenen dat die bewering allen grond mist, daar we hetzelfde verschijnsel bij concerten, en overal waar koffiekamers nabij zijn, kunnen waarnemen.

Terwijl de heeren zich verfrisschen met rook en spiritus-damp, plaatsen we ons in een hoekje van de zaal en kijken rond. Daar zit Marie nog op haar stoel, en de heeren hebben haar verlaten. Zij ziet eens in 't rond en krijgt Bertha in 't oog. Ze knikt en lacht tegen Bertha, zoo innig lief, dat menig heer, die nu in de koffiekamer aan zijn onsmakelijke sigaar staat te trekken, zijn pink, - misschien zijn beide pinken, - zou gegeven hebben voor zoo'n knikje en zoo'n lachje. Bertha knikte en lachte terug, maar wat minder innig-lief. - 't Was alsof Bertha voelde, dat Marie's lievigheid niet uitsluitend aan haar adres was. Ze voelde dat er iemand achter haar stond. - Marie was altijd zeer beweeglijk, maar nu was ze het buitengewoon. Zij keek nog eens om, en nu had haar lach iets betooverends, dat Bertha hinderlijk vond. Bertha knikte even terug, - een weinig koel zelfs, en begon toen zenuwachtig aan een kantje van haar toilet te pluizen. - Mama zat in druk gesprek met haar buurdame.

'Mejuffer, mag ik me-zelf aan u voorstellen?' klonk eensklaps een stem, vrij dicht aan Bertha's oor.

Hare lippen verbleekten en trilden. Ze had den klank dier stem maar ééns gehoord, maar ze herkende dien terstond. Ze boog even ter zijde, bij wijze van toestemming.

'Ik heb 't voorrecht gehad,' vervolgde de spreker, 'u reeds te ontmoeten, toen ik mijnheer uw vader een bezoek kwam brengen, - maar mijn verlangen om uw kennis te maken is onvoldaan gebleven. Ik heet Van Lichtenberg, - mag ik, als 't niet onbescheiden is, - u om een dans verzoeken?'

'Zeker, Mijnheer, moogt ge dat,' antwoordde Bertha, met bevende lippen, want Marie keek weer om en lachte weer zoo allerliefst. 'Maar,' liet ze er haastig op volgen, 'ik kan over de vier eerste dansen niet meer beschikken en ik geloof niet dat er nog meer zullen volgen.'

'Vergun me dan, dat ik toch om den vijfden verzoek, in de hoop dat die wèl volgen zal.'

Bertha knikte toestemmend. Mevrouw keerde nu toevallig het hoofd om, en Van Lichtenberg richtte terstond het woord tot haar. Het gesprek duurde niet lang. Toen boog hij tot afscheid en verliet de zaal.

We springen de nalezing over, en ook de vier eerste dansen. Alleen moeten we nog vermelden dat de 'geachte spreker' zoo verontwaardigd was, toen hij vernam dat zijn boeiende verhandeling zou worden weggedanst, dat hij slechts met veel moeite van zijn voornemen, om de nalezing er aan te geven, werd teruggehouden. Nu was die nalezing gelukkig maar kort en ze beteekende ook niet veel. Van de twintig 'toehoorders,' was er hoogstens één die dezen naam ver-

diende. De negentien anderen wachtten deels gelaten, deels wrevelig van ongeduld naar het einde, dat zich niet lang liet wachten en door geen donder van toejuichingen werd begroet.

Tusschen een paar dansen in kwam Marie haar vriendin eens aanspreken. Ze was zoo ‘ijselijk nieuwsgierig’ naar 't geen Van Lichtenberg mocht verteld hebben en ‘ze moest ook weten hoe Bertha hem nu vond.’ - Bertha vertelde met hare gewone openhartigheid, dat hij haar voor een dans had gevraagd, dat hij niets bijzonders had verteld, en dat ze niet geloofde ooit veel sympathie voor hem te kunnen gevoelen. Marie lachte hartelijk en ze vond Bertha *adorable* van naïveteit.

De vierde dans was gedanst en toen drong Bertha haar mama om naar huis te gaan, maar daar kwam Van Lichtenberg opdagen, want er zou een vijfde en ook nog een zesde dans gedanst worden. Bertha durfde niet weigeren. Toen ze haar lief handje op den arm van haar cavalier leî, kon het hem niet ontgaan dat het meisje beefde.

‘Mejuffer,’ sprak hij ernstig en zacht, ‘wanneer het voor u een opoffering is met mij te dansen, zou 't mij zeer leed doen, en dan wil ik u liever naar uw plaats terug geleiden.’

‘Volstrekt niet, Mijnheer,’ antwoordde zij, eensklaps moed vattende; ‘ik ben wel een weinig vermoeid van avond; maar ik geloof dat ik een cavalier getroffen heb, die uitmuntend danst, - ten minste, ik meen het te hebben opgemerkt.’

‘'t Vereert me zeer, Mejuffer, dat ge mij voor een oogenblik uwe aandacht hebt geschonken, - en 't verrast mij niet minder.’

‘Verrassen? - Ah! - Wat meent ge daarmee?’

‘Mag ik u daarop straks antwoorden en nu uw hand verzoeken?’ - Hij omstrengelde te gelijk haar slanke leest, vatte het mooie handje dat hem werd toegestoken, en toen zweefden ze luchtig en bevallig op de maat der muziek door de zaal. Als Bertha zich-zelve had kunnen zien, toen ze door haar knappen cavalier in fantastische figuren nu eens rechtsom, dan linksom, nu vóór- dan achterwaarts door de zaal werd gevoerd, zoodat de punten van haar lieve voetjes nauwelijks den grond raakten, zou ze hoovaardig zijn geweest. Iedereen keek het mooie paar na, en dat verdiende het. - Van Lichtenberg was een echte cavalier, los en krachtig in zijne bewegingen, met een edele houding en een edel gelaat, - een man dien men in de danszaal gaarne met een satijnen wambuis, fluweelen mantel en zijden kousen, over dag met het stalen kuras, den gepluimden hoed en de hooge ruiterlaarzen zou hebben gezien. Nu was mijnheer in 't zwart, zooals alle tegenwoordige cavaliers, en dat flatteert niet.

Maar, al zag Bertha zich-zelve niet, ze voelde toch dat ze zweefde, dat ze nooit zoo prettig had gedanst, en ze zag van ter zijde dat aller oogen hen volgden. - Wat er toen in haar hartje omging is moeielijk te beschrijven. Een hart is zoo'n wonderlijk ding, - vooral een vrouwenhart. Dat ze Van Lichtenberg nooit kon vergeven, dat hij

haar met een sarkastischen lach had gefixeerd, dit stond vast, en dat ze iets in zijn oogen had gezien dat haar schuw en bang maakte, dit stond niet minder vast. Maar nu hij zoo heerlijk danste en haar als een veertje liet rondzweven, nu ze in zijn arm die haar omvangen hield, zich zoo veilig en prettig voelde, vergaf ze hem voor 't oogenblik zijn scherpen doordringenden blik en 't fijn spottend lachje, dat haar zooveel pijn had gedaan. Ze dronk het genot van den dans, en ze voelde zich bijna gelukkig. De muziek zweeg, en Bertha had de muziekanten wel ik weet niet wat willen doen. - Dan eerst is 't dansen heerlijk als men de muziekanten zou willen van kant maken, omdat ze bot ophouden met spelen.

‘Zijt ge erg vermoeid?’ vroeg Bertha's cavalier.

‘In 't geheel niet meer,’ antwoordde ze in alle oprechtheid; ‘en ik moet eerlijk bekennen, dat het me spijt dat deze dans zoo kort geduurd heeft.’

‘Mag ik daaruit de gevolgtrekking maken, dat als ik u om den volgenden dans, - den laatsten, - verzoek, ge mij niet zult afwijzen?’ vroeg hij snel.

Bertha werd purperrood, en zoo verlegen dat ze geen geregeld antwoord kon geven.

‘Dat was mijn bedoeling niet,’ lispelde ze, - ‘ik meen maar... mama verlangde naar huis....’

‘Vergeef 't me, als ik onbescheiden was. Ik begrijp nu, dat ge geen tweemaal achtereen met mij wilt dansen, en ik mag ook op zulk een gunst geen aanspraak maken.’

Bertha kon niet nalaten eens even naar haar cavalier op te zien. Ze meende dat hij spotte, maar zijn gelaat stond ernstig en zelfs een weinig droefgeestig. - ‘Hé!’ dacht ze, - ‘is dat dan zoo'n groote gunst, tweemaal met mij te dansen! Wat heeft hij weinig idee van zich-zelf, en ik dacht dat hij zoo bijzonder met zich-zelf was ingenomen. - Mijnheer van Lichtenberg,’ zei ze overluid, ‘ik hoop niet dat ge iets zegt wat ge niet meent.’

‘Dat doe ik nooit, Mejuffer,’ antwoordde hij. ‘Ik zwijg liever dan iets te zeggen wat ik niet meen. Maar mag ik weten waarom ge mij van onoprechtheid verdenkt?’

‘Omdat,’ zei ze een weinig haperend, - ‘omdat ge iets als een groote gunst laat voorkomen wat ik u niet weigeren mag.’

‘Wat zou u dat beletten?’

‘De beleefdheid.’

‘De beleefdheid heeft haar grens en kan niet vorderen, dat ge mij twee opvolgende dansen geeft. Ik beschouw 't dus als een gunst, een bijzondere gunst, als ge mijn verzoek inwilligt.’

‘Welnu’, zei Bertha, zoo moedig en gevat, dat ze er later nog verwonderd over was, ‘als ge 't zoo beschouwt, mijnheer Van Lichtenberg, zal ik u gaarne die gunst bewijzen, - al vind ik 't ook een

weinigje vreemd, dat ge nu een gunst noemt, wat ge tot nog toe als van geen waarde hebt beschouwd.'

Van Lichtenberg stond eensklaps stil en keek Bertha ernstig en doordringend aan. Het meisje werd doodverlegen. Ze dacht dat ze iets onbehoorlijks had gezegd.

'Ik geloof,' sprak Van Lichtenberg langzaam, 'dat ik u nog een opheldering schuldig ben.'

'O ja!' zei Bertha, terwijl ze voortwandelde, 'ik zou gaarne weten waarom het u verwonderde, dat ik u als uitmuntend danser had opgemerkt. - Merkt gij ook niet op, welke paren goed, en wie slecht dansen?'

'Zeker doe ik dat. Maar ge hebt mijn bedoeling niet begrepen: 't verwonderde mij niet, dat ge mij uwe aandacht hadt geschonken, maar wel, dat ge 't mij zegt.'

'Ik zie ook dáárin geen reden van verwondering. I k zeg óók gaarne wat ik denk...'

'Toch niet altijd, geloof ik.'

'O zeker wel.'

'Ik zou wel durven wedden, dat ge u toch nu en dan wel eens een uitzondering op dien regel veroorlooft.'

'Die weddingschap is moeielijk te winnen of te verliezen. Maar ge hebt zeker een reden waarom ge zoo spreekt. Welke is die?'

'Omdat ik zeker weet, dat ge 't niet aan m i j zeggen zult hoe ge over me denkt.'

Bertha voelde den druk op het woordje 'mij,' en ze begon een weinigje lont te ruiken. Juist gingen ze Marie voorbij, die met een heer stond te praten, en de meisjes keken elkaar aan. Marie glimlachte, maar haar donkere oogen schoten een straaltje uit, dat niet vriendelijk was. Bertha begreep bij ingeving, dat haar vriendin's lachjes en knikjes van den vooravond niet zoo heel oprecht gemeend waren geweest, als 't den schijn wel had.

'Ik geloof, mijnheer Van Lichtenberg,' antwoordde Bertha, 'dat het mij ook in geen geval passen zou u te zeggen hoe ik over u denk, - ook al kende ik u sinds langer dan dezen avond.'

'Vergeef 't me, Mejuffer,' hernam hij snel; 'ik wilde u niet kwetsen. Ge begrijpt de bedoeling mijner woorden niet, - maar ik kan en mag u die niet duidelijker maken. Het doet me thans leed, dat ik mij zulk een gezegde liet ontvallen.'

Het speet Bertha dat ze hem een terechtwijzing had gegeven, die hij eigenlijk niet verdiende.

'Ik vergeef 't u van harte,' zei ze lieftallig, 'en ten bewijze, dat ik 't meen, wil ik gaarne den laatsten dans met u dansen.'

Juist begon de muziek te spelen, en het mooie paar zweefde weer luchtig de zaal rond, terwijl Marie, die vast er op gerekend had dat Van Lichtenberg haar voor den laatsten dans zou komen vragen, zenuwachtig aan de punten harer handschoentjes zat te trekken, en

geen cavalier zag opdagen. Eensklaps kwam echter Van der Zyp, - de versmade Van der Zijp, die zooveel op den melkboer geleek, - toeschieten, - en Marie, een weinig verward door 't dreigend gevaar van te blijven zitten, dacht er niet aan den melkboer te bedanken, maar begaf zich half radeloos met hem in 't wervelend gedrang. - Van der Zijp was een dier brave jongelui, wier goede wil in omgekeerde reden staat tot hun choregrafische talenten; met andere woorden: mijnheer Van der Zijp danste als een wanhopige tegen alle maat en regel in. - Zijne vrienden en vriendinnen zelfs moesten erkennen, dat hij als een ‘smid’ danste. - 't Schijnt nu eenmaal als regel aangenomen, dat smeden alles minder goed doen dan gewone menschen, - het smeden uitgezonderd. - Marie, de mooie, kokette, gevierde Marie, werd op een on waardige wijze door den smid... Van der Zijp bedoelen we, door 't dichtst gedrang heen en weer geslingerd, - en tot overmaat van ramp trapte de onwaardige haar op haar allerliefst voetje.

‘O, mijnheer Van der Zijp, laat ons uitscheiden!’ zuchtte Marie; - ‘'t is niet om uit te houden....’

‘Duizendmaan pawdon!’ stamelde Van der Zijp, die met de *l* en de *r* niet overweg kon. ‘Men twapt mij op de voeten; 't is hier zoo von! Naat ons nog eens pwobeewen! Nu heb ik de maat! 't Is zoo'n heewnijke wans! Een, twee, dwie...’

‘Dank-je, mijnheer Van der Zijp.... Breng me, bid ik je, naar mijn plaats.’

En Van der Zijp was wel verplicht zijn danslust te bedwingen en de schoone Marie, van wie hij eindelijk den langgewenschten dans had gekregen, naar haar plaats terug te geleiden.

Eindelijk liep deze *soirée-littéraire-dansante* af. De beide vriendinnen spraken elkaar dien avond niet meer. Bertha verklaarde in 't rijtuig aan haar ouders, dat ze zich uitmuntend had geamuseerd. Marie legde een gelijkluidende verklaring aan haar oudelui af, - hoewel 't plekje waar die onhebbelijke melkboer zijn breeden voet op haar popperig laarsje had gezet, nog tintelde. En toch had Van der Zijp haar zoo'n pijn niet gedaan als die andere mijnheer, met wien ze den eersten dans zoo prettig had gedanst, maar die verzuimd had haar voor den laatsten te vragen.

III.

Bertha was de zachtheid zelve, maar Bertha was recht door zee, en als ze gevoelde in haar recht te zijn, bleef ze op haar stuk staan. Zoodra haar iets voorkwam, dat naar onoprechtheid of misleiding zweemde, kon ze er niet in berusten. 't Was haar onmogelijk vriendelijkheid te veinzen, en nu had ze zich ook vast voorgenomen Marie, die ze van onoprechtheid verdacht, op de proef te stellen. Ze ging den volgenden dag haar vriendin een bezoek brengen, en werd, als naar gewoonte, heel lief en hartelijk ontvangen.

Marie zat alleen in de kleine zijkamer en scheen op de komst harer vriendin voorbereid.

‘Je hebt je zeker goed geamuseerd?’ begon Marie.

‘Heel goed, - en gij ook?’

‘O, heerlijk! Alleen heeft Van der Zijp me bijna mijn voet verpletterd. Trapt hij je ook altijd?’

‘Ik dans alleen quadrilles met hem. Ik heb hem eens en voor altijd gezegd, dat hij me nooit voor een anderen dans moet vragen. De goede jongen kent geen maat.’

‘Dat schijnt wel. Ik dans anders nooit met hem, maar gisteravond was 't zoo'n verwarde partij, en dan moet men 't niet te nauw nemen. Jij hebt ook met je antipathie gedanst, heb ik opgemerkt.’

‘Ja, - en ik kwam je juist eens vragen, waarom je mijnheer Van Lichtenberg hebt verteld, dat hij mijn antipathie is?’

‘Heeft hij je misschien gezegd dat i k hem dat heb overgebracht?’ vroeg Marie, die genoeg voorbereid was om geen kleur te krijgen.

‘Neen, - maar ik heb 't begrepen.’

‘Ah!... Dat is nog al sterk. - Maar laat ons eens aannemen, dat ik 't gezegd had, dan was 't nog niets meer dan de waarheid... maar ik h e b 't niet gezegd.’

‘Zoo! Heb-je 't niet gezegd?’ vroeg Bertha, haar vriendin strak aanziende.

‘Neen,’ was 't korte antwoord, dat bijna geen twijfel meer toeliet.

‘Dan heb ik me vergist,’ zei Bertha. ‘Ik moet je gelooven als je 't zoo bepaald ontkent.’

‘Maar, ik begrijp niet,’ hernam Marie, ‘dat je me hier uitlegging komt vragen van iets dat ik zou k u n n e n gezegd hebben, maar dat in alle geval dan toch geen onwaarheid was. - Je pleit altijd zoo voor de waarheid, maar 't schijnt wel dat je nu hadt gewild, dat ik mijnheer Van Lichtenberg een sprookje op de mouw had gespeld.’

‘Welk sprookje?’ vroeg Bertha een weinig bevend.

‘Wel, - dat je hem charmant vondt en gaarne zijn kennis wildet maken.’

Alleen de jaloezie kan een vrouw zulke woorden in den mond geven.

‘Als je daartoe in staat waart geweest, Marie,’ antwoordde Bertha, ‘zou-je mij hebben gecompromitteerd, en dan moet ik er je veeleer dankbaar voor zijn als je juist het tegendeel hebt gezegd, - hoewel niets je het recht geeft om een in vertrouwen uitgesproken gevoelen over te brengen aan wien 't aangaat.’

‘Dus beweer-je nog dat ik Van Lichtenberg heb gezegd hoe je over hem oordeelt?’

‘Ik weet niet wat ik er van denken moet,’ antwoordde Bertha ernstig, ‘maar ik geloof, Marie, dat je me toch niet alles zegt. - 't Is waar, ik heb over Van Lichtenberg geen welwillend oordeel uitgesproken, en dit wel zonder hem te kennen; - dat was verkeerd van

me, - hoewel 't een waarheid is, dat hij me er aanleiding toe gegeven heeft. 't Was alsof hij tegen me was ingenomen. Hij fixeerde me, en dan glimlachte hij alsof hij verlangend was me iets hatelijks te zeggen.'

'Zoo, zoo! - Nu, je bent dan van dien akeligen droom bevrijd! Hij heeft je niets hatelijks gezegd, - niet-waar? - Nu zie-je, dat je nooit zoo voorbarig moet oordeelen. Van Lichtenberg is een charmant cavalier; hij danst als een marionet, - en dat is verdienstelijk in iemand, die een kolossale spoorwegbrug op zijn hoofd, - ik bedoel i n zijn hoofd heeft. - Hij komt morgen bij ons dineeren, maar ik heb je opzettelijk niet gevraagd, omdat je laatst zoo blij waart, een voorwendsel te hebben om zijn gezelschap te ontwijken.'

'Dat is ook heel wèl van je, Marie. Ik bedank je voor die lieve attentie,' zei Bertha, met een glimlachje, dat te pijnlijk was om niet te verraden hoe die attentie haar beviel. 'Ik wil je op mijn beurt ook een genoegen aandoen. Mijnheer Van Lichtenberg komt overmorgen bij ons thee drinken, en we hebben al afgesproken, dat we wat zouden musiceeren. Kom-je dan ook? - Dat kun-je niet weigeren, want ik weet dat zijn bijzijn je heel aangenaam is.'

Marie kreeg een kleur. De wraak harer vriendin was beschamend voor haar, en hoe goed ze Bertha's edel hart kende, - zoo iets had ze niet verwacht. Ze nam echter de uitnoodiging terstond aan, en de twee mooiste meisjes van Z. scheidden heel vriendschappelijk, - van Bertha's kant nog al ernstig, maar van Marie's kant met veel glimlachjes en handdrukjes.

'Bonjour, bonjour!' riep Marie haar vriendin nog toe, toen deze al op straat was en met haar lief gelaat nog even naar het hooge bordes opzag, waarop Marie met het kleine handje stond te wuiven.

(Wordt vervolgd.)

Brievenbus.

I.
Open brief aan den heer Plantenga, uitgever te Zutfen,

naar aanleiding van het verslag eener conferentie van de Commissie van Rapporteurs uit de 2de Kamer met den Minister van Binnenlandsche Zaken over de regeling van het hooger onderwijs. (Zitting 1874-75 - 30. No. 5).

Duid het mij niet ten kwade, Mijnheer, dat ik Uwen geachten naam gebruik als een soort van aanloopje om de lezers van *De Tijdspiegel*, die ongetwijfeld den buik al vol zullen hebben (sit venia verbo!) van het onsterfelijke gewurm over Nederlandsch hooger onderwijs, te verlokken, dat zij een oog in dit geschrijf

slaan. Doch als uitgever zijt Gij eigenlijk een publiek persoon, en zoo iemand moet zich laten welgevallen, dat zijn naam, waar 't pas geeft, ten publieken nutte gebruikt wordt. Vooraf geef ik U dan ook de verzekering, dat Uw privaat leven door mij ten heiligste zal ontzien worden. Alleen als uitgever zult Gij eenige oogenblikken voor 't publiek moeten paradeeren. En, waarde Heer, 't zou mij niet verwonderen, als Gij, na dit stuk te hebben doorgeworsteld, er bij slot van rekening nog toe kwaamt om een dankadres tot mij te richten. Immers 't vervolg zal U leeren, dat ik niets meer of minder schrijf dan eene reclame ten behoeve van eene Uwer letterkundige ondernemingen, - eene reclame, die U geen cent kost.

Zijt Gij op de hoogte van den stand der zaken betreffende hooger onderwijs? - Schaam U niet hierop een ontkennend antwoord te geven. Het wordt eene hoofdbrekende studie van historischen aard. Als Gij nog niet hoogbejaard zijt, zoudt Gij van Uwen vader moeten hebben vernomen, dat reeds in 1828 aanstalten werden gemaakt om eene wet op 't hooger onderwijs samen te stellen; dat in 1849 de taak weer eens met nieuwen moed werd opgevat; en dat we nu sinds een jaar of vijf onverpoosd wetsontwerpen te lezen krijgen, - zoo vele, dat het u groen en geel voor de oogen wordt en ge er eene speciale studie van moet maken om de ideeën van Heemskerk I en II, van Fock, van Geertsema uit elkaar te houden. We willen niet spreken van den schat, waarmede de paedagogiek verrijkt is door de sectieverslagen der Tweede Kamer en door de critieken, die particulieren op de verschillende ontwerpen hebben geleverd.

Wie zou ooit gedacht hebben, dat in zoo'n ‘winzig’ klein landje, als Nederland is zooveel paedagogische wijsheid schuilt? Waarlijk, Nederland heeft zich, dunkt mij, door zijn halve-eeuwsch mijmeren over hooger onderwijs voor eeuwig bij heel de wereld verdienstelijk gemaakt. Welke staat ooit dit volksbelang wil regelen, hij zal noodzakelijk moeten putten uit den schat, die hier in Holland sedert zoovele jaren is opgestapeld.

Misschien hebt gij gezien, mijnheer Plantenga, dat de leeraren der Nederlandsche gymnasia de Kamer hebben bestormd met adressen, inhoudende het verzoek, dat het tegenwoordig ontwerp tot wet worde verheven.

Ach, 't schijnt ieder mensch eigen te zijn, dat hij, ontevreden met het bestaande, steeds naar verandering haakt. Die ongelukkige smeekelingen, zij wisten niet, dat er iets voor hen in de pekel lag, dat hun misschien niet best zal smaken en niet goed zal bekomen!

De Commissie van Rapporteurs uit de Tweede Kamer is met den Minister in onderling overleg getreden over 't ontwerp van wet op 't hooger onderwijs. - Goed zoo, in een uur kan men met den mond meer afdoen dan in een dag met de pen. - Ja, dat zegt men. Dat echter op elken regel uitzonderingen bestaan, hiervoor levert onze wetgevende vergadering een schitterend bewijs: met maandenlang praten komt daar in den regel toch niet veel goeds tot stand. Maar laten wij de politiek buiten spel! - In deze bijeenkomst van den Minister met de Commissie zijn wel degelijk spijkers met koppen geslagen. Ik geloof, dat al de wijsheid, die door de twee laatste geslachten in Nederland over inrichting van hooger onderwijs verkondigd werd, bij deze gelegenheid in eene korte formule is saamgetrokken, - ten minste wat betreft de inrichting der gymnasiën.

Voor zoover ik met mijne ouderwetsche begrippen de zaak kan doorzien, zijn die gymnasiën een lastpost op elk wetsontwerp tot regeling van 't hooger onderwijs. 't

Rijk heeft geen lust om ze over te nemen. De gemeenten hebben al sinds jaren haar best gedaan om zich die dingen van den hals te schuiven. Zoo ze dit welstaanshalve niet kunnen doen, peinzen zij voortdurend op middelen om ze zooveel mogelijk te besnoeien. De Regeering acht het noodig gemeenten boven de 20,000 zielen te *dwingen* om ze in stand te houden. Dat is hard, niet waar? En

dan eischt de billijkheid, dat men haar den last zooveel mogelijk verlichte, natuurlijk door het gymnasiaal onderwijs tot een minimum van tijd en leermiddelen in te krimpen.

Stelt de Regeering *dit* voor, ja, dan zal alles nog wel goed gaan. Dan zal de vrede bewaard blijven. Dan voert de Regeering water op den molen van de gemeenteraden.

De voorkomende Commissie, die met den Minister onderhandelde, wil nu in de wet hetzelfde brengen, waarover jaren lang door menigen gemeenteraad gepeinsd is. Doch zij doet het op veel handiger manier, onder veel schoonschijnender voorwendsels dan die onstaatkundige gemeentebesturen dat ooit wisten te doen. En gij weet het, bij alle dingen komt het maar aan op den vorm, waarin men zijne gezindheid kleedt, ‘c'est le ton qui fait la musique.’

Wel is mij verteld, dat de literarische faculteit van onze eerste hoogeschool geadviseerd heeft om het Latijn en Grieksch geheel af te schaffen en de spes patriae op admissie- en propaedeutische examens er in 't geheel niet meer mee te plagen; maar in zulk eene barbaarschheid kon de Commissie niet treden. Zij wil de classieke vorming vasthouden. Wat dan? - Zij wil *aansluiting* bij de hoogere burgerschool. - Versta haar toch wèl: zij wil de gymnasiën bij de hoogere burgerschool slechts *aansluiten*, zij wil de beide inrichtingen volstrekt niet *samensmelten.* Met andere woorden: het ligt niet in haar doel om aan de burgerscholen enkel een paar docenten in oude talen toe te voegen. Dat zou al te schriel en minachtend lijken. - Zij wil ook geene *vermindering* van kosten, door aan beide inrichtingen 't zelfde personeel te gebruiken. - Neen, zij wil enkel *inkrimping* van den gymnasialen cursus, door de aanstaande beoefenaars der op het onderwijs in de classieke talen gegrondveste geleerdheid, in plaats van hen een zesof zevenjarigen cursus (met insluiting der letterkundige propaedeutica) aan een gymnasium te doen bijwonen, eerst een jaar of drie van dien cursus naar eene hoogere burgerschool te zenden. Zoo kunnen nieuwe talen en wiskunde, die thans aan de goed ingerichte gymnasiën *nevens* Latijn en Grieksch onderwezen worden, er *eerst* aan de hoogere burgerschool worden ingewerkt, om dan *later* de jongelui in den kortst mogelijken tijd wat Latijn en Grieksch tot zich te laten nemen.

Dat vind ik heel wijs, mijnheer Plantenga, - Gij ook niet? Zoo handelt immers elk ordelijk mensch! - Wie gebruikt aan een diner alles door elkaar? Neen: eerst soep, dan vleesch met groenten, dan pudding of taart, eindelijk dessert, - zoo behoort het; en had ik wat te zeggen, dan zou ik nog veel doortastender handelen dan die Commissie. Ik zou voorstellen: eerst Hollandsch en rekenen op de lagere school, - zooveel als de soep om de maag voor steviger kost te prepareeren. Die stevige vleeschspijzen zou ik voorzetten op de Fransche school. Want zie, Mijnheer, het Fransch is toch wel de grondslag tot alle soliede wetenschap, ik zou haast zeggen, de soliede wetenschap zelve. En als zoodanig is het al sinds jaren bij ons geëerd en geacht. Dan liet ik - bij wijze van taart en pudding - de jongelui wat Engelsch, Duitsch en wiskunde innemen gedurende de drie jaren aan de hoogere burgerschool. Eindelijk zette ik hun als dessert op het gymnasium wat Latijn en Grieksch voor. Wat de academie zelve betreft, die zou ik geneigd zijn te vergelijken bij een fideel napraatje onder een glas fijnen wijn en Havanna-sigaar.

Gij begrijpt mij toch: alles moet op zijne plaats voor goed worden *afgedaan*, om er niet weer op terug te komen; geen Hollandsch meer aan Fransche school,

burgerschool en gymnasium, evenmin als iemand na vleesch of pudding nog weer soep zal vragen, - en zoo ook met de rest.

Men ziet duidelijk, dat de Commissie eigenlijk wel van dit gezonde beginsel uitgaat, maar dat zij zich niet geroepen acht om haar werkkring tot lager, meer

uitgebreid lager en middelbaar onderwijs uit te strekken, - alleen vindt zij, dat ‘in het programma der hoogere burgerschool eenige wijziging zou moeten gebracht worden’ ten behoeve van de aanstaande Latinisten.

Waarom niet? De jongens der hoogere burgerscholen kunnen zeer goed wachten, dat zij de studie der vakken, die voor Latinisten minder noodig zijn, verschuiven tot de twee laatste jaren van *hun* cursus. Dat slaat volkomen op het ménu der Commissie, die als een ordelijk mensch de spijzen na elkaar en niet tegelijk opdischt.

En hoor eens de enorme voordeelen, die zulk eene eerlijke verdeeling van studietijd en leervakken tusschen hoogere burgerschool en gymnasium aan onze toekomstige geleerden zou aanbieden:

‘Dan worden de ouders niet te vroeg gedwongen omtrent het al dan niet doen geven van eene klassieke opleiding aan hunne kinderen eene keuze te doen. Zij zouden de beslissing daarvoor kunnen uitstellen totdat die zonen den 14- of 15jarigen leeftijd hadden bereikt.’

Dit argument - ik moet het eerlijk bekennen - had ik niet van de heeren der Commissie verwacht. Ik had gemeend, dat zij flink op de hoogte van onze tijdsomstandigheden waren, dat zij wel zouden weten, *dat wij aan gymnasièn en ook aan hoogere burgerscholen zelden jongens beneden de* 14 *jaren krijgen.* Zij - die heeren - verplaatsen zich in hunne jeugd, toen knapen van 11 en 12 jaar gewoonlijk bij de Latijnsche scholen aankwamen. Neen, die leeftijd van 10 tot 14 jaar wordt tegenwoordig in beslag genomen door de Fransche school, die ik niet aarzel de kroon van ons nationaal onderwijs en het voortreffelijkste ontwikkelingsmiddel voor menschelijke hersenen te noemen, zoowel door de leerstof als door het gewone gehalte der leermeesters.

Neen, de Commissie heeft gelijk: in die drie à vier jaren, van het 10de tot het 14de levensjaar, is geene gelegenheid geweest om na te denken over den weg, dien de jongelui zullen inslaan, en 't was toen ook nog *te vroeg* om een besluit te nemen! - Dat alles wordt voortaan beter: eerst tot het 14de jaar Fransche school; dan tot het 17de burgerschool; tot het 22ste Latijnsche school; eindelijk de academie - tot het hoeveelste levensjaar? De wet behoeft geene voorzorgen te nemen, dat gegraducerde personen vóór hunne meerderjarigheid betrekkingen zullen bekleeden.

De moederlijk zorgende Commissie zegt verder: ‘Ook meende men, dat, wanneer eene driejarige opleiding aan de hoogere burgerschool voorafging, de waarschijnlijkheid bestond, dat de literaire opleiding, vooral wat de moderne talen betreft, meer afdoende zou zijn, dan wanneer daarmede reeds op twaalfjarigen leeftijd de studie der klassieke talen verbonden werd.’

Men ziet het hier alweer: die Commissie grondt hare stellingen, natuurlijk in 't belang der jongelingschap en der soliede wetenschap, op de exceptie van enkele wonderkinderen die op hun 12de jaar zich voor 't gymnasium aanmelden, òf zij heeft een verouderd huishoudelijk reglement van 't een of andere gymnasium onder de oogen gehad. Maar dit daargelaten, - dat ‘afdoende, vooral wat de moderne talen betreft’ maakt een ietwat comisch effect. ‘Afdoende’ taalstudie aan onze hoogere burgerscholen.... Getuigt, o commissiën, die de jongelui na afloop van den vijfjarigen cursus in die vakken examineert, getuigt, hoe het met hunne vorderingen in de talen staat! - Zie, ik wil iets zeggen, dat der Commissie niet aangenaam in de ooren zal klinken. Het is dit: dat jongelui, die den vijfjarigen cursus van een wèlingericht

gymnasium hebben afgeloopen, in den regel meer van de nieuwe talen weten dan de abituriënten eener burgerschool met vijfjarigen cursus. 't Is ook volkomen natuurlijk: de beginselen van 't Latijn geven inzicht in een taalsysteem en winnen bv. bij het Duitsch de studie der syntaxis voor de helft uit. Bovendien geeft oefening in de Oude talen eene handigheid in 't vertalen, waardoor het overzetten uit nieuwe talen bijna

kinderspel wordt. Leeraars, zooals er velen zijn, die èn aan burgerscholen èn aan gymnasiën les geven, zullen 't geen ik hier zeide bevestigen.

De Minister, die het beter weet en 't, geloof ik, ook beter meent met de gymnasiën, spartelt tegen de paedagogische abstractiën der Commissie in. Hij vindt het verkeerd, dat ouders van buiten hunne jongens naar de burgerschool moeten zenden, voordat de studie voor hunne academische carrière aanvangt. Vergeefs! - Hij appelleert op Duitschland, waar de classieke opleiding aan de lagere school aansluit en zelfs op de laagste klassen der Realschulen een aanzienlijk aantal uren aan 't Latijn wordt besteed. Vergeefs! - Hij herinnert aan de overwegend wiskundige richting in 't onderwijs der burgerscholen. Hij denkt dat jongelui, die tamelijke vorderingen in laatstgenoemde wetenschap hebben gemaakt, ‘niet gaarne tot de beginselen der oude talen zullen overgaan.’ Met andere woorden: hij vindt, dat heeren van 17 à 18 jaar niet met bijzonder veel ambitie thema's zullen maken op de excepties der declinatiën van 't Latijn en dat zij 't beneden zich zullen achten om te kibbelen over een verkeerd geplaatst accentje op een Grieksch woord. - Alles vergeefs.... De Commissie slaat den Minister voor goed dood met eene paedagogische ontdekking, waarvoor het buitenland, met name 't nog steeds naar de soliede ouderwetsche beginselen studeerende Engeland en Duitschland, haar dank zullen weten: zij heeft ontdekt, dat er tegenwoordig eene ‘nieuwere methode van onderwijs’ bestaat, ‘waardoor aan die beginselen veel minder tijd behoeft te worden besteed.’

Lang heb ik er over gedacht, waarin toch die nieuwe versnelde methode tot het aanleeren van Latijn en Grieksch wel mag bestaan. Het eerst kwam bij mij op: ach, die Commissie heeft het onderwijs aan de Latijnsche scholen van eene eeuw geleden voor oogen; zij denkt, dat we aan onze gymnasiën den tijd nog steeds verknoeien met het maken van Latijnsche verzen en met het ziellooze monnikenwerk, dat men ‘partes-maken’ noemde. - Maar dan dacht ik alweer: die leden der Commissie zijn toch voor 't meerendeel nog te jong om de tegenwoordige methode van onderwijs in Latijn en Grieksch zoo volkomen te ignoreeren. Wat dan? Is hunne bedoeling, dat de tijd kan worden uitgewonnen, die in de laagste klassen pleegt besteed te worden aan het maken van thema's op de declinatiën, conjugatiën en regels der syntaxis van die beide talen? Gaarne erken ik, dat die oefeningen voor een groot deel tamelijk machinaal zijn en dat ze niet zeer in den smaak zullen vallen van de heeren van 17 à 18 jaar, die volgens 't ontwerp der Commissie voortaan de laagste klasse der gymnasiën zullen bezoeken; maar ik ben genoeg vasthoudend aan mijne ouderwetsche ideeën om te beweren, dat zonder dergelijke toepassingen, en dat wel in behoorlijk aantal en gedurende een geruimen tijd voortgezet, die moeilijke regels nimmer het blijvend eigendom van den geest worden. De ondervinding is daar om dit te bewijzen. In de laatste jaren is het geval veelvuldig voorgekomen, dat leerlingen, die een jaar of drie aan de burgerscholen hadden doorgebracht, van studieplan veranderden en tot het gymnasium overgingen. Hun leeftijd maakte datgene tot noodzaak, wat thans de Commissie wil: inkorting van den cursus. Met hulp van privaatlessen wordt dan eene, somtijds twee, der lagere klassen overgesprongen. En wat is doorgaans het geval bij zulke jongelui? Ofschoon zij de grammatica der beide talen nauwkeuriger en met meer oordeel geleerd hebben dan de jongere discipels, die zij zijn voorbijgestreefd, worden zij nimmer zoo vast in de regels en vergeten die spoediger. Natuurlijk, zij bezitten eene theorie, die niet door onophoudelijke en langdurige toepassing geworden is tot een instrument, waarvan men zich bijna onwillekeurig

bedient. Zij zijn te vergelijken bij iemand, die de theorie der muziek volkomen goed kent, maar zich niet de moeite heeft gegeven om jarenlang dagelijks eenigen tijd te wijden aan de ‘études’ voor het een of andere instrument.

En mocht men ook al willen beweren, dat, als de tegenwoordige studietijd van 6 à 7 jaren voor gymnasium en propaedeutica wordt ingekort tot 4 à 5 jaren, er toch nog tijd genoeg zal zijn voor de bedoelde oefeningen, dan behoeft men geen bijzonder fijn kenner van de menschelijke natuur te wezen, om te weten, dat jongelui van 18 tot 23 jaar zich niet even gewillig aan deze dressuur van den geest zullen onderwerpen als de jongens, die thans in de praeceptorklassen der gymnasiën zitten.

Doch wat mat ik mij af om tegenover de Commissie dergelijke zaken te betoogen? - Zij kent eene ‘nieuwere,’ alias eene snel-methode van onderwijs in de Oude talen en lacht mij hartelijk uit om mijne ouderwetsche schoolvossen-pedanterie. Jammer, maar ook bevreemdend, dat het tegenwoordig aan 't hoofd der Europeesche beschaving staande Duitschland nog niets van deze nieuwe snelmethode weet! Immers, daar worden nog steeds 8 à 9 jaren besteed aan datgene, wat de Commissie onze jongens (ik vergis mij: volwassen heeren) in 4 à 5 jaar wil laten aanleeren. Ja, die pruikerige Moffen gaan zoover, dat zelfs aan de Realschulen gedurende den eveneens 8 à 9jarigen cursus 6 à 8 uren per week aan 't Latijn besteed worden.

Waar zou de Commissie de nieuwe snelmethode toch in werking hebben gezien? - De leeraren van die gymnasiën, waaraan de cursus tot vier jaren is ingekrompen, kennen haar niet, want zij klagen luide, dat zij gedwongen zijn de leerlingen niet zoodanig onderlegd naar de hoogeschool te zenden als zij raadzaam en gewenscht achten.

Ook de meesters in 't Fransch schijnen de leermethode der Commissie niet te kennen. Anders zou het niet wel mogelijk zijn, dat een groot deel der abituriënten van hoogere burgerschool en gymnasium, die vooraf drie jaren op de Fransche school hun hoofdvak van die taal hebben gemaakt en dan die studie nog vijf jaren hebben voortgezet - dus na achtjarige beoefening van de taal der Groote Natie - ternauwernood in staat is om eene Fransche courant of een artikel uit eene Revue met gemak te lezen.

't Kan intusschen zijn, dat de snelmethode der Commissie wordt toegepast op instituten en door privaatdocenten, die voor het admissie-examen der Leidsche academie voorbereiden, en dat de Commissie de maat van classieke kennis, die voor dat examen gevorderd wordt, wenscht te zien aangenomen als het peil van ontwikkeling voor Neerlands studeerende jongelingschap.

Welnu, dan hebben we niets meer te zeggen!

Neen, niets meer, behalve dit: dat het ons zou spijten van wege het treurige figuur, dat Nederlands vertegenwoordigers der beschaving bij uitnemendheid na verloop van eenige jaren tegenover het buitenland, vooral tegenover de Duitsche, door en door klassiek ontwikkelde geleerden zullen slaan.

Doch zou ook voor dit bezwaar niet een redmiddel te vinden zijn? - Wij hebben 't voorrecht van eene taal te spreken en te schrijven, die door niemand buiten onze grenzen verstaan wordt - behalve door de Vlamingen. Doch ik geloof niet, dat die luidjes meer belang stellen in classieke vorming dan de Commissie. - Als wij nu allen eens afspraken om uit welbegrepen vaderlandsliefde aan geene buitenlandsche krant of tijdschrift iets te verklappen van ons smokkelen met classieke opleiding, mij dunkt, dan kon het wel zooals de Commissie dat voorstelt, vooral met het oog op de aanzienlijke kosten, die goed ingerichte, op Duitsche leest geschoeide gymnasiën zouden na zich sleepen. Ja, dan kweekten wij artsen en advocaten en rechters en dominees, enz. aan, die, zonder juist zulke bar knappe literatoren te zijn, toch heel goed voor den dagelijkschen dienst volstaan konden; en - als we 't geheim

maar trouw ‘en famille’ bewaren, dat wil zeggen, er niet anders over spreken en schrijven dan in 't Hollandsch, behouden we stilletjes, zonder dat het ons inspanning of geld kost, den naam van flinke Latinisten, waarmee het buitenland ons steeds pleegt te vereeren.

Vooral moeten wij ook afspreken onze 17- of 18jarige heeren leerlingen der laagste klasse van het gymnasium der toekomst geene reisjes naar Duitschland te laten ondernemen. Verbeeld u, welk een mal figuur zij, en door hen wij allen, zouden slaan, als een Duitsche Sextaner van 10 of 11 jaren merkte, dat zoo'n meneer met knevels even hard als hij zit te zwoegen op mensa en amo!

Doch reeds lang aanschouwt mijne verbeelding den heer Plantenga, mij aanstarende met de vraag op de lippen, waarom ik zijn naam toch aan dit geschrijf ten grondslag leg? Waarom, zegt hij, mij niet met rust gelaten? De reis- en taalboeken, die ik uitgeef, veroorzaken mij drukte genoeg! - Juist, daar hebt Ge 't, Uwe taalboeken, die zijn de reden, waarom ik dit schrijven tot U richt. Gij geeft voor alle talen handleidingen uit, die den kooper beloven, dat hij, naar ik meen, in drie maanden elke taal grondig zal verstaan, - natuurlijk, als hij zich de moeite wil geven om 't geen Gij in die handleidingen aanwijst, trouw na te komen. Onder die handboeken is er ook een voor de Latijnsche taal, welks voortreffelijkheid ik in de gelegenheid was te bewonderen. - Dat wil toch wat zeggen, in minder maanden Latijn te leeren dan wij er jaren over hebben werk gehad!

En nu vooronderstel ik, mijnheer Plantenga, dat een lid der Commissie uit onze Tweede Kamer eveneens Uwe wondergrammatica heeft onder de oogen gehad. De man, wiens denken, zooals van zelf spreekt, steeds op de belangen der natie gericht is, heeft gedacht: wel, daar hebt ge nu iets om de lastige quaestie over 't instandhouden der gymnasia tot aller bevrediging te coupeeren.... Een gymnasium, waar men in drie maanden Latijn en in nog eens drie maanden Grieksch leert - want waarom ook dit niet in even korten tijd als elke andere taal? - zulk een gymnasium van een half jaar, dat is juist een kolfje naar de hand der armoedige gemeenten.

De heer Heureka, de ontdekker van 't ei van Columbus, stond den volgenden morgen tevreden op en deelde, zoodra de gelegenheid zich daartoe voordeed, zijne ontdekking mede aan de collega's. Deze, gestudeerde en voor een deel ouderwetsche lui, trokken scheeve gezichten, indachtig aan al de zweetdroppels, welke die drommelsche excepties op declinatiën, die lijsten van onregelmatige verba, die accenten hun gekost hadden. Zij vonden den halfjarigen leertijd van Heureka absurd. Maar hij bepleitte Uwe zaak, heer Plantenga, zoo mooi, dat allen wel wat moesten inschikken en men bij minnelijk akkoord neerkwam op een vierjarigen (een pruttelaar zeî vijfjarigen) leertijd voor gymnasium en propaedeutisch royaal in eens af.

En nu, mijnheer Plantenga, dank mij. Ik heb aan 't publiek gezegd, dat Uwe onderneming de bezielende idee der Commissie is geweest. Ik twijfel niet, of haar volkomen met den geest des tijds akkordeerend advies zal over eenige jaren tot wet worden verheven. Gij hebt dan den tijd om ook nog eene leermethode voor 't Grieksch te laten maken. Maar haast U, de wet kon ons overvallen. En 't is de moeite waard: een 1200 exemplaren per jaar, totdat de concurrentie komt, dat is waarlijk niet te versmaden.

VOSSIUS.

Natuurkunde.

Krankzinnigheid en misdaad, *beschouwd bij het licht der geneeskundige wetenschap.*

Le Crime et la Folie, par H. Maudsley, Professeur de Médécine légale à Londres. Paris, Baillière, 1874.

Tot de belangrijkste maar tegelijk moeielijkste onderwerpen, op het gebied der menschkunde (anthropologie), behooren voorzeker *krankzinnigheid* en *misdaad.* Waarneming en onderzoek vinden hier eene groote reeks van verschijnselen, zóó veelvormig, samengesteld en misleidende tevens, dat zij niet dan met de grootste omzichtigheid en nauwgezetheid, geheel vrij van vooroordeel en opgevatte meening toegepast, de waarheid kunnen doen vinden. Ook op het genoemde, zoo duistere gebied evenwel is men door de natuurkundige methode bij het onderzoek tot waarheid en helderheid gekomen. Proefneming, microscopisch onderzoek naar de samenstelling en den samenhang van de verschillende deelen van het zenuwstelsel, de uitkomsten der ziektekundige waarneming, in verband tot het lijkonderzoek, logische kritiek en bewerking der feiten, hebben ook hier meer licht doen opgaan.

De wetgeving in de verschillende rijken van het beschaafd Europa getuigt echter nog steeds van misverstand in dit opzicht, evenzeer als de conventioneele begrippen over deugd en ondeugd, en de oordeelvellingen der menigte over personen en daden daarvoor het bewijs leveren.

De gebrekkige beginselen in betrekking tot *toerekenbaarheid* en *curateele* vooral, ook bij de Nederlandsche wetgeving nog altijd vigeerende, en hare jurisprudentie, zij leveren het bewijs van eene onjuiste kennis van het wezen der krankzinnigheid.

Het komt ons daarom nuttig voor de aandacht te wekken voor de feiten welke de geneeskundige wetenschap ook in deze richting heeft verkregen, om het goed recht te doen zien en erkennen, dat ook dit deel der natuurwetenschap bezit, van zoowel de hoogste en edelste vermogens bij den mensch tot het gebied te rekenen van zijn onder-

zoek, als de meer zuiver lichamelijke verrichtingen; de overtuiging aldus te helpen ontwikkelen, dat ook op dit gebied de eenzijdig zielkundige, bespiegelende en theologische wijze van waarneming de bron is van misverstand en dwaling; en den belangrijksten grondslag aan te wijzen, waarop de beginselen der opvoeding van den mensch moeten rusten, zoo bruikbare uitkomsten zullen worden verkregen.

Niet slechts voor hen die met de studie van den mensch ex professo zich bezighouden, maar voor ieder wien zelfkennis en ontwikkeling der menschheid ter harte gaan, voor den rechtskundige vooral, is eene juiste kennis van den zedelijken en verstandelijken mensch onmisbaar.

De heer Maudsley, hoogleeraar in de gerechtelijke geneeskunde aan de universiteit te Londen, heeft zich gewaagd aan de taak, om het beschaafd of wetenschappelijk publiek, in het bijzonder de rechtsgeleerden, voor te lichten betrekkelijk de genoemde verschijnselen. Hij had daarbij te beschikken over omvangrijke studiën op dit gebied, en over eene rijke en veelzijdige ondervinding.

In zijn bovengenoemd geschrift bespreekt hij achtereenvolgende: in het algemeen, het wezen der krankzinnigheid, de historische ontwikkeling van het begrip dat men daaraan op het tegenwoordig standpunt der wetenschap heeft te hechten; de analogie en overeenkomst welke er bestaan tusschen den oorsprong, het ontstaan, het verloop en het wezen der krankzinnigheid en der misdaad; het onjuiste en onvolledige van de wettelijke bepalingen betrekkelijk curateele en toerekenbaarheid; de trapsgewijze overgangen van den relatief gezonden toestand van geest tot zielsziekte; de ontwikkelingsvoorwaarden dezer laatste en haar verwantschap met andere meer gewone zenuwziekten; de aangenomen classificatie der zielsziekten en hare hoofdgebreken; om daarna in het bijzonder te beschouwen: wetgeving en krankzinnigheid, de partiëele vormen van geeststoornis, of de dusgenaamde monomanieën, en die epileptische vormen van geeststoornis welke het nauwst in betrekking staan tot rechtskwestiën. Ten slotte geeft Schr. eenige belangrijke opmerkingen over de hulpmiddelen waardoor krankzinnigheid en misdrijf kunnen worden voorkomen of verminderd.

Ziehier de omvangrijke taak welke de heer Maudsley zich stelde Wij aarzelen niet te verklaren dat hij, naar onze bescheiden meening. op degelijke wijze er zich van heeft gekweten, al had ook de uiteenzetting van het onderwerp - om herhalingen te vermijden - geregelder kunnen zijn. Van degelijke kennis, wetenschappelijken ernst, ruime ondervinding, logische en omzichtige critiek, geeft zijn boek de onbetwistbaarste bewijzen. Een zoodanig geschrift konde, dus zoude men meenen, moeielijk in een aangenamen vorm zijn gegoten. Het tegendeel is waar. Maudsley's boek, oorspronkelijk in het Engelsch verschenen, is door de zorg van den bekenden uitgever Baillière, in het vloeiendste Fransch en in zeer aantrekkelijken stijl

overgezet. Het maakt aldus deel uit van de *Bibliothèque scientifique Internationale* - eene onderneming van den nieuweren tijd, strekkende om de denkvruchtender geleerden, uit verschillende landen, zoo snel en zoo algemeen mogelijk te verbreiden door goede vertalingen.

Aan deze onderneming heeft men menig uitstekend geschrift te danken, dat zonder haar wellicht minder spoedig of in het geheel niet, tot meer algemeene bekendheid zoude gekomen zijn. Daaronder ook dat van Maudsley, hetwelk wij merkwaardig genoeg achten in hoofdtrekken binnen ruimeren kring bekend te maken. - Wij volgen de bovengenoemde overzetting en bepalen ons hier tot het eerste, algemeene gedeelte van zijn arbeid.

Het is nog niet zoo heel lang geleden, zegt Schr., dat men vrij algemeen krankzinnigen beschouwde als ontaarde schepselen, aan wilde dieren gelijk, die men door ketenen en straffen in bedwang moest houden; of, als door den booze bezetenen, die met het hun inwonende duivelengebroed op afdoende wijze onschadelijk moesten worden gemaakt.

Deze meening heerschte algemeen voor omstreeks honderd jaren; slechts allengs heeft die zienswijze voor eene juistere en mildere opvatting plaats gemaakt. Wanneer men een krankzinnigengesticht bezoekt in onzen tijd, zoude het velen kunnen gaan, meent Schr., als Burke, den beroemden auteur, die, na zoodanig bezoek het gesticht verlatende, aan den geneesheer vroeg: waar zitten nu de krankzinnigen?

Weinigen weten dat men in die gestichten menschen vindt, die hoezeer zij aan geeststoornis lijden, dezelfde hartstochten en driften bezitten, door beweegredenen worden gedreven als gezonden of niet gestoorden van geest; menschen die zich alleen van laatstgenoemden onderscheiden door opgewektheid of neergedruktheid van gemoed, soms ook ook door excentriciteit in houding of gebaren. Ieder die een krankzinnigengesticht leert kennen zal, dus meent hij, de woorden van Esquirol bevestigd vinden: ‘C'est le même monde, les mêmes idées, les mêmes erreurs, les mêmes passions; mais dans une semblable maison les traits sont plus fortes, les nuances plus marquées, les couleurs plus vives, les effets plus heurtés, parce que l'homme s'y montre dans toute sa nudité, parce qu'il ne dissimule pas sa pensée, parce qu'il ne cache pas ses défauts, parce qu'il ne prête pas à ses passions le charme qui séduit, ni à ses vices les apparences qui trompent.’

De verkeerde meening dat de krankzinnige wordt gedreven door andere beweegredenen, - als b.v. wraak, jaloerschheid, toorn, enz., die motieven zijn voor verkeerde of misdadige handelingen bij den gewonen mensch - was van overwegenden invloed op de jurisprudentie, en is dit nog heden waar over toerekenbaarheid beslist moet worden.

De krankzinnige, zooals de *wetgever* in verschillende landen zich dien nog voorstelt, zoude steeds handelen, òf zonder beweegreden (in-

stinctief), òf gedreven door motieven die bij gezonden van geest niet de beweegreden tot misdaad zouden kunnen zijn.

Dat dit eene dwaling is, en zoo het al van enkele misdrijven door krankzinnigen gepleegd moge gelden, volstrekt niet *als regel* kan worden aangenomen, omdat het in strijd is met het wezen der krankzinnigheid, wordt door Maudsley in het voorbijgaan opgemerkt.

En zeker niet ten onrechte, wat *dezen* rechtsgrond aangaat voor het aannemen der toerekenbaarheid, - die even onhoudbaar is als die: dat de daad van over- en toeleg getuigt, dat de onderscheiding van goed en kwaad bestaat, en het besef van den aard des misdrijfs in betrekking tot de straf, welke de wet daarvoor eischt enz. Schr. komt op deze en andere punten meer in het bijzonder later terug, gelijk wij bij een volgend opstel zullen doen opmerken.

Hoezeer wij meenen dat de voorstelling, welke Schr. geeft van een krankzinnigengesticht en van den indruk welken een bezoek daarvan op den niet zaakkundige in onzen tijd zoude maken, niet geheel waar is, ja! ietwat te idealistisch gekleurd, zoo geven wij evenwel hem toe, dat de *orde* en *regel* die tegenwoordig in ieder goed bestuurd geneeskundig gesticht voor krankzinnigen worden gevonden, niet anders dan een verrassenden en zeer bevredigenden indruk zullen maken op ieder bezoeker.

Die betere en vooral meer zachtzinnige, zaakkundige verpleging en behandeling der ongelukkige lijders aan geeststoornis, worden terecht door Maudsley daaraan toegeschreven, dat men tot de overtuiging is gekomen, dat krankzinnigen *zieken* zijn, wier ziekte berust op *stoffelijke* stoornissen der werktuigen voor gewaarworden en gevoelen, willen en streven; dat deze lijders noch slechter, noch beter zijn, in zedelijken zin, dan andere zieken, en de booze geesten er niets aan toe- of afdoen; dat zij, als lijdende aan ziekte der edelste werktuigen en vermogens, meer nog dan andere lijders aanspraak hebben op deelnemende en zachtmoedige behandeling; dat krankzinnigen door dezelfde driften en beweegredenen worden gedreven als niet-krankzinnigen, doch dezen bij de eersten slechts binnen zekere grenzen voor beheersching vatbaar zijn; eindelijk, dat vele krankzinnigen niet slechts het betrekkelijk vrije gebruik hebben hunner verstandelijke vermogens en een dikwerf helder besef van goed en kwaad, maar ook zich kunnen onderscheiden door schranderheid en verstandelijk overleg.

De erkenning hiervan is de vrucht geweest van den ijver der moderne wetenschap, in het bijzonder der geneeskundige, om zich licht te verschaffen over de hoogere vermogens bij den mensch in hunne normale en abnormale vormen.

Door deze, op onomstootelijke feiten gegronde, overtuiging zijn de studie en behandeling der krankzinnigen een nieuw tijdperk ingetre-

den, en alle bijgeloof en barbaarschheid daarbij voor altijd onmogelijk gemaakt.

Het was Esquirol die, door dezen verlichten geest geleid, de krankzinnigen in de *Bicêtre* te Parijs verloste van de ketenen waaraan zij geklonken waren, gelijk onze Schroeder van der Kolk diegenen bevrijdde, welke hij aldus nog vond bij zijne komst in het krankzinnigengesticht te Utrecht.

Hoeveel overeenkomst er nu echter ook in de genoemde opzichten moge zijn tusschen krankzinnigen en niet-krankzinnigen, zoo bestaat er toch ook een groot verschil. De krankzinnige is de caricatuur van den zedelijken en redelijken mensch; velen stuiten onwillekeurig af door hun waanzin, door de verkeerdheid van neigingen en driften, die zij niet weten te verbergen, door hunne onkiesche handelingen of gesprekken; zij boezemen angst in door hunne ziekelijke aanvallen van woede; zij beleedigen op de grofste wijze en zonder eenigen grond hunne omgeving. Zij geven aldus den indruk van een mensch, bij wien het zedelijk gevoel, de zin voor welvoegelijkheid en betamelijkheid verloren zijn gegaan, van een mensch, aan wien de kroon der menschheid, rede en geweten, van het hoofd is gevallen. Is het wonder dat men hen vroeger als door den booze bezeten achtte, dat zij als gevaarlijke en verdorven wezens werden uitgestooten, dat zoo velen in vagabondage, als mauvaits sujets rondzwierven, om eindelijk in den kerker, als misdadigers te worden opgesloten of als moordenaars ter dood gebracht? Nog heden verkeert daarom de meerderheid in volslagen onkunde betrekkelijk het wezen der krankzinnigheid. en kan zich niet opheffen tot de voorstelling: dat krankzinnigen *zieken* zijn die de verzorging van den *geneesheer* noodig hebben. Hierbij komt, zegt Schr., dat door den zuurdeesem der overleveringen, de minder ontwikkelde menigte nog in bijgeloof en vooroordeel is bevangen, waardoor zij de *zedelijke* uitingen en *zielsvermogens* leerde beschouwen bij het licht der bespiegelende wijsbegeerte of der kerkelijke rechtzinnigheid, en aldus door de begrippen van verdorvenheid en zonde vooral, onvatbaar was om de waarheid te zien. Wie de menschenwereld met kennis gadeslaat, zal dit gevoelen van Schr. zonder aarzeling onderschrijven. De *éénige Nazarener* begreep het anders dan zijne tijdgenooten; deze sprak van zondaren als van *zieken* die den *medicijnmeester* noodig hebben.

Welk een machtigen invloed de ontwikkelingsgang van het bespiegelend denken en de godsdienstige wereldbeschouwing, in het bijzonder op de opvatting der krankzinnigheid en van hare behandeling hebben uitgeoefend, leert de geschiedenis.

Bijgeloof, onkunde en vooroordeel, zij waren in de duistere tijden van het christelijk Europa bovenal de oorzaken van de algeheele miskenning van het wezen der krankzinnigheid en van de barbaarsche wijze waarop

lijders aan zielsziekte werden behandeld. Van de volkeren der oudheid hadden slechts de Grieken een betrekkelijk juist begrip der zaak, die de krankzinnigheid beschouwden als *ziekte*, die ook *geneesmiddelen*, *geneeskundige leiding* en verzorging tot hare herstelling behoefde. Wel zien wij door hunne dramatische dichters de krankzinnigen voorgesteld als door den toorn der Goden vervolgd; maar dit waren voorstellingen der dichterlijke fantasie, die een onjuisten maatstaf zouden zijn voor den stand der wetenschappelijke kennis in dien tijd. Er waren ook destijds zelfstandig denkende lieden, vrij van de godsdienstige vooroordeelen der menigte. Het is bij Plato, Aristoteles en Hippocrates vooral, dat de standaard te vinden is der natuur-, geneeskundige en wijsgeerige begrippen dier dagen.

Hippocrates spreekt ten duidelijkste als zijn meening uit, dat zielszieken, evenals andere zieken, door *natuurlijke oorzaken* ziek zijn, en hunne ziekte evenals ieder andere haar eigensoortige verschijnselen en loop heeft. Deze geneesheer der oudheid, die nog heden tot model strekt voor alle *practische* geneeskundige waarneming, heeft de krankzinnigheid juist gekend, blijkbaar uit de hoofdverschijnselen waarvan hij gewaagt, als: de lichamelijke ongevoeligheid van vele krankzinnigen; het veelvuldig voorkomen der krankzinnigheid in het voorjaar; het ontstaan der krankzinnigheid na lang ingewerkt hebbende droevige invloeden of pijnlijke levensomstandigheden; het verband tusschen melancholie en vallende ziekte; de kritische werking van den aambeienvloed bij waanzinnigen; de moeielijkheid der genezing van hen bij wie de krankzinnigheid ontstaat na het veertigste levensjaar. Zijne behandeling bestond hoofdzakelijk in het toedienen van purgeer- en braakmiddelen. Asclepiades, een ander geneesheer der classieke oudheid, raadde niet slechts geneesmiddelen aan, maar ook eene zoogenaamde zielkundige methode van behandeling, tot welker hulpmiddelen hij rekende: de liefde, de muziek en den arbeid, benevens nog eenige andere, die de strekking hadden om de aandacht te verlevendigen en het geheugen te versterken.

Hij waarschuwt tegen lichaams-kastijding en tegen maatregelen van dwang, welke laatste hij alleen wil zien toegepast bij de gevaarlijke krankzinnigen. Genoeg ten bewijze, dat de beste waarnemers der Grieken de krankzinnigheid hebben beschouwd als eene *ziekte* die den medicijnmeester behoeft. Dit helder denkbeeld werd in de duisternis der middeneeuwen begraven, om later, na de herleving der letteren, te worden vervangen door de begrippen der scholastiek, waarbij subjectieve meening in de plaats werd gesteld van die door onbevangen natuurwaarneming verkregen.

Hieraan paarde zich, tengevolge van den invloed der monniken, een godsdienstig ascetisme. Het lichaam werd veracht als verdorven en ontaard, een tempel des Satans, de bron van alle onreine begeerten en hartstochten, die onverzoenlijken strijd voeren tegen

den geest. Dit vleesch moest door kastijding en onthouding worden beheerscht.

Bij zoodanige meening was zeker geen plaats voor de opvatting der krankzinnigheid als *ziekte.* Zij werd toegeschreven aan *bovennatuurlijken invloed van den Satan*, of aan den toorn Gods. De aan zielsziekte lijdenden werden *bezetenen* genoemd, evenals ten tijde van den Nazarener. Indien echter de krankzinnige het beeld opleverde van *godsdienstige verheffing*, een *ascetisch* of *ecstatisch* karakter bezat, werd hij tot de geïnspireerden of profeten gerekend en als heilig gecanoniseerd. Doch miste de geeststoornis *dezen* vorm, kenmerkte zij zich hoofdzakelijk door *booze gedachten*, vooral zoo die in strijd waren met de kerkleer of het heerschende geloof; door wilsstrevingen en handelingen, die naar men meende van verdorvenheid getuigden; dan werd de lijder beschouwd als *door den Booze bezeten*, of althans in verband te staan tot den *Duivel*, ook wel als door God vervolgd en gestraft ter oorzake zijner zonden. Het spreekt van zelf dat men dusdanigen behandelde, zooals men den Duivel zelven zou hebben behandeld. Zij werden eenvoudig als toovenaars en bezetenen ter dood gebracht (verbrand), of aan ketenen geklonken in den kerker weggeborgen, waar zij als wilde beesten door traliën hun voedsel ontvingen, en door eene nieuwsgierige menigte werden bekeken, bespot en getergd.

Welk een verandering, zegt Schr., is er niet in het lot der krankzinnigen ontstaan, sedert door onbevangen natuuronderzoek en *empirische waarneming*, de woorden: zwarte kunst, tooverij, bezetenheid, verbond met den duivel, enz. voor eene denkende menigte tot ijdele phrasen zijn geworden? Maar de practijk waartoe eenigerlei theorie heeft geleid blijft lang voortbestaan, ook nadat de theorie zelve schijnt uitgestorven. Hieruit laat het zich verklaren, dat de barbaarsche behandeling der krankzinnigen, zelfs nog eenige jaren lang in den aanvang der negentiende eeuw, in verschillende landen en op verschillende plaatsen bleef bestaan. De theorie die er aanleiding toe gaf, is, helaas! evenzoo op lange na nog niet begraven. Denken wij slechts aan die breede schaar van dusgenaamde rechtzinnigen, in onze tegenwoordige christelijke maatschappij, wier denken, gevoelen en handelen door soortgelijke middeleeuwsche kerkleer wordt geleid; aan velen, voor wie zoowel de humane behandeling der krankzinnigen als de meer humane rechtspleging een gruwel moet zijn! Of behooren niet vele vurige voorstanders van de doodstraf onder deze asceten der negentiende eeuw?

Een niet minder gewichtige hinderpaal voor de ontwikkeling der juiste kennis van de krankzinnigheid, en voor een meer humane en verlichte behandeling van krankzinnigen, dan de kerkelijke leerstellingen der eeuw, zijn de begrippen geweest der bespiegelende wijsbegeerte.

De door het inwendige denken, de zelfbeschouwing en zelfbespiege-

ling verkregen begrippen van een *gezond philosopheerend individu,* werden geldende gerekend voor de verklaring der verschijnselen van krankzinnigheid, waardoor men tot de meest onjuiste gevolgtrekkingen moest komen. De zelfwaarneming en zelfbeschouwing van den *gezonden* mensch leert b.v., dat men bewustzijn heeft van goed en kwaad, en het vermogen bezit, zoo men dit ernstig wil, om het goede te doen en het kwade na te laten; maar dit mag niet tot het besluit leiden dat dit ook voor krankzinnigen gelden zou, en deze daarom door dwang en straf tot hun plicht moeten worden gebracht. Waarlijk, van de godgeleerde wetenschap en de bespiegelende wijsbegeerte heeft de *geneeskundige* kennis nimmer licht ontvangen; zij zijn ook op dit gebied de bron geweest van veel dwaling en veel kwaads!

De toepassing der natuurkundige methode van onderzoek alleen heeft den juisten weg doen vinden en bruikbare uitkomsten opgeleverd. Het is ook aan den invloed der wijsgeerige bespiegeling, zegt Schr., dat men het hoofdkenmerk te wijten heeft der toerekenbaarheid bij de wetgeving aangenomen, namelijk: dat indien eenigerlei dader de kennis des onderscheids heeft bezeten tusschen goed en kwaad, hij toerekenbaar moet worden geacht. - Met evenveel grond, zegt Schrijver terecht, zoude men kunnen beweren: dat een aanval van *stuipen* beschouwd moet worden als een reeks van geordende spierbewegingen, die men vrij en willekeurig uitvoert.

De waarneming immers leert dat de gezonde mensch het vermogen bezit zijne bewegingen te controleeren en te beheerschen; die ongeregelde bewegingen, of stuipen, zouden daarom, volgens den genoemden grond, het bewijs zijn dat dit vermogen niet is toegepast. Door het vasthouden aan het genoemd kriterium der toerekenbaarheid is menig individu, dat zich in den toestand van krankzinnigheid bevond en daardoor gedreven, een misdrijf had begaan - niet omdat hij geen contrôle op zijnen wil had *wenschen* uit te oefenen, maar omdat hij buiten machte was om het te doen - zeker zeer *wettig* maar toch *zeer onrechtvaardig* als misdadiger veroordeeld! - Hoe apodictisch deze uitspraak moge schijnen, zegt Schr., meen ik te mogen aannemen, dat geen enkel zaakkundig krankzinnigenarts zoude aarzelen haar te onderschrijven. Bij alle geneesheeren van krankzinnigen in het beschaafde Europa is daarbij de overtuiging gevestigd: dat elke toestand van zielsziekte berust op stoornis der verrichting van de belangrijkste werktuigen van het lichaam, *hersenen* en *zenuwen;* dat de hoogere vermogens bij den mensch, zonder uitzondering, gebonden zijn aan het zenuwstelsel, hetwelk in verband staat tot de meeste overige deelen van het lichamelijk geheel; dat indien dit zenuwstelsel door *normale* invloeden wordt beheerscht en in zijn samenstelling tevens normaal is, ook gewaarworden, denken, gevoelen en streven zich *normaal* zullen voordoen; eindelijk, dat ook de *zedelijke* openbaringen der menschelijke natuur van deze stoffelijke voorwaarden afhankelijk zijn.

Wij stemmen Schr. toe, dat op geen afdoenden grond, van welke zijde ook, deze belangrijke feiten der geneeskundige waarneming kunnen worden weerlegd en dat zij te danken zijn aan de inductieve, natuurkundige methode van onderzoek. Wij bezitten ook de overtuiging dat zij in niets het geloof noodzakelijk krenken aan de zelfstandigheid en onsterfelijkheid van den individueelen menschelijken geest, die wij er zeer wel mede bestaanbaar achten, noch de waarde verkleinen van den weldadigen invloed, dien eene verstandige toepassing van *godsdienstige* en zedelijke indrukken (de dusgenaamde moreele behandeling) bij de verzorging van krankzinnigen, in enkele gevallen kan uitoefenen; doch men moet ook nimmer vergeten dat losbandigheid, onmatigheid en luiheid de driften en hartstochten tot eene mate kunnen opvoeren, dat de geest zijn werktuig niet meer gebruiken kan; dat zinnelijkheid, wereldzin en verkeerde leefwijze dikwerf de oorzaken worden van misdrijf of ten grond liggen aan de ontwikkeling van krankzinnigheid. Slechts de erkenning schijnt ons nuttig en noodzakelijk, want het is de kracht der feiten die er toe dringt, dat de menschelijke geest, voor dit leven des tijds, gebonden is aan, en afhankelijk van bepaalde werktuigen - hersenen en zenuwen. - Zóó dacht ook de nestor der krankzinnigenartsen, wijlen Dr. Maximilian Jacobi(*).

Het kunstmatig teweegbrengen van algeheele veranderingen in het bewustzijn, in gewaarwording, gevoel en voorstelling, door bepaalde stoffen, als haschisch, chloroform en opium; de verschijnselen der dronkenschap en van den roes; het verlies van geheugen en spraak na hersenberoerte, en vele analoge feiten der geneeskundige waarneming; de uitkomsten van het experiment bij dieren; de paedagogische voorwaarden en invloed bij de ontwikkeling en karaktervorming der menschen; de invloed van afkomst en omgeving op den moreelen mensch; de trapsgewijze ontwikkeling der verstandelijke en zedelijke vermogens met die des lichaams en omgekeerd; de eigenaardige gemoedstoestand en geestestypen der leeftijden; de invloed van zwangerschap, kraambed en geslachtsrijpheid op het zieleleven; eindelijk de waarneming van krankzinnigen, in verband tot de uitkomsten der lijkopening, al hebben die ook op dit gebied nog schrale uitkomsten opgeleverd, ziedaar zoovele bewijzen voor de door Schr. uitgesproken meening.

Een tweede grief, die Schrijver tegen de *wetgeving* in betrekking tot de toerekenbaarheid heeft, is deze, dat zij het vraagstuk *te absoluut* stelt, door aan te nemen toerekenbaar of ontoerekenbaar. - Het is toch onbetwistbaar, dat de mate der toerekenbaarheid voor verschillende individuën, die tot de jaren des onderscheids zijn gekomen, zeer verschilt. Er zijn individu's, die zonder tot de eigenlijke on-

(*) Deze meening hebben wij breeder toegelicht in onze bewerking van Neumann's Lehrbuch der Psychiatrie, *Studiën over krankzinnigheid en gemoedslijden.* - Amsterdam, Gebhard, 1862.

noozelen, razenden en krankzinnigen te behooren, - de dwaze kategorieën bij de Nederlandsche wetgeving aangenomen - toch beneden het gemiddelde peil staan der voorwaarden van toerekenbaarheid. Niet slechts aangeboren *verstandelijke*, maar ook aangeboren *zedelijke incapaciteit,* komen niet zoo zeldzaam voor; evenmin als aangeboren zwakheid of onvermogen van willen en zelfbeheersching. Dit geldt ook van velen die tot het kader behooren der *recidiveerende* misdadigers, waarvan Chesterson, in zijne '*Révélations de la vie de prison*' getuigt. - (Wij zouden echter meenen dat door een verstandig en menschkundig rechter daarmede zeker rekening zal worden gehouden. Ook wij beweren: *toerekenbaar* of *niet toerekenbaar*, tertium non datur.)

Wat Schrijver in betrekking tot krankzinnigheid in het algemeen tot hiertoe heeft beweerd, meent hij dat ook voor een groot deel geldt in betrekking tot *misdrijf* en *misdaad.* De analogie die er bestaat tusschen deze beiden, wat oorzaken, ontwikkeling en verschijnselen aangaat, acht hij veel te weinig algemeen begrepen en erkend. Beide zijn, volgens hem, voor een groot deel, *producten* van *erfelijkheid* en *opvoeding.* De gegevens waarover men te beschikken heeft, in betrekking tot de persoons- en familiegeschiedenissen van misdadigers, zijn niet velen en onvolledig, maar zij geven toch grond tot eenige gevolgtrekkingen. Eén feit spreekt er ten duidelijkste uit, namelijk dit: dat misdaad even als krankzinnigheid zeer dikwerf *erfelijk* is gebleken. Van den volleerden dief kan men zeggen, als van den dichter, dat hij aldus *geboren* wordt.

De wet der *erfelijkheid* geldt zoowel van ondeugden als van deugden. Daar komt bij dat vele misdadigers als 't ware *misdadig worden opgevoed*, zoodat zij ten slotte even instinctief het *kwade* doen als anderen het *goede*; zij kunnen niet anders handelen.

Ieder die met de wereld der misdadigers bekend is weet, dat er eene geheel bijzondere klasse in de maatschappij bestaat, - aan alle losbandigheid en zorgeloosheid overgegeven - die der misdadigers. Zij zijn de ziekelijk ontaarde vormen der menschelijke type, naar lichaam, en geest; meestal lijdende aan klierziekte en mismaakt van lichaam, met hoekigen en slecht gevormden schedel. Hunne verstandelijke vermogens zijn gering, sommigen hunner lijden aan *aangeboren onnoozelheid*, hoewel zij zich ook onderscheiden door list.

De vrouwelijke individuën hebben leelijke gelaatstrekken en niets aantrekkelijks, noch in gelaat noch in gestalte en bewegingen. Bruce Thomson, de geneesheer van de algemeene gevangenis in Schotland, zegt op grond zijner uitgebreide ondervinding, dat hij bij niet één der vele gedetineerden ooit eenig *schoonheidsgevoel* heeft kunnen waarnemen. De in de misdaad oud en groot gewordenen missen ook het *zedelijk gevoel,* zij lijden aan *moreele imbecilliteit*, zij zijn aan de misdaad verslaafd en missen het vermogen die na te laten.

Nimmer ook, dus vervolgt genoemde geneesheer, heb ik eene zoo uitgebreide *ziekelijke ontaarding* gevonden van bijna *alle* werktuigen des lichaams, als bij de lijkopening van misdadigers, zóódat ik mij dikwerf er over verwonderde dat het leven er mede bestaanbaar was geweest.

Eene negentienjarige ondervinding van misdadigers, in de gevangenis zelve dagelijks opgedaan, vestigde bij hem deze overtuiging: dat negen tienden, wat verstandelijke ontwikkeling betreft, beneden het peil stonden der middelmatigheid.

Daarbij komt dat velen lijden aan vallende ziekten, later krankzinnig worden, of uit familiën zijn voortgekomen, waar krankzinnigheid, vallende ziekte of eenige andere zenuwziekte voorkwam, terwijl de meesten bezwijken aan tuberculosis of knobbeltering. Voor *velen* dezer misdadigers zijn daarom, volgens Maudsley, de misdadige handelingen te beschouwen als het *onweerstaanbaar gevolg* van hun lichaam, *van een eigensoortigen vorm van zenuwziekte* of van krankzinnigheid. ‘Entre le crime et l'insanité (dus eindigt hij hier zijne beschouwing) il y a une zône neutre, sur un de ses bords on n'observe qu'un peu de folie et beaucoup de perversité, à la limite opposée la perversité est moindre et la folie domine.’

Dat deze meening van de zijde der rechtskundigen en utiliteitsmannen tegenspraak zal ontmoeten, is te veronderstellen. De waarheid zal er des te helderder door worden in het licht gesteld.

Doch terecht zegt Schr.: ‘Il y a avantage à reconnaître la vérité d'un principe, même quand le temps n'est pas venu encore pour son application, même lorsqu'il semble utopique et n'excite que la raillerie *des gens pratiques*.’

Hoeveel verwarring, ellende en misdrijf zouden niet worden voorkomen, indien men tusschen krankzinnigen en niet-krankzinnigen, niet en wel toerekenbare misdadigers, de juiste, voor ieder terstond erkenbare grenzen konde trekken? Maar dit is ondoenlijk en in strijd met den werkelijken toestand.

De natuur gaat niet met groote sprongen van den eenen toestand over tot den anderen. Van daar zoo vele tusschenvormen, zoo vele zwak gekleurde nuancen, die den overgang geven tot den concreten vorm. Het gebied der stoornissen, der ziekelijke toestanden op het gebied der hoogere vermogens bij den mensch, dat er ligt tusschen gezondheid en ziekte, noemt schrijver: ‘zône mitoyenne.’ Zijne belangrijke opmerkingen daarover verdienen de aandacht. Hij komt weer terug op den belangrijken invloed van het *erfelijk* element. Op grond van hetgeen de ondervinding in deze richting heeft geleerd, meent hij als een onbetwistbaar feit te mogen stellen: dat er eene door erfelijkheid voorbeschikte, bijzondere verwantschap bestaat tusschen *vallende ziekte*, *St. Vitusdans*, *drinkzucht* en andere *zenuwstoornissen* die onder den naam van *neuralgieën* bekend zijn, en de concrete vormen der

krankzinnigheid. Kinderen, uit ouders geboren welke aan eenigerlei zenuwstoornis leden, of in wier familie gevallen van krankzinnigheid voorkwamen, hebben blijkens de ondervinding de meeste kans om door dezelfde ziekte, of andere zenuwaandoeningen te worden aangedaan. Hunne verstandelijke en zedelijke krachten, hun zedelijk karakter, het weerstandsvermogen van hun zenuwstelsel, zijn zwakker dan bij hen die uit in dit opzicht gezonde familiën gesproten zijn. Zij kenmerken zich door eigenaardigheden in hun denken, gevoelen, willen en streven, niet zelden door algeheele in het oog springende excentriciteit. Ja! zoo zij niet ter eeniger tijd de grenslijn der zône mitoyenne, waar binnen zij zich bewegen, overschrijden, blijven zij steeds tot de zonderlingen behooren. Men vindt juist onder deze klasse vele persoonlijkheden die zich door talent van uitvinding, door kunstzin of andere gaven onderscheiden. Ja, de meesten der zoogenaamde genieën, geestdrijvers op religieus of politiek gebied, vele godsdienststichters of hervormers, ontwikkelen zich op *dezen* erfelijken bodem. Schrijver zegt: ‘Il est certain, qu'on a de tout temps reconnu quelque chose de commun entre l'état mental du génie inspiré ou du prophète, et l'état mental du fou; et c'est pourquoi les mots de délire et d'aliénation mentale ont été employés pour désigner l'un et l'autre état. Il y avait une aliénation résultant de l'inspiration divine, dans laquelle l'esprit était exalté au sublime, et il y avait une aliénation, provenant seulement de la maladie - un délire, qui était celui de l'inspiration céleste et un délire qui n'etait que folie, ou possession démoniaque. Possédé du bon esprit, l'homme était prophète, possédé du mauvais esprit, il était fou. Il n'était pas toujours facile de distinguer ces deux états l'un de l'autre: quelques prophètes de l'ancien testament, par exemple, présentent des symptômes qu'il n'est pas guère possible d'interpréter que comme les effets de la folie; à coup sur, s'ils n'étaient pas fous, ils imitaient, à s'y méprendre, les allures des fous.’ - Intusschen heeft de ontwikkeling der menschheid veel te danken gehad aan de werking en den invloed van dergelijke geestdriftige, excentrieke, of geniale menschen. Menige uitvinding, menige nieuwe waarheid, het in practische toepassing komen van vele nieuwe beginselen, zijn aan hen te danken. Terecht merkt Schr. op: ‘L'orbite de la pensée humaine est comme les orbites des planètes déterminée par des forces antagonistes. Une force centrifuge, ou révolutionaire, projette et répand des idées nouvelles, tandis que l'habitude agit comme une force centripède et conservatrice; et la résultante de ses deux actions contraires, est la voie dans laquelle s'accomplit l'évolution de l'esprit.’

Met deze, door erfelijken aanleg tot zenuwstoornissen, krankzinnigheid en misdaad voorbeschikte, individuën moet de jurisprudentie rekening houden, d.i. bij de toepassing der toerekenbaarheid moet bovenal worden *geïndividualiseerd.* Immers ‘tout inacceptable qu'il

puisse paraître de supposer qu'un crime est une preuve de la folie, alors que pas un symptôme antérieur n'a fait prévoir le mal, il est cependant possible que le crime, marquant la période ou la tendance à l'insanité, est devenue l'insanité elle même - l'heure ou l'organe trop faible a cédé à la poussée qu'il supportait.'

Er is nog een ander zeer belangrijk feit dat onopgemerkt bij velen voorbijgaat, waarvan Schr. spreekt, namelijk dit: dat het bij individuën, met erfelijke voorbeschiktheid tot geeststoornis en zenuwlijden, niet zoo zelden voorkomt, dat de *zin des zedelijken gevoels* (sens moral) geheel en al ontbreekt. Ja, gelijk er individuën zijn bij wie een aangeboren gebrek bestaat aan *kleurenzin* of aan *muziekaal gehoor*, zoo zijn er ook, blijkens de ondervinding, bij wien een aangeboren gebrek bestaat aan zedelijk gevoel. Hier komt de verwantschap die er tusschen krankzinnigen en sommige misdadigers bestaat ten duidelijkste uit. Immers wat in het genoemd opzicht van vele krankzinnigen geldt, geldt ook volgens de waarneming van hen die met misdadigers goed bekend zijn, van velen der laatstgenoemden. Dit aangeboren gebrek gaat meestal gepaard met verstandszwakte tevens, maar kan ook met groote verstandelijke scherpzinnigheid verbonden zijn. Dr. Prichard gewaagt in zijn bekend werk: 'On moral Insanity' van eene familie, waarvan de leden bijna allen op denzelfden leeftijd tot krankzinnigheid waren vervallen, behalve één, die er aan ontkwam. Deze jongere broeder evenwel was zoo verkeerd van zedelijk karakter, dat hij zijn leven lang tot schande en last was voor zijne nabestaanden.

Welk geneeskundige, die niet slechts recepten heeft geschreven maar over menschen ook nadacht en over eene ruime ondervinding beschikken kan, zoude met den Schrijver niet instemmen, als hij zegt: 'Combien de mauvaises têtes, combien des hommes pervers, dont la vie n'a été qu'un malheur pour eux et les autres, combien de monstres dans l'histoire, dont la carrière n'a été pour l'humanité qu'un châtiment cruel, nous apparaîtraient tout à coup comme les victimes fatales de quelque prédisposition morbide, si le secret de leurs natures nous était révélé.' - Het zedelijk gevoel, de kennis van goed en kwaad, blijken op grond der waarneming, evenzeer *afhankelijk* te zijn van stoffelijke oorzaken als de andere zielsvermogens bij den mensch. En hiervan, alsmede van velerlei uit- en inwendige invloeden, (voorbeeld, opvoeding, levensomstandigheden, heerschende meeningen, enz.) is het voor een groot deel afhankelijk, hoe en in welke mate het zedelijk gevoel zich zal ontwikkelen.

Dat zelfs beschaafde volken zich nog niet hebben kunnen verheffen van het gevoel voor nationaliteit en patriotisme tot dat voor internationaliteit en kosmopolitisme, is een bewijs, volgens Schr., dat de ethische ontwikkeling der menschheid, in het algemeen, nog op een lagen trap staat.

Dat de zedelijke persoonlijkheid (voor een groot deel) afhangt van

den gezonden of ongezonden staat van het zenuwstelsel bewijzen ten overvloede: de verandering der zedelijke individualiteit door hersenziekte, en de soms algeheele perversiteit, veranderingen in het zelfgevoel en karakter, die de *incubatieperiode* der krankzinnigheid meestal kenmerken. Die vroeger bescheiden en nederig was, wordt aanmatigend en trotsch; de kiesche vrouw onkiesch, in gesprek en gebaar; de eerlijke man tracht diefstal te plegen, de anders waarheidlievende en oprechte mensch doet zich kennen als een leugenaar en bedrieger.

Verder herinnert Schr. er aan, dat meest allen, die eenmaal krankzinnig zijn geweest, hoezeer zij hunne verstandelijke vermogens weder ter beschikking kregen, toch hun leven lang dikwerf eene geheel andere natuur blijven vertoonen dan zij vroeger bezaten; dat de vallende ziekte op den duur niet slechts het oordeel en geheugen, maar ook het *zedelijk* gevoel verstompt; dat een koortsaanval, een voorafgegane hoofdverwonding, de zedelijke persoonlijkheid plotseling kan veranderen.

Wat hoofdbeleedigingen betreft, herinnert schrijver aan een voorbeeld van Dr. Prichard. Deze spreekt van een knaap, wien in zijn jeugd het hoofd zwaar beleedigd was. Hij verschilde van al zijne overige broeders en zusters. Deze waren rustig, van geregelde leefwijze en arbeidzaam. De eerste echter was onhandelbaar, aan allerlei uitspattingen overgegeven, hoezeer zijne verstandelijke vermogens goed waren.

Alzoo, dus concludeert Schr., aan het einde dezer beschouwing:

1°. Individuën met aangeboren aanleg voor krankzinnigheid onderscheiden zich door hun gestel van anderen die dezen aanleg niet bezitten; zij hebben '*le tempérament fou*', dat onder ongunstige omstanstandigheden geheel onverwacht tot den een of anderen concreten vorm van krankzinnigheid of tot misdrijf kan leiden;

2°. Even als andere gevoelsuitingen, en gelijk de verstandelijke vermogens bij den mensch, zóó is ook het zedelijk gevoel, (sens moral), afhankelijk van den gezonden of niet gezonden toestand van het zenuwstelsel;

3°. Aangeboren gemis van het zedelijk orgaan bij den mensch kan een gevolg zijn van bestaan hebbende krankzinnigheid bij de ouders of der voorouders. Met dit alles rekening te houden is voor eene verlichte jurisprudentie wenschelijk.

In het derde en vierde hoofdstuk bespreekt Schr. verder, in het algemeen, de hoofdvormen der geeststoornis, gelijk die bij de thans bestaande, conventioneele rangschikking op het gebied der krankzinnigheidsleer zijn aangenomen. Gelijk bekend is worden de toestanden van verstandszwakte, idiotisme en imbeciliteit meestal gescheiden van de overige stoornissen der geestvermogens of de concrete vormen der eigenlijke krankzinnigheid.

De eersten staan in nauw verband tot het vraagstuk der curateele,

de laatstgenoemden het nauwste tot dat der toerekenbaarheid. Dat idiotisme een toestand is, nu eens aangeboren, dan weder het gevolg van schadelijke invloeden die in de eerste levensjaren op de hersenen hebben ingewerkt, moet als bekend worden verondersteld; ook dat de idioot nu eens het vermogen der gearticuleerde spraak bezit en over een klein verstandelijk vermogen nog te beschikken heeft, dan weder niet het minste bewijs geeft van verstand en van gearticuleerde spraak. Minder algemeen evenwel is het bekend, of wordt het erkend, dat de *imbeciliteit* (onnoozelheid) die berust op eene gebrekkige ontwikkeling der geestvermogens, bij volwassenen en bij kinderen (enfants arrièrés,) verschillende *graden* heeft van zedelijk en verstandelijk onvermogen, *insufficientie*, gelijk Schr. het noemt, zoodat zij nu eens nadert tot de grens van het idiotisme, dan weder tot het niveau der gewone, geringe verstandelijke ontwikkeling. Ja, dat bij imbecillen niet zelden de onnoozelheid gepaard kan gaan met een bijzondere ontwikkeling der verstandelijke vermogens, in eenigerlei richting; dat velen b.v. blijken geven van een sterk détailgeheugen, als: voor datums, namen en getallen. Zij herinneren zich soms en verhalen juist en gemakkelijk lang verleden gebeurtenissen, geven blijken van groote geschiktheid voor werktuigelijken arbeid, en een bewijs van list en overleg, dat weinig in overeenstemming schijnt met hunne beweerde imbeciliteit.

Om het bestaan van onnoozelheid, in casu, te bewijzen, heeft men daarom aan te toonen, zegt Schr., dat er onnoozelheid bestaat, *niet* ter oorzake van gemis aan of van gebrekkige opvoeding, maar eene die door geenerlei opvoeding, hoe goed ook, had kunnen worden voorkomen, d.i. dat er een aangeboren *gebrek* bestaat in het werktuig van den geest. Daarom is de beslissing hier steeds zoo moeielijk en vordert het volledigst onderzoek.

Terwijl de beslissing over toerekenbaarheid bij imbecillen den deskundige althans in de meeste gevallen hoogst moeielijk valt, leveren de gevallen van idiotisme in dit opzicht niet de minste zwarigheden op.

Sommige imbecillen bezitten ook zeer goed het besef van goed en kwaad (libertas judicii) en den *wil* om het goede te doen en het kwade te laten (libertas consilii). Men zoude dus volgens Schr. twee graden van toerekenbaarheid moeten aannemen, de *absolute* en de *betrekkelijke.*

Hetzelfde geldt van de *curateele.* Er zijn b.v. onbetwistbaar onnoozelen, die toch zeer wel hunne zaken kunnen waarnemen; anderen, die volkomen onbekwaam er toe zijn, en wederom anderen van wie het moeielijk te beslissen valt, of zij het kunnen of niet.

Bij al zoodanige gevallen wil daarom Maudsley dat door den rechter ten strengste worde *geïndividualiseerd*, en acht hij een groot gebrek in de bestaande wetgeving in dit opzicht het generaliseeren en absolute waarvan hare bepalingen getuigen.

Een ander feit dat dikwerf door den rechter wordt voorbijgezien is. dat sommige misdaden, als b.v. brandstichting, diefstal, verkrachting, manslag, meestal worden bedreven door imbecillen.

Zoo verre wat Schrijver opmerkt in betrekking tot idiotisme en onnoozelheid.

Hij gaat nu over tot eenige algemeene beschouwingen, in betrekking tot de hoofdvormen der eigenlijke krankzinnigheid. De conventioneele classificatie is deze, dat men de concrete vormen van zielsziekte onder twee groote afdeelingen brengt:

a.) die met duidelijk *herkenbare* stoornis in de verstandelijke vermogens, *folie intellectuelle*, of *folie des idées;* en die welke zonder erkenbare intellectueele stoornis verloopen, de *folie affective* of *folie des sentiments et des actes.*

De wetgeving veronderstelt, dat wie krankzinnig is, noodzakelijk wartaal spreekt of door een krankzinnig *uiterlijk* zich moet kenmerken, en dat dus iemand bij wien dit zich niet voordoet, ook niet tot de krankzinnigen behoort. Ook is de menigte van oordeel, dat krankzinnigheid eene zoo duidelijke zaak is, dat men in het onderkennen van dezen toestand zich niet kan vergissen. ‘Les légistes, zegt Schr. in het algemeen niet ten onrechte misschien, qui pour la plupart ne savent pas plus que le vulgaire à cet égard, partagent cette manière de voir.’ Deze oordeelen daarom dikwerf dat de deskundige overdrijft, en door zijn ambt bevooroordeeld, overal krankzinnigheid meent te zien.

Vele feiten hebben niet zelden zoodanig oordeel van den rechter ten krachtigste door de uitkomst beschaamd.

Er bestaat geen twijfel, dat er vormen van *onwedersprekelijke* krankzinnigheid zijn, waar de ziekte uit de stoornis der *verstandelijke* vermogens *niet* blijkt, *maar uit de daden* alleen, en hieronder behooren juist de gevaarlijkste en in forensisch opzicht belangrijkste vormen van krankzinnigheid.

Wat de andere hoofdgroep betreft, de *intellectueele krankzinnigheid,* folie des idées, heeft men onderscheiden tusschen *algemeene* en *gedeeltelijke* stoornis der verstandelijke vermogens - waarvan de laatste zich dan zoude bepalen tot de stoornis in een bepaalde groep van denkbeelden en voorstellingen. Deze krankzinnigheidsvormen hebben steeds een sleepend karakter.

Wat de eersten betreft, deze geven zelden aanleiding tot twijfel in forensisch opzicht; hier toch is de krankzinnigheid in overeenstemming met het leeken-verstand en ook met dat van den rechter.

Maar indien consequent ook hier het conventioneel kriterium der toerekenbaarheid wordt toegepast - namelijk het kunnen onderscheiden tusschen goed en kwaad - zou het toch kunnen gebeuren dat ook een zoodanig krankzinnige *toerekenbaar* werd geacht; niet weinigen toch dezer soort weten zeer wel goed en kwaad te onderscheiden - ook weten zij

het als zij slecht en misdadig handelen, maar zij zijn eenvoudig, uit ziekelijke oorzaken, onmachtig om het te kunnen nalaten.

Dr. Guislain, wijlen de beroemde arts van het krankzinnigengesticht te Gent, hoorde een krankzinnige zeggen:

'J'ai beau vouloir, je ne peux'.

Wat nu de gevallen betreft met *gedeeltelijke* verstandelijke stoornis, oordeelt een niet deskundige meestal, dat eenig individu op één punt gek kan wezen en op alle andere verstandig; zoodat hier vooral verschil van meening zal ontstaan bij voorkomende gevallen, tusschen den rechter en den zaakkundigen expert. De eerste meent dat de daad toerekenbaar is, indien het niet bewezen kan worden dat zij het direct gevolg is geweest der *partieele* krankzinnigheid; de laatste ontkent dit, en wel op dezen grond: dat een krankzinnige krankzinnig is, aan welken vorm van geeststoornis hij lijden moge. (Wanneer men dit helder genoeg inzag, zoude ook niet meer zoo dikwerf de vraag oprijzen, of misdrijven door krankzinnigen gepleegd in hunne zoogenaamde *heldere oogenblikken* [lucida intervalla], toerekenbaar zijn te achten.)

Wanneer de genoemde vormen van krankzinnigheid langen tijd hebben bestaan, zonder tot verbetering of genezing te zijn gekomen, ontstaat de dementie, secundaire onnoozelheid, d.i. een toestand, van algeheele verzwakking of vernietiging der verstandelijke vermogens: een geheel eigensoortige vorm van krankzinnigheid, die moet worden onderscheiden van idiotisme en imbecilliteit.

Eindelijk onderscheidt men nog een anderen eigensoortigen vorm, die voor alle individuën nagenoeg stereotyp is, omdat die altijd gepaard gaat met *spierverlamming*, namelijk *de algemeene paralyse der krankzinnigen.*

Dat men van dezen krankzinnigheidsvorm eene *zelfstandige* klasse heeft gemaakt, bewijst, zegt Schr., dat de *conventioneele* classificatie der krankzinnigheid noodzakelijk tot misverstand aanleiding moet geven tusschen rechts- en geneeskundigen. De daarbij erkende hoofdafdeelingen toch rusten op den onvasten grondslag van afwisselende verschijnselen, en stellen ook te veel als indeelingsbeginsel voorop de zoogenaamde *zielsvermogens;* waardoor niet duidelijk genoeg wordt uitgedrukt, dat de krankzinnigheid eene *ziekte* is die op *stoffelijken* grond berust, die van *stoffelijke oorzaken* afhangt en hare *tijdperken* heeft.

De genoemde rangschikkingen leeren namelijk niets betrekkelijk de oorzaak, den loop en het wezen van den ziektevorm. Zij geven geene vaste kenmerken aan; zoo b.v. kan de laatstgenoemde vorm (paralyse générale des aliénés), in het *eerste* tijdperk van zijn ontstaan dien der *folie affective* simuleeren, later dien der *folie intellectuelle*, om ten slotte als dementia te worden geëtiquetteerd.

Gelijk het aangehaalde voorbeeld uitnemend geschikt is om den onpraktischen grondslag te doen kennen der conventioneele classificatie

van geeststoornis, wijst het tevens de richting aan, die men gaan moet om in dezen op beteren weg te komen.

Terecht heeft men van de algemeene paralyse eene afzonderlijke classe van geeststoornis gemaakt - op grond van één vast kenmerk, dat bij allen voorkomt, gebouwd: de ongelijkheid der pupillen en de belemmering in de spraak, die van het begin tot het einde toe het kenmerk zijn van dezen vorm van krankzinnigheid, en waaruit haar aan wezen, haar karakter en verloop, terstond met zekerheid zijn te onderkennen.

Op zoodanigen *physieken* grondslag moet, meent Schr., de geheele classificatie der zielsziekten in de toekomst rusten, zóó dat uit den naam niet slechts de *oorzaak* maar ook het *wezen* der stoornis blijken kan. (Het ontbreekt niet aan *proefnemingen* hiertoe.)

De herkenning der misdaad behoort aan den rechter, die der krankzinnigheid echter aan den deskundige (geneesheer), maar beiden hebben noodig, niet slechts een volledige en nauwkeurige waarneming der verschijnselen, maar ook éénheid en vastheid van beginselen en methode.

'Il est évident, zegt Schrijver (en wij willen het met hem hopen) que plus la médécine marchera dans la voie de l'observation inductive, moins elle sera exposée à la critique des légistes et des personnes dépourvues de la connaissance pratique de la maladie. Il sera impossible de déclarer, comme un Lord chancelier de l'Angleterre le faisait dan son ignorance, que la folie est proprement l'objet de l'investigation morale, et de condamner, comme le faisait sa suffisance présomptueuse, la mauvaise habitude qui tend à s'établir, de supposer que c'est une maladie physique. Il deviendra de plus en plus patent, que nul ne peut décider de la nature de l'insanité, sans être guidé par la science des hommes qui en ont fait leur étude, et tout le monde reconnaîtra l'absurdité des légistes, à prétendre porter sans l'aide du médecin, un diagnostic médical de la folie, comme tout le monde reconnaîtrait un diagnostic de la fièvre ou de la variole.'

Dit nu zal zeker wel eene utopie blijven, zoolang bij het universitair onderwijs niet èn voor de gerechtelijke geneeskunde èn voor de psychiatrie *degelijke* leerstoelen worden opgericht. Hieraan toch schijnt het ons toe dat voor een deel te wijten is de gewoonlijk geringe mate van kennis op het gebied der gerechtelijke geneeskunde en van de leer der geeststoornis, bij vele rechtskundigen niet slechts maar ook bij vele geneesheeren.

Wij hebben het eerste gedeelte van het merkwaardig geschrift van Maudsley doorloopen en in hoofdtrekken doen kennen.

Het strekt tot inleiding van het *bijzonder* gedeelte.

Hetgeen wij tot hiertoe van zijn arbeid refereerden, schijnt ons

reeds voldoende om het gehalte en de strekking er van te doen begrijpen. - Wij meenen dat zijn arbeid een *humane practische* strekking heeft, en daarom de feiten zijner ondervinding, met de gevolgtrekkingen die hij er aan verbindt, onder ons beschaafd publiek verdienen te worden verbreid. - Kennis dier feiten toch kan niet anders dan leiden tot verheldering van menschen- en wereldkennis, juister zelfkennis, humaner beoordeeling van menschen en daden, verlichter rechtspleging vooral.

Men vergete echter niet dat Maudsley steeds spreekt van *zieke individuen*, *van krankzinnigen* en *van misdadige zieken*, voor wie in meer of mindere kracht werkelijk geldt: 'l'homme machine.'

Het zoude evenwel alle recht missen, op grond der uitkomsten daarbij van de geneeskundige wetenschap, te willen beweren dat de hoogere vermogens, ook van den gezonden mensch, algeheel het *product* zijn der stoffelijke werktuigen en zij met den mensch ontstaan en vergaan; dat alzoo ook voor den *gezonden* mensch zoude gelden, dat hij in zedelijken zin algeheel het *product* is dezer bewerktuiging.

Tot welke verkeerde gevolgtrekkingen zoodanige, geheel onbewijsbare, stellingen kunnen leiden, leert een Engelsch geschrift, dat in den laatsten tijd veel opgang heeft gemaakt en in verschillende talen is overgezeten verspreid - wij bedoelen '*De elementen der sociale wetenschap*,' Rotterdam 1870, in 'De Economist' (Jan. l.l.) door Dr. Evers met juistheid beoordeeld en met ernst veroordeeld.

Wij stemmen volkomen met Dr. Evers in, als hij zegt: 'Het is in de laatste jaren meer dan ooit mode geworden om hetgeen de natuurkundige wetenschap leert, als hefboom te gebruiken ter omverwerping van godsdienstige begrippen en maatschappelijke toestanden. - De menigte die buiten magte is om het ware van het waarschijnlijke te onderscheiden, die niet weet wat zeker resultaat is en wat slechts gegist wordt, laat zich lichtelijk verleiden en wordt aldus gemakkelijk een speelbal van ieder, welke op die wijze de wetenschap misbruikt.'

Dat dit niet de bedoeling van Maudsley kan zijn geweest, en men ten onrechte zoude meenen, uit hetgeen hij zegt te mogen afleiden, dat de redelijke en zedelijke mensch steeds het *product* is van zijn lichaam alleen, wilden wij met een enkel woord doen opmerken. - Mogt hetgeen wij tot hiertoe van zijn geschrift hebben meegedeeld eenige belangstelling inboezemen, misschien dat wij dan later het *bijzonder* gedeelte zullen bespreken in een afzonderlijk opstel: '*Krankzinnigheid en wetgeving*', en daarbij ook de vraag beschouwen: *waardoor kunnen krankzinnigheid en misdaad* het best *worden voorkomen?*

Arnhem.

D^{r}. J.J. KERBERT.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.
XVI. Over de luchtdrukking, de atmosferische telegraaf en de chronograaf.

Amice!

Menigmalen hebben wij in gesprekken de opmerking gemaakt, dat men in onzen tijd nagenoeg elken dag eene ontdekking doet op natuurkundig gebied; nauwelijks een dag gaat er voorbij, dat de dagbladen geen melding maken van eene uitvinding of eene verbetering die bij dit of dat werktuig van algemeen nut is aangebracht. Waart Gij in de gelegenheid om eenige buitenlandsche natuur- en scheikundige tijdschriften regelmatig te volgen, dan zou het U blijken, dat men met recht onze eeuw kan noemen de eeuw van de practijk. Pas is eene ontdekking geschied of heeft een natuuronderzoeker wat nieuws gevonden, of onmiddellijk zetten zich eenige hersenen aan het werk, om van de ontdekking of vinding practische resultaten te verkrijgen. Niet zelden gebeurt het daarbij, dat na eenigen tijd de mannen der practijk het vraagstuk opgeven, en datgene waarvan zij zich gouden bergen beloofd hadden, niets waard schijnt te zijn. Jaren lang blijft daarna de vinding of het denkbeeld sluimeren, tot dat op eens, als door toeval, dezelfde zaak van andere zijden bezien, voor practische toepassing vatbaar is. Het zou ons te ver voeren, indien wij een en ander door voorbeelden in 't breede wilden staven. Ik zal U slechts wijzen op de geschiedenis van den stoom en het stoomwerktuig, en op die van de electrische telegraaf, terwijl ik niet mag vergeten U te herinneren, dat de photographie, begonnen met halfmislukte proefnemingen, een van de uitstekende hulpmiddelen is geworden waarvan zich de sterrekundige bedient om den afstand van de aarde tot de zon te meten. Zij heeft toch niet weinig bijgedragen om verschillende Venus-expeditiën te doen slagen. Eene beschouwing echter van deze zaken ligt voor heden niet in mijn plan. Veeleer wilde ik U in kennis stellen met eene inrichting, waarbij in meer dan één opzicht wordt partij getrokken van onze kennis der natuurkunde, in den meer beperkten zin van het woord; ik bedoel: de zoogenaamde ‘atmosferische telegraaf.

Sta mij toe de zaak duidelijkheidshalve ‘ab ovo’ te behandelen.

Het is U bekend, dat volgens de algemeene wet der aantrekking alle lichamen eene onderlinge aantrekking op elkaar uitoefenen, die afhangt van de massa's en van den afstand der lichamen. Dat de aantrek-

kingskracht der aarde of de zwaartekracht van deze wet slechts een bijzonder geval is, zal wel geen nader betoog behoeven. De aarde is omgeven door eene luchtlaag, welke zich volgens berekeningen ongeveer 75 kilometers hoog uitstrekt. Die luchtlaag, aangetrokken door de massa der aarde, zal zwaarte hebben, m.a.w. zij zal op de voorwerpen aan de oppervlakte der aarde eene drukking uitoefenen, die wij kunnen meten. Men neemt daarvoor eene glazen buis die van boven gesloten is en ongeveer eene lengte heeft van 1 M. Deze buis, geheel met kwik gevuld, wordt met haar open uiteinde in een bak met kwik geplaatst. Men zal weldra bemerken, dat de kwikkolom in de buis zakt en spoedig stationair wordt. De kolom is dan ongeveer 760 m.m. hoog. Boven in de buis is een luchtledig ontstaan, het bekende 'Torricellische luchtledig.' Drukte de lucht niet op de kwikmassa in den bak, dan was er geene enkele reden waarom de kwikkolom die hoogte zou bereiken; juist door het verschil in drukking moet het kwik in de buis zoo hoog staan, m.a.w. omdat op het kwik in de buis niets drukt, moet de zwaarte van de kolom de drukking aangeven *van de lucht* op het kwik buiten de buis, beide natuurlijk herleid tot eenzelfde oppervlakte. Door de hoogte van de kwikkolom (760 m.m.) te vermenigvuldigen met het specifieke gewicht (13,596) van het kwik verkrijgen wij, dat de lucht met eene kracht van 1.032296 KG. drukt op een vierkant cM. Men is gewoon deze drukking te noemen eene dampkringsdrukking of de drukking van ééne atmosfeer. Zoo spreekt men van eene drukking van 2, 3 en meer atmosfeeren als de drukking 2, 3 of meermalen bovengenoend gewicht bedraagt. Wij stelden de hoogte van de kwikzuil op 760 m. M. Gewoonlijk dragen deze hoogte en de daaruit volgende drukking namen van *normale hoogte* en *normale drukking.* Door verschillende omstandigheden kan die drukking veranderen; de veranderingen worden aangegeven door den barometer.

Nog een paar andere verschijnselen, die in verband staan met luchtdrukking, moet ik aanstippen, Amice; heb daarom de goedheid mij bij het onderstaande te volgen.

Stel U eene ruimte voor, een glazen ballon bijv., die opgevuld is met zeer kleine stoffelijke deeltjes, die wij atomen zullen noemen en welke een schommelende en voortgaande beweging hebben. Onophoudelijk zal een zeker aantal atomen tegen de wanden van den ballon aanslaan, waardoor eene drukking op de wanden zal worden uitgeoefend. Denk U nu, dat het aantal atomen tweemaal grooter wordt, dan is het duidelijk, dat in denzelfden tijd ook 2 maal meer stooten tegen de wanden zullen komen en derhalve de drukking op de wanden 2 maal grooter zal worden. Of wat op hetzelfde neerkomt, stel dat het oude aantal atomen tot tweemaal geringere ruimte wordt samengeperst, dan zal op de insluitende wanden om dezelfde reden ook tweemaal grootere drukking worden uitgeoefend. Welnu, ik heb eene U-vor-

mige buis die overal even wijd en waarvan een der armen veel langer is dan de andere. Voorzichtig doe ik er kwik in totdat het in beide armen even hoog staat. De boven afgeslotene ruimte van den kleinsten arm bevat nu eene zekere hoeveelheid lucht; de drukking op het kwik in beide armen is gelijk aan die van ééne atmosfeer. Ik wensch de ruimte in den kleinsten arm tot op de helft te verkleinen. Ik zal nu genoodzaakt zijn in den langen arm 760 m. M. kwik bij te gieten; dus tweemaal grootere drukking komt overeen met tweemaal kleinere ruimte van dezelfde hoeveelheid lucht. Ik verlang de oorspronkelijke hoeveelheid lucht in eene driemaal kleinere ruimte te brengen: nog eenmaal moet ik 760 m. M. kwik in den langsten arm bijgieten, enz.; in het algemeen is de eindconclusie, die trouwens na het bovenstaande te verwachten was, dat als de ruimte waarin eene zekere hoeveelheid lucht (of gas) is opgesloten twee-, drie-, vier- of meermalen kleiner wordt, de drukking twee-, drie-, vier- of meermalen grooter wordt. Op ongeveer dezelfde wijze zal men nu ook proefondervindelijk kunnen aantoonen, dat als de ruimte een zeker aantal malen grooter wordt, de drukking van dezelfde hoeveelheid gas een even groot aantal malen kleiner wordt. We hebben de zoogenaamde wet van Boyle of Mariotte verklaard.

Gaan we nog een stap verder. Hier is een ballon gevuld met lucht of een gas van drie atmosfeeren drukking, dáár een even groote, luchtledige ballon. De halzen van beide ballons zijn door kranen van de omliggende lucht afgesloten en kunnen luchtdicht aan elkander worden verbonden. Ik verbind de halzen en open beide kranen; met eene drukking van 3 atmosfeeren dringt de lucht of het gas van den eersten in den tweeden ballon. De uitstrooming zal ophouden als de lucht in beide ballons gelijke drukking heeft, n.l. 1½ atmosfeer.

Op even eenvoudige wijze laat zich berekenen welke de drukking zal zijn indien de eerste ballon gevuld is met lucht bijv. van 4 atmosfeeren en de andere met lucht van 1 atmosfeer enz. Passen wij dit voorbeeld toe op een réservoir waarin lucht is van eene zekere dampkringsdrukking. Aan dat réservoir is verbonden eene cilindervormige metalen buis die door eene kraan van den vergaarbak is afgescheiden. Stel U verder voor, dat in die buis zich een nauwsluitende maar toch gemakkelijk beweegbare zuiger bevindt. Open nu de kraan; met eene vooraf te berekenen snelheid, die afhangt van de drukking in het réservoir, van de zwaarte van den zuiger, van den inhoud van réservoir en buis, van de luchtdrukking in de buis, van de temperatuur der lucht, enz. enz, zal de zuiger door de buis worden heengedreven. Als de buis lang genoeg is, zal de zuiger na eenigen tijd stilstaan; op het oogenblik n.l. als de drukking aan beide zijden gelijk is.

Ge ziet uit het bovenstaande, Amice, dat we door luchtdrukking beweging kunnen doen onstaan, iets, dat trouwens niet nieuw is,

is, doch herhaaldelijk en op verschillende manieren in toepassing is gebracht. Zoo bijv. zijn U hoogstwaarschijnlijk de windbuksen bekend. In de holle kolf werd lucht ingepompt en, nadat in den loop het projectiel geladen was, eene kraan geopend of de haan neergelaten. De samengeperste lucht drong in den loop en joeg den kogel naar buiten. Om van andere en oudere toepassingen niet te spreken heeft een twintigtal jaren geleden het denkbeeld om goederen door een zoogenaamd atmosferisch of pneumatisch spoor te vervoeren opgang gemaakt, doch is kort daarna verlaten. In de laatste 10 jaren echter is hetzelfde plan weer op 't tapijt gebracht, en wel naar aanleiding van het volgende.

Naar en van elke groote stad, zooals Londen, Parijs, Berlijn enz., worden dagelijks duizenden en tienduizenden brieven of telegrammen verzonden, en vooral voor de laatsten is het noodzakelijk, dat zij spoedig aan hun adres bezorgd worden. Uit den aard der zaak kan er in eene stad slechts één hoofdstation voor het buitenland zijn waar telegrammen ontvangen worden en van waaruit zij verzonden worden. Om het den bewoners eener groote stad gemakkelijk te maken en hen niet te noodzaken uren ver te loopen, om een telegram af te zenden, heeft men echter in de verschillende hoofdwijken hulpstations opgericht, waar telegrammen kunnen worden aangeboden, welke dan naar het hoofdstation worden overgeseind. Evenzoo kan men telegrammen, aan het hoofdstation ontvangen, naar de hulpstations overseinen om ze dan te laten bestellen. Dat telkens overseinen eischt echter een grootaantal toestellen en een uitgebreid personeel, te meer als men bedenkt dat voor Parijs bijv. minstens vijftig hulpstations met personeel noodig zijn.

Het schijnt, dat men deze inrichting niet practisch heeft gevonden, althans wat Parijs betreft; men zond daarna een zeker soort lichte rijtuigen, met depêches beladen naar de verschillende hoofdwijken om daar depêches af te geven en op te nemen. Toen echter Londen voor was gegaan om gebruik te maken van het zoogenaamde ‘pneumatische spoor’, volgden Parijs en Berlijn in 1865 en Weenen nog later het gegeven voorbeeld en grondvestten eene inrichting, die door de Franschen ‘télegraphe atmosphéric’ is geheeten en wij in navolging ‘atmosferische telegraaf’ hebben genoemd, hoewel ‘luchtdrukking-spoorweg’ in onze taal genoegzaam hetzelfde denkbeeld kan uitdrukken. Waarschijnlijk is de naam ‘télegraphe atmosphéric’ in zwang gekomen, omdat volgens het oorspronkelijk plan de inrichting alleen bestemd was voor telegraphische dépêches; later is zij ook voor brieven dienstbaar gemaakt, en vergissen wij ons niet, tegenwoordig als zoodanig sterk in gebruik.

Trachten wij een denkbeeld te verkrijgen van de expeditie in eenige groote stad, bijv. in Parijs. Aldaar zijn 50 stations, die ongeveer een kilometer van elkander verwijderd en met elkaar verbonden zijn

door ijzeren buizen(*). Het hoofdstation, waaruit de depêches naar de binnenwijken worden verzonden, is in de Rue de Grenelle, verder zijn er stations in de Rue Boissj d'Anglas, Grand-Hotêl, Bourse enz. enz. In de Rue de Grenelle worden de treinen gevormd en wel uit cilindervormige doozen met kogelvormige deksels(†). Een trein heet *omnibustrein* als hij in alle stations ophoudt, en *exprestrein* als hij zonder tusschenstations aan te doen naar zijne bestemming doorrijdt.

Zijn de doozen, die elk den naam van het station dragen waarvoor zij bestemd zijn, geordend, dan wordt achter de laatste een met leer of guttapercha overtrokken houten zuiger geplaatst, die zonder wrijving hoegenaamd luchtdicht sluiten moet. Elk kwartieruurs verlaat een omnibustrein de Rue de Grenelle en gaat met de dépêches voor alle stations beladen achtereenvolgens naar de Rue d'Anglas, Grandhotêl, Bourse enz.

De afstand tusschen het centraal-station en het eerste hulpstation bedraagt 1,500 M. en wordt in 1½ minuut doorloopen. Daar aangekomen wordt op de wijze van een achterlaadgeweer een klep geopend, de doos er uit genomen, eene andere met telegrammen of brieven voor het hoofdstation en de tusschenstations er in geplaatst en het geheel geplaatst in de afdeeling, welke naar het Grand-Hotêl loopt. Het hulpstation opent nu eene kraan en de trein vliegt naar het Grand-Hotêl. Hier moet hij evenals in het vorige station voor een middelschot standhouden. Dezelfde handgreep wordt herhaald, enz. totdat hij na ruim zooveel malen 1½ minuut als hij stations heeft aangedaan, in het hoofdstation aankomt. Belast met alle dépêches ter verzending buiten de stad, houdt hij daar stil. Tusschen deze omnibustreinen worden nog door een afzonderlijk stelsel van buizen exprestreinen gevormd, welke uit het hoofdstation naar de Bourse en andere belangrijke punten worden verzonden. Het vertrek geschiedt door drukking, de terugkomst in het hoofdstation gewoonlijk door zuiging. Noch de drukking, noch de zuiging behoeven groot te zijn. Een verschil in drukking van ¾ atmosfeer is voldoende om een gewonen trein-omnibus, welks zwaarte ongeveer 4 KG. is, eene snelheid te geven van 1 KM. per minuut.

Het schijnt, dat de boven vermelde inrichting op den duur veel ongemakken gehad heeft, althans zij heeft nagenoeg geheel plaats gemaakt voor een meer volledig stelsel van buizen. In elk tusschenstation loopen nu twee buizen uit, ééne om brieven en telegrammen te verzenden en ééne om ze te ontvangen.

In hoofdzaak is overigens alles hetzelfde gebleven. Het hoofdstation staat nu in verbinding met elk der hulpstations, en ook deze hebben

(*) De buizen hebben een straal van 65 cM. van binnen gemeten, zijn op eene eigenaardige manier aan elkaar gekoppeld en maken soms bochten en wendingen van 5-20 M. straal.

(†) Deze doozen bestaan uit twee cilinders, een binnenste van blik en een buitenste van leder. Elke doos kan dertig of veertig telegrammen of brieven bevatten.

onderling gemeenschap. Dat door een dergelijk stelsel van buizen in ongeloofelijk korten tijd brieven van het eene eind der stad naar het andere kunnen worden besteld, zal duidelijk zijn. Jaarlijks breidt zich dan ook het buizennet uit. Wat meer is, eene inrichting als boven vermeld wordt niet alleen in Weenen voor het brieven- en telegrammenvervoer gebezigd, ook voor ander vervoer wil men hetzelfde plan aldaar in toepassing brengen. Men heeft n.l. in den laatsten tijd voorgeslagen de lijken van Weenen naar de op een groot uur afstands gelegene begraafplaats door een pneumatisch spoor te expedieeren. Reeds zijn plannen ingediend en naar wij meenen is de uitvoering niet ver af. De groote ongemakken, welke men vooral in den winter moest lijden, en het lastige vervoer door regen, wind en sneeuwjachten heeft tot het begin van dit werk niet weinig bijgedragen.

Al het vorige is nog couleur de rose, want wij hebben nog niet gesproken van de verschillende oorzaken die beletselen kunnen zijn voor het loopen der treinen. M. a.w., gebeurt het niet, dat de treinen hier of daar blijven steken? Zoo ja, wat kan de oorzaak zijn en is die altijd weg te nemen. Of, hoe kan men weten waar de trein vastzit? Laten we achtereenvolgens deze vragen behandelen: vooral bij de laatste zullen wij eene alleraardigste toepassing vinden van de leer van het geluid en der galvanische stroomen.

De oorzaken van het vastzitten der treinen kunnen vele zijn. In de eerste plaats kan er iets haperen aan het polijstsel van den binnenwand der buis, of door de aaneenkoppeling der buizen kan het eene stuk verschoven zijn ten opzichte van het andere. Zoowel het eene gebrek als het andere schijnt weinig voor te komen. Voor het tweede wordt gezorgd door dikke caoutchouc banden welke bovendien luchtdicht afsluiten. Meer ongerief kan er komen door de brievendoozen. Immers het gebeurt niet zelden, dat er plooien ontstaan in het leder, dat den ijzerblikken cilinder omgeeft. Dikwijls zit de trein dan flink vast en moet men op de straks te beschrijven manier de plaats zoeken waar hij is om dit gedeelte van de buis, als dit mogelijk is, af te breken en het beletsel weg te ruimen. En ander maal komt er een defect aan den zuiger, deze sluit bijv. niet hermetisch meer, en de doozen worden door de buis heen verspreid. Ook kan het gebeuren, dat de zuiger stuk gaat en de stukken tusschen de doozen komen te zitten, waardoor de trein onbeweegbaar is, en nog enkele andere gevallen.

Zeer dikwijls tracht men door beurtelings lucht in te pompen en uit te zuigen eenige beweging van den trein te verkrijgen. Of wel, zooals de heer S i e m e n s in Berlijn doet, men perst eene kolom water met kracht door de buis heen. Gelukt noch het eene noch het andere, dan is men genoodzaakt de plaats te zoeken waar de trein vastzit. Op verschillende manieren kan men daarbij te werk gaan. Men kan, zooals bovengenoemde technicus doet, de buis met water

vullen en uit de hoeveelheid water en de bekende middellijn van de buis de plaats berekenen waar de trein zit. Eene andere manier berust op de bovenverklaarde wet van B o y l e . Immers volgens die wet is de ruimte, waarin eene zekere hoeveelheid gas is opgesloten, omgekeerd evenredig met de drukking, of wat op hetzelfde neerkomt: het product van de ruimte en de drukking is voor eene zelfde hoeveelheid gas gelijk. Noemen wij de ruimte V en de drukking van eene zekere hoeveelheid gas D, dan zal, indien die hoeveelheid zich verspreidt in eene andere ruimte V□, de drukking D□ zoodanig zijn, dat V × D = V□ × D□. Indien nu V, D en D□ bekend zijn, kunnen wij V□, dat is de ruimte, berekenen.

Als wij derhalve eene zekere hoeveelheid lucht van bekende drukking in de buis drijven en dan de drukking in de buis bepalen, kunnen wij de ruimte tot aan den trein door eene eenvoudige berekening leeren kennen.

Een ander, meer vernuftig middel bestaat in het volgende. 't Is bekend, dat het geluid zich in de lucht voortplant met eene snelheid van 333 M. in de seconde, en dat teruggekaatste geluidsgolven zich ook met die snelheid in de lucht voortbewegen. Stel nu, dat we in de buis op zeker oogenblik een pistool afschieten en den tijd bepalen waarop de geluidsgolven, die tegen den zuiger van den trein worden teruggekaatst, weer op de oude plaats terugkomen: dan hebben zij in het verschil dier tijden 2 × den afstand van het begin der buis tot den trein doorloopen. Wij kunnen nu het aantal meters bepalen dat het geluid in bovengenoemd tijdsverschil doorloopt, want in 1 seconde doorloopt het geluid 333 dus in 2 of meer seconden 2 × 333 M. enz. of in ½ seconde 333/2 enz. Nemen wij duidelijkshalve een voorbeeld; het tijdsverschil is ⅓ seconde, de dubbele doorgeloopen weg is dus 333/3 M. = 111 M. en de weg van het begin der buis tot aan het beletsel derhalve 111/2 = 55½ M.

Hoe zullen we echter dit tijdsverschil, dat in den regel een breuk van ééne seconde is, meten? Galvanische stroomen zullen ons daarbij helpen. Denk U een cilinder die met lamproet is zwart gemaakt en om zijne as met zekere snelheid draait. Ge weet verder, dat we een stuk ijzer in den vorm van eene hoef door een galvanischen stroom magnetisch kunnen maken, zoodat het een ander stukje ijzer kan aantrekken. Aan dat stukje is een klein ijzeren pinnetje. Indien ik nu het hoefijzervormig stuk ijzer door den stroom te laten werken (te sluiten) of te doen ophouden (te openen) dan eens magnetisch maak en een volgende maal niet, dan ben ik in staat om dat pinnetje nu eens eene beweging rechts en dan eens eene beweging links te laten maken. Drukte dat pinnetje tegen den zwarten cilinder aan en stond deze stil, dan zou ik op den cilinder eene reeks van op elkander liggende lijntjes verkrijgen, aldus -; draaide de cilinder, maar stond het pinnetje vast in den niet aangetrokken stand, dan verkregen wij op den cilinder eene

rechte lijn ; eene dergelijke lijn maar op eenigen afstand van de eerste verwijderd, zouden wij krijgen, indien het stuk ijzer met het pinnetje voortdurend aangetrokken bleef: wordt echter nu eens zeer vlug aangetrokken, dan eens losgelaten, dan zullen wij, zooals duidelijk is, de volgende figuur verkrijgen.

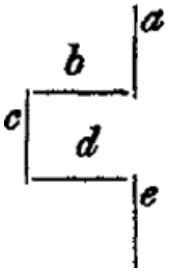

a bijv. geeft den stand van niet aangetrokken; *b* is het lijntje dat beschreven wordt op het oogenblik van aantrekking; *c* gedurende de aantrekking; *d* op het oogenblik van loslaten, *e* als *a.* Wij herinneren er aan, dat het stukje week ijzer, als het niet wordt aangetrokken, door eene veer op zijn ouden stand wordt teruggebracht.

Doch het is niet noodig dat ik zelf den stroom sluit en open: ik kan de pooldraden van de galvanische batterij zoodanig verbinden aan eene seconde-pendule, dat op het oogenblik van den laagsten stand des slingers de stroom een oogenblik gesloten wordt en verder de stroom open blijft: ik zal dan op den cilinder eene lijn van ongeveer dezelfde gedaante verkrijgen, waardoor ik het aantal seconden meten zal.

Verder kan ik volgens hetzelfde begrip een veerkrachtig veertje aan een ander toestel zoodanig spannen, dat 30 maal in ééne seconde de stroom geopend en gesloten wordt.

Niets belet mij om ook dit veertje zijne beweging naast de lijn der seconden op den draaienden cilinder te doen afteekenen. Er zullen alsdan 30 zigzaglijntjes komen op de ruimte van ééne seconde. En nu zijn we aan de hoofdzaak. Het uiteinde van de buis wordt gesloten door een ring waarin een vlies van caoutchouc is gemaakt. Dit vlies is zoodanig door eene draadgeleiding verbonden, dat wanneer het schot

vlak bij het vlies in de buis valt zijne trilling de oorzaak is van het sluiten van den stroom. Op de wijze boven beschreven wordt nu door een ander electro-magnetisch toestelletje een stiftje tegen den cilinder gedrukt. Spoedig daarop valt het pinnetje af. Dezelfde sluiting zal gebeuren als de teruggkaatste geluidsgolven het vlies doen trillen. Wij hebben nu slechts den afstand tusschen de aanrakingspunten van het pinnetje met den cilinder te meten en af te passen op de teekening der dertigste deelen van eene seconde om, na door twee gedeeld en met 333 vermenigvuldigd te hebben, onmiddellijk den afstand te kennen van de opening der buis tot den vastzittenden zuiger. Bijv. De afstand van de twee punten komt overeen met 24 dergelijke onderverdeelingen. Er zijn 30 verdeelingen in eene seconde, dus ééne verdeeling komt overeen met 1/30 seconde, derhalve 24 met of 24/30 of 3/10

seconde. In 3/10 seconde worden doorloopen 24/30 × 330 M., dus 24 × 11 meters: dit is echter de dubbele afstand, de enkele is 12 × 11 = 132 M. De trein zit op 132 meters van het begin der buis.

Vindt Ge deze vinding niet vernuftig, Amice, we hebben er weer eene aardige toepassing van de graphische voorstelling. Ge kunt U trouwens moeielijk denken waartoe een roteerende zwarte cilinder al niet dienen kan. Zooals wij hem gebruikt hebben in verband met eene secondeklok en een electro-magnetisch toestel noemt men hem een *chronograaf* of tijdschrijver; 't waarom is niet moeielijk te verklaren.

Maar, Amice, de uiteenzetting van den tijdschrijver heeft me zoo'n langen tijd voor '*de Tijdspiegel*' doen schrijven, dat het werkelijk meer dan tijd is, dat ik U vaarwel zeg.

Arnhem,
September 1875.
t.t.
MAX VAN EDIJCK.

Staatkunde en geschiedenis.

Uit den ouden tijd.

De Kameraars- en Rentmeesters-rekeningen der stad Kampen van 1515-1540, bewerkt door Mr. J. Nanninga Uitterdijk, Archivaris der gemeente Kampen, lid der Société Française d'Archéologie, Kampen, Laurens van Hulst. 1875.

Hoe groot eene voorliefde een oudheidkundige ook voor zijn vak moge koesteren, 't is niet te verwachten, dat hij ooit het voor de pers gereedmaken van een reeks stedelijke rekeningen eene uitspanning zal vinden. Wat moet niet al worden nagezien, vergeleken, hoeveel moet niet worden uitgezocht en ter zijde gelegd, hoeveel malen niet worden gecorrigeerd, eer het eerste afschrift van het origineel vervormd is tot de kopij, waar de zetter naar kan arbeiden! Hoe vele malen wordt niet de uitgever bij zijn arbeid door de onaangename en drukkende gedachte bekropen: zal het publiek mijn werk wel de aandacht schenken, die het verdient, zal misschien niet menig feit, dat ik wel met groote letters zou willen drukken, met een schouderophalen en een ‘niet de moeite waard’ worden begroet? Waarlijk, er behoort een zekere moed toe eene dergelijke taak te aanvaarden, men moet daarbij worden bezield door de gedachte, een goed werk te doen, door de hoop, eenig leven te brengen in een wel wat kwijnende wetenschap, men moet illusiën koesteren omtrent het Nederlandsch lezend publiek. Wij hopen dat de ijverige archivaris der gemeente Kampen het niet euvel zal duiden, wanneer wij hier het vermoeden uitspreken dat hij dergelijke illusiën koesterde, toen hij zijne, *Kameraarsen Rentmeesters-rekeningen der stad Kampen* voor den druk gereed maakte; hij geeft er zelf eenig recht toe, door in zijne voorrede te spreken van een flink debiet, 't welk hij hoopt, dat aan zijn werk zal ten deel vallen en bewerker en uitgever zal beloonen voor de moeite. Wij deelen zijnen wensch, - de vervulling daarvan zou een teeken zijn van grooter belangstelling in geschiedenis dan wij tot nu toe bij ons publiek hebben kunnen waarnemen, te meer daar, bij alle verdiensten, die wij aan dezen arbeid gaarne toekennen, het o.i. niet

onmogelijk zou zijn uit een gemeente-archief, dat zoo rijk is als het Kamper, een onderwerp voor den dag te brengen, meer geschikt om de aandacht te boeien. En dat vooral bij eene wijze van behandeling, als de heer Uitterdijk heeft gekozen: zonder eenige toelichting, alleen letterlijke mededeeling van de naar zijne meening belangrijke posten uit de rekeningen, met verklarende woordenlijst en naamregister.

't Zij verre van ons hier met den geachten bewerker in een geding te treden over het al of niet wenschelijke en doelmatige van uitgebreide aanteekeningen of toelichtenden tekst, maar dat zal hij zeker met ons eens zijn, dat het boek, zooals het daar ligt, alleen bruikbaar is voor de mannen van het vak. Wij voor ons moeten bekennen, dat wij in de rekeningen zeer interessante bijzonderheden hebben aangetroffen, zoowel omtrent den socialen toestand dier dagen, als omtrent de historische gebeurtenissen, den strijd tusschen de naar het bezit van geheel Nederland strevende Oostenrijksch-Bourgondische en de voor de gewestelijke zelfstandigheid kampende Geldersche politiek, waar tusschen eene koopstad als Kampen soms deerlijk in de klem kon geraken; maar wij bekennen tevens dat wij de rekeningen eerder voor bijlagen achter eene monographie of voor eene bijdrage in 't een of ander historisch tijdschrift geschikt achten dan voor een afzonderlijk boek.

't Zou ons leed doen, als de bewerker hieruit afleidde, dat wij zijn werk als nutteloos veroordeelden. Voor de kennis der prijzen, voor die van den koers van het geld is hier heel wat te vinden; dikwijls wordt de gemiddelde koers van het heerenpond, waarmede te Kampen gerekend werd, bij het begin des jaars medegedeeld; veel vindt men er ook over vele gewoonten, dikwijls nog zeer oude echt Germaansche, zooals b.v. het zwaarddansen door de smidsgezellen, veel over het samenwerken tot onderlingen bijstand met Deventer en Kampen en over de verhouding tot de regeering te Brussel en tot Gelderland. Menig duister punt zal er zeker door opgehelderd worden, vooral voor dengenen, die bijzonder werk maakt van de geschiedenis van Overijsel en van de stad Kampen. Mocht het boek een eerste stap zijn tot een groot werk, waaraan zeker behoefte bestaat, eene monographie over Kampen in de middeleeuwen, geen stadsbeschrijving, geen oudheidkundig onderzoek, maar eene stadsgeschiedenis. Met Utrecht, Nijmegen en misschien Dordrecht, verdient de oude Hanzestad zeker in hooge mate, dat zulk eene geschiedenis van haar geschreven worde. Mocht de heer Nanninga Uitterdijk die voorbereiden, zooal niet zelf op zich nemen, hij zou den dank verdienen van allen, die belang stellen in de geschiedenis van Nederland.

'*s-Gravenhage*, Mei 1875.

P.L. MULLER.

Uit Neêrland's traditiën.

Zeden en gebruiken aan de Zaanstreek door Dr. G.D.J. Schotel. Haarlem, Kruseman en Tjeenk Willink, 1875.

Het lezen van dit werkje en het zien van de vier net-uitgevoerde houtsneeplaatjes, waarmede het geïllustreerd is, verplaatste ons nog eens in verbeelding op de fraaie, uitnemend gearrangeerde en druk bezochte tentoonstelling van Zaanlandsche oudheden en merkwaardigheden, welke in de maanden Augustus en September van het vorige jaar te Zaandam gehouden is. Deze tentoonstelling en het verzoek van de uitgevers, de heeren Kruseman en Tjeenk Willink, gaven dan ook aan den heer Schotel, zooals hij in de inleiding, in allen eenvoud en met de meeste openhartigheid mededeelt, de pen in de hand.

Men zou anders bij de lezing volstrekt niet vermoeden, dat het werkje niet geheel en uitsluitend het product is van eigen inspiratie.

De rijkdom der medegedeelde bijzonderheden en het consciencieuse in de behandeling van het onderwerp bewijst integendeel, dat de liefde van den auteur voor de vaderlandsche oudheid en zijn groote en innige vertrouwdheid met de zeden en gewoonten onzer voorouders aan het ontstaan en de bewerking ruim zooveel aandeel hebben, als de bovengemelde toevallige omstandigheden. Dit belet evenwel natuurlijk niet, dat hij een enkelen keer den bal heeft misgeslagen. Die misgrepen zijn echter zoo weinig in getal en betreffen zulke ondergeschikte punten, dat we het niet der moeite waard achten, ze hier te releveeren. Ten einde eenig denkbeeld te geven van den rijkdom der behandelde zaken, laten we hier de opschriften volgen der afdeelingen, waarin het werkje verdeeld is. Daarin worden achtereenvolgens het huis, de porselein- en zilverkast, de kleerkast, het vrijen en trouwen, de kraamkamer, de school, het beroep, de vermaken, het karakter der Zaanlanders en het begraven beschreven.

Het voorouderlijke Zaansche leven en streven wordt in die rubrieken met zulk een overvloed en nauwkeurigheid van détails geschilderd, dat men overal den indruk krijgt van zich aan de leiding te hebben toevertrouwd van een gids, die met alle wegen en paden der doorwandelde streek volkomen bekend is.

Gaarne vestigen wij daarom de aandacht van alle oudheidminnaars op dit werkje. Het verdient niet slechts eene plaats op het boekenrekje van ieder bewoner der Zaanstreek, maar het is tevens een aardig en leerzaam *souvenir* voor den bezoeker der Zaandamsche tentoonstelling. Ja, het verdient, naar we meenen, in nog ruimeren en wijderen kring te worden verspreid.

Het verdient de waardeering van ieder, die met Prof. Quack over-

tuigd is van de belangrijke rol, welke het *traditioneele* in een gezond en krachtig volksleven behoort te spelen.

Onmiskenbaar toch beslaat de Zaanstreek een ruime en eervolle plaats in de schatkamer der Nederlandsche tradities.

In de *eerste* plaats toch onderscheidt zij zich door een merkwaardig historisch verleden.

Hare bewoners namen een werkzaam en roemrijk aandeel aan den opstand tegen Spanje.

Nauwlijks echter hadden zij zich aan het Spaansche dwangjuk ontworsteld, of handel en nijverheid namen hier eene vlucht, die de verbazing wekte van geheel Europa en zich gedurende bijna twee eeuwen, onder afwisselende tijdsomstandigheden, nagenoeg op dezelfde hoogte heeft gehandhaafd.

Tegen het einde der zeventiende eeuw vertoonde de Zaanstreek dan ook een tooneel van veelsoortige bedrijvigheid, dat als *eenig* kan worden beschouwd en den zonderlingen, maar genialen Czar Peter van de boorden van de Newa naar die van de Zaan heeft gelokt.

Ten andere hebben de bewoners der Zaanstreek zich van ouds onderscheiden niet alleen door buitengewonen eenvoud van levenswijze, maar ook door iets eigenaardigs en oorspronkelijks, iets vreemds en pikants, dat zich in kleeding en huisraad, in huis en tuin, in zeden, gebruiken en taal, kortom in *alles*, vertoonde.

Even als de Fries en de Broek-in-Waterlander, was de Zaankanter van vroeger dagen bij landgenoot en vreemdeling een welbekende en populaire figuur. 't Is niet te ontkennen, dat dit scherpgeteekende karakter nu en dan, door eenzijdige overdrijving, een komischen indruk maakt.

Maar tevens valt het in het oog, dat het, vooral nu het meer en meer tot het verledene gaat behooren, voor ons, Nederlanders der negentiende eeuw in verband met de roemvolle handels- en nijverheidsgeschiedenis der Zaanstreek en de groote daden van het kloeke voorgeslacht, een nieuwe aantrekkelijkheid en een zekere gemoedelijke en dichterlijke bekoorlijkheid verkrijgt.

Vooral ook op grond van deze ‘heugenis des harten,’ op grond van het dierbare voor het nationaliteitsgevoel aan de nationale herinneringen verbonden, gelooven wij aan het onderhoudend-geschrevene werkje van den heer Schotel, dat een merkwaardig hoofdstuk behandelt van onze Nederlandsche *Culturgeschichte*, een gunstig onthaal bij ons publiek te mogen voorspellen.

Geschiedenis van den dag.

De Oostersche quaestie.

Behalve de rustelooze Ultramontanen, die druk bezig zijn Frankrijk te maken tot hun uitverkoren land, zorgden ook de Slaven in Turkije, dat de zomer geen geheelen stilstand bracht in de politiek, - het Heemskerkianisme in Nederland daargelaten als staande voor 't oogenblik buiten eenige internationale verwikkeling. De kranten waren in den laatsten tijd voor een goed deel gevuld met allerlei verhalen over den opstand in Herzegowina, groote gevechten met de Turksche troepen, dreigende uitbreiding van de Slavische beweging over geheel Turkije, waardoor het bestaan van dit rijk in gevaar zou kunnen worden gebracht. Bij al dat rumoer was de hoop alleen gevestigd op de buitengemeene zorg van de groote Mogendheden, inzonderheid van de drie keizerrijken, Rusland, Duitschland en Oostenrijk, om den brand zoo spoedig mogelijk te laten blusschen.

In 't eind is gebleken dat de zaak weer erg overdreven werd; de meeste berichten over de uitbreiding van den opstand, over de gevechten tusschen de opstandelingen en de Turksche troepen kwamen van Slavische zijde en waren al even leugenachtig als die van de Carlisten, die de ‘heilige Kerk’ in Spanje beschermen. Wij zijn het dichtst bij de waarheid, wanneer wij ons de zaak dus voorstellen: hetzij uit ontevredenheid over de hooge belastingen of de wijze waarop deze werden geïnd, hetzij door opstokerij van eenige heethoofden in Bosnië en Servië, verzetten zich de Turksche onderdanen in Herzegowina tegen het gezag; de Turksche ambtenaren werden verdreven en gewapende benden georganiseerd, die tegenover de zwakke Turksche afdeelingen eenig succes behaalden; van de Slavische ‘broeders’ uit de omliggende streken, ook uit Oostenrijk kwam eenige doch geringe ondersteuning, maar de opstandelingen moesten spoedig het onderspit delven, zoodra het Turksche gouvernement zijn gewone traagheid had overwonnen en een korps geregelde troepen in het veld bracht. De kracht van den opstand was geheel gefnuikt, nog vóór de consuls der groote Mogendheden, te Mostar vergaderd met toestemming van de Porte om de grieven van de muiters te onderzoeken, goed aan het werk waren. 't Is nu zelfs de vraag of die Christelijke commissie straks niet onverrichterzake zal uiteengaan, daar ook de opstandelingen weinig met haar te doen willen hebben, overtuigd als deze zijn, dat er van dien kant geen ondersteuning is te wachten voor de groote nationale plannen. Wellicht dat de diplomatie nog een middel uitdenkt om voor den vorm als beschermster van de Christelijke belangen in

Turkije op te treden en straks te pralen met den roem, door al de officieuse bladen in koor herhaald, opnieuw den vrede in het Oosten en daarmee ook in geheel Europa te hebben gered. Straks komt de gewone parlementaire drukte, en dan verdwijnen de Turkjes van het krantentooneel. Intusschen is de zaak wel der bespreking waard, omdat zij herinnert aan een op den duur onhoudbaren toestand en wijst op belangrijke veranderingen, die in het Zuid-Oosten van ons werelddeel slechts een quaestie van tijd zijn. Men moet onderscheid maken tusschen de politieke en de ethnografische quaestie, schoon beide met elkander samenhangen, en het is de laatste vooral, die, soms onzichtbaar, de eerste beheerscht en in 't eind zal beslissen.

De politiek is de quaestie van de macht. Volken evenals individuen trachten bij instinct naar uitbreiding van macht; daaruit vloeit voort dat de een den ander tracht te beperken; men spreekt van het evenwicht, dat evenwel nooit wordt bereikt en slechts leeft als illusie; de omstandigheden maken den een in een gegeven tijd sterk, den ander zwak; nu voert het eene dan het andere volk een zekere mate van heerschappij, omdat het tijdelijk in het bezit is van de meeste macht. Zoo heeft Frankrijk jaren lang de suprematie in Europa uitgeoefend, omdat het materieel de sterkste was; de Fransche legers zijn omstreeks een halve eeuw voor schier onoverwinnelijk gehouden. Thans is die rol van Frankrijk overgegaan op Duitschland, dat nu in Europa de meeste macht bezit, zoodat het zich waarschijnlijk zelfs met Rusland met goed gevolg zou kunnen meten.

Rusland is van zijn kant meer op het Oosten van Europa aangewezen, zooals Duitschland op het Westen. De ontzettende uitgestrektheid van het rijk, - men heeft beweerd dat het te groot was en door zijn eigen zwaarte moest ineenstorten, - houdt het niet terug om steeds het straks genoemde instinct te volgen en te annexeeren wat het op zijn weg vindt; het reikt reeds de hand aan China en aan Indië.

Naast het streven naar macht, het instinct van uitbreiding, bestaat dikwijls een andere reden voor den annexatielust van een volk; de eigenaardige ligging kan aan het instinct een onweerstaanbare kracht geven. Zoo trekt het water aan; rivieren en zeeën zijn sterk gezocht, omdat zij het verkeer gemakkelijk maken, en haar bezit voor den handel voordeelig is. Vandaar in de Russische geschiedenis de uitbreiding in de richting van het Zuiden, het streven naar het bezit van de Zwarte zee. In het Noorden een groot gedeelte van het jaar door het ijs ingesloten, wordt Rusland, het reusachtige rijk, in zijn natuurlijke beweging belemmerd, wanneer het niet in het bezit is van den sleutel van de Zwarte zee; wie den Bosporus, Konstantinopel heeft, beheerscht tevens de Zwarte zee; daarmee alleen is Rusland handelvrij, kan zijn macht zich ook ter zee in Europa doen gelden. Zoo natuurlijk als nu het streven van Rusland is naar het bezit der Zwarte

zee, zoo verklaarbaar is de politiek van de Westersche Mogendheden, ook in '54, om het vrije bezit van die zee aan Rusland te betwisten. In '54 moest Rusland toegeven en zich de kluisters laten welgevallen, die de vrede van Parijs in '56 het oplegde; het recht van den sterkste zegevierde, maar slechts zoolang dit recht aan den eisch bleef beantwoorden; in '72 vernietigde Rusland met een pennestreek wat in den Krimoorlog ten koste van zooveel schats en zooveel bloeds was tot stand gebracht, omdat het tengevolge van de verwikkelingen in het Westen op zijn beurt de sterkste was geworden. Het doel van de Westersche Mogendheden was de uitbreiding van Rusland's macht tegen te gaan en die macht zooveel mogelijk op een afstand te houden.

Vond Rusland in het Zuiden een rijk, dat eenigszins tegen hem was opgewassen, de Westersche Mogendheden hadden hieraan de taak kunnen overlaten om het tegen te houden, maar dit is, zooals men weet, niet het geval; al heeft men de zwakheid van het Turksche rijk overdreven en met den ‘zieken man’ wat al te veel gespot, tegenover Rusland heeft Turkije niet veel te beteekenen; Turkije vertegenwoordigt een macht, die haar tijd heeft gehad en haar bloei, die aan 't dalen is. En vooral in Europa is Turkije zwak, omdat de Mohammedanen, ook met de betrekkelijk weinige bekeerlingen, die zij gemaakt hebben in Europa, steeds de minderheid vormen onder een bevolking van een ander ras en een anderen godsdienst. Het Mohammedanisme overschreed door den voet in Europa te zetten, de natuurlijke grens, die het was gesteld; voor de bevolking van Zuidelijk Azië en van Afrika voorzag 't in een behoefte, maar door de Slaven werd het teruggestooten en heeft er nooit opgang kunnen maken. De Skipetaren of Albaneezen, de enkele meer aanzienlijke familiën in Bosnië vormen als een uitzondering om den regel te bevestigen. En juist deze Slavische meerderheid van de bevolking van Turkije gevoelt sympathie voor Rusland, op grond van bloedverwantschap en gemeenschappelijken godsdienst. De omstandigheden konden dus Rusland wel niet meer in de hand werken ten opzichte van zijn streven naar uitbreiding in het Zuiden, en het ligt geheel in den drang der omstandigheden dat de Zwarte zee, dat Konstantinopel in het bezit komt van Rusland.

Juist daarom echter was de politiek van de Westersche Mogendheden ten opzichte van de tegenwerking van Rusland te moeilijker; zij ging steeds tegen den natuurlijken weg in, en zooals gewoonlijk in zulke gevallen geschiedt, zij beging daarbij tal van dwaasheden en tegenstrijdigheden. Deze politiek ging uit van het beginsel, dat de ‘zieke man’ op de been moest worden gehouden en gemaakt tot een krachtig persoon; in dat geval alleen kon hij weerstand bieden aan den voortdurenden aandrang van Rusland. In de practijk echter deed men alles om de macht van den Sultan te verzwakken en eindigde steeds - wat ook de politiek zich moet getroosten - de zaken haar natuurlijken loop te laten. In den aard der dingen ligt het dat

de Slavische volksstammen, die in vroeger tijd onder de Turksche heerschappij zijn geraakt, zich daaraan onttrekken, zoodra zij daartoe de macht bezitten. Ware de Turksche Regeering een bestuur dat aan billijke eischen voldeed, vonden de Slaven voor het overwinnen van hun natuurlijke antipathie om bestuurd te worden door een volk, dat hun vreemd is in leven en zijn, - vergoeding in materieele welvaart, zij zouden gedweeër zijn; maar, zooals men weet, het Turksche bestuur is slecht: in plaats van vooruitgang ziet men verarming.

Elk verzet nu van de Slavische volksstammen, elke opstand moet door de Westersche Mogendheden met leede oogen gezien worden, omdat daaruit de verzwakking voortvloeit van Turkije. Dat deden zij dan ook, maar om straks over te gaan tot hetgeen zij niet keeren konden: de erkenning van het recht der opstandelingen en de vorming van een heel of half onafhankelijken nieuwen Slavischen Staat of Staatje in het Turksche Rijk. Het Grieksche koninkrijk, het Rumenische en Servische Vorstendom, 't zijn troetelkinderen van de Westersche diplomatie; de opstand in Herzegowina is een begin van het ontstaan van een nieuw Vorstendom of de vergrooting van een reeds bestaand en daarmee een nieuwe verzwakking van Turkije. En al de nieuwe Staten, de een meer, de ander minder, worden als met onweerstaanbare kracht aangetrokken tot Rusland, omdat zij in dit rijk een natuurlijk aansluitingspunt en een dikwerf onbillijke bescherming vinden.

De opstand in Herzegowina en de daarmee gepaard gaande agitatie onder al de Slaven in Turkije heeft thans plaats onder geheel andere omstandigheden. Vroeger stonden de Westersche Mogendheden tegenover Rusland, en wat het laatste won, had het naast den natuurlijken drang der omstandigheden, vooral te danken aan de sluwheid van zijn diplomaten. Na den Fransch-Duitschen oorlog is echter de macht van het Westen gebroken; Frankrijk heeft in de eerste jaren genoeg met zich zelf te doen, terwijl Engeland niet in bezit is van een leger, dat zich met de staande legers van het vasteland kan meten; daarbij is de geest van oud-Engeland geweken en heeft plaats gemaakt voor den uitsluitend gewinzoekenden koopmanszin. De macht van Europa heeft zich van het Westen meer naar het Oosten verplaatst, als wilde zij tegen den gang der beschaving in een stap terug doen. De loop der gebeurtenissen in West-Europa wordt geleid door Duitschland, dat zich met Rusland verbonden heeft en dit daarna met Oostenrijk verzoend. Het drie-keizersverbond, dat den vrede in zijn banier schreef, bestaat nu drie jaar en het heeft zich nog niet gelogenstraft; de vrede is bewaard, maar wij voegen er terstond bij: hij is nog niet op een ernstige proef gesteld; de opstand in Herzegowina alleen kan als zoodanig gelden; immers, nu kwam Rusland in de gelegenheid van zijn aanzienlijke plaats in het verbond gebruik te maken om zijn plannen in het Oosten een schrede nader te brengen; van Duitschland kon het

eischen, dat het nu de vrije hand liet in het Oosten zooals het tegenover Duitschland deed ten opzichte van het Westen, terwijl Oostenrijk zonder zijn bondgenooten niet veel vermag. Rusland heeft echter van zijn positie voor het oogenblik geen gebruik - of misbruik willen maken, waarbij we zonder twijfel ook aan andere redenen hebben te denken dan aan het persoonlijk karakter van den Keizer; het heeft, schoon steeds de rol vervullend van den wolf tegenover het schaap, terstond geadviseerd voor het behoud van den bestaanden toestand in Turkije, of zooals men 't noemt met den diplomatieken term, van het *status quo*, en zoowel zijn bondgenooten als de andere Mogendheden daartoe overgehaald. Rusland, Duitschland en Oostenrijk zijn het eens dat er op 't oogenblik geen oorlog moet worden gemaakt, de Slavische beweging in Turkije derhalve tegengegaan en de Christelijke opstandelingen in Herzegowina met wat goede woorden bepraat om weer bedaard aan 't werk te gaan. Met ernst is dan ook zoowel aan de regeeringen der Vorstendommen, als aan de opstandelingen zelf te kennen gegeven, dat zij geen hulp hebben te wachten van buiten en elke poging tot verzet tegen Turkije zal worden tegengegaan. Dat de daad hier bij het woord zou worden gevoegd, bleek uit de toestemming van Oostenrijk aan Turkije om zijn troepen te ontschepen en te vervoeren over Oostenrijk's grondgebied en uit de aanstalten van Oostenrijk om de grenzen Servië en Rumenië te bezetten, wanneer men hier mocht weigeren de gegeven waarschuwingen in den wind te slaan. En daarmede blijft de vrede verzekerd, want de macht van de Vorstendommen is te gering om zonder ondersteuning van buiten met eenige kans van slagen Turkije te kunnen beoorlogen; het Turksche leger moge veel gebreken hebben, alleen door overmacht kan het Servië in bedwang houden. Als waarschijnlijk kunnen wij dus aannemen dat de zoogenaamde opstand in het ergste geval nog eenige weken zal voortduren; de benden der opstandelingen, door de heethoofden en fortuinzoekers uit de omliggende Slavische landen versterkt, zullen zich als rooverbenden nog eenigen tijd staande houden en langzamerhand verloopen; zoo wordt de brand gebluscht en de zoogenaamde Oostersche quaestie voor wellicht geruimen tijd in de doos gedaan.

Toch, al dreigt de oplossing van die quaestie niet zoo spoedig, de weetgierigheid tracht zich een voorstelling van die oplossing te maken; ongelukkig echter wordt die quaestie verwarder, naarmate men haar meer van nabij beziet; het is inderdaad een chaos, waaruit men niet wijs weet te worden; zeer verschillende oplossingen kan men voorstellen als even mogelijk, even waarschijnlijk. Wat Turkije zelf aangaat, men is wel wat te veel gewoon geworden om het voor te stellen als den ‘zieken man,’ wiens overlijden niet ver meer af kan zijn. Datzelfde wanbestuur van de Turksche Regeering kan nog eeuwen duren. Oppervlakkig schijnt niets natuurlijker dan dat de Mohammeda-

nen, die te Konstantinopel den voet zetten op vreemden grond, weer naar Azië terugkeerden; maar 3½ millioen Mohammedanen verplaatst men niet zoo gemakkelijk. Wat de kracht uitmaakt van het Turksche Rijk, is dat de Sultan tevens het hoofd is der 'geloovigen', en het is moeilijk te zeggen tot welk een krachtsinspanning het Mohammedanisme nog in staat zou zijn, wanneer algemeen de heilige oorlog werd gepredikt; het fanatisme onder de Mohammedanen is op dit oogenblik groot, en dit geloof wortelt zoo diep in den aard der Aziaten en is met hun bestaan zoo nauw saamgevlochten, dat verandering ondenkbaar is. Gewelddadige ontbinding van het Turksche Rijk, b.v. door Rusland, zou zulk een schok geven aan geheel Azië, dat de gevolgen niet te berekenen zijn; een tijdperk van onbeschrijfelijke verwarring zou daaraan zich vastknoopen, zoo groot als men in de geschiedenis slechts enkele malen beleeft, wanneer de volkeren worden dooreen geworpen als door een fellen storm.

Gesteld dat Rusland en ook de met hem verbonden Mogendheden opzien tegen dezen schok, die ook op Europa moet terugwerken, en zij het Turksche Rijk laten bestaan, ook omdat het als betrekkelijk zwakke kracht nog de beste bewaarder is van de sleutels van de Zwarte zee, dan moet een middel worden gevonden om de Slavische volksstammen tevreden te stellen, die in hun sterk ontwaakt streven naar nationale zelfstandigheid, waarschijnlijk niet lang meer met Turkije vereenigd kunnen blijven. Heden zijn het de Slaven in Herzegowina, morgen die in Bosnië en straks die in Bulgarije, welke de wapenen opvatten voor hun zelfstandigheid; op den duur kan dit streven niet worden tegengehouden. Zal men nu de Porte overreden, dat het in haar eigenbelang is, die zelfstandigheid tot zekere hoogte te erkennen, nieuwe eenheidstaten vestigen of de bestaande vergrooten? Het zou al te naief zijn te meenen dat de zaak daarmee was opgelost; heden aan de Porte schatplichtig, zullen die Vorstendommen morgen, wanneer zij de macht daartoe gevoelen, de laatste gehoorzaamheid aan Turkije opzeggen en zich geheel zelfstandig maken; nu reeds openbaren zij telkens dit streven. Maar gesteld dat de erkenning van de geheele zelfstandigheid van deze Vorstendommen, op dezelfde wijze als die van Griekenland, voor den Sultan geen onoverkomelijke zaak was, - de opperheer der Mohammedanen is, zooals men weet, zeer gevoelig op het punt van geld, - ook dan nog zou men daarmee weinig gevorderd zijn. De vorming van vele kleine Staten ligt niet in den geest des tijds; kleine Staten zijn te zwak om voor zich zelf te zorgen en in hun zwakheid reëel afhankelijk van een grootere macht.

Buitendien zouden de Slaven dan evenmin tevreden zijn als thans; wat zij droomen, is een groot rijk, dat alle Zuid-slaven omvat en dat de broederhand reikt aan het stamverwante Rusland. Voor het oogenblik echter is dit Zuid-slavisch rijk niets dan een holle phrase, een zeepbel, die uiteenspat zoodra men haar aanraakt. Er zijn wel

in Europa veel Slaven, maar daarom heeft men nog geen Slavisch rijk; de Zuid-slaven zijn, vooral in Turkije, zoo verschillend van aard, dat zij alleen tegenover de Turken één zijn, maar verder evenveel punten van afstooting hebben als van aantrekking. Wanneer men aan het verdeelen gaat van Turkije, dan doemen ook de Grieken op, die niet minder dan de Slaven van een groot nationaal rijk droomen. De tegenwoordige Grieken zijn, zooals men weet, afstammelingen van de oude Grieken, maar sterk vermengd met Slaven, die bij de groote volksverhuizing zuidwaarts trokken; evenals de Joden hebben de Grieken echter een zeer sterke, individualiteit, zoodat zij hun karakter ook onder andere volken bewaren; de Grieken hebben zelfs de Slaven, die zich in het Zuiden vestigden, hun nationaal karakter ontnomen en er Grieken van gemaakt, wat evenwel niet geschieden kon zonder dat zij zelf voor een deel den invloed van de Slaven ondergingen; over het geheel echter is het Grieksche karakter bewaard, maar men kan niet zeggen, dat de Slaven daarmee vooruit zijn gegaan; de kortstondige en geographisch zeer beperkte beschaving op het gebied van kunst en wijsbegeerte in den ouden tijd heeft op de Grieken geen duurzamen invloed kunnen uitoefenen; op staatkundig gebied hebben zij altijd een droevig figuur gemaakt; de vijandschap der verschillende volksstammen onderling, de voortdurende oneenigheid, die elke staatkundige ontwikkeling belemmerde, gevoegd bij een nationale zelfingenomenheid, die elke verbetering uitsloot - ook daarin komen de Grieken met de Joden overeen - vindt men terug in de voortdurende twisten van de partijen in de tegenwoordige Grieksche Kamer en in de rondzwervende rooverbenden die den voortdurenden kanker van dit rijk uitmaken. Waarlijk, de geestdrift van het Westen van Europa voor de verdrukte Grieken, de schepping van het Grieksche Koninkrijk is wel een dichterlijk denkbeeld geweest, een voorbijgaande epidemie, maar geen werk dat getuigde van staatswijsheid; de Westersche diplomatie heeft alles aan Griekenland gedaan, maar niets dan verdriet gehad van dit troetelkind; één Koning heeft men reeds verbruikt, van den tweede hoort men nu en dan, dat hij bezig is zijn koffers te pakken om ook maar heen te gaan. Straks komt de republiek, en daarmee het sein tot kijven, twisten en vechten in nog grootere mate. Toch gelooven de Grieken nog altijd dat zij geroepen zijn een belangrijke rol te spelen bij de verdeeling van het Turksche rijk. Dat denkbeeld bestaat niet alleen in het Grieksche Koninkrijk, maar wordt ook verbreid door de in Turkije verspreid levende Grieken, die daar even talrijk zijn als in het Koninkrijk zelf.

Bij de Bulgaren heeft het tegenovergestelde plaats gehad van de Grieken; drukten deze op de Slaven, die zich met hen vermengden, na verloop van tijd hun karakter af, de Bulgaren ondergingen den invloed van de Slaven, onder welke zij zich op het laatst der 5de eeuw neerzetten, zoodanig dat van hun oorspronkelijk bestaan slechts in de taal de sporen nog voorhanden zijn; toch geeft zulk een vermen-

ging steeds een gewijzigd karakter. De Bulgaren behooren tot het Mongoolsche ras, dat evenals het Duitsche gemakkelijk zijn individualiteit verliest bij de vermenging met andere volken. Ook de Bulgaren nu, evenals de andere Slavische volksstammen behooren tot de Grieksch-Russische Kerk, streven naar zelfstandigheid, waaraan zich eveneens in een verwijderd verschiet het denkbeeld van een groot Zuid-slavisch Rijk vastknoopt.

Minder gemengd en derhalve minder verschillend van karakter zijn de Slaven, die het Rumenische en Servische Vorstendom uitmaken; hier en daar heeft de Romaansche invloed zich doen gelden, maar niet overwegend; de Albaniërs, Arnauten of Skipetaren hebben bij uitzondering den invloed ondergaan van het Mohammedanisme, terwijl ook in Bosnië een aantal van de meer aanzienlijke familiën de Halve Maan zijn gevolgd om hun macht onder de Turksche heerschappij te behouden; zelfs in het thans in opstand zijnde Herzegowina ontbreekt het Mohammedaansche element niet, al zijn de cijfers die er voor worden opgegeven, wellicht niet zeer juist; wij vinden namelijk: 68.000 Mohammedanen tegenover 180.000 Grieken en 42.000 Katholieken.

Nemen wij nu voor een oogenblik aan dat zonder blijvende tegenkanting òf van Turkije òf van de groote Mogendheden zooveel vorstendommetjes werden gevormd als thans òf bestaan òf in wording zijn; dat wij naast Rumenië een Bulgarijsch staatje kregen, dat Servië en Montenegro met een deel van Bosnië werden vergroot, dan zou deze oplossing slechts een tijdelijke zijn; werd de gemeenschappelijke antipathie tegen de Turken niet langer gevoed tengevolge van de erkenning der volkomene afhankelijkheid, dan zouden de verschillende Slavische staatjes straks het zwaard tegen elkander keeren, gedreven door den naijver, wie aan het hoofd zou staan van de Zuid-slavische beweging, van de vorming van het groote zuid-slavische rijk. De verdeeldheid, de partijziekte is nu reeds zoo groot, dat men evenals bij Griekenland en Rumenië in 't buitenland een vorst moet leenen, die toch in weerwil van zijn beste pogingen om de welvaart van het volk te bevorderen, beschouwd wordt als een vreemdeling.

Trouwens dit is niet het eenige bewijs voor de al te kunstmatige vorming van de Slavische staatjes in Turkije; het verschil in bevolking hehoeft geen reden te zijn om de vorming van één rijk, van één grooten Staat onmogelijk te maken; Spanje b.v. had een nog meer gemengde bevolking en is toch tot één land, één rijk, één nationaliteit geworden; het bewustzijn van gemeenschappelijke nationaliteit zou ook de Slaven in Turkije tot een volk kunnen maken, indien men niet door ontijdig ingrijpen kunstmatige en daardoor niet blijvende scheppingen had teweeggebracht. De diplomatie heeft daar evenveel schuld aan als de Slaven zelf. Over het geheel is de ontwikkeling van het volk zeergering; de rijke en aanzienlijke familiën echter zenden haar zonen naar Frankrijk om daar in de wereldstad hun opvoeding te ontvangen; Parijs toch gold niet alleen

hier maar ook aan den lagen Donau voor den zetel der beschaving. Het gevolg hiervan was, dat de personen, die zich aan de spits van het politieke leven bevinden onder de Zuid-slaven, zich kenmerken door een uiterlijke, geheel vormelijke beschaving. Men meent aan de Fransche phrasen van vrijheid, liberaliteit, genoeg te hebben; de regeeringsvorm van de nieuwe vorstendommen moest een kopie zijn van de liberaalste constitutioneele monarchie, terwijl men niet begreep, dat die regeeringsvorm slechts gunstig kan werken bij zeer ontwikkelde volken, maar hij, toegepast bij volken, die hun eerste schrede doen op den weg van de vorming tot politieke eenheid, slechts verwarring kan stichten en de ontwikkeling belemmeren; slechts met straffe hand kunnen de volkeren tot eenheid worden gebracht, terwijl staatjes als Servië, Rumenië, Griekenland met hun erg liberale constitutioneele monarchie hun kracht uitputten in binnenlandsche twisten; regeeren wordt daar weinig anders dan intrige en kabaal.

De ontwikkeling van een volk laat zich niet verhaasten, althans niet op die wijze; bezitten de Slavische volksstammen denzelfden aanleg voor ontwikkeling als de Germaansche, is de gang van ontwikkeling in het Oosten en door de Turksche heerschappij en in Rusland door de Mongoolsche overheersching vertraagd, de Slavische volken beginnen in den laatsten tijd den rang te hernemen, die hun onder de beschaafde volkeren toekomt, of liever eenmaal zal toekomen. De ontwikkeling van Rusland heeft in de laatste vijfentwintig jaren haast al te rassche schreden gedaan; de beschaving van dit land houdt zekeren tred met die van de Zuid-slaven. Zonder twijfel zullen er nog tal van jaren, wellicht eeuwen voorbijgaan, vóórdat de Slaven algemeen het standpunt van ontwikkeling bereikt hebben, dat men thans in West-Europa aantreft; menige storm, menige omwenteling zal wellicht nog komen en de statenvorming misschien geheel anders plaats hebben dan wij ons die thans denken kunnen en denken moeten; maar komen zal die tijd; dan zal er aan de boorden van de Theems, de Seine en de Spree zonder twijfel anders gedacht worden dan thans. De beschaving keert als terug op haar schreden: 't is of zij zich van de groote Amerikaansche republiek onwillig afwendt, en zich weder Oostwaarts keert; achter de Germanen staan de Slaven, en wanneer de Duitschers uitrusten van hun strijd tegen het Romanisme, verschijnen wellicht de Slaven als de toonaangevers en gebieders, zooals dit vóór de Duitschers de Franschen waren. In dat tijdperk der geschiedenis, dat nog ver van ons verwijderd is, zal wellicht ook het denkbeeld van een groot Zuid-slavisch rijk verwezenlijkt worden en de tegenwoordige pogingen van de Serven, Rumenen, Bulgaren om tot zelfstandigheid te geraken zullen dan beschouwd worden als de eerste potloodstrepen van het kind, dat opgegroeid tot man, letters vormt tot woorden om daarin zijn stoutste gedachten weer te geven. Of ook dan nog de voet van den Turk op Europa's grond zal worden geduld, is voor 't minst twijfelachtig.

Maar keeren wij terug tot het heden; wij beschouwden de Slavische volksstammen in Turkije in hun streven naar onafhankelijkheid alleen in betrekking tot dit rijk en de ondersteuning, die zij voor het oogenblik van de groote Mogendheden al of niet hebben te wachten. De zaak wordt evenwel nog moeilijker, wanneer wij buiten Turkije komen, en dat moet men wel, omdat de betrekkingen der Zuid-slaven zich niet tot dit land beperken. Het denkbeeld van een Zuid-slavisch rijk zet niet alleen het bestaan van Turkije maar ook van het Oostenrijksche Keizerrijk op het spel. Hierdoor wordt de oplossing van de zoogenaamde Oostersche quaestie tot zulk een ingewikkeld vraagstuk gemaakt, dat de knoop niet ontward schijnt te kunnen worden, maar te moeten doorgehakt bij een of andere groote catastrophe, zooals van tijd tot tijd in de geschiedenis optreedt.

Oostenrijk is - na '67 met uitzondering van Hongarije - steeds een Duitsche Staat geweest; Duitsch was de taal der Regeering, Duitsch het karakter van het bestuur. Toch vormden de Duitschers de minderheid in getalsterkte; in Cis-Leithanië - zooals men Oostenrijk ter onderscheiding van Hongarije noemt, - ruim 36%, terwijl in sommige provincies de verhouding van de Duitschers nog ongunstiger is; in de belangrijke provincie Boheme b.v. behoort 64% van den grond aan de Czechen, slechts 36% aan de Duitschers; wat de bevolking betreft vindt men er ruim 61% Czechen, bijna 37% Duitschers. Slaven en Duitschers nu leven naast elkander, zonder tot één volk saam te smelten; dat verklaart zich behalve uit de geaardheid der beide volken, uit hun geschiedenis; de Slaven hadden na de groote volksverhuizing een grootere plaats in midden-Europa; zij werden echter door de Germanen òf teruggedrongen òf overheerscht; langs de kust van de Oostzee zijn de Slaven door de Germanen òf vernietigd óf hun nationaliteit geheel onderdrukt. In Oostenrijk waren de Slaven daarvoor te talrijk; toch moesten deze zich schikken in een soort van onderdrukking, die haat deed ontstaan en de vermenging overal tegenhield; nog op dit oogenblik is de organisatie van den Oostenrijkschen Staat door een onbillijke kieswet er op ingericht, dat de Duitschers de meerderheid vormen in de volksvertegenwoordiging. Zoolang in Oostenrijk het absolute regeeringsstelsel in zwang was, kon deze toestand, zonder veel bezwaar voortduren; de Duitschers gebruikten den naijver, die er tusschen de verschillende Slavische volksstammen bestond om hun eigen heerschappij staande te houden. Toen evenwel eindelijk ook in Oostenrijk een vrijere regeeringsvorm moest worden ingevoerd, ontwaakte in de Slaven de zucht naar onafhankelijkheid met dubbele kracht; de autonomie, die aan de Hongaren was verleend en waarvoor de eenheid des rijks werd verbrokkeld, werkte op de Slaven terug; de Czechen konden billijkerwijze nu de herstelling van het Boheemsche Koninkrijk eischen, waarin aan de Slaven de invloed werd verzekerd, die hun naar het landbezit en de bevolking toekomt.

Die strijd duurt nog altijd voort en er zijn allerlei kunstmiddelen beproefd moeten worden om de Oostenrijksche staatsmachine aan den gang te houden; trokken de Slaven één lijn, hielden b.v. in Galicië Ruthenen en Polen elkander niet in evenwicht, - het ware met de heerschappij der Duitschers reeds lang gedaan. Naarmate de ontwikkeling van de Slavische volksstammen toeneemt en ook in het Zuiden de Slavische beweging in kracht vermeerdert, moet de Duitsche heerschappij moeilijker worden.

Hetzelfde is het geval in Hongarije, met dit onderscheid dat de Hongaren niet als de Duitschers in Cis-Leithanië bogen kunnen de intellectuele meerderheid des lands te vormen. De Duitschers bezitten organiseerende kracht genoeg om een Staat te vormen en te besturen; de Hongaren - oorspronkelijk behoorend tot het Mongoolsche ras - moeten in den nieuweren tijd daarvan de bewijzen nog leveren; onder een uiterlijk vernis van beschaving staan de Hongaren op een lagen trap van staatkundige ontwikkeling, en alleen de sympathie voor dit volk, toen het in '48 met heldenmoed streed voor zijn bevrijding, heeft het onnadenkend in de rij der moderne natiën geplaatst. De weinige jaren, dat de Hongaren aan het hoofd stonden van den Staat, heeft hun onvermogen aan het licht gebracht, zoodat bij menigeen, die met aandacht en zonder partijdigheid den loop der gebeurtenissen daar gadeslaat, de vraag moet oprijzen, hoe lang de verwarring zal duren. De Hongaren hebben weinig oog voor de gebreken van hun staatsbestuur, maar zijn daarentegen doordrongen van de noodzakelijkheid dat Hongarije een groote Hongaarsche Staat moet zijn; wie daarvan geen begrip heeft, wordt op zij gezet. Hongaren vindt men voornamelijk onder de adellijke grondbezitters, terwijl de middelstand ontbreekt; in Hongarije zelf zijn zij volgens de gunstigste berekening bijna 50% sterk, dus bijna de helft; in Zevenbergen echter slechts 31%, tegenover 57% Rumenen en 10% Duitschers. De laatste tellen in Hongarije voor 14%; van de Slaven zijn het sterkst vertegenwoordigd na de Rumenen, de Slovaken 16%, Serven 2½%, Ruthenen 4%. Bij de laatste verkiezing voor het Lagerhuis zijn de niet-Hongaarsche nationaliteiten zoo weinig vertegenwoordigd, dat men terstond de gevolgtrekking maakt, dat de kieswet even eenzijdig op de hand der Hongaren is als in Cis-Leithanië op die der Duitschers, of zeer sterke pressie moet zijn uitgeoefend door de Hongaarsche Magnaten.

't Spreekt van zelf dat de Slaven in Hongarije evenzeer naar zelfstandigheid streven als hun ‘broeders’ in Cis-Leithanië en Turkije, en dat inzonderheid bij de tegenwoordig gevolgde regeeringswijze dat streven moet toenemen. Het doel van de Hongaren in Hongarije en van de Duitschers in Cis-Leithanië schijnt voor het oogenblik te zijn elkander de hand te reiken om de suprematie over de Slaven in stand te houden. Naarmate de ontwikkeling van de Slavische volksstammen in en buiten Oostenrijk toeneemt, wordt dit stelsel onhoudbaarder; niemand kan

zeggen, hoe lang het nog duren kan; de geringe ontwikkeling van de Slaven, de tegenwoordige politieke toestand van Europa, die het bestaan van Oostenrijk noodzakelijk maakt, pleit voor de meening dat wij vooreerst geen botsing te wachten hebben; maar geheel uitblijven kan zij niet. Zoowel de Duitsch-Oostenrijkers als de Hongaren zien met angst de beweging onder de Slaven in Turkije toenemen, wel wetend dat zulks op de andere Slavische volkstammen terugwerkt en de voortduring hunner heerschappij bemoeielijkt(*).

Men heeft wel eens gezegd, dat Oostenrijk in het zuiden zou worden schadeloos gesteld voor hetgeen 't door zijn verdrijving uit Duitschland verloor. Het komt ons echter voor dat daardoor de positie van Oostenrijk nog moeielijker zou worden en het rijk nog meer verzwakt. Immers, in dat geval zou het Slavische element nog meer toenemen en de heerschappij van de Duitschers een onmogelijkheid worden. En werd Oostenrijk een Slavische staat, werd 't het centrum van de Zuid-slavische beweging, dan zouden de Duitschers met dezelfde kracht naar het noorden, naar het groote Duitsche vaderland worden getrokken als de Slaven thans naar het zuiden. Oostenrijk wordt gedurig met meer kracht voor het dilemma gesteld; òf Duitsch òf Slavisch; het houdt zich nu aan het eerste, maar ieder ziet in dat dit op den duur onmogelijk is.

Inderdaad, het Drie-keizersverbond moge den vrede in zijn banier geschreven hebben en voor het oogenblik de macht bezitten om den vrede te gebieden, wie de zaken van nabij beziet, bemerkt dat die vrede slechts lapwerk is. Maar voegen wij er bij: de lappen zijn stevig gezet en het laat zich niet aanzien, dat zij spoedig versleten zullen zijn.

Herzegowina, het brandpunt van den opstand, telt na aftrek van de Mohammedaansche bevolking ruim 200,000 Slaven; Servië, waar de volksvertegenwoordiging zich aanstelt alsof zij een wereldbrand te ontsteken of te blusschen had, in het geheel 1¼ millioen inwoners. Men ziet, geen macht om zich ongerust te maken, - ook voor de Turken niet, zoolang de opstand niet door Rusland of Oostenrijk wordt gestookt.

19 September '75.

NOORMAN.

(*) Ziehier de verhouding van de Slaven en Duitschers in Oostenrijk-Hongarije en Turkije: Slaven in Oostenrijk 16.325.000, in Turkije 5.812.000: te zamen 22.137.000 tegenover ruim 9 millioen Duitschers. In Europa vindt men: Romanen 32.5%; Germanen 30.9%; Slaven 27.4%.

Een nieuw handboek voor de staathuishoudkunde.

Grondbeginselen der staathuishoudkunde door Mr. N.G. Pierson. Eerste deel. Haarlem, Erven F. Bohn, 1875.

In den laatsten tijd bracht *De Gids* ons slechts zelden een economisch opstel van Pierson. Zou de gevierde econoom zijn pen hebben neergelegd? Dat was ondenkbaar. Juist in deze dagen van strijd moest een man als Pierson zich meer dan ooit opgewekt gevoelen om door nieuwe studiën zijn standpunt nader te ontwikkelen. Er zal dus, zoo redeneerde men, wel schielijk een werk van grooteren omvang van de pers komen. En zij, die zoo redeneerden, hadden goed gezien. Het eerste deel van een staathuishoudkundig handboek van N.G. Pierson ligt voor ons. Die verschijning is een evenement. Om meer dan één reden. Vooreerst omdat er aan een goede economische handleiding voor het middelbaar onderwijs in Nederland inderdaad behoefte bestaat. De heer Pierson moge met zijne erkende bescheidenheid in zijn voorrede verklaren dat er reeds enkele handboeken bestaan die zeer goed zijn, wij kunnen in die uitspraak weinig meer zien dan eene beleefdheid aan zijn voorgangers. Om den naam van ‘zeer goed’ te verdienen, moet een handboek staan op de hoogte der hedendaagsche wetenschap, en dat is met geen enkel van de ons bekende handboeken het geval. Het meest worden tot heden gebruikt de populaire staathuishoudkunde van De Bruyn Kops, het handboek van practische economie van Vissering en het handboek van wijlen den heer Kiehl. Wij aarzelen niet het laatste het slechtste van allen te noemen. Het moge de eer eener Duitsche vertaling zijn te beurt gevallen, voor Ned. scholen is het volkomen onbruikbaar. Het is een extract uit de voortreffelijke werken van Mill en Roscher, maar zóó verdund en zóó verward, dat de genialiteit der groote meesters er in het geheel niet meer in te herkennen is. Veel hooger staan ongetwijfeld de werken van De Bruyn Kops en Vissering, maar wij moeten ons zeer bedriegen indien zij zelf op dit oogenblik hunne handboeken nog als ‘zeer goed’ beschouwen. Meer dan 20 jaren is het geleden, dat de eerste druk van de uitstekende schetsen van De Bruyn Kops is verschenen, en heeft niet juist in de laatste 20 jaren een geheele omkeering in de economische wetenschap plaatsgevonden? Zeker, er zijn na dien tijd tal van nieuwe, herziene drukken verschenen, maar de heer Kops zal de eerste zijn om te erkennen, dat hij bij die herzieningen weinig rekening heeft gehouden met de nieuwere richting in de economie. Daarvoor zou een geheele omwerking noodig geweest zijn(*). En de ondervinding leert het: een geleerde die eenmaal een wetenschappelijk systeem in bijzonderheden heeft

(*) Op welk standpunt de heer Kops stond hij het schrijven van zijn boek, blijkt het best uit zijn voorrede bij de eerste uitgave. Daar zegt hij dat, naar hij hoopt, de lezing van zijn boek den indruk zal achter laten ‘dat de ontwikkeling van de maatschappij plaats vindt volgens vaste natuurwetten, welke door geen menschelijke instellingen kunnen worden veranderd, zoodat daden, met die ontwikkeling strijdig, slechts tengevolge hebben, dat zij alsdan offers eischt en smarten doet gevoelen, die zich anders niet zouden vertoond hebben.’

ontwikkeld, komt er niet gemakkelijk toe om later bij den vooruitgang in de wetenschap dat, wat hij vroeger met overtuiging heeft verdedigd, voor een deel als onbruikbaar overboord te werpen en dan op het terrein, dat door de jongeren is ontgonnen, nog weer iets voortreffelijks te produceeren. Prof. Vissering mag in deze als getuige optreden. In de voorrede op de laatste uitgave van zijn handboek zegt hij o.a.: ‘Dit boek heeft zijn weg gevonden zooals het is, en zal zooals het is verder zijnen weg moeten zoeken’ Verre zij het van ons hem daarvan een grief te maken. Van één man kan niet alles worden verwacht. Zeer zal het te bezien staan of wij jongeren ooit zooveel voor de wetenschap zullen praesteeren als Prof. Vissering. Maar de heer Vissering is zelf een te groot voorstander van het vrije onderzoek om het ons euvel te duiden dat de waardeering van zijn arbeid ons niet blind maakt voor de leemten en gebreken. Veel is er in zijn handboek dat waarde zal behouden, maar veel ook, dat reeds lang heeft uitgediend. Van de 77 stellingen, waarmede zijn werk begint, zouden we slechts zeer weinige meer willen onderschrijven. Juist omdat Vissering zijn systeem in eenige stellingen zoo scherp formuleert, treedt het zwakke van dat systeem te meer op den voorgrond. In de schetsen van De Bruyn Kops is veel meer elasticiteit. Zij zijn er als 't ware op berekend om voor langeren tijd dienst te doen. Waar de heer Kops de theorieën der orthodoxe economie uiteenzet, daar doet hij het in zoo algemeene trekken en met zooveel reserve, dat er als het ware reeds een vonkje van een nieuwe richting in doorschemert. Vissering daarentegen stelt zijn dogma's zoo kras en absoluut mogelijk. Voor hem is J.B. Say nog een autoriteit; als motto plaatste hij boven zijn werk de woorden van dien Franschen econoom: ‘Ces principes ne sont point l'ouvrage des hommes; ils dérivent de la nature des choses; on ne les établit pas: on les trouve’. Hij gelooft nog onbepaald in de harmonie der maatschappelijke belangen; hij is zóó geheel individualist, dat hij als onomstootelijke waarheid verkondigt, dat ieder, die het meest zijn eigenbelang bevordert, ten slotte ook het meest werkzaam is ten algemeenen nutte.

Aan een nieuw staathuishoudkundig handboek bestond derhalve groote behoefte, en reeds uit dien hoofde zijn wij den heer Pierson dank schuldig, dat hij een poging heeft gewaagd om in die leemte te voorzien. Des te meer, omdat er zeker geen ondankbaarder werk is dan het schrijven van een handboek voor de economie. Wat de eene geleerde als onbetwistbare waarheid verkondigt, wordt door anderen met evenveel overtuiging als onzin bestreden. Er is een tijd geweest dat de staathuishoudkundigen zich verbeeldden *de* sociale waarheid gevonden te hebben en die - althans wat de hoofdzaak betreft - in enkele stellingen te kunnen samenvatten. Maar die tijd is voorbij. Men erkent thans vrij algemeen, dat de economie nog in het tijdperk harer eerste ontwikkeling verkeert en de vroeger gelegde basis in vele opzichten niet proefhoudend is. Zelfs de theorieën, die tot voor weinige jaren als

hoofdwaarheden der staathuishoudkunde werden verkondigd, zijn betwist geworden. Terwijl de een bezig is nieuwe voorwaarden voor volkswelvaart te zoeken, verklaart de ander, dat er geen algemeene economische regels te geven zijn.

Maar dat is niet het éénige bezwaar waarmede de schrijver van een economisch handboek te worstelen heeft. Het schrijven van een handleiding voor leerlingen is nog moeilijker dan het schrijven van een zuiver wetenschappelijk standaardwerk. Om het goed te doen moet de auteur niet alleen volkomen op de hoogte zijn van zijn onderwerp, maar tevens de gave bezitten om de zoo hoogst ingewikkelde kwesties bevattelijk uiteen te zetten, en als het ware bij instinct gevoelen wat wel en wat niet voor de leerlingen geschikt is; hij moet zonder oppervlakkig te worden tot het standpunt der leerlingen weten af te dalen; hij mag geen voet geven aan de gewoonte van te oordeelen over dingen die zij nauwelijks beoefend hebben en toch ook niet te veel in détails treden of te lang stilstaan bij betwiste vraagpunten.

Pierson is echter de man niet om zich door dergelijke bezwaren te laten afschrikken. Voor hem is de economie geen onbekend veld maar een privaat domein, dat hij reeds van alle richtingen uit heeft doorkruist en bewerkt. Zijne uitgebreide economische kennis, zijne groote belezenheid, zijn philosophische kop, zijn bevattelijke manier van schrijven - dat alles maakt hem bij uitstek geschikt om als leidsman op te treden.

En van dat meesterschap draagt het boek, dat voor ons ligt, dau ook alleszins de bewijzen. Ook nu hebben wij ons weer vergast op zijn keurigen stijl en zijn aangenamen schrijftrant, waardoor hij, zonder tot oppervlakkigheid te vervallen, ook leeken belangstelling weet in te boezemen voor zijn wetenschap.

De Schrijver heeft gemeend zijn werk te moeten verdeelen in twee hoofdafdeelingen: 1° de wetten der voortbrenging; 2° de wetten der verspreiding of verdeeling der goederen. Het eerste deel is geheel gewijd aan de leer der voortbrenging, d.w.z. aan de beantwoording der vraag: wat bevordert een ruime productie? Alles wat een ruime productie kan bevorderen wordt geleidelijk in verschillende paragrafen uiteengezet, nu eens negatief: door bestrijding van instellingen en gebruiken, waardoor de productie wordt belemmerd, dan weer positief: door aan te geven welke weg door de volken dient te worden ingeslagen om tot grootere productie te geraken. Eerst wordt aangetoond, dat vlijt de bron is van volkswelvaart en dat de ijver van den mensch door den prikkel van het eigenbelang wordt opgewekt. Daarbij sluit zich aan een betoog over slavernij, socialisme en tienden, welke instellingen alle als schadelijk voor de welvaart worden voorgesteld omdat zij den prikkel van het eigenbelang verdooven - en over taak werk premiestelsel, vrije concurrentie enz., welke alle als weldadig worden geroemd omdat zij den prikkel van het eigenbelang versterken. In het tweede hoofdstuk wordt het kapitaal behandeld. Nadat verklaard is

wat men onder kapitaal moet verstaan, hoe het gevormd wordt en hoe het in stand blijft, wordt verder ontwikkeld waarom het onmisbaar is voor de productie en waardoor kapitaalvorming wordt begunstigd. In het derde hoofdstuk wordt een uitstapje gemaakt op het gebied van het ruilverkeer. Hier wordt verhaald waarom er geruild wordt, in welk opzicht ruilverkeer de productie bevordert, waarom met het oog op de voortbrenging het ruilverkeer vrij moet zijn en welke diensten het geld bewijst. Ook het krediet wordt in hoofdtrekken, voor zoover het in verband staat met de leer der voortbrenging, behandeld. Eindelijk wordt in het vierde hoofdstuk uiteengezet hoe de productie zich regelt naar de behoefte en hoe die regeling soms te wenschen overlaat, waarvan overproductie en handelscrises het gevolg zijn. Met de aanwijzing der middelen om handelscrises te voorkomen of hare gevolgen te temperen wordt het eerste deel besloten.

De laatste hoofdstukken zijn niet de minst belangrijke. De beschouwingen van den heer Pierson over kapitaal, geld, bankbilletten en overproductie zijn zóó grondig en toch tegelijkertijd zóó duidelijk, dat ongetwijfeld vele leeraren in de staathuishoudkunde het als een voorrecht zullen beschouwen hunne leerlingen over deze zoo hoogst moeilijke kwesties dergelijke lectuur te kunnen voorleggen.

Ook in de eerste hoofdstukken komen tal van bladzijden voor, die met recht juweeltjes kunnen worden genoemd - en toch heeft het geheel ons niet bevredigd.

Onze hoofdgrief tegen het werk van den heer Pierson is: halfheid. Met den eenen voet staat hij nog in het kamp der orthodoxe economie, met den anderen in het kamp der nieuwere richting. Nu en dan toont de auteur een open oog te hebben voor het licht dat door de zoogenaamde katheder-socialisten is ontstoken, maar op andere plaatsen is hij weer zoo geheel en al de man van het individualisme, dat men zou denken een verstokten orthodoxen econoom voor zich te hebben.

Wij zullen onze grief nader toelichten. In zijn inleiding vertelt ons de auteur dat er voorwaarden van volkswelvaart zijn die onder *algemeene* formules zijn te brengen, regels, die een maatschappij moet opvolgen, zal de groote meerderheid van hare leden zich in stoffelijke welvaart verheugen.

Dat nu is een stelling, die door de economen der nieuwere richting wordt ontkend. Zeker, de verschijnselen op het gebied der volkswelvaart zijn evenzeer aan wetten gebonden, als die welke men waarneemt op het gebied der natuur; maar de wetten, die de maatschappij beheerschen - dat vergeet de heer Pierson - zijn van geheel anderen aard. De voorwaarden van volkswelvaart zijn niet onder algemeene formules te brengen, omdat zij niet voor elk volk en voor elken tijd dezelfde zijn. Dezelfde instelling, die voor de welvaart van het Ned. volk bevorderlijk is, kan zeer goed voor andere volken met andere beschaving en andere toestanden hoogst schadelijk zijn.

Dit is zóó waar, dat de heer Pierson het bij de nadere ontwikkeling

van zijn stelling, die hij als basis van zijn betoog op den voorgrond plaatst, zelf erkent. Wel is blijkbaar zijn bedoeling om de voorwaarden van volkswelvaart in algemeene formules kort saam te vatten, maar nolens volens geeft hij zelf telkens het bewijs dat dit onmogelijk is.

Waar hij b.v. spreekt van de slavernij als een instelling, die 's menschen inspanning verdooft en dus de productie belemmert, daar waarschuwt hij zelf tegen het opstellen van algemeene theorieën omdat de zweep het onder zekere omstandigheden in drijfkracht van de vrijheid wint - maar eenige bladzijden verder vergeet hij zijn reserve en spreekt over den nadeeligen invloed van de lijfeigenschap op het productief vermogen der landbouwende klassen, als over een feit dat geen tegenspraak toelaat.

Waar hij de quaestie van het communaal en het individueel grondbezit behandelt, daar schrijft hij zeer juist: ‘Het komt ons voor dat men onderscheiden moet naar tijd en plaats. Zoolang er nog overvloed is van goede gronden, zoolang er nog geen behoefte bestaat aan een zoogenaamde intensieve cultuur, dat is van een cultuur, waarbij de grond met groote zorg wordt toebereid en bebouwd, kan het communaal bezit niet als schadelijk worden aangemerkt.’

Waar hij onder de belemmeringen voor de productie de tienden noemt, daar voegt hij er terstond aan toe: ‘En die vorm was toen zoo afkeurenswaardig niet als hij later is geworden; ja voor weinig ontwikkelde volken is hij uitermate geschikt.’

Wat blijft er op die wijze over van ‘voorwaarden van volkswelvaart die onder algemeene formules te brengen zijn’?

Het vooropstellen van een onjuiste thesis zou echter op zich zelf minder gevaarlijk zijn, indien, het geheele boek door, in strijd met die thesis werd geargumenteerd. Maar dat is het geval niet. De heer Pierson vervalt zelf telkens in de fout, waartegen hij op pag. 18 anderen waarschuwt. Telkens verkondigt hij als algemeene waarheid, wat slechts onder bepaalde gegevens waar is.

Eenzijdig vooral zijn de beschouwingen van den heer Pierson over den invloed van het eigenbelang en de vrije concurrentie. Wel erkent hij dat ‘het eigenbelang sommigen tot handelingen drijft die hun medeburgers geen heil maar nadeel aanbrengen,’ maar desniettemin bestrijdt hij alle instellingen, die den prikkel van het eigenbelang op de een of andere wijze zouden verzwakken. Voor hem is het eigenbelang de éénige stimulans in de nijverheid.

Hoe geheel anders klinkt de uitspraak van Gustav Schmoller, waar hij schrijft: ‘Mir ist auch die Lehre von dem Egoismus oder dem Interesse, als dem psychologischen steten und gleichmässigen Ausgangspunkt aller wirthschaftlichen Handlungen nichts als eine bodenlose Oberflächlichkeit. Natürlich ist der Egoismus einer der Pole des menschlichen Lebens; er ist, wenn man ihn einen Trieb nennen will, gerade so berechtigt als mein Verlangen von Zeit zu Zeit etwas zu essen. Es

ist aber gar nicht blos dem wirthschaftlichen Leben Angehöriges; denn auch auf andern Lebensgebieten schwankt der Mensch zwischen beiden Extremen, alles auf die eigne Person und ihre Förderung und alles auf das Ganze, auf das Allgemeine zu beziehen. Jedenfalls aber ist der Egoismus niemals eine feste Potenz, eine gleichmässige Grösse. Für die Frage ob heute, ob in diesem Volke es möglich sei, diese Fabrikgesetzgebung durchzuführen, diese bestimmte Form der gewerblichen Freiheit zu geben, ist daher mit der Berufung auf die Berechtigung des Egoïsmus so viel gesagt, als mir eine neue komplicirte Dampfmaschine erklärt is, wenn ich höre, sie sei von Eisen. Das weiss ich selbst, ich muss wissen, wie das Eisen gerade hier bearbeitet ist, was im Detail für Formen daraus gebildet sind. Und ebenso dort: dass der Egoïsmus in Betracht kommt, dass er nicht zu unterdrücken ist und nicht ganz unterdrückt werden soll, dass er innerhalb gewissen Grenzen ein berechtigtes und unentbehrliches Heizmaterial ist, das das Triebwerk in Bewegung erhält, - dass ist ja selbstverständlich, das braucht für den Sachverständigen nicht mehr gesagt zu worden. Die konkrete, die entscheidende Frage ist die, wie in bestimmter Zeit und in bestimmten Kreisen dieser Trieb durch die Kulturarbeit der Jahrtausende modificirt ist, wie und in welchem Masse er sich mit sittlichen und rechtlichen Vorstellungen durchsetzt und getränkt hat. Jede praktische volkswirthschaftliche Erörterung hat also auszugehen von dem Volkscharakter, um den es sich handelt, von den Sitten und Vorstellungen innerhalb der Zeit, des Standes, der Berufsart, des Ortes von dem man spricht. Immer wird die vorsichtige Forschung des nie ruhenden psychologischen Entwickelungsprocesses der Menschheit gedenken und stets also von konkreten psychologischen Charakterschilderungen ausgehen. Innerhalb jeder solchen Charakterschilderung wird der Egoïsmus als wesentliches Moment vorkommen, aber doch überall wieder etwas anders modificirt und darum wird er überall wieder eine etwas andere wirthschaftliche Lebensordnung erzeugen. Der Egoïsmus in der Volkswirthschaft gleicht dem Dampf in der Dampfmaschine; was er wirkt weiss ich erst, wenn ich den Druck kenne, unter dem er arbeitet.'

Dat is naar onze meening het éénige juiste standpunt. Er zijn zeer goed toestanden denkbaar, waar de prikkel van het eigenbelang, ook uit het oogpunt van stoffelijke welvaart, reeds te sterk ontwikkeld is. Alles hangt af van de omstandigheden, van de natuurlijke voorwaarden, van de zeden en van het recht. Eenzijdige begunstiging van de egoïstische factoren in den mensch kan echter op den duur onmogelijk bevorderlijk zijn aan den vooruitgang op eenig gebied. Zou de heer Pierson durven beweren, dat plichtsbesef tegenover de gemeenschap schadelijk werkt op de productie?

In naauw verband met die overdrijving van de kracht van het eigenbelang staat des heeren Pierson's beschouwing over het socialisme. Hij beschrijft het aldus: 'Er is een stelsel dat men het socia-

lisme noemt. Wierd het toegepast, dan zou persoonlijk belang niet meer de handelingen der menschen besturen, maar van overheidswege zou ieder worden belast met een zekeren arbeid; de voortbrengselen zouden ter beschikking gesteld worden van het algemeen en verdeeld naar ieders behoefte.'

Dat is alles wat de lezers van het socialisme te weten komen. Die iets aan de studie van dit onderwerp gedaan heeft, zal erkennen, dat de heer Pierson met die weinige woorden de wetenschappelijke socialisten - want ook die zijn er - groot onrecht aandoet. De leer 'ieder naar zijn behoefte' is de leer van het communisme, niet van het socialisme. En dat tusschen die beide richtingen groot verschil bestaat, zal ook de heer Pierson wel willen toegeven. De meeste socialisten zijn nooit zoover gegaan, dat zij de zelfstandigheid van het individu geheel wilden opheffen; maar hun fout bestaat daarin, dat zij uit reactie tegen het individualisme aan het gemeenschapsgevoel te veel kracht hebben toegekend. De leer van het socialisme is eenzijdig, maar niet zoo onzinnig als P. het voorstelt.

Met die definitie voorop was het natuurlijk uiterst gemakkelijk het socialisme met enkele phrases af te maken. 'Een stelsel, dat den prikkel van het eigenbelang wegneemt, - zoo is ten slotte de conclusie - is de ongerijmdheid zelve.'

Wie zal het ontkennen, maar op die manier voert men strijd tegen een denkbeeldig spook. Aan wegneming van dien prikkel denkt niemand. De vraag is: tot hoever in de gemeenschap, waarin wij leven, aan dien egoïstischen prikkel van het individu vrij teugel mag worden gelaten? En die vraag is niet in abstracto te beantwoorden. De individualisten zeggen: 'Laissez faire; hoe meer men zijn eigenbelang bevordert, des te meer bevordert men het algemeen welzijn'. De socialisten vervallen in een ander uiterste en zeggen: 'De vrijheid van het individu moet slechts dan worden geëerbiedigd als zij het algemeen belang bevordert; waar door die vrijheid het belang der gemeenschap kan worden gestoord, is beperking noodig. De wetten moeten zoo zijn ingericht, dat ieder naar verdienste voor zijn werk wordt beloond, en om dat doel te bereiken moet de maatschappij op geheel andere grondslagen worden georganiseerd.' - Naar onze overtuiging dwalen beiden, de waarheid ligt ook hier in het midden; naar omstandigheden zal de vrijheid van het individu meer of minder moeten worden beperkt; maar altijd zal men moeten voortbouwen op de bestaande grondslagen, die in het naauwste verband staan met de ontwikkeling van zeden en recht. En dat brengt ons als van zelf op het dogma der vrije concurrentie. In het begin van zijn geschrift toont Pierson te begrijpen dat geheel vrije concurrentie een ongerijmdheid is, maar op pag. 129 schrijft hij: 'De stoffelijke welvaart (kan) nooit gebaat worden door belemmering van het ruilverkeer, want niemand ruilt tenzij hij er voordeel in ziet.'

Met die uitspraak kunnen wij geen vrede hebben. De heer Pierson plaatst zich hier geheel op het standpunt van Bastiat, die ook steeds redeneerde in de onderstelling, dat hij te doen had met maatschappijen, waarin onkunde een onbekend woord is. O zeker, indien allen hun eigenbelang goed konden beoordeelen, allen de geheele markt konden overzien, allen vrij waren in hun keuze, dan zou misschien de stelling juist zijn; doch hoe veel verschilt die schets van de werkelijkheid?

Maar neen - ook dan zou de stelling, zoo algemeen terneergeschreven, nog onwaar zijn. En wij hebben het voorrecht den heer Pierson zelf als getuige te kunnen laten optreden. Met overtuiging verdedigt hij met het oog op de maatschappelijke welvaart het monopolie van de Nederlandsche Bank. Is dat dan geen belemmering voor het ruilverkeer?

Onbeperkt vrij verkeer vindt men nergens. Zelfs de grootste voorstanders van onbeperkte vrijheid willen niet, dat ieder vrij zal kunnen doen wat hij wil, maar rekenen er op, dat de zeden en gewoonten de menschen wel binnen de grenzen der betamelijkheid zullen houden. Eigenlijk bestaat het verschil niet daarin, dat de een dwang en de ander geen dwang wil, maar daarin, dat de een den zedelijken dwang voldoende acht, terwijl de ander de hulp van den Staat wil inroepen. Het is treurig maar waar, dat ook in de tegenwoordige maatschappij zedelijke dwang alleen dikwijls geheel onvoldoende blijkt. Het is geen toeval dat in de laatste jaren bijna in alle beschaafde Staten weer nieuwe regelen worden gesteld tot beperking van het ruilverkeer op velerlei gebied. Gedeeltelijk is dat het gevolg van de omkeering in de nijverheid, gedeeltelijk ook van het verslappen der zedelijke banden.

In velerlei opzicht is de vrijheid tegenwoordig nog meer belemmerd dan vroeger. Toch is er verschil; vroeger werden de meeste beperkende maatregelen genomen ten einde daardoor direct de stoffelijke welvaart te bevorderen; thans heeft men meestal in de eerste plaats het voorkomen van exploitatie van arbeidskrachten en de bevordering van de zedelijkheid van het volk op het oog. Desniettemin hebben ook laastgenoemde maatregelen in den regel op de stoffelijke welvaart een gunstigen invloed.

Moesten wij onze bedenkingen tegen den in vele opzichten zoo hoogst verdienstelijken arbeid van den heer Pierson kortelijk formuleeren, wij zouden zeggen: *te* individualistisch en *te* abstract. Van een besef, dat de vraag, welke organisatie voor een zeker land wenschelijk is, bijna geheel afhangt van de beantwoording der vraag: hoe het gesteld is met de zeden en het recht en den toestand der nijverheid, is in het handboek, dat voor ons ligt, bijna geen spoor te vinden. Zonder het te willen, verdwaalt de auteur telkens op het veld der algemeen theorieën, en dat dit een zeer gevaarlijk veld is meenen wij boven te hebben aangetoond.

Wil men daarvan nog een voorbeeld, men vergelijke b.v. pag. 8 en pag. 25. Op pag. 8 lezen wij: ‘Een volk dat een vruchtbaar land

bewoont in een zacht klimaat, is wel niet altijd een rijk en welvarend volk, maar het bezit een der voornaamste middelen om tot rijkdom te komen; komt het niet daartoe, zoo is het zijn eigen schuld'. En op pag. 25: 'Nadeelig voor de stoffelijke welvaart is alles waardoor de mensch weerhouden wordt om zich in te spannen'. Is het eene niet met het andere in lijnrechte tegenspraak?

Gelukkig dat er reden te over is om onze korte beschouwing met een woord van waardeering te eindigen. Met vrijmoedigheid hebben wij onze bezwaren ontwikkeld, maar wij zouden onrechtvaardig zijn indien wij nu niet tevens wezen op het vele goede wat het werkje bevat. Zeer behartigenswaard zijn de wenken, die de heer P. in zijn voorrede aan de leeraren van het Middelbaar Onderwijs geeft. Volkomen te recht komt hij op tegen de meening, dat het economisch onderwijs moet dienen om de leerlingen 'eenige notiën' te geven van de hoofdwaarheden der staathuishoudkunde. Door het geven van dergelijke 'notiën bevordert men de Halbbildung, die de pest is voor onze jongens. Het hoofddoel van de beoefening der staathuishoudkunde op de Middelbare school is een geheel ander. Het moet dienstbaar gemaakt worden aan de vorming van het oordeel en aan de versterking van het denkvermogen der leerlingen. Is dat doel bereikt, dan zal de leerling ondertusschen van zelf een juister begrip krijgen van het industrieele leven om hem heen.

Aan den leeraar, die aldus zijn taak opvat, kan de handleiding van den heer P. uitstekende diensten bewijzen. Zij is een verzameling van schetsen, waarvan elk op zichzelf een gewichtig onderdeel van het maatschappelijk leven omvat, ofschoon zij tevens zóó aaneensluiten, dat zij te samen een afgerond geheel vormen, door één hoofdgedachte bezield. De schetsen laten aan den leerling veel te denken, en aan den leeraar veel ter aanvulling over. Zij zijn zoo ingericht, dat de leeraar, ook daar waar hij in opvatting met den auteur verschilt, gemakkelijk den draad elders weer kan opvatten. Daarenboven zijn zij zoo boeiend geschreven, dat de weetgierige leerling zich tot meer uitgebreidere studie van het onderwerp zal aangetrokken gevoelen. Uitstekend is het den auteur gelukt onze jongens te doen gevoelen, dat de volkshuishouding hun aandacht waardig is.

Met belangstelling zien wij het tweede deel te gemoet. In dat deel zal de verspreiding der maatschappelijke goederen worden behandeld. Ongetwijfeld een hoogst belangrijk maar ook een hoogst-moeilijk vraagstuk. Wij hopen dat de heer Pierson bij de bewerking van die stof beter dan in zijn eerste deel gedachtig zal zijn aan het waarschuwend woord, door hem zelf terneergeschreven: Wees toch voorzichtig met het vooropstellen van algemeene theorieën!

Den Haag, September 1875.

Een oud-leeraar bij het Midd. Onderwijs.

Letterkunde.

Eene oude en eene nieuwe kennis onder de vaderlandsche tijdschriften.

De Dietsche Warande. Nieuwe Reeks. Nederlandsch Tijdschrift voor aesthetische beschaving, bestuurd door Jos. A. Alberdingk Thijm, o. eq. s. gr. m. Eerste Deel. Eerste, Tweede en Derde Aflevering. Amsterdam, C.L. van Langenhuysen, 1874 en '75.
Vlaamsch Museum. Maandschrift tot bevordering van Letteren, Geschiedenis, Kunsten, Wetenschappen en Vlaamsche Beweging, onder redactie van L.V. Drevez, met medewerking van Zuid- en Noord-Nederlandsche Letterkundigen. Eerste Jaargang. Eerste Aflevering. Leuven, Alex Tillot, Uitgever, voorts Brussel, M. Closson; Rotterdam, J.H. Dunk; Antwerpen, Beerts; Gent, Cam. Vyt.

Op welk gebied onzer Letterkunde men over eene schrale opbrengst te klagen hebbe: zeker niet op dat der Tijdschriften. Ons land telt er veel, en wel zóóveel, dat, bij het ter hand nemen van de lijst der periodieke geschriften, die jaarlijks in Nederland het licht zien, eene verbazing ons aangrijpt, hoe zij allen kunnen blijven bestaan. Dat bestaan, en de wijze waarop het somwijlen wordt voortgezet, nu daargelaten, valt het niet te ontkennen, dat het *te veel*, ook van wat op zich zelf goed is, wel eens schaden kan en hier werkelijk schaadt. Van twee tijdschriften, die in aanleg, doel en richting volkomen overeenkomen, doet het eene aan het andere afbreuk. De werkkracht wordt verdeeld, de aftrek verminderd. En wat dan nu, wanneer van hetzelfde vak van studie, van dezelfde maatschappelijke of andere aangelegenheid, van denzelfden kring van lectuur, drie, vier, ja vijf vertegenwoordigers optreden, en wekelijks of maandelijks toegang bij u komen vragen? Is het gevolg niet natuurlijk, dat verschillende redenen, dat reeds die van tijd en geld alleen, u beletten, hun allen te woord te staan?

Men zegt ook, en ik geloof het gaarne, dat sedert de verbazende uitbreiding van ons tijdschriftwezen het debiet afneemt van op zich zelf staande geschriften, zoo ze wat meer zijn dan vlugschriften of (zooals Ockerse niet onaardig zeide) flodderschriften, van eigenlijke

boeken. Het is velen lezers zóózeer eene gewoonte geworden, telkens uit te hebben en wat anders op te vatten, dat ze er bezwaarlijk toe kunnen komen op te slaan, en nog bezwaarlijker ten einde te lezen een boekdeel, dat zulke en zooveel rustpunten niet aanbiedt. Waar de rechte belangstelling ontbreekt, sluipt de verveling zoo licht binnen.

Om over een tijdschrift met juistheid en billijkheid een oordeel te vellen, moet men derhalve onderscheiden; het heeft eene *volstrekte* en eene *betrekkelijke* waarde. De eerste ontleent het aan zijnen inhoud, in verband met hetgeen het bedoelt en belooft; de tweede aan de plaats, die het te midden van het bestaande inneemt.

Het is mijne volle overtuiging, dat in beide genoemde opzichten, de Nieuwe Reeks van *De Dietsche Warande* aanspraak heeft op blijvende, op toenemende belangstelling.

Op den titel der vorige Reeks werd de strekking des werks eenigszins anders uitgedrukt. Men las toen: *Tijdschrift voor Nederlandsche Oudheden*, *Staatsgeschiedenis*, *Kunst en Letteren.* Over deze wijziging en tevens over de Warande en hare roeping geeft de heer Alberdingk Thijm eenige bijzonderheden in een inleidend woord der nieuwe Aflevering, dat mij belangrijk genoeg voorkomt, hier ter meer algemeene verbreiding over te nemen.

‘De Dietsche Warande heeft nu onlangs haar Xe deel in 't licht gegeven. Ruim twintig jaar is aan de bewerking dier verzameling besteed. Indien de Bestuurder in minder veelvoudige verplichtingen stak, zoû hij in die tijdruimte het dubbele getal deelen hebben geleverd en wellicht de Inteekenaars, die als maximum 6 afl. of 1 deel p. jaar verwachten, beter voldaan hebben; maar men doet wat men kan, niet wat men wil. Dit spreekwoord moge ter verschooning strekken niet slechts in de hoeveelheids-, maar ook in de hoedanigheids-quaestie. Kon de Bestuurder zich geheel aan de uitgave van dit Tijdschrift wijden: men zoû, vleit hij zich, iets meer harmoniesch, vooral ook iets volledigere bekomen. De verschillende stoffen zijn niet vertegenwoordigd in de verhouding harer belangrijkheid voor het aesthetisch leven, noch in die van de behoefte der nederlandsche samenleving; en dit zoû toch behooren te zijn. Vooral ook zoû de Bestuurder wenschen gelegenheid te vinden, om meer geregeld verslag te geven van de boeken, die in den kring van nederlandsche kunst en letteren het licht zien, - althands zich onderscheiden. Wel geen volledig stel berichten uit de kunstwaereld zoû de *Warande* moeten geven - daarin voorzien, behalve de dagbladen en letterkundige maandschriften, ook, in de voornaamste plaats, *De Spectator*, *De Kunstbode*, *Onze Tolk*, en het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*; maar althands moesten in de *Warande* de hoofdverschijnselen op het uitgestrekte gebied der kunst worden opgeteekend en besproken.

De Bestuurder is zich diep bewust van de oorbaarheid eener zoodanige inrichting zijner uitgave. Dubbele dank, voorwaar, verdienen daarom zijne Lezers, die, ondanks alle te-kort-koming van zijne zijde, hem getrouw blijven. Zulk een voor-lief-nemen legt hem, die er het voorwerp van is, onder groote verplichtingen. In de eerste plaats, onder die van te trachten alsnog aan te vullen wat ontbreekt.

Kan er nog niet onmiddelijk eene geheele hervorming intreden, hij heeft ten minste een middel bedacht om zich telkens het doel herinnerd te zien, dat hij

behoort na te streven. De onlogische titel van het werk was hem sints lang een doorn in het oog. De uitdrukking o u d h e d e n is eene benaming, die misschien gepast was in eene eeuw, toen men de beoefening der vroegere levensformen (de "oudheidkunde") eene schadelooze liefhebberij rekende, - sints dieper inzicht ons de onderscheiding van arbeid en liefhebberij moet doen verwerpen, sints een redelijk mensch geen onderscheid meer kent tusschen plichtsvolbrenging en tijdverdrijf, - sints al wat wij doen, naar ons aller overtuiging, strekken moet om ons en anderen te verheffen, meer geschikt te maken voor eene hoogere levensorde, - moet men het oude niet meer beminnen omdat het oud is, maar omdat het een schakel uitmaakt in de geschiedenis van het menschdom, d.i. in den omgang van God met zijn schepsels.

Aanvankelijk heb ik den werkkring der Warande-stoffeerders aangeduid door het tijdschrift te noemen "voor oudheden en nieuwere kunst en letteren"; toen ben ik ook de "staatsgeschiedenis" gaan vermelden; omdat men, ook het optreden van den mensch als burger beschouwende, beter op de hoogte komt om de beteekenis der aesthetische beschaving na te gaan, die zich links en rechts voordoet.

In ieder geval dit blijft het voorwerp bij uitnemendheid onzer beschouwingen in de *Warande:* 's menschen aesthetische beschaving: daarmeê staat de geschiedenis der moraal, der politiek, ja der natuurkundige wetenschappen in het naauwste verband. Maar men moet zich wel begrenzen, als men zich geen encyklopaedische krachten bewust is. Ook, indien ik mij niet vergis, is er vooral behoefte aan de ontwikkeling van de aesthetische zijde der verschijnsels. Waar men met het weefsel tot aan den aesthetischen rijk versierden rand en getreste franje genaderd is, breken staatslieden, theologen, natuurfilozofen, taalgeleerden, ja "sociologen" niet zelden terstond den arbeid af, en ons is het een zoete plicht vooral dáar de draden hunner voorstellingen op te vatten en het tapijt aldus te voltooien.

Daar willen we meê voortgaan. Met vreugde rekenende op de voortzetting der meêwerking onzer vrienden van de laatste jaren, kunnen, in het beter omschreven kader, al hunne bijdragen eene plaats vinden; ja, al wat er zoo nu en dan in de *Warande* verschijnt, zal niet kwalijk passen in een Tijdschrift, dat, als van ouds, aan "Nederl. Oudheden en Nieuwere Kunst en Letteren" gewijd blijft, maar voortaan heeten zal: N e d e r l a n d s c h T i j d s c h r i f t v o o r a e s t h e t i s c h e B e s c h a v i n g.

Kategoriën, als ze voor nog iets anders dan het gemak der redeneering gebruikt worden, zijn de dood. Naast elkaâr van Kunst en Letteren te spreken is hoogst onlogisch, omdat de Letteren voor een gedeelte eene kunstuiting zijn: maar men doet het duidelijkheidshalve, om spoedig den indruk te geven dien men begeert. Nu de kopulatie echter al twintig jaar lang op het omslag der *Warande* gestaan heeft, mag men de lieden voor ingelicht houden en kiezen wij een beteren, tevens herbergzamer naam. Men zal, met dezen, ook opstellen als middel tot aesthetische beschaving kunnen toelaten, die volgens het vroegere opschrift, niet in de *Warande* schenen thuis te behooren.

Geene der onderwerpen, tot heden behandeld, wordt ons dus vreemd; maar wij gaan hun getal nog wat uitbreiden en trachten zoo mogelijk het aesthetisch leven meer harmonisch te doen optreden.'

Wat in dit bericht niet genoeg uitkomt - en dit verstrekt den Steller geenszins tot oneer - is de belangrijkheid van den inhoud der verschenen tien Deelen; ik acht mij

daarom verplicht er op te wijzen. Dat zijn maar niet, als van de meeste onzer tijdschriften, jaargan-

gen, waarvan men na December de nommers met een koord samenbindt, om ze hier of daar voorloopig te bergen en bij latere gelegenheid op te ruimen; het zijn boekdeelen van eene blijvende waarde, die eene plaats verdienen in de bibliotheek van iederen beoefenaar van kunst en letteren. Inzonderheid wat de vroegere nederlandsche letterkunde, van de middeleeuwen af tot de zeventiende eeuw, betreft, is de Warande een schatkamer van belangrijke bijzonderheden, nu van aesthetischen, dan van historischen, dan van biografischen aard. Onderscheiden de zaken zich niet altijd door nieuwheid, ze komen voor in een ongewoon licht. Het bekende standpunt, dat de Bestuurder op godsdienstig terrein inneemt en somwijlen met vuur verdedigt, geeft aan zijne inzichten en beschouwingen een belang, dat de ijverigste Protestant, zal hij billijk zijn, niet nalaten kan te beseffen en te erkennen.

Dat de *Nieuwe Reeks* van de Dietsche Warande niet minder belooft, dan wij in de *Oude* ontvingen, blijkt reeds uit de afleveringen, die verschenen zijn. Als hoogst belangrijk komen mij daarin voor opstellen van den heer De Groot, over *Vondels Bespiegelingen*; een ander over wijlen den elfjarigen *landschapschilder Frederik van de Kerkhove*, vertaald uit het Fransch van Adolphe Siret; *Een mislukt Drama*, van den Bestuurder; en eene aankondiging van: *Filips van Marnix van St. Aldegonde, door J. van der Have.* Het laatste stukje, eene proeve van alleszins waardige en (naar 't mij voorkomt) niet altijd ongegronde critiek van de hand des leuvenschen hoogleeraars Alberdingk Thijm (broeder van den Bestuurder der Warande), geeft het uitzicht op eene levensbeschrijving van Marnix door dezelfde bekwame hand. Mij dunkt, wien het om waarheid te doen is, kan dat bericht niet dan met welgevallen vernemen.

Tot den Bestuurder van de Dietsche Warande heb ik een verzoek te richten. Om het gebruik van zijn omvangrijk werk gemakkelijk te maken en alzoo het nut er van te bevorderen, doe hij een *Register van zaken en personen* er op vervaardigen.

De aanleiding tot de uitgave van het *Vlaamsch Museum* blijkt uit de volgende zinsneden, die aan het Voorwoord zijn ontleend.

'De hedendaagsche Vlaamsche beweging is het meest den letterkundigen te danken. Om deze rede (*l.* reden) moeten zij nu bij het Vlaamsche volk blijven, dat zij wakker geschud hebben, en van zijnen kant moet het volk zich bij hen voegen. De Vlaamsche beweging en de Vlaamsche letterkunde moeten tegelijk (*l.* te gelijk) vooruit gaan (*l.* vooruitgaan) en verspreid worden.

Dit gedacht heeft ons aangespoord een maandschrift in het licht te geven, dat in dien zin zou opgesteld worden.

Wij willen iedereen de gelegenheid geven, terzelfder tijd letterge-

wrochten te lezen en onderricht te worden over den staat der Vlaamsche beweging.'

In hoeverre aan een orgaan als hier wordt bedoeld in België op dit oogenblik behoefte bestaat, kan ik, bij gemis aan de noodige kennis van hetgeen daar verschijnt, niet beoordeelen. De betrekkelijke waarde van het *Museum* zij dus thans daargelaten; doch op zich zelf beschouwd, komt het geschrift mij alleszins geschikt voor, om aan het volk eene nuttige, verstaanbare en goedkoope letterkundige leesstof in handen te geven.

Van de 32 bladzijden druks zijn er 9 aan de poëzie gewijd; misschien wel wat veel; doch in ieder geval acht ik het uitgebreide fragment uit de berijmde *Openbaring* van De Roovere de eer der opneming niet waardig. Men oordeele uit den aanvang van Cap. XIII:

'Joannes heeft gesien een beest uyt de zee komen,
Sy had seven hoofden, thien horens aengenomen.
Op ideren horen verthoonde sig een kroon.
Op ider hooft sag men den lasternaem ten thoon.
Hy kwam die beest als eenen luypaert te aenschouwen,
Haer voeten waeren soo gelyck als beere klouwen,
Soo als eenen leuw muijl verscheen ook haeren mont,
Dit was de beest aen wie den draek syn macht toestont.
Een van die hoofden sag hy bynae dood geraeken,
Maer hare doodwonde sag hy weder vermaeken,
En gansch de wereld stont over die beest verbaest,
Dat haere doodwonde genesen was zoo haest.
Den draek is als eenen god door den mensch aenbeden,
Hy die syne macht aen de beest kwam te besteden;
Aen dese beest sag men ook het gebed gestort,
Men vroeg, waer is hy die aen haer geleken wort,
En wie zal zoo stout syn, syn wapens te beryden,
Om de beest te konnen, of derven te bestryden?'

De Redacteur of de inzender zegt: 'De vertaling van De Roovere is niets buitengewoons, maar niettemin verdient zij het licht te zien; de taal bijzonder is der aanmerking waardig.' - Het verdienstelijke zal dan in de taal moeten zitten; intusschen de taal van het gansche fragment heeft niets bijzonders; zij is, evenals het dichtkundige, alleen aanmerking waardig wegens hare kreupelheid.

De overige dichtstukjes zijn van oneindig beter allooi. Men hoore:

'Ge zijt me lief, o Vlaanderen (l. Vlaandren)! Aan de boorden
Der schoone Schelde zag ik 't levenslicht;
En, dreef me 't lot ook heen naar andere oorden,
'k Hield uit de verte op u mijn blik gericht.
Wat u weêrvoer deed mij het harte jagen,
Het was in blijde en kommervolle dagen
Aan u gehecht met een onbreekbren band:
Gij waart, gij bleeft, gij zijt mijn Vaderland!'

Zulke toonen (van den heer Muskeyn) en zoo ook de beide liedekens van den heer Torfs, zijn geschikt de aandacht te boeijen van Hollanders en Vlamingen evenzeer.

De prozastukjes zijn allen welgesteld. De *Inleiding* tot een verhaal (door E.M. Meganck) is wat kort, om er een oordeel over te vellen. *Eene bladzijde uit de geschiedenis der stad Halle* (door L. Everaert en J. Boucherij) is niet onbelangrijk. Uit *De vroegere en hedendaagsche kunst* (door Gustaaf Segers) spreekt veel liefde voor de kunst; het opstel is boeijend geschreven. De *Boekbeoordeeling* (door A. Gijmeleirs) getuigt van een juisten blik en goeden smaak.

Alles saamgenomen komt het mij voor, dat het Vlaamsch Museum veel goeds kan stichten en grootelijks ondersteuning verdient.

Met het oog op de taal zou ik willen vragen, om welke reden bl. 4 het woord *wijk*, bl. 22 *kern* en bl. 23 *aandrift* in het mannelijk geslacht gebezigd worden. De tegenstanders van het taalparticularisme zouden misschien aanmerken, dat *voutkamertje* (bl. 4), *stiel* (bl. 9 en 31), *rechtzinnig* (voor *oprecht*, bl. 25 en elders) geen algemeen nederlandsche taal is. - Voor mij is, al verbeter ik *onzen dichter* in *onze dichter*, de volgende zin onverstaanbaar: ‘een dier dichters der laatste eeuw, wiens werken slechts in handschrift bestaan, iets waaruit voortkomt dat zij weinig gekend zijn; trouwens J.F. Willems en F.A. Snellaert aan wier aandacht onzen dichter ontsnapt is.’

Rotterdam, Aug. 1875.

D^{r}. A. DE JAGER.

Van zedelijke waarde.

Allerlei, door J. Kneppelhout. Te Leiden, bij A.W. Sythoff, 1875.

> Uw richting is mij wel, mits zij naar boven streeft.
> En, schoon de mijne niet, mij wat te denken geeft.
> Leekedichtjes, VII.

De Leekedichter, wien 't zoo menigmaal gelukt is eene zedelijke waarheid vorm te geven in pittig rijm, die ons, kinderen van 't Jonge Holland, om zoo te spreken heeft gedwongen, vele zijner puntdichten in 't geheugen weg te bergen om er nut mee te doen, hier tegen de bekrompenheid van rechtzinnige verbodsbepalingen, daar tegen de halfheid van zekere vrijzinnige (?) wijsheid - de Leekedichter heeft ons in de bovenstaande regels een kostelijk woord nagelaten. Maar dan moeten wij 't ook ter harte nemen. Het ‘Onderzoek alle dingen en be-

houd 't goede' des Apostels raakt anders wellicht in 't vergeetboek, gelijk zooveel helaas, wat boven alle geloofsverdeeldheid om de menschen moest verbinden tot leden van één gezin. Hoe, hebben wij niet onze klubjes, die een ongeschreven programma van *contrabande* ophangen in de zalen en zaaltjes hunner bijeenkomsten? Zijn we bij wijlen niet wat al te bekrompen in de keuze der lectuur, die niet van onze partij is? Moeten niet onze couranten en onze dienstboden gestempeld zijn met ons cachet en de liverei dragen van onzen adel of *on*-adel? Ik zal niet in 't algemeen spreken; ik zal zelfs erkennen, dat de rechtzinnigheid eenigen durf bezit, om 't woord van Paulus toe te passen, en een zeker percent onder de vrijzinnigen ieder bewijs van talent in de tegenpartij weet te waardeeren, maar toch.... Multatuli is contrabande, en om dat te weten schijnt men hem noch te moeten lezen, noch te hooren! Da Costa heeft altijd te veel 'bezwaren tegen den geest der eeuw' gehad om van zijne poëzie eenig genot te wachten! En Klikspaan heeft in zijne studententypen zooveel hardhandschheid getoond, dat men hem niet wel op zijn verderen letterkundigen weg durfde volgen - uit vreeze zelf eenige geeselslagen te moeten verduren. Als dat laatste niet uit mijne eigene ondervinding ware opgeschreven, ik zou 't wezenlijk onvermeld hebben gelaten. Mag ik niet zeggen, dat diergelijke bekrompenheid zich zelve van veel genot berooft - veel schoons en goeds buiten haar kring houdt, omdat zij in hare zwakheid de mogelijke gevaren des onderzoeks vreest? Om tot Klikspaan terug te keeren, die, als Kneppelhout, in dit twaalfde deeltje van den herdruk zijner *Geschriften* zooveel zedelijk schoons heeft bijéengebracht - verspreide opstellen, snippers, verzen en gedichten! - zou 't niet dubbel jammer zijn hem ongelezen te laten, omdat hij... nu ja, omdat hij Klikspaan is en zeer heeft gedaan, wel eens onverdiend ook?

Wat mij betreft, met eenige verandering van de Genestet's woorden mag ik van dezen bundel *Allerlei* zeggen:

> Uw richting is mij wel, ofschoon ze de mijne niet geheel is.

De mijne niet geheel? Althans in enkele opzichten betrap ik mij op verschil van meening en inzicht. In 't opstel 'de eerste schuldige is de instelling zelve,' bladz. 170 en vervolg, dat onder de *Snippers* is opgenomen, maar dat ik, als pleidooi voor eene gezonde opvoeding, een druppel heerlijken balsem zou willen noemen, staat te lezen:

'Ieder jongeling, die nog niet aan de maatschappij is afgeleverd.... (afgeleverd? Maar een jongeling is geen pakgoed en de Nederlandsche taal pleegt aan hare woorden dikwijls zoo'n bepaalden zin te hechten, dat een schrijver zich aan dien zin te houden heeft! En dan - als Kneppelhout eens *geschonken* had geschreven? Mag ik 't zeggen, dit is Kneppelhout's groote fout: dat hij wel eens, in de keuze zijner woorden en beelden kan vergeten zekere kieschheid en juistheid, welke

zijn onderwerp eischt.) ‘Ieder jongeling’ dus, ‘die nog niet aan de maatschappij is geschonken, kan bij een foutief opstel worden vergeleken, hetwelk nagezien behoort te worden. Het zou voor den onderwijzer zeker het gemakkelijkst zijn zoo'n opstel in 't vuur te gooien met de verzekering, dat er inderdaad fouten in waren, maar dit is zijne roeping niet.’

De vergelijking van den jongeling met het ‘foutief opstel’ eenmaal aannemende, zal men 't slot der gedachten dadelijk onderschrijven niet slechts, maar als echte munt stempelen. Edoch de vergelijking zelve. 't Zij me geoorloofd er, zonder meer, mijne eigen meening er naast te plaatsen.

‘Ieder jongeling, die nog niet aan de maatschappij is geschonken, kan bij een blad schoon papier worden vergeleken, dat beschreven moet worden. Het zou voor den onderwijzer zeker 't gemakkelijkst zijn zoo'n blad zonder schrift in 't vuur te gooien, met de verzekering, dat er inderdaad niets op te schrijven is, maar dit is zijne roeping niet. Wat hij te doen heeft is: te zorgen, dat het blad papier inderdaad beschreven wordt; slechts heeft hij toe te zien, dat in 't komende opstel zoo weinig mogelijk fouten worden gemaakt!’

Voor 't overige, welke gezonde, welke behartigenswaarde, welke heerlijke denkbeelden nu en dan voor den onderwijzer en opvoeder, zijn er door Kneppelhout in zijn *Allerlei* gestrooid. Ik zeg gestrooid, omdat hij 't zonder erg schijnt gedaan te hebben. Edel menschenvriend als hij is, altijd gereed tot hulp van den hulpbehoevende, tot verheffing van den lager geplaatsten jongeling, die geene middelen bezit om zich er boven op te werken, heeft hij aan een studeerend jongeling, die de lessen te Delft ging bijwonen, een onbepaald krediet geopend bij zijne zaakgelastigden. Hij heeft dat gedaan op ‘paedagogische gronden.’ ‘Eene gevaarlijke proefneming - beweert mogelijk menigeen, maar ik wist wien ik voor had, ik toonde mij in mijn dierbaren kweekeling niet vergist te hebben.’

Dat zijn woorden, die inderdaad veel te denken geven, aan alle opvoeders, wier ernstig streven 't is ‘zedelijke vrijheid’ in den kweekeling tot waarheid te maken. Ik blijf nu maar binnen eigen kring, binnen dien der middelbare school, en dan vraag ik: waarom zouden ook wij geen onbepaald krediet geven aan onze discipels, een onbepaald krediet van vertrouwen. Is 't wel zoo noodig om steeds met eene soort angstvallig wantrouwen den leerling te bespieden? Zouden we de ware deugd, ‘'t goede te doen, omdat het goed is’ niet verreweg beter bevorderen door zelfstandigheid te kweeken en den jongeling langs alle wegen te leeren zich zelven te bewaken, beter dan door altijd te vooronderstellen, dat de ondergeschikte scholieren er op uit zijn den onderwijzer om den tuin te leiden?

Ik heb me eens laten verhalen - ik wenschte, dat ik wijsmaken zeggen mocht - van eene inrichting voor onderwijs van ‘jongelieden

uit den beschaafden stand', waar men zich dermate over de goede trouw der kweekelingen ongerust maakte, dat alle deuren der slaap-, les-, eet- en speelzalen van geboorde 'gluurgaatjes' voorzien waren. En echter was er altijd wat gebeurd. Er scheen eene soort van wedstrijd te bestaan tusschen de vrienden en vijanden van contrabande in de inrichting; een strijd, waarin de slimme schooljeugd al menigmaal de overwinning behaalde en nog bovendien eene natuurlijke vijandschap leerde koesteren tegen alle overheid. Ter zake echter. Kneppelhout's richting streeft naar boven, zeide ik. In 'een praatje over Parijs' lezen we, als tusschen de regels in, dat des schrijvers vroomheid, welke anders op menige plaats een beetje bijbelsch getint is, alles behalve 'in alle zaken slechts zonde vindt en schuld,' dat zij zelfs 't jolige, vroolijke leven der lustigste luchthartigen weet te waardeeren en mee te genieten; en in 't opstel 'de eerste schuldige is de instelling zelve', - dat geschreven werd naar aanleiding der geschiedenis van 1866 in de Militaire academie te Breda, - is een pleidooi voor de ontoerekenbaarheid (in den regel) van 't kwaad, dat de jongeling doet, die niet met zorg en liefde werd geleid. Ik vind dit opstel zoo weinig verouderd of liever en beter zoo zeer waardebehoudend voor nu en later, dat ik de lezing aanbeveel aan allen, die over jongelieden gesteld zijn. Van ontoerekenbaarheid gesproken. Onder de '*Snippers*' is ook opgenomen de mededeeling van den zelfmoord van Alice Blanche Oswald, eene Amerikaansche bonne, die in Engeland's hoofdstad, door 't noodlot vervolgd, geene andere keuze ziet dan den weg der zonde of dien des doods! Zij kiest het laatste en verdrinkt zich bij de Waterloobrug. Waarom ik de diepgevoelde, de overschoone bladzijde, welke Kneppelhout aan deze - voor velen helaas, onbeduidende! - droeve daad heeft gewijd niet kan en mag overslaan?

Ik zal 't eerlijk zeggen. Onze maatschappij wil aanspraak maken op den titel van christelijk te zijn. Liefdeloosheid ten opzichte onzer medemenschen is eene smet, die we allen ten hoogste verfoeien. En toch, luister naar 't oordeel der maatschappij over den zelfmoord. De rechtzinnigheid weigert den ongelukkige, wiens psychologisch bankroet bij 't ophalen van zijn lijk aan de wereld bekend werd, de kerkelijke begrafenis - zij spreekt 't woord 'eeuwige verdoemenis over hem' wel niet uit, maar werpt zijn lichaam als dat van een hond buiten 't gewijde kerkhof! Jan Rap handelt haast nog erger. Hij vindt het dan danig dom, zoo'n zelfmoord. Een ander naar de 'andere wereld' te zenden, schijnt er bij hem nog door te kunnen, maar zich zelven? 't Is al te dwaas. Doch wat hebben wij met Jan Rap van doen, zoo lang wij ons zelven nog betrappen op vooroordeelen? 'Als de ongelukkige eens om hulp ware gekomen bij hem of haar; als hij de trotschheid eens had overwonnen, liever dan de hand aan eigen leven te slaan; waarom zijn hart ook niet uitgestort, een vertrouwend vriend is er toch altijd wel te vinden?' En zoo gaat het voort, op allerlei mogelijke voor-

onderstellingen, maar 't blijft bij *als* en *waarom*! Neen voorwaar, zoo gemakkelijk maakt men zich van eene der moeielijkste quaesties niet af: ‘in raadselen wandelt de mensch.’ Is dit misschien eene lofrede op den zelfmoord? - Op zulke vragen antwoord ik niet. 't Is niets anders, kettermeester, dan de woorden van menschenmin, die Kneppelhout's bundel versieren, tegenover onze liefdeloosheid te stellen! Begrepen?

Zoo aanstonds gaf *Allerlei* ons de gelegenheid over de dure plichten te spreken, die de opvoeder heeft ten opzichte van zijne kweekelingen. Wenscht men thans te zien hoe dankbare leerlingen de nagedachtenis van een dierbaar onderwijzer vereeren?

Wenscht men zich te verkwikken bij 't liefdevuur, dat daar brandt in Kneppelhout's hart, als hij mede opgaat ter bedevaart naar ‘de groote zaal’ van de kostschool, waar hij zijne opleiding ontving, om er den veertigsten gedenkdag der stichting te vieren met de onthulling van de portretten des stichters en van zijne gade? Wenscht gij - maar lees de schets ‘een morgen op Noorthey’ en gij zult, als gij onderwijzer zijt of uw onderwijzer hebt liefgehad, de snaren van 't innigste gevoel, ook in uwe borst, voelen trillen. 't Is uit het hart tot het hart en de innigheid van gevoel en overtuiging, die Kneppelhout's pen bestuurt, tintelt tusschen de regels door. Voorwaar, wie nog niet wist, dat Kneppelhout een menschenvriend is, in den besten zin des woords, hij leere het uit dit ‘Allerlei.’ Al lezende heb ik zelfs gedacht of niet juist zoo'n *Allerlei*, uit den aard der zaak, den stempel *moet* dragen van de gezegde deugden. Zijn deze kleine opstellen en *Snippers* niet geboren uit den innigsten aandrang tot mededeeling? Ontstonden ze niet onder den indruk, onder 't oog zelfs, der feiten? Waren ze niet het uitvloeisel van de waarheid, die Vondel zoo schoon heeft uitgedrukt.....

> Al wat op 's herten gront leit
> Dat welt me naar de keel?

En indien ik mij hierin niet vergis, ligt het dan niet voor de hand, dat onder den nederigen titel ‘Allerlei’ een vrij groot deel van Kneppelhout's zieleleven moest verborgen liggen? Daar zijn nog andere opstellen, die mij in deze meening hebben versterkt. In ‘aan den schrijver der *Mijmeringen over weeshuizen in de Arnhemsche Courant*’ bv., waar hij ‘afbrekers en opbouwers, iederen belangstellende in Nederland, die iets aangaande weeshuizen in 't midden wist te brengen, zou willen oproepen, opdat ieder een cent in 't zakje geve en allengs een aanzienlijk kapitaal van grieven aan den eenen en, op die grieven gegrond, van denkbeelden aan den anderen kant voor eene toekomstige hervorming’; waar hij een keurig geschreven bladzijde geeft ter wille der lagere volksklasse en hare weezen - heeft Kneppelhout daarin niet wederom door

de liefde zijne pen laten besturen? Zoo ook op eene andere plaats: ‘de kermissen der toekomst of het vermaakveld van den vierden stand.’ Hier dingt eene gezonde opvatting der oeconomische toestanden in onze werkmansmaatschappij om den prijs met waardeering van den dienst des arbeiders en de belangstelling in zijn lot. Trouwens we hadden ook reeds gelezen hoe de eigenaar van 't lustoord ‘de Hemelsche berg’ aan 't graf van zijn ‘edelen boschwachter’ in 't innige van zijn hart de liefde voor den arbeidsman omdroeg. Het ‘in memoriam’ hier, waar 't gevoel spreekt; de practische wenken daar, welke door 't belangstellend verstand worden ingegeven, zou dit alles niet ‘van zedelijke waarde’ mogen heeten?

't Komt er in dezen nog al op aan, zal misschien een welwillend twijfelaar in 't midden brengen, wat toch het beginsel is, het motief, volgens hetwelk Kneppelhout aldus en niet anders handelt. Ofschoon 't practische leven wel 't meest gebaat is met de daad en voor een beginselvast gedrag - dat ‘zijn geld wel beter kan besteden’ - al dikwijls weinig koopt - behoeft de beoordeelaar van Kneppelhout's *Allerlei* dat beginsel niet te verzwijgen. Ik zal mij verklaren. Men kent Huygens - den zeventiendeëeuwschen Hollander, ook schatrijk, ook een man van veelomvattende kennis, ook een menschenvriend, een volksvriend, die een ‘steenen weg’ naar Scheveningen wilde aanleggen en voor 't genot daarvan eenig tolgeld eischte van de rijtuigen en voetgangers - ‘met uitzondering van de arme visschers, welke dien weg dagelijks moesten passeeren.’ Die Huygens was tot de jaren der grijsheid gekomen en leefde als vier en tachtigjarig kluizenaar op zijne buitenplaats ‘Hofwijck’, waar hij zijn *Cluiswerck* dichtte. Daarin verhaalt hij waarom hij zijne minderen en dienstbaren met liefde behandelt en weldoet. Waarom? Zijn deze menschen, vraagt hij, wellicht tot den ondergeschikten staat gekomen, doordien hunne ouders door rampen en ongelukken werden bezocht? Is hun levenslot minder dan 't zijne, misschien buiten eigen schuld? Voorwaar, hun bloed is even goed als 't zijne, en wat zij thans zijn, kunnen Huygens' kindskinderen misschien worden. 's Werelds ‘vloed en ebbe’ wentelt over de hoofden der menschen en kiest heden dezen, morgen dien voor geluk of wederspoed! En dat is de reden, waarom hij, Huygens, zijne minderen als zijne gelijken beschouwt.

Ik heb bij deze verklaring nog alleen maar dit te voegen. Er is wel overeenkomst tusschen den edelen edelman op Hofwijck en den eigenaar van den Hemelschen Berg, al heeft de laatste zijn leven niet doorgebracht in dienst van den Staat. Werkzaamheid en liefde siert beider grijsheid. En Kneppelhout heeft het ‘sprookje van 't juk en 't balkleed’ niet geschreven dan onder den indruk van deze waarheid: rijk en arm zijn, ten slotte, van 't zelfde bloed. Meer nog: aan 't eind van 's levens speeltooneel is hij de gelukkigste, die zijne taak met de meeste getrouwheid heeft volbracht.

Op ééne zaak nog wil ik de aandacht vestigen. Er zijn in den bundel *Allerlei* ook eenige ‘Kleine Critieken’ en zuiver ‘Letterkundige Schetsen’. 't Is Kneppelhout gelukt in een paar bladzijden met zooveel juistheid het talent en de eigenaardigheid van onzen Cremer te bepalen, dat die bladzijden eigenlijk in eene letterkundige geschiedenis thuis behooren. ‘Andersen te Leiden verwacht’ was hem slechts de aanleiding om met juistheid te bepalen, waar de plaats is van den Deenschen sprookjesdichter uit onzen onheldendichterlijken tijd! Naast critiek en waardeering zuiver letterkundige schetsen! Eenige bladzijden gedachten, eenige dito gedichten - sommige van deze zijn wat stroef van vorm - en een opstel over Klaus Groth!

Ik kan niet alles meedeelen, wat ik heb aangeteekend; ik moet zelfs veel onbesproken laten. Doch, alles samengenomen, meen ik toch genoeg gedaan te hebben, om mijne lezers tot kennismaking met *Allerlei* te nopen. Oud maar niet verouderd zijn de schetsen! 't Nederlandsch van den Heer Kneppelhout is, naar mijne meening, prijzenswaardig. Als de schrijver niet wat veel Fransche uitdrukkingen bezigde; indien hij, eene enkele maal, een minder schoon beeld uit de nis had genomen, om er een ander voor in de plaats te zetten, zou 't schoon zijn.

Doch ik wil sluiten, gelijk ik begonnen ben. *Allerlei* geeft te denken, het streeft naar boven, het is van letterkundige, maar vooral van ‘zedelijke waarde.’

Zierikzee, 8 Juni '75.

A.W. STELLWAGEN.

Vertalingen en herdrukken.

De Vorstendag te Frankfort, door Gregor Samarow, schrijver van ‘Om Scepters en Kronen enz.,’ 2 Deelen. - Deventer, A. ter Gunne, 1874.

Referent nam dit werk ter hand met luttele verwachting van een aangename lectuur voor onze landgenooten. Voor den geschiedkundige mocht die Vorstendag, die vergadering van Duitsche Vorsten in de oude vrije rijksstad zijn gewicht hebben, die mocht in zijne gevolgen van groot belang wezen; voor den gewonen lezer rekenden wij de stof weinig aantrekkelijk en wenschten wij reeds, dat de gunstig bekende schrijver, waarschijnlijk een Hanoversch regeeringspersoon, dien meer slechts pro memoria had vermeld, om zich tot latere meer sprekende en in 't oog vallende feiten te bepalen. Staatkundige verwikkelingen, onderhandelingen der diplomatie, intrigues waarbij vele grooten zoo klein, hoogen zoo laag, aanzienlijken zoo afzichtelijk kunnen worden, bieden in 't algemeen geen schouwspel, waarop men met welgevallen kan staren. Uit aesthetisch en moreel oogpunt het veld met beenderen, dood en dor en droog; met alle glans en pracht welke men

daaraan bijzetten kan, als de gewitte graven, van buiten rein en sierlijk, van binnen vol stank en verrotting. Wij zagen er tegen op om ons in dat doolhof van listig beleid en verwarring te laten voeren.

Doch wij zouden daarin worden rondgeleid door Samarow, die in zijn 'Om scepters en kronen' in 'Europeesche Mijnen en Tegenmijnen' reeds had getoond dat hij de man was, die niet enkel kennis van zaken had en die de velerlei draden van het ingewikkelde weefsel aan hun juiste plaats wist in te weven, zoodat zij ordelijke figuren vormden, maar die ook het dorre levend wist te maken, het doode te bezielen. En in dezen heeft hij zich ook in zijn 'Vorstendag e.z.v.' meester getoond. Zijn de beraadslagingen van de vorsten te Frankfort minder amusant, wat hij dezen in den mond legt is interessant genoeg. Hij moge geen Pruisisch prins wezen, hij is genoeg ingewijd in de zaken en kent de handelende personen genoeg, om ieder in zijn rol te laten optreden, en eigenlijk scheeve voorstellingen heeft men van hem niet te wachten. Onpartijdig is hij zooveel men dit van hem kan vorderen, en al toont hij een warm hart te bewaren voor zijnen voormaligen blinden Koning die hier veelal in zeer gunstig licht verschijnt, hij accepteert de latere toestanden en waardeert wat Keizer Wilhelm en Bismarck voor de eenheid en den luister van Duitschland durfden en deden. Zelfs ten aanzien van Napoleon III is hij zoo billijk en verschoonend, dat het velen te zacht zal voorkomen, en dit misschien ook wel is. Krachtig doet Samarow evenwel diens Keizers geslotenheid en dubbelhartigheid uitkomen, vooral tegenover Bismarck's ongegêneerde politiek en de openheid van den Pruisischen monarch. Die meerdere openheid steekt ook zeer af bij de *mênées* van de Oostenrijksche staatkunde, al strekt daarbij ter verschooning dat Frans Jozef, waar hij poogt het verloren terrein te herwinnen, slechts meende te bejagen wat hem billijk en naar legitiem erfrecht toekwam. Zoo lag het in zijn standpunt als in zijn karakter om elk geoorloofd middel aan te wenden, dat hem daartoe kon voeren. Het vorstencongres was een greep er naar doch die ten misgreep werd en zoo een fout, waarvan Oostenrijk, en meest de Vorsten die in dezen een lijn met hetzelve trokken, de wrange vruchten inoogstten, waardoor sommigen hunner hunne kronen verliezen, anderen aan macht en invloed vrij wat inboeten zouden.

Onder Samarow's aanwijzingen en mededeelingen zien wij dat politieke schaakspel spelen, wij worden getuigen van het opzetten der stukken en van de eerste zetten, waarbij Bismarck als de welervaren speler zulke stellingen inneemt als hem later de gelegenheid zullen geven om de plannen van al zijne tegenspelers te verijdelen, hunne combinatie's ten voordeele van zijn Koning en land te doen keeren. Ten slotte toont hij den slimmen Sphinx aan de Seine op meesterlijke wijze, dat hij ook diens raadsel geraden heeft, en doet hem van de hoogte waartoe hij zich ten koste van list en verraad had verheven en waarop hij met sluw beleid zich handhaafde, nederstorten.

Een en ander wordt hier zoo levendig, zoo graphisch voorgesteld als de stugheid der stof toeliet. Personen en toestanden zien wij geschetst met eene trouw die ten bewijze strekt dat de auteur, mocht hij al geen rol in het drama te vervullen hebben, toch op eene der voorste rijen zijne plaats vond, en nu en dan achter de coulisses kwam.

Evenwel is deze zijde van het werk nog niet de meest innemende. De auteur heeft ook eene hoogere waarheid gehuldigd dan de kale feitelijke. Waar zulks mogelijk is laat hij op veel wat minder verstandig beoogd, minder wijs aangelegd is, waar menschelijke kortzichtigheid en zwakheid zich in het kiezen van doel en middelen

bedriegt, een verschoonend licht vallen. De geest der humaniteit dooradem t, doordringt en bezielt het werk. Men zie daarop de houding en handelwijze van Alexander II na, en legge er den graaf Krasinky nevens. Waar het meer zachte, teedere, de edelste aandoeningen ter sprake komen, voert de

schrijver een donzig en tevens niet minder krachtig penseel. Dit komt vooral uit in zijne vrije fictieën. Men zou mogen zeggen, dat hij liefelijke oäsen schiep in de barre woestenij der politiek, waar hij ons voert in het intime familieleven, al hebben de daar bloeiende rozen ook hare doornen. Los, lief en levendig zijn die tafereeltjes in het gezin van Partner, in wiens kring en kuis wij medeleven. De oude heer voert daar het *Hausregiment* als een echt autocraat, gelijk dit trouwens vooral in Duitschland was en is aan te treffen. Zijn gade, de dochter, nicht, de beide laatsten een paar lieve figuurtjes, lijden daaronder, gelijk ook zijn eenige zoon, totdat de laatste zich ter wille van zijne liefde voor een Joodsch meisje emancipeert en het ouderlijk huis verlaat. Een en ander wordt ons hier zóó voorgesteld, dat men hen ziet leven en lijden. Vooral Bertha, die in eene hoogstmoeielijke positie verkeert, is een beeld der zelfverloochening tot het uiterste, en toch geene zedelijke onmogelijkheid. Haar ontmoeting met Lea is meesterlijk en inderdaad aangrijpend; de voorstelling van haar vader, den man met een Nathanaëlshart, boven onzen lof, en het is geheel in zijn karakter, wanneer Samarow hem van het Vorstencongres laat zeggen [D. II bl. 221]: ‘'t Is geweest een groote, verkeerde speculatie.’

Oostenrijk's minder eerlijke, Napoleon's dubbelhartige, loerende politiek worden in het werk naar verdienste en toch met verschooning ten toon gesteld, beider baatzuchtige bedoelingen, ook met de Poolsche zaken, naar recht gewaardeerd. Deze vinden wij in Alexander's gesprek met Gortschakoff, en later in dat van den Keizer met den bekenden aartsbisschop Felinski behandeld op eene wijze waarmede wij ons zeer goed kunnen vereenigen, al zien wij niet in hoe de Kerk, en dit in haar ziel en geest, de zielen besturen en de gemoederen beheerschen kan, zonder dat zij in het gebied der Staatsmacht grijpt, gelijk Samarow D. II bl. 87 laat zeggen. Het woord van Felinski op de volgende bladzijde bewijst trouwens reeds, dat in dezen het ‘Niemand kan twee heeren dienen’ e.z.v. wel zeer van toepassing is. Het kan nog menigen zwaren strijd kosten, alvorens recht en waarheid ook in dezen triumfeeren. Eene volslagene overwinning durven wij in deze wereld nauwelijks hopen.

Wat vele lezers waarschijnlijk zal hinderen is dit, dat bij ieder hoofdstuk en soms midden in de hoofdstukken de draad van het verhaal wordt afgebroken. Doch hoe was dit, bij die ruimte van het veld en zooveel kruisende paden te vermijden? Daarom noemden wij den inhoud een reeks van tafereelen. Wij zien daarin dan ook allerlei, land en lieden, vorstelijke kabinetten, raadzalen en huiskamers, kantoren en rariteitenwinkels, natuurtooneelen en legerkampen waarin een keizerlijk prinsje tot het kogelsrapen wordt gedresseerd; het is een wereld.

Wij mogen het werk gerustelijk aanbevelen als eene even interessante als nuttige lectuur. Hier en daar had de vertaling beter kunnen zijn. *Altfränkisch* D. I, bl. 251, is niet oud-frankisch maar ‘ouderwetsch.’

Een Sirene. Naar het Engelsch van T. Adolphus Trollope. Twee deelen. Amsterdam. Gebr. Kraay.

't Is feest in Ravenna. Het carnaval loopt ten einde. 't Werd dit jaar met bijzonderen luister gevierd. Een beroemde zangeres, Bianca Degli Innocenti, la Diva bijgenaamd, is uit Milaan ontboden, waar zij aller hoofden en harten in

beweging heeft gebracht. Ook te Ravenna handhaaft zij den naam van Sirene. De ‘jeunesse dorée’ is weldra geheel door haar betooverd en huldigt haar op allerlei wijs. Zij heeft zich echter voorgenomen de wettige echtgenoot te worden van den Marchese Lamberto di Castelmare, den rijksten edelman van de gansche stad. Hij is een man van omstreeks 50 jaren en tot heden onvatbaar voor alle hartstochtelijke aandoeningen; hij onderscheidt zich door zijn gelijkmatig humeur en geregeld leven en staat bij al zijne medeburgers als een uitmuntend man, een waardig beschermer van kunsten en wetenschappen bekend. De invloed echter, dien de Sirene op hem uitoefent, blijkt hem weldra te machtig; wij zien hem strijden en bezwijken; zijn hartstocht zegeviert over eerzucht en familietrots, - hij biedt de schoone vrouw hart en hand aan. Den dag nadat we aldus getuigen zijn geweest van de zegepraal der zangeres, wordt zij op een uiterst geheimzinnige wijs vermoord gevonden in de Pineta, een bosch op eenigen afstand van Ravenna.

Hoe en door wien is die moord gepleegd?

Door den Marchesino Ludovico Castelmare, die haar op dien tocht vergezelde en kort te voren had vernomen, dat zijn oom nog op zijn ouden dag besloten had in het huwelijk te treden, waardoor zijne vooruitzichten als erfgenaam van al de familiegoederen ten eenenmale den bodem werden ingeslagen? Door Paolina Foscarelli, de geliefde van den jongen Marchese, die in Bianca hare medeminnares meende te zien en toevalligerwijs op den ochtend, dat de moord was gepleegd, in de Pineta was geweest? Door Signor Conte Leandro Lombardoni, de opgeblazen dichter, die meermalen in zijn teere punt, zijn dichterlijke ijdelheid, door la Diva is gekwetst en dien men ook op dien bewusten morgen derwaarts had zien gaan? Door een ouden, dwependen monnik, dien men weinig tijds nadat de misdaad moet gepleegd zijn, angstig en ontsteld uit het bosch heeft zien terugkomen? Wie, wie is de moordenaar? En dan - zij lag daar zoo kalm en rustig; geen bloedvlek was er op haar wit kleed zichtbaar, geen worsteling had er plaats gehad; hare kleinodiën waren onaangeroerd; geen doodsangst stond er op haar gelaat te lezen. Hoe en waarom was de moord geschied?

Gaven we hier een antwoord op deze vragen, de lezer zou gevoegelijk het geheele tweede deel ongeopend kunnen laten en dit - zou jammer zijn. Niet alleen toch hebben wij hier te doen met een rechtsquaestie, die daardoor reeds van alle anderen verschilt, dat zij onderhoudend is geschreven en bevattelijk is uiteengezet, maar bovendien leeren wij hier een menigte Italiaansche toestanden, zeden en gewoonten kennen, die vooral in dezen tijd, nu de barrières zijn geweken, die zich, als het ware, tusschen Italië en alle andere beschaafde landen verhieven, onze belangstelling in dubbele mate gaande maken. Wel is waar zal de nuchtere Hollander, die zich overdag in zijn theologische of rioolquaestiën, de nieuwe belastingen of de fondsenmarkt heeft verdiept, 's avonds dit boek ter hand nemende, zich wel eenige inspanning moeten getroosten, eer hij zich in deze denkbeeldige wereld te huis gevoelt, waar hij met professor Buonaventura Tomosarchie of den procureur Giovacchino Fortini, de contesse Violante Marliani en hoe al die hoogdravende namen verder mogen heeten, op gemeenzamen, zelfs zeer vertrouwelijken voet omgaat. Maar de toedracht der zaken, hoe romantisch ook ingekleed, is nochtans niet onwaarschijnlijk, en vooral voor degenen, die het Italiaansche volk in zijn deugden en gebreken van naderbij hebben leeren kennen, zal deze roman een aangename lectuur opleveren. Het fraaie papier en de duidelijke druk dragen het hunne hiertoe bij, terwijl de vertaler inderdaad

wel ruiterlijk met zijn naam voor den dag had mogen komen; zijn vertaling is, in één woord, uitmuntend. Eéne vraag zij ons vergund: waarom al de *mio's* en *mia's*, de *serenata's* en *simpatica's* en meer dergelijke woorden en uitdrukkingen ook niet in onze taal overgebracht? Meende de Engelsche schrijver

deze noodig te hebben om een eigenaardig waas over zijn boek te verspreiden, wij Hollanders worden in een vertaald werk liefst niet herinnerd, van welke taal de handelende personen zich bediend hebben.

M.

Kinderen des tijds. Een roman door C.M. Sauer. 2 deelen. Naar 't Hoogduitsch. Deventer, A. ter Gunne.

De schrijver van dezen roman is ons ten eenenmale vreemd; wij kennen noch zijn leeftijd, noch zijn betrekking in de maatschappij; maar dit zijn geesteskind maakt denzelfden indruk op ons als het eerste voorstel van een theol. student, die zooveel mogelijk zijn best heeft gedaan in een kort bestek al zijn kennis te luchten, hier nog wat aan te brengen, dáár nog wat tusschen te voegen, en hierdoor - het hooge woord moet er uit, - wat vermoeiend, wat zwaar op de hand wordt. ‘Kinderen des tijds’ luidt de veelomvattende titel van zijn werk en het onderwerp is dus uit den aard der zaak voor eene veelzijdige beschouwing vatbaar; het menschenleven is zoo ontzaglijk rijk in zijne uitingen en de kinderen dezes tijds staan niet stil; zij werken en zwoegen, en rusten niet eer iedere week, iedere maand, ieder jaar nieuwe gezichtspunten geopend, nieuwe bronnen ontsloten, nieuwe gevolgtrekkingen aan het licht gebracht heeft. Uit die rijke, veelomvattende menschenwereld een greep te kunnen doen en de personen naar zijn eigen smaak te idealiseeren, - dit is het voorrecht van den romanschrijver; de heer Sauer stelt zich echter met één greep niet tevreden; hij doet er verschillende. De tooneelwereld, de werkmansvereenigingen, het fabriekwezen, de werkkring der vrouw, de geld-aristocratie, het materialisme - ziehier slechts eenige van de vele belangrijke quaestiën, die de schrijver in deze twee dunne boekdeelen te berde heeft gebracht. Is het wonder, dat hij, door dien overvloed van stof overstelpt, de eene en de andere oppervlakkig behandelt; dat er, naar ons oordeel, aan de verschillende karakters niet de noodige studie is besteed; dat de in zijn verhaal voorkomende personen òf onnatuurlijk en gechargeerd, òf ons niet genoeg en détail beschreven zijn, waardoor wij hunne handelingen als een gevolg van hun gemoedsbestaan kunnen verklaren?

Nochtans zal dit boek gewis zijn lezers vinden. Een ijverig lid van het tooneelverbond, die ieder kind uit het volk in een Rachel of een Ristori wenscht te herscheppen, zal zich wellicht voelen aangetrokken door de heldin van het verhaal, die eerst als balletdanseres (balle*trot* wordt ze hier genoemd), later als tooneelspeelster, het middelpunt is van de belangrijkste tooneelen. Zij is iemand zonder principes, heeft eenige zeer *orageuse* jaren achter den rug en is nu toevallig in het bezit gekomen van een geheim, waarvan zij zooveel mogelijk partij wenscht te trekken.

Een meisje van acht jaren is namelijk door twee jongelieden, een rijk edelman en een dichter, in den omtrek van Weenen gevonden en bij zekeren Dr. Peregrijn, een onderwijzer, in huis besteed. Lize Nadelhuber - op het tooneel Olympia genoemd, - heeft weten uit te vorschen, van waar dit kind afkomstig is en wil thans met deze wetenschap haar voordeel doen. Ten einde dus met Seraphine in kennis te komen, gaat zij les nemen bij Dr. Peregrijn, die natuurlijk niet anders denkt, dan dat zij een

allerliefste, weetgierige kweekeling is, die zich aan de bron zijner kennis wil laven. Zijn lange wijsgeerige redeneering tegen haar op bl. 171 en 172 steunt dan ook zeker op deze onderstelling. Haar dorst naar kennis is echter ontwaakt en het middel wordt nu bij haar doel; verbazend, onbegrijpelijk, boekachtig vlug ontwikkelt zij zich; zij denkt en spreekt

en handelt als een geboren diplomaat; zij weet overal en ten allen tijde de juiste middelen te kiezen om het beoogde doel te bereiken; zij liegt en bedriegt, zonder verblikken of blozen, waar het in haar kraam te pas komt; zij weet de ondeugd te ontmaskeren en de deugd te beloonen; zij neemt als het ware de rol van Voorzienigheid in hare gansche omgeving op zich. Onderwijl blijft zij dansen en spelen en zingen, houdt nog een poos hare amourettes aan en eindigt met de vrouw te worden van een rijken graaf, met wien zij allergenoegelijkst zomers aan een badplaats, 's winters te Berlijn haar ouden dag afwacht. ‘'t Zijn echter (!) voornamelijk de vertegenwoordigers der zoogenaamde materialistische richting, die zij hier bij zich ontvangt,’ voegt de schrijver er bij, als om den lezer te waarschuwen voor de wrange vruchten, die een dergelijke jeugd na zich sleept!

Een ander karakter, dat van Ferdinand Dombell, den pleegvader van Seraphine, de kleine vondeling, trekt ons oneindig meer aan. Nadat we hem echter in het begin van het eerste deel hebben ontmoet en lief gekregen, wordt hij op reis gezonden en vinden we hem eensklaps in het tweede deel terug op een werkmansvereeniging. Vervolgens zien we hem, onder opzicht van Olympia-Lize, eenige stappen doen, om Seraphine aan haar rechtmatigen vader, - zijn eigen stiefvader, - terug te bezorgen en eindelijk verlaten we hem als de eigenaar van een bloeiende fabriek en de gelukkige echtgenoot van zijn vondeling. Wel is waar kan ieder romanlezer, zonder zelfs al te veel van zijn verbeeldingskracht te vergen, den loop der zaken min of meer nagaan; maar toch hadden we dezen hoofdpersoon liever wat meer in zijn ontwikkeling gevolgd en gadegeslagen, dan b.v. Elise en Seraphine 25 bladzijden lang in dat Allerheilige der Tooneelwereld, waar het een oningewijde (helaas?) aan de noodige belangstelling ontbreekt.

Evenwel, we zijn kinderen van onzen tijd; wij dienen van alles en dus ook hiervan iets te weten; dit boek kome dan in veler handen. De leesgezelschappen en leesbibliotheken geven hunne lezers wel romans van nog minder allooi. Den vertaler - een vertaal*ster* kan 't niet wezen; zij zou een vrouw niet ‘voor den duivel!’ laten zeggen, noch ‘loop rondom!’ enz. - den vertaler dus geven wij in bedenking, de bokken in 't gesprek van Mr. G. van Lennep eens te bestudeeren. Hoewel sommige gesprekken los en vloeiend zijn vertaald, moet menige uitdrukking nochtans onder de bovengenoemde diersoort gerangschikt worden.

M.

Mengelwerk.

Twee vriendinnen door P.F. Brunings.
(*Vervolg.*)

IV.

We moeten nu eens het gesprek afluisteren, dat Marie met Van Lichtenberg voerde, toen zij, na het diner bij hare ouders, den spoor-brug-ingenieur, die aan tafel naast haar had gezeten en met wien ze heel lief gekoketteerd had, in een hoekje van 't salon naast zich had weten te lokken.

‘Ik ben eigenlijk nog boos op je,’ sprak ze, met een allerkoketst lonkje, ‘en ik heb zeer verkeerd gedaan door je dit niet beter te laten gevoelen. Ik ben waarlijk te goed geweest.’

‘Boos op mij, Mejuffer! - Waarom?’

‘Wel, 't is úw schuld, dat die onhebbelijke Van der Zijp mijn voet verminkt heeft door er zijn laars op te zetten. Zie eens,’ vervolgde ze met een pruilend lipje, te gelijk een prachtig schoentje vooruitstekende, ‘mijn arme voet is nog stijf en ik geloof zelfs opgezwollen.’

‘Ik zie wel, mejuffer, dat ge een allerliefst voetje hebt,’ zei Van Lichtenberg lachend; ‘'t zou jammer zijn als 't nog slinken moest, want dan bleef er te weinig over.’

‘Ge zijt een gevaarlijke vleier,’ zei Marie met neergeslagen oogen en heel lief met haar waaier spelende. ‘Maar, 't zou u beter passen me vergiffenis te vragen voor 't gevaar waaraan ge mij hebt blootgesteld om voor altijd verminkt te worden.’

‘Wat zegt ge daar!’ riep Van Lichtenberg op schertsenden toon, ‘had ik Van der Zijp moeten beletten op dat allerliefste voetje te trappen? Of wilt ge dat ik hem uitdaag?’

‘O, Mijnheer, 't staat u volstrekt niet mooi me niet te willen begrijpen. Ge schijnt me te willen dwingen mij iets te laten zeggen, wat ge zeer goed weet. Pas op dat ik uw ijdelheid niet geducht straf. Mijn goedheid heeft ook haar grenzen.’

‘Ik ben volstrekt niet ijdel,’ zei Van Lichtenberg, ‘en daarom durf ik hopen, dat ge mij geen straf zult opleggen voor iets waaraan ik onschuldig ben. Het spijt me zeer dat ik niet heb kunnen voorkomen, dat een cavalier die naar 't schijnt de gunst onwaardig is om met u te dansen, u zoo on waardig heeft bejegend, - maar toevallig was ik daartoe niet in de gelegenheid.’

‘O, spijt je dat?’ vroeg ze lachend en met haar gesloten waaier een waarschuwende beweging makende. ‘Nu vind ik, Mijnheer, dat je een weinig in huichelarij vervalt. - Maar ik beloof je dat ik aan Bertha van Lindhout zal vertellen, dat het je spijt met haar den laatsten dans gedanst te hebben.’

‘Dan zoudt ge iets zeggen, Mejuffer,’ antwoordde hij een weinig stroef, ‘wat ik niet voor mijn rekening behoef te nemen.’

‘Nu, dan zal ik niets zeggen,’ hernam ze lieftallig. ‘Ik wil je niet met Bertha brouilleeren, want ze is er te goed voor, al zit er niet veel bij.’

‘Het laatste ben ik niet met u eens,’ zei Van Lichtenberg droogjes.

‘Waarlijk niet? - Nu dat doet me eigenlijk pleizier voor Bertha. Ze wordt hier over 't algemeen nog al voor heel eenvoudig, - al te eenvoudig aangezien, - en nu moet ik ook eerlijk bekennen dat ze zich soms heel onnoozel voordoet, - maar het *fond* is goed. Alleen vind ik 't jammer, dat als ze ééns een vooroordeel tegen iemand heeft opgevat, geen wereldsche macht in staat is haar van dat vooroordeel af te brengen. Dit schijnt iets eigenaardigs bij geborneerde menschen.’

‘Ik weet niet in hoever deze opmerking juist is, maar ik weet wel dat ik mejuffer Van Lindhout in 't geheel niet voor geborneerd hou. Veeleer geloof ik, dat ze een heel verstandig meisje is.’

Marie keek Van Lichtenberg met haar donkere oogen een weinig spotachtig aan en zeî toen, met een gemaakt glimlachje, terwijl ze met den waaier op haar handje tikte: ‘Nu, dat doet me pleizier, juist omdat g i j de eenige zijt, mijnheer Van Lichtenberg, die haar dien lof geeft. Ik hoop dat ge steeds zoo gunstig over haar blijft denken, want ze heeft waarlijk vrienden noodig om haar te releveeren. Ze maakt zich vele vijanden door zoo maar rondweg haar gevoelen over iedereen te zeggen, - zooals ze over u ook gedaan heeft.’

‘Ja, wat heeft ze ook weer van me gezegd? Ik ben 't waarlijk al vergeten. Ze vond me, geloof ik, verwaand... en wat nog meer?’

‘Iemand met een ongunstig uiterlijk...’

‘Nog iets?’

‘Die meer afkeer dan sympathie kan opwekken....’

‘Nog iets meer, geloof ik.’

‘Die slechts wantrouwen kan inboezemen.’

‘Ja, - zoo was 't,’ zeî Van Lichtenberg achter een glimlachje zijn wrevel zoekende te verbergen. ‘Men zou zeggen! Zoo'n eenvoudig nufje! - Ik wenschte haar toch wel eens te doen gevoelen dat ik 't weet hoe ze over mij denkt.’

‘Pas op!’ zei Marie met haar waaier dreigende; ‘ge hebt me op uw woord beloofd niets te zeggen van wat ik u heb toevertrouwd. - Ge wilt toch geen twee intieme vriendinnen voor altijd met elkaar brouilleeren?’

‘De hemel bewaar me er voor! De ware vriendschap is zoo kostbaar, Mejuffer, dat het een misdaad zou zijn twee vriendenharten van elkaar te scheiden. Ge zegt dat ik mijn woord er op heb gegeven, dat ik 't niemand zou overbrengen wat ge mij hebt verteld, maar daarin vergist ge u. Ge hebt alleen gezegd: “laat haar nooit merken, dat ik 't u verteld heb,” - en ik heb daarop niet eens geantwoord; maar ge kunt gerust zijn: ik weet te zwijgen als 't noodig is. - Ge hebt me intusschen een grooten dienst bewezen. Ik weet gaarne hoe mijn kennissen over mij denken en oordeelen, en ik zou 't bijna vergeten hebben welk een hard, maar misschien rechtvaardig oordeel uwe vriendin over me heeft geveld, als ge mij niet bij tijds er aan had herinnerd.’

Marie lachte overluid en toonde daarbij twee rijen heerlijke tanden. - 't Was opmerkelijk zooveel als Marie, in tegenwoordigheid van heeren, lachte.

‘Waarom lacht ge zoo hartelijk, Mejuffer?’ vroeg Van Lichtenberg effen.

‘Om uw onnoozele manier van naar een complimentje te visschen. A-ha-ha!’...

‘Ik, - naar een complimentje visschen? - Ik begrijp u niet.’

‘Het hard, maar misschien r e c h t v a a r d i g oordeel! A-ha-ha!’ lachte Marie weder. - ‘Moet i k nu zeggen dat Bertha's oordeel onrechtvaardig is? - Welnu, die zelfvoldoening zal ik je geven. Maar tegelijk moet ik je ook zeggen, dat je me nu toch tegenvalt. Ik dacht niet dat zoo'n verstandig man als mijnheer Van Lichtenberg tegelijk zóó ijdel kon zijn!’

‘Dat is dan weer een nieuwe deugd, die ik op mijn rekening krijg,’ zeî Van Lichtenberg schijnbaar in 't beste humeur van de wereld, - ‘als ijdelheid niet op hetzelfde neerkomt als verwaandheid. Gij noemt mij ijdel, uw vriendin heet mij verwaand. Ik ben er dus niet ver af te gelooven, dat ge haar een weinig geholpen hebt aan die vleiende karakter-teekening van mijn ijdelen persoon. Vertel me nu ook eens, even oprecht als ge 't van uw vriendin gedaan hebt, wat g i j van me hebt gezegd.’

‘Ja, dat zou-je nu eens heel graag willen weten, niet-waar?’ lachte

ze, terwijl ze met haar waaier allerliefst heen en weer zwaaide. - ‘Geen onaardige manier van hengelen! - Maar je moet je toch niet verbeelden, Mijnheer, dat ik niets anders dan goeds van je heb gezegd!’

‘O, dat doe ik volstrekt niet!’ riep hij met een gullen lach.

‘Op het punt van verwaandheid ben ik 't ten minste niet geheel met Bertha oneens,’ hernam Marie; ‘maar,’ vervolgde ze met een puntig mondje, ‘ik wil dit wel door de vingers zien, uithoofde van 's mans werkelijke verdiensten.’

De manier waarop 't kokette nest dat zeî, was werkelijk heel aardig.

‘Ge hebt zeker van mijnheer Van Lindhout gehoord, dat mijn spoorbrug zoo mooi zal zijn!’ riep hij lachend.

‘Lieve hemel, ik denk aan geen brug. Als ik van “verdienstelijk” spreek, heb ik alleen verdiensten op 't oog, die ik zelf kan beoordeelen.’

‘En die zijn?’

‘Ah!... IJdelheid en nieuwsgierigheid, wat plaagt ge toch vele menschen, en vooral heeren, die zich verbeelden bij ons een schreefje voor te hebben! Nu, ik ga je verlaten, want mama heeft me al driemaal gewenkt. O hemel... mijn arme voet! Help me een handje, mijnheer Van Lichtenberg, want ik kan niet opstaan.... *Merci!*’ En de juffer ging, allerbevalligst met haar voetje trekkende, naar de theetafel in 't volle licht, waar ze de aandacht en de bewondering van iedereen tot zich kon trekken.

V.

Den volgenden avond was er een muziekpartijtje bij de familie Van Lindhout. Er werd niet na-gedanst, maar een paar jongelui kwamen op den inval om vóór 't souper nog een allegaartje te spelen. De jongelui waren bijzonder vroolijk, want mevrouw Van Lindhout, die bekend was om hare gulheid, had den schenker ditmaal in 't bijzonder aanbevolen geene glazen ongevuld te laten. Het allegaartje ging over in een pandspel, en Van der Zijp was 't alleerst aangewezen om zijn pand in te lossen. Marie veroordeelde hem om op één been de tafel rond te walsen met accompagnement van piano. De arme jongen deed het, zoo goed mogelijk, tot groot vermaak van iedereen. Zelfs de twee whisttafeltjes die in de suite zaten, legden hun deftig spel neer om naar hartelust te kunnen meelachen. Er volgden nog andere kluchten, sommige aardig, andere minder aardig of wat nauw. Marie had de panden in haar bezit, en smokkelde er op een allerliefste manier mede. Ze zat tusschen Van Lichtenberg en den knappen officier, die den eervollen bijnaam van Seydlitz droeg, - mijnheer Zwanenburg. Hoe ze tusschen hen inkwam, weten we niet juist, want

Marie bezat een verwonderlijke vaardigheid om haar gunstelingen naast zich te trekken.

Aan de andere zijde van Lichtenberg zat Bertha, die dezen avond stiller was dan gewoonlijk. - Luidruchtig was Bertha zelden, maar nu was ze bijzonder effen.

'Hier heb ik een pand,' zei Marie, 'van een heer die zich verbeeldt bijzonder knap te zijn....'

'Een heer heeft zoo'n verbeelding niet,' riep Seydlitz luidruchtig.

'Zacht wat!' zei Marie; - 'een heer die zich verbeeldt heel mooi te kunnen paard-rijden. - Wat moet hij doen om zijn pand terug te krijgen?'

'Dwiemaan de tafen wondwijden op het piano-stoentje!' riep Van der Zijp in triomf.

'Ja-ja!' klonk het van alle zijden.

Seydlitz moest die equestrische kunst vertoonen, en hij deed het met zooveel gratie mogelijk, hoewel hij met zijn sporen in de sleepjaponnen der dames verward raakte en bijna tapijtruiter was geworden.

'Maar hier heb ik een pand van een heer, die een nieuwe verdeeling van het jaar heeft uitgevonden, - wat moet die doen om zijn pand terug te krijgen?' klonk Marie's heldere stem weder.

'Mij dunkt,' zei Van der Zijp, die van-avond vruchtbaar was in oorspronkelijke invallen, - 'dat hij het vijfde kwawtaan eens voor ons moest afsnuiten.'

De goede Verbeeck werd om zijn vijfde kwartaal zoo hartelijk uitgelachen, dat de whisttafeltjes, ondanks hun deftigheid, weer werden meegesleept in de algemeene luidruchtigheid. Verbeeck kreeg zijn pand terug, nadat hij nog eens, en nu voor de vijf-honderdste maal, had verklaard, dat hij zich met dat vijfde kwartaal eenvoudig 'versproken' had. - Hij werd dan ook van die onmogelijke bewerking vrijgesteld.

'Nu komt er alweer een pand van iemand die zich verbeeldt heel knap te zijn,' vervolgde Marie, toen de gemoederen weer eenigszins tot kalmte waren gekomen.

'Van een heer of een dame?' riep men van alle zijden.

'Natuurlijk van een heer!' antwoordde Marie.

'Die mijnheer zou een staaltje van zijn verwaandheid moeten geven door een *discours panégyrique* op zich-zelf te houden,' meende Van Lichtenberg, die niets anders dacht of 't was een tweede pand van Zwanenburg, dat te voorschijn zou komen. Maar toevallig was 't het eenige pand dat de slimme rechtspreker zelf moest inlossen.

Een uitbundige toejuiching begroette die uitspraak, toen het verpande voorwerp voor den dag kwam. - Van Lichtenberg liet zich echter niet uit het veld slaan; hij lachte hartelijk mede. Bertha, daarentegen, wie 't niet aanging, werd zoo angstig, dat haar handjes zicht-

baar beefden, toen ze in haar verwarring een spel kaarten dat vóór haar lag, door elkaar haspelde. Niemand, behalve Van Lichtenberg, merkte 't echter op, en hij was nog nimmer zoo dankbaar voor een weldaad of bewijs van vriendschap geweest, als voor dit blijk van deelneming, dat bijzonder afstak bij 't lachje dat Marie's spotzuchtig mondje toonde.

'Is er niemand onder de dames en heeren, die zich met mijn taak zou willen belasten?' vroeg Van Lichtenberg opstaande en met gemaakte deftigheid.

'Dat mag niet,' zeî Marie.

'Is dit het oordeel van de geheele jury?' vroeg hij weder.

'Van allen!' werd er geroepen.

Hij keek in 't rond. Bertha was de éénige die haar adhaesie niet gaf. Ze bleef zwijgend de kaarten door elkander schuiven en er vertoonde zich een vriendelijk lachje op haar lieve lippen.

'Uw oordeel ook, mejuffer Van Lindhout?' vroeg hij.

'Volstrekt niet,' antwoordde ze.

'Dan sten ik voow,' zei de onbetaalbare Van der Zijp, 'dat mejuffew Van Nindhout de nofwede op mijnheew Van Nichtenbewg houdt.'

'Ja-ja,' klonken verscheiden stemmen, en weldra maakten al de stemmen chorus.

'Welnu,' zeî Van Lichtenberg, 'geachte jury, die van de eene uitspraak in de andere vervalt en dus toont niet consequent te kunnen oordeelen en vonnissen, - ik hou me nu aan uw eerste uitspraak en zal zelf mijn lofrede uitspreken.'

'Ja-ja, dat is ook beter!' klonk het op nieuw als om Van Lichtenberg in zijn waardeering van de jury gelijk te geven.

'Dames en heeren,' begon de lofredenaar, 'de man die vóór u staat, is iemand van wien veel kwaads wordt gezegd; maar hij troost zich met de gedachte dat de kwaadsprekende wereld bij voorkeur hen tot doelwit kiest, die ze benijdt of wier goede hoedanigheden haar tot hinder en ergernis zijn. - 't Is beter benijd dan beklaagd; dat oude spreekwoord is vooral tegenwoordig een waar woord. - Omdat ik nu weet dat er niet veel goeds van me gezegd wordt, is deze gelegenheid om zelf me te prijzen mij zeer welkom. Een ander oud spreekwoord zegt wel: eigen lof riekt leelijk; maar dit spreekwoord heeft geen zin meer in onze moderne maatschappij. - Eigen lof riekt tegenwoordig heel aangenaam, en door eigen lof kan men heel ver komen. - Ik raad de dames en heeren aan, wier zedigheid en nederigheid zich tegen deze manier van fortuin-zoeken mocht verzetten, eenige hunner vrienden en kennissen met de taak te belasten om hun lof te verspreiden, hoewel ik geloof hun te kunnen verzekeren dat die lof zelden zoo ruim zal uitvallen als men wel gewenscht had. - Eigen lof, beweer ik, is thans noodzakelijk; want niemand ontsnapt tegen-

woordig aan de critiek, - en dikwijls nog de critiek van onbevoegden. Die critiek is soms wreed en onbillijk, en ze kan voor den gecritiseerde noodlottig worden als hij niet zorgt ze door krachtigen lof te neutraliseeren. - Ik ben ook gecritiseerd in de beschaafde wereld van Z., en ik verzeker 't u alles behalve zoetsappig, - niet om mijn spoorbrug, waarvan het publiek nog niet veel af weet, maar om mijn persoon. Die onvriendelijke critiek wil ik wederleggen, en in die wederlegging zal de lofrede bestaan waartoe ik me-zelf, zonder het te willen, heb veroordeeld.'

'Ik stel voor,' zeî Marie, wier kleur een weinig hare inwendige aandoening verried, 'mijnheer Van Lichtenberg die lofrede maar kwijt te schelden.'

'Ja-ja!' klonken eenige stemmen; maar het 'neen-neen' deed zich ook met kracht hooren.

'Ik verbeeld me heel knap te zijn, heeft de voorzitster dezer jury gezegd,' vervolgde de lofredenaar, 'hetgeen vrij wel overeenstemt met het oordeel van anderen die mij "verwaand" vinden. De critiek zegt verder, dat mijn uiterlijk slechts wantrouwen en afkeer inboezemt, maar dit houd ik voor een geheel subjectief gevoelen, en bovendien ben ik voor mijn uiterlijk, dat ik me-zelf niet heb gegeven, ook niet aansprakelijk. Ook acht ik een oordeel, dat geen beteren grond heeft dan dit, altijd voorbarig en onbillijk, en ik durf mij dan ook vleien dat de tijd zal leeren dat ik geen wantrouwen en afkeer verdien. - Dames en heeren, mijn lofrede is ten einde, - of liever, ik breek haar af, want ik ben verwaand genoeg om nog meer goeds van me-zelf te zeggen, en me dunkt dat het nu al wèl is.'

'Dat vind ik ook!' zei Seydlitz met zijn gullen lach. 'Van Lichtenberg, ik bewonder je welsprekendheid.'

'Ik ook,' voegde Van der Zijp er bij; 'maaw ik begwijp niet wie iets op je uitewnijk heeft aan te mewken; ik vind dat je een heen fnink voowkomen hebt, en ik genoof dat de dames het ook vinden.'

De heeren lachten en de dames ook; maar nu volgde er een pijnlijke stilte, want iedereen begreep dat Van Lichtenberg met een bepaalde bedoeling gesproken had; dat zijn toespelingen aan het adres van iemand uit het gezelschap waren; maar behalve Marie en Bertha vermoedde niemand wie eigenlijk kon bedoeld zijn. Marie hield zich goed, maar ze begon toch te vreezen dat Van Lichtenberg haar in moeielijkheden ging brengen en dat op zijn minst een breuk tusschen Bertha en haar het gevolg er van zou zijn. - Bertha ondervond een gemengd gevoel van droefheid, wrevel en ongeduld, maar ze nam zich toch vast voor zich goed te houden, - en dit gelukte haar. Niemand kon iets aan haar merken; ze was nimmer luidruchtig, - dus behoefde ze ook niet veel te veinzen.

Het pandspel liep veel minder vroolijk af dan het was begonnen. Toen het teeken tot opstaan werd gegeven, toonde Marie een buitenge-

wonen ijver om Van Lichtenberg te boeien. Hij bood haar dan ook werktuigelijk zijn arm aan om haar naar de eetzaal te geleiden, en groot was hare voldoening toen ze ontdekte dat ze naast haar cavalier zou zitten. Bertha had, als naar gewoonte, de plaatsing geregeld en voor zich-zelve een plaats bestemd, die niemand haar behoefde te benijden. Zelfzucht kende Bertha niet; veeleer was ze steeds bereid zich voor anderen op te offeren.

Marie maakte gebruik van het voordeel dat het toeval, - of liever de welwillendheid harer vriendin, - haar schonk.

'Ik geloof,' zei ze tot Van Lichtenberg, 'dat Bertha boos op me is; maar ik begrijp niet waarom. Ze toont nu toch duidelijk haar antipathie jegens u, want ze heeft zelf de plaatsing geregeld. Waarom zit ze zoo ver van ons af? Waarschijnlijk omdat ze niet dicht bij u wil zitten, - waarom anders? - Maar g i j zijt nu de oorzaak dat ik me met mijn beste vriendin brouilleer. Waartoe die pikante *speech?* - O, wat zijt ge scherp! Ik ben waarlijk bang voor u geworden, en ik merk dat het maar verstandig is, goede vrienden met u te blijven. - Het zal me moeite kosten haar te kalmeeren, want ze is zoo achterdochtig. Ik ben er zeker van, dat ik nu van alles de schuld krijg, en toch heb ik niets dan de waarheid gezegd, - en nog niet eens geheel. - Als ik alles had willen vertellen... maar ik hou niet van praten.'

'Ik heb haar duchtig de waarheid gezegd,' zei Van Lichtenberg koeltjes. 'Zoudt ge niet denken, dat ze nu genezen is?'

'Volstrekt niet. Ge hadt zooeven den blik moeten zien, dien ze mij toewierp! Ik werd bang van haar.'

'Is ze zoo gevaarlijk?'

'Stille waters.... Ik zou u niet raden haar in den eersten tijd te genaken, want ze zal u alles behalve vriendelijk ontvangen.'

'Ik geloof dat die raad goed is,' zeî Van Lichtenberg, en dit meende hij.

'Ik wil morgen,' hernam Marie, 'eens met haar praten, en ik zal mijn best doen het voor u goed te maken.'

'O dit is onnoodig,' antwoordde hij snel. 'Ik ben gewoon zelf mijn zaak te bepleiten, - als 't noodig is, - maar ik zie er thans de noodzakelijkheid nog niet van in.'

'Inderdaad? - Nu, wat ge daar zegt, pleit alweder voor uw zelfvertrouwen.'

'Voor mijn verwaandheid,' verbeterde hij lachend.

'Ik zeg 't niet.'

'Gij meent het toch.'

'Ik raad u toch haar voor geen dans te vragen voordat ge zeker weet, dat ze u geen weigering geeft, want als ik haar goed ken, krijgt ge een bedank-je.'

'Ik zal voorzichtig zijn. Later hoop ik wel eens van u te verne-

men hoe mijn kansen bij uw vriendin staan. Wanneer wordt er weer gedanst?'

'Vandaag over acht dagen op 't militair concert.'

Het souper eindigde heel vroolijk. Van Lichtenberg moest met de familie Winthorst denzelfden weg uit, en hij bood dus Marie zijn arm aan De oudelui hadden er niets tegen en Marie ook niet.

'Bonsoir, Van Lichtenberg!' zei de kolonel Winthorst, bij 't afscheid nemen, zoo cordiaal mogelijk en hij drukte des ingenieurs hand met groote innigheid. Mevrouw Winthorst vereerde den cavalier harer dochter ook met een handdruk en voegde er de allervriendelijkste woorden bij: 'We hopen u spoedig eens weer bij ons te zien, mijnheer Van Lichtenberg.'

''t Zal me aangenaam zijn, Mevrouw.'

'Bonsoir, mijnheer Van Lichtenberg,' zeî Marie met haar lief geaffecteerd stemmetje en reikte haar cavalier eveneens de hand tot afscheid toe.

De jonge ingenieur kon gerust zeggen, dat de familie Winthorst hem den toegang tot haar huis gemakkelijk maakte. Ook kon hij er zich op beroemen, dat Marie hem blijkbaar de voorkeur gaf boven alle heeren die zich beijverden haar het hof te maken. Het scheen zelfs aan niemand twijfelachtig toe, dat als hij Marie vroeg - wat men vrij algemeen dacht dat hij doen zou - ze hem niet zooals aan tien andere pretendenten, die bij name genoemd werden, een blauwtje zou geven. Maar Van Lichtenberg liet zich niet alleen over niets uit, maar hij liet ook niets merken. Hij maakte tamelijk veel werk van Marie, maar er was toch iets terughoudends in zijn omgang met haar, en Marie moest zich zelve bekennen, dat zij hem meer dan hij haar 't hof maakte. Dit belette evenwel niet, dat zij er vrij vast op rekende, dat Van Lichtenberg vandaag of morgen met zijn declaratie voor den dag zou komen. Zij begreep zelfs, dat het slechts van haarzelve afhing, die gebeurtenis in het leven te roepen. Vóór dat zij dien nacht haar schoone oogen look, had zij zich ook stellig voorgenomen, die gebeurtenis te verhaasten, want Bertha's beeld verscheen gedurig tusschen haar en Van Lichtenberg, en een stem fluisterde haar in: 'Uw vriendin moet toch uw vijandin worden; dus haast u, en brouilleer u desnoods met Bertha!'

VI.

Marie ging den volgenden dag Bertha een bezoek brengen. Deze ontving haar koel, maar Marie liet hare vriendin geen tijd het woord te nemen. Ze begon zelf, met hare gewone bespraaktheid:

'Ik heb gister-avond opgemerkt, dat je weer gelooft, dat ik Van Lichtenberg heb overgebracht wat je van hem hebt gezegd, - maar ik kom opzettelijk hier om je van dat idee terug te brengen. - Je

hebt zeker met anderen over hem gesproken en je toen ongunstig over hem uitgelaten. - Hij is vreeselijk boos op je, - en ik moet bekennen, dat hij daarin geen ongelijk heeft. Enfin, - de zaak ligt er nu toe. Hij heeft ons thuis gebracht, en onderweg was hij er vol van; hij zei ook, dat hij je niet meer in de onaangename noodzakelijkheid zou brengen met iemand te dansen voor wien je vrees of tegenzin koestert.'

Marie praatte nog een poos voort, sprong daarbij van den hak op den tak en was eindelijk ver genoeg van het terrein afgedwaald, waarop ze zich bij haar komst had moeten begeven, om nu een oogenblik van rust te kunnen nemen. Maar Bertha was in hare gedachten steeds op dat terrein gebleven, en had dus ook weinig of niet geluisterd naar 't gesnap harer vriendin over den gekken hoed van Louise, de opzichtige japon van Jet, het dwaze engagement van Elise, de belachelijke airs van mevrouw van Pauwenburg, enz.

'Je verklaart dus, dat je mijnheer Van Lichtenberg niets hebt overgebracht van 't geen ik je als mijn gevoelen over hem heb meegedeeld?' vroeg Bertha.

'Och, wel neen! Hoe kom-je nu nog op dat chapiter terug! - Ik heb hem niets gezegd, maar anderen....'

'Ik heb met niemand over hem gesproken dan met u,' zei Bertha, 'en gij hebt hem alles oververteld, en er nog 't een en ander bijgevoegd.'

'Nu, 't is goed!' riep Marie met een schaterlach. 'Wil ik je eens iets vertellen?' ging ze schertsend voort: 'ik begrijp dat jelui al heel weinig bij elkaar past. Er is sympathie of antipathie tusschen de menschen. Jelui hebt een bepaalde antipathie tegen elkaar, en dat komt telkens onwillekeurig voor den dag als de gelegenheid zich maar even voordoet. Ik heb 't gister-avond bij hém ook opgemerkt, en 't is me niet mogen gelukken hem in een gunstiger stemming te brengen.'

'Ik dank je voor de genomen moeite,' antwoordde Bertha steeds koel, 'maar je zult me verplichten met je voortaan die moeite niet meer te geven.'

Marie bleef lachen en schertsen en ging eindelijk heen, zonder dat ze haar vriendin had kunnen opvroolijken. Ze nam echter de zelfvoldoening mee, dat ze niet tusschen biezen had gezaaid. Ook had ze 't geluk, nog voor 't militair concert Van Lichtenberg te ontmoeten en hem te kunnen meedeelen, dat haar vriendin Bertha bepaald besloten had hem een weigerend antwoord te geven als hij haar ten dans kwam vragen.

Al deze kleine intriges hadden tot gevolg, dat de voorzichtige Van Lichtenberg in 't geheel niet op het concert verscheen en daardoor de berekeningen der slimme Marie eenigszins deed falen. Den volgenden dag werd hij bij de familie Winthorst familiaar ten eten gevraagd,

en nu had Marie vast besloten de laatste loopgraaf aan te leggen en den beslissenden aanval op 't hart van den terug-getrokken ingenieur te doen. Ze koketteerde op een betooverende wijze, en haar toilet was verrukkelijk - ditmaal door zijn smaakvollen eenvoud. 't Was alsof ze door het genie der verleiding bezield was.

Het toeval was haar ook gunstig, want onder de thee bleef ze met Van Lichtenberg een poosje alleen. Hij bladerde in haar album; zij zat naast hem en toen mama was heengegaan schoof ze iets dichter bij hem, om beter de portretjes te kunnen zien, ten einde hem de namen der origineelen te noemen.

Het scheen zelfs dat Marie steeds bijziender werd, want ze schoof al dichter bij en boog haar mooi kopje meer over het album heen, zoodat Van Lichtenberg den liefelijken geur, die 't glanzend haar uitstraalde, inademde en zelfs zijn gelaat door een zijden lok voelde aanraken. Daarbij viel zijn blik van zelf op een heerlijk blank halsje, dat zoo dicht bij hem was, dat....

Helaas! - Een zwak oogenblik heeft al menig verstandig man van zijn schoonste voornemens afgeleid; al menigeen op een weg gevoerd dien hij zich vast voorgenomen had nimmer te betreden.

'Foei, Van Lichtenberg, - wat doe-je daar?' zei Marie, met een allerliefst kleurtje. 'Als mama nu eens juist was binnen gekomen! Je moet me beloven zoo iets niet weer te doen, anders durf ik niet meer alleen met je te blijven.'

Van Lichtenberg kleurde zelf ook, - niets minder dan Marie. Hij had zijn lippen op 't mooie halsje gedrukt, maar hij had ook wel van hout moeten zijn geweest om 't niet te doen. 't Was waarlijk zijn schuld niet. De grootste stoïcyn, mits hij een greintje verstand had bezeten, - zou 't hem hebben vergeven. - Hij stond verschrikt op, en zei verlegen: 'Vergeef 't me, Mejuffer, - ik heb u beleedigd; maar 't was ondanks mezelf. - Ik heb me vergeten....'

Marie was ook opgestaan; ze plooide haar fijn mondje in een droevigen trek en ze scheen op 't punt van te schreien, maar ze gaf hem toch haar handje, en lispelde met neergeslagen oogen: 'Ik vergeef 't je, maar beloof me dan ook in 't vervolg verstandiger te zijn. Daar komt mama! - Laat ons weer gaan zitten! Ik zou 't voor geen wereldsch goed willen, dat ze iets merkte.'

'Wel, jongeluî,' zei Mevrouw bij haar binnentreden, - 'ben-je nog al met dat album bezig? Me dunkt toch, dat dit voor mijnheer Van Lichtenberg niet heel amusant kan zijn! Wat heeft hij aan al die portretten, waarvan de meesten hem onbekend zijn!'

'Mijnheer heeft ons zijn portret ook beloofd, - niet-waar?' vroeg de verleidster met een onweerstaanbaar glimlachje.

''t Zal me een bijzondere eer zijn,' antwoordde de ingenieur met een hoffelijke buiging, 'een plaats te mogen innemen onder al die uitverkorenen.'

‘Hemel! hoe nederig!’ lachte Marie. ‘Alsof mijnheer niet wist dat hij minstens even uitverkoren is als al die anderen! Mijnheer vischt naar een complimentje!’

Mijnheer was wat men in 't gemeenzame leven noemt: ‘ingerekend.’ - Een glimmend kooltje wordt onder de asch gerakeld en daar blijft het liggen tot de inrakelende hand het er tot eigen gerief weer gelieft uit te rakelen.

Van Lichtenberg nam laat in den avond afscheid, en kreeg van de bekoorlijke Marie een handdruk mee, die allerduidelijkst zei: ‘ik ben volstrekt niet meer boos op je omdat je me op mijn hals hebt gezoend, en als je 't weer doet, zal ik je die misdaad w e e r vergeven.’

Arme Van Lichtenberg! - Hij sliep dien nacht niet, en hij dacht in 't geheel niet aan het grootsche werk dat bestemd was den naam van de ‘Lichtenbergs-brug’ te dragen en de bewondering van alle ingenieurs op te wekken. In zijn scheppend brein broeide geen enkel ontwerp van grootschen aanleg. Alleen kleine, nietige denkbeelden doorkruisten zijn hersens, en onophoudelijk welde de gedachte in hem op: ‘Wat heb ik dwaas gehandeld!’

Marie lag ook een poos wakker, maar ze verweet zich niets, en ze sliep in met de liefelijke gedachte: ‘Morgen krijg ik een briefje met zijn portret. Overmorgen.... enz.’ Ze dacht ook wel aan Bertha. 't Zou wel ijselijk gek zijn als ze met Van Lichtenberg haar engagement kwam bekend maken, en Bertha zou heel stroef en stug zijn, - maar dat was minder. Een engagement wekt altijd jaloezie op, - vooral onder vriendinnen, - maar een meisje dat zich engageert heeft geen vriendinnen meer noodig. Marie was er over heen om zich met Bertha te brouilleeren: 't kon haar letterlijk niets meer schelen. - Als Bertha verkoos te boudeeren, of boos te zijn, - dat was háár zaak! - In 't kort, Marie sliep glimlachend in en ontwaakte 's ochtends, na vriendelijke droomen, met een glimlach, en begon terstond te neuriën:

‘*Jeune fille aux yeux noirs*,
Tu règnes sur mon âme...’

Marie had mooie donkere oogen, en die zwarte kijkers lonkten haar veel-belovend uit den spiegel tegen toen ze, na haar lieve voetjes in de kleine roode muiltjes geschoven te hebben, den blik in 't glas wierp.

Van Lichtenberg stond op 't zelfde oogenblik óók voor zijn spiegel, maar alles behalve dichterlijk gestemd, en met een prozaïsche laag sneeuwwit schuim op zijn gelaat, die onder het scheermes verdwijnen moest. Hij neuriede geen vroolijk deuntje, maar toch murmelde hij inwendig op geïmproviseerde wijs:

‘*Comme je suis bête!*
Oh, le galant.... bête!
Point de grâce pour la bête!
Le bête!... je suis bête!
Doublement bête!’...

Hij schoor het schuim en zijn stoppelbaard weg, en dit scheen hem wat beter te stemmen. - Een wijsgeer heeft beweerd dat de humeur-barometer van een heer die pas geschoren is, altijd neiging heeft om naar mooi weer te wijzen. - Die bewering moet een goeden grond hebben, hoe komt anders zoo'n wijsgeer er aan? En onze ingenieur bewees dat de wijsgeer gelijk had.

Van Lichtenberg ging naar zijn werk. Hij vergat zijn portret aan Marie te zenden, en dat lieve meisje was bitter teleurgesteld toen ze 's namiddags na hare bezoeken thuis kwam en niets anders vond, dan een groot pak uit ‘les grands magasins du Louvre’ te Parijs, inhoudende zijde, fluweel en andere toilet-artikelen. Ditmaal had ze liever een klein envelop met een briefje er in gevonden, en ze liet daarom het kostbare pak onaangeroerd liggen.

VII.

Een paar dagen later ging Van Lichtenberg een bezoek brengen bij de familie Winthorst en vond die familie niet thuis. Later is het uitgekomen, dat hij wist dat zij niet thuis was. - Men zegt dat er veel heeren zijn, die op dergelijke wijze hunne bezoeken afleggen, maar ter eere van de fatsoenlijke wereld willen we 't niet grif aannemen. - Van Lichtenberg liet, in plaats van een visitekaartje, zijn portret in een envelop achter en ging toen naar de familie Van Lindhout, waar hij door de dames ontvangen werd. Bertha was zeer beleefd en nam op ongedwongen wijze aan 't gesprek deel. Ze zat bij het raam te werken en 't helder daglicht viel òp haar edel, rein gelaat. Van Lichtenberg kon zijne oogen niet van haar afwenden. 't Was alsof ze eensklaps veel schooner was geworden. Hij had, sedert hij Marie en Bertha kende, de beide meisjes altijd onwillekeurig met elkaar vergeleken; - waarschijnlijk omdat hij gewoon was ze bij elkaar te zien, - en altijd had Bertha hem 't meest aangetrokken. Er was zoo iets oprechts, zoo iets edels in haar gelaat, en daarbij lag er in haar oog een uitdrukking van gevoel en teederheid, die onweerstaanbaar was.

Terwijl er over allerlei onverschillige zaken gesproken werd, had Van Lichtenberg al den tijd Bertha gade te slaan en nu en dan tot zich-zelf te spreken. - Zoo zeide hij onder-anderen in stilte: ‘Ik merk niets van die verbolgenheid op mij. - Is dit nu het meisje, dat mij een dans zal weigeren? Dat is onmogelijk.’... Eensklaps werd hij verrast door een gezegde van Bertha, dat hem voorkwam een weinig spotachtig te zijn, hoewel hij had kunnen opmerken, - als hij dichter bij haar had gezeten, - dat er een zenuwachtige trilling in haar vingertjes was, terwijl ze sprak.

‘Ge hebt veel op uw verantwoording, mijnheer Van Lichtenberg,’ zei Bertha, ‘en ge zult het niet gemakkelijk meer goed maken, wat ge verkorven hebt.’

Zoozeer was Van Lichtenberg zich van zijn schuld bewust, dat hij -

dwaas genoeg - aan den onberaden zoen op zekeren blanken hals dacht; - alsof Bertha daarop zinspeelde!

‘Ik begrijp uw bedoeling niet,’ antwoordde hij een weinig verward.

‘Wel, ge hebt u op 't laatste concert te vergeefs laten wachten. Ik geloof u te mogen zeggen, dat ge zeker iemand hebt teleurgesteld.’

't Was op den man af; maar Van Lichtenberg haalde vrijer adem. Zijn misdadige zoen was niet in 't spel, en nu herkreeg hij zijn gewone gevatheid.

‘'t Is zeer vleiend voor me,’ antwoordde hij, ‘dat mijn afwezigheid ten minste iemand heeft teleurgesteld, hoewel 't mij volstrekt niet om 't even is wie die iemand kan zijn.’

‘Nu, om dit te raden, zult ge toch niet lang behoeven te zoeken,’ zei Bertha met een glimlachje.

Van Lichtenberg trok een ernstiger gezicht dan hij had willen doen. Dat Bertha hem op zoo'n ongedwongen toon plaagde door een toespeling te maken op zijn verhouding tot hare vriendin, trof hem pijnlijker dan dat ze hem stroef en uit de hoogte bejegend had.

Mevrouw Van Lindhout, die er zich al sinds veertien dagen over verwonderde, dat het engagement van Marie Winthorst met Van Lichtenberg niet publiek werd, zei nu met een fijn lachje: ‘Ge zult ons wel kunnen vertellen mijnheer Van Lichtenberg, hoe 't met de Winthorsten gaat. We hebben hen in verscheiden dagen niet gezien, nietwaar, Bertha, - je hebt Marie deze week nog niet gesproken?’

‘Neen, mama,’ antwoordde Bertha onwillens blozende, toen de naam harer vriendin zoo eensklaps genoemd werd.

‘Ik geloof, Mevrouw,’ zei Van Lichtenberg, ‘dat die familie heel wel is. Ik heb ze juist een bezoek gebracht, maar ik vond ze niet thuis.’

‘Hoe jammer!’ zei Mevrouw ondeugend.

‘Voor mij, Mevrouw, - natuurlijk,’ antwoordde Van Lichtenberg een weinig bits.

‘Nu ja, - voor u, en voor de dames ook. Marie.’...

Juist ging de kamerdeur open en Marie trad binnen. - ‘Ziezoo,’ dacht Van Lichtenberg, ‘dat treft goed. - Als ik nu terstond heenga, heb ik in eens een einde aan die praatjes gemaakt en juffer Marie zal dan tegelijk weten waaraan ze zich te houden heeft.’ - Hij nam zijn hoed op en wilde afscheid nemen; maar onze ingenieur vermoedde niet dat Marie nu regelrecht van huis kwam en zijn photografie daar pas gevonden had. - Marie schreef zijn overhaast opstaan aan een soort van verwarring toe, die ze wel eens meer bij heeren had opgemerkt, die met zekere ernstige voornemens bezield waren; maar 't lag niet in haar plan, de vlucht van haar aanbidder te gedoogen.

‘Gunst, mijnheer Van Lichtenberg,’ zei ze op haar gewonen ongedwongen toon, - ‘ik hoop niet dat ik u van hier jaag.’

‘Het tegendeel, Mejuffer,’ antwoordde hij met een buiging; ‘uw tegenwoordigheid zou een reden te meer voor me zijn om nog te blij-

ven als mijn bezoek niet reeds wat lang had geduurd. - Ik heb bovendien vandaag uit mijn werk moeten breken om een paar dringende bezoeken af te leggen.'...

'Ja, ge zijt ook bij óns geweest,' viel Marie hem in de rede. 'Ik heb uw photografie gevonden, die ge mij beloofd hadt. Ik dank je wel; ze gelijkt sprekend.'

Van Lichtenberg had Marie tot nog toe een mooi meisje gevonden, - en hoewel hij haar hoofdgebrek - koketterie - zeer goed kende en nog enkele andere kleine gebreken in haar karakter had opgemerkt, zag hij haar toch heel gaarne, dit kon hij zich-zelf niet ontveinzen. - Nu echter verloor ze eensklaps hare aantrekkelijkheid voor hem en bijna gevoelde hij haat, - ten minste wrok, - jegens haar in zijn binnenste opstijgen. Hij antwoordde door een stijve buiging te maken, nam toen afscheid en vertrok.

Marie en Bertha hadden reeds als kinderen met elkaar gespeeld, waren met elkander opgegroeid en hare ouders waren sinds lange jaren onderling op een vriendschappelijken voet. Er was dus niets vreemds in, dat mevrouw Van Lindhout na Van Lichtenberg's vertrek tot Marie zeide: 'Dus de zaak is onder jelui geklonken. Wanneer wordt het engagement publiek?'

Marie had haar antwoord gereed, want ze was met geen ander doel gekomen, dan om haar vriendin te vertellen, dat ze Van Lichtenberg's portret had gekregen. - Ze meende nu zeker van haar zaak te zijn.

'Lieve hemel, Mevrouw!' riep ze lachend, 'u vraagt me daar iets, waarop ik geen antwoord kan geven. Van Lichtenberg is ijselijk geëmpresseerd, - hij komt heel dikwijls bij ons; maar er is nog niets gedecideerd. Ik geloof wel, dat hij met papa gesproken heeft, - maar... papa is nog al omzichtig, zooals u weet.'...

'Ja, dit weet ik,' antwoordde Mevrouw, wel effen, maar toch met een zweem van spot, dien Marie niet opmerkte.

De Kolonel was heel omzichtig; dit zullen we later zien.

'Bovendien,' vervolgde Marie, 'ik zou me er toch ook nog eens op moeten bedenken.... Ik vind hem heel goed, - zelfs gedistingeerd, en hij is een uitstekend *danseur;* maar hij heeft heel veel verbeelding van zich-zelf, - ten minste Bertha vindt het, en dit heeft me doen nadenken.'

'Als dit zoo is, vind ik dat je een kokette rol met hem speelt,' antwoordde Mevrouw eenvoudig, maar hoog-ernstig. 'Als Bertha zich een portret van een heer als Van Lichtenberg liet b e l o v e n ' ze drukte op dat woord - 'en ze was 't nog met zich-zelve oneens of ze hem zou accepteeren, zou ik 't haar zeer kwalijk nemen.'

'Zoo, Mevrouw? I k zie er volstrekt geen kwaad in,' zei Marie op lossen toon, - 'en papa en mama doen dit evenmin.'

'Iedereen heeft zijn wijze van zien' hernam Mevrouw koeltjes, en ging daarop heen.

‘Ik vind je mama ijselijk scherp,’ zei Marie onverschillig, toen Mevrouw weg was, - ‘vind-je 't zelf ook niet?’

‘Ik kan mama geen ongelijk geven,’ antwoordde Bertha. ‘En nu zul-je mij ook wel scherp en nog scherper dan mama vinden, als ik zeg, dat ik niet heel veel waarde hecht aan 't geen je zoo even verteld hebt. Je bent wel degelijk van plan Van Lichtenberg te accepteeren, als hij je vraagt.’

‘Zou-je niet liever zeggen, dat ik op zijn aanzoek zit te wachten?’ riep Marie lachende. ‘Misschien denk-je wel dat ik hem zijn portret g e v r a a g d heb!’

‘Ik geloof toch,’ zei Bertha, die te helder zag om zich te laten misleiden, ‘dat het je zeer zou tegenvallen als hij je n i e t vroeg. Je rekent er bepaald op.’

‘Ik behoef er nu niet meer op te rekenen,’ zei Marie stoutweg. ‘Hij heeft zich gedeclareerd, maar ik decideer me nog niet. Ik zeg je dit in vertrouwen, en ik verbied je met iemand, - zelfs met je mama, - er over te spreken.’

‘Je hadt me dit even goed kunnen v e r z o e k e n ,’ zei Bertha gekrenkt. ‘Ik verraad nooit geheimen en ik maak nimmer misbruik van 't in mij gesteld vertrouwen.’

‘Lieve hemel! welke groote woorden! Altijd nog dezelfde *rancune* omdat je denkt, dat ik hem heb gezegd hoe je over hem denkt! 't Is nu niet onduidelijk meer, dat je óók op hem hebt gerekend.’

De beleediging was bloedig omdat Bertha de innige overtuiging had, dat Marie niet oprecht had gehandeld. Ze doorzag de intrige, en ze begreep dus ook, dat ze door haar vriendin was misleid en in Van Lichtenberg's schatting was benadeeld. Ze wendde het hoofd af om de tranen te verbergen, die eensklaps aan hare oogen ontsprongen.

‘Ik geloof, op mijn woord, dat je schreit!’ lachte Marie. ‘Nu, ik heb 't zoo kwaad niet gemeend! - Jelui schijnt me in een ijselijk lichtgeraakte bui.’

‘En gij schijnt me in een zeer triomfeerende bui,’ antwoordde Bertha, eensklaps hare aandoening bedwingende. ‘Ge komt bepaald hier met het voornemen om mij te grieven en dit neem ik je zeer kwalijk.’

‘*Très-bien*,’ antwoordde Marie opstaande; ‘als je in een betere luim bent, recommandeer ik me. Adieu!’

Daarop ging ze heen. Bertha deed geen enkele poging om haar terug te houden en antwoordde eenvoudig: ‘Adieu!’

VIII.

Van alles wordt er tegenwoordig een statistiek gemaakt, behalve van de onvrijwillige engagementen. Die statistiek zou zeer belangwekkend zijn, en nog belangwekkender, - en waarschijnlijk hoogst ver-

rassend, - de nauwkeurige opgave van zóódanige engagementen, waarvan de in zake betrokken aanstaande heer gemaal zeggen kon: ‘'t was eigenlijk mijn bedoeling niet geweest, - maar ik kan moeielijk terug.’ Onze vriend Van Lichtenberg was er niet ver meer af om een slachtoffer te worden van de gedwongen fraaiigheid om een meisje ten huwelijk te vragen, dat hij uit eigen vrije keuze niet zou gevraagd hebben. - Veel kunst behoort er gewoonlijk niet toe om een zoogenaamden ‘hofmaker’ in zijne laatste verschansingen te drijven en tot capituleeren te dwingen. - Er zijn zelfs mama's, - en ook papa's, - wien dit verwonderlijk gemakkelijk afgaat. - Maar er behoort wèl toe zekere onbeschroomdheid, zekere onkieschheid, - in 't kort, veel aanhaligheid. De verstandigste mannen loopen in de strikken, die ondernemende mama's en onbescheiden papa's van knappe dochters hun weten te spannen.

Mijnheer en mevrouw Winthorst waren zulke ondernemende menschen. Ze hadden vier dochters, waarvan Marie de jongste was. De drie oudere meisjes hadden allen een zeer voordeelige partij gedaan, hoewel ze zelve geen fortuin hadden. Mama en papa hadden de drie schoonzonen in moreelen zin aan handen en voeten gebonden aan hunne dochters overgeleverd. - Marie's zusters hadden zelve in de operatie medegewerkt, - ongeveer in de manier die we Marie hebben zien in praktijk brengen, - en het Z.sche publiek wist dit alles haarfijn. Vandaar ook het volgende oordeel van sommige helderziende Z.sche dames: ‘als de Winthorsten een dozijn dochters hadden, zouden zij haar alle twaalf aan den man hebben gebracht.’ - Het problema om twaalf onbemiddelde dochters aan ‘den man’ te brengen, is tegenwoordig niet gemakkelijk op te lossen, en daarom is die lof op de oudelui Winthorst inderdaad krachtig.

Voor de Winthorsten was 't zoo goed als een feit dat Van Lichtenberg de man zou worden van Marie. Mevrouw was er even zeker van als dat ze zelve getrouwd was met mijnheer Winthorst, en ze beschouwde den ingenieur reeds als haar wettigen schoonzoon. Er verliepen acht dagen nadat deze zijn portret had achtergelaten, en toen achtte ze het noodig dat Van Lichtenberg met zijn verklaring voor den dag kwam. Mijnheer Winthorst ontving den last om Van Lichtenberg in de societeit familiaar ten eten te vragen, en deze gehoorzame heer volbracht dien last terstond. - Maar o, verrassing! Van Lichtenberg ‘moest bedanken; het speet hem ontzaggelijk, hij hoopte dat Mijnheer 't hem niet kwalijk mocht nemen; hij moest voor een paar dagen uit de stad.’... En Van Lichtenberg ging werkelijk uit de stad. Maar hij was al sinds ongeveer veertien dagen terug, zonder dat hij een bezoek bij de familie Winthorst had afgelegd.

Intusschen was Z. in afwachting van de afkondiging van het engagement. Iedereen begreep dat het daartoe komen moest, en toen het niet heel spoedig kwam, begon de welwillende Z.sche beau-monde al-

lerlei praatjes uit te strooien. De een wist dít, de ander dat. Marie hoorde er meer van dan haar lief was, en toen Van Lichtenberg blijkbaar toonde dat hij haar ontweek, begon ze beangst te worden. Ze had er wel eens schertsend onder haar vriendinnen op geroemd, dat ze aan elken vinger een man kon krijgen, die harer waardig was en dat ze eerst bij den elfde zou blijven stilstaan, - maar juist nu ze op dien elfde haar zinnen had gezet, scheen er gevaar dat hij haar zou ontsnappen. Ze overpeinsde wat haar te doen stond om den 'elfde' aan hare voeten terug te brengen, - maar geen gelukkige ingeving kwam haar te hulp. Mama en papa, die eveneens hun zinnen hadden gezet op den veelbelovenden ingenieur, - die bovendien nog een aardig fortuin te wachten had, - begonnen zuur te kijken en Marie de schuld er van te geven, dat het engagement niet vlotten wilde. Toen werd Marie radeloos en bekende haar mama, dat Van Lichtenberg zich jegens haar een vrijheid had veroorloofd, die hem alleen als haar aanstaande toekwam.

Dit was een welkome tijding voor mama.

'Is 't wel degelijk-heusch waar, Marie, dat hij je een zoen heeft gegeven?' vroeg ze op een toon, alsof het heil van den Staat van dit feit afhing.

''t Is, op mijn woord, waar,' antwoordde Marie met niet minder gewicht. 'Ik vind het *indigne.*'

''t Is niets,' zei Mevrouw geruststellend. 'Papa zal de zaak nu wel in orde brengen. Vertel me eens hoe 't gebeurd is.'

Marie vertelde het, en nu wist Mevrouw genoeg.

Denzelfden avond nog ontving Van Lichtenberg een bezoek van den kolonel Winthorst. Deze heer toonde tegenover de 'aangename verrassing,' die de ingenieur voorgaf te ondervinden, een terughouding die niet veel goeds voorspelde. Hij bedankte met een stijve buiging voor de sigaar die hem werd aangeboden en begon met een afgemeten, krakende stem: 'Ik ben zoo vrij, Mijnheerr, u te komen vragen of ge eenige reden hebt om ons huis te mijden?'

De vraag was verrassend, - vooral om de wijze waarop ze gedaan werd. Van Lichtenberg bedacht zich een poos; toen antwoordde hij koel: 'De toon waarop gij die vraag doet, Mijnheer, geeft mij recht tot de wedervraag, of ge soms rekenschap van mij komt eischen voor een u aangedane beleediging?'

'Dit is een punt dat we misschien later nog moeten bespreken,' zei de Kolonel weer uit de hoogte. 'Thans wenschte ik wel antwoord op m i j n e vraag.'

'Ik moet u het antwoord schuldig blijven, Mijnheer, zoolang ge op dien toon gelieft te spreken,' zei Van Lichtenberg onverschillig.

'Ei-zoo! Ei-zoo!' zei de oude heer met een gemaakt glimlachje. 'Nu, dan zal ik op een anderen toon spreken, mijnheerr Van Lichtenberg, en ik wil u nu geen vraag doen, maar u wel een lesje geven,

Mijnheerr. In m i j n tijd was 't de gewoonte niet, Mijnheerr, om als men in een fatsoenlijk huis gastvrij ontvangen werd, eensklaps weg te blijven, - vooral niet, Mijnheerr, als men een dochter des huizes zóó in 't oogvallend het hof had gemaakt, dat de wereld er den mond vol van had. Dit mag nu de gewoonte zijn, Mijnheerr, maar dan verklaar ik, dat ik die gewoonte abominabel vind, en dat ze voor een fatsoenlijk man niet te pas komt, Mijnheerr, - neen, niet te pas komt. In m i j n tijd, Mijnheerr, waren de jongelui erkentelijk voor de welwillendheid en vriendschap, die hun door fatsoenlijke families werd bewezen: - thans, Mijnheerr, schijnt het een verplichting voor die families om de jongelui met beleefdheden te overladen, en dan moeten die families nog zeer dankbaar zijn voor de eer die hun wordt aangedaan, - niet-waar, Mijnheerr Van Lichtenberg?'

'Ik heb zulk een dwaze pretentie niet, mijnheer Winthorst, en ik weet ook niet of er veel of weinig jongelui zijn die dit doen.'

'Zoo, Mijnheerr! Ei-zoo!' ging de Kolonel op denzelfden sarkastischen toon voort; 'ik geloof toch te mogen beweren, dat wij u op de meest gastvrije wijze hebben ontvangen. Ik vraag daarvoor geen dank, Mijnheerr, - maar as-je-blieft ook geen ondank, en veel minder nog vernedering.'...

'Vernedering, Mijnheer?' riep Van Lichtenberg, wiens geduld steeds afnemende was.

'Ja, Mijnheerr, - vernedering! - Het is mij ter oore gekomen, dat ge mijn dochter het hof hebt gemaakt. Dit viel u voorzeker gemakkelijk bij de naïveteit van Marie, de onergdenkende gulheid van mevrouw Winthorst en mijne afgetrokkenheid in alles wat geen betrekking heeft op mijn gewone bezigheden.' - De kolonel had geen andere bezigheden dan de couranten lezen en zijn partijtje maken. - 'Gij hebt van die omstandigheden gebruik gemaakt, Mijnheerr Van Lichtenberg, op een wijze die ver van loffelijk is. In m i j n tijd, mijnheer, deed men zulke.... "dingen" niet. - Neen, Mijnheerr, men deed ze niet, of er was een goede reden voor.'...

'Ik geloof, mijnheer Winthorst,' viel de ander hem korzelig in de rede, 'dat mejuffer Marie niet meer het hof door mij is gemaakt, dan door Van der Zijp, Zwanenburg en zooveel anderen.....'

'Mijnheerr, zoudt ge soms durven insinueeren, dat mijne dochter koket is en zich het hof laat maken?' stoof papa Winthorst op.

'Ik beweer niets, Mijnheer, wat in het nadeel van mejuffrouw uwe dochter kan zijn,' antwoordde Van Lichtenberg, schijnbaar onverschillig een sigaar opstekende, maar inwendig ziedende van gramschap. 'Ik beweer niets van dien aard, maar wel beweer ik, dat ik de reden waarom ge hier gekomen zijt, niet kan goedkeuren.'

'Ik geloof dit gaarne, Mijnheerr Van Lichtenberg, - heel gaarne. Men keurt liefst niet goed wat op een welverdiend verwijt gelijkt, Mijnheerr. Ge keurt het echter wèl goed, dat een fatsoenlijk meisje

gecompromitteerd wordt! Om kort te gaan, Mijnheerr Van Lichtenberg, - ge hebt de vrijheid genomen mijn dochter te.... verrassen, Mijnheerr, - zooals men een onbewaakte vesting verrast, - door list, door vermetele list, Mijnheerr Van Lichtenberg. - Gij hebt u niet ontzien haar.'....

'Een zoen te geven, mijnheer Winthorst,' voltooide Van Lichtenberg den zin. 'Komt ge mij rekenschap voor d i e beleediging vragen, - dan ben ik bereid u die te geven. Ik vraag u verschooning er voor, en ik wil dit dezen avond nog aan uwe dochter doen, in tegenwoordigheid van zooveel getuigen als gij verkiest. Ook ben ik bereid een dergelijke verklaring schriftelijk te geven, op zegel, gelegaliseerd en geregistreerd. - Mag ik u nu een sigaar aanbieden?'

De Kolonel zat een oogenblik in gepeins. Hij begreep de bedoeling van Van Lichtenberg niet, en de losse gulle toon, waarop deze hem een sigaar aanbood, bracht hem nog meer van den koers.

'Bij wijze van vredespijp, zooals bij de Indianen gebruikelijk is?' vroeg hij, door zijn bril Van Lichtenberg aankijkende.

'Zeker, Mijnheer, - ik verlang niets liever dan vrede. Hier staan sigaren. - Mag ik u een vlammetje geven?'

De Kolonel stak een sigaar op, en zei toen: 'Dan verwacht ik u morgen, en ik hoop dat zich alles zóó schikt, dat ge bij ons blijft eten.'

Als Van Lichtenberg toen had geantwoord: 'neen, Mijnheer, dit kan niet,' dan was er heel iets anders gebeurd dan nu hij een stijve buiging maakte, die wel geen 'ja,' maar ook geen 'neen' beteekende.

De Kolonel deed nog eenige trekken aan zijn sigaar, nam toen hartelijk afscheid en ging heen.

IX.

Des anderen daags, om twee uren, ging Van Lichtenberg met loome schreden naar de familie Winthorst. Hij werd ontvangen in het salon... door Marie alleen. Ze zag er heel verleidelijk uit: met een kleed van zwarte zijde, zoo dik als een plank en een langen sleep die kraakte en ruischte toen ze opstond; met een smal, gepijpt kraagje om haar mooien hals; met een geultje op de borst, dat schitterde als sneeuw in de zon, en op dat geultje een zwart medaillon met een gouden gothische letter. - Ze ruischte den bezoeker te gemoet met een geknakt hoofdje, en ze stak hem haar beide handjes toe, - die witte, lieve handjes, - en ze lispelde zacht en vriendelijk: 'het doet me genoegen, dat ge eindelijk gekomen zijt; ik heb naar u verlangd.' Ze bracht haar zakdoekje aan de oogen en begon te schreien.

'Vergeef 't me als ik u verdriet heb aangedaan,' antwoordde hij verward.

Ze begon te snikken en neeg haar mooi hoofd naar zijn borst. -

't Was uit met zijn strenge voornemens. Die gevloekte ijdelheid! Dat mooie hoofd met de glanzende donkere vlechten; die rozenmond zoo droevig geplooid; die tranen als diamanten langs de donzige wangen glijdende; die halfgesloten oogen met de lange zwarte wimpers; die zachte, ronde vormen die zich tegen zijn borst vlijden...

‘Marie!’...

Mijnheer Van Lichtenberg, we wenschen je geluk met je engagement.

De zaak was geklonken. Den volgenden dag was 't engagement ‘publiek.’

X.

Is de geschiedenis uit?

Neen, - maar ze zal niet lang meer zijn, - ten minste ze zal geen boekdeel meer vullen.

De eerste visite, die 't geëngageerde paar aflegde, was bij de familie Van Lindhout. Het nieuws was er al bekend. Bertha was niet in de kamer, toen de jongelui de gelukwenschen van Mijnheer en Mevrouw ontvingen. Ze kwam een poosje later. Marie ging haar te gemoet en kuste haar vriendin, alsof deze de gelukkige was. Bertha liet het zich zwijgend welgevallen, neeg even voor Van Lichtenberg, ging toen zitten en sprak geen woord meer. De bezoekers bleven een kwartieruurs en nauwelijks waren ze weg of Bertha ging weer naar haar kamer en barstte in snikken uit.

Des avonds werd de dokter gehaald. Bertha lag in een ijlende koorts, en, helaas! in die koorts kwam 't geheim voor den dag, dat het arme meisje zich voorgenomen had in het graf mede te nemen. Ze noemde den naam van August honderd malen, en niemand wist eerst wie August was, maar mevrouw die in haar angst nu hier dan daar liep, vond toevallig ergens een visite-kaartje.

AUGUST VAN LICHTENBERG
Ingenieur.

Arme moeder! - Ze wrong zich radeloos de handen: geen dokter ter wereld misschien kon haar kind redden, maar als een kloeke vrouw schroomde ze niet het hartsgeheim van haar kind aan den man der wetenschap te openbaren.

‘Ik had het reeds begrepen,’ zei de Dokter.

‘Wat moeten we in Godsnaam doen, Dokter?’ snikte ze radeloos.

‘Niets, Mevrouw, dan mijn voorschrift volgen.’

‘'t Is gevaarlijk, niet-waar, Dokter?’

‘.... Ja, Mevrouw, - 't is gevaarlijk, maar niet hopeloos. Bertha heeft een gezond gestel; ik hoop dat we de koorts overwinnen, en dan kunnen we haar redden.’

‘Maar later, Dokter, - ze geeft hare affecties niet op, - ge kent haar niet.’...

‘En ik ken haar van haar geboorte af, Mevrouw! Ik weet dat er geen trouwer, edeler hart bestaat dan 't hare. - Later? - Ja, later! - Maar laat ons het “later” nu laten rusten! We hebben met het heden te doen, en dit eischt al onze zorgen, al onze krachten.’

Hij boog zich over de zieke heen en sloeg haar aandachtig gade. Hij nam haar klein blank handje, dat machteloos op de sprei lag, en voelde de pols terwijl zijn oog aandachtig den seconde-wijzer van het horloge volgde. De troostelooze vader stond tusschen het ledikant en den wand en schreide als een kind.

Arme, arme ouders!

‘Hoe is 't, Dokter?’ vroeg de moeder angstig.

‘Vooral niet erger, Mevrouw; vlei u intusschen nog niet, maar er is een stilstand, het zou me niet verwonderen, dat op de crisis beterschap volgde. Maar ik kan 't u niet beloven. Ik zal hier blijven.’

‘O, lieve, liefste Dokter, - ik durfde 't je niet vragen! Blijf, als ik je bidden mag. - Ik zal je terstond een kop thee laten brengen.’

De arme moeder, die een straaltje van hoop zag glimmen, wilde de kamer uitsnellen, - ze zou door 't vuur zijn geloopen om den Dokter te believen; maar hij hield haar terug: ‘Blijf, Mevrouw,’ sprak hij, - ‘ik hoop dat we straks samen zullen thee drinken. Zie, de pols wordt beter, en de ademhaling rustiger. Kom, Van Lindhout, wees een man! Blijf daar niet achter het bed staan! - Je belet Bertha te slapen. Ik krijg goeden moed.’...

De arme vader kwam werktuigelijk, als een veroordeelde, uit zijn schuilhoek en schaamde zich niet als een kind zijn tranen af te drogen. Bertha was zijn oogappel. Haar verlies zou zijn dood zijn. Hij ging wezenloos zitten en staarde strak op 't marmerwit gelaat van zijn kind. Zoo bleef hij uren achtereen zitten, en geen redeneeringen waren in staat hem voor een oogenblik Bertha's ziekbed te doen verlaten.

Omstreeks middernacht verhief zich weer de koorts, en toen meende de Dokter dat Bertha haar laatsten strijd streed. Hij had alles gedaan wat de wetenschap hem aan de hand gaf, - nu moest de natuur zichzelve redden en hij vreesde, dat het raderwerk spoedig zou zijn afgeloopen. Zijn bezorgd gelaat, zijn somber stilzwijgen waren onheilspellend. Mevrouw begreep 't het eerste; zij viel voor den Dokter, die bij 't ziekbed zat, op haar knieën, greep radeloos zijne hand en stamelde: ‘Mijn God! Wat moet er gebeuren?’

De Dokter antwoordde niet. De moeder slaakte een gesmoorden

kreet en viel in zwijm. De vader sprong overeind en sloeg radeloos de handen boven zijn hoofd samen. 't Was een allerdroevigst tooneel, dat den ouden Dokter, aan tooneelen van smart en jammer gewoon, diep schokte.

‘Help uw vrouw, Van Lindhout!’ riep hij driftig; ‘of roep een der meiden te hulp!’

De vader liep als waanzinnig de kamer uit en wilde aan de trap roepen, maar hij kon geen geluid geven. Mevrouw Van Lindhout lag op den vloer en gaf geen teeken van leven. Snel boog de Dokter zijn hoofd over Bertha heen. Hij greep haar hand, die roerloos lag, maar hij voelde geen pols. Hij schudde het hoofd, boog andermaal diep voorover, en bleef nu geruimen tijd in die houding staan.

Van Lindhout was de trap afgestormd, en in de keuken gekomen, kon hij nog geen geluid geven; hij greep toen een der meiden bij den arm en wees met heftige gebaren naar boven. De dienstboden dachten eerst dat Mijnheer krankzinnig was geworden, maar de oudste meid, die sinds jaren bij de familie diende, begreep spoedig dat er iets akeligs moest gebeurd zijn. Ze vloog van haar stoel op en ijlde naar boven, haastig gevolgd door Mijnheer.

Toen Van Lindhout binnen kwam, liep de Dokter hem te gemoet, greep hem bij de schouders en zeide: ‘Kom tot u-zelve, Van Lindhout! Bertha slaapt’.

De vader staarde hem met akelig opgespalkte oogen aan, wilde spreken, maar kon niet.

‘Zij slaapt!’ riep de Dokter en schudde hem krachtig heen en weer.

‘S.... s.. laapt!’ stiet Van Lindhout wanhopig uit.

‘Ja, ze slaapt! - Laat ons uw vrouw helpen! Geef water, spoedig!’

Mevrouw Van Lindhout kwam spoedig bij, en zoodra ze haar oogen opende, zei de Dokter bemoedigend: ‘Uw kind slaapt, Mevrouw. - De hoop is nog niet verloren!’

En de hoop van den Dokter werd verwezenlijkt. De natuur had zichzelve gered. Bertha had slapende de eeuwigheid kunnen ingaan, maar haar slaap was 't heelmiddel geweest, dat haar tot een vernieuwd leven deed ontwaken.

(*Wordt vervolgd.*)

Brievenbus.

II.
Oleum redivivum.

Mijnheer de Redacteur!

Potverblommen, *zoo iets is mij nog nooit overkommen!* 't Was een krachtig woord van dien dooden matroos, maar tevens een waar woord, en ik zou wel eens iemand willen zien die het hem durfde tegenspreken. Maar toch - er gebeuren nog vreemder zaken. Dood te gaan dat 'overkomt' meer anderen, velen zelfs, ja de meesten, om niet te zeggen allen (*presque tous*, *Sire*, zooals die bekende hofprediker zeide), maar dood te heeten en nog levend te zijn, dat is vrij wat erger, en daar kan nog een krachtiger *potverblommen* op staan. Wel is het tegenovergestelde lang niet zeldzaam. Van de dagen der Openbaring af zijn er honderden gemeenten en vergaderingen en commissiën geweest, die 'den naam hadden van te leven en toch dood waren', en wellicht zijn er zelfs in dezen allervoortreffelijksten tijd nog wel enkelen, van wie men hetzelfde kan zeggen. Daar kan men zich desnoods bij neerleggen, vooral als het loon den niet-arbeid verzoet. Maar door te gaan voor dood terwijl men nog springlevend is, *pot....* Doch laat mij niet vloeken, dat is misschien te vergeven aan een matroos als hij in zijn kist ligt, maar past niet aan een levenden 'briefschrijver' in *De Tijdspiegel*, al heet hij dan ook honderdmaal dood.

Dood! Jan Oly dood! Ja waarachtig, 't staat daar in dien *Tijdspiegel*, zwart op wit, gedrukt alsof 't gelogen was. Hoe ik schrikte, mijnheer! toen ik eindelijk het hoofd weder boven water stekende en mij de verschenen nommers van uw 'geacht Tijdschrift' hebbende doen geven, in de April-aflevering van 1873 onder het motto *oleum... perdidi* die verpletterende tijding las, dat Jan Oly was overleden!

Een ware *poisson d' Avril.* Mijnheer! mijnheer! Wat heeft men met u gesold! Wijlen 'Piet van Os' zou het niet beter hebben kunnen doen. Want wie zijn toch die lijkbidders, die mij zoo aandoenlijk ten grave hebben doen dalen? De heeren Avis en B. Vis! Maar hebt gij dan niet begrepen, dat dit niet anders waren dan kinderen mijner verbeelding, fantasie-poppen, zooals elk schrijver die zich 'respecteert' tusschenbeide noodig heeft! Daar heeft een of andere guit behendig van gebruik gemaakt, en het is hem gelukt, want in dezen materialistischen, realistischen tijd, waarin de platte zucht tot 'werkelijkheid', God betere 't! met den naam van 'hartstocht' bestempeld wordt, begrijpt men niet meer wat fantaisie is. Nu sla ik die 'Heeren' voor goed dood, en gun ze niet eens het genoegen om in hun kist een 'potver...,' enz. te slaken, en ik, moordenaar van schimmen, zal niet eenmaal de eer genieten van geportretteerd of gephotographeerd te worden zooals 'de heer Jut' en deszelfs echtgenoote, en de spiritisten zullen het genoegen moeten derven om Avis en B. Vis door middel van een tafelpoot te doen spreken, zooals men, naar ik verneem, met Jan Oly reeds was begonnen.

Waar of ik dan al dien tijd gezeten heb? Vergun mij, waarde Redacteur, daarover het stilzwijgen te bewaren. Ik heb even goede reden om dit geheim te houden als de Minister van koloniën de stukken omtrent Atjeh en de dito van Binnenlandsche Zaken de adviezen der Gedeputeerde Staten in zake kiestabel. Mo-

gelijk heb ik wel de ‘Nederlandsche’ Noordpool-expeditie mede gemaakt, of heb ik behoord tot het gevolg van den Prins van Oranje, toen hij onze overzeesche bezittingen bezocht! 't Kan ook wel zijn dat ik door de *N. Arnh. courant* of door de Urker *Honigdroppel uit de rots Christi* als *reporter* ben gezonden naar de binnenlanden van Afrika om te zien of er in de lucht ook nog een zuchtje was blijven hangen van Freule Tinne ten einde dat evenals de *Han* van den H. Jozef in een relikie-kistje te sluiten! Evenzeer is het denkbaar dat ik aangenomen had om zilver in den Cariboumijn te doen groeien, of om de wereld in 79 dagen rond te reizen, of om, zonder zelfs een kopje koffie onder weg te drinken, naar New-York te zwemmen, en dan met Moody en Sankey te zingen, dat het een lust en een plezier was! Misschien heb ik zelf wel tot de *revivalists* behoord en heb ik één jaar zitten zuchten over mijn ellende en anderhalf jaar lang gejubeld met het ‘uitverkoren’ volk, om nu ten slotte toch weder de oude te zijn....

Hoe het zij, mijnheer! Ik ben er weder en ik blijf er: *J'y suis et j'y reste* om met mijn vriend Mac-Mahon te spreken, en ik haast mij er u kennis van te geven, en u te verzoeken den redivivus weder in genade op te nemen, terwijl ik al aanstonds begin met u den indruk mede te deelen, dien ik van mijn land- en landgenooten ontving toen ik ‘het hoofd weder boven water stak.’

Over het algemeen schijn ik in den tijd dat ik in het ‘niet’ verzonken was niet veel verloren te hebben. De Kamers zijn vergaderd geweest en hebben gebabbeld en gekibbeld maar *more solito* niet veel uitgevoerd. De Synode dronk een glas... en liet de zaak zooals ze was (bravo, Synode!) In Atjeh heeft men elkander doodgeschoten zonder veel succes (dat wil zeggen, niet wat dat doodschieten betreft, dit ging uitmuntend, maar wat er het gevolg van had moeten zijn). Feesten zijn gevierd te Leiden en elders. De Amsterdamsche kermis is ter aarde besteld onder het drinken van duizenden glazen bier en het verslinden van ettelijke millioenen poffertjes. Multatuli's hebben *Vorstenscholen* opgevoerd en zijn door Van Vlotens gehekeld. De vrouwen-emancipatie heeft een schuchtere poging aangewend om er zich boven op te werken, maar toen Mina verdween was er spoedig een perk aan gesteld. Dit alles niet bijgewoond te hebben, verdriet mij niet. Maar wat ik had willen aanschouwen wijl geen sterfelijk oog het meer zal zien, was de glans die Rafaël omgaf toen hij een week lang in de kamer schitterde, en den gloed der verontwaardiging in de oogen van den braven Fokker, toen hem door de schuld des Ministers, zoo hij meende, nog één dag beknibbeld werd van de weinige, die hij op de heete zaal van het Binnenhof mocht doorbrengen!

Toch schijnt er wel *iets* nieuws te zijn ontstaan. Vooreerst blijkt het, maar ook alleen uit den *Nederl. Spectator*, dat er weder een jong, jonger, ja allerjongst Holland is verrezen, waarvan Paulus de Apostel is. En vervolgens komt het mij voor, dat sommige woorden in den tijd van mijn *Verschwunden* langzamerhand een andere beteekenis hebben gekregen, zoodat ik er den zin niet regt van vat, zoo als *ethisch*, *idealistisch* en... *kneip* of *kneipen*, maar dit alles is wat te mikroskopisch voor mijn aan het licht ietwat ontwende oogen, er behoorde een Leeuwenhoek toe om deze infusoriën goed te observeeren. Liever vestig ik mijn en uw aandacht op wat in het oog springt of valt (hoe moet het wezen?) En dan, *a Jove principium*! vóór alles het nieuwe eereteeken van den grooten Heemskerk, wiens genie niet alleen de veepest weet te temmen maar ook de hondsdolheid te bedwingen, *monumentum* niet *aere perennius*, want het is gedeeltelijk van koper, maar hard en duurzaam als dit metaal,

ik bedoel natuurlijk den nieuwen model-muilkorf. Inderdaad dit hondenversiersel doet den uitvinder alle eer aan, het is elegant en doelmatig, en ik ben er zoozeer mede ingenomen, dat ik wel wilde voorstellen er alle kamerleden mede te versieren; het zou een uitstekend insigne zijn voor deze uitverkorenen des volks, want al kan men er niet mede

bijten, er mede te blaffen gaat uitmuntend. Voor liberale Burgemeesters zou echter een muil*band* passender zijn, want ook het blaffen voegt hun niet, evenmin als aan domine's of schoolmeesters of andere lieden van dat slag.

Schitterender nog dan de muilkorven, al hebben deze ook bij genadige vergunning een koperen rand, en voor de meeste menschen aangenamer ook, zijn de nieuwe 'tientjes'. Want ofschoon er vele wijsneuzen gevonden worden die er wat op te zeggen hebben, geloof ik toch dat er weinigen zullen zijn die ze afwijzen. Ik zelf kan er nog niet over oordeelen. Dit alleen wilde ik opmerken, dat het niet bij toeval is - en men beschuldige mij hier niet van lichtzinnigheid of zucht tot profaneeren, ik volg slechts een voor zeer rechtzinnig gehouden dominé, die even vurig van geest is als afkeerig van 'spuitwater' - dat het niet bij toeval is, zeg ik, maar door een providentieële beschikking, dat de wederinvoering dezer Willempjes juist te zamen valt met Jan Oly's terugkomst, en men dus het best aan dien wenk zal voldoen door hem ettelijke dezer 'geeltjes' te zenden, al ware het maar alleen om te beproeven of zij goed 'stapelen.'

Hoe donker steken daar - ten minste in veler oog - bij af die kloosters die allerwege verrijzen, en waarin de Duitsche martelaren en martelaressen een wijkplaats zoeken voor Bismarck's tirannij! Ik kan niet zeggen, dat ik die sombere beschouwing deel. Ik mag ze wel zien, die vette paters en die lieve nonnetjes. Ik verheug mij in de gedachte aan de schatten die daar opgestapeld worden. Ik verblijd me al in het vooruitzicht van het 'standje', dat er eenmaal op volgen zal, als de reaktie komt, die niet uitblijven kan, evenmin als in het laatst der vorige eeuw, en bewonder de wijsheid onzer staatslieden die zulke heerlijke tooneeltjes voorbereiden.

Gaandeweg zie ik, dat er toch nog al zoo het een en ander te bepraten valt; maar gij geeft - en te recht - slechts weinig plaats aan die 'prullen' die soms in uw brievenbus gestopt worden en wellicht verwenscht gij in uw hart den briefschrijver, die nu eenmaal dood, ook maar dood had moeten blijven. Is dit zoo, zeg het mij dan maar niet, maar laat mij den zoeten waan, dat gij over mijn wederverschijning even verheugd zijt, als de Fransche natie zal zijn over de terugkomst van Lou-lou, als hij met behulp van binnen- en buitenlandsche vrienden van Arenenberg afdaalt naar de vlakte van Parijs.

Als van ouds Uw onderdanige en dienstw.

JAN OLY.

Sept. 1875.

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

Israël's psalmen in Nederlandsche poëzie.

De Psalmen, door J.J.L. ten Kate. Te Amsterdam, D.B. Centen.

Het is wel eenigszins moeielijk, dit werk aan te kondigen, daar de heer Ten Kate niet zegt, wat hij er zich mede voorstelde. In stede eener voorrede, welke hij niet geeft, vindt men *Eenige getuigenissen aangaande de Psalmen*, van Luther af tot Koenen toe bijeenverzameld, die wel de hooge waarde uitspreken door bekende mannen van de drie laatste eeuwen aan de Psalmen gehecht, maar niet in het minste aanduiden, wat nu onze Ten Kate met dit zijn werk bedoelt. Wij moeten dus zijn boek zelf raadplegen.

Wat is dit niet?

Geene woordelijke vertaling der Psalmen in proza of poëzie; geene verbetering van de berijming van 1773 of van eenige andere; geene omschrijving; geene verklaring; geen boek om er in de kerk uit te kunnen zingen. Wel zouden enkele zijner Psalmen voor kerkgebruik geschikt zijn, maar de meesten hebben geene regelmatige verzen of coupletten, zoodat zij alleen, wilde men ze zingen, voor cantates konden gebezigd worden.

Dit alles is Ten Kate's boek niet. Maar wat dan wel?

Het is eene echt dichterlijke navolging in onze taal van 't geen Israël's zangers in de hunne gaven. Het is: *Israël's Psalmen in Nederlandsche poëzie.* En daardoor is het iets ongewoons, iets geheel bijzonders en eigenaardigs.

Reeds het uiterlijke ziet er vreemd uit. Het is in groot octavo op stevig en glanzend papier met oud-Duitsche letter gedrukt. Het heeft iets deftig-antieks, het is edel-oud en sierlijk-nieuw tegelijk. Het doet als voortbrengsel der pers Nederland groote eer aan.

Het innerlijke beantwoordt aan den indruk, dien het uiterlijke wekt. Dit is ook deftig-antiek, sierlijk-nieuw, edel-oud.

Doch om deze lettervrucht naar waarde te schatten, moet ik eerst

een weinig over de oorspronkelijke zangen uitweiden. - Wat waren Israël's Psalmen *voor Israël?*

De oudste, hoewel niet in het Psalmboek opgenomen, Psalm is het lied van Mozes na den doortocht door de Roode Zee, Exod. 15 bewaard. Dat lied ontwelde aan Mozes uit de diep bewogen borst; hij leerde het aan zijn volk en deed het bij beurtzangen aanheffen. Zijne zuster voerde de vrouwen daarbij aan, en zoo werd het zingen van dit lied een vroolijk feest voor het volk, een dankfeest aan Jehova, 't welk het volk innig moest en zou roeren en nauwer aan zijn God verbinden. Een lied was daartoe geschikter, dan het schoonste verhaal of de sierlijkste rede. Want liederen en zangen maken voor het oogenblik den diepsten indruk en blijven het gemakkelijkste in het geheugen bewaard, ook voor vele en vele volgende geslachten.

Dit lied van Mozes werd tot een voorbeeld, 't welk door David vooral werd gevolgd. Bij Psalm 8 mag men vragen: Heeft een Sophocles, hoe verheven, een Euripides, hoe diepzinnig, of eenig ander dichter van het wijze Athene ooit zoo eenvoudig en edel, zoo rijk en stout des menschen waarde bezongen als deze herdersknaap van Bethlehem? Wegens zijn liefelijk harpspel aan Saul's hof geroepen, kwam hij in eene oefenschool voor zijne kunst en vooral voor zijn karakter, welke, daar hij er niet in te gronde ging, hem louterde en sterkte. Zijne omzwervingen, om Saul's lagen te ontwijken, heiligden en vormden hem nog meer. Hij leerde op God vertrouwen, tot God bidden en met God omgaan, gelijk hij nooit vroeger konde. Zijne harp werd zijn trooster. Hij zong nu stout, dan teeder, uit het volle hart. Hij werd ‘liefelijk in Psalmen Israël's’ en ontvonkte eene schare van navolgers in heilige geestdrift. Zóó ontstond er in Israël eene poëzie zoo diep, zoo godsdienstig, zoo gemoedelijk, als geene andere taal of natie oplevert. Israël's Psalmen, vooral die van David, steken uit boven al wat het Oosten oplevert. Uit Indië's woordenrijke Veda's is geene bloemlezing te trekken, die ook maar in de verte met de Psalmen gelijk staat. En wat het Westen betreft: het bereikt David's Psalmen evenmin, als het Oosten Plato's Dialogen kan evenaren.

Na David traden eenige dichters in zijne voetstappen niet alleen uit zijnen en den naastvolgenden tijd, maar zelfs ook nog eeuwen later uit den tijd der herleving des volks, onder de heldhaftige Maccabeën. Ik althans kan niet anders zien, of een vrij groot aantal liederen uit de drie laatste boeken van den Psalmbundel behoort in dien tijd te huis.

Om Israël's letterkunde, en ook de Psalmen, echter wel te verstaan, moeten wij op de drieërlei geestrichting, die zich daarin openbaart, nauwkeurig letten.

Er bestaat bij dit volk eene *priesterlijke* letterkunde, waartoe de, zich over alles uitbreidende, zedelijk-godsdienstige wetgeving behoort, welke met Mozes aanving en zich na Mozes eeuwen lang verder ont-

wikkelde. Wij kennen haar uit de vier laatste boeken, die Mozes' naam dragen, uit menig historisch geschrift, vooral uit die der *Chronieken*, en uit sommige der laatste profeten.

Er is ook eene *profetische* letterkunde, welke tegenover den vormdienst, waartoe de priesterlijke voorschriften allicht leidden, en de vele offers en plechtigheden, welke deze eischten, een dienst van God in geest en waarheid aanbeval. Wij kennen haar uit de profeten *Micha*, *Jesaja* en vele anderen. Haar beginsel sprak Samuël reeds uit: 'Gehoorzaamheid is beter dan offers.'

Er is ook eene *wijsgeerige* letterkunde, welke evenmin in de priesterlijke, als in de profetische geestrichting voldoening vindt. De priesterlijke is haar te uiterlijk, te stijf, te onbeteekenend; de profetische te innerlijk, te diep, te veeleischend. Zij houdt het met het gezond menschenverstand en de wijsheid der brave, eerlijke, fatsoenlijke, van den godsdienst niet afkeerige wereld. Zij spreekt zich uit vooral in de *Spreuken*, den *Prediker* en *Jezus Sirach.*

Het bestaan en onderscheid dezer drie geestrichtingen is eerst in de laatste jaren recht duidelijk aangeprezen, ofschoon het toch reeds in het Oude Verbond zelf nu en dan is uitgesproken. Zoo lezen wij Jerem. 18:18: 'Toen zeiden zij (de Israëlieten): Komt, laat ons aanslagen tegen Jeremia smeden; want de wet zal niet vergaan van den *Priester*, noch de raad van den *Wijze*, noch het woord van den *Profeet.*' Evenzoo Ezechiël 7:26: 'Dan zullen zij het gezicht van een *Profeet* zoeken; maar de wet zal weggaan van den *Priester* en de raad van den *Oudste* (Wijze).'

Het onderscheid der priesterlijke en profetische geestrichting is echter reeds lang opgemerkt, vooral ook door Herder, ja zelfs reeds door Paulus en den schrijver aan de Hebreën. Maar voor de wijsgeerige letterkunde had men geen oog, dan sedert ongeveer het vierde eener eeuw, waarin Bruch en Ewald, en bij ons Hooijkaas er op wezen.

Tot welke soort van letterkunde nu de Psalmen behooren? Zeker niet tot de priesterlijke. Zie maar Psalm 40:7, 50, 51:18. Evenmin tot de wijsgeerige, die kwam eerst op na David, in Salomo's tijd, en vond in Israël's liedereneer bestrijding dan goedkeuring. Meest komt de geest der Psalmen overeen met de profetische geestrichting; doch daarvan zijn ze dan de diepste, rijkste, edelste en verhevenste uitdrukking.

Met Oosterschen gloed beschrijft of bezingt de vroegere Israëliet, Delitzsch(*), de eigenaardigheid der Psalmen: 'De menigvuldigste soorten van stijl en kunstvormen en zich karakteristiek onderscheidende typen van dichtkunst zijn hier in bonte vermenging bijeen; en de overal frissche en edele uitstrooming van het binnenste des gemoeds verheft zich van het eenvoudige, stille, zachte gebed tot een als een

(*) In *Herzog*, *Real-Encyclopaedie für Theologie und Kirche*, D. XII, bl. 287 - Men vergelijke ook de treffende *Getuigenissen*, bl. I-XIV door Ten Kate medegedeeld.

waterval zich uitstortende dithyrambus en tot den prachtigsten, als in een triumftocht daar heen tredenden hymnus. Daarbij komt de onvergelijkelijke rijkdom en diepte des inhouds. Onvergelijkelijk *rijk* is hij; want hij omvat natuur en geschiedenis, hemel en aarde, de wereld buiten ons en de wereld in ons, de ervaringen van den enkele en van allen te zamen; hij doorloopt, dit alles uitsprekende, de geheele ladder van alle toestanden en stemmingen, van den afgrond van nachtelijke aanvechting af tot het toppunt van gelukzalige paradijsvreugde toe. Ook is die inhoud onvergelijkelijk *diep;* want het is het geheimste bevindingsleven, 't welk hier aan de taal een gepaste uitdrukking ontwringt; de Psalm houdt zich niet tevreden met het uiterlijk tastbare, hij gaat door tot den wortel van het doorleefde; dit doorleefde wordt hier even ideaal als reëel, even abstract als concreet, even algemeen als persoonlijk in het licht gesteld. Moeielijk is vaak de tijd te bepalen, waarin elk lied geboren werd; want het is altijd en overal en algemeen waar; het doorziet het zedenbederf der Israëlieten en der menschen en schildert dit in eene vaak even duistere taal als stemming. Kortom, er blijft voor 't verstaan en uitleggen overal een voorraad van niet genoeg begrepen zaken; en het onderzoek wordt, zonder dat het ten einde komt, al weder daar heen getrokken. En is dit het eigenaardige van het classieke, dat herhaalde lezing altijd een nieuw genot aanbiedt en dat het, hoe vaker gelezen, te schooner, zinrijker en grootscher wordt, dan is de Psalmbundel een classiek boek in den hoogsten graad.' - Delitzsch gaat nu ook nog de beteekenis der Psalmen voor de geschiedenis van het Godsrijk na, en wijst aan, hoe Oud en Nieuw Verbond er tot één grootsch geheel in zijn vereenigd. Des menschen zonde en Gods genade, Gods arbeid aan 's menschen hart, de tegenstreving van den mensch, de overwinning van God, zijne zegeningen aan Israël, maar om die door Israël aan geheel het menschdom te schenken: - dat alles wordt zoo helder voor oogen gemaald, dat het verstand dit moet zien, en zoo diep en teeder uitgesproken, dat het hart dit moet gevoelen. Aldus worden Israël's liederen liederen der menschheid.

Is het niet zóó?.... Daar hebt gij Psalm 87. Hoor, hoe Ten Kate ons dit lied wedergeeft!

Sions heerlijkheid.

I. *De Psalmist.*

Heilig zijn de vastigheden,
Waar de Heer u op verhief,
Sion! Boven Jakobs steden
Heeft de Heer uw poorten lief.

Stad der bergen! Stad des Heeren!
Wat al glans en heerlijkheid
Is van U te profeteeren,
Heeft de Almachtige U bereid!

II. *Jehovah.*

Eens zal Rahab bij de Mijnen,
Babel bij Mijn dienaars staan,
Tyrus, Cusch, de Philistijnen,
Neem ik als Mijn zonen aan!

En van Sion zal men 't hooren:
Zie die Volkren-Moeder daar!
Deze en die is haar geboren!
De Eeuwge-zelf bevestigt haar!

III. *De Psalmist.*

De Eeuwge zal haar nooit beschamen!
De Eeuwge schrijft de heilge rol
Harer kindren met de namen
Van al 's waerelds volken vol!

En de beurtzang ruischt haar tegen:
'Heil u! heil, Gods gunstgenoot!
Alle bronnen van Gods zegen,
Sion! vloeien in uw schoot!'

Is zulk een profetische Psalm, zulk een orakel uit Israël, geen lied der menschheid?

En hoe worden de enkele menschen getrokken en getroffen door deze hartetaal! De afgodendienaars te Babel, die de ballingen soms hoorden zingen, wilden de liederen van Sion al weder hooren, Ps. 137. Hieronymus schrijft er over in de vijfde eeuw: 'De boer, die de ploegstaart klemt, zingt een halleluja; de bezweete maaier verpoost zich met een psalmlied; de tuinier laat, als hij met de kromme sikkel den wijngaard besnoeit, David hooren. Dat zijn hier te lande de liederen; de minneliederen, gelijk men ze noemt; dit is het gefluit der herders, de helper bij den landbouw.' - Hoe in de Middeneeuwen in kerken en kloosters, op de wegen en velden altijd weder Sions zangen werden aangeheven, is overbekend. Bernlef, de blinde zanger in Ludger's tijd, werkte meer uit om de Friezen te bekeeren, met het psalmgezang, dan Keizer Karel met het zwaard. Luther volgde in zijne gespierde kerkliederen David's zangen na. Zelfs zijn beroemdste lied, 'Ein feste Burg ist unser Gott,' is eene bewerking van Psalm 46. Zóó was het algemeen ten tijde der Hervorming. De eerste Luthersche

beginselen werden in zijn land heinde en verre verspreid door de Duitsche psalmen en gezangen, welke de kooplieden van de mis te Frankfort en Leipzig naar huis medebrachten. Psalm 68 was het krijgslied der Hugenooten. Met dat majestueuse: ‘de Heer zal opstaan tot den strijd,’ trokken zij de overmacht tegemoet en versloegen hunne vijanden, die de vijanden des Heeren waren. En wat ons, Nederlanders, betreft, zegt Koenen (bij Ten Kate bl. XVI) naar waarheid: ‘Ook hier te lande, zoowel als in Frankrijk, was de Psalter het boek van onze strijd- en triomfzangen. Als op de vleugelen dier zielverheffende zangen werd de gereinigde leer door de zendboden van Genève in Vlaanderen, in Rijssel en Utrecht overgevoerd. Met den 115^{den} Psalm werden de beelden in de kerken van Vlaanderen het eerst nedergestormd. Zoo werden ook de brandstapels en moordschavotten met Psalmen op de lippen der martelaren bestegen, en de vermeestering van Den Briel, gelijk het ontzet van Leiden, en de vergeefsche belegering van Alkmaar, zoowel als de vermeestering van zoo vele steden en sterkten, met het aanheffen van psalmtonen gevierd en begroet. Waarlijk, zoo er iets is, wat bij ons nationale gevoelens en herinneringen opwekt, niet minder dan dit in Frankrijk, Engeland en Schotland het geval is, het zijn de Psalmen, rondom welke zich de groote gebeurtenissen van onzen worstelstrijd tegen Rome en Spanje, als om zoovele blinkende middelpunten, gelijk dwaalsterren rondom hare centrale zonnen, of wentelende manen en wachters om hunne planeten, langs hemelsche banen groepeeren!’

Zoo was het in Nederland, hoewel daar van de vele berijmingen de allergebrekkigste, die van Datheen, in algemeen gebruik was gekomen.

Kan iemand eene andere verklaring van dit verschijnsel leveren, dan dat de psalmbundel de hartetaal der menschen uitspreekt? Die dit nog niet recht beseft, leze eens wat over Psalm 42, ‘'t Hijgend hert, de jacht ontkomen,’ door den heer J. te Winkel in den *Evangelischen Volksalmanak* van 1873 (bl. 56) werd geschreven: ‘De godsdienstige en dichterlijke verheffing van den ouden Israëliet heeft haar toppunt bereikt in Psalm 42. Geen modern lied bestaat er, dat hiermeê in de verste verte kan vergeleken worden. In de meest dichterlijke bewoordingen vinden wij hier het godsdienstig gevoel uitgesproken, een heimweevol verlangen naar God, dat zuiver, echt menschelijk is, en alle frischheid heeft behouden. De natuurlijke bron van den godsdienst is het menschelijk hart, dat naar dien levenden God smacht, meer dan het afgejaagde hert naar de waterstroomen. En naar dien God verlangende en zoekende, komt het onrustig menschenhart, dat slechts door tranen en klachten gevoed werd, tot rust.’

Er zijn intusschen thans bij het gebruik der Psalmen struikelblokken voor die Christenen, welke het onderscheid van Oud en Nieuw Verbond dieper beseffen, dan men vroeger deed. De eigengerechtigheid en werk-

heiligheid, zoo als die zich b.v. in Psalm 119 uitspreekt, stuit ons tegen de borst; de haat tegen de vijanden en hunne vervloeking, in tallooze Psalmen steeds wederkeerend, kunnen wij in David verontschuldigen, maar niet van hem overnemen; de vergelding van deugd en ondeugd bij de bijzondere personen in dit leven met voorspoed en rampen zien wij, dat niet plaats heeft en niet goed zou zijn. Onwillekeurig verzwakken wij in vertaling en berijming die stoute en harde uitspraken van den Israëlietischen dichter over eigengerechtigheid en vijandshaat, en laten wij hem van eeuwige vergelding spreken, waar hij aardsche bedoelt.

Wil men Israël leeren kennen, dan moeten al die uitspraken onverzwakt en onveredeld worden wedergegeven; doch wil men Israël's zangen voor Christus' gemeente bruikbaar maken, dan moeten wij het harde verzachten en het bekrompene uitzetten. Dit nu geeft iets gedwongens, iets hybridisch, en is toch bij ons niet te ontkomen.

Luther, ook hierin éénig groot, besefte, wat de Psalmen voor de Christelijke Kerk in haren eeredienst worden moesten, en volgde ze daarom na, berijmde ze niet. Anders deden de Hervormde Kerken. Israël's psalmbundel namen ze in zijn geheel voor Christus' gemeente over. Zóó ontstond in deze kerken eene verduistering van het vrije Nieuwe door het wettische Oude Verbond, welke in die mate de Evangelisch-Luthersche Kerk nooit heeft belemmerd. Die verduistering bestaat nog! Zij zal uit het gemeenteleven niet verdwijnen dan door eene herziening onzer voor kerkgebruik bestemde berijming.

Een ander struikelblok, om de Psalmen te verstaan en te genieten, is de aanmatiging, de wansmaak, de betweterij en de twijfelzucht van vele latere uitleggers, die, met al hun taalverstand, het orgaan missen, om Israël's liederen ook maar eenigszins te begrijpen en te waardeeren. 't Was mij, toen ik eenige jaren lang collegie gaf over de Psalmen, een kruis en ergernis, van die verduisterende verklaarders kennis te moeten nemen, en ik versta het volkomen, dat Delitzsch den spot met hen drijft(*).

Ten Kate heeft, wat doorgaans (nu en dan was er eene uitzondering) aan de bearbeiders der Psalmen ontbrak en ontbreekt: dichterlijken geest. Hij is een dichter, die de dichters van Israël verstaat, die het kloppen en jagen hunner harten gevoelt, die mede bewogen wordt door den storm hunner hartstochten en de plotselinge afwisseling hunner aandoeningen begrijpt. Hij is bovendien Christen, die vrij van de banden der kerkleer, geloovig zich buigt voor de majesteit van Gods openbaring, gelijk Israël die in de schepping en voorzienigheid en in de bijzondere leiding van Jakob's kroost erkende en eerbiedigde.

Hierdoor levert hij eene kostelijke bijdrage tot het verstand zoowel, als tot het genot van Israël's Psalmen.

Reeds de opschriften, welke hij boven elk lied zet, de afdeelingen,

(*) *Herzog*, D. XII, bl. 298, 299.

welke hij er in maakt, de rangschikking in reien en stemmen, waarvan natuurlijk veel op gissing steunt, en de afwisseling van maat, welke hij aanbrengt, verhelderen veel. Wij hadden er reeds eene proeve van in zijne bewerking van Psalm 87. Men leze ook eens Psalm 141 in onze prozavertaling en berijming, en dan in Ten Kate's overbrenging, waarin blijkbaar ondersteld wordt, dat deze Psalm is gedicht naar aanleiding van het verhaalde 1 Sam. 24.

In vervolging.

I.

Heer! U roep ik:
IJl ter hulpe!
Zie mij smeekend
Voor U staan!
Neem mijn beden
Als een reukwerk,
Als een avond-
Offer aan!

Hoed de deure
Mijner lippen!
Zet een wachter
Voor mijn mond!
Laat mij 't kwade
Nooit verlokken,
Met de boozen
In verbond!

Geen gemeenschap
Met onheilgen,
Wier bedenken
Misdaad is!
'k Wil niet zwelgen
Uit hun beker,
'k Wil niet brassen
Aan hun disch!

II.

Moet uw wijsheid mij kastijden,
Laat den vrome uw werktuig zijn!
Onderworpen zal ik lijden:
'k Eer de liefde, al doet ze pijn!
Waar zij straft, zal ik niet vreezen,
Want haar slagen dooden niet!
Balsem is het wat zij giet,
En haar wonden wordt genezen!...
Maar dit bid ik weenend af:
Wijd geen booze tot mijn straf!

III.

'k Heb mijn vijand
Doen ontkomen,
Heer en meester
  Zijnes lots!
'k Had hem slapend
Kunnen dooden -
'k Liet hem uitgaan
  Uit de rots!

'k Zocht mijn hater
't Hart te roeren;
'k Zaaide vrede,
  'k Oogstte hoon!
Lieflijk aanbod
Van verzoening!
Welk een antwoord
  Was uw loon?

De ijzren spade
Brijzelt de aardkluit,
Werpt hem verre
  Van zich af:
Zoo verplettert
Mij de woede,
Mij versmijtend
  Dicht bij 't graf!

IV.

Maar, God van mededoogen!
  'k Zie naar U om redding uit.
Wend tot mij genadig de oogen!
  Geef mijn leven niet ten buit!
'k Zie alom den valstrik hangen!
  Hoed mij voor het loerend net,
  Door mijn vijand uitgezet!
Neem den vanger zelf gevangen,
  Daar ik juichend tot U vlucht,
  Als een leeuwrik in de lucht!

Welk een ander, veel verstaanbaarder, veel aangrijpender lied! En hoe gespierd en welluidend tevens klinkt dit en bijna elk lied ons tegen!

Andere Psalmen winnen bovendien veel door gepaste opschriften en de verdeeling in koren en zangen. Dat geeft leven en gloed en verplaatst ons in den tijd, toen het juichende volk zijn danklied opzond. Zoo Psalm 118, die, naar 't mij voorkomt, gedicht is, toen de Maccabeën stad en tempel hadden heroverd op Syrië's wreeden koning.

Danklied voor redding uit grooten nood.

I.
Voorzang.

Algemeen choor.

Dankt den Heer, want Hij is goed,
Eeuwig zijn genade!
Isrel zegg': 'De Heer is goed,
Eeuwig zijn genade!'
Aäron zegg': 'De Heer is goed,
Eeuwig zijn genade!'
En wie ooit in 't vroom gemoed
's Heeren vreeze heeft gevoed,
Roepe 't uit: 'De Heer is goed,
Eeuwig zijn genade!'

II.
De Overwinnaar.

Eerste Rei.

De noodkreet mijner ziel is tot den Heer gerezen;
De Heer heeft mij verhoord: verruimd heraâm ik weêr!
Wie Gods nabijheid smaakt, hoe zou hij menschen vreezen?
Wil God mijn vriend, mijn hulpe wezen,
'k Zie lachende op mijn haters neêr!

Tweede rei.

Veel beter is 't, tot God gezien,
Dan 't oog naar menschen opgeslagen!
Veel beter, tot den Heer te vliên,
Dan koningen om hulp te vragen!

Beide reien.

De Heidnen hielden mij omringeld:
Ik hieuw ze in stukken al te saam!
De Heidnen hielden mij omringeld en omsingeld:
Ik hieuw ze in stukken! Heer, 'k vernielde ze in Uw naam!

Ze omzwierden mij als bijenzwermen:
Gebluscht zijn ze als een stoppelbrand.
Ik hieuw ze in stukken! Heer, Gij wildet mij beschermen,
Gij zegendet mijn zwaard, Gij sloegt ze met Uw hand!

III. *Tusschenzang.*

Algemeen choor.

Als de vijand op ons stiet,
Dreigden wij te vallen,
Maar de Heer, die alles ziet,
Kent de zijnen allen!
God verlaat de zijnen niet,
Hoe hun haters brallen!
Hij, die eeuwig hulpe biedt,
Hij is onze roem, ons lied:
Hem, die nooit zijn volk verliet,
Moet het hallel schallen!

IV. *De Overwinnaar.*

Eerste rei.

Triomfgejuich wordt aangeheven
In aller vromen tent, en davert door heel 't land:
'Gods hand deed groote daân, Gods hand is hoog verheven!'
Ja, wondren deed des Heeren hand!
Ik stierf niet, neen! ik leef, en blijde
Roep ik des Heeren werken uit:
Hoe streng mij ook de Heer kastijdde,
Hij gaf mij niet aan 't graf ten buit,

Tweede rei.

Laat nu de tempeldeur zich op heur hengsels keeren,
Opdat ik intreê houde, en heffe 't loflied aan!
Dit is de heilge poort des Heeren,
Waardoor de vromen binnen gaan.
'k Zal eeuwig U mijn dank vermeêren
Omdat Gij mij hebt welgedaan!

V.

Volks-choor.

De steen, dien de bouwliên verachtten,
Is eervol als hoofdsteen des tempels geplaatst:
Dit werk is een werk des Almachten,
Een wonder van God, dat aller oogen verbaast!
Deez' dag is van God ons gegeven:
Komt, juichen we vroolijk zijn heerlijkheid toe!
Och Heer! mocht uw gunst ons omzweven!
Och Heer, geef ons voorspoed, des gevens nooit moê!

VI.

Priesteren-choor.

Wees ons gezegend, groote Koning,
Die ons in 's Heeren naam begroet!
Wij zeegnen u uit 's Heeren woning
De Heer is God, en God is goed!
Zijn liefde deed u zegevieren:
Zijn licht straalt heerlijk, wonderbaar!
Snelt aan, snelt aan met de offerdieren,
Tot bij de hoornen van 't altaar!

VII. *Slotzang.*

Algemeen choor.

Eeuwige! onze God zijt Gij!
Gun, dat wij U loven!
Onze God! U zingen wij:
Trek ons hart naar boven!
Stijge ons hallel vrij en blij
Tot uw hemelhoven!
Loof den Heer, want goed is Hij!
Aarde en Hemel gaan voorbij,
Gods genade en medelij'
Zullen nooit verdooven!

Evenzoo is het met Psalm 147.

Loflied.

Choor.

Hallelujah! zingt den Heer!
Roert de snaren tot Zijn eer!
Hij is lieflijk: Hem te loven
Gaat al 's waerelds vreugd te boven!

Eerste stem.

Heere God! uw sterke hand
Zal Jeruzalem herbouwen!
Gij verbreekt den slavenband,
En verzamelt uw getrouwen
In 't herboren Vaderland!
Alle zorgen, alle zonden,
Wentelt Gij van 't hijgend hart:
Gij geneest de felste smart,
Gij verbindt de diepste wonden!

's Hemels sterren al te saam'
Noemt Gij bij getal en naam.
Eeuwig - heerlijk zijn uw krachten!
Wie doorgrondt den kennisschat,
Wie de oneindige gedachten,
Heer! die uw verstand bevat?
Gij beschermt den hulpelooze,
Die bij U een schuilplaats koos;
Gij, der zwakken kracht altoos,
Werpt den hoogmoed van den booze
Neder tot in 't stof des doods!

C h o o r .
Prijst den Heer bij beurtgezangen!
Eeuwig moet Hij lof ontvangen!
Brengt, bij luit- en citerklank,
Hem de aanbidding, Hem den dank!

T w e e d e s t e m .
In de hoogte,
Hemelheer!
Hangt ge uw zilvren wolken neêr.
Als de droogte
't Veld verschroeit,
Als vallei en heuvel treuren,
Opent gij des Hemels deuren,
En de malsche regen vloeit.
De akkers geuren,
Mild besproeid,
't Bloemtapeet hernieuwt zijn kleuren,
En de dorre weide bloeit.
Allen strooit ge uw milde gave:
't Schaapjen dat den klaver scheert,
't Vogeltjen dat kwinkeleert,
Zelfs de jonggeboren rave,
Die een mondvol spijs begeert!
Niet in 't woedend
Oorlogspaard,
Niet in 't bloedend
Krijgsmans-zwaard,
Niet in dreigende banieren
Of de macht
Van stalen spieren,
Hebt ge uw lust, o God der kracht!
Maar uw zegen
Komt hem tegen
Die U kent op al zijn wegen,
Die van U zijn heil verwacht!

C h o o r .
Luider moet uw zangstroom vlieten,
Prijs uw God, Jeruzalem!
Sionieten,
Lofzingt Hem!

Derde stem.

Ja, Algoede!
't Is Uw hoede,
Die ons veilig wonen doet!
Brood en vrede
Deelt ge ons mede
Uit uw hemelsche overvloed!
Naar alle oorden,
Hoog in 't Noorden,
Ver in 't afgelegen Zuid,
Zendt ge uw boden,
God der Goden!
Vaardigt ge uw bevelen uit.
Uit uwe opperzalen
Dalen
Sneeuw als wolle, rijm als asch,
Langs den wijden waterplas
Werpt ge uw ijs als stukken henen.
Vijver en moeras
Versteenen:
Heel natuur in diepen rouw,
Trilt van vreezen, rilt van kou!
Maar daar zendt Gij uit den hoogen
Wederom uw machtwoord neêr!
's Hemels boogen
Blauwen weêr;
Zefier-zuchtjens,
Lente-luchtjens,
Blazen van de dorenheg
't Laatste witte vlokjen weg;
Alle baren,
Alle stroomen,
Spartelende uit den winterboei,
Spelevaren
Langs hun zoomen,
Op uw enkel machtwoord: 'Vloei!'
Onvolprezen
Opperwezen!
Die, uit 's hemels blauwe tent,
't Oog naar 's aardrijks grenzen wendt!
Klinke 't loflied, U verrezen,
Zonder end!
Jakob leert ge uw rechten vreezen,
Isrel maakt ge uw wet bekend:
Gij zijt vriendlijk en weldadig,
Alle volken slaat Gij ga -
Maar geen natie, voor noch na,
Waart Gij immer zoo genadig:
Looft den Heer! Hallelu-jah!

Het spreekt van zelf, dat ook deze christelijke dichter, nu eens onwillekeurig, dan opzettelijk, het harde heeft verzacht en het bekrom-

pene verwijd, doch niet altijd. Niet zelden is de wreede zin, die ons hindert, toch behouden. Zóó in Psalm 137 het slot:

Haast, dochter Babels! naakt uw val.
Heil, die ons wreekt, en - geen erbarmen!
Den zuigling uit uwe armen rukken
En aan de rots verplettren zal!

Eveneens in Psalm 138 tegen het einde:

Zou ik, o God! niet haten die U haten?
Niet gruwen van uw trotsche weêrpartij?
Neen, 'k zal met hen mij nooit verzoenen laten,
Mijn toornegloed gaat niet als rook voorbij:
Volkomen is mijn haat! Ten vijand zijn ze mij!

Gansch anders, ja, daarmede strijdig is het op vele andere plaatsen Psalm 49 eindigt:

Daarom vrees geen dwingeland!
Groeit zijn schat, zijn staat, zijn stand,
Van zijn heerlijkheden
Volgt hem niets in 't schaduwland:
Naakt komt hij beneden!
Braste hij in vreugd weleer,
Arm daalt hij ter groeve neêr,
Als een rund gevallen...
Maar die sterven in den Heer,
Eeuwig leven ze allen!

De acht eerste regels zijn zeer getrouw wedergegeven, de twee laatste klinken zeer Christelijk, maar zijn weinig Israëlietisch.

Evenzoo is het aan 't slot van Psalm 56:

Gij hoedt mijn ziel voor den dood, Gij hoedt mijn voeten voor wanklen!
En voor Uw vriendlijk oog,
Waaruit, als stralen der kon, blijdschap en zaligheid spranklen,
Wandel ik voort - naar omhoog!

Ik vind het jammer, dat er in dit opzicht geene gelijkmatigheid bij Ten Kate heerscht. Mij dunkt, hij had zich klaar en bepaald moeten afvragen, wat hij wilde: Israël's zangen in onze taal weergeven, gelijk zij in Israël's taal en *geest* zijn gegeven, of die zangen verzachten, veredelen, verkorten, verheffen, gelijk onze christelijke geest zou wenschen, dat ze reeds van David's harp mochten gevloeid zijn. Onze dichter doet nu het eene, dan het andere. Dat hij zich hierin niet gelijk is gebleven, schijnt mij een vlek op zijn schitterenden arbeid. Ik wenschte wel, dat hij overal had gedaan, als in Psalm 49 en 56.

Hiermede zou de Israëlietische kleur geenszins verdwenen zijn. Integendeel. Juist worden vele Psalmen bij Ten Kate, ook als hij iets

overslaat of wijzigt, toch meer *verstaanbaar* als Israëlietische liederen. B. v. Psalm 47.

Zegezang bij de terugkomst der bonds-ark.

Klapt in de handen, gij volken der aarde!
Juicht tot Gods eer met een jubelgeschal!
Hij toch, Jehovah, de Alhooge en Roemwaarde,
Hij is de groote monarch van 't heelal.
Natiën heeft Hij gebogen,
Volken verneêrd voor onze oogen,
Kanan gekromd, dat de voeten ons kust!
Hij koos, door liefde tot Jakob bewogen,
't Erfdeel ons uit, onzen roem, onze lust!

God vaart omhoog naar Zijn heilige woning!
De Eeuwge trekt op bij bazuinengeklank!
Zingt onzen God, zingt den Heer, onzen Koning,
Koning van hemel en aard!... Brengt Hem dank!
Hem, op Zijn troonstoel verheven,
Dienen de Heidnen en - beven!
Hoofden van 't volk! Volk van Abraham's God!
Stroomt al te saam', om Hem eere te geven!
Hij heerscht, de Alhooge, over leven en lot!

Zoo luiden ook Psalm 39 en 72 ons als klanken uit verre dagen in de ooren. Doch het nieuwe kleed maakt ze recht geschikt, om door ons geheel begrepen en gevoeld te worden.

Er zijn vele liederen in Ten Kate's bewerking te gelijk nieuw en oud, zoodat zij Palestina en elk land, Israël en ieder volk gelden. Zoo Psalm 29;

De onweers-psalm.

Geeft aan Jehovah,
Gij waereldsche goden!
Geeft aan Jehovah
De glorie en de eer!
De eere Zijns naams zij Jehovah geboden!
Buigt in Zijn tempel aanbiddend ter neêr!

Hoort ge 't van ver op de golven niet klaatren?
Daar rolt Gods stem!
De Eeuwige dondert! Hij komt op de waatren!
Sterk is Zijn stem,
Heerlijk, welsprekend!
De ceedren verbrekend!
Reuzige ceedren bezwijken voor Hem.
Ziet, hoe zij schudden,
Op 's Libanons top!
Ziet, hoe zij hupplen als lammerenkudden!
Wild als een stier springt de Sirion op!

Laat zich de stem des Almachtigen hooren,
Vuurvlammen gloren,
't Is of een schok door de wildernis vaart,
Kades' woestijn trilt, van vreeze doordrongen,
Berghinden werpen in doodsangst heur jongen -
's Eeuwigen stem heeft de wouden ontblaârd!...
Maar in Zijn heiligen tempel vergaârd,
Juicht alles: 'Eere'!
Ja, eere den Heere!

Hoort gij 't? Het ritselt, het ruischt uit de wolk!
Jehovah giet stroomenden regen!
Jehovah heerscht eeuwig!.... Hij schenke ons Zijn zegen!
Hij kroone met vrede Zijn volk!

Een dergelijk, en toch ook weer ander lied is Psalm 97.

Jehovah de god des donders.

I.

God regeert! Dat de aarde juiche!
Dat, in Gods bestuur gerust,
Alle volk, van kust tot kust,
Hem zich buige!
In der wolken donkerheid
Sluiert zich Gods majesteit.
Hij, de Heer der legerscharen,
Heeft zijn koningstroon gesticht
Op onwrikbre grondpilaren!
Heilig is zijn hoog gericht!
Vurig licht
Flonkert voor zijn aangezicht,
Dat zijn haatren
Zal verteren!
Ziet, terwijl de donders klaatren,
Slaan de bliksemen des Heeren
Neêr op de aard',
Die van vlammengloed omsprankeld,
Bevende op het schouwspel staart!
En het steile berggevaart'
Waggelt, wankelt,
Smelt als was;
En de wouden worden asch
Voor den opslag van Gods oogen;
En de hooge hemelboogen
Roepen luid
Zijn grootheid uit -
Alle volkren, diep bewogen,
Siddren voor Gods Alvermogen!

II.

Al wie beelden de wierookschaal boden,
Ziet, zij buigen beschaamd voor d' almachtigen Heer!
En die goden van niets, houten goden,
Slaan in splinters van 't voetstuk ter neêr!

Maar als Sion Gods stemme mag hooren,
Gaat zij vrolijk ten rei, tot zijn eerdienst gewijd;
Juda's dochtren psalmzingen in chooren,
Om des Heeren gerichten verblijd!

Want Gij zijt de Allerhoogste over de aarde,
Boven alles verheven wat God wordt genaamd!
O, wèl hem die zijn liefde U bewaarde,
U getrouw, die nooit de Uwen beschaamt!

Gij, o Heer! zult hun zielen behoeden,
Hen verlossen van 't kwaad, van den haat, van de smart!
Heerlijk licht gaat er op voor de goeden,
Hemelsch heil voor de oprechten van hart!

Zoo verblijdt U in God, all' gij vromen!
Zoo, rechtvaardigen, juicht in uw Koning en Heer!
Uw gezang, in welluidende stroomen,
Geev' al ruischend zijn heiligheid eer!

Men hoore ook de derde of laatste afdeeling van Psalm 65.

Gij, Heer! hebt onze Aarde
Bezocht en gedrenkt,
Almachte! die zegen
En overvloed schenkt!

Weêr hupplen de beekjens
Met lustigen zwier,
Weêr bruischen de golven
Der heilge Rivier!

Weêr groeit in de halmen
Het levende brood:
Bereid hebt Gij de akkers,
Bevruchtend hun schoot,

De voren verfrisschend,
Verweekend de kluit,
En gietend bij stralen
Uw regenwolk uit!

De bloesems, de vruchten,
Verdringen elkaâr:
Zoo rijpt Gij 't gezaaide!
Zoo kroont gij Uw jaar!

Alom waar Uw donder
Gerold heeft, o Heer!
Daar droop langs zijn sporen
Uw overvloed neêr.

De oasen herleven,
Met, zegen bestrooid;
Alom zijn de heuvlen
In feestdosch getooid;

Alom zijn de velden
Met kudden bekleed,
De dalen met koren,
Goudgolvend tapeet!

't Voelt alles Uw liefde,
Die alles doordringt!
Omhoog en beneden,
't Juicht alles en zingt!

Een allerkostelijkst juweel onder al het schitterend gesteente is Psalm 23, in het oorspronkelijke Hebreeuwsch, maar ook in het Nederlandsch van Ten Kate. Men lette op het bovenschrift:

Het lied van den goeden herder, gids en gastheer.

Eerst is de Heer de Herder:
'Mijn Herder *weidt* mij.'
Dan de Gids:
'Mijn Gids *geleidt* mij.'
Daarna de Gastheer:
'Mijn Gastheer *spreidt* mij.'
Ook het laatste couplet begint met denzelfden klank:
'Ja, heil *bereidt* Hij.'

Doch men leze het in zijn geheel.

Mijn Herder weidt mij!
Wat zou me ontbreken?
In frissche vlakten
Voert mij de Heer.
In groene streken
Bij stille beken
Word ik verzadigd,
Leg ik mij neêr.

Mijn Gids geleidt mij!
Wat zou mij falen?
Op al mijn paden
Is Hij nabij.

Al moest ik dwalen
Door donkre dalen,
Uw staf, Getrouwe!
   Beveiligt mij!

Mijn Gastheer spreidt mij,
Spijt 's vijands woede,
Een disch der eere,
   Waar vreugd mij wenkt.
Zie, hoe de Algoede,
Die mild mij voedde,
Mij zalft met blijdschap,
   Met kracht mij drenkt!

Ja, heil bereidt Hij
Op al mijn wegen:
Zijn goedheid ademt
   In 't windgesuis,
Mij waait Zijn zegen
Uit alles tegen!
Heer, in uw woning
   Ben 'k eeuwig thuis!

Het spreekt van zelf, dat niet alles even voortreffelijk is. Psalm 51 is min gelukkig weergegeven. Onze gewone berijming heb ik liever. Het slepende van een lied van schuldbetuiging en smeeking om vergeving mis ik bij Ten Kate.

Psalm 42 en 43 zijn terecht bijeengevoegd. Ze zijn één lied, met een telkens wederkeerend refrein. Maar Psalm 19 is ten onrechte niet in twee liederen gescheiden. Men moge dat meenen te kunnen goed maken, zelfs voortreffelijk vinden (zie Ten Kate, *Getuigenissen* bl. XI): het eerste en tweede gedeelte behooren toch niet bijeen. In het Hebreeuwsch ziet en gevoelt men het dadelijk; maar ook in onze prozavertaling is het zeer duidelijk te zien. In Psalm 19:2-7 hooren wij den lyrischen dichter van Psalm 8, van den korten, puntigen, rijken klaagzang op Saul en Jonathan, 2 Sam. I:19-27, en van het orakel over de laatste dagen 2 Sam. 23:1-7. Maar Psalm 19:8-15 is van een zedepredikenden, sleependen, godsdienstigen, braven verzemaker.

Ik eindig met de betuiging, dat we, mijns inziens, een classiek werk van onzen Ten Kate hebben ontvangen, hoogstbelangrijk èn als bijdrage tot de kennis van Israël's Psalmen èn als verrijking onzer stichtelijke poëzie. Men leze echter zijne Psalmen overluid in den familiekring; zoo bemerkt men de muziek der taal, vaak welluidend, alsof men die van Italië hoorde, veel beter, dan bij het stille overlezen in het boekvertrek.

Nu zou ik de pen kunnen neerleggen. Liever sluit ik echter met Ten Kate, dan met mij zelven. Ik kies hiertoe Psalm 104, reeds in onze berijming van 1773 zoo voortreffelijk overgebracht. Ten Kate geeft hem aldus weder:

De kosmos.

U, Heere God! U wil ik zingen,
Wiens grootheid tot aanbidding wekt,
Wien heerlijkheid en eer omringen,
En 't licht gelijk een kleed bedekt;
Die boven lucht en stargewemel
Uw troonzaal zoldert, en den hemel
Uit-één-rolt als een tentgordijn,
Wien de onweêrswolken tot een wagen,
De bliksemen en stormwindvlagen
Tot boden en trawanten zijn!

Gij gaaft deze Aard haar grondpilaren:
Zij wanklen niet in eeuwigheid.
Gij hadt haar met uw waterbaren
Als met een sluier overspreid:
Daar deedt Ge, o Heer! Uw donders klaatren,
Daar deinsden op uw stem de waatren,
Daar groenden heuvel en landouw:
Zoo legdet Gij de zee aan banden,
Opdat zij bergen en waranden
Niet andermaal bedekken zou!

Uw beekjens hupplen van de rotsen
In dartle sprongen naar beneên,
En wandlen met welluidend klotsen
Door beemden en woestijnen heen.
Ziet, hoe ze met hun koele teugen
Het smachtend woudgediert' verheugen,
Bij 't blaken van uw middaggloed!
Hoort, hoe aan hun bemoschte zoomen
't Gevogelt', wiegend in de boomen,
U 't jubbellied weêrgalmen doet!

Van uit uw blauwende opperzalen
Drenkt Gij het dorre berggevaart',
Met levendige waterstralen
Verzadigt Gij de dorstende Aard':
Dan graast het vee in vette weiën,
Dan bloeien velden en valleien,
En werpen de oogst in 's menschen schoot;
Dan doet de olijf heur olie vloeien,
De wijndruif schijnt als goud te gloeien,
En 't koren rijpt tot levend brood!

't Geboomte ontvouwt zijn bladertrossen
In koestring uwer lentezon;
Hoe saprijk staan uw cederbosschen
Geworteld op den Libanon!
Daar zwermen gantsche vooglenheiren
Van allerlei muziek en veêren,
En zoeken naar een woning rond;
De sperwer huist in 't dennenlover,
De steenbok springt de klippen over,
Het bergkonijn doorgraaft den grond.

De maan kent haar gezette tijden,
De zon weet waar heur slaapkoets wacht.
Daar wenkt Gij: licht en duister strijden
Kortstondig om 't gezach - 't wordt nacht!
Nu gaat het hongrig woudgebroedsel
Ter jacht, nu brult de leeuw om voedsel;
Maar weldra is de dag nabij,
Nu liggen ze in hun holen neder;
De Mensch keert tot den arbeid weder,
En de Aard erkent zijn heerschappij!

O Heer! uw werken zijn volkomen,
Met wondre wijsheid toebereid!
De waereld tot heur verste zoomen
Vloeit over van uw heerlijkheid!
Zie hier de Zee! Heur golven knielen
Alom van levendige zielen,
Een zilverschubbig watervolk.
Daar wandelen de zeekasteelen
De azuren vlakte door; daar spelen
De leviathans in de kolk!

U wachten die millioenen scharen,
O Bron van alles wat bestaat;
Geeft Gij hun spijze, zij vergaâren:
Ontsluit Ge uw hand, zij zijn verzaad!
Verbergt Ge uw aangezicht, zij beven;
Neemt Gij hun adem weg, zij sneven
En keeren weder tot hun stof!
Zendt Gij uw geest uit, zij verjongen;
Heel de Aard vernieuwt Ge! en aller tongen
Verkondigen in 't rond uw lof!

Die lof weêrklinke onafgebroken
U, die den troon der eeuwen drukt,
Die neêrziet, en de bergen rooken,
Die aansnelt, en de waereld bukt!
Verblijd U in uw werken, Heere!
Als in de tolken uwer eere,
De teekens van uw hoog gezach!
En gun me - ai! doe mij 't voorrecht smaken! -
Een ziel, die voor uw grootheid blaken,
Een tong, die haar bezingen mag!

Ja, Heere! ik wil uw lof doen rijzen
Met dankgebed en harpgezang!
U wensch ik als mijn God te prijzen
Elke ademtocht, mijn leven lang!
't Is zalig U zijn hart te wijden,
Zich in de aanschouwing te verblijden
Van uw almachtige genâ!
Wèl hem, dien zij heeft uitverkoren!
Alleen d' ondankbre wacht uw toren.
Waak op, mijn ziel!... Hallelu-jah!

Ik heb veel meer uit deze poëtische navolging der Psalmen overgenomen, dan ik mij had voorgesteld. Doch hare schoonheid sleepte mij mede. Haar laten hooren is de beste aankondiging en aanprijzing.

Nog ééne bede! De uitgever schenke aan Nederland's volk weldra een goedkoopen druk, opdat elk kan genieten, wat bij den prijs van *f* 16 nu maar aan weinigen vergund is.

Groningen, Augustus 1875.

P. HOFSTEDE DE GROOT.

Voor 't onderwijs in den zang.

Sammlung heiterer und ernster Lieder für drei- und vierstimmige Schul- und Frauenchöre. In vier Abtheilungen stufenmässig geordnet und herausgegeben von W.G.C. Lohmann, Lehrer an der Realschule in Arnheim. Arnheim, Stenfert Kroese und Van der Zande, 1875.

Deze verzameling - eigenlijk een verzameling uit verzamelingen, want de heer Lohmann heeft zijn stof geput uit verschillende in Duitschland uitgegeven bundeltjes - zal w è l gebruikt kunnen worden. Naar ons ter oore kwam is de heer verzamelaar leeraar in de Hoogduitsche taal en letterkunde van de op den titel genoemde inrichting.

Hij is echter ook belast met het zangonderwijs aan de Kweekschool van onderwijzeressen en - altijd naar 't hooren zeggen - moet hij ook een zangklasse aan de Hoogere burgerschool opgericht hebben. Veel hangt er dus van af, of de heer verzamelaar de bekwaamheid heeft om de zangkunst te onderwijzen. Zonder die wetenschap toch kan men slecht vaststellen of zijn boekje al dan niet nuttig kan zijn voor de leerlingen van bovengenoemde inrichtingen. De noodige oefeningen dienen er toch steeds bijgevoegd te worden. Van de door mij opgemerkte drukfeilen enz. heb ik reeds een lijstje gegeven in het weekblad: *Onze Tolk.*

Alleen wil ik hier nog mededeelen dat het me spijt dat bij de volksliederen niet van de tweestemmigheid is gebruik gemaakt en - dat bij sommige liedjes omdichtingen voorkomen, die al heel weinig dichterlijke waarde hebben. Een voorbeeld moge hiervan bewijs geven.

In n°. 2, eene omdichting van het bekende: 'Morgen muss ich fort von hier, und muss Abschied nehmen' - vindt men in het 3de en 4de couplet de volgende regels:

'Blatt um Blatt sinkt in den Staub
Und im Spiel der Winde
Schüttelt traurig ab ihr Laub
Auf den Weg die Linde.'

'Morgen muss ich fort von hier
Singt der Fink mit Grâmen;
Rosen schwindet ihre Zier,
Müssen Abschied nehmen.'

't Is te hopen dat de heer uitgever er spoedig eens toe komt ook een verzameling liederen met Hollandsche woorden het licht te doen zien; onze aankomende jeugd dient toch in de eerste plaats Neerduitsch te zingen.

Zutfen, 3 Augustus '75.

M.A.B.B.

Voor 't onderwijs in het ornament.

Handleiding voor de geschiedenis, de ontwikkeling en de kennis der meest eigenaardige vormen van de voornaamste ornamentstijlen uit alle tijden, door F. Kanitz, naar het Hoogduitsch vrij bewerkt. Amsterdam, G. Theod. Bom, 1875.

Het onder bovenstaanden titel verschenen werkje, door F. Kanitz geschreven en in onze taal door de heeren Braet von Ueberfeldt en V. Bing overgebracht, zal, in verband met de weinige werken die over de geschiedenis en de vormen der verschillende ornamentstijlen, in de Nederlandsche taal geschreven en in druk verschenen zijn, zeker door velen met belangstelling begroet worden.

Zich vertrouwd te maken met de kennis van de verschillende stijlen op het gebied der bouwkunst en der ornamentiek geeft toch voor den jeugdigen beoefenaar vele moeielijkheden, en juist daarom vinden wij het een gelukkig denkbeeld van de vertalers om dit beknopte maar toch geleidelijke overzicht in onze taal over te brengen.

Deed de schrijver dit in den vorm van een catechismus, de vertalers hebben gemeend hierin eene wijziging te mogen brengen door de vragen afzonderlijk te stellen. - Met hen achten wij zulk eenen vorm die het lezen gemakkelijker en aangenamer maakt verkieslijker, terwijl zij die het werkje als vakmiddel willen beoefenen eene gelegenheid vinden om de afzonderlijk gestelde vragen beter te memoriseeren, en, wil men enkele gedeelten of tijdperken nazien, dan kunnen deze vragen als eene gemakkelijke inhoudsopgave dienen.

Niet alleen door den bouwkundige maar ook door hen die zich op kunsthandwerken toeleggen en eenigen stijl aan hunne voortbrengselen wenschen te geven zal dit werkje met vrucht ter hand kunnen genomen worden, al is het ook slechts eene beknopte handleiding.

Voor ambachts- en teekenscholen zal het den leerlingen eenige kennis verschaffen van vormen en versieringen, en zullen zij het onderscheid en de waarde leeren kennen van de kunstvoortbrengselen der verschillende volken, van de vroegste tijden tot in latere eeuwen, in één woord, zij zullen een ruimen blik over dit alles verkrijgen en hunne studiën gemakkelijker gemaakt worden.

Voor hen die zich zoeken te bekwamen voor het vak van onderwijzer in het teekenen, bij de Hoogere burgerscholen, zal ook deze handleiding ongetwijfeld eene nuttige strekking hebben, omdat er tot heden als het ware voor die studiën geen speciaal werk van dien aard bestond.

Voor het kunstminnend publiek eindelijk zal het eveneens eenige aantrekkelijkheid kunnen hebben, omdat men door het lezen dezer bladen een denkbeeld van stijl en versiering zal verkrijgen en tevens met meerdere juistheid en gevoel leeren oordeelen over, en genieten van hetgeen de kunst vermag voort te brengen.

Gaan wij de verdeeling van den inhoud na, dan vinden wij, na eene korte inleiding, het geheel in zes afdeelingen behandeld:

In de eerste de ornamentiek van het vroegste tijdperk. Noord- en Midden-Europa en Noord- en Midden-Amerika.

In de tweede de voor-christelijke ornamentiek, als, de Egyptische, de Assyrisch-Perzische, de Indisch-Chineesche, de Grieksche, de Etrurische en de Romeinsche stijl.

In de derde de vroeg-christelijko ornamentiek, als de Romeinsch-christelijke en de Byzantijnsche stijl.

In de vierde de Mohammedaansche ornamentiek, als de Arabische stijl, in Spanje, Sicilië, Egypte, Perzië, Indië en Turkije.

In de vijfde de middeleeuwsche ornamentiek, als de Romaansche stijl, in Italië, Frankrijk, Engeland, Ierland en Duitschland, zoomede de Gothische stijl in Frankrijk, Nederland, Engeland, Duitschland en Italië.

In de zesde afdeeling volgt ten slotte de moderne ornamentiek, als de Renaissance-stijl, en de Baroc- en Rococo-stijl.

Bij de behandeling van elke dezer afdeelingen wordt de tekst opgehelderd door vele, met kennis en oordeel gekozen voorbeelden, zoowel van monumenten in hun geheel, als wel van hunne onderdeelen of versieringen, genomen uit elk der aangehaalde tijdperken, zoodat den beoefenaar de behandelde onderwerpen verduidelijkt worden en de gelegenheid aangeboden om een en ander goed in zijn geheugen op te nemen.

Wat eindelijk de uitvoering betreft, wij kunnen den uitgever eene gunstige beoordeeling niet onthouden. Het papier is goed en de druk met eene duidelijke letter; evenwel ware een weinig meerdere zorg voor enkele der houtgravuren niet overbodig geweest.

Sept. '75.

L.H.E.

Staatkunde en geschiedenis.

Een waardig Marnix-monument.

Filips van Marnix van St. Aldegonde door J. van der Have. Door den Olijftak te Antwerpen met den eersten prijs bekroond. Haarlem, W.C. de Graaff, 1874.

Wie bovenstaanden titel lezende, zich voorstelt, dat deze geplaatst is aan het hoofd van een boek, waarin het leven van Marnix op wetenschappelijke wijze behandeld wordt, die vergist zich. Hij staat voor een werkje, dat niet ten volle honderd bladzijden in klein 8° formaat telt en ten doel heeft het beeld van Marnix in breede trekken te schetsen voor de groote menigte.

Aanleiding tot het schrijven en uitgeven er van gaf de prijsvraag, die te Antwerpen uitgeschreven werd: ‘eene korte levensschets van Filips van Marnix in den volkstoon.’

Heeft het boekske den prijs verdiend, die er aan toegekend is?

De heer Van Vloten, die er eene voorrede voor plaatste, heeft het daarin niet alleen een ‘uitstekend antwoord op de prijsvraag’ genoemd, maar ook dit er van gezegd: ‘in dit opstel gewerd hun (d.i. zijnen Antwerper Geuzenvrienden) een zoo sprekend levens- en karakterbeeld van Aldegonde, in den beschaafden en beschavenden volkstoon, als zij 't bij mogelijkheid maar verlangen konden en zich zoo spoedig haast niet hadden kunnen vleien er een te erlangen.’

Ik deel dit gunstig oordeel.

Wat het merkwaardigste in het leven van Marnix heeten mag, heeft de schrijver in herinnering gebracht in tien kleine afdeelingen, waarvan deze de opschriften zijn: inleiding; voorbereiding; de vastberaden edelman; de balling; in 't vaderland terug; de gevangene; de staatsman; de huisvader; de burgemeester van Antwerpen; uitgang. Hij heeft dit gedaan, aan de kortheid noch de duidelijkheid, noch de levendigheid, noch de waardigheid opofferende en waar 't pas gaf, van de eigen woorden van Marnix gebruik makende, als b.v. van die, welke voorkomen in zijne *Résponse apologétique au libelle intitulé an-*

tidote, waar hij schreef over het tijdvak in het leven van Marnix, dat verliep van zijnen terugkeer uit Genève tot aan zijn optreden (1559-1565), over dat, waarin hij gevangene van de Spanjaarden was (1573-1574) enz.

Eenige weinige vragen mogen mij geoorloofd zijn.

Hadde 't niet eene korte vermelding verdiend, dat Marnix zich beijverd heeft voor de academie te Leiden bekwame hoogleeraren te vinden? Zóó doende toch heeft hij krachtig medegewerkt aan de vestiging eener instelling, die nu reeds drie eeuwen lang ons vaderland ten zegen was, gelijk zij het nog heden ten dage is.

Dezelfde vraag doe ik met betrekking tot het door Marnix verrichte ten aanzien van den heftigen twist, die in 1577 tusschen Groningen en de Ommelanden gevoerd werd. Als later na de verdediging van Antwerpen, ervoer hij toen, hoe de man, die voor het welzijn des volks tijd en kracht en leven veil heeft, door het volk soms met ondank beloond wordt; want toen hij met zijnen mede-gecommitteerde de terugreis naar Brabant aanvaardde, is hij met de Silla ‘in 't uytgaen door de Aepoorte na het schip bijna bijkans met stratendrek geworpen.’

Is de verdraagzaamheid van Marnix wel zóó boven redelijken twijfel verheven, als de schrijver blijkens zijne vragen op bladz. 100 schijnt te meenen? Ik open den *Bijenkorf* ter plaatse waar de transsubstantiatie en de zwarigheden, die haar drukken, besproken worden. Dáár drukt zich Marnix dus uit: ‘nochtans daer en tusschen, opdat sy die devote conscientien souden moghen te vreden stellen ende dese groote swarigheden eenighsins stichten, soo hebben sy nieuwe ghereedtschap eendrachtelijck ghevonden, om hare ghemeyne bousel der Transsubstantiatie te ondersetten, als namelijck eenen grooten Balck, die sy noemen Concomitantie. Ende voorts een langhe Ribbe ofte Latte ghenoemt De vaste intentie der Heyliger Kercken, daer mede sy dit huys alsoo vast ondersetten dat niet alleen het Lichaem Christi, maer oock de geheele Godtheydt daer op staen kan sonder vallen. Ende ofschoon de Paep droomde ende met sijne Misse niet veel bekommert ware, nochtans weten sy raedt daer toe. Want de intentie der Heyliger Kercken is alsoo vast ende onbeweghelijck, datter de intentie des Priesters niet veel te doen en heeft ende magh haer wel wat gaen vertreden ende sien ofter oock een warme keucken is ende of het Jonckwijf het huys wel bewaert. Het welcke is een seer schoone sake. Want anders, als een Paep noch half droncken ware van de avontsche chiere, oft dat hem syne dienstmaeght de sinnen wat verstoort hadde, oft dat hem slechts een Vlieghe voor by de neuse vloghe hy mochte misschien de goede intentie laten loopen, als hy de H. woorden uytspreeckt ende alsoo en soude dat Broodt gheene Godt werden: dewelcke ware een eysselyck dinck. Want de arme lieden souden een stuck Broots aenbidden, inde stede van haren Godt ende Schepper. Daerom komt de

H. Kercke hier te hulpe ende verklaert voor een gewis Artyckel des Gheloofs, dat ghelyckerwys ghenoegh is, datmen ghelooft al wat de Heylighe Kercke gelooft, al ist datmen niet en weet wat het zy; Insgelijck ist oock ghenoegh, dat de Heylighe Kercke een generale vaste intentie ende voornemen hebben, dat al waer men Misse doet daer wordt het Broodt in Godt verandert, al ist oock schoon dat de Paep op syne dienst-maeght of op de keucken is denckende. In somma: daer en is gheen gat of de Helsche Kercke weter een Nagel toe' enz.

Of ik sla het *Tafereel der Religions verschillen* op en lees er in het hoofdstuk, dat handelt over de Kerk, aan het Heidendom ontleenend, onder anderen het volgende: 'van waer wout ghy anders, mynen besten speciael, dat zy den patroon van zoo veel schoone pouppelyke beelden ontleent hadden, de welcke zy luiden in de kercken ende op alle hoecken ende winckelen der straten teghens Godes uytghedruckte ghebodt oprichten, dan van den Heydenen... Hoewel dat de H. moeder de kercke, om haer heylighen meerder authoriteyt ende baerts troignie te gheven, de selve geen afgoden en heeft willen heeten: maer alleenlyck beelden ende ghedenckenissen der sancten, hebbende deselve oock met eerlijcke naemen wederdoopt van onse vrouwe van S. Barbele, van S. Billexius, S. Snottolfus, S. Hanghmanius, S. Sloeckallius, S. Mogal, S. Plertsteertius sonder intreste hun int minste hun portie der onder mutsaffen, knicke bollingen, beentgien uyts, goede morghens, vare wels ende andere eeren, grootachtinghen ende voordeelen te verminderen, die zy vant oude devote Roomsche Katholycke volck pleghen te ontfangen met alle aen ende afhanghsels van waslichten, keerssen, lampen, belooften, belle-grimmagien ghebeden, aenroepinghen, offerhanden ende alle ende een yegelijcke cleyne gherechtigheden, die daer van hanghen.'

Wat mij uit beide werken 't eerst onder de oogen kwam, schreef ik af, ofschoon ik hadde kunnen afschrijven wat meer nog dan dat de vraag zou rechtvaardigen: zijn zulke woorden die van eenen man, aan wien onder de verdraagzamen der 16de eeuw in ons vaderland eene plaats toekwam?

Ik vraag dit twijfelend, gedachtig aan hetgeen Gijsbert Lap van Waveren heeft aangeteekend betrekkelijk Cammaker, sedert 1560 bij Musius in dienst: 'hic famulus Cammaherus, sublato Musio, mirum in modum exagitatus est a Philipijo Marnixio Aldegundio. Volebat enim, illo monstrante, in bibliothecam Musii involare, adeo ut coactus fuerit....'

Ik vraag echter slechts en wensch, dat wat ook het antwoord op mijne vragen wezen moge, het goedgeschreven boekje van den heer Van der Have hun, voor wie het bestemd is, den man doe kennen, wiens arbeid door zijne tijdgenooten zóó onmisbaar geacht werd, dat hem tijdens zijn verblijf te Souburg na Antwerpen's val de vermaarde Lipsius meende te mogen schrijven: 'tibi otium hoc Deus fortunet,

ad internum tuum fructum in primis. Sed utinam et ad nostrum. Quanquam id diuturnum tibi fore cave speres' - den man, wiens 'Wilhelmus van Nassouwe' het nageslacht nog telkens en telkens opnieuw op de lippen neemt en wien het eene eenvoudige gedenkzuil - ons boekje geeft er eene afbeelding van - heeft opgericht op de plek, die zijn stoffelijk deel in haren schoot heeft opgenomen.

F.A.E.P.R.E.

Uit den patriottentijd.

De Patriotten te Amsterdam in 1794, door Theod. Jorissen. Amsterdam, G.L. Funke, 1874.

Er is bijna geen onderwerp voor den Nederlandschen geschiedvorscher te bedenken, minder aantrekkelijk dan dat, waaraan de hoogleeraar Jorissen met onvermoeiden vlijt zijn krachten wijdt. De bronnen zijn schaarsch, en worden dikwijls verstopt door den onwil van de bezitters van nagelaten papieren; de studie wordt dus moeilijk en betrekkelijk onvruchtbaar; de resultaten staan bijna nooit in verhouding tot de bestede moeite. En de feiten, hoe belangrijk ook, vooral voor hem, die doordringen wil in het Nederlandsch volkskarakter, hoe gewichtig ook voor de kennis van den overgang van het oude Nederland der Republiek tot het nieuwe van het Koninkrijk, zijn alles behalve een aangenaam onderwerp, want zij toonen ons volk in een staat van vernedering, van zedelijke ellende en onmacht, zooals in geen ander tijdperk onzer geschiedenis. Een gevoel van schaamte bevangt ons, als wij de mannen der tweede helft der 18de eeuw aan het werk zien, vol zelfzucht en onverstand, de hand reikend aan den vreemdeling, zich voor dien bukkend, ja voor hem kruipend, om de tegenpartij ten onder te brengen, alle nationale eer en nationale welvaart, ja het zelfbestaan des volks, ten offer brengend aan het partijbelang. Toen die tijd voorbij was, toen de Fransche overheersching het einde was geweest van al die grootendeels zelf verschuldigde ellende, en toen alle partijen, stadhouderlijk gezinden en aristocraten, unitariërs en federalisten, op hare beurt, een kortstondige zegepraal hadden gekocht met een deel van de eer en het geluk des volks, toen schaamden zich de mannen, die nog over waren van dat geslacht en zij deden hun best om te vergeten en vergeten te worden. De heer J. toont dit duidelijk aan in zijn voorrede van het boekje, dat een klein onderdeel van de geschiedenis der zelfvernietiging van het oude Nederland beschrijft; hij verklaart er in hoe het komt, dat bijna niemand iets wilde zeggen van het verledene, en hoe daarom een goed gedeelte der gebeurtenissen dier dagen nooit in het ware licht zal kunnen wor-

den gesteld. Dat hij toch niet afgeschrikt wordt, en, waar hij de hand kan leggen op eenige stukken, die gebruikt om de kennis van dien droevigen tijd aan te vullen, daarvoor kunnen wij hem niet genoeg dankbaar zijn.

't Is den ijverigen geschiedvorscher gelukt, aangaande een vrij duister punt uit dien tijd, de intriges (samenzweringen kan men ze kwalijk noemen) der Patriotten in het najaar van 1794, toen de Franschen na de overwinning bij Fleurus eenen tweeden inval in Nederland ondernemen moesten, en hunne blinde bewonderaars hunne ketenen, zooals zij 't noemden, wilden verbrijzelen, eenige nieuwe bouwstoffen te vinden en daaruit een geheel te maken.

't Zijn nagelaten papieren van een der bekwaamste mannen uit dat tijdvak, den financier Gogel, met een stuk, opgesteld door Mr. Jacob Blauw, een dier partijhoofden, die er 't meest toe hebben bijgedragen om het geslacht dier dagen in minachting te brengen. Wij onthouden ons hier zoowel van elke critiek, als van elke verdere mededeeling van den inhoud (onze lezers zullen dien zeker wel kennen), maar vergenoegen ons met den indruk weder te geven, dien de lezing, niet zoozeer van het verhaal als wel van de in den tekst en als bijlagen medegedeelde brieven en stukken, op ons gemaakt heeft.

Die indruk nu is een hoogst ongunstige.

De overtuiging, dat een volslagen gebrek aan energie de Nederlanders in de 18de eeuw kenmerkte, is er door bevestigd. Wanneer men alleen let op de woorden, dan zou men daden verwachten, die Rome en Hellas beschaamd zouden maken; maar ziet men, wat er geschiedt, dan is 't hoogstens een storm in een glas water. De regeering, zelve zwak en van hare zwakheid overtuigd, kan nog altijd baas blijven over eene revolutionaire partij, die wel krachtige protesten en opgeschroefde pamfletten kon verspreiden, maar die geen enkele daad verrichtte. Waren de Franschen niet gekomen, er ware niets gebeurd. De emigranten sporen natuurlijk de Patriotten aan tot het maken van eene revolutie, de massa des volks is heimelijk op hunne hand, troepen zijn er bijna niet meer, en toch, niet eene enkele beweging wordt gemaakt; men wacht, tot de regeering de vlucht neemt of afdankt en dat de Franschen hun vreedzamen intocht houden. De tegenpartij is al niet veel beter; zij weet, dat niemand met haar sympathiseert; hare houding herinnert levendig aan die der Katholieke en Spaanschgezinde stadsregeeringen in Holland in 1572. Maar terwijl toen een kloek woord allen in beweging bracht, is thans de massa der natie in doffe apathie verzonken en is geheel lijdelijk. De hoofden der Patriotten mochten plannen maken om alles te onderste boven te keeren, spreken van guillotine en vuur en zwaard, per slot van rekening voelden zij zich ook medegesleept door de algemeene loomheid en gingen, na een opgewonden redevoering eene lange pijp rooken en thee drinken uit Japansch porcelein in een koepel met het uitzicht op een

weide met vette melkkoeien, aan een vaart, waar de trekschuit het snelst bewegende voorwerp was, dat het oog ontmoette. Hoe kon men dan anders dan lijdelijk blijven!

En lijdelijk bleef het volk, lijdelijk ook de hoofden, bij al wat volgde; wat er van energie nog over was, dat werd besteed in den oorlog, helaas, niet meer ten dienste des vaderlands.

En zooals de revolutie was, zoo was ook de contra-revolutie; een goed deel der mannen van '13 was niet veel beter dan die van '95; alleen waren zij wijzer geworden door de harde lessen en ruimden zij hunne plaatsen in aan een volgend geslacht Van toen af begon de energie onzes volks weder toe te nemen. 't Jaar '30 gaf er een krachtigen stoot aan. Zal zij weder inslapen? Soms schijnt het zoo. Maar een ieder die dit boekje van den heer Jorissen leest en er bij denkt, die zal, hopen wij, met ons zeggen: ‘Dat zij verre! dat wij zouden worden als deze onze voorvaderen! Wij zullen er ons een waarschuwend voorbeeld aan stellen!’ - Dat zij zoo!

's Gravenhage, Augustus 1875.

P.L. MULLER.

Te veel of te weinig.

Onze rechterlijke inrichting in populaire schetsen door Mr. E. van Lier, advocaat te Amsterdam. Amsterdam, G.L. Funke, 1874.

Ongeveer een jaar geleden verscheen dit boekje. Het is waarlijk meer dan tijd dat we voldoen aan het verzoek om het aan te kondigen, anders zou onze rechterlijke organisatie wel reeds eens gewijzigd kunnen zijn, eer er van dit geschrift melding werd gemaakt, want op 13 October 1875 is de behandeling der justitiëele wetten in de 2de Kamer aan de orde gesteld.

Het doel van dit werkje is, gelijk in de voorrede gezegd wordt, verspreiding onder het publiek van de kennis der grondslagen, waarop onze rechterlijke inrichting berust.

In het algemeen zijn we geen voorstanders van het op deze wijze populariseeren van vakken van wetenschap, waarvan men daardoor eene zeer oppervlakkige kennis bekomt, zonder dat men voldoende op de hoogte geraakt om zich een goed en helder denkbeeld er van te kunnen maken.

Zoo ook is het met dit boekske; het geeft te veel of te weinig.

Op bl. 18 en volg. wordt de loop van een burgerlijk geding geschetst; maar zal een dergenen, die van zulk eene procedure leest, een helderder inzicht in de zaak krijgen door hetgeen hij uit dit werkje te weten komt? Wij gelooven het niet. De kennis der regelen van de procedure is nu eenmaal een zeer dorre materie, waarin een leek weinig behagen kan hebben.

Heeft een niet-rechtsgeleerde veel nut van een oppervlakkig denkbeeld van het onderscheid tusschen petitoir en possessoir? aan het verschil tusschen zakelijke en persoonlijke acties?

Ook dat gelooven we niet.

In een populair werk komt het minder wenschelijk voor beginselen te bespreken, wijl het doel is een begrip van de bestaande wetgeving te geven. Waar er nu verschil van meening bestaat, ook tusschen rechtsgeleerden, over de vraag, of van crimineele zaken appèl toelaatbaar behoort te zijn, of in alle zaken zonder onderscheid het hooger beroep moet openstaan, is dit o.i. geen onderwerp ter behandeling in eene populaire schets.

Niemand zal den tegenwoordigen toestand der militaire rechtspraak verdedigen; maar is het goed daarover den staf te breken, en onkundigen te gelijk onkundig te laten van de ontwerpen die althans in vroeger jaren te dezer zake gemaakt zijn, en alzoo van de pogingen, aangewend om hierin verbetering te brengen, alsmede van de wijzigingen in de bedreigde straffen gebracht?

Wij voor ons zouden daarom van oordeel zijn, dat voor de verspreiding van eenige begrippen van onze tegenwoordige organisatie het werkje te veel in bijzonderheden treedt.

Voor hen echter die onze rechterlijke organisatie willen leeren kennen is het boekje niet zonder verdienste. Zeer goed en helder wordt b.v. uiteengezet (bl. 33), in welke gevallen bij één en hetzelfde vonnis uitspraak kan worden gedaan in eene burgerlijke zaak en een strafzaak, en op bl. 61, het onderscheid tusschen beroep in cassatie en het appèl in burgerlijke zaken.

Een werkje als het onderhavige heeft naar onze meening nog dit nadeel, welk doel de schrijver (bl. VI en 49, 50) zelf zegt niet te willen bereiken, dat het de nietrechtsgeleerden er toe leidt hun eigen advocaat te willen zijn, waardoor ze meestal hun eigen zaken bederven, in die mate zelfs, dat ze niet weer terecht te brengen zijn.

Hetzelfde geldt niet, gelijk schrijver zegt, voor zieken, die hun eigen geneesheer zijnde, zich zelven medicamenten voorschrijven; de geneeskundige en de rechtswetenschap worden ten onrechte gelijk gesteld; het is wenschelijk dat, waar een ziekte ons overvalt, de leek eenige notie heeft, vooral van hetgeen de patient alsdan moet nalaten, en van hetgeen *zonder nadeel* kan gebruikt worden, tot er geneeskundige hulp aanwezig is; maar in rechtszaken heeft men steeds den tijd om den raad van een deskundige in te roepen.

Eene duidelijke inhoudsopgaaf maakt het gebruik van dit boekje gemakkelijk, hetwelk goed en duidelijk gedrukt is.

Geschiedenis van den dag.

Katholicisme of Protestantisme - of Anti-clericalisme.
Het Protestantisme en het Katholicisme in hun betrekking tot de vrijheid en den voorspoed der volken, door Emile de Laveleye. Met een voorbericht van A.F. de Savornin Lohman en een brief van W.E. Gladstone. Utrecht, Kemink en Zoon, 1875.
Godsdienst en volkswelvaart. Eene studie over Katholicisme en Protestantisme naar aanleiding van 'Het Protestantisme en het Katholicisme tot de vrijheid en den voorspoed der volken door Emile de Laveleye, enz.' door dr. H.J.A.M. Schaepman. Utrecht, wed. J.R. van Rossum, 1875.

Bovenstaande brochures, vooral de eerste, behooren tot de geschiedenis van den dag, zijn teekenen des tijds, en van niet weinig gewicht. Een Belgisch hoogleeraar van goeden naam, bekend publicist, verklaart kort en bondig, dat het Katholicisme niet alleen heeft uitgediend, maar dat het altijd een plaag voor de menschheid is geweest, een belemmering voor de welvaart en de vrijheid der volken, terwijl aan het Protestantisme de lof wordt toegekend van de ziel te zijn zoowel van het stoffelijke als van het geestelijke leven des volks, zoodat er voor onzen veel bewogen tijd een afdoend middel van herstel is gevonden in het omhelzen van het Protestantsche geloof. Deze algemeene waarheid wordt gestaafd met een reeks van feiten, zoo overtuigend en beslissend, dat men gelooft een axioma voor zich te hebben. Twijfelt men soms aan eigen oordeel na het gelezene, dan komt het gewicht van andere mannen van grooten naam om klem bij te zetten aan Laveleye's betoog; om onzen Bosschen rechter, den heer De Savornin Lohman, oud-candidaat voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, buiten spel te laten, het hoofd van Engeland's liberalen, de heer Gladstone, verklaart dat er in hoofdzaak niets tegen genoemde bewering valt in te brengen, en de beroemde Duitsche hoogleeraar Bluntschli(*) verheft dit tot schier ontwijfelbare zekerheid.

Op het gewicht van zulk een verklaring behoeven wij nauw te wijzen; èn de godsdienstige èn de sociale quaestie is daarmee opgelost, vele lastige, netelige vraagstukken zijn daarmee van de baan geschoven, een moeielijk, afmattend onderzoek overbodig gemaakt. De oplossing is tevens zoo eenvoudig, dat de heer Laveleye zou kunnen worden bestempeld met den eernaam van tweeden Columbus. Het is dan ook waarschijnlijk dat deze merkwaardige brochure, deze steen der wijzen, straks in alle talen van Europa zal zijn overgebracht.

Ziehier den hoofdinhoud van Laveleye's betoog: De Latijnsche rassen

(*) Vgl. E. v. Laveleye, Protestantismus und Katholicismus in ihren Beziehungen zur Freiheit und Wohlfahrt der Völker. Autorisirte deutsche Ausgabe mit Vorwort von Bluntschli. Nördlingen, Beck, 1875.

vervallen, en de oorzaak hiervan moet niet worden gezocht in den aard van deze rassen op zich zelf, aan hun natuurlijke gesteldheid, maar daarin dat zij het Katholicisme zijn toegedaan. De verklaring van het verval uit het ras is niet aannemelijk, 'omdat de volken van Europa zeer gemengd bloed hebben en bovendien uit een gemeenschappelijken stam zijn gesproten'. Het practisch bewijs, de proef op de som wordt voornamelijk geleverd door de vergelijking tusschen het Katholieke Frankrijk en het Protestantsche Engeland; 'de Engelschen verstaan beter dan de Franschen het stelsel van vertegenwoordiging en de practische vrijheid aan te wenden'. Engeland levert alleen reeds dit bewijs, want men vindt de toepassing der vrijheid niet overal in het land; de Ieren hebben nog altijd geen begrip van de vrijheid, zij zijn arm en ongelukkig, omdat 'zij verkleefd zijn aan het ultramontanisme.' De Schotten, zegt Laveleye, zijn van dezelfde afkomst als de Ieren, maar daar zij het geluk hebben gehad van tijdig het Protestantsche geloof te omhelzen, evenaren zij de Engelschen in vrijheid en welvaart.

Men behoeft de bewijsvoering ook niet te beperken tot Europa, waar het Duitsche Rijk zich zegevierend verheft boven de Katholieke natiën; vergelijk de Vereenigde Staten van Noord-Amerika met die van Zuid-Amerika; gene zijn gevormd onder den indruk van het Protestantsche geloof; de laatste zijn van Romaanschen, van Katholieken oorsprong; vandaar reusachtige ontwikkeling in vrijheid en welvaart bij gene, wanbestuur, armoede bij deze. Vergelijk in Zwitserland de Katholieke kantons met de Protestantsche, - 'overal waar in een zelfde land de twee belijdenissen in elkanders tegenwoordigheid worden aangetroffen, zijn de Protestanten arbeidzamer, vlijtiger, spaarzamer en bijgevolg welvarender dan de Katholieken.' - 'Vergelijk de noteering aan de beurs van de staatsschuld der Protestantsche en der Katholieke Staten, het verschil is groot. De 3% Engelsche staat boven 92, de 3% Fransche gaat op en neer omstreeks 60. De rente van Nederland, Pruisen, Denemarken, Zweden, staat minstens a pari; die van Oostenrijk, Italië, Spanje en Portugal staat een derde of zelfs de helft lager. Tegenwoordig is in geheel Duitschland de handel in werken des geestes, boeken, tijdschriften, kaarten, dagbladen, bijna geheel in handen van Israëlieten (!) en Protestanten.' Eere aan Nederland, dat, dank zij het Protestantsche geloof, 'met zijn twee millioen menschen op een grond half zand en half moeras, aan Spanje het hoofd bood, dat Europa in zijn hand hield!' Het Protestantsche Pruisen 'overwint twee keizerrijken, ieder tweemaal meer bevolkt dan het zelf is, het eerste in zeven weken, het andere in zeven maanden. Binnen twee eeuwen zullen Amerika, Australië en Zuid-Afrika aan de kettersche Angel-Saksen behooren en Azië aan de scheurmakende Slaven. Daarentegen schijnen de aan Rome onderworpen volken met onvruchtbaarheid te zijn geslagen; zij gronden geen volkplantingen meer, zij hebben niet de minste kracht van uitzetting.' In één woord, 'voor ieder die de feiten

onpartijdig wil onderzoeken, staat het dus vast, dat de Hervorming voor de ontwikkeling der volken gunstiger is dan het Katholicisme', want het Protestantisme bevordert het volksonderwijs, eerste voorwaarde van ontwikkeling; - het Protestantisme voert de volken op tot een hooger zedelijk peil dan het Katholicisme, tweede voorwaarde van ontwikkeling; - het Protestantisme stelt in staat vrije staatsinstellingen te gronden, terwijl het Katholicisme leidt tot despotisme of regeeringloosheid en dikwijls beurtelings tot het een of het ander, en derhalve mist het beperking van het absoluut gezag, derde voorwaarde van ontwikkeling; - het Protestantisme bevordert het godsdienstig gevoel onder de meest ontwikkelde en leidende klassen en beantwoordt daardoor aan de vierde voorwaarde van ontwikkeling: aanwezigheid van godsdienstzin bij de verstgevorderden in verstand, want godsdienstzin, niet vrijdenkerij, wordt ter bestrijding van het clericalisme vereischt.

De brochure van den heer Laveleye draagt geheel een polemisch karakter; zij is in de eerste plaats een aanval op de Katholieke Kerk. Terwijl de Protestanten zijn woord dus konden opvatten als een zeer vleiend compliment, - iets ongewoons in onzen sceptischen tijd, - moest de Katholiek er zich door beleedigd gevoelen; een aanval, zoo forsch, schijnbaar zoo afdoende, was van zulk een kant in lang niet gehoord. De polemiek tusschen Roomsch en Protestant was schier doodgepraat, en over 't geheel liet men 't aan de geestelijke heeren, wier bestaan dit meebrengt, over een lans te breken voor een Kerk. Het onverwachte van een aanval van dien kant maakte dezen te stuitender. De ruw toegeworpen handschoen werd opgenomen door een Katholiek, dr. H.J.A.M. Schaepman. Hij beantwoordde Laveleye in het bovengenoemde geschrift, dat wij met ingenomenheid begroetten, omdat de openbaar en met ridderlijke wapenen gevoerde strijd niet anders dan heilzaam kan zijn voor beide partijen. Wellicht kan niemand beter dan Schaepman in ons land 't voor het Katholicisme opnemen; zeker is dit het geval wat den vorm betreft van zijn brochure; de taal, die dr. Schaepman schrijft, is zoo keurig Nederlandsch, zijn stijl is zoo voortreffelijk, dat de meeste Protestanten er een voorbeeld aan kunnen nemen, ook de vertaler van Laveleye's brochure, zekere heer S. die door zijn rechtzinnig Protestantsch geloof niet werd verhinderd een zeer slordige vertaling te leveren(*).

Wij bejammeren echter dat de heer Schaepman overeenkomstig den titel van zijn brochure zijn taak niet breeder heeft opgevat; het op-

(*) Slechts enkele voorbeelden van grove onnauwkeurigheid: Les Anglais s' entendent mieux que les Français à pratiquer le régime parlamentaire et les libertés politiques; - de vertaling luidt: De Engelschen verstaan beter dan de Franschen het stelsel van vertegenwoordiging en de praktische vrijheid aan te wenden.
Si l' Italie parait moins malade, c'est parceque le clergé, enz. wordt bij de vertaling meer Fransch gemaakt dan het is; S. schrijft: Is het dat Italië minder krank schijnt, 't is omdat de geestelijkheid, enz. Men kan een lijstje maken van de onnauwkeurigheden.

schrift deed minstens een weerlegging van Laveleye's geschrift verwachten en tevens het tegenbewijs; maar in ‘Een woord vooraf’ verklaart de Schrijver geen weerlegging van de brochure des heeren De Laveleye te geven, maar eenvoudig een bijdrage tot de kennis der polemiek, die tegen de (Katholieke) Kerk wordt gevoerd.’ Jammer tevens dat de rechtmatige verbolgenheid van den Schrijver over de bejegening een hem dierbare instelling aangedaan, hem hier en daar verleidde, niet om ‘te grof of te scherp’ te zijn, maar belachelijk in het persifleeren van hetgeen alleen met behoorlijke bewijzen wordt weerlegd; iemand als dr. Schaepman behoeft geen kracht bij te zetten aan zijn taal, integendeel hij verzwakt die door te spreken van ‘de dwaling, die eeuwig zich beweegt in denzelfden *Kreislauf*, eeuwig voortgaat van het *Urschleim* der sijfelende lastering.’ Dat wij voorts den geloovigen Katholiek grove eenzijdigheid ten goede moeten houden en hem niet ten kwade duiden, dat hij in het Protestantisme geen godsdienst kan zien, omdat ‘het geen God heeft en ook geen dienst’, daaraan zijn wij gewoon, maar het bevordert den indruk van Schaepman's woorden niet, wanneer men bemerkt dat hij geen begrip heeft van een eenigzins objectieve beoordeeling van historische verschijnselen.

Maar dit daargelaten, moet men erkennen, dat dr. Schaepman zich dapper weert tegen den Belgischen hoogleeraar en hem weinig wapenen laat overhouden. Vooreerst de bewijsvoering ontleend aan Engeland en Ierland, die bij Laveleye zulk een groote plaats inneemt; het kost Schaepman weinig moeite dit bewijs te ontzenuwen, en wel met een autoriteit, waarvoor ook zijn tegenstander eerbied moet hebben, den historieschrijver Macaulay; drie en een halve bladzijden worden van dezen Engelschman overgeschreven om te doen zien, dat de Ieren aan het Katholicisme trouw bleven om het bloed dat door hun aderen stroomde, terwijl het blijkt dat de gelijkstelling van afkomst met de Schotten door Laveleye geheel willekeurig wordt verondersteld, in strijd met de waarheid; wanneer Laveleye zegt, dat de Schotten en de Ieren van dezelfde afkomst zijn, dat Ierland tot aan de 16de eeuw een veel beschaafder land was dan Schotland, - dan verwringt hij eenvoudig de feiten om te bewijzen wat hij bewijzen wil, wat wij wel van pamfletschrijvers gewoon zijn, maar niet van een wetenschappelijk man. In de tweede plaats heeft Schaepman weinig moeite om aan te toonen, dat Ierland zijn armoede in de eerste plaats niet te danken heeft aan het Katholieke geloof, maar aan de onderdrukking, de uitzuiging van den kant zijner overheerschers, de Engelschen. Daar ligt kracht van waarheid, niet minder dan edele verontwaardiging in de gespierde taal, waarmede Schaepman zulke kunstgrepen beantwoordt: ‘Het zal wel geen verder betoog behoeven, dat in een land waar de Katholiek stelselmatig wordt onderdrukt, de Protestant stelselmatig wordt bevoordeeld, het Protestantsche deel der bevolking zeer gemakkelijk het welvarendste kan zijn. Daarbij, de toestand in Connaught is niet zoo

ellendig als de heer Laveleye 't wel goedvindt aan te geven. Daar ligt, het moet hier worden uitgesproken, een ongemeene laagheid in dat losscheuren van Ierland's martelwonden, om ze te bespotten!.... Terecht heeft Buckle gezegd, dat alle wetten tegen de Iersche Katholieken niet alleen tegen den godsdienst, maar ook tegen den eigendom zijn gericht, dat zij op zedelijke en stoffelijke verlaging en vernietiging uitloopen en opgaan in het ééne woord: "Thou shalt not improve". Het grove egoisme, waarmede het Anglikaansche Engeland steeds Ierland heeft bejegend, dat Nassau William Senior deed zeggen: "de Voorzienigheid schiep de landsheeren om de vermeerdering der bevolking tegen te gaan"; datzelfde cynisme heeft zich bij den heer Laveleye in deze schets geopenbaard. "Dis-moi qui tu hantes...." men sluit zich niet straffeloos bij dierlijke verdrukkers aan.'

Een ander voorbeeld van de oppervlakkigheid, waarmede Laveleye feiten en daarmee bewijzen m a a k t , wat aan de scherpzinnigheid van Schaepman niet kon ontsnappen: er wordt een vergelijking gemaakt tusschen het Protestantsche buiten-Rhoden en het Katholieke binnen-Rhoden van het Zwitsersche kanton Appenzell; 'aan de eene zijde', zoo luidt het bij Laveleye, 'verspreiding van kennis, arbeidzaamheid, nijverheid, gemeenschap met de buitenwereld en diensvolgens welvaart. Aan de andere zijde traagheid, sleurgang, onwetendheid, armoede', - terwijl eenige regelen verder hieruit de algemeene waarheid wordt afgeleid: 'overal waar in een zelfde land de twee belijdenissen in elkanders tegenwoordigheid worden aangetroffen, zijn de Protestanten arbeidzamer, vlijtiger, spaarzamer en bijgevolg welvarender dan de Katholieken.' Nu blijkt echter dat Laveleye zich voor deze Zwitsersche bewijsvoering voornamelijk beroept op 'den door geene sekt-vooroordeelen bevangen' Hepworth Dixon, en deze is onnoozel genoeg om tusschen de geloofsredenen de n a a s t b i j l i g g e n d e oorzaak op te geven van het verschil in welvaart en bijgevolg ook in ontwikkeling; de Protestanten namelijk bewonen het vruchtbare dal en de Katholieken het ondankbare gebergte. 'Weet het Protestantisme een middel industrie in het gebergte te bevorderen?' vraagt Schaepman terecht.

Niet veel beter komt Laveleye weg met zijn loftuiting op Nederland, die waarschijnlijk menige rechtgeaarde Protestant reeds voor goede munt heeft aangenomen en genoten. 'De hervorming', zegt Laveleye, 'heeft aan de landen, die haar omhelsden, eene kracht medegedeeld waar de geschiedenis zich nauwelijks rekenschap van weet te geven. Ziet de Nederlanden; twee millioen menschen op een grond half zand en half moeras; zij bieden Spanje het hoofd, dat Europa in zijne hand hield, en, nauwelijks van 't Castiliaansche juk bevrijd, bedekken zij de zee met hun vlag, treden zij aan de spits van de wereld des verstands, bezitten zoo vele schepen als geheel het overige vasteland te zamen, maken zich tot de ziel van alle groote Europeesche coalitiën, wederstaan Engeland en Frankrijk, tegen hen verbonden, schenken aan

de Vereenigde Staten de type der federale vereeniging, die den onophoudelijken aanwas der groote republiek mogelijk maakt, en geven het voorbeeld van finantieele instellingen, die thans zoo krachtig de ontwikkeling van den rijkdom bevorderen, de banken van uitgifte en de maatschappijen met aandeelen.'

Men ziet, Laveleye kon hier de traditioneele phrase van 'ontwoekerd aan de baren' niet gebruiken, want dat ontwoekeren is geschied toen de Nederlanders nog trouwe Katholieken waren; maar overigens maakt hij het zijn tegenstander gemakkelijk genoeg. Het antwoord van Schaepman op deze, van overdrijving niet vrij te pleiten taal behoort tot de beste regelen van de brochure van onzen talentvollen Katholieken landgenoot. 'Het is waar', zoo zegt hij, 'Nederland, ons Nederland heeft een roemvol tijdperk doorleefd, een tijdperk dat ons in de doffe schemering dezer dagen als een stralend lichtveld verschijnt, een tijdperk waarin een glorie ons deel is als de wereld slechts zelden geven kan. Maar danken wij die glorie aan de Hervorming? Maar is die glorie levenskrachtig? Wij willen alles geven voor het Vaderland: maar wanneer men de geschiedenis van dat Vaderland bezigt als een roede om een deel zijner zonen en dochteren te tuchtigen, dan maken wij meedoogenloos gebruik van ons recht op vrije, onbewimpelde kritiek. Wat beduidt in laatste ontleding de phraseologie van dezen schrijver? "Een grond half zand en half moeras," zegt hij. Zijn dan onze malsche weiden soms door de Hervorming geschapen? Dankt Bentivoglio het rijke, vette land waarvan zijn historie gewaagt, aan zijne fantasie? - "Zij bieden Spanje 't hoofd dat Europa in zijn hand hield"; Spanje dat de handen vol had in Portugal, in Indië, in Italië, Spanje dat belaagd werd door Frankrijk en Engeland? - "zij bedekken de zee met hun vlag"; had die vlag maar altijd eerlijke waar en eerlijke daden gedekt! "Zij treden aan de spits van de wereld des verstands" - met Galilei, met Descartes, met Leibnitz of wel met Spinoza? - "Zij schenken aan de Vereenigde Staten de type der federale vereeniging, die den onophoudelijken aanwas der groote republiek mogelijk maakt" - indien Amerika in onze republiek van 1780 nog iets vermocht te zien wat tot type van levenskracht, ja van levensvatbaarheid kon strekken, dan heeft het meer gezien dan de scherpzinnigste Hollander dier dagen. Geen frazen, maar historie. Wij hebben groote daden verricht, maar veel kleine en slechte ook; wij hebben veel verworven door eigen kracht, maar de Fortuna heeft ons ook zelden ontbroken; wij waren zeer ontwikkeld, maar zoolang de beschaving bestaat uit vruchtbare ideën, staan wij met onze verrekijkers en onze philologie niet aan de spits der beschaving; wij hebben veel gedaan, maar wij waren ook jammerlijk, jammerlijk uitgeput. Ten goede heeft het Protestantismus met dit alles niets te doen. En indien de heer De Laveleye slechts eenigszins de kennis had gemaakt onzer geschiedschrijvers "issus de Calvin", hij zou wel weten, dat de "type

der federale vereeniging” geen vrucht van het ware Protestantisme mag heeten.’

Bij de waarschijnlijkheid dat een groot deel van onze Protestantsche landgenooten de brochure van dr. Schaepman niet zal lezen, omdat zij komt van Roomsche zijde, - en 't is waar, men heeft 't er hier veelal naar gemaakt om het lezen af te leeren, - komen wij bijna in verzoeking nog meer aan te halen; deze kennismaking zal echter van de gewoonte doen afwijken en de brochure doen zoeken. Alleen dit nog, 't zijn de woorden waarmee dr. Schaepman het historisch overzicht van Laveleye besluit: ‘daar ligt iets nameloos walgelijks in een bedrijf als waarvan wij hier getuigen waren. Een handvol dingen, hier en daar bij toeval gegrepen, of geheel of ten halve vervalscht, een paar bladzijden uit het groote boek der geschiedenis getrokken en in ongeregeld verband saam geflanst, dat noemt men “feiten” en daarmede wil men het feit, het reuzenfeit van de Kerk en hare achttien eeuwen te schande doen! Hier is meer dan luchthartig zelfbedrog of lichtzinnige oppervlakkigheid, meer dan sceptische kritiek of ijdele bespiegeling; hier is de jammerlijke haat van den machtelooze; niets anders. De heer de Laveleye is geen ridderlijk strijder, hij is geen dweeper en geen droomer, maar hij is trouweloos’.

Men kan dien uitval van den oprechten Katholiek verklaren tegenover een verwringing van feiten, zooals door Laveleye wordt gepleegd, die blijkbaar met den Franschen slag rondspringt in de historie en rijp en groen dooreenmengt om te bewijzen wat hij bewijzen wil.

Ook bij de andere punten van Laveleye's geschrijf brengt Schaepman veel in dat overweging verdient en een weerlegging mag heeten, althans voor een deel, van de beschuldigingen tegen het Katholicisme ingebracht, in zake de zedelijkheid, de politieke vrijheid, de godsdienstigheid. Maar men vergunne ons naar de brochure van Schaepman zelf te verwijzen; daar wij bij de beoordeeling van de zaken zelf een weinig dieper gaan dan hij, en wij toch evenals hij een protest tegen Laveleye's beschouwing wenschelijk achten, zoowel in het belang van de wetenschap als van de verhouding van zoogenaamde Katholieken en Protestanten, of liever van staatsburgers, nemen wij zelf het woord.

De Latijnsche of Romaansche volken zijn in verval, wanneer men ze vergelijkt met de Germaansche; dit is niet te verklaren uit het verschil van ras, want de volken van Europa zijn te veel gemengd, buitendien uit een gemeenschappelijken stam gesproten, derhalve is de éénige oorzaak het verschil van godsdienst, gene zijn Katholiek, deze Protestantsch. Zoo de hoogleeraar Laveleye; maar Protestantsche ijdelheid mag ons niet verleiden om zulke stoute uitspraken als waar over te nemen. Een weinig onderzoek, en wanneer het dan eens bleek, dat de gevolgtrekking hier even onwaar is als de stelling?

Laat ons zien. Het verschijnsel van verval van volkeren behoeft op

zich zelf niets bevreemdends te hebben. Er is geen enkele reden waarom de moderne volken niet zouden onderworpen zijn aan de eeuwige wet van komen en gaan, van worden en verdwijnen, van groeien, bloeien en sterven; geen enkele reden waarom wij een uitzondering zouden maken op de volkeren der oudheid, wier werken ons met te meer verbazing vervullen naarmate wij dieper beseffen, dat ook op den weg der beschaving de eerste beginselen het moeilijkst zijn geweest. Maar draagt nu het bestaan van de Romaansche volken reeds dien duidelijken stempel van kwijning, dat wij de periode van verval, van aanstaande ontbinding kunnen constateeren? 't Is waar, Spanje schijnt alle energie te hebben verloren, want het is even machteloos den opstand te dempen op Cuba, de parel der Antillen, als een eind te maken aan den ondermijnenden burgeroorlog; het land is te veel verdeeld, te veel beroerd om weer een vasten regeeringsvorm te krijgen; telkens heeft men revoluties, die men de sluipkoorts van de volken zou kunnen noemen. Niemand nu zal beweren dat Spanje in zijn groei is; maar men vergete aan den anderen kant niet, dat de lange duur van den burgeroorlog in verband staat en haar verklaring vindt, deels in de locale gesteldheid, - de Baskische provinciën met haar gevoel van zelfstandigheid, haar vrijheden en privilegiën, bekend onder den naam van *fueros*, - en met de partijgesteldheid van het land, die men ook elders in ongeveer dezelfde mate terugvindt. De afwisseling van regeering wordt blijkens de ervaring in Spanje gemakkelijker gedragen dan wel schijnt, wanneer het maar geen federale republiek is, die het regeeren zoekt in het 't onderstboven halen van wat bestaat. Het volk gevoelt zich onder Alphonso niet minder gelukkig of ongelukkig dan onder Serrano of Amadeo; de zaken gaan geregeld haar gang, behalve juist op de plaatsen, waar de burgeroorlog woedt. De partijhoofden scharrelen te Madrid en doen zaken in de politiek; maar alleen de verkiezingen voor de verschillende Kamers in de laatste jaren onder de verschillende regeeringen leveren reeds het bewijs, dat het politiek instinct aan het volk ontbreekt. Het eerste zekere teeken van verval van een volk is dat het karakter van het volk verandert, zich oplost, verloopt, dat de eigenschappen, die daaraan het meest karakteristiek eigen zijn, verdwijnen. Zoo was het alhans bij het Romeinsche volk, waarvan de geschiedenis nauwkeurig genoeg bekend is om iets te kunnen oordeelen over het tijdperk van verval van een volk. En dat volkskarakter is bij de Spanjaarden nog vrij wel hetzelfde gebleven; de gebeurtenissen van de laatste jaren, de erge partijschappen brengen wel op het denkbeeld, dat de periode van verval wordt voorbereid, maar 't is wat sterk om die nu reeds te constateeren. Volken groeien in den regel langzaam, maar vervallen nog langzamer. Denk eens welk een kracht dat volkskarakter bezat in den tijd van Napoleon I; hoe datzelfde karakter, maar op andere wijze, zich openbaarde onder Amadeo; de ongenaakbaarheid voor den vreemdeling is nog sterk. En al is nu de Spanjaard naar zijn aard niet ‘liberaal,’

al blijft het Katholicisme met zijn innigste wezen verbonden, dan kan men daaruit afleiden, dat Spanje niet liberaal is, maar moeilijk, dat het den ondergang te gemoet snelt. Als men de volken onpartijdig wil beoordeelen, dan moet men hen niet meten met deze of gene partijmaat, ontleend aan geheel andere toestanden.

Portugal en Spanje liggen dicht bij elkander; 't is waar, de volksaard verschilt, en meer; beiden echter zijn Katholiek. Toegegeven voor een oogenblik dat Spanje in verval is, of liever de periode van verval reeds duidelijk aangewezen is en geconstateerd, dan zou, indien wij dit uitsluitend aan het Katholicisme moeten wijten, hetzelfde verschijnsel ook in Portugal moeten worden gevonden.

Wij wijzen het eerst op Spanje, omdat het verval daar nog de meeste waarschijnlijkheid voor zich heeft. Maar wat te zeggen van Frankrijk? De laatste oorlog heeft het zeker de suprematie ontnomen, die het zoolang in Europa heeft uitgeoefend; maar het gaat niet aan om terstond nu Frankrijk niet meer de eerste is, - en sommigen gelooven steeds dat dit pleit nog niet voor goed beslecht is - terstond dat rijk te plaatsen in de periode van verval. De tegenwoordige toestand in Frankrijk, die van verwarring en onzekerheid, is voorbijgaande; het bloeiend tijdperk van Napoleon III ligt echter nog versch in 't geheugen; wijs nog op dit oogenblik een land in Europa aan, dat welvarend, krachtig genoeg is om vijf milliarden oorlogskosten te betalen, behalve het andere verlies in legermaterieel en de verwoestingen van den oorlog, en dit zonder dat het merkbaar hindert aan het volksbestaan. Men heeft gemeend dat Frankrijk uitgeput zou raken, maar het betaalt zijn schuld zonder buitengewone inspanning en vormt een leger, reusachtiger dan het heeft gehad. Zulke volken zijn niet in verval.

Italië is zeker een zonderling land; soms is 't of de gemakkelijke wijze waarop het aan zijn nationale eenheid is gekomen, - een persiflage op het beroemde *Italia fara da se* - zich wreekt op de moeilijkheden, waarmee het in het vestigen van zijn eenheid worstelt. Maar toch zal men aan het nationaal bewustzijn niet alle kracht ontzeggen; hebben de clericalen tot heden zich bijna overal aan de politieke stemmingen onthouden, men kan daaruit moeilijk afleiden dat het nationale werk te zwak is om stand te houden; wanneer de ultramontanen zich met eenige hoop op de overwinning bij de stembus konden vleien, dan waren zij reeds lang in de weer geweest; dat bewijst hun gedrag, want overal zoeken zij combinaties om in gemeenteraden en in de Kamer binnen te dringen. De financiën en het rooverwezen knagen aan den stam en werpen een schaduw op het *Italia Una;* maar men vergete niet, dat de tegenwoordige Regeering een lastige erfenis aanvaardde en veel van het ongeordende op rekening moet worden gesteld van de vroegere Regeering, terwijl het rooversbedrijf van zulk een localen aard is, dat het wellicht nooit geheel zal verdwijnen. Vergelijkt men de geschiedenis van de laatste jaren, dan zijn er merkbare teekenen van vooruitgang;

het deficit is niet verdwenen, maar het vermindert, de belastingen brengen steeds meer op, en men kan moeilijk het tijdperk van verval laten beginnen met het vestigen van de nationale eenheid. De vooruitgang kan slechts langzaam komen en wie in het werk van de nationale eenheid een tooverstaf heeft gezien, waarmee het eigenaardige land van allen smet zou worden bevrijd, heeft zich een zonderlinge illusie in het hoofd gehaald.

Oostenrijk, de laatste Katholieke Mogendheid, na Spanje de meest Katholieke, wordt ook door Laveleye hier en daar genoemd; zij behoort wel tot het Katholicisme, maar niet tot den Latijnschen stam. Veel bewijzen worden door Laveleye niet bijgebracht uit dit land, en 't mag wel overbodig heeten in bijzonderheden het ongerijmde aan te toonen van het zoeken van direct verband tusschen het minder bloeien van Oostenrijk en het Katholicisme; de kanker, die aan Oostenrijk's bestaan knaagt, is de vijandige verhouding, waarin de verschillende nationaliteiten tegenover elkander staan. Maar men kan bij Oostenrijk niet zoozeer spreken van verval als wel van een dreigende uiteenspatting van het rijk, waardoor de verschillende deelen hun door de natuur, door den aard der volken aangewezen weg volgen.

Maar - zal men wellicht beweren - kan het verval van de Katholieke volken in den strengen zin des woords niet geconstateerd worden, men kan niet ontkennen, dat er in de Katholieke landen bedenkelijke verschijnselen worden waargenomen, die verval voorspellen; gebrek aan energie, waardoor die volken de kracht missen om het verkeerde van zich af te schudden en krachtige maatregelen te nemen tegen algemeen erkende gebreken en leemten; de partijstrijd is een partijziekte geworden, die verlammend werkt op het geheele politieke leven; de openbare meening is lauw, de meer en meer toenemende weelde, het overmatig gebruik van bedwelmende middelen geeft een overprikkeld, vadsig, traag geslacht, dat gaarne zich vleit met de grootheid van de vaderen; de politiek ontaardt in kunstgrepen, klein en nietig als de personen, die herinneren aan Chineesche wijsheid en Byzantijnsche geleerdheid; het rechtswezen is een rechtspersiflage geworden, en advocaten die zaken weigeren, welke hun overtuiging als immoreel brandmerkt, zijn groote zeldzaamheden geworden.

Welnu, laten wij deze grieven in volle mate gelden en vergeten we voor een oogenblik dat men een verkeerden maatstaf van beoordeeling heeft, wanneer men juist onzen tijd toetst aan een ideaal, waaraan de verleden tijden zeker nog minder beantwoord hebben, maar - vindt men die verschijnselen u i t s l u i t e n d bij de Latijnsche, Katholieke natiën en niet tevens bij de Protestantsche? Engeland en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika nemen de voorname plaats in bij de bewijsvoering van Laveleye. John Bull nu vindt de lofspraak van den Belgischen hoogleeraar zeer aardig, en het is verklaarbaar, dat

het hoofd van Engeland's liberalen, de heer Gladstone, een vleienden brief schrijft om het compliment te beantwoorden. Moeten wij echter de klachten vergeten, die in de laatste jaren over oud-Engeland zijn aangeheven? Is de beschuldiging teruggenomen, dat de Engelsche politie het best kan worden vergeleken met een kruidenierswinkel? Er is een tijd geweest, dat de volkeren huiverden, wanneer het trotsche Albion den voet verzette en de Britsche leeuw de manen schudde; nu glimlacht men er over en gaat gerust voort, denkend: Woorden, woorden!

De grootheid van de Amerikaansche republiek is spreekwoordelijk geworden; maar wanneer men op een onpartijdige beoordeeling prijs stelt, dan houde men ook de keerzijde der medaille voor. De Vereenigde Staten vormen een groot land, maar niet in beschaving en ontwikkeling, en het Protestantisme beleeft er weinig eer van; de nationale god is de Dollar en de hooggeroemde vrijheid heeft het aanzijn gegeven aan een ongeloofelijk aantal sekten, waarin de dweepzucht zich vertoont in haar grilligste, stuitendste vormen; nergens heeft het bijgeloof zulke wangestalten in het leven geroepen; Amerika is het land der Mormonen en der klopgeesten. Jarenlang heeft men dat land opgevijzeld; alles moest er goed en groot wezen, omdat - het een vrij land was, een republiek; gelukkig is men in den laatsten tijd daarvan teruggekomen en heeft men ingezien hoeveel *humbug* er was onder de hooggeroemde ontwikkeling. Zeker, de schaduwzijde van de Vereenigde Staten vindt haar gereede verklaring in het ontstaan, in de vorming van dit rijk; maar wanneer men dit land wil geven als een toonbeeld voor andere landen; wanneer anti-revolutionairen zich beroemen dat zij de eigenlijke stichters zijn geweest van dit land, waar de gulden vrijheid woont; wanneer uit partijdigheid het Katholicisme wordt verweten, dat het geen land als de Vereenigde Staten heeft kunnen scheppen, dan moet in naam der waarheid het kleed worden weggerukt, dat de afzichtelijke wonden van den Yankee bedekt, en gezegd, dat de beschaving en ontwikkeling in Katholieke Staten grooter is dan in Noord-Amerika.

Wij wezen reeds op de niet onjuiste critiek, die Schaepman geeft bij de overdreven loftuiting van Laveleye op Nederland; zij betreft inzonderheid het verledene; maar Laveleye zoekt ook thans nog kracht in het Protestantisme. Nu kennen wij ons land, onze toestanden het meest van nabij, en, eerlijk gezegd, gaat het dan aan alleen bij onze Katholieke buren te spreken van verval en ons zelven te denken als bloeiend? Wij hebben onzen jammerlijken politieken toestand hier meermalen uitvoerig besproken; bedenkelijker nog dan die toestand is de onverschilligheid, waarmee hij gedragen wordt; de geest van het *laissez aller* kan moeilijk ergens grooter zijn; de zwakheid van de openbare meening blijkt uit de lauwheid, waarmee men het Ultramontanisme laat voortkruipen, zich door de Ultramontanen laat trappen en verguizen op grond van een zoogenaamde liberaliteit, die zich op elk

gebied machteloos toont om belangrijke hervormingen tot stand te brengen. 't ‘Land aan de baren ontwoekerd’ drijft nu op Indië en laat den Javaan Protestantsche koffie planten. Nederland is rijk, wellicht het rijkste land der wereld in verhouding; toch komen zelden groote nationale werken tot stand zonder vreemd kapitaal; tot in de Oostzee komen stoomvaarten op Amerika tot stand, terwijl men hier de gunstigste gelegenheid ongebruikt laat. Toch worden millioenen bij millioenen verdobbeld aan Amerikanen, Spanjaarden en Turken. Is dat ook de vrucht van ons Protestantisme? Jarenlang heeft men elkander wijsgemaakt dat ons lager onderwijs een modèl was, het beste van Europa, totdat men onverwacht tot inzicht is gekomen, dat het slecht is, dat het geen vruchten afwerpt. Nu staan tegenover de groote, groote schaduwzijden ook lichtbeelden; in weerwil van zijn gebreken bezit het Hollandsche karakter eigenschappen die aan een betere toekomst niet doen wanhopen; in Holland is 't: langzaam gaat zeker, ook met hervormingen, - maar laten wij niet zoo dwaas zijn ons zelven op te hemelen met ons Protestantisme; dan zijn wij geheel verloren.

Wil men derhalve van verval spreken, men drijve de eenzijdigheid niet zoover, dat men in de Protestantsche landen het oog sluit voor verschijnselen, die bij de Katholieke natiën breed worden uitgemeten. Door zulke grove onwaarheden komt men niet verder; men rakelt alleen een oude en verouderde tegenstelling op, zaait haat tusschen de burgers van hetzelfde land, hetzelfde werelddeel, zonder eenig nut. Die tegenstelling heeft zich zelf overleefd; dat blijkt zoodra men niet blijft hangen aan den uiterlijken klank, maar een weinig dieper doordringt dan de Belgische hoogleeraar. Wie is in onzen tijd Katholiek en wie is Protestant? Rekent de heer Laveleye met zijn bewonderaars, de heeren Gladstone en Bluntschli daaronder allen, die op het bevolkingsregister als zoodanig staan genoteerd? Dat kan toch niet. Spreekt men gelijk de Belgische hoogleeraar van het aannemen van een of ander kerkgeloof als een middel om zekeren gewenschten toestand te verkrijgen, dan gaat men uit van de veronderstelling, dat dit geloof zoozeer een deel uitmaakt van het leven en zijn, dat men te doen heeft met een vormende kracht voor individu en volk. Met dien, door Laveleye zelven gestelden eisch komt men echter spoedig tot het besluit, dat juist in de Katholieke landen, een groot deel, zelfs de meerderheid òf in het geheel niet Katholiek is, òf het is op een wijze, die allen invloed aan het Katholicisme ontneemt. In Italië b.v. is het Katholicisme zoo geheel vormelijk, dat het alleen dient om als een komedie het kunstgevoel van het volk te streelen; zoodra men evenwel komt onder de meer ontwikkelde standen, blijkt men het Katholicisme geheel ontgroeid te zijn; zij die er aan gelooven, in de eenigszins ernstige beteekenis van het woord, behooren tot de uitzonderingen. Kan men Frankrijk een Katholiek land noemen in dien zin dat het kerk-

geloof op de drijvende krachten der maatschappij invloed uitoefent? Wat de meerderheid betreft, is Frankrijk het ongeloovigste land der wereld. Komt te Parijs en elders in de zetels der beschaving, men lacht met het Katholicisme, nog erger dan in den tijd van Voltaire, toen men het nog de moeite waard achtte het te bestrijden en te bespotten; nu is men onverschillig geworden voor het kerkgeloof, men is 't geheel afgestorven. En hoe kan Laveleye dan spreken van de K a t h o l i e k e natiën? 't Is waar, het kerkgéloof timmert in den laatsten tijd bij den weg, de Ultramontanen maken een beweging alsof het heele volk achter hen stond, maar zij weten wel beter. Zij hebben veel van den man met de trom bij een kermistent, die meer geweld maakt naarmate het spel binnen slechter bezet is. Het kerkgeloof maakt er vorderingen in de laatste jaren, omdat men dwaas genoeg geweest is om de opvoeding van het opkomend geslacht over te laten aan den priester; dank zij de uitstekende organisatie van de Katholieke Kerk, die een samenzwering is tegen het werkelijke, levende Frankrijk, zijn er velen, die hun afkeer van het geloof niet durven uiten of met dat geloof speculeeren; maar laat ons schijn van werkelijkheid onderscheiden. Ettelijke duizenden pelgrims, in dubbel opzicht het geringste deel der natie, neemt aan de wondertochten deel; voor zijn getrouwen moet het Ultramontanisme het kader zoeken op het minder ontwikkelde platteland. Wij ontkennen niet dat de tegenwoordige organisatie van het Katholicisme haar gevaarlijke zijde heeft, dat de mogelijkheid bestaat dat bij de lauwheid, die de tegenpartij toont, de beschaving teruggedrongen wordt door de ruwe kracht, - het is evenzeer mogelijk dat juist door de uitersten, waartoe het kerkgeloof overhelt, Frankrijk weder tot een geweldige revolutie werdt gebracht, - maar dit is een vraagstuk der toekomst, en Laveleye spreekt alleen over hetgeen het Katholicisme en het Protestantisme h e e f t uitgewerkt en naar zijn meening nog k a n uitwerken. Wat men bewere van het Katholicisme, men kan den toestand in de Katholieke landen, Spanje wellicht uitgezonderd, niet aan dit kerkgeloof toeschrijven, omdat het te weinig bestaat. De eerste de beste gemoedelijke Katholiek zal ons dit terstond toegeven.

Hetzelfde nu geldt van het Protestantisme in de Protestantsche landen. De naam van Protestant is rekbaarder dan die van Katholiek, en daarom is de zaak hier eenigszins moeilijker; maar zelfs in zeer ruimen zin genomen is de klacht algemeen, dat het kerkgeloof bij de ontwikkelde standen bijna niet meer bestaat; men vindt hij het meerendeel der Protestanten dezelfde onverschilligheid als bij de Katholieken. Door de toepassing van het algemeen stemrecht is de Protestantsche Kerk hier te lande in handen gekomen van de groote massa, van het minder ontwikkelde deel der natie, en schoon die Kerk daardoor een kweekplaats wordt van een bijgeloof en een fetichisme, weinig minder stuitend dan dat van de Katholieke Kerk, ziet men schier nergens ernstige pogingen aanwenden om het verloren terrein te herwinnen en de

Kerk als beschavingsmiddel te behouden; men sterft de Kerk af; hier en elders, met name ook in Duitschland, klaagt men over het snel afnemen van het aantal theologische studenten, en zij, die zich nog aan de godgeleerdheid wijden, behooren - behoudens enkele uitzonderingen - tot een gehalte, dat men zich niet veel winst kan beloven voor de zaak, waarvoor zij eenmaal zullen optreden. M. a.w. in Protestantsche landen niet minder dan in Katholieke bestaat in groote mate afkeer, vervreemding van het kerkgeloof, en er behoort werkelijk veel naïeveteit toe om den gemoedelijken raad te geven, dat het Protestantsche kerkgeloof het geheim bevat van de wedergeboorte der natiën, ook in den strijd tegen het Katholicisme.

Nu beweert Laveleye wel dat geloof, godsdienst noodzakelijk is voor de ontwikkeling van een volk, en zonder godsdienst de strijd tegen het Ultramontanisme niet met kans op goeden uitslag kan worden gestreden, en blijkens de geschiedenis is deze opmerking volkomen juist; maar vloeit daaruit voort dat men dat geloof, dien godsdienst moet zoeken in het Protestantisme? En welk Protestantisme? Het reactionaire, dat zich in vijandschap tegen de wetenschap, tegen de ontwikkeling, aan de zijde van het Ultramontanisme heeft geschaard en in anderen vorm dezelfde praktijken heeft als Rome, of het moderne Protestantisme, dat tracht naar een verzoening van wetenschap en geloof, dat den kerkvorm als een keurslijf tracht af te werpen en zoekt naar een meer getrouwe uitdrukking van het geloof? Aan het laatste kan Laveleye moeilijk gedacht hebben, daar het nog geheel in wording, in gisting is, en in het eerste moet hij, bij eenige meerdere kennis van zaken, evenzeer een vijand zien van de beschaving als het Ultramontanisme. Het is inderdaad zonderling en een bewijs van de oppervlakkigheid, waarmee gehandeld wordt wanneer het partijbelang in het spel komt, dat van Laveleye's ondoordachte beschouwing een wapen gesmeed wordt door een zoo rechtzinnig man als de heer de Savornin Lohman.

Heeft Laveleye het probleem willen stellen, dat de hoofden en harten van alle denkenden beweegt, of de godsdienst zal blijven, dan of hij vervangen zal worden door andere idealen, en voor zich uitspraak willen doen in eerstgenoemden zin, het staat hem vrij; maar door zonder meer naar het Protestantisme te verwijzen, heeft hij de quaestie geen haarbreed verder gebracht, maar alleen een bijdrage geleverd tot nog grootere verwarring. Van een man van zijn bekwaamheden had men mogen verwachten, dat hij een studie leverde over het groot aantal personen, die èn in Katholieke èn in Protestantsche landen met het kerkgeloof gebroken hebben, en de vraag stelde, of deze verschillende elementen grond geven tot de veronderstelling, dat zij door een gemeenschappelijken godsdienst vereenigd kunnen worden en van zulk een godsdienst invloed kon worden verwacht tot bestrijding van de kerkelijke reactie, die zoo noodlottig werkt in de maatschappij door het aankweeken van bijgeloof en het toepassen van het bekende domperstelsel.

‘Het is tijd de methode der waarneming en de wetenschappelijke onpartijdigheid van den physioloog en den natuurkundige ook hier toe te passen’, zegt Laveleye. Maar hoe is het mogelijk dat iemand, die dit beginsel vooropzet, zoo averechts kan waarnemen en met een enkele pennestreek de werkelijke oorzaak van het bestaan van het Katholicisme en Protestantisme wegcijferen? De volken van Europa zijn van gemeenschappelijken stam, hebben te gemengd bloed, verklaart de Belgische hoogleeraar apodictisch, om vooral in onzen tijd sociale feiten met den invloed van het ras in verband te brengen. Moet hier de ervaring van het heden of van het verleden beslissen? Beide weerspreken den hoogleeraar om strijd; bij gemeenschappelijke afstamming - Laveleye heeft wellicht gedacht dat Germanen, Romanen en Slaven toch allen Ariers zijn, - bestaat er inderdaad groot verschil in de bloedsmenging. In Frankrijk en Italië heeft het Romeinsche element een overwegenden invloed uitgeoefend, zoowel physisch als intellectueel, terwijl in Spanje behalve de oorspronkelijke bewoners de Gothen evenzeer als de Arabieren de Spaansche type hebben doen geboren worden. De Duitschers daarentegen hebben weinig den invloed van het Romeinsche rijk ondergaan, hier en daar Slaven in zich opgenomen, maar over 't geheel het meest zich vrijgehouden van vreemde vermenging. Plaats nu ook in onzen tijd den Franschman, den Spanjaard, den Italiaan, den Duitscher naast elkander, en ge ziet een verschil in karakter, in bestaan, dat wel degelijk een aantal sociale feiten en met name ook het feit van het verschil van kerkvorm verklaart. Godsdienstvormen zijn geen willekeurige verschijnsels, zoodat men met eenig succes aan een volk den raad kan geven: word Protestant, word Katholiek. Vanwaar het verschijnsel dat het Protestantisme alleen bij de Noordelijke volken van Europa ingang heeft gevonden en ook de Zuid-Duitschers b.v. aan het Kahtolicisme gehecht zijn gebleven? Het Protestantisme is in Frankrijk, in Spanje, in Italie uitgeroeid, zegt men. Alsof uitroeiing denkbaar was, waar de meerderheid van het volk partij heeft gekozen! Of ligt de verklaring van het feit niet in de eerste plaats daarin, dat het Protestantisme de uitdrukking is van den kouden, ernstigen Noordschen geest, terwijl het Katholicisme door zijn weelderige vormen, door zijn lichtzinnigheid al te goed strookt met het opgewekte, zinnelijke karakter van den Zuiderling? Overal is de godsdienstvorm niet iets dat a priori vaststaat; steeds richt zich de godsdienstvorm naar het karakter van het volk; vandaar dat het Katholicisme evenals het Protestantisme sterk gewijzigd is naar den aard van het volk; vandaar dat noch het Katholicisme, noch het Protestantisme eenigen noemenswaardigen invloed uitoefenen op de Mohammedaansche volken, waarmee zij in aanraking komen, eenvoudig, - omdat geen van beiden met het karakter, met de behoeften dier volken strooken, het Mohammedanisme wel.

Vergissen wij ons niet, dan is Laveleye door het succes, dat het Protestantsche Pruisen in Duitschland heeft behaald, door de snelle ontwikkeling van Duitschland's macht, op het denkbeeld gekomen, dat deze onweerstaanbare macht een oorzaak moest hebben, en zocht hij zonder nader onderzoek of al te lichtvaardig die oorzaak in het Protestantisme, - te onbillijker, omdat het Duitsche Rijk bijna 15 millioen Katholieken telt tegenover 25½ millioen Protestanten. Dat de leiding van het Duitsche Rijk aan Pruisen is ten deel gevallen, zou kunnen verklaard worden uit het meer sterke Noorden, en heeft met het Protestantsche geloof weinig uit te staan; in Italië is het evenzeer het noordelijke Sardinië, dat de uitvoerder werd der eenheid.

Zoo vast als wij op grond van de natuurwet gelooven aan het verval van de Europeesche volken, zoo zeker is het dat de Westersche en Zuidelijke volken daarin die van midden- en Oost-Europa zullen voorgaan, niet omdat zij Katholiek zijn, want voor een deel zijn de Westersche volken Protestant, - maar omdar zij ouder zijn. Verder laat het verschil tusschen de Katholieke en Protestantsche natiën zich veel gereeder verklaren uit het oorspronkelijk verschil van volksstam, van bloedsmenging in verband met andere invloeden, dan uit den godsdienst, die op zijn beurt weder het product is van het stamverschil. Dit zijn zulke algemeen bekende zaken, dat het waarlijk te verwonderen is, dat Laveleye er zoo luchtig overheenstapt.

Dat een man als Laveleye zoo kon mistasten, zoo verkeerd waarnemen, en daarmee den lof inoogsten van mannen als Gladstone en Bluntschli, is zeker geen bemoedigend verschijnsel; maar ook dit is een teeken des tijds. Zoek de verklaring aan den eenen kant in de toenemende macht van het Ultramontanisme en de daardoor in sommige gemoederen veroorzaakte vrees, schier radeloosheid, aan den anderen kant in den kerkelijken stroom, die door onzen tijd gaat, - een persiflage op het zoo geroemde beginsel van scheiding van Kerk en Staat; de natuur stoort zich niet aan onze liberale phrasen en zij speelt den Belgischen hoogleeraar een zonderlinge poets. Hebben wij gaarne mannen als Laveleye, Gladstone en Bluntschli tot bondgenooten in den strijd tegen het Ultramontanisme, of liever tegen het clericalisme van Katholieke of van Protestantsche kleur, wij zijn ook verplicht te waken dat door onjuiste beschouwingen de verwarring der geesten nog niet grooter wordt. Wat wij in de eerste plaats noodig hebben, is aansluiting van Katholieken en Protestanten, van alle anti-clericalen tegen de kerkelijke praktijken, tegen het kerkelijk domperstelsel, tegen kerkelijke machtsaanmatiging en overheersching. Richten wij de anti-clericale Internationale op tegenover de Zwarte en de Roode; zonder organisatie zijn wij machteloos.

19 October '75.

NOORMAN.

Letterkunde.

Lieve oude bekenden.

Uit het volle menschenleven. Schetsen van G.P. Kits van Heijningen. Deventer, H.J. Ter Gunne.

Oude bekenden, met wie men eens aangenaam kennis gemaakt heeft, ontmoet men later gaarne nog eens, als ze zich bij ons aanmelden.

Er zijn er - wier kennismaking juist niet zoo aangenaam was - die onbescheiden genoeg zich aan ons opdringen, op wier gelaat te lezen staat: ‘ben je niet blij, dat je me weer terugziet?’ en die zich in hunne onbeschaamdheid nog boos maken als men hun de deur wijst.

Met de laatsten hebben we hier niet te doen.

Wij heeten ze welkom en nemen hunne verontschuldiging van misschien te groote stoutmoedigheid om ons nog eens te bezoeken aan als een bescheiden woord ter introductie.

‘Schetsen uit het volle menschenleven’ heeten de oude bekenden voor wie reeds kennis met hen maakten door voordrachten van den auteur in vergaderingen van genootschappen en maatschappijen.

Misschien luidt het wat vitterig of laadt het den schijn op ons van puristisch, als we op dat: ‘volle menschenleven’ ons een aanmerking veroorloven. De auteur heeft blijkbaar aan zijn motto: ‘Greift nur hinein in 's volle Menschenleben’ van Goethe zijn titel ontleend.

Zou het niet minder germanistisch klinken als we lazen: uit het dagelijksche leven? Op dat gebied toch bewegen zich, volgens des auteurs eigen verklaring in zijn woord vooraf, en ook blijkens den inhoud der stukken zijne thans in druk verschenen voordrachten.

Ze zijn vijf in getal, en mogen ze ook zaken behelzen en dingen voorstellen die alle dagen onder de oogen vallen, die dingen van het dagelijksche leven zijn, als de heer V.H. terecht opmerkt, hoe ongemerkt ze voor ons vaak voorbijgaan, rijk in leering.

Wij gelooven dat Van Heijningen geen noodeloos werk verricht heeft met deze dingen in het licht te stellen. Mag hij zich vleien, dat hij

bij het uitspreken er van niet zonder genoegen is aangehoord, wij achten, na de lezing zijner voordrachten, hare uitgave in druk genoegzaam gerechtvaardigd.

Het thema ‘uit het dagelijksch leven’ is goed gevarieerd, zoodat het ons als we het telkens terugvinden blijft bezighouden.

Wij treffen veel waars, veel schoons en geestigs in deze schetsen aan. Het ontbreekt niet aan menschkundige opmerkingen belangrijke, soms geniale aanmerkingen. Er zit leven en ziel in. Ze zijn niet ontbloot van humor en luim, zoodat het: *ridendo dicere verum quid vetat?* hier meer dan eens kan worden toegepast.

In ‘eene tentoonstelling van oudheden uit de 19de eeuw’, door den schrijver in zijne verbeelding nà 300 jaren bezocht, vinden we over de kleederdracht, huismeubelen en sieraden; over kunst en hare waardeering; over het krijgswezen en daarmede in verband staande persoonlijke dapperheid en moed; over machinerie, decoratiën en litteratuur uit de 19de eeuw, onder veel ironie, veel waarheid gezegd. De auteur spaart zijn tijd niet en geeft hem menigen pikanten zet. Zoo, om slechts iets te noemen, waar hij van de kunst sprekende, het om haar zelfs wille betreurt, dat zij op het punt van naamgezag zoo bekrompen en kleingeestig was, of over de bespottelijke jacht op decoraties den staf breekt en een feit in herinnering brengt van een schoolmeester op een dorp in Limburg, die bij het heerschen eener zeer gevaarlijke epidemie met de edelste zelfverloochening en de grootste heldhaftigheid zijn hulp verleende, waartoe anderen, door angst overmeesterd, zich onbekwaam gevoelden. Hij redde veler leven. Een zilveren medaille was het loon voor zijn moed. Had hij, vraagt V.H. in den strijd even velen gedood, als hij nu het leven redde - wat dan?

Worden de gebreken, de dwaasheden en zonden der 19de eeuw op de tentoonstelling in 2174 ten toon gesteld, hare deugden, hare werken der liefde vinden er ook eene haar toekomende plaats.

‘Eene reunie’ is een genrestukje, dat breed gepenseeld en fijn uitgewerkt is. Er ligt een waas van frischheid over. De natuur is gevolgd zonder stijf kopiewerk te zijn. Wij achten deze niet de minst goed gelukte schets.

‘Uit de gedenkschriften van een bankbiljet’ zouden wij menig voorbeeld kunnen bijbrengen van fijne opmerkingen van den schrijver. Het blijkt ook uit deze schets, dat hij in de wereld rondgekeken en goed uit zijn oogen gezien heeft. Of er door de oprichters van weduwenfondsen wel altijd aan het belang der weduwen gedacht wordt? Quaeritur. ‘De directeur-acteur’ is iemand die zijn tijd begrijpt, en, hoe de geest des tijds ook gesteld, of hoe ongesteld hij ook is, met zijn tijd medegaat. De ‘begrafeniskosten’ geven stof tot een aandoenlijk verhaal, dat door zijn eenvoudigheid roert en treft. Het bankbiljet, door de bevende hand der tachtigjarige weduwe met een traan bevochtigd voor haar begrafenis weggelegd, geeft gereede aanleiding tot de opmerking,

dat er bij geld en geldswaarde doorgaans meer aan leven dan aan sterven door den bezitter gedacht wordt. Wij hadden gehoopt, dat de Schrijver op zijn eigenaardige wijze, nog van andere tranen melding gemaakt had, die wel eens op bankbiljetten vallen, tranen van vreugd niet alleen, maar ook van diepe, diepe smart. Over onderwijs en opvoeding met betrekking tot de kosten treffen we veel goeds en behartigingswaardig aan. ‘Het offer der dankbaarheid’ is een schetsje vol gemoed. ‘Mijn mooiste stempel’ - 't is de laatste rubriek uit de gedenkschriften van een bankbiljet - bevat een scherpe satire op maatschappelijke toestanden en philanthropische inrichtingen.

De ‘aanteekeningen van een koopman’ zijn lezenswaard en tasten de dwaasheden en gebreken van onzen tijd in het hart aan.

‘Niet genoeg!’ ja, dat is de jammerkreet van onzen duren tijd, het wachtwoord dat de een den ander influistert en een aanstekelijk ziekteproces veroorzaakt, dat wel niet overal, maar toch hier en daar door het recept: bezuiniging kon worden voorkomen. Geeft opeenhooping van menschen te veel voedsel aan de ziekte - de oude geschiedenis van Babel's torenbouw is daar om een ander geneesmiddel aan de hand te geven. Dat V. Heijnigen's koopman niet alleen bij cijfers leefde en slechts in handelszaken verdiept was, maar ook een man met een hart was, bewijzen verder zijne aanteekeningen op den gevangenisvloek, waarin hij het op aandoenlijke wijze laat uitkomen, dat de wereld het kwaad veel beter weet te straffen, dan te vergeven, en dat zij zoo moeielijk het goede gelooft. Als de ongelukkig gestruikelde wordt afgewezen met dat: men moet niet stelen, heeft hij of zij dan geen recht om te zeggen: men moet zooveel niet doen: geen onschuldige verleiden, geen ander in verdenking brengen; men moet zich zelf afvragen, of het laatst gewonnen geld wel strikt eerlijk is verdiend; of men zijn roeping als vader en moeder wel altijd gevoelt enz.? De aanteekeningen bij eenige advertenties dwingen ons soms een lach, soms een traan af, en als de koopman zijne aanteekeningen eindigt, na eerst over de neuswijsheid en de over-het-paardlichting onzer jongelingschap gesproken te hebben, met de betuiging dat onze jongens zoo kwaad nog niet zijn, dan juichen we hem toe, als hij zegt: ‘komen onze jongens in de debating-club met stoute stellingen voor den dag, zijn ze revolutionair in den hoogsten graad en zien ze weinig bezwaar in de omverwerping van het bestaande, laat het toch maar bruischen en koken in het jeugdige hart. Wat niet opbruischt wordt niet gereinigd, wat niet kookt en niet opborrelt raakt in zijn eigen flauwheid verstikt.’

Met hoeveel genoegen wij de vier eerste schetsen lazen, zoo weinig aantrekkelijk vonden wij de laatste: ‘Een internationaal congres van zaken.’ Niet, dat ook deze schets niet veel waars en goeds en schoons bevat, maar het is vooral de vorm, die ons niet bevredigen kon.

Wij noemen dien vorm buiten den tijd. Hij herinnert ons aan de 18de-eeuwsche verhandelingen en leesboeken van het Nut; aan een vader

Reinhart, een Piet Ondeugd, een Willem Wijsneus, een Jan Brutaal enz.

Doch dit daargelaten, kunnen wij van heeler harte de schetsen van den heer Van Heijningen met alle vrijmoedigheid aanbevelen en gelooven we, dat hij goede zaden heeft uitgestrooid, die naar wij wenschen in goede aarde zullen vallen.

H.

Vertalingen en herdrukken.

De Parijzenaars. Laatste roman van E.L. Bulwer (Lord Lytton). Uit het Engelsch door Mr. A.H. Verster. Drie deelen. Amsterdam, gebroeders Kraay, 1874.

Het zal den trouwen lezers van *Blackwoods Magazine* nog niet ontgaan zijn, welk een kreet van verbazing en bewondering er opging, toen in het jaar 1872 het eerste gedeelte van *The Parisians*, zonder naam van auteur, in bovengenoemd veel gelezen en terecht beroemd tijdschrift werd opgenomen. Reeds bij den aanvang van dezen roman gevoelde men, dat men hier niet te doen had met een eerstbeginnend schrijver of een onbekende grootheid, die zich gewoonlijk in den sluier der anonymiteit hullen om het publiek te polsen, maar zeker met een van de heroën der letterkunde, die om redenen, welke men nog niet gissen kon, zijn naam verkoos geheim te houden. Zulk een edele taal, zulk een kristalheldere stijl, zulk een gemakkelijke dialoog verraden te zeer de meesterhand dan dat men een oogenblik zou kunnen twijfelen. En de kennis die de schrijver ten toon spreidde van Parijsche zeden en toestanden vooral in de hoogere kringen, de onnavolgbaar fijne tact waarmede hij het onderscheid wist te doen uitkomen tusschen den Engelschen *gentleman* en den Franschen aristokraat (beiden *edel*lieden in den echten zin van het woord), tusschen den Parijschen *viveur*, en den *provincial fraîchement débarqué;* het bekoorlijke licht dat hij, schijnbaar zoo kunsteloos, wierp op de vrouwelijke figuur die, men gevoelde het instinctmatig, bestemd was om de heldin der geschiedenis te worden; deden al aanstonds vermoeden, dat men hier te doen had met iemand, gewoon in hooge kringen om te gaan, en die niet alleen met de aristocratie van zijn vaderland, maar ook met die van Frankrijk in het algemeen en van Parijs in het bijzonder, door eigen aanschouwing en langdurigen omgang bekend was. Met elke aflevering van *Blackwood* klom die bewondering en versterkte zich die overtuiging, en lang nog vóór de sluier was opgeheven, of liever vóór de dood dien had doen wegvallen, wist iedereen het geheim en riep overluid: Die schrijver kan niemand anders wezen dan Bulwer! *Bulwer*, want welke adellijke titels hij ook heeft gekregen, de adelbrief, dien hij zich door zijn schriften heeft verworven, is de schoonste, en wanneer weinigen zich meer zullen herinneren, dat een Lord Lytton Minister van Koloniën en afgezant bij verschillende hoven geworden is, zal de naam van Bulwer, den schrijver van Eugenius Aram, Ernst Maltravers, de laatste dagen van Pompeji, Kenelm Chellingley, de Parijzenaars, en zooveel andere meesterstukken, in de dankbare gedachtenis der volgende geslachten blijven leven. Helaas! ook hij is niet meer. Walter Scott, Dickens, Thackeray, Bulwer, deze schitterende sterren aan den letterkundigen hemel zijn ondergegaan; maar wij bewaren met warme erkentelijkheid den schat, dien ze ons hebben nagelaten. Reeds vóór de 'Parijzenaars' ten einde gebracht

waren, ontviel Bulwer de pen, die zooveel voortreffelijke meesterstukken had geschreven; doch wat hij voleindigd had vormde op zich zelf een geheel, en zijn zoon, vertrouwd als hij was met de denkbeelden zijns vaders, had er slechts een klein hoofdstuk bij te schrijven.

In dit opzicht zijn wij dus gelukkiger dan met den laatsten roman van Dickens: *The mystery of Edwin Drood*, welk mysterie nog nooit volledig is opgelost. Schoon weemoedig gestemd, aanvaarden we echter met groote ingenomenheid het laatste werk van den grooten man. Want, wij schromen niet te zeggen, dat het een waar meesterstuk is. Wie er belang in stelt Parijs en Parijsche zeden juist te kennen, wie begeerte gevoelt om zich een alleszins trouw beeld te vormen van hetgeen die hoofdstad was kort vóór en gedurende den laatsten noodlottigen oorlog, wie het goede en edele dat er in het volkskarakter schuilt, ondanks de gebreken en fouten die de schrijver niet ontkent of zelfs vergoelijkt, wil leeren waardeeren, leze en herleze dit boek. Hij zal daarbij een boeiend verhaal vinden, dat zonder ooit tot kunstmatige opwinding zijn toevlucht te nemen, hem steeds in gespannen verwachting houdt; elk oogenblik ontmoet hij, even als in alle werken van Bulwer, treffende opmerkingen over zedeleer, staatkunde of sociale toestanden, die hem nooit zullen vervelen, daar zij uit de gebeurtenissen zelve schijnen voort te vloeien of een noodzakelijk bestanddeel der gesprekken schijnen uit te maken. Nooit is er in die gesprekken, vooral in de Fransche phraseologie, die we hier natuurlijk veelvuldig aantreffen, iets van dat gezochte, gemaniereerde of onnatuurlijke dat ons elders zoo dikwerf hindert. Den Franschen *esprit* en den Engelschen *humour* ziet ge hier beiden zoo uitstekend vertegenwoordigd, dat, indien ge niets hoegenaamd van den schrijver wist, gij hem even goed voor een Parijzenaar als voor een Engelschman zoudt kunnen houden. De ruimte, die mijn waarde vriend de Redacteur van *De Tijdspiegel* voor aankondigingen van vertaalde geschriften kan openstellen, laat mij niet toe eenige uittreksels tot bewijzen te geven, hoe gaarne ik het ook zou willen doen. Liever roep ik dus allen, die *De Parijzenaars* nog niet mochten kennen, toe: leest dit boek, leest en herleest het zoo als ik gedaan heb, en bij het einde er van zult ge zeggen: dat is een waar genot geweest, zeker kom ik er nog eens op terug.

Gelezen heb ik het en herlezen, namelijk eerst in het Engelsch, en naderhand in de vertaling, en, ik moet als eerlijk man verklaren, beide keeren met hetzelfde genoegen. Tusschen het oorspronkelijke en de vertaling is, zoo te zeggen, geen onderscheid. Groote eer heeft de heer Verster van zijn werk, en ik dank den hemel dat Bulwer's ‘laatste roman’ in zoo goede handen is gevallen. Slechts twee kleine vlekjes heb ik ontdekt, maar ze zijn zoo klein, dat ik ze niet durf zeggen, en als anonym Recensent durf ik anders nog al veel.

- R -

Ingraban, door Gustav Freytag, vertaald door G.T. Bruijn. Amsterdam, G.L. Funke, 1874.

De lezer ontvangt hier een tafereel uit een reeks van romans die, naarmate zij wordt voortgezet, eene galerij kan vormen. Ging des schrijvers Ingo daaraan vooraf; ‘das Nest der Zaunkönige’, dat als een tweede gedeelte van ‘de Voorouders’ dit jaar het licht zag, strekt ten vervolge op het aan het hoofd dezes genoemd en hier

aangekondigd werk. - De hier behandelde tijden en toestanden leenen zich, geplaatst als zij zijn in een historisch schemerlicht, uitnemend tot de geschiedkundig romantische voorstelling, alzoo zij der dichtende verbeelding vrij wat ruimte laten, al zijn sommige feiten en personen werkelijk bestaande en bekende gestalten. Onder dezen mag men vooral Winfried tellen, met zijn kerkelijken,

meer gebruikelijken naam Bonifacius geheeten, dien men niet te onrechte den Apostel der Duitschers noemde, al hadden ook anderen, een Eligius en Willebrord, in sommige door hem bezochte streken hem reeds vóórgearbeid.

Aangaande Bonifacius vloeien de bronnen der kennis betrekkelijk rijk. Neemt hij in de algemeene kerkelijke historie van die tijden reeds eene ruime plaats in, wij bezitten van hem bijzondere levensbeschrijvingen van enkelen die hem persoonlijk kenden, b.v. van Willibald, in het tweede deel van Perth's Monumenta. Er zijn ons talrijke brieven van hem en aan hem gericht bewaard, ook correspondentiën met Rome, waarin men trekken genoeg vindt, die ons zijn persoon, zijne omstandigheden en omgeving doen kennen. Die Bonifacius is schier evenzeer als Ingram of Ingraban zelf, hoofdpersoon op het overigens vrij woelig en druk bezet tooneel.

En toch heerscht door het geheele verhaal heen niet dat kalm levendige en tegelijk graphische, dat ons b.v. in Scheffel's Ekkehard zoo aantrok en boeide, al was deze dan ook in de geschiedenis van St. Gallen zooveel meer en uitlokkender vóórgewerkt. Hieraan schrijven wij ook gedeeltelijk toe, dat de dialoog veelal weinig de kleur en geur, minder van het eigenaardig plaatselijke en tijdelijke van die dagen heeft, maar in vorm en toon meer op de leest van onzen tijd is geschoeid. Men zou trouwens het onmogelijke vergen, indien men in dezen werkelijke nauwkeurigheid eischte. - Meermalen is er bij iets zenuwachtig haastigs iets gerekts en sleepends in de voorstelling, hetgeen vooral bij den aanvang hindert, al strekt die Rid door woud en dal om ons met de hoofdpersonen en het land bekend te maken. Over 't geheel heeft Freytag zijn stof niet zoo goed gedigereerd als Scheffel dit deed. Een goede greep is, dat hij in Bebbo den beerenvanger liet zien, van welk allooi er liepen onder zulken die men gekerstend rekende, daar hij zich ‘wel tweemaal een doophemd liet geven, het laatste veel minder waard dan datgene wat hij in vroeger jaren kreeg.’

Ook in de voorstelling van Meginhard of Memmo, den pionier van het christendom in die tijden en streken, den zelf halfverheidenschten heidenbekeerder, die in bezweringen doet van booze geesten die in het zieke been van den buurman zitten, die door Bonifacius wordt betrapt en van zijn kip en van vrouw Godelind beroofd, is goeds. 's Mans boetedoening moge wat overdreven schijnen, ook deze is onder menschen bij wie het zinnelijke vaak het zedelijke, het uiterlijke het innerlijke zoo vaak verving en althans overschaduwde, niet geheel misplaatst. Bij die ontmoeting komt Bonifacius, en niet te onrechte, in nog wat ander licht voor dan het lieve en zachte, waarin zijn levensbeschrijver Willibald hem voorstelt - als een zwervend bijtje, dat de bloemen uitzoekt waarop het zich zal neerzetten [Perth's *Monumenta etc.* T. III p. 249]. Hij was veeleer een man als geschapen voor de kerkelijke hierachie, met welke vergeleken de militaire subordinatie dikwerf nog billijkheid en humaniteit mag heeten, en als zoodanig wel geschikt om lieden als Meginhard schrik en schroom in te boezemen. Diep voor Rome en zijn paus bukkend, wist hij zich, eenmaal en tegen zijn wil schier tot bisschop gewijd, door zijne onderhoorigen te doen ontzien, een en ander om de éénheid in de Kerk te bewaren, iets wat Bonifacius' lievelingsdenkbeeld was. Die onderwerping aan Rome, waardoor hij de Kerk in Duitschland, en dit zeer tegen de vrije richting van de Engelsche en Iersche geestelijken die daar reeds vóór hem hadden gearbeid, aan Rome geheel onderwierp, zocht Bonifacius te bewerken uit alle macht. Daarom wilde hij de Duitschers op geestelijk en godsdienstig gebied te eenenmale van den paus afhankelijk maken; doch hij verwekte daarmede een strijd die door eeuwen heen zou duren, en waarvan

nog onze dagen de naweeën voelen. Van dien kant beschouwd was Duitschland aan de menschheid en het christendom een Luther schuldig, om Bonifacius' misgreep te herstellen.

Overigens was de laatstgenoemde geenszins een man des gewelds en voerde inderdaad in mond en hart en leven de spreuk: dat men geen kwaad met kwaad vergelden, den boozen niet wederstaan mag. Zijn geloofsijver en vroomheid waren buiten kijf en boven lof. - Een en ander laat de schrijver goed uitkomen [bl. 43], waar Bonifacius met zijn neef Gottfried een onderhoud heeft, vóórdat deze de hachelijke zending naar het woeste Serbenhoofd Ratiz onderneemt, in gezelschap van Ingraban. Dat gehoor is in het hoofdstuk dat ten opschrift heeft: 'Het dorp der Sorben' uitstekend beschreven. Vooral is de houding en het gedrag van Ingram hier meesterlijk en het geheel in overeenstemming met die onstuimige karakters geschetst, de tweestrijd met woord en dronk recht in den geest en trant van die ongetemde zonen der natuur.

Vóór- en nàdien valt Ingram van 't eene avontuur in 't andere, waartoe zijn aard en omstandigheden wel aanleiding geven; doch alles kan overdreven en ook de ruime mate te buiten gegaan worden. Dit is een gebrek waarvan Freytag zich ook in vroegere romans niet vrij bewaarde. Het is jammer, omdat onderscheidene tooneelen in het leger met talent zijn geschetst, en die half beleefde en half spotzieke, half goedhartige, half uitdagende toon in de onderhandeling in overeenstemming is met zeden en denkwijs van die tijden en volken.

Later wordt Ingraban voor het christendom gewonnen. Wat aangevoerde verstandsgronden, wat kerkpracht en gezagsvertoon niet vermochten, dat brengt Gottfried, de neef en medearbeider van Bonifacius teweeg, als hij zich met den heldenmoed van een martelaar voor den vreemde en schier vijandige opoffert. Ingram wordt nu een vurig aanhanger der vroeger verafschuwde nieuwe leer. Hij vergezelt Bonifacius op diens bekeeringsreis naar deze landen en valt met den kerkvorst als slachtoffer van de verbittering der heidensche Friezen. - In de beschrijving dier laatste tooneelen voert de auteur een krachtig penseel en schetst hij met meer levendigheid en warmte. Zijne vergelijking van Gottfried met Christus op bl. 220 worde hem als eene opwelling van bewondering en geestdrift ten goede gehouden.

Op eene enkele vermelding na zou men meenen, dat Bonifacius alleen door Gottfried vergezeld wordt, omdat er nergens spraak is van verdere reisgenooten. Van den genoemde wordt in het geschrift van Willibald geen gewag gemaakt; daarentegen vernemen we er uit, dat Wintrung, Walther en Athelhere des zendelings priesterhelpers waren, en nog eenige monniken en dienaren hem vergezelden. Ook kwamen de aanbevelingsbrieven welke Karel de Frankenvorst, op verzoek en aansporing van den Paus, aan Bonifacius gaf, dezen zeer te stade. Evenwel bleef ook zóó de zending welke hij op zich nam een zware en hachelijke taak, waartoe alleen zijn geloofskracht hem kon bemoedigen en sterken, een taak die rijk was in bezwaar en gevaren, maar ook rijk in hetgeen hij als zegen op zijn werk mocht beschouwen.

De vertaling is goed. - Op bl. 30 lezen we 'een appeltje opgooien, waarvoor een "balletje opgooien" althans meer gewoon is; op bl. 197 leze men niet "Irmgard", maar Ingram'. - Het 'als' voor 'toen' wil er bij ons nog niet in, wij houden dat voor een germanisme.

Old Kensington, door Miss Thackeray. Uit het Engelsch door mevr. Van Deventer - Busken Huet. 2 Deelen. Haarlem, Kruseman en Tjeenk Willink. 1874.

Old Kensington. Wellicht heeft mevr. Van Deventer gelijk gehad met dezen, voor een Hollander eenigszins onverstaanbaren titel te behouden. Met deze titels wordt door die aartsverraders, die men vertalers noemt, dikwerf zeer wille-

keurig omgesprongen, en de auteur zou menigmaal al heel vreemd opkijken, als hij vernam, welk een uithangbord men in den vreemde voor zijn werk gespijkerd heeft. En van hoeveel belang de keus van een goeden naam is voor het kind des geestes, daarvan weten allen mede te praten, die ooit op letterkundig vaderschap hebben mogen roemen.

Tot recht verstand van den naam van dezen roman diene, dat Kensington een van die veelvuldige dorpen is, waarvan de groote *metropolis* (zooals de Engelschen Londen noemen) er bijna jaarlijks eenige opslikt, zoodat het er nu een van de aanzienlijkste wijken van uitmaakt. Dáár was het dat in 1862 het groote tentoonstellingsgebouw geplaatst was, dáár vindt men thans het voortreffelijke *Kensington-museum*, het *Kensington-palace* enz. In den tijd echter, toen de gebeurtenissen in dit werk verhaald plaats grepen, was deze wijk nog niet geheel aan Londen geannexeerd, maar had ze meer van een voorstad, half buiten half stad, het was toen nog het *oude* old Kensington. Wijl nu de familie of liever de twee families, met welke wij in dezen roman kennis maken, daar woonden, wordt het geheele werk gemakshalve, *het oude* of *old Kensington* genoemd.

Het verhaal zelf, dat eerst in het periodieke werk *Cornhill Magazine* (vroeger door Thackeray opgericht) verschenen en naderhand afzonderlijk uitgegeven is, heeft in Engeland nog al opgang gemaakt. Ook hier is het in sommige tijdschriften uitbundig geprezen, ja op gelijke lijn gesteld met *Middlemarch;* men is zelfs zoover gegaan van te zeggen, dat deze twee romans het evenement waren van het afgeloopen jaar. Wij kunnen dit oordeel niet geheel onderschrijven; naar onze meening kan Miss Thackeray in de verste verte niet vergeleken worden met George Eliot, en hoezeer wij ook hare verdiensten niet miskennen, staat zij toch in onze schatting op veel lager trap dan de geniale schrijfster, die zich onder laatstgenoemden pseudonym verbergt.

Geenszins zijn wij blind voor de schoonheden ook in dit boek te vinden. Vonken van vernuft, sporen van diepe menschenkennis, bewijzen in overvloed van een levendig gevoel voor al wat goed, edel en schoon is, treffen u bijna op elke bladzijde. Prachtige natuurbeschrijvingen, of enkele trekken, woorden zelfs, die op eens een verrassend licht werpen op karakters en toestanden brengen u telkens in verrukking, zoodat ge onwillekeurig uitroept: hoe waar, hoe edel, hoe verrassend tevens! Voeg daarbij een menigte van juiste en fijne opmerkingen omtrent menschen en zaken, en men zal licht begrijpen, dat hier zonder moeite een schoone bloemlezing zou kunnen gevormd worden, die elke letterkundige verzameling tot sieraad zon strekken.

En toch laat het boek zelf ons koud en heeft men zelfs eenige moeite het achter elkander door te lezen. Als roman heeft het weinig of geen waarde; eigenlijk is het geen roman. Het zijn familietafereeltjes met een dunnen draad aan elkander geregen, juist geschikt voor een periodiek tijdschrift, dat bij afleveringen wordt uitgegeven, en waarbij men zich niet veel moeite behoeft te geven, om het vorige te onthouden. Misschien is dit ook wel een van de oorzaken van het geheel, waarover wij ons te beklagen hebben. Wellicht had de schrijfster bij het begin van haar werk geen vast plan, of is zij ongemerkt onder het schrijven daarvan afgeweken. Dit gebeurt wel meer met auteurs, die hunne boeken bij afleveringen uitgeven, zooals wij uit Forster's levensgeschiedenis van Dickens vernamen; maar er zijn weinigen die dit gebrek zoo meesterlijk weten te verbergen als de geniale schrijver van ‘Dombey en Zoon.’

Wat ons het meeste hindert in dit en andere werken van Miss Thackeray is dat gezochte, dat gemaniereerde, dat, wij zouden haast zeggen, dat geaffecteerde, waarin

zij zich haren grooten naamgenoot tot voorbeeld schijnt gesteld te hebben, zonder echter zijn genie deelachtig te zijn; het gaat haar, zooals dikwerf geschiedt, dat men kleine gebreken van een groot man eerder navolgt dan zijn we-

zenlijke deugden. Altijd denkt men in dezen roman meer aan de schrijfster dan aan de personen die zij ons voorstelt. Wat, vraagt men zich telkens, wat heeft zij hiermede bedoeld, waarom maakt zij van deze nietige omstandigheid melding, die volstrekt voor haar verhaal onnoodig schijnt? Somtijds ontdekt men het, en men zegt, inderdaad dit is vernuftig en geestig, maar soms blijft het ook een raadsel, dat u voortdurend blijft kwellen. Wij hebben er b.v. niets tegen, dat men een enkele maal de natuur in verband brengt met de gebeurtenissen, of de zonderlinge overeenkomst doet opmerken tusschen schijnbaar nietige voorvallen en de grootste en gewichtigste ontknoopingen, maar als dit telkens en in het overdrevene gedaan wordt, wordt het inderdaad belachelijk en verwekt walging in plaats van genot.

Ook in karakterbeschrijvingen is de schrijfster naar ons oordeel zwak. Een van de personen, die eindelijk een der helden van het verhaal wordt, lijdt aan zoodanige inconsequentie, dat wij het hem nauwlijks vergeven kunnen dat hij op het laatst al onze aandacht vordert. Van de vrouwenkarakters zijn alleen die van Dolly en Lady Sarah goed geteekend, terwijl de andere flauw en mat zijn te noemen; doch, zooals meestal het geval is in de romans der Engelsche schrijfsters, de mannen zijn zulke carikaturen, dat men den Hemel wel zou bidden nooit op zulke romanhelden te gelijken.

Het kan weinig nut hebben in meerdere bijzonderheden te treden om ons min gunstig oordeel te staven. Het boek zal toch zijn weg wel vinden of misschien reeds gevonden hebben. De namen van Thackeray en van mevr. Van Deventer - Busken Huet, benevens die van de uitgevers, hebben zulk een goeden klank, dat de uitspraak van een onbekenden verslaggever in *De Tijdspiegel* aan het succes geen afbreuk zal doen.

De vertaling is over het algemeen keurig en met zorg bewerkt. Blijkbaar heeft mevr. Van Deventer er zich op toegelegd om zuiver Hollandsch te geven en toch zooveel mogelijk de Engelsche kleur te behouden. Dit laatste kan ik niet anders dan goedkeuren; toch meen ik dat aan deze loffelijke zucht om niet te veel te *verhollandiseeren* enkele Anglicismen moeten toegeschreven worden, waarop het mij vergund zij, met al de hoffelijkheid, die men aan de schoone sekse verschuldigd is, de vertaalster opmerkzaam te maken, opdat zij ze in het vervolg vermijde en dus ook zelfs dit kleine vlekje haar werk niet meer ontsiere. Het meest stuit mij de indirecte vraagvorm, die thans in Engelsche werken het burgerrecht schijnt verkregen te hebben, maar die in elke andere taal, totnogtoe ten minste, stuitend is. Eén voorbeeld daarvan zij genoeg: ‘Kende hij haar neef Robert Henley, vervolgde Dolly haastig’ in plaats van: ‘Kent gij mijn neef Robert Henley?’ enz. en zoo telkens. *Dank u* komt meer dan eenmaal voor waar *I thank you* had moeten overgezet worden door *als het u belieft* of beter nog geheel ware weggelaten. Soms is de zin geheel onverstaanbaar als I: 238 (te lang om af te schrijven). Of de fout hier ligt aan de schrijfster of aan de vertaalster is mij onbekend. Op rekening van de laatste komt echter zeer zeker de volgende zinsnede: ‘Dat de heiligen, gelijk wij allen weten, rood en blauw dragen, en *groen geschilderd glas en damast en geitenvellen* (I. 254).’ Een enkele maal wordt *vrouw* gebruikt voor *meisje.* ‘Ik wilde dat die vrouw mij beminnen kon.’ Dit zegt geen jong mensch, die onze taal spreekt, van een lief meisje. Op uitdrukkingen als deze: ‘groepjes die *van* de avondschemering schenen te genieten’ wil ik niet vitten; dit zijn kleine vlekjes, die er wellicht moeten gevonden worden, omdat geen menschelijk werk volmaakt mag zijn.

- R -

Mengelwerk.

Twee vriendinnen door P.F. Brunings.
(*Vervolg.*)

XI.

Bertha's ziekte had te Z. veel deelneming gewekt. De belangstelling die iedereen, voornamen en geringen, jong en oud, toonde, was wel een bewijs, dat Bertha al had ze als alle mooie meisjes veel benijders, of benijdsters, - algemeen bemind was. Bleef de oorzaak harer ziekte geheim, nu de Dokter er mede bekend was?

De Dokter was er de man niet naar om geheimen te openbaren. De heer Werther was bekend als een uitstekend arts niet alleen, maar ook als een aangenaam, gezellig man, die tal van vrienden en patiënten had. Hij zag er geen bezwaar in zijn jonge collega's voort te helpen en dit kon hij gerust doen, want hij had zooveel practijk als hij zelf maar verkoos.

Van Lichtenberg leed bij zijn komst te Z. aan tusschenpoozende koortsen, die hij uit een lage streek, waar hij een waterwerk had gebouwd, had medegebracht. Dokter Werther had hem behandeld; hij had vriendschap voor zijn arts opgevat en op zijn beurt een bezoek bij des Dokters familie gebracht, die hem op haar gewone hartelijke wijze had ontvangen. Zoo waren de beide heeren met elkaar op zeer vriendschappelijken voet geraakt. - Nu ging er na de plotselinge ziekte, die Bertha overvallen was, geen dag voorbij, of Van Lichtenberg zocht den Dokter te ontmoeten, om naar den toestand van de zieke te vragen; maar de Dokter gaf wel inlichtingen, doch toonde daarbij een terughouding, die Van Lichtenberg onaangenaam trof. 't Was zelfs niet twijfelachtig voor hem, dat de joviale, vriendelijke

Werther hem met zekeren argwaan beschouwde, niet dan ongaarne door hem werd ondervraagd, en zijn bijzijn ontweek. Toen Bertha de gevaarlijke crisis had doorgestaan en aan 't beteren was, en dus ook mijnheer Van Lindhout zich weer in de societeit vertoonde, trof het Van Lichtenberg dat deze heer, anders zoo vriendelijk en hartelijk, geheel veranderd was en blijkbaar van hem zocht af te komen, als hij met veel haast en belangstelling naar Bertha's toestand kwam vernemen. - Wat hem echter 't meeste trof, was de gemaakte belangstelling van de familie Winthorst in den aanvankelijk hopeloozen toestand van Bertha en het volslagen gemis aan belangstelling bij zijn aanstaande, Bertha's boezemvriendin. - De uitwerking dier in het oog vallende onverschilligheid was echter een geheel andere dan Marie op het oog had. Van Lichtenberg's belangstelling voor Bertha werd er door verhoogd en naarmate die meer gespannen werd, voelde hij zich minder tot Marie aangetrokken. Zoo kwam het dat er allengs een gedwongen verhouding tusschen het geëngageerde paar ontstond en dat Marie eindelijk, geprikkeld door de koelheid en afgetrokkenheid van haar aanstaande, besloot om een verklaring uit te lokken. - De gelegenheid daartoe behoefde ze niet te zoeken. Ze kwam van zelf bij 't eerste bezoek, dat Van Lichtenberg bracht. Hij kwam met een bewolkt voorhoofd binnen, reikte Marie, die alleen was, de hand en vroeg afgetrokken: ‘Waar zijn de oudelui?’

Nu is 't zeker voor een geëngageerd meisje, dat haar galant en *tête à tête* ontvangt, niet heel vleiend, als deze met een blik van teleurstelling vraagt: ‘Waar zijn uw ouders?’ en Marie was er dan ook volstrekt niet over gesticht. ‘Het schijnt wel,’ antwoordde zij tamelijk scherp, ‘dat uw bezoek meer de oudelui geldt dan mij. Ze zullen wel spoedig komen, - dus behoeft ge u niet lang met mij alleen te vervelen.’

‘'t Spijt me, dat ge het zóó opneemt,’ zei hij op verzoenenden toon. ‘Ik meende u niet te kwetsen; ik deed die vraag onwillekeurig en half in gedachten.’

‘Des te erger,’ hernam zij op denzelfden toon van zooeven; ‘maar gij zijt tegenwoordig altijd in gedachten als ge hier komt, en behalve dat het niet heel prettig voor me is, vind ik het ook alles behalve vleiend.’

‘Ik kan u toch niet beloven, dat ik in uw bijzijn niet nu en dan afgetrokken zal zijn, ook al zijn we.. getrouwd,’ zeide hij met een gedwongen glimlach en het laatste woord aarzelend uitsprekende.

‘Nu, dat vooruitzicht is prettig!’ zuchtte Marie, ‘vooral als ge onder “nu en dan,” een reeks van veertien dagen verstaat.’

‘Veertien dagen!’

‘Ja, op zijn minst, - en 't is langer sinds ge die buien van afgetrokkenheid hebt. - Ik vind het nog al hard om me daarin te moeten schikken.’

‘Gij behoeft u in niets te schikken wat hard en onbillijk is. Niemand vergt dit van u en ik 't allerminst.’

‘Ah!’ antwoordde Marie, een weinig uit de hoogte.

‘Neen,’ hernam hij ernstig. ‘Of meent ge dat ik een tiran ben?’

‘Ik meen niets, maar ik weet wel, dat uw houding in den laatsten tijd zonderling is.’

‘Dan zult ge, in die overtuiging, ook zeker wel naar een reden gezocht hebben, - niet-waar?’ vroeg hij.

‘Neen, dat heb ik niet gedaan; want ik schrijf die toe aan een gril, en grillen hebben geen reden. - Het doet me echter pleizier u te kunnen zeggen, dat ik zulke grillen afschuwelijk vind.’

‘'t Is voor 't eerst dat mij grilligheid wordt verweten, - en daarom zal ik er niet op antwoorden: - het verwijt is onverdiend.’

‘Dus hebt ge een bepaalde reden om mij met uwe koele afgetrokkenheid te vereeren?’

Van Lichtenberg antwoordde niet, maar stond van zijn stoel op en begon de kamer op en neer te wandelen. - Marie zat op de sofa en borduurde met zenuwachtigen ijver. Ze wierp nu en dan een snellen blik van onder haar zwarte wimpers op haar aanstaande, wiens gelaat steeds ernstiger werd.

‘Is er iets wat u hindert?’ vroeg ze na een poos.

Hij stond op die vraag eensklaps stil, - juist toen hij vlak tegenover haar was.

‘Ja, er is iets wat me hindert,’ antwoordde hij vast. ‘Ik heb, sedert de gevaarlijke ziekte van uw beste vriendin, bijna geen woord van belangstelling van uwe lippen gehoord en dit heeft me diep getroffen.’

Marie verviel in een luiden, maar gemaakten lach.

‘Waarom lachje?’ vroeg hij stroef.

‘Als ik had kunnen vermoeden,’ antwoordde zij, terwijl ze weer aan 't borduren ging, ‘dat ge met mij over een zieke vriendin wildet spreken, die volstrekt niet in gevaar verkeerde, - zou ik 't zeker gedaan hebben - om u genoegen te doen; maar ik kan toch niet weten dat ge daarom hier komt.’

‘Daarom kom ik niet hier; maar daar het me in het oog is gevallen, dat ge zoo weinig belangstelling toont in den toestand van uwe b e s t e v r i e n d i n, die wel degelijk den dood heel nabij is geweest, kom ik tot de gevolgtrekking, dat uwe vriendschap nog al oppervlakkig is en dat het met uwe liefde niet veel beter zal gesteld zijn.’

‘Die opmerking zoudt ge zeker niet gemaakt hebben,’ zei Marie driftig, ‘als ge mijn vriendin in 't geheel niet hadt gekend. Ik vind uwe belangstelling voor haar zeer touchant.’

‘Die belangstelling is verdiend. Ik vind uw vriendin Bertha een lief, verstandig en beminnelijk meisje.’

‘'t Is jammer dat ge niet wat vroeger tot die ontdekking zijt gekomen.’

‘Misschien wel,’ was het droge antwoord.

Marie wierp eensklaps haar borduurwerk weg en verliet de kamer zonder een woord te spreken. - Van Lichtenberg wandelde nog vijf minuten de kamer op en neer en ging toen heen.

Moeten we het zonderling of natuurlijk noemen, dat hij volstrekt niet ontstemd was over dit onstuimig tooneel, dat op een scheuring kon uitloopen? - Hij was toch met Marie geëngageerd.... uit eigen vrijen wil! - 't Was niet zonderling, maar zeer natuurlijk; want niet alleen vond hij in Marie niet, wat hij in de vrouw van zijn hart hoopte te vinden, maar hoe meer hij haar leerde kennen, hoe meer hij begreep, dat hij met haar nooit gelukkig kon zijn. Zijn engagement was en bleef een onberaden stap, - een onberaden stap, dien zoo menig verstandig en beraden man reeds gedaan heeft en zal blijven doen.

Tot zijn verwondering - en, helaas, we moeten het zeggen, tot zijn teleurstelling - vond hij 's avonds, toen hij omstreeks elf uren in zijn woning kwam, geen paket briefjes en cadeau's van Marie, - niets van dien aard! - ‘Nu dan morgen!’ dacht hij. Maar ook den volgenden dag niets. Hij begreep nu dat hij verplicht was zelf naar Marie te gaan, of haar een briefje te schrijven. Juist toen hij aan 't overleggen was wat te doen, ontving hij een tijding, die hem noodzaakte voor eenige dagen op reis te gaan. De verzoeking was groot. Als hij ging, zonder iets van zich te laten hooren, was het engagement op de natuurlijkste wijze verbroken. Zij had, door driftig van hem af te gaan, de eerste schrede tot een breuk gedaan. - Maar zijn verstand zeide hem, dat Marie niet geheel in haar onrecht was geweest, toen ze als beleedigde voor hem optrad. Hij was zedelijk verplicht, - wilde hij eerlijk en ridderlijk handelen, - haar de voldoening te geven van in een nadere verklaring te kunnen treden, of hem zijn afscheid te geven. - Hij nam een kort besluit en ging naar de familie Winthorst om haar mede te deelen, dat hij voor dienstzaken op reis moest.

XII.

Marie had intusschen den dag te voren en zelfs den geheelen namiddag, die op het tooneeltje van twist was gevolgd, in het spionnetje zitten turen of er niet een heer met een grijze overjas de straat afkwam. De grijze overjas vertoonde zich echter niet, en bijgevolg Van Lichtenberg evenmin. Toen werd het haar wel wat eng om het hart, en ze overlegde wat haar te doen stond. Zou ze haar ouders vertellen wat er gebeurd was? - Neen, nog niet: zij moesten er vooreerst buiten blijven. - Ze had zich heel goed gehouden, en ze was zelfs bijzonder vroolijk geweest, nadat ze Van Lichtenberg in een booze bui had verlaten. Dat heftig tooneeltje had haar in zekeren zin verkwikt, en ze herinnerde zich met welgevallen haar flinke houding en de snedige en snijdende woorden die ze mijnheer haar galant had toegevoegd.

Zij was in haar recht. Zij verdiende geen onverschilligheid en zulk een beleediging moest gestraft worden. Ze had niet eens alles gezegd wat ze te zeggen had en ze hield in stilte nog menige boet-predicatie tot den schuldige, dien ze weer in genade zou aannemen als hij berouwvol vóór haar verscheen. Ook had Marie nu wel gelegenheid haar hart eens te onderzoeken; maar ze dacht er alleen aan hoe verschrikkelijk het zou zijn als men op 't vermoeden kwam, dat ze Van Lichtenberg had m o e t e n bedanken. - 'Men' is zoo kwaadwillig; 'men' onderzoekt altijd waarom een engagement 'afraakt,' - en wat 'men' er van zeggen zou, deed hier alles af. - Of haar hart bij de scheiding zou bloeden, daaraan dacht ze niet; alleen hare eigenliefde deed zich hooren. Meisjes als Marie kennen geen andere liefde dan de eigenliefde en die zoekt haar steun en troost in het vleiend oordeel dat 'men' gelieft te vellen.

Hoe blijde werd die somber-grijze overjas uit de verte begroet, toen zij de straat inkwam! Gedurende de twee minuten die er verliepen tusschen de verschijning van de grauwe overjas en de intrede van mijnheer Van Lichtenberg in de zijkamer waar Marie zat, had deze schrandere juffer een volledig ontwerp van aanval en verdediging ontworpen, dat den vijand - 't was nu de vijand die naderde - tot volledige onderwerping zou dwingen. - Zij was spoedig in een hoek van de sofa neergedoken en toen Van Lichtenberg binnenkwam, vond hij haar aandachtig lezende. Hij stond reeds vóór haar toen ze pas zijn komst scheen op te merken.

'Ah, bonjour!' zei ze achteloos. 'Hebt ge er eindelijk toe kunnen besluiten eens naar me te komen zien?'

'Ik moet morgen voor dienstzaken op reis,' antwoordde hij.

'Wil dat zeggen dat ge anders niet gekomen waart?' vroeg ze op denzelfden achteloozen toon:

''t Wil alleen zeggen, dat ik op reis ga,' antwoordde hij, terwijl hij ging zitten, zonder haar een hand te hebben toegestoken.

Marie werd wel een weinig bang; maar ze begreep dat ze zich goed moest houden, en vooral niet toegeven.

'Ah-zoo! Gaat ge op reis? Zeker voor lang?'

'Misschien voor veertien dagen.'

'En waarheen, als ik 't vragen mag?'

'Eerst naar Amsterdam, dan naar den Haag en vervolgens naar Rotterdam.'

'Dan wensch ik je een aangename reis,' zei ze met een zuchtje dat evenzeer aan verveling als aan teleurstelling deed denken.

'Kan ik u ook van dienst zijn?' vroeg hij eensklaps opstaande.

'Merci. Ge hebt zeker te weinig tijd om afscheid van papa en mama te nemen?'

'Ik heb werkelijk niet veel tijd; maar ik zou dien wel weten te vinden als ik niet begreep dat het beter ware dat ik nu maar heen-

ging. De wijze waarop ge mij eergisteren hebt verlaten en uw ontvangst van heden geven mij de overtuiging, dat ik hoe eer hoe beter moet vertrekken.'

'Met andere woorden: gij vertrekt om mij te ontwijken.'

'Ik vertrek omdat mijn plicht het me gebiedt.'

'Ik heb u beleedigd, niet-waar?' vroeg ze, met zekere drift het borduurwerk opnemende, dat naast haar lag.

'Die vraag moet ge-zelf beantwoorden. - Ik wil me-zelf niet vrij pleiten, maar als gij uw houding jegens mij onberispelijk vindt, voorspel ik me weinig goeds van ons huwelijk.'

'Laat ons dan breken,' antwoordde Marie in een vlaag van drift en droefheid - maar ze bedwong zich terstond, en met een gedempte stem liet ze er op volgen: 'Ge zijt vrij, en ge hebt gelijk als ge een bedorven meisje, zooals ik, haar ongelukkige caprices betaald zet.'

'Er is geen sprake van, u iets betaald te zetten,' antwoordde hij koel: 'Er is alleen sprake van of onze karakters bij elkander passen, en dit betwijfel ik.'

'Dus zijt ge van oordeel dat we elkaar.... verlaten moeten?'

'Indien gij denkt, dat uwe zoogenaamde "ongelukkige caprices" veel toegeeflijkheid bij mij zullen vinden,' antwoordde hij, de vraag niet rechtstreeks beantwoordende, 'moet ik u uit dien waan brengen. Ik ben een doodvijand van caprices, onder welken vorm ook, en ik ben vooral een vijand van.... maskers.

"Ah, maskers! - Draag ik een masker?" riep Marie, met moeite haar drift en aandoening bedwingende.'

'Als ge met uw volste overtuiging kunt antwoorden, dat de genegenheid, die ge voor uwe vriendin hebt getoond, hartelijk gemeend was, dan zal me dit aangenaam zijn,' antwoordde hij steeds met de meeste bedaardheid.

Een adderbeet had Marie niet zoo fel kunnen wonden als die kalme woorden. Ze rees plotseling op, en haar rol vergetende, riep ze in vollen toorn: 'mijne vriendin! Mijne vriendin? - Ge schijnt u volstrekt tusschen haar en mij te willen plaatsen!'...

'Neen, dat wil ik niet.'....

'Dat wilt ge wel.'

'Ik spreek het tegen.'....

'Het is verschrikkelijk!'.... snikte Marie, in de sofa terugvallende en 't gelaat in haar zakdoek verbergende.

Van Lichtenberg had op zulk een wending van het debat niet gerekend, en ter spader ure bleek het hem nu, dat hij beter had gedaan, door van geen maskers te spreken. - Hij liet den storm uitrazen, en toen het snikken aan 't afnemen was, vroeg hij:

'Mag ik weten wat er verschrikkelijks is in de vraag die ik u gedaan heb? Ge gelieft wel te zeggen, dat ik mij tusschen u en uw vriendin plaats, maar ik begrijp den zin van die woorden niet. Was me-

juffer Van Lindhout uw v i j a n d i n , dan was de uitdrukking juist. Nu is ze raadselachtig. Ik kom nu tot een meer bepaalde gevolgtrekking dan onlangs, toen ik zeide dat uw vriendschap voor uw b e s t e v r i e n d i n oppervlakkig was, en dat het met uw liefde niet veel beter kon gesteld zijn. Ik zeg nu dat ge niet weet wat vriendschap is. Bijna iedereen in de stad heeft zich over uw vriendin ongerust gemaakt; overal hoorde ik over Bertha van Lindhout met belangstelling en bezorgdheid spreken, behalve hier, - behalve door u, haar beste vriendin, - en gelooft ge dan, dat ik dit niet moest opmerken, en dat me dit niet pijnlijk moest treffen? Ik zeg derhalve, dat ik uwe genegenheid voor mij wantrouw.'

'Ik verkies mij niet te rechtvaardigen tegenover zulk een schandelijke beschuldiging,' antwoordde Marie, haar laatste tranen drogende, en toen nam ze haar borduurwerk op en ging driftig aan 't werken.

'Ik geloof, Mejuffer,' zei Van Lichtenberg ironisch, 'dat we beiden op ons standpunt gelijk hebben; ik bedoel dat we geen van beiden willen toegeven. Ik althans niet, - en gij?'

'Ik ook niet, Mijnheer.'

'Dan zijn we even ver als eergisteren. Ik vertrek morgen, en als ge me vóor dien tijd nog iets te zeggen hebt, wacht ik uwe bevelen.'

Van Lichtenberg stond op, en ging haastig heen; maar voor dat hij de kamerdeur bereikt had, trof een smartkreet zijn oor. Hij moest terugkeeren. Marie snikte alleraandoenlijkst.

'Wat wilt ge?' vroeg hij ernstig, toen hij vóór haar stond.

'Vermoord mij!' snikte ze wanhopig.

'Marie,' sprak Van Lichtenberg ernstig en treurig, - 'waartoe zulke hevige tooneelen, in plaats van kalm en beredeneerd overleg? Ge hebt u-zelve beschuldigd van caprices, - met andere woorden van grilligheid. Die beschuldiging is zeer gegrond, en ik moet u ronduit verklaren, dat uwe grilligheid me met den dag ondragelijker wordt. Het is me onmogelijk, telkens als ik u kom bezoeken, vooruit te zeggen in welke luim ik u zal aantreffen. Ge schijnt te gelooven, dat die buien iets zeer pikants en aantrekkelijks voor me moeten hebben, - maar daarin vergist ge u. Hen die men lief heeft, plaagt men niet met speldeprikken, - dit is mijn overtuiging en daarom geloof ik, dat er van onze verbintenis niet veel goeds te verwachten is. Ik wenschte u veertien dagen tijd te laten om hierover na te denken.'

'Met andere woorden, gij wilt dat ik u uw woord teruggeef! - Welnu, dat wil i k niet. Gij zult de zelfvoldoening smaken m i j te bedanken, zonder eenige reden, of wel om een gezochte reden. Ik neem dien hoon aan als een verdiende straf voor mijn grilligheid, die ge mij als een misdaad aanrekent. Ik wensch u een genoegelijke reis; als ge terugkomt zal ik u hartelijk ontvangen, en schrijft ge mij in een briefje, dat alles tusschen ons gedaan is, dan zal ik trachten mijn verdriet te overwinnen.'

Er was in Marie's woorden en in den toon harer stem iets hoogernstigs, dat indruk maakte. Van Lichtenberg begon na te denken: ‘Ze is ijdel,’ dacht hij, ‘maar de les zal haar geholpen hebben; het hart is misschien beter dan ik dacht.’...

‘Laat ons dan als vrienden scheiden,’ sprak hij gevoelig en stak haar zijn hand toe.

Zij stond op, gaf hem haar hand, liet tegelijk haar koket hoofdje op de borst zinken en nu zag ze er waarlijk betooverend uit.

‘Tot wederziens, Marie!’

‘Tot weerziens, August.’ Te gelijk rolden er een paar tranen over haar zachte wangen, en een smartelijk trekje plooide zich om den schoonen mond. Ze trok haar hand niet terug en ze drong zich zelfs iets dichter tegen hem aan. Hij kon 't niet nalaten zijn arm om haar middel te slaan, en toen lei ze haar hoofd tegen zijn borst, en er volgde een verzoeningstafereel, dat van den kant van Marie alleraandoenlijkst gespeeld werd.

Nauwelijks was Van Lichtenberg vertrokken of er was op Marie's gelaat niet alleen geen spoor van droefheid meer te zien, maar er kwam een glimlach op hare lippen en in haar oog blonk een straal van zelfvoldoening.

XIII.

Van Lichtenberg bleef langer weg dan Marie gedacht had. Ze had een paar brieven van hem ontvangen, die blijkbaar in haast waren geschreven. Zij had er een weinig breedvoeriger op geantwoord en zich vooral beklaagd, omdat ze niet kon uitgaan en de tijd haar dus dubbel lang viel. Hij antwoordde daarop dat hij er volstrekt niets tegen had, dat ze met haar ouders uitging, en Marie maakte van die vergunning gebruik door naar de eerstvolgende partij te gaan en een drom van aanbidders tot zich te trekken. - Ze liet zich zelfs, tegen den raad harer moeder, overhalen tot dansen.

Marie zou misschien niet voor de verzoeking bezweken zijn, als hij die haar zocht over te halen iemand was geweest als bijvoorbeeld Van der Zijp, of Verbeeck, of zelfs Zwanenburg; maar 't was Emile van Werden, de meest gedistingeerde leeglooper van Z., die Parijs en Brussel op zijn duimpje kende, meestal Fransch sprak, - en wel zeer goed, - die tot nog toe niet veel werk van haar had gemaakt, maar nu ze aan een ander verloofd was, eenig belang in haar begon te stellen. Hij begon dus met ‘zijn vriend’ Van Lichtenberg, dien hij vroeger te Delft gekend had, maar nu te Z. een weinig links had laten liggen, het hof te maken, tot verveling van Van Lichtenberg, die volstrekt niet op dezen vriend gesteld was. Mijnheer Van Werden bezat wel een dubbelzinnige reputatie, maar de meeste dames aanbaden hem toch in stilte om zijn geblaseerd voorkomen, zijn gemakkelijk

Fransch babbelen en zijn jacht maken op intrige. Hij danste zelden, maar als hij 't deed was 't om de aandacht te trekken, want hij danste uitmuntend. Hij maakte alleen zijn hof om 't genoegen te hebben van de tongen der critiek los te maken; om een vrouw of meisje in opspraak te brengen. Hij kende de vrouwen vrij goed, en dus ook Marie, met wie hij wel eens gesproken en een enkelen keer gedanst had; maar hij begreep dat Marie van 't zelfde metaal was als hij-zelf, en daarom had hij zich op een afstand van haar gehouden, - tot spijt van Marie, die hem juist van haar gading vond.

Nu kwam de verleidelijke Van Werden zich in de voorste rijen van Marie's vereerders plaatsen, sloeg weldra allen uit het veld, en behield ten slotte alleen de stelling. Marie danste met hem, ze praatte met hem, en toen de partij was afgeloopen, namen Van Werden en Marie de zelfvoldoening mede, die een behaalde overwinning geeft. Van Werden liet het daarbij niet. 't Was winter en er lag een voetdik sneeuw. Eenige heeren hadden een sledevaart georganiseerd, en Marie liet zich door Van Werden nog al gemakkelijk overhalen om in de narreslede te gaan zitten, die door hem bestuurd werd; zij amuseerde zich bij die gelegenheid, volgens haar eigen verklaring, allerdolst.

Ze had later nog een paar toevallige ontmoetingen met Van Werden en telkens vond ze hem ‘amusanter’ en geestiger, - totdat ze eindelijk, bij eene vergelijking tusschen hem en Van Lichtenberg, tot de gewichtige ontdekking kwam, dat Van Werden veel minder stroef en streng was dan haar aanstaande, veel meer tact bezat om met dames om te gaan, en veel amusanter discours kon voeren. - In de schatting van Marie en heel veel juffers van goeden huize en fijne beschaving winnen de loszinnigste Van Werdens het van de degelijkste Lichtenbergen; dus moeten we ons over Marie's waardeering van beider heeren-hoedanigheden niet te zeer verwonderen.

Dat er te Z. heel veel over Marie gepraat werd, en dat er tengevolge van Van Lichtenberg's lange afwezigheid allerlei gevolgtrekkingen werden gemaakt, spreekt van zelf; maar de ijdelheid was de voornaamste, misschien de eenige drijfveer van Marie's handelingen, en het denkbeeld van een man gekluisterd te hebben, die door velen begeerd werd, juist omdat hij zich niet wilde laten kluisteren, was te verleidelijk, om er niet aan toe te geven. Wat er van hare zonderlinge verhouding met Van Werden worden moest, wist ze zelve niet. Ze stond ook bij die vraag niet stil. Haar ijdelheid was gestreeld, en ze vond van Werden ‘aller-amusantst.’ En om dit te zijn, deed Van Werden op ongeloofelijke wijze zijn best, - ook omdat hij een hooge mate van ijdelheid bezat, - zooals alle geblaseerde jongelui die zelf te Parijs en Brussel hun mannelijke opvoeding hebben voltooid.

Eindelijk kwam Van Lichtenberg terug. Hij werd door Marie allerhartelijkst ontvangen, en zij had er reden voor, want hij bracht haar een prachtig garnituur mede, dat zeker de afgunst van al haar ken-

nissen moest opwekken. - Zoodra de ware pretendent zich weer vertoond had, trok zijn plaatsvervanger zich terug en vergenoegde zich met nu en dan, bij gunstige gelegenheid, Marie uit de verte een blik toe te werpen, die haar wel een kleur aanjoeg, maar niet die der schaamte. Ze was er Van Werden erkentelijk voor, dat hij haar nu ongemoeid liet; ze koketteerde met hem op een afstand en dit bewees genoeg, dat zij van 't zelfde metaal was als Van Werden, en dat op den grond van haar hart, of liever in een afgelegen hoekje van haar brein, een onzuivere bron was die voor het huwelijksgeluk van Van Lichtenberg verderfelijk kon zijn. - Deze brave spoorbrug-bouwer vermoedde niets, want hoe de booze wereld ook praat, - ze schijnt er voor te zorgen dat de valschheid en het bedrog eener vrouw zooveel mogelijk geheim blijven voor hem, die het meeste belang er bij heeft het te weten.

De winter was voorbij; - de knoppen der boomen hadden zich gezet en de lente stond voor de deur. De vogeltjes zouden weldra paren en nestelen, en de Haarlemmer had hare kolommen open voor de huwelijks-aankondigingen, die altijd tegen de Meimaand meer plaats vragen. In die goede, vriendelijke, nooit lasterende courant zouden de namen van August van Lichtenberg en Marie Winthorst ook spoedig, in druk gepaard, verschijnen, met het bovenschrift: ‘Ondertrouwd.’

Marie had haar ‘caprices’ in toom gehouden en ze gaf, vol pret, haar bevelen over haar uitzet en was verleidelijker dan ooit. Van Lichtenberg bestelde, op haar gezag, meubels van weelde en deed alles om het nestje van het toekomstig paar in orde te brengen, zooals onze tijd dit vordert en die vordert veel, o, zoo veel! Het zou een allerliefst nestje zijn, koket voor het kokette vogeltje dat er zich in neer zou vlijen. De vogel, die steeds uitvloog om voor het vogeltje te zamelen en te zorgen, scheen wel vol moed, maar vroolijk was hij niet. Als hij een zanger was geweest, zou hij een vrij eentonig gezang hebben laten hooren. Het vogeltje won het van den vogel en zong nu en dan als een nachtegaal. Op het punt van zingen is het verschil tusschen menschen en vogels zoo groot, dat Darwin's theorie er bepaald door lijdt.

Vóór dat de gewichtige dag van het ‘aanteekenen’ daar was, moest Van Lichtenberg nog eens op reis om een vergadering bij te wonen, maar hij zou op zijn hoogst vier dagen uitblijven. Marie nam lachend afscheid van hem en terwijl ze hem met haar puntige vingertjes aan zijn knevel trok, zei ze: ‘breng me nu niets mee, ondeugd, dan een kleinen bouquet. Ik wil anders niets van je hebben.’

‘Immortellen?’ vroeg hij half-verstrooid.

‘Grafbloemen voor een bruid!’ riep ze lachend. *Quel homme lugubre que vous êtes!*

‘'t Is waar ook,’ antwoordde hij onverschillig: ‘Nu, ik zal je een bouquet meebrengen van de mooiste viooltjes die er te krijgen zijn.’

‘Welke beteekenis heeft het viooltje?’

‘Modestie.’

‘Heel goed! Ik neem het aan, als een bekentenis dat ik me gebeterd heb, want je hebt me vroeger wel eens van ijdelheid beschuldigd. Breng me dan ook nog wat Haagsche hopjes mee, hoor-je, ondeugd. Geef me nu maar een zoen en beloof me niet te lang uit te blijven.’

Met die belofte ging de aanstaande bruidegom heen.

XIV.

Bertha was na haar herstel met een Amsterdamsche familie naar Italië gereisd en nu tegen het voorjaar van daar teruggekomen. Van haar ziekte was geen spoor meer over. Ze had weer haar frissche kleur van vroeger, maar - haar lief vriendelijk gezichtje stond toch heel ernstig. Te Amsterdam maakte ze opgang, en daar Amsterdam niet ongewoon is mooie meisjes te zien, beteekende dat nog al iets. - Mijnheer en mevrouw Van Lindhout waren nu overgekomen om Bertha af te halen. Eerst moest men nog een prachtig concert bijwonen, en een paar dagen later zouden ouders en dochter gezamentlijk naar Z. terugkeeren.

Bertha had met inspanning zitten luisteren naar het vioolspel van den beroemden virtuoos en in de korte stilte, die volgde na het daverend applaus, keerde ze even het hoofd om en zag Van Lichtenberg vlak in 't gelaat. Hij stond naast haar. Zij ontroerde zoo hevig, dat het haar onmogelijk was zich goed te houden. Haar moeder zat vier plaatsen verder en merkte dus niets; de dame die naast Bertha zat, merkte het evenmin, omdat ze in een levendig gesprek was met een andere dame die vóór haar zat.

Van Lichtenberg sprak Bertha aan en betuigde in enkele hartelijke woorden zijn vreugde van haar weder gezond terug te zien. Zij antwoordde slechts met een hoofdknik, maar nu bleek hem ook Bertha's verwarring en op 't zelfde oogenblik trof hem een blik van mevrouw Van Lindhout, die niet alleen niet bemoedigend, maar zelfs heel toornig was. - Hij maakte daarop een buiging en ging heen.

‘Ik moet weten wat die menschen tegen mij hebben,’ dacht hij, met een gevoel van smart en hij verliet de zaal om er niet weder te keeren. De heerlijkste muziek had nu niets aantrekkelijks meer voor hem en toch hield hij anders veel van muziek.

Den volgenden dag moest Van Lichtenberg bij den voorzitter der vergadering gaan dineeren en tot zijn groote verrassing ontmoette hij daar ook de familie Van Lindhout. - De vrouw des huizes, denkende heel goed te handelen, had Van Lichtenberg en Bertha naast elkander geplaatst, daar zij meende, dat die jongelui, in dezelfde plaats wonende elkaar wel zouden kennen. Bergen en dalen ontmoeten elkander

niet, maar menschen doen dit wel en 't is wel eens opvallend hoezeer ongewenschte ontmoetingen op de meest verrassende wijze plaats hebben. - Ongewenscht was deze ontmoeting ten minste voor de familie Van Lindhout, en in 't bijzonder voor de oudelui. Zij zagen met bezorgde blikken naar hun dochter uit, die zich echter goed hield, hoewel 't lieve meisje niet wist hoe ze 't tot het dessert brengen zou. Voor Van Lichtenberg was de ontmoeting juist niet ongewenscht, maar hij vreesde toch dat het diner voor hem niet heel gezellig en vroolijk zou zijn. Aan zijn andere zijde zat een heer, medelid der vergadering, met wien hij bevriend was. Hij had dus aan die zijde een goeden afleider, als aan de andere zijde het gesprek niet wilde vlotten. En dit was te voorzien. Bertha had aan haar rechterhand een Amsterdamsch jongmensch, die schitterende vooruitzichten in koffie had, en haar heel gaarne in die vooruitzichten en de steeds toenemende batige saldo's van zijn vaders kasboek wilde laten deelen. Hij heette Van Graanberg en voerde in zijn wapen een graanschoof. Honderd jaren geleden hadden de Van Graanbergen reeds hun fortuin gemaakt in den graanhandel, en nu sinds veertig jaren had de oude firma zich met gunstig gevolg in de koffie begeven. Ze kon zich nu Van Graanberg tot Koffieboon noemen, maar vooreerst behield ze alleen haar oorspronkelijken naam.

Bertha scheen zoozeer ingenomen met haar rechter-buurman, dat dit jongmensch werkelijk begon te gelooven, dat zijn onbeteekenend gesprek, 't welk in een niet heel aangenaam klinkenden Amsterdamschen tongval werd gevoerd, een diepen indruk op het mooie meisje uit de provincie maakte. Hij verdubbelde zijn ijver en welsprekendheid en belette daardoor Van Lichtenberg een geregeld gesprek met zijn schoone buurjuffer aan te knoopen. Die toestand werd eindelijk onaangenaam en moest voor hen, die opmerkten wat er aan tafel voorviel, - behalve voor de familie Van Lindhout zelve, - opvallend zonderling zijn. Daarom nam Van Lichtenberg het oogenblik waar, dat mijnheer Van Graanberg even adem schepte en er onder de talrijke gasten levendig gesproken werd, om tot Bertha te zeggen, zoo zacht dat zij het alleen verstond: ‘Het spijt me, mejuffer Van Lindhout, te moeten ondervinden, dat uwe ouders en gij ook tegen mij ingenomen zijt. Ik weet er de oorzaak niet van op te sporen, en mocht er iets tusschen u en Marie Winthorst zijn voorgevallen, - 't geen ik vermoed, - dan moet ik u plechtig verklaren, dat ik er geheel buiten ben.’

‘Gij vergist u, mijnheer Van Lichtenberg,’ antwoordde Bertha, met een bevende stem, - ‘er is niets tusschen... Marie en mij, en, voor zoover ik weet, zijn mijne ouders volstrekt niet tegen u ingenomen. - Mag ik, bij deze gelegenheid, u geluk wenschen met uw engagement?’

Hij boog even met een ernstig gelaat, en hernam terstond: ‘Ik moet u bepaald tegenspreken, want mijnheer Van Lindhout ontwijkt me steeds, en als hij dit niet kan, bejegent hij mij zoo koel, dat ik

wel verplicht ben heen te gaan.... Alles is mij een raadsel,' vervolgde hij, na een kleine pauze, - 'uwe houding en die van Marie ook, en ik moet wel tot het besluit komen, dat ik onwillekeurig de goede onderlinge gezindheid van twee bevriende familie's heb verstoord. Maar ik zal niet rusten voordat ik de reden van die verwijdering ken, en voordat ze uit den weg is geruimd.'

'In uw plaats,' zei Bertba, met zichtbare moeite sprekende, 'zou ik me daarover het harnas niet aantrekken. Uwe kennismaking met ons was te kort en te... oppervlakkig om u aanleiding te kunnen geven tusschenbeide te komen, al bestond er reden van verwijdering tusschen de familie Winthorst en ons; - maar ik voor mij weet niet dat die bestaat. Marie heeft, wel is waar, gedurende mijne ziekte niet die belangstelling getoond, welke ik onder gewone omstandigheden van haar verwachten kon, maar de zeer natuurlijke afleiding, die ze in haar engagement vond, beschouw ik als een voldoende reden om minder notitie van een vriendin te nemen.'

'Ik niet,' antwoordde hij stroef, - 'en dit heb ik haar ook gezegd. Als zij geen andere reden heeft, is zij te veroordeelen.'

Bertha begon te beven en ze kon slechts met moeite zeggen: 'Ik bid u, mijnheer Van Lichtenberg, hierover niet verder te spreken.'

'Ik wenschte er juist wel met u over te spreken,' antwoordde hij met zekere drift, 'en ik moet klaarheid in die duistere zaak hebben; want ik geloof dat er een adder onder het gras schuilt. Ik ben een vijand van alles wat dubbelzinnig is, van iedereen die niet open en rond te werk gaat, - en nu moogt ge zoo boos op me zijn als ge wilt: ik wil 't weten wat er achter mij om van mij gepraat is.'

'Ge zult toch niet gelooven, dat Marie iets in uw nadeel heeft gezegd!' zei Bertha levendig, maar met een zonderlingen lach.

'Dat ontbrak er ook nog aan! Maar zij heeft mij wel gezegd, dat gij een niet gunstig oordeel over mij hebt uitgesproken. Dit staat u ook volkomen vrij'....

'Even vrij, als aan u om te zeggen, dat ge niet meer met mij wildet dansen,' antwoordde Bertha, - 'en dit heeft Marie me overgebracht. Ik weet wel niet, waaraan ik dit verdiend heb, - maar ge behoeft er u niet over te verontschuldigen.'

'Heeft ze dát gezegd?' vroeg Van Lichtenberg ten hoogste verbaasd. En daarop in gedachten verzinkende, prevelde hij: 'Wij zullen die zaak tot klaarheid brengen. - Gelooft gij, mejuffer Van Lindhout,' vervolgde hij luider, 'dat ik in staat ben, zonder eenige aanleiding van uwe zijde, mij voor te nemen u niet meer ten dans te vragen, en nog wel na dien onvergetelijken avond toen ik met u dansen mocht?'

'Ik kan u daarop alleen antwoorden, dat ik u geen verzinsels meedeel. Of gij al of niet u ongunstig over mij hebt uitgelaten, laat ik in 't midden; maar dat men mij heeft overgebracht dat ge... bijzonder tegen mij ingenomen scheent, is waar.'

‘Dan heeft men u een schandelijke onwaarheid verteld,’ sprak hij driftig.

Bertha wendde snel het hoofd af, om een einde aan het gesprek te maken. Zij had nu gezegd wat haar op 't hart lag. Ze wist maar al te goed, dat Marie onoprecht met haar had omgegaan, en de eenige voldoening, die ze daarvoor verlangde, was dat Marie niet denken kon dat zij die onoprechtheid niet had doorgrond.

Van Lichtenberg vond in den loop van den avond geen enkelen keer gelegenheid Bertha tot een nadere verklaring uit te lokken, want zij sneed hem daartoe telkens den pas af.

Hij vertrok eenige dagen later weer naar Z., maar met het vaste voornemen Marie tot verantwoording te dwingen.

XV.

De aanstaande bruid leefde intusschen voort in de zorgeloosheid van hen, die zich volkomen zeker van hunne overwinning wanen. Haar natuurlijke neiging tot intrige bracht haar, in die korte dagen van Van Lichtenberg's afwezigheid, weer op den weg van den Parijschen losbol, die haar ter loops had ingefluisterd, dat hij niemand meer benijdde dan dien ‘gelukkigen’ Van Lichtenberg. - ‘Waarom was hij, de arme fortuinzoeker, zoo laat gekomen? - Waarom had hij dien heerlijken schat, dat echte vrouwenhart, die Juno, die Diana, onopgemerkt gelaten? - 't Was hem-zelf een onverklaarbaar raadsel,’ enz. - Marie luisterde naar hem en zei dan met een heel koket lachje: ‘Kom, mijnheer Van Werden, je moet nu niet denken dat ik iets hecht aan die complimentjes. - Ga daarmee naar andere dames, die lichtgelooviger zijn dan ik. I k vertrouw je volstrekt niet.’

Dat deed Marie ook werkelijk niet, maar het was al heel veel, dat zij ‘die complimentjes’ aanhoorde en zelfs aanmoedigde. Van Werden vond een groot genot in dit intrige-historietje, maar zijn ijdelheid wilde nog iets meer. Hij vond het heel aardig, dat Marie met hem koketteerde, maar hij wilde wel weten van welk gehalte haar koketterie was. Hij kende de verschillende schakeeringen van die lieve ondeugd vrij goed, en hij wist dus ook, dat er een soort van koketterie is, waarvan de Don-Juan's van zijn soort weinig te hopen hebben. - Hij bespiedde een gunstige gelegenheid om Marie op de proef te stellen en die kwam.

Hij ontmoette haar,... toevallig, in den ‘bazar,’ - iedere stad heeft tegenwoordig ten minste één bazar, - en nu was er niets natuurlijker dan dat hij haar aansprak.

‘Steeds koopende en bestellende voor de groote gebeurtenis?’ vroeg hij.

‘Natuurlijk,’ antwoordde zij. ‘En gij?’ vroeg ze lachend.

‘Ik kom alleen om een zilver couvert te koopen, want ik ga voortaan,

uit louter misanthropie, op mijn kamer eten, in plaats van aan de table-d'hôte.'

'Welk een treurige toekomst!' lachte zij.

'Inderdaad treurig. - Kijk eens, welk een mooie briljant! Dat is juist iets voor u! Wat zou hij heerlijk schitteren aan dat mooie fijne pinkje!'

'Zeker,' antwoordde Marie lachend, en ging onmiddellijk naar een anderen hoek van den bazar.

Niemand had het gesprek gehoord, want er waren meer bezoekers, en de winkel-juffers hadden het druk met uithalen en uitstallen.

Pas had Marie hem alleen gelaten of Van Werden wenkte de eigenares van den winkel en vroeg onverschillig naar den prijs van den briljant.

'Vijftien-honderd gulden, Mijnheer,' antwoordde zij met een allervriendelijkst gezicht.

Hij paste even den ring aan zijn pink, maar hij kon hem niet over zijn nagel schuiven.

''t Is een damesring, mijnheer,' zei de juffrouw vriendelijk.

'Natuurlijk,' antwoordde Van Werden, 'maar ik koop hem om den steen als das-speld te laten zetten. Zend me om zeven uren de quitantie.'

'O, Mijnheer!'....

Van Werden was een goede klant in den Bazar, en hij betaalde comptant. De juffrouw, - neen, 't was de mevrouw van den Bazar, - had haar dag gemaakt; ze had Van Werden wel willen omhelzen, en hij zou 't haar niet kwalijk genomen hebben, want ze was een knappe vrouw. Maar nu was onze Don Juan te veel met iets anders bezig om op de lieve oogen en het vriendelijk lachje van deze mevrouw te kunnen letten, en hij ging dus heen, na het doosje in zijn vestzak te hebben gestoken en de mevrouw met een koel knikje te hebben vereerd.

Tien minuten later ontmoette hij.... toevallig weer Marie. Hij was in de buurt van den Bazar gebleven en toen zij dien verliet, was hij haar gevolgd. Toen hij haar had ingehaald, vroeg hij: 'Mag ik dezen avond afscheid van u komen nemen, want ik ga voor eenigen tijd uit de stad?'

Ze bedacht zich een oogenblik en antwoordde toen: 'Ik geloof dat papa en mama uitgaan; maar wilt ge vóór acht uren komen, dan zijn ze misschien nog thuis.... Als ge niet zoo lang hadt gewacht met uw eerste visite, kon ik u wel alleen ontvangen, maar nu gaat het niet... dat begrijpt ge.'

'Dat begrijp ik niet. De Hollandsche jonge dames zijn toch erg stijf. Ik dacht dat gij vrijzinniger waart. Ge ontvangt iedereen, al zijn uwe ouders niet thuis, - waarom mij dan niet? - Ik bid u: slechts vijf minuten; want 't is me onmogelijk zoo vroeg te komen; ik heb nog zooveel zaken af te doen.'

‘Komt ge dus niet op onze receptie?’ vroeg ze ontwijkend.

‘Neen, stellig neen! Vroeger zou ik 't hebben gedaan; maar nu is 't me onmogelijk. Ik wenschte u nog een klein souvenir te geven voor dat ik vertrek om u misschien nooit weer te zien.’

Marie wist heel goed waarin dat ‘klein souvenir’ bestond, want ze had in den Bazar uit de verte gezien dat hij den briljant kocht, en ze kende de waarde er van. De verzoeking was te sterk.

‘Nu, tot later,’ zeî ze ongedwongen en stak hem de hand tot afscheid toe.

Terwijl hij veelbeteekenend haar hand drukte, nam hij eerbiedig den hoed af en ging toen een anderen weg.

Des avonds tegen half-negen kwam Van Werden om afscheid te nemen. Mevrouw was op haar krans en Mijnheer in de sociëteit. Als Van Werden dit niet vooruit geweten had, zou hij Marie niet in den Bazar ontmoet en den kostbaren ring niet gekocht hebben. - Dat hij door Marie ontvangen zou worden, wist hij zeker. En hij bedroog zich niet. Marie veroorloofde zich een groote vrijheid van handelen. Ze ontving dames, en ook heeren, als haar ouders niet thuis waren, en de dienstboden lieten ook alle bezoekers toe, als ze geen bepaalden last hadden ‘belet te geven,’ - wat weinig gebeurde. - Van Werden werd dus toegelaten, en nu vooral omdat Marie vooraf nog had bevolen: ‘Voor niemand belet!’

Toen Van Werden binnenkwam, stond ze plotseling op. ‘Ah! mijnheer Van Werden, - ik ben alleen thuis!’ riep ze verschrikt....

‘Mijn bezoek zal kort zijn,’ antwoordde hij. ‘Stel u daarom gerust. Ik kon onmogelijk vroeger komen, en bovendien, - ik heb u nog een paar woorden tot afscheid te zeggen, die ik hoop, dat binnen deze vier wanden zullen blijven. Ik ga heen, maar ik zal u nimmer vergeten’....

‘Als ge zóó begint, wil ik liefst het einde niet afwachten,’ hernam ze. - ‘Ik bid u, ga heen!’

‘Terstond. Geef me uw portret. Dan heb ik ten minste iets.’

‘Als ge mij belooft heen te gaan.’

‘Dat beloof ik.’

Hij ging zitten en liet het hoofd in zijn beide handen zinken.

‘Ge hebt mij verrast,’ zeî Marie. ‘Dit vind ik niet aardig. Ik zat hier kalm en rustig, en nu komt ge hier.... om.... ik weet niet wat ge wilt, Mijnheer’....

‘Ik wil niets, Mejuffer, - ik wil niets!’ riep hij eensklaps oprijzende. ‘Ik bid alleen om uw portret; ik zal 't bewaren als een reliek. Het zal me nooit verlaten, - dat zweer ik.’

‘Als ge mij plechtig belooft het aan niemand te toonen, zal ik 't u geven,’ antwoordde ze.

‘Ik weet niet wat ge verstaat onder 't woord ‘plechtig,’ antwoordde hij driftig, ‘maar ik beloof het, en dit is genoeg.’

Toen ze hem het portret gaf, kuste hij 't en verborg het in zijn zak. Marie scheen het niet te zien, want ze keerde het hoofd om, - hoewel wat laat. Toen nam hij haar hand en schoof den briljant aan haar pink.

'Wat doet ge!' riep ze verschrikt. 'O, mijn hemel! - Wat is dat?'

'Een klein souvenir van iemand voor wien 't leven alleen nog eenige waarde zou hebben, als hij mocht hopen dat ge hem niet geheel vergeten zult. - Adieu!'

'Maar, mijnheer Van Werden, ik kan zulk een kostbaar cadeau niet aannemen!' riep Marie en wilde hem den ring teruggeven.

'Als ge alleen om de kostbaarheid van het cadeau aarzelt het aan te nemen ben ik u dankbaar,' sprak Van Werden met vuur. 'Behoud het, bid ik u, want voor u is niets te kostbaar, en ik schaam me bijna om de nietigheid van een voorwerp, dat bestemd is om aan zulk een vorstinnen-hand als de uwe te prijken.'

'Vleier!... ik durf waarlijk niet... O hemel! wat zijt ge een gevaarlijk mensch! Ga toch spoedig heen en neem uw ring mede.'....

'Als ge mijn souvenir weigert, werp ik het in 't vuur,' antwoordde hij, den ring aannemende en vastberaden naar den brandenden haard gaande.

'Geef hier,' zeî Marie besloten, en stak het juweel aan haar pink. 'Ik dank u, en ik beloof u, dat ik steeds prijs zal blijven stellen op uwe vriendschap.'

Zij stak hem haar hand toe, hij bracht die aan zijne lippen, en ging toen haastig naar de deur. Eensklaps keerde hij zich om; zijn gelaat teekende droefheid en wanhoop, hij ging snel op haar toe, greep haar beide handen, boog zijn knie voor haar en bedekte haar handen met kussen en tranen. Marie voelde zich overwonnen. Zij geloofde werkelijk aan een groote, aan een diep-gewortelde liefde van den geblaseerden man, en hoewel haar eigen hart vrij was van dien hartstocht, voelde ze zich gevleid en gelukkig. Zóó was Van Lichtenberg nooit geweest, en zoo kon hij nooit zijn! Hoe ongunstig stak zijn kalme, zijn gereserveerde houding tegenover haar, bij dien hartstocht, die ridderlijke dwaasheid van dezen zoogenaamden avonturier in de liefde af!

'Sta op!' sprak ze zacht, 'er kan iemand binnenkomen!'

Hij gehoorzaamde, langzaam en werktuigelijk. Hij hield hare handen in de zijne geklemd en staarde haar diep in de oogen. Zij sloeg haar oogen neer en bloosde, niet uit schaamte, maar om een andere reden, - om iets wat ze wist dat volgen zou, en dat ze door haar houding en blos aan moedigde....

Van Werden drukte de bruid van zijn zoogenoemden vriend in zijne armen, en zij liet het toe dat hij bij herhaling zijn lippen op de hare drukte, en haar hartstochtelijke woorden toefluisterde. Wel verweerde

ze zich, doch juist genoeg om hem aan te moedigen, maar... eindelijk stiet ze hem van zich af, en vluchtte in een hoek van de sofa. Toen wenkte ze hem met de hand om heen te gaan en verborg het gelaat in haar zakdoek. In plaats van te gehoorzamen, kwam hij nader en viel voor haar neder, zoo wanhopig, zoo dringend om vergiffenis vragende, en weder zoo hartstochtelijk, dat het Marie begon te beangstigen. Ze wist niet wat te doen en zij smeekte hem om heen te gaan, toen er eensklaps aan de deurknop werd gedraaid.

Marie sprong verschrikt op en Van Werden was terstond op de been. Hij ging naar de deur en stond vlak voor Van Lichtenberg.

'Ah! bonsoir, amice!' sprak hij heel effen, en met groote tegenwoordigheid van geest, als iemand die aan dergelijke ongewenschte ontmoetingen niet ongewoon is. 'Je hebt je wat lang laten wachten, - maar eindelijk ben-je er toch! De aanstaande bruid begon te wanhopen. Ik heb haar verrast; ze dacht den aanstaanden bruidegom te ontvangen, maar... i k was 't. - Zij was zoo boos dat ze mij geen stoel heeft gepresenteerd. - Ik ga morgen op reis, voor een paar maanden; - heb-je ook complimenten over te brengen aan dezen of genen van je kennissen te Brussel of Parijs?'

'Verplicht,' antwoordde Van Lichtenberg koeltjes. 'Goede reis!'

Van Werden boog voor Marie, die zich reeds vrij goed van den schrik hersteld had, reikte zijn hand aan Van Lichtenberg, die ze niet zonder aarzeling en argwaan aannam en ging toen met luchtigen tred heen. - De schalk dacht bij zich-zelf: 'Trouw jij de mooie Marie maar, amice, ik ben toch de préféré.

(*Slot volgt.*)

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. van Westrheene.

Een coquette genezen.

Het was op een avond in de vroege lente, in een prieel van een Engelsch buitengoed, dat een lang, kloek gebouwd man, met een door de zon gebruind gelaat, met gefronste wenkbrauwen tegenover een vrouw stond, die hem met haar lieve, blauwe oogen medelijdend aankeek. Er was geen sprake van liefde tusschen die twee; want de vrouw was de trouwe echtgenoot van Maitland Paget van

Marley Park, lid van het Parlement voor het graafschap Hant; zij was reeds moeder van vier kindertjes van verschillende grootte. Wie de man was, kan blijken uit het gesprek dat wij afluisteren.

'Mevrouw Paget, gij hebt het goed met mij gemeend; maar het is alles uit. Ik heb van avond uit Clarisse's eigen mond gehoord, dat zij niet van mij houdt.'

'Clarisse is kinderachtig, een weinig hoofdig misschien ook; maar ik geloof stellig dat gij u vergist, majoor.'

'Waarom speelt zij dan met mijn liefde? Waarom doet zij juist wat ik afkeur? Gij vindt mij misschien jaloersch, mevrouw, maar de manier waarop zij met Percy omgaat, maakt mij dol. Gij weet dat ik mijn hartebloed voor haar zou willen geven en zij.... En toch heb ik mij verbeeld dat zij van mij hield, eer hij gekomen is; maar na dien tijd behandelt zij mij alsof er nooit iets tusschen ons heeft bestaan. Ik kan het niet langer verdragen!'

Dat zeggende, keerde hij zich om en wilde heengaan. Doch mevrouw Paget liep hem na en legde zacht haar hand op zijn arm.

'Mijnheer Vaughan, het spijt mij voor u, en het spijt mij nog meer voor Clarisse. Laat mij eens met haar praten; misschien komt alles nog te recht. Mijn arme Clarisse weet niet welk een liefde zij wegwerpt. Wil ik nog eens mijn best doen?'

Hij keerde bij de aanraking der kleine hand om, als een gehoorzaam kind.

'Het is heel lief van u, mevrouw Paget; maar het zou niets helpen. Ik geloof, dat de pink van Harry Percy haar dierbaarder is dan mijn geheele lichaam en mijn ziel er bij, al zou ik ze beide voor haar willen opofferen. En hij trouwt niet met haar, want hij is met een ander geëngageerd, bij wie hij nu in Londen behoorde te zijn, in plaats van hier den verliefde te spelen. Neen. Ik moet weg, mevrouw, of ik word gek. Ik wil mijn levensgeluk niet door een meisje laten verwoesten; ik ga naar Canada terug en zal daar bezigheid zoeken op mijn landgoed. Maar och, mevrouw Paget, wat ben ik ongelukkig!'

'Als het dan niet anders kan,' antwoordde zij treurig.... 'Weet Clarisse dat gij heengaat?'

'Ja.'

'En wanneer gaat gij?'

'Den 30sten; ik heb gezien dat de Aurora dien dag van Liverpool naar Montreal onder zeil gaat. Ik denk drie dagen in London te blijven. Kan ik er ook iets voor u doen?' vroeg hij, met een poging om onverschillig te schijnen. 'Hebt gij ook boodschappen voor mij? Ik verzeker u dat ik verstand van damescommissies heb.'

Mevrouw Paget schudde haar hoofd.

'En als...?' vroeg zij aarzelend.

'Wezenlijk, het is uit, mevrouw. Maar wacht. Als gij mij soms iets te schrijven hebt, is dit mijn adres, totdat de Aurora onder zeil gaat.'

Dat zeggende, schreef hij schielijk iets op een blaadje van zijn portefeuille, scheurde het blad er uit en gaf het haar; terwijl zij het aannam, boog hij over haar blanke hand heen en drukte er eerbiedig een kus op.

'God zegene u en de uwen, mevrouw! Na mijn moeder zijt gij de beste vrouw, die ik ooit gekend heb.'

Zij sloeg haar zachte oogen naar hem op, er kwamen een paar tranen te voorschijn en zij zeide: ‘Ik heb óok geleden. Och, wat kan lijden de sympathie van twee menschenzielen voor elkander opwekken.’

Zij waren voortgewandeld, naderden het huis, en hoorden de rijke sopraanstem van een jong meisje, dat voor de piano zat; zij zong het aandoenlijke lied van Ingelow:

Als de spreeuw zijn nestje bouwt,
Als het groen ontspruit,
Dan ontwaakt weer al mijn rouw
En ik schrei het uit.

Ieder woord werd duidelijk uitgesproken en drong in het hart der luisterenden, en meer dan één oog was er vochtig. Telkens kwam het treurige refrein terug, en de klacht eener ziel voor welke het berouw te laat kwam, vond weerklank in de harten van die twee, die nog buiten stonden. Hij luisterde en liet zijn hoofd op zijn borst hangen; hij klemde zijn handen ontroerd in elkander, doch sprak geen woord. Zij luisterde bijna verontwaardigd en mompelde: 'Hoe kon zij dat lied kiezen!'

Eindelijk stierf de laatste noot weg en majoor Vaugham en mevrouw Paget traden binnen.

'Wel, majoor Vaughan', riep een jong meisje hem tegen: 'kunnen de dames in Canada ook zoo zingen? Gij hebt het toch gehoord?'

De majoor deed een wanhopige poging om schertsend te antwoorden:

'Gij moet niet zoo gering over de Canadasche meisjes denken, juffrouw Seymour. Ik heb zeer lieve stemmen in Canada gehoord. Maar het lied *is* mooi, hoewel ik liever iets minder treurigs hoor. Juffrouw Paget is goed bij stem van avond.'

'Ja, ik heb nooit zoo mooi door een dilettante hooren zingen; zij zingt met zeer veel gevoel, zeer veel uitdrukking!'

'Dat ben ik geheel met u eens,' antwoordde Vaughan koel.

Eenige minuten daarna zong Clarisse Paget nog eens en de majoor sloeg haar gade en speelde zenuwachtig met zijn donkeren knevel. Zij was een tenger meisje van achttien jaren, met een rijkdom van glanzige blonde lokken; zij had een fijn profiel, een klein brutaal neusje, dat zoo weinig mogelijk opwipte, groote, schalksche, blauwe oogen, een oproerig mondje, welks betrekking dikwijls een sinecure was, wijl de oogen dan alleen het werk deden; witte tandjes en een lief figuurtje. Al haar bewegingen, geheel haar oogenspel, verrieden de coquette.

Naast haar stond een lang, mager jongmensch, van omstreeks drie en twintig jaren; het was dezelfde Harry Percy die, zooals de majoor had gezegd, liever overal elders had moeten zijn dan daar. Toen beiden tegelijk het blad wilden omslaan, raakten hun vingers elkander, en werd er een handdrukje gewisseld, zóó onmerkbaar, dat slechts de jaloersche oogen van den majoor het zagen. Clarisse trok met een lachje haar hand terug, waarbij Percy haar iets toefluisterde, dat haar het bloed naar de frissche wangen, en Vaughan met een vloek op zijn lippen naar buiten terugdreef. Het was de een of andere dwaasheid, welke Percy haar in het oor fluisterde, en welke Clarisse veel ernstiger opvatte dan de spreker bedoelde; zij voelde dat Vaughan haar aankeek, sloeg juist daarom haar oogen naar Percy op, keek hem aan met een gezicht waarin een wereld van beteekenis lag en fluisterde hem op vertrouwelijken toon toe.... of hij het lied mooi vond, en toen zij nu zoo veel kwaad gesticht had als zij bedenken kon, keek zij naar den majoor om en zag dat hij verdwenen was.

Daarna zong zij haar lied uit en de gasten stonden op, om naar hun respectieve kamers te gaan. De majoor trad op den gastheer toe, gaf hem de hand en zeide:

'Goeden nacht, Paget, of liever: vaarwel.'

De heer Paget keek hem verwonderd aan.

'Gij denkt toch niet heen te gaan, Vaughan?' vroeg hij.

Daarop kwam er een koor van stemmen: ‘O, majoor, gij moogt niet heengaan. Denk eens aan onze charades! Gij hebt uw rol met Clarisse Paget!’

‘Het spijt mij,’ was zijn antwoord; ‘maar ik moet wezenlijk weg. Ik heb slechte berichten uit.... Canada’ (dat zeggende, kreeg hij een kleur; hij was niet gewoon uitvluchten voor zijn daden te zoeken), ‘en mijn tegenwoordigheid is er dringend noodig. - Ik zal u een plaatsvervanger geven. Mijnheer Percy, wilt gij mijn rol bij juffrouw Paget overnemen? Gij zult er meer slag van hebben dan ik.’

Daarop nam hij afscheid van al de vrienden, met wie hij nu zes weken samen op het buitengoed had doorgebracht en die hem ongaarne zagen vertrekken. Toen hij bij Percy kwam, aarzelde hij even of hij hem, evenals aan de anderen, de hand zou geven; doch hij deed het, maar naar de uitdrukking van zijn oogen te oordeelen, zou Harry Percy dien nacht wat al te rustig geslapen hebben, indien de heeren nog ringen *à la Borgio* hadden gedragen. - Hetzij met opzet of toevallig, hij nam het laatst afscheid van Clarisse en Ethel Paget, die er bijstond, zag dat zijn breede bruine hand beefde, toen hij haar die aanbood.

‘Vaarwel, juffrouw Paget.’

Het was een zeer gewoon afscheidswoord, doch Clarisse beet op haar lip en werd eenigszins bleek, toen zij op kalmen toon antwoordde:

‘Vaarwel, majoor; het spijt ons dat wij u verliezen.’

Vaughan hield Clarisse's hand een oogenblik vast en keek haar aan alsof hij naar een teeken van berouw zocht, dat hem kon doen blijven; doch zij wendde haar gelaat af en keek aandachtig naar de rozen op het kleed. Toen liet hij haar los en zij ging de kamer uit, nadat zij het gezelschap goeden nacht had gewenscht en nog een aardigheid tegen Percy had gezegd over hun rollen. Mevrouw Paget keek haar na en dacht: ‘Ongevoelige kleine coquette!’

De heeren gingen naar de rookkamer, waar Vaughan zich bij hen voegde, doch hij was stil en de aardigste geestigheden gingen onopgemerkt voor hem voorbij.

‘Mag ik binnenkomen, Clarisse?’ vroeg Ethel Paget, toen zij een uur later voor de kamerdeur harer schoonzuster stond; zij had driemalen geklopt en geen antwoord ontvangen. ‘Zij kan toch onmogelijk slapen?!’ dacht zij.

Zoodra Clarisse haar stem hoorde, vloog zij naar de deur en opende die.

‘O, kom binnen, Ethel. Ik had geen gedachte dat gij het waart. Ik dacht, dat het die vervelende Emma Seymour was, en ik kon van avond geen nonsens verdragen, daarom hield ik mij of ik sliep.’

‘Clarisse, ik moet eens ernstig met u spreken; maar eerst: moet ik begrijpen dat alles uit is, tusschen u en Maurits Vaughan?’

‘Gij hebt geen recht tot de vooronderstelling, dat er iets tusschen ons heeft bestaan, Ethel.’

‘Geen veinzerij, Clarisse. Ik weet dat gij Vaughan vijf weken lang, totdat Harry Percy hier gekomen is, op allerlei manieren hebt aangemoedigd in de gedachte, dat gij van hem hieldt. Gij hebt het hart gewonnen van een braaf, edel mensch. God alleen weet, waarom menschen van zijn karakter somtijds zulk een hartstochtelijke liefde aan lichtzinnige meisjes wijden. Gij hebt hem eerst aangemoedigd, hebt hem laten loopen toen gij hem hadt waar gij hem hebben wildet, en uw oude spel gedreven met een jongen, die met een ander verloofd is.’

‘Dat is niet waar, Ethel.’

‘Het is wel waar, dat weet gij zeer goed. Gij behoeft niet te denken, dat majoor Vaughan bij mij is komen klagen; ik zag dat hij ongelukkig was en vroeg hem wat

hem scheelde; toen heeft hij mij verteld, dat gij niet meer van hem hieldt, en dat hij u zoo liefhad - ja, Clarisse, ondanks uw kinderachtige lichtzinnigheid, - dat hij niet langer onder hetzelfde dak met u kon wonen. Maar hij behoefde mij niets te vertellen; ik heb van avond met mijn eigen oogen gezien,

dat mijn zuster zich gedroeg zooals geen fatsoenlijk meisje doet; lonkjes geven en coquetteeren met een heer, die met een ander geëngageerd is.'

'Gij zult zoo niet tegen mij spreken, Ethel! Hoor eens; ik heb... gecoquetteerd met majoor Vaughan, en hij heeft mij gevraagd, maar ik heb hem niet met ronde woorden aangenomen. Ik heb hem gezegd, dat ik hem zou antwoorden eer hij heenging; maar dat ik zoo in eens niet kon besluiten. Daarmeê scheen hij tevreden, hoewel ik er uitdrukkelijk bijvoegde dat ik niet geëngageerd wilde heeten. Toen kwam Harry Percy; gij weet dat wij als kinderen met elkander gespeeld hebben; ik was blijde dat ik hem weer zag; wij wandelden veel samen en... en... wij hebben misschien een beetje nonsens gepraat; gij weet, zoo ben ik; ik meen er niets mee.'

'Zoo zijt gij; neen, gij meent nooit iets.'

'Wees niet pikant, Ethel. Nu, majoor Vaughan vond goed er mij over te onderhouden en te beknorren. Ik betwistte er hem het recht toe; hij werd boos, en toen heb ik gezegd dat hij mijn antwoord op zijn aanzoek eenvoudig vervroegd had; dat het nu "Neen" was; dat het misschien "Ja" geworden zou zijn; maar dat ik mij niet als een kind de wet wilde laten stellen; dat ik een afschuw had van een jaloerschen man, en eindelijk dat het maar best was dat wij van elkander afzagen, wijl wij het in sommige opzichten toch nooit met elkander eens zouden zijn.'

'En houdt gij wezenlijk van Harry Percy?'

'Maar, Ethel, welk een vraag! - Wel neen; ik heb hem maar wat geplaagd wat ik altijd gedaan heb, van mijn vijfde jaar af. Ik had hem best kunnen krijgen, maar ik heb de eer van Lady Percy te worden afgestaan aan de linnenkoopersdochter, die zich zeker lady Arry Percy noemen zal.'

'Luister, Clarisse! Laat zulk een nietige twist u niet van uw levensgeluk berooven, als gij van geen mensch anders houdt (en dat denk ik niet; gij zijt nog een kind en weet niet wat liefde is), bedenk dan wat gij doet en maak een edel mensch niet ongelukkig door uw dwaasheid. Al zijt gij nu nog niet op majoor Vaughan verliefd, hij is toch iemand met wien gij niet lang leven zoudt zonder innig veel van hem te houden. Neem mij niet kwalijk, Clarisse, maar ik heb dikwijls gedacht, dat hij juist de geschikte man is om een kleine ijdeltuit zooals gij zijt, onder den duim te houden; want gij moet een man hebben tegen wien gij opziet.'

'Dank u voor uw vleiend oordeel over mij, Ethel. Waarlijk, gij zijt een goed advocaat; men zou zeggen dat gij zelf verliefd op Vaughan waart. Zeg de waarheid eens, Ethel, waart gij wezenlijk wel verliefd op Maitland eer gij getrouwd zijt? Die goede Maitland, die om niets geeft dan om zijn honden en paarden, en, o ja, om ons eeuwenheugend geslacht. (En ik heb zoo'n hekel aan die stamboomen!). Goede hemel, ik dacht dat hij de laatste man was om op te verlieven!'

'Mijn beste Clarisse, praat niet zoo lichtzinnig! Ik zal u vertellen wat ik nooit aan iemand heb toevertrouwd en dat gij als een heilig geheim bewaren moet. Ik ben door een tante opgevoed die mij altijd voorhield dat ik een rijke partij moest doen. Ik had veel aanbidders, maar zij lieten mij allen koel - totdat ik eindelijk leerde ondervinden wat liefde is. Herbert Clifford was officier in Indischen dienst; hij was van goede familie, maar een jongere zoon, zonder middelen. Wij leerden elkander kennen, hij vroeg mij, en ik nam hem zonder een oogenblik te aarzelen aan. Tante was woedend; ik was niet tegen haar opgewassen - en ik liet mij overhalen om hem een kort briefje te zenden waarin ik hem schreef, dat ik van hem afzag. Ik heb hem nooit weer gezien, Clarisse; hij is in Indië gesneuveld. Lang naderhand ontmoette ik uw broêr, dien ik

tot groote ergernis van tante Onslow twee malen voor zijn aanzoek bedankte. Toen hij bleef aanhouden, heb ik eindelijk gezegd dat ik geen liefde te geven had;

maar hij was tevreden met mijn kalme genegenheid, en hij is altijd goed voor mij geweest; ik zal mij evenwel altijd den dood van Herbert Clifford blijven verwijten: als ik hem niet had verstooten, zou hij zich niet zoo aan den vijand hebben blootgesteld. Kind, ik vertel u dat, om u voor het berouw te bewaren, dat mij altijd zal vervolgen; Maurits Vaughan doet mij aan Herbert Clifford denken; zij gelijken op elkander. Och, Clarisse, als niets u gescheiden houdt dan die kleine oneenigheid, leg dan uw fierheid op zij en zeg hem dat hij blijven moet; want gij hebt ongelijk. Als gij het hem zelf niet wilt zeggen, laat mij het dan doen. Hij zal er u altijd te liever om hebben en te hooger om achten. Mag ik?'

Het vuur was bijna uit, de kaarsen brandden in de pitten en in dat halve licht klonk het mokkende antwoord: 'Neen.'

'Goeden nacht dan, mijn arme Clarisse; arm, want gij hebt den grootsten schat van een vrouw met voeten getreden: de liefde van een braaf man. Bedenk u nog eens goed; Maurits gaat morgen in de vroegte heen; gij zult hem dus niet weerzien; maar hij blijft drie dagen in Londen en ik heb zijn adres. Daarom, kind, als gij berouw krijgt, hebt gij maar te zeggen: schrijf, en ik zal het o zoo gaarne doen!'

Dat zeggende, trad zij op het jonge meisje toe, dat in haar schommelstoel wiegelde en haar voeten tegen elkander aansloeg, zooals zij als een bedorven kind placht te doen.

'Goeden nacht, Clarisse,' zeide Ethel en kuste het blanke voorhoofd en streek over het blonde haar van het eigenzinnige kind; er kwam geen 'goeden nacht' terug, en zuchtende ging zij naar haar kamer, waar de heer Maitland Paget reeds den slaap des rechtvaardigen sliep. Hij dacht nooit dat zijn vrouw een zwaarder zorg had dan over het passen van een zijden kleedje, of over een tand van haar jongste kind en als de onrustigheid van haar slaap hem stoorde, schreef hij dat toe aan een Nesselroder pudding of een kaas *soufflet*, of een andere materieele oorzaak.

Op het uur waarin de geregelde huishouding gewoonlijk nog in diepen slaap lag gedompeld, was Maurits Vaughan, de hulp van een bediende versmadende, bezig met het pakken van zijn koffers, welke bezigheid hij nu en dan staakte, om gejaagd in zijn kamer op en neder te loopen.

En in een andere kamer zat Clarisse te wiegelen in haar schommelstoel, bij den kouden haard, met loshangende haren en groote kringen onder haar oogen, wanhopig haar fijne vingers te wringen en bedroefd te snikken:

'Niet van hem houden; niet weten wat liefde is! O, Maurits, Maurits!'

Vroeg in den morgen, terwijl Clarisse nog altijd op haar schommelstoel zat, hoorde zij de wielen van een rijtuig op de oprijlaan; te gelijkertijd sloeg de groote klok in de vestibule en klonk in de ooren van het wakende meisje als: 'Te laat, te laat, te laat.'

Liefde en trots hadden dien nacht hun strijd gevoerd en, zooals, helaas, zoo menigmalen gebeurt, de trots had de overwinning behaald.

Hoofdstuk II.

Eer nog een van de andere leden der huishouding wakker was stond Clarisse stijf en pijnlijk van haar stoel op; zij ging naar haar spiegel en schrikte van haar eigen gelaat. Was dat meisje met die bleeke wangen en ingezonken oogen de mooie, vroolijke,

onnadenkende Clarisse van eenige uren geleden? Toen zij zich zelve bekeek, dacht zij aan haar verwondering van weleer, dat het haar van Maria Stuart in één nacht grijs had kunnen worden. Dat verwonderde haar nu niet meer; zij keek half werktuigelijk naar het blonde, golvende haar, om te zien of

er geen grijze draden tusschen waren gekomen, die de schoonheid bedierven van de lokken, welke de arme Maurits zoo dikwijls had geroemd. Zij streek lusteloos het fijne haar van haar voorhoofd naar achteren en draaide het met bevende vingers als een diadeem om haar pijnlijk hoofd, zij trok haar rijkleedje aan, ging op haar teenen de kamer uit, want zij wilde voor geen geld van de wereld dat haar kamenier haar hoorde en sloop naar den stal waar zij een slaperigen stalknecht vond, wien zij beval haar geliefkoosd jachtpaard 'Hotspur' te zadelen. De knecht keek haar met groote oogen aan en zeide dat het dier in geen week gebruikt was, en zij het daarom misschien niet in haar macht zou hebben.

'Gauw wat!' was alles wat hij ten antwoord kreeg; 'doe wat ik u zeg!'

De stalknecht gehoorzaamde, vol verbazing over die nieuwe gril der jonge dame en weldra werd Hotspur, snuivend en trappelend en woest, buiten gebracht. Clarisse sprong vlug in den zadel, gaf het dier een scherpen tik met haar karwats, waarover hij zijn toorn te kennen gaf door eenige sprongen, die een minder geoefende amazone uit den zadel geworpen zouden hebben; zij stak een groot stuk land over dat aan het park grensde, en reed in een snellen draf voort, terwijl de stalknecht haar bezorgd nakeek.

Clarisse had altijd veel van paardrijden gehouden; toen zij nog een klein kind was, had haar vader reeds een hit voor haar gekocht waarover zij, evenals over den ouden trouwen stalknecht, geheel had mogen beschikken. Altijd wanneer Clarisse uit haar humeur was - en dat was geen zeldzaamheid - liet zij haar hitje voorkomen en reed, met Thomas achter zich aan, over heg en steg. De oude man placht aan de meerdere of mindere woestheid, waarmede zij reed, te zien of het kind zich buitengewoon driftig had gemaakt. Die gewoonte had Clarisse met de kinderschoenen afgelegd - hoewel niet geheel, zooals nu uit haar tocht in den vroegen morgen bleek.

Voort ging het, met de snelheid van den wind, over slooten en hekken; Clarisse zat vast in den zadel, met fronzend voorhoofd en saamgeknepen lippen. De boeren, welke zij voorbij kwam, keken verschrikt van hun arbeid op. Een van die arbeiders, niet onnatuurlijk denkende dat het paard op hol was, kwam met opgeheven armen toeschieten, in de welgemeende poging om het dier in zijn vaart te stuiten. Om hem te toonen dat hij zich vergiste en dat zij altijd haar paard in bedwang had, trok Clarisse onvoorzichtig de teugels in, liet het dier langzaam loopen en gaf het onmiddellijk daarna een fellen slag op de zijde. Dat was meer dan het woeste dier verdragen wilde. Midden in zijn draf begon het hevig te steigeren, en, hoe het gekomen was wist Clarisse later zelve niet, maar in een seconde lag zij op den grond, met honderd schrammen en builen op haar gezicht, haar handen en armen, doch overigens blijkbaar onbezeerd, terwijl de verraderlijke Hotspur met vliegenden staart en hangenden teugel, in de verte naar zijn stal terug holde.

De arbeider, die de indirecte oorzaak van het ongeluk was geweest, haastte zich naar de plek waar Clarisse lag. Hij was eenigszins verwonderd toen hij ontdekte, dat de jonge dame oogenschijnlijk zoo weinig letsel had bekomen en raadde haar aan in zijn huisje, dat in de nabijheid lag, te komen uitrusten, terwijl hij naar het 'groote huis' zou gaan, om haar broeder met haar ongeluk bekend te maken.

Clarisse wilde daar niets van hooren; zij wilde niet al de heeren, die bij haar broeder logeerden, te hulp laten schieten en verzocht daarom den arbeider naar een boerderij te gaan, die vijf minuten gaans lag van de plek waar zij gevallen was en den pachter te verzoeken haar zijn wagentje te leenen om haar thuis te brengen. Een kwartier

later verscheen de pachter zelf op de plaats van het onheil en in een half uur reden zij het eene hek van Harley Park in, terwijl de gezamenlijke heeren het andere hek uitreden. Een oogenblik daarna zag Clarisse

een stalknecht, die Hotspur bij den teugel naar den stal bracht, en, de toedracht van zaken gissende, sprong zij uit het wagentje en liep de trap op, naar de kamer harer zuster, waar zij de arme Ethel schreiende vond om het ongeluk van het meisje, dat haar een gestadige bron van angst en zorg was geweest, van den dag af waarop het kind in haar huis was gekomen, doch dat haar niettemin zeer lief geworden was.

'Ethel, Ethel!' riep de schuldige. 'Hier ben ik; ik heb mij niet bezeerd; ik ben niet dood zooals ik verdiende te zijn, maar ik zit vol schrammen en builen, en zie eens' - op bedroefden toon - 'mijn nieuwe rijkleedje in flarden!' Dat zeggende, hield zij in haar met aarde bevlekt handje het meesterstuk van haar kleermaker omhoog.

'Nu, dat rijkleedje komt er niet op aan; wij zullen u spoedig een ander koopen. Maar o, ondeugend, ondeugend kind!' - een kus tusschen ieder woord - 'Hoe kondt gij op dat vreeselijke paard gaan rijden, zonder er iemand iets van te zeggen? Maitland is geducht boos; Hotspur moet verkocht worden en... en... O, Clarisse, wat ben ik blij dat gij geen ongeluk hebt gekregen! Wat heeft u toch bezeten?'

'Wel, Ethellief, toen ik nog een heel klein meisje was, placht ik altijd op mijn hit te gaan rijden als ik ergens boos om was; dan reed ik ook in volle vaart en de oude Thomas brommende achter mij aan. Waardoor weet ik niet, maar ik kwam altijd zoet terug; de beweging, of de lucht, of wat dan ook, hadden een verzachtenden invloed op mij, zooals de harp op Saul, of de haarborstel op lord Byron, en van morgen...'

'Van morgen begreept gij, dat gij een stout kind waart geweest en wildet weer zoet worden, was het niet zoo, Clarisse?'

'O Ethel, liefste, liefste zus! Ik heb zoo'n vreeselijk berouw! Toen ik viel en dacht dat ik dood zou zijn, kwam mij in een oogenblik alles wat ik gedaan had in de gedachte en ik voelde hoe slecht ik geweest was, en.. en ik dacht er óok aan, hoe bedroefd hij zijn zou, als hij hoorde dat ik...'

Hier borst het arme kind in tranen uit. Ethel trok haar het gescheurde rijkleedje uit en bracht het kleine wezentje, dat nog altijd snikte, naar bed. Zij achtte het verstandiger in dat oogenblik niets meer te zeggen. Op Clarisse's verzoek ging Ethel de kamer uit, om haar een kopje thee te halen, dat damesmiddel voor alle kwalen, en toen zij terugkwam, vond zij het meisje, uitgeput door schrik en vermoeienis na een slapeloozen nacht, vast in slaap. Zij trok de gordijnen zacht dicht, maakte de kamer donker en ging naar beneden om haar heer gemaal te bevredigen die, zooals zij reeds gezegd had, geducht boos was, in de eerste plaats op Clarisse, omdat zij haar malle kuren weer had begonnen en dan op den stalknecht, omdat die hem niet had gewaarschuwd; zijn vrouw kreeg ook nog haar beurt, omdat zij 'zijn zuster niet beter in orde hield en haar altijd maar haar eigen zin liet volgen, bij George!'

Zoo ondervond Ethel al weer dat zij een moeielijke taak had ondernomen en eerst nadat zij herhaaldelijk beterschap voor Clarisse had beloofd en gezegd had hoe vol berouw zij was, gelukte het haar zijn toorn tot bedaren te brengen.

'Wil ik u eens wat zeggen?' zeide hij, 'ge moogt haar mijn compliment maken en zeggen dat zij nog als een oude vrijster zal sterven, als zij zich niet betert. Ik geloof stellig, dat die knappe Vaughan aanzoek om haar gedaan zou hebben, als hij niet gewaarschuwd was geworden, dat zij een verwenschte coquette, vol kuren is. Zij wordt waarachtig nog een oude vrijster en wij hebben nooit een oude vrijster in de familie gehad!'

De arme Ethel was blij toen zij de kamer uit was, want de misdaden van Clarisse, ten opzichte van den majoor, waren voor haar echtgenoot geheim gehouden, uit vrees voor zijn drift.

Clarisse bleef tot laat in den middag slapen en toen zij wakker werd was zij zoo pijnlijk en zoo stijf in de leden, dat zij niet kon opblijven, maar naar haar eigen bed moest gaan. Zij zag er bitter bedroefd uit, doch Ethel wilde haar liefst het eerst laten beginnen over hetgeen beiden op het hart lag en Clarisse scheen opzettelijk te vermijden er over te spreken.

Na den eten, toen Ethel bij den haard in Clarisse's kamer zat en mijmerend in den vuurgloed keek, werd zij in haar mijmeringen gestoord door een stem uit het ledikant:

'Ethel, kom eens hier.'

'Ik dacht dat gij sliept, beste; gij laagt zoo stil.'

'Neen, lieve, ik lag te denken. Ethel... ik heb een gevoel alsof ik nooit weer slapen zal, eer... eer... Wilt gij voor mij schrijven?'

'Wat moet ik schrijven, kleintje?'

'Plaag mij nu niet; gij weet heel goed wat ik bedoel. Wacht, ik zal het zelve wel doen, dat is nog beter. Geef mij mijn portefeuille maar; zij ligt daar op het tafeltje.'

En met een beverig, koortsachtig handje schreef zij:

Harley Park, Hants, 25 April.
'Lieve Maurits. Ik heb berouw. Kom terug.
UW CLARISSE PAGET.'

'Ziedaar; doe er een lak op en bezorg hem zoodra mogelijk op de post anders krijg ik misschien weer berouw,' zeide zij lachende, ziende hoe blijde Ethel keek.

'Nu zal ik wel kunnen slapen,' voegde zij er bij.

Den volgenden dag voelde zij zich veel beter, doch bleef, om de blauwe plekken en schrammen, liever in haar kamer en tot haar groote blijdschap gingen al de gasten heen; zij begonnen te denken dat zij hinderlijk waren, wijl mevrouw Paget meestal boven bleef, bij Clarisse.

Ik geloof dat Clarisse het daar eenigszins op had toegelegd; want nauwelijks was het laatste rijtuig vertrokken, of zij leefde verbazend spoedig op, kleedde zich aan en ging naar beneden. Zij was een-en-al ootmoed; vroeg haar broeder om vergiffenis en beloofde voortaan wijzer te zijn; zij speelde met de kinderen, en gaf zelfs den kleinen Tommy geen klap op zijn bolle wang, toen hij gezichten tegen haar trok en vroeg:

'Wie heeft er Harry Percy in het priëeltje een zoen gegeven?'

Den volgenden dag was zij nog beter en bracht haar broeder in verbazing door, met een mandje aan haar arm, verkwikkingen in het dorp te gaan ronddeelen.

Den derden dag liep zij zingende en dansende door huis en ging, om zes uren, een half uur voor de aankomst van den spoortrein, voor het venster zitten dat het uitzicht op het park had, om de eerste te zijn die Maurits Vaughan zag aankomen, of althans de wielen van zijn rijtuig in de verte te kunnen hooren; zóo vast rekende zij er op, dat hij haar in persoon antwoord op haar briefje zou brengen. Doch het uur van de aankomst van den trein ging voorbij, de etensbel luidde en nog altijd kwam de majoor niet. Clarisse kwam aan tafel, deed te vergeefs moeite om wat te eten, maar iedere brok bleef haar in de keel steken; zij werd beurtelings bleek en rood en begon eindelijk diep bedroefd te schreien.

‘Goede hemel,’ riep de heer Paget, die in het geheel geen tranen van zijn dames gewoon was, ‘zij is nog niet van haar val hersteld. Wij moeten morgen dokter Stephens laten komen, Ethel.’

Daarop ging Ethel, die maar al te goed wist wat er aan scheelde, met Clarisse

van tafel en deed, te vergeefs, haar best om haar tot bedaren te brengen. Het arme kind antwoordde niets anders dan: 'Ethel, hebt gij den brief wel in de brievenbus gestoken? Weet gij het wel zeker?'

Ja, Ethel had met haar eigen hand den brief bezorgd; daar kon geen twijfel aan zijn.

Alles wat zij er dus van wist te zeggen, was: 'Misschien is hij te laat aan den trein gekomen, dan komt hij morgen.'

Doch de morgen kwam, en weer een dag, en weer een dag, en Maurits kwam niet en zond evenmin antwoord op het nederige briefje. Daarna lazen zij dat de Aurora uitgezeild was, met passagiers en lading naar Montreal, en op de lijst der passagiers stond ook de naam van den majoor Vaughan.

Ethel las het bericht en zeide het zoo zacht mogelijk aan haar zuster. Doch het was een zware slag.. Zij voelde zich zeer in Vaughan teleurgesteld en vond het vernederend dat Clarisse excuus gevraagd en de vernieuwing van haar betrekking tot hem gezocht had. Doch de arme Clarisse was zachtmoediger in haar oordeel.

'Hij heeft mijn brief niet gekregen,' zeide zij; 'ik ben overtuigd dat hij hem niet gekregen heeft. Het is mijn eigen schuld; ik heb het alles verdiend.'

Zij was een moedig meisje; zij kwam van goed ras en, *noblesse oblige.* Nadat de eerste uitbarsting van droefheid voorbij was, onderwierp zij zich aan haar lot. Zij werd weer even aangenaam in gezelschap als voorheen, doch haar coquetterie was voor goed verdwenen en de menschen waren van oordeel dat zij nog eens een model van een vrouw en moeder zou worden. In één week had zij de keus tusschen lord Wendover, die een inkomen van 15,000 pond sterling bezat, en sir Everard Holme, die haar de priorie van Mutsingham, een huis in Londen en alles wat een eerzuchtig meisje maar wenschen kan kon aanbieden.. Doch zij wees beiden af, tot groote verwondering van haar broeder, die haar nochtans niet wilde dwingen.

'De familie zal de schande moeten dragen van een oude vrijster onder haar leden te zien,' zeide de arme Clarisse tot Ethel, met een zoo treurigen glimlach, dat een steenen hart er door getroffen geworden zou zijn.

Weinige weken brachten een groote verandering in haar karakter teweeg; doch niemand dan Ethel wist de oorzaak dier verandering. Clarisse was geduldig en zacht; zij klaagde nooit; doch zij leed niettemin en werd met iedere week bleeker en magerder en toch streed zij moedig tegen den last die haar drukte. Eéns was zij op het punt van zich te verraden. Er was een groot diner te Harley Park, des avonds werd er muziek gemaakt en een van de dames sloeg een portefeuille met muziek open, nam er een stuk uit en zeide:

'Clarisse, dit moet gij eens zingen! Ik heb dat lied niet gehoord sedert dien avond, toen de majoor Vaughan vertrokken is, en toen het ons allen zoo trof, weet gij nog wel?'

De arme Clarisse sloeg haar oogen op, en zag de noten van het lied waarnaar Maurits met de wanhoop in zijn hart had geluisterd. Zou de vraagster iets vermoeden van wat er tusschen Maurits en haar was voorgevallen?

'Indien zij mij op de proef wil stellen,' dacht Clarisse, 'zal zij zich bedrogen vinden.' Zij speelde met vaste hand het preludium, en kwam de eerste twee coupletten goed door, doch toen zij aan de woorden kwam:

'Toen hij scheep ging, onder zeil,'

begon haar fraaie stem te beven en sprongen er tranen in haar oogen. Zij beheerschte zich nochtans, met een krachtige poging, want zij voelde dat er meer dan één paar oogen op haar gevestigd waren, en zij zong het lied moedig uit.

Doch toen het haar bij een volgende gelegenheid opnieuw werd gevraagd, gaf zij ten antwoord dat het haar speet, dat zij niet bij stem was.

Eenigen tijd daarna, toen zij aan het ontbijt zaten, werden als gewoonlijk de brieven binnen gebracht en de heer Paget deelde ze aan de respectieve eigenaars uit. Het waren een paar brieven voor Ethel, een officieel uitziend stuk voor Clarisse en de Times voor den heer des huizes.

'Hé, Clarisse,' vroeg hij, haar den brief over de tafel toewerpende, 'wat kan dat zijn? Hebt gij een samenzweering gesmeed, dat gij zulk een formidabelen brief krijgt? Of zijt ge tot barones verheven?'

Clarisse verbrak schielijk het zegel, opende het couvert en zag haar arm briefje voor zich, met eenige ophelderende woorden van den postdirecteur; het briefje was waarschijnlijk, zooals méer gebeurt, tusschen de vouwen van een courant gekomen, vervolgens naar het onmogelijkste plaatsje in Rusland verzonden, van waar het nu was teruggekomen. Wijl het adres van den majoor Vaughan niet bekend was, was het briefje in de bus van de teruggekomen brieven gekomen en aan haar die het geschreven had, teruggezonden.

'Wel?' vroeg de heer Paget, nieuwsgierig.

'Het is niets bijzonders, Maitland, niets dan een van mijn eigen brieven, dien ik terug krijg.'

En zij verkreukte het blaadje papier in haar hand en boog over haar bord heen om haar verlegenheid te verbergen. O, nu had zij weer hoop! Hij had haar briefje niet gekregen! Dat had zij ook altijd wel geweten! Nu kon Ethel hem schrijven; die lieve Ethel wist altijd raad!

'Een brief dien gij terugkrijgt? Aan wien hebt gij dan geschreven, dat het adres niet...'

Verder kwam de heer Paget niet, want terwijl hij sprak, viel zijn oog op een bericht in de Times en hij vroeg plotseling:

'Ethel, met welk schip is Vaughan uitgezeild?'

'Met de *Aurora;* waarom vraagt gij dat?'

'Mijn God!' riep hij. 'Luister dan!' Dat zeggende las hij: 'Liverpool: Zoo even is het treurige bericht gekomen dat de *Aurora*, die den 30sten April van hier naar Montreal is uitgezeild, met man en muis is vergaan.' - 'Die arme Vaughan,' voegde de heer Paget er bij, 'al was hij mijn eigen broer, ik zou er...'

'Ethel! Clarisse!' riep hij eensklaps, en vloog op, om zijn zuster op te vangen, die bewusteloos van haar stoel viel. Hij keek Ethel met verontwaardiging aan en zeide:

'Ethel, bestond er iets tusschen hen?'

'Ja,' antwoordde zij, schreiende.

'Waarom hebt gij mij daar niets van gezegd? Nu hebt gij haar vermoord!'

En Ethel had haar man nog nooit zoo boos en zoo bedroefd tevens gezien. Zij namen de arme Clarisse op en droegen haar naar haar kamer. Zij kwam weldra weder tot haar bewustzijn en zag haar broeder die haar hand streelde, naast zich zitten.

'Is het waar?' vroeg zij met zwakke stem.

De heer Paget had in geen jaren een traan vergoten, maar na rolden er twee groote tranen langs zijn wangen en druppelden op zijn bruine hand.

'Och ja, het is waar, arm kind. Hij was een braaf man, en ik ben een domme ezel! Maar, lieve, gij hadt het mij moeten vertellen. Ik ben wel eens wat hard voor u

geweest, arme meid; maar nu zal het anders wezen; gij zult nu altijd mijn lief zusje zijn!'

En de heer Paget vroeg zich af of hij wel het vertrouwen van Clarisse's moeder (Clarisse was zijn halve zuster) gerechtvaardigd had. Hij was inderdaad wel eens hard voor haar geweest, en zij was bang voor hem; hij had wel eens vergeten,

dat zij nog weinig meer dan een kind was en dat hij geen oud hoofd op jonge schouders mocht verwachten. Hij was oud genoeg om haar vader te zijn en er had weinig vertrouwen of liefde tusschen hen bestaan; dat verweet hij zich nu, want hij voelde dat het zijn schuld was.

Maurits Vaughan werd diep betreurd in dat huis. Zelfs door de dienstboden, voor wie hij altijd een vriendelijk woord had, en het werd spoedig onder hen bekend dat er één was, die méer reden had om te treuren dan ieder ander. De arme Clarisse kon geen rouw dragen, wat voor sommige treurenden een troost is; doch haar jong leven scheen verwoest te zijn. Zij deed haar best om haar kruis moedig te dragen, doch het was een zware last op zulke jonge schouders.

'Als hij maar geweten had,' zeide zij tot Ethel 'dan zou ik het kunnen dragen, maar...'

En dan dacht zij aan de woorden, dikwijls zoo gedachteloos gezongen:

> 'Er is geen rust in de wereld daar boven
> Waar zij luistren naar woorden van de aard!'

Neen, dat is er niet; wat ook de spiritisten beweren mogen.

'O, God, laat mij sterven,' klaagde zij dan. 'Laat ik hem in een andere wereld mogen zeggen dat ik hem liefheb!'

Op zekeren dag waren de heer Paget en Ethel uitgegaan, om een of ander feest bij te wonen en Clarisse had gebeden alleen te mogen blijven met haar smart.

Na verloop van eenigen tijd hoorde zij het geluid van wielen in de oprijlaan en dacht:

'Zij komen vroeger terug dan zij plan hadden; kom, ik moet mij kleeden!' En zij trok haar doek dichter om zich heen en bukte om een gevallen boek op te rapen. 'Hoe kom ik toch altijd zoo koud, terwijl anderen over de warmte klagen,' dacht zij. 'Zou mijn hart bevroren zijn? Zou ik jong sterven? Maar neen, de menschen sterven alleen in de boeken aan een gebroken hart; in het werkelijke leven nooit. Ik zal zeker een oude vrouw worden, zooals juffrouw Everett, die ook een ongelukkige liefde gehad heeft zooals de menschen zeggen, en ik zal lief voor andere meisjes zijn en haar door mijn voorbeeld waarschuwen, zooals Ethel mij heeft willen doen. Och, maar een waarschuwing helpt dikwijls zoo weinig. Iedereen wil wijs worden door eigen ondervinding, en als men jong is, denkt men dat alleen oude menschen lijden moeten... Hoe veel zomers zou ik nog moeten leven? Hoe veel keeren nog op diners komen, eer ik rust zal vinden?... Rust. Want geluk is er voor mij op aarde niet meer...'

Daar ging de deur open. Wie kwam daar aan in het donkere gedeelte der zaal?... Haar broêr was het niet. Die droeg geen baard, en bovendien, die was zoo lang niet. Was het de dominé, die ten eten gevraagd was? Neen, de dominé was een schraal mannetje, dat een overjas zou moeten aandoen om schaduw te kunnen geven. De dokter was het ook niet... Neen;... ja, toch, het *was* een dokter en wel een dokter die het arme, lijdende hart genezen kon... En met een schreeuw van blijdschap vliegt Clarisse op en wordt aan het hart geklemd van - den dokter die *haar* genezen zou.

'Maurits! Mijn Maurits! Geeft de zee haar dooden terug?'

Neen; de zee gaf geen doode terug en wonderen waren er niet geschied.

Vaughan had plaats op de *Aurora* genomen, een gedeelte van zijn bagage was reeds in het schip, toen hij, eer hij aan boord ging, een ouden academievriend

ontmoette, die in zijn eigen jacht een tochtje op de Middellandsche zee dacht te maken, en er zoo sterk op aandrong dat Vaughan zou medegaan, dat deze toe-

gaf, wijl het hem eigenlijk onverschillig was waar hij heen ging, mits hij Engeland uitkwam. Hij bleef de drie bepaalde dagen in Londen en toen er in dien tijd geen brief kwam die hem tot blijven noopte, pakte hij zijn zaken bijeen, en ging met zijn vriend op reis. Zij hadden een lange reis gemaakt en hij was den meesten tijd ziek geweest, ten gevolge van een val in het water. Hij had niets van het verongelukken der *Aurora* gehoord, eer hij den vorigen dag in Londen teruggekomen was. Hij had, vóór zijn vertrek naar Napels, aan zijn familie in Canada geschreven dat zijn reisplannen veranderd waren, zoodat zij zijn dood niet behoefden te betreuren, toen de tijding van het vergaan der *Aurora* tot hen kwam. Doch hij herinnerde zich dat zijn naam op de lijst der passagiers had gestaan en achtte zich verplicht terstond na zijn terugkomst naar Harley Park te reizen, ten einde zijn ouden vriend Paget gerust te stellen. Een andere reden, zeide hij bij zich zelven, had hij niet.

Ik weet niet of Clarisse hem ooit heeft bekend wat zij om zijnentwil had uitgestaan; hoe diep haar berouw was geweest. Maar waarschijnlijk wel; want niet lang daarna, toen de heer en mevrouw Vaughan op een zondag morgen in de kerk kwamen en de oude juffrouw Everett voor hen uitliep, met een schuit van een hoed op en zoo sluik mogelijk gekleed, keek de majoor zijn vrouwtje met een ondeugend gezicht aan en vroeg:

‘Dacht ge zóó te worden, Clarisse?’

‘Zij keek hem met een lieven glimlach aan en zeide toen:

Lach haar niet uit, zij heeft al haar leven geleden.’

En toen Maurits het lieve figuurtje dat naast hem liep, nog iets vaster tegen zich aantrok, nam hij zich vast voor dat, voor zoover het van hem afhing, geen droefheid haar fraaie oogen meer zou verduisteren.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.

Het nieuwe parlementaire jaar.

Het parlementaire jaar is reeds aangevangen; in schier alle landen zijn de Kamers geopend en aan den arbeid. Het kan zijn nut hebben in 't kort den stand der zaken in de voornaamste rijken na te gaan; veel van 't geen straks zal gebeuren of niet geschieden, zal daardoor beter begrepen kunnen worden.

Beginnen wij met het land, dat steeds en nog tot model dient van een constitutioneelen Staat, met Engeland. Indien wij den tegenwoordigen premier zelf om inlichting vroegen, of het aanstaande parlementaire jaar veel belangrijks zal opleveren, zou hij de eerste zijn om een ontkennend antwoord te geven. Immers, Disraeli heeft, zonderling genoeg, zijn betrekking aanvaard met de belofte, dat er weinig of niets door hem zou worden verricht; de liberalen, zoo sprak hij, hebben te hard gestookt in de laatste jaren en het is goed om 't wat kalmer aan te leggen; anders derailleeren we nog. En de openbare meening stelde Disraeli in het gelijk; de meerderheid der kiezers was en bleef van oordeel dat het conserveeren vooreerst geraden was, en niets is er gebeurd sedert het optreden van Disraeli dat de meening zou kunnen wettigen, dat de meerderheid der kiezers van gevoelen is veranderd; hier en daar hadden verkiezingen plaats, maar zij bleven over 't geheel een conservatief karakter behouden. Voor den vorm zal dus hoogstwaarschijnlijk het liberale voorstel weder in het Lagerhuis worden ingediend om het stemrecht uit te breiden tot de bewoners van het platteland, terwijl de Ieren opnieuw het Engelsche *non possumus* zullen uitlokken door hun eisch van de oprichting van een zelfstandig Iersch parlement. Voor conservatieve uitvindingen van den premier behoeft men overigens niet bang te zijn; Disraeli verraadt nergens het geheim daarvan te bezitten. Trouwens, wie zal hem dat ten kwade duiden; met de groote hervormingen, die in de laatste jaren hebben

plaats gehad, hebben ook de conservatieven genoegen genomen, zoodat men hier evenals elders het verschijnsel opmerkt, dat het onderscheid tusschen liberalen en conservatieven verdwijnt, tenzij de laatsten zouden willen beweren, dat zij recht hebben op den naam van zelfstandige partij, wanneer zij het tijdperk van natuurlijke rust aanvullen na de periode van groote beweging.

Dat de tijd nog ver af is voor de liberalen om de teugels van het bewind te aanvaarden, moet men niet alleen opmaken uit de tegenwoordige gezindheid der kiezers, maar ook uit de houding van het hoofd der liberale partij, den heer Gladstone. Den 29sten der volgende maand wordt deze 64 jaar - Disraeli gaat den 21sten dier maand in zijn 71ste - een leeftijd, weinig geschikt om hervormende ideeën te doen ontkiemen, terwijl men verlegen staat, wanneer het er op aankomt mannen aan te wijzen, geschikt om hem op te volgen. Gladstone heeft zich in den laatsten tijd behalve aan zijn Homerische studiën, meer gewijd aan de Ultramontaansche quaestie en in zijn bekende geschriften de staatsgevaarlijkheid van het Vaticanisme betoogd, waardoor hij nog meer rees in de achting der Duitschers dan in die van zijn eigen partij. Werd de overtuiging van Gladstone op dit punt door de meerderheid zijner landgenooten gedeeld, zij zou zich overeenkomstig het volkskarakter meer krachtdadig hebben geuit. Vooreerst is het niet waarschijnlijk dat òf de Regeering, òf de leden van het Parlement het initiatief zullen nemen voor wetten of maatregelen in den geest der Duitsche kerkelijke politiek. Men bepaalt zich voorloopig tot meetings en ontlast daarmee het geweten van het volbrengen van een onafwijsbaren plicht. Engeland is wellicht ook te vormelijk kerkelijk, dan dat de Ultramontanen hier veel afdoende bestrijding te wachten hebben.

Ook ten opzichte van de buitenlandsche staatkunde vertoont de Engelsche horizon slechts eenige lichte wolkjes, die meer tot versiering dienen dan dat zij storm voorspellen. Turkije's rampspoeden drukken niet alleen de Engelsche beurzen maar ook de Engelsche harten, en menige Brit droomt nog altijd van den Noordschen beer in Konstantinopel. Voeg daarbij den steeds onzekeren toestand van Indië, met de uit Middel-Azië steeds voortdringende Russen, dan kan men zich voorstellen, dat het een bij het ander in vroeger dagen John Bull reeds op de achterste beenen zou hebben doen staan. Tegenwoordig evenwel worden die zaken kalmer opgenomen. Beloofde Disraeli bij zijn optreden, dat in de buitenlandsche staatkunde meer energie zou worden getoond, hij heeft die belofte niet gestand gedaan. Trouwens, hij volgt daarmee nog de verstandigste partij; *tempora mutantur et...* wat kan Engeland tegen het drie Keizersverbond. Men troost zich, - de vrees in 't hart, - met de algemeene phrase, dat het Keizersverbond de vrede is, en wil niet zien dat onder de drie Keizers langs vredelievenden weg veranderingen kunnen tot stand komen in het Oos-

ten, die zeker niet strooken met het belang van Engeland. Overigens geeft het Engelsche Parlement straks gelegenheid om nationale gevoelens te uiten en het Engelsch papier om desnoodig dreigende nota's te schrijven.

Meer dan naar de naaste toekomst van Engéland wordt onze nieuwsgierigheid geprikkeld door hetgeen het Belgische parlementaire jaar zal opleveren. Men zou dat land tegenwoordig tot de groote Mogendheden kunnen rekenen, wanneer wij het belang van den strijd, die daar gestreden wordt, tot maatstaf moeten nemen; België is, om zoo te zeggen, een model-Staat; daar voert een Ultramontaansch Ministerie het bewind en nam aanvankelijk niet ongunstig geslaagde proeven van staatkunde; de census werd verlaagd en dank zij den steun der minder ontwikkelde kiezers, wist men een behoorlijke meerderheid in de Kamer te verkrijgen. De groote heilige hervormingen, die beloofd en bezworen werden vóor de komst aan de Regeering, zijn echter achterwege gebleven: wat de militaire lasten betreft, deed het Ministerie juist het tegenovergestelde van hetgeen het den kiezers had toegezegd; men bezweek voor de gebiedende eischen der werkelijkheid, liet den schijn van de gehate moderne instellingen bestaan, om in het verborgen de clericalen in de hand te werken, die, wetend dat zij rekenen konden op den steun der hooge Regeering, nog onbeschaamder optraden en rusteloos voortwoelden. Juist die onbeschaamdheid echter verbitterde de tegenpartij en de hartstochtelijkheid, waarmee liberalen en clericalen elkander bestrijden, is nergens zoo groot als in België; vooral in het Noorden des lands, bij de Vlaamsche bevolking, werden de oude tradities verlevendigd en de straatliedjes van Geus en Paap voerden nu en dan tot vechtpartijen, - de weerspiegeling van de inwendige woede en wellicht de droevige profetie der toekomst. De partijen staan in België zoo heftig tegenover elkander, dat aan geen transactie meer is te denken; òf de eene òf de andere partij moet de zege behalen en behouden; nu zijn echter in den laatsten tijd de kansen der liberalen gerezen; de laatste gemeenteraadsverkiezingen, al wonnen de clericalen een paar plaatsen, deden de vruchten zien van de vereeniging der liberalen en hun moed om den strijd tegen het Ultramontanisme met volle kracht te strijden. Onmogelijk is het niet, dat de clericale meerderheid derhalve straks in de Kamer wordt verdrongen om plaats te maken voor een liberale; dan zegeviert het recht van den sterkste en men heeft tegenmaatregelen te wachten: herziening der kieswet en zoo mogelijk het wringen van het onderwijs uit de handen der geestelijkheid. Zal dit kunnen geschieden zonder de wet des lands, de openbare orde in gevaar te brengen?

De komst van de liberalen aan het bewind, hetzij bij de eerstvolgende Kamerverkiezing, hetzij later, wordt waarschijnlijk gemaakt door de verdeeldheid, die onder de clericalen begint te ontstaan. Ook ten

opzichte van de buitenlandsche staatkunde, heeft het clericale Ministerie moeten inbinden en op verzoek van de Duitsche Regeering de bisschoppen intoomen. En dat juist grieft de ijverigen onder de geloovigen; openlijk, zoowel binnen- als buitenslands is de Regeering verplicht den schijn en soms meer dan dat, aan te nemen van neutraliteit ten opzichte van de gelooven, en de Syllabusmannen zijn van oordeel, dat de tijd gekomen is om meer vijandig op te treden tegen de moderne staatsinstellingen. Men krijgt dus tweeërlei soort van clericalen: de volbloed, die met het hoofd tegen den ijzeren muur des tijds willen inrennen en met de lessen van den wijzen onfeilbaren Paus door dik en dun gaan, en zij, die toch altijd nog rekening houden met den eisch des tijds en van oordeel zijn, dat men 't langzaam moet aanleggen en de Syllabus-appelen niet zoo heet gegeten behoeven te worden als zij gebraden zijn. Wanneer de liberalen met beleid handelen, de eendracht onder de partij van den vooruitgang toeneemt, moeten zij weldra de door verdeeldheid geteisterde veste innemen. Dat de Kamer werd geopend zonder troonrede, wordt gehouden voor een bewijs van gevoel van zwakheid bij het clericale Kabinet, en België kan dus een hoogst belangrijk jaar te gemoet gaan.

De strijd in België en de kamp in Frankrijk, uiterlijk verschillend, heeft meer overeenkomst dan wel schijnt; het clericalisme treedt in Frankrijk meer vermomd op, of liever - want die uitdrukking is te sterk, - het draagt er andere namen; in den vorm van het legitimisme verschijnen de echte geloovigen op het tooneel, terwijl men hij de Bonapartisten en Orleanisten en Mac-Mahonisten dikwerf niet weet of het clericalisme met overtuiging wordt aangekleefd, of als mom gebruikt om met behulp der Ultramontaansche factie lievelingsdenkbeelden op politiek gebied te verwezenlijken; wellicht is beiden het geval, in dien zin dat dit slechts persoonlijke verschillen zijn onder de partij. Zeker is 't dat het vereenigingspunt van de verschillende politieke fracties der rechterzijde samenvalt met dat van de clericalen: vijandschap, haat tegen de republiek en tegen de republikeinen. Rome is, zooals men weet, op het punt van den regeeringsvorm zoo moeilijk niet; het heeft een natuurlijke neiging om zich voor het absolutisme te verklaren, maar richt zijn voorliefde in de practijk naar de Regeering, die de Kerk het meeste voordeel belooft en dan heeft het Vaticaan van de legitimisten, Bonapartisten of Orleanisten altijd meer te wachten dan van de republikeinen. 't Kan verkeeren, is 't ook hier. Was de republiek niet dikwerf geneigd om de clericalen meer toe te staan dan de monarchie, juist om zich tegen de monarchalen te verdedigen? Heeft de voorlaatste Republiek den Paus niet te Rome teruggebracht? hebben de Republikeinen van '48, Thiers in de voorhoede, niet meegewerkt om de prachtige onderwijswet te verkrijgen, waarmee het opkomend geslacht werd overgeleverd aan de

beulshanden der geestelijkheid? 't Kan verkeeren. Meer nog de eigenaardige groepeering der partijen dan wel gegronde overtuiging heeft den naam van republikein synoniem gemaakt met anti-clericaal. Kort na den oorlog met Duitschland meende men dat het Ultramontanisme mede een wapen zou zijn in den strijd tegen Pruisen, en Thiers had er zeker ooren naar om langs dien weg het gedroomde evenwicht van Europa, d.w.z. in gewoon Hollandsch overgebracht: het overwicht van Frankrijk door middel van verbonden te herstellen.

De goden wilden het nu anders; weldra bleek dat er, vereenigd met de Ultramontanen, in de hoogere politiek geen zaken waren te doen, omdat het Vaticaan het bij alle Regeeringen verbruid heeft en door zijn hooge eischen allen tegen zich in het harnas gejaagd. De tijden van het Heilig Verbond, de reactie op de tronen aaneengesloten, zijn voorbij en de Keizers staan niet meer als vroeger tegenover, maar aan de zijde van het volk in het streven naar ontwikkeling en vooruitgang. Zoo vatte langzamerhand in de politieke wereld het denkbeeld wortel, dat de Ultramontaan een bondgenoot is, die compromitteert; wanneer Frankrijk de hand reikte aan het Vaticaan, verloor het de laatste sympathiën van Europa, ook die van het land, dat het droeve Frankrijk in zijn ongeluk het langst trouw is gebleven, omdat het er 't meest aan verdiende, - van Engeland. De steun van het Ultramontanisme werd derhalve prijs gegeven, zoowel om buiten- als om binnenlandsche redenen en sinds geruimen tijd predikt het orgaan van Thiers, de *Bien public* dat de eischen van het Ultramontanisme gevaarlijk zijn voor geheel Europa, maar in de gegeven omstandigheden voor Frankrijk in het bijzonder. Meer eerlijk en meer naar overtuiging trad Gambetta op tegen de clericalen; in een tijd toen het gevaarlijk was om het ultramontanisme aan te vallen, omdat men dat doende verdacht kon worden van Duitsche sympathieën, heeft zijn orgaan, de '*République Française*', de anti-clericale vaan ruiterlijk ontplooid en betoogd dat de omarming van het Ultramontanisme Frankrijks geestelijke dood moest zijn. Juist daardoor wordt aan de aanstaande verkiezingen het karakter gegeven van den strijd voor of tegen het clericalisme.

Die verkiezingen zullen, zooals men weet, hoogstwaarschijnlijk plaats hebben in het begin van het volgend jaar. En wat zal de uitslag wezen? 't Spreekt van zelf dat men daarover slechts kan spreken met meer of mindere waarschijnlijkheid, want bij een zoo licht beweeglijk volk als het Fransche staat men bloot voor allerlei verrassingen. Ware de vroegere wijze van stemmen, bij departement, - *scrutin de liste*, zeggen de Franschen, omdat er gestemd wordt over een aantal afgevaardigden tegelijk, tegenover de arrondissements-stemming, *scrutin uninominal*, waarbij verdeeling in districten, zoodat de kiezers slechts één afgevaardigde benoemen - behouden, dan ware een republikeinsche meerderheid in de nieuwe Nationale schier zeker ge-

weest. Kan men bij de arrondissements-stemming niet met nog grootere zekerheid een dusgenaamd conservatieve meerderheid voorspellen? In theorie heeft de arrondissements-stemming veel voor boven de departements-stemming; worden er een aantal afgevaardigden benoemd voor een geheel departement, of zooals wij zouden zeggen, voor een geheele provincie, dan stemmen de kiezers meestal over hun geheel onbekende personen; deze wijze van verkiezen is uiterst geschikt voor kiesmanoeuvres; de verkiezing is hier kneedbaar als de volksstemming of het plebiscit; zoodra de kiezer verplicht wordt zijn oordeel uit te spreken over hem geheel onbekende personen, maakt men van de verkiezingen als een blindemannetjesspel Naarmate de kiesdistricten kleiner worden, ontstaat de mogelijkheid, dat er zelfstandig gekozen wordt, al is 't niet altijd met oordeel des onderscheids, - dit hangt af van de mate van ontwikkeling. Maar er staat een ander nadeel tegenover; maakt men de verkiezingen lokaal, dan stelt men den uitslag veelal in handen van de personen, die in het gewone maatschappelijk leven den meesten invloed uitoefenen en dit is op het platteland, dat veel talrijker is dan de steden, vooral de groote steden, - de maire en de geestelijke, de burgemeester en de pastoor. De groote steden zijn, zooals men weet, bijna zonder uitzondering zeer liberaal in Frankrijk; zij zonden steeds radicale afgevaardigden naar het Parlement; worden nu ook de groote steden verdeeld in districten, die elk één afgevaardigde benoemen, dan zullen de groote steden even zoovele conservatieve afgevaardigden zenden als er aristocratische kwartieren zijn. Niet zoozeer omdat de arrondissements-stemming een minder zuivere volksvertegenwoordiging moet geven, maar omdat het radicalisme voor een goed deel in de steden gebroken wordt, waren de republikeinen tegen de arrondissements-stemming. Daarbij zou men kunnen beweren, dat 't met de quaestie van de departements- of arrondissements-stemming eigenlijk dus staat, dat de invloed van de politieke raddraaiers nu zal worden vervangen door den invloed van den maire en den geestelijke. Waar de invloed van den eerste het overwicht heeft, daar verkrijgt men licht door middel van de vermomde officieele candidaturen een regeeringsgezinde meerderheid; is dit met den pastoor het geval, dan heeft men straks een groote clericale partij in de Kamer. Zooals de toestand van Frankrijk op dit oogenblik is, werken beiden, èn maire èn pastoor voor het afvaardigen van clericalen. Zal nu de republikeinsche partij door haar eendracht, door haar ijver, door haar organisatie met goed gevolg tegen deze voor haar ongunstige omstandigheden kunnen oproeien? 't Is mogelijk, maar ook waarschijnlijk? Is het Ultramontanisme in de laatste jaren geen geduchte macht in Frankrijk geworden? En naast de Ultramontanen staat een meerendeels Bonapartistisch gezind ambtenaren-personeel, dat zijn sporen reeds verdiend heeft in den gulden tijd van Napoleon III.

Bij de aldus verkozen Kamer van afgevaardigden verkrijgt men een Senaat, die, uit getrapte verkiezingen voortgekomen, er op is aangelegd om een meerderheid te geven in den geest van het tegenwoordige bewind, dat nog nooit zijn anti-republikeinsch en daarmee tevens zijn clericaal karakter heeft verloochend. Sommigen houden - en op grond van de geschiedenis niet ten onrechte - de republiek in Frankrijk voor een overgangsphase, die eindigen zal met de herstelling van het keizerrijk. Maar ook in dat geval is een verandering van regeeringsbeginsel, - het meer- of min vermomde verbond met de clericalen, - niet waarschijnlijk, en zoo voert de geschiedenis van Frankrijk tot de belangrijke vraag: zal dit land, het land van Voltaire, het land van de revolutie van '89, geclericaliseerd kunnen worden? Een van twee: de omarming van het Ultramontanisme zal het rijk begaafde volk verstikken, of het zal op een gegeven oogenblik als door een elektrieken schok opgeschrikt, opvliegen en den beul van zich afwerpen en hem vertreden. Indien Frankrijk nog de kracht heeft voor een omwenteling, mogen wij dit voor het meest waarschijnlijke einde houden van de tegenwoordige orde van zaken. Immers, wie kan zich voorstellen dat Frankrijk zich blijvend onteeren zal door slippendrager te worden van Rome? Wellicht komt de omwenteling echter niet zóo spoedig, dat wij haar reeds in rekening moeten brengen bij de gebeurtenissen van het volgende parlementaire jaar.

Geen land dat zich zoo geduldig schikt in politieke veranderingen als Spanje. Het heeft met Frankrijk gemeen, dat het weldra in bezit zal komen van een nieuwe Kamer van afgevaardigden, waarmee over de naaste toekomst wordt beslist. In welken geest de verkiezingen zullen uitvallen voor de nieuwe Cortes, is hier veel gemakkelijker te zeggen, want de regeering of duidelijker, de partij die aan het bewind is, m a a k t de verkiezingen; vandaar dat Spanje in de laatste jaren clericale, monarchale, republikeinsche volksvertegenwoordigingen had, en zich zelfs kon beroemen ook nog soorten te hebben van deze verschillende partijschakeeringen. In de eerste dagen na de terugkomst van koning Alphonso was de verwachting van de toekomst des lands gunstiger dan op dit oogenblik. De grootendeels Duitsche opvoeding van den koning maakte hem onvatbaar om aan den leiband te loopen van de Ultramontanen; er is ook nog niet één bewijs dat Alphonso zijn heil uit Rome verwacht. Als constitutioneel vorst heeft hij zich echter onthouden van overwegenden invloed uit te oefenen op den loop der zaken; veel meer moet hiervoor verantwoordelijk worden gesteld de eenigen tijd geleden afgetreden president-Minister Canovas del Castillo, van wiens werkzaamheid zooveel voor het door omwentelingen geteisterde land afhing. Dit karakter boezemde vertrouwen in; eertijds behoorde Canovas del Castillo mede tot de ‘liberale Unie’, d.i. tot de in 1865 opgerichte vereeniging van alle liberale fracties, die zich ge-

meenschappelijke bestrijding van de reactie ten doel stelde. Toen de omwenteling kwam, Koningin Isabella werd verdreven, bleef Canovas met een kleine fractie liberalen monarchaal; in geen enkel Ministerie onder Amadeo of de daarop gevolgde republiek en de militaire dictatuur had hij zitting. Vandaar dat hij de aangewezen man was om een regeering samen te stellen na de terugkomst van Alphonso. Het bleek echter spoedig dat Canovas zijn liberale beginselen vergeten of verleerd had. In plaats van een beroep te doen op de gematigd liberalen en zich van hun steun te verzekeren, zocht hij zijn bondgenooten onder de Moderados, de ‘gematigden’, die echter hun naam ten onrechte dragen, zooals zoovele partijen, en juister bestempeld worden met den naam van Ultramontanen.

Men moge de verandering van Canovas betreuren, onverklaarbaar is zij niet; de omwenteling heeft aan het liberale een geheel ander karakter gegeven; terwijl bij hen, die met den stroom des tijds meegingen, de radicale kleur op den voorgrond trad, moest in gelijke mate de republiek met het alles vernielende federalisme bij de liberalen, die bleven staan waar zij waren, een reactie doen ontstaan, die hen voorbeschikt maakte om steun te zoeken bij de rechterzijde. Een eigenlijk gezegd conservatieve partij bestond in Spanje evenmin als elders; de Moderados waren echter alleen te winnen, wanneer hun uitgebreide concessies werden gedaan; herstelling van het Concordaat van '51, waarbij in Spanje geen andere kerk wordt geduld dan de Katholieke, was o.a. hun eisch. En ook daartoe leende zich Canovas. Geschiedde dit uit overtuiging bij het voormalig lid der liberale Unie? 't Is moeilijk aan te nemen; waarschijnlijker is 't dat Canovas meende de Ultramontanen te kunnen gebruiken en onnoozel genoeg was om niet tijdig in te zien, dat hij gebruikt werd.

Eerzucht prikkelde Canovas om de stichter te worden van een nieuwe partij, die naar hem zou worden genoemd, de Canovistische; wanneer eenmaal door middel van deze nieuwe partij een vaste orde van zaken was gevestigd, kon Canovas zooveel van de liberalen toegang verleenen, als hij in het belang zijner zaak dienstig achtte. Dat dit plan niet zoo geheel in de lucht hing als ons dit op een afstand schijnt, blijkt uit het feit, dat een veertigtal liberalen, leden van de zoogenaamde constitutioneele of Sagastistische partij, zich bij hem voegden. Met deze liberalen, versterkt door zijn oude getrouwen aan den éenen, en de Moderados of Ultramontanen aan den anderen kant, moest de grondslag worden gezocht voor een nieuwe constitutie. De heeren zijn 't er nog niet over eens geworden en zullen dat ook wel niet. Canovas, die tot dat soort van liberalen schijnt te behooren, die de clericale partij voor niet zoo schadelijk of gevaarlijk houden, was in zijn concessies aan het Vaticaan te ver gegaan; hij had de ‘Katholieke eenheid’, d.i. het uitsluitend bestaan van de Katholieke kerk in Spanje toegegeven en moest aftreden, toen hij werd uitgenoodigd

om zijn belofte gestand te doen. Toch is Canovas ook onder het Ministerie Jovellar, dat bij het Vaticaan eerst de kastanjes uit het vuur moest halen en op de geloofsconcessie terugkomen, de ziel gebleven van de regeering, of zooals wij het juister zouden kunnen noemen, van het partijgescharrel. Men spreekt van den 14^{den} December, den dag van den terugkeer van Alphonso, als het tijdstip, waarop het besluit tot het uitschrijven der verkiezingen zal worden gepubliceerd, maar het staat er voor het oogenblik nog niet naar, dat aan dit voornemen gevolg zal kunnen worden gegeven. Men moet in Spanje eerst weten wie de verkiezingen zal leiden, m.a.w. wie de nieuwe Kamer zal m a k e n ; Canovas heeft zich vastgeknoeid; aan den eenen kant staan de Ultramontanen met hun onverbiddelijke eischen, in hun *non possumus* door het Vaticaan gesteund, aan den anderen vindt men de overgegane constitutioneele Sagastisten, die de nieuwe compagnieschap verlaten, zoodra aan de staatsburgerlijke vrijheid, met de omwenteling ingevoerd, afbreuk wordt gedaan. Sagasta, de van oudsbekende intrigant, staat gereed, aan het hoofd der constitutioneele partij, om op te treden, zoodra Canovas zijn hopeloos werk opgeeft. Als vereenigingspunt van de liberalen met uitsluiting van de radicalen en republikeinen, is de constitutioneele partij voor het oogenblik sterk en op de partijvergadering, die dezer dagen te Madrid is gehouden, waren afgevaardigden uit alle provinciën des lands verschenen. Met erkenning van de monarchie onder Alphonso verklaarde men de constitutie der omwenteling tot grondslag en weigerde de pas veroverde moderne vrijheden aan de Ultramontanen prijs te geven. Wordt aan deze partij geen aandeel gegeven in de regeering, dan zal zij aan de verkiezingen geen deel nemen en de nieuwe Kamer dood verklaren, als vertegenwoordigende slechts een paar fracties.

Oppervlakkig schijnt het gemakkelijk uit dit labyrinth te geraken; Canovas heeft slechts het verbond met de Moderados op te zeggen en met zijn zoogenaamde liberalen de hand te reiken aan Sagasta en de zijnen, maar zoo redeneerend rekent men buiten het karakter van een Spaansch staatsman: Canovas zou Canovas en Sagasta zou Sagasta niet zijn, indien het hun alleen te doen was om het belang van hun land, van hun partij; hun eerzucht is veel grooter dan hun vaderlandsliefde en beiden zijn bereid een goed deel van hun overtuiging op te offeren, wanneer dit slechts het middel is om het gezag uitsluitend aan zich te brengen.

Zulk een politieke demoralisatie is geen uitsluitend Spaansche ziekte; de ziekte is te Madrid alleen te gemakkelijker te diagnosticeeren. Onder deze omstandigheden zou het te gewaagd zijn omtrent het tijdstip der verkiezingen, omtrent de samenstelling van de nieuwe Cortes zich te wagen aan voorspellingen, even gewaagd als iets te voorzeggen van het einde van den Carlistischen burgeroorlog of den opstand op Cuba.

Aan gezond partijleven is ook in Italië gebrek en daarom vallen de beslissingen der Kamer meestal buiten berekening. Het tegenwoordige Ministerie Minghetti is echter bijzonder gelukkig; dank zij de maatregelen van zijn voorganger, gaat de financiele toestand vooruit, zoodat de herstelling van het evenwicht op de begrooting niet langer een onbereikbaar ideaal behoeft te zijn. Niet onmogelijk dat juist die gunstige toestand het leven van het Kabinet rekt, want reden van bestaan heeft het in zich zelf niet. De laatste ministercrisis - in Juli '73 - ontstond voornamelijk door de oppositie van de linkerzijde, verbonden met eenige ontevreden heterogene elementen van de andere fractiën; toch verkreeg de linkerzijde niets bij het verdeelen van den buit. In de nieuwe Kamer, die het vorige jaar werd gekozen, verkreeg de regeeringspartij of rechterzijde wel de meerderheid - men begrootte naar een ruwe berekening 284 rechterzijde, en 216 linkerzijde - maar onder die meerderheid bevonden zich sommige weinig betrouwbare bestanddeelen en soms werd Minghetti met slechts enkele stemmen gered. Een nieuwe partijvorming is thans in wording, waarbij het gematigde deel der linkerzijde zich zal afscheiden van de radicalen en met een deel der rechterzijde, ook wel centrum genoemd, een gematigd liberale partij oprichten. Zonder twijfel zou dit een belangrijke stap zijn op den goeden weg. Of de nieuwe partijvorming echter een definitieve zal zijn, of zij krachtig genoeg zal wezen om de teugels van het bewind over te nemen, zal de tijd moeten leeren; het provincialisme speelt in het Italiaansche Parlement een groote rol, omdat de eenheid wel is geproclameerd, maar het volk nog niet tot een geheel is versmolten; daarvoor is tijd noodig, en in Italië meer tijd dan elders, omdat de volksaard in Noord en Zuid veel verschilt, een gevolg van de verschillende volksstammen, waaruit het volk is geworden.

Van een volksvertegenwoordiging in den vollen zin kan in Italië eerst sprake zijn, wanneer de clericalen aan de verkiezingen deelnemen, en dit tijdstip schijnt niet ver meer af. De Paus heeft vroeger wel gezegd: *Nè elettori*, *nè eletti*, maar dat geschiedde alleen omdat de clericalen in den warmen nationalen tijd een slecht figuur zouden maken; overal waar de kans voor de clericalen gunstig werd, hebben zij zich in den laatsten tijd geroerd bij de verkiezingen. En overal wint ook in Italië het ultramontanisme veld; een geheel net van Katholieke vereenigingen wordt over het gansche land uitgebreid, en wanneer de Paus straks zijn verbod betreffende het deelnemen aan de verkiezingen intrekt, zal de macht der clericalen waarschijnlijk grooter blijken te zijn dan de liberalen wel meenen. Niet dat zij de meerderheid zullen vormen in het eventueel te kiezen Parlement, maar wel kunnen zij daar optreden als een machtige partij, die door zich te verbinden met andere fracties den doorslag kan geven. Men moet niet vergeten dat tot heden slechts één tiende deel der kiezers aan de stemming heeft deelgenomen.

Dat in Italië, vooral bij een Ministerie uit de rechterzijde, van een

eigenlijk gezegde anti-clericale politiek geen sprake is, is bekend; er zijn invloedrijke leden van de linkerzijde, die zonder voorstanders te zijn van de Duitsche kerkelijke politiek, sommige maatregelen tegen de uitbreiding van het clericalisme, in de eerste plaats tegen het kloosteronderwijs wenschelijk achten. Ook het tegenwoordige Ministerie schijnt van het tot dusver gevolgde beginsel van *laissez aller*, deftiger uitgedrukt van het: de vrije kerk in den vrijen Staat, wel wat terug te komen. Daar waar de kerkelijke gemeenten haar zelfstandigheid willen handhaven tegen het hooger kerkelijk bestuur, zullen zij niet langer worden tegengewerkt door de Regeering, maar zooveel mogelijk ondersteund; ook wacht men in deze zitting van de Kamer een wetsontwerp, waarbij aan de leeken medewerking wordt verzekerd bij het bestuur der kerkelijke goederen, waarschijnlijk door middel van verkiezing. De hoofdschotel van het parlementaire jaar zal verder bestaan in de uitbreiding van het spoorwegnet en de uitvoering van de plannen van Garibaldi ten opzichte van het droogleggen van de beruchte moerassen bij de Eeuwige stad en de verbetering van den loop van de Tiber, - plannen, die hoe goed ook op zich zelf, den betrekkelijk gunstigen financielen toestand weder dreigen te verstoren. Nemen wij het een bij het ander, dan kunnen wij in Italië wel eens een veel bewogen parlementair leven tegemoet gaan.

Uiterlijk kalm gaan de politieke zaken te Weenen, sedert de staatsmachine gered is door de invoering van de directe verkiezingen voor den Rijksraad, die aan de Duitsche of grondwetspartij op kunstmatige wijze de meerderheid geeft. Ook zorgt het Ministerie Auersperg zooveel mogelijk dat de kalmte bewaard blijft; met name is dit het geval ten opzichte van de clericalen; de Minister Stremayr weet zelfs met de bekende kerkelijke wetten zoo te manoeuvreeren, dat de ultramontanen er geen kwaad van zeggen. Het voornaamste punt in de binnenlandsche staatkunde is voor 't oogenblik de verhouding tot Hongarije; nooit is sedert '67 de betrekking tusschen Weenen en Pesth zoo innig geweest, eenvoudig omdat de Duitschers en de Hongaren tegenwoordig hetzelfde belang hebben; beider suprematie wordt bedreigd door de andere nationaliteiten. Van daar dat de vernieuwing van de tol- en handelsovereenkomst veel minder moeite in zich schijnt te hebben dan men had kunnen verwachten.

Een belangrijke zitting verwacht men in het Hongaarsche Lagerhuis. De verhouding der partijen is daar zeer veranderd. Toen in '67 het Vergelijk met Oostenrijk tot stand kwam, waarbij aan Hongarije geheele zelfstandigheid werd gewaarborgd met uitzondering van het leger en de buitenlandsche vertegenwoordiging, welke voortaan zouden worden geregeld door commissies uit de beide volksvertegenwoordigingen, bekend onder den naam van Delegaties, vond dit Vergelijk bij een aanzienlijk deel van de Hongaren fellen tegenstand; men had zich met

volkomene zelfstandigheid gevleid en wilde alleen een personeele unie met Oostenrijk erkennen, d.w.z. de éenige band, die tusschen Oostenrijk en Hongarije moest bestaan, zou zijn dat de Keizer van Oostenrijk tevens Koning van Hongarije was. De voorstanders van het Vergelijk vormden echter de meerderheid in het Lagerhuis; de ziel hiervan was de edele Franz Deak, die - een zonderling verschijnsel in de parlementaire wereld - steeds weigerde aan de spits der Regeering te staan en als hoofd van zijn partij en als afgevaardigde de leider bleef der politiek. Zoolang Deak krachtig bleef, hield hij zijn volgelingen in toom, maar toen hij oud werd en zwak en minder krachtig deel kon nemen aan de leiding der zaken, bleek het gehalte van zijn volgelingen al te licht te zijn om op den duur een Staat te besturen; in de weinige jaren, dat de Deakisten aan het hoofd gestaan hebben van Hongarije, hebben zij veel geld zoek gemaakt en binnenslands weinig hervormd; men was er slechts op uit om Hongarije het uiterlijk te geven van een groote Mogendheid, zonder te vragen of de middelen van dien aard waren, dat men zich zulk een weelde kon veroorloven; aan het nationale leger, de Honveds, werden schatten verknoeid zonder het bruikbaar te maken, ingeval er werkelijk een oorlog uitbrak; van den Minister van Financiën, met name van Lonyay werden zonderlinge dingen verteld; zeker is het dat deze goed met cijfers wist om te springen; de inkomsten beantwoordden nooit aan de raming, omdat deze was gegrond op een goeden oogst, die niet elk jaar komt, en aangezien de Hongaarsche edelen hun adeldom in de eerste plaats zochten in het niet betalen hunner belastingen. Een partij, die met moeite de meerderheid behoudt in het parlement, is echter gedwongen allerlei considerations te gebruiken en het gevolg was dat Hongerije elk jaar dieper in de schuld geraakte, zonder zijn inkomsten te vermeerderen. Een berooide schatkist, een gedemoraliseerde regeeringspartij was de slotsom van de werkzaamheid der Deakisten.

Beter was het gehalte der afgevaardigden onder de oppositie, vooral die onder het linker centrum; deze fractie bestond uit twee onderdeelen, aangevoerd door Ghyczy en Tisza; de weigering om het Vergelijk te erkennen hield hen alleen van de Deakpartij verwijderd. Herhaalde malen was een fusie beproefd, maar telkens waren de onderhandelingen afgesprongen; zoolang Ghyczy en Tisza weigerden het Vergelijk te erkennen, bestonden er onoverkomelijke bezwaren om hen onder de regeeringspartij op te nemen. Of de nood van het vaderland dan wel de gunstige kans om aan het hoofd der regeering te komen, de linkerhoofdmannen heeft bewogen om den tegenstand tegen het Vergelijk te laten varen en dit Vergelijk als voldongen feit te erkennen, - altijd behoudens het b e g i n s e l - willen wij in het midden laten; Ghyczy verklaarde zich het eerst bereid om het Vergelijk te erkennen, Tisza volgde later, en nu kwam een fusie tot stand met de Deakpartij, die aldus in een groote liberale partij werd omgezet; het einde van

de fusie is evenwel geweest, dat het linkercentrum het leeuwendeel verkreeg; Tisza is op dit oogenblik president-Minister, terwijl Ghyczy, die als Minister van Financiën zijn intocht deed in de nieuwe liberale partij, president is van het Lagerhuis. Slechts een der vice-presidenten van het Lagerhuis, Joseph Bano is Deakist, de tweede vice-president, Varady, behoort eveneens tot het linker centrum.

De innerlijke zwakheid van de Deakpartij kwam na de fusie nog duidelijker aan het licht; behoudens zeer enkelen verdwenen de mannen, die de grootste rol hadden gespeeld, van 't tooneel, slechts den treurigen indruk van hun naam achterlatend; zoo o.a. Lonyay, die bij de nieuwe ministerieele combinatie niet in aanmerking kwam en trachtte een afzonderlijke fractie te vormen onder de oppositie, maar zijn aanhangers spoedig zag verloopen; een deel sloot zich aan bij de rechterzijde, of liever bij de aanhangers van den voor conservatief verklaarden Sennyey, terwijl de overigen weder bij de Deakisten werden ingelijfd. Lonyay's naam werd spoedig niet meer genoemd.

Toen de fusie beklonken was, werd het Lagerhuis ontbonden; de nieuwe Kamer was zoo zeer in het voordeel van de nieuwe liberale partij, dat het resultaat de Regeering zelf moest verrassen; haar sterkte bedroeg over de driehonderd leden, terwijl de gezamenlijke oppositie slechts over een zeventigtal stemmen kon beschikken, verdeeld over de conservatieven of aanhangers van Sennyey, de linkerzijde en de vertegenwoordigers der niet-Hongaarsche nationaliteiten. Ook in het Hoogerhuis beschikt de Regeering over de meerderheid, zoodat niets haar verhindert om de plannen te verwezenlijken, die onder de vaan der oppositie zijn opgevijzeld als de reddingsplank van den met schipbreuk bedreigden Staat. In de eerste plaats moet er orde komen in de Financieën en Tisza heeft met recht ingezien, dat dit een onmogelijkheid is zonder een doortastenden maatregel; de verschillende schulden moeten geconverteerd worden, een fonds gemaakt om in de behoeften van de schatkist te voorzien, daar de belastingen in een land als Hongarije in geen geval regelmatig inkomen; wanneer daarmee een strenge bezuiniging gepaard gaat, meent Tisza over eenige jaren het evenwicht op de begrooting te zullen herstellen. De financieele reputatie van Hongarije is echter van dien aard, dat voor het oogenblik alleen onder hoogst ongunstige voorwaarden een leening kan worden gesloten; eerst, dus oordeelt Tisza terecht, wanneer Hongarije het bewijs geleverd heeft dat zijn huishouden in goede orde is en het productief vermogen groot genoeg om zijn schulden te betalen, kan het uitvoering geven aan het leeningsplan. Ook wat binnenlandsche hervormingen betreft, denkt de nieuwe Regeering de hand aan den ploeg te slaan, een aantal wetten worden voorbereid. De reeds aangevangen zitting zal weldra het bewijs leveren wat er praktisch uitvoerbaar is. In vergelijking van het wanbestuur van de Deakisten in den laatsten tijd is het optreden van de liberale partij, waarvan het linker centrum de drijvende kracht is,

een groote vooruitgang en er is reden van deze Regeering veel goeds te verwachten. Op dien koop zouden wij echter nog geen deel willen nemen in de ontworpen leening; 't zijn plannen op het papier, die Tisza ontworpen heeft; ze zijn zonder twijfel oprecht en goed gemeend, maar de Hongaren moeten eerst nog het bewijs leveren, dat zij de geschiktheid bezitten om een modernen Staat te grondvesten en op te bouwen. Wanneer men het land wat nauwkeuriger opneemt, dan vertoont het zulk een bonte mengeling, dat de optimistische verwachting spoedig bedaart. De Hongaren vormen de aristocratie van het land, maar een adel die nooit veel besef heeft gehad van het *noblesse oblige*, maar zijn kracht zoekt in het heer spelen, zonder zich om het belang en de ontwikkeling des lands veel te bekommeren. Daarbij vormen de Hongaren - evenals de Duitschers in Oostenrijk - de minderheid, wanneer men de Slaven en Duitschers bijeenrekent, en men heeft in den laatsten tijd het streven opgemerkt bij de Hongaren om het land in taal en inrichting tot een bepaald Hongaarschen Staat te maken. Er is echter geen reden, waarom de Slaven of Duitschers zich naar de Hongaren zouden richten en zich een nationaliteit laten opdringen, die in geen geval op meerdere ontwikkeling kan bogen. Door het land te willen Magyariseeren moeten de Hongaren botsingen uitlokken, die de innerlijke zwakheid van het land aan den dag brengen.

De meerderheid in het Lagerhuis is groot, maar zij heeft de proef nog niet doorstaan; men vindt 176 nieuwe leden; een verschikking der partijen is dus niet zoo geheel onmogelijk. Reeds spreekt men van den ongunstigen indruk door den president-Minister gemaakt, toen hij dezer dagen aan het Huis meedeelde, dat het wenschelijk was dat met Oostenrijk een nieuwe tol- en handelsovereenkomst werd getroffen, daar de vorming van een afzonderlijk tolgebied niet wenschelijk was voor Hongarije; een Hongaarsche nationale Bank verklaarde de Minister meer voor een economische dan een politieke quaestie. Nu is deze opvatting echter niet nationaal-Hongaarsch en zeker in strijd met hetgeen Tisza als lid der oppositie steeds heeft verkondigd. De parlementaire hemel is dus in Hongarije niet zoo onbewolkt als dit op het eerste gezicht wel schijnt.

De parlementaire werkzaamheden van het Duitsche Rijk laten zich nog moeilijk overzien, daar de thans aangevangen zitting slechts van korten duur kan zijn; na Nieuwjaar toch moeten de verschillende Landdagen bijeenkomen om de begrootingen vast te stellen. Het is derhalve onzeker of behalve de Rijksbegrooting met de twee nieuwe belastingontwerpen, op de beurswaarden en tot verhooging van de moutbelasting, (die hoogst waarschijnlijk zullen worden afgestemd), ook nog zal behandeld worden de aanvulling en wijziging van het strafwetboek. Dit laatste heeft in sommige liberale kringen een onaangenamen indruk gemaakt, omdat men meent dat daardoor de politieke

vrijheid te veel aan banden wordt gelegd; zonder belangrijke wijziging zal dit ontwerp wel niet door den Rijksdag worden goedgekeurd; de Regeering echter, zich ten volle bewust van haar verantwoordelijkheid tegenover de woelingen van radicale democraten en Ultramontanen, zal den kamp niet gemakkelijk opgeven. Men weet echter dat de nationaal-liberalen, die de meerderheid vormen van den Rijksdag, zich in 't eind altijd laten afdingen, wanneer het moet. Men spreekt van een voorjaarszitting, waarin tevens over den tijd van behandeling van de groote rechterlijke wetten zou worden beslist.

Met de kerkelijke politiek is het stil geworden in den laatsten tijd en het schijnt, dat noch de Rijksdag, noch de Pruisische Landdag in dat opzicht iets nieuws zullen brengen. Het plan tot indiening van een wet op het bestuur der bisschoppelijke kerkelijke goederen, tot regeling der processies, die evenals hier zouden worden beperkt binnen de kerken, en eindelijk tot inrichting der algemeene burgerlijke begraafplaatsen schijnt niet zoo spoedig verwezenlijkt te zullen worden. De Ultramontaansche partij is in den laatsten tijd minder woelig. Zij zoekt geen botsingen meer, zooals dit kort na de invoering der kerkelijke wetten het geval was, en het is mogelijk dat de Regeering de betrekkelijke rust ongestoord wil laten om eventueele pogingen tot bemiddeling niet te bemoeilijken, want dat men te Berlijn even sterk naar een *modus vivendi* verlangt als te Rome, mogen wij voor zeker houden. Het Vaticaan is echter te ver gegaan om terug te kunnen treden en het is waarschijnlijker dat de stilte de voorbode is van een nieuwen storm. Of wil het Zwarte centrum de verkiezingen voor den volgenden Rijksdag afwachten, waarin zij wellicht nog meer leden en zeker met het oog op de wassende sociaal-democratische partij nog meer bondgenooten zal aantreffen?

Veel is er zonder twijfel dat de Duitsche Ultramontanen moedeloos zou kunnen maken; vooral de afloop van den parlementairen strijd in Beieren is voor hen een grievende teleurstelling. Met hoeveel hoop, met hoeveel trots was het oog niet gericht op de patriotten in den Beierschen Landdag? Welke berekeningen waren niet gebouwd op het nieuwe Ultramontaansche Ministerie, dat een bolwerk zou worden tegen Pruisische overheersching! Een scherpe afwijzing van het adres der meerderheid, koninklijke kastijdingen toegediend aan de bisschoppen, - waarlijk, de Ultramontaansche plannen schijnen onder de Duitsche zon niet te kunnen gedijen.

Het kan straks in den Beierschen Landdag nog tot heftige tooneelen komen; de Regeering hoopt dat een paar leden van de meerderheid zullen afvallen, bewogen door een Koninklijk woord en daarmee de meerderheid worden verplaatst. De patriotten hebben echter naar hun eigen getuigenis gezift en gezuiverd, vóor zij ditmaal aan het kiezen gingen en zij maken zich sterk, dat zij een keurbende hebben, waaronder geen afvalligen kunnen voorkomen. Zetten de Ultramonta-

nen den strijd voort, dan wordt de begrooting afgestemd en de Regeering verplicht den Landdag te ontbinden. Aangezien de Ultramontanen echter in Beieren numeriek de sterkste zijn, keeren zij waarschijnlijk in dezelfde mate terug. Wellicht ware het beste geweest de zaken haren loop te laten en een clericaal Ministerie aan te stellen, dat na verloop van eenigen tijd zich onmogelijk moest maken zoowel door eigen onkunde als door de onmacht om tegen den modernen stroom op te roeien, - anders dan met phrasen, Vaticaansche molenwiekerij.

Zoo zal ook dit parlementaire jaar, hier minder, daar meer, zijn deel hebben; in sommige landen worden zaken beslist, die in een verre toekomst haar invloed zullen doen gevoelen. Wat men ook van onzen tijd moge zeggen, belangrijk is hij boven vele andere tijdperken in de geschiedenis.

14 November '75.

NOORMAN.

Het socialismus.

De socialisten, personen en stelsels, door Mr. H.P.G. Quack. Te Amsterdam, bij P.N. van Kampen en Zoon, 1875. Opgedragen aan Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper.

‘De tijd is gekomen dat een nieuwe poging mag worden gewaagd om den stroom van het socialisme in zijn dwalenden en kronkelenden loop na te gaan.’ Zoo begint de schrijver zijn veelomvattende taak. Voorwaar een zeer bewogen en ernstige tijd. Even als op het einde der vorige eeuw de toen aanwezige brandstoffen in de maatschappelijke en staatkundige toestanden en belangen hevig uitbarstten, zoo dreigen die thans weer opnieuw te ontvlammen, terwijl er zich nog schijnbaar godsdienstige mede vermengen, en de beide uitersten, van vooruitgang en terugkeer tot het oude, vijandig en tot den strijd gereed tegenover elkander staan, waardoor de toestand van het beschaafde menschdom, wat de stoffelijke, zedelijke en godsdienstige ontwikkeling aangaat, gevaar zoude loopen.

Een dier uitersten is het socialisme. In een welgeschreven en uitvoerige inleiding tracht de schrijver eene geschiedkundige bepaling daarvan te geven. Reeds in 1848 gaf Thiers, in zijn boek over ‘La propriété’ eene kernachtige beschrijving van het socialisme en van het daarmede verwante communisme, geenszins in eene daarvoor gunstige opvatting, en wees krachtig de heillooze en gevaarlijke strekking daarvan aan, als zijnde geheel in strijd met de lessen eener gezonde staathuishoudkunde. Doch de staathuishoudkunde moest weldra met het

socialisme in aanraking komen. In Engeland vereenigden zich in 1850 met een zijner edelste mannen Maurice, vele zijner vrienden die als Economisten zich den naam gaven van Christen-socialisten. In de laatste tijden zien wij jaarlijks in het hart van Duitschland een congres vergaderen bestaande uit de jonge Economisten van het nieuwe rijk, die zich niet zonder eenige pedanterie Katheder-socialisten door 't publiek laten noemen. ‘Het schijnt dus werkelijk dat dit woord socialisme niet meer alleen smaad aanduidt, dat er toenadering kan komen tusschen Economisten en Socialisten.’ - Zelfs was dit bij de Fransche Economisten het geval, zooals bij Bastiat in zijn ‘Harmonies Economiques’ en bij Sismondi reeds vroeger in 't geen zij gedaan hadden in hunne bestrijding der eenzijdigheid van de economische leer. De economie deed verkeerd om alleen op de productie te letten, en het bleek dat theoretisch het gebouw eenigszins wankel stond. Wat de theorie soms vermoedde bewees de ondervinding der feiten om ons heen. De productie is boven de meest hoog gespannen verwachting gerezen, toch schijnt het lot van den arbeider niet verbeterd. ‘Een diep wantrouwen is zoo ontstaan tegen de fundamenteele beginselen waarop de maatschappij is gebouwd.’ Dit kwam voornamelijk uit bij de schoonste algemeene tentoonstelling, die van Parijs in 1867; de meesten waren in eene stemming om zich illusiën te maken, maar bij niet weinigen kwam de bedenking op: ‘de productie is uitstekend, maar hoe staat het met den producent?’

De groote zorg voor de consumenten toonde ook elders, dat de toestand der producenten in de schaduw werd gelaten. De economische wetenschap en het schoone schouwspel dat de industrie ons opleverde gaven dus beide aanleiding dat sommige grieven der Socialisten tegen de staathuishoudkunde eenigszins gerechtvaardigd schenen.

Door deze wijziging in de begrippen over de staats-economie kwam men tot eene nadere en wetenschappelijke beschouwing van het socialisme. Zij bestaat voornamelijk in:

1°. andere opvatting van het begrip: arbeid (arbeidsvermogen);

2°. een betere waardeering van het gemeenschapsgevoel, en

3°. een herziening van het ‘laissez-faire’-beginsel.

1°. De nieuwe beschouwing en diepere opvatting leerde dat arbeid niet alléén een zaak is, niet alléén een koopwaar die als zoodanig op de markt komt. Arbeid is een stuk van het menschelijk leven, een levensuiting van eene vrije persoonlijkheid en mag niet worden afgezonderd van den persoon: in één woord - de arbeider is geen ‘machine’ maar een ‘mensch’. Volgens de oude leer scheen de producent slechts daar te zijn ter wille van het product.

2°. Tegelijk met de nieuwere opvatting van het begrip arbeid kwam eene betere waardeering van het gemeenschapsgevoel tot stand. Bij de oude Economisten werd alles teruggebracht tot een verstandig egoïsme. De particuliere werkkring van een ieder was en bleef de hoofdzaak.

Eerst veel later werd begrepen, dat egoïsme en concurrentie der individuen in het economische niet alles kunnen doen. De standen, die anders zoo scherp van elkander waren afgescheiden door het egoïsme moesten zich meer aaneensluiten. Alle klassen moesten begrijpen dat zij voor elkander verantwoordelijk zijn. Onze tijd heeft nu dat communiteitsgevoel wakker geschud. En onze tijd heeft dan ook de vormen en uitingen van sociale idees practisch in de werkelijkheid gaan ontwikkelen. Wie denkt niet aan de coöperative corporatiën, winkelvereenigingen en productieve genootschappen? Zij zijn de draden te noemen van een goed socialisme, ingeweven in het maatschappelijk weefsel aan den eenen kant, en ook de oorsprong van de 'tradeunions' en van de 'Internationale' als het kwade, dat het weefsel der maatschappij dreigt te verscheuren, aan de andere zijde.

3°. Eindelijk werd in de leer der staathuishoudkunde herzien het begrip: 'laissez faire, laissez passer', de vroegere economische beschouwing, op het meest absolute begrip van vrijheid rustende. Allengs begon men in te zien dat absolute vrijheid niets beteekent voor hen die geen middelen hadden om van die vrijheid gebruik te maken. Het 'laissez faire' liep in de praktijk op de overmacht van het groot bezit over de minvermogenden en op de volstrekte afhankelijkheid der nietsbezittenden uit.

Om dit schadelijk en voor de maatschappij gevaarlijk gevolg tegen te gaan moest men wel het positief ingrijpen van den Staat in sommige economische vraagstukken aannemen en dit niet zoo uitsluitend negatief als tot nog toe opvatten. Wel is waar zijn alle staathuishoudkundigen het daarover eens dat de interventie van den Staat voorzichtig moet worden ingeroepen en toegepast, doch het is moeielijk daarvan de grenzen aan te wijzen. Men kwam dus van de negatieve beschouwing zoowel van den Staat als van de vrijheid terug; hierdoor naderden nu de Economisten het terrein dat de Socialisten hadden ingenomen.

Dit achtgeven op sommige theorieën der Socialisten werd nu met grooten ijver voortgezet; elk Economist heeft langzamerhand begrepen dat zijn wetenschap als grondslag vorderde de leer, die men thans met den zonderling gevormden naam van 'sociologie' bestempelt. Men is echter sinds dat Auguste Comte in breede trekken voor het eerst die sociologie schetste, wat scherpte van begrenzing en nauwkeurigheid van détails betreft nog niet zeer ver gevorderd. - De staathuishoudkundigen zijn overtuigd geworden dat zonder een ijverige studie der sociologie hun wetenschap min of meer in de lucht hangt, en als van zelven kwamen nu de utopieën der Socialisten bij dit onderzoek te gemoet. Deze utopieën zou men dikwijls droomen van phantasten over sociologie kunnen noemen. Maar het is ook goed deze illusiën en droomen als hersenschimmen te kennen, die bij nader beziens de spinnewebben zijn waarin de onkundige werklieden gevangen worden.

De schrijver besluit zijne inleiding met de belangrijke woorden van

Göthe in zijn ‘Wilhelm Meister's Wandeljahre’, die ons de tegenwoordige houding jegens het socialisme en zijne eischen aangeven. ‘De mensch moet elke soort van bezit goed vasthouden, hij moet zich tot een middelpunt maken waarvan het gemeenschappelijk goed kan uitgaan: hij moet egoïst zijn om geen egoïst te worden, alles bij elkander houden, opdat hij vrijgevig kan zijn. Wat beteekent het bezit en goed aan de armen te geven? loffelijker is het zich zelven als rentmeester voor hen te gedragen. Dit is de zin der woorden: bezit en gemeenschappelijk goed. Niemand taste het kapitaal aan; de vruchten en renten daarvan moeten toch in den loop der tijden aan allen toebehooren.’

Deze woorden van Göthe schijnen aan den schrijver een sleutel toe om de Socialisten te begrijpen.

Wij hebben ons zoo lang bij het eerste hoofdstuk of de inleiding opgehouden om den geest van het werk te doen kennen. Wij vonden echter hierin nog geene rechtstreeksche verklaring van het socialisme die de schrijver op het eind zijner geschiedkundige beschouwingen schijnt te zullen geven, waarin wij hem nog vluchtig zullen volgen.

Behalve de inleiding levert dit eerste stuk de volgende hoofdstukken: 2^{e} hoofdstuk, Plato's Republiek en het Grieksche socialisme;

3°. De Gracchen en het Romeinsche socialisme.

4°. De Esseërs en de eerste Christengemeente.

5°. Middeleeuwsch socialisme.

6°. Duitsch socialisme ten tijde der Hervorming.

7°. Socialisme onder de Engelsche Puriteinen der zeventiende eeuw.

Wij zien hieruit welk een uitgestrekt veld de schrijver doorwandelt om het socialisme in zijn oorsprong en ontwikkeling na te gaan en de verschillende vormen aan te wijzen die het in den loop van zoo veel eeuwen heeft aangenomen.

Het hoofdstuk handelende over Plato's Republiek en het Grieksche socialisme is vooral lezenswaardig, om den echt classieken geest, die thans zoo weinig op prijs gesteld wordt, welke er in doorstraalt. Volgens den schrijver is de Republiek van Plato een waar kunststuk waarin de inhoud en de vorm in eene verrukkelijk schoone harmonie staan. ‘Men zou het niet beter kunnen vergelijken dan met ernstig verhevene muziek. Eene symphonie waarvan de partijen rijk zijn geschakeerd, waar alles tot één harmonie samenstemt, schoon, breed, diep en fijn te gelijk. Maar om die symphonie goed te waardeeren moet men als 't ware in de goede stemming gebracht zijn. Met andere woorden, voordat het eigenlijke stuk de Republiek meer verstaanbaar wordt, moet men een blik werpen op het Grieksche maatschappelijk leven, waar als zoo vele kiemen de gegevens te vinden zijn waarover Plato dan beschikt, waarmede hij werkt.’ De schildering van den staatkundigen en maatschappelijken toestand der Grieksche gemeenebesten is met krachtige en juiste trekken aangegeven; de strekking

daarvan was meestal democratisch. De nijverheid en koophandel, de slavernij en de colonisatie worden naar waarde in hunnen invloed geschat; in één woord, in de Grieksche oudheid ging het individu bijna geheel in den Staat op.

De schrijver geeft vervolgens eene uitvoerige en juiste analyse van de beroemde platonische samenspraak. Men ziet hieruit dat hij dit onderwerp ‘con amore’ behandelt. Volgens ons gevoelen heeft men de bedoeling daarvan te eenzijdig opgevat en daaraan eene uitsluitende staatkundige in plaats van eene zedelijke strekking gegeven. De samenspraak handelt over het rechtvaardige en geenszins over de instellingen eener volmaakte of ideale republiek. De voorstelling daarvan is slechts bijzaak, een voorbeeld om de juiste verhouding van het redelijke, het moedige en begeerende in 's menschen ziel aan te toonen, waardoor hij tot de beschouwing, de kennis en de beoefening van het rechtvaardige kan komen. Wat de gemeenschap van goederen, vrouwen en kinderen betreft, dat men als de kern der platonische republiek aanzag, die werd geenszins op de overheden en op de ijverige burgers toepasselijk gemaakt, slechts op de wachters, die als in een verschanst kamp voor de veiligheid van den Staat moesten waken en zich daarom met geene zorg voor bezitting of gezin konden belasten. Deze gemeenschap wordt ook niet dan als een onbereikbaar ideaal met eene zekere schroomvalligheid door Socrates in het gesprek voorgesteld. In de ‘Wetten’ die regelrecht op de inrichting van den Staat betrekking hebben, maakt Plato hiervan geen gewag. Aristoteles had in zijne wederlegging van deze gemeenschap, het gevoelen van zijn ouden leermeester beter moeten kennen en zijne bedoeling nauwkeuriger en onpartijdiger nagaan en geenszins die als wenschelijk en algemeen moeten voorstellen. Plato was geen Socialist, veel minder een Communist; integendeel behoorde hij tot de Atheensche aristocratie der optimaten en had eene zekere overhelling tot de Spartaansch een Cretische staatsinstellingen; dit heeft hem misschien op het denkbeeld van de gemeenschappelijke huishouding der wachters gebracht.

De schrijver besluit zijne beschouwing der Grieksche beschaving met de schoone woorden: ‘Het ideaal van zulk een volk is het Parthenon, 't marmeren huis van Athene, de tempel aller burgers, met de zuilenreeks en daar boven de gebeitelde platen “de metopen”, gevechten met de Centauren en Amazonen voorstellende, en (de fries van de Cella) waarop in relief de optocht der panathenaeische feesten: een geheel dat te overzien was, en dat in de hoogte op den rotsburg (akropolis) staande, met zijne evenredige vormen helder afstak tegen den blauwen hemel.’

Deze schilderachtige vergelijking is nog meer toepasselijk op de samenspraak die men de ‘Republiek’ van Plato genoemd heeft en die, hoe verdienstelijk ook in onze taal overgezet, waarschijnlijk niet veel lezers gevonden heeft.

Men vergeve mij deze uitweiding: even als de schrijver was ik, door het schoone van het onderwerp weggesleept, en kom nu weder van het ideale standpunt tot het prozaïsche der werkelijkheid terug. De Romeinen waren in vele opzichten het tegendeel van de Grieken, practische landbouwers, dappere krijgers, veroveraars die hunnen buit wisten te behouden en door hunne staatskunst zich tot de heerschappij over de beschaafde wereld wisten te verheffen. Koophandel en industrie werden weinig geacht en meestal aan vreemden en slaven overgelaten; ofschoon zij goede financiers waren en ruime inkomsten van hunne veroveringen wisten te trekken.

Zij waren meesters in de administratie van den Staat, in de wetgeving en het rechtswezen. Terwijl in de Oostersche monarcheiën het despotismus voortdurend bleef heerschen, ontwikkelde zich al vroeg in Rome zoowel als in Griekenland het democratisch element. Hier leverde dit een voortdurenden strijd tegen de aristocratische stadsregeeringen der voornaamste geslachten die de stamkoningen in de heerschappij waren opgevolgd. Daar was eene nimmer eindigende botsing tusschen de Patriciërs en de Plebejers nadat de koningen verjaagd waren, voornamelijk om de verlichting van den schuldenlast en over de landverdeeling, daar de Patriciërs en later de rijken of ‘Nobiles’ zich van het bezit of de inkomsten van het staatsdomein meester hadden gemaakt. De agrarische wetten waren reeds vroeg, en later onder de Gracchen, het wapen waardoor het volk het best tegen de aristocratie kon opgeruid worden, meer dan door de gelijkheid van het burgerrecht, of het vervullen der overheidsambten door de verschillende standen. Eindelijk zegepraalde oogenschijnlijk de democratie, maar om spoedig voor het caesarisme plaats te maken, even als in Griekenland voor de nuttelooze heerschappij der zoogenoemde tyrannen. Niettegenstaande alle akkerwetten maakten zich allengs de rijken van alle gronden van het domein en der kleine landbezitters meester, die zij door hunne slaven lieten bebouwen of door hunne kudden lieten beweiden. De democratie der oudheid heeft het volk weinig gebaat.

In Rome bleef daarvan niet dan een slaafsche hoop over, die door uitdeelingen van brood en het vertoonen van schouwspelen in rust moest gehouden worden. Er waren wel in het Romeinsche rijk vereenigingen van eenen industrieelen en godsdienstigen aard, maar die, uithoofde zij onder een streng opzicht der regeering stonden, geen bepaald socialistisch karakter konden aannemen. Door het militair dwangbestuur der keizers uitgeput stortte het meer door eigene zwakheid dan door de aanvallen der Noordsche volken ineen, om voor eene andere godsdienstige beschaving en staatkundige instellingen plaats te maken.

In de Grieksche en Romeinsche oudheid was er meer een staatkundig streven naar eene algemeene burgerlijke vrijheid, in de nieuwere tijden daarentegen een socialistisch pogen om op het godsdienstig en

het maatschappelijk terrein de persoonlijke en de bijzondere vrijheden tegen den Staat te handhaven.

Het is opmerkelijk dat juist het tegenovergestelde in de christelijke godsdienst, als in de ontwikkeling der staten plaats had. De eerste christelijke gemeenten hadden een socialistisch karakter, bij haar bestond eenigen tijd de gemeenschap der goederen en de broederlijke algemeene maaltijden (‘agapen’), met vereenigingen op de leest der samenleving van de Esseërs en Therapeuten geschoeid. Maar deze socialistische, bijna communistische toestand hield weldra op, toen het getal der christenen aangroeide, en zich daaruit een soort van priesterschap vormde die zich naar het joodsche en heidensche voorbeeld, een uitsluitenden invloed en gezag aanmatigde, dat eindelijk op de onbeperkte heerschappij van den bisschop van Rome en het pausdom uitliep. Juist andersom als in de staatkunde, waarin de alleenheersching door de aristocratie werd opgevolgd, en het democratisch bestanddeel later zich in een socialistisch en zelfs in een communistisch streven poogde op te lossen.

Nog opmerkelijker is het dat in het eerst het eenvoudig christendom een heilzamen invloed op de zeden uitoefende, wat dadelijk verminderde toen het na Constantijn de rijksgodsdienst werd en er leerstukken (‘dogma's’) werden gevormd, die een onvoorwaardelijk geloof eischten, en de Kerk zich door onverdraagzaamheid en ketterjacht kenmerkte en haar gezag door vervolging en brandstapel poogde te schragen. De Hervorming en de toenemende beschaving stelden hieraan wel eenigszins perk, maar de zucht om op een blind geloof in plaats van op een verlicht godsdienstig gevoel het heil der menschen te vestigen bleef echter standhouden. Ontwijfelbare ‘geloofsbelijdenissen’ moesten onvoorwaardelijk aangenomen worden om tot een der opgekomen kerkgenootschappen te behooren, of door een der welig opschietende sekten te worden opgenomen. Veel onheils heeft dit godsdienstig socialisme te weeg gebracht, langdurige burgeroorlogen doen ontstaan en een koning van Engeland naar 't schavot gevoerd. De Boerenkrijg in Duitschland, de godsdienstoorlogen in Frankrijk, de religietwisten in Nederland, de Puriteinen, Independenten, - Kwakers, Mannen van de vijfde monarchie, waren in Engeland slechts de werktuigen waarvan een Cromwell een listig gebruik maakte, niettegenstaande den last dien hij er soms van had. Onverdraagzaamheid en sektehaat waren van dit alles de heillooze vruchten, van eigenlijk christelijke deugden was er geen spraak.

Het geschiedkundig tafereel van de ontwikkeling der staatkundige en economische toestanden der eerste christentijden, der middeleeuwen en der nieuwere tijden, is met eene volledige uitvoerigheid door den schrijver voorgesteld, in een vloeienden en duidelijken stijl, en tevens met een blijk van eene groote belezenheid, zoodat men hierdoor een juist denkbeeld verkrijgt; van de socialistische richting der monnikenorden, der gemeenten, der gilden en der godsdienstige sekten, vooral die

welke na de Hervorming ontstaan zijn. Zou de orde van de Vrijmetselaren, in de middeleeuwen opgekomen, ook niet eenigszins een staatkundig en maatschappelijk socialistisch karakter vertoonen?

Onder de menigvuldige aanhalingen die tot bewijs van schrijvers gedachten en gevoelens moeten dienen, hebben wij wat Griekenland aangaat, het klassieke werk van Böckh over de 'Staatshaushaltung der Athener' en het zaakrijke van Büchsenschütz 'Besitz und Erwerb im Griechischen Alterthum' gemist.

De schrijver heeft een zeer omvangrijke taak op zich genomen. Het eerste stuk, dat wij hier aankondigen, omvat 222 bladz. en zeven hoofdstukken, het tweede stuk van het eerste deel zal er nog zeven bevatten; terwijl het tweede deel er vijftien zal behelzen. Het geheele werk zal in vier of vijf stukken in den loop van 1875 compleet verschijnen.

Den geleerden schrijver zij hiervoor bij voorraad dank gezegd; hij zal zeker een verdienstelijk werk verricht hebben door de beschaafde lezers omtrent den waren aard van het socialisme in te lichten, waarom wij hem vele lezers toewenschen, wat hem voor zijn langdurigen, moeielijken en verdienstelijken arbeid moet beloonen.

Men klaagt niet zonder reden dat er zoo weinig degelijke werken in onze taal uitkomen; maar als er van tijd tot tijd eenige verschijnen, vinden zij weinig bijval en kunnen soms slechts gedeeltelijk worden uitgegeven, even als dat van Prof. Tiele 'Vergelijkende geschiedenis der Godsdiensten', of wel moeten te midden der uitgaaf gestaakt worden, zoo als de allerbelangrijkste 'Gedenkschriften van Oldenbarnevelt.' Wij wenschen hartelijk dat dit hier niet het geval moge zijn en zien met verlangen de volgende stukken te gemoet.

J.A. BAKKER.

Letterkunde.

Onder kunstenaars en kunstvrienden.

Het laatste oordeel van Lucas van Leiden, door W.P. Wolters. De boete van den schilder. - De wraak van Jan van Hout. - Burgemeester Swanenburgh. Leiden, S.C. van Doesburgh, 1874.

Het laatste oordeel van Lucas van Leiden - het schilderij bedoel ik - is mij persoonlijk onbekend. Bij de eerste gelegenheid echter de beste hoop ik het in de Leidsche lakenhal te gaan zien; thans weet ik niet beter dan het den lezer te doen kennen uit Van Vloten's geschiedenis van ‘Neerlands schilderkunst,’ waar deze kunstkenner, na te hebben vermeld, dat Keizer Rudolf II het (doek) tegen goud van de stad wou inwisselen, aldus vervolgt: ‘zij (de stad) sloeg het hem, tot haar eer, af en deed daardoor deze karaktervolle proeve van zelfstandige Noordnederlandsche kunst voor 't land en den nazaat bewaard blijven. Lukas Huigen - naar zijn vader Huig Jacobsz - had, als schilder, zoo bij zijn vader als bij Cornelis Engelbrechtsz. ter school gegaan, maar onderscheidde zich meer dan zij, vooral door zijn streven naar werkelijkheid en zijn aangeboren toeleg, natuurlijk en levendig te zijn. Adel en verheffing schiet, met name in dit oordeel, daarbij wel wat te kort. Van hel en hemel, die het, op beide zijluiken - want het is een altaarstuk - omgeven, is de laatste dan ook wel het minst geslaagd en laat den beschouwer koel; slechts de vleeschtint zijner opstandelingen gaf van de gelukkige wijze blijk, waarop hij 't naakt wist terug te geven, doch de lijnen zijn kantig en snijdend. Onder zijne helsche doemelingen en geesten daarentegen treffen velen door hun krachtige uitdrukking, terwijl hij in de voorstelling der laatsten zijn verbeelding den vrijen teugel liet. Gelijk vooral uit dien ten voeten uit geschilderden duivel blijkt, met oogen en aanzicht in den buik, die bezig is een doemeling met zijn vuurvork in de vlammen te stooten, sloot hij er zich bij de fantastische vormen in aan, die ook het kinderlijk vernuft der miniatuurschilders bij dergelijke tafereelen bezigde.’ Is er in deze woorden van waardeering ook al een

en ander, wat ons met de schaduwkanten van 't doek bekend maakt, er blijft zeker nog genoeg lof over om te begrijpen, dat de heer Wolters te Leiden, die zoo herhaaldelijk *Het laatste Oordeel* heeft bezien en beschouwd, er door werd bezield tot het schrijven van het drietal boeiende schetsen, hier boven genoemd. Trouwens de auteur van ‘Het oesteretende meisje,’ - dat voor eenige jaren *De Gids* versierde, - heeft thans niet voor de eerste maal zijne letterkundige muse door die der schilderkunst doen bezielen. Ik stel mij voor, dat de schrijver bij de beschouwing van Leiden's *Oordeel* ten slotte aan zijn lust voldoening heeft moeten geven om de half historische, half romantische lotgevallen van het schilderij in 't kleed der novelle te hullen. En waarlijk, daar was wel aanleiding toe. Een meesterstuk der zestiendeeeuwsche schilderkunst, van een stadgenoot; een schilderij, dat uit het vernielende gevaar van den beeldstorm werd gered en tot op onze dagen bewaard bleef, moet den kunstvriend, bij herhaalde beschouwing, steeds meer belangstelling inboezemen en hem, als hij het talent daartoe bezit, gelijk de heer Wolters dit heeft, terugvoeren naar 't verre verleden om nog eens mee te leven, zij 't slechts in enkele omstandigheden, met den meester, die het stuk penseelde, met de omstandigheden, waaronder hij 't wrocht, met de kunstvrienden eindelijk, die het doek aan de vernieling ontrukten en 't aan 't nageslacht schonken. Zoo wordt dan de geest vaardig, en de levensgeschiedenis van den maker des kunstwerks nog eens opgeslagen voor zoo verre dit noodig mocht zijn! Zeer natuurlijk ook, dat de mogelijkheid in diergelijk geval dikwijls in geschiktheid 't wint van de zuivere historische waarheid.

Doch laten we de zaak niet vooruitloopen en liever nog even terugkeeren tot den schilder van *'t Laatste Oordeel.* Lucas van Leiden was geboren in Juni 1494 en gaf reeds in zijne vroege jeugd blijken van dat ongemeene talent, hetwelk een genie voorspelt. Niet slechts het penseel, maar ook en vooral de graveerstift - het ‘graafijzer,’ gelijk het toen heette - wist hij met vaardigheid en vaste hand te gebruiken. Zijn roem was dan ook spoedig, in 't buitenland zelfs, doorgedrongen en de Neurenberger schilder en graveur Albrecht Durer, die ondanks de achting zijner stadgenooten het thuis niet houden kon, omdat zijne hebzuchtige vrouw hem 't leven verbitterde, maakte met genoegen zijne kennis. ‘Daar is tussen Lucas en Albert een onderhouwding van opregte vriendschap geweest, en een naarijver zonder nijt: in voege dat als Albert een plaat in 't ligt gaf, Lucas een andere openbaar maakte; terwijle dat ze de oordelen daarover aan het gemeen verbleven, en den lof daarvan den een den anderen toeweezen. Deze vriendschap vermeerde veel in hunne bijeenkomst, wanneer Albert een reize door Hollant deede.’ De zegsman, aan wien ik deze woorden ontleende, vervolgt dan nog: ‘'t was eenigen tijt daarna, dat Lucas ondernam een reisje te doen om de schilders van Zeelant en

Brabant te bezoeken: maar behalven, dat hij veel geld verteerde om aan zijn grootmoedigheid te voldoen, *koste het hem zijn gezontheit en leven;* want men wil dat in een onthaal, 't welk men hem tot Vlissingen gaf, hij *door de nijdigheit van iemant van zijn konst vergeeven wierd.'* t' Huis gekomen zou hij gedurende zes jaren een kwijnend leven hebben voortgesleept en meestal bedlegerig zijn geweest, ofschoon de ziekte zijn kunstvuur eerst met den laatsten levensadem kon uitblusschen. 'Hij overleed in zijn negenendertigste jaar A^{o}. 1533, het is niet geheel buiten waarschijnlijkheid dat het waare vergift daar aan hij gestorven is, de al te groote naarstigheid geweest zij in een al te tedere jeugt.' In deze mededeelingen is een en ander, dat - naar 't ons blijken zal - door den heer Wolters in zijn verhaal werd gebruikt, al moet de quaestie, dat Durer onzen Lucas tot reislust zou hebben aangezet, wijken voor 't feit, dat de kennismaking der beide kunstenaars te Antwerpen plaats had en Albert dus reeds op reis was. Trouwens Van Leiden trok reeds in 1520 naar Vlaanderen en niet in 1524 zooals bij den heer Wolters voorkomt. Hoe dit zij, het eerste verhaal, dat ons in Wolters' 'Het laatste Oordeel van Lucas van Leiden' wordt gegeven en door den schrijver zeer eigenaardig 'De boete van den Schilder' gedoopt werd, moet ons al dadelijk een gunstig denkbeeld geven van de kunstenaars en kunstvrienden, welke we leeren kennen, niet slechts wat de talenten der eersten betreft, maar ook wat den geestesadel van allen aangaat. Hetzij me vergund de eenvoudige geschiedenis in 't kort weer te geven.

Meester Albert Durer is te Leiden aangekomen en de feesten te zijner eere worden geopend bij Lucas Huigen, wiens echtgenoot, de adellijke Anna van Boschhuizen, de eer van haar huis zoo gaarne handhaaft, te meer, daar dit zoo heerlijk kan samengaan met hare bewondering der kunst. Toch zou de zoo gewaardeerde gast zijne nieuwe kennissen niet verlaten vóór hij in 't hart van Lucas den onweerstaanbaarsten reislust had doen binnensluipen en daarmee 't levensgeluk der beide echtelieden in rook opgaan. Niet dat hij, Durer, dit ongeluk had gezocht, maar 't kwam toch, al was 't ondanks de goede bedoelingen van den vreemden kunstbroeder. Lucas van Leiden wil op reis, dit staat vast, de tegenstand zijner Anna, die hem te eigenzinnig liefheeft, om hem te laten gaan, moet overwonnen worden. Meester Engelbrechts, Lucas' oude leermeester en vriend, vindt het ook goed, pastoor Snellaart meent mede, dat zoo'n kunstreis een uitstekend middel kan zijn tot verdere vorming; zou hij dan niet gaan? En daar komt nu nog de schetsteekening van Jan de Mabuze's[(*)] altaarstuk met begeleidenden brief, die in zoovele woorden eene uitnoodiging bevat aan Lucas om als vriend naar Middelburg over te steken

(*) Jan de Mabuze (1470-163) een Zuidnederlandsch schilder, die als eerste vertegenwoordiger van 'de Italiaansche richting' in de Hollandsche kunst genoemd wordt, wordt ons geschetst als iemand van 'een slordig en ongeregeld leven.' De heer Wolters heeft hem, in dit opzicht, ietwat vergoelijkend zijn rol laten spelen.

en met den briefschrijver 't Vlamenland te gaan bezoeken. Op reis dus. Jammer, dat Anna on verzettelijk blijft en 't afscheid zoo koel moest zijn tusschen de echtelieden, die toch zoo gelukkig plachten te zijn, die voor elkaar, voor hun achtjarig dochtertje en voor de kunst en hare vrienden leefden; 't is jammer, nu vermeerderden die herinneringen de onaangenaamheden van 't verblijf in den vreemde voor onzen schilder. Althans gedurende den eersten tijd. Jan de Mabuse weet hem echter op te vroolijken, en als de vrienden maar eerst te Antwerpen zullen zijn! De reis daarheen volgt en feest op feest beschikt over de eerste dagen. Er wordt echter nu ook eene werkplaats uitgekozen en Lukas van Leiden maakt schets bij schets om die later thuis uit te werken en alzoo de vruchtbaarheid zijner reis te toonen. Eenige brieven van zijne Anna doen hem echter gevoelen, dat de ontevredenheid der echtgenoote nog niet is verdoofd, dat hare koelheid nog macht over haar heeft.

En zoo komt onze Lucas nu, als de welkome gast, ten huize van den rijken koopman de Castro, een man van Spaansche afkomst en weduwnaar, de vader tevens van eene beeldschoone dochter! Hartstochtelijk als dit meisje is, dwingt ze Lucas tot wederliefde en na eenigen tijd - als Van Leiden een brief heeft ontvangen van pastoor Snellaart en deze kunstvriend hem uitnoodigt om weer naar huis te komen - moeten de gelieven scheiden. Dat scheiden is Manuëla onverdraaglijk en op 't gastmaal, ten huize haars vaders en ter eere der vertrekkende schilders gegeven, reikt zij aan den onergdenkenden Van Leiden een giftdrank, waarvan zij zelve een beker inzwelgt. Lucas drinkt slechts een enkelen slok, want Jan de Mabuze vermoedt verraad en houdt hem terug. Vluchten is nu 't wachtwoord, want Manuëla zakt in elkaar en sterft. Zoo komt Lucas tot de zijnen terug. Niemand echter vermoedt daar iets van 't geen is gebeurd binnen Antwerpen. Evenwel, de vreeselijke kenteekens van een verborgen kwaal en aanstaanden vroegen dood beginnen zich te openbaren: bloedspuwing na bloedspuwing putten den genialen schilder uit. 't Vreeslijkste is, dat zelfs Anna niet kan, niet mag weten, wat de oorzaak der kwaal is. Een naijverig kunstbroeder zal hem vergiftigd hebben, denkt meester Engelbrechts, nadat hem zekere geruchten uit Antwerpen zijn ter oore gekomen, en pastoor Snellaart gelooft dit mede. Een gesprek met Anna overtuigt den eerwaarden huisvriend echter van 't onmogelijke *dezer* oorzaak en men blijft zich in gissingen verdiepen. Op den trouwdag van Lucas' dochter zou het tot eene bekentenis gekomen zijn aan Anna, als zij van haar zijde mede van schuld had gesproken. 't Mocht niet gebeuren en Lucas sterft onverzoend met zijne echtgenoot. Niet echter vóór pastoor Snellaart het geheim weet en Lucas van Leiden, tot boete van zijne afdwaling, het schilderij heeft gepenseeld, dat aan de St. Pieter- en Pauluskerk wordt geschonken en als *Het laatste Oordeel* achter 't altaar zou prijken!

We zien het, de geschiedenis zelve, hoewel niet alledaagsch, is eene eenvoudige, maar daarom toch boeiend. Dat boeiende ligt mijns bedunkens niet het minst in de kennismaking met edele menschen, met kunstenaars en kunstvrienden - wij gevoelen het, om met de woorden te spreken, welke Albert Durer in den mond worden gelegd: ‘dat de kunst de zeden verzacht, dat ze den mensch niet toelaat ruw en gemeen te blijven, maar hem beschaaft en veredelt.’ In waarheid, dat zijn woorden naar 't hart van iederen vriend der menschheid. Zij het welke kunstuiting ook, wie zich aan haar verkwikt kan niet ‘ruw en gemeen blijven.’ Treedt bij schemeravond de Bossche St. Janskerk binnen, als 't hoogaltaar zich half verliest in schemerlicht; blijf staan op de zerk, zie en zwijg - gij gevoelt, dat eene wondermacht u aangrijpt, dat het hier eene plaats is, geheiligd door de gedachte, welke leeft in hout en steen, dat de indrukwekkende schoonheid en grootschheid u klein maakt, en toch verheft. Zoo is de kunst in deze hare verheven schoonheid. Gij hebt een goeden vriend, jong van hart, en beminnend, wat schoon is en wel luidt. Met hem leest en geniet ge bij wijlen bv. de poëzie van den eenigen Vondel. Gelde de lectuur, wat het wil: een frisch en weelderig bruiloftsliedje of een statige rei van ‘aller treurspelen treurspel’, een zegezang of een troostdicht, een lierzang der verontwaardiging of een heiligende hymne, en - zoo spreekt uwe ondervinding als de mijne - bij samenlezing en samenspreking, bij opmerking van schoonheid naar gedachte en vorm, is 't leesuur voor u een uur van verkwikkend genot niet slechts, maar ook van veredeling uws harten. Gij zijt de trappen van 't Rijksmuseum opgegaan en kunt niet weg van de plaats, die u 't gezicht gunt op de *staalmeesters.* Die krachtige mannen, die edele mannen, die majesteit van kleur en diepte, hoe moet gij het toch noemen? die gij geniet en bewondert en die buiten de macht uwer woorden gaat, ondanks Gorter's verwijt in dit opzicht! En gij verlaat de plaats en gij keert weer terug en gij kunt u niet verzadigen aan den aanblik van 't schoone. Blijf daar nu eens ‘ruw en gemeen’ bij? En zoo zou ik kunnen voortgaan en de andere schoone kunsten een offer mijner innigste dankbaarheid brengen. Ik zou - wederom naar eigen ondervinding - den lezer kunnen vragen, wat de eenvoudige dorpelingen zwijgend deed aanschouwen 't beeld op 't Orthensche kerkhof bij den Bosch, 't beeld van den *Goeden Herder*, zooals de kunstenaar Grave het beitelde uit den vormloozen marmerblok - wat anders dan de gedachte in heerlijken vorm? - de herder met het schaap op de schouders en in de basreliefs de weldoener der armen, de onderwijzer der kleinen, de trooster der kranken, de helper der bedrukten van hart. Ja, gij zijt eene wondermacht, o kunst, die ook van deze plaats ‘heilige aarde’ maakte. Ik houd mijne moraal in de pen, maar vraag slechts of wij allen, in 't klein en in 't groot, naar de gaven en de macht ons geschonken, medewerken om 't volk door de kunst te ver-

edelen, en keer thans terug tot de genieën en hunne vrienden in Wolters' verhaal. Haast mag ik zeggen, 't zijn altemaal edelemen schen; zelfs zij, die ons geschetst worden in hunne zwakke oogenblikken, in hunne zonden zelfs, ze blijven voor ons beminnelijk. Anna van Boschhuyzen mag in hare liefde die zelfopoffering missen, welke den beminden man de gelegenheid schenken zou in den vreemde zijne kunst te volmaken; het kan ons zeer doen in de ziel, dat zij zelfs later niet tot het besef komt van eigen fout door haar Lucas in een billijken wensch te hebben weerstaan, dat zij uit gebrek aan zelfkennis haren echtgenoot terugstoot op 't oogenblik, dat de kwijnende schilder zijn geheim op de lippen had, om het aan Anna te openbaren; ik zeg het smart ons, maar toch blijft Anna van Boschhuyzen onze waardeering verdienen. Zeker, er loopt ietwat jonkvrouwelijke ijdelheid onder, als zij den beroemden Duitschen schilder van de weelde in haar huis wil doen genieten - en de heer Wolters heeft ons in 't gesprek van Lucas en Anna die ijelheid der kunstvriendin naast de innigste vereering van 't genie door haar echtgenoot meesterlijk geschetst - maar deze hare ijdelheid blijkt hare kunstliefde niet in den weg te staan. Roerend is, in dit opzicht, o.a. haar gedrag bij gelegenheid der kunstbeschouwing aan Van Leiden's huis, toen pastoor Snellaart, toen meester Engelbrechtsz., toen ook 't vroolijke, echt-Hollandsche Aartje, een leerling van meester Engelbrechtsz., was gekomen om Van Leidens (verloren gegaan) meesterstuk de ‘Genezing van den blinde te Jericho’ te genieten en te bewonderen. Hoe gelukkig gevoelde ze zich, hoeveel trotschheid was er te lezen in haar blik over 't bezit van zoo'n echtgenoot. Die vreeselijke bloedspuwing, die met Lucas' geheim wederom hare ziel kwam martelen, moest, helaas, de scheiding der beide echtelieden voor altijd voltooien, maar dat ze in dit uur ten minste wederom eenige minuten van zaligheid hadden gekend, 't was de macht der kunst. Er was nog eene andere vrouw in dit verhaal - Manuëla de Castro. Ook zij is met kunstgevoel begaafd, ze is schoon van lichaam en schoon van geest. We weten, dat haar hartstocht voor den gehuwden schilder 't genie zelfs te machtig werd. En toch, hoe zullen we zelfs maar ééne aanleiding vinden om haar te minachten! Onmogelijk. Zelfs Van Leiden, als hij op den tweesprong staat, als hij 't goede pad kiest en besloten is naar huis terug te keeren, het moet hem van 't hart, dat hij zijne betrekking tot deze geestvolle en hoogst begaafde jonkvrouw niet zegenen, ‘maar ook niet vloeken kan.’ Het smart ons - gelijk 't iederen lezer smarten zal - dat de heer Wolters haar zoo'n treurig lot heeft bereid. De omstandigheid, dat zij eene Spaansche is, dat het bloed haar sneller in de aderen vloeit, ze kan ons met haar dood niet verzoenen. Wat ze ook verdiend had, zich den giftbeker in de keel te gieten, 't is te schril. Zeker, indien wij deze opmerking maken, dan bedoelen we geene afkeuring van het tragische in den roman of 't romantische verhaal, maar een zoo tragisch einde als

Manuela door het noodlot werd bereid, had ons in zijne ontwikkeling moeten geschetst worden, het had ons moeten doen gissen, tot de erkenning dwingen zelfs, dat het niet anders zijn kon. Hare liefde voor den gemalen man is verklaarbaar, haar hartstocht in de kunstzaal, toen ze Lucas' zwakheid raakte, is ons goed geteekend, maar - immers bij de wetenschap, dat de omgang der beide slachtoffers van verboden min vrij bleef van de hoogste misdaad? - als wij op den bewusten afscheidsavond den vergiftigden wijn zien binnendragen, moeten wij een oogenblik terugkeeren tot de werkelijkheid en - dit slot afkeuren. De kunstvriendin Manuëla had òf een beter lot verdiend òf 't haar beschoren noodlot had zich voor onze oogen moeten ontwikkelen.

Pastoor Snellaart is een edel mensch, hij is kunstvriend om de kunst. Hij acht en vereert meester Engelbrechts, hij bewondert Lucas van Leiden. Die bewondering voor den meester maakt hem tot den pleiter voor Lucas' belang bij Anna. In zijne gesprekken met haar doet hij zich van de gunstigste, meest menschkundige zijde kennen. Ook later is hij de trooster in 't gezin en, na Van Leiden's dood, fluistert hij over 't graf van den meester zijn requiescat in pace en 't welt hem uit 't diepst zijner ziel, want hij weet alles, wat te Antwerpen gebeurde.

Nog eenige woorden over den schilder zelf. ‘Als groote kunstenaars elkander niet benijden, dan kan de waardeering van elkanders gaven, als het ware, heilige eerbied worden.’ En bij de erkenning dier waarheid doet het al dadelijk weldadig aan Van Leiden's woorden te hooren en zijne daden te zien bij de overkomst en ontvangst van Albert Durer. Geen zweem van kunstnijd; de groote meesters verstaan elkander, de waardeering is heilige eerbied. Volgaarne erkennen zij elkaars verdiensten en roemen in elkaars gewrochten, wat meesterlijk is; zonder vreeze voor vleierij, is ieder woord van wederzijdsche waardeering het liefste, wat ze spreken, maar tevens verhelen de beide genieën elkaars tekortkomingen niet. Overschoon vind ik de bladzijden waarop ons 't gesprek tusschen Durer en Van Leiden wordt weergegeven; als de quaestie der ijdelheid van den kunstenaar ter sprake komt, hooren wij uit Alberts mond de waarheid, dat ‘in die ijdelheid iets edels ligt.’ ‘Op mijne reizen,’ spreekt Durer, ‘is het meermalen gebeurd, dat mijn werk in mijn bijzijn geprezen werd zonder dat iemand mij kende. Dan luisterde ik en zweeg: ik maakte mij niet bekend. Wat kan ik meer verlangen dan te hooren, dat ik de kunst gediend had, de kunst, die de zeden verzacht, die de menschen niet toelaat ruw en gemeen te blijven, maar hen beschaaft en veredelt?’ Ik heb deze woorden herhaaldelijk gelezen, en 't is mij of de heer Wolters mij genoopt heeft ze voor goed in 't geheugen te houden. De kunst veredelend, de kunstenaar de edelste der menschen, die het goede dient, die een priester van 't schoone is, eenig omdat het zijne zielsbehoefte is het goede te beminnen en aan het schoone te offeren. Is

dat geen heerlijk denkbeeld? ‘Kunsten, die den broodtzack vullen, zijn haest goet genoegh’, sprak Vondel, omdat ook hij de kunst beminde als een deel van zijn bestaan. Wat bazelen wij dan toch altijd van de gebreken en tekortkomingen der genieën, met de zelfbehaaglijke vreugde der middelmatigheid, omdat wij in 't groote het kleine kunnen aanwijzen; wat bazelen wij, zeg ik, zoolang het niet ons streven is, in de eerste plaats ons te doordringen van de waarheid, dat de waarachtige kunstenaar, zoo dikwijls hij de kunst dient, dit alleen doet omdat het schoone zijn afgod is. Zijn afgod in dien zin, dat de verheerlijkte de menschen veredelt.

Eene andere zaak. Gelijk men weet, was de tijd van Lucas van Leiden en later de tijd, waarin de schilderkunst ten onzent het verkeerde pad opging en, als de zwarte tijdspoëzie van 't begin onzer eeuw - aan den vreemdeling ontleende, wat geen eigen indruk kon geven noch nalaten! De verbetering van 't koloriet, het zoeken naar diepte in rotspartijen en afgronden, het onbegrepen nabootsen der Italiaansche opvatting, leidde van 't goede pad, van 't zien der eigen Hollandsche natuur met de oogen der kunstliefde. De heer Wolters heeft die afdwaling goed geteekend, waar hij ons de werken van Jan de Mabuze, vóór en na 's mans Italiaansche reis, doet beoordeelen aan de hand van meester Lucas: maar de woorden, die de auteur aan Durer in den mond legt, zijn te eigenaardig om ze niet over te nemen.

‘Zijt ge ooit in Duitschland of in Italië geweest?’ vroeg Albert.

‘Nooit!’ was het antwoord.

‘Hebt ge dan naar Italiaansche voorbeelden gewerkt?’

‘Neen, althans niet opzettelijk. En ik heb er ook zooveel niet van gezien!’

‘Hoe komt gij er dan toe om die heuvels te teekenen en die bergen, die rotsen? Is het om den voorgrond sterk te doen uitkomen, om in uwe teekening diepte van gezicht te krijgen?’

‘Juist! Zie hoe dat dal zich opent en hoe ginds achter die heuvels nog een geheel landschap ligt, waarvan de horizont eindelijk door de bergen op den achtergrond begrensd wordt!’

‘Zeker! Ik zie het en waardeer het. Maar waarom vergeet gij de vergezichten, die uw eigen Holland oplevert? Hoe nader ik bij Holland kwam, hoe minder bergen ik zag; nog wat heuvels, nog een golvend terrein, ten laatste vlak land.’

‘Ja! vlak en plat!’

‘Het is zoo, maar met de heerlijkste vergezichten. Er is voor een landschapschilder niets heerlijkers te bedenken dan uwe weiden en bosschen, uwe kronkelende wateren en uwe kale voortstroomende rivieren. Wat haalt bij den zilverglans van uwe vochtige lucht, wanneer, zooals in deze zomerdagen, het schitterende blauw zich daarboven welft? Waar vindt men die ontelbare tinten van groen, tot een gouden gloed verhoogd boven 't mollige gras, tot bruin verdonkerd in 't

eikenbosch? En diepte? Wijs mij stouter diepte om op het paneel over te brengen dan gij hier vindt, waar de lijn van den horizont hoogstens hier en daar door enkele boomen of een enkel boerenhuis verbroken wordt, maar voor 't overige (niet: *overigens*) zich zoo onbegrensd uitstrekt, dat geen menschelijk oog haar voelen kan en zij zelfs op den heldersten dag onduidelijk verdwijnt?'

'Zulk een spel der wolken, zoo luchtig of zoo zwaar, zoo bevallig of zoo dreigend, zoo onophoudelijk afwisselend, ziet ge nergens. En dan uw strand en uwe zee!'

Lucas zweeg en nam de teekening, welke Albert hem toereikte, aan.

'Het komt er niet op aan,' voegde deze er nog bij; 'vroeger of later zullen aan de Hollandsche schilders de oogen daarvoor opengaan en dan zullen er zijn, die niets dan landschappen schilderen. Misschien moeten zij eerst nog meer de Italianen navolgen om te durven doen, wat gij hierop reeds zoo uitnemend gedaan hebt.'

Wat zegt gij er van, lezer? En zulke schoone bladzijden zijn er meer in Wolters boek, bladzijden, die onze kunstliefde verhoogen, omdat ze onze kunstkennis vermeerderen. In een later gesprek tusschen Lucas van Leiden en Jan de Mabuze bepaalt de auteur, schijnbaar onwillekeurig en zeker niet merkbaar opzettelijk, onze aandacht nog eens bij die zucht om *oorspronkelijke* schoonheid achter te stellen bij *geleende* kunst, die men niet eens begreep. Ook te dier plaatse, waar Van Leiden's kunstgevoel strijd voert tegen de Mabuze's onnatuurlijke koloriet, zouden wij gaarne iederen lezer van 'de boete van den schilder' 't boek zien nederleggen, opdat hij te beter konde genieten de waarheid dier woorden. Nog één volzin ontleen ik aan 't vervolg van 't straks begonnen gesprek.

'Dat heb ik reeds dikwijls in uw werk bewonderd,' zei Albert, 'dat gij zoo oorspronkelijk kunt zijn en uw landaard zoo karakteristiek kunt teruggeven. Dat zijn boeren. Ze zijn niet uit de Paltz, niet uit Schwaben, niet uit Italië; hier behooren ze te huis!'

'Ik zag ze zoo zitten,' zeide Lucas.

Ik zag ze zoo zitten! Dat is een woord, een Hollandsch schilder waardig. In deze zoo schijnbaar naïeve woorden ligt eene gansche kunstopvatting. 'Natuurlijk en waar' te teekenen de wereld en de menschen te zien *met het oog des kunstenaars* en ze dan op 't doek te doen leven zooals dat kunstenaarsoog ze waarnam, is het niet de eigenaardigheid der 'Hollandsche school'?

Doch keeren we tot den hoofdpersoon terug. Hij is en blijft een edel man en dat ook ondanks zijne afdwalingen. Wij zouden hem gaarne met vrijmoedige openheid tot zijne vrouw hooren spreken, toen het reisplan zijnen geest vervulde; wij hadden gaarne vernomen, dat hij... maar laat dit zijn, en nemen we onzen Van Leiden, gelijk hij is. Zijne twijfeling en schroomvalligheid, de ontwikkeling van heel zijn karakter, 't is goed geschetst, in groote strepen en lijnen, maar toch krachtig.

Dat hij in de ure der verzoeking voor Manuëla's bekoorlijkheden bezweek is, haast zou ik zeggen, *natuurlijk* en zeker gemotiveerd. Had niet zijne Anna een koel afscheid gewild; had ze niet zelfs in den brief, waarin ze hem de beterschap van 't beminde dochtertje meedeelde, harde woorden gebruikt; was een volgend bericht van hare hand niet zelfs bits en scherp? En Manuëla *was* immers onder zulke omstandigheden niet te weerstaan? Evenwel, spoedig zou de tijd komen, waarop hij aan den droom een einde maakte. Eigen geweten sprak reeds herhaaldelijk; een brief om naar huis te komen en de H. Petruskerk te versieren, van pastoor Snellaart, die hem tevens meedeelt, dat vrouw en kind met zielsverlangen zijne terugkomst verbeiden, beide omstandigheden trekken zijn hart naar huis. Als nu Jan de Mabuze, die van zijn omgang met Manuëla niet onkundig was gebleven, voor eigen vermaak zich veroorlooft zinspelingen te geven, die den afgedwaalden man krenken, dan is zijn besluit genomen. In later dagen, als Van Leiden weer thuis is, als de zorgen van zijne echtgenoote, noch de vreeze der vrienden, noch de hulp des dokters kan baten, dan is de schilder, en telkens weer, alleen met zijn geheim en met zijne kunst. Met zijne kunst; hoe hij haar lief had, hoe hij de laatste gelijk de eerste krachten van zijne hand en zijn geest voor haar dienst offerde! In de levensbeschrijving, waaruit ik bij den aanvang van dit opstel eenige regels citeerde, wordt vermeld, dat men den schilder indachtig maakte hoe hij door zijne werkzame inspanning de laatste krachten van 't ondermijnde lichaam sloopte, maar dat Van Leiden antwoordde - ‘ik weet het, maar dan is mijn leed een leed van eer!’ Zoo is het geworden. Toen zijne beminde dochter reeds was gehuwd, toen zijne echtgenoote haar hart van den weleer zoo beminden man had afgekeerd, toen bleef de kunst hem trouw. Hoe hij haar dankte, hoe hij van hare gaven levensmoed erlangde in die smartelijke laatste maanden. De schilder nadert zijn einde - en nog ontbreekt aan zijn schilderij één beeldje. Wat zal hij doen? Wij kennen zijn besluit: ‘hij had zich echter vast voorgenomen om het (schilderij) liever niet geheel te voltooien, dan in de houding en op 't gelaat van dat eene beeld niet die uitdrukking te brengen, welke hij wenschte.’ De kracht daartoe *is* gekomen, in zijne laatste oogenblikken, toen hij zich geheel verlaten gevoelde, toen hij verworpen was door haar, wier liefde hij thans zoo zeer behoefde. Zoo was dan 't einde van den kunstenaar schier gelijktijdig met de voltooiing van zijn kunstgewrocht, dat den roem des schilders tot ons heeft overgebracht.

Ik heb nog niet gesproken van den beminnelijken meester Engelbrechtsz, den huisvriend en den vereerder van zijns leerlings genie; ik zou bijna den echt Hollandschen Aart vergeten te noemen, wiens gaven hem slechts aanspraak geven op den naam van een talent, maar die levensvreugde vereenigt met vrij wat levenswijsheid en hartelijke genegenheid voor den rampspoedigen Lucas; ik ben zelfs aan den lucht-

hartigen Mabuze niet toegekomen, die door den heer Wolters vrij wat meer gewaardeerd wordt dan hij 't - blijkens 's mans levensgeschiedenis - zich zelf heeft gedaan, maar die dan ook noodig was om in een moeilijk oogenblik Van Leiden's oogenblikkelijken dood door vergif te verhinderen. De beoordeelaar van een boek, dat hem uren van genot heeft geschonken, kan echter niet alles, wat hij wel gaarne zou wenschen te doen. Zoo is 't ook, dat ik mij verder beperken moet bij de behandeling der beide nog volgende verhalen. En zoo gaarne zoude ik van ‘de wraak van Jan van Hout’ als van ‘Burgemeester Swanenburg’ een overzicht geven, dat eenigszins in evenredigheid stond met het bovenstaande. Het moet echter bij eenige kleinigheden blijven. Ter zake. Het *Laatste oordeel van Lucas van Leiden*, waarvan we thans den oorsprong kennen, heeft zijne geschiedenis, en die geschiedenis wordt ons door den heer Wolters in de beide volgende verhalen van zijn boek meegedeeld. Ze is kortelijk deze. Bij den beeldstorm te Leiden in Augustus 1566 mocht het den kunstlievenden stadssecretaris Jan van Hout gelukken, het middelstuk van Van Leiden's kunstgewrocht, dat boven 't altaar in de Petruskerk hing, te redden en naar zijn huis over te brengen, maar de beide zijstukken werden door een der geuzenpredikers aan zijne handen ontrukt en gingen dus voorloopig verloren. Maar in later dagen mocht het aan den kloeken Gerrit Jansen gelukken deze beide zijluiken van 't altaarstuk, voor grof geld, aan den geldzuchtigen schurk Jan Adamsz te ontwringen. Gerrit Jansen, die ze bestemd had voor burgemeester Swanenburg, op wiens dochter hij 't oog had laten vallen en die, weerkeerig, hem, - den onaanzienlijken, maar degelijken jonkman, welke in de lakenzaak haars vaders de rechterhand mocht heeten, - haar hart had geschonken, Gerrit Jansen viel door deze liefdeshistorie, zij 't dan ook tijdelijk, bij burgemeester Swanenburgh in ongenade en moest zelfs zijne schilderstukken weer mee nemen. De kloeke, maar nu radelooze jonkman wendt zich thans tot den stadssecretaris, en zoo wordt Jan van Hout de gelukkige eigenaar van 't meesterwerk zijns gevierden stadgenoots. Na Van Houts dood wordt het, aan de stad vermaakte, schilderij naar 't raadhuis overgebracht.

Ik behoef wel niet te zeggen, dat het schilderij op die manier bijzaak is geworden, dat we het kunststuk zelfs niet mogen vergelijken met een dunnen draad, die de drie verhalen aanéénhoudt. Daartoe wordt het te weinig genoemd en hebben we het, in 't midden van ‘de wraak van Jan van Hout,’ zelfs uit het oog verloren, hebben we ten minste de belangstelling voor het gehalveerde doek bijna kwijt. Trouwens ik wil op dit gebrek niet al te zeer den nadruk leggen, bewust als ik mij ben, dat het hier vooral te doen is om ons de kennismaking te gunnen met zoo edele karakters, als de kunstvrienden in de beide reeds genoemde verhalen blijken te wezen.

Jan van Hout zelf, ijverig Protestant, maar verdraagzaam en van

edelen aard, groot in tegenspoed, maar schier nog grooter in den lateren voorspoed, vriend zijns vaderlands en helper ook in den hoogsten nood der stad tijdens het tweede beleg; innig liefhebbend vader en trouw echtgenoot onder de trouwen; kunstvriend en vereerder van al wat schoon is, hij is een edel man tot in zijn bloed. En zijne beminnelijke Lijsbeth, die 't vuur van drift in haar echtgenoot tempert, die hem zelfs de wraak beneemt, welke jaren lang in 's mans hart gloorde tegen een priester, den verrader van Leiden's secretaris, die vrouw is van zoo edel hart, dat men haar bewonderen moet en liefheeft tot in hare zwakheden en twijfelingen toe. Ook zij heeft een hart voor wat goed is en schoon. Zelfs pater Zyboutsz, den guardiaan van 't Cellebroersklooster, die Van Hout ten val bracht, omdat hij in hem den man zag, die den beeldstorm had voorgestaan, kunnen we niet veroordeelen. Zijn geliefd meesterstuk in de hoofdkerk was immers door den secretaris geroofd? En later, als hij inziet, hoe hij, de kunstminnaar, zijn broeder in waardeering der schilderkunst heeft vervolgd, onschuldig vervolgd, dan verdwijnt ook in zijn hart de wraak, om plaats te maken voor dankbaarheid om bijstand in den nood. Lange Jan, Van Leiden's helper in honderden moeilijke gevallen, de volksman, die voor 't welzijn der stad meer waard is dan honderd soldaten, de man, voor wien zelfs een woeste hoop uitgehongerde vrouwen eerbied heeft, hij is een flinke borst niet slechts, maar een degelijk karakter tevens. Zoo zou ik kunnen voortgaan en ieder der andere personen eene beurt geven, de lieve Maria Swanenburg, en den koopman-burgemeester en kunstvriend Swanenburgh, niet te vergeten. Ik zou niemand weten, die onzen weerzin wekt dan alleen Jan Adamsz, met wien we echter, als ter loops, slechts een paar malen in aanraking komen om hem, voor goud, de gestolen schilderijen uit de handen te wringen.

Is er dan, zou men wellicht willen vragen, in Wolters boek niet zekere eentonige matheid te bespeuren - zoo'n rolverdeeling onder goede burgers en edele helden, kunstvrienden en kunstenaars?

Ik kan ieder geruststellen. Wel verre van eentonig te wezen, zijn de verhalen belangwekkend van 't begin tot het eind. De ontwikkeling van Van Hout's en Lijsbeth's karakter zijn zoo schoon geschetst, de loop der omstandigheden van allerlei aard zoo natuurlijk aangegeven, dat het geheel boeien moet. Maar bovenal - zou 't geen blijk zijn van schroomelijke misvatting, te beweren, dat in een romantisch verhaal, novelle zoo men wil, het tragische in slechtheid en gemeenheid moet gezocht worden! Wel verre dus van aan die opvatting voet te geven, ben ik er nu aan toe het een bewijs te noemen van meer dan gewone kunst om den lezer te plaatsen buiten ‘spannende’ misdaden en hem toch te boeien. Die zedelijke verheffing, dat genotvolle en verkwikkende onder edele menschen te verkeeren, die de goeden beter

maken en den alledaagschen plichtbesef leeren, noem ik eene der heerlijke eigenschappen van 't boek des heeren Wolters.

Het is mij, nu ik de kunstenaars en kunstvrienden nog eens voorbij mijn geestesoog laat gaan, alsof die woeste tijd minder woest was, alsof kracht en zielsgrootheid, - alsof menschelijke hartstochten van allerlei aard, maar geleid door wat edel is en schoon, zeer bijzonder in dezen tijd te vinden zijn, - zoo we slechts het goede zoeken en 't verkeerde tot in zijne diepste oorzaken nagaan, om het zoo al niet te vergoelijken, ten minste te verklaren, dan zijn wij er. Terwijl ik zelf bij de beoordeeling van Wolters' boek deze stelling mede in toepassing heb gebracht, en mijne taak meer heb gezocht in de deugden aan te wijzen, dan in de gebreken breedvoerig te beschouwen, zal toch niemand mij van overdreven lof kunnen beschuldigen. Hier en daar waagde ik eene kleine bedenking, thans wil ik er nog eene bijvoegen. Ik spreek er niet van, dat de woorden, die aan Anna van Boschhuyzen in den mond worden gelegd, - als zij haar kleinzoon van den doodelijk kranken grootvader aanneemt, die het jongsleen zijn afscheidskus had gegeven, dat de woorden ‘nu hebben wij weer een *gezonden* Lucas’ een wanklank vormen van de schrilste soort en tot welk vreeselijk sarcasme ik Anna nooit in staat zou hebben geacht; ik spreek van.... maar waarom zou ik 't ook zwijgen? Wellicht neemt de auteur mij de opmerking in dank af.

Eenheid is een hoogst, een eerst vereischte in een kunstwerk. Het drietal losse verhalen, alleen door de geschiedenis van 't schilderij aanéén geregen, is eene mistasting. Doch er is meer. Daar is een zekere spoed te bespeuren in de schetsen van Wolters' hand, die teleurstellen moet. Het eerste verhaal, hoe goed ook van lijnen en rangschikking der beelden, 't is te weinig afgewerkt. Zoo gaarne zouden wij hebben gezien, dat de teekening ware bijgewerkt, uitgewerkt, tot schilderij geworden, in een volgend verhaal, binnen een breede lijst, zoo men wil, liever dan wederom eenige schetsen te ontvangen. Is ook al ‘de wraak van Jan van Hout’ in dit opzicht verreweg bevredigender, in ‘Burgemeester Swanenburgh’ brengt ons de beschouwing tot dezelfde onvoldaanheid. Maar ik wil niet onbillijk zijn en erkennen, dat het titelblad ons voorbereidt op Wolters' plan, dat hij slechts schetsen wil leveren. 't Was dan ook slechts een wensch, evenals deze: mochten alle novellen- en romandichters ook eens begrijpen hoezeer hun arbeid in waarde wint, als zij hunne karakterteekening niet geven in de *beschrijving* van 't geen hunne helden zijn naar aard en aanleg en onder den invloed der omstandigheden, maar als zij de helden zóó opvoeren, dat de lezer zelf tot hun zijn en hunne waarde besluiten moet!

Een woord van lof ten slotte. Onze kennismaking met de kunstenaars en kunstvrienden in Wolters' boek was ook daarom een genot, omdat de schrijver zijn geestesproduct in een echt Nederlandsch gewaad

heeft gekleed: zuivere taal(*), zonder bastaardtuig, dat ons anders schier overstroomt; kalme, prettige stijl, zonder eenige gezochtheid; een Nederlandsch boek in één woord naar inhoud en vorm.

Zierikzee.

A.W. STELLWAGEN.

Een beroemd Amerikaan.

Theodoor Parker naar Frothingham's biographie, door J.H. Maronier, Haarlem, Kruseman en Tjeenk Willink, 1875.

De predikanten hebben het tegenwoordig hard te verantwoorden. De zonden der vaderen worden bezocht aan de kinderen. Het geslacht, dat voorheen in zijn biechtvaderlijke bemoeizucht zich door den magistraat vreezen en door de gemeente aanbidden deed, dat in de 17de eeuw aan Huygens' puntige pen de bestraffing uitlokte:

> ‘Ai, neemt geen masker, dat mijn sinnen
> Veeltijds in twijfel brengt of ook het hart van binnen
> Half zoo vol ijver is als 't uiterlijk gelaat,
> Van 't schoone spreken en 't veel woelen blijken laat,
> En of die man zoo noest met armen en met handen
> Sijn drift veel dieper haalt dan even uit sijn tanden,
> En of dien heilige, gestegen van 't tooneel,
> Niet zooveel heiligheids ontbreekt als mij en veel,’

dit geslacht is immers geheel uitgestorven; nergens (of vergis ik mij, en hebben de kiescolleges hier of daar in onze groote steden nog een enkele als een oudheidkundige rariteit op den voorgrond gebracht?) nergens laat zich meer een exemplaar aanwijzen, op wien de woorden des zedendichters van toepassing zijn:

> ‘Daar raasde er een op stoel, alsof 't een donder waar
> En 'k meende, hij seid' ons wonder: - maar
> Al dat ik van hem hoorde
> Was, op het kortst geseit,
> In een rivier van woorden
> Eèn droppeltje bescheit;’

doch gelijk het gaat, de gegeven ergernis is te machtig geweest en

(*) Waarom gebruikt de schrijver bank en ramp steeds mannelijk en maakt hij geen onderscheid tusschen ‘vergeten hebben’ en ‘vergeten zijn?’

werkt nog voort en openbaart zich bij enkelen in een onverdraagzamen haat tegen al wat predikant heet. Een dominé is tegenwoordig in het geheel geen dominus; dit spraakgebruik heeft zijn recht ten eenenmale verloren; de pastoor, heer over zijn kudde, zou eerder als dominé verdienen begroet te worden; menschen, die zelve verongelukken zouden, indien zij twee woorden in het publiek te spreken hadden, spitsen zich op aardigheden omtrent den predikantenstand; niet alleen is dominé te *zijn* belachelijk, maar dominé GEWEEST te zijn is al een doodzonde; hebt gij een vijand, gij hebt uw pleit tegen hem gewonnen en hem totaal verslagen, wanneer gij aan de wereld herinneren kunt, dat hij een paar jaar op den kansel heeft gestaan en hem den titel 'ex-dominé' kunt geven, en gelukt het u in de ziel te lezen van Jan Rap, gij zult daar de meening aantreffen, dat dominees menschen zijn die zich betalen laten om dingen te verkondigen, die zij zelve niet gelooven en plichten in te prenten, die zij zelve niet voornemens zijn te volbrengen; dat zij ons van het lijf blijven op de markt van het leven, en wanneer het op sterven aankomt, zullen wij zelf onzen weg wel vinden, zonder dat zij met hun schijnheilig gekwezel ons de wielen behoeven te komen smeeren: zoo denkt, zoo spreekt de beminnelijke, in zijn hart verwonderd, en ook wel een weinig jaloersch, dat die dominees nog altijd zoo grooten invloed hebben!

Intusschen deze invloed wordt niet verworven op rozenpaden.

De tijd is voorbij, waarin men boeken kon schrijven over de genoegens van het leeraarsambt en het leven van een jongen geestelijke kon schetsen als een liefelijke idylle, als een kerkklokstoon, noodigend ter feestviering; dit was vóor 60 jaren aan een diep gevoelig schrijver mogelijk, maar in onzen tijd is zijn boek een satyre geworden; als een herinnering uit een onmogelijk geworden, een vervlogen paradijs leeft het onder ons voort.

Wie tegenwoordig den preekstoel bestijgt weet dat hij niet in een vaste burcht trekt, waar hij onaangevochten zal blijven, maar dat hij de wallen bestijgt eener vesting, die aan alle zijden bloot ligt en door tal van vijanden wordt bedreigd, en zoo er onder degenen, die op de wallen dezer vesting stand houden, enkelen zijn, die behoefte hebben om gesterkt te worden in hun overtuiging dat zij waarlijk niet arbeiden aan een troostelooze en wanhopige taak, behoefte aan bemoediging, aan opscherping hunner geestdrift en wilskracht, wij gelooven, dat deze niet vruchteloos gezocht zullen worden in het boek, dat wij aankondigen.

Hier is de levensschets van een dominé, een moderne dominé, die ruimschoots zijn deel heeft gehad aan de bezwaren tegenwoordig aan het predikambt verbonden, die door sommigen geschuwd werd als een melaatsche, maar wiens ijver in de schoonste levenstaak, wiens trouw aan het geweten ook niet zonder loon zijn gebleven, een edele en goede, tot wiens lof, bij een samenkomst ter gedachtenis van zijnen dood

gehouden, een man van zoo doordringend verstand als Ralph Waldo Emerson heeft kunnen zeggen:

'Hij, wiens stem hier niet meer gehoord zal worden, behoefde niet te schromen zijne ervaringen mee te deelen; zij waren hem alle tot eer en een deel der geschiedenis van de maatschappelijke en godsdienstige vrijheid zijner dagen.

Theodoor Parker was een zoon van den bodem, waarin de geestkracht van Nieuw-Engeland wortelt; sterk, ijverig, strevende naar kennis, vol onvermoeide vlijt, oprecht, onafhankelijk en toch de beste der vrienden, een man van studie en tevens een man van de wereld, met besliste meeningen en overvloed van kracht om er voor in te staan; zoo hoog in kennis rijzende, dat weinigen in staat waren hem te beoordeelen.

Er is bij mij geen twijfel, dat hij zich hier onsterfelijk heeft gemaakt, dat hij zich in deze weinige jaren zoo heeft ingeweven in de geschiedenis van Boston, dat hij nooit uit uwe jaarboeken kan weggelaten worden.

Niet in de handelingen van stadsbesturen of van volgzame burgemeesters, niet in het huis der staten, de afkondigingen van gouverneurs, met hunne onzekere deugd - vooral in kritieke tijden onzeker - daarin zullen de toekomende geslachten niet onderzoeken, wat er werkelijk is voorgevallen; maar uit de eenvoudige redevoeringen van Theodoor Parker in deze concertzaal of in wetgevende vergaderzalen zal men de ware stemming en de echte geschiedenis dezer dagen leeren kennen.

Nooit hield hij de waarheid terug uit vrees van een vijand te maken, maar van den anderen kant werd geklaagd, dat hij bitter en hard was, dat zijne ziel brandde van eene te hevige vlam. In slechte tijden is het zoo moeilijk deze beschuldiging te ontgaan, - vooral voor den trouwen prediker. Het was zijne verdienste, evenals Luther, Knox, Latimer en Johannes de Dooper om de ronde waarheid te spreken, toen het dringend noodig was en toen er weinigen waren om haar te zeggen.'

'Zijne voornaamste verdienste als hervormer is deze dat hij meer dan alle kanselredenaars - ik kan niemand nevens hem stellen - er op aandrong, dat het wezen van het christendom ligt in de practische moraal; daarvoor dient het en anders heeft het niets te beteekenen.

Helaas, mijn brave broeder! het zou kunnen schijnen alsof, in eene lichtzinnige eeuw, ons verlies onherstelbaar is en uwe plaats niet kan worden vervangen. Maar gij hebt uw troost in de mededeeling van uwen geest, wel wetende dat de natuur der wereld het zegel drukken zal voor alle menschen, en alle tijden op datgeen, wat gij vijf en twintig jaren lang zoo dapper hebt gesproken.'

Deze Amerikaan is ook in Nederland geen vreemdeling.

Indertijd werd door de bekwame hand van Dr. A. Réville eene schets van zijn leven ontworpen, en de ingenomenheid, waarmede die

schets werd ontvangen, doet ons vertrouwen, dat het nauwkeurig en uitvoerig beeld, het uitgewerkt portret, door Frothingham ontworpen en door den heer J.H. Maronier ons aangeboden, aan de vele vrienden en vereerders van Parker welkom zal zijn.

De blik op dit beeld doet goed, verheft, veredelt.

De persoonlijke bekendheid met Parker en diens gade, het raadplegen met Parker's dagboek, dat hij als een rijke schat aan zijne weduwe achterliet, en de talrijke brieven door Parker aan vreemden en vrienden geschreven, hebben Frothingham in staat gesteld dieper dan een ander tot het eigenlijk karakter van zijn onvergetelijken vriend door te dringen en de trekken van zijn beeld nauwkeurig en volledig weder te geven.

Beter nog dan vroeger is ons door dit geschrift duidelijk geworden, dat al wat Parker geweest is als theologant, als prediker, als maatschappelijk hervormer zijne volledige verklaring vindt in de persoonlijkheid zelve van dezen mensch, wiens edel karakter in duidelijk geteekende lijnen hier in het licht wordt gesteld.

Er zijn niet veel menschen, die zoo weinig als Parker er naar gevraagd hebben of wat zij deden en spraken aan de menschen behagen zouden, en die diepe waarheidsliefde, grondtrek van zijn karakter, schijnt ons het geheim der kracht van dezen man te ontraadselen.

Hij is Unitarier, door geboorte en opvoeding behoort hij tot die afdeeling der Protestantsche christenheid van Amerika, die tegenover de calvinistische orthodoxie de leer der drieënheid, der godheid van Christus, der voldoening, der verdorvenheid der menschen en der eeuwige verdoemenis loochenden, maar tevens met diezelfde orthodoxie de echtheid en geloofwaardigheid van het Nieuwe Testament, het onfeilbaar gezag der apostelen, den bovennatuurlijken oorsprong en goddelijke zending van den Christus, de ingeving der schrift, de waarde der wonderen als bewijzen voor de waardigheid van den Messias en zijne gezanten als uitgemaakte waarheden vast hielden. Het rationalistisch stelsel der Unitariers moest met het gezag van den bijbel gedekt worden en zoo sterk was hun waan van zuivere schriftgeloovigen te zijn, dat Parker van hen kon verzekeren: ‘Indien op een goeden dag de geloofsbelijdenis van Athanasius of de 39 artikelen der Kerk van Engeland of de pauselijke bul Unigenitus in een Grieksch handschrift van het Nieuwe Testament werden gevonden en bewezen konden worden het werk te zijn van een geïnspireerden apostel, dan zou de uitlegkunde van het Unitarisme aan het werk tijgen en u bewijzen dat het dogma van de drieëenheid, van den val en de erfzonde daarin niet geleerd worden.’

Waarheidszin heeft Parker de oogen geopend voor de onbestaanbaarheid van dit stelsel.

Onder den invloed van Duitschland's groote theologen, bepaaldelijk van De Wette's inleiding in de boeken van het Oude Testament wijzi-

gen zich Parker's denkbeelden over den historischen oorsprong van den kanon en van de boeken des bijbels, en waar de laatste forteres, waarin het supranaturalisme bij de Unitariers eene wijkplaats had gezocht, hem onhoudbaar blijkt, heeft hij den moed zijnen unitarischen geloofsgenooten hunne inconsequentie onder het oog te brengen, die hen belette eerlijk en rond hun afwijken van de leeringen des bijbels zich zelven te bekennen. Behoefte om het wetenschappelijk geweten rein te houden deed Parker - wat zelfs aan een Channing niet gelukt is - breken met het vulgare supranaturalisme en heeft hem, als wetenschappelijk hervormer van het unitarisme, den weg gewezen tot een beter openbaringsbegrip, meer in overeenstemming met hetgeen wij weten omtrent de betrekking Gods tot de wereld en de onveranderlijkheid der werking Gods, van Wien niet blijkt, dat Hij aan de voorgeslachten op eene andere wijze dan tegenwoordig geschiedt, licht heeft geschonken. 'Gij vraagt' - schrijft Parker aan een zijner vrienden - 'of de mensch tot godsdienstige waarheid komen kan zonder openbaring.'

'Neen tot geen enkele.'

'Maar hoe heeft de openbaring plaats?'

'Het is eene openbaring in de bewustheid, alleen onder deze voorwaarde gegeven, dat de mensch leve naar de wet van den geest des levens, en altoos gegeven, wanneer aan deze voorwaarde voldaan is. Ik neem aan, dat alle waarheid openbaring is, (hoewel er verschillende wijzen van waarheid zijn en zoo ook verschillende graden van openbaring aan verschillende menschen gegeven), en dat alle openbaring geheel in overeenstemming is met de wet van ons wezen en met de hoogste vermogens en wetten.'

'Ik ben in alle dingen van God afhankelijk.

Ik heb geene wijsheid zonder Hem.

In Hem leef ik en beweeg ik mij.

Zonder Hem te zijn, vleeschelijk gezind te zijn, is de geestelijke dood, is de dood voor de waarheid.

In dezen zin geloof ik, dat niemand ooit de waarheid ontdekt heeft zonder openbaring.

De waarheid is dus niet des menschen maar Gods.

Hebt gij ooit gezegd: dat is MIJNE waarheid?

Maar ik geloof, dat de openbaring altijd geschiedt door middel van en volgens de wetten van den geest en niet langs een anderen weg.

Ik kan niet denken, dat de openbaring van Mozes of van Jezus in soort verschilt van die van Numa of van Socrates, maar oneindig in graad.

De waarheid overvalt den mensch.

Gij hebt zulke openbaringen gevoeld.

Wij arbeiden op eene gedachte en trachten de waarheid te grijpen; wij hebben den vlinder bijna in de hand, maar kunnen hem niet vatten. Wij beproeven het nog eens: zij wil niet komen. Wij wan-

delen, zitten, bidden: zij wil niet komen. Eindelijk, in een oogenblik, overvalt zij ons; de kristallen vormen zich op eens; het werk is gedaan.

Van waar kwam het?

Ik weet het niet.

In zulke brandende oogenblikken wordt het leven geleefd.'

'Ik meen dat er drie getuigen van God in de schepping zijn: vooreerst de werken der natuur; deze openbaren Hem niet volkomen, want wij kunnen thans al hare tegenstrijdigheden niet begrijpen, een tweede, de woorden van onze medemenschen; dat bewijst al de wijsheid van het gansche verleden; daartoe behoort de Heilige Schrift; enkele deelen verschillen zeer in graad van andere geschriften, maar niet in soort; ten derde de oneindige gevoelens van elke afzonderlijke ziel. Ik leg nadruk op het eerste, maar meer op het tweede en nog meer op het derde, want iemand kan even heldere openbaringen in zijn eigen hart hebben als Mozes of David of Paulus - ik zou ook kunnen zeggen als Jezus - maar ik geloof niet dat eenig mensch ooit zulk een volkomene Godsbewustheid gehad heeft als hij.'

Met deze overtuigingen is door Parker het predikambt aanvaard en heeft hij zonder zich veel te bekommeren over de gevolgen voor zijn persoon, door het wantrouwen en den haat van velen achtervolgd, gescheiden van oude bondgenooten en vrienden, een leven van diepen vrede, van voldoening en troost gevonden in het ijveren voor hetgeen hij als waarheid en recht had leeren kennen. Men kan misschien zekere ruwheid vinden in zijn verzet tegen de leerstukken der calvinistische orthodoxie: hij toch schrijft en denkt Amerikaansch, als een echte Yankee zich schrap zettend tegen hetgeen uit den weg geruimd moest worden; een weinig meer waardeering van de waarheden, die in het hulsel van gebrekkige leerstukken verborgen liggen, zou naar onzen smaak den beeldstormenden ijver, die hier ontwikkeld werd, hebben kunnen temperen, maar misschien was deze groote onverschrokkenheid noodig: de orkaan toch moet stormen om het diep ingewortelde uit de aarde te rukken, en verklaarbaar is zij zeker in eene omgeving, waar sommige theologische broeders 'een onderscheid maakten tusschen waarheden van de studeerkamer en waarheden van den kansel,' een onderscheid waarvan Parker niets wilde weten en dat zijne verontwaardiging wekte. Bovendien de hervorming der theologie was voor Parker in het geheel niet eene op zich zelf staande zaak; hij geloofde, dat wanneer juister denkbeelden omtrent God en des menschen betrekking tot God gesteld konden worden in de plaats der oude, het leven en de maatschappij in alle vertakkingen den invloed hiervan zouden ondervinden, dat het betere licht menig onrecht en kwaad aan den dag zou brengen en aanleiding geven om dat onrecht te herstellen, dat kwaad uit den weg te ruimen.

Deze theologische hervormer is dan ook, strijdend van den predikstoel, een maatschappelijk hervormer geworden.

Het leven in Boston, jaren lang het hoofdtooneel van Parker's werkzaamheid, brengt hem in nauwe aanraking met ellende, misdaad en zonde; de dagelijksche ontmoeting van het kwaad in zijne meest tastbare vormen doet zijn gemoed ontstellen en wekt al zijn geestkracht op.

Hij werkt ijverig mede om al den onzin weg te ruimen, die in Amerika, gelijk in Engeland, nog verbonden is met het vieren van den zondag als van een Joodschen sabbath, maar toont in eene vergadering van radicalen, die zich tot een anti-sabbathbond hebben vereenigd, aan wat gelukkige vruchten, blijkens de geschiedenis en de ervaring aan de gewoonte te danken zijn om één dag in de week aan het bijzonder werk van geestelijke beschaving toe te wijden. Hij waarschuwt voor het gevaar van uit vrees voor een droge, stijve, Joodsche manier van zondagsviering over te slaan tot een laag, alledaagsch, stoffelijk, zinnelijk of louter geldmakend misbruik van den dag, en spreekt naar den regel, dat het verledene altijd zwanger is van het toekomende, zijnen wensch uit dat uit den moederschoot der oude sabbathsviering nog eens iets blijvend goeds te voorschijn moge komen, dat men de oude sabbathsviering moge kunnen verlossen van een gezond kind, een gezonden zondag, die zich herinneren zal, dat hij van Joodsche afkomst is, maar tevens dat het menschdom zijn vader is, en die terwijl hij voor de menschheid arbeidt nooit een grooten mond zal opzetten tegen de moeder, die hem ter wereld bracht.

Hij waarschuwt tegen den duivel van het gedisteleerd, doet zijn best om hem zwart te teekenen en te verbannen, en verdedigt de Mainewetten tegen den onbelemmerden verkoop van sterken drank met de opmerking dat het kwaad zoo ontzettend, zoo openbaar en algemeen is, dat het de plicht wordt van den Staat om te zorgen voor zijne burgers, de plicht van het geheel om te waken voor zijne deelen, gelijk bij een brand, die de geheele stad bedreigt, niemand meer mag klagen, dat zijne rechten geschonden worden door de spuitgasten en hun water.

De doodstraf wordt door hem bestreden als een gerechtelijke moord en hij koestert de vaste overtuiging, dat men eenmaal over de gansche aarde zal ophouden met het hopeloos pogen eerbied voor het leven in te boezemen door het leven te ontnemen aan een mensch, die een ander gedood heeft.

De emancipatie van de vrouw brengt in Boston de geesten in beweging en doet ook daar allerlei vragen opperen, waarover wel velen op hoogen toon het woord kunnen voeren, maar die weinigen goed, niemand misschien nog beslissend kan beantwoorden. Zonder luchtkasteelen, die in de wolken drijven, na te jagen, graaft Parker naar de grondslagen, waarop het geluk en welzijn der vrouw gevestigd moet worden, geen partijganger maar een vriend, een kampvechter, bereid om elk der natuurlijke rechten van de vrouw te verdedigen en haar te

onttrekken aan al wat naar lijfeigenschap zweemt; hoog stelde hij den oorspronkelijken aanleg der vrouw, hij verlangde voor haar eene even volledige vrijheid, eene even degelijke opvoeding als voor den man en deernis met het ongelukkig lot der gehuwde vrouw, die voor haar geheele leven aan een liederlijken echtgenoot vastgeketend is, deed hem bij de wetgevende macht er op aandringen om niet enkel het eigenlijke overspel, maar ook doorgaande dronkenschap tot eene reden van scheiding te maken, als de beleedigde partij het eischte.

Waarlijk, uit het hart van dezen man was de ontboezeming opgeweld, die hij in een eenzaam uur aan zijn dagboek toevertrouwde:

> Is 't wonder, dat ik krank ben? Neen, voorwaar!
> De droeve zin van 't menschelijk leed is diep
> Me in 't hart gedrongen en dringt daaglijks dieper,
> 'k Aanschouw 't gebrek, den kommer en de ellend
> Van menschen, die, in steden eng besloten,
> Gebukt gaan onder 's levens last. 'k Zie rijk
> En arm, den dronkaard, den misdadiger,
> Ook hen, die roekloos hem tot misdaad dringen
> En groeien van zijn tranen en zijn bloed! -
> Ik draag hun smarten, ik beschrei hun zonden.
> Mocht ik ze stuiten!

Niet ten eenenmale is deze wensch onvervuld gebleven; dat niet elke poging om aan de maatschappij eene betere gedaante te geven ijdel blijft, wanneer mannen van kracht en talent al hunne gaven, aangeborene en verkregene, dienstbaar willen maken aan het geluk hunner medemenschen, het is gebleken uit de geestdrift, die Parker heeft weten te wekken tot afschaffing van de slavernij in de Vereenigde Staten. Reeds vroeg was zijne aandacht op haar gevestigd als een onmenschelijk stelsel en een groote fout in de staatsinrichting. De noordelijke staten hadden haar afgeschaft, maar de zuidelijke hadden haar niet alleen laten voortbestaan, maar eischten in het noorden zelf medewerking tot het helpen in stand houden van den gruwel. In 1850 ging de befaamde wet door, die aan de slavenhouders van het zuiden de vrijheid opende om hun weggeloopen slaven ook nog in het noorden door den sterken arm der politie te doen grijpen en die dus het geheele noorden, als het ware, een jachtgebied maakte voor de zuidelijke meesters; in Boston zelf zag Parker in zijne nabijheid de menschendieven, de spionnen, die uitgezonden waren om de arme ontvluchte negers te achterhalen en opnieuw aan hunne ellende over te leveren. Moet iedere groote persoonlijkheid beschouwd worden in de lijst van zijnen tijd, het volle licht ook over Parker's zedelijke grootheid gaat ons eerst op, wanneer wij hem in gloeiende verontwaardiging den strijd zien aanbinden tegen de groote zonde van zijn volk. Waren er in Boston menschen, die nu eenmaal de wet op de ontvluchte slaven was aangenomen, ook gehoorzaamheid van haar eischten en dien

overeenkomstig het verleenen van huisdak en onderstand aan de ongelukkigen afkeurden, Parker doet van zijnen kansel een protest hooren tegen deze verachtelijkste van alle wetten, dat in zijn vreeselijken ernst een indruk maakt als de slagen van een strijdbijl op de deur van een roover; hij kampt tegen haar met al de middelen, die hem ten dienste staan, een ongetemd paard gelijk, van voren dreigend met de tanden en achteruit slaande tegen allen, wie hem te na komen; elk zijner redenen uit die dagen is een doodend vonnis, elke zin een spijker, een spijker op den kop dringend door het dunne wagenschot der gemoed- en geweten onteerende sophismen, waarmede men al het ongerechtige, het vermetele en schandelijke der verordeningen, ten dienste van vurige eigenbaat in het leven geroepen, durfde verdedigen. 'Ik wensch u in te lichten' - roept hij uit - 'omtrent de moeilijkheid, waarin wij, de gemeente en ik zelf, door de nieuwe wet op de voortvluchtige slaven gebracht zijn.'

'Er zijn verscheidene voortvluchtige slaven in onze gemeente.

Zij hebben geen kwaad gedaan; zij hebben hetzelfde onvervreemdbaar recht op het leven, de vrijheid en het streven naar geluk als gij. Zij komen natuurlijk tot mij om raad in hunne droefheid: zij zijn vreemdelingen en vragen mij hen op te nemen, hongerig en vragen mij hen te voeden, dorstig en wenschen, dat ik hun te drinken geve, zij zijn naakt en verlangen van mij kleeding, ziek en wenschen dat ik hen bezoeke. Zelfs de letter van het meest Joodsche der evangeliën laat Christus zeggen: voor zooveel gij het niet aan een mijner minste broeders hebt gedaan, hebt gij het niet aan mij gedaan. Zij komen tot mij als tot hun christelijke herder en vragen alleen aan hen te doen, wat het Christendom blijkbaar verlangt; zij wenschen, dat ik aan anderen doen zal wat ik wil, dat anderen mij doen.

Maar uwe wet zal mij straffen met eene boete van duizend dollars en eene gevangenschap van zes maanden, als ik een dezer vreemdelingen bij mij opneem, deze naakte en hongerige kinderen der behoefte kleed en voed, ja, als ik ze bezoek, wanneer ze ziek zijn of in de gevangenis, direct of indirect hen help, wanneer ze op het punt zijn om te komen.

Onderstel dat ik weigerde voor hen te doen, wat het christendom eischt.

Ik zal niet zeggen, wat ik dan van mij zelven zou denken, maar wat zoudt gij zeggen?

Gij zoudt zeggen, dat ik een schurk was, dat ik werkelijk een ongeloovige was (mijne theologische broeders noemen mij zoo) dat ik eene gevangenschap van zes jaren verdiende, en gij zoudt gelijk hebben.

Noem mij niet een dweeper; ik ben een bedaard en matig man, maar ik moet de wetten van God eerbiedigen, wat er ook van kome. Ik moet getrouw zijn aan mijn godsdienst.'

De daad aan het woord parend is Parker lid van eene commissie van waakzaamheid, die op haar post is waar gevaar aanwezig is, die overal hare vertakkingen heeft om de zwarten te waarschuwen, te verbergen, hunne ontsnapping zoo mogelijk te bevorderen, hen met de hulp der wet bij te staan als zij gevangen worden genomen, hen door list of door geweld als andere middelen ontbreken uit de klauwen der vervolgers te verlossen. Niet altijd slaagden de pogingen om langs dezen 'onderaardschen spoorweg,' gelijk men het noemde, den armen neger als een vrij man te doen ontkomen; velen werden gevat en weggevoerd; nog op Vrijdag 2 Juni 1854 zag men in Boston een tooneel, dat lang in aller geheugen zou blijven, de straten, de vensters, de balkons, de daken vol menschen, die in verontwaardiging het schouwspel aanstaarden van een ongelukkigen neger, Anthony Burns, die in het midden van een gewapende bende werd weggevoerd om uitgeleverd te worden aan zijn meester. Wat in de ziel van Parker bij deze misdaden tegen de menschelijkheid omging hebben de duizenden vernomen, die in zijne spreekzaal bij zulke gelegenheden hem hoorden spreken, een spreken als het brullen van een leeuw in nood: 'Ik zal de graven openen en de afschuwelijkste tirannen uit de dooden te voorschijn halen.

Kom hier, Herodes de slechtaard!

Kom, Nero, gij vreeselijke Romeinsche keizer! Kom naar boven, gij waart dronken van macht, doorkneed in Romeinsche verdorvenheid.

Kom hier, heilige Dominicus! kom Torquemade! vader der inquisitie.

Zoekt hier uwe gelijken!

Neen - gaat voorbij: gij zelve zijt geene makkers van zulke menschen als deze. Het was een groote verzoeking, waarvoor gij zijt bezweken. Gij hebt alleen menschen getroffen, die van eene misdaad beschuldigd werden, geen menschen, die alleen van hunne geboorte beschuldigd werden. Gij zoudt een mensch niet voor vijf en twintig gulden in slavernij zenden. Ik wil u niet rangschikken onder hen, die nu in Boston een neger voor vijf en twintig dollars tot slaaf zouden maken.'

Klinken deze woorden vreeselijk, toch betreurde Parker het dat zijne taal niet nog beter berekend was om de zwarte en verregaande misdaad der slavenwolven te brandmerken, maar zijn beroep op 's volks rechtvaardigheid is niet ijdel geweest; in spijt van de listige en slinksche streken door zelfzucht en gouddorst uitgedacht, is het hem gelukt het geweten van zijn volk op het punt der slavernij wakker te schudden en wakker te houden; reeds was hij door een ontijdigen dood weggenomen, toen de oorlog tusschen Noord en Zuid uitbrak, maar zonder overdrijving mag verzekerd worden, dat door het bezielde woord van Parker de kleine schare van getrouwen, die voor het beginsel van vrijheid durfden opkomen, in de Amerikaansche Unie is aangegroeid tot een macht, die, in het belang der menschelijkheid en om te voorkomen

dat in het hart van Amerika een groote slavenstaat zich zou vestigen, de bloedigste worsteling heeft aanvaard en volgehouden, en bepaaldelijk is aan Parker's invloed de onbezweken geestdrift dank te weten, waarmede de stad Boston door het oprichten van vrijcorpsen, door het brengen van groote geldelijke offers, de noordelijke staten heeft gesteund, tot de overwinning was behaald.

Als een grafbloem, geplukt van het graf des rechtvaardigen, komt het geschrift van Frothingham de gedachtenis van dezen Theodoor Parker in Nederland verlevendigen: het zal de oude banden, waardoor reeds velen zich aan hem gehecht gevoelden, bevestigen en nieuwe leggen, banden van bewondering en vereering. Wij waardeeren alles wat vertrouwde vrienden ons van zulke menschen weten te verhalen, want alles wat ons lezen doet in een groote ziel, die meende wat zij vroeg van haren God:

> Verleen mij voor uw waarheid heldere oogen,
> 't Geloof eens mans, dat duister maakt tot licht,
> Een hart vol liefde en vriendlijk mededoogen.
> 'k Wensch veel te zijn voor andren. Geef mij macht.
> Maak mij tot mond van wie de spraak ontbeeren;
> Laat me oogen zijn voor hem, die woont, in nacht;
> Geweten hun, die wet noch waarheid ceren;
> Den dwaas verstand, den zwakke moed en kracht,
> En gids en steun voor wie uw koningrijk begeeren,

alles wat ons lezen doet in zulk een ziel is ons welkom, en ook zij, die reeds eenigszins met Parker bekend waren, vinden hier veel, waardoor de trekken van zijn beeld scherper en duidelijker dan vroeger voor hen aan het licht komen.

Een man van dezen stempel vertroost over veel smaad, maar brengt ook met nadruk aan allen, wier roeping is het vuur van liefde voor het ideaal in den boezem van het volk levend te houden, de groote waarheid in herinnering, dat in deze ernstige tijden meer dan ooit wilskracht, geestdrift, overtuiging in deze roeping gevraagd worden, en dat zelfs de gouden harp der welsprekendheid slechts een ijdel geluid voortbrengt, wanneer het woord van Vinet vergeten wordt: ‘Ce n'est pas tant par ce qu'il dit, que par ce qu'il est, que le prédicateur peut se flatter de ne pas frapper en l'air.’

Zwolle.

G.L. VAN LOON.

Onderhoudende boeken.

Uit het jonge leven, door P. Conradi, leeraar aan de Hoogere Burgerschool te Goes (nu Zierikzee). 2 Dln. Leiden, E.J. Brill, 1875.
Een pleegzoon, door T.A. Quanjer. 2 Dln. Arnhem, H.W. v. Marle, 1875.

Het driekleurig viooltje; door H. Witte. Leiden, E.J. Brill, 1875.

Geen aangenamer gezicht voor een Hollander dan een stapeltje echt vaderlandsche boeken, en blijken ze, bij nader inzien, behalve echt Hollandsch ook nog goed te zijn, dan is zoo'n Hollander dubbel in zijn nopjes. Want zooals elk mensch veel van zichzelf houdt, zoo houdt elk mensch veel van zijn taal en land, en 't schijnt wel, dat die liefde sterk is in omgekeerde verhouding tot den omvang van 't voorwerp. Ik heb opgemerkt - en ik hoop dat ge 't ook opgemerkt hebt - dat in kleine menschen de eigenliefde 't grootst is. Vooral is dit in romans 't geval; dus zeker ook in 't leven. Daar hebt gij dien kleinen sigarenwinkelier John Chivery; want klein was hij; hij had ook eenigszins zwakke beenen en van zijn eene oog willen wij nu maar niet spreken; 't was kleiner dan 't andere vanwege 't kijken door 't sleutelgat van de Marshalsea naar Dora. De geschiedenis zegt van hem dat hij dichterlijk was, mededeelzaam en trouw, maar zie al die grafschriften eens aan, die hij op zich zelf bij zijn leven maakte. Van alles was de edelmoedige John Chivery junior het middelpunt. Ware John er niet geweest, er zou geen leven voor Dora geweest zijn - voor Dora, die niets om hem gaf. 'John Chivery', zoo schreef hij op zijn zerk, 'die algemeen geacht van dit leven scheidde in den ouderdom van drie en tachtig jaren, werd diep betreurd door allen, maar vooral door zijn vrouw Dora Dorrit, die hem geen etmaal overleefde!' En zij zijn nooit getrouwd geweest. Zoo blind maakt de eigenliefde en zóó sterk is de eigenliefde bij voorkeur in kleine Johns. En zoo gaarne ziet een Hollander een Hollandschen roman. Want klein is 't gebied, waarop zijn taal zich beweegt; klein is de kring, waarin zijn roman wordt gelezen. Met het oog daarop is 't moedig, een Hollandschen roman te schrijven en dus ook daarom een aangenaam verschijnsel. Wat wonder, dat ik blij ben als ik er drie zie. In de eerste plaats zie ik er een van mijn vriend Conradi: *Uit het jonge leven.* 'Aha', zegt een jonge heer van een en twintig jaar met een bril, 'dat treft Conradi en dat zal een boekverslag zijn als een polderklok.' Ja, dat kon de moedige Conradi wel slechter getroffen hebben.

'Ja maar, dat is nu immers geen doen met eere, elkaâr lieflijkheden te gaan zeggen in plaats van flinke waarheden.' Ja maar, jonge heer! als men zoo met elkaâr gerost heeft in Limburg, gedanst op den Pietersberg, gesmuld in de muziekzaal, gelachen in Momus, op

een teerton gezeten op den Vrijthof, dan gaat dat zoo malsch niet met de waarheden door u bedoeld. ‘Ja maar, dat komt allemaal bij kritiek niet te pas; weet je wat, ik wil er niets van weten.’ Ja, maar...

De jonge heer met den bril af.

Die Vleddering in *het jonge leven*, - hij heette ook Vleermuis, - wat is dat toch voor een proponent? Zelfs Heila, de heidin, is mij niet zoo duister als die latere rechtzinnige predikant op de Geldersche grenzen en leider van 't orgaan zijner richting. Reeds de kennismaking met hem is niet glad, niet zooals dat met jonge studenten gaat. 't Is den lezer van dezen roman, waar hij voor 't eerst van dien Vleddering hoort gewagen, alsof in 't drama een slecht karakter zal optreden, dat al de anderen in gevaar brengt en aan 't geheele boek een merk zal geven. Maar ik heb nooit zoo'n lam als *marqué* gezien. Beurtelings wekt hij ons medelijden op of doet ons de schouders ophalen, maar een spoor beitelt hij niet in dit jonge leven. 't Best bevalt hij ons bij het slachtoffer zijner afdwalingen, gelijk vroeger achter de slede van de Haagsche freule, die hij dan ook zeer rechtzinnig inpakt. Waarom, zoo zou ik in de eerste plaats den schrijver willen vragen, waarom komt de misstap van Vleddering en Catharina zoo laat ons ter oore en ons - 't zou minder zijn - maar Karel Dorra, die haar 't leven redde en dus de aangewezen man was om Vleddering iets anders te leeren dan deze Catharina naar den Ravenhorst te moffelen? Ik had Karel Dorra, na zijn herstel, liever in deze pastorie gezien, met Vleddering aan 't sterfbed dezer liefdevolle Catharina, dan die dwaze buitenlandsche reis zien maken, door niets te verdedigen, door niets te verklaren. Ik acht, door deze vertraging van aangifte, een groot romantisch gegeven in 't boek verwaarloosd en een persoon, die tegenover 't licht en de levensvreugd: Karel Dorra, een somberen achtergrond had kunnen vormen, gedoemd tot onbeduidendheid. Deze komt vooral uit als hij, Vleddering, zijn bestemming heeft bereikt en, ondanks zijn laf gedrag met Catharina, met den ouden Dorra, dien men ook vader Saaiman zou kunnen noemen, geleerde gesprekken wisselt. De lezer wordt hier gedwongen tot lachen vanwege het komische dat de toestanden der personen aan ernstige gesprekken geven. Verbeeld u een vader als den ouden Dorra, die zijn eigen zoons inborst niet kent en stokstijf staande houdt, dat hij de wereld in moet ‘tot karaktervorming’ - alsof een jong mensch ooit beter tot karaktervorming kan geraken dan door te leven in eigen land en daar zooveel mogelijk op eigen wieken te drijven; - die vader praat honderd uit over de plichten van jonge mannen; stort op de verwaandste manier van de wereld den onbedreven en onbedachtzamen maar degelijken Van Esch voor den neus, dat ieder 't hoort en ziet; geeft de allergewoonste waarheden voor godspraken uit; meent de jongens in 't hart te zien en kijkt niet verder dan zijn eigen neus. Verbeeld u met dien heer in gesprek: den eerwaarden zeer geleerden heer Vleddering, echtgenoot der

kleine rijke freule Ernestine van Marsden, gelukbederver van de zachte, degelijke Catharina, leider der belijdenispartij in zijn polders.

't Is een inktvlak in 't frissche werk.

‘Ik zou uit uw woorden kunnen opmaken, dat ge reeds uw loopbaan hebt gekozen,’ sprak de heer Dorra.

- Dat is ook zoo, meneer Dorra: ik ben hoofdredacteur van een dagblad geworden en daarmede van het orgaan eener machtige partij.

- ‘Is het ook het machtige dier partij, wat de keus van den heer Vleddering bepaald heeft?’ vroeg Van Maersen.

- Ik antwoord nooit op belachelijke insinuaties. Wie mij kent, weet, dat ik mij liever bij niemand aansluit en alleen mijn weg ga. Neen het zijn de beginselen dier partij, die mij aantrekken, daar zij de beginselen der toekomst zijn.

- Dat is bout gesproken, liet zich de heer Dorra hooren.

- Die weet dat hij waarheid spreekt, kan bout spreken, antwoordde Vleddering.

- Zeer veel menschen, die zoo overtuigd zijn, de waarheid te bezitten, leggen hiermede getuigenis af van groote eenzijdigheid en van groote bekrompenheid; er kunnen evenwel uitzonderingen op dien regel zijn, de tijd zal het leeren.

- Dat hoop ik.

De heer Dorra haalde de schouders op en stelde aan de heeren een wandeling voor, hetgeen algemeen bijval vond. Men ging de hei in op den eersten den besten kerktoren af, en men nam een lange wandeling voor.

Ongelijknamige polen trekken elkander aan, zoo scheen het ook hier het geval. Al spoedig werd de heer Dorra, die een weinig achteraan kwam wandelen, ingewacht door Vleddering. Met een kleinen glimlach werd dit opgemerkt.

- Het doet mij genoegen, dat de gelegenheid zich aanbiedt voor een kalm discours. Ik spreek gaarne met menschen die een loopbaan achter zich hebben, liet zich Vleddering hooren.

De heer Dorra gaf te kennen, dat hem het opnieuw aanvangen van een gesprek niet onaangenaam was. Ik heb met warme belangstelling straks uw dispuut gevolgd met Van Dijck, al was het dan wel vooruit te zien, dat gij elkander niet zoudt overtuigen, en ik moet er dit bijvoegen: al liep het over personen, met wier leven ik niet zoo nauwkeurig bekend was, ik kon daarom niet altijd de kracht voor beider beweringen meten; wat mij evenwel verwonderde was, dat gij niet antwoorddet op een beschuldiging die Van Dijck inbracht tegen Calvijn en in mijn oogen nog al van gewicht was.

- Ik begrijp waarop gij het oog hebt. Gij bedoelt het gezegde van Van Dijck, waarin hij beweerde dat Calvijn slechts door vrees te regeeren was en door vrees heerschte.

- Juist.

- Ja, hij had het oog op het gesprek dat Farel met Calvijn hield, bij gelegenheid dat de eerste laatstgenoemde wilde overhalen te Genève te blijven, ten einde in hem een krachtigen steun te hebben tot vestiging der nieuwe leer en het Godsrijk te Genève.

In het eerst meende Calvijn elders zijn weg te moeten zoeken, maar de vrees voor Gods straffende hand hield hem terug. Ik begrijp mij niet, hoe godvreezendheid iemand tot een beschuldiging kan gemaakt worden.

- Ik geloof dan alleen, wanneer men te vergeefs een beroep heeft gedaan op de liefde tot God en zijn dienst.

Maar wat was er van dat heerschen door vrees?

- Genève was een moeielijke gemeente. Er was een partij waarop Calvijn weinig vat had, ze was hem te glibberig. Zijn liefde voor zijn gemeente was voor haar een voorwerp van bespotting; was het wonder, dat hij ze op den rechten weg trachtte te brengen door geloof aan zijn woord?

De heer Dorra zag den spreker eenige oogenblikken met attentie aan en zei toen:

- Meneer Vleddering, mag ik u een vraag doen?

- Zeer zeker, als u mij dan ook maar vrijheid wilt laten, te zwijgen wanneer het antwoord mij moeielijk is.

- Dat is zeer voorzichtig, u schijnt mij de man niet toe om in een dol oogenblik met het hoofd door den muur te loopen.

- Om twee redenen heb ik hierop niet in het allerminst plan. Primo omdat mijn hoofd daarbij niet wel zou varen, en dat is het beste van mijn heelen persoon, secundo omdat ik daarmee niemand een dienst zou doen, mijzelven het allerminst.

- Accoord. Mijn vraag dan. U zal weldra in functie treden als hoofdredacteur van een conservatief blad, is dat uit liefde voor de beginselen dier partij, of uit haat tegen de beginselen der tegenpartij?

Vleddering schrikte een oogenblik, wat hem zelden gebeurde. Doch hij herstelde zich snel en zei: Meneer Dorra, u schijnt mij een man toe van fijne distincties.

- Laat dat zoo zijn. Maar uw antwoord?

- Ik heb daarover zelf nog niet nagedacht, het is mij moeielijk eenig antwoord te geven.

- Ik kan daartegen niets inbrengen en ik wil niet zoo onbescheiden zijn daarop verder aan te dringen. Maar wat dunkt u van het regeeren door vrees?

- Het is tegenwoordig het eenigste, krachtigste beginsel van bijna elk gouvernement, van bijna elke partij, van bijna elk individu, het is de hoeksteen van elk gezag. Daarbuiten geen behoud.

- Is, hetgeen u daar zegt, het product van lange overdenking?

- De vrucht van jaren nadenken.

- En u denkt volgens dat beginsel te handelen?

- Natuurlijk.

- Dan zal uw weg eenzaam gaan te midden van de menschen, meneer Vleddering.

Vleddering werd doodelijk bleek. Het herinnerde hem iets dat als een nachtmerrie over hem hing uit een ander gesprek.

De heer Dorra zag den jongen, sterken man met schrik aan toen hij de verandering, die zijn gelaat had ondergaan, bespeurde. Hij kreeg medelijden en sprak, terwijl hij arm in arm met hem voortging: - Mijn jonge vriend, ik verlang geen proselieten te maken, de partijen als zoodanig boezemen mij te weinig belangstelling in, het ware te wenschen, dat in ons kleine land minder partijen waren. Alles schijnt tot heil daarvan te gebeuren, terwijl men vergeet, dat het volk, de massa, niet hoog genoeg staat, om deel in den strijd te nemen, en het gevolg is, dat de lagere klasse daardoor klappen krijgt van beide kanten. Neen, ik wensch geen onmiddellijken invloed uit te oefenen op uwe staatkundige beginselen, al zou ik ook gaarne invloed uitoefenen op uw levenslot. Ik ben op één punt bijzonder egoïst, ik zie gaarne gelukkige menschen om mij heen. Of gij u niet aansluiten wilt bij deze of bij die partij moet gij zelf weten, gij zijt oud genoeg om zelf te kiezen; doch kies niet uit haat, handel niet uit haat; wij menschen zijn door duizenden fijne, onzichtbare vezelen aan elkander verbonden: de geslachten die zijn heengegaan aan die nog leven, de geslachten die hier leven aan die duizend mijlen van hen zijn verwijderd. Daardoor gebeurt het dat wij tranen storten bij het lijden van Hecuba. Daardoor is het, dat wij als kinderen sidderen bij den dood van Hector en het lot van Troje en diep geroerd worden door de zwakheid en het lot van Hamlet. Daardoor is de geschiedenis voor ons een groot leerboek en zijn de zangen der ouden voor ons tonen van de kerkklok, die uit de verte van den avondnevel tot ons komen; schreien met die lijden en vroolijk zijn met die vreugde hebben, die dat kan met hart en ziel, heeft de bronader gevonden, waaruit menschengeluk ontspringt. Die zich afsnijdt van de overige menschen, snijdt het beste deel van zijn eigen hart weg en houdt het deel dat ziekelijk en gewond is over, gewond tot den dood. Geloof niet, mijn jonge vriend, dat ik een preek tot u wil houden, gij zoudt dit beter kunnen dan ik; doch laat een man die tweemaal zoo oud is als gij u in uw eigen belang raad mogen geven. Tracht geluk te verspreiden in uw eigen woning en daarbuiten. Zie, er is mij een paar weken geleden iets overkomen, hetgeen ik nooit had gedacht dat gebeuren zou. Ik heb een mensch het leven benomen. Het was een eerlijke strijd, ik had mijn vrouw te beschermen, mijn persoon en mijn goed, toch is 't het schrikkelijkst oogenblik uit mijn leven geweest. Toen de man op mij afkwam, met zijn geweldig wapen in de hand en een vloek op de lippen en ik te vergeefs tot hem geroepen had: ‘sta mensch, wat hebt gij te doen in het huis van een ander,’ toen vreesde ik wat er zou gebeuren: ik heb den man gedood en graag zou ik de helft

van mijn vermogen geven als ik dien doode weer in het leven kon terugroepen, en geloof dat dat iets zeggen wil: ik ben sterk doordrongen van het denkbeeld dat geld een groote macht is; ik zou drie, vier, tien jaar van mijn leven willen geven om het zijne terug te krijgen, een bejaard man als ik ben, ik heb het leven lief om de mijnen en om mij zelf. En dit is nu niet in 't bijzonder 't geval met mij: het is algemeen menschelijk. Wij kunnen ons niet afzonderen van de menschen dan tot ons eigen nadeel; die haat, zondert zich af en die door vrees in te boezemen wil heerschen, haat.

- Ik moet mijn eigen weg gaan, sprak Vleddering. Een rivier gaat niet terug naar hare bron, een menschenleven laat zich niet nog eens opnieuw afspinnen; een menschenleven is de resultant van het leven buiten hem en het leven in hem. Vraag aan de hei tarwe voort te brengen!

- Dat heb ik gevraagd, mijn jonge vriend! dat heb ik gevraagd. En hoor het antwoord: Zie, gij staat hier op mijn grond, die vóór 20 jaar hei was en ik heb gevraagd: breng tarwe voort, en hoor het antwoord.

En Vleddering stond stil en zag dat scherp geteekend gelaat, verlicht door dat zonderlinge licht, dat hij bij Charles Dorra soms had opgemerkt en hij hoorde de woorden: ‘Ik heb geduld gehad, ik heb laten arbeiden en zelf gedacht en heb mij niet laten afschrikken, ik heb niet gerust, en als gij het graan nu hier zaagt, goudgeel en golvend, als de zon daaraan kleur en rijpheid heeft gegeven, dan zoudt gij zeggen: wel is de natuur goedertieren, wat zij ontvangt geeft zij honderdvoudig weer.’

En Vleddering zag ver vooruit en zei met zijn bitteren lach: ‘'t Is jammer, dat het hart van een mensch niet hetzelfde proces kan ondergaan als een stuk heigrond.’

De heer Dorra bemerkte dat zijn woorden verspild waren; hij staakte het gesprek. Hij sprak niet meer en spoedde zich voort naar de anderen die een eind vooruit waren. Toen zij te huis waren gekomen, sprak hij tot mevrouw Dorra en Mathilde: Denkt veel aan Ernestine, zoekt ze veel op en ziet ze veel hierheen te lokken, ik geloof dat zij een man heeft gekregen, die haar ongelukkig zal maken.’

Het Calvinisme van onzen tijd heeft voor veel menschen iets vermakelijks, zooals een kalf met twee koppen op de kermis, wat ook de reden kan zijn, waarom even vermeld gesprek plaats kon vinden op de bruiloft van Daan van Esch. Ieder gevoelt dat die Vleddering hier een clownsrol vervult, wat geheel in strijd is met onze verwachting van dien steilen heer. Maar jammer van het boek is het zeker. Men zal mij tegenvoeren dat ik er een wonderlijk stuk heb uitgenomen, maar 't is 't wonderlijkste niet. Ik zou veel meer en ruim zoo sterke staaltjes kunnen aanhalen van Dorra Seniors dorheid en Vledderings bekaaide beantwoording aan het doel, waartoe hij blijkbaar in dit boek werd opgevoerd.

Indien deze personen spraken overeenkomstig de bestemming, door den schrijver hun toegedacht, dan zou aan den roman groote kracht en degelijkheid zijn bijgezet. Nu bederven die twee clowns met hun uitgestreken gezicht heel wat. Want er viel te bederven. *Uit het jonge leven* is een prettig boek. Er bruischt levenslust en levenskracht in; gloed en moed blinken er u in tegen. Piet van Dyck is een type van den edelmoedigen, zorgeloozen maar veerkrachtigen knaap. Karel Dorra en Daan van Esch zijn, elk in hun karakter, echte knapen. Karel Dorra is een beminnelijke jongen, die zeer ter kwader ure door zijn vader op reis wordt gestuurd, zoodat Karel eerder zelf dan die andere ‘het slachtoffer was van zijn vader; want vaders kunnen dwingelanden zijn.’ De oude Dorra is bovendien te onaangenamer dwingeland, omdat hij zoo geweldig wijs is. Met Mathilde hebben wij gaarne kennis gemaakt als met een degelijk, lief meisje, dat ten volle een man als Karel waard is. Ada van Beveren is, op geëmancipeerd af, een schalkje. Haar verkeering met den goeden Willem van Maersen geeft telkens prettige bladzijden aan het boek. Ik heb het met sympathie gelezen en hoop ook op dit gebied Conradi eenmaal weder te zien. Ik gebruik daar het woord sympathie, maar zeker zal Conradi mij 't niet kwalijk nemen, als ik zijn toegefelijkheid in deze mag beoordeelen naar de groote vrijheid, die hij zichzelf veroorlooft in 't misbruik van basterdwoorden.

Toch heeft hij een echt Hollandsch boek geschreven. De rijmen zijn afschuwelijk vermakelijk en de leerstellige gesprekken goddeloos vervelend; alles echt Hollandsch. Maar Piet van Dyck en Karel Dorra, Jan Bom - hoe zachtmoedig zal hij plattelandskiezen trekken! - ja zelfs den ouden dokter bij zijn heilige kunst! wij hebben hen lief gekregen. Wellicht hooren wij nog iets van hen *Uit het mannelijk leven.* Gaarne, Conradi, met uw meermalen heerlijke, verrassende beelden. Kom!

Die T. Quanjer legt het met de basterdwoorden anders aan dan Conradi. Conradi laat ze meest in gesprekken voorkomen, Quanjer ook, maar laat Conradi er al zijn personen mee haspelen, Quanjer bezwaart er uitsluitend het echtpaar Plukmand mee. Het gevolg hiervan is dat het echtpaar Plukmand voor T. Quanjer heel veel vreemde woorden lucht, die anders op Egmond aan zee in 't water zouden gevallen zijn, - maar daardoor dan ook den schijn krijgt, alsof 't er voor is opgezet, gelijk een houten of bordpapieren paar kanarievogels fluit als men drukt.

Het boek heeft meer zulke poppetjes-vertooningen. Stel u voor aan den linkerkant der poppekast: drie personen: een bestolen patroon, een valschelijk betichten jongeling en den pleegvader van dezen jongeling. De patroon is, hoewel vreeselijk teleurgesteld door een jarenlang voor eerlijk gehouden boekhouder, nog al kalm, maar de twee anderen zieden van toorn. Let nu op de rechterzijde van de kast,

daar staat de dief met zijn moeder op de stoep en pakt zijn boeltje in en rijdt uit Alkmaar - men weet niet waar hij gebleven is! ‘Maar hij zal wel naar Londen zijn.’ De zoogenaamde vlucht gelukt alsof ze door de drie bedrogen mannen oogluikend werd toegelaten. Den anderen morgen vragen de mannen verbaasd aan elkander - maar dat Alkmaar is ook veel grooter dan het kijkgat eener poppekast - waar toch de dief gebleven kan zijn!... ‘Ze moesten hem bepaald hebben’ om de onschuld van den verdachten jongeling te bewijzen....

Ondanks deze potsierlijkheden is er een lieve idille in dit boek. De liefde tusschen Mientjen en Edwin is natuurlijk verteld, gelijk over 't geheel de vertelling zeer goed loopt. Maar vooral de hartelijke en diepe genegenheid in den anders wilden Engelschen knaap is zeer goed geschetst. Dat is de kracht van dezen weinig beteekenenden roman, die zeer gaarne te Egmond buiten, te Egmond binnen en te Egmond aan den Hoef zal gelezen worden. T. Quanjer heeft in het karakter van Aukes en van Edwin getoond, een oog te hebben voor het zieleleven. Vooral in Aukes' eenvoudig karakter, gelijk het in dit verhaal is ontvouwd en volgehouden, ligt een belofte voor een krachtiger boek van de zelfde hand. John Chivery schreef zijn eigen grafschriften, en zij waren geestiger dan hij zelf, maar daar was hij John Chivery Junior, een zwak, loens winkeliertje van zwaarmoedig gestel voor. Jonge romanschrijvers onzer dagen zetten zich niet neder om één roman te maken en daarmede den ondeugenden verslaggever een grafschrift in handen te geven op hun pas ontloken kunst. Zij bieden hun werk aan ter keuring in de verwachting dat het gewaardeerd zal worden en zij leggen er de vraag in: is er levensvatbaarheid in aanwezig? Op die waardeering hebben zij recht. Dit is het onvervreemdbaar loon voor alle kunst. En zoo betuig ik dan gaarne van de beide boeken, die ik hier, hoewel eenigszins verschillend, met liefde besproken heb, dat zij boeken zijn met een krachtige belofte. Maar zulk lief Hollandsch als H. Witte in zijn *Driekleurig Viooltje* spreken zij niet. Zij gebruiken te veel vreemden poespas, waaronder ik ook woorden reken, zooals: daarover, daarin, daaruit, daaronder, daaraan en al zulke moffigheden. Dat is niet deftig maar stijf, niet bevallig maar leelijk. In de bloemennovelle van Witte ontmoet gij overal een lief Hollandsch, zacht, los en toch niet zwak. Ik weet zeker dat dit verhaaltje elk vriendelijk hart zal smaken. Vraagt gij mij echter of ik 't boekje prijs om 't verhaaltje, dan moet ik ontkennen. Ik heb niets tegen die vertelling. Geen zier. In haar soort is zij boeiend en pittig genoeg. Dien vader, die elk oogenblik zijn zoon een zedepreek zal meegeven, en eindelijk, als hij er toe zal komen, uit den spoorwagen moet stappen omdat hij niet verder mee kan, dien vader met zijn liefdevol hart wenschte ik in menigen Hollandschen roman weder te vinden. Zoo zijn er meer trekken in, die 't verhaaltje kleur en leven geven en 't zoodoende tot novelle verheven hebben. Maar voor mij ligt

de groote waarde van dit boekje in de taal der bloemen, in de taal der natuur. Witte heeft, gelijk Van Eeden te Haarlem, het geheim ontdekt, met de natuur, met planten en bloemen te spreken en ons in dezelfde taal, die zij opvingen, in dat hooge zielsgenot te doen deelen. Van deze gave is dit boekje voor mij een uitspruitsel en daaraan ontleent het zijn aantrekkelijkheid voor mij. Wij zijn niet gemeenzaam met moeder Natuur. 't Overkomt ons wel eens op een wandeling, dat wij uitroepen: luister, hoe lief zingt daar die vogel, maar uit welken gemoedstoestand des vogels zijn tonen die kracht en liefelijkheid ontfangen, dat gaat ons maar zelden aan. Wij smaken wel de frischheid van het bosch op een lentemorgen en de liefelijkheid van een landschap bij zomeravond, maar dieper dan naar dit algemeen natuurlied gaat ons luisteren naar al de geheimzinnige stemmen allerwege niet. Dit is oefening, gewoonte, door liefde voor de natuur gewijd. Hoe meer wij dit willen doen, hoe naarstiger wij 't zullen en kunnen doen. Daar wij zelf kinderen der Natuur zijn, valt het ons niet moeilijk, met haar om te gaan, en toch ontbreekt ons die omgang. 't Is ons met deze moeder als zoo menigen ondankbaren knaap met zijn eenvoudig geboortedorp. Hier leefde en bewoog hij zich vroeger, hij kende niets anders, zijn streven klom niet hooger dan de taal en 't bedrijf zijner dorpsgenooten - en nauwelijks heeft hij in de stads-ronzebons medegedaan of hij vergeet de taal en de bedrijven der zijnen en kan eindelijk in de eenvoudigste toestanden zich niet meer verplaatsen. Indien we ons konden verplaatsen in 't natuurleven, wij zouden er de heilige taal van verstaan en zij zou niet nalaten op ons een veredelenden invloed uit te oefenen.

Wanneer dan mannen als Van Eeden en Witte ons voorgaan, moeten wij hen trachten te volgen, en ook ons hart zal zich openen voor dat heerlijke, gezonde leven der Natuur, dat ons met ons zelven kan verzoenen en steeds een bron blijft van troost en genot.

Waar Witte dus naar de hei gaat, daar pakt hij ons; ik moet mee met hem, onverschillig voor de geschiedenis die hij aan deze wandeling zal verbinden; ik wil slechts van hem leeren te spreken met moeder Natuur, met hem leeren luisteren naar haar tallooze sproken, gelijk ik menigmaal medeging met zijn plantenbroeder Van Eeden door de Kennemer dreven en bosschen. Nog smaakt mij die gezonde lucht en dat liefelijk gesprek zonder woorden. Doch Witte gaat ons reeds vóór:

'Wat is het, dat hier zoo op eens mijn wilde, als spelende kinderen over de hei huppelende, gedachten, bij elkaar roept? Wat is het dat mij aan dien droomerigen toestand ontrukt; mij geheel aan mij zelven teruggeeft? - 't Is een laag groeiend plantje, met eenige kleine bloemen, maar een plantje dat mij lief en dierbaar is; dat mij, als ik thuis ben, iederen dag bij herhaling tot zich roept; dat ik vooral in de duinen zoo menigmaal bewonderde als een der liefste van Flora's kinderen, maar dat ik hier nog niet had gezien; een gewoon

driekleurig viooltje. Niet een grootbloemige Engelsche “Pensée;” ook niet een zoogenoemd “Akker-viooltje,” met zijn lichtblauwe en gele bloempjes, maar dat, waarin donker purper, geel en wit elkaar afwisselen, doch waarvan het purper de hoofdkleur is.

Denkelijk was een zaadkorrel er van uit een tuin of tuintje ontsnapt en hierheen verdwaald. Hoe 't hier kwam, boezemt mij op dit oogenblik zeer weinig belangstelling in. Dat ik het hier zie, met vijf, zes open bloempjes, allen naar ééne zijde gericht; met vijf, zes lieve gezichtjes, die mij vriendelijk aankijken, als willen zij mij vragen: “Is het leven niet zoet, is 't op zoo'n avond vooral niet rijk aan genot?” dát doet me pleizier en daarom zet ik mij er bij neer. 't Is inderdaad wel opmerkelijk, dat, hoe langer men die bloempjes aanziet, ze des te meer op ons een indruk maken van kleine gezichtjes, ofschoon we van die gelijkenis toch eigenlijk slecht rekenschap zouden kunnen geven. Er zijn meer andere bloemen met welke dit het geval is; maar ik ken er toch geen, die u zoo helder aanzien, die u zoo als deze, vriendelijker en vriendelijker gaan toelonken, naarmate gij ze vriendelijker gadeslaat.

't Zijn geen menschelijke, ook geen dierlijke, maar 't zijn plantenaangezichtjes, als ge 't mij niet kwalijk neemt. En waarom zullen we ons tegen die gezichtsbegoocheling verzetten? Wat voor nut heeft het, onze fantazie met geweld aan banden te leggen, opdat ze ons toch niet even ontvoeren aan de prozaïsche werkelijkheid? Waarom, indien die bloempjes toch zulk een eigenaardige aantrekkelijkheid bezitten, ons zelven, als we op het punt zijn ons aan een liefelijken droom over te geven, met geweld wakker geschreeuwd, met de harde woorden: “'t zijn maar bloemen, 't zijn bloemen maar, anders niet!”

Waarom, wanneer de bloemen ons aanzien als wilden ze ons toespreken, spoedig de oogen stijf toegeknepen en de ooren dichtgestopt, om toch vooral niets te zien, geen toontje op te vangen, dat maar eenigszins aan onze verbeelding voedsel zou kunnen geven?

De bloemen hebben ons inderdaad wel eens iets te vertellen, als men maar wil luisteren, en altijd is dat iets liefelijks.

Zoo ook thans.

Opmerkelijk; ik, die daar even gevoelig werd omdat 't gezang der vogels voor mij verloren ging; die den lieven kleinen ontliep, wijl ik te doof ben om zelfs maar 't geluid der kinderstemmetjes te hooren, veel minder te verstaan wat deze zeggen, ik hoor en versta thans die kleine bloempjes!

Men heeft meermalen zijn verwondering geuit over mijn opgewektheid; hier hebt ge den sleutel van een klein vakje van mijn ziel, waarin ik een goede dosis opgewektheid bewaar.

Ik vernam op dien schemeravond van het driekleurige viooltje een geschiedenis. Die bloempjes vertelden ze mij, terwijl ik haar daar een half uur zat aan te zien, en toen ik opstond om langs een heipad den

rijweg weer te bereiken en naar huis te gaan, nam ik mij voor die ook aan anderen te vertellen in onze gewone taal.'

Hoort gij den vriendelijken tolk der bloemen? Gevoelt gij den toon, die regelrecht uit zijn hart tot het onze is gericht? En toen hij vertelde van de familie, die de blaadjes der bloempjes vormden: een stiefmoeder, met twee eigen dochters en twee vóórkinderen, toen hebt gij stellig in de aangeboden novelle zulk een sage verwacht. Mij is 't althans zoo gegaan. 't Is waar, toen ik het 'hoofdstuk als toegift' las, kende ik de novelle reeds, maar ieder oogenblik dacht ik: zou de heer Witte oorspronkelijk niet voornemens zijn geweest, een romannetje uit het bloemenleven te vertellen in den trant der oude plantensagen? Ik kon dat denkbeeld maar niet loslaten.

Niet alleen bleef 't mij bij tot aan 't einde van 't werkje, maar juist daar kreeg het weder nieuwe kracht.

'Wanneer ge een perkje met grootbloemige pensées ziet, zegt Witte ten slotte, dan voelt ge u geneigd om luide aan uw bewondering lucht te geven, en hoe langer gij ze beziet, des te schooner worden ze in uw oog. Staat ge voor een frisch en krachtig kleinbloemig viooltje, dan gevoelt ge u tot zulk een hoorbare uiting uwer bewondering niet gedrongen; dan bewondert ge stil; dan staart ge die bloempjes met een eigenaardige, voor uzelf wellicht verklaarbare belangstelling aan; en hoe langer gij dit doet, des te meer komt ge onder den indruk, alsof ze ook u aankijken. Onwillekeurig luistert ge dan - zoo niet met uw ooren dan toch met uw ziel - want het is u alsof gij weldra haar stem zult hooren...'

Niet waar? Dat laatste woord van den beminnelijken schrijver, 't is u een belofte. Gij vindt, dat hij zijn woord geeft. Hij moet het dus gestand doen. Hij zal ons de stem der bloemen laten vernemen; hij zal ze voor ons laten optreden in haar liefde en in haar andere hartstochten; in haar schoonheid en bevalligheid gelijk in haar nederigheid en hooghartigheid. Hij zal in een volgende novelle in beeld brengen, wat deze moeder van 't viooltje sprak tot haar zoon en hij zal ons ook in beelden de verhoudingen der bloemen onderling leeren; in haar eigen taal zullen wij haar eigen lotgevallen, haar eigen smart en vreugde hooren. Dan zullen er zeker menschen zijn, die niets van dat alles gelooven, want er zijn in Nederland ongeloovige menschen; daar zullen er ook zijn, die dat alles kinderachtig vinden, want er zijn bij ons veel menschen die zóó iets kinderachtigs ontwassen zijn; maar velen, waarde heer Witte! zullen gaarne naar u luisteren om daarna te erkennen: dat er een zelfde taal is, die verstaan wordt door de gansche Natuur: de taal der poëzie.

AART ADMIRAAL.

Veel goeds gezegd, soms wat zeer veel.

Zes maanden in Amerika, door Dr. M. Cohen Stuart. Met platen en vignetten. Haarlem, Kruseman en Tjeenk Willink, 1875.

Al ontvingen we ook bereids vele beschrijvingen van Amerika door schrijvers van verschillenden stempel en beroep, van letterkundigen, landbouwers, staathuishoudkundigen; behalve om den schrijftrant en de literaire talenten van den heer Cohen Stuart, namen wij zijne ‘Zes maanden in Amerika’ met belangstelling ter hand. Gedachtig aan het oude: ‘Over winden spreekt de zeeman, van zijn stieren spreekt de boer,’ verwachtten wij, dat hij ons land en lieden meer van hunne moreele en religieuse zijden te beschouwen zou geven, en hij een op dat punt scherpziend opmerker zou zijn, terwijl het aesthetische in den vorm niet zou ontbreken. En die verwachting werd geen teleurstelling, zij werd veeleer in menig opzicht overtroffen.

De heer Cohen Stuart vond in de bijwoning der vergadering van de *Evangelical Alliance* niet slechts de naaste aanleiding tot zijn reis, maar ook eene gewenschte gelegenheid om met vele voortreffelijke Amerikanen in nadere aanraking te komen, waarvan zijn werk overal de sporen draagt. Een aanvankelijk uitstel der reis was oorzaak dat hij deze later onder daarvoor veel gunstiger omstandigheden kon ondernemen en daaraan meerdere maanden besteden, dan hem vroeger weken daarvoor konden vergund zijn.

De inrichting aan boord en het reisgezelschap worden uitvoerig beschreven, over de reis wordt ras heengestapt, de aankomst in het nieuwe werelddeel con amore verhaald. In New-York ziet onze auteur zich eensklaps in eene verbijsterende drukte en woeling verplaatst, terwijl zijn logement mede getuigt van de groote en grootsche schaal, waarop vele dingen daar zijn ingericht. Aanschouwelijk is de beschrijving van sommige plekken in de groote wereldstad, waar de golven des levens hoog en snel gaan, zoodat bijna ieder spoor van hare Hollandsche stichting is uitgewischt. Courantenliteratuur met hare onbeschaamde reporters, geldwereld, publieke voertuigen worden achtereenvolgens behandeld, terwijl wij later een verhaal krijgen van een tocht naar de Catzkillbergen, per stoomboot op den Hudson, den Amerikaanschen Rijn, doch zooveel grootscher schepping dan deze, zooveel meer getuigend van menschenmacht en genie, mogen ook eeuwenheugende ruïnes ontbreken. Natuur en menschenwerk worden door den schrijver naar waarheid en met rechtmatige geestdrift geschetst; wij begrijpen en deelen zijne opgetogenheid. Hier is eenvoud en ongezochte welsprekendheid en toch verheffing, waarom wij deze bladzijden in het

moeilijk genre der natuurbeschrijving naast de fraaiste in Matthisson's *Briefe* leggen.

Later komen we met den auteur meer bepaald in de New-Yorksche menschenwereld, waar hij bij Dr. Anderson, een der voornaamste pilaren van de *Dutch Reformed Church*, gastvrij wordt ontvangen. Van de vergaderingen en werkzaamheden der *Alliance* krijgen wij geen bericht, als zijnde dit elders medegedeeld. De namen van Duitsche en Hollandsche en Fransche e.z.v. afgevaardigden overtuigen ons, dat de schrijver zich bewoog in een kring van mannen van gelijke denkwijs. Zijn getuigenis, 'dat het volk in Amerika bij al zijne eigenaardigheden en gebreken, meer dan eenig ander heeft leeren verstaan, dat de *godsdienstige waarheid* in het *leven* moet zijn geworteld, en dat *vrijheid* de dampkring is waarin het *geloofsleven* groeien en zich ontwikkelen moet [D. I, bl. 166], worde overal ter waarheid, gelijk die onze volkomen sympathie hebben! Wij menschen kunnen niet allen eenstemmig denken, en staan ten deze nog onder andere invloeden dan die van den eigen wil en verkiezing. Wij kunnen alleen vorderen, dat men eerlijk voor zijn overtuiging uitkomt, en daarbij geene nevenbedoelingen hebbe.

Vervolgens bezoekt de heer Cohen Stuart als gast van Amerika en bij wijze van *Nachfeier*, Philadelphia en Washington, waar afdeelingen bestonden van de Alliantie, en waar hij wederom gelegenheid heeft om het groote en grootsche van vele inrichtingen te bewonderen, terwijl Amerikaansche *humbug* hierbij niet zijn rol speelt. Wie kon een treffender, puntiger opschrift voor Washington's standbeeld vinden, dan het '*first in war; first in peace; first in the heart of his countrymen?'* - Een audientie bij den President der Vereenigde Staten is den eersten burger der groote Republiek waardig, gelijk het Capitool een zichtbaar teeken is van hare grootheid en macht.

Belangrijk is menige mededeeling welke wij ontvangen ten aanzien der reminiscenzen van de Hollandsche vestiging en werkzaamheid te New-York. - En waarlijk fraai is later de beschrijving van de Niagara, de ontzettende, indrukwekkende schoonheid in den schoot van den schrik, gelijk een aestheticus het verhevene noemde, '*charming the eye with dread*,' gelijk het in een door Cohen Stuart aangehaald vers luidt.

Een geheel andersoortige stof en andere beschouwingen worden ons geleverd, als de schrijver over de laatste nederzettingen van Nederlanders nog in onzen leeftijd handelt. Het was een der misgrepen van onze toenmalige Regeering, waardoor duizenden onzer landgenooten werden genoopt om in Amerika te zoeken wat het vaderland hun ontzeide. Het gaat den nijveren daar wèl. Hartelijk was de ontvangst welke Dr. Cohen Stuart hier vond, en hij had de voldoening, dat hij velen mocht stichten door zijn woord. - Ontzettend en niet minder opwekkend is het tafereel dat hij ophangt van Chicago, de snel ont-

stane, nog sneller verwoeste, bij herhaling geteisterde stad, waar eene schade van zeven à achthonderd millioenen gulden werd geleden, doch grootendeels hersteld. Roerend is het verslag van een hulpbetoon, dat inderdaad mocht heeten ‘een wedstrijd van weldadigheid.’ - Wij kunnen evenwel den heer Cohen Stuart niet op al zijne tochten naar Pella en verdere Hollandsche vestigingen vergezellen, en deelen in den door hem ontboezemden wensch, ‘dat het contingent door Nederland bij verdere emigratie te leveren, den goeden oud-Hollandschen naam handhave en bevestige!’ - Sommige individu's die daarheen togen zullen bezwaarlijk hiertoe bijdragen.

Zijne schetsen van het Amerikaansche leven en verkeer zijn zoo aanschouwelijk, dat men dikwerf daarin als verplaatst wordt en deelt. Het lag in persoon en betrekking van den schrijver, dat hij vooral op Kerk en scholen de aandacht vestigde, en inderdaad zeer belangrijk zijn de berichten, welke wij daaromtrent ontvangen, al zullen die niet door alle, en mogelijk niet door het grooter deel der lezers met gelijke belangstelling worden vernomen. Men zal zich evenwel verbazen bij het nagaan van zoovele inrichtingen op groote schaal voor het onderwijs en de opleiding van jeugdige menschen, en hoeveel daaraan in Amerika te koste wordt gelegd. Zeer aanzienlijk, vorstelijk zouden we zeggen, bijaldien wij het niet meer naar waarheid ónvorstelijk moesten noemen, zijn de geschenken en erfmakingen welke rijke Amerikanen daarvoor ten beste hadden en hebben, en waardoor de jeugdige Staat Oud-Europa vooruitgestreefd is, en op den duur vooruitstreven zal.

Wij hebben zoo even gezegd: ónvorstelijk, toen wij spraken van ontwikkeling des volks, en meenen daarop te mogen en te moeten drukken. Wij hebben hierbij het oog niet enkel op de karigheid, waarmede men in de meeste Staten van ons werelddeel de uitgaven daarvoor beknibbelt, maar vragen ook waarom en waarvoor men der volken geestelijke en zedelijke belangen achterstelt? Men ga de verhouding na der steeds hooger opgevoerde oorlogsbudgetten tot wat aan wetenschap en onderwijs wordt gegund, en wie kan deze anders keuren dan eene schande voor zoogenoemd beschaafde, christelijke [!] natiën? Wil men de menigte ook diets maken dat de legers scholen kunnen zijn voor jongelieden; er zijn betere en veel minder gevaarlijke voor de zedelijkheid te openen dan onze kazernen, die moreele pesthuizen vaak van godverachting en ongebondenheid bij alle subordinatie. Ofschoon wij onder militairen menig voortreffelijk mensch ontmoetten en wij enkelen hunner onder onze beste vrienden telden, kunnen wij een stand niet dan misprijzen, waarin de menschen in vredestijd bij alle bemoeiingen ledigloopers, in oorlogstijden vernielallen worden. - Het was eene ernstige, in den grond beklagenswaardige rekening, vóór jaren in dit tijdschrift opgemaakt, waaruit bleek, dat eene geheele academie den lande niet zoo hoog kwam te staan als een

enkel eskadron cavalerie. Zullen we nog aan batterijen artillerie, aan vestingwerken, aan ramtorenschepen e.z.v. denken, wier beste bestemming zal wezen, dat zij liggen te roesten en te rotten? - Hoeveel goeds kon er worden gesticht en bevorderd, als zooveel kracht, zooveel beste levensjaren, zooveel schats inderdaad ten beste der volken werd aangewend!

Wij loopen overigens niet zoo hoog met alles wat in Amerika is te vinden, en weten ook dat men in een jeugdige republiek van veel belemmeringen vrijer is. Kan men een nieuw huis naar keuze inrichten, in oude gebouwen moet men zich bij veranderingen schikken naar het bestaande. Amerika's bodem is rijk in allerlei, wat elders geweigerd is of bereids uitgeput werd. Het heeft ruimte en arbeid nog voor millioenen nijvere handen, terwijl het oude Europa moeite heeft, althans in menige streek, om de sterk aangegroeide bevolking te voeden. Maar er is in volk en volksaard ook veel wat ons weinig zou behagen, en wat de heer Cohen Stuart uit den aard der zaak niet of minder zag. - Wie, als hij in Amerika, hier en elders slechts met de élite uit de natiën in aanraking kwam, zou allicht een gunstiger oordeel vellen, zonder onwaarheid te spreken, hoewel het ook niet *de* waarheid zou zijn. - Amsterdam heeft niet enkel zijn Heeren- en Keizersgrachten, maar ook zijn Marken en Uilenburg, e.z.v., welke men mede moet kennen om de stad naar waarheid te beschrijven. En die keerzijde komt in ‘Zes maanden in Amerika’ niet of zelden uit.

Overigens wordt de Hollandsche reiziger allerwege gewaardeerd en gefêteerd, hetgeen hij voor zijne lezers wel wil weten ook. Menschen en kinderen brengen hem hunne hulde. - Afgezien daarvan mogen wij het net uitgevoerd werk, gelijk wij dit trouwens van de uitgevers gewoon zijn, aanbevelen als eene zeer belangwekkende en ook leerrijke lectuur. De stijl is goed. Zonder ergens tot bombast te worden is de voorstelling van het verhevene inderdaad verheffend, steeds geëvenredigd aan den inhoud. Vroomheid zonder ziekelijkheid ademt er in, en veelal getuigt het van eene liberale denkwijs, al verloochent de auteur zijne richting op religieus gebied ook niet.

Wij wachten de laatste afleveringen, waarin de heer Cohen Stuart ons zijne ontmoetingen, ook op eene reis naar de Zuidelijke Staten wil mededeelen. Der uitgevers verlangen naar de aankondiging deed ons deze bespoedigen.

Mengelwerk.

Twee vriendinnen, door P.F. Brunings.
(*Slot.*)

XVI.

Toen Van Werden de kamer verlaten had, ging Marie met geopende armen haar aanstaanden bruîgom te gemoet, omhelsde hem herhaalde keeren, en toonde een zoo ongekunstelde en hartelijke blijdschap, dat de ergdenkendste man er door ontwapend zou zijn geworden.

‘Ben-je alleen thuis?’ vroeg Van Lichtenberg.

‘Heel alleen. Verbeeld-je, dat ik hier in mijn eenzaamheid zit te werken, - ijselijk zenuwachtig omdat ik niets van je hoorde en me niet kon begrijpen waar je toch bleeft; hoewel toch een voorgevoel me zeide, dat je van-avond komen moest. - Daar gaat de deur open, en zoo zeker was ik er van dat gij 't waart, dat ik van mijn stoel opsprong,.... en daar staat die akelige Van Werden vóór me!.... Zeg me nu eens, lievert, waarom heb-je me zoo laten wachten? - Is dat mooi van je? - Als je me nu maar wat Haagsche hopjes hebt meegebracht, ben ik niet meer boos op je. - Kom, doe je overjas uit! Of moet je weer weg?’

‘Ik vind 't niet heel gepast, dat je dien mijnheer alleen ontvangt,’ zei Van Lichtenberg stroef.

‘Marie lachte hartelijk, knoopte zijn overjas los, terwijl ze in de wijde zakken voelde en zei: “hier niets! daar niets! hier ook niets! Ah! daar heb ik ze!” - En inderdaad, ze haalde er een zak met de geliefkoosde bonbons uit. - “En mijn viooltjes?” vroeg ze, terwijl ze een hopje tusschen de schitterende tanden stak.

“Die krijgt ge morgen; ik kon ze niet meebrengen, want ze zouden verwelkt hier zijn gekomen.” “Wat heb-je daar een prachtigen ring aan je pink!”

Marie ontstelde, maar ze was zich-zelve terstond weer meester.

"O, die ring! - Ja, vind-je 'm niet lief?" - Maar 't is geen echte steen. Hij toont heel wat. Wat worden de diamanten tegenwoordig mooi nagemaakt, hè? - Ik heb hem voor een paar dagen van een vriendin gekregen, die in België getrouwd is met een graaf. - Kom, laat ons nu bij elkaar gaan zitten en vertel me eens van je reis. Wanneer ben-je gekomen? Zeker met den laatsten trein. - Wil-je nog een kopje thee, of liever een glaasje punch? - Lieve hemel, wat ben-je weer stijf!' En ze kuste hem nog eens om hem wat te ontdooien.

Van Lichtenberg streed intusschen een zwaren strijd. Zoo goed kon Marie niet veinzen, of hij voelde dat zij geen eerlijk spel speelde. Hij bleef afgetrokken, wat Marie ook deed om hem op te vroolijken en hij liet zich de woorden uit de keel wringen. - Onwillekeurig richtte hij gedurig zijn blik op den ring aan Marie's pinkje, die, - in weerwil van haar verzekering dat de steen valsch was, - zoo verraderlijk fonkelde, dat ze hem gaarne zou weggestopt hebben, als ze niet bang was geweest, juist daardoor zijn argwaan nog meer te wekken. Dat Van Lichtenbreg argwaan koesterde, zag ze duidelijk, maar het zelfvertrouwen begaf haar niet. Ze kende haar macht, - de macht harer bekoorlijkheden, en daarop steunde ze tamelijk gerust.

'Mijn hemel, wat ben-je afgetrokken!' riep ze eindelijk ongeduldig. 'Schort je iets? - Ben-je boos? Ben-je ziek? - Of heb-je slecht gedineerd? - Wil ik voor Mijnheer een soupeetje bestellen? - Ik wil 't met pleizier zelf gaan klaar maken, als je maar eens eventjes een ander gezicht wilt zetten. - Kijk me eens aan, akelige vrouwenhater! - Kun-je niet meer lachen?' En Marie ging familiaar op zijn knie zitten, krulde zijn knevels met haar fijne vingertjes omhoog en biologeerde hem zoo mooi en wel, dat hij zich zelf in stilte bekende dat ze verrukkelijk was. Marie begreep dat ze het ijzer nu eens geducht moest smeden terwijl het heet was, en dat deed ze met zulk een goed gevolg, dat, toen haar aanstaande bruidegom afscheid van haar had genomen, hij over straat stapte als een pauw, - 'want,' dacht Mijnheer, 'Marie is toch prachtig, en de grootste vrouwenhater zou me van-avond benijd hebben!'

Zeker! Want Marie was uit eigen beweging op zijn knie gaan zitten, had hem uit eigen beweging gezoend en geliefkoosd en had hem allerlei lieve naampjes gegeven, - van 'ondeugd,' 'lievertje,' 'hartedief' en-zoo-voort.

Van Lichtenberg had een welverdiende reputatie van.... niet hoovaardig te zijn. - 'Nederig' meenden we eerst te schrijven, maar van dat woord wordt misbruik gemaakt. Er zijn te veel 'nederige' menschen die stikken in hun hoogmoed. Van Lichtenberg was slechts niet-hoovaardig; hij blufte niet op zijn kennis, omdat hij er te verstandig toe was; maar hij blufte evenmin op zijn 'klein verstand,' en zijn 'min persoontje,' zooals de volbloed-nederigheid doet, die het tegen-

deel van anderen wil hooren. - Maar ijdel was hij toch, - anders had hij niet met zooveel zelfvoldoening gepreveld: ‘de grootste vrouwenhater zou me benijden.’ Als er geniën bestaan, - dat moeielijk te bepalen is, omdat niemand goed weet welk examen er voor een aspirant-genie gevorderd wordt, - zouden we wel eens een genie willen zien, die niet meer zelfvoldoening had over een - misschien denkbeeldige - overwinning op een mooie vrouw dan over zijn grootste meesterwerk. Nu steekt er in zoo'n overwinning - denkbeeldig of wezenlijk - niet veel kunst; ze komt dikwijls van-zelf, - dit had Van Lichtenberg ondervonden, - maar trotsch was hij er op, - veel trotscher dan op zijn spoorwegbrug.

Zeker.

Dat mocht ook wel. Wat waren al die projecten, plannen, pijlers, leggers, zinkstukken enz., in vergelijking van die kleine blanke handjes, die glanzige, donkere lokken, die schitterende oogen, die witte tandjes, die geparfumeerde lipjes van Marie! Wat was de overwinning op dat koude, wispelturige en norsche element, - het water, bij de overwinning op al die lieve, engelachtige bekoorlijkheden van een tot nog toe zoo koel, wispelturig, brutaal elementje - Marie? - De schoonste overwinning van den mensch is die op... den mensch.

Het was toevallig dat mijnheer Van Werden even voldaan was over zijn overwinning als Van Lichtenberg over de zijne, en niet minder toevallig dat de beide overwinnaars elkaar dien avond nog ontmoetten. Van Lichtenberg ging, na van Marie een allerteederst afscheid genomen te hebben, naar de Societeit, - want hij was te opgewonden om naar bed te gaan, - en daar vond hij den Don-Juan aan de leestafel zitten. Deze had hem nauwelijks gezien, of hij riep: ‘Van Lichtenberg, wil-je met me soupeeren?’

‘Dank-je,’ was het antwoord.

‘Je hebt misschien al gesoupeerd?’

‘Neen, - maar ik soupeer niet.’

‘Drink dan een glas wijn met me, of wil-je liever punch?’

‘Verplicht,’ antwoordde Van Lichtenberg, een sigaar opstekende, - ‘'t is al te vriendelijk.’

En dat meende hij: de vriendelijkheid van Van Werden kwam hem t e v r i e n d e l i j k voor. - De Don-Juan schoof naar hem toe en zei: ‘Ik heb van-avond mijn hof niet gemaakt bij de aanstaande mevrouw Van Lichtenberg. Ik hoop, dat je mij bij haar zult willen excuseeren; de meid, die me de deur opendeed, heeft mij zeker voor u aangezien. 't Spijt me razend. Was ze niet erg boos op me?’

‘Een weinig’, antwoordde Van Lichtenberg, thans ontwapend; ‘maar 't heeft niet lang geduurd.’

‘*Ah*, *Dieu merci!* - Komaan, Lichtenberg, doe me 't pleizier en wees mijn gast. Ik heb oesters besteld; Zwanenburg en nog een paar anderen houden me gezelschap; - doe jij 't ook! - Ik ga

morgen voor een maand of wat op reis, en als ik terugkom, breng ik misschien een vrouw mee, en dan is 't uit met de pret. - Doeje 't? - Allons, voor 't laatst!'

De eene overwinnaar liet zich door den anderen op oesters en champagne onthalen. Dat was zeer pikant, vooral voor Van Werden, die in zijn vuistje lachte.

Tusschen diamanten, oesters, champagne en ijdelheid bestaat een logisch verband, - dit leeren niet alleen Fransche romans, maar ook Hollandsche soliede ingenieurs, die beter de draagkracht van een spoorbrug dan van het kleine ding, dat vrouwenhart heet, weten te schatten.

Diamanten, oesters, champagne, ijdelheid en kleine dingen die 'vrouwenhart' heeten, zijn kostbare artikels, die - als alle kostbare artikels - een korte vreugde, een voorbijgaand genot, en daarna onverschilligheid, hoofdpijn, walging en..... twist meebrengen.

'*La discorde accourut*, - *vrai démon de la guerre!*' Waar champagne of wat anders onder heeren gedronken wordt, luistert mejuffer Discorde aan 't sleutelgat, en wil gaarne ongevraagd binnenkomen. Mijnheer Van der Zijp zat ditmaal, bij procuratie van Discorde, mee oesters te eten, en vroeg in zijn beminnelijken eenvoud: 'Zeg eens, Van Wewden, voor wie is die mooie wing bestemd, dien je vandaag gekocht hebt?'

Van Lichtenberg verbleekte. Hij keek Van Werden aan, maar deze mat den vrager uit de hoogte en vroeg op zijn beurt: 'Heb-je er belang bij het te weten? - Hier is hij. Wil je 'm ook zien?'

Tegelijk haalde hij een étui uit zijn zak, en na het getoond te hebben, stak hij het weer weg.

'Mag ik dien ring eens zien?' vroeg Van Lichtenberg, die naast Van Werden zat.

'Liever niet,' was 't antwoord. 'Ik laat geen cadeau's zien, en vooral niet om ze tusschen de champagne-glazen door te laten circuleeren. Neem 't me niet kwalijk.'

'In 't minst niet; maar ik zal 't cadeau niet laten circuleeren. Laat het mij even zien.'

Van Werden praatte over de tafel heen, tegen een ander, alsof hij niets verstaan had.

'Hoe zag die ring er uit?' vroeg Van Lichtenberg aan Van der Zijp, die tegenover hem zat.

'Een mooie bwinjant, een dames-wingetje, - pwachtig mooi. Van Wewden heeft 'm gekocht voor vijftien-hondewd pop. Naat 'm eens zien, Van Wewden.'

'Ja, laat hem eens zien!' herhaalde Van Lichtenberg, zijn gastheer aanstootende.

'Hij kan niet zien,' antwoordde Van Werden, kortaf.

'Ik verzoek je hem te toonen,' zei Van Lichtenberg overluid.

'Mijnheeren, ik verzoek je de glazen te vullen!' riep Van Werden. 'We zullen de gezondheid drinken van....

‘Niet van mij, en van niemand, voordat je mij den ring getoond hebt, dien je zegt in je zak te hebben!’ zei Van Lichtenberg oprijzende.

‘Ik begrijp je niet,’ antwoordde Van Werden met een allernatuurlijkst nagebootste verbazing.

‘Ik vraag iedereen van de vrienden, hier aanwezig, of ik verplicht ben mijn zakken uit te halen op de eerste sommatie de beste.’

‘Neen! Neen!’ riepen zes forsche stemmen te gelijk.

‘Nu, dan doe ik 't ook niet,’ zei Van Werden en dronk bedaard zijn glas uit.

Van Lichtenberg bleef een oogenblik op zijn mede-overwinnaar neer zien; toen stiet hij zijn stoel achteruit, en trok aan 't schellekoord. Een knecht verscheen en Van Lichtenberg vroeg om zijn overjas.

‘Ga-je heen?’ riepen ze allen, behalve Van Werden.

‘Ja, - ik moet morgen vroeg op. Bonsoir heeren! mijnheer Van Werden, tot morgen! Ik reken er op u morgen nog te zien.’

‘Derangeer je niet,’ antwoordde Van Werden; ‘ik vertrek met den eersten trein.’

‘Ik zou maar een lateren nemen,’ zei Van Lichtenberg, koeltjes, ‘want ik wenschte wel mijn rekening met u af te doen.... van de oesters en de champagne. Ik hou niet van schulden maken.’

‘Ge zijt mijn gast!’ riep Van Werden, - ‘even als deze heeren! Wat drommel beteekent dat nu?’

‘Ik heb tóch een rekening met u te vereffenen,’ zei Van Lichtenberg, ‘en ik vraag u, in vollen ernst, met deze heeren tot getuigen, of ge mij uw woord wilt geven om die rekening af te doen, - ja, of neen?’

Er heerschte een diepe stilte. Niemand begreep het rechte van de zaak, hoewel er toch een paar heeren waren, die wel i e t s begrepen.

‘Het is toch tamelijk veel van me gevergd om mijn reis uit te stellen voor een caprice van u,’ zei Van Werden onverschillig.

‘Wilt ge, of wilt ge niet?’ vroeg Van Lichtenberg kortaf.

‘Nu goed,’ zeî de ander, om van zijn ongemakkelijken gast af te zijn.

Daarop ging van Lichtenberg heen en liet de andere heeren meer of minder ontstemd achter.

Van Werden werd toen met vragen bestormd; maar hij antwoordde dat hij er niets van begreep en dat hij 't er voor hield dat Van Lichtenberg door den wijn bevangen was.

XVII.

Den volgenden ochtend, reeds vroeg, verscheen Van Lichtenberg bij zijn mede-overwinnaar, die een heel slechten nacht had doorgebracht en er ook tamelijk verwaaid uitzag. - Alles op de kamer waar de bezoeker werd toegelaten duidde een ophanden vertrek aan, en werkelijk zou Van Werden vertrokken zijn, als Van Lichtenberg niet zoo

buitengewoon vroeg was gekomen. Van Werden was zelf reeds nagenoeg reisvaardig en hij wachtte elk oogenblik het rijtuig, dat hem naar het station zou brengen. - De komst van den aanstaanden bruidegom was hem alles behalve welkom en hij ontving hem dan ook niet heel voorkomend.

'Ik merk, Mijnheer, dat ge in weerwil van uw belofte toch wildet vertrekken, zonder mij opheldering te geven over iets wat ik recht heb te weten', zeî Van Lichtenberg.

'Als ik u een dergelijke belofte heb gedaan,' zei de ander, 'dan is dat meer dan ik-zelf weet. Als ik 's avonds copieus soupeer, zijn den volgenden dag mijn hersens doorgaans wat beneveld, en nu vooral. Maar ga zitten; ik heb nog een kwartier ter uwer beschikking, - wat is er van je dienst?'

'Ik wenschte alleen van u te weten of ge mejuffer Winthorst een ring van waarde hebt gegeven?'

'Mijn linker weet nooit wat mijn rechter geeft,' antwoordde Van Werden achteloos.

'Ik maak uit dat antwoord op, dat ge het wèl gedaan hebt. - Ontkent ge het, - ja of neen? Ik verlang een bepaald antwoord.'

'En als ik u dat niet verkies te geven?'

'Dan zullen we op ouderwetschen trant met elkaar moeten duelleeren. Ik weet er niets anders op. Ik zou een paar kerels kunnen huren om u op een dracht stokslagen te onthalen, - zooals ge verdient, - maar ge zijt in staat het af te schudden als een poedelhond, die een bad heeft genomen.'

'Wil-je niet een sigaar opsteken?' vroeg Van Werden, volstrekt niet van zijn stuk. 'Een duel zou me heel ongelegen komen, hoewel ik er nu al aan vast zou zijn als er getuigen bij ons gesprek waren. Maar die zijn er nu niet, en daarom schud ik je denkbeeldige stokslagen af, als een poedel; want die stokslagen kunnen ú geen eer en mij geen oneer aandoen. Wil-je volstrekt duelleeren, - 't is mij wel.... Wanneer, s'il-vous-plait?'

'Dus, je weigert mij te antwoorden op de vraag of je mejuffer Winthorst een ring hebt gegeven?'

'Me dunkt, amice, dat je dit beter aan mejuffer Winthorst zelve kunt vragen dan aan mij. Zij zal je toch niet misleiden.'

Het antwoord geleek op een stoot en een parade tegelijk.

'Dus, Mijnheer verschuilt zich achter de japon eener vrouw,' antwoordde Van Lichtenberg verachtelijk. 'Dit had ik van u niet verwacht. - Wanneer gij in 't geheim kostbare geschenken aan mijn aanstaande vrouw geeft, hebt ge daarmede een onridderlijk doel; maar 't is niet alleen onridderlijk, maar heel gemeen, aan een vrouw een bekentenis over te laten, die haar vernederen moet.'

'Kom, schei toch uit met dat gemaal!' riep Van Werden driftig. 'Ik heb haar den ring gegeven, zooals ik aan zooveel dames een

cadeautje geef. Wil ze hem niet behouden, laat ze hem dan 't raam uitwerpen, - en daarmee uit!'

'Verplicht voor de mededeeling,' zei Van Lichtenberg opstaande. 'Ga gerust op reis, mijnheer Van Werden, - ik verlang niet met u te duelleeren. Veel genoegen te Brussel, Parijs, - mijnenthalve in China!'

Weg was Van Lichtenberg, en Van Werden lachte hartelijk toen hij alleen was. 'Marie zal hem wel kalmeeren,' dacht hij.

XVIII.

Van Lichtenberg bracht in den loop van dienzelfden dag nog een paar bezoeken, - ook bij Van der Zijp, en hij ging even in den Bazar aan.

's Avonds ontving Marie een briefje van dezen inhoud: 'Mejuffer, de heer Van Werden heeft mij dezen ochtend het volgende gezegd: "Als gij den ring, dien hij u gegeven heeft, niet wilt behouden, moogt ge dien uit het raam werpen, - en daarmee uit!" - Desverkiezende kunt ge met mijn cadeaus eveneens handelen.

Uw Dv. Dienaar

Van Lichtenberg.'

Toen kwam mijnheer Winthorst opdagen, - Van Lichtenberg verwachtte dit bezoek; hij bleef er echter niet om thuis; evenmin vermeed hij een ontmoeting met dien heer op een andere plaats, en hij ging dus volgens gewoonte de courant lezen in de Societeit, waar hij bijna zeker was Marie's vader te ontmoeten. Hij nam zich voor, om als hij met dien heer in aanraking kwam, hem met de meeste voorkomendheid te bejegenen, maar zich toch niet te laten bepraten. Hij kende natuurlijk het brutale, heerschzuchtige en doordrijvende karakter van den ouden kolonel even goed als iedereen te Z., maar hij verbeeldde zich dat die booze mijnheer nu wel uit een ander dan het gewone vaatje zou tappen.

Werkelijk was de Kolonel in de societeit en, zooals gewoonlijk, voerde hij het hoogste woord aan de leestafel. Zoodra hij Van Lichtenberg zag, zette hij zijn barsch gezicht in een nog barscher plooi en streek zijn zwart-geverfde knevels nog hooger op, zoodat de punten aan zijn oogen reikten. Hij begon toen in de courant te lezen en scheen blijkbaar te verwachten, dat Van Lichtenberg hem kwam aanspreken. Maar dit scheen Van Lichtenberg niet van plan, want nadat hij de drie of vier heeren die bij elkaar zaten, - en daaronder ook den Kolonel, - heel effen had gegroet, ging hij bedaard zitten lezen. - De Kolonel kon echter niet lang in die lijdelijke houding blijven; hij begon te kuchen, te proesten, met zijn gespoorde laarzen te stampen, en eindelijk luid te praten. Maar Van Lichtenberg keek niet op en las ijverig voort. - Eensklaps stond de Kolonel op. Het hinderde hem natuurlijk, dat zijn aanstaande schoonzoon geen notitie van hem nam en die majesteitschennis kon hij niet onopgemerkt laten voorbij-

gaan. Juist had Van Lichtenberg zijn stoel achteruit geschoven om heen te gaan, toen de Kolonel hem op den schouder klopte.

‘Bonsoir, Kolonel,’ zei Van Lichtenberg.

‘Bonsoir.... Mijnheerr. Ik heb de eer gehad u een bezoek te brengen, maar ik had de eer niet u thuis te vinden,’ zei de Kolonel met de eene hand zijn sigaar uit den mond nemende en met de andere zijn knevel opkrullende.

‘Het spijt me, Kolonel. Wat is er van uw dienst?’

‘Ik moet u spreken over zeker briefje, Mijnheerr, - een.... onbeleefd briefje.’

‘Dan zal 't mij aangenaam zijn, Kolonel, als ge uw bezoek wilt hervatten. Bepaal maar dag en uur.’

‘Nu dadelijk, Mijnheerr. Ik heb u niets anders te zeggen, dan dat ik u heden-avond nog bij mij verwacht om opheldering te geven over uw gedrag.... over uw beleedigend schrijven aan mijne dochter. Ik verwacht geene beleedigingen, Mijnheerr! Een hoofdofficier laat zich niet beleedigen. Mijn dochter kan aan het hof verschijnen, en die haar durft te beleedigen heeft met mij te doen, Mijnheerr!’

‘Dit strekt u tot eer, Kolonel; maar gij zult, door zoo luid te spreken, mejuffer uw dochter niet releveeren, al had ik haar beleedigd, - wat ik ontken.’

‘Praatjes, Mijnheerr! Praatjes, - anders niet. Ik verwacht u heden-avond om acht uren.’

‘En als ik niet kom?’ vroeg Van Lichtenberg uit de hoogte.

‘Dan zult gij de gevolgen moeten afwachten; maar dan raad ik u, niet meer hier in de societeit te komen, als ik er ben.’

‘Laat ons in de spreekkamer gaan,’ zei Van Lichtenberg koeltjes, en ging heen, gevolgd door den Kolonel. Toen Van Lichtenberg de deur gesloten had, zeide hij, op stroeven toon: ‘ik laat me door u niet bang maken.... Wat zult ge doen, als ik niet verkies te komen?’

‘Dan zal ik u tuchtigen, Mijnheerr!’ riep de Kolonel opgewonden, - omdat hij de gewoonte had om zich optewinden, - ‘zooals men gewoon is.... knapen te doen, die niet weten te leven, Mijnheerr!’

‘Heel mooi, Kolonel!’ zei de ander dood-bedaard. ‘En mag ik ook vragen, welke soort van opheldering mejuffer uwe dochter van mij verlangt, na het duidelijk briefje dat ik haar schreef?’

‘Praatjes, Mijnheerr! Ik verwacht u om acht uren.’

Die onbeschaamdheid begon Van Lichtenberg in den hoogsten graad te hinderen. Hij wist sinds den vorigen dag hoe Marie gedurende zijne afwezigheid telkens ontmoetingen met Van Werden had gehad, en dit, gevoegd bij de historie van den ring en het heele comediespel van den avond zijner terugkomst, vervulden hem met minachting jegens haar, die nu reeds, en zoo kort vóór haar huwelijk, hem zoo opzettelijk bedroog.

‘Ik weet niet, Kolonel,’ hernam hij, ‘of mejuffer uwe dochter u in-

zage van mijn brief heeft gegeven; of 't u bekend is wat er gedurende mijne afwezigheid is gebeurd, en of gij op de hoogte zijt van de niet zeer vleiende praatjes, die er omtrent mejuffer uwe dochter loopen'....

'Mijnheerr, gij beleedigt mij!' stoof de Kolonel op. 'Ik eisch voldoening.'

'Die zult gij hebben,' antwoordde Van Lichtenberg, met moeite zijn kokende drift bedwingende; 'maar eerst moet ik antwoord hebben op de vraag of 't u bekend is, dat uw dochter in mijn afwezigheid samenkomsten had met zekeren mijnheer Van Werden, u wel bekend, en dat zij van dezen heer een diamant ter waarde van vijftien-honderd gulden heeft aangenomen'....

'Infame praatjes, Mijnheerr, waarvan gij mij rekenschap zult geven, als ge niet terstond uw excuses bij mijn dochter gaat maken.'

'Dus gij weet niets, Kolonel,' vroeg Van Lichtenberg, 'dan wat uw dochter u heeft gezegd.'

'Ik geloof mijne dochter, en ik heb met de praatjes van anderen niets te maken.'

'I k wèl, en als gij u soms verbeeldt, mijnheer de Kolonel, dat ik tevreden moet zijn met al wat uw dochter, als mijn verloofde en later als mijn vrouw, doet of zal gelieven te doen om mij belachelijk of ongelukkig te maken, vergist ge u. Ik bedank voor de eer om uw belachelijke schoonzoon te zijn, en hiermee wensch ik u goedenavond.'

Van Lichtenberg was reeds aan de deur en de Kolonel kon hem niet terughouden dan door een beleediging.

'Ellendeling!' riep hij woedend.

Van Lichtenberg keerde zich om, en ging den ouden heer drie schreden te gemoet, zoodat hij geen armslengte van hem af stond.

'Trek dat woord in!' riep hij, zóo dreigend, dat de moedige Kolonel een schrede achteruit deed.

'Ik trek niets in,' antwoordde hij terstond weer met zijn gewone onbeschaamdheid, 'en als ge mijne dochter, die ge gecompromitteerd hebt, niet huwt, schiet ik u overhoop.'

'Dus gij verlangt een ellendeling als echtgenoot voor uw dochter, mijnheer de pochhans! - Doe wat ge wilt! verkiest ge te duelleeren, - dit moet gij weten; maar ik zeg u, dat daardoor uw dochter nog meer wordt gecompromitteerd, dan ze 't reeds is. Ik verkies niet meer bij u te komen, en mocht ge dwaas genoeg zijn mij hier, of elders, in 't publiek lastig te vallen, dan loopt uw kostelijke pruik gevaar. Goeden-avond!'

XIX.

De Kolonel was onhandig genoeg de zaak niet te laten rusten. Hij wist heel goed, dat Marie haar 'aanstaande' misleid had. Hij wist van den ring en van de 'toevallige' bijeenkomsten van Marie en Van

Werden; maar de dwaze ophitsingen van zijn vrouw en zijne dochter dreven den kortzichtigen man tot een belachelijk uiterste.

Z. bezat toevallig nog een paar gepensionneerde officieren van 't gehalte van den Kolonel, die even als hij hun tijd doorbrachten met wauwelen over promoties en andere flauwigheden. - Dit paar gepensionneerde heeren zou een duelletje arangeeren, - heel ridderlijk en manhaftig, - en dan zou Z. natuurlijk van hen gewagen als van een heldenpaar zooals Z. er geen tweede binnen zijn muren kon aanwijzen. Zij meenden intusschen dat de tegenpartij wel een brug kon bouwen, maar dat het duelleeren zijn zaak niet was; zij geloofden dus ook aan 't duel niet ernstig, maar juist daarom zetten zij het met grooten ijver op 't getouw en hielden zich als onvermurwbare menschenslachters. - Men heeft wel eens van een zekere orde gezegd, dat als twee harer leden elkaar voorbijgaan, ze het hoofd moeten afwenden om niet in lachen uit te barsten; maar deze heeren van den degen waren nog grooter kwakzalvers, want ze maakten elkander met het ernstigste gezicht wijs, dat er bloed moest gestort worden, terwijl elk voor zich het vaste voornemen had het nooit zoo ver te laten komen.

Deze twee onverbiddelijke heeren kwamen dan bij elkander en beraadslaagden met deftige gezichten over de wijze waarop zij den vermetele, die zich aan de eer van een krijgsmakker had vergrepen, zouden terecht stellen. Wat die vermetele eigenlijk gedaan had wisten ze niet recht, omdat het verhaal van den Kolonel nog al verward was geweest. - Maar dit kwam er minder op aan. - Ze gingen samen met opgehaald zeil naar den vermetele, wien ze te voren hun bezoek hadden aangekondigd en dien ze dus ook thuis vonden.

We vinden in de geschiedenis helden, die heel verkwistend omgingen met het bloed van anderen. - Lodewijk XIV bijvoorbeeld heeft er zich den eernaam van ‘de Groote’ door verworven; maar zijn eigen bloed was te kostbaar voor Frankrijk's roem om er een droppel van te plengen. Iedereen kent zulke helden in zijn groote of kleine omgeving, en daar een ware held altijd nederig is, - behalve misschien groote Louis, - mogen we de beide nog levende helden, die over het bloed van Van Lichtenberg gingen beschikken, niet bij hunne namen noemen. We zullen hen dus aanduiden door A en B.

A neemt het woord, nadat hij gezeten is.

‘Mijnheer, we komen hier voor een onaangename zaak.’

Van Lichtenberg. ‘Dat spijt me, heeren. Wilt ge ook rooken? daar staan sigaren.’

B. ‘Dank-u.’

A. ‘Dank-u.’

V.L. ‘Wat is er van uw dienst?’

A. ‘De zaak van den Kolonel, -,... U zult begrijpen dat.... enfin,.... we verzoeken u getuigen te willen zenden.... De Kolonel kiest het pistool.... op tien passen.’

B. ‘Natuurlijk, - het pistool op tien passen.’

V.L. ‘Mag ik de heeren port of sherry aanbieden?’

A. ‘Dank-u.’

B. ‘Dank-u.’

V.L. ‘Op 't pistool, heeren? - Ik zou den Kolonel willen voorstellen op 't kanon te duelleeren,’ antwoordde Van Lichtenberg die zijn volk kende, - ‘of op twee locomotieven die tegen elkaar instoomen. De vraag is maar wie die wapens zal leveren. Ik vind een pistool wat kinderachtig.’

A. ‘Uwe getuigen, Mijnheer?’

B. ‘Uwe getuigen?’

V.L. ‘Mijne getuigen? Die zijt gij, heeren! - Gij zijt mijne getuigen. Zeg aan den Kolonel, dat ik te veel hecht aan mijn eigen goeden naam en dien van haar, die op het punt stond mijne vrouw te worden, om het publiek nog meer aanleiding tot praten en lasteren te geven. Wil de kolonel op mij schieten, dit moet hij weten, maar i k schiet terug, of vóór hem, - en ik zal hem niet sparen, want daarvoor heb ik geen reden. Ik heb hem aangezegd’....

A. ‘Wij kunnen ons met dergelijke boodschappen niet belasten.’

B. ‘Wij kunnen ons daarmee niet belasten.’

A. ‘Uwe getuigen, Mijnheer?’

B. ‘Uwe getuigen?’

V.L. ‘Gij zijt mijne getuigen, heeren, - en ik verkies geen andere te hebben.’

A. ‘Dan zullen wij genoodzaakt zijn’....

B. ‘Ja, dan zijn we genoodzaakt’....

V.L. ‘Port of sherry?’

A. d r i f t i g . ‘Gij zult satisfactie moeten geven, Mijnheerr!’

B. ‘Natuurlijk, satisfactie, Mijnheerr!’

V.L. ‘Wees zoo goed, heeren, mij te zeggen voor welke beleediging de kolonel Winthorst voldoening verlangt, - want i k weet het niet.’

A en B kijken elkander vragend aan, en eindelijk zegt A: ‘de détails zijn ons minder juist bekend, maar gij hebt den Kolonel.... beleedigd en zijne dochter.... gecompromitteerd.’

B. ‘Natuurlijk, - niets anders: de Kolonel is beleedigd, en zijne dochter gecompromitteerd.’

V.L. ‘Dus, heeren, gij stelt u partij in eene zaak die gij niet kent. Gij wilt u wel leenen tot medeplichtigheid aan een manslag tot herstel eener beleediging waarvan ge niets afweet. Ik wensch u geluk met uwe bereidvaardigheid en uw heldenmoed, en om u genoegen te doen, zal ik zorgen dat dit staaltje van zelfopoffering ter kennis van het publiek komt’....

A. ‘Mijnheerr, die praatjes!’....

B. ‘Die praatjes, Mijnheerr!’....

V.L. ‘Mag ik nog iets zeggen, - of liever, mag ik u een bescheiden vraag doen?’

A. ‘Ga uw gang, Mijnheerr!’

B. ‘Ga uw gang!’

V.L. ‘Gij zijt beiden gehuwd, heeren, en hebt, geloof ik, volwassen dochters. Wat zoudt gij doen, als een uwer dochters op het punt stond, om met een fatsoenlijk man in 't huwelijk te treden, - en dit wel met uw volle goedkeuring, - en die dochter gedurende de afwezigheid van haar aanstaanden man steeds toevallige bijeenkomsten had met een ander heer, wiens reputatie ten opzichte van zijn verkeer met vrouwen niet heel gunstig is; als verder die dochter dezen heer geheel alleen 's avonds bij zich ontving en bijvoorbeeld een cadeautje ter waarde van vijftien-honderd gulden van hem aannam, dat ze bij haar aanstaanden man voor een valschen diamant, dien ze van een schoolvriendin gekregen heeft, doet doorgaan; - wat zoudt gij dan wel doen?’

A. ‘Dat is kras! Ik zou haar met de karwats!’....

B. ‘Heel kras! Ik geloof ook dat ik haar met de karwats’....

V.L. ‘Ze verdiende wel een kleine kastijding. Maar de Kolonel, uw vriend, denkt er anders over. Hij wil den man, die door zijne dochter werd misleid, en die zijn eer en geluk niet wil wegwerpen, doodschieten. Ik heb den Kolonel gewaarschuwd mij met rust te laten, maar hij schijnt het onderste uit de kan te willen hebben. Ik wil mejuffer Winthorst's reputatie niet verder op spraak brengen, dan zij 't zelve heeft gedaan, en daarom geef ik u dezen goeden raad: zeg den Kolonel, dat een duel mij niet dwingen zal zijne dochter te huwen. Ik laat me liever doodschieten. Maar zeg hem ook, dat hij, door mij met uittartingen en uitdagingen te vervolgen, zelf oorzaak zal zijn van 't ongeluk zijner dochter. Gij kunt gebruik maken van al wat ik u gezegd heb; maar ik vertrouw van uwe rechtschapenheid, dat ge geen ruchtbaarheid aan de zaak zult geven.... Mejuffer Winthorst heeft verkeerd en lichtzinnig gehandeld, maar ik zou niet gaarne er toe bijdragen om haar in de toekomst te benadeelen.’

A en B zien elkander vragend aan.

A. ‘Wij zullen den Kolonel uw antwoord overbrengen.’

B. ‘Wij kunnen vooreerst niets anders doen dan uw antwoord overbrengen.’

A. ‘Een duel zou de zaak misschien erger maken.’

B. ‘Ik geloof ook, dat een duel de zaak niet beter zou maken.’

V.L. ‘Als de Kolonel volstrekt wil duelleeren, zal ik mijn voorwaarden stellen, omdat i k de uitgedaagde ben.’

A. ‘Welke zijn die voorwaarden?’

B. ‘Ja, - welke zijn die voorwaarden?’

V.L. ‘Dat we op drie passen tegenover elkaar worden geplaatst; dat de getuigen twee pistolen tusschen ons inleggen, waarvan het eene

geladen, het andere ongeladen is; dat de getuigen loten wie der duellanten het eerst een wapen kiest; dat we vervolgens op elkaar schieten: die 't ongeladen pistool heeft is het kind van de rekening. Ik ben heel ongelukkig in 't spel, - dus heeft de Kolonel een mooie kans.'

A. 'Een Amerikaansch duel!'

B. 'Geheel Amerikaansch!'

A. 'Dat kan in geen geval.'

B. 'Neen, in geen geval.'

V.L. 'Willen de heeren nu niet een sigaar opsteken, en een glas sherry drinken?'

A. 'Verplicht.'

B. 'Zeer verplicht.'

De heeren namen afscheid en gingen naar den Kolonel om den uitslag hunner interventie mede te deelen.

Onderweg hadden zij nog een merkwaardig onderhoud.

A. 'Een rare historie!'

B. 'Een heel rare historie.'

A. 'Ik geloof ook zoo iets van mijn vrouw en mijn oudste dochter gehoord te hebben, dat niet heel pluis is.'

B. 'Mijn vrouw en mijn jongste dochter hebben me ook iets verteld, dat niet in den haak is.'

A. 'Die Marie Winthorst is een kokette meid.'

B. 'Een heel kokette meid.'

A. 'Winthorst is een.... levenmaker.'

A. 'Een schreeuwer!'

A. 'Hij meent niets van dat duel.'

B. 'Volstrekt niets.'

A. 'Hij wil zijn dochter aan den man brengen.'

B. 'Hij brengt altijd zijn dochters aan den man.'

A. 'Van Lichtenberg heeft gelijk.'

B. 'Volkomen gelijk.'

A. 'Winthorst moet niet denken dat hij ons kan beet nemen.'

B. 'Als hij dat denkt is hij de plank mis.'

A. 'We moeten hem eenvoudig een briefje schrijven.'

B. 'Ja, dat is 't beste, een briefje schrijven.'

A. 'Of naar hem toe gaan.'

B. 'We kunnen ook naar hem toe gaan.'

A. 'In dergelijke zaken geef ik liefst geen zwart op wit.'

B. 'Ik ben ook een vijand van zwart op wit.'

A. 'Laat alles maar aan mij over. Ik zal hem wel eens vertellen, waar 't eigenlijk op staat.'

B. 'Dat is te zeggen? - Ik heb toch ook mijn opinie, en die denk ik te doen gelden.'

A. 'Natuurlijk.'

De Kolonel ontving zijn voormalige krijgsmakkers met hoog-opge-

streken knevels en fonkelende oogen, als was hij reeds kant en klaar om op leven en dood te vechten. De ernstige en bedenkelijke gezichten van A. en B. bevielen hem echter niet. Marie luisterde in 't aangrenzend vertrek achter de deur.

'De kerel wil zeker niet vechten?' vroeg de Kolonel verachtelijk.

A. 'Een Amerikaansch duel.'

B. 'Heelemaal Amerikaansch.'

De kolonel een weinig verbleekend: 'Wat is dat, - een Amerikaansch duel?'

A. 'Er zijn verschillende soorten'....

B. 'Ja, verschillende soorten.'

A. 'De eerste soort is: op de mitrailleuse op tweehonderd passen.'

B. 'Ik geloof, dat dit de derde soort is'....

A. 'Je hebt gelijk: de eerste soort is op Armstrong-geschut; de tweede op 't gewoon kanon, en de derde op de mitrailleuse.'

B. 'Juist, en de vierde op de locomotief.'

A. 'Twee locomotieven, elk bestuurd door een der duellanten, rijden op elkaar in, en hij die den ander overrijdt, heeft het gewonnen.'

De kolonel lacht als een bezetene. 'Van 't onschuldige pistooltje wil hij niets weten, hè? - Maar we zullen hem wel klein krijgen.'

A. 'Hij wil wel op 't pistool met u vechten, - maar eveneens op de Amerikaansche manier. Een van de pistolen wordt geladen, en dan beslist het lot wie 't eerst een wapen kiest.'

B. 'Ja, - wie 't eerst kiest; en wie 't ongeladen pistool krijgt, is'....

A. 'Dood!'

B. 'Dood - familjaar dood.'

A. lacht dat hij schudt en B. volgt hem terstond na.

Kol. verontwaardigd: 'Wat is dat nu voor gekkepraat! - Wat wil de vent? Ik zal hem overhoop schieten als hij zijn excuses niet maakt en Marie niet trouwen wil.'

A. 'Ik zou de zaak maar laten rusten'....

B. 'Ja, ik zou de zaak maar laten rusten.'

Kol. 'Voor den d.... neen, Mijneheerren, - ik laat een zaak van eerr niet rusten! De kerel heeft mijn dochter gecompromitteerd, en hij zal er zoo gemakkelijk niet afkomen. - Wat is zijn plan?'

A. met een bedenkelijk gezicht: 'Weet ge, Kolonel, dat uw dochter met een zeker heer, - dien ik niet noemen zal, - bijeenkomsten heeft gehad en een cadeau van groote waarde van hem heeft aangenomen, dat ze voor Van Lichtenberg geheim heeft gehouden?'

Kol. 'Praatjes, - gemeene praatjes! anders niets!'

A. 'Geen praatjes.'

B. 'Volstrekt geen praatjes.'

Kol. Voor den d....! - Ik zal hem'....

A. 'Doodschieten? - Doe dat, Kolonel, - maar ik wensch er geen getuige van te zijn.'

B. ‘Ik ook niet.’

Kol. ‘Dus laat ge me beiden in den steek, in een zaak van.... eerr!’

A. ‘Van.... oneer voor mejuffer Marie. De stad praat er over’....

B. ‘De heele stad praat er over.’

A. ‘Mijne dochters ontvangen geen cadeau's die meer kosten dan mijn heele pensioen bedraagt.’

B. ‘De mijne ook niet, en ik zou haar liever opsluiten op water en brood, dan’....

A. ‘Ik ook. Bonjour, Kolonel.’

A. ‘Uw dienaar, Kolonel.’

Marie ging een paar dagen later uit logeeren, en de Kolonel had een ingeving van gezond verstand, toen hij zijn ‘getuigen’ verzocht, niet over de zaak te spreken.

XX.

Van Lichtenberg vond in zijn bedrijvig leven wel een afleiding voor 't verdriet dat zijn ongelukkig engagement hem bezorgde; maar toch kon hij dat verdriet niet overmeesteren. Hij treurde niet om Marie's gemis, - veeleer was hij inwendig verheugd over de scheiding, - maar hij betreurde zijn dwaasheid. - Een bitter zelfverwijt pijnigde hem en in de uren van eenzaamheid, - die thans veelvuldiger waren dan vroeger, omdat hij 't verkeer ontweek, - dacht hij dikwijls met smart aan een geluk, dat wellicht onder zijn bereik had gelegen, maar dat hij versmaad had, uit lichtzinnige ijdelheid.

Er gingen eenige maanden voorbij. De spoorbrug vorderde wel, maar de Ingenieur bleef stug en stroef voor iedereen, en niets was natuurlijker dan dat ‘iedereen’ dacht, dat hij treurde om 't verlies der schoone maar kokette Marie, die thans in den Haag bezig was een rijken weduwnaar met drie kinderen te boeien, - hetgeen haar zonder veel moeite gelukken zou.

Eensklaps verspreidde zich een gerucht door Z., en dat gerucht bereikte ook de ooren van onzen ingenieur, - heel toevallig. Bertha van Lindhout zou geëngageerd zijn, of op het punt van het te worden. Toen Van Lichtenberg 't vernam wenschte hij met brug en al op den bodem der rivier te liggen. Hij zocht, zonder eenigen grond, twist met een der aannemers, die bij 't werk tegenwoordig was, met een jong ingenieur, voor wien hij anders de welwillendheid zelf was, en hij vergat zich zelfs zoo ver dat hij ploegbazen en werkvolk voor ezels en luiaards uitschold.

Niemand had den kalmen, verstandigen ingenieur ooit in zulk een grimmige, redelooze bui gezien, en de jonge ingenieur, die hem zooeven 't nieuwtje verteld had, dacht er reeds aan, zijn chef op te volgen, die, - meende hij, - aan 't ‘malen’ was en nu reeds een vlaag van krankzinnigheid ondervond.

‘Mijnheer,’ zei dit jongmensch, zijn chef beleefd naderende, - ‘ik vrees, dat we eenige moeite zullen hebben aan pijler n°. 3’....

‘Ik geloof, mijnheer Vervloet,’ antwoordde de chef bits, ‘dat de nieuwtjes van de stad u meer belang inboezemen dan pijler n°. 3 en alle pijlers en bruggehoofden van de wereld.’

‘Het staat u vrij dit te gelooven, Mijnheer,’ antwoordde Vervloet bescheiden; ‘maar ik moet u doen opmerken, dat ik voor 't eerst zulk een verwijt ontvang, en dat het volkomen onverdiend is. Ik val u met mijn nieuwtjes niet lastig.’

‘Ge hebt mij zooeven nog een flauw nieuwtje opgedischt. Wat kunnen mij de engagementen van de Z.sche dames schelen? - Zijt ge zelf misschien met die juffer Van Lindhout geëngageerd?’

‘Ik wenschte dat het waar was,’ antwoordde Vervloet glimlachend; - ‘'t liefste meisje van de stad.... en fortuin’....

‘Wie is de gelukkige?’ vroeg de chef norsch.

‘Men zegt dat het Zwanenburg is.’

‘Seydlitz! - Anders niet? - De juffer zal te paard willen rijden. - Een goed huwelijk!’ En Van Lichtenberg lachte boosaardig. - ‘Wees zoo goed, Mijnheer, de roeiboot te laten klaar maken, - dan zullen we naar pijler n°. 3 gaan zien.’

Tegen zijn gewoonte ging Van Lichtenberg vóór het tafeluur naar de societeit en wachtte het oogenblik af, dat mijnheer Van Lindhout zijn whist-partij had geëindigd. Toen ging hij regelrecht op hem af, en zei: ‘Mag ik u geluk wenschen, Mijnheer?’

De oude heer keek hem verbaasd aan, en vroeg op zijn beurt: ‘Waarom, Mijnheer?’

‘Met het engagement van mejuffer uwe dochter.’

‘Voor zoover mij bekend is, Mijnheer,’ was het stroeve antwoord, ‘is mijne dochter nog niet geëngageerd. - Uw dienaar.’

‘Vergeef 't me, mijnheer Van Lindhout, dat ik u nog een oogenblik ophoud. Ik wenschte u te spreken. Mag ik met u opwandelen?’

De oude heer knikte toestemmend, maar niet aanmoedigend.

‘Mijnheer,’ begon Van Lichtenberg weer, toen hij met den ouden heer de straat opging, ‘ik weet niet dat ik u gekwetst of beleedigd heb. Mocht dit wel zoo zijn, dan ben ik bereid u mijne excuses te maken.’

‘Dit is onnoodig, mijnheer Van Lichtenberg. Ik dank u.’

‘Er is toch iets, Mijnheer; - gij waart vroeger zoo welwillend jegens mij, - maar dat is geheel veranderd. Ik vrees dat men mij belasterd heeft.’

‘Ik hou niet van laster, en omdat iedereen dit weet, hoor ik dien nooit.’

‘Waarom hebt ge mij dan zoo in 't oog vallend koel en stug bejegend, Mijnheer? - Nog eens: heb ik onwillens iets gedaan om u, of de uwen, te mishagen, dan verklaar ik dat het me diep leed doet.’

De oude heer stond stil, en keek Van Lichtenberg open in 't gelaat. ‘Ik zou liegen,’ sprak hij ernstig, ‘als ik zei dat ik iets tegen ú heb, - maar de personen, met wie ge hebt verkeerd, hebben ons gegriefd en gekwetst. Nu zal 't u niet moeielijk vallen te begrijpen dat ik ook tegenover u minder vriendelijk was dan vroeger.’

‘Ik dank u, Mijnheer,’ zei Van Lichtenberg gevoelig. ‘Ik vermoedde dat het zoo iets was. Vergun mij nu nog een vraag. Ben ik onbescheiden geweest, toen ik u geluk wenschte met een.... gebeurtenis die toch.... op handen schijnt?’....

‘Gij zijt de eerste, mijnheer Van Lichtenberg, die er me over spreekt, en ik verklaar u, niet eens te weten wie de zoogenaamde pretendent mijner dochter is. Mijn kinderen hebben voor mij geen geheimen, en Bertha zou de laatste zijn om iets voor haar ouders te verbergen.’

‘Als ge dan werkelijk niets tegen mij hebt, Mijnheer, vergun mij dan mijne bezoeken bij u te hervatten,’ zei Van Lichtenberg.

De oude heer zette een ernstig gezicht, en bedacht zich een poos.

‘Mijn huis staat voor elk fatsoenlijk man open,’ antwoordde hij. - ‘Uw dienaar, mijnheer Van Lichtenberg.’

De Z sche wereld had het intusschen zoo geheel mis niet gehad, al scheen papa Van Lindhout onkundig van 't geen er gezegd werd. Zwanenburg had Bertha in het oogvallend het hof gemaakt. Eindelijk had hij 't gewaagd haar te vragen, maar zij had hem bedankt. De vroolijke Seydlitz, die toen eensklaps heel stil en somber werd en Bertha niet meer naderde, verried zijn eigen geheim, en zoo kwam 't dat het publiek, - dat gewoonlijk in zake van engagementen de feiten vooruitloopt, - het engagement afkondigde, voordat Zwanenburg zijn vruchteloos aanzoek deed, en kort daarop erkennen moest, dat het zich had vergist. Als Van Lichtenberg een half uur langer in de societeit was gebleven, zou hij hebben gehoord hoe Zwanenburg door zijne vrienden achter den rug op ironische wijze werd beklaagd.

Onze brug-bouwer ging denzelfden avond reeds naar de familie Van Lindhout, die hem wel beleefd maar niet voorkomend ontving. Hij herhaalde zijne bezoeken, maar hij kwam niet verder, en hij werd ook niet gevraagd. De dochter des huizes scheen al zeer weinig op zijne bezoeken gesteld, want zij was telkens uit, als hij kwam. Maar de aanhouder wint eindelijk. Hij ontmoette haar, door een toeval. 't Was op een schoonen herfstdag, 's middags omstreeks twee uren. Hij wilde juist de hand aan de schelknop brengen, toen de deur geopend werd. Een dienstmaagd liet de juffer uit, die alleen bezoeken ging afleggen. Bertha kleurde even en zei terstond: ‘Papa en mama zijn uit, Mijnheer, - 't spijt me dat ge het zóó treft.’

Van Lichtenberg had te lang op een gelegenheid gewacht om Bertha te spreken, te lang nagedacht over een zeer ernstige zaak om nu niet gevat te kunnen antwoorden.

‘Ik kom hier, Mejuffer,’ zeide hij, ‘om mijnheer Van Lindhout te

spreken over iets, dat geen uitstel gedoogt. Zou ik van uwe beleefd heid mogen verzoeken, mij een kort onderhoud toe te staan, dan wil ik u de reden van mijn bezoek meedeelen?'

Bertha stond een oogenblik besluiteloos. Toen liet ze door de dienstmaagd de zijkamer openen en ging Van Lichtenberg voor. Zij bleef zelve staan en noodigde hem ook niet om te gaan zitten.

'Mejuffer,' sprak hij met een onvaste stem, 'ik zoek immer naar de oplossing van een raadsel'....

'O, Mijnheer,' sprak ze snel, 'is 't dit wat geen uitstel gedoogt: de oplossing van een raadsel?'

'Dat is het. - Nacht en dag vervolgt mij de hopelooze vraag: wat heb ik u gedaan, om uw misnoegen te verdienen?'

'Mijn misnoegen, Mijnheer?'

'O, veins niet langer, bid ik u. Men heeft me bij u belasterd.'

'Volstrekt niet.'

'Ge ontwijkt me, of ik een gevaarlijk mensch, - een nietswaardige ben, en dat verdien ik niet, - vooral niet aan u.'

'Ik kan u verzekeren, mijnheer Van Lichtenberg,' antwoordde Bertha met eene niet te verbergen aandoening, 'dat ik geen enkele reden heb om u geen achting toe te dragen.'

'Maar toch schuwt ge mij. Wat heb ik, om Godswil, toch gedaan?'

'Niets, Mijnheer. Ik bid u met papa zelf te spreken, indien gij werkelijk u.... over ons te beklagen hebt.'

'Te beklagen heb ik me niet. Als ik hier onwelkom ben, moet ik er mij in schikken. Men kan zijn vriendschap niet opdringen; maar dít moet ik u toch zeggen, dat ik me diep ongelukkig gevoel.'

'Ongelukkig!' - herhaalde Bertha, niet zonder bitterheid, en toen vervolgde ze op een zachten toon: 'Men komt elk ongeluk te boven, - dit weet ik bij ondervinding'....

Eensklaps bleef ze steken en een diep purper overtoog haar rein gelaat. - 'Een ongeluk als het uwe, mijnheer Van Lichtenberg,' vervolgde ze na een oogenblik.... 'is moeielijk te dragen, maar uw werkkring, uw bezigheden'....

'Zeker, Mejuffer,' sprak hij, toen ze weer aarzelde voort te gaan, - 'het ongeluk waarop gij zinspeelt, zal mij niet terneerwerpen; - maar van dát ongeluk spreek ik niet. Ik bedoel iets anders. - Iemand, wier naam ik niet meer noemen wil, heeft getracht vijandschap tusschen ons te stoken, en tendeele schijnt haar dit gelukt. Het strekt mij niet tot eer dat ik u bekennen moet, dat ik overijld, dwaas en tegen de inspraak van mijn hart heb gehandeld, - en toch beken ik het ronduit, - maar daardoor kan ik de achting en welwillendheid van u en uwe ouders niet verloren hebben. - Het heeft mij nog meer getroffen, dat ik, hier komende, u telkens afwezig vind, en nu moet ik wel denken, dat mijn bijzijn u ondragelijk is. Ben ik dan in uwe

oogen niet waard, met eenige.... voorkomendheid.... of neen, dat is te veel.... met eenige welwillendheid te worden bejegend?'

'Het toeval heeft gewild, Mijnheer,' antwoordde Bertha, die met groote inspanning haar kalmte zocht te bewaren, 'dat ik bij uwe bezoeken niet thuis was, maar ik hoop niet dat ge mij daaruit een verwijt zult maken.'

'Neen, dit doe ik ook niet, als gij verzekert dat het toeval daarvan alleen de schuld heeft.... Maar dan verwensch ik dat toeval van ganscher harte. En nu vraag ik u, of het u al dan niet aangenaam is, dat ik mijn bezoeken heb hervat! Dit is eigenlijk het doel mijner komst. Ik mag me-zelf niet opdringen, hoewel ik erken, dat niets mij meer smart dan hier met blijkbaren tegenzin ontvangen te worden, terwijl er niets op mij is aan te merken wat mij minder dan zoo vele anderen de eer waardig zou maken door u en uwe ouders welwillend te worden ontvangen.'

'Waarlijk, Mijnheer Van Lichtenberg, het verrast mij u zóó te hooren spreken. Ik wist niet, dat gij zoo hoogen prijs stelt op een ontvangst, die voor al onze bezoekers ongeveer dezelfde is: eenvoudig maar welgemeend, en ik geloof dus ook veeleer dat gij tegen uwe overtuiging in spreekt, als ge beweert dat gij blijkbaar hier met tegenzin ontvangen wordt. Maar, daar is papa, - vergun me dat ik mij verwijder, want ik word opgewacht. Neem intusschen plaats.'

Zij neeg en ging heen. - Een oogenblik later trad Bertha's vader binnen. Van Lichtenberg herhaalde in gewijzigde termen wat hij tot Bertha had gezegd, maar papa Van Lindhout veinsde de meest mogelijke verwondering.

'Gij vergist u, mijnheer Van Lichtenberg,' zeide hij, 'uw bezoek is voor ons zeer vereerend; wij stellen er prijs op. 't Zal ons aangenaam zijn u nu en dan te zien', en daarmede kon de diep teleurgestelde man vertrekken. Hij ging heen, en zette van toen af geen voet meer bij de familie Van Lindhout in huis.

XXI.

Er gingen maanden voorbij, en Van Lichtenberg vertoonde zich nergens meer, dan op zijn werk. Hij ontzag zich niet meer, en eindelijk begon zijn uiterlijk de kenteekenen te dragen van een verborgen lijden. Hij ging met gebogen hoofd langs de straten, liefst door de stilste buurt, naar zijn werk; daar werd en was hij weer een man vol kracht en wil, totdat hij huiswaarts keerde met denzelfden loomen tred, hetzelfde neergebogen hoofd, denzelfden starren, moedeloozen blik in het oog.

Op zekeren ochtend kon hij niet opstaan. Hij beproefde 't, maar hij viel op zijn kussen terug. Een felle koorts had hem aangegrepen. Het ledikant schudde onder zijne trillingen en trekkingen. De Dokter

kwam; schreef een recept voor; kwam terug; de koorts liep af, en den volgenden dag lag de patient afgetobd en star tusschen zijn gordijnen door naar het zonnetje te kijken, dat op den vloer en langs het muur-behangsel speelde. De Dokter kwam weer, voelde des lijders pols, en vroeg: ‘Hoe gaat het?’

‘Goed, Dokter.’

‘Hm! - Goed. - Dat werk vermoordt u.’

‘Beter dan dat ik het werk vermoord.’

‘Gij moet rust nemen.’

‘Mijn werk aan een ander overlaten? - Nooit!’

‘Dan zijt ge dood vóórdat uw werk voltooid is.’

‘Dan sterf ik als een soldaat op het slagveld.’

‘Gij zijt een generaal, die nog vele overwinningen kan behalen, en daarom moet ge blijven leven.’

‘Er is geen grooter roem dan op zijn post te sterven, en het werk dat ik nog te verrichten heb, zal even goed geschieden door andere handen dan de mijne.

Dat is de taal van iemand, die aan het leven wanhoopt. Komaan, mijn vriend, gij moet u die ongelukkige.... zaak uit het hoofd zetten. Gij zijt te verstandig om dit niet te doen als ge 't u voorneemt. Zij is 't niet waard dat ge 't u zóó aantrekt! - Geloof mij’....

‘Ik trek me niets aan, Dokter! Wat praat ge toch!’ riep hij opspringende.

‘Bedaar, mijn vriend. Als ge u zoo opwindt, vermoordt ge u-zelf. Uw zenuwen zijn deerlijk in de war, en ik begrijp gelukkig uw kwaal.’

‘Zóó, begrijpt ge die, Dokter? - Dan zult ge mij ook wel genezen, want de grootste kunst der doctoren bestaat daarin, dat zij een kwaal leeren b e g r i j p e n . - De meesten begrijpen de kwalen der patienten, die ze “behandeld” - of mishandeld hebben, eerst bij de lijk-opening als ze hen van binnen kunnen bekijken. - 't Is mij dus aangenaam te vernemen dat ge mijn kwaal begrijpt. En zij bestaat in?’....

Dokter Werther was een ernstig man in de praktijk; in 't gezellig verkeer kon hij kouten en meelachen; maar over de wetenschap duldde hij geen gekscheren.

‘Wat ge daar zegt, vriendje, vergeef ik u omdat uw toestand abnormaal is; maar ik moet u toch zeggen dat ik er niet van hou ernstige zaken luchtig te bespreken. Uw toestand is ernstiger dan ge 't u schijnt te verbeelden, maar ik zou u dit niet zeggen als ik niet de overtuiging had dat ge-zelf er de schuld van zijt en dat ge 't ook in uw macht hebt, uw genezing mogelijk te maken.’

‘Ik luister naar u, Dokter, en ik beloof u plechtig dat ik uw voorschrift zal naleven, - ten minste het zal beproeven. Wat moet ik doen?’

‘Vraag liever wat ge moet laten.’

‘Ik ben de matigheid-zelf.’

‘Ge moet uw geest niet met droevige gedachten, met de herinnering aan vervlogen illusiën bezig houden.’

‘Dat doe ik niet.’

‘Dat doet gij wel.’

‘Hoe weet gij dat?’

‘Dat weet ik.’

‘Niemand kan het u gezegd hebben!’ stoof de patient woest op.

De Dokter schrikte en keek hem verbaasd aan.

‘Niemand kan het mij gezegd hebben’? herhaalde hij. ‘Is uw ongelukkige.... liefde dan voor iemand hier te Z. een geheim gebleven?’

Het was nu aan den patient om zijn Dokter verbaasd aan te kijken.

‘Wat zegt ge daar?’ vroeg hij met opgesperde oogen. ‘Zou er iemand te Z. zijn die het vermoedde, - of sterker nog, - die het wist?’

‘Bedaar, mijn vriend, de koorts komt op,’ zei de Dokter, die geloofde dat de patient aan 't ijlen ging. Hij nam zijn hand, betastte zijn pols en zette toen nog verbaasder oogen op dan zijn patient zooeven had gedaan, want er was geen zweem van koorts.

‘Spelen we misschien het spelletje van verkeerd *à propos?*’ vroeg de Dokter. ‘Trekt ge u dan uw verbroken engagement niet aan?’

‘Het spijt me, dokter, dat ge mij die vraag doet.’

‘Ah! - Daar hebben we 't! Ge begrijpt wel, amice, dat een geneesheer zulke vragen niet uit nieuwsgierigheid aan zijn patient doet, - ten minste gij moest weten dat i k dit niet zou doen. Uw kwaal heeft een moreele oorzaak, en die oorzaak dienen we te bespreken. Ik heb 't reeds gezegd, en nu moet ik 't herhalen: zij, die uwe gedachten bezig houdt, om wie ge treurt en kwijnt als een verliefde schooljongen, is die genegenheid van een man als gij zijt niet waard. Ge moest dit zelf begrijpen na 't geen er gebeurd is.’

‘Nu hebben we bepaald verkeerd *à propos*,’ zei de patient, vermoeid de oogen sluitende.

De Dokter begon na te denken. Hij begreep dat hij misgetast had; maar zijn overtuiging stond vast, dat Van Lichtenberg's kwaal in zielslijden haar oorsprong had.

‘Wij zullen er later nog wel eens over spreken,’ zeide hij, opstaande. ‘Houd u intusschen kalm; ik kom vandaag nog eens naar u zien.’

Toen de Dokter weg was, dacht ook de patient na, en hoe meer hij nadacht, hoe meer hij verlangde naar de terugkomst van den arts.

Tegen den avond kwam de genius der lijdende menschheid weer opdagen en begon met den pols te voelen.

‘Ge hebt u niet kalm gehouden, amice.’

‘Ik heb nagedacht, Dokter, en ik wil u een bekentenis doen.’

‘Geef me uw hand. Ik moet eerst uw pols nog eens voelen.... kalmte.... wees bedaard!’

‘Ik ben bedaard, Dokter. - Ge zijt de huisvriend van de familie Van Lindhout.’

‘Zeker.’

‘Dan weet ge ook, waarmede ik die familie tegen mij heb ingenomen. Ik zeg dit, omdat ik u dezelfde stroeve houding tegenover mij heb zien aannemen, die ik bij die familie heb opgemerkt in 't begin van mijn engagement met.... die andere’....

‘Ge vergist u, amice.’

‘Dat schijnt een stereotyp antwoord te zijn op mijn reclame. De familie Van Lindhout behandelt mij zoo koel en stijf mogelijk, en als ik naar de reden vraag, krijg ik tot antwoord: “Gij vergist u.” - Nu, doctor in de geneeskunde van lichaam en ziel, ik zeg u, dat ik mij niet vergis. Ik treur niet om 't verlies van Marie Winthorst, maar ik treur om Bertha van Lindhout. Ik heb haar altijd liefgehad; maar ik ben in het zijden net der koketterie verward geraakt en ik zou bijna een mooie, kokette vrouw hebben getrouwd en waarschijnlijk diep ongelukkig geworden zijn. Vraag me nu niet, Dokter, hoe ik er toe gekomen ben een meisje te vragen, terwijl mijn hart een ander toebehoorde, - want daarop zou ik u 't antwoord moeten schuldig blijven.’

‘'t Is inderdaad vreemd,’ zei de Dokter, ernstig het hoofd schuddende, ‘zeer vreemd; maar misschien zou ik 't kunnen raden. Wat ge mij daar hebt verteld, kon ik niet vermoeden; maar toch heb ik mij niet vergist in uw toestand.’

‘Doch gij zult nu ook erkennen, dat ik 't middel tot genezing niet in mijn hand heb,’ hernam Van Lichtenberg met een zwakke stem. ‘De familie Van Lindhout heeft mij den toegang tot haar huis afgesneden. Gij weet er de reden van, Dokter, maar gij wilt ze mij niet zeggen. Nu, goed! Ik heb mijn hart voor u geopend, omdat ik er behoefte aan gevoelde met iemand eens over h a a r te spreken, die haar kent en liefheeft. O 't is hard, Mijnheer, de geringschatting te moeten verduren van een beminde vrouw!’

‘Zeker, zeker!’ zei de Dokter, zijn patient de pols weer voelende. ‘Wees nu maar kalm! Als het u... genoegen kan doen... als ge uw hart nog meer lucht wilt geven, - doe het dan gerust, maar thans niet. Gij hebt rust noodig.’

‘Gij wilt mij dus niet zeggen waarom de familie Van Lindhout op een beleefde manier de deur voor mij gesloten houdt?’

‘Ik verzeker u, dat die familie niets tegen u heeft.’

‘Ah! Dat is om razend te worden!’ riep de lijder opspringende en met een forsche stem.

‘Mijnheer, ik verzoek u bedaard te blijven,’ zei de Dokter met zijn meeste waardigheid en zijn strengsten blik, ‘of ik sta voor de gevolgen niet in. Ik ben niet gewoon onwaarheden te zeggen, Mijnheer, en ik herhaal 't, dat bedoelde familie niets tegen u heeft, hoegenaamd niets.

Als ge mij beloven wilt, heel bedaard te zijn, Mijnheer, wil ik wel trachten... wil ik gaarne... opheldering verschaffen, - die u misschien bevredigen zal, - want de familie heeft niets tegen u. Ik verzoek u thans uw rust te houden. - Neem uw poeiers trouw in, - dit raad ik u. Beterschap! Tot morgen!'

XXII.

Bertha zat 's ochtends, naar gewoonte, omstreeks elf uren voor haar piano, toen Dokter Werther binnen kwam.

'Gij hier, Dokter?' vroeg ze verwonderd, 'op dit uur? - Wie is er ziek?'

'Gij niet, mijn kind, - dat zie ik wel aan uw heldere oogen en uw frissche kleur, en ik hoop niemand hier in huis; maar ik kom toch om met u te praten.'

'Zoo, Dokter? Ga zitten. Ik luister.'

'Ik wilde met u consulteeren over een mijner patienten.'

'Ah!' riep Bertha lachend. 'Nu wilt ge met mij spotten. Maar komaan, ik wil u toch helpen. Is 't een ernstige zieke? - Natuurlijk, anders zoudt g i j geen consult verlangen. 't Moet zelfs heel ernstig zijn'....

'Ja, 't is een ernstig geval, - en ik kan er je wel terstond bij zeggen, dat g i j mijn patient genezen kunt, - i k niet.'

Bertha zette haar mooie kijkers zoo wijd mogelijk open en staarde den deftigen dokter zoo vreemd en verbaasd aan alsof hij in een sphynx veranderd was, die haar een wonderraadsel te raden gaf.

'Ik?' vroeg ze na een poos. 'Ik?' herhaalde ze. - 'Kom, Dokter, ge drijft den spot met me. Wie is die wanhopige patient?'

'Van Lichtenberg,' antwoordde de Dokter kortaf.

Bertha rees eensklaps van haar piano-stoeltje op en ze werd doodsbleek.

'Ik begrijp u niet,' stamelde ze, terwijl ze haar hand aan de piano sloeg om zich staande te houden.

'Ga zitten, Bertha,' zei de Dokter, haar bij de hand nemende en naar een stoel geleidende. 'Luister, mijn kind, en houd u zooveel mogelijk bedaard! Ik ben uw oudste vriend, niet-waar, - en zoudt ge nu denken, dat die vriend, - niet ten naastenbij zou weten wat er zooal in 't onschuldig hartje van zijn jonge vriendin omgaat? Zou dat lieve meisje kunnen denken, dat hij in haar ziekte niet eenige sporen had gevonden van wat wij latijnen noemen: causa moralis? - Dat latijn zult ge toch wel verstaan, niet-waar? Liefste Bertha, beef zoo niet, mijn kind, en houd u kalm, want we moeten samen consulteeren. - In uw ijlende koorts hebt ge iets verraden, dat in 't diepste van uw braaf en liefderijk hartje begraven lag, en uw dokter, uw vriend, is achter dat geheimpje gekomen. Dat wist ge niet, want

uw ouders hebben 't u niet gezegd. Maar wees gerust, - niemand, buiten hen en mij, weet er iets van. Schrei toch niet, lieve Bertha, - of liever, schrei wel, mijn kind: - 't zal u geen kwaad doen. Alles is toen zoo vreemd uitgevallen, niet-waar? 't Is wel jammer. 't Zou zoo goed hebben kunnen uitvallen. Hij is ernstig ziek, Bertha, - heel, heel ernstig!'

'Om Godswil, Dokter!' riep Bertha, hem te voet vallende en zijne handen drukkende, - 'martel me niet langer, en zeg me wat ik doen moet! Ik wist niet, dat hij zoo gevaarlijk ziek was!'

'Wat ge doen moet, Bertha? - Wilt ge hem redden, wilt ge hem weer tot een flink, degelijk man maken zooals hij vroeger was, - wilt ge dat?'

'O zeker!'....

'Dus hebt ge hem nog lief, zooals vroeger?'

'O, wat zijt ge onbarmhartig!' snikte ze met neergebogen hoofd.

'Neen, lief kind, - dat ben ik niet; maar uw meisjes-schroom is in opstand tegen uw arm hartje.'

'Wat moet ik doen?' stamelde ze.

'Hem trouwen, Bertha.'

Bertha rees eensklaps op, wischte haar tranen weg, en sprak langzaam en ernstig: 'Dat kan hij niet verlangen; want had hij dit ooit gewenscht, dan zou hij een anderen weg gevolgd zijn. - Het kan u en hem geen ernst zijn, Dokter. - Waarom,' vervolgde ze treurig en verwijtend, 'vraagt ge mij zoo iets? Moet i k hem troosten over 't verlies van.... haar?'

'Neen, lieve engel, - dat moet ge niet! - Maar ik begrijp uw weerzin. Antwoord me op één vraag: heeft hij u ooit van.... liefde gesproken? Als ge er "ja" op zegt, - dan is 't consult geëindigd, en spreken we over den patient niet meer.'

'Dat heeft hij nooit gedaan,' antwoordde ze.

'Nu, dan zeg ik u, dat hij een braaf man is. Dan zeg ik, dat hij nooit een andere vrouw heeft liefgehad, zooals hij u liefheeft. Dan zeg ik, dat hij door een kokette is.... ja, hoe zal ik 't je zeggen, mijn kind, want je eerlijk hartje begrijpt het niet, - maar er zijn vrouwen, die een braaf man kunnen doen dwalen, - onthoud dat wel. Je vriendin Marie was een gevaarlijke, en ik durf wel zeggen, een slechte vriendin. Zij heeft hem van u afgetrokken; zij wist dat zijn hart u toebehoorde; maar ze heeft alle middelen, die haar ten dienste stonden, aangewend om haar doel te bereiken.'

'Heeft h i j u dat gezegd, Dokter?' vroeg ze gejaagd.

'Neen, mijn kind, - daartoe is hij te braaf en te bescheiden. Maar ik heb het geraden. Hij heeft verkeerd gehandeld, - zeer verkeerd; en dit bekent hij zelf; maar uw voormalige vriendin heeft, met den tact eener volleerde kokette, tusschen u en hem gestookt, - is 't niet zoo?'

‘Ja, dat heeft ze.’

‘En even goed als gij hebt geloofd, dat hij tegen ú was, mocht hij gelooven, dat gij tegen hém waart.’

‘Dat was zijn recht.’

‘Als ge dit erkent, zijn we ver gevorderd. - Ik ga hem terstond zeggen, dat ge hem.... wel genezen zult.’

‘Dokter, ge zult.... hem niets zeggen!’ riep Bertha verward en in zenuwachtige drift. - ‘Ge maakt me geheel over stuur. Als ge hem iets zeggen wilt, - ja.... zeg hem dan, dat ik hem een spoedig herstel toewensch. Ik hou veel van.... ik wil zeggen.... ik vind die Marie een vreeselijk gevaarlijk schepsel! O, wat ben ik blij, dat ze gaat trouwen!... Genees hem nu maar spoedig, Dokter, en vraag dan aan papa, neen, liefst aan mama, - of ze niet eens... neen aan papa, of hij hem niet eens wil gaan bezoeken’... Toen barstte het arme kind in tranen uit, en snikte: ‘Och, Dokter, ik ben zoo bang dat hij zal sterven!’...

De grijze, koele arts ontroerde. Als men zestig jaren door 't leven heeft gewandeld, te midden van zelfzucht en menschelijke kleinheid, treft zoo'n straal van liefde en van heiligen eenvoud als een weerlicht.

‘Brave, lieve Bertha, - dat zal hij niet. Hij is jong en sterk; maar hij behoort tot de jongelieden, die hoe langer hoe zeldzamer worden, tot de schaarsche uitzonderingen van een mannelijke jeugd, die er zich op verhoovaardigt, geen rein gevoel meer te bezitten en geen vrouwen meer te eeren, maar ze alleen te kunnen schatten naar haar verleidingsgaven. Hij zou, al zag hij u ook nimmer weer, u nooit vergeten, en dat geloof ik, ook al had hij 't mij niet zelf gezegd’....

‘O, heeft hij dat gezegd.... aan u?’

‘Ja-wel, aan mij,’ antwoordde de Dokter met het grootste aplomb van de wereld, hoewel hij zich niet kon herinneren of zijn patient werkelijk die woorden gesproken had; maar mocht hij 't al niet gedaan hebben, dan kon hij voor de waarheid er van instaan.

‘Ik hoop niet, Bertha, dat je denkt, dat ik je een onwaarheid vertel.’

‘O neen, Dokter, ik geloof u; maar waarom zoo iets aan ú gezegd!....

Ah, nu zijn we klaar, lieve meid! Je wilt liever dat hij 't jezelf zegt. - Nu, als hij dat maar mag doen, is hij binnen twee dagen genezen. Ik zal hem dan maar zeggen, dat hij van de oude lui geen koele gezichten meer te vreezen heeft, en dat de lieve Bertha, zijn hartsvriendin, hem met open armen’....

‘Foei, Dokter, wat zegt ge nu dwaze dingen, - gij, zoo'n ernstig man! - Ik weet niet wat mijn ouders van plan zijn; ik kan hun gezichten niet anders plooien dan ze 't zelve gelieven te doen, en wat meer is: ik spreek met mijn ouders geen woord over.... mijnheer

Van Lichtenberg. Ik moet u dus ook ernstig verzoeken, niets, niets hoegenaamd aan.... hem te laten merken alsof zijne komst mij.... aangenaam zou zijn.'

'Wees niet bang, mijn schuwe duif,' schertste de Dokter. 'Ik zal hem een matigen troost brengen, - dit mag ik immers wel? - Ik zal hem zeggen, dat uwe ouders deelnemen in zijn toestand, en dat het u waarlijk zou spijten als hij kwam te sterven. Dat is immers niet te veel gezegd? - Ik kan er nog bijvoegen, dat als hij mocht herstellen, hij om de zes weken nog wel eens een kopje thee mag komen drinken. Vindt ge dat soms te gewaagd, dan kan ik hem zeggen'....

'Genoeg, scherpe mijnheer, - ik voorzie dat ge met al uw deftigheid mij veel verdriet wilt aandoen. Ik wil niets uit mijn naam gezegd hebben. En als ge nu alles weten wilt, zal ik u dít nog zeggen: ik heb de meeste achting voor mijnheer Van Lichtenberg, maar'....

'Maar?'

'Hij heeft mij altijd een weinigje vrees ingeboezemd. Hoe dat komt weet ik niet; maar dit is voor u een reden om vooral niet uit mijn naam te spreken.'

De Dokter lachte zoo gul en hartelijk, dat Bertha er verbaasd over was.

'Waarom lacht ge?' vroeg ze.

'Zeker is dat een reden om u niet te noemen, mijn schat! Als ik hem dat vertelde!... Nu, tot later. Ik ga naar mijn patient. Ik hoop dat hij zijn poeiers gebruikt heeft, maar 't poeiertje dat ik hem nu brengen ga, zal hem spoedig genezen. Ik ben maar bang, dat hij uit zijn bed springt en niet te bedaren zal zijn. Bonjour, Bertha, - mijn complimenten aan de oude luî!'

En de Dokter ging lachend heen, terwijl Bertha hem verbaasd nakeek.

De patient zat op, toen de Dokter hem kwam bezoeken.

'Wat is dat?' riep de arts met een gefronsten blik; - 'zonder mijn vergunning het bed verlaten!'

'Ik kan 't niet langer uithouden, Dokter. Ik moet morgen weer naar mijn werk.'

'En dan de volgende week naar het kerkhof? - Laat me uw pols voelen. - Zoo! Dat gaat nog al. Als het zoo voortgaat moogt ge over veertien dagen eens in een gesloten rijtuig naar uw werk gaan kijken, dat intusschen niet zal wegloopen.'

Van Lichtenberg glimlachte treurig en vroeg toen aarzelend: 'Zijt ge ook bij de familie... Van Lindhout geweest?'

'... Ja!... Daar ben ik geweest'...

'Ik merk aan uwe aarzeling, Dokter, dat ge mij geen goede tijding brengt. Schroom niet mij de waarheid te zeggen. Ik ben op alles voorbereid. Wat heeft de familie gezegd?'

‘De familie?... Ik heb alleen de... juffer in quaestie gesproken, en die’...

‘Mijn hemel, Mijnheer, spreek toch flinkuit! Ik ben geen kind: gij behoeft mij niet te sparen.’

‘Bedaar, amice! - Geef me uw pols! Als ge niet kalm blijft, laat ik u te bed brengen. De juffer in quaestie verklaart veel.... achting voor u te koesteren. Aan die achting paart zich een zeker gevoel van vrees; en mij dunkt dat dit alleszins vleiend voor u is.... Bedaar, bid ik u. Ge maakt u-zelf overstuur. Geagiteerde pols... nerveus’...

‘Heel vleiend!’ hernam de patient op bitteren toon, en liet het hoofd achterover in zijn stoel zinken.

‘Zeer vleiend, inderdaad. Ik geloof dat gij van die goede gezindheid partij moet trekken door zoodra ge hersteld zijt, een bezoek aan de familie Van Lindhout te brengen.’

‘Over een maand, niet-waar?’ vroeg de patient op sarkastischen toon.

‘Misschien reeds vroeger.’

‘Waarlijk? Wel, wat zijt ge inschikkelijk, Dokter! Maar laat ons er niet meer over spreken! Ik ga morgen naar mijn werk, - er mag van komen wat er wil.’

‘Hoe laat?’ vroeg de Dokter met een flegma, dat Van Lichtenberg verwonderd deed opzien.

‘Dat weet ik nog niet,’ mompelde hij; ‘dat zal afhangen van het weer.’

De Dokter zat steeds den pols van zijn patient te voelen en zei toen op zijn gewonen deftigen toon:

‘Als ge 't goed vindt, zal ik morgen, tegen twee uren, eens naar u komen zien, en zijt ge dan kalm, dan wil ik u met mijn rijtuig brengen waar ge wezen wilt, - namelijk naar uw werk. - Nu, tot morgen!’.... Hij drukte den patient de hand en ging heen; hij was reeds buiten, maar toen stak hij het hoofd weer door de deur, en zei: ‘ik heb nog vergeten je de complimenten van Bertha over te brengen. - Tot morgen, en beterschap!’

‘Is hij gek geworden?’ dacht Van Lichtenberg, en haalde toen onverschillig en met zekere minachting de schouders op.

XXIII.

Op het afgesproken uur kwam de Dokter den volgenden dag met zijn rijtuigje voor en vond Van Lichtenberg geheel gekleed zitten wachten.

‘'t Is mooi weer, Dokter!’ riep deze al ongeduldig, toen de Dokter de deur pas opende.

‘Inderdaad, amice, - 't is mooi weer. Hoe is de nacht geweest? - Laat ons den pols eens onderzoeken! 't Gaat nog al. Altijd nog een weinig nerveus. Bedaar, als ik je verzoeken mag. Zijt ge gereed?’

‘Ik wacht met ongeduld, waarde Dokter’

‘Aha, waarde mijnheer! - Nu, laat ons gaan!’

‘Wat drommel, Dokter, uw koetsier schijnt den weg naar de brug niet te kennen!’ riep Van Lichtenberg toen ze een paar straten ver waren.

‘Ik heb hem last gegeven een weinig om te rijden,’ antwoordde de flegmatische Dokter; ‘we zullen nu een raampje laten vallen; dan gewent ge van lieverlede aan de lucht. - Zie-zoo! Blijf nu stil in uw hoekje zitten.’

Tien minuten later hield het rijtuig stil, en het portier werd geopend. Van Lichtenberg werd eensklaps bleek. Hij zag het huis van Van Lindhout vóór zich, en de deur was reeds geopend. Werktuigelijk steeg hij na zijn geleider uit en volgde hem met bevende knieën het bordes op. De bezoekers werden in het zijvertrek binnen gelaten, maar daar was niemand.

‘Wat moet dat beduiden?’ vroeg Van Lichtenberg met een trillende stem.

‘Dit moet vooreerst beduiden, dat ge u bedaard moet houden; ten tweede, dat de familie Van Lindhout zooveel belang in u stelt, dat ik haar heb moeten beloven u hierheen te brengen ten einde zij u met uw herstel kon geluk wenschen: dat is alles. Daar komt iemand. Houd u nu maar dood-bedaard. - Ah! Bonjour, Bertha! - Hier breng ik je mijn patient. Hij wilde volstrekt, vóór dat hij ergens elders heenging, hier komen om de familie te bedanken voor hare belangstelling. Waar zijn de oude luî?’

‘In de achterkamer, Dokter,’ antwoordde Bertha met haar bedeesd stemmetje.

‘Dan ga ik even bij hen, want ik heb weinig tijd.’ En weg was de Dokter.

Van Lichtenberg was opgestaan, maar hij was te zwak om zich overeind te houden. Hij zocht een steun aan de tafel en stamelde eenige afgebroken woorden van verontschuldiging.

‘Ga toch zitten, mijnheer Van Lichtenberg,’ zei Bertha haastig. - ‘Ge schijnt nog zeer zwak’....

Het lieve meisje moest zich geweld aandoen om niet in tranen uit te barsten toen ze dien vroeger zoo krachtigen man daar zoo zwak en bleek voor zich zag. Wat had hij geleden!.... En geleden om haar!

‘Ja, ik ben nog zwak,’ sprak hij, en liet zich, terwijl hij zich aan de tafel klemde, op een stoel zakken. ‘Ik ben thans zeker geen voorwerp van.... vrees meer voor u,’ vervolgde hij met een bitter glimlachje, - ‘maar wel van medelijden. Ik ben er mijn dokter dan ook niet dankbaar voor, dat hij mij in zulk een toestand hier brengt. Ik ben wel ongelukkig in dit huis... Vergeef 't me, Mejuffer, - ik zie aan uw gelaat dat ik u grief, en dat is toch mijn bedoeling niet.

Ik ben u tot in mijn ziel dankbaar voor de belangstelling die ge mij wel wilt betoonen, maar het smart me dat die belangstelling.... in medelijden haar oorsprong heeft.'

'O, mijnheer Van Lichtenberg, zeg dat niet, en laat me niet gelooven, dat ge mij liever vrees zoudt willen inboezemen.'

'Ik weet waarlijk niet, Mejuffer, wat voor mij beter zou zijn. Medelijden is immers niets meer dan een aalmoes!'

'Waarom zijt gij zoo bitter?' vroeg ze, op 't punt van te schreien.

'Als ik dat ben, is 't mijns ondanks, omdat ik ongelukkig en krank van ziel ben. O, kon en durfde ik u alles zeggen wat er in mijn hart omgaat! Maar neen, ik wil van uw m e d e l i j d e n niets meer vergen.'

'Gij hebt zeker geen medelijden met mij gehad toen ik zoo... erg ziek was?' vroeg ze aarzelend.

'Medelijden? - Neen..., dat had ik niet.... Of is dát medelijden, als men zijn leven zou willen geven om dat van een ander te behouden? - Dat zou ik gedaan hebben, om 't uwe te redden, - zoo waar ik hier voor u zit, - zoo waar ik tot u spreek. Ik weet nog niet wat mij heeft weerhouden om hier met geweld in huis te dringen, toen men voor uw leven vreesde; maar ik heb mij lafhartig laten kluisteren, en daarom veracht ik me-zelf.'

'Ik heb altijd geloofd,' sprak Bertha zacht en beschroomd, 'dat ge toen al heel weinig aan mij dacht, - en dat was toch ook heel natuurlijk.'

'Dat was het, neen, dat s c h e e n het ook, want ik heb een vrouw bedrogen. Ik heb genegenheid geveinsd voor iemand voor wie ik geen ware genegenheid had. - Ik beschuldig alleen mij-zelf, want de eigenliefde heeft de stem van mijn hart gesmoord. Ik had u lief; maar uwe terughouding, uw koelheid.... of neen, uwe ingetogenheid deden mij wanhopen ooit uw hart te winnen, en toen liet ik mij mesleepen door.... O, ik wil niet voortgaan, want ik zie dat ik u bedroef. Vergeef 't me!'

Bertha liet eindelijk haar tranen den vrijen loop; ze kon zich niet langer bedwingen.

'Ge hebt me veel verdriet aangedaan!' snikte ze zacht.

Hij rees eensklaps op en staarde haar aan met zijn groote, donkere oogen. Zijn lippen trilden en zijn gelaat was marmerwit. Toen zonk hij aan haar voeten en greep haar lieve, kleine hand.

'Zie me aan, Bertha,' sprak hij hartstochtelijk, - 'zie me aan, engel, en hoor naar mijn belofte: als ik u verdriet heb aangedaan, zal ik trachten het te herstellen door een leven vol toewijding. Ik wil alles voor u zijn. O, zie me aan, en.... ja, heb medelijden met me, want zonder u kan en wil ik niet leven! Bertha, ik bezweer 't u, - zeg me, of er hoop voor me is dat gij mij kunt lief hebben'....

Ze zag hem aan, door haar tranen heen, maar met een betooverenden glimlach op de lippen.

‘Dat kan ik, en dat zal ik; maar ik vrees dat zekere herinneringen u zullen bijblijven,’ antwoordde ze na eenige aarzeling.

‘Dwing me niet,’ sprak hij snel, ‘u alles te zeggen. Die herinneringen waarop ge doelt, kunnen u alleen nog meer in mijne schatting verheffen, - als dat mogelijk is. Niets leert ons meer het schoone en goede te waardeeren dan de tegenstelling van wat.... niet schoon en goed is’....

‘Ah! - Marie niet schoon! - Dat meent ge niet!’ zuchtte ze met een zweem van spijt. - ‘Foei, nu durf ik u niet gelooven.’

Die opwelling van jaloezie was welsprekender dan ronde taal.

‘Geen vrouw is zoo schoon en goed als gij!’ riep hij in vervoering. ‘Ach, waarom liet ik me weerhouden door uw ernst en schijnbare koelheid. Ik had u innig lief, Bertha!’....

....‘Nu, - ja.... mijn hemel!.... Foei, als papa.... Ga toch zitten en laat ons.... bedaard’....

De deur ging open en de Dokter trad binnen.

‘Ah, - heel goed, jongelui!’ riep hij met komischen ernst. ‘'t Is gelukkig dat i k alleen 't zie, hoe Bertha mijn patient geneest. Van Lichtenberg, neem je in acht! Een mooi meisje te zoenen is.... heel nadeelig, Mijnheer, voor iemand die zwak van zenuwen is. - Ga naar uw werk, Mijnheer, sta in den tocht, in den regen, in den hagel desnoods, - dat zal je minder kwaad doen dan hier te blijven. - Daar zijn de oudeluî! - Nu, Van Lichtenberg, je blijft zeker nog een poos? Ik moet nog een paar patienten bezoeken. Van Lindhout zal je wel met zijn rijtuig laten thuis brengen.’

De Dokter ging heen, in 't voorbijgaan den heer des huizes de hand drukkende en Mevrouw een dier vriendelijke knikjes toewerpende, die vooral aan vertrouwde huis-doctoren zijn veroorloofd.

Van Lichtenberg was tamelijk met zijn figuur verlegen en Bertha ook een weinig; maar zij om een andere reden dan hij. Het lieve kind was bevreesd, dat de Dokter niet de eenige was, die had gezien dat Van Lichtenberg haar gekust had. O foei, hoe schaamde ze zich! - Hij was verlegen, omdat hij niet wist hoe hij 't gesprek beginnen moest; maar hij werd spoedig uit zijne verlegenheid gered.

‘'t Is ons aangenaam, mijnheer Van Lichtenberg,’ zei Bertha's vader, ‘u weer hier te zien en u met uw herstel te mogen geluk wenschen. Maar ge schijnt te vermoeid om te blijven staan. Ga toch zitten.’

De ‘vermoeide’ bezoeker gehoorzaamde werktuigelijk en bedankte voor de belangstelling. Mevrouw vroeg toen heel welwillend en hartelijk naar zijn toestand en zei onbewimpeld, dat de Dokter wel zoo vriendelijk was geweest hen op de hoogte van zijn toestand te houden, welke verklaring den bezoeker andermaal zijne erkentelijkheid deed betuigen.

‘Het is zeer vriendelijk van u, mijnheer Van Lichtenberg,’ zei de oude heer met een ernstig gelaat, ‘dat ge 't allereerst o n s met een bezoek vereert. We hadden dit niet durven verwachten.’

Bertha kleurde tot aan haar blanken hals en maakte onwillekeurig een beweging om de wijk te nemen. Mevrouw trok haar gelaat ook in een allerdeftigste plooi; Van Lichtenberg zelf zette een lang gezicht, en zocht naar een antwoord. Er volgde een pijnlijke stilte. De bezoeker was aan 't woord. Hij m o e s t iets zeggen; hij m o e s t opheldering geven van zijn onverwacht bezoek, hoewel hij begreep dat de Dokter reeds de noodige opheldering had gegeven.

‘Ik had niet durven hopen, Mijnheer,’ sprak hij eindelijk met de parels van inspanning op 't voorhoofd, ‘een zoo welwillende ontvangst bij u te vinden; maar dit geeft mij den moed u de ware reden te noemen, waarom mijn eerste gang hierheen is. Ik zou 't echter, zonder de verzekering van den Dokter, dat ik hier.... niet onwelkom zou zijn, nog niet gewaagd hebben u met mijn bezoek lastig te vallen, en bovendien.... hij heeft er eenigszins de schuld van’....

‘Gij zijt ons welkom, mijnheer Van Lichtenberg,’ verzekerde Mevrouw.

‘Zeker,’ voegde Mijnheer er bij.

Bertha kon 't niet langer uithouden. Zij zat in 't volle licht en haar gloeiende blos verried alles. Eensklaps stond ze op en wilde heengaan, maar haar vader hield haar bij een plooi van haar kleed vast.

‘Blijf, Bertha!’ zeide hij goedig, maar toch op een toon die haar dwong weer te gaan zitten. ‘Mijnheer Van Lichtenberg heeft u misschien reeds gezegd waarom hij juist óns de eer van zijn eerste bezoek gunt, maar dat is geen reden voor ú om heen te gaan.’

Tot antwoord op die eenvoudige woorden verborg het lieve meisje het gelaat in haar zakdoek en weende. De moeder werd eensklaps zoo week als was. Ze strengelde haar armen om den hals van 't lieve kind en.... schreide mede. De vader deed zijn best om zich goed te houden, kuchte manmoedig en streek driftig over zijne oogen, kuchte nog eens en zette toen een heel barsch gezicht.

‘Mijnheer,’ zei de man die al die opschudding teweeg bracht, ‘ik zal voor Bertha's geluk leven: dit zweer ik u bij de heilige nagedachtenis mijner ouders.’

Van Lindhout stond op en keek den spreker strak in de oogen. Toen sprak hij langzaam en nu en dan afgebroken: ‘Eeden der liefde zijn maar schuim. - Dit moet gij bij ondervinding weten. - Voornemens zijn ook niets meer dan schuim; maar de vraag is: kent ge uw eigen hart? - Weet ge dat dit meisje u lief is boven alles? - Weet ge dat goed? - Mijn dochter is mijn leven en ik geef u haar niet zonder de overtuiging, dat gij voor haar zult zijn een man van beradenheid en van hart, - een man die waard is een vrouw van deugd en hart te bezitten. Bertha heeft geleden om uwentwil, - dit zeg

ik u omdat ge weten moet dat haar genegenheid niet is van gisteren of heden; - ze heeft als een brave en moedige vrouw haar liefde voor iedereen, - zelfs voor ons, - verborgen gehouden, - maar nu weet gij ook, dat ge in haar een schat kunt bezitten die tegen alle rijkdommen der aarde opweegt. - Ik weet alles; ook wat u, - verstandig en rustig man, - tot een verbintenis heeft geleid, die zoo gelukkig voor u is geëindigd; maar ik waarschuw u ernstig, - denk niet te licht over een verbintenis voor het leven.'

'Ik heb die les verdiend,' was 't antwoord, dat uit de volle borst kwam. 'Ik heb ze verdiend, en toch durf ik plechtig verklaren, dat ik als een braaf man haar zal eeren en liefhebben. - Bertha, wilt ge mijn hand aannemen, met de belofte, dat ik u zal liefhebben tot de dood me van u wegrukt?'

'Ja, zeker, wil ik dat,' riep ze innig, en stak hem haar beide handen toe. 'Ik heb u immers sinds lang liefgehad, - en ik wist dat ge mij ook liefhadt! Een voorgevoel zei me, dat we eens bij elkaar zouden zijn. O, ik wist het wel! Ik wist het zeker!'

Ze opende haar armen, zooals een vrouw doet voor hem wien zij den ganschen schat harer liefde geeft. Zoo.... werden ze onafscheidelijk. De dood alleen kon den aardschen band hunner liefde breken; maar die grimmige gast heeft zich nog niet bij hen aangemeld, en hij kan nog wel een halve eeuw uitblijven.

Suum cuique.

Nieuwe uitgaven.

Wtenbogaert. Tweede deel.

In afwachting van de bepaalde beoordeeling, welke wij van een geacht medewerker te gemoet zien, vestigen wij door een enkel belangstellend woord de aandacht op de voortzetting van een standaardwerk dat onze letterkunde tot eer verstrekt. Van Dr. (wèl verdiend dat doctoraat!) H.C. Rogge's *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd* is het tweede deel verschenen, behandelend het Twaalfjarig Bestand. Reeds de oppervlakkigste blik op de Inhoudsopgave overtuigt ons, dat we hier niet te doen hebben met een bloote levensbeschrijving, ook niet met een boek, dat alleen of bij voorkeur der kerkelijken aandacht verdient: het geeft eene degelijke, op grondige bronnenstudie gebouwde, rijke bijdrage tot de Vaderlandsche geschiedenis, en dat over een der treurigste, maar ook der belangrijkste tijdvakken. Het geeft die in waardigen vorm. Gaarne herhalen wij hier wat dezer dagen elders werd gezegd (door den Hr. J.G. Frederiks in den Spectator): 'Het leven van Wtenbogaert is een werk, dat gelezen en bestudeerd moet worden door ieder, die belangstelt in de belangrijkste bladzijde onzer historie.'

C.F. van Rees, Transvaalsch volkslied. Arnhem en Utrecht, Rahr.
C.F. van Rees, Transvaalsch feestlied. Arnhem en Utrecht, Rahr.

Nergens komt het bijzonder karakter van een volk zoo duidelijk en zoo volkomen uit als in de voortbrengselen zijner kunst; men mag daarvan hetzelfde zeggen wat men van het spel der kinderen beweert: men kan daaruit het karakter van elk kind het best leeren kennen. Wat wij bij beiden aantreffen, bij de kunstgewrochten van een volk zoowel als bij het spel van een kind, het is, dat de wijze waarop zij zich uiten vrij is van elken dwang, en alzoo de aangeboren eigenaardigheid en deze alleen sterk doet uitkomen. Wat we van de kunst in 't algemeen beweren, kan in 't bijzonder worden toegepast op de muziek; zij juist is de kunst die, in den drang van 't oogenblik geboren, de natuurlijkste vorm is, waarin 's menschen ziel haar wel en wee uitstort; zij is het, die ons door middel van 't volkslied een blik vergunt in 't gemoed van vreemde natiën.

De bewoners der Transvaalsche Republiek schijnen een nieuw tijdperk van ontwikkeling te gemoet te gaan, hun volksgevoel schijnt dieper wortel te schieten; en de uiting van dien volksgeest vinden wij in twee liederteksten, een Volkslied en een Feestlied. In beide liederen openbaart zich het eigenaardig karakter van dit volk, dat gedurende een reeks van jaren onder vreemde overheersching zuchtte, dat goed en bloed voor zijne onafhankelijkheid veil had en eindelijk zijne vrijheid verkreeg: de kernachtige natuur der ‘boeren’ spreekt uit elken regel.

Het was geen zeer gemakkelijke taak, dezen tekst in al zijne eigenaardigheid op te vatten en in een passend muzikaal kleed te steken. Mej. Van Rees, als letterkundige voor de lezers van ‘*De Tijdspiegel*’ geen vreemdeling, en ook buiten dien kring als componiste door eene reeks van lieve salonstukken voor de piano wèlbekend, heeft getracht, voor beide liederen eene melodie te vinden.

Beide composities getuigen van een ernstig streven naar eene karakteristieke uitdrukking, die vooral in 't Volkslied gelukkig getroffen is. In het Feestlied, dat in 6/8 maat geschreven is en vroolijk en snel gezongen moet worden, hadden wel wat nauwkeuriger dynamische aanwijzingen mogen voorkomen; want ongetwijfeld moeten de beide eerste, solo te zingen, regels breed geritardeerd worden en eischen de vier volgende, door het quartet te zingen, regels een aanvankelijk geritardeerd, maar steeds toenemend (accelereerend) tempo, dat dan in de beide slotregels, die door het koor worden gezongen, *vroolijk* en *snel* blijft. In 't Volkslied heeft de componiste voor dergelijke aanwijzingen meer zorg gedragen. Wel betreft dit alleen den vorm, maar juist aan het uiterlijk voorkomen van beide liederen, die in één, met een aardig titelvignet versierden, omslag zijn verschenen, schijnt de uitgever wel wat weinig gewicht te hebben gehecht. Zoo wij daarover een oordeel moesten uitspreken, zouden wij niet kunnen verzwijgen, dat het wel wat te wenschen overlaat. De beide liederen, die bestemd zijn volksliederen van een zich ontwikkelend volk te worden, hadden eene betere uitvoering verdiend, daar immers het uiterlijk voorkomen het eerst in 't oog valt. Zoo hindert het, dat in het Volkslied in de twee eerste accolades de basnoten van de begeleiding tegen gewoonte rechts van boven naar beneden zijn aangestreept, terwijl in de beide overige accolades geheel naar gewoonte gehandeld is. Bij de zeer eenvoudige, met de melodie steeds medegaande begeleiding had men het gebruik niet uit het oog moeten verliezen. Wij zouden nog op een zekere hardheid kunnen wijzen in de begeleiding, in de voorlaatste maat van

het Volkslied n.l., waar, in plaats van het septimeaccoord onder het woord *volk* het quartsextaccoord moet staan.

Maar niettegenstaande deze kleine gebreken van den vorm, hebben wij volle vrijheid om beide liederen, vooral het Volkslied, met warmte aan te bevelen; zij zijn het waard, dat men er nader kennis mee maakt. Melodie en begeleiding leveren geenerlei moeielijkheden op.

Wij hopen, dat deze liederen den Transvalen recht veel genot zullen verschaffen, waarvoor zij, benevens de ons onbekende dichters, der begaafde componiste dankbaar mogen zijn. Krachtig ontwake in hunne harten de zanglust. Zij zullen zich er dan niet meer over te beklagen hebben, dat hun land ‘zoo schaars bezocht’[*] wordt, want:

> Wo man singt, läszt man sich gerne nieder,
> Böse Menschen singen keine Lieder.

Een paar feestgeschenken.

Kunstjuweeltjes van Prof. W. Unger. Novellen door Gerard Keller. Leiden, A.W. Sijthoff, 1875.

Freia. Schetsen en Beelden, verzameld door Aart Admiraal. Met litiographiën en gekleurde platen. Arnhem, K. van der Zande.

Twee bundels, die, bij al hun verscheidenheid, eenerlei bestemming hebben: geschenken moeten ze worden, op de naderende feestdagen aangeboden aan vriend of maag, aan zuster of hartsvriendin.

Groote verscheidenheid: in den eersten prachtband negen platen van den bekenden toovenaar met de etsnaald, uitvoerig behandeld, met licht en donker werkend zooals slechts enkelen het vermogen. Daarbij even zoo veel novellen van Keller, die de pen hanteert als Unger de graveerstift, heeft men gezegd, en er is waarheid in dat woord. Er is in wat Keller schrijft een losheid, een gemakkelijkheid, een vaardigheid, als slechts enkele Nederlandsche auteurs bezitten. Er is in zijn vorm van wat we den Franschman benijden: 't komt ons dan ook niet vreemd voor, wanneer Keller's tooneelen en namen ons in 't buitenland verplaatsen, schoon hij taal en stijl steeds zuiver Hollandsch weet te houden.

Een open oog voor de werkelijkheid, ook voor de poëzie in de werkelijkheid, kan hem geen vijand ontzeggen.

Negen novellen van Keller bij negen etsen van Unger - ‘Kunstjuweeltjes’ - de moedige uitgever heeft geen overmoed getoond bij de keus van dezen titel.

‘Freia’ - een verzameling van gedichten, schetsen, verhalen, door een twintigtal auteurs gevoegd bij een schier even groot aantal lithographieën en chromolithographieën, platen daaronder, keurig bewerkt, geestig en schalksch; bijschriften, met namen er bij, die tot de beste in Nederland behooren, en hier met eere worden opgebouden, Aart Admiraal aan het hoofd, de ernstige denker met het warme hart. We gunnen aan anderen het dubbelzinnige voorrecht om de bijschriften tegen elkander in de goudschaal te leggen; dankbaar erkennen wij liever, dat ons ook een hier prachtbundel wordt aangeboden, zooals er niet jaarlijks verschijnen.

De keus tusschen den eenen bundel en den andere? Maar staan ze dan tegenover elkander?

Suum Cuique! Verdringen mogen ze elkaar niet. Elk vinde zijn weg. Wie den kunstvriend een welkom geschenk wil maken, Unger's etsen zal de aangenaam verraste weten te waardeeren, en Mevrouw zal de Novellen van Keller genieten. En

(*) Volkslied, 2de coupl.

wie van Mevrouw een vriendelijken handdruk of van haar bloeiende eersteling een dankbaren blik wil veroveren, - ‘Freia’ zal er hem den weg toe banen, en Mijnheer behoeft allerminst met minachting neer te zien op de dichterlijke gaven, zijn Dames aangeboden door Aart Admiraal.

Beide bundels behouden hunne waarde.

Zijn er zoo? Schetsen uit de portefeuille van Alexander V.H. Op steen gebracht door C.C.A. Last. Nieuwe uitgave, Afl. 1-12. Te Arnhem, bij P. Gouda Quint.

Zijn er zoo? Ja, waarachtig, zóó zijn er, riepen we uit, toen A.V.H. voor de eerste maal deze schetsen uit zijne portefeuille het publiek aanbood. Sedert is bijna een kwart eeuw over ons hoofd heengegaan. We hebben onze droomen gedroomd, onze visioenen gehad, onze vreugde gesmaakt, ons kruis gedragen, onzen strijd gestreden. We hebben de wereld gezien van haar licht- en van haar schaduwzijde; we hebben de deugd ontmoet in elken stand, en de laagheid bespied in iederen kring; maskers hebben we zien aannemen, en maskers hebben we afgerukt; de aanmatigende oppervlakkigheid hebben we gevierd gezien, en vergeten of miskend degelijkheid en beginsel.

Zooveel is er rondom ons veranderd, en aan ons, en in ons. Geheel onze wereldbeschouwing is gewijzigd.... Zijn er zoo? Na een kwart eeuw herhalen we: ja, waarachtig, zóó zijn er: A.V.H., geboren dichter, gezalfd profeet, hij heeft de waarheid gezien reeds met jongelingsoog, hij heeft het eeuwig goede en schoone liefgehad met de liefde van een groot en edel hart.

'Alleen om dat poppetje' met 'Wat er van haar geworden is' en de geschiedenis der 'Twee rozen' - had de teekenstift van den genialen kunstenaar nooit andere tafereelen voor den geest getooverd, reeds door dezen alleen zou hij zich aanspraak verworven hebben op de eerbiedige hulde van zijn volk.

Eerbied - duizendwerf is de kunst misbruikt, verlaagd tot slavin van onreinen lust en boozen hartstocht: nooit heeft A.V.H. den adel van zijn geest verloochend; nooit onheilige vonk aangeblazen tot vlam en gloed.

Het zedelijk kwaad heeft hij geschetst in al zijn laagheid, en de maatschappelijke zonden, de vergoelijkte ook en geblankette, veroordeeld, alleen door ze ten toon te stellen in hare naaktheid. En toch, ook hierin volgeling van den humaanste onder de menschen, ook op de diepstgezonkene werpt hij een blik van weemoedige liefde: als de geschiedenis der vulgaire roos droef geëindigd is in de Hospitaals-ontleedkamer, en de dichter ons dan het liefelijk tooneel maalt van 'Kinderen en Kindskinderen', dan wijst hij ons in een der schilderijen daar aan den wand, op den Menschenzoon, die voor de arme zondares geen wee u! heeft, maar een: zondig niet meer, en in het diepzinnig slottooneel - beter verstaan we 't nu dan vóór vijf en twintig jaren - geeft zijn wijsgeerige geest te peinzen over de raadselen des levens....

We danken den kunstenaar, dat hij met zijn scherts en ernst, met zijn humor en weemoed, met de rijke schatten zijner liefde weder opgetreden is voor een geslacht, dat niet minder dan het voorgaande behoefte heeft aan zijn heiligen geest. *Bene de patria meruit.*

De kleine Huisvriend. Te Groningen, hij J.B. Wolters, 1875.

Goeverneur's '*Huisvriend*' was zoo veel jaren lang in menig gezin de steeds welkome gast; geen wonder, dat men op den gelukkigen inval kwam om bij het jonge volkje een dergelijken huisvriend in te leiden. De wakkere firma J.B. Wolters, te Groningen, kwam op dien inval.

Maar bij de uitvoering komt het meer aan op wijsheid dan op geluk: de jeugd sluit zoo maar geen vriendschap met Jan en Alleman. Ze wil niet bepreekt worden, en aan zeuren en zaniken hebben onze jongens het land als een stier; vooral kunnen ze niet lijden, dat ge zoo heel lief voor hen zijt, en als ge ze voor Brave Hendrikken houdt, hebt ge 't voor altijd bij hen verkorven.

Er is een tijd geweest, dat wie te min was om voor groote menschen te

schrijven, begreep dat hij 't wel eens voor de jeugd kon beproeven, en de zeurende Vaders Braafhart en Oomes Eerlijk hebben heel wat op hun geweten. We hebben ze in onze jongensjaren van harte naar de maan gewenscht met al hun zedenpreekerij.

Jong moet men weten te zijn met de jeugd, denken met haar, gevoelen met haar, droomen met haar de zoete droomen der rijke, veelkleurige verbeelding. Bovenal men moet haar liefhebben, niet met gemaakte lievigheid, maar met waarachtige liefde, die in het kind den wordenden mensch waardeert. Men moet geweten hebben, om wèl te wikken wàt men der jeugd geven, wat met men haar onthouden moet.

De eerste jaargang van *De Kleine Huisvriend*, *onder redactie van P. Louwerse,* ligt voor ons: met levendige belangstelling hebben wij van den inhoud kennis genomen. De verzekering, dat al de medewerkers even goed hunne roeping begrepen, hunne taak volbracht hebben - niemand verwacht ze van ons, zelfs de Redactie wel niet. Maar gaarne brengen wij haar de hulde, waarop ze aanspraak heeft: de geest van het jeugdige tijdschrift voor de jeugd is frisch en rein; de vorm afwisselend: gedicht, verhaal, spreuk, tooneelspel, fabel en legende; en menig medewerker is zijn vorm volkomen meester: we vonden hier zilver, en goud, en kostelijke paarlen. Aan onze kinderen geven we met een gerust hart en met goede verwachting dezen eersten jaargang in handen: we zijn er zeker van, dat ze ons naar den tweede zullen vragen.

Brievenbus.

III.
Weggesmeten geld.

Waarde Heer Redacteur!

Zijt gij wel eens dood geweest? Niet? Dan weet gij ook niet hoe iemand te moede is, die, na eenigen tijd in de *Nirwânah* geschuild te hebben, eindelijk weder opduikt en het hoofd weder boven - laat mij maar zeggen water, steekt. Gij hebt er geen begrip van hoe spoedig alles verandert, en in welk een vreemde wereld men zich verplaatst voelt, als men zoo een poosje met het ‘niets’ heeft gecoquetteerd! En toch, het kan niet anders. Wie niet met den ‘tijdstroom’ wordt meegevoerd, niet door den ‘tijdgeest’ wordt aangeblazen, de ‘vragen des tijds’ niet bestudeert en zelfs niet in ‘*De Tijdspiegel*’ kijkt, moet het hem niet gaan als de Redacteurs van ‘*De Tijd*’ en moet hij niet noodzakelijk versuffen, vermuffen en vermummiën? Ik was zeker nog versuft, vermufd en vermummied toen ik u mijn laatsten brief schreef, en beweerde dat alles al zoo hetzelfde gebleven was; sedert dien tijd is mijn levensvonk weder wat aangeblazen en de mist van voor mijn oogen weggevaagd en - om met mijn wijnkooper te spreken, als hij weder een nieuw ‘fabrikaat’ heeft uitgedacht - ik tap nu uit een ander vaatje. Ik zie nu met siddering en beving en verslagenheid des harten, dat men alles heeft ten onderste boven gekeerd en met reuzenschreden naar den afgrond holt. Uit den aard der zaak ben ik conservatief, daarvoor ben ik Hollander en Hollandsch-liberaal. ‘Alle verandering is geen verbetering.’ ‘Langzaam gaat zeker.’ ‘Eén vogel in de hand is beter dan twee die vliegen.’ Dat zijn

echt vaderlandsche spreekwoorden, die den stempel van onzen volksaard dragen. Het prilste van de jeugd heb ik reeds achter den rug en word dus misschien evenals elke fatsoenlijke ‘oude pruik’ langzamerhand een *laudator temporis acti.* Maar gij zult mij toch moeten toegeven, gij eeuwig jeugdige en steeds voortvarende Redacteur, dat het eenigszins ‘hemeltergend’ is, als men zoo in eens alle beginselen over boord werpt en van het eene uiterste tot het andere overslaat. En, dat men dit doet, ja alreeds gedaan heeft, zal ik u met een enkel treffend voorbeeld bewijzen.

Onder de grootsche politieke leuzen, die men voor eenige jaren had uitgedacht, was er een die mij bijzonder beviel, en die ik mij diep in de ziel prentte: ‘Redding door bezuiniging.’ Vooreerst was ze gemakkelijk te onthouden; die eindklanken *ding ging*, *ging ding* werden mij elk uur dat de klok speelde krachtig en harmonisch herinnerd; daarbij echt nationaal, zuiver ‘vaderlandsch A B boek’-achtig: ‘Turf is vaderlandsche brand, stook toch niet te veel,’ en *last not least* bijzonder voordeelig voor mijn beurs, daar ik er nooit onder lijden kon, maar, zij het dan ook ten koste der beurs van anderen, waarschijnlijk bij winnen moest. Met genoegen zag ik dus ook, hoe men schepen liet verrotten, kanalen uitdroogen, dominé's verhongeren, en Raadsheeren uitsterven. Het uur der ‘redding’ moest nu, dacht mij, weldra slaan. Als men zoo maar op dien weg voortging, als alles verrotte, alles uitdroogde, alles verhongerde en alles uitstierf, zou eenmaal het zalig oogenblik aanbreken, dat alle uitgaven gestaakt, alle belastingen afgeschaft en wellicht zelfs eenmaal aan alle ‘weldenkenden’ een dividend als vergoeding voor de slijtagie hunner longen zou uitgekeerd worden. En nu!... Ik erken, reeds voor mijn *Verschwinden* was men van den goeden weg afgeraakt, en ik heb er menigmaal met mijn toenmalige vrienden Avis, B. Vis en wijlen Stokvis over gejammerd, als wij ook op onze manier aan het ‘redden’ waren door op het loon onzer arbeiders te ‘bezuinigen’ en dan zuchtend uitriepen terwijl een traan in onze Bourgogne-Romanée viel: Och, mocht men toch steeds een voorbeeld aan ons nemen! Maar nooit had ik gedacht, dat men tot zulk een uiterste van verkwisting zou vervallen als dat waarover ik u nu moet onderhouden.

Onlangs - het mag een veertien dagen geleden zijn - nam ik de *Kerkelijke Courant* ter hand, ja mijnheer! de *Kerkelijke*, want tegenwoordig lees ik alle couranten, vooral die wat achterlijk zijn, om zoo wat op de hoogte te komen van hetgeen er gedurende mijn ‘aflijvigheid’ geschied is, en mijn oog viel aldra op een toelichtenden staat van het budget van eeredienst. En wat zag ik daar? Niets meer of minder, dan dat in het jaar 1874 van Staatswege aan de Hervormde predikanten een vermeerdering van traktement was verleend van meer dan *f* 500. *Vijfhonderd gulden!* voor nog geen 1700 predikanten, dus voor elk meer dan 30 centen. Vol verontwaardiging wierp ik het blad weg, want dit kon dacht mij niet anders dan pochhanzerij van die ‘kerkelijke’ wezen, om met de weelde van haar dominé's te pronken. Maar neen, toen ik naderhand de officieele stukken in de bijlagen der *Staatscourant* raadpleegde, zag ik dat het maar al te waar was. Hoe durft een Minister met zoo iets voor den dag komen! Hoe! zijn die traktementen dan nog niet hoog genoeg! Zijn er niet predikanten, die reeds bijna zooveel inkomen hebben als een adjudant-onderofficier met 12jarigen dienst, en zal het dan waarlijk eenmaal zoo ver komen, dat men ze gelijk stelt met een 2^{den} luitenant der infanterie? Maar, wat het ergste is, wat heeft de Staat toch met den godsdienst te maken? Kan die nog niet als een artikel van weelde worden afgeschaft, wat heeft de regeering er zich mede te bemoeien, en waarom laat men de kerken niet

op haar eigen wieken drijven? Is het vooral niet ergerlijk dat men de traktementen, door den Staat betaald, nog vermeerdert, en wel zoo buitensporig, vermeerdert! Dertig cent voor elk individu! 't Is waar, de grondwet zegt, die toelagen *kunnen* vermeerderd worden; maar, voor wie

goed weet te lezen, is het immers duidelijk dat dit wil zeggen: behoeven *niet* of nog beter *moeten* niet verhoogd worden. *Possumus* en *non possumus,* met deze woorden, dat weet iedereen, kan gescharreld worden zooals men verkiest, en ieder verstandig mensch kiest dan juist wat hem het voordeeligst is. Dat moest een Minister, als hij ten minste een verstandig mensch is, ook bedenken.

Ja maar, zegt de een of andere betweter, als de regeering de predikanten bezoldigt, waartoe zij volgens de Grondwet verplicht is, doet ze niet anders dan de inkomsten uitkeeren van de bezittingen vroeger door den Staat genaast, en daar die bezittingen in waarde vermeerderd zijn, is het niet meer dan billijk.... Vermeerderd nu ja, maar hoe luttel! Een stuk grond, te Wilnis, zoo lazen wij onlangs in de nieuwsbladen, dat in 1745 voor *f* 800 gekocht was, had nu niet meer kunnen gelden dan *f* 45,800, en landerijen, die voor eene eeuw voor *f* 200 verpacht werden, kunnen thans ter nauwernood *f* 1000 opbrengen. Sla dit nu eens om over bezittingen van niet meer dan honderd millioen, hoe nietig is dan die waardevermeerdering, en hoe wankel is die grond, wanneer men daarmede zulk een buitensporige traktementsverhooging van 30 cent per persoon wil rechtvaardigen!

''t Kan toch wel', roept een ander. 'De inkomsten van den Staat vermeerderen steeds. De jeneverbelasting brengt al langer hoe meer op. Voor de koffie ontvangt men 6, volgens anderen 8 millioen meer dan men geraamd had.' Maar is het geestrijke vocht dan alleen belast ten behoeve der geestelijken? Moet het 'zweet en bloed' der Javanen enkel dienen om de dominé's nog meer vet te mesten? Inderdaad, als de jenever meer opbrengt dan men verwacht had, is het niet aan die geestelijke heeren te wijten, die maar altijd op matigheid, en soms ook op godzaligheid, aandringen. En als de Oost ons nog wat oplevert, zijn wij het waarlijk niet aan hen verschuldigd! Zijn zij het niet, die het meest hebben aangedrongen op vermeerdering van plantloon, op afschaffing van heerendiensten, van rottingslagen, en andere vruchten van de wijsheid onzer vaderen? Is het niet weder een gewezen dominé en een 'met hem gelijkgestelde,' die in de Kamers het hardst schreeuwen over het opiumschuiven en er op aandringen dat de Staat daarin niet langer een bron van inkomsten zoeke? Och, als men den zin van die heeren volgde, zou er spoedig van 'batig saldo' niets meer inkomen, en zouden wij weldra genoodzaakt zijn om zelve onze spoorwegen aan te leggen, en de millioenen voor de bruggen te betalen, waarover nu een Minister zoo luchthartig kan praten.

Mijnheer! Ik heb met genoegen gezien, dat deze buitensporige verkwisting van den Minister van Financiën, onderdeel Eeredienst, in de afdeelingen der Tweede Kamer niet onopgemerkt is gebleven, en 'men' er reeds een hartig woordje van gezegd heeft. Of de regeering hierop geantwoord, en wat zij geantwoord heeft, is mij onbekend gebleven. Maar daar de behandeling der begrooting eerst over een paar dagen begint, is het niet waarschijnlijk, dat men bij het verschijnen van de December-aflevering van *De Tijdspiegel* reeds tot het hoofdstuk Finantiën zal gevorderd zijn. Zoudt gij er dan ook toe kunnen komen, om afdrukken van dezen brief te doen maken en er een exemplaaar van te zenden aan elk van de leden der Tweede Kamer? Het vuur moet levendig gehouden worden, en het kan geen kwaad er wat olie in te storten. Ziet gij op tegen de onkosten, herinner u dat gij, gij in de eerste plaats, moet mede gaan met den tijd en dat de thans vigeerende leus is: *Redding door verkwisting!*

25 Nov. 1875.

Uw Dienstw. Dienaar,
JAN OLY.